

अथ श्रीवाल्मीकिरामायणं रामाऽभिरामटीकायुतं प्रा०

❀ माहात्म्यसमन्वितम् ❀

धन्यवादः ।

संतु कोटिदासस्यात्मन्तज्जगद्गुणद्वन्द्वस्य भावतः श्रीरामचन्द्रस्य धन्यवादाः यस्यात्र सकलकलुषमयकलिमडविष्वसनाय कृतावतारस्य विचित्राणि पवित्राणि चरित्राणि सर्वसहकृतोद्यम्यानि निखिलविक्राममुष्मकवृद्धिपरायसपुष्पवासायससप्तपदानि प्रवर्ति । तस्य च भूतपाविर्त्तमाननिःशेषगुणागुणभूतैकनिपुणो भावान्नहर्वालिर्माकिर्तोम सकलजगन्नामयवैभवायसया रामायगनाम्ना प्रसिद्धं चरित्रकाव्यप्रबन्धं निबन्ध । सैवा हि श्रीराचन्द्रकीर्तिरक्षरनिबद्धा युगन्मरं पवेचयति ' कोतिरक्षरसंख्या पुनाति मुचनन्त्रयम् । " इति काव्यादर्शप्रामाण्यात् । अतश्च " स्वयं तत्तज्जगन्नाथं तारयति " इति शार्ङ्गोपलक्षितादिशावरचनागुल्लक्षगाय भागवतमेभरतसर्विकक्षगाय जगज्जननी मानकीर्तिगुरुरक्षणादक्षिगाय सच्छिष्यकुशलवशिश्वगप्रह्वयतविलक्षणावल्लक्षभूरियक्षसे काव्यरचना चतुराय भगवतो वाल्मीक्ये संतु शतशो धन्यवादाः । यदीयं काव्यरचनां गुल्लक्षय भूतलेऽस्मिन्मृत्तनिर्वचनपुरःसारकाव्यरचनासरगिरिपतिहता सर्वतः प्रसृतास्ति । तदेतच्छ्रीभद्रास्त्रीकीर्यारामायणमपावधि सर्वेऽपि यस्य विज्ञताया संवित्तनैर्नित्यनियमविविहितप्रबन्धादिवाचनावसरे पापलक्षयमानं, सकलसहकृतसद्वृत्तहृदयप्रभृतिभिः श्रोतृजनसमाजैः श्रोत्रश्रयमाग च दरीदश्यते तत्तद्वक्तजनसमावेष्टु । अस्माच्च रामायणादन्तरं बहूनि रामायणानि महानुभावैर्विचिन्तानि विखिन्नावीचविवातक्षानि सर्वतो जेगीयमानानि सति । तेषां सहाय्यपि कुर्वन् कैश्चदपि न शक्यते । किं पुनः प्रत्येकशो वाचयितुमिति निवच्यते समन्ततः सन्तोषजनको जानकोजानेश्वरित्रस्य गरिमा । अस्तु प्रकृतमनुसंगः कविजनमक्तजनशिरौपण्णनन्ददयिऽतोऽस्य श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणस्य यद्यपि सन्ति बहुवष्टी क्रातयाऽपि श्रीरामाभिरामश्रीरामायणमण्डितिकं यथा मावयान् विद्यारयति न तथा ता अन्याष्टीकाः । मात्रार्थचमत्कृतिं वितन्वानं चिदमन्त्रमेव तिलकं सर्वेऽपि संवैरि वरीवर्ति । अतोऽस्माभिर्हृदयेणैवं तिलकं साक्षिगणद्वारा संशोच्य रामायणाऽलकारदूतं कृतम् । अस्तु एतच्चिन्तानुः श्रीरामकृष्णस्य सन्तु शतशः सहस्रशो धन्यवादाः । यतः तत्कारण्यनिर्मितश्रीरामाभिरामश्रीरामीयल्लक्षसहायेन युनायचरिताश्रुतं पायंपायं नाकनिवासिनो हस्तस्तीह भूयंसिनोऽपि । कावित्कुमुदोद्बोधनाय भवतु मन्वाभिर् हिमदीपेतिरिच भावान् । अन्यच्च एतान्ठनाऽन्वशील्यो भावुकैर्मनो भवतु भूयसि मय्यानीति प्रार्थयामहे प्रतिवक्ष्यमन्त्रं राजाभिरामकृष्णवशिरोमणिभ्यः श्रीरामचन्द्रेभ्यः ॥ इति शिवम् ।

सैमराज श्रीकृष्णदास, "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्वीम्) यन्त्रालयाध्यक्षः--मुंबई.

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका रसिकजनानामनुसन्धानसौकर्याय संग्रहेण प्रकाश्यते ।

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
अथ बालकाण्डस्यविषयानुक्रमणिका १.					
१ गुणवीर्यधर्मवृद्धतद्वादिमहात्मगुणविशिष्टालौकिकपुरुषरत्न- जिज्ञासायां वाल्मीकिं प्रति तादृशगुणयुक्तो राम इति नादोत्त- रपुरस्सरं सक्षितरामायणकथार्षणम् ।		७ अथ दशरथमहाराजस्य घृष्ट्याद्याष्टमाल्यवशिशिखामदेवावृष्टि- दम्निन्साचिब्यतः शत्रुमित्रोदासीनेषु धर्मन्यायमयप्रकृतिपरिपा- लेनम् ।		प्रति प्रस्थान, वसिष्ठस्य सुमन्तात्किम्प्रमर्तान् प्रति यज्ञोपयिकता- र्थनियोजनं च ।	
२ अथ तार्यानिषेधप्रस्थितवाल्मीकिर्मध्यमार्गं क्रीडासक्तक्रौञ्च- मिथुनापुरुषौ ब्रह्मचर्यवैश्वस्यस्तन्तस्तन्मुखानिस्तूत 'मात्रिषादे' । ति पद्यानिर्वसुमवस्य तस्यैव समक्षं ब्रह्मगमनं, सम च्छन्दैरेव बन्धुबोद्धतभारतीविर्भितोऽयं श्लोकोऽस्तंशयं विरचय राम- कथा हस्तामलकवदुपस्थास्यति श्रीरामचरित्रं तवान्त-भरण इति तस्मै ब्रह्मरदानञ्च ।		८ अथ यथावर्गं राष्ट्रदुःशासतो दशरथस्य पुत्रोत्पत्तये वंशि- प्रादिसम्भवाऽध्वमेव विचारः ।		१४ अथ तस्याध्वमेवानुष्ठानं सम्प्रकारम् ।	
३ अथ प्राचीनाग्रदर्मोपविष्टात्सुकिंश्वेतसि समस्तरामकथा- सुरणम् ।		९ अथ सुमन्त्रेण सनत्कुमारसुखश्रुतदशरथराजापत्यविषयक- कथाकथनम्, ऋष्यशृङ्गापरपर्यायकविभाष्यकसूत्रानयनेनांगदे- शीयरोमपादराजाचारजन्यानावृष्टिशान्तिब्रह्मद्रोहजन स्वतनया- याः शान्तायास्तसे दानाय 'स्त्रीकृतिः' प्रथितप्रभावः स एष्वर्ष्यशृङ्गा- स्त्वदपत्यार्थं यागङ्कारयति च दशरथाय सुमन्त्रमन्त्रः ।		१५ अथ दशरथप्रार्थितेन ऋष्यशृङ्गेण पुत्रकामोष्टिकरण, तद्वज्जेन साहोत्तरक्षणाय भूमाववतितोयोभिगवत आनुषङ्गिचन्द्र- च्छतविनाशाय देवैः प्रार्थनं च ।	
४ अथ श्रीवाल्मीकिप्रसादात्म्यरामायणीयसत्काण्डगतचतु- र्विंशतितद्वक्त्रोक्तयोः कुशलवयो रामप्रासादे तद्दानद्वारा रामादि- श्रोतुमुपवीकरणम्, तेभ्योनेकपातितोष्यसिञ्च ।		१० अथ रोमपादसम्भवां तत्पुरोहितादिष्टाणिकानां निवि- धफलमयशुक्रगीतिवादित्रश्रावणवशीकृत्यशृङ्गास्य तत्सुप्रापणसम- कालमेव पर्जन्यप्रदृत्यादिभूमिं यज्ञा च तस्मै शान्तादानम् ।		१६ अथ सर्वज्ञस्यापि भावतो देवसंघबहुमानाय तत्सकाशा- द्रावणवधोपायश्रवणम्, वैतानिकाभोर्दिव्यपायसपात्रहस्तस्य प्राजाप- त्यपुरुषस्योद्यानम्, दशरथेन तत्सकाशात् पायसप्रतिग्रहणम्, कौसल्यादिभ्यः क्रमेण तत्प्रदानम्, तासां गर्भधारणं च दर्शयत् ।	
५ अथ मनुस्मृतादिब्रह्महमिहमार्जनिर्देशपुरस्सरं दशरथपा- लितायोच्चाविमववर्णनम् ।		११ अथ ऋष्यशृङ्गविश्रुतकुलमेष्टया दशरथस्य पुत्रचतुष्टयलाभ इति सनत्कुमारकथितकथाश्रवणेन दशरथस्य स्वपुरं प्रति ऋष्य- शृङ्गानयनम् ।		१७ अथान्वतरिष्यतो भगवतः सहायार्थं वानरादिसृष्टे देवान् प्रति ब्रह्मणो नियोजनम्, तथैव देवेर्वानसृष्टिः, वानराणां भावत्साहाय्योपयुक्तशौर्गदिसमृद्धिर्वर्णनम् ।	
६ अथ अयोध्यावासिनां विमववर्णनपुरस्सरं तत्सञ्चारिव्याकु- तोमयादिसौराज्यप्रशंसनम् ।		१२ अथ तस्य ऋष्यशृङ्गवसिष्ठदिभिः सह चिकीर्षिता- ध्वमेधसंस्कारमवविमोचनं च ।		१८ अथ भावतः सपर्यङ्कस्य सहेतिराजस्य श्रीरामादिरूरो- णावतारः, लक्ष्मणादीनां विशेषतः श्रीराममन्दस्य च कल्याणगु- णाः, तेषां जातकर्मघुपनयनान्तस्तत्कारकारणम्, तत्समये विद्या- मित्रागमनवर्णनम् ।	
		१३ अथ तस्य तुरागमिचमन्त्रस्य सक्तसरे पूर्णे देवयजन		१९ अथ स्वयागारक्षणेन रामादीन् कन्यारत्नैर्युयोज- विशोर्विद्यामित्रस्य दशरथं प्रति रत्नलक्ष्मणाभ्यर्चनम् ।	

सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः
२० अथ कौशिकचनश्रवणद्रागनिष्ठचित्तया दशरथ- विवादः ।		सप्तसिद्धिः, पुनर्वागमनस्यात्र चिरकालनिधिरूपा च सिद्धिः, विधामिन्कथितदिक्षार्वणम् ।		३९ अथ सगरस्याश्वमेधीयास्वनाराः, तदन्वेषणाय सित्र- स्थितैः सगरनिरीराधनानाजन्तुर्दितनभूवमापातालं भूमेः खननं तदृचान्तस्य देखैवसकारो कथनम् ।	
२१ अथ रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलस्य राज्ञो वशिष्ठेन प्रति- बोधनम् ।		३० अथ रामकृतसुबाहुनापचप्रमृष्टदृष्टनिर्दहकथनम् ।		४० अथ देवानं प्रति सागराणां कपिलेन नाशो भविष्य- तीति ब्रह्मणः प्रयुक्तिः, सागराणामासत्तलं भूमेः खननप्रकारः, तेषां दिग्गजाष्टकदर्शनपूर्वकं कपिलस्तकारो अथदर्शनम्, कपिल- भिम्बनप्रवृत्तिः, तदैव तेषां कपिलेन मस्मिकरणम् ।	
२२ अथ प्रसन्नहृदेन राज्ञा विधामित्रेण सह रामलक्ष्मण- प्रेषणम्, विधामित्रसकाशात् रामलक्ष्मणयोर्विलोतिलबाल्यविद्या- दृश्यलभकथनम् ।		३१ अथ कृतार्थेन विधामित्रेण जनकमुत्तावेनावर्तनीया श्रिया रामं योजयितुं व्याजंन निषिद्धप्रस्थायामप्रस्तावः ।		४१ अथ सगरपौत्रेणक्षुभता सविनय कपिलोत्पन्नेन तत्स- कारास्थितास्थानयनम्, सगरस्य खलसमाप्तिः, सुपर्णोत्तनष्टव- पुत्रगणेत्तरणौपयिक्तगङ्गानयनशक्त्यैव तस्य स्वर्गगमनम् ।	
२३ अथैषामङ्गद्वैतप्राप्तिर्विधामित्रेणं रामं प्रति तत्रत्यपूर्वदृ- तकथनम् ।		३२ अथ रामेण शौणवृद्धदेवैकमेव पृष्टे अथ मद्वयानां देश इति विवक्षन् स्वान्ययं प्रादर्शयद्विधामित्रः ।		४२ अथाञ्जुमहिलीपयोर्योगिज्ञानयनशक्त्यैव स्वर्गगमनं, ततो भगिरथस्य गङ्गानयनाय तपश्चरणम्, प्रसन्नेन ब्रह्मणा तस्य वर- प्रदानम्, रुद्रशिरोवतरणमुखेन गङ्गाया भूयानयननियोजनम् ।	
२४ अथ विधामित्रेण रामस्य मण्डकरुदरेदशयोस्तत्तज्जाल- मकारणम्, ताटकास्त्वभावणम् ।		३३ अथ विधामित्रकाथित कुरानामस्य बाहुपीडितकन्याव- चन शृण्वताः क्षमाविशेषः, कन्यानां पात्रविशेषे प्रदानकथनम् ।		४३ अथ पुनर्भगिरथतपःप्रसन्नेन रुद्रेण शिरसा विष्णुपर्दा- वहनं, विन्दुसरति तस्या विसर्जनं, गङ्गास्रोतःसु सतस्वेकस्य- भगिरथस्यानुगमनं, तस्य च मध्ये जडुना तितोभावनं, पुनर्विस- र्जनम्, तेन सगरसुताणशरीरस्मरसाशिसिद्धुवनं, ततः सागराणां स्वर्गगमनवर्णनम् ।	
२५ अथ रामस्य विधामित्रेण ताटकोत्पत्तिविवाहपुत्रलाभा- स्त्यशापादिकथनम्, लोकोपद्रवकारिण्यास्तस्या वधे पूर्वाचारनि- दर्शनेन दोषोभावकथनम् ।		३४ अथ विधामित्रेण पूर्वप्रसक्ता स्ववशकया स्वर्णयन्त्र- धनेन परिसमापिता ।			
२६ अथ ताटकावधपूर्वकं तद्धने। तस्यां रात्रौ रामादीना निवासः ।		३५ अथ संपादेद्वैवगङ्गावैभव लोके प्रवर्तयितुक्तामेन रामेण गङ्गायास्त्रिप्रयागं कथमिति पृष्टो विधामित्रो देखैरत्त- रिक्षमाग्रेण तस्याः स्वीलोकनयनानामार्गद्वयमसम् ।			
२७ अथ रामस्य विधामित्रसकाशाद्वज्राणलभकथनम् ।		३६ अथ गङ्गाया अन्तरिक्षस्वर्गगमनयोः प्रयुक्तजाततृतीय- पथगमनं, तस्या दिव्यमानुषसम्बन्धैकमेव च रामेण पृष्टो विधामि- त्रस्तदुपयोगितया पूर्वोत्तिशिवसङ्गमचातुस्खलनकथावर्णनम् ।			
२८ अथ श्रीरामाय विधामित्रकृततत्त्ववतादिनानाविधाद्वाना- मुपपदारक्रमोपदेशः ।		३७ अथ प्रतिज्ञातं स्मरदोषादकवरूप गङ्गाया दिव्य- सम्बन्धवर्णनम् ।			
२९ अथ रामं प्रति सिद्धाश्रमस्य तत्तज्जालमनिमित्तावगा- यत्रिवादितिकास्यपयोर्वागमनवतारसिद्धिः, श्रीवामस्य बलिनिरा-		३८ अथ गङ्गाया मानुषलोकतमवं विस्तरेण वसुक्तामो विधामित्रः सगरस्य पुत्रगणसम्प्रकारं तस्यास्वमेधोपक्रममब्रूहः ।			

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य विद्या- मित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठश्रमर्म्ममन्त्रम् ।	५२ अथ वसिष्ठेन विद्यामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकर- णप्रत्यप्रस्तावः ।	५३ अथातिथ्यष्टकाभधेमुमहिहो विद्यामित्रस्य वसिष्ठप्रवक्तारो मुख्योपक्रमेण निर्बन्धानतेन वस्तुविनिमयप्रश्नक्रमेण कामधेनु- प्रार्थने कथितम् ।
४९ अथैवां गङ्गातरणपूर्वकं विशालालनगरीसमीपमनस- मये तत्रत्यराजवंशे पृष्टेन विद्यामित्रेण तद्वशीयवृद्धात्मापि वक्तु- नामेन तदुपलब्धतया क्षीरोदमयनलम्ब्यविष्णुपदाचासृतप्राहनेन स- देवसंभवेन्द्रस्याखिलासुरविचरन्तर्षकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितम्।	४६ अथ हतपुत्राया दितोरिन्द्रेजेतुपुत्रालामय विशालपुरस्त- मीपि सहस्रवस्सर गर्भीण्यात्तपश्चरण, रम्भान्दिविघ्नेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, मन्धाहोऽप्यविव्रताया सुतायास्तददुर प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादवर्णनम् ।	५० अथ समलक्षणास्य कौशिकस्य जनकपद्मशालाप्रवेशः, जननेन पूजनेन, तस्मै विद्यामित्रेण रामलक्षणयोर्वहत्याशापमोच- नधनुर्निब्रतापर्यन्तदृष्टान्तप्रधानम् ।	५१ अथ मातृशर्मविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विद्यामित्रमाहिमकथां जिगदिषता पुरा राजमवेनावस्थितस्य		

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
महर्षिचरित्रम्, पुनरस्मिन् ब्रह्मर्षिं प्रति प्रपस्यति सति द्वे- स्ताद्विचरन्नाय रम्मानियोजनप्रस्तावः ।	७३ अथ रामलक्ष्मणमतशत्रुघ्नानां सीतोर्मिलापणद्वीश्रुत- कौर्त्तिभिर्विहङ्गहोस्तवर्णनम् ।	७३ अथ रामस्य वसिष्ठोपदिष्टक्रमेणोपासकणम्, गृहलक्ष- णम्, पौरः पुरालङ्कारपूर्वकं रामामिषेकप्रतीक्षणम् ।	सचिदुत्तु राममन्दिरं प्रति गमनं, रामायोपासमुपदिश्य पुनः राजसमीपगमनम् ।
१४ अथ विद्यामित्रस्य रम्मा शब्दा पश्चात्तापमुपगतस्य दृढनिश्चयपूर्वकं सहस्रसंस्तपराक्षरदीक्षा ।	७४ अथ भार्गवेण रामभगवदुःभसगशान्तीताम्बुद्विज्वा- ससोर्मिथो विरोधेन युद्धारम्भे भावता सधनुर्हस्तद्वस्तम्भनेन देवानां सर्षिगणानां पुरुषोत्तमे सर्वाधिकत्वविश्वयकरनर्पकं ताद- शमगवत्वारिगृहीतस्वधनुःपूणाभ्यर्चनार्णनम् ।	७४ अथ मन्यराया धात्रीमुखादवगतरामामिषेकसहायाः कैकेय्यै रामामिषेकस्यन्यरूपदया कथनं, रामामिषेकश्रवणदु- ष्ट्या कैकेय्या तस्य पारितोषिकप्रदानपूर्वकं क्षाघनम् ।	
१५ अथ विद्यामित्रेण सह धनुर्दशनाय राक्षसागमनं प्रतिवैदि- तस्य जनकस्य धनुर्बाह्विमकपनपूर्वकं धनुर्वरं प्रयिष्यते राघवाय सीताप्रदानप्रतिज्ञावर्णनम् ।	७५ अथ जामदग्न्यर्वाग्निर्वाणम् ।	७५ अथ पुनर्मन्यराया पारितोषिकोत्सर्जनपूर्वकं रामामिषेकस्य कैकेय्यन्यरूपत्वं विस्तरेणोपदिष्टम् ।	
१७ अथ रावणेन धनुर्भञ्जनं, जनकेन स्वाचिकीर्षितसीताप्रदा- नवृत्तान्तज्ञापनं दशरथानयनायायोध्यां प्रति दूतप्रेषणप्रस्तावः ।	७७ अथ स्वपुत्रं प्राप्य सीतया रामः सुखमुवास ।	७७ अथ मन्यरायाः स्ववचनं हिततया गृहीतवत्यै कैकेय्यै दशरथदत्तपुत्रतनवदयोपदेशतद्वरणप्रकारनिर्देशनम्, ततः कैके- याः मन्यराप्रशंसनपूर्वकं क्रोधगाराप्रवेशनम् ।	
१८ अथ दशरथस्य दूतमुष्टेन श्रुतजनकान्निप्रायस्य वसिष्ठा- दिभिरालोच्य मिथिलगमननिश्चयवर्णनम् ।	अथायोध्याकाण्डविषयानुक्रमणिका २.	१० अथ राज्ञः कैकेयिदर्शनतदनुवयौ ।	
१९ अथ दशरथस्य मिथिलगमनं, जनकेन समगमश्च ।	१ तत्र दशरथेन चिकीर्ष्यमाणामिषेकोपयुक्ततया रामस्य राज्यार्हतापैयिककन्यागुणपूर्तिः प्रदर्शिता ।	११ अथ मन्यरोपदिष्टक्रमेण कैकेय्या दशरथं प्रति वद- यात्यर्थनम् ।	
२० अथ जनकेन संबन्धार्हत्वाय वसिष्ठेक्ष्णकुलस्तान्कर्तुम् ।	२ अथ रामामिषेकस्य सर्वसंभलमकथयि ।	१२ अथ दशरथस्य रामामिषेकविश्रवणपूर्वकतस्य पुनः प्रबुद्धस्य शोकक्रोधमयबुभुक्षुमादिशब्दलानि कैकेय्यै प्रतिवचनानि ।	
२१ अथ वसिष्ठेन वरंशर्कोर्त्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकस्य स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वककन्यादानप्रतिज्ञा ।	३ अथ निश्चितरामामिषेकस्य दशरथस्य संभारसंभरणप्रवृत्ति- पूर्वकं श्रीरामे चिकीर्षितामिषेकप्रथनम् ।	१३ अथ पश्चात्तस्य धर्मप्राप्तवत्स्य दशरथस्य पुनः कैके- यीसानन्तनम् ।	
२२ अथ विद्यामित्रेण भरतशत्रुघ्नौ कुरुक्ष्वजसुताद्वयवरण रामादीनां गोदानमर्मलक्ष्मणवर्णनम् ।	४ अथ पुनर्दशरथेन राममाहूय कालविशेषादिनिर्णयपूर्वकं स्तस्य दुःस्वप्नदर्शनेन शीघ्ररामामिषेकतत्त्ववर्णोपादिष्टव्यवधीयत ।	१४ अथ दशरथस्य धर्ममेवेन रामविलासनिर्वाणं, ततः सूर्योदये बहिर्गातवसिष्ठचोदितेन सुमन्त्रेण प्रबोधनम्, पञ्चस्त-	

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
दनाभिमुख्यम्, तदा कैकेया रामानयनाय सुमन्त्रप्रेषणं, सुमन्त्रस्य बहिर्निर्गतस्य जनसंघदर्शनम् ।	१५ अथ पुनः सुमन्त्रस्य रामाभिषेकसामग्रीसिंहितपौरप्रधानोपतिस्वयं राज्ञः प्रबोधनम्, राज्ञा कैकेय्यकुलीया रामानयनाय प्रेषणम्, ततः सुमन्त्रस्य राममन्दिरागमनम् ।	२४ अथ रामस्य धर्मार्थे दृढाध्यवसाय समीक्ष्य कौसल्या कथंचिद्वनवासान्मुञ्चानप्रतिपादनम् ।	२५ अथ कौसल्याया विस्तरेण कृतमङ्गलशासनस्य रामस्य कौसल्यान्मुञ्चार्थकं स्मृहं प्रति प्रस्थानकथनम् ।	२६ अथ स्वगृहं गतस्य रामस्य सीतार्थै स्ववृत्तान्तकथनं, ततः शोचन्त्याः सीताया गृहे स्थापनाय समुदाचारः शिक्षणञ्च ।	२७ अथ रामं प्रति सीतया विस्तरेण स्ववनयनप्रार्थनं तस्या रामेण सगृहेण समाधानकथनम् ।
१६ अथ सुमन्त्रमुखेन विदितराजनियोगस्य रामस्य राजान्तःपुरं प्रति प्रस्थानम् ।	१७ अथ रामस्य राजान्तःपुरप्रवेशवर्णनम् ।	२८ अथ रामेण पुनः सीतार्थै विस्तरेण वनदोषदर्शनम् ।	२९ अथ वनस्य दोषान् कलवदाश्रेण गुणतथोपादयन्त्या सीतया पुनः स्ववनागमनाभ्यर्थनं, रामेण सान्त्वनम् ।	३० अथ पुनः सीतायाः प्रणयरोषेण परिक्षिप्तपूर्वकं भावि-विश्रामसहनेन महति शोकेनिरूप्यमाने ततः कथंचिद्रामेण तदन-नयनमङ्गीकृत्येजनेभ्योर्थदानान्मुञ्चा ।	३१ अथ लक्ष्मणस्य स्ववनागमनाभ्यर्थनं, रामेणानङ्गीकरणं, पुनः सन्निवृत्त्यर्थनेन तस्यापि वननयनङ्गीकरणं, वसिष्ठसन्नि-क्षितायुषज्जाननयनाय प्रेषणम्, पुनरागतस्य तस्य यात्रादानाय सुयज्ञादिब्राह्मणानयननियोजनम् ।
१८ अथ राज्ञः स्वानभिषाणादर्शनादिजनितसतापः, रामं प्रति कैकेया वनवासनियोजनम् ।	१९ अथाङ्गीकृतकैकेय्युक्तवनवासवचनस्य सलक्ष्मणस्य रामस्य मातृसमीपगमनम् ।	२० अथ राममुखाच्छतवनवासवृत्तान्ताः कौसल्याया मूर्ध्नि-विज्ञापनवर्णनम् ।	२१ अथ लक्ष्मणोक्तारामवनवासानङ्गीकारवचनश्रवणलब्धवि-श्चित्तवैषया कौसल्याया प्रार्थितस्य रामस्य कौसल्यासान्त्वनलक्ष्म-णसमाधानप्रतिपादनम् ।	२२ अथ रामेण लक्ष्मणस्य दैवबलप्रदर्शनेन कैकेयीविषय-करोषोपशमनोपादनम् ।	२३ अथ लक्ष्मणेन पुनर्दैवस्य निरसनीयतां पौरुषस्यैवाव-

दिरूपणदानं, पर्यङ्कदानम्, मातुलदशनुड्यालङ्कुञ्जदानम् अ-
गत्यकौशिककौसल्योपाध्यायादित्यो नानारत्नसुवर्णरजतगवादि-
दानम्, चित्रत्रयाख्याय सूताय रत्नवस्त्रगवादिविश्राणम्, कठ-
कालोभयो माणकेभ्यो रत्नपूषणशिशुशूलाखिवाहसहस्रद्विशत-
महावृषभगोसहस्रवितरणम्, कौसल्यानुवर्तनपरबटुसेव्यः प्रत्येक-
गोसहस्रदानम्, गृहरक्षिणामनुचराणां बहुधनप्रदानपूर्वकं गृह-
रक्षानियोजनम्, ततो महतो धनराशेर्बलवृद्धिजातिजनेभ्यो
भूरिदानम्, त्रिजटाय सदुदुम्भमागताय तद्विस्तदृष्ट्यातपर्यन्त-
गोवृन्ददानं, तदप्रादनं, तस्याशर्विचनम् ।

३३ अथ रामस्य सीतालक्ष्मणानुगामनविज्ञापनाय पितरं द्रष्टुं
लक्ष्मणसीतामात्रानुगतस्य वीथ्यां पादचारेण गमनसमये पौराणां
तादृशरामदशदर्शनविधूर्णितमानसानां रामादनुद्विष्य बहुवि-
धशोकवचनम्, ततः पितृसमीपं गतस्य तस्य मुमन्त्रमुखेन राज्ञे
स्वगामनविज्ञापनं च ।

३४ अथ सुमन्त्रविज्ञापितरामागमनस्य चिरकालदुर्लभरामद-
र्शनायान्ताखिलेष्टरादिजनस्य राज्ञो रामेण वदन्पूर्वकं वनाग-
नानुज्ञामर्थितस्य कथंचिदनुज्ञादाग, शोकेन मूर्धनमिमादिकथनम् ।
३५ अथ कैकेयीपाख्यदर्शनकुपितेन सुमन्त्रेण तस्मादुद-
त्तान्तादिकथनपूर्वकं भर्त्सनात्त्वने, तावतापि कैकेया अक्षो-
भप्रसन्नः ।

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
१९ अथ प्रस्थितान् रामादीन् प्रति मरुद्भजेन मङ्गलशान्त- नर्तकं चित्रकूटमार्गं कथयित्वा निवर्तनं, ततस्तेषां चित्रकूटं प्रति प्रस्थितानां हुवेन कालिन्दीमुत्तीर्य वनरामणयिकदर्शनपूर्वकं सायंकाले युगमासेन कृताहारणां यमुनावने निवसनकथनम् । १६ अथ पुनः सूर्योदयानन्तरं ग्रामनसमये सीतां प्रति वन- शोभादर्शनकुसुमहूललितक्रान्तमार्गेण रामेण लक्ष्मणेन चित्रकूटप्राप्ते वाल्मीक्याश्रमे वाल्मीकिसेवेनम्, सलक्ष्मणेन रामन्दिमुक्तेन पर्णशान- लक्षणम्, गृहप्रवेशाद्वास्तुबन्धनं समिपुष्पमासादिसपादनम्, अथ रामेण वास्तुशान्तिं कृत्वा सीतालक्ष्मणान्यां सह तत्र सुखेन चिरं निवसनम् । १७ अथ गृहपश्चित्तचारुखेन रामस्य चित्रकूटगमनपर्यन्तं वृत्तान्तं विज्ञाय सुमन्त्रसायोध्यागमनम्, राम विनागतं सुमन्त्र- मुद्दिश्यायोध्याजानानुशोचनम्, कौसल्यानिवेदितसुमन्त्रागमनवृत्ता- न्तस्य दशरथस्य शोकान्तिशयेन मूर्च्छनम् । १८ अथाश्रितं दशरथं प्रति रामोत्ससमाश्रयतनरूपसदेशक- थनम्, लक्ष्मणोत्तरामविवानसमूलकक्रोधोत्तिकथनं, किमप्यन्त- र्निगूढं वक्तुमशक्तया कैदेवा सबाधनेनया स्थितामिति सीतालिय- तिकथनम् । १९ अथ सुमन्त्रेण राज्ञे रामविवानसनायुक्तत्वसूचनायं राम- निष्ठेष्वायोधिकास्त्रिलिखचरावराजन्तुपरिस्थानकथनम्, तच्छ्रावणे- न दशरथस्य पश्चात्तापेन मूर्च्छनम् ।	६० अथ सुमन्त्रमुखश्रुतरामवृत्तान्तायाः कौसल्यायाः शोका- तिरेकः, सुमन्त्रेण तस्याः समाधातनम् । ६१ अथ पुरा राजानं प्रति कौसल्यायाः पुत्रविवानसप्रयुक्तो विलापः, तच्छ्रवणेन राज्ञो मूर्च्छनं च । ६२ अथ लब्धसंज्ञेन राज्ञा कौसल्यासात्वन्तम्, ततः कौसल्यायाः स्तोक्तवाक्यकन्दुवनिमित्तं राजक्षमापणम्, ततो राज्या शोकेन राज्ञो निद्रापावकस्यवर्णनम् । ६३ अथ मुहूर्तार्ते, प्रबुद्धेन राज्ञा कौसल्यां प्रति पूर्वं कदा- चिद्रात्रौ सरथां जलमावदानः, काश्चिद्विपुत्रो मया युग्यां पर्य- दत्ता गजब्रान्त्या हत इत्यादिद्वितान्तः कथित इति प्रस्तावः । ६४ अथ ऋषिशपात् पुत्रशोकैव स्वस्य मरणं सिद्धमिति कथयतो राममेवानुशोचतो दशरथस्याधरात्रे मरणम् । ६५ अथ परेषुः प्रातरागतसूतमागधादिप्रबोधनेनाप्रबुद्धे राज्ञि परीक्षया राजमण्यं निश्चय्य स्वन्तीभारिस्तरामिन्तःपुर- स्त्रीभिः सह प्रबुद्धयोः कौसल्यासुमित्रयोर्धृतं राजानमुद्दिश्य रोदनकथनम् । ६६ अथ विस्तरेण कौसल्यायाः कैकेयीविनिन्दनरामगुण- स्तवनतिलतण्डुलितः प्रलापः, पश्चादमात्यैः पुत्रमानीय राज- संस्कारं चिकीर्षीद्वैलद्रोण्यां राज्ञः प्रक्षेपः, राजबन्धिणा कैकेयी- पारिषेपपूर्वको बाहुमिस्त्रोर्विक्षेपः, अयोध्यासक्षोमश्च । ६७ अथापरेषुः प्रातः समायां मार्कण्डेयमौद्गल्यवामदेवा-	दीनां राजाविजां वसिष्ठमकाशे अराजकताप्रयुक्तदोषवितस्तरवर्णन- पूर्वकं भरतानयनप्रायनम् । ६८ अथ वसिष्ठप्रहितानां दूतानां भरतानयनाय कैकेयन- गरागमनम् । ६९ अथ कैकेयनगरे भरतेन तस्यामेव रात्रौ दृश्य दुःस्व- प्नस्य प्रातः सुहृद्ब्रह्मः कथनम् । ७० अथ तदैव दूतैः प्रचोदितस्य मातामहमातुलदनाना- विधपरिजनपरिच्छदसेवादिकस्य भरतस्यायोध्यां प्रति प्रस्थानम् । ७१ अथ भरतस्य मार्गे नानानदीनगरप्रामवनमहीधरावति- क्रमणपूर्वकमवितरतससत्रागमनेनायोध्यां प्रविशतो नगरविषादद- र्शनपरिक्षुभितमनसः पितृमवनगमनम् । ७२ अथ कृतवन्दनाय पितृवृत्तान्तं पृच्छते भरताय कैकेय्या पितृमरणकथनं, ततः शोचन्तमश्रुं पृच्छन्तं प्रति स्वकृतराम- विवानसकथनपूर्वकं राज्यांगिकरणनियोजनम् । ७३ अथ पितृमरणप्रजप्रवासनश्रवणविश्रुतिधैर्येण प्रबुद्धशो- केन च भरतेन यदुत्तया कैकेयीविनिन्दनम् । ७४ अथ प्रबुद्धरोषेण कृतया कैकेयीविनिन्दनं, कर्पणकि- न्ममानैकद्वयभदरनिविषणसुरभिनिदर्शनेन कौसल्याशोकमहता- कथनपूर्वकं शोकेन मूर्च्छनम् । ७५ अथ भरतरत्नप्रभोः कौसल्यासमागमः, तस्याः प्रस्थाय- नाय भरतेन विस्तरेण शपथकरणम्, ततस्तस्याः प्रलयपूर्वकं भरतशत्रुघ्नान्या सह शोकैर्नैव राज्यतिवाहनं च ।			

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
७६	अथ पर्व्वसिष्ठोदितेन भतेन दशरथस्यारक्षणम् ।	८४	अथ तत्र भतं प्रति गुहेनातिथ्यार्यन्म् ।	९३	अथ भतस्य चित्रकूटप्रान्तवनप्रवेशः, वसिष्ठं प्रति मद्वाजोक्तस्यलघुचिह्नप्रत्यभिज्ञापनम्, शत्रुघ्नं प्रति वनगमनपूर्वकं रामाश्रमान्वेषणचोदनम्, ततः शत्रुघ्नोपैतिः पूर्णः रामाश्रमभूयः चिह्नप्रदर्शनं, भताय तन्वयनं, ततो भतेन तत्रैव सेनास्थापनं च ।
७७	अथ भतेन द्वादशैवहनि सपिण्डीकरणान्तश्रद्धकरण, त्रयोदशैवहनि पितृसुहृदस्य भतश्शत्रुघ्नोर्बहुशोचनं, वसिष्ठु-मन्त्रादिप्रित्तयोः समाधासनं, तद्देशचारसूतदहनदेशसेचना-दिनियोजनं च ।	८५	अथ तत्र रामावस्थानसमये तत्रौ लक्ष्मणस्य सीताराम-योर्धर्मिण्यनादिकं प्रयागभातं शोचन्म्, सूर्योदयानन्तरं राम-लक्ष्मणयोर्जाटकरणपूर्वकं मागीर्यीक्षुतीर्थं क्ते गमनं च गुहेन भतायोक्तमित्याह ।	९४	अथ रामस्य चित्रकूटप्रवेशप्रमृतितादिनपर्यन्तवृत्तान्तस्य प्रतिदिनमेकरूपसया तदहर्दृष्टान्तकथनेन यावदिनवृत्तान्तोपि कथितः स्यादिति श्रुत्वा तस्मिन्वहनि रामेण प्रातरुद्यमानन्तरं सीतां प्रति चित्रकूटसमीपयत्नलक्षणेन चायोध्यातोयिकं निर्वृतिः कथिता । न तादृशरामर्णयस्यलक्षणेन चायोध्यातोयिकं निर्वृतिः कथिता ।
७८	अथ शत्रुघ्नेन मन्यराशिघ्नं, कैशेभ्या मन्यराधासनं च प्रकाशितवान् ।	८६	अथ तत्पूषणजनिशोकातिशयं भतं प्रति गुहेन तत्र पूर्वं रामस्य जलमात्रज्वाहारस्य सीतया सह दर्मास्तीर्णं इन्दुद्विष्टकूले श्रमनं, तदानीं स्वस्य ज्ञातिजनपरिद्वितस्य लक्ष्मणेन सह जगारणपूर्वकं रक्षणं च ।	९५	अथ रामेण सीतायाः मन्दोक्तिग्राह्यनन्देराभ्युपगमन-प्रदर्शनेनोपलब्धम् ।
७९	अथाल्यादिभिर्भते प्रति राव्यांगिकरणप्रार्थनम्, भ-तेन तदनुगम्य स्वस्य रामनिर्वतनोद्योगकथनपूर्वकं मार्गशो-धनाय तदैपयिकजनप्रेषणनियोजनं च ।	८७	अथ दर्मास्तीर्णं तत्र तत्र विकीर्णसीताभरणल्लित-नृकाजिन्दुकं सीतापरिवर्तनदशातत्तात्त्विकौशेयतनुभुमिदुर्गल्लु-द्रीक्ष्य भतस्यानुशोचनकथनम् ।	९६	अथ तत्र रामस्य सीतया साकं मांसाव्यवहारसमये कथ्यमाणस्यलक्षणेन तत्कारणपरिज्ञानाय लक्ष्मणप्रेरणम्, तत उक्तं सालमाख्या क्रोचिदारजजदशेन ससैन्यतया रामस्य हन-नायगतं भतं भवानेन लक्ष्मणेन रामप्रेषणा भताजिवासापरे-न्तमतिशङ्कन्म् ।
८०	अथायोध्यामारस्य राजहन्त्रीर् मार्गसमीकरणवर्णनम् ।	८८	अथ ससैन्यस्य भतस्य गगातरण मद्वाजश्रमप्रवेशश्च ।	९७	अथ रामेण कुपितस्य लक्ष्मणस्य परिसान्त्वन्म् ।
८१	अथापेधुः प्रभाते राजप्रबोधनार्थमंगलवाद्यश्रवणसंशु-क्षितपितृसरणप्रजविवसानस्मरणस्य भतस्य शोकातिशयः, प्रातः समाभातेन वसिष्ठेन सुमन्त्रद्वारा भतश्शत्रुघ्नमात्यप्रयत्नावशेष-राजवङ्गमाह्वानम्, तेषां समाप्रेषणं च ।	८९	अथ ससैन्यस्य भतस्य गगातरण मद्वाजश्रमप्रवेशश्च ।	९८	अथ भतस्य शत्रुगुह्यतज्ज्ञातिसहितस्य पादचारणेन रामाश्रमान्वेषणं, तच्चिह्नप्रदर्शनानन्तरं पुनस्तत्रागतजनस्थापन-पूर्वकं गुहं शत्रुघ्नं चादाय गमनवर्णनम् ।
८२	अथ संभार्यां वसिष्ठेन राव्यांगिकरणार्थेन तावद-सहस्रद्वत्तजिन्दुतेन तत्रैवतमसीरयणनिर्वर्तनाभिलाषकथनानन्दि-तानिखिलजनेन भतेन वसिष्ठोदिभिः कौस्तल्यादिभिर्मात्यादिभि-रखिलपौरैर्कौंश्च सह रामसमीपगमनं प्रति प्रस्थानं कथितवान् ।	९०	अथ भतस्य भद्राजदर्शनमन्योच्युल्लभ्यमनादि-कप्रस्तावः ।		
८३	अथ तत्रैवतमसीरयणनिर्वर्तनाभिलाषकथनानन्दि-तानिखिलजनेन भतेन वसिष्ठोदिभिः कौस्तल्यादिभिर्मात्यादिभि-रखिलपौरैर्कौंश्च सह रामसमीपगमनं प्रति प्रस्थानं कथितवान् ।	९१	अथ भतस्य ससैन्यस्य भद्राजेन कृतमातिथ्यम् ।		
८४	अथ तत्रैवतमसीरयणनिर्वर्तनाभिलाषकथनानन्दि-तानिखिलजनेन भतेन वसिष्ठोदिभिः कौस्तल्यादिभिर्मात्यादिभि-रखिलपौरैर्कौंश्च सह रामसमीपगमनं प्रति प्रस्थानं कथितवान् ।	९२	अथ भतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानसमये भद्राजं प्रति कौस्तल्यादिव्यक्तिनिर्देशनम्, ततो भद्राजमनुज्ञाय चित्रकूटं प्रति प्रयागम्, मध्ये यमुनातिखननप्रवेशश्च ।		

सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः
९९ अथ भरतस्य मातृजनानयनाय वसिष्ठः सट्स्थायै गच्छतः शत्रुघ्नं प्रति रामाश्रमचिह्नानि निर्दिशतो रामदृष्ट्याभ्युद्योचतः शत्रुघ्नमुन्मत्तसहितस्य रामसमागमः ।	१०० अथ रामेण कुशलप्रश्नव्यजेन भरतस्य भाविराज्य- रक्षणपैयधिकतया राजनीतिशिक्षणम् ।	१०७ अथ काममोहेन पित्रा भवद्विवासनं कृतमिति पितरं बिन्दन्तं भरतं प्रति रामेण मोहेदुपप्रसक्तिरेव नास्ति किं तु कैकेयीविवाहकाले तस्युतस्य राज्यदानप्रतिज्ञानादेवैव कृतवानिति दुष्पारिहारहेतुवत्तरनवर्णनम् ।	१०८ अथैव रामेण निरुत्तराकृतं भरतमालोक्य हितपरतया जाबालिना चार्किकमतमाश्रित्य रामं प्रति राज्याङ्गीकरणप्रा- र्थनवर्णनम् ।	११५ अथ भरतस्यायोध्यां विसृज्य नन्दिग्रामे रामपादुका- पुरस्कारपूर्वकं राज्यपरिपालनमकथयन्म् ।	११६ अथ चित्रकूटे रामं प्रति तत्र राक्षसकूटेपद्मकथन- पूर्वकमृष्टिपथैः सहर्षिकुलपतेस्तदाश्रमं विसृज्यश्रमान्तरागमन- वर्णनम् ।
१०० अथ रामेण कुशलप्रश्नव्यजेन भरतस्य भाविराज्य- रक्षणपैयधिकतया राजनीतिशिक्षणम् ।	१०१ अथ रामेण वनगमननिमित्तं पृष्ठस्य भरतस्य रामं प्रति राज्याङ्गीकारप्रार्थनां, रामेण पितृन्यायेगोदुस्त्यजलप्रतिपा- दनेन समाधानं च ।	१०९ अथ जाबालिमतनिरासनपूर्वकं रामेण वैदिकमतस्था- पनकथनम् ।	११० अथ वसिष्ठेन जाबालिचचनात्तात्पर्यप्रदर्शनेन तद्विष्ये रामकूपे निवर्त्य मनुप्रमूले दशरथपर्यन्तं पूर्वाचारितमार्गप्रदर्शनेन ज्येष्ठस्यैव राज्यहातावयनरूपं रामनिर्भर्तनोपायप्रस्तावः ।	११७ अथ श्रीरामस्यात्राश्रमप्रवेशप्रस्तावः ।	११८ अथ सीतयानुस्यूपदिष्टपातिव्रत्यधर्मप्रतिपादकवच- नानुमोदनपूर्वकं तत्पृष्ठस्वयंवरकथनवर्णनम् ।
१०२ अथ भरतेन रामं प्रति दशरथमरणकथनम् ।	१०३ अथ रामेण दूत दशरथमुद्दिश्य शोकप्रवृत्तः, मन्दा- किन्यां सलिलदानं, सपिण्डीकरणं, पुना रामाश्रममागतानां रा- मदीनां शोकप्रवृत्तः, तच्छृण्वेनागतानां भरतसीतिकायोधिकज- नानां रामेण समागमश्च ।	१११ अथ वसिष्ठेन स्ववचनमाचार्यवचनतयाकथं करणी- यमिति रामं प्रवृत्तिः, रामेण पितृवचनं ततोपि गुरुरतिरामिति प्रवृत्तिः, भरतस्य गत्यन्तरामावाते स्थण्डिलशयनं, रामेण तन्नि- वर्तनपूर्वकं भरतसमाधानं च ।	११२ अथ भरतस्य समाधानं कृत्वा प्रस्थानवर्णनम् ।	१ श्रीसीतालक्ष्मणसमेतस्य प्रविष्टदण्डकारण्यस्य श्रीरामस्य तत्रत्यकन्याश्रममण्डलदर्शनम्, मुनिभिर्यथोचितं श्रीरामपूजनं च ।	११९ अथ रामस्यात्राश्रमे रात्रिसुषुप्तिव्या प्रभाते नित्यकर्मो- ष्ठानन्तरयुष्मिणागदार्शितमार्गेण दण्डकारण्यं प्रति प्रस्थानकथनम् ।
१०४ अथ रामस्य वसिष्ठान्तैरामातृजनैः समागमः, वसिष्ठ- सेवने, निखिलमात्यादिजनसमागमः, सर्वेषामपि तत्र समुपवेशनं च ।	१०५ अथ पुनर्भरतेन स्वमातृसत्त्वचनदिकथनेन पुनः प्रा- र्थना, रामेण तत्त्वार्थविमर्शनामार्गेण समाधानं च ।	११३ अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशकथनम् ।	११४ अथ भरतस्यायोध्यानिगन्दतद्दर्शनेन शोकोत्पत्ति- वर्णनम् ।	अथारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका ३.	एकमयोध्याकाण्डविषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।
१०६ अथैव निरुत्तरमुक्तवन्तं रामं प्रति भरतस्य श्लाघ- तरोचितोत्तरकथनपूर्वकं पुनः प्रार्थनं, वसिष्ठदीनां मातृजनाना- मन्त्यानां पुत्रप्रधानानां च भरतेन सह रामप्रार्थनं च ।					

[illegible]

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
२० अथ चतुर्दशानामपि राक्षसप्रधानानां रामेण वधः, त- तोमितायाः शूर्पणखायाः पुनः खरसमीपगमनं च ।	२० अथ चतुर्दशानामपि राक्षसप्रधानानां रामेण वधः, त- तोमितायाः शूर्पणखायाः पुनः खरसमीपगमनं च ।	२१ अथ शूर्पणखामुखात् खरस्य स्वप्रेषितचतुर्दशराक्षस- वधप्रवणम् ।	२१ अथ शूर्पणखामुखात् खरस्य स्वप्रेषितचतुर्दशराक्षस- वधप्रवणम् ।	२२ अथ खरस्य चतुर्दशसहस्रराक्षसतदनुगणवानाविधायुव- प्रमृतिपरिकरसहितस्य युद्धाय प्रयाणम् ।	२२ अथ खरस्य चतुर्दशसहस्रराक्षसतदनुगणवानाविधायुव- प्रमृतिपरिकरसहितस्य युद्धाय प्रयाणम् ।
२३ अथ खरस्य सप्तैक्यस्य प्रयातस्य दिव्यमौमशारिमहो- सातदर्शनेपि दर्पकप्रयाणनिवृत्तिः ।	२३ अथ खरस्य सप्तैक्यस्य प्रयातस्य दिव्यमौमशारिमहो- सातदर्शनेपि दर्पकप्रयाणनिवृत्तिः ।	२४ अथ राक्षसपराजयेदत्तुः महोत्पातान् स्वविजयेदुभूतानि सुनिमित्तानि च दृष्ट्वा रामेण पर्वतयुद्धायां सीतारक्षणाय लक्ष्म- णप्रेषणं, वचवादिधारणपूर्वकं युद्धाय सन्नद्धतयावस्थानं, राक्षस- सेनायास्तात्समीपगमनं च ।	२४ अथ राक्षसपराजयेदत्तुः महोत्पातान् स्वविजयेदुभूतानि सुनिमित्तानि च दृष्ट्वा रामेण पर्वतयुद्धायां सीतारक्षणाय लक्ष्म- णप्रेषणं, वचवादिधारणपूर्वकं युद्धाय सन्नद्धतयावस्थानं, राक्षस- सेनायास्तात्समीपगमनं च ।	२५ अथ रामस्य राक्षसैः साकं तुमुलं युद्धं, ततो रामप्रयुक्त- गान्धर्वखिणोकेसहस्रराक्षसविवचधश्च ।	२५ अथ रामस्य राक्षसैः साकं तुमुलं युद्धं, ततो रामप्रयुक्त- गान्धर्वखिणोकेसहस्रराक्षसविवचधश्च ।
२६ अथ रामेण खरचित्रिरोव्यतिरिक्तानां दूषणप्रभृतिसेना- यधक्षसहितानां चतुर्दशसहस्रसख्यानां राक्षसप्रधानानां वधः ।	२६ अथ रामेण खरचित्रिरोव्यतिरिक्तानां दूषणप्रभृतिसेना- यधक्षसहितानां चतुर्दशसहस्रसख्यानां राक्षसप्रधानानां वधः ।	२७ अथ निशितस्तो वधः ।	२७ अथ निशितस्तो वधः ।	२८ अथ रामेण खरस्य रथराश्रयसारथिधनुःप्रभृतिसर्वपरि- कारमञ्जनम् ।	२८ अथ रामेण खरस्य रथराश्रयसारथिधनुःप्रभृतिसर्वपरि- कारमञ्जनम् ।
२९ अथ शत्रुविषयोपि परसवात्सल्ययुक्ततया श्रीरामेण खर- प्रयातनुकूल्याभिसंधिजिज्ञासया ध्रुवपूर्व परशोक्तिभिः पापकर्मदुः-	२९ अथ शत्रुविषयोपि परसवात्सल्ययुक्ततया श्रीरामेण खर- प्रयातनुकूल्याभिसंधिजिज्ञासया ध्रुवपूर्व परशोक्तिभिः पापकर्मदुः-				

खोदकैर्वादिबोधनं, ततः खरस्यातिपापिष्ठतया मातृवधप्रद्युतो-
र्मत्तयायेन तत्पक्षिणैर्पूर्वकं रामोपरि गदाप्रक्षेपस्ततो रामेण
गदाखण्डनं च ।

३० अथ पूर्वं संवेदसङ्घर्षेन वच्छादागर्वेणानुकूल्यामर्षेपि
इदानीं तद्वसनदर्शनेन वापि किमस्य विवेकेनानुकूल्य-
चिकीर्षां जातेति परीक्षिण्या पुनरपि श्रीरामेण खरं प्रति
न्याय्यवचनमिदं दर्शनं, ततः खरेण पितोपहतक्षीरन्यायेन तत्प्र-
तिक्षेपपूर्वकं सालवृक्षेण रामप्रहरणसमुद्योगस्तावता तं शत-
शङ्खिलदतः शरसहस्रेण स्वसर्वांगममणिं कृन्ततो रामस्या-
तिसमीपं खरस्याभिपतनं, शरसंन्यानावकाशलाभाय तद्वक्ष्येण एव
रामेण किंचित्यश्वाद्धित्रिपदक्षेपपूर्वकमतिशीघ्रसहितेन अगस्त्यदत्तेन
वाणवेणेन खरद्वयभेदनं, ततः खरवधपरिदृष्टमहर्षिगणपङ्कतराम-
सुतिः, देवर्षिभ्यः कुसुमवर्षामिष्टमनादिकं, ततो लक्ष्मणवृजित
श्रीराम गिरिगुहगतो लक्ष्मणसाहाय्येन निर्गत्य स्वमर्तुकिमतिरि-
श्रणनिर्मलसिमानन्दया जानक्या वीरव्रजमजलरोमाञ्जशबल-
श्रीरामादित्यमगलं विग्रहस्य गढालिङ्गनं च ।

३१ अथाकम्पमनुखेन जनस्यानस्थापितखरदूषणत्रांशः-
प्रभृति निखिलाक्षसवधं श्रीरामकृतं श्रीरामस्यान्यसाधारण
महिमानं तस्य युद्धेनसाध्यत्वं सीतापहारस्यैव तद्वधसमर्हेतुत्वं
च श्रुत्वतो रामणस्य रथेन मारीचाश्रमगमनं, तं प्रति सीता-
पहारे साहाय्यकरणप्रार्थनं, ततो मारीचेन श्रीरामेण वैकर्णे तव

सकलराक्षःकदम्बेन सह विनाशः सिद्धः, अतः किमर्थं लङ्काराज्यसुख
स्यमेव हतुमिच्छसीति प्रतिबोधनेन पुनलङ्कारं प्रति निवर्तनं च ।

३२ अथ खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीनां राक्षसप्रधानानां चतुर्द-
शसहस्रसख्याकानां षटिकात्रयेण तृणपुल्लवं द्रुततः श्रीरामस्य
विक्रमवैखरीं स्वच्छुपा प्रत्यक्षितवत्यास्तत एव त्यक्तवृत्त्यास्वारित-
गम्याः शूर्पणखायाः लङ्कायां पुण्यकविमानोपरि निखिलापरिजन-
परिच्छदपरिवृतस्य निसाधारणसुजबलखरबलदुल्लितस्य दशप्रो-
वस्य स्ववैरूच्यकरणप्रदर्शनपूर्वकं दर्शनम् ।

३३ अथ शूर्पणखया जनस्थानस्थितयावदाक्षसनिःशेषविना-
शेपि नृणामिववस्थानेनातिदुःख्या रावणनिन्दनम् ।

३४ अथ रामेण रामस्य नामरूपायुधपराक्रमप्रकारान्
पृष्ट्वा शूर्पणखया श्रीरामलक्ष्मणयोर्धर्मावस्वभावान् विशेषतो
चिन्त्य पराक्रमं च कथितवत्या सीतासौन्दर्यकथनपूर्वकं तज्जि-
वृक्षादादन्म् ।

३५ अथाविचमिविधुदुष्टीकृतनीतापहारमिश्रयेन रामेण
प्रच्छन्नतया कामगारथातीतिमहार्णवेनतिरसणीयतमसिन्धुराजानप-
दर्शनं, तथा तत्रत्यस्य शतरोजनप्रमाणनानाशाखाहृतस्य स्वकर्-
गृहीतमर्थमर्थमहप्रमाणगज्जम्भमहाबलसुषुण्णरोहपमात्रमशैक-
शाखस्य तद्वक्ष्यतावगन्गहृतीतच्छाखकृतपापिष्ठतमनिषादश्राम-
निर्मलेनशाखाधःप्रेक्षशान्वासिनानामुनिजनशाखापतनमयमोक्ष-
रूपदुष्टनिमहाशिष्टपरिपालनलाभमहर्षिद्विगुणिताचिन्त्यबलवैभवकृ-

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
बहुभ्येक्षनानवरणरक्षणसुगुहमहेन्द्रमन्त्राभ्यामृषुतकलशहरणसु- पर्णपदान्मृतच्छाद्यामांगिचिह्नस्य सुमद्रत्नान्मो न्यप्रोक्षस्य दर्शनं, ततः क्वचिपुण्यतमे देशे आश्रमे मुनिव्यस्य मारीचस्य दर्शने, तेन रावणपूजन्पूर्वकं शीघ्रागमननिमित्तप्रसन्नश्च । ३६ अथ रावणेन मारीचं प्रति जनस्थानवृत्तात्कथनपूर्वकं स्त्वचिकीर्तितसितापहारे विचित्रमृगरूपेण साहाय्याभ्यर्थनम् । ३७ अथ मारीचेनासद्वदुत्तरामपराक्रमेण रावणहिं- षिणा लोकातीताचिन्त्यवीर्यदिरुणवशेषभूतस्य श्रीरामस्य प्राण- दयितायाः स्वपातिव्रत्यमहिम्ना इच्छायां सत्यां सर्वमपि जगत् मस्मीकर्तुं शक्तायाः सीतायाः हरणं तव यावद्रक्षस्वजातीय- युक्तस्य निर्दलनोपकारणम्, अतस्तच्चिन्तां मा कुर्वीति रावण प्रति हितोपदेशः । ३८ अथ पुनर्मारीचेन पूर्वं स्वेन विधामित्रयागवेद्याक्रमण- प्रयत्नसमये अतिवेगेनोद्धतास्त्रेण श्रीरामेण कृतं स्तनिपातनं, स्वसाहायभृत्यावद्रक्षस्वहन्तं च निदर्श्य, रामविप्रियकरणे संस्था तव विनाशः सिद्ध इति रावणं प्रति बोधनम् । ३९ अथ पुनर्मारीचः इदानीं रामस्य प्रौढतादर्शायां स्वयं मृगरूपस्य तादृशराक्षसद्वयसहितस्य तापसवेवं रामं परिबिम्बान- विषतः तावदेव राममुक्तशरेण राक्षसद्वयमरणं पश्यतः स्वस्य रामपराक्रमज्ञाया तक्षकमेव फलयन्तेन फलयितं रामराप्रवृत्तेः कथं चिज्जीवनं, तदप्रमृतिं यत्कृत्वाक्षसव्यापारतया तपोनिष्ठया	चाकथानं, स्वस्य रेफादिनामोद्योगेपि महामयं च प्रदर्श्य, रावणं न रामवैरे प्रवर्तस्वैवबोधयदिति । ४० अथ मारीचवक्ष्य श्रुतवता रावणेन पयोवृत्तिर्मो- रीचोक्तप्रायस्त्वानपूर्वकं कलात्कारेण सीतापहारकार्यसाहाय्य- नियोजनम् । ४१ अथ भक्तिव्यतावशेन सीतापहारबद्धाग्रहस्य रावणस्य नचवं श्रुतवतापि मारीचेन पुनरपि स्मैकस्य मरणं प्रति न शोचामि किं तु तव सपुत्रमित्रवाच्यवर्षाचारस्य मरणं प्रवेष्टुं, त्वं च भवितव्यतावशेन मदाक्ष्यं नम्रीकरोषि, आसन्नमरणजनाः हितं न गृह्णन्ति हीत्यादिरूपेण रावणं प्रति प्रवचनम् । ४२ अथ स्वस्य रावणेन वधादमरणं वधं श्रेयस्करं मन्वावेन मारीचेन रावणवक्ष्यमगीकृतवता रावणेन साकं रथेन नावान- नमरादिनिरीक्षणपूर्वकं दण्डकारण्यस्थरामाश्रमप्रवेशः, तत्र राव- णान्यर्थेन क्षणेन विचित्रमृगरूपकरणपूर्वकं रामाश्रमसमीपे गतागतनिर्वर्तनमृगयथुसरणदिशिविचित्रचोष्टितकरणं, तदैव तस्य तत्र कुसुमापचर्यार्थमागतया जानक्या अत्याश्चर्यभरितया निरीक्षणं च । ४३ अथ सीतादूतौ रामलक्ष्मणयोस्तादृशविचित्रमृगदर्शने, तदैव मारीचमार्यवैवमिति लक्ष्मणेन कथनं, ततः श्रीरामेण सीतोक्तराज्या साक्षाच्चित्रमृगत्वोपि मवदुक्तराज्या मारीचमायात्वोपि तादृशमृगत्वग्रहणार्थं राक्षसहन्तव्यं च यथा प्रवर्तनीयेमेव त्वं	तु सीतामाश्रमे स्थित्वा प्रतिक्षणं सर्वतः शङ्कितः सन्नम्रमत्तो रक्षेयुवाच । ४४ अथैव लक्ष्मण सदित्य सशरचापसिंतीणः निर्मितेन मृगरूपमारीचनानाविधगतिभेददुराच्छेदेन ततः स्वबलेन मारीच- हननसमये स्वस्यसदृशं मारीचकृतं हा सीति लक्ष्मणेत्येवंरूप शब्दं च श्रुत्वा किं भविष्यतीति भीतेन रामेण स्वाश्रमाभिसुख- तया आगमनम् । ४५ अथ मारीचविसृष्टमार्तस्वरं रामाक्रन्दनं मन्वानया सीतया लक्ष्मणं प्रति रामसमीपगमनचोदेन, तद्रक्षसमायाकृत- मिति तूष्णीं स्थितं लक्ष्मणं प्रति तव रामस्य व्यसनीष्ट यत- स्वमीदृशसमर्थेपि तूष्णीं तिष्ठसि त्वं तु स्वयमेव वा भरतानियुक्तो वा रामव्यसतसमये मज्जिष्यथैव राममनुगतः कथमन्यथा मार्ता- दिकं विसृष्टैकाकिनो रामानुगमनम्, अहं तु राम विना क्षणमपि स्थातुं प्राणान् धत्तुं च न शक्नोमि रामादन्यं क्षुद्रं पुण्यं कदापि न सृशामि अतो भतस्य तव च मनोरथो न सिध्यतीत्यादिगम्भ- माषणम् । पुनर्लक्ष्मणेन रामस्य निखिललोकातिमत्सत्सुगुहमा- नुषागर्वकिकरीशचपतगमगुप्तमृमृमतिभिः संधीयुतैरपि न किंचि- दपि कर्तुं शक्यं वृथा शक्तां त्यज अथ शब्दसु मृगरूपस्य मारी- चस्यैवेत्यादिप्रतिवचनं, ततो द्विगुणकोपया सीतया पूर्वेक्तरीत्या अतिपक्षमाषणं, गोदावरीपतनविषयानुसृतपतनोद्वयनादिकरण वचनं, ततस्तामाधास्य किंचिदपणस्य स्त्रीणां स्वमात्रं च विनिन्द्य			

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
कथमेकाकिनी वने मया विसर्जनीया किमहं करोमिति बहुशो विचिन्तयता लक्ष्मणेन रामसमीपगमनम् ।	४६ अथ रामलक्ष्मणगमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन् समये धृतपारिवाजकवेषणे रावणेन रामाश्रमे सीतासमीपगमनेन सीतालवण्यदर्शनविषयशङ्कयेन सीतारूपप्रशमादिपूर्वकं तवामभर्तृनाम-देशादिप्रश्नः, तदा धर्मज्ञश्रेष्ठजनकवशजननिसर्गसिद्धधर्मज्ञानया जानक्या त ब्राह्मणपारिवाजक मन्वानया तस्य रावणस्यार्थपाषा-दिभिः पूजनं च ।	अप्रयत्नेनागतमवश्यमगिज्जुह्व अन्त्या तवतीव परितापो भवि-तेति कथनं, तच्छृण्विद्वद्धकोपेया सीतया धर्मज्ञबुधैरुबन्धिन-स्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथं किं बहुना निखिलपक्षस-जातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीताभूतस्यापि जीविताशा-न कर्तव्येतिरूपेण वचनेन रावणनिर्मत्तनम् ।	४९ अथातीव कुपितेन तद्वक्ष्य एव त्यक्तपारिवाजकवेषणे रावणेन नानाधिकारवचनपूर्वकं सीतां ब्रूद् गृहीत्वा रथमारोप्य गमनं, तत्समये सीतायाः नानाविधाक्रन्दनदीनि जनस्थानस्थ-वृक्षगिरिन्देप्रमूर्तादुहस्य स्वहरणस्य राम प्रति शसनप्रार्थनं, तत्र कास्मिंश्चिद्वृक्षे स्थितस्य जटायोर्दर्शनं, तं प्रति महता दुःखेन आक्रन्दनपूर्वकं रामाय स्वहरणकथनप्रार्थनम् ।	बाहून् दश च तुण्डेनाच्छिद्य तावतातिक्रुपितेन भूतलव्यक्तसीतेन रावणेन खड्गेन निष्ठुत्तपक्षः पपात, त तादृशवस्थं स्वार्यत्यक्त-प्राण जटायुप जानकी समीक्ष्य परिच्छेद्य श्रोद च ।	५२ अथ युद्धसमये भूतलव्यक्ता जटायुं मृतमनुशोचन्ती वृक्षाच्छट् बाहुभ्यामाच्छिद्य स्वदन्ती जानकीं पुनर्बलादुद्गीत्वा रावणगमनं, तत्समयेतिवैगकाशगमनेन सीताधुक्कुसुमशरनाना-विधनूपुरादिदिव्यभूषणादीनां भूसौ पतनम्, तादृशी सीतादशां निरीक्ष्य वृक्षगिरिन्देप्रमूर्तानां स्थावरणा सिंहव्याघ्रप्रमूर्तानातिरश्वा-सीतासवर्धिताना मृगपेतकानां चानुशोचनं, सीतादशादर्शनेन वनदेयतां गान्धर्वमनः, सीताहरणसमयतज्जटायुद्विभूतं च ।
४७ अथ सीतया पारिवाजकपृष्ठस्य उत्तरालुक्तौ स झपेदिति मत्वा स्कुलगोत्रमभर्तृनामादिकथनं, तालुलानामादिप्रश्नः, तदव-सरलाभस्वीतेन रावणेन स्कुलगनामपौरुषादिप्रकटनपूर्वकं स्वाग्नी-करणप्रार्थनं, तावता अतिक्रुपितया सीतया श्रीरामोक्त्यारवण-निकर्षयोर्नानाविदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं रावणं प्रति धिक्कारवच-नजातं च ।	४८ अथ सीतावचनश्रवणकुपितेन रावणेन संकृतं स्वभ्रातृ-भूतल्लेखरिजयपूर्वकं तदीयपुष्पकहरणं, सूर्यचन्द्रेभ्यस्तिलिखिल-देवसर्वादिदणकरणकिंचित्कालोपव्यापारवत्त्वं, स्वमयेन तस्यबाणा-मयचलनं सीतामपि स्तिमितगमनम् उष्णकिरणस्यापि सूर्यस्य शीतकिरणवमिव्यादिकं समुद्रमार्गवावृत्तदेवादितुःप्रेक्षेत्रि-कूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिस्यदिव्यलक्ष्मणगरिनित्यनिवासनिःसा-धारणदिव्यमोगमगिगमिव्यादि चामिधाय प्रयत्नसंपादं माम	५० अथ सीताशोकाक्रन्दनं श्रुतवतस्तावतीव प्रबुद्धस्य जटायोः प्रथम रावणं प्रति धर्माधर्मश्रेयस्करवदुःखकारत्वादि-मान्यनीतिप्रदर्शनपूर्वकमधर्मसीतापहारणाश्रितवर्तनप्रयत्नसेनाय-निवृत्तं तं प्रति कटुक्तिमिताश्रितवर्तनप्रयत्नसेनायनिवृत्तं पलाय-मानं तं प्रति युद्धाय निरोधनं च ।	५१ अथ जटायुक्षिर रावणेन सह कृतसमग्रो रावणेन बहुभिर्बाणैरभिहतः पुनः रावणस्य धनुःसारथिरयहयादीन् निर्मथ्य किंचित्परिश्रान्तः तावता अंकेन सीतामादाय पलायमान रावणं पुनर्निर्यय नानाविधपश्योक्तिभिः सतर्ज्यं तस्य शरीरे नखमुखा-दिभिः सर्वतः परिक्षति विधाय तस्य सीतामपरिचयापापिष्ठतमान्	५३ अथ रावणेन ह्रियमाणया वाचासगोचरं शोकाग्निं ममया जानक्या अतिकरुणमतिपण्यं च रावणं प्रति निन्दवचनजालम् ।	५४ अथैव रावणेन ब्रूद्दिव्यमाणया कस्यापि स्वनिर्तनस-मर्थस्यादर्शनेन प्रबुद्धमयशोकया सीतया गमनसमये कास्मिंश्चिद-रिश्रेष्ठो पञ्चवानदर्शनं, तत्र तद्वक्ष्य एव दैवगत्या दृष्टाय १, ॥ ५५ मईत्तान्तं सामिज्ञाननिर्मे वेद्युरीति प्रयाशया भिन्नोचरोपकाण्ड-स्यान्तर्निक्षिप्तभूषणस्य तान्प्रति विसर्जनं, सीतापहरणरूपमहा-साहसकृत्यकरणजनितचिन्ताभोगेण रावणेन तत्कामायेदनं, ततो रावणेन सीता गृहीतवता निस्तर्णिसागरेण लङ्कायामन्तःपुरे-सीतास्थापनं, तत्र राक्षसीः प्रति अतिजागरूकतया सीतारक्ष-णालापनं च ।

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
५५ अथ रावणेन राक्षसराजमर्षिद्वितिलिखराक्षसगुल्मजनस्थानं प्रति बलीयसा राक्षसानामष्टानां प्रेषणं, ततान्तःपुरं प्रवेष्टुं स्वसंपददर्शनेन सीतां वशीकृत्यिच्छता तत एव बला-सीतां गृहीतवता तस्यै स्वकीयानां नानाफलचिंतविचित्रचित्र-प्रासादयुग्मद्वेगोपुलवपिकूपोधानप्रमृद्वेगोत्प्लावानां प्रदर्शनम्, एतद्वदशंसपसंशुद्धं मां भजसेति प्रार्थनं च ।	५५ अथ रावणवाक्यश्रवणकुर्यात् सीतां अतिशुद्धरावणामिमुल-माण्डुगप्यया तृणं किंचिदन्तरतः कृतवत्या सीतया स्वशब्दु-रकुलगारिणः स्वभर्तृगततर्कमालगुणसूक्तं तत्र च वाङ्मनसागो-चरस्य तिलिखचराचरभक्तजगत्समूहनिर्मुक्तपुनरुत्प्लावनादिली-ललेखस्य श्रीरामपराक्रमस्य च प्रदर्शनेन तत्प्रतिभट्टरावणगत-दोषप्राप्तिप्रदर्शनेन च धिक्करणं, तिलिखराक्षसकदम्बसहितस्य तव विनाशः सिद्ध इत्यवमादिशपनं, ततः कूपपतेन रावणेन द्वादश-मासान्तरे न्व यदि मृदशगा न भविष्यति तदा त्वां तु भ्रातरा-नार्थं सूदाहरेत्स्यतीति प्रत्युक्त्वा राक्षसीः प्रति सीताया अशो-कनानिकानयनपूर्वकं तत्र तर्जनमर्त्सनादिभिः स्ववशिकरणब्रान्पनं, तावता राक्षसीभिरशोकवनिना नीतायाः सीतायास्तच्छततर्जन-मर्त्सनादिविद्वहशोकायास्तत्र वासश्च ।	५६ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवया सीता नट्ये-त्यनेकपुलभाकोशता असदृश्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरावावकृत-श्रमपिपासादिपीडितेन रावणेन स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडा-स्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुसृतपूर्वक्यथाप्रययाशेखः ।	५६ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवया सीता नट्ये-त्यनेकपुलभाकोशता असदृश्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरावावकृत-श्रमपिपासादिपीडितेन रावणेन स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडा-स्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुसृतपूर्वक्यथाप्रययाशेखः ।	५७ अथ रावणस्य कुर्यात् सीतां अतिशुद्धरावणामिमुल-माण्डुगप्यया तृणं किंचिदन्तरतः कृतवत्या सीतया स्वशब्दु-रकुलगारिणः स्वभर्तृगततर्कमालगुणसूक्तं तत्र च वाङ्मनसागो-चरस्य तिलिखचराचरभक्तजगत्समूहनिर्मुक्तपुनरुत्प्लावनादिली-ललेखस्य श्रीरामपराक्रमस्य च प्रदर्शनेन तत्प्रतिभट्टरावणगत-दोषप्राप्तिप्रदर्शनेन च धिक्करणं, तिलिखराक्षसकदम्बसहितस्य तव विनाशः सिद्ध इत्यवमादिशपनं, ततः कूपपतेन रावणेन द्वादश-मासान्तरे न्व यदि मृदशगा न भविष्यति तदा त्वां तु भ्रातरा-नार्थं सूदाहरेत्स्यतीति प्रत्युक्त्वा राक्षसीः प्रति सीताया अशो-कनानिकानयनपूर्वकं तत्र तर्जनमर्त्सनादिभिः स्ववशिकरणब्रान्पनं, तावता राक्षसीभिरशोकवनिना नीतायाः सीतायास्तच्छततर्जन-मर्त्सनादिविद्वहशोकायास्तत्र वासश्च ।	५७ अथ पुनः पूर्णशालदिकं सीतारहितं दृष्ट्वा उक्ते स्तरेण सीताह्वानपूर्वकं रामस्य नानाविधप्रलपः, ततो लक्ष्मणेन समा-श्वासनपूर्वकं पुनः सत्यक् सर्वतो मार्गेणप्रयालकरप्रार्थनं, ततः सर्वतः कान्तस्य प्रक्षवणाख्यस्य पर्वतस्य च सत्यभिकयनं, तत्र सर्वत्र सीतालामाभावेनातीव रामस्य वैद्व्यपूर्वकसूचैः प्रलपः, पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वनं, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववल्ललापश्च ।
५६ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवया सीता नट्ये-त्यनेकपुलभाकोशता असदृश्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरावावकृत-श्रमपिपासादिपीडितेन रावणेन स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडा-स्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुसृतपूर्वक्यथाप्रययाशेखः ।	५६ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवया सीता नट्ये-त्यनेकपुलभाकोशता असदृश्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरावावकृत-श्रमपिपासादिपीडितेन रावणेन स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडा-स्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुसृतपूर्वक्यथाप्रययाशेखः ।	५६ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवया सीता नट्ये-त्यनेकपुलभाकोशता असदृश्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरावावकृत-श्रमपिपासादिपीडितेन रावणेन स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडा-स्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुसृतपूर्वक्यथाप्रययाशेखः ।	५६ अथ लक्ष्मणं प्रति दुर्निमित्तादिभिः सवया सीता नट्ये-त्यनेकपुलभाकोशता असदृश्लक्ष्मणं पृच्छता अतिदूरावावकृत-श्रमपिपासादिपीडितेन रावणेन स्वाश्रमसमीपप्रदेशं स्वाश्रमं क्रीडा-स्थानानि च शून्यानि दृष्ट्वा अननुसृतपूर्वक्यथाप्रययाशेखः ।	५७ अथ पुनः पूर्णशालदिकं सीतारहितं दृष्ट्वा उक्ते स्तरेण सीताह्वानपूर्वकं रामस्य नानाविधप्रलपः, ततो लक्ष्मणेन समा-श्वासनपूर्वकं पुनः सत्यक् सर्वतो मार्गेणप्रयालकरप्रार्थनं, ततः सर्वतः कान्तस्य प्रक्षवणाख्यस्य पर्वतस्य च सत्यभिकयनं, तत्र सर्वत्र सीतालामाभावेनातीव रामस्य वैद्व्यपूर्वकसूचैः प्रलपः, पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वनं, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववल्ललापश्च ।	५७ अथ पुनः पूर्णशालदिकं सीतारहितं दृष्ट्वा उक्ते स्तरेण सीताह्वानपूर्वकं रामस्य नानाविधप्रलपः, ततो लक्ष्मणेन समा-श्वासनपूर्वकं पुनः सत्यक् सर्वतो मार्गेणप्रयालकरप्रार्थनं, ततः सर्वतः कान्तस्य प्रक्षवणाख्यस्य पर्वतस्य च सत्यभिकयनं, तत्र सर्वत्र सीतालामाभावेनातीव रामस्य वैद्व्यपूर्वकसूचैः प्रलपः, पुनर्लक्ष्मणेन सान्त्वनं, तदनादृत्य रामस्य पूर्ववल्ललापश्च ।

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
सरसलीखिविहारवचनादिक, लक्ष्मणसाक्षिकादिनामसूत्रातीव शोचनं, गोदावरीगमनमनपद्मिनिगमनादिकमाशङ्क्यतीमि- द्वया एकाकितया, गमनासामान्या पुनस्तदभावाविशेषः, पुन- रादित्यवाक्यादीन् प्रति सीतागतिकथनायार्थ्यनम्, एवमित्यन्तार- हितशोकाणवर्षपरिच्छतं श्रीराममेकेश्व स्वशोकमन्यनादय लक्ष्मणेन रामाश्वत्थान्, तदनद्वय विमुक्तवैयेण रामेण पुनर्महाभयसनावाप्तिश्च । ६४ अथ दीनेन रामेण लक्ष्मणं प्रति गोदावरीविचयनाया- ज्ञापनं, ततो लक्ष्मणेन गोदावरीतीरं सर्वं विचित्रं कापि सीता न दृश्यत इति कथनं, ततो रामेण स्वयमेव सीतामिति ब्रूहीति गोदावरीप्रार्थनम्, तावतापि रावणभयं गोदावर्यां तूष्णीभावे- नावस्थानम्, अथ रामेणातीव जनकादिनिरीक्षणाशङ्क्यतादिक प्रयत्नशोचता आश्रममुर्वि परीक्षितपूर्वान् मृगान् प्रति सीतानं- तिप्रश्नः, ततस्तद्विषणस्यां दिव्याकाशमुद्रीय स्वयं च किञ्चित् गत्वा तदिद्वितेन तद्दिशि सीता इति सूचनं, तावदेवातिबुद्धिना लक्ष्मणेन दक्षिणां दिशं प्रति गमने सीताविगमोपायो दृश्येत अत इमां दिशं गच्छकेयप्रजार्थेन, तथैवोभास्या गमनं, तत्र मार्गे सीताधृतानि पतितानि कुसुमानि दृष्टुनुशोचनं, तत्र सकि- हितं प्रसवणाल्य गिरिं प्रति सन्निहितां नदीं सीतागत्यकथनात्वा विज्वसयामीति वचनम्, अथ तत्र मृतो राक्षसपदविन्यासस्य तत् इतो धावनं कृतवत्याः सीतायाः पदन्यासानां च दर्शनं, ततः सर्वथा राक्षसैर्मक्षितेत्यनुशोचनं, ततस्तत्र महद्दुर्वशीर्णं	तूणीरी महान्तं रथ रथाश्वान् सारथिं च भग्नान् दृष्ट्वा सर्वथा सुन्दोपसुन्दवत् सीताविषये द्वयोर्विग्रहः समजनि । सर्वथा सीता मक्षितेति निश्चित्य महारोकापरिणतेन महता कोपेन धर्मं धर्म- लज्जदान् देवान् स्वधर्मादिगुणैश्च प्रतिजुगुप्सवम् । अथ विद- वृकोपेन निखिलमपि ब्रह्माण्डं पिण्डीकारिभ्यामीति जगन्निर्मूलनाय वाणसधातं च । ६५ अथ लक्ष्मणेन नैकस्यापराधेन सर्वलोकविचसनं युक्त- मित्यादिरूपेण सप्रह्वेण रामसमाधानम् । ६६ अथ पुनर्लक्ष्मणः त्वं दशरथपितान्नयाभ्यसुष्ठुतम- लरूपतया निखिललोकेषु दुर्लभकल्याणगुणगणनिधिः समवतारिणः तादृशगुणगणवद्विलेखेऽप्येन राजा प्राणानपि जहौ अतस्तादृ- शस्य तव निरपराधनिखिलजगदुन्मूलनः कोपो न युक्तः इह लोके ययातिपुण्ड्रपनलमांघ्र्यतृप्तमृतिमिहनुमावैरपि वसिष्ठदिभिर्दुःशासु किंकि दुःखं नान्धयत अतस्तत्सुबुद्ध्या सम्यग्विचार्य स्वाप- राधिसमुद्धरण एव प्रयत्नस्य त्वमेव बहुशो भवैवमुपदिष्टम्, सम- तर्ततागिष्ठात्प्रभृतिकानिखिलविज्ञानसुरधरस्य तव केन किमुपदेश्यम् अतस्तत्मेव क्वानर्ह सात्त्विकं दिव्यं प्राणिजातं मानुषं च ब्राह्म- णादिकम् आत्मनः सकलजगन्निर्मूलनक्षमं पराक्रमं चावलोक्य- पावित्र्यमेवोद्धतुर्महर्षेसीति प्रार्थयामास । ६७ अथ लक्ष्मणवचनप्रतिष्ठापितवैयेण रामेण तेन साकं किञ्चिद्वृगमनं, तत्र शधिराद्रं गुप्तं शयनं दृष्ट्वा तस्यैव सीतामश-	कगुग्नरुपराक्षसविशेषत्वेन सशयः, तद्विधाय तत्समीपगमनं, तावता गुग्नराजेन रावणकृतस्मारणसीताहरणकथनम्, तच्छृण्वेनानन्त- दुःखावाप्तिः, लक्ष्मणं प्रति परिदेवनं च । ६८ अथातिशोकेन रामेण मुस्मद् गुग्नराजं प्रति सीतामति- कथयप्रश्नः, ततस्तेन सप्रह्वेण रावणकृतसीताहरणादिकथनम्, सीताहरणमुद्धर्तवलेन पुनः सीतामवाप्यसीति कथयित्वा रावण- स्थानादिकथनानाम् एव जटायोः प्राणोत्थमणं, तादृशावस्थतद- र्शनविशद्वदयेन रामेण बहुधा परिदेवनं, ततस्तस्योत्तममतिप्रा- र्थनपूर्वकं संस्कारकरणम्, उदकदानं च । ६९ अथ रामलक्ष्मणौ पुनः प्रस्थितौ दण्डकारण्यं ततः कौञ्जाराण्यं चातिश्रम्य मत्तगाश्रमपूर्वदिवनदर्यामयोमुखीनामकरा- क्षस्याः शूर्पणखाया इव कर्णेनासादिच्छेदेन निरसनं कृतवन्तौ तादात्मिकदुर्निमित्तानि चिन्तयन्तौ अतिबीभत्समीमहाकलेव- रस्य योजनानयतबहुकस्य कबन्धस्य बाहुपाशबद्धवन्शोचताम् । ७० अथ देशकालोचितज्ञेन लक्ष्मणेन रामं प्रति कबन्धबा- हुद्वयच्छेदनाभ्यर्थनं, तच्छृण्वणकुपितेन कबन्धेन रामलक्ष्मणमक्ष- प्रयत्नः, तावद्ध्वान्यां रामलक्ष्मणासित्यां कबन्धदक्षिणस्यबाहु- च्छेदनं, तावत्सुतपूर्वजन्मवृत्तान्तेन कबन्धेन कौ युवामिति प्रश्नः, लक्ष्मणेन स्वस्वरूपवृत्तान्तादिकथनं तावतातिसंतुष्टेन कबन्धेन अतिसमोदनपूर्वकं स्वस्य विरुपशरीरप्राप्तिहेतुमथकाथनारम्भश्च ।			

सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः
७१ अथ कबन्धेन पुरा स्वस्य स्तः सोमस्यैश्वर्यादीनामिदं दिव्यरूपवत् तददृश्याणि स्वस्य भयकराक्षतरूपप्राप्तिहेतुं ऋषिस्तं विवासानं, ततः कदाचित्स्थैव स्थूलशरीरानामकमुनिवर्णनं, ततः कुबन्धेन तेन निर्वाणा राक्षसस्यैव तवास्ति शिरः, ततो याचितेन तेन यदा रामलब्धौ चिह्नत्वा ला दहेत्तदा तत्र स्वीयरूपप्राप्तिरिति शपथमोक्षकथनम्, अथ पुनः स्वस्य तादृशमूर्त्यैव स्फुल्लद्वैर्गजयाय पितामहसुदित्य तपःकरणम्, तेन च स्वस्य दीर्घायुःप्रदानं तद्वर्ण स्वस्य शक्रप्रवर्षणम्, तावत् कुबन्धेन वासकेन कञ्चन भग्नशिरःसंस्थितया करणम्, तदा स्वयाचितेन तेन स्वस्यामारणम्, भग्नशिरःसंस्थितया आहारसंपादनाय योजनायतबाहुद्वयदानं, कुक्षावाप्त्यकरणम्, तदा प्रपूति स्वस्य तादृशबाहुद्वयेन स्वपुरस्थयावजन्तुग्रहणमङ्गण, शक्रेणापि यदा राम एतौ मुञ्चौ छिन्यात्तदा तत्र स्वर्गप्राप्तिरिति कथनात् स्वस्य सदा रामागमप्रतीक्षणम्, इदानीं मुञ्चद्वयनिष्ठान्तेन युवां रामलक्ष्मणौव एव महोपाकारस्वोर्भवतोऽहं बुद्धिसाचिव्य कारयामीति कथनं, तावद्वाग्देव रावणनिलयादिकथनप्रश्नः पुनः कबन्धेन नाहं रावण जाने अपि तु अदभ्यस्य मम दिव्यज्ञानमावाप्तं भयद्रव्यामस्य देहस्य दहो ह्यते पश्चादुल्लङ्घितव्यज्ञानः सत् भवती जानकोलभेदुभूतं सन्निभं कथयामीति कथनं च ।	७३ अथ कबन्धेन सुग्रीवस्यान्तर्गमार्गं दर्शयित्वा गमनम् । ७४ अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पयसोत्तरस्वशब्दयाश्रमगमनं, तत्र शब्दार्थं पूजनम्, रामाय शब्दार्थं स्वाचार्यभूतमर्तार्थिष्याश्रमेष्वेव पूजास्यानादिप्रदर्शनम्, ततो रामलुब्धातया तया व्याससमाधिबलेन स्फुरशयानभूतपद्मपादगमनं च । ७५ अथ लक्ष्मणेन शब्दयाश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गालराविष्टदुःप्रिविदिष्टाद्युक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलटादिपुष्पाभ्यामागमनं वन्दनं चार्कं मार्गमध्यस्थभग्नगरसि स्नानार्कं पुनः पयसोत्तरसमीपवन्दनं च पयस्यैव । एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।	७३ अथ कबन्धेन सुग्रीवस्यान्तर्गमार्गं दर्शयित्वा गमनम् । ७४ अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पयसोत्तरस्वशब्दयाश्रमगमनं, तत्र शब्दार्थं पूजनम्, रामाय शब्दार्थं स्वाचार्यभूतमर्तार्थिष्याश्रमेष्वेव पूजास्यानादिप्रदर्शनम्, ततो रामलुब्धातया तया व्याससमाधिबलेन स्फुरशयानभूतपद्मपादगमनं च । ७५ अथ लक्ष्मणेन शब्दयाश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गालराविष्टदुःप्रिविदिष्टाद्युक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलटादिपुष्पाभ्यामागमनं वन्दनं चार्कं मार्गमध्यस्थभग्नगरसि स्नानार्कं पुनः पयसोत्तरसमीपवन्दनं च पयस्यैव । एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।	७३ अथ कबन्धेन सुग्रीवस्यान्तर्गमार्गं दर्शयित्वा गमनम् । ७४ अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पयसोत्तरस्वशब्दयाश्रमगमनं, तत्र शब्दार्थं पूजनम्, रामाय शब्दार्थं स्वाचार्यभूतमर्तार्थिष्याश्रमेष्वेव पूजास्यानादिप्रदर्शनम्, ततो रामलुब्धातया तया व्याससमाधिबलेन स्फुरशयानभूतपद्मपादगमनं च । ७५ अथ लक्ष्मणेन शब्दयाश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गालराविष्टदुःप्रिविदिष्टाद्युक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलटादिपुष्पाभ्यामागमनं वन्दनं चार्कं मार्गमध्यस्थभग्नगरसि स्नानार्कं पुनः पयसोत्तरसमीपवन्दनं च पयस्यैव । एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।	७३ अथ कबन्धेन सुग्रीवस्यान्तर्गमार्गं दर्शयित्वा गमनम् । ७४ अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पयसोत्तरस्वशब्दयाश्रमगमनं, तत्र शब्दार्थं पूजनम्, रामाय शब्दार्थं स्वाचार्यभूतमर्तार्थिष्याश्रमेष्वेव पूजास्यानादिप्रदर्शनम्, ततो रामलुब्धातया तया व्याससमाधिबलेन स्फुरशयानभूतपद्मपादगमनं च । ७५ अथ लक्ष्मणेन शब्दयाश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गालराविष्टदुःप्रिविदिष्टाद्युक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलटादिपुष्पाभ्यामागमनं वन्दनं चार्कं मार्गमध्यस्थभग्नगरसि स्नानार्कं पुनः पयसोत्तरसमीपवन्दनं च पयस्यैव । एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।	७३ अथ कबन्धेन सुग्रीवस्यान्तर्गमार्गं दर्शयित्वा गमनम् । ७४ अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पयसोत्तरस्वशब्दयाश्रमगमनं, तत्र शब्दार्थं पूजनम्, रामाय शब्दार्थं स्वाचार्यभूतमर्तार्थिष्याश्रमेष्वेव पूजास्यानादिप्रदर्शनम्, ततो रामलुब्धातया तया व्याससमाधिबलेन स्फुरशयानभूतपद्मपादगमनं च । ७५ अथ लक्ष्मणेन शब्दयाश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गालराविष्टदुःप्रिविदिष्टाद्युक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलटादिपुष्पाभ्यामागमनं वन्दनं चार्कं मार्गमध्यस्थभग्नगरसि स्नानार्कं पुनः पयसोत्तरसमीपवन्दनं च पयस्यैव । एवमारण्यकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

सर्गाः	विषयाः
सर्गाः	विषयाः
सर्गाः	विषयाः

साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनं, ततो लक्षणेन श्रीरामं प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनं, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च ।

६ अथ हनुमता ऋष्यमूके राघवौ प्रतिष्ठाप्य समीपस्थम-
ल्यगिरिं गतवतः सुग्रीवस्य समीपं गत्वा रामकृतान्तमावेष्ट तेन
साकमृष्यमूकागमनं, ततो रामस्य सुग्रीवेण अक्षिप्रदक्षिणपूर्वक-
संस्थकरणम्, अथ सुग्रीवेण वाल्मिक्यादाशमयप्रार्थनं, रामेण
वालिबधप्रतिज्ञानं च ।

६ अथ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति सीतासमीपं दास्यामीति
प्रतिज्ञानं, ततः सीतायकृतामरणप्रदर्शनं, ततः श्रीरामेण
तदर्शनकृतपरिदेवनं, ततस्तेन रामणवासस्थानादिप्रशङ्क ।

७ अथ सुग्रीवेण स्वस्य रामणस्थानपरिज्ञानेऽपि राघवं हत्वा
सीतासमीपं दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततो रामेण सीतात्वेक्षणक-
रणनियोजनं, ततः पुनर्वालिबधशपथेन सुग्रीवस्य संतोषणं च ।

८ अथ सुग्रीवेण देहादित्यागं कृत्वा मित्रकार्यं कर्तव्यमिति
कथनं, ततः श्रीरामेण पुनः शपथपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानं, ततः
सुग्रीवेण सीथयौवाव्यदाहरणादिकथनं, ततः श्रीरामेण
सुग्रीवस्य वालिना साकं वैकारणप्रशङ्कः, ततः सुग्रीवेण वैकार-
णकथनारम्भश्च ।

९ अथ सुग्रीवेण पुरा स्वपितृमरणानन्तरं ज्येष्ठतया वालिनो
मन्त्रिमी राज्ञीमेषेचनं, ततः कदाचिन्मायाविनामोसुरस्य रणाय

वाक्याह्वानं, ततः स्वेन साकं वालिनिर्गमनं, वालिमीतस्य
मायाविनः विलप्रवेशनं, ततो वालिना विलद्वारे स्वनिक्षेपपूर्वक-
विलान्तःप्रवेशनं, ततो महतो रक्तप्रवाहस्य दर्शनेनासुरनिघोष-
श्रवणेन च वालिनं शृतं मत्वा विलद्वारं गच्छेत्तेनास्त्राव सस्य
नगरागमनं, ततो मन्त्रिभिः स्वस्य राज्याभिषेचनम्, असुर
निहय नगरं प्रत्यागतस्य वालिनो नमस्कारादिकसंज्ञानकृत-
च निवेदमिति सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं कथितं च ।

१० अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सार्व-
नेऽपि प्रसादाकरणं, प्रकृतीरानीय मायाविद्युद्धे राज्यकाक्षया विले
मां शोभेयुक्त्वा मां निर्यातिविति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनं,
ततो रामेण तथैव कारिष्यामीति प्रतिज्ञानं, तच्छ्रवणेन सुग्रीव-
सन्तोषश्च ।

११ अथ पुनः सुग्रीवेण वालिक्रिमप्रकारोपक्षेपः, ततः
कदाचिद्वालिदुःस्वयं युद्धं, वालिना तं निहत्य सबद्धधिप्रवाहस्य
तदीयदेहस्य दूरपक्षेपणं, ततस्तदुधिरविन्दुभित्तद्वाराश्रमदूषणं,
क्रुद्धेन मत्तवेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे कथोत्स्विति शमप्रदानं,
तदीयवानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशायः, तत्रत्यानां सप्तसा-
लानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनं, ततो दुन्दुभिकले-
वरस्य एतेन पादेन धनुःशतद्वयदूरं प्रक्षेपप्रार्थनं, रामेण पादां-
गुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शलघोचनार्थन्तं प्रक्षेपणं, तावता अतुतेन
सुग्रीवेण सालभेदानवर्धनम् ।

सर्गाः

विषयाः

सर्गाः

विषयाः

१२ अथ श्रीरामेणैकाग्रणेन सप्तसालगिरिरिसातलानां भेदनं,
ततः सुग्रीवेण वालिवधाय रामेण साकं किष्किन्धवासमीपगमनं,
तदुपकण्ठे रामादीनां वृक्षेरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानं, ततो वालिनः
सुग्रीवेण द्वन्द्वयुद्धं, वालिसुग्रीवयोरभिरुद्धादिभिरत्यन्तसाहस्येन
भेदान्नानाद्रामेण तूष्णीमवस्थानं, तावता सुग्रीवस्य ऋष्यमूकं
प्रति पलायनं, ततो वालिसुग्रीवभेदप्रदर्शनार्थं सुग्रीवकण्ठे
लक्षणेन गजपुष्पलताबन्धनं, ततः पुनः किष्किन्ध्यां प्रति
रामादिभिः सह सुग्रीवस्य प्रयाणोपक्रमश्च ।

१३ अथ किष्किन्ध्यां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य
गमनं, ततः सुग्रीवेण रामं प्रति सप्तजनानामाश्रममाहात्म्य-
कथनं च ।

१४ अथ किष्किन्धोपकण्ठे रामादीनां वृक्षेरात्मगोपनपूर्वकं
मवस्थानं, सुग्रीवेण किष्किन्ध्याद्वारासाहस्यं गर्जनं च ।

१५ अथ युद्धाय वालिनिर्गमनं, तत्र तारया सुग्रीवसहाय-
भूतेन श्रीरामेण साकं विरोधात्तवायुक्तः अतः सुग्रीवस्य यौवरा-
ज्यदानपूर्वकमुपलालनं कुर्वित्यादि हितवचनं, तारावचनस्य
वालिना अन्वर्द्धीकरणं च ।

१६ अथ ताराश्वासनपूर्वकं निर्गतस्य वालिनः सुग्रीवेण
साकं द्वन्द्वयुद्धकरणं, सुग्रीवबलहानिसमय एव रामेण नाणेन
वालिबधक्षिति ताडनं, तत्क्षणे एव वालिनो भुवि पतनं च ।

१७ अथ भुवि पतितस्य सुमूर्धेवालिनः रामं प्रति बहुशो

सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः
निन्दावचनं, ततो बहुभाषणद्वयशुक्लमुखेन वालिना तूष्णीं- भवत च ।	१८ अथ श्रीरामेण युसौ निमित्तं वालिनं प्रति धर्मज्ञान- स्वरूपपूवकं समाधानवचनं, तच्छृण्वन् राजाज्ञानेन वालिना स्वापराधक्षमापणपूर्वकम् अहंरे सुग्रीव इव संप्रमर्शनाश्रयनं, तद्विद्वत्स्य रामेण वालिनं प्रति दैर्घ्यरेतुर्निवालाप्रदर्शनेन पुनः सान्त्वय च ।	श्रीरामदर्शनवर्जितदिव्यद्वानेन सुतिषूकं स्वस्यापि वधाभ्यर्थन- पर्यन्तशोकप्रलम्भः, ततस्तस्या अहृदयैवराज्यदानादिग्रावितौ- ह्यनिदर्शनपूर्वकं श्रीरामेण समाधानं च ।	२९ अथ श्रीरामेण वालिसंस्कारनिर्वाणं, ततः सुग्रीवादि- भिर्वालिनः शिबिकारोपणपूर्वकं नदीपुल्लिने अग्निदानं, ततः सुग्रीवद्विदादीनां नवा क्षान्तिपूर्वकमुदकदानं, सुग्रीवस्य पञ्चाक्ष- मस्मीपणमनं च ।	३० अथ शरदि प्राप्तायामपि सीतान्वेषणप्रणाल्याभ्यसह- मानेन रामेणानुशोचनं, ततो लक्ष्मणेनाधासनं, ततः पुनः रामेण शार्दूलवर्णनपूर्वकं सकृत्सितमासचतुष्टयभक्तिक्रियापि निरुद्धम सुग्रीवं प्रति वक्तव्यतया लक्ष्मणं प्रति कथनम्, तच्छ्रुत्वा सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य निग्रहसंकल्पश्च ।	३१ अथ लक्ष्मणेन सुग्रीवहृतनाथं गमनोद्योगः, तावता श्रीरामेण स्वोत्तमिषकचनमानकथनाय सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य प्रेषणं, ततः किञ्चिन्वासमीपमागतं प्रवृद्धकोपं लक्ष्मणं प्रेष्य सर्वान्तरहृदेन च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणगमनकथनं, ततस्त्विति- प्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अहंरेन पृथग्प्रभावाख्यमन्त्रिन्या सह सुग्रीव- समीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणगमनादिदृष्टान्ताज्ञापनं च ।
१९ अथ रामबाणेन निहतं वालिनं श्रुतवत्यास्तारायाः अक्षरेण साकं वालिसमीपगमनम् ।	२० अथ तारायाः प्रलयः ।	२१ अथ श्रीरामेण वर्षतुल्या सीतान्वेषणासमयताप्रदर्शन- पूर्वकं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकनियोजनम्, अहृदस्य यौवराज्या- भिषेकनियोजनं, तथैव तयोरोपेक्षेव च ।	२२ अथ श्रीरामेण सलक्ष्मणेन किञ्चिन्वासमीपवातिनः प्रसवणनादः पर्वतस्थं कस्यांचिद्दृष्टयाभाषादादिमासचतुष्टयस- मापनं, ततो रामेणातिस्मयिपर्वततटाकप्रमृद्युद्दीपकस्तुदर्शन- स्मारितसीताविहृतया बहुशः शोचनं, तदा सौमित्रिणा समा- धासन्म् ।	३२ अथ लक्ष्मणस्य द्वायंस्थानं श्रुतवतः सुग्रीवस्य राम- कोपं प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनियोजनं, तावद्धनुमता स्मर्येतिक्तालातिक्रम एव कोपनिमित्तं स्वबोधनायैव लक्ष्म- णागमनम्, अतोऽहं बद्धो लक्ष्मणं प्रतापयित्वा स्मृतिज्ञाताथं निर्वर्तयति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च ।	३३ अथ लक्ष्मणस्य किञ्चिन्वातारासमयिकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तापुप्रेक्षः, तत्र स्मणजिनन्तपुरावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन व्यासवनकरणं, तावज्ज्यासकश्रवणपरिचक्षितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तथा लक्ष्मणसमीप- मागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वकं तस्यान्तर्नयनेन लक्ष्मणस्य सुग्रीव- समीपगमनं च ।
२१ अथ लक्ष्मणेन निहतं वालिनं श्रुतवत्यास्तारायाः अक्षरेण साकं वालिसमीपगमनम् ।	२२ अथ तारायाः प्रलयः ।	२३ अथ लक्ष्मणेन वालिनं निरीक्ष्य तारायाः प्रलयः ।	२४ अथ वालिवेधनिमित्तं शोकमुष्पतां तारां तादृश चाह्वदं निरीक्ष्य सुग्रीवेण स्वस्याभिप्रेक्षायै राक्षसं प्रयत्नुज्ञा- प्रार्थनं, सुग्रीवदर्शनजनिततादृशातिना श्रीरामेण तारासमाधा- सनाय वालिसमीपगमनं, तदा ताराया अदृष्टपूर्वदिव्यहृदयन		

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
३४ अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य ह्यजनेन सहासनादुधयावस्थानं, तान्देव लक्ष्मणेन संकेतितकालातिव्रमदोषयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथनं च । ३५ अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासात्त्वन्म् । ३६ अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनं, तच्छृण्वणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वीकृतपक्षचक्षनस्य क्षमापणं च । ३७ अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशानहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणज्ञापनं, ततस्तथैव हनुमता दूतप्रेषणं, तैर्वानरनिवेतनेषु गत्वा तेषां वरणकरणं, ततस्तत्काल्यनेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमनं, पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेक्षयज्ञापयतस्तस्य मासपर्यन्तवृत्तिकरफलदीनमाहरणं, तत्समर्पणपूर्वकं सर्वधानरागमनवृत्तान्तकथनं च । ३८ अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जनं, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिविकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनं, ततः सुग्रीवः प्रति श्रीरामेण अस्मिन्नस्मिन्नभिन्नसंग्रहणदिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीताधिगमोपायचिन्तनाज्ञापनं, तावत्सुग्रीवेण अनेकसेनानारिवृतवानयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषणं च । ३९ अथ रामेण सुग्रीवकथनं, ततोस्तस्यैवर्ध्वक्षानरगोलागूलनिक्षुरत्स्वकाणर्विभजनं, तत आगतवानयूथपानां सुग्रीवेण	रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं च । ४० अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थनं, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीताजीवनस्य च ज्ञेयत्वाय सर्वेष्वपि दिक्षु वानरा मार्गगाय प्रेषयितव्या इति सुग्रीवनिर्णयजनं, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसन्निधौ विभक्तं नाम यूथपं प्रति प्राचीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यगच्छेति नियोजनं च । ४१ अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोदरक्षारारिगुरुलमाजगवाक्षगवयसुप्रेषणमर्षमेन्द्रद्विदिविजयगन्धमादनोल्कासुखासङ्गारुयान् वानरयूथपतीन्ङ्खर्दसंहितानैर्ध्वं सीतां यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुर्वेति दक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणं, तत्प्रेषणप्रकारश्च । ४२ अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वसुरं सुमेधं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च निचिचय निवर्तयामिति नियोजनम् । ४३ अथ पुनः सुग्रीवेण शतबलिनमानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारः । ४४ अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमत्तैवेति निश्चिहनुमति विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीताधिगमरूपकार्यमारनिक्षेपपवचनं, ततः श्रीरामेण स्वनामकिन्तुर्गोप्यप्रदगन्धर्वकं त्वयैवैतत्कार्यं साधनीयमिति कार्यमारनिक्षेपश्च ।	४५ अथ पुनः स्फुल्लताज्ञाकरणदाढर्याय सुग्रीवेण सर्वान्वानरान् प्रत्यपि समान्यतः मया यथोक्तं तथा सर्वैर्विचेतव्यमिति पुनराज्ञाकरणं, ततो वानराणां प्रयाणसन्वाहं द्यूता सुग्रीवस्यापि सन्तुष्टदयतयावस्थानं, ततः सर्वैरपि प्रयाणसमये नानाविधश्रीरवादकरणं च । ४६ अथ सर्ववानरगमनानन्तरं श्रीरामेण सुग्रीवः प्रति निखिलसूक्ष्मण्डलवृत्तान्तो भवता कथं विदित इति प्रश्नकरणं, ततः सुग्रीवेण पूर्वं मायाविद्युद्धे अज्ञानकृतापराधेन कुपितत्वाल्यभिद्रुतमपलायनसमये मया सर्वमपि भूषण्डल दृष्टमिति प्रस्तुतकथनं च । ४७ अथ विन्तशतबलिसुप्रेषणैः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्गोचरैः स्वस्वदिग्विचयनपूर्वकं मासान्ते समागत्य सीता न दृष्टा हनुमानेव तां द्रव्यतीति सुग्रीवः प्रति कथनम् । ४८ अथ दक्षिणदिशि प्रेषितेन ताराद्रुदादिसंहितेन हनुमता विन्ध्योपात्तान्तरायारण्यविचयनपूर्वकं मरुसमिविचयनं, तत्र गिरिगह्वरे कंचनसुरं द्यूता रावणभ्रान्त्याद्भेदेन हनन्, ततस्तदा वासभूमिविचयनपूर्वकं परिश्रमादेकत्र दृक्षमूलवस्थानं च । ४९ अथ वानरान् प्रत्यङ्गदेन मासातिश्रासुग्रीवोपपद्वत्वादीन् प्रदर्श्य पुनः सम्यग्विचयनायाज्ञापनं, ततो गन्धमादेनोपि तान् प्रति हितवचनकथनं, ततो रजतपर्षतादीन् विचिन्त्य मुहूर्तं विश्रम्य पुनरितस्ततो विचेतुं प्रवृत्तिश्च ।			

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
५० अथ ऋद्धाविले वानराणां स्वयंप्रमोददर्शनम् । ५१ अथ स्वयंप्रमया वानरान् प्रति ऋद्धाविलेवृत्तान्तकथनम्- ५२ अथ हनुमताभिगमनहेतुकथनम् । ५३ अथ बिलदुर्गोर्णना वानराणां निन्दः । ५४ अथ वानराणांमहद्दस्य च प्रायोपवेशोलोचनमालोक्य हनुमता तन्मतेभेदसर्वकम् अमादस्य सुप्रीवसमीपगमनाय नियोजनम् । ५५ अथ हरणां प्रायोपवेशः । ५६ अथ वानराणां संपातेश्च सवादः । ५७ अथ संपातिप्रश्नस्य अगदेन प्रयुक्तिकथनम् । ५८ अथ संपातिना सीतास्यानकथनम् । ५९ अथ जान्बवता गृहेन संपातिना स्वपुत्रसुपार्थवचनेन रावणकृतं सीतापहरणमगतमिति कथनम् । ६० अथ पुनः संपातिना अङ्गद प्रति निशाकाराख्यमहाभि- समीपे स्वपक्षदाहादिवृत्तान्तकथनम् । ६१ अथ संपातिना अङ्गद प्रति मुनिसमीपे स्वस्य मर्त्य- वाग्विषयः कथित इति कथनम् । ६२ अथ संपातिना पुनरङ्गदं प्रति सीतान्वेषकवानराणां त- स्यानवृत्तान्तकथनेन स्वस्य पक्षलाभः स्वादिति मुनियोजेचदिति कथनम् । ६३ अथ वानराणां सीतावृत्तान्तकथनेन संपातोः पक्षप्ररोहः, ततो वानराणां सीतान्वेषणोद्योगश्च ।	६४ अथ जटायुः कृतोदक संपातिं स्वस्थानमानीय वान- राणां समुद्रतीरगमनं, ततः समुद्रतरेण कस्य कियती शक्तिरिति अंगदेन प्रश्नकरणं च । ६५ अथ वानराणां स्वस्यशक्तिकथनम् । ६६ अथ जान्बवता हनुमजोत्साहनम् । ६७ अथ हनुमता समुद्रलवनाय विलम्बणम् । इति किञ्चिन्वाक्यादविकथयदुष्कमणिशक समाप्ता । अथ सुन्दरकाण्डविषयानुक्रमणिका ५. १ अथ हनुमतो महेन्द्रशिखरादकाशसरणिगमनं, त प्रति तत्सर्वतयाविवाधसमर्हर्षिणश्चतसंयुतिः, तस्य मध्येसमुद्रं मैनाक- पर्वतदर्शनं, तस्य पात्रममरीक्षणसमुद्रकुन्देक्षणप्रापेक्षसुसामि- जयः, ततस्तस्य च्छायाप्राप्तिर्हिमहिमाप्रापणं, ततस्तस्य लङ्का- द्वीपप्रवेशश्च । २ अथ हनुमतो लङ्काद्वीपवर्तमानतारुणमन्दीप्रसन्नव्या- दिरदर्शनं, तस्य निधातलेयं विवैव सगरलवणं, तस्य लङ्कादर्शनं, ततो लङ्काप्रवेशौपयिकदलस्यरारिपरिग्रहणं, तदा लङ्कासमीपेप- सर्पणं, तदानीं चन्द्रोदयश्च । ३ अथ हनुमतः लङ्काधिदेवतया निरोधनं, पश्चादेकमुष्टिप्र- हारजयतीर्तांगया तया ब्रह्मदत्तप्रकारकथनपूर्वकं हनुमतो लङ्का- प्रवेशावज्ञापनं च ।	४ अथ हनुमतोद्वारेण लङ्कानागप्राकारलवणसूक्ष्मलङ्का- प्रवेशः, तस्यात्यद्भुतक्षोणगह्वर्यभण्डलदर्शनपूर्वकं नागसव्यनिक्षि- प्तावणपूज्यलदर्शनं रावणान्तःपुरप्रवेशनं च । ५ अथ हनुमतः विनम्रमध्यगतचन्द्रप्राकाशदर्शनेनामोदनम्, ततस्तेन नानाविधराक्षसकुटुम्बिन्निगणिगदर्शनेपि जानक्यदर्शनेन शोचनं च । ६ अथ हनुमतः रावणाधिष्ठितान्तर्गतरदर्शनम् । ७ अथ हनुमतः रावणान्तर्गतरार्वातगृहाणदर्शनपूर्वकं पुष्प- कोकसानदर्शनम् । ८ अथ हनुमतः पुष्पकोकविमानवर्णनम् । ९ अथ हनुमतः रावणान्तःपुरदर्शनं, तत्रत्यद्भुतमन्त्राणा- रामणीयदर्शनपूर्वकं पुष्पकाशिरोहणं, ततोन्तःपुरस्थाननेकेवदा- नवादिममदाजमपरिखृतावगदर्शनपूर्वकं तस्यैवदर्शनव्यासुपक- तस्य सीताविषयपरामर्शकरणं, सवः समूलनाशहेतुरिति चिन्तनं च । १० अथ हनुमतः रावणोपान्तर्गतेषु वादनाय मुञ्जपणवा- दिवाद्यविशेषान् पाननिद्रापावस्थेनालिय स्वपत्नीनां स्त्रीणां सम्यग्दर्शनं, तत्रैव पुष्पकस्थने शयनां दिव्यसौन्दर्ययुतां मन्दो- दरीं वीक्ष्य सीतेति मननं च । ११ अथ हनुमतः सीतायाः रामविलेखे स्वप्राणत्यागपर्य- न्तप्रयत्नकरणार्हातं दृश्यमानायाः स्त्रियातादिरूपसुखमित्यस्मा- दिकं चालोच्यन्येयमिति निश्चयकरणं, ततो नानादृशमांससुखाधि-			

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
वासिपानमसूत्रप्रवेशपूर्वकं तत्रत्यनारीजनशयनकदम्बदर्शनं, प्रसु- प्तपदारदर्शनेन महानघर्मो जात इति भयप्राप्तिः, स्त्रीचन्तरास्त्री- मार्गाणाशक्त्यलस्यनिर्विकाराचित्तत्वपर्यालोचनेन पुनस्तविष्टतिः, अन्तःपुरसर्गणप्रयत्नश्च ।	११ अथ हनुमतः सीतादर्शनेन सङ्कतसमुद्रदुर्घवनय- र्थचिन्तनं, ततस्तस्य पुनर्गमनेन जाम्बवज्मुखप्रायोपवेश- नत्त, पुनरपि धैर्यं कृत्वान्तःपुरप्रदेशविचयनं तावतापि सीतादर्श- नामावाह्निषादगमश्च ।	१६ अथ हनुमान् सीतायाः वाचमगोचरदुर्दशां प्रेक्ष्य स्वयं शाखाभूमीयतीव विल्लपेति कथा । १७ अथ हनुमानेकाक्षिप्रभृतौ राक्षसीः तामिः परिहृतौ सी- ता च सम्यक् प्रेक्ष्य ततः सीतादर्शनेसदृष्टः सन् राक्षस्यदर्श- नाय शिखापायां गूढोवसदिति कथा । १८ अथ हनुमानपररात्रभुङ्क्षुं सीतादिदृक्षया तस्याः समी- पमागतं रावणं प्रेक्ष्य शिखापाद्वस्याधःशाखायामवस्थां पत्रपुष्प- सदृशोतिष्ठेदिति कथा । १९ अथ रावणः उपवासशोकव्यानमयादिभिरतां विदना- मवाङ्मानसगोचरदुर्दशापन्नो सीतां प्रेक्ष्य स्वाभिप्रायप्रकटनयोप- क्रान्त इति कथा । २० अथ रावणः सीतां प्रति स्ववशीकरणाय नानाविधप्रा- थनमकरोदिति कथा । २१ अथ सीतायां रावणोक्तिप्रत्याख्यानपूर्वकं तस्मै स्वस्याः रामाय समर्पणप्रार्थनं, तदुद्धवा यत्र क्वापि गमनेपि रामेण विच्यसन् तव सिद्धिमीति मस्यकथनं च । २२ अथ सीतां प्रति रावणेन मासद्वयानन्तरमपि मद्भवना- नरीकरणे त्वां मक्षयिष्यामीति कथनं, तं प्रति रामानुजामावा- दहं त्वां न मस्मीकरोमीति प्रतिवचनकथनं, ततस्तेन तस्याः स्वावीनकरणाय एकाक्ष्यादिराक्षसीनियोजनपूर्वकमन्तःपुरा- गमनं च ।	२३ अथ सीता प्रति एकजटाप्रभृतिराक्षसीनां सान्त्वपूर्वकं रावणमार्थान्वार्त्ताकरणप्रार्थनम् । २४ अथ पुनस्तासां सीतां प्रति रावणांगिकरणनियोजनं, ततः शिखापोपान्तगतां सीतां प्रति पुनस्तामिस्तर्जनादिपूर्वकं रावणांगिकरणनियोजनं, ततोतीव दैन्येन व्यक्तधैर्या सीतया रोदनकरणं च । २५ अथ सीता राक्षसीः प्रति मातुली राक्षसस्य भार्या मभितु नाहोत्युक्त्वा अशोकशाखासालम्ब्यातीव शोकेन विलपनं कृतवतीति कथा । २६ अथ सीता श्रीरामेण स्वान्वयेणे वदन्ति कारणान्याशा- ङ्क्य स्वविषयप्रेमरोहित्ये स्वभार्याहोतृतामेव कारणं निश्चित्य स्वस्या मरणमेव श्रेय इति निश्चितवतीति कथा । २७ अथ त्रिजटाख्याया विभीषणपुत्र्या श्रीरामविजयरावण विनाशसूचकासदृश्यविशेषकथनं, ततो देव्या वामबाह्वादिसु- राशरीरनिमित्तदर्शनं च । २८ अथ राक्षसीकृततर्जनमर्त्सनादिभिरतां विभिरतां शोकमुपव- न्याः सीतायाः शिखापासमीपगमनं, ततस्तच्छाखां गृहीत्वा वेणुदूधशेनं प्राणत्यागचिकारिणं, ततः शुभनिमित्तप्रादुर्भावश्च । २९ अथ सीता स्ववामाक्षियुगोत्सुराणादिनिमित्तैः शकुना- दिनिमित्तैश्चात्रिकात्कान्तागमनवातांश्रवणं भविष्यतीति प्रहर्ष लेभ इति कथा ।		

सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः
११	अथ हनुमता रावण प्रति रामववासप्रमृति स्वागमन- पर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पण हितमिच्छुपादनं, ततः सीताया अग्रदाने रावणप्राणत्राण दुःशक्यमिच्छुपदेशश्च ।	११	अथ हनुमता रावण प्रति रामववासप्रमृति स्वागमन- पर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पण हितमिच्छुपादनं, ततः सीताया अग्रदाने रावणप्राणत्राण दुःशक्यमिच्छुपदेशश्च ।	१४	अथ पुनर्देविमुखेन अद्भुतादीन् प्रति सुग्रीवसमीप- गमनं, ततो हनुमता श्रीरामादिवन्दनपूर्वकं दृष्टा सीतिति कथनं, ततः श्रीरामेण संबहुमानाद्भुतमदेक्षणं च ।
१२	अथ रावणेन हनुमद्वधयाज्ञापनं, ततो विभीषणेन दूतवधस्य गंहितताप्रदर्शनपूर्वकं वैरुष्यकरणदेवे युक्ताप्रदर्शनं, ततो रावणेन तदङ्गीकरणं च ।	१२	अथ रावणेन हनुमद्वधयाज्ञापनं, ततो विभीषणेन दूतवधस्य गंहितताप्रदर्शनपूर्वकं वैरुष्यकरणदेवे युक्ताप्रदर्शनं, ततो रावणेन तदङ्गीकरणं च ।	१५	अथ हनुमता श्रीरामसन्निधौ सीतादृष्टान्तनिवेदनपूर्वकं चूडामणिदानम् ।
१३	अथ राक्षसैः रावणाज्ञया जीर्णपट्टादिभिर्हनुमत्पुच्छसे- ष्टनैल्लेषेचनस्त्रिसप्तजिनपूर्वकं छङ्कायां सर्वतो नयनं, ततो राक्षसीभिः सीतायै तद्दृष्टान्तकथनं, ततो देव्या हनुमतो दाहा- भावयाम्यनुपासनं, ततः प्रदीपसपि वाळस्थमग्निं पीडामकुर्वन्त प्रसमीप्य हनुमता सीतारामप्रभावदग्नेः शीतलत्वोति निश्चयकरणं, ततोतिहृस्वीभवनाद्विनिर्धूतनिखिलवन्धनतया नगरपरिचरित्वातेन निखिलक्षोर्वाविध्वंसनं च ।	१३	अथ राक्षसैः रावणाज्ञया जीर्णपट्टादिभिर्हनुमत्पुच्छसे- ष्टनैल्लेषेचनस्त्रिसप्तजिनपूर्वकं छङ्कायां सर्वतो नयनं, ततो राक्षसीभिः सीतायै तद्दृष्टान्तकथनं, ततो देव्या हनुमतो दाहा- भावयाम्यनुपासनं, ततः प्रदीपसपि वाळस्थमग्निं पीडामकुर्वन्त प्रसमीप्य हनुमता सीतारामप्रभावदग्नेः शीतलत्वोति निश्चयकरणं, ततोतिहृस्वीभवनाद्विनिर्धूतनिखिलवन्धनतया नगरपरिचरित्वातेन निखिलक्षोर्वाविध्वंसनं च ।	१६	अथ मणिदर्शनेन रामाविलापः ।
१४	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१४	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१७	अथ हनुमता क्रिस्तरेण सीतासंदेशकथनम् ।
१५	अथ हनुमता जानक्यपि दग्धेलन्तस्तापकरणं, तत- श्चाराणवचनैर्जानक्यदाहश्रवणपूर्वकं प्रत्यक्षतः सीतासंदर्शनं, ततः प्रतिप्रयाणप्रकल्पश्च ।	१५	अथ हनुमता जानक्यपि दग्धेलन्तस्तापकरणं, तत- श्चाराणवचनैर्जानक्यदाहश्रवणपूर्वकं प्रत्यक्षतः सीतासंदर्शनं, ततः प्रतिप्रयाणप्रकल्पश्च ।	१८	अथ पुनरपि हनुमता सीताकृतवातरसमुद्रतरणोपाय- प्रवक्तव्यं, ततस्तेषां समुद्रलवनशक्तिकथनपूर्वकं रामलक्ष्मणौ मापुष्टमारूढाविवागमिष्यतः ततः सर्वथा रामः क्षिप्रमेव रावणं हत्वा त्वां प्राप्य पट्टामिषिको भविष्यतीति प्रतिकथयतीति राम- सन्निधौ विज्ञापनं च ।
१६	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१६	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।		इति बुन्दरछण्डविषयानुक्रमिका समाप्ता ।
१७	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१७	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।		अथ युद्धकाण्डविषयानुक्रमिका ६.
१८	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१८	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१	अथ श्रुतसीतादृष्टान्तः श्रीरामः सुग्रीमादीनमुत्साह वर्धयन् समाहृतसीतादृष्टान्तं हनुमन्त सर्वस्वदानात्सहस्रोति- शयितेन श्रीमज्जनकराजतनगुभूतेन निजपरिच्छेदेण सत्करोति सेत्याह ।
१९	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	१९	अथ हनुमता स्वर्णपूज्यज्वलदग्निना विभीषणपृष्ठम- न्तरा रावणगृहप्रमृति समस्तराक्षसगृहमस्मिकरणम् ।	२	अथ दुस्तस्तागदिचिन्तया सीतासंश्लेषकया च शो- चन्तं श्रीराम सुग्रीवः समाश्वासयामासैवोचत् ।

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
३ अथ सुश्रवचनप्रतिष्ठापितवैषेण रामेण हनुमन्तं प्रब्रि सहप्रशुशुदुर्गारुपादिप्रश्न, तस्य हनुमता लङ्कानुग्राहकार- दुर्गसैन्यसुश्रुतिवैषादीन् विविच्य प्रतिपादयता उत्तरदानं चाश्रयत ।	३ अथ सुश्रवचनप्रतिष्ठापितवैषेण रामेण हनुमन्तं प्रब्रि सहप्रशुशुदुर्गारुपादिप्रश्न, तस्य हनुमता लङ्कानुग्राहकार- दुर्गसैन्यसुश्रुतिवैषादीन् विविच्य प्रतिपादयता उत्तरदानं चाश्रयत ।	७ अथ विश्रुतामरशरकेवैभवै रक्षतैः पूर्वं रावणकृतदिग्मि- ज्यादिनिद्वेष्टेन रावणप्रशंसार्थैकमिन्द्रजिन्मात्रेणैव रामजयस्य साज्यताकथनेन, निगमनचक्रवर्त्त ।	७ अथ विश्रुतामरशरकेवैभवै रक्षतैः पूर्वं रावणकृतदिग्मि- ज्यादिनिद्वेष्टेन रावणप्रशंसार्थैकमिन्द्रजिन्मात्रेणैव रामजयस्य साज्यताकथनेन, निगमनचक्रवर्त्त ।	१२ अथ स्वामितानुसारेण मन्त्रचक्रिर्वायु रावणः नगर- रक्षाविधानपूर्वकं परिषम्ये स्वामितं सीताप्रदाय राममैस्स तदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भ- कर्णः कुपितः सन् दैवात् जवसि यदस्माभिस्त्रालोच्य महावी- रेण रामेण कैसुदपादयः अत इदमालोचनाकरणं युक्ततत्स- दसिद्धिचातुर्यम्, अथापि मलराक्षसेण सर्वं समीकारेभ्यामीत्य- मार्णदित्यवोचत् ।	१२ अथ स्वामितानुसारेण मन्त्रचक्रिर्वायु रावणः नगर- रक्षाविधानपूर्वकं परिषम्ये स्वामितं सीताप्रदाय राममैस्स तदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भ- कर्णः कुपितः सन् दैवात् जवसि यदस्माभिस्त्रालोच्य महावी- रेण रामेण कैसुदपादयः अत इदमालोचनाकरणं युक्ततत्स- दसिद्धिचातुर्यम्, अथापि मलराक्षसेण सर्वं समीकारेभ्यामीत्य- मार्णदित्यवोचत् ।
४ अथ श्रुतलङ्कादुर्गसिद्धान्तेन श्रीरामेण तदानामेव विजयमुद्घूर्तं सुग्रीवं प्रति सकलवानसेनया सह प्रस्थानाय नियो- जन्, वानसेनाया मुखपात्यद्वन्द्वद्विजयप्रदेशरक्षणाय तदु- चितवृत्तपतिनियोजनं, ततः श्रीरामाज्या निखिलयानसेनया सह सुग्रीवस्य प्रस्थानं, रामलक्ष्मणयोर्हनुमन्तमङ्गं चाल्ढयोः प्रस्थानं, तदा सजातानि कुम्भनिर्माणं सूचयता लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति हर्षसन्धनचनजतम्, अथ मार्गमये स्थितान् विविधान् वृक्षादीन् मञ्जयतामस्त्वानां वानराणां गमनकोला- हलम्, एवमहोरात्र गच्छन्त्या वानसेनायाः सत्वाद्रिसमुत्पालन- पूर्वकं महर्षिभस्मपिपामन्स्य, अथ सुग्रीवाज्या नोडेन समुद्रतीरं निवेशिताया वानसेनायाः समुद्रप्रक्षेपकोलाहलं च ।	४ अथ श्रुतलङ्कादुर्गसिद्धान्तेन श्रीरामेण तदानामेव विजयमुद्घूर्तं सुग्रीवं प्रति सकलवानसेनया सह प्रस्थानाय नियो- जन्, वानसेनाया मुखपात्यद्वन्द्वद्विजयप्रदेशरक्षणाय तदु- चितवृत्तपतिनियोजनं, ततः श्रीरामाज्या निखिलयानसेनया सह सुग्रीवस्य प्रस्थानं, रामलक्ष्मणयोर्हनुमन्तमङ्गं चाल्ढयोः प्रस्थानं, तदा सजातानि कुम्भनिर्माणं सूचयता लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति हर्षसन्धनचनजतम्, अथ मार्गमये स्थितान् विविधान् वृक्षादीन् मञ्जयतामस्त्वानां वानराणां गमनकोला- हलम्, एवमहोरात्र गच्छन्त्या वानसेनायाः सत्वाद्रिसमुत्पालन- पूर्वकं महर्षिभस्मपिपामन्स्य, अथ सुग्रीवाज्या नोडेन समुद्रतीरं निवेशिताया वानसेनायाः समुद्रप्रक्षेपकोलाहलं च ।	९ अथ निहुम्भरामसमूयशशुसुप्तप्रश्नमङ्गलपात्रमहोदराग्नि- वेदुरसिर्कोविन्द्रजिप्रहर्तावरुपाक्षवद्रथूद्राक्षाक्षितिकायदुर्मुखाङ्ग रामजयं लीलसाय्य मन्यमानान् गृहीतयुधान् प्रस्थिताश्च द्यूरा निखिलपुरुस्सारासारैकैकरूपणो विभीषणात्ताकिर्वायं रावणाय रामजयस्यास्तव्यतां पददारनियोजनस्य हेतुतां रामस्य निरुपा- धतां विग्राधादिवाल्यन्तवीरजननिरसनसमाव रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकतयात्तां ज्ञापयमासति स्थापयामास ।	९ अथ निहुम्भरामसमूयशशुसुप्तप्रश्नमङ्गलपात्रमहोदराग्नि- वेदुरसिर्कोविन्द्रजिप्रहर्तावरुपाक्षवद्रथूद्राक्षाक्षितिकायदुर्मुखाङ्ग रामजयं लीलसाय्य मन्यमानान् गृहीतयुधान् प्रस्थिताश्च द्यूरा निखिलपुरुस्सारासारैकैकरूपणो विभीषणात्ताकिर्वायं रावणाय रामजयस्यास्तव्यतां पददारनियोजनस्य हेतुतां रामस्य निरुपा- धतां विग्राधादिवाल्यन्तवीरजननिरसनसमाव रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्रतिप्रदानस्यावश्यकतयात्तां ज्ञापयमासति स्थापयामास ।	१४ अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वेऽपि दुर्बधता- प्रतिपादनपूर्वकं सीताया अपदाने निखिलाक्षसन्निवाशो राव- णस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदा- नस्यैव सर्वराक्षसेभ्यहेतुता प्रतिपादितेति कथा ।	१४ अथ तत्र पुनर्विभीषणेन श्रीरामस्य सर्वेऽपि दुर्बधता- प्रतिपादनपूर्वकं सीताया अपदाने निखिलाक्षसन्निवाशो राव- णस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदा- नस्यैव सर्वराक्षसेभ्यहेतुता प्रतिपादितेति कथा ।
५ अथाहुततप्तदृष्टद्वन्द्वमहावक्षसमहाक्षणसमुपजातसी- तासुतोः श्रीरामस्य शोकचनजतं, लक्ष्मणेन तत्समाधानं चाचल्यते ।	५ अथाहुततप्तदृष्टद्वन्द्वमहावक्षसमहाक्षणसमुपजातसी- तासुतोः श्रीरामस्य शोकचनजतं, लक्ष्मणेन तत्समाधानं चाचल्यते ।	१० अथ पुनः परस्मिन्नेति कृतमार्गेष्विन्धनेन प्रज्ञाता- वर्ममार्गाद्विषेण विभीषणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानमन- प्रभृतिलङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यमौमैरौतुकदार्ढ्यनि- चानि सम्यक् निवेद्य तच्छान्तिन्या रामाय सीताप्रदानकर्तव्य- तायां पुनरुद्दिष्टायां तदानीं तच्छृण्वतस्तत्रोक्तेन रावणेन विभी- षणोत्सर्गार्थयायुक्तताप्रदर्शनपूर्वकं तं विवृज्यान्तःपुरं प्राक्विश्यते- त्यदर्शयत् ।	१० अथ पुनः परस्मिन्नेति कृतमार्गेष्विन्धनेन प्रज्ञाता- वर्ममार्गाद्विषेण विभीषणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानमन- प्रभृतिलङ्कायां जातानि नानाविधानि दिव्यमौमैरौतुकदार्ढ्यनि- चानि सम्यक् निवेद्य तच्छान्तिन्या रामाय सीताप्रदानकर्तव्य- तायां पुनरुद्दिष्टायां तदानीं तच्छृण्वतस्तत्रोक्तेन रावणेन विभी- षणोत्सर्गार्थयायुक्तताप्रदर्शनपूर्वकं तं विवृज्यान्तःपुरं प्राक्विश्यते- त्यदर्शयत् ।	१६ अथ परमातमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्मर्त्तनं, ततो विभीषणेन अत्रात्राकारितसन्निधानप्रा- प्तविनम्रदवस्था मगदृशाः कथं हितं गृहीयुः अथायुज्यते सर्वेया आत्मानं लङ्कां च रक्षेति प्रयुक्तप्रदानं च ।	१६ अथ परमातमस्य परमहितमुपदिशतो विभीषणस्य रावणेन निर्मर्त्तनं, ततो विभीषणेन अत्रात्राकारितसन्निधानप्रा- प्तविनम्रदवस्था मगदृशाः कथं हितं गृहीयुः अथायुज्यते सर्वेया आत्मानं लङ्कां च रक्षेति प्रयुक्तप्रदानं च ।

११ अथ पशुर्विभीषणपुद्गलजनिताचिन्ताव्यालुद्धर्येन

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
१७ अथैवमुक्तवतो गदोपाणेः सचिचचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य सुहृत्प्राप्तेरिति कालात्सारास्य राक्षससमागमनम्, अयं सायुधं चतुर्भिः सहाराण्डन्तं श्रेष्ठं सुभीविगातावशोङ्कितेनानुचरैः सह तद्वधाया प्रयत्नं, तावदाकाशस्थस्त्रीव विभीषणस्यादिष्टुष्टवपसंबन्धं तद्विदितोभेदशक्तिप्रक्रियारूपतया ताळमवस्थानं च पुस्तकस्य परित्यक्त्यज्यस्य गृहीतप्राप्तस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिङ्कनस्नानयनप्रतिक्रिया श्रीराम एव शरणमित्युद्धोषण, तत्कृतवता सुभीवेण श्रीरामसन्निधौ ताळरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजन्ममा सद्य एव बन्धता युक्तेति स्मोतिवचनम्, अथ ताळरणासंख्यध्वनसा शरणागतशरणार्थिभिरुधुर्वीरिणां दानाङ्कचच्छरभैर्हनुमदादीन् प्रति सत्सामितकथयनाय नियोजनम्, अथांगददिभिः शत्रुपक्षददेशकाले समागतोयं विभीषणः सर्वथा परिहर्ह एवेति कथनं, ततो हनुमता सुभीविद्यायेन राज्यामिलोषीनायमागतो विभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यञ्चन ।	२० अथ शार्ङ्गालयेन चोणे समुद्रतीरमागत ससैन्यं रघुनन्दनं श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य शुक्रस्य शुक्ररूपस्य राक्षसस्य रामसेनावाकाशमागतस्य सुग्रीव प्रति रावणोक्तमेदकवचनसमर्पणम्, तत्रैव वानरैस्तदननाय प्रयत्नं, ततस्तदीयार्थोषशरणानुद्वयेन सद्येन श्रीरामेण तन्मरणहृण च ।	२१ अथ सागरतीरे विराज दम्भे शयितस्य जानकीदयितस्य तावताव्यप्रत्यक्ष समुद्राच्छं देवमुदित्यतिक्रान्तेन सागरोपरि कालानलकल्पानां कोनानस्यानां बाणानां प्रयोगं तेन संजतं समुद्रक्षोभं तावच्छरणेन रामकोपानलनिर्वाणाय प्रयत्नश्च ।	२२ अथ तथाप्यनाविर्युतं प्रभूतमदमुद्रं समुद्रं प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रत्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शरवत्स्य घटुषि संधानं, ततः सर्वलोकास्त्रोप, ततः प्रत्यक्षतामागतेनोपातिविना विधिना राममुपपन्नेन सेतुबन्धनाय त्रं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसहितं ब्रह्माक्ष कस्मिंश्चिन्मन्त्रेण विद्योजितवतान्त्वयन्म्, ततो वानरैर्लमुपधाया नानादृशव्यागुल्ममाण्डशैलशिखरशिखरानिङ्कनपरिकरैः पञ्चभिर्होमिषासुवेद्यमतिविशालस्य सकललोकाक्षेपहेतोः सेतोर्निर्माणम्, अथ हनुमन्तमार्गं चाधिकरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुभीवेण निखिलानरसैन्या च सह तैव हेतुना साग-
१७ अथैवमुक्तवतो गदोपाणेः सचिचचतुष्टयसहितस्य विभीषणस्य सुहृत्प्राप्तेरिति कालात्सारास्य राक्षससमागमनम्, अयं सायुधं चतुर्भिः सहाराण्डन्तं श्रेष्ठं सुभीविगातावशोङ्कितेनानुचरैः सह तद्वधाया प्रयत्नं, तावदाकाशस्थस्त्रीव विभीषणस्यादिष्टुष्टवपसंबन्धं तद्विदितोभेदशक्तिप्रक्रियारूपतया ताळमवस्थानं च पुस्तकस्य परित्यक्त्यज्यस्य गृहीतप्राप्तस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिङ्कनस्नानयनप्रतिक्रिया श्रीराम एव शरणमित्युद्धोषण, तत्कृतवता सुभीवेण श्रीरामसन्निधौ ताळरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजन्ममा सद्य एव बन्धता युक्तेति स्मोतिवचनम्, अथ ताळरणासंख्यध्वनसा शरणागतशरणार्थिभिरुधुर्वीरिणां दानाङ्कचच्छरभैर्हनुमदादीन् प्रति सत्सामितकथयनाय नियोजनम्, अथांगददिभिः शत्रुपक्षददेशकाले समागतोयं विभीषणः सर्वथा परिहर्ह एवेति कथनं, ततो हनुमता सुभीविद्यायेन राज्यामिलोषीनायमागतो विभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यञ्चन ।	२० अथ शार्ङ्गालयेन चोणे समुद्रतीरमागत ससैन्यं रघुनन्दनं श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य शुक्रस्य शुक्ररूपस्य राक्षसस्य रामसेनावाकाशमागतस्य सुग्रीव प्रति रावणोक्तमेदकवचनसमर्पणम्, तत्रैव वानरैस्तदननाय प्रयत्नं, ततस्तदीयार्थोषशरणानुद्वयेन सद्येन श्रीरामेण तन्मरणहृण च ।	२१ अथ सागरतीरे विराज दम्भे शयितस्य जानकीदयितस्य तावताव्यप्रत्यक्ष समुद्राच्छं देवमुदित्यतिक्रान्तेन सागरोपरि कालानलकल्पानां कोनानस्यानां बाणानां प्रयोगं तेन संजतं समुद्रक्षोभं तावच्छरणेन रामकोपानलनिर्वाणाय प्रयत्नश्च ।	२२ अथ तथाप्यनाविर्युतं प्रभूतमदमुद्रं समुद्रं प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रत्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शरवत्स्य घटुषि संधानं, ततः सर्वलोकास्त्रोप, ततः प्रत्यक्षतामागतेनोपातिविना विधिना राममुपपन्नेन सेतुबन्धनाय त्रं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसहितं ब्रह्माक्ष कस्मिंश्चिन्मन्त्रेण विद्योजितवतान्त्वयन्म्, ततो वानरैर्लमुपधाया नानादृशव्यागुल्ममाण्डशैलशिखरशिखरानिङ्कनपरिकरैः पञ्चभिर्होमिषासुवेद्यमतिविशालस्य सकललोकाक्षेपहेतोः सेतोर्निर्माणम्, अथ हनुमन्तमार्गं चाधिकरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुभीवेण निखिलानरसैन्या च सह तैव हेतुना साग-
१८ अथ श्रीरामेण शरणागतसत्त्वध्वनस्य स्वस्य महाव्रतानिति कथितवता स्वप्नकल्पितं सुग्रीवद्वयं स्वकीयसर्वसत्ताप्रदर्शनेन कपोतालानकपङ्कगायाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्पाधिकृतवता सुग्रीव प्रति विभीषणानयनाय नियोजनं च ।	२३ अथ विभीषणस्य श्रीरामसमागमः, तदैव श्रीरामानुत्तेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य सर्ववानरस्ये लङ्काराभ्याधिराजतया सधु-	२३ अथायुज्जतत्रिकूटशिखरशिखराप्रभुवि विष्वक्कर्मेणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सप्रदद्यात्ता तदर्शनजनितसीतादुर्दशामरणकदलितसमस्त्वरेण रघुवरेण बलीवस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीव प्रति रावणचारशूक्तकुर्मोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीप गतेन वानरसेनाया अवाध्यातां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तर्णिस्समुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुखेवोपात्ते निवेदनं च निवेदं रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनं, तावदायुजितेन रावणेन तदधिकेपणं चाह ।	२४ अथायुज्जतत्रिकूटशिखरशिखराप्रभुवि विष्वक्कर्मेणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सप्रदद्यात्ता तदर्शनजनितसीतादुर्दशामरणकदलितसमस्त्वरेण रघुवरेण बलीवस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीव प्रति रावणचारशूक्तकुर्मोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीप गतेन वानरसेनाया अवाध्यातां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तर्णिस्समुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुखेवोपात्ते निवेदनं च निवेदं रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनं, तावदायुजितेन रावणेन तदधिकेपणं चाह ।
१८ अथ श्रीरामेण शरणागतसत्त्वध्वनस्य स्वस्य महाव्रतानिति कथितवता स्वप्नकल्पितं सुग्रीवद्वयं स्वकीयसर्वसत्ताप्रदर्शनेन कपोतालानकपङ्कगायाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्पाधिकृतवता सुग्रीव प्रति विभीषणानयनाय नियोजनं च ।	२३ अथ विभीषणस्य श्रीरामसमागमः, तदैव श्रीरामानुत्तेन लक्ष्मणेन विभीषणस्य सर्ववानरस्ये लङ्काराभ्याधिराजतया सधु-	२३ अथायुज्जतत्रिकूटशिखरशिखराप्रभुवि विष्वक्कर्मेणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सप्रदद्यात्ता तदर्शनजनितसीतादुर्दशामरणकदलितसमस्त्वरेण रघुवरेण बलीवस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीव प्रति रावणचारशूक्तकुर्मोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीप गतेन वानरसेनाया अवाध्यातां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तर्णिस्समुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुखेवोपात्ते निवेदनं च निवेदं रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनं, तावदायुजितेन रावणेन तदधिकेपणं चाह ।	२४ अथायुज्जतत्रिकूटशिखरशिखराप्रभुवि विष्वक्कर्मेणा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय सप्रदद्यात्ता तदर्शनजनितसीतादुर्दशामरणकदलितसमस्त्वरेण रघुवरेण बलीवस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीव प्रति रावणचारशूक्तकुर्मोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीप गतेन वानरसेनाया अवाध्यातां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तर्णिस्समुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुखेवोपात्ते निवेदनं च निवेदं रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापनं, तावदायुजितेन रावणेन तदधिकेपणं चाह ।

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
गाय सारणेन वानययुतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकमङ्गुल्या निर्दिश्य तत्प्रदर्शनम् ।		३८ अथ श्रीगमस्य लङ्कादर्शनार्थं सुखलरोहणम् ।		प्रदर्शनेन तयोर्जीनसिद्धिं प्रदर्शयता समाधासन्पूर्वकं वानसे- नासस्तम्भम्, इन्द्रजिता नगरातेन स्वपित्रे रामलक्ष्मणवचन- कथनं च ।	
२७ अथ पुना रावणाय सारणेन स्तेन्योयुच्छ्राः प्रधान- यूषसपः प्रदर्शिताः ।		३९ अथ लङ्कादर्शनम् ।		४७ अथ रावणज्ञया पुष्पकमारोपितायै राणभूमि च नीतायै सीतायै राक्षसीभिर्वीरशयनस्थयो रामलक्ष्मणयोः प्रदर्शनम् ।	
२८ अथ युकेन रावणाय सारणानुक्तानां प्रदर्शनम् ।		४० अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वकथनम् ।		४८ अथ तदवस्थयो रामलक्ष्मणयोर्दर्शनेन सीतया विविध प्रालयवेति कथनम् ।	
२९ अथ रावणेन शुक्रसारणधिकापूर्वकं शार्दूलदीना चा- राणा पुनः प्रेषणं, तैर्निमसेनां गौर्विज्ञातगामगमनवृत्तौ- कथयिष्यालुना श्रीराणेण मोचिनीः पुनर्लङ्कां प्रति गमनं च ।		४१ अथ द्वन्द्वयुद्धे रावण निर्जित्य पुनरागतेन सुग्रीवेण रामस्य समागमः ततो, रामेणासल्येयहोराक्षसवसूचकनिमि- त्तकथनपूर्वकं रावणसन्नातं प्रत्यङ्मदस्य दूततया प्रेषणं, तस्य पुनरागमनं, ततो रामेण निखिलवानसेनासहितेन लङ्कान्तरो- घनं च ।		४९ अथ दृढसन्ततया प्रबुद्धेन रामेण लक्ष्मण प्रत्यलुराशो- चनं, सुग्रीवस्य सबलस्य द्रुतोपकाराशङ्काघनपूर्वकं किञ्चित्त्वां प्रति गमनानुज्ञानम्, अत्रान्तरे वानसेनां सर्वतः पर्यवस्थापित- वतो विभीषणस्य रामसकाशे प्रत्यागमनं, तदानीमागच्छन्त नि- भीषणमिन्द्रजितं मन्यमानैर्वातैः पलायनं च ।	
३० अथ रावणाय शार्दूलादिभिः सुखलोपान्तमागतः सस्ते- न्यः श्रीरामो जगद इति जगाद ।		४२ अथ सीतादुर्दशाविचिन्तनविद्विह्वलेन श्रीरामेण प्रो- त्साहितानां वानराणां रक्षसां च परस्पर युद्धमन्त्रकथनम् ।		५० अथागतेन विभीषणेन रामलक्ष्मणयोस्तादृशी दशा दृष्ट- वता बहुशोचोचनं, तस्य सुग्रीवेण समाधासनम्, अथ पुनः सुग्रीवेण सुषेण प्रति रामलक्ष्मणयोः किञ्चिन्वानयनाय नियो- जनं, तेन च क्षीरोदसागरस्थितसहोषधानयनाय वानराः प्रेषि- तव्या इति कथनं, तत्समये गरुमत आगमनं, नागपाशावि- मोचनम्, अथ प्रबुद्धो रामलक्ष्मणयोः स्वसल्यसूचनकुशल- प्रश्नपूर्वकं गरुमतो गमनम्, अथ रामलक्ष्मणनिरागद्वयोत्थानद- र्शनाप्रबुद्धानन्दैर्वातैः सहनादकरणं च ।	
३१ अथ रावणो मायाविना विबुजिह्वेन छिबं रामशिरः सख्यं धनुः सीताप्रोप्लवचूडामणिं च मायया निर्माय तत्सर्वं सीतायै दर्शयित्वा तां मोहयामासेति कथनम् ।		४३ अथ वानराणां राक्षसानां च द्वन्द्वयुद्धप्रकारवर्णनम् ।		५१ अथ निशीथे वानसेनागर्जनजनितसंशयेन रावणेन	
३२ अथ तत्सर्वं दृष्ट्वा मर्तोरं राम मृतं मन्यमानया सीतया प्रालयवेति कथा ।		४४ अथ तेषां रात्रियुद्धप्रवृत्तिं, तदाङ्गेनेन्द्रजितः पराजयम्, अथ पराजयविग्रहकोप इन्द्रजिन्नागपारेण रामलक्ष्मणौ निर्बद्धो- मुपन्नान्नामोपयाह ।			
३३ अथ विभीषणमार्यां सीतां समाधासयति स्तेत्याह ।		४५ अथ तेनेन्द्रजिता नागपारेण रामलक्ष्मणौ बद्धावि- ल्याह ।			
३४ अथ सरसया रावणाशयणं विज्ञानमुपपादयामास ।		४६ अथ नागपारबद्धयो रामलक्ष्मणयोः समीपे सुग्रीव- विभीषणादीनां गमनम्, तदवस्थारामलक्ष्मणदर्शनेन तेषां विषादः, विभीषणेन मायासाधिव्येनेन्द्रजित्दर्शनम्, अथेन्द्रजिता स्वप्रश- सापूर्वकं निखिलयूपताडनम्, अथ तदवस्थारामलक्ष्मणदर्शन- नितमहामयस्य सुग्रीवस्य विभीषणेन रामलक्ष्मणमुबप्रसादादि-			
३५ अथ रावणेन लङ्कागुप्तिकरणं न्यदर्शितं ।					
३७ अथ रामेण स्वस्तेनागुप्तिकरणमभ्यधायि ।					

सर्गाः विषयाः
द्वौर्विज्ञातरामकृतात्नेन धृत्राक्षो युद्धाय प्रेषितो नगरात् सह चतु
रङ्गबलेन निर्गत्य रामपालितां वानरसेना ददर्शति वर्णनम् ।
५२ अथ लङ्कायाः पश्चिमद्वारेण निर्गतस्य ससैन्यस्य धृत्रा-
क्षस्य तद्धारस्थितेन हनुमता वधः ।
५३ अथ श्रुतधृत्राक्षवधेन रावणेन वज्रदंष्ट्रस्य प्रेषणं, तस्य
दक्षिणद्वारे निर्गमनं, तसैन्यस्य तद्धारस्याङ्गदेनेनया सह युद्धं,
ततोत्तिकुपितेनाङ्गेन राक्षससेनाविजयनं च ।
५४ अथाङ्गदेन वज्रदंष्ट्रः प्रमापित इति कथा ।
५५ अथ रावणप्रेषितस्याकम्पनस्य लङ्कायाः पश्चिमद्वारा-
निर्गतस्य ससैन्यस्य तद्धारस्थहनुमत्सेनया सह सयुगं प्रावर्ततेति
वर्णनम् ।
५६ अथ हनुमता अकम्पनः प्रमापित इति कथनम् ।
५७ अथ रावणप्रेषितस्तत्सेनापतिः प्रहस्तो नाम राक्षसप्र-
वस्त्रिमागबलसम्बृतो युद्धाय प्रातिष्ठदित्याह ।
५८ अथ पूर्वद्वारेण निर्गतस्य प्रहस्तस्य तद्धाररक्षिणा वानर-
सेनानायकेन नीलेन कृतवधवर्णनम् ।
५९ अथ स्वयमेव लङ्काया उत्तरद्वारान्निर्गतस्य क्रमेण प्रमग्न-
निखिलवानरयूथपञ्चालस्य अमोघराक्त्यमिहतलक्ष्मणस्य सर्वान-
प्यतिक्रम्य स्वामिमुखमागतस्य निखिलदेवदानवदर्पणस्य रावणस्य
किरीटाजः श्रीमता राजराजेन रघुवीरेण प्रामज्यतेति कथा ।
६० अथ रामबाणवेगान् स्मारस्मारमतीव विम्यता रावणेन

सर्गाः विषयाः
कुम्भकर्णो राम जेष्यतीति प्रत्याशयुक्तेन राक्षसान् प्रति तत्प-
बोधनाज्ञापनं, तत्तत्सैन्यप्रधानेन कुम्भकर्णप्रबोधनं, प्रबुद्धेन च
तेन रावणसमीपं प्रति प्रस्थानं च ।
६१ अथात्मगेहाद्रावणमवनं प्रति गच्छन्तमितप्रमाणद्वारं
कुम्भकर्णं दृष्टवता रामेण कृत विभीषणं प्रति कोयमिति प्रश्नः
विभीषणेन दत्तं कुम्भकर्णविषयसुतरं च ।
६२ अथ रावणमवनमुपागतं कुम्भकर्णं प्रति रावणेन सान्त्व-
पूर्वकं सांप्रतिकरामोपद्रवस्य दुर्निवारस्य प्रदर्शनपूर्वकं तदुद्धरणाय
प्रायनम् ।
६३ अथ कुम्भकर्णेन रावणं प्रति विभीषणस्य स्म चाभि-
मतं सीताप्रदानमार्गं तिरस्कृतवता त्वया महानन्यः संपादित
इत्युपालम्भः, ततो रघुं रावणं प्रति पुनस्तदादुःकृत्येन प्रतिपद्य-
प्रतिक्षेपप्रतिज्ञानं च ।
६४ अथ मन्त्रिकृतानयपक्षमसहयानो महोदरः कुम्भकर्णं
निर्मत्स्यदित्याह ।
६५ अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणमदर्शयत् ।
६६ अथ कुम्भकर्णस्य वानरैः सह युद्धप्रवृत्तिः, पट्टलमिहता-
नामतिभीतानां वानराणां पलायनम्, अंगदेन तेषां निवर्तनं च ।
६७ अथाङ्गदवचनप्रतिपन्नवैरिणां वानरयूथानां युद्धायाव
स्थानं, क्रमेण तेषां कुम्भकर्णेन पराजयः, ततोऽगदस्य कुम्भकर्णेन
पराजयः, पश्चात्सुग्रीवस्य कुम्भकर्णेन सह युद्धं, तदा शैलशृंगा-

विषयाः

सर्गाः

मिहानस्य भूमौ पतितस्य सुग्रीवस्य विसङ्गस्य कुम्भकर्णेन श्रेष्ठम्,
अथ सुग्रीव दोर्म्यां गृहीत्वा कुम्भकर्णे प्रयाति लङ्काराकाशीकृत-
शैल्योपचारलब्धसङ्गेन सुग्रीवेण तदुत्साहदुःपत्यं दर्शनैः कुम्भ-
कर्णकर्णनासादिकमभद्रतवता पुनर्वानरानीकसमागमनम्, अथ-
कर्णनासादिच्छेदजातलज्जाकोपेन निरगलविनिर्गलधुचिरासेक-
समुपजातहृद्यमोहपरिछलितस्वपरविभागतया वानरानिव राक्ष-
सांश्च मध्यतया अतिपतितसौमित्रिणा स्वामिमुखमागतेन कुम्भक-
र्णेन सह रामस्य युद्धम्, अथातिरौद्रवीमत्सुकुम्भकर्णदर्शनेजिहा-
सासंकुचिततदुद्धुलीकारेण श्रीरामेण क्रमेण तद्दृष्टव्यं तदुद्धय
च निष्कृतवता तदास्यं चासल्लेखैः शरैः पुरितवता दिव्येन
बाणवर्षेण सङ्कुण्डलस्य तच्छिरसो हरणं च ।

६८ अथ कुम्भकर्णं हतं श्रुतवता रावणेन बहुविधं प्रालम्ब-
तेति कथा ।

६९-७० अथ रावणेन महोदरमहापाद्याभ्यां साकं प्रेषिता-
नां तत्कुमाराणां नान्तकदेवान्तकत्रिशिरोत्तिकायानां चतुर्णां-
युद्धायागमनं, तेषु प्रथमतो नगान्तकस्यातिजबन्तुगारुडस्य स्व-
करालकारभूतस्य विक्षेपविव्यक्तसततवानरयूथस्य तद्द्वयविद-
वद्धानरसेनासदनसमुपजातकोपसुग्रीवप्रेषितेनांगदलसद्बाहुनाग-
देनैकमुष्टिप्रहारविश्वत्सरान्तकवाहनवाजिनो मुष्ट्यन्तरेण निष्पे-
षणम् । अथाङ्गदस्य नान्तकवधकुपितैर्देवान्तकत्रिशिरोमहोदीक्षि-
भिः सह तुलुल युद्धं समीक्ष्य तत्साहायागतयोनीलहनुमतोभ्ये

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
सर्गाः	हनुमता मुष्टिहारणेन देवात्मकमपणम्, अथ तत्रैव वृक्षप्रहारेण महेन्द्राह्वनम्, अथ हनुमन्निशिरसोर्ध्वम्, तत्र हनुमता सहस्रतल्लताब्जेन विषस्य पतितस्य निशिरसो हस्ताद्गृहीतवान्, तच्छिखित्यक्तम्, अथ महापार्थस्य ऋषमात्मस्य वानरयूथस्य चायोधनप्रवृत्तिं, तत्रैव वानरैरेण महापार्थहस्ताद्गृहीत्वा तत्रैव तद्वच चाम्यवच ।	सर्गाः	७४ अथ हनुमता जाम्बवदुपदिष्टेन हिमवताध्वज्योर्विपदानयनं, तादृशदिव्योष्णिगन्वाघ्राणमात्रेण सर्वेषां वानराणां रामलक्ष्मणयोश्च सुप्रबोधन्येन विश्वस्तयोयान च ।	सर्गाः	ब्रह्माद्यप्रयोगमुज्जिज्ञासितो रामो निरपरावनिखिलरक्षससंहारादनुज निर्वर्त्य रावीणमरणोपायमेवावित्तयदित्याह ।
७१ अथातिक्लान्तस्य युद्धप्रवृत्तिः, अथ तदीयवैलक्षण्यदर्शनेन तत्स्वरूपजिज्ञासया रामेण विभीषण प्रति प्रत्यम्, ततो विभीषणेनाव रावणहान्यमालिन्त्यां जतोतिकायनामा महारथो ब्रह्मदत्तम् इत्युत्तरकथनम्, अथातिकायेन स्वामिसुवागतयूथज्जातविषयमन्धूकं रामातिक्लमगतेन युद्धमीपणम्, अथ सौमित्रेन्द्रस्य च ब्रह्मास्त्रवृद्धेरायोधनम्, अथायक्यवचस्य तस्य ब्रह्मद्वेणिव हन्तव्यता वायुमुखाच्छत्रता लक्षणेन ब्रह्मास्त्रेणातिकायसंहरण च ।	७५ अथ तदानीमेव रात्रौ प्रपमथो सुग्रीवमहर्षिर्निम्यूर्यैककाहर्षैल्लक्ष्मणप्राक्सासुच्छुयान्तःप्रविष्टैल्लङ्घन, ततः कुपितेन रावणेन कुम्भान्कुम्भयोः कुम्भकणसुगतयूथलक्षशोणितक्षप्रपञ्चकम्भमसहितयोः प्रेणम्, अथ तैः सह रक्षससैनानिर्ममम्, अथ वानराक्षसेनेयोरुत्तुमुल्ल युद्ध च ।	७६ अथ कम्पनग्रजवद्योद्भूतेन प्रमाणं, शोणिताक्षस्य द्विविदेन मन्देन युगक्षस्य च प्रचसन्म, अथागदमैन्द्विविदानां जाम्बवदुपेणैकदर्शनां च कुम्भेन परजितानां साहाय्यगतेन सुग्रीवेण कुम्भस्य निस्तर्हण च ।	७७ अथ निकुम्भस्य हनुमतश्चायोधनप्रवृत्तिं, तत्र हनुमता निकुम्भस्य वध चाह ।	७८ अथ रावणहत्या खपुत्रो मकराक्षः ससैन्यो युद्धाय निरागच्छदिति कथा ।	७९ अथ मकराक्षः खपुत्रः खरसार सारितो रामेणेति कथा ।
७२ अथ रामणेन श्रुतातिकायवधादिवृत्तानेन स्वप्रशितानां सर्वेषामपि राक्षसमरिणामपुनर्निर्वृत्त्या रामपरक्रमः सर्वलोकात्तिस्सारमिति विचिन्त्य मृत्यानां सर्वसमयेष्वयमप्रातेन नगरक्षणविनाशज्ञापनम्, पुनः कुम्भस्यनेनान्तर्गृहप्रवेश चाह ।	७३ अथातिकायादिपुत्रव्यसननिन रावणं समाधाय अचिरं कृत्वा प्रयातेन्द्वजिता ब्रह्मास्त्रेण रामलक्ष्मणपयतां सर्वेषामपि वानरयूथानां मूर्च्छादिपर्वसायि प्रहरणवर्णनम् ।	८० अथ रामप्रपतितो रावीणः कृताभिराक्तहोमः पुनरेव रामलक्ष्मणौ सर्वैश्च वानरानाकारोऽन्तर्हितः शरस्रैर्दयति स्म, ततश्च तदेष्यसहस्रानेन लक्ष्मणेनोनिखिलरक्षसविध्वसनाय	८१ अथ हनुमन्मुखादिन्द्रजितां कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महात्त शोकमापकस्य रामस्य लक्ष्मणेनाश्वासनम् ।	८२ अथेन्द्रजिक्काञ्चहृदशेनात् प्रतिनिवृत्तान् यूपणान् समाधाय तैः सह पुन राक्षससेना विद्राव्य सीताविपत्तिमिन्द्रजिता कृता रामाय विज्ञापयितु ससैन्येन हनुमता प्रास्थितेति वर्णनम् ।	८३ अथ हनुमन्मुखादिन्द्रजितां कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महात्त शोकमापकस्य रामस्य लक्ष्मणेनाश्वासनम् ।
				८४ अथागतेन विभीषणेन रामसेन्द्रजितयुक्तमोहतव्यापारतस्तमुपदिशता तद्वचय लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थनम् ।	८५ पुनः सम्यग्विभीषणावाक्यसमागतधैर्येण वीरिणहनुमदादजावद्वत्सुखलक्ष्मणमुखसंवृतां लक्ष्मण इन्द्रजित्वचय निकुम्भिणां प्रोपेत्याह ।
				८६ अथ विभीषणसदृशितो निकुम्भिण्याः परितः स्थापितो राक्षससेनां लक्ष्मणहनुमदादिभिर्विचसितो श्रुत्वा बहिर्निर्गतम्	

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
असमाप्ताभिचारिकहमकेमेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिः, तदा विभीषणेन लक्ष्मण प्रतीन्द्रजितो विध्वंसनाय विज्ञापन च । ८७ अथ विभीषणेन इन्द्रजिद्धोमथानभूतनिकुम्भिलास्य न्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मण नीतवता लक्ष्मणाय तत्राल- मिन्द्रजिद्धोमथान प्रदर्यं तद्वेष्टात् क्षीमेव स जेतव्य इति विज्ञापनं, तदा स्वमर्मोद्घाटनं कुर्वण विभीषण दृष्टातिकृपितेन्द्र- जिता विभीषणनिन्दनं, तस्य विभीषणेन श्रुत्तिकथनम् । ८८ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वकं केवलशरैः परस्पर विव्यधनं विवृत्तम् । ८९ अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्पर शरसहस्रविव्यस्तकवच- योर्महान्तं सप्रहारप्रकाशनम् । ९० अथ विभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्परिवारहननाय प्रोत्साहनं, ततो लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महतिं चलयति संप्रहारे, लक्ष्मणे- नेन्द्रजितस्तारथिविध्वंसनम्, तदा प्रमाथिशरभरमसगन्धामदौनैन्द्र- जिद्वयथाधानां रथेन सह विध्वंसनं च । ९१ अथेन्द्रजिता अन्य रथमास्थितेन सह तदीयथान्तरान- यनलाववातिशयविस्मितानां लक्ष्मणविभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजितस्तारथिहननं, विभीषणेन तद्वयहयविव्यसनं, ततः पदातिना तेन विभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवयोर्युद्धे लक्ष्मणेन विदलनम्, अयोभयोर्वीरुणावज्जप्रयोगवाणकुशलविसापिता- खिलवैभानिकयोर्महतिं संप्रहारे महाभुजवेन रामानुजेन दिल्य- बाणेन तत्तादृशसेन्द्रजितः प्रमाणं च ।	९२ अथ विभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रोत्रामसमीपागमनाभिमादनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानन्द- मरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढ निपीज्य मूर्च्युपाश्रय पुनःपुनः समेमवीक्षणपूर्वकं नस्य विभीषणादीनां च ह्लाधनं, ततो राम- नियुक्तपुष्पेणचिन्तितस्यविशेषणगतवन्दनैर्लक्ष्मणादिभिः सैर्वैरुजैः सह श्रीरामस्य प्रहर्षलामश्च । ९३ अथ श्रुतेन्द्रजिद्धवेन रावणेन बहुशो निलापानन्तरं सर्वं राक्षसनिधममूलकारणमित्येव क्लिष्टं अत इमां वदित्वाभीति सीतावधाय सात्तिनाशोक्कवविकागमनं, तावसुपास्योत्थमन्त्रिप्र- वरसूक्त्युपशान्तकोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमनं चाचलनौ । ९४ अथ रावणप्रेषितस्य एकोनत्रिंशच्छ्लाघिकस्तत्कोटिस- ख्यासंख्यातथैवशतिसहस्राधिकदशलक्षोत्तम्वयोदशकोटिस- ख्यासंख्यातकुङ्कुषष्टिपद्मद्विचिह्नशितिलक्षोत्तम्वयोदशकोटिसख्या- सख्यातसारोद्वाराशिलिलक्षोत्तम्वयोदशकोटिसख्याधिकशत- कोटिसंख्यासंख्यातपदातिमुक्तस्य महतो मूलबलस्य रामेणाप्रति- मशौर्यरामेण कृतं विध्वंसनं विवृत्तवान् । ९५ अथ रावणपानयमूलक सर्वराक्षससङ्घविनाशमविकृत्य राक्षसीमिवलज्जयद्योयमुपर्यमस्यापितवान् । ९६ अथ कर्णरुतुदराक्षसीजनविलापसंयुक्तकोपानलेन महाबलेन रावणेन महोदरसहस्राक्षीरुपाख्याल्यमन्त्रित्रयसहितेन ससैन्येन युद्धायोत्तरागतो निर्गमनम्, तदा रावणनिधनशसि-	सर्गाः	विषयाः
नामुयातानामात्रिमात्रैः, ततस्तानचिन्त्ययुद्धभूमि मनेन रावणेन हरितस्यकदत च ९७ अथ रावणमन्त्रिविरूपाक्षो विक्षोभितवानबलो महा- बलेन विपुलप्रीयेण सुप्रीयेण वैभस्वतनगरवास्तव्यतां नीत इत्याह । ९८ अथ रावणमन्त्री महोदरस्तैव वानरराजेन महासिना धिगलङ्कदलीलाव्यं व्यलनृतिं कथा । ९९ अथ रावणमन्त्री महापाश्वर्यौ लचिरांगदेनांगदेन मुष्टिना निष्पिष्टदेहो नष्ट्राणोऽवर्द्धनं कथा । १०० अथ रामरावणयोः प्रथमतः साधारणीः शरैरेवोन्मुद्ध- कारणं, ततोर्ध्वयुद्धे रावणप्रयुक्तमसुरास्त्रं रामेण पावकास्त्रेण न्यह- न्यतेत्याह । १०१ अथ रामेण रावणास्त्राणि निहत्य किञ्चिद्विश्राम्यति लक्ष्मणेन विभीषणसहितेन सास्र सप्तरथं रावणरथं विध्वंसित- वता तत्कोपेन विभीषणोपरि रावणप्रयुक्तायाः शलेश्च च्छेदनम्, अथातिकृपितेन रावणेन मयनिर्मिताममोघां शक्तिं विभीषणाय प्रयोक्ष्यमाणं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन बाणवैषं रावणस्तम्भिकरणं, तत्को- पेन रावणप्रयुक्ताया तथैव शक्यामिदृतस्य लक्ष्मणस्य पतनं, तदानीमतिधैर्येण रामेण हनुमदादीन् लक्ष्मणरक्षणायदित्यामिर्त- राणवर्षैर्दशकण्टादिबाण च । १०२ अथ रामशोकप्रलापः लक्ष्मणजवल्लक्षणवचनैः सद्य- मिवता मुशेणेन प्रहितस्य हनुमतः औषधिपर्यवसानम्, मुशेणेन	विषयाः		

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
तथा ढक्षणास्य नम्यप्रदानं, तेन विशल्यतया लक्ष्मणमुच्यते दृष्टवन्तो रामस्यानन्दवातिश्च ।	१०३ अथ देवेन्द्रप्रोषितं दिव्यं रथमारूढस्य रामस्य पूर्वं लक्ष्मणविमर्षमथितं यं विसृज्य रथमारूढस्य रावणस्य च युद्धप्रवृत्तिः, तदा महत्यन्नास्त्रसुरो रावणेन मातलिमस्त्रांश्च तादितान् दृष्ट्वा रामस्य महोक्तोद्योगमश्च, रामो रावणेन प्रयुक्तवज्रसारं महच्छूलमिन्द्रप्रैषितया मातलिदत्तयाशक्त्या विनिर्भिज्य रावणपथास्त्रान् रावणं च बाणगणैर्विभेदति कथा ।	१०८ अथ पुनः रामावगणयोर्विहङ्गकूडप्रवृत्तिः, तदा रावणेन रामरथज्वलच्छेदाय शरप्रयोगः, तस्य शरस्य रामरथदहर्षेप्रतिहतस्य व्यर्थतया भूमौ पतन्स्य अथ रामेण रावणरथज्वलच्छेदनम्, अथात्योच्यं हवसाऽप्यादीन् निघ्नतोत्सव्योः पुनः समरश्च ।	१०९ अथ पुनर्हतिं सप्रहरो महासुमनेन रामेण रावण-शिरांसि पुनः पुनर्दह्यमानान्येकोत्तरस्तवारं छिन्नातीति कथा ।	११० अथ मातलिस्मारितेन रुधवीरेणगत्यदत्तस्य मोहेन्द्रस्यात्मभूर्निमित्तस्य दिव्यस्य बाणस्यस्य ब्रह्मास्त्राभिमित्रास्य रावणं प्रति प्रक्षेपणं, तत्तलेन बाणवारेण दर्शनदहस्य प्रविष्टेन गृहीतदीपयञ्चरणेन तच्छरारक्ताञ्जितेन पुनः श्रीरामतूणी-प्रवेशः, ततः सर्वैरपि देवैर्महानन्दमरितैः श्रीरामस्तवनं, दिव्यपुष्प-वृष्टिः, सुप्रविदीनां महानन्दप्रतिानां श्रीरामस्तवनादिकं च ।	१११ अथ आतृवधदर्शनेन विमर्षणस्य दृढादापतितः शो-ककलिषः, रामेण तच्छमनं च ।
१०४ अथ पुनः रावणेनानेकसहस्रबाणैः रामार्दनं, रामेण च तावता शरबाजेन रावणशरान् वासितवता रावणं प्रति निर्मल्ल-ननिन्दनपूर्वकं बहुविर्भाणवैतत्ताडनं, तेन रावणं निह्वं निरीक्ष्य सूतेन तदीयथस्यान्यत्रापनयनं चाह ।	१०५ अथ निवृत्तचित्तमोहेन रावणेन रथापनयनपरिकुपि-तेन सूतनिर्मल्लेन, तत्तलेन रावणसान्त्वनपूर्वकं पुनस्तत्क्रियोगेन रथस्य युद्धभूमावनायनं च ।	११२ अथ लंकाया उत्तच्छादाराभिर्गलं युद्धभूमौ निहतं पतिं रावणं पश्यन्तीनां रावणपत्नीनां विलापप्रकारं प्राचक्षिज्ञत् ।	११३ अथ रावणप्रधानमहिष्या मण्डोदर्याः प्रलापं, राम-निन्दुक्तेन विमर्षणेन रावणसंस्कारं चाभ्यधत्त ।	११४ अथ श्रीरामनिन्दुक्तेन लक्ष्मणेन लंकायां रावणतिहा-	
१०६ अथ रावणपथास्थितान् रणभुवि रथानयनं, रामरथस्य च शत्रुरयं प्रति मातलिना प्रतिनयनं, ततः पुनर्यथापुरं रामाव-णयोः समहारः, तदानीं रावणमणसूचकानां दारुणानामुत्था-	१०७ अथ रावणपथास्थितान् रणभुवि रथानयनं, रामरथस्य च शत्रुरयं प्रति मातलिना प्रतिनयनं, ततः पुनर्यथापुरं रामाव-णयोः समहारः, तदानीं रावणमणसूचकानां दारुणानामुत्था-	११५ अथ हनुमता लक्षां प्रविष्टेन सीतायै श्रीरामस्य रावण-विजयवृत्तान्तिनिवेदनम्, तच्छ्रुत्वा महानन्दमरितया सीतया हनु-मच्छब्धेन, पुनर्हनुमता सीताक्षमावचनसंश्लिष्टराक्षसविधो-गेन श्रीरामादिकाञ्चितं सीतासदृशं गृहीतवता श्रीरामसमीपाग-मनं चाकथयत् ।	११६ अथ श्रीरामनिन्दुक्तेन विमर्षणेन शिरःज्ञानदिव्या-लङ्कारादियुक्तायाः सीतायाः श्रीरामसमीपानयनं, तत्र सीतया प्रहर्षविमप्लवेहमरितद्वयया श्रीरामवदनस्तदर्शनं चाचक्ष्यौ ।	११७ अथ परगृहे चित्रवोसेन समुपनतं देव्या लोकापवादं, तदभिप्रक्षोभेन परिजिहीषिता अत एवारोपितामृतपूर्वरोषेण रुध-वीरेण सीतां प्रति परस्वचनं च प्रदर्शयत् ।	११८ अथ रामरथोत्तीनां प्रयुक्तं दत्तवत्या भगवत्याः सीतायाः श्रीरामप्रथयर्थमभिप्रवेष्टं व्यवृणुत ।
					११९ अथ ब्रह्मादीनां श्रीरामस्तवित्वौ विमानैरामममं, आ-गतैस्तैः सामान्येन श्रीरामस्तवनम्, अथ चतुर्मुखेन वित्तरेण श्रीरामस्तवनं च ।
					१२० अथाश्रितुरुषेण चित्तमप्यादुष्यितेन सीतान्वाशिष्ठा-धनवृत्तेन रामाय सीतासमर्पणं, श्रीरामेण च सीतान्वाशिष्ठा-धनवृत्तेन रामाय सीतासमर्पणं, श्रीरामेण च सीतान्वाशिष्ठा-

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
सामूर्ध्वक तस्याः स्वीकरणं, तेन निरतिशयानन्दवाशि चाकथयत् । १२१ अय महेच्छरेण रावणवधश्चाधनपूर्वकं चिरकाल क्रो- सखराज्यार्गिकारभरतास्वाप्तनास्वमेधादिधर्मानुष्ठानप्रार्थनापूर्वकं च तदानीं देवैः सह विमानेनागतस्य दिव्यदेहयुक्तस्य पितुर्दशरथ- स्यागुल्या निर्देशपूर्वकमभिवादननियोजनं, ततो रामेण ससी- तेन सलक्ष्मणेनाभिवन्दितस्य दशरथस्य श्रीरामलक्ष्मणसीतानां प्रत्येकं स्वस्वकर्मक्षायनपूर्वकं हितमनुशास्य विमानेनेन्द्रलोक- गमनं च । १२२ अय महेन्द्रप्रसादात् सुतोत्थानन्यथेन युद्धसूतानां सर्ववानराणामुत्थापनं, सर्वदेवताप्रस्थापनं चाह । १२३ अय विभीषणेन श्रीराम प्रति मागलस्नानप्रार्थनं, रामेण भूत विना किमप्यहं नांगीकरोमीति वचनं, ततः पुन- र्द्वित्रिदिनपर्यन्तं लक्ष्यामवस्थितिप्रार्थनं, तस्यापि रामेण भूत- दिष्टाञ्जल्यया निवर्तनं, ततो रामाज्ञया विभीषणेन पुष्पकानयनं चाकथयत् । १२४ अय रामाज्ञेन विभीषणेन सर्ववानरबहुमानं, ततः स्वने सहगान्तुमिच्छद्भिः सुग्रीवादिभिर्वानरैर्द्वैः ससचिवेन विभी- षणेन च सहङ्कालकारसूतजनकराजतनयेन सानुजेन श्रीरामच- न्द्रेण पुष्पकमधिरुढेनायोध्या प्रति गमनमुपक्रान्तमित्यदर्शयत् । १२५ अय पुष्पकस्थेन श्रीरामेण सीतायै लक्षापुष्पमययोध्या- पुष्पधन्तान् प्रदेशान् दर्शयता मये किञ्चित्थसमीपगमनसमये	सिताप्रायनेन सुग्रीवादिथानरपत्नीरपि पुष्पकमारोपितवता यथागत भरद्वाजाश्रमः सप्राप्त इत्यव्यव्रत । १२६ अय भरद्वाजाश्रमे भरद्वाजमुखादयोध्यास्थमातृभरता- दिक्रमेवार्ताश्रवणं, ततस्तेन महर्षिणा प्रार्थितस्य श्रीरामस्य तस्मिन् दिने तत्रावस्थानं, ततो भरद्वाजेन स्वाश्रममारभ्ययोध्या- पर्यन्तमार्गवर्तिसर्वपादानामकालप्रलम्बमुखादिविवृष्टिद्विरुपपर- दानं चाकथयत् । १२७ अय श्रीरामेण भूतं प्रति स्वागमनवृत्तान्तकथनाय हेतुसत्येपणं, हेतुमता नन्दिश्राम गतेन भूताय रामागमनवृत्तान्त- कथनं, तच्छ्रवणेन भूतस्य महानन्दवासि चाह । १२८ अय भूतवृष्टेन हेतुमता रामस्य विचक्रुदनिर्गमप्र- मृति पुनर्महद्वाजाश्रमगमनपर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं धः पुष्पयो- गेन राम ससीतं लक्ष्मणादिपरिवार इत्यसीति कथनं, तच्छ्रवणेन भूतस्य परिपूर्णमनोरथत्वेन स्वात्मनि महानन्दावर्ति चान्दस्यौ । १२९ अय भूताज्ञया निखिलनगरवीथीगोपुरकेमावलक- रणपूर्वकं सर्वेषामन्तःपुरजनादीनां नटनतन्त्रानां राजपरिज- नानां नागरिकाणां च श्रीरामसेवार्थं शत्रुशत्रियुक्तानां नन्दिश्राम- प्रवेशः, अय सर्वैः साकं श्रीरामसिषेविषया भूतस्य प्रत्युद्या- नम्, अय भूतस्य श्रीरामसमागमः, अय श्रीरामस्यातिप्रेम्णका- रोपितभूतस्य पुष्पकविमानेन नन्दिश्रामस्यभरताश्रमप्रवेशः, अय पुष्पकं धनदाय प्रतिप्रेषितवता श्रीरामेण भरताश्रमे वसिष्ठादिभिः सह यथोचितं प्रयागासने समुपवेशनकथनम् ।	१३० अय तस्मिन् सदसि भूतेन चित्रकूटे पूर्वं स्वकृतप्र- पत्तिस्वच्छाञ्जलिवचनपूर्वकं श्रीराम प्रति राज्याभिषेकांगीकारणप्रा- र्थनं, ततः श्रीरामेण तदनुमोदनपूर्वकं विशोषितजटेन कृतमंग- लबानेन तादृशैर्मतलक्ष्मणशत्रुघ्नैः सुग्रीवादिभिश्च सह दिव्यरथे- नयोध्याप्रवेशः, तत्र महाभागिकथनमण्डपे दिव्यातिहासने ज्ञानवद्ध- नुमदादिसमर्पितानि निखिलनदीसमुद्रसन्धिविभिः समस्तमांगलिक- श्रुतिमन्त्रागणठनमृतवैभवैः रत्नकाञ्चनमयकलशसंभूतैस्तैर्यो- दैकैः श्रीरामस्य वसिष्ठादिभिर्दिव्याभिषेकः, तत्र श्रीरामेण सर्वेषां विभीषणसुग्रीवांगदहेतुमुमदादीनां संमाननं, तेषां यथागतं स्वस्व- नगरागमनम्, अय भूतं यौवराज्येभिषेचितवतः श्रीरामस्य राज्य- परिपालनवैभव, श्रीरामायणपठनश्रवणादिकल च विस्तरेण प्रत्य- पादयत् । इति युद्धकाण्डविषयानुक्रमणिका समाप्ता । अथोत्तरकाण्डविषयानुक्रमणिका ७.	१ अय राक्षसवधानन्तरं प्रातराज्यस्य रामस्य समीपे राविण- वधजनितानन्दविकसितहृदयपुण्डरीकमुत्पापमानं, सौमित्रिप्रश- सकनुनीमयति रावणकुम्भमकण्ठचितक्रामेणेन्द्रजितप्रशसने रामप्रश्नः । २ अय कुम्भसम्भवः शक्रजित्यमाव क्कुमुदुक्तः स्वशापात् पाण्डुरीभूतविग्रहा इतद्वैर्द्वैलक्ष्याणां तृणबिन्दुनयनां पुलस्त्य उदाह- तस्यां विश्रवसमजीजनदियवोचदित्या चष्ट । ३ अय विश्रवसो भरद्वाजमुतायां देववर्णिन्यां वैश्रवणोत्पत्तिः,		

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
पुनस्तस्य तपःसंतुष्टेन पितामहेन लोकपालेनैन्यधिपतिरूपः वदन्नेन साकं पुण्यप्रदानं, ततः पित्रा निवेदितलक्षानिप्तस्य, तैश्च विमानेन पितुः समीपगमनं च ।	४ अथ श्रीराक्षसप्रधानपुत्रं पक्षसंभवेनितस्त्वानां राक्षस- त्वानमकर्णं, तेषु हेतुप्रहेतिसमन्, हेतुर्विदुल्लेखजननं, विदुल्ले- खनतमिलशिष्यां सालकठकृत्यां स्वक्तशिङ्गुरोदसजतवृणपूरी- तान्तःकरणलोचैर्गौराशकरयोः सान्निध्यं, गौराग्र्यैश्च शक्रेण सुने- शायकांशुगपुत्रप्रदानं, गौर्यो राक्षसानां तस्यो गमोऽप्यतिरूपमातृ- वयःसमानरूपपरिचयदानं च ।	मालिना गदयामिदस्य सुरणस्य पुष्टं तिर्यगास्थितो हेतिराजेन तस्य शिरोऽभिच्छन्दति प्राचिकशतम् । ८ अथ राक्षसनिःशेषीकरणमिलोषेण वज्रहस्तालुजेन वं- सितं स्वर्णं निरिष्य मात्स्वयान् पादमुल्लङ्घं माकाशीर्धिरासुक्त- मिलुक्त्वा स्वरशक्त्या स्वयमेवाभिहतः संमूर्छितः पुनर्विष्णु- रप्यक्षानिलविशोभितानर्कः सुमालिना सह लंकां विहाय सप- लर्कः सपरिच्छदः पातालमगमदित्यक्षयत् । ९ अथ कदाचिप्यतालान्किल महीतले विचरता मात्स्व- वता पुष्पकेण पितरं द्रष्टुमीभयान्तं यक्षराजं वीक्ष्यायं प्रमावोस्य विश्रवस इति निर्वायं प्रेषिता कैकसी विश्रवतः समीपमागत्य पादांगुष्ठेन भूमिं लिखन्ती तेन का त्व किमर्थमागतेति पृष्ट्वा स्वा- भिप्रायमनेवेदितवयपि पुत्रामिलिषिणीति विज्ञाता निजागमन- समयोचितः पुत्रा उत्परोवति तेनोक्ता पुनः प्रसादयन्ती क- श्चिद्वर्षाद्यपि जायेतेत्यनुगृहीतोत्पत्तिः सह विश्रवतिमुञ्च दशग्रीव- कुम्भकर्णं शूर्पणखं धर्मिष्ठं विमेषिणं चाजीजनदित्याचष्ट । १० अथात्युद्यतपसा दशग्रीवकुम्भकर्णविमेषिणाणां मध्ये दशमुखस्य विरोहोर्मसंतुष्टेन ब्रह्मणा मनुष्यहते सर्वविद्यलक्ष- वस्त्रप्रदानपूर्वकं छिन्नानां शिरसा पुनस्त्यक्तिरूपपरप्रदानम्, विमेषिणस्य धर्मोऽवच्छलबुद्धित्वरदानं च, कुम्भकर्णनेन सरस्व- तीप्रकृष्योन्मोहितेन तेन मित्रवर्ण, तर्धवानम्रतानिद्रलवप्रदानं, तेषां लेम्प्रातद्वननिवासश्च ।	११ अथ मात्स्ववता कुम्भेपथुषितलङ्कापहरणाय बोधितेन दशकण्ठेन तैदगमाक्रिण, पुनः प्रहस्तेन बोधितेनाप्रजाय प्रह- स्तेप्रेषणं, ततः प्रहस्तवास्यश्रवणसमनन्तरं यक्षराजपितृसमीपं गमनं, पित्रनुज्ञया लङ्काविसर्जनपूर्वकं कैलासस्थानागमनं, ततो दशप्रवादीनां लक्षप्रवेशं चाह । १२ अथ दशवदनस्य लक्षायामभिषेचनं, शूर्पणखाविवृजि- ह्वयोः परिणयः, ततो भृगुययै विपितेमानेन दशकण्ठेन सदुहि- तुक्तस्य मयस्य दर्शनं, ततोऽन्येभ्यश्चानिवाचनपूर्वकम्भोः पुरस्ता- नन्दोदरीपाणिप्रहणं, कुम्भकर्णेन धैरोचनदौहित्र्या विवृजिह्वयाः पाणिनीडनं, विमरीणनेन शैल्यस्य गन्धर्वराजस्य पुत्र्याः सर- मायाः पाणिप्रहणं, मन्दोदर्या मेघनादजननं चाह । १३ अथ ब्रह्मरापादिद्राविष्टस्य कुम्भकर्णस्याप्रबोधिः शि- खिभिः शयनगृहनिर्माणम्, वरदानप्राप्तदशवदनदहनदूमान- त्रिपुनन्दु, खरसमनाय वैश्रवणेन स्वदूतमुखेन स्वस्य तपश्चरणक्ता- लमन्निहितगौरितिरिक्षणदश्वेक्षणस्यात्युत्तमपाराधिताच्छंकरावि- गेलक्षणावप्राप्तिः, तेन मैत्रीलाभितदर्शनपूर्वकं दौर्जनं त्यक्त्वा ले- कमिषो भवति प्रातेबोधितस्य दशमुखस्य त्रिलोकजनयत्रामाचष्ट । १४ अथ महोदप्रहस्तमारीचक्षुक्तसारणधूम्राक्षदिभिः संवृ- तस्य रजनीचरयोः कैलासगमनं, तत्र यक्षराक्षसव्योरोयोधेनं, तत्र संकोचकण्ठकेन मारीघातडहनं, पुनर्मारीचेन तोरणगठनेन यक्षवधमनं चाह ।		

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
१९ अथ रक्षःसर्वाजितयक्षौचवीक्षणादुल्लोषेण धनाब्ध- क्षेण प्रेरितस्य मणिपद्मस्य दशवदनादाप्रहारेण पार्वत्यैर्ललितं, पुनर्मारीचादीनां पलायनं, ततो दशवदस्य त्र्यम्बकसंभिनं सद्विबोधनं, तददृष्टवता दशाननेन गदामिहतस्य कुबेरस्य पलायनं, पुष्पकापहणं च ।	१९ अथ रक्षःसर्वाजितयक्षौचवीक्षणादुल्लोषेण धनाब्ध- क्षेण प्रेरितस्य मणिपद्मस्य दशवदनादाप्रहारेण पार्वत्यैर्ललितं, पुनर्मारीचादीनां पलायनं, ततो दशवदस्य त्र्यम्बकसंभिनं सद्विबोधनं, तददृष्टवता दशाननेन गदामिहतस्य कुबेरस्य पलायनं, पुष्पकापहणं च ।	१८ अथ रावणेनौशीरिदेशे सत्र कुर्वतो मरुतस्य युद्धाब्धानं, तत्रज्ञानमागतानामिन्द्रयमवरुणकुबेरानां मयूरवायवसहस्रकुलस- रूपप्राप्तिः, पुनर्नैनोप्राजयप्रशंसनं, तच्छतवता मरुतेन पारि- हासकरणपूर्वकं युद्धाभिगमनं, संवर्तयुनिना तन्निरोधनं, ज्यौ- देषणपूर्वकं रावणस्यान्यतो गमनं, मयूरवायवसहस्रकुलसांना- मिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्कप्रदानं चाह ।	१८ अथ रावणेनौशीरिदेशे सत्र कुर्वतो मरुतस्य युद्धाब्धानं, तत्रज्ञानमागतानामिन्द्रयमवरुणकुबेरानां मयूरवायवसहस्रकुलस- रूपप्राप्तिः, पुनर्नैनोप्राजयप्रशंसनं, तच्छतवता मरुतेन पारि- हासकरणपूर्वकं युद्धाभिगमनं, संवर्तयुनिना तन्निरोधनं, ज्यौ- देषणपूर्वकं रावणस्यान्यतो गमनं, मयूरवायवसहस्रकुलसांना- मिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्कप्रदानं चाह ।	२१ अथ यमलोकादागतेन रावणेन मारीचादीनां समागमः, पुनरलैनं रसातलामनसमये पयोनिधिदर्शनं, भोगवत्यां मणि- मतीनारस्यनिवातकञ्चैः सहास्य सप्तसारात्तमायोधनं, ततः पितामहनिगोनेन तैः सह भेत्री, अक्षमनारः कालनेयहृत्तनं, तत्रैव शूरणेणह्या भृगुर्विद्युजिह्वस्य शिरस्छेदनं, ततः सलिलेन्द्र नोलदर्शनं, तत्र क्षीरोदननिदानं, क्षीरसक्त्याः पशुपतिद्विपममातुश्च- न्द्रजनयित्र्याः फेनपानां जीवानोर्वराण्याः प्रदक्षिणपूर्वमनवत- निध्यन्दमाना मन्दतोयधाराकर्णपरिसरपाण्डुराभ्रसदृशप्राचेतसा- ल्यनिरिक्षणासहिष्णुदशवदनशार्धानमबलाव्यक्षीक्षणजनितक्रो- धानां करुणतनयानां युद्धाभिगमनं, तैर्दशमुखस्य युद्धविमुखी- करणं, पुनर्महोदरेण तेषां रथमञ्जनं, ततो रावणेन तेषां परामर्शः, पुनर्विष्णुान्वेषणं, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा करुणस्य ब्रह्मलोकयात्रा- कथनम्, अस्य जयघोषेण प्रतिनिवर्तनं चाह ।	२१ अथ यमलोकादागतेन रावणेन मारीचादीनां समागमः, पुनरलैनं रसातलामनसमये पयोनिधिदर्शनं, भोगवत्यां मणि- मतीनारस्यनिवातकञ्चैः सहास्य सप्तसारात्तमायोधनं, ततः पितामहनिगोनेन तैः सह भेत्री, अक्षमनारः कालनेयहृत्तनं, तत्रैव शूरणेणह्या भृगुर्विद्युजिह्वस्य शिरस्छेदनं, ततः सलिलेन्द्र नोलदर्शनं, तत्र क्षीरोदननिदानं, क्षीरसक्त्याः पशुपतिद्विपममातुश्च- न्द्रजनयित्र्याः फेनपानां जीवानोर्वराण्याः प्रदक्षिणपूर्वमनवत- निध्यन्दमाना मन्दतोयधाराकर्णपरिसरपाण्डुराभ्रसदृशप्राचेतसा- ल्यनिरिक्षणासहिष्णुदशवदनशार्धानमबलाव्यक्षीक्षणजनितक्रो- धानां करुणतनयानां युद्धाभिगमनं, तैर्दशमुखस्य युद्धविमुखी- करणं, पुनर्महोदरेण तेषां रथमञ्जनं, ततो रावणेन तेषां परामर्शः, पुनर्विष्णुान्वेषणं, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा करुणस्य ब्रह्मलोकयात्रा- कथनम्, अस्य जयघोषेण प्रतिनिवर्तनं चाह ।
१६ अथ दशवदतो धनद निर्जस्य जयलक्षणं पुष्पकमारु- ढो मन्त्रिभिः सह कार्तिकेयोर्यत्स्थानममिशोभायमानं शरवणम- तीयं किञ्चिद् गत्वा पुष्पकं विष्टब्धं वीक्ष्यावल्खा मारीचसहायो नन्दिना क्रौडमानयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतायं देवैरेपि दुरव- गाढ इति प्रतिषिद्धोपि द्वितीयशक्रेणवास्थितेन नन्दिना परिहृ- सितेन सङ्गुप्तसहाकारैर्वाोनैस्त्व कुलनाशो भवितेति शस्यो निजमुजसंचालितकैलासपरिभ्रमणकातरागजसुतालेषपरवशभू- तेशपादपुष्टविन्यासाविदितपुञ्जविशतिः सामगानपूर्वकं विविक्त्व- तिजालैः शंकरं संतोषयित्वा तैर्नैव मोचितोसावस्मिन् निखिन्नमा- दागबिललोकावकाक्रान्दनेन राणाभिहया वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्यह ।	१६ अथ दशवदतो धनद निर्जस्य जयलक्षणं पुष्पकमारु- ढो मन्त्रिभिः सह कार्तिकेयोर्यत्स्थानममिशोभायमानं शरवणम- तीयं किञ्चिद् गत्वा पुष्पकं विष्टब्धं वीक्ष्यावल्खा मारीचसहायो नन्दिना क्रौडमानयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतायं देवैरेपि दुरव- गाढ इति प्रतिषिद्धोपि द्वितीयशक्रेणवास्थितेन नन्दिना परिहृ- सितेन सङ्गुप्तसहाकारैर्वाोनैस्त्व कुलनाशो भवितेति शस्यो निजमुजसंचालितकैलासपरिभ्रमणकातरागजसुतालेषपरवशभू- तेशपादपुष्टविन्यासाविदितपुञ्जविशतिः सामगानपूर्वकं विविक्त्व- तिजालैः शंकरं संतोषयित्वा तैर्नैव मोचितोसावस्मिन् निखिन्नमा- दागबिललोकावकाक्रान्दनेन राणाभिहया वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्यह ।	१९ अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणं, तत्र स्थितराज्ञां निर्मिता- नपूर्वकमयोध्याधिपस्यानारण्यस्य स्वर्ग्येनोत्सवं वायं शापप्राप्तिं च प्राचीकशत ।	१९ अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणं, तत्र स्थितराज्ञां निर्मिता- नपूर्वकमयोध्याधिपस्यानारण्यस्य स्वर्ग्येनोत्सवं वायं शापप्राप्तिं च प्राचीकशत ।	२० अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिसासहमानस्य नार- दाभ्रगमनं, पुनरलैनं यमजयीय रावणप्रेषणम्, तद्विक्षणाय नाः दस्य यमलोकागमनं चाचष्ट ।	२० अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिसासहमानस्य नार- दाभ्रगमनं, पुनरलैनं यमजयीय रावणप्रेषणम्, तद्विक्षणाय नाः दस्य यमलोकागमनं चाचष्ट ।
१७ अथ रावणेन हिमवद्भिरसिनौ तपश्चरन्त्याः कत्याश्वि- त्रीराजिनधारिण्या नामप्रभः, कुराच्चजस्य वेदाययनकाले वक्तव्यो वेदमयविन्दूपकवादेरवतीसंज्ञाऽयमकथनं, पुनस्तेन मार्यान्प्रा- र्थनं, तदलाभात् कैशप्रहणं, तथा करेण तद्गृहीतकेशच्छेदनं, तव वधार्थं पुनरुत्पत्स्य इति शार्पोत्सर्गपूर्वकमाभिप्रेतेश्च ।	१७ अथ रावणेन हिमवद्भिरसिनौ तपश्चरन्त्याः कत्याश्वि- त्रीराजिनधारिण्या नामप्रभः, कुराच्चजस्य वेदाययनकाले वक्तव्यो वेदमयविन्दूपकवादेरवतीसंज्ञाऽयमकथनं, पुनस्तेन मार्यान्प्रा- र्थनं, तदलाभात् कैशप्रहणं, तथा करेण तद्गृहीतकेशच्छेदनं, तव वधार्थं पुनरुत्पत्स्य इति शार्पोत्सर्गपूर्वकमाभिप्रेतेश्च ।	२२ अथ रावणबोवितितविक्रमार्त्तस्वरक्षौजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनं, सूतानीत्यातिमीषण्यज्वालामालापरितस्य पार्श्वयोर्मृदुकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोम-	२२ अथ रावणबोवितितविक्रमार्त्तस्वरक्षौजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनं, सूतानीत्यातिमीषण्यज्वालामालापरितस्य पार्श्वयोर्मृदुकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोम-	२४ अथ रावणेन लंकागमनवेलायां पथि देवान्वन्द्वनागयक्ष- सिद्धनरेन्द्ररुन्यापहरणं, तासां स्वजनविश्लेषदुःखवशान्निरालोचन-	२४ अथ रावणेन लंकागमनवेलायां पथि देवान्वन्द्वनागयक्ष- सिद्धनरेन्द्ररुन्यापहरणं, तासां स्वजनविश्लेषदुःखवशान्निरालोचन-

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
गताश्रुपरीषिध्यमाना पुष्पकाचाभिर्लक्ष्माप्रवेशसमये शुभसूचकया ब्रह्मण्योक्त्या सह भूमी पतितायाः स्मृतिः शृणुणलया आधात्मन-पूर्वकं खट्वदूषणत्रिशिरःप्रभृतानां चतुर्दशसहस्राणां राक्षसानां जन-स्थानप्रेषण, तत्र खरणे राख्यपरीपालनं चाह ।	२९ अथ रावणस्य निकुम्भलगमनं, तत्र प्रवर्तितयागदी-क्षितस्य कृष्णाजिनधरस्य मौनव्रतस्य स्मृतस्य निरोक्षणं, निरो-तदिति प्रश्नः, शुश्रेण महेश्वरयागकथनं, तल्लब्धस्य दत्तशकुनो-द्वितीयायशुविबाणचापाख्यलामनिवेदनं, ततो आत्रा पुत्रेण च सह स्वभवनगमनं, पुष्पकाचासामपद्धतानामवतरणं, विभीषणेन आतुरगर्हेण, पुनरिन्द्रं चेत्तु सपुत्रस्य सकुम्भकर्णस्य सहस्राक्षौहि-णीसैन्यपरीत्य प्रस्थितस्यास्य मध्येमार्गं स्वयंशसा सह स्वसार कुम्भीनीसीमपद्धतवतो मधुनास्त्रोसुरस्य वधार्थं मधुपुरगमनं, तत्र तस्याऽऽलेभन तदन्वेषणं, ततः पादपतितायै मर्त्यमिक्षार्थिन्यै कुम्भीनीस्यै अभयप्रदानं, तल्लब्धवागतेन मधुनेन्द्रयाया प्रस्थानं, रात्रौ कैलासे सेनानिकेशं चाह ।	३० अथ ब्रह्मणो लङ्कागमनमिन्द्रविमोचननैमित्तिकमिन्द्र-जितो महेश्वरयोर्न निर्वातितेभ्यः, यागासमाप्तौ तत्क्षणमरणमा-नुयामिति वयप्रार्थनं, तथैव भवति ब्रह्माण्डैकारणपूर्वकमि-न्द्रविमोचनं, त्रिदिवगमनाशक्त्येन्द्रस्य विधात्राहत्याबलात्प्रा-जितसुमिश्राणनिर्वर्तनहेतुमूतवैष्णवयागकरणबोधनं, निर्वर्तितवै-ष्णवयज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवक्रमणं, चोक्तस्रागस्त्येन राघवग्रन्थ-सम्पत् ।	३१ अथ पृथ्वागस्त्येन रावणपराजयकथनमरम्भाणेन राव-णस्य माहिभतीपुरगमनं, तत्र वसुताः पुत्रस्याजुस्य जलश्रीहा-रमन्थशवणाकर्मद्वारगमनं, तत्र सैनातवेदिकायां सुवर्णलङ्कान्वेन च ।	३२ अथ कार्त्तवीर्याजुस्येन सुवर्णरतनलवप्रवाहसङ्घावितोर्वनि-र्वर्तितमहोदधौपकाणस्य मन्त्रिण्या शुक्रसारणाभ्या विज्ञातवृ-चान्तस्य रावणस्य कार्त्तवीर्येण बन्धनं, माहिभतीनगरप्रेषशस्त्रं ।	३३ अथाजुनसद्व रावणं विज्ञाय पुलस्त्येन विमोचनं, तयो-रश्विनाक्षिकं सत्यकरणं च ।
	३४ अथ युयुत्सया रावणस्य किष्किन्वाया सव्यार्थं वा-लिनो दक्षिणसमुद्रगमनं श्रुत्वा तत्र गमनं, तत्रास्यष्टपदविन्यास वालिनः प्रहृष्टयुक्तस्यास्य वालिना कक्षपुटे ग्रहणं, पश्चात्पश्चि-मसमुद्रयानं, तत उत्तराब्धिगमनं, पूर्वसमुद्रे तेनैव सह विगाह्य संख्यासुपास्य किष्किन्वापोवनसीमिति प्रक्षेपणं, ततः कुतः किम-र्थमिति च प्रश्नानन्तरमुभयमौर्वी, किष्किन्वायामेकमासाव-धिवासश्च ।	३५ अथ श्रीरामेणातिबलशालिनो हनुमतः साचिव्ये सत्यपि सुग्रीवविप्रवाससारणप्रश्नः, पुनः कुम्भसंभवेन केसरीणः क्षेत्रेख-नाया जगत्प्राणेनास्य जननं, क्षुधितेन शिशुना फलबुद्धयौदित-स्यादित्यस्य जिघृक्षा, सूर्यावबसर्षे सूर्यं ग्रहतुमागतस्य विषु-सुदस्य ग्रहणेक्षमनं, तस्य रोदनमभिज्ञायेंद्रागमनमिन्द्रवाहनस्यै-रावतस्यापि जिघृक्षां वीक्ष्य वज्रिणा कुलिशेन शिशुहननं, ततो मावतो वायुजगतां प्राणैः सह शिशु इत्वा उदरगुहाप्रेक्षे			

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
जगतो निश्चेष्टायापारमीतैरसैः सह सर्वदूतैः प्रार्थितस्य पिता- महत्यागमनम्, गुहायां वयुना नीतस्य शिशोर्विदग्धञ्च । ३६ अथ मातरिश्वना पादवर्षितस्य शिशोर्विदग्धो हस्तस- शैर्नोजिवन्, ततः सर्वदिक्पालकैः स्वसाक्षिरवयवम्, आदि- त्येन स्वतेजसः शततमांशदानपूर्वकं स्वस्मिन्विद्याभ्यासयोग्यतायै वरप्रदानम्, विश्वकर्मणा स्वसृष्टयुधैरवयवं, ब्रह्माक्ष्णानुपताक्षै- रव्यवस्थाववरप्रदानं, तेभामन्तर्धानं, वज्रप्रहारेणास्य हनुमत्संज्ञा- लाभः, पुनरस्य कृष्णाश्रमज्वलनजन्तिसिद्धिप्राप्तेन स्ववल्गुविसर- णम्, स्तोत्रेण स्वबलसुराणुग्रहप्रसङ्गः, पुनरेतेन हनुमता सूर्यो- न्मुखेन पृष्ठमेन समुद्रवृत्त्यर्थपदानां भवव्याकरणानामभ्ययन चोक्तवार्तासत्येन गमनानुज्ञायाचनं, दाशरथिना यज्ञायगरामन- प्रार्थनं च । ३७ अथ प्रभाते बन्दिमिर्गार्धवैतालिकीर्वीरचिततोत्रस्य श्रीरामस्य शयनानुष्ठानं, ततो निर्वातितनिलङ्कलस्य समावेशः, आरुभिः सुग्रीवविभीषणादिभिः कथालापश्च । ३८ अथ रामेण मरतेन सार्धं मिथिलार्थं जनकप्रेषणं, लक्ष्मणेन सह युधाजितौ राजप्रहास्य प्रेषणं, ततः सख्युः प्रतर्द- नस्य कार्श्यं प्रेषणं च । ३९ अथ राज्ञा स्वपुरागमनं, भरतलक्ष्मणशत्रुक्षैतवत्तस्मान- द्रव्यावयनं, तद्द्रव्याणां सुग्रीवविभीषणयोः समर्पणं, अह्वरहनु- मतोः प्रशंसापूर्वकं सुग्रीवनिवेदनम्, तयोः स्वाभरणव्यमुच्चा-	पणम्, नीलनलकेतसिखिमुद्रगन्धमादयसुषेणपनसमैन्दद्विद्विजा- म्बवद्विद्वानितधृत्रप्रधसबाददसिखलादीनां प्रशंसापूर्वकं वस्त्रा- भरणकनकादिभिः समानं, तैः सह बहुकालयापनं च । ४० अथ सुग्रीवादीनां किञ्चिदर्थं प्रेषणं, हनुमतोभितत- वरप्रदानं, लकायै विभीषणप्रेषणं, हनुमते हारदानम्, ततस्तेषां रामवियोगजनितदुःखधुरन्तेनवाणां प्रयाणप्रशसनं च । ४१ अथापराह्णे धनदप्रेषितपुष्पकागमनं, पुष्पकविमानेन रामनहनाय प्रार्थनं, पुनः रामेण स्वस्मरणकालयात्रियनियोजन- पूर्वकं दुर्बलं प्रति प्रेषणम्, अमातुषविमानकृतप्रार्थनाविलेखेण भर- तेन रामराज्यप्रजानन्दविषयप्रशसनं च । ४२ अथ कदचिन्मेषकाशोकपुत्रागमनसमादिलोकोत्क्रांति- दारसालतलहितालतमालकुशवक्त्रस्वकतिन्दुकचनोक्तहजलम्- नित्ये पद्मादलकुशवकुशदक्षारनिवहनिबिडितवापीकूपोपकण्ठे विमृष्टतन्दनचैत्रयाराणीधैर्महिषकालतन्निमुसुमसुरभिगन्धवह- विजिते प्रमदावने जनकतनयया रमणेन रामेण पुत्रलामसूच- कदैर्हृदसमयेरिस्मन् तव किमिलक्षितमिति पृष्टया तया मुनीना- माश्रमावलोकेनपेक्षाकथनं, तथैव स्वो भवजिते रामेण स्वी- करणञ्च । ४३ अथ विजयपद्मस्तकास्यपर्षिणलुब्धसुराजकालियमद्रद- न्तवक्रसुभागवादिपरिहासकथावर्णनसमये रामेण पौरापवादः, पुन-	यः कश्चिदस्ति वा नेति वेति पृष्टेन मद्रदाना चारेण सीताविषय- कापवादकथनं, पुनः सत्यमिति सत्यानामनुवदनं च । ४४ अथानीतानां भानूपगमाच्छेषवर्कं रामेण युष्मास्तहाय- संपत्त्या राज्य परिगलपित्वास्मि, अद्य मया युष्मासु वक्तव्यमस्ती- त्युक्तानां भरतलक्ष्मणयशुनानां शङ्कुकुलचित्तावर्णनम् । ४५ अथ सीताया आत्मनश्च कुलप्रभावर्णनं, लकायां सीताया अग्निप्रवेशेन शुचिव, सीतावितर्जनेनापि स्वस्य लोका- राधनवृत्तमनूय मुन्याश्रमालोकनानिमिलष्यव्याजेन सीतायास्तम- सातीरे लक्ष्मणेन त्यागाय नियोजनं, रामस्य स्ववज्रप्रयुत्तरदा- नामावाय शपथारणञ्च । ४६ अथ प्रभाते लक्ष्मणेन सीतायामग्रज्ज्ञानिवेदनपूर्वकं सुमन्त्राधिष्ठितधारोहणं, मार्गे दुर्निमित्तनिरीक्षणव्रतया सीतया लक्ष्मणे तन्निवेदनं, रात्रौ गोमतीतीरे सर्वेषां वासः, प्रभाते रथा- रोहणं, मथ्याह्ने गगातीरे सौमित्रिछत्रोदनाय सीतया समाञ्चा- सनं, गंगारणाय तरय्यारोहणं च । ४७ अथैतेषां गगातणं, ततो लक्ष्मणस्य दुःखतिकेदरो- नेन सीतायाः प्रश्नसेनाप्रजाभिप्रायनिवेदनपूर्वकमेव बाल्मीक्या श्रमोपकण्ठे वसतिं कृच्छ्रेण निवेदनम् । ४८ अथ सौमित्रिवाक्यश्रवणमूर्च्छितायाः सीतायाः पतनं	

सर्गाः विषयाः
पुनर्वचनस्याप्येवमेव, स्वस्या वरुणस्यैवमेव, पुनर्वचनस्य-
मन्त्रयोर्द्वौर्गमनिराक्षणाद्विरचितलक्षणम् ।
४९ अथ मुनिपुत्रैः सीतारोदनं श्रुतवता वल्मीकिना व्याश्र-
मायनतीयाः सीताया वृषिपत्नीषु समर्पणम् ।
५० अथ सीतारोदनैर्दुःखसर्पसंस्तनोन्मत्तस्य लक्ष्मणस्य
दुःखनिवारणाय सुमन्त्रेण पूर्ववृत्तकनौपमसंभरणम् ।
५१ अथ सुमन्त्रः पुनरोपति तेषाम्युःपरिसाणं च पृच्छते
दशरथाय, दुर्वाससत्रिपुत्रेण विष्णुना सचक्रेण मृगपुण्या हनन
ततः कृषिपतस्य भृगोः शापः, तदन्गीकर्णात् मृगोरेव बाधः,
पुनः पादपतितस्य तस्य शापनीकरणात् च पुन्यलोनावतीर्णस्य
विष्णोः पत्नीविद्योः कादशदशहस्तबाधनपरिमितशुःपरिसाणं, कु-
शंखंयौ राज्यनिषेकश्च ।
५२ अथ गन्धामर्षयोः क्रोधाभ्यां वासः, मध्याह्नयोद्याप्रवेशः,
लक्ष्मणेन दुःमानमानसाय रामाय नौतिनिदर्शनपूर्वकं समाश्व-
सन्, ततो वीरतुःखस्य रामस्य स्तुष्टिश्च ।
५३ अथ लक्ष्मणवाक्यश्रवणसंतुष्टेन रामेण विरचितलक्षण-
प्रज्ञसर्पं, त्रिचतुर्दिनाविधिं कार्याणां स्वस्यादरोक्तं शापमीत्या-
पूर्वं दशरथदत्तसोदानविपर्ययविसर्वादिविशेषो राजदर्शनमलम्भा-
नयोः शापेन द्वासां छकलस्तप्राप्तिः, काञ्चान्तेरुतारिच्यमाण-
वासुदेवशापविमोचनरूपकथाकथनं, कार्याणां वीक्षणार्थं ल-
क्ष्मणप्रेषणं च ।

सर्गाः विषयाः
५४ अथ द्वाः किमकरोदिति लक्ष्मणाक्षितेन रामेण कथितं,
नारायं मन्त्रिषु स्फुरत्य वक्तो राज्याभिकानियोजनं, तस्य राज-
धर्मोदासनं, निदाववर्धयित्वा नानां स्वभावां निर्माणं, तत्रास्य
प्रवेशश्च ।
५५ अथापरा कथा वत्सुसुवनेन रामेण कथयतीश्वरकाण्डो-
दरोत्तं पुत्रेण निर्माणा गौतमाश्रमाभ्यां वैक्यन्तपुननिर्माणं, तत्र
दीर्घसन्त्राय वसिष्ठकणं, पुनरन्यागिरसभूषणं वरणम्, इन्द्रेण
पूर्वाहूतस्य वसिष्ठस्य विनामावाद्राज्ञो गौतमेन यागपूर्णमन्तरा-
मागतेन वसिष्ठेन राज्ञो विदेहलक्षापः, क्रुद्धेन राज्ञापि शापितस्य
वगिष्ठस्यापि विदेहवप्राप्तिश्च ।
५६ अथ विदेहेन वसिष्ठेन पिबुर्ब्रह्मणः सर्मापि धर्मसंरक्ष-
णार्थं स्थाय शरीराम्यर्थेन, तेन मित्रावरुणयोः रेतः प्रावर्त्तते
नियोजनं, क्षीरसागरे वरुणलोकाभ्यामपि तस्य मित्रेण
पूर्ववृत्ताया ऊर्जस्या वरणेन पुनर्वरणं, तस्या अक्षीकाराद्वरणेन
क्रमे रेतस उत्सर्जनं, ततो मित्रेणोर्वस्याः पृथ्वां पुरुवरसप्राप्तये
शापोत्सर्गं पुरुवरसो नृबुधोवातिश्च ।
५७ अथ तस्मादुत्पन्नाहं त्वं मुत इति मित्रमुत्सवागस्त्य-
स्य निर्माणं, ततो मित्रावरुणयोर्वसिष्ठसर्पिः, जातमानस्य व-
सिष्ठस्यैवकुणा परोहिलय वरणं, निर्मेदहं गन्वतीलादिभिः
सरस्य मुनिभिर्यागादूर्णं, तुष्टेन मृगुणा चोदितदेवैर्नभिः सर्व-

सर्गाः विषयाः
प्राणिनेषु वासाय वरुणदानम्, ऋषिभिर्मथितावेहादुपगतस्य
भिरिति जननाजनक इति विवेचनसो देहजनना कैहे इति
च नात्रां लोभे मिथोवाससूतस्य पुंस्य मथिलेति नामप्राप्तिश्च ।
५८ अथ लक्ष्मणेन निर्मलक्ष्मणाय हेतुप्रश्नः, रामेण सर्वे
ययातिकुल्या नं मंथुः पुरा ययातिर्द्वै भूयै तयोरेका दैतयतनया
शर्मिष्ठा अस्यां शुक्रदुहिता देवयानी तयोः क्रमेण पुरुदुहरीति
द्वौ पुत्रवास्तां राज्ञः शर्मिष्ठापूर्वः प्रीतिमसहमानयोर्दुहिदुहौहि-
त्रयोः प्रीत्यै कुक्षेण ययातिर्जरापीडितदरितो भवेति शप्त इति
कथयन् ।
५९ अथ ययातेरशनःशापप्राप्तं जरां पूरौ विनिमय्य यौवन-
ग्रहणं, राज्ञे प्राथनानमनीकृते यद्वै राक्षसत्वाय शापदानं,
पूरोयौवनं पुनर्देत्वा राज्याभिवर्जनवचः ।
६० अथ कदाचिद्वसन्तसमये समाया श्रीरामसन्निधौ सुम-
न्त्रेण यमुनातीरासिना मार्गवच्यकनोदितपरिव्रजनामागमननिवेदनं,
पुनर्द्वाः स्थेनान्तःप्रेवेष्टितानामुपत्यनग्रहणपूर्वकमागमनकाराप्रश्नः ।
श्रीरामकृतकार्यनिर्वहणसगराश्रवणसंतुष्टेर्विचित्रतारवधप्रसन्नं च ।
६१ अथ मार्गवेण ब्रह्मण्यस्य शरण्यास्य देवप्रियस्य लोलापु-
त्रस्य मधोत्सपसाराधितेन भावता शंक्षेण स्वच्छप्रदानम्, अथ
तेन स्वस्थानामपि पापमयेण शूलस्थैर्याम्यर्चनम्, एतच्छूलं तव
पुत्रस्यैकस्यैव तिष्ठतु तथापि यदा नदीनिर्गाय शूलविरहितां गुह्येवैत
सदा स मरिच्यति शूलं मत्समीपमगमिष्यतीति महदेवकथनप्रदानमपि

सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः	सर्गः	विषयः
निर्दिष्टवता इतस्य तपुत्रस्य लवणस्य दुःखेष्टि किं ह्यसौ वयं बाहिताः रावणवधं श्रुत्वा लवणात्मकस्त्वमेवेति मनसि निश्चिद्य त्वां शरणं भजामः इति निवेदनम् ।	१२ अथ रामेण लवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति वृष्टेर्मुनिर्लवणस्याहोरात्राहणा मानुषः सत्त्वानि सर्वा- णीति कथितं श्रुतवता लवणवधः कस्यांशोयमिति पृष्टयोर्मत- शत्रुहृद्योः शत्रुघ्नेन लवणो मेवांश इति प्रार्थितेन रामेण शत्रुघ्नस्य मधुपुराभिषेचननियोजनम् ।	शुष्माकं पूर्वकण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्ङ्ग-उरु-पिणोर्द्वयोर्निशाचरयोर्मैर्दुर्गकृतवननोरम्यतरस्य श्वे- नारवशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवधं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव साभिषमकं याचिन्वा महानसं रूपांस्तेषु सूर्यो भूया मनुष्यमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दपयिवान्तरधात्, तदकदानल्लेन वसिष्ठेन शस्तेन राज्ञा प्रतिशपाप्य जलाहरण, तत्पक्त्वा मदन्या निषिद्धेन स्वादावो- क्षणात् कल्पापपादाभिह्वया गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठच्छापवि- मोचितेन विरोचितेयं यक्षभूमिरिति कथनम् ।	१३ अथ शत्रुघ्नस्य पर्णशालान्विसरात्रौ सीताया दारक- द्वयप्ररागं श्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षा- वधेन कृतं ताभ्यां कुशलव्याभ्यामेव तयोः कुशलव्याविति नामक- रण, तयोर्जननं श्रुत्वानन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं च ।	१४ अथ शत्रुघ्नेन लवणः काटवप्रभावत्तरस्य शूलेन के- निहता इति पृष्टेन भारविणं च्यवेन ह्यं सर्वविजयां युष्मत्कुल- शूटस्यो मांघता स्वारिन्द्रेणाधिसरगतो भूमौ सर्वजेता त्व न भवसि मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाम्बुसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेन ससेतो भस्मीकृतः, त्वञ्च विजयी भविष्यती- त्युक्ताहित इत्यादि ।	१५ अथ सकेतान्वितेन पथि द्विरात्रमुषित्वा वाल्मीकिरा- श्रमं गमनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञविभूतिं वीक्ष्य पृष्टेन वाल्मीकिना
	१६ अथ शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतणपूर्वकं मधुपुरद्वारनिरोधनम्, अर्धदेवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्धृता पुरद्वारागतैः लवणेन शत्रुघ्ननिर्मितैः, ततो रोषविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्राद्वर्चिर्निर्ग- मन्, दिवि युधि समाप्तप्रभावस्य दशार्थस्य रामेणहनुमन्प्राप्तुश्च प्रभावसंकीर्तनेन सह स्वनामसंकीर्तनं च श्रुतवता स्वमानुष- सुअर्तुदेशमन्दस्य इननश्रवणात्किङ्कितेन लवणेनायुधाहरणार्थम- क्काशप्रदानाय याचनं, तदनगरीकुलानेन वाल्मीकिं दृष्ट्वा कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनम् ।	१७ अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वदे लवणकरविमुष्टमहावताडि- तस्य मूर्च्छितस्य रावणस्य भूमौ पतनं, तदन्तरेण स्वयुधाहरणा- मिलषं किं भद्रयोद्धनं, तदन्तर एवोत्पितेन शत्रुघ्नेन मार्ग- निरोधनपूर्वकं सर्वतस्मथसमुज्जलस्यैर्मण्डलसर्गस्यातिमीषण- स्यासोवर्णाधारणेन विद्यतो लोकान्वीक्ष्य सप्तंशं पितामहमु- पातवतां देवानां नारायणवाणप्रभावधनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुरागमनम्, तत आरुणकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लव- णरो मित्वा रसातलं प्रविश्य पुनः शत्रुघ्नतत्प्रवेशं, तत्त्वण एवाहर्षविक्रया निर्गतयोर्गणपाणशूलयोरुत्तकान्तकयोः समी- पगमनं, ततः शत्रुघ्नशिरसि पुष्पवर्षणं, रावणजयनिरीक्षण- विकसितद्वयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारुणगन्धर्वणां जयशब्दश्च ।	१८ अथ विनिर्भातं लवणं वीक्ष्याम्यागतैः पुण्ड्रतपुः-		

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः								
७५	अथ दाशरिहिजपुत्रद्वयसंरक्षणं निवृत्त्य स्मरण- भाषागतं पुण्यकामास्त्रं प्रथमं प्रतीचीं तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैबल्योत्तरास्त्रं दुष्करं तपश्चरन्तं कचिद्वीर्यं तस्य जालायपृच्छत् ।	७६	अथ दाशरिहिः सस्तरास्वर्गमनाय दुष्करं तपश्च- रन्तं शत्रुकुलमानं शूद्रं विज्ञाय तस्यासिना शिरसिष्ठस्या- देवैः वृजितस्तैर्यो द्विजबालोवितागमं श्रुत्वा तैः सहग- ारस्याश्रमं गन्तव्यमभिवचनगत्येनापि स्तुतो हस्ताभरण स्वीकु- र्वीति प्रार्थितो राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां निवेद्य तेन लोक- पाण्डरात्वेन ब्रह्मणा सृष्टं क्षुण्णं राजानं दृष्टान्तीकृत्येन्द्राश्वेन प्रति- गृहणेति प्रार्थितो हस्ताभरण गृहीत्वा तस्य गमनकारण- मन्वपृच्छत् ।	७७	अथ कुर्मसंभारः स्वस्य हस्ताभरणगमनकारणं वस्तु- भारसमागः पुरा निर्मानुष्यं दृगपक्षिवर्जिते बने कस्मिंश्चित् तारस्तद्वत् गतोहं योजनायामं कंचिन् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा तस्मिन् सरसि दृष्टपुष्पां कंचिच्छ्वं वीक्ष्य चिन्तयन्तः पुराकारां दिव्य- विमानंस्मरोमिः स्वर्गभरणसूषिताभिर्दिविचन्द्रचरीसुखमनुभव- न्तमपि विमानदवल्ब सारसिलत श्व मक्षमाणं स्वर्गिणमालोक्ष्य को मवान् दिव्यपुराय एतादृशमन्दहास्यस्मृतिरोषीति पृष्टो वृत्तं सर्वं वस्तुमयनिष्ठ ।	७८	अथ दिव्यपुरायः स्ववृत्तान्तं वस्तुभारसमागः पुरा वैदर्भ- को राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कच्छद्वयमतिष्ठत्, तयोरेका स्नेह- ानामन माज्जनयदन्या म न यवीयांस सुरभमजनयत्, नितारि स्वर्ग- तिं पौरा माभ्यभ्यभिञ्चन् कर्षसहस्राणि राज्यं धर्मेन' पारिपत्य विज्ञातायुलुज राज्यमिषिष्य दृगपक्षिवर्जिते- स्मिन्वनेस्य सप्तसः समीपे दुष्करं तपस्तत्त्वा ब्रह्मलोकमभिसप्तव- क्षुरिपपासातुरो ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरण- काळे शरीरं संरक्षति स्म कस्मैचिद्विश्वायिने यतये निष्का न दत्त- वान् तस्मात्पक्षिवर्जनापुष्ट सस्तरां सरोगतं मक्षयेयुस्ततद्विनोच- नमगारयेनाविप्राद्वर्तितयुक्तं यदि भवानगस्तोसि ममामरण- गृहीत्वा मां तारयेत्येवोचत्, पुनरहमभरणमगृह्णं शत्रं चान्तरा- धात्, ज्ञेतोपि वृत्तौ दिव जगाम तदिदं हस्तमपूगमित्याह ;	७९	अथ दृगपक्षिवर्जितस्य वनस्य वृत्तान्तं पृच्छतो राघवः- स्यात्सर्वेन पूर्वं मनोः पुत्रस्यैवाकाः पुत्र्य शतमितेन दण्डेन निम्न- शैबल्योमेधे पर्वततोर्वसि न्धुमन्तं नाम पुर लब्धम् ।	८०	अथ बहुवर्षाणां राव्यं पाळयतो दण्डस्य सन्- पुरतोः शुक्रस्थाश्रमगमनं, तैकाकिनीं शुक्रपुत्रीमरजां दृष्ट्वा काम- पर्ववशेन तस्या बद्धात्कारो धैर्यमानया तथा शुक्रागमनप्रतीक्षया च	८१	अयोध्यास्त आश्रमागमनं, क्षुत्पिपासातुरेणनेन स्वदुहि- वृत्तिरक्षिणेनानिवायकोधेन दण्डः सस्तरात्रेण समयलब्धवानो

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
नाशमेव्यति, यावदण्डविषयस्तावदचिरेण पांसुवर्षेण निर्मिथुयं सृगपक्षिविजितमरण्य भवत्विति' च शापदानं, तदाप्रमृश्य दण्डकारण्याभिधा जतैति कथनं, सूर्यस्तंगतेऽस्त्येन सन्ध्यानि- मित्तं रामप्रेषण च ।	नृछानपूर्वक श्रीरामस्यास्यश्रमगमनं, कन्दमूलैषविशाल्यन्ना- दिमिरातैव्य, तत्रैव रात्रिपापन, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येना- गस्यस्तोत्रमग्रेत्येनापि ऋषिनिक्ते रामस्तवः, पुनरास्त्याभिवा- दनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्थदिवसेयोऽध्यासनं, गृहमध्यकर्यायां पुष्पकादवरोहणं, पुष्पकविसर्जनं, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाः- स्वप्रेषण च ।	८१ अथाप्सरोधरसेविते तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्या- नुष्ठानपूर्वक श्रीरामस्यास्यश्रमगमनं, कन्दमूलैषविशाल्यन्ना- दिमिरातैव्य, तत्रैव रात्रिपापन, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येना- गस्यस्तोत्रमग्रेत्येनापि ऋषिनिक्ते रामस्तवः, पुनरास्त्याभिवा- दनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्थदिवसेयोऽध्यासनं, गृहमध्यकर्यायां पुष्पकादवरोहणं, पुष्पकविसर्जनं, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाः- स्वप्रेषण च ।	मया विना गुष्पाक नाभ्या गतिस्तस्मादुपाय वचि, आत्मानं त्रेधा विभज्येनार्शेन वज्रमेनेन्द्रमन्येन भूतल प्रविशामि तेन वृत्र हनित्यतीन्द्र इति देवानुब्रान्तथात, ततो देवाः सैन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता वधुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनत्, ततो वासव ब्रह्महत्यानुव्रजेवा विष्णुं सुखा विष्णुनासीयास्वमे- धयागकरणाय बोधिता इति ।	८२ अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतुहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां ब्रूयमाणः स्त्रीभूतेषां सातुगा तत्र वने रममाणान्तिरमणीय वधिस्तोवर वीक्ष्यानुगतामिहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोम- सुतं बुधमपश्यत् सोपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो दुःख्या विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासां किंपुरुषसुखानुभवसदृशं किंपुरुषीरूपं प्रादा- दित्यवादीदिति ।	पुरुषवर्गं दृष्ट्वा सातुगमात्मानं च स्त्रीकृत वीक्ष्यातिचकितमति- स्तेमेव वृत्रमध्वज तुष्ट्वा पुरुषवत् विनाभ्य वर वयेत्युक्तः, पुनर- माप्रसादेन मासमेकं पुरुषं मासमेकं स्त्रीव च प्रतिपद्य मास पुरुषो भूत्वा पुनर्मासं त्रिलोकसुन्दरीया नाम पुरुषप्रभूदिति ।
८३ अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरावयनं, तयोराख्यानपूर्वकं रा- मेण राजसूययागकरणाय बोधनं, भरतेन कथानां सवराज्ञां सर्व- प्रजानां हिंसासहस्रमतेन तस्मिन्निरोधमवजनेनोक्तं स्वर्जनेनगीक्रन्त्यम् ।	८४ अथ लक्ष्मणेनस्वमेधयागकरणाय बोधनं, पूर्वं वृत्रे लोका- त्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तप कृतमती पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निर्वह्य दुष्करं तपः कुरुति शक्नोति विष्णुं शरणं गत्वा कृतोतीव बलवान् किञ्च दुष्करं तपश्चरति तद्वनविषये त्वथा विना नाभ्या गति- रिति प्रार्थितवानिति ।	८५ अथ वृत्रव्रामशरेण वदेति रामनिर्घोषितेन लक्ष्मणेने- न्द्रप्रार्थितो विष्णुस्तं नाह पूर्वं सुतस्तस्य हननं वहुं मम नोचितं	८६ अथ किंपुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोभरतलक्ष्मणयोर्भूयोपि कथां कथयता रामेण विदुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इत्या स्वर्गसुन्दरीं मोह- पर्वशोऽपश्यत्, मासे पूर्णं सुतोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुत वीक्ष्य मामनुगताः कुत्र गता इत्यपृच्छत्, सोपि अश्रमवर्षेण सर्वे निपा- तिता इत्यवोचत्, इलेपि राज्यगमनाय नैच्छत्, बुधेन संवत्सरान्तं वसेत्युक्तो मास पुरुषो भूत्वा मास स्त्री भूत्वा नभसे मासि पुरुष- वसं नाम पुत्रं जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्तो पुरुषवत्प्रा- प्तिकाले तेन कथाभिरभिराजित इति ।	८७ अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समर्पिते रामोत्थेनां कथा बहुभारममाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इत्येनां नाम धर्मिष्ठो राजा धर्म्येण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगायां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थान गतस्तत्र देव्योभिया रममाणेन नारीरूपेण शयुना स्त्रीभूतं तत्रत्य-	९० अथ पुरुष प्राप्त इले बुधादृतेन संवत्सेन सह च्यवना- रिष्टेनाभिप्रमोदनमोदकदुर्वासःप्रभृतीनां भुर्जीवाभागमनं, तेष्वि-

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
लघुताननिवेदनम्, तेषामन्योन्यं सवदतां कर्दमस्य पुत्रस्यक्रतु- वदत्कार्यकारैः सहगमनमागतानां द्विजानामिलिखितेषामन्यो- न्यसमाश्रयम्, एतौ सह कर्दमेन प्रजापतिना महादेवप्रार्थनैः अश्व- मेधयागकरणम्, प्रसन्नं शम्भुनेलस्य स्त्रीत्वविमोचनम्, शराबिन्दु- नात्ता पुत्रेणाधिष्ठितः ब्राह्मिभुस्तृप्तेन मन्त्रदेशे प्रतिष्ठाननगरे- राज्यकरणम्, अन्ते पुरुस्तसं प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेधं एतादृश इति रामेण वर्णनं च ।	विभीषणेन द्रुपदधियमेवमहादृष्टाचरियमाणाया यज्ञसमुद्रेः सव- त्सना न प्रतीतम् । ९१ अथ यज्ञवाटं प्रति सतिष्यस्य वाल्मीकिरागमनम्, क्रात्रिषाटनिकटं उडजपरिकल्पनं, तत्र फलभूषणप्रतिवेद्यो- ययाहविं फलभक्षणनियोगपुरस्सरं समागतर्षीणां मन्त्रचर्यागम- चन्द्रस्य चेच्छया तत्पुस्ताललयसमन्वितं वीणागानपुरस्सरं रामायणमादितो विंशतिसंक्रमेणान्यूनानिर्दिष्टं प्रतिदिनं यथा- क्रमं गाययाम्, कौ युवामिनि पृष्टौ चेहर्षास्मिन्निष्ठाप्यविविधं कृता मिति कुरुलवयोनियोजनम् । ९४ अथ तयोर्गमनानुश्रवणपरकहृदयेन रामेणाहूताना चतुर्दशरागाणां सूक्ष्मरोहणादिस्त्रलक्षणानां पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुलानां पुस्तकतयोर्गमनस्य नारादोपदिष्टसंवेगान- पूर्वकं यथागन्तव्यं विवशितरामपानवसरे रामदुल्ययोरेषो रामेण ब्रह्मदरसहस्रमुद्रणदानाय भ्रातरं नियोजिते फलभूषण- शिरोरावयोः विमनेनेति ताभ्यां तस्मिन्नेतन्, ततो रामेण प्रथ- कर्ता कुत्रास्ते किं प्रमाणं का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता मगात्तन् वाल्मीकिरैवैवागतः; चतुर्विंशति सहस्रश्लोकाः प्रमाण पञ्च सर्गसन्तानि काण्डानि पट् सोत्तराणि, गाने श्रवणेच्छा चेद्वि- हस्य शृणुतेति प्रतिवचनं, वादमित्युक्त्वा श्रुत्वा च रामस्य क्रात्रिभिः सह कर्मशालायां गमनम् ।	९५ अथैव बहुलहनु गायधोत्तराधोभ्रम्यान्ते सीतापुत्रा- विज्ञानेन सीताशपयनिमित्तं वाल्मीकिर्ये दूतप्रेषणं, मुनिना तथै- वागिकारे, राज्ञाशृणीणां तन्निवेदनं, तै रामगुणश्रोतनं, तत्सत्तायां विस्मयनं च । ९६ अथ रामहूतानां वसिष्ठदीनमृषीणां सर्वेषां जनानां दोषप्रयोक्तृणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानन्यपूर्वकं सीता- मुदि ज्ञातवता सीतियं निर्दोषां भगन्तरात्मा मनःश्रान्तिं भूतानि च शुद्धा विदित्ति इत्यप्रशुद्धा वेददः उन्नमप्रमथ्यनुश्रवणान्ततपःशले नानुभवामि, शुद्धेति रामोपि विज्ञाय लोकापवादं प्रमादिक्रमः सीताशुद्धेर्दृढीकरणं चकार । ९७ अथ वाल्मीकिनैमुक्ते ब्रह्मवाससादिसर्वदेव्यागतुषु गजभिः पृथ्वीसुतैर्नारीः शोभितायां समयां साञ्जलिन्वे रमे मुनिवास्यैवाकम्बर्षमं प्रत्ययेपि सीताशपयात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम प्रीतिरस्तीति निवेदयति दिव्यान्वयुत्तस्य वायोः प्रचारः, ततो रामं विना नान्यं मनसा स्मरामि यदि मनसा वाचा यतुषा राममेव समवेयं यदि माधवी मे विवर दास्यतीति काषायवा- सिन्या सीदया शपथकरणं, क्षणेन भूतान्युद्धृत्यो न गार्दन्- शृणुमिधृते कर्मनियसिंहाराने धृतादिव्यशरीराः भूभ्या गृहीत- स्तायाः सीताया उपवेशनम्, आकाशायुष्यवृष्टितनं, तस्या स्तालप्रवेदनं, सर्वजगतां विरमसममोहो च ।			

सर्गाः

विषयाः

९८ अथ सीताया रसातलप्रवेशादितिदूयमानाननेन श्रीरामेण सकोपेन सूम्नि प्रति तव सुतां सीतां जामातुमेव समीप नानयेया यदि शरैः सशैलवनां लां विविमिष्यामीत्युदीरणं, ब्रह्मणा पूर्वकं भाव स्मर सुख रसातलं प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गे लया सगामिष्येत्तयारिष्यमथ्ये तवेदं सोत्तर वाल्मीकिद्वतं काव्यं श्रुत शेष भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यनायकस्त्वमेव परमशक्तिस्त्वमे- वर्षीपूज्यः शृणुयावर्हितो मुनिभिः सहति कथनं, पुनस्तस्यान्त- धर्नि, श्रीरामेण वाल्मीकिये श्रो गापयितव्य भविष्यदुत्तरमिति निवेदनं, ततः पर्णशालागमनं च ।

९९ अथ प्रमाते सर्वमुनिर्ममिष्यदुत्तरश्रवणम्, अश्वमेध समाप्तः सीतादुःख मनसि निधायायोध्यागमनं, तत्राश्वमेधशतं काञ्चनमन्या सीतया सहानेकविधवागांश्च विधाय स्वर्गानां मातु- णामौख्यैर्दक्षिणकरणं च ।

१०० अथ युधाजिता गार्थप्रेषणम्, अयोध्यासागतं गार्थेण युधाजित्तापारितोषिकाहरणं, रामेण प्रयुक्तानवपूर्वकं पारितोषिकस्वीकारः, रामप्रश्नानुगुणमुत्तरं दत्त्वा सिधोश्चमयपाद्वं फलदूलेपशोभितः कश्चिद्वेशः शैलपुर्वैर्गन्धर्वैरक्रान्तस्तानि- जित्य त्वको कुरुष्व नान्यैः प्रभुं शक्यत इति युधाजिताभिहि- तमिति वदतो गार्थस्य वचःश्रवणपरितुष्टेन रामेण क्रुषः पुनः इमौ स्वकुमारौ तक्षपुष्कलौ भरतो गृहीत्वा युधाजिता बलेन च

सर्गाः

विषयाः

सह गत्वा तानिर्जित्य तत्र सत्याय्य मत्सीयमागमिष्यत्तोलुमाविमि- पित्य भरतेन चतुराबलेन सह प्रेषण, तेषां केकयनगरप्रापणं च ।

१०१ अथ भरतयुधाजितोयुद्धाय गन्धर्वदेशगमनं, भरत- मागत शुक्ला युद्धायगातानां गन्धर्वाणां भरतेन ससरात्र युद्धप्रवर्तनं, ततो भरतेन संवर्ताक्षेण कामरूपिणां त्रिकोटिगन्ध- र्वाणां हननं, तक्षपुष्कल्योस्तक्षद्विजिष्णुफलवनगर्ग्योः प्रतिष्ठा- पनं, पञ्चवर्षादनन्तरं भरतस्थायोध्यागमनमप्रजाभिवादनपूर्वकं गन्धर्वधनिवेदनं च ।

१०२ अथ लक्ष्मणसुतयोरारादचन्द्रकेत्वोरभिषेचनं, लक्ष्म- णानुगतस्यांगदस्य काश्यपे पाश्चात्यदेशेगदीयनगरीप्रवेशः, भर- तानुगतस्य चन्द्रकेतोर्मिह्यविषये चन्द्रक्रान्तनगरीप्रवेशः, ततः सप्तसप्तदशन्तरं भरतलक्ष्मणयोरयोध्यागमनमेवं दश वर्षसह- स्राणि सुखेन त्रेताधिकचत्समेतकां धर्माप्रजारक्षणम् ।

१०३ अथ कस्यचिच्छब्दस्य तापसरूपस्याऽऽप्तमने रा- माय लक्ष्मणेन तदारामननिवेदनं, तापसदूतस्यान्तःप्रवेशेन, रामे- णासनादिमिरस्यचर्चनपूर्वकमागमनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नः, ते- नावयोः समापणश्रवणदर्शनेनकुतुबोधयाज्ञां कुर्वति प्रतिवचनं, तथैव रामेण लक्ष्मणस्य नियोजनञ्च ।

१०४ अथ रामाय स्वागमनकारणनिवेदनयोपक्रममाणस्य वृत्तस्य तावके पूर्वभाषेहं सर्वसमाहः पुत्रः पुरा लोकान् संक्षिप्य

सर्गाः

विषयाः

महर्षिभ्यु शयानस्य भूधरणश्रम भोगवन्त नागराज माययो- स्याच्च मां च नामिकमले सृष्टवतो द्वौ मधुर्दन्तौ जनयित्वा तयो- रस्थिकृटाद्रिपरिदृष्टायां मेदिन्यां मम प्राजापत्य दत्तवत्तत्त्वज्ञा- मृष्टव्यादिरारक्षणयादित्यां पुत्रत्व गतस्यानन्तानिचिन्त्याद्रुतशक्ते- र्भूमौ रावण सुपुत्रवान्वहं निहंतुमवतीर्णस्य सहस्राधिकदशवर्ष- महत्तापुष्पेणय तव देवलोकोगमनेभिच्छावो यदि सनाथा वय- मिति ब्रह्मणा त्वदतिविधौ विज्ञापनार्थं प्रेषित इति निवेदनं, लो- कसरक्षणार्थमवतीर्णोहं यत, एवागतस्तत्र गन्तु कृताचरो भवा- नीति प्रतिवचनं च ।

१०५ अथ राजद्वारं दुर्वासतोभिगमनं, स्वागमनं रामाय निवेदयितुं लक्ष्मणप्रपण लक्ष्मणेनाभिवादनपूर्वकं किङ्करोस्मि महा- मुने साधयेह तवार्थमद्य रामो व्यग्रस्तदर्शनाबासमयोर्यमिति प्रा- र्थितस्याथस्य शापास्त्रममसहमानेन सौमित्रिणा रामायाने- यागमननिवेदनं, कालविमर्जनं, दुर्वाससो दर्शनाभिवादनपूर्वक- यागमनवत्कारणप्रश्नः, वर्षसहस्रसमापिततपसो मम सिद्धयन्तं दातु- मर्हसीति तस्य प्रतिवचनोत्तरक्षणे सिद्धाज्ञोपाहरणं, भुक्त्वा सन्तु- ष्यसर्वेभ्यमनं, दुःखरातनेन रामेण कालत्रायमस्मरणं च ।

१०६ अथ प्रतिज्ञास्मरणदुःखितमग्रजं वक्षिष्य लक्ष्मणेन निजप्रतिज्ञानिर्वहणेन लोकान्यावयति सहर्षं प्रार्थितेन रामेण मन्त्रिपुरोधसामाकर्णं, पुरोधसादिष्टेन स्वानुजविमर्जनं, तन्मा

सर्गाः	विषयाः	सर्गाः	विषयाः
लक्ष्मणेन सयुगतैन क्षातेन प्राणायानसमकिरणपूर्वकिमिन्द्रिय- वर्गीकरणं, तत्समयसमागतदैर्घ्यः सशरीरस्यास्य स्वर्गप्रापण च । १०७ अथ लक्ष्मणविहसहिष्णुना रामेण मन्त्रिणां वसिष्ठस्य पुत्रो भरतं राज्यमिषिष्य स्वयं वनं गत्वा लक्ष्मणपति गमिष्या- मीति निवेदन, तच्छृण्वन्मूर्च्छितानां प्रकृतीनामधःपतनम्, मूर्छि- तेन भरतेन कोसलेनूत्तरकोसलेषु च कुशलवयोरोमैककरणाय शत्रुघ्राय दूतप्रेषणाय च प्रार्थन, वसिष्ठेन भूसौ पतिताना प्रकृतीनां निरीक्षणाय रामे निवेदनं, रावणेन तासामभित्तप्रक्षे- तामिः प्रकृतिभिर्दारैः पुत्रैः सहलुप्यन्नावरण, ततः कोसलेषु कुलमुत्तरकोसलेषु ख्व चाभिषिष्याकै निधाय मूर्धन्याभ्रक्य चतु- रंगबलसहाययोस्मयोः स्वपुराभ्यां प्रेषणं च । १०८ अथ रामप्रेषितानां दूतानां मधुरागमन, शत्रुघ्राय लक्ष्मणस्यागकुशलवामिषेचनस्वर्गगमनोद्बमनादिनिवेदन, ततः	शत्रुतेन सयुगत्रयो सुबहुशत्रुघातितोर्मधुरायां वैदिशे चाभिप्रेचन- पूर्वक समाशेन बडप्रदानं, ययामाग धनप्रदानं, तत एकेन रथे- नागतस्य शत्रुघ्नस्यायोध्यायां राममिवादनं, रामे स्वलुप्यन्नाविने- दनं, ततो वानराणामनुगमनांगिकरणं, सुश्रीवश्रधनाभ्युगमो, विभीषणस्य यावच्छत्रसूर्यौ तिष्ठतो यवन्मेदिनीं वर्तते तावत्सर्वदे- वार्थां रङ्गनाथमाराधयन् राज्ये प्रजा धारयतीति नियोजनं, हनूमतां यावद्रामकथा लोके तावत्सुख तिष्ठति नियोजन, जम्भ- वर्मेन्दुद्विविदानां कलियुगमैविवर्तनानुज्ञा, तथैव तैः पञ्चभि- स्त्रीकारश्च । १०९ अथायोध्यावासिभिः सर्वप्राणिभिश्चराचरैस्तेश्चान्नाभ्यां च पुरो वसिष्ठोविष्टुतिविहारेण साकं पार्श्वयोर्विगताभ्यां श्रीह्रीभ्यां रामस्य महप्रस्थानम् । ११० अथाध्ययोजने सरथां श्रीरामेण पादयोर्वैश्वस्तयोः	सतोर्ब्रह्मागमन, ब्रह्मणा वैष्णवं बुद्धसत्त्वमाकारा प्रपद्यन्ते प्रार्थितेन श्रीरामेणानुगताना सर्वेषां पुण्यलोकप्राप्तये नियो- जन, ततः सप्तयूक्तशरीराणामभिगतदिव्ययुषां ब्रह्मनिद- र्शितसान्त्वानिकलोकप्राप्तिः, वानराणां स्वस्थोनिषु देवेषु प्रवर्वाः, सुश्रीवस्य सूर्यमण्डलगमनं, यच्च किंचिचिर्यपि मां मनसा स्मरन्मुञ्चति कलेवर तत्सर्वमपि सान्त्वानिक लभतेत्यनुगुह्यन्नागतान् सान्त्वानिके स्वर्गे सस्थाप्य भगवतो देवदेवस्य श्रीभूमिनीलसमेत- तस्याचिन्त्यादुर्लभोर्देव्यतेजसो नारायणस्य स्वलोकगमनं च । १११ अथैतदाल्यानं पठितुणा श्रोतुणा च फलवेकवगाहे कादशोत्तरः ततमे । इत्युत्तरकाण्डश्चादुम्भनिष्ठा ।	

॥ इति सतिलकस्य वाल्मीकीयारामायणस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ अथ श्रीवाल्मीकीयरामायणमाहात्म्यप्रारम्भः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ रामायणमाहात्म्यम् ॥ श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रमां विना का गती रामेण प्रतितहन्यते कलिम्लं रामायकार्यनमः ॥ रामात्र
 स्यतिकालभीमभुजगोरामस्य सर्वशेरामभक्तिरखंडिता भवतु रामात्मवैवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयं राममिदिरानंदमंदिरम् ॥ वंदे च परमानंदभक्तानाम्
 भयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यास्यं शालोकसाधकाः ॥ तमादिदेवं श्रीरामं विद्मः परमभजे ॥ ३ ॥ ऋषयश्चतुः ॥ भगवत्सर्वमाख्यातं यत्पुष्टं
 विदुषा त्वया ॥ संसारपाशबद्धानंदुःखानि सुबहूनि च ॥ एतत्संसारपाशस्य च्छेदकः कतमः स्मृतः ॥ कलौ वेदोक्तमार्गाश्च न श्यंतीति त्वयोदितम् ॥ ५ ॥
 अधर्मनिरतानां च यातनाश्च प्रकीर्तिताः ॥ धोरे कलियुगे प्राप्ते वेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाखंडत्वमसिद्धवैतस्तत्परिकीर्तितम् ॥ कामार्ताद्द्वन्द्वेहाश्रु
 ब्धा अन्योन्यतत्पराः ॥ ७ ॥ कलौ सर्वे भविष्यंति स्वल्परायो बहुप्रजाः ॥ स्त्रियः स्वपोषणपरा वैश्यालावण्यशालिनः ॥ ८ ॥ प्रतिवाक्यमनाहत्यस
 दान्यग्रहतत्पराः ॥ दुःशीला दुष्टशीलेषु करिष्यंति सदा स्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ता भविष्यंति पुरुषेषु कुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्यो देहसंस्कारवर्जिताः ॥
 १० ॥ वाचालाश्च भविष्यंति कलौ प्राप्ते च योषितः ॥ भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेन शिष्यानुग्रहलुपाः ॥
 पाखंडालापनिरताः पाखंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदा द्विजभविष्यंति तदा वृद्धिगतः कलिः ॥ विप्रवंशोद्भवश्चेष्ट उपवीति शिखां त्यज्येत् ॥ १३ ॥ कथं तं
 निष्कृतिं याति वदस्मृतमहामते ॥ राक्षसाः कलिमाश्रित्य जायंते ब्रह्मयोनिषु ॥ १४ ॥ परस्परं विरुध्यंति भगवद्धर्मबंधकाः ॥ द्विजानुष्ठानरहिता भगद्धर्मव
 र्जिताः ॥ १५ ॥ कलौ विप्राभविष्यंति कंबुकोष्णीषधारिणः ॥ धोरे कलियुगे ब्रह्मचजनानां पापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनः शुद्धिर्विहीनानां निष्कृतिश्च कथं
 भवेत् ॥ मूढरहस्योदकपक्वमूढैश्च सह भोजनम् ॥ १७ ॥ शौद्रमन्त्रं तथा श्रीयात्कथं शुद्धिर्माप्नुयात् ॥ यथा तुष्यति देवेशो देवो जगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नो
 वदस्व सर्वज्ञसूक्तारुण्यवारिधे ॥ १९ ॥ वदस्व तसु निश्रेष्ठसर्वमेतदशेषतः ॥ कथं न जायते तुष्टिः मृतत्वद्वचनामृतात् ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ शृणु धर्मपुत्रः
 सर्वेयं दिष्टं वैवादाभ्यहम् ॥ गीतं सत्सु नन्दुमारायनारदेन महत्तमा ॥ २१ ॥ रामायणमहाकाव्यं सर्वे वेदाध्यासमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनदुष्टग्रहनिवारणम् ॥
 २२ ॥ दुःस्वप्ननाशनं न्यमुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामचंद्रगुणोपेतं सर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥ २३ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां हेतुभूतं महाफलम् ॥
 अपूर्वपुण्यफलदं शृणु ध्वंससमाहिताः ॥ २४ ॥ महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥ श्रुत्वेतदार्पिदं व्यहिकाव्यं शुद्धिर्माप्नुयात् ॥ २५ ॥ रामायणे
 प्रवर्तते सज्जनार्थगद्गिताः ॥ तत्पक्वतद्वृत्याश्च सर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं च द्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यं च सदा भक्त्यारा
 माख्यातं तदा वृभिः ॥ २७ ॥ पुराजितानि पापानि न शमायांति यस्य वै ॥ रामायणे महाप्रीतिस्तस्य वै भवति शुक्लम् ॥ २८ ॥ रामायणे वर्तमानं पापपाशे
 न यंत्रितः ॥ अनाहत्यान्यथा गाथास्तत्तुद्धिः प्रवर्तते ॥ २९ ॥ तस्मात्तुरामायणनमधेयं पतुं काव्यं शृणुति द्विजैः ॥ यस्मिच्छते जन्म जरदिनाशो भव

त्यदोषः स नरोऽच्युतः स्यात् ॥ ३० ॥ वारं वरेण्यं वदंतु भाव्यं निजप्रभाभासितसर्वलोकम् ॥ संकल्पितार्थप्रभदादिकाव्यं श्रुत्वा ब्रजेन्मोक्षपदं मनुष्यः ॥
 ३१ ॥ ब्रह्मेशविष्णुबाल्यशरीरभेदैर्विश्वं मृजत्यत्तिचपातियश्च ॥ तमादिदेवंपरमेशमाधायेतस्युपयायतिमुक्तिम् ॥ ३२ ॥ योनामजात्यादिविकल्पही-
 नः परः पराणांपरमः परः स्यात् ॥ वेदांतवेद्यः स्वरुचाप्रकाशः सर्वाक्ष्यते सर्वपुराणवेदैः ॥ ३३ ॥ ऊर्जेमाधेसितेपक्षेत्रे चैत्रे च द्विजसत्तमाः ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं
 रामायणकथामृतम् ॥ ३४ ॥ इत्येवं शृणुयाद्वास्तुश्रीरामचरितं शुभम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति परत्रासुत्रचोत्तमान् ॥ ३५ ॥ त्रिसप्तकुलसंयुक्तः सर्वपापविव-
 र्जितः ॥ प्रयाति रामभवनं त्रयगत्वनशोच्यते ॥ ३६ ॥ चैत्रेमाधेकार्तिके च सितेपक्षेत्रे च वाचयेत् ॥ नवम्यहनि तस्मात्तु श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥ ३७ ॥ रामायणं
 चादिकाव्यं स्वर्गमोक्षप्रदायकम् ॥ तस्मात्कलियुगे घोरे सर्ववर्मबहिष्कृते ॥ ३८ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथामृतम् ॥ रामायणपरायेतुघोरेक-
 लियुगे द्विजाः ॥ ३९ ॥ तेन राः कृतकृत्याश्च न कलिर्बाधेत हितान् ॥ कथारामायणस्यापि निन्यं भवति यद्ब्रूहे ॥ ४० ॥ तद्ब्रूहीर्थं रूपं हि दुष्टानां पापनाश-
 नम् ॥ तावत्पापानि देहस्मिन्निवसन्ति तपोधनाः ॥ ४१ ॥ यावन्नश्रूयते सम्यक् श्रीमद्भामायणं नरैः ॥ दुर्लभैव कथालोके श्रीमद्भामायणोद्भवा ॥ ४२ ॥
 कोटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तुल्यभ्यते ॥ ऊर्जेमाधेसितेपक्षेत्रे चैत्रे च द्विजसत्तमाः ॥ ४३ ॥ यस्य श्रवणमात्रेण सौदासोऽपि विमोचितः ॥ गौतमशापतः प्राप्तः
 सौदासो राक्षसं तनुम् ॥ ४४ ॥ रामायणप्रभावेण विमुक्तिं प्राप्तवान्पुनः ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्भक्त्यारामभक्तिपरायणः ॥ ४५ ॥ समुच्यते महापापै-
 रुपपातकराशिभिः ॥ ४६ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसन्तुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ऋषय उचुः ॥ कथं स नन्कुमारा-
 यदेवर्षिर्नारदो मुनिः ॥ प्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथंच मिलितानुभौ ॥ १ ॥ कस्मिन्क्षेत्रे स्थितौ तात तानुभौ ब्रह्मवादिनौ ॥ यदुक्तं नारदेनास्मै तन्नो ब्रूहि
 महामुने ॥ २ ॥ सूत उवाच ॥ सनकाद्या महात्मानो ब्रह्मणस्तनयाः स्मृताः ॥ निर्मेमानि रहंकराः सर्वे ते ब्रूध्वरेतसः ॥ ३ ॥ तेषां नामानि वक्ष्यामि
 सनकश्च सनंदनः ॥ सनत्कुमारश्च तथा सनातन इति स्मृतः ॥ ४ ॥ विष्णुभक्ता महात्मानो ब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्रसूर्यसंकाशाः सत्यवतो मुमुक्षवः
 ॥ ५ ॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्राः सनकाद्या महौजसः ॥ मेरुशृंगं समाजग्मुर्धीक्षितुं ब्रह्मणः सभाम् ॥ ६ ॥ तत्र गंगामहापुण्यां विष्णुपादोद्भवं दीम् ॥ निरी-
 क्ष्य स्नातुं मुमुक्ताः सीताख्याप्रार्थितौ जसः ॥ ७ ॥ एतस्मिन् व्रतरे विभ्रादेवर्षिर्नारदो मुनिः ॥ आजगामोच्चरन्नामहरे नारायणादिकम् ॥ ८ ॥ नारायणाच्युतानं
 तवा सुदेव जनार्दन ॥ यज्ञेश यज्ञपुरुषरामविष्णो नमोऽस्तुते ॥ ९ ॥ इत्युच्चरन् हरेनाम पावयन्निखिलं जगत् ॥ आजगामस्तु वनं गंगामुनिर्लोकैकपावनीम् ॥ १० ॥
 अथायं तं समुद्रीक्ष्य सनकाद्या महौजसः ॥ यथाहमर्हणां च कुर्वदे सोऽपि तान्मुनीन् ॥ ११ ॥ अथ तत्र सभामध्ये नारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारः प्रो-
 वाच नारदमुनिपुंगवम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सर्वज्ञोऽसि महाप्राज्ञसु निमानदनारद ॥ हरिभक्तिपरो ग्रस्रात्त्वत्तो नस्त्यपरोधिकः ॥ १३ ॥ येने-

दमखिलजंतुगस्तथावजंगमम् ॥ गंगापादोद्भवस्यकथं सद्वायतेहरिः ॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदिते तत्त्वतो वक्तुमर्हसि ॥ नारद उवाच ॥ नमः
 परायदेवाय परात्पराय च ॥ १५ ॥ परात्परनिवासाय सगुणाय गुणाय च ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपाय धर्मो धर्मस्वरूपिणे ॥ १६ ॥ विद्याविदास्वरू-
 पाय स्वस्वरूपाय ते नमः ॥ यौदैत्यहंतारकान्तकश्च भुजाग्रसाम्रेण दधारोगोत्रम् ॥ १७ ॥ भूभारविच्छेदविनोदकामं नमामि देवं रघुवंशदीपम् ॥ अग्निर्वै-
 तश्चतुर्धा यः क्रुपिभिः परिवारितः ॥ १८ ॥ हतवाक्त्रासानीकरामदशरथिभजे ॥ एवमादीन्यनेकानि चरितानि महात्मनः ॥ १९ ॥ तेषां नामानि स-
 ल्या तु शक्यते नाद्वकोटिभिः ॥ महिमानं तु यन्नाम्रः पारंगंतुं न शक्यते ॥ २० ॥ मनवोऽपि पुनीन्द्रश्च कथं तं सुल्लोकभजे ॥ यन्नामश्रवणेनापि महापातकिनो-
 पिये ॥ २१ ॥ पावनत्वं प्रपद्यते कथं स्तोत्राभिरभुङ्क्षीः ॥ रामायणपरायं तु योरेकलियुगद्विजः ॥ २२ ॥ त एव कृतकृत्याश्चेत्तं निर्यनं मनो नयः ॥
 ॥ २३ ॥ ऊर्जे मासे सिते पक्षे चैवमादितैव च ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथां मृतम् ॥ २४ ॥ गौतमशापत आश्रमौदासो राक्षसीतनुम् ॥ रामायणप्र-
 भावेण विदुर्किं प्राप्तावन्पुनः ॥ २५ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ रामायणकेन प्रोक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ शतक्रयगौतेन सो दासोऽपुनिसत्तप ॥ २६ ॥
 रामायणप्रभावेण कथं धूयो विमोचितः ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदिते चेदं स्तित्करुणामयि ॥ २७ ॥ सर्वमेतदशेषेण शृणु नो वक्तुमर्हसि ॥ शृण्वतां वदतां चैव कथा-
 पापप्रणाशिनी ॥ २८ ॥ नारद उवाच ॥ शृणुरामायणं विप्रयद्वाल्मीकिमुखोद्भूतम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रामायणकथां धृतम् ॥ २९ ॥ आस्तैकृतुगे-
 विप्रो धर्मकर्म विशारदः ॥ सोमदत्त इति ख्यातो नाश्रयर्ष परायणः ॥ ३० ॥ विप्रस्तु गौतमाख्ये ननु निनाम्रद्ववादिना ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैगंगातीरे-
 मनोरमे ॥ पुराणशास्त्रकथनैस्तेनासौ विधितोऽपि च ॥ ३१ ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्व्येतो नोत्तमखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्य परिचर्यापरोऽभवत् ॥ ३२ ॥
 उपस्थिताया पितृस्वप्नप्रणामं न ह्यकारि च ॥ स तु शांतो महाबुद्धिर्गौतमस्तोत्रसांनिधिः ॥ ३३ ॥ मयोदितानि कर्माणि करोतीति मुदययौ ॥ यस्तर्ह्येति-
 महादेवः शिवः सर्वजगद्गुरुः ॥ ३४ ॥ गौतमश्चागतस्तत्र न चोत्थापत्ततो द्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतं पापं राक्षसत्वेन चोक्तवान् ॥ ३५ ॥ भगवान्सर्वभक्षः
 सर्वदर्शी तुरेश्वरः ॥ उवाच प्राजलिर्धृत्वा विनया न्नयको विदम् ॥ ३६ ॥ क्षमस्व भगवन्सर्वमपराधं कृतं यया ॥ गौतम उवाच ॥ ऊर्जे मासे सिते पक्षे रामायणक-
 था मृतम् ॥ ३७ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं भक्तिभावेन सादरम् ॥ नान्यतिक्रमेन देवदत्तादशाब्दं विष्यति ॥ ३८ ॥ विप्र उवाच ॥ केन रामायणं प्रो-
 क्तं चरितानि तु कस्य वै ॥ मनसा प्रीतिमा पन्नो वंदे चरणैर्गुरोः ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वमहान्नाज्ञं संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ शृणुरामायणं विप्र बाल्मी-
 किमुनिना कृतम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वा मुच्यते पापात्स्वरूपं पुनरेतिसः ॥ येन रामायणवतरेण राक्षसारावणदयः ॥ ४१ ॥ हतास्तु देवकार्यार्थं चरितं तस्य त्वं शृणु ॥
 कार्त्तिके च सिते पक्षे थारामायणस्य तु ॥ ४२ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्वपापप्रणाशिनी ॥ इत्युक्त्वा सर्वसंपन्नो गौतमः स्वाश्रमं ययौ ॥ ४३ ॥ विप्रोऽपि दुःस्वभापन्नो

राक्षसं तदुभाश्रितः ॥ क्षुत्पिपासातिवेशातौ नित्यक्रोधपरायणः ॥ ४४ ॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमो बभ्रास विजनेवने ॥ मृगांश्च विविधांस्तत्र मनुष्यांश्च सरीसृपाञ्च ॥
 ॥ ४५ ॥ विहगान्ध्रुवगांश्चैव प्रशस्तांस्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राः पीतरक्तकलेवरैः ॥ ४६ ॥ रक्तादेतैकैश्च तेनासीद्भूमयं करी ॥ ऋतुत्रये सप्रथिव
 शतयोजनविन्तरम् ॥ ४७ ॥ दृष्ट्यातिदूषितां पश्चाद्दृग्गन्तरागांस्तुनः ॥ तत्रापि कृतवान्नित्यं नरमांसांशनं तदा ॥ ४८ ॥ जगाम नमदतीरे सवर्लोकमयं करः ॥
 एतस्मिन्नंतं ग्राप्तः कश्चिद्दिग्गोदतिथार्मिकः ॥ ४९ ॥ कलिं भेदेन संभृतो नामागर्हति श्रुतः ॥ वहन्गजालं रंक्षेत्तु न विनश्ये श्वं प्रभुम् ॥ ५० ॥ गायन्नामा
 निरामस्य सभायातोऽतिहर्षितः ॥ तज्जागतु निदह्य तु दानाजानमराक्षसः ॥ ५१ ॥ प्राप्ता नः पारेणेत्युक्ता मुजुद्य रम्यं तथो ॥ तेन कीर्तितनाम निशुत्वा दूरे
 व्यवस्थितः ॥ ५२ ॥ असत्तत्तद्विजं हंतुं भिदन्वैव स राक्षसः ॥ राक्षस उवाच ॥ अहो यद्रमहं भागमनस्तुभ्यं प्रहात्मने ॥ ५३ ॥ नागस्मरणमाहात्म्या
 द्वाक्षसा अपि दूरागाः ॥ मया प्रभक्षितः पूर्ववै प्राः क्रोऽसहस्रशः ॥ ५४ ॥ नाम प्रहर्णं विप्रस्य तित्त्वा महाभयात् ॥ नागस्मरणमात्रेण तत्संशयिष्ये नयम् ॥
 ॥ ५५ ॥ परां शांतिं समापन्ना महिमानोऽच्युतस्य कः ॥ सर्वभावं महाभागरागादिरहितो द्विजः ॥ ५६ ॥ राक्षसप्रभवेण पाह्यस्स तत्तात्कावनात् ॥ बुधे
 वद्नामया पूर्ववृत्ताच्युतसत्तम ॥ ५७ ॥ कृतश्चावग्रहः पश्चात्तूरुणाग्नौ क्त्वानिदम् ॥ बाल्मीकिमुनिना पूर्वकथासामायणस्य च ॥ ५८ ॥ उर्जं नासेसिते ॥ क्षे
 श्रोतव्यं च पश्यन्ततः ॥ गुरुणापि पुनः प्रोक्तं स्मृतं शुभं देववः ॥ ५९ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं रासायनकथास्तदा ॥ तस्माद्ब्रह्मन् महाभाग सर्वथा स्मार्थं तापद
 ॥ ६० ॥ कथाश्रवणमात्रेण पाह्यस्यात्पापदमनः ॥ श्रीनारद उवाच ॥ इत्याख्यातं राक्षसे राक्षसजगत्तु तव ॥ ६१ ॥ निक्षम्य विश्वज्जिह्वेन व
 द्विजसत्तमः ॥ ततो विप्रः कृत्वा विष्टोरासनमपरायणः ॥ ६२ ॥ तुदां पराक्षसं नाम चेदं वदस्व मे श्रुतं ॥ विभज्य च ॥ राक्षसे ब्रह्मभागमसि रते विपत्य
 ता ॥ ६३ ॥ अस्मिन्भूजे सिते परे सामायणकथां शृणु ॥ शृणु त्वं रागमाहात्म्यं रामभक्तिपरात्मना ॥ ६४ ॥ रागज्या पराणां वक्रसर्वभक्षयि तु
 रामभक्तियारात्रब्रह्मविष्णुः सदाशिवः ॥ ६५ ॥ अजदेवश्चासिद्धाश्च रामायणपरा नराः ॥ तस्याहोरेतितो मे रामायणकथां शृणु ॥ ६६ ॥ नदम्यं निश्रो
 तव्यं सावधानः सदाभव ॥ कथाश्रवणमात्रेण राक्षसं त्वमपि कृतम् ॥ ६७ ॥ विमृज्य राक्षसं भवभक्षितो मयः ॥ तो हि पूर्वमनीकं शशापन्नो विबुधयोगी ॥
 ॥ ६८ ॥ शंखचक्रगदापाणी रामभद्रः समागतः ॥ स्तुवंस्तु ग्राह्यं सस्य जगामाहरि मंदिस्व ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ तस्माच्छृणु ध्वं विष्टोद रामायणकथा
 वृत्तम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं मूर्जे मासि च कीर्त्यते ॥ ७० ॥ यज्ञाभस्मरणादेव महापातकोटिभिः ॥ प्रियुक्तः सर्वपापेभ्यो ज्ञेयो यतिपरां गतिम् ॥ रागज्ये
 तियन्नामसकृदच्युच्येत यदा ॥ ७१ ॥ तदैव पापनिर्मुक्तो विष्णुलोके समागच्छति ॥ यपठतीदमख्यां भक्त्या गृण्यंति तत्पराः ॥ गंगासालफलं लुण्ठयेत्परां
 जायेते नवम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीस्कं ० उत्तरं ० नारदानस्तुमासं वादे रामायणसां ० राक्षसविमोचनं नामाद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सप्तस्तुमासश्च ॥

अहोचित्रमिदं प्रोक्तुमिमानद्वनारद ॥ रामायणस्य माहात्म्यं पुनस्त्वं वद विस्तरात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्य माहात्म्यं कथं स्वप्नप्रसादतः ॥ कथं नो जायते तुष्टिर्नैव द्वचनामृतात् ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ सर्वेयं महाभागः कृतार्थानां त्रसंशयः ॥ यतः प्रभावं रामस्य भक्तिः श्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥ माहात्म्यं श्रवणस्य राघवस्य कृतात्मनाम् ॥ दुर्लभं प्राहुरित्येतं नृनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ शृणु ध्वमृषयश्चित्रमिति हासपुरातनम् ॥ सर्वपापश्रमनं सर्वो गविनाशनम् ॥ ५ ॥ आसीत्पराद्वापरे च सुमतिर्नाम भूपतिः ॥ सोमवंशोद्भवः श्रीमान्सतद्द्वैपिकनायकः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा सत्यसंपन्नः सर्वसंपद्विश्रुषितः ॥ सद्वारमकथासेवी रामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ रामपूजापराणां च शृणु निरहंकृतिः ॥ पूज्येषु पूजानिरतः समदर्शं गुणान्वितः ॥ ८ ॥ सर्वभूतहितः शोतो कृतज्ञः कीर्तिमानृपः ॥ तस्य भार्या महाभागः सर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ पतिव्रता पतिप्राणानाम्नासत्यवती शुभा ॥ तावुर्भौ दंपती नित्यं रामायणपरायणौ ॥ १० ॥ अन्नद्वानरतौ नित्यं जलदानपरायणौ ॥ तडागारामवाद्यादीनसंख्यातान्विते नतुः ॥ ११ ॥ सोऽपि राजा महाभागो रामायणपरायणः ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वा पि भक्तिभावेन भावितः ॥ १२ ॥ एवं रामपरं नित्यं राजानं धर्मकोविदम् ॥ तस्य प्रिया सत्यवती देवा अपि सदा स्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोके विश्रुतौ तौ च दंपत्य त्वंतर्धार्मिकौ ॥ आययौ बहुभिः शिष्यैर्ब्रह्मकर्मो विभांडकः ॥ १४ ॥ विभांडकं मुनिं दृष्ट्वा समाज्जातो जनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौ सपत्नीकः पूजयिषु बहु विस्त रम् ॥ १५ ॥ कृतातिथ्यक्रियं शान्तं कृतासनपरिश्रमम् ॥ नीचासनगतो भूपः प्राञ्जलिमुनिमब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजोवाच ॥ भगवन् कृतकृत्योऽस्मि तवा नामनेन भोः ॥ सतामगमनं संतः प्रशंसंति सुखावहम् ॥ १७ ॥ यत्र स्यान्महतां प्रभुतत्र स्युः सर्वसंपदः ॥ तेजः कीर्तिर्धनं पुत्रा इति प्राहुर्विपश्चितः ॥ १८ ॥ तत्र वृद्धिं गमिष्यति श्रेयांस्यनुदिनं सुने ॥ तत्र संतः प्रकुर्वन्ति महतीं करुणां प्रभो ॥ १९ ॥ यो मूर्ध्नि धारयद्ब्रह्मन् विप्रपादतलोदकम् ॥ स स्नातः सर्वनाथेषु पुण्य वान्नात्र संशयः ॥ २० ॥ मम पुत्राश्च दाराश्च संपत्त्वयि समापिता ॥ समाह्वापय शान्तात्मन ब्रह्मन् किं करवाणि ते ॥ २१ ॥ विनयावनंतं भूतं निरीदय मुनीश्वरः ॥ स्पृशन् करेण राजानं प्रत्युवाचातिहर्षितः ॥ २२ ॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुल्लंभवता तत्सर्वं त्वत्कुलोचितम् ॥ विनयावनताः सर्वे परं श्रेयो भजति हि ॥ २३ ॥ प्रीतोऽस्मि न वभूवृषालसन्धर्मा परित्यजिनः ॥ स्वस्ति ते स्तुमहाभाग यत्प्रश्यामि तदुच्यताम् ॥ २४ ॥ पुराणबहवः संति हरिस्तुष्टिकारकाः ॥ माधेमास्य पृथुवतोऽसिरामायणपरायणः ॥ २५ ॥ तव भार्यापि साध्वी गीनित्य रामपरायणा ॥ किमर्थमेतद्भूतं तं यथा वदद्ब्रह्मार्हसि ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ शृणु ध्वं भगवन् सर्वं नृपच्छसि वदामि तत् ॥ आश्चर्यभूतं लोकानामावयोश्चरितुमे ॥ २७ ॥ अहमासीत्पुत्राश्च दूरे भालिनिर्नाम सत्तम ॥ कुमारं गीनितो नित्यं सर्वलोकाहिते रतः ॥ २८ ॥ पिशुनो धर्मविद्वेषी देवद्व्यापहारकः ॥ महापतिके ससर्गो देवद्वयोपजीविकः ॥ २९ ॥ गोघ्नश्च ब्रह्महार्चरो नित्यं प्राणिवधे रतः ॥ नित्यं निष्ठुरवत्काचपापी देश्यापरायणः ॥ ३० ॥ किंचित्काले स्थितो ह्येवमना दत्यमहद्रुचः ॥ सर्वबंधुपरित्यक्तो दुःखी वनसुपागमम् ॥ ३१ ॥

मृगमांसाशनो नित्यं तथा मार्गविरोधकृत् ॥ एकाकी दुःखबहुलो ह्यवसन्निजनेवने ॥ ३२ ॥ एकदा क्षुत्परिश्रान्तो निद्राघातः पिपासितः ॥ वसिष्ठस्य श्रमं दृष्ट्वा
 अपश्यं विजनेवने ॥ ३३ ॥ हंसकारण्डवार्कण्णतत्समीपमहत्सरः ॥ पर्यते वनपुष्पैश्छादितं तन्मुनीश्वरः ॥ ३४ ॥ अपि बतत्र पानीयं तत्ते विगतश्रमः ॥
 उन्मूल्य वृक्षमूला निमग्नश्च निवारितः ॥ ३५ ॥ वसिष्ठस्य श्रमे तिष्ठन्निवासं कृतवानहम् ॥ शीर्णस्फटिकसंघनं तत्राहमकारिषम् ॥ ३६ ॥ पणैस्तृणै
 श्चक्रद्वैश्च गृहस्य वप्रकल्पितम् ॥ तत्राहं व्याधसत्स्वस्थो ह्यहं बहुविधान्मृगान् ॥ ३७ ॥ आजीवं वर्तनं कृत्वा वताराणां च विंशतिम् ॥ अथ यमागतासा
 ध्वी विंध्यदेशसमुद्रवा ॥ ३८ ॥ निषादकुलसंभूतानां प्राकाली तु विश्रुता ॥ बंधुवर्गैः परित्यक्ता दुःखिता जीर्णविग्रहा ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन् क्षुत्तृप्तरिश्रिता
 शोचंती सुक्रियां क्रियाम् ॥ दैवयोगात्समायाता श्रमंती विजनेवने ॥ ४० ॥ मासि ग्रीष्मे च तापातो ह्यतस्ता प्रपीडिता ॥ इमां दुःखवर्तीं दृष्ट्वा जातमो विपु
 ला घृणा ॥ ४१ ॥ मया दत्तं जलं चास्यै मांसं वन्यफलं तथा ॥ गतश्रमा तुष्टा समाया ब्रह्मन् यथा तथम् ॥ ४२ ॥ न्यवेदयत्स्वकमणिं शृणुतानि महामुने ॥
 इयं काली तु नम्रैव निषादकुलसंभवा ॥ ४३ ॥ दाविकस्य सुता विद्वन्वन्यवसद्विध्यपर्वते ॥ परस्वहारीणी नित्यं सदापि क्षुन्यवादिनी ॥ ४४ ॥ बंधुवर्गैः
 परित्यक्ता यतो हतवती पतिम् ॥ कांतारं विजने ब्रह्मन् मत्समीपमुपागता ॥ ४५ ॥ इत्येवं स्वकृतं कर्म सा च महान्यवेदयत् ॥ वसिष्ठस्य श्रमे पुण्ये ह्यहं चेयं
 च वैमुने ॥ ४६ ॥ दंपती भावमाश्रित्य स्थितौ मांसाशनौ तदा ॥ उच्छिद्यार्थगतौ चैव वसिष्ठस्य श्रमे तदा ॥ ४७ ॥ समाजंतं दृष्ट्वा पिदेव पाणं च सत्रकम् ॥
 रामायणपरिविप्रा मां वेदष्टादिने दिने ॥ ४८ ॥ निराहारौ च विप्रश्चौ श्रुत्पिपासा प्रपीडितौ ॥ यदृच्छया गतौ तत्र वसिष्ठस्य श्रमं प्रति ॥ ४९ ॥ रामाय
 ण कथां श्रोतुं न वान्ना चैव भक्तिः ॥ तत्काल एव पंचत्वमावयोरभवन्मुने ॥ ५० ॥ कर्मणो ते न हृष्टात्मभगवान्मधुसूदनः ॥ स्वदूतान् प्रेषयामास मदहरण
 कारणात् ॥ ५१ ॥ आरोप्या वा विमाने तु यथुश्च परमं पदम् ॥ आवां समीपमापन्नौ देवदेवस्य चक्रिणः ॥ ५२ ॥ भुक्तवतौ महाभोगान् यावत्कालं शृणु
 ष्वमे ॥ गुणकोटि सहाणि गुणकोटि शतानि च ॥ ५३ ॥ उषित्वारामभवेन ब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालं च तत्रापि स्थित्व शपदमागतौ ॥ ५४ ॥
 तत्रापि तावत्कालं च भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ॥ ततः पृथ्वीशतां प्राप्तौ क्रमेण मुनि सत्तम ॥ ५५ ॥ अत्रापि संपदुलारामायण प्रसादतः ॥ अनिच्छया कृतेना
 पि प्राप्ते मेवं विधमुने ॥ ५६ ॥ नवाह्वा किल श्रोतव्यं रामायण कथा मृतम् ॥ भक्तिभावेन धर्मात्मजं नमस्तुजरापहम् ॥ ५७ ॥ अवशेनापि यत्कर्म कृतं तु
 सुमहाफलम् ॥ ददाति नृणां प्रेङ्गरामायण प्रसादतः ॥ ५८ ॥ नारद उवाच ॥ एतत्सर्वं निश्चयासौ विभांडकमुनीश्वरः ॥ अभिवंद्य महिपालं प्रययौ
 स्वतपोवनम् ॥ ५९ ॥ तस्माच्छृणुष्वं विप्रेन्द्रा देवदेवस्य चक्रिणः ॥ रामायण कथा चैषा कामधेनुपमा स्मृता ॥ ६० ॥ माघे मासे सिते पक्षे रामाख्यानं प्रयत्नतः ॥
 नवाह्वा किल श्रोतव्यं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ६१ ॥ यद्दं पुण्यमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वा पिरामे भक्तिश्च जायते ॥ ६२ ॥ इति श्रीस्कंदपु

राणेत्तरखंडोदत्तनकुमारसंवादेरामायणमाहात्म्यवृत्तयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ नारद उवाच ॥ अन्यमासेप्रवक्ष्यामि शृणु ध्वंससमाहिताः ॥ सर्वपापहंपुण्यं
 सर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशाखद्राक्षसैर्वयोपिताम् ॥ समस्तकामफलदं सर्वव्रतफलप्रदम् ॥ २ ॥ दुःस्वप्नानाशं धन्यं शुक्तिशुक्ति-
 लप्रदम् ॥ रामायणस्य माहात्म्यं श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥ ३ ॥ अत्रैव दाहरतीमिति हासपुरातनम् ॥ पठतां श्रुवतां चैव सर्वपापप्रणशनम् ॥ ४ ॥ विंध्या-
 टव्यामभूदकः कलिको नाम लुब्धकः ॥ परदारपरद्रव्यहरणैस्ततः ॥ ५ ॥ परनिंदापरो नित्यं जुंयुपीडाकरस्तथा ॥ हतवान्ब्राह्मणान् आश्रितशोथसह-
 स्रशः ॥ ६ ॥ देवस्वहरणे नित्यं परस्वहरणे तथा ॥ तेन पापान्यनेकानि कृतानि सुमहति च ॥ ७ ॥ न तेषां शक्यते वलुसंख्या वत्सरकोटिभिः ॥ सकदाचिन्म-
 हापापोजंतुनामंतकोपमः ॥ ८ ॥ सौवीरनगरप्राप्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ योषिर्द्रुमपितामिश्रमरोभिर्विमलोदकैः ॥ ९ ॥ अलंकृतं विपणिभिर्धनै-
 र्वपुरोपमम् ॥ तस्योपवनमधुस्थं स्वर्गेश्वरमंदिरम् ॥ १० ॥ छादितं हेमश्लथैर्दृष्ट्वा व्याधो दुदयौ ॥ हीरमुक्तासुवर्गानि बहूनीति विनिश्चितः ॥ ११ ॥
 जगाम राम भवन् विताशश्चैर्यलोलुपः ॥ तत्रापश्यद्विजवंशं तत्त्वार्थकोविदम् ॥ १२ ॥ परिचर्यापरं विष्णो रुतंकंतं पसां निधिमम् ॥ एकाकिनंदयलुच-
 र्मुहं ध्यानलोलुपम् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा सौलुब्धकामे न च चौर्यस्यांतराधिणम् ॥ देवस्य द्रव्यजतं तु समादातुमनानि शि ॥ १४ ॥ उत्तंकं तु मारेभो विधृतासिर्पदो-
 दहतः ॥ पादेनाक्रुध्यत दहसौ जटाः संवृक्षपाणिना ॥ हंतुं कृतमतिव्याधशुश्रूंकः प्रेर्य वा ब्रवीत् ॥ १५ ॥ उत्तंक उवाच ॥ यो योऽसाधो वृथामां त्वं ह निष्यसि
 निरागसम् ॥ यया किमपराद्धं ते तद्दत्त्वं च लुब्धक ॥ १६ ॥ कृतापराधिनो लोके हिंसां कुर्वति यन्नतः ॥ न हिंसांति वृथा सौम्यं यच्च न अप्यपि नम् ॥ १७ ॥
 विरोधिष्वपि मूर्खे न निरीक्ष्यादस्थितान्मुपायम् ॥ विरोधं नाधिगच्छंति सज्जनाः शांततेजसः ॥ १८ ॥ बहुधा वाच्यमानोऽपि योनः क्षमयान्वितः ॥ तमुत्तमं
 नरं प्रादुर्विष्णोः प्रियतरं तथा ॥ १९ ॥ गुज्जनेन यानि रं परहितं निरतो विनाशकालेऽपि ॥ छेदेऽपि चंदनतरुः सुरभयति सुखं दुःखारस्य ॥ २० ॥ अहो विधिर्वै-
 बलवान्वाधते बहुधा जनान् ॥ तत्रापि साधून्वाधते लोके वै दुर्जनान् जनानः ॥ २१ ॥ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसंतोषविहितवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकयवपि
 मुनिनिष्कारणवैरीणो जगति ॥ २२ ॥ अहो बलवती मायामोहयत्यखिलं जगत् ॥ पुत्रमित्रकलत्राद्यैः सर्वदुःखेन योज्यते ॥ २३ ॥ परद्रव्यापहारेण कलत्रं
 पोषितं च तत् ॥ अंततस्त्वर्षमुत्सृज्य कष्यन्मया तिवै ॥ २४ ॥ मम मातापमपितानमभार्यममात्मजाः ॥ ममेदं भितिजन्तुनाम ताबाधते नृथा ॥ २५ ॥
 यावदजयति द्रव्यं तावदेव द्विबांधवाः ॥ धर्माधर्मा रं ह वै तास्माभिह मुत्र च न परः ॥ २६ ॥ अजितं तु धनं सर्वं जुंते बांधवाः सदा ॥ सर्वेष्वेकतयो गृहं तत्ताप-
 फलमश्नुते ॥ २७ ॥ इति बुवाणं तद्विधिविषयमगविह्वलः ॥ कलिकः प्रांजलिः ग्राहसंस्तुतिपुनः पुनः ॥ २८ ॥ तत्संगस्य प्रभवेण हरिसिद्धिमाप्नोतः ॥

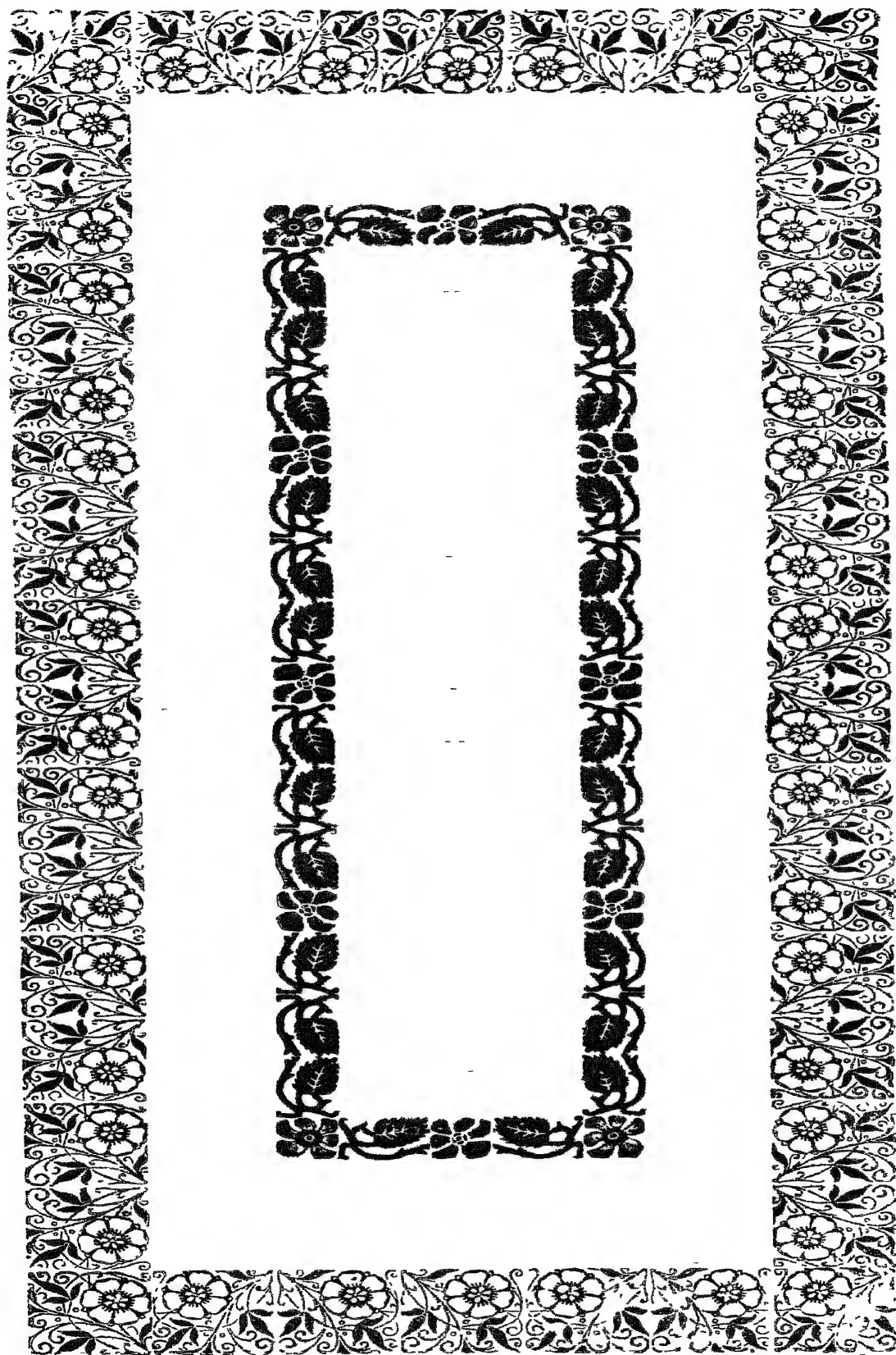
गतपापोलुब्धकश्चातुतापोऽभवदधुवम् ॥ २९ ॥ मयाकृतानि कर्माणिमहातिषुबहुनिच ॥ तानिसर्वाणिनद्यानिविद्भूतवदर्शनात् ॥ ३० ॥ अहवैपाप
 कृमिन्त्यहहापापं समाचरम् ॥ कथमेनिष्कृतिर्भूयात्कंयाभिशरणविभो ॥ ३१ ॥ पूर्वजन्माजितैः पापैर्लुब्धकत्वमवाप्नवम् ॥ अत्रापिपापजालानि
 कृत्वाकांगतिमाप्नुयाम् ॥ ३२ ॥ इतिवाक्यं समाकर्ण्य कलिकस्यमहात्मनः ॥ उत्तकोनामविग्र्धिर्विक्रयं चेदयथावतीत् ॥ ३३ ॥ उत्तंकउवाच ॥ साधुसाधु
 महाप्राज्ञमस्तिस्तेवियलोज्ज्वला ॥ यस्मात्संसारदुःखानांशोपायमभीप्सति ॥ ३४ ॥ चैत्रेमासेसितेपक्षेकारामायणस्यच ॥ नवाहाकिलश्रो
 तव्यमभक्तिशोभनसदृशम् ॥ ३५ ॥ यस्यश्रवणमात्रेणसर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तस्मिन्क्षणेकलिकोऽसौलुब्धकोवीतकलमपः ॥ ३६ ॥ रामायणार्थांशुचसद्यः
 पंचत्वार्यमतः ॥ उत्तंकः प्रतितवीक्ष्यलुब्धकंतंदयापरः ॥ ३७ ॥ एतद्वद्व्याविस्मितश्च अस्तौषीत्कमलापतिम् ॥ कथांरामायणस्यापिश्रुत्वा चर्वीतकलमपः ॥
 दिव्यंविमानमारुह्यपुनिमेतदथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ कलिक उवाच ॥ उत्तंकमुनिशार्दूलगुरुस्त्वमसुभ्रत ॥ विमुक्तस्त्वमस्यदेनमहापातकसंकटात् ॥ ३९ ॥
 ज्ञानंत्वदुपदेशान्प्रजातयुनिसत्तम ॥ तेनमेपापजालानि विनयान्यतिवेगतः ॥ ४० ॥ रामायणकथांश्रुत्वा ममत्वंक्षुत्तवान्बुधे ॥ प्रापितोऽस्मिन्वायय
 त्मात्तद्विष्णोः परंपदम् ॥ ४१ ॥ त्वयाऽहंकृतकृत्योऽस्मिगुरुणाकरुणात्मना ॥ तस्मान्नतोऽस्मितेविद्वन्मृत्युतत्क्षरक्षरमे ॥ ४२ ॥ इत्युदन्वादे
 वक्षुमुमैशुनिश्रेष्ठमवाकिरात् ॥ प्रदक्षिणात्रयंकृत्त्वानभस्कारं चकारसः ॥ ४३ ॥ ततोविमानमारुह्यसर्वकामसमन्वितम् ॥ अयारेणजसंकीर्णप्रपेदेह
 रिगंदिरम् ॥ ४४ ॥ तत्प्राच्छनुध्वंविप्रदाः कथांरामायणस्यच ॥ चैत्रेमासेसितेपक्षे श्रोतव्यं च प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ नवाहाकिलरामस्यरामायणकथांश्रुतम् ॥
 तस्मादपुसर्वेषुहितकृद्भूरिपूजकः ॥ ४६ ॥ इस्मितंनसायद्यत्तत्तदप्योत्पत्त्यंशयम् ॥ सनत्कुमारैर्यत्पृष्टं तत्सर्वगदितंया ॥ ४७ ॥ रामायणस्यमा
 हात्म्यं किमन्यच्छ्रेतुमर्हसि ॥ ४८ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखंडे नारदसनत्कुमारसंवादे रामायणमाहात्म्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ सुतउवाच ॥
 रामायणस्यमाहात्म्यं श्रुत्वाप्रीतोमुनीश्वरः ॥ सनत्कुमारः प्रच्छन्नारदंमुनिसत्तमम् ॥ ४९ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ रामायणस्यमाहात्म्यं कथितं वेषुनी
 श्वरः ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामि विधिरामायणस्यच ॥ ५० ॥ एतदपिमहाभागमुनेतत्स्वार्थकोविद ॥ कृपयापरथाविष्टोऽथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥ नारदउ
 वाच ॥ रामायणविधिंचैव शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषु विख्यातं स्वर्गमोक्षविवर्धनम् ॥ ५२ ॥ विधानंतस्यवक्ष्यामिशृणुध्वंगदितंमया ॥ रामायणकर्था
 कुर्वैमक्तिराग्निभाविताः ॥ ५३ ॥ येनचीर्णेनपापानांकोटिकोटिः प्रणश्यति ॥ चैत्रेमाघेकार्तिकेचपंचम्यामपिचरेपे ॥ ५४ ॥ संकल्पंतुततः कुर्यात्स्व
 स्तिवाचनपूर्वकम् ॥ नवरवहः शुश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ ५५ ॥ अद्यप्रभृत्यहंरामशृणोमिन्वत्कथामृतम् ॥ प्रत्यहंपूर्णतमेतवराभप्रसादतः ॥ ५६ ॥
 प्रत्यहंदेतसुंदिहारागार्गस्यशास्त्रथा ॥ कृत्वासायास्तुविधिं वद्रामभक्तिपरायणः ॥ ५७ ॥ स्वयंचंबंधुभिः सार्धं शृणुयात्प्रयतैर्द्वयः ॥ ५८ ॥ ज्ञानकृत्वायथा

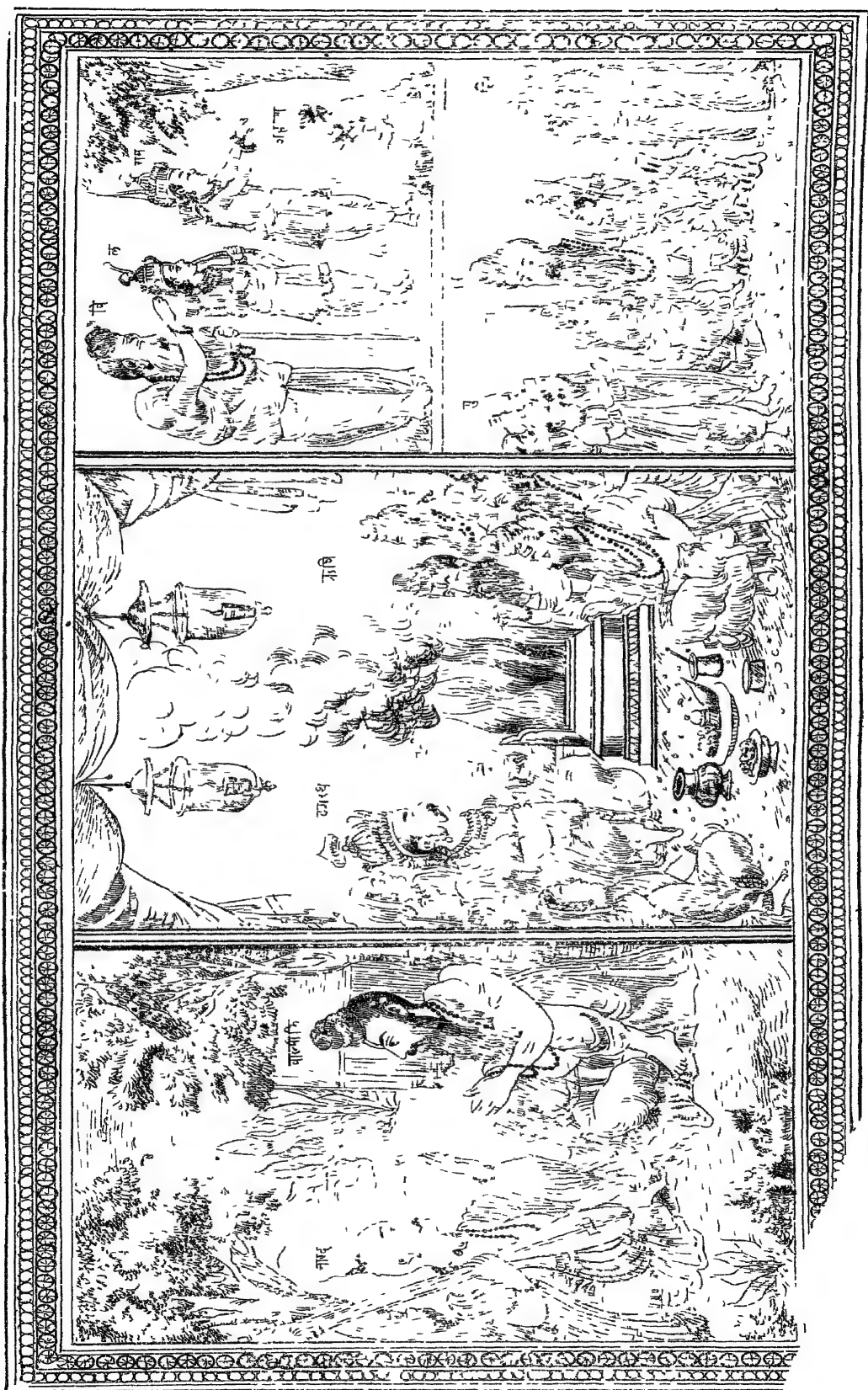
चारदन्तधावनपूर्वकम् ॥ शुक्लं बरधरः शुद्धो गृहमागत्य वाग्यतः ॥ १० ॥ प्रक्षाल्य पादावाचम्य स्मरन्ना रायणं प्रभुम् ॥ नित्यं देवाचनं कृत्वा पश्चात्सं कल्पपूर्व-
 कम् ॥ ११ ॥ रामायणपुस्तकं च अच्यद्विभक्तिभावतः ॥ आवाहनासनाद्यैश्च गंधपुष्पादिभिर्व्रती ॥ १२ ॥ उभयो नारायणायैति पूजयेद्भक्ति तत्परः ॥
 एकवारं द्विवारं च त्रिवारं पाराशक्तिः ॥ १३ ॥ होमं कुर्यात्प्रयत्नेन सर्वपापनिवृत्तये ॥ एवं यः प्रयतः कुर्याद्भामायणविधिं तथा ॥ १४ ॥ स याति विष्णुभवनं
 पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ रामायणव्रतधरो धर्मकारी च स तमः ॥ १५ ॥ चांडालान्यतितांश्चैवाड्मात्रेणापि नालपेत् ॥ नास्तिका निभद्रमर्यादां विंदका-
 नपि शुनस्तथा ॥ १६ ॥ रामायणव्रतधरो वाड्मात्रेणापि नालपेत् ॥ कुंडां शिन्तापकं च तथा देवलकां शिनम् ॥ १७ ॥ भिषजं काव्यकतारं देवद्विजविरो-
 धिनम् ॥ पराबलोलुपं च परस्त्रीनिरतं तथा ॥ १८ ॥ रामायणव्रतधरो वाड्मात्रेणापि नालपेत् ॥ इत्येवमादिभिः शुद्धो वसन्सर्वहितैरतः ॥ १९ ॥ रामायणपरो-
 भूत्वा परां सिद्धिं भिष्यति ॥ नास्ति गंगसमं तीर्थं नास्ति मानुसमो गुरुः ॥ २० ॥ नास्ति विष्णुसमो देवो नास्ति रामायणतत्परम् ॥ नास्ति वेदसमं शास्त्रं ना-
 स्ति शांति समं सुखम् ॥ २१ ॥ नास्ति सूर्यसमं ज्योतिर्नास्ति रामायणतत्परम् ॥ नास्ति क्षमासमं सारं नास्ति कीर्ति समं धनम् ॥ २२ ॥ नास्ति ज्ञानसमो लाभो ना-
 स्ति रामायणात्परम् ॥ तदंते वेदविदुषे दद्यात्क्षेमसहस्रदक्षिणम् ॥ २३ ॥ रामायणपुस्तकं च वक्ष्याम्या भरणानि च ॥ रामायणपुस्तकं यो वाचकाय प्रदापयेत् ॥ २४ ॥
 स याति विष्णुभवनं यत्र गत्वा न शोचति ॥ नवाहानि फलं कर्तुं शृणु धर्मविदां वर ॥ २५ ॥ पंचम्यहनि चारभ्य रामायणकथां मृतम् ॥ कथाश्रवणमात्रेण सर्वपापैः
 प्रमुच्यते ॥ २६ ॥ यदि द्वयं कृतं तस्य पुंडरीकफलं भवेत् ॥ व्रतधारी तु स ततः कुर्यात्सर्जितं द्वियः ॥ २७ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य द्विगुणं फलमश्नुते ॥ चतुः-
 कृत्वा कृतं येन पराकं मुनि स तमाः ॥ २८ ॥ स लभेत्परमं पुण्यमग्निष्टोमाष्टसंभवम् ॥ पंचकृत्वा व्रतमिदं कृतं येन महात्मना ॥ २९ ॥ अत्यग्निष्टोमं जुष्यं-
 द्विगुणं प्राप्नुयान्नरः ॥ एवं व्रतं च षड्कृत्वा कुर्याद्यस्तु समाहितः ॥ ३० ॥ अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥ व्रतधारी तु धर्मात्मा स कृत्वा स्थालभेत् ॥
 ॥ ३१ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं भवेत् ॥ नारी वा पुरुषः कुर्यादष्टकृत्वो मुनीश्वराः ॥ ३२ ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं पंचगुणं लभेत् ॥ नरो-
 रामपरो वापि न वारं समाचरेत् ॥ ३३ ॥ गोमेधयज्ञजुष्यं स लभेत्त्रिगुणं नरः ॥ रामायणं तु यः कुर्याच्छांतात्मानि यतैर्द्वियः ॥ ३४ ॥ स याति
 परमानंदं यत्र गत्वा न शोचति ॥ रामायणपरां नित्यं गंगान्तरा परायणाः ॥ ३५ ॥ धर्ममार्गं प्रवक्तारो मुक्ता एव न संशयः ॥ यतीनां ब्रह्मचरिणामचीरी-
 णां च स तमाः ॥ ३६ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्या कथारामायणस्य च ॥ श्रुत्वा नरो रामकथामतिदीप्तोति भक्तिः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणः पदमासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥
 श्राव्याणां परमं श्राव्यं पवित्राणामनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ दुःस्वप्ननाशनं धन्यं श्रोतव्यं यन्तस्ततः ॥ नरोऽत्र श्रद्धया युक्तः श्लोकं श्लोकार्थमेव वा ॥ ३९ ॥ पठते सुच्य-
 ते स बोद्धुं पातककोटिभिः ॥ सतामेव प्रयोक्तव्यं गुह्याद्ब्रह्मतमं यतः ॥ ४० ॥ वाचयेद्भामादेन पुण्यक्षेत्रे च स संदि ॥ ब्रह्मक्षेत्रतानां च दंभाचारतात्मनाम् ॥

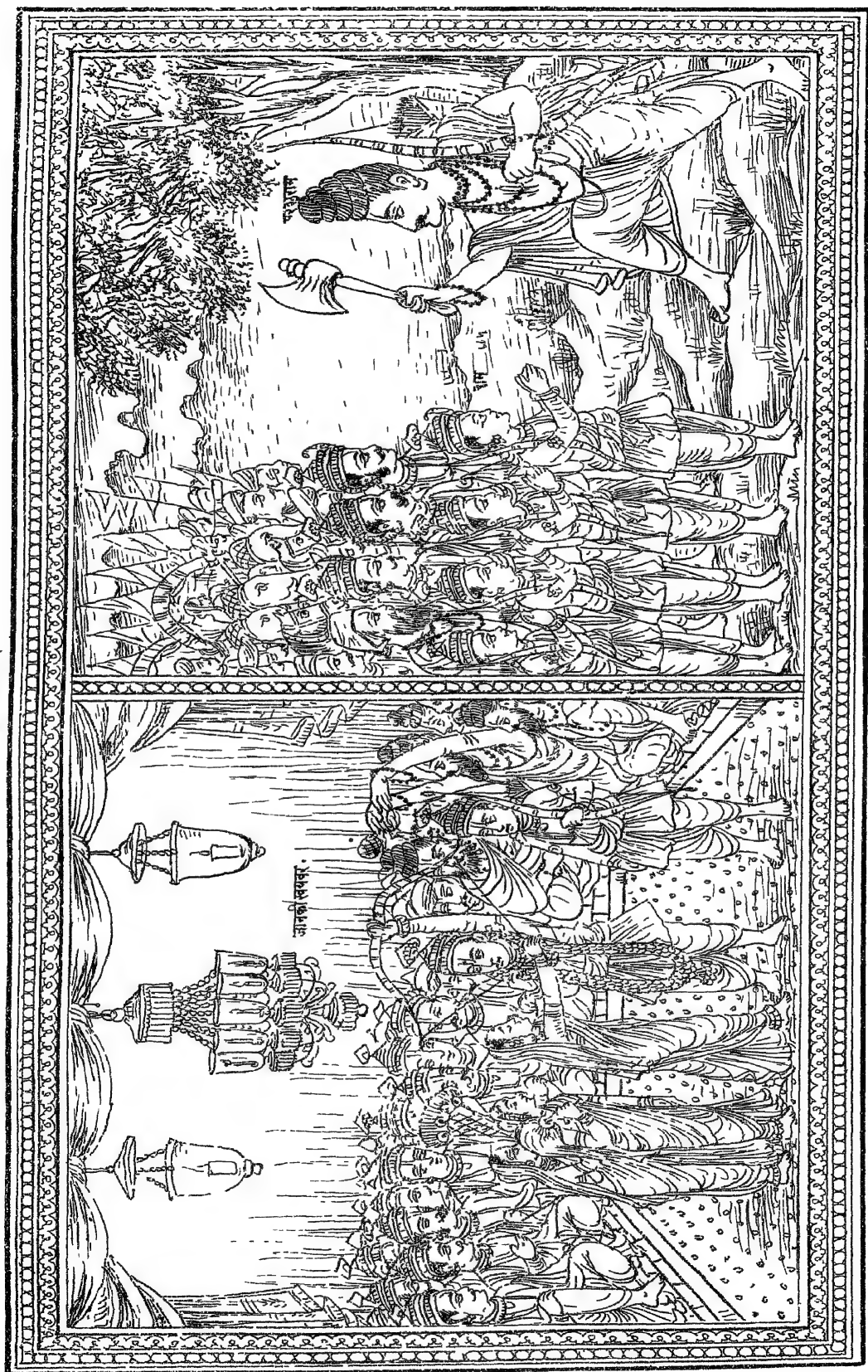
॥ ४१ ॥ लोकानां बकवृत्तानां न ब्रूयादिदमुत्तमम् ॥ त्यक्तकामादिदोषाणां गमभक्तिरतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ गुरुभक्तिरतानां च वक्तव्यमोक्षसाधनम् ॥ सर्वदेवमयोरामः स्मृतश्चातिप्रणशनः ॥ ४३ ॥ सद्रक्तवत्सलो देवो भक्त्या तुष्यति नान्यथा ॥ अवशेनापि यन्ना कर्तितो वा स्मृतोऽपि वा ॥ ४४ ॥ विमुक्तपातकः सोऽपि परमं पदमश्नुते ॥ संसारघोरं कालादापि सर्वपापविनाशकृत् ॥ यस्यात्र सुरसे प्रीतिर्वर्तते भक्तिः संयुता ॥ ४५ ॥ स एव कृतकृत्यश्च सर्वशस्त्रार्थको विदुः ॥ ४६ ॥ श्रवणात्पठनाद्वापि सर्वपापविनाशकृत् ॥ यस्यात्र सुरसे प्रीतिर्वर्तते भक्तिः संयुता ॥ ४७ ॥ स एव कृतकृत्यश्च सर्वशस्त्रार्थको विदुः ॥ तदुज्जितं तु तपुष्यन्तं संत्यस्य फलं द्विजाः ॥ ४८ ॥ यदर्थं श्रवणे प्रीतिरन्यथान हिवर्तते ॥ रामायण पराये तु रामनाम परायणाः ॥ ४९ ॥ त एव कृतकृत्याश्च घरे कलियुगे द्विजाः ॥ नवम्यहनि शृण्वन्ति रामायणकथामृतम् ॥ ५० ॥ ते कृतार्थमहात्मानस्तेभ्यो नित्यं नमो नमः ॥ रामनामैव नामैव मम मजीवनम् ॥ ५१ ॥ संसारविषयां चानां नाराणां पापकर्मणाम् ॥ कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ ५२ ॥ सूत उवाच ॥ एवं सन्कुमारस्तु नारदेन महात्मना ॥ सम्यक्प्रबोधितः सद्यः परां निर्वृतिमाप्नुह ॥ ५३ ॥ तस्माच्छृत्वा तु विप्रद्रा रामायणकथामृतम् ॥ प्रयाति परमं स्थानं पुनरगृत्तिर्वर्जितम् ॥ ५४ ॥ घरे कलियुगे प्राप्ते रामायण परायणाः ॥ समस्तपापनिर्मुक्तायास्यंति परमपदम् ॥ ५५ ॥ तस्माच्छृणुध्वं विप्रद्रा रामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्वपापप्रमोचकम् ॥ ५६ ॥ श्रुत्वा चैतन्महाकाव्यं वाचकं यस्तु पूजयेत् ॥ तस्य विष्णुः प्रसन्नः स्याच्छ्रद्धया सह द्विजोत्तमाः ॥ ५७ ॥ वाचके प्रीतिमापन्नं ब्रह्मा विष्णुमहेश्वराः ॥ प्रीता भवन्ति विप्रद्रा नारायणविचारणा ॥ ५८ ॥ रामायणवाचकस्य गावो वासांसि कांचनम् ॥ रामायणपुस्तकं च दद्याद्दित्तानुसारतः ॥ ५९ ॥ तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ न बाधते ग्रहास्तस्य भूतवेतालकादयः ॥ ६० ॥ तस्यैव सर्वश्रेयांसि वर्धते चरिते श्रुते ॥ न चाग्निर्बाधते तस्य चौरादेन भयं तथा ॥ ६१ ॥ कोटिजन्माजितैः पापैः सद्य एव विमुच्यते ॥ सप्तवंशसमेतस्तद्देहं ते मोक्षमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्द्वयं समाख्यातं नारदे नम्रभाषितम् ॥ सन्कुमारमुनये पृच्छते भक्तिपुरा ॥ ६३ ॥ रामायणमादिकाव्यं सर्ववेदार्थसमतम् ॥ सर्वपापहर्पुण्यं सर्वदुःखनिर्बहणम् ॥ ६४ ॥ समस्तपुण्यफलं दंसर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ येषं ठयत्र विबुधाः श्लोकं श्लोकार्थमेव वा ॥ ६५ ॥ न तेषां पापं बधस्तु कदाचिदपि जायते ॥ रामार्पितं भिदं पुण्यं काव्यं तु सर्वकामदम् ॥ ६६ ॥ भक्त्या शृण्वन्ति गायन्ति पांशुण्यफलं शृणु ॥ शतजन्माजितैः पापैः सद्य एव विमोचिताः ॥ ६७ ॥ सहस्रकुलसंयुक्ताः प्रयाति परमपदम् ॥ किंतीर्थे गोप्रदानेनैवां कितपोभिः किमध्वरैः ॥ ६८ ॥ अहं न्यहनि रामस्य कीर्तनं परीशृण्वताम् ॥ चैत्रे माघे कार्तिके च रामायणकथामृतम् ॥ ६९ ॥ नवम्यहनि श्रोतव्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकरामभक्तिविवर्द्धनम् ॥ ७० ॥ सर्वपापक्षयकरं सर्वसंपद्विवर्द्धनम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापि पठेद्वासुसमाहितः ॥ सर्वपापविर्मुक्तो विष्णुलोकं संगच्छति ॥ ७१ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्रामायणमाहात्म्ये नारदसन्कुमारसंवादे पंचमोऽध्यायः ॥ ६॥

इदं वाल्मीकीय रामायणमाहात्म्यं मुमुक्षुभ्यां (वेतवादी ७वीं गली खम्बाटा लैन) खेमराज श्रीकृष्णदास श्रेष्ठिना स्वकीये "श्रीवैष्णवदेश" (स्टीम) यन्त्रागारे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८६६

॥ इति श्रीबाल्मीकियरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसीतारामचन्द्राभ्यां नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीमद्रावणपादपङ्कगुणं पद्यां चित पद्मया पद्मस्येन तु पद्मजेन विभुत पद्माश्रयस्तथे ॥ यद्वैदं नुता सुमेतन्वित्य सर्वश्रयं
 निष्क्रिय शशच्छक्रशरकर मुहुरहो सन्नौमि तलुच्ये ॥ १ ॥ श्रीमद्राव तदेव वीजमल यस्याङ्कुरश्चिन्मयः कौडैः सप्तभिरन्वितोऽतिविततश्चयाख्यलोलोदितः ॥ पत्रैस्तत्सहस्रकैः मुबिन्सञ्छाढा
 शतैः पचमिश्वात्मश्रान्मलप्रदो विजयते रामायणस्ततः ॥ २ ॥ वात्मीकिगिरिस्मरुता रामांभोनिविसगता ॥ श्रीमद्रामायणी गगा पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥ वंदेवै परे गुगि जाते दशरथामजे ॥
 वंदेः प्राचेत्सादीसाश्चाद्रामायणामना ॥ ४ ॥ राम रामानुज सीता भर्ता भर्तानुजम् ॥ सुग्रीवं वयमुनु च प्रणमामि पुनःपुनः ॥ ५ ॥ कूजते रामरमेति मधुर मधुराहरम् ॥ आरुह कविता
 राखां वंदे वाल्मीकिनो किलम् ॥ ६ ॥ वाल्मीकिर्मेनिर्निहस्य कवितावनचारिणः ॥ शृष्वन्नम्रकथयानाद को न याति परां गतिम् ॥ ७ ॥ यः गिरिस्ततं रामचरितामृतसागरम् ॥ अतुलस्त मुनि वंदे
 प्राचेतसमकलमम् ॥ ८ ॥ गोबर्दचित्तवारीशं महाकीकृतराक्षसम् ॥ रामायणमहामालारं वंदेऽनिलात्मजम् ॥ ९ ॥ अजनीगंडन वीर जाननीशोक्ताशनम् ॥ कपीशमश्वत्थार वंदे ल्कात्मयकस्म
 ॥ १० ॥ उल्लेख्य मित्रोः सलिलं सलीलं यः शोकवार्हं जनकामजायाः ॥ आदाय तेनैव ददाह लंकां नमामि त प्रांजलिप्रांजनेयम् ॥ ११ ॥ मनोजवं मारतुं श्वेगं जिनेन्द्रिय बुद्धिस्तां वरिष्ठम् ॥
 वातायज्य वात-यूथमुस्य श्रीरामदूतं विरसा नमामि ॥ १२ ॥ राजाय रामपद्माय रामचंद्राय केवसे ॥ रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ १३ ॥ जयति खुशतिलकः कौसल्याहरदयंदनो
 रामः ॥ दशवदनविधनकारी दावारिधिः पुंडरीकाक्षः ॥ १४ ॥ जितं भगवता तेन हरिणा लोकधारिणा ॥ अजेन विश्वरूपेण निर्गुणेन गुणात्मना ॥ १५ ॥ नत्वा राम शिव रांन रामो रामप्रवर्तकः ॥
 रामायणस्य तिलक कुल्ले रामतुष्टये ॥ १६ ॥ ननु रामायणस्यैहिकमुष्मिकफलदत्तं मानाभावात् किं तद्व्याख्यानं नेति चेन्न । इदं पवित्रं पापघ्नमित्यादि जनश्च शूद्रोऽपि मन्त्रमीयादित्यन्तलोकोरैहिकार्थ
 साधकत्वस्य स्पष्टमनैव श्रूयमाणत्वात् । शृण्वन् रामायणं भक्त्या यः पादं पदयेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते रादेति मूलरामायणनचनेन श्राजोक्त्याप्तं । फलत्रयं स्पष्टमुक्तात् । अपि च
 गायत्र्या ब्रह्मानुमंभानाद्राहलोकवासि वस्तुप्रतिपादस्य छीलवतात्स्न्यतया रामस्य विम्ववैभवावुसधानेन ब्रह्मलोकवासिसिचितैव । न च काव्याद्यापांश्च वजयेदिति निषेधप्रसक्तिः । तस्य अतृप्तिप्रणीतिगुणा
 र्थासाधनान्गविभयत्वात् । तत्रास्याध्ययने वैविर्ण्यकस्याधिकारः । गायत्रीप्रतिपादार्थप्रतिपादकत्वात् । श्रवणे तु स्त्रीशूद्रादीनामप्यधिकारः । अथादिक्तविशेषात् । न च देशीः रामव्यासमुदित
 तत्काव्यकुशिकिज्ञानमाय तादशवस्तुज्ञानाय च कृतकष्टसमाधिविगोधितपरमपुण्यचयस्तुपुण्यचययुप्रीतिमभावनिमित्तमुपगत देवार्थं नारदयभ्यर्च्य को नमिर्गयादि पाप्मन् । न च देशीः रामव्यासमुदित
 मनाः रामचरि-मन्त्रस्य शेषान् उपदिश्य यथागतं जगाम । ततस्तदनुब्रह्मत्वं रामचरिततदस्यं निवशेयं तत्पसादादेव सम्यग्बिज्ञाय शूलैर्नर्तनं वा चुर्वां वर्णात्ता तापानर्तनमोयनात् प्रजादातुं न
 भगवान् प्राचेतसो वार्मीनिः स्पष्टनशतकोटिरामायणसारभूतं चतुर्दशायुद्गमाय याह्यपसम्ब्रह्मविद्याविशालभूतं रामायणं चतुर्दशतिसहस्रोक्तस्य कुशुलध-धाममाह्वय । गायत्रस्य दिव्यज्ञान्यय
 श्रुतः समो वार्मीकये नारदस्योद्देशभ्यः । तत्र नाष्टः कचधिद्वुर्गादिनि नाशेनाशब्देनाप्रायस्यानध्ययनकार्यदेशपरिहारादित्यमोपेततया फलव्रतश्रविवोनपर्यतं स्वशास्त्रायगुच्यते । तस्मिन्नितः तदभ्यारनित इति यात् ।
 तपः स्वाध्यायः इति ब्राह्मणमित्यापातंभोक्तैः । स्वाध्यायशब्देनाप्रायस्यानध्ययनकार्यदेशपरिहारादित्यमोपेततया फलव्रतश्रविवोनपर्यतं स्वशास्त्रायगुच्यते । तस्मिन्नितः तदभ्यारनित इति यात् ।
 यत्तु तपश्च स्वाध्यायश्च तपःस्वाध्यायौ तयोर्नितः । तपःशब्देन चिप्रसदादेतुभूतं व्रतनियमादिकर्मोच्यते । यद्वा यस्य ज्ञानमय तप इति श्रुतेराप-शब्देन ब्रह्मणिपयज्ञानमुच्यत इति । तत्र । तनो विशिष्ट
 पुरुषविशेषप्रतिष्ठमुनिपुणवशब्देनैव उक्ततपःसपत्तेः सिद्धत्वादिति वक्तव्यतः । एव हि तपोरतमित्येव सिद्धे स्वाध्यायपदस्यैवार्थपतिः । तस्मान्नापःशब्देन निर्दिष्टासंगजगन्व्यपगिगवद्वान्मनुच्यते । मुनिपु
 गवशब्देन मत्तजन्यपरिपाकवस्त्वमोच्यत इति न तेन गतार्थित्येव । वार्मिदां स्वरूपतोऽर्थात् शब्दब्रह्मतत्त्वविदा पाणिनिपतंजल्यादीना मये वं श्रेष्ठम् । गुनिशब्द उक्तार्थः । तेषु पुंश्वं श्रेष्ठम् ।
 एवविशिष्टं नादम् । ताम्बीं कुच्छूनांस्तुपासादित्युषणं मुखस्य तपः । नपौ नानानागरमिति श्रुतेः । स्वाध्यासरूपं च तपः । समनरोद्विषणौवैकाग्ररूपं च तपः । तद्वाल्मीकि बलीक

स्वापत्यम् । कस्मिन्कप्रपन्नो यस्मात्तामादात्म्यं किं तस्य सा विति ब्रह्मन्तर्हितः । कस्मिन्कप्रपन्नत्वेन गोणीपुत्रादिवत् गौणस्य कस्मिन्कप्रपत्यत्वेन गृहीत्वेन साधुराज्यार्थः । यद्वा कस्मिन् इति श्लेषेतिशे-
स्य स्त्रेय्याहुः । नादं नराणामिदं नाम् अज्ञानं तत् इति खट्वयति ज्ञानोद्देशेनेति नादः । गाधक्षारायणकयां सदा पापमयापहारात् । नादो नाशयनेति नृपाज्ञानं तम् इति नादोद्देशेन ।
तं प्रपच्छेय्यमः । अत्र प्रपुक्तविशेषेण दिव्यार्थविषयश्रवणाविकारासंगुलता । वस्तुरपि उक्तविशेषीः सर्वस्यादि प्रतिपादित- ग्रहणपराणेतुषिष्यानुग्रहोक्तिस्तच्च च प्रतिपादितम् ॥ १ ॥
अथ प्रथममिति । को निति । यशब्दो वितर्कः । सांप्रतं सर्वमानकाले अस्मिन् लोके मूलक्षणे को नु गुणवान् प्रदातव्यगुणवानित्यर्थः । भूमाग्रंसादौ मनुर् । अथैव प्रपंच- कश्च वीर्यवानित्यादि ।
दिव्यावकलादिवशोक्तिविशेषेण परामिभवासामर्थ्यं वीथ तद्वन् कश्च । श्रौतस्मात्तत्कलधर्महृत्पद्मः । वहीन-यच्छतिपुत्रैकानयपुञ्जतिं वहीं रन्त्यते इति कृतवः । राजवाधनः सर्वव्याख्यापि
यथाश्रुतदृष्टवत्तायवक्ता । दृढव्रतः आपव्यापि धर्मोप परिगृहीतव्रतविशेषाय व्यापारहितः ॥ २ ॥ चारित्र्येण नि । चरित्रमेव चारित्रं रात्रिकोऽग्नौ । दृप्ततपदनेनोच्यते । सर्वसूतेषु सर्वप्राणिषु
मये कः पुमान् हितः ऐहिकमुष्मिकहितवदः अदभ्युमयः । यतु रात्र्येणेषु सापराधिप्यपि हितकरणशील इति व्याचक्षते- ततु हितयोगे चतुर्धर्मसेयुजन् । विद्वान् आत्मानान्

श्रीमणेशायनमः ॥ श्रीसितारामचंद्रायनमः ॥ श्रीमद्गणपदपद्मशृंगलंपद्मः ॥ चितंपद्मयापद्मस्थे तनुपद्मजेन विवृतपद्माः अथरथासये ॥ वद्देष्टुं तनुसु-
कनिलयं सर्वार्थानि चिदयराक्षच्छंकरांशं सुहृदोस्मिन्मित्रे ॥ १ ॥ श्रीमद्भूतदेवबीजराजलंघन्यां कुराक्षिन्मयः कण्डिः सतभिरन्वितोतिवितत
अर्घ्यालवलोदितः ॥ पद्मैसात्त्वसहस्रैः सुविलसच्छंखशतैः पंचविंशत्याभ्रातफलप्रदे विजयते रासायणत्वस्तरुः ॥ २ ॥ अथः स्वाध्यायानिर-
तंतपस्वीवाग्निदं वरय ॥ नारादपरिपन्नच्छवः रत्नकिं कुनिपुंगवम् ॥ १ ॥ क्वेत्स्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान् ॥ धर्मद्वैभ्यस्ततश्च सत्यवा-
क्योदव्रतः ॥ २ ॥ चारित्र्येण च कोष्ठितः सर्वधूतपुत्रो हितः ॥ विद्वान्कः सप्रार्थश्चकश्चैकमियदर्शनः ॥ ३ ॥ आत्मवान्को जितक्रोधोद्युतिमान्कोऽन-
सुयकः ॥ कस्य चित्यतिदेवाश्च जातरोपरयसंगुणे ॥ ४ ॥ एतद्विच्छाम्बहं शत्रुपंकोतुल्लहिमे ॥ महर्षेत्समर्थोऽज्ञातुमेव विधेनम् ॥ ५ ॥

सफलवर्धनत्वम्बः समर्थः लौकिक-यत्नानुरे प्रजाजननादौ चतुर्थं तामर्थ्यं तद्वान् । काणाधिकसौदैर्यवत्वेन निचसुख-पत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासमिचप्रियत्वकरणं यस्य
सः । यतु एकं प्रति प्रिय दर्शनं यथेति तदनुक्तम् । सर्वप्रियत्वाप्रतिपादनम् । एकः अद्वितीयः स चासौ प्रियदर्शनश्चेत्यर्थः इति तीर्थः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति ।
कवीकृतान्तराण इत्यर्थः । जितक्रोधः निदाहिसारिजननाचिद्विदोतिशेषपरहितः । क्रोधोऽत्र कामादीनामयुषलक्षणम् । द्यतिः सर्वलोकास्य विद्वक्षणजनको देहकातिमिश्रिततद्वान् । अनम्
यकः निषेधार्थदितपःसु पौनःपानाहानमस्या तद्वहितः । अस्यकः कंडूदियतादुत्तनपार्थात् फुल्ल । संयुगे युद्धकाले जातरोपरयः कस्य रोणात् देवाश्च देवा अपि इन्द्रादपि
असिना शसुराश्च विभ्यति । अतिलव्वतोऽमानयस्य क्रोधः सहर्षदतीति मय प्रपुन्रवीर्यार्थः । कायेति संबन्धसामान्ये षष्ठीवत्ये । काय संयुगे कस्माद्विभ्यतीति तीर्थः ॥ ४ ॥
एतदिति । उक्तगुणसामान्यापेक्षया नृपराक्तम् । एतद्विष्यपुरुषगुणजात कस्यातीति श्रोतुमहनिच्छामि । उत्तगुणसामग्र्यस्य एकत्र तुल्यभावात्तादृशपुरुषविशेषज्ञाने मे पर सर्वसादृषि कौतुकात्तादु-
ल्लद कौतुकं वर्तते । नमोविधनरो मयापि दुर्ज्ञेयो नैयाह । हि यतः महर्षे अमरोक्षीहणवशम्यनेनविशुभमुपगत नर दिग्यपुत्र ज्ञातु समर्थोऽसि । सर्वलोकापतिदत्तामर्थोऽसि । तस्मात्सत्त

एव श्रोतुनिष्ठमिति पूर्वैण संबन्धः ॥ १ ॥ श्रुवेति । एतदुक्तप्रशजातं त्रिलोकज्ञः भूर्भुवःस्वर्लोकक्षणान् त्र्यम्बकलोकात् तत्रत्यवलोक्यान् त्र्यम्बकलोकात् जानानीर्यर्थः । एवं च द्विगुणाभावात् ङीप् । नास्तौ वात्मभिरेन्द्रेन्द्रजः शुक्ला श्रूयतामिति च आगत्य ऐकाग्र्यासिद्धये अभिमुखीकृत्य स्वगतस्याप्यस्य चिरं प्रतिपिपादयित्तस्य जिज्ञासुलोभेन प्रकटो भूया वक्ष्यमाण वामनाश्वरीन् ॥ ६ ॥ गहन इति । ये दहन्ते गुणास्तस्या कीर्तितास्ते एकत्र प्राकट्यतुषुप्रमात्रे दुर्लभा एव । यः पादपूर्णे । अथापि हे मुने यस्त्युक्तं बुद्ध्वा स्पृष्ट्वा अहं वक्ष्यामि तादृशो नरः श्रूयताम् । द्वाब्जको लोट् । तस्य श्रण्या ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इह-विकिति । इह-मुक्तञ्चालम्भवः आविर्भावो यस्य स तथा । रामो नाम इति नाम्ना परिच्छो जनैश्च श्रुतोऽस्ति । तस्मिन्नैव एकर सर्वे लघुष्ठाः गुणाः । अन्ये च गुणा इति शेषः । तच्चैवं योगिकं नाम । रमत्ये योगिनोऽस्मिन् दद्या रमयति स्फानिति योगस्य प्रदर्शनात् । तत्राये नारकपुरुषादिद्वन्द्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घः । तानेव गुणानाह । नियतात्मा निगृहीतांत, करणः । वीर्य व्याख्यातम् । बुद्धिः क्रांतिः । आपस्त्वंदोरविच्छ्रितांश्चित्तस्य धृतिस्तद्वन् । वशी जितारोगवहिरिन्द्रियः ॥ ८ ॥ बुद्धिमानिति । प्रकारतद्बुद्धिः । बुद्धेः प्रसारणं च सङ्गद्वंद्वीविभरणबाणोदापादिशक्तिमत्त्वम् । सर्वत्र प्रशंसार्थौ मनुष्य । नीतिः कामदेवादिसिद्धिराजनीतिस्तद्वन् तच्चाहा । वाममी प्रशस्तवान् । शिलांश इत्यादिना समुद्रिच्छलणश्यायिदंडुकः । दद्या क्षुब्धः सामानि यजूपि सा हि श्रीरमृता सतामिदुक्तश्रौतश्रीमान् । राशूनां बाढान्तराणां निर्बहणः नाशकर्तो । वाहुलकात् कर्तारि लुप्त । शिलांश इत्यादिना समुद्रिच्छलण

शुत्वापैतत्त्रिलोकज्ञोवाल्मीकेनारदोवचः ॥ श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ बहवोदुर्लभाश्चैवैतयकीर्तितशुभाः ॥ युनेवस्यभ्य
हंदुष्टतैर्दुष्टैः श्रूयतनरः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामोनामजैर्नैःश्रुतः ॥ नियतात्मासहवीर्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥ बुद्धिगाम्भीर्यिलान्वा
ग्मीश्रीमाञ्जुनिर्वर्णः ॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः ॥ ९ ॥ महोरस्कोमहेश्वरसोऽगूढजहुररिदमः ॥ आपादुमहत्सुभिराःसुललटः
सुविक्रमः ॥ १० ॥ समःसमविभक्तांगःस्निग्धवर्णःप्रतापवान् ॥ पीनवक्षाविशालाक्षोलक्ष्मीवाञ्जुभलक्षणः ॥ ११ ॥

कायते । विपुलौ मांसलोचनौ असौ भुजशिरसौ यस्य सः । स्वधो मुखशिरसौ इति कोशः । अस्य सुवक्षगतं च वरक्षितोक्तं वक्षः कुक्षिय वक्षश्च प्राणरसत्रौ ललाटिका । रत्नगुणैः निर्दिष्टा उचतास्ते मुखप्रदा इति । महाबाहुः । शान्तहृत् इत्यात्मम् । शिरो ललाटप्रणणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तया । उदरं पाणिप्रदं च पृष्ठं दूरं मरुतुलमिति । ब्रह्मे अयं सुलक्षणव्यमुक्तम् । कंसुग्रीवः कंसुवत् रेखावयवविशिष्टग्रीवः । महाहनुः मांसरक्तपोलपस्रगाः । पूर्णमांसरक्तहनुस्तु भूपतिरिति संहिता ॥ ९ ॥ नहोरक्त इति । महादिशाम्बुरो यस्य सः । उरः शिरो ललाट चेत्युक्तस्य विशालास्ते मुखप्रदा इत्युक्तः । मेघबासः महानिष्वातो धनुस्स्य । गृध्रजन्तुः गृध्रे मांसरक्तानिमेघे जन्तुणी वक्षोत्सस्यिगते अस्थिनी यस्य । अरिदमः निजमत्तानामरीन् कामादीन् निजमत्तसंतापयकर्तृपापानि वा दमयतीत्यरिदमः । यद्वा अरिदम इति राज्ञोऽन्यर्थसत्त्वा शत्रुजय इतिवत् । आजानुबाहुः जानुपर्यन्तदीर्घबाहुः । दीर्घबाहुमुष्णश्च चिरजिनी धनी नर इति ब्रह्मे । सुशिराः । समवृचशिराश्च बंधनकारक्षिरास्तथा । एकच्छत्रां मह्यौ मुंक्ते दीर्घमायुश्च किंतीति नारदः । सुललाटः रेखाविकललाटः । ललाटे यस्य दृश्यते चतुर्भिर्भ्रूकोविक्काः ॥ उतद्वयं शत पक्षिस्तस्यायुर्वैशतिस्त्येति कात्यायनः । सुविक्काः गजजिह्वादिगतिरद्वयगतिः । विक्रसः पादवैक्लवः । स्वरो गतिश्च नामिध्वं गभीरः स प्रशस्यत इति ब्रह्मे ॥ १० ॥ १० म इति । समः गतिर्दिवौ नाति हृद्यः षण्णमयमुष्णो

स्वेधो यो नांशः स दिवैकसामियुक्तैः स्मानि अन्यवानविधपारिमाणानि निष्कानि पृथग्मूतानि अगानि श्रयवा यस्य सः । ध्रुवो नासापुटे नेत्रे कृण्वेष्टौ च वृजुको । कूर्सो मणिवज्रौ च जलुनी कृण्वौ कटी । कर्तौ पादौ सिक्तौ यस्य समो ज्ञेयः स भूपतिरियुक्तः । स्निग्धवर्णः स्निग्धयामलवर्ण इत्यर्थः । स्निग्धवर्णः स्निग्धद्रनीलवर्णस्तु भोगं विंदति पुच्छलभियुक्तैः । प्रतापः स्मृतिमात्रेण रिपुद्वन्द्वविदारणक्षमं पौल्व तद्वान् । प्रतापौ पौरुषात्प्राप्तिरिति शेषः । पिनवन्धः मांसलसमोक्तवन्धः । विशालक्षः विस्तृतयत्नेनः । नासिना चक्षुषी कर्णौ ययापत्तावियुक्तैः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीस्तिमान् । सर्वव्यवसायैर्वैवा । मोपवावाहवल्म् । एवमुक्तरीत्या दुभानि सासुद्विकशब्दोक्तानि लक्षणानि यस्य स शुभलक्षणः ॥ ११ ॥ धर्मज्ञ इति । संध्या अमोवा संधा सक्तेदं प्रपन्नाय तवास्मिति च याक्ते ॥ अमय सर्वभूतैर्मन्यो दहायेनद्रतं ममेत्यदिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य । यशस्वी रावणवधादिना दिव्ययशःसंपन्नः । ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपार्ष्णः । अत एव जगद्युगं प्रति मया त्वं समजुज्ञातो गच्छ लोकावनुत्तमानियुक्तैः संपाच्छते । ब्रह्मज्ञैव ब्रह्मोपदेशे अधिकप्राप्त । विना ब्रह्मोपदेशमनुत्तमलोकावाप्त्यसंभवात् । न विद्यते उत्तमा येन्यस्ते श्रुततमाः । आत्मातं मातुषं मन्ये रांस् दशरथात्मजमित्यादिवदन्स्तु मायामात्रमित्ययत्र वित्तरः । बुद्धिः प्रातःस्नानादिना प्राणायामाभ्यासादिना प्रत्याहारदिजन्यरागेद्वेषहानेन च मायिकशरीरात्वाच्च नित्य बाह्यांतरिदुःखः । कस्यः पित्राचार्यदेशेबु विनीतः । समाधिमालिनितत्त्वसमाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजापतिस्मः । यद्यपि रामो ब्रह्मैव । तथापि मातुषधर्माणां शोकमोहदीनां मायिकानां तत्र दर्शनेन औपाधिकमेदमादाय तत्समत्वोक्तिः । मार्गलोकप्रतिबन्धरूपात् जटायुमोक्षप्रदानरूपात् धेन सह सर्वयोध्यावलिजनस्य सशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपात् कारणात्तत्समवल्म् । सर्वथा स्वतन्त्रवैद्वेशेषु योग्यज्जात । श्रीमान्नियेवमादीनां पौनःपुन्यं सकलैर्ध्यादिसत्त्वबोधनार्थम् । धाता पितेः सर्वे

धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हितैरतः ॥ यशःस्वीज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥ १२ ॥ प्रजापतिसमः श्रीमान् च तारिणुनिषूदनः ॥ रक्षिताजीवलो कस्य धर्मस्य परि रक्षिता ॥ १३ ॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ देवदेवांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥ १४ ॥ सर्वशस्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमात्रं तिष्ठानवान् ॥ सवलोकप्रियः साधुरादीनां तत्त्वविचक्षणः ॥ १५ ॥ सर्वदा भिगतः सद्भिः समुद्र इव सिंधुभिः ॥ आर्यः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः १६ ॥

प्रजाधारणोपणसामर्थ्ययुक्तः । रिपुनिषूदनः आश्रितजनरिपुनाशकः कामादिरिपुनाशकः । अन्यथा जगदुरोर्भगतो रिपोर्वामाकृतैरिदृशेण संसृतिः स्यात् । बाहुल्यकाकर्तारि लुट् । जीवलोकस्य प्राणिममृतस्य सकलव्यवस्थाप्रवर्तकत्वेन रक्षिता । धर्मस्य तत्तद्वर्णप्रवर्धनस्य मर्यादापरिपालनद्वारा रक्षिता ॥ १३ ॥ रक्षितेति । स्वस्य धर्मस्य यज्ञाययदानदंडदुष्टादिरूपस्य रक्षिता सादरमुद्रुता स्वजनस्य स्मभक्तजनस्य शत्रुद्वयमाविर्भूय निष्ठस्य निराश्रयैकं परमोपेक्षादानेन रक्षिता । तच्चावशिष्टदुष्टादीनां रक्षणेन प्रसिद्धेन । वेदानां ऋयजुःसामयजुषां छंदःफलव्याकरणाद्योतिषनिरूपक शिक्षारूपवर्दानां च तत्त्वज्ञः पाठार्थोऽर्थतश्च ज्ञाता । शस्त्राद्यादिप्रतिपादकं शास्त्रं धनुर्वेदः तस्मिन्नभिहितः सम्यक् तज्ज्ञाता ॥ १४ ॥ सर्वेति । सांख्ययोगतर्कवैशेषीत्तरमीमांसासूत्राणि सव्याख्यानानि शास्त्राणि । स्मृतय उपसृष्टयश्च तत्तर्थाश्रयशक्तवाच्यान् । सर्वलक्ष्यबन्धशसकनाद्वाराकृणं च शास्त्रम् । तथैव कामद्वैतान्यपि नीतिशास्त्राणि सर्वेषामेवार्थतत्त्वज्ञः । स्मृतिमान् उक्ताधीतवेदशास्त्रार्थविसरणा रहितः प्रतिमानवान् व्यवहारकाले श्रुतस्य श्रुतस्य च उचितार्थस्य शीघ्रं प्रतिभासः प्रतिमानं तद्वान् । तदुक्तं ब्रह्मं वनवोमेषालिनीं प्रतिमां विदुरीति । सवलोकप्रियः द्रष्टृभूतलोकानामिहिसुन हिता वदः । साधुः शृदुःशुभसुखमावः । अदीनात्मा सहजसाधारणक्षान्तमात्रेण अधीनस्त्वमावः । अतिव्यसतपरपरायामपि बहुमितांतःकरणो वा । विचक्षणः यथोचितलौकिकालौकिकसर्वक्रियासु कुशलः ॥ १५ ॥ सर्वदेवैः सर्वदा होमदेवभूजासमाधिष्ठाननाथेषु तत्तत्कालोचितैः सद्भिः सात्त्विकस्त्वामैः पुण्यहितादिभ्योऽभिधानादितिः सिद्धिमेवदीनिः समुद्र इव अभिगतः सेवितः । यदा सद्भिर्मैतैः सदा सेवितः ।

१ सर्वैकप्रियदर्शनः-इ० गोर्बदराजीधरीपुस्तकस्यः पाठः ।

भगवत्सेवायां कालनियमाभावात् । दृष्टानेन त प्राप्तानां सतां सह ऐक्यं धनयति । आर्यः सर्वेष्वप्यः सर्वेषु सुबुद्धः खोदकैः समः हर्षविषादरहितः शत्रुमित्रोदासीनेषु वैभ्रम्यरहितः तत्तत्का
र्यनिरूपणफलदातेत्यर्थः इत्यन्ये । सदैव सर्ववैश्यासु सुहृदुहृदुमवेऽपि अननुभूतसर्ववद्विस्मयनीयदर्शनः ॥ १६ ॥ स चेति । स रामः सर्वगुणैर्युक्तः । उत्तैर्वैश्यामणैश्च कौसल्यानदवधनेन महकुलप्रभूतत्वं
प्रधानमहिषीपुत्रत्वाविरूपयामिपकोचितवर्मस्य सत्ता दर्शिता । गाम्भीर्यमाधाशयत्वं तत्र समुद्बुद्धः । गाम्भीर्यमाधिभेदात्सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा विष्णुना सद्यश्च इति अनन्यपालंकारः । चन्द्रवत्प्रजानां व्यवहारानिरीक्षण
तेन हिमवत्सदृशः ॥ १७ ॥ विष्णुनेति । यद्यपि रामो विष्णुदेव सर्वरूपश्च । तथापि मातृपौपाधिभेदात्सर्वत्र सादृश्यं द्रष्टव्यम् । यद्वा विष्णुना सद्यश्च इति अनन्यपालंकारः । चन्द्रवत्प्रजानां व्यवहारानिरीक्षण
काले सौम्यदर्शनः । क्रोधे युद्धकालिके कालाग्निसदृशः परैरधृष्य इति यावत् । क्षमा प्रतीकारसामर्थ्येऽपि अपकारसहिष्णुता तथा पृथिवीतुल्यः ॥ १८ ॥ धनदेनेति । त्यागे धनत्यागे धर्मार्थं धनव्यय
विषये अव्यक्तवत्समपत्तौ धनदेन नवनिर्देशेन समः । अस्मिन्नेवांशे उपमानं तु त्यागोऽर्थे । तस्य धनसंग्रह एव प्रवृत्तेः । धनदव्यवहारस्तु कतिपयत्रिदशेभ्यो भगवदाज्ञया कतिपयधनदानमात्रादिति
बहवः । सत्ये सत्यवचने अपरो धर्म इव धर्मस्य सूर्यतरामिवोद्युक्ता । एतदत बालकाऽड्याथर्वसंग्रहः । तमेवित्यादिना अयोध्याकाडीयार्थसंग्रह आरभ्यते । तत्र इक्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यनेन भगवदाविर्मो
वः सूचितः । महावीर्यः शत्रुनिबर्हण इत्यनेन विश्वामित्रानुग्रहशस्त्रास्त्रसंचित्ताटकावधादि सूचितम् । लक्ष्मणानित्यनेन सीतापारणयः सूचितः । सत्यपराक्रममित्यनेन मार्गवलोकाप्रतिवधादि सूचितम् ।

**सचसर्वगुणोपेतः कौसल्यानदवर्धनः ॥ समुद्रइवगांभीर्यधैर्यगहिमवानिव ॥ १७ ॥ विष्णुनासदृशोर्वीर्यसोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशः
क्रोधेशमयापृथिवीसमः ॥ १८ ॥ धनदेनसमस्त्यागेसत्येधर्मइवापरः ॥ तमेवगुणसंपन्नरामसंत्यपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठज्येष्ठगुणैर्युक्तप्रियदर्श
रथःसुतम् ॥ प्रकृतीनां हितैर्युक्तप्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥ यौवराज्येनसंयुक्तमैच्छन्नीत्यामहीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथैकै
कयी ॥ २१ ॥ पूर्वदत्तवरादेवीवरमेनमयाचत ॥ विवासनंचरामस्यभरतस्याभिषेचनम् ॥ २२ ॥**

एवगुणसंपन्न प्रागुक्तरीत्या संकलकल्याणगुणयुक्तम् । सत्यपराक्रममोघपराक्रमम् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठमिति । ज्येष्ठगुणः यौवराज्याभिषेकार्हगुणः युक्तम् । प्रकृतीनां प्रजानां हितैः इहामुत्र हितवहैः
युक्तम् । ज्येष्ठं सुतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । छांदसः काम्यजिति प्राञ्चः । प्रकृतिसंबन्धेन आत्मनः प्रियं कर्तुमिच्छया युवराजेन हि प्रजाङ्कत्ये संगतिते सति व्यवहारादि
निरीक्षणजन्यश्रमनिवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्य भवतीति वयम् ॥ २० ॥ यौवराज्येनेति । युवराजस्य मात्रो यौवराज्यम् । पितरं राज्यं कुतश्चैव सर्वराज्यव्यापारं अभिषेकपूर्वकमधिकृतः पुनः
युवराजः । सत्योक्तु योजयितुं महीपतिः दशरथः ऐच्छत् । अथ तस्य रामस्य यौवराज्याभिषेके अपेक्षितान्समारान् । औदुम्बरासहो तथैव प्रादेशमात्राः पादाः श्रुतेत्यादिना बह्वृचब्राह्मणेन
उपदिश्यमानान् दधिगन्धुसर्पपाद्रीन्सभृतादृष्ट्वा मंत्रपारवचनाज्ज्ञात्वा कैकयी राज्ञः कनीयसी भार्या । अत्र कैकयीत्येव यद्यपि कैकयशब्दादिति केकयमित्राभ्यामादिना यादेरियादेशे गुणे
आदिदृष्टौ ढीपि यस्येति छोपं साधुः । तथापि अपि माप मप कुर्वाण्यदोभांगं न कारयेदिति न्यायेन कैकयीति प्रयोगः । पुत्रयोगलक्षणे ढीपि केकयीतिपाठ इत्यन्ये ॥ २१ ॥ पूर्व पूर्वस्मि
न्नाले इंद्रसहपार्थ प्रवृत्तदशरथस्य देवैर्युद्धेनाले दशरथेनप्रयुक्तामसुरी माया धवलंगमुनिदत्तचिद्वया निगारविच्यै कैकेय्यं तुष्टेन दशरथेन दत्तौ हरौ यस्य सा देवी सैव । राज्याभि
षेकसमये प्राप्ताभिषेका देवी तद्वत्प्रियतमा एवं वक्ष्यमाणलक्षणं वरं प्राप्ताकाल्वाद्याचत राजानम् । याचोर्द्वैकर्मकत्वात् । वरद्वयमाह रामस्य राज्यादुद्गासन भरतस्य स्वपुत्रस्य अभिषेचनम् ॥ २२ ॥

रा इति । सत्यवचनात् धर्मप रिन्दहेन सत्यप्रतिज्ञादित्यर्थः । अतो हेतोः सत्यरूपेण धर्मप्राप्तेन संगतः वद्धः सन् दशरथः प्रियं सुतमपि विवासयामास ॥ २३ ॥ स इति । वीरः अनेकपा-
दुमुखाया योद्धापि स रामः पितुः प्रतिज्ञां तत्पत्न्या स्वविवासनेन अनुपालयन् ॥ यद्वा कैटव्यसन्निधौ पितृवचनपरीक्षनविषयां स्वकृतां प्रतिज्ञां धारिण्यन् पितृवचनकृताञ्चिदंशात् आज्ञातः मा-
तुश्च कैटव्यः प्रियकारणात् प्रियसिद्धिनिमित्तं वनं जगाम । अनेन पितृवचनविहितोपकरणत्वेन स्वात्मना पुत्रस्य धर्म इति भावता उपदिष्टम् ॥ २४ ॥ तमिति । ब्रह्मं आतर प्रियः रामे
सहजप्रीतिमान् ॥ २५ ॥ आतरमिति । आनुः रामस्य दक्षितः प्रियः सौभाग्यं सुभ्रातृमावम् । स्नेहमिति यात् । स्नेहदेव जगाम न पित्रादिनिर्देशादिति भावः । अथ रामस्य दक्षिता इष्टा । प्राणसमा नि-
तिशयमेवासदम् । हिता नित्यं हितकारिणी ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले धन्ये जाता । यद्येषा अयोनिजा । तथापि सौख्यस्य देयजनलंगलपक्षताविविभूतवादेवमुक्तिः । अत एवाह देवमावेति ।
सैव अर्चयिष्येदस्यतिष्ठत्या देवैरेव स्वकार्यसिद्धवाक्काक्षिमिर्निर्मिता आविर्भाविता । यद्वा इव शब्द एवार्थे । देवेन भावता आविर्भाविता स्वभावेव । भावतोऽजायता सर्वकार्यसहाययूता सहजसन्निवे-

ससत्यवचनाद्राजधर्मपारशेनसंयतः ॥ विवासयामासुतरामदशरथः प्रियम् ॥ २३ ॥ सजगामवनवीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ पितृवचननिर्दे-
शात्कैटव्याः प्रियकारणात् ॥ २४ ॥ तं ब्रजंतं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगामह ॥ स्नेहाद्विनयसंगतः सुमित्रानंदं वर्धनः ॥ २५ ॥ भ्रातरं दितो भ्रा-
तुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ रामस्य दक्षिता रामशशिनरोहिणीयथा ॥ पौरैस्तु ततो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २६ ॥ जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ सर्वलक्षणसंपन्नानरीणामु-
त्तमावधूः ॥ २७ ॥ सीताय्यनुगता रामशशिनरोहिणीयथा ॥ पौरैस्तु ततो दूरं पित्रा दशरथेन च ॥ २८ ॥ शृङ्गदेरपुरे रक्षुर्गंगाकुलेऽव्यसर्जयत् ॥
बुधमात्साधधर्मात्मानिपादाधिपनिप्रियम् ॥ २९ ॥ बुधेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ तेवमेव नगं त्वानदीं स्तौत्वा बहूदकाः ॥ ३० ॥ चित्र-
कूटस्तु प्राप्य भद्राशस्य शासनात् ॥ रम्यमावसथं हृत्स्वारसमाणावनेत्रयः ॥ ३१ ॥ देवगंधर्वसंकाशास्तत्र तेन्यवसन्तुसुम् ॥ चित्रकूटंगते रागु-
शोकातुरस्तदा ॥ ३२ ॥ राजा दशरथः स्वर्णजगाम विपलपन्तुसुम् ॥ स्तुतेतुस्मिन् रातो वसिष्ठप्रभुवैद्विजैः ॥ ३३ ॥

हि माया । यत्तु तिलोत्तमादिदेवमाव स्यतेति । तत्र । निर्मितपदवैधर्ष्यपत्तः । सर्वैः स्त्रीलक्षणैः सन्ना युता ॥ २७ ॥ सीतिति । सीता लंगलपद्धतिः तदुत्थवासीता शशिन रोहिणीव रामानुगता ॥
॥ २८ ॥ शृङ्गेति । गंगाकुले कर्मनश्रुत्वेपुः स्थितं निपादाधिपति प्रियम् इह गुरुम् आसाव तत्तद्विहो लक्ष्मणारि सहितश्च रामः स्तुं रथेन स्वप्राणार्थमागतं गंगाकुले व्यसर्जयत् परार्तिनाम् ॥ २९ ॥
गुहेनेति । क्षौर्वं बृहल्लोकान्यपि । अथ ते सीतारामलक्ष्मणाः कनेन पुरोवर्तिप्राप्तवन्द्वाणे परम् अपरं वनं गत्वा तेन पदचारात्तेन वनं गत्वेत्यर्थ इति संप्रदायः ॥ ३० ॥ चित्रेति । अनु पश्चात् मृदाजस्य
शासनात् चित्रकूटं प्राप्य तत्र रम्यम् आवसथं पर्णदालं कुला तत्र कते रममाणोदयः देवगन्धर्वसंकाशाः सुखं व्यसर्जयन्त्ययः ॥ ३१ ॥ तथा पुत्रशोकातुरः अनिर्वाच्यपुत्रविमोगजन्यशोकपीडितः ॥ ३२ ॥
राजेति । तस्मिन्दशरथे गते लोकांतरं गतं मृते वसिष्ठो बह्वैवैवर्णिकैः । इदमुल्लक्षणम् । तत्सहितैर्मित्रैर्द्वैत्यपि बोध्यम् ॥ ३३ ॥

राज्याय राज्यं कर्तुं तौन्युत्थमानः प्रेम्माणो महाबलः समयांसि सौमित्राद्राज्यं नैच्छत् । ततः रामपादप्रसादकः पूज्यं रामं प्रसादयितुं कं जगाम । पादशब्दः इन्द्राची ॥ ३४ ॥ गन्वेति । स भरतः महात्मान सत्यप्रतिज्ञत्वादिवर्ममहोदयः आतर रामं गत्वा आर्यमात्रपुरस्कृतः विनीतवैकः त राम राज्याय प्रतिनिवृत्तिं अयाचत् । याचिद्विकर्मकः ॥ ३५ ॥ गन्तुं मित्रमातृदत्तं राज्यं त्वेव योग्यमिति मम प्रतिनिवृत्तिरुचितेति अत्राह । त्वमेवेति । सर्वगुणश्रेष्ठे उन्नेष्टे सति तन्निष्ठो न राज्याहं इति धर्मं त्वमेव जानासि इति त्वमेव राजा इति वचो गन्गन्त्रीन् । रामोऽपि स्मरति त्विच्छति न्युत्पत्त्या आशि तचित्तजकोपि पिदुरादेशात् राज्यं नैच्छदित्युत्तराण्ययः । अत्र हेतुगर्भं विशेषणं—रामोदारः स्खुलसाधनस्य परस्मै दानमौदार्यं त्वुतः । सुखः राज्यमपि क्रमे अन्धानवाधिविमुखप्रसादयुक्तः । सुगुहायशः प्रतिज्ञापालनरूपयशोमहिमया नैच्छदिति कृतककृतः । तीर्थस्तु परमोदारः याचकामीष्टप्रदाननिताः । आर्षिण्यमेव प्रसन्नमुखः सुमहायकाः । अर्चयेत्युत्थेन प्रसिद्धनीतिरपि । पित्राज्ञैवैव भरतवाक्यं नैच्छदित्याह ॥ ३६ ॥ ततः अस्य भरतस्य राज्याय राज्यरक्षणसामर्थ्यं लब्धुम् अहत्यादौ छशक्तिकारित्यवैमवत्पदसमूहे पादुके न्यासरूपेण दत्त्वा पुनः पुनः प्रतिनिवृत्तिं याचमान भरतं चतुर्दशसमानतर सर्वथा प्रतिनिवृत्तिरित्यभिरुच्यते निवर्तयामास । अयेति । राज्यपेक्षया षष्ठी । दत्तेत्यत्र आर्य इत्यर्थलभ्यम् । दत्तेत्यर्थेयपि सप्रदानस्य शेषत्वविश्वया षष्ठीत्यर्थे । यत्तु

निजुज्यमानो राज्याय नैच्छद्वाज्यं महाबलः ॥ सजगाम ननं वीरं रामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥ गत्वा तु समर्हात्मानं रामं सत्यपरक्रमम् ॥ अथाचक्रात रं राममार्थमावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥ त्वमेव राजा धर्मज्ञः हिनिरागं वचोऽब्रवीत् ॥ रामोऽपि परमोदारः सुखः सुमहायशः ॥ ३६ ॥ नैवैच्छत्पितुरादेशाद्वाज्यं रामो महाबलः ॥ पादुके चास्य राज्याय न्यासदत्त्वा पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ सकाममनवाप्यैव रामपादबु पस्पृशत् ॥ ३८ ॥ नंदिग्रामेऽकरोद्वाज्यं रामागमनकांक्षया ॥ गतेतु भरते श्रीमान् सत्यसंयोजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ रामस्तु पुनरालक्ष्य नगरस्य जनस्य च ॥ तत्रागमनमेकाग्रो दंडकान् प्रविवेश ॥ ४० ॥ प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः ॥ विराधां क्षसंहन्वाः शरभे गदशह ॥ ४१ ॥ सुती क्षणं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यवचनौ चैव जगद्देशरासनम् ॥ ४२ ॥

निक्षेपे सुख्यदानमावाप्त चतुर्थी दत्तेत्यर्थेऽपीति । तत्र । वंडिकोपाध्यायतस्मै चोपेदां ददातीति महाभाष्यप्रयोगविरोधात् ॥ ३७ ॥ स भरतः रामप्रतिनिवृत्तिरूप काममनवाप्यैव रामपादौ नमस्तुर्बन् । प्रतिनिवृत्त इति शेषः ॥ ३८ ॥ ततो नमस्कृत्य प्रतिनिवृत्तौ नदिग्रामे स्थित्वा रामश्चतुर्दशसमारूपप्रतिज्ञातसमयानंतरं राज्याय आगमिष्यतीति राम.गमनकांक्षया पादुके पुरस्कृत्य राज्यमक्त रोत् । उत्तरार्धे स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ राम इति । उत्तगुणविशिष्टो रामस्तु अत्यासक्ततया नागरस्य मन्त्रिश्चद्विदियौ रजनस्य भरतस्य च तत्र चित्रकूटे आगमनमालक्ष्य संभाव्य तेषां प्रतिनिवर्तनप्रया साहसितोपि दूरगमनमिति संचिंत्य दंडकान् दंडकारण्यानि । अर्वातद्वनबहुबहुदुःखनगन् । तेषां रक्षधोरादिभूषिष्ठवादेकाग्रः सजो भूया प्रविवेश । इति प्रणिदौ ॥ ४० ॥ प्रविशेति । महारण्यमिति अरण्यकांडकयास्रहः । राजीव पद्मम् । जनने राक्षससुद्धारं सकृततहो घ्नतिः । शरमहायाः क्रम्यः ॥ ४१ ॥ चापीति निपातसमुच्चयः पद्मशूकः । अगस्त्यवचनौ चैव जगद्देशरासनौ केचित् । ततो मुनेरागस्त्यस्य आगतस्य इति श्रुतः । स चिन्तकानने कस्य सखीमिः कोपितो निपादिति मार्कण्डेयपुराणे श्रूयते । दिव्यं धनुरादिकं कार्यय प्रतिगृह्णोत्येन रत्नदरागस्त्यवचनात् ऐहम् । इन्द्रादास्त्यस्यागते

शरासनं भुजंग्राह । इव भानव जिह्वा ततः प्रातं यदृणव धनुर्भगवता रामेण वरेण न्यस्त तद्विद्रेण वरुणादनीयागदये स्थापितमित्यग्रे अरण्यकांडे सुउटम् ॥ ४२ ॥ खड्गे चेति । अनुलुपनिजुलजलभात्परमप्रीतिः । अक्षयाः सायकाः बाणाः ययौस्तौ तूणी इवृणी कवचैः वानप्रस्थैः ॥ ४३ ॥ ऋषय इति । तद्वने वसतो रामस्यातिक्रमं असुराः कनधादयः रक्षांसि खरादयः तेषां वधाय वध प्रार्थयितुं सौं ऋषयः अन्यगामन् । स रामः तेषां राक्षसानां वधं तस्मिन्वने तेभ्यो ऋषिभ्यः प्राप्तकालमुत्तरक्षौ योषधिव्ये नोपेक्ष्ये इति तद्वचोगीकृतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञात इति । अश्विकस्यानाम अश्विद्वन्द्वानाम् ऋषीणाम् । सन्निधायिति शेषः । अपेक्षित इति वा शेषः । सयति बुद्धे अर्चयामितनिजशक्तिभेदाद्रक्षसां वधः प्रतिज्ञातश्चेति संबधः ॥ ४५ ॥ तेनेति । तेन रामेण तत्रैव दंडकारण्यदक्षिणपदेऽर्वातपचवटश्रमे जनस्थानं नाम दंडकारण्ये रावणस्य बलीनिकेदास्यात्सम् । कामरूपिणी । इच्छयानानारूपधारिणी यदा पुतां काभ्यमानरूपवती । विरूपिता कर्पना साच्छेदेन वैरूप्यं प्रापिता । शूर्पणेकेति । अत्र नखमुखात्तन्नायामिति दीर्घनिषेधः । पूर्वपदात्सङ्गायामिति णक्त्वं । विरुद्ध रूपं विरूपं तत्सज्जतमस्या इति तारकादिवादितात् ॥ ४६ ॥ तत इति । ततः तदैरूप्यकरणतन्त्रम् । सर्वराक्षसान् जनस्थाननिवासिनः इति शेषः । उडुक्तान् उड्वायं सकृदात् पदादुगात् अनुचयान् ॥ ४७ ॥ निवृत्ता । रामेणेति शेषः उत्तरक्षौकान्भ्यो । रक्षायामिति ।

खड्गंचपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ ॥ वसतस्तस्यरामस्यवनेनचरैः सह ॥ ४३ ॥ ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वेवधायामुत्तरक्षसाम् ॥ सतेषांप्रतिशुश्रावराक्षसानंतदवने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्चरामेणवधः संयतिरक्षसाम् ॥ ऋषीणामश्रिकल्पानंदंडकरणवासिनाम् ॥ ४५ ॥ तेनतत्रैववसताजनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिताशूर्पणखाराक्षसीकामरूपिणी ॥ ४६ ॥ ततः शूर्पणखावक्यादुडुक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरं त्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसम् ॥ निजधानरणरामस्तेषांचैवपदादुगान् ॥ ४७ ॥ वनेतस्मिन्निवसताजगस्थाननिवासिनाम् ॥ रक्षसांनिहान्यासन्सहस्राणिचतुर्दश ॥ ४८ ॥ ततोऽज्ञातिवधंश्रुत्वारवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सहायंवरयासासमारीचंनामराक्षसम् ॥ ४९ ॥ वार्यमाणः सुबहुशोमारीचेनसरवणः ॥ नविरोधोबलताक्षमो रावणतेनते ॥ ५० ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यंरावणः कालचोदितः ॥ जगामसहमारीचस्तस्याश्रमपदंतद्वा ॥ ५१ ॥ तेनमायाविनाहूरमपवाह्वनृपान्मजौ ॥ जहारभर्यारामस्यगृध्रंरत्नवाजटाधुषम् ॥ ५२ ॥ गृध्रंचनिहतंहृद्वाहतांशुत्वाचमैथिलीम् ॥ राघवः शोकसंततोविललापकुलेन्द्रियः ॥ ५३ ॥

चतुर्दश सहस्राणि तत्संख्यासंख्यातानि । संख्यानि इति शेषः ॥ ४८ ॥ ज्ञातयः खरादयः । खरादयो हि रावणस्य वैभवेभ्यः शुक्ला । शूर्पणखामुखादिति शेषः । मूर्च्छितः व्यातचित्तः ॥ ४९ ॥ क्रोधेन व्यातः स रावणः मारीचेन बहुशः बाहुगार परदाहरणस्य परमाधर्मव्यं बलवद्द्विरोधस्य निजनाशोक्तवस्ततेन रामेण बलता विद्यामित्रश्रमे मदनुग्रहबलेन ते तत्र विरोधो न क्षमो न युक्तः न हितश्च इति वार्यमाणोऽपि मारीचं नाम प्रसिद्धं राक्षसं सीताहारेण सहायं करयामास । वृत्रं वरेण इति स्यादर्थयतोऽपि । नेति । शूर्पायं धूर्वावधि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कालचोदितः मृत्युप्रीतः रावणः तद्वाक्यं मारीचवक्तव्यं तु अनादृत्य ॥ सहमारीचः मारीचसहितः । वोपसंजनयेति विकल्पात् सहत्यं सदैवशामावः । तस्य खरादिहंतृत्वेन प्रसिद्धस्य रामस्य आश्रमपदम् । आश्रमस्थानं जगाम ॥ ५१ ॥ ततः तेन मायाविना मारीचेन तौ नृपान्मजौ दूरम् अपवाह्य अपसार्य बहरोति । हवा हतप्रायं कठगतप्राणं कृत्वा रामस्य मार्यां बहरोति संबधः ॥ ५२ ॥ निहतंनिहतप्रायं शुक्ला । गृध्रमुखादिति शेषः ॥ ५३ ॥

विल्लाप पर्यदधत् । आकुलेन्द्रियः शोकपरश्रोन्द्रियः तैव शोकैः निवृत्तिहेतुमप्राप्तैः अभिसूयमान एव सन् गुप्तरावेगं सीता अपह्वेति निवेद्य मृतं दग्धा विधिना सस्कृत्य सीतां वने मार्गमाणः मार्गमाण इत्यर्थः ॥ १४ ॥ रूपेण विह्वत कवच राक्षस ददर्शेति सबधः ॥ तमिति । त कवच निहत्य ददाह महाबाहु रामः ॥ १५ ॥ स च कवचः स्पर्शतः स्वर्गोपमयोग्य स्त्रीप गर्भकल्प प्राप्तवान् । ततः तेन रूपेण अस्य रामस्य ॥ श्रमणां तापसीं यमनिपुणा सकलधर्मज्ञानं तु सकलधर्मोद्युष्टात्रीमित्यर्थः । श्रमणमित्यत्र कर्तारं व्युत् । तस्मा श्राम्यतीत्यर्थः । तस्माभिगच्छेति कथयामासे त्यन्वयः ॥ १६ ॥ शब्दयैति । सम्भक्यूजिताः यथाविधि अर्घ्याहुमचरैः पूजिताः ॥ १७ ॥ परेत्यादिना किञ्चित्प्राज्ञाङ्कयामाहः । समातः मिश्रितः ॥ हनुसंज्ञचानां सुग्रीवो युष्मन्मैत्रीपक्षेते इत्यदिरूपात् समागतः मैत्रीं कृतवान् । हनुशब्दो हस्तान्तो दीर्घतश्च ॥ १८ ॥ सुग्रीवायेति । संगतायेति शेषः । शंसत् अकथयत् । छंदसोऽडमावः । महाबलः सुग्रीवेण स्वकार्यसाधकमहाबलवत्त्वेनावगतः ॥ आदित इति । जन्मारज्येन्द्र्यः । तत्रासिद्ध वृत्त स्वीर्यं सीतायाश्च दृष्टं विशिष्य रावणापहरांतम् । अशसन् । यद्यपि महाबलवत्त्वादिनापि सहायं सर्वनिर्वाहकः । तथापि लोकरीतिमुत्तुष्य सुग्रीवमैत्रीमुद्दिश्य सर्वमकथयदिति बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥ वानरः सुग्रीवोऽपि रामस्य संबन्धि तत्सर्वं श्रुत्वा ॥ स्वस्मानन्दुःखमहाबलवन्धव्यमात्मीयः सुग्रीवः अग्निमादिकम् अभिरेव साक्षाद्दृष्ट्वा यस्य नाटया सह्य च क्षार ॥ ६० ॥

ततस्तनैवशोकेनधृदग्ध्वाजटाद्युपम ॥ मार्गमाणोवनेसीताराक्षसंसंदर्शह ॥ ५४ ॥ कबंधनाग्ररूपेण विह्वतघोरदर्शनम् ॥ तन्निहत्पराहादुदंदाहस्वर्गतश्च ॥ ५५ ॥ सचास्यकथयामासशरर्धमचारिणीम् ॥ श्रमणधर्मनिपुणामभिगच्छेतिराघवा ॥ ५६ ॥ सोऽभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीशत्रुमुदनः ॥ शर्बयापूजितस्सम्यग्ग्रामोदशरथात्मजः ॥ ५७ ॥ पंपातीरेहुमतासंगतोवानरेणह ॥ हनुमद्वचनञ्चैवसुग्रीवेणसमागतः ॥ ५८ ॥ सुग्रीवायचतत्सर्वशंसद्वा मोमहाबलः ॥ आदितस्तद्वथावृत्तंसीतायाश्चविशेषतः ॥ ५९ ॥ सुग्रीवश्चापितत्सर्वंश्रुत्वारामस्यवानरः ॥ चकारमस्यंशमेणप्रीतश्चैवाग्निमाशिक्षमदं ततोवानरराजेनवैरानुकथनंप्रति ॥ रामायावेदितं सर्वप्रणयादुःखितेनच ॥ ६१ ॥ प्रतिज्ञांतं च रामेण तदा वालिवधं प्रति ॥ वालिनश्च बलंतत्र कथयामास वानरः ॥ ६२ ॥ सुग्रीवः शंकितश्चासीन्नित्यवीर्येणराघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थतुदुभेः कायमुत्तमम् ॥ दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थिमहाबलः ॥ पादांशुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दर्शयोजनम् ॥ ६५ ॥ बिभेदचपुनः शालान्समैकेन महेषुगा ॥ गिरिरसातलं चैव जनन्यप्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥

ततो वैरादुक्तधन वालिनस्तत्र च वैरे किं कारणमिति रामकृतप्रश्नं प्रति । प्रश्नोत्तरमिति यावत् । रामाय यद्ययुद्धमावेदितव्यं तत्सर्वं रामद्वारापहरांतकथं सजातदुःखेन सुग्रीवेण प्रणयाद्वामाय आवेदितम् ॥ ६१ ॥ तदा तद्वृत्तान्श्रवणानंतराले रामेण वालिबध प्रति वालिबधमुद्दिश्य शबरीय वालिनं बधिष्यामीति प्रतिज्ञातम् ॥ वालिमश्चेति । तत्र ऋष्यमूकपर्वते वानरः सुग्रीवो वालिनो बलम् । अरण्योदयानंतरं सूर्योदयापरागेव रावण गृहीत्वा चतुःसमुद्रद्वेनादिरूपं कथयामास ॥ ६२ ॥ किं च सुग्रीवः रामो वालिदुष्यो न वेति शंकितः सजातशक आसीन् ॥ ६३ ॥ राघवेति । राघवस्य वालिमहाबलत्वे विश्वासाद्यर्थमुत्तम बलप्राप्त्यायनोत्तमसाधनं महापर्वतसदृशं दुर्भेदव्यस्यं नरीरं दर्शयामास । यस्य काय इदानीमेतादृशस्तादृशो दुर्दुर्भेदवर्तिना हत्वा एतां तदूर् प्रक्षिप्त इत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति । बाहुलकात्स्वार्थे णिच् । उत्स्मितं कृत्वा ॥ ६५ ॥ बिभेदेति । पुनश्च प्रत्ययं जनयन् स्वबलवैश्यासमुपादयन् । हेनौ राता । फलमपि हेतुः । तत्रा एकैव महेषुगा सङ्कल्पयोगेनैव

१. ॥ प्रमुसोदेति छादसं परसंपदम् ॥ ८५ ॥ देवताभ्य इति । सुसोयितवदुत्तिष्ठु वानरा इत्येकरूपं च रावणवधजनितहर्षशाल्यद्विषयया समागतोभ्यो देवताभ्यः प्रायः सुहृद्भ्यः सुसोयित्वीभिरादिभिः संवृताः पुष्पकेण श्रयोऽयामुद्दिश्य प्रस्थिताः जगाम ॥ ८६ ॥ मद्राजैति । चतुर्दशे तु संपूर्ण वर्षेहनि श्युतम् । न द्रव्यमि यदि त्वां तु प्रप्रेक्ष्यामि हुताशनमेति मतेन प्रतिव्रतित्यातुं मद्राजान्प्रेष्य चतुर्दशमासमाभ्यन्तंरं मुनिवचनेन एकदिनविषयस्य प्रातःकालस्यागमनप्रवोधनाय हनुमद्विसर्जयाम् । यदा महत्या वानरसेनया सहकामादग्नेने मलादेः शंभो मा भूदेति तद्वेदसंनयम् ॥ ८७ ॥ पुनरिति । पुष्पकाद्वचनोपलब्धमुनस्तदुष्णकं समाख्य ध्वज्यायिकां धूर्ध्वचक्रिकाया कथा मद्राजान्प्रमारोहत्तुं धूमिजयं कथयन् । विभीषणोदयच्छयश्चाम् ॥ ८८ ॥ नदियम इति । नंदियमैः श्रुतुमिः सह सस्यामि व्रताशुभलां जटां हिला त्यक्त्वा रामः सीतामनुग्राह्य मुनिवचयोगेन रतिनुरूपं रूपं प्राप्य । यदा मुनिवचयोगेन दृष्टा सीता प्राप्य प्राप्तव्यष्टुष्टु राज्यं पुनरयावतान् ॥ ८९ ॥ एतद्वचनं इति वृत्तवर्णेनोपदिश्य देवकाभितः परमुत्तरकांडीविषय मन्विष्यन्तेनोपदिशति । प्रहृष्टेति । अनेन च रावणवधानंतरं रामे राज्यं प्रयासति सति वाल्मीकीनार्दं प्रति प्रश्न इति ज्ञायते । प्रष्टुः प्रातिस्मिकपुनराश्वाससंपन्ना मुदितः श्लोभाहियेन

देवताभ्यो वंप्राप्यसमुत्थाप्यचवानराच्च ॥ अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृत्तः ॥ ८६ ॥ भरद्वाजः श्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ भरतस्योति
करामो हनूमंतं व्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायिकां जल्पन् मुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकं तस्मात्कृत्वा दिशमंयौ तदा ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामे गच्छादि
त्वाश्चातृभिः सहितो नदः ॥ रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्वान् ॥ ८९ ॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ॥ निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभय
वर्जितः ॥ ९० ॥ न पुत्रमरणं केचिद्द्रक्ष्यति पुरुषः क्वचित् ॥ नार्यश्चाविषयानित्यमविष्यति पतिव्रताः ॥ ९१ ॥ न चाग्निजंभयं किंचिन्नायुमज्जन्ति
जंतवः ॥ न वातजंभयं किंचिन्नापि ज्वरकृतं तथा ॥ ९२ ॥ न चापिशुद्रयंतं तनतस्करभयं तथा ॥ नगराणि वराष्ट्राणि वनान्यथुतानि च ॥ ९३ ॥
नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथाकृत्युगे तथा ॥ अक्षमेष शतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥ गवः कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वद्रथो विधिपूर्वकम् ॥ असंख्यं यमं दं
त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायथाः ॥ ९५ ॥ राजवंशाच्छतगुणान्स्थपयिष्यति राघवः ॥ चातुर्वर्ण्यचलो केस्मिन्सेवेभ्यो नियोष्यति ॥ ९६ ॥

मुदितांतःकरणः । लोफः । सर्वप्रजाः । तुष्टः । बहुपदाङ्गवतः । सासारिकापासारिण्यकार्यलभचतुष्टः । अत एव पुष्टः । दार्ष्टन्यकार्यरहितः । आत्मयो मर्तःपीडा रोषो देहेजो व्याधिः । दुर्मिक्षेण चोपादिभयेन च रहितः । भविष्यतीति शेषः । यद्वा रामविहेण । खुलितो राममिच्छेतेन तुष्टः । तथा तद्धिदेण कृताः तन्मेवनादेव पुष्टः ॥ ९० ॥ नेति । एषमिच्छु स्तेषु च जीवत्सितति शेषः । अविश्रवाः । मर्तमुत्तममद्वारापुत्राद्वावर्द्धति शेषः । ॥ ९१ ॥ न चाश्विजमिति । पादत्रयेण आर्दिदिकदुःखनिवृत्तिरुच्यते । चतुर्थेनार्थात्मिकावृत्तिः ॥ ९२ ॥ भौतितदुःखामनामाह । न चापीति । कुह्य कुहुरशमोपायमावज न च नैव भविष्यतीति ननुपमा ॥ ९३ ॥ नित्यमिति । अतुष्टयेण स्वागामिकादशमसम्बन्धिन्य प्रजसोदः । ज्ञेतायाम् । अश्वमेय पदस्रोत संवर्धये रामाज्यमेवयत्तदश्वमेयेन नित्यस्रोदः यम् । अय रामस्य भाविचत्तांतरमाह । अथेति । शान्ताब्दानेन तत्त्वानी च दृष्टु दस्तेत्यदिश्वरूपकथन न तु तेषां रामस्य स्तोत्रकप्रति प्रति हेतुतेति बोध्यम् । यत्तु कलकट्टनाश्वमेयानुष्ठानस्य मानुषोपाधियुक्तार्थव्यर्थशमनद्वारा नृत्त गेकप्रती हेतुनित्यमुक्तम् । तत्र ॥ मगवद्वत्तातारां पुण्यपापसम्बन्धस्य सर्वत्रविच्छेदनात् । अश्वमेधचतुष्टानं तु लीजमात्रं लोकोपदेशेनैवत्यत्र विस्तरः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ गन्धरा । निति । कामराजाद्यभ्युच्चरितनटप्रत्यदस्यात् राम

शान् शतगुणान् अनेकगुणवृद्धिर्या भवति तथा रथापयिष्यति । शाश्वततत्त्वद्रव्यप्रदानेति शेषः । चतुर्थे चत्वारो वर्णाः । त्रयोऽप्यन् । नियोऽयति । शक्तिरश्वमेधश्रमर्पति शेषः ॥ ९६ ॥ अवतार
रथाकालमाह । दशेति । उपासित्वा तिलवदनुशोधयर्थः । ब्रह्मलोकं मायिकं वैकुण्ठदिलोकम् । अनेन निजतिलवर्कमयोगेतेत्येव साक्षात्परमया श्रकलोकप्रतिरिति ध्वनिः ॥ ९७ ॥ अय नारदः स्वोपदिष्ट
संक्षेपरामायणपाठफलमुपदिशति । इदमिति । पवित्र चित्तशोधन पुण्य सकलपुण्यसाधन बंदैः संमितं सकलद्रव्यसंबन्धप्रतिपादकवाङ्मैदुल्यम् ॥ ९८ ॥ सर्वपापमोक्षद्वारा मोक्षफलकव्यमुपपादितम् ।
पुण्यस्यापि त्रिगुणलोकानेन पापुल्यतया हेयत्वादिति मुमुक्षुफलमुद्दिश्य मुमुक्षुणामपि प्रवृत्तये आह । एतदिति । आयुधम् आयुःकरणम् आख्यागमाख्यायिका रामोऽयन प्रतिपादो यस्य तद्रामायणम् ।
संज्ञाव्याणजम् । गणो दासीदासादयः तैः सह इह रेहिकान् भोगान्मुक्तां प्रेत्य श्रुत्वा स्वर्गे महीयते स्वर्गिणिः सत्कृतो मोदने इत्यर्थः । पठन्ति हेतौ शता ॥ ९९ ॥ पठन्ति । द्विजः सुख्यद्विजो
ब्राह्मणः पठन् वागृपमत्स्य शब्दब्रह्मपात्राव प्राप्नुयात् । स्यादिति यद्यर्थः । यदि क्षत्रियः तदा रामायण पठन् भूमिपतितमाप्नुयात् । पण्यैः क्रयउर्व्यः साध्य मूलादिगुणवृद्ध्यादिरूपं फलं यस्य तत्त्वं
प्राप्नुयात् । धनसमृद्धिं प्राप्नुयादिति फलितोर्थः । शूद्रोऽपि जनः त्रैवर्णिकद्वाराः । अत्र शृण्वन्तियथाहारः । महत्तत्र द्विजेतसर्वविजाभ्यः श्रेष्ठम महत्तत्त्व देहेतौ स्वोपतिनवर्णप्राप्तिलक्षणं च महत्तत्र प्राप्नुयात् । अस्य

दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच॥रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति ॥९७॥ इदंपवित्रपापघ्नंयुगंधैश्चसंमितम्॥यःपठेद्रामचरितंसर्वायैः
प्रमुच्यते ॥९८॥एतदाख्यानमायुष्यंपठत्रामायणंनरः॥सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गमहीयते॥९९॥पठन्द्भजोवागृपभक्तमीयात्स्यात्सत्त्वित्त्रियोधूमिप
तित्वमीयात्॥वणिज्जनःपण्यफलत्वमीयाज्जनश्शूद्रोऽपिमहत्वमीयात्॥१०॥इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेप्रथमःसर्गः
॥३॥ नारदस्यतुतद्वाक्यं श्रुत्वावाक्यविशारदः॥पूजयामासधर्मात्मासहशिष्योमहासुनिम् ॥१॥यथावद्भुजितस्तेनदेवर्पिर्नारदस्तथा॥आपृच्छञ्चै
वाभ्यनुज्ञातःसजगामाविहायसम्॥२॥ समुहूर्तगतेतस्मिन्देवलोकमुनिस्तदा॥जगामतमसातीरंजाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥३॥सतुतीरंसमासाधतमसा
यामुनिस्तदा ॥ शिष्यमाहस्थितंयार्थदृष्ट्वातीर्थमकर्मदम् ॥४॥ अकर्ममिदंतीर्थमरुद्राजनिशामय ॥ रमणीयंप्रसन्नांशुसन्मनुष्यमनोयथा ॥ ५ ॥

गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वजनताय गायत्र्यादिमाक्षरेणोपक्रम्य यादितिगायत्र्यंतिमाक्षरेण समाप्तिवान् ॥१०॥ नातर्कमानः ॥ इति श्रीरा० वा० आ० बालकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥
नारदस्येति । विशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवृत्तां त्रिचिचार्यां च शारदा वाणी यस्य सः । सदर्शय इत्यत्र बोधार्थं गेने नेतिक्तात्पठनार्थः । प्रशान्तरूप वादय
गुणसमूहवच्च उत्तरं सम्यक् दत्तमिति पूजयामास अर्तिवच्चिन्न भगवद्भजनमित्यादिशब्दैः ॥ १ ॥ यथावदिति । आपृच्छञ्चैव सातु यामागृक्यैव अभ्यनुज्ञातः ॥ ३ ॥ यथासुखं विहरतामिति वार्त्तामना अनुगम
नपूर्वम् अभ्यनुज्ञातः । अनेन गुरुशिष्ययोः स्नेहमतिप्रकाशयन् । विहायसामिति गुल्लिगम् ॥ २ ॥ स इति । स वाल्मीकिः तस्मिन्नारदे देवलोकं गते रात्रिं मुहूर्तं स्वाश्रये स्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्यं जहव्याः
अविदूरतः समीपे वर्तमान तमसातीरं जगाम । यत्तु मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गत इत्यन्वय इति ॥ तत्र ॥ छंदस्तत्त्वकल्पने मानामानां अन्वयवक्तव्यनिरापागतिरुक्तिर्नाच । मुहूर्तदिति पाठस्तु कल्पितः
॥ ३ ॥ ॥ अकर्मदमिति । अवतरणप्रदेशस्य पक्वराहित्यमनेनोच्यते । तीर्थम् कृपिजुष्टजलं निशामय पश्य । अत एव शमोदर्शन इति भिराभाजानदक्षवचम् । राणीयत्वे हेतुः प्रसन्नान्मिष्यति । समनुयचि

इति स्वयमेव व्याख्यातवाचतुस्तत्कालिकैतच्छ्लोकस्य एवविधिवदितस्योक्तार्थस्य कृतकमते कथं संगतिः कथं वा सर्वज्ञा सत्यसरस्वती भूतमयमाशास्यावन निर्दिशेदिति । तार्थव्याख्यानेपि इदं काव्या
 धेयूचनं कविना कार्यमिति तदुक्तसंमतिश्लोकाद्यदृश्यते । तत्र वाल्मीकेस्तथा तावयै किमिदं व्याहृतं मया इत्युक्तेऽसंगतेः । न च किमिदमित्यस्य पद्य गद्य चेत्यर्थः । तदर्थेन श्लोकोभिर्गतो मरुतः
 परिवेष्टारो मरुतायावसंगहे इत्यादिकस्य । बहुशः श्रुतिषूपलभेनेदृशाक्षरसंविदास्य श्लोकात्वेन मुनेश्चानमित्यस्यात्यंतमुचितत्वात् प्राक्तननारदश्चमिसवादस्यापि श्लोकरूपतया तत्रैव संदेहकारणौचित्याच्च
 तन्मनोत्तरं सर्वं केवलसंस्कृतैव एतच्छ्लोकोत्तरेण श्लोकैस्तस्यापि निबन्धनमिति कल्पना तु न युक्ता । मानामावात् अन्ययोपपत्तेश्च अपरैरनुबुद्धिपूर्वं कथितवचनसंदेहार्थं तावयैसंमस्याप्यभावाच्च
 भादो योगामावेडाम इयेतावन्मात्रेण छुडा भूतवस्यैव प्रतीया आशिषोऽप्रतीतेश्च एतच्छ्लोकनिर्गमकाले कवेः काव्यं करिष्यामीति बुद्धेयगवाचव । ब्रह्मोपदेशानन्तरमेव हि तथा बुद्धिर्वा
 ल्मीकेः ॥ मम तु प्रतिभाति—नारदात्स्वपुत्रश्रवणानन्तरं मुनेः स्वर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचित्रस्य च करुणारसरमयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात् ऋगैः करुणचित्तत्वजिज्ञासायैव पूर्वं
 भृगुदत्तज्ञापस्य पुनरुक्तवकरणेन ददर्शयत्पादनाय च मुनेरीक्षणाय च भगवान् राम एव निषादरूपेण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादृत्य क्रौंचं रक्षोत्रिशेपरूपं जवान् । तत्रतदिच्छान्नादतर्थापि
 तथा तथा प्रेरणाच्च । महानर्धमार्थमेनं कृत इति रसा पापमते निषाद यस्मै काममोहितं कौचमुनात् कौचमुनात् कौचमुनात् विभक्तमेकमवधौः तस्मैपि श्रावतीः रसाः आद्युःशेषभूतानि बहुनि
 वर्षीणि प्रतिष्ठां लब्ध्वासाहिरेन रियतिम् इह लोके मा गतः मा प्राप्नुहि । किं त्वल्यलकालमेव तथावासः । एकमिथुनीभावपयतिमिति यात् । इति शतवामुनेः । एकमवधीरित्युक्तं तथा स त्वया लीविरहितः
 कृतः सा च नायकहर्षिता कृता तथा त्वमपि प्रियया स्वभार्यया हीनो भव सा च त्वया हीना भवत्विति पूर्ववसानम् । अगम इत्यहागमस्तु माड्योगोपर्यर्षवात् । तस्य रक्षोरूपाव तु एतदुत्तरं ब्रह्मणः
 सकाशात्कलराभट्टतात्ज्ञानवरणाभोत्तरकाल कृते तस्मात्तु मिथुनादेकमिति श्लोके वैरनिलयम् इति विशेषेण सूचितम् । रक्षःस्व तस्य लोकादृष्ट्या वैरनिलयत्वप्रशिद्धेः । निषादस्यापि प्राणिषु न वैरं किं
 त्वाहारावधेमेव तद्धनमिति प्रसिद्धे । अत एवारण्यकांडे शृगयाव्यसनमुपक्रम्य विना वैरं च रौद्रेति तृतीयं यदिदं रौद्र परप्राणगिहिंसनम् । निर्वैरं त्रियते मोहात्तच्च ते रगुणैश्चतमिति च व्यस्यति ।
 त्रीण्येव व्यसनान्यथ कामजानि भवंतु ते इति चोक्तमे उक्तम् । नन्वीदृशोऽर्थत्वया धेनू मानेन निर्णीत इति चेत् । शृणु । ऋष्यश्वरस्थारयात् । तच्चोत्रे सुहृन्म त्वं संदेहश्चैतत्तार्थाणि पृच्छ । तदुक्ते
 पादौ शिवशिवसवादे (?) रामवैभवंर्णने चतुर्विंशे अध्याये । ततो जानपदः कश्चिद्व्यासः काष्ठविक्रयी । स्वधर्मार्हणद्वारा रावणस्य गृहोपिताम् । गर्हयागतं वैदेहीं दुहेतो होमनिदत्तः । तच्छ्रुत्वा देवि चारुभ्यो
 मीनो लोकाप्वादतः ॥ आहूय लदगण प्राह रामो राजीवलोचनः । शृणु मे वचनं गुह्य सीतासंस्थाकारणम् ॥ वाल्मीकिनाथ भृगुणा शतौरिम किञ्च दृश्यम् । तस्मादेतां त्वज्जाम्यच्च जनो नैवात्र कारण
 मिति । तथा स्वीदे पातालखंडे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्यतीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे । शापोऽस्या दृदि संततं प्राचेतसमकल्पम् । प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तन्नायास्य सुसंलुतः । न निगादः स वै रामो
 शृगर्पां चतुर्भागतः । तस्य सर्वर्णनेन सुखलोकस्यैव भविष्यति । इत्युक्त्वा त जगामाशु ब्रह्मलोकं समातनः । ततः सर्वर्णयासास रावणं ग्रंथकोटिभिः । कोटिभिः शतकोटिभिः चरितं शृणुनाथ
 स्य शतकोटिप्रवितरमित्यन्यत्रोक्तेः । तच्च सर्वर्ण विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवासि यत् । किञ्चित्काष्ठं हि तस्यत्वा त्वयज्ञानी भविष्यति । विना कुमारं त दृष्ट्वा ह्रुवाच प्रमुरीधरः । सन्तुभार रतव्योसि निष्कामो गर्वचेष्टया । अतस्त्वं
 ह्रासक्षानि । वैकुण्ठादागतो विष्णुर्लोकव्यापिपतिः प्रसुः । ब्रह्मणा पूजितस्तत्र सायलोऽनिवासिभिः । इह तु कुशलवोपदिष्टा चतुर्विंशतिसाहस्रियलम् ॥ योगवशिष्टे तु शागांतगण्ययुक्तानि । तथाहि । सगन्धुमारो निष्काम अवसद्भ
 भवकामार्ताः शरजन्मेति नामतः । तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवासि यत् । किञ्चित्काष्ठं हि तस्यत्वा त्वयज्ञानी भविष्यति । विना कुमारं त दृष्ट्वा ह्रुवाच प्रमुरीधरः । सन्तुभार रतव्योसि निष्कामो गर्वचेष्टया । अतस्त्वं
 अज्ञानी स इव तथा । भृगुर्मर्या हतां दृष्ट्वा प्रोवाच क्रोधयुच्छतः । विष्णो तन्नापि मार्याया विद्योतो हि भविष्यति । तथा—युंदाया शपितो विष्णुः पृच्छतः यस्मै यत् । भवत्स्य लीवियोग हि वचनान्मम
 यास्यसि । शापितः शतः । छत्रन पतिर्वेषण संभोगरूपम् । तथा—मार्या हि देवदत्तस्य पयोष्णीतीरस्थिता । वृषिहवयमुविष्णु दृष्ट्वा पदत्वमागच्छ । तेन रतो हि नृहरिर्नुनातः स्त्रीविद्योगतः । तत्रापि भार्याया

सार्धं विप्रोगो हि भविष्यतीति दुःखतीति । तृतीयायै चार्थं प्रथमा । दुःखतीत्यर्थः । ताराशायोपि किञ्चिन्वाक्ये तत्रैव कथ्यत इत्यलं विस्तरेण । प्राचेत्सेन मुनिना यमो राजबलोदयः । तमराध्वने शतो
केधृञ्जनकीपतिः ॥ १ ॥ श्रीरामः प्राकृतां लीला स्वीयां कवीयितुं तदा । मदेदर्यापि मतिः । त्रूरः श्रौचविदित्पातितः ॥ २ ॥ अहजं निहत दृष्ट्वा मुनिः शापमयादौ । चिरं प्रतिष्ठा मा भूत्ते निपाद-
मुनिं हिरिक ॥ ३ ॥ शापं श्रुत्वा सर्वान्मा तत्रैवातरधीयत । शोकाक्रान्तस्तु वाल्मीकिर्ब्रह्मणालु सुगोपित इति ॥ ४ ॥ त्वय्या जीर्णदूतलब्धमुग्रीं बद्धोन्मुषिर्विदुवद्वाणप्रेण जरक्योतक इव व्या-
पादितो रावणः । लङ्का कापि विभीषणाय सहसा मुदेव हस्तोर्पिता श्रुत्वां युनायकस्य चीत को वा नरो नांवेति ॥ ५ ॥ १५ ॥ तयति । मया मुनिना शतेन तपस्विना शकुनिशोकेणीवितेनेदमी-
दृशं कू. तपोनाशकारं किं व्याहृतमिति वीक्षन्तेतयामिप्रेरणया निषादे सक्तो महस्संभावनाय दस्मान्नकोचे तद्विपरीयसंभावनायडतिनियमयशस्कर महापातकेभ्योव्यधिकं पापं वृत्तमिति चिन्ता बभूव ।
यद्यप्यतस्तर्ष वाल्मीकिद्वयोरेव । तथापि कशालभोगयतास्य काव्यस्य कणाचतुर्गुणित्तैर्वमुक्तिः । अन्यथा स्वर्चितायाः स्वामरोक्षबाह्वुवेति छिदसंगतिः स्यात् । यद्वा स्मिन्चतुष्टयमावसुगोदातरूप कस्मिन्चि-
च्छिथस्य । वाल्मीकीयोपोद्गतत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिपारोक्ष्यमारोय स्वयमपि तयोक्तिसोद्भातत्वाद्यतोनायेत्यर्थे ॥ १६ ॥ चित्तयानिति । महदयशस्करमिदं कर्म वृत्तमिति चित्तयस्यसकलतया इत्यर्थः ।

तस्यैश्वर्यश्रुतश्चिताभवद्दिवीक्षतः ॥ शोकातेनास्यशकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥ चिंतयन्समहाप्राज्ञश्चकारसमितिमान्मतिम् ॥ शिष्यं
चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं मुनिपुंगवः ॥ १७ ॥ पादबद्धोक्षरसमस्तं नीलयसमन्वितः ॥ शोकातेस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥ शिष्यस्तु
तस्य भवतु ते सुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संतुष्टस्तस्य तुष्टो भवन्मुनिः ॥ १९ ॥ सोभिषेकततः कृत्वा तीर्थं तस्मिन् न्यथाविधि । तमेव चितयन्नर्थमु-
पावर्तवैवमुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्युरोः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगाम ह ॥ २१ ॥ सप्रविश्याश्रमपदं शिष्येण स-
हर्षमपि ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगमततो ब्रह्मालोककतोऽस्वयंप्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजः प्रादुर्भूतं मुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥

मति संश्लेष चकार तदमिषापक वाक्यं शिष्यमब्रवीदिति सवधः ॥ १७ ॥ पदेति । अष्टाक्षरानुष्टुप्पादैर्बद्धः अक्षरसमः छंदः शब्दोक्तगुरुलच्छासैम्यरहितः तथा तत्र विणालयतालमृदंगानुहृतान्
मिनयानां समकाल विरामस्ताम्या युक्तः । तं न्यामारोयेण वाद्यैः सह गातु योग्य इति यावत् । अतः शोकातेस्य शाणक्यतयाज्ञौचित्येन प्रवृत्तोपि मे मम श्लोको यशोहरो भवतु अन्यथाऽयशोहरो मा मूढिर्य-
र्थः । अत्र म्वनिति पाठ एव बहुपुस्तकमंतस्तर्थासंमतश्च । श्लोको यशोसि एवे चेति निषेधः ॥ १८ ॥ शिष्य इति । एवं कृतस्तस्य क्लृप्तं किं यशो भवितुमैवं रूपम् । दृष्टः सन् तथैवेदं यशोरूप-
मेवेदमित्युपादानेन प्रतिजग्राह अगीचकार । अयशोरूपेपि यशस्त्वामोदेनेन गुरुतस्य तुष्टो भवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ स इति । अग्रेषामिति मथाह्वर्तव्यादुष्टान्तोपलक्षणम् । तमेवार्थम् अवशतः शापार्थे श्लो-
कोऽप्युपादानेन उपवर्तते ॥ २० ॥ श्रुतवान् बहुश्रुतः पृष्ठतः पृष्ठभागेन प्रसारितकरः परिपूर्णं कलशमादाय अतु पञ्चाङ्गामेकमन्यः ॥ २१ ॥ इति । सुवतो न्याः कथाश्चकार । मनसा तु शापार्थकल्लोका-
विवर्षं ध्यानमास्थितः । यत्तु ध्यानमंभया गायत्र्याश्चतुर्मुखं ब्रह्मप्राधान्येन ध्यानमास्थित इत्यर्थः इति । तत्र । तदास्ति तो न्याः कथाश्चकारेत्यस्यासांगतेरित्यल ध्यानपदार्थानभिब्रूदृश्यामिति वेशेन ॥ २२ ॥
कथं तच्चितो निवर्तयितुं ब्रह्माणमनाह । आजगामेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखानिरीक्षिततया सर्वलोकप्रभुषोपयोगिज्ञानैश्वर्यादिरात्मिनाम् अत एव भूरादिलोकनिर्माता तं शापवाक्योच्चारणवशादिति निर्माता

क्रांतम् ॥ २३ ॥ वायतः अतिसंश्रमश्रवणवाक् । प्रयतोऽतिशमः ॥ २४ ॥ एवमागतेति । बंदनं स्तुतिः प्रणम्येति पुरुरुक्तः । एनमियाधुत्तरान्वपि ॥ एन मुनिं ब्रह्मा निरामयम् आसयः पीडा तद्द
हितम् । व्याधाहीनमिति यावत् तप इति शेषः । तत्पुष्टा अनंतरं स्वमासने उपविश्य ऋषये आगानं दिदेश आसने उपवेष्टुमुमेने इत्यर्थः । वाल्मीकायं च ऋषय इति पाठः । एतेन ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे
त्वाब्रह्मपुनानामयमित्युक्तेब्राह्मणं प्रत्यय प्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तं देवगित्यनेनैव सिद्धे एनमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यपात्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ लोकपितामहे उपविष्टे सति तदनुज्ञया स्वयमुपाविशदिति संबधः
॥ २७ ॥ तदुतेन क्रौंचागेन वै गृह्णाति सा चासौ बुद्धिस्तद्वता कर्तारि ह्युद् बाहुलकात् । निषादेनेति शेषः । कष्टं कृतं क्रौंचवधरूपं तारोनाशसंगदकशापनिःसारणेन कष्टं कृतम् । मयेति शेषः ॥
॥ २८ ॥ कष्टमेवाह । य इति । हन्यात् हन्तवानित्यर्थे छांदसम् । अकारणात् दृश्यमानकारणं विना । उप समीपे ब्रह्मणः समीपे ॥ २९ ॥ शोक्षपरायणः क्रौंचवधकृत्क्रौंचिदुःखदर्शनजेन स्वस्य
मुह्यतल्लोहानिःकरणार्थमल्लोकस्यावशतो निःसारणेन च शोकेन व्याधः अत एवांतर्गतमनाः अंतर्गते श्लोकार्थे एव दत्तचित्तः श्लोकं जगाविति संबधः । त तथाशोकप्रसूतं प्रहसन् मदिच्छयावतीर्णां सरस्वतीं
न जानातीति हांसं कुर्वन् ॥ ३० ॥ तद्वचनमेवाह । श्लोक एवावयमिति । अयं त्वया बद्धः श्लोको यशोरूप एवास्तु । श्लोकरादस्य प्रवापतया योनेर्दक्षिणिति पाठस्यासंगत्यापत्तेः । अस्तीत्युक्तेरेव ब्रह्मणः
औचित्यात् । मम तु अयशोरूपस्य यशोरूपताशीर्दानमिति नासंगतिः । श्लोक एव त्वमेति पाठेपि यशोरूप एवायं त्वया बद्धः । अत्र तत्र विचारः सहेतो मास्तु । ऋचनान्त्वस्तकल्याबात्यं तयामावप्राप्ते

वाल्मीकिरथतंददद्वा सहस्रोत्थायवायतः ॥ प्रांजलिः प्रयतोभूत्वा तस्थौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजयामास तंदेवं पाद्याध्यासं नन्दनैः ॥ प्रणम्य विधिर्वज्रैर्न
पृष्ट्वा चैव निगमयम् ॥ २५ ॥ अथोपविश्य भगवानासने परमाचितं ॥ वाल्मीकये च ऋषये संदिदेशासनंततः ॥ २६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपावि
शदासने ॥ उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाच्छ्लोकपितामहे ॥ २७ ॥ तद्वतैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ पापात्मना कृतं कष्टं वैग्रहणं बुद्धिना ॥ २८ ॥
यस्तादृशं चारुवं क्रौंचं हन्यादकारणात् ॥ शोचन्नेव पुनः क्रौंचिमुपश्लोकमिमं जगौ ॥ २९ ॥ पुनरंतर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः । तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहस
न्मुनिपुंगवम् ॥ ३० ॥ श्लोक एवास्त्वयं बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ मच्छंदादेवेते ब्रह्मन् प्रवृत्तं ये सरस्वती ॥ ३१ ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरुत्वमृषिसत्तम ॥
धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ ३२ ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा तेनारदाच्छुतम् ॥ रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥

रियाशयः । ननु भवतु त्वदशिषा तया त्वमस्याः । परं तु शांतस्वभावस्य ऋषेर्महेशी वागत्यंतमनुचितेयपि मा विषादं कुर्वन्त्याह । मच्छंदादिति । मत्संकल्पादित्यर्थः । विष्णोर्वक्ता रभूतस्य रामस्य संक
लोपि स्वसंकल्पान्वेनोक्तः । एका मुनिं ब्रह्मो देवा रुद्रविष्णुपितामहा इति हरिवशोक्तेः । नन्वीदृशस्तकालो ब्रह्मणोपि किमर्थे इति चेच्छृणु । येषां पास्य दारविद्योगोदित्येकं कर्म स्वस्य दारविद्योगादिकं
जनयितुं नात्र तेषामपि ब्रह्मशास्त्रजननेऽलमिति लोके ब्राह्मणमाहात्म्यं सूचयितुम् । एव राण्यादिसन्त्येपि कामजय एवेतमो न तु तद्भोगे चापलमिति च स्वयमवहारोपि विप्रयितुं तया यश्चित्तविधया
स्वकीर्तिवर्णनेन मुनेर्यशोवृद्धयर्थं भावद्विपयमहापात्रायश्चित्तत्वात्स्मिन्नुक्तिकार्यायेतारजनानां सर्वेषां प्रायश्चित्तं रामायणश्रृणगादीर्यर्थतत्त्वं बोधयितुं चेति गृहण । एतद्व्यक्षतरास्त्वबलेन मया योजित
म् । अतो निरीर्यं सद्ब्रह्मा विचारयंतु ॥ ३१ ॥ एवं परं शप्रवृत्तस्यापि शापस्य भगवद्विपयतयेतरसकालमन्वाधुक्तप्रायश्चित्तानि कार्यस्य य प्रत्यसौ शापतत्त्वात्तत्त्वणं प्रत्यक्षितमुपदिशति । रामस्य
चरितमिति । लोके रामस्य सत्ते इति रामः । बाहुल्यमाकर्तारि वच् । तेन लोकाधिष्ठानुल्लंकार्योभिर्णश्चेत्यर्थः । कुरु वर्णयस्व । धर्मात्मन इत्यनेन रावणादिवधवत् क्रौंचवधोपि धर्मफलक एव । लोकस्य
वहारेण लोकहितत्वात्साक्षात्कल्याणेति सूचितम् ॥ ३२ ॥ वृत्तमिति । अस्य नारादोत्तरीक्षेणारत्नादपौनस्तयम् । विषयीर्यतीति धीरः । तेन बुद्धिप्रेरकावेत्यर्थः । तेन गायत्र्यर्थभूतार्येयुक्तम् ॥ ३३ ॥

रामलक्ष्मणयोः राक्षसानां सीतयाश्च यद्यकाशं तदद्यानां प्रकाशं तद्विदितं यदि वा यदपि तदयानामपि हः अवदितं तत्र तु सुतरामविवक्षितं तदपि सर्वं ते विदितं भविष्यति । अनेन तद्वरणयोः मत्तादानम् । यच्च मा निषेदोतिवदपर्यालोच्यापि वाक् लुप्तो निःसारिष्यति सापि नान्यथा भविष्यति । तेनास्या अपि सत्यत्र मार्गंति ध्वनितम् ॥ ३४ ॥ एव सामर्थ्यं दत्तोपसहति । कुर्वति । यावदित्याहुस्तथाचपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तावदिति । यावत्तच्छ्रुतकथाप्रचारात्तादयश्च तं दयार्थमपि अतिमहति क्रोधवद्वरणत् अयोगममयोमयोपि तम् ऊर्ध्वं सर्वोर्ध्वं वर्तमानेषु मल्लोकेषु निवासं प्राप्स्यसि । ततो मया सह मोक्षस्य इत्यर्थः । लोकोक्षिति तदव्यव्याभिप्रायं बहुजनम् । ऊर्ध्वमपश्च विमानेषु मल्लोकेषु मन्त्रिर्मन्त्रैरेषु निवस्यसि सर्वत्राप्रतिहतगतिः सचरिष्यसि । ततः परं मुक्तिं प्राप्स्यसीति तीर्थः । तत्र मल्लोकेष्वित्यस्य चार्तार्थं चित्यम् । इति तत्रैवांतर्धानस्याप्यतयामित्तुतोक्ता ॥ ३८ ॥ तत इति । विसयम् आश्चर्यम् । तस्येति । प्रीयमाणः आश्चर्यमिदमसदुयोः

रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः ॥ वैदेह्याश्चैवयदृत्तंप्रकाशयदिवारहः ॥ ३४ ॥ तच्चाप्यविदितंसर्वविदितंतेभविष्यति ॥ नतेवागवृत्ताकाव्यलाचि
दन्नमविष्यति ॥ ३५ ॥ कुरु राम कथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ यावत्स्थायंति गिरयः सारितश्चमहीतले ॥ ३६ ॥ तावद्रामायणकथालोकेषु प्रच
रिष्यति ॥ यावद्रामस्य च कथा तव श्रुता प्रचरिष्यति ॥ ३७ ॥ तावदूर्ध्वमपश्च श्वत्सवं मल्लोकेषु निवतरस्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवांतरधीयता ॥ ३८ ॥
ततः स शिष्यो भगवान्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ तस्य शिष्यास्ततः सर्वजगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ सुहृदुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशं विस्मयताः ॥ ३९ ॥ समा
क्षैश्च तृभिर्भ्यः पादैर्गते महर्षिणा ॥ सोऽनुव्याहरणाद्भूयः शोकः श्लोकत्वभागतः ॥ ४० ॥ तस्य बुद्धिरियं जाता महर्षेर्भवितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं
काव्यमिदं शैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥ उदारवृत्ताथपदैर्मनोरमैस्तद्गुरुभ्यामस्य चकार कीर्तिमान् ॥ समाक्षैः श्लोकैश्च शैवैश्च स्वित्यनेयशस्करं काव्यं
मुदारदर्शनः ॥ ४२ ॥

एव यद्वह्मणायमुदीतम् । प्राहुश्च वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदेवाह । समेति । साम्यं गुह्यव्यञ्जराहित्यं यः श्रद्धिणा गीतः सः अमु अतिशयितशोकोत्यन्यतरं व्याहरणाद्भूयः शोकः विपुल
शोक एव श्लोकात् प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राहुरिति तद्वचः । उपेक्षा चेयम् । तेनास्य श्लोकस्य करणरसमयत्वं ध्वनितम् । अत्र नष्टमौचालं वचनः कौचीविराजानुदीक्षितो निपादविषयक्रोधव्यभि
चारिको मा निषेदेत्यादिवाक्यानुयायकः कश्चो रस इति बोध्यम् । यत्तु पूर्वश्लोके प्राहुरित्यस्य पठनीत्येकपणं पुनः पुनः पाठेन तदवर्ततेऽयूयन्नेति फलितार्थक्यम् । अत्र च श्लोके भूयोऽनुव्याहरणानु
हृदुः शिष्यैः पुनः पाठश्लोके शोकः श्लोकत्वेन प्रतिबद्धो भवत् श्लोकात् प्राप्त इति तीर्थादित्याख्यानं तदतिनिःसारमिति स्पष्टम् ॥ ४० ॥ तस्येति । ईदृशमनिषेदोऽवकाशं सप्रधानीरित्यर्थः ।
अनेनायं रसाः अत्र गुणीभूता इति ध्वनितम् ॥ ४१ ॥ उदारोति । उदारस्य यदृक् चरितम् उदारं वा यदातिं तद्व्यायैवैकैः पदैः मनोरमैः श्रुतिकल्पवादिदोषमहितीः अस्य यदातिनो रामस्य दाशरथेः

रामस्य नारदोपदिष्टस्य । श्लोकतैरिति शतराब्देनतत्तवाची ॥ ४ ॥ एवं काव्यनिर्माणमुक्त्वा तत्र श्रोतृनभिमुखीभूतेति । तदिति । समासस्तत् शब्दादिः रात्रिकोद्देशादिः योगः प्रकृतिप्रत्यययोः एते उपजाताः यथाव्याकरणलंकाराश्चास्मर्यादं यस्मिन्काव्ये तादृशं काव्यं रघुवरचरितं तद्वर्णनरूपं समः पतत्पक्षपादितोषादितो मधुरः करुणारसशुक्लचैन माधुर्यगुणप्रधानः उपनतः प्रसन्नसौम्यपल्लवमानो योऽर्थतद्बोधकवाक्यैर्निबद्धः । उपनतत्वेन प्रसादगुणवत्ता दर्शिता । समुदायेन वैदर्भीरितिमत्त्वं ध्वनितम् । खेगोत्थयार्थान्निगम्यशब्देन तस्य सत्तात्थ्याभिव्यं ध्वनितम् । ईदृशस्यापि मिथ्यार्थकत्वेनोपगुदायेत्यं स्या दत्त आह । मुनिप्रणीतं ब्रह्माहुदुष्टप्राप्तसत्यव्यङ्ग्युपिप्रणीतम् । पुरुषार्थस्वयंभार्थादिसाधनत्वं तु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव । दशशिक्षसम्बधमियनेन वनातीर्णं श्रोतव्यमिति सूचितम् । तैत्वेन सूचितफललभान्ता । उक्त रक्षाण्डं त्वयाखिलं मातस्य हारिवशवत् । अत एवाग्रिमसर्गे वासं चरणपतयत्वात्वेनपमेव समाधिना ऋषेक्षयमीति प्राब्धः । परे तु दशशिक्षोऽर्थं बोधयन्त्यः । चेन सीतात्यागादिरूपोत्पत्ताकांठीयवृत्तात्तसंहृद् इत्याहुः ॥ १४ ॥ ३ ॥ १ ॥ इति श्रीरामायिरे गमाथणतिलके बाल्मीकीये आदिकाव्ये बाल्कांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ शुक्लेति । नारादकाव्यश्रियं राम चरितरूपं वस्तु शुक्ला समग्रं प्रकाश रहस्यसहितं कुर्विति च ब्रह्ममुखाच्छ्रुत्वा तस्य धीमतो रामस्य यद्वृत्त चरितं सरहः प्रकाश तत् भूयः पुनः न्यक्तं साक्षात्कारिष्यो यथा भवति तथा कर्तुं अन्येभ्योऽनुकुरे स्मेति शेषः । धर्मोयैति त्रिवर्गोपलक्षणम् ।

तदुपगतसमाससंधियोगं समधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥ रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥ इत्याष श्रीमद्रामायणे वाल्मी
कीये आदिकव्ये बालकांडे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ शुन्वावस्तुसंभ्रतं द्रमार्थं सहितं हितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्यधीमतः ॥ १ ॥ उपस्पृश्योदकं सम्य
द्धुमुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ ग्राचीनाग्नेषु दग्धेषु धर्मैर्गणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादशरथेन च ॥ समर्थेण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र
तत्त्वतः ॥ ३ ॥ हसितं भाषितं चैव गतिर्यावच्च चेष्टितम् ॥ सत्सर्वधर्मवीर्येण यथा वा त्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीवृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरतावने ॥ सत्यसं
धेनुराभेगतत्सर्वचान्ववैक्षत ॥ ५ ॥ ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वयोगमास्थितः ॥ पुरायतन्निर्वृत्तं पाणवा मलंकयथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वतत्त्वोद्दृष्ट्वा धर्मे
ण समग्रमतिः ॥ अभिरामस्थरामस्य तत्सर्वकर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥ कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥

फलत्वेन तत्सहितं हितं मोक्षफलकम् ॥ १ ॥ उद्योगमेवाह । उपति । आचमयेदर्थः । सम्यक् स्तुत्युक्ताचमनीत्या । इदमन्येषामपि प्राययसंपादकानामुपलक्षणम् । प्रागप्रपु दम्पु स्थित्वा धर्मण योगेन ब्रह्म
प्रसादरूपेण च गतिं रामादीनां चरितरूपाम् आचमयेत् अतिपुनेन पश्यति स्म ॥ २ ॥ रामेयादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । भार्याः कौस्त्यबावाः तत्सहितेन दशार्थेन रामादिभिश्च यथासत् संबद्धं चरितं राज्य
पालनारूपं हसितादिरूपं च तत्सर्वं तत्र समाधौ तत्त्वतः धर्मवीथेण योगजबलेन पश्यति स्म ॥ ३ ॥ ४ ॥ अयोध्यावसकालिकं वृत्तं निरीक्ष्य तदन्तरं वनकालिकं च निरीक्षितमिष्याह । स्मृतितोयेनेति ।
द्वितीयो ब्रह्मणः । तत्सर्वं चेति चास्य तदुत्तकालिकमुत्तरकांड्यं चेत्यर्थ इत्यपे ॥ ५ ॥ नन्द दर्शनं स्वप्नदित्याह । तत् इति । कूर्वाचरितयोग्यास्यादित्यर्थः । योग समाधिम् । तत्र समाधौ । पुरा
पश्यति अपश्यदित्यर्थः । यन्निवृत्तिं जातम् । इदमुपलक्षणं यच्च मावि तच्चात्र पश्यति स्मेति यावत् ॥ ६ ॥ तदिति । धर्मेण योगेन अत एव महामतिः तत्सर्मततिमनागत च तदित्यं काव्यम् । अगिरामस्ये
धनेन तादृशकाव्यकरणस्य प्रागप्रसतोक्ता ॥ ७ ॥ कामिति । कामरूपो योर्थः पुरयर्थस्तदुद्योग गुणेन फलेन युक्तं धर्मार्थरूपपुरुषार्थफलेन विलायन् विस्तरेण तदुभयप्रतिपादकं तदात् त्चेत्यर्थः । त्वनः

काव्यगुणालाभ्यन्तरादय पूर्णं सर्वश्रुतीनां मनोभूताः सारभूताः उपनिषदः तासां हं तदर्थं प्रतिपादकम् । तेन मोक्षतत्त्वज्ञम् । व्याख्यानांतरं त्वन्मत्कारिण्युपेक्षितम् ॥ ८ ॥ स इति । खुवंशस्य तदं शास्त्रनिर्णयस्य नारदकथनक्रमेणैव तच्चरितं तद्व्याप्तिपादकं काव्यं चकारत्यर्थः ॥ ९ ॥ विस्तरेण कर्णायनार्थान् इष्टं हि विदुषां लोके समागम्यासत्राणमित्युक्तेः समासेन संक्षेपेणाह । जन्मेत्यादिना । वीर्यं स्वयमश्वत्सस्य परामिमवसासमर्थम् । सर्वतुल्यतां सर्वेषामनुवृत्तरूपां प्रियतां विद्वेयासहस्रपथवसायिनीं वस्तुसौन्दर्ययलद्विषयशोभेयनिवर्त्यां विद्यमानानामपि दोषाणामदर्शनकरी व्यसनसहस्रसंगतव्यं निवर्त्या या ऋतुपङ्कतवस्तुमात्रालविति इच्छा प्रेमपदवाच्या तद्विषयताम् । एव भावति रामे मायाशब्दे जातं प्रेम चित्तशुद्धिद्वारा बुद्धिविषय प्रेमोत्पाद्य निदिध्यासमद्वारा मुक्तिजनकज्ञानपर्यवसायिती बोध्यम् । क्षातिम् उच्यमानोपि परं नोत्तरं प्रतिपद्यते इत्युक्तत्वेनाम् । सौम्यताम् अक्षूढदर्शनात् ॥ १० ॥ नानेति । विद्यामिमसहायने विद्यामित्रेण सहागमे तदुपस्थितिकाळे समार्थां मार्गे गमनकाले च चित्राः नानाकायाः अयथाश्च कथाः योगवासिष्ठोक्ताः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथाः अत्र प्रत्ये उक्ताः गणादिक्थाश्चेत्यर्थः । एतेनात्र लोके नानेति अन्या इति च व्यर्थमित्युपास्तम् । जलक्याश्चेति जेनोर्मिलादिस

सयथाकथितं पूर्वनादेन महात्मना ॥ खुवंशस्य चरितं चकार भगवाननुनिः ॥ ९ ॥ जन्मरामस्य मुमुहूर्द्धर्यसर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षातिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥ नानाचित्राः कथाश्चान्या विद्यामित्रसहायने ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥ रामरामविवादं च गुणा न्दाशरथे स्तथा ॥ तथा भिषेकं रामस्य कैकेय्यादुष्टभावात् ॥ १२ ॥ विवातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकं विलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥ प्रभृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं मृतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥ वास्तुकर्मनिवेशं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितृश्वस्रल्लिक्रियाम् ॥ १६ ॥ पादुकाश्रया भिषेकं च नंदिग्रामनिवासनम् ॥ दंडकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥ दर्शनं शरभंगस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् ॥ अनमूयासमास्यां च अंगारगस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥ दर्शनं चाग्न्यागस्त्यस्य धनुषे ग्रहणं तथा ॥ शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ १९ ॥ वधं शरत्रिशिरसो रूतानं रावणस्य च । मारीचस्य वधं च वैदेह्याहरणं तथा ॥ २० ॥ राघवस्य विलापं च गृध्राजनिवर्हणम् ॥ कबंधं दर्शनं च वंपपायाश्चापि दर्शनम् ॥ २१ ॥ शबरिदर्शनं च वफ लमूलाशं तथा ॥ प्रलापं चैवंपपायाहं वृमहर्शनं तथा ॥ २२ ॥

ग्रहः ॥ ११ ॥ रामेति । द्वितीयः पञ्चुत्तमः गुणान्निमयजयरूपात् ॥ १२ ॥ विवातं चेति । विमत्सल कं प्रति प्रयापनम् । परलोकस्य चाश्रयं परलोकागमनम् । मरणमिति यावत् ॥ १३ ॥ प्रभृतीनां मिति । प्रभृतीनां वचनापूर्वकविसर्जनसंयोग्यां प्रति परावर्तनम् । निषादाधिपो गृहः । सूतः सुमंत्रः ॥ १४ ॥ गंगाया इति । जम्बुदुज्ञानं समतिः ॥ १५ ॥ वास्तुविनि । वास्तुकर्म चित्रकूटे गृहनिर्माणम् । निवेशं तत्र गृहे अवस्थानम् । प्रसादनं भरतकर्तृकम् ॥ १६ ॥ पादुकेति । श्रेष्ठगणदुःखोर्मितकृतम् कामिभेकं नंदिग्रामस्य नितराम् बलिशयेन वासनम् । भरते तत्र गते सर्वप्रजास्तत्रैव वासं कृतवान् इत्यर्थः ॥ १७ ॥ दर्शनमिति । अन्तमूयासमास्याम् अनमूया सह सीतायाः समास्या सहस्रसम् । यद्यप्येतद्विराधवधश्चैवैव । तथापि क्रमे तात्पर्याभावात् व्याचयेनाभिधानम् । अंगारगः चन्दनदिः ॥ १८ ॥ दर्शनमिति । आस्त्यसक्तात्तादृशो ग्रहणम् ॥ १९ ॥ वधमिति । उत्थानं जातकीहरणोद्योगम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

ऋष्येति । प्रत्ययोपादनं शालभेदादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं विग्रहं शुद्धम् ॥ २३ ॥ बालीनि । सुग्रीवप्रतिपादनम् । सुग्रीवाय 'रुज्ये' स्थापनं समग्रं शरदि यात्रा कर्तव्येति रामसुग्रीवयोः संकेतम् ।
 वर्षेति । वर्षाकालिकवासांगीकरणम् ॥ २४ ॥ कोपमिति । उपसग्रहं वानराणां मोहनं पृथिव्याश्च निवेदनं सुग्रीवेण वानराग्रति पृथ्वीस्थित्यानकथनम् ॥ २५ ॥ अगु । ग्रीकदानं रामकर्तृकं हनुमति प्राप्नो
 पवेदनं प्रायेण अनशनेन वानराणामुपवेदनं समुद्रसमीपे वासः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एकस्यापि विचिन्तनं असहायस्य कर्तव्यायविचार चेत्यर्थः । अवरोधोत्तरपुरम् ॥ २९ ॥ यानं गमनम् ॥ ३० ॥
 अभिज्ञानं रामदत्तांगुलीयकम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ग्रहणमिति । लंकायाः दाहेन तत्रत्यानामाक्रान्तं लंकादाहं हनुमदूर्जनिमित्तयथो वा । अभिमर्दनमिति पाठे लंकायाः दाहेन अभितो मर्दनमित्यर्थः ।

ऋष्यसूक्तस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं संख्यं बालिमुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥ बालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलोपं
समयवर्षरात्रिनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपं राघवं सिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव वृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥ अंशुलीयकदानं च
ऋक्षस्य बिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चापि दर्शनम् ॥ २६ ॥ पर्वतारोहणं चैव सागरस्यापिलवनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्श
नम् ॥ २७ ॥ राक्षसीतर्जनं चैव च्छायाहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लंकामलयदर्शनम् ॥ २८ ॥ रात्रौ लंकाप्रवेशं च एकस्यापि विचिंतनम् ॥
आपातभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ २९ ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अशोकवनि कायानंसीतायाश्चापि दर्शनम् ॥ ३० ॥ अभि
ज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चापि भाषणम् ॥ राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ ३१ ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभंगं तथैव च ॥ राक्षसीविद्वं चैव किं
करणानि बर्हणम् ॥ ३२ ॥ ग्रहणं वायुसुनोश्च लंकादाहाभिगर्जनम् ॥ ३३ ॥ प्रतिप्लवनमेवामधूनां हरणं तथा ॥ ३४ ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं
तथा ॥ संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बंधनम् ॥ ३५ ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लंकावरोधनम् ॥ विभीषणेन संसर्गवधोपायनिवेदनम् ॥ ३६ ॥ कुंभ
कर्णस्य निधनं घेनानादि बर्हणम् ॥ रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ ३६ ॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ अयोध्यायाश्च ग
मनं भरद्वाजसमागमम् ॥ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समागमम् ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वपारं जनेन चैव देह्याश्च विस
र्जनम् ॥ ३८ ॥ अनागतं च यत्किंचिद् रामस्य वसुधातले ॥ तच्च कारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥ इत्याषै श्रीमद्रा० वा० आ० बा०
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ प्राप्तं राज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमर्थवत् ॥ १ ॥

प्रतिष्ठन् पुनः सागरोत्थणम् ॥ ३३ ॥ मणिनिर्यातं सीतया दत्तस्य स्वशिरोरत्नस्य राघवे दानं नष्टततोः नष्टनिर्मसततोः ॥ ३३ ॥ प्रतारम् ॥ सेनाया इतिशेषः ॥ ३५ ॥ निवर्हणं माणस्य ऋः राव
णस्य ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्च गमनं तदुद्देश्यकं गमनम् ॥ ३७ ॥ रागामिषेकाद्युद्घ्नं रागामिषक्रोसगम् ॥ सर्वत्र चक्रोरेत्यनुकृत्यते ॥ ३८ ॥ अनागतं चेति । यत्किंचिदियनेन सीताविसर्जनापूर्वका
लिकस्य भूयत्वात् अनतरकालिकस्य अल्पता द्योत्यते । तत्सर्वमुच्ये सर्वतोऽवशिष्टे काव्ये चकार निबन्धेयर्थः ॥ ३९ ॥ झैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे वाल्मीकीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
वाल्मीकीये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ । अनेन रावणवधोत्तररत्नेकाव्यकरणमिति सूचितम् । वात्मीकिस्तद्विषयवाच्यं ऋषिरथार्योदयागतव्यम् । चास्ते तद्विप्रादकं काणस्य । अथचन्द्रयन्त्रं

कारादिप्राज्ञात्तार्थम् । आत्मवतिनि पाठे व्यवहर्तव्यः । अतश्चैव प्रत्यक्षे स्तुम् । आत्मशब्दश्चातङ्गप्रकाशकी ॥ १ ॥ चतुर्विंशदिति । चतुर्विंशतिरत्यन्तकृशं दस्तः । दन्तानिति पुच्छिगोत्रेभ्यम् । तत्र पञ्चशतस्य सप्तसंख्या षट्कांडानामेव । श्लोकसंख्या तु सोत्तराणामित्याहुः । अतश्चतुस्तलु उत्तमसंख्यापेक्षया षट्विंशत्संख्याधिक्यदर्शनात् चतुर्विंशतितद्वहणोक्षया श्लोकसंख्याया अपाधिक्यदर्शनाच्च उत्तमांडीक्यना संख्यातुक्तेश्च प्रक्षिप्तोऽयं श्लोको न त्वार्थ इत्याहुः ॥ २ ॥ इत्या विति । सहस्रब्दः सहितपरः मन्विष्येण सह सहितं विशिष्टं यदुत्तरं तेन सहितमिदं काव्य ब्रह्मनिर्गोपातप्रसादाच्च इत्या को नु प्रमुः समर्थः एतद्व्युत्पन्नायात् समासु पठन् श्रावयेत् सम्भनिति तु चिंतयामास । सहोत्तरमित्यत्रोत्तरपदार्थस्य समविष्यमिति सविशेषणत्वेयार्थः समासः । मन्विष्य च सीताविजयनमारण्येके । तस्याः भूमिकोत्तकाविक्रमिति परे । प्रयुज्जीनादिति छांदसम् ॥ ३ ॥ तथेति । भावितालनः रामचरितबंधनेन शुद्धचित्तस्य । अगृहीतामिति छांदसम् । आनां गाताग्रीभ्युक्त्वा पादस्य हण कृतवन्तौ मुनिवैरा राजकुमारवप्याश्रमस्थितिवशात्तथामनौ कुशीलवौ कुशीलवः । कुशीलवस्य कुशीलप्रान्तः प्रणेदारादित्याम् । ददर्श काव्यग्रहणे योग्यतयाऽप्यदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स नििति । धीरिगणा वती मेवा परिनिष्ठितौ जातवेदाभ्यनौ उपवृहणं धंदस्य तत्तदर्थं तालपर्यायं प्रयोजनाय । अनेन श्रुतित्वात्तदर्थविषयभूतार्थप्रतिपादकतया प्रामाण्यस्योपादेयत्वं च सूचितम् ॥ ६ ॥

चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानुपि ॥ तथासंशतानंपषट्कांडानितथोत्तरम् ॥ २ ॥ कृत्वातुतन्महाप्राज्ञः स भविष्यसहोत्तरम् ॥ चितया मासकोन्वेतय्युज्जीयादितिप्रमुः ॥ ३ ॥ तस्यचितयमानस्यमहर्षीवित्तात्मनः ॥ अगृहीताततः पादौमुनिवेषोऽगृहीतवौ ॥ ४ ॥ कुशीलवौतुभज्जौराज पुत्रौयशस्विनौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शोऽश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥ सतुभेधाविनौदृष्ट्वावदेष्टुपरिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थयतावद्याहयतप्रमुः ॥ ६ ॥ काव्यं रामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवंचकारचरितव्रतः ॥ ७ ॥ पाठयेगेयेचमधुरप्रमाणैस्त्रिभिर्गन्धर्व ॥ जातिभिःसप्तभिर्भु तंतंतील्ययसमन्वितम् ॥ ८ ॥ सैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ॥ वीरादिभिरस्युक्तकाव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥ तौतुगांयवतचञ्चौस्थान मूर्च्छनकोविदौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौगंधर्वाविवरूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौमधुरास्वरभाषिणौ ॥ विंबादिवो धृतौविंबोरामदेहात्तथापरो ॥ ११ ॥

काव्यमिति । रामस्यानं चरितं तत्रप्रतिपादकं च महाकाव्यं पौलस्त्यवधमित्येवं नामकं चकार । तत्तावद्गाहयतेति पूर्वेण संबन्धः । यथाकृष्णचरितवर्णनरूपस्याकाव्यस्य शिष्टुगालव्य इति नाम ॥ ७ ॥ पाठये इति । इतः श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । पाठयेययोर्मार्गं ष्यद्यतौ । तेन पाठे गाने चेत्यर्थः । गानं तत्रिनाडीसमुत्पत्यश्रुतिमेदमेतम् । उभयत्रापि मधुरं श्रोतृसुखजनकं प्रमाणानि द्रुतमव्यवहितवितानि सप्तजात यः पृष्ठजादयः सप्तस्वराः । सप्तस्वराविशिष्टागानानुरोधीति यावत् ॥ ८ ॥ सैरिति । वीरादीत्यादिना बीभत्सादुत्पत्तांतंश्रवः । शृङ्गारादिरसैश्च युक्तम् । नमस्ययोगीति यावत् । ईदृश काव्यं तावदायताम् ॥ ९ ॥ तौ विरेषयति । तौ विषि । गंधर्वस्य समप्रनाटयस्य तत्तत्तौ स्थानं च मूर्च्छना च तयोः समाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्र कोविदौ तत्तत्तत्तौ । गंधर्व इत्यर्थः कपोलमृच्छनादयः ॥ प्रागसत्तारास्थानं स्थानं मित्यभिधीयते ॥ उरः कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनश्चिद्विधं मवेत् । मंदं मध्यं च तारं चेति शाब्दिकः । तथा यत्रैव स्युः स्वराः पूर्णां मूर्च्छना संयुदाहोति च । यत्र गीतविशेषे इत्यर्थः । रूपिणौ प्रसस्त रूपवन्तौ ॥ १० ॥ रूपेति । अत्र रूपमपवकसंस्थानम् । उत्तमस्य स्वसंपन्नादित्यस्यैव विवरणं मधुरस्येति । विंबात्पुणर्विशिष्टयितौ विंबाविव प्रतिविंबाविव तथा रामदेहात् उत्पत्तौ पारौ रामदेहावित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताविति । धर्म्यं धर्मादनन्तं वाचो विवेक्य विनापि पुस्तक पाठ्योरप्यम् ॥ १२ ॥ ऋषीणां द्विजातीनामिति गोवलीर्हन्त्यायेन साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगदुः तत्त्वको काव्यस्य गानादेश्च तत्त्वज्ञौ । सुसमाहितौ सुतरां स्थिरचित्तौ ॥ १३ ॥ लक्ष्यलक्षणौ परिक्षं लक्षण सुलक्षणं तेन लक्षितौ युतौ । अत एव महात्मानौ महामागौ च । मागो माग्यमन्न । गीयता सिद्धमाख्यानं मन्त्रद्वयावृत्तिसिद्धि । राजर्षीणां पुण्यकृता साधूनां च समागमे । गुरौवामुद्गातो प्रकृत्या मधुरस्वरगविति क्वचित्सुखते । तदनन्वयीति स्पष्टमेव । भावितान्मनां सुद्विचित्तानाम् ॥ १४ ॥ मध्ये सममित्यव्ययीयतः । समीपयौ सहितविर्यर्थः । तत् गानम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रशस्तव्यविति इडमन्त्रलोपौ छांदसौ । अहो आश्चर्यम् ॥ १७ ॥ चिन्ति । एतत् रावणवधात्चारितम् । एवम् ऋषि

तौराजपुत्रौकात्स्न्येनधर्म्यमाख्यानमुत्तमम्॥वाचोविवेक्यतत्सर्वकृत्वाकाव्यमर्निदितौ॥१२॥ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे॥यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ॥१३॥महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ॥तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनानाम्१४॥मध्येसमंसमीपस्थविदंकाव्यमगायताम्॥तच्छ्रुत्वासुनयःसर्वेषाण्यपयंकुलेक्षणाः॥१५॥साधुसाध्वितिवबुधुःपरंविस्मयमागताः॥तेप्रीतमनसःसर्वमुनयोधर्मनन्त्राः॥१६॥प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमानौकुशीलवौ॥अहोगीतस्यमाधुर्यंशोकानांचविशेषतः॥१७॥चिरनिवृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितम्॥प्रविश्यताबुभौमुष्टुतथाभावमगायताम्॥१८॥सहितौमधुररक्तसंपन्नंस्वरसपदा॥एवंप्रशस्यमानौनौतपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः॥१९॥संरक्ततरमन्यधर्ममधुरंतावगायताम्॥प्रीतःकश्चिन्सुनिस्ताभ्यांसंस्थितःकलशंददौ॥२०॥प्रसन्नोवलकलंकश्चिददौताभ्यामहायशाः॥अन्यःकृष्णाजिनमदावबभूवतथापरः॥२१॥कश्चित्कमंडलुंप्रादान्मौजीमन्योमहासुनिः॥२२॥जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंसुदान्वितः॥यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः॥२३॥काषायमपरोवस्त्रंचीरिमन्योददौसुनिः॥२४॥जटाबंधनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंसुदान्वितः॥यज्ञभांडमृषिःकश्चित्काष्ठभारंतथापरः॥२४॥मुनिः॥काषायमपरोवस्त्रंचीरिमन्योददौसुनिः॥२५॥ददुश्चैवंवरान्सर्वमुनयःसत्यवादिनः॥आश्चर्यमिदमाख्यानंऔदुर्बर्बुसीमन्यःस्वस्तिकेचित्तदाऽवदन्॥आधुष्यमपरेप्राहुमुदातत्रमहर्षयः॥२६॥ददुश्चैवंवरान्सर्वमुनयःसत्यवादिनः॥आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनांसंप्रकीर्तितम्॥२६॥परंकवीनामाधारंसमातंचयथाक्रमम्॥अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतिषुकोविदौ॥२७॥

प्रशसोत्तर पुनस्तयोर्गानमाह भाव काव्याभिप्राय तत्तद्वत्सत्त्वं प्रविश्य तन्मयीभूय सुष्टु यथा श्रोतॄणां रसाविर्भावो भवति तथागायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहितविति । मधुर पाठो गानाश्च स्तम्भ उच्चैःध्वरसपदा षड्जादिस्वरसपदा संपन्न यथा भवति तथाऽजायतामिति पूर्वेण सन्धः । एवम् अहो गीतस्यैवावुक्तीत्या ॥ १९ ॥ संरक्ततरमधुरतर तथाप्यर्थं मधुर ततो रमायणागानञ्च वणानदपरवशाना सुनीनां चेष्टा आह । प्रीत इति । संस्थितः । समयाभिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ वृसी ऋषीणाग्रसम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्वस्तीत्याचारीः ॥ २५ ॥ आश्चर्यमित्यादिमनोहरमित्यंत मेकं वाक्यम्॥२६॥परमिति । कवीनामाधारं वर्गनीयार्थस्य प्रकारपदलोपद्वारा हे सर्वगीतिषु कोविदौ कुशीलवौ इदं गीतं गायनयोगं वपु अभिगीतं सुष्टु गीतं यथाक्रमं समाप्तं समापितं च । अद्विगीतमिति पाठो

अनवद्यं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ आद्युष्यम् आद्युष्यनकं पुष्टिरयुधदः सर्वश्रुतिमनोहरं सर्वश्रुतीनां मतांसि उयनिषदत्तदर्थहरमित्यनेन मोक्षदं गीतमित्येवं सर्वं प्रशस्त्यमतौ । तत्राद्योऽन्यासम् ॥ २८ ॥ रथानु स्तव्यवीथिषु राजमार्गेषु च गायमानौ तौ कदाचिद्व्रताप्रणो रामो ददर्शयन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उपोषिष्टसचिव इति पाठे 'उप' समीपे उपविष्टाः सचिवाः यस्येत्यर्थः । उपोषिष्टैः सचिवैरिति पाठे समीपस्थैर्मित्रिमित्रवृत्तिमिश्रं समन्वित इत्यर्थः । आत्मरूपमपन्नाविति पाठे आत्मसदृशवित्यर्थः । दृष्टुं तु रूपसंज्ञाविति श्रुतुरः पाठः ॥ ३१ ॥ अनयोः सक्ताश्चादत्तदाल्यान् श्रूयतामिति लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३२ ॥ विचित्रार्थपदमिति पूर्वाल्पि । विचित्रार्थपदमिति श्रुतवित्तायतनिःस्वनं स्वयं श्रोतुचित्तस्य च अनुरूपम् आयतः तारः निःस्वनो नादो यत्र तथा । स्वरलघुरूपं श्रोतुचित्ताह्लादकं च यथा भवति तादृग्बद्धरिति फलितम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयत् तंत्रीशब्दतद्वशं निश्रुतार्थं विशेषतः श्रुतमन्त्रेण सर्वबोधजनकं यथा भवति तथा अतिशयेनायायतामित्यन्वयः । सर्गगात्राणि श्रोतॄणां सर्वगात्राणि ह्लादयत् रोमांचादिप्रदुर्भावेण आनन्दानुभवसम्पत्तिं कुर्वन् । मनसः आह्लादो नाम निद्रायामिव विस्मृतान्धव्यापाता इत्यादि इत्ययमिति इदंयमित्युपनिषद्विक्वनात् इदंयं प्रथमात्मा । उपनिषद्विद्वद्वचनम् । तस्य ह्लादो नाम तत्सुखमोगः । श्रोत्रं कर्णशृङ्खली तदश्रयं श्रोत्रोद्वेगं तस्य मुखम् ॥ ३४ ॥ अथाल्लज्जान

आयुष्यपुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ प्रशस्यमानौ सर्वत्रकदाचित्तत्रायाकौ ॥ २८ ॥ रथ्यासुराजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ स्ववेश्मचानीयततो
भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ २९ ॥ पूजयामास पूजाहोरागः शत्रुनिर्बहणः ॥ आसीनः कंचने दिव्ये मयि सहासने प्रभुः ॥ ३० ॥ उपोषिष्टैः सचिवैश्चैव
भिक्षुसमन्वितः ॥ दृष्ट्वा तुरूपं संपन्नौ विनीतौ भ्रातराबुभौ ॥ ३१ ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ श्रूयतामेतदाख्यातमनयो देववर्चसो ॥ ३२ ॥
विचित्रार्थपदं सम्यगायाकौ समचोदयत् ॥ तौ चापि भुरंक्तं स्वचित्तायतनिःस्वनम् ॥ ३३ ॥ तंत्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ह्लादयत्सर्वं
गात्राणि मनोसिद्धयानि च ॥ श्रोत्राश्रयमुखं गेयं तद्वभोजनसंसदि ॥ ३४ ॥ इमौ मुनीपाार्थं वलक्षणां न्वितौ कुशीलवौ चैव महानपस्विनौ ॥ ममापि
तद्वृत्तिकरं प्रकथ्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥ ततस्तु तौरामवचः प्रचोदिता वगायतां मार्गविधानसंपदा ॥ सचापिरामः परिषद्वतः शनैर्बुभूष
यासक्तमनावभूव ॥ ३६ ॥ इत्याप्यैश्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

स्य श्रवणे प्रयोजनमुद्दिशन् पुनरपि लक्षणादीनाम्यदरेण श्रवणार्थं प्रेरयति । इमाविति । तत् तस्मात् महानपस्विनौ आश्रमवासोत्तपेयुक्तौ । स्वरूपतस्तु आजतुवाहुचादिपार्थिवलक्षणादित्यौ मुनिरिति
ध्यावाच मुनी इमौ प्रवक्ष्य गायकौ चरितं गेयं काव्यं च महानुभाव शब्दार्थलंकारलज्जितसंदर्भत्वादिकमेवेन सर्वमौ भविष्यत्वेन च महानैसवम् । अतः निबोधत आदरेण शृणुत । किं च यतः तत् काव्यं
तच्छृणुष्व च ममापि भूतिकारस्य इहामुत्राऽयुदयकारं प्रचक्षते अतस्तत्कारजविनो दृढाः । पूर्वपूर्वपरायाणस्य तैस्तत्फलवोत्सा अस्यापि तत्फलकत्वमिति भाव इति प्राज्ञः । अतस्तौ मम चरितं मत्संक्षेपि
तत्त्वतः स्मरितार्थप्रतिपादकं तत् लोकोत्तरं काव्यं निबोधत । यतस्तत् श्रोतॄणां भूतिकारस्य भुक्तिमुक्तिदमपि प्रचक्षते । ईदृक्त्वं श्रवणमात्रेण सर्वगात्राह्लादाद्यपि शब्दग्राह्यम् । अत एव महानुभाव महा
प्रमाणम् । अस्य लोकाव्य लक्ष्मणादीनामेतच्छृणुष्वप्रवर्तकार्यकत्वेनैवमेवास्य व्याख्योचितेति दृष्टव्यम् ॥ ३५ ॥ तत इति । रामवचःप्रेरितौ तौ मार्गविधानसंपदा गानं द्विविधं मार्गो देशो चेति । तत्र
प्राकृतावलंबि गानं देशी संज्ञतावलंबि तु गानं मार्गः । तयोर्मध्ये मार्गादिपानामार्गवलंबनसामान्या अगायताम् । परिषद्वतः समयातः स रामोपि बुभूषया स्वचरितस्य विस्मयस्थितौ च्या प्रवक्ष्य

गीतश्रवणे आसक्तमनः कम्बू । शनैःपदेन उत्तमपुरुषत्वात्प्रशस्यार्थके अत्र काव्ये शनैः प्रवृत्तिरिति ध्वन्यते । सय श्रवणे चोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयबुद्ध्या श्रवणे प्रवृत्तौ तस्य स्थिरत्वं भवतीति तदशयः । स्वप्रवर्तितकविच्छातलावैवमिच्छा भावत इति बोध्यम् । इहमुत्र स्वायुदयच्छेति व्याख्यानं त्वयुक्तम् । भावतः स्वायुदयेच्छायाः बाधात् । एतेन राज्ञां कविद्वन्द्वकाव्यश्रवणमार्गस्य कर्मिति सूचितम् ॥ ३६ ॥ चैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिमुखे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकाय्ये आदिकाव्ये बालकांडे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ एव सर्वं चतुष्टयमनोपदेधातुं कृत्वा वक्तुं निर्दिशति । सर्वेति । कृत्वा इयं क्लृप्ता प्रजापतिं वैवस्वतं मनुमुपादाय उपक्राय जयशालिनं जयेन शोभावतां नृपाणां सर्वार्थम् ऐहिकमुष्मिन्सर्वार्थसाधनं यथा भवति तथा आसीत् । सर्वार्थबुद्धौ बुद्ध्या नियतनृपमुकाळ्या इति केचित् ॥ १ ॥ किं च येषां बहो मं सगरो नाम अभूत् । सागर इत्यादिना समुद्रे सागरशब्दग्रहस्तदर्थेनिति सूचितम् । पशुपुणितानि पुत्रमहर्षाणि पशुपुस्तहं स्नापि । क्वचित् पशुपुर्गतिं पृथग्दण्डपाठः । अनेन तदुत्तरार्यं तद्वयेन जगत्पवित्रीकरणसमर्थं गगा यद्वेदेवनास्तिति व्यज्यते । तेन चातिशयित तद्वदमाहात्म्यं गृहितम् । तद्वजस्य गगापदनामकम्पावदवतारयोग्यता च तेन सूचिता ॥ २ ॥ तेनाम् इक्ष्वाकूणां बहो कंवविषये रामायणमिति नाम्ना प्रसिद्धं महदात्म्यान्मुखवामिति योजना । इक्ष्वाकामेभ्यु इक्ष्वाकुनामोपादिशककणानिभ्युः ॥ ३ ॥ तदिति

सर्वाध्वर्मियथेषामासीत्कृत्स्नावसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनाम् ॥ १ ॥ येषांससगरोनामसागरोऽयमस्वानितः ॥ पशुपुत्रसहस्राणि यथांतर्पथवारयन् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिदंतेपाराद्वावंशेमहात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमिच्छुराम् ॥ ३ ॥ तदिदंवतीथिव्यावः सर्वनिखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनमूयया ॥ ४ ॥ कोसलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहान् ॥ निविष्टःसत्यतीरेप्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुनामानवेन्द्रेणयापुरीनिर्मितास्वयम् ॥ ६ ॥ आयातदशचद्वेचयोजनानिमहापुरी ॥ श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥ राजमार्गेणमहतसुविभक्तेनशोभिता ॥ मुक्तपुण्यावकीर्णेनजलसिक्तेनानित्यशः ॥ ८ ॥ तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासायामासदिविवेदपतिर्यथा ॥ ९ ॥

तदिदं बुद्धेयम् आदितः आदिमारम्य निखिलम् उत्तरकांडांतं सर्वम् । सर्वशब्दोऽत्रपक्वकार्त्स्न्ये । सर्वार्थवक्त्रम् वर्णपट्टयुक्तिरितिमिति यावत् । धर्मकामार्थाः सद्दिना इत्यत्र कनेत्याकांक्षायां मोक्षेणेति गम्यते । तेन पुनर्यथंचतुष्टयसाधनमिति फलितम् । वतीथिव्यावः गासावः नत् अनमूयया अनमूयामुक्तेता श्रोतव्यम् । अनेन अपरादिहामेव एतच्छ्रवणाधिकारिविशेषणमित्युक्तम् । सर्वपुरुषार्थसाधनत्वाच्च श्रवणे अत्यादरः सूचितः ॥ ४ ॥ कोसल इति । मुक्तिः राजमार्गः परंपरावत् । स्फीतः उत्तरोत्तरं वृद्धिं प्राप्नोति । मयूरीनां तदुपलब्धिनंदशो निविष्टः स्थितः जनपदः । अस्तीति शेषः ॥ ५ ॥ अयोधेति । तत्र कोसलजनपदे अयोध्या नाम लोकविश्रुता नगरी अस्ति । या मानवेद्रेण मनुना स्वयं निर्मिता आसीत् । पुरी सप्तपुर्यगता ॥ ६ ॥ आयनेति । सत्यतीरेपक्षेण द्वादशयोजनदीर्घा । त्रीणि योजनानांति शेषः । विस्तीर्णां विधिविस्तारवती । महापथो बहिर्मार्गः ॥ ७ ॥ राजमार्गः सर्वपथशोभितो राजद्वाराख्यः प्रवृत्तः । मुक्तपुण्याणि विकसितपुष्पाणि ॥ ८ ॥ तां विति । दिवि देवपतिर्दिः पुरीम् अमरावती यथा आवासयामास एव राजा दशरथस्तां पुरीम् आवासयामास पूर्वाधिकलोकसत्तिमतीं चकार । धर्मन्यायबलेन पोषणात् महतो रामस्य विद्वेषणं वर्धनं

कृत् ॥ ९ ॥ क्पाटते । तोरण बहिर्दोशकारदाखंघः । सुविमलम् अतर येषां तादृशाः आपणाः यस्यां सा सर्वत्रायुधवताम् । प्राकारोपरीति श्रेयः । उक्तां कृतवताम् ॥ १० ॥ मृतेति । मृताः स्तुति
पाठकाः । भगवाः वरावल्लिखकाः । अट्टलाः उपरिशृङ्गाः । दान्धयो नाम प्राकारसदृशणार्थमयमारनिर्भिताः प्राकारोपरं स्थापिताः आयुधविशेषाः ॥ ११ ॥ ब्रवति । वधूना नाटकशालासमुदायैः सर्वतो
युक्ताम् । उद्यानानि क्रीडार्थं पुष्पवाटिकाः । सालः प्राकारः सालवन वा ॥ १२ ॥ दुर्गाति । जलदुर्गेण परमारा अगाधा परित्वा यस्यां ताम् अत एव दुर्गा मित्रपि दुःखमय्याम् अन्यैः शत्रुभिर्दुरासदाम् अत्र
न्यस्यीरगमनामपि । वारणाः गजाः ॥ १३ ॥ सामतेति । समताद्वैतः राजसहैः । बलिः करः तदानरूप कर्म येष तादृशे ॥ १४ ॥ रत्नविभूतैः रत्ननिर्मितैः पर्वतसदृशैः प्रासदैः शोभिताम् । कूटार्गैः
अर्गैः गृहैः । क्षीणां क्रीडागृहैरिति यावत् । कूटाः शालाः अगार गृहम् इत्यर्थे ॥ १५ ॥ चित्राणि । अष्टापद सुवर्ण तज्जलेन कृताः आकाशः अलकारो यस्याः इत्येके । धूतफलककाराणि न्य-
विभारगृहं समभूमिगृहम् । विभारोर्बा देवयानं समभूमौ च मयनोति निष्पृष्टः ॥ १६ ॥ गृहेति । गृहैः पौरवुदुबिगृहैः गार्हा निः उप अत एव यविच्छिन्नाम् । इक्षुकांडरसमानमवाद्भूतानि ॥ १७ ॥
कपाटतोरणवतीसुविभक्तान्तरापणाम् ॥ सर्वयन्त्रायुधवतीसुषितासर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ मृतमागधसंबांधाश्रीमतीमलुप्रभाम् ॥ उच्चाट्टालध्वजवतीं
शतश्रीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तांसर्वतःपुरीम् ॥ उद्यानाव्रणोपेतामहतीसालमेखलाम् ॥ १२ ॥ दुर्गंगभीरपरिखाडुर्गमन्यदु-
रामदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णगोभिरद्वैःखरैस्तथा ॥ १३ ॥ सामन्तराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्चविभिन्नरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
प्रासादैरन्नविकृतैः पर्वतैरिवशोभिताम् ॥ कूटागारैश्चसंपूर्णमिन्द्रस्यवामरावतीम् ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाकारावरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वतत्समाकर्णांवि-
मानमृहशोभिताम् ॥ १६ ॥ गृहगढामविच्छिद्रांसमभूमौनिर्वशिताम् ॥ शालितंडुलसंपूर्णमिक्षुकांडरसोदकाम् ॥ १७ ॥ दुर्गभीमिर्मदगैश्चवीणाभिः
पणवैस्तथा ॥ नादितांभृशमन्यथपृथिव्यातामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥ विमानमिवसिद्धान्तपसाधिगतंदिवि ॥ सुनिवेशितवैभान्तानोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
येचबाणैर्विव्यतिविविक्तमपरपरम् ॥ शब्दवेद्यंचविततंतलुहस्ताविशरादाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्तानंदतांवेने ॥ हंतारोनिशितैःशस्त्रैर्व-
लाद्बालैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानंसहस्रैस्तामभिपूणमहारथैः ॥ पुरीमावासयामासराजादशरथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्रिमिन्द्रिगुणवाद्भिरावृतांद्भिजोत्तमैर्व-
दृषडंगपरगैः ॥ सहस्रदैः सत्यतैर्महात्मभिर्महापिकल्पैश्चपिभिश्वकेवलैः ॥ २३ ॥ इत्यार्थैश्चमिन्द्रमायेणवल्मीकीयेआदिकाव्येबालकांडेपंचमः सर्गः ५
मया नादित पृथिव्याम् अन्तर्यम् अत्यन्तम् अनुत्तमामिति बटुर्ग्रीहिः ॥ १८ ॥ तपसा प्राप्त दिवि सिद्धानां विमानानि पृथिव्यामुत्तमामिति सन्धवः । सुदृढ निवेशितः केसनाम् अतः बाह्यप्रदेशे यस्या
ताम् ॥ १९ ॥ ये चेति । विविक्त सप्तसहस्रैश्च सहायहितम् अपरापर परे पित्रादयः अपरं पुत्रादयः तैर्हानम् वरासैकतुल्यमित्येके । परकोपवर्कपरिभिन केतलोपेक्षकमित्यने । तथा शब्दमात्रातुलितसत
या वेद्योग्यम् । प्रच्छन्नमिति यावत् । तथा वितत च विव्य गुह कृत्वा पश्चात्तत पलायितम् । ईदृशान् शस्त्रवेवानपि ये बाणैर्न विथ्यति ये च लुहस्ताः शीघ्रवेधिनः विशरादाः अक्षरसहस्रयोगसम्पन्नाः
तैर्वा सहस्रैः क्षणीमित्युत्तरेण संबधः ॥ २० ॥ सिंहेति । बाहुबलैरपि मलयुद्धैरपि ॥ २१ ॥ महारथैः । आत्मान सारथि चाथान् रक्षयुध्येत यो नरः । स महारथसहः स्यात् । एको दशतलहस्यैर्वा
च । आवासयामास तेषामवासेन तैः पूर्णं चकारत्यर्थः ॥ २२ ॥ तामिति । अग्निमिन्द्रः आहिताग्निभिः । गुणाः शमदमादयः । वेदानां पडगानां च पारसैः महर्षिकल्पैः महर्षिसदृशैः केवलैः मुख्यैः

ऋषिर्भस्मद्रष्टृमिश्र आवृता व्याताम् ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा० वा० आ० बा० पंचमः सर्गः ॥ ६ ॥ तस्यामिति । नंदवित् त्रैवर्णिकमात्रस्य आवोयं गुणः । सर्वसग्रहः सर्वेषामपारमितचतुराबलराष्ट्रदुर्गादीनां संग्राहकः । एव समादिप्रयोगे एवं फल भविष्यतीत्यादिदीर्घदर्शनशब्दः । तेजः प्रतापः ॥ १ ॥ अतिरथः दशसहस्रम हारथैर्योद्धा । कर्षी स्वाधीनः ॥ २ ॥ धन हिरण्यादि । अन्यैः सचयैः धान्यादिसचयैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेनेति । सत्याभिसंधः सत्यप्रतिष्ठाः धर्मकामार्थैर्द्विवर्गः तत्संपादः तानुष्ठानप्राधान्येन पालिता अम वदिति योजना ॥ ५ ॥ धर्मात्मानः धर्ममात्मानावब्रिचताः । बहुश्रुता इति बहुव्रीहिः ॥ ६ ॥ नाल्येति । सताम् उच्छेद्यस्तूनां निचयः सन्निचयः अत्यः सन्निचयो यस्य स नास्ति । अभावमुत्थेन सर्वेषां बहुधनवत्ता सूच्यते । योपि अगवादितान् । अर्थाभावेऽव्ययीभावै नन्तसुरूपे वा ततो मनुष्य । अत एवासिद्धार्थः असिद्धैर्हितामुष्मिकप्रयोजनः ईदृशः कुटुंबी न कश्चिदासीदिति योजना । एवमपि ॥ ७ ॥

तस्यापुनर्यामयोध्यायवेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शीमहातेजाः पौरजानपदग्रियः ॥ १ ॥ इह्वाकूणामतिरथोज्ज्वलधर्मपरोवशी ॥ महर्षिकल्पोरा जर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेन्द्रियः ॥ धनैश्चसंचयैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथामनुमहातेजालो कस्यपरिरक्षिता ॥ तथादशरथोराजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ ४ ॥ तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालितासापुरीश्रेष्ठाऽद्रणेवामरावती ॥ ५ ॥ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानोबहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टाधर्नैः स्वैः स्वैरुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥ नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमो ॥ कुटुम्बीयोह्वासिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामीवानकदर्योवाश्वशंसः पुरुषः क्वचित् ॥ द्रष्टुशक्यमयोध्यायांनानाविद्वान्नचनास्तिकः ॥ ८ ॥ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाः सुसंयताः ॥ मुदिताः शीलवृत्ताभ्यामहर्षयइवामलाः ॥ ९ ॥ नाकुण्डलीनामुकुटीनास्तृवीनाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो ननल्लिप्तांगोनामुगंधश्चविद्यते ॥ १० ॥ नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेनाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥ नाना हिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायांनचावृतोनासंकरः ॥ १२ ॥ स्वकर्मनिरतानित्यंब्राह्मणाविजितेन्द्रियाः ॥ दानाध्यय नशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे ॥ १३ ॥ नास्तिको नानृतीवापिनकाश्चिदबहुश्रुतः ॥ नामुयकोनचाशक्तो नानाविद्वान्विद्यतेक्वचित् ॥ १४ ॥

कामी कामैकतत्परः । कदर्यः । आत्मान धर्मकृत्य च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लेभाब्जः पितरौ आतृप्त्य कदर्य इति स्मृतः । दृष्टसो घातुकः द्यूतः । शक्यमिति सामान्ये नृपसकम् । अत्र नञ आहृत्या कात्यादिषु संबध्यते । तैत्तिरीयगुणवतां च तत्र सत्ता निपिच्यते ॥ ८ ॥ सर्वे इति । सुसंयताः सुष्ठु निरुद्धेन्द्रियाः ॥ ९ ॥ भोगो धर्माविरुद्धः कामभोगः । अमृष्टोऽनिर्मलः । न नल्लिप्ताग इति पाठः । नल्लिप्ताग इति सुस्पृष्टोति समासः । न लेशश्चंदनादिना । तदाह । नामुगन्ध इति ॥ १० ॥ निष्कः उरोधूषणम् । अनात्मवान् अजिततः अरणः ॥ ११ ॥ अयथा सोमयागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्ययादि मान् । अदृष्टः सदाचाररहितः । न सकरः कुंडगोलकादिः । न च निर्दृष्टसकर इति पाठे निर्दृष्टत्वं अनुश्रितं सांकर्यं परस्मै चोपावापादिरूप येन स इत्यर्थः । सकारशब्दो भावप्रधानः ॥ १२ ॥ स्वेति । दानं नित्यप्राप्त यथाशक्ति विधिना परदत्तस्य स्वीकारः प्रतिग्रहस्तत्र सयताः संकुचिताः निषिद्धप्रतिग्रहरहिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिकः नास्ति परलोक इति बुद्धिमान् । अदृष्टो असत्यवचनः ।

तत्पराः ॥ १ ॥ अष्टाविति । शुचयः असंयत्नाभिद्वेहादिरूपब्रह्ममनसाद्युचित्वाहिताः निर्यशः आत्मप्रयोजनसमर्थेपि राजह्वयेषु तदनुष्ठानेषु अनुत्ताः तत्पराः ॥ २ ॥ तावामत आह । शृष्टिरित्यादि ॥ ३ ॥ अभिमतौ ऋत्विजौ मुख्यविजौ । अपरे उक्ताप्रधानमविव्यतिरिक्ता इत्येके । परं मन्त्रिण इत्युक्त्या वसिष्ठवामदेवयोर्मन्त्रिणमपि सूच्यते इति नौर्यः । तत्र । मन्त्रिणश्च तथेति पाठे परंप्रामुखित्वलभेपि वसिष्ठवामदेवयोर्मन्त्रित्वस्य शब्दसमर्थादया व्ययसमर्थादया चालामाह । वलुततत्तथापरे इत्यस्य ऋत्विजः इत्यर्थः । मन्त्रिणश्चेति अस्य वसिष्ठबा इति शेषः । अमात्याः देवादिकार्यनिर्वहकाः मन्त्रिणो व्यवहारादृष्टार इति भेदः ॥ ४ ॥ परानेवाह । सुयज्ञ इत्यादि । सुयज्ञः ऋत्विग्विशेषः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मार्पित्वं संहितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्वथा कर्मसाधुष्य दर्शितम् । पौर्वकाः परंपरागता इत्यर्थकमभाल्यविज्ञां विशेषणम् । विदोति । विद्यया सह विनीताः विद्याविनयोभयसंपन्ना इत्यर्थः । यथायमेव ऋत्विगाणि विशेषणानि निशेषणानि अमात्येषु मन्त्रिण व योजनीयानि ॥ ६ ॥ शब्रज्ञाः शब्रप्रतिपादकधनुर्वेद विदः । प्रणिहिताः सर्वराजकार्येषु सावधानाः । यथावचनकारिणः । राज इति शेषः ॥ ७ ॥ कामार्थहेतोरेति । द्वंद्वार्मः कर्मधारसः ॥ ८ ॥ स्त्रुषु मित्रेषु । चालेण करणेन कृत क्रियमा

अष्टौबभूवृर्वीरस्यतस्यामात्यायशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्चराजकृत्येषु निर्यशः ॥ २ ॥ घृष्टिर्जयंतो विजयः सुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः ॥ अकोपोधर्मपालश्च सुमंत्रश्चाष्टमोऽर्थविदा ॥ ३ ॥ ऋत्विजौ द्रावमिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथा परे ॥ ४ ॥ सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः ॥ मार्कण्डेयस्तु दीर्घाशुस्तथा कात्यायनो द्विजः ॥ ५ ॥ एतैर्ब्रह्मार्पिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ विद्याविनीता द्वाभिमंतः कुशलानियते द्विजाः ॥ ६ ॥ श्रीमंतश्च महात्मानः शब्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ कीर्त्तिमंतः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ ७ ॥ तेजःक्षमायशः प्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्क्रामार्थहेतोर्वान्बहू रनुतं वचः ॥ ८ ॥ तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥ पुरालाव्यवहारेषु सोऽहोऽप्युपरीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं यथादंडधारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणेषु क्तावलस्य च पराग्रहे ॥ अहितं चापि पुरुषं न हिंस्युरविदूषकम् ॥ ११ ॥ वीराश्च निर्यतोत्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च निर्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रमहिंसं तस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदंढाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य यलाबलम् ॥ १३ ॥ शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुनरेवाराष्ट्रवामुषादीनरः क्वचित् ॥ १४ ॥ क्वचित्पुनरुष्टस्तत्रासीत् रदाररतिनरः ॥ प्रशांतं सर्वमेवासीद्वाष्पू र्वं च तत् ॥ १५ ॥ सुवाससः सुवेगाश्च ते च सर्वेऽनुचित्रताः ॥ हितार्थाश्च न रेंद्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥

णमपि वा अपि चिकीर्षितं च तेषां न किंचिदविदितम् । अमूदिति शेषः ॥ ९ ॥ सौहृदं विषयविशेषात्तदेषात् दोषवेनागृह्णन्निचवृत्तिविशेषः तत्र परीक्षिताः । राजेति शेषः । प्राप्तः सांपराधवलक्षणः । कालो यस्य त धारयेयुः कुर्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ कोशसंग्रहणं चतुर्गुणलपरिग्रहे हेतुः । अहितं संहिताचरणरहितं शत्रुमपि अविदूषकम् अनपराधिनं न हिन्युः ॥ ११ ॥ राजशास्त्रं नीतिशास्त्रम् अनुष्ठिताः अनुसारीणः । शुचीनामिति । स्तयादृष्टारहिताः शुचयः । विषयो देशः ॥ १२ ॥ ब्रह्मेति । अभिपूरयन्निति पाठे अडभादः आर्पेः । सुतीक्ष्णं । बलवत्पुं अणपराधतरतम्यम् । पुरुषस्य सुलक्षणं देशादीनां च । बलाबलं सम्प्राप्त्यर्थः । देशकालव्ययः शक्तीः सांचला दृढकर्मणिति वचनात् । अयं कोशपूरणहेतुः ॥ १३ ॥ एकबुद्धीनां परस्परमेकबुद्धीनां सम्प्रजानता पुराणदृष्टांतं विचारयतां तेषां विचार विषये पुरादौ श्रुतवादिच्युगणविशिष्टः कोपि नासीत् ॥ १४ ॥ अत्रेति । मन्त्रिणा नीत्या सर्वं प्रशांतं निर्वाधमासीदित्यर्थः ॥ १५ ॥ न रेंद्रस्य हितार्थाः हितप्रयोजनाः । सर्वत्रास्मिन्निति शेषः ॥ १६ ॥

गुरोः । संबंधसामान्ये षष्ठी । गुरुणा स्वस्वाचार्येण राज्ञा च । अहौ आहजतगुणहान्येन गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः । तेन गुर्वसुहृद्भासवैयर्थ्यव च सूचितम् । गुणगुणगृहीता इति पाठे गुणदोषग्रहीतार इत्यर्थः । बहुव्रीहिः । आतिहास्यादिवाक्यपरिणामातो निष्ठातस्य । विदेशेऽपि सर्वतो विज्ञातत्वे हेतुः । बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः ॥ १७ ॥ अभितो गुणवतः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवतः । सञ्ज्ञिति । संख्या दिक्विषयकाराद्व्रतत्तन्नाः प्रकृत्या त्रिगुणया सम्प्रदान्तिताः । तत्र सात्त्विकस्या सम्प्रदा शिष्टपालने तामस्या सम्प्रदा दृष्टान्प्रहृष्टाले भोगकाले राजस्या सम्प्रदा व्रतधन्यदासीदासशिबिकाधमाजादिरूपया ॥ १८ ॥ संस्वरगं रक्षणम् । बुद्धिद्वय विचार्ये ॥ १९ ॥ इदंशैः प्रागुक्तरूपैः अनायैश्च । चाद्वल्लिङ्गमन्त्रिभिः अत एव गुणोपदेष्टेः उपपन्न इति योजना ॥ २० ॥ चारेण स्वपदेष्टवृत्तातम् । प्रजाः वंशेण युक्ताः यथा भवति तथा पुहैः रक्षयन् । सर्वत्र हेतौ शता ॥ २१ ॥ अतो हेतोर्विश्रुतः सत्यसंगः रणे सत्यप्रतिज्ञाः । तत्र अयोध्यायाम् ॥ २२ ॥ अधिगमः प्राप्तिः सताः सामंताः यस्य । कंटकाः शत्रवश्चोराश्च ॥ २३ ॥

गुरोरुणगृहीताश्चप्रत्ययाश्चपराक्रमैः॥विदेशेष्वपि विज्ञाताःसर्वतोबुद्धिनिश्चयाः ॥ १७ ॥ अभितोगुणवंतश्चनचासन्गुणवर्जिताः ॥ संधिविग्रहस्तत्त्वज्ञाःप्रकृत्यासंपदन्विताः ॥ १८ ॥ मंत्रसंवरणेशक्ताःशक्ताःसूक्ष्मासुबुद्धिषु ॥ नीतिशान्निविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः ॥ १९ ॥ इदंशैस्तेरामात्यैश्चराजादृशथोऽनघः॥उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ २० ॥ अवेक्षमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरक्षणम् ॥ प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मपरिवर्जयन् ॥ २१ ॥ विश्रुतास्त्रिषुलोकेषुवदान्यःसत्यसंगः ॥ सतत्रपुरुषव्याघ्रःशशासपृथिवीमिमाम् ॥ २२ ॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टवातुल्यंवाशङ्कुमात्मनः ॥ मित्रवान्रतसामंतःप्रतापहतकटकः॥सशशासजगद्वाजादिविदेवपतियथा ॥ २३ ॥ तैर्मन्त्रिभिर्यत्रहितेनिविष्टदुर्दुरक्तःकुशलैःसमर्थैः ॥ सपार्थिवोदीप्तिमवाणयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोक्तैः ॥ २४ ॥ इत्यापै श्रीमद्रामायणेवल्मीकीये आदिकव्ये बालकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ तस्यचैवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ सुतार्थतत्प्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः ॥ १ ॥ चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धिरसीन्महात्मनः ॥ सुतार्थंवा जिमेधेनकिमर्थनयजान्यहम् ॥ २ ॥ सनिश्चिन्तामर्तिकृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान् ॥ मन्त्रिभिःसहधर्मात्मासर्वेपिक्वृतात्मभिः ॥ ३ ॥ ततो ब्रवीन्महातेजाःसुमंत्रंमंत्रिसत्तमम् ॥ शीघ्रमानयमसर्वान्गुरुहस्तान्सुपुरोहितान् ॥ ४ ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वारितिक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समस्तान्वेदपारागान् ॥ ५ ॥ सुयज्ञंवाग्देवंचजाबालिमथकाश्यपम् ॥ पुरोहितंवासिष्टंचयेचाप्यन्येद्विजोत्तमाः ॥ ६ ॥

तेरिति । मन्यो विचारः तत्साध्य हितम् । उभयत्र निविष्टैः कुशलैः सूक्ष्मार्थदर्शनेननिपुणैः समर्थैः तत्साधनशक्तैः तेजोमयैः प्रभुतेजोवर्द्धिः । तेनैः परामिभसामर्थ्यम् । गोभिः किरणैर्गुक्तैः उदितोक्तैः इव गवामपि तेजोमयैरित्येतत्साधार्थिकमयडत विनोपणमित्येकै । तदुपग्रम् ॥ २४ ॥ वैरसनः ॥ इति श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ एव समप्रगुणस्यायुक्तवैरनवित पितृलोकाच्चतुत्रायैश्चमेप्रस्तावः । तस्येति । तयमानस्य तपः कुर्वतः ॥ १ ॥ चिंतयानस्य । मुगमावच्छादयः । तपसायस्यायुक्तोत्पत्त्युपाय मार्गमाणास एव वक्ष्यमाण ॥ २ ॥ स इति । यष्ट्यमितिमन्त्रिभिः सह निश्चिता मति कुलेननयः । सुमंत्रम् । आनयामासेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति । विज्ञानो गमनम् । सर्वान् तान् गुरुन् समस्तान्देपारागान् अगुरुहश्च ॥ ५ ॥ सुयज्ञादयो विद्यागुरुः । वसि

एतैव पुरोहितैर्वेनोपेततयोपेतुदेवोत्थापकृतया गुरुलोपे स्वसमशिष्याणां शतपोव्याक्षेपमिया तैर्नैवाभ्यापने नियोगोच्येयामपि विद्यागुरुत्वमक्षतम् । अन्ये अक्षेपोधार्मिक्यव्युत्थुक्ताः ॥ ६ ॥ धर्मोर्णयेन च सहितं श्रद्धया मङ्गलम् ॥ ७ ॥ मेमेति । सुतार्थं सुतमुद्दिश्य लालयमानस्य पुनःपुनः भूया च विलपतो राज्यादिनापि सुखं न भवति । तातयमानस्येति पाठो पुनःपुनः च तपः कुर्वत इत्यर्थः । अयं भव पाठो युक्तः । पूर्वं सुतार्थं तयमानस्येत्युक्तेः । अतस्तदर्थं पुनार्थम् । मतिरभ्यवसायः ॥ ८ ॥ तदिति । शास्त्रप्रोक्तेन कर्मणा विधिना केन प्रकारेणचरणेन अहं कामं पुत्ररूपं प्राप्स्यामीत्यत्र बुद्धिब्याय विषया विचार्यतां क्लृप्तताम् ॥ ९ ॥ तत इति । प्रविष्टजा स्तुतिः । पार्थिवस्य मुखेति साक्षाद्राज्ञा स्वयमेवोक्तम् ॥ १० ॥ संभाराः अक्षेपप्रतिष्ठा । एकविंशतियूपादिरूपाः संश्रयना संपादताम् ॥ ११ ॥ सरस्या इति । चो लब्धे । अभिप्रेतान् मनोभिप्रेतरागुक्तान् । धार्मिकीं धर्मप्रयोजना सर्वथा प्राप्स्ये इति प्रतिज्ञानास्तोपः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हर्षजितानन्दशुभारंभवेनैव ॥ १४ ॥ सम्पत्तिः । चतुःशता रक्षताति श्रुतः रक्षणसमर्थश्चतुःशतराजपुत्रैः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायपदेन प्रधानर्विजः अक्षस्य मेध्यस्य पदेनैव जुहोतियुक्तमोनिर्वाहाय तत्साहित्यम् ॥ १५ ॥ शान्तयः विघ्ननिर्धेति ।

तान्पूजयित्वाधर्मोत्पाराजादशरथस्तदा ॥ इदंयमर्थसहितंश्रृण्वणंवनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ ममलालयमानस्यसुतार्थानास्तिवैसुखम् ॥ तदर्थहयमे धेनयहयामीतिमतिर्मम ॥ ८ ॥ तदहंयष्टुमिच्छामिशान्द्रहृदयेनकर्मणा ॥ कथंप्राप्स्याम्यहंकमंबुद्धिर्त्रविचिंत्यताम् ॥ ९ ॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यं ब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वपार्थिवस्यसुखीरितम् ॥ १० ॥ ऊचुश्चपरमप्रीताःसर्वेश्वरथवचः ॥ संभाराःसंश्रित्यतंतितुर्गश्चविविच्युच्य तां ॥ ११ ॥ सरस्वाश्चोत्तरेरीयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानंभिप्रेतांश्चपार्थिव ॥ १२ ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ ततस्तुष्टोभवद्वाजाश्रुत्वातद्विजभाषितम् ॥ १३ ॥ अमात्यानब्रवीद्वाजाहर्षव्याकुललोचनः ॥ संभाराःसंश्रित्यतंमिगुरूणां वचनदिह ॥ १४ ॥ समर्थार्थिधृष्टितश्चाश्वःसोपाध्यायोविसुच्यताम् ॥ सरस्वाश्चोत्तरेरीयज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १५ ॥ शान्तयश्चापिर्वधतांयथाकल्पयथाविधि । शक्यः प्राप्नुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ १६ ॥ नापराधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्कतुसत्तमे ॥ छिद्रं हिमृगयतेस्मविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः ॥ १७ ॥ विधिहीनस्य यज्ञस्यसद्वःकर्ताविनश्यति ॥ तद्यथाविधिपूर्वमेकतुरेपसमाप्यते ॥ १८ ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःसाधनेष्विति ॥ तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमन्त्रिणः प्रतिपूजिताः ॥ १९ ॥ पार्थिवेन्द्रस्यतद्वाक्यंयथापूर्वीनिशम्यते ॥ तथाद्रिजास्तेधर्मज्ञावर्धयन्तोदुपोत्तमम् ॥ २० ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेषुनर्जंगु र्यथागतम् ॥ विसर्जयित्वातान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥

वारककर्मणि वर्धताम् । छांद्रसो गिलोपः । यथाकल्पं यथात्रामम् । क्रमस्तु कथ्यते कल्पे इति भागुरिः । यथाविधिद्वान्नोक्तविध्यनतिभ्रमेण शक्य इति काकुत्र । मर्वेण मर्वगुणयुतेनापि राज्ञा अयं यज्ञः प्राप्तुं शक्यः अपि नु नेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तदेवाह । नेति । यद्यत्र यज्ञे कष्टो महप्रायश्चित्तनाशोपराधो विध्यपराधः क्रियालोपदिरूपो न स्यात् । स्यादपि अन्यप्रायः । म त्वातियत्तसाध्यः । अतो न सर्वसुखम् । हि यतः यज्ञादिषु मन्त्रक्रियालोपादिना राक्षसत्वं प्राप्ताः ब्राह्मणाः ब्रह्मराक्षसाः विद्वांसो यज्ञतयज्ञाद्विद्वद्रमपचारं भूयते । ते चेपदपचारं दृगु स्वयं तेषु प्रविश्यापचारंवा संपादयन्ते । अतो न सर्वप्रायः । ॥ १७ ॥ किंच विधिहीनस्य यज्ञस्य कर्ता यजमानः ऋत्विक्सवधः सवधो विनश्यति ॥ १८ ॥ तततो हेतोरेथा मे एष यज्ञो विधिपूर्वं द्वाद्वात्तप्रकारेण न तु तदपचारेण यथा ममाप्यंतं तथा विधानं यत्नः क्लृप्तताम् । नन्वेवं चेदशक्यमेतत्तत्राह । यूयं तथा करणेषु समर्थाः शक्ता इति इत्येवप्रकारोत्साहनादि राजा चक्र इत्यर्थः । ते प्रतिपूजिता मंत्रिणस्तथेत्यवदन् । प्रत्यपूजयन्निनि पाठे चेति शेषः ॥ १९ ॥ पार्थिवेत्यर्थं पूर्वोक्तयि । वधे

तं इति । अस्य जाशीर्मिति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ उपसदिष्ट इति । त्रिपदम् । समिलस्य आयातामिलनेनानयः । व्यवहितिप्रयोगे आर्षः ॥ २२ ॥ ताः प्रतीपिज्ञाताः ॥ २३ ॥ दीक्षां दीक्षाविषयद्वन्द्विक्रमं विवृतं कुरुत । कर्तुः कतिः ॥ २४ ॥ मुखावधानीति । रूपम् वसन्तकालावच्छिन्नप्राप्यमा च ॥ २५ ॥ मूढमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आर्षिक्याये बालकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ एतदिति । हस्मन् मुतार्थं क्षीरेभ्यामीति राजनास्यम् । सूतः मुमंत्रः । स हि राज्ञः उभयवर्मा सूतो मन्त्री च । उपसृष्टमितिहासः । यः इतिहासः पुराणे च । चेन ऋषिकथ्यमावकायासंश्रयः । नया श्रुतः स श्रूयताम् ॥ १ ॥ ऋषिगीति । ऋषिगिरमरमधेयस्वरूपः पुत्रोपायः उपदिष्टः । यथा विवितिहासविषयः किञ्चिद्विशेषविशिष्टः श्रुत इत्यर्थः । तमाह । समदिष्टादिना । कथां भवद्वाद्वा द्विविध्यप्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वातो-भविष्यतीति । ऋष्यश्रुग इति स्वात्मजः । धातुसम्बन्धे इति सातुलम् । निलसद्वदः पित्रा केने नित्यं गर्वित इत्यर्थः । सर्वथा पौत्रादित्यहाराजमिहैव नियमनं सूचयम् । अत एव

ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टोयथावक्कतुराप्यताम् ॥ इत्युक्त्वापुनश्चादौलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ २२ ॥ विसर्जयित्वास्वयं शर्मप्रविशेशमहामतिः ॥ ततः सगत्वाताः पत्नीर्गिरेद्वहदयंगमाः ॥ २३ ॥ उवाचदीक्षाविशतयश्च हंसुतकारणात् ॥ तासां तेनातिक्रान्तवचनेन मुवर्षसाम् ॥ २४ ॥ मुखापदान्य शोभन्तपद्मानि बहिःसात्यये ॥ २५ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० बालकांडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ एतच्छ्रुत्वाहः सुतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ श्रूयतां तत्पुरावृत्तपुत्राण्येवमया श्रुतम् ॥ १ ॥ ऋत्विग्भिरुपसंदिष्टोयथावृत्तोमया श्रुतः ॥ सनत्कुमारो भगवान्पूर्वकथितवान्कथाम् ॥ २ ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तवपुत्राण्येवमया श्रुतम् ॥ ३ ॥ ऋष्यश्रुद्वहतिस्वयात्स्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ स कनेनित्यसंबुद्धो गुणिवचनचरः सदा ॥ ४ ॥ नान्यजानाति विप्रैर्द्रोनिन्यं पित्रवृत्तनात् ॥ द्वैविध्यब्रह्मचर्यस्य भाविष्यति महत्मनः ॥ ५ ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ तस्यैव वर्तमानस्य कालः समप्रवर्तत ॥ ६ ॥ अग्निशुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ एतस्मिन्नेव काले तुरो मया दंष्ट्रा तापवान् ॥ ७ ॥ अंगेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ तस्य व्यतिक्रमाद्वाज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ ८ ॥ अनावृष्टिः सुधुरा वै सर्वलोकभयावहा ॥ अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतसंभृद्वा न्समानेयप्रवक्ष्यति ॥ भवन्तः श्रुतकर्मा णोलोकाचारित्र्ये दिनः ॥ १० ॥ समादिशंतु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥ इत्युक्तास्ते तोराज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः ॥ ११ ॥ वक्ष्यन्ति ते भहीपालं ब्राह्मणां विदपारागाः ॥ विभ्रां डकमुतराजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ १२ ॥

पितुर्न क्षापि त्वया गतव्यमित्यादिनुवर्तनाद्वचनरत्नम् ॥ ४ ॥ नान्यमिति । भविष्यति वर्तमानतामीत्यात् लट् । पित्रवृत्तनात् पित्रा सह वासात् । ब्रह्मवर्षस्य द्वैविध्यं मेखलजिनादिधारणरूपं मुख्यं ब्रह्मचर्यम् । दासेषु ऋतुगमनरूपं पर गौणम् । तत्र्यक्षाद्वयमपि अस्य भविष्यति । द्विविधकालद्वन्द्वहोः षण् ॥ ५ ॥ लोकेष्विति अर्थ पूर्ववन्धि । एष पित्रम्यादिरेकया । समप्रवर्ततेति भविष्यति लट् अद्वयमान-धर्माः ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात् राजोचितवर्षविशेषनात् । दाल्याव नदुकाण्यपि स्वात् ॥ ८ ॥ घोरत्वं सर्वोपस्थापनात् । वृत्ताय जातायाम् ॥ ९ ॥ श्रुतेन यंदाय्यनेन संभृद्वा । श्रुतकर्मांगः अनावृष्टिचर-श्रुतस्वत्वावर्णः । यतो भवन्तो लोकाव्यन्तराः ॥ १० ॥ संवेति । तस्य म पापस्य प्रायश्चित्तं यथा भवति तथा नियममुपेयां समादिशन्तिलन्यपः । उक्ताः पृष्टाः ॥ ११ ॥ ते च शुद्धब्रह्मचारिणो कन्यादानं प्रायश्चित्तं

सुखरियाह । कश्चर्याति ॥ १२ ॥ आनाय्य त्विति पाठः । महापाल ऋष्येति । प्रकृतिमात्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राक्षसित्तामिनयति । केनेति । कीर्म जित्द्रियव विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १५ ॥ १६ ॥ ते त्विति । व्यथिता । अशक्त्यर्थनियोगतः खिन्नाः । वनताननाः नम्रमुखाः । अवस्थादेर्लैपः । ऋगेष्विमांस्कात् मीताः न गच्छेयुक्त्वा अशक्त्यर्थत्वादतिवियोगाकरणं क्षतव्यमित्यनुनेष्यति ॥ १७ ॥ एवमनुनीय अथ क्षमानुचितान् गणिकाप्रेषणदिरूपानुपायान्विचार्य राजानं कथ्यति । यद्यस्मदुक्तं श्रोष्यसि तदा तमानेष्यामः । दोषोत्साक शपादिरूपस्तस्य तपोवैकल्यादिरूपो वा नर्क्या न भविष्यति ॥ १८ ॥ एवमनाय्यपुरोहितवचनादगणिकामिः तद्वारा ऋषिभुतः आनीतः । देवः इदं । पर्जन्यमवर्षयत् तद्वशे । शर्ता चास्मे प्रदीयतं प्रदत्ता । कर्तमानसमीप्ये हृत् । यद्यपि नन्दुमारोक्त्यनुवादेन भविष्यन्निर्देश उच्यते । तथापि राज्ञः सतोपाधिव्याय स्प्रोच्यमानकाले वृत्तमेव नदिति बोधयितुं भूतिर्निर्देशः ॥ १९ ॥ ऋष्यश्रुतेति । अगाराजमित्रव्यस्य राक्षसं श्रुत्वा न मित्रवामाता स्वस्यापि जामातैरुच्यतो जामातैरुच्यते । वीजांतरसम्यग्रे कथ्यते । एतावदुक्तम् । एव सनत्कुमारकथितं पुनोत्यस्तुपायरूपं वस्तु मया तुभ्य व्याहृतम् । अग्रे देवः प्रमाणमिदं शपः ॥ २० ॥

आनाय्यतुमहीपलः ऋष्यश्रुङ्गसुसत्कृतम् ॥ विमांस्कसुतरांजन्त्राह्वणवेदपारगम् ॥ १३ ॥ प्रयच्छकन्यांशान्तवैविधिनसुसमाहितः ॥ तेषां तु वचनंश्रुत्वा राजा वंतां प्रपत्स्यते ॥ १४ ॥ केनोपायेन वैश्वक्यइहनेतुसवीर्यवान् ॥ १५ ॥ ततो राजा विनिश्चित्य सहमंत्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्याश्च प्रपयिष्यति सत्कृतान् ॥ १६ ॥ ततुराज्ञो वचःश्रुत्वा व्यथिता वनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेय्यंति तन्प्रम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यंति चितयित्वा तेनोपायांश्च तान्क्षमाब् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १८ ॥ एवमंगधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १९ ॥ ऋष्यश्रुंगस्तुजामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितोऽसौ वद्व्याहितमया ॥ २० ॥ अथ हृष्टो दशरथः सुमंत्रं प्रत्यभाषत ॥ यथर्ष्यश्रुंगस्तवान्तीयेनोपायेन सोच्यताम् ॥ २१ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ सुमंत्रश्चोदितो राजा प्रोवाच दंवचस्तदा ॥ यथर्ष्यश्रुंगस्तवान्तीयेनोपायेन मंत्रिभिः ॥ तन्मे निगदितं सर्वं शृणु मे मंत्रिभिः सह ॥ १ ॥ रोमपादुभुवाचेंदुसहामात्यः पुरोहितः ॥ उपायो निरयायो यमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥ ऋष्यश्रुंगो वनचरस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ अनभिज्ञस्तु नारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाथैरभिमतैर्न रचितप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

अथेति । हृष्टः निधतुपुत्राभ्यामुपयग्यमातस्य सन्निहितवश्रवणाच्च गृष्टः । ये तु पूर्वोक्तश्लोके आनयनादिसर्वं भविष्यत्त्वेनैव व्याचक्षते तेषां कथमानोक्तं इति रात्रप्रश्नादुपचितिर्याहुः । सोमन्तं स उच्यतामित्यर्थः संघिरार्पः । यदा सा तद्विषया कथोच्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ पठमानः ॥ इति श्रीरामायणमग्रे श्रीरामायणतिलकः वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ * ॥ सुमंत्र इति । चोदितः तादृगतस्मिन्नो गणिकाभिरानयनमयाश्चर्यमिति विस्तरेण कथनाय प्रेरितः । मन्त्रिभिः सत् समन्त्र रोमपादेन यथर्ष्यश्रुंगः आनीतो येन चोपायेनानीतः । तमया निगदितं सर्वं प्रकारं मे मत्तो मन्त्रिभिः सह शृण्विति योजना ॥ १ ॥ रोमेति । सप्तमात्यः पुरोहितः तदुवाच । निरयायोऽव्याचनचारिफलः ॥ २ ॥ नारीणां नारीसंज्ञाविषयाणां दृष्टादीनां तत्संबन्धिसुखस्य चेत्यर्थः ॥ ३ ॥ अभिमतैः । प्राणिमानस्येति शेषः । इन्द्रियाथैः । तद्विषयार्थद्वयार्थादेभिः । यथर्ष्यश्रुंगस्तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ ४ ॥

तदाह । गणिका इति । सङ्कताः विचित्रादभरणानामनादिभिः ॥ ६ ॥ श्रुवन्ति । राजा पुरोहितं तथेति त्वयैव तथा कर्तव्यमिति प्रयुवाच । अस्त्यविषयत्वाद्वाङ्म एवमाहः । अहं पुरोहितस्य धिक्कातः । गणिकाभिः सर्वादोऽनुचित इति सोऽपि मन्त्रिणः प्रयुवाच । मन्त्रिणश्च ते तथा चक्षुः साक्षाद्गणिकाः प्रैरयन् ॥ ६ ॥ वारोति । तन्मन्त्रिवचः । अस्मिन्वने युष्मज्जनपदप्राप्तवर्तिनं श्रुत्वाकुरमुनने । आश्रमं विनाङ्काश्रमस्य आविदूरे निकटे स्थित्वा ऋषिपुत्रस्य धर्मालाट्टिगुणविशिष्टस्य दक्षिणे यत्र कुर्वति स चक्षुः । पितुर्मयलाज्जनादिभिर्नित्यसंतुष्टः स आश्रमावातिचक्राम आश्रमादूरं न निगतात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति । ह्यादिकं जन्मप्रभृति दृष्टव्यं न भवति यथा तथा । व्यवहियत इति शेषः । नाराज सत्तम अमराजादि । राज्ञ सूक्तकुण्डादि ॥ ९ ॥ तत इति । त देशं वारखीसिचालेश्वरम् । यद् अत्रा दैवदम् ॥ १० ॥ ११ ॥ क इति । कस्त्वं किंजातिः काय पुत्र इति च किनामा च किं कर्तसे विक्रमासि अपि च एकः सत्त्व विजने दूरे जन्वासरूपप्राप्तान्तिन्यो दूरे वने किमर्थं वससिति प्रश्नस्यम् ॥ १२ ॥

गणिकास्तत्रगच्छन्तुरुपवत्यः स्वलङ्कृताः ॥ प्रलोभ्यविविधोपायैरनेष्यन्तीहसङ्कताः ॥ ५ ॥ श्रुत्वातथेति राजाचप्रत्युवाचपुरोहितम् ॥ पुरोहितो मन्त्रिणश्चतदाचक्षुश्चेतथा ॥ ६ ॥ वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनप्रविशुमहत् ॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नं कुर्वतिदर्शने ॥ ७ ॥ ऋषेः पुत्रस्यधीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ पितुः सनित्यसंतुष्टो नतिचक्रामचाश्रमात् ॥ ८ ॥ नतेनजन्मप्रभृतिदृष्टवृत्तपस्विना ॥ स्त्रीवापुमान्वायञ्चान्यत्सन्त्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥ ततः कदाचित्देशमाजगामयदृच्छया ॥ विमाङ्कमुतस्तत्रताश्चापश्यद्भ्रंगनाः ॥ १० ॥ ताश्चित्रवेषाः प्रमदागायंत्योमधु रत्नरम् ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं वतसे ब्रह्मञ्जातुमिच्छामहेवयम् ॥ एकस्त्वं विजने दूरे वने चरसि शंसनः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपावनेस्त्रियः ॥ हादत्तस्यमतिर्जाता आख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥ पिता विमाङ्कोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्मचमेसुवि ॥ १४ ॥ इहाश्रमपदोऽस्माकंसमीपिशुभ्रदर्शनाः ॥ कारिष्येवोत्रपूजावैसवेषाविधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासामतिरासवै ॥ तदाश्रमपदं द्रुंजसुः सर्वास्तोगनाः ॥ १६ ॥ गतानां तु ततः पूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्घ्यमिदं पादामिदं मूलं फलं चनः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्यतु तां पूजां सर्वा एव समुत्तुकाः ॥ ऋषेर्भीताश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपि मुख्यानि फलानि मानि न हेद्विज ॥ गृहाण विप्रभद्रं ते भक्षयस्व चमाचिरम् ॥ १९ ॥

अदृष्टेति । स्त्रिय इति । अस्य दृष्टा इति शेषः । अनेन हादं मूलभूता चलय चेतसो या स्यादुदासीनेषु वस्तुषु आभरणेषां वृत्तिः सा दृष्टिबन्धने कथ्यत इत्युक्तलक्षणा दृष्टिस्ता । ततः सर्वादोऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपाः परिचयेऽपि मये ज्ञेयः । अतस्तासु हादं दर्शनजबद्धत दोषानलोकिते । प्रीत्याख्याचितदृष्टिहादं मियुक्तेः । सक सीयम् । अदृष्टरूपाः प्रागदृष्टरूपाः । काम्यरूपाः कर्मनीयरूपाः । एतद्वयं च स्नेहाकारणम् ॥ १३ ॥ पिपेति । नानेव समाद्यप्रश्नोत्तरम् । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्म च मदीयं भुवि प्रसिद्धं तपोरूपमित्यर्थः ॥ १४ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरमाह । इति । इह वने आश्रमपदः । आर्पं मूलम् । वर्तत इति शेषः । सर्वेषां मिति निर्देशो वस्तुमात्राभिप्रायेण । अनेन स्त्रीसरूपापरिज्ञानं सूचितम् ॥ १५ ॥ ऋषेति । आसेत्यर्थः । वसूक्त्यर्थः । तददृष्टं मतिर्वसूक्त्यन्वयः ॥ १६ ॥ नोसाकम् । मध्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ प्राप्ति । समुत्तुकाः ऋष्यशृङ्गस्य तदाश्रमतो नयने । ऋषेर्विमाङ्कात् ॥ १८ ॥ मुख्यानि प्रशस्तासादृशेति । प्रताणार्थं मोक्षा एवमुच्यते । प्रतिगृहण ते मद्र कल्याण भक्षयस्व च फलानि मिति शेषः ।

मा चिरम् ऋषेरागमनात्पूर्वमेव मद्रूपीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ तत इति । समाख्येयं सर्वेनापि कदाचित्कुमालिगानम् । हर्षसमन्विताः बालजहाचारतो गाढतराख्यानप्राप्त्या स्वकार्यानुबुद्ध्यंशप्राप्त्या च ॥ २० ॥
 तानीति । तामिः प्रीत्या दत्तानि । तेजस्वी वास्वन्तितासर्वेयूष्येतेतत्त्वाद्बालाच्चाहर्ततेजाः । मन्यते यो मन्यते स इव व्यग्रहस्तीत्यर्थः । पूर्वमनाद्यादितानि अनाद्यादितानिपूर्वाणि । नियन्तिनासिनानिति ।
 कर्तारं शेषं वा पठ्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्या मिथैव किञ्चित्कृतमनुष्ठेयमस्माकमिति निवेद्य ज्ञापयित्वा तस्मादपदेशादज्ञात् तस्य पितुर्विमांढकाद्वीताः स्त्रियः गच्छन्ति स्म गताः ॥ २२ ॥ असत्यद्वयः
 अप्रसन्नचित्तः आसीत् । दुःखान् तादृशचक्षुषादिविषयमुल्लिख्येज्ज्ञात् । परितन्तम् एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ तत इति । उक्तोद्धेतोः मनसा चिन्तयन् तासां दर्शनसर्गानामनादिप्रकारास्मरन्क्रियार्थः ।
 तत्र गमनमेतद्वाक्यमव्यभाषीति चिन्तयन्क्रियार्थश्च ॥ २४ ॥ त क तत्राह । मनोज्ञा इति ॥ २५ ॥ उपसूय प्रयुद्धय ॥ २६ ॥ चित्राणीति । यद्यत्र चित्राणि मूल्यानि फलानि च ॥ २७ ॥ समावनाया
 ततस्तान्तेसमालिङ्ग्यसर्वहर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मैभक्ष्यांश्चविविधाञ्छुभान् ॥ २० ॥ तानिचास्वाद्येतेजस्वीफलानीतिरममन्यते ॥
 अनास्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥ आपृच्छयचतदाविप्रव्रतचर्यानिवेद्य च ॥ गच्छन्तिस्मापदेशात्ताभीतास्तस्यपितुः स्त्रियः ॥
 ॥ २२ ॥ गताः पुतासुसर्वासुकाश्यपस्यात्मजोद्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीदुःखाच्चपरिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोपेद्युस्तदेशमाजगामसर्वीयवान् ॥
 विभांडकमुतःश्रीमान्मनसाचिन्तयन्मुहुः ॥ २४ ॥ मनोज्ञायत्रतादृष्टावामुख्याःस्वलंकृताः ॥ दृष्ट्वैवचततोविप्रमार्थातंहृष्टमानसाः ॥ २५ ॥ उपसृ
 त्यततः सर्वास्तास्तमृच्चुरिदं वचः ॥ एह्याश्रमपदसौम्यअस्माकमितिचाबुवन् ॥ २६ ॥ चित्राण्यत्रबहूनिस्तुमूलानिचफलानिचातन्नाम्यप्यविशेषेण
 विधिर्हिभविताश्रुवम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वातुवचनंतांसांसर्वासांहृदयंगमम् ॥ गमनायमर्तिचक्रेतंचानिस्तथास्त्रियः ॥ २८ ॥ तत्रचानीयमाने
 तुविप्रतस्मिन्महात्मनि ॥ वर्षसहस्रादेवोजगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २९ ॥ वर्षेणैवागतंविप्रतापंसनराधिपः ॥ प्रयुद्धम्यमुनिप्रह्वःशिरसाचम
 हंगतः ॥ ३० ॥ अर्घ्यचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः ॥ वव्रेप्रसादंविप्रद्वान्माविप्रमन्युराविशेत ॥ ३१ ॥ अंतःपुंगवंश्यास्मैकन्यादंस्वायथा
 विधि ॥ शांतांशतेमनसाराजहर्षमवापसः ॥ ३२ ॥ एवंसन्यवसत्तत्रसर्वकर्मैःसुपूजितः ॥ ऋष्यशृंगमहतेजाःशांतयासहभार्यया ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयेआदिकाव्ये चतुर्विंशत्साहस्र्यां संहितायां बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

लिङ् । अतः तत्र गमनं व्यर्थमिति चेत्त्रापि एष विधिः विचित्रफलमूलमद्यप्यविधिर्विशेषेण इतोप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २७ ॥ श्रुत्वा ऽर्तिः । गमाया पूर्वार्थापत्तां नावमारोप्य प्रवाहेणैव आगदेशं
 निन्युरीति महाभाते ॥ २८ ॥ तत्रेति । आदेशः ॥ २९ ॥ व्रणेति । व्रणेण सन्नेह विषयं स्वदेशमगतं विप्रं प्रयुद्धस्य प्रह्वः अजल्यदिर्द्वं नम्रः । जात इति शेषः । शिरसा महीं गतश्च साष्टांगमस्कारं
 च कृतवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ अर्घ्यं चेति । अर्घ्यादिर्भूजनाद्विप्रद्वान्प्रह्लादयश्रगात् प्रसादं मयि मापराधेपि भवानियप्रसक्तोस्त्वित्येव सौमुल्यं वव्रे । किमर्थमनियत आह । मेति । अतिछुपुष्यितं गणिकाभिः
 खानयनं व्यग्रहारकाले ज्ञात्वा तं विप्रम् ऋष्यशृंगं तत्पितरं विमाडकं च मन्युः क्रोधः आविशेत् स मा प्रविशदित्यर्थमिति भावः ॥ ३१ ॥ अतरीति । प्रत्यन्तं तत्र तदनुज्ञया अंतःपुंगं प्रवेष्टुं हर्षं दृष्टिभृष्टि
 संबधेन च ॥ ३२ ॥ एवापीति । ननु गणिकास्यशतनन्यृष्टमन्त्रप्रशङ्गादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्रूपमसात्रेण दृष्टिः । न च क्षीनवाञ्छानात्र तपोहानिः । न च क्षीनवाञ्छानात्र तपोहानिः । निर्मलं

अवचयेण विदितनिबलदशसप्तस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्यं तथोद्धारज्ञानस्य च दुर्निवागत्वात् वेने वनचरस्त्रीणामनुभवश्च सर्वथा अब्रह्मे श्रुतद्वयस्यमावापयेवेति चेन्न । निर्मज्जहचयेण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषेष्टदशायस्यशास्त्रं । प्राग्वज्जवात्तद्विषयस्त्रीसंबन्धं भाविन तद्वत्कर्म जानन्नैव गणिकाभित्तया व्यवज्जहै स्त्राज्ञं भयादुपत्यये । अत एव न तेनेति नमस्त्रोक्ते तथा व्यवहितये इति शेषः दुरितोत्साभिः प्राक् । एतत्सर्वं जानन् भित्तिपति तनुयुग्य न शक्तवान् राजानमित्येवञ्च तत्त्वम् । अनेन तत्त्वज्ञस्य सर्वदोषसंबन्धो ध्वनितः । ब्रह्मज्ञे दानसकलपात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितम् । यत्तु क्वचिद्विमांशकस्य पुत्राव्येवण क्रोधेन ततो मार्गे ऋष्यशृंगाव्य शांतादानादिद्विषातलोभेन पुनराश्रमं पाण्डुरागमनवर्णनं-तदपि तत्त्वज्ञव एवोपपद्यते । अन्यथा मृदुतरस्य गणिकाद्वयवहचर्यं विरोधकृतो रोमो इत्यस्य केनायुगलेन वारयितुमशक्य इत्यलम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मज्ञानः ॥ इति श्रीरामाभिषेगे श्रीरामपि रमायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ एवं मनकुमारोत्तमक्रयं तत्प्रसंगे ऋष्यशृंगानयनकथां च संप्रतिनिर्दिशुमुक्त्वा तदानमनार्थं महाराजैवैव गंतव्यमिति बोधयितुमेकमुगबुद्धः मुमुक्षुः पुनरपि तदर्थमार्गं सनतुमारोक्तं कथामाह । ५३ ॥

भूयएवविराजेंद्रशृणुमेवचनंहितम् ॥ यथासदेवप्रवरःकथयामासबुद्धिमान् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणकुलेजतोभविव्यतिसुधार्मिकः ॥ नात्रा दशरथोराजाश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति ॥ कन्याचास्यमहाभागशान्तानामभविष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञास्तुरोमपाद इति श्रुतः ॥ तंसराजादशरथोगमिष्यतिमहायशाः ॥ ४ ॥ अनपत्योस्मिधर्मात्मज्ज्योताभर्तममक्रतुम् ॥ आहरेतत्त्वयाज्ञातःसंतानार्थकुलस्यच ॥ ५ ॥ श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यमनसाचविचिंत्यच ॥ प्रदास्यतेपुत्रवतंशान्तान्तरामात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यचतविंप्रसराजविगतज्वरः ॥ आहारिष्यतितंयज्ञग्रह्णेनंतरात्मना ॥ ७ ॥ तंचराजादशरथोयशस्कामःकुतोजलिः ॥ ऋष्यशृंगंद्रिज श्रेष्ठवरयिष्यतियमवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थप्रसवार्थचस्वगार्थचनरेश्वरः ॥ लभतेचसंतं कामंद्रिजमुख्यः॥द्रिशंपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्यभविष्यन्ति चत्वारोमितिचक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराःसर्वभूतेषुविश्रुताः ॥ १० ॥ एवंसदेवप्रवरःपूर्वकथितवाक्यमाह ॥ सनतुमारोभगवान्युरादेयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥ सत्पुंशुषशादूलसमानयसुसत्कृतम् ॥ स्वयमेवमहाराजगत्वासाबलवाहनः ॥ १२ ॥

देवप्रवरः सनतुमारः । यथेति यदित्यर्थे ॥ १ ॥ सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अमेति । अपराजो रोमपादः । तस्य दशरथस्य । अस्य रोमपादस्य ॥ ३ ॥ कोमावराज इत्यत्राह । पुत्र इति । अंगस्य अंगानकस्य । त रोमपादं गमिष्यति । ऋष्यशृंगानयनार्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ गमनप्रयोजनमाह । अनपत्य इति । आहोने निर्निहत् । चकारोण धर्मावर्षं च ॥ ५ ॥ श्रुत्वेति । अस्य राज्ञो दशरथस्य सौवर्गाद्वक्यं श्रुत्वा भयसा च तस्य अवश्यकर्तव्यतां विचिंत्य निश्चिंत्य पुत्रवतं शान्तान्तरं प्रदास्यते इत्यवयव । पुत्रवतमित्यनेन जातपुत्रः कृष्णकेतोऽग्निनादवेति विद्युत्कामद्वयानप्रविकारित्व सूचि तम् । तेनादिताभिलेनार्थविधारस्तस्य उक्तः । शांतासाहितं मनोरमित्यर्थेकेन शान्तान्तरात्तमित्यनेन शांतामत्ताहियमपि सूचितम् ॥ ६ ॥ तं यज्ञं पुत्रकामेष्टिरूपम् ॥ ७ ॥ वरिद्व-ति वरणं कारयति । तत्कारोतेति णिच् ॥ ८ ॥ वरणविषयमाह । यदेति । यज्ञः प्रसवकारणं प्रसवः स्वर्गाकारणमिति बोध्यम् । लभते लभ्यते । तं कामं प्राप्नोति काययज्ञम् ॥ ९ ॥ पुत्रा इति । वंशप्रतिष्ठानं वंशविच्छेदः । तत्कारोतेति णिच् ॥ १० ॥ एवमिति । पूर्वं पूर्वस्मिन्काळे । कस्मिन्पूर्वकाले उक्ताह । पुरा देवयुगे एतत्पुत्रागत्वात्तचतुर्गुणवै सत्ययुगे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एतत्तथावद-रस्य विवक्षितमस्माह । म इति । स्वयमेवेति ।

न तु पुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ अनुमान्य कृतानुमितिकं कृत्वा । अन्यथा मयि पुरोहिते स्थिते यज्ञाय कथमन्यायनमिति तस्य क्रोधः स्यात् । अनुमतौ हेतुः सूत्रशक्यं नैरास्येति । श्रावणित्यर्थः । ॥ १३ ॥ यत्र रोमपादराष्ट्रे ॥ १४ ॥ अभिचक्राम जगाम । त देशम् आसाद्य प्राप्य अथो अन्तरं रोमपादसमीपे द्विषश्शत्रुम् ऋषिपुत्रं ददर्श । ततः तदारामनान्तरं राजा रोमपादः तस्य राज्ञो दशरथस्य यथान्यायं यथाविधि विशेषतः अत्यादरेण पूजां चक्रे इत्यन्वयः । आदरे हेतुः सखित्वम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ सखित्वादिति । सख्यं स्वमैत्रीसंबन्धकं यौनादिसम्बन्धः ऋषिपुत्राय रोमपादेन आख्यातं कथितं तदा तच्छृण्वानन्तरकाले तं दशरथं प्रत्यपूजयत् । ऋष्यश्रृंग इति श्लेषः । तेन सह रोमपादेन सह । सर्वश्रयः तादृशो येन । सर्वश्रयस्य तादृशो येन दशरथस्यापि जामातृत्वव्यवहारयोग्यं ऋष्यश्रृंगः । ण्देव्यभिप्रेत्योक्तं प्राक् नव जामातेति । क्वचित्चैवं पठ्यतेपि । अनेन मेऽनस्यया दत्तेयं वसार्णवी । याचते पुरुतुल्यैषां शांता प्रियतरात्मजा । सोय ते शत्रुरो ब्रह्मर्थवैतथा दृष्ट इति । अत्र याचते इति चतुर्थ्यन्तम् । अत एव प्राक् मांनःपुरम् ।

सुमंत्रस्यवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथोऽभवत् ॥ अनुमान्यवसिष्ठं चसूतवाक्यं निशाम्य च ॥ १३ ॥ सांतःपुरःसहामात्यः प्रययौ यत्र सद्भिजः ॥ वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः ॥ १४ ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वैमुनिपुंगवः ॥ आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रं ददर्श थो दीप्यमानमिवानलम् ॥ ततो राजायथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ १६ ॥ सखित्वा तस्य वैराज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते ॥ १७ ॥ सख्यं संबन्धकं चैव तदतः प्रत्यपूजयत् ॥ एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वानर्षभः ॥ १८ ॥ सप्ताष्टदिवसान् जगाम न मिदमब्रवीत् ॥ शांता तव सुताराजन्सहभर्त्रा विशांते ॥ १९ ॥ मदीयं नगरं यातुकार्यं हि महदुद्यतम् ॥ तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमते ॥ २० ॥ उवाच च चनं विप्रं च्छत्वं सहभार्यया ॥ ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य ते तथा हनृपंतदा ॥ २१ ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सहभार्यया ॥ तावन्योन्याजलिंकृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चो रसा ॥ २२ ॥ ननंदतु दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ ततः सुहृदमापृच्छ यप्रस्थितो रघुनंदनः ॥ २३ ॥ पौरैषु प्रपणामास दूतान्वैशीप्रगामिनः ॥ क्रियतां नगरं सर्वक्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ॥ २४ ॥ धूपितं सितं संस्पृष्टपाकाभिरलंकृतम् ॥ ततः प्रहृष्टः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ २५ ॥ तथा च कुश्रतत्सर्वराज्ञाय प्रेषितं तदा ॥ ततः स्वलंकृतं राजानगरं प्रविशेह ॥ २६ ॥ शंखदुंदुभिनिर्द्वादैः पुरस्कृत्वा द्विजर्षभम् ॥ ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वैनागरा द्विजम् ॥ २७ ॥ प्रवेशमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेण द्रुक्कर्मणा ॥ यथा दिवसुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम् ॥ २८ ॥ अंतःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा च शास्त्रतः ॥ कृतं कृत्यं तदात्मानं नेतस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥ अंतःपुराणि सर्वाणि शांतं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ सहभर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्या नंदमुपागमन् ॥ ३० ॥

गोदशे गमनमुत्तम् । कन्याबन्धादि तासां गमनमिति माति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

दशरथौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रोमपादम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सख्यं ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

पूवोणव्ययः । इन्द्रभेगेन राज्ञः समग्रो महिमातिशयो ध्वजितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

उपवाहनात् स्वसमीपान्यनात् ॥ २९ ॥ तथा गमनमेव व्याज्यते । सह भर्त्रेति । प्रीत्या शांतायां प्रीत्या । बहुकालविक्षे

बोत्तं मिलितवान्नादासितं पुरस्य ॥ ३० ॥ सहद्विजा । सपुत्रमनुभेति यावत् ॥ ३१ ॥ कलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ एव निश्चितमवगत पुत्रदातृत्वं यस्य तादृशे ऋष्यशृंगे अनति सकलपापक्षयकारितया पूर्वसकलितत्वेन च अशमोघ प्रसीति । तत इति । बहुतिथे अन्तये काले । गत इति शेषः । सुमनोहरे शालोक्तोपहिते । मनः अमवद्यावत्त ॥ १ ॥ तत इति । देवर्षीन देववर्चनम् । कुलस्य संतानार्थं कुलाविच्छेदरूपप्रयोजनमुद्दिश्य तेन स्वर्गार्थं च यज्ञाय यज्ञार्थं च । विप्रम्

पूज्यमानानुताभिः साराज्ञाचैव विशेषतः ॥ उवासतत्रसुखिताकाचिन्कालसहद्विजा ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० बालकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे । वसंतसमनुप्राप्ते राज्ञे । पुंमनोभवत् ॥ १ ॥ ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देवर्षीनम् ॥ यज्ञाय वरयामास संतानार्थं कुलस्य च ॥ २ ॥ तथेति वसराजानमुवाच वसुधाधिपम् ॥ संभाराः संश्रित्य तं तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ ३ ॥ सरस्वाश्चोत्तरेति यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ ततो ब्रवीन्पुत्रो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदयारगान् ॥ ४ ॥ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ सुयज्ञवा मदेवं जवालिमथकाश्यपम् ॥ ५ ॥ पुरोहितवंसिष्ठं च यंचान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितंगत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ६ ॥ समानयन्सत्ता न्सर्वान्समस्तान्वेदयारगान् ॥ तान् पूजयित्वा धर्मात्मारजादशरथस्तदा ॥ ७ ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं शृङ्गं वचनमब्रवीत् ॥ मम ततः त्वमनस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ ८ ॥ पुत्रार्थं हयमेधेनयश्च्यामीति मम ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेण कामान् आप्त्या मिचाप्यहम् ॥ ततः साध्वितित्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यजयन् ॥ १० ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य सुखाच्युतम् ॥ ऋष्यशृंगपुरोगाश्च प्रत्यनु र्पितिताम् ॥ ११ ॥ संभाराः संश्रित्य तं तुरगश्च विमुच्यताम् ॥ सरस्वाश्चोत्तरेति यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ १२ ॥ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रान्श्च तुरोऽस्मिन्तविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिका बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १३ ॥ ततः प्रीतो भवद्वाजाश्च त्वद्विजभाषितम् अमात्यानब्रवीद्वाजा हर्षेणोदंशुभाक्षम् ॥ १४ ॥ गुरुणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संश्रितुमे ॥ समर्थाधिष्ठितश्च शोपाय्ययो विमुच्यताम् ॥ १५ ॥ सरस्वाश्चोत्त रेति यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धतां यथा कल्पं यथा विधि ॥ १६ ॥

ऋष्यशृङ्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आवाहय मत्समीपं प्राप्य ॥ ५ ॥ तत इत्यादि । व्याख्याताप्रायम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुत्रार्थं हयमेधेन कर्मणा । अनुष्ठानारमाय च पुनरन्यथाः ॥ ९ ॥ ऋषिपुत्रः ऋष्यशृङ्गाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ धार्मिको प्रजसंस्करणरूपसमप्रयोजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ संश्रितुं संपद्यताम् । गुरुणामित्यादयो व्याख्याताप्रायाः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गतानामिति । गंतुं द्विजदिक्स्थिर्यः । सप्तमर्थे षष्ठी । विसर्जयित्वा संवत्सराते । यागार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ रेखेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाभिरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ अथ संवत्सराते दीक्षितेति सूत्रात् पूर्ववत्तद्विस्तृष्टस्य पुनः संवत्सराते वसते प्राप्ते दीक्षाप्रवृत्तिरुच्यते । पुनरिति । प्रसरूपफल ह्यमेधेन भावयितुं गतः । वसिष्ठोक्तमिति शेषः ॥ १ ॥ वसिष्ठ च । चादरवतीम् । प्रश्रितं विनययुक्तम् ॥ २ ॥ यथोक्तं राज्ञोक्तप्रकारानतिक्रमेण यज्ञांगेषु अस्मादिषु यथा ब्रह्मराक्षसादिभिर्निघ्नाः न क्रियते तथा विधीयतां क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति । सुहृदः स्निग्धत्वाव्यभिचारादतिशयप्रतिपत्त्ये पुनः स्निग्धेति विशेषणम् । महामिति षष्ठ्यर्थे ।

शक्यः कर्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्कृतसप्तमे ॥ १७ ॥ छिद्रं हि मृगयन्त्येते विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विधिहीनस्य यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १८ ॥ तद्यथा विधिपूर्वमेकतुरेषे समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थः करणे ब्रिह ॥ १९ ॥ तथेति चततः सर्वमंत्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञातमकुर्वत ॥ २० ॥ ततो द्विजास्ते धर्मज्ञास्तु वन्याः कुर्यात् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगुर्मुन्यथागतम् ॥ २१ ॥ गतानं तेषु विधेयं मंत्रिणस्तान्नाम धिपः ॥ विसर्जयित्वा स्ववेश्म प्रविशे महीक्षिताः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० बा० द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ पुनः प्राप्ते वसंतं तु पूर्णः संवत्सरो भवत् ॥ प्रसवार्थं ततो यष्टुं ह्यमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रीतिपूज्य च ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥ २ ॥ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्यथोक्तं मुनिपुंगव ॥ यथान विद्वाः क्रियन्ते यज्ञांगेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥ भवान्निगदः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो महीक्षितः ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेति च सराजानमब्रवी द्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततो ब्रवीद्विजान् यज्ञकर्मसु निश्चितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान् परमार्थिभिकान् ॥ ६ ॥ कर्मार्थिकांश्छिल्पिकारान् वर्धकीन् वनकानपि ॥ गणकांश्छिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥ ७ ॥ तथा शुचींश्छास्त्रविदः पुरुषान् बहुश्रुतान् ॥ यज्ञकर्मसमीहितां भवतोरजशां सनात् ॥ ८ ॥ इष्टका बहुसाहस्रीं शीघ्रमानीयतामिति ॥ उपकार्याः क्रियतां च राज्ञो बहुगुणान्विताः ॥ ९ ॥

परमो महाविर्यपि स्तिथयपदवत् । विसृष्टपुनःप्राप्ताधिकत्वाद्बुधतः आख्यौ यज्ञसंबन्ध्यांगानुरूपो मारः भवतैव सर्ववेदशास्त्रज्ञेन वोढव्यः वोढुर्गुरुः ॥ ४ ॥ समर्थितं सम्यक्प्राथितम् ॥ ५ ॥ अब्रवीदिति । वसिष्ठोत्र कर्ता । स्थापत्य स्थपतेः रथकारस्य कर्म तत्र निष्ठितान् वीणान् ॥ ६ ॥ कर्मार्थिकान् आसमाति कर्मनिर्वाहकान् मयान् । शिष्यकारान् । शिष्यं चित्रादि । वर्धकीन् तृणः । खनकान् कुपवापीनिर्मातृन् । गणकान् व्योतिर्विदः । छिल्पिनश्चर्मकारादाः । नटाः सूत्रधाराः । नर्तकाः नृत्यकारिणः ॥ ७ ॥ समीहिता कर्म कुर्वतु इति अब्रवीदिति वृणो न्यायः । यज्ञकर्ममिति । अस्य निर्मतीति शेषः ॥ ८ ॥ इष्टका इति । बहुसाहस्री बहुसहस्रसंख्येया इत्यर्थः । जातो वक्रवचनम् । राज्ञो योग्याः उपकार्याः राजसद्धानि । गुणाः अक्षयानां दुष्पकाराणि । सर्वत्र अब्रवीदिति

त्वनुकरः ॥ ९ ॥ मुनिष्ठिताः महावर्षतादिनिवारणक्षमाः ॥ १० ॥ कर्तव्या इति शेषः । पार्थिवानामत्यमांश्लिकानाम् ॥ ११ ॥ कैदेशिकावासिनां कैदेशिकानां स्वदेशनिवासिनां चैवत्यः । महदवासा इति । अवत्रालामात्र आर्यः ॥ १२ ॥ सर्वेक्षामेषस्थिताः काम्यमानैः सर्वपदार्थयुक्ताः जनस्य इतःकुद्वर्जनस्यापि बहुशोभा यथा भवति तथा आवासाः कार्यार्थ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ दातव्यमिति । सङ्कल्प्य पलोकाप्रयोजनबुद्ध्या शास्त्रोक्तसत्त्वात्पूर्वकं देयमित्यर्थः । न तु कीलप्या उत्सवमात्रबुद्ध्या अनादरेण । यथा पूर्वा प्राप्नुवति पूर्वा भवति तथा सुसङ्कताः कार्यार्थ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ तेषामपि । अपित्वर्थे । यथाऽत्रम व्येष्टानुक्रमेण । तत्र उपपत्तिमाह । ये क्मुनिधर्मैर्जनादिभिश्च पूजिताः सेवकाः तेषां सर्वं कार्यं सुविहितं भवति किंचिदपि कार्यं न परिहर्षिते न

ब्राह्मणवसथाश्चैवकर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ भक्ष्यन्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः ॥ १० ॥ तथापौरजनस्यापि कर्तव्याश्च सुविस्तराः ॥ आगतानां सुदूरान्तराचार्यवानां पृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणिक ॥ भटानां महदवासा वैदेशिकनिवासिनाम् ॥ १२ ॥ आवासा बह्वेभ्यः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथापौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् ॥ १३ ॥ दातव्यमन्त्रां विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलाया ॥ सर्वेवर्णा यथा पूर्वा प्राप्नुवति सुसङ्कताः ॥ १४ ॥ नचावज्ञाप्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मसु ये व्यव्याः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ १५ ॥ तेषामपि विशेषेण पूजाकार्ययाथाक्रमम् ॥ ये स्युः संपूजिताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १६ ॥ यथा सर्वं सुविहितं न किंचित्परीहियते ॥ तथा भवंतः कुर्वतुग्री तियुक्तेन चेतसा ॥ १७ ॥ ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथेष्टं तत्सु विहितं न किंचित्परीहियते ॥ १८ ॥ यथेष्टं तत्करिष्यामो न किंचित्परीहस्यते ॥ ततः सुमंत्रमादूय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ निमंत्रयस्व नृपतीन् पृथिव्या ये चार्थमिकाः ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्याञ्छूद्राञ्चैव सहस्रशः ॥ २० ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ मिथिलाधिपतिं शूरजं जनकं सत्यवादिनम् ॥ २१ ॥ तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबन्धिना त्वा ततः पूर्वव्रवीमि ॥ २२ ॥ तथा काशिपतिं स्निग्धं सततं प्रियवादिनम् ॥ सद्वृत्तं देवसंकाशं स्वयमेवानयस्वह ॥ २३ ॥

होतुं भवति । तस्मान्मपि प्रतिवृत्तुन चित्तं भवतः तथा कुर्वन्तु यथा सर्वे सुदृढः ते शिल्प्यादयश्च कलादिभिः पूजिताः स्युर्गति ॥ १६ ॥ १७ ॥ यथेष्टमिति । यस्तथा उक्तं तत् त्वत्कृतान्तिक्रमेण सुविहितम् । न किंचिच्छ्रयते । त्वेति शेषः ॥ १८ ॥ किंचित्कम् । मार्गे कः । वचनं यथा कर्माणि स्य तत्र तथैव कारिष्यामः । तत्रापि न किंचिद्वर्तनं भविष्यति । ततः नियोजनान्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मानवाः चतुर्वर्णातिरिक्ताः संक्रादयः ॥ २१ ॥ तमिति । मिथिलाधिप सप्तमेव आनयेति संबन्धः । न तु इतमात्रेणैव । कुत एव विशेषः कुतश्च तदानीयनाय प्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वमिति । पूर्वसंबन्धिना काले मार्गिनं संबन्धिनम् । समस्तपाठे मयूख्यसंक्रादित्वात्समासः । तं योगबलेन ज्ञात्वा ततो हेतोः मार्गिनं विवाहेतोः सर्वेभ्यः पूर्वपूर्वकाले तदानीयनं ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

केकराजानमिति । अस्त्यवात्समासांताभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुसङ्कत यमा भवति । तथा आनस्येति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्राचीनान्द्रादेशान्तिनः । सौराष्ट्रे भवानित्यर्थे ढगार्गः ॥ २८ ॥ २९ ॥ यथा यथायोग्यदूतप्रेषणेन ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वयमेवेति । वसिष्ठेन विशिष्योक्तानिति शेषः ॥ ३२ ॥ ते चेति । पूर्वनिष्कृता इत्यर्थः । वसिष्ठस्य महर्षेय इति पाठः ॥ ३३ ॥ अवज्ञया अनादरेण । लीलया अश्रद्धया । आकथयकादेतत्पुनः शिक्षितम् ॥ ३४ ॥ तदेवाह । अवज्ञयति ॥ ३५ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यज्ञिय यज्ञोपयोगि सुकुवुवादिंसमारूपम् । अतिकात्समीपे

तथाकेकराजानंवृद्धंपरमधार्मिकम् ॥ श्वशुरंरजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २४ ॥ अंगेश्वरंमहेश्वासंरोमणादंसुसङ्कतम् ॥ वयस्यंरजसिंहस्यसपुत्रंतमिहानय ॥ २५ ॥ तथाकोसलराजानंभानुमंतंसुसङ्कतम् ॥ मगधाधिपतिशूरसर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥ प्रातिज्ञंपरोदारंसङ्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञःशासनमादायचोदयस्वनृपभात् ॥ २७ ॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरसौराष्ट्रयाश्चपाधिवान् ॥ २८ ॥ दाक्षिणात्याव्रौद्राश्चसमस्तानानयस्वह ॥ संतिसिग्धश्चैवान्येराजानःपृथिवीतले ॥ २९ ॥ तानानयथाक्षिप्रंसासगांन्सहबांधवान् ॥ एतान्दूतैर्महाभोगैरानयस्वनृपाज्ञया ॥ ३० ॥ वसिष्ठवाक्यतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितंतदा ॥ व्यादिशत्पुरुषस्तत्रराज्ञाभानयनेशुभान् ॥ ३१ ॥ स्वयमेवहिधर्मत्माप्रयातोमुनिशासनात् ॥ सुमंत्रस्त्वार्तिभूत्वासमाभानंतुमहामतिः ॥ ३२ ॥ तेचकर्मातिकाःसर्वेवसिष्ठायमहर्षये ॥ सर्वनिवेदयंतिस्मयज्ञेयदुपकल्पितम् ॥ ३३ ॥ ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् ॥ अवज्ञयानदातव्यंकस्यचिच्छीलयापिवा ॥ ३४ ॥ अवज्ञयाकृतंहन्यादातारं नानसंशयः ॥ ततःकैश्चिद्दहोरत्रैरुपयातामहीक्षितः ॥ ३५ ॥ बहूनिरत्नान्यादायज्ञोदशरथस्यह ॥ ततोवसिष्ठःसुप्रीतोरजानमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ उपयातानख्याप्रराजानस्तवशासनात् ॥ मयापिसङ्कताःसर्वे यथाहंराजसत्तम ॥ ३७ ॥ यज्ञियंचकृतंसर्वपुरुषैःसुसमाहितैः ॥ नियतुचभवन्यष्टुयज्ञायतनमंतिकात् ॥ ३८ ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतैर्वैसमंततः ॥ द्रष्टुमर्हसिराजेंद्रमनसैवविनिर्भितम् ॥ ३९ ॥ तथावसिष्ठवचनाद्व्यशृंगस्यचोभयोः ॥ दिवसेशुभनक्षत्रेनियतोजगतीपतिः ॥ ४० ॥ ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वेएवद्विजोत्तमाः ॥ ऋष्यशृंगपुरस्कृत्ययज्ञकर्मार्भंस्तदा ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटंगताःसर्वेयथाशास्त्रंथाविधि ॥ श्रीमांश्चसहपत्नीभीराजादीक्षामुपाविशत् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ अथसंवत्सरेणेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे ॥ सरथ्वाश्चोत्तंतीराज्ञोयज्ञोभ्यवर्तते ॥ १ ॥

वर्तमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ मनसैवेति । क्षिप्रसिद्धलोपकरणतौष्टब्धापनायोत्प्रेक्ष्यम् ॥ ३९ ॥ वसिष्ठवचनादिति । अत्र वसिष्ठेति कुतस्विमक्तिर्न पृथक्पदम् । वसिष्ठस्य ऋष्यशृंगस्य च प्रत्येकम् उभयोश्च मिलित्यवैचनत् ॥ ४० ॥ आरामंनिति च्छांदसम् ॥ ४१ ॥ यज्ञवाटंनित्यर्चं पूर्तान्वयि । शास्त्रं ऋष्यसूत्रादि । विधिक्षुद्रुक्तकारः ॥ ४२ ॥ रैमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ अथेति । अथोत्सर्गानंतरं वर्षे पूर्णे तस्मिन् अथे सदप्राप्ते सति कर्म प्रावर्ततेत्यर्थः । अत्र

निशदिनात्कंसवनमासापरिच्छिन्नो वसतः ॥ १ ॥ ऋष्यशृगमिति । अनेन प्रवतार्विष्य ब्रह्म तस्य गम्यते इति कृतकः । अग्रे पुत्रेष्टौ इष्टि त्रेहं कारयामीति ऋष्यशृगोत्तिष्ठेदवाप्तौ य तंजयति ऋष्यशृगं प्रप्तस्य बालीकृत्येष्टाच्यवमसेति युक्तम् ॥ २ ॥ कर्मोत्ति । वेदपारागाः अर्धातस्य वेदस्य पर फलवदर्थवबोध गच्छति प्रानुव्रति ते याजकाः ऋत्विजः यथाविधि कृत्वाप्रायश्चित्तशुचन तित्तमेण । न्यायोत्र तानिर्वाहिका पूर्वमीमांसा । न चान्तिकस्य परिष्कारमिति शास्त्रोक्तवस्त्रक्रियाक्रमालाविसृत्य प्रवर्तते ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यम् आरादुष्कार कर्मविशेषम् । उपसदम् इष्टि विषेणम् । अधिकं प्रकृत्युपदिष्टातिदशात् तत्तद्विषयैर्विहितो विद्योपेक्षिकं कर्म ॥ ४ ॥ अभिषेयति । तत्तत्कर्मपूज्यदेवतामिति शेषः । प्रातःसमनादिः कर्मविशेषः ॥ ५ ॥ पेंद्रः इन्द्रदेवताको हविर्भागो दत्तः । राजा सोमलता च अभिषुतः प्राविभिः सखुव निःसारितसारः ॥ ६ ॥ वृत्तयेति । येयति । अस्य यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ विश्राप्तरासमन्वितैः निष्का

ऋष्यशृगंरुत्तुत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधमहायज्ञोराज्ञोऽस्यसुमहात्मनः ॥ २ ॥ कर्मकुर्वतिविधिवद्वाजकायेदपारागाः ॥ यथाविधि यथान्यायपरिक्रामंतिशास्त्रतः ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यशास्त्रतः कृत्वातथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्चविधिवत्सर्वमधिकं कर्मशास्त्रतः ॥ ४ ॥ अभिपूज्य तदब्रह्मः सर्वेचक्रुर्थाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणिकमार्गिणिसुनिपुंगवाः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रश्चविधिवत्तोराजाचामिषुतो नवः ॥ मध्यंदिनं च सवनं नवः ततयथाक्रमम् ॥ ६ ॥ तृतीयसवनचैवराज्ञोऽस्यसुमहात्मनः ॥ चक्रुस्तेशास्त्रतोदृष्टयथाब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥ आह्वयांचक्रिरेतश्शक्रादीन्वि बुधोत्तमान् ॥ ऋष्यशृगादयोमंत्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥ गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राह्वानैर्यथाहृतः ॥ होतारोददुरावाह्वविभर्गान्दिवौ कसाम् ॥ ९ ॥ नचाहुतमभूत्तस्त्वलितेवानकिंचन ॥ दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वक्षेमयुक्तहिचक्रिरे ॥ १० ॥ नतेष्वहः सुश्रान्तोवाधुधितोवानदृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणः कश्चिन्नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥ ब्राह्मणमुंजतेनित्यं नाथवन्तश्चमुंजते ॥ तापसांमुंजतेचापिश्रमणाश्चैवमुंजते ॥ १२ ॥ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रीबालाश्चतथैवच ॥ आनिशंमुंजमानानानवृत्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥ दीयतां दीयतामंत्रवासांसि विविधानि च ॥ इतिसंचो दितास्तत्र तथाचक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥ अन्नकूटाश्च दृश्यते बहवः पर्वतोपमाः ॥ दिवसे दिवसे तत्र सिद्ध्यन्ति विधिवत्तदा ॥ १५ ॥

अभ्यासकाळः तत्र गृह्णतानि अक्षराणि शिक्षाक्षराणि तत्समन्वितैः । सप्ततो वर्णतश्च अर्हन्तीति यावत् । ऋष्यशृगाय इति । अत्रादिशब्दः प्रधानवार्त्ता । भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् ॥ ८ ॥ गीतिभिः सान्निभिः ॥ ९ ॥ न चेति । अहुतम् अन्यथाहुतम् । स्खलितम् अज्ञानतो न किमपि कर्म त्यक्तम् । ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । क्षेमयुक्तं क्षेमो विध्यपराधराहित्यम् । यद्वा क्षेमो विघ्नराहित्यम् ॥ १० ॥ नेति । प्रातः सवर्णाव्याशक्तः । अशतानुचरः शतवैकरीद्विहः ॥ ११ ॥ ब्राह्मणा इति । त्रैवीर्णकोपलक्षणम् । द्विजन्तः दासाः । नश्वरतः दासाः । यद्वा इति यावत् । तापसाः अदासाः शैवादिमार्गमाश्रिताः शूद्राः । श्रमणाः बौद्धसंन्यासिनः । यद्वा श्रमणपद सन्यासुपलक्षणम् ॥ १२ ॥ न वृत्तिरुपलभ्यते मोक्षसौष्ठवात् उदप्रवृत्तौ विपि रसातिशयलोभेन मानसी वृत्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । यद्वा अनिशं मुंजन्त्येवपि जनेषु यजमानस्य वृत्तिरुबुद्धिर्नासीदित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनेति द्रुतगतीकं पृथक्पदम् । तस्य सिद्ध्यति पक्षयेत्यर्थं विशेषणम् । विधिवत्सूत्राद्योक्तप्रका

रेण सिद्धयेत्यन्यः ॥ १५ ॥ सुहिताः सुविहितवृत्तिकाः ॥ १६ ॥ अन्वमिति । स्वादन्म । प्रशंसाकारमाह । अहो तुताः सा मद्रं त इति प्रशंसां राधनः शुभ्रावेत्यन्वयः । यद्वा विधिवत्
स्वादु इयपि प्रशंसाकारः ॥ १७ ॥ स्वलंकृता इति । अनेन राजकृतो यद्वागर्चाकसत्कारो ध्वनितः । तान्यविषयिषु अन्ये तत्सहायभूताः मोक्षबाहुल्येन परिवर्णस्य अलयासाधनत्वा
त्पाकशालतोत्रप्रपन्नाः तत्सहायाः । अत एव तस्य क्षयसाधनत्वात्पुरुषकर्तृकत्वम् ॥ १८ ॥ कर्मतरे इति । एकसर्वेन समाप्य पुनः सर्वानारम्भकालगमात् पूर्वस्मिन्नारालकाळे हेतुवादान् हेतूपन्यास
पूर्वकावाधश्चक्रुः ॥ १९ ॥ सत्तरे यत्ने । प्रयोदिताः शास्त्रीयैः ब्रूहिष्येयादिशब्दैः प्रेरिता इत्यर्थः ॥ २० ॥ सदस्या विधिदर्शनः ॥ २१ ॥ यूपोच्छ्रये यूपोक्षेपपैकाले । तथा खादिराः । तावतः
पट्संख्यानाः । विलसहिता एकैकविलयूपसमीपे स्थिताः । परे अन्ये पर्णिताः पालया यूपः । तेषां षड्विंशति तयाशब्दार्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातको रज्जुदालः । तन्मयः एको यूपः अन्वमेव दिष्ट
नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्मन्त्रे महात्मनः ॥ १६ ॥ अन्नविधिवत्स्वादुप्रशंसंति द्विजर्षभाः ॥ अहो
तृप्तास्मभ्रंते इति शुभ्रावराववः ॥ १७ ॥ स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्येवेषयन् ॥ उपासते च तानन्ये सुपुष्टमणि कुण्डलाः ॥ १८ ॥ कर्मतरे
तदा विप्रान् हेतुवादान्बहून्पि ॥ प्राहुः सुवाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥ दिवसे दिवसे तत्र संस्तु कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते
यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥ नाषडंगविदत्रासीन्नाब्रतो न बहुश्रुतः । सदस्यास्तस्य वैराज्ञो नावादकुशलो द्विजः ॥ २१ ॥ प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्
न्यडबैलवाः खादिरास्तथा ॥ तावतो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथा परे ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयो दिष्टे देवदास्यस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्त
परिग्रहौ ॥ २३ ॥ कारिताः सर्वे एवैते शास्त्रज्ञेयज्ञको विद्वेः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य कंचनलंकृता भवन् ॥ २४ ॥ एकाविंशति यूपान्ते एकविंशत्य
रत्नयः ॥ वासोभिरैकविंशद्विरैकैकसमलंकृताः ॥ २५ ॥ विन्यस्ता विधिवत्सर्वैः शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अपान्नयः सर्वे एव श्लक्ष्णरूपसन्निव
ताः ॥ २६ ॥ आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते तथा दिवि ॥ २७ ॥ इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्र
माणतः ॥ चितो ग्रीवा ब्रह्मणस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि ॥ २८ ॥ सचित्यो राजसिंहस्य संचितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रक्षमपक्षौ वै त्रिगुणो द्वादशात्मकः ॥ २९ ॥
उपदिष्ट इत्यर्थः । श्लेष्मातकमयो द्विष्ट इति पाठे अग्निष्टः अन्यमिमुखः तथा देवदास्यमयोऽस्ति यूपः । सच नैको नापि पट् वि तु द्वौ । तौ च व्यस्तबाहुभ्यां प्रमातितुजान्थां तावदायामेन परिग्रहः स्वीकारो
ययोरौ । एवं चैकविंशतिरन्वमेव यूप इत्युक्तम् । ते च तत्संश्रुत्योः प्रसिद्धा इत्यन्वयः विस्तरः ॥ २३ ॥ कंचनलंकृता भवन्ति । अत्र अडमाददृढादसः । गात्रद्वैः शालं धिलशास्त्र शुल्बशास्त्र
च ॥ २४ ॥ महोच्छ्रायपरिणाहो यूपेभ्यः सर्वकाचनः । यज्ञे समभवत्तत्र शोभायै सुपकायित इति काचिकाटः । एकेति । अरत्तिर्नाम चतुर्विंशत्युल्लयः ॥ २५ ॥ अष्टास्य इति । अक्षिः कोणः ।
तत्क्षणविशेषेण श्लक्ष्णसर्ववता स्वरूपेण युक्ताः ॥ २६ ॥ यथा सप्तर्षयो विराजन्ते तथा यूपो व्यराजत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ इष्टका इति । यथान्यायं यथायुक्तम् । अर्धेष्टका मण्डलेष्टकादयश्च कारिताः । शुल्बवि
द्विरिति शेषः । अग्निः अन्याधारभूतो देवः । स ब्राह्मणैः इष्टकामिथितो बद्ध इत्यर्थः । शुल्बकर्मणि पाठे शुल्बमूत्रोक्तकर्मणिर्यथः ॥ केचित्तु तत्र इष्टकाबद्धे देशे अग्निश्चितः स्थापित इत्यर्थः इत्याहुः
॥ २८ ॥ स चित्यः अग्निः संचितः स्थापितः । वयं संचितः इत्यत्राह । गरुडः गरुडसंस्थानः रक्षमपक्षः सर्वज्ञ हिरण्यशुक्लैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षतीति मृगदमपक्षवामिति केचित् ॥ अत्र पक्षे त्रिगुणो

विनिर्मिताकल्पेषु विहिता । स्वयम्भुविहिते । प्रजापतिरश्वमेधमृजतेति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ऋतुमिति । धरां चतुर्दिगवच्छिन्नाम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भवति । भोप्रमप्रयोजनत्वाद्भूमेः तथा अस्पर्कं न किञ्चित्प्रयोजनम् । नापि चोरोदिभ्यो रक्षणे कथं शक्ताः ॥ ४७ ॥ तत्र हेतुमाह । रता इति । साध्यायो वेदाध्ययनम् । तेन दशदावस्माकमधिकारोपि नोति ध्वनितम् । मृमेति । अनेन तर्कैषा योग्येति क्मेव निष्कर्षेण पुनरिमां गृह्णन्ति सूचितम् । तदाह । निष्कयमिति । मूल्यमित्यर्थः । ननु भुवो मूल्य दण्डप्रशक्यम्—अतः किञ्चिदेवेति ॥ ४८ ॥ किञ्चित्पदार्थानाह । मणिरत्नम् अनर्घ्यत्वं । तस्यापि राजर्हिवादाह । सुवर्णमिति । यद्वा मनुवतम् उपस्थित यत्किञ्चिदेव भवच्छब्दमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ दशशतसहस्राणि दशलक्षमिति यावत् ॥ ५० ॥ मुवर्ण षोडशमायकम् । चतुर्गुणं चत्वारिंशकोटिम् । ततः सर्वे ऋत्विजः

उद्गात्रेतुथोदीर्चादीक्षिणैषाविनिर्मिता ॥ अश्वमेधमहायज्ञेस्वयंभुविहितेपुरा ॥ ४४ ॥ कर्तुं समाप्यतुतदान्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलवर्धनः ॥ ४५ ॥ एवं दत्त्वा प्रहृष्टो भूच्छ्रीमानिश्वाकुनन्दनः ॥ ऋत्विजस्त्वबुधन्सर्वैराजानंगतकिंलिखधम् ॥ ४६ ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ नभूम्याकार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्मपालने ॥ ४७ ॥ रताः स्वाध्यायकरणवयं नित्यं हि भूमिप ॥ निष्कयं किञ्चिदेव प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥ मणिरत्नं सुवर्णवागावो यद्वासमुदतम् ॥ तत्प्रयच्छ नृप श्रेष्ठ धरण्यानप्रयोजनम् ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणे वंद्या रगैः ॥ गवां शतसहस्राणि दशतेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥ दशकोटि सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ऋत्विजस्तुततः सर्वे प्रददुः सहितावसु ॥ ५१ ॥ ऋष्यशृं गायमुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ततस्तेन्यायतः कृत्वा प्राविभागं द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥ सुप्रीतमनसः सर्वे प्रत्यूमुदितान् भृशम् ॥ ततः प्रसर्पे कम्ब्यः सुहिरण्यं सुसमाहितः ॥ ५३ ॥ जाबूनदं कोटि संख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ ५४ ॥ कस्मै चिद्वाचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ततः प्रीतेषु विधिविद्विजेषु द्विजवंत्सलः ॥ ५५ ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षं व्याकुलितेन्द्रियः ॥ तस्याशिषोषविधिविधाब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ ५६ ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यापतितस्य च ॥ ततः प्रीतमनाराजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ ५७ ॥ पापापहंस्वर्नयनं दुस्तरं पार्थिवर्षभैः ॥ ततो ब्रवीदप्यशृंगं राजा दशरथस्तदा ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्धनं तं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत । तथेति च सराजानुवाच द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ भविष्यंति सुतारा जंश्चत्वारस्तोकुलोद्गहाः ॥ ६० ॥

सहिताः दक्षिणाप्राप्तं सर्वं वसु धनमर्गाकृत्य विभगाय ऋष्यशृङ्गं वासिष्ठाय प्रददुः तस्य पुरो न्यस्तकृतः ॥ ५१ ॥ तदाह । ऋयति । प्रविभागं कृत्वा वसिष्ठादिद्वारा विभज्य गृहीत्वैत्यर्थः ॥ ५२ ॥ सुप्रतििति । संवृष्टाः सतः अयत्न मुदिताः स इच्छुः । राजानमिति शेषः । प्रसर्पेभ्यः अम्यागतेभ्यः ॥ ५३ ॥ जाबूनदः जवूनदीप्रभव सुवर्णम् । कोटिशब्दोऽन्ततवाची । अथ सर्वदक्षिणादानानन्तर याचमानाय दरिद्राय कस्मैचिद्वाच्यस्त्वं तारामावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५४ ॥ ततः तेन हस्ताभरणदानेनेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ विविधाः आशिराजः अन्नबालुषणतम् इत्याद्याः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ स्वर्नयनं स्वर्गप्रापकम् । दुस्तरं प्राकृतैः राजभिः अप्राप्तसमाप्तिकम् ॥ ५८ ॥ कुलस्य वर्धनं तादृशं कर्म ॥ ५९ ॥ ६० ॥

पुनरप्युवाच पुनजननकर्मणः पुनरपि प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्यपि पुनकामेष्टवैव मुनावातिः संभवति । तथापि तपोरेतस्य कैस्य श्रावणस्य वधे तद्वियोगादुत्तरोत्तरतन्मातापितृमरणेन च ब्रह्मवधसम्पादोपपत्त्या
 तत्प्राप्त्यश्वित्वेनाथमेवानुग्रहं बोध्यम् ॥ ६१ ॥ यच्चानः ॥ ॥ इति श्रीरामा० श्रीरा० वा० आ० बा० चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ मेवातीति । मेवात्री अशेषकेशाबाधारणयोपयुद्धिगान्
 केन्द्राः स्वरूपतोर्ध्वतश्च केतस्त्वन्वित् स कृष्यशृङ्गः प्रतिश्रुतायैवब्रह्मण्य किं कर्तव्यमिति निश्चयं किंचिकालं ध्यात्वा समाधिं कृत्वा इदमुत्तरम् इदमिह उत्तराग्रेयद्वयमिति निश्चिद्य गथाद्युपसङ्गः समाधुशितः
 तं मुमुम्भवतीति ॥ १ ॥ किमनन्तीतवाह । इष्टिमिति । पुत्रीया पुनप्राप्तिकारणमूला पुनकारणात् पुनप्राप्तितोः अथर्ववेदग्रोहसमर्थः विधानतः कल्पमद्वैतः सिद्धां नियतफलंवेन प्रालिङ्गमिष्टं कारयामीति । उक्तंति
 शेषः ॥ २ ॥ तत इति । नम्रदृष्टेन मग्नदृष्टतया कल्पसूत्रे दृष्टेन ॥ ३ ॥ तत इति । त्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तत इति । स्मेय । अतर्धानवशस्य इतरान्तलोकांमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुतस्तस्य गुणद्वयधन
 सतस्यवाक्यंमधुरनिशम्यप्रणम्यतस्मैप्रयतोत्तपूज्यः ॥ जगमर्हर्षपरममहात्मातमृष्यशृंगं पुनरप्युवाच ॥ ६१ ॥ इति श्रीमद्भगवायणेवाल्मीकीयं आ
 दिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ मेवातीतुतोव्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तत्तत्वेदंज्ञो नृपममवीत् ॥ १॥ इष्टि
 तेऽहंकारिण्यामिपुत्रीयापुन्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसिप्रोक्तमैत्रेयसिद्धां विधानतः ॥ २ ॥ ततः प्रक्रमदिष्टांतपुत्रीयापुन्रकारणात् ॥ जुहावाज्ञोच
 तेजस्वीमंत्रदृष्टेनकर्मणा ॥ ३ ॥ ततोदेवाःसंगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ भावप्रतिग्रहार्थविसमवसायथाविधि ॥ ४ ॥ ताःसमेत्यथान्यायंत
 स्मिन्सदसिदेवताः ॥ अश्रुवह्नौककतरिब्रह्माणवचनंततः ॥ ५ ॥ भगवंस्त्वन्मसादेनरावणोनामराक्षसः ॥ सर्वात्रोबाधतेवीर्याच्छासितुंन
 शक्नुमः ॥ ६ ॥ त्वयातस्मैवरोदतःप्रीतेनभगवंस्तदा ॥ मानयंतश्चतानित्यंसर्वतस्यक्षमामहे ॥ ७ ॥ उद्देजयतिलोकांस्त्रिदुच्छ्रितान्देष्टु
 दुर्मतिः ॥ शक्रोत्रिदशराजानंप्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन्यक्षान्संगंधर्वाःसिद्धां विधानतः ॥ अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरादेननमाहितः ॥ ९ ॥
 नैनंमृष्यःप्रतपतिपार्श्वेवातिनमारुतः ॥ चलोमिमालीतदृष्ट्वासमुद्रासमुद्रोपिनकंपते ॥ १० ॥ तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्वोरदर्शनात् ॥ वधार्थतस्य
 भगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चितयित्वाततोब्रवीत् ॥ हंतायधितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेनगंधर्व्यक्षा
 णंदिवतानांचरक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीतिवागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्तयद्वज्ञानात्तद्रक्षोभानुषांस्तदा ॥ तस्मात्समानुषाद्व
 ध्योमृदुन्युन्यान्योस्यविद्वतो ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाप्रियवाक्यंब्रह्मणासमुद्राहृतम् ॥ देवामहर्षयः सर्वेप्रहृष्टास्तेऽभवंस्तदा ॥ १५ ॥
 क्षमवीर्येणम इत्यत आह । त्वयति । मानयतः सर्वदेवतावध्यवत्स्वरूपवाहत्तन्म परंपालयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ उच्छ्रितात्मनस्यादिसिरोधिकात् । त्रिदशराजानमिति । समासातोऽतिव्याजः कृतः । प्रधर्षयितुमिच्छतां
 लुप्तोत्तेतदुत्तरकाळमिद्वज्जित् इत्यवध इति ज्ञायते ॥ ८ ॥ असुरात् पश्यमुखात् ॥ ९ ॥ प्रतपति प्रतापयतीत्यर्थः । कौपीनिययद्योतकम् । एतज्जानीयं न वाति नाक्रि वाति । चंबलोर्मालात्मभावोपि न
 कपोते इति विरोधात्कारः ॥ १० ॥ तत्समात्कारणात् तस्मात् उक्तमुपविशिष्टम् ॥ ११ ॥ एवमिति । भावान्ब्रह्मेति शेषः । इति । अनुकमयाम् ॥ १२ ॥ ततोऽपि । तज्जानीयं न वाति नाक्रि वाति । चंबलोर्मालात्मभावोपि न
 नेति । तदा वरणसमये । मृदुः मृदुजनकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नंतरे सर्वदेवतासंतोषकाले । विष्णुः सदा भूमारोहारादिकर्ता ॥ १६ ॥ नैततो गृहः । केयूर बाहुभूषणम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा चेति । वक्ष्यमान इत्युक्तुष्यत । समागयेति । स्रग्हाभिर्देवैः । मित्रित्वा समाहितो देवकार्यतत्परः तमभिष्टुय सम्यक् सुत्वा । सन्तताः प्रणताः ॥ १८ ॥ त्वामिति । अस्मदुद्धरणस्य त्वदेकसाध्यत्वात् अवतर्तुं निवोयासाहे ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्योपादि राजपद्मविशेषण च अवतारस्योपस्थाप्यननाय ॥ २० ॥ आत्मानं सौपकण्ठमालाम् । अन्येषुः पाचजयत्या कैकेय्या भरतोभवत् । तदन्येषुः सुमित्रायासनात्मा च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो द्वौ जातौ युगपत्प्रिये इति पद्मोक्तेः । अत्रात्मानमित्युक्त्या शक्यचक्रानतानामपि भगवद्गुणा सूचिता । हुकारेण भवानिव पांचजन्य शब्दमात्रेण सकलभुवनक्षोभकत्वाद्रिष्टुत्वं एवेति सूचितम् ।

एतस्मिन्नंतरे विष्णुरूपयानो महाद्युतिः ॥ शंस चक्रगदाप्राणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥ धनंतेयं समाख्यमानस्तोयं दंयथा ॥ ततहाटककेयूरो वक्ष्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा च समागत्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमश्नुवन्मुराः सर्वे तमभिष्टुय सन्नताः ॥ १८ ॥ त्वानियो ह्यामहे विष्णो लोभानां हितकाम्यया ॥ राज्ञो दशरथस्य त्वमयो ध्याधिपतेर्विभो ॥ १९ ॥ धर्मज्ञस्य वदन्यस्य महर्षि समतेजसः ॥ अस्य भार्या सुतिष्ठुद्वा श्री कौत्स्युपमासुच ॥ २० ॥ विष्णो पुत्र त्वमागच्छ कृत्वा त्वानं चतुर्विधम् ॥ तत्र चंमनुषो भूत्वा प्रबृद्धलोकं कटकम् ॥ २१ ॥ अवध्यं दवैतैर्विष्णोस भूरेजहिरावणम् ॥ सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धान्श्चक्राषिसत्तमान् ॥ २२ ॥ राक्षसो रावणो भूखर्वी वीर्येद्रेकेन बाधते ॥ ऋषयश्च ततस्तेन गंधर्वप्लसर रतथा ॥ २३ ॥ क्रीडंतो नंदनवने रद्रेण विनिपातिताः ॥ वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ २४ ॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्च ततस्त्वांशरंगगताः ॥ त्वंगतिः परमा देव सर्वेषां नरं तप ॥ २५ ॥ वधाय देव शत्रूणां नृणां लोकमनः कुरु ॥ एवं स्तुतस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशगुणवः ॥ २६ ॥ पिता महपुरो गांस्तान्सर्वलोकान्मस्कृतः ॥ अत्र वीत्त्रिदशांस्सर्वान्समेतान् धर्मसंहिताच्च ॥ २७ ॥ भयं त्यजत भद्रं वोहिताथ धुरिरावणम् ॥ सपुत्रपौत्रसाभात्य समं जिह्वाति बांधवम् ॥ २८ ॥ हन्याच्छुद्रगुणं धर्षणं भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ २९ ॥ वत्स्यामि मानुषे लोकेपालय न्पृथिवीमिमाम् ॥ एवं दत्त्वा दग्धे वो देवानां विष्णुर्गत्यवान् ॥ ३० ॥ मनुष्यैश्च तया मासजन्मभूमिभयात्मनः ॥ ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वा त्वानं चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥ पितरौ वयमासात ददशरथनृपम् ॥ ततोऽवर्षिगंधर्वैः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुर्मुमुक्षुदनम् ॥ ३२ ॥ तमज्जगत्वावणमश्रुतेजसं प्रमददत्तं पितृदशेश्वरदिपम् ॥ विरागं जमाधुतपत्स्विकंदं कृतपत्स्विनामृदुतं भयावहम् ॥ ३३ ॥

[illegible]

तमित्यस्य पुनर्गच्छन् दोषाय । अत्र इंद्रादिदेवानां सपितामहानां नियोजकत्वं विमोक्षं नियोज्यत्वं न दोषः । लीलावादिन्यत्र वितारः ॥ ३३ ॥ तमिति । त हर्षकैवन्वयः । सत्वावगमिति । अन्तः कृपाणि वक्षस्वन्मत् । हे सुतेन्द्र उच्छ्रितः गुप्तम् । अर्थास्त्येति शेषः । गतदोषकल्मस दोषा रागादयः तद्रूपकल्मसहीनं स्वर्लोकं वैकुण्ठारूपं गतन्तरः स्वभावतो निवृत्तादोषतामः ॥ ३४ ॥ कल्मानः ॥ इति श्रीरामाभि० श्रीरा० वा० ब्रा० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ तत इति । निवृत्तः प्रार्थितः । यद्वा आज्ञप्त इत्यर्थः । अत एव जानन्नपि वयोपमम् इव तेपामवितातलज्जापरिहाराय तान्प्रच्छेदयर्थः । जानन्नवयोपममिति शेषः ॥ १ ॥ उपाय इति । यदुपायमास्थाय तदहं निहन्त्या स तस्य वक्षे उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ स इति । लोकपूर्वजः । सर्वलोकममोष्टिवात् । 'हिरण्यमर्भः प्रमद्वन्तम्र' इति श्रुतञ्च । यद्वा ब्रह्मा चतुर्मुखः । लोकपूर्ववाल च हिरण्यमर्भतादास्याव्याप्तेन ॥ ४ ॥ सद्य इति । मानुषमिच्छेयः प्राणिमात्रस्यो मय न भवेदिति य इति वि

तमेवहत्वाऽबलसंबांधं विरावणरावणमुग्रपौरुषम् ॥ स्वर्लोकमागच्छतज्वरश्चिरं सुरेंद्रमुत्तमं तदोषकल्मसम् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीभि० वा० आ० ब्रा० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ततो नारायणो विष्णुर्निगुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं शृङ्खलवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायः कं वं धास्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यत्कहतं समास्थाय निहन्त्या मृषिकटकम् ॥ २ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वप्रत्यूजं विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषरूपमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥ सहिते तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिंदमः ॥ येन तुष्टो भवद्ब्रह्मालोककृच्छोऽकपूर्वजः ॥ ४ ॥ संतुष्टः प्रदत्तैर्भैराक्षसाय वविभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताः पुरातेन वरदाने हि मानवाः ॥ एवं पितामहात्तस्माद्भद्रदानेन गर्वितः ॥ ६ ॥ उत्सा दयतिलोकां स्त्रींश्चित्रयश्चाप्युपकर्षति ॥ तस्मात्तस्य वयोदृष्टो मामनुषेभ्यः पतं प ॥ ७ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरो वया मासतदादशरथं नृपम् ॥ ८ ॥ सचाप्यनुपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महामतिः ॥ अयजन्पुत्रियामिष्टिन्पुत्रपुरीसूदनः ॥ ९ ॥ स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामं त्र्यचपितामहम् ॥ अंतर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ १० ॥ ततो वैजयमानस्य पादकादतुल्यप्रमम् ॥ प्रादुर्भूतमहद्भूतमहावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णरंतांबरधरं रक्तास्यं दुर्भित्स्वनम् ॥ स्निग्धहर्षक्षतनुजश्च श्रुत्वरमूर्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणं तं पञ्चादिव्यामरणमस्मि पितम् ॥ शैलशृगसमुत्सेधं दत्तशर्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥

यन्वयः ॥ १ ॥ ६ ॥ दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥ सचापति । दशरथेतिवर्थः । तस्मिन्काले मावदतितीर्षकाले । पुत्रियामिति । हस्तकलदसः ॥ ९ ॥ स इति । निश्चयम् अवतारविषयम् । अस्मन् साधयामीत्युक्तवैवर्थः । अन्तर्धानं गत इति । तस्मादेव समाजादिति शेषः ॥ १० ॥ तत इति । अवधानं न ततमित्यर्थः । अतश्च यं मावानेव स्ततेजः संप्रतपयन्मादाय दुःखैः भक्ताग्राह्यभूतमिति । न हान्यस्य भगवतो ज्ञानेन शक्तिरिति । तदेवाह । महद्भूतमिति । एको विष्णुर्गहद्भूतमित्युक्तेः । अतुल्यप्रमं विष्णुददिवत् । दृष्टिप्रतिपातकतं ज्ञानम् । भूत प्राणी ॥ ११ ॥ कृष्ण कृष्ण वर्णम् । क्षिप्रचक्रिणाः । दृष्टक्षस्य सिंहस्यैव तनुजाः । लोमानि स्मश्रुप्रवराः मूर्धजाः । कैशाश्च यस्य तत् मुखस्य रोमाणि स्मश्रुप्रवरो मुखस्य व्यात रोम ॥ १२ ॥ समुत्सेधः उच्छेद्यः । दत्तशर्दूलवत् विक्रमः पादविक्रयासो यस्य तत् ॥ १३ ॥

दिव्यकरेति । तद्व्यापकलब्ध्यासम् । सैव्ये दृष्टतः—दीप्तानेल्यादि । ततोति । राजतो रजतविकारः अंतर्गच्छदः पिधानपात्रं दस्ताः नाम् ॥ १४ ॥ पात्रमिति । प्रियत्वाभ्यामुपेक्षते ।
पत्नीमिवेति । प्रगृह्णाति । स्वयं दोषार्थं प्रगृह्णन् प्रगृह्णन्तमित्यव्ययः । मायामयीमिव । इवबन्ध एवार्थः । मागतो मायैवत्यर्थः ॥ १५ ॥ दशरथ समवेष्टेयव्ययः । प्राजापः प्रजापतिना प्रेषितम् ।
प्राजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः सभूत तदुपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः पुं प्राजापाल्य मां विद्वेति तदुक्त्यनंतरं पूर्वं कृत्यात इव मीत एव तदागमश्रवणोत्तरं निर्ममः उवाचैत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता ।
ह्यमेवेनेति शेषः ॥ १८ ॥ देविनिमित्तं देवेन प्रजापतिना निर्मितम् । धन्यं प्रजासम् ॥ १९ ॥ मार्याणाम् । संवत्समानयेषु कृषी । भार्याभ्य इत्यर्थः । आनुरूप्यं महितीयशः शालग्रामादिना ॥ २० ॥
हिरण्यं निरूप्यविकारात् ॥ २१ ॥ मुदति । अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ वितं वसम् ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रहस्यम् अद्भुताकारम् । सवर्तविगता समाग्य । कर्म पायसानरूपम् ।

दिव्यपायससंपूर्णापात्रीपत्नीमिवः ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णापात्रीपत्नीमिवः ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णापात्रीपत्नीमिवः ॥ १४ ॥ प्रगृह्य
विपुलांदोभ्यास्त्वभ्यामायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेष्टेयव्ययः । मागतो मायैवत्यर्थः ॥ १५ ॥ दशरथ समवेष्टेयव्ययः । प्राजापः प्रजापतिना प्रेषितम् ।
प्राजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः सभूत तदुपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः पुं प्राजापाल्य मां विद्वेति तदुक्त्यनंतरं पूर्वं कृत्यात इव मीत एव तदागमश्रवणोत्तरं निर्ममः उवाचैत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता ।
ह्यमेवेनेति शेषः ॥ १८ ॥ देविनिमित्तं देवेन प्रजापतिना निर्मितम् । धन्यं प्रजासम् ॥ १९ ॥ मार्याणाम् । संवत्समानयेषु कृषी । भार्याभ्य इत्यर्थः । आनुरूप्यं महितीयशः शालग्रामादिना ॥ २० ॥
हिरण्यं निरूप्यविकारात् ॥ २१ ॥ मुदति । अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ वितं वसम् ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रहस्यम् अद्भुताकारम् । सवर्तविगता समाग्य । कर्म पायसानरूपम् ।

दिव्यपायससंपूर्णापात्रीपत्नीमिवः ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णापात्रीपत्नीमिवः ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णापात्रीपत्नीमिवः ॥ १४ ॥ प्रगृह्य
विपुलांदोभ्यास्त्वभ्यामायामयीमिव ॥ १५ ॥ समवेष्टेयव्ययः । मागतो मायैवत्यर्थः ॥ १५ ॥ दशरथ समवेष्टेयव्ययः । प्राजापः प्रजापतिना प्रेषितम् ।
प्राजापतेः प्रजापालकाद्विष्णोः सभूत तदुपमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः पुं प्राजापाल्य मां विद्वेति तदुक्त्यनंतरं पूर्वं कृत्यात इव मीत एव तदागमश्रवणोत्तरं निर्ममः उवाचैत्यर्थः ॥ १७ ॥ देवानर्चयता ।
ह्यमेवेनेति शेषः ॥ १८ ॥ देविनिमित्तं देवेन प्रजापतिना निर्मितम् । धन्यं प्रजासम् ॥ १९ ॥ मार्याणाम् । संवत्समानयेषु कृषी । भार्याभ्य इत्यर्थः । आनुरूप्यं महितीयशः शालग्रामादिना ॥ २० ॥
हिरण्यं निरूप्यविकारात् ॥ २१ ॥ मुदति । अभिप्रदक्षिणं पुनः पुनः प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ वितं वसम् ॥ २३ ॥ अद्भुतप्रहस्यम् अद्भुताकारम् । सवर्तविगता समाग्य । कर्म पायसानरूपम् ।

पूर्वयुगे इत्यर्थः । तदुद्यत्प्रकारमाह । जूंभमाणस्येति । सहसा तत्क्षणे ॥ ७ ॥ एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ८ ॥ ९ ॥ वानरोदमिति । ननु राघवसहायार्थं तत्तत्स्थानवारकारप्रेरणद्वान्नोक्ता रस्यतदसहायत्वात् किमर्थोयमवतार इति चेत् दुंदुभ्यादिवधार्यं तदवतारस्यावश्यकत्वात्पुनश्चारा तस्मापि राघवसहायार्थान्वाह दुंदुभ्यादिवधेनापि तत्साहाय्यकारणाच्च अस्यापि भगवदवतारात्पूर्वमुत्पत्तिर्ज्ञेया । तपनः मृत्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पावकस्य अग्नेः । अत्यारिच्यत ततोऽधिकमाभवदित्यर्थः ॥ १३ ॥ रूपेति । रूपतत्क्षणेन द्रविणेन युक्तौ । रूपसमतौ रूपस्त्वेन सर्वलोकसमतदित्यर्थः ॥ १४ ॥ पूर्वजन्मं तदभिमानिन्ती देवता । धर्मपुत्रोऽयम् सुपेण इति युद्धकांडे वक्ष्यति । अत्र तु क्लृप्तपुत्र उक्तः ॥ १५ ॥ वज्रसहनन वज्रवदेव च शरीर तेनोपेतो युक्तः ॥ १६ ॥ दशप्रतिवधोक्ता इति । अस्य ये

तेतथोक्ताभगवतातप्रतिश्रुत्यशासनम् ॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्चसुता न्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥ वानरेद्रुमहेन्द्राभिद्रोवालिनमात्मजम् ॥ सुग्रीवजनयामासतपनस्तपतांवरः ॥ १० ॥ ब्रुहस्पतिस्वजनयत्तार नाममहाकापिम् ॥ सर्ववानस्सुख्यानांबुद्धिमतमनुत्तमम् ॥ ११ ॥ धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः ॥ विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनममहाक पिम् ॥ १२ ॥ पावकस्यसुतः श्रीमान्नीलोशिसहश्रभः ॥ तेजसायशसवीर्यादित्यरिच्यतवीर्यान् ॥ १३ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसमतौ ॥ मैतृचंद्रिविदंचैवजनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥ वरुणोजनयामासपुष्येणनामवानरम् ॥ शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलः ॥ १५ ॥ मारु तस्यौरसःश्रीमान्हनुमान्नामवानरः ॥ वज्रसहननोपेतोवैनतेयसमोजव ॥ १६ ॥ सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बलवानपि ॥ तेमृष्टाबहुसाहस्रादशग्री ववधोद्यताः ॥ १७ ॥ अप्रमेयबलावीराविकोताःकामरूपिणः ॥ तेगजाचलसकाशावपुष्पमंतोमहाबलाः ॥ १८ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाःक्षिप्रमेवा भिजज्ञिरे ॥ यस्यदेवस्ययद्वपेवेषोयश्चपराक्रमः ॥ १९ ॥ अजायतसमंततस्तस्यपृथक्पृथक् ॥ गोलंगूलेषुचोत्पन्नाःकिंचिदुन्नतविक्रमाः ॥ २० ॥ ऋक्षीषुचतथाजातानराःकिन्नरीषुच ॥ देवामहर्षिगंधर्वास्तादर्ययक्षायशस्विनः ॥ २१ ॥ नागाःकिंपुरुषाश्चैवसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ बहवोज नयामासुहृष्टास्तत्रसहस्रशः ॥ २२ ॥ चारणाश्चसुतांस्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैव नचारिणः ॥ २३ ॥ अप्सरःसु चसुख्यासुतथाविद्याधरीषुच ॥ नागकन्यासुचतदगंधर्वीणांतनूषुच ॥ कामरूपबलोपेतायथाकामविचारिणः ॥ २४ ॥ सिंहशार्दूलसहस्रदशार्पेणचबले नच ॥ शिलाग्रहरणाःसर्वेसर्वेपर्वतयोधिनिः ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वान्निर्वाहिनः ॥ विचालयेयुःशैलेंद्रान्मेदयेयुःस्थिरान्दुमान् ॥ २६ ॥

मन्त्रिष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ गजाचलसकाशाः गजसदृशाः पर्वतसदृशाश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गोपुच्छाः वानविशेषाः । क्षिप्रमेव तत्त्वबोनौ देवाना रत्यब्जवाहिनोत्तरकालमेव । रूप कर्णः । जेपः सस्यानि शेषः ॥ १९ ॥ तस्य तत्पुत्रस्य । तेन तदीयरूपवेषादिक पृथक्पृथगासौकर्येण अजायत । किंचिदुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोपि किंचिदभिवापप्राप्ता इत्यर्थः ॥ २० ॥ ऋक्षीषु ऋक्षशरीरासु । चस्त्वर्थे । किन्नरीषु त्वित्यर्थः । पृथग्गोपि । तादर्याः तादर्यवशजाः ॥ २१ ॥ नागाः सर्पाः ॥ २२ ॥ चारणाः देवबोदिनः । वनचारिणः वनवासिन इत्येकत्र पत्र मनस्सप्रलभक्षकानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सर्वान्निर्वाहिनः । स्वयम्भूतिमातसर्वान्निर्वाहोपाया इत्यर्थः । शिलाग्रहरणा इत्यर्थात्तेषामन्नप्रयोक्तृत्वमात्रात् । विचालयेयुर्त्वादौ शक्यार्थे लिङ् । विचालनशक्ता इत्यर्थः ॥ २६ ॥

शाल्यैः सतेयुः ॥ २७ ॥ इन्द्रताः स्वच्छन्दगोन् ॥ २८ ॥ नन्देभिः । अस्य पातयुः त्वेनोन्वयः ॥ २९ ॥ इन्द्र शतस राणि कोटिरित्यर्थः ॥ ते प्रमुक्ताः दृष्ट्वा प्रधेनुं द्यूम्भु मये हरिः शूपाः बभूवुः । द्यूम्भुश्रेष्ठानीश्वरं हरिम् उज्जयन्क्रियार्थः । १. नाना- पर्वतमिश्रस्य प्रस्थान्ताम्बु उपतस्थुः आनते स्म ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आतरो युरीकालिनौ । सर्वे व रात्रौपि । केचिन्नाक्षतं केचिन्मलदिद्वारेत्याह । नलमित्यादि ॥ ३३ ॥ अदयम् आदयक्रियार्थः । आदयावः आर्पः ॥ ३४ ॥ बाली जुगोपयन्वयः । देवाजानरायादिति भावः ॥ ३५ ॥ त्रिभिरास्थेनः नानाप्रकारसन्निवेशः । नाना व्यवजनलक्षणैः परस्परैर्द्व्यजवत्पटक्षणमुनैः ॥ ३६ ॥ अजलदः पर्वतश्चक्र । द्यूम्भुवासिधिर्यः । भीमवरीरत्नीः ममजन्मद्वारादृष्टमिति ॥ ३७ ॥ रौन्मानः । इति श्रीभाग्यभिरामे

क्षोभयेयुश्चवगेनसमुद्रं स्रितां पतिम् ॥ दारुण्युः क्षितिपद्मया म्प्लव्ये म्हावर्णवान् ॥ २७ ॥ नमस्तलविशेषे शुश्रूक्षुर्गुरिपितोयदान् ॥ दृष्ट्वा हि पुनि मातंगान्मत्तान्प्रब्रजतो वने ॥ २८ ॥ नर्दमानाश्चानादेनपतयेयुर्विहंगमान् ॥ इदृशानां प्रमुत्तानिहरिणः किमरूपणाम् ॥ २९ ॥ शतशतदशः णिपूथपानां महात्मनाम् ॥ तेष्वानेषु द्यूम्भुजहरीणां हरिपूथपाः ॥ ३० ॥ बभूवुर्धृथप्रेतुः नवी गन्धजननदहरीन् ॥ अन्येऽकसवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ ३१ ॥ अन्येनानां विषाज्जैलान्काननानिचमोजरे ॥ सूर्यपुत्रचतुर्ग्रीवांशक्रपुनः खवालिनम् ॥ ३२ ॥ आतरावुपतस्थुस्ते सर्वे दहरी यूथपाः ॥ नलनीलहस्तमन्याश्च हरिपूथपाः ॥ ३३ ॥ ते तर्क्षयलसपद्माः सर्वे द्यूम्भुविशारादाः ॥ विचरन्तोऽदयन्सर्वान्सहव्याग्रमहोरगान् ॥ ३४ ॥ महाबलो महाबाहुर्बाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोपमुजवीथेण क्रक्षगोपुच्छवानान् ॥ ३५ ॥ तैरियं पृथिवीद्वारैः सपर्वतवर्णवा ॥ कीर्णा विविधसं स्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥ ३६ ॥ तैर्मध्वं द्वाचलकूटसन्निभैर्महाबलैर्विरयूथपाधिपैः ॥ बभूवभूर्भीमशरीररूपैः ससावृता रामसहावहेतोः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्भार्गवायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ निर्वृतेतुक्रतो तस्मिन् द्यूम्भवे मेव महात्मानः ॥ २ ॥ यथार्हपूजितास्तेन राज्ञा च न्प्रतिजग्मुर्मुथथागतम् ॥ १ ॥ समातदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविदेशपुरीराजा स द्यूम्भुबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हपूजितास्तेन राज्ञा च पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्यसुनिपुगवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतांगच्छन्तं तेषां स्वगृहाणि पुरात्ततः ॥ बलानिराज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकशिरे ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथः पुनः ॥ प्रविदेशपुरीं श्रीमान्पुरुस्कृत्याद्रेजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शांतया प्रययौ सा द्यूम्भुपुत्रः सुपूजितः ॥ अनुगम्यमानो राज्ञा च सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥

श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ प्रासंगिकदत्तावतारमुक्ता प्रवृत्तः प्रधानवतार उच्यते । निर्वृते इत्यादि । निर्वृते समते पुनोपचित विनित यन्वित्यतो वृत्तानुवादः । हयमेधे इति । अस्य पुनोपयुते इति शेषः ॥ १ ॥ प्रविक्षा प्रवेकाभिमुखो वनन् ॥ २ ॥ मुनिपुत्रं वरिष्ठम् ऋष्यशृङ्गं च ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दद्याथः सत्तन्त्रामणादिनाऽऽयुज्जलानि वत एव प्रहृष्टानि ॥ ४ ॥ द्विजोत्तमान् वसिष्ठानि ॥ ५ ॥ सानुयात्रेण समयेन राज्ञा दशरथेन अनुगम्यमानः ऋष्यशृङ्गः प्रययौ । स्वस्थानमिति शेषः ॥ ६ ॥

सर्वान् वसिष्ठदीनिपि । तत्र पुरे ॥ ७ ॥ ऋतूनिगिति । प्रथमार्थे पशू । एत. पु. उ. रमताताः । नारामिकं नवर्यां तिनौ । राथे उक् ॥ ८ ॥ अदितिदेवत्ये पुनर्वसौ । पचसु रविमौमशनिगुल्लुकेषु लब्धे
सस्येषु मेममकजलुलकर्मनिनयेषु । सचद्रगुरौ कर्कटे लभे रित्यते सति ॥ ९ ॥ गोपनाने तत्र लभे उदय गच्छति सतात्यर्थः । सर्वेलोकनमस्कृतम् । अस्य सर्वलोकस्वधत्तौ नमस्कृतश्च तमित्यर्थः ।
तेनादौ प्रादुर्भावसमये मात्रा विराड्भस्व दर्शने तत्तत्प्रादुर्भावादिस्वरूपा नमस्कृताः सन्माथया बालभावं दधाविति सूचितम् ॥ १० ॥ विष्णोः शल्यचक्रानतन्विशिष्टस्य विष्णोर्गित्यर्थः । शल्यचक्रादेरभावदिति
भावः ॥ ११ ॥ देवानां वरेण देवेष्वेतेन ॥ १२ ॥ चतुर्मासः चतुर्दशौ मासः । चतुर्मासः पाथसार्धस्य चतुर्दशस्थूतौ मासः । अत एव सा. ग्राह्योः सर्वर्गुणिः रसुदितः दुक्तः । अस्य पांचजन्यावनागराच-
त्वाचारकस्य विष्णोः साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तम् । अनेन पांचजन्यस्यापि विष्णुत्वमेवेति सूचितम् । तदप्यसर्वगुणवत्त्वसूचनेन अस्यापि रामगुण्यवं रामगुणसांख्यसम्पादनाजन्यत्वं च सूचितम् ॥ १३ ॥ विष्णोर्देवैति ।

एवंविमुज्यतान्सर्वान्राजासंपूर्णमानसः ॥ एवासुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिर्विचिंतयन् ॥ ७ ॥ ततोयज्ञेसामितुःकृणंगंपदसभन्ययुः ॥ ततश्च
द्रादरोसामेचेनेनाविकेतिथौ ॥ ८ ॥ नक्षत्रेदितैद्वत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ॥ ग्रहेषुयकैल्लग्नैवास्पताविंदुनासह ॥ ९ ॥ प्रोद्यमानेजगन्नाथंस
र्वलोकनभस्कृतम् ॥ कौसल्याऽजनयद्रामंदिव्यलक्षणसंयुतम् ॥ १० ॥ विष्णोर्धर्महाभागंपुत्रमिद्वक्वकुनंदनम् ॥ लोहितानक्षमहाबाहुरक्तोष्ठ
दुंदुभिस्वनम् ॥ ११ ॥ कौसल्याऽनुभूतेनपुत्रेणामितेजसा ॥ यथावरं देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥ भरतो नरकैकेय्याजज्ञेसत्यप
रक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागःसर्वःसमुदितोगुणैः ॥ १३ ॥ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राऽजनयन्तुतौ ॥ वीरौसर्वस्त्रिपुरारालौविष्णोर्धर्मस
न्वितौ ॥ १४ ॥ पुण्येजातस्तुभृतोमीनलग्नयेप्रसन्नधीः ॥ सार्पेजातौतुसौमित्रिकुलीरेभ्युदितौ ॥ १५ ॥ राज्ञःपुत्रासहत्यागश्चत्वारोजद्विरे
पृथक् ॥ पुण्वंतोऽनुत्पत्त्याश्रुच्युप्रोष्टपमाः ॥ १६ ॥ जगुःकलंचगंधर्वनिनृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुङ्गवैस्त्विस्वात्पतत् ॥ १७ ॥
उत्सवश्चमहानासीदयोध्यायांजनाकुलः ॥ रथ्याश्चजनमंवाधानटनर्तकंसकुलाः ॥ १८ ॥ गार्भोऽथविराविष्योवाङ्मनःपारैः ॥ विरेजु
र्विपुलास्तत्रसर्वरत्नसमन्विताः ॥ १९ ॥ प्रदेयाश्चद्वीराजास्तमागधर्वादिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्योद्वीविर्गोयगानिस्तद्वयः ॥ २० ॥

विष्णोः रामस्य । अर्धशब्दोऽत्र भागवाची न समाशवाची । तेन पापसायाश्चौ लक्षणादनुवाचितौ बोध्यम् ॥ १४ ॥ सारपः आश्लेषा । कुञ्जिरः अकटः । अनुदिनं । न । तस्य उक्त्यर्थ इत्यर्थः । सौमित्रौ इति । द्विवचनेन तयोर्मयात्र सूच्यते ॥ १५ ॥ राज इति । शुषक् गुणवतः प्रत्येकम् । अन्यत्वात्प्राप्त्युपपन्नतः । अनुसूयाः ऋषयः । अमुकनिष्ठानिमोग्यगृहस्थवतः । श्रुत्या आ । आश्लेषादिति । भूतमिच्छादोत्तराभाद्रपदयोर्नाम । तयोश्च प्रत्येक द्वे द्वे तारे इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तैत्तिरीयश्रुतिर्नियन्तार एवमभिहितदेवाः—मोक्षादास इति शान्त्यर्गाणि । तत्तुष्मा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ न्युरिति । रामानुजपतिशाले इति शेषः । पतदिति । अत्र अडभावशब्दसः ॥ १७ ॥ गायत्रीः गायत्रीः । वादनैः श्रद्धाः । विराडिष्यः सशब्दाः । रथ्या इति विशेष्यम् । सर्वतलसमन्विताः नडावुद्देशेन शिंसः रश्मिस्ताः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रदेयान् पारितोषिकान् । सूताः पौराणिकाः । मागधाः । वंशावलीकर्तृकाः । बंदिनस्तुतिपाठकाः । संबंधसामान्ये षष्ठी । सूतादिष्वपि यदयं पारितोषिकं तत्तेभ्यो ददावित्यर्थः ॥ २० ॥

अतीयेति । एकादशह्रद्वयः सूतकातोपलक्षणम् । अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशाह सूतकमिति स्मृतिविरोधः स्यात् । तथा च रामजन्मसद्व्यादयो दिने नामकरणमकरोदित्यर्थः । अन्य निरुक्तिः पूर्वं दार्ष्टान्त्यः । श्रियः कमलासिन्या रमणाय यतो हरीः । तस्माच्छीराम इत्यस्य नाम सिद्धं पुरातनम् । सद्वहनामसदृशं स्मरणान्मुक्तिदं नृणामिति पात्रे उक्तम् ॥ २१ ॥ नामानि कुर्वते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्तमानसमीये वट् अंतर्मावित्यर्थता च ॥ यत् कुतश्चेन राज्ञो नामकरणदावनीकार इत्युक्तम् अकरोदित्यत्र च पुरोदितत्वेरिति शेषपूर्णं कृतं-तत्र मानं चित्यम् ॥ २२ ॥ ब्राह्मणान्मोजयामोति । राजाज्ञयेति शेषः । बहु बहुमानपूर्वकमित्यर्थः ॥ २३ ॥ जन्मश्रियादीनि । तदावपन्नमनतातीत्यर्थः । अकारयत् । स यथा लब्धवानादिकीर्तिं स्वपयति एवं ह्यवाकुलवैभवप्रकाशकः । रतिः प्रीतिः ॥ २४ ॥ स्वभूः हिरण्यमर्षः स इव सर्वशक्तिमत्त्वेन समतः ॥ २५ ॥ ज्ञानोपपन्नाः तत्त्वज्ञानयुक्ता इति केचित् । गुणैः साधारणैः क्षमासाधारणैश्च अतीत्यैकादशाहं नानामकर्मतथाऽकरोत् ॥ ज्येष्ठाराममहात्मानं भर्तुकैकयसीसुतम् ॥ २६ ॥ सौमित्रिलक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरांतथा ॥ वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कुर्वतेतदा ॥ २७ ॥ ब्राह्मणान्मोजयामासपौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानां चरन्तौ धममलंबवहु ॥ २८ ॥ तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ तेषां कर्तुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ २९ ॥ बभूवभूयोभूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ सर्वे वैदिविद्वद्भूराः सर्वलोकाहितेस्ताः ॥ ३० ॥ सर्वज्ञानोपसंपन्नाः सर्वैः समुदितागुणैः ॥ तेषामपि महतेजाराभः सत्यपराक्रमः ॥ ३१ ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशांक इव निर्मलः ॥ गजस्कंधेऽथ पृष्ठे च रथचर्यासु संमतः ॥ ३२ ॥ धनुर्वेदचनिरतः पितुः शुश्रूषणरतः ॥ बाल्यान्मृत्पुत्रिस्तु सिनधोलक्ष्मणोलक्ष्मिभवंधनः ॥ ३३ ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापिशरीरितः ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नो बहिः प्राणइवापरः ॥ न च तेन विनानिद्रालभते पुरुषोत्तमः ॥ ३५ ॥ मृष्टमन्त्रमुपानीतमश्रानिहितं विना ॥ यदाहिहयमारूढो मृगयायां तिराघवः ॥ ३६ ॥ अथैनं पृष्ठतोभ्ये तिसधनुः परिपालयन् ॥ भतस्यापिशत्रुघ्नो लक्ष्मणवरजो हिंसः ॥ ३७ ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथाप्रियः ॥ स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ ३८ ॥ बभूव परमप्रीतो वै रविपितामहः ॥ ते यदाज्ञानसंपन्नाः सर्वैः समुदितागुणैः ॥ ३९ ॥ द्वीपंतः कीर्तिमंतश्च सर्वज्ञादीर्घदर्शिनः ॥ तेषामेवं प्रभावाणां सर्वेषां दीप्तिजेजसा ॥ ४० ॥ पितादशरथो हृष्टो ब्रह्मालोकाधिपेयथा ॥ तेषां पितुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययनेताः ॥ ४१ ॥ समुणैरित्यर्थः । तेषामिति । निर्वारणे पृष्ठा । रामः । सर्वसद्गुण इति शेषः ॥ ४२ ॥ इष्टः सर्वस्यैवादि । गुणकथने पौनस्त्यं दृढवर्ण्य । रथचर्यासु रणाचितरथप्रचारसु ॥ ४३ ॥ लक्ष्मिभवंधन इति । ह्यव्यर्थाः ॥ ४४ ॥ रामस्य । मुक्तिवध इति प्राक्तनान्ययः । स्वशरीरादपि । तस्य स्वात्मभूतस्य रामस्य प्रियकरः ॥ ४५ ॥ रामस्य अपरः बहिः संवत् प्राण इव लक्ष्मणः प्रियः । तदेवाह । न वेति ॥ ४६ ॥ मृगयायाम् । आबेटमुदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ परिपालयन् । रामशरीरमिति शेषः । अनेन लक्ष्मणस्य भक्त्यतिशय उक्तः । हि यतः शत्रुघ्नो लक्ष्मणवरजोऽतो रामवरजस्य भक्तस्य । प्रिय इति शेषः । रामलक्ष्मणाविवं भक्तस्य शत्रुघ्नो परस्परप्रियावित्यर्थः ॥ ४८ ॥ तस्य शत्रुघ्नस्य । स भत इति शेषः । तथा तस्य भक्तस्य शत्रुघ्नः प्रियः आसीत् ॥ ४९ ॥ द्वैः चतुर्भिर्द्वैपालैः यद्वा वसुधैव कुटुम्बक इत्येवैवैः । ते सर्वे रामादयः गुणैः समुदिता युक्ताः । आसन्निति शेषः ॥ ५० ॥ एवमप्रभावाणां प्रागुक्तप्रभावताम् । लभेति शेषः । पिता ह्येतस्यैव । ५१ ॥ वैदिकाध्ययने वेदसंबन्धव्यायने ॥ ५२ ॥

दाराक्रिया विवाह-कुमारस्य विशालाक्षं पांडुरां मुखमाददे । कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थित इयादियोगवासिष्ठोक्तरीत्या संसारासारवद्दर्शनेन जातानां मुखपांडुतादीनां कामकृतत्वसमाप्तयेना
विवाहनिपाचितनमिति बोध्यम् ॥ ३७ ॥ सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कौशिक कुशिकगोत्रापत्यम् । विलेखे श्यामत्रासाद् द्वाराव्यक्षाः राजवेसं त्वरया प्रविशिशुः । तदागमननिवेदना
येति शेषः ॥ ४० ॥ संभ्रातमनसः क्षुभितचिन्ताः तेन तदधिने विद्यामित्रसवधिना ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकवे तदंशजवात्ताच्छब्दम् । समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ४२ ॥ ब्रह्माणं बृहस्पतिम् । बृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्मेति श्रुतेः । संशितव्रत नीरर्णयमम् ॥ ४३ ॥ उपहारयदिति । वसिष्ठेनेति शेषः । अडमावः आर्षः । राज्ञः अर्घ्यं राजप्रेरणया वसिष्ठार्जनात् ॥ ४४ ॥ कुशलपदम् अनामयोग्यलक्षणम् । क्षत्रवधु
मतामयमिति स्मृतेः । अव्ययं वृद्धिम् ॥ ४५ ॥ पुनर्वैशिष्यं पृच्छति । कुशलमिति । विशेषप्रकारमाह । अपि ते इति । अपिः प्रप्ते । एवमपि । सामताः सकृदाः नत्रा अपि । रिपवो जिताः अपि ॥ ४६ ॥

पितृश्रुणरताधनुर्वेदचनिष्ठिताः ॥ अत्रराजादशरथस्तेपांदाक्रियांप्रति ॥ ३७ ॥ चित्तयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसर्बांधवः ॥ तस्यचित्तय
मानस्यमंत्रिमध्यमहात्मनः ॥ ३८ ॥ अभ्यागच्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराव्यक्षानुवाचह ॥ ३९ ॥ शीघ्र
माख्यातामांश्रातकौशिकगांघिनःसुतम् ॥ तच्छ्रुत्वाचनंतस्यराज्ञोर्वेशमप्रदुबुः ॥ ४० ॥ संभ्रातमनसःसर्वेतेनवाक्येनचोदिताः ॥ तेगत्वारज
भवनंविश्वामित्रममृषितदा ॥ ४१ ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायेश्वकावेतदा ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः ॥ ४२ ॥ प्रत्युजगामसंहृष्टो
ब्रह्माणमिववासवः ॥ सहद्व्यज्वलितदीप्त्यातापसंशितव्रतम् ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टवदनोराजाततोच्यमुपहारयत् ॥ सराज्ञःप्रतिगृह्याध्यशास्त्रद्वेन
कर्मणा ॥ ४४ ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ पुरकोशेजनपदेवांधवेषुहस्तुच ॥ ४५ ॥ कुशलकौशिकोराज्ञःपर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥
अपितेसन्नताःसर्वेसामतरिपवोजिताः ॥ ४६ ॥ देवंचमानुषं चैवकमतेसाध्वनुष्ठितम् ॥ वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवः ॥ ४७ ॥
(वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः ॥ यथार्हपूजयित्वैनं प्रपृच्छ कुशलं तदा ॥) ऋषींश्चतान्यान्यायमहाभागउवाचह ॥ तेसर्वेहृष्ट
मनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनम् ॥ ४८ ॥ विविशुःपूजितास्तेननिपेदुश्चयथार्हतः ॥ अथहृष्टमनाराजाविश्वामित्रमहामुनिम् ॥ ४९ ॥ उवाचपर
मोदारोहृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ यथाऽमृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ॥ ५० ॥ यथासदृशदरपुत्रजन्माप्रजस्यवै ॥ प्रनष्टस्यथथालाभोयथाहर्षो
महोदयः ॥ ५१ ॥ तथैवागमनंन्यस्वगातंतेमहामुने ॥ कंचतेपरमकामकरोमिकिमुहर्षितः ॥ ५२ ॥

देव कर्म होमदेवताचर्वादिकाम् । मानुष कर्म सामदेवादिकाम् । प्रथमतो राज्ञोऽनामयादि पृष्ट्वा राज्ञः प्रेरितार्थादवल्लेखेन ततो वसिष्ठेन समागम्य आलिङ्गनादि कृत्वा । कुशलमिति । अस्य प्रपञ्चेति
शेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्वर्गयेष्टपमानो वसिष्ठस्य विश्वामित्रकृतः सूचितः । वसिष्ठश्च समागम्य प्रहसन्मुनिपुंगवः । यथार्हं पूजयित्वैनं प्रपृच्छ कुशलं तदेति कविपाठः । तत्र पूर्वं मां
स्पर्धमानोपि मद्राजमनिकिवौ आगत इति हासः ॥ ऋषीन्वामदेवादित्यथान्याय सनात्य कुशलं चोवाच । अत्र वामदेवादितिः स्वस्थानस्थितेन समागम्य स्वकार्यसिद्धये तान् गृहीत्वैव ते स्वयं च राजस
दनं विविशुःस्थित्ययः ॥ ४७ ॥ पूजिता इति । अस्य राजेति शेषः ॥ ४९ ॥ परमोदारः परमदत्ता । हृष्टः पुलकितः । अनूदके इति । आर्षं दीर्घत्वम् ॥ ५० ॥ सदृशदारोषु जातिवयो
रूपपुण्यतुल्येषु । प्रनष्टस्य । निव्यादिरिति शेषः । महः पुत्रजन्माधुसुवः तस्मादुदयो यस्य स हर्षो यथा तथा ते आगमनं मन्ये । अत्र स्वकार्यहर्षसादृश्यस्य आगमनेन उक्त्या तवागमनजहर्षस्य अ

निर्वाच्य यजते । सगतं ते इति । भिन्न वाक्यम् । च परं क ज्ञाम किमु केन प्रकारेण करोमि कुयर्मतिर्यः । जन्मान्साभिषेये ऋत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पात्रभूतः सर्वसंयोग्यः । दिष्ट्या शुभा दृष्टेन । सुखवित्तम् । अथैव तत्पल्लभादिति भावः ॥ १३ ॥ पूर्वमिति । राजर्षिगुरुद्रष्टावकेन तपसा पूर्वम् अतिशयितकामिनाम् ॥ १४ ॥ अनु पश्चात् ब्रह्मविस्वाधकेन तपसा ब्रह्मर्षित्व प्राप्तः । अने मया बहुधा बहुप्रकारेण राजर्षिब्रह्मर्षिकारेण पूज्योसीत्यन्वयः । तदिति । प्रप्त पवित्रमिदं तदागमनं प्रथमं पुरोऽभूत् तदुक्तम् अत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ हे प्रभो तव सदरुनात् शुभेक्षेत्रं सकल्या पापमविशिष्टसकलशुभं तदनुपपन्नवर्हे गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्यता निष्पन्नता च ध्वनिता । इदं शरीरं कौतिय क्षेत्रमित्यभिधीयते इति भावद्वितीयांतेः । तुभ्यमिति । पश्यथै चतुर्थी । ते यत्कामं प्रति यत्कार्यं भागमनं तन्मया प्रीयतः स्मृ इति कथय ॥ १६ ॥ स्वाभिमतकार्ययोगेन अनुगृहीतोह त्वय्योजनस्य परंवृद्धिं निमित्यति कर्तुमिच्छामि । किमर्थं कारिष्यति न वेति संदेहम् ॥ १७ ॥ तत्र

पात्रभूतोसि मे भूः । निदृष्ट्या प्राप्तोसि भानद ॥ अद्यमेसफलं जन्मजीवितं च सुजीवितम् ॥ १३ ॥ यस्मादिष्टेन्द्रमद्रक्षं सुप्रभतानिशमम् ॥ पूर्वराजर्षिं शब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ १४ ॥ ब्रह्मर्षिः च मनुश्रातः पूज्योऽभिषुधायसा ॥ तदुक्तममृद्धिप्रवित्रं परमं मम ॥ १५ ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्श नात्प्रभो ॥ ब्रह्मर्ष्याऽर्षितुभ्यं कार्यं भागमंग्रति ॥ १६ ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोह त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ कार्यस्य न विमर्शं च गंतुमर्हसि सुव्रत ॥ १७ ॥ कर्ता चाहमशेषेणैव तं हि भवान्मम ॥ मम चायमुप्राप्तो महान्भुदयोद्भिज ॥ १८ ॥ इति हृदयसुखं निश्चयवत्कथं शुभं तिसुखमात्मवत्तविनीतुक्तम् ॥ प्रथितशुण्यशोशुणौ विशिष्टः परमऋषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ १९ ॥ इत्याषं श्रीमद्राजाज्ञेन वाल्मी कीये आदिकाव्ये च ऽवालकाण्डे अपादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वारजसिहस्यवाक्यमद्भुतं विस्तरम् ॥ हृष्टरोमामहतेजा विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशराजशार्दूलवैवमुविनान्यतः ॥ महवंशप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तु महद्वतं वाक्यं तत्स्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूलमवसत्प्रतिश्रवः ॥ ३ ॥ अहं नियममातिष्ठ विद्वदर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विवक्राद्रौ दुराक्षसैः कामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रतेतु बहुश्रीर्णे समार्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीरवर्तौ सुशिक्षितौ ॥ ५ ॥

हेतुमाह । दैतः होति । इतश्च न संदेह इत्याह । मम चेति । तवागमनः कृत्स्नो कर्मः मम महान्भुदयः प्राप्तः । हर्षातिशयाद्भिजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ १८ ॥ इतीति । यत्तं हृदयसुखम् अत एव श्रुतिसुखम् । आत्मवता स्वाधीनेन । विनीतं विनययुक्तम् । प्रथितैः विशिष्टशुण्यशोशुणौ विशिष्टो शयः । गुणैः शमदमादिभिः । परमऋषिः । श्रुत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ १९ ॥ धर्ममानः ॥ ॥ इति श्रीरामायणमारे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये वाल्मीक्येऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ तदिति । अद्भुतवित्तरं देवतं हि भगन्मोक्षयुक्तिरूपमाश्चर्यपंचम् ॥ १ ॥ एतन्नैव सदृशं नान्यतः नान्यस्य । तत्र हेतुमर्षं विशेषण—महदशयादि । वसिष्ठव्यपदेशिनः । वसिष्ठव्यपदेशिनः । वसिष्ठनियोगार्थिनः ॥ २ ॥ यन्त्रिति । तस्य तत्प्रतिपाद्याय कार्यस्य निश्चयं कर्तव्यत्वनिश्चयं सर्वथा कारिष्यामीत्यमी कारं कुरुष्व । कृत्वा च सत्यप्रतिश्रवः । रात्र्यप्रतिबो मव ॥ ३ ॥ अहमिति । विद्वदर्थं यगार्थं नियमदीक्षाम् आतिष्ठे आरिष्यतोस्मि । तस्य यजस्व ॥ ४ ॥ व्रतेति । बहुश्रीर्णे समाप्तिलये ।

(१) अत्रैकः सार्धच्छायायोः यकः कयुस्तकापदेशः ।

समाख्या समाप्तिसमये ॥ ६ ॥ निद्रमनिश्चये व्रतसंकलये अग्रभूते नाशिते तस्मिन् तत्संकल्पविषये यक्षे च तथाभूते नाशिते सति ॥ ६ ॥ कृतश्रमः कृतवृथाश्रमः अत एव निरुसाहः तस्माद्देशा-
दयान्नमे निर्नीतसि । ननु भवद्विः शोपेनैव कृतस्ती न नाशितौ तत्राह । न चेति । क्रोधमुख्यं शत्रुम् ॥ ७ ॥ तत्र हेतुमाह । तथाभूतेति । शार्पादिप्रवृत्त्यनर्हैत्यर्थः । अतः स्वप्नमियादि ॥ ८ ॥
बाह्यानां कपोलसर्पशिला काकपक्षः । नन्वेतेन बालेन किं कारिष्यसीत्यत्राह । अत इत्यादि । मया । पितृस्थानियेनेति शेषः । दिव्यं तेनो वैष्णवं नेन । युक्त इति शेषः ॥ ९ ॥ ये विकर्ताः विष्कर्-
तारः तेषां विनाशनेपि शक्तः किं पुनर्मयश्चक्षणे । मारीचमुखाङ्गुसेनाभिप्रायेण तेषामिति बहुवचनम् । राज्ञो दानप्ररोचनायाह । श्रेयश्चेति । बहुरूपम् । अन्नदानविवाहादिरूपम् । किं च मुखपाङ्कजादिनि-
र्वर्तन बहुरूपं विपुलं च श्रेयः शान्तस्वरूपं प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः । रामस्य शुद्धमुक्तस्यैवावयवेषु लोकाणां तत्संयोजनमेव गमयोजनम् । ननु मनलुभारशापवशा-
त्तिरोहितस्य ज्ञानस्य प्रादुर्भावेति बोध्यम् । तदुक्तमादित्यपुराणे विज्ञानमेतदखिलं विधाकारम्बुद्धयः । पश्यति ज्ञानिनश्चेदन्तस्मत्परिमितं जगत् । दुर्धर्षाय व्रमिष्टुम रामाय काञ्चत पुरेति स्फुटं प्रति-
शिवोक्तेः । योगवाप्तिरपि गृह्यतेमेतत् । मुख्यश्रेयश्च विष्णुपुराणे द्वितीयादौ-तन्मन्त्रं प्रणतय त्व यश्चैयः पस हिज । तद्वदखिलविज्ञानजड्याद्युदभिधायिति रामप्रश्ने पुनस्तर्गादानामपेक्षितश्रेयस्त्वेषि न

तौमांसराधिरौघेभवेदितामभ्यवर्षताम् ॥ अवधृतेतथाभूतेतस्मिन्निग्रममिश्चये ॥ ६ ॥ कृतश्रमोनिरुसाहस्तस्माद्देशादयान्नमे ॥ नचमेक्रोधमु-
त्सपुंड्रिर्भवतिपार्थिव ॥ ७ ॥ तथाभूताहिसाचर्यानिशापस्तत्रमुच्यते ॥ स्वपुत्रराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ८ ॥ काकपक्षधरंवीरंज्येष्ठं
मेदातुमर्हसि ॥ शक्तेद्विषमयाभुतोदिव्यनरस्यनेतजसा ॥ ९ ॥ राक्षसायेविकर्तारस्तेषामपि विनाशः ॥ श्रेयश्चरमप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः ॥
॥ १० ॥ त्रयणापमपिलोकानयेनव्यातिंगमिष्यति । नचतौराममासावशक्तौस्थातुंकथंचन ॥ ११ ॥ नचतौराघवादन्योहतुमुत्सहतेपुमान् ॥
वीर्योत्सिकौहितौपापौकालपशवशंरतौ ॥ १२ ॥ रामस्यराजशार्दूलनपर्याप्तौमहान्नमनः ॥ नचपुत्रगतंरंहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥ १३ ॥ अहं
तेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ ॥ अहंवैष्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ १४ ॥ वसिष्ठोपिमहातेजायेचमेतपसिस्थिताः ॥ यदितेधर्म-
लाभंतुयशश्चपरमंभुवि ॥ १५ ॥

परमार्थरूपं श्रेयस्त्यमित्युक्त्वा-एको व्याप्य समः कुद्धो निरुणः प्रकृतेः परः । ज-मृच्छादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः । परं ज्ञानमनोज्ञाद्गिनामजालादिभिर्विभुः । न योगवान्न युक्तोभूयैव पार्थिव योक्ष्यते ।
तस्यात्ममददंष्ट्रं संगोप्यन्नमं हि धनु । विज्ञान परमार्थोक्ताविति जडभूतान्त्यात्मस्वरूपमव परमार्थश्रेयस्त्वेन दर्शितम् । तथैव-आत्मा ध्येयः सदा रूप योगयुक्ततया परम् । श्रेयस्तस्यैव संयोगः श्रेयो यः
परमात्मनेति उक्तं प्रवृत्तान्तरे । तथा जीमरमात्मनोर्यः संयोगः उपाधिनिर्गमरूपः स पर श्रेय इति तदर्थः । विमदजनकेज्ज्ञाने नाशमादित्यं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसत कः कारिष्यतीति प्रष्टव्यं
तत्रोक्तेः । परमात्मनोर्गोः परमार्थ इतीर्यते इति तेनैवोक्तव्याचोत्यलम् ॥ १० ॥ त्रयाणां त्रिविध्यर्थः । येन मदृच्छादिना । आसाव । युद्ध इति शेषः ॥ ११ ॥ न चेति । तत्र हेतुमाह । वीर्येणादि ।
रामस्ताहं वाय हन्यादि-नत्राह । दातुमिति ॥ १२ ॥ रामस्य रामवर्धस्य । पुत्रगतं पुत्रविषयम् । राम इति शेषः । नायं तव पुत्रः । किं तर्ह । दिव्यमेतेज इति तान्यर्थम् ॥ १३ ॥ तत्र हेतुमाह । अहमिति ।
हताविति । भूतप्राप्येन वधस्य युक्तस्य धन्यते । रामे निरतिशयवैभवविष्णुतेजोऽज्ञावताररूपम् ॥ १४ ॥ स्वज्ञाने संवादयाह । वसिष्ठोपीत्यादि । तेष्वेव विदुरीति शेषः । ने इति । त्वमित्यर्थे । धर्मलाम परम्

यद्यथ यदि स्थिरमिच्छसीत्यन्यः । तेन रामदानं तवापि फलदमित्याशयः ॥ १९ ॥ मे भक्षम् । किं च मन्त्रिणासमोपि दत्तमर्हसीत्याह । यदीत्यादि । अन्यदुज्ञां रामदानविषयकानुमतिम् ॥ १६ ॥ ततः तदा । अभिप्रेतं ममेष्टं तव च । अससक्तम् अतीतबाल्यान्मातृपुत्रसक्तिरहितम् । ईदृशत्वात् त्वापि अनासक्तमिति व्यगम्य ॥ १७ ॥ नापि नातिचिरविषयगते पुत्रेणेत्याह । दशेति । यज्ञसंबन्धितशत्रात्मकः काल एव रामम् । अपेक्षत इति शेषः । हे रावव मम अयं यज्ञस्य कालः यथा यथोक्त काल नाथेति नातित्रामति ततोऽधिको विलम्बो न भवतात्पर्यः ॥ १८ ॥ तथेति । अत्रापि पूर्वलोकांत्यार्चमावृत्त्या संवध्यते । हे रावव ममायं यज्ञस्य कालो नाथेति नातिपरितु तथा कुलव्यवहाराः । धर्मार्थसहितम् । अर्थो रामस्यास्त्रादिलभस्वपः ॥ १९ ॥ २० ॥ चलन कपः । ततोऽप्येति । छन्दसम् । व्यापीदंत्यायकम् । मन्त्रान्तः स्खोनिचतुर्विषयगोभयान्वितः ॥ २१ ॥ इतीति । अतोऽपि आत्यर्थं हृदयस्य हृदयपुंडराकरायात्मनः मनसोऽन्तःकरणस्य च विदाराण पीडाजनकं शुश्रूषां महाजनपतिः । सार्वभौम इति यावत् ।

स्थिरमिच्छसिराजेंद्रराममेदत्तुमर्हसि ॥ यद्यभ्यदुज्ञांकाकुत्स्थदत्तवमन्त्रिणः ॥ १६ ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वतोरामं विसर्जय ॥ अभिप्रेतमंसं
त्तमात्मजंदत्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामराजीवलोचनम् ॥ नात्येतिकालो यज्ञस्य थायं मराधव ॥ १८ ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके
मनः कृथाः ॥ इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ १९ ॥ विरामममहातेजा विश्वामित्रो महामतिः ॥ स तन्निशम्य राजेंद्रो विश्वामित्रवचः शु
भम् ॥ २० ॥ शोकेन महता विष्टश्चालचमुभो हव ॥ लब्धसंज्ञस्ततोऽप्यव्यधीदत भयान्वितः ॥ २१ ॥ इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं
तदतीव शुश्रूषात् ॥ नरपतिरभवन्महान्महाव्यथितमनाः प्रचचालचासनात् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये च० आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निःसंज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १॥ ऊनषोडश
वर्षो मे रामराजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सहरक्षसैः ॥ २ ॥

महात्मा महबुद्धिः व्यथितमनाः मुद्विष्टचित्तः अभवत् । अवस्थातुमशक्तः आसनात्प्रचचाल च । निःसंज्ञः पणित्यर्थः ॥ २२ ॥ रसेमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामौघे रा० वा० आ० वा०
एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ तदिति । निःसंज्ञ इव निष्प्राण इव रामे प्राकृतत्वबुद्ध्या राक्षसेभ्यो भयसमावनना दानप्रतिज्ञया च व्याकुलत्वान्मुद्विष्टत इत्यर्थः । ततः संज्ञावान् गतमूर्च्छः इदं
वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥ ऊनति किंचिद्दूनां निषोडशवर्षाणि यस्य सः इदं च युद्धयोग्यत्वं प्रतिपादयति । षोडशवर्षः क्षेमिकुमार एव कवचधरो युद्धार्ह इति शास्त्रादिति कतकङ्कतः ॥ अन्ये तु ऊनषोडशवर्षं
शब्दस्य द्वादशवर्ष इत्यर्थः । कौशिक्यागारक्षणाधर्मागतस्य रामस्य व्योविशेषमुद्दिश्य बालो द्वादशवर्षायमकृतात्त्रश्च रावव इत्यण्यकांठे रावणं प्रति मारीचोक्तोरित्याहुः । अरण्ये बाल षोडशवर्षायमित्येव पाठः ।
रावणस्य ममातिशयार्थं वा मारीचस्यालुक्तिः सति कतकाशयः ॥ २ ॥

कपुत्सकादत्र सर्गोपसर्गलोकोधिकः ।

इयमिति । ण्को रथो गजैश्चो नृपाः पंच पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तैः पचिरित्यभिधीयते । त्रीणि सेनामुख्येको गुल्म इत्यभिधीयते । त्रयो गुल्मा रणो नाम वाहिनी तु गणादयः । स्मृतास्तिष्ठतु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः । चमस्तु पृतनास्तिष्ठश्चमस्तिष्ठस्त्वनीकिनी । अनीकिनी दशगुणा प्राहुरसौहिणी बुधा इति । यस्याहमिति । सधिरार्थः । पतिः पालकः । ईश्वरः स्वामी । योद्धेति । अस्य अस्मीति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गोता । यद्वात्येति शेषः । प्राणान् धरित्यामि जीविष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामगमने अदुपपत्तिमाह । बाल इत्यादि । उन्मोढशब्दपदान् बालव्यवहारः स्नेहातिशयेन च । तेनैव अद्भुतविवाक्यव्यवहारः । अन्यथा सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे ज्ञानोपसंगता इति पूर्वोक्त्या विरोधः स्यात् ॥ ७ ॥ न चेति । रश्ममिति । अस्य रणे इति शेषः । कूट काण्डम् । रामनयने बाधकमयाह । विप्रत्यादि ॥ ८ ॥ उक्तादुपपत्तिरिहारायाह । यदि वेति ॥ ९ ॥ इतोपि रामनयनमुक्तमित्याह । पश्चरिति । अती

इयमशौहिणीसेनायस्याहंपतिरश्वरः ॥ अनयासहितोगत्वायोद्धतैर्निशाचरैः ॥ ३॥ इमेशूराश्चविकांताभ्युत्थामेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्यारक्षणेण यौद्धंनरामंनेतुमर्हसि ॥ ४॥ अहमेवधनुष्पाणिर्गोतासमरमूर्धनि ॥ यावत्याणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनिशाचरैः ॥ ५॥ निर्बिघ्नव्रतचर्यासामिविज्यतिसुरक्षिता ॥ अहंतत्रगमिष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ॥ ६॥ बालोद्भूतविद्वश्चनचवत्तिबलबलम् ॥ नचास्त्रबलसंयुक्तो नचयुद्धविशारदः ॥ ७॥ नचासौरक्षसांयोग्यः कूटयुद्धाहिराक्षसाः ॥ विप्रयुक्तो हिरामेणमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ ८॥ जीवितुमुनिशार्दूलनरामंनेतुमर्हसि ॥ यदिवाराघवब्रह्मनेतुमिच्छसिमुव्रत ॥ ९॥ चतुरंगसमायुक्तमया सहवतनय ॥ षष्ठिर्वर्षसहस्राणिजातस्यममकौशिका ॥ १०॥ कृच्छ्रेणोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसि ॥ चतुर्णां मात्मजानां हि प्रीतिः परमिकामम ॥ ११॥ ज्येष्ठेधर्मप्रधानेन च नरामंनेतुमर्हसि ॥ किं वीर्याराक्षसास्ते चकस्यपुत्राश्चकेचते ॥ १२॥ कथंप्रमाणाः केचेता ब्रक्षन्तिमुनिपुंगवा ॥ कथंचप्रतिकर्तव्यतेषांरामेणरक्षसाम् ॥ १३॥ मामकैर्वाबलैर्ब्रह्मन्मयावाकूटयोधिनाम् ॥ सर्वमेशं सभगवन्कथंतेषांमयारणे ॥ १४॥ स्थातव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्तिष्ठाहिराक्षसाः ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वा विश्वमित्रोऽभ्यभाषत ॥ १५॥ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणो नामराक्षसः ॥ स ब्रह्मणादत्तवस्त्रैर्लोक्यबाधतेभृशम् ॥ १६॥ महाबलो महावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ श्रूयते च महाराजरावणोराक्षसाधिपः ॥ १७॥ साक्षाद्देवव्रणभ्रातापुत्रो विश्वसोमनः ॥ यदानवलुयज्ञस्य विप्रकर्ता महाबलः ॥ १८॥ तेन स चोदितो तुराक्षसो च महाबलः ॥ मारीचश्चबहुश्च यज्ञविप्रं करिष्यतः ॥ १९॥

तानीति शेषः ॥ १० ॥ कृच्छ्रेण दुःखेन । क्वचिदुःखेनेत्येव पाठः । यद्वादिक्षादिलक्षणेन । चतुर्णामिति । निर्वारणे यष्टी । परमिका अतिशयिता । स्वार्थे कः । तेषां मये अस्मिन्म प्रीतिरधिकेत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रीत्याधिक्यं कारणमाह । ज्येष्ठे इति । अनेन राज्ययोग्यता व्यतिता । धर्मप्रधाने त्रिषु पुरायार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके राक्षसैरेव हि पाक्षिकनामभगवन्मया राज्यविच्छेद एव भवेत् । धर्मोणं प्रजापालनं च नाप्यतो निर्वहत् । अतो रामो नेतुमयोग्यः । अथ रामनयनस्य सर्वथा अयोग्यत्वं प्रतिपादयितुं रक्षःस्वरूपं पृच्छति । किं वीर्यं इति । के च ते । किं नामानः ॥ १२ ॥ कथं प्रमाणाः कौटुकद्वारप्रमाणाः । रक्षन् । स्वामित्वेनेति शेषः । प्रतिकर्तव्य प्रतिविधेयम् । संहारः कथं कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ मया रणे इति । अत्र प्रतिकर्तव्यमि. यदुपगः ॥ १४ ॥ स्यात् व्यमिति । दुष्टप्रभावानां तेषां सर्वाधिनि रणे कथं स्यात्तव्यमिति च श्लेसिति संबन्धः । तत्र हेतुः । वीर्येत्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रसिद्धश्चायं रावण इत्याह । श्रूयते इत्यादि ॥ यतो महाबलः ततो यदा

त्रस्तरूपम् अतिशयेन त्रस्तम् । जगत् शैलोक्त्यम् ॥ ९ ॥ साक्षाद्धर्म इव । इवशब्द एवार्थे । दृढारोपं रूपकमिदम् ॥ ६ ॥ स्वधर्म सत्यप्रतिज्ञावरूपम् ॥ ७ ॥ इष्टम् अक्षरमेधातयागः-आपूर्तं वरप्रीक्षणादिस्मिन्नौ तद्वयः । तत्फलनाशः भूयात् भवेत् । भविष्यतीति यावत् । कारये इति प्रलिख्य प्रतिज्ञाय । सधिरार्थः । उक्तवाक्यम् अकुर्वतः अननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्र शिक्षितास्त्रम् । शब्दयति सहिष्यते । प्रथमयितुमिति शेषः । अग्निना रक्षितममृतमिवेत्युपमा । अनेन पुत्रविरचितमत्यल्पम् ॥ ९ ॥ न केवलं विद्यामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्घर्षवत् किं तु स्वतोपीत्याह रामविद्यामित्रयोः श्लिष्टवर्णनेन । एष इति । एष रामो विद्यामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः तपसः मननादेः परायण प्रायः । विद्यामित्रपक्षे तपसः आश्रयः ॥ १० ॥ रामपक्षे अन्यः पुमान् । अविद्याद्वतः । पुमानित्यर्थः विद्यामित्रपक्षे । एनम् अङ्गारणम् त्रस्तरूपं तु विज्ञाय जगत्सर्वम् नृषिः ॥ नृपतिमुब्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्मुब्रतः श्रीमान्धर्महातुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मन्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मप्रतिपद्यस्व नार्धमवोदुमर्हसि ॥ ७ ॥ प्रतिश्रुत्य कारिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः अननुतिष्ठतः ॥ ८ ॥ कृतास्त्रमकृतास्त्रं वानेन शयति राक्षसाः ॥ गुप्तकुशिकपुत्रेण ज्वलनेनानुतयथा ॥ ९ ॥ एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवर्तारः ॥ एष विद्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥ एषोऽस्त्रान्विविधान्वेति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेति न च वेत्यतिकेचन ॥ ११ ॥ न देवानर्पयः केचिन्नामन चराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥ सर्वास्त्राणि कृशाश्चस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकायपुरादत्ताय दारज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥ ते पि पुत्राः कृशाश्चस्य प्रजापतिमुताः सुताः ॥ नैकरूपमहर्षीर्यादीनि मतो जयावहाः ॥ १४ ॥ जयाचसुप्रभाचैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सुतेऽस्त्राणि शस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥ पंचाशतं सुतौल्लेभे जयालब्धं वरावरान् ॥ वधायासुरसैन्यानामप्रमेयानरुपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभाऽज्जनय चापि पुत्रान्यंचाशतं पुनः ॥ सहारात्रामदुर्घर्षाऽन्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥ तानि चास्त्राणि वेत्येष यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयश्च धर्मवित् ॥ १८ ॥ तेनास्य मुनिमुल्लस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ नार्कचिदस्य विदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥ एव वीर्यो महते जाविश्वामित्रो महायशः ॥ नरामगमने राजन्संशयंगतुमर्हसि ॥ २० ॥ तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयंचकुशिकात्मजः ॥ तव पुत्रहिता र्थाय त्वासुपेत्याभिगच्छते ॥ २१ ॥

[illegible]

तं च याचते इत्याह । तेषामिति । क्षितम् । अतिहस्यानन्यदुर्लभमेतन्निवेद्यानादिरूपम् ॥ २१ ॥ मुनेदिति । परस्परदर्शान् । चत्वर्यः प्रसन्नचित्त इष्टुस्तरं योज्यः । राक्स्य रामस्य । कुविकालज्वा
य रामं ददुत बुद्ध्वा । अचित्तयदिति शेषः ॥ २२ ॥ रैमेमानः ॥ इति श्रीरामाभितामे श्रीरामिये रा० बा० अ० बा० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ४ ॥ त्वेति । सलक्ष्मणं रामम् आबुद्धव ।
तयोर्विनाभावज्ञानादिति शेषः ॥ १ ॥ कृतस्वस्ययनं कृतमंगलचरणम् । मगलैः मालमुच्यतेऽर्चयितुः । किं च तत्स्नानप्रतिपादकवाक्यैः अस्मिन्निर्दिष्टं बोधितव्यार्थः । तद्वोधनं च योगवासिष्ठे
प्रसिद्धम् ॥ २ ॥ राजापि तद्व्याश्रयेण सुप्रतिमनाः सन् रामं ददौ ॥ ३ ॥ यत्राया शकुन्माह । तत इति । कौतुकि इति शेषः । विद्यामित्रातं तत्संबद्धम् । राजीवं प्रकम् ॥ ४ ॥
अथाते प्रयागेन्युखे स्वप्रयोजनोपक्रमोद्देवानां दुन्दुभिसनसहिता पुष्पवृष्टिः । शब्दादिद्योयन्तु स्वगारवाः ॥ ५ ॥ ध्वनी धनुर्विद्याकृतश्रमः ॥ ६ ॥ कलापिनौ सत्पूजितौ । शोभयानौ प्रकाशयतौ

इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरधुवृषभश्चमुमोदपार्थिवः ॥ गमनभिरुरोचराधवस्यप्रथितयशःकुशिकाल्मजायबुद्ध्या ॥ २२ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामा
यणेवाल्मीकीयेआदिकाव्येचतुर्विंशति सा० बालकांडे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ तथावसिष्ठेर्बुवा राजादशस्थः स्वयम् ॥ प्रहृष्टवदनोराममाबुद्ध्वा
सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ कृतस्वस्ययनंमात्रापिवादशथेनच ॥ पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिर्मंत्रितम् ॥ २ ॥ स पुनर्मूर्धन्यप्रायराजादशस्थस्तदा ॥
ददौकुशिकपुत्रायमुप्रीतान्तरात्मना ॥ ३ ॥ ततोवायुःसुखस्वशोर्निरजस्कोववौतदा ॥ विश्वामित्रगतंरामहृद्भारजीवलोचनम् ॥ ४ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्विबुद्धुभिनिस्वनैः ॥ शंखदुन्दुभिनिघोषःश्रयातेतुमहात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोययाव्येततोराममहायशः ॥ काकपक्ष
धरोधन्वन्तचसौमित्रिन्रवगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश ॥ विश्वामित्रमहात्मानंत्रिशोषीविपन्नगौ ॥ ७ ॥ अनुजग्म
तुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्विनौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयन्तावर्निदितौ ॥ ८ ॥ तदकुशिकपुत्रधनुष्पाणीस्वलङ्कृतौ ॥ बद्धगोधांशु
लित्राणैस्वद्वन्तौमहाद्युती ॥ ९ ॥ कुमारौचारुपुष्पोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्तौशोभयतामर्निदितौ ॥ १० ॥ स्थानुद्वमि
वाचित्यंकुमाराविवपावकी ॥ अध्यर्धयोजनगत्वासरस्वादक्षिणेते ॥ ११ ॥ रामेतिमधुरावाणीविश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ गृहाणवत्ससलिलं
माभूत्कलस्यपर्ययः ॥ १२ ॥

शङ्खतजसा । मुगभावाः आर्पाः । त्रिशोषीविपन्नगौ स्वस्थितधनुषा गृहक्षद्गुणीण मत्तकेन च विनोषिणम् । यद्वा प्रत्येकं तूष्णिद्वयधारणाभिधीर्षिणम् । धनुषः पाणवृत्तत्वात् । अत्रेदं तूष्णिदि
विष्णव गच्छेत्त दत्त रामाय तादृशमुवाहुवधाय मारीचस्य समुद्रे पातनाय च । न हि प्राकृतशस्त्रास्यमेतत् । तदुक्तं पञ्चमे-यक्षी ताक्ष्यः समागम्य त्रीणि चास्त्राणि कारुणम् । सर्वभूतदमः सन्
दस्ता तास्यां पुनर्याविति । अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूष्णीररूपाणि ॥ ७ ॥ अयुद्धौ अनलरूपवर्गीक्षितौ । शोभन्तौ । विश्वामित्रमिति शेषः ॥ ८ ॥ बद्धं गोधाचर्मकृतम् अंगुलित्राणं ययोस्तौ ।
नीमा हस्तत्राणमिति कश्चित् । अंगुलित्राणस्य पौनस्त्यापत्तेः तच्चित्तम् ॥ ९ ॥ शोभयतामिति । अवमब्धोदसः ॥ १० ॥ स्थानु लक्ष्मण । पावकी स्वदविशालौ । अध्यर्धयोजनम् अर्धदिक
कोचनम् । धट्टनोऽमिति यावत् ॥ ११ ॥ तावदूरामने बालकनोः क्षुत्पूरीडाप्रादुर्भावसाक्षरकवानहर्षिर्धनार्थत्वं परममृत्युं दिव्ये विधे उपदेमुमाह । रामेतीत्यादि । सलिलं गृहाण बुद्धात्मन कुह ।

(१) मुमोद भास्वरपङ्क इति पुस्तकान्तरे पाठः । (२) अर्चकः श्लोकः कपुस्तकाधिकः ।

कालस्य । अन्नभोजनकालस्य । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १२ ॥ मंत्रप्राप्तं बलादिशास्त्रसंज्ञकं मंत्रसमूहं तथा अतिबलसंज्ञकं च । अन्ये तु प्रादुर्भादिपञ्चशतारूपं मन्त्रसमूहम् । तथा प्रकृतोपयोगिन्यं बलातिबलाप्ये च विवे इत्यर्थः । परतु अत्र बलातिबलाप्येव दानम् अन्यथा तु दानमपि भविष्यतीत्याहुः । गुहाण लभिमिति । उपलक्षणं लक्षणस्यापि । क्षुत्पिपासाक्षातिरूपफलस्य उभयोरपि दर्शे नात् अपेक्षणाच्च । न श्रमो बहुदूरगामनादौ । तन्मूलको ज्ञरोपि न । विपर्ययः अन्यथाभावः । तद्विद्याजपेन भविष्यतीति शेषः ॥ १३ ॥ प्रमत्तम् अकृताचमनादिकम् । धर्षणम् अभिभवः । अस्तांति । वर्तमानसमीप्ये भविष्यति लट् । सर्वत्र तद्विद्यालामो हेतुः । न केवलं पुण्यव्यामेवेत्याह । त्रिभिव्यादि ॥ १५ ॥ ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । बुद्धिनिश्चयः ऐहि-विषयः । वादिनं प्रति कृत्ये उत्तरे इत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्र सदृशो न । केनापि गुणेनेति शेषः । सर्वज्ञानस्य मातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात् । सर्वज्ञानजनके इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने । त्वयीति शेषः । यज्ञश्चाप्यनुलं भुवीति पाठे भविष्यतीत्यपि शेषः । तयोर्विद्ययोः तादृशसामर्थ्यं कारणमाह । पितामहेत्यादि । तन्निर्मितत्वाच्चसुते ॥ १९ ॥ प्रदातुम् । मम बुद्धिरिति शेषः । सदृशः

मंत्रप्राप्तं गुहाणः बलमतिबलात्तथा ॥ नश्रमो नज्वरोवातेन रूपस्य विपर्ययः ॥ १३ ॥ नचसुप्तं प्रमत्तं वां यथैष्यति नैर्ऋताः ॥ नबाह्वोः सदृशो वीर्यैष्यथिव्यामस्ति कश्चन ॥ १४ ॥ त्रिषुलोकेषु वारामनमेवैतदृशस्तव ॥ बलमतिबलाच्चैव पठतस्तत्ताराधव ॥ १५ ॥ नसौ भा-येन दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥ नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समोलोके तवानध ॥ १६ ॥ एतद्विद्याद्वये लब्धेन भवेत्सदृशस्तव ॥ बलाचातिबलाच्चैव सर्वज्ञानस्यमा तरौ ॥ १७ ॥ क्षुत्पिपासेन ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलमतिबलाच्चैव पठतस्तत्ताराधव ॥ १८ ॥ विद्याद्वयमधीयाने यशश्चाथ भवेद्भुवि ॥ पितामहसुते ह्येते विद्योतेजः समन्विते ॥ १९ ॥ प्रदातुं तव ककुत्स्थसदृशस्तत्त्वां हि पार्थिव ॥ कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येतेन त्रसं शयः ॥ २० ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा ग्रहद्वदनः क्षुचिः ॥ २१ ॥ प्रतिजयाहते विद्येमहर्षे भौ वितात्मनः ॥ विद्यासमुदितो रामः शुशु भेभीमविक्रमः ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मिर्मगवाज्ज्छर्दीव दिवाकरः ॥ गुरुकार्याणिसर्वाणि नियुज्यक्षुशिकान्मजः ॥ ऊषुस्तारं जनीत त्रसं रथांसुखं त्रयः ॥ २३ ॥ दशरथनृपसुतसमाभ्यां तृणशयनेऽङ्घ्रिचितेतदोषिताभ्याम् ॥ कुशिकसुतवचो नुलालिताभ्यां सुखमिव सावित्रभौ विभावं गी ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशति सा० बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

तद्दानयोग्य इत्यर्थः । एते एतद्विद्याद्वययोग्याः । बह्विति । ह्यतिविपत्तिरम् । बहव इत्यर्थः । विपुल इति यावत् ॥ २० ॥ तपसा मर्दयेन समृते पूर्णं बहुरूपे शास्त्रोक्तफलदधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्तकेन तपोरूपेण भवता समृते धृते इत्यर्थः । जलं स्पृष्ट्वा आन्मय ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितः विद्यासंबद्धः । स्वतो विक्रमवानपि विद्यासंबन्धदधिकविक्रम इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सहस्रे त्यादि । धर्वावधि । कुशिकान्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुह्यविषयाणि कार्याणि पूर्वोत्थायी पश्चात्सर्वविशेषाद्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः । सतस्य तपाठे गुरुकार्याणि पादोप संग्रहणादीनि कुशिकान्मजे नियुज्य कुर्वेत्यर्थः । सरथां तत्तरे ॥ २३ ॥ दशरथेत्यादि । पश्यथे चतुर्थी । तृणादङ्घ्रिचितरथनीपितयोरपि रात्रेः सुखल्युष्टेन हेतुः कुशिकसुतवचो नुलालितवम् । विवमौ । न्युष्टेति यावत् ॥ २४ ॥ ईरमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोपनिषत्सु बालकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ४ ॥

१ अत्र सग षकः ण्लोकोधिकः कपुस्तकात्

प्रमातायामिति । पूर्णसंस्तरे मृदुपणादिपारकमित्येतं शयनंये । पूर्वश्लोके तृणशयन इत्युपलक्षण बोध्यम् ॥ १ ॥ कौसयेति । हे गम त्वया पुत्रेण कौसल्या सुपुत्रा शोभन्पुत्रवती अतः तादृशस्य सुपुत्रस्य तव असिन्मस्ये निद्रा अनुचिता । यतः पूर्वा सध्या प्रवर्तते प्रातःमध्या प्रवर्तते । अतः उत्तिष्ठ । देवं देवताध्यानाम् । आहिक शौचादिक्रिया ॥ २ ॥ ज्ञाना कृतोदकौ कृताब्धदानौ । इदं तावत्पर्यन्तकृत्यक्रियामात्रोपलक्षणम् । परमं जपं सवित्रीम् ॥ ३ ॥ अमिस्त्यतुः सुखौ स्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रयातौ गच्छतौ ॥ ५ ॥ तत्र गगासरयूगमप्रदेशे । तथ्यतां तपताम् । यच्छादसः । ऋषीणामाश्रमपदम् । ददृशाते इत्यनुवर्गः ॥ ६ ॥ तं परमस्मरणियम् ॥ ७ ॥ वसते वसति । तद् छादसः ॥ ८ ॥ प्रहस्य बाष्पकनचमश्रवणजस्तोपात् हासः । सर्वलोकेषु नाटयतीति वा । यस्य ॥ ज्ञानोद्योगेष्ठः । अमृतं स श्रूयतामित्यवयवः ॥ ९ ॥ मूर्तिमात्रं शरीरवयवः । समाहित समाहितचित्तम् । स्याणु ह्यम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाह समाहः कृतव्युत्थानं कालोचितविलासमदेशं गच्छतं

प्रभातायां तु शर्वयां विश्वामित्रो महासुनिः ॥ अभ्यभाषत काकुत्स्थश्चैश्यानायनौ पूर्णसंस्तरे ॥ १ ॥ कौसल्या सुपुत्रा गमपूर्वासं सध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठ नगं शार्दूलकर्तव्यं देवमाह्निकम् ॥ २ ॥ तस्यैः परमोदरं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ ज्ञात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥ कृताह्निकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्या तिसंहृष्टौ गमनाया भितस्थतुः ॥ ४ ॥ तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ दृष्ट्वा ते ततस्तत्र सरय्याः संगमेशुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥ ७ ॥ कस्यायमाश्रमः पुण्यः क्रौन्वस्मिन्वसते पुमान् ॥ भगवच्छ्रेतुमिच्छावः परकौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥ तथोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य सुनिः पुनः ॥ अब्रवीच्छ्रयतां रामस्यार्थं पूर्ववत् आश्रमः ॥ ९ ॥ कंदर्पमूर्तिमानसीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ तपस्यंतमिहस्थानुनि यमेन समाहितम् ॥ १० ॥ कृतोद्वाहं तु देवं शंगच्छंतं समरुद्रणम् ॥ धर्षयामास दुर्मैधौ दुःकृतश्च महत्तमना ॥ ११ ॥ अवध्यातश्च रुद्रेण च क्षुपारयुन दन ॥ व्यशीर्यत शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥ तत्रगात्रं हतं स्य निर्दग्धस्य महात्मनः ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेव शरणह ॥ १३ ॥ अनंग इति विख्यातस्तदा प्रभृति राघव ॥ स चांगविषयः श्रीमान्यत्रांगं समुचोह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमुनयः पुरा ॥ शिष्याधर्म परावीरतेषां पणं विद्वते ॥ १५ ॥ इहाद्यरजनीरामवसेमशुभदर्शनं । पुण्ययोः सारितोर्मध्ये श्वस्तरीयामहेवयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहे सर्वेशुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ इह वासः परोस्माकं सुखं वत्स्यामहे निशाम ॥ १७ ॥ ज्ञाताश्च कृतजप्याश्च हतहव्या नरोत्तमा । तेषां संवदतां तत्र तपोदीपेण च क्षुषा ॥ १८ ॥

देवेशं दुर्मतेः कामो धर्मपायस चित्तविकारोदादेन अभिमृतवान् । ततो महात्मना रूढेण ज्ञातापराधेन हं कृतः चक्षुषा अवध्यातो दृष्टश्चक्षुरेणान्ययः ॥ ११ ॥ व्यशीर्यतं विकीर्णानि । सर्वगात्राणि सर्वे अवयवाः ॥ १२ ॥ तत्र प्रसिद्धस्तरे असिवाश्रमे । हतं नष्टम् । दशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ ततो मया तल्लयमानः यत्र देशे स कामः अंगं मुमोच सः अंगविषयः अंगदेशः । इति विलयात इति शेषः ॥ १४ ॥ तस्य स्याणोः । इमे मुनय इदानीमिह तपस्यतः । तस्य ह्यस्य । उपरं पृक्काले । संतानपरंपरया शिष्याः । अत एव धर्मपराः । अत एव तेषां पापं न विद्वते ॥ १५ ॥ सततोः गगासरयोः ॥ १६ ॥ ज्ञानादिना शुक्ल्यो भूत्वा पुण्याश्रममभिगच्छामहे । व्यययात्तत्र । हे इति पृथक्पदं वा । परः युक्ततरः ॥ १७ ॥ ज्ञाना इत्यादीनि तदाश्रममुनिविशेषाणि । तेषां संवदनां तेषु संवदसु

तात् अदृष्टुपि तपोमहिमजातदीर्घवृत्ता अत एव विप्रकृष्टार्थग्राहिणा चक्षुषा रामाद्यागमन विज्ञानयुक्तेष्वन्यः ॥ १८ ॥ आतिथ्यम् अतिथ्यहं भोजनादि । पश्चात् भगवतोपि मनुष्यरूपधारित्वेन विद्यामित्रे गुरुवृत्तानटनेन च आदौ विद्यामित्रे अर्घ्यादि दत्त्वा पश्चात् रामे ददुः । अभिरंजयन् । अडमावः आर्पः । तदाश्रमस्यावृत्तीनिति शेषः । यदा सात्कारं सममुपाय्य तं प्राप्य विद्यामित्रादीन् तदाश्रमस्थाः ऋषयः अन्यरंजयन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ अजपन् नदीतीरे ते विद्यामित्राद्याः ऋषयश्च तदास्तिभिर्मुनिभिः सह ह्यसाहिच्येन अनीताः सर्वेनाय स्वाश्रमं प्रापिताः ॥ २१ ॥ कामाश्रमपदे सर्वकामपरिपूरके भगो श्रमे ॥ २२ ॥ २३ ॥ लैखमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीपा० रा० वा० आ० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत इति । न्याः गंगाद्याः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य अनान्य ॥ २ ॥ राजपुत्र

विज्ञायपरमप्रीतामुनयोर्हर्षमगमन् ॥ अर्घ्यपाद्यंतथातिथ्यं निवेदकुशिकात्मजे ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ सत्कारं समनुप्राप्य कथाभिरभिरंजयन् ॥ २० ॥ यथाहं मजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः ॥ तत्रवासिभिरानीतामुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ २१ ॥ न्यवसत्ससुखंतत्रकामाश्रमपदे तथा ॥ कथाभिरभिरामाभिरभिरामौन्यात्मजौ ॥ २२ ॥ रमयामासधर्मात्माकौशिको मुनिपुंगवः ॥ २३ ॥ इत्यादि श्रीम० वा० आ० चतुर्विं० सा० बालकांडे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ततः प्रभाते विमले कृताह्निकमार्गदमौ ॥ विश्वामित्रपुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥ उपस्थाप्य शुभांशं वां विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टगच्छपथानमाभूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्तथैषु कृत्वा तानृषीन् प्रतिपूज्य च ॥ ततः सहितस्तान्भ्यां सारितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥ तत्र शुश्रावैशब्दं तोयसंभवं धितम् ॥ मध्यमागम्य तोयस्य तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकामो महतेजाः सह रामः कनीयसा ॥ अथ रामः सरिन्मध्येषु प्रच्छमुनिपुंगवम् ॥ ६ ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलोऽध्वनिः ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ ७ ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ कैलासपर्वतराममनसा निर्मितं परम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मणान् शार्दूलं तेनेदं मानसं सरः ॥ तस्मात्सुखावसरसः साऽयोध्यामुपगृहते ॥ ९ ॥ सरः प्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ तस्यायमनुलः शब्दो जाह्नवीमभि वर्तते ॥ १० ॥

पुरस्कृत इति । तृतीयागत्युक्त्यः । तीव्रैति शेषः । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा । रिषेर्हिसार्थकत्वात् ॥ ३ ॥ ततार तर्ह्युपक्रांतः । सारितं गंगाम् । सारितं गच्छति जलपूर्णं त्वरूपस्वरूपं प्रापयति ताम् । अतमो विदितव्यार्थः । अगस्त्यशोभितस्य समुद्रस्य गंगया पूरणं कृतमिति प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥ तोयसरमेण परसरं तरंगसंख्यद्वारेण वर्धितम् अतिप्रबृद्धम् । निश्चयं सहजः औपाधिको केत्येतदत्यन्तरनिश्चयम् ॥ ५ ॥ ज्ञातुकाम इति । अस्य जात इति शेषः ॥ ६ ॥ भिद्यमानस्य परसरसं खड्गमानस्य ॥ ७ ॥ निश्चयं निश्चयजनकहेतुम् ॥ ८ ॥ तेन मनो निर्मितत्वेन । तस्मात्सरसो या सुखाव सेत्यव्ययः ॥ ९ ॥ सरसो यौति प्रवर्तते इति सरयूः । सरः प्रवृत्तौति । तद्योगनिर्वचनम् । पुण्यत्वे हेतुब्रह्मसरश्च्युतत्वम् । तस्याः अयं संधितार्थः । या जाह्नवीमभि वर्तते तया सह संगच्छते तस्याः अयं शब्द इत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) अत्र सर्गे अर्थलोकोपेक्षिकाः कपुस्तकात् ।

ताभ्यां सयूगमाभ्याम् ॥ ११ ॥ विक्रमः पादविशेषः । धोरसंकाशं मन्दददर्शनम् ॥ १२ ॥ अविप्रहत सार्यमाणामाभावात् अयुष्मत् । क्षिष्टिका काटविशेषः ॥ १३ ॥ भैरवः भयभरैः । आपदानि दुष्प्रणाः । दारुणावैः दारुणदण्डैः । शकुनैः मानैः । सख्यैः सर्वपक्षिभिः । भैरवस्वनेन वास्यद्भिः अतिमिख शब्द कुर्वद्भिः ॥ १४ ॥ शोभितं युक्तम् । धवादयो वृक्षविशेषाः ॥ १५ ॥ किं नु कुतो नु ॥ १६ ॥ यस्य प्राणिनः स श्रुतामित्यन्वयः । स्मृतौ स्मृद्धौ ॥ १७ ॥ मलदाः करुणा इति बहुवचनं शब्दस्वभावकुलम् । देविनिर्माणेन देवयत्नेन निर्मितौ । मलेन अनुचयावारेण

वारिसंक्षोभजोरामप्रणामंनियतः कुरु ॥ ताभ्यां तु तावुभौकृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ ११ ॥ तीरंक्षिणमासाद्य जन्मदुल्लुभुविक्रमौ ॥ सवनधोरसंकाशंद्वानरवरात्मजः ॥ १२ ॥ अविप्रहतमैश्वाकःप्रच्छुनिपुंगवम् ॥ अहोवनमिदुर्गद्विहङ्गिकागणसंयुतम् ॥ १३ ॥ भैरवैः श्वापदैर्कीर्णशकुनैर्दारुणारवैः ॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वाश्याद्भिर्भवस्वनेन ॥ १४ ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्चवारणैश्चापिशोभितम् ॥ धवाश्वकर्णक कुर्भैर्वित्त्वित्तुकाटलैः ॥ १५ ॥ संकीर्णवदरीभिश्चकिन्विदंदारुणवनम् ॥ तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहासुनिः ॥ १६ ॥ श्रुतावंत्सका कुत्स्थस्यैतद्दारुणवनम् ॥ एतौजनपदौस्फितौपूर्वमास्तानरोत्तम ॥ १७ ॥ मलदाश्चकरुषाश्चदेविनिर्माणनिर्मितौ ॥ पुरावृत्रवेधरायमलेन समभिलुतम् ॥ १८ ॥ ध्रुवाचैवसहस्राक्षंब्रह्महत्यासमाविशत् ॥ तमिन्द्रमलिनंदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ १९ ॥ कलशैःस्नापयामासुर्मलंवा स्यप्रमोचयन् ॥ इह भूम्यामलंदत्वादेवाःकारुषमेव च ॥ २० ॥ शरीरजंमहेंद्रस्यतेतार्हप्रपेदिरे ॥ निर्मलोनिष्करुषश्चशुद्धद्वंद्वोयथाभवत् ॥ २१ ॥ ततोदेशस्यसुप्रीतोवरप्रादादनुत्तमम् ॥ इमौ जनपदौस्फितौख्यातलोकेगमिष्यतः ॥ २२ ॥ मलदाश्चकरुषाश्चममंगमलधारिणौ ॥ साधुसाध्वितितं देवाःपाकशासनमब्रुवन् ॥ २३ ॥ देशस्यशृजंतोदंष्ट्राकृतशक्रेणधीमता ॥ एतौजनपदौस्फितौदीर्घकालमर्दिदम् ॥ २४ ॥ मलदाश्चकरुषाश्चमुदिताधनधान्यतः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षिणीकामरूपिणी ॥ २५ ॥ बलंगसहस्रस्यधारयंतितदह्निभूत ॥ ताद कानामभद्रतेभार्यामुंदस्यधीमतः ॥ २६ ॥

॥ १८ ॥ ध्रुवा बुभुक्षया समभिलुतमित्यनुकुर्यते । ब्रह्महत्या । वृत्रस्य ब्रह्मस्तानलात् । देवाः नवरादयः ॥ १९ ॥ कलशैः गगाजलपूर्णवटीः । प्रमोचयन् प्रमोचयन् । कारुषं श्रुत् । दत्वा त्यक्तं व्यर्थः ॥ २० ॥ शरीरजमिति । पूर्वाभ्यां । प्रपेदिरे । देवा इति शेषः ॥ २१ ॥ ततः तदेव्यर्थः ॥ २२ ॥ यस्मात् सम अगमलधारिणौ तस्मात् स्व्यति गमिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ शक्रेण कृतं देशस्य पूर्वां पशु पाकशासनं साध्विति अब्रुवन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ कस्यचित् कियतः कालस्य । अयममे इति शेषः ॥ २५ ॥ मद्र ते इति । विद्वामित्रस्य आशीर्वचनं बालकानेन

तादृशशक्तिनिमग्नवर्णेन त्रासो मा भूदिति । यद्वा तादृका नाम ते मदम् । प्रथमशौर्यस्थानत्वेन शौर्यप्रसिद्धिकात्स्वरूपमद्रव्यमस्या इति बोध्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सेयं या विनाशयति सेयर्थः ।
आहत्य निहय । अर्थम् अतिक्रान्तमर्थं तादृशं योजनं ॥ २९ ॥ यतश्च इदं तादृकावनम् अस्माभिः गन्तव्यम् अत एव च हेतोः हे राम स्वबाहुयल्लाश्रित्य इमां जहि ॥ ३० ॥ ननु स्त्री कथं हंतव्या
तत्राह । मन्त्रियोगादिति । मदाज्ञया स्त्रीवधशंकां त्यज । ईदृश तादृकक्रान्तम् ॥ ३१ ॥ अद्यापि न निवर्तते । अत्र पूर्वस्थितो जन इति शेषः ॥ ३२ ॥ फलमानः ॥ इति श्रीरामाभिर्मते
श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिवाक्ये बालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यदा यतः । यदा यतः । शूर्यते ।

मारीचोराक्षसःपुत्रोयस्याः शक्रपराक्रमः ॥ वृत्तबाहुर्महाशीर्षोविपुलास्यतनुर्महान् ॥ २७ ॥ राक्षसोभैरावाकरोनित्यन्नासयतेप्रजाः॥इमौजनपदौ
नित्यंविनाशयतिराघवा॥२८॥मलदांश्चक्रूषंश्चतादृकादुष्टुचारिणी ॥ सेयंपंथानमबृत्त्यवसत्सत्यर्थयोजने ॥ २९ ॥ अतएवचगंतव्यतादृकायावनं
यतः ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यजहिमांदुष्टुचारिणीम् ॥ ३० ॥ मन्त्रियोगादिमदेशंशुक्रनिष्कटंकपुनः ॥ नहिक्वचिदिमदेशशोभाङ्गातुमीदृशम् ॥ ३१ ॥
यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसह्यया॥एतत्तेसर्वमाल्यातंतैत्तद्दहणंवनम् ॥ यस्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिननिवर्तते ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामा
यणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्रयां संहितायांबालकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वापुरु
षशार्दूलः प्रत्युवाचशुभांगिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्यायदायक्षीश्रूयतेमुनिपुंगव ॥ कथंनागसहस्रस्यधारयत्यबलाबलम् ॥ २ ॥ इत्युक्तवचनंश्रुत्वा
घवस्यामितौजसः ॥ हर्षयञ्छृङ्खणावाचासलक्ष्मणमर्दिदम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यंशृणुयन्बलोत्कटा ॥ वरदानकृतंवीर्यधारयत्य
बलाबलम् ॥ ४ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षःसुकेतुर्नामवीर्यवान् ॥ अनपत्यःशुभाचारःसचतेपेमहत्तपः ॥ ५ ॥ पितामहस्तुमुप्रीतस्तस्ययक्षपतेस्तदा ॥
कन्यारत्नंदौरामतादृकांनानामतः ॥ ६ ॥ ददौनागसहस्रस्यबलंचास्याःपितामहः॥ नत्वेवपुत्रयक्षायददौचासौमहायशः ॥ ७ ॥ तांतुबा
लांविवर्धतीरूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभुपुत्रायसुंदायददौभार्यायशस्विनीम् ॥ ८ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीपुत्रंव्यजायत ॥ मारीचंनामदु
र्धर्षयःशापाद्वाक्षसोभवत् ॥ ९ ॥ मुंदेतुनिहतेरामअगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ तादृकासहपुत्रेणप्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥

पुराणादाविति शेषः । अबलेति । साम्प्रियम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वीर्यं शौर्यादि । बलमात्रप्रदानं वीर्याभिधानं शौर्यादयोऽप्येपि गुणाः तस्यां सर्गाति ज्ञानार्थम् ॥ ४ ॥ वरप्राप्तिमूलमाह । पूर्वमिति । तेषां
पुत्रार्थं पितामहमुद्दिशेति शेषः ॥ ५ ॥ कन्यारत्नं दिव्यरूपवतीं कन्याम् ॥ ६ ॥ तदभिर्साहित्यगुणवता पुत्रेण अव्यतं जनपीडां भवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥ विवर्धतीं वर्धमानाम् । जम्भुपुत्रायेति ।
अत्र खंडुपुत्रायैति पाठे खंडोः पुत्रः खंडुपुत्रः । असुरयक्षयोर्द्वयोर्निर्बलौचितः संबन्धः ॥ ८ ॥ व्यजायत प्राप्तोष्ट्र अस्सुत ॥ ९ ॥ शापं दर्शयति । सुंदे विवर्धते । निहते । अगस्त्येन शापं दत्तेति शेषः ।

इच्छति स्म ॥ १० ॥ जातसंरमा स्वर्गपुत्रजन्मोपवर्तते ॥ ११ ॥ मज्जन् । छुद्रदशमो निस्वरूप मुक्तेति शेषः । शशवान् राक्षसत्वं मज्जन्ति ॥ १२ ॥ तदेव विस्तरेणह । पुराणदीति । भवेति शेषः । तदेवोपादयति । इदमिति । इह रूप यक्षीरूप विहाय लाजयिष्या दाह्य रूपं राक्षसीरूपम् अस्तु भवतु । एतदेवामिष्येय पात्रो उक्तं-तौ रामलक्ष्मणौ वीरवायान्तौ यथै राक्षसीम् ॥ तादृकां नाम घोरां तां मुदमार्गं सुकेतुजामिति ॥ १३ ॥ अर्पति अर्पयन्तात् । देशोऽसादरे हेतुर्गमं विदोषणम् अगस्त्याचारोऽस्मिन् । अगस्त्यहोहितायैवेति स्त्रीविशेषकानिरासाय तद्विज्ञाय त्रियमाण पापवदामासामपि धर्मयति भावः ॥ १५ ॥ शापसंश्रुष्टम् अगस्त्यापवाताम् ॥ १६ ॥ हे नरोत्तम ते स्त्रीविशेषकितो घृणा न कार्यो । अत्र नरोत्तमेत्येतेन पुरुषोत्तमैश्वर्यरूपवाच्य पापसंबन्धमात्र इति ध्वनिम् । चातुर्यैहिताय तद्विज्ञाय । कर्तव्यमिति । अस्य नृशंसमित्याद्युपेक्षणव्ययः ॥ १७ ॥ वाद्यब्द इत्यर्थः । अदृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपि कार्यमित्यर्थः । प्रजारक्षणाकारणात् प्रजारक्षणाद्धेतोः । रक्षता

भक्षार्थजतसंरमागजतीसाम्यथावत् ॥ आपततीतुतां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानुषिः ॥ ११ ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ अगस्त्यः परमा मर्षस्तादृकामपिशमवन् ॥ १२ ॥ पुरुषादीमहायक्षी विकृता विकृतानना ॥ इदं रूपं विहाय शुद्रारुणरूपमस्तुते ॥ १३ ॥ सैषाशापकृतामर्षत्तादृकाक्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्या चरितं शुभम् ॥ १४ ॥ एनां राघवदुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहिताथार्थयजहिदुष्टपराक्रमम् ॥ १५ ॥ नद्येनां शापसंश्रुष्टा किञ्चिदुत्सहतेषुमान् ॥ निहतं त्रिषु लोकेषु त्वां मुतेरनुन्दनम् ॥ १६ ॥ न हिते स्त्रीविषयकृतघृणाकार्या नरात्तमम् ॥ चातुर्यैहिताथार्थहर्तव्यं यजामुना ॥ १७ ॥ नृशंसमनृशं सवा प्रजारक्षणाकारणात् ॥ पातकवासदोषवक्तव्यं रक्षतासदा ॥ १८ ॥ राज्यभार निशुक्ता न मे धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्या जहिकुत्स्थधर्मो ह्यस्यां न विद्यते ॥ १९ ॥ श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतानृप ॥ पृथिवीं हंतुमिच्छंतीं मथ रामभयसूदयत् ॥ २० ॥ विष्णुना च पुरारामभृगुपत्नी पतिव्रता ॥ अनिद्रलोके मितच्छती काव्यमातानिषूदिता ॥ २१ ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभीराज पुत्रैर्महात्मभिः ॥ अधर्मसहितानां यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥ तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहिमच्छसनाह्वयं ॥ २२ ॥ इत्यावै श्रीमद्रामायेण वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकां दे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ मुनेर्वचनमङ्गीबंशुत्वनारवराभजः ॥ राघवः प्रांजलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशान् पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्यैतत्कर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥

तदेति । रक्षाधर्मसमुद्दिशेयमेवेति भावः । पातकं वा मुख्यपातकं वा । सदापि वा यद्वादिद्वस्तदप्यम् ईश्वरपायुतं धर्मं वा । सदाप्यनवरूपमिति यावत् ॥ १८ ॥ एष धर्म इति । धर्ममूलकत्वादिति भावः । अतोऽप्यस्याः वधो न्याय्य इत्याह । अधर्म्यामिति । धर्मोदत्तपताम् । तदेवोपादयति । धर्मो होति ॥ १९ ॥ अधर्मः स्त्रीवधोपि धर्मं प्रोक्त्यर्थं संमतिभिरुपादयति । श्रूयत इति । पृथिवीं तदधिष्ठात्री देवतां यदा तस्याः प्रजा इत्यर्थः ॥ २० ॥ अनिद्रं निद्रासुखरहितम् । अनिद्रमिति पाठोऽङ्गरहितम् । काव्यः युक्तः ॥ २१ ॥ एतैः एतादृशैः । यदा आपं बहुलम् । एताभ्यां शक्राविष्णुभ्यामिति व्यर्थः । मच्छासनादिति । यथा पशुरामस्य जमदग्नेः गुरोराज्ञया मत्तवधेपि न दोषः तथा । बलदिदादत्तेन गुरोः मम आज्ञया स्त्रीगणे त्वं न दोषः इति भावः ॥ २२ ॥ रक्षोमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकां दे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ३४ ॥ मुनेरिति । भौतिकस्य वचनम् अधिवाक्यम् क

(१) अत्र सर्गोऽर्थोऽर्थोऽर्थः कपुस्तकात् ।

तैव न्ययेवरूपनिर्देशाच्छ्रियोगान् । पितृवचनगौरवात् परमाप्तवाक्यत्वेन अतिप्रमाणत्वात् । त्वद्वचनम् अवश्यं कर्तव्येन निश्चितमिति शेषः ॥ २ ॥ कर्तव्यं नियोगः कृत इत्यत्राह । अस्मिन्नि । गुरवो वसिष्ठरामदेवाद्याः । अतवद्ब्रान्तेतुल्य एव । तद्वचो विश्वामित्रवचः । इति अनुशिष्ट इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ सोहमिति । ब्रह्मवादिनः । तस्य अपापप्रदर्शनं नमस्कृत्यादयस्यापि पापमपाप पुण्य केत्याह । उत्तममिति । उच्छ्रष्टवर्ममित्यर्थः ॥ ४ ॥ पुण्यद्वयमोपादयति । गोब्राह्मणेति । अप्रमेयस्य तव चाहिताय । अस्य हितं स्वाज्ञापरिपालनेन सतोपरूपम् । इदमावर्तते । तव यजनं कर्तुमुद्यतो विचिकित्सारहितो तादृकावध कारिष्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ नीत्र परप्रवणम् ॥ ६ ॥ चित्रस्ताः मीताः । मोहिता व्याकुलचिन्ता जाता ॥ ७ ॥ त शब्द श्रुत्वा च क्रुद्धा । स शब्दो यत्र यतो विनिस्तः तस्य मिनिनाय शब्दनिःसरणविधेश लक्ष्मीकृत्य अभ्यद्रवदिति योजना ॥ ८ ॥ प्रमाणेन शरीरप्रमाणेन ॥ ९ ॥ मरुत मयंकस्म । दारुण घोरम् । अस्य यूपः । चोत्पथः ॥ अभीरुणामपीत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुशिष्टोऽस्थयोऽध्यायांशुरमध्यमहात्मना ॥ पित्रादशरथेनाहंनावक्ष्येहितद्वचः ॥ ३ ॥ सोहपितृवचः श्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करे ध्यामि न संदेहस्तादृकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणहिताथार्थदेशस्यचहिताय च ॥ तवचैवाप्रमेयस्यवचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्धमुष्टिर्मर्दम् ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रदिशःशब्देननादयन् ॥ ६ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तास्तादृकानवासिनः ॥ तादृकाचसंकुद्धातेनशब्देन मोहिता ॥ ७ ॥ तं शब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वाचाभ्यद्रवत्क्रुद्धावत्रशब्दोविनिस्तः ॥ ८ ॥ तादृङ्गराघवःक्रुद्धांविहृतां विहृताननाम् ॥ प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणंभोभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणवपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनदस्यभीरुणाहृदयनिच ॥ १० ॥ एतांपश्यदुराधर्षमायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तांकरोम्यद्यहतकर्णार्थनासिकाम् ॥ ११ ॥ नद्येनामुत्सहेतुस्त्रीस्वभावेनरक्षिताम् ॥ वीयचास्यागतिचैवहन्यामितिहिमेमतिः ॥ १२ ॥ एवंबुवाणेरामेतुतादृकाक्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्यबाहुगजतीरामेनाभ्यधावत ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्दुकारेणाभिभत्स्यताम् ॥ स्वस्तिराघवयोरस्तु जयचैवाभ्यभाषत ॥ १४ ॥ उदुन्वानारजोघोरं तादृकाराघवाबुभौ ॥ रजोमेघे नमहतामुहृतसव्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततोमायां समास्थायशिलावर्षेणराघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहताततश्चक्रोधराघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षमहत स्याःशरवर्षेणराघवः ॥ प्रतिवार्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्रिभिः ॥ १७ ॥ तत्शिखन्नजुंश्रंतामभ्याशेपरिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिकरोत्कोचाहत कर्णार्थनासिकाम् ॥ १८ ॥ कामरूपधरासातुकृत्वारूपाण्यनेकशः ॥ अंतर्धानंगतायक्षीमोहयतीस्वमायया ॥ १९ ॥

एतामिति । विनिवृत्ताम् अभ्यस्तुसुखारामनायरावृत्ताम् । पलायितामिति यावत् ॥ ११ ॥ कर्णाद्विरणमात्रे हंनुमाह । न हंति । वीर्यं परपराभयशक्तिम् । गतिम् आकाशादिगतिम् । पाणिपादच्छेदनेति शेषः । तावदेव देशहितस्य गुणवचनमुपानस्य च सिद्ध्या शूरविगर्हितः स्त्रीवधोदुचित इति भावः ॥ १२ ॥ राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धनेन न क्षिपूज्य मानुषबुद्ध्या राममेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तां राम समुत्तममिधावतीम् । जयं च जयविजयकाशिपुं च ॥ १४ ॥ घोरं रजः उदुन्वन्त्येत्यन्वयः । रजोमेघेन रजोवृत्तारेण ॥ १५ ॥ मायां समास्थाय । अंतर्धानं गच्छति यावत् । चुक्रोध । स्त्रीत्वप्रलुप्तदक्षिण्यं विमुञ्च्यति शेषः ॥ १६ ॥ पत्रिभिर्मिति । एकैकस्य बहुधा खड्गनामिप्रायेण ॥ १७ ॥ हतौ कर्णाग्रे नासिका च यस्याः तास्य ॥ १८ ॥ अनेकशः रूपानि धृत्वा अंतर्धानं गता सती यमायया राक्षसो

मोहती ॥ १९ ॥ भैरवः अस्मर्योभित्यन्वयः ॥ २० ॥ वृणया अलं ह्री इति वृणा मानित्यर्थः । द्रुष्टारिणी मायाशक्त्या अंतर्धानेन पाषाणादिदृष्टिकर्त्री । अतो वृणा अतुचिता ॥ २१ ॥ वृणा नोऽन्ते यत्र हेतवत्साह । यत्रविघ्नकरीति । मायया पुरा यावद्वर्धते तावत्तत्कालादुर्वैध पूषेव एषा वयताम् । सास्रसंध्या पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ किं तत्र इत्याह । रक्षामिति । अमष्टयेति । करणे दुर्ताया ॥ २३ ॥ शब्दसाधनं व्यदयं सम्यङ्निश्चिष्य वेककटुत्वसामर्थ्यं दर्शयन्नित्यर्थः ॥ २४ ॥ अमिदुद्राविति । अतर्धानं हिलेति शेषः ॥ २५ ॥ ममिमन्त्राणां गीम रूपम् ॥ २६ ॥ अभिभूययन् । अडमावः आर्षः । सहस्राक्षः विश्वामित्रमुवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ विमुक्तवतः तदाह । मुने इति ॥ २८ ॥ तोषिताः । व्यभिचि शेषः । अनेन कर्मणा

अश्वमपविमुच्यतीभैरवविचारासा ॥ ततस्तावदश्ववर्षेणकीर्यमाणैसमंततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वागधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ अलंतेष्टृणयारामपापैषादुष्टचारीणी ॥ २१ ॥ यद्वाविघ्नकरीयक्षीपुरावर्धेतामायया ॥ वध्यतातावदेवैषापुरासंध्याप्रवर्तते ॥ २२ ॥ रक्षांसि संध्याकाले तु दुर्धर्षाणि भवंति हि ॥ इत्युक्तः समुतां यक्षीमश्ववृष्ट्या भिवर्षिणीम् ॥ २३ ॥ दर्शयच्छब्देन वेधित्वं तां रुरोधसमायकैः ॥ सारुद्रबाणजालेन मायाबलसमन्विता ॥ २४ ॥ अभिदुद्रा वकाकुत्स्थलः स्रणं च विनेदुषी ॥ तामापतं विगेन विक्तां अशनीमिव ॥ २५ ॥ शरेणोरसि विव्याध पतत च ममारच ॥ तां हातीं भूमि संकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ २६ ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थसुराश्चाप्यभिपूजयन् ॥ उवाच परमप्रीतः सहसाक्षः पुरंदरः ॥ २७ ॥ सुराश्रमसंवसं हृष्टा विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ मुने कौशिकभद्रतसेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ २८ ॥ तोषिताः कर्मणाऽनेन स्नेहे दर्शय राघवे ॥ प्रजापतेः क्रुशाश्च स्युत्रान्नसत्यपराक्रमान् ॥ २९ ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मन् राघवाय निवेदय ॥ पात्रभृतश्च ते ब्रह्मस्तवा नुवमनेत ॥ ३० ॥ कर्तव्यं शुभहर्करं ॥ राणां राजसूतना ॥ एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जगमुद्धृष्टा विहाय सन् ॥ ३१ ॥ विश्वामित्रं पूजयंतस्ततः संध्याप्रवर्तते ॥ ततो मुनिवः प्रीतस्ताटकावधतोषिताः ॥ ३२ ॥ मूर्ध्नि राममुपात्राय ददं वचनमब्रवीत् ॥ इहा धरजनीं रामवसा मशुभदर्शनं ॥ ३३ ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशराथात्मजः ॥ ३४ ॥ उवासरजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ मुक्तशापं वनंतश्च तस्मिन्नेव तदहनि ॥ रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्रथवनम् ॥ ३५ ॥ निहत्य तां यक्षसुतां सरामः प्रशस्यमानः सुरासिद्धसंघैः ॥ उवासा तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातं बलं प्रातिवोध्यमानः ॥ ३६ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

लघुपर्वतताटकावधरूपेण । स्नेहं दर्शय मदीयेयमातः शिष्य इति स्नेहलं व्यापारं प्रवर्तय । तमेव व्यापारसह । प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥ तपसा ब्रानेन बलेन च भूतः पूर्णः ते तव दातव्यमात्रभूतश्च राघवः । अतः तस्मै कुराद्युक्तुनिवेदय । तथा लब्धानामेवास्त्राणां कार्यक्षमावमिति भावः (?) । असुराग्नेने शुश्रूषणे दृढनिश्चयः ॥ ३० ॥ पूजयंतस्तुवतो जम्बुलित्यन्वयः । प्रवर्तते इति । अस्य स्मेति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मुक्तशापम् अपगतोपद्रवम् । यद्वा लब्धशापया ताटकया मुक्तम् ॥ ३५ ॥ प्रभातकालं प्रातिवोध्यमान इति विश्वामित्रेणेत्यादिः । जवागारेति शप्तः ॥ ३६ ॥ कैलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ अ ॥

उच्येति । चार्पम् । प्रहस्य विजयशालि रामदर्शनसंतोषजो हासः ॥ १ ॥ सर्वशः सर्वाणि ॥ २ ॥ देवाखुरगणाव्यापि । वाशब्दश्चाथे । गंधर्वोरासहितदेवासुरगणरूपशत्रून्पि प्रमत्त जघिष्यसि जेष्वासि । यदि वंघ दया तदा वर्गद्वय समोहनास्त्रादिना जेष्यसि । अन्येषां तु का गणनेति भावः ॥ ३ ॥ दंडचक्रादयः अस्त्रमेताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शूलवत शूलवतनामकम् । कोचितु शूलवतमिति गाढः । ब्रह्मशिरोवेत्रं ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ६ ॥ गदे द्वे मोदकीशिलरीसङ्गे द्वे गदे गदासङ्गे अस्त्रं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रं च वारुणास्त्रं केयर्थः । शुक्राद्रिसङ्गे द्वे अशनी अशनिसङ्गे अस्त्रं ॥ ९ ॥ पिनाकिन इह पानकम् । दधितम् ।

अथतारंजनीमुष्यविश्वामित्रोमहायशः ॥ प्रहस्यगंधर्वांश्चमुवाचमधुरस्वरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोस्मिभद्रतोरजुपुत्रमहायशः ॥ प्रीत्यापरमया शुतोद्दाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापिसंगंधर्वोरगान्मुवि ॥ यैर्मित्रान्प्रसङ्गाजौवशीकृत्यजयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानिदिव्यानिभद्रतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ दंडचक्रंमहिद्व्यंतवदास्यामिशराधव ॥ ४ ॥ धर्मचक्रंतोवीरकालचक्रंतथैवच ॥ विष्णुचक्रंतथापुत्रमैद्रचक्रंतथैवच ॥ ५ ॥ त्र्यम्बजंश्रेष्ठशैवंशूलवतं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैवेषीकमपिराधव ॥ ६ ॥ ददामि ते महाबाहोनामस्त्रमनुत्तमम् ॥ गदेचैवकाकुत्स्थचमोदकीशिलरीमुमे ॥ ७ ॥ प्रदीतेनरशार्दूलप्रयच्छामि नृपात्मज ॥ धर्मपाशमंहरमकालपाशंथैवच ॥ ८ ॥ वारुणपाशमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमम् ॥ अशनीद्विप्रयच्छामि शुक्राद्रिपुनदन् ॥ ९ ॥ ददामि चास्त्रैपनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ आग्नेयमस्त्रं दधितशिरस्त्रं नामनामतः ॥ १० ॥ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि तव चानघ ॥ अस्त्रहयशिरोगात्रं चमस्त्रंथैवच ॥ ११ ॥ शक्तिद्रयं च काकुत्स्थ ददामि तवराधव ॥ कंकालं सुलंघोरं कापालमथार्किकिणीम् ॥ १२ ॥ वधार्थरक्षसांयानि ददाम्यंतानि सर्वशः ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च नंदनं नामनामतः ॥ १३ ॥ असिरत्नं महद्बाहोददामि नृवरात्मज ॥ गांधर्वमस्त्रं दधितं मोहनं नामनामतः ॥ १४ ॥ प्रस्वापनं प्रशमनं ददामि त्वेयं चराधव ॥ वर्षणशोषणं चैव संतापनविलापनं ॥ १५ ॥ मादनं चैव दुर्धर्षकं दर्पदयितं तथा ॥ गांधर्वमस्त्रं दधितं भानवं नामनामतः ॥ १६ ॥ पैशाचमस्त्रं दधितं मोहनं नामनामतः ॥ प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः ॥ १७ ॥ तामसं नरशार्दूलसौमनं च महाबलम् ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षमौसलं च नृपात्मज ॥ १८ ॥ सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मायाभयं पुरम् ॥ सौरं तेजः प्रभं नाम परतेजोभकर्षणम् ॥ १९ ॥ सोमार्धं शिरं नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुदारुणम् ॥ दारुणं च भगस्यापिशितेषु मथमानदम् ॥ २० ॥

एतावत्राममहाबाहो कामरूपं नाम महाबलम् ॥ गृहाण परमोदारान्निक्षिप्रमेव नृपात्मज ॥ २१ ॥

अत्रोक्ति शेषः । शिखरं नाम शिखरमिति प्रसिद्धम् ॥ १० ॥ प्रथमं सुखम् ॥ ११ ॥ कंकालादीनि अस्त्राधायोच्चाणि ॥ १२ ॥ यानि रक्षसां वधार्थं समर्थानि एतानि ददामीत्यन्वयः । वैद्याधरं विद्याधरसंबन्धि । नंदनं नाम असितलीलित्वन्वयः । यतः अस्त्रादसीनां प्रादुर्भाव इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ दक्षीत्यापम् । प्रक्रमनं पिपूषां क्रोधशामकमस्त्रम् । विष्णुपनं परिदेवनकारकम् ॥ १५ ॥ मादनं शत्रूणां मदजनकम् । दुर्धर्षमित्यादि अस्य विशेषणम् ॥ १६ ॥ प्रतीच्छं गृहाण ॥ १७ ॥ मौसलम् कामसुखसद्व्यत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

सन्ध्याम् । अन्धारां सन्ध्यां न्यात् । ननु कलानिबलदानप्रसंगेपि सन्ध्याम् गृह्णण्युक्तमिति पुनराद्यन विफलमिति चेन्न । गृह्णण्येव तत्रोक्तान् न न ददाविति । तेन नशोलेपयोगः । कलानिबलमेव तत्र दानम् । इतरां त्वेति विवेक इति । कृतककृतः । वस्तुतो कलानिबले मन्मद्वालयेके इति तद्रूप मन्त्राभासिनि तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ १२ ॥ मेवैति । येषाम् उक्तदिव्यान्नागा सर्वसंभ्रण सर्वधाराण कर्तुं दैवतैरपि दुर्लभं दुष्करम् । देवा अपि यत्किञ्चिदक्षमेव जाततति भावः । तानि सर्वाण्यन्वाणि राधाया रामाय विश्वामित्रो न्यवेदयत् दत्तवान् । राधाया रामाय लक्ष्मणाय वैष्णवी योजयम् । कुण्डोपदेवयोस्तदंश इति बोध्यम् ॥ २३ ॥ जपतः रामाय दत्तुं तेना वीर्यवत्तासापदानाय तान्यन्वाणि जपत इत्यर्थः । उपस्थितः गृहीतमामकटभूषि उपस्थितः । उपस्थितानि विश्वामित्रनियोगेन राम च उपस्थितः ॥ २४ ॥ सर्वैर्देवाः मुदिताः स्वाविदेवतारमसर्वधेन दुष्टाः । क्रिकराः अर्गकृदासत्वाः ॥ २५ ॥ २६ ॥ समालम्ब्य उपस्थुष्य । मानसाः मद्रा मनःस्थिताः । यदापि भगवतो रामस्य उपस्थुः ॥ २४ ॥

स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिमुनिवस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्राभामनुत्तमम् ॥ २२ ॥ सर्वसन्ध्रण्ये यैर्वेतरपि दुर्लभम् ॥ तान्यन्वाणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ जपतस्तु नेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महाहर्णिगसर्वण्यन्वाणि राघवम् ॥ २४ ॥ उजुश्च दितारामं वैश्राजलयस्तदा ॥ इमे च परमोदारकिंकरास्तव राघवा ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसिभद्रतेतस्त्वकरवामवै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तौ रित्युक्तो महादलैः ॥ २६ ॥ प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालम्ब्य च पाणिना ॥ मानसाभेभविष्यध्वमिति तान्यभ्यचोदयत् ॥ २७ ॥ ततः प्रीतमनारामो विश्वामित्रमहर्षिनि ॥ अभिवाध्य महातेजगमनायोपचक्रमैः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा ० बालकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ प्राणिगृहतोस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ गृहीतास्त्रोऽस्मि भगवन्दुराघर्षः सुरैरपि ॥ अन्वाणां त्वहमिच्छामि संहा रान्मुनिपुंगवा ॥ २ ॥ एवं ध्रुवतिकाकुत्स्थे विश्वामित्रो महातपाः ॥ संहारान्वयाजहारार्थधृतिमानुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥ सत्यवतस्य कीर्तिधृष्टं भसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥ लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनभसु न भकौ ॥ दशाक्षतवक्रा वदशर्षिषश्च तोदरौ ॥ ५ ॥ षड्वानभमहानभोऽहं दुर्नाभस्वनाभकौ ॥ ज्यातिषं शकुनं चैनैरास्य विमलदुर्भौ ॥ ६ ॥ यागंधरविनिद्रौ चैदस्य प्रमथनोत्तथा ॥ शुचिबहुमहाबाहुर्निकलिर्विचस्तथा ॥ सा चिंमाली धृतिमाली धृतिमाली चिरस्तथा ॥ ७ ॥ पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकराबुभौ ॥ कर्वा रं रतिचैव धनधान्यौ च राघवौ ॥ ८ ॥ कामरूपकामरुचिमेव मावरणं तथा ॥ जूंमकसर्पनाथं च पथानवरुणैतथा ॥ ९ ॥ कृशाश्वतनयात्रामास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छामि भद्रं तोषभूतो सिराघव ॥ १० ॥

सर्वं विदितमेव । तथापि विद्या गुरुरूपं दर्शयति । त्वं नान्यथेति लोकात् बोधयितुं विश्वामित्रोऽप्येवमकणमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति सप्तः ॥ ॥ इति श्रीरामायः ० श्रीरामो ० रा० वा० सर्गः ० सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ गच्छन् गमिष्यन् ॥ १ ॥ सहारान् । ज्ञातुमिति शेषः । उपसहारपापं ज्ञाने पुनः प्रयोगानर्हता अप्राप्तप्राप्तत्वात्तच्छास्त्रे । सगरे नाम प्रभुस्तथास्त्रस्य मंत्रविशेषेण पुनः स्वात्मनि स्थापनम् ॥ २ ॥ एवमिति । उक्तास्त्राणां संहारमपि सुपदिश्य अयं अन्तरं तत्र अश्वतुष्टः परमश्रेष्ठः । अन्यः यपि अन्वाणि उगदिशति स्म ॥ ३ ॥ तदाह । सायवतस्त्विति । ददामिति मन्त्रेन शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सांमिहात्सादयः अन्ये । तांश्च ददामित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्वरान् तैजोगयान् । प्रतीच्छ गृह्णान् । पात्रभूतः अन्नदानस्येति

शेषः । मम भक्तः ॥ १० ॥ बाढमिति । अंगिकारे । प्रहेनान्तरात्मना । प्रत्यग्रहीदिति शेषः । मूर्तिमंतः स्वस्वदेवतारूपेण ॥ ११ ॥ प्रह्वजलिपुटाः प्रह्वः मन्त्राः ते च ते अजलेः पुट संछेपो येषां तादृशाः ॥ १२ ॥ इमे स्म सन्निहिताः । व्यमिति शेषः । शशि आज्ञापय ॥ १३ ॥ गम्यताम् । इदानीमिति शेषः । कार्यकालेषु मानसाः मनसि सन्निहिताः भूत्वा साहाय्यं करिष्य ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणं सकलस्वदेवताधिदेवतारूपवाद्रामस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ १५ ॥ एतदुत्तर-ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनब्रह्मवादिनः । लक्ष्मणाय च तान्मर्षान्स चाब्रान् खुनदतः । संसंहारान्मुसह्यः श्रीमान्स्तस्मै न्यकंदयदिव्यधिकं दृश्यते । तत्राश्रितम् । बलतिबलयोगिराब्रानामपि युगपदुभयोर्विध्यामिषेणोपदेवदानमवाहत् । स तान् उपदिष्टान् अब्रान् राघवो रामः ज्ञात्वा । मंत्रतो मूर्तिः । प्रयोगतश्चेति शेषः ॥ १६ ॥ मेघमकागं काण्यति नैबिड्याव । वृक्षपट वृक्षममूहः । किं वनसंनधी उत आश्रमसवधश्चेति प्रश्नः ॥ १७ ॥ बल्युभार्षिः मयुभार्षिः ॥ १८ ॥ रोमहर्षणात् नाटकान्

बाढमित्येवकाकुत्स्थः प्रहेनान्तरात्मना ॥ दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्तिमंतः सुखप्रदाः ॥ ११ ॥ केचिदंगारसदृशाः केचिद्रूपममास्तथा ॥ चंद्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्वजलिपुटास्तथा ॥ १२ ॥ रामप्रांजलयो भूत्वाऽनुबन्धमधुरभाषिणः ॥ इमे स्मरन्शार्दूलशार्धिकं करवामते ॥ १३ ॥ गम्यतामिति तानाहयर्थेऽप्युत्तरं नंदनः ॥ मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यमेकरिष्य ॥ १४ ॥ अथ ते राममामं न्यकुत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्ति स्वतिकाकुत्स्थऽनुबन्धवाजमुपयुक्तम् ॥ १५ ॥ सचतान्नाघवोज्ञात्वा विश्वामित्रमहाभुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथमधुरं शृङ्खलवचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमेतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षपटमिति भाति परकौतूहलं हि मे ॥ १७ ॥ दर्शनीयं मृगाकीर्णमनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्लुभाभैरलंकृतम् ॥ १८ ॥ निःमृताः स्ममुनिश्रेष्ठकांताराद्रोमहर्षणात् ॥ अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ १९ ॥ सर्वमंशसंभगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ संप्राप्ताय त्रते पापाब्रह्मघ्नादुपचारिणः ॥ २० ॥ तव यज्ञस्य विघ्नयदुरात्मनो महमुने ॥ भगवंस्तस्य केशः सायं तव याज्ञिकी ॥ २१ ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मया वयं व्याश्रयसाः ॥ एतत्सर्वमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्रभो ॥ २२ ॥ इत्यापे श्रीमद्रा० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ अथ तस्याप्रमेयस्य वचनपरिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजो व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इह राम महर्षिर्वाहो विष्णुर्देवनमस्कृतः ॥ वर्षाणि सुबहूनि हितथायुगशतानि च ॥ २ ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवासमुमहातपाः ॥ एष पूर्वोऽश्रोमारावामनस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

निजनीकरणात् तस्य मयानकालेन रोमहर्षणत्वम् । अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदं लब्धमाच्छामि ॥ १९ ॥ आश्रमपदं निर्णीयं तत्कस्येति शंसति पृच्छति । गर्वमिति । मय च देव । सर्वशब्दविकक्षितं जिज्ञासांस्तरं स्वयमेवाह । म प्राप्ता इति । ते ब्रह्मघ्नाः । तव यज्ञस्य विघ्नय यत्र संप्राप्ताः स देशः कः ॥ २० ॥ यत्र च तव याज्ञिकतां विज्ञा मया रक्षितव्या यत्र च रक्षसाः कृताः भगवान् तस्य त्वदाश्रमस्य को देशः प्रदेश इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ रेवर्षिमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणं वा० आदिच्छादये बाळकांडे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ तस्य रामस्य परिपृच्छतो वचनम् । श्रुत्वा तं शेषः । व्याख्यातुम् पृष्टोत्तरमिति शेषः ॥ १ ॥ इह वने । इह प्रदेशे । २ ॥ तपश्चरणयोगार्थं गान्धर्वं योऽप्यश्रमं तत्राग्यं सतपश्चरणम् ।

वापनस्य कार्यमाणवामवातस्य विष्णोः कृत्वाश्रमः व्रामनावतात्पूर्वकाले तपोयोगार्थं परिहृतः आश्रमः ॥ ३ ॥ सिद्धाश्रमत्वव्यवहारे वीजमाह । हि यस्मात् अत्र महातपाः विष्णुः तपःसिद्धो जात इति । एतस्मिन्काले विष्णोः तपःकाले ॥ ४ ॥ मरुद्गणान् आवहदिवायुगणान् कारयामास । सार्ये णिच । चकारोत्तर्याः । यद्वा इन्द्रादिराज्य स्वीयः कैश्चिदेव कारयामासेत्यन्यः ॥ ५ ॥ बलेः यजमानस्य । व्यवहारं दृष्टेति शेषः । साग्निपुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिता इत्यर्थः । अग्निमुखवाक्च देवानां तस्मिन्पुरोगमवम् । स्वयमेवगम्य न तु द्रुतमुत्थेन ॥ ६ ॥ यजते कर्त्रीभियावादात्मनेयदम् । नन्वसुरस्य बलेर्देवद्विगो योगास्तनुपपत्तिः । यागतर्पणोदेवतामावात् । इन्द्रादीनां तदेव्यजात् । न च शब्दमात्रं देवतेति युक्तम् । अथवादप्रामाथ्येन देवतायाः विग्रहवत्स्योत्सर्गसामिप्या सिद्धात्तित्वादिमिति चेन्न । कर्मदेवाजानन्देकमेवेन देवानां द्विव्यात् । तत्र ये कर्मणा देवत्व प्राप्ताः ते कर्मदेवाः । आजानन्देवास्तु यक्षन्नाथैर्मूलाः मनेण नित्यं सक्ताः कर्मदेव्यः प्राचीना एव । तर्कमदेवानां द्वेष्यत्वेपि आजानन्देवानां यज्ञे नर्त्यत्वेन न दोषः । विश्वकर्तारोप्यत्र कर्मदेवा एव । यद्वावृद्धिकारभाभयोवाजानन्देवानामेव । स्वयष्ट्यदेवतातरामवात् । कर्मदेवानां लक्ष्येव । अत एवैन्द्रादीनां यथादिश्वरं नानुपपत्तित्यन्वयं विस्तरः । अस्मात्प्रकृतं असमाप्तयज्ञे । स्वर्कार्यम् आर्त्तयानां देवानां कार्यम् । अपिपक्षतां संपादताम् ॥ ७ ॥ असमाप्तव्रतं इत्युक्तेः प्रभो

सिद्धाश्रममहतिस्थितः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुराजवैरोचनिर्बलिः ॥ ४ ॥ निर्जीत्यदेवतगणान्सेन्द्रान्सहमरुद्गणान् ॥ कारयामास तद्वाज्यत्रिषुलोकेषु विश्रुतः ॥ ५ ॥ यज्ञंचकारमुमहानसुरेन्द्रो महाबलः ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूर्चुरिहाश्रमे ॥ ६ ॥ बलिवैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्तव्रते तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ७ ॥ ये चैनमभिर्वर्तते याचितारइतस्ततः ॥ यज्ञयत्रयथावच्च सवर्ततेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८ ॥ सत्वंसुगृहीतार्थमायायोगमुपाश्रितः ॥ वामनत्वंगतो विष्णोः कुरुकल्याणमुत्तमम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नेतरारमकश्यपोऽग्निसमप्रभः ॥ अदित्यासहितो रामदीप्यमान इवौजसा ॥ १० ॥ देवीसहायो भगवांन् दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतसमाप्य वरदं तुष्टावमधुमुदनम् ॥ ११ ॥ तपोमयं तपोरार्थितपोमूर्तिं तपोलाभकम् ॥ तपसा त्वं सुत तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ १२ ॥ शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिगिर्निदेश्यस्त्वा मंहं शरणगतः ॥ १३ ॥ तमुवाच हरिः श्रितः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वरार्होऽसिमतो मम ॥ १४ ॥

जन दर्शयंतः । तत्सत्पादने उपायमपि स्वयमेव कृति । ये चेति । अभिवर्तते प्राप्नुवति । इतस्ततः नानादेशेभ्यः यत्र गोमूहिष्यादिविषये यत्र क्लृप्ता याचन्ते तेभ्यः तत्सर्वं यथावत् यक्षसदुपायं यत्र मानादिरहितं सत्कार्खं प्रयच्छति । च एवार्थे ॥ ८ ॥ माया स्वतन्त्राच्छादनेन प्राकृततन्त्रार्थिभावप्रकाशिका शक्तिः । तस्याः योगः सबधः । तमाश्रितः । वामनत्वप्राप्तौ अयं हेतुः । वामनरूपस्य अत्यार्थत्वेन तत्प्राप्त्या विषयस्यावहनं यजमानकर्तव्यतया तदुपप्राप्त्यर्थम् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नेतरे देवैर्वामनावताराप्रार्थनसमये । रोमेति । हिन्दोश्च न साश्रमसंविधानेन रामपृष्टतन्त्रहृत्कथनेन हर्षातिज्ञयाव बोध्यम् ॥ १० ॥ अदित्या सहिता व्रत समाप्य देवीसहायः । तुष्टावयन्यः । देवी अदितिरेव । यद्वा देवीं सरस्वतीं । वरदं विष्णुरूपमुपप्राप्त्युद्देशेन कृतव्रततेति वरदानोन्मुखम् ॥ ११ ॥ स्तोत्रप्रकारमाह । तपोमयमित्यादि । अयमग्नौ यज्ञ इति वयं पुरतपोयुक्तमित्यर्थः । तावता परेषां किमन आह । तपोरार्थि इष्टमुणा सकलपूज्यफलप्राप्त्या भागवतः तपोराशिलम् । ननु तपोसांन्यत्वे अर्हति श्रुतिवाचोऽत आह । तपोमूर्तिमिति । एवं च तपसः तदनन्यत्वेन नाहं तद्वाग्निः । तपोलाभमिति । कश्यपं कविधानकमिति कश्यपे तपन तपः ज्ञानम् । तप आलोचन इति वाल्मनुसारात् । तदात्मकं ज्ञानं तपोमित्यर्थः । अत एव अतस्तपसा इष्टमुनायक इत्यतः तपसा त्वामिति ॥ १२ ॥ इष्ट्यमानं च वैराग्य रूपमित्याह । शरीरे इत्यादि । अनिर्देश्यः अशक्यपरिच्छेदः ॥ १३ ॥ वक्स् अमीष्टम् । इरा

हैः दिव्यवर्णैरुहस्रतपसा कर्दानयोम्यः ॥ १४ ॥ मारीचः मरीचिपुत्रः । अदिया इत्यादिः—याचमानया इत्यादि शेषः ॥ १५ ॥ याच्यमानवमहा । पुत्रवभियादि ॥ १६ ॥ श्रवीयान् कनिष्ठः । साहाय्यं बलिच्छलरूपम् ॥ १७ ॥ अय यत्र आश्रमे तपोमयः । त्वं मया देवैश्च अनुसूयसे इत्यर्थः । सिद्धे एतदाश्रमास्थितिसाधये तपःकर्मणि सिद्धे सति निष्पन्न सति प्रयोजनमावाप्त इतः उत्तिष्ठ । देवकार्ययेति शेषः ॥ १८ ॥ अय देवकार्यनियोगान्तस्तम् ॥ १९ ॥ आक्रय्य । क्रियिः पदैरिति शेषः । लोकार्थी त्रैलोक्याक्रमणार्थी ॥ २० ॥ नियम्य बद्ध ॥ २१ ॥ तैरेव वामनावतारद्वयो । मया विश्वामित्रेण ॥ २२ ॥

तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ अदित्यादेवतानांचमवैवानुयाचितम् ॥ १५ ॥ वरं वरदुसुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ पुत्रवंच्छ भगवन्नदित्याममचानघ ॥ १६ ॥ भ्राताभवयवीर्यास्तस्वशक्रस्यासुरसुदून ॥ शोकातोनांतुदेवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ अयंसिद्धाश्र मोनामप्रसादात्तेभविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देशलत्तिष्ठभगवन्नितः ॥ १८ ॥ अथविष्णुर्महातेजादित्यांसमजायत ॥ वामनरूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १९ ॥ त्रीन्यदानथभिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मेदिनीम् ॥ आक्रम्य लोकाँल्लोकार्थी सर्वलोकहितरतः ॥ २० ॥ महद्वायपुनः प्रादानि यम्यबालिभोजसा ॥ त्रैलोक्यसमहातेजाश्चक्रे शक्रशंभुनः ॥ २१ ॥ तैरेव पूर्वमाकांत आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मयापि भक्त्या तस्यैव वामनस्योपभुज्यते ॥ २२ ॥ एनमाश्रममार्यातिराक्षसाविघ्नकारिणः ॥ अत्र ते पुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टुचारिणः ॥ २३ ॥ अद्य गच्छ महाराजसिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तातवाप्येतद्वथामम ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्यारामं सलक्ष्मणम् ॥ प्रविशन्नाश्रमपदं यरोचत महामुनिः ॥ २५ ॥ यथाह वगतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ २६ ॥ तदंष्ट्रमुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ २६ ॥ यथाह चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन् प्रतिथि क्रियाम् ॥ २७ ॥ मुहूर्तमथ विश्रान्तौ राजपुत्रावर्दिमौ ॥ ग्रांजलीसुनिशार्दूल मूचतूरधुनंदनौ ॥ २८ ॥ अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुंगव ॥ सिद्धाश्रमं यंसिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ २९ ॥ एवमुक्तो महतेजा विश्वामित्रो महानृषिः ॥ प्रविवेश तदा दीक्षानियतो नित्यतेंद्रियः ॥ ३० ॥ कुमारविवातारां त्रिभुषित्वा सुसमाहितौ ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वसंध्यामुपास्य च ॥ ३१ ॥

पूर्वसर्गांतच्छ्रुत्वा द्वितीयश्रोत्रमाह । पृथगिति ॥ २३ ॥ अनुत्तम सर्वोत्तमम् । हे तात तदेदाश्रमपदं यथा मम स्वभूतं तथा तत्रापि विष्णुव्रतारत्नादिति गृहोभिसंधिः ॥ २४ ॥ पुनर्वसु द्वे तारौ ॥ २५ ॥ उत्पत्योत्पत्य । सतोपातिशयादिति गणः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अद्यैव प्रवेष्टादिन एव । कालविलम्बे फलमावाप्तं । सिद्धः तद्वद्व्रातिसिद्ध्या अन्यर्थसिद्धसन्नः । तत्र वनः—अत्रैव पुरुषव्याघ्र हंतव्या दुष्टुचारिण इति यत् तत् सत्यमस्तु । राक्षसान् सर्वथा हनिष्ये इति भावः ॥ २९ ॥ नियतः निगृहीततेंद्रियः ॥ ३० ॥ कुमारविव । स्कंदविशालावि ॥ ३१ ॥

प्रभुर्वा अवतारत्वाद्बुचिलसंभवनाराहिलेन प्रकथितः शुची । नियमेन कर्तव्यं जाप्यं समाप्यत्यन्यः । दीक्षामध्ये नाग्निहोत्रमिति निषेधादग्निहोत्रपदम् । औपासन्महोत्सपरमिति चेच्छिद ॥ ३२ ॥ ह्येवमिति ॥
इति श्रीरामाभि० श्रीरा० रामायणतिलके वार्त्तिकीये आ० बालकांडे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ अथेति । कौशिकं वचः अकूताभिर्यन्त्रः ॥ १ ॥ तौ निशाचरौ । संक्षणीयौ यज्ञसंक्षणाय निवारणार्थः ।
गृहादिवच्छः । तत्क्षणं सं क्षणः यथा नातिक्रमेत् नातिक्रमेत् तथा ब्रूहीत्यन्वयः ॥ २ ॥ १ ॥ एवं विश्वामित्रे पृष्ठे दीक्षया तस्य मौनित्वात् ऋषयः ऊचुः । अथेति । मौनित्वं च गमिष्यति । अद्यापि द्वा. नि. चात् मौन्येव-अतः परमपि पृष्ठत्रपयित मौनित्वं प्राप्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यतौ सन्नद्धौ । परमधन्विनाशिरागम् । विश्वामित्रं तद्वज्रम् ॥ ६ ॥ काले पंचाहोरात्रलक्षणे । पण्डुर्हनि । आगतो इति छे ।

प्रभुर्वापरमंजाप्यं समाप्यनियमेन च ॥ हुताग्निहोत्रमार्त्तमसिन्विश्वामित्रमवदत्ताम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० चतुर्विंशति सा० बालकांडे
एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ अथतौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावर्दिमौ ॥ देशकाले च वाक्यज्ञावद्भूतकौशिकं वचः ॥ १ ॥ भगवच्छ्रुतुमिच्छां वो
यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संक्षणीयौ तौ ब्रूहिनातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥ एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युधुत्सया ॥ सर्वे ते सुनयः प्रीताः प्रशं
सुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्य प्रभृतिषु द्वात्रिंशत्तारांघ्रवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष सुनिर्मा निवंच गमिष्यति ॥ ४ ॥ तौ तु तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ प्र
श्विनौ ॥ अनिद्रं षडहोरात्रं तपो वनमरक्षताम् ॥ ५ ॥ उपासां च कर्तुं वीर्ययुतौ परमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमर्दिमम् ॥ ६ ॥ अथ
काले गते तस्मिन् षडहनितथा गते ॥ सौमित्रमब्रवीद्रामो यत्तौ भवसमाहितः ॥ ७ ॥ रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युत्सया ॥ प्रज्ज्वालते तवेदिः
सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसमुद्धासमिच्छुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहितो विर्जज्वालसत्त्विका ॥ ९ ॥ मंत्रवच्च यथान्या
यं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ आकाशे च महाच्छब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥ आचार्यगनमेवो यथा प्रावृषिष्यते ॥ तथा मायां विभुवर्णौ
राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च तयोर्नुचरास्तथा ॥ आगम्य भीमसंकाशरुधिरौ घानवासृजन् ॥ १२ ॥ ततितरुधिरौ घेज
वेदिं वीर्यसमुक्षिताम् ॥ सहसामिदुतोरामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥

आते इत्यर्थः । यद्वा षडण्डहनि गते रात्रावित्यर्थः । यतः सन्नः । समाहितः एकाग्रचित्तः ॥ ७ ॥ उपाध्यायः ब्रह्मा । पुरोहितः उपगृह्य । इत्स्म श्रुतिवतराणामयुलक्षणम् । इदं ज्वलनं राक्षसागमनसूचकः
उपातः इत्याहुः ॥ ८ ॥ दर्भसहितचमसंक्षुभ्तौ समिक्षुसुमोच्चयौ सहिता । इदं वेदिच्छब्दं यज्ञेयकम् ॥ ९ ॥ संभवती स आकाशे महान् शब्दः प्रादुरासीत् ॥ १० ॥ यथा प्रावृषि गगनम् आचार्य
गणम् आबृत्त्य महाशानि महाजन्म महावर्षादिविचित्रकारी इत्यते तथा मायां प्रकटकुर्वणौ राक्षसौ अभ्यधावताम् ॥ ११ ॥ कौ तौ का च सा मायैव ब्राह्म । मारीच इत्यादि । अवाप्तृजन् वष्टुः ॥ १२ ॥
समुक्षिताम् । अभ्यधाते इति शेषः । अग्निदुतः अभितः शालां प्रधावन् तत्र अदृष्टु ततो दिवि तानपश्यत् ॥ १३ ॥

आप्तवैतौ स्वसंमुखमागच्छतौ ॥ १४ ॥ मानवाङ्गसमाधूताङ्कार्थ्यानि पश्यति योजना । ईदृशान् स्थितायुःशेषान् दुर्बलान् ॥ १५ ॥ परमोदारं परमश्रेष्ठम् ॥ १७ ॥ स तेनेति । स मारीचः । सागरसङ्घे समुद्रमध्ये ॥ १८ ॥ विचेतनं चैतन्यद्वितम अत एव त्रिभूगुणानम् । इतिशुरीति मानवाङ्गनामांतस्य । इदम् दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ इतिषु शतिष्विदगपरनामक मानवाङ्गं मनुसंहितं मनुप्रकृतं विद्युज्यते । विद्याजयतीति यावत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निजघान । दूरोत्सारणपूर्वकं नाराजं वायव्याङ्गफलं बोध्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ निरीतिकाः निताबाधाः ॥ २६ ॥ सत्यं

तावापततौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणं त्वभिप्रैक्ष्य रामो वदन्मम ब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्ता ब्राह्मस्य निपशिताशनान् ॥ मानवाक्षसमाधूतानि निलेनयथा घनान् ॥ १५ ॥ करिष्यामि न संदेहो न स्नेहो नोत्सहेतुमीदृशात् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चोपसंथायेव गवान् ॥ १६ ॥ मानवंपरमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ चिक्षेप परमकुद्धो मारीचो रसिराघवः ॥ १७ ॥ स तेन परमास्त्रेण मानदेन समाहतः ॥ संपूर्णयोजनशतं क्षिप्तः सागरं स्रुवे ॥ १८ ॥ विचेतन विघूर्णतं शीतेषु बलपीडितम् ॥ निरस्तदंश्य मारीक्षं मोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं मनुसंहितम् ॥ मोहयित्वानयत्येन स्रग्गणैर्विधुज्यते ॥ २० ॥ इमानपि विधिष्यामि निघृणान् दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान् पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान् शरिशनान् ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणश्चाशुलाघवं दर्शयन्निव ॥ विगृह्य सुमहत्क्षामाघ्रेयं युनंदनः ॥ २२ ॥ सुबाहूरसिचिक्षेपसविद्धः प्रापतद्भुवि ॥ शेषान्वायव्यमादाय निजघानमहायशः ॥ २३ ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां सुदमा वहन् ॥ सहत्वारक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान् युनंदनः ॥ २४ ॥ ऋषिभिः प्रजितस्तत्र यथेन्द्रो विजयेयुरा ॥ अथ प्रज्ञेयसमाप्ते तु विश्वाभिर्मित्रो महासुनिः ॥ २५ ॥ निरीतिकादिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ कृतार्थोऽस्मि महाबाहो कृतगुरुवचस्त्वया ॥ २६ ॥ सिद्धाश्रममिदं संत्यक्तं वीरसङ्घाग्रशः ॥ सहिरामं शस्यैवं ताभ्यां संध्यामुपागमत् ॥ २७ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ अथांतरजनीतं त्रकृता र्थारामलक्ष्मणौ ॥ उपतुमुदि तौ वीरौ प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायां तु शर्वयार्कृतपौर्वाह्निकक्रियौ ॥ विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ऊचतुः परमोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥

कृतम् अन्यर्थनामकं कृतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ सैरसानः ॥ इति श्रीरामाभितोमं श्रीरामीये रामचरणलिलके वात्सल्यलिलके आदिकाव्ये बालकांडे विंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ६३ ॥
 एवं स्वयञ्जीवन्नविनाशफलकं सर्वविषयधनुग्रहं कृत्वा भगवान् विश्वामित्रः सहजलक्ष्मीशक्तिसिंधवानुग्रहाय प्रवर्तत इत्याह । अथेति । तत्र यज्ञशालायाम् ॥ १ ॥ कृता पौर्वहिकी क्रिया याम्यं
 नौ अभिजगन्तुः । अभिवादनार्थमिति शेषः । तदुक्तं पूर्वसर्गात्—संयामुपगमदिति । सहागतौ विश्वामित्रो होमार्थं त्वस्या शालायामगत इति बोध्यम् ॥ २ ॥ मुनेश्वरं विन्द्यामित्रम् ॥ ३ ॥

१ अत्र सर्गे त्रयः श्लोकाः कपुस्तकादधिकाः ।

सेति अव्ययम् ॥ ४ ॥ तयोरेति तान्यामित्यर्थे । विश्वामित्र पुरस्त्रय । इतद्विश्वामित्रानुभाषिका इति यावत् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य मिथिलाधिपतः । परमश्रीमष्टः उक्तद्वितीयाधिवशवान् । परमेति पृथक्स्य दं वा प्रा मा यस्मिन्नित्यर्थस्य-रामसंबोधनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वं पूर्वस्मिन्काले देवराताह्यप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैः दक्षयज्ञवे प्रसादितात् शिवलब्धं यज्ञप्रसादितः क्षिप्रसहितैः देवैः दत्तम् । अतस्त्रय तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ तस्याद्भुतत्वमाह । नारयेति । आरोपणं शरण्येयोर्यथासंबंधः । न कथञ्चन न कथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र मिथिलायाम् । यज्ञं चेति । यज्ञं द्रक्ष्यसि चैव न्ययः । चकारोपे जानकास्वीकारसमुच्चयः ॥ ११ ॥ कुतः तादृशधनुषः तत्र स्थितिः । तत्राह । तद्वदिति । उत्तम तद्वदुः मैथिलेन निजयज्ञप्रीतेर्देव्यो यज्ञफलत्वेन याचितम् । उद्वे र्षणां जग्याय सर्वदैवतैः शिवसहिताः संदिशतः । अतः तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पात्रे-चाप शमोदयादत्तमिति । कौमोपि-प्रीतश्च भगवान्नाशस्त्रिशूली नीलोलहितः ॥ प्रहरो यदुनाशाय जनकायाद्धुत यदु

इमौरसमुनिशार्दूलकिंकरौसमुपागतौ ॥ आज्ञापयमुनिश्रेष्ठशासनंकरवाचिकम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तेतोयोर्वार्येसर्वएवमहर्षयः ॥ विश्वामित्रपुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्य नश्रेष्ठजनकस्य भविष्यति । यज्ञः परमार्थमिष्टतत्रास्यास्यामहेवयम् ॥ ६ ॥ त्वंचेव नरशार्दूलसहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं च धनूतन्तं त्रयं द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ ताद्विपूर्व नरश्रेष्ठदत्तं सदसि देवतैः ॥ अप्रमेयबलधोरंमखेपरमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्य देवानां धर्वा नासुरानां च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्तानकथंचनमातुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्य वीर्यहिज्जा संतोमहीक्षितः ॥ न शङ्कुरोपयितुराजुत्रामहाबलाः ॥ १० ॥ तद्वदुर्नरशार्दूलमैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि सकुत्तयज्ञं च परमाद्भुतम् ॥ ११ ॥ ताद्वियज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमधनुः ॥ याचितं नरशार्दूलसुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतं तृपतेस्तस्य वेधश्मनिराधव ॥ अर्चितं विविधैर्धूपैश्चायुरुरुग्धिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा सुनिवाः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्षि संघः सकाकुत्स्थ आमन्त्रय न देवताः ॥ १४ ॥ स्वस्तिवोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवंतं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा सुनिशार्दूलः कौशिकः सतपोधनः ॥ उत्तरादिशुद्धिश्च प्रस्थातुमुपक्रमे ॥ १६ ॥ तं व्रजंतं सुनिवमन्वगादनुसारिणाम् ॥ शकटीशतमात्रमुद्रयाणैर्ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥ मृगपक्षिणांश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजगुर्महत्मानो विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥ निवर्तयामास ततः सर्षि संघः सपक्षिणः ॥ ते गत्वा दूरमध्वानलंबमाने दिवाकरे ॥ १९ ॥

रेति । सुताम शोभन्मुष्टिचयनस्थानम् ॥ १२ ॥ आयागभूतं यजनोपदेवताभूतित्वर्थः । केकमाति । अयं तिष्ठतीति शेषः । अत एवाह । अर्चितमित्यादि । न्यासयूतं नरातीति क्वचित्पाठः । तत्रापि न्यस्यते अस्मिन् देवतेति व्युत्पत्त्या स एवार्थः । देवतान्यासश्च यागार्थ एव प्रतिपादौ ॥ १३ ॥ एवमुक्त्व्येति । महर्षिगणद्वारेति शेषः । मुनिवः विश्वामित्रः । वन्देयताः वन्दुर्गोवाः ॥ १४ ॥ सिद्धः । निर्विकल्पज्ञसिद्धयेति भावः । क गमिष्यसीत्यत्राह । उच्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनुसारिणाम् उक्तदिगनुसारिणां पश्चाद्गमिनामिति वा । शकटीशतमात्रं शतपरीच्छिन्नशकव्यारोपिताशिवोक्तमभादिभ्यः ब्रह्मवादिनां यूपम् अन्वागदिति संबधः ॥ १७ ॥ १८ ॥ पक्षिणो निवर्तयामासेत्यनेन पक्षिणागमनिवर्तनमुक्तम् । तदेवाह । ते गत्व्येति ॥ १९ ॥

शोणनदस्वैव शोणा इत्यपि नामेत्याहुः । वस्तुतः शोणा इति गिरिव्रजसमीपस्थः नदीविशेष इत्येतदुत्तरसर्वं स्पष्टम् । अस्तं गते अस्तं जिगमिषतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अयं देशः शोणकूलस्थः ॥ २३ ॥
 निखिलम् । वैभवमिति शेषः ॥ २४ ॥ कैमानः ॥ इति श्रीरामभिरामे श्रीरामेये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे एकविंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ शोणकूलेदेवैभवप्रसन्ने मद्रस्यानामयं देश इत्युक्त
 रमाह । ब्रह्मयोनिरिति । ब्रह्मपुत्र इत्यर्थः । अछिष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति विग्रहः ॥ १ ॥ युक्तायाम् अशेषबीगुणयुक्तायमित्यर्थः ॥ २ ॥ असूतंजस न विधेत सूरं प्रसूतं रजो यस्य तम् । अजिति योगविभागादच्
 वासंचक्रुर्मुनिगणाः शोणकूलेसमाहिताः ॥ तेऽस्तंगते दिनकरेऽस्त्रात्वाहुतदुताशनाः ॥ २० ॥ विश्वामित्रं प्रुरस्कृत्यन्यनिषेदुरमितौजसः ॥ रामोऽपि
 सहसौमित्रिमुनींस्तानभिपूज्य च ॥ २१ ॥ अग्रतो निषदाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ अथ रामो महतेजा विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ २२ ॥ प्रपच्छ
 मुनिशार्दूलकौतूहलसमन्वितम् ॥ भगवन्कोन्यं देशः समृद्धवनशोभितः ॥ २३ ॥ श्रोतुमिच्छामि मद्रते वल्कमहंसितस्त्वतः ॥ चोदितोरामवा
 क्येन कथयामासमुग्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा
 बालकांडे एकविंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मयो निर्महानासीत्कुशो नाम महतपाः ॥ अछिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ समहात्मा कुली
 नायां युक्तायां समुहबलान् ॥ वैदम्यं जनयामास चतुरः सदृशान्सुतान् ॥ २ ॥ कुशांबं कुशनाभं च अमूर्तं जसंवसुम् ॥ दीप्तियुक्तान्महोत्साहा
 न्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ ३ ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्म्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ क्रियतां पालनं पुत्रार्धमप्राप्त्यथ पुष्कलम् ॥ ४ ॥ कुशस्य वचनं श्रुत्वा
 च चवरो लोकसत्तमाः ॥ निवेशचक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरस्तदा ॥ ५ ॥ कुशांबस्तु महतेजाः कौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं च
 क्रमेहोदयम् ॥ ६ ॥ अमूर्तं जसो नाम धर्म्मार्णयं महामतिः ॥ चक्रे पुरं राजा वसुनं गिरिव्रजम् ॥ ७ ॥ एषा वसुमती नाम वसोस्तस्य महात्मनः ॥
 पुत्रैश्चैलवराः पंचप्रकाशं ते समंततः ॥ ८ ॥ सुमागधीनदी रम्या मगधान्विश्रुता ययौ । पंचानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेशोभते ॥ ९ ॥ सैषा हि मागधी रामव
 सोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वोभिर्वरिताराममुखेत्रासस्य मालिनी ॥ १० ॥ कुशनाभस्तुरजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा धृताचार्युनुदं
 न ॥ ११ ॥ तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ उद्यानधूमिमगम्य प्रावृषीव शतह्रदः ॥ १२ ॥ गायं त्यो नृत्यमानाश्च वादयंत्यस्तुराघव ॥ आ
 मोदं परमं जगमुर्वराभरणभूषिताः ॥ १३ ॥ अथ ताश्चरुसत्रांग्यो रूपेणाप्रतिमाभुवि । उद्यानधूमिमगम्य ताराहवधनांतरे ॥ १४ ॥ ताः सर्वा गुणसंपन्ना रूप
 यौवनसंयुताः ॥ हृद्वारसु त्वमोवायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अहं वः कामये सर्वं भार्यामभविष्यथ ॥ मातुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १६ ॥
 क्षत्रधर्म्मचिकीर्षया तद्वर्मवृद्धिकरणेच्छया ॥ ३ ॥ पालनं प्रजापालनम् ॥ ४ ॥ निवेशं मन्त्रिवेशम् ॥ ५ ॥ महोदयं महोदयामकम् ॥ ६ ॥ एषा गिरिव्रजापरययौ ॥ ८ ॥ सुमागधी नत्सज्ञा । आययाविति पदच्छेदः ॥ ९ ॥
 ता मागधी समाधादागततया मागधीवेन प्रसिद्धा सा एषा शोणा तस्य मद्रस्य वत्सोः भवति । पूर्वोभिर्वरिता पूर्वदिगाभिनी । मुखेत्रा । पार्षद्वयेपिती शेषः ॥ १० ॥ धृताचार्यो नत्सामिकाप्सरःशु ॥ ११ ॥
 ताः शत कन्याः ॥ १२ ॥ धामोदं संतोषम् ॥ १३ ॥ वनांतरे मेघमच्यं नाप इव । रेजुगिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मन्त्रामनानुरागे मम देव्यः मनुजोऽपि भार्याः भविष्यथ इत्यादिः वशीकरणाय अयं वादः ।

ननु मातुलीनां देवसंबन्धोऽनुचितः । तत्राह । मातुलस्यव्यतां भाव इति । मदुगीकारमात्रेण विलक्षणशक्याविभावात् । मातुलभावयोगो ह्यत एव भवतीनां सामर्थ्यं भविष्यति । तत्फलमाह । दीर्घमिति ॥ १६ ॥
 मातुलैषु हि यतः विशेषेण नित्यमुत्क्षणं यौवेनं चल चंचलम् । क्षीयमाणमिति यावत् । अतो मत्संबन्धेन अक्षय यौवनीमित्याद्यन्वयः ॥ १७ ॥ अपहृत्य हासदूकम् अपमान्य ॥ १८ ॥
 अंतश्चरसीति । पूर्वार्थेन स्वभाववृत्ता वायोः सूचिता । ननु युष्मत्प्रभावोपेक्षया मत्प्रभावाधिक इति चेत्तत्राह । प्रभावज्ञश्च ते सर्वाः । तथा अत्र मा काशीरिति भावः । तस्मादेवमनुचितप्रार्थनया असद्वदमानमनुचितवित्याह । किमप्यित्यादि ॥ १९ ॥ स्वप्नमव दर्शयति । कुशनाभेत्यादि । स्थानात् वायुपदात् देवमपि त्वां व्यावर्धितुम् । समर्थो इति शेषः । रक्षामस्त्विति । शोभने तथा करोणे हि तत्क्षयः ।
 रात्रादिति भावः ॥ २० ॥ हे दुर्मेधः दुर्बुद्धे यत्र काले पितृसमम्य अपमानविषयं कृत्वा स्वधर्मेण कालेन स्वयं वसुधासहो आत्मना स्वातन्त्र्येण वयं वरमार्जुनः स कालः कदाचिदपि न ममूदित्यन्वयः । नात्मन्येति पाठस्तु क्वाचित्कोऽपाठः । तथा पाठे न इति छंदः । छांदसं दीर्घत्वम् । नः अस्माकं स कालो मा मूदित्यन्वयः । क्वचित्तु मोक्षमन्यस्वेति पाठः । अत एव न्या ब्रूत ममूदित्यन्वयः ।
 चलंहियौवनानित्यमातुलैषु विशेषतः ॥ अक्षययौवनप्राप्ताअमर्यश्च भविष्यथ ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वा योगरिद्धिदुर्कर्मणः ॥ अपहृत्य ततो वाक्यकंकन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १८ ॥ अंतश्चरसिभूतानां सर्वेषां सुरसत्तम ॥ प्रभावज्ञाश्चेतसर्वाः किमर्थमवमन्यसे ॥ १९ ॥ कुशनाभसुतादेवसमस्ताः सुरसत्तम ॥ स्थानाच्च्यावर्धितुं वंशमस्तुतपोवयम् ॥ २० ॥ मातुलसकालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ अवमन्य स्वधर्मेण स्ववयस्य वसुधासहो हे ॥ २१ ॥ पिता हि प्रभुः स मां कंदवंतं परमं वचसः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २२ ॥ तांसां तु वचनं श्रुत्वा हारिः परमकोपनः ॥ प्रविश्य स रंगान्नाणि बभूव भगवान्प्रभुः ॥ २३ ॥ ताः कन्यावायुना भग्नानि विशुनृते गृहम् ॥ प्रविश्य च सुसंभ्रताः सलज्जाः सासल्लोचनाः ॥ २४ ॥ सूचतादिय तां भग्नानां कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा दीनास्तदा राजा संभ्रतं इदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ किमिदं कथ्यतां पुण्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वाश्च पुंन्यो नाभिभाषथ ॥ २६ ॥ एवंगजाविनिःश्वस्य समाधिं संधेततः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बाल कण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ तस्यतद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुः सर्वात्मको राजन् प्रथयितुमिच्छति ॥ अशुभमार्गमास्थाय न धर्मप्रत्यवहते ॥ २ ॥ पितृमन्यः स्ममद्वैते च्छेदनेन वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृष्णीष्वत्वं यादिनो दास्यते तव ॥ ३ ॥

१ अत्र सर्वं कुशुलवाचैः ०० सलज्जा मू० ।

एव कुतर्तानां नो वचनं न प्रतीच्छता अन्तर्गुर्वता पापानुबन्धेन अधर्मबद्धचित्तेन चायुना एवं धर्मं हृत्वाः सर्वाः अभिहताः स्म इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे पुत्र्यः क्षमावतां क्षमानिद्विः कर्तुमहं यत् क्षांतं क्षमा तत् सुमहत् कृतम् । महती क्षमा कृतेति यावत् । गोत्रमंगोत्यश्चोपवेशमहनम् अतिदुष्करमिति भावः । यच्च कुलम् अवेक्षितं काममेवासहनं कृतं-तदपि सुमहत् ॥ ६ ॥ पुत्रस्य वेति । अविशेषेणेति गोत्रः । तत्तु दुष्करम् । यत् विदशविषये क्षांतं काममेवासहनं कृतं तत् अतिदुष्करम् । तेषां अभिरुपादिक्षमनीयगुणबाहुल्यात् ॥ ७ ॥ स्वकन्यानां क्षमां क्षाययन् तादृशीं क्षमां म्वकुत्रे प्रार्थयते । यादृशीति । मो पुत्र्यः यादृशी गुष्माक क्षमा तादृशी अस्माकुरे सर्वताम् । अस्तिवति शेषः । अथवा अविशेषतः सकलद्वौपुण्याविशेषणेत्यर्थः । क्षमायाः प्रार्थनीयत्वे निमित्तमाह । क्षमेत्यादि । दानसत्यवचनं यज्ञमभिजसवकलधर्मफला क्षमा । सकलजागदाधारभूता च क्षमा । अतः सा उपादेयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रदानं कन्याप्रदानम् उचिते देशे काले मदशे शकुलादिमदशे पात्रे प्रदानं कर्तव्यमिति मरणं प्रदत्तम् ॥ १० ॥ ऊर्ध्वताः ब्रह्मचारी । ब्राह्मं तपः ब्रह्मविषये चित्तैकाग्र्यम् । मनसश्चेद्विषयाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति स्थितिः ॥ ११ ॥ यदा चूली तपः चरति तदा ऊर्मिलातनया सोमदा

तेनपापाबुन्धेनवचनंनप्रतीच्छता ॥ एवंबुवंत्यःसर्वाःस्मवायुनाभिहताभृशम् ॥ ४ ॥ तासांतुवचनंश्रुत्वारजापरमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाचमहा
तेजाःकन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ शांतंक्षमावतांपुत्र्यःकर्तव्यंसुमहद्वृत्तम् ॥ एकमत्यसुपागम्यकुलचावेक्षितमम् ॥ ६ ॥ अलंकारोहिनरीणांक्ष
मातुपुरुषस्यवा ॥ दुष्करतस्त्रैक्षान्तंत्रिदशेषतः ॥ ७ ॥ यादृशीवःक्षमापुत्र्यःसर्वासामविशेषतः ॥ क्षमादानंक्षमासत्यक्षमायज्ञाश्चपुत्रि
काः ॥ ८ ॥ क्षमायशःक्षमाधर्मःक्षमयाविष्टितंजगत् ॥ विसृज्यकन्याःकाकुत्स्थराजात्रिदशविक्रमः ॥ ९ ॥ मन्त्रोभंत्रयामासप्रदानंसहमं
त्रिभिः ॥ देशकालेचकर्तव्यंसदृशेप्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहाद्युतिः ॥ ऊर्ध्वरेताःशुभाचरोब्राह्मंतपउपगमत् ॥
॥ ११ ॥ तपस्यंतसृषितत्रंगंधर्वीपर्युपासते ॥ सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा ॥ १२ ॥ साचतंप्रणताभृत्वाशुभूषणपरायणा ॥ उवासाका
लेयर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवदुरुः ॥ १३ ॥ सचतांकालयोगेनग्रावाचरधुनंदन ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टमुनिज्ञा
त्वांगंधर्वीमधुरस्वरम् ॥ उवाचपरमश्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥ लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तं
पुत्रमिच्छामिधार्मिकम् ॥ १६ ॥ अपतिश्चास्मिभद्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्चदातुमहंसिमसुतम् ॥ १७ ॥ तस्याःप्रसन्नो
ब्रह्मर्षिर्ददौब्राह्मभनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्तइतिख्यातमानसंचूलिनःसुतम् ॥ १८ ॥

नाम गंधर्वी तं पर्युपासते स्म मयि अनुग्रहं कुर्वति प्रार्थनया सेते स्म । पर्युपासत इति शब्दगर्भः ॥ १२ ॥ तमिति । प्रतिगोत्रे द्वितीया । तत्समीपे आसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुभूषणान्विता
धर्मपरापाकार्दकालसंबन्धेन । अनेन दिव्ययोगिनोयोगिनोः अकल्मषतपःप्रवृत्तिः सूचिता ॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्राह्म्या लक्ष्म्या ब्रह्मचर्यसेन । ब्रह्मभूतः ब्राह्मत्वमाव्रतनया । अत एव महातपाः । यतः त्वम् ईदृशः
अतः ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि । ब्राह्म तपः ब्रह्मविषयमैकाग्र्यम् । यदा ब्राह्म तपः स्वाध्यायः ॥ १६ ॥ ननु पुत्रप्रार्थना पत्न्यौ उचिता तत्राह । अपतिश्चास्मि । इतः परमपि अस्मि अहं न कस्य
चिद्वार्या । मविध्यामीति शेषः । अनेन नैष्ठिकब्रह्मचारीणां सूचितम् । अथापि यथा पुत्रवाप्तिः भवति तथा ते मदस्म अनुग्रहोत्तु । नन्वेव नैष्ठिकब्रह्मचर्ये कथं पुत्रलाभः संभाव्यते अत आह ।
ब्राह्मेणेति । उपगतायाः वित्करत्वं प्राप्तायाः । ब्राह्मेण ब्रह्मसंबन्धिना उपायेन मे सुतं दातुमर्हसि । सनकादय इव मानसपुत्रः देय इति भावः ॥ १७ ॥ तस्याः सोमदायाः प्रसन्नः चूलिननामा प्रकटीः ब्राह्म

गन्तव्यं युक्तं ब्राह्मणदत्तत्वात् ब्रह्मदत्त इति ह्यतः मानसं सुतं ददावित्यन्वयः । फलीं फलिन इति वद चूलीं चूलिन इति ऋषेः नामद्वयं सप्तु ॥ १८ ॥ राजा गवर्ध्याः क्षत्रियत्वात् । कापित्याः क्षत्रियेन निर्दिष्टम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ देवपतिविधा इदमद्वयो महीगल इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तदा तेन राज्ञा पणौ स्पृष्टमात्रे ताः कन्याः विदुन्वाः कुम्बवराहिताः । आसन्निति शेषः । ब्राह्मणपुत्रोक्त-नादेवं सामर्थ्यं राज्ञः । एवं च मतिं तन्नन्यादतः परमया लक्ष्म्या बभूवित्यन्वयः ॥ २३ ॥ स राजा वायुना मुक्ता द्रष्टव्यत्वः ॥ मया इति पाठस्तु त्रितयः । केचित्तु तयाठे पूर्वं मया इति व्याचक्षुः ॥ २४ ॥ प्रेषयामास । कापित्यं प्रतीति शेषः ॥ २५ ॥ सदृशौ क्रियां दारक्रियामित्यर्थः । प्रतिनन्दनप्रकाशमाह । स्पृष्टव्यादि । प्रशस्य च गतेत्यर्थः । आश्चर्यमासां वैश्य-देवश्रेष्ठस्यायनादरः--कन्येय ॥ २६ ॥ राजा यस्य कन्या ईदृशः--अहो मे माय्य यस्या मे ईदृश्यःस्तुषाः इत्येव प्रतिनन्दनम् । अनेन स्त्रीमाहात्म्यं तपोमाहात्म्यं च दर्शितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्री

सराजब्रह्मदत्ततत्पुत्रीमध्यवसत्तदा ॥ कापित्यापरयालक्ष्म्यादेवराजोयथादिवम् ॥ १९ ॥ सुबुद्धिं कृतवाव्राजकुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्म दत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्याशतंतदा ॥ २० ॥ तमाहूयमहातेजब्रह्मदत्तंमहीपतिः ॥ ददौकन्याशतरंराजासुप्रतिनंतरात्मना ॥ २१ ॥ यथाक्रमं तदापाणिजत्राहर्षुनन्दन ॥ ब्रह्मदत्तोमहीपालस्तासांदेवपतिर्यथा ॥ २२ ॥ स्पृष्टमात्रेत्तदापाणौविदुन्वाविगतज्वराः ॥ युक्तंपरमयालक्ष्म्या बभौकन्याशतंतदा ॥ २३ ॥ सदृष्ट्वावायुनामुक्ताः कुशनाभेमहीपतिः ॥ बभूवपरमप्रीतोहर्षलेभेपुनः ॥ २४ ॥ कृतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंम हीपतिम् ॥ सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा ॥ २५ ॥ सोमदापिसुहृद्वपुत्रस्यसदृशौक्रियाम् ॥ यथान्यायंगंधवींस्तुपास्ताः प्रत्यनं दत्त ॥ २६ ॥ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशति० सा० बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभायपौत्रौमिष्टिमकलयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यांतुवर्तमानायांकुरना भंमहीपतिम् ॥ उवाचपरमोदारः कुशो ब्रह्मदत्तेचराघव ॥ २ ॥ पुत्रस्तेसदृशः पुत्रमविष्यतिसुधार्मिकः ॥ गांधिप्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिलोकेचशाश्व तीम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वाकुरोरांमकुशनाभंमहीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्यब्रह्मलोकंसनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुरानाभस्य धीमतः ॥ जज्ञेपरमधर्मो गान्धिधिरित्येवनामतः ॥ ५ ॥ सपितामकाकुत्स्थगांधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवशप्रभुतोस्मिन्मौशिकोरघुनन्दन ॥ ६ ॥ पूर्वजाभिगिनीचापिममराघवसुव्रता ॥ नाम्नासत्यवतीनामऋचिकेप्रतिपादिता ॥ ७ ॥

रामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिद्वाब्दे बालकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ब्रह्मदत्ते चेति । चत्वर्यः कन्याशतसमुच्चयार्थो वा । पुत्रलाभाय पुत्रप्राप्तये ॥ १ ॥ कुशः कुशो नामपिता ॥ २ ॥ कुशवाक्यमाह । पुत्र इत्यादि । सदृशः वास्तव्यः । कुशो तदाह । गांधि गांधिनामातः प्राप्स्यसि । तेन लोके शाश्वतीं कीर्तिं च प्राप्स्यसि ॥ ३ ॥ कुशो नामेति पाठे एतत्पुनरुक्तं नाम प्रसिद्धमित्यर्थः । आकाशमादिक्य आकाशरूपः भूत्वा । अनेन तस्य मुक्तत्वं सूचितम् । तेन स्ववशस्य माहात्म्यातिशयः सूचितः ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य अनंतरमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मम विश्वा मित्राय कुशवशप्रभुतत्वात् अहं मौशिकः ॥ ६ ॥ न केवलमहमेव गांधीः पुत्रः । मम पूर्वजा अष्टौ नाम्ना सत्यवतीति प्रसिद्धा ऋचिके प्रतिपादिता ऋचिकाय दत्ता इति नाम प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

सशरीरस्वर्गगतौ हेतु-भर्तारमनुवर्तिनाति । सहलग्न कृतवर्तार्यः । अपि च अन्यदपि तस्याश्चरितं तस्याश्चरितं महावदी तद्रूपा प्रवृत्ता च जाता ॥ ८ ॥ हितकार्यार्थम् । हितकामार्थमिति पाठे हितम् आमुष्मिकं कामः ऐहिक तदुभयदानार्थम् ॥ ९ ॥ यतो भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः अतः हिमवत्यास्नें कौशिक्यां नित्यः नित्यं मुखं वसामीत्यन्यः ॥ १० ॥ इतश्च तस्यां वास इत्याह । सा विवति । सायं धर्मं प्रतिष्ठिता । तज्जल्यनानादिना सत्यात् मनो न निवर्तत इति भावः ॥ ११ ॥ नन्येव कथं सिद्धाश्रमे स्थितिरत आह । अहं ह्येति । नियमात् गयापिडदानवत् सिद्धाश्रमेकसाध्ययागान्य सिद्धिहेतोः । आगमनकार्यं च त्वदुग्रहासिद्धमित्याह । सिद्धाश्रममित्याह ॥ १२ ॥ उपसहरति । एवेति । मम गाधेः सकाशादुपगच्छतिः कीर्तिता । स्वस्य कदास्य उच्यतेऽहं पुत्रात् कुशात् कीर्तिता । देवग्न्य शोणाद्वृथैरिगिरिव्रजदेशस्य पृच्छति पर्यपृच्छः । तत्सर्वमुक्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ अतः परं न प्रष्टव्यमित्याह । गत इति । विप्रः गतव्याज्यनिद्राभाद्यपुस्तुकाज्जम्बूलः ॥ १४ ॥ अधरात्राचि

सशरीरागतस्वर्गभर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ॥ ८ ॥ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्यहित कार्यार्थप्रवृत्ताभगिनीमम ॥ ९ ॥ तेनाहं हिमवत्याश्वेवसामिनियतः सुखम् ॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥ सा तु सत्यवती पुण्यासत्येधमेप्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ॥ ११ ॥ अहं हि नियमाद्रामहितवतांसमुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्तः सिद्धो स्मिन्तवतेजसा ॥ १२ ॥ एषारामममोत्पत्तिः स्वस्य वशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य हिमहाहोयन्मां वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥ गतो धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्रिप्नो ध्वनीहनः ॥ १४ ॥ निषण्णदास्तरवः सर्वे निलीनामृगपक्षिणः ॥ नैशेततमसाव्याप्तादिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥ शनैर्विमृज्यते संस्थानभो नैत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिर्वभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते च शीतांशुः शशीलोकत मोनुदः ॥ ढादयन्प्राणिनां लोकेभानां सिप्रभया स्वया ॥ १७ ॥ नैशानिसर्वभूतानि प्रचरंति तस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्चरैर्द्राश्चरिपिशिताशनाः ॥ १८ ॥ एवमुक्तवामहातेजा विराममहासुनिः ॥ साधुसाध्वितितसर्वे सुनयो ह्यभ्यषूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपममहात्मानः कुशवंश्यानरोत्तमाः ॥ २० ॥ विशेषेण भवानेव विश्वमित्रमहायशः ॥ कौशिकीसरितां श्रेष्ठा कुलद्योतकरीतव ॥ २१ ॥ मुदितैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रासुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् ॥ २२ ॥

हान्यात् । निषण्णदा इति । पक्षिचलनाभावादिति भावः । तदाह । निलीना इति ॥ १५ ॥ शनैर्विमृज्यते व्ययुक्तैर्यशः । वर्तमानसामीप्ये यः लट् । मंथ्याशब्देन तदुपासनायोगाणोपाकरणहिलेन साधयाम रूपोच्यते । नक्षत्रतारागहनं नमः सहस्राक्षवत् नैत्रैरपवृतमिव तज्ज्योतिर्भिः तद्रश्मिभिः अवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठते । उदोत्सर्गकर्मणि इति तद् ॥ १७ ॥ नैशानि निशाप्रभवाणि । ताव्येवाह । यक्षे त्यादि ॥ १८ ॥ अभ्यषूजयन् अभ्यर्चयन् ॥ १९ ॥ सुतिप्रकाशमाह । कुशिकानामित्यादि । ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥ हे महायशः विश्वामित्र भवानेव भिन्नं यः । महात्मेति शेषः । यः तपसा ब्राह्मणत्वं प्राप्त इति भावः । किं च यस्य तत्र भगिनी तत्र कुत्सस्य द्योतकरी उद्भासकर्त्री सरिता श्रेष्ठा । अनेन सकलजगदुद्धारकत्वं सूचितम् ॥ २१ ॥ । स्तः सुतः । अस्ते गत इवांशुमा

कपुत्रोत्तर्यथम् । अगच्छन् ब्रह्मलोकम् । तत्र ब्रह्मशपशजलरूपताप्राप्तिर्तिव्यदिवामनपुराणोक्तदिशां मध्ये उबस्म । वामनपुराणवृत्ततस्य प्रयेणत्र प्रत्यभिज्ञानात् । एव हे तत्राख्यायिका—उस्मा
अथ कुटिला नाम हिमवतन्या देवैः शिववीर्यधारणाय हिमवत प्रार्थिता । तेन उच्यता तथा सह देवाः ब्रह्मलोक गत्वा ब्रह्मणे निवेदितवन्तः । ब्रह्मणा चासमर्थेय तद्धारणे इत्युक्ता अवश्यं धारया
मीति कथितवाक्याज्ज्ञानेन ब्रह्मणा जलरूपा भवति शमा । तत्रैव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहं जलरूपेण लप्ता स्थिता । तस्यामेवाग्निना शिववीर्यं क्षितमिति । विष्णुत्रिणा प्रसरता कटाहं भंदितवत्पात् । कुटिला
विष्णुपदांतात्पपाताकुटिला ततः । तस्माद्विष्णुपदी स्थानंति वामनपुराणोक्तेर्येव ब्रह्मांडोर्ध्वकटाहं ल्भ्येति ज्ञायते । पतनसमये च ब्रह्माडबाजलेन सहैव पतित तज्जल ब्रह्मणा कमडुक्षुत्र बाह्यजल
च शिवानदबध्वाजत नारायणसकमिति कामिकासंहितादौ स्पष्टम् । ततो भगवता पदारोपणे तैवैव कमडुक्षुत्रेन तयात्प्रक्षालनं कृत्वा तज्जल कमडलवंच क्षितम् । शकारसंहितोक्तरीत्या गौरिविवाहो
त्तरं लीलया गौर्यौ पाणिन्या शिवनयनच्छादनं कृते शिवेन ललटनेत्रं प्रकाशितम् । ततो मयाद्वैरीपाणिस्त्रैजलं सुतं तदपि ब्रह्मणा कमडलौ स्थापितमित्यथब्रह्मणेन । गौरिविवाहकथनेन सूचितं च ।

याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्गुनंदन ॥ उग्रं सुव्रतमास्थाय तपस्तेपेनपोधना ॥ १ ॥ उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्राया प्रतिरूपाय उग्रमा
लो कनमस्कृताम् ॥ २० ॥ एते तैशैलराजस्य सुते लो कनमस्कृते ॥ गंगाचसरितां श्रेष्ठा उमादेवी च राघव ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथ
गामिनी ॥ खंगता प्रथमं तात गतिं गतिमांवर ॥ २२ ॥ सुरलो कं समाहूढा विषापाजलवाहिनी ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं वाल्मीकीये
आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ उक्तवाक्ये सुनौ तस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ ॥ प्रतिनंदकथां वीरावृचतुर्मुनिपुंग
वम् ॥ १ ॥ धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मचक्रं थितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठया वक्तुमर्हसि ॥ विस्तरं विस्तरज्ञो सिद्धिमाप्नुयसं भवम् ॥ २ ॥
त्रीनपथो हेतुना केन प्रयायेल्लोकपावनी ॥ कथं गंगा त्रिपथगा विधुता सिरिदुत्तमा ॥ ३ ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञकर्मभिः कैः समन्विता ॥ तथा ब्रुवतिकाकु
त्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ ४ ॥ निखिलेन कथां सर्वां मृपिमध्येन्यवेदयत् ॥ पुरारामकृतो द्वाहः शितिकंठो महतपाः ॥ ५ ॥

भगीरथप्राप्तयया च ब्रह्मरूपः सयपित्रजलसहस्रहत्सस्मी दत्ताः । सर्वमुक्तजलमुपक्रम्य पुराणेषु भगीरथसंबधव्रणात् । विन्तरस्वस्फुटगंगासाहाय्यप्रकाशं द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥ कन्या अद्वयपतिः । अंग्रे
शिववीर्यसंवन्धादि वृत्तुं चैतद्वर्णनम् । उग्र सुव्रतं फणमो जनस्यापि त्यागसन्न्यरूपम् । तपः शिवध्यानरूपम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यया निपयार्थमिनी गगा । तथा प्रतिपादयार्थमिति शेषः । तदेव विवृ
णोति । खमियादि । प्रथम ब गता आकाशमार्गं गता ॥ २२ ॥ पश्चात्सुरलोक समान्दण्डमवत् । जलवाहिनी तत्सभावा जाता । विपासा सकलपाण्डवी ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिमो श्री
रामीये रामायणतिलके वाल्मीकिवै आदिकाव्ये बालकांडे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ उत्तवाक्ये इति । उपरतं इत्यर्थः ॥ १ ॥ कुलमहरीति । अस्य भित्तरमित्यनेनाख्यः ॥ दिव्यमानुष
संबधं दिव्यलोकनिबधनं च ॥ २ ॥ अश्रूणि विन्तरमाह । त्रीन्यादि । मूर्धन्यस्मार्गानित्यर्थः । श्रावयेत् व्याज्यात् इत्येको विततरः । द्वितीयमाह । कयमिनि । निपयमेति प्रसिद्धिः किं निबधनेति द्वितीयाः ॥
॥ ३१ ॥ कर्मभिः चरति । समन्वितीति तृतीयः । द्वयोर्हिमवलययोः प्रस्तावेषु पद्मयोद्गासकान्दगाविषयक ण्व भगवतः प्रश्न इच्छाम् ॥ ४ ॥ निगिन्नेन कास्त्येन । विमरोणेति गानत । उद्गाहं विवाहः ॥ ५ ॥

गतम् । अत्रैवेति शेषः ॥ ६ ॥ समुद्रुक्ताः स्नानप्राप्त्यर्थं परमार्थेन स्नानेन संयोजनं कृत्वापि तस्या रौद्रेजसो मोचनं वायितुं समुद्रुक्ताः बभूवुरत्यर्थः । समुद्रिशा इति पाठस्तु सुमम एव ॥ ७ ॥
पुत्रार्थं संयोजनोद्योगवतां तन्निवारणोद्योगोनुचितः । तत्राह । यदेहेति । इह उमायाम् । उमवते उपलभ्यते । अत्रुन्निति । विचार्येयादिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रसादविषयमाह । न लोका इति । भूरा
दिलोकाः तत्प्रपञ्चाश्चेत्यर्थः । ब्राह्मेण तपसा ब्रह्मान्त्यतालक्षणेन तपसेत्यर्थः ॥ १० ॥ तेजो रेतः तेजसि आत्मनि मत्तैजसि मया धृतो । को लामस्तत्राह । रक्ष सर्वानिति । धृतिं शेषः । ननु रक्षेण स्व
तेजोधारणे कथं लोकश्चेति चेच्छृणु । यदेतत्पुरुषे रेतो भवति आदित्यस्य तद्रूपमिति श्रुतेतदेतोरूपं तेज एव आदित्यमलम् । तद्वृत्तौ सकल जगद्रक्षितं भवति विपर्यये विपर्यय इत्याहुः । तदेवाह ।
नलोकमिति । आदित्यविनाशो हि सर्वलोकविनाशप्रसंग इति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धारयिष्यामीति । सहमेया । उमापि स्वरोरूपं तेजोऽग्निं स्वस्वरूपेण तेजसा धारयिष्यति । यदेतन्निवार्यं लोहितं

दृष्ट्वाचभगवान्देवीमैथुनायोपचक्रमे ॥ तस्यसंक्राडमाणस्यमहादेवस्यधीमतः ॥ शितिकंठस्त्वेवस्यदिव्यवर्षःतंगतम् ॥ ६ ॥ नचापितनयो
रामतस्यामासीत्परंतप ॥ सर्वदेवाःसमुद्रुक्ताःपितामहपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यद्विहोत्यद्यतेभूतकस्तत्यतिसहिष्यति ॥ अभिगम्यसुराःसर्वेप्रणिणत्ये
दमबुवन् ॥ ८ ॥ देवदेवमहादेवलोकस्यास्यहितेत ॥ सुराणंप्रणिपातेनप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ नलोकाधारयिष्यंतितवतेजःसुरोत्तम ॥
ब्राह्मेणतपसाधुक्तोदेव्यासहतपश्चर ॥ १० ॥ त्रैलोक्यहितकामार्थेजस्तेजसिधारय ॥ रक्षसर्वानिमल्लोकांनलोकंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ देवता
नांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह ॥ १२ ॥ धारयिष्याम्यंहतेजस्तेजसैवसहोमया ॥ त्रिदशःपृथिवी
चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १३ ॥ यदिदंक्षुभितस्थानान्मतेजोबलुत्तमम् ॥ धारयिष्यतिकस्तन्मतेजोवतिसुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ एवमुक्तास्ततो
देवाःप्रत्यर्चुर्वर्षभध्वजम् ॥ यत्तेजःक्षुभितंद्वातद्वाराधारयिष्यति ॥ १५ ॥ एवमुक्तःसुरपतिःसुमोचमहाबलः ॥ तेजसापृथिवीयेनव्याप्तसागिरि
कानना ॥ १६ ॥ ततोदेवाःपुनरिदमुच्चुश्चापिदुताशनम् ॥ आविशन्महातेजोरौद्रवायुसमन्वितः ॥ १७ ॥ तदग्निनापुनव्याप्तिसंजातं
श्वेतपर्वतम् ॥ दिव्यंशरणंचैवपापकादित्यसन्निभम् ॥ १८ ॥

भवति अत्रैतद्वृत्तिरिति श्रुतेः । मो विदद्याः अनेन तेजोधारणेन पृथिवी चकारात् सर्वो लोको निर्वाणं सुखं प्राप्नोतु । अन्यथा ऐश्वर्यतेजोऽनेनस्य दुर्वाधत्वेन दुर्दशत्वेन च पृथिव्याः लोकस्य च पीडा
स्यादिति भावः ॥ १३ ॥ दिव्यवर्षात्तमोगवशात्स्यान्ततश्च्युतस्य बुक्तंरस्य धारणासंभवेन तद्धारणसमर्थं मोक्षस्थानं निरूपयन्निवाह । यदिदमिति । यदिदमिति । स्थानात् इदंयुद्धराजिकच्छणत् क्षुभितं चिकाल
मोगवशात्स्वलितम् अनुत्तमं देवाक्रान्तिं हस्तुतमर्थत्वेन सर्वोत्तमं भवत्यर्थनया उपागमनार्हं को धारयिष्यति ॥ १४ ॥ उत्तरमाहुः । एवमिति । धरा धारयिष्यतीति । तस्याः अशेषधारणशक्ति-
मत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पृथिव्यां सुस्तस्य तेजसो धारणार्थमग्नेः पृथिव्यधिपतित्वेन पृथिव्यग्निमन्त्रितान् निवृजते । तत इति । पुनःतद्वदो वाक्याल्लोको । हुताशनं देशीकृदौशरूपम् ।
अन्यादशाग्नेः रौद्रेतजःप्रशशांसंभवात् । वायुसमन्वित इति । अनेन चाललक्षणाः प्रक्षोपायः उक्तः ॥ १७ ॥ तदग्निनेति । उक्ताग्निना चालमर्षकप्रशशात्तत्तेजोबद्धं सत्केवलश्वेतपर्वतरूपं जातम् । तद्वृत्

तेजःप्रवेशप्रदेशो तन्महिम्ना दिव्यं पावकादित्यसन्निभ शरवण चामूत ॥ १८ ॥ येनैति । किञ्चिकाल धृतवान्कार्तिकेयत्वदेव अग्निसंभवत्व बोध्यम् ॥ १९ ॥ सुप्रीतमनसः लोकानुग्रहाय मूलतेजसो धृतत्वादेवकार्याय स्मन्तेजसश्च दत्तत्वात्संतोषः । त्रियमाणामपि पूजाम् उमा देवी नांगिकरोति स्म । प्रसूत क्रुद्धैवामृदित्याह । अय इति ॥ २० ॥ किमब्रवीत्तदाह । अय इति । शायरूपं वचोब्रवीदित्यर्थः । मनुकारणमाह । यस्मादिति ॥ २१ ॥ शायस्वरूपमाह । अपत्यमित्यादि ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा । शायरूप वच इति शेषः । हे अवेने पृथिव नैकरूपः एकैत्रैव क्षेत्रे अनेकबीजफलजनकत्वात् बहुभार्या अनेकभूपतिभोग्या ॥ २३ ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिम् । कराहदुपन्ययपि नरकासुरस्य भौमस्य कृष्णावतारो तेनैव हननात् । सुदुर्मेध इति । नित्यमासेषु प्रजाभेवपोरित्यसिच् । सुतरां दुष्टा मेधा यस्यास्तत्संबोधन सुदुर्मेधः । मम पुत्रमनिच्छतां तेजोधारणानुमत्या । येषा तत्तेजोधारणं नादुमन्तेत तर्हि स पुत्रो ममैव स्यादित्याशयः ॥ २४ ॥ पीडितान्देवीशायदुःखितान् । उपचक्राम

यत्रजातोमहातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ अथोमांचशिवंचैव देवाः सर्पिणास्तथा ॥ १९ ॥ पूजयामासुरत्यर्थसुप्रीतमनसस्तदा ॥ अथशैलसुता रामत्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधं संरक्तलोचना ॥ यस्मान्निवारिताचाहसंगतापुत्रकाम्यया ॥ २१ ॥ अपत्यंस्वेषुदारेषु नोत्पादयितुमर्हथ ॥ अद्यप्रभृतिषु भ्याकमप्रजाः संतुपतनयः ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्छाशपृथिवीमपि ॥ अवेनेनैकरूपात्वंबहुभार्याभविष्यसि ॥ २३ ॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिमक्रोधकलुषीकृता ॥ ग्राप्स्यसेत्सर्वसुदुर्मेधोममपुत्रमनिच्छती ॥ २४ ॥ तान्सर्वान्पीडितान्दृष्ट्वासुरान्पुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्रामदिशं वरुणपालिताम् ॥ २५ ॥ सगत्वातपआतिष्ठत्याश्वेतस्योत्तरेगिरिः ॥ हिमवत्प्रभवेश्वरेगिरिहदेव्यामहेश्वरः ॥ २६ ॥ एषोविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः ॥ गंगायाः प्रभवंचैव शृणुमेसहलक्ष्मण ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणवैल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तप्यमाने तदादेवेसेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ सेनापतिमभीप्संतः पितामहसुपा गमन् ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवंतं पितामहम् ॥ प्रणिपत्यसुरारामसेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ येन सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ सतपः परमास्थाय तप्यते स्म सहो मया ॥ ३ ॥ यदन्नानं तं कारुण्यलोकानां हितकाम्यया ॥ सविधस्त्वविधानज्ञत्वं हिनः परमागतिः ॥ ४ ॥ देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्याय दुःखं तत्र प्रजाः स्वासुपन्तिषु ॥ तस्यावचनमक्लिष्टं सत्यमेव न संशयः ॥ ६ ॥

पाटन्यास कृतवान् ॥ २५ ॥ तस्य गिरिः हिमालयस्य उत्तरपार्श्वे हिमवत्प्रभवात्मे शृंगे ॥ २६ ॥ उपसहस्रति । एष इति । त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः ममन्वितेति प्रश्नोत्तरतया वक्तव्यस्य धारणरूपगंगाचारितस्य शेषतया शैलपुत्र्या विस्तारो निवेदितः । प्रकृत प्रश्नोत्तर कृतं प्रतिजानति । गंगाया इति । प्रमन्नमिति । छादसो हृत्पः । ऐश्वर्योद्योगाणरूप प्रभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ देवं शिवे । सेन्द्राः । देवा इति शेषः । साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिता इत्यर्थः । सेन्द्राः सर्पिणाः पुरा इति क्वचित्पाठः ॥ १ ॥ अत्र सुराः सर्वे इति पुनरुक्तम् । अतः पाठांतरमन्येष्णीयम् । द्वितीयांश्च सुरा रमेति पाठः । रामसंबोधनं चैतत् ॥ २ ॥ येन खेदेन सेनापतिर्बीजात्मना दत्तः स परमास्थाय परमोत्तमगीकृत्य तपः तप्यते अनुतिष्ठति ॥ ३ ॥ अन्तर बीजदत्तस्य समानतरं यत्कार्यं पुत्राकारसंपत्तये विधेयं तत्संविधत्सु ॥ ४ ॥ सांत्वयन् । इष्टकार्यलामखिनानिति शेषः ॥ ५ ॥ यत् यस्मात् शैलपुत्र्या अप्रमत्ताः

भविष्यदुक्तं तस्मात् उष्माकं सप्तु षष्ठी न प्रजाः । सतीति शेषः । पत्नीष्विति । ह्यव्यं छोटसम् । यतः तस्याः वचनमष्टिम् अमोघम् । एवं च प्रजास्येति पाठस्तथा अदस्तावक्यना च निषेधः ॥ ६ ॥ तर्हि का गतिः तत्राह । इयमिति । यस्यां हुताशनः पुत्रं जनयिष्यति सेयम् अकाशगगा । आस्ते इति शेषः ॥ ७ ॥ ज्येष्ठा उमा स्वकनिष्ठपत्न्यास्वाप्तपत्यव न्नानयिष्यतीत्यर्थः इति कतकः ॥ तत्र । पूर्वं गगाया एव ज्येष्ठलोक्ष्या तेन विरोधात् । तस्माज्ज्येष्ठा गगा स्वकनिष्ठोपापत्यन्नामानयिष्यतीत्यर्थः । उमाशिवस्योगेन च्युततोरजोभ्यामुल्लोक्ष्मा पत्यवम् । अत एवाह । उमाया इति । तत् स्वापत्यसमानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कैलासपर्यतं गत्येवम्यः ॥ १० ॥ समाप्तस्व कुरु । महतेज इति । सवृद्धिः । शैलपुत्र्यां गगायाम् एष तेजः उत्सृजे त्यव्यः ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञाय तथा करोमिति प्रतिज्ञाय । इदं गर्भधारणं देवताना प्रियमित्यव्यः ॥ १२ ॥ दिव्य रूपम् अवधारयत् । स्रोतारूपं मुक्त्वैति शेषः । तस्याः महिमां दिव्यरूपैवैव सः ऐव-

इयमाकाशगंगाचयस्यापुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यतिदेवानसेनापतिमार्दमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठशैलद्रुहितामानयिष्यतिसुतम् ॥ उमायास्त द्रुमुमतं भविष्यति संशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वावचनं तस्य कृतार्थारघुनंदन ॥ प्रणिपत्यसुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ तेगत्वापरमरामकैला संधातुमंडितम् ॥ अग्निनियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदं देवसमाधत्स्व ह्युताशन ॥ शैलपुत्र्यामहातेजो गंगायतेजस तृज ॥ ११ ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गंगामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भधारयत् देवि देवतानां मिदं प्रियम् ॥ १२ ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यरूपमधारयत् ॥ सतस्यामहिमां दृष्ट्वा समंतादवशीर्यत ॥ १३ ॥ समंततस्तद्देवीमभ्यर्षिचतपावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णां निगंगायारघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवा च ततो गंगा सर्वदं पुरोगमम् ॥ अशक्ताधारणे देवतेजस्तव समुद्रतम् ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा नानाश्रितेन संप्रव्यथितचेतना ॥ अथाब्रवीद्विदंगं सर्व देवहुताशनः ॥ १६ ॥ इहैव तेषां श्वेगर्भेयं सन्निवेशयताम् ॥ श्रुत्वा त्वश्विचो गंगांतर्भमिति भास्वरम् ॥ १७ ॥ उत्ससर्जमहातेजः स्रोतोभ्यो हितदा नव ॥ यदस्यानिर्गतं स्मात्तज्जंबूनदप्रभम् ॥ १८ ॥ कांचनं धरणीं प्रातं हिरण्यमतुलप्रभम् ॥ ताम्रकाष्णायं सर्वतैश्श्यादेवाभिजायत ॥ १९ ॥

तेजोपाशिः पादः अवशीर्यत शार्णाः । उत्तमस्त्रीदर्शने संस्पर्शस्य तद्ग्रहाण उच्छलनं द्विजो जनपदमिति सुप्रसिद्धम् । यदा सः अग्निः अवशीर्यत ऐवैव तेजः । त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ अभ्यर्षिचतेति । तस्मै श्रेणैति शेषः । स्रोतांसि नाब्जः ॥ १४ ॥ पुरोगमः पुरोयानीं हितकाश्च । तत्र आग्नेयेन तेजसा सर्वथात् समुद्रतम् अद्युगं तेजः शैवं यतः अतस्तस्य धारणेऽहमशक्तोत्यव्यः ॥ १५ ॥ संप्रव्यथितचेतना । अस्मीति शेषः । सर्वदेवहुताशनः सर्वदेवोद्देशेन हुतास्य मक्षकः ॥ १६ ॥ सजिक्कृतां स्थायताम् ॥ १७ ॥ स्रोतोभ्यः उच्छ्रय्य ततेजः हिमव्याप्तं उत्ससर्जत्यव्यः । यत् यस्मात् अस्याः निर्गतं तत् तस्मात् गगागर्भतो निर्गमात् ततेजः जंबूनदकासुमेकन्यापत्यवाद्गंगायाः तत जंबूद्वंदं मुवर्णं तेन सम्प्रभम् । आसीदिति शेषः ॥ १८ ॥ अत एव धरणीं प्रात साक्षात्सर्वैकद्वयणीयं वस्तु कांचनमकरोत् । ततस्मीमवर्तितमूसयम् अतुल्यमं हिरण्यं रजतम् अकरोत् । ततेजः सर्वविधं तैश्श्यादेव तदथर्वहितभूयं वस्तुजातं ताम्रं काष्णायं लोहम्

अभिजायत । अडमावः आर्षः ॥ १९ ॥ ततस्य गर्भस्य मल त्रुप सीसं च अमवत् । अयं भावः । तैश्च्यमलपशुक्तेन बुद्धेन सर्वतो विद्ध स्पर्णं गन्धयुक्तेन विद्ध रजत तैश्च्युक्तेन विद्धं ताव
लोहं च मलयुक्तेन विद्धं त्रुपसीसे इति । नानाधातुः तद्वत् ॥ २० ॥ न च सशविधिलमेव तस्य अपि तु रूपविधिलमपीत्याह । निश्चित्यादि । सकृदं संबद्धम् ॥ २१ ॥ जातरूपं रूपेण
जातमित्यर्थः ॥ २२ ॥ त कुमारमिति । ततः रूढतेजसः जातं क्रमेण साकारतां प्राप्तम् । क्षीरसंभवनार्थाय क्षीरपानप्रयोजनसिद्धये । कृत्तिकाः कृत्तिकाभिः । यद्वा समयोजयमिति पाठः । अस्य
प्रियमित्यर्थः ॥ २३ ॥ अयं ताः कृत्तिकाः अस्माकं सर्वासां पुत्रो भवित्युत्तमं समयं कृत्वा निश्चिताः तद्विषयकनिश्चयवत्यः जातमावस्य तस्य क्षीरं ददुरित्यन्यः ॥ २४ ॥
ततः सर्वदेवताः शुष्माकमयं पुनः कार्तिकेय इति त्रैलोक्यावित्यातो भविष्यति अत्र संदेहः न इति मुक्त्वा अनुवृत्तित्यर्थः । अडमावः आर्षः ॥ २५ ॥ तेषां देशानां तत् स्थानुकूलं वचनं श्रुत्वा स्वप्नम्

मलंतस्याभवत्तत्रत्रुपसीसकमेव च । तदेतद्वर्णप्राप्यनानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रेण भेतुतेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वपर्वतसन्नद्धं सौव
र्णमभवद्गन्धम् ॥ २१ ॥ जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृतिराधव ॥ सुवर्णपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभम् ॥ २२ ॥ तं कुमारं ततो जातं सद्वाः सहमरुद्ग
णाः ॥ क्षीरसंभावनार्थं कृत्तिकाः समपूजयन् ॥ २३ ॥ ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुःपुत्रो यमस्माकं सर्वासां मिति निश्चिताः ॥
॥ २४ ॥ ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति बुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यवित्यातो भविष्यति संशयः ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्वप्नं गभं परिस्रवे ॥
स्नापयन् परयालक्ष्म्या दीप्यमानं यथानलम् ॥ २६ ॥ स्कंद इत्यनुब्रुवन् देवाः स्कन्नं गभं परिस्रवे ॥ कार्तिकेयं महाबाहुं ककुत्स्थं ज्वलनोपमम् ॥ २७ ॥
प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिका नानामनुत्तमम् ॥ घण्टांषडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २८ ॥ गृहीत्वा क्षीरमेकाहं सुकुमारं वपुस्तदा ॥ अजयत्त्वेन
वीर्येणैतस्यैव गणान्विभुः ॥ २९ ॥ सुरसेनागणपतिमभ्यर्षिचमहाद्युतिम् ॥ ततस्तममराः सर्वे समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३० ॥ एषेते रमंगंगाया
विस्तरो भिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३१ ॥ भक्तश्च यः कार्तिकेय ककुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान् पुत्रपौत्रैश्च स्कंदं
सालोक्य तां व्रजेत् ॥ ३२ ॥ इत्यादि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांटे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

आदौ ईश्वरयोः सकाशात् स्कन्नं पश्चाद्गंगायाः । गर्भात् परिस्रवे सति परया लक्ष्म्या दीप्यमानमनलमिव दुःसर्शं दुःसर्शतानि वृत्तिप्रयोजनकरीत्या सिद्धये ताः स्नापयन् अन्नापयन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥ ततः स्कन्नापरिभुत
त्वहेतोः पूर्वं कार्तिकेयत्वेनातं स्कंद इत्यन्वर्थनाम्ना अनुवृत्तित्यन्यः । स्कन्नापरिभुत इत्यर्थे स्कंद इति प्रयोदादिवालावु ॥ २७ ॥ ततः कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतम् । आसीदिति शेषः । ततः
पणामपि स्तनजं पयः क्षुधातिशयेन पडाननो मूला जग्राह ॥ २८ ॥ एवं तदा पडमिर्मुखावपेक्षितं क्षीरं गृहीत्वा एकाहा एकादिनैव मुकुमावपुर्वापि स्तनजमेव दीयसेत्यणान् अजयत् ॥ २९ ॥ ततः
सकलसुरजयाद्वेतोः सर्वे अग्निपुरोगमाः देवाः समेत्य सुरसेनागणपतिं तम् अभ्यर्चयन्नित्यन्यः ॥ ३० ॥ उपसंहरति । एष इत्यादिना ॥ ३१ ॥ धन्यत्वपुण्यत्वे विवृणोति । भक्तश्चेति । ऐहलौकिके

कालेन धन्यत्वमनुभिन्नेन पुण्यम् । पुनरैश्वर्येति । अस्य युक्तः सम् देहयोगे इति शेषः ॥ ३२ ॥ फलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
वाल्मीके सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥३॥ ॥ अथ त्रीन्यथो देहेन केनेत्यादि प्रशस्योत्तरं वक्तुमाह । तं कथामिति । अपर वाक्यं कथ्यमाणं प्रश्नोत्तरम् ॥ १ ॥ यस्मादप्रजः तस्मादप्रजा
कामोऽग्रदिव्यव्ययः ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टोन्मिः कश्यपः । अस्यां सुगुणमिति लघुपदयोगात् ॥ ४ ॥ प्रपुत्रवर्णेन प्रवर्धयति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततो
तां कथां कौशिको रामेन विद्वदभ्युराक्षरम् ॥ पुनरेवापरं वाक्यं कथुस्त्यभिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिर्विपुर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम ध
र्मोत्पात्रजाकामः सचाग्रजः ॥ २ ॥ वैदर्भद्विहितारमकेशिनीनिमानमतः ॥ ज्येष्ठसगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिर्देहितासुपर्ण
भगिनी तु सा ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्यन्नीसुमतिर्संज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यां सह महाराजः पत्नीभ्यां तत्तवांस्तपः ॥ हिमवतंसमासाद्य भृशप्रव्रजणे
गिरौ ॥ ५ ॥ अथ वर्षशतेणैतपसाराधि तमुनिः ॥ सगराय वरं प्रादद्भुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभः सुमहान् भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं
चाप्रतिमालोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एकाजनयिता तात पुत्रवंशकरतव ॥ षष्ठिपुत्रसहस्राणि अपराजनयिष्यति ॥ ८ ॥ भाषमाणं नरव्याघ्रं
राजपुत्र्युत्प्रासाद्य तम् ॥ अचतुःशरमप्रीतिकृतां जलपुटे तदा ॥ ९ ॥ एकः कस्याः सुतो ब्रह्मन्काबहूञ्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छा वेदब्रह्मन्सत्यमस्तु व
चस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्देन विधीयताम् ॥ ११ ॥ एकावंशकरो वास्तु बहवो वामहा
बलाः ॥ कीर्तिमतो महोत्साहाः कावाकं वरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनीरघुनन्दन ॥ पुत्रवंशकरं रामजग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
षष्ठिपुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिकृत्वा शिरसाभिप्रणम्य तम् ॥ जगाम स्व
पुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥ अथ काले गते तस्य ज्येष्ठपुत्रं व्यजायत ॥ असमजं इति व्यातं केशिनीसगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तु
नरव्याघ्रभर्तुर्बुध्यायत ॥ षष्ठिः पुत्रसहस्राणि तु बभूवोऽद्रिनिःसृता ॥ १७ ॥ वृत्तपूर्णेषु कुम्भेषु धात्र्यास्तांस्समवर्धयन् ॥ कालेन महातासवै
यौवनं प्रतीपेदिरे ॥ १८ ॥ अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ षष्ठिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ सच ज्येष्ठो नरश्रेष्ठः
सगरस्यान्मसम्भवः ॥ बालान्युद्गीत्वा तु जले सरप्वारघुनन्दन ॥ २० ॥

ति । उपलब्धे । जनयिता जनयिष्यति । नित्यैकवचनं तात्वात् सहस्राणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् ॥ ८ ॥ राजपुत्र्याविति । अत्र छत्रिन्यायेन प्रयोगः ॥ ९ ॥ इच्छावहे इच्छावः ॥ १० ॥
सच्छन्दः सैच्छा विधीयतां ज्ञाप्यताम् । सैच्छयैव एकपुत्रता बहुपुत्रता वा त्रियतामिति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥ तदेवाह । एको वंशकरो वेति । वंशकरः वंशवृद्धिद्वेष्टः ॥ १२ ॥ नृपसन्निधाविति ॥ अ
नेन तस्यापि साक्षितमात्रं न तु वरणनियमकृत्येति सूचितम् ॥ १३ ॥ सुपर्णः गरुडः ॥ १४ ॥ व्यजायत प्रसूतवती ॥ १५ ॥ गर्भतुलं तुम्बलाकारगर्भापि देव्यजायत प्रसूतवती । कथं ततः
पुत्रोऽय इत्यत आह । षष्ठिरित्यादि ॥ १७ ॥ दीर्घेण कालेन । यौवनशालिने देहवर्धनीया ॥ १८ ॥ अश्रेष्ठः अग्रमंजः बालान्युद्गीत्वा जले प्रक्षिप्य मज्जतः तान्समीक्ष्य नित्यं ग्राहयत् ।

प्रहसन्निहि पाठे स्थितौ भवतीति शेषः । सज्जनप्रतिबाधकः सज्जनपीडकः ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्वसितो निष्कासितः । तस्य असमंजस्य । एतद्वाची असमंजसश्चोदन्तः सांतस्थेति बोध्यम् ॥ २२ ॥
समभिजायत । अडमावः आर्षः ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञसर्गणीति । अस्य निश्चयं कृत्वेति प्राक्तनन्यः ॥ २५ ॥ शरमानः ॥ २६ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकिप्रिये
आदिकाव्ये बालकांडे अष्टविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इमां यज्ञसंबन्धिनीम् ॥ ३० ॥ प्रहसन्निव विकसितवदनः । सपूर्वजचतुर्था तथा श्रवणकौतुकेन
रामभद्रस्यायं प्रश्नः । अत एव मुनेर्हसः स्वदंस्य इति रामस्यापि लोकवत्सेहः सपन इति ॥ ३१ ॥ समस्य समरयज्ञस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मध्ये महापर्वतयोः । विरोधाभावाद्विध्यपर्वतं हिमवान् तथा
विध्योपि हिमवतम् इत्येव परस्परमासाद्य उच्चत्वेन सास्यं प्राप्य औक्त्यातिशयेन वीक्षानिमोघकामभावात् परस्परं निरीक्षते पर्यत इत्यर्थः । तयोर्मध्ये आर्यावर्तभूमौ । आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मेघ विध्यहि

प्रक्षिप्यग्रहसन्नित्यमज्जतस्तन्निरीक्ष्यवै ॥ एवंपापसमाचारःसज्जनप्रतिषाधकः ॥ २१ ॥ पौराणामहितेयुक्तःपित्रानिर्वसितःपुरात् ॥ तस्य
पुत्रोऽनुमानामसमजस्यवीर्यवान् ॥ २२ ॥ समतःसर्वलोकरस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ॥ ततःकालेनमहतामतिःसमभिजायत ॥ २३ ॥ सगरस्यन
रश्च्युजयेयमितिनिश्चिता ॥ सकृन्व/निश्चयंराजासोपाध्यायगणस्तदा ॥ २४ ॥ यज्ञकर्मणिर्वेदज्ञोयष्टंसमुपचक्रमे ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथांतराबुनंदनः ॥ उवाचपरमप्रीतो
मुनिर्दासमिवानलम् ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रतेविस्तरेणकथामिमाम् ॥ पूर्वजोमेकयंब्रह्मन्यज्ञैःसमुपाहरत् ॥ २ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकौतू
हलसमन्वितः ॥ विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचग्रहसन्निव ॥ ३ ॥ श्रूयतांविस्तरोरामसगरस्य महात्मनः ॥ शंकरश्चशुरोनाम्नाहिमवानिति
विश्रुतः ॥ ४ ॥ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपरस्परम् ॥ तयोर्मध्येसमभवद्यज्ञःसपुरुषोत्तम ॥ ५ ॥ सहिदेशोनरव्याघ्रशस्तोयज्ञकर्मणि ॥
तस्याश्चचर्याकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः ॥ ६ ॥ अनुमानकरोत्तत्तत्सगरस्यमेतस्थितः ॥ तस्यपर्वणितंयज्ञयजमानस्यवासवः ॥ ७ ॥ राक्षसी
तनुमास्थाययज्ञियाश्चमपाहरत् ॥ द्वियमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ॥ ८ ॥ उपाध्यायगणःसर्वैयजमानमथाब्रुवन् ॥ अयंपर्वणि
वेगेनयज्ञियाश्चोऽपनीयते ॥ ९ ॥ हतारंजहिकाकुत्स्थहयश्चैवोपनीयताम् ॥ यज्ञच्छिद्रंभवत्येतत्सर्वेषामशिवायनः ॥ १० ॥ तत्तथा
क्रियताराजन्यज्ञोऽच्छिद्रःकृतोभवेत् ॥ सोपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः ॥ ११ ॥ षष्ठिपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह ॥ गतिं
पञ्चानपश्यामिरक्षसांपुरुषभूतः ॥ १२ ॥ मंत्रपूतेमहाभौरोऽस्थितोऽपिमहाकृतः ॥ तदच्छथविचिन्ध्वपुत्रकामभद्रमस्तुवः ॥ १३ ॥

माखण्डोरेति वचनात् ॥ ५ ॥ प्रवस्तुः प्रवस्तवेन प्रसिद्धः । उत्तत्रचनात् । अथचर्वाक्षार्थमश्वानुगमनम् ॥ ६ ॥ मते शासने । पर्वणि उक्त्याह । अश्वमेधे उक्त्यस्यस्यत्रयम् । तत्र द्वितीये अथाल-
मनदिवसे अश्वविशतनात्पाकं तं यज्ञम् । विहृतिमिति शेषः ॥ ७ ॥ यज्ञियाथं यज्ञार्हमश्वम् ॥ ८ ॥ अयं यज्ञियोश्वः पर्वणि केन अपनीयते आदित्यते ॥ ९ ॥ अतः हवीम् अश्वहतीं जहि ।
अश्वश्च द्वापिमुनीयताम् । यज्ञिच्छिद्य यज्ञस्य विघ्नः ॥ १० ॥ अच्छिद्य इति छेदः । यया यज्ञः अच्छिद्यो भवेदित्यन्यः । सोपाध्यायचः उपार्थायसहितार्त्विगणवचः ॥ ११ ॥ मो पुरषर्षमाः
पत्रकाः मंगलवर्तिगामर्गः यद्यपि महाक्रतुः आस्थितः अविष्टिगः । तथापि रक्षसां मायया यदि चिद्यं स्यात्तदा आत्मनो गतिं न पश्यामि । तस्मात् गच्छथ विचिन्तयध्वम् अन्येषामेत्यर्थः इति केचित् ॥

ये तु आशितो ह्रीति पाठः । हि यस्मात् ईदृशमहामार्गः आस्थितोय ऋतुः अतः अत्र ऋतौ रक्षसं गतिं न पश्यामि । तप्तस्मात्केनापि देवेन दत्त इति तप्तमेव तेत्यर्थः इत्याहुः ॥ १२ ॥ १३ ॥
 धनुश्छत अन्येष्वयत् । यस्य तादृशमात्रः अपिवात् ॥ १४ ॥ यदि भूमौ न लभ्यते तदा आह । यावत्तु योग्यादि ॥ १५ ॥ स्वस्य तुरगाजुमन्मथुक्तमियाह । दीक्षित इत्यादि । तस्य प्राप्तासिन्धो
 भवत् पौत्रस्य बालकत्वाच्चेति भावः ॥ १६ ॥ यंत्रिताः निवृत्ताः ॥ १७ ॥ आयासः दैर्घ्यम् । विस्तारः विद्यालता । तदुक्तं धर्णातिलमैकेकोन्नेषयामासेत्यर्थः । विमिदुरिति । वृथय्यामद्वेदति शेषः ॥ १८ ॥

समुद्रमालिनीसर्वापृथिवीमनुगच्छत ॥ एकैकं योजनं पुत्राविस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥ यावत्तुरगसं दर्शनावत्स्वनतमेदिनीम् ॥ तमेव
 हयहर्तारमार्गमाणममाह्वया ॥ १५ ॥ दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणस्त्वहम् ॥ इहस्थास्यामि भद्रवोयावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥ तेषैव
 हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जग्मुर्महोत्तरमपि तुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ योजनायामविस्तारमैकेकोन्नेषयामासेत्यर्थः । विमिदुः पुरुषव्या
 त्रावप्रप्रशंसमैर्भुजैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकरैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमानावमुमतीनानादरधुनंदन ॥ १९ ॥ नागानां वध्यमाना
 नाममुगारणां चराधव ॥ राक्षसानां दुराधर्षसत्त्वानां निनदोभवत् ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि षष्टितुधुनंदन ॥ विमिदुर्धरणिरामरसातल
 मनुत्तमम् ॥ २१ ॥ एवं पर्वतसंबांधं बृद्धीपं नृपात्मजाः ॥ सनतो नृपशार्दूलसर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततो देवाः सगंधर्वाः ससुराः सह पन्नगाः ॥
 संश्रुतं तमनसः सर्वेऽपि तामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुः परमसंक्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥ भग
 वन्पृथिवीसर्वस्वन्यते सगरात्मजैः ॥ ३६ ॥ अयं ब्रह्महरोऽस्माकमनेनाश्वोऽपनीयते ॥ इति तसर्वभूता
 निहिंसंति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान् नैपितामहः ॥ प्रत्युवाच मुमंत्रस्तां तंबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्यैव सुधाकृत्स्नावा सुदेवस्य धीमतः ॥ महिषीमा
 धवर्चयैषा एव भगवान्प्रभुः ॥ २ ॥ कापिलरूपमास्थाय धारयत्यन्यनिशं धराम् ॥ तस्य कोयाग्निना दग्धाम विष्यंति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥

सिद्धमाना । सर्वत इति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुत्तम रसातल विचेतुमिव धर्णी योजनानां पट्टिपट्टहाणि विमिदुर्धराण्यः ॥ २१ ॥ पर्वतसंबांधं पर्वतानिबद्धम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ महात्मानः सिद्धराज
 वीर्यः ॥ २५ ॥ यद्ब्रह्म इति पाठे हतीति हनः । अपनीयते अपनीयते स्म । सर्वभूतानि तदप्रसंगराहितान्यपि ॥ २६ ॥ चर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा० रा० वा० आ० वा० एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥
 कृतांतबलमोहितान् कृताः सर्वलोकास्य अंतः नाराः ५ः तादृशानि यानि बलानि सगरसुतबलानि तैर्मोहितान्मूर्च्छितचिदात् ॥ १ ॥ एषा वसुधा ॥ २ ॥ धारयति । योगक्षेत्रेनेति शेषः ॥ ३ ॥

पृथिव्याः विभेदश्च सनातनः प्रतिकल्पमवश्यं भाव्यः श्रौतस्मार्तसागरादिशब्ददृष्ट एव । अतस्तत्र न शोकः कार्ये इति मावः । एव दीर्घदर्शना दीर्घदार्शमिः सगरपुत्रविनाशोय दृष्ट एव । अतस्तत्रापि शोकोलुचितः । शेषे पृष्टी । यद्वा अदीर्घदर्शनामिति छेदः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिंशत्-अष्टौ वसनः-पूजादश स्त्र्याः-द्वादशादित्याः-अश्विनौ च ॥ ५ ॥ निर्वातसमनिःस्वनः निर्वातनिःस्वनमदश इत्यर्थः । ॥ ६ ॥ ततो भिन्नेति पाठः ॥ ७ ॥ सत्त्वंतः बलवतः ॥ ८ ॥ ते अस्मासु परस्मदुपबृद्धिरस्तु । वय किं कारिष्यामः । सकोपच्छादसः । बुद्धिगम्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ भूयो विभेदयन्वयः ।

पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टवसनतनः ॥ सगरस्यचपुत्राणांविनाशोदीर्घदर्शनाम् ॥ ४ ॥ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिदमाः ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जमुयथागतम् ॥ ५ ॥ सगरस्यचपुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वनः ॥ पृथिव्यांभिद्यमानानांनिर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥ ततो भित्त्वामहीसर्वाकृत्वाचपि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताःसागराःसर्वेणितरंवाक्यमभुवन् ॥ ७ ॥ परिक्रान्तमहीसर्वसत्त्वंतश्चमुदिताः ॥ देव दानवरक्षांसिपिशाचोरगपन्नगाः ॥ ८ ॥ नचपश्यामहेऽध्वेतैअश्वहतरामेवच ॥ किंकरिष्यामभद्रतेबुद्धिस्त्रविचार्यताम् ॥ ९ ॥ तेषांनद्वचनं श्रुत्वापुत्राणांराजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरुचुनंदनः ॥ १० ॥ भूयःस्वनतमद्रवोविभेद्यवमुधातलम् ॥ अश्वहतरामासाद्यकृतार्थाश्चनि वर्तत ॥ ११ ॥ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजंविहूपाक्षधारयंतमहीतलम् ॥ १३ ॥ सपर्वतवनांकृत्स्नापृथिवीरुचुनंदन ॥ धारयामासशिरसाविहूपाक्षोमहागजः ॥ १४ ॥ यदापर्वणिककुक्कुत्स्थविश्रमार्थमहागजः ॥ खेदाञ्चालयतेशीर्षभूमिकंपस्तदाभवेत् ॥ १५ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजम् ॥ मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्त्वासतलम् ॥ १६ ॥ ततःपूर्वादिशंभित्त्वादक्षिणांविभिदुःपुनः ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिददशुस्तेमहागजम् ॥ १७ ॥ महापद्मंमहात्मानंसुमहतपर्वतोपमम् ॥ शिरसाधारयंतंगांविस्मयंजग्मुरुत्तमम् ॥ १८ ॥ तेतंप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्र सहस्राणिपश्चिमांविभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥ पश्चिमायामपिदिशिमहतंमचलोपमम् ॥ दिशागजंसौमनसंददशुस्तेमहाबलाः ॥ २० ॥ तेतंप्रदक्षि णंकृत्वापृष्टाचपिनिरामयम् ॥ खनंतःसमुपाक्रान्तादिशंसोमवर्ततेतदा ॥ २१ ॥ उत्तरस्यांशुश्रेष्ठददशुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रंभेद्रेणवषुषाधारयंतं महीमिमाम् ॥ २२ ॥ समालभ्यततःसर्वंकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिविभिदुर्वमुधातलम् ॥ २३ ॥

कृतार्थाश्च कृतार्थाश्चित्तदा निर्वतत । निर्वततचमित्यर्थे आप्रमेतत् । अन्यथा न निर्वतनार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ खन्यमाने इति । पश्चिमेनसहस्रपरमर्मीनि शेषः । दिशा इत्यावतम् ॥ १३ ॥ कृत्स्नाम् । तंदक प्रदेशावच्छिन्नामिति शेषः ॥ १४ ॥ यदा पर्वणि यस्मिन् काले यस्मिन् क्षणे । त्रिभिर्दक्षिणे पर्व इत्यमरः ॥ १५ ॥ मानयंतः । दिगाजमिति शेषः । दिगाजं कृत्वा । दिगाज मिति शेषः ॥ १६ ॥ २० ॥ निरामय कुशलम् । सोमवतीम् उदीचीम् ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यम् ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्टम् ॥ २३ ॥

प्रायुज्याम् ऐशानीम् । प्रथितां सर्वकर्माह्वेन प्रसिद्धास् ॥ २४ ॥ कपिल कपिलरूपधारिणम् ॥ २५ ॥ तस्य कपिलस्य ॥ २६ ॥ तं कपिलम् । हन्तीति हनः । अविचारतः तमेव लब्ध्वापहारद्वारा यद्वहन्तारं ज्ञात्वैक्यमर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ नैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥

ततः प्रायुत्तरांगत्वासागराः प्रथितां दिशम् ॥ रोषाद्भयस्वनसर्वथृथीसगरात्मजाः ॥ २४ ॥ ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगामहाबलाः ॥ दृष्टुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥ हयं च तस्य देवस्य च तमविदूरतः ॥ ग्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे रघुनन्दन ॥ २६ ॥ तैतयज्ञहन्तृत्वाक्रोधं पर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रांगलधरानानावृक्षशिलाधराः ॥ २७ ॥ अभ्यधावंतं संकुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रुवन् ॥ अस्माकं न्वहिरुगं यज्ञियं हतवानसि ॥ २८ ॥ दुर्मधस्त्वं हि संप्राप्तां न्विद्विन्ः सगरात्मजान् ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ २९ ॥ रोषेण महता विष्टुङ्क्वा रमकरोत्तदा ॥ ततस्तेनाप्रमेयेण कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशिकृताः सर्वे काकुत्स्थसगरात्मजाः ॥ ३० ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ पुत्रांश्चिरताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नस्तारमब्रवीद्वाजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥ गुरश्च कृतविद्यश्च पूर्वस्तुल्योऽसितेजसा ॥ पितृणां गतिमन्विच्छयेन चाशोपवाहितः ॥ २ ॥ अतर्भमानि सत्त्वानि वीर्यवति महांति च ॥ तेषां तु प्रातिघातार्थं सांसिद्धं क्षामिकमुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्या भिवाद्यांस्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थः सन्निवर्तस्व मयज्ञस्य पारागः ॥ ४ ॥ एवमुक्तोऽगुमान् सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धतुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥ सखातं पितृभिर्मार्गं मंतर्भामं महात्माभिः ॥ प्राणघतनश्चेष्टेन राज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥ देवदानवक्षोभिः पिशाचपतगोरैः ॥ पूज्यमानं महातेजां दिशा गजमपश्यत ॥ ७ ॥

चिरगतान् । अप्रत्यागच्छत इति शेषः । नस्तार पौत्रम् ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । गतिं कृतांत येन च भक्ष्योपवाहितः देशांतरं प्रापितः तद्वति च अन्विच्छ अन्वेष्य ॥ २ ॥ अतर्भमानि भूमेतजर्जातानि सत्त्वानि प्राणिनः ॥ ३ ॥ अभिवाद्यान् नमस्कारार्हान् । मम यज्ञस्य पारागः पारप्रापकश्च मवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृभिः खातं भूमेतविषमनं मार्गं पितृवृत्तांतपराज्ञानाय प्रापयत प्राप्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नितमय कुशलम् ॥ ८ ॥ आसमज । असमंजसुत्र इति संबोधनम् । इत्यभावः आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ वाक्य वक्तुमर्हम् । कालदेशोचितवक्तव्यवस्तुष्वैः तदुचितवचनसमर्थैश्चर्यैः । सहजः आगन्तासीत्यभिचोदितश्च बोधितश्च ॥ ११ ॥ यत्र पितरः सगराः भस्मराशकृताः तत्र देशे जगल्यन्यः ॥ १२ ॥ चुक्रोवा । भस्मीभूतपितृनिर्निः शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विसर्गं स्मृताय सार्वेय्यैः । निपुणां दूरविवेचनसमर्थम् । पितॄणां मातुलम् । सुपणभगिनी सुमतिरिति श्रुतत्वात् । अनिलोपम कोन द्यूतम् ॥ १६ ॥ लोकसमताः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकाहितगमायाः भूलेके अद्वयतात् ॥ १७ ॥ हि यस्मात्कापिलेन दद्याः यतश्च महाबलाः महाबल्यन्तेन प्रायश्चित्तमर्यादातिश्रोतपापवतः । अतो लौकिक सलिलं द्रव्यं नाहंसि । चटालादुदकात्सर्पिर्विदुनाह्वयद्रापि ।

सतंप्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठचैव निरामयम् ॥ पितृन्सपरिप्रच्छवाजिह्वारमेव च ॥ ८ ॥ दिशागजस्तुतच्छुत्वा प्रत्युवाच महामतिः ॥ आसमंजसुतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं ग्रंथं सुपुत्रक्रेमे ॥ १० ॥ तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्विक्यज्ञैर्वान्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैवांगतासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥ स दुःखशमापन्नस्त्वसमंजसुतस्तदा ॥ बुक्रोश परमास्तुवधा तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञियं च हयं तत्र चरंतं मविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रोदुःस्वशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ स तेषां राजपुत्राणां कर्तुं कामोजलक्रियाम् ॥ सजलार्थं महतेजानचापश्यजलाशयम् ॥ १५ ॥ विसर्गनिपुणां दक्षिततोऽपश्यत्सगाधिपम् ॥ पितॄणां मातुलं रामसुपणं मनिलोपमम् ॥ १६ ॥ स चैनमब्रवीद्वाक्यं वै न ते यो महाबलः ॥ माशुचः पुरुषव्याघ्रवधोयलोकसंततः ॥ १७ ॥ कपिलेनाप्रमयेण दग्धाहीमे महाबलाः ॥ सलिलं नाहंसे प्राज्ञदत्तुमेषां हिलौकिकम् ॥ १८ ॥ गंगाहिमवतो ज्येष्ठाद्विहाता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितॄणां सलिलक्रियाम् ॥ १९ ॥ भस्मराशकृतानेतां न्म्यावेच्छो कपावनी ॥ तया छिन्नमिदं भस्म गंगया लोककांतया ॥ २० ॥ षष्ठिपुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ निर्गच्छाश्च महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥ यज्ञपैतामहवीरनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ सुपणवचनं श्रुत्वा सोऽशुमानतिवीर्यवान् ॥ २२ ॥ त्वरितं हयमादाय पुनरायान्महातपाः ॥ ततो राजानमासाद्य दीक्षितं युनंदनम् ॥ २३ ॥

दक्षिणश्च पशुम्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिबेदं च न तेषां तु विधीयते इति स्मृतः । प्रकृते ब्राह्मणद्वयो महापापिन च ॥ १८ ॥ १९ ॥ नर्तं देवगोत्रं गतां गगोदकेन क्रिया कार्यं-नेत्याह । भस्मेति । यदा ग्राह्येत् तदा गंगया क्षिप्तं सितमिदं भस्म हे पुत्र षष्ठि सहस्राणि सागरान् स्वर्गलोकं गमिष्यति प्रायश्चित्तोत्तर्यः । नयिष्यतीति पाठः नंगतीत्यर्थः । -नेन मगपुत्राणां मन्वदुत्पन्नायश्चिन्ताविषयत्वं सूचितम् । तत्रायश्चित्तविपणानामपि पापिनां पुद्गलस्य गगाजलसर्पः सर्वपापप्रायश्चित्तमिति सूचितम् । अकृतप्रायश्चित्तानामपि महाप्राप्तां क्रतुनामोऽन्धविवायो गेयानां गगां जलमृष्टपुद्गलानां

विनापि प्रायश्चित्तोत्तरं तत्काले एव सकलैर्ध्वदहिकान्त्रियायोग्यत्वं च सूचितम् । अथ गृहीत्वा निरिच्छ निर्वतियितुं समापयितुम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत्थं पितृव्यकृतं तथा सुप्राग्वचनं च यथा तथा न्यवेक्ष्यत् ॥ २४ ॥ इष्टञ्च इति । बहुव्रीहिः ॥ २५ ॥ आगमे यूसौ आगमे । निश्चयम् उपायविवेकम् । नाथगच्छतीति । तद्वर्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सर्वानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामर्षी रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपुर्णवचनं तथा ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यममुमतेनृपः ॥ २४ ॥ यद्वा निर्वर्तयामास यथा कल्पं यथा विधिः ॥ स्वपुत्रं त्वगमच्छ्रीं
मानिष्यन्नो महीपतिः ॥ २५ ॥ गंगयाश्चामेराजानिश्चयं नाध्यगच्छत ॥ अगत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ २६ ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि
राज्यंकृत्वा दिवंगतः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥
कालधर्मगतेरामसगरेऽश्रुकृतीजनाः ॥ राजानंरोचयामासुं शुभं तं सुधामिकम् ॥ १ ॥ सराजसु महानासोऽंशुमाप्रधुनंदनं ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप
इति विश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मै राज्यं समादिश्य दिलीपे रघुनंदन ॥ हिमवच्छिखरेभ्येतपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्छतमाहस्रवर्षाणि मुमहायशाः ॥
तपो वनगतो राजस्वगले भेतपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तु महतेजःश्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथं
गंगावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं चैतानि चित्तापरोभवत् ॥ ६ ॥ तस्यार्चितयतो नित्यं धर्मं विदित्वात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम
जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तु महतेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजराज्यमकारयत् ॥ ८ ॥ अगत्वा निश्चयं राजतेषां
मुद्गरं प्रति ॥ व्याधिनानं शार्दूलकालधर्ममुपयिवान् ॥ ९ ॥ इन्द्रलोकांगतो राजा स्वाजितेनैव कर्मणा ॥ राज्यं भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥
॥ १० ॥ भगीरथस्तुरजर्षिर्धार्मिको रघुनंदन ॥ अनपत्यो महाराजः प्रजाकामः सचाप्रजः ॥ ११ ॥ मंत्रिष्वधा यतद्राज्यं गंगवतरणे रतः ॥
तपो दीर्घसमाप्तिष्ठोऽरण्ये रघुनंदन ॥ १२ ॥

दिलीपे दिलीपय । तपः तपो । पितृगतये । गंगया भूलोकावतरणयति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पैतामहं वधं पितामहानां सागराणामप्रधुम् ॥ ५ ॥ निश्चयं नाभिगममभिनयति । कथमिति ॥ ६ ॥ अगत्वा निश्चयं विदितेति ।
अर्धेण प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अकारयत् कृतवान् ॥ ८ ॥ व्याधिना पिप्लुगमुद्गरालाभजनदुःखेन । तदिलीपकृद्वाजो रघुपुत्रो दिलीपः कालिदासोक्तोऽन्य एवेति बोध्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स च प्रजा
इति । अस्तं मंत्रिष्वधा योऽयुतोऽरण्यः ॥ ११ ॥ प्रजाः । तद्राज्यं च मंत्रिष्वधा य गंगवतरणेच्छुः तप आतिष्ठत् । गोकर्णो हिमवत्पदविशेषः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ॥ १२ ॥

पंचतपाः पंचमिषये तपो यस्य । मासाहारः मासे गते आहारो यस्य । वर्षसहस्राणि अर्ततानात्यन्वयः । तस्य राज्ञः सुप्रीत इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपसा चेति । चत्सवर्थे ॥ १६ ॥ १७ ॥ यथस्तात्यादि । असंदिग्धे संदिग्धवचनं केदश्चेत्यमाणं स्युरितिवत् । सलिलं सदाभात्रेण स्वर्गसिंहासनं सलिलम् ॥ १८ ॥ अमीष्टोक्तगुणवत्सलिलप्राप्तिं दर्शयति । गंगाया इति । एषा भस्मसि गंगायाः सलिलेन छिन्ने सति एते अत्यन्तम् अक्षुध्यं यथा भवति तथा स्वर्गं गच्छेयुर्नान्यथेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातस्य मम सतीर्देया यथा नः कुत्र नावसीदित् । सनत्यै इति । चतुर्थी प्रथमार्थे । एष परो वरः द्वितीयवर इत्यर्थः ॥ परे तु संतत्यै तदर्थं कुल नावसीदिति च याचे । मल्लोऽसंततिः कोपि मा भूदित्यर्थः ॥ उपसंहृति । इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुत्र जातस्य एष परो वरोऽपि नातोधिकं गुणयं ऊर्ध्वबाहुः पंचतपामासाहारोर्जितेन्द्रियः ॥ तस्य वर्षसहस्राणि घोरतेपसितिष्ठतः ॥ १३ ॥ अतीतानिमहाबाहोतस्य राज्ञोमहात्मनः ॥ सुप्रीतो भगवान्ब्रह्माप्रजानां प्रभुरीश्वरः ॥ १४ ॥ ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्यपितामहः ॥ भगीरथमहात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ भगीरथ महाराजप्रीतस्तेऽहं नाधिप ॥ तपसा च सुतेन वरं वरयस्युव्रत ॥ १६ ॥ तमुवाच महतेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महबाहुः कृतांजलि पुटः स्थितः ॥ १७ ॥ यदि मे भगवान्प्रीतियद्वास्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तः सलिलमाप्नुयुः ॥ १८ ॥ गंगायाः सलिलं क्लृप्त्रेभ स्मन्येषां महात्मनाम् ॥ स्वर्गगच्छेयुस्त्यंतं सर्वे च प्रपितामहाः ॥ १९ ॥ देवयाचे हं सतत्यै नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देवेषु मेस्तु वरः परः ॥ २० ॥ उक्तवाक्यं तुराजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभांवाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २१ ॥ मनोरथो महानपभगीरथमहाराथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २२ ॥ इयं हं मवती ज्येष्ठा गंगा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं राजन्हरस्तत्र निज्युज्याताम् ॥ २३ ॥ गंगायाः पतनं राजन्युथिवीनसहिष्यते ॥ तवै धारयितुं राजन्नायं पश्यामिशूलिनः ॥ २४ ॥ तमेव सुक्त्वा राजानं गंगां चाभाप्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवदेवैः सर्वैः सह मरुद्गणैः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ देवदेवतेतस्मिन्सौगुष्ठा निपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं रामवत्सरं समुपासत ॥ १ ॥ अथ संवत्सरं पूर्णं सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्ते ह नरश्रेष्ठ कारिष्यामि तव प्रियम् ॥ शिरसाधारयिष्यामि शैलराजमुतामहम् ॥ ३ ॥ ततो हं मवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ तदा सा तिमहद्रूपं कृत्वा वेंगचदुः सहम् ॥ ४ ॥ आकाशादपतद्रामशिवे विश्वशिरस्युत ॥ अर्चितयच्च सा देवी गंगा परमदुर्धरा ॥ ५ ॥ वरांतरं याचे इत्यर्थः । एतेन वृषपरोपकारिता भगीरथस्य दर्शितेत्याहुः ॥ २० ॥ २१ ॥ मनोरथः । तत्वर इति शेषः ॥ २२ ॥ स्वस्मिन्ने स्थितत्वादित्यमिति निर्देशः ॥ २३ ॥ हरनियोगहेतुमाह । गंगाया इति । तां गंगाम् ॥ २४ ॥ गंगामाभाष्य राजानं यथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वा । दंडैः आजान्तेनैः । मरुद्गणैः कर्मद्वैतैः ॥ २५ ॥ भैरवान्तः ॥ इति श्रीरामाभिगमे श्रीगमिष्ये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ देवदेवे आजानानामपि देवानां देवे पूज्ये । अंगुष्ठप्रेण निपीडिताम् । समुपासतेति । आर्प नहुवचनम् । समुपासतेत्यर्थः । उमापतिसिनि शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तदा सातीति । ईश्वरेण धारणांगिकारे कृते गर्वादिन्यर्थः ॥ ४ ॥ शिवे शोभने । तादृशरूपकरणे हेतुमाह । अर्चितयदित्यादि ॥ ५ ॥

तस्यावलेपनीति । सधियापि । अवलेपन स्वस्यापि श्रोतसा अभिममवर्त्तितारूपं गर्भम् ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं जटामण्डलं तिरोधानेन अभिभूतां कर्तुम् ॥ ७ ॥ जटामण्डलेन गृह्ये दुष्प्रवेष्टे । निर्गमे यन्मास्थि तापि महीं गंतुं नारक्तोदित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नैवेति । जटामण्डलं श्रोत्रा प्रातमागतापि अततः तत्प्रातमागतोपि निर्गमे न लेभे । प्रातमागोपि तन्मध्यलक्ष्मस्य माथया भावतोऽप्यादनात् । यद्यपि ब्रह्म माथया गंगाजलरूपमिति पुण्यतिहासादिषु प्रसिद्धम् । तस्य चाहमन्मैयमिमान्निहानसायमहकारः अनुचितः । शिवस्य च तादृशस्य तत्पराभाहकारोऽयमनुचितः । तथा तादृश्याः रगायाः प्रातमागे मध्यलक्ष्मोऽप्ययमनुचितः । अत एवोक्तमन्यत्र-परमात्मा शिवो ब्रह्मस्तस्मादस्या च जाह्नवी । इति यः संकते गंगां न स मोक्षस्य भाजनमिति । तथापि लीलामात्राद्वादोपः-शिवविष्णोः परस्मिन्पुण्ययोगमावन्त इति बोध्यम् । तर्हि किं कृतवती त्वाह । तत्रैवेति । अवग्रहम् । आर्जवात्सर्वदित्त्वं न ॥ ९ ॥ अथ तां जटामण्डलं तिरोहितां गंगां भारीयः अपश्यत् । पुनश्च तत्र तस्मादित्येव हसुदित्यं परमं तपः

विशाम्यहं हि पातालं श्रोतसा गृह्यशंकरम् ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वा कुड्मस्तु भगवान्हरः ॥ ६ ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं च कोऽत्रिणयनस्तदा ॥ सातस्मिन्पितापुण्यापुण्ये रूद्रस्य भूयनि ॥ ७ ॥ हिमवत्र्यतिमो रामजटामण्डलगह्वरे ॥ साकथंचिन्मही गंतुं न शक्नोद्यन्नमास्थिता ॥ ८ ॥ नैवसानि गमले जटामण्डलभततः ॥ तत्रैवावग्रहमेवैव संत्सराणां च हून् ॥ ९ ॥ तामपश्यत्युनस्तत्रापः परममास्थितः ॥ सतेन तोषितश्चासीदत्यंतधुनं दन ॥ १० ॥ विसर्जत तो गंगारो बिंदुसरः प्रिति ॥ तस्यां विमृज्यमानायां सप्तस्रोतोऽसिजशिरे ॥ ११ ॥ ह्यदिनीपावनी चैनल्लिनी च तथैव च ॥ तिस्रः प्राची दिशं गमुर्गंगाः शिवजलाः शुभाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुश्चैव सीता च सिंधुश्चैव महानदी ॥ तिस्रश्चैता दिशं गमुः प्रतीची तु दिशं शुभाः ॥ १३ ॥ सप्तमी चान्वागता सांभगी रथं तदा ॥ भगीरथोऽपि राजर्षिर्दिव्यस्यंदनमास्थितः ॥ १४ ॥ ग्राथादग्रे महते जांगतां चाप्यनुव्रजत् ॥ गगनाच्छंक रशिरस्ततो धरणिमागता ॥ १५ ॥ असर्पत जलं तत्र तीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्च शिशुमारगणैस्तथा ॥ १६ ॥ पतद्भिः पतितैश्चैव व्यग्रे च तव सुंधरा ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाश्च सिद्धगणास्तथा ॥ १७ ॥ व्यलोक्य तत्ते तत्र गगनाद्वा गतां तदा ॥ विमानैर्नगराकरैर्हयैर्गजैरैस्तदा ॥ १८ ॥ पारिप्लवताश्चापि देवतास्तत्र विधिताः ॥ तद्वदुत्तमिमलोके गंगावतसु तप्तम् ॥ १९ ॥ दिदृक्षुर्देवगणसमिधुरमितौजसः ॥ संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां च भार्गवैर्जसा ॥ २० ॥ शतादित्यमिवाभाति गगनं ततो यदम् ॥ शिशुमारो रगणैर्भीर्नैरपि चंचलैः ॥ २१ ॥ विद्युद्भिर्गिरिवर्षि नैराकाशमभवत्तदा ॥ पांडुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ २२ ॥

आस्थितः । सः हरः । तेन तासां ॥ १० ॥ ततः लुप्तः स्मृ हरः प्रिति हिमस्थितत्वाद्वा निर्मलतस्रोविशेषं प्रति गंगां विसर्जयन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सप्तमिति । एतेन भारीरथोदेवक त्रिणयनमुक्तम् । अथ चरितप्रसन्नोत्तरमाह । भारीरथोपीति ॥ १४ ॥ अनुव्रजदिति । अडमावः आर्षः ॥ १५ ॥ तीक्ष्णशब्दपुरस्कृतमिति । अत्र हेतुर्गगनादित्यादिना उक्तः । शिशुगाः कथ्यकारो जलचर विद्युतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गगनात् गां गतां रूजटकाशात् सुवमित्यर्थः । विमानैरित्यादेः-चत इति शेषः ॥ १८ ॥ पारिप्लवताः सप्तम गताः । सप्तम प्राप्ता इत्यर्थ इत्येके । पारिप्लवः शिबिका दिरूपः । शिबिकादियानस्या इत्यर्थ इत्यन्ये ॥ १९ ॥ देवगणाः नृवाहयः । सप्तदभिः आगच्छद्भिः ॥ २० ॥ तन्मूलिकामुपमा माह । शतादित्यमितेति ॥ २१ ॥ विक्षिप्तैः निःसृतैः । विद्युच्छब्दः पुच्छोपेति । एतव्यामप्यात् । सलिलोत्पीडैः फेनैः । सहस्रधा किरण बाधद्युगाधिताः । आकाशमभवत् । व्यासमिति शेषः ॥ २२ ॥

शारदाश्रीरिव हससंछुहैससद्वैः सकीर्णं गगनम् अमवदिति पूर्वेणान्वयः । आयत विस्तृतप्रवाहम् ॥ २३ ॥ विमतम् अगाधदेशे सकुचितम् ॥ २४ ॥ मुहुरिति । ऊर्ध्वपथगमेने सलिल्योरन्यावातो निमित्तम् । शकरशिरसि अष्टम् ॥ २५ ॥ निर्मलम् । कैवल्ये प्रापुक्तप्रशद्वय हेतुः । गतकल्मषं स्वजलस्यदर्शनात् प्राणिनां नाशितपापम् ॥ भवार्गे शिवभूर्धो । पस्पृशुः ससुः । न केवलं पापसंहारमात्रं गंगायाः कृत्यम् । अपि तु पुण्यलोकप्रापणमपीत्याह । शापादित्यादि । गगनात् उक्थानात् ॥ गतकल्मषाः मुक्तशपाः । अनेन ब्रह्मशापपरिहारोपि गंगास्नानफलमिति कृततत्पापानां तन्जलस्यै तस्यापनाशपूर्वकं स्वर्गप्राप्तिः कैमुतिकन्यायैव सिद्धेति बोध्यम् । मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे स्नानपानादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ भगीरथस्यानुगाः सतो गंगामन्वगमनक्रियन्वयः । यतः येन मार्गेण ॥ ३० ॥

शारदाश्रीरिवाकीर्णगगनहंससंप्लवैः ॥ कचिदुत्तरंयातिकुटिलंक्वाचिदायतम् ॥ २३ ॥ विनतंक्वाचिदुद्धृतंक्वाचिद्यातिशनैःशनैः ॥ सलिलेनैव सलिलंक्वाचिदभ्याहतंपुनः ॥ २४ ॥ मुहुरुर्ध्वपथंगत्वापणतवमुधांपुनः ॥ तच्छंकरशिराभ्रप्रष्टंभ्रमृतिलेषुनः ॥ २५ ॥ व्यरोचततदातोयं निर्मलंगतकल्मषम् ॥ तत्रार्षिगणगंधवामुधातलवासिनः ॥ २६ ॥ भवांगपतितंतोयंपवित्रमितिपस्पृशुः ॥ शापात्प्रपतितायेगगनाद्रमुधातलम् ॥ २७ ॥ कृत्वातत्राभिषेकतेबभूवुर्गतकल्मषाः ॥ धृतपापाःपुनस्तेनतोयेनाथशुभान्विताः ॥ २८ ॥ पुनराकाशमाविश्यस्वाँछोका न्प्रतिपेदिरे ॥ मुमुदेमुदितोलोकस्तेनतोयेनभास्वता ॥ २९ ॥ कृताभिषेकोगंगार्यांबभूवगतकल्मषः ॥ भगीरथोहिराजर्षिर्षिदिव्यस्यंदनमास्थितः ॥ ३० ॥ प्रायादग्रेमहाराजस्तंगंगापृष्ठतोऽन्वगात् ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः ॥ ३१ ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरागाः ॥ सर्पाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगाः ॥ ३२ ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताःसर्वेजलचराश्चये ॥ यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी ॥ ३३ ॥ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापप्रणाशिनी ॥ ततोहियजमानस्यजह्नोरुद्धृतकर्मणः ॥ ३४ ॥ गंगासंग्धावयासायज्ञवाटंमहात्मनः ॥ तस्यावलेपनं ज्ञात्वाकुद्धोजह्नुश्चराधव ॥ ३५ ॥ अपिबल्लुजलसर्वगंगायाःपरमाद्भुतम् ॥ ततोदेवाःसंगंधर्वाःऋषयश्चसुविस्मिताः ॥ ३६ ॥ पूजयन्तिमहात्मानंजह्नुपुरुषसत्तमम् ॥ गंगांचापिनयतिस्मदुहितुत्वेमहात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टोमहतेजःश्रीत्राभ्यामसृजत्प्रभुः ॥ तस्माज्जह्नुतांगंगप्रोच्यतेजाह्नवीतिच ॥ ३८ ॥ जगामचपुनर्गंगामगीरथरथानुगा ॥ सागरंचापिसंप्राप्तासासरित्रवरतदा ॥ ३९ ॥ रसातलमुपागच्छत्सिद्धचर्थतस्य कर्मणः ॥ भगीरथोपिरार्षिर्षिर्गंगामादाययन्ततः ॥ ४० ॥ पितामहानभस्मकृतानपश्यद्गतचेतनः ॥ अथतद्रस्मनारंशिगंगासलिलमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अर्द्धतकर्मणः । वक्ष्यमाणगंगेपसंहाराभिप्रायसेतत् ॥ ३४ ॥ तस्यावलेपनं तस्याः अवलेपन गर्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपिबत् । अगस्त्यः ससुद्रजलमिव । योगमन्त्रमैति भावः । परमाद्भुत तदभवत् । लोकस्येति शेषः ॥ ३६ ॥ पूजयन्ति । स्तोत्रादिनेति शेषः । अनुनयनेति पाठे शैलराजदुहितुः कथमन्यदुद्विग्लमिति विमतिवाराण्य गगानुनयः ॥ ३७ ॥ तुष्टः गंगायाः ससुद्विग्लप्रापणात् । तस्मात् यतः पीता पुनरसृजत्सालिल्यर्थः ॥ ३८ ॥ सागरः सागरमुतखात संप्राप्ता । तक्षूणायाँति शेषः । क्षारत्वं तु तस्यागस्त्येन पानोत्तरमित्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ ३९ ॥ तस्य कर्मणः सिद्धार्थं श्रीरथस्य स्वयंशो द्वाकर्तकर्मणः । यन्ततः प्रापुक्तयत्नैः ॥ ४० ॥ मस्मकृतान् कपिलकोपाश्विना मसमावन् प्राप्ताम् ॥ ४१ ॥

भुवनेष्वेव च यतिः स्म । अत एव पूतात्मानः ॥ ४२ ॥ रंभमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ४ ॥ उत्तमेव निस्तरेण ह ।
स गच्छति । भस्मसाक्षताः कात्स्न्येन भस्मीकृताः । भूमेः तल पातालम् ॥ १ ॥ २ ॥ तारिताः प्रेतावात् देवकवर्गं प्राप्ताश्च । अनेन प्रेतत्वविमुक्तिस्वर्गाप्राप्तिं भस्मनोपि गंगास्पर्शस्य फलं किमुतास्त्रिपुल्लदोरेत्युक्तम् ॥ ३ ॥ आबस्तागस्य जलं स्यादिति तावद्विधिं स्थाप्यंतोत्यर्थः । तन्निमित्तमपि तवा गमया तत्वातस्य सागरस्य पूरणमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ लङ्कतनाभोर्वैश्रुतात्ममेव दर्शयति । गंगेयादि । त्रिपश्येति । नानोऽ
नर्क्येव दर्शयति । त्रीनियदि । अनेन कथं गगा त्रिपयगलस्य उत्तरं सदृशम् ॥ ६ ॥ डुरुल्लभेति । गगाजलेमेकतो जातप्रायश्चित्तत्वात् सलिलदानयोग्यतासंपत्तेः । प्रतिज्ञां गंगार्तलप्यदानेन सागरस्तासे इत्येवं
रक्षां गरुडबुधदिव्याम् आबर्कय समाप्तां कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ पूर्वकेण समरेण । एषः गंगालभस्यः । पूर्वकेणिति कत्रायनेन एवैव कुत्सा दौलते ॥ ८ ॥ गंगां नेतुं शूलोकं प्रापयितुं प्रापयता प्रतिज्ञा न अपवर्जित

भुवयथतूतपाप्मानः स्वर्गप्राप्तारधूतम् ॥ ४२ ॥ इत्यर्घे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४३ ॥ सगत्वासागरं राजगंगया नुतस्तदा ॥ श्रवणेशतलं भूमेयत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुते रामगंगायाः
सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारिता न शार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सागरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जललोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यति देववत् ॥ ४ ॥ इयं च दुहिता ज्येष्ठतव गंगा भविष्यति ॥
त्वद्भुतेन च नान्नाथलोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥ गंगा त्रिपथगाः नाम दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्यथोभावयंतीति तस्मात्त्रिपथगा स्मृता ॥
॥ ६ ॥ पितामहानं सर्वेषां त्वमत्र ननु जाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन् प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेण हिते राजंस्तेन नितियशसा तदा ॥
धर्मिणां प्रवरेणाथ नैष प्राप्नोमनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमता वत्सलोकेऽप्रातिमते जसा ॥ गंगां प्रार्थयतां नेतुं प्रतिज्ञा न पवर्जिता ॥ ९ ॥ राजर्षिणा
गुणवतामहर्षिसमते जसा ॥ मनुष्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥ दिलिपेन महाभाग तव विप्रातिजसा ॥ पुनर्न शक्तिना नेतुं गंगां प्रार्थ
यता न च ॥ ११ ॥ सात्वया समर्तिकांतां प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्नोसि पयसलोके यशः परमसंतम् ॥ १२ ॥ तच्च गंगा वतरणं त्वया कृतमस्मिन् ॥
अनेन च भवान्प्राप्नोसि धर्मस्यायतनमहत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तमसदोचिते ॥ सलिले पुरुष श्रेष्ठ शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥

न फलययवतार्थिनी कृता ॥ ९ ॥ मनुष्येति । ब्रह्मलोकैत्यर्थः ॥ १० ॥ गंगां नेतुं प्रापयता सा गगा नेतुं न शक्तिर्यर्थः ॥ यतु गगामनेतु न शक्तिता न विचारिता । प्रविक्षेति शेषः ।
चिन्ताविषयमपि न प्राप्तिर्यर्थ इति-तदप्रापयतेति पदत्वरसविरोधाच्चित्यम् ॥ ११ ॥ समर्तिकांता निस्तर्णा । परमसंतं परममुच्छ्रं च तत्समतं सर्वलोकसमतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ धर्मस्यायतनं धर्मप्राप्यस्थानं
महत् ब्रह्मलोकस्यास्य ॥ १३ ॥ यथा अस्याः ब्रह्मलोकप्रापकत्वं तदाह । प्लावयसेति । आत्मानं स्वदेहम् । सदोचिते सिद्धकर्मदमद्योपि हानादिव्यवहारोक्तिः । भूपवनदीनामेव तत्काले भौमसूक्ष्मजः संधात्मानाद्य
नर्हत्सम् । पुण्यफल इति । सर्वार्थायांजतो ब्रह्मवीर्हत्वा । अनेन ज्ञानमात्रेण गगा ब्रह्मलोकप्राप्तिकरीति सूचितम् ॥ १४ ॥

सागराणां जातप्रायश्चित्तबन्धेऽपनुत्तये गगाजलसंबन्धस्य सर्वप्रायश्चित्तबन्धोपनाय च पुनर्त्तेषां सलिलं कार्यमित्याह । पितामहानित्यादि । संलोकं ब्रह्मलोकम् । गम्यतां कृतोदकाक्रियेण । स्फुरमिति शेषः । अयं नियोगो राजधर्मपरिपालनाय ॥ १५ ॥ यया आगतमिति छेदः । देवलोकं ब्रह्मलोकम् ॥ १६ ॥ यथाक्रमं ज्येष्ठक्रमेण । ययाप्ययं सृष्ट्युत्क्रमेण । उत्तमं उत्तमलोकप्राप्तकम् ॥ १७ ॥ कृतोदक इति । अन्येषां भूमीति शेषः ॥ १८ ॥ नष्टशोकः नष्टतद्वियोगजशोकः । विगतज्वरः कथमस्मत्पालनं मविष्यतीति विगतचिन्तः ॥ १९ ॥ उपसहरति । एष इति । स्वस्तिभद्रयोः तद्व्याख्यादस्मच्चनार्यं ग्रहणम् ॥ २० ॥ आख्यानश्रवणफलमाह । धन्यमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पितामहानां सर्वेषां कुलं च सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि स्वलोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथाऽगच्छेदेवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथस्तुराजर्विःकृत्वासलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकः शुचीराजा स्वपुंरप्रविशेह ॥ समृद्धार्थो नरश्च स्वराज्यं प्रशशासह ॥ १८ ॥ प्रमुमोद च लोके स्तनून् पमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥ एष ते रामगंगायामिस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राशुहि भद्रं ते संध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यमथापि च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्विदरेषु च ॥ २१ ॥ प्रीयते पितरस्तस्य प्रीयते देवतानि च ॥ इदमाख्यानमायुष्यं गंगावतरणं शुभम् ॥ २२ ॥ यः शृणोति च कुत्स्थस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वे यापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गंगावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेवनौ रात्रिः संवृत्ते यं परंतप ॥ इमां चिंतयतः सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥ तस्य साशर्धरिः सर्वमसौ मित्रिणा सह ॥ जगाम चित्तयानस्य विश्वामित्रकथां शुभाम् ॥ ४ ॥ ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमर्षिर्दमः ॥ ५ ॥ गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमाद्भुतम् ॥ तारामसरी तां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ६ ॥ नौ रेषा हि सुसास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ भगवंतं महिमां त्रान्नां त्वत्वरितामागता ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्पिः सघन्यकौशिकः ॥ ८ ॥ उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्य र्षिणं ततः ॥ गंगाकूले निविष्टास्ते विशालाददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥ अब्रवीत् । रात्र्यते इति शेषः ॥ १ ॥ पूरणं गगनेति शेषः ॥ २ ॥ इमां तव कथां तदुक्तां कथां चिंतयतो मम रामस्य च रात्रिः क्षणभूतेव संवृता अतीता । एवमाश्चर्यभूता तदुक्ता गम्यतेति भावः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेति । सर्वो धनम् । उत्तमैवार्थस्य आदरातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवती गंगाकाश्रवणात्पूज्या ॥ ६ ॥ सुखास्तीर्णा मुखं शुभम् आस्तीर्णं यस्यां सा । त्वरितामागताः सर्वेः तव सेवार्थमित्याशयः ॥ ७ ॥ कारयामास । नाभिकैरिति शेषः ॥ ८ ॥ संपूज्य ऋषिणम् । तत्तत्स्थितिं शेषः ॥ ९ ॥

विशालं जगाम । पूर्वदृष्टमिति शेषः ॥ १० ॥ विशालं पद्मच्छ विशालविषये पद्मं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ विशालायाम् । संप्रतिवर्तत इति शेषः ॥ १२ ॥ निशालयाः पुरातनमिति पाठः । पुरा तन तदुरातिमिति । प्राक्तन वृत्तात्म् । विशालयेति पाठे तस्माराणिनां राजा विशालो नाम । यद्वा विशालस्य विशालनामार्थविष्टामदेशेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कया विशालावैभवंप्रतिपादित्वा कया कथयतः । अत्रास्य सकाशान्मया श्रुताम् । अस्मिन्देशे विशालनगर्यविष्टान्देशे यद्वृत्त पुरातन तद्विषयां तत्त्वेन शृण्वति योजना ॥ १४ ॥ सुधार्मिका इति । अदितिपुत्रविशेषणम् । आसन्निति शेषः ॥ १५ ॥ अमराः

ततोमुनिवारस्तूर्णजगामसहरावधः ॥ विशालंनगरिरेभ्यादिभ्यस्वर्गोपमांतदा ॥ १० ॥ अथरामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रमहामुनिम् ॥ पप्रच्छप्राजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीम् ॥ ११ ॥ कतमोराजवंशोयंविशालायामहामुने ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रतंपरंकौतूहलंहिमे ॥ १२ ॥ तस्य तद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः ॥ आख्यातुंतत्समारेभेविशालायाःपुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतांरामशक्रस्यकथांकथयतःश्रुताम् ॥ अस्मिन्देशेहियद्वृत्तंश्रुतत्वेनरावध ॥ १४ ॥ पूर्वकृतयुगेरामदितेःपुत्रा महारुद्रः ॥ अदितेश्वमहाभागवार्थिवतःसुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषां नरव्याघ्रबुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमराविजराश्चैकथस्यामोनिरामयाः ॥ १६ ॥ तेषांचितयतांतत्रबुद्धिरासीद्विपश्चिताम् ॥ क्षीरोदयथनं कृत्वारसंप्राप्त्यामतत्रवै ॥ १७ ॥ ततोनिश्चित्यमथनयंकृत्वाचवाचसुकुम् ॥ मंथानमंदंरुक्त्वा मंथुरामितौजसः ॥ १८ ॥ (अथवर्षसहस्रेणयोकृत्सर्पशिरांसिच ॥ वमतौतिविषंतत्रदंशुर्दशनैःशिलाः ॥ १९ ॥ उत्पपतामिसकांशंहालाहलमहाविषम् ॥ तेनदग्धंजगत्सर्वस देवासुरमानुषम् ॥ २० ॥ अथदेवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः ॥ जग्मुःपशुपतिरुद्रंत्राहित्राहीतितुष्टुबुः ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवैश्चरःप्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोऽत्रवशंवचक्रधरोहरिः ॥ २२ ॥ उवाचैनस्मितंकृत्वा रुद्रंशूलधरिः ॥ देवैर्नैर्मध्यमानेतुयत्पूर्वसमुपस्थितम् ॥ २३ ॥ तत्तदीयंमुरश्रेष्ठसुराणामग्रतोहियत ॥ अग्रपूजाभिहस्थित्वागृहाणेदंविषंप्रभो ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वाचमुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्णिणः ॥ २५ ॥ हालाहलंविषंधोरंसंजग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्निवृज्यदेवेशोजगामभगवान्दरः ॥ २६ ॥

मरणरहिताः । विजयाः जगरहिताः ॥ १९ ॥ रसम् अमृतरूपं रसायनम् ॥ १७ ॥ योक्त्रं मथनज्जुम् ॥ १८ ॥ योक्त्रं मथनज्जुम् । सर्पः । वमतं इति । पुंस्त्वमर्पम् । अतिविषम् अतिशयितं विषम् ॥ १९ ॥ उदयपतेति । तत इत्यादिः । शिलदशनदित्यर्थः । दृष्टशिलखडा एव महाविषरूप भूत्वा उदयगत ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रभुः महोदयः । ततः महोदयादुर्भावात्तत्सम् ॥ २२ ॥ स्मितं छलेन विषदानात्सिमतम् ॥ २३ ॥ यत् यतो भवान्सुराणामग्रतः तेषां मध्ये श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सुरश्रेष्ठः विष्णुः ॥ २५ ॥ अमृतोपमं यथा भवति तथा संजग्राहयन्त्यः । पूर्व देवेभ्यु

१ एते कुण्डलीस्थाः श्लोकाः । नयोदरा प्रसिक्ता इति वदन् इति वामेनैव ४५ म श्लोके तिलकटीकायाम् ।

मयनसहायतया स्थितोपि विमानानंतरं तत्परीक्षया तां हयकृत्वा जगाम । अमृतकुंडमिति शेषः ॥ २६ ॥ मयानः पर्वतोत्तमः पंदरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कामठं काच्छपम् ॥ २९ ॥ शिष्ये स्थितवान् । जले शय इत्यादौ स्थित्यर्थस्य शोतेर्देशनात् ॥ ३० ॥ ममय पुरुषोत्तमः । अनेन शक्तिवैचित्र्यं प्रागटीकृतम् ॥ ३१ ॥ वनंतिरुदतिप्रदित्यन्वयः । अप्सराः इति । आपम् । उदतिप्रक्रियानुकर्षः ॥ ३२ ॥ अस्तु क्षीररूपास्तु तस्मात्क्षीरोदसारभूतादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ पट्टिः कोट्याः पट्टिकोटिसहस्राः प्रधानाः अप्सरसाममवनं अपरितपरिवारिकोपेताः पट्टिकोट्यप्सरसो जाता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ताः उक्ताप्सरसः न प्रलिङ्गन्ति ममैव इमाः नान्यस्येति नांगीकुर्वन्ति सर्वे देवाः दानवाश्चेत्यर्थः ॥ तासां विशिष्य पत्यन्च्छैथैव संसृग्धकारतया स्थितत्वात् तासां विशिष्य प्रतिग्रहमावः । अत एव तासां साधारण्यम् ॥ ३५ ॥

ततो देवाः सुराः सर्वममंशूरुचुनंदन ॥ प्रविशेथाथपातालंमथानःपर्वतोत्तम ॥ २७ ॥ ततो देवाःसगंधवस्तुष्टुबुधसुदनम् ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानां विशेषेणदिवौकसाम् ॥ २८ ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिसुदनुर्महसि ॥ इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः ॥ २९ ॥ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वा शिष्येतत्रोदधौहरिः ॥ पर्वताग्रतुलोकात्माहस्तेनक्रम्यकेशवः ॥ ३० ॥ देवानांमध्यतःस्थित्वाममंशूरुषोत्तमः ॥ अथवर्षसहस्रेणआयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥ उदतिष्ठत्सधर्मात्मासदंडःसकमंडलुः ॥ अथधन्वंतारिर्नामिअप्सराश्चसुवर्चसः ॥ ३२ ॥ अप्सुनिर्मथनादेवसात्तस्माद्भ्रस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्चेष्टतस्मादप्सरसोऽभवम् ॥ ३३ ॥ पट्टिःकोट्योऽवस्थासांमप्सरणांमुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तुकाकुत्स्थयास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥ नताःस्मप्रतिगृह्णन्तिसर्वेतेदेवदानवाः ॥ अग्रतिग्रहणादेवतावैसाधारणाःस्मृताः ॥ ३५ ॥ वरुणस्तुततःकन्यावारुणीरशु नंदन ॥ उत्पपातमहाभागमार्गमाणापरिग्रहम् ॥ ३६ ॥ दितेःपुत्रानतारामजगृधुर्वरुणात्मजम् ॥ अदितेस्तुसुतावीरजगृधुस्तामर्निदिताम् ॥ ३७ ॥ असुरास्तेनदैतेयाःसुरास्तेनादितेःसुताः ॥ हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभम् ॥ उदतिष्ठन्नश्चेष्टतथैवामृतमुत्तमम् ॥ ३९ ॥ अथतस्यकृतेराममहानासीत्खिलक्षयः ॥ अदितेस्तुतःपुत्रावितिपुत्रानयोधयम् ॥ ४० ॥ एकताम गमन्सर्वेअसुराराक्षसैःसह ॥ युद्धमासीन्महाधोरवीरत्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४१ ॥ यदाक्षयंगतंसर्वतदविष्णुर्महबलः ॥ अमृतंसोहरचूर्णमाया मास्थायमोहिनीम् ॥ ४२ ॥ यंगनाभिमुखंविष्णुमक्षरंपुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्तेतदायुद्वेविष्णुनाप्रभविष्णुना ॥ ४३ ॥

वारुणी सुराधिदेवता परिग्रह केनचिदसाधारण्येनार्गीकारम् ॥ ३६ ॥ अदितिसुतांर्गनारे हंतुः—अर्निदितामिति । निषेधशब्द तु मातृगुणविषयम् । शौचै देवतानामधिकारात् ॥ ३७ ॥ असुराः सुरा परिग्रह राहियता । सुराः सुरापरिग्रहसन्नात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्य अमृतस्य कृते ग्रहणनिमित्तम् ॥ ४० ॥ कलहप्रवृत्त्यनंतरंमसुराः राक्षसैः सह एकतामगमन् । ब्रह्मसिद्धयर्थमिति शेषः । कीरिति । सुबुद्धिः । परमिति क्वचित्पाठः ॥ ४१ ॥ सर्व परमप्रहारेण देवासुरात्मक क्षय गत क्षयप्राप गत तदा दीयाः राक्षसैकत्वेन बलवत्त्वान्मा हरन्ति विुद्धया मोहिनीं काममोहननीं माया मायातनुम् आस्थाय तूष्णीं ब्रीधम् अमृतमहरत् ॥ ४२ ॥ गताभिमुखमिति । संधिरार्पः । ये सुराः असुरा ना मायामूर्त्या गृहीताभूत विष्णुम् अमृतजिघृक्षया अभिमुखम् गताः प्राप्ताः ते सर्वे मूर्त्यनराभ्यान्नेन प्रभविष्णुना विष्णुना

युद्धे संनिष्ठाः ॥ ४३ ॥ दितेः पुत्रान्निजधारे । धार्मिकत्वात् विष्णुमुग्रहृद्ब । दैत्यादिलयोः सुरसुरकायोः ॥ ४४ ॥ तुषार्ये । राज्यमभूतं च प्रायेत्यर्थः । अत्र मन्सुरमित्युक्तं
इति (१८) क्लेशान्तरम् अथ वर्ण्येति आर्युर्देवयः पुमानित्यत प्रयोदश क्लेशाः प्रक्षिप्ता इति बहवः । अश्रुतदानराहुश्चिरस्रकृषवर्णनवत् हलाहलौघान्तावर्णनमिति तदशयः ॥ ४५ ॥ त्रिवैमानः ॥
इति श्रीरामाभिताने श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीक्ये आदिवाक्ये बालकांडे पंचवल्गोदाराः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ किं तत् इत्यत्राह । हतोष्णियादि । मारीच प्रचिरात्तमम् ॥
॥ १ ॥ दीर्घेण तस्मा आर्जितम् ॥ २ ॥ ईश्वरं त्रैलोक्यनाथम् । ईश्वरमिति पाठोक्तम् । तत्र ईश्वरमित्यस्यैव विकरण शक्रहंतारमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥ शुचिर्भव । प्रोत्पत्ति यावदिति शेषः ॥ ५ ॥

अदितोऽतमजावीरादितेः पुत्रान्निजधारे ॥ अस्मिन्वरोऽमहायुद्धे दैत्यादित्ययोर्भृशम् ॥ ४४ ॥ निहत्यदिति पुत्रान्स्तुराज्यं प्राप्य पुनरुदरः ॥ शशास
मुदितोलोकाः स्पर्धिसंधान्स्वचारणान् ॥ (४५) ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंच
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ हतेषुतेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कथयं न भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ हतपुत्रास्मि मगवंस्तनुत्रुर्महा
त्मभिः ॥ शक्रहंतारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥ साहंतपश्चरिष्यामि मगभेदात्तुमर्हसि ॥ ईश्वरं शक्रहंतारं त्वमनुज्ज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कथय प्रस्तदा ॥ प्रत्युवाच महतेजः दितिः परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥ एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भवतपोधने ॥ जनयिष्यसि
पुत्रं त्वं शक्रहंतारमाह्वय ॥ ५ ॥ पूर्णवर्षसहस्रेषु तु शुचिर्भविष्यसि ॥ पुत्रत्रैलोक्यहंतारमतस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा महतेजापाणिना
संमसार्जिताम् ॥ तामालभ्य ततः स्वस्ति हतुमन्स्वतपस्ययौ ॥ ७ ॥ गते तस्मिन्नाश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुशपुत्रं समासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परित्यज्य चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परयागुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निं कुशांकाष्ठमपः फलमूलं तैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यज्ञान्य
दपि कांक्षितम् ॥ १० ॥ नात्र संपादनेनैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥ पूर्णवर्षसहस्रेषु दशो नैरयुनंदन ॥ दितिः
परमसंहृष्टा सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तपश्चरन्त्यावर्षाणि दशवीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १३ ॥ यमहं त्वत्कृतं पुत्रतमाया
स्तेजो योऽनुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सहस्रोऽयसि विजयः ॥ १४ ॥ याचितेन सुश्रेष्ठ पित्रा त्वमहात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रं ते मम दत्तः सुतप्रति ॥ १५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे त्विति । जनयिष्यसित्यनेनान्वयः । शुचिर्भवेति मन्विष्यतीति । कस्मत्सहस्रमपीति शेषः । त्रैलोक्यहंतार तदधिपशक्रहंतारम् ॥ ६ ॥ पाणिना संमार्ज । तद्वदपुत्रादितिवधेनोपाय
क्षयार्थमिति शेषः । अथ तामालभ्य मृष्टा स्वस्ति गर्भभद्रं तस्मात् इत्युक्त्वा स कथयः तपसे ययाविष्यन्त्यः ॥ ७ ॥ कुशपुत्रं विद्यालक्ष्य ईश्वरसत्त्वमोक्तम् ॥ ८ ॥ गुणसंपदा कुशपुत्रोऽपि गुण
संपदा ॥ ९ ॥ तस्मैव गुणसंपदमाह । अग्निमित्यादि ॥ १० ॥ पुत्रादात्रात्रसहस्रं दशसहस्रे कालेषु । तस्याः अष्टाविंशत्यग्निक्रियेति भावः । ननु तद्वत्पुत्रोऽपि दितिः कथं तत्परिचर्यागीकार इति चेत्-देवमा
नुवर्तते गृहाण ॥ ११ ॥ दशो नैरयुनंदने ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे पुत्र यं फलं अहं त्वत्कृतं याचितवर्तं तव भाग्यं याचितवर्तं त तव ज्योत्सुकम् आधासे विगतैर अतुल्यं तं तव कल्पे इत्यन्वयः । त्रैलोक्य

विजय आर्च्यकृतम् । नह तेन भद्रा सह ॥ १४ ॥ १५ ॥ दिव्येधरे सूर्ये मय्य प्राप्ते मति शय्यायां शीर्षस्थाने पादौ कृत्वा दितिर्निद्रया अपहृता गृहीतित्यर्थः । अनेन दिवाश्वपरूपपापेन शय्यापादस्थाने मस्तककरणेन चाशुचिन्न सूचितम् । केचित्तु उपविष्टया एव प्रकृतया पादपर्यंत शिरःमण्डलेन शीर्षे पादसंबन्धः । तेन ब्राह्मणस्य शूद्रभर्षा इव शिरसः पादमण्डौ अशुचिन्न सूचितम् । तपसि स्थितायाः शय्यासंबन्धमात्रेण पूर्वव्याख्यायाः अशुक्लत्वादित्याहुः ॥ परे तु भूरायनेपि दक्षिणपूर्वदिशोः शिरःस्थानयोग्यतायाः स्मृतिपूर्वकस्तेद्विपरीत्येन शयनयाशुचिन्नसूचकत्वमस्येक्याहुः ॥ १६ ॥ पादयोः तत्स्थानपन्दरे कृतमूर्धजां मूर्धजसंबन्धे मूर्धमवधोपि जात एव । अत एवाशुचिम् । तथा शिरःस्थाने तथा पादौ कृतौ । अतस्तानाशुचि दृष्टव्यं । अत्रैकेनैवोभयलाभे उभयोपादानं सप्रार्थयम् । यस्तुानां क्व ग्रीवतया वक्रपादतया वा शनने परस्परस्थानव्यत्ययाभावेन तथा अशुचिन्नमित्यस्तयाशुचिन्नप्रतिपादनायोभयोपादानमिति बोध्यम् । मुमुढः । प्राप्तिच्छन्द्यादिति भावः । मोहवशादेव जहास च ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरम् । आत्मवान् सावधानः ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना । अबुध्यत भिद्यमानगर्भस्य रोदनशब्देनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ न हतव्यमिति । विभगापि प्राणधियो जन मा कुर्वन्त्यर्थः ॥

इत्युक्त्वाचदितिस्तत्राप्तमैम्यंदिनेश्वरे ॥ निद्रयापहृतादेवीपादौ कृत्वाथशीर्षतः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा तमाशुचिन्नक्रः पादयोः कृतमूर्धजम् ॥ शिरःस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमुद च ॥ १७ ॥ तस्याः शरीरविवरं प्रविशं पुरंदरः ॥ गर्भचसप्तधारामचिच्छेदपरमात्मवान् ॥ १८ ॥ भिद्यमानस्ततो गर्भो विभ्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोदमुस्वरंमततोदितिरबुध्यत ॥ १९ ॥ मारुदो मारुदश्चेति गर्भशक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेदचमहातेजोरुदंतमपि वा सवः ॥ २० ॥ नहंतव्यं नहंतव्यमित्येवदितिरब्रवीत् ॥ निष्पपातततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥ प्रांजलिर्वैश्वसहितोदितिशक्रोभ्य भाषत ॥ अशुचिर्द्विमुत्तासिपादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥ तदंतरमहं लब्ध्वा शक्रहं तारमाहवे ॥ अर्भिदंसप्तधादिवितन्मे त्वं शंस्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामाद्ये वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ सप्तधातुकृतेर्गर्भेदितिः परमदुःखिता ॥ सहस्रांशुं राधर्षवक्यं सानुनया ब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भो यस्य सप्तधाशकलीकृतः ॥ नापरोधो हि देवेश तवात्र बलमुद न ॥ २ ॥ प्रियं त्व त्कृतमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतांसप्तसप्तानां स्थानपाला भवंतुते ॥ ३ ॥ वातस्कंधा इमे सप्त चरंतु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपामात्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकं च रत्नैर्द्वंद्वलोकं तथापरः ॥ दिव्यवायुरिति ख्यतस्तृतीयोऽपि महायशः ॥ ५

॥ २१ ॥ २२ ॥ तदंतरं छिद्रम् । आहवे शक्रस्य मम हंतास्म अंकुरच्छेदन्यायेनामिदम् तत् मे अपराधकर्म त्व क्षंतुमर्हसि । पूर्वतनीं सेवां स्मृत्वैति शेषः ॥ २३ ॥ लैक्यमानः ॥ इति श्री रामाभिरागे श्रीरामाद्ये आदिकाव्ये बालकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ममत्रा चिति । दुरावपम् । न्यायोपायेन जेतुं व्यादित्याशयः ॥ १ ॥ ममापराधात् अशुचिन्नरूपान् ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये गर्भविपत्तौ यत्तया कृत कर्म तत्तय च मम च यया प्रिय भवति तथा इच्छामि । तत्प्रकारमाह । मरुतामिति । सप्तानां मरुतां वा तत्स्थानानि शेषाणां सप्त इमे ते त्वदधीनाः स्थानपालाः लोकप्रक्षिणाः भवन्ति ख्यतः । तदर्थमेव हे पुत्रक मारुता इति नाम्ना प्रसिद्धाः दिव्यरूपाः मम पुत्राः । ये इमे वातस्कंधा इति सप्त प्रसिद्धाः । दिवि चरन्ति ख्यतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एक इति । एको गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विमज्य पुनरेकशः सप्तधा करणमित्यस्यार्थस्य पुराणान्तरे साधुमुक्त्यादिहापि विभेद च महतां ज्ञा खलं तमपीत्यदिना ध्व

नितलाचचेति बोध्यम् । एवमपर इत्यादीपि व्याख्येयम् । इदमेकमिति । इदमेकमिति प्रयुक्तः पाठः । दिव्यायुः दिवि अतीक्षे मय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दिशः पृथीरिमहादिशः ॥ ६ ॥ त्वच्छनेन मा
 खरो मा खर इति वचनत्वेन ॥ ७ ॥ यथोक्त ब्रह्मादिथानात्मकव्यम् ॥ ८ ॥ मातापुत्रौ दत्तौ ॥ ९ ॥ वर्णतेन्द्रवर्जितस्य प्रकृतोत्पत्त्याह । एष इति । स एष इत्यन्वयः ॥ १० ॥ एष प्रागु
 क्तस्या एवमूते देवे विशालोत्पत्तिप्रकाशमाह । इक्ष्वाकोऽस्त्विति ॥ ११ ॥ अलमिति । विशालेति कुत्रा आसीदित्यन्वयः ॥ १२ ॥ कतरोत्र वरा इति प्रश्नस्य उत्तरमाह । विशालस्येति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 चत्वारस्तुसुरश्रेष्ठदिशोऽवैतवशासनात् ॥ संचरिष्यतिभद्रतेकालेनहिमत्मात्मजाः ॥ ६ ॥ त्वच्छनेनैवनाम्नावैमरुताइतिविश्रुताः ॥ तस्यास्तद्र
 चनंश्रुत्वासहस्रक्षःपुरंदरः ॥ ७ ॥ उवाचप्रांजलिर्विक्रयमितिदंबलमूदनः ॥ सर्वमेतद्व्यथोक्तेमविष्यतिनसंशयः ॥ ८ ॥ विचरिष्यतिभद्रतेदेव
 रूपास्तवात्मजाः ॥ एवतौनिश्चयंकृत्वामातापुत्रौतपोवने ॥ ९ ॥ जगत्पुच्छिदिवंगमकृतार्थावितिनःश्रुतम् ॥ एषदेशःसकाकुत्स्थमहद्वाध्यु
 षितःपुरा ॥ १० ॥ दितियत्रतपःसिद्धायेवंपरिचचारसः ॥ इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ ११ ॥ अलंबुसायामुत्पन्नोविशालइति
 विश्रुतः ॥ तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता ॥ १२ ॥ विशालस्यमुतोरामहमचंद्रोमहाबलः ॥ सुचंद्रइतिविरुद्धतोहिमचंद्रादनंतरः ॥
 ॥ १३ ॥ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिविश्रुतः ॥ धूम्राश्वतनयश्चापिमृजयःसमपद्यत ॥ १४ ॥ मृजयस्यमुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवान् ॥ कुशा
 श्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ १५ ॥ कुशाश्वस्यमहातेजाःसोमदत्तःप्रतापवान् ॥ सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः ॥ १६ ॥ तस्यपुत्रो
 महातेजाःसंप्रत्येषणुरीमिमाम् ॥ आवसत्परमप्रबल्यःसुमतिर्नामदुर्जयः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेनसर्वैशालिकानृपाः ॥ दीर्घायुषोमहात्मानो
 वीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १८ ॥ इहाध्वरजनीमेकांसुखंस्वप्न्यामहेवयम् ॥ श्वःप्रभातेनरश्रेष्ठजनकंद्रुमहंसि ॥ १९ ॥ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रसु
 पागतम् ॥ श्रुत्वावरश्रेष्ठःप्रत्यागच्छन्महायशः ॥ २० ॥ पूजांचपरमांकृत्वासोपाध्यायःसर्वाधवः ॥ प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥
 ॥ २१ ॥ धन्योस्म्यनुग्रहीतोस्मिन्स्यमेविपयंमुने ॥ संग्रातोदर्शनंचेनान्तिधन्यतरोरमम् ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमवा० वा० आ० च० वि० सा० बालकांडे
 सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ १४ ॥ पृष्ठानुपुष्टुशूलतंत्रपरस्परसमागमे ॥ कथंतिमुमतिर्विक्रयव्याजहारमहासुनिम् ॥ १ ॥ इमौकुमारौभद्रतेदेवतुल्यपरा
 क्रमौ ॥ गजसिंहगतीवीरोशार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौखड्गदृणधनुर्धरौ ॥ अश्विनविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
 इमां पुरीं संप्रति आवसीदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ वैशालिकाः विशालायां निवासो येषां ते इत्यर्थः । अनेन वत्समानस्योयमिति सूचितम् ॥ ८ ॥ अत एवाह । इहोक्ता ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

संपत्सूचिता । वीरधर्मसूचक-खड्ग्यादि ॥ ३ ॥ यदृच्छया देवदशसंपन्ननिमित्तरिशेणेण यथा कथाचित्केच्छयेत्यर्थो वा । देवलोकात् गां सुबुं प्राप्नो अमरातिव स्थितौ । किमर्थं किं वा प्रयो
 जनमुद्दिश्य कथम् अतिसुखुमारचरणवात्केन प्रकारेण पद्व्यामिह प्राप्नो । कस्य वा । मुताविति शेषः ॥ ४ ॥ भूयप्रतौ । स्वेजसेति शेषः । प्रमाणं शर्मागैकन्यादि । इगितम् आंतराशयबोधकम् । चेष्टितं वा
 चसंगमनादिः तैः । तादृशपुरुषांतराभावप्रसरसदृशौ ॥ ५ ॥ आदर्शनिर्वाण्युतः पृच्छति । किमर्थं चेत्यादि । दुर्गमे । कानारसंबंधात् ॥ ६ ॥ यथावृत्त नवोदयत् दशरथकुमारौ । अस्वबलविघ्ननिवा
 रणाय मदकारणात् मदुपलब्धनात् । सिद्धाश्रमं प्राप्य तत्र विष्णुकर्तृराक्षसार्दानं हत्वा गन्धि नाटकां च हत्वा जनकादिदृक्ष्या पतदशमागताविति न्यबोदयत् ॥ ७ ॥ परमव्यतमादरणीयौ प्राप्नो । अतिथी
 तौ पूजयामासेत्यव्ययः ॥ ८ ॥ सुमेतोरिति । पंचमी । उच्यते । उच्यते । आर्पितम् ॥ ९ ॥ पूजाप्रकारः माधुर्याच्चिति शमनम् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने मिथिलासमीपवने । इदं दृष्ट्वा । पुराणमि
 यदृच्छयेवगां प्राप्नो देवलोकादिवारौ ॥ कथं पृच्छ्यामिह प्राप्नो किमर्थं कस्य वा सुने ॥ ४ ॥ भूयप्रतौ विमंदेशं चंद्रहृदयं विवांबरम् ॥ परस्पररेणसह
 शौ प्रमाणे गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरो वीरौ श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तन्य
 वेदयत् ॥ विश्वा मित्रवचः श्रुत्वा राजा परमविस्मितः ॥ ७ ॥ अतिथी परमप्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ पूजयामास विधिवत्सत्काराहो महाबलौ ॥
 ८ ॥ ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उच्यतत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलांततः ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधु
 साच्चित्तिशंसंतो मिथिलां समपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं प्रच्छन्नुनिपुंगवम् ॥ ११ ॥ इदमा
 श्रमसंकाशं किं न्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यार्थं पूर्व आश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो नेतृत्वा कथं वाक्यं विशारदः ॥ प्रत्युवाच
 महातेजा विश्वामित्रो महासुनिः ॥ १३ ॥ हंतैकथं यिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शंसं कोपान्महात्मनः ॥ १४ ॥ गौतमस्य नर
 श्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १५ ॥ सचात्र तप आतिष्ठदहल्यासाहितः पुरा ॥ वर्षपूर्गान्यनेकानि राजपुत्रमहा
 यशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरं विदित्वा च सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ मुनिवेषधरो भूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं प्रतीक्षते नार्थिनः सुसमा
 हिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामित्वा यसहसुमध्यमे ॥ १८ ॥ मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनंदन ॥ मर्तिचकार दुर्भेधा देवराजकुतूहलात् ॥ १९ ॥

स्यादित्ययमाश्रमविशेषणम् ॥ ११ ॥ मुनिराहित्यात् आश्रमवत् अस्य दृश्यत्वम् अत एवाश्रमसंकाशम् आश्रमवत् अवमात्मानम् अत इदं किं नु । तस्यैव विवरणं कस्यायं सूतः पूर्ववत्भूतः ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ अहं यानुभूते तु कालादमुनिजन्मतोपे हंतैति । यस्यैतदाश्रमपदं भवति महात्मनः कोपात् यथाशस प्राप्तशाय तत् ते कथं यिष्यामि तस्यैव ॥ १४ ॥ दिव्यसंकाशः । शुभवासप्रभृत्यः ॥
 ॥ १५ ॥ अनेकानि वर्षपूर्गानि अनेकवर्षसमूहान् ॥ १६ ॥ तस्य आश्रमस्य अंतरं मुनिसंनिधानं हितं कालम् । शचीपतिरिति । अनेन शचीतोपि सौंदर्यमन्त्रायाः ध्वनितम् । मुनिवेषधरः
 गौतमवेषधरः । मम रूप समास्थायैति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १७ ॥ ऋतुकालं शास्त्रोक्तप्रतीक्षाकालम् । आर्थिनः रयार्थिनः । मुममाहितेः सगमोचितवत्प्रमाणं नवति अतिसुदृढाति वा । नेतृत्वमि
 ल्लभ्यदित्यन्वयं सूचितम् ॥ १८ ॥ महासंकाशं विज्ञाय । ऋतुकालं प्रतीक्षते नार्थिन इति वचनात् । तस्मा चाश्रमवर्ति संप्रतिगिज्ञानस्य शक्यमावाय गौतमं तोयमिदं इति ज्ञात्वैत्यर्थः । देवराज

दुष्टहृत् समामिच्छतीति कौतुकात् विन्यस्तिकौतुकाच्चेत्यर्थः दुर्मयाः अहया तेन सह रयर्थं प्रति चकारेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ कृतार्था तादृशदिव्यपुरुषलमाप्तास्तपःफला ॥ २० ॥ शत्रुमने हेतुः । मम अहत्यायाः आत्मनः इदस्य च शापतः रक्षण-तदाह । आत्मानमिच्छादि । प्रहमन्वेति । निशिष्टद्विचरितेन प्रहसा-रक्षणस्य दुर्लभत्वाद्वा-नगौतमतपोभास्य स्वष्टस्य कणेन क्षमिशपादिमयत्वमिति वा ॥ २१ ॥ सगम्य । अहत्याया सहति शेषः ॥ २२ ॥ मः इदः नम्रमात् गौतममयात् त्वान् निश्चक्रामेत्यन्वयः । निर्गमसमये गौतम प्रति तदागमन प्रति शनित्तश्च । आसीदिति शेषः । अयं निश्चमणसमस्तसंब ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ मम गौतमस्य । कृतवानसि मद्रव्याभोगरूपमकार्यम् । तस्मात् विप्रतः श्रिततद्वृषणः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शापस्वरूप-वातमक्षेत्यादि । तथ्यती स्वकृताकार्यस्मरणेन पीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशामस्तु कल्पगतीय इति न विरोधः । अत्र शिला

अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठकृतार्थेनंतरात्मना ॥ कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठगच्छशीघ्रमितिःप्रभो ॥ २० ॥ आत्मानंमांचदेवशसर्वथारक्षगौतमात् ॥ इंद्रस्तुभूःस न्वक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतम् ॥ एवंसंगम्यतुतदानिश्चक्रामोऽजाततः ॥ २२ ॥ ससंभ्रपा त्वत्राभशंकितो गौतमंप्रति ॥ गौतमंसदृशार्थाप्रविशंतमहासुनिम् ॥ २३ ॥ देवदानवदुर्धर्षतपोबलसमन्वितम् ॥ तीर्थोदकपरिच्छिन्नदीप्त्या मानमिवानलम् ॥ २४ ॥ गृहीतसमिधंतमकुशंसुनिपुंगवम् ॥ दृष्ट्वासुरपतिस्त्रितोविषण्णवदनोभवत् ॥ २५ ॥ अथदृष्ट्वासहस्राक्षं मुनिवधंसुनिः ॥ दुर्वृत्तवृत्तसंपन्नोरोचाद्रचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ ममरूपंसमास्थायकृतवानसिदुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदंयस्माद्विफलस्त्वभविष्यसि ॥ २७ ॥ गौतमैवमुक्तस्यसुरोरोषेणमहात्मना ॥ पेतदुर्बुषणौभूमौसहस्राक्षस्यतक्षणात् ॥ २८ ॥ तथाशस्वाचवैशक्रंभार्यामपिचशतवान् ॥ इहवर्षसहस्राणिबहूनिनिवसिष्यसि ॥ २९ ॥ वातभक्षानिराहारतयंतीभस्मशायिनी ॥ अदृश्यासर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥ ३० ॥ (यदात्वेतद्ग्नोरारामोदशरथात्मजः ॥ आगमिष्यतिदुर्धर्षस्तदापूताभविष्यसि ॥ ३१ ॥)

रूपत्वे तात्पर्यकसने वातमक्षेत्येतेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येयस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमाकरणेन सर्वदृश्येत्यर्थः । न च तावता चैतन्यहानिरिति क्षुधादिपीडा स्यादेक्यतो वातमक्षा तदतिरिक्ताहारभावाच्च निराहार तथ्यती । स्वकर्मणति श्रेयः । तादृश्यपि भस्मशायिनी न तु स्थिता इति न कश्चिद्विरोधः । इदरापोयुपुलक्षणमत्र अनंतमग्नतः शापस्य । तदुक्तं यज्ञे शापदग्धा पुरा भर्गो रामः शक्रापराधतः ॥ अहत्याख्या शिला जज्ञे शततल्पाः कृतः स्वरादिति ॥ शिला तय्यतिमाकारा शतशब्देनतवाची । श्लिगाशब्देन भगाकार चिह्नम् । स्वरादिद्रः ॥ ३० ॥ श्लापांतगाह । व्येति । घोरमिति । अनेन मुनिराहिल्यसूचनम् । रामः यदा आगमिष्यति तदा आगमनकाले जायमानचरणविय्यासेन अनयास्ततः तयादस्यशात् पूता व्यभिचारकृतपापनाशेन पवित्रा

१ स्त्री द्वौ ल्लोकौ प्रक्षिप्तमिति क्तकृताः ।

भविष्यसि पावित्र्येण च तपस्विनां दृष्ट्या भविष्यसि ॥ ३१ ॥ ततो मत्सकाश मत्सानिध्य प्राप्ता स्व वपुः पूर्वकृतसङ्कटस्य भस्मना अनावृत धारयिष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ इतरत्पञ्चम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृतककारस्तु यदा त्वित्यादि शापान्तप्रातिपादक स्वं वपुर्धरयिष्यसीत्यन्तं श्लोकद्वय प्रक्षिप्तमित्याह । एवमुक्त्यादि सार्वभौकान्तु प्रामाणिक एव । एवं च द्वात्रिंशत् श्लोका एवात्रोपस्थादुः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके बालीकीये आदिकाव्ये अष्टत्र्यारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ धर्मधुरत्यस्यापि शक्यम् अधर्मं प्रवृत्तौ बीजं दर्शयितुमाह । अपल इति । अवृणु इत्यर्थः । त्रस्तोति । त्रासेन स्वकारण दैन्यं व्यजते ॥ १ ॥ सुरकार्षीमिति । अन्यथा ह्युपपत्ता सकलदेवस्थानापहारः तेन कृतः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ सा अहंया दुष्टचारिणेति निराकुना उत्तकशापपूर्वं स्वक्ता । एवमपि सुरकार्षीन्निषन्धिः कथं तत्राह । शोषेति । स्वस्मिन् गौतमकर्तृकशापमोक्षणेन अस्य । तपः मया ह्वयम् । महतः शोषेन विना न तपोव्यय इति भावः । तपोव्ययसंपादकलोभोपादानमेव कार्यं मया

तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशमुदायुक्तास्वंपुधुरारियिष्यसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा महतेजागौतमोदुष्टचारिणीम् ॥ इम
माश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते ॥ ३३ ॥ हिमवच्छिवरेम्येतपस्तेपेमहातपाः ॥ ३४ ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ अफलस्तुतः शक्रो देवान्निपुरोगमान् ॥ अब्रवीन्नस्तनयनः
सिद्धगंधर्वचारणान् ॥ १ ॥ कुर्वतातपसोविघ्नं गौतमस्यमहात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्यहिमयासुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥ अफलोस्मि कृतस्तेनको
धात्साम्बनिराकृता ॥ शापमोक्षेणमहातापोऽस्यापहृतं मया ॥ ३ ॥ तन्मांसुरवराः सर्वेसर्विसंधाः सचारणाः ॥ सुरकार्यकरंयूयसफलं कर्तुम
र्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचःश्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वेसहमरुद्गणैः ॥ ५ ॥ अयं मेघः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥
मेघस्यवृषणौ गृध्रश्चाथानुप्रयच्छत ॥ ६ ॥ अफलस्तु कृतो मेघः परांतुष्टिं प्रदास्यति ॥ भवतां हर्षणार्थं च यददास्यति मानवाः ॥ अक्षयं हि फलं
तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम् ॥ ७ ॥ अग्रेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाद्य मेघवृषणौ सहस्राक्षेन्यवेशयन् ॥ ८ ॥ तदा प्रभृति काकु
त्स्थपितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुंजते मेघान्फलं स्तेषामथोजयन् ॥ ९ ॥ इंद्रस्तु मेघवृषणस्तदा प्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेण तपसा च
महात्मनः ॥ १० ॥ तदा गच्छ महतेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयै नं महाभागमहर्ष्यं देवं हूणिमीम् ॥ ११ ॥

कृतमिति तार्यम् ॥ ३ ॥ सफल मा सट्टणम् । सर्वे इति । अस्य वाद्वथाठे हे सर्वे सुवाचाः सर्वे युगमित्यन्वयो ज्ञेयः । पत्रं यूयमित्येव पाठः प्रायेण ॥ ४ ॥ पितुंश्वाः कन्त्यवाहनदायः तान् उपेयं हन्यवाहनानिमुखेनाहुः । अप्रेस्तु वचनं श्रुतेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५ ॥ अयं मेघः यो भवता नविन्दुम कल्पितः । गृह्य गृहीया ॥ ६ ॥ अपरुश्ववर्ति ॥ नविन्दुमयुक्तम् । न हि मेघा अट्टण्णा द्रव्येति इति चेत् ॥ भवदुर्देशेन कृतो हविर्देन पाल यूयं दास्यथेयव्ययः । अपफलः पंडो मेघः—यद्वा वृषणमित्रो यो मेघो मेघावयवो भवद्विष्टेन कल्पितः—स भवता परां तुष्टं दास्यतीगन्वावाह । ये वा अपल्ल नेग भवता हर्षणाय तोपाय भवद्वयो दास्यमिति तोगमयुय पाल यूयं दास्यथेयव्ययः ॥ ७ ॥ समागताः मिच्छिताः ॥ ८ ॥ अपल्लत्त घडान् तद्वद्वाहितान्वा । यत् तेना फलं, तत्तन्वा दृणाणां यमिदमभोजयन् ॥ ९ ॥ तदाप्रममि नतो हेतोः न्यो मेघट्टणम्—पन्नयः । तागा पमावेण तपाःकृतप्रभावेण च स्वापचारेण च ॥ १० ॥ महतेज इति गममवोचनम् । पृथक्कर्मजः गौतमस्य । ननु तादृज्येण घोरोत्पन्न चहृत्स्ययत्तद्व्यथा

श्रम कथं गच्छेयमत आह । देवर्षिर्णामिति । शापस्यैतदवधिकत्वात् अथ त्वयादसर्शनामुक्तशापतया देवर्षिर्णामित्यर्थः । एनां तास्य भूतपुण्यापत्तिफलकमातिय गृहीत्वा भूतप्रापणैर्नानमुदाहरण ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददर्शति । आश्रमप्रवेशकाले अनायासतः स्वचरणस्पर्शद्वयमिच्छाचारुखतापनशेन शापनिवृत्त्या शापवशात्पुरुषैः समागम्य निलिखति सर्वलोकेर्दुर्निरीक्ष्यां यथावत् देवर्षिर्णामिति विश्वामित्रो यथा ददर्शेत्यर्थः । तदुक्तं-तासा द्योतिप्रणामिति । एवः दर्शनं तत्समये रामलक्ष्मणविश्वामित्राणामेव । सर्वदेश्वत्तु भगवदतिथ्यकार्यमिति बोध्यम् ॥ १३ ॥ प्रयनादित्यादिना दिव्यरूपत्वमुक्तम् । रामदेवपि दर्शनं तावत्सदृष्टया-किं त्वेवंरूपेण । भर्तृसतोपकारस्य भर्तृसाविध्यस्य शापान्तकरणस्याभावादित्याह । धूमेनेति । धूमेनाभिपूर्यतामि व्याप्तानि अंगानि यस्याः सा ॥ १४ ॥ उपमात्रयं भस्मावृतत्वेन । अमसः लक्ष्मणा तबुलमेवस्य मध्यस्था रविप्रभामिव ददर्श । दुराघर्षा स्पृष्टुमशक्याम् ॥ १५ ॥ तथादर्शने हेतुमाह । सा हीति । त्रयाणामपि लोकानां दुर्निरीक्ष्यवशापवशाद्रामादीनामप्येवं दर्शनिषिद्या जाता । अन्येषां लक्ष्मणैव । रामादीनां तु दुःखदृश्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ शापस्यांतं तदंतस्यावधिकालं प्राप्य तेषां गमादीनां दर्शनं पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शनिषिध्यन् प्रातःतयर्थः । तथा च पात्रे-गच्छतस्तस्य रामस्य पादस्पर्शान्

विश्वामित्रवचःश्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रपुरस्कृत्य आश्रमं प्रतिवेशह ॥ १२ ॥ ददर्श च महाभागांतपसा द्योतितप्रभम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्ष्यां पुरासुरैः ॥ १३ ॥ प्रयत्नाग्निर्मितां धात्रा दिव्यां माया मयी मिव ॥ धूमेनाभिपूर्यतां गीतां माग्निशिखामिव ॥ १४ ॥ स तु घारावृतांसां पूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ मध्यं भसोदुराघर्षादीनां मूर्धप्रभामिव ॥ १५ ॥ सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूवह ॥ त्रयाणामपिलो कानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ शापस्य तत्सुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृह मुदा ॥ १७ ॥ स्मरंती गौतमवचः प्रतिजग्राह सा हि तौ ॥ पादमर्ध्वं तथा तिथ्यं च कारमुसमाहिता ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदष्टेन कर्मणा ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्या सिद्धिं दुंदुभिनिःस्वनैः ॥ १९ ॥ गंधर्वाप्सरां चैव महानासीत्समुत्सवः ॥ साधुसाध्विति देवास्तां महत्यां समपूजयन् ॥ २० ॥

हाशिला । काचिद्योगमवस्तोपि विस्मितो मुनिब्रवीत् ॥ शिला तव्यातिमाकारा सोपि रामः विस्मिताः सत्त्वेवसीत् । तथाभूतं त द्यू मुनिवददित्यर्थः-शापदथा पुरा भर्ता राम शक्नापराधतः । अहत्याल्यं शिला जज्ञे शतलिङ्गाः कृतः स्फाट् ॥ त्वदग्निसर्शनात्सस्यै शापात् ग्राह गौतमः । तस्मादित्यं ते पादाब्जस्पर्शाच्छुद्धामवज्रमो ॥ इति । यदुद्धाराय त्वं मयैवानीतः सा । एषेति शेषः । एव मनुक्तरीत्या सर्वेषां मविरोधे समवति कल्यांतरूपरत्नैर्नादिविरोधवर्णनं कतकाधुक्तं कृत्यम् । यदपि तेन धूमेनेत्यादिप्राज्ञोक्तं तांसेव दुर्निरीक्ष्यामिति शेषं सूचित्वा दुर्निरीक्ष्यत्वे हेतुमाह । सा हीति । तेषां दर्शनेमिति । अत्र तेषां त्रयाणां लोकानामिति व्याख्यातं-तदपि छिष्टम् ॥ तदा स्वपदस्पर्शमात्रेण शिलारूपापारित्यागे गौतमवचः स्मरतीं मदभ्रमप्रातराघवसूजया पुनर्मसंबध इत्येवं तद्वचः स्मरंतीत्यर्थः । स्वशिलारूपं तापारित्यागमात्रेण तु तस्मिन् रामत्वं निश्चयोऽस्याः । तौ रामपादौ प्रतिजग्राह स्पृष्टुं प्रणमाम् । यत्तु तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्बुद्धिमत्करोदिति-तत्र ॥ अग्रे काकुत्स्थ इत्येकत्रचनयोगात् । सुसमाहिता अग्रमत्ता ॥ १७ ॥ काकुत्स्थः रामः । तस्यैव मुह्यतया पूजनात् ॥ देवदुर्भिनःस्वनैः सह पुष्पवृष्टिरासीत् । रामस्य अहत्यायाश्चेत्यर्थः ॥ १९ ॥ रामसूजया निष्पापत्वात्

ल्याः पूजा ॥ २० ॥ नपोबलविशुद्धांगी तद्वलङ्घ्यात्मसंशेन शुद्धांगीम् । अत एव गौतमस्य वशा तदूनचेताम् । अत एव यथापूर्वं पत्र कोऽंशरीणापि तदनुगाम् ॥ अहल्यासहितः सुखीति । अनेन योगबलद्रासगमने ज्ञात्वा तद्वलदेवं द्वादिति तदाश्रमप्राप्तिर्गौतमस्येति बोध्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गर्भमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वा० आ० बा० एकोनपचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ प्रागुत्तराम् ऐशानीम् । ततः गौतमाश्रमात् ॥ १ ॥ २ ॥ बद्धनीति । दृश्यत इति शेषः ॥ ३ ॥ शकटीयतम् । अग्निहोत्रसमाप्ताहकम् । ऋषिवाटाः यज्ञायमागतानां साविहोत्रकपीणां निवासाः । एव नैबिड्वात्स्वावासदेशविचारः—देश इत्यादि । देशः निवासस्थानम् । विधीयतां विचार्यताम् ॥ ४ ॥ विविक्ते सलिलान्वित इति । अनेनानुष्ठानसौकर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तपोबलविशुद्धांगीगौतमस्यवशानुगाम् ॥ गौतमोपिमहातेजाहल्यासहितः सुखी ॥ २१ ॥ रामसंपूज्यविधिवत्पुस्तपस्तेपेमहातपाः ॥ रामोपि परमापूजांगौतमस्यमहामुनेः ॥ २२ ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगमिमिथिलांततः ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ततः प्रागुत्तरांगत्वारामः सौमित्रिणासह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभागवेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्च श्रूयंते शकटीयतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहवयम् ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवासमकरो देशे विविक्ते सलिलान्विते ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा नृपवरस्तदा ॥ शतानंदं पुरस्कृत्य पुगोहि तमनिंदितः ॥ ६ ॥ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्ध्वमादाय सत्वरम् ॥ प्रत्युजगमसहस्रा विनयेन समन्वितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्राय धर्मैण दधौ धर्मं पुरस्कृतम् ॥ प्रतिगृह्यतुतां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ ८ ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ सतांश्च श्रुत्वा मुनीन् पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ ९ ॥ यथाहं शृषिभिः सर्वैः समागच्छन् प्रहृष्टवत् । अथ राजा मुनिं श्रेष्ठं कृतजलिरभाषत ॥ १० ॥ आसने भगवान्नास्तां सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा निषादमहामुनिः ॥ ११ ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सहमंत्रिभिः ॥ आसनेषु यथान्यायमुपविष्टाः समंततः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा सनृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथा मब्रवीत् ॥ अब्रूय यज्ञसमृद्धिर्मे सफला देवतैः कृता ॥ १३ ॥ अब्रूय यज्ञफलं प्राप्तं भगवदंशनात्मया ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मिन्स्य मे मुनिपुंगव ॥ १४ ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्यातोऽसि मुनिभिः सह ॥ द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षी दीक्षा माहुर्मनीषिणः ॥ १५ ॥

ऋत्विजोपीति । अत्र पुरस्कृत्येयमुत्कर्षः ॥ ७ ॥ धर्मेण शास्त्रमार्गेण । ददौ । अर्घ्यमिति शेषः । धर्मपुरस्कृतमिति । अर्घ्यविशेषणम् । महाजं वा महोत्तं वा श्रोत्रियायोपकृत्येदिति शास्त्रोक्तेन धर्मसाधनेन पुरस्कृतम् । तत्सहितमिति यावत् ॥ ८ ॥ राज्ञः कुशलं निरामयम् । यज्ञस्य निरामयं कुशलम् । निर्धिन्नत्वमविकलत्वं वा यज्ञस्य कुशलम् । सः विश्वामित्रः तान् अर्घ्यं दत्तुम् । पृष्ट्वा । कुशलमिति शेषः ॥ ९ ॥ यथाहं यथान्यायम् । मष्टवत् प्रहर्षवत् तोषसहितं यथा भवति तदेवार्थः । समागच्छ । सतोषसहितमालिप्तं यथा भवति तथा सर्वैः समतो बपूक्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञसमृद्धिः । अगवैकल्पराहित्यं सादृगुणं च । अत एव सफला कृता । इष्टिरिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत्र हेतुमाह । द्वादशाहं द्वादश दिनानि ॥ १५ ॥

दीक्षां कर्तव्यत्वेनाहः । दीक्षायास्तावति दिनानि अवशिष्टानि ऋत्विजः आहुः ॥ १५ ॥ किमिति त्रय योगेन सर्वतामर्थ्यादाह । देवान् द्रष्टुमर्हसि ॥ १६ ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ॥ १८ ॥ पद्व्यां वह्नरहितान्यां पद्मपत्रकोमलवाल्म्यमेतद्वरं प्राप्ताविति विस्मयः । किमर्थमिति प्रयोजनप्रश्नः । कस्य वेति । पुत्रावेति शेषः । उत्तरश्लोको यदि प्रमाणं तद्वैश्वेव विवरणं बोध्यम् ॥ केचित्तु कस्येत्यस्य कार्यं साधयितुमिति शेषमाहुः—तत्प्रयोजनप्रश्नैव गतायम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निकेदयदिति पाठेऽडमाहः आपः ॥ २२ ॥ तत्र अन्वप्रम् जपामन रक्षःसम्क्रातिपि मार्गे मयर्हिमागमन्म् ॥ २३ ॥ महावनुरपि जिज्ञासां तद्विषयां रामस्य दिदृक्षाम् । ज्ञानमिह दर्शनरूपम् । यद्वा धनुर्नष्टमारजिज्ञासा तया दृष्टस्य तस्य सज्जीकर्णादिकं च कर्तुमोगमनमित्येतत्सर्वं निवेद्य विरहितागमन्म् ॥ २३ ॥

ततोभागार्थिनो देवान् द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलप्रहृष्टवदनस्तदा ॥ १६ ॥ पुनस्तपस्विप्रश्नच्छांजलिः प्रयतो नृपः ॥ इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ १७ ॥ गजतुल्यगतीवीरशार्दूलवृषभोपमौ ॥ अधिना विवहूपेण समुपस्थितयोवनौ ॥ १८ ॥ यदृच्छ्यैव गांग्राति देवलोका दिवामरौ ॥ कथं पद्मामिह प्रातौ किमर्थकस्य वामुने ॥ १९ ॥ (वराधुधरो वीरौ करस्पृश्यामहाभुने ॥ भूषयन्ता विमंदेशं चन्द्रसूया विवांबरम् ॥ २० ॥) परस्परस्थसदृशौ प्रमाणे गितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरो वीरौ श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ॥ २१ ॥ तत्स्थतद्वचनं श्रुत्वा जनकरूपमहात्मनः ॥ न्यवेदयदमेयात्मा पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तत्रागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २३ ॥ अहस्यादर्शनं चैव गौ तमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमगमनं तथा ॥ २४ ॥ एतत्सर्वमहातेजजनकयमहात्मने ॥ निवेद्य विरामाथ विश्वामित्रमहाभुनिः (॥ २५ ॥) ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विभ्रामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजः शतानंदो महातपाः ॥ १ ॥ गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसाद्योतितप्रभः ॥ रामसं दर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥ एतौ निष्पण्णौ संप्रेक्ष्य शतानंदो नृपात्मजौ ॥ सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अपिते मुनिशार्दूलमममातायशस्विनी ॥ दर्शिताराजपुत्रा यत्पदी धिमुपागता ॥ ४ ॥ अपिरामे महातेजो मम मातायशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहृतपूजां पूजाहंसवैदिनिम् ॥ ५ ॥ अपिरामायकथितं यद्वृत्तं तत्पुरातनम् ॥ मम सः तुर्महातेजो देवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥ अपिकौशिक भद्रं ते गुरुणाममसंगता ॥ मम माता मुनिश्रेष्ठारामसं दर्शनादितः ॥ ७ ॥

राम । तदेति पाठेऽश्रित्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मैत्रेयानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरा० रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ४ ॥ तस्येति हृष्टरोमा स्ममाहुः शापोद्धारश्च वनस्तोषेण जातरोमा चः ॥ १ ॥ पर विस्मयमिति । मम वदंशनायान्यामुल्लाखात् ॥ २ ॥ निष्पण्णौ आसने ॥ ३ ॥ उत्तमवर्ग्यमुक्तातिशयेन पुनः पृच्छति दहर्षाय । अपि ते इति । आपः प्रश्ने । ते लया ॥ ४ ॥ रामे रामकिये । पूजाहं इति । गौतमस्य गुरुणामप्युक्तं तत्कार्त्तकदुःसुष्ठानरूपं मातुर्दृष्टं चरितं पुरा तत्तत्तमाय कथितमित्यन्वयः । महातेज इति । विश्वामित्रसंबोधनम् ॥ ६ ॥ मम गुरुणा मम गौतमव्ययः । अत्र वारद्वयं मेमेति प्रयोगो ह्यतिशयात् । रामसं दर्शनादित इति । अस्य तदशपेति

शेषः । आदिना पूजापादसर्पौ ॥ ७ ॥ महतेजाः रामः मदुरोः सकातः पूजां प्राप्य इह यज्ञसूक्तौ आगत इति पृष्ठयैवार्थस्य मंयतेरेण प्रश्नः ॥ ८ ॥ शान्तिं मनसा उपलक्षितौ मे गुरुः इह आगतेन गौतमाश्रमे आगतेन गौतमपूजितेन रामेण अभिवादितः न तु म...दोषातिरिक्तः इति प्रशंसितम् । पूजांगिकारवदनं अतिरस्कारचिह्नमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्कर्तव्यं तत्र त्क्रातं न विस्मृतं किं तु मया कृतमेतत्पर्यः । भार्गवी जमदग्निः । तत्कोपहता रेणुका पशुराममाता यथा जमदग्निना सगता तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दिष्टया भाव्येन ॥ १३ ॥ विधामित्रयन्त एव तेन सह प्राप्तिः । तत एव च मातुः श्रापेद्वार इति त स्तौति । अचिल्येवदिना । मनसापि अन्येन अशक्यचित्तप्रतिपत्तृष्यादिकर्तौ । परमो गति जगतः परमहितप्रदम् ॥ अन्ये तत्र मम चेयाहुः ॥ १४ ॥

अपिमेगुरुणारामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतोमहातेजाः पूजांप्राप्यमहात्मनः ॥ ८ ॥ अपिशांतेनमनसागुरुमेकुशिकात्मज ॥ इहागतेनरामेणपूजितेनाभिवादितः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहासुनिः ॥ प्रत्युवाचशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ १० ॥ नातिक्रांतसुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया ॥ संगतासुनिनापत्नीभार्गविवेरेणुका ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ शतानंदोमहातेजाराभं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स्वागतंतेनश्रेष्ठदिष्टयाप्राप्तोसिराघव ॥ विश्वामित्रपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितम् ॥ १३ ॥ अचित्यकर्मतपसाब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ विश्वामित्रोमहातेजावेद्भ्येनंपरमांगतिम् ॥ १४ ॥ नास्तिधन्यतरोरामत्वतो न्योभुविकश्चन ॥ गोसाकुशिकपुत्रस्तेयनतसंहत्तपः ॥ १५ ॥ श्रूयतांचाभिधास्यामिकौशिकस्यमहात्मनः ॥ यथाबलंयथातत्त्वंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ १६ ॥ राजासीदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिदमः ॥ धर्मज्ञाःकृतविद्यश्चप्रजानांचारितेतः ॥ १७ ॥ प्रजापतिस्तुतस्त्वासीत्कुशोनममहर्षिपतिः ॥ कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभःसुधार्मिकः ॥ १८ ॥ कुशनाभस्तुतस्त्वासीद्विधिरित्येवविश्रुतः ॥ गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहासुनिः ॥ १९ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजराज्यमकारयत् ॥ २० ॥ कदाचित्तुमहातेजायोजयित्वावरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्रासमेदिनीम् ॥ २१ ॥ नगराणिचरप्राणिंसारितश्चमहागिरीन् ॥ आश्रमान्कमशोरजाविवचत्राजगामह ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंनानापुष्पलताद्रुमम् ॥ नानासुगणानीर्णसिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितम् ॥ प्रशांतहरिणाकीर्णद्विजसंधनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णदेवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥ सततंसकुलंश्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः ॥ अबभक्षैवपुमक्षैश्चशीर्णपर्णशनैस्तथा ॥ २६ ॥

गोता अन्नदानादिना ॥ १५ ॥ बलं तपोबल यथा गच्छत तत्त्व ब्रह्मर्षिं च यथा तत्पृथग्यर्थः । वृत्तमिति क्वचित्पाठः । १६ ॥ स राजा कस्य पुत्रस्तत्राह । प्रजापतीत्यादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अकारयत् । स्वार्ये णिच् ॥ २० ॥ वरूथिनीं चतुराबलम् । योजयित्वा समुपस्थाय तद्वपुक्षौहिणीसंख्येनोपरिवृतो भूत्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तातोतिशयाव्यशांतहरिणत्वम् ॥ २४ ॥ ज्ञानमात्राधिकृताः नारादाद्याः देवलोकांसंचारिणो देवर्षयः । मुनिपुत्राः । अक्षौह्यैर्ब्रह्मभिः संकुल व्याप्तिमन्यन्वयः ॥ तथा ब्रह्मकल्पैः चतुर्मुखतुल्यैः । तस्यैव सहज

त्पोमैमात् । अन्महैः तन्मात्रपक्षैः संकुलम् ॥ २९ ॥ २६ ॥ ब्रह्मरोमनखजाः बालखिल्याः वैखानसाश्च ये नखल्लो वैखानसाः इति श्रुतेरिति कतकः ॥ परमकल्याण
स्वभावब्रह्मलोकोपमा आश्रमस्य ॥ २७ ॥ २८ ॥ जयतां शूरणां ॥ २९ ॥ वैखानसः ॥ ३० ॥ एकापचाशः सर्गः ॥ ११ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
वसिष्ठ प्रपातः वसिष्ठेन स्वागतमित्युल्लेखेति योजना ॥ १ ॥ व्यादिदेश अदापयत् ॥ २ ॥ फलपूलमिति । जातिवादकश्चन्म ॥ ३ ॥ वनसतिशब्देन दृक्मात्र न तु विना पुण्य
फलकं एव । तद्विषयेपि कुशल पर्यच्छत । सर्वत्र तत्पुण्यविषये ॥ ४ ॥ ५ ॥ जपता तपस्विनाम् ॥ ६ ॥ कश्चिदिति । प्रश्ने । हे धार्मिक क्रमेण तदनुष्ठानेन प्रजाः रज्यन् । राजवृत्तेन-न्यायेनार्जनेन
फलमूलशर्नदेनैतजितदुर्पैर्जितैर्द्वयैः ॥ ऋषिभिर्वालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ २७ ॥ अन्यैर्वानसैश्चैव समंतादुपशोभितम् ॥ वसिष्ठस्या
श्रमपदब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ २८ ॥ ददर्शजयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २९ ॥ इत्यादि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतु
र्विंशतिसा० बालकांडे एकपचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ तदंष्ट्रापरमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रणतो विनयाद्गिरौ वसिष्ठजपतांवरम् ॥ १ ॥
स्वागतंतवचेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवन् वसिष्ठो व्यादिदेश ॥ २ ॥ उपविष्टाय च तद्विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं
मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तमम् ॥ तपोग्निहोत्रशिल्पेषु कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रो महातेजा
वनस्पतिगणे तदा ॥ सर्वत्र कुशलं प्राह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः
सुतः ॥ ६ ॥ कश्चित्ते कुशलं राजन्कश्चिद्धर्मं गजयन् ॥ प्रजापालय सराजना जवृत्तेन धार्मिकम् ॥ ७ ॥ कश्चित्ते संभृताभृत्याः कश्चित्तिष्ठति शासने ॥
कश्चितो विजिताः सर्वैरपि पवारिषु मूढम् ॥ ८ ॥ कश्चिद्बलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं तेन व्यापुत्रपौत्रे तथा नव ॥ ९ ॥ सर्वत्र कुशलं राजा
वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितम् ॥ १० ॥ कृत्वा तौ सुचिं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तदा ॥ मुदा परमया शुक्तौ प्रीयेतां
तौ परस्परम् ॥ ११ ॥ ततो वसिष्ठो भगवान्कथं योऽनुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदं वक्तुमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्या
स्य महाबल ॥ तव चैव प्रमदस्य यथाहं संप्रीच्छामि ॥ १३ ॥ सत्किं याहि भवनेतां प्रतीच्छतु मया कृताम् ॥ राजंस्त्वमतिथि श्रेष्ठः पूजनीयः प्रय
त्नतः ॥ १४ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महासुनिः ॥ कृतामन्यं प्रवीद्राजपूजावाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥

वर्गस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्वात्रे प्रतिपत्तिश्च राजद्वत्तं चतुर्विधमित्युक्तेन राजवृत्तेन पाल्यसे इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ समताः वेतनदानादिना ॥ ८ ॥ बलेषु चतुराणु । कोशेषु अर्थसमूहेषु । पुत्रपौत्रे ।
गवाधप्रभृतित्वादेन चन्म ॥ ९ ॥ एको वसिष्ठशब्दः । वारिष्ठाची ॥ १० ॥ तौ उक्तविशेषणकौ वसिष्ठपिबामित्रौ । ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तरादिरूपाः । प्रीयेताम् । अडमात्रः अपूर्णो लङि
॥ ११ ॥ प्रहसन्निव उत्तमातिथिर्लभजहर्षणं ॥ १२ ॥ संप्रीच्छ मे मङ्गलम् वात्तिकम् अगीतुरु ॥ १३ ॥ हेतुगर्भं विशेषणम्-अतिथिश्रेष्ठ इति ॥ १४ ॥ पूजावाक्येन वात्तिकं कात्यायनीये

वरुणैव मम पूजनं कृतमिति राजाब्रवीत् ॥ १६ ॥ विवर्ते यत्तत्राश्रमे फलमूलं तेन पूजित इत्यनेन राजमोक्षमावादनैव वयं संतुष्टा इति ध्वनिः ॥ १६ ॥ पूजाहेण । त्वयेति शेषः । मैत्रेण खेहयुक्तेन । मत्वर्थो याजेतम् ॥ १७ ॥ निमग्नं भोजनगोकाराय प्रार्थनम् ॥ १८ ॥ बाढमिति । अस्य विवरणं—यथा प्रियमिति ॥ १९ ॥ तेन विश्वामित्रेण । कल्मषीं चित्रवर्णां होमधेनुम् ॥ २० ॥ शबले तन्नामे अस्य राजर्षेः महाहेण भोजनेन सत्कारं कर्तुं व्यवसितोस्मि उद्युक्तोस्मि तं मे व्यवसायं सविश्वस्य सप्तादय । तदुपयोगिपदार्थदानेनेति शेषः ॥ षडसृषु मधुरादिषु यस्य यस्य यदभिपूजितम् अमीष्ट तत्तत्र यथाकाम तप्रीत्ययति क्रमेण मम कृते मत्तोपार्थम् । रसेन अनेन रसद्युताब्जेन भक्ष्यशङ्कुल्यादिना । रसेनेति सर्वान्वयि । पानेन पानकसप्तादिना । लेब जिह्वाग्राह्यं क्षौद्रादि । चोथम् अथरपुट्याह्वम् आम्नपलादि । अन्नानां शाल्यवादीनां निचयं राशिम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाळकांडे द्विपचादाः सर्गः ॥ ६२ ॥ यस्यस्य यथायथा ईप्सितं तथातथा

फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तत्राश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनं न च ॥ १६ ॥ सर्वथाचमहाप्राज्ञपूजाहेण सुपूजितः ॥ नमस्तेस्तु गमिष्यामि मैत्रेणैव स्वचक्षुषा ॥ १७ ॥ एवं ब्रुवंतराजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमंत्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठप्रत्युवाच ह ॥ यथाप्रियं भगवतस्तथास्तुमुनिपुंगव ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तथानेन वसिष्ठो जपतांवरः ॥ आजुहावततः प्रीतः कल्मषीं धूतकलमषाम् ॥ २० ॥ एव हि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तव्यवसितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ भोजनेन महार्हेण सत्करं संविधत्स्व मे ॥ यस्य यस्य तथा कामं षडसृष्वभिपूजितम् ॥ २२ ॥ तत्सर्वकामधुग्द्वये अभिवर्षकृते मम ॥ रसेनाब्जेन पानेन लेब्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वसृजस्व शबले त्वर ॥ २३ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्साहस्र्यां संहितायां बालकांडे द्विपचाशः सर्गः ॥ ६२ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन शबलाशङ्कुमुदनेन ॥ विदधे कामधुक्कामान्यस्यस्यस्येप्सितयथा ॥ १ ॥ इक्षुन्मधूंस्तथा लज्जामैरेयांश्च वरासवान् ॥ पानानि च महाहाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्योदनस्यात्राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्यन्नानि मृषाश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥ नाना स्वादुरसानां चर्खां (पा) डवानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूणां निगौडानि च सद्व्रतशः ॥ ४ ॥ सर्वमासीत्सु संतुष्टं हृष्टं पुष्टं जनायुतम् ॥ विश्वामित्र बलं रामवसिष्ठेन सुतर्पितम् ॥ ५ ॥ विश्वामित्रो हिराजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरो राजा स ब्राह्मणपुरीहितः ॥ ६ ॥ सामात्यो मंत्रिसहितः समृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥

सर्वान्कामान् विदधे इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदेव प्रपंचयति । इक्षुनिति । सविकाराणि इक्षुम् । मधून् क्षौद्राणि । मैरेयं च धात्रीधातुकां गुडवारीभिः कृतं मद्यम् । भक्ष्यान् अपूपदीन् । उच्चावचान् अनेकविधान् ॥ २ ॥ उष्णाढ्यस्य उष्णाढ्यगुणयुक्तस्य । राशयः । आसन्निति शेषः । मृष्टानि अन्नानि पायसपेदाः । दधिकुल्या इति । उपलक्ष्यण दुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ अनेका विषया दुस्तुतानां खां (पा) डवानां भक्ष्यविशेषाणाम् । शेषे षष्ठी । तैः पूर्णानि भोजनपत्राणि गौडानि राजतानि । आसन्निति शेषः । रजते गुड इत्यभिधानमिति कृतककृत्य ॥ ४ ॥ हर्षः चित्तसतोपः । पुष्टिः देहपुष्टिः तथुक्तजनैः आसमत्तद्युक्तम् ॥ ५ ॥ सान्ताः पुरवराः अंतःपुरस्थैः सहितः ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मसचिवाः । मंत्रिणो मंत्रस्य सचिवाः । पूजितः आतिथ्येन सङ्कृतः ॥ ७ ॥

पूजार्हेण मष्टद्वयज्ञकारणायोत्पन्नं । पूजित इति । अथैव विवरणम् । आदारुतिप्रद्योतनाय-सुराकृत इति । ह्यर्पाद् पुनरुक्तिस्तदोषः । ८ ॥ श्रुतसहस्रेण । निष्क्रमभूतेनेति शेषः । पाथिवः
स्य रत्नलभावितात् रत्नस्वर्याजं ममया । योगेति शेषः ॥ १० ॥ १ ? ॥ कुत्र इय परियाग नाल्लयाहा । शाश्वतीति । यथा आत्मनः राजयोगमतः विवादिगः कीर्तिः शाश्वती नित्यसम्बद्ध एव भवति
ब्रह्मदत्ता शब्दा नियं प्रत्यक्षान् । एकमादेरीजीमाहा । हल्यं देवम् । कथं पित्रम् । प्राणयात्रा जीवनम् ॥ १३ ॥ आयत्तम् अधीनम् । बलिः भूतबलिः । होगः केवेयोदिः । आयत्त इत्यस्य सर्वत्रास्तुतः
स्वाहाकारवधकर्तारौ तन्नाचाययौ । विद्या इति । एतत्पर्यः प्राप्तयेन विसृष्टुद्रः प्राणपूर्वस्वराष्ट्रादन्त्रं तत्साध्यविधानामेतदायत्तत्वम् ॥ १४ ॥ एतत्सर्वम् अतिस्थिति । एतन् शब्दाश्चामप्य मे मयिभवम् । मरुतः ।

पूजितोहंवयब्रह्मन्जहंणसुसत्कृतः ॥ श्रूयतामिधास्यामिवाक्यवाक्यविशारद ॥ ८ ॥ गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम ॥ रत्नहिमवग
नेतद्रत्नहारीचयार्थिवः ॥ ९ ॥ तस्मान्मेशबलादेहिमेषार्धमतोद्विज ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठमुनिगुणवः ॥ १० ॥ विश्वामित्रेणधर्मत्माप्र
त्युवाचमहीषितिम् ॥ नान्दशतसहस्रेणनारिकोटिशतैर्गवाम् ॥ ११ ॥ राजन्दस्यामिशबलाराशिभरिजतस्यवा ॥ नयरित्यागमह्यंयत्सकाशाद
रिदम् ॥ १२ ॥ शाश्वतीशबलसहस्रकीर्तिरात्मवतोयथा ॥ अस्याहव्यंचकव्यंचप्राणयात्रातथैवच ॥ १३ ॥ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिहोमस्तथैव
च ॥ स्वाहाकारवषट्कारौविद्याश्चविधियास्तथा ॥ १४ ॥ आयत्तमत्रार्जयैस्सर्वमेतन्नसंशयः ॥ सर्वस्वमेतस्सत्येनममनुष्टिकरीतथा ॥ १५ ॥
कारणैर्बहुभिराजन्नद्रास्यशबलांतव ॥ वसिष्ठेनवमुक्तस्तुविश्वामित्रोब्रवीतदा ॥ १६ ॥ संख्यतरामत्यर्थवाक्यवाक्यविशारदः ॥ हैरण्यकक्ष
त्रयेयानुवर्णाकुशप्रुषितान् ॥ १७ ॥ ददामि कुंजराणांति सहस्राणिचतुर्दश ॥ हैरण्यानांथानांचश्वतश्चानांचतुर्जाम् ॥ १८ ॥ ददामिते
शतान्यष्टौकिंकिणीकविभूषितान् ॥ हयानांदेशजानांकुलजानामहौजसाम् ॥ १९ ॥ सहस्रमेकंदशचदमितवसुव्रत ॥ नानावर्णविभक्तानां
वयःस्थानतथैवच ॥ २० ॥ दृढाल्येकांगवांकोटिशबलादीयतांमम ॥ यावदिच्छसिरत्नानिहिरण्यवाद्रिजोत्तम ॥ २१ ॥ तावद्दमितेसर्वदी
यतांशबलामम ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेणधीमता ॥ २२ ॥ नदास्यामीतिशबलां प्राहराजन्कथंचन ॥ एतदेवहिमेरन्मेतदेवहिमेधनम् ॥ २३ ॥

शपे इति शेषः । तथा दर्शनादिना मम तुष्टिकरी च ॥ १५ ॥ कारणैः उत्कैः । सम्प्रियाय चैतद्बोध्यम् ॥ १६ ॥ संबन्धवत् अत्यप्रबुध्यन्म् । हैरण्याः हिरण्यविकाराः । कक्षाः घटोपेतमध्यवर्धनायंश्वल्लाः ।
प्रेक्ष्य श्रीबाल्मार्शंखलादि ॥ १७ ॥ स्नेतास्थानां चतुष्टुजां चतुःसंख्याकस्येताभ्युत्पत्तानामित्यर्थः । आर्षः समासः । रथानां चैति पाठः ॥ १८ ॥ किंकिणीकविभूषितानिति । पृष्ठार्थे द्वितीया । रथानां विशेषणा
मेतत् । देवाः बाहीकादिः । तुल्लमुच्चैःश्रवण्यादीनां गंधर्वाकुंठं वा । गंधर्वकुलजातस्त्वमिति पुराणवचनात् ॥ १९ ॥ अन्वयार्णैः विमक्तानां प्राप्तिमोदानाम् । बयःस्थानां तल्लगिनाम् । बयःस्थानो यवेति
कोशात् ॥ २० ॥ एकां कोटिमित्ययम् । यावदिति । इत्यायाधिकं वा यावदित्यस्मृत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतत् शबलरूपं वस्तु ॥ २३ ॥

आप्तदक्षिणा इति । अनेन ह्यगोदिन्द्रक्षिणायतदयीनेति सूचितम् ॥ २४ ॥ एतदेव क्रिया इत्यस्यैव विवरणम् । अदोमूलाः एतन्मूला इत्यर्थः ॥ २५ ॥ सर्वथा दानामात्रे हेतुर्गर्गं विशेषणं कामदोहिनीम् इच्छाविषयदेहनाल्लाम् । (काव्याल्लामल्लकारः) ॥ २६ ॥ चैस्मानः ॥ इति श्री० श्रीरा० रा० वा० आ० बा० त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ अथ दंडोपायप्रवृत्तिमाह । कामधेनुमिति । न त्यजते नात्यजत । अन्यकर्षत । बलादिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ राजभूतैः राजसर्वकैः । मटैरिति कचिपाठः । ह्रियेय । कर्मणि लिङ् । मृशदुःखिता मूशेन अतिलयेन दुःखिता । अस्मीति शेषः । मृशब्दो बहुपर्यायो वा ॥ ३ ॥ अपकृतम् अपराधम् । दण्डा ज्ञात्वापि मत्तां संन्यापयत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ शतशो मृत्यान् स्वकर्षकात् । पादमूल पादसमीपम् । महात्मनः वसिष्ठस्य ॥ ६ ॥ रोदनम् अश्रुपातः । लंल्या एव ऋषिसमीपगमनं स्वदेव्ये च कथयामित्येतदर्थं द्विः हस्तमिति ॥ ७ ॥ सकाशः समीपम् ॥ ८ ॥ स्वसा मगिनी ॥ ९ ॥ बलात् छात्रात् । मत्ताः अविवेकी ॥ १० ॥ मद्य मम । नहि तद्व्येन तुन्यमित्यर्थः । तपोबलेन

एतदेव हि सर्वस्वभेदेनैव हि जीवितम् ॥ दशैश्वर्यपूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ २४ ॥ एतदेव हि मेराजन्वि विधाश्चक्रियास्तथा ॥ अदोमूलाः क्रियाः सर्वाभ्यपराजन्नसंशयः ॥ २५ ॥ बहुना किंप्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥ २६ ॥ इत्यपे श्रीमद्भामायेण वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ कामधेनुवंसिष्टोपियदानत्यजतेयुनिः ॥ तदाऽस्य शबलराजमविश्वामित्रोन्वकषत ॥ १ ॥ नीयमाना तु शबलराजमब्राह्मणमहात्मना ॥ दुःखिता चितया मासरुदंती शक्रार्शिता ॥ २ ॥ परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याहं राजभूतैर्दानाह्नियेयभृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किमयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्यामनागसंष्ट्वाभक्तात्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥ इति संचितयित्वा तु निःश्वस्य च पुनः पुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठपरमौजसम् ॥ ५ ॥ निर्धूयतांस्तदाभृत्याञ्छतशः शत्रुमुदुन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलमहात्मनः ॥ ६ ॥ शबलासारुदंती च क्रोशंती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुरुदंती मेघनिःस्वना ॥ ७ ॥ भगवन्किं परित्यक्ता त्वया हं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्वाजभटमाहि नयते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिर्दिवंचनमब्रवीत् ॥ शोकसंततहृदयांस्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥ नत्वां त्यजां मिश्रबलेनापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एषत्वां नयते राजा बलान्भक्तो महाबलः ॥ १० ॥ नहि तुल्यं बलं मंत्रराजा त्वया विशषतः ॥ बलीराजा क्षत्रियश्च प्रथिव्याः गतिरेव च ॥ ११ ॥ इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णो तिसौ बलवत्तमः ॥ १२ ॥ एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचंचनज्ञासा ब्रह्मर्षिर्मतुल्यप्रभम् ॥ १३ ॥ नवलक्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलतराः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्म बलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तमम् ॥ १४ ॥ अग्रमेयं बलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महारथिस्तं जस्तवदुर्गासदम् ॥ १५ ॥

तर्हि देवतां तत्राह । राजा चित्यादि । राजत्वात्तपोबलेन न दंड्य इति भावः । तद्वद्वयति किंकिधारा-दुर्लभस्य च धर्मस्य जोवितस्य शुभस्य च । राजानो वानश्रेष्ठ प्रदातारा न संशयः ॥ तान् हिंस्यात् च आक्रोशेनाक्षिपेनाग्निं वदेत् । देवा मानुषरूपेण चरन्त्येते महीतल इति ॥ अथ विशेषतः । अवय इति शेषः । अथ कृतातिथ्यं के दिने । तेनातिथिवाहिशेषमोऽवय इति भावः । बली राजेति । अनेन शुद्धाज्येयत्वमुक्तम् । पृथिवीपतिक्षत्रियत्वेन तद्वदस्य महापातकसमता बोधिता ॥ ११ ॥ बलित्वमेव उपागदयति । इयमिति । हस्तिर्षः ध्वजैः समाकीर्णा ॥ १२ ॥ विनीतवत् विनयोपेतम् ॥ १३ ॥ न बलम् जरण्वलम् । कलत्रचराः क्षत्रियादित्यः । क्षात्रात् क्षत्रियबलदपि । बलवत्तम् अधिकम् ॥ १४ ॥ तुभ्यं तव । न त्वया । सदृशोपीति शेषः । इति दूरे इति शेषः ।

महर्षिर्वाः महर्षीणिपि । तत्र हेतुः-तेजस्तत्वेत्यादि ॥ १५ ॥ ननु त्वमेव तस्य बलं नाशय तत्राह । नियुज्येति । कामधेनुत्वात्क्रियोगोपेक्षापरकार्यासृष्टेरेव तस्याः सामर्थ्यात् ब्रह्मबलसंभूता तादृशकार्ये समर्थत्वेन मां ध्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ इमा नाम गवा इन्द्रः । पृह्वश्चक्रवर्तनकादौजवर्बराः रेच्छज्जातिविशेषाः ॥ १८ ॥ पश्यत इति । अनादरे पठ्यी । निस्मारितं विवृत्तम् ॥ १९ ॥ अर्हिताः पीडिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रमादुर्निमित्तं तेजः । हेमः किञ्चकस्य च सट्टीः । हेमवर्णावरं पीताम्बुम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वैसाः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रामा० वा० आ० बाल०

नियुज्यमांमहातेजस्वब्रह्मबलसंभूताम् ॥ तस्यदुर्बलंयन्नाशयामिदुरात्मनः ॥ १६ ॥ इयुक्तस्तुतयारामवसिष्ठस्तुमहाशयः ॥ सृजस्वेति
दोवाचबलंपरबलार्द्धनम् ॥ १७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामुरभिःसामृजत्तदा ॥ तस्याहुर्भारवोत्सृष्टाःपृहवाःशतशोवृष ॥ १८ ॥ नाशयतिबलंसर्वं
विश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ सराजापरमकुद्रःक्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ १९ ॥ पृहवान्नाशयामसशस्त्रैश्चावैरपि ॥ विश्वामित्रार्हितान्दृष्ट्वापृहवाञ्छत
शस्तदा ॥ २० ॥ भूयएवासृजद्वोरञ्जकान्यवनमिश्रितान् ॥ तैरासीमंभृतान्भूमिःशक्यवनमिश्रितैः ॥ २१ ॥ प्रभावद्भिर्महवीर्यैर्हर्मिकजलक
सन्निभैः ॥ तीक्ष्णसिपाद्दिशश्चैर्हैर्मवर्णाबरावृत्तैः ॥ २२ ॥ निर्दग्धतंद्रलंसर्वप्रदीर्गैरिपपावकैः ॥ ततोह्नाणिमहातेजाविश्वामित्रोभुमोचह ॥
॥ २३ ॥ तैस्तेयवनकांभोजावर्षाश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसा० आदिकाव्ये बालकांडे
चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वाविश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामासकामधुम्भजयोगतः ॥ १ ॥ तस्याहुंकारतो
जानाःकांबोजारविसन्निभाः ॥ ऊधसश्चाथसंभूतावर्षाःशस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्चयवनाःशकुदेशाच्छकाःस्मृताः ॥ रोमकूपेषुस्लेच्छ
श्चहरीताःसकिरातकाः ॥ ३ ॥ तैस्तन्निष्ठूदितंसर्वविश्वामित्रस्यतत्क्षणात् ॥ सपदातिगजं सांश्वसंथंयुनंदनं ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा निष्ठूदितंसैन्यं
सिष्टेनमहात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानंतुशंतंनानाविधायुधम् ॥ ५ ॥ अभ्यधावत्सुसंकुद्रं वसिष्ठजपतांवरम् ॥ हुंकारेणैवतान्सर्वान्निर्देहाह
महानृषिः ॥ ६ ॥ तेसांश्चरथादातावसिष्टेनमहात्मना ॥ भस्मीकृतामुहूर्तेनविश्वामित्रमुतास्तथा ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा विनाशितान्सर्वान्बलंचसु
महाशयः ॥ सत्रीर्दचितथाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥

चतुष्पंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ आकुलं पलयमानान् । कामधुगिति । संबोध्यम् । योगतः योगमहिम्ना ॥ १ ॥ २ ॥ रोमकूपेषु रोमकूपेभ्यः रेच्छहारतकिराताः जातिव
शेषाः ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्य तत् सैन्यम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रमुतानां शतम् क्रुषिरेव धेनेर्बलम् अतः अयमेव नाशनीय इत्याशयेन वसिष्ठमन्यथावत् । हुंकारेण तपोबलसंभूतेन । क्षामिन्त्येवपि दृष्टिवीर्यपतिवा
भावपक्षे अस्यप्रायश्चित्तम् । अततायित्वाच्चैति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विनाशितान्बलंचसु
१ सत्रं सर्वं कृतकान्धर्मेकोधिकः ।

निर्वेगत्वे समुद्रोपमा । निष्प्रमत्वे इतरे उपमे । उपपत्तो राहुप्रस्ताः ॥ ९ ॥ हतसर्ववशोऽन्त्याहः सर्वाणि बलानि शारंगवैद्वद्वादीनि तज्जन्योत्साहहीनः । निर्वेदं सर्वत्र निष्फलबुद्धिर्बलं चित्तवेदम् ॥ १० ॥ एकम् । अवशिष्टमिति शेषः । राज्ञाय राज्यं रक्षितुं पृथिवीं क्षत्रधर्मेण पाळयेति नियुज्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शयामास । आत्मानमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ साक्षादुपकारकाणि अगानि । आरात् उपकारकाणि उपांगानि । मन्त्राः उपनिषदः । समाहारद्वये द्वद्वाच्युदेति टच् । तेन सहितो धर्मुर्वेद इत्यर्थः । रहस्याम आचार्यामुक्तैकाम्यं विद्याजातम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसादात् । न तूपदेशापेक्षेति भावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वात् सहज एव दर्पः । तदपूरितं अक्षलाप्राप्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ वैः अद्भैः । अद्भुतजमा स्वीयतेजसा तपोवनं निर्दग्धं भवेत् तानि अन्नाणि

समुद्रइवनिर्वेगोभयद्रष्टुवोरगः ॥ उपरक्तइवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः ॥ हतसर्वबलोत्साहोनिर्वेदं समपद्यते ॥ १० ॥ सुपुत्रमेकराज्यायपालयैतिनियुज्यच ॥ पृथिवीक्षत्रधर्मेणवननमेवाभ्यपद्यते ॥ ११ ॥ सगत्वाहिमवत्पाश्वैकप्ररोगसेविते ॥ महादेवप्रसादार्थतपस्तेपेमहातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वयकालेनदेवेशोदृषभध्वजः ॥ दर्शयामासवरदोविश्वामित्रमहासुनिम् ॥ १३ ॥ किमर्थतप्यसेराजन्ब्रूहिद्यत्तेविवक्षितम् ॥ वरदोस्मिपवरोयस्तेकाक्षितःसोभिधीयताम् ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वाहृदेनविश्वामित्रोमहातपाः ॥ प्रणिपत्यमहादेवंविश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १५ ॥ यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ ॥ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयताम् ॥ १६ ॥ यानिदेवेषुचास्त्राणिदानवेषुमहर्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षःसुप्रतिभानुममानघ ॥ १७ ॥ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममोप्सितम् ॥ एवमस्तिवृत्तिदेशोवाक्यमुक्त्वागतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्यचास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रोमहाबलः ॥ द्रौपणमहायुक्तोदर्यपूर्णोभवत्तदा ॥ १९ ॥ विवर्धमानोवीर्येण समुद्रइवपर्वणि ॥ हतमेतेदारामवसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततो गत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवननंमनिर्दग्धंवास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्यधीमतः ॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःशतशोदिशः ॥ २२ ॥ वसिष्ठस्यचयोशिष्यायेचवैष्णवपक्षिणः ॥ विद्ववंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः ॥ २३ ॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिवनिःशब्दमासीदिरिणसन्निभम् ॥ २४ ॥ वदतोवैवसिष्ठस्यमाभौरितिमुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यधगांधंयनीहारमिवभास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः ॥ विश्वामित्र तदावाक्यंसरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोहिन्यमूढस्तस्मात्त्वनंभविष्यसि ॥ २७ ॥

मुमोच मुमुचे इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ विश्वामित्रस्य । शेषे षष्ठी । तेन उदीर्यमाणं विमृज्यमानम् ॥ २२ ॥ भयात् भयहेतोः अद्भुतजत्वात् । नानादिग्भ्यः । व्यत्येनेन द्वितीयार्थे चतुर्थी पञ्चमी ना । शून्य सर्वप्राणिपलायनात् । अत एव निःशब्दमिव । इरिणम् ऊग्रम् । निर्दृक्षनिर्मानुषकांतासरसदृशमिति यावत् । वदतो वै वदतोपीत्यर्थः । नाट्यशस्यापि वसिष्ठस्य वचनम् । अनादृत्य द्रुहुरित्यर्थः । ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा । पलायमानप्राणिजातं प्रतीति शेषः । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ यत् यस्मात् मे आश्रमं विनाशितवानसि--यत् यस्माच्च । हि प्रसिद्धं दुराचारी षूढः ल-तस्मान् मन्वि

ज्ञेयः विश्वामित्रब्रह्मास्त्राकुलवात् । धूम्राकुलार्चिष्णुमशोर्विशेषणम् ॥ १८ ॥ विधूसः कालाशिरिव ब्रह्मदण्डश्च प्राञ्जलत् । तत्सर्पार्पितब्रह्मतेजोति मावः ॥ १९ ॥ ततः अस्तु जन् साधुसाधिव्युपशोभितवत् । हे
 ब्रह्मन् ते बलम् अमोघम् अस्तु अरातौ अविजयेन अक्षणम् अस्तु । प्रतिब्रह्मास्त्रं मा प्रयुक्षेवेति यावत् । पारम्यतेजः स्तोत्रेण सहजेन धारय त्रिलोच्यैर्वाकुलम् ॥ २० ॥ नन्वरातौ स्थिते कथमप्रतियोगोत आह ।
 निगृहीत इति । ब्रह्मास्त्रप्राप्तेन नष्टप्राप्त्यर्थः स्वत एव मृतप्राप्तो जात इत्यर्थः ॥ २१ ॥ शम चक्रे प्रतियोगतः अरातिनाशनानुपुस्त इत्यर्थः । विनिष्ठतः निरस्तसर्वशक्तिः ॥ २२ ॥ क्षमिष्यबलं विद् भोवत्
 निच वलमित्यर्थः । ब्रह्मतेजोबलं प्रशस्तं बलम् ॥ २३ ॥ प्रमोक्षेद्रियमानसः । परित्यक्तक्षम्यमात्र इति यावत् ॥ २४ ॥ कैमानः ॥ इति श्रीरामानिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकिवि आदिकाव्ये
 प्राञ्जलद्रुहदण्डश्चवासिष्ठस्यकरोद्यतः ॥ विधूमद्वकालाग्निर्यमदण्डइवापरः ॥ १९ ॥ ततोऽस्तुवन्मुनिगणवासिष्ठजपतांवरम् ॥ अमोघतेबलं
 ॥ २० ॥ निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्विश्वामित्रोमहाबलः ॥ प्रसीदजपतांश्रेष्ठलोकाःसंतुगतव्यथाः ॥ २१ ॥ एवमुक्तोमहा
 ब्रह्मस्तेजोधारयतेजसा ॥ विश्वामित्रोविनिष्कृतोविनिःश्वस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ धिग्वलंक्षात्रियबलं ब्रह्मतेजोबलम् ॥ एकेनब्रह्मदण्डेनसर्वा
 तेजाःशमचक्रेमहातपाः ॥ तपोमहत्समास्थायैद्ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 स्त्राणिहृतानिमे ॥ २३ ॥ तदेतत्प्रसमीक्ष्याहंप्रसन्नोऽद्वियमानसः ॥ तपोमहत्समास्थायैद्ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकाण्डे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ततःसंततहृदयःस्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्यविनिः
 श्वस्यकृतैरौमहात्मना ॥ १ ॥ सदक्षिणांदिशंगत्वा महिष्यासह्राघव ॥ ततापपरमंधोरंविश्वामित्रोमहातपा ॥ २ ॥ फलमूलाशनोदांतश्चचा
 रपरमंतपः ॥ अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः ॥ ३ ॥ हविष्यंदोमधुष्यंदोदृढनेत्रोमहारथः ॥ पूर्णवर्षसहस्रेतुब्रह्मलोकपितामहः ॥ ४ ॥
 अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रतपोधनम् ॥ जिताराजर्षिलोकास्तेतपसाकुशिकात्मज ॥ ५ ॥ अनेनतपसात्वाहिराजर्षिरिति विद्महे ॥ एवमुक्त्वा
 महातेजाजगामसहदेवतैः ॥ ६ ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकलोकानांपरमेश्वरः ॥ विश्वामित्रोपितच्छुवाह्निर्याकिंचिदवाइमुखः ॥ ७ ॥ दुःखेनमहता
 विष्टःसमन्युरिदमब्रवीत् ॥ तपश्चसुमहत्तरंजर्षिरितिमांविदुः ॥ ८ ॥ देवाःसर्षिगणाः सर्वेनास्तिमन्येतपःफलम् ॥ एवंनिश्चित्यमनसाभूय
 एवमहातपाः ॥ ९ ॥ तपश्चचारयमात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान् ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीर्जितेन्द्रियः ॥ १० ॥ त्रिशंखुरिति विलयातइश्वाकुल
 वर्धनः ॥ तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नायजेयमिति राघव ॥ ११ ॥ गच्छेयस्वशरीरेण देवानांपरांगतिम् ॥ वासिष्ठं सभाहूय कथयामासंचितम् ॥ १२ ॥
 बालकाण्डे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ४ ॥ तत इति । इदमेव तपोनाशकमस्य ॥ १ ॥ ततप तपश्चक्रात्यर्थः ॥ २ ॥ नपसो घोत्रं दर्शयति । फलेत्यदि । दातः
 जितेन्द्रियः । पुत्राः हविष्यदादयः ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षिन्वाय ब्रह्मविद्या तपाःक्षणत्वादधिदैवतत्वात् ब्रह्मत्ववर्ति ॥ देवैः सह त्रिविष्टपं स्वर्गं गत्वा तदनु स्व लोकां गतः । लोकाणां नृदायिनाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥ समन्युः सदैव्यः स्व प्रत्येव इदं वचः सुमहति तपसि कृतोपि सार्षिगणाः देवाः मा राजर्षिर्येव विदुः अवाक्यंति । तस्मादस्य तपसततद्राक्षणात् फलं नास्ति न मननीयं पत्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमात्मवान्
 परमात्मव्यानात् परमवीर्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ गच्छेयम् । यद्ब्रह्मेनेति शेषः । देवानां गग गतिः स्वर्गः ॥ १२ ॥

अशक्यत्वकथयन्पूर्वकं प्रयाग्यान्वीजं च ग्रसिद्ध विरक्तुमर्हति पुराणेषु सप्तम् ॥ १३ ॥ तत्कर्म सशरीरस्वर्गप्रापकशुद्धकर्म । तस्य वसिष्ठस्य पुत्राः यत्र गर्वन्ति शेषः । तत्र पुत्रान् गतः प्रातः ॥ १४ ॥ शतशब्देन स्यावयवातद्बहुवेन न । अनभियानात् । शतशब्दः सस्यावयाची सत्येयवाची च विद्यायादिवत् । अत्र तु सत्येयवाची । शत वसिष्ठपुत्रान् शतसस्याकानित्यर्थः ॥

अत्रावयवप्रधान्येन तद्बहुत्वेन बहुवचन प्राप्त-तदनुविधानात् भवति । एवञ्चनमेव भवति । यथा विश्वविद्वान् । सत्यामिचिनोपि । एवञ्चनं ब्राह्मणानां अतमिति यथा । अतः । वशिष्ठशुनानित्येन च सामानाधिकरण्यात् ॥ १५ ॥ हिया तवितुष्टप्रधान्येत्यन्यथा ॥ १६ ॥ महात्मान इति । द्वितीयार्थे । रक्षणसमर्थान् शरणं गतः अन्यथा स्यात् । शरणं गतोपि शरणं लभते ।

अशक्यमिति चाप्युक्तो वासिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्याख्यातो वासिष्ठेन स यौ दक्षिणां दिशम् ॥ १३ ॥ ततस्तत्कर्मसिद्धयर्थं पुत्रांस्तस्य गतोऽपः ॥
वासिष्ठादीर्धतपस्तपोयत्रहितोपिरे ॥ १४ ॥ त्रिशंखस्तु महातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्दृशेतप्यमानमनस्विनः ॥ १५ ॥
सो भिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूष्येण द्विया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १६ ॥ अब्रवीत्समहात्मानः सर्वानेव कृतं जलिः ॥
शरणं वः प्रपन्नां ह शरणया च्छरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातो हि भद्रं वासिष्ठेन महात्मना ॥ यष्टु कामो महयज्ञतदनुज्ञा तु महथ ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रा
न ह सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ॥ शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ १९ ॥ ते मां भवतः सिद्धयर्थया जयंतु समाहिताः ॥ सशरीरो यथा
हंवै देव लोके मवाप्नुयाम् ॥ २० ॥ प्रत्याख्यातो वासिष्ठेन गतिमन्या तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृतसेवां न्नाहपश्यामि कांचन ॥ २१ ॥ (इह वाक्कूणां हि
सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ तस्मादनुतरं सर्वे भवन्तौ देवतमम् ॥ २२ ॥) इत्यावै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां
बालकादेः सप्तपचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ततस्त्रिंशत्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतरं मराजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातो
सिद्धमैधोगुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शास्त्रांतं सुपेयिवान् ॥ २ ॥ इह वाक्कूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ न चातिक्रमि तुं शक्यं
वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति सो वाचवसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तव यवै समाहृतं कुशुक्ताः कथंचन ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वनरश्रेष्ठ गम्यतां
स्वपूरुषं नः ॥ याजने भगवाञ्छतौ लोके यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥

प्रप्तोऽपि र्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ग्राहणान् अव्यर्थब्राह्मणान् ॥ १९ ॥ सिद्धयर्थं सशरीरदागमनसिद्धयर्थम् ॥ २० ॥ गुरुश्रान्ते तन्निना अन्यां कांचन गतिमहं न पश्यामीत्यवयः ॥ २१ ॥

अथ श्लोकः प्रक्षिप्त इति कतकद्वयसः । तस्मात् दूधवातूणां परमगतिरुपयुक्तो वसिष्ठदन्तमिथ्यः ॥ २२ ॥ रेफमानः ॥ ॥ इति श्रीरामानिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
बालकांडे सप्तपचाशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ १४ ॥ क्रोधसमन्वितमिति । ऋषुदशरथविशेषणम् ॥ १ ॥ दुर्मेधः दुर्बुद्धे । शाखांतर याजनादिना रक्षकांतरम् ॥ २ ॥ न चातिक्रान्तु शम्यम् ।
इन्द्रकुभिरिति शेषः ॥ ३ ॥ सोबाचेति । सोऽं लोपे चेदिति साधु । त क्रतु यमदस्यमिदुयाच त युष्मिथ्यः । कचन कथमपि न शक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ बलिशः शत्रुः । त्रैलोक्यस्यापि सिद्धयर्थं

याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ५ ॥ अवमान तेनासाध्यतयोक्ताथस्य साधनरूपम् ॥ ६ ॥ एतान् वासिष्ठान् ॥ ७ ॥ अस्यां गतिं याजकांतरम् । घोराभिसंहितं घोराभिप्रायसमुक्तम् । कुलगुर्वचिभोगेन अन्याश्रयस्य कुलगवाहेतुतया तदभिप्रायस्य घोरात्वम् ॥ ८ ॥ चंडालत्वं गतिष्यसीति श्रेयुरिति योजना । तादृशपापिष्टदर्शनस्य पापजनकत्वात्सव्याश्रमप्रवेशलोपायम् ॥ ९ ॥ पक्षो रुद्धांगः । ध्वस्तसूर्यजः खर्वकिराः ॥ १० ॥ चित्ता स्मृशान तत्र भवं पुष्पमस्मादि माल्यांगारणं यस्य । अयोविकारः आयस तदामरणः । लब्ध लक्ष्वा ॥ ११ ॥ अनुगाभिनः सहयाताः प्राद्वन् त लक्ष्वा गताः । परमात्मवान् धीरः ॥ १२ ॥ दहमान इति । अस्य दुःखेनेत्यादिः । विश्वामित्र जगमेति पूर्वेणाव्ययः । वसिष्ठवैरीत्वात् विफलीकृतं वसिष्ठतत्पुत्रैर्विनाशितोदिकासुष्मिकार्थम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यः त्वं

अवमानं कथंकर्तुं तस्य शक्ष्यामहेवयम् ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपयःकुलाक्षम् ॥ ६ ॥ सराजापुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ प्रत्याख्यातो भगवता गुरुषु त्रैस्तथेहि ॥ ७ ॥ अन्यागंति गमिष्यामि स्वस्तिवोस्तुतपोधनाः ॥ ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ ८ ॥ शेषुः परमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वं गमिष्यसि ॥ इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वस्वमाश्रमम् ॥ ९ ॥ अथ रात्र्या व्यतीता यां राजा चंडालतांगतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः पुरुषो ध्वस्तसूर्यजः ॥ १० ॥ चित्यमाल्यांगारगश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ तं दृष्ट्वा मंत्रिणः सर्वे त्यज्य चंडालरूपिणम् ॥ ११ ॥ प्राद्वन्संहितारामपौरये स्यानुगाभिनः ॥ एको हि राजा कुत्स्थजगम परमात्मवान् ॥ १२ ॥ दहमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ १३ ॥ चंडालरूपिणं राममुनिः कारुण्यमागतः ॥ कारुण्यात्समहते जावाक्यं परमधार्मिकः ॥ १४ ॥ इदं जगदभंद्रे राजानं चोददर्शनम् ॥ किमागमनकार्यं ते राजपुत्रमहाबल ॥ १५ ॥ अयोध्याधिपते वीरशपापचंडालतांगतः ॥ अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चंडालतांगतः ॥ १६ ॥ अब्रवीत् प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यकोविदम् ॥ प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुषु त्रैस्तथैव च ॥ १७ ॥ अनवाच्यैवं तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ॥ १८ ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नानावाप्यते फलम् ॥ अतृप्तं नो तत्पूर्वमेन च वक्ष्ये कदाचन ॥ १९ ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्यश्च धर्मेण तेषापे ॥ यद्वै बहुविधैरिष्टं प्रजाधर्मेण पालिताः ॥ २० ॥ गुरुश्च महत्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य ज्ञां चाहं तुमिच्छतः ॥ २१ ॥ परितोषं न गच्छति गुरुवो मुनिपुंगव ॥ देवमेव परमन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ २२ ॥

शपापचंडालतां गतः तस्य ते इहागमनकार्यं किमिलन्ययः ॥ १६ ॥ १७ ॥ य काममुद्दिश्य गतः त काममन्वाप्य । नैतावदेव । अपि तु विपर्ययः जातिभ्रशः पत्र वेपथुः । काममाह । सशरीर इत्यादि । इतीति । अस्य काम इति शेषः । सौम्यदर्शनेति । सन्तोषनम् ॥ १८ ॥ तत्र तथापि तत्फलं सशरीरस्वर्गातिरूपं नावाप्यत इत्यन्यः । क्रतुशतं न कृतं त्वयेति चेत्तत्राह । अश्रुतमिति । कृच्छ्रेष्वपि गतोऽजुतं न वक्ष्ये इत्यन्यः । क्षधधर्मेण तत्साक्षितया ॥ १९ ॥ २० ॥ शीलं श्रुणुणः । वृत्तम् आचारः । इच्छतः । ममेति शेषः ॥ २१ ॥ न गच्छति न गच्छति स्म । यदेवम् अतो दैवमेव

प्राप्त्यफलमदृष्टव्यं परं श्रेष्ठं हिताहितप्रापणे । पौरुषम् इदानीतनवमावृष्टान् निरर्थकम् । प्राप्तव्यतिस्कारे दुर्बलमित्यर्थः ॥ २२ ॥ दैवम् उक्तम् । आक्रम्यते अभिभूयते । परमा गतिः साक्षादितरितित्वात्प्रापणे । प्रसादं दैवानुकूल्यसमर्थं त्वदीयं प्रसादम् इच्छतः मे प्रसादं कर्तुम् अर्हसि । दैकोपहतं निरस्तकामम् इदनुष्ठेयमानं कर्म यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ वीर्यमिनः । इति श्रीपद्मानिसे । हिकसुखदुःखदम् । प्रसादं दैवानुकूल्यसमर्थं त्वदीयं प्रसादम् इच्छतः मे प्रसादं कर्तुम् अर्हसि । दैकोपहतं निरस्तकामम् इदनुष्ठेयमानं कर्म यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ वीर्यमिनः । इति श्रीपद्मानिसे । श्रीरामस्य रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालभांडे अष्टाध्यायः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ उक्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ यक्षसाहचर्यं यक्षसाहचर्यम् ॥ ३ ॥ अनेन रूपेण गुणुश्रवणपद्धतेन चडालरूपेण । ऋषिणास्त्रास्यकवर्तुशस्त्रत्वात् । गमिष्यसि । स्वर्गमिति शेषः । जातिचंडालत्वाभावाच्च यक्षप्रवृत्तिः ॥ ४ ॥ हतप्राप्तम् अनायातलम्पम् । तत्र हेतुः-यस्तुवित्यादि ॥ ५ ॥ यक्षसमाकाराणात् । देवेनाक्रम्यते सर्वदेवैर्हि परमागतिः । तस्य मे परमागतिस्तस्य प्रसादमभिर्काक्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते देवोपहतकर्मणः ॥ २३ ॥ नान्यागतिगमिष्यामिना न्यच्छरणमस्ति मे ॥ देवपुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २४ ॥ इत्याषौ श्रीमद्भगवत्पणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ उक्तवाक्यंतुराजानं कृपया कुशिकतामजः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं स साक्षाच्छंडालांतगतम् ॥ १ ॥ इदं वाकोत्सवांतं वत्सजानामिन्वांशुधार्मिकम् ॥ शरणं ते प्रदास्यामि भाभेर्षीपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रयसर्वान्महर्षीण्युण्यकर्मणः । यज्ञसाहचराव्राजस्ततोय क्ष्यसिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ गुरुशपद्धतरूपं यद्विदं च यिवर्तते ॥ अनेन सह रूपेण स शरीरगमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहं मन्यस्वर्गतवनराधिप ॥ यस्तं वै कौशिकमागम्य शरण्यं शरणगतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ ६ ॥ सर्वाञ्छिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ॥ सर्वानृषीन्सवासिष्ठानानयध्वममाज्ञया ॥ ७ ॥ स शिष्यान्सुहृदश्चैव सत्त्वित्वजः सुबहुश्रुतान् ॥ यद न्योवचनं ब्रूयान्मदावयबलचोदितः ॥ ८ ॥ तत्सर्वमाखिलेनोक्तं ममाख्यमनादृतम् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशोजगमुस्तदाज्ञया ॥ ९ ॥ आजगमुत्तदेश्मभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ १० ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समार्यातिद्विजातयः ॥ ११ ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ वासिष्ठं यच्छत सर्वक्रोधपयाकुलाक्षम् ॥ १२ ॥ यथाह वचनं सर्वश्रुण्वं मुनिपुंगव ॥ क्षत्रियो याजको यस्य चंडालस्य विशेषतः ॥ १३ ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ ब्राह्मणा वाम हात्मानो मुक्त्वा चंडालभोजनम् ॥ १४ ॥

यक्षसमाप्रीतिपादनार्थम् ॥ ६ ॥ शिष्याणाम् ऋष्यानयने आज्ञा ॥ ७ ॥ सुहृदः स्वस्य स्वस्त्यक्त्यवस्थाहितान् । तद्विशेषण-सुबहुश्रुतानि । यदिति । आहूतः अन्यो वा अनादृतम् उपेक्षारूपं चंडालयजनरूपं निदात्मकं वा यदाक्यं ब्रूयात् तत्सर्वम् उक्तम् अखिलेन मम आख्येयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ते तव ॥ ११ ॥ सर्वदेशे गच्छति । अस्य स्थिता इति शेषः । आगच्छकिति । अस्य कोचिदिति शेषः । महोदय तन्नामानमृषि वासिष्ठं यच्छत सर्वं तव नवीयतेति योजना । तद्वासिष्ठश्चत क्रोधपयाकुलाक्ष यथा येन प्रकारेण वचनमाह तन्मयं श्रुत्वाऽर्थः । क्षत्रिय इत्यादि । ब्राह्मणस्यैव याजनाधिकारात् चंडालस्य यज्ञेऽनधिकाराच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुरणां देवतात्वेन भोक्तृत्वम् । ऋत्विक्त्वेन यज्ञशिष्टभोक्तृत्वम् ॥ १४ ॥

पालिता इति । न्ययोक्तिः । वचनैर्गुह्यम् । अर्शआद्यजंतम् । नैर्गुह्यद्वचनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वासिष्ठा इति । आद्यार्थं पूर्वोक्त्यर्थः । महोदयेन सहिताः ॥ १६ ॥ अदुष्टत्वे हेतुः तप उग्रमिति । तपस्तेजसा क्षमिष्यस्य चंडालयाचनमपि न दोषयेति ज्ञात्वापि यत् दूषयति स्म तस्मात्—भस्मीभूता इत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतानि सप्तजनशतानि । मृत्पाः श्वव द्वादिहारिणः । मुष्टिका नाम तन्नामानः इदानीं ढोबा इति प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ विकृताः विकृतव्यापाराः । विरूपाः विकृताकाराः । अदूष्य हृदययदिति । प्राग्वद् ॥ २० ॥ प्राणातिपातनिहतः प्राणिनां प्राणनाशोद्यतः । अनुक्रोशः दया ॥ २१ ॥ वतीष्यति प्राप्स्यति ॥ अत्रेद बोध्य—क्षमिष्यत्वोपि याजने प्रवृत्तिः—ब्राह्मणेषु वासिष्ठेषु वधादिक्लृष्टपक्ष्याप्रवृत्तिः—एतत्सर्वं ब्राह्मणत्वेच्छया प्रवर्तमानतपतो विनाशाय दैवकृतमिति ॥ २२ ॥ वैरमानः ॥ इति श्री० श्रीरा० रामा० १० वा० आ० बाल० एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ज्ञात्वा योगबलेन कथंस्वर्गमिष्यति विश्वामित्रेणपालिताः ॥ एतद्वचननैर्गुह्यमृचुःसंस्कलोचनाः ॥ १५ ॥ वासिष्ठामुनिशार्दूलसर्वेसहमहोदयाः ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुंगवः ॥ १६ ॥ क्रोधसंस्कनयनः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ यद्वृषयंत्यदुष्टमांतपउग्रसमास्थितम् ॥ १७ ॥ भस्मीभूतादुरात्मानो भविष्यंतिनसंशयः ॥ अद्यतेकालपाशेनतीतैवस्वतक्षयम् ॥ १८ ॥ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंभवंदुते ॥ श्रमांसनियताहारा मुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ १९ ॥ विकृताश्च विरूपाश्चलोकाननुचरत्विमान् ॥ महोदयश्चदुर्बुद्धिर्भद्रदूष्यहृदयत् ॥ २० ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वंगमिष्यति ॥ प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतांगतः ॥ २१ ॥ दीर्घकालंममक्रोधादुर्गतिवर्तयिष्यति ॥ एतावदुक्तावचनं विश्वामित्रोमहातेजाः ऋषिमध्येमदासुनिः ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ तपोबलहताञ्ज्ञात्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्येमहातेजां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिदं श्रुत्वा ददृशं कुंरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥ २ ॥ स्वेनानेन शरीरेण देवलोकाजिगीषया ॥ यथायं स्वशरीरेण देवलोकां गमिष्यति ॥ ३ ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्विश्चमयासह ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वेष्वमहर्षयः ॥ ४ ॥ उचुः समेताः सहसा धर्मज्ञाधर्मसंहितम् ॥ अयं कुंशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ ५ ॥ यदाहवचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ अत्रिकल्पो हि भगवाञ्छायां दास्यति रोषतः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथादिवि ॥ गच्छेद्दिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ ७ ॥ ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ एवमुक्त्वा महर्षयः संजुहुस्ताः क्रियास्तदा ॥ ८ ॥ याजकश्चमहातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ऋत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ ९ ॥ ॥ इवाकुदायादः तद्वयः । एवमादिगुणैर्गर्वाधिकास्त्वि सूचितम् ॥ २ ॥ स्व प्रति शरणमागमने हेतुमाह । स्नेह्यादि ॥ ३ ॥ प्रवर्त्यताम् आरम्यताम् ॥ ४ ॥ धर्मसंहितमिति । क्रियाविशेषणम् ॥ उचुरिति । अस्य अन्योन्यमिति शेषः । यदुचुस्तदाह । अयमित्यादि ॥ ५ ॥ अत्रिकल्पः अजितकामक्रोधवात् शप दास्यति यतः । तस्मादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः सशरीरस्य स्वर्गमनाय यज्ञं प्रवर्त्यताम् । सर्वे भवतः स्वस्वकृत्यम् अधितिष्ठत प्राप्तमजम् । ताः क्रियाः स्वातिष्ठ्यकर्माणि ॥ ८ ॥ याजकः । अथर्वपुरेति यावत् । अत एव वक्ष्यति—सुवसुवत्येति ॥ ९ ॥

यथास्य शास्त्रानुसारेण । यथाविधि यथासप्रदायानुष्ठानम् । कलशान्ने नानापक्षोपन्यासस्थले अनुष्ठेयान्ते सप्रदायस्यैव शरणवात् । महता कालेन अधिककालसाध्यन्यन्यैकमप्राप्यतेन ॥ १० ॥ सर्वदेवताः । प्रतीति शेषः । तदा तथापि । अनधिकारिणा याजनाद्यजनाच्च ॥ ११ ॥ न उच्यते उर्ध्वं क्रोधेन प्रक्षिप्य । क्रोपस्यैवाधिकवत्या क्रोधः ॥ १२ ॥ पश्य मे इति । प्रागप्यं देवानामनाम नेन असाध्यत्वेपि स्वतपोव्ययेन त्वाममीष्टं स्वर्गं न्यर्षमीति भावः ॥ १३ ॥ स्वर्गारिण दुष्टप्राप्तिलन्वयः । हि यदि मया स्तार्जितं यत्किंचिदपि तपसः फलं मुञ्चतमिति ॥ १४ ॥ तदाह । हे राजन् त्वं तस्य तेजसा कैमेवेन सखारोरो दिवं गच्छ । कुह्मत्वायुनक्त्यादि न दोषः ॥ १५ ॥ मुनिनां पश्यातां मुनिवृ पश्यातु ॥ १६ ॥ स्वर्गद्वितालयः स्वर्गे निजपुण्यकर्मणा कृतः आल्यः यस्य तादृशः स्वर्गवासार्हः नासीत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत्र हेतुः—गुस्तापोत्पादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ २० ॥ सूत्रमिति । यथा उत्ततः श्रुतः अचलमिच्छति एव त्रिदशुस्तिष्ठतु । तस्य चक्रुः सर्वाणिकर्मणि यथा करुणं यथा विधि ॥ ततः कालेन महता विश्वामित्रो महता तपः ॥ १० ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ नान्या गमस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महाभुनिः ॥ सुवमुद्यम्य सकोधं द्विश्चिन्तुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्य मे तपसो वीर्यं स्वाजितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वं स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥ १३ ॥ दुष्टप्राप्तं स्वशरीरेण स्वर्गगच्छ नरेश्वर ॥ स्वाजितं किंचिदप्यस्ति मया हितं तपसः फलम् ॥ १४ ॥ राजस्वन्तेजसा तस्य सशरीरो दिवंग्रज । उक्तवाक्यमुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः ॥ १५ ॥ दिवंगमामाकु तस्थमुनीनां पश्यतां तदा ॥ स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिंशंकुपाकशासनः ॥ १६ ॥ सहस्रैः सुरागणैर्दिवं वचनमब्रवीत् ॥ त्रिंशंकोगच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ १७ ॥ गुरुशापहतो मृदुपतं भूमिमवाकृष्टिराः ॥ एवमुक्तामेतद्देहं त्रिंशंकुरपतत्पुनः ॥ १८ ॥ विक्रोशमानमन्त्राहीति विश्वामित्रं तपोघ नम् ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ १९ ॥ रोषमाहारयतीति द्विष्टिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ऋषिभ्यो स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ २० ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थानसप्तर्षीनपरं पुनः ॥ नक्षत्रवंशमपरमसृजत्कोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ दक्षिणादिशमास्थाय ऋषिभ्यो महायशः ॥ सुद्वानक्षत्रवंशं क्रोधाधेन कलुषीकृतः ॥ २२ ॥ अन्यमिन्द्रकारिण्या मिलोको वास्यादनिद्रकः ॥ देवतान्यपि सक्रोधात्स्वदुष्टमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ ततः परमसंप्रताः सर्षिं सवाः सुरासुराः ॥ विश्वामित्रमहात्मानमनुःसानुनयंवचः ॥ २४ ॥ अयराजामहाभाग गुरुशापपरिक्षितः ॥ सशरीरो दिवंगा तुनाहर्त्येव तपोधन ॥ २५ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां निगुणवः ॥ अब्रवीत्सुमहदावयंकौशिकः सर्वदेवताः ॥ २६ ॥ सशरीरस्य भद्रवन्निशंकोरस्य भूयतः ॥ आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिंशंकोरस्य शब्दतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामाकानि ध्रुवपथ ॥ २८ ॥

पारितो यथा सप्तर्षिद्वलं तथा अस्यापि भवन्वित्याशयः । सृजन्निति । हेतोः शत्रुप्रत्ययः । मृष्टं कुर्मन् तद्वतोः दक्षिणमार्गस्थान् अपरान् असृजत् । पुनः सप्तविंशतिनक्षत्रमालाम् असृजत् ॥ २१ ॥ नक्षत्रवंशं श्रुत्वा दक्षिणमार्गम् ॥ २२ ॥ अन्यमिन्द्रम् । स्वतृच्यमानस्वर्गयेति शेषः । अयदा मया सृज्यमानः स्वर्गः अनिद्रं एवास्तु । त्रिदशुव तत्रो मर्गवित्याशयः । एतमिन्द्रस्थाने त्रिदशुं प्रतिष्ठा प्य तस्य परिवारभूतदेवतानि स्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २३ ॥ तत इति । देवप्रतिस्पर्धिवत् स्वस्यापि प्रतिस्पर्धं कुर्यात् इति हेतोः सुराः असुराश्च सप्ताताः पर्याकुलचिता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अनुनयप्रकार माह । कयं राज्ञेयादि । गुरुतामेव परिक्षितः चढालव प्रातः दिव ब्रह्मसूत्रं लभसृष्ट वा स्वर्गम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ मद्र व इति । अनेन अनुनयः ॥ २७ ॥ स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोस्तु ॥ २८ ॥

लोकाः भूरादिसत्यांताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ वैश्वानरपथात् ज्योतिःशब्दप्रसिद्धतादिज्योतिश्चक्रमार्गात् बहिः बहिर्देशे एतानि नक्षत्राणि तिष्ठन्ति पूर्वेणान्यः । तेषु त्वदीयेषु ज्योतिषु नक्षत्रेषु जाज्वलन् मूरा ज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाकिष्टराः अस्मदुक्तावाकिष्टरस्त्वानेव त्रिशकुः देवतुल्यसुखवान् तिष्ठतु । एतानि तव ज्योतीषि तम् अनुयास्यति च ॥ ३२ ॥ स्वर्गलोकागत यथा स्वर्गलोकागतामिवेत्यतं पूर्वान्वयि ॥ ३३ ॥ बादमित्येवेति । आहते शेषः । दुराग्रहस्य अनग्रेहेतुतां प्रतिसंवाय देवतावचनमपि चकार ॥ ३४ ॥ भौगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतेल्के वाल्मीकीये आविकाव्ये बालकांडे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ ब्रह्मासिनः तमोऽनसिनः तान् स्वाज्ञया यज्ञार्थमागतान् प्रस्थितान् वीक्ष्य सत्तातान्ब्रवीदित्यन्यः । ब्रह्मासिन इति अस्य स्याने विनयान्तितातिनि पाठोत्तरम् ॥ १ ॥ दक्षिणं दिशम् आ संमतात् व्याप्य आस्थितोऽयं त्रिशकुरुः सो महाविप्रः अस्माकं तपोनाशकः प्रातः प्रवृत्तः । तच्छात्राभोतत्वाच्चाय देशः अतः परं तप्तोऽङ्गोऽय इति भावः ॥ २ ॥ विशालयां विशालपावनवत्यां

यावच्छोकाधिरिष्यंति तिष्ठन्तेतानिसर्वशः ॥ मत्कृताः निसुराः सर्वेऽदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २९ ॥ एवमुक्ताः सुराः सर्वेऽप्रमृदुर्मुनिपुंगवम् ॥ एवंभवतुभद्रंतेति
 धृन्वेतानिसर्वशः ॥ ३० ॥ गगनेतान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः । नक्षत्राणिमुनिश्रेष्ठतेषुज्योतिःषुजाज्वलन् ॥ ३१ ॥ अवाकिष्टरास्त्रिशकुश्च
 तिष्ठत्वमरसन्निभः ॥ अनुयास्यंतिचैतानिज्योतींषिनृपसतमम् ॥ ३२ ॥ कृतार्थकीर्तिमंतं च स्वर्गलोकागतयथा ॥ विश्वामिः स्तुधमत्मासर्वदेवै
 रभिष्टुतः ॥ ३३ ॥ ऋषिमध्ये महतेजबाढमित्येव देवताः ॥ ततोऽवामहत्मानोऽरुषयश्चतयो यनाः ॥ जगदुपेयागतं सर्वं यज्ञस्योतेनरोत्तमम् ॥
 ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ विश्वामिः प्रोप्रहतेजाः प्रस्थिता
 न्वीक्ष्यतानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलसर्वस्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥ महाविघ्नः प्रमृत्तोऽयं दक्षिणमास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपस्यामस्तत्रतप्तस्या
 महेतपः ॥ २ ॥ पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महत्त्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामः सुखं तद्वितपो वनम् ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महतेजाः पुष्करेषु महा
 मुनिः ॥ तपउग्रदुराघर्षतेऽपे मूलफलशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्महान् ॥ अंबरीष इति ह्यतो यष्टुसमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्य
 वैयजमानस्य पशुभिर्द्रो जहारह ॥ प्रनेष्टुं पशौ विप्रो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरभ्याहृतो राजन् प्रनृस्तवदुनयात् ॥ अरक्षितारं राजानं वनं
 तितोषानरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तं महद्वचेतन्नरं पशुरुषभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजापुरुषर्षभः
 अन्विषे षमहाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥ देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च गुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहिततप्तसभाय यनुंदनम् ॥ भृगुर्गुणसमासीन मृचीकसंदर्शह ॥ ११ ॥ तमुवाच महतेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ महर्षिपसदीपितं राज
 षिर्गमितप्रभः ॥ १२ ॥ पृष्ट्वा सर्वं कुशलं मृचीकं तमिदं वचः ॥ गवांशतसहस्रेण विकीर्णीषेऽमुं यद्वि ॥ १३ ॥

पश्चिमायां बर्तमानेषु पुष्करेषु तत्तरे तपोवनेष्वित्यर्थः । महात्मन इति । महात्मान इत्यर्थकम् ऋषिस्तोषावसम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रः पुरोहितः ॥ ६ ॥ अन्विष्यतः इदानीम् अस्माभिः आनीतः
 पशुः तव दुर्नयात् त्वयापवशात् तावत्करीक्षणां प्रमादाच्च प्रनष्ट इत्यन्यः । राजगणमाह । अरक्षितारः । प्रजानामिति शेषः ॥ ७ ॥ एतत् पशुनाशरूपं महाप्रायश्चित्तं महतः प्रायश्चित्तस्य कारणं प्रकृतं कर्म
 यावदभवत्तैः प्रवर्तितं तावत् ततः प्रागेव नष्टं पशुम् अन्विष्य आनय तत्त्वतिनिधिलेन त्रीणां नर वा पशुमानयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ स पुनेति । स इति
 पुरुषकपसम् । स अंबरीषः । भृगुर्द्रुपं पर्वतशृंगविशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत् प्रसिद्धतप्तसम् ऋचीकम् । इदं वक्ष्यमाणं वचः । यदि विकीर्णीषे तदा हृतकृत्यः अस्मि मवेयम् । यता यद्वि

गृहे पूर्वं परिकल्पितं पशुं ह्यपि न लभे ॥ १३ ॥ इति ॥ इति ॥ सर्वविभक्तितत्त्वः ॥ १५ ॥ कथंचन बहुनापि सूर्येन । अनेतरस्योत्तुमिति सूचिता । अग्रतिष्ठिमुत्तुमिति न्यायात् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 शुक्ल इति कतिपयुक्तनाम ॥ १८ ॥ पितृषु पितृणां । रक्षिण्यामीत्यर्थे इत्ये इत्यर्थम् ॥ १९ ॥ रमेति । संवृद्धिः ॥ २० ॥ मयम मयमपुत्र विक्रेय मातापितोः विक्रेयत्वेन समतं मन्ये । अयोदिति शेषः ॥ २१ ॥
 ब्रह्मवादिनः मयमपुत्रस्य ॥ २२ ॥ गृहीत्वा क्रीत्वा । यद्यप्यपत्यस्य दातृकर्मो शास्त्रनिषिद्धौ । तथापि अनेन बुद्धहन्तौ धर्मार्थमपत्यदानमिव यज्ञाय अपत्यक्रमो नास्तिगते इति सूचितम् । पुत्रस्य कैवं पित्रनीत्तां
 उचितेति च बोधितम् ॥ २३ ॥ शुनःशेपं रथमारोयेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ दैर्घ्यमतः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामपण्डितलेखे वाल्मीकीये आदिकाव्ये एकवर्षितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पशोरर्थमहाभागकृतकृत्योऽस्मिभार्गव ॥ सर्वपरिगतादेशायज्ञियनलभेपशुम् ॥ १४ ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमिति मम ॥ एवमुक्तोमहाते
 जाऋचीकरस्वब्रवीद्वचः ॥ १५ ॥ नाहं ज्येष्ठनरश्रेष्ठ विक्रीणीयाकथंचन ॥ ऋचीकरस्य वचः श्रुत्वा तेषां मातामहात्मनाम् ॥ १६ ॥ उवाच नरशाह
 लम्बरीषमिदं वचः ॥ अविश्रमेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानहमर्गवः ॥ १७ ॥ ममापि दयितं विद्विक्रानिष्ठं नृकप्रभो ॥ तस्मात्कनीयस्य पुत्रं न दास्यते वपा
 र्थिव ॥ १८ ॥ प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ॥ मातृणां च कनीयांस्तस्माद्द्रव्ये कनीयसम् ॥ १९ ॥ उक्तवाक्ये सुतौ तस्मिन्सुनिपत्यात
 थैव च ॥ शुनःशेपः स्वयं राममध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ पिता ज्येष्ठमविक्रयमाता चाह कनीयसम् ॥ विक्रयमध्यमं न्यराजपुत्रनयस्व माम् ॥
 ॥ २१ ॥ अथ राजा महाबाहुर्वपयति ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभीरन्तराशिभिः ॥ २२ ॥ गवांशतसहस्रेण शुनःशेपं नरेश्वरः ॥
 गृहीत्वा परमप्रीतोऽङ्गामरधुनंदन ॥ २३ ॥ अंबरीषस्तुराजर्षिरथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेपं महातेजा गमाशुमहायशाः ॥ २४ ॥ इत्यावै
 श्रीम० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे एकवर्षितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ शुनःशेपं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्रमत्पुष्कराजमध्या
 नेष्टु नंदन ॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेपो महायशाः ॥ पुष्करं क्षेत्रमागम्य विश्रमिन्द्रदर्शह ॥ २ ॥ तप्यंतमृषिभिः सार्धमातुलपरमा
 तुरः ॥ विषण्णवदने दीनस्तृणयाचश्रमेण च ॥ ३ ॥ पपात किमु नरमवाक्यं चेदमुवाच ह ॥ नमोस्तिमातानपिताज्ञातयोर्बांधवाः कुतः ॥ ४ ॥
 त्रातुमर्हसि मांसौम्यधर्मेण सुनिपुंगव ॥ त्रातां त्वं हि नरश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

व्यश्रमत् । व्यग्रम्यदिति पाठोक्तम् ॥ १ ॥ विश्रममाणस्येति । विश्रमत् इत्यर्थे आर्षम् ॥ २ ॥ तृणया पिपासया विभीषिषया च श्रमेण चेति । विषण्णवदने दीनत्वे परमातुलं च हेतुः ॥ ३ ॥ अत्रैक उत्तमम् ।
 मातुलनात्तत्र पातः । बांधवाः कुतः दूरादेव । सर्वया न संत्यजेत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रमेण स्वाजितेन । सर्वेषां शरणागतानाम् । भावनः सर्वेष्टसाधनम् । एको हिंस्वर्थे ॥ ५ ॥

यथा च राजा कृतकार्यः स्यात् अहं च अन्यः धर्मलोपाभाववान् दीर्घायुः तपः तत्त्वा स्वर्गं प्राप्नुयाम् । तथा कुर्वति शेषः ॥ ६ ॥ किल्बिषात् जीवन्निपत्तिरूपात् । भयं प्रसन्नं । पुत्रं ज्येष्ठम् ॥ ७ ॥ ८ ॥
यच्छते यत्प्रयोजनाय । तदेवं प्रयोजनमाह । परलोकहितार्थाय परलोकहितरूपप्रयोजनाय । तस्य प्रयोजनस्य ॥ ९ ॥ परलोकहितं प्रयोजनमाह । अयमिति । शरणं रक्षणम् । जीवितमात्रेण जीवितप्रदानमात्रेण ।
प्रियमिति । अस्य मम स्वस्य जीवितो वाक्यकरणमिति सूतेः । शुनकवपरलोकतावत्वेन प्रियमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्र प्रहृष्टस्य स्तौति । सर्वे इति । पशुभूताः अस्य राजा पशुत्वेन ग्रहणात् एतत्प्रातिनिधिकत्वेन पशुभूताः
नेद्रस्य यज्ञे अग्नेः वृषे प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ ११ ॥ नायवान् मया रक्षन्वान् मम शुभमिच्छुः जीवतः वाक्यकरणात् वचः कृतं भवति ॥ १२ ॥ सामिमानं सहकारम् । सर्वलं सपरिहासम् ॥ १३ ॥

राजाचकृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रियात्तपस्तप्त्वाब्रूनुत्तमम् ॥ ६ ॥ समेनाथो ह्यनाथस्य भयं भव्येन चेतसा ॥ पितेव
पुत्रं धर्मात्मन्नातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सांत्वयित्वा बहुविधं पुत्रानि ददुवाच ह ॥ ८ ॥ यच्छतेऽपि
तरः पुत्रा अनयति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोऽयमागतः ॥ ९ ॥ अयं मुनिस्तो बालो भक्तः शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमा
त्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वमुकृतकर्माणः सर्वधर्मपरायणाः ॥ पशुभूतानरैर्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्च शुनः शेषो यज्ञ
श्चाविघ्नतो भवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तद्वचनं श्रुत्वा मधुच्छंदादयः सुताः ॥ सामिमानं नरशृङ्गसलीलमिदं
ब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुखान्दिह त्वात्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः धर्मांसमिव भोजने ॥ १४ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां सु
निपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहृतमुपचक्रमे ॥ १५ ॥ निःसाध्वसमिदं प्रोक्तं यमार्हादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रव्यतु मद्वाक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥
१६ ॥ धर्मांसमोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णवर्षसहस्रं तु प्रुथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वा शापसमाशुक्लान् पुत्रान् मुनिवस्तदा ॥
शुनः शेषमुवाचा तं कृत्वा रक्षां निरामयाम् ॥ १८ ॥ पवित्रपाशैराबद्धोरक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं धूपमासाढवाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥ इमे च
गाथेन्द्रे दिव्यगाथान्मुनिपुत्रक ॥ अंबरीषस्य यज्ञोर्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥ शुनः शेषो गृहीत्वा तेन्द्रगाथे सुसमाहितः ॥ त्वरयारजो सिंहं
तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥ राजसिंहमहाबुद्धेशीघ्रं गच्छावहेयम् ॥ निवर्तयस्व राजेंद्र दीक्षां च समुपाहर ॥ २२ ॥ तद्व्याकृत्य षष्ठिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षं
समन्वितः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमंतं द्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमते राजापवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुरंक्तां रक्तं कृत्वा यूपं तसमवधत् ॥ २४ ॥
लोकतः शास्त्रतश्चाजुचितानुष्ठानत्वे दृष्टं तमाह । धर्मांसमिच्छति ॥ १४ ॥ साध्यसं मयम् । पितृव्यपुत्रमीति रहितम् । जीवतः वाक्यकरणात् धर्मादपि विगर्हितं ब्रूयम् । एव मद्वाक्यम् अतिक्रव्यं यतः दारुणं
पुण्यं रोमहर्षणम् । रोमांश्चरुपिक्तां जनकम् उक्तम् । तस्मादिति शेषः ॥ १६ ॥ जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामया सर्वदुःखनाशिकां रक्षां कृत्वा शुनः शेषम् उवाच ॥ १८ ॥ वाक्यमाह । पवित्रेति ।
पवित्रपाशाः दर्भरक्षणाः । वैष्णवं विष्णुदैव्यम् । वैष्णवो वै देवतया यूप इति ॥ १९ ॥ इमे मयोपदिश्यमाने इन्द्रोपदेवत्ये । सिद्धिं जीवितसिद्धिम् ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ गच्छावहे इति आर्षतद् । निवर्तयस्व । यज्ञमिति शेषः । समुदाहर दुः ॥ २२ ॥ पवित्रैः दर्भरज्जुभिः कृतपशुलब्धानं पशुं कृत्वा यज्ञपशुत्वेन मगाद्यं यज्ञवयन् । राजेति शेषः ॥ २४ ॥

इन्द्रनुजः विष्णुः । यूपदेवः । अत्र पूर्वम् अग्निं स्तुत्वा ततः प्तौ । उपदेशकाले तथोक्ताच्चात् ॥ २५ ॥ सहस्राक्ष इगुलक्षणं विष्णोरपि । रहस्यमितिः विश्वामित्रोपदिष्टा ॥ २६ ॥ समासवान् फलं सम्पन्ना तवास्तस्यैः । यद्यपि बहुवच्यहाणे हरिश्चन्द्रो ह वैवस ऐश्वरातो राजेत्यादिना हरिश्चन्द्रयज्ञे अतःशेस्यजगीर्ल्लुतस्य फलुत्वं प्राजापत्यादिलुत्या च मोक्षः श्रयते । तथापि अक्षरीपिपयमयेतत् । एतत्रा माप्यात् । तन्मूल्यश्रितश्चात्येथेति बहवः ॥ केचित्तु हार्यश्चन्द्रपदं सादृश्यादक्षरी एव प्रयुक्तम् । अर्वागार्तिपदं च ऋक्वीर्यं प्रयुक्तं श्रुतौ । अस्मादेवोपबृहणादित्याहुः ॥ २७ ॥ भूगः पूर्वतपसः पुत्रेषु क्रोधेन नशात् क्रोधं न कार्ष्ण्यमीति सकल्य पुनः तपः अकरोत् ॥ २८ ॥ ईमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणलक्ष्णे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विशष्टमः सबद्धोवाग्भिभ्रयाभिगर्भितुष्टावैसुरौ ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजैवयथावन्नुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥ ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितोषितः ॥ दीर्घमायुस्त दप्रादाच्छूनःशेषायवासवः ॥ २६ ॥ सचराजनरश्चयज्ञस्यचसमातवान् ॥ फलंबहुगुणंरामसहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपिपयमा त्माभूयस्तेपमहातपाः ॥ पुष्करेशुनरश्चष्टदशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥ इत्यापै श्रीमद्भारमायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बाल काण्डे द्विशष्टिमः सर्गः ॥ ६२ ॥ पूर्णवर्षसहस्रेतुव्रतज्ञातंमहासुनिम् ॥ अभ्यगच्छन्सुराः सर्वतपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहतेजाब्र ह्मासुराश्चिंचवः ॥ ऋषिस्त्वमसिभद्रतेस्वाजितैःकर्मभिःशुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वादेवेशश्चिद्विपुनुरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥ ततःकालेनमहतामेवकापरमाप्सराः ॥ पुष्करेशुनरश्चष्टज्ञातुंसमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ तांददर्शमहातेजामेनकांकुशिकात्मजः ॥ रूपे णाग्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ॥ ५ ॥ कंदर्पदर्पवशगोसुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णांष्विभंद्ने मदनेनविमोहितम् ॥ इत्युक्त्वासावारोहातत्रावासमथाकरोत् ॥ ७ ॥ तपसाहिमहाविशोविश्वामित्रसुपागमत् ॥ तस्यांसंत्यांवाषाणिपचपचच राघव ॥ ८ ॥ विश्वामित्राश्रमेसौम्यमुखेनव्यतिचक्रमुः ॥ अथकालेगतेतस्मिन्विश्वामित्रोमहासुनिः ॥ ९ ॥ समीडिद्वसंवृत्ताश्चिंताशोकपरा यणः ॥ बुद्धिमुनेःसमुत्पन्नासामर्षाद्युनंदन ॥ १० ॥ सर्वसुराणांकर्मतंतपोपहरणमहत् ॥ अहोरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश ॥ ११ ॥ काम मोहाभिमूतस्यविघ्नोयप्रत्युपस्थितः ॥ सनिःश्वसन्मुनिवरःश्रधात्तापेन्दुःखितः ॥ १२ ॥ भीतामप्सरसद्वद्वैपंतंप्रांजलिंस्थिताम् ॥ मेनकांम धुरौवाक्यैर्विमुज्यकुशिकान्मजः ॥ १३ ॥ उत्तरंपर्वतरामविश्वामित्रोजगामह ॥ सकृत्वानैष्ठिकीबुद्धिजंतुकांमोमहायशाः ॥ १४ ॥

सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

कामस्यायकरण सकल्प अत्युक्तद्वन्द्वचर्यविपर्या बुद्धि दृढनिश्चयम् । जेतुकामः । काममिति शेषः ॥१४॥ कौशिकी विश्वामित्रमगिनी नदी ॥१५॥ उत्तरे पर्वते इति । एतदूर्ध्वान्वयि । समागम्य । ब्रह्मणेति शेषः ॥१६॥ लभताम् । मागवन्निति शेषः ॥१७॥ देवप्रार्थनया महर्षिभन्दैवैव संवाधयति । महर्षे इति ॥१८॥ महत्स्य विवरणम्-कृषिमुख्यत्वमिति ॥१९॥ प्रयुवाचेति । पितृमहमिति शेषः । अतुल सर्वोत्तमं ब्रह्मर्षिभन्द मदीष्ट द्यार्जितैः कर्मभिः प्राप्य यदि यतो भावान्नाह न वदति ततो मन्ये अहं विजितोद्विग्नः । अत्र काकुः । न विजितोद्विग्न इत्यर्थः । न तावदिति । विकारहेतुमनिधाने विकारभावो हि तत्त्वमिति

कौशिकीतीरमासाद्यतपस्तेदुरासदम् ॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरंतपउपासतः ॥१५॥ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्रयम् ॥ अमंत्रयन्समागम्यसर्वेस
र्विण्णाः सुराः ॥१६॥ महर्षिशब्दलभतांसाध्यंशुशिकात्मजः ॥ देवतानां वचःश्रुत्वसर्वलोकपितामहः ॥१७॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रं
तपोधनम् ॥ महर्षेस्वागतं वत्सतपसोप्रेणतोषितः ॥१८॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामितवकौशिक ॥ ब्रह्मणस्तु वचःश्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः
॥१९॥ प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥ ब्रह्मर्षिशब्दमनुलंस्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥२०॥ यदि मे भगवान्नाहततोहं विजितोद्विग्नः ॥ तमु
वाचततो ब्रह्मानतावत्त्वार्जितोद्विग्नः ॥२१॥ यतस्वमुनिशार्दूलइत्युक्त्वा त्रिदिवंगतः ॥ विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महासुनिः ॥२२॥ ऊर्ध्ववा
हुर्निर्गल्लोवोयुभक्षस्तपश्चरन् ॥ धर्मोपचतपाभूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥२३॥ शिशिरसलिलेशायी रात्र्यहानितपोधनः ॥ एवं वर्षसहस्रं हितपो
घोरमुपागमत् ॥२४॥ तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रो महासुनौ ॥ संतापः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥२५॥ रंभाभक्षरसंशक्रः सर्वैः सहम
रुद्रैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितकौशिकस्य च ॥२६॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां संबालकांडे त्रिष
ष्टितमः सर्गः ॥६३॥ सुरकार्यमिदं भेकतर्कव्यं सुमहत्तया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥१॥ तथोक्ता साप्सरारामसहस्राक्षेण धी
मता ॥ व्रीडताम्रांजलिं वाक्यं प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥२॥ अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महासुनिः ॥ क्रोधमुत्सृक्ष्य तोषारं भयिदेवन संशयः ॥३॥
ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथारामसभयं भीतया तदा ॥४॥ तामुवाच सहस्राक्षोऽपमानां कृतान्जलिम् ॥ मां भो पीरं भद्रं ते कुरुष्व
मम शासनम् ॥५॥ को किलो हृदयग्राही माधवैरुचिद्रुमे ॥ अहं कंदर्पसहितः स्थस्यामितव पार्श्वतः ॥६॥ त्वंहि पद्मगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥
तस्मिन् कौशिकं भद्रे भेदयस्व तपस्विनम् ॥७॥ साश्चुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रशुचिस्मिता ॥८॥

भावः । न तावदिति लोकोक्तौ ॥२०॥१॥२२॥ वर्मे श्रीभे । आकाशं नितवरणदेशः ॥२३॥२४॥१५॥ आत्मा ह्रदः ॥२६॥ चिंमत्तः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आ० बालकांडे त्रिषष्टितमः
सर्गः ॥६३॥ लोभनं प्रताणम् । काममोहनं कामव्यल्लितचित्तवैकल्येन समन्वितं युक्तम् ॥१॥ व्रीडिता असामर्थ्यवचननिमित्ता व्रीडा ॥२॥ उत्सृज्यते । ति पाठोपि उक्तस्यत इत्येवार्थः ॥३॥ हि यतः । अतः । प्रसादम्
एव नियोगाभावरूपम् ॥४॥५॥ माधवै वसते को किलो मूला अहमित्यन्वयः ॥६॥ बहुगुण हावमावादिगुणोपेत रूप रूपपरिष्कारम् । भेदयस्व कामोऽपदेनेन तपसश्चालय ॥७॥ ललिता ललिताल्यभावयुक्ता ॥८॥

वसु मनोहस्य । क्षमनीयविक्रमलाभेत्ततो हर्षः ॥ ९ ॥ तस्य वाञ्छितस्य । गतिन । रंसाया इति शेषः । सहेह स्वत प्याम्याः पृच्छुप्रा आगमम-उत्त-इन्द्रोत्तयाः मयोभोगार्थमित्येव रूपम् ॥ १० ॥ तत्सर्वं रंसागमनं तच्छ्रुतप्रलोभनं च सहस्राक्षेरणमूर्गमिति युक्त्या ध्यानेन च विज्ञाय निश्चित्य रमा शशोलेन्ययः ॥ ११ ॥ शैली शिलाप्रतिमाख्या ॥ १२ ॥ यद्यपि स्मामिनिगेतः प्रवृत्तायाः रमायाः शपत्तानममुचितम् । इदं एव तदनुचितम् । तथापि क्रोधावरोधेन युक्तयुक्तविक्रमाभावः । अत एव पश्चाद्वैक लब्ध्या तामनुगृह्णाति । ब्राह्मण इति । वसिष्ठ इत्यर्थ इति कतकः । एतेन कामादपि क्रोधो दुर्ग्व इति सूचितम् । आत्मनः कोपं धारयितुम् अशक्तमुक्त्वा तां शपत्वा तपोव्ययजन्त्युत्वेन सतापं पश्चात्तापम् । उपागत इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ महर्षेः वचः श्रुत्वा कर्तव्यः स च इदं च निर्गत इत्यन्यः ॥ १५ ॥ कोपेन चात्मानेन च तपोपहरणे कृते सति कामक्रोधहत्वादेव अजितैः इन्द्रियैरित्यन्यः । आपाततो रमादर्शनमृद्व्या कामेनापि तपःक्षयः । आत्मनो मनसः शान्ति दुःखोपशमम् ॥ १६ ॥

कोकिलस्यतुश्राववल्लव्याहरतःस्वनम् ॥ संप्रहृष्टेनमनसासचैनमनमवैक्षत ॥ १ ॥ अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच ॥ दर्शनेनचर्भाया मुनिः सहेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्यतत्सर्वविज्ञायमुनिपुंगवः ॥ रंभोक्रोधसमाविष्टःशपकुशिकामजः ॥ ११ ॥ यन्मालोभयसेरंभेकाम क्रोधजयैषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणिशैलीस्थस्यसिद्धुभगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणःसुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यतिरंभेत्त्वामंक्रोधकलुषी कृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविश्वामित्रोमहासुनिः ॥ अशक्तमुवधारयितुंकोपंसांपमात्मनः ॥ १४ ॥ तस्यशापेनमहतारभाशैलतदा भवत् ॥ वचःश्रुत्वाचंकदुर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः ॥ १५ ॥ कोपेनचमहातेजास्तपोपहरणेकृते ॥ इन्द्रियैरजितैरामनलेभैरंशितात्मनः ॥ १६ ॥ बभूवस्यमनश्चिततातपोपहरणेकृते ॥ नैवंकोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन ॥ १७ ॥ अथवानोच्छ्रिसिष्यामिसवत्सरशतान्यपि ॥ अहंशिशेषयिष्यामिआत्मानंविजितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ तावद्यावद्विमेप्राप्तं ब्राह्मण्यं तपसाजितम् ॥ अनुच्छिन्नमुंजनस्तिष्ठेयंशश्वतीःसमाः ॥ १९ ॥ नहिमे तप्यमानस्यक्षयंयस्यंतिमृतयः ॥ एवंवर्षसहस्रस्यदक्षिससुनिपुंगवः ॥ चकाराप्रतिमालोकेप्रतिज्ञारंघुनंदन ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमंवा० आ० चतुर्विंशतिसा० बा० चतुषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथहैमवतीरामदिशंन्यक्तामहासुनिः ॥ पूर्वादिशमनुप्राप्यतपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णवर्षसहस्रेतुकाष्टमृतमहासुनिम् ॥ विध्वंस्कुभिराधृतक्रोधो नांतरमाविशत् ॥ ३ ॥ सकृत्त्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठताव्ययम् ॥ तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णमहाव्रतः ॥ ४ ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नंस्मिन्काले रूतम् ॥ इन्द्रोद्विजतिर्धृत्वातंसिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

न च वक्ष्ये । शृणाद्विचनमिति शेषः ॥ १७ ॥ आत्मानं शरीरम् ॥ १८ ॥ यावत् यावत् कालेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं मेघं नावत् शश्वतीः समाः बहून् वत्सरान् ॥ १९ ॥ सूर्यः शरीरवयवः तपोर्ध्वं त्वदनुच्छिन्नासामोजननोः तद्वलेन स्यात्संवैते मावः । दीक्षान् अनुच्छिन्नासामोजने उद्विश्य अप्रतिमां सर्वथैव कार्यम् इत्यथवसायम् ॥ २० ॥ नैमानः ॥ इति श्रीरामाभिताने श्रीरामायणे रमा यणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बाष्पकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ अथ प्रतिज्ञोत्तरं हैमवतीम् उत्तराम् ॥ १ ॥ मौनरूपं व्रतं वर्षसहस्रवधि । मौनं चात्र काष्ठ मौनम् ॥ २ ॥ आधृतम् आधुजीकृतमपि । अंततस्म अतःकरणम् ॥ ३ ॥ निश्चयं क्रोधाकारणविषयकम् । वर्षसहस्रवधिति व्रते पूर्णे सति ॥ ४ ॥ तस्मिन्काले व्रतपारणकाले । सिद्धं पक्कम् ॥ ५ ॥

निःशेषिते निरुक्षोषतो दत्ते अयुक्तैव पुनः पाकाकरणादयुक्तैव ॥ ६ ॥ मौनं कृत्वा आसीदित्यन्वयः ॥ ७ ॥ नोच्छ्वस्न् श्वासोच्छ्वासरहितः । धूम इति । धूममेतौ रत्यर्थः । अक्षिरिति यावत् । अत एवाग्रे आतापितमिवेति वक्ष्यति । अयं शुद्धसत्त्वगुणप्रभावोधिः इत्येषां रजस्तमःप्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधानानां च देवादीनां तापजनक इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ येन वह्निना यथा आतापितः पुमान् सञ्जातः व्यकुलः भवति तद्वत् त्रैलोक्य सञ्जातम् अभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥ तपसा तेजसा तपोरूपेण तेजसा । मोहिताः विषयाग्राहिचिन्ताः कृताः । मरुस्मयः क्षीणतेजसः । कस्मल दुःखम् ॥ १० ॥ तत्तद्विषयैः लोभितः क्रोधितोऽपि निर्विघ्नमेव तौ त्यक्त्वा तपस्य अभिवर्धत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ सूक्ष्ममपि वृजिनम् अल्पमपि कामक्रोधरूपम् । यदमीप्सितं ब्रह्मार्थित्वम् ॥ १२ ॥ अन्यथा लोकनाश इत्याह । विनाशयतीति । ते लघुतरपाठान् छद्मोभयः । नाशप्रकारमाह । व्यकुला इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ न प्रतिजानीमः प्रतिक्रियां न जानीम इत्यर्थः । नास्तिकः जायते जगद्धोमवशात् नास्तिक इव कर्मनुष्ठानकाल्य इत्यर्थः ।

तस्मैदत्त्वादासिद्धसर्वविप्रायनिश्चितः ॥ निःशेषितेऽग्रेभगवानभुक्तवैवमहातपाः ॥ ६ ॥ नर्कचिदवदद्विप्रमौनव्रतमुपास्थितः ॥ तथैवासीत्यु नमौनमनुच्छ्वासं चकारह ॥ ७ ॥ अथवर्षसहस्रं चनोच्छ्वस्नुनिपुंगवः ॥ तस्यानुच्छ्वसमानस्यमूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ ८ ॥ त्रैलोक्येन संप्रांतमातापि तमिवाभवत् ॥ ततो देवर्षिगंधर्वाः पन्नगो रगाक्षसाः ॥ ९ ॥ मोहितास्तपसा तस्य तेजसा मंदश्मयः ॥ कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ १० ॥ बहुभिः कारणैर्देवविश्वामित्रो महासुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥ ११ ॥ न ह्यस्य वृजिनं किंचिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्युत ॥ न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ १२ ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा चराचरम् ॥ व्यकुलाश्च दिशः सर्वानच किंचित्प्रकाशते ॥ १३ ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यति च पर्वताः ॥ प्रकपते च वसुधा वायुवर्ती हसं कुलः ॥ १४ ॥ ब्रह्मन्न प्रतिजानीमो नास्ति को जायते जनः ॥ समूढमिव त्रैलोक्यं संप्रभुभित मानसम् ॥ १५ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ बुद्धिं न कुर्वते या वान्नाशो देवमहासुनिः ॥ १६ ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवन्नग्निरूपो महाद्युतिः ॥ कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दहतेऽखिलम् ॥ १७ ॥ देवराज्यं चिकीर्षते दीयतामस्य यन्मनः ॥ ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ १८ ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यमधुरमब्रुवन् ॥ ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स्मसुतोऽपि ताः ॥ १९ ॥ ब्राह्मण्यं तपसोऽग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन् ददामि समरुद्गुणः ॥ २० ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छसौम्यं यथासुखम् ॥ पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे पांत्रिदिवौकसाः ॥ २१ ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्यजहार महासुनिः ॥ ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ २२ ॥ औंकारो यवपट्टकारो वेदाश्च वर्यं तु माम् ॥ क्षत्रवेदं विदं श्रेष्ठं ब्रह्म वेदं विदमपि ॥ २३ ॥ तदाह । समूढमिवेति । संप्रभुभितमानस व्यकुलचित्तम् ॥ १५ ॥ नाशो जगन्नाशो ॥ १६ ॥ पूर्वं युगांतकाले ॥ १७ ॥ यदि असौ देवराज्यमपि चिकीर्षत तदा तदयस्य दीयतामित्यर्थ इति चेत्चित् । यदि अस्य अभीष्टं न दीयते तदा सौ देवराज्यं चिकीर्षत । अतोऽस्य यत् मनः तस्य ब्रह्मर्षित्वं तदीयतामित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १८ ॥ स्वागतं मद्रम् । स्मेति । त्रिसरोऽयोगः आर्षः ॥ १९ ॥ दीर्घायुर्दानं स्व दर्शनफलम् ॥ २० ॥ स्वस्ति सुखम् । यथासुखम् । तपसाः उपरत इति शेषः ॥ २१ ॥ यदि इत्यसदिग्वे सदिग्धवचनं केनः प्रमाणं चेदितिवत् ॥ २२ ॥ अतोमिति ब्रह्मज्ञानमाधनम् वपदिति यज्ञसाधनं वेदाश्च तदपेक्षितगोपनीयादिप्रतिपादकाः वर्यं तु यथा वसिष्ठदीनं सहजब्राह्मणान् वर्यति तथा । वरणं चाभ्यापनया जनयोरनुमतिः । ब्रह्मद्युप्रहोपि जातिब्राह्मण्याभावात् क्लृप्तेन अनगीकारे व्यर्थमेव सर्वे

मत आह । क्षमेयादि । सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वात् तदध्यापनत्वाच्च तेषां युद्धजयादिप्रयोजनसंपत्तये तत्र वेदविदाम् उक्तप्रयोजनव्यवहृदिविदां श्रेष्ठः ब्रह्मवेदाः केचनोच्यते । ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्वाग्वत्तात् ॥ २३ ॥ अन्यदपि श्रेष्ठवर्जितं—ब्रह्मपुत्र इति । एव ब्रह्मणे इत्येव वसिष्ठमुखेन ब्रह्मविद्वद्वारूपे मम परमः कामः मनोरथः यदि कृतः तदा मद्दिश्ये कृतकृत्याः सूर्यभाः यंतु नान्यथेति भावः । अन्यथा पुनः तावत्शरिण्यामीति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥ ततः विश्वामित्रोक्त्यन्तरम् । प्रसादितः विश्वामित्रस्य ब्रह्मार्पित्वानुमनये । एव ब्रह्मर्षिवम् । सत्यं विश्वामित्रेण ॥ २५ ॥ सर्वं ब्रह्मण्यप्रयोजकं ब्रह्मणाजन्मन्तस्तस्मादिति संप्रवृत्ते संपन्नम् । अन्ते त्रिरुक्षणार्थं विश्वामित्रस्य ब्रह्मण्यलामः सूचितः । एतद्ब्रह्मण्यन्तर्ये इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टम् । इति वसिष्ठोक्तं देवता अपि उक्त्वा जमुसिन्धवः ॥ २६ ॥ पूजयामास ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठोममेवददुदेवताः ॥ यद्येवं परमः कामः कृतोयांतुसूर्यभाः ॥ २४ ॥ ततः प्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवाः ॥ सत्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्वित्वाब्रवीत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वनसदेहः सर्वसंपन्नोततव ॥ इत्युक्त्वा दुर्वृताश्चापि सर्वजगुर्मुखागतम् ॥ २६ ॥ विश्वामित्रोपि यमोत्पाल उवाच ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिर्वसिष्ठजपतांवरम् ॥ २७ ॥ कृतकामोमहासर्वाचारतपसिस्थितः ॥ एवमेन ब्रह्मण्यं श्रांतिराभमहात्मना ॥ २८ ॥ एष राममुनिश्चष्टुष्यविग्रहवांस्तपः ॥ एष धर्मः परो नित्यवीर्यस्य परायणम् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा महातेजो विराजामाद्विजोताः ॥ शतानंदवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ ३० ॥ जनकः प्रांजलिवाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ धन्योऽस्य गृहीतोऽस्मि यस्य मे सुनिपुणव ॥ ३१ ॥ यज्ञकाकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसिखौशिक ॥ पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन् दर्शनेन महासुने ॥ ३२ ॥ गुणबहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ वित्तरेण च वै ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ ३३ ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ सदस्यैः प्राप्य च सदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३४ ॥ अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं तं कुशिकात्मज ॥ ३५ ॥ तस्मिन् श्रयश्च भूतानां कथानां नास्ति मे विभो ॥ कर्मकालोऽपि श्रेष्ठं लब्धं ते राविमंडलम् ॥ ३६ ॥ श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ स्वागतं जपतां श्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३७ ॥ एवमुक्तोऽसुनिवः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्ज शृज न कं प्राति प्राति मनास्तदा ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्चष्टुर्वेदे मिथिलिधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सर्वांधवः ॥ ३९ ॥ विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सहरामः सलक्ष्मणः ॥ स्ववासमभिक्रामं पूजयमानो महात्मभिः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदौ काव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे पंचपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

सर्पाधारस्य मम सकारकाणेन ब्रह्मर्पिता प्रापकत्वाधनोन्मुख्यसापदेन कृतार्थीकृतोऽसि भगवतीति पूजयामासेत्यर्थः ॥ २७ ॥ चचरोति । विश्वामित्र इति शेषः । अथ प्रकृत शतानंदवचनम्—एवमित्यादि ॥ २८ ॥ नित्यम् इदानीमपि वीर्यस्य तपोवीर्यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पावितः पवित्रः कृतः ॥ ३२ ॥ गुणाः कर्मश्रेष्ठवशात्तैश्चैष्टयलक्षणाः ॥ ३३ ॥ महातेज इति । समुद्धिः मया जनकेन रामेण च सदः प्राप्य स्थितैः सदस्यैश्च ते गुणाः श्रुताः ॥ ३४ ॥ तुयमिति । तवेत्यर्थः । इयत्तद्भानाविषयम् ॥ ३५ ॥ कथानामिति । श्रुतं इति शेषः । कर्मकाल इति । अस्मिन्नेति शेषः । तदेवाह । लब्ध इति ॥ ३६ ॥ स्वागतं भद्रम् । अनुज्ञातुम् । कर्मणे इति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्ववासं स्थानिकम् । स्वाटमिति पाठेऽप्यमेवार्थः ॥ ४० ॥ नैमं

मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामयि रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे पंचपटितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ कर्मणा अर्घ्यपाद्यादिलक्षणेन रावतौ च संख्यं वाक्पुत्रं वाच । विश्वामित्रं प्रतिति शेषः ॥ २ ॥ आज्ञाप्यः आज्ञापयितुं योग्यः । भवेति । कृतानां कर्तारं पट्टविकल्पानुतां । आगमनप्रयोजनं बोधनीयं इति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रुपदाम्नौ । आगता विति शेषः ॥ ५ ॥ बृहदकामौ प्राप्तकामौ ॥ ६ ॥ ततो धनुर्वेदांतमाह जनकः । एवमिति । अस्य दिदक्षितस्य धनुषः श्रूयताम् । आगमनोद्दिष्टांत इति शेषः । यदर्थं यत्प्रयोजनाय तिष्ठति तच्च श्रूयताम् ॥ ७ ॥ निमिः कूटस्थः । तस्य अष्टः पुनो देवरातः । न्यासो निक्षेपः अयं धनरूपः । अपरे तु निराम आत्ते देवता यत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासः देवपूजास्थानम् । तत्तद्वार्थं शत्रुवार्थं च दत्त इत्यर्थः । निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुल्बीकरणम् अनुचितम् । भगवता तद्गोचरे च निक्षेपारक्षणशुद्धदोषमार्गिता जनकस्य स्यादिति प्राहुः ॥ ८ ॥ कैदेतः तत्राह । दक्षेव्यादि । दक्षयज्ञवदे इति । निमित्तसत्तमी आश्रम्य नमनस्तज्जिक्करणपूर्वम् आकृत्य । सलीलमिति च धविपयाप्रयासः द्योत्यते ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टहृदादियज्ञमगार्थिनः मम भाग यतः नाकल्पयत सुराः अतः यरागानि शिराति ।

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मनाराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहावसराधवम् ॥ १ ॥ तमर्चयित्वा धर्मात्मा शस्त्रहेनकर्मणा ॥ राधवौ च महत्मानौ तदावाक्यमुवाच ॥ २ ॥ भगवन्स्वागतं त्वत्किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवतां ह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तः स धर्मात्मानकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच शुनिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यं विशारदः ॥ ४ ॥ पुनौ दशरथस्यैवैकस्त्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रुपदकामौ धनुः श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥ एतदर्थं भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रतिपत्तिः स्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तत्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थं महतिष्ठति ॥ ७ ॥ देवरात इति ख्यातो निमज्येष्टो महीपतिः ॥ न्यासो यतस्त्यभगवन्हरमेदं सो महात्मनः ॥ ८ ॥ दक्षयज्ञवधे पूर्वधनुरायम्यवीर्यवान् ॥ विध्वंस्य त्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ यस्याद्वागार्थि गोपः गात्राकलः वृत्तमेवुराः ॥ वरांगानिमहाहोणिधनुषाशातर्याभवः ॥ १० ॥ ततो विमनसः सर्वे देवा वैभुनिगुणव ॥ प्रसादयंत देवशतेषां प्रीतो भवद्भवः ॥ ११ ॥ प्रीतिपुनस्तु सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ तदेतदेव देवस्य धनूरत्नमहात्मनः ॥ १२ ॥ न्यासभूतं तदानीं न्यस्तमस्माकपूर्वजैर्विभौ ॥ अयमैव भूतः क्षेत्रालंगलादुत्थिता ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रशोध्यता लब्धवानामासीति विश्रुता ॥ भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धतममात्मजा ॥ १४ ॥

अकल्पयतीति । एकवचनमार्गम् । महाहोणि महाधनुषोभ्याम् ॥ १० ॥ विमनसः दीनाः । मयः खः ॥ ११ ॥ ददौ । सहस्रायं गृहीतं धनुर्गति शेषः । देवदेवस्य खस्य । देवदेव्य धनूरत्नम् ॥ १२ ॥ अस्मत्पूर्वजे देवराते तैः शिवनर्हितैः देवैः न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं न्यतं दत्तम् । तदुक्तं कौर्मै एकविंशेऽध्याये प्रीतिश्च भगवानीशस्त्रिदशाली नीललोहितः । प्रदौ शत्रुनाशार्थं जनकायां हतुं धनु रिति । पादौ च -- याप शर्मोदयादत्तं कन्याशुल्बीकृतं मयेति । यदर्थमिह तिष्ठतीत्यस्यानुसरं न्यासभूतमित्येतेन जातम् । पूजास्थानत्वेन पूजार्थमित्यर्थो भावः । कृतं इति । अग्निवयनार्थे मिति शेषः । पङ्गवेन कृपतीयादिगारात् । लंगलात् लंगलपङ्कतेः । उच्यता । कन्येति शेषः ॥ १३ ॥ यतः क्षेत्र शोधयता सीतायाः लंगलपङ्कतैः मया लब्धा अतो नाम्ना सीतेति प्रसिद्धा । भूतलात् यद्विधात् व्यवर्धतं वृद्धिं प्राप्ता । पादौपि -- अयं लोकेश्वरी लक्ष्मीजनकं पुरे स्ततः । शुभक्षेत्रे हलोत्वाते तारे चोत्तराश्वानुने । अयोनिजा पद्मका वाल्मीकशतत्रयिमा । सीतासुमेये समुगला

बाल्येनैव सुंदरी । सीतामुखोद्भवासीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् । ततोभूदरसी तस्य ऊर्मिला नाम कन्यकेति ॥ १४ ॥ वीर्यशुल्का धनुः सज्जकारणादिक्षम वीर्यमेव शुल्क मूल्य यस्यः ॥ १५ ॥ १६ ॥ न ददामि न प्रादाम् ॥ १७ ॥ वीर्यं धनुषः सारम् । जिज्ञासव इति । अस्याभूवन्निति शेषः । उगाह्यत दर्शितम् । अग्निवैर्यः ॥ १८ ॥ ग्रहण धारणम् । तोलन भारपरिक्षणार्थं हस्तेन चालम् ॥ १९ ॥ प्रयास्याताः । कन्या न दत्तेति यावत् । तदिति । अययम् । ततोन्तरा यद्वृत्तं तन्निबोध जानीहि । तत इति । उत्तरान्ययि ॥ २० ॥ अरुक्म् उपलब्धवतः । वीर्यमेवेह धनुरारोपणलक्षणवीर्यविक्रये अन्येषां सर्वदक्षिणत्व गताः । अतो बलेनैव कन्यां ग्रहीष्याम इत्यस्त्विति र्यः । न च । सर्वे दृष्टाः आत्मानं स्व स्वरूप आत्मानं मे मया अवधूतं वीर्यशुल्ककारणेन तिरस्कृतं विज्ञाय ॥ २१ ॥ रोषेणाविष्टाः मिथिलां पीडयन् । अडमावः आर्षः । क्षय यातानि दुर्गीथित्या । युद्धवशादिति शेषः ॥ २२ ॥ साधनानि रक्षणसाधनानि प्रसादय प्रसादितवान् । लडवडमावः आर्षः ॥ २३ ॥ सुराः ददुः । जान्मातुः रक्षणार्थं वीर्यशुल्केतिमेकन्यास्थापितेयमयोनिजा ॥ भूतलदुत्थितांतुवर्धमानामात्मजा ॥ १५ ॥ वरयामासुरागत्यराजानोऽमुनिपुंगव ॥ तेषां वरयतांकन्यासंवेषाप्रथिवीक्षिताम् ॥ १६ ॥ वीर्यशुल्केतिमगवन्नदमिसुतामहम् ॥ ततःसर्वेनृपतयःसमेत्यमुनिपुंगव ॥ १७ ॥ मिथिलामप्युपागम्यवीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ तेषांजिज्ञासमानानांशैवधनुरुरुपाहृतम् ॥ १८ ॥ नशेकुग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपिवा ॥ तेषांवीर्यवतांवीर्यमप्यंज्ञात्वामहमुने ॥ १९ ॥ प्रत्याख्यतानृपतयस्तन्निबोधतपोधन ॥ ततःपरमक्रोपेनराजानोऽमुनिपुंगव ॥ २० ॥ अरुधन्मिथिलांसर्ववीर्यसंदेहमागताः ॥ आत्मानमवधूतमेविज्ञायनृपपुंगवाः ॥ २१ ॥ रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपुरीम् ॥ ततःसंवत्सरेपूणेक्षययातानिसर्वेशः ॥ २२ ॥ साधनानिमुनिश्रेष्ठततोऽहंभृशदुःखितः ॥ ततोदेवगणान्सर्वस्तपसाऽहंप्रसादयम् ॥ २३ ॥ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलसुराः ॥ ततोभग्नानृपतयोह्यमानादिशौचयुः ॥ २४ ॥ अवीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकारिणः ॥ तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरम् ॥ २५ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापिदर्शयिष्यामिसुव्रतः ॥ यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादोरपणंसुने ॥ २६ ॥ सुतामयोनिजांसीतांदद्यादाशरथेरहम् ॥ २७ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ जनकस्यक्वचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ धनुर्देशय रामायइतिहोवाचपार्थिवम् ॥ १ ॥ ततःसुराजनकःसचिवान्यादिदेशह ॥ धनुरानीयतांदिव्यगंधमाल्यानुलोपितम् ॥ २ ॥ जनकेनसमादिष्टाःसचिवाःप्राविशन्सुरम् ॥ तद्धनुःपुरतःकृत्वानिजमुग्ममितौजसः ॥ ३ ॥ नृणांशानिपंचाशब्बायतानांमहात्मनाम् ॥ मंजषामष्टक्रांतान्समृद्धस्तोकेकथंचन ॥ ४ ॥ स्तकार्यसिद्धयर्थं च इदं ब्रूयानम् । दिशो ययुः । समूहं विस्तृत्येति शेषः ॥ २४ ॥ अवीर्याः अलवीर्याः स्ववीर्यसंदिग्धाः सदिग्धस्ववीर्याः । आहिताभ्यादिवाग्निद्विष्टायाः परनिपातः । तदेतत् उक्तद्व्यंतांशकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अयताः दीर्घाः । महत्मानो ह्यष्टशुश्रुराः । अष्टचक्रां रथगाश्चयुक्ताम् । तां दृढत्वेन प्रसिद्धाम् । कथंचन तत्सत्या अपि महता प्रयत्नेनैर्यः ॥ ४ ॥

आयसीम् अष्टलोहनिर्मिताम् । सुरोपममिति । जनकीविशेषणम् ॥ ५ ॥ यदि दर्शनीयमिति इच्छसि तदा दर्शयत्यर्थः ॥ ६ ॥ उमौ रामलक्ष्मणौ । तदाश्रयधनुःप्रदर्शनम् उद्दिश्य विश्वामित्रम् ।
अयापेति योजना ॥ ७ ॥ प्रष्टुम् अशक्तैः । तोलनादिवक्ष्यमाणव्यापाराशक्तैः राजभिस्तु जनकैः देवरातातिरिक्तैः पूजितम् ऐश्वर्यत्वात् ईश्वरदेव केवल पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदिति । एतद्धनुः । सुरादयः
न । सर्जीकवर्तु शक्ता इति शेषः ॥ ९ ॥ गतिः शक्तिः सामर्थ्यम् । वस्तुर्थे । प्रष्टुणम् आकर्णकपूर्णम् । आरोपणं सजीकरणम् । समयोगः शरणे योजनाम् । तोलन्म् उक्तम् ॥ १० ॥
आनीतम् । अयापि त्वदाज्ञेयत्वादि ॥ ११ ॥ १२ ॥ यत्र धनुस्तिष्ठति तां मंजूषाम् अपातय्य अपातावरणां कृत्वा ॥ १३ ॥ सप्तशतीति । दर्शनौलुब्धस्य निवृत्तेः । वा चार्थे । यत्नवान् मविष्या

तामादायसुमंजूषामायसीयत्रतद्धनुः ॥ सुरोपमंतेजनकमुच्युर्नृपतिमंत्रिणः ॥ ५ ॥ इदधनुर्वरंराजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिपराजैर्द्रदर्श
नीयंयदीच्छसि ॥ ६ ॥ तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिंरभाषत ॥ विश्वामित्रमहात्मानंतामुौरामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मअनकैरभि
पूजितम् ॥ राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःशूरितुंतादा ॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाःसर्वेसासुरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे ॥ आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेतथा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमाननीतुनिपुंगव ॥ दर्शयितन्महाभाग
अनयोराजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रः सरामस्तुश्रुत्वाजनकभाषितम् ॥ वत्ससामधनुःपश्यद्दतिराधवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रा
मोयत्रतिष्ठतितद्धनुः ॥ मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधदुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदंधनुर्वरंदिव्यंसंपृशामीहपाणिना ॥ यत्नवांश्चमविष्यामितोल
नेपूरणेपिवा ॥ १४ ॥ बाढमित्यब्रवीद्राजासुनिश्चसमभाषत ॥ लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः ॥ १५ ॥ पश्यतांनृसहस्राणांबहूनां
रखुनंदनः ॥ आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः ॥ १६ ॥ आरोपयित्वाभौवीचपूरयामासतद्धनुः ॥ तद्बभंजधनुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशः
॥ १७ ॥ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्वसुमहानपर्वतस्येवदीर्यतः ॥ १८ ॥ निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः ॥
वर्जयित्वासुनिवरांजानंतौचराधवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्तेजेनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यवाक्यज्ञोसुनिपुंगवम् ॥ २० ॥

मि किन्-इत्यब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तं राजा मुनिश्च बाढमित्येव चाब्रवीत् समभाषतेति प्रत्येकमन्वयः । मध्ये मध्यप्रदेशे लीलया अनायासेन जग्राह पादांगुलिनोक्तं कृत्वा करेण जग्राह । तदुक्तं
पात्रो-रामोपि तद्धनुःकोटिं स्पृष्ट्वा पादांगुलतस्तदः । उन्नतं चापमारोप्य बभजे मोहिता जना इति ॥ अतिमारवद्वस्तुनः पादांगुल्या मथ्यमाणपर्यंतम् उन्नमनं मध्ये गृहीत्वोद्धारश्च महाबलसाध्य इति महाबलवत्त्वमनेन
सूचितम् ॥ १९ ॥ पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ १६ ॥ पूरणम् आकर्णणम् ॥ १७ ॥ निर्घातः अशानिब्धनिः । तन्निःस्वनसमः शब्दः आसीत् दीर्यतः पर्यंतस्य समीपदेशे यथा भूमिकपः तथा भूकंपः
आसीत् ॥ १८ ॥ मुनिवरः विश्वामित्रः । राजा जनकः ॥ १९ ॥ विगतसाध्वसः रामेण धनुरनारोपणे कस्या अभिविहितैव स्थास्यतीति या मीः स्थिता सा गतेत्यर्थः ॥ २० ॥

बहुवचनप्रयोगः ॥ ८ ॥ तच्च पूर्वं दक्षाध्वरक्षसमये रुहेण यद्वलात् शक्रादिपुरःसरकलमुज्यः कृतः तच्चेत्यर्थः । रत्नं वतुः उत्तमं वतुः ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञां वीरिगुलकतया सीतादानप्रतिज्ञाम् कर्तुं पूरयितुम् ॥ १० ॥ ११ ॥ उभयोरिव उभयोरपि पुत्रयोः न केवलं रामरिवैत्यर्थः । प्रीतिं विवाहादजायम् । एतेन लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानं सूचितम् ॥ १२ ॥ अम्यनुज्ञातः अम्यनुज्ञातकन्याप्रदानकृत्यः ॥ १३ ॥ एव कस्यमापम् ॥ १४ ॥ विदेहेषु विदेहानां निवाससूते जनपदे ॥ १५ ॥ यदि को रोचते कृतं योनस्तसंबयोर्यमित्यर्थः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १७ ॥ श्वो यात्रेति मन्त्रिणोब्रवीदित्यन्वयः । तदर्थः उद्यमः क्रियतामिति शेषः ॥ १८ ॥ मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः गुणैः सत्कारातिशयैः । नेद्रेथेति पाठे स च मुदितः उवासेति विपरिणामः । नेद्रेथेति पाठे जनकस्यैत्यर्थः ॥ १९ ॥ दुर्गमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा

तत्परत्नंधुर्दिव्यभूष्येभ्यःप्रमहात्मना ॥ रामेणहिमहाबाहोमहत्यांजनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कमहात्मने ॥ प्रतिज्ञांतर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुरस्कृतः ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेदृष्टुमर्हसिराघवौ ॥ ११ ॥ प्रतिज्ञाममराजैर्द्वनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरिवप्रीतित्वमुपलप्स्यसे ॥ १२ ॥ एवंविदेहाधिपतिमधुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतेस्थितः ॥ १३ ॥ दूतवाचंनुतच्छुत्वारराजापरमहर्षितः ॥ वशिष्ठंवाचमदेवंचमन्त्रिणश्चैवमब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना ॥ संप्रदानंसुतायास्तुराघवकर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥ यदिवोरोचतेतृप्तंजनकस्यमहात्मनः ॥ पुरीगच्छामहेशीघ्रमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १७ ॥ मन्त्रिणोवाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्वाञ्छयात्रेतिचमन्त्रिणः ॥ १८ ॥ मन्त्रिणस्तुनरैर्द्रस्यरात्रिपरमसत्कृताः ॥ अशुःप्रमुदिताःसर्वेगुणैःसर्वैःसमन्विताः ॥ १९ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० बालकांडे अष्टपाष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ततोरात्र्याव्यतीतायांसोपाध्यायःसर्वांधवः ॥ राजादशरथोदृष्टःसुमंत्रिभिर्द्रुमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यसर्वेधनाधःप्रशोधनमादायपुष्कलम् ॥ ब्रजंत्वमसुविहितानानात्नसमन्विताः ॥ २ ॥ चतुरंगबलंचापिशीघ्रंनिर्यातु सर्वशः ॥ ममाज्ञास्सकलंचयानंयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजबालिरथकश्यपः ॥ मार्कण्डेयस्तुदीर्घायुर्ऋषिःकात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एतेद्विजाःप्रयात्वंशेस्त्वंदंनयोजयस्वमे ॥ यथाकालात्ययोनस्याहूताहित्वरयंतिमाम् ॥ ५ ॥ वचनाच्चनरैर्द्रस्यसेनाचचतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिःसार्धब्रजंतंष्टुतोन्वयात् ॥ ६ ॥ गत्वाचतुरंहमर्गेविदेहनभ्युपेयिवान् ॥ राजाचजनकःश्रीमाञ्छत्स्वापूजामकल्पयत् ॥ ७ ॥

मीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे अष्टपाष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकारिणः । पुष्कलं बहुश्रेष्ठं च सुविहिताः सुरदिताः सुसंगठितकन्याणोचितकर्माणो वा ॥ २ ॥ यानं शिबिकादि । युग्यम् अर्थादि । अनुत्तमानि श्रेष्ठानि यानानि युग्यानि च याना । वसिष्ठवर्यमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्रे द्विजप्रयागं प्रयागे कन्याणाय । प्रयातुं उक्तयान्तु स्थीरिति शेषः । दूताः जनभूताः ॥ ५ ॥ चद्वयं विंशत्यफलं पाददूरणमात्रार्थम् ॥ ६ ॥ दूतानां त्रिदिनमात्रेयपि मार्गः । चतुरंगबलेनेतत्प्राणव्याच्युर्दिनं नामः । मय्ये । श्रुत्वा दशरथागमनम् ॥ ७ ॥

राजानम् आसाद्य मुदिनः हर्षं यमौ । मोदस्वैवाधिवास्यथा हर्षं इति भेदः ॥ राज्ञेः सह सवश प्राप्य वृजितं मे कुलम् ।
८ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीर्यं शौर्यम् । वसिष्ठे इन्द्रसाहस्यं पूर्णवर्त्मनेन । विभ्राः कन्यादानमतिवधाः ॥ राज्ञेः सह सवश प्राप्य वृजितं मे कुलम् ।
नरेद्र संप्राजश्रेष्ठ । भवर्तियुत्तु निवर्तियुत्तु विवाहमित्यधियेषान्यय ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ यज्ञाने अयमेष ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहः कन्यागवदानं दारुवशः । यदि दाता ददाति तदा प्रतिग्रहः प्रप्रिग्रहोति निवतः ।
एतत् वाक्यं वया श्रुतम् । क्षुदितवतया प्रतिग्रहभयम् अद्यायज्ञानेन । सांप्रतमेव अनुमतेयं भविष्यतीति श्रुतिभयुत्तम् ॥ १४ ॥ अतः यथा त्वं वक्ष्यति तद्वयं कुर्यामहे ॥ १५ ॥ विसय कन्यायाः धीयेण
शुक्लेन चित्तव्यात् मन्दुनयमेषक्षायामपि गच्छः विनयेन तादशवचनात् विसयम् ॥ १६ ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥ यज्ञस्य अवशिष्टाः क्रियाः सुताभ्यां दुहितोः कन्यादानशेषतया यक्षतयम् अकुमारोपणादितो
किन्तौलौकिकं तत्सर्वं कृत्वा उपास ॥ १८ ॥ जयमानः ॥ इति श्रीरामाभिर्मते श्रीरामायणे रामायणतिलके वासनाभाये आ० वाल्मीकिः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ ब्राह्मसमवधदो वैसमवधे

ततो राजानमासाद्यद्वन्द्वं शरथं नृपम् ॥ मुदितो जनक्रोराजाग्रहर्षसंययौ ॥८॥ उवाच च वचनं श्रेष्ठो नरः श्रेष्ठमुदान्वितम् ॥ स्वागतते नरः श्रेष्ठो दिपृथा
प्राप्तोसि राघव ॥ ९ ॥ पुत्रयो रूभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥ दिपृथा प्राप्तो महते जावसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १० ॥ सहस्रवर्द्धिं ज्ञेयं श्रेष्ठं वैरि
वशतः क्रतुः ॥ दिपृथामे निर्जिता विद्या दिपृथामे पूजितकुलम् ॥ ११ ॥ राघवैः सह संबंधाद्वैर्यं श्रेष्ठमहाबलैः ॥ श्वः प्रभाते नैवेदत्वं संवर्तयितुमर्हसि
॥ १२ ॥ यज्ञस्यांते नरः श्रेष्ठो विवाहमृषिपुत्रैः ॥ तस्य तद्भवनं श्रुत्वा ऋषिर्मध्ये नराधिपः ॥ १३ ॥ वाक्यं वाक्यं विदं श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ प्रति
ग्रहो दत्तृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ १४ ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञातं त्कारिष्यामहे वयम् ॥ तद्धर्मं मुं यथास्य च वचनं सत्यवादिनः ॥ १५ ॥ श्रुत्वा विदेहा
धिपतिः परं विस्मयमागतः ॥ ततः सर्वमुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ १६ ॥ हर्षेण महता युक्ता स्तारित्रिमवसन्मुखम् ॥ राजा च राघवो पुत्रौ निशाम्य
परिहर्षितः ॥ १७ ॥ उवाच परमप्रीतो जनके नाभिपूजितः ॥ जनकोऽपि महते जाः क्रियाधर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च मुताभ्यां च कृत्स्वारा त्रिमुवासह
॥ १८ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिमा० बालकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ततः प्रभाते जनकः कुत
कर्मा मर्हर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानंदपुरोहितम् ॥ ११ ॥ अत्रात्ममहते जा वीर्यवान्निर्धार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमथ्यवसच्छु
भाम् ॥ २ ॥ वार्या फलकपर्यन्तां पिबन्निशुमर्तो नदीम् ॥ सांकाश्याण्युण्यसंकाशां विमानयितुं ण्यकम् ॥ ३ ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोपासमेततः ॥
प्रीतिं सोऽपि महते जा इमं भोक्तुमया सह ॥ ४ ॥ एवमेतत्तु वचनं शतानंदस्य सन्निधौ ॥ अगताः केचिद्व्यग्राजनकस्तान्स्मादिदशत् ॥ ५ ॥

वच्यपेक्षितः परस्परकुलचारः सर्गोभ्याम् । तत इति । कृतकर्मा कृतनित्यक्रियाः ॥ १ ॥ पुरीम् अध्वयम् । उपान्वय्याडिति कर्तव्यम् ॥ २ ॥ परबलं वारयितुम् अर्हः वार्यः प्राकारः तस्याः आफलकाः यथालकाः । तदुक्तः पर्यतः परिसरो यस्याः सा तयापस्तम्भ इधुमती पिवम् तज्जलं पिवम् सांकाश्या तदाल्यां नारीम् । वार्यामलकापयतामिति पाठे वार्यामलकाः आमलकविशेषाः पर्यतेषु यस्या इत्यर्थः । पुण्यसकाशां पुण्यशब्देन तत्फलं स्वर्गः तत्संकाशा तदुभयमवित्यर्थः । पुष्पक विमानं कौबेर प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ तम् उत्कृष्टवासिन्म् । यज्ञागोता मिथिलयां क्रियमाणयज्ञस्य सांकाश्यामेव स्थित्वा असंबन्धोपेक्षितसामग्रीमपादकृत्वेन रक्षिता । इमां प्रीतिं जानक्यपरिणयजाय ॥ ४ ॥ ज्यघ्राः समर्थाः । समादिदत्त इत्यानेन गतुं प्रैरत् ॥ ५ ॥

नैऋत्यासनात् शतानन्दपरिताः प्रययुः । दूता इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दुर्योतः कुञ्ज-वज्रः ॥ ८ ॥ पूर्वं ज्ञातानन्दम् अभिवाच्य ततः जनकं चाभिवाच्यत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथातोहत । पुरोहितजनकयोः अनुग्रयेति शेषः ॥ १० ॥ सुदामन मुदामनाख्यम् ॥ ११ ॥ औपकार्यम् । उपकार्यादद्यात्स्वार्थेऽङ्ग । दमर्याशिविरमकेशमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदं वाक्यं वक्ष्यमाणम् । वसिष्ठमुनेन कन्यां दयितुम् । इदं कुशकुलं दत्तं भावान्नसिष्टः इदं कूर्पां सर्वेषु कृत्येषु कर्तेति ते विदितमित्यन्वयः । अतो विद्यामित्रान्मुद्रया कृपिभिः सह कुलप्रमवधमक्रामम् अनतिक्रम्य क्रमं ज्येष्ठानुक्रमं च अनतिक्रम्य शासनानुनरैर्द्रस्यप्रययुः शीघ्रवाजिभिः ॥ समानेतेनरव्याघ्रविष्णुर्मिद्राज्ञयाथा ॥ ६ ॥ सांकाश्यातेसमागम्यदददुश्चकुशध्वजम् ॥ न्यवे दयन्यथावृत्तं जनकस्यचर्चितम् ॥ ७ ॥ तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठमहर्जवैः ॥ आज्ञायानुनैर्द्रस्य आजगामकुशध्वजः ॥ ८ ॥ सददर्शम हात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ सोऽभिवाद्य शतानंदं जनकं चाति धार्मिकम् ॥ ९ ॥ राजाहर्षमदिव्यमासनं सोऽध्यरोहत ॥ उपविष्टाबुभौतौ तु भ्रा तरावमितद्युती ॥ १० ॥ प्रेषयामास तु वीरौ मंत्रि श्रेष्ठसुदामनम् ॥ गच्छ मंत्रिपते शीघ्रमिदं कुममितप्रभम् ॥ ११ ॥ आत्मजैः सह दुर्धमानयस्व समं त्रिणम् ॥ औपकार्यसंगत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ १२ ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ अयोध्याधिपते वीरवैदेहो मिथिलाधिपः ॥ १३ ॥ सत्वां द्रष्टुं ब्रुवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ मंत्रि श्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्षिगणस्तथा ॥ १४ ॥ संबधुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ राजा च मंत्रिसहितः सोपाध्यायः सर्वां धवः ॥ १५ ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ विदितमहाराज इदं कुलदेवतम् ॥ १६ ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भ गवानृषिः ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ १७ ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मेयथाक्रमम् ॥ तूष्णीं भूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १८ ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहसपुरोधसम् ॥ अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ १९ ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ॥ विवस्वान्कश्यपः प्रजज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ २० ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिदं वाक्कुशमनोः सुतः ॥ तमिदं वाक्कुमयोध्यायां राजानं विद्विपूर्वकम् ॥ २१ ॥ इदं वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुशिरित्येव विश्रुतः ॥ कुशेरथात्मजः श्रीमान् विष्णुः कुरुक्षेत्रदपवत ॥ २२ ॥ विष्णोरेतु महते जाबाणः पुत्रः प्रताप वान् ॥ बाणस्य तु महते जा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ २३ ॥ अनरण्यत्पुत्रुर्जज्ञे विश्वकुस्तुथोरपि ॥ त्रिशंकोरभवत्पुत्रोऽधुमारो महायशः ॥ धुंधुमारान् महते जा युवनाशो महारथः ॥ युवनाश्वसुतश्चासीन्मां धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥ मां धातुस्तु सुतः श्रीमान्सुसंधिरुदपवत ॥ सुसंधे रपि पुत्रौ द्रौध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तु भर्गो नानामनामतः ॥ भरता तु महते जा असितो नामजा (यत) तवान् ॥ २७ ॥

ददपूरुषविक्रयतादिति न्यायेन यौनसंबन्धोपक्षितवशापरपर्यमेव वक्ष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अव्यक्तशब्देन मायाशब्दः क्रमा चतुर्मुखः । शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वादि अस्य आपेक्षिकाणि दृष्टव्यानि ॥ १९ ॥ २० ॥ मनोः प्रगमतिष्व प्रजाम्मोक्षिकारिण्येन । पूर्वकम् आद्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

इयम् अस्तित्य प्रतिराजानः शत्रुभूता राजानः ॥ २८ ॥ नः अभिनः प्रतियुध्यन् प्रतिपक्षतया युध्म् प्रवासितः रात्र्याभिःशारितः ॥ २९ ॥ इति श्रुतिः पुनस्तनकेत्यर्थः ॥ ३० ॥ सगरः सगरमहितं मरुत् ॥ शत्रु
वरे हि मवानि अभिततः वरुणा ॥ ३१ ॥ नत्र हिमवसि । पन्ता प्राश्रितरागा ॥ ३२ ॥ काल्दी तस्याः नाम-अयुषगम्य दायण गन्ता अय्यवादेवम् । येन युष्मपमपि अकरोत् ॥ ३३ ॥ पुत्रजनमनि नद्विषये अन्यतः उक्ता ॥
॥ ३४ ॥ रायण सहितः जनिपन्तारन्यः मा शुचः परिक्रमण र गगदानत्र च लोकं त्यज पुनरेव सुक्विनी मन्विषसीति मादः ॥ ३५ ॥ पत्निना रहितेति पाठे नामानः आर्भः तस्मात् चक्रमप्रमादान् न्यजायत अमुना ॥ ३६ ॥

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यन्तशत्रवः ॥ देहयास्तालजंवाश्रयशराशरिदवः ॥ २८ ॥ तांश्चसप्रतियुध्यन्त्यैयुद्धेराजप्रवासितः ॥ हिमवन्तश्चपागम्य
भार्याभ्यांसहितस्तदा ॥ २९ ॥ असितोत्पन्नलोराजकालधर्मसुपेयिवान् ॥ द्वेचास्यभार्येणभिणयौवभूवतुरितिश्रुतिः ॥ ३० ॥ एकागर्भेयिनांशा
र्थसपत्न्यैसगरद्वौ ॥ ततःशैलवरेत्येवभूवाभितोमुनिः ॥ ३१ ॥ भार्गवक्यवनोनमहिमवन्तमुपाश्रितः ॥ तत्रचैकमहाभागारागवदेवय
र्चिसम् ॥ ३२ ॥ वन्देपद्मपत्राक्षीकाक्षीसुतुत्तमम् ॥ तमृपिसायुषगम्यकालिंदीवाभ्यवादयत् ॥ ३३ ॥ सताम्यवदद्विप्रःपुत्रपुत्रज
न्मनि ॥ तवकुशौमदाभागोसुपुत्रःसुसहाबलः ॥ ३४ ॥ महावीर्योमहातेजाअकिरात्संजनिष्यति ॥ गणेणसहितःश्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे ॥
॥ ३५ ॥ चयवनंचनमसःपुत्र्यराजपुत्रीपतिव्रता ॥ पत्न्याविरहितातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजायत ॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तेगर्भजिघांसया ॥ सहतेन
गरेणैवसंजातःसगरोभवत् ॥ ३७ ॥ सगरस्यासंमंजस्तुअसंमंजदथांशुमाव् ॥ दिलीपौशुभतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ ३८ ॥ भगीरथात्क
कुत्स्थश्चक्रकुत्स्थश्चाशुस्तथा ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धःपुरुषादकः ॥ ३९ ॥ कल्माषपादोप्यभवत्तस्माज्जातस्तुशंखणः ॥ सुदर्शनःशखण
स्यअश्रिवर्णःसुदर्शनात् ॥ ४० ॥ श्रीभ्रगस्त्वश्रिवर्णस्यश्रीभ्रगस्यमरुःसुतः ॥ मरोःप्रभुशुक्रस्त्वासीदंबरीषःप्रभुशुक्रात् ॥ ४१ ॥ अंबरीषस्यपुत्रो
भृन्नहुषश्चमहीपतिः ॥ नहुषस्ययथातिस्तुनाभागस्तुययातिजः ॥ ४२ ॥ नाभागस्यबभूवाजअजादशरथोभवत् ॥ अस्मादशरथाजातौभ्रातरौरा
मलक्षमाणौ ॥ ४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानांज्ञापमरधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुलजतानांवीराणांसत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थेनत्वत्पु
तेवरयेनृप ॥ सदृशाभ्यांनरैश्चसदृशैर्दातुर्महसि ॥ ४५ ॥ इत्यपे श्रीप० वा० आ० चतुर्विंशतिसा० वालकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

यतः गणेण सह जातः अतः सगररात्र्या अभवत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृद्धः तन्नामा । पुण्यदकः वमिष्ठशपकशात् राक्षसः अभवत् । वसिष्ठाय प्रणिशामं दत्तुम् उद्धृतं जलं स्वपत्न्यपुत्रयेन स्यादयोर्विसृष्ट्यान् ।
ततः कल्माषपवर्णपादः तदारव्याश्रु अभवत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यदापि कंषपरपरा पुराणादित्रयथा दृश्यते । तथापि तत्र कस्यैदेन विरोधादिहः-एकस्वत्वकनामकत्वाद्वा ॥ ४३ ॥ आदिति ।
आदितः ब्रह्माणम् आरभ्य वंदेन शुद्धनां वीराणां सत्यवादिनां संवर्धितोः रामलक्ष्मणयोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ मेर्धमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० जा० वा० सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[illegible]

वनं गत इत्यन्यः॥१४॥धुरं गज्यभारम्॥बेहात् पर्यन् पाठ्यन्॥१५॥मांकादयमिति॥सुधन्वन्गरनामअरशेधकःअगमत्अरशेधुमात्तानित्यर्थः॥१६॥शैलं ननुःराता न कन्या मन्त्रदीपनामिति दूतान्
प्रेषयामास मे इत्यन्यः॥१७॥तस्य उक्तवस्तुद्वयम्॥त्रिभुमः युद्धत्रिभुम्॥१८॥सांकायै सुधन्वन्गो॥१९॥२०॥ऊर्मय्य घोनिन्ता निजपुत्रांमा॥२१॥त्रिदन्दिमिडन्तर्भर्ष दहर्षयथाजयः॥२२॥गोदान् समाननम्॥

चतसृणामिति । दीर्घमार्गम् ॥ १२ ॥ फल्गुनीन्याम् उत्तरफल्गुनीन्याम् उपलक्षिते उत्तरे दिक्से द्विताये दिक्से । प्रजापतिदेवप्राशस्त्य च विवादप्रजाव्युत्पत्तिप्रधानयोगनिर्णायकप्रमाणद्वयत्वेनैव
 कृतकः ॥ १३ ॥ प्रत्युत्थाय आसनादुत्थाय ॥ १४ ॥ परः धर्मः कन्यादानरूपः । अहं भवतोः शिष्योऽसि । तथा यथा दशरथश्च युवयोः शिष्यः । तस्य शिष्यावे कर्त्तव्यमः कुशञ्जय शिष्यात्वं
 मर्यासिद्धम् । आसनमुच्यते त्रयाणां त्रीणि गिहसन्तानि । आस्त्यतामिति । आपं परिपालयतामित्यर्थः । रात्र्यत्रयमपि युष्मदर्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु दशरथसिंहासनं कथं त्वया शक्यदानमत आह ।
 यथेति । यथा इयं मिथिला दशरथस्य यथेष्टविनियोगार्हा एवम् अयोध्या पुरी मम अतः शुभाकं विसिंहासनप्रभुत्वे नास्ति मदेहः । अतः यथायोग्यं प्रभुत्वं कर्तुम् अर्ह्यम् । तूजायां वटवचनम् । यय सर्वे भवद्
 धीना इत्याशयः ॥ १६ ॥ षट् । एवम् एक्यवादेनेति शेषः ॥ १७ ॥ ऋषिरूपाः भगवत्याः राजसभाः ते भवद्भयमभिपूजिताः । अनेन विनयेन सर्वोत्कर्षं प्रापिताः भवद्भयं एव एव निर्निताः नायमं अशुर्वर्धः

उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फल्गुनीभ्यामनीषिणः ॥ वैवाहिकप्रशंसतिभगोयत्रप्रजापतिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृताञ्जलिः ॥ उभौमुनि
 वरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परोधर्मःकृतोमहंशिष्योस्मिभवतोस्तथा ॥ इमान्यासनमुख्यानिआस्यतांमुनिपुंगवौ ॥ १५ ॥ यथा
 दशरथस्येयं तथाऽयोध्यापुरीमम ॥ प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथाहर्कतुर्मह्य ॥ १६ ॥ तथाब्रुवतिवैदेहेजनकोऽनुनंदनः ॥ राजादशरथोऽहहःप्रत्युवाच
 महीपतिम् ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयोराराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामः
 स्वमालयम् ॥ आढकर्मणि विधिवद्विधास्यइतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमापृष्टानरपतिराजादशरथस्तदा ॥ मुनीद्वौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहाय
 शाः ॥ २० ॥ सगन्वानिलयंराजाश्राद्धंकृत्वाविधानतः ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रोगोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥ गवांशतसहस्रं चब्राह्मणेभ्योनराधिपः ॥
 एकैकशोददौराजपुत्रानुद्दिश्यधर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंगयःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः ॥ गवांशतसहस्राणिचत्वारिगुरुरुषर्षभ ॥ २३ ॥ वित्त
 मन्यञ्चसुबहुद्विजेभ्योऽनुनंदनः ॥ ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥ ससुतैःकृतगोदानैर्वृतःसदृपतित्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति
 वृतःसौम्यःप्रजापतिः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वृष्यति भावः ॥ १८ ॥ क्षत्रियत्वेपि प्रतिग्रहवृत्तिवात् दातारं जनके आशीः स्वभृत्यादि ॥ १९ ॥ आपृष्टान् आपृच्छ ॥ २० ॥ प्रभाते उत्थाय कालं प्रातःकालं तस्य गोदानादयं कर्म चक्रं ॥ २१ ॥
 तदरात्रेन प्रसिद्धगोदानमाह । गवामित्यादि । पूर्वकृता इति । आर्षम् ॥ २२ ॥ रापन्नाः बहुदुग्धाः ईदृश्याः याः गावः तासां गता चत्वारि लक्षाणि दद्यादित्युक्तं गान्ध्याः ॥ २३ ॥ गोदानं तदात्मनं श्रीमद्दे
 यम् । गोदानं चौष्टवत्कार्यं गोदशब्दे तदुच्यते । अकोपकेशनं नास्ति स्मश्रूणां मुटनं भर्त्सम् । खाला च वाग्मत्तस्मिन्प्रकृतः शेषं नयेदयम् । आन्तिगोस्तिमितं नात्र विपुञ्जनाः । गुणोः । ७६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
 द्वौमिश्रुतं ततः—इत्याश्रयत्वात्कारिकायाम् । इह ममावतनं वृत्तायाम् । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा तुभयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नानं नन्दुजयेति याजुस्मार्गः ॥ २६ ॥ भौमं मोमं इव सोमं ॥ सोमं
 एव सौम्यः ॥ २७ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

समुपेयिवत् । दत्तारथमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ केकयाधिपतिः शुभाजिनिता । कुशलमब्रवीदिति । शुभाजिनिता शेषः । येषाम् अस्माकं लघु कुशलव्याप्तौसि तेषाम् अस्माकं समग्रव्याप्तौसि चाब्रवीत् ॥ ३ ॥ अगमनप्रयोजनमाह । स्वकीयमिति । स्वकीयं मतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अयोध्यायामदृष्ट्वा मत्तं द्रष्टुमस्य दृढं अनुयाया इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ यज्ञवाटं यज्ञशालाद्वारम् ॥ ८ ॥ युक्ते इत्यादि । सार्धश्लोकस्य उपागमदिति पूर्वेणान्वयः । युक्ते शुभमल्लादियुक्ते । विजये तदानीं ॥ ९ ॥ एष्यं यज्ञवाटतर्वादिनं वैदेहम् ॥ १० ॥ दातारं दातुः तत्रात्रा प्रयेत्पुं आकाक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहनिन्त्यान् । गोरो इति शेषः । सर्वार्थाः दानधर्माः । हि यतः अतः उत्तमं वैवाह्यम् । आर्पणं यत् । विवाहोपयोगिणौगिर्यालौकिकं कर्म कृत्वा तत् । स्वकर्म प्रवेशाज्ञादानरूपं प्रतिपदयन् । तावत् दायव तिष्ठाम इति भावः ॥ १२ ॥ दमोदरा-

यस्मिंस्तुदिवसेराजचक्रगोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तुदिवसेवीर्ययुधाजिसमुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रः केकयराजस्यसाक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वापुत्राचकुशलंराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत् । येषां कुशलकामोसितेषां संप्रत्यनयम् ॥ ३ ॥ स्वकीयं मम राज्ञेन्द्रद्रुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोहमयोध्यां ध्यायां विवाहार्थतत्त्वात्मजान् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थतत्त्वात्मजान् ॥ मिथिलमुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥ त्वयाभ्युपयातोहं द्रष्टुकामः स्वसुःसुतम् ॥ अथराजादशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ततस्तामुपितो रात्रिसहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ७ ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्मणि तत्त्ववित् ॥ ऋषींस्तदापुरस्कृत्य ज्ञवाटमुपगमत् ॥ ८ ॥ युक्ते सुहृते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमंगलः ॥ ९ ॥ वसिष्ठतु पुरः कृत्वा महीनपरानपि ॥ वसिष्ठो भगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ राजादशरथो राजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठो दातारमभिकाक्षते ॥ ११ ॥ दातृप्रतिग्रहीतव्यां सर्वार्थाः संभवति हि ॥ स्वधर्मप्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ इत्युक्तः परमो दातारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रात्युवाच महते जावाक्यं परमधर्मवित् ॥ १३ ॥ कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञां संप्रतीक्षते ॥ स्वग्रहे को विचारो स्तिथयाराज्यमिदं तव ॥ १४ ॥ कृतकौतुकं सर्वस्ववैदिमूलमुपगताः ॥ मम कन्यासु निश्रेष्ठदीप्तावहो रिवार्चिषः ॥ १५ ॥ सद्यो हन्तव्यं त्रींशोऽस्मिन्वद्वामस्याप्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नक्रियतां सर्वकर्मार्थां हि विलब्धये ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं जनकं नोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान् सर्वान् पिणगानपि ॥ १७ ॥ ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषेः सर्वां भिः सह धार्मिकम् ॥ १८ ॥ रामस्य लोकां रामस्य क्रियां देवाहिकीं प्रभो ॥ तथेयुश्च त्वानुजनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १९ ॥

परमदत्ता ॥ १३ ॥ प्रतिहारो दातारालः । येन राजागमनं प्रतिबध्यते इति शेषः । यद्येदं मम राज्यं तथा तव । तत्र स्वग्रहे प्रवेशं को विचार इत्यर्थः ॥ १४ ॥ अपि च कृतस्वकर्तव्येन मयैव शुभप्रतीक्षां क्रियत इत्याह । कुतो हि । कृतं कौतुकं सर्वैवं नैवाहिकलक्ष्मणालुत्पन्नं यत्तां ताः । वैदिमूलं वैदिस्मीपम् ॥ १५ ॥ समः जसिन्नाले त्वां प्रतीक्षत इति लक्ष्यतीक्षः । अविघ्नमविलब्धं यथा तथा सर्वं विवाहकर्मं भवता क्रियताम् । किमर्थं द्वायस्थानेन विलब्धये । भवतेति शेषः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा वसिष्ठमुखात् ॥ १७ ॥ सर्वो वैवाहिकीमिच्छुः शोणान्वयः ॥ १८ ॥ लोकां रामस्य । लोकाप्रियायेति यावत् ॥ १९ ॥

प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः । प्रपा मडप इत्यन्यं । तुष्णाशामकत्वेन प्रपावारोपः । वेदि विवाहवेदिम् । इयं वेदिरन्यथा ॥ २० ॥ सुवर्णपालिकाभिः । साकुशभिरीत्यनुकर्मः । चित्रकुम्भीः नानावर्णादि युतकुम्भैः । अच्छिद्रकुम्भैरिति पाठे स्पष्टनादिदोषादिति कतकः । अच्छिद्रकुम्भैः कर्करीति तीर्थः ॥ २१ ॥ अर्थादिपूजितैः तथुक्तैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णेश्व पात्रीभिरिति । आर्षम् । संस्कृतैः हरिद्रालेषादिसंस्कारवादिः । समः समप्रमार्गः । समातीर्थः । वेदिमिति शेषः ॥ २३ ॥ विधिना कल्पोक्तं वज्रलोपेन मन्त्रैश्च पुरस्कृतम् । हविरिति शेषः । विवाहहोमादीनां वरकृत्यत्वात् तत्पुरोहितो वसिष्ठो जुहोतुं ॥ २४ ॥ वस्त्रोः समस्त राश्वनामिमुखं देहे संस्थाप्यत्यन्वयः ॥ २५ ॥ इयं तदुक्तवर्ग्यतिर्जता मम सुतोयाभिजात्यसूचनम् । सहैधर्म्यवरी । अनेन यत् कर्तव्यं तदनया सहैति स्मारितम् ॥ २६ ॥

विश्वामित्रपुरस्कृत्यशतानंदचार्मिकम् ॥ प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिं कृत्वा महतापाः ॥ २० ॥ अलं चकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समंततः ॥ सुवर्णपालिकाभिश्च चित्रकुम्भैश्च सांक्षुरैः ॥ २१ ॥ अंकुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ शंखपात्रैः सुवैः सुगन्धिभिः पात्रैश्चैर्घ्यादिपूजितैः ॥ २२ ॥ लाजपूर्णेश्वपात्रीभिरक्षतैरपि संस्कृतैः ॥ २३ ॥ इयं समस्तीर्थविधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥ २४ ॥ अग्निमाधाय त्वेवाविधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ जुहोतुं यज्ञो महते जावसिष्ठो मुनिपुंगवः ॥ २५ ॥ ततः सीतासमानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ समक्षमग्नौः संस्थाप्य राधं अभिमुखं तदा ॥ २६ ॥ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानंदवर्धनम् ॥ इयं सीतामममुता सहयर्मचरितव ॥ २७ ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं तेषां निगृह्णीष्वपाणिना ॥ पतिव्रता महाभागच्छाब्जवातु गतासदा ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिप द्वाजमंत्रपूतं जलं तदा ॥ साधुसांख्यतिदेवानां नृपीणवदतां तदा ॥ २९ ॥ देवदुर्भुनिर्घोषः पुण्यवर्षो ग्रहानभूत ॥ एवं दस्वरासुतांसीतां मंत्रोदकपुरस्कृताम् ॥ ३० ॥ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥ लक्ष्मणागच्छ भद्रं तेजार्मिलः सुखतां प्रया ॥ ३१ ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्वपाभूतात्कालस्य पर्ययः ॥ तमेव सुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ ३२ ॥ गृहाण पाणिं मांडव्याः पाणिनां शुनंदन ॥ शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ॥ ३३ ॥ श्रुतकीर्तिं महाबाहो पाणिं गृह्णीष्वपाणिना ॥ सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचारितव्रताः ॥ ३४ ॥ पत्नीभिः संतुकाकुस्थामाभूत्कालस्य पर्ययः ॥ जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणिना पाणिभिरस्पृशन् ॥ ३५ ॥ चत्वारस्ते च तत्सृणां विसिष्टस्य मते स्थिताः ॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं राजानमेव च ॥ ३६ ॥ ऋषींश्चापि महात्मानः सहचार्यं वृद्धहाः ॥ यथोक्तेन तत्तत् श्रुत्वा विवाहविधौ पूर्वकम् ॥ ३७ ॥ पुष्पघृष्टिर्महत्यासीदंति रक्षास्तुभाजानमेव च ॥ ३८ ॥ दिव्यदुर्भुनिर्घोषैर्गीतादित्रिभिः स्वनैः ॥ ३९ ॥ ननृतुश्चाप्सरः संवागंधर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहेऽयुसुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ४० ॥ ईदं शर्वतमाने तु योऽबुष्टुनिनादिते ॥ त्रिभिर्नृपैरि क्रम्य च बहुभार्यामहो जसः ॥ ४१ ॥

प्रतीच्छ प्रतिगृहाण तदुपयोगित्वेन पाणिना पाणिं गृह्णीष्व । पाणिगृहीतं हि सर्वथा अनतिक्रमणं वेति प्लुमुक्तम् । छायेवागता मन्त्रिष्वर्तोत्यन्वयः ॥ २७ ॥ मन्त्रादां कथादानमन्त्रेण पूतं जलं प्राक्षिपत् । राम हस्ते इति शेषः । वदताम् । शब्दः आसीदिति शेषः ॥ २८ ॥ दानीयमंत्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ २९ ॥ उद्यतां दातुं कृतनिश्चयम् ॥ ३० ॥ प्रतीच्छेयादि । प्राप्यार्थं यतम् । ज्येष्ठत्वं भरतात् इव । लक्ष्मणाणिग्रहस्तु भिन्नोदरत्वात्न दोषाय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुचारितं व्रतं ब्रह्मचर्यादि र्धः ॥ ३३ ॥ पत्नीभिः सहिताः मग्न भवतु इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ वेदिं विवाहवेदिम् । राजान जनकम् ॥ ३५ ॥ ऋषीः आशि । प्रदक्षिणं कृत्वा वेदिं शेषः । यथोक्तेन शास्त्रोक्तेन प्रकारेण विवाहं न कृत्यन्नेप होमादि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदद्भुतं दृष्टुमिति भागिनां तत्पुष्पघृष्टादि ॥ ३८ ॥ नृत्याणां यत् उदात्तं धोषः नोऽतिरिक्तं

कैलासमिवेति । अनेन महाकारत्वम् । दुर्धर्मे अदक्यातिक्रमम् । पृथजनः पामरजनः ॥ १८ ॥ प्रमादिशयेन विबुद्धगोपम धनुः । उग्रं शरं च प्रगृह्य त्रिपुरघ्नं शिवमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ जहोमपरायणाः । आसन्निति शेषः । यद्यपि होमोन्मधिकरणः तदा पथि चरन्समये बाधितः । तथाप्यपाने जुह्वति प्राणमित्यादिवैद्य इति केचित् ॥ परे तु जयहोमपरायणत्वमुगलक्षणम् । अत एवाग्रे सजजत्युरिति संगच्छते । अन्यथा तादृशहोमदिपरायणानां जल्योसमवादित्याहुः ॥ २० ॥ ऋषीणां परस्परं जलमाह । ऋचिर्वादित्यादि । श्लोकद्वयेपि नशब्दः ननुगर्भद्वन्द्वगतः नन्वित्यर्थकः वितर्कः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ किमभागेत्यत्राह । रामेति । निखिलेन

कैलासमिवदुर्धर्षकालाग्रिमिवदुःसहम् ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्ष्यपृथजनैः ॥ १८ ॥ स्कंधेचासज्ज्यपरशुधनुर्विबुद्धगोपमम् ॥ प्रगृह्यशरमुग्रं चत्रिपुरघ्नं यथाशिवम् ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशं ज्वलंतमिवपावकम् ॥ वसिष्ठप्रसुखाविप्राजपहोमपरायणाः ॥ २० ॥ संगतामुनयः सर्वे संज जलुरथोमिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षीक्षत्रनोत्सादयिष्यति ॥ २१ ॥ पूर्वंक्षत्रवधकृत्वागतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्यचिकीर्षितम् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा ध्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामराभेतिमधुरं वाक्यमब्रुवन् ॥ २३ ॥ प्रतिगृह्यतुतां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामदाशगर्धराभोजामदभ्योभ्यभापतां ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमं वा० आ० चतुर्विंशतिसा० बालकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ रामदाशरथेवीर्यवीर्यते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥ १ ॥ तदद्भुतमचित्यं च भेदनं धनुषस्तथा ॥ तच्छ्रुत्वा हमनुप्राप्तो धनुर्गृह्यापरशुम् ॥ २ ॥ तदिदं वो रसं काशं जामदग्न्यमहद्भुतः ॥ पूरयस्व शरैर्गैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥ तदंते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽप्यस्य पूरणे ॥ द्रं द्रयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यं श्लाघ्यमहं तव ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गजादशरथस्तदा ॥ विषण्वदनुदीनः प्राजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥ क्षत्रोपात्प्रशांतस्त्वं ब्राह्मणश्च महातपाः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥ भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शस्त्रं प्रक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ सत्वंधर्मं परोभूत्वा कश्च पापयवसुं धराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महद्भुतकेतनः ॥ ८ ॥ मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं ब्रह्मसुने ॥ न चैकस्मिन्हते रामे सवर्जो वामहेव यम् ॥ ९ ॥ नृपत्यवंदशरथजामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनाहत्य तु तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥

कास्त्येन । चेन ताटकवाधादिसमुच्चयः ॥ १ ॥ यत् त्वया तथा अनायासेन धनुषो भेदनं कृतं तत् अद्भुतम् अचिंत्यं च अन्येन मनसापि अशक्यम् अतः । तच्छ्रुत्वादि । गृह्य गृहीत्वा ॥ २ ॥ जामदग्न्यं जमदग्नेः स्वपितुः आगतम् । अत्रार्थे प्यञ् आर्षः । शरेण युक्तं पूरयस्वैव आकर्षयस्व ॥ ३ ॥ अस्यापि धनुषः पूरणे सति वीर्यश्लाघ्यं वीर्यवत् श्लाघ्यं च । वीर्येण तद्वत्तया श्लाघ्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तद्वचनं ददयुद्धवचनम् ॥ ५ ॥ क्षत्रोपात् तज्जक्षप्रवधात् ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधौ । प्रतिज्ञाय अतः परं शस्त्रं न ग्रहीष्यामि इत्येव प्रज्ञापः त्यागः ॥ ७ ॥ तामे मेहद्भुतकेतनदम् ॥ ८ ॥ त्वं तथा न्यक्तशस्त्रादिः मम सर्वविनाशाय कुतः संप्राप्त इत्यन्यथः । सर्वविनाशमेवोपादयति । न चेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥

इमे कथ्यमाणलक्षणो यद् लया भम यच्च भूत तै इत्यर्थः । बलवती बलवान्नात्मा । मुञ्जेत यन्नानिमित्ते ॥११॥ युतुल्लवे । त्रिपुरवासिमिति शेषः । त्रिपुरा तद्गन्तसाधनम् ॥ १२ ॥ श्रेयान विष्णवे तस्मै । तदिदं वैष्णवं वैष्णवत्वेन प्रसिद्धम् ॥ १३ ॥ रौद्रेण शैवेन । शैवस्य इदानीमसारत्वमाह । तदा त्विति । विष्णोः त्रिपुरासहारे शारत्वेन रुद्रपरिकरतमश्रवणात् अयं द्रवत् दुर्बलः । उत सम इत्येव शितिकठविष्णोः बलाबलज्ञानाय देवताः पितामहं पृच्छति स्म । स च पितामहः तेषां देवानाम् उत्तममिष्टानं विज्ञाय ॥ १४ ॥ १५ ॥ सत्यवता वरः सत्यपाकस्यः स्वसंकल्पेन देवानां मोहं निरामितुम् एकालनोरपि क्लृप्तविष्णोः विरोधं जनयामास । तावपि तत्तत्कालादिकथयन्नेव विरोधं चक्रतुः । इह युद्धं दृश्यन्नायं बोध्यम् । जनः पूज्येण न विरोधः ॥ १६ ॥ तदा हुंकारेण विष्णुना शैव वतुः विजृम्भित शिथिलीकृत महादेवश्च स्तमितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ याचित्वाविति । एतावत्यर्थे द्रव्यं प्राप्तमिच्छतिः देवैः युद्धद्रुपति याचित्वा देवतानुग्रहाय प्रप्तं जन्मतुः ॥ १९ ॥ विष्णुम् अधिकं श्रेष्ठं सेव्यत्वेन मेनरे ज्ञातवतः । वस्तुतस्तु प्रकृत्युद्धे निष्णोरा भिक्वदर्शनमिष्टपुत्रवधे शिवस्याधिपत्यदर्शनत्वायोः साम्यप्रहरणमिति तावत्परम् । अधिकमित्यस्य स्वीयपूर्वज्ञानविषयस्वरूपापेक्षया जायमानित्यर्थः । वनं क्लृप्तमिति । एव युद्धदशायां क्रुद्धः पश्चात् देवप्रार्थनायां प्रसन्नः इमेद्वेयवृषीश्चेदिव्येलोकाभिपूजते । दृढेबलवतीमुख्येऽसुक्रुतेविश्वकर्मणा ॥११॥ अनुसृष्टसुरैरेकत्र्यंबकाययुतुसर्व ॥ त्रिपुरांनरश्रेष्ठभयंकाकुलस्यत्वया ॥१२॥ इदं द्वितीयं दुर्धर्षविष्णोर्देवतसुरोत्तमैः ॥ तदिदं वैष्णवं रामधनुःपरपुरजयम् ॥१३॥ समानसारं काकुलस्य श्रेष्ठोद्रेणधनुषाद्विदम् ॥ तस्मादेव तस्यैः सर्वाः पृच्छन्तिस्मापितामहम् ॥१४॥ शितिकठस्याविष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥१५॥ विरोधं जनयामास तपोः सत्यवतां वरः ॥ विरोधे तु महद्बुद्धमभवद्ब्रामहर्षणम् ॥१६॥ शितिकठस्य विष्णोश्च परस्परजयैषिणोः ॥ तदा तु जृम्भितं शं वधुभीमपराक्रमम् ॥१७॥ हुंकारेण महादेवः स्तंभितोऽथ त्रिलोचनः ॥ देवैस्तदा समागम्य सर्षिसर्षैः सचारणैः ॥१८॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ जृम्भितं तदनुदं द्वाशैवं विष्णुपराक्रमैः ॥१९॥ अधिकं मे निरेविष्णुदेवाः सर्षिणास्तथा ॥ धनूरुद्धस्तु संकुद्धोऽपि देहेषु महायशः ॥२०॥ देवरातस्य राजर्षेर्देहो हस्ते ससायकम् ॥ इदं च वैष्णवं रामधनुःपरपुरजयम् ॥२१॥ ऋचीकेर्भागेऽपि द्वाद्रिष्णुः सन्यासस्तु तमया ॥ ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्य प्रातिकर्मणः ॥२२॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्निमहात्मनः ॥ न्यस्तशस्त्रोऽपि तस्मिन्नेतरे बलसमन्वितो ॥२३॥ अर्जुनो विदेधे मृत्युप्राज्ञतां बुद्धिमास्थितः ॥ वयमग्रतिरूपं तं पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ क्षत्रमुत्सादयोरौषाज्जातं जातमेकशः ॥२४॥ पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कथयाम्य महात्मने ॥ यज्ञस्यायं तद्वारांमदक्षिणां पुण्यकर्मणे ॥२५॥ दत्त्वा महद्द्विनिलयस्तपो बलसमन्वितः ॥ श्रुत्वा तु धनुषो भेदं ततो हं दुतमागतः ॥२६॥

शिवः देवस्यः दत्त्वा ततः सर्वैः देवैः सह युद्धार्थं ऋतुरिच्छतः देवरातस्य ददौ । अत एव कल्पेन दत्तमिति वक्ष्यमाणेन ह्येण देवानां दत्तमित्युक्तश्रयेण च न विरोध इत्याहुः ॥२०॥ एव च शैवस्य धनुषः तदारभ्य त्रिपिलत्वेन तद्वारुणं न तं वीर्याधिक्यमिति भार्गवाभिप्रायः । अथ दध्नपुत्रः आगममाह । इदं चेत्यादि । परपुरजयमिति । आर्षमस्तौतायाम् ॥२१॥ भार्गवं मृगुत्रे सः उत्तरूराः विष्णुः न्यासं प्रादात् अत्र विष्णोः स्वहंतेनैव शापादिप्रतिक्रियारहितत्वात् ॥२२॥ न्यस्तशस्त्रे न्यस्त त्यक्तं विष्णुपदरूपं शस्त्रं येन तस्याभूते ततोऽप्युत्थेति पितरि प्राहतां बुद्धिम् आस्थितः अर्जुनः कातवीर्यः मर्त्युः मृत्यु विदेधे तत् अमोय पितुः वध श्रत्वा अहं रोमात् क्षमम् उत्सादयाम् उत्सादितवान् अन्धमात्रः नार्पिः ॥२३॥ २४ ॥ प्राप्य । दध्नयेति शेषः पुण्यकर्मणे यज्ञरूपं पुण्यसद्व्याप्यम् ॥२५॥ दत्त्वा भूमिमिति शेषः । महदः महदप्रवतः । धनुषः

शैत्यम् ॥ २६ ॥ पितृपैतामहं पितृपितामहकामाद् आगतम् । उत्तरपदद्वितीयं । क्षत्रधर्मं मद्भातिनं मया पूर्वमंगीकृतं क्षत्रधर्मं न तु ब्राह्मणधर्ममाश्रित्य त्यजेत्यर्थः । ब्राह्मणवत् शांतिम् आस्थाय नाहं शक्त इति मा ब्रूहीत्यर्थ इति कृतकः ॥ २७ ॥ शक्नोमि । शरयोर्जनै इति शेषः । तावतापि न त्वां त्यक्ष्यामि । अपि तु द्वेदं दास्यामीत्यर्थः । अन्यथा मां शरणं ब्रजेति तान्पर्यम् ॥ २८ ॥ देहिमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामं श्रीरामायणे रामायणतिलके चाम्बीकाये आदिकाव्ये बालकांडे पंचमसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ पितुः गौरवात् पितृमनिधिद्वयान् । यत्रिता नियमिता कथं उदैः वायनं येन नमः ॥ १ ॥ पितुः आहुत्यं पितृहंतृक्षत्रवधेन पितृवैरुद्धिम् आश्रितः सन् यत्कर्म त्रिःसप्तकालः क्षत्रियवधरूपं कृतवानामि तत् अनुकल्याणमहं अर्गकुर्मः । शरणेण अवश्यं वैरुद्धेः कर्तव्यत्वात् ॥ २ ॥ यन्मां क्षत्रधर्मोक्तं वीर्यहीनम् अशक्तमिव मन्यमानं अवजानासि तत् नानुरूप्यामहे । अतः अद्य मे नैवः परमिममाहन तत्फलं मे पराक्रमं न पश्य ॥ ३ ॥ क्रुद्धः प्रापु

तदेवैष्यंरामपितृपैतामहमहत् ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्यद्गीध्वधदुरुत्तमम् ॥ २७ ॥ योजयस्वधनुःश्रेष्ठशरंशरंजयम् ॥ यद्विशक्तोसिकाकुत्स्थ द्रुद्धदुस्यमितेततः ॥ २८ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां बालकांडे पंचमसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दशरथिस्तदा ॥ गोराद्यां व्रितकथः पितुराममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुत्वा न सित्यत्कर्मकृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्या महे ब्रह्मन्पितुरा नृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मे धूपराक्रमम् ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवं स्वयं वरायुधम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताच्छुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्य सधनुः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यंतो रामरामः क्रुद्धो ब्रवीदिदम् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहंशरम् ॥ ६ ॥ इमां वा त्वद्वतिराम तपो बलसमजि तात् ॥ लोकानप्रतिमान्वापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ ७ ॥ न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुंजयः ॥ मोघं यत्तति वीर्येण बलदप्यविनाशनः ॥ ८ ॥ वरायुधं रंरामं द्रुष्टुं सर्षिणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य स मे तास्तत्र सर्वशः ॥ ९ ॥ गंधर्वापि सरसश्चैव सिद्धचारणकिन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्रष्टुं महदद्रुतम् ॥ १० ॥ जडीकृते तदाऽऽलोको रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्यो सौ रामो राममुदेक्षत ॥ ११ ॥

सत्सुपावनात् चर्त्तनं क्रोधोदयं तद्वत्तात् स्वयमेव धनुः—चात् मार्गविनिष्ठा वैष्णवी शक्तिं जग्राह ॥ तदुक्तं पात्रे—इत्युक्त्वा देवि वेणव्या शस्त्या नद्वत्ता मह । जग्राह नृण्यत्र चाप विनयेन च लीलयेति । अत्राप्यग्रे कथयति—निर्वीर्यो जामदग्न्यो साविति । धनुः दीघः पराक्रमः गम्य मः ॥ ४ ॥ आरोप्य ज्यारोपं कृत्वा शर मध्य आयुक्तं चकार ॥ ५ ॥ जमदग्निपुत्रत्वेन ब्राह्मणोमीति विधा मित्रमग्निन्याः पौत्रोमीति पूज्यः । त्वं मे असि वधानर्कः असि । अतस्ते प्राणहर शर मोक्तुं न शक्तः । अस्मीति शेषः ॥ ६ ॥ इमा प्रत्यक्षमिदां गतिं गतिमाधनं गदौ तच्छक्तिं च आकाशगमनादिरूपं लोकांश्च लोकप्राप्तिसाधनं धर्मम् । त्वया दत्तमहो हस्मि ब्रूहि तेषां यथा वृणमिनि पात्रोक्तः । श्रुयो धर्मः मध्ये यद्विच्छसि यत्तद्वेद तद्वेदव्यर्थः ॥ ७ ॥ कुग गमन आह । न हीति । वीर्येण स्वराज्या राक्षसां क्रुद्धदप्यविनाशनः । मोघः व्यर्थः ॥ ८ ॥ वरायुधं वैष्णवं धनुः । समेताः मिश्रिताः ॥ ९ ॥ तद द्रुष्टुम् । आगता उति नेपः ॥ १० ॥ वरधनुर्धरे गमे अधिकरणे तस्य भार्गवस्य

आलोके तेजसि । स्मरति स्तीति श्रेयः । ततः परशुरामस्य देहाक्षिण्य केणवम् । पश्यत । सर्वदेवानां तंजो राममुपागमदिति उर्विष्वतुराणात्-भूर्भोक्ताद्याश्च । अत एव मार्गवे जडीकृते मति निर्वीर्यः सः रामः रामम् उद्दिशत उद्भूतविष्णुतेजसम् आसयदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव विदुगोति । तेजोभिरीत्यदि । रामसंक्रान्तिः तेजोभिः हेतुभिः गतवीर्यया जडीकृतः परशुराम उवाच । शरव्यप्रयोस्तस्मिन्नि श्रेयः ॥ १२ ॥ विषये देशे । एवमुक्तश्च क्षत्रवर्माप्यदिनिवृत्त्ये ॥ १३ ॥ गुणवचः काश्यपवचः । निम्नां रात्रिम् । न वैत । तदार्घ्यः । तदा यदा दत्ता यदा च न वस्तव्यमित्युक्तं तदाप्रभृतीति श्रेयः । तौ मृदुतिस्मृष्टिव्यां न वसे इत्यर्थः । यतः ह प्रसिद्ध काश्यपस्य अग्रे प्रविद्धा कृता इति श्रेयः । शृष्टिवर्गं रात्रौ न वसामीत्येकरूपा प्रविद्धा कृता ॥ १४ ॥ अत्रम् अतः तामिमामित्यादि । तां मृदुतिस्म आकाशममसाधनौ पादौ चेन्न हिन्ययसि तदा मनोजय पादम् आस्याय काश्यपेन समुदेग च दत्त मेहदृ गमिष्यामि अन्यथा प्रतिज्ञाहाय्या महत्सकट स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ तपसा यज्ञादिरूपेण निर्जिताः अर्जिताः । अत्र पुण्याजितलोकहननाभ्यनुष्ठाना स्वस्य तत्त्वज्ञानं व्ययम् । रामस्य लोकद्वन्द्वप्रतिवधयोः स्वातन्त्र्यदर्शनेन परेशवबोधनं च । प्रबोधि-शतपञ्चकृतं पुण्यं तदन्नाय न्येच्छयदिति ॥ १६ ॥

तेजोभिर्गतवीर्यवाज्जामदग्न्योजडीकृतः ॥ रामकर्मलपत्राक्षमंदमुवाचह ॥ १२ ॥ काश्यपायमयादत्तायदापूर्वमुंधरा ॥ विषयेमेनवस्तव्यमितिमाकाश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहंगुरुवचःकुर्वन्पृथिव्यांनवसेनिशाम् ॥ तदाप्रभृत्तिकाकुत्स्थकृतामेकाश्यपस्यह ॥ १४ ॥ तामिसामं द्रुतिवीरहंतुनाहंसिराघव ॥ मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रपर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥ लोकास्त्वप्रतिमारागमनिर्जितास्तपसामया ॥ जहिताञ्छरमुख्येन माभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षय्यमंधुहंतारंजानामित्वासुरेश्वरम् ॥ धनुषोस्यपरामार्शस्त्वस्ति तेस्तुपतं ॥ १७ ॥ एतेसुरगणाःसर्वे निरीक्षतेसमागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयंतवकाकुत्स्थब्रीडाभिवितुमर्हति ॥ त्वयात्रैलोक्यनाथेनयदहंविमुत्सरीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमंराममोलुमहंसिसुव्रत ॥ शरमोक्षेमिष्यामिमहेंद्रपर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ तथाब्रुवतिरामेतुजामदग्न्यश्रुतापवान् ॥ रामो दाशगधिःश्रीमार्थिक्षेपशरसुत्तमम् ॥ २१ ॥ सहतान्दृश्यरामेणस्वाहोकास्तपसाजितान् ॥ जामदग्न्योजगामाशुमहेंद्रपर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततोविवितिमिराःसर्वादिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराःसर्पिणरामंशरंशंसुरदुयुधम् ॥ २३ ॥ रामदाशरथिरामोजामदग्न्यप्रपूजितः ॥ ततःप्रदक्षिणीकृत्यजगामान्यगतिंप्रभुः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसालकांडे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

यतः उतामृतवस्थान इति श्रुतिमसिद्धं ब्रह्मैव वामित्याह । अक्षय्यमिति । अक्षय्यम् अनाद्यतं केनापि पराजयं नेतुम् अशक्यं च । एवं निश्चये हेतुः-धनुष इत्यादि । अस्य कैणवस्य इत्यदुरागोपस्य परमर्षोः प्रहणकर्माण्यदिः ॥ १७ ॥ अप्रतिद्वंद्वं प्रतिमदरहितम् ॥ १८ ॥ इयं त्वद्विषये अशक्तिः ब्रीडा ब्रीडार्हं न । तत्र हेतुः-द्वयेत्यादि । विमुत्सरीकृतस्तशस्तेः स्वस्मिन् योजनेन अशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य भावदं शब्दं रामस्य च पूर्णभावदत्तत्वात् सूचितम् । स्वातिरित्तेन विमुत्सरीकरणे हि ब्रीडा न तु स्वात्मना मायया तथाकरणे इति भावः । एतदर्थब्रह्मप्रयोजनं च दयया दशरथादीनां प्रति स्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णतज्जो वस्तुसादनं चेति भाति । केणवनेजतः अठेन अय्यत्र सत्त्वं रामणवधस्य दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रामणवधच्छुद्देशावर्धना मृदुम् आगमनं पूर्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि प्रापस्य तमरां दावतासुष्णस्य च शरमोक्षेण पच्यप्रतिवधे जयिष्युक्तः भूत्वा गमिष्यामीत्यर्थः । अनेन कोषावरोधः क्षेपः प्वति दाह्यतम् ॥ २० ॥ २१ ॥ इदम् दृष्ट्वा ॥ २२ ॥ रामः दाशरथिना ब्राह्मण-

स्वात् पूजितः नमस्कृतश्च । प्रदास्य हस्ति पाठांतरम् । दादरथि प्रदक्षिणीकृत्य । अतर्वाभिलेन ज्ञानात् प्रदक्षिणकरणं च क्षमिष्यत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यम् । आत्मगतिं तत्त्वज्ञानं स्वस्थानं जगामेत्यर्थः । प्रभुरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वलोकप्रभुत्वम् ॥ १४ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वा० आदिकाव्ये वा० प्रसस्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ रामे परशुरामे प्रशान्तः गतक्रोधः आत्मा चित्तं यस्य । हस्ते स्मृतस्ते स्थित धनुः वरुणाय देवैः सह कौतुकदशनायम् अतारिष्ये स्थिताय ददौ । न्यासात्मेनेति शेषः । वरुणस्य अप्रमेयत्वम् । मृगवे गदाहोत्राविद्याप्रदत्वात् । इदं च तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टम् ॥ १ ॥ विकल परशुराममयेन धनुर्दानवृत्तांतस्य मायया तिरोधानमन्यान्प्रति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हर्ष एव अधिकावस्थः प्रमोदः ॥ ५ ॥ तां सेनां प्रथमं क्षुभितं पश्चात् प्राताश्रामा चेत्यर्थः । जगाम । सेनेति शेषः । प्रताका ध्वजपटः । ध्वजो दंडः । प्रताकायुक्तध्वजवतीम् । प्रताकाः क्षुद्रध्वजाः । ध्वजाः महति इत्यन्ये । स्या स्वभावतः । उद्गुष्ट घोषः ॥ ६ ॥

गतेरामेप्रशान्तात्समाराभोदाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायामेयायददौहस्तेमहायशः ॥ १॥ अभिवाद्यततोरामोवसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं विकलं दृष्ट्वा प्रोवाचरघुनंदनः ॥ २ ॥ जामदग्न्योगतोरामः प्रयातुचतुरंगिणी ॥ अयोध्याभिमुखीसेनाव्यानाथेनपालिता ॥ ३ ॥ रामस्यवचनं श्रुत्वारजादशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यांसंपारिष्वज्यमूर्ध्नुप्राप्रायराघवम् ॥ ४ ॥ गतोराम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदामेनेपुत्रमात्मानमेव च ॥ ५ ॥ चोदयामास्तां सेनां जगामाश्रुततः पुरीम् ॥ प्रताकाध्वजिनीरम्याव्यूहोद्गुष्टनिनादिताम् ॥ ६ ॥ सिक्तराजपथाऽऽस्यंप्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मंगलपाणिभिः ॥ ७ ॥ संपूर्णप्राविशद्वाजाजनैर्धैः समलंकृताम् ॥ पौरैः प्रत्युद्गतोदूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ ८ ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमाञ्छ्रीमद्भिश्चमहायशः ॥ प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं प्रियम् ॥ ९ ॥ ननंदस्वजनैराजगृहेकामैः सुपूजितः ॥ कौसल्याचसुमित्रा चकैकयीचसुमध्यमा ॥ १० ॥ वधूप्रतिग्रहेयुक्तायाश्चान्याराजयोषितः ॥ ततः सीतां महाभागासूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ कुशध्वजसुतेचो भेजगृहुर्नृपयोषितः ॥ मंगलालापनैर्होमैः शोभिताः सौम्यवाससः ॥ १२ ॥ देवतायतनान्याशुसर्वस्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वाराजसुतास्तदा ॥ १३ ॥ रेमिरेमुदिताः सर्वामर्तुभिर्मुदितारहः ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्चसधनाः समुद्वजनाः ॥ १४ ॥ शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ कस्यचित्त्वथकालस्य राजादशरथः सुतम् ॥ १५ ॥ भर्तुकैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनंदनः ॥ अयंकैकयाराजस्य पुत्रोवसतिपुत्रक ॥ १६ ॥

सिक्तेन राजपथेन आत्ममतात् स्याम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रीमद्भिः दारपरिहृत् अत्रिकथ्य मीर्वाद्विः पुत्रैः । सुमंगलाजघवत्वात् औक्त्याच्च हिमवत्सदृश्यं गृहं ॥ ९ ॥ कामैः श्रियमोगपरिवरसूचकदनादिभिः सुपूजितः प्राप्तपूजः नन्द ॥ १० ॥ वदूनां संपूर्णां प्रतिग्रहे मंगलाचरणपूर्वकं दशममार्गते ॥ ११ ॥ मालालापनैः मालार्थम् आलापनैः । आहोर्वीर्यैः । उपलक्षिता इति शेषः । होमैः गृहप्रवेदनीयहोमैः प्राप्तशोभना ॥ १२ ॥ देवतायतनानि पुरगृहदेवतायतनानि ताः सर्वाः राजपुताः नृपाः राजपुताः प्रत्यपूजयन् प्रणामयन्ति स्म । अभिवाद्यान् अभिवादनार्हान् अभिवाद्य नमस्कार्य ॥ १३ ॥ कृतास्त्राः लब्धास्त्राः कृतास्त्रा इति पाठे अनुष्ठितिप्रभियोगाः ॥ १४ ॥ वर्तयन्ति पितृकं कुर्वन्ति । नरर्षभाः रामादयः । कस्यचित्कालस्य । अत्यये इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

मण्डुस्तवंति अतः तन्मार गत्या आगच्छेति शेषः । पतत् वास्यम् ॥ १७ ॥ अष्टिष्ट कस्यापि दुःखं यथा न भवति तथा कर्तुं शीलम् अस्य त रामम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रियाणि हितानि पतिं दृष्टजनकानि पौरुषणम् । परम् अन्यत् यत्रितः श्रुतिस्मृतिर्यादाऽल्लवी ॥ २२ ॥ गुरुणां तद्विषये परमयतिताः । गुणकार्याणि गुल्फविशुद्धादनि । नैगमाः कणिजः ॥ २३ ॥ विषयवासिनः । प्रीतिरिति शेषः । तेषां चतुर्णां पुत्राणां मध्ये नान्यपराक्रमः राम एव अतिप्रधानः भूतानां मध्ये न्ययभूतव गुणयत्तरः कर्मरुदुत्तरेणान्यः ॥ २४ ॥ कृत्स्नं इतरेषां इन्द्रजित्वाणां न

त्वंनेतुमागतवीरोधुधाजिन्मातुलस्तव ॥ श्रुत्वादशरथस्यैतद्रतः कैरुयीसुतः ॥ १७ ॥ गमनायाभिचक्रामशशुभ्रसहितस्तदा ॥ आपृच्छयपितरं शूरोरामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ १८ ॥ मातृश्यापिनश्चेष्टः शशुभ्रसहितोययौ ॥ युधाजिन्प्राप्यभरतं शशुभ्रं प्रहर्षितः ॥ १९ ॥ स्वपुत्रं प्राविशद्विरः पितरस्य तुतोपह ॥ गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च सह बलः ॥ २० ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामास तुस्तदा ॥ पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ २१ ॥ चकार रामः सर्वाणि श्रियाणि च हितानि च ॥ आतृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयत्नितः ॥ २२ ॥ गुरुणां गुरुकार्याणिकाले काले नैव वक्षतः ॥ एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणनैगमास्तथा ॥ २३ ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वविषयवासिनः ॥ तेषामित्यशालोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ स्वयं भूरिवभूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ रामश्च सीतया सार्धं विजहार यद्वृत्तम् ॥ २५ ॥ मनस्वीतद्गतमनास्तस्याहृदि समापितः ॥ प्रियातुसीतारामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ २६ ॥ गुणाद्रगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयो भिर्वर्धते ॥ तस्याश्च भर्ता द्विगुणहृदयपरिवर्तते ॥ २७ ॥ अंतर्गतमपि न्यक्तमाख्यातिहृदयं हृदा ॥ तस्य भूयो विशेषमैथिलीजनकात्मजा ॥ देवताभिः समारूपे सीता श्रीरिव हृषिणी ॥ २८ ॥

बह्वयः ॥ २५ ॥ मनस्वी उदुःखजनकः । एतत् प० तद्गतमनाः नित्यं रीतिगतमनाः । तस्या हृदि समापितः । संबधमान्ये पत्नी । तथेत्यर्थः । एतेन परस्परउत्तमो दर्शितः । पितृकृताः ब्राह्मणादिः सदा विवाहेन पितृकृताः । स विवाह एव सर्वथा धाम्य इति भावः ॥ २६ ॥ नताप्रदेवं किं तु गुणात् हितकारित्वप्राप्तिद्वयादिरूपात् रूपं सौंदर्यं तद्गुणदुगाच्च भूयोधिकं रामस्य प्रीतिर्वर्धते स्म तस्याश्च हृदये गुणात् रूपगुणाच्च भर्ता द्विगुणं परिवर्तते स्म ॥ २७ ॥ तस्य रामस्य अंतर्गतं हृदयं हृदयमिष्टां मयिणीं हृदा स्पृच्छद्वयेन भूयः अधिकं विशेषेण मैथिली जनकात्मजा हृषिणी श्रीरिव रूपे देवता

भिः समा मोत्ता व्याख्याति जानाति । अतो ज्ञायते भर्ता तद्गृह्यस्य इति ॥ २८ ॥ अभिक्तामया स्वविषयेच्छात्राया स्वेच्छाविषयया च समर्थवान् मयुक्तः विभुः विमुक्तशक्तिमान् अमरेश्वरो विष्णुः श्रियेव । तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया । समयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रियेति पादो उक्तम् । एकोनयोदशवर्षस्य विध्वंसित्रेण नयनात् पञ्चदशवर्षसमाप्तौ विवाह इति व्रोक्यम् ॥ २९ ॥ धर्ममानः ॥

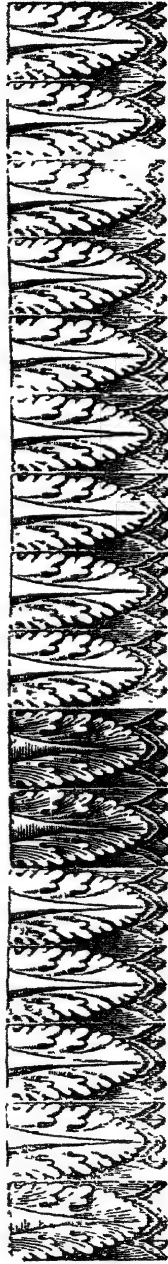
तथासराजपिमुतोभिकाभयासमेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥ अतीवरामःशुशुभेमुदन्वितोविभुःश्रियाविष्णुरिवामरेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायां बालकांडे रामकीडाख्यानं नाम सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
 अस्तत् ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ बालकांडश्लोकाः २२५० ॥ बालकाण्डः समाप्तः ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणनिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ बालकाण्डे नु सर्गाणां कथिता नतसप्ततिः ॥ श्लोकान् द्वे महर्षे च पञ्चाशच्च शतद्वयम् ॥ १ ॥ बाले बालेन कल्पेन कुत्वा सरक्षणं क्रतोः । नीता अके धृता येन स रामः पातु नः सदा ॥ २ ॥ बालकांडव्याख्या समाप्ता ॥ भयसम्या महत्य मूढाविक्रयोः—
 ५०५० ॥ मूलग्रन्थसम्या—२२५० ॥ टीकाप्रथमन्या—२८०० ॥ ॥ छ ॥

१ अत्र शुशुभेति शब्दोऽत्रोक्तो न्यूनः । २ एतद्बालकाण्डग्रन्थपमाहास्यं ब्रह्माण्डपुराणे १८७ असत्त्वात्शुशुभेति शब्देऽप्यत्र स्पष्टमित्यादिह प्रस्तावनादौ स्पष्टीभविष्यति ।

इदं श्रीमद्रामायणस्य संतिलकटीकस्य बालकाण्डं मुम्बय्यां मेघराज श्रीकृष्णदासश्रीप्रना स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर”

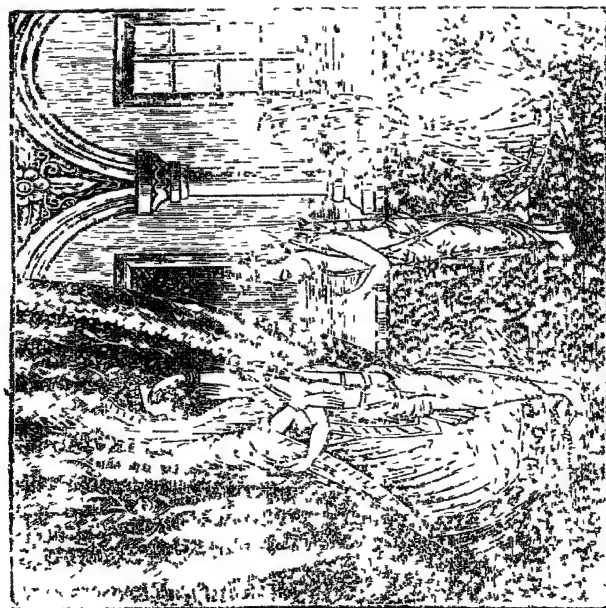
(स्टीम्) मुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३७, संवत् १९७२.

॥ इति श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके बालकाण्ड समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके अयोध्याकाण्डं प्रारभ्यते ॥

अयोध्याकाण्डम्-२.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथोद्यान्यं तु गुर्वर्थं त्यक्त्वा राज्यं गिरौ वसन् ॥ पादुके भूतपादास्त रमः शरणं सम ॥ १ ॥ अथ रामस्य राज्याभिषेकार्हगुणान् प्रतिपादयितुं रात्र्याभिषेकादि च प्रतिपादयितुमेतद्वारमः ॥ मातुलकुल मातुलगृहम् । अनद्यः सोदस्य लक्ष्मणस्य बल्यद्रामाश्रयपयुक्तैर्यारहितः । नित्यशुद्धः कामादयः । तद्धता । नीतः अनेन विना मातुलगृहमुप्यमान्मन्त्रम् । अमकल्पमिति धिया नीत इत्यर्थः । प्रीत्या भूतवियोगेन पुरस्कृतः युक्तः । तेन भूतनिवर्धनेन गमनशला वारिता । किं च भूतेन प्रीत्या पुरस्कृतः अप्रसरः द्युतः । तेन परसरतुगमनम् ॥ १ ॥ भूतः तत्र मातुलकुले विशिष्टाभरणभोजनादिरूपसत्कारेण सज्जतः । पुत्रस्नेहेन पुत्रादपि अधिकस्नेहेनैत्यर्थ इत्येकः ॥ २ ॥ तत्रापि तादृशसत्कारयपि मातुलगृहे कामतः कामैः अस्मिन्नाविर्गम्यैः । सार्धविभक्तितस्तमिः । तत्त्वमाणौ । अनेन सार्धदिनी विषयसुखानिष्टिबोधिता । दुःखम् । अनेन शुश्रूषकालत्ययेन धर्मलोपमयायितृस्मरणमिति सूचितम् । अस्मन्नाम अडभातः आर्णः । ३ ॥ प्रोपितौ विदेशगतौ ॥ ४ ॥ विनिर्वृत्ताः विनिर्नाताः । अनेन राज्ञः विष्णुरूपकञ्जनिः ॥ ५ ॥ तत्रापि रामस्य अन्धताभिमानव्युत्कर्षं चाह । तेनापि मये पिपा' गम' गनिदः वधू । भूताना प्राणिना मये

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अगच्छतामातुलकुलं भूतेन तदानघः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥ सतत्रन्यवसद्वात्रासह सत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्रयपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ॥ २ ॥ तत्रापि निवसतौ तौ तप्यमाणौ च कामतः ॥ आतरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥ राजापितौ महातेजाः सस्मारप्रोषितौ सुतौ ॥ उभौ भूतशत्रुघ्नौ महद्भवरूपमौ ॥ ४ ॥ सर्वएव तु तस्येष्टाश्चत्वारः गुरुपपाः ॥ स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ॥ ५ ॥ तेषामपि महातेजारा मोरतिकरः पितुः ॥ स्वयंभू रिव भूतानां बभूव गुणवन्तरः ॥ ६ ॥ सद्दिने रुदीषस्य रावणस्य वधार्थिभिः ॥ अर्थितो मातुषलो केजज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ ७ ॥ कौसल्यागुणभूतेन पुत्रेणापि ततजया ॥ अश्वः वरेण देवा नामादिति वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ सहिरूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः ॥ भूमावनुपमः सुनुणैर्दशरथोपमः ॥ ३ ॥ सृष्टित्यंशान्तात्मा शत्रुपूर्वचमापते ॥ उच्यमानोऽपि रूपांशं प्रीतिपद्यते ॥ १० ॥ कदाचिदुपकारेण कृतैर्न केन तुष्यति ॥ न स्मरत्यप्येकाकांशं न मध्यमवत्तथा ॥ ११ ॥ शीलवृद्धे ज्ञानवृद्धौ र्वयो वृद्धौ चैव सज्जनैः ॥ कथयन्नास्त्वैनित्यमस्त्रयोग्यां तरेष्वपि ॥ १२ ॥ बुद्धिमान्मधुराभापी पूवभापी प्रियंवदः ॥ वीर्यवान्मन्त्रवीर्यश्रममहतास्त्वनविस्मृतः ॥ १३ ॥ न चानृतकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ॥ १४ ॥

स्वयम् : चतुर्मुख इव गुणवन्तरश्च वरून् ॥ ६ ॥ गुणवन्तरत्वं हेतुः । स हीति । उर्द्धात्स्य हस्तस्य । अपर्येतः प्रार्थितः चक्षे आनिर्भूतः ॥ ७ ॥ देवानां वरेणैति न भ्राणिति शेषः ॥ ८ ॥ भ्राणितानां प्राथित्वेन भूताना वरेण वासनेन अदितिरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ८ ॥ गुणवन्तर इत्युक्तगुणानेवाह । स हीति । रूपं लवण्य सौन्दर्यं च । अमया गुणेषु दोषत्वाविकरणं तद्धतिः । भूमी अनुपाः द्रुतगुणितये गुणु । कौसल्याया हति शेषः । दशरथोपमत्वं वक्ष्यमाणगुणवर्धौ यम् ॥ ९ ॥ शत्रुपूर्व शत्रुद्विषयम् । सज्जनेन परममुत्थमानोऽपि परम उत्तरं न प्राप्तवन्ते न प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ क्षमता स्वाभिमानः क्षणः ॥ ११ ॥ शीलं सुचारितम् । ज्ञानम् । आत्मानामविकल्पो न दैतदयश्ज्ञानं च । अद्योग्यांतरं नृपि । अक्षराक्षरैश्च श्रमयोग्यकाव्यस्य यदन्तर गम्यं तेन नृपि राजस्नेहं शान्तदृष्टां वीर्याणां । अमया गुणैर्मुनि कृत्यायसिद्धं सज्जनैकनमागमम् ॥ १२ ॥ मधुरभागी मधुरस्य आमाभिनु शीत्यम् अस्य । पूर्वभागी आगताम्यनि प्रथममाणेन स्वाभिमुखप्रदर्शकः । मधुर शब्दः । प्रियं शब्दः । न च निर्मितः अत्रानामयः ॥ १३ ॥ न चानृतकथः । तेन सदा सत्यवचनायोग्यवच्छेदो बोध्यते । अनुरक्तः अनुजितः । अतर्भाविगण्यः । अनुरज्यते अनुगृह्यति । तेन परममनुरागः ॥ १४ ॥

अनुक्रोशः दया दुःखिषु तदात् । दीनानुकर्षी दीनानुपाया तदभिलषितप्रापकः । अतो न पौनरुक्त्यम् । प्रग्रहः—दुष्टनिग्रहः । इन्द्रियनिग्रहश्च ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिः स्फुटोच्छिद्ययाद्विष्कण्णपातसरक्षणदिर्धर्मकप्रगल्बुद्धिः । अत एव स्नात्र धर्म प्रजापालकादि ऋतु मन्यते । ततः स्नात्रधर्मादिप्रपाळनं तस्यैव श्रुतसहाज्यन्या च काल्यो महत्कारणं फलं साध्यं मन्यते दत्तः—अतः स्नात्रं धर्मं बहु मन्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अश्रेयसि लश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीर्युग्मः । धर्मविद्धकर्मणीर्युग्मः । न वादादिषु वृत्त्याणां र्थं दोषानि न ह्यनुचितस्तथा ॥ १७ ॥ अरोग इति । अनेन सकर्मनुष्ठानमसमर्थं च । वृषभान् विपुलसत्त्वाधिलक्ष्यवपुर्विशोषान् । देशभाल्यविदिनि । तन्मन्त्रयोगेयदेशकालज्ञाना । पुरमसासन्नः । निग्रहानुष्ठानस्य पुरुषाणां धर्मिष्ठवाधार्मिष्ठव्यपरासज्ञाना राः एत एव रामः लोके साधुः सर्वगुणयुक्तः ब्रह्मणा कृतः ॥ १८ ॥ एव श्रेष्ठगुणैः । युक्तत्वापदेशेपि दाढ्यार्थं सत्यव्यत्ययनाय च पुनरपि दर्शयति । स ग्निनि । श्रेष्ठगुणैः उक्तैः । वक्ष्यमाणैश्च । प्राणसाहस्यकथनात् । प्रजानां रामाधिकम् इष्टं नास्तीति सूचितम् । गुणतः गुणैः ॥ १९ ॥ सर्वविद्वान्ति । तत्तद्विद्यापेक्षिप्रग्रहचर्यप्रतान्तरस्य स्नाताः कृतसमाकर्तनः अत एव यथावदित्यादि । इत्यतः महर्तनाः । समन्त्राः ते उन्नाणि । समा

सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपुङ्गवः ॥ दीनानुकर्षी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवज्जुचिः ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिः शान्त्रस्वधर्मबहुमन्यते ॥ मन्यते परयाप्रीत्यामहस्वर्गफलततः ॥ १६ ॥ नाश्रेयसितोयश्चनविरुद्धकथाशुचिः ॥ उत्तरोत्तुत्तुतीनां वक्ता च स्यति र्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणो वामीवपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोकेषु ह्यपसारज्ञः साधुरोको विनिर्भितः ॥ १८ ॥ स तु श्रेष्ठगुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवस्वजनः ॥ बहिश्चरइव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥ सर्वविद्याव्रतज्ञातो यथावत्सांगवदवित् ॥ इवसेचपितुः श्रेष्ठो बभूव भगताग्रजः ॥ २० ॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवाग्वृजुः ॥ वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिमानवान् ॥ लौकिके समयाचारे कृतकरो विशारदः ॥ २२ ॥ निभृतः संवृताकारो गुप्तमंत्रः सहायवान् ॥ अमोघकोपहर्षश्चान्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिः स्थिरग्रज्ञो नासदृशा दीनदुर्वचः ॥ निस्तिन्द्रिप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुर्यांतरकोविदः ॥ यः प्रग्रहानुग्रहयो र्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥ सत्संग्रहानुग्रहस्थानविनिग्रहस्य च ॥ आयकर्मण्युपायज्ञः संहृदव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥

हारे द्वंद्वः । पितुः श्रेष्ठः तदपेक्षया श्रेष्ठ ॥ २० ॥ कल्याणानाम् अभिजनः जन्मसूचिः । अदीनः क्षोभहतावपि अनुवर्त्तकः । सत्यवाक् कृच्छ्रैर्पि सत्यवक्ता । अभिविनीतः शिक्षितः ॥ २१ ॥ स्मृतिप्रतिमानयोः भेदः संक्षेपे व्याहृतः । लौकिके कृतकलयः सपादितसामर्थ्यः । समयाचारो धर्मो विशारदः कुशलः ॥ २२ ॥ निभृतः विनीतः । संवृताकारः गूढाभिप्रायः । गुप्तमंत्र इति पाठे फलपर्यन्तमन्यात्रि दितमंत्रः । गुप्तमंत्रेति पाठः प्रचुरः । गुप्तैः मित्रवत्त्वं सर्वाज्ञातैः । तादृशा हि पराप्रभेदादौ मुख्यसहायाः । त्यागः विवादः सलात्रे दानम् । संयमः न्यायेनार्जनं तत्समयज्ञः ॥ २३ ॥ दृढमक्तिर्विवादिषु । स्थिरः प्रज्ञः विस्मृतिर्हातः । नासदृशाही अशब्दप्रहणशीलः । न । न दुर्वचः पराद्विजकचनहीनः । निस्तद्विः सिरालस्यः । स्त्रीयानां दोषः स्वदोषः ॥ २४ ॥ कृतज्ञः पूरेण अस्ममपि कृतम् उपकारं जानति तथा पुरुषाणाम् अंतरं तातन्म ताद्विक्तेने कोविदः । यदा पुरुषाणाम् अंतरम् अभिप्रायः तज्ज्ञः प्रग्रहः । निग्रहः यथान्यायं यथोचितं कर्तुं विचक्षणः ॥ २५ ॥ उत्तमधर्मैश्च विबुधोति । सत्संग्रहानुग्रहणे इति । संग्रहः स्वीकारः । ततोऽनुग्रहय संपादितस्य पालनम् । प्रग्रहणे इति पाठेपि अयमेवार्थः । तत्र निग्रहस्य दृष्टान्तस्य च करणे स्थानवत् । देवकाल्छः । आयकर्मणि उपपद्यः । पुण्ययो मधुकर इव प्रवायः । करणे धनप्रग्रहणकर्मणि चतुः

इत्यर्थः । कविदायस्य चावेन चतुर्भागेन वा पुनः ॥ पादभर्मास्त्रिभिर्वापि व्ययः कार्यो नृपैरिहति शास्त्रसदृष्टव्ययकर्मद्वयः ॥ २६ ॥ व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभाषाभिहितनाटकादिषु । श्रेष्ठ्य निपुणताम् । अर्धधर्मो संगृह्य तदविरोधेन सुखतः । कामसौख्यव्ययः । कृतव्येषु आलस्यरहितः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणां क्रीडाप्रयोजनानां शिल्पानां गतिवाङ्मच्चित्रकर्मार्दनां विज्ञाना । अर्थविभागाश्चित् । धर्माण यशगेड्यर्थ्य आत्मने स्वजनाय च । पात्रा विभज्यचित्तिहासुत्र च शोभने इत्युक्तरीत्या तद्विजयनद्वयः । विनयः विविधात्या नयनं शिक्षणं वा ॥ २८ ॥ अभियानां परीक्षाभिमुख याता । प्रवर्तो मन्त्राणाम् । सेनानयः चक्रादिव्यूहेन सेनान्यासः तत्र विशारदः निपुणः ॥ २९ ॥ मत्सरः परस्परद्वेषः ॥ ३० ॥ भूतानां प्राणिनाम् । सिद्धानामिति पाठे भिन्नाः देवमेवा इति कृतस्तस्य । भाव्यताः काल्याणनय्य प्राकृतवत् तदनुसारी न । स्वायत्तसर्वकार इति यावत् ॥ ३१ ॥ एव द्विवाग् गुणश्रेष्ठ्यसुपाब पुनर्निदद्वयं तदुपादयति । संमत इत्यादि । क्षमाप्रदानः गुणः । ननुभाषायाः गुणः इति परेणानयः ॥ ३२ ॥ तथेति ।

श्रेष्ठ्यंचात्समूहेषुप्राप्तोव्यामिश्रकेषुच ॥ अर्थधर्मोचसंगृह्यसुखतंत्रोचालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणांशिल्पानांविज्ञानार्थविभागाश्चित् ॥ आरोहेविनयंचैवयुक्तोवारणवाजिनम् ॥ २८ ॥ धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेऽतिरथसंमतः ॥ अभियाताप्रहतांचसेनाऽन्यविविशारदः ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यअसंश्रामेकुंक्षरपितुरसुरे ॥ अनसूयोजितक्रोधोऽनहोनचमत्सरी ॥ ३० ॥ नावज्ञेयश्चभूतानांनचकालवशानुगः ॥ एवंश्रेष्ठ्युणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवत्वाजः ॥ ३१ ॥ संमतस्त्रिषुलोकेषुवसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबुहस्पतेस्तुयोवीचार्थिचरिणीपतेः ॥ ३२ ॥ तथासर्वप्रजाकतैःप्रीतिसंजनैः पितुः ॥ नृणैर्विरुचरामोदीतःसूर्यहवाशुगिः ॥ ३३ ॥ तमेवंवृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपरक्रमम् ॥ लोकनाथोपमंनअप्रकामयनमेदिनी ॥ ३४ ॥ एतैस्तुवहुभिर्भुक्तगुणैरनुपमेःसुतम् ॥ दृष्ट्वादशरथोरजःचक्रैर्विंतांपरंतपः ॥ ३५ ॥ अधराज्ञोबभूवैवदृष्टस्यचिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषाकथंगमोराजास्यनृजनिगिति ॥ ३६ ॥ एषाब्धस्यपरप्रीतिर्हृदिसंपरिवर्तते ॥ कदानामसुतंद्दृष्ट्याभ्यभिपिक्षमहंप्रियम् ॥ ३७ ॥ वृद्धिकामोहि लोकस्वयमर्थपूतं कुंकुपक्रः ॥ मत्तःप्रियतरोलोकेर्षजन्यइववृष्टिमान् ॥ ३८ ॥ यमशक्रसमोवीर्यैर्बुहस्पतिसस्योगतौ ॥ गृहीयरसमोदृत्यामत्तश्चगुणवत्तरः ॥ ३९ ॥ महीमहसिमांकृत्स्नामधितिष्ठतमात्पजम् ॥ अनेनवयसादृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥ इत्येवंविधैर्विधैस्तैस्तेरन्यपार्थिववदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपिभैश्चलोकलोकौत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ तंसमीक्ष्यतदाराजयुक्तंसमुदितैर्गुणैः ॥ निश्चित्यसंचितैःसार्वभौमैर्वारज्यममन्यत ॥ ४२ ॥

कातीः इति । तथा पितुः प्रीतिराजनर्जनः । गुणः करुणः विलम्बे इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ एवमपिपक्षेपयोगिगुणश्रेष्ठ्यसुखता राज्ञोभिपेक्षयां दर्शयति । तमेवमिति । मेदिनी तदेवना तत्रानिप्रजाश्च ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ ॥ चित्ताप्रकारमाह । अयेतिमयि जीवति रामः राजा कथं भवेत् । तादृशस्य तस्य दर्शनंजा याग्या अत्युत्कृष्टानिर्वचनीया प्रीतिः । मे कथं स्यादिति चिन्ता वसूकेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ प्रीतिः अभिलाषः । अभिवायाप्रकारमाह । कदा नामेति । पूर्वपक्षे प्रीतिः आनन्दः ॥ ३७ ॥ परान्यः मेघः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अनेन वयसा वधैकेन तथाभूतम् आत्मज इत्यात्म्यं यथाकालं यथायोग्यं वा स्वर्गम् अवाप्नुयामिति चित्तां चक्रो इत्यनुकर्षेणान्वयः ॥ ४० ॥ तैर्दत्तैः । उक्तीः । उक्तादन्यश्च अपरगच्छिकैः । लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैः । गणैः उपपन्नैः । गणैः । तस्मै उक्तलुक्तैः समुदितैः । गुणैः ।

ततः किं तत्राह । सोहमिति । श्रेयसा रामराज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन । यतः इदंशुभिः प्रतिपालितम् अत एव सुबाह्वर ॥ ५ ॥ पूर्वं मन्त्रादिभिः । पंथानं प्रजापालनमार्गम् । अनिद्रेणं ह्यसुखमिति रोक्षेण । ययाशक्नोति । विनयप्रदर्शनम् ॥ ६ ॥ जितं प्रापितजं कृतम् । न कदापि प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिः कृतेति भावः ॥ ७ ॥ नृसहस्राणि पशूनिमहस्राणि वृद्ध्यायूषि वनस्पतरूपानि पुरुषावूषि निप्रातिं प्रजार्चिनागदित्यरूपिणीम् ॥ ८ ॥ राजप्रभावाः शौर्यादयः तदुक्तः । जुष्टम् । वहचिति । हेतौ शता ॥ ९ ॥ प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा न निपुत्र्य । अनुमाग्य कृतानुमनितः कृता ॥ १० ॥ रात्र्याह्वं पुत्रस्य दर्शयति । अनुजात इति । मत्संबन्धिसर्वगुणविशिष्टः जातः इत्यर्थः । इत्थभूताह्वानविषेडुः कर्मप्रवचनीय इति ममिति द्वितीया । भवृत्तिगुणाधिकगुणवचनमायाह । पुण्डरीकेति ॥ ११ ॥ पुण्येण युक्तं चद्रमिव सर्वकार्यमिद्विदक्षम् । यौवराज्यं तपदे प्रातः नियोक्ता अस्मीति वृद्धः । पुणवं श्रेष्ठम् ॥ १२ ॥ मः वः युष्माकं राजा अनुरूपः योग्यः । येन राजा न कर्तुं यूमेव नाशयतः अपिनु

सोहमिदंशुभिः सर्वेन्द्रैः प्रतिपालितम् ॥ श्रेयसायोक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥ मयाप्याचरितं पूर्वः पंथानमनुगच्छता ॥ प्रजानित्य मनिद्रेण यथाशक्त्याभिरक्षिताः ॥ ६ ॥ इदंशरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरताहितम् ॥ पांडुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितमया ॥ ७ ॥ प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून् यथूषि जीवतः ॥ जीर्णस्यास्य शरीरस्य विथांतिमभिरौचये ॥ ८ ॥ राजप्रभावजुष्टं च दुर्बलमजितेन्द्रियैः ॥ परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥ सोहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ॥ सन्निवृष्टानि मान्सर्वाननुमान्यद्विजर्पभाम् ॥ १० ॥ अनुजातो हि मांसवर्षेणुः श्रेष्ठो ममात्मजः ॥ पुरंदरसमो वीर्यैरामः पपुरुं जयः ॥ ११ ॥ तंचंद्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् ॥ यौवराज्येनियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुंगवम् ॥ १२ ॥ अनुरूपः सवो नाथो लक्ष्मीर्वाहृक्षमणाप्रजः ॥ त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवतस्त्वं ॥ १३ ॥ अनेन श्रेयसासद्व्यसं योऽप्येह मिमांसीहम् ॥ गतं कुशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्यै ॥ १४ ॥ यदिदं मे नुरुपायं मया साधुमुमित्रितम् ॥ भवतो मे नुमन्यतां कथं वाकरवाणयहम् ॥ १५ ॥ यद्यप्ये पापमप्रीतिर्हि तमन्यद्विचिंत्यताम् ॥ अन्यामध्यस्थं चिंता नुविमदाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥ इति ब्रुवंतं मुदिताः प्रत्यनंदं नृपानृपम् ॥ वृत्तिमंतं महाभवं नृपदं इव बर्हिणः ॥ १७ ॥ सिग्धो नुनादः संजज्ञे ततो हर्षममीरितः ॥ जनौ घोडुगुसन्नादो मे दिनीं कपयन्निव ॥ १८ ॥

त्रैलोक्यमपि नाथवत्स्वरम् । पुत्रं प्रमातो राम इति भावः ॥ १३ ॥ श्रेयसा प्रशस्तरेण रामेण महीं सयोऽप्ये राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः । पुत्रं सति नस्मिन् सुते तलाकनभारं निवेशय गतकेशः भविष्यामि ॥ १४ ॥ मे इदम् अभिषेकरूपं कार्यं यत् यदि मया साधु मुमित्रितं भवताम् अनुरूपार्थम् अनुकूलप्रयोजनावहं च तदा भवतो मे मम अनुमन्यताम् अनुमतिं प्रायच्छतु । तं पुत्रं तान् तत्सम्पत्तयश्चानुरूपानुरूपम् अदोपायः । इतोतिरिक्तं वा कथं केन प्रकारेण किं कर्वाणि । तददलितं शेषः ॥ १५ ॥ ननु त्वदधिकः कः हिताहितविचारमर्प्यः अत आह । यद्यपि न । नृप चिन्ता । यद्यपि मम प्रीतिः । तद्विन्या । तथापि अन्यत् तितं यदि अस्ति तदा विचिंत्यताम् । यतः मध्यस्थानां रागद्वेषहानतां चिंता तु विचारतु तद्वतां चिंतापेक्षया अस्या विलक्षणः । तदंवाह । श्रिमद्वेन पूर्वार्थपेक्षमर्थेणाव्यधिकोदया अधिकार्थे प्रादुर्भाववती ॥ १६ ॥ वृष्टिमंतं महाभवं दृष्टुं नर्दतः बर्हिण इव मुदिताः दृष्टाः दृष्टं प्रत्यनंदम् प्रशान्तार्थकमंगीचक्रुः ॥ १७ ॥ अनुनादः मानंतुहर्षवज्राप्रप्रतिनिधिः मंजुः । ममाप्यामिति शेषः । जनौ वा

कार उष्टुष्टन शब्दं मत् समञ्चन् नादः प्रतिगतिः पृथिवीं क्षणयन्ति सज्जं । द्विर्गति शेषः । दिशामिति षट् राजयानमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मां धर्मप्रियम् अभिप्रायम् । बल सेना तोकां न । चान्
दृष्टः ॥ १९ ॥ समताम् एकवृत्ततां गताः प्राप्ताः बुद्धयः येषां ते । मय्यितुम् । प्रपन्ना इति शेषः । मन्त्रग उत्तर शब्दा पुनःपुनः पर्यालोचनेन निश्चयः ॥ २० ॥ जनेन्द्रादिषु बह्वर्थाः । गार्हस्ते स्थायि
कोऽयम् । युवराजनिमिति । समासात्विचिरनिधत्वाद्भवमात्रः ॥ २१ ॥ ह्यष्टमः । कृताभिर्मेकं द्रष्टुमिति शेषः ॥ २२ ॥ अजानन्निव तदभिमेकरय सर्वमनाः प्रियत्वं जानन्नापि अजानन्निव प्रवासुयात् सप्त विज्ञासुः
॥ २३ ॥ हे राजानः मे वचन श्रुत्वा तर्हिर्बवादेन केवलं राम प्रतिम् इच्छय न वदत इति रंभाः ॥ २४ ॥ सरसवी जमाद । कः निति । युवराजन् तेन युज्वात् तन नानाविधाधर्माणाम् अभिममनः इति

तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ॥ नृह्यणा बलहुत्वाश्च पौराजानपदैः सह ॥ १९ ॥ समेत्यो मन्त्रियं तु समतगत बुद्धयः ॥ ऊचुश्च मनसा ज्ञा
त्वा बुद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहसो बृद्धस्त्वमसि पार्थिव ॥ सरामं ध्रुवराजानमभिषिचस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥ इच्छामो हि महत्बाहुं
रघुर्वरि महाबलम् ॥ गजेन महता यांतां रामं छत्रावृतानम् ॥ २२ ॥ इति तद्बचनं श्रुत्वा राजा तोषमनः प्रियम् ॥ अजानन्निव जिज्ञासु रिव च नम्र
वीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वा तद्बचनं न्योरावपतिभिच्छय ॥ राजानः संशयो गमेतदिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥ कथं तु मयि धर्मेषु पृथिवीमनुशासति ॥
भवन्तो ब्रह्ममिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ॥ २५ ॥ ते तद्बुद्धमात्मानः पौराजानपदैः सह ॥ बहवो नृपकल्याणगुणाः संतिसुतस्य ते ॥ २६ ॥ गुणा
न्गुणवतो देवदेव कल्पस्य धीमताः ॥ प्रियानानंदनान् कृत्वा न्यवक्ष्यामो धृताञ्छृणु ॥ २७ ॥ दिग्भुजैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकु
भ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते ॥ २८ ॥ रामः सत्पुरुषलोके सत्यः सत्यपरायणः ॥ साक्षाद्भ्राता द्विनिवृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥ प्रजा
सुखत्वे चंद्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्यसाक्षाच्छचीपते ॥ ३० ॥ धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः ॥ क्षांतः सान्त्व
यिताच्छङ्गः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदाभव्यो नसूयकः ॥ प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥

भावः ॥ २९ ॥ अस्मिन् नाथमेन्द्रासंभावनपि इत्याशयेन उक्तयति । त इति । ते दृष्टाः कल्याणगुणाः प्रजाकल्याणवन्ताः गुणाः ॥ २६ ॥ देवकल्पस्य देवतुल्यस्य रामस्य प्रियात् शत्रूणामपि आनदनात्
अतिष्टनिवारणपूर्वकप्राप्त्यन्तरेण आनंदजनकान् ॥ २७ ॥ दिव्यैः अमातुर्भिः इक्ष्वाकुभ्यः तदस्येभ्यः अतिरिक्तः अधिभूतः ॥ २८ ॥ साक्षात् रामादिति द्वित्वः रामेनैव प्रतिष्ठापित इत्यर्थः । श्रिया अर्थेन ॥ २९ ॥
सुखत्वं इत्यादेः तुल्य इत्येवनाद्याः । प्रत्येकगुणेषु एकैकस्य उपमानाददर्शनेन रामनिष्ठगुणानाम् अन्यत्र एकत्र वासांसंभयः दर्शितः ॥ ३० ॥ मंदा प्रतिज्ञा । अनसूयकः अन्यविषयासूयहिताः ।
साक्षिपिता दुःखितानां दुःखघर्माणा । श्रुगः प्रियवचनः ॥ ३१ ॥ मृदुः नृपरोपातनः । स्थिरचित्तत्वात् क्षतिसंशयेऽपि । क्षमीकृतापराधत्यागः । ममो दुःखः । अन्यदुःखः । अन्यनिष्ठसूयताः प्रक्षिप्यः ।

भूतानां प्राणिनाम् ॥ ३२ ॥ नन उक्तगुणसमूहेन । कीर्तिः शौर्यादिजा । यशः दानादिजा प्रसिद्धिः । तेजः शौर्यम् ॥ ३३ ॥ देवाधुरेयादि । निर्धारणे पट्टी ॥ ३४ ॥ गात्रैर्षं सार्जितशब्दे । कल्याणानाम् अभिजनः वासस्थानम् । अर्दीनः क्षोभहेनावपि अक्षुभितः आत्मा चित्तं यस्य ॥ ३५ ॥ अभिविनीतः शिक्षितः । धर्मं कथं च नैपुणं येषां तैः । शोभते । कुमुदपट्टीत पुष्पप्रपट्टम् । ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थं संग्राम यदा व्रजतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पिता औस्मान् युवानिव पौरान् कुशलं पृच्छतीत्यव्ययः । कुश्रुते च वः शिष्या इति । ब्राह्मणान्प्रति प्रश्नः । वस्मिन् दक्षिणाः । अवाहिनाः । भूयाः । नः मेवम इति क्षत्रियान्प्रति प्रश्नः । कश्चिदिति । प्रश्नः । कश्चिद्वर्णं दक्षिता इति पाठः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यथा पुत्रमुक्तेन पिता आनन्दवान् भवति तथा प्रजासुक्तेन राम इति मानः ॥ ४१ ॥ न भिन्नाः कथानिचः शिष्यः

बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपसिता ॥ तेनास्येहतुलः कीर्तिर्यशस्तेन श्रवणार्थे ॥ ३३ ॥ देवासुरमनुष्याणां सवस्त्रेषु विशारदः ॥ सम्यग्विद्याव्रतज्ञातो यथावत्संगं देववित् ॥ ३४ ॥ गांधर्वेषु विश्वेश्वरो बभूव भूतताग्रजः ॥ कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥ द्विजैर्गोभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥ यदब्रजति संग्रामं ग्रामार्थेनगरस्य वा ॥ ३६ ॥ गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ॥ संग्रामान्पुनरगत्य कुजरेणरथेन वा ॥ ३७ ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ॥ पुत्रेष्वग्निपुदारेषु प्रेष्य शिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥ निखिलेनातु पूव्यं च पितृपुत्रा निर्वोरसान् ॥ कुश्रुते च वः शिष्याः कश्चिद्वर्मसुदर्शिताः ॥ ३९ ॥ इति वः पुरुरव्या ब्रह्मसद्वारामो भिमाशते ॥ व्यसनेषु मनुष्याणां भृशमवतिदुःखितः ॥ ४० ॥ उत्सवेषु च सर्वेषु पितृवपरितुष्यति ॥ सत्यवादी महेश्वसो बृद्धसेवी जितद्रियः ॥ ४१ ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च यथावत्पुत्रानाश्रितः ॥ सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्य कथासुचिः ॥ ४२ ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ च कृत्वा चरत्यतिर्यथा ॥ युधूरायतनाप्राक्षः स क्षीहिष्णुर्विकरयथ ॥ ४३ ॥ रामलोकाभिगमोयशोर्यवीर्यपराक्रमैः ॥ प्रजापालनसंयुक्तो नरागोपहर्तृद्रियः ॥ ४४ ॥ अतस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किनुमहीमिषास्य ॥ नारथक्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ ४५ ॥ हंत्येष नियमद्वध्या नवध्येषु न कुष्यति ॥ युनक्तयर्थैः प्रहृष्टश्च तमसो यत्र तुष्यति ॥ ४६ ॥ दूतिः सर्वप्रजाकृतैः प्रीतिसंजनने वृणाम् ॥ गुणैर्विरोचते रामो दीतः सूर्यश्चांशुभिः ॥ ४७ ॥ तमेव गुणसंपन्नं संसत्य पराक्रमम् ॥ लोकपालोपमं नथमक्रययत्तमं दिनी ॥ ४८ ॥ वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्या सौतवराववः ॥ दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ ४९ ॥ वलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितः ॥ ५० ॥ देवासुरमनुष्येषु संगंधवर्गेणेषु च ॥ ५१ ॥ आशसेते जनः सर्वराष्ट्रेषु परतथा ॥ अभ्यंतरश्च ब्रह्मश्च पौराजनपदे जनः ॥ ५२ ॥

द्वयाकलहः तं हृत्वा जल्पयित्वादि कथार्थादः । यथा प्राकृतः । तथा नैर्त्यः । न द्विगं पितृयाजिर्निति पाठे निर्विकलानि चिन्तय्यः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ गांधर्वः युधुं निरग्रप्रबलपामांम् । नारथस्य अतिकारे एव परस्य विक्तापवादनाम् । पराक्रमः युद्धे लज्जानाशः । गणः विषेच्छा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नो प्रमादमायथकपेन उपादयति । हंत्येषादि । नत्र गमिष्यन् । निगमे मंतोपः । ४६ ॥ दूतिः स्वामोदमर्तः ॥ ४७ ॥ मंदिर्वा मत्स्यः जनः ॥ ४८ ॥ असौ ते वत्सः दिष्ट्या जन्मशत्रुभ्यं श्रेयसि प्रसादकृणक्ते मस्यः जानः । वि । उग्रो गंधर्वः तम दिष्ट्या भाष्येन सर्गादिप्रभापेनः पुत्रः कश्यप इव पुत्रगुणैः । युक्तः जातः सूर्यः ॥ ४९ ॥ देवायुगादिषु राष्ट्रेषु परतः च वर्तमानः मर्यादं जनः रामस्य बलादि कारसेते । आशस्तेः सेवकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रामरायै रामस्य ब्रह्मप्रियो जनार्णे ॥ ५२ ॥ याचितम् अमिप्रार्थितं रामामिप्ररूपं समुद्रतां माधवात् ॥ ५३ ॥ राजोन्मतिं । मन्त्रोदयम् ॥ ५४ ॥ देवदेवः विष्णुः । तन्मद्वदाम् अत एव सर्वलोकोक्तिं निदिष्टम् । उदारैः गुणैः । उष्ट युक्तम् उदारैः महद्विश्च परिरुद्धतम् ॥ ५५ ॥ संमानः ॥ इति श्रीरामाभिषये श्रीरामीयं रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिवाक्ये अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ अञ्जलिपद्मानि अञ्जलिरूपाणि पद्मानि । पद्माकारान् अञ्जलीनिति यावत् । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण शिरसि बद्धानि । प्रसिद्धा वीक्षणवचनप्रत्यञ्जलिभिः । यथायोगं तासां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥ इति प्रनयितान् पौरजनान् कृत्वा ब्राह्मणान् इदम् अवब्रूत् । तेभ्यं पौरादीनां शृण्वतां पुर इत्यर्थः । चकारसमाप्तम् अपरं य ब्राह्मणानिति वदन्वचनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ जमदग्निः । रामाभिषेकसमारोपकृत्यनाह्वयव्यगजः ॥ ५ ॥ वसिष्ठमिति ।

स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यतिरामस्यर्थेभनस्विनः ॥ ५२ ॥ तेषां तद्वाचितं देवत्वप्रसादात्समृद्धयताम् ॥ राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिर्वहणम् ॥ ५३ ॥ पश्यामोयौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५४ ॥ तंदेवदेवोपममात्मजं तेशर्वस्यलोकस्यहितेन विष्टम् ॥ हितायनः क्षिप्रमुदरगुह्यमुदाभिपेक्षुर्वदत्वमहसि ॥ ५५ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ तेषां संजलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ॥ प्रतिगृह्णावब्रवीद्राजतेभ्यः प्रियहितंवचः ॥ १ ॥ अहोस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलोमम् ॥ यन्मेज्येष्टप्रियं पुत्रयौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इति प्रत्यर्चिता ब्राह्मणानि दमब्रवीत् ॥ वसिष्ठवाग्देवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ॥ यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्पयताम् ॥ ४ ॥ राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशांतिं च जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥ वसिष्ठमुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ॥ अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म संपरिच्छदम् ॥ ६ ॥ तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमहसि ॥ तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिस्तमः ॥ ७ ॥ आदिदेशाश्रितो राज्ञः स्थितान्युक्तां नृकृतांजलीन् ॥ सुवर्णादीनि तानि बलीन्सर्वोपधीरपि ॥ ८ ॥ शुक्लमास्यां निलाजं श्वपृथक् च मधुसर्पिणी ॥ अहतानि च वासांसि रथसर्वाधुनान्यपि ॥ ९ ॥ चतुरंगबलैश्चैव गजं च शुभलक्षणम् ॥ चामरव्यजने चोभेध्वजं च पांडुरम् ॥ १० ॥ शतं च शातकुंभानां कुंभानामाग्निवर्चसाम् ॥ हिरण्यशृंगमृषभसमग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ ११ ॥ यज्ञान्यान्किंचिदष्टव्यंत सर्वमुपकल्पयताम् ॥ उपस्थापयत प्रातरन्यागारमहीपतेः ॥ १२ ॥

चामदेवोपलक्षणम् धर्मं एवं व्यादिश्य विप्रौ त्रिःश्रुक्तेः । परिच्छदः उपकरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ युक्तान् सान्धानान् । मन्त्रिण इति शेषः । बलीन् पूजाद्रव्याणि विप्रशासकव्यर्थानि ॥ ८ ॥ शृङ्गं पृथक् प्रागृहीतं । ब्रह्मतानि सदृशानि तदानीमेव तदुद्यमयवदुद्धृतानि ॥ ९ ॥ चामरव्यजने चमपुच्छनिर्मिते व्यजने ॥ १० ॥ शातकुमानां सौवर्णानाम् अग्निवर्चसामित्यनेन सुवर्णस्य अलुप्तमत्वं ध्वनितम् । मृषभ नवादिंसहितमयंबलम् ॥ ११ ॥ अन्यद् अनुसमपि लोकप्रसिद्धं गंधपुष्पादि । पृथक् अक्षयपौक्षितं तदित्यर्थः । अन्यगारे अग्निहोत्रग्रहे । उपस्थापयत प्रापयत ॥ १२ ॥

धत्तं पुरं राजकेसम् । द्राणहारीभिः अनियुगाधैः ॥ १३ ॥ प्रदानं दृश्यम् । गुणवत् युक्तं स्कारम् । दशा क्षीरेण चोपसेचनं संस्कारो यस्य तत् । द्विजानां शतसाहस्रं प्रति यत् प्रभामम् अभिमत्सु लल पर्याप्तं च भवेत् तत् सपाद्य द्विजसुख्यानां तेभ्यः सत्कृत्य प्राप्तः दीयताम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नाज्यचराः तालजीविनः ॥ १७ ॥ कक्षमां द्वितीयम् । अतः कक्ष्यायासमिपेकृत्यानें ब्राह्मणानामेव वामादिति भावः । चिन्ताः रथाः वृक्षाः । अन्नम् ओदनं मद्यं च नमः हिताः । गौः स्वर्णादिकं वा दक्षिणा तत्सहिताः । माल्योपस्थाः मालाम् अर्हति माल्यम् अर्चनं तद्योग्याः गन्धपुष्पादयः देवायनचैत्ययोः पुष्प मधुकृ उपस्थापितव्याः । तत्सर्वे शतपूजापूर्वकं तत्र तत्र ब्राह्मणतर्पणं कार्यमिति तात्पर्यम् । दीर्घाः अमयः येषां ते बद्धगोवाचर्मणश्चेति द्वन्द्वः । दीर्घानि बद्धगोवा इति पाठे बद्धदीर्घावित्यस्यो योधा इत्यर्थः । दृष्टान्तम

अंतःपुरस्यद्वाराणि सर्वस्यनगरस्य च ॥ चंदनस्रग्भिर्चर्यतां धूपैश्च प्राणहारीभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नगुणवदधिक्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानां शत
साहस्रैश्च त्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥ सत्कृत्या द्विजसुख्यानां धूपैः प्रागते प्रदीयताम् ॥ घृतं दधिचलाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूयैभ्यु
दितमत्रेशो भवितुस्तस्मिन् स्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्य तां क्रुष्यन्तां मासानि च ॥ १६ ॥ आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्चासिच्यताम् ॥ सर्वे
च तालापचराणि च आश्वलंकृताः ॥ १७ ॥ कक्ष्यां द्वितीयामासाद्यतिष्ठतु नृपवेश्मनः ॥ देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥ १८ ॥
उपस्थापयितव्याः सुमिल्ययोग्याः पृथक् पृथक् ॥ दीर्घांसि बद्धगोवाश्च सन्नद्धा मुष्टवाससः ॥ १९ ॥ महाराजो गणेश्वराः प्रविशन्तु महोदयम् ॥ एवं व्या
दिश्य प्रौढं क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥ २० ॥ चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च ॥ कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥ २१ ॥ यथोक्तं
वचनं प्रतीहर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ ॥ ततः सुमंत्रं द्रुतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ रामः कृतात्मा भवतां शीघ्रमानीयतामिति ॥ सतथेति प्रति
ज्ञाय सुमंत्रो राजशसनात् ॥ २३ ॥ रामं तत्रानया चक्रेत्येनं गतिं नावरम् ॥ अथ तत्र सहासीनास्तदा दशार्थं दृष्टम् ॥ २४ ॥ प्राच्यो दीच्याः प्रती
च्याश्च दक्षिणात्याश्च भूमिपाः ॥ म्लेच्छाश्चर्याश्चैवान्ये वनशैलतवासिनः ॥ २५ ॥ उपार्साच्च क्रिस्वन्तं देवासां सवं यथा ॥ तेषामध्ये सराज
र्षिर्मरुतामिव वासवः ॥ २६ ॥ प्रासादस्थो दशार्थो ददर्शायां तमात्मजम् ॥ गंधर्वराजप्रतिमलोके विख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥ दीर्घबाहुं महात्मस्त्वं
मत्तमांतंगामिनम् ॥ चंद्रकांतानं राममतीविप्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥

इति उपलक्षणम् अंकाराणाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ महोदयं महोत्सवविशिष्टगानं विप्रौ वामिप्रवासेनौ व्यादित्य । अधिकारिण इति शेषः । तत्र दृष्टं भवति स्थितौ क्रियाः पुरोहितकर्तव्याः । चक्रगुरुर्युत्तरेणात्मनः ॥ २० ॥
यर्ध्वं शंखं राजोक्ताम् अन्यत् अक्षयकर्तव्यं तदपि पार्थिवाय निवेद्य चक्रतुः । ततो जगत्पतिम् अभिगम्य यथोक्तवचनम् उक्तवचनम् अनतिक्रम्य सर्वं कृतं मिदं ज्ञातमिति अनुताम् । प्रीतिः मानसः आनन्दः ।
तदुच्चार्यकः सुमन्विकासादिः हर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृतात्मा धर्मं कृतबुद्धिः । प्रतिज्ञाय उन्मत्ता ॥ २३ ॥ तत्र प्राप्नोते । प्रासादस्थो ददर्शति यदस्माकं वात् ॥ २४ ॥ आर्गाः मन्थदेशाग्निनः ॥ २५ ॥ २६ ॥
गंधर्वराजप्रतिमल्लोके विख्यातपौरुषत्वेन वीरित्वम् ॥ २७ ॥ वीरगुणं दीर्घबाहुत्वं महामत्सं महाबलवत्त्वं च । तदनुभाषकं मतेत्यादि तेन मर्यादनाल्लगनमुक्तम् । चंद्रकांतानमिति ।

वाच्योऽस्माद्वक्ष्योपमा । अतः पञ्चाशत् प्रियदर्शनम् ॥२८॥ रूपैर्दायुर्गुणैः क्षमाः दृष्टिचित्तहसम् । श्रीमत्तताः प्रजाः ह्यद्वयुतं पञ्चयमिव स्थितम् ॥ २९ ॥ न ततोऽनि अन्तानुत्तमं नान्य
प्रेमात्मनश्च पश्यमानं इति आर्षम् ॥३०॥३१॥ सहसा वीर्येण । तेन सुमेवेण । सहेति श्रेयः । सम्राजलिः साजलिः । अग्निमेव प्राप्य । प्रणतः कृतमाष्टागनमस्कारः ॥३२॥ स्व नाम श्रावयन् रामांशो अदमरगोपन
पुत्रं प्रणम्य पार्श्वेवस्थानं पुत्रप्रसीः ॥३३॥ अजलौ अजलिप्रदेशे गम स्वमेव गुह्यं गुह्यौ समाकृष्य स्वसुखम् आनीय । अन्यदितम् उपस्थापितम् ॥ ३४ ॥ परम् उल्लङ्घ्ये व्यदीपयत अशोभयत । अत्र आगमन
कर्म ॥ ३५ ॥ स्वयैव प्रभवति । स्वप्रभव दीपने करणम् उदयकाले गविः केकषिन् वा वसिष्ठं दशरथादिप्राजिता ममपि न केवलम् आनन्यैवेत्यर्थः । व्यवरोचत विशेषेण वक्राहो ॥३६॥ ग्रहन्क्षत्रादियुक्तमपि आकाशम्

रूपैर्दायुर्गुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् ॥ घर्माभिमतताः गर्जन्यह्मदयन्तमिव प्रजाः ॥ २९ ॥ न ततर्पसमार्यातं पश्यमानो न राधिपः ॥ अवतार्य तु
मन्त्ररुपावर्चस्यं दूने तमात् ॥ ३० ॥ पितुः समीपं गच्छन्तं राजलिः पृष्ठतो न्वगात् ॥ सत्कैलास-शृंगभंग्रासादं गनुनंदनः ॥ ३१ ॥ आरुह्य हृत्पं
द्रं दुसहसतेनरादवः ॥ सप्रांजलि रभित्यप्रणतः पितुरतिके ॥ ३२ ॥ नामस्वं श्रावयन्नामो वंदे चरणौ पितुः ॥ तं दृष्ट्वा प्रणतं दं श्रेष्ठं तांजलिपुटं
नृत्यः ॥ ३३ ॥ गृष्ट्रांजलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ॥ तस्मै चाभ्युदितं सम्यङ् मणि कांचनमृषितम् ॥ ३४ ॥ विदेशराजारुचिरं रामाय पर
मासनम् ॥ तथा स त्वं प्राप्य व्यदीपय तरादवः ॥ ३५ ॥ स्वयैव प्रभया भिरुदय विमलो रविः ॥ तेन विभ्राजिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥ ३६ ॥
विमलग्रहनक्षत्रांशः रश्मिर्द्विर्गो विंदुना ॥ तं पश्यमानो नृपतिस्तु तोष प्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् ॥ सतंसुस्थि
तमाभाष्य पुत्रं पुत्रवर्तावरः ॥ ३८ ॥ उवाचे देवचो राजा देवैर्दमिव कथ्यः ॥ ज्येष्ठायामसि मेपत्न्यां सदृशं सदृशः सुतः ॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्त्वं
गुणज्येष्ठो भव मरमात्मजः प्रियः ॥ त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरुत्तंजिताः ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ॥ कामत
स्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ॥ ४१ ॥ गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्रवक्ष्यामि ते हितम् ॥ भूयो विनयमास्थाय भव निन्यं जितेंद्रियः ॥ ४२ ॥
कामक्रोधसमुत्थानित्यजस्वव्यसना निच ॥ परोक्षयावर्तमानो बृत्त्या प्रान्यक्षया तथा ॥ ४३ ॥ अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुंजय ॥ कोष्ठा
गारायुधगारैः कृत्वा सन्नियन्तवून् ॥ ४४ ॥

इदुनेन ॥३७॥ आदर्शनप्रसिद्धिर्निवृत्तम् अलंकृतम् आत्मानं पश्यन्निः तं पश्यन्तुतां । तेन पित्रुमदृशान्भवत् सूचितं गमात् । नामाभ्य रमिनिस्त्वोत्थ ॥ ३८ ॥ तदा ह यदुवाच । ज्येष्ठः
अतः पुत्रं मम प्रियः यतः स्वयैव जन्मः ॥४०॥ पुण्ययोगेन चद्रस्य पुण्ययोगेन पलक्षितकाले । अधिकरणस्य करणवैकक्ष्या तुर्गता । प्रकृत्या स्वभावेन । कामतः प्रकामम् । अत्यर्थमिति यन्तु ॥ ४१ ॥ गुणवति सम्य
पि स्नेहात्पु स्नेहादेव । विनति एव रत्नं मूयः अधिकं विनयम् आस्थाप ॥ ४२ ॥ कामजानि क्वचित्सुखं गायामसुखेनार्दति क्रोधजानि वाक्याल्लोपदं उवाच दूषणानि व्यसतानि त्यजेथाः । तत्र अर्थदूषणं पित्रादिमंचितार्थस्य
नाशनम् । परोक्षया चारमुत्तवः । परोक्षानुमतिद्वया बृत्त्या स्वपरापद्रुत्तां विचारेण प्रत्यक्षया संदा समायां स्थित्वा स्वप्रत्यक्षया वृत्त्या प्रजन्यायादि विचारेण युक्तो भव ॥ ४३ ॥ तं अमात्यप्रभृतीः अमात्यमेनापि तु गमात्

दिरक्षकपौरजानदसर्वप्रजाः अनुरज्य च । अयुतन्युतादिसंख्यायादियारिच्छन्धान्यग्राहीणि कोष्ठरूपाणि भगाराणि आयुभगाराणि शम्भरुहाणि नैः सह सपथक् निर्वायते अस्मिन्नि ति सन्निचयाः सहस्रभरणजतव
 खादिकोद्यगुहाणि बहूनि विपुलानि कृत्वा संपूर्ण प्रजाः अनुरज्येति पूर्वोक्तान्ययः ॥ ४४ ॥ इत्याः स्वस्य अनुरक्ताः स्वस्मिन् प्रकृतयः प्रजाः यस्य तस्य मित्राणि अयुतं लब्ध्वा अस्मा इव त लब्ध्वा नन्दि ॥ ४५ ॥
 तत् अभिषेकप्रयोजनं पिबुपदेशम् ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ प्रियालयेभ्यः रामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥ इष्ट लभमिव श्रेष्ठवस्तुप्राप्तिरूपमिव । आनर्तुः रामाभिषेकानिर्विघ्नतार्यं ॥ ४९ ॥ धर्मेमानः ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ निश्चयः तत्तत्कार्याद्विदेशकालनिगमज्ञः । निश्चयं रामाभिषेककालवियोगम् ॥ १ ॥

इद्यनुत्तप्रकृत्यः पालयतिमेदिनीम् ॥ तस्यनन्दिमित्राणि लब्ध्वा मृतमिवाभराः ॥ ४५ ॥ तस्मात्पुत्रत्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर ॥ तच्छु
 त्वासुहृदस्तत्स्वरामस्य प्रियकारिणः ॥ ४६ ॥ त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् ॥ साहिरण्यचगाश्चैव राजानि विविधानि च ॥ ४७ ॥
 व्यादिदेश प्रियालयेभ्यः कौसल्याप्रमदोत्तमा ॥ अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥ ययौ स्वं द्रुतिमद्भ्रज नौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥ तेचपि
 पौरानुपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदालाभमिवेष्टमाशु ॥ नरेन्द्रमामं त्र्यहृणिगत्वा देवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये
 आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ गतेष्वथ नृपेभ्यः पौरेषु सहस्रमंत्रिभिः ॥ मंत्रयित्वा ततश्चेक्रे निश्चयज्ञः सनि
 श्रयम् ॥ १ ॥ श्वेष्वप्युभविताशोभिषेच्यस्तु मे सुतः ॥ रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः ॥ २ ॥ अथातर्गुहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ॥
 सुतमामंत्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यतु तद्वाक्यं सुतः पुनरुपाययौ ॥ रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥ द्वाः स्थैरो वेदितं
 तस्य रामायागमनपुनः ॥ श्रुत्वा च पापिरामस्तं प्राशं कान्त्वितो भवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यं तेभ्यस्त
 द्ब्रूह्य शेषतः ॥ ६ ॥ तसुवाच तः सुतो राजा त्वाद्ब्रूमिच्छति ॥ श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वंगमनायेत राघवा ॥ ७ ॥ इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरया
 न्वितः ॥ प्रययौ राजभवनं पुनर्दंष्ट्रं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥ तं श्रुत्वा समदुःप्राप्तं रामं दशरथो नृप ॥ प्रवेशायामास गृहं विधुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥ प्रविशन्ने
 वच श्रीमन्नाघवो भवनं पितुः ॥ ददर्श पितरं दूरं तत्राग्निरपत्यकृतांजलिः ॥ १० ॥ प्रणमन्तं मुत्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः ॥ प्रदिश्य चासनं चास्मेरा
 मंचपुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामवृद्धोऽस्मि दीर्घायुभुक्ता भोगार्थेप्सिताः ॥ अन्नवद्विः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥

तदाह । श्र ण्वेति । युवराज इति प्रयुगिति । निश्चयमिति पूर्वोक्तान्ययः । उभयौ प्रजाव्यापदशनं दंष्ट्रदिव्यमेषाधिकारोति सूचितम् ॥ १ ॥ आगमनायामास ॥ ३ ॥
 पूर्वगमनापेक्षया पूर्वोनयनापेक्षया पुनस्तद्व्यम् ॥ ४ ॥ आबोधितं विज्ञापितम् । प्राप्तं पुनरागतम् । शंकाञ्चितः राज्ञः आपच्छकान्वितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ततः रामोक्तिश्च प्रणमनम् । श्रुत्वा
 राजोक्तार्थानुवादिनीं मनुक्तिम् । तत्र राजसन्निधौ । इतः पय अगमनाय । अमर्षनामलभार्थम् । प्रमाणं निर्णेत ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रिय स्वप्रियम् ॥ ९ ॥ दृग्गतं प्रणिपातः कि वक्ष्यतीति मत्स्या
 ॥ १० ॥ प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य नयः । प्रदिश्य हस्तं दर्शयित्वा । चात् वचसापि उक्त्वा असौ रामाय चात् सुमन्त्राय । राम च राम तु ॥ ११ ॥ यथा ईरिस्ताः तथा भुक्ताः । विधिहीनमसृष्टं

मन्त्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामस परिचक्षत इत्युक्तेः । अक्षयदादिविषाणम् । यथा यथावत् इष्ट देवानां पूजनं कृतम् । इष्ट क्रतु इष्ट यगाभ्यनपुत्रदानोपमोऽयं । पचयिः देवर्षिपितृविष्णोणाम् । आभनश्च इवेव पंचानाम् । अष्टयः । आत्मा सैद्धियग्रामः । जयः । ताम्र तत्तत्सुखादिस्त्राणिः । तददाने कृण्वन् । अर्थमिदम् । अर्थमिदम् । तेन सर्वत्रणात् । नमुक्तः । अस्मीति भावः । ऋष्येण विप्रर्णस्य देवेण जीर्णस्य । अन्तर्भावं कृत्वा ऋणानि त्र्यण्णाद्व्यत्येति स्मृतिवदः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यज्रयां तमे वचः कर्तुमर्हसि । अत्रिलब्धेनेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अविलंबकरणे हेवतस्माह । अग्रे चेति । अनुमान् । अनुमानसूचकम् । सनिर्घाताः अत्रानिगतसंज्ञिताः । दिवोल्काः दिवः उल्काः । मन्त्रिणः । दिवा दिवमे इत्यर्थे । उल्काः आद्याः प्राति ॥ १७ ॥ नक्षत्र जन्मक्षम् । अवष्टब्धम् । अत्रातम् ॥ १८ ॥ घोरात् । आपदम् । ऋच्छति द्वे ततः । मृत्यु चापान्त्यर्थः ॥ १९ ॥ तत् तस्मात् यावत् मे चेतः न विमुह्यति । त्वदभिप्रेक्षविषयम् । न भवति तावत् ततः पूर्वमेव अभिपिचक्ष कृताभिपेक्षम् । आत्मानं कुरु । ननु नं चेतसः का

जातमिष्टमप्यन्वमधातुपमंभुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतं च भयापुरुषसत्तम ॥ १३ ॥ अनुभूतानि चानिमया वीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्रा
णामनृणोस्मिन्तथात्मनः ॥ १४ ॥ न किंचिन्ममकृतं व्यतन्य तत्राभिषेचात् ॥ अतो यत्त्वामहं ब्रूयान्मे त्वंकर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अग्रप्रकृ
तयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम् ॥ अतस्त्वायुवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ॥ १६ ॥ अपि चाद्याशुभान् । मत्स्वग्रान्पश्यामिराधव ॥ सनि
र्घातादिवोल्काश्च पतन्ति हि महाम्बनाः ॥ १७ ॥ अवष्टब्धं च मे रामनक्षत्रं दूरुणग्रहैः ॥ आवदयति देवज्ञाः सूर्यागारकराद्गुभिः ॥ १८ ॥ प्रार्येण
च निमित्तानामीदृशानां सुभ्रुवे ॥ राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राधव ॥ तावदेवाभिर्षिच
स्वचला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥ अद्य चंद्रोऽभ्युपगमत्युपव्यान्पूर्वपुनर्वसुम् ॥ श्रुषुष्योगं नियतं वक्ष्यते देवर्षिचतकाः ॥ २१ ॥ तत्र पुष्येभि
र्षिचस्वभनस्त्वरयतीवमाय ॥ श्रस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि रीराज्यपरांतप ॥ २२ ॥ तस्मात्त्वयाद्यप्रभृतिनिशेयं नियमात्मना ॥ सहवध्वोपवस्त
व्यादर्भप्रस्ताशायिना ॥ २३ ॥ सुहृदश्चाग्रमत्तास्त्वांश्चत्वांसंभतः ॥ भवंति बहुविप्रा नि कार्याण्येवं विधानि हि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्च भ
रतो यावदेव पुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्ते प्रातःकालो भवतो मम ॥ २५ ॥ कामं श्लुसतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः ॥ ज्येष्ठानुवर्ती धर्मान्मासां नुक्रो
शो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥ किंनुचितं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतम् ॥ सतां च धर्मनित्यानां कृतशो भिचराधव ॥ २७ ॥

मदभिपेक्षैरुपयुचिता तत्राह । चला इति । त्वदिमातृतत्पुत्रोपजापस्य सभानिष्ठात् तद्वत् कथ्यते-विप्रोपिचक्ष भवत इत्यादिना ॥ २० ॥ पुष्ययोग चंद्रस्य नियतं शुद्धाणितेन्द्रितम् । अभिषेके प्रशस्तं वा देव
चित्तकाः ज्योतिर्विदः । वृजं । वदतोऽर्थे । आर्षम् ॥ २१ ॥ अभिपिचक्ष अभिषिक्तः । भव । मे मन चित्तं मां त्वरयति । त्वदभिपेक्षार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृति । प्रदोषम् । आरय । अनेन अद्विग्येन रूपः
प्रादिदन्तियमः । दर्शितः ॥ २३ ॥ रक्षणे हेतुः-भवंतीत्यादि । एवविधानि शुभोदकाणि । बहुविधानि । ॥ २४ ॥ इतः पुरात् अमासपुरात् यावद्विप्रोपित एव तिष्ठति तावदेव विप्रोपितस्य तस्य आगमनात् पूर्वमेव
प्रातःकालः योग्यः । अन्यथा भरतः प्रतिवर्धयामिति भावः ॥ २५ ॥ ननु भरते ण्णा शक्ता न शुक्ल्यत आह काममिति । काममिति वक्ष्यामि ॥ २६ ॥ किनु इति तथापीत्यर्थे । मनुष्याणां कितं लेहादिमदपि अतित्वं

विद्यारनिमित्तं सति विज्ञेयतः संययः । यतः सता धर्मनित्यानामपि चित्तं तत्त्वनिमित्तकृतं रागद्वेषादिना शोभते युज्यते तया । न तु सर्वथा स्वतः नियतकियस्वभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अभिषेचने अभिषेचनविषये इत्युक्तः ब्रजेति अयमुद्घात इति संबन्धः । अभिमन्त्र्य आपमन्त्र्य ॥ २८ ॥ राज्ञा आदिष्टे आज्ञते अभिषेचने । सीतार्ये तदपेक्षितराजोपादिष्टमभ्यायोपवासादुपश्राननिवेदनाय स्तुगृह प्रविश्य तत्र सीताम् अदृष्ट्वा तत्क्षणदेवमातुः अंतःपुरं गम्यौ ॥ २९ ॥ प्रवर्णा देवताराधनतत्परम् । आ याचर्तमिति छेदः । श्रियं रामाय राख्यलसीम् ॥ ३० ॥ आनायिता । कौसल्येयति श्रेयः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेपि रामागमनविशिष्टे कालेपि आमीलितेक्षणा । ध्यानवशात् अन्याम्यमाना उपासमाना ॥ ३२ ॥ पुष्पेनेति पाठे त्वक्तुक्कालस्य अविकरणस्यापि कारणविधिवशा बोध्या ॥ ३३ ॥ वर श्रेष्ठम् अत एव हर्षयम् ॥ ३४ ॥ यथा मे पित्रुः स्वसंबन्धेन

इत्युक्तः सोभ्यनुज्ञातः ॥ ३५ ॥ भविष्येति ॥ ब्रजेति रामः पितरमभिभाष्याभ्ययाद्बुद्धम् ॥ २८ ॥ प्रविश्य चात्मनो वैश्वरज्ञादिष्टेभिषेचने ॥ तत्क्षणादेव निष्क्रम्यमातुरंतः पुरं गम्यौ ॥ २९ ॥ तत्र तत्रां प्रवर्णा मेवमातरं क्षौमवासिनीम् ॥ वाग्यतं देवतागारं दर्शयाचर्तौ श्रियम् ॥ ३० ॥ प्राग्नेव चागततत्र मुनिव्रजलक्ष्मणस्तथा ॥ सीताचानागिताश्च त्वाग्रियं रामाभिषेचनम् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेऽपि कौसल्या तस्यावामीलितेक्षणा ॥ लुमित्रयान्वास्यमानासीतया लक्ष्मणेन च ॥ ३२ ॥ श्रुत्वा पुष्येचपुत्रस्य यौवराज्येभिषेचनम् ॥ प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥ ३३ ॥ तथा सनियममेव सोमिगम्या भिवाद्य च ॥ उवाच वचनं रामो हर्षयं स्तामिदं वरम् ॥ ३४ ॥ अंबपित्रानियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि ॥ भविता ॥ वोभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ ३५ ॥ सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयं मया सह ॥ एवमुक्तमुपाध्यायैः सहिमासुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥ यानियान्यत्र योग्यानि शोभाविन्यभिषेचने ॥ तानि मे मंगलान्यद्वैदं दद्यात् श्रेयकारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालमिदं श्रितम् ॥ हर्षवाप्याकुलं वाक्यमिदं रामभाषत ॥ ३८ ॥ वत्स रामचिरं जीवहतास्ते परिपंथिनः ॥ ज्ञातीन्मे त्वं श्रियापुक्तः लुमित्रायाश्च नंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणे बत नक्षेत्रमया जातोऽसि पुत्रक ॥ येन त्वया दशरथेण राराधितः पिता ॥ ४० ॥ असो धवं तमेक्षांतं पुरुषं पुष्करेक्षणे ॥ येयमिदं वाकुराज्यश्रीः पुत्रत्वांसं श्रियं व्यति ॥ ४१ ॥ इत्येवमुक्तो मात्रातुरा मोत्रातरमब्रवीत् ॥ प्रांजलिं प्रह्रमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणे मां मया सार्धं प्रशार्धित्वं वंधुराम् ॥ द्वितीयं मे तस्मात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥

राज्ञः दशरथस्य अत्युच्छ्रितवचनम् । शासनम् आज्ञा तथा श्वः मे अभिषेकः भवितेति संबन्धः ॥ ३५ ॥ स हीति । हिरण्यै । सः पितापि माम् एवम् उक्तवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मंगलानि महाविश्रामान्याभरणानि च ॥ ३७ ॥ चिरकालमिदं श्रितम् एतदभिषेकस्य ॥ हर्षज्वालेण अत्युल्लस्य अत्युल्लस्य ॥ ३८ ॥ इति । भवतीति श्रेयः । मे मम मुनिव्रज्याश्च ज्ञातीन् वधून् अभिनंदय ॥ ३९ ॥ कल्याणं नक्षत्रं शुभयुक्ते काले जातः जनितः । येन शुभकालजननेन ॥ ४० ॥ पुष्करेक्षणे । पुष्करेक्षणे । यस्मै क्षीतं कामं परित्यज्य तत्प्रीतिमात्रफलकं व्रतापवासादिद्वयं तत् अगोचरं सफलं जागते । वदेति हर्षे । साभ्ये हेतुः । येयमित्यादि । इदम् उभापनस्य न्ययः ॥ ४१ ॥ स्मयन्निव ईपद्मसंज्ञितः ॥ ४२ ॥ स्वनिविष्टं राज्यं सौभ्रात्रेण माभ्यरण करोति । लक्ष्मणेति ॥ ४३ ॥

राज्यफलरूपान् इष्टान् । मनोऽश्रुलान् भोगान् विषयान् । यद्वा राज्यफलानि धर्मायौ । तौ च प्राप्नुहि । त्वदयं न राप्रयोजनाय ॥ ४४ ॥ सीतां च सं च । अभ्यनुज्ञाय सीतार्यं स्वसे च मातृयाम् अनुज्ञां दामपिवा निवेकान् स्मरहं ययौ । चस्त्वयौ ॥ ४५ ॥ मौनमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामस्य रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ गच्छेति । उपवाससंख्यादौः पुरोहितस्याध्यावादिति मानः । श्रेयसे विद्वन्निष्ठस्त्वश्रेयोयस्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ब्राह्म ब्राह्मणारोहणयोग्यम् । युक्तम् अर्थः । यथाविति पूर्वोक्तम् ॥ ४ ॥ पंडुराभक्तम्

सौमित्रेभ्योऽङ्गस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च ॥ जीवितं चापिराज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥ इत्युक्तवालक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च ॥ अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वच निवेशनम् ॥ ४५ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा ० अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ गच्छेत्पवासं ककुत्स्थकारयाद्यतपोधन ॥ श्रेयसे राज्या संदिश्यामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिपेचने ॥ पुरोहितसमाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छेत्पवासं ककुत्स्थकारयाद्यतपोधन ॥ श्रेयसे राज्या भायवधासहयतव्रत ॥ २ ॥ तथेति च सराजानमुक्तवावेदविदां वरः ॥ स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययोरामनिदेशनम् ॥ ३ ॥ उपवासयितुं वीरं मंत्रविन्यं च कोविदम् ॥ ब्राह्मरथवं युक्तमास्थाय सुधृतव्रतः ॥ ४ ॥ सरामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ॥ तिस्रः कक्ष्यारथेनैव विवेश सुनिःसन्तः ॥ ५ ॥ तमागतमृषिरामस्त्वरन्निवससं प्रभम् ॥ मानयिष्यन्समानार्हनिश्चक्रामनिवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्य त्वत्समोऽथ रथाभ्याशं मनीषिणः ॥ ततो वतारयामास प रिगृह्य रथात्स्वयम् ॥ ७ ॥ सचैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्य अभिप्रसाद्य च ॥ प्रियार्हं हर्षव्याममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्ते पितारामयत्स्वराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासं भवानद्यकरोतु सहसीतया ॥ ९ ॥ प्रातस्त्वा मभिषेक्ता हिर्यो वराज्येन राधिपः ॥ पितादशरथः प्रीत्या ययार्तिनहुषेयथा ॥ १० ॥ इत्युक्तवास्तदाराममुपवासं यतव्रतः ॥ मंत्रवत्कारयामास वेदे द्वांसहितं शुचिः ॥ ११ ॥ ततो यथावद्रामेण सराज्ञो गुरुरर्चितः ॥ अभ्यनुज्ञाप्य काञ्चुत्स्थं ययोरामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृदि स्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदः ॥ सभाजितो विवेश ताननुज्ञाप्य सर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतरा मवेशत दाबभौ । यथामत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनसरः ॥ १४ ॥ सराजभवनं प्रख्यातस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्य ददशमार्गं वसिष्ठोजनसं वृतम् ॥ १५ ॥ वृंदं द्रुदैर्योऽध्यायाराजमार्गः समंततः ॥ बभूवुरभिः संवाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥

निविष्टप्रभम् । कक्ष्याः द्वापाणि ॥ ९ ॥ त्वरन्निव त्वरन्निव । संसंक्रम सादरम् ॥ १० ॥ परीक्षा हतेन हते शुद्धा ॥ ११ ॥ संभाष्य वत्सल्यादि संबोध्य । अपि प्रसाद्य । स्तुतिमिरिति शेषः । प्रियार्हं प्रियोक्त्यर्थम् ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ अभिषेक्ता छट् ॥ १० ॥ रामम् उपवासं तत्संस्करणं कारयामासेति । द्वाभोरिति द्विकर्मकालम् ॥ ११ ॥ राहः दशरथस्य ॥ १२ ॥ प्रियंवदः सुहृद्वैः समाजितः प्रीजितः विवेक स्वकस्य तान् मुह्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ राजभवनं मूलराजभवनम् । प्रख्यं सदृशम् ॥ १५ ॥ वृंदानां द्रुदैः अभिसंवाधाः संमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभिषेकदर्शनजकौतुकमंगलैः जनैः ॥ १६ ॥

जनद्वन्द्वेव उभयैः तेषां संघर्षः अन्योन्यमन्वर्णं तेन हर्षेण जातः यः स्वनः तद्भूतः ॥ १७ ॥ सिक्ताः सुगन्धिजलसिक्ताः संसृष्टाः शोधिताः रथ्याः यस्याम् । तदहः तस्मिन् अहुनि । तथा च तथैव वनमालिनी तोरणमालवती । समुच्छ्रिताः गृहेषु छाजाः यस्यां सा ॥ १८ ॥ स्त्रीबालैः सहितश्चामौ आकुलः संतोषात् संभ्रतचित्तः । सस्त्रीबालबल इति पाठे अबलाः दुष्टाः स्त्रीबालद्वन्द्वमहितः जनः इत्यर्थः । रामाभिषेकम् आकाक्षन् द्रुमुम् इच्छन् रवेः उदयम् आकाक्षन् । अभूदिति शेषः ॥ १९ ॥ महोत्सव रामाभिषेकसंभूतम् ॥ २० ॥ व्यूहन्निव राजमार्गं व्याप्य स्थितान् पङ्क्तः दुर्वचिनः ॥ २१ ॥ मिताभ्रमन्दराहिमगिरिशिलस्सदृशम् ॥ २२ ॥ राजासनं हित्वा प्रस्थुयायेत्यर्थः । स्वमतं स्वानुमतं कृत्यं पश्यन् । स च यत् आक्षतं तत् कृतमिति न्यवेदयत् ॥ २३ ॥ तुल्य तुल्यकालम् ॥ २४ ॥ अभ्यनुतातः सर्वस्य कर्तव्यम् कृतव्यात् विश्र

जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृत्तस्तदा ॥ बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥ १७ ॥ सिक्तसंसृष्टरथ्याहितथाचवनमालिनी ॥ आसीदयोऽध्यातदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदाद्ययोध्यानिलयःसस्त्रीबालकुलोजनः ॥ रामाभिषेकमाकाक्षन्नाकाक्षन्दुयंरवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतंच जनस्यानंदवर्धनम् ॥ उत्सुकोभूज्जनोद्विधृतमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २० ॥ एवंतज्जनसंबांधंराजमार्गपुरोहितः ॥ व्यूहन्निवजनौघंतंशनैराजकुलंययौ ॥ २१ ॥ सिताभ्रशिखरप्रख्यग्रासादमधिरहच ॥ समीयायनोद्रेणशक्रेणवबृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वाराजामननृपः ॥ पप्रच्छ स्वमतंस्मैकृतमिरयभिवेदयत् ॥ २३ ॥ तेनैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः ॥ आसनेभ्यःसमुत्तस्थुःपूजयंतःपुगेहितम् ॥ २४ ॥ गुरुरात्त्वभ्यनुज्ञातोमनुजौवंविस्मृतम् ॥ विवेशांतःपुरंराजासिंहो गिरिगुहामिवा ॥ २५ ॥ तदध्ययेपप्रमदाजनाकुलमहंद्बुधंशमप्रतिमानंनिवेशनम् ॥ व्यदीपयंश्चारुविवेशणार्थिवःशशीवितारागणसंकुलंनभः ॥ २६ ॥ इत्यपे श्रीमद्रामायणे वा० आ० चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ गतेपुरोहितेरामःस्नातो नियतमानसः ॥ सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपगमत् ॥ १ ॥ प्रभृशिरसापात्रीहविषोविधिवत्ततः ॥ महतेदैवतयाज्यंजुहावज्वलितानले ॥ २ ॥ शेषंचहविपस्तस्यप्राशयाशास्यात्मनःप्रियम् ॥ ध्यायन्नारायणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ॥ ३ ॥ वाग्यतःसहवैदेद्याभुत्वनियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः ॥ ४ ॥ एकयामावशिष्टायांत्र्यांप्रतिविबुधचसः ॥ अलंकारविधिसम्यक्कारयामासवैश्वमनः ॥ ५ ॥

यत्ताम् इत्युक्तः ॥ २५ ॥ अग्र्यः उत्तमः ॥ २६ ॥ कैस्मान्तः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकिये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ आभान् पुनः अभिषेकसामग्रीर्णनम् उपगमत् उपार्मान्के । नारं जीविसमूहः अयनम् अन्यामितया स्थान यस्य । तं अतर्पणमित्यर्थः ॥ १ ॥ शिरसा पात्री प्रगृह्य नमस्कारपूर्वमित्यर्थः । महते दैवताय नारायणाय ॥ २ ॥ आशास्य प्रार्थ्य आत्मनः प्रियं रात्र्याभिषेकाविश्ररूपम् । वस्तुनः रावणवधफलकवगमनरूपम् आशास्य सकल्येत्यर्थः । वैदेद्या सहैति अत्रापि अपक्वकृत्यम् । नहि चतुर्दशभुवनप्रतिपदेः पतनौघरात्र्यं प्रियं भवति । सकलजनेश्वरानुग्रहाप्रियात्वात् आत्मन इत्यस्य वैश्वस्य च अत्र व्याख्याने प्राप्नोतीति दिक् । कुशसंस्तरे कुशसमे शयनीये ॥ ३ ॥ नियतम् ईक्षसात्रवियं विष्णोः आयतने निजमववर्तनि देवभूजालये ॥ ४ ॥ ५ ॥

सूतः पौराणिकाः । मागधाः क्वाबलीकर्त्तव्याः । वदिताः सुतिपाठकाः । पूर्वा सध्याम् उपार्तानिः तदुपामन् कुर्वन् जजाप । गायत्रीजपस्यैव तदुपासनरूपवाद् ॥ ६ ॥ वाच्यमासः स्वस्तिनाचनं पुण्याहं च ॥ ७ ॥ सूदोषाननुनादिताः त्र्ययोषेण संजातानुनादः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोभयितुम् अलंकर्तुं चक्रं । बुद्धिमिनि शेषः ॥ १० ॥ अष्टाष्टकाः प्राकारोपासितयुद्धस्यानर्गतिं कौचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥ आलक्षितेषु सर्वतो लक्षितेषु अलक्ष्येऽस्मिनि शब्दतः । खज्जाः सचिवाः प्रतकाः चिह्नारहितः इत्याहः ॥ १३ ॥ नटाः सूत्रधाराः जनता जनसदहः । ततः तत्र व्योपयोग्याम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रामाभिषेकः रामाभिषेकः ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्रशृण्वन्सुखावाचःसूतमागधंभदिनाम् ॥ पूर्वासंध्यामुपासीनोजगामसुसमाहितः ॥६॥ तृष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदनम् ॥ विमलक्षौमसंवे
तोवाचयामाससद्भिजान् ॥७॥ तेषांपुण्याहर्घोपेथगर्भोभिरामधुरस्तथा ॥ अयोध्यांपूरयामासतूयघोषातुनादितः ॥८॥ कृतोपवासंतुतदवदेद्वाहसह
राघवम् ॥ अयोध्यानिलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ॥९॥ ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ प्रभातारजनैर्द्वद्वाचक्रेशोभयितुंपुरीम् ॥
॥१०॥ सिताश्रिशिराभयुदेदायतनेषुच ॥ चतुष्पथेषुथुरास्यचैत्येज्जलकेशेषुच ॥११॥ नानापण्यसमृद्धेषुविजामपणेषुच ॥ कुटुंबिना
समृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच ॥१२॥ समासुचैवसर्वसुदृष्टेष्वालक्षितेषुच ॥ ध्वजाःसमुच्छ्रिताःसाधुपताकाश्चामवस्तथा ॥१३॥ नटनतंकसं
धानांगाकानांचगायताम् ॥ मनःकर्णसुखावाचःशुश्रावजनताततः ॥१४॥रामाभिषेकयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः ॥ रामाभिषेकसंप्राप्तचत्वरं
षुगृहेषुच ॥१५॥ बालाअपिक्रीडमानागृहद्वारेषुसंधशः ॥ रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवकथामिथः ॥१६॥ कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः ॥
राजमार्गःकृतःश्रीमान्यैरामाभिषेचने ॥१७॥प्रकाशिकरणार्थचनिशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथाचक्रुस्तुराध्यासुसर्वशः ॥१८॥ अलंकारं
पुरस्यैवंकृत्वातदुर्वासिनः ॥ आकाक्षमाणारामस्ययैवराज्याभिषेचनम् ॥१९॥ समेत्यसंधशःसर्वेचत्वरंषुसभासुच ॥ कथयंतोमिथस्तत्र
प्रशंसुर्जननिधिपम् ॥२०॥ अहोमहात्मारजायमिदवाकुकुलनंदनः ॥ ज्ञात्वावृद्धंस्वमात्मानंरंमराज्येभिषेक्षति ॥२१॥सर्वैर्हनुगृहीताःस्मयन्नो
रामोमहीपतिः ॥ चिरायभवितागोप्तादृष्टलोकपरावरः ॥२२॥ अनुद्वतमनाविद्वानधमात्माभ्रातृवत्सलः ॥ यथाचभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मात्स्व
पिराघवः ॥२३॥चिरंजीवतुधमात्मारजादशरथो नघः ॥ यत्रसादेनाभिषिक्तंरामद्रक्ष्यामहेवयम् ॥२४॥ एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुःपरो ॥
दिग्भ्योविश्रुतवृत्तांतःप्राप्ताजानपदाजनाः ॥२५॥ तेषुदिग्भ्यःशुरींप्राप्ताद्रष्टारामाभिषेचनम् ॥ रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः ॥२६॥
जनौधैस्तौर्विषसर्पःक्रुःशुश्रुवेतत्रनिःस्वनः ॥ पर्वभूदीर्षिगिगस्यसागरस्येवनिःस्वनः ॥२७॥

अपेक्षानंतरं गजसंधाविहृतस्य नगरकादरनार्थनिर्गमन्तत् पूर्वं यदि निशा न याति तदा तदलंकाप्रदर्शनाय स्वयं रामं द्रष्टुं च दीपवृक्षान् दृष्टवत् नानाशाखान् दीपतप्तान् ॥
॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुगृहीताः ईक्षेण । दृष्टेलोकारावः मातृप्राधनो निर्देशः । यथावत् अवगतजनप्राशस्त्यप्राशस्त्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ शुभवृत्तान्ताः । कथा इति शेषः । श्रुतवृत्तान्ताः ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

इन्द्रक्षयः इन्द्रनिवासः अमरावती । आहिताः आगतैरित्यर्थः । हि गतावित्यस्य रूपम् । समुद्रयादोभिः समुद्रतुल्यैः महद्भिः यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ईमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणीत्युक्ते चाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ अयं सीतायाः लंकापुरप्रवेक्षं विना रावणवधस्य वशात्सतया तत्सिद्धये देवैः प्रेरितायाः कृतकुञ्जघोषायाः मंथरायाः रामाभिप्रेक्षविश्वप्रवृत्तिं तद्विश्रितं कैकेयीदत्तानं च वक्तुम् उपक्रमते । ज्ञातिदासी यतो नित्यमिति पाठे यतः कैकेयाः ज्ञातेः मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्या नित्यं सहोषिता अतो जनकोलाहलं श्रुत्वा कैकेय्यं नदर्थं निवेदयितुं शृङ्खल्या स्वयमेव न लन्यप्रेरणया प्रासादम् आरुह्येयन्वयः । यत् अतः कुञ्जा क्षिप्रमभिरितिनेन द्वादशश्लोकात्प्रादेनान्वयः । स्वीयास्यदस्य सर्वेष्ट्यात् रामान्युदयजद्रुवेन तद्विघटकः अमर्य इति कतकः । तत्र रामान्युदयस्य अग्रे धात्रीमुखेन श्रवणम् वक्ष्यमाणतया तस्यैव च अमर्यदुल्लस्य च वक्ष्यमाणतया अत्रत्यस्य तत्र अन्ययानौचित्यात् । यतो जातेति पाठे यतो यत्र कुर्वन्ति जाता अविज्ञानवत्समातापितृकेत्यर्थः । एवं च कैकेयी ज्ञानिदानीत्त्वमपि कार्यार्थम् उदरमरणव्याजेन स्वकृतम् अस्या इति बोध्यम् । मंथरा नाम कार्यार्थमप्यराः प्रेषिता सूरैः । दासी काचन कैकेये दत्ता कैकेयसमृतेति यामोक्तैः ।

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं दिदृक्षुर्भिर्जानपदैरुपाहितैः ॥ समंततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवानंदोदकम् ॥ २८ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ज्ञातिदासीयतो जातैकेकेय्यासुसहोषिता ॥ प्रासादं च द्रुसंकाशमारुह्य हच्छया ॥ १ ॥ सितराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ॥ अयोध्यां मंथरादृष्ट्वा परादादन्वैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभिर्वराहीभिर्वज्रैश्च समलंकृतम् ॥ “कृतांछन्नपथैश्चापि स्वच्छंदकपथैर्वृताम्” ॥ सितानंदनतोयैश्च शिरःस्नानजनैर्युताम् ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजैर्गर्भिनोदिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥ संप्रहृजनाकीर्णा ब्रह्मघोषनिनादिताम् ॥ प्रहृष्टवराहस्त्यश्वासंप्रणदि तगोवृषाम् ॥ ५ ॥ हृष्टप्रमुदितैः पौरैश्चिच्छतध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां मंथरादृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥ साहयैस्तुल्लनयनां पांडुरक्षौ मवा सिनीम् ॥ अविदूरे स्थिता दृष्ट्वा धात्रीं प्रच्छमंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थरासती ॥ राममाताधनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रं ग्रहणैः किं जनस्यास्य च शंसमे ॥ कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥

कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं दासी स्वयम् आगत्य कैकेयराजस्य । जातेति शेषः । नित्यमिति पाठेपि जातेति शेषपूर्णनेन व्याख्याचिता । पार्श्वकान्धप्रवादात् । चन्द्रसकाशं मुखाय निलतत्वात् ॥ १ ॥ प्रकाशानि कमलानि उत्पलानि च यस्याम् । तस्मात् सर्वोत्कृष्टात् प्रासादात् प्रसादं स्थित्वेत्यर्थः । त्वद्वलोपे पंचमी ॥ २ ॥ वराहीभिः श्रेष्ठयोध्याभिः । राजयोग्याभिर्मिति यावत् । पतद्रुनरं कृतो छत्रपथैश्चापि स्वच्छंदकपथैर्वृतामित्यर्थं पठति । छत्रपथैः निम्नोक्तप्रदेशमार्गैः कृताम् अलंकृताम् । स्वच्छंदकपथैः उन्नतवादिषु जनयुक्तं प्रवेक्षानिमार्थं प्राकारादिभंगेन कृतैः मार्गैरिति व्याचक्षते च केचित् । चन्द्रयुक्तनोयैः सिन्धुनाम् । द्विरःस्नानजनैः कृताभ्यंगस्नानैः ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैः दानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनामाल्यमोदकहस्तैः शुक्लानि देवगृहद्वाराणि यस्याम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मघोषैः वेदघोषैः प्रहृष्टेभ्योदिना तिरश्चामपि रामाभिप्रेकात् हर्ष इति सूचितम् ॥ ५ ॥ हृष्टैः जातरोमांचादिभिः । मुदितैः आनन्दयुक्तैः पौरैः उपलब्धिताम् ॥ ६ ॥ अविदूरे स्थाधिच्छदहमन्यासमहर्ष्ये । धात्रीम् । रामस्येति शेषः । अतः पुरं हर्षोत्पन्नमन्यादिः ॥ ७ ॥ अर्थपरा संश्रयपरा । स्वैष्ट्यर्थकामेवेति शेषः । किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति । अभिप्रेक्षामग्निदीप्यसायकान्ते मंथरायाः

नदशनेन राजा संमष्ट इत्युक्तिः ॥ ९ ॥ विदीयमाणा अतरोतानदीकन्यात् देहपांसुखोक्तासादना तस्याः आनन्दस्य बोधः प्रसारणात् तद्वदयमाणात्प्राज्ञा । रात्रय पञ्च न्यस्तमाना भूयमा । अत्र रात्र्यल
स्मरम् ॥ १० ॥ अतश्चापि अकारणेष्वपि दिरहितम् ॥ ११ ॥ अत्रोदित अवाहत् ॥ १२ ॥ क्रोधेन दहमाना सैव पापदर्शितौ रामाभिप्रेक्षे कैकेय्ये भरतविक्रपापाप्रदर्शिका ॥ १३ ॥ अयौवन दुःखम्
नूतेन उपप्लुत पीडितम् । काणकार्ययोः पौत्रपौत्रविषय्यरूपा अतिशयोक्तिः । अव दुरितदुःखयोरेति दोगः ॥ १४ ॥ दुष्माकारे त्वद्विषये सौभाग्यदोतकाकारवति आकारेणैव नव सौभाग्यदेशे मृतो अनिष्टे
अप्रियकर्तरी कि सौभाग्येन विकृत्यसे मयेव अनुक्तः मे स्वामी मद्बलावशेवद इत्यादिकारण इया छद्यते । उद्योगे ग्रीमगे रौ मति नद्याः शोत इव सौभाग्यं नल रामाभिप्रेकात् क्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥
पापदर्शिन्या पाप दर्शयत्या । विषादम् अपातम् । स्वस्मिन् राजनैरस्योद्भवनात् ॥ १६ ॥ कश्चित् क्षेम न । मन्मति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विषण्णतर भूया तदाकारेव भूया । अन्तरस्त्वे सर्वज्ञानाद्वास्तव

विदीयमाणाहर्षेण धत्रीतुपरयामुदा ॥ आचवक्षेत्कुञ्जयैभ्यूसौराघवैश्रियम् ॥ १० ॥ श्वःपुण्येण जितक्रोधयौवराज्येन चानघम् ॥ राजा
दशथोराममभिप्रेक्ताहिराघवम् ॥ ११ ॥ धान्यास्तुवचनं श्रुत्वा कुञ्जक्षिप्रमर्षिता ॥ कैलासशिखराकरास्रासादवरोहत ॥ १२ ॥ साद
द्वामानक्रोधेन मथरापादर्शिनी ॥ शयानमेव कैकेयिदिवं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठ मूढे किं शेषेभ्यन्त्वामभिवर्तते ॥ उपप्लुतमघौघेन ना
त्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टे सुभागाकारे सौभाग्येन विकृत्यसे ॥ चलहितवसौभाग्यं नद्याः शोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥ एवमुक्ततु कैकेयीरुष्ट
यापरुषवचः ॥ कुञ्जयापादर्शिन्या विषादममन्यम् ॥ १६ ॥ कैकेयीत्वब्रवीत्कुञ्जकिञ्चिन्नेमनमथरे ॥ विषण्णवदनां हि त्वालक्ष्येभ्यः शुद्धः खि
ताम् ॥ १७ ॥ मथरातुवचः श्रुत्वा कैकेय्यामधुराक्षरम् ॥ उवाचक्रोधसंश्रुतावाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ सा विषण्णतराभूत्वा कुञ्जतस्यां
हितैषिणी ॥ विषादयन्ती प्रोवाचभेदयन्ती चराघवम् ॥ १९ ॥ अक्षयसुमहदे विप्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ॥ रामदंशथोरजायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥
॥ २० ॥ सा स्वयगाधेभ्यमग्रादुःखशोकसमन्विता ॥ दहमानाऽनलेन वत्वद्वितामिहागता ॥ २१ ॥ तव दुःखेन कैकेयिममदुःखं महद्भवत् ॥
त्वद्द्वैतममवृद्धिश्च भवेद्विहनसंशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुञ्जे जातामहिषी त्वं महीपतेः ॥ उग्रराजधर्माणं कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादी
शठोभतोऽश्चिश्चवादी च दारुणः ॥ शुद्धभावेन जानीषेते नैव मति संधिता ॥ २४ ॥

विषादमावात् । विषादयन्ती रात्र्यश्रियः अन्यगामित्वरूपानिष्ठप्रकाशेन कैकेय्याः विषाद जनयन्ती । मेदयन्ती रात्रय प्रति पुनर्वप्युक्त तस्याः स्नेह नाशयन्ती ॥ १९ ॥ अक्षयं क्षयः प्रतिकारः अशक्यप्रतीकार
मित्यर्थः । त्वद्विनाशनं स्वसौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तम् । तदेवाह । राममिति ॥ २० ॥ शत्रोः राज्यलभान् दुःखम् । स्वपुत्रस्य तदलमात् शोकः । शत्रुराज्यलभ एव ततो भयम् । त्वद्विनाशं त्वद्विनाशना
क्षम् ॥ २१ ॥ ननु दास्याः तव कुतो भयम् अत आह त्वेयादि ॥ २२ ॥ किं मे दुःखम् । तत्राह । नपाधेति । एतदिशेषद्वयम् अत्रापि राजमानुषाप्रत्युत्तये यनाशक्यत्वद्योतनाय । ननु रामराज्येपि
महिषीत्वं मे दुष्पादिरिति नत आह । उग्रद्विमिति । साधनो हि सः राज्यलभे त्वां त्वपुत्र च नाराधिप्यतीति भावः ॥ २३ ॥ ननु राज्ञः रमस्य च अत्यन्त भद्रनुत्तवान् स भद्रुत्तयेव राज्यलभो न आह ।

धर्मवादीति । वाङ्मात्रेण धार्मिकः श्रद्धावादी च मस्तिमधुरमापी । अतस्तु शठः असूयावान् । अत एव दारुणः क्रूरहृदयः । आत्मकौशलयोपनायक मस्तिमधुरमापी । एवंभूत त शुद्धभावेन उपलक्षितं जानीये । सर्वथा तेन एवम् उक्तानि अन्तिमविना वञ्चिता । अमीति शेषः ॥ २४ ॥ उपस्थितः कौस्तुभार्थसाधने हृदयेन सावधानः त्वत्सर्गमे स्थितो वा । उपस्थितमिति पाठे तच्छालोचितसालिन्मर्याः । अन्तर्यक पर्यवेक्षितम् । मान्य प्रियवचन त्वयि प्रयुजानः अर्थेन रात्र्यरूपेण कौस्तुभार्थसाधने योजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ कौस्तुभार्थप्रापणार्थमेव तेन उपस्थानस्यपि अनुष्ठितमित्याह । अगर्वादीति । उद्गात्रेवमर्थः । काव्ये अन्यत्र उपसंक्रमणकालाह । कौस्तुभ इति पाठः कुलक्रमगत इत्यर्थे कार्यः ॥ २६ ॥ आत्मनः हितेच्छया त्वया मात्रैव भोजनदानादिना पोषितः आर्थाग्रिप इव करः शत्रुः मन्यप्रवादेन पतित्यपदेशेन त्वया अङ्गेन परितृप्त इत्यन्यः ॥ २७ ॥ तद्वरणेन च ते अन्तर्यः सवृत्त इत्याह । यथेति । प्रत्युपेक्षितः उपेक्षितनाशः ॥ २८ ॥ कर्म कृतैर्यथाह । पात्रेति । अनुवंशः पुत्रादिर्मग्नः ॥ २९ ॥ या न्य प्राप्तकाल्य प्रामादुष्टानकाल्य यत् तत्र हित तत् कुल । विस्मयदर्शने अतिदुःखजनकवर्ताश्रवणेपि स्वेष्टादुष्टवर्ताश्रवणेनैव विस्मयसूचकदर्शने । एवं विस्मय हित्वा स्वेष्ट विभावयति नालयम् ॥ ३० ॥ मन् मन्मया अन्तर्गन्तेन

उपस्थितः प्रयुजानस्त्वयि सांत्वमनर्थकम् ॥ अर्थेनैवाद्यते भर्ता कौस्तुभार्थयोजयिष्यति ॥ २५ ॥ अपवाद्वातुदुष्टात्मा भरतंतव बंधुषु ॥ काल्ये स्थापयित्वा रामं राज्ञेन हतकंठके ॥ २६ ॥ शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रैव हितकाम्यया ॥ आशीविषद्वयंगेन बाले परितृप्तस्त्वया ॥ २७ ॥ यथा हि कुर्याच्छत्रुवर्षो वा प्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञादशरथेनाद्य स पुत्रात्वं तथा कृता ॥ २८ ॥ पापेनातृतात्वेन बालेनित्यं सुखोचिता ॥ रामं स्थापयता राज्ञे सानुबंधाहनाद्वसि ॥ २९ ॥ साक्षात्काले कैकेयि शिष्यं प्रकुरु हितं तव ॥ त्रायस्व पुत्रमात्मनं मानं च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मंथगयावचः श्रुत्वा शयनात्सुभानना ॥ उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चंद्रलेखगारी ॥ ३१ ॥ अतीव सः सुसंतुष्टः कैकेयी विस्मययान्वितः ॥ दिव्यमाभरणं तस्यैकुञ्जयै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥ दत्त्वा त्वाभरणं तस्यैकुञ्जयै प्रमदोत्तमा ॥ कैकेयी मंथगारं हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥ इदं मंथगारं सहायाख्यातं पमं प्रियम् ॥ एतन्मे प्रियमाख्यातं किं वाभूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥ रामेवाभगेतवाहं विशंपनोपलक्ष्य ॥ तस्माद्दुष्टास्मि यद्वाजागमं गज्यं ऽभिपेक्ष्यति ॥ ३५ ॥ न मे परं किंचिदितो वं पुनः प्रियं प्रियाहं सुवचं चोऽहृतम् ॥ तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तं वं परं ते प्रददामि तं वृष ॥ ३६ ॥ इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां सं० अयोध्याकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्रकाशिते रामाभिर्भक्त महाकुटुम्बमूला निमर्गकयागगुणा सर्वथा त स्वेष्टार्थमेव मन्यते संस्थाह । मयथा इत्यादि ॥ ३१ ॥ विस्मयः अत्युत्तमैष्टश्रवणात् । कौनः आर्त्तार्थेन भा ॥ २९ ॥ ॥ ३३ ॥ प्रियमाभरणमिति । अस्य पुनर्भक्तिः । वक्रया हर्षादिशब्दान् न दोषावहा । भूयः अन्यार्थिकं किं प्रतिदान करोमि । त्वच्छ्रवितप्रियसमाभ्यामधिकप्रियस्त्वभावादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु मापनं श्रद्धाश्रितः कथं ते प्रियमित्याह । रामे वने । विशेष पुत्रप्रयुक्तनैविकारम् ॥ ३५ ॥ प्रियाहं प्रियदानाह । इतः उक्तात् रामाभिर्भक्तात् वयम् अधिक प्रियं ववोऽहृतं परम् अगन् न सुगता । चाऽनं हि नम अयोध्याः यतः अर्पितं प्रियं न सुवचम् । अतः प्रियोत्तर प्रियाख्यानोत्तर पार्श्वनैविकारं परं श्रेष्ठं वर वृष । तं तव तं वरं प्रददामि । मया तु रघुहृदा एतं त्रायख्यानपारितोषिकं गोपं नु न हर्षितं । अनः न्व यन् वरं गन्तमे तत्त दारशामोत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तार्त्तमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अथ कळं चिन्तं मनुष्याणामिति न्यायेन द्विः त्रिः संशयया हितवत् उपदेशात् वार्थागमनैरपि कैश्चिथाः किंच चरित्तमिथाह । मथरा निति । अभ्यस्य असूयाविषयां कृत्वा । हितप्रश्रयणात् कोपः । पञ्चानिति जायते इति दुःखम् । तस्मन्निवृत्तिः ॥ १ ॥ अस्याने तदनुचितमाले । बालिष्ठे मूलं । शोचककाले ह्यप्यदात् ॥ २ ॥ मत्संति । अतः इत्यादि । दुःखादिता संती तावदुःखेन पीडिता मती प्रहसामीत्यन्यायाः । व्यसनं विषदम् ॥ ३ ॥ मतोः दुष्टव्रज नन्यक्तो प्रियतात्रियत्वम् । प्रथमेत् प्रथेत् । आर्त्तं हेतुः न्यापनीपुत्रत्वम् । मृत्योः । वृद्धिमित तस्य वृद्धिम् । दृष्ट्वि शेषः ॥ ४ ॥ मृत्योर्विनि न्युनादयति । मरतादिति । रामस्य मरतादेव मयम् अस्ति । तत्र हेतुः राज्यसाधारणात् राज्यसाधारणमभ्युदिति । तन् भान्तेनुक राममयम् । हि यतः मीतात् मयं जायते नः यस्मात् मीतः तस्मात् पदस्थानं तस्य मयं भवत्येव । एव च राज्यस्य निवृत्तकत्वाय स्वभयहेतुं मरत राज्य प्राप्य रामः मर्कया नाशयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥ ननु मरतादेवीनि अवधारणम् अयुक्तम् आह । लक्ष्मणो ह्येति । सतीमता गतः मनोवैकाय्यपारैः रामेण ऐक्यं गतः । अतः न ततः मीपसंसाः । शङ्कश्रव्यापि मरतशोभाया न ततः पृथक् मीपसंसाः । तन्नाशेनैव तन्नाशदिति भावः ॥ ६ ॥ मरतादेवेति अवधारणे हेतवतामाह । प्रत्यामन्नेन ।

मंथरात्वभ्यसूयैनामुत्पुज्यभरणंहितत् ॥ उवाचदंततोवाक्यकोपदुःखमभ्यन्विता ॥ १ ॥ हर्षकिमर्थमस्थानेकृतवत्यसिबालिशे ॥ शोकसारा
रमध्यस्थंनान्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥ मनसाप्रहसाभित्वाविदुःखार्दितसती ॥ यच्छोचितव्यहृष्टासिप्राप्यत्वव्यसनमहत् ॥ ३ ॥ शोचामिदुर्भ
तित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत् ॥ अरेःसपत्नीपुत्रस्यवृद्धिदृष्टयोरिवगतान् ॥ ४ ॥ भरातदेवरामस्यराज्यसाधारणाद्रथम् ॥ तद्विचिंत्यविषण्णास्मि
भयंभीताद्विजायते ॥ ५ ॥ लक्ष्यणोहिमहाबाहूरामंसर्वान्परागतः ॥ शत्रुश्चापिभरतंकुत्स्थंलक्ष्मणोयथा ॥ ६ ॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यै
वभामिनि ॥ राज्यक्रमोविमृष्टस्तयोस्तावद्वीजसोः ॥ ७ ॥ विदुषःक्षत्रचारित्रेप्राज्ञस्यप्राप्तकारिणः ॥ भयात्प्रवेपराभ्यस्यचिंतयंतौतिवात्म
जम् ॥ ८ ॥ सुभगाकिलकौसल्यायस्याःपुत्रोभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्यमग्रहताश्वघुष्येणद्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ प्राप्तावसुमतींप्रीतिंप्रीतांहतविद्वि
षम् ॥ उपस्थास्यसिकौसल्यादासीवत्चकृतांजलिः ॥ १० ॥ एवंचत्संहारस्याभिस्तस्याःप्रेष्याभिविष्यसि ॥ पुनश्चैतवराभ्यस्यप्रप्यत्वंहिगमिष्य
ति ॥ ११ ॥ हृष्टाःखलुभविष्यन्तिरामस्यपरमाःस्त्रियः ॥ अप्रहृष्टाभविष्यन्तिस्तुषास्तेभरतक्षये ॥ १२ ॥ तांदृष्ट्वापरमप्रीतांबुवन्तौमंथरांतः ॥
रामस्यैवगुणान्देविकैकेयीप्रशंसह ॥ १३ ॥ धर्मज्ञोऽगुणवान्दंतःकृतज्ञःसत्यवाञ्छुचिः ॥ रामोराजसुतोऽप्येष्टोयौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥

प्रत्यासन्नः यः क्रमः उपपत्तिमः । तेनापि हेतुना भरतस्यैव राज्यक्रमः तदाक्रमणं प्रयत्नम् । तयोस्तु व्यर्थमन्याए स विस्तृतः दूरयत्नः । विदुषः इति । विदुः सर्वज्ञाज्ञहस्य विविधं क्षमचार्त्तं बलवान्भव संविधिप्रह्लादिप्रयोगे च प्राब्रस्य प्रास्तकारिणः अखिलेन काव्योचितवर्तव्यकारिणः रामस्य लदात्मज प्रति भाब्यनर्थं चिन्तयन्ती तन्निमित्तात् भयात् प्रपद्ये चकष्यं ॥ ८ ॥ एवं पुत्रानर्थं प्रक्षयं तस्या अपि अनर्थं दर्शयितुं कौसल्यार्यमाह । सुमोति । गौरवाज्येनेति । हेतौ तुतोया । पुत्रेण पुत्र्ये ॥ ९ ॥ कसुमतीं प्रप्रां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिं च प्राप्तं हताः शुभदादिमाली क्षुभाः विद्विषः यया ताम् । अत एव प्रतीतं प्रविष्टाम् उपस्थाप्यसि गत्वा सेविष्यसे ॥ १० ॥ अयम् अर्थः ममापीयाह । एवं चेति ॥ ११ ॥ परमाः स्त्रियः इति । बहुवचनेन सीतासत्यः । भरतस्यैव मरणाभयमनर्थे ॥ १२ ॥ एवं द्विःकृतोत्पलापापि कैश्वरी निस्तपुण्ड्रमभवात् न चचाक्रेयाह । तामित्यादि । परमप्रीता परं रामे अप्रीतामित्यर्थः । देवी पुण्यसभावा ॥ १३ ॥ मंथरोत्तुलीः प्रतिक्षिपति ।

धर्मज्ञ इति । दातः शिक्षितः । कुतश्च इति । अनेन बाल्ये स्वच्छतपालनानुपकारस्मरणेन स्मनिष्ठकानिवासः । ओष्ठ इति । अनेन तस्यैव राज्योपयन्तं साधारण्यं परिहृतम् ॥ १४ ॥ भरतानयोपि नेत्याह । आतृनिर्गत । कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पितृवत् भ्रातृत्वं अविभागेन पालयतः रामस्य वर्षशतात् परमपि यदा विभागोच्छा तदा भरतः राज्यम् अवाप्त्यति । भ्रुवापिशब्दान्या लक्ष्मणद्वयगतोपि राज्यप्राप्तिः भुवति सूचितम् ॥ १६ ॥ अश्वद्वये रामाभिषेकरूपे उत्सवे । कल्याणे भरताभिषेकरूपे । कियता कोलेन भविष्यति ॥ १७ ॥ मान्यः प्रार्थनीयश्रेयस्कः । तथा तद्वत् । यदा भूयोपि अयधिकमपि । तत्र हेतुः-कौसल्यात् इति । अतिरिक्तम् अधिकम् ॥ १८ ॥ संप्रयापि भरतस्य राज्यम् अस्वेवेत्याह राज्यमिति ॥ १९ ॥ ॥ एवं गम्या पहार परिह्वनवती केकेयी मयरा तृतीयपर्यायेण पुनर्भेदयति । कैकेय्या इति ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैव अनर्थत्वेन दर्शनशीला । शोकः इष्टवियोगजः । अनिष्टासिज दुःख व्यसन्म् ।

भ्रातृन्भृत्यांश्चदीर्घाशुःपितृवत्पालयिष्यति ॥ संतप्यसेकंशुब्धेऽश्रुत्वारामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परम् ॥ पितृ पैतामहंराज्यमवाप्त्यतिनर्षमः ॥ १६ ॥ सात्वभभ्युदयेप्राप्तेदह्यमानेवमंथरे ॥ भविष्यतिचकल्याणेकिमिदंपरितप्यसे ॥ १७ ॥ यथावैभरतोमान्यस्तथाभूयोपिराघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तंममशुश्रूषतेबहु ॥ १८ ॥ राज्यंदिहिरामस्यभरतस्यापितत्तदा ॥ मन्यतेहियथात्मानंतथाभ्रातृस्तुराघवः ॥ १९ ॥ कैकेय्यावचनंश्रुत्वामंथराभृशुःखिता ॥ दीर्घसुष्णंविनिःश्वस्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ अनर्थदर्शिनीमौल्यत्रात्मानमव बुद्धयसे । शोकव्यसनविस्तीर्णेनमंजतीदुःखसागरे ॥ २१ ॥ भविताराघवोराजाघवस्यचयःसुतः ॥ राजवंशानुभरतःकैकेयिपरिहास्यते ॥ २२ ॥ नहिराजसुताःसर्वे राज्यंतिष्ठतिभामिनि ॥ स्थाप्यमानेषुसर्वेषुसुमहाननयोभवेत् ॥ २३ ॥ तस्माज्ज्येष्ठेहिक्केयिराज्यंतत्राणिपार्थिवाः ॥ स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥ असावत्यंतनिर्भयस्तवपुत्रोभविष्यति ॥ अनाथवत्सुत्वेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले ॥ २५ ॥ साहंत्वदर्थेसंप्राप्तात्वंतुमानवानुबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौयामेत्वंप्रदेयंदातुमर्हसि ॥ २६ ॥ ध्रुवंतुभंतंरामःप्राप्यराज्यमंकटकम् ॥ देशांतरंनययिता लोकांतरमथापिवा ॥ २७ ॥ बालएवतुमातुल्यंभरतोनायितस्त्वया ॥ सन्निकर्षाच्चसौहार्दजायतेस्थावरेऽपि ॥ २८ ॥

ताभ्यां विस्तीर्णे व्याप्ते सकलदुःखसमष्टिः दुःखसागरः तत्र मज्जती त्वम् आत्मानं नावबुद्धयमे इत्यर्थः ॥ २१ ॥ कुतः एव वारवार तपयसीत्यन्वाह । मार्गेति । गर्गहास्यंतं हिनो भविष्यति । अगतस्तुतादेः राज्यहत्या एव दुःखं कथयामीति भावः ॥ २२ ॥ तत्र हेतुमाह । न हति । सर्वेषां राज्ये स्थितौ बाधकमाह । स्थाप्यमानेति । अतः अन्यथा ईर्ष्या पराजयापीडनरूपः ॥ २३ ॥ राज्यं त्राणि राज्यनिर्वाहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि । सर्वनिष्पितप्राधान्याश्रयत्वम् एकस्तेवेति भावः । ज्येष्ठस्य अगुणवत्त्वे तु गुणवत्कनीयःस्वपि ॥ २४ ॥ यदेवम् अतः असाविति । निर्भयः हिनोः मुलेभ्यो राजवंशाच्च निर्भयः भविष्यतीत्यन्वयः । अन्तः मंत्रं दयाशीले ॥ २५ ॥ तदर्थं त्वत्पुत्रायभ्रंशे प्राप्ते तत्प्राप्तिद्वयार्थम् । सपत्निवृद्धाविति । आर्णः हस्तः । प्रदेयं पारितोषिकम् अतः मां त्वम् अलुब्ध्या रोहिते इति न दुःखमे इत्यर्थः ॥ २६ ॥ नार्थापि । छद्म । लोकांतरमिति । ननियतीति यावत् ॥ २७ ॥ यस्तु रामे राज्ञः पञ्चपानः सः भरतामन्त्रिधानतः । तच्च त्वथैव हृतमित्याह । बाल एवेति । मातुल्य

मातुलवृद्धम् । ननु किं तावता अत आह मज्जिमादिदिति । स्यात्तु पुण्युपलब्धतादृशदिषु तत्र सौहार्दम् अन्योन्याल्लेख्यम् । एवं च भर्तास्वितौ विभज्य सम राज्यलाभः स्यादिति भावः ॥ २८ ॥ शत्रुघ्न स्थितौ वा भर्ताकार्यस्य न नाशः स्यात् सोऽपि दैववशाद्भूत इत्याह । भर्तानुवशादिति । शत्रुघ्नोऽपि सम तत इति पाठे अनुवशात् अनुरोपवशादित्यर्थः । आद्योपिस्त्रैव योज्यः । अनुवशादपि । धर्मिणा दैव वशाबोध्यर्थः । गतः एकद्वययुतेति शेषः ॥ २९ ॥ कस्यचित् सन्निकर्षात् कस्यचिदप्यनिवृत्तिः लोकदृष्टेयत आह । श्रूयते इति । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । इषिकाभिः क्लृप्तकवचदुर्गुर्भः सन्निकर्षात् पार्तः पतिभारणरूपात् । भयात् छेदकरूपात् स्वस्य सदातुःवर्तित्वेन न श्रूयते इति उक्तिः ॥ ३० ॥ नन्वेव दोषः लक्ष्मणस्यापि समानः अत आह । गोमा इति ॥ ३१ ॥ पाप कथम् ॥ ३२ ॥ तस्मात् वधसंभाषनासत्त्वात् राजशुद्धात् राजगृहस्थात् मातुलनगरात् । एतदेव मन्त्र रोचते तदिदृशत्वात् । एकपुत्रायाः पुत्रमरणपेक्षया वने पुत्रजीवित सम्यक् । तदेवाह मृश तत्र हितमेतत् । जीवन्मन्त्राणि प्रयत्नाति

भर्तानुवशात्सोऽपिशत्रुघ्नस्तत्समंगतः ॥ लक्ष्मणोऽपि ह्यथारामतथायंभर्तंगतः ॥ २९ ॥ श्रूयतेहिदुःमःकश्चिच्छेतव्योवनजीवनैः ॥ सन्नि कर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्रथात् ॥ ३० ॥ गोताहिरामसोमित्रिलक्ष्मणंचापिराघवः ॥ अश्विनोरिवसौभ्रात्रतयोलोकैषुविश्रुतम् ॥ ३१ ॥ तस्मान्नलक्ष्मणोरामःपार्पकिंचित्करिष्यति ॥ रामस्तुभर्ततेपापंकुर्यादैवनसंशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेवनंगच्छतुराघवः ॥ एतद्विरोचतेमहेशंचापिहितंव ॥ ३३ ॥ एवतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति ॥ यदिचेद्रातोधर्मात्पिञ्जराज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ सते सुखोचितोबालोरामस्यसहजोरिषुः ॥ समुद्धार्थस्यनष्टाजीविष्यतिकथंशरे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्यसिंहनगजयूथम् ॥ प्रच्छाद्य मानंरामेणभर्तंत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दुर्पात्रिराहृतापूर्वत्वयासौभाग्यवत्तथा ॥ राममातासपत्नीतिकथंवरंनयापयेत् ॥ ३७ ॥ यदाचरामःपृथिवी मवाप्स्यतेप्रभृतरत्नाकरशैलसंयुताम् ॥ तदागमिष्यस्यशुभंपरामवंसहैवदीनाभर्तनभामिनि ॥ ३८ ॥ यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतेध्रुवंप्रणष्टो भर्तोभविष्यति ॥ अतोहिसंचितयरज्यमात्मजेपरस्यचैवास्यविवासकारणम् ॥ ३९ ॥ इत्यापै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ६४ ॥

न्यायात् ॥ ३३ ॥ एवम् एव सति मातुलवृद्धादेव क्लामने सति तं ज्ञातिपक्षस्य अस्मदादः श्रेयश्च भविष्यत्येव । श्रेयः जीवितरूप कल्याण चास्तुल्यम् । भर्तात् वमस्थादापि भयशक्त्या अस्मदादिपीडयाः क्लृप्सु अस्मत्त्वत्वादिति भावः । यदि चेदिति । यदि केत्यर्थः । धर्मात् । पिपीदीयमानवरूपात् तदा वा ज्ञातिपक्षस्य श्रेय इत्यर्थः । यदा एवमेव ते पक्षस्य श्रेयः भविष्यति । एवमेवेति एतदुपादयति । यदि चेति ॥ ३४ ॥ अन्यथा दुःखमेवेत्याह । सते इति । समुद्धार्थस्य रामस्य वशे स्थितो नष्टार्थः कथं जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तस्मात् अपर्ये सिंहेन अभिद्रुत गजयूथमिव राज्यप्राप्त्या प्रबलेन रामेण प्रच्छाद्य अमर अभिमूयमान भर्तं तदभिक्रान्तिरोधेन त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ अन्यथा तवायनर्थ इत्याह । दर्पादिति । मौमयवत्ता पतिवाल्लभ्यम् । बैर्यापन वैशुर्द्धिं लयि दास्यसादनं कथं न दुर्पादित्यर्थः । पातयेदिति पाठोऽपि अयमेवार्थः ॥ ३७ ॥ अष्टम परामवं दास्यम् ॥ ३८ ॥ एवं यतः सपुत्रायाः ते अनर्थः । अत एवाल्लेने राज्य राज्यप्राप्तिकारण संक्षिप्तम् । शत्रुघ्नो न स्यात् इति न्यायेन परस्य अस्म रामस्य । चात् लक्ष्मणसीतनयोः । विवासकारणं च चित्तम् ॥ ३९ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

एवं त्रिवारोपदेशेन दुष्टे भ्रमाय एव अर्थे उपादेयत्वसत्त्वनिश्चयात् स्वकार्याय देवैश्च क्षुभितचिन्तायाः । तदुपायप्रश्नाह एवमिति ॥ १ ॥ प्रत्यापयामि प्रस्थापनोद्यमं करोमि । एवम् अभिषेचये इत्यपि ॥ २ ॥ अयं तदुपायं पृच्छति । इदं निति । उत्तरार्धं केन उपायेन साधये । इदम् इदानीं साध्यं विचारय । उत्साहमात्रेण नदं साध्यमिति भावः ॥ ३ ॥ रामायं लोकदृष्ट्या रामहिन्म अभिषेकरूपम् अर्थम् । ॥ ४ ॥ त्वं प्रपश्य । मन्माभ्यामर्थमिति शेषः । प्रवक्ष्यामीति पाठोक्तस् । श्रूयतां मद् वच इति शेषः । चत्वर्यैः । यद्वाह वक्ष्याम्यथोपायं नमपि प्रपश्य विचारय ॥ १ ॥ ननु मम न प्रतिभानि तदुपायं इति तत्राह । किं नति । स्तुत्या वा संमतये मन्मुखात् श्रवणाय निगूहसे । यत् यतः आत्मार्थमात्रप्रयोजनोपायम् उच्यमानम् । वर्तमानमभिषेचं नष्ट । नया अनेकदाः उत्तमपि

एवमुक्तातुर्कैकेयीकोधेनज्वलितानना ॥ दीर्घमुष्णंविनिःश्वस्यमंथरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यराममितःक्षिप्रंवनप्रस्थापयाम्यहम् ॥ यौवराज्येच
भगतंक्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥ इदंत्विदानींसंपश्यकेनोपायेनसाधये ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्तातुसादे
व्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतिकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हतेदानींप्रपश्यत्वकैकेयिश्रूयतांवचः ॥ यथातेभगतोऽज्यपुत्रःप्राप्त्य
तिकैवलम् ॥ ५ ॥ किंनस्मरसिकैकेयिस्मरंतीवानिगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थमत्तस्त्वंश्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ मयोच्यमानयदितेश्रोतुं
छंदोविलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामिश्रुत्वाचैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुर्कैकेयी ॥ किंचिदुत्थायशयनात्स्वा
स्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयस्व ममोपायंकैकेयीमिदमंथरे ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ९ ॥ एवमुक्तातदादेव्यामंथरा
पापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतिकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥ पुरादेवासुरेयुद्धेसहरजार्षीभिःपतिः ॥ अगच्छत्स्वामुपादायेदेवराजस्य
साहकृत् ॥ ११ ॥ दिशामास्थायकैकेयिदक्षिणादंडकान्प्रति ॥ वैजयंतमितिख्यातंपुरंयत्रत्रितिमिध्वजः ॥ १२ ॥ सशंबरइतिख्यातःशतमा
योमहसुः ॥ ददौशक्रस्यसंश्रामदेवसंवैरनिंदितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महसिंश्रामेपुरुषानक्षतविक्षतान् ॥ रात्रौप्रसुप्तान्त्रितिस्मत्तरसाऽपास्यरा
क्षसाः ॥ १४ ॥ तत्राकरोन्महायुद्धंरंजरादशस्तदा ॥ असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृतः ॥ १५ ॥ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्न
ष्ट्वेतनः ॥ तत्रापिविक्षतःशस्त्रैःपतितस्तेरक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥

मत्तं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ छटः इच्छा । विधीयतां क्रियतां विपृश्य युक्तं चेत्क्रियताम् ॥ ७ ॥ श्रवणे अनुष्ठाने च उत्साह दर्शयति । उपायेत्यदि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवामुरे देवास्तुसर्वत्रिणि ।
उपादाय गृहीत्वा । माह्य महागन्धम् ॥ ११ ॥ दक्षिणां दिक्षु आस्थाय स्थिताम् दंडकान् जनद्वान्यति तत्सर्ववि बैजयन्तमिति पुरं ख्यातम् । यत्र तिमिध्वजो नाम राजा अभवत् ॥ १२ ॥ स एव लोके शंबर
इति ख्यातः । देवमैत्रेयः महिजन्य शक्रस्य ॥ १३ ॥ क्षतः अह्वशक्रवैश्यः विक्षतान् विजयेण विद्वान् रात्रौ प्रसुप्तान् दिनकृतयुद्धाभ्याम् । अपान् आस्ताग्नात् आकृत्य ॥ १४ ॥ तत्र तद्वज्रां शकलीकृतः
सर्वान्गेषु निहतः ॥ १५ ॥ नया मारुथं कुर्याणया अपवाह्य संग्रामान् अन्ध्र नीत्वा तत्रापि तादृशापकांक्षेपि शस्त्रैर्विद्वान् अत एव नष्टचेतनः पूर्णचेतनः तैः पतिः नया रक्षित इत्यन्वयः । कोचित् संग्रामात्

अपवाहं यूर्च्छतः ते पतिः लया रक्षितः । तत्रापि दूरपतिभिः अनुरूपं शङ्खः विहृतः ततोपि अन्यत्र अपाहा रक्षितः । एव द्वि. प्राणरक्षणोपेण वरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥ तेन राजा वत् यदा इच्छ्य मर्तः तदा वरं गृहीया तु इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ तदा महात्मना राजा नयति उक्तम् । अनाभिज्ञा । अस्याः कथाया इति शेषः ॥ १८ ॥ निष्ठुः भर्तारं कवलने निष्ठुः अभिषेकनमरात् निर्नय । अभिषे करुणमल्यदिति शेषः ॥ १९ ॥ निष्ठुः अभिषेकनमरात् । ताविति । तेन य दानं अनुमते ताम्यां क्रमेण मन्ताभिः वनरास्यब्राजने । वृणु ईन ग्रामः ॥ २० ॥ चतुर्दशसत्यापलमाह । चतुर्दशेति । प्रजानां भावे अन्तःकरणे गतः प्रातः स्नहः यस्य तादृशः ते पुत्रः स्थिर, गन्धे मविष्यति ॥ २१ ॥ वरदानप्रदन्तोपायमाह । क्रोधागारमिति । क्रोधवर्नना शयनस्थानं क्रोधागारम् । कुक्षेव इवशङ्खः एवार्थे । त्वद्वैव सती उक्त क्रोधवर्ते शतशः अन्यथा तत्सांजनेपि अविस्मरती । तद्वैव विवृणोति । श्रेष्ठेति । अनामृतायां भूमौ श्रेष्ठं कर्म । मलिनवस्त्रधरा सती ॥ २२ ॥ यद्वर्तति । यस्य

तुष्टेन तेन दत्तौ तद्वैवराशुमदर्शने ॥ सत्वयोक्तः पतिर्विविदिच्छेयंतद्वारम् ॥ १७ ॥ गृहीयांतुतदभर्तस्तथेत्युक्तं महात्मना ॥ अनाभिज्ञाहं देवि त्वयैव कथितं पुरा ॥ १८ ॥ कथेषातव तुष्टेहान्मनसा धार्यते मया ॥ रामाभिषेकसंभारास्त्रिगृह्याविनिवर्तय ॥ १९ ॥ तौ च यावत्स्वभर्तारं भरत स्याभिषेचनम् ॥ ब्राजानं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ प्रजाभावागते स्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारं प्रविश्याद्वक्रुद्धे वा श्वपतेः सुते ॥ शेष्वानंतहितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥ मास्मै न प्रत्युदीक्षिथामाचैनमभिभाषथाः ॥ रुंदती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥ दयिता त्वं सदभर्तुरत्र मेनास्ति संशयः ॥ त्वत्कृते च महाराजो विशेषोऽपि हुताशनम् ॥ २४ ॥ न त्वां क्रोधयितुं शक्नो न कुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ॥ तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥ न ह्यतिक्रमिंशुक्तस्तव वाक्यमहं पतिः ॥ मंदस्वभावेषु च स्वसौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तासुवर्णानिरत्नानि विविधानि च ॥ दद्यादशरथो राजा मास्मतेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥ यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ॥ तौ स्मास्य महाभोगे सोऽर्थो न त्वत्क्रमेदिति ॥ २८ ॥ यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ॥ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुयावम् ॥ २९ ॥ रामप्रव्रजनं दूरं न वार्षाणि पंच च ॥ भरतः क्रियतां राजा पृथिव्याः पार्थिवर्षभ ॥ ३० ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ॥ रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्यास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥

भवेति शेषः । न दृष्ट्वैति पूर्वार्थान्वयि ॥ २३ ॥ एव सति सर्वथा कार्यसिद्धिः भवत्येवेत्याह । दयितेति । त्वत्कृते त्वदीपनिमित्तम् ॥ २४ ॥ ननु उक्तमपि वाक्यं राजा चेत् न शृणुयात् तदा महती हानिः स्यात् । तत्राह न हीति । त्वसौभाग्यैव मविस्मरणमूलिका ते ण्य मदाशकेति भावः ॥ २६ ॥ वरदानातिरिक्तमनुनयं मा स्वीकुर्वीयाह । मर्णात्यादि ॥ २७ ॥ सर्वानुनयानर्गिकारे तर्हि दासेन मया किं कर्तव्यमिति राजप्रश्ने उत्तरमुपदिशति । याविति । सौर्यः रामविवाहनभरतमभिषेकस्योर्थः त्वा त्वामिच्छेयः । मा वेति पाठे मा अतिक्रमेत् तम् अर्थं मा विस्मरेत्यर्थः । नाति क्रामेदतीति पाठे सर्वथा सिध्यत्येव । राघवः सत्यप्रतिज्ञात् इत्याशय इति कतकः ॥ २८ ॥ राघवः दशरथः । उच्यते । त्वामिति शेषः । ते तु मयम् । तदा त्व महाराज व्यवस्थाप्य शपथैः सत्ये स्थापयित्वा ॥ २९ ॥ वरसमिदमिति । रामेति ॥ ३० ॥ सर्वथा ब्राजानस्य अनिवारतया लोकाविच्छेदं भवति । चतुर्दशेति । यथा चतुर्दश वर्षं पालितः प्ररूढशालः कृतमूलः दृढमूलः दृढः दुरुमूलः

भवति । एव भरतः तावता कालेन रुद्धः दृढराज्यः कृतमूलः कदाचित्तरशेषाण्युक्ताल स्यात्येव न तु पुनरगतेनापि रामेण शक्योन्मूलनः भविष्यति । न च रामस्य राज्यप्रत्यक्षोक्तिं तावयमम् ॥ ३१ ॥ त राजानम् ॥ ३२ ॥ रामः अराम इति छेदः । अप्रियः प्रजानां भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अतर्बहिश्च । प्रकृतानामिति शेषः । चिरमयोगात् भरते खेदाना वृद्धिः चिरविप्रयोगतश्च रामे खेदाना इति भावः ॥ ३४ ॥ कृतमूलमेव विवृणोति । सम्यक्पालनेन अनुरीजितमुष्य इत्यर्थः । सुद्विद्धः साक कृतमूलः भविष्यतीति पूर्वोक्तः । जर्मिकतः निर्वर्तन प्राप्तकालं मन्ये इत्यर्थः । अभिप्रातिनितस्य अयमेव काल इति भावः । तस्मात् राजान तदभिप्रातात् निवर्तयेत्यव्ययः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतीना अगृह्यतदर्थं कैकेयी केकयराजकन्या किशोर्ग बालवत्सा वडवा सा यथा स्वकिशोर्योऽप्युप गच्छति कदाहस्तेन आरुढापि तथा इव राजाधीनापि भरतार्थे उन्मार्गं गतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ परं विस्मय प्राप्ता परमदर्शना अत्यन्तविशेषदर्शनवर्णा । गद्गा परम् अत्यर्थम् अदर्शना विवृद्धदर्शना मंथराम् ददम् अत्रर्वाहित्यन्वयः । अत्र कैकेयी तन्वामिका । हे श्रेष्ठाभिधायिनि । हितोपदेशकुशल इति यावत् । अत एव ते प्रज्ञां नावजानीत्यर्थः । कुन्ते चा नाभिगजानीति पाठे श्रेष्ठा

रामप्रवाजनंचेवेदिवियाचस्वतंवरम् ॥ एवंसेत्स्यंतिपुत्रस्यसर्वार्थास्तवकामिनि ॥ ३२ ॥ एवंप्रव्राजितश्चैवशरामोऽरामोभविव्यति ॥ भरतश्चगता मित्रस्तवरजाभविव्यति ॥ ३३ ॥ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति ॥ अंतर्बहिश्चपुत्रस्तेकृतमूलोभविव्यति ॥ ३४ ॥ संगृहीतमनुष्यश्चसु हृद्भिःसाकमात्मवान् ॥ प्राप्तकालंनुमन्येहंराजानंवीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥ रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्याविनिवर्तय ॥ अनर्थमर्थरूपेणप्राहितासातत स्तया ॥ ३६ ॥ हृष्टाप्रतीताकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ साहिवाक्येनकुब्जायाःकिशोरीवोन्पथगता ॥ ३७ ॥ कैकेयीविस्मयंप्राप्यपरमदर्शना ॥ प्रव्रतिनावजानामिश्रेष्ठेश्रेष्ठामिधायिनि ॥ ३८ ॥ पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमाबुद्धिनिश्चये ॥ त्वमेवतुमगार्थेषुनित्ययुक्ताहितैपिणी ॥ ३९ ॥ नाहंसमवबुध्यंकुब्जेराज्ञाश्चिकीर्षितम् ॥ संतिदुःसंस्थिताःकुब्जेवक्राःपरमपापिकाः ॥ ४० ॥ त्वंपद्ममिववर्तनसन्नताप्रियदर्शना ॥ उरस्तेभिनिविष्टवैयावत्संकंथात्समुन्नतम् ॥ ४१ ॥ अधस्ताच्चोदंशंतांसुनामिवलज्जितम् ॥ प्रतिपूर्णंचजवनंसुपीनोचपयोगी ॥ ४२ ॥

मिधायिनिनातिविदिष्टां नाजानिमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजवत्सर्तानां मये बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चयं उच्यते । अहंशं पत्र दास्यः राजपत्नीनाम् इष्टः । मुक्ताणामु सापत्यं स्मृतैः । श्रेष्ठत्वमिधाय श्रेष्ठामिधायिनीन्मुपपादयति । त्वमेति । हितैपिणी इच्छापूर्वं हितवक्त्री ॥ ३९ ॥ समवबुद्धेयम् । त्वच्छतबोधनामात्रं इति शेषः । चितार्तिना रामाभिप्राकाय भरतस्य त्रिधासनादि । कैकेय्याः एव मतिभारणं कान्यकृते - न हि तदबुद्धये पापं ज्ञापदोषेण मोहिता ॥ कैकेय्ये हि सा बाल्ये ब्राह्मण रक्षरूपिणम् ॥ अर्नयितवती बाल्या नेन ज्ञप्ता महात्मना ॥ यस्मादसूयसे विप्रं त्वं रूपं मददंतिता ॥ तस्मादसूया त्वमपि लोकं प्राप्स्यसि कुत्सिताम् ॥ इति शापसमाच्छन्ना मयरावशमागतंति । असूया असूयाविषयताम् । चप कुब्जां कुब्जातरैक्यश्रवणेन स्तौति । सतीत्यादि । लङ्घयितृक्ता इति शेषः । दुःसंस्थिताः दुःसंस्थायव्यवसायविक्रमाः । अत एव परमपापिकाः परमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥ नैव त्वमित्याह । त्वमिति । वानेन सन्नतं पद्ममिव त्वं मन्दतार्पि प्रियदर्शना । ते उरः यक्षः अभिनिविष्टं स्थगुना व्याप्तम् अत एव यावत्संकंथात् रक्तवर्धतम् उन्नतम् उरः । यावत्संस्थानामुन्नतमिति पाठे स्तनायधि समायान्गनमर्नवमाधारणसंस्थानं यावत्समुन्नतम् एतेन म्यगुमर्तं कुब्जान् प्रतिपादितम् ॥ ४१ ॥ अधस्तात् वक्षसः

अवस्ताद् शोभननाभिमत् उदरं लज्जितमिव शतम् उरसः उन्नतं दृष्ट्वा लज्जितमिव कुडिमयः। प्रतिपूर्णा विस्तारिणा॥४॥ इति शिष्याद् वर्णितामपि जवन पुनः वर्णयति। जवनमिति। निर्धृष्ट रोमादिकमालहेनम्॥
निष्ठुष्टमिति पाठे रशनास्थसुष्ठुवदाभिः शब्दायमानम्॥ ४३॥ उपन्यस्ते। जान्वांसिती शोः। यद्वा लोकोः स्तुते मुद्रात्वेन सन्धिर्नाना पृष्ठपक्षे इति कतकः॥ ४४॥ राजहंसिव राजसे इति क्वचित्पाठः। स्युगु
स्तोत्रमुपेक्षते। आसन्निति॥ ४५॥ याः ताः तव हृदये निविष्टाः मायाः तदेव इदं यत् दीर्घं स्युगु इत्यन्यः। रथवोगं रथचक्रार्पिकां तद्वत् आगतं विस्तारिणम्॥ ४६॥ अतः अत्र मयादिकं वसति यतः पंचम
अतः अत्र मार्गं प्रमोक्षयामि। मतयः मतयः मतयः मतयः। मृत्कित्यन्तं विषयः। मतिरागामिनोच्चा बुद्धिस्तात्कालिकाः भूयति क्षमनविद्या राजनीतिः। मायाः प्रसिद्धाः। उच्चं स्युगुनिः उच्चस्य विद्युत्कोतमसास्यसिर्पिण्डः॥ ४७॥

विमलैर्दुसमंक्रमहोरारजसिमथरे ॥ जवनंतवनिर्मुष्टंरशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥ जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचव्यायतादुभौ ॥ त्वमायताभ्यास
क्थिभ्यामथशौमवासिनि ॥ ४४ ॥ अग्रतोममगच्छतीराजसेऽतिवशोभने ॥ आसन्याःशरैरेमायासहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥ हृदयेतेनिवि
ष्टास्ताभूयश्चान्याःसहस्रशः ॥ तदेवस्थगुयदीर्घरथघोणमिवायतम् ॥ ४६ ॥ मतयःक्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते ॥ अत्रतेहंप्रमोह्यामिमालां
कुजेहिरण्मयीम् ॥ ४७ ॥ अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवंगते ॥ जात्येनचमुवर्णेनमुनिष्टेनसुंदरी ॥ ४८ ॥ लब्धार्थंचप्रतीताचलेपयिष्यामि
तेस्थगु ॥ सुवेचितलंकंचित्रंजातरूपमयंशुभम् ॥ ४९ ॥ कारयिष्यामिहेकुजेशुभान्याभरणानिच ॥ परिधायशुभेवद्वेदवैतवचारिष्यसि ॥
॥ ५० ॥ चंद्रमाह्वयमानेनमुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसिगन्धिसुखांगवयंतीद्विषजने ॥ ५१ ॥ तवापिकुब्जाःकुब्जायाःसर्वाभरणभूषिताः ॥
पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदामम ॥ ५२ ॥ इतिप्रशस्यमानासकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानंशयनेशुभ्रेवेद्यामग्निशिव ॥ ५३ ॥
गतोदकसेतुबंधोचकल्याणिविधीयते ॥ उत्तिष्ठकुरुकल्याणंराजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥ तथाप्रोस्ताहितादेवीगत्वामथरयासह ॥ क्रोधागारंवि
शालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रमुक्ताहारंवरंगना ॥ अवसुच्यवराहंशुभान्याभरणानिच ॥ ५६ ॥ तदाहेमोपमा
तत्रकुब्जावाक्यवशंगता ॥ संविश्यभूमौकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायवेदयिष्यसि ॥ वनंतुराघवेप्रतिभरतःप्रा
प्स्यतेक्षितिम् ॥ ५८ ॥ सुवर्णेनमेवार्थोन्नतैर्नचभोजनैः ॥ एषमेजीवितस्यंतोरमोयद्यभिविष्यते ॥ ५९ ॥

जायेन उपनेन सुनिष्ठेन मनुतेन मुनर्णेन निर्मितां हिरण्यमयीं मालामिति संवधः ॥ ४८ ॥ लब्धार्था लब्धोक्तार्था अत एव प्रतीता संतुष्टा लेगिय्यामि । उत्तमचन्दनेनिति शेषः । यद्वा जात्याद्भुतलक्षणं कृतयूषणेन तै स्थगु लेगिय्यामि गुप्तं कारिण्यामित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ आह्वयमानेन सवमानेन द्विराजने गर्वयतां गर्व कुर्वती मुल्यां गतिं श्रैष्ठ्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ एवं द्रव्या वाताभिः काकालयगो न कार्ये इत्याह । गतेत्यादि । रामाभिप्रेके वृत्ते वरप्रहणादिबन्धनमिति भावः । राजानमनुदश्य । क्रोधागारे आत्मानमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अनेकशतसालहं तावत्स्वर्णमूल्यम् । यथाहीना बहुरव्यानि ॥ ५६ ॥ हेमगमा स्वर्णगणां कैवेयी ॥ ५७ ॥ इह क्रोधागारे । मदमीशसिद्धौ मनुष्यकाय राज्ञे दशरथाय मां स्तुताम् आबद्धिष्यसि । तुवायें । राघव वन प्राप्ते भ्रतः क्षिति प्राप्यन्ते

वा । न तु पक्षान्तरमस्तीति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ महापराक्रमेः अतिक्रूरः । भरतस्येति । आहत्या हिताव्ययि । रामम् उपेत्य त प्राप्य अहितम् । रामविषये लोकदृष्ट्या अहिंसांमिति यावत् ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ कुब्जया मुहूर्द्धः इति वागिदुभिः पूर्वोक्तिः वचनरूपैः वागैः समाहता ताडिता अतिविद्धा च अतिविस्मिता । राजा माम् एवं प्रतारितवानिति शेषः । शशंस उवाच ॥ १२ ॥ निद्राय दृष्ट्वा
प्रतिवेदयिष्यसि । दशरथायेति शेषः ॥ १३ ॥ नोजनपानभोजनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ १४ ॥ अयं क्रोधागारप्रवेशान्तरम् । निधाय त्यक्त्वा । पुण्यद्वारम् श्रमौ पतितो विकरारी ॥ १५ ॥ उदीर्णः
उत्कटः मंसः कोप एव तमः । तस्मिन् कृतं व्यासम् आत्मनं यस्याः । अवसुक्तानि त्यक्तानि उत्तममालम्बभूषणानि यया सा । विमनाः दुर्मनाः । ममत्तारका अनामितारका । शौः आकाशम् ॥ १६ ॥ चैतमानः ॥

अथोपुनस्तामहिर्धौमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥ उवाचकुब्जाभरतस्यमतरंहितंवचोशममुपेत्यचाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्यतेराज्य
मिदंहिराघवोयदिध्रुवंवसुताचतप्स्यसे ॥ ततोहिकल्याणियतस्वतत्तथायथासुतस्तेभरतोभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥ तथातिविद्रामहिपीतिकुब्जया
समाहतावागिपुभिमुहुरुधुः ॥ विधायहस्तौहृदयेऽपि विस्मिताशंसकुब्जांकुपितापुनः ॥ ६२ ॥ यमस्यवामांविपयंगताभितोनिशाम्यकुब्जे
प्रतिदेयिष्यसि ॥ वनगतेवासुचिरायराघवेसमृद्धकामोभरतोभविष्यति ॥ ६३ ॥ अहंहिनैवास्तरणांनिनसोजनचंदनंनोजनपानभोजनम् ॥
नर्कंचिदिच्छामिनचेहजीवननचेदितोगच्छतिराघवोवनम् ॥ ६४ ॥ अथैवमुक्त्वावचनंसुदारुणंनिधायसर्वभरणाभिभारिणी ॥ असंस्कृतामा
स्तरणेनमोदिनीतदाधिशिष्येपतितेवकिन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंभरतमोवृत्ताननातदावसुक्तोत्तममालम्बभूषणा ॥ नरेन्द्रपत्नीविपनवभूवसतमोवृत्ता
द्यौरिवमश्रुतारका ॥ ६६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां सं० अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ६७ ॥
विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशम् ॥ तदशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी ॥ १ ॥ निश्चित्यमनसाकृत्यंसासम्यगितिभामिनी ॥ मंथरा
येर्णेःसर्वभाचक्षेविचक्षणा ॥ २ ॥ सादीनानिश्चयकृत्वासंथरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येवनिःश्चस्यदीर्घमुष्णंचभाक्षिणी ॥ ३ ॥ मुहूर्तंवि
तयामासार्गमात्मसमुत्सावहम् ॥ सासुहृच्चार्थकामाचतंनिशम्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ बभूवपरममीतासिद्धिंश्राप्यंमंथरा ॥ अचारापितादेवीसम्य
वकृत्वाविनिश्चयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ अयोक्तनुवादपूर्व राघवः कृत्यान्दर्शनायाह । निदर्शिता विपरीत बोधिता ।
दिग्धविद्धेय विपदिग्रवाणविद्धेय । किन्नरी कामरूपप्रधानः जातिविशेषः ॥ १ ॥ मंथरोपदिष्ट निश्चित्य युक्तेतदेति निर्धार्य यत् त्वया उक्तं तत्सर्वं सम्यगिति मंथरार्थ आनिन्दुःशान्तात् इर्णैः आचक्षे ॥ २ ॥ तदेव
प्रपंचयति । सा दीन्यादि ॥ ३ ॥ मार्गे मथरोक्तस्मात्समुत्सावहमिति चित्तयामास । सा मंथरा मुहूर्त्तं कैकेय्याः तस्या एव अर्थकामा च कैकेय्याः त निश्रय निराम्य शान्ता ॥ ४ ॥ सिद्धिं रससायनादिसिद्धि
म् । निधिमिति पाठे धन प्राप्येव परमप्रीता नमः । वलुतो यदैवकार्यार्थं स्वयं नृपेक्षमागता दासी च जाता तद्विषयं सिद्धिं प्राप्येकैयर्थः । रामागमनस्य समाप्तमात्राणिपत्रः प्रदर्शित भावः ॥ ९ ॥

सुखे शुद्धिनिर्वाहः क्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥ यानि कैः प्रया अपविद्वानि उत्सृष्टानि तानि भूमिमित्यन्यः ॥ यानि अपविद्वानि तानांयन्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एकवेणीं पुरोमागीयेणद्वियमुच्य पृष्ठे कर्णेनम् । गतस्तन्वा क्षीणबला । कैकेयीदृष्टांतं प्रदोषकालिकम् उपवर्धे राजदृष्टांतमाह । अज्ञायते ॥ ९ ॥ उपस्थान कृताऽऽज्ञापनाविषयस्य मरिचपुरोहितादेः स्वस्मृहं प्रतिगमनम् अनुज्ञाय स्वनिर्देशेन प्रवि वेष्ट । यथा उपस्थानं सदः समा ताम् अनुज्ञाय स्मरुहग्रामने तदनुज्ञा गृहीत्वा श्रद्धं रमाभिषेकः प्रसिद्धः निश्चित इति । इतः पूर्व कैः प्रयाः न श्रुतिगोचर इति जज्ञिवात् ज्ञातवान् ॥ १० ॥ अतः तत्प्रियम् आह्वयतु ताम् अतःपुर प्रविष्टेरा । वरी । स्वस्त्रीव्यतिरिक्ताविषये इति बोध्यम् ॥ ११ ॥ अत्र ग्रहस्य स्वर्कैर्यायुक्ततया सुधाधवल्लया च राहुकुम्पादुरात्राक्षासाद्वयम् । स्तायुत स्तयुक्तम् ॥ १२ ॥ इत्याः

संविशेबाबलाभूमौनिवेशश्चुद्धिमुखे ॥ ततश्चित्राणिमाल्यानिदिव्यान्याभरणानिच ॥ ६ ॥ अपविद्वानिकैकेय्यतानिर्ममप्रपेदिरे ॥ तयता न्यपविद्वानिमाल्यान्याभरणानिच ॥ ७ ॥ अशोभयंतवसुधांनक्षत्राणिथानभः ॥ क्रोधागारेचपतितसाबभौमलिनंबरा ॥ ८ ॥ एकवेणीं दृढांबद्धगतसत्त्वेचकिन्नरी ॥ आज्ञाप्यतुमहाराजराघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविशेनियेनम् ॥ अद्यरामाभिषेकवैप्रसिद्ध इतिजज्ञिवात् ॥ १० ॥ प्रियाहार्प्रियमाल्यानुविशेतांतःपुरवशी ॥ सकैकेय्यगृहंश्रेष्ठप्रविवेशमहायशाः ॥ ११ ॥ पांडुराभ्रमिवाकाशराहुयुक्तं निशाकरः ॥ शुक्बर्हिंसमायुक्तंक्रौंचंहरुतायुतम् ॥ १२ ॥ वादित्रवसंधुष्टकुब्जावामनिकायुतम् ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चपकाशोकराभितैः ॥ १३ ॥ दांतराजतसौवर्णवर्णवर्णैःसमायुतम् ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वर्णीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥ दांतराजतसौवर्णैःसंवृतंपरमासनैः ॥ विविधैरन्नपानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि ॥ १५ ॥ उपपन्नमहर्हैश्चभूषणैस्त्रिदिवोपमम् ॥ सप्रदिश्यमहाराजःस्वमंतःपुरमुद्दिमत ॥ १६ ॥ नददर्शस्त्रियंराजाकैकेयीशयनोत्तमे ॥ सकामबलसंयुतोऽस्त्यर्थमिनुजाधिपः ॥ १७ ॥ अपश्यन्दयितांभार्यापप्रच्छविषसादच ॥ नहितस्यपुरादेवीतां वेलाभ्यवर्तत ॥ १८ ॥ नचराजागृहंशून्यंप्रविपेशकदाचन ॥ ततोऽगृहगतोराजाकैकेयीपर्यपृच्छत ॥ १९ ॥ यथापुरमविज्ञायस्वार्थलिप्तुमपं डिताम् ॥ प्रतिहारीत्वथोवाचसंस्तुतुकृतांजलिः ॥ २० ॥ देवदेवीभृशकुद्धाक्रोधागारमभिदुता ॥ प्रतीहार्यावचःशुचाराजापरमदुर्मनाः ॥ २१ ॥ विषसादपुनर्भूयोल्लितव्याकुलैर्द्रियः ॥ तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥

वामनिकाः । कुन्वाश्च वामनिकाश्च ताम्भिर्युतम् । सुरुपदासीना मापन्यसमावन्त्या अतःपुरे अवासात् । चित्रगृहेः चित्रयुक्तगृहैः ॥ १३ ॥ गजदतरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः । वृक्षाणां नित्यपुष्पफलान् च देवराज साहाय्यकरणेन तदपसादत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कामबलसंयुक्तः । कामबलं तदुद्देशः तत्संयुक्तः । अत एव सत्यर्थी ॥ १७ ॥ अपश्यन् रम्यम् जन्मिष्य अपश्यन् । विगादहंमुमाह । न हीति । तां वेलां कामनशात् स्वरायनागमकं नात्यवर्तत नातिक्रांतवती । अद्य च ताम् अतिक्रांतित विषादः ॥ १८ ॥ शून्यं कैकेयीराहितम् ॥ १९ ॥ अपडितां कार्यकार्यवैकराहितां स्वायलिप्तुं भर्तामिषेकेच्छावतीम् अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पूर्वम् अदर्शनकाले यथा आपृच्छत तथा आपृच्छतेत्यन्यः । प्रतिहारी दौघारिकां ॥ २० ॥ अभिदुतेति । उवाचोति सवधः ॥ २१ ॥ अदर्शनमात्रेण विषयस्य क्रोधादिश्रवणात् स्यः अधिकः

विषादः । इष्टदर्शनजविषादेन चक्षुरादेः छुल्लितत्वम् अतिचञ्चलत्वं चित्तस्य किंनिमित्तः क्रोध इति शङ्कया व्याकुलत्वम् ॥ २२ ॥ इवशब्दः प्रयर्थे ॥ २३ ॥
 पापसकल्यां रामाभिप्रेकविधातादिमनोरथाम् । विनिष्कृतां छिन्नाम् ॥ २४ ॥ निर्वृतां पुण्यद्वये स्वलोकं पतिताम् । च्युतां स्वर्गात् । परिश्रष्टां परमोदनाय प्रयुक्तां मये एव स्थितां मायासिन्धुनाम् । समतां
 चापुरावद्भाम् ॥ २५ ॥ मृगयुना व्याघ्रेन द्विष्येन विपक्षितेन वाणेन विद्धां करोणमिव स्थितां ददर्शति पूर्वोक्तान् । अरण्ये महागजः पूर्वोक्तान् करोणमिव स्थिताम् ॥ २६ ॥ पाणिनां परिमृज्य मृगान् द्विं वक्ष्यति
 किं कारिव्यतीति शक्यया क्रान्तबुद्धिः उवाच ॥ २७ ॥ आत्मनि मयि सञ्चितं ते क्रोधो क्रोधकारणं नाभिजानामि । अभिभुक्ता हृतपरमथा । विमानः निंदा ॥ २८ ॥ यत् यतः इदं एवंप्रज्ञाणां कृत्याणि मम
 दुःखाय पामुगु वंष । किं च कल्याणचेतसि अनपकारिणि मयि जीवति मति किमर्थं भूसौ शोभे ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तैव ब्रह्मविष्टेय कुशलाः नर्कव्याधिनिनाएणकुशलाः । अभिभुगाः । मः कुनमन्कारैरिति
 प्रतप्तइवदुःखेनसोपशयजगतीपतिः ॥ सवृद्धस्तर्हणीभार्याप्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ २३ ॥ अपापःपापसंक्लपदं दर्शयणीतले ॥ लतामिववि
 निष्कृतांपतितदेवतामिव ॥ २४ ॥ किन्नरीमिवनिर्वृतांच्युतामप्सरससंयथा ॥ मायामिवपरिश्रष्टाहंरिणीमिवसंयताम् ॥ २५ ॥ करेणुमिवदिग्धे
 नविद्धांमृगयुनावने ॥ महागजइवरण्येनेहत्परमदुःखिताम् ॥ २६ ॥ परिमृज्यचपाणिभ्यामभिसंस्तचेतनः ॥ कामीकमलपत्राक्षीमुवाच
 नितामिदम् ॥ २७ ॥ नतेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रुतम् ॥ देविकेनाभियुक्तासिकेनवासिन्विमानिता ॥ २८ ॥ यदिदंममदुःखायशेषेक
 र्याणिपांसुषु ॥ भूसौशेषेकिमर्थत्वमधिकल्याणचेतसि ॥ २९ ॥ भूतोपहतचित्तेवमचित्तप्रमाथिनि ॥ संतिमेकुशलवैद्यास्त्वभितुष्टाश्च
 सर्वशः ॥ ३० ॥ सुखितांत्वांकरिष्यतिव्याधिमार्चश्चभामिनि ॥ कस्यवापिप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतम् ॥ ३१ ॥ कःप्रियंलभतामद्यकोवा
 मुमहदप्रियम् ॥ मारौत्सीर्माचकारिस्त्वदेविसंपरिशोणम् ॥ ३२ ॥ अवध्योवध्यतांकोवावध्यःकोवाविमुच्यताम् ॥ दरिद्रःकोभवेद्व्योद्रव्य
 वान्वाग्यकिंचनः ॥ ३३ ॥ अहंचहिमदीयाश्चसर्वतववशातुगाः ॥ नतेकंचिदभिप्रायंव्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥ आत्मनोजीवितेनापिब्रूह्य
 न्मनसिस्थितम् ॥ बलमात्मनिजानंतीनांशंकिंतुमहंसि ॥ ३५ ॥ कारिष्यामितवप्रीतिमुकृतेनापितेशपे ॥ यावदावर्ततेचक्रंतावर्तमिवसु
 धरा ॥ ३६ ॥ द्राविडाःसिंधुसौवीराःसौराष्ट्रादक्षिणापथाः ॥ वंगांगमगधामत्स्याःसमृद्धाःकाशिकोशलाः ॥ ३७ ॥

शेषः ॥ ३० ॥ व्याधिमार्चश्च । व्याधिक्षन्त चेच्छयनमिति शेषः । प्रियं कार्यं कर्तव्यम् इति मनसि वर्तते इति शेषः । विप्रियं कृतं तत्र । काम्य अप्रियं कर्तव्यत्वेन तत्र मनसि वर्तते इति भावः ॥ ३१ ॥
 पद्मद्वयनिमित्तोपि क्रोधो माम्नु इत्याह । कः प्रियमिति । त्वत्प्रियो दरिद्र इति शेषः । अप्रियं लभताम् । त्वद्विप्रियकारीति शेषः । मा रौत्सीः आत्मनः अप्रिप्रायं नृद गुप्त मा कार्पासिन्धुः । मपरिशोणम् ।
 काययेति शेषः ॥ ३२ ॥ तदेव प्रपंचयति । अत्रव्य इत्यादि ॥ ३३ ॥ आत्मनः जीविनं हेतुनापि ते कंचित् अप्रिप्रायं नष्टिपय व्याहृतु नोत्सहं । अतः मनसि यत् स्थितं यद्विप्रायं छस्ति तत् नृद । आत्मनि
 स्वस्मिन् बल मत्येयरूपं जानती अय मद्रुक्तं कारिष्यति न वेति मां शंकितु नार्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तत्र शोपं शपथ ददामि । यदि त्वद्रुक्तं न दुर्गो तर्हि मयं सुकृतं मे दृश्येति शपथं
 ददामीत्यर्थः । अथ आत्मनि दुष्कारसंपादनमामर्थ्यं दर्शयति । यावदिति । चक्रं सूर्यमण्डलम् आवर्तते प्रकाशयति तावती सर्वोपि वसुंधरा मे मद्रधीना ॥ ३६ ॥ द्राविडांसिंधुद्वयो देशाः मयै मद्रधीना एव ॥ ३७ ॥

अतः-तत्रेयादि । तत्र जात इयमपि मदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रस्मिन् मयः ॥ ४० ॥ भूयः परिपीडयितुं निजभूगुणादिना पूर्वं पीडितमेव अप्रियवचनादिना पुनः पीडयितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
ध्वंमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणलिलेते वाल्मीकीये आदिताम्ये अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ४२ ॥ तमिति-स्याम् ॥ १ ॥ विगृह्यता प्रियया पपामृता । अयमानः शब्देन
तिरस्कारः । मे मम अभिप्रायः । अभिप्रायर्थायः अस्ति त्वदेकसाधः । त वत्या उत संगारितम् इच्छामि ॥ २ ॥ यदि त्व कर्तुम् इच्छसि मदभिप्रेतं तदा तद्विषयाग्रयनकृत्यन्तरात्प्रा प्रतिज्ञा प्रतिजानीष्यं ब्रूम् ।
अयं अन्तरं मया अभिप्रेतं स्मर्यते यथा यत्कारवत् तथा वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥ आज्ञाकारिणं मयि रायथाकांक्षां वृणोति उत्समः । मृदेनेष्टु समुल्लंघितः । तौणां मये वक्तः पुंसां
मये रामात् अन्य इति योग्यम् । यद्वा रामात् अन्यः । त्वतो अधिकः प्रियतरो नेत्यर्थः । रामे अस्याः दुःखम् अजानतः । पञ्चुक्तिः । राम एव त्ववः अधिकः प्रिय इत्याशयः ॥ ५ ॥ तदाह । तेनेति । त्वत्तोपि

तत्रजातबहुद्वन्द्वंधनधान्यमजाविकम् ॥ ततोवृणीष्वकैकेयितत्त्वधनसेच्छसि ॥ ३८ ॥ किमायासेनतेभीरुजतिष्ठोत्तिष्ठशोभने ॥ तत्त्वमेबूहि
कैकेयितत्त्वस्तेभ्यमागतम् ॥ ३९ ॥ तत्तेव्यपनथिष्यामिनीहारमिवारिभवान् ॥ तथोक्तासामाश्वस्तवकुक्कुमातदप्रियम् ॥ ४० ॥ परिपीड
यितुंभूयोभतारुपचक्रमे ॥ ४१ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥
तंमन्मथशरैर्विदंकासमेवगशानुगम् ॥ उवाचपृथिवीपालकैकेयिदारुणवचः ॥ १ ॥ नास्मि विप्रकृतादेवेकनचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तु
मेकश्चित्मिच्छामि त्वयाकृतम् ॥ २ ॥ प्रतिज्ञाप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि ॥ अथतेव्याहारिष्यामि यथाभिप्रायं तिमया ॥ ३ ॥ तामुवाच
महाराजः कैकेयीमीपदुस्त्वयः ॥ कामीहस्तेनसंगृह्यमूर्धजेपुषुविस्थिताम् ॥ ४ ॥ अवलिप्तेनजानासित्वतःप्रियतरोमम ॥ मतुजोमतुजव्याघ्रा
द्रामादन्योनविद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येनमुख्येनराघवेणमहात्मना ॥ शपेदोजीवनाहेंणब्रूहि न्यमनसेस्मितम् ॥ ६ ॥ यमुद्वृतेमपश्यंस्तुनजीनेत
महंभुवम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मनाचात्मजेश्चान्यैर्वृण्येयमनुजर्षभम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
भेद्रहद्वयमप्येतदनुभूयशुद्धस्वप्ने ॥ एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहि यत्साधुमन्यसे ॥ ९ ॥ बलमात्मनिपश्यतीनिविशंकिमुमहंसि ॥ करिष्यामि तवप्री
तिमुत्कृतेनापितेशे ॥ १० ॥ सातदर्थमनादवीतमभिप्रायमागतम् ॥ निर्मायस्यव्यावर्धवर्षावर्षमपेदुर्वचवचः ॥ ११ ॥

प्रियतरोनेत्यर्थः । अत एव मुखेन अजय्येन अरोगिणम् अशक्त्यजयेन जीवनाहेंण मजीवनसाधनीभूतम् । अनेन पराप्रियत्वं दर्शयति । शपे शप्यमे त्वदभिप्रेतकृतव्यावर्धवर्षा स्वभिप्रायं ज्ञापये । ते तुभ्यम् ॥ ६ ॥
मावर्धयं सूचयन् परमप्रियत्वमेव दर्शयति । यमिति । अनेन तद्विषयकदृष्टार्थेना न कायति सूचयति । वचनक्रियां त्वद्वचनकरणं प्रति ॥ ७ ॥ आत्मना स्वेन अन्यैः आत्मजैः पुत्रैरपि य इणे असम्
जाने । सर्वतः अधिकं प्रियं जाने इति यावत् ॥ ८ ॥ यमनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीत्युक्तः । वागिव हृदयमपि त्वद्वचनादुपान्वयणम् अनुसृत्य विचार्य सामीप्यमनेन माम् अस्मात् दुःखात् उद्धर ।
एतत् रामस्य प्रियत्वमर्थं समीक्ष्य यत् साधु मन्यसे तत् ब्रूहि त्वमेव युक्तं विचार्य वद । मम तु त्वद्वचनमार्तं कर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ९ ॥ अत्र शंका न कार्येत्याह । बलमिति । बल मध्येमरूप तथा
त्वयि मे प्रेमा अस्ति येन त्वत्कृतं न कुर्वामिति असमाश्रितम् । सर्वथा तत्र प्रीतिं प्रीतिविवर्धयं करिष्यामि । यदि अन्यथा इदं तत्र मे धर्मः न पण्डितः भवेदिति भावः ॥ १० ॥ तदर्थमनाः तस्मिन् निजामिते अयं

मनः यस्याः सा तदभिप्रायं स्माभिमतार्थसंगतदत्ताभिप्रायम् आगतं प्राप्तविषयं ज्ञात्वा निर्मोच्यस्याहं मायस्याभावम् अवलम्ब्य न्यब्लोपे अग्रययीमावाप् पचमी । मृपुत्रपक्षपतन्तेति यावत् । ह्योत् राज्ञः स्वकदात्वं दर्शयन्नात् दुर्वचं शत्रुभिर्नापि युद्धम् अवाक्यम् ॥ ११ ॥ तेन वाक्येन विवाचा रामश्चपयपूर्वकस्वचनविश्रयावाक्येन अय्यागतम् अंतर्कामिह नोर गज्ञः प्राणहं तम् आत्मनः अभिप्राये व्याजहार व्याहृतं निश्चितं वती ॥ १२ ॥ राजप्रातिहायाः दृक्चरार्थविषयत्वेन कैरीत्यम् आशङ्क्य तां प्रतिज्ञाम् अशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति । ययाक्रमेणेति । अतिप्रियपुत्रयुजुतादिक्रमेण शर्माभि शपथं करोमि तद्व्यक्तं अत्र च मम दत्तसि दत्तं निश्चिद्यवानामि तत् तत्र वाक्यम् ॥ १३ ॥ जगत् परोक्षस्वार्थिसुखन्देवता । ग्रथिवी प्रत्यक्षमुखन्देवता ॥ १४ ॥ १५ ॥ मर्वं दैवता देव्याः । दैवताति या पुमिति क्रोशः ॥ १६ ॥ पणिगुपयपवर्तनात् निवर्त्य ।

तेन वाक्येन संदृष्टातमभिप्रायमात्मनः ॥ व्याजहारमहाधोसभ्यागतमिवांतकम् ॥ १२ ॥ यथाक्रमेण शपसेवं मम दत्तमिच ॥ तच्छृण्वंतु त्रयं त्रिंशदेषाः संद्रुरोगाः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनीदिशः ॥ जगच्च पृथिवी च यंसंगंधासंगक्षसा ॥ १४ ॥ निशाचराणि भूता निगृहेषु हदैवताः ॥ यानि चान्यानि भूतानि जानिषु भार्गवपिततव ॥ १५ ॥ सत्यसंधो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक्युचिः ॥ वरं मम दत्तमिच सर्वे शृण्वं तु देवताः ॥ १६ ॥ इति देवीमहेश्वरं परमेश्वरं गच्छामि शस्यच ॥ ततः परमुवाच देवदंका ममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मरराजन्पुत्रावृत्तं तस्मिन्देवा सुरेणे ॥ तत्र त्वांच्यावयच्छुस्तज जीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्र चापि मया देवयत्वं समभिरक्षितः ॥ जात्रया यतमानयास्ततो मे प्रददौ वरं ॥ १९ ॥ तोदत्तां च वरं देवि निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ॥ तवैव पृथिवीपालसंकाशेऽनुनंदन ॥ २० ॥ तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यमिमेवम् ॥ अद्यैव हि ग्रहास्यामि जीवि तं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥ वाङ्मन्त्रेण तदारजा कैकेय्यास्ववशंकृतः ॥ प्रचस्कृद्विनाशायाशं मृगद्वान्मनः ॥ २२ ॥ ततः परमुवाच देवदंका ममोहितम् ॥ वरं देवैर्यत्त्वया देव तदादत्तौ महीपते ॥ २३ ॥ तौ तावदहमद्यैव क्षयामि शृणु मे वचः ॥ अभिप्रेक्षसमारंभो गधस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥ अनेनैवाभिप्रेक्षेण भरतो मेऽभिपिच्यताम् ॥ यो द्वितीयो वरो देवदत्तः प्रीतेन मेत्वया ॥ २५ ॥ तदा देवसुखे शुद्धे तस्य कालांतरमागतः ॥ न वपंच च वर्णाणि दंडकारण्यसाश्रितः ॥ २६ ॥ चीराजिनधरो धीरोगो भवतु तापसः ॥ भरतो भजतामद्य यो वराज्यमकंदकम् ॥ २७ ॥ एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ॥ अब्रुवैव हि पश्येयं प्रयांतरा घवंचने ॥ २८ ॥

अभिप्रायं मन्यसत्र इत्यादिना स्वर्कार्थेयार्थान् मृग्या च ॥ १७ ॥ तदाक्रममाह । रमेत्यादि । तत्र रात्रिबुद्धे शत्रुः शबरः । तत्र औचित्यम् अन्तरा प्राण विना नां भावयत् प्रपुत्रार्थम् अजगत् । अउभातः आर्षः ॥ १८ ॥ जात्रया मृगं यत्र पतः त्वं समर्पितः क्षितमन्तः स्वर्गविनाय यतमानयाः मम भवान् वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥ तौ वरौ तदैव सक्रान्ते नोक्षेयसूतौ त्वयं स्थायितौ । इदानीं त्वया दत्तां रसकृतं मृगयामि अयं पर्यामि ॥ २० ॥ धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मग्रन्थपूर्वकं दानमप्रीतिं कृत्वा ॥ २१ ॥ कैकेय्या स्वर्मादं विनिष्काममोऽनेन स्ववेशे इतः राजा वाङ्मन्त्रेण पूर्वोक्तोद्भयभयानप्रतिश्रवस्मोऽनेन स्वर्गविनाय मृग इव तत्प्रति वचनदानरूपं पाश प्रदत्तं प्रगत्वा ॥ प्रकृत्यादिवाप्यातिगदिकार्येण तु ताया वाङ्मन्त्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ वदामि मम दत्तव्यौ भगविर्मात्राणि भगव्य वदामि । तदत्र आह । अर्चः भोजन ॥ २४ ॥ यः कल्पितः अनेनेति शो न्ता ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्यनेन वृणे न त्वयम् । न तु तस्येन अधमर्णात् स्वार्थग्रहणे तुस्य पात्रा भवतीति न दांश्चदोषः । अग्रे वक्ष्यन्ते कार्यव्ययः निराकृतः ॥ २८ ॥

मुच्यमाणः सद्यन्वयाः । तदुत्तरं गिर्यः न्यनार्गात् कर्मणा । तन्व ह्येता दुष्टादिकं रक्ष । जन्म अत्र भावि । तदेवाह । पत्रेति ॥ १९ ॥ धर्मज्ञः ॥ इति श्रीरामाभिमते श्रीरामायणे रामायणतिलके वा ० आ ० अ ०
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ दान्ता यत्रातुन्मः । श्रुतयेय वास्तव्यामभावना श्रम इत्येव निश्चय किं दोषज्ञः अय इति चिन्ता प्रदेह । युस्या अमन्त्रज्ञोपि तद्विप्रानामेदय यावत् जडि
भमादेः । तत्कालमयादिज्ञानाया दृष्ट्यात् प्रतनाप च ॥ १ ॥ अय श्रम-यनिश्चयाय न्यक्तनापः अमेहेन चित्तयति । व्याप्तार्थस्य स्वीयकारणसासं यातु । अमविषयत्वम् । स्वदृष्टः शयमर्थः किंथवान कदापि
मरतीति भावः । स्वनापि दानाचित् सदाढ्यत्वः दिवेति । दिवा स्वानः न कदापि सदादीति भागः । अपि वा अथवा मम जाग्रत्यापि दूरदृष्टवाचित्तमोहः वेचित्यापरपर्यायः वस्तुतत्त्वज्ञानसासमर्थम् । अनु पश्चात्
जातः । समास्थितपर्यन्तम् अनन्तात् भूतोपसर्गो वा ग्रहवैजचित्तयेक्य वा यत् अनुसूतोपसर्गः अनुसूतनाशः मुमुक्षिर्यगदिति तत्र । मुमुक्षौ ज्ञानमावात्मानस उपद्रवो वा आधिभ्याधि-नितोयद्रो वा ॥ २ ॥

सराजराजोभवसत्यसंगः कुलचशीलंचहिजन्मशक्षः ॥ परत्रासेहिवंद्यनुतमंतपोयनाः सत्यवचोहितं नृणाम् ॥ २९ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाण्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्यादारुणवचः ॥
चित्तमभिसमापेदुदुर्हप्रततापच ॥ १ ॥ किंतु मेऽयं दिवा स्वप्रश्चित्तमोहोपि वासय ॥ अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ॥ २ ॥ इति संचित्य
तद्वाजानाध्यगच्छत्तदसुखम् ॥ प्रतिलभ्यततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥ व्यथितो विष्णुवधैवव्याघ्रीदृष्ट्याथामृगः ॥ असंवृता
यामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥ मंडलेष्वगोरुद्धमैत्रैरिव महाविपः ॥ अहो धिगितिसामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ ५ ॥ मोहमापे
दिवा वधूयः शोकोपहतचेतनः ॥ चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥ कैकेयीमम्रवात्कुद्धो निर्दहं निवतेजसा ॥ नृशसे दुष्टचारित्रेकु
लस्यास्याविनाशिनि ॥ ७ ॥ किंकृतं तव रामेण पोपापमयापि वा ॥ सदा ते जननी तु स्याद्वृत्तिवहति राघवः ॥ ८ ॥ तस्यैवं त्वमनर्थार्थकिनि
मित्तमिहोद्यता ॥ त्वं मया त्वमविनाशाय भवन्स्वनिवेशिता ॥ ९ ॥ अविज्ञानाच्चपसुताव्यालातीक्ष्णविषयथा ॥ जीवलोको यदा सवोरामस्याह
गुणस्तवम् ॥ १० ॥ अपराधं कमुद्दिश्य त्वक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ॥ कौसल्यांच सुमित्रांच ज्येष्ठमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥

राजा इति संचित्य तत् अमकारणं नाध्यागच्छत् । अतः तदा अखुलं दुर्लभं च अयागच्छत् । ततः सर्वां स्मृतिं लब्ध्वा कैकेयीवाक्यमसरणापितः ॥ ३ ॥ अत एव व्यथितालादिगुणविशिष्टः । विह्व
वः दीनः ॥ ४ ॥ मंडले यमण्डले मंडलते । अहो धिगिति वाचम् उक्त्वा भूयः पुनः । मोहम् आपदिवात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेजसा दुःखेन निर्दहं निव जलनिव । अनेन मृगदुःखरामनस्य व्याघ्रीदरेनेव कैकेयी
दरेन स दुःखरामनस्य अहमप्यता धन्यते । नृशसे क्रूरे । दुष्टचारित्रे दुष्ट्यापारे ॥ ७ ॥ पापम् अनिष्टम् । पापे पापमते । ते त्वपि वृत्तिं कुश्रूपा कलति करोति ॥ ८ ॥ तस्य अनर्थचित्तानर्हस्य एवम् अनर्थाय
किं निमित्तं केन निमित्तेन । अयं संकृत एव जनयं इत्याह । त्वमिति ॥ ९ ॥ अविज्ञानाच्चपसुतावनन्त्रात्या । यदा यतः ॥ १० ॥ उदिस्य व्याघ्रीकृत्य त्वक्ष्यामि । श्रियं राज्यम् ॥ ११ ॥

आत्मना स्वव्यापारेण जीवित तत्साधनं राम न त्वेव त्वयश्चम् परा उच्छ्रया ॥ १२ ॥ चेतन चैतन्यम् ॥ १३ ॥ यतः मद्दिनाशे वैवैव्यप्राप्तिः । तत् तस्माद् ण्यः निश्चयः रामविद्यासनरूपः । त्यज्यताम् ॥ १४ ॥ अपि ते चरणविविति । धर्मशङ्कतः अयनुचितमपि कामशास्त्रमार्ग्याद्या त्वद्विषयमिति शेषः ॥ १५ ॥ अथेयादि । अथ भरतस्य प्रियाप्रियविरप्ये मां त्व जिहासमे भरतः राज्ञः प्रियः न वेति तत् अस्तु राखव ममन प्रति यत् त्वया व्याहृतं तत् मम भरतस्य । गमविद्यासनं तु अयोध्यामेवेति शयः । त्वयापि पूर्वं तस्य बहुशः गुणानां कथयदित्याशयः ॥ १६ ॥ इतिव इत्येतत्कारं यत् त्वया कथितं पूर्वं नत् मञ्जितावर्जनेन तेनार्थमेव मया स्वसंवेक्षणार्थमेव भवेदिति विवर्तनः । मप्रति अन्यथोक्तैरिति भावः ॥ १७ ॥ यतः तद्व्याप्तिमेव च श्रुत्वा इदानीं शोकसतता असि मां च द्रविवर्धनं ततः निवारयतां मृग तापग्रामि । अतः मया स्ववेक्षणार्थं मद्भवनार्थं एव ते गमसाधुत्वाद् इत्याशयः । अथवा पूर्वाविचितापि महाकुलजायं त्वयि अस्माभित्वि । किं तर्हि इदं तत्राह । शून्ये गृहे भूतार्दिभः आविश्या अस्मि तत्तन्वेन वाक्येन म्निदावेशितदुष्ट

जीवितं चात्मनारामं न त्वेव पितृवत्सलम् ॥ पराभवति मे प्रीतिदृष्टान्तनयमग्रजम् ॥ १२ ॥ अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेत्तनम् ॥ निष्ठेच्छोको वि
नासूर्यस्यैवासलिलं विना ॥ १३ ॥ नतुरामं विना देहेतिष्ठतु मम जीवितम् ॥ तदलं त्यज्यता मे षनिश्चयः पापनिश्चये ॥ १४ ॥ अपिते चरणौ
सूत्रां स्पृशाम्ये प्रसीद मे ॥ किमर्थं चितितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथ जिज्ञासामां त्वं भरतस्य प्रिया प्रिये ॥ अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वव्याहृतं रा
घवं प्रति ॥ १६ ॥ समेज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीवमे ॥ तत्त्वया प्रियवादिन्यासे वार्थक्यं थितं भवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्तं तां तपयसि मां
भृशम् ॥ आविष्टासि गृहे ह्यन्ये सा त्वं परशंगता ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देवि संप्राप्तः मुमहानयम् ॥ अनयोनयसं पन्नयत्र ते विकृतामतिः ॥ १९ ॥
न हि किंचिदशुक्लं वा विप्रियं वा पुरामम ॥ अकरोस्त्वं विशालाक्षितेन न श्रद्धयामिते ॥ २० ॥ ननु ते राघवस्तुल्यो भगतेन महात्मना ॥ बहुशो हि स्मृत्वा
लेत्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥ तस्य धर्मात्मनो देवि विवने वा संशयः शस्विनः ॥ कथं रोचयसे भीरुन ववर्पाणि पंच च ॥ २२ ॥ अत्यंतं मुकुमारस्य तस्य
धर्मकृतात्मनः ॥ कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्य भिरामस्य रामस्य शुभलोचने ॥ तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥
॥ २४ ॥ रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा ॥ विशेषं त्वयितस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषां रोचयैव च प्रमाणं वचनक्रियाम् ॥ कस्तुभूय
स्तं कुर्यादन्यत्र पुरुषं भात ॥ २६ ॥ बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ॥ परिवादोपवादो वागध्वनोपपद्यते ॥ २७ ॥

मतिः अमि । अतः परवशगता ननु वदनीयार्थः ॥ १८ ॥ तदेवाह । इक्ष्वाकूणामिति । यतः इक्ष्वाकुरुद्धं महान् अयं अनयः अयोधिमपेक्षितवृत्तित्वाः मप्राप्तः । ६ नाम्नामै अत्र न्तये न तव विद्वन्ना मतिः ।
कारणमिति शेषः । अतः त्वं प्राडाश्रितिं भागः ॥ १९ ॥ ननु अनाविद्यं अहं वदामि नैयाह । वदति । न श्रवामि । अस्य अनयस्य अनाविद्यत्वं द्विदुल्लस्यमिति शेषः ॥ २० ॥ तदेव उपपादयति । नन्विति ।
नन्विति आसंकोचः । एतत् कथयामि । वर्तमानमाम्ये वदु । अनेन यामात् पूर्वं तथा कथनं धन्यं ॥ २१ ॥ तस्य भरततुल्यप्रियस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अश्रुः न मेवैतं तस्मात् रामस्मिमाणागौरवात् भरतस्य
लघ्वि विजोग्या अधिकं गौरव न अक्षरा ॥ २५ ॥ अश्रया मेवाप । गौरव्य बहुमानस्य । प्रमाणं प्रतिपत्तिः । प्रमाणव्यवहिरिगन्धे । ननक्तिरा न्नकनणम । पुल्यभगवत् रामात् ॥ २६ ॥ बहुतं क्षीतहवाणां मध्ये

प्रेक्ष्येयव्ययः ॥ ७६ ॥ राज्ञो न किंचित् अकर्तव्यम् अस्तीति विचार्य स्वपुत्रविषये मम विश्वासं न करीष्यति । कृपणं कष्टम् ॥ ७७ ॥ अप्रियद्वयमेव त्राह । मां चेति । मे मदर्थम् । उपलक्षणमेतत् । रामार्थं च शोचन्ती स्वस्य प्राणान् क्षमयिष्यति ॥ ७८ ॥ क्लृप्तेण शत्रुरभूतेन भर्तृभूतेन च । तत्र मरणं भुतः तत्राह । न हति ॥ ७९ ॥ नृत्तं ध्रुवम् ॥ ८० ॥ अतस्मिन् सतीं पतिमारिकात्वेन असती त्वचतस्मिन् सतीं मर्त्या विद्यमानां सतीम् आपाततः सतीं व्यवस्थामि निश्चिनोमि । रूषिणीं उद्विष्टां मदिरा पीत्वा पश्चात् विकारेण विषसंयुक्ता यथा जानाति त्ववर्षः ॥ ८१ ॥ यत्र त्वम् अदृष्टैः सावेः इष्टवर्चसैः सांत्वयती यत् मां गापमे तत् गीतशब्देन युगं संस्मर्य लुब्ध इव माम् अवर्षाः ॥ ८२ ॥ पुत्रविक्रायक पुत्रेण मृत्वेन क्षीरलुकोत्तारम् अनार्यः पापीति रथ्यासु विकारिष्यति विगर्हिष्यति ॥ ८३ ॥

सुमित्राप्रदेशः । भीताकं भूमे विश्वसिष्यति ॥ कृपणं भवतु वैदेही श्रेष्ठनिद्रयमप्रियम् ॥ ७२ ॥ मांचपंचत्वमापन्नं मांचवनामास्थितम् ॥ वैदेहीवतसे प्राणाञ्छोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥ हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरैरेव किन्नरी ॥ न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसंतं महावने ॥ ७४ ॥ अरिजीवितुमाशंसिरुदती चापिमैथिलीम् ॥ सानूनि विधवारज्यं सपुत्राकारयिष्यसि ॥ ७५ ॥ (न हि प्रव्राजिते रामे वै जीवितुमुत्सहे ॥) सतीं त्वामहमत्यंतं व्यवस्थाम्यसतीं सतीम् ॥ रूषिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेवमदिरां नरः ॥ ७६ ॥ अमृतैर्वै मां सांत्वये सांत्वयती स्म मापसे ॥ गीतशब्देन संस्मर्य लुब्ध इव माम् अवर्षाः ॥ ७७ ॥ अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायकं ध्रुवम् ॥ विकारिष्यति रथ्यासुसुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥ अहो दुःखमहो हृच्छ्रयत्रवाचः क्षरो तव ॥ दुःखमेवं विधं प्राप्तां पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥ चिरं खलु मया णपेत्वापेनाभिरक्षिता ॥ अहो नादुषं पन्नां जुगुप्सुर्धनीयथा ॥ ८० ॥ रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वानां भिलक्ष्ये ॥ बालो रहसि हस्तेन हृन्नासर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥ तंतुं अरिजीवलोकोद्युः प्रभाकोद्युमर्हति ॥ मया ह्यपितृकः पुत्रः समहात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥ बालिशो बतकामात्मा राजादशरथो भृशम् ॥ स्त्रीकृतेयः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥ वैदेशैर्ब्रह्मवर्चैश्च गुरुभिश्चोपकारिणः ॥ भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनर्न वप्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥ नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् ॥ सवनं यत्रांत्युत्तो वाढमित्यववक्ष्यति ॥ ८५ ॥ यदि मे राघवः कुर्याद्वनगच्छेति चोदितः ॥ प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ॥ ८६ ॥

दुःखं कष्टम् । कष्टम् कष्टम् । अहो कष्टमहो कष्टमिति यावत् । यत्र वरविषये रामविवामनवरविषयाः तत्र वाचः क्षमे यतः अतः पुराकृतम् अशुभमिति न तत्फलमि । इतः शब्दः पञ्चायं । एवमिति अपारिहाय्यत्वेन अवक्षयानुभवं दुःखं प्राप्तमिति संबन्धः ॥ ७९ ॥ पापेन मया उपमपन्ना कठसल्ला । सौख्यं कृतं त्वद्वक्षणं स्तनाशाय परिणतमिवाशयः ॥ ८० ॥ बाढ इति योजनम् ॥ ८१ ॥ त रात्रि अनुत्तम् । जीवतापि मया राः महाया पुत्रः अपितृकः पितृप्रभुत्वात् प्रपन्नः कृतः । यतः अतः आक्रोशं निर्दिष्टम् ॥ ८२ ॥ विदामपन्नामाः । वालिका इति । प्रस्थापयिष्यतीति । उपलक्षणं—विकारिणोदामाः ॥ ८३ ॥ उपकारिणः कर्तव्यं प्रापितः । कृच्छ्रं जटान्युपेततया वनेवासंक्षेपम् ॥ ८४ ॥ द्वितीयं वचनं परिहासरूपं वचनम् । अल गमनः । अहमिति धर्मोक्तिरिति ॥ ८५ ॥ यदि मे राघवः प्रतिकूलं

कुर्यात् । तस्मै प्रिय स्यादिति संबन्धः ॥ ८६ ॥ ततः किम्-अत आह । राघवे हीति । अक्षमणीय दुःसहद्वयम् ॥ ८७ ॥ शेषे अवशिष्टे मम इष्टे कौसल्यादिरूपे जने किं पापं मनोव्रतगोचरं दुःखसाधनं प्रतिपत्स्यसे कारिष्यसि ॥ ८८ ॥ यदि कौसल्या मां राम च हन्याति ताभ्यां हीना भविष्यति । चात् सुमित्रा यदि पुनौ च । चात् राम मां च एतैः यदि हीना भविष्यति तदा दुःखानि असह्यां देवी कौसल्या सुमित्रा च मामेव अनुमारेण्यति । लक्ष्मणस्य रामेण सह निवत गमनात् । शत्रुशत्र्य भतातुययित्वेति अतीव त्वदनुजनं कुर्वतः रामस्यैव तस्यापि तया कृततया निम्ना कुर्यात् पुनौ हास्यतीत्युक्तम् । तेन तस्याः कौर्यादित्ययः व्ययः । राज्ञः शोकातिशयवत्तात् । विसकुलयाक्यप्रयोगः न दोषाय ॥ ८९ ॥ पुत्राणां नक्तवासः राज्यहान्या राह्याः राज्ञश्च शोकरूपपण्डुसुर

(भुद्रभवाविहिभावंमेतनुज्ञास्यति राघवः ॥ सवनं प्रवेज्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ११ ॥) राघवो हि वनं प्राप्ते सर्वलोकास्त्यधिककृतम् ॥ मृत्युरक्षमणी यमं निषिध्यति यमक्षयम् ॥ ८७ ॥ मृतेमयिगतेरामे वनं मनुजपुंगवे ॥ इष्टममजने शैर्षेयं कपायं प्रातिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥ कौशल्यामां च रामं च पुत्रौ चय दिहास्यति ॥ दुःखान्यसहती देवी मामेवांनुगमिष्यति ॥ ८९ ॥ कौसल्या च सुमित्रा चाम् च पुत्रैस्त्रिभिः सह ॥ प्रक्षिप्य नरके सा त्वं केकेयी सुखिता भव ॥ ९० ॥ मयारामेण च त्यक्तं शश्वत्संस्कृतं गुणैः ॥ इक्ष्वाकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९१ ॥ प्रियं चेद्भरतस्यैतद्दामप्रवाजनं भवत् ॥ मामस्ममेभरतः कार्ष्णित्ये तृकृत्य गतायुषः ॥ ९२ ॥ (हंता नार्येण मामिन्द्रे सकामा भव कैकेयि ॥) मृतेमयिगतेरामे वनं रुषपुंगवे ॥ सदाने विधवा राज्यं स पुत्राकारयिष्यसि ॥ ९३ ॥ त्वं राजपुत्रिदेवैर्न न्यवसो मम वैशमनि ॥ अकर्तिश्चातुललोके क्षुब्धः पारिभवश्च मे ॥ ९४ ॥ सर्वभूतेषु चावज्ञायथाया पकृतस्तथा ॥ कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्चैश्च सुहृदुः ॥ पद्भ्यारामो महारण्यवत्सो भो विचरिष्यति ॥ ९५ ॥ यस्य चाहारसमयस्य दाः कुण्डलधारिणः ॥ अहंपूर्वाः पंचतिस्मप्रसन्नाः पानभोजनम् ॥ ९६ ॥ सकथं नु कषायणि तित्ता निकटु कानि च ॥ भक्षयन्वन्यमाहारं सुतोमेवर्तयिष्यति ॥ ९७ ॥ म हार्हवस्त्रसंबद्धं भूत्वा चिरमुत्सोचितः ॥ काषायपरिधानस्तु कथं रामो भविष्यति ॥ ९८ ॥ कस्येदं दारुणं वाक्यमेवं विधमपीरितम् ॥ रामस्यारण्य गमनं भूतस्याभिषेचनम् ॥ ९९ ॥ धिगस्तु योषितो नमः शठाः स्वार्थपरायणाः ॥ न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०० ॥ अनर्थमा वेर्यपरे नृशंसे ममाजुतापायानि वै शितासि ॥ किमप्रियं पश्यसि मन्निमि त्ति हि तानुकारिण्यथवा पिरामे ॥ १०१ ॥

णादिधाहः ॥ ९० मया रामेण्यदि व्ययोक्तिः । आकुलं क्षुभितम् ॥ ९१ ॥ रामप्रजनस्य भरतसमतत्वे स मे पुत्र एव नैव्याहयेनाह । प्रियं चेत्त्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ राजपुत्रि देवेन मामकदुर दृष्टश्चेन मम केमेति न्यवसतः । राजपुत्रीवादेनेति पाठे राजपुत्रीव्यपदेशमत्रोपेत्यर्थः । मे अकर्ताः परोक्षपश्यशोत्रकर्ताः । महाजनमपक्षं धिक्कारः परिभयः । सर्वभूतेष्वज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः । यतो न्यवसतः । अतः एतत्सर्वं भविष्यतीति शेषः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ स कथमिति । काषायदीनि कदसूलनीयक्याहारः । तद्वत् कथमाहारम् । कर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ कस्येति । इदमेव विधं दारुणम् । एतदुत्तरावरूपं रामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यं वाक्यश्रवणं कस्यपीरितम् । अनेन च नीयस्य मम दुःखमार्गः फलमियर्थः ॥ ९९ ॥ कैकेयीद्वैजयं द्यूतं राजा शोकेन क्षीमात्र निंदति । धिगिति । निर्विषमस्तित्यर्थः । पुनः स्वामिकाविवेकेनाह । नेति । कौसल्यादीनां निदानहन्तादिति भावः ॥ १०० ॥ अनर्थं जगदन्तरसाधने भावो यस्याः । अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे । ममाजुतापाय मनुजापायानि निर्विषमस्तित्यर्थः ।

१ मारिष्यति-२० पा० । २ बह्वेन-२० पा० । ३ प्रसन्नम्-२० पा० । ४ सर्वतो-२० पा० । ५ भूतो निवस्यति-२० पा० । ६ मचिन्तितम्-२० पा० । ७ निविष्टमावे-२० पा० ।

निवेशितासि निवेशितदुर्भावासि । ईश्वरेणेति शेषः । मात्रेमेतमेति । बहुव्रीहिः । रामे वा जगद्धिनादुक्कारिणि किमप्रियं तत्तावन पश्यसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ राममरुष्यवासरूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा क्लृप्तं जगद्वृथितं स्यात् विपरीतं स्यात् । कोप्रकाशमाह । कृतानुरागाः पितरः पुत्रास्तादृशान् बालानपि त्यजेयुः रामेण सह गमनार्थम् । अपिना विभक्तिविगारिणोमेनात्रापि तत्संबन्धात् तादृशाः पुत्राः तादृशाश्चक्षुः तादृशो मार्याः तादृशान्यन्तान् अपिना तादृशाः पतयः तादृशीर्मर्या अपि त्यजेयुः । एतेन जगदनुरागसाधनभाववत्त्वोपपादितम् ॥ १०२ ॥ सस्य रामं पिना जीनन्यनिरेतं दर्शयिष्यन् नदन्ये स्वजीवनान्वये दर्शयति । अहमिति । आह्वयनं मत्समीपे आगच्छतम् । अस्य श्रुवेति शेषः । आगच्छन्तं श्रुत्वा दर्शयति चक्षुरा पश्यति नन्दामि श्रवणमात्रेण दर्शनत्रयं मुनमुक्तम् । द्रष्टुं दृष्ट्वा तु पुनर्भित्तुमेपि पुनर्भुवेन दृष्टुष्टान्तर्विपरिकर्णे भवामि ॥ १०३ ॥ हिरण्यवर्णे । सूर्येण विनापि लोकस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात् वज्रधरेण अगस्त्यापि प्रवृत्तिलोकस्य जीन स्यात् । वा ईर्ष्य । अथवा उद्वेग स्यन्पसस विनापि प्रवृत्तिर्भवेत् । रामं तु विना न कस्यापि जीवनेमिति मे मतिः । अन्तर्यामिणं विना कस्यापि व्यवहारस्यासिद्धेः । एवं च स्वजीवन कैमुतिकत्वायमिदमिति भावः ॥ १०४ ॥ किं च क्षाम

परित्यजेयुः पितरोपिपुत्रान्भार्याः पतीश्चापि कृतानुरागाः ॥ कृतस्त्रिदिवकुपितं जगत्स्याद्द्वैवराभ्यसने निमग्नम् ॥ १०२ ॥ अहंपुनर्देवकुमार रूपमलंकृतं तत्सुतमाव्रजन्तम् ॥ नन्दामिपश्यन्निवदर्शनेन भवामिद्वैवपुनर्युषिव ॥ १०३ ॥ विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षतावप्रधरेण वापि ॥ रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवन्निकश्चित्चित्चेतनामे ॥ १०४ ॥ विनाशकामा महितामित्रामावासाय मंथुमिवात्मनस्त्वाम् ॥ चिरन्तं केन धृतासि सर्पमहाविपातेन हतोस्मिमोहात् ॥ १०५ ॥ मया चारामेण चलश्मणेन प्रशास्तुहीनो भस्तस्त्वया सह ॥ पुंश्चरापुंश्चनिहत्य बाणवान्ममाहितानां च भवामिभिर्भाषिणी ॥ १०६ ॥ नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य बाण्ययं दिहाद्यभयसे ॥ ननामते येन सुखात्पत्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सह स्रथा ॥ १०७ ॥ न किंचिदाहहितमप्रियं वचो न वेत्तिरामः परुषाणि भाषितुम् ॥ कथं तुरामेह्यभिरामवदिनब्रवीषिदोषान्गुणानित्यसमते ॥ १०८ ॥ प्रताम्यवः प्रज्वलवः प्रणश्यवः सहस्रशो वा स्फुटितामहीव्रज ॥ न ते करिष्यामिव चः सुदारुणं समाहितकैकयराजपांसने ॥ १०९ ॥ क्षुरोपमानित्य मसत्प्रियवदं प्रदुष्टभावांस्वकुलोपधातिनीम् ॥ न जीवितुं वा विषहेऽमनोरमादिधक्षमाणां हृदयसंबन्धनम् ॥ ११० ॥

तस्मो मृद्युमिव स्वगुह्येनामयम् । किं च त्वं महाविषा सर्पौ मया अत्रेन मोहात् नत्वेनाज्ञात् धृतासि । तेनोक्तायेण नाहं हतोस्मि ॥ १०५ ॥ पुंश्चरापुंश्चनिहत्य सहान्यः । त्वं च बाणवान् पतिपुत्रादीन् निहत्य ममाहितानां शत्रूणां मिमांसापगशील भव । वार्ताकारणयोयबोधवामादिति भावः । अभिहर्षिणीति पाठे रांघा हर्षिता भव ॥ १०६ ॥ व्यसनप्रहारिणि बाणै करुणापदि पुत्रविधोगरूपप्रप्रहारकारिणि प्रतप्त्य पतिपत्नीभाव तिरस्कृत्य इह देशे अद्य काण्डं यद्राप्से कूर्य अतः ते सुखादवश्यपाताः दंताः केन नाम हेतुना महत्तमं विशीर्यमाणाः मंते न पतेतीति । न जानं इति शेषः ॥ १०७ ॥ अप्रियवचोऽकथने हेतुः न वेसीत्यादि । दोषान् जटाचरधारणवन्नासादीनाम्बनो दोषजन्तान् । गुणीभिर्यं मर्थेनां मंते ॥ १०८ ॥ प्रताम्य म्हायत्स । प्रज्वल अग्निप्रवदेन । प्रणश्य विरेण । कुदालप्रहारैः सहस्रशः स्फुटितां कृतगतां वा मही व्रज । अथापि ते वचो न कारिष्य इति संबन्धः ॥ १०९ ॥ अमप्राप्यः । मिथ्याप्रियभाषिणी प्रदुष्टभावां दुष्टान्तःकरणम् अत एव अमनोरमां संबन्धनं संप्राप्य हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं न विषहे नोत्सहे तव नाशमेवाशासे इत्यर्थः । प्राणवधेन हि सौम्य मन इति छान्दोग्यश्रुतिः ॥ ११० ॥

दंडवत्सुमुक्त्वा पुनः सामाह । नेति । आत्मवताम् आत्मज्ञानाम् । अनाधिः पूर्णधिः । यदेवमन्तो मोत्यादः ॥ १११ ॥ अतिमात्रया

प्रसात्तादिव्यनेन पत्यावापि अक्षरर्णदृष्टिर्द्योते । अस्मादेत्यनेन प्रियुष्टोरापि चित्तमूर्च्छाजनितकैश्य द्योतितम् । यथातुर इति । अतुरो यथा किंचित्प्रयुक्तमोऽसृष्ट्व मये यथा मूर्च्छया पतति तथैत्यर्थः ॥ ११२ ॥ रसिकमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिषेगे श्रीरामाये रामायणतिलके वात्मीकीये आदिकाव्ये अनोप्याकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ अथ सत्यपादवद्धतया प्रणमवाक्येन च न ते वचः

कारण्यामीति वचसि दण्डार्थमात्रं निश्चित्य पुनरप्याह । अतद्वै क्षीप्रणमानहर्मम् । अतयोचितं वृथाननहर्मम् । असिद्धेयः प्रयोजन यताः । अर्मीता जनागन्नाददर्मीता । मयदर्शनी । रामाद्वक्तव्येति शेषः । तमेव न पूर्वदत्तमेव वरम् उदित्य राजानमाकारणमात्रं मनोधयमास ॥ २ ॥ कायते छावसे । पूर्वाधिति इतिरप्याहर्षः । विधातिदुस् । कृण्वन्तेति ।

नजीवितंमेस्तिकुतः पुनः सुखं विनात्मजनात्मवत्क्रुतेरगतिः ॥ ममाहितं देवि न कर्तुं हर्षसिंस्थुशामिपादवपिते प्रसीदमे ॥ ११३ ॥ सद्यमिपालो

विलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतो हृदयेति मात्रया ॥ पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितो भवसंप्राप्यथ अतुरस्तथा ॥ ११२ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मी

कीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ अतद्वै महाराजं शयानमतथोचितम् ॥ यचातिभिषवु

ण्यतिवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥ अन्यथैव ऽसिद्धार्थद्विभीताभयदर्शनी ॥ पुनरकारयामास तमेव वरमंगना ॥ २ ॥ त्वंकथसे महाराजस

त्यवादीदृढव्रतः ॥ मम चेदंवरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु कैकेय्य राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो भुदूतं विद्वलमिव ॥

॥ ४ ॥ मृतेमयि गते रामे न मनुजपुंगवे ॥ हतानर्थे ममामित्रसकामासु खिनी भव ॥ ५ ॥ स्वर्गे पितृलुपामस्य कुशलं देवैरहम् ॥ प्रत्यादेशादिभि

हितंधारयिष्ये कथं बत ॥ ६ ॥ कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्रजितो वर्तन् ॥ यदि सत्यं दवीम्यंत तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥ अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण

महतामहान् ॥ रामो लब्धो महते जाः सकथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥ शूरश्च कृतविधश्च जितक्रोधः क्षमापरः ॥ कथं कमलपत्राक्षो मयारामो विवास्यते

॥ ९ ॥ कथं मिदिवरश्यामदीर्घबाहुं महाबलम् ॥ अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि दंडकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च ॥

दुःखं न मानुष्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥ यदि दुःखमकृत्वा तुं मम संक्रमणं भवेत् ॥ अदुःखं ह्यस्या रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥

शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ रामप्रासादुःखेन मृत्वा स्वर्गं गतस्यापि मे सुखं नास्तीत्याह । स्वर्गे इति । रामस्य कुशलं ईक्षीः । पृष्टहं किमुत्तरं वदिस्य इति शेषः । अतस्तदप्रत्याख्यामेव कस्मिन्ति भावः ॥ ६ ॥ ननु

तद्व्यापारदुर्बलं यदेवमिहितं भविष्यति त्रिषु श्रेष्ठगुणैर्भूतं कथं प्रत्याख्यातवन्तस्यैव रूपं वाक्यं न तत्कथं धारयिष्ये । इदमे इति शेषः । अतस्तदप्रत्याख्यामेव कस्मिन्ति भावः ॥ ६ ॥ ननु

सत्यवशात्प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं तत्राह । कैकेय्या इति । प्रियकामेन प्रियेण वरेण एतत्सत्यं यदि यदापि ब्रवीमि । तत्तथापि एतत् मे वाक्यम् असत्यं मन्यन्ति असत्यं मन्यन्तीत्यर्थः । कामुकतया प्रत्याख्यात इत्येव

मेव तत् इत्याशयः ॥ ७ ॥ त्यज्यते त्यज्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥ दुःखैरनुचितस्यैव दुःखमवाप्नुयाम् ॥ ११ ॥ सर्वथा रामस्यादुःखकरणमेव मे श्रेय

इत्याह । यदीति । अदुःखाहस्य रामस्य दुःखमहत्त्वा यदि मम संक्रमणं ह्यर्गं प्रतिगमनं भवेत् तदा स्वर्गं सुखमाप्नुयामित्यन्वयः । मरणे वराप्रदानजन्यदोषोपि न । जीवितो हि सा प्रतिबिम्बित भावः ॥ १२ ॥ मम त्रेय रामं विप्रियेण किं योजयसे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ अर्कातिः स्त्रीजित इत्यर्कातिः जन्ममपादितो कर्त्तुं परमाविषयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यस्वबन्धिप्रदोपे स्वनिवेशप्रवेष्टाद्वैतं मूर्खोत्तमगान् रजनीं चान्यवर्तत सा त्रेयासा चंद्रगच्छाभंडितापि आर्तग दुःखवतो विलपमानस्य च न व्यमासत न प्रकाशेन मुक्कदाऽप्युत् । विलापेनैव रात्रिकालो व्यतीत इति भावः । यतः सा शरीरी निमिषा । नश्यति शेषः । शृणान्तिनि मोहात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्तवत् रोगपीडितवत् । यदा स्वायं यतिः । दृष्टवतां दुःखं यथा भवति तथा विलयाप । यदा दुःखम् । प्राप्यति शेषः । अथ दुःखमशास्त्राद्याः अत्युष्टिं प्रार्थयन्ते । न प्रमानमिति । न्योनि पाठे लक्ष्य गतया ज्ञापमानं प्रातःकालमित्यर्थः ॥ १७ ॥ मे महारु । मरे निशे । पत्र हि तरयाः कन्याणद्वय प्रजाते

नृशंसेपापमं कल्पे रामस्य पराक्रमम् ॥ किं विप्रियेणैकैयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥ अर्कीतिरतुलालोके ध्रुवपरिभविष्यति ॥ तथा विलपत स्तस्य परिश्रमि तचेतसः ॥ १४ ॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनीं चाभ्यवर्तत ॥ सा त्रियामातदार्तस्य चंद्रमंडलमंडिता ॥ १५ ॥ राज्ञो विलपमानस्य नव्यभासु न शर्वरी । सदैवोष्णविनिःश्वस्य वृद्धोदशरथो नृपः ॥ १६ ॥ विललापार्तवहुः खंगनासक्तलोचनः ॥ न प्रभातं त्वयेच्छामि निशेन क्षत्रमूषिते ॥ १७ ॥ क्रियतां मे दया भद्रं मे या यं रचितो जलिः ॥ अथ वागम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ १८ ॥ नृशंसां कैकयीं द्रुपदुपकृते व्यसनं मम ॥ एवमुक्त्वा ततो राजा कैकयीं संयातां जलिः ॥ १९ ॥ प्रसादयामास पुनः कैकयीं राजधर्मवित् ॥ सा ध्रुवतस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गता शुपः ॥ २० ॥ प्रसादः क्रियतां भद्रे देविराज्ञो विशेषतः ॥ शून्येन खलु सुश्रोणि मये दंसमुपागतम् ॥ २१ ॥ कुरुसाधु प्रसादं मे बाले मद्दया ह्वसि ॥ प्रसीदे विगमो मे त्वद्तरज्यमवययम् ॥ २२ ॥ लभतामसितापंगेयशः परमवर्णस्यसि ॥ मम गमस्य लोकास्य गुह्यं भर्तस्य च ॥ प्रियमेतद्गुरु श्रोणि कुरु चारु मुखे क्षणे ॥ २३ ॥ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावादीर्न स्यातां श्रु कलस्पर्ज्ञाः ॥ श्रुत्वा भिचित्रं करुणां विलापं भर्तुं नृशंसां न चकार वाक्यम् ॥ २४ ॥ ततः सराजा पुनरेवमुच्छितः प्रिया मनुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ॥ समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रतिक्षितो विसंज्ञो निपपातदुःखितः ॥ २५ ॥

रामविद्यानभयमिति भावः । रात्र्यपगमे प्रजानमिधिरां नंदहं गमाव इति भावः । यदा प्रभातं रामगमनं । अर्द्धाति मिति भावः । नाहमिच्छामि द्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ खलु तस्य सत्यवशात्वात्तद्वशं गतस्येत्यर्थः । गता शुपः । अस्मावशिष्टशुपः ॥ २० ॥ राज्ञो निशेपतः राजन्यादिशेषेण प्रमादः उच्यते । इदं पूर्वोक्तकटुक वाक्यं शून्येन दुःखवशाद्वक्तव्यताय विवक्षितं । यदा इदं रामाभियेचनं शून्ये पृक्तं निजने नोक्तं—किं तु समाधायम् । अतः पमादं कुल सम्भोगादोऽपि गथा न भवति तत्पर्यः ॥ २१ ॥ सद्दया मद्दचनद्वया—नन्देयाह । प्रसीदेति । नया कलामादृष्टान्तमेव राजा मया लिये रामाय देहीत्याख्यः गुरुणां वलिपद्वितीयाह । गुलश्रोणि पाठे उच्यते पात्रं न उच्यते महती श्रोणि रीत्यास्ताहर्षा ॥ २२ ॥ २३ ॥ रोदेतेन अदयोः नाम्नात्वात् तामस्य अश्रुकल्पस्य अश्रुपूर्णस्य । हिरण्यं ॥ २४ ॥ तदादेः प्राक्सदा प्रियाम् अनुष्टम् एव विनिविनयवाक्येनापि मनोममप्राप्तः । विद्यामनं गतिं शान्तमानं नर

तस्मिन्नि य दुःखिताः चिरप्रापचितमेतत्वात् । धिक्कुर्मशस्तुवन् प्रयासलब्धं पुनं च त्यक्तुमशस्तुवन् कालम्यदृतया दुःखितो विसर्जो मूर्च्छितः । २५ ॥ घोरं दीर्घम् उरणं च ध्वस्तः सा निशा जगाम । प्रिति
बोधनं तत्साधनमल्लोतिदिक् दुःखवशादिति यावः । २६ ॥ चैरमानः ॥ इति श्रीरामाभितो श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रयोदशः सर्गः । १३ ॥ ॥ छ ॥ एवं
दशं प्रातोपि राजति कैश्यां मणिभित्तो राजा श्रितये चेत् त्रियतां दृढः न तु मयोत्तमन्या कार्यामिति निश्चिन्ताह । पुत्रेयादि । पापा कैश्यां विचेष्टमानं मरणकाल इव विकृतमयोधेय सम्यक् द्यूमीपत्यर्थः
॥ १ ॥ मम संश्रवं वरदानरूपं सुकृत्य प्रतिश्रुत्य अंगकृत्य पापं कृत्वेव सतः पीडितः सन् शेषे-इदं किं-इदं मौचित्यमिर्यायः । अतः स्त्रियां सत्यपालरूपायां सतां मर्यादायाम् ॥ २ ॥ सत्यरूपं वर्त्ममाश्रित्य उत्तिश्य
त्वं च त्वं तु मया प्रतियोदितो वरदानविषये प्रेरितः । तव सत्यं रक्षितुमेषा मे प्रेरणा । अन्यथा प्रतिज्ञातदानं विनैव मरणे तत्तावर्मः स्यादिति मानवः । ३ ॥ यद्यपि सत्यपालने प्राणमश्रयः तथापि तमपीकृत्य

इतीवराज्ञोव्यथितस्यमृनिशजगामघोरश्चसतोमनस्विनः ॥ विबोध्यमानःप्रतिबोधनतदनिवारयामाससराजसत्तमः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसा० सं० अयोध्याकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ पुत्रशोकार्दितंपाण्यविंसङ्गपतितंभुवि ॥ विवर्षेमानमुत्प्रेक्ष्यैश्वर्यमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पापंकृतवैवकिमिदंममसंश्रुत्यसंश्रवम् ॥ शेषेक्षितितलेसन्नःस्थित्यास्थानुवर्णमर्हसि ॥ २ ॥ आहुःसंत्यंहिपरमंधर्ममिविदो जनाः ॥ सत्यमाश्रित्यचमयात्वंधर्मप्रतिचोदितः ॥ ३ ॥ संश्रुत्यशैव्यःश्रेयनायस्वांतनुजगतीपतिः ॥ प्रदायपशिर्णैराजजगामगतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथाहलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे ॥ याचमानेत्सर्वकेनेत्रेऽद्धृत्याविमनाददौ ॥ ५ ॥ सरितांतुपतिःस्वल्पामयांदांसत्यमन्वितः ॥ सत्यादुरोधात्समयेवलांस्वानातिवर्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदंब्रह्मसत्येधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षयावेदाःसत्येनावार्यान्तेपरम् ॥ ७ ॥ सत्यंसममुवर्तस्वयदिधर्मैधृतामतिः ॥ सवरःसफलोमेस्तुवदोह्यसिसत्तम ॥ ८ ॥ धर्मस्यैवाभिकामार्थममचैवाभिचोदनात् ॥ प्रब्रज्यसुतरांमित्रिःखलुत्वाब्रवीमग्रहम् ॥ ९ ॥ समयचममार्थेयमयादित्वंनकरिष्यसि ॥ अग्रतस्तेपरित्यक्तापरित्यक्ष्यामिजीवितम् ॥ १० ॥ एवंप्रचोदितोराजकैकेय्यानिर्विशंकया ॥ नाशकत्पशुन्मोक्षं बलिंरिद्रकृतंयथा ॥ ११ ॥

सत्यस्वर्णमेव ज्ञाय इत्याह । संश्लेष्यादि ॥ ४ ॥ १ ॥ सरीतं पतिः सत्यमन्वितः सत्यं प्राप्तः सत्यानुरोधात् सत्यागामेवात् सत्यागामेवात् सत्यां भयादां सुलब्ध्यामपि केनं समयं चंद्रोदयरूपे बुद्धिसमयेपि नातिवर्तते ॥ १६ ॥
प्रणवरूपेकदायत्नान्नाद्राज्याचक्रयोश्चाभेदात्तत्त्वं प्रणवरूपं ब्रह्म शास्त्रे तत्त्ववाक्यमेव अक्षया चंद्राः अद्वयं तज्ज्ञानफलं सत्यमेव पदं ब्रह्मस्वरूप प्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेति भावः ॥ ७ ॥ तस्मात्सत्यमिति
॥ ८ ॥ अस्मत् पल्लवसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफलसिद्धयर्थं क्रियमाणान्मस अभिचोदनात् प्रेरणात्वं तु संतं रासं प्रभाजय एवं त्वां त्रिविमी अतो नाहमसाद्रहणाश्रितवर्तिशुं शक्येति भावः
॥ ९ ॥ विषये जीवबोधप्रश्नाधिकारो इत्याह समयं चेति । मद्भावविषयार्थं परित्यक्ता लयमेक्षिता ते अत्रतो जीवितं तल्लक्ष्यामि ॥ १० ॥ एव न्यायोपेततत्त्वकरणे पाशं सत्यपाशबंधनम् ईदं कृतम् इदमर्थोपादेयं

पदत्रयमित्येदं प्रतिश्रवणं पारा ॥ ११ ॥ युगचक्रोत्तरं मय प्राप्य परितरेन्दु निर्धनं चेष्टमानो धुम इव उद्भ्रातहृदयवादिशिथिलोऽभूत् ॥ १२ ॥ संमनः विक्रं चित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ ईदृश्याः मधुजाया
रस्याग एवोचित इत्याद्येनेहाह यत्ने इति । मंत्रकृतः । गृन्तामीति । मयेन संस्कृतः सत्यजाति तपयुक्तं व्यवहारं त्यजामि स्वज्ञं ससाज्जात तव पुत्रं च नृपा मह त्यजामि ॥ १४ ॥ किं च रामाभिषेको मयाऽह
क्यानिन्नारण इत्याह प्रयत्नेऽर्थात् । उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य तदर्थम् अभिषेकार्थं कल्पितं रामाभिषेकमभारतभिषेकं कर्तुं गुरुजनो मां नृगरिष्यति । अतो गुरुजनानुरोधेन मया गमः कारयितव्यः कृत्यभिषेकः
कारयितव्यः । एवं मतिं कृत्वा मन्त्रिणक्रिया न कार्येत्याह मृतस्येत्यादि । मा दुर्मतिं शपः ॥ १५ ॥ १६ ॥ क्रोधातिशयेनोत्तेजैवार्थं पुनराह मधुक्रयति इति वतस्सतोर्था । मम तु प्रणिमामि यूयं दय प्रसिद्धमग्नि
भिषेकं कर्तुं द्वाश्रयिष्यति अतः म एव मया कर्तव्य इत्याद्यर्थः तं तु त्याज्येवेति भावः । ननु मयि जीवन्त्यां कार्यं रामाभिषेको भविष्यति तत्राह । यदि गुरुस्त्यक्त्वाय रामाभिषेकं न्याह्नानि नोद्दिशान कर्तव्यमिति तद
भिषेकार्थं कल्पितं रामाभिषेकमभारतस्य मे सलिलक्रियां मया गमः कारयितव्यः क्रोधादाह सपुत्रयेति ॥ १७ ॥ ननु किमेवेनात्मवैष्यव्ययमायेन पुत्रादङ्गायानः प्रियन्वाश मनः क्षमाय मयं प्रिय भवतीति
उद्भ्रातहृदयश्च पि विवर्णवदनो भवत् ॥ सधुयैर्विपरिस्पन्द्युगचक्रांतरं यथा ॥ १२ ॥ विकलभ्यांचनेत्राभ्यामपश्यन्निवभूमिपः ॥ कृच्छ्रद्वैये
णसस्तभ्यैकैकीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्तेमंत्रकृतः पाणिग्रौपापेभयाधृतः ॥ संत्यजामिस्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥ प्रयाता रजनीं दे
विमूर्यस्योदयनं प्रति ॥ अभिषेकाय हि जनस्त्वरिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ गमः कारयितव्यो मे मृतस्य
सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥ सपुत्राया त्वय नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ॥ व्याहतास्य शुभाचारेयदिरामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ न शक्नोद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा
पूर्वतथा मुखम् ॥ हतहर्षतथानंदपुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥ तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महत्मनः ॥ प्रभाताश्र्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रमालिनी ॥
॥ १९ ॥ ततः पापसमाचारकैकेयीपार्थिवपुनः ॥ उवाच परुषवाक्यं वाक्यद्वारोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥ किमिदं भापसं गजन्वाक्यं गरुरजोपमम् ॥
आनाययितुमकिष्टं पुत्रं ग्राममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वने चरम् ॥ निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यमि ॥ २२ ॥
स तु ब्रह्मवतीक्षणेन प्रतोदनहयोत्तमः ॥ राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेय्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धम्मवेधं वदद्धास्मि नष्टाचममचेतना ॥ ज्येष्ठं
पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥

श्रुतेत आह न शक्त इति । तथा मुख तादृशमुखान्मुखं विकसितमुख दृष्ट्वा पुनर्निर्दानीमाङ्मुखं स्थल द्रष्टुं न शक्नोमि एवं च तादृशजीवनाक्षया मरण मे श्रेय इति मया मा मां-यमिति भावः ॥ १८ ॥ ता
कैकेयी पुण्या प्रभाला पुण्यमात्रप्रभालालावर्णिता जातेत्यर्थः । यद्वा निंनरामाचिन्तामन्त्रापुण्या शर्वरी तथा जातेत्यर्थः ॥ १९ ॥ रोमसूर्च्छिता क्रोधाव्यता पशु मर्दप्रभृग ॥ २० ॥ २१ ॥ उत्तिष्ठयेयं गुरुम् ॥ २० ॥
गरो विपं कृता शूलदिह दृष्ट्वाह किं भाषमे नृपसिधेति भावः । वाक्यमगरजोपममिति पाठे अंगिति राजा मंत्रगम् । इहानाश्रितुं मरणदान विना इतो बलिगमस्तमङ्गमिति नापाम् ॥ २१ ॥ कृतकृत्यः कृतकौ
चादिकृत्यः । कृत्य इत्यादस्य कृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥ तुलः व्यर्था प्रापितः । तुल इति पाठे प्रोक्तः । तीक्ष्णप्रतोदप्रोक्तो हयो यथाक्षारोदाभिस्तथा तद्वाक्यप्रोक्तो राजा तदर्थोक्तः ॥ २३ ॥ नद्रह धमेति ।
एवं च ममाचेतनात्तमेव स्वामीष्टं यथा सिध्यति तथा कुरु अहं न किमपि वक्ष्यामीति भावः सर्वथा चेत्तानाशाद्याग्रामं द्रष्टुं परित्यज्याणि तत्राया मपयते नरा कुरु । एतादा यदिष्ट कुर्वति भावः ॥ २४ ॥

पूर्वदिनम् अयं कदापि न निवारणीय इति पूर्वमेव राज्ञाज्ञापितम् एवमाज्ञायां हेतुर्दृढमिति ॥ ४४ ॥ तामस्यां कैकेयीकृतां घोरावस्थाम् अजज्ञिवान् न ज्ञातवान् वार्तापरिप्राडि । परमदुष्टमिः तोष
 कृताभिः तोषजनिकाभिश्चेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भास्करोदयं तत्कालप्रभूयैर्मिप्रतिभित्तिरहितेजसा तेजस्वी सागरो यथा खलुक्कालान् नदति नंदयति तथा नोसान्मार्गेन नुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्माद्विषयका
 प्रीत्याश्रयः सन् नंदय । यत्तु भास्करश्चंद्र इति तत्रासिद्धिविच्छिन्नम् । नयानंदयन इति पाठे आनंदयनः आनंदयणस्त्वं नंद नदय प्रजा इति शेषः । नंदान्तेति च तत्रेण बोध्यम् ॥ ४७ ॥ अस्यां केलायाम्
 उदयवेद्यानां तथा स्तुत्या चोत्साहयुक्तः सन् यथा दानवान् मोक्षयत् तथा रिपुजयफलम् वांक्षतं ते करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अतः संहिता वेदा विद्याश्च मीमांसाद्वयो यथा ब्रह्माण् मृष्टौ वांयति एव ला बोधयामि
 वेदस्य एव सूरार्दान् पदार्थान् ज्ञात्वा वेदास्तान् सूत्रार्ताति श्रुतिस्मृतिप्रतिबद्धम् ॥ ४९ ॥ यथा चंद्रसहितो रतिक्रयस्तमयाभ्यां पृथिवीं तस्य जन बोधयति तद्वन् ॥ ५० ॥ कृतगतौतुकमग्नः कृतानि कौतुके अभिप्रेक्ष्यो
 तंतुपूर्वोदितंवृद्धं दारराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसरोरुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ ससमीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थां मजज्ञिवान् ॥ वाग्भिः
 परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सुतोयथापूर्वपार्थिवस्य निवेशने ॥ सुमंत्रः प्रांजलिभूत्वा तुष्टावजगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथानंदितं ज
 स्वी सागरो भास्करोदये ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा तथानंदयनस्ततः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यांतु वेलायामभिष्टावमातलिः ॥ सोऽयं दानवान्सर्वास्तथात्वां
 बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाः सहांगा विद्याश्च यथा ह्यात्ममुपेप्रभुम् ॥ ब्रह्माणं बोधयं त्यद्वतथात्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यः सहचंद्रेण यथा
 धृतवरां शुभाय ॥ बोधयत्यद्यपृथिवीं तथात्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठा शुभहाराजकुतकौ तु कर्मगलः ॥ विगजमानो वपुषा भरोरिव द्विजः
 करः ॥ ५१ ॥ (सोममूर्त्यौ च काकुत्स्थश्च शिवैश्च वणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तुते ॥ १ ॥ गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तत्र ॥
 बुध्यस्व नृपशार्दूलकुरुकार्यमन्तरम् ॥ २ ॥) उदतिष्ठ तामस्य सप्तममभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापिनैर्गमेश्च कृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयं वस्मि
 ष्टो भगवान्नास्त्राक्षणैः सहतिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजत्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ यथा ह्यपालाः पशवो यथासेनः प्रनायका ॥ यथा चंद्रविना
 त्रियथा गावो विना वृषम् ॥ ५४ ॥ एवं हि भविना राष्ट्रं यत्र राजानं दृश्यते ॥ एवं तस्य वचः श्रुत्वा सांस्त्वपूर्वि ॥ ५५ ॥ अभ्यर्कयत शोकेन
 भूय एवमहीपतिः ॥ ततस्तुराजांतं सुतं स्रहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥ शोकरत्नेक्षणः श्रीमानुद्रीक्ष्यो वाचधाम्नि ॥ वाक्यैस्तुः शुभमर्माणिममभूयो
 निवृत्तसि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रः करुणं श्रुत्वा हृष्टादीनं च पार्थिवम् ॥ प्रवृद्धीतांजलिः किंचित्तस्माद्देशादपाकमत ॥ ५८ ॥

प्रमत्तां स्वतीं दृष्ट्वा सख्यां हस्तमालादिनियन्त्रिय इति शेषः । वसिष्ठः पुरोत्तमं प्रब्रवीति उत्तराग्र्योऽभेदाव्ययः । वयोरपि वर्गनीयमप्यभिनेनेन शोकादिप्रियाच्छूयपदादिकमहोषः ॥ २६ ॥ गमागन्तुर्गदन् ॥ २६ ॥
 समार्जनं मार्जन्या बृल्लिनाकारेण समुद्रा विपणाः क्लेषपदार्था येतु तादृशा आपणा मर्यां सा ॥ २७ ॥ समुत्सुकां समुत्सुकजनाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ यष्टिमद्विरिति ब्राह्मणविशेषण धारयन्गती तन्निमित्तं
 स्वातन्त्र्यमभिकरणोक्तेः । यद्वा यष्टिमद्विरित्यस्य तद्वै राजसेकीरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ निनिष्कान अतःपुनत द्वांजःपुनद्वारे ॥ ३२ ॥ वसिष्ठः समुत्सुकजान । किमुना त्वयाह भिन्निमादि ॥ ३२ ॥
 ततःप्रभातांरजनीमुदितेचतदिवाकरे ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमागते ॥ २६ ॥ वसिष्ठोऽगुगंयःशिष्यैःपरिवृतस्तथा ॥ उपपृष्ट्वाशुसुभास्य
 विवेश्पुश्रोतमम् ॥ २६ ॥ सित्तसंमार्जितपथापताकोत्तमभूषिताम् ॥ (विचित्रकुसुमाकीणां नानासिग्भिर्विराजिताम् ॥) संहृष्टपनुजोपेनांयमृद्
 विपणापणाम् ॥ २७ ॥ महोत्सवसमायुक्तांरघवार्थे समुत्सुकाम् ॥ चंदनायुग्धपैश्वसर्वतःपरिवृषिताम् ॥ २८ ॥ तांपुरीसमनिकरुच्युदुर्गुरो
 पमाम् ॥ ददर्शातःपुरंश्रीमान्नापदाकीर्णब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ यष्टिमद्विःसुसंपूर्णसदृशैःपरमार्चितैः ॥ ३० ॥
 तदंतःपुरमासाध्यतिचक्रभतजनम् ॥ वसिष्ठःपरमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥ सत्वपश्यद्विनिष्कान्तसुयंत्रनामसारधियम् ॥ द्वारेयमुजसिहस्य
 सचिवंप्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाचमहतेजाःसूतपुत्रं विशारदम् ॥ वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वदृपतेर्मांमिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमेगोदकघटाःस्तगरेभ्य
 श्रकांचनाः ॥ औदुंबरंभृषीठमभिषेकाधमाहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानिगंधाश्चरानि विविधानिच ॥ क्षौद्रंद्विधिवृंतलाजदराःसुमनसः पद्मः
 ॥ ३५ ॥ अष्टौचकन्यारीचरामत्तश्चवादारणः ॥ चतुरश्रोथःश्रीमान्निक्षिरोचःरुतमम् ॥ ३६ ॥ वाहनंनरमयुक्तंछत्रंचशशिभिःप्रियम् ॥ अनेषवा
 लव्यजनेभृंगारंचहिरण्ययम् ॥ ३७ ॥ हेमदामपिनद्धश्चकुड्मन्यांदुरो वृषः ॥ केःरीचयतुदूहरीःत्रैत्रोमहाबलः ॥ ३८ ॥ सिंहासनंयथाव्रतम् ॥ समि
 धश्चद्वुतारनः ॥ सर्वेवादित्रंस्वाश्चैश्याश्चलंकृताःस्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्याब्राह्मणागावःपुत्राश्चभृगुनक्षत्रगक्षिजः ॥ पौरजानपदश्रेष्ठनैगमाश्चरजैः
 सह ॥ ४० ॥ एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः ॥ अभिषेकायरामस्य सहतिष्ठतिपार्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरस्यमहारजंयथासमुदितेऽहनि ॥ पुण्ये
 नक्षत्रयोगेचरामोरज्यमवाप्नुयान् ॥ ४२ ॥ इतितस्यवचश्चुत्वाभूतपुत्रो महाबलः ॥ स्तुवन्पृषतिःशार्दूलंरविवेशनिवेशनम् ॥ ४३ ॥
 कौचनः सौवर्णाः गंगोदकघटाः तदुदरत्पुर्णा घटाः शारंगेयश्च तल्लक्ष्णं घटा आह्वता इति शेषः । औदुंबरं मदीयम् औदुब्यासं दी तस्यै प्रादेशमात्राः पादा इति क्वचत्रावगप्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥ क्षौद्रं मधु
 सुमनसः पुष्पाणि ॥ ३५ ॥ कन्याः कुमारीः निःत्रिणाः खड्गः ॥ ३६ ॥ नरमयुक्तं वाहनं निक्षिका भृंगारं वनकाकुला स्वर्णककाजम् ॥ ३७ ॥ चतुर्दशोदरं हरिश्चैष्टः । यद्वा हरिश्चैष्ट उत्तमायः ॥ ३८ ॥
 व्याघ्रतुल्योषिकर्म ॥ ३९ ॥ नैगमाः वणिजः गणैः स्वदगणैः ॥ ४० ॥ प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः पार्थिवैः सहैयव्यः ॥ ४१ ॥ समुदिते मुहूर्तपुण्यैः ग्या रामोरज्यमवाप्नुयात्त्या राजान त्वरस्यसंति संवदः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पूर्वोदितम् अयं कदापि न निवारणीय इति पूर्वमेव राज्ञाज्ञापितम् एवमाज्ञायाम् हेतुर्दृष्टमिति ॥ ४४ ॥ तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामवस्थाम् अजज्ञिवान् न ज्ञातवान् यतोऽतो वाभिरित्यादि । परस्तुष्टाभिः तोष कृताभिः तोषजनकामिच्छेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भास्करोदये तत्कालप्रपूर्वप्रतिफलितरविजेता तेजस्वी सागरो यथा ब्रह्मतुल्यमान् नन्दति नन्दयति तथा नोसान्द्रतिलेन तुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयक प्रीत्याश्रयः सन् नन्दय । यत्तु भास्करश्चन्द्र इति तत्प्रसिद्धिचिह्नम् । तथानन्दघन इति पाठे आनन्दघनः आनन्दपूर्णस्त्वं नन्द नन्दय प्रजा इति शेषः । नन्दानन्देति च तत्रेण बोध्यम् ॥ ४७ ॥ अस्यां वेलायाम् उदयवेलायां तया सुत्या चोसाहयुक्तः सन् यथा दानवान् सोजयत् तथा रिपुजयफलञ्च बोधनं ते करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अग्नौः संहिता वेदा विद्याश्च मीमांसाद्वयो यया ब्रह्माण् मृष्टे बोधयति एव ला बोधयामि चेदस्य एव भूरादीन् पदयान् ज्ञात्वा वेदास्तान् सृजतीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ४९ ॥ यया चन्द्रसहितो रविद्वयस्तमयास्यां पृथिवीं तस्यं जन बोधयति तद्वत् ॥ ५० ॥ कृतकौतुकमंगलः कृतानि कौतुके अभिषेको

तंतुपूर्वोदितं वृद्धं द्वां रस्थाराजसंमताः ॥ नशेकुरभिसरोऽङ्कुराज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥ ससमीपस्थितो राज्ञस्तमवस्थामजज्ञिवात् ॥ वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततः सुतो यथा पूर्वपार्थिवस्य निवेशने ॥ सुमंत्रः प्रांजलिभृन्चातुष्टावजगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथानन्दतितेजस्वी सागरो भास्करोदये ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा तथानन्दयनस्ततः ॥ ४७ ॥ इन्द्रमस्यांतु वेलायामभितुष्टावमातलिः ॥ सोजयहानवान्सर्वस्तथात्वा बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाः सहांगविद्याश्च यथा ब्रह्मात्मसु प्रमुमुम् ॥ ब्रह्माणबोधयंत्यद्यत्थात्वा बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥ आदित्यः सहचन्द्रेण यथा भूतयरां शुभाय ॥ बोधयत्यद्य पृथिवीं तथात्वा बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठ शुभहाराज कृतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानो वपुषामेरोरिव दिवः करः ॥ ५१ ॥ (सोमसूर्यौ च काकुत्स्थश्च शिववैश्रवणावपि । वरुणश्चाग्निर्ऋश्च विजयप्रदिशन्तुते ॥ १ ॥ गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव ॥ बुध्यस्व नृपशार्दूलकुरकार्यमनंतरम् ॥ २ ॥) उदतिष्ठ तामस्य समग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृतांजलिः ॥ ५२ ॥ अयं वसिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्य तां राजन्नाथवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥ यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना जनायका ॥ यथा चंद्रविनाशः त्रिंशं यागावो विनावृषम् ॥ ५४ ॥ एवं हि भविता रण्यं यत्र राजान हश्यते ॥ एवं तस्य वचः श्रुत्वा सांत्वय पूर्वाभिषेचनम् ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्य तशोकेन भूय एव महीपतिः ॥ ततस्तुराजा तं सुतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥ शोकरत्नेक्षणः श्रीमदुद्रीक्ष्य वाचधाम्निः ॥ वाक्यैस्तु पुनर्मर्माणिममभूयो निवृत्तसि ॥ ५७ ॥ सुमंत्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् ॥ प्रगृहीतांजलिः किंचित्तस्माद्देशादपाकमत् ॥ ५८ ॥

स्त्वैव मंगलानि विविचित्रवज्राभरणधारणादिरूपाणि येन । कौतुकं त्वमिच्छासि रणादुत्सवे नर्तकयोः । अत एव वपुषा विराजमानस्त्वं मेरोर्दियाकस् इवेतिष्ठ ॥ ५१ ॥ कर्तव्यं यद्यदाज्ञतं तान् । कृतमित्याह उदतिष्ठति । उदतिष्ठत उल्लिख्य संपत्कमभूदित्यर्थः । अभिषेचनं तदुपकरणं नैगमो वणिग्व्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ भविता ह्युद् । तस्माच्छीघ्रमुचिच्छेति भावः । इवशब्द एवार्थः ॥ ५५ ॥ अभ्यकीर्यत व्यातोभवत् । सन्नहर्षः नष्टहर्षः ॥ ५६ ॥ शोकरत्नेक्षणः शोकजनरोदनं रत्नेक्षणः भूयः कैकेयीवाक्यैः कृतानि मर्माणि पुनरपि न स्मृतिनाम्येति सत्यं ॥ ५७ ॥ अपाकमत् बद्धांजलिः सन् मीतोऽपाकमम् ॥ ५८ ॥

दैन्यं सत्याग्रहं धनं मंज्वा स्वकार्यं वक्तव्यम् ॥ १९ ॥ अत एव सिन्धु-याह राहयति । रामाभिषेकार्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कल्याणं मन्यमानः कदाचिदपि दृष्टुं नमिन्मार्गानि कारिष्यति मन्यमानः । यद्वा अस्मिन्वसरे रामदर्शनमेव कल्याणं मन्यमानः मृत्तिसमथत्वात् । यद्वा देशानामृणीं च कल्याणं मन्यमानः । अत एव हृदयेन नरद न तु बहिस्तिष्ठिमिति भावः ॥ १३ ॥ निमित्तकालेऽनुमन्यतमान्येति तथा कैकेय्यः प्रेरितः चिन्तयामास । किमियेषा भूयस्वरयतीति चिन्ता ॥ १४ ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्येण एव एषा लयति । इह कर्मदः दशरथः आयास्यति आयासवान्भवति । प्रयासबाहुन्येन भ्रात्रो बहिरागामिवर्तीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ पुरातनवर्तित्यादन्-पुरस्य सागरतटवर्तिद्विदुल्लस्यम् ॥ १६ ॥ तत इति । महीगन्धर्वराजानधिकारिणो विलोकायन् पौरान्महाजनान्पुस्तादग्रे ददर्शे । ततः निर्गमनो

यदावलुस्त्वयैव न्यात्रशशकमहीपतिः ॥ तदा सुमंत्रमंत्रज्ञकैकेयिप्रत्युवाच ॥ १७ ॥ सुमंत्रराजराजनीरामहर्षसमुत्सुकः ॥ प्रजागरपरिश्रान्तेनिद्रां वशमुपागतः ॥ १८ ॥ तद्रुच्छ्वरितंभूतराजपुत्रयशस्विनम् ॥ राममानयमद्वैतेनत्रकार्यविचरणा ॥ १९ ॥ अश्रुचाराजवचनकंथगच्छामिभामिनि ॥ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणोवाक्यं राजमंत्रिणमब्रवीत् ॥ २० ॥ सुमंत्ररामद्रुमिशिरामिप्रमानयमुदरम् ॥ समन्यमानः करुणार्णवद्वेधेनननन्दं च ॥ २१ ॥ निजैगमचमप्रीत्यात्वरितो राजशसात् ॥ सुमंत्रश्चित्तयामासत्वरितो चोदितस्तथा ॥ २२ ॥ व्यक्तं रामाभिषेकार्थेऽहं ह्यारुद्रमतिर्धर्मराट् ॥ इतिमूलेमतिं कृत्वा हर्षेणमहतपुनः ॥ २३ ॥ निर्जगाममहैतजराघवस्यदिदृक्षया ॥ सागरद्वदसंकाशात्सुमंत्रोत्तः पुराच्छ्रुत्वा ॥ (निष्क्रम्यजनसंवाधददर्शद्रा समप्रतः ॥) ॥ २४ ॥ ततः पुरस्तात्सहस्रविनिःश्रुतोमहीपतेद्वरगतान्विलोकयन् ॥ ददर्शपौरान्विविधान्महाधनुषस्थितान्द्वारसुतेयविष्टान् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसांसं० अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ २६ ॥ तेषुतारंजनीमुष्यब्राह्मणावेदपारागाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानंसहराजपुरोहिताः ॥ २७ ॥ अमात्याबलमुख्याश्चमुख्याश्चेनिगमस्यच ॥ राववस्याभिषेकार्थेप्रीयमाणाः सुसंगताः ॥ २८ ॥ उदितेविमलेमृगेषुष्येचाभ्यागतेहनि । लग्नैकैकटेकप्रानेजन्मरामस्यचस्थिते ॥ २९ ॥ अभिषेकायरामस्यद्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ॥ कांचनाजलकुंभाश्चभद्रपीठस्वलंकृतम् ॥ ३० ॥ रथश्चसम्यगास्तीर्णोभास्वताव्याघ्रचर्मणः ॥ गंगायुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतंजलम् ॥ ३१ ॥ याश्चान्याः सरितः पुण्याद्वाहः कृपाः सरांसिच । प्राग्वहः श्रोत्रवहाश्चोर्ववाहाश्चक्षीरिणः ॥ ३२ ॥ ताभ्यश्चैवहन्तोऽयं सुदुर्भ्यश्चसर्वशः ॥ क्षौद्रं विघ्नं तं जलदम्भाः सुमनसः पयः ॥ ३३ ॥ तस्य ॥ ३४ ॥ सर्वमानः ॥ ३५ ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणलिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अयं कैकेयः राजा च गुप्तद्वयतया प्रवर्तितस्य सुमनस्य यथापूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राज्ञः ग राजद्वारं मिश्रितानां जनानां परस्परसमापणप्रकारमाह ते विव्यादि । तं राजेप्रतिताः उष्य उपस्थात् राजद्वारम् । अधिकरणे लुप्तः ॥ ३८ ॥ अहनि पुष्यः अहने आगते रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते जन्मनाऽप्ये कर्कटलक्षे च प्राप्तः ॥ ३९ ॥ मावने इति शेषः । अभिषेकाय अभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः । कांचनजलकुंभा आनीताः । अयंकृतं मन्त्रपीठं स्थापितम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्राग्वहा इत्यादिर्नय इति शेषः । पूर्ववदन्नादितोर्वप्राग्वहवत्प्रवेशवय ऊर्कवाहाः । तिर्यक्वाहा दक्षिणोत्तरवाहाः । क्षीरिणः क्षीरपूर्णः । क्षीरमत्र जलम् । डीबमाव आर्षः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

१ निदावा कालेविदाम्-६० पा० । २ कर्मविल-२० पा० । ३ महाबह-६० पा० । ४ समाहिता-६० पा० ।

क्षीरभिः क्षीरिद्विष्वक्षपृष्ठैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिषेकपुरःसरम् अभिषेकसामग्रीसुहृदम् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिष्य यथा वस्तुजात मंत्रिपत सन्निपत ॥ १२ ॥ तथा ज्ञातीय वस्तुजात रामाभिषेकमुद्दिष्यादाय गृहीत्वा राजवचनात् राजद्वारे ममेवेता मिलिता ब्राह्मणादयो महिषतिमपश्यतो नोऽस्मान् राक्षः कः प्रतिवेदयेदित्युक्त्वन् ॥ १३ ॥ यौवराज्याभिषेकस्तस्यामग्री । मर्वाण् जनान्महीपतीश्च अन्नवर्दिन्यन्वयः ॥ १५ ॥ रामम् आनेदुर्गिनि शेषः ॥ १६ ॥ यद्यपि प्रस्थितस्तथापि भवतो रक्षो रामस्य च पूज्या इति कृत्वा आशुष्यमता शुभाह वचनान्तर्गते राजानो ब्राह्मणादयश्च महाराज सुख सुखदयस्त

(वेश्याश्चैवशुभाचाराः सर्वाभरणभूषिताः ॥) अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरारणः ॥ सजलाः क्षीरिभिश्छन्नाघटाः कांचनगजताः ॥ ८ ॥ पद्मोत्पल्युताभौतिपूर्णाः परमवारिणा ॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यं पांडुरं बभूषितम् ॥ ९ ॥ सज्जंति ह्यतिरामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रं च पांडुरम् ॥ १० ॥ सज्जंति कं श्रीमदभिषेकपुरःसरम् ॥ पांडुरश्च वषः सजः पांडुरोश्च संस्थितः ॥ ११ ॥ (प्रसृतश्च राजः श्रीमानोपवाह्यः प्रतीक्षते ॥ अष्टौचकन्यासांगत्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥ ११ ॥) वादित्राणि च सर्वाणि बंदिनश्च तथा परे ॥ इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संश्रियताभिषेचनम् ॥ १२ ॥ तथा जातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् ॥ ते राजवचनात्तत्र समवेतामहीपतिम् ॥ १३ ॥ अपश्यतोऽब्रुवन्कोतुगजानः प्रति हृदये ॥ नृपश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ १४ ॥ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः ॥ इति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वास्ताश्च महिषीपतीन् ॥ १५ ॥ अव्रवीत्तः निदं वाक्यं सुमंत्रो राजसत्कृतः ॥ रामं राज्ञो नियोगेन त्वया प्रस्थितोऽब्रुहम् ॥ १६ ॥ पूज्य राज्ञो भवंतश्च रामस्य तु विशेषतः ॥ अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्यतामहम् ॥ १७ ॥ राज्ञः संप्रति बुद्धस्य चार्चनं गमनकारणम् ॥ इत्युक्त्वा तं पुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ १८ ॥ सदासक्तं च तद्देशं समुमंत्रः प्राविंशह ॥ तुष्टावा स्यत द्वावंशं प्राविश्य सविशापतेः ॥ १९ ॥ शयनीयं नृपद्रस्य तदसाद्यव्यतिष्ठत ॥ सोऽन्यासाद्य तत्तद्देशं भक्तिभक्तं निमंत्राणम् ॥ २० ॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराधवम् ॥ सोमसूयौ च काकुत्स्थश्च शिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥ वरुणश्चाग्निर्द्रश्च विजयप्रदिशं तुते ॥ गताभगवतीरारिणः शिवमुपस्थितम् ॥ २२ ॥ बुद्धश्च स्वराजशार्दूलकुलकार्यमनंतरम् ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चैन्यसाधनैरागतास्तिवह ॥ २३ ॥ दर्शनं तेऽभिकाक्षे तं प्रबुद्धयस्वराधव ॥ स्तुवंतं तं तदा मृतं मुमंत्रं त्रकोविदम् ॥ २४ ॥ प्रतिबुद्धयत तो राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥ राममानय मतेति यदस्य भित्तो मेया ॥ २५ ॥ भिक्षं कारयेन ममाज्ञां प्रतिवाहते ॥ न चैव स प्रमुतोऽहमानये ह शुराधवम् ॥ २६ ॥ इति राजा दशरथः स्तुतं तत्रान्वशात्पुनः ॥ सराजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रात्ते पूजयत् ॥ २७ ॥

पृच्छन्तीति विज्ञापयामि जाग्रतोपि वदितरनागमनकारणं किमिति च पृच्छन्तीति विज्ञापयामि ॥ १७ ॥ पुणवित् चिरकालं यामिज्ञोऽतिबुद्ध इति यावत् ॥ १८ ॥ मदासक्तम् अनातिद्वारम् ॥ १९ ॥ तन्नायं शयनगृहम् तिरस्कृणी जवनिकामतारा कुर्यान् शेषः । एतम् तादर्थ्यं न गमनं गच्छामि ॥ २० ॥ राजनिज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वात्पुनः स्तुतिप्रार्थना ॥ २१ ॥ २२ ॥ निमित्तो भगिन्यं तन्मन्त्रिभक्तो नैरागाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रविष्टुं यज्वर्नकर्तुं निमित्तमपि सुमंत्रं ध्वनिना ज्ञात्वा । यदस्याभिहितो नयेति पाठे अनेत्युपपन्नम् । मया गत्यर्थः । अत एव समाह्वयितं भगच्छते । पूरे गता भयमभ्युत्तेः । कृतकालद्वयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रामस्याभिप्रेतार्थम् अभिप्रेकप्रयोजनक कर्म कुर्वतां जनानां गिरो नरेन्द्रसूतोः गमस्याभितो मंगलं तद्वर्तिताऽनमर्थो यासां ताः शुश्राव स तथा लोकाय च गिरस्तादृशीः शुश्राव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 कोऽप्या तत्संबन्धया पार्ष्वस्तास्तस्ययोपलक्षितैर्जनिः । अनेनातिसमदो दक्षितः ॥ ४५ ॥ महामेमाधिरुद्रपर्वतसदृशम् । प्रमित्रं मताम् । शकुजय नदुणक तवासान च राम उपवागो यस्य तम् ॥ ४६ ॥ नलुभान्
 राज इति शेषः । व्यपोह रयागमेन मागदिकदेशं कृत्वा ॥ ४७ ॥ अद्रिकूटे पद्रिभूगे शारुडोऽचलो यो महोवस्तसदृशमौकत्येन तदेद्रकूटेनपाटे तनामा पूर्वनिवेशोपस्तारुडेत्यादि प्राकृतम् । महानिमानो
 पर्वकस्मिन् संयुतम् । महाविमानानां तत्सङ्गकानामुत्तमैकमनां संघो यत्र महाविमानेभ्य उत्तमानां कम्पनां संघो यत्रेति वा । विमानोत्तमैकमसवद्वदिति गात्रतोऽयः । विमानोन्नी देवयानं सतभूरो च सञ्जनि

सतत्रशुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिपेकार्थकृताजनानाम् ॥ नरेन्द्रसूनोरभिमंगलार्थाः सर्वस्यलोकस्यगिरःप्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥ महेंद्रसूत्रप्रतिभञ्जकप्राराग
 स्यभ्यङ्गपक्षिजुष्टम् ॥ दृदर्शमेरोरिव शृंगमुच्चं विभ्राजमानं प्रभयासुमंत्रः ॥ ४४ ॥ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्चसोपायैर्नानपदैर्जनिभ्यः ॥ कोट्यापराधै
 अविमुक्तयानैः समकुलंद्वारपदंदर्श ॥ ४५ ॥ ततोऽहोऽपेयमहीधरामं भिन्नमन्यं कुशमप्रसन्नम् ॥ रामोपवात्सल्यचिरदृशं शत्रुं जयं नानमुदय
 कायम् ॥ ४६ ॥ स्वलंकृतान्साधरथान्संकुजरानमात्यमुख्यांश्चदर्शवच्छ्राम् ॥ व्यपोहान्मुतः सहितान्संशतः सपुद्गप्रतः पुराराविचह ॥ ४७ ॥
 ततोऽद्रिकूटाचलमेषसन्निभमहाविमानोपमवशंसंयुतम् ॥ अवार्थमाणः प्रविवेशसारथिः प्रभूतरत्नमकोगेयं ॥ ४८ ॥ इत्यपे श्रीमद्वाप्रायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां सं० अयोध्यकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ सतदंतः पुरः द्वारं समतीत्य जगत्कुलम् ॥ प्रविचितां ततः सहागामास
 सादपुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकविभ्रद्विभुवभिर्मृष्टकुलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरत्नैराधिष्ठितः ॥ २ ॥ गजानां गिरीषु रत्नेभ्यः शीतस्वल
 कृतात् ॥ ददर्शविष्टिरान्दरिख्यध्यक्षान् सुसमाहितान् ॥ ३ ॥ तेऽप्रीक्ष्य समायांतं रामप्रियचिन्तितः ॥ ४ ॥ ततोऽपि पुरः पर्वतं गच्छन् संश्रयाः ॥
 ॥ ४ ॥ तानुवाच विनीतात्मा भूतपुत्रः प्रदक्षिणः ॥ शिरसाभ्युत्तरमायसुमंत्रोद्धारितिष्ठति ॥ ५ ॥ तेरायसुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिन्तितः ॥ सहभार्या
 यरागायक्षिप्रमेवाचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमद्वायसुतमभ्यंतरेपितुः ॥ तत्रैवानाययासासः प्रिवः प्रियकस्यया ॥ ७ ॥ तं श्रवणसंकाशशुविष्ट
 स्वलंकृतम् ॥ दृदर्शमृतः पर्येकैसौवर्णे सोत्तरच्छेदे ॥ ८ ॥ वराहरुधिराभेण शुचिनाचुरंगधिना ॥ अनुलिप्तगन्धेन चंदनेन पतपम् ॥ ९ ॥

॥ ४८ ॥ जर्मनः ॥ इति श्रीगामाभिरामे श्रीरामायणतिलके गार्गीयाय आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ४९ ॥ प्रतीकानां जनानां तम् ॥ १ ॥
 प्राक्काकुलानां विद्विषः ॥ नगाधारः कौमुदीकायसत्त्वधारिण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणः प्रवर्णनं गौरी निपुणः आख्यातं गानम् ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ प्रमित्रं नित आभ्यर्चिषापिनं पितुरभ्यंतरम् ॥ अत्यन्तमनरां तत्रैव मतिव्रतस्थितिरा एव प्रियकाव्यया पितुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नगादीनां रत्नैः पतयेन भूतेन ॥ ९ ॥

सूयो वांवारं ददर्शोत्पन्नः । तथाभूतस्य दर्शने गुप्तमावात् । चित्रया सहितं शशिनं यथा लोको भूयोभूयः पश्यति तदेतयर्थः ॥ १० ॥ बंदी सुमंत्रः विनोतवर्धितानि स्मृ ॥ ११ ॥ सुमुख प्रसन्नवदनं विहारराशयः स्थानरूपे आसने विद्यमानं राजपुत्रमिवल्ययः । यद्वा विहारराशयानने समहारददः । तेषु राज्ञा सङ्कतः सुमंत्र इत्यन्वयः । सुप्रजाः सुप्रेण लब्धति शेषः ॥ १२ ॥ सुप्रजाः सुप्रेण लब्धति शेषः ॥ १३ ॥ ममानायासल सुमन्त्रचौगैः चक्रतोऽर्थः ॥ १४ ॥ देवश्च देवी च मातापितरौ मदतो मदयं समागम्य मिलित्वा अभिषेचनस्य सम्यक् हितं किञ्चित् भुवं निश्चयेन मन्त्रेते विचारयतः । आत्राभिषेचनसहितं तत्समदस् अभिषेक द्वारकामिते यावत् । किञ्चिद्वनमनरूपं तद्विरूढं सप्रत्येवास्माभिश्चिद्यमानं मन्त्रेते इत्यर्थः । गर्भितो ज्ञेयः ॥ १५ ॥ तत्र तर्कयति लक्षयिष्यति । राजोभिप्रायं मदभिषेकविषयं लक्षयित्वा ज्ञात्वा सुदक्षिणा समर्था अत एव राज्ञः प्रियकामा अत एव प्रहृष्टा हितवचनेन कोमेन च राजानमुवाच ॥ १० ॥ ततंपतंमिवादिपुत्रपुत्रपुत्रंस्वतेजसा ॥ ववदेवरद्वंद्वी स्थितयापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया ॥ उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा ॥ १० ॥ ततंपतंमिवादिपुत्रपुत्रपुत्रंस्वतेजसा ॥ ववदेवरद्वंद्वी विनयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ प्रांजलिःसुमुखंदृष्ट्वाविहारशयनानसने ॥ राजपुत्रसुवाचेदुमंत्रोरजसङ्कतः ॥ १२ ॥ कौसल्यसुप्रजाराभिपिता त्वांद्भुमिच्छति ॥ सहिष्यापिहिकैकेय्यागम्यतांतं त्रभाचिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसंहृष्टो नरसिंहो महद्युतिः ॥ ततः संमानयामाससीतमिदं भुवा चह ॥ १४ ॥ देविदेवश्च देवी च समागम्यतदंतरे ॥ मन्त्रयेतेभुवांलिङ्गिदृशिषेचनसहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वाह्यभिप्रायं प्रियज्जापुदक्षिणा ॥ स चोदयति राजानमर्थमसितेक्षणा ॥ १६ ॥ साग्रहृष्टा महाराजं हितकामा भुवर्तिनी ॥ जननी चार्थकामा मेकया धिपतेः सुता ॥ १७ ॥ दिष्टया खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ॥ सुमंत्रं प्राहिणो हूतमर्थकामं प्रमम ॥ १८ ॥ यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ॥ भुवमं ज्ञेयं न राजा यो वरा ज्येष्ठं भिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥ हंतशीघ्रमिदं गत्वा द्रष्टव्यमिदमहीपतिम् ॥ सहत्वं परि वारं ज्ञेयं सुखमास्स्वरमस्वच ॥ २० ॥ पतिसमां नितो सीताभर्तारम सितेक्षणा ॥ आद्रारमुवव्राजमंगलान्यभिदधुषी ॥ २१ ॥ राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ॥ कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोक कृत् ॥ २२ ॥ दीक्षितं त्रतं संपन्नं वराजिनधं शुचिम् ॥ कुंगं शृंगपाणिं च पश्यतीत्वां भजाभ्यहम् ॥ २३ ॥ पूर्वादिशं वज्रधरो दक्षिणं पातु ते य मः ॥ वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्सुतं रां दिशम् ॥ २४ ॥

मदर्थं मदीयेकार्यं राजानं सचोदयति त्वरयति । मातासन्निधौ रामामिषेकद्वयसमतो न वंते राज्ञा मत्समतस्वरया क्रियतो भरतः पश्चाच्छ्लोकातीति मन्ये इत्याशयः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ कुत एवं ज्ञायते तत्राह दिष्टयेति । मम कामविषयमर्थं करोति तादृश सुमंत्रं यतो दूत प्राहिणोदत एवं ज्ञायत इति भावः ॥ १८ ॥ तद्वद विवृणोति । यादृशी मदर्थया तत्र राज्ञातःपुरे परिषत्समा ॥ १९ ॥ परिवारेण सवीरसङ्गेन ॥ २० ॥ अमिदधुरी अभिव्यायंतीत्यर्थं आरभिमदम् ॥ २१ ॥ द्विजानिभिर्जुष्टं राय्य यौवराज्याभिमैक कृत्वा काळांतरेण राजसूयाहं महाराज्याभिषेचनं कर्तुं महीति । लोकद्वय इदमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिः क्लौकैर्यातस्मापि गार्भितम् । तथाहि अभिप्रायं मम रावणवधरूपमभिप्रायसंत्ययिभिरण्या लक्षयित्वा अनेन ममेरणयैव तस्या एवं प्रवृत्तिरिति सूचितम् । मम देवानां ज्ञातश्च प्रियकाया राज्ञश्चांतकाः नितरां मद्वयनसाददेन प्रियकाया समर्थो राज्ञ आपानतो विपरीतयेति ज्ञातः प्रिययेन राज्ञोपि पर्यन्तमव

दत्वेन तदाक्यकथने समर्थो अत एव प्रष्टुमा म हितकामा तदर्थमवतारप्रहाणादितं काप्यं च तदनुवर्तनशीला अत एव मंड्यकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा । महाराजं राजान मंड्यं मदवतारप्रयोजन रावणवधकृतसुखनामनाथं लक्ष्म्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अर्थकामा मन्त्राभिरूपयार्थकरं यथा भवति तस्या प्राप्तिगोत् ॥ १८ ॥ तादृश- हृष्टोद्विग्नचित्तः एतदर्थमेव हृष्टोद्विग्नचित्तकेन तत्पराशर दस्तचिन्तानुमानम् । यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनसङ्कोचः ॥ १९ ॥ २० ॥ मंगलान् पिबद्गुप्री प्रत्यानमगलान्यभिधायंती ॥ २१ ॥ तद्देहाह राज्यमिति । गितिभिश्चामर्यभक्तमिति कुपु ग्राभ्य बने राज्यम् । तथा राजमूयामिपेचन सर्वतो वक्रान् सर्वप्रीदको राजा सूर्येन कण्ड्वेन यत्र तादृशतमो अभिर्भक्त कर्तुमर्हति । तदेव मनमभिरति । दीक्षितमिच्छति । ता राजां दीक्षितप्रादिभर्मा णा पश्यति अहं त्वो भजिष्ये इत्यर्थः । अननहमपि त्वया मह वनं यास्यामीति सूचितम् । अत्र राजसूयामिपेचन कर्तुमर्हत्वेन संकल्पेन दीक्षितमिच्छामकमेन मनुस्मृत्यर्थमेतत् । अतः ओ त्वानं स्तुताम् । अनया मन्त्रमकलयया भावयया अग्रे कर्तापि रामेण राजसूयाननुष्ठानदिदृशमकलयविधायार्थसिद्धया तत्त्व मन्त्रेन वक्तुमेवोक्तः संतिाराममेवोक्तप्राबद्धेणार्थागमिर्वाणा ॥ २१ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुनस्तौतुक्मंगलः

अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः ॥ निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरामोनिदेशनात् ॥ २५ ॥ पर्वतादिवनिष्क्रमःसिंहोगिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणंद्रा
रिसोऽपश्यत्प्रह्वंजलिपुटंस्थितम् ॥ २६ ॥ अथमध्यमकक्षयायांसमागच्छत्सुहृज्जनैः ॥ ससर्वानिर्धिनोदृष्ट्वाभेत्यप्रतिनिन्द्य च ॥ २७ ॥ ततःपव
कसंकाशमारुरोहरोत्तमम् ॥ वैयाघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजितंरानंदनः ॥ २८ ॥ मेघनादमसंबांधमणिहेमविभूषितम् ॥ सुद्योतंमिवचक्षुषिप्रभया
मेरुवर्चसम् ॥ २९ ॥ करेणशिशुकल्पैश्च्युतंपरमदाजिभिः ॥ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिद्रवाश्रुगम् ॥ ३० ॥ प्रथमोत्तूर्णसारंगगानवोज्वलितः
धिया ॥ सपर्जन्यइवाकाशेस्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥ निकेतान्निर्यौश्रीमान्महारादिवचंद्रशः ॥ चित्रानामगङ्गागिम्बुलक्ष्मणोराववा
नुजः ॥ ३२ ॥ जुगोपभ्रातरंभ्रातरथमास्थायपृष्ठतः ॥ ततोहलहलशब्दस्तुमुलःसमजायत ॥ ३३ ॥ तस्यनिष्कषणभोजनोवग्न्यसमंततः ॥
ततोहमयगुल्यानागाश्चगिर्सनिभाः ॥ ३४ ॥ अनुजमुत्तथारमंशतशोथसहस्रशः ॥ अग्रतश्चाप्यसप्तद्राक्षंदनशुभ्रपिताः ॥ ३५ ॥
खड्गचपयवगःशूराजगुरांशंसवोजनाः ॥ ततोवादिजशब्दाश्चस्तुतिशब्दाश्चबंदिनाम् ॥ ३६ ॥ सिंहनादाश्चभृगुभातःशुभ्रविरपि ॥ हर्म्यवा
तायनस्थभिर्भूषिताभिःसमंततः ॥ ३७ ॥

अनुष्ठानभिर्गोक्तं न्यायवर्ममागतः ॥ २५ ॥ प्रह्लां नजियुतं प्रहल्लग्नचक्रांजं जियुतं तत्तम् ॥ २६ ॥ आर्धिनः स्वदर्शनस्याभिप्रेकावाधितं ॥ २७ ॥ नैतादृश्यानां पर्यागच्छन्तु अंगं पञ्च राजितं शोभायन्तम् ॥ २८ ॥ मेवनादसदृशनादस्य अमवाद्य विपुलम् ॥ प्रमया रविकिरणसंयुक्तं प्रमया मेखवर्कसितवनेन रम्यस्य सौत्राण्यं ध्वन्येन ॥ २९ ॥ यन्मणिनातः कथमाः अनेन हृद्युष्टोत्तमहालक्ष्म्यं भूचितम् ॥ इन्द्रः परमैश्वर्यवान् सहस्राक्ष इव नानाविधदृश्यामपणस्यरत्नमगृहं रामस्य महसाक्षल बोध्यम् ॥ ३० ॥ अङ्कितः ह्रीर्गल उन्मिजि श्रुतं वातलं नृभिर्गोः ॥ अकाशे स्तनागारं नान्द्वान् ॥ पर्जन्यो मेघ इव रथस्वनेन दिशो नादयन् प्रयथाविष्य-व्ययः ॥ ३१ ॥ चन्द्रचामोर्णिपाटे चन्द्रकञ्चूतचामोर्लघ्वः ॥ चित्रचासोर्णि पाटे ॥ ३२ ॥ हस्तस्यैश्वर्यमुन्नतगणम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्निष्क्रममाणस्य पुरत इति शेषः ॥ तस्मिन्निष्क्रममाणे इति यावत् ॥ जनोद्यस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ आश्रयणः भद्रमूर्धनि शेषः ॥ ३५ ॥ तत्र हपागन्ति ततस्तत्र ततस्तत्र देशे

शुश्रुक्षिरे वतात्मन बहिल्लोकनयोग्यानि सूक्ष्मद्वाराणि ॥३७॥ पिप्रिया प्रीणनेच्छा ॥३८॥ कवहरे अस्तुम् । सुनिप्रक्रामाह नृमनिता ॥३९॥ सिद्धयत्र सप्रख्यामन् उरिद्वत प्राप्तमन्त्र ॥ सीता सीमनिनीपू
श्रेष्ठा इति अमनयोग्यन्यः ॥४०॥ हि यत एवमम्यन्त अतःतयस्यादि तदुच्चारिता वाचः शुश्रुक्षेन्यः ॥४१॥ ॥४२॥ आत्माधिकारा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ता ॥४३॥ श्रिय गमिणव्याप्त्यन् गच्छेत्तोषिणुप्रमिति शनः ॥
स्वसद्वक्तृत्वाः सप्रवृत्तस्यैका इत्यर्थः ॥४४॥ सप्त राट्प्रेष प्रत्येत इति यत् अयमेव लाभः ॥४५॥ अस्मिन् रामे मनुजाधिपे वति किञ्चित्कालश्चदपि किञ्चन सन्मपि अत्रिण प्रियापान दुःखमनिप्राप्ति जगु

कार्यमाणः सुपुण्यौघयौघौभिर्ऋतुमः ॥ रामसर्वानवद्योग्यो रामप्रीणयततः ॥३८॥ वचोभिरयैर्हयैः सितिरश्वश्ववन्दिरैः ॥ नृनन्दति
तेमाताकौसल्यामातुनदन् ॥३९॥ पश्यतीसिद्धयान्रत्वा पित्र्यराज्यमुपस्थितम् ॥ सर्वसीमतिनीभ्यश्चसीतासीमितिनीवरा ॥४०॥ अमन्यतेहि
तानार्यो रामसहृदयप्रियाम् ॥ तयासुचरितेव्यापुगान्नमहतपः ॥४१॥ रोहिणीवशशक्रेनरामसंयोगमापया ॥ इतिप्रासादशृंगेषुप्रमदाभिर्नरो
तमः ॥ शुश्रावराजमार्गस्थः प्रियावाचउदाहताः ॥४२॥ सरावस्तत्रतदा प्रलापञ्जुश्रालोकस्यसमागतस्य ॥ आत्माधिकाराविविधाश्ववाचः
प्रहृष्टरूपस्यपुरेजनस्या ॥४३॥ एषश्रियं च्छतिराघवाद्यराजप्रसादिद्विपुलांगमिष्यन् ॥ हतेवयंसर्वसमुद्रकामयेषामयं भवेतिप्रथास्ता ॥४४॥
लामोजनस्यास्थयेपसर्वप्रपत्स्यतेराष्ट्रमिदं चिराय ॥ नद्याप्रियं किञ्चन जातुकिञ्चित्प्रथमादुकिञ्चित्प्रथमादु ॥४५॥ रादेवमिदमिदमैः सनमैः
पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमार्गैः ॥ महाययानः प्रवैश्ववदिकैरिमदुतोऽश्रवणाययायया ॥४६॥ करेणुमांतं गथाश्वसङ्कुलं गहनौघैः परिपूर्णं चत्वरम् ॥ प्रभूततन्त्रं बहुपण्यसंचयंददशरामो वियलं महापथम् ॥४७॥ इत्थं वै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसांसं अयोध्याकाण्डे
षोडशः सर्गः ॥४८॥ सरामोरथमस्था यसंप्रहृष्टमुद्वहन्ः ॥ पतिका ध्वजसंपन्नं बहोरुशूचितम् ॥४९॥ अपश्यन्नगरं नानाजनमगन्धिवारम् ॥
सगृहैः असकैः पांडुरैरुपशोभितम् ॥५०॥ राजमार्गयौगमोमध्वेनोरुशूचितम् ॥ चंदनानांच्छुख्यानमगुरुणांच्संचयैः ॥५१॥ उत्तमानांच्छां
धानाक्षौमकांशोरस्यच ॥ आविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैः ॥५२॥ शोभमानमसंघतं तराजपथयुक्तम् ॥ सतं विविधैः नूपुरैर्गन्धैः
ज्वावचैरपि ॥५३॥ ददर्शंतराजपथं विविदेवपतिर्यथा ॥ दृव्यक्षतहविलिजैर्धूपैरुगुरुसंदनैः ॥५४॥ नानामाल्योपधैश्चसदाश्रितः सतंचत्वारम् ॥
आशीर्वादान्वहूञ्चतुर्भुजैः समुदीरितम् ॥५५॥ यथाहं नृपि तं ज्ञासवोऽवगन्तव्यौ ॥ पितामहाराचितं तथैव प्रपितमहैः ॥५६॥

कदापि न पश्यन् न प्राप्नुयत्॥४५॥व्रतिका जगयेति चान्दो नो वदिनः सूता इवस्तुतिगोष्ठाः मागम्य वक्ष्यामः।।४६॥४७॥सममानःइति श्रीरामायणे श्रीरामये रामायणे
तिष्ठेन वाल्मीकीये आदिकाव्ये उपोप्यन्नाहो पौण्ड्यः सर्गः॥४६॥ रा राम इति॥१॥२॥म येन उभयश्रान्मथ्यना॥३॥उत्तमाना गवद्वद्वृणां स सर्वः क्षौमकौशांवरस्य च सचर्यैरिवव्यः॥४॥उत्तमानाजीव कोः नृ
वन्द्य आनिद्विभिः इतश्चिद्विभिः।अविद्विभिरीति पाठे अकुतश्चिद्विभिः॥४॥असंवायं विस्तीर्णं रावु।नाममोउभयराजधमिनस्य ददराथयेननाव्यः॥५॥एव दृष्टान्तं रापण्य व्यावृति संद्वनः॥६॥।।याह दुर्ग

१ कथाप्रमथान्-इ० पृ० । २ देवपथम्-इ० पा० । ३ महाद्रि-इ० पृ० ।

नभुक्षेवचनादिभिर्योचितमित्यर्थः । आचारितमनुष्ठितम् ॥८॥ अनुपाल्यव्यादिदृष्टानां वादः ॥९॥ यदि राज्ये प्रतिष्ठितं प्राप्तराज्याभिकं रतं यथागतं विमुञ्चोन्निर्यातं निःस्पन्दं परगमस्तर्हि नोऽस्माकं युक्तं ऐहिकं
 विषयमोगजयुक्तेन तथा परमार्थैः परमार्थस्वर्गावाप्तैश्च कर्मभिरलं न किञ्चित् । फलं मर्तुवर्ततेनैव लब्धत्वात् ॥ १० ॥ ततोऽतः ततो हो ॥ अग्निरोगो रामस्य
 राज्येन राज्यफलकोभिर्भक्तो यथा प्रियतस्तथा ततोऽयन्न किञ्चिद्विद्यतं प्रेमासदृशित्यन्यथः । मद्राजमूलक्यात्समुत्पत्स्येति भावः ॥१॥ उदामीनः सुनिर्गहं न हारदितः ॥२॥ अग्निरागं दृष्टिप्रयमिति शेषः अत्यन्ता
 सुकस्यापु इव परिसुरगत् ॥३॥ अलं लोकागुणं कविर्हेतुं दर्शयति यश्चेति राम न पश्येत् यथास्थितवैचारिकं या तं शन्यं न पश्येत् रामो न पश्येत् मन्त्रिपुत्रानि विपत्तौ
 न प्राप्नुयात्ज्ञानविपत्तप्राप्तिर दृश्यत इत्यर्थः । अग्र्यं न तद्विषयार्थः । यथास्थितवैचारिकं स्वदेवार्थं न पश्येत् मन्त्रिपुत्रानि न भवेत् । मन्त्रिपुत्रोऽप्यर्थः ॥ ३ ॥ मा स्वीतः
 अब्रूय पादावतं सार्गमभिपिक्तोऽनुपाल्य ॥ यथास्वयपो नितः पित्रायथासर्वैः पितामहैः ॥ ततः सुखतः सर्वं प्रेतस्य गजनि ॥९॥ अलमब्रूहिमुक्ते
 न परमार्थैरलं चनः ॥ यदि पश्यामनिर्यातिं सारगज्ये प्रतिष्ठितम् ॥१०॥ ततोऽहिनः प्रियतरं नान्यत्किञ्चिद्विद्यति ॥ यथा भिर्गो गमस्य राज्येनामि
 ततो जसः ॥११॥ एताश्चान्याश्च सुहृदः सुदासीनः शुभाः कथाः ॥ आत्मसंपूजनीः शुण्वन्ययौ रामो ब्रह्मपथः ॥१२॥ न हितस्मान्मननः कश्चि
 च शुपीवानरोत्तमात् ॥ नरः शक्रोत्तमपाक्रदुमतिक्रति पिराधये ॥१३॥ यश्च रामं न पश्येत्तु च रामो न पश्यति ॥ निदितः सर्वलोके पुञ्वात्मा ॥ न विग
 हति ॥१४॥ सर्वेषु सहिधमन्मावर्णानां कुरुते दयाम् ॥ चतुर्णां हिवयः स्थानं तेन तेन तमुव्रताः ॥१५॥ चतुष्पथान्देवपथाश्चान्याथयतनानि च ॥
 प्रदक्षिणं परिहरञ्जगाममुपतेः सुतः ॥१६॥ सराजकुलमासाद्य मेघसंघोषमैः शुभैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥१७॥ आवायद्विर्ग
 गनं विमानैरिव पादुरैः ॥ वर्षमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिपूरितैः ॥१८॥ तत्पृथिव्यांगृहवर्महद्द्रसदनोपताम् ॥ गजपुत्रः पितुर्वैश्वप्रविंशश्चिथ्यज्व
 लन् ॥१९॥ सकक्ष्याधार्चनविभुतास्तिस्रोऽतिक्रम्यवाजिभिः ॥ पदातिरपरेकद्वये द्वे जगामनगेत्तमः ॥२०॥ समर्वाः समनिक्रम्य कक्ष्यादशरथा
 त्यजः ॥ सन्निवर्त्य जनं सर्वशुद्धांतः पुरमत्यगात् ॥२१॥ तस्मिन्प्रविष्टे पितुरतिक्रमदाजनः स सर्वो मुदितो दृष्टात्मजे ॥ प्रतीक्षते तत्स्थपुनः स्मनिर्गमं य
 थोदयं चंद्रमसः सरित्पतिः ॥२२॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसां सं० अयोध्याकांडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

कुमे आसने पथके परिछुष्यता मुखेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥ विनीतवत् विनीतः सन्निति यावत् । सुम्माहितः तस्या अतिवृष्णत्वेन जाड्यितकालेन च तस्यां प्रसन्नचितः ॥ २ ॥ नाभिमापितु रामेयसूदृशा विनिमिति शेषः ॥ ३ ॥ रामोपि ममामपन्नः दद्यादयि विपादय स्वापरावजन्मदशकया ॥ ४ ॥ इन्द्रियात्यादिलोभदये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यनुकुर्यते । अग्रदृष्टेः खिन्नेः उपलक्षित व्यक्ति वि. ग. । आकुल सन्नति चेत्तु यस्य तम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमाखुलमखोभ्यस्यपि क्षुभ्यतं सागरमिव स्थितम् उपप्लुत राहुभक्तम् उक्तमनुन येन तद्विनिर्जलम् ॥ ६ ॥ अचिलकल्पमयं तमसमाश्रितम् उपधारयन् । किञ्चेतुतोय शोक इति चिन्तयन् । संस्वतरोऽयं क्षुभितः यद्यपि मर्षिण समुद्रस्य चन्द्रयाक्षोभस्तथापि क्षोभमात्रे दृष्टतः ॥ ७ ॥ किञ्चित् पितु ॥ ८ ॥ अथैवेकाग्र्यवच्छेदमाह अन्यदेत्यादि । तस्य मद्भनेऽतिप्रतिमितः सदृशसिनेरमोविषण्णपितरंशु मे ॥ कैकेय्यसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सपितृश्रणोपूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ॥ ततोववेचरणौकै केय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥ रामेत्युक्ता तु वचनं बाष्पपर्यङ्गुलक्षणः ॥ शशकनृपतिर्दीनोक्षितुं नाभिमाषितुम् ॥ ३ ॥ तदपूर्वनरपतेर्दृष्ट्वा रूपं यथाव दम् ॥ रामोपि सद्यमापन्नः पदास्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥ इन्द्रियैः प्रदृष्टैस्तं शोकसंतापकं शीतम् ॥ निःश्वसंतं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥ ऊर्मिमा खिलमक्षोभ्यशुभ्रं भविसागरम् ॥ उपप्लुतमिवादित्यसुक्तानृतमृषियथा ॥ ६ ॥ अचिलकल्पमयं तं शोकमुपधारयन् । बभूवुसं रब्धतरः सुदुद्वपवर्णि ॥ ७ ॥ चित्तायामसचतुरासः पितृहितैतः ॥ किंस्विद्वेव नृपतिर्नामं प्रत्यभिन्दति ॥ ८ ॥ अन्यदामां पितृदृष्ट्वा कुपितोपि प्रसीदति ॥ तस्यमममद्यप्रदेशं किं वा यासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥ सदीनहर्शोकातो विषण्णवदनयुतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कञ्चिन्म यानापराद्धमज्ञानाद्येनोपिता ॥ कुपितस्तन्ममाश्चक्ष्वत्त्वमेवैतं प्रमादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाः किंनुसदां मां प्रतिवत्सलः ॥ विषण्णवदनोदीनः सदाशं प्रतिभाषते ॥ १२ ॥ शारीगेमानसो वापि कश्चिदेनं नाघते ॥ संतापो वा भितापो वा दुर्लभं हिंसदासुखम् ॥ १३ ॥ कञ्चिन्नकिञ्चिद्रतेकु मारेप्रियदर्शने ॥ शत्रुद्वेषमाहासस्त्वेमातृणां वाममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोपयन्महाराजमकुर्वन्वापितु वचः ॥ सुदुर्तेमपि नेच्छेयजीवितं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥ यतोमूलं नरः पश्येन्मृगादुर्भावं मिहात्मनः ॥ कथं तस्मिन्नवर्तेत प्रत्यक्षे सति वैते ॥ १६ ॥ कञ्चित्ते पुरुषं किञ्चिदभिमानात्पितामम् ॥ उक्तोभवत्यारोपेण येन स्यलुलितं मनः ॥ १७ ॥ एतदाश्चक्ष्वमेदं विवत्तवेन परिपृच्छतः ॥ किं निमित्तमपूर्वायं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥

आयासः श्रेयः ॥ ९ ॥ दीन इव विषण्णवदनयुतिरिव स रामः शोकात् इव वचनमब्रवीदिति सवयः ॥ १० ॥ नापराद्धः अज्ञानात्प्रमादात् प्रसादय मङ्कतापराधशायै इति शेषः ॥ ११ ॥ मृदा मां प्रति वस्तुलोच्य क्विप्रसन्नमनाः हि यतो मां न मापतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनर्णयः ॥ १२ ॥ शारीरः शरीरव्याधिजः सतापः मानतो मनोनिष्ठाधिभोमितापः न वायत इत्यत्र काकुः । कुत एतत्त्राह दुर्लभं हीति । मनुष्यशरीरस्य पापपुण्याख्यव्यवृत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥ भले शत्रुघ्ने वा मातृणां मम मातृषु वा किञ्चिदशुभं न पश्यति कश्चिदित्यन्तः ॥ १४ ॥ कुपितम् अतोऽप्यवचनाकारणात् ॥ १५ ॥ यतो मूलं यन्मूलमिदं यथैव आर्षमेतत् । प्रादुर्भाव जन्म यत्कारणकं परोजानीयाति मन्त्राख्ये दैवते सति तस्मिन्कथमातुर्बुद्धेन न वर्तेतैर्यः ॥ १६ ॥ ते सर्वे वचसामन्ये षष्ठी । त्वयिभिमानाद्भवन्मम

१ निषण्णम्-२० पा० । २ हि पितु-२० पा० । ३ विष्णोर्दृष्टो दीनो न हि मामभिधातं-२० पा० । ४ कोपेन-३० पा० ।

पिता परमुत्साथा भवत्या शोभेन किञ्चिन्निमित्तकोपेन परमुत्सो योनास्य मनो व्युत्थि कटुपित्त दुःखितोक्तिवदधिकपदवद्वादिन न दोषः ॥ १८ ॥ मुनिर्वज्रा प्रयुर्यथिश्चक्रकरणलज्जार्हिता
 श्रुष्टं प्रत्यक्षतो वनं गच्छेयेत्यरुत्सम् ॥ १९ ॥ मनोगत त्वदप्रकारमिति शेषः ॥ २० ॥ तदेवाह प्रियमिति । श्रुत प्रतिज्ञात तदप्रियमपि न्याय्यम् आग यदि पितृभक्तोमीमिति शेषः ॥ २१ ॥ किं तत्राह
 एष इति । अभिपूज्य तर्नेव यदादौ नानस्य पूर्वमेव वृत्तनानिद्रियव्यग्रहारपारिचिन्ता व्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदं मन्य
 धर्मस्य मूलम् अपि च सनातनस्य सायं धर्मव्यवस्थितवदनकोले ॥ २२ ॥ अनिमृश्य प्रतिज्ञाय गतजले नवादौ दानस्य पूर्वमेव वृत्तनानिद्रियव्यग्रहारपारिचिन्ता व्यर्थेत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदं मन्य
 रिपालन च पुत्रस्य महानर्थम् इति सूचितम् ॥ २४ ॥ दशरथिव गममपि निर्वहानि यदिति । राजा यद्वश्यते तच्चदि कारण्यसि ततोह मयं पुनर्निद्रियान्यागम्यामि ॥ २५ ॥ राजा राजानुसया मया

एवमुक्तातुर्केयरीगघवेणमहात्मना ॥ उवाचेदंमुनिर्लज्जाधृष्टमात्महितवंचः ॥ १९ ॥ नगजकुपितोगम्यत्सनंनाम्यर्किचन ॥ किंचिन्म
नोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नानुभाषते ॥ २० ॥ प्रियंत्वामप्रियंक्ववाणीनास्यप्रवर्तते ॥ तदवश्यंत्वयाकार्ययदनेनश्रुतंमम ॥ २१ ॥ एषमह्यंवरंदत्त्वा
पुरामामभिपूज्यच ॥ सपश्चात्तप्यतेराजायथाऽन्यःप्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥ अतिसूज्यददानीतिवंगमविशंपतिः ॥ सनिरर्थगतजलेसेतुंबंधितु
मिच्छति ॥ २३ ॥ धर्ममूलमिदंरामविवदितंचसतामपि ॥ तत्सत्यंनत्यजेद्वाजकुपितस्त्वत्कृत्यथा ॥ २४ ॥ यदितद्वश्यतेराजाशुभंवायदिवाशु
भम् ॥ कारिष्यमिताःसर्वमरुथास्यामिपुनस्तत्त्वहम् ॥ २५ ॥ यदित्वमिदितंराज्ञात्वयितन्नविपश्यते ॥ ततोह्यभिधाम्यामिनह्यपत्वयिवश्य
ति ॥ २६ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वाकैकेय्यासमुदाहृतम् ॥ उवाचअथितारामस्तद्विद्वद्वराधिधौ ॥ २७ ॥ अहोपिअहोतद्वेधियंअमरीह्यवंचः ॥ अह
दिवचनाद्वाज्ञागतमप्रपिपावके ॥ २८ ॥ भक्षय्यंविपतीहणंपतंयमपिचार्णवे ॥ नियुक्तोऽथुणापिप्रादृष्टमहिशय ॥ २९ ॥ तद्वद्वद्विचनंदेवि
राज्ञोयदभिकारितम् ॥ करिष्येप्रतिजानेचरामोद्दिर्गाभिभाषो ॥ ३० ॥ तमर्जवसमाश्रुतमनार्थमवधारितम् ॥ उवाचगमर्कैरेयविचनंभृ
शदारुणम् ॥ ३१ ॥ पुरादेवतुमुद्धेपिप्रातंममगपव ॥ गक्षेनंनवरौदत्तौसश्लयेनमहारणे ॥ ३२ ॥ तद्वेध्याचितोराजाभूतम्यामिपेचनम् ॥
गमनंदेडकारणंयदवधेयंराजम् ॥ ३३ ॥ यदिसुतग्रगिज्ञांत्यंतिरंकर्यमिच्छसि ॥ आत्मानंचनश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु ॥ ३४ ॥

यदभिमितं तत्तन्मि न विप्रस्येनं गर्ध न मरिचिणि तदह वक्ष्यामि । राजवं गुरु तज्ज्ञाह नदीयादि । न्यप्रियन्वात्सल्यसम्पन्न माश्रितिति ज्ञेयः ॥ २६ ॥ गमोप न शोभत महापुण्यं
त्वाद्धीमोदात्तयात् सर्वथैव गतिर्गमिणि प्रसिद्धानं । पतदिति । व्यथितः युज्यन्वतोऽकमनयापि शक्तिर्मिति संतमः ॥ २७ ॥ देहान् अक्षयजं भावयन् मीः न दानं शक्तिर्कर्मार्थः ॥ २८ ॥
गुरुणा ह्यहमुत्त द्वितोपेक्ष ॥ २९ ॥ प्रतिज्ञाते ह्यममुक्तादिशक्तिनयेति ज्ञेयः । तदंयं शिष्यमि गमो द्विगि । यदुक्तं गुरुत्वेन तस्मिन्मः । न शक्तिर्गमोदात्तता दिशद्युतं भाष्यं
न करोतीति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पूर्व मन्त्रयेन पञ्चाच्छयापक्षरूपं माग शिष्येन ॥ ३२ ॥ तत्र तथोपर्ययेनेन ज्ञेय एतद्वक्ष्य एव ॥ ३३ ॥ यद्गतिं । शक्तिः । न च मरुत्सङ्गोः मन्त्रायं

प्रतिज्ञात्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ सन्निदेशे पितृप्रतिज्ञासंपादनं ॥ ३५ ॥ अभिषेचनम् अभिषेकोपकरणम् ॥ ३६ ॥ अभिषेकं तदुपकरणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ जनेन वरग्रहणं न निमित्तेन ॥ ३९ ॥
 सत्येन सत्यपापालनेन ॥ ४० ॥ सोऽन तन्मूकं विकारं न प्रविश्ये च मन्तेति शेषः । राजा च राजा तु पुण्यमनामिततो भावितद्विगोप्यसन्नेनामिततो बभूवेली देयः ॥ ४१ ॥ धर्मानः ॥
 इति श्रीसाम्भितने श्रीरामिषे रासः गन्तिलके वाक्यमिषे आदिवाक्ये अयोध्याकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ अथाभिषेकमन्त्रासयोः समाविष्टाया धरोदात्तादुपराजव रामस्याह
 तदिति । मणोरपमं लोकदृशा ॥ १ ॥ न दिगीत इत्युक्तादवमाह्वयं केवलमाह । यदा एवमु भूताभिषेकोत्तु ॥ २ ॥ ३ ॥ मनुनेति । राजाभिषाजनेच्छा प्रान्तेति रोमः । ब्रूमि ब्रूमि
 सन्निदेशेपितृप्रतिज्ञासंपादनं प्रतिश्रुतम् ॥ ३५ ॥ भरतश्चाभिषिच्यतयदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थेविहितं
 राज्ञातेनसर्वेणराजद्व ॥ ३६ ॥ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ अभिषेकमिदं त्यस्वराजटां चौरधरोभव ॥ ३७ ॥ भरतः कोसलजनेः प्रशा
 स्तुवदुवाभिमाम् ॥ नानास्नसमाकीर्णासवाजिरथसंकुलाय ॥ ३८ ॥ एतेनत्वानंदोऽयंकारुण्येनसमाप्लुतः ॥ शोकसंक्षिप्तवदनो नशक्नो
 तिनिरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्पुरुषं द्रस्यवचनं धुनंदनं ॥ सत्त्वेनमहतारामतारयस्वनरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीवतस्यांपरुषं वंदत्यांनचैवराजः प्रवि
 देशशोकम् ॥ प्रविदधेवापि महाभुवावो राजाचपुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिरुच्ये चतुर्विंशति
 सा० सं० अयोध्याकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तदभिषेकमिदं सोऽयं रासोपायम् ॥ श्रुत्वा न विव्ये रासः कैः केयि चैदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एव
 मस्तुगमिष्यमिष्यं वचनं हतः ॥ जटाधीश्वरोरहः प्रतिज्ञासमुपायम् ॥ २ ॥ इदं तु ब्रातुमिच्छामि किमर्थमाभीपतिः ॥ नाभिनंदति दुर्ग
 पोयथा पूर्वमरिदमः ॥ ३ ॥ मन्नुर्न च त्वय कायं विविब्रमितवः श्रतः ॥ यास्यामि भवपुत्रीतावनं च रजटाधरः ॥ ४ ॥ हितेन गुरुपापिनाकृते ज्ञेन नृपे
 ण च ॥ नियुज्यमानोऽपि सव्यः किमकुर्वामहं प्रियम् ॥ ५ ॥ अलीकं तावत्सत्यं हृदयं दहेतेभ्यः ॥ स्वयं ब्रह्माहं राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥ अहं
 हिसीतां राज्यं च प्राणाः । दान्धनानि च ॥ हृष्टो ब्राह्मेस्वयं दद्यां भूताया प्रचोदितः ॥ ७ ॥ किंपुनर्मनुजैर्द्वेण्ड्वेण्ड्वस्वयं पित्राप्रचोदितः ॥ नवचप्रियकामार्थं प्र
 तिज्ञासमुपायम् ॥ ८ ॥ तथा शस्यद्वीमन्तं किं त्विदं प्रमहीपतिः ॥ वमुधः सत्कथनोऽमं शृणिषु चति ॥ ९ ॥

एतावत् ज्ञात्वा रास्यारभ्य नक्तयथा ग्रहितव्यमिति भावः ॥ ४ ॥ कृत्रेन त्र-कृतत्वाभावात् न विव्यः निर्विक्रमः ॥ ५ ॥ किंचिद् धानतं मगमि कृतानन् अलीकं दुःखं किं तत्राह
 स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥ अयमर्थस्तु खल्वहं ब्राह्मा तत्र साक्षाद्रूपमशक्य इति चेत्ताह अहं हति । प्रागेदितः नानपति शेषः । प्रतिज्ञाकरणं विनापि तदुत्तिमात्रेण राज्यादि दद्याम् । तत्र किं श्रतः
 क्वचिदर्थं राज्ञा प्रोतः स्फुटप्रतिज्ञासमुपायम् हेतौ शता । तया लोभेनो राज्यं दद्यामिगर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मष्टिपकनियोगसंकोचं ह्रीमत् राजान्माध्याय इह किं भित्तुं तदेवाह यदित्यादि ॥ ९ ॥

अनिर्वृत्तान्तराणां कथमाश्रयासीर्यत आह गच्छन्मियादि ॥ १० ॥ दविचार्य युक्तयुक्तिविचारमहवैक्यैर्यः ॥ ११ ॥ प्रस्थान वनगमनं श्रद्धाया अवश्यमयं प्रस्थानं कारिष्यतीति निश्चय-
यती ॥ १२ ॥ १३ ॥ उल्लुप्तस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तम् ॥ १४ ॥ राजानमिदमहं हेतुमाह ब्रीडिति । स्वसत्यस्य पारयाप्यदर्शनजलज्जालयुक्तः चादेतौ अतस्त्वा नाभिभावे एतदनाभिमाणं न
त्रिचित् मान्यवधारणत्वं तदविलम्बामनाभाव प्वात्य कारणमत एव मन्युः राक्षो द्वैतं स्वायित्यमपनोपनीयतां त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥ इतोपि न युक्तो ब्रिजब इत्याह यावदिति । मया दक्षिणधर्मवैत-
नया इत्यर्थः प्रतिनिधिशि मातः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतचरोभूदिति शेषः ॥ १८ ॥ दाम्प्योदयं दाहणार्थकं प्रसन्नोचस् ॥ १९ ॥ लोकमावाप्तुं लोके वस्तु नोक्ते अर्थपरो धनपरः निमलं धर्ममास्थितं

गच्छंतु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैहयैः ॥ भरतमातुलकुलादद्यैव वृषशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषो गच्छाम्येव हि सत्वरः ॥ अविचार्यपि तु
वर्द्धभंसमायस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥ साहस्यतस्तद्विषयं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ॥ प्रस्थानं श्रद्धायासात्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥ एवं भवतु यास्यं
तिदूताः शीघ्रजवैहयैः ॥ भरतमातुलकुलादिहावर्तयितुं नराः ॥ १३ ॥ तव त्वहं क्षममन्ये नोत्सुकस्य विलंबनम् ॥ रासतस्यादितः शीघ्रं वनं वंगं तु
महसि ॥ १४ ॥ ब्रीडान्वितः स्वयं यज्ञपटुस्त्वां नाभिभाषते ॥ नैतत्किंचिन्नरेश्रेष्ठमन्युरेपोपनीयताम् ॥ १५ ॥ आप्यं वनं यतः पुरादस्मादति त्वरन् ॥
पिता वानप्रतोरामस्त्रास्यते मोक्ष्यतेपि वा ॥ १६ ॥ धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः ॥ मूर्च्छितो न्ययपतस्त्रिभ्यर्पय केहेममृषितं ॥ १७ ॥ रामो
पुन्यथाप्यराजानैकैर्यथाभिप्रचोदितः ॥ कश्यपे वाहते वाजीवनं गतुं कुतस्वरः ॥ १८ ॥ तदप्रियमनार्ययाज्ञानं त्वं त्वं शोदयम् ॥ श्रुत्वा न तद्व्यथो
रामः कैर्यथा वा दयमब्रवीत् ॥ १९ ॥ नाहमर्थपरो देविलोकमावस्तुमुत्सहे ॥ विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं प्रयत्नम् ॥ २० ॥ यत्तत्र भवतः किंचि-
च्छ्रव्यं कर्तुं प्रियं मया ॥ प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥ न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति बहतरं ॥ अथापि तस्मिन्नुपयास्यत्वावचनकि-
ञ्चा ॥ २२ ॥ अनुतोप्यत्र भवता भवत्स्वावचनादहम् ॥ वने वस्त्यामि विजने वर्षणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥ गच्छन्मया भिक्षेभ्यश्चिदशंसे सुगुणम् ॥
यज्ञजानमवोचस्त्वमेष्वतरासती ॥ २४ ॥ यावन्मातरमापृच्छेसीतां चानुनयाम्यहम् ॥ ततोद्यैव गमिष्यामि दंडकाजमहद्वनम् ॥ २५ ॥

तत्तन्नाशनस्य धर्ममाश्रितम् ऋषयोत्र तत्त्वज्ञाः एतेन स्वाय सुबहुः स्वयोः समता निवृत्तिर्मागस्थता च स्वामाधिक्येति क्षतित्त्वा ॥ २० ॥ तत्र भवतः पूज्यस्य पितुः अंगगमनं किञ्चनं यार्थं किंचित्तोधिक्यमपि प्रियं
कर्तुं क्षम्यं तच्छून्यं विद्मतीति शेषः ॥ २१ ॥ तथा निश्चये हेतुमाह नहीति । हिंहीतो दुष्टप्रा पादमंवाहनदिरूपा बन्वक्रिया आशङ्कणम् ॥ २२ ॥ अत्र भवता एतेन प्रिया भवता वननात् पितुः वनवच-
सतीवचनस्याप्यहं कृतव्यात् । अनेन सापत्नमातुस्य निष्ठनिष्ठमपि वनमेष्वे परिपाल्यं विमुक्तं मातापित्रोर्मिति सूचितम् ॥ २३ ॥ हे कैकेयि नूनं मयि किञ्चित् धर्मं गुणं नाशसे न जानामि तत्र हेतु-
र्धदित्यादि । मुख्यानि ति पाठे पितृपुत्रन्यासाज्ञापरिपालनादिरूपानिर्णयः ॥ २४ ॥ यावदिति पूर्वार्थं तावत्कामां कुर्वतीति शेषः । तत्तत्तदन्तरं दंडकाजं तत्राभ्युपगमनं तत्राभ्युपगमनं तत्राभ्युपगमनं तत्राभ्युपगमनं

प्राप्तम् ॥ २६ ॥ स हि पित्रुशुभ्रपुत्रः ॥ २६ ॥ बाष्प रोदुमश्चतुर्जन् ॥ २७ ॥ अनयाथाः लोकदृष्टा तादृशा अपि स्वप्ने तां समागमयन्ति शेषः । निपात निश्चक्राणः ॥ २८ ॥ केनोपि प्रः ॥ २८ ॥
 सचपाचरति मदित् वयेत्यव्यतंतोपात् शिष्टाचारोक्तौ बोध्यम् ॥ २९ ॥ बाष्पपरिपूर्णक्षः । समीपस्थित्यागतवृत्तान्तात् परमकुट्ट इत्यनेन लक्षणेऽपि विक्षेपशक्तिमती दर्शिता रामे च न मा
 ख्यते ॥ ३० ॥ अभिषेचनिकम् अभिषेकप्रयोजक मांडुसुपर्णजान् तद्व्याप्तमिषेकशालामिति यावत् । सचिहितगमादिपुण्यनीर्यकात् । तत्र अभिषेकशालया दृष्टिमिचालम् लक्ष्यतयन्नापनं
 वनं प्रतीति शेषः । यदा लोकसमाधानाय तदनुग्रहाय नट्यदाभोपनाय लोकव्यवहारायामाय च सांक्षः स इव तत्र दृष्टिमिचालम् अवजन् श्वत् पञ्च शनैर्जगाम ॥ ३१ ॥ धीरोदात्तवाच न नदिवातप्रतु
 त्तनोचदुःखदीर्घाह न चेति । लक्ष्मीं सहजां शोभा कांतवात् अविनाशितातिरुक्तवात् लोककांतस्य शीतस्मरितोः क्षयो यथा लक्ष्मीं नापश्यति तद्वत् ॥ ३२ ॥ सर्वलोकागस्त्यैव जीवमुत्तमं
 भूतः पालयेद्गज्यं शुभ्रं च पितुर्यथा ॥ तथा भवत्याकर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥ राक्षस्यनुवचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ॥ शोकादरा
 वतुवन्वक्तुं प्रहरोदमहस्वनम् ॥ २७ ॥ वेदित्वा चरणौ राज्ञो विसृज्य पितुस्तदा ॥ केकेल्यः श्लाघनार्थानिष्पणतमहद्भुतिः ॥ २८ ॥
 रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् ॥ निष्कम्यार्तः पुरा तस्यात्स्वदं दर्शय हृज्जनम् ॥ २९ ॥ तं वषट्परिपूर्णक्षः पृष्टतो जुगामह ॥ लक्ष्मणः प
 रमकुट्टः सुमित्रानं दवर्धनः ॥ ३० ॥ अभिषेचनिकं भांडं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिना विचालयन् ॥ ३१ ॥ नचा
 स्य महती लक्ष्मी राज्ञा सोऽयकथं ॥ लोककांतस्य कांतत्वाच्छीतश्मरिवक्ष्यः ॥ ३२ ॥ नवनंगंतु कामस्यत्यजतश्च वसुंधराम् ॥ सर्व
 लोकातिगस्येव लक्ष्यते च तत्र विक्रिया ॥ ३३ ॥ प्रतिषिद्धय शुभं छत्रं व्यजने च स्वलं कृते ॥ विसर्जयित्वा स्वजनं शरणं रास्तथा जनान् ॥ ३४ ॥
 धारयन् मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ॥ प्रविवेशात्मवन्धे भ्रममातुरप्रियशसिवा ॥ ३५ ॥ सर्वोप्यभिजनः श्रीमञ्जूभूतः सत्यवादिनः ॥
 नालक्ष्यत रामस्य किंचिदकारमानने ॥ ३६ ॥ उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ॥ शारदः समुदीर्णशुभ्रं द्रस्ते जह्वात्मजम् ॥ ३७ ॥
 वाचा मधुरारामः सर्वसंभानयञ्जनम् ॥ मातुः समीपं धर्ममात्मप्रविशमहायथाः ॥ ३८ ॥ तंगुणैः समतां प्राप्ता विपुलविक्रमः ॥ सौ
 मित्रिनुवव्राजथारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥

॥ ३१ ॥ छत्रादि प्रतिष्ठाविरोधात् व्यजने चामरे ॥ ३४ ॥ मत्ता दुःख धारयन् इन्द्रियाणि निगृह्य मनस्यदुःखमिन्द्रकचेष्टादिनाति ३ वा आत्मयान् धीरोदात्तः मनसा दुःख परमसुख दुःखलेशेनापि
 रक्षितं वनामनजं धारयन् इन्द्रियाणि निगृह्य तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्याभाज्जदुःखस्य वा । यथा यथाभियुक्तिर्न भवति तथा मयस्यनया स्यादपि न वा आत्मयान्ताक्षाच्छ्रुतनित्यनिर्दुःखस्तत्तन् इत्ययथा तस्मिन्
 व्ययं बोध्यम् । दुःखमित्यस्य कैकेय्या लोकापवादलमित्यर्थ इति कश्चित् । अप्रियशसिवा च अप्रियं शसित्यत् । कस्यार्पः ॥ ३६ ॥ अभिषेकप्रयोजनं वनामनो जतः श्रीमान् राममिषेकप्रसंगेन कृतलक्ष्मणीः
 शोभावात् आकार नालक्ष्यत अस्त्यदेवैक्यः ॥ ३६ ॥ उचित सहजस्तुषुगोचितं वनामनलभोचितं च आत्मज हर्ष आत्मनि शरणे जात स्मामासिद्ध हर्षचिह्नम् ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥

१ रामो-३० पा० । २ क्षमा-३० पा० । ३ धीरता-३० पा० ।

लोकदृष्ट्या अर्थवित्तिसमर्थभ्रश वीक्ष्यपि रामो विक्रिया न जगाम किंतु मुहुज्जनस्य कौसल्यादशयादिरूपस्यात्मनां प्राणानां विपत्तिशक्या चित्तां जगामिति शेषः ॥ ४० ॥ अर्धधमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामपदे रमायणतिलकं वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ यः पित्राऽचोदितोपि सर्वस्य जनस्यातःपुरस्य च कृत्येषु प्रवर्तत इति शेषः । यो गतिः प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिसर्गः शरणं रक्षणम् ॥ २ ॥ युक्तः सेवातत्परः ॥ ३ ॥ अभिशोकोपि अन्येन कृतवाक्यात्म्योपि न क्रुध्यति क्रोधप्रतीयादिकानि अनुकुपयामा वर्जयन् । अनेन क्रोधविक्रियाकर्तृत्वकर्मव्ययोः प्रतिषेधः यत्र कुत्रापि क्रद्धान् स्वयं प्रसादयन् निष्ठतीति शेषः ॥ ४ ॥ जीवलोकं सर्वप्रजावरूपं चरति मक्षयति नाशयतीति यावत् ॥ ५ ॥ पतिमाबुक्कुशुः प्रविशयेभमातिभृशमुदयुतं समीक्ष्यतां चार्थविपत्तिमागताम् ॥ नचैवामोत्रजगामविक्रियां मुहुज्जनस्यात्मविपत्तिशक्या ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० अ० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तस्मिस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलयौ ॥ आर्तशब्देमहाभ्रक्षेत्रीणाम् तः पुरेतदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यातः पुरस्य च ॥ गतिश्चरणं चासीत् सरामोद्यप्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायां यथायुक्तोजनन्याव तैतिसदा ॥ तथैव वर्तते स्मासु जनमभृतिराघवः ॥ ३ ॥ नक्रुध्यत्यभिशमोपिक्रोधनीयानिवर्जयन् ॥ कुब्धान्प्रसादयन्सर्वान्सद्वनोद्यप्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्बेतनो राजा जीवलोकं चरत्ययम् ॥ योगतिं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥ इतिसर्वमहिष्यस्तावित्सा इव धेनवः ॥ पति माबुक्कुशुश्चापि सस्वनं चापि बुक्कुशुः ॥ ६ ॥ सहिचार्तः पुरे घोरा मातं शब्दमहीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिमततः श्रुत्वा व्यालीयतामने ॥ ७ ॥ रामस्तु शृशमायस्तोनिः श्वसन्निवकुंजरः ॥ जगाम संहितो भ्रात्रा मातुरंतः पुरं वशी ॥ ८ ॥ सोपश्यत् पुरुषं तं त्रवृद्धं परमपूजितम् ॥ उपविष्टं दृष्ट्वा गतिम्वृत्तश्चाप राबद्धून् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वैव तु तदारामे तसर्वसमुपस्थिताः ॥ जयेन जयतां श्रेष्ठवर्धयंति स्म राघवम् ॥ १० ॥ प्रविश्य प्रथमं कक्ष्याद्वितीयायां दर्शसः ॥ ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धा ब्राह्मणभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥ प्रणम्य रामस्तां न्वृद्धां स्तुतीयायां दर्शसः ॥ स्त्रियां बालाश्च वृद्धाश्च द्वारक्षततपराः ॥ १२ ॥ वर्धयित्वा प्रवृद्धास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः ॥ न्यवेदयंतं त्वारं राममातुः प्रियंतदा ॥ १३ ॥ कौसल्यापितृदा देवीरात्रिस्थित्वासमाहिता ॥ प्रभा तेचाकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥ साक्षौमवसना हृष्टानित्यवतपरायणा ॥ अभिजुहोति स्मतदा मंत्रवचनमंगला ॥ १५ ॥ प्रविश्य तु तदारामो मातुरंतः पुरं शुभम् ॥ ददर्श मातं तं त्रहावयंतीं हुताशनम् ॥ १६ ॥

निर्मिदुः सत्तनं बुक्कुशुः क्रुद्धः ॥ ६ ॥ व्यालीयत देहमवपुष्ठावाद्भुक्तो विलीन इत्यभेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ आयस्तः स्वजनदुःखतः प्राप्तमेदः कुंजर इव निभयमनः । अप्यनः ईमं पाठे आयत्तः गाराधीनो यः कुंजरः स यथा निःश्वसिति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥ पुरुषं द्वारस्थं ॥ ९ ॥ जयेन विजयी भवेति शब्देनेत्यर्थः । जयेनीति पाठे जयेति शब्देनेत्यर्थः ॥ १० ॥ म रामः तूर्णक्षित्वाभ्यो रामः ॥ ११ ॥ वर्धयित्वा जयशब्देनेत्यर्थः । प्रियं रामागमनम् ॥ १२ ॥ १४ ॥ अग्रिम् अग्रिहोत्रं मंत्रवत् जुहोति स्म अष्टपत्नीत्वाद्युविजोति शेषः ॥ १५ ॥ नराहं हावयतीमिति ॥ १६ ॥

हविषः हवीषि ॥ १७ ॥ इत्सरं तिलमुद्रतुङ्गुलेदन्तम् ॥ १८ ॥ इत्ययोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तद्वेदेवोपवासव्रतयोगेनैतत्पर्यः । देवता तर्प्यतीं यवार्णनीं तां ददशैः नयः ॥ १९ ॥ अभिचक्राम अभिसुखं जगाम । किशोरोऽम्बालकः ॥ २० ॥ उपसगृह्य अभिवाह्य स्थितस्तया परिष्कत इत्यवयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुले उच्यते कुलस्योचितमिति यावत् ॥ २३ ॥ राजान पश्य गत्वैति शेषः । कौसल्याया राजगृहमग्नान्दिव्यापारापापक्षानादेवमुक्तिः ॥ २४ ॥ अयोगविक्रय मुक्त्वा राजान द्रष्टुं गच्छेति भोजनेन फलेन निर्मात्रितो राघवः केवलमासनमालस्यं सद्यः न तपविष्टो ब्रीडया किंचिदजाल प्रसारयितुमुह्य एवावर्तते । प्रसाजालिरिति पाठे प्रकरणं सत्त्वाजलिर्विशोर्णजलिरित्यर्थ इति कश्चिन् । मातुः प्रमादन्मोथाजलिरित्यर्थ उच्यते । किंचिदित्यस्य चावाङ्मुह्य इति शेषः ॥ २५ ॥ गौरवान् च

देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतम् ॥ दध्यक्षतधृतचैवमोदकान्दविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानिशुक्लानिपायसंस्कृतं तथा ॥ समिधः पूर्णकुम्भांश्चददशैरधुनं दनः ॥ १८ ॥ तांशुक्लक्षौमसवीतं व्रतयोगेन कर्त्तितम् ॥ तर्पयतीं ददशोर्द्विदं व्रतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥ साचिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनंदनमागतम् ॥ अभिचक्रामसहृष्टा किशोरं वडवायथा ॥ २० ॥ समातरमुपक्रान्तमुपसंगृह्य राघवः ॥ परिष्वक्तंश्च बाहुभ्यामवभ्रतश्चसू र्धनि ॥ २१ ॥ तसुवाचदुराधर्षराघवं सुतमात्मनः ॥ कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥ वृद्धानां यर्मशीलानां राजर्षीणां महात्म नाम् ॥ प्रायुह्याशुश्च कीर्तिचधर्मचाप्युचितकुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञापितं राजानं पश्य राघव ॥ अब्रैवत्वासाधर्मात्मायौ वराज्यभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमंत्रितः ॥ मातरं राघवः किंचित्प्रसायं जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥ सस्वभावविनीतश्च गौरवाच्चतथानतः ॥ प्रस्थितो दंडकारण्यमाप्रभुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देविव्रतं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ॥ इदं तव चतुःस्वारयवैदेहालक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥ गमिष्ये दंडकारण्यं किमनेनासनेन मे ॥ विष्टरासनयोग्यो हिकालो यमासुपस्थितः ॥ २८ ॥ चतुर्दशहविषाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ कंदमूलफलैर्जनिह त्वा मुनिवदामि यम् ॥ २९ ॥ भरताय महाराजो यौ वराज्यं प्रयच्छति ॥ मां पुनर्दंडकारण्ये विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥ सप्तद्वारौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने ॥ आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥ सानिक्ते वसालस्य यष्टिः पशुना वने ॥ पपातसहस्रादेव देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥ तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितान् कदलीमिव ॥ रामस्तूथापयामासमातरंगतचेतसम् ॥ ३३ ॥

मातुलप्रपुत्रमगौरवाच्च आनतः सन् प्रस्थितः प्रस्थातुमुपक्रान्तः आपष्टुम् अनुज्ञां कारयितुम् उपचक्रमे ॥ २६ ॥ तत्र च तत्रैव अज्ञात्वा लोकदृष्ट्याह केदं विष्टरापत्तिनामासतविशेषः । पंचाशदिन्द्रिक्केहा तदर्थेन तु विष्टर इत्युक्तेः ॥ २८ ॥ मुनिवदामि सूर्यैर्विशिष्टसत्कारसंस्कृतं मांसम् । तैर्दं मेयमिदं स्नातुं निष्टमिदमग्निनेति वक्ष्यमाणेन न विरोधः तस्य शुद्धमांसपरत्वात् । मुनिनिदिदुस्तया श्राद्धयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥ कन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माणि आसेवमानः आचरन् । यथा कन्यानि कलकलानि दधानः कर्तयन् जीवयन् ॥ ३१ ॥ यष्टिः शाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वाहिता पूर्वं बाहिभारान् ततः श्रमनिवृत्तये उपावृत्य मुनि लुटन कुलोस्थितो बडवामिव ॥ ३४ ॥ असुखेन सुखनशेनार्तो उपसीन समीपे स्थितम् ॥ ३५ ॥ अग्रजाः वंध्या अतः वंध्यात्वात् भूयः वंध्याधिक पुत्रवियोगदुःखं न पश्येयम् ॥ ३६ ॥ वंध्याल्लुःखमिति मानसशोकाभिनयः समासांतामावोडनित्यत्वात् संविधौर्पित्वात् ॥ ३७ ॥ स्वस्य सदा दुःखित्वमिति शोचति नेति । पत्युः पौरुषम् अनुरागकृतं रंजनं तस्मिन्व्याप्यं कल्याण प्रशस्तवस्त्राभरणदिजसौभाग्याधिक्यं मुखं वा पतिसमोर्गजं तन्मया न दृष्टव्यम् । अपीति । लोकोक्तौ पुत्रे जाते तदुभयम् उक्तकल्याणं पुत्रदर्शनेन मुखं च पश्येयमित्याद्या राम मया आस्थितं जीवनं स्थापितम् ॥ ३८ ॥ साहम् अवराणां कनिष्ठानां सपत्नीनां लब्ध्यादिदानीं परा सती हृदयच्छिदा हृदयविदारिकाणां तासां मनोज्ञानि वाक्यान्वेव जीर्णापि श्रोये ॥ ३९ ॥ अतः सपत्नीधिकाराक्यश्रयणजात् परं दुःखं स्त्रीणां नास्ति । ममायमनकोऽपारः शोको यादृशस्तादृशो वाचापि वक्तुमशक्य इति शेषः ॥ ४० ॥ निराकृता सपत्न्येति शेषः । ध्रुव प्राप्तमिति शेषः । ग्राह्यप्रशस्तवाल्मूक्यपदता न दोषः ॥ ४१ ॥ निगृहीता भर्तृकृतिनिहृष्टकारमाह पवित्रेणेति । कैकेया दाम्जीनेन समा अथवाऽनरा ततोपि निहृष्टा

उपावृत्योत्थितादीनां वडवामिव वाहिताम् ॥ पांसुगुणितसर्वार्गाविममशर्चपाणिना ॥ ३४ ॥ साराधवभुपसीनमसुखार्तारुखोचिता ॥ उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वतिलक्ष्मणे ॥ ३५ ॥ यदिपुत्रनजायेथाममशोकायराघव ॥ नरः दुःखमतोभूयः पश्येथमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥ एकएवहिंव ध्यायाः शोकाभवतिमानसः ॥ अप्रजास्मीतिसंतापोनह्यन्यः पुत्रविद्यते ॥ ३७ ॥ नहृष्टपूर्वकल्याणं सुखं वापातिपौरुषे ॥ आपिपुत्रेविपश्येमिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥ साबहुन्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदम् ॥ अहंश्रोव्ये सपत्नीनामवराणां परासती ॥ ३९ ॥ अतोऽदुःखतरं किनु प्रमदानां भविष्यति ॥ ममशोको विलापश्चादहंशो यमनंतकः ॥ ४० ॥ त्वयिसन्निहिते व्येवमहमासं निराकृता ॥ किपुनः प्रोषिता ततश्च वमरण मेव हि ॥ ४१ ॥ अत्यंतं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता ॥ परिवारेणैकैक्याः समावाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥ योहिमांसेवतेकश्चिदपि वाप्यनु वर्तते ॥ कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य सजनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नुखरवादिनम् ॥ कैकेय्यावदनं द्रुपुत्रशङ्क्यामिदुर्ग ता ॥ ४४ ॥ सप्तदशचवर्षाणि जातस्य तवराघव ॥ अतीतानि प्रकाशं त्यामया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥

कृतास्मीति शेषः । यथावरोनिपाठे वरा श्रेष्ठपि अधरा निहृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ म सर्वेपि इष्टः जनः कदाचिदागत कैकेय्याः पुत्रमश्लोक्ष मां नाभिभाषते । इदानीमप्यवमस्था मम कृतं त्वयि गते तु किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥ वरत्रादिनं दुर्गमाव आपः । वरत्रादिगणवदनदीलं तस्या वदनं कथं द्रुपु शङ्क्यामिदुर्गता त्वदियोगेन दुर्दशमापन्ता ॥ ४४ ॥ जातस्य उपनयनाभ्युद्विर्नि यजननेनेति शेषः । जननोद्भवार्थो मे रामो राजिवलोचन इति विश्वामित्रमुहिय दशरथोक्त्या विवाहकाले पचदशवर्षलोके । तत्र द्वादश वर्षाणि राघवः सह मीतया । मया माम् धर्मात्मा नारायण इव श्रिया ॥ तस्मिन्काले महाराजः प्रीतो रामस्य सद्गुणैः । व्येष्टं राज्येन रायोक्तुमैच्छन् वरुणाज्येन पात्रोक्तं । उपनयनं च गर्भकादंशे पृकादंशे वा राज्यामिति स्मृतदंशे गर्भे इति बोध्यम् । एवमुपनयनोत्तरं सप्तदश वर्षाणि अतीतानि जातस्य तव अतः परं यौवराज्येन दुःखपरिक्षयं प्रकाशं मया नदिद्यते तस्या वदनं कथं नु द्रष्टव्यमित्यनुक्तं । वस्तुतस्तु इयं गणः सप्रमाणमिति मन्त्रमभाष्योक्तरीत्या प्रविश पिंडीमिल्यादौ यथा प्रविश गृहं पिंडीं मध्येन वाक्यायै प्रविशति पिंडीमिति च तार्क्यकदेशस्य प्रयोगस्तथा द्विर्देशेति वाक्यस्याग्रे शर्मभक्तदेशप्रयोगेन द्विगृहता दश विंशतिः सप्त चैत्यर्थः ।

कैकेय्यास्तमानसमत एव कृष्ण वृद्धावेन वृद्धानेन गर्हितं यथा भवति तथा वाक्यं कमुक्तावे स्मितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अन्तरं युक्तं कार्यं तत्तत् कुरुष्व यदि रो ते तर्हि लक्ष्मणवाक्यं कुल्येति शेषः । अनेन कौतल्याया गूढं स्वानभिमतत्वं लक्ष्मणोक्तस्य सूचितम् ॥ २१ ॥ पुनः राममिप्रायर्निर्वाप्य लक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्बलयितुमेतदववाक्यमपि न येन तव दोगः स्यात् । किंतु मत्सपत्न्या इत्याह न नेति । अथ र्थम् ॥ कनिष्ठस्य राज्यरूपं मम सपत्न्या माफित वचः श्रुत्वा मां विहायतो वनं गंतुं नाहसि ॥ २२ ॥ अथ यदि सापत्न्यामातृवाक्यमोद्बलयेयधनुर्बद्ध्वा तत्रायादस्ताहं राज्यं परित्यज्येह त्रिष्ठेयाह भ्रमज्ञ इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ शुश्रूः शुश्रूषां कुर्मन् । पुनरिति रामसंबोधनम् । त्रिदिव गतः मातृसेवया प्राजापत्यपदं प्राप्त इति भाः । तथाहि ततोपि गौरेकेणाह पूज्येत्यर्थः । पितुर्दशगुणं माता गौरेवणातिरिच्यत इति स्मृतेः ॥ २४ ॥ नागुजानामि वनं गतुमिति शेषः । किं च प्रतिषेधमीत्याह न गतव्यमित्यादि ॥ २५ ॥ अथ त्वनामनपर्यंतं तदज्ञासत्त्वादत्र सर्वथा स्यादुमशक्यमिति चेत्तत्राणाह त्वद्वियोगादिति ।

हरिष्येपितरंवृद्धकैकेय्यास्तमानसम् ॥ कृष्णं च स्थितं बाल्ये वृद्धावेन गर्हितम् ॥ १३ ॥ एतनुवचनं श्रुत्वाल्लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ उवाच रामं कौसल्यां रुदंती शोकलालसा ॥ २० ॥ भ्रातुस्तेवदत्तः पुत्रलक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया ॥ यदत्रानन्तरं तत्तत्कुरुष्व यदि रो चरे ॥ २१ ॥ न चाधर्म्यवचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ॥ विहाय शोकं सततांगं तुमर्हसि मा भितः ॥ २२ ॥ धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठधर्मचरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूषमा मिह स्थस्त्वं च धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥ शुश्रूषुर्जननीं पुत्रस्वगृहे नियतो वसन् ॥ परेण तपसा युक्तः कांक्षया सिद्धिदिवंगतः ॥ २४ ॥ यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ब्रूहम् ॥ त्वां साहं नानुजानामि न गंतव्यमितिो वनम् ॥ २५ ॥ त्वद्वियोगाब्रमे कार्यजीवितेन सुखेन च ॥ त्वया सह मम श्रेयस्तुणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥ यदि त्वं यास्यसि वनं त्वं चामांशो कलालसाम् ॥ अहं प्रायमिहासिष्ये न च शक्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥ तत्स्वप्नाप्स्यसे पुत्रनिरयं लोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितांपतिः ॥ २८ ॥ विलपंती तथा दीनानां कौसल्यां जननी ततः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा वाचं धर्मं संहितम् ॥ २९ ॥ नास्ति शक्तिः पितुर्विक्रयं समतिक्रामितुं मम ॥ प्रसादयेत्वां शिरसा गंतुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३० ॥ ऋषिणा च पितुर्वार्यं कुर्वतां वनचारिणः ॥ गौर्हिताजानं तार्थमकं डुना च विपश्चिता ॥ ३१ ॥ अस्माकं तु कुलं दूर्वसागरस्याज्ञया पितुः ॥ खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३२ ॥

त्वद्वियोगात्परं जीवित्वादिना मे न किंचित्कार्यम् अतस्तस्येत्यादि एव च मामपि सह न्येति भावः ॥ २६ ॥ प्राथम् अनश्वन्दीक्षां चो हेतो यतो जीवितुं न शक्यामि ॥ २७ ॥ ततः मातुर्मरणांतुः खदनात् समुद्रो हि कस्मिंश्चिद्विकल्पे मातुर्दुःखवननरूपावधमपि पण्यदत्तव्यापिष्ठतां कृत्वा प्राण्य नरकवासतुल्यं दुःखं प्राप्तवानिति कथिपुराणे प्रसिद्धमिह्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तद्वचस्य कर्तव्यमेवपि युगपदनुष्ठानासमाप्तिवृत्तयः प्रथमप्राप्तत्वेन प्राबल्यात्तदतिक्कमोराक्य इत्याह नास्तीति ॥ ३० ॥ किं च पितुर्वार्येण गोमातृवधोपि पूर्वमिहानभिः कृतो मया तु दुःखनाश मातुः सपावत इति न किंचित्तेतदित्याह ऋषेणेति । अयं जानतापि ऋषिणापि मन्त्रद्रष्टृपि पितृवाक्यतो गौर्हिता ज्ञानतो तस्मात्पितृवाक्यकारणे महान्वधं इति सूचितम् ॥ ३१ ॥ महान्वधः ब्राह्मणसकाशादतिनिवो वधः अनेन प्राणत्यागेनापि पितृवाक्य

पालनायमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥ परशुना स्वयं स्वहस्तेन चिच्छा आरण्ये तपोवने एवं पित्राह्वया मातृवधोपि यथार्थम् न तदा दुःखमात्रं न तत्रान किं यत्कथम् ॥ ३३ ॥ अक्षयं कातररक्षितम् अतः पितुर्हितं कारिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ते प्रतिवृत्तममूर्त्तं पूर्वानाचारित धर्मं नाहं प्रवर्तये उक्तस्यैवार्थास्यान्वयेन प्रतिपादनं पूर्वैरिति । अयमभिप्रेतो धर्मत्रयकालेनेष्टः पितृवाक्ययाजकारणः पूर्वैरन्यं मार्गो गतः प्राप्तो मयापि तेषामनु पश्चाद्व्यवहरे ॥ ३६ ॥ तस्मादेतौषुवि भूयोऽहं कार्यं कर्तुं योग्यमेव तत् एतद्विदुवाक्य मया क्रियते नान्यथाऽङ्कथ्य न क्रियत इत्यर्थः । नाम प्रसिद्धं कश्चिन्न ह्येते मातुः पित्रोः दुःखयोगदानेनैव धमेणेति शेषः ॥ ३७ ॥ पुनः अन्तस्म ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मम मातुर्थमहदुःखं तत्सत्यशमयोगमिप्रायं तद्विषयसद्विप्रायश्चात्वेत्यतस्तद्वयं यावत् न च्छङ्गमानुचितमिति मारः ॥ ४० ॥ ततोऽहं इति । धर्मः

जामदग्न्येनरामेणरेणुकाजननीस्वयम् ॥ कृत्तापरशुनाऽरण्येपितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥ एतैरन्यैश्चबुभुभिर्देविदेवसमैःकृतम् ॥ पितुर्वचनमह्नी बंकरिष्यामिपितुर्हितम् ॥ ३४ ॥ नखत्वेनमयैकेनक्रियतेपितृशासनम् ॥ एतैरपिकृतंदेवियेमयापैर्गिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥ नाहंममपूर्वतेप्रतिकूलं प्रवर्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रेतोगतोमार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥ तदेतत्तुमथाकार्यक्रियतेभुविनान्यथा ॥ पितुर्हितवचनंकुर्वन्नकश्चिन्नमाह्वयते ॥ ३७ ॥ तामेवमुत्तवाजननीलक्ष्मणपुनरब्रवीत् ॥ वाक्यवयंकथविदांश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥ तवलक्ष्मणजानामिमिश्रस्नेहमनुत्तमम् ॥ विक्रमंचे वसस्त्वंचतेजश्चमुदुरासदम् ॥ ३९ ॥ मममातुर्महदुःखमनुलंभुमलक्षण ॥ अभिप्रायंनविज्ञायसत्यस्यचशस्त्रस्यच ॥ ४० ॥ धर्मोहिपरमोलोकेधर्मसत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमव्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वब्राह्मणस्यवा ॥ नकर्तव्यंवृथावीर्यधर्ममाश्रित्यतिष्ठता ॥ ४२ ॥ सोहंनशस्यामिपुनर्नियोगमातिवर्तितुम् ॥ पितुर्हितवचनाद्विरैकेकेय्याहंप्रचोदितः ॥ ४३ ॥ तदुतांविमृजानार्याक्षत्रधर्माश्रितमन्तिम् ॥ धर्ममाश्रयमातैर्यमद्वुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥ तथेवमुक्त्वासासौहादंद्वातरलक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाचभूयःकासत्यप्रांजलिःशिरसानतः ॥ ४५ ॥ अनु मन्यस्वमादेविगमिष्यंतमितोवनम् ॥ शापितासिममप्राणैःकुरुस्वस्ययनानिमो ॥ ४६ ॥ तीर्णप्रतिज्ञाश्वनान्तपुनरेष्याम्यहंपुरीम् ॥ ययानिगिराजर्षिः पुरगहित्वपुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥ शोकःसंधार्यतांमातर्हृदयसाधुमाशुचः ॥ वनवासदिहेष्यामिपुनःकृत्वापितुर्वचः ॥ ४८ ॥ त्वयामयाचवेदेह्यालक्ष्मणे नमुमित्रया ॥ पितुर्नियोगेस्थातव्यमेपधर्मःसनतनः ॥ ४९ ॥ अवसंसृत्यसंभारान्दुःखंहदिनिगृह्यच ॥ वनवासकृताबुद्धिर्ममधम्यार्थानुवत्यताम् ॥ ५० ॥

सर्वपुरुषार्थैर्लुप्तमः श्रेष्ठः प्रसिद्धिं प्रशस्त कारणम् एतदुत्तम पितुर्वचनं धर्मनश्रितनापि वने तपस्या तपस्विरक्षणेन च धर्मव्यमात्रं अतोऽहं कालं तत्र अति भावः । अतोममिलम्य ईदृशस्यामुदत्तं नोत्तममिति व्यंग्यम् ॥ ४१ ॥ पितृवाक्यकारणस्य प्रतिज्ञातावादपि तदुद्वेगमनुचितमित्याह मंश्रयेति । प्रतिज्ञाय कृया मोक्षम् ॥ ४२ ॥ अहं मागल्पाः ईदृश्या वनेन न पितृमन्त्राह मोहमित्यादि ॥ ४३ ॥ अनार्या मतिं पितरं बद्धा हत्वा वा राधयं कर्तव्यमित्येवमनमविषयां मति मर्दुबुद्धिः पितृवाक्यकारणस्या अनुगम्यताम् अनुवत्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आपितानि शायं प्रापिनामि गमनविशेषं मा कुर्वन्ति श्रेयः ॥ ४६ ॥ दिवं हिद्या भूमौ पतितः पुनर्दिवं यथा गतस्तथैर्यथाः ॥ ४७ ॥ पुनरेष्यामीत्यन्यः ॥ ४८ ॥ पितुः राज्ञो दशरथस्य ॥ ४९ ॥ मभागानभिर्भक्त्यमाराण् निर्गुण निर्गुण अनुनयतां न्याऽऽ

विप्रियं विप्रिकरं कदाचन कदापि कृतं न स्मरामीत्यन्वयः । समारब्धमिति पाठे नारब्धत्वात्समीप्यर्थः ॥ ८ ॥ सत्यः सत्यवचनस्य भावः सत्याभिप्रेतः फलोक्तमयात् फलोक्तमर्थहोत्सयाद्भितः पिता निर्भयोस्तु । मया तच्छतसत्यापारिपालनात् ॥ ९ ॥ अस्मिन्कर्मणि अभिप्रेतविषये कर्मणि अग्रतिसहते अनिवारिते सम वचः सत्यं च मन्स्तापो मामपि तेषां पितृहितसंयुक्तो मम जन्म व्यर्थमिति पीडयेत् ॥ १० ॥ यत् एवमन्तोमिषेतेति । सद्ब्रह्म त्यक्त्वा अन्वगेव शरीरमेव इतः पुनः अस्मात्कारात् ॥ ११ ॥ दृष्टामाजा कैत्रेयी । अन्वगाए अन्वगुलम् ॥ १२ ॥ गते गते पञ्च ॥ १३ ॥ कैत्रेया अत्र नापराधः अन्येप्रोक्तत्वात्तर्हं स एव दृश्यत्वाद्वा बुद्धिरिति । येनधरेण विवादेय बुद्धिः कैत्रेयाः प्रणीता मयराद्वारा दत्ता मनश्च तद्बुद्धिविषये सुसमाहितं स्थिराकृतं न गच्छेत् गच्छेत् तन्मन्यथाजतमिति क्लेशयितुं नार्हति । तस्य मदधिकारिवाग्न्यद्रूपत्वाद्देति गूढ आशयः । मस्तकरपटुतमेव तदिति गूढ व्यर्थम् । अशक्तत्वादिध्यामतोर्थः । अतो वन प्रव्रजिष्यामि चिरं निलयो मा मास्तिन त्वर्थः ॥ १४ ॥ तत्रोपेतिारम्भाह कृतांत इत्यादि । मद्विवासेने मद्विवासनेरणयाम् एवमभिप्रेतविवर्तनेरणयां कृतांतो देवदेहादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेति गूढम् । मत्प्रजाना मन्कृतपारिपालनग्रामाभावाज्जनकमहत्

सत्यः सत्याभिप्रेतस्य अर्थात् नित्यं सत्यपराक्रमः ॥ परलोक्तमयाद्भितो निर्भयोस्तु पितामम् ॥ ९ ॥ तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहते ॥ सत्येनेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेक्षामम् ॥ १० ॥ अभिप्रेतविधानंतु तस्यात्संहत्यलक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामिव नंगंतुमिति पुरः ॥ ११ ॥ मम प्रजानां दृष्टुतकृत्यानुपात्मजा ॥ सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतांततः ॥ १२ ॥ मयि चीराजिनधरोजटामंडलधारीणि ॥ गतेरण्यं च कैत्रेयमभिव्यक्तिसनः सुखम् ॥ १३ ॥ बुद्धिः प्रणीतायेनेत्यंशश्चात्र सुसमाहितम् ॥ तंतुनां द्वाभिसंकेष्टुं प्रव्रजिष्यामिमाचिरम् ॥ १४ ॥ कृतांत एव सौमित्रेन्द्रव्योमन्यवासने ॥ राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥ कैत्रेय्याः प्रतिपत्तिर्हि क्रथस्यान्ममवेदने ॥ यदितस्यानभावो यंकृतांतविहितो भवेत् ॥ १६ ॥ जाना सिहियथासौ मन्यमानुषु मयांतरम् ॥ भूतपूर्वविशेषेण वा तस्यामयि सुतेपि वा ॥ १७ ॥ सोमिपेकनिवृत्त्यर्थः प्रवासार्थेऽश्वदुर्वचैः ॥ उग्रवाक्यैरहंतस्याना न्यदैवत्समर्थये ॥ १८ ॥ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा ॥ ब्रूयात्साप्राकृते वस्त्रासत्पीडयं भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥ यदचित्यंतु तदैव भूतेष्वपि नहन्यते ॥ व्यक्तमयि च तस्यांचापितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥

प्रमिति स्फुटम् । द्रष्टव्यः कारणत्वेन द्रष्टव्यः । यत्तु रामस्य प्राकृतदुरदृष्टं देविमिति तत्र भावतत्तस्याभावात् ॥ १९ ॥ तदुपादयति कैत्रेया इति । प्रतियत्तिरन्वयसाधः । यदि कृतांतविहितस्तत्प्रातोऽयं भावो विप्रायो न भवेत् ॥ १६ ॥ ईदृशस्य कैत्रेया भारय दैवकारणकन्वसिद्धये तस्याः सहजभावमाह जानामीत्यादि । अतएव वैभ्यम् । भूतपूर्व तस्या वा मयि सुते भरतेपि वा न विशेषो भूतपूर्वत्समाहवेकत्वेन वैभ्यमिति भावः ॥ १७ ॥ तस्मात्स इति सोह रामः दुर्वचैः सामान्येनापि न क्लु शक्यैः किं पुनर्वच्य दशरथस्यैव केकयकथया । तादृशैवाक्यै राज्ञः कैत्रेया प्रेरेण दैवदत्तकारणं सोहं रामो न मम धर्म इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ तदैव द्रष्टव्यं कथमिति । प्रकृतिसंपन्ना सत्प्रकृतितुल्या तथागुणा प्रागनुभूततादृकस्याणुगुणा तत्रापि भर्तृसन्निधौ मया लिङ्गं मया गौडाजनक तदेव । मद्वचमिति पाठे व्ययमेवार्थः । वाक्यं ब्रूयात् यदि न दैवोपेतेति भावः ॥ १९ ॥ ननु तदैव कास्ति कीदृशमेव त आह यदिति । देशकालदृष्टितया यदचित्यम् ईदृशमिति चित्तिविप्रातुषु ब्रह्मादिवपि न हन्यते न

प्रतिहन्तं भवति । हि अतस्तच्छत एव तस्यां मयि च विपर्ययः पूर्वस्थितवासत्त्वापगमरूपः हस्तागतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥ ननु शौर्येण देवं हनिष्यमीति चेत्तत्राह कश्चेति । यस्य दैवस्य ग्रहणं ज्ञानं ज्ञानजनक कर्मणः फलद-न्यत्र दृश्यते । एवं च निलकार्यानुमेयतया प्रागज्ञातत्वात् । योद्धुमशक्यम् । ज्ञाते तु फले विफल युद्धम् । फलेन तस्य नाशश्चेति भावः ॥ २१ ॥ सर्वतो दैवमेव प्रबलं यौल्यं तु काकं तालीयमिर्याह मुख्यादि । भवान्नौ बंधमोक्षौ एषां मध्ये यस्य यत् तथाभूतम् अचिंत्यकारणक विचिंत्यकार्यं तत् ननु निश्चयेन दैवस्य कर्मफलम् ॥ २२ ॥ दैवभावस्यैव द्रढयति ऋण्य इति । विश्वामित्रादयः । मय्युः क्रोधः । बहुयचन व्यक्तिबहुत्वात् तैर्भक्ष्यते अभिमूयते ॥ २३ ॥ पुनरपि स्वविवसास्य दैवजलं द्रढयितुं दैवकार्यलक्षणमाह असंकीर्यतमिति । आरभ्यैर्द्विः आरब्धमुपक्रांतं कार्यं निर्वर्त्य यदसंकीर्यतमेवा चिंतितमेवाकमात् दृष्टहेतुं विना प्रवर्तते तदैवस्य कर्म ननु ॥ २४ ॥ उपसहरति एतरेति । तच्चया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेन आत्मना अतःकरणत्वेनात्मनःकरणं सत्सम्य यदि लिङ्गमीति शेषः । तदा भेदिपेक्षे व्याहृतेति तत्र परित्यागो न विद्यते न भवति ॥ २५ ॥ अथ तत्कालकृतव्यं निधुक्ते तस्मादिति । उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः । अपरित्यागः परित्यागहीनः सस्त्वमपि मामनुविधाय मामनु

कश्चैद्वेनसौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेपुमान् ॥ यस्यनुग्रहणं किंचित्कर्मणोन्यन्नदृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखेभ्यकोधौलाभालाभौभवामवौ ॥ यस्यकिंचित्चतथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥ ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवनाभिप्रचोदिताः ॥ उत्तृज्यनियमांस्तीव्रान्ध्रयंतैकमममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेह यदकस्मात्प्रवर्तते ॥ निवर्त्यारब्धमारभेन नु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥ एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहृतेभ्यभिषेकेमेपरित्यागेन विद्यते ॥ २५ ॥ तस्मादपरित्यागः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् ॥ प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकीक्रियाम् ॥ २६ ॥ एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभूतैः ॥ ममलक्ष्मणतापस्यैव तस्मान्न भविष्यति ॥ २७ ॥ अथवा किंमतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ॥ उद्धृतं मे स्वयंतोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥ माचलक्ष्मणसंतोषकार्षिलक्ष्म्या विपर्यये ॥ राज्यं वा वनवासो वा नवासो महोदयः ॥ २९ ॥ नलक्ष्मणस्मिन्ममराज्यविघ्नेमाताय वीर्यस्य भिशंकितव्या ॥ दैवाभिपन्नानपिता कथंचिज्ज्ञानासिदैवहितथाप्रभावम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणे ० उवाक शिरा इव ॥ धर्मात्वा मध्यजगामाशुसहसा दैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥

सूर्याभिषेचनिकीं तत्प्रयोजनिकां विनामलक्ष्मणं प्रतिसंहारय निर्वर्त्य । अनेन गृहं लक्ष्मणमपि व्रणामनं सूचितम् ॥ २६ ॥ तास्यै तद्भवतः संकल्ये व्रतज्ञानं व्रतवर्णयामोक्षितं स्नानं व्रतज्ञानं तदैवमिच्छित्वानीति योजना ॥ २७ ॥ तास्य व्रतज्ञानेभ्यः क्रियमाणे राज्यलिप्सया दानं कृतवानिति कैदेभ्यः शंका मायूदिति तन्निर्णयति अयमेति । राख्यद्रव्यमयेन गन्धार्भिक्तमाधनमाल्यद्रव्यप्रयुजेन स्वयं स्वहस्तेनोद्धृतं तौय मे व्रतादेशं व्रतमंकन्याधिकारम् ॥ २८ ॥ राज्यं वनवासो वा नवासो महोदयः प्रजानां कृपाकृत्याः । राज्यक्षेपराहित्येन सत्तत तपःश्रद्धया पित्रा कथयार्थपालनेन चेति भावः ॥ २९ ॥ उपदेशस्य प्रमप्रयोजनमाह ननि । न मानाभिर्भिशंकितव्या न पिताभिर्भिशंकितव्यो यतो दैवाभिपन्नाः दैवव्रताः एवमभिः । न इति शेषः । यदा दैवाभिपन्नं मातापित्रोर्विशेषणम् । त्वं च दैव तथाप्रभाषमिति जानासि अतो नातिचकनीया ॥ ३० ॥ नैमानः ॥ ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोपनिषद्वाल्मीकीये अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ४४ ॥ दुःखहर्षयोर्मध्य जगाम रामस्य वर्मे धर्मं दृष्ट्वा हयः तस्य राज्यभ्रंशात् दुःखमिथो मयगतिः । लक्ष्मणस्य शोषाव्रतारान्धेन तमोरागुणप्रधानता श्रेष्ठस्य त्रिवेदाकाश्रयेण सत्त्वोदयेत्येति भावः । अथः

यथा स्मोमं पौरुषं दुःखाय प्रमथिष्यति तथा दैवबलं न स्यात्किरात्मसमर्थमिति शेषः ॥ २६ ॥ अथ मनवासोचितं कालं स्वयमेवाह ऊर्ध्वमिति । तस्मिन्काले त्वयि कवमांसं गतेऽन्तरम् आर्यपुत्रा आर्यस्य तव पुत्राः प्रजापाल्य प्रजापालनरूपं राज्यं कारिष्यन्ति । तदानीमन्येषां नावकाशा इति भावः ॥ २६ ॥ इदम् शुक्लमित्याह धेति । हि यतः पुत्रवत्पराया लोनिमित्तं पुत्रेषु प्रजा निक्षिप्य पञ्चाद्रनवांसः पूर्वराजर्षिद्वन्द्या तदाचार्येण अभिषिक्तं । विधीयत इत्येव ब्रूचियाठः ॥ २७ ॥ राजति दशरथे अनेकाप्रे कामवशादुक्तवानप्रत्यथर्षावृष्टनैकाप्रताराहिलेन चलेचित्तं तथा प्रतिवृत्ते मति । राज्यविभ्रमशक्या तद्वचोविरोधिना राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेण स्वस्मिन् राज्यस्य विभ्रमशक्या चलनशक्याऽर्थ्यशंकया स वनवासवर्मत्वया वेदगीत्रियते इति शेषः । किं च हे राम एवं श्रेष्ठब्रह्मर्षतः प्राप्तं राज्यं तवैव शक्या यद्यात्मनि नेच्छसि तदा तां शंकां त्यजेति शेषः । राज्यक्रामवमिति पाठे एव प्राप्तं राज्यमोक्तुं राज्यरूपमोयसंबन्धं वा यदि नेच्छसीत्यादि प्राक्वत् ॥ २८ ॥ तत्र हेतुः प्रतिजाने इत्यादि । अहं केला सागरमिव राज्यं च त्वा च रक्षेयम् । अन्यथा वीरलोकमाक् मा ब्रूमिति ते तवाप्रे प्रतिजाने ॥ २९ ॥ तस्मात्स मालैरभिप्रेक्षाधने

ऊर्ध्ववर्षसहस्रतिप्रजापाल्यमनंतरम् ॥ आर्यपुत्राः करिष्यन्तिवनवासंगतेत्वयि ॥ २६ ॥ पूर्वराजर्षिद्वन्द्यादिवनवासोभिधीयते ॥ प्रजानिक्षिप्य पुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने ॥ २७ ॥ सचेद्वाजन्यनेकाग्रराज्यविभ्रमशंकया ॥ नैवमिच्छसिधर्मात्त्राज्यंरामत्वमात्मनि ॥ २८ ॥ प्रतिजानेचेत्तवी रमाभूववीरलोकमाक् ॥ राज्यं चतवरक्षेयमहंवेलेवसागरम् ॥ २९ ॥ मंगलैरभिषिचस्वतत्रन्तर्व्यापृतोभव ॥ अहमेकोमहीपालानलंवारयितुं बलात् ॥ ३० ॥ नशोभार्थाविमोबाहूनयनुभूषणायमे ॥ नासिराबंधनार्थान्यशराःस्तंभेतवः ॥ ३१ ॥ अमित्रमर्थनार्थायसर्वमेतच्छुष्टयम् ॥ नचाहंकासयेत्यर्थयः स्याच्छत्रुर्मतोमम ॥ ३२ ॥ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्चलितवर्चसा ॥ प्रगृहीतेनवैशङ्गवात्रिणंवानकल्पये ॥ ३३ ॥ खड्गनि व्येषनिष्यिष्ठैर्गहनानुश्रवाचमे ॥ हस्त्यश्वरथिहस्तोऽशिशोभिभिवितामही ॥ ३४ ॥ खड्गधाराहतामेयदीप्यमानाहवाग्रयः ॥ पतिय्यन्तिद्रिषोभु मौमेवाइवसविद्युतः ॥ ३५ ॥ बद्धगोधागुलिज्जःप्रगृहीतशरासने ॥ कथंयुरुषुमान्नीस्यान्पुरुषाजंमयिस्थिते ॥ ३६ ॥ बहुभिश्चैकमन्यम्यन्नैकं नचबहुञ्जान् ॥ विनियोऽभ्याम्यहंवाणानृवाजिनजर्मसु ॥ ३७ ॥

रामानमभिषिचस्व । वसिष्ठादिभिर्मते शेषः । तत्राभिषिच्यपाते व्यापृतो व्यापृतचित्तो भव । तत्राभिव्यक्तानहं वारिष्यामीत्याह अहमिति । अलं समर्थः ॥ ३० ॥ तद्वत् दर्शयति नेति । आवधनार्थाय काष्ठानः परस्परं बधनहेतुच्छिद्रादिकरणाय स्तम्भः कस्याचिकाष्टादरधःपतनप्रतिबधः ॥ ३१ ॥ न चेत्यादिसार्थलोक एव वाक्त्वम् । योऽन्यं मम मतः समतः शत्रुः स्यात् यं क्वचिच्छत्रु वज्रिण वा इन्द्ररूप वा प्रगृहीतं तीक्ष्णधारत्वादिविचित्रेनासिना न कल्पये न खड्गाः कल्पये एवमहं न कामये च एव कामनामपि न करोमि सर्वथा खड्गाभवेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ खड्गनिष्येतिष्येतिः खड्गकलाघातं खड्गिनिः मही गहनं निन्तंरत्वात् अतएव दुश्चरा हस्त्यादीनां हस्तादिभिः क्रमात्संबधः । भवितेति छट् ॥ ३४ ॥ हताः विचित्राः अग्नय इव दीप्यमानाः तत्तथाया अत एव सविद्युतो मेघा इव ॥ ३५ ॥ उक्तमभिचिष्टं मयि स्थितं सति पुरुषणां मये कश्चिदपि कथं पुरुषमानी आत्मानं पुरुषं मन्यमानः शूराभिमानं कथं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अयमन्यतयत्नं बहुभिः वार्गैः एकं वाणेन विनियोक्षयामि त्यक्षयामि ॥ ३७ ॥

अक्षप्रभावस्य अक्षसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः राज्ञो दशरथस्य प्रभविष्यति उज्ज्वलितो भविष्यति ॥ ३८ ॥ चंदनमारस्य चंदनमालुब्धेनस्य केयूरामोक्षणस्य अगदधारणस्य वसूनां मोक्षणस्य दानस्य सुहृज्जननालमस्य अनुरूपैः अहो मे बाहू इमौ पीयूषलब्धौ तैःपिषेचनविघ्नस्य कर्णानां निवारणे कर्म स्वरूप कर्म कारित्वः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ब्रवीर्होत्यार्ष ईदु विदुज्यतां विद्योऽनम ॥ ४१ ॥ एवंवादिन लक्ष्मणं रामो नामोमेतस्य काळ इत्याह विद्युज्येति । वाष्पं लक्ष्मणनयनं विदुज्य परिपुज्य विदुज्येति पाठे अतर्भावितार्थतया विसर्जयित्वा चक्षुषी परिसृज्येति यावदिति कृतकः । पित्रोर्देवने यथास्थितं प्रतिष्ठितं मां निबोध । हे सौम्य एष हि सत्यः 'जीवतोर्विक्रयकरणाद्यत्यब्द भूरिभोजनात् । गयायां पिंडदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता' इतिन्यायदिति भावः । निबोधेत्यस्य नितरामतिशयेनांतरणकाळिकवृत्तौ तत्समरपूर्वकं जानीहि एष हि एष एव सत्यः सतां रक्षकः पंथा इत्यर्थयोनः गृहः ॥ ४२ ॥ रमेमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामनये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रयोविंशः

अद्यमेस्त्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतांकृतुप्रभुत्वंचतवप्रभो ॥ ३८ ॥ अद्यचंदनसारस्यकेशूरामोक्षणस्यच ॥ वसूनांचविमो
क्षस्यसुहृदांपालनस्यच ॥ ३९ ॥ अनुरूपविमोबाहूरामकर्मकरिष्यतः ॥ अभिषेचनविघ्नस्यकर्तृणतिनिवारण ॥ ४० ॥ ब्रवीद्विकोद्येमया
विधुज्यतांतवासुहृद्गणयशःसुहृद्जनैः ॥ यथातेव्यंयमुधावशाभवेतथैवमांशाधितवास्मिक्किंकरः ॥ ४१ ॥ विमृज्यबाष्प्यंपरिमांत्यचासहस्र
लक्षमणराघववशवर्धनः ॥ उवाचपित्रोर्वचनेव्यवस्थितनिधोमामोषहिसौम्यसन्धः ॥ ४२ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि
काव्ये च०सा०अ० कां० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तंसर्माह्वय्यवसितंपितुर्निर्देशपालने ॥ कौसल्याबाष्पसंरुद्धावचोर्धमिष्टमब्रवीत् ॥ १ ॥
अहृष्टदुःखोधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः ॥ मयिजातोदशरथात्कथमुत्तेजनवर्धयत् ॥ २ ॥ यस्यभृत्याश्चदासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुंजते ॥ कथमभोक्ष्य
तेरामोवनेमूलफलन्ययम् ॥ ३ ॥ कश्चिच्छूदयेच्छृत्वाकस्यवानभवेद्रयम् ॥ गुणवानदयितोराज्ञःकाकुत्स्थोयद्विवास्यते ॥ ४ ॥ नूनंतुबलवाह्यो
केकृतांतःसर्वमादिशन् ॥ लोकेरामाभिरामस्त्ववनयंगमिष्यसि ॥ ५ ॥ अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनभारतः ॥ विलापदुःखसमिधोरुदिता
श्रुतुताहुतिः ॥ ६ ॥ चित्ताबाष्पमहाधूमस्तस्वार्गमनचित्तजः ॥ कर्शयित्वाधिकंपुत्रनिःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥ त्वयाविहीनामिहमंशोका
ग्निस्तुलोमहान् ॥ प्रथद्व्यतियथाकक्ष्यंचित्रभातुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥

सर्गाः ॥ २३ ॥ ॥ ७४ ॥ व्यसित निश्चितमिति निर्देशो निर्देश आद्या वाष्पसरुद्धा वाष्पसरुद्धाक धर्मिष्ठ रामम् ॥ १ ॥ उक्तः क्षेत्रपतिनकणश्रो ग्रहण कर्तयत् जिवत् भवानिति शेषः ॥ २ ॥ भूत्याः प्रतय्याः अयम् उपरुक्तमासिर्भोजनशीलः ॥ ३ ॥ विवाद्यत इति यत् पणच्छुब्बा कः श्रेयत् साय मर्चात । सयमिति वा ज्ञावा कस्य स्विषादियो मय न भवेत् ॥ ४ ॥ सर्वमादिगन् मुखदुःखेन चोजगन् कृतान्तो दैवं बलवानिति नूनमह मये । यत्र यस्मात् हे राम । अभिरामस्तत्र लोकं कर्मलोकास्थितो वन गमिष्यसि ॥ ५ ॥ आलम्बनः आलजः स्मृतः संसृतः तवादर्शनमेव वर्षकचान्मारुतो यस्य सः विलापदुःखैः समिधः संभिधनं यस्य सः । अर्थैः कः । श्रिताश्रयेव हुता आहुतयो यस्मिन्सः चित्ताहुतवाष्पमेव महायुतो यस्य सः तवागमनचित्तजः । चित्तज इति वाह्यकृत हृत्सः । तव या आगमनचित्ता तथा जगिताः । अदर्शनं चित्तज इति पाठोपि अदर्शनजतचित्तजानिति इत्यर्थः । परे त्वदर्शनस्य मारुतत्वेन निरूपणात्स चित्य इत्याहुः । निःधास्मरूपासेन संयुक्षणात्समयो वृद्धिर्यस्य सः । त्वया विहीनो मामभिविक करोयित्वा कुर्यां कृत्वा

अतुलः पुनरुणः शोकाक्षिर्मां वक्ष्यति हिमालये श्रोत्रे चित्रमनुवाहिः सूर्यो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कर्ममिति । येत्यर्थः । क्वचित्थैव पाठः ॥ ९ ॥ यथा निर्गदितं येन प्रकारेण निर्गदितं तदास्य शुक्ला आत्मनुगमनं श्रुवति यावत् ॥ १० ॥ वचित्तः वचनया मद्वियोजनादुल्लेखः प्रापितः न वक्तव्यमिति न जीव्यमिति ॥ ११ ॥ केवलं दृष्टातः क्रौर्मिमेव ननु तेनेहमुत्र सुखमित्यर्थः । मनसापि न कर्तव्यः न चित्तनीयः यतो विगर्हितः महापापहेतुत्वदिति निर्दिष्टः ॥ १२ ॥ अतः यावदिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवं वचनमुक्तः भर्तृशुश्रूषांगिकारवचनमुक्तः श्रावितः ॥ १५ ॥ उभयोस्तद्वचनवक्ष्यकर्तव्यत्वे हेतुर्भर्ता गुरुमिति च वक्ष्ययोगम् ॥ १६ ॥ पित्रात्मककरणान्नरं लब्धुंश्रूपापि कार्येत्याह इमतीति । विद्वदेत्येवमेव वनवासस्य भृत्याकष्टुलत्वं दर्शयति । वचने स्यात्प्रापि वचनमनुग्राह्यामि ॥ १७ ॥ एवमुक्ता पुत्रेणेति शेषः ॥ १८ ॥ अग्री कथं हि धेनुः स्ववत्संगच्छन्तमनुगच्छति ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्सगमिष्यसि ॥ १९ ॥ यथानिर्गदितमात्रात्तद्वचनपुरुरूपभः ॥ श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यमातरं मृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्यावंचितो राजामयि चरणमाश्रिते ॥ भवत्याचपरित्यक्तो ननु न वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥ भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः ॥ स भवत्यानकर्तव्येन मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवितिकाकुत्स्थः पितामेजगतीपतिः ॥ शुश्रूषाक्रियतां तावत्सहिधर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्ता तुरारो मेणोः सत्याशुभदर्शना ॥ तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मममृतं वारः ॥ भूयस्तत्प्रब्रवीद्वाक्यमातरं मृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥ मया चैव भवत्याचकर्तव्यं वचनं पितुः ॥ राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥ इमानि तु महारण्ये विहृत्य न वपंच च ॥ वर्षाणि परमप्रीत्या स्यात्स्थामिव वचनेन तव ॥ १७ ॥ एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा ॥ उवाच परमातीतुः सत्यासुतवत्सला ॥ १८ ॥ आसारां मसपत्नीनां वस्तुं मध्येन मेक्षमम् ॥ नयमामपिकाकुत्स्थं वनं न्यामि गीमिव ॥ १९ ॥ यदि ते गमने बुद्धिः कृतापि दुरपेक्षया ॥ तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन् वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीवंत्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च ॥ भवत्यां मम चैव द्यराजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥ न ह्यनाथा वयं राजालोकनाथेन धीमता ॥ भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥ भवती मनुवैतसहिधर्मतः सदा ॥ यथामयितु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ २३ ॥ श्रमं नावापुन्यार्त्तिकचिदप्रमत्ता तथा कुरु ॥ दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ २४ ॥ राजो बृद्धस्य सततं हितं चरसमाहिता ॥ व्रतोपवासनिस्ताथानारी परमोत्तमा ॥ २५ ॥ भर्तारं नानुवर्तेत सा चापगतिर्भवेत् ॥ भर्तुः शुश्रूषयानारिर्लभते स्वर्गनुत्तमम् ॥ २६ ॥

कृतमनुवैवापि सान्निध्यः स्वसंराणां तुना रामानुगमनमिलयति आसामित्यादि । वन्यां वने भवाम् ॥ १९ ॥ यदि ते इत्याद्यर्थं पूर्वान्वयि । तां तथा रुदतीं दृष्ट्वापि स्वयममन्दम् वचोब्रवीत् । रोदने कातरप्रकटनेन मातुः पुनर्यनुगमनप्रत्याशाप्रसगात् ॥ २० ॥ प्रभवति ददवतीं समर्थो भवति ॥ २१ ॥ धीमतेति । सनाथा इति शेषः । अथ सपत्नीमयवामो दुष्कर इत्यत्र परित्यागाहं भरत इति ॥ २२ ॥ भवतीमिति । अतः कैकेयिकोपोऽपि चिक्कर इति भावः । यथा नयि निष्क्रान्ते श्रम नानुयात्तया कुरु यथा चैत राजान शोको न विनाशयेत्तथा च कुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्विजस्य गार्धना उपवत् स्त्रिया भर्तुः शुश्रूषैव एव नित्या नान्यत्सिचिद्वस्तुत तद्विरोधेन्यदा चर्यमाणं प्रत्यवायजनकमपीत्याह व्रतोत्तमादि । नित्याकरणजप्रत्यवायान्तरं सांगान्यनित्यवर्धकतिः परिहर्तुं न शक्नोतीति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

नित्यनुष्ठाने सत्यनित्याकरणेऽपि न परलोकाश इत्याह अपि येति । निर्मलकाः मर्त्यव्यतिरिक्तेवादेर्मलकाव्याचारहिता देवपूजनात् विष्वादिदेवपूजनात् सापि स्वर्गं लभते इति प्राप्तनेनान्वयः । एतमेवार्थं नियमविधिद्वारेण द्रढयति शुश्रूषामेवेति । तस्मीतिजनक कर्मवैयर्थ्यः । तदेवाह प्रियहिते रोति । हितमर्देन यश्चादुक्तेर्मलकूनयति आपाततोऽप्रियमपि हितं कुर्यात् आपाततः प्रियमप्यहितं त्यजेदिति ॥ २७ ॥ तत्र मानसाह एव भर्तृवैवा रूपो धर्मः स्त्रिया निय इति के श्रुतः । लोके स्मृतौ स्मृतं तर्हि किं कर्मांतरं सर्वथा त्याज्य न्याह अर्थायादि । भर्तृसमेतेषु अधिकार्येषु तेष्वेव च एवकार्यः ॥ २८ ॥ एवं भर्तृवैवा तत्परतया कालं ममागमनकालम् ॥ २९ ॥ कामम् ऐहिकविषयसुखम् ॥ ३० ॥ तस्य पुत्रमात्रात्याज्यादाह यदीति । अनेन दशरथमरणस्य मन्निहितत्वं सूचितम् ॥ ३१ ॥ सुकृतां सुष्टुतनिश्चयम् ॥ ३२ ॥

अपियानिर्मलस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् ॥ शुश्रूषामेवकुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥ २७ ॥ एषधर्मः स्त्रियानित्योवेदलोके श्रुतः स्मृतः ॥ अग्रिकार्ये शुचसदासुमनोभिश्च देवताः ॥ २८ ॥ पूज्यास्तेमलकृते देविब्राह्मणाश्चैव सत्कृताः ॥ एवं कालं प्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी ॥ २९ ॥ नियता नियता हारा भर्तुः शुश्रूषणे रता ॥ प्राप्स्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति ॥ ३० ॥ यदि धर्मभृता श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ॥ एवमुक्ता तुरामेण बाष्प पर्याकुलेक्षणा ॥ ३१ ॥ कौसल्यापुत्रशोकात्तारामं वचनमब्रवीत् ॥ गमने सुकृतां बुद्धिं न शक्नोमि पुत्रक ॥ ३२ ॥ विनिवर्तयितुं वीरनृनं कालो दु रत्ययः ॥ गच्छ पुत्रत्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ॥ ३३ ॥ पुनस्त्वयि निवृत्तं भविष्यामिगतक्लमा ॥ प्रत्यागते महाभोगे कृतार्थं चरितव्रते ॥ ३४ ॥ पितुरानृत्यतां प्राप्तेः स्वप्ये परमं सुखम् ॥ कृतांतस्य गतिः पुत्रदुर्विभाव्या सदा मुवि ॥ ३५ ॥ यत्त्वांसं चोदयति मेव चाविद्वद्यराघव ॥ गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः ॥ ३६ ॥ नंदयिष्यसि मां पुत्रसाम्राज्यं न चारुणा ॥ अपीदानीं सकालः स्याद्भ्रानात्प्रत्यागतं पुनः ॥ यत्त्वां पुत्रकपश्येयं जटावलकलधारिणम् ॥ ३७ ॥ तथा हिरामं वनवासनिश्चितं दर्शयिष्ये परमेण चेतसा ॥ उवाच रामं शुभलक्षणं चोबभूव च स्वस्त्ययनाभिं कांक्षिणी ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्याकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ध॥ साविनीयतमाया समुपस्पृश्य जलं शुचि ॥ चकार मातारामस्य मंगलानि मनस्विनी ॥ १ ॥

काल इष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ आनृत्यता स्वार्थं धृज् ॥ ३५ ॥ मे वच आविष्य आच्छिद्य त्वां संचोदयति वनायेति शेषः । इति यत् अतः कृतांतस्य गतिर्विभाव्या ॥ ३६ ॥ क्षुश्येन निर्मलेन चारुणा मनोहरेण साम्रा संल्वेन वचनेन । शुक्लेनेति पाठात्तर । अदर्शनात्सहिष्णुत्वात्प्राप्त्यागमनकाल इदानीमेव मेवेदिति प्रार्थयते अपीति । येन कालेन प्रत्यागतं प्रत्यागमन भवेत्स इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्त्योवाच ॥ ३७ ॥ परमेण आदर्शता धर्मशीलत्वादेवैषिणोऽक्षणेऽक्षतत्वाच्च भावस्तत्कालेनैव तथा ज्ञानं तस्या इति बोध्यम् । स्वस्त्ययनं मंगलमभिकांक्षितुं शीलमस्त्यस्याः सा ॥ ३८ ॥ ॥ हूलगतः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामाये रमायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ध॥ मंगलक्षणमेवाह सैति । आपास तजनक शोकम् उपस्पृश्य आवय मंगलानि मालवचनानि ॥ १ ॥

१ पुरा दृष्टो-३० पा० । २ सुकृताः-३० पा० । ३ लवि लस्वे पर सुखम्-३० पा० । ४ वाक्येन-३० पा० । ५ स्त्रीस्य-३० पा० ।

सतां क्रमे सतां मार्गे ॥ २ ॥ ३ ॥ देव्यायतनेषु देवालयेषु प्रणमसे च चादक्षितिमिच्छसि च ते च देवाः चादृश्यः ॥ ४ ॥ गुणः सद्गुणः ॥ ५ ॥ मातृशुश्रूषयति मातारं कैवेर्या ॥ ६ ॥ समिदादिपदेन तदधिष्ठान्यो देवता उपलक्ष्यते । क्षुणाः इत्यशालास्तद्वयः । शिमाशुनन्दक्षाः क्षुणा इत्यने । हृदा इति जलाशयमात्रोपलक्षणम् । त्वां रक्षाव्याघ्रेण संबधः ॥ ७ ॥ पन्नाः पक्षिणः सन्ति इत्यस्य कुबलियत्रिमेण मन्वयः ॥ ८ ॥ देवता विराट् विद्याता सृष्टिविधायकः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नक्षत्राणि देव्यादिनक्षत्राधिष्ठान्यो देवताः ग्रहाः सूर्यादयः ग्रहदेवताः तत्तदधिदेवताः । पुनर्लक्षित्ये पुनर्प्रमाणवद्व्याव देवाय । पाठांतरे नशक्यतवारयितुंगच्छेदानीं रघूतम ॥ शीघ्रंच विनिवर्तस्ववर्तस्वचसतां क्रमे ॥ २ ॥ अंगालयसिधर्मत्वंप्रीत्याचिनियमेन च ॥ सर्वैरावधशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यः प्रणमसे पुनर्देव्यायतनेषु च ॥ ते च त्वामभिरक्षतु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानि दत्तानि ते दद्याणि विश्वामित्रेण धीमता ॥ तानि त्वामभिरक्षतु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषया पुत्रमातृशुश्रूषया तथा ॥ सत्येन च महाबाहो चिजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥ समित्कुशपवित्राणि विदधश्चायतनानि च ॥ स्थंडिलानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ॥ ७ ॥ पतंगाः पद्मगाः सिंहास्त्वं रक्षतु नरोत्तम ॥ स्वस्ति साध्याश्च विधे च मरुतश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्ति घाता विघाता च स्विस्ति पृष्ठाभगोर्यमा ॥ लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखस्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवः षट्च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः ॥ दिनानि च मुहूर्ताश्च स्विस्ति कुर्वतु ते सदा ॥ १० ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्रसर्वतः ॥ स्कंदश्च भगवान् देवः सोमश्च स बृहस्पतिः ॥ ११ ॥ सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षतु सर्वतः ॥ ते चापि सर्वतः सिद्धादिशश्च सदिगीधराः ॥ १२ ॥ स्तुता मया व नेतस्मिन्पातु त्वां पुत्रानित्यशः ॥ शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च ॥ १३ ॥ द्यौरंतरीक्षं पृथिवी वायुश्च स चराचरः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह देवतैः ॥ १४ ॥ अहोरात्रे तथा संध्ये पातु त्वां वनमाश्रितम् ॥ ऋतवश्चापि पदचान्ये मासाः संवत्सरास्तथा ॥ १५ ॥ कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्मदिशंतुते ॥ महावनेऽपि चरतोऽसि निषेवस्य धीमतः ॥ १६ ॥ तथा दिवाश्च देव्याश्च भवतु सुखदाः सदा ॥ राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् ॥ १७ ॥ क्रव्यादानां च सर्वाणामाभूतपुत्रकतेभ्यम् ॥ पुत्रगावृश्चिकां दंशामशकाश्चैव कानने ॥ १८ ॥ सरासिषाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥ महाद्विषाश्च सिंहाश्च व्याघ्राश्च क्षाश्च दक्षिणः ॥ १९ ॥ महिषाः शृंगिणो रौद्रान्ते दुहंतु पुत्रक ॥ नृमांसभोजनारौद्रा ये चान्ये सर्वजतियाः ॥ २० ॥ माचर्त्वा हि सिंधुः पुत्रमया संपूजितास्तिवह ॥ आगमास्ते शिवाः स्तुतिसिध्यंतु च पराक्रमाः ॥ २१ ॥ सर्वसंपत्तयोरामस्वस्ति मान्गच्छ पुत्रक ॥ स्वस्ति तेऽस्त्वं तारिक्षभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ॥ २२ ॥

प्रायमेवार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सर्वक्रव्यादस्वविभयं पुत्रक ते मा भूदित्यन्वयः ॥ १८ ॥ पुत्रगाः वान्ताः दंशा वनमक्षिकाः गहने तव मा भूवन् मा सतु । ऋक्षा मल्लकाः ॥ १९ ॥ ते तुभ्य सर्वजतियाः सर्वजतीयाः । सर्वजन्तय इति पाठे कूर्जन्तव इति फलितार्थः ॥ २० ॥ आगमाः मार्गाः ते द्योतिनि त्वदगमनयोया मन्त्रवित्याभिप्रायेण वसुक्तिः ॥ २१ ॥ सर्वसंपत्तयः वनवास्योक्षिताः फलशूलदिरूपाः । सविति शेषः ।

१ विचित्राणि-६० पा० २ नदाः सर्वस्तथैव च-६० पा० ३ तदादित्याश्च-६० पा० ४ सत्सज्जातय-६० पा० ।

मिति यावत् । मगलै राजोचितवस्त्राभरणैः वस्त्राः सीतायाः सर्वत्र सर्वत्र यथा हि मो गच्छ मो । मो इति निपात आग्रहणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मात्रा प्रदक्षिणकरणं स्मर्यम् ॥ ४४ ॥ निपीड्य नमस्कृत्य तया श्रिया मत्तुङ्कृतमालजरोमया ॥ ४५ ॥ मौवसानः ॥ इति श्रीरामाभिषेगे श्रीरामायणे रामायणतिलके चामुनीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ४६ ॥ धर्मिष्ठे अतिशयेन धर्ममति ॥ १ ॥ अममय क्षेममति स्म तत्र हेतुगुणवत्ता ॥ २ ॥ तत्सर्वं वनागमनवृत्तानम् । तस्याश्च तस्यास्तु हृदि तत्र यौवराज्याभिषेचन स्थितममूदिति शेषः ॥ ३ ॥ देवकार्यं देयूजाम् । देवकार्यकरणे हेतुः । कृतज्ञव राजव्यर्भीभिर्यत्र च देवैरेव राज्यप्रदानोपजनत्वेन कृतज्ञतया नतृञ्जा ॥ ४ ॥ द्विया सीतायै कथामिदमन्यायं दत्तानामिदं कृत्य कथयामिति लज्जयाऽप्यङ्गुल इव ॥ ५ ॥ वेपमाना भर्तुर्विजितहर्षव्यादसुखवादिरदर्शनात्कम्पमाना ॥ ६ ॥ सोढु गूढ कर्तुम् । शोकम् अन्यथा प्राङ्गनानां शोकजलक वदु शोकलप्यकार्याजलक कर्तुं न शक्नुवन् । ततस्तदन्तरं संशोकात्तच्छोकजनक वदु विवृतानां प्रकटकार्यत्वं गतः । यदा स रामो

मर्याचितोदेवगणाः शिवाद्युयोमहर्षयोभूतगणाः सुरोरागाः ॥ अभिप्रयातस्यर्वनचिरायेतहितानिकान्शतुदिशश्चराव ॥ ४३ ॥ इतीवचाशुप्रतिपूणलोचनासमाध्यचस्वस्त्ययनयथाविधि ॥ प्रदक्षिणचापिचकारारावपुनःपुनश्चापिनिरीक्ष्यस्सर्वजे ॥ ४४ ॥ तथाहिदेव्याचक्रप्रदक्षिणानिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः ॥ जगामसीतानिलयमहायशःसराववःप्रज्वलितस्तथाश्रिया ॥ ४५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥ अभिवाद्यतुकोसल्यारामःसंप्रस्थितोवनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनोमात्रार्धमिष्टुवर्चमनिस्थितः ॥ १ ॥ विराजयथाजुहोतोरजमार्गनैर्वृतम् ॥ हृदयान्यामथैवजनस्यगुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेहीचापितत्सर्वनशुश्रावतपस्विनी ॥ तद्वहदि तस्याश्चर्यैवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥ देवकार्यस्मसाकृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना ॥ अभिज्ञाराजधर्माणाराजपुत्रीप्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववशमसुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसङ्घं द्वियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अयमीतासमुत्पत्ययेपमानाचक्षयतिम् ॥ अपश्यच्छोकसंतप्तचित्ताव्याकुलि तैद्रियम् ॥ ६ ॥ तांदङ्गसहिधर्मत्मानशशाकमनोगतम् ॥ तंशोकंराववःसोढुंततोविवृततांगतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनंहृष्टतंप्रस्विन्नमर्षणम् ॥ आहदुःखाभिंसंतप्ताकिमिदानीमिदंप्रभो ॥ ८ ॥ अद्यबाहस्सतःश्रीमान्युक्तःपुष्येरावव ॥ प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्भनाः ॥ ९ ॥ नतेशतशलकेन जलफेननिभेनच ॥ आवृतवदनंवल्युच्छ्रेत्राणिभिराजते ॥ १० ॥ व्यजनान्भ्यांचमुव्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणम् ॥ चंद्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेनतवाननम् ॥ ११ ॥ वागिमनोबंदिनश्चापिप्रहृष्टस्त्वनार्षभ ॥ स्तुवंतोनाद्यहृश्यतेमंगलैःसूतमागधाः ॥ १२ ॥

विहृताभिप्राय गतः कुहमुत्तमभावोपि मायात्मप्रकृत्यवतारसीतातात्त्रिक्यादुःखदुःखदक्षिणपश्चात्तिष्ठति जात इत्यर्थः । अनेन हि नात्रेन प्रियाया अग्रे न किंचिद्युक्तो गोप्यमिति लोकव्यवहारो दर्शितः ॥ ७ ॥ प्रस्विन्नप्राणदुःखजन्मदम् अमर्षण शोकव्यापणाक्षमम् । यतु सीताया दुःखेन कथम्प काल नपिथ्यतीति धिया दुःखित इति विवर्णवदनत्वादिकमिति । तदुक्तं भगवति कथमपि दुःखासंबंधात्तादृशश्रियोपमावच्च व्यसन्तु मनुष्याणां मृगं भयति दुःखित इत्येवार्थ इति स्मामाति ॥ ८ ॥ बाह्यसतो बृहस्पतिदत्तः युक्तः चक्षुरेति शेषः । युक्तस्तेन पुष्पेणाभिषेक इति ब्राह्मणैः प्रोच्यते इत्यन्यः । तज्जन्मसतोप विहाय दुर्भनाः केनासि ॥ ९ ॥ शत शलाका यस्मिन्लब्धे तेन छेत्राणां मूल विराजत इति योजना । वन्तु मुदम् ॥ १० ॥ व्यजनान्भ्यां बालव्यजनान्यां शलाका पञ्च तस्मैक्षणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रौद्रं च द्रवि च तीर्थोदकमिश्रितमिति शेषः । मूर्धाभिषिक्तस्य शिरःक्षतस्य ॥ १३ ॥ श्रेणीमुख्याः परिणमुख्याः सर्वत्र तत्कुल इति शेषः ॥ १४ ॥ पुनपयः लोलगमनप्रयोजनो रयो न तु युद्धाह इत्यर्थः । तादृशयो निर्वागमिनो राज्ञोभ्रे भवति तस्मिन्त्याभिच्छायामारोहति नोचदशतो गच्छति ॥ १५ ॥ हस्ती कृष्णमेघप्रभो गिरिप्रमथ ॥ १६ ॥ भद्रासन पुरस्कृत्य पूजायुक्त यथा भवति तथा गृहीत्वा यातं ते पुरःसर अग्रगं सेवक न पयामि ॥ १७ ॥ गायदाभिषेकः सज्जः इदानीं तस्मिन्नेतस्मिन्वर्तमानकाले उत्तराजिच्छाभावो मुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यननुभूतो हर्षकाले हर्षमावद्वेचति इदं किमिदर्थः ॥ १८ ॥ विलपती दुःखेन माष्ममाणाम् । नम्रभावाव्यूयस्तातो दशरथः । अतमवत्तमप्रवच्छन्दो पूज्यार्थो ॥ १९ ॥ उत्कटाप्रियश्रवणेन सतिताया अत्यमोहो मा भूदिति त्रिविद्यगुणवर्तिनेन मवोदयति कुलं इत्यादि । येन त्रयेण हेतुना इदं प्रवाजमगतं तच्छृणु ॥ २० ॥ २१ ॥ वृणोणद्वते प्रस्ताविने ममाभिषेके सज्जं सति तथाच स ममयः प्राचीनो वरसकेतः प्रचोदितः प्रवर्तिनेन राजा ध्रमेण धर्ममार्गेण प्रतिनिजितः स्वशः कृतः ॥ २२ ॥

नतेक्षौद्रं च दधिचब्राह्मणवेदपारगाः ॥ सूर्ध्वमूर्धाभिषिक्तस्य ददतिस्मविधानतः ॥ १३ ॥ नत्वांप्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्चभूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥ चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः कांचनभूषणैः ॥ मुख्यैः पुष्परथोयुक्तैः किंनरगच्छति ते प्रतः ॥ १५ ॥ नहस्तीचाग्रतः श्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणे लक्ष्यते वीरकृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ नचकांचनचित्रतेपश्चामिप्रियदर्शन ॥ भद्रासनं पुरस्कृत्यायातं वीरपुरःसरम् ॥ १७ ॥ अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदंतव ॥ अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीव विलपन्ती तं प्रोवाच रघुनंदनः ॥ सति तत्र भवांस्ततः प्रवाजयति मानवम् ॥ १९ ॥ कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारीणि ॥ शृणु जानकियेन दंक्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥ राज्ञः सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ॥ कैकेयैर्मम मम त्रेतुपुरादौ तौ महावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्याममसज्जेन्मिभ्रभिषेकं नृपोद्यते ॥ प्रचोदितः ससमयोद्यमैण प्रतिनिजितः ॥ २२ ॥ चतुर्दशहि वपाणि वस्तव्यं दंडकेभ्यः ॥ पित्रा मे भगत्वापि यौ वराज्यं नियोजितः ॥ २३ ॥ मोहं त्वामागतो द्रुपुः स्थितो विजयं न वम् ॥ भरतस्य समीपे तेनाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥ ऋद्धि युक्ता हि पुरुषानसंहते परस्तवम् ॥ तस्मात्प्रतेगुणः कथ्या भूतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥ अहं तेनानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन ॥ अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुम् ॥ २६ ॥

अतु प्रकृते किं तत्राह चतुर्दश्यादि । पित्रा नृनिर्दिनपितृनियोगेन आद्यवस्यालनरूपेण भगवत् द्विगविश्वरयालनरूपिणुनियोगेन यौवराज्यं नियोजितः भवति शेषः । अष्टाज्ञां विना नानं नह्यनासम्भवात् ॥ २३ ॥ अयं सीताया गृहं दृष्ट्वा स्थितौ मुखजनकबुद्धिस्तदित्येतं भरतस्य व्यादिना । न कृत्यो न श्वावर्तः ॥ २४ ॥ तं प्रमिद्धां नम गुणा ॥ २५ ॥ अहं नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचनोति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शितः । अहमसत्स्वरूपं ते त्वया विशेषेण त्रिविध्यं कदाचन कदापि नानुवक्तव्यः । मन्वर्धभिर्वातेन प्रमनः इति शेषः । भरतस्याग्रत इत्यनुकर्षः । तत्र हेतुं नु कूलतयेति । सन्ध्याभ्युपगन्तं च तन्म प्रमिद्धमिति भावः । ननु त्वं तेन भवत्या विशेषेण कदाचनोति आदिना पाठस्तु न तथा चमकनं । विशेषेण न भवत्या किंतु यमुनावात्येनैर्यथैतुं कूलतयेति नुनरपेक्षम् नथोपेक्षे

गामावद् ॥ २६ ॥ तदनुकूलकरण विमर्शमत आह तस्मा उति । मृपतिना दशरथेन स त्वया विरोधतः प्रमाद्यः चो हतौ यतो मृपतिः ॥ २९ ॥ कल्मस् उपसि ॥ ३० ॥
दधि गते त्वमापुनर्मन्त्रकारेण किं फलम् । मति तु त्वमापित्वैरन्तराग्रे तत्तत्प्रति चेत्तत्राह । अग्निमेवातः कृत्वा धर्म एव तत्फलं मुख्यं बुद्धौ कृत्वा तत्समीनः कार्ये इति भावः ॥ ३१ ॥ क्षेत्रेन मातृव्यमुत्तेन
प्रणयेन प्रकृतः क्षेत्रः प्रणयः नमोगः सेवा अक्षयानादिः प्रदानम् ॥ ३२ ॥ आरौ पुत्रेण च नमो प्रार्णः प्रणयेनः शीलादिविषये ॥ ३९ ॥ जनान्प्रालुतात् नमन्त्र
शरीरानिति यावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यया कस्यचिन्मन्त्रो न्यलीक व्यलीकत्व अतएव न कुप्यं तदंशमपि मे वनः कार्यम् मनुष्यप्रियर्थः । वनसोऽनृतवकरण चाननुग्रहे भवति ॥ ३८ ॥ हृत्मानः ॥ ३८ ॥
तस्मैदत्तं नृपतिनायैवराज्यसनातनम् ॥ सप्रसाद्यस्त्वयासितेनृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥ अहं चापि प्रसिद्धांतांगुरैः समनुपालयन् ॥ वनमर्चयद्या
स्यामि स्थिरीभवमनस्विना ॥ २८ ॥ दातेऽपमधिकल्याणिवन्मुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासपरयाभिवितव्यं त्वयानघे ॥ २९ ॥ कल्यमुत्थायेदेवानां
कृत्वा पूजां याविधि ॥ वंदितव्यो दशरथः पिता सज्जनेश्वरः ॥ ३० ॥ माता च समकोसल्या वृद्धा संतापकारिता ॥ धर्ममेवाश्रतः कृत्वा त्वत्तः नृपानां
हति ॥ ३१ ॥ वंदितव्याश्चेति नयन्याः शेषाः प्रसन्नतरः ॥ क्षेत्रे प्रणयसंभोगैः समाहितममातरः ॥ ३२ ॥ आतु पुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ॥ ३३ ॥ त्वया
भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतमैः स ॥ ३३ ॥ विप्रियचनकर्तव्यं भरतस्य कदम्बन ॥ सहिराजा च वैदेहिदेशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥ आराधिता हि शंखैः
प्रयत्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानः समसिद्धिं तत्प्रकुप्यंति विपर्यया ॥ ३५ ॥ आरस्यानपि पुत्रान्दित्यजं त्यद्वितकारिणः ॥ समर्थान्स्प्रष्टुं हन्ति जनानपि न
राधिपाः ॥ ३६ ॥ सातवंदं देहकल्याणिराज्ञः समनुवर्तिनी ॥ भरतस्य राता धर्मसत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥ अहंमिष्यामिमहावनप्रिये त्वया हिवस्तव्य
मिहैवमामिनि ॥ यथाव्यलीकं कुरुषेन कस्यचित्स्थान्त्यया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥
एवमुक्ता तु वैदेही प्रियाहा प्रियवादिनी ॥ प्रयादेव सत्कुद्धा भतरारिभिदम्ब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदं भाषसेरमा क्यं लघुतया ध्रुवम् ॥ त्वया यदपहास्यं
मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥ वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रा विदुषां नृप ॥ अनर्हमयस्यं च न श्रोतव्यं त्वयोरितम् ॥ ३ ॥ आर्यपुत्रपितामाताप्रातृ नृप
थास्तुषा ॥ स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वस्वं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥ भर्तुर्भाग्यं तु नायैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिशवनेवस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
इति श्रीरामायणे श्रीरामचरिते रामायणतिलकं वाम्नीन्द्रये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ पञ्च रामेण गृहगते त्विदुषाः कर्मापि वनवास एव कर्तव्यं न्याययात इति सीताह एवमियादि
प्रणयोत्तेहर्दव सत्कुद्धा कथं मम पृथ्वादिभ्यः निमादिनां न्यायमवती ॥ १ ॥ स एवमर्थो दृश्यते किमिति ! श्रुतया मयि शुद्धवाक्येनैव इदं किं भाषसे किंच हे नरवरोत्तम त्वया यदुक्तं तच्छ्रुत्वा मे मन अत्र
होस्यम् अनिश्चितौ होमो जाते ॥ २ ॥ यन् न्यायं नत् वीराणां अनर्हमयस्य चातो न श्रोतव्यं श्रोतुयोग्यम् ॥ ३ ॥ कुत एव तत्राह आर्यपुत्रेयादि । पित्रादयः स्वानि पुण्यानि व्रण्य कर्मभागाणि
भुञ्जानाः स्वस्य भाग्यं स्वानि पुण्यानि अर्जुनानि न पुत्रानि नृप तेषां नहाधिकारमात्रावत् ॥ ४ ॥ पञ्चा नारी तु भर्ता महाधिकाराद्रुपायं प्रकृतं कर्तव्यं प्राप्नोति अतएव वचनादित्येवमिदं

त्वयितुया सर्वकर्मणि सहाधिकारादहमपि वने वलव्यमित्यादिष्टैव तथैव ममपि गुरुत्वात् आदेशोदुष्टाय एवेति भावः ॥ ५ ॥ यदेवमतो न पित्रादिरिहलोकं प्रेत्य परलोकं च नारीणां गतिः किंतु एकः पतिरेव सदा गतिः ॥ ६ ॥ अतो यदि त्वमिति । मृद्वतो कुशलेनेन पद्व्यामेव गमिष्यामीति न च ते दुःखं दास्यामीति च व्रतितम् ॥ ७ ॥ त्रिव्या वनरागमनाहसं कथमित्युक्तातिरीर्था तां स्ववाक्यैरुद्धनेन रोप च वदितुं कृत्य व्यक्त्वा विमर्शो निःशक्तो मां नय । नत्र हेतुगमं विशेषणम् । वीरिते । मवीरव्यस्य लोके ल्यापनाय अन्यथा कुतस्तत्त्वानि रिति व्रतितम् । न्यागप्रयोजक पाप च मयि न विद्यते । ननु मुक्तमो गथा लया वने किं प्रयोजनमत आह मुक्तशेषमुदकाभिव । यथा दुष्प्रापपानीयकांतारयायिना पतिशेय कनकलुनिष्ठमुदकमवश्य नैवेव तथाहमपि लया नैवैव तरुणत्वादिति गृह्यहमोक्तिः ॥ ८ ॥ अतोपि मे वन गमनमनोचितमित्याह प्रासादप्रे स्थितापेक्षयति शेषः । विमानेवौ वैहायसगतेन वा आकाशगमनेन उपलक्षिताणिमावृत्तिद्वयपेक्षयति शेषः । सर्वावस्थागततामर्हैः अर्थाणि त्रैषः । विष्णोर्मोक्तिक्रान्तस्या सर्वावस्थेति गीयत इत्यभिधानात् । तां गतस्यात एव आ ईषद्भुतः । मनुगन्धनमेकं पदम् । अथवा एवमर्हैः श्रुतुक्तमार्जनमुद्रानर्ह्यां तां गतापीति योजना । सकलभर्तुर्गौराहियापि पशुः पादव्याया पादसेवनमेवेतरसर्मा

नपितानामजोवात्मानमतानसखीजनः ॥ इहप्रेत्यचक्षुराणांप्रतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥ यदित्वप्रस्थितो दुर्गवन्नसद्वैराधव ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिभृन्तीकुशकंदकाच् ॥ ७ ॥ इष्यारोषवहिष्कृत्यमुक्तशेषमिवोदकम् ॥ नयमांवीरविक्रव्यः पापमयिनविद्यते ॥ ८ ॥ प्रासादप्रेविमाने ववैहायसगतेनवा ॥ सर्वावस्थागतामर्तुः पादच्छायाविशिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयम् ॥ नास्मिंसंप्रतिवक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥ अहं दुर्गमिष्यामिव नपुंरुषवर्जितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णशार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥ सुखं वने निवत्स्यामि यथै वमवनेपितुः ॥ अर्चितयंती त्रींछोकांश्चितयंती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥ शुश्रूषमाणते नित्यं नित्यताब्रह्मचारिणी । सहस्येनवया वीरवनेषु मधुगंधिषु ॥ १३ ॥ त्वंहि कर्तुं वने शक्तो रामसं परिपालनम् ॥ अन्यस्यापि जनस्येह किंपुनर्मममानद ॥ १४ ॥ साहं नवयागमिष्यामिव नमद्वनसंशयः ॥ नाहं शक्यामहाभागनिवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ फलमूलाशनानित्यं भविष्यामिनसंशयः ॥ नतेदुःखं करिष्यामि निवसंती त्वया सदा ॥ १६ ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामि भोक्ष्यं सुक्तवत्त्वयि ॥ इच्छामि परतः शैलान्पल्लवानिसरांसि च ॥ १७ ॥ द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वयान्नेनधीमता ॥ हंसकारं डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुं पिताः ॥ १८ ॥ इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं नवया वीरेण संगता ॥ अभिषेकं करिष्यामि तां सुनित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥

पेक्षया त्रिव्या विशिष्यते अधिकं भवति । श्रुतिस्मृत्योः सर्वधारयानं भर्तृसेवाया एव ब्रह्मण नियत्वोपधादिति भावः ॥ ९ ॥ महोरगदशाद्यवर्गव्याह अनुशिष्टेत्यादि । त्रिविधाश्रय नानामिवावस्थामनुनित्य श्रममनुशिष्टास्मि अतो भर्तारं मया यथोपदिष्टं वर्तितव्यं तथा संप्रति नो कस्यापि नोपेक्ष्यमिति ॥ १० ॥ यदेवमतो हिमिति । गमिष्यामि त्वद्वनमनन्ति शेषः ॥ ११ ॥ त्रींछोकां चनयनी त्रींछोक्त्वा धर्ममयगणयती पतिव्रतं पत्या महं वामरूपं व्रतं चितयती अपेक्षमाणा ॥ १२ ॥ ब्रह्मचारिणी तपश्चरणशीला नियता त्वदुपदिष्टनिमयमुक्ता मधुगंधिषु मकरंदद्रुमिषु ॥ १३ ॥ अन्यस्यापि जनस्य जीवसमं हस्य ॥ १४ ॥ न निवर्तयितुं शक्या न्यायप्राप्तादुगमनत्वात् । तच्छक्तिरूपत्वादिनि गृहोभिप्रायः । उद्यता वनं गतुमिति शेषः ॥ १५ ॥ दुःखं न करिष्यामि विशिष्टाकानादीच्छयति शेषः । लया सह शक्तिरूपत्वान्ना नमंती दुःखमयकार्यापि यथापूर्वं न कदापि दुःखं कृतवती एवमप्रेषि न करिष्यामीति भावः ॥ १६ ॥ मरांसि चेत्यस्य द्रष्टुमिच्छेनान्वयः ॥ १७ ॥ कारडवाः जडकुक्षुटाः ॥ १८ ॥ अभिषेकं करिष्यामि तां सु

प्रविनीष्टु इति शेषः ॥ १९ ॥ बर्षसहस्राणि शत वा त्वया सह वसतां तेषां व्यतिक्रम इवामन्दुःखं न वेत्यामि किंतु क्षणमिव तावत् कालं नेत्यामीति भावः ॥ २० ॥ स्वर्गोपि न मे मत्तः त्वया विनोति शेषः । तदेव विवृणोति स्वर्गोपि चेति ॥ २१ ॥ धृरीरधुत मूर्गगमन्तादुत युक्तम् । वानवार्यैश्च युक्तमिति शेषः । ममता त्वेति शेषः । त्वद्विश्रान्तीति यावत् ॥ २२ ॥ त्रया विमुक्तामित्यादि त्वद्वियोगे मरणविययनिश्चितमिति याचनां मामिका वनादुगमनयाचनां माधु कुरुष्व चरितार्था नपांडय मया क्रियमाणाऽनोदुगमनात्ते गुह्यता भारो न भविष्यति ॥ २३ ॥ तथा व्यायुक्त न निर्नामिति स्म न नेतुमिच्छन् । अत एवास्या निवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजनानिष्ठं वदामस्य दुःखता दुःखजनकता प्रति सम्भवान् बह्वेतेषां दुःखानां चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामस्य रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ न इति । न नेतुं कुलं दुःखं न नेतुं कुलं इव ॥ १ ॥ २ ॥ महाकुलीनेत्यादिभिः स्ववाक्यांगीकारप्रयोजना सहत्वविशालाक्षरस्येपरमर्नदिनी ॥ एवंवर्षसहस्राणि शतं वापि न्यया सह ॥ २० ॥ व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोपि हि न मे मत्तः ॥ स्वर्गोपि च विना वासो भवितायादिराघव ॥ त्वया विना न त्वया ज्ञानाहंतदपि रोचये ॥ २१ ॥ अहंगमिष्यामि वनं सुदुर्गमं भृगुश्रुतं वानरवारणैश्च ॥ वनेन निवस्यामि यथापि तुह्ये तवैव पादुपगृह्यसमता ॥ २२ ॥ अनन्यभावा मनुक्तेतसं न्वयविमुक्तामरणयनिश्चिताम् ॥ नयस्वमांसाधुं कुरुष्वयाचनां नातोऽयाने गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥ तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलानं च स्वमसीतां तद्वरो निनीषति । उवाचैनां बहुसन्निवर्तने न विना भ्रमस्य च दुःखितेऽपि ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ॥ २५ ॥ अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ स एव वृत्तीसीनां धर्मज्ञा धर्मवत्सलः ॥ त्वने तुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखा निश्चितयन् ॥ १ ॥ सांत्वयित्वा तं स्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ॥ निवर्तनाथे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ सति भवति कुलीनासिधर्मे च निरतः सदा ॥ इहा चरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ ३ ॥ सति यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं न्ययाऽबलं ॥ वने दोषा हि बहवो वनत स्तां निबोध मे ॥ ४ ॥ सति विमुच्यतां मे षा वनवासं कृतामितिः ॥ बहुदोषं हि कान्तां वनं प्रित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ हितं दुःखं चाखुलुवचो भयैतदभिधीयन् ॥ सदा सुखं न जानामि दुःखमवसदा वनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरसंभूता गिरिनिर्दरिवासिनाम् ॥ सिहानां निनदः स्वाः श्रोतुः स्वमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीडमानाश्च विस्वभ्यामन्ताः शून्ये तथा मृगाः ॥ दृष्ट्वा समभिवर्तते सति दुःखमवसदा वनम् ॥ ८ ॥ सम्राहाः स रितैश्चैव पंक्यस्तु दुस्तराः ॥ मत्तैर्गणैश्च नित्यमतो दुःखतारं वनम् ॥ ९ ॥ लतांकटकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ॥ निरपाश्च सुदुःखाश्च माग्दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥

इहैव स्थित्वा यथा मे मम मनसः सुखं भवति तथा मदागमनमुद्दिश्य स्वधर्मं चरं वक्ष्यामि च ॥ ३ ॥ हि यतो वने बहवो दोषाः क्रेशाः अतो भद्रं कार्यमिष्यत्यर्थः ॥ ४ ॥ कान्ताः गहनबाहुप्रवरा वन बहुदोषमिष्यन्ति इति योजना । संते इति । कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तवनादनेन न दोषाय ॥ ५ ॥ हितं दुःखं यत्प्रतिपत्तिरिति न तु व्यदृग्नादिप्रयासोपाधिनिर्णयः । मदा संकालं सुखं वने नास्ति सुखं सुखं न भवति किंतु दुःखं दुःखदमेवैव जानामि निश्चिनोमि ॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरा गिरिनिर्झरानिर्झरः सरताः प्रभूताः गिरिनिर्दरिवासिनां सिहानां निनदाः श्रोतुः दुःखा अतो वनं दुःखं दुःखं च नित्यमतो ॥ ७ ॥ क्रीडन्तः निःशब्दाः दृष्ट्वा मुमुक्षु दृष्ट्वा समभिवर्तते हतु समुत्समायाति ॥ ८ ॥ सम्राहकाश्च पक्षवन्तश्च च दुस्तारं हंतुः । नित्यं गर्जास्यत्यय युक्तमिति शेषः ॥ ९ ॥ कृकवाकुलं सुखमुत्तुः ।

सह इत्यन्ये । निरपाः निर्गतोदकाः । ऋक्षूरित्यसमासानः ॥ १० ॥ स्वयमन्नासु स्वयंपतितशीर्णमपयश्यास्विति यावत् । श्रमखिनेन दिवा फलधानयनप्रभिलेन मुष्यते वनवासिना जनेनेति शेषः ।

तेन तवापि स श्रमस्तदेव शयनं चेति समर्थेति ध्वनितम् ॥ ११ ॥ दृक्षावपत्तिरिति स्वयमेव पत्तिरिति । अहोरात्रं प्रातःसायम् ॥ १२ ॥ यथाप्राणेन यथावदनुसारेण । केदारस्तारामावाज्जटाभारक
रणम् ॥ १३ ॥ प्रतिपूजनं कार्यं तेन तदर्थसासप्रासपादनकेशयो ध्वनितः ॥ १४ ॥ कालेकाले प्रातःकालदौ नियमेनैव कर्ता कालक्षेपं कुर्वतां त्रिरिमिकैः कार्यैः त्रिपवणक्षान कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ उपहारः
पूजा आर्घ्यं विधिरुद्धादिवृत्तिः । वेद्याभियन्तेन तत्करणदुःखं ध्वनितम् ॥ १६ ॥ तेन वन्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥ निमिषं रात्रिष्विति शेषः ॥ १८ ॥ बहुरूपाः सरिसृपाः संति

मुष्यतेपर्णशय्यासु स्वयंप्रभ्रासुभूतले ॥ रात्रिषुश्रमखिनेनस्मादुःखमतोवनम् ॥ ११ ॥ अहोरात्रंचसतोषःकर्तव्योनियतात्मना ॥ फलैर्वृक्षावप
त्तिरितिःसीतेदुःखमतोवनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि ॥ जटाभारश्चकर्तव्योवल्कलंबरधारणम् ॥ १३ ॥ देवतानांपितृणां
चकर्तव्यविधिपूर्वकम् ॥ प्रातानामतिथीर्नचनित्यशःप्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यद्विरभिषेकश्चकालेकालेचनित्यशः ॥ चरतानियमेनैवतस्मा
दुःखतरंवनम् ॥ १५ ॥ उपहारश्चकर्तव्यःकुसुमैःस्वयमाहूतः ॥ आर्षेणविधिनावेधांसीतेदुःखमतोवनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेनकर्तव्यःसतोष
स्तेनमैथिलि ॥ यथाहारैर्वनचरैःसीतेदुःखमतोवनम् ॥ १७ ॥ अतीववातस्तिमिंबुमुशुचास्तिनित्यशः ॥ भयानिचमहांत्यत्रअतोदुःखतरं
वनम् ॥ १८ ॥ सरिसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि ॥ चरंतिपथितेदृपत्तितोदुःखतरंवनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुडिलगामिनः ॥
तिष्ठंत्यावृत्त्यपंथानमतोदुःखतरंवनम् ॥ २० ॥ पतंगवृश्चिकाःकीटादंशाश्चमशकैःसह ॥ बाधंतेनित्यमबलेसर्वदुःखमतोवनम् ॥ २१ ॥ दुग्माः
कंदकिनश्चैवकुशाःकाशाश्चभामिनि ॥ वनेव्याकुलशाखाप्रास्तेनदुःखमतोवनम् ॥ २२ ॥ कायकलेशाश्चबहवोभयानिविविधानिच ॥ अरण्यवासेव
सतोदुःखमेवसदावनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौविमोक्तोऽयौकर्तव्यतापसेमतिः ॥ नभेतव्यंचभेतव्येदुःखंनित्यमतोवनम् ॥ २४ ॥ तदलंतेवंगत्वक्षमंहि
वनंतव ॥ विद्वन्निवपश्यामिवदुष्टोषकरंवनम् ॥ २५ ॥ वनंतुतेतुंनृकृतमतिर्यदावभूवराभेणतदमहात्मना ॥ नतस्यसीतावनचनंचकारंतंतोब्रवी
द्राममिदंसुदुःखिता ॥ २६ ॥ इत्यार्षं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेअष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वासी
तारामस्यदुःखिता ॥ प्रसक्ताःशुखीमंदमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति ॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥

ने च मार्गमये दर्शितः ॥ १९ ॥ निलयनं वामस्यानम् । नदीवकुडिलानयः ॥ २० ॥ अकले इत्यनेन तन्निवारणानामर्थं ध्वनितम् ॥ २१ ॥ व्याकुलशाखाप्रावं यथायोगं दुग्मेषु कुशकाशयोश्च बोध्यम्
॥ २२ ॥ २३ ॥ भेतव्ये भेतव्यमित्यर्थः । विद्वन्निवपश्यामिवदुष्टोषकरंवनम् ॥ २४ ॥ अलं गत्वा न गतव्यमित्यर्थः । विद्वन्निवपश्यामिवदुष्टोषकरंवनम् ॥ २५ ॥ वनंतुतेतुंनृकृतमतिर्यदावभूवराभेणतदमहात्मना ॥ नतस्यसीतावनचनंचकारंतंतोब्रवी
द्राममिदंसुदुःखिता ॥ प्रसक्ताःशुखीमंदमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्तितादोषावनेवस्तव्यतांप्रति ॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥
नेतुं मतिर्न कृता बभूव तदा नीना नन्य वचनं चकार नगीचकार ततो हेतोरिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ चैरमातः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणनिरुद्धे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टाविंशः
सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ एतदिति ॥ १ ॥ वने वनमव्यनां वानं प्रति त्वया ये दोगाः कीर्तितानाम्नां प्रति गुणानेव विद्धि यतोह तव बोधेन पुरस्कृता त्वकिष्ठस्नेहविषया । अनेन वनमहे

सह वनगमनं मे कश्चित् हि निश्चयेन इति जानीहीति शेषः ॥ १४ ॥ हे राघव ! ते भद्रम् अहं गमनं प्रति कृतक्षणास्मि कृतानुमतिस्मि कने वासो यस्य तादृशस्य शूरस्य तव चर्यां शुश्रूषा मम रोचते हि तादृशस्य शूरस्य तव चर्यां श्लोचधादिरूपा मम रोचते तत्सर्वकर्मैव शोभते सपद्यते हियत इति गूढम् ॥ १५ ॥ प्रेमभावाद्गन्तारमनुगच्छतीं विकल्पाया भविष्यामीत्यन्वयः । त्वया विनात्र स्थितौ हि लोकाः कल्पयं संभावयिष्यन्तीति भावः ॥ १६ ॥ प्रेत्यमावे मृत्वा शरीरतरपारिहर्षेण परलोकगतिं यावन् । त्वया सह संगमः कल्याणः दिव्यमुल्लेहेतुः अत इह सगमस्य कल्याणत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः । प्रेत्य संगमसत्त्वे मानमाह । ब्राह्मणानां मुखावपुष्या किञ्च श्रुतिवैत उच्चार्यप्रतिपादिका श्रूयते ॥ १७ ॥ तां श्रुतिं पठति इहेति । या स्त्री पितृभिः पितृपितामहमात्रादिभिर्यस्याङ्घ्रिः स्वधर्मेण स्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेण दत्ता सा इह लोके च तस्यैव प्रेत्यमावेपि तस्यैव भवतीति ॥ १८ ॥ एव श्रुतिन्यायतौ नित्यसवधे सतीत्यर्थः । अस्माकमपरात् स्कां स्वीयम् । मुहुजामित्यस्य विकरणं पतिव्रतामिति ॥ १९ ॥ सुख

कृतक्षणाहं भद्रते गमनं प्रति राघव ॥ वनवासस्य शूरस्य मम चर्यां हिरोचते ॥ १५ ॥ सुद्धात्मनेमभावाद्भिभविष्यामि विकल्पम् ॥ भर्तारमनुगच्छंतीमतां हि परदैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यमावे हि कल्याणः संगमो मे सदा त्वया ॥ अति हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनम् ॥ १७ ॥ इह लोके च पितृभिर्गान्धीयस्य महबल ॥ अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यमावेपि तस्य सा ॥ १८ ॥ एवमस्मात्स्वकां नारीं मुहूर्ता हि पतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसे न तु त्वं मां के नेह हेतुना ॥ १९ ॥ भक्तापतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः ॥ नेतुमर्हसि का कुत्स्यथ ॥ यमसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यद्विमादुःखिता मे वननेतुन चेच्छसि ॥ विषमं जिजलं वाहमास्थास्ये मृदु कारणात् ॥ २१ ॥ एवं बहु विधं तं सायाचने गमनं प्रति ॥ नातु मे नेमहा बाहुस्तानि तु विजनं वनम् ॥ २२ ॥ द्रवमस्तु तु सा चिंतो मैथिली स सुपागता ॥ स्नापयती वगा मुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥ चिंतयतीति दाता तु निवर्तयितुमात्मवान् ॥ क्रोधाविष्टां तु वैदेही का कुत्स्यथो बहू सा त्वयेन ॥ २४ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकांडे एकानत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ सांत्वयमाना तुरामेण मृच्छिन्ति ॥ वनवासानि भित्ताथं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सा तनुतमसं विभ्रासीता विपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥ किं त्वासन्यत वैदेहिः पितामेभिथिलाधिपः ॥ रामजामातरं प्राप्य च्छ्रियं पुरुषं विग्रहम् ॥ ३ ॥ अनृतं बतलोको यमज्ञानाच्च दिवश्चति ॥ तेजो नास्ति परमेतपती विदिवकरे ॥ ४ ॥

दुःखयोः ससाम् अस्यैव विकरणं समानमुत्पदुःविनीम् । नेतुम् । वनमिति शेषः ॥ २० ॥ न चेच्छसि नैकेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अननुमतौ हेतुविजनव श्चक्षुष्मृतिरक्षकजनपहितवम् ॥ २२ ॥ एवमुक्ता अननुमतिवोधकवाक्यमुक्ता स्नापयतीत्यनुन्दा तस्या अपि वाल्तवदुःखामो ध्वनितः रामवाक्यस्य नाश्रयतया ज्ञानात् ॥ २३ ॥ अमां त्यक्त्वा सांवाक्यानुवाक्येभ्यः ॥ २४ ॥ भर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणनिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकानत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ वनवासनिमित्ताय वनवासनिमित्तानुमतिरसिद्धयर्थम् ॥ १ ॥ उत्तमं विभ्रा अतिमतीना सैव प्रणयात्सो ह्यत् अभिमानोऽन्त्यो मिष्टवैदं दहति कोपद्रायादिप्रत्युत्ससकलवचनाहं इत्येवरूपः परिचिक्षेप सोपाहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥ पुरुषविग्रहम् आकारेण पुनर्यं त्रियया तु स्त्रियमेव त्वां जामातरं प्राप्य मे पिता किममन्यत नव तत्त्वं न ज्ञातवानित्यर्थः । नदि जानीयान्मां तुभ्यं न प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ३ ॥ यदि मां विहास्य भवात्वनगमनभासं वदयति प्राम्यति । बह प्रापणेऽप्य रूपम् । तदा यदिदं लोको वदति रामे

यत्तेजस्तत्पति दिवाकरे नास्तीवेति तद्वदनादिव गदितमद्वयं मविष्यतीति शेषः । ब्रूतीति खेदे । खेदादिशरण्यजकतया च न्यूनपदत्वादि न दोषः ॥ ४ ॥ किं हि कृत्वा किं मनसि विचार्यैरर्थः । विषणः प्राप्त विषयः ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतं सत्यवतं नुव्रतां तत्पत्नीं सावित्रीमिव मां विद्धि ॥ ६ ॥ यथास्या कुलासनी अन्यं पश्यति एवमहं मनसाथन्य न दृष्टासि अतस्तद्वदेत्त्वं विना नात्र स्यात्सोऽतो हे राघव त्वया सह गच्छेयम् ॥ ७ ॥ एवमथननुमतिमेव दृष्ट्वा पुनराक्षिपति स्वयं त्विति । कौमारोऽन्यापूर्वेण विवादितामन्यापूर्वां च चिरमयुषितामनेन तरुणाविसुक्तम् । शीलम् इव जायाजीव इव ॥ ८ ॥ तदेव दर्शयति । यस्य भरतस्य मां पथ्यचरामिष्टदुर्वर्तिनीमाय सप्रत्येव कथितवानसि । पथ्यचरामित्यत्र सुमार्पः । यस्य च भरतस्यार्थे तदिममेकलप्रयोजननिमित्तम् अवरुध्यसे निरुद्धाभिनेकोसि तस्य त्वमेव वस्य इष्टानुवर्ती विषयो नियोज्यश्च भव नाह तदिष्टानुवर्तिनीं तद्विधेया वेह व्रतामीत्यादयः ॥ ९ ॥ १० ॥ विहारशयनं सुप्ताया इवारण्ये गच्छत्या न मे परिश्रम इति योजना ॥ ११ ॥ तूलेजिनीः प्रिय

किं हि कृत्वा विषणस्तु वं कुतो वा भयमस्ति ते ॥ यत्पारित्यक्तु कामस्तु वं मानन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवतं नुव्रताम् ॥ सावित्री मिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥ न त्वहं मनसा त्वन्यं द्रष्टुं स्मिन्वदतेऽनघ ॥ त्वयाराधवगच्छेयं यथान्याकुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयं तु भार्या कौमारी चिरमयुषितां सतीम् ॥ शैलूषद्वयं चरामात्पथ्यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ॥ ८ ॥ यस्य पथ्यं चरामात्पथ्यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ॥ त्वंतस्य भववश्यं श्रविधेयश्च सदानघ ॥ ९ ॥ समाप्नोदाय वनं त्वं ग्रस्थितुमर्हसि ॥ तपोवायदिवारण्यं स्वर्गोवास्यात्त्वया सह ॥ १० ॥ न च मे भविता तत्र कश्चित्पथिपरिश्रमः ॥ पृष्टतस्तव गच्छत्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥ कुशकाशशरेषीकायेव कंठकिनोदुमाः ॥ तूलाजिनसमस्पर्शमार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्भूतं यन्मामवकरिष्यति ॥ रजोरमणतन्मन्यपराध्यमिव चंदनम् ॥ १३ ॥ शाद्वलेषु यदा शिशिवेनानंतं वनगोचरा ॥ कुथास्तारण्युक्तेषु किं स्यात्सुखतरंततः ॥ १४ ॥ पत्रमूलफलं यत्तु अल्पवायदिव बहू ॥ दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतं सोपमम् ॥ १५ ॥ न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ॥ आर्तवान्युपसृजानां पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥ न च तत्र ततः किंचिद्भ्रुमर्हसि विप्रियम् ॥ मत्कृतो न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥ यस्तव या सह स्वर्गो न रयो यस्तव या विना ॥ इति जाननरां प्रीतिं गच्छ राममया सह ॥ १८ ॥ अथ मामेवमव्यग्रां न नैनं यिष्यसि ॥ विषमद्वैवापास्यामि मा वशं द्विषतांगमम् ॥ १९ ॥

कादिशुगाजिनैश्च समः सशौं येनां तादृशा मविष्यतीति शेषः ॥ १२ ॥ अवकरिष्यति विक्षेप्यति व्यास्यतीति यावत् । पार्थम्यं अलुतम् ॥ १३ ॥ वनांतः वनमध्ये विष्टे त्वया सहेति शेषः । कुथाश्चिक्तेष्वलस्तद्रूपास्तारण्युक्तेषु मंचेषु सुप्ताया मम ततः शाद्वलयनात् किं सुखतरं स्यात् किमधिकं सुखं स्यात् न किमपीर्यः ॥ १४ ॥ स्वमाहृत्य दास्यसे इत्यनेन स्वस्य तदाहरणप्रसुक्तश्रमाभावात् सूचितः ॥ १५ ॥ मातुर्त्यादि कर्मणः शेषविवेक्षया पृष्टी । आर्तवानि तत्पदमुपानि ॥ १६ ॥ ततः उत्करोतोः ॥ १७ ॥ वस्यसहितेन नकोपि स्वर्गस्वद्राहियेन स्वर्गो नक्त इति मम निश्चयं जानन् ॥ १८ ॥ कैकेयिन्मन्मथितसिद्धांतमाह अथोति । अव्यग्रां वनवासे दोषानागयतीम् । द्विषतां भतादीनाम् ॥ १९ ॥

पश्चाच्छूद्रमनोचक्रालम् अतस्तदेव त्वद्वियोगकाल एव ॥ २० ॥ किमिति विगुह कृपेन वनवासकालसंख्याया अतिदुस्तरत्वं ध्वनयति ॥ २१ ॥ आयास्ता आयासं प्राप्ता सस्वरं सहस्रदम् ॥ २२ ॥ दिव्यैर्विधलिप्तवागीः चिरसंनियतं बहुकालं सविलक्षम् ॥ २३ ॥ सितार्णमासी तत्संबंधी अमलो रङ्गावपुगस्तो यश्चद्रस्तत्सदृशम् । जलोद्धृतं जलमुद्धृतं यस्मात् । आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥ परिधिधासयन् उज्जीविथन् ॥ २६ ॥ तव दुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमणीति शेषः । स्वयमोः ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तस्त्वस्वस्वरामावेन पूर्णबलत्वेन च यथा भयाभावात्सद्वदेव ममापि सर्वतो भयाभावः ॥ २७ ॥ सर्वं समग्रमतस्तस्मिन्प्राप्यसविज्ञाय तत् एव हेतोः तव वनवास न रोचये नांगिष्ठितवान्तिः प्रागिति शेषः ॥ २८ ॥ यस्तृष्टासि निश्चिन्तासि मया मार्गं वनवासाय गतुमिति शेषः । यद्वा सृष्टासि अवर्णीसि अतस्तमया विहतु न शक्त्वा । आत्मवता आत्मज्ञेन यथा प्रीतिर्दया हतुमशक्त्वा ॥ २९ ॥ सर्वथा त्वां सह नैव्यामीत्याह धर्मस्तिनि । वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः । त पूर्वाचारित्तधर्मम् । त्व च यथा सूर्यं सुवर्चलाऽ

पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ॥ उज्जितायास्स्वयानाथतदैवमरणं वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितं शोकमुद्धृतमपिनोत्सहे ॥ किंपुनर्देशवर्णाणि नीचैकचक्रदुःखिता ॥ २१ ॥ इति साशोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु ॥ बुक्रोशपतिमायस्ताभृशमालिङ्ग्य सुस्वरम् ॥ २२ ॥ सा विद्वाबहुभिर्वाच्यैर्दिग्धैरिवगङ्गाना ॥ चिरसंनियतबाष्पमुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥ तस्याः स्फटिकसंकाशवारिसंतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यां परिदुस्त्रावपंकजभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तत्सितामलचंद्रांभुसमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यतबाष्पेण जलोद्धृतमिवांबुजम् ॥ २५ ॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञमिव दुःखिताम् ॥ उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ नदेवितव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये । न हि मे स्तिभयं किंचित्स्वयं भो रिव सर्वतः ॥ २७ ॥ तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ॥ वासनरोचयेऽरण्ये शक्तिमानपिरक्षणे ॥ २८ ॥ यत्सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मेयिलि ॥ न विहातुं यथाशक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥ धर्मस्तु जनानां सोऽरुहं चिरचितः पुरा ॥ तंचाहमनुवतिष्ये यथासूयसुवर्चला ॥ ३० ॥ न स्वरूपं गच्छेयं वनं जनकनंदिनि ॥ वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥ एव धर्मश्च शुश्रोणिपितुर्मातुश्च वक्ष्यता ॥ आज्ञां चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीविषुत्सहे ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनं कथं देवप्रकारैरभिराध्यते ॥ स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥ यत्र यत्र यत्र यत्रोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ॥ नान्यदस्ति शुभापांगे तेनैवमभिराध्यते ॥ ३४ ॥

नुवर्तते तथा मामनुवर्तते ॥ ३० ॥ मम तु गमन निश्चितमवैयाह न खल्विति । अह वन न गच्छेयमिति न किंतु सर्वथा गच्छेयमेव यतस्तथितुवक्त मां स्यति ॥ ३१ ॥ ननु यदि तव नेच्छा तदा पितृवच उज्ज्यापि तिष्ठेयाह एष धर्म इति । पतयदार्थः पिपुर्गुदुश्च कथ्यता इष्टनुवर्तिता । अतोहं तदज्ञां व्यतिक्रम्य जीवितु नोत्सहे इति मया निश्चितम् ॥ ३२ ॥ अस्वाधीनमप्रयक्ष्वात् तादृशं देवप्रकारैर्भावनमात्राध्यायनप्रकारैः स्वाधीनं प्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥ यत्र मित्रादाराधने सति त्रयं धर्मैकामरूपं भवति त्रयो लोकाश्चाधिगता भवति अनेन तदा राधनेन लोकत्रयांतोत्सकलदेशता राधनभूत दर्शितम् । अतस्तत्सममन्ययत्रि पुण्यजनकम् । यद्वा पवित्रं बहुमयमित्यभिधानात् । नस्मात्प्रायतं तनेन संसारतास्करित्यर्थः । तेन अन्यैर्लोकैः नास्ति भुवि स्थिति

रिदसारायते ॥ ३४ ॥ वलकराः फलोक्कलकरालाद्धितावहा इति यावत् ॥ ३५ ॥ गुरुत्तिः गुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मा माम् ॥ ३८ ॥ यतो ज्ञे वसिष्ठमिति दृढमिच्छेन त्व मामनुयातुं निश्चिता अतस्त्वां दृढानुयत्नं नेतुं मम या अमनिसिद्धिद्वन्द्व मतिरार्गमसा इदानीं सत्त्वा विद्याणि ॥ ३९ ॥ मा त्व हि यतोऽधुना वनाय वनामनाय दिश मया अनुज्ञाताजो मामनुगच्छस्व । सहस्रमेकरी भवेत्तनेन वनासत्तायस्य स्वधर्मस्य रक्षोवदजस्य त्वया विनाऽऽसम्ब इति सूचितम् ॥ ४० ॥ व्यवसाय भर्तुनुसरणनिश्चयम् अनुज्ञातां प्रकरणे प्राप्ता । प्रीत्यनिशयात्मनोऽप्यनुद्वयम् ॥ ४१ ॥ क्रियाः दानादिक्रियाः इदानीमेव दृढनिश्चये ॥ ४२ ॥ रत्नानि उत्तमवस्तूनि भोजनसाधनान्येभ्यो मिथुकेभ्यो भोजनं देहि ॥ ४३ ॥ ऋडायां उग्रस्तः खण्डमप्युत्रिकादुपकरणाणि ॥ ४४ ॥ शयनोयाति मम च वात्सल्य अन्यानि याति च कस्तूरानि शेषः । ब्राह्मणानामन्तर ब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानि भूयवर्गेभ्यो देहात्यर्थः ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिष्ट गमन वनानुगमनम् ॥ ४६ ॥ उर्वारमानः ॥ ४७ ॥ इति श्रीराममित्रमे श्रीराममित्रे

नसत्यदानमानौवायज्ञोवाप्याप्तदक्षिणः ॥ तथाबलशराःसतीयथासेवापितुर्भता ॥ ३५ ॥ स्वर्गोधनवाधान्यवाविद्याःपुत्राःसुखानिच ॥ गुरु वृत्त्यनुरोधेननर्किचिदपिदुर्लभम् ॥ ३६ ॥ देवगंधर्वगोलोकाःनृबल्लोकास्तथापरात् ॥ प्राप्नुवंतिमहात्मनोमातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥ समापितायथाशास्तिस्तस्यधर्मपथेस्थितः ॥ तथावर्तितुमिच्छामिस्वहिधर्मसनातनः ॥ ३८ ॥ ममसन्नामतिःसतीतेतुत्वांदृढकवनम् ॥ वसिष्ठमीतिसात्त्वामनुयातुंसुनिश्चिता ॥ ३९ ॥ साहिदद्यानवद्यागिवनायमदिरेक्षणे ॥ अनुगच्छस्वमाभीरुसहधर्मचरीभव ॥ ४० ॥ सर्वथासदृशं सीतेममस्वयकुलस्यचाव्यवसायमङ्कुतांकांतिवमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥ आरभस्वशुभश्रीणिवनवासक्षमाःक्रियाः ॥ नेदानींत्वद्वत्सतिस्वर्गोपिममरोचते ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनम् ॥ देहिचाशंसमानेभ्यःसंस्वरस्वचमाचिरम् ॥ ४३ ॥ भूषणानिमहाहोणिवरवस्त्राणिन्यानिच ॥ रमणीयाश्चय केचित्कीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥ शयनीयनियानानिमचान्यान्यानियानिच ॥ देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणा नामनन्तरम् ॥ ४५ ॥ अनुकूलंतुसामर्हज्ञान्तिवागमनमान्मनः ॥ क्षिप्रंमुदितदेविदातुमेवप्रचक्रमे ॥ ४६ ॥ (ततःप्रवृत्तःप्रतिपूर्णमानसायस्विनी भर्तुर्यक्ष्यभाषितम् ॥ धनानिरतानिचदातुमंगलप्रचक्रमेधर्मभूतांमनस्विनी ॥ १ ॥) इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीयैआदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेऽत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ एवंश्रुत्वाःसंवांदक्ष्मणःपूर्वमगतः ॥ वाग्यपर्याकुलशुखःशोकसोढुमशङ्कुवन् ॥ १ ॥ सभ्रातृशरणौगाढं निपीड्यारधुनंदनः ॥ सीतःपुत्राच निश्याराघवंचमहाव्रतम् ॥ २ ॥ यद्विगंतुंशुतुद्विवेनमृगगजायुतम् ॥ अहंत्वाऽनुगमिष्यामिवनमग्रेयधुधरः ॥ ३ ॥ मयासमेतोऽरण्यानिरम्याणिविचरिष्यसि ॥ पक्षिमर्गयूथैश्चसंघुष्टानिसमततः ॥ ४ ॥

रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ४७ ॥ मन्वाद् रामसीतयोरिति शेषः । पूर्वमागतः क्रौंसल्यागुह्यहमर्मतासंवादःप्रवृत्तेः पूर्वमागतः शोक सत्य वनगम नमामिरेति न ज्ञेते शक्या समाभितप्तमपिहृजम् ॥ १ ॥ भ्रातृशरणौ गाढ निपीड्य प्रणम्यति यावत् । अतिशयपुच्छक्रीतिर्सीतां चक्षुरादिभिः प्रार्थयन् महाव्रत वनवासलक्षणमहाव्रतद्वतनिश्चयं राम तु उवाच । कस्तूर्यै । स्वाभिमतप्राप्तौ सीतान्तराण्यगमनेन मद्भवमर्गिकायवेव मुख्य उपाय इति मया तयार्थेना ॥ २ ॥ बुद्धियुक्त्यामिति शेषः । त्वा त्वां वनातारम् अनुगमिष्यामि । अनुः सहार्थे ।

गमनकालं चाश्रत २४ धनुर्वीरौ गमिष्याति ॥ ३ ॥ ४ ॥ तन्निहं व भोगान्नुक्त्वा स्यातयन्निग्रहाह नेति । आक्रमणमारोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पूर्वमेव भवतानुज्ञातः तस्मादपरितापः सस्त्वम्यनुविधाय मा
प्रतिहृत्वास्व क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियामित्युक्तेः । किंच पूर्वम् अक्षतरणसमये इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एतत्प्रतिषेधप्रयोजन संशयः पूर्वं केनाभिप्रायेणानुमतिरिदितीं केनाभिप्रायेण प्रतिषेध इति सदेहः ॥ ८ ॥ प्रागा
मिन वत प्रति प्रथममामाभिप्रायान्त यचमान तत्रानुमतिमिति शेषः ॥ ९ ॥ कस्यविधेयासदृष्टयाख्यातौ ॥ १० ॥ को भजिष्यतीति । भजिष्यतीति पाठान्तरम् । एव च मातृसेवार्थमेव प्रतिषिध्यते । अलं
काप्रतिमहोक्तश्च उस्त्यार्थधृताधिकालकारविषया मदनुविधान च मदित्वाप्रतिषेधरूपमिति भावः ॥ ११ ॥ कामैरिष्टब्रह्मणैः । ननु भर्तृवास्या रक्षकस्तत्राह स इति । स कामपाशेन पर्यस्ताः कैकेय्यनुरागेण
नदेवलोकाक्रमणानां भरस्वमहं वृणे ॥ ऐश्वर्यचापिलोकानां कामधेनत्वया विना ॥ ५ ॥ एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ॥ रामेण बहुभिः
सांत्वेर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् ॥ किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥ यदर्थप्रतिषेधमिच्छि
यते गंतुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानव ॥ ८ ॥ ततो ब्रवीन्महतेजारा मोक्षमणमग्रतः ॥ स्थितं प्रागाग्मिन् धरिचा च मानं कृतौ
जलिम् ॥ ९ ॥ सिग्धो धर्मतो धीरः सततं सत्यार्थे स्थितः ॥ प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखाचमे ॥ १० ॥ मया ब्रह्मसहसौ मित्रे वयि गच्छति
द्रुनम् ॥ को भजिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा शस्विनीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षित्कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव ॥ सकामपाशपर्यस्तो महातेजामही
पतिः ॥ १२ ॥ साहिराज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ॥ दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥ नस्मरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां
च सुदुःखिताम् ॥ भरतोरारज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तामार्यास्वयमेवेहराजानुग्रहणेनवा ॥ सौमित्रे भरकौसल्यामुक्तमर्थमनु
चर ॥ १५ ॥ एवं यिचते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ॥ धर्मज्ञात्पूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥ एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृतेरनुदन ॥
अस्माभिर्विप्रहीणायामातुर्न भवेत्सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तुरामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णयागिरा ॥ प्रत्युवाच तदारामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥
॥ १८ ॥ तवैते जसावीर भरतः पूजयिष्यति ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥ यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यसुतम् ॥
प्राप्य दुर्मनसा वीरगर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥ तमहं दुर्मतिक्रूरं विष्यामि न संशयः ॥ तयक्ष्यानपितान्सर्वान्नि लोक्यमपि किंतु सा ॥ २१ ॥
कौसल्यां विभृयादाय सहस्रं मद्रिधानपि ॥ यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तसुपुत्री विनाम् ॥ २२ ॥

बद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुत्रवाङ्मनो रक्षिष्यतीत्यत्राह न स्मरिष्यतीति । कैकेय्यां तन्मित्रो मे सपत्नीति स्तारविषयके पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तर्हि मयापि कथं रक्षणं कर्तुं शक्यमत आह । राजा
ननुग्रहेण वा दशरथादनुग्रहसंपादनैर्यर्थः ॥ १५ ॥ मयि भक्तिः मदज्ञायाः पाठनात् गुरुः कौसल्यादिः ॥ १६ ॥ विप्रहीणाय विष्णुक्तायाः नः अस्माकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मातृसेवायां भरत एवास्तीत्याह
तवैति । जनेन रामोक्तानुपपत्तिपरिहारः । अप्रमेयबलराममातुरसेवार्था मम महानर्थ इति मत्वा भरत एव तां पूजयिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेव कालांतरमेव भय दर्शयति यदीति । दुःस्थः दुर्मनस्यः राज्य
प्राप्येत्यन्यः । दुर्मना कैकेय्यनुरोधदुष्प्रमत्ता ॥ २० ॥ ईदृशोऽप्यपि तत्पक्ष वधिष्यतीत्यनुकर्पः । किं तु सेतुत्तरलोकाच्चरिषि ॥ २१ ॥ किं च स्वात्मभरणे कौसल्यायाः कस्याप्यपेक्षा नेत्याह किं तु सा कौसल्येयादि

कुतस्तस्या एवं शक्तिस्तत्राह यस्या इति । यस्या उपजोविनाम् उपजीविभिः सहस्रं ग्रामाणां प्राप्तं वर्तते ॥ २२ ॥ यद्वं तदिति ॥ २३ ॥ यदेकमनो ममानुचरं कुलञ्च मनस्वामनुमन्यन् ॥ इह मत्सेवाधुमतो वैषम्यं वैरीत्यसाधकं न विद्यते । लघुकर्तव्योऽन्यथासिद्धिर्देवतात्वात् । तत्रार्थः फलमूलवाहरणरूपस्त्वप्यास विना प्रकृत्यते प्रसिध्यति । अहं च तेन कृतार्थो भवामि अत उपयहितं मदनुमनमिति भावः ॥ २४ ॥ तदेव दर्शयति धतुरित्यादिना । क्षापदादित्यो रक्षार्थं धतुर्ग्रहः पिष्टका फलमूलवाहरणयोऽप्या वंशगोटी ॥ २५ ॥ स्वाहाहाणि होमयोग्यानि हविर्भूतानि । स्वाहाहाणि पाठे सुष्ठु स्वाहायोग्यानि ॥ २६ ॥ स्वमत्सेवनेन राज्ञो स्वस्य सिद्धिर्द्वलं चक्यति ॥ २७ ॥ अनेन वाक्येन स्वपतधेयत्वेन ब्रज अधुनञ्च आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञा गृह्णन् ॥ २८ ॥ महाग्रे तुष्टो वरुणो राज्ञो जनकस्य धनुरादिकं ददौ । तच्च जनकेनास्माकं यौतुनात्वेन दत्तं

तदात्मभरणे चैवमममातुस्तथैव च ॥ पर्याप्तामाद्विधानं च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥ कुरुष्वमामनुचरं वैषम्यं न हविद्यते ॥ कृतार्थो हं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥ धतुरादाय सगुणं खनिप्रतिष्ठाधरः ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामि पथानंतवदर्शनम् ॥ २५ ॥ आहारिष्यामिति नित्यं मूला निच फलानि च ॥ वन्यानि च तथा न्यानि स्वाहाहाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥ भवांस्तु सह वैद्वा गिरिसानुषुरस्यते ॥ अहं सर्वकारिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्चेत्ते ॥ २७ ॥ रामस्त्वेनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ॥ ब्रजापृच्छस्व सौमित्रे सवमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ ये च राज्ञो ददौ दिव्यं महात्मा वरुणः स्वयम् ॥ जनकस्य महायज्ञे धनुषीरौ द्वदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ आदित्यविमलाभौ द्रौवद्वौ हेमपरी ष्कृतौ ॥ ३० ॥ सत्कृत्य निहितं स भेतदाचार्यसन्नि ॥ सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमात्रजलक्ष्मण ॥ ३१ ॥ समुहृज्जनमामं च्यवनवासयानि श्रितः ॥ इक्ष्वाकुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माह्वयमृषितम् ॥ रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान्नामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् ॥ काले त्वमागतः सौम्यकांक्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्तपस्यासह परंतप ॥ ३५ ॥ वसंतीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः ॥ तेषामपि च मेभूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यत्वमानयाशुप्रवरं द्विजानाम् ॥ अपि प्रयास्यामि वनसमस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपरावद्विजातीन् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरहितम् ॥ गत्वासप्रविशानुसुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥ तं विप्रमभ्यगारस्थं वंदित्वा लक्ष्मणो ब्रवीत् ॥ सखेभ्यगच्छ पश्य त्वं वैश्वं दुष्करकारिणः ॥ २ ॥ तत्सर्वमाचार्यसन्नि आचार्यं सत्कृत्य निहितं तदादाय क्षिप्रमात्रं जगच्छ ॥ अत्रैव मनुवादादेव तत्र जनकाय वरुणकर्तृकधनुरादिदानं रामलक्ष्मणान्यां च तत्कर्तृकतद्दानं बोध्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ आयुधमिति ज्ञायाम् ॥ ३१ ॥ स लक्ष्मणः ॥ ३२ ॥ राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ मम कांक्षितं मदमीष्टयोजननिमित्तसंपादनोचितकाले आगतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इह मत्समीपे गुरुषु दृढमन्योपेताः एतेन पूर्णवित्तया दानमात्रत्वं सूचितम् ॥ ३६ ॥ वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमन्येनैतेन मूलप्रभेदादयस्य वसिष्ठः पुरोहितस्तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति न्यायेन सुयज्ञस्य विशिष्यत्वं नित्ययोगः । अर्थाव गृहे आयुधस्थापनमिति शेषः ॥ ३७ ॥ ॥ ३१ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रात्मयगतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥

रामस्य केस आगच्छ । दुष्करकारिणो रामस्य प्रातराव्यत्यागपूर्वं वन जिगमिषोः कृत्य च पश्येति शेषः ॥ २ ॥ संख्यां माय्याह्निकम् ॥ २ ॥ अभिचक्राम प्रयुख्यानादि कृतवान् । अर्चितमधिगमिष्व होमकाले इति शेषः ॥ ४ ॥ अगाद बाहुभूषणार्थं भूषणम् । केयूरं तदद्वयोमगाथम् । सहेमपूर्वमैणिभिः स्वर्णनक्षत्रैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥ सीताप्रचोदितः सीतया सुयज्ञगन्तव्यं सखित्वादिव्यामरणदानाय प्रचोदितः ॥ ६ ॥ हेममूत्रम् उरोभूषणविशेषः हारय सेवकद्वारा प्रापय खाना कांची सा मदनुगामिनी सबी तत्र भार्या या इति शेषः ॥ ७ ॥ तुभ्य भार्यायै च गच्छति । सुमभाव आर्षेः ॥ ८ ॥ त्वयि त्वदग्रे प्रलिष्टापयितुं दान पूर्वकं प्रापयितुम् ॥ ९ ॥ शत्रुजयो नाम तथा प्रसिद्धं यं राज मातुलो मम ददौ तं गज ते ददामि । निष्कसहस्रेण स्तनमाकितनिष्कसहस्रदक्षिण्या ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्रह्मा विदशेधरमिव नियोकृनियोज्ययोः

ततःसंध्यासुपास्यायत्वासौमित्रिणासह ॥ ऋद्धंसप्राविशच्छुभ्यास्यंरामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ तमागतंवेदविदंश्रजलिःसीतयासह ॥ सुयज्ञमभिचक्रामराघवोभिभिर्वाचितम् ॥ ४ ॥ जातरूपमयैर्मुखैरंगदैःकुण्डलैःशुभैः ॥ सहेममूत्रैर्मणिभिःकेयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥ अन्यैश्चरत्नैर्बहुभिःकाकुरस्थःप्रत्यपूजयत् ॥ सुयज्ञंसतदेवाचरामःसीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥ हारंचहेममूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय ॥ रशनांचाथसासीतादतुमिच्छतितेसखी॥ ७ ॥ अंगदानिचित्राणिकेयूराणिशुभानिच ॥ प्रयच्छतिसखीतुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनम् ॥ ८ ॥ पर्यंकमग्न्यास्तरणंनानारत्नविभूषितम्॥तमपीच्छतिवैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि ॥ ९ ॥ नागःशत्रुजयोनामातुलोयंददौमम ॥ तंतेनिष्कसहस्रेणददामिद्विजुगंवा॥ १० ॥ इत्युक्तःसतुरामेणसुयज्ञःप्रतिगृह्यतत् ॥ रामलक्ष्मणसीतानांप्रभुयोजाशिषःशिवाः ॥ ११ ॥ अथभ्रातरमव्यग्रंप्रियंरामःप्रियंवदम् ॥ सौमित्रितुमुवाचेदब्रह्मेवत्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥ अगस्त्यंकौशिकंचैवतातुभौब्राह्मणोत्तमौ ॥ अर्चयाद्दुयसौमित्रेःरत्नैःसस्यमिवांबुभिः ॥ १३ ॥ तर्पयस्वमहाबाहोःगोसहस्रेणराघव ॥ सुवर्णरजतैश्चैवमणिभिश्चमहाधनैः ॥ १४ ॥ कौसल्यांचयआशीर्भक्तःपर्युपतिष्ठति ॥ आचार्यस्तैस्तिरियाणामभिरूपश्चवेदवित् ॥ १५ ॥ तस्ययानंचदासीश्चसौमित्रेसंप्रदापय ॥ कौशेयानिचवस्त्राणियावत्पुन्यतिसद्विजः॥ १६ ॥ मृतश्चित्ररथश्चार्यःसचिवःसुचिरोषितः ॥ तोषयैनमहाहैश्चरत्नैर्वस्त्रैर्वधनैस्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्चसर्वाभिर्गवांश्चशतेनच ॥ येचमेकठकालापबहवोदंडमाणवाः॥ १८ ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वतिकिंचन ॥ अलसाःस्वादुकामाश्चमहतांचापिसंमताः ॥ १९ ॥ तेषामशीतियानानिरत्नपूर्णनिदापय ॥ शालिवाहसहस्रंचदेशतेभद्रकांस्तथा ॥ २० ॥

पापप्रभुषुचै दृष्टतः ॥ १२ ॥ कौशिको विधात्रिः आहूयार्चय अनतरं स्तैस्तप्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ तैस्तिरियाणां तैस्तिरियशाखाच्युतूणमाचार्यः । यो द्विजः कौसल्यामादशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते । अमिरूपः श्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥ यावत् यावता धनेन तुष्यति तावद्वापय । कौशेयानि कृमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥ विस्मयनामा मुमन्त्रादन्यः सूनः सुचिरोषितः चित्रकालदृढः ॥ १७ ॥ पशुका अजादयो यज्ञपशवो महिष्यादयश्च । कठकालापचवविशाखाध्यायिनः । दंडमाणवा उपकुर्वन्पशुव्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥ अन्यद्वनोपवासादि अलसाः भिक्षादौ स्वादुकासाः सदक्कासाः तेषां दानयोग्यत्वाद्वाह महनामिति । तयो हि स्वाध्याय इति श्रुतेर्नित्यतपन्भित्तेन महता समताः ॥ १९ ॥ यानानि उग्रः शालीन् वंहीनीं तादृशवलीवर्दाना सहस्र भद्रकांस्तदाख्यानं धान्यविशेषांश्चणकमुदुदिरूपान् व्यज

ब्रह्मचर्यं संश्रान्तस्वरहितः ॥ ३९ ॥ ३७ ॥ सर्वत्रागेन सर्ववडेन अविद्वद्य आनयित्वा वेगेन स दडस्तस्य कराच्छ्रुतः सत्ययूगारं तीर्त्वाऽतिरुम्योक्षाणसन्निधौ उरुणा वृषभाणा सन्निधिर्यत्र । आर्ष आनङ् ।
 तादृशे गोत्रजे पपात । अतस्मात्सत्युत्पन्नतात् परमास्यसत्युभमिव्याप्य या गावः स्थितास्ता आनयामास । त्रिजटाश्रमं प्रति नाययामास चेति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अय दंडपरिक्षेपचक्ररुपः परि
 हास एवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इदं हीति । इदं दूरपरिक्षेपजनकं तेनः शक्तिस्तत्र दृष्टस्यापि यत्तदेव जिज्ञासितुं ज्ञातुम् । स्वार्थे सन् आर्षः । इच्छता इममर्थं दंडपरिक्षेपरूपमर्थं भवान्प्रचोदितोसि । अपरं गोम्योन्य
 दपि किंचिद्ब्रह्मस्यमपि वक्तुं कर्तुं व्यग्रस्यसि चेत्तदपि वृगीच ॥ ४२ ॥ इसुपचारमत्राभिमिति न मंतव्यमिच्छाह ब्रवीमीति । यंत्रणा संकोचः हि यतः मम यवद्वनं तद्विप्रकारणात् । विप्रप्रभोवनसपादनाय कथं
 तयात्ममत आह । भक्त्यु विप्रेषु सम्पत्त्याशास्त्र प्रतिपादनेन दातेन तत्तच्छरेण हेतुना दातरूपफलार्थं मर्याजितं धनं मे यशस्करं भवेत् न तु भूमिनिक्षेपरुलब्धम् ॥ ४३ ॥ मोदितः संजातमोदः । यथा
 आविध्यदंडं चिदेषपसर्वप्राणेनवेगतः ॥ सतीर्त्वासिरयूपारंदंडस्तस्यकराच्छ्रुतः ॥ ३८ ॥ गोत्रजेबहुसाहस्रेयपातोक्षाणसन्निधौ ॥ तंपरिष्वज्यधर्मा
 त्माआवाप्यसरयूतटः ॥ ३९ ॥ आनयामासतागावस्त्रिजटस्याश्रमंप्रति ॥ उवाचचतदारामस्तंगार्ग्यमभिसांत्वयन् ॥ ४० ॥ मन्युर्नखलु
 कर्तव्यः परिहासोह्ययंमम ॥ ४१ ॥ इदंहितेजस्तवयदुहृत्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया ॥ इदंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्य
 सि ॥ ४२ ॥ ब्रवीमिस्त्येननेस्मयंत्रणधनंहियद्वन्ममविप्रकारणात् ॥ भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनभयार्जितंचैवयशस्करंभवेत् ॥ ४३ ॥ ततःसमा
 र्येस्त्रिजटोमहसुनिर्गवामनीकंप्रतिगृह्यमोदितः ॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तथाशिषःप्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४४ ॥ सचापिरामःप्रतिपूष्णपौरुषो
 महाधनंधमबलैरुपाजितम् ॥ नियोजयामाससुहज्जनेचिराद्यथाहंसमानवचःप्रचोदितः ॥ ४५ ॥ द्विजःसुहृद्व्यजनोथवातदारिद्र्यमिक्षाचरणश्च
 योभवेत् ॥ नतत्रकश्चिन्नबभूवतर्पितोयथाहंसमाननदानसंप्रभैः ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०अयोध्याकांडे
 द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ दत्त्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधानंबहु ॥ जग्मतुःपितरंद्रष्टुंसीतयासहराववौ ॥ १ ॥ ततोयुहतीमेव्याभ्यामशोभेतांतदा
 युधे ॥ मालादामभिरासक्तेसीतयासमलंकृते ॥ २ ॥ ततःप्रासादहर्भ्याणिविमानशिखराणिच ॥ अभिरुहजनःश्रीमानुदासीनोव्यलोकयत् ॥ ३ ॥
 नहिरथ्याःसुशक्यतेगंतुंबहुजनाकुलाः ॥ आरुह्यतस्मात्प्रासादादीनाःपश्यतिराघवम् ॥ ४ ॥ पदार्तिसानुजंदृष्ट्वाससीतंचजनास्तदा ॥ ऊर्जुर्बहु
 जेनावाचःशोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यंयान्तमनुयातिस्मचतुरंगबलंमहत ॥ तमेकंसीतयासार्धमनुयानिस्मलक्ष्मणः ॥ ६ ॥

आदीनाम् उपबृंहिणीर्विवर्धनोर्महात्मनो रामस्य तदा आशिषः प्रत्यवदत् ॥ ४४ ॥ धर्मवैर्धर्मसुकाराक्रमैः चिराद्यथाहं कृतेः समानवचोभिः सुहृज्जनैः प्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥ सुहृद्व्य
 जनः तद्युक्तः । अशो आद्यजतमेतत् । दारिद्र्यः सन् भिक्षाचरणकर्तो संपन्न आदरः ॥ ४६ ॥ तुर्ममानः ॥ इति श्रीरामायणभारते श्रीरामयणे रामायणनिकषे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
 दत्तवैत् ॥ १ ॥ आयुधे इति जायमिप्रायेण सीतयालंकृते पूजायचदनादिभिः ॥ २ ॥ विमानशिखराणि सप्तभूमिकागुहाप्रभागाः प्रासादबिभ्रमिकः हस्यं राजगृहम् उदासीनः अरक्षितृत्वेन निरसुकः व्यलो
 कयत् । राममिति जेपः ॥ ३ ॥ यतो बहुजनाकुलान्प्रादृश्या गुण न मुखेन शक्यते तस्मात्प्रासादनाम्न्य प्रासादालम्ब्य प्रासादालम्ब्य पदातिमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

रसज्ञः सुखज्ञः ज्ञानार्तां भोग्यवस्तुताम् । वचनं पितृवचनम् ॥७॥ भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थं राजसन्निवौ गमनसम्योः ॥८॥ सत्त्वं पिशाचम् । राजा स्वस्वभावे वर्तमानः हि यतः न पुनर् विवसयितुमर्हति ॥ १० ॥ तदेवाह निर्गुणस्यापीति । वृत्तेन चक्षेत्रेण तस्मात्पिशाचप्रत्य एवेति भावः ॥ ११ ॥ आनृत्यसमहिंसा अनुक्रोशो दया श्रुतम् अनुष्ठानपर्यवसायि शास्त्राध्ययनम् । शीलं सस्वभावः दसो बौद्धादयनि गृहः श्रमश्चित्तिग्रहः ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्य षड्गुणवत्त्वात् उपायतः पीडनम् । पातंतीरपि स एवार्थः ॥ १३ ॥ जागयाल्लज्जवादपि तत्त्वोपघातेन जगत्पीडितमित्याह पीडयेति । पुष्पफलोपाः पुष्पफलोसहितः । मूलश्लेषेनेन सर्वजादधिष्ठानत्वमस्य सूचितम् ॥ १४ ॥ मनुष्याणामिदुल्लक्षणं प्राणिमात्रस्य वदुमात्रस्य च धर्म एवातिः सारो यस्य सः ॥ १५ ॥ सपत्यः पत्नीसहिता ते रामोपघातसहो व्यं येन ऐश्वर्यस्यरसज्ञः सन्कामानां चारो महान् ॥ नेच्छत्येवानृतकं तु वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥ यानश्रवणपुरादुष्टुधूतैराकाशैरपि ॥ तामद्वसीतापश्यं तिराजमार्गताजनाः ॥ ८ ॥ अंगरागोचितासितारक्तचंदनसेविनीम् ॥ वर्षमुष्णचशीतचनेष्वन्याशुविवर्णताम् ॥ ९ ॥ अद्वानंदशरथः सत्त्वमाविश्यभाषते ॥ नहिराजाग्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥ निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथस्याद्विनिवासनम् ॥ किंपुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥ ११ ॥ आनुशस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः ॥ राघवंशो भयं त्यते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः ॥ औदका नीवसत्त्वानि ग्राभ्मेसालिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥ पीडया पीडितं सवजगदस्य जगत्पतेः ॥ मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपागः ॥ १४ ॥ मूलश्लेषमनुष्याणां धर्मसारो महद्बुद्धिः ॥ पुष्पफलं च पंचचशास्वाश्चास्य ते रजनाः ॥ १५ ॥ तेलक्ष्मण इवाक्षिप्रं सपत्यः सहबांधवाः ॥ गच्छंतं मनुगच्छामोयेन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥ उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ एकदुःखसुखाराममनुगच्छामधार्मिकम् ॥ १७ ॥ समुद्रतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ॥ उपात्तधनधान्यानि हतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्ता निदवैतैः ॥ मूषकैः परिधावद्भिराद्विरावृता निच ॥ १९ ॥ अपेतो दकधूमनिहीनसंमार्जनानि च ॥ प्रणष्टबलिकर्मज्यामंत्रहोमजपानि च ॥ २० ॥ दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ॥ अस्मत्पत्न्यानि कैकेयीवैश्रामिनि प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनं नगरमेवास्त्येन गच्छति राघवः ॥ अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतो वनम् ॥ २२ ॥ बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सान्निमुगपक्षिणः ॥ त्यजंस्वस्मद्भ्याद्रीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥ अस्मत्पत्न्यं प्रपद्यंतु सेव्यमानं न्यजंतु च ॥ तृणमां सफलादानं देशं व्यालमुगद्विजम् ॥ २४ ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयीसुपुत्रा सहबांधवैः ॥ राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्यामि नृवृताः ॥ २५ ॥

मार्गेण ॥ १६ ॥ एकदुःखसुखाः समानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥ समुद्रतनिधानत्वनिर्धर्मकाणि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः । निधानानि निक्षेपाः । अस्मिन्मार्गे परित्यक्तं मार्जनोदिरहितं येषु । धनं गवादि भनिक्षिप्तमूषकादि च उपात्तं गृहीतं येभ्योऽज एव हतसाराणि ॥ १८ ॥ उद्विष्टैः उद्विक्तबलैः ॥ १९ ॥ अगतो दकवादित्वा मनुष्यप्राण्यं सृच्यते ॥ २० ॥ दुष्कालो रात्रिकदवैकिकामकालः ॥ २१ ॥ येन वनेन हेतुना ॥ २२ ॥ दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः ॥ २३ ॥ अस्मत्पत्न्यं पुत्रमिति शेषः । सेव्यमानं वनमित्यर्थः । कर्तारिव धूर्तौ ता दृष्टादयः तृणमांसफलादानं

यस्तात् व्यालपुत्रादिज तद्वत् । अथवाच । तादृश देवमिमां केषां प्रवृत्ताभिन्त्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ न विक्रमे न विनाशः प्राप्तः ॥ २६ ॥ पुनः तद्वाजिश्रमः न तस्मिन् मातुः कैवेयः ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ अतः विक्रमः अभिजन देश तस्य जन्ममिति यावत् प्रतीक्षमाणः परद्वन्ति निदेशमात्रम् ॥ २९ ॥ तत्पूर्वं सः स्वाकाराग्रागमिन्त्याः पूर्वो यस्यातेरुपवत्तादृशं तद्वाज्यार्थरूपमिति यावत् ।
 सुमंत्र प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं च्युत्पन्न द्वावेति शेषः ॥ ३० ॥ तत्र सुमंत्रमाह पितुरिति ॥ ३१ ॥ कालमानः ॥ इति श्रीरामभिरामं श्रीरामिये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
 अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ चन्द्र इति पाठे तनुमय इत्यर्थः । व्यासः श्यामवर्णनक्षत्राश्च । अत्र क्रवेयः कृष्णारसमन्त्रेण वर्णितस्यैव पुनः पुनः कथनम्
 इत्येवंविधावाचोनाजन्समीरिताः ॥ शुश्रवारान्नवः श्रुत्यानविचकेऽस्यमानसम् ॥ २६ ॥ सुतुवेऽस्युनमृतुः कालासृशिस्रग्प्रभम् ॥ अभि
 चक्रामधर्मात्मात्मतांगविक्रमः ॥ २७ ॥ विनिर्नत्रिपुरुषप्रविश्यतुष्टुपालयम् ॥ ददर्शविस्थितदंनं दुर्मन्त्रविदूतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमाणो
 भिजनंतदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाय ॥ जगामरामः पितरदिदुः पितुर्निदेशविधिविचिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैश्वराकृतोऽहः त्मारमोगमिष्य
 नृपमातरूपम् ॥ व्यतिष्ठतप्रश्यतदासुमंत्रपितुर्महात्माप्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रदेशं कृतुं द्विनिश्चयः ॥ सराध्ववः प्रश्य
 तुमंत्रमब्रवीन्निषेदयस्वागमनं नृपायमे ॥ ३१ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
 ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ॥ उवाच गमस्तंतं पितुराख्याहिमामिति ॥ १ ॥ सराग्रेषितः क्षिप्रं संपाकलुषेन्द्रियम् ॥ प्रविश्य नृप
 तिसूतो निःश्वसंतं ददर्श ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यभस्याच्छन्नमिवानलम् ॥ तदाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आबीध्य च महाम्रा
 ज्ञः परमाकुलचेतनम् ॥ राममेवानुशोचंतं सूतः प्राञ्जलिं ब्रवीत् ॥ ४ ॥ तंवर्धयित्वा राजानं पूर्वसूतो जयाशिरा ॥ भयविह्वलावाचामंदयाश्छद्म
 याब्रवीत् ॥ ५ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रोद्भारितिष्ठति सुतः ॥ ब्रह्मणेभ्यो यनंदत्वा सर्वचैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥ सत्वापश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपरा
 क्रमः ॥ सर्वान् दुदह आपृच्छयत्वाहीदानीं दिदृक्षन् ॥ ७ ॥ गमिष्यति महारण्यं तं पश्यजगतीपते ॥ वृतराजशृणुः सर्वैरादित्यमिवारभिमभिः ॥ ८ ॥
 ससत्यवाक्यो धर्मात्मा गभीरार्थात्सागरोपमः ॥ आक्राश इव निष्पंकं नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥ सुमंत्रानयमेदारान्यकेचिदिह महासकाः ॥ दारैः
 परिवृतः सर्वद्रष्टुमिच्छामि राधवम् ॥ १० ॥ सौहृदपुरमतीत्यैव स्त्रियस्तावाक्यमब्रवीन् ॥ आयौ ह्वयति वीराजः गम्यतां तत्र मां चिरम् ॥ ११ ॥
 द्रोणाय ॥ १ ॥ ० ॥ उपरक्त गटुभक्त पुनरप्यदिति वाल्मीकिः । प्रमोहो वर्जितः सर्मभावैतं तस्यापि शोकमूलकम् ॥ ३ ॥ आनीध महाराज इति संबोध्य राममेव उद्दिश्य शोचंतम् ॥ ४ ॥ वर्धयित्वा
 नंदय मयं विह्वला रामो वनप्रयाणे धुम्क इतीदं परमनिष्ठं कथं राजो वदिष्यामीति भवेत् । विह्वल इति पाठे निश्चल इत्यर्थः ॥ ५ ॥ उपजीवितां च नेय्यश्च दत्ता सर्वं धनं दत्तं तेनेन सर्वथा तिष्ठा
 माभातो ध्वयेन ॥ ६ ॥ ७ ॥ न दशरथः निष्पको निष्पापः । निष्पद इति पाठे निश्चल इत्यर्थः ॥ ९ ॥ इह मेऽस्मिन् ये केचिन्माभक्ता दाराः स्त्रियाः सति तान्दयानिहंतव ॥ १० ॥ अतीत्य अतिक्रान्तेन

१ निर्दोषः २० पा० । ३ निर्दोषः २० पा० । ४ आलोत्य ३० पा० । ५ रामद्वन्द्व ३० पा० । ६ धार्मिकम् ३० पा० ।

प्राप्य हयति आह्वयति वो युष्माक राजा अवैक्यदवात् नतु प्रजानां तामा दुःखदवात् आगम्यतामिति पश्य ॥ ११ ॥ प्रचक्षुः गच्छति स्म तद्वदन तस्य राजो भवनम् ॥ १२ ॥ अर्धसत्तरताः एकदेशित मातः सत्तरातयार्ध संख्या यासां ता इत्यर्थः । अर्धेऽर्धवर्जतः । अत एवार्धे ऋयति त्रयः शतशतार्धो हीति । तान्नलोचनाः रामप्राणश्रवणदुःखजातदेनेति शेषः । कौमल्यां परिवर्त्येनेन प्राक्त्यमणोक्त तस्याः सर्वप्रपञ्चीय च्युतितम् ॥ १३ ॥ समवेक्ष्य दारानिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आरादूतः उपपात आलिनार्थम् ॥ १६ ॥ तम् आलिलिगिति रामम् अप्राप्य मयेऽएव दुःखितः पपात ॥ १७ ॥ अम्यत इत्यागतवान् निवेन्निव विस्त्रमेव ॥ १८ ॥ रूपणवनिमिश्रितः उरःगिरस्ताज्जादिना चचलत् ऋयद्रूपणध्वनिमिलितः । मृच्छित इति पाठेपि स एवार्थः व्याप्त इत्यर्थो वा ॥ १९ ॥ तौ सीतया सार्धं ते राजानं बाहुभ्यां परिक्रम्य यथा पीडा न भवति तथालिगितमुत्थाप्य पङ्के समवेक्ष्यन् स्यापितवतः ॥ २० ॥ मुहूर्तस्य संवेक्षमान्ये षष्ठी । मुहूर्तेन लब्धसञ्ज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥ कुशलं मां पश्य

एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमंत्रेण नृपाज्ञया ॥ प्रचक्षुस्तद्वचनं भर्तुराज्ञायशासनम् ॥ १२ ॥ अर्धसत्तरतास्तत्रप्रमदास्ताम्रलोचनाः ॥ कौसल्यांपरि वार्याथर्त्तनेर्जमुधृतवताः ॥ १३ ॥ आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ॥ उवाच राजा तं तं मुन्त्रानयमेमुतम् ॥ १४ ॥ समुत्तोराममादाय लक्ष्मणमैथिलीं तथा ॥ जगामाभिसुखस्तूणसांशजगतीपतेः ॥ १५ ॥ सराजापुत्रमायातंदद्वाचारात्कृतोजलिम् ॥ उत्पपातासनाचूर्णमातः स्त्री जनसंबृतः ॥ १६ ॥ सोऽभिदुद्रावगेन रामं ददृष्टुर्विशापतिः ॥ तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात सुविस्मिच्छितः ॥ १७ ॥ तं रामोभ्यपतत्क्षिप्रलक्ष्मणश्च महारथः ॥ विस्त्राभिवदुःखेन सशोकं नृपतिं तदा ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्च संज्ञराजवेश्मनि ॥ हाहारा मेतिसहसाभूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥ तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तां दुर्भारामलक्ष्मणा ॥ पर्येके सीतया सार्धं रुदंतः समवेश्यन् ॥ २० ॥ अथ रामो मुहूर्तस्य लब्धसंज्ञमहीपतिम् ॥ उवाच प्राञ्जलि बर्थाशोकार्णवपरिभुतम् ॥ २१ ॥ आपृच्छेत्समहाराज सर्वेषाम्नीश्वरोसिनः ॥ प्रस्थितं दंडकारण्यपश्यन् त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥ लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वतु मां वनम् ॥ कारणं बहुभिस्तथैवार्थमाज्ञानं चेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि सैवार्त्ताः शोकमुत्सृज्यमानद ॥ लक्ष्मणमां च सीतां च प्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ॥ उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासोऽराधवम् ॥ २५ ॥ अहं राधवकैकेय्या वरदानेन मोहितः ॥ अयोध्यायां त्वमेवाद्यभवराजानिगृह्याम ॥ २६ ॥ एवमुक्तो नृपतिर्नारायणमधर्मभृतां वरः ॥ प्रभुवाचांजलिं कृत्वा पितरं वाक्य कोविदः ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्रायुधिव्यानृपतेपतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न ते राजस्य कांक्षिता ॥ २८ ॥

सौम्येन चक्षुषा मामनुगृह्यत्यर्थः ॥ २१ ॥ वनं प्रति प्रस्थित मा सीता चान्वेत् गच्छति लक्ष्मण च प्रस्थितस्तनुजानीत्यर्थः । नतु लक्ष्मणनीनयाः कुतो वनवासकष्टातिर्न ह्यसौ वरनिवधस्तयोत आह कारणीरिति । हेतुभिः तथैः व्यवहारदशया सत्यैः न चेच्छतः इह स्यादुमिति शेषः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि अनुज्ञा दंहे प्रजापतिर्ब्रह्मा आत्मजान् तन्महाद्रीन् तांनि चरिषुः स्यात्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥ वनवासाय जगतीपतेः स्वस्थानुज्ञामनुमानं प्रतीक्षमाणं प्रार्थयमानम् उग्रप्र न्दुतपोपि विद्यादरितं राघवं प्रेक्ष्य उवाच ॥ २५ ॥ हे राघव जगोह कैकेय्या वरदानेन मोहितो निरुत्तरतया शोकारवक्षो जातोऽतो राज्यान्तर्हः अनो मां निगृह्य वदुष्योऽथायां त्वमेव स्मरुजमेवैवैव राजा मय प्रदुष्टमभिप्रेक्ष्य समापयेति यावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ भवान्वर्षसहस्राय पतिर्न मेवतु अतः परमयनेन काल राजा भवेत्यर्थः ।

लिया यो वरो दत्तसमभुतं कर्तुमहं न योग्यस्तव नरकपातप्रसादतोहमप्येव दत्स्यामि मे राज्यस्य कांक्षिता इच्छा न ॥ २८ ॥ प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञासमाप्तौ ते पादौ ग्रहण्णामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥ कैकेय्या अश्वैव गमनमनुमन्यन्वेति मिथो रहसि चोद्यमानः ॥ ३० ॥ श्रेयसे पल्लोकहिताय द्वद्वये इह लोकेऽस्युदयाय अरिष्टं पापदुःखमिहं पुण्यं सुखं च तेऽस्तु । अन्वयग्रः सन् अनुक्तोपायं पथान् गच्छस्त्वयार्पम् ॥ ३१ ॥ सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य धर्माभिमानसः धर्मोपादनमिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥ प्रातरेव कैकेय्या प्रस्थितस्य मात्रावुत्पुन्यदानादिना आचतुर्थप्रहरं व्यापृतस्य तुर्ययोमे राजानुमन्यर्थमागतस्य राज्ञा तत्कारं लसन्निपमेव प्रवस्यमानरजनीसहवासः प्राथ्यते अद्यैवादि इदानीमिति । समीपवत्क्षक रजनीभावस्य सर्वथा मा गच्छ । निमर्त्य तत्राह चरामि त्वया सह भोदश्यामि ॥ ३३ ॥ सावयिष्यसि गमिष्यसि ॥ ३४ ॥ मणिप्रयार्थं मम पल्लोकहितार्थम् ॥ ३५ ॥ तदेव दर्शयति नचेत्यदि । छत्रया गृहदुष्प्रतिप्रायया चलितासि अश्लोतसि त्वदमिधेमनोरथान् भसाश्रितव्यया भसन्च्छन्नश्चित्तुण्या ॥ ३६ ॥ वचनवासामन्येन

नवपंचचवर्षाणिवनवासेविहृत्यते ॥ पुनःपादौगृह्ण्यामिप्रतिज्ञान्तिनराधिप ॥ २९ ॥ रुद्रवार्तेःप्रियपुत्रसत्यपाशेनसंयुतः ॥ कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत् ॥ ३० ॥ अयसेवृद्धयेतत्पुनरागमनायच ॥ गच्छस्वारिष्टमव्यग्रंयथानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव ॥ सन्निवर्तयितुंबुद्धिःशक्यतेरयुनन्दन ॥ ३२ ॥ अद्यात्विदानींजनीपुत्रमागच्छसर्वथा ॥ एकाहर्शनेनपिसाधुतावज्वराम्यहम् ॥ ३३ ॥ मातरंमांचसंगश्यन्वसेमःगदधशर्वरीन् ॥ तर्पितःसर्वकर्मैस्त्वन्धःकल्येसाधिव्यसि ॥ ३४ ॥ दुष्कर्मक्रियतेपुनस्सर्वथारात्रवप्रिय ॥ त्वयाहिमन्त्रिप्रार्थयितुवनमेवमुपाश्रितम् ॥ ३५ ॥ नचैतन्मेप्रियपुत्रशरीरेस्यनेनराघव ॥ छत्रयाचलितस्तस्वरिमिश्रियाभस्याभिकल्पया ॥ ३६ ॥ वंचनायातुल्यधामेतांत्वनिस्तनुमिच्छसि ॥ अनयावृत्तसाद्दिव्यकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥ नचैतद्वाश्रयतमथस्वज्येष्ठःसुतोभमा ॥ अपानृतकंयुनपिनरकर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुर्तस्यभाषितम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमवर्षात् ॥ ३९ ॥ प्राप्स्यामिअनद्युष्टान्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातःसर्वकर्मैरहंभूणे ॥ ४० ॥ इयंराष्ट्रसज्जनवधान्ययमनाकुलः ॥ भयविमिश्रःवसुधाभस्तायप्रदीयताम् ॥ ४१ ॥ वनवासकृताबुद्धिर्नचमेद्यचलिष्यति ॥ यस्तुष्टुदेवरोदतःकैकेयैवरदत्वया ॥ ४२ ॥ दीयतानिखिलैर्नवसत्यस्त्यभवापथिव ॥ अहंनिदेशंभवतोयथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥ चतुर्दशसमावस्येवनेवनचरैःसह ॥ माविमशौवसुमतीभरतायप्रदीयताम् ॥ ४४ ॥

प्रतिध्रुतवश्योर्भरताभिर्भेकवद्वासनरूपविशेषपर्यवसायिवरूपा या मे लब्धा यतोऽनया वृत्तसाधित्या कुलोचितचारित्र्याऽभिप्रचोदितानि प्वभिनि शेषः । अतो या वचना मया लब्धा तां नित्तुर्विच्छस्यति यावत्तः । ३७ । एतदध्वर्यतमं न अपानृतवधम् अपगतातृनवनम् एतच्च नाश्वर्यं नतो अष्टो गुणव्यसा च सुतोसि ॥ ३८ ॥ आत्मस्य पितुर्भाषितं युवा 'कादृशेनानापीत्युत्तरूप दीनः कैकेय अद्य गच्छेति नि योगस्यावश्यनुष्ठेयत्वप्रतिज्ञासात्वमात्रपितुर्मनोरथरूपग्राहस्या प्राप्तशोक इव ॥ ३९ ॥ तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह प्राप्यमागो । गुणान्मुश्रुतादीन् अतः सर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधिवेत्तापक्रमणम् इतो गमनमेव द्रष्टो इत्यर्थः । यद्वाऽद्य प्रयागे सतीमान् गुणान्प्रतिज्ञापालनजन्मरूपान्प्राप्यामि भोगमने कस्ताद्यास्यति प्रत्युताभ्रं एव अनः सर्वनामैरित्यादिप्राग्बदेव ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अद्य वतवासङ्कता तदर्थो नर्दिनं चलिष्यति अतो गमननृत्तामेव कुर्वियाशयः । अतितदन्तरास्य भवतोऽप्युचितमेतदित्याह य इति ॥ ४२ ॥ निखिलेन अर्धैव मत्प्रश्रयणात् निदेश शासनम् ॥ ४३ ॥ वनचरैस्तपस्विभिः मा विमर्शः

भरतान राज्यदाने मात्सु संदेहः सर्वथा तस्मै सुसम्पत्तिं दीयताम् ॥ ४४ ॥ कर्ममेवमत आः गृहीति । आन्यानि नमर्तनि मुख स्वीयानां प्रिय चोद्दिश्य राज्य न क्षाश्रियं अपि तु तव निदेशो यथावक्तव्युक्तैश्च कौ क्षितम् इच्छामि ॥ ४५ ॥ क्षुभ्यति मर्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अवतप्तम् अतृप्युक्तम् एव मय्य सत्ययुक्तं नव प्रत्यञ्ज तव सखिषौ सत्येन मुह्यन्त ते त्वया च इमे शत्रूः करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षणमपि इह भूरे इति शेषः । स त्वमिमं मद्भूमनसमवशं शोक धारयस्व विपर्ययः इहक्षयिस्वरूपं प्रतिज्ञातार्थविगर्गनमुग्रान्त्रम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ लकाठां दर्शनादिशियास्तोकाज्यम् दुःखम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ येन त्वया ॥ ५४ ॥ केवलं कुत्सा चित्ताय वनं सैवितुं गमिष्यामि ॥ ५५ ॥ शिवामु सीमासिद्धिं स्थित इति शेषः । मया विना नेत्रात्र भूरे स्यात्सुखमन्ययादिति भावः । केवलमनुशास्तु रक्षमाणत्र कोऽनु न्तु राज्यं

नहिमेकांशितराज्यसुखमात्मनिवाप्रियम् ॥ यथानिदेशं कर्तुं वैतदेव पुनर्द्वन्द्वम् ॥ ४५ ॥ अपगच्छतु देहः स्वभावाभ्यां प्यरिप्लुतः ॥ न हिलुभ्यति दुर्धर्षः
समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६ ॥ नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मे दिनीम् ॥ नैव सर्वा निमान्कायास्त्रस्वर्गं न च जीवितुम् ॥ ४७ ॥ त्वामहं सत्यमि
च्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥ न च शक्यं संयात तस्या तुं क्षणमपि प्रभो ॥ सशोकं धारयस्व मे न हि मे स्ति
विपर्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थतो ह्यस्मिन् कैकेय्या न गच्छेति राघव ॥ मया चोक्तं ब्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ मा चोत्कंठां कृथा देव वने रस्या
महेवयम् ॥ प्रशांतं हरिणा कौर्णेनानाशङ्कुनिनिदिते ॥ ५१ ॥ पिता हि देवतां तदेव तानामपि स्मृतम् ॥ तस्माद्देवतमित्येव कारिष्यामि पितुर्वचः ॥
५२ ॥ चतुर्दश सुवर्षेण तु पुनः सत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्नोसं तां पोयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥ येन संस्तं भनीयो यस्य बाल्यकले जनः ॥ सत्वं
पुरुषार्थार्थं किमर्थं विक्रियागतः ॥ ५४ ॥ पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विमृष्टा भरता भदीयताम् ॥ अहनि देशं भवतो दुपालयन्वनं गमिष्यामि
चिराय मे वितुम् ॥ ५५ ॥ मया विमृष्टां भरतो महीमिमां स शैलं खंडं स पुरोपकाननाम् ॥ शिवासुसीमां स्वनुशास्तु केवलं त्वया युद्धं कृतं पृते तथास्तु
तत् ॥ ५६ ॥ न मे तथा पार्थिव दीयेत मे न महः सुकामे पुनः चात्मनः प्रिये ॥ यथानिदेशं तवा शिष्टं समेत्य पैतुदुःखं तव मत्कृतेऽनघ ॥ ५७ ॥ तदद्य
नैवानघ राज्यमग्यं न सर्वकामं न सुधानं मे थिलीम् ॥ न र्चितं तत्त्वामनृतेन योजयन् नृणीयस्यं ब्रह्मस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥ फलानि मूलानि च भ
क्षयन् न गिरिंश्च पश्यन् सरितः पशं सि च ॥ वनं प्रविश्यैव विचित्रपादं पुंसु लीभविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥

लाम्बिमनो राज्यसुखं वा तस्येति ध्वनितम् । अनेन राज्ञो जीवनं भरतास्य नदित्यामवासश्च ध्वनितः । शिवासु सीमासु रममाण इत्यापाततोर्यः । त्वया यदुक्तं कैकेयीं प्रति शेषः ॥९६॥ यथा शिशुसमते तव निदेशे मया मनो दीयते तथा महसु कामेषु क्षामेषु मनः संकल्यायत मै मया न दीयते न च नाप्यात्मनोऽन्तराण्य प्रियेऽतो महतो दुःख व्यर्थतु ॥ ९७ ॥ लम्बुतेन योजयन् राज्यदिक चितितं मद्भिश्चर्चितं तव लामपि न शृण्वीय न वरिण्यामि इति ते त्वन कैकेयिखिलदम्बकृत्यः मयास्तु । अत्र चितितं त्वामिबनेन चित्रत तव मरणेपि मया न ज्ञेय मरणदपि पल्लवेनानशकानुगतत्वं

स्यात्किष्टव सूचितम् । तेन तव मरणे मे दुःख नापि पाप यथा त्वदृताः एते इति सूचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तापस्वदाहोत्पादकः दुःखमत्ययोत्पादकम् ॥ १० ॥ समेता मिलिताः तां कैकेयीं
 हृदा इति शब्दः कृतो येन तयामृतं सर्वं परिचरिकादिजनजाताम् ॥ ११ ॥ कैः-ननः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाभिरामे रमाभिरामिके वारसीकाये आदिकाये अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥
 एवं सपरिकरस्य राज्ञः परमशोके प्राप्ते सुमन्त्रः कैकेयीं प्रत्याह तत इति । शितोनिर्वृणः आदिकापविकाराभिनयः कटकटाया कटकटाशब्दयतः कृत्वा ॥ १ ॥ कोपमंस्ते कुर्वेति शेषः । वर्णं मुखकान्तिं पूर्वोचितं
 पूर्वकालस्थित राजमन्त्रिण उचितं च ॥ २ ॥ दशरथस्य मनः समीक्षमाणः कैकेयीविक्रमेहरोहित जानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ दयास्तव यया त्वया ॥ ५ ॥ अतो नहीति । हे देवि तवातिशयेन कर्तुमशक्यं न
 एवं सराजाव्यसनाभिपन्नस्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः ॥ आलिंग्य पुत्रं सुनिष्ठसंज्ञो भूमिगतो नैव विवेक्षि चिन्तित् ॥ ६ ॥ देव्यः समस्तारुहः समेता
 स्तां वर्जयित्वा नरदं वक्षामीम् ॥ रुदन्मुमन्त्रोपि गाममूच्छाहः हाहृत्तंतत्र बभूवसर्वम् ॥ ७ ॥ इत्यार्षे श्रीम ० वा ० आ ० च ० सा ० अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः
 सर्गः ॥ ३४ ॥ ततो निर्धूय सहस्राशिरानिःश्वस्य च सकृत् ॥ पणिपाणौ विनिष्पिष्य दंतान् कटकटाग्र्यच ॥ १ ॥ लोचने कोपसंकेतवर्णपूर्वो
 चितं ऊहत् ॥ कोपः भिभूतः सहसा तंतापमनुभंगतः ॥ २ ॥ मनः समीक्षमाणश्च भूतो दशरथस्य च ॥ कंपयन्निवकैकेय्याहृदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥
 वाक्यवज्रैर्लुपमैर्निभिर्दन्निवचाशुभैः ॥ कैकेय्याः सर्वमार्गिणुमंत्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ॥ भर्ता
 सर्वस्य जगत्स्थानरस्य च ॥ ५ ॥ न ह्यकार्यं तमं किंचित्तव देवी हविद्यते ॥ पतिघ्नीत्वा महं मन्ये कुलघ्नीमपि चांततः ॥ ६ ॥ यन्महेंद्रमिवाज
 ग्र्यं दुःखं कृष्यमिवाचलम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥ मावस्था दशरथं भर्तां वारदं पतिम् ॥ भर्तुरिच्छाहि नारीणां पुत्र
 कोट्य विशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयो हिराज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये ॥ इक्ष्वाकु कुलनाथेऽस्मिंस्तलोपयितुमच्छसि ॥ ९ ॥ राजा भवतु ते पुत्रो म
 रतः शत्रुमेदिनीम् ॥ वयं तत्र गमिष्यामो यत्राभोगमिष्यति ॥ १० ॥ न च ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ॥ तद्दृशं त्वममर्यादमद्य कर्मकरे
 ष्यसि ॥ ११ ॥ नूनं सर्वं गमिष्यामो मार्गमनिपेक्षितम् ॥ त्यक्ताया बांधवैः सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ॥ १२ ॥ कप्रीतिराज्यलाभेन तव देवि म
 विष्यति ॥ तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १३ ॥ आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमिदं शम् ॥ आचरत्यानविहता सद्यो भवति मेदिनी ॥
 ॥ १४ ॥ महाब्रह्मर्षिस्तृष्ठावाज्वलंतो भोमदर्शनाः ॥ धिगवाग्दंडानि हंसितं रामप्रभ्राजने स्थिताम् ॥ १५ ॥

किंचिद्विद्यते इह ससारं अंततः सर्वेति त्वच्छायाः अथ फलविचारे इत्यर्थः । पतिघ्नीति । राममने राजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः । रामस्य विवासात् राज्ञो मरणाय कुलघ्नीम् ॥ ६ ॥ अचलमिव द्रुम्
 कंय कर्मभिः क्लैः संतापयसि राजानमेति शेषः ॥ ७ ॥ भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छा विषयादुत्तरणम् ॥ ८ ॥ यथावयः वयः क्रममनतिक्रम्य द्रुपक्षये राजभूतोपि वृक्षये राज्यानि प्राप्नुवन्ति व्यष्टक्रमेणेति यावत् । तस्मिन्
 मनादिप्रवृत्तमाचारमिष्याकुलनाथे दशरथे जीवत्येव लोपयितुमिच्छसीति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥ विषये देवे तादृश ब्राह्मणवासानर्हत् । अमर्यादम् अतिक्रान्तिव्यष्ट्यादिव्यवहारं कारिष्यसीत्यनेनाद्यापि रामं
 निवर्तयेति सूचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्यास्ते ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तथा तया तदाचरत्या पृथिवी यत्र विहता न विदीर्णा तदाश्चर्यमिव पश्यामि ॥ १४ ॥ किंच महाब्रह्मर्षिभिः सृष्टाः

प्रयुक्ताः ज्वलन्तः अग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः भीमदर्शनाः भीमं फल दृश्यन्ते येषु तादृशा धिगिति वाग्रूपा दंडाः त्वां न हिसिति इदमप्याश्रयमित्युक्तम् । स्थिता कुतश्चिदप्याश्रयेन सर्वे त्वां धिक्कुर्वन्तीति ध्वनयति ॥ १५ ॥ अथान्यापदेशेन राजानं निदति आश्रयमिति । पञ्चतत् आलम्बादिप्रकरणेन रोपेदाश्रयाने त च पुनः प्रयुक्ता सिचेत् । अस्मिन् निमेषेनां कुर्वन्तः प्रतिये स मयुगे न प्रवेत् । अतोदृष्टेवेद कैनेत्यनुवेदितं राज इत्याशयः ॥ १६ ॥ इदानीं कैनेत्या मर्मवचनान्यप्याह अभिजात्यमिति । यथा ते मातुरभिजायं प्रशस्तमातापितृत्वोचितव्यवहाररूपं तथैव ते तव मन्ये । कारणानुसारित्वाकार्ययेति भावः । तदुपादयति दृष्टानेन नहीति । निबालौघं न हनेदिति वक्तो लोकाप्रसिद्ध किल्लेख्यः ॥ १७ ॥ ननु मे मातुः कथमभिजात्यक्षीनस्तत्राह तवेति । असदग्रह वोरपापकामीभिनिवेश पूर्व दुष्टेभ्यो यथा येन प्रकारेण श्रुत तया संप्रति विभ्र स्मरम् । तदेवाह पितुरित्यादि । कश्चिद्विधिः ॥ १८ ॥ तस्माद्वदनात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तवाचां ह्यं शब्दं तद्वैयर्थ्यं संज्ञे जनीति स्म तेन सर्वभूतब्रह्मत्वेन तिर्यग्गतानां तिर्यक्कात्ततां पशुपश्यादीनां वक्तो विदितं ज्ञातार्य भवति ॥ १९ ॥ ततस्तत् एव हेतोः शयने शयानस्य ते पितुः सूर्यवचसः दुर्गणकर्तृणामस्य जृमालस्य पश्विणो भवोऽग्निप्रायः विस्वात्तदीयद्वन्द्वद्विदितः । अथ स ते पिता तत्र शयने शयान एव तद्वावर्षाज्ञा

आम्रं छित्वा कुठारेण निबन्धपरिचरेत्तुकः ॥ यश्चैनं पयसा सिंचेन्नैवाप्यस्य मधुरो भवेत् ॥ १६ ॥ अभिजात्यं हिते मन्ये यया मातुस्तथैव च ॥ नहि निंबात्स वेत्तुः शोऽद्रलोके निगदितं वचः ॥ १७ ॥ तव मातुरसद्ग्रहाहं विद्वत्पूर्वयथा श्रुतम् ॥ पितुस्ते वदः कश्चिद्ददौ वरमुत्तमम् ॥ १८ ॥ सर्वभूतरुतं तस्मात्संज्ञेव मुधाधिपः ॥ तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १९ ॥ ततोऽजं भस्मशयने विरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्ते विदितो भावः सतत्र ब्रह्म ह्यहस्तम् ॥ २० ॥ तत्र ते जननीकुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासं ते नृपते सौम्यजिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥ नृपश्चैवाचतर्दिवीह संशंसामिते यदि ॥ ततो मे मरणं स द्योमविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥ माताते पितरंदेवीपुनः केकयमब्रवीत् ॥ शंसमेजीवामावानमां त्वं प्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥ प्रियया चतथोक्तः सन् केकयः पृथिवीपतिः ॥ तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्ततः ॥ २४ ॥ ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत ॥ प्रियतां ध्वंसतां विंशं शंसिस्त्वं महीपते ॥ २५ ॥ सतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः ॥ माताते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २६ ॥ तथा त्वमपि राजानं दुर्जनचरिते पथि ॥ असदग्रहमिमं मे हात्कुरुरेपपदार्शिनी ॥ २७ ॥ सत्यश्चात्र वादोऽप्यलौकिकः प्रतिभातिमा ॥ पितृन्समनुजायंते न मातरमग्नाः ॥ २८ ॥

नवसंतोषेण बहुधा द्विर्बिम्बप्रकारेण चाहसत् ॥ २० ॥ तत्र शयने शयानां ते जननी मामयं हसतीति कुद्धा सती मृत्युरूपं पाहामिच्छती हे दृष्टते ते हासं हासकारणं ब्रूतुमिच्छामीति ते पितरमब्रवीत् । वर ते इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति बुद्ध्या क्रुद्धामवत् । ततो राज्ञा त्वदिष्येयं न हासः किंतु वरदत्वमेव सर्वस्वज्ञानसामर्थ्यमस्ति अतः किंचिज्जुतं विदिततद्बोद्धवोऽहं सिष्यमित्युक्ते तद्वत्स्वरूपं तद्वतार च जिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ हासं तत्कारणम् । वसमिति पाठे तद्वतस्त्वम् ॥ २२ ॥ सर्वथा शल जीव वा मा वा प्रियवत् वा तस्मिन्मृगते इहः परं मां वदामि न हसिष्यसि । त्वत्कर्तुमन्तर्कमभाविहासमात्रं निश्चयामीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मै वर देयं ऋषे तमर्थं कथननिर्वहणं कथयामासेत्यन्यः ॥ २४ ॥ ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वा स्वपिकादिसमीपं गच्छतु वा । मा क्रुथा इति पाठे अस्या वच इति शेषः ॥ २५ ॥ नित्यस्य मदे चर्मितो गच्छेति ते मातरं परिलज्ज ॥ २६ ॥ तथा त्वमपि दुर्जनाचरिते पथि स्थितो शेपः । अत इमं राजानं मोहान्मोहसुर्याव असदग्रहम् असत्कार्यग्राहकं कुर्वे ॥ २७ ॥ कन्यानां मातुस्तथाव न्याय

प्राप्तमिथाह सत्यमिति । मा माम् । नपाः पुत्ररूपाः समनुजायते पितृस्वभावाद्यनुवर्तते जायते ॥ २८ ॥ नैवं भव मातृकमा भव । यद्वसुधाधिप आह तदग्रहण रामाभिप्रेतरूपं वचः । नयेति पाठे विधेया भवेत्यर्थः । भर्तुरिच्छां तद्विषयम् उपास्य तदनुवर्तिनी भूत्वास्य जनस्यासदादेर्गतिः शरणं भव ॥ २९ ॥ प्रोत्साहिता प्रेरिता असङ्गं कनिष्ठामिपेकपूर्वं ज्येष्ठस्य विवासनरूपम् उपादधे ग्राह्य । उपावहति पाठे ज्येष्ठमेवार्थः ॥ ३० ॥ तत्र मिथ्या प्रतिज्ञातं लीलायुक्तं वरद्वयदानरूपं वचोतो राजा न कारिष्यति तत् ॥ ३१ ॥ अतो ज्येष्ठवादिगुणको रामोऽभिपिच्यतां तदभिपेकेऽनुमतिः क्रियताम् । कर्मण्यः कर्मणि साधुः ॥ ३२ ॥ विषयैश्च बाधकमाह परिवाद इति । परिवादः अपवादः चारिष्यति प्रचारिष्यति ॥ ३३ ॥ राघवाद्रामादन्यः पुत्रवरे वसन् ते क्षमोऽनुकूलो न हि भवेदित्यर्थः । भर्तस्त्वत्तिकूल एव भविष्यतीति भावः ॥ ३४ ॥

नैवं भवगृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छासुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥ मात्वं प्रोत्साहिता पापैर्द्वे राजसमप्रभम् ॥ भर्तार्लोकभर्ता रमसङ्गममुपादध ॥ ३० ॥ नहि मिथ्या प्रतिज्ञातं कारिष्यति तवानघः ॥ श्रीमान्दशरथो राजा देविराजीवलोचनः ॥ ३० ॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापिरक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य बलीरामोऽभिपिच्यताम् ॥ ३२ ॥ परिवादोऽहिते देवि महल्लोके चारिष्यति ॥ यदिरामो वनं याति विहाय पितरनुपम् ॥ ३३ ॥ स्वरज्यं राघवः पातु भवत्वं विगतज्वरा ॥ न हितो राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥ रामे हितो वराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् ॥ प्रवेक्ष्यति महेश्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥ इति सत्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयी राजसंसदि ॥ भूयः संक्षोभयामास मुमंत्रस्तु कृतो जलिः ॥ ३६ ॥ नैव साक्षुभ्यते देवी न च स्मपरिदूयते ॥ न चास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रियातदा ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ततः सुमंत्रमैश्वर्यकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञाय ॥ सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगाद पुनर्वचः ॥ १ ॥ सुतरत्नसुसंपूर्णां चतुर्विधबलां चमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महार्धनाः ॥ शोभयंतु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥ ये चैनमुपजीवंति रमतैर्यैश्च वीर्यतः ॥ तेषां बहुविधं दत्त्वा तानयत्रिनियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ॥ अनुगच्छंतु कुत्स्यं व्याधाश्चरणकोविदाः ॥ ५ ॥ निव्रतमृगान् कुंजरांश्च पिबंश्चरणकं मधु ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन् राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्च यः कश्चिद्जनकोशश्च मामकः ॥ तौराममनुगच्छेतां वसंतं निजनेवने ॥ ७ ॥

अतो रामे हीति । पूर्ववृत्तं पूर्वराजाचारम् ॥ ३५ ॥ भूयत्वर्थम् ॥ ३६ ॥ सात्वैः नः क्षुम्यते । तीक्ष्णैः न परिदूयते ॥ ३७ ॥ सैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ एवं सुमंत्रेण राजप्रतिज्ञाया मिथ्यात्वोक्तावपि राजा तस्या वास्तवत्वं जानन् रामस्य वन एव सुखवासोपायमादिशति तत इति । कैकेयनंगिकारा नन्तरं प्रतिज्ञया कैकेयीमुखेन कृतया वास्तव्या इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥ चतुर्विधबला रथादिचतुर्विधबलवती चमूः सेना । अनुयात्रार्थं सेवार्थं प्रतिविधीयतां नियुज्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ २ ॥ वादित्यः परिचिताकर्षे कवचनचतुराः । रूपाजीवाः केश्याः सुप्रसारिताः सुप्रसारितापणाः ॥ ३ ॥ वैभट्टैः वीर्यतः वीर्यपरीक्षया रमते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ नागरा जनाः अरण्ये कोविदाः अरण्यमगमन्नाः ॥ ५ ॥ राज्यं राज्यस्थितिं देशस्थितिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

आप्तदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥ पालयिष्यतीति सोपालमोक्तिः । संसाध्यात् प्रथाप्यताम् ॥ ९ ॥ स्वरश्च व्यस्यत श्वो जातः । मयकार्यमेतत् ॥ १० ॥ ११ ॥ मंडः सुरासार्शः । निरास्वाद्यं निरास्वा
 वसम् ॥ शून्यम् अवसुक्म् ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे अहिते मां धुरि दामवत् वहेतुकरामविवाशनभरतामिकेरूपमारे निज्युय त च भार वहत मा किं तुदसि व्यथयसि । हे अनार्ये यदिदानीमारब्धं कृत्यं सर्वमेममोग
 सहितस्य प्रस्थानप्रतिवैवरूप तत् तादृश गमन पूर्वमेव वनवासप्रार्थनकाले एव नोपारब्धः सर्वं त्यक्त्वा केवलं यत्निति किं न प्राप्यितव्यसि । तत् एतत्किं त्वे तव सामर्थ्यं नास्तीति भावः । क्रिद्धदीनोक्तिवात्सर्वदेवपरि
 हारः ॥ १४ ॥ द्विगुणं कृद्धं प्रकारांतरेण मत्प्रयोजनं वाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥ पूर्वमनुत्सर्पि केवलं वनगमनव्यादेव सिद्धमिति दृष्टांतबलेनाह तथैविति । उपाख्यत् राममोगेन्यो इति शेषः ॥ १६ ॥ एवमुक्तः
 यजन्युण्येदुर्देशुविमुजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चापिसंगम्यप्रवत्स्यतिसुखं वने ॥ ८ ॥ भरतश्चमहाबाहुरयोध्यापालयिष्यति ॥ सर्वकामैः पुनः
 श्रीमात्रामः संसाध्यामिति ॥ ९ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थकैकेय्याभयमगतम् ॥ सुखं चायमगच्छोपस्वरश्चापिव्यरुध्यत ॥ १० ॥ साविषण्णा
 च संतस्तु सुखेन परिरुध्यता ॥ राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यगतधनं साधोपीतमंडासुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमं शून्यं
 भरतोनाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥ कैकेय्यामुत्तलजायां वंदन्यामतिदारुणम् ॥ राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥ वहंतं किंतु दसिमां
 निज्युयधुरिमाहिते ॥ अनार्येकृत्यमारब्धं किंतु पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुत्तं श्रुत्वा वरंगना ॥ कैकेयीद्विगुणं कृद्धा राजानमिदम्
 ब्रवीत् ॥ १५ ॥ तथैव वंशे सगरोज्येषु पुत्रमुपारुधत् ॥ असमंजस इति ख्यातं तथाऽयं तुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथो ब्रवीत् ॥
 ब्रीडितश्च जनः सर्वः साचतन्नावबुध्यत ॥ १७ ॥ तत्र बृद्धो महाभात्रः सिद्धार्थो नामनामतः ॥ शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 असमंजो गृहीत्वा तु ब्रीडितः पथिदारकान् ॥ सरव्यां प्रक्षिपन्नप्सुरसते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा नगराः सर्वे कृद्धा राजानमब्रुवन् ॥ असमंजं वृणीष्ये
 कमस्मान् च नाराष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥ तानुवाच तो राजा किं निमित्तमिदं भयम् ॥ तांश्चापि राज्ञां भृष्टावाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥ ब्रीडितस्त्वेव नः
 पुत्रान् बालान् दुर्ज्ञातं चेतसः ॥ सरव्यां प्रक्षिपन्मौल्योदुलं ग्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥ सतांसां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः ॥ तंत्याजाहितं पुत्रं तासां
 प्रियं चिकीर्षया ॥ २३ ॥ तं यानं शीघ्रमाराप्य सभार्यं सपरिच्छदम् ॥ यावज्जीवं विवास्यायमिति तानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥ सफालपिटकं गृह्णागि
 रिदुर्गाण्यलोकयत् ॥ दिशः सर्वास्त्वनुचरान्सयथापापकर्मकृत् ॥ २५ ॥

असमंजतुल्यतया गमने उक्तः । सप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलपत् राज्ञो विगिद्युक्तिः । जनः कैकेयीप्रकृतः सर्वेषामित्या अंतर्बद्धप्रलपत् नाबुधत क्रोधवशादिति भावः ॥ १७ ॥ तद्वदमस्य नात्र प्रसंग इति
 महाभात्र आह त्वेति । महाभात्रः प्रधानः ॥ १८ ॥ सरव्याम् अप्सु प्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन दुर्मतिः सः । न तादृशोयमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तं प्रकृतीनामहितं पुत्रं तस्या
 जेयवचः ॥ २३ ॥ शीघ्रं यानमारोप्य खेच्छना गमने विळं वतरासमनः सपरिच्छदं वनयोग्यं कालापिटकादिपरिच्छदसहितम् । तन्निश्चासनविचारिणः अन्यथात् उक्तवान् ॥ २४ ॥ यथापापकर्मकृत् यथोक्त
 पापकर्मकृतसः फालसहित पिटकं गृह्णात् कदाचप्यं सर्वं दिशः सर्वदिशु गिः दुर्गाणि अनुचरान् भ्रमसागः भ्रदावलोकयन् । नार्म दिशः सु कश्चित् दुर्गममर्कदिति पाठे गिर्यदुर्गाणि यामागमेव विवेकोक्तस्यो

दियश्च कदाद्यर्थमुच्यम् अनिष्टं आरब्धविम् । निजापराधादने इति शेषः ॥ २५ ॥ प्रकृते तदप्रसंग इत्याह रामः किमिति ॥ २६ ॥ अगुण दोष व्यमनस्सम् । निरयः पापम् । कल्मष मालिन्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ त्वया विदितया रामस्य श्रिया तेन किञ्चित्फलमिति शेषः । भरतस्य त्वदनुसरणमतिशयाभावात्तदलं कृथा श्रमेण । हि यतो लोकतः प्राप्तः परिवादश्च ते रक्ष्यः परिहार्यो भवति । एव च लोकापवाद-
 भावमस्य फल नान्यात्किञ्चिदिति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतद्वचः सिद्धार्थवचः हि यतः कृपण मर्गमास्थाय वेय त्वया कुत्रेशरूपा चेष्टा कृता सा साधुयादपेता ॥ ३२ ॥ सर्वे च अयोध्यावासिनो जनाः
 राज्ञा भरतेन च । चरन्त्ये ॥ ३३ ॥ वलमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामं श्रीरामायै रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ रामो

इत्येनमत्यजद्राजासरोर्वै सुधार्मिकः ॥ रामः किमकरोत्त्यापयै नैवमुपकुर्यते ॥ २६ ॥ नहि कंचन पश्यामोराधवस्यागुणवयम् ॥ दुर्लभो ह्यस्य नि-
 रयः शशांकस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥ अथवा देवि वचं विदोषं पश्यामि राधवे ॥ तमद्यब्रूहि तत्त्वेन तदारामो विवास्यते ॥ २८ ॥ अदुष्टस्य हि सत्यागः
 सत्येनिरतस्य च ॥ निर्दहेदपिशक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधवान् ॥ २९ ॥ तदलं देविरामस्य श्रिया विहतया त्वया ॥ लोकतोऽपि हिते रक्ष्यः परिवादः शु-
 भानने ॥ ३० ॥ श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्तरस्वरः ॥ शोकोपहतया वाचैकैकीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचोनेच्छसि पापरूपे हितं
 जानासि ममात्मनो तथा ॥ आस्थाय मार्गकृपणकुचेष्टा चिह्नं हि तेषां धुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुब्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं न च ॥
 सर्वे च राज्ञा भरतेन च त्वं तथा सुखं दुःखं च विराग्यजम् ॥ ३३ ॥ इत्यापै श्रीमद्रामायणे वा ० आ ० च ० सा ० अ ० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ महामात्रवचः
 श्रुत्वा रामो दशरथं तदा ॥ अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्य भोगजन्येनैव न जीवतः ॥ किं कार्यमनुयात्रिणेत्यक्तसंग-
 स्य सर्वतः ॥ २ ॥ यो हि दृष्ट्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः ॥ रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुजगेतमम् ॥ ३ ॥ तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्याज-
 गतपते ॥ सर्वाण्येवा तु जानामि चीराण्येवानयं तु मे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छन् ॥ चतुर्दशवने वा संवर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥ अथ
 चीराणिकैकेयी स्वयं दृष्ट्वा हन्यराधवम् ॥ उवाच परिधत्स्वैति जनौ धेनिरपत्रपा ॥ ६ ॥ सचरिषु कषव्याभ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्यते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवशि-
 ष्य सुनिवह्नाण्य वस्तह ॥ ७ ॥ लक्ष्मणश्चापितत्रैव विहाय वसने शुभे ॥ तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुश्रतः ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थं सीताको-
 शेयवासिनी ॥ संप्रेक्ष्य च रिसं त्रस्ता पृथक् वागुरामिव ॥ ९ ॥

धीरोदात्तत्वेन कैकेयीपरितोपायाह महामात्रेति । सहामात्रः निजार्थः विनीतवत् निर्मातः सन् ॥ १ ॥ अनुयात्रेण अनुयात्रावता सैन्येन त्यक्तसंगस्य सर्वतः ॥ २ ॥ असंगतं चंदं ससैन्यस्य
 वनगमनमिव याह यो हति । तद्वत्ता गजमध्यवन्तः ॥ ३ ॥ अजिन्ता मृगानुसंध्या । अनुजानामि मातृद्रीन्ये भरताय इदमिति । चीराणि वनोपेक्षुक्तवाससि भानयतु कैकेयीदास्यः ॥ ४ ॥ चतुर्दशवर्षाणि
 वने वसतो मम फलाद्यानयनादने उभे खनित्रपिटकं भौ कैकेयीदास्यः समानयत गच्छत दीप्ति तदानयतायेति शेषः ॥ ५ ॥ एतदर्थं मंगराप्रतिं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणद्वारात्तल्लोकासूयाविययवसपादक-
 फर्मे कैकेय्यारमते भवेति । स च शागेनान्तरमात्रेण रणः ॥ ६ ॥ न नराः न हि नन्दः शोक्तेनैव न अवशिष्य परित्यज्य अन्तर्गन् दुर्गन् ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथात्मनः परिधा-

नार्थं तथा दत्त चीर सीता चोदय वागुरा संश्रय पृथ्वी दृग्नि संव्रता वेशाभूत् ॥ ९ ॥ व्यग्रपणवेन लज्जामवेन कैकेय्याः सक्तायात् तै ऊज्योरे प्रगुह्य मर्तुर्द्विदयवस्येति सुतरां दुर्मना इव ॥ १० ॥ अत एवाश्रुणमित्रा ॥ ११ ॥ अनुदाला अपरिचयाद्वाविवधनेऽतिपुणा मुगोह बंधनस्यलनिश्चयं न प्रापेव ॥ १२ ॥ कृत्वा कठे अनेकदयां राजकुमार्यामस्या ईदृशो व्यवहार इति कैकेय्यां तत्रायजनस्यानंत मर्या सूचिता ॥ १३ ॥ कौशल्यास्योदरीति । तस्याः कौशल्यायाप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥ सीतायाश्चिरं बध्नंतमुत्तं रामं संश्रयेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ परमायत्ताः परमखिन्नाः यतः खेदोपस्कारयोः एव तद्वत् इमं निवृत्ता न ॥ १६ ॥ विजतं वनं गतस्य यावदागमनं तावदस्या दर्शनं नोक्तुं तेन च नो जीवनं सफलं भवतु ॥ १७ ॥ १८ ॥ तिष्ठतु अत्रैवेति शेषः । हि यद्यपि धर्मनित्यत्वमिदानीं सत्य स्यात् नैच्छसि तयापीवं तिष्ठतु ॥ १९ ॥ तुभ्यश्लिया अन्तर्गृहीतनगरस्थिया सीतया प्रीतिः सन् चीरं बंधेन्ययः ॥ २० ॥ चीरे गृहीते समीक्ष्येति शेषः । सबाध इति पाठे तावत्तर तु सम्यगेव ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्ते

साव्ययत्रपमाणेवप्रवृत्त्यचसुदुर्मनाः ॥ कैकेय्याः कुशचरितेजानकीशुमलक्षणा ॥ १० ॥ अशुसंपूर्णेनत्राचर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ गंधर्वराजप्रतिमं भर्तारिमदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथंनुचीरंबध्नंतुनयोनयनवासिनः ॥ इतिहाकुशलासीतासुमोहसुदुः ॥ १२ ॥ कृत्वाकठेऽस्मसाचिरमेकमा दायपाणिना ॥ तस्याह्यकुशलतत्रब्रूडितानजनात्सजा ॥ १३ ॥ तस्यास्तत्स्थिप्रमाणान्यारामोधर्मभृतावरः ॥ चीरंबंधसीतायाःकौशेयस्योप रिस्वयम् ॥ १४ ॥ रामग्रेहदुःखसीतायबध्नंतंचीरमुत्तमम् ॥ अंतःपुरचरानांयुसुबुवारिनेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊबुध्रपरमायत्तारामज्ज्वलिततेजसम् ॥ वत्सनैर्वनिथुतेयवनवासिमनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनवनम् ॥ तावदर्शनमस्यानःसफलंभवतुप्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेनसहयेनवंगच्छस्वतुक्र ॥ नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुतापसवदने ॥ १८ ॥ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी ॥ धर्मनित्यःस्वयस्थांतु नहीदानींत्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवंविधावाचाशुवन्दश्रुत्वात्मजः ॥ बंधैवैतथाचीरंसीतयातुल्यशीलया ॥ २० ॥ चीरेगृहीततुया सबाधोन्नतपुरुः ॥ निवार्यसीतकैकेयीवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्तेदुर्मधेकैकेयिकुलपांसि ॥ वंचयित्वादुराजानंनप्रमाणेऽव तिष्ठसि ॥ २२ ॥ नगंतव्यवनदेव्यासीतयाशीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥ आत्माहिदाराःसर्वेषांदासप्रहव र्तिनाम् ॥ आभयेमिति रामस्यपालयिष्यतिमेदिनीम् ॥ २४ ॥ अथयास्यतिवैदेहीवनंरामेणसंगता ॥ वयमत्रानुयास्यामःपुरंचेदंगमि ष्यति ॥ २५ ॥ अंतपलाश्यास्यतिसदारोयत्राधवः ॥ सहोपजीव्यश्रांष्ट्रचपुश्चसपरिच्छेदम् ॥ २६ ॥

मगदतिक्रमेण प्रवृत्ते यावद्वस्तुतथापणो न अवतिष्ठसि । कुतः । अस्या वनगमनस्य त्वया दृढत्वादिनि भावः । मप्रमाणेवेतिपालश्राव्यान्तं च न प्रकृतोपयोगेति निवृत्तम् ॥ २१ ॥ अत एव न गतव्यं भिति । रामस्य प्रकृतं प्रस्तुतमाहन्तं सीता अनुष्ठास्यति अधिष्ठास्यति राज्यं करिष्यति यावदागमनमभियर्थः ॥ २३ ॥ ननु द्वियाः कथं राव्याधिष्ठानमत आह आत्मा हीति । दासप्रह्वर्तिनां गृहस्थानां सर्वे धामला दाराः । अर्थो वा एष धामनोः यत्नलीति श्रुतेः । अनेन स्त्रीपुरुषोपायोः परस्परव्यवबन्धनं सूचितम् । अत एव लोकेऽपि सर्वतत्त्वयोः परस्परप्रियत्वं दृश्यते ॥ २४ ॥ अथ यास्यति त्वमिदंवादिदिति शेषः । वयं मदवा बाह्यणाः अत्र यत्र रामोऽयं न्यानुकेनस्तुगमि यामः ॥ २५ ॥ अन्तःपुराः कुडालश्रद्धाः राष्ट्रान्स्थितदंडनादका इत्यर्थः । उपजीव्यं जीवनसाधनं धनं तेन महति रत्नं सपरिच्छेदं दासीदा

मादिसहितं पुर च यास्यति ॥ २६ ॥ भरतश्च पूर्वजन्ममुवात्यति तत्सदृशवस्थैव स्थास्यति । दशरथजातस्य तत्त्वभावताया एवौचित्यमिति भावः ॥ २७ ॥ पादवैः सहैत्यनेनाटवीपूतामिति द्योत्यते ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ सर्वथैव तव भरतारज्यप्रयासो व्यर्थ इत्याह न हीति । अदत्तां प्रीतेषुर्मदत्तां किंतु लब्धव्येने दत्तां लब्धि वा परराप्राप्तवधर्मनशिकायाम् अतः पर पुत्रवद्वत् नर्हति । कुतस्तत्राह यदीति । मही
 पतेर्दशरथजातो यदि पितृन्सममुजायते नरा इति न्यायादित्याशयः । यदि इत्नसंदेहे सद्विधवचन केवाश्वेत्तमाणमिति वत् । यद्वा कैकेया धिक्कारांतराभिदम् ॥ ३० ॥ पितृवंशचरित्रं अष्टे विधमाने कनिष्ठस्य
 राव्यानर्हत्वरूप तज्ज्ञः ॥ ३१ ॥ पुत्रगर्विन्या पुत्राज्यामिलाषतया लोके स न विवेत तन्मत्ता न समाहिता यो राम नाब्रुवतः ॥ ३२ ॥ तत्र प्रत्यक्ष मानमाह द्रष्टव्यसीति । पादयोश्चेति किंसु वक्तव्य मनु
 जानन्मा विवेकः ॥ ३३ ॥ एवं वसिष्ठो भाव्यर्थजाननुक्त्वा प्रकृतसमुप्रेत्यमुपादिशति अयति । प्रविधीयते इति च्छेदः । इत्युक्त्वा तद्वत्सं परिधान न्यवारयत् जानन्मा
 भ्रतश्चशत्रुघ्नश्चरिवासावनेचरः ॥ वनेवसंतंकाकुत्स्थमनुवत्स्वत्यतिपूर्वजम् ॥ २७ ॥ ततः न्युन्यांगतजनां वसुधांपादयैः सह ॥ त्वमेकाशधिदुर्गताप्र
 भ्रतं न हितं द्रविताराष्ट्रयत्ररामो न भूषतिः ॥ तद्वनं भविताराष्ट्रयत्ररामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥ नब्रूहतांमहीं पित्राभरतः शास्तु मि
 जानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥ न हितं द्रविताराष्ट्रयत्ररामो न भूषतिः ॥ ३० ॥ यद्वापित्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पत्तिव्यसि । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथानकरिष्यति ॥ ३१ ॥
 च्छति ॥ त्वयि वा पुत्रवद्रस्युं दिजातो महीपतेः ॥ ३० ॥ यद्वापित्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पत्तिव्यसि । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथानकरिष्यति ॥ ३१ ॥
 तत्त्वया पुत्रगर्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ॥ लोकेन हि स विद्येत योनिराममब्रुवतः ॥ ३२ ॥ द्रष्टव्यस्य द्वौ वै कैकेयिपशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतः सह
 रामेण पादपांश्चतदनुमुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणा निदेवि देहि हस्तुषायेव्यपनीय चरिम् ॥ न चरि सस्याः प्रविधीयते तिन्यवारयत्तद्वत्सं वसि
 ष्टः ॥ ३४ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्तथावृत्तः कैकेयराजपुत्री ॥ विभूषितेयं प्रतिकर्म नित्यावत्वरण्ये सह रावणेण ॥ ३५ ॥ यानैश्चमुल्यैः परिचारकैश्च
 सुसंवृता गच्छतुराजपुत्री ॥ वक्षैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नयंवृता ते वसंप्रदाने ॥ ३६ ॥ तस्मिन्स्तथाजल्पति प्रसुल्ये गुरौ नृपस्य प्रपतिमप्रभावे ॥ नैव स्मसी
 ता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥ इत्याषे श्रीमं वाल्मीकीये आ० च० अ० सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ तस्यां चरिवसानायां ना
 थवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुरो राजनः सर्वो धिक्त्वादशरथं निवृत्ति ॥ ३८ ॥ तेन तत्र प्रणानेन दुःखितः समहीपतिः ॥ (चिच्छेदजीविते श्रद्धां धर्मेशसिचात्मनः)
 सनिः श्वस्योष्णमैवाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ (कैकेयिकुशचरिणेन सीतां गंतुमर्हति) ॥ मुकुमारी च बालाच सततं च सुखोचितान् ॥ नैयवनस्य यो
 ग्येति सत्यमाहुरमम ॥ ३९ ॥ इयं हि कस्याप्यकरोति किंचित्तपस्विनी राजवस्य पुत्री ॥ या चीरमासाद्य वनेन स्यमध्यं जाता वि संज्ञाश्रमणीवकाचित् ॥ ४० ॥ तस्मि
 इति शेषः ॥ ३४ ॥ दानयोऽयमुपादयति एकल्यति । प्रतिकर्म प्रतापनव्यापारः स नित्य यस्याः सा अत एव विवृता वत्तव्ये स्वमर्त्येऽश्रुषार्थम् ॥ ३५ ॥ विधानैः उपकर्णैः ॥ ३६ ॥ तस्मि
 नुरौ तया जल्पत्यपि भर्तुः प्रतिकारकामा वैवादिभिस्तदवस्थातदृशवस्थासादनकामा सती चीरपरिष्ठाद्विनिवृत्तभावा नैव बभूव स्म ॥ ३७ ॥ मौल्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिमते श्रीरामायणे रामायण
 तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ तस्यामिति । तद्वरान्तर्गततायामिदं दृशमिति द्रष्टव्यं वरहारात्मनि वारयन्तूणां निष्ठतीति जनाक्रोशः ॥ १ ॥ तेन प्रणानेन
 जनाक्रोशेन तां भार्यां कैकेयाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वनस्य वनगमनयोग्यं चरिम् कस्यापि किंचिद्वानप्रतिवृत्तिवन्ना अपरचितशान्तार्थानुष्ठानप्रसगतः प्राममेवाह

कृच्छ्यात मर्तार याः शुश्रूषितुं नादुमन्यते ताः सत्त्वोक्तं पर्योक्तं इत्येकं चादत्तव्यः अरातात्वेन गणिताः ॥ २० ॥ नारीणां प्रकृतत्वादसतीनां यमुषा अनादवस्थायां सुखं मर्दत्तमनुभूय तस्य अत्यामपि रोगदा रिश्यादित्यक्षणाभावात् प्राप्य द्रुप्यं त दुष्यति दूषयति नानादूषणमुक्तत्वेन कठमि नैतावदेव प्रगल्भ्य ॥ २१ ॥ असत्यशालिनः असत्यवचनशालिनः विद्वताः विद्वतोपेताहयादिव्यापाराः दुर्गाः दुष्टमिसर्गणादिगिनीजः अह्वयाः स्वमर्तारं विरसाः असत्यः कुलटाः प्रापे परपुरप्रसगादौ सकल्यो मनोव्यापारो यासा क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण्यः इत्यर्थः । अत्यनिमित्ततः क्षणमात्रेण व्यक्तादुरागाः अत्यवसर्गायस्नेहा इति यावत् । विरागिण इत्यत्र ङीमात्राव आपेः । ता असत्य इति विधेयम् ॥ २२ ॥ कुत्र प्रशमनं कुत्रमुपकारः विद्या गुरुपदिष्टमविद्या दत्तं भूषणादिदानं संपन्नः दृष्टेः प्रापे रोगीणाः । यद्वा संग्रहो ब्रह्मनादि । तत्सर्वमपि स्त्रीणामसतीनां हृदयं न गृह्णाति पापवृत्तेर्न प्रतिबध्नाति नञ्बाहुल्यमप्रतिबध्नादव्यतिपादनाय । कामादुराणां न भयं न लज्जेति न्यायम् । कुलमुचितं द्रव्यं पृष्ठे कृत्वा ओम्नादिदृष्टये ण्व प्रयत्नो कुतः कतोऽस्मि

एषस्वभावो नारीणां मनुष्यपुरासुखम् ॥ अरयाज्यापदं प्राप्य दुष्यति प्रजहत्यपि ॥ २३ ॥ असत्यशीला विद्वता दुर्गा अह्वयाः सदा ॥ असत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥ नकुलं कृतं विद्वान् दत्तं नानापि संग्रहः ॥ स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यह्वयाद्विताः ॥ २३ ॥ साध्वीनां तु स्थितानां तु शीलैस्त्ये श्रुते स्थिते ॥ स्त्रीणां पवित्रं परमपतिको विशिष्यते ॥ २४ ॥ सत्त्वयानावसंतव्यः शुभ्रः श्रद्धाजितो वनम् ॥ तव देवसमस्तं पतिर्धनः सधर्मापि वा ॥ २५ ॥ विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्माथं सहितम् ॥ कृत्वांजलिमुवाच दंष्ट्रश्च भूमिभुजो स्थिता ॥ २६ ॥ दारिद्र्ये सर्वमेवाहमा र्यायदनुशास्ति माम् ॥ अभिज्ञास्मि यथा शर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥ नमामसज्जनेनार्जसमानयितुमर्हति ॥ धर्माद्रिचलितुना हर्मलं च द्वा द्विव प्रभा ॥ २८ ॥ नातं त्रीविधं ते वीणानाचक्रो विद्वतेश्वरः ॥ नापतिः सुखमेवेतया स्यात्तदपिशतात्मजा ॥ २९ ॥ मितं ददति हि पिता मितं आतामिति सुतः ॥ अमितस्य तु दातारं सत्तारं कानूजयेत् ॥ ३० ॥ साहमेवं गतां श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्थे किमवमन्येच्चिन्वा भर्ता हि देवतम् ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयममम् ॥ शुद्धसत्त्वमुभयोचाशुसहसा दुःखवर्षजम् ॥ ३२ ॥ तां प्राञ्जलिं भिन्नेभ्यश्च नृमण्ड्येऽतिरस्तुताम् ॥ रायः परमधर्मात्माभ्यां तं वाच्यमनवीत् ॥ ३३ ॥

त्यह्वयाः अव्ययस्थिताः चित्ताः ॥ २३ ॥ सार्जना तु पतिव्रताणां तु गतिं स्ववशे साये सत्यवचने श्रुते गुरुवनोपदेशे स्थिते स्रुल्लोचितमार्गदायस्यतौ तु तुरेवार्ये । पञ्चैव स्थितानां स्त्रीणां परमं पवित्रम् । उत्तमं पुण्यसाधनं पतिके एव अत एव द्विधाः सर्वधर्मसाधनेभ्यो निगिष्यन्ते ॥ २४ ॥ यद्वदमनः किमत आह स इति । देवसमः देवतुल्यः एवः पतिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ गणा मर्तः मर्तुः क्रियेवर्तितव्यं तथा अभिज्ञासि किंच तथा श्रुतं मे स्वमातापितृभ्यामिति शेषः ॥ २७ ॥ असज्जनेन असतीजनैः समानां कर्तुमार्या नार्हति नाहमसं न समर्था ॥ २८ ॥ विद्यतो वादससमर्था इति गमनसमर्था इति चेयः । इताम्वेति । ननु श्रीहीः । शतपुत्रा ॥ २९ ॥ अमितस्य ऐहिकमुष्णितस्तकल्युल्लस्य । वर्तनिं पृथी ॥ ३० ॥ एवमाता भर्ता परमाप्य इति ज्ञानवती । श्रेष्ठश्रुतधर्मपरा श्रेष्ठाम्यः श्यामादुष्टमुल्लान्यः श्रुतः परावरः सामान्यविधिपरत्वेनो भर्ता न्याः श्रेष्ठे इति पाठः क्वचित् । किनामन्यं कस्माद्वन्द्यामि ॥ ३१ ॥ शुद्धसत्त्वा शुद्धचित्ता पुत्रादेवेनामनेन दुःखं सीतायास्यप्रवणेन च हर्षः ॥ ३२ ॥ अभिप्रेक्ष्य द्रुप उचि

सत्कृतां सर्वजनैरिति शेषः ॥ ३३ ॥ वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुतायाः सुताया इमं चतुर्दशवटीवद्विष्यति रामश्च आनुगार्याराहितं समग्रश्रेयस्कं च पुनरपि सुखद्विवृतं राजत्वेन ॥ ३५ ॥ अग्नि
नीतार्थं निर्णीतार्थं त्रयः शतानि त्रीणि शतानि शतार्थं च सत्या यासां ताः । केन्द्रयसादंश आर्षः । एवंभूता या मातरः रतिं ताः ज्येष्ठय विविन्म ददशैत्यर्थः । तथा मातरश्च त ददशुरिति शेषः ॥ ३६ ॥
तथैव कौसल्यावद्वर्तास्ता मातुः प्रति इदं जगदेलन्ययः ॥ ३७ ॥ सवासः सहवासः परस्मैकमिति शेषः । अज्ञानादपि यत्कृतं परा दार्म्यं समुपजानीतं क्षांतमित्यनुजानीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ समाहितं वीर्यम् ॥ ३९ ॥
अथ रामवचनश्रवणान्तरं सञ्जादः शोकजः शब्दः ॥ ४० ॥ मेवो वाचविक्षेपः सुजगण्णवा एव मेवा इति रूपकं वा । विलपितं रामगुणकैरेयीदुर्गुणप्रतिपादकं वाक्यं पदिदयनं रोदनं व्यसनगतं प्रोतेष्टवियोगम्
॥ ४१ ॥ वैर्मनः । ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामारणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ उपसंग्रह पादगतसूक्तं प्रणम्य दीनाः

अंबमादुःखिताभूत्वापश्येत्स्वर्गपतिरंशम् ॥ क्षयोपिवनवासस्य शिष्यमेवमविष्यति ॥ ३४ ॥ सुतायास्तेगमिष्यतिः वदवर्णिने ननु ॥ समञ्जसिह
संप्राप्तं माद्रंश्यसि सुहृत्तम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्तं सजननीवचः ॥ त्रयः शतशतार्थादिदं शेषं विध्यमातरः ॥ ३६ ॥ ताव्यापिसतथै
वर्तामानादृशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगादकृतांजलिः ॥ ३७ ॥ संवासात्यरुपं किंचिदज्ञानादपि यत्कृतम् ॥ तन्मे शत्रुपजानीतसर्वा
श्चामंत्रयामिवः ॥ ३८ ॥ वचनराघवस्यैतद्वर्तमानं सुहृत्तम् ॥ सुश्रुवृत्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकान् पततपेतसः ॥ ३९ ॥ जज्ञेऽथ तारां लभ्रादः कौचीना
मिव निःस्वनः ॥ मानवैद्रस्यभार्याणां भववदतिराघवे ॥ ४० ॥ मुरजपणवमेघोषवदशरधः शम्भूद्वयपुरा ॥ विलपितपरिदेव राकुलं व्यसनगतं
तदभूत्सुदुःखितम् ॥ ४१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ अयमगम्यसीता
चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ उपसंग्रहाराजानं चकुर्दीनाः श्रद्धक्षिणम् ॥ १ ॥ तंचापिसमनुज्ञाव्यग्रमज्ञः राहसीतया ॥ राघवः शोकसंभूदोजननीमभ्य
वादयत् ॥ २ ॥ अन्वक्षं लक्ष्मणोऽप्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् ॥ अपिमातुः सुमित्रायाजगद्दिवरणौ पुनः ॥ ३ ॥ संवदयानं स्मृतिमितासौ मित्रि
मब्रवीत् ॥ हितकामामहाबाहुं संध्युपात्राय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ सुष्टुस्त्वं वनवासस्य वनुरातः सुहृज्जने । रामे प्रमादं कर्तव्यः पुनः प्राप्तिं गच्छति ॥
५ ॥ व्यसनीवासमृद्धे वागतिरेषतवानव ॥ एष लोके सतां धर्मो ज्येष्ठवशो भवेत् ॥ ६ ॥ इदं हितमुचितं कुलस्य स्य सनातनम् ॥ दानं
दीक्षाचक्षेत्रेषु तनुत्यागोऽनुयेपुहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणं त्वेव मुक्त्वा सौसिद्धिप्रियराघवम् ॥ सुमित्रागच्छ गच्छेति पुनः शुलरुवाच तम् ॥ ८ ॥

मातापित्रोः शोकदर्शनादीनां इव ॥ १ ॥ समनुज्ञाय कृतानुमतिकं कृत्वा शोकसंभूदः मातुः दुःखदर्शनात् इव ॥ २ ॥ धान्यक्षम् अनुपदं रामेण कौसल्यावदनांतरम् प्रातुः जनगमिति शेषः । कौतल्यामभ्यवा
दयत् पुनः कौसल्यावदनांतरम् । मातुः सुमित्रायाः अपि नाऽन्यातां च ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्रत्यसुहृज्जने स्तुतस्तोमि व मया वनवागामं स्मृतोऽनुमतः । वन गच्छति आतारि रामे प्रमादमनवधानं माकर्तव्यः । आतरो
त्यनेन सोदरवदेवाय द्रष्टव्य इति सूचितम् ॥ ५ ॥ कर्त्तव्यतां व्यग्रानुवर्तनं परमो धर्म इत्याह व्यसनी वीति । राज्याभावेन ॥ ६ ॥ इदं व्यग्रानुवर्तनरूपम् । धर्मात्समपि क्षत्रोचितमाह दानमित्यादि । मुष्टे
शुद्धेषु तनुत्यागास्तनानात्यापूदकः शुद्धकरणम् ॥ ७ ॥ दास्यो एव स्तुतः लक्ष्मणमुक्त्वा संश्लिष्टः क्वं गतुं निश्चितान्तरक प्रियराघव । प्रियरूपं राघव गच्छ गच्छेति पुनः पुनस्तथाच शत्रुन सपत्नये इति भावः । त

लक्ष्मण पुनस्त्वाचेत्युक्तार्थः ॥ ८ ॥ तद्वचनमाह राममिति । एवं च पितृमृतानरस्मरणेन मनश्चावत्य मा कुर्वति धनितम् । रामस्य पितृवसेत्यलम् । सीतायां मातृवद्वक्करणम् अटव्या अयोध्यावावात्यलम् । तेन तत्रत्यजन्तान्मुदुङ्गकरणं च धनितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ यत्र यदेषाप्रणो मा वक्ष्यसे नियोजयसि त देश क्षिप्रं प्रापयिष्यामि नेह रजन्त्यां वस्तव्यमिति शेषः ॥ ११ ॥ कुतस्तत्राह चतुर्दशेति । यानि चतुर्दश वर्षाणि केन वस्तव्यानि तावद्वैषोपक्रामितव्यानि । आरम्भापर्यायानि यतो देव्या कैकेय्या अवैव क्व गच्छेति प्रेतितामि ॥ १२ ॥ ह्येन चेतसेयेनांगिरा मनउत्साहिमिस्तुको मुख्यः शुक्रनो धनितः ॥ १३ ॥ अलकाकरणेपाययुक्त स्मारयति वनवासं होति । यानि ददौ तानि स्यात्स्ये विन्यसेत्यन्वयः । यन्निमल्लोके तथैवेति पदस्तरसात् ॥ १४ ॥ आतृ-यां आत्रोल्लयर्गः । सचर्म कर्मनिह पेक्क रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छतातया सुखम् ॥ ९ ॥ ततः सुमंत्रः काकुत्स्थः प्राजलिवाक्यमब्रवीत् ॥ विनीतो विनयश्च श्रमातलिवसंव्यथा ॥ १० ॥ रथमारोह भद्रतरेजपुत्रमहायशः ॥ क्षिप्रं प्रापयिष्यामि यत्र मारमवक्ष्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वनेत्वया ॥ तान्युपक्रामितव्यानि न्यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥ तं रथमृयसंकाशं सीताहृष्टेन चेतसा ॥ आरुह्य वशरोहाङ्गत्वा लंकारमात्मनः ॥ १३ ॥ वनवासं हि संख्यावासां स्यात्भरणा निच ॥ भर्तारमनुगच्छं यैसीता यैश्शुभुरोददौ ॥ १४ ॥ तथैवायुधजातानि भ्रातृभ्यां कवचा निच ॥ रथोपस्थे प्रविन्यस्य सचर्मकाठिनं चयत् ॥ १५ ॥ अथोष्णवलनसंकाशं चामिकरविमृषितम् ॥ तमारुरुह तुस्तूपांतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानाहूढान्द्वारथमचोदयत् ॥ सुमंत्रः संमतान्धान्वायुगसमाज्जवे ॥ १७ ॥ प्रयाते तु महारण्यचिरात्रा यराधवे ॥ बभूव न गेरे मुच्छर्बिलमुच्छर्जनस्य च ॥ १८ ॥ तत्समाकुलसंप्रातं मतसंकुपितादिपम् ॥ ह्यसिजितनिघोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९ ॥ ततः स बालवृद्धा सागुरीपरमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्रावधमार्तः सलिलं यथा ॥ २० ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चापिलंबमानास्तदुत्थुवाः ॥ बाष्पपूर्णस्रुवाः स्रवतमूढु भूशनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ संयच्छवाजिनारंभीन्मृतया हि शनैः शनैः ॥ सुखं द्रष्टुमरामस्य दुर्दर्शनं भविष्यति ॥ २२ ॥ आयसं हृदयं नृनराममातु रसंशयम् ॥ यदेव गभ्रप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥ कृतकृत्या हि वैदेही छाये वा तु गता पतिम् ॥ न जहाति रताय मे रमकं प्रभायथा ॥ २४ ॥ अहो लक्ष्मणसिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ॥ भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २५ ॥ महत्प्राप्तिहेतुद्विरेष चाभ्युदयो महान् ॥ एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेन मनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवं वदस्ते सोऽतु न शुकुवोष्णमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छंति प्रियमिदं वा कुनंदनम् ॥ २७ ॥

काठिन खनिनं प्रविन्यस्य स्थापयित्वा ॥ १५ ॥ अथो अन्तर आलस्यतुः ॥ १६ ॥ समतान् समस्तवैलक्षणान् ॥ १७ ॥ चिरात्रात्रोल्लय्य चिरात्रात्रोल्लय्य चिरात्रात्रोल्लय्यः । नगरे विवमानस्य सर्वमनुव्यस्य बलस्य अश्वमाजदेर्मुच्छर्जनस्य तिर्यज्जुत्तरूपस्य च मूर्च्छां बभूवैत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव प्रपचयति तदिति । समाकुलमिति कर्तव्यतामूढं च तत्संप्रातं रामादुगमनाय त्वराद्युक्तम् । मत्ता रामवियोगेन संकुपिता द्विपा यस्मिन् हयानां दुःखेन सिंजितानां शब्दवतां पयःकुलप्राणिभूषणानां निघोषो यस्मिन् ॥ १९ ॥ परमपीडिता रामवियोगदुःखेनेति शेषः ॥ २० ॥ त सुमम् ॥ २१ ॥ देवार्थमिति संस्तुत्ये । यथा देवगर्भो देव निघोर्हिरेष्यमास्तप्राप्ते गति गच्छति सति ॥ २३ ॥ मेरुमित्यादि नित्यं तत्पदद्विगमचारात् ॥ २४ ॥ यस्त्वं भ्रातरं परिचरिष्यसि स व सिद्धार्थः कृतार्थः ॥ २५ ॥ तदेवाह महतीत्यादि । अभ्युदय ऐहिकः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ करेणोर्ना तपालकवृद्धकरणीनाम् ॥ २९ ॥ सन्नः खिन्नः ग्रहेण राहुणा ॥ ३० ॥ अर्चितात्मा अहममताभिमानराहित्येन तद्विद्विज्ञेयस्वरूपः । एतेन सर्वथा ममताराहित्यं सूचितम् । तदेव स्वस्य धनयन्त्राह त्वारितं वाहतामिति ॥ ३१ ॥ तं सुमंत्रम् आहोति शेषः । उभय नाशकत् एव च नातिमंदं नातिवेगमवाहयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ अस्यवाहितं रयनेयुद्धतम् ॥ ३३ ॥ रुदितशुपरिवृन्म अतुसाहवत् ॥ ३४ ॥ आयातः खेटः चलितीस्तिर्यग्मूर्तैः पक्षैः वर्षसभूतोदकीरिति बोध्यम् । अपादानस्यैव कारणत्वमिदम् ॥ ३५ ॥ एकचिगंतं दुःखेनैकीचित्तां प्राप्तम् ॥ ३६ ॥ सौदंतं मूर्च्छतम् ॥ ३७ ॥ अंतःपुरसमृद्धम् अंतःपुरसाहितं क्रोधांतं उच्चैः शब्देन रुदतं राजानं दृग् केषिचनरा हा रामेति केचिन्ना राममातेति पर्यदयन् कुतुबुः । उपलक्षणमेतत् । केचिन्नराजक्रियपि । राममानेत्यायम् ॥ ३८ ॥ अनु पश्चाद्गमो

अथराजावृत्तस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥ निर्जगामप्रियपुत्रं द्रष्टुमासीत् बिबुवश्रुत्वा ॥ २८ ॥ शुश्रूवेचाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः ॥ यथानादः करेणानादं महति कुंजरे ॥ २९ ॥ पिताहिराजाकाकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदाबभौ ॥ परिपूर्णः शरीकाले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥ सच श्रीमानचिन्त्या त्पारामोदशरथात्मजः ॥ सूतसंचोदयामास त्वरितं वाहतामिति ॥ ३१ ॥ रामोयाहीतितं सूतं तिष्ठेति च जनस्तथा ॥ उभयं नाशकत्यूतः कर्तुमध्वनिचो दितः ॥ ३२ ॥ निर्गच्छति महामहौ रामोपैरजनाश्रुभिः ॥ पतितैरभ्यवहितं प्रणनाशमहीरजः ॥ ३३ ॥ रुदितशुपरिध्वनं हाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयागे राघवस्यासीत् पुरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥ सुखावनयनैः स्त्रीणामसमायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैः सलिलपंकजैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमाने कचिन्नगंतं पुरम् ॥ निपपतौ वदुःखेन कृत्तमूल इव दुःखः ॥ ३६ ॥ ततो हलहलशब्दोज्ज्वलमस्य पृष्ठतः ॥ नराणां प्रियराजानं सीदंतं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥ हारामेति जनाः केचिद्गाममातेति चापरे ॥ अंतःपुरसमृद्धं चक्रोशं तं पर्यदेव यन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ॥ राजानं मातरं च वदशानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥ सबद्धइव पाशेन किशोरो मातरं यथा ॥ धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशनाभ्युदक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौ च यानार्हा वदुःखाहो सुखो चितौ ॥ दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीतिसारथिम् ॥ ४१ ॥ न हितत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः ॥ मातुश्च सहितुं शक्तस्तौ त्रेनुब्रूवद्विपः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायांती स वत्सा वत्सकारणात् ॥ बद्धवत्सा यथा धेनुवत्साममात्माभ्यधावत् ॥ ४३ ॥ तथा रुदन्ती कौसल्यं रथंतमनुधावतीम् ॥ क्रोशन्ती रामरामेति हासीते लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थसंवर्तो वारिनेत्रजम् ॥ असकृत्प्रेक्षत सतांत्यन्ती मिव मातरम् ॥ ४५ ॥

ईक्षमाणो रामो मातरं राजानं च स्वमनुगतौ ददर्श ॥ ३९ ॥ पाशेन निबद्धः किशोरोऽथ बाहो मातरं यथा न पश्यति एवं धर्मपाशेन संयुक्तः संबद्ध इव नित्यमुक्तस्वभावत्वादेव मुक्तिः । प्रकाशं नाभ्युदक्षतं संयुचितं दर्शनव्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ यानार्हा वदियुणविशिष्टौ पितरौ द्रष्टुं नयः ॥ ४१ ॥ दुःखजं दुःखं जायतेऽस्माच्छाश्वम् । अन्यत्रापि दृश्यत इति डः । दुःखदमिति पाठांतरम् । लोकदृष्टेदं सहितम् । तीव्रसहोति वेद । दुःखितौ पितरौ द्रष्टुं न शक्त इति यावत् । तोमसकुशस्तत्पीडितो द्विपो यथा स्पृष्टवर्तित्वमुदरशोनाशकस्तदाह अथ च कैकेयीवाक्यमेषां कुलः ॥ ४२ ॥ वत्सकारणात् प्रत्यगार वत्साव स्थितिमदगृह्णुद्विद्यागच्छन्तीं सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथा यावति एवं राममाता अघावत् । एषु सवत्सेयाधिककथनं कवेरपि शोकाविष्टत्वात् दोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोक

वशात् केवढं वारि कृतं नृपतीभिस्ततः पञ्चमताम् अतः कृत्वा रम इति शेषः ॥ ४९ ॥ चक्रायुधसुखनयोरतारा स्थित उदासीनः पुरुष इव सुमक्रशाला देलायितो वयम् ॥ ४९ ॥ ननु राजवचनातिक्रमे दोषः स्यादत आह नेति । उपलब्धोपि मया बहुयस्तिष्ठतिष्ठुक्तोपि मद्भजनं वाक्यार्थेति पुनर्भजनान्तरं राज्ञोपालब्धोपि नाश्रयमिति वक्ष्यसि दुःखस्य मनुःखस्य हेतुमत्तं पापिष्ठम् अतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठ चिरदिलम्बनमिति हेतोः शीघ्र गच्छेति रमस्तम्भवीति ॥ ४७ ॥ तं जनम् अनुब्रजत्यौरजनम् अनुब्रूयाय रागेण कृतं पुनः परादृत्य गमनावुक्षां प्रापय्य ब्रजतोपि दत्तो गच्छतोपि पुनः शीघ्रं शीघ्रागत्यम् ॥ ४८ ॥ राज्ञो जनः राजनवर्धी जनः अवरोधजनः राजविजयश्च राम मत्ता प्रदक्षिणं कुलाव्यवर्तं देहमावर्णेति शेषः । रास्य शीघ्रागतादिति भावः । आशुङ्गेन मनसा तु न न्यवर्तत मायुष्म इत्यनुद्युत्समूहः आशुङ्गेन मनसापि न न्यवर्तत अपिना देहेन च न न्यवर्तत । मनसाप्यश्रुभोगैश्चेति पाठान्तरम् । अत्र पाठे मनसोऽनिद्वेषेच्छुभोगो ज्ञापकः ॥ ४९ ॥ उक्तदृष्टिदक्षान्नो राक्षसु सचिववचनान्निवृत्तिरित्याह

तिष्ठेति राजा चुक्रोशयाहियाहीतिराघवः ॥ सुमंत्रस्य भवतामाचक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४६ ॥ नाश्रयमिति राजानमुपालब्धोपि वक्ष्यसि ॥ चिदुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तम्भवीति ॥ ४७ ॥ सरामस्य वचः कुर्वन्नुब्रूयाप्यचतंजनम् ॥ ब्रजतोपि हयाञ्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥ न्यवर्तत जनो राज्ञो रामकृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ मनसाप्याशुङ्गेन न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ४९ ॥ यमिच्छेत्पुनरागतं नैनं दूरमुब्रजेत् ॥ इत्यमात्या महाराजमुद्धृष्टशरं वचः ॥ ५० ॥ तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ॥ निश्म्य राजा कुपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीशमायः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ तस्मिन्स्तु पुरुषव्याघ्रे निष्कामाति कृतांजलौ ॥ आर्तशब्दो हि संजज्ञे क्षीणः ततः पुरे महात् ॥ १ ॥ अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ॥ योगतिः शरणं चासीत्सनाथः क्वनुगच्छति ॥ २ ॥ नक्रुध्यत्यभिस्तोपि क्रोधनीया निवर्जयन् ॥ क्रुद्धा नृपसादयन् सर्वान्समदुःखः क्वगच्छति ॥ ३ ॥ कौसल्यायां महातेजायथामातरिवर्तते ॥ तथा योगो वर्ततेऽस्मादमुमहात्मा क्वनुगच्छति ॥ ४ ॥ कैकेय्याङ्घ्रि श्यमानेन राजा संचोदितो वनम् ॥ परित्राता जनस्यास्य जगतः क्वनुगच्छति ॥ ५ ॥ अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकास्य संशयम् ॥ धर्म्यसत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवसत्यति ॥ ६ ॥ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इधेनवः ॥ रुरुदुश्चेदुःखार्ताः सस्वर्च विचुक्रुः ॥ ७ ॥ सतमतः पुरोधो रसार्तशब्दं महीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंततः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राण्यहूयन्तं नापचन्यहमेधिनः ॥ अकुर्वन्नृपजाः कार्यमूर्धन्यं चान्तरधीयत ॥ व्यमृजन् क्वलान्नागा गावो वत्सान्नपाययन् ॥ ९ ॥

यमिच्छेदिति ॥ १० ॥ व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ११ ॥ कौमंभानः ॥ इति श्रीरामाभिमते श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोपकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ इतानी तत्रायणमिति ततः सर्वत्राशोक उच्यते तस्मिन्निहिते । मातृवंष्टोभिर्बुधैश्च कृतांजलौ निष्कामाति नगराग्निर्गच्छति सति ॥ १ ॥ तदेनाह अनाथस्येति । तपस्विनः शौच्यस्य गतिः सकलसुखातिहेतुः शरणं सर्वपापद्वयो रक्षिता ॥ २ ॥ अभिशस्तः मिष्यामिह संसन् प्रापितः क्रोधानाया नि प्रजक्रोधकराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनं गजुमिति शेषः । वन्य जनस्येदुल्ला किं विशिष्यक्यनेन सर्वस्य जगतः परितोति मग वत्सरूपज्ञायाः कस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥ सक्रमम् आघारत्वेन गृहभूत वनवासे तन्निमित्तं प्रवस्यति प्रवासयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नाहूयत अग्निहोत्रिमी रामदुःखादिति शेषः । अस्तरधीयत रामव्यसनान्तरस्य तथा दिवसस्यैव सत्ययथाहीतोभूत् अक्काळे दुर्दिनमभूदिति भावः । व्यमृजन् त्यक्तं नगाः गजाः न पाययन् नापाययन् । अहमाव आर्षः । दुर्दिनाद्युपाता राज्ञो रावणस्य च नाशसूचना इति बोध्यम् ॥ ९ ॥

त्रिराहुर्दक्षिणदिस्स्यः लोहितांगो मौमः गुल्बुधौ अन्ये सर्वे ग्रहाः शनिश्चन्द्रादयः सोममयेत्य रात्रौ वक्रात्पा चंद्रं प्राप्य दारुणाः क्रूरार्चिषः संतो व्यवस्थिताः ॥ १० ॥ गतार्चिषि व्यक्तत्वात्/विक्रान्तीति
ग्रहाः शन्यादयः विशाखाः विमार्गस्थाः सधूमाश्च नमसि दृश्यते ॥ ११ ॥ कालिका मेघपतिः अनिलवर्गः आकाशे उचित उदधिरिव दृश्यते नगरं प्रवचालेत्यनेन सूक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अकस्माद्व्यहो
तुकारणामावोपि दैन्यं रामवियोगदैव्यादधिक दैन्यम् ॥ १४ ॥ शोकेन रामवियोगेन पर्याप्ततप्तः पुनःपुनः सततः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मव्यापि क्रोप उल्लातः ॥ १५ ॥ इदं तु केषांचित्त्वज्ञानं हर्ष आसी
त्सप्रति तु सर्वोपहृष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुजा अनर्थिनोऽन्येक्षिणो माताभिवारिति शेषः । क्षीणां भर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरौ भ्रातृणामनर्थिन इति शेषः । राममेवान्वचितम् तद्व्यानेन सर्वो जनः सर्वत्र विर
क्तोभूदित्याह्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुरंदरेण रहिता सपर्वता समरेक्षया मही चळति तस्य त्रिलोकीपतिवात् तथा रामेण रहिताऽयोऽया चचाल रक्तक्रामवात् ननाद च दुःखाच्चक्रदेत्यर्थः ॥ २० ॥ नर्मोऽनः

(पुत्रप्रथमजं लब्ध्वा जननीनाभ्यनन्दत ॥) त्रिशंखुलोहितगन्धबृहस्पतिबुधावपि ॥ दारुणाः सोमभ्येत्यग्रहाः सर्वेव्यवस्थिताः ॥ १० ॥ नक्षत्रा
णि गतार्चिषेग्रहाश्च गतेजसः ॥ विशाखाश्च सधूमाश्च नमसिप्रचक्राशिरं ॥ ११ ॥ कालिकानिलवर्गेन सहोदधिरिवोत्थितः ॥ रामेन प्रव्रजिते
नगरं प्रचचालत ॥ १२ ॥ दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणैव संवृताः ॥ नग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचक्राशिरं किंचन ॥ १३ ॥ अकस्माद्वागारः सर्वो जनो
दैव्यमुपागमत् ॥ आहारेवाविहारेवानाकश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥ शोकपर्यायं संतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ अयोध्यायां जनः सर्वश्चुक्रोशज
गतीपतिम् ॥ १५ ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतोजनः ॥ नहृष्टोऽभ्येत्यैकश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १६ ॥ नवातिपवनः शीतो न शशीसौ
म्यदर्शनः ॥ नसूर्यस्तपते लोकं सर्वपर्याकुलं जगत् ॥ १७ ॥ अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा ॥ सर्वे सर्वपरित्यज्य राममेवान्वचित
यन् ॥ १८ ॥ यतुरासस्य तु हृदः सर्वेतेमूढचेतसः ॥ शोकभारेण चक्रांशयनं नैवेजिरे ॥ १९ ॥ ततस्त्वयोऽप्यारहितामहात्मना पुरंदरेणैव महीसप
र्वता ॥ चचाल वारंभयशोकदीपितासनागयोधाश्च गगनादुच्च ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकांडे
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ यावत्तु निर्यस्तस्तस्य राजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेष्ट्वा कुवरस्तावत्सज्जहार आत्मचक्षुषी ॥ १ ॥ यावद्वाजाप्रियपुत्रं
पश्यत्यंत्यंतधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्धते वास्यघरं यानुदर्शनं ॥ २ ॥ नपश्यति रजोऽप्यस्य दारामस्य भूमिपः ॥ तदार्तं श्रविषणश्च पपातधरणी
तले ॥ ३ ॥ तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्याबाहुमंगना ॥ पांचास्यान्वागात्पाश्चैकेकीसासुमध्यमा ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ निर्यस्तस्तस्य रामस्य समधि रजतो रूप रथ्याध्वलेः स्वरूपं यावत्तेना
दृश्यत तावदात्मनश्चक्षुषी न सज्जहार इदं रामस्योद्धतं रज इति प्रीत्या तत्तस्यैव तदीदिति भावः ॥ १ ॥ यावत्प्रिय पुत्र राजा पश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेति शेषः । तावत्पुत्रदर्शने तन्निमित्तं वरण्यां स्थितोऽस्य
देहो व्यवर्धते उल्लाप्य स्थित एवाभूदित्यर्थः ॥ २ ॥ रजतोऽप्यदर्शने तच्छरीरं पतितमभूदित्याह नेति । रामस्य रजः रामस्योद्धतं रज इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति । पतितमुत्थाप्य तस्य दक्षिण बाहु धृत्वा कौस
ल्याऽनु आगात् स्वपुरं प्रति गन्मानमनु आ सहैव सत्तार । कैकेयी तस्य वाम पाश्चमेव केवलमन्वागात् । तथात्वं च राज्ञोऽंशं परमैरस्यात् ॥ ४ ॥

[illegible]

नृपयशोवतस्त यस्त म्भुवावसिम्भुलोके विहारशायभोजनादि पत्रत्रय फलोके पिण्डदानादि तत्सर्वम् अनुजानामि अगिकरोमि अन्यथा तत् त्याज्यमत्यर्थ इत्याह ॥ ९ ॥ ऐश्वर्यमुत्तमं भुवि लुंठनादबोधायसम् ।
अवर्तत पक्षा सहिते शेषः ॥ १० ॥ यथा पाणिनाऽर्पिं स्यूया स्वकर्तृवदोषेण तत्पीडयन्नुततो भवति तथा पृष्ठमोदुःखमिदनुतापः ॥ ११ ॥ निद्राय निद्राय पुनःपुनरित्यर्थः । त्यक्तवस्तु सीतः रश्मयोदितोने
क्षिभ्यतः श्रस्तस्य राहणा ॥ १२ ॥ आत्मानं नगरात् नगरस्मीनं प्राप्तं बुद्ध्वा पुनः चाप्रातः बुद्ध्वाऽनवीदिति कतकः । यथा पुनं नगरांतं नारात्वां देशं प्रांतं मनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ महर्हाभिः उत्तम
रुपांलंकारवर्ताभिः ॥ १५ ॥ कञ्चिद्वीचारादी अस्मा पापणः ॥ १६ ॥ बहिन्युचादिरहितयेन कृष्ण इव प्रथमादिः प्रत्यादिदिनैरात्र ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुखदानीचिन्ता सुखस्य सदा उचितता तद्व्यापि

कटकेच्छाक्रमणेन पादविक्षेपेण क्लृप्ता पीडिता ॥ १९ ॥ श्वापदानां व्याघ्रादीनामसमताच्चादितम् ॥ २० ॥ सक्रमा भवेति वक्रोक्त्या अनपकारिणा दुःखदानात्ते कामधूर्तिर्न कदापीति भावः । विषवात्वे हेतुः । नहीत्यादि ॥ २१ ॥ अपस्नातः घृतस्नानेच्छातः आरिष्ट कस्मलमयम् ॥ २२ ॥ तदेवाह शून्य इति । शून्या निर्मनुष्याश्चत्वार गृहप्रातःपगाः वेष्मता केसमथ्यमागाश्च यस्याम् । सर्वजनानां रामपृष्ठे गतत्वात् । सद्युतापणवेदिकां सद्युताः आहुताः पण्यस्थापनवेदिका यस्याम् । देवतामिति पाठे पिहितापणदेवतागृहमित्यर्थः । क्लृप्ताः गंतुमशक्ताः अत एव दुर्बलाः दुःखार्ताः रामविमोगपीडार्ता यस्याम् । नात्याकीर्णेत्य तत्समदर्शितो महापथो यस्या ताम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुण्णेन ह्योगा महाहृदमिमेति रिष्णुणां निर्मयप्रवेशोक्तकम् ॥ २५ ॥ शृदुष्टोच्चाणात् अत एव मदारमकुद्धार्यम् । दीन शोच्यम् । अस्त्र कुद्ध कंठध्वनिरहितम् ॥ २६ ॥ नयतु ये केचिदत्र मनुष्या इति शेषः । अन्यत्र ह्यन्यगृहे आध्यासः खेदापणमः ॥ २७ ॥ द्वारदर्शनो वेत्रिणः कौसल्याया गृहमनयन् । तत्र गृहे तैर्विनीतवत् पर्यंके

अनभिज्ञावनानासाधनभयमुपैष्यति ॥ श्वापदानादितंश्रुत्वागंभीररोमहर्षणम् ॥ २० ॥ सक्रामाभवकैर्यिविषवा राज्यमावस ॥ नहितपुरुष व्याघ्रं विनाजीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ इत्येवं विलपन्ना राजानौ घेनाभिसंवृतः ॥ अपस्नातहवारिष्टप्रविशगृहोत्तमम् ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरशेमांतां संवृतापणवेदिकाम् ॥ क्लृप्तातुर्बलदुःस्वार्तानात्याकीर्णमहापथम् ॥ २३ ॥ तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचितयन् ॥ विलपन्ना विशद्राजगृहंसूर्य इवाबुद्धम् ॥ २४ ॥ महाहृदमिवाक्षोभ्यं सुण्णेन हतो रगम् ॥ रामेण रहितवेश्मैर्देह्यालक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥ अथ गृहदशब्दस्तु विलपन्वसुधाधिपः ॥ उवाच मुमुक्षुमं दार्थवचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥ कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुनयंतु माम् ॥ न ह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥ इति बुवंतराजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्याया गृहंतत्र न्यवेश्य तं विनतवत् ॥ २८ ॥ ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् ॥ अधिकृष्टापिशयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥ पुनर्द्वयविहीनं चस्तुषया च विवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनं राजानं चंद्रमिवांबरम् ॥ ३० ॥ तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ उच्चैः स्वरेण प्राकोशद्वारामविजहासिनौ ॥ ३१ ॥ सुखितवतकालं जीविष्यति नरोत्तमाः ॥ परिष्वजंतो ये रामं द्रक्ष्यंति पुनरगतम् ॥ ३२ ॥ अथ राज्ञ्यां प्रपन्नायां कालराज्याभिवात्मनः ॥ अर्घरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ नत्वां पश्यामि कौसल्ये साधुमां पाणिना स्पृश ॥ राममेदुग तादृष्टिगृह्यापि न निवर्तते ॥ ३४ ॥ तं राममेवानुविचिंतयंतं समीक्ष्य देवी शयनेनैर्द्रुम् ॥ उपोपविश्याधिकमार्तं रूपविनिःश्वसंतं विलापकृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

न्येक्यत राजेति शेषः । यद्वा तत्किं दर्शनोत्तरं राजा विनतवत् अधोमुख आसीति शेषः ॥ २८ ॥ कौसल्याया निवेशनं प्रविष्टस्य स्वास्थानभूतं शयनं मन्मथत्वापि लुलितं कलुषं बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥ नौ आवां मातापितरद्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये नत् त काल तावत्कालं रामपरावृत्तिकालपर्यंत जीविष्यति पुनरागतं रामं परिष्वजंतो रामं द्रक्ष्यंति ते सुखिता नरोत्तमाश्च तेनास्वस्याधमत्वादि व्ययम् ॥ ३२ ॥ अथ कौसल्या गृहप्रवेशानन्तरम् आत्मनः कालराज्यामिव सहाराज्यामिव राज्ञ्यां प्रपन्नाया मय प्रस्तापाम् ॥ ३३ ॥ मां स्पृश रत्नसत्ताज्ञापनार्थमिति भावः । कौसल्याऽदर्शने हेतुमाह राममिति । काव्यलिङ्गमात्रं कारः । दृष्टेर्दर्शनशक्ते रामविक्रमे समनस्काया विलीनत्वापदार्थात्तरं न सुकृतीति व्ययम् । परं गुणीभूतम् ॥ ३४ ॥ विनिःश्वसत राजानम् उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्य ॥ ३५ ॥

॥ शैलमनः ॥ इति श्रीरामनिर्गमे श्रीरामिषे रामायणतिलके त्रार्त्तमार्गे आदिशब्दे अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ अहिनिहगा सर्पकुण्डलातिः कुण्डलचर्त्ता । निहतामिति पाठे निहतां कौटिल्यरूपं विप मुक्तन्त्यर्थः । निर्मुक्ता न्यलककुत्ता ॥ २॥३॥ मयु मस्त्यज्यवर्णम् अथापि इहैव मार्गे रामो मैत्र चरगृहे कसेदिति यदि अनया द्रुत स्यात् वर दत्तु ममापि कामकार इष्टचरणम् अपि आत्मन रामम् अस्या दातमपि दत्तु वर मम कामकार इष्टमेव तद्विद्योगेहाकाशमावात् । एव कैव वराचन ममातिवासनार्थमेवेति व्ययम् ॥ ४ ॥ ऋकेया कर्त्या सम स्थानात्स्व स्थानावधेयतः स्वेच्छादुसारणे पतयित्वा प्रव्रज्य । पर्वणाहिनाग्निना रक्षतां भागसुखादिभ्यः विप्रविद्धः प्रक्षिप्तः । इतः पर तद्दर्शनमसमात्रित स्थाभिर्नशादिति व्ययम् ॥५॥६॥ ऋकेयमुने स्थितेनेति शेषः ।

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ततः समीक्ष्य शयनेसन्नशोकेन पार्थिवम् ॥ कौसल्यापुत्रशोका ततस्तुवाच महीपति ॥ १ ॥ रावणेन शार्ङ्गलविषमुक्त्वा हि निहगा ॥ विचारिष्यतिकैकेयीनिमुक्तेव हि पन्नगी ॥ २ ॥ विवात्यराममुभगाल ब्यकामासमाहिता ॥ नासिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव देशमनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्नगरे रामश्चरन् भैक्षं गृहे वसेत् ॥ कामकारो वरं दातुमपि दास्यमा तजम् ॥ ४ ॥ पतयित्व तु कैकेय्यारम्भस्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रवृद्धोरक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥ नागराजगतिर्विराजहावाहुर्धनुर्धरः ॥ वनमाविश तेतूः संभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वने त्वहद्दुःखानां कैकेय्यनुमते त्वया ॥ त्यक्त्वा नान्वनवासयाकान्ववस्थाभविष्यति ॥ ७ ॥ तेरत्नहीना स्तरुणाः फलशाले विचारिताः ॥ कथं वत्स्यंति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥ अपीदानीं सकालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः ॥ सहस्यैर्यसहस्रात्रा पश्येयमिहराघवम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदाऽप्योध्यभाविष्यति ॥ यशस्विनी हि हृजनासु च्छित्तध्वजसालिनी ॥ १० ॥ कदाप्रेक्ष्य नरव्याघ्रावर ण्यात्पुनरागतौ ॥ भविष्यति पुरोहिष्टासमुद्रवर्षणि ॥ ११ ॥ कदाऽप्योध्यं महाबाहुः पुरीं वीरः प्रेक्षेद्यति ॥ पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभोगो वधूमिव ॥ १२ ॥ कदाप्राणिनसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ॥ लज्जैरवकरीष्यंति प्रविशतावर्दिमौ ॥ १३ ॥ प्रविशंतौ कदाऽप्योध्यं द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ॥ उदयायुधनिस्त्रिशौ सशृंगा विपर्वतौ ॥ १४ ॥ कदासुमनसः कन्यां द्विजतीनां फलानि च ॥ प्रदिश्यन्तु पुरोहिष्टाः करिष्यंति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदापरितौ बुद्ध्यावयसाचा मरप्रभः ॥ अभ्युपैष्यति धर्मात्मा सुवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥

कान्याऽत्रस्था स्थागोक्षणातिरिक्ता न कापि नान्न तर्पणा न समाश्रितमिति भावः ॥ ७ ॥ रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणौ च तरुणौ च तरुणाः फल्काण्ड युवावस्थां न रात्र्यभोगात् ॥ ८ ॥ शोकक्षयः शोकस्य क्षयो यस्मिन्तः अपादानां स्यात् इदानीमेव स्थानं काल इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्तौ वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ गोरूपा वधूम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदयायुधनिस्त्रिशौ आयुध धनुरादि निस्त्रिंशः सङ्घः ॥ १४ ॥ कन्याद्विजतीनामिति द्रुहः । तत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि दिजानां फलानि च प्रदिशतः प्रवृत्तौ दृष्ट्वा मृत्वा सकलपैरजनोत्सवाय कदा पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यति ॥ १५ ॥ बुद्ध्या परिणतः ज्ञानेन द्रुहः वयसा चात्मप्रभस्तरुणत्वं इव देवानां मत्तं तरुण्यत्वं । सुवर्ष इव कालिकः कालिकमुद्योगिनि वनलालयन् । त्रिवर्ष इव लालयन्ति पाठे मामिति शेषः । मां ललनिति पाठे प्रतिक्रीडां कुर्वन्त्यर्थः ॥ १६ ॥

कर्दूरया क्षुद्राचारया पणु कामो रेशं तेषु पातुकोष्ठेषु शातिताः कृताः ॥ १७ ॥ वसला पुत्रवसला सिंहेन गौरिव लया विवसा कृता उत्पन्नतकेनेति शेषः । एवं कैकेय्या सिद्धा बालकसा गौरिव वल्लद्वित्त्सा कृता ॥ १८ ॥ अतो नहीति । गुणैः सर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥ कल्प्यते दैकेनेति शेषः । कल्पत इति पाठे विवत इत्यर्थः ॥ २० ॥ दीपयते सतापयति ॥ २१ ॥ कौरिमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामयि रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ४ ॥ एव दुःखितां कौसल्यां सुमित्रा समाश्रयसायंत्याह विलापतामिति । इदं वाक्यमित्यन्यः ॥ १ ॥ झपण यथा शरीरेन वा किम् अयुक्तमैवेत्यर्थः । तत्र ह्योः सद्गुणैर्युक्त इति । तादृशस्य च न काप्यापाय इति मातः । पुरुषोत्तम इत्यनेन तत्प्रेमरत्न व्यंग्यम् । एव च सर्वव्यापकत्वेनाविप्रा सन्निधानाद्विलापदि व्यर्थमिति य व्यंग्यम् ॥ २ ॥ तदेवाह य इति । श्लोकद्वयमेक वाक्य साधु सिद्धसकल कुर्वन्नातः वनमिति शेषः । सत्यवादिन तत्त्वेन प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥ अथप्य सर्वथा नित्य प्रेय फलस्य

निःसंशयं यामन्येषुरावीरकदर्यया ॥ पातु कामेषु वत्सेषु मातृणां शातिताः स्तनाः ॥ १७ ॥ साहगौरिव सिंहेन विवत्सावत्सलाकृता ॥ कैकेय्या
पुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात् ॥ १८ ॥ नहि तावद्गुणैर्दुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ एकपुत्राविना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ नहि मे जीविते
किंचित्तामर्थ्यमिह कल्प्यते ॥ अपशयन्त्याः प्रियं पुत्रलक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २० ॥ अयं हि मां दीपयतेऽद्य वह्निस्तूजशोकप्रभवमहाहितः ॥
महीमभारशिभिर्भुक्तमप्रभोयथा निदोषे भगवान्दिवाकरः ॥ २१ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ विलपन्ति तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् ॥ इदं धर्मस्थिता धर्म्यसु मित्रावाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तवायं सद्गुणयुक्तः सपुत्रः
पुरुषोत्तमः ॥ किं ते विलपिते नैव कृपणरुदिते न वा ॥ २ ॥ यस्तवायं गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ॥ साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादि
नम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचारिते सम्यक्शश्वन्त्येफलोदये ॥ रामो धर्मस्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥ वर्तते चोत्तमावृत्ति लक्ष्मणोऽस्मि
न्सदानघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥ अरण्यवासे यद्दुःखं ज्ञानं त्वेषु खोचिता ॥ अनुगच्छति वै देही धर्मात्मानं तवात्म
जम् ॥ ६ ॥ कीर्तिभूतां पताकां यो लोकेऽग्रामयति प्रभुः ॥ धर्मः सत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तरामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमु
त्तमम् ॥ नगात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥

आमुष्मिकसुखस्योदयो यस्मात्तत्र धर्मं श्रितान्जो न शोच्य ॥४॥ सुसहायसपचेक्ष न शोच्य इत्याह वर्ते चेति । उन्मां वृत्तिं फिजुत्युशुश्रवाव्यापारं वर्तते वर्तयते करोतीति यावत् । लामः सुखमेव ॥ ५ ॥ एव वैदेहाप्युगच्छति तेन लाम एव नर । अनेन सर्वदुष्टदयावचनेन लक्ष्मणस्य सर्वयूताधारसूराकरगेषावतारत्वं धर्मागुल्या च जानक्याः श्रीवि धनितम् ॥ तेन रामस्य भगवत्त्वं धनितम् ॥ ६ ॥ तदेवाह कीर्तीति । यः कीर्त्यात्मना समूर्तां पताकां ध्वज लोके क्रीडत्येति प्रामयति प्रसुः सर्वयूतापलको दयया तं तवात्मनः साक्षाद्वर्मस्तदूयो यतः सत्यव्रतपरोक्षः किं न ग्रासः किं तच्छूयो यत्र ग्रासः अनेन तदेव न्यग्र्य दृडीकृत सर्वश्रेष्ठ्य स्थानमनस्य भगवदतिरिक्तेऽभावान् ॥ ७ ॥ एतदेव ध्वनयतीं सवालदेवस्यैव तस्याह व्यक्तमिति । शौचम् अपहतयाभ्याद्विलक्षण माहात्म्यं सर्वनिघृतत्वम् । यद्विषोदेति सूर्यः

इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ शुक्लर्हातोष्णः अत एव सुखः सुखस्यार्थ इत्यर्थः ॥ ९ ॥ चन्द्रमाश्चन्द्रः ह्रदयिष्यति सुखयिष्यति ॥ १० ॥ ब्रह्मा ब्रह्मणो विश्वामित्रः ब्रह्म सृष्टिर्भूता वा तिमिष्वजः शबरस्तस्युतः । सुखा हृत्तर्य इति कृतकछातः । तर्हिस्तु कदाचिद्रामो वैजयंति नगरं निरुध्य तत्रायतिमिष्यज्जाल्यशखपुत्रस्य दामवस्य पुत्रं हतवांस्तेन ग्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्याब्जाणि ददाविष्येच्छलाकल्पयति । कतकोक्तं तु न शुक्ल तादृशवाचत्वं सुखादुपधादागं वै विश्वामित्रेणाब्जापदेशस्य प्रागुक्तत्वात्सुखाहोमरीचत्राट्टवस्य पूर्वमुक्तत्वेन शक्यपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ तस्य शास्त्रेण पृथिवी तस्याः प्राणिनः कथं न शास्त्रेण स्यात्सति अतस्तस्य कुतोपि न भवमिति भावः ॥ १३ ॥ वा यादृशी श्रीः शरीराभा यादृशं च शौर्यं यादृशी च कल्याणसत्त्वता इत्येते तस्या ज्ञायते निवृत्तकनवासः क्षिप्रमेव स्य राज्यं प्राप्स्यति ॥ १४ ॥

शिवः सर्वेषुकालेषुकालानेभ्योविनिःसृतः ॥ राघवंयुक्तशीतोष्णः सैविष्यतिसुखोऽनिलः ॥ ९ ॥ शयानमनघरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन् ॥ धर्मघ्नः संस्पृशञ्शीतश्चन्द्रमाह्रदयिष्यति ॥ १० ॥ ददौचाब्जाणिदिव्यानिन्यस्मैब्रह्मामहौजसे ॥ दानवैर्दहतं दृष्ट्वातिमिष्वजसुतरणे ॥ ११ ॥ ससूतः पुरुषव्याघ्रः स्खबाहुबलमाश्रितः ॥ असन्नस्तोह्वरणेसर्वेश्वरमनीविनवत्स्यते ॥ १२ ॥ यस्येषुपथमासाद्यविनाशंयातिशत्रवः ॥ कथंनपृथिवी तस्यशास्त्रेनस्थातुमर्हति ॥ १३ ॥ याश्रीः शौर्यचरामस्ययाचकल्याणसत्त्वता ॥ निवृत्तारण्यवासः स्वंक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापि भवेत्सूर्योद्वेगैरग्निः प्रभोः प्रभुः ॥ श्रियाः श्रीश्चभवेदश्याकीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥ दैवतं देवतानां च भूतानां भूतसत्तमः ॥ तस्य केह्युणादे विवनेवाप्यथवापुरे ॥ १६ ॥ पृथिव्यासहैवेद्वाश्रियाचपुरुषर्षभः ॥ क्षिप्रं तिसृभिर्योताभिः सहारामोभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥ दुःखजं विमुज्जत्यश्रुनिष्क्रामंतमुदीक्ष्ययम् ॥ अयोध्यायांजनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥ कुशचीरधरवीरगच्छंतमपराजितम् ॥ सीतेवानुगतालक्ष्मीस्तस्यकिं नामदुर्लभम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखट्वाभ्रतृत्वयम् ॥ लक्ष्मणोव्रजतिह्वयेतस्यकिं नामदुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवास्तंद्रष्टासिपुनरागतम् ॥ जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥ शिरसाचरणवैतौवंदमानमनिदिते ॥ पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणिपुत्रंचंद्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् ॥ समुत्सहस्यसिन्नाभ्यांशीघ्रमानंदं जलम् ॥ २३ ॥ माशोकोदेविदुःखं वानरामेदृश्यतेऽशिवम् ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्यससीतसहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥

इदानीं साक्षादेव सर्वात्थामिनं रामस्य दर्शयति सूर्यस्यापीति । सर्वस्यापि स्वस्वकार्यजनकत्वम् एतदधीनमेवेति भावः । क्षमाक्षमेति षष्ठितत्पुरुषः ॥ १६ ॥ अगुणाः दोषजनका इत्यर्थः ॥ १६ ॥ राम एताभिस्तिसृभिः सह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिर्गति शेषः । श्रिया विजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥ कालंतरापि राज्यार्हा जनादुराग्रप्रदनेनाह दुःखमेवेति । यतः अयोध्याया विद्यमानः सर्वो जनोय निष्क्रामतमुदीक्ष्य दुःखजनश्रुं निमृजति अतस्तस्य राज्यमनघमर्वातिशेषः ॥ १८ ॥ अथ तस्य वने विषयसुखं नास्तीति शोचंतमाह कुशचीरादिशरूपि य लक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्य किं दुर्लभम् । इत्यल्लक्ष्म्या सीतारूपेण लक्ष्मीरप्येवेति भावः । एतेन स विष्णुरेवेति ज्ञानितम् ॥ १९ ॥ धनुर्ग्रहाणां त्रुराणां वरः श्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्वं विना न लक्ष्मणोऽप्येतरः स्यादिति भावः ॥ २० ॥ दृष्ट्वासि हृदं ॥ २१ ॥ रामे रामविषये शोकः प्रख्यापितुं दुःख

व्याया मातु । यतस्तस्मिन्निधिम् अशुभ न दृश्यते ॥१४॥ हे अमवे यस्मान्स्वयाऽशेषोय जनः त्वयाविररूपत्वात्स्वया समाधात्यः अतो देवि त्व द्द्विद्विक्त्व दुःख कि करोषि ॥ २६ ॥ मेघरेखां मेघ पक्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिवाद्य चरणौ सृष्ट्वा प्रोक्षसे । उक्ता सेकने वर्तमानसमीपे लट् ॥ २९ ॥ वाक्योपचारे वाक्यरचनायां रामा स्मणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कैलमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीपा० रा० वा० आ० अ० चतुश्चवारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इदानीं दूरमुगच्छयोरजननिर्वर्तनाह अन्विति । वनवासाय प्रयातमित्यन्वयः ॥ १ ॥ सुहृदम्रेण यमिच्छेत्पुनरायात नैव दूरमुनब्रजेदियुक्ति रूपेण ते अनुरक्तः पौराः ॥ २ ॥ तदनिवृत्तौ हेतुमाह अयोच्यति ॥ ३ ॥ याच्यमानः प्रतिनिश्चिन्तमिनि शेषः । तामिः प्रकृतिभिः अनुरक्तमप्रजाभिः । सत्य सत्यवत्तम् ॥४॥ स्वाः प्रजा इव स्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥ त्वयाशेषोजनश्चायंसमाश्वास्योयतोऽनघे ॥ किमिदानीमिदं देविकरोषिद्विद्विक्त्वम् ॥ २६ ॥ नार्हात्वंशोचितुदेवियस्यास्तेराघवः सुतः ॥ नहि रामात्परोलोकैविद्यतेसत्यथस्थितः ॥ २६ ॥ अभिवाद्यमानंतदंष्ट्रासमुहदंसुतम् ॥ मुदाश्रमोद्ध्यसेक्षिप्रमेघरेखेवार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्रस्तेवरदः क्षिप्रमयोध्यापुनरागतः ॥ कराभ्यामृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्यनमस्यंतंशूरंसमुहदंसुतम् ॥ मुदासैः प्रोक्षसेपुत्रं मेघराजि रीवाचलम् ॥ २९ ॥ आश्वासयंतीविविधैश्चवाक्यैर्वैक्योपचारेकुशलाऽनवद्या ॥ रामस्यतांमातरमेवमुक्त्वादेवीपुमित्राविररामाभा ॥ ३० ॥ निशम्यतल्लक्ष्मणमातृवाक्यंरामस्यमातुर्नरदेवपत्न्याः ॥ सद्यःशरीरेविननाशोक्तः शरद्वतोमेघइवालपतोयः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० अ० चतुश्चवारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ अनुरक्तामहात्मानंरामस्यपराक्रमम् ॥ अनुजग्मुः प्रयातंतंवनवासायमानवाः ॥ ३ ॥ निवर्तितेऽतीवबलात्सुहृदम्रेणराजनि ॥ नैवतेसंन्यवर्ततरामस्यानुगतरथम् ॥ २ ॥ अयोध्यानिलयानांहिरुषाणामहायशाः ॥ बभूवुगुणसंपन्नः पूर्णचंद्रइवप्रियः ॥ ३ ॥ सयाच्यमानः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्तदा ॥ कुर्वाणः पितरंसत्यवनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥ अवक्षमाणः सस्नेहंच क्षुषाप्रपिबन्निव ॥ उवाचरामः सस्नेहंताः प्रजाः स्वाः प्रजाइव ॥ ५ ॥ याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिसिनाम् ॥ मत्प्रियार्थविशेषेणभरतेसा विधीयताम् ॥ ६ ॥ सहिकल्याणचारित्र्यैः केकेय्यानंदवर्धनः ॥ करिष्यतियथावद्वः प्रियाणिचहितानिच ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुवीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपः सर्वोभर्ताभविष्यतिभयाहः ॥ ८ ॥ सहिराजगुणैर्गुणैर्युक्तेयुवराजः समीक्षितः ॥ अपिचापिमयार्शिष्टैः कार्यवोभर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ नसंतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि ॥ महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथादाशरार्थिधर्ममेवाश्रितोभवेत् ॥ तथा तथाप्रकृतयोरामपतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितदीनारामः सौमित्रिणासह ॥ चकषेवगुणैर्बद्धजंनंपुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥

अयोध्यानिवासिनां गुप्ताक्रामिति शेषः ॥ ६ ॥ प्रियाणि ऐहलौकिकसुखजनकानि । हितानि परलोकसुखजनकानि ॥ ७ ॥ वयसा बालोपि ज्ञानवृद्धः । वीर्यगुणान्वितोपि मृदुः ॥ ८ ॥ समीक्षितः राज्ञा निश्चितः । मया शिष्टैः मतोविकीरिते यावत् ईदृशै राजगुणैर्दुक्तः । हि यतः अपि चापि अस्मादपि हेतोः मरते प्रीतिर्विधीयताम् । यतो वो गुप्ताक्रामर्भृतासन राजा कार्यो अवश्यकार्यो भवति ॥ ९ ॥ तथा कार्यः अनुकूलचरणेन सदा समाधासनीयः ॥ १० ॥ धर्म राजवाक्यपरिपालनरूपम् अक्रामयन् किंचे स्वीकृतवतः अत्यंतमशालिबाद ॥ ११ ॥ बाष्पेण पिहित पिहितेन रज्जुरूपैः स्वगुणैर्बद्ध पुननिवासिन सौमि

त्रिसहितो रामश्चक्रेष्व । उद्यक्षालकारः । गुणैरित्येवं शोकः ॥ १२ ॥ ओजसा तपोबलेन एवं त्रिविधं यथा तथा वृद्धाः तेषां मध्ये मध्ये वयःप्रकृतिरसः वयस आधिक्याकायुजसविशसः अतिवृद्धत्वाद्बुधावनारज्या दूषितिरिदं बुधः । कचिचतु प्रमुखाशिरस इति पाठः ॥ १३ ॥ किमुत्तुल्यदहं ब्रह्म इति । एतेन प्रापयत इत्यर्थः । जात्याः उत्तमजातीयाः । भर्तारं रामविषये हिता भवत वनमानयतीति यावत् । ब्राह्मणायाम्नामिति त्रयं युष्मद्भूतमन्तु रितिमिति भावः ॥ १४ ॥ विदोषेण यूयं कर्णवत इत्युक्तमस्तमाद्विषयकं गत्वयम् । अपि तु याचनामस्मदीयां प्रति वेदिताः ज्ञातवतो निवर्तयम् ॥ १५ ॥ उपवाहः पुनस्मीप प्राणपीयः । वः युष्माकं न तु पुरादानीय वन ब्रह्मः प्राणपीयः ॥ १६ ॥ आर्तप्रलपान् आर्तवाक्यानि प्रत्यतः कथयतः ॥ १७ ॥ द्विजानां सामर्थ्यं सन्निवृष्टप्रदयासां भूत्वा वनपरायण एव शनैर्जगाम न तु निवृत्तो नापि स्थितः । एतेन गमने ब्राह्मणद्वयेन दोषः । प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणधासने क्रतुमगो भवतीति विद्या पट्वा मद्गरमनोभूत् । यावद्वृद्धसन्निधानमिति भावः ॥ १८ ॥ एतेन परिसोक्तुं न शक्या अत्यंतं रयकोल

तेद्विजाद्विविधवृद्धज्ञानेन वयसौजसा ॥ वयःप्रकंपशिरसोदूरादुच्चुरिदं वचः ॥ १३ ॥ वहंतो जवनारामभोजान्यास्तुरंगमाः ॥ निवर्तध्वनं तयंहिताभवतभर्तारं ॥ १४ ॥ कर्णवतिहिं चतानि विशेषेण तुरंगमाः ॥ यूयंतस्सान्निवर्तध्वनं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥ धर्मतः सविशुद्धात्मा वीरः शुभद्वक्त्राः ॥ उपवाहस्तु वोभर्तानापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमार्तप्रलपान्स्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान् ॥ अवश्यसहसारांमरथादवत तारह ॥ १७ ॥ पट्वाभेवजगामाथससीतः सहलक्ष्मणः ॥ सन्निवृष्टप्रदयासां सोऽसोऽवपनपरायणः ॥ १८ ॥ द्विजातीन्निहपदतींस्तान्नामश्चारित्रव त्सलः ॥ नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुरंधेनसः ॥ १९ ॥ गच्छंतमेतदं दृष्ट्वा रामं संप्रान्तमानसाः ॥ उच्चुः परमसंततारामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वं ब्राह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कंधाधिबुद्धास्त्वामग्नयोन्यनुयांतवमी ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छन्नाण्येतानि पश्यनः ॥ पृष्ठतोऽनुग्रयातानि मेघानि वज्रालय्ये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातप्रत्नस्य शिभसंतापितस्य ते ॥ एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयकैः ॥ २३ ॥ याहि नः सततं बुद्धिर्वेदमंत्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृते साकृता वसवनवासानुचारिणी ॥ २४ ॥ हृदयेष्ववतिष्ठतं वेदयेनः पश्यनम् ॥ वत्स्यत्यपि पुंहे खेवदाराश्चारित्रशिताः ॥ २५ ॥ पुनर्न निश्चयः कार्यस्तस्मिन् तस्यैव सुकृतमिति ॥ त्वयि धर्मव्यपेक्षेतुं किं स्याद्धर्मपथस्थितम् ॥ २६ ॥

वनेन निवर्तयितुं न शक्योऽर्थः । तत्र घृणाचक्षुःपुं हंयः । घृणा दया तस्मै चक्षुःचक्षुष्मान्निर्गन्धः ॥ १९ ॥ गच्छंतं संप्रार्थयन्तस्मिन् स्थितं नापि निवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः ब्राह्मण्यं ब्रह्महितम् । द्विजस्कंधाधिबुद्धाः पात्रारणिद्वारेणैति शेषः ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनो राजवच्छादितमधस्य श्रुतावुक्तेः । मेघानिव जलालये शारदयेष्ववसादुपणिच्छन्नाणित्यर्थः ॥ २२ ॥ अनवाप्तात प्रत्नस्य अप्राप्तपथच्छत्रस्य । वाजपेयकैः वाजपेययागप्राप्तैः ॥ २३ ॥ वेदमंत्रानुसारिणी तदध्यासादनुसरणशीला त्वत्कृते त्वन्निमित्तं वनवासानुसारिणी वेदान्यासादि परित्यज्य वनवासोन्मुखी कृतैर्यथैः ॥ २४ ॥ अस्माकं इत्या सह वनादानामने न कायानुपपत्तिरित्याहुः हृदयेष्विति । ये नोस्माकं पर धन वेदास्तेऽस्माकं हृदये पृथग्विष्टे । चारित्रं पातित्वया ॥ २५ ॥ पुनरिति । यद्यपि त्वद्वृत्तौ त्वदुगमनेऽस्माकं मतिः सुकृता निश्चिता भूतः पुनर्वेदनामननिश्चयोऽस्माकं न कार्यास्ति कृतत्वादेव तथापि किंचिद्वन्म इति शेषः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिर्णये सति किमुत धर्मपथं स्थितं स्यात् न किमपि सर्वे धर्ममार्गं व्यतिक्रमेयुः ॥ २६ ॥

तस्मात् अस्माभिर्हंसशुश्रोहैः पलितकेशैः शिरोभिः साष्टांगप्रणामेन महोपतनपसुलैः महीपतनेन पसुलै रोज्यार्हैर्दंष्ट्रैश्च याचितस्त्वं निमृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान निवर्तस्व । अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारः क्षत्रियस्य कथमिति न शक्यम् । तत्पञ्चतया भगवदवतारलब्धश्रवा नमस्कारेणोदोपात् । यद्वा राज्ञो विष्णवश्वेन नतौ न दोष इत्याहुः ॥ २७ ॥ एवमपि गच्छतमेव दृष्टाहुः बहूनामिति । ये द्विजा इहागतास्तथा बहूनां यज्ञाः इह काले वितताः सति तेषा समासिस्त्वन्निवर्तनायता । अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविभक्तदुर्लभं त्वयापास्त्यतीति भावः ॥ २८ ॥ न केवलमसम्प्राप्यैवैवापि तु सर्वयज्ञप्रदानाऽपीत्याहुः भक्ताति । जगमाजगमानि सर्वव्यापि भूतानि भक्तिमति स्नेहयति तेषु त्वनिवृत्ति याचनायेषु भक्तेषु त्वमपि भक्ति स्नेह प्रदर्शय । निवृत्त्येति शेषः ॥ २९ ॥ तेषां याव्याप्रकास्माह । सलैः स्थावत्वादुत् अत्यत इतरेणा अतस्त्वामगुप्तमुमशता उच्यता उच्यताः पादपाः वायुवेगेन वायुकेजशशखचलनशब्दैर्विकीशतीव । त्वनिवर्तनायेति शेषः ॥ ३० ॥ चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसंचारश्च तेभ्यो निर्गतास्तद्वहिताः वृक्षरूपैकस्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः न त्वाहारायापि भुवनवतीर्णाः । एव मरणपर्यंतव्यापारेण त्वां याचते । निवृत्तिमिति शेषः ॥ ३१ ॥ निवर्तने निवर्तनमिच्छाम् । विक्रो शतां तेषामनुग्रहय मार्गे तिर्यक्प्रवाहत्वाद्वावत् वारयतीव तमसा ददशे दृष्टा ॥ ३२ ॥ सपरिकर्यं श्रमापनुत्पये कृतिविलुप्तान्वापिनांस्तमसाया अविदूरे अचारयत् मक्षिततृणानकारयत्

याचितोनोनिवर्तस्वहंसशुश्रोहैः ॥ शिरोभिर्निभृताचारमहीपतनपसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनांविततयज्ञाद्विजानयइहागताः ॥ तेषांसमसि रायसातववत्सनिवर्तने ॥ २८ ॥ भक्तिमतीहभूतानिजंगमाजंगमानिच ॥ याचमानेषुतेषुवृक्षैर्भक्तेषुदर्शय ॥ २९ ॥ अनुगंतुमशक्तास्त्वांमूलै रुरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नतावायुवेगेनविक्रीशतीविपादपाः ॥ ३० ॥ निश्चेष्टाहारसंचारावृक्षैकस्थाननिश्चिताः ॥ पक्षिणोपिप्रयाचन्तसर्वभूतानुकंप नम् ॥ ३१ ॥ एवंविक्रीशततिषाद्विजातीनांनिवर्तने ॥ दृष्टशेतमसातत्रवारयतीवराघवम् ॥ ३२ ॥ ततःसुमंत्रोपरिथाद्विमुच्यश्रान्तान्दयान्संपरि वर्त्यशीघ्रम् ॥ पीतोदकांस्तोत्रपरिप्लुतांगानचारयद्वैतमसाविदूरे ॥ ३३ ॥ इत्यापे श्रीमद्भगवत्पणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ततस्तुतमसातीरंरस्यमाश्रित्यराघवः ॥ सीतामुद्दिश्यसौमित्रिमिद्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयमद्यानिशापूर्वसौ मित्रेप्रहितावनम् ॥ वनवासस्यभद्रंतेनचोक्तंठितुमर्हसि ॥ २ ॥ पश्यशून्यान्यरण्यानिरुद्धतीवसमंततः ॥ यथानिलयमायद्विर्निलीनानिमृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम ॥ सस्त्रीपुंसागतानस्माञ्शोचिष्यतिनमंशयः ॥ ४ ॥ अतुरक्ताहिमनुजाराजानंवहुभिर्गुणैः ॥ त्वांचर्माचनरव्याश्रशुभ्रभर्ततैथा ॥ ५ ॥ पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीम् ॥ अपिनांधौभवेतानौरुद्धतौतावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥

॥ ३३ ॥ लंघयान् ॥ इति श्रीरामचरितम् श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ सीतामुद्दिश्य सौमित्रिममवीदियनेन सीतादे इयकतायस्य वचसो ध्वनिता ॥ १ ॥ हे सौमित्रे वनवाससचविधनिशानां मध्येऽथ प्रवृत्ता इय निशा वन वनवास प्रति पूर्वा प्रहिता प्राप्ता । वनवासकालस्यैतन्निशामारम्य गणनीयत्वात् । अतस्त्वमुक्ताति तुमद्यप्रमृति पुरौलुक्त्वेनायोव्यादिसरण कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥ यथायोग स्वस्वनिलयमायाद्विरागञ्छद्मिर्मृगद्विजैर्निलीनानि सशब्दसतलीनतथा व्याप्तानि अत एव शून्यानि अरण्यानि रुद्धतीव असाह्यं विधानीव वर्तते तानि पश्य ॥ ३ ॥ सस्त्रीपुसा स्त्रीपुंसैः सहिता । अद्य अद्यप्रमृति ॥ ४ ॥ कुलतत्राह अनुक्ता इति । बहुभिर्गुणैरिति सर्वान्वयि ॥ ५ ॥ नौ अस्मादर्थे अस्मन्निमित्तम् अमीधेग मुहुर्मुहः रुद्धतौ पितरौ अबौ

न भेतामपि भेतामेवातः शोचामि तौ ॥ ६ ॥ अथवा तदनुशोकात्माक वृत्त्याह भत इति ॥ ७ ॥ अशुश्रुसत्यमकूलम् ॥ ८ ॥ अथ लक्षणादुपमनेन संतुष्ट आह लयेति । मामनुव्रजता त्वया तु यत्तार्यं कृतव्यं तच्छ्रुतमेव । हि यत्तत्त्वदनुव्रजनामावे वैदीरक्षणार्थं सहायता सहायसमूहोन्वेष्टव्यः स्यात् त्वमेकोपि सहायसमूहयानाम् इति भावः । अस्तस्यैव अवारम्यैव सुखाहासदिकं संपादयेति शेषः ॥ ९ ॥ अहं तु अत्र तप्तस्तीरे इमा निशागमिद्वेव कृतप्राणरक्षणो व्रत्यामि । प्रथमदिनवात् व्रजवाससक्यागतवेनेति शेषः । तदेवाह एतद्वीति । वन्यं सत्यपीत्यन्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ सत्यं यथायोग्यं वचनं कुला प्रसूतयवसान् प्रसूतयवसान् । प्रयवतः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥ शयनं शयनस्थलम् । शरीरागस्त्येवोणादिना चक्रे इत्यन्यः ॥ १३ ॥ वृक्षरक्षकगणैः सौमित्रिणा सार्वं सूतेन कृता शृण्व्यां

भरतः खलु यमत्मा पितरं मातरं च मे । धर्मार्थकामसहितैर्वर्ज्यैराश्रयासिष्यति ॥ ७ ॥ भरतस्यानुश्रुतसर्वसंचित्याहुनः पुनः ॥ नानुशोचामपि तं रमातरं चर्महाभुज ॥ ८ ॥ त्वया कार्यनव्याश्रममनुव्रजताकृतम् ॥ अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥ अद्विरेव हि सौमित्रे व्रत्याभ्य च निशागमिमां ॥ एतद्विरोचते मद्भवन्त्येपि विविधेऽस्ति ॥ १० ॥ एवमुक्तवा तु सौमित्रिभुमं त्रमपि राघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भवसौम्यैर्युवाच ह ॥ ११ ॥ सोऽथानुमंत्रः संयज्यभूयैऽस्तं समुपागते ॥ प्रभूतयवसान्कुत्वा बभूव प्रत्यनतरः ॥ १२ ॥ उपास्य तु शिवांसंधां दृष्ट्वा रात्रिभुयांगतामां रामस्य शयनं चक्रेभूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥ तां शय्यां तमसातीरं वीक्ष्य वृक्षदलैर्वृताम् ॥ रामः सौमित्रिणा रक्षार्थं सभार्यः संविदेश ह ॥ १४ ॥ सभार्यसंप्रसु त्तु श्रान्तं संप्रेक्ष्य लक्ष्मणः ॥ कथयामास सुताय रामस्य विविधानुगुणान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेव तां रात्रिं सौमित्रे रक्षितो रविः ॥ मृतस्य तमसातीरं रामस्य ब्रुवतो भुगुणान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूतः ॥ अवसत्तत्र तां रात्रिं रात्रिः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥ उत्थाय च महातेजाः प्रकृतीं स्ता निशाम्य च ॥ अब्रवीद्धातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निर्व्यपेक्षान् न्यथलक्ष्मणसां प्रतम् ॥ १९ ॥ यथैते नित्यमपौराः कुर्वन्त्यस्मान्निवर्तने ॥ अपि प्राणाभ्यासिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेव तु संसृतास्तावदेव वयं लघु ॥ रथमारुह्य गच्छामः पंथानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ अतोभूयोपि नेदानीमिदं वा कुपुर्वाप्तिनः ॥ स्वपेयुरनुत्तमामां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥

वीक्ष्य समार्यः संविदेश ॥ १४ ॥ गुणाक्तयामास जागरणार्थमिति भावः ॥ १५ ॥ तां रात्रिं नित्यत्तस्योने द्वितीया । उदितो रविः अरण्योदकालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥ गोकुलैरकुलं व्याप्त तीरं यस्यास्तस्यास्तमसायास्तरे विदूतः द्विजसंवेदशब्दादतिदरदेशोऽतिसंवाय गमनसौकर्यार्थमवसत् प्रकृतिरिति हि विषयः तमसातीरं वासमात्रे बोध्यम् ॥ १७ ॥ निशाया अलोक्त्य निद्राणा इति शेषः ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान् अस्मात्स्वेव विशेषणपेक्षावतः । अत एव गृहेषु निर्व्यपेक्षान् निरपेक्षान् श्रमास्तावत्प्रसू अरण्योदयेपि सुप्तान् ॥ १९ ॥ एते पौरा अस्मिन्निवर्तने यथा निजं यत्नं कुर्वन्ति तथा ज्ञाने अपि प्राणान् व्यसिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति न तु अस्मिन्निवर्तने निश्चयं त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ अतो यवदिति । लघु शीघ्रम् ॥ २१ ॥ शीघ्रगमने हेतुमाह अत इति । एतदन्तरसेतो यतो मामनुव्रजता अतो भूयोपि न स्वपेयुरतो याव

नोचिष्ठि तावच्छीघ्रं गच्छाम इत्याशयः ॥ २२ ॥ तत्र हेतुतरमाह पौर इति । आत्मकृतात् आत्मनिमित्तकात् आत्मना आत्मनिमित्तकेन योव्याः संयोज्याः ॥ २३ ॥ आहतां स्य इति शेषः ॥ २४ ॥ ततः संयोजितेन तेन स्येनेत्यर्थः । शीघ्रं गच्छ स्ययोजनयति शेषः । प्रभो समर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥ परिच्छदो धनुःकवचादि अकुलवर्ता निविटवर्ताम् आर्तैरकुलामिति वा ॥ २८ ॥ भयदर्शनामप्यभय मार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥ त्वमेव स्यमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि मयतिनिष्ठचित्तुच्छुब्धुपादनेन जनमोहनाय न तु कय व्रतमगापत्तेः ॥ ३० ॥ तदेवाह मुहूर्तमिति । न विदुर्बनमेव गत इति न जानीयुः ॥ ३१ ॥ तथा चक्रे उदङ्मुखतया गत्वा मार्गात्तरेण निदृक्षिर्वक्त्रमागत्य एवं हि रामः प्रतिनिवृत्त इति पौरश्चमः सिध्यति । महामायाधिष्ठितुर्भगवत् इत्यया क्रियया पौरमोहनं नाश्रययिति पौराह्वात्मकृताहुः स्वाद्विप्रमोच्यानुपात्मजैः ॥ नतुसत्त्वात्मनायोज्याहुः खेनपुनरासिनः ॥ ३२ ॥ अब्रवीच्छ्वश्र्मणोरामसंक्षाद्वर्ममिवस्थितम् ॥ रोचतेमेतथाप्राज्ञाक्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ ३३ ॥ अथरामोब्रवीत्सूतशीघ्रंसंयुज्यतारथः ॥ गमिष्यामिततोऽरण्यगच्छशीघ्रमितः प्रभो ॥ ३४ ॥ मूतस्ततः संत्वारितः स्यन्दनैर्हयोत्तमैः ॥ योजयित्वातुरामस्यप्रांजलिः प्रत्यवेदयत् ॥ ३५ ॥ अयंयुक्तोमहाबाहोरथस्तेरधिनांवर ॥ त्वरयारोहभद्रंतेससीतः सहलक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तंस्यन्दनमधिष्ठायराववः सपरिच्छदः ॥ शीघ्रगमाकुलवर्तातमसामतरन्नदीम् ॥ ३७ ॥ ससंतीर्यमहाबाहुः श्रीमाञ्जिरावमंकटकम् ॥ प्रापद्यतमहामर्गमभयंभयदर्शनाम् ॥ ३८ ॥ मोहनार्थतुपौराणांमूतरामोब्रवीद्वचः ॥ उदङ्मुखः प्रयाहिंत्वरथमारुह्यसारथ्ये ॥ ३९ ॥ मुहूर्तं त्वरितंगत्वा निवर्तयथं पुनः ॥ यथानविद्युः पौरामार्ताथाकुरुसमाहितः ॥ ४० ॥ रामस्यतुवचः श्रुत्वातथाचकेचसारथिः ॥ प्रत्यागम्यचरामस्यस्य ततः समास्थायरथंमहारथः ससारथिदर्शयथिर्वनयौ ॥ उदङ्मुखं तुरथं चकार प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ ४१ ॥ इत्यायं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ प्रभातायां तु शर्वपापौरास्तेराध्वंविना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टाबभूवुर्हतेचेतसः ॥ ४३ ॥ शोकजश्रुपरिदूनावीक्षमाणस्ततस्ततः ॥ आलोकमपिरामस्यनपथयतिस्मदुःखिताः ॥ ४४ ॥ तेषां दातवदनारहितास्तेनधीमता ॥ कृपणाः करुणावाचोवदंतिस्ममनीषिणः ॥ ४५ ॥ धिगस्तुखलुनिद्रांतांययाऽपहतचेतसः ॥ नाद्यपश्यामहेरामं पृथूरस्कमहाभुजम् ॥ ४६ ॥

मंतव्यम् । प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥ संप्रयुक्तं सम्पगनीय दर्शितं समास्थितावरुढौ अभूतामिति शेषः । येन एषा मार्गेण तपोवनं प्राप्यत इति शेषः । ततस्तेन मार्गेण तुरगमान् प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥ उक्तं निगमयति तत इति । प्रयाणयेक्षितं मांगल्यं क्षुभं यन्निमित्तं शत्रुण तद्दर्शनात्तदुत्तमहेतोरुदङ्मुखं रथं चकार स्थापयामास तत आरुह्य दक्षिणामिमुखतया वनं ययौ ॥ ३४ ॥ ब्रूलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ २०८ ॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥ २३० ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥ २३६ ॥ २३७ ॥ २३८ ॥ २३९ ॥ २४० ॥ २४१ ॥ २४२ ॥ २४३ ॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥ २८५ ॥ २८६ ॥ २८७ ॥ २८८ ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥ २९५ ॥ २९६ ॥ २९७ ॥ २९८ ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥ ३१९ ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥ ३३१ ॥ ३३२ ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥ ३४० ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥ ३४३ ॥ ३४४ ॥ ३४५ ॥ ३४६ ॥ ३४७ ॥ ३४८ ॥ ३४९ ॥ ३५० ॥ ३५१ ॥ ३५२ ॥ ३५३ ॥ ३५४ ॥ ३५५ ॥ ३५६ ॥ ३५७ ॥ ३५८ ॥ ३५९ ॥ ३६० ॥ ३६१ ॥ ३६२ ॥ ३६३ ॥ ३६४ ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥ ३६७ ॥ ३६८ ॥ ३६९ ॥ ३७० ॥ ३७१ ॥ ३७२ ॥ ३७३ ॥ ३७४ ॥ ३७५ ॥ ३७६ ॥ ३७७ ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥ ३८० ॥ ३८१ ॥ ३८२ ॥ ३८३ ॥ ३८४ ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ ३८७ ॥ ३८८ ॥ ३८९ ॥ ३९० ॥ ३९१ ॥ ३९२ ॥ ३९३ ॥ ३९४ ॥ ३९५ ॥ ३९६ ॥ ३९७ ॥ ३९८ ॥ ३९९ ॥ ४०० ॥ ४०१ ॥ ४०२ ॥ ४०३ ॥ ४०४ ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥ ४०७ ॥ ४०८ ॥ ४०९ ॥ ४१० ॥ ४११ ॥ ४१२ ॥ ४१३ ॥ ४१४ ॥ ४१५ ॥ ४१६ ॥ ४१७ ॥ ४१८ ॥ ४१९ ॥ ४२० ॥ ४२१ ॥ ४२२ ॥ ४२३ ॥ ४२४ ॥ ४२५ ॥ ४२६ ॥ ४२७ ॥ ४२८ ॥ ४२९ ॥ ४३० ॥ ४३१ ॥ ४३२ ॥ ४३३ ॥ ४३४ ॥ ४३५ ॥ ४३६ ॥ ४३७ ॥ ४३८ ॥ ४३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥ ४४४ ॥ ४४५ ॥ ४४६ ॥ ४४७ ॥ ४४८ ॥ ४४९ ॥ ४५० ॥ ४५१ ॥ ४५२ ॥ ४५३ ॥ ४५४ ॥ ४५५ ॥ ४५६ ॥ ४५७ ॥ ४५८ ॥ ४५९ ॥ ४६० ॥ ४६१ ॥ ४६२ ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥ ४६५ ॥ ४६६ ॥ ४६७ ॥ ४६८ ॥ ४६९ ॥ ४७० ॥ ४७१ ॥ ४७२ ॥ ४७३ ॥ ४७४ ॥ ४७५ ॥ ४७६ ॥ ४७७ ॥ ४७८ ॥ ४७९ ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥ ४८२ ॥ ४८३ ॥ ४८४ ॥ ४८५ ॥ ४८६ ॥ ४८७ ॥ ४८८ ॥ ४८९ ॥ ४९० ॥ ४९१ ॥ ४९२ ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ४९५ ॥ ४९६ ॥ ४९७ ॥ ४९८ ॥ ४९९ ॥ ५०० ॥ ५०१ ॥ ५०२ ॥ ५०३ ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥ ५०८ ॥ ५०९ ॥ ५१० ॥ ५११ ॥ ५१२ ॥ ५१३ ॥ ५१४ ॥ ५१५ ॥ ५१६ ॥ ५१७ ॥ ५१८ ॥ ५१९ ॥ ५२० ॥ ५२१ ॥ ५२२ ॥ ५२३ ॥ ५२४ ॥ ५२५ ॥ ५२६ ॥ ५२७ ॥ ५२८ ॥ ५२९ ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥ ५३२ ॥ ५३३ ॥ ५३४ ॥ ५३५ ॥ ५३६ ॥ ५३७ ॥ ५३८ ॥ ५३९ ॥ ५४० ॥ ५४१ ॥ ५४२ ॥ ५४३ ॥ ५४४ ॥ ५४५ ॥ ५४६ ॥ ५४७ ॥ ५४८ ॥ ५४९ ॥ ५५० ॥ ५५१ ॥ ५५२ ॥ ५५३ ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥ ५५६ ॥ ५५७ ॥ ५५८ ॥ ५५९ ॥ ५६० ॥ ५६१ ॥ ५६२ ॥ ५६३ ॥ ५६४ ॥ ५६५ ॥ ५६६ ॥ ५६७ ॥ ५६८ ॥ ५६९ ॥ ५७० ॥ ५७१ ॥ ५७२ ॥ ५७३ ॥ ५७४ ॥ ५७५ ॥ ५७६ ॥ ५७७ ॥ ५७८ ॥ ५७९ ॥ ५८० ॥ ५८१ ॥ ५८२ ॥ ५८३ ॥ ५८४ ॥ ५८५ ॥ ५८६ ॥ ५८७ ॥ ५८८ ॥ ५८९ ॥ ५९० ॥ ५९१ ॥ ५९२ ॥ ५९३ ॥ ५९४ ॥ ५९५ ॥ ५९६ ॥ ५९७ ॥ ५९८ ॥ ५९९ ॥ ६०० ॥ ६०१ ॥ ६०२ ॥ ६०३ ॥ ६०४ ॥ ६०५ ॥ ६०६ ॥ ६०७ ॥ ६०८ ॥ ६०९ ॥ ६१० ॥ ६११ ॥ ६१२ ॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥ ६१७ ॥ ६१८ ॥ ६१९ ॥ ६२० ॥ ६२१ ॥ ६२२ ॥ ६२३ ॥ ६२४ ॥ ६२५ ॥ ६२६ ॥ ६२७ ॥ ६२८ ॥ ६२९ ॥ ६३० ॥ ६३१ ॥ ६३२ ॥ ६३३ ॥ ६३४ ॥ ६३५ ॥ ६३६ ॥ ६३७ ॥ ६३८ ॥ ६३९ ॥ ६४० ॥ ६४१ ॥ ६४२ ॥ ६४३ ॥ ६४४ ॥ ६४५ ॥ ६४६ ॥ ६४७ ॥ ६४८ ॥ ६४९ ॥ ६५० ॥ ६५१ ॥ ६५२ ॥ ६५३ ॥ ६५४ ॥ ६५५ ॥ ६५६ ॥ ६५७ ॥ ६५८ ॥ ६५९ ॥ ६६० ॥ ६६१ ॥ ६६२ ॥ ६६३ ॥ ६६४ ॥ ६६५ ॥ ६६६ ॥ ६६७ ॥ ६६८ ॥ ६६९ ॥ ६७० ॥ ६७१ ॥ ६७२ ॥ ६७३ ॥ ६७४ ॥ ६७५ ॥ ६७६ ॥ ६७७ ॥ ६७८ ॥ ६७९ ॥ ६८० ॥ ६८१ ॥ ६८२ ॥ ६८३ ॥ ६८४ ॥ ६८५ ॥ ६८६ ॥ ६८७ ॥ ६८८ ॥ ६८९ ॥ ६९० ॥ ६९१ ॥ ६९२ ॥ ६९३ ॥ ६९४ ॥ ६९५ ॥ ६९६ ॥ ६९७ ॥ ६९८ ॥ ६९९ ॥ ७०० ॥ ७०१ ॥ ७०२ ॥ ७०३ ॥ ७०४ ॥ ७०५ ॥ ७०६ ॥ ७०७ ॥ ७०८ ॥ ७०९ ॥ ७१० ॥ ७११ ॥ ७१२ ॥ ७१३ ॥ ७१४ ॥ ७१५ ॥ ७१६ ॥ ७१७ ॥ ७१८ ॥ ७१९ ॥ ७२० ॥ ७२१ ॥ ७२२ ॥ ७२३ ॥ ७२४ ॥ ७२५ ॥ ७२६ ॥ ७२७ ॥ ७२८ ॥ ७२९ ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥ ७३२ ॥ ७३३ ॥ ७३४ ॥ ७३५ ॥ ७३६ ॥ ७३७ ॥ ७३८ ॥ ७३९ ॥ ७४० ॥ ७४१ ॥ ७४२ ॥ ७४३ ॥ ७४४ ॥ ७४५ ॥ ७४६ ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥ ७४९ ॥ ७५० ॥ ७५१ ॥ ७५२ ॥ ७५३ ॥ ७५४ ॥ ७५५ ॥ ७५६ ॥ ७५७ ॥ ७५८ ॥ ७५९ ॥ ७६० ॥ ७६१ ॥ ७६२ ॥ ७६३ ॥ ७६४ ॥ ७६५ ॥ ७६६ ॥ ७६७ ॥ ७६८ ॥ ७६९ ॥ ७७० ॥ ७७१ ॥ ७७२ ॥ ७७३ ॥ ७७४ ॥ ७७५ ॥ ७७६ ॥ ७७७ ॥ ७७८ ॥ ७७९ ॥ ७८० ॥ ७८१ ॥ ७८२ ॥ ७८३ ॥ ७८४ ॥ ७८५ ॥ ७८६ ॥ ७८७ ॥ ७८८ ॥ ७८९ ॥ ७९० ॥ ७९१ ॥ ७९२ ॥ ७९३ ॥ ७९४ ॥ ७९५ ॥ ७९६ ॥ ७९७ ॥ ७९८ ॥ ७९९ ॥ ८०० ॥ ८०१ ॥ ८०२ ॥ ८०३ ॥ ८०४ ॥ ८०५ ॥ ८०६ ॥ ८०७ ॥ ८०८ ॥ ८०९ ॥ ८१० ॥ ८११ ॥ ८१२ ॥ ८१३ ॥ ८१४ ॥ ८१५ ॥ ८१६ ॥ ८१७ ॥ ८१८ ॥ ८१९ ॥ ८२० ॥ ८२१ ॥ ८२२ ॥ ८२३ ॥ ८२४ ॥ ८२५ ॥ ८२६ ॥ ८२७ ॥ ८२८ ॥ ८२९ ॥ ८३० ॥ ८३१ ॥ ८३२ ॥ ८३३ ॥ ८३४ ॥ ८३५ ॥ ८३६ ॥ ८३७ ॥ ८३८ ॥ ८३९ ॥ ८४० ॥ ८४१ ॥ ८४२ ॥ ८४३ ॥ ८४४ ॥ ८४५ ॥ ८४६ ॥ ८४७ ॥ ८४८ ॥ ८४९ ॥ ८५० ॥ ८५१ ॥ ८५२ ॥ ८५३ ॥ ८५४ ॥ ८५५ ॥ ८५६ ॥ ८५७ ॥ ८५८ ॥ ८५९ ॥ ८६० ॥ ८६१ ॥ ८६२ ॥ ८६३ ॥ ८६४ ॥ ८६५ ॥ ८६६ ॥ ८६७ ॥ ८६८ ॥ ८६९ ॥ ८७० ॥ ८७१ ॥ ८७२ ॥ ८७३ ॥ ८७४ ॥ ८७५ ॥ ८७६ ॥ ८७७ ॥ ८७८ ॥ ८७९ ॥ ८८० ॥ ८८१ ॥ ८८२ ॥ ८८३ ॥ ८८४ ॥ ८८५ ॥ ८८६ ॥ ८८७ ॥ ८८८ ॥ ८८९ ॥ ८९० ॥ ८९१ ॥ ८९२ ॥ ८९३ ॥ ८९४ ॥ ८९५ ॥ ८९६ ॥ ८९७ ॥ ८९८ ॥ ८९९ ॥ ९०० ॥ ९०१ ॥ ९०२ ॥ ९०३ ॥ ९०४ ॥ ९०५ ॥ ९०६ ॥ ९०७ ॥ ९०८ ॥ ९०९ ॥ ९१० ॥ ९११ ॥ ९१२ ॥ ९१३ ॥ ९१४ ॥ ९१५ ॥ ९१६ ॥ ९१७ ॥ ९१८ ॥ ९१९ ॥ ९२० ॥ ९२१ ॥ ९२२ ॥ ९२३ ॥ ९२४ ॥ ९२५ ॥ ९२६ ॥ ९२७ ॥ ९२८ ॥ ९२९ ॥ ९३० ॥ ९३१ ॥ ९३२ ॥ ९३३ ॥ ९३४ ॥ ९३५ ॥ ९३६ ॥ ९३७ ॥ ९३८ ॥ ९३९ ॥ ९४० ॥ ९४१ ॥ ९४२ ॥ ९४३ ॥ ९४४ ॥ ९४५ ॥ ९४६ ॥ ९४७ ॥ ९४८ ॥ ९४९ ॥ ९५० ॥ ९५१ ॥ ९५२ ॥ ९५३ ॥ ९५४ ॥ ९५५ ॥ ९५६ ॥ ९५७ ॥ ९५८ ॥ ९५९ ॥ ९६० ॥ ९६१ ॥ ९६२ ॥ ९६३ ॥ ९६४ ॥ ९६५ ॥ ९६६ ॥ ९६७ ॥ ९६८ ॥ ९६९ ॥ ९७० ॥ ९७१ ॥ ९७२ ॥ ९७३ ॥ ९७४ ॥ ९७५ ॥ ९७६ ॥ ९७७ ॥ ९७८ ॥ ९७९ ॥ ९८० ॥ ९८१ ॥ ९८२ ॥ ९८३ ॥ ९८४ ॥ ९८५ ॥ ९८६ ॥ ९८७ ॥ ९८८ ॥ ९८९ ॥ ९९० ॥ ९९१ ॥ ९९२ ॥ ९९३ ॥ ९९४ ॥ ९९५ ॥ ९९६ ॥ ९९७ ॥ ९९८ ॥ ९९९ ॥ १००० ॥

क्षेपम् ॥ १९ ॥ अप्रतिन अनुलेख सोऽकांठितजनेन उक्तांठितजनमहितेन अत एवामनोज्ञेन ह्यतचेवता चित्तमनोज्ञेन वासेन को नु सप्रोयेत्यर्थः ॥ २० ॥ यदिचेदिति समुदायो यवर्थाः । अन्वयं भवत्युक्तम् अत एवानायकनायकद्वयम् । जीवितेनार्थः जीवितेनार्थः जीवितान्मोक्षोऽपि न पुरादिरूपतु सुतरां नेत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुनो रामः ग्रहिहेत् त्यागार्थाद्विदो पुनर्मर्यादित्या इतरत्यागः क्रियानिति भावः ॥ २२ ॥ जीवित्याः कैकेय्या राज्ञे तया भूतकाः पेषिता हि अपि जीवित्यो न केमहि न वसेम । इममर्थं प्रति पुनरपि ग्रापमहे ॥ २३ ॥ अन्वयार्थम् अन्वयदुताम् ॥ २४ ॥ अनालम् अयन्न तत्र हेतुनायकमिति । कुतो तन्निमित्तम् ॥ २५ ॥ विष्णो नानाः ॥ २६ ॥ ते यूयं पुष्पाः सर्वाका इति शेषः । अलोऽयं पेषयित्वा द्युतिं वापि यत्र देवो कैकेय्या नामश्रवणमपि न भवति तादृश दूरेदेशं वा गच्छते

क्रान्वनेनाश्रुतीनासोऽकांठितजनेन च ॥ संप्रीयतामनोज्ञेनवासेनहतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्यादिचेद्राज्यस्यादधम्यमनाथवत् ॥ नहि नोजी वितेनार्थः कुतः पुनैः कुतो वनैः ॥ २१ ॥ यथापुत्रश्रुतार्थं चित्तार्थं वैश्वर्यकारणात् ॥ कंसापि ग्रहेरन्यकैकेयीकुलपांसी ॥ २२ ॥ कैकेय्यानवयं राज्यभृतकाहिवसेमहि ॥ जीवंत्याजातुजीवंत्यः पुनैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ यापुत्रं प्रार्थित्वेन्द्रस्य प्रवासयति निष्पृणा ॥ कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदध म्यादुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥ उपद्रुतामिदं सर्वमनालं भवमनायकम् ॥ कैकेय्यास्तु ते सर्वविनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्य तिमहीपतिः ॥ मृतेदं शरथे व्यक्तं विलोपस्तदन्तरम् ॥ २६ ॥ ते विषं पिबतालो ब्रह्मीणुण्याः सुदुःखिताः ॥ राघवं वा नुगच्छन् भवमश्रुतिवापि गच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्याप्राज्ञाजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ भरते सन्निवद्धाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २८ ॥ पूर्णचंद्राननः श्यामो गृहजज्जुरि दमः ॥ आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः ॥ सौम्यश्च सत्त्वलो कस्य चंद्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमांतगविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्समहारथः ॥ ३१ ॥ तास्तथा विलपंत्यस्तु न गरे नारागस्त्रियः ॥ चुक्षुर्दुःखसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवं विलपंतीनां स्त्रीणां विषमसुरावधम् ॥ जगामास्तं दिनकरो रजनीचाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥ नष्टज्वल न संतापप्रशांता ध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणानुलिप्ते वतदासानगरि बभौ ॥ ३४ ॥

यर्थः ॥ २७ ॥ मिथ्या प्राज्ञितः मिथ्या वक्ता मनया प्राज्ञितो भूत् । ततः कैकेयीवदग्रे मते राजनि क्विति सौनिके सना पशुवस्थानं तत्र भवे हिंसके तत्समीपे पशवो यथा निश्चितमणस्तथा सैन्य वद्धाः स्मः सन्निविष्टा भवामः ॥ २८ ॥ इदानीं तद्गुणवर्णनेनात्मनाप्यप्यति पूर्वादि ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परमयापामाय च सर्वत्र पूर्वमापणशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागम इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ विष्णोतीनां दुःख दृष्टिं शेषः । रविस्त जगाम तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविपि शीघ्रगतिरसिद्धिनाशयः ॥ ३३ ॥ नष्टो होमाद्यपि ज्वलनसंतापो ज्वलनसंगमो यस्यां प्रशांता कथाया अकथयानि सत्कथाश्च यस्यां सा ॥ ३४ ॥

निराश्रया रामरूपाश्रयराहिल्याम् ॥ ३९ ॥ सुतः वृत्तयार्थी । सुतेभ्योपि तासां सः अविकोऽभवत् ॥ ३६ ॥ वादनं वादिवं प्रशंसति गीतोत्सवद्विद्वान्णि यस्यां सा पिहित आपणानां पण्यवस्तुसमुदयः प्रसारणं यस्यां सा सक्षपितोदकः क्षीणोदकः । सक्षुभितोदक इति पाठे क्षैण्यसंक्षुभितोदक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ईलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामकीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ अयं रामवृत्तात्माह रामोपैति । तेनैव यत्र रात्रिष्वेष्टे द्विजा वञ्चितास्तेनैव महदंतरं बहुरम् ॥ १ ॥ व्यपायात् गता विषयो देशः ॥ २ ॥ विशेषणं छुट्टाः सीमांता येन अनेन सौराज्यं ध्वनितम् । तान्यतिक्रामन् शनैरिव शीघ्रं ययौ रमणीयदेशादिदर्शनपरकस्यात् अतिशयमपि गमनं शनैस्त्वं प्रयमादित्यर्थे इति तर्हिः । शनैरिवति पाठः । शरसदृशं ब्रह्मन्दिश्यौ

उपशान्तवणिकपण्यानहृषीनिराश्रया ॥ अयोध्यानगरीचासीन्नहृतरामिवांबरम् ॥ ३५ ॥ तदास्त्रियोरामनिमित्तमातुरायास्तुतेभ्रातरिवाविवा सिते ॥ विलय्यदीनारुदुर्विचेतसः सुतौहितासामधिकोपिसोऽभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशान्तगीतोत्सववृत्त्यवादनविश्रुहर्षापिहितापणोदया ॥ तदा ह्ययोध्यानगरीबिभूवसमहार्णवः संक्षपितोदकोदया ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ रामोऽपिरात्रिशेषेण तेनैव महदंतरम् ॥ जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥ तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्गजनीशिवा ॥ उपास्य तु शिवांसंध्यां विषयानत्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्युष्पितानिवनानि च ॥ पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३ ॥ शृण्वन्वाचोऽभ्युपगच्छन्वाचं संवांसवांसिनाम् ॥ राजानां धिग्दशरथकामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥ हानृशंसः ङ्कैकेयीपापापापादुर्बन्धिनी ॥ तीक्ष्णा संभिन्नमयादातीक्ष्ण्यकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥ यापुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयनिधाभिक्कम् ॥ वनवासोऽयमहं प्राज्ञः स तु कोऽंजितोऽद्रियम् ॥ ६ ॥ (कथं नाम मद्राभागासीतजनकनन्दिनी ॥ सदसुखेष्वभिरताडुःखान्यनुभविष्यति ॥ १ ॥) अहोऽदशरथो राजनिःश्रेहः स्वसुतं प्रति ॥ प्रजानामनघं मंपरित्यक्तुमिहच्छति ॥ ७ ॥ एतावाचोऽभ्युपगच्छन्वाचं संवांसवांसिनाम् ॥ शृण्वन्नतिययौ शीघ्रः कोऽलाल्भोऽसलेश्वरः ॥ ८ ॥ ततोऽवेदश्रुतिनाम शिववारिवहानदीम् ॥ उत्तीर्या भिसुखः प्रायादगस्त्याध्याषितां दिशम् ॥ ९ ॥ गत्वा तु सुचिं सरकालं ततः शीतवहानदीम् ॥ गोमतीं गेयुतादृषामतर त्सागरंगमाम् ॥ १० ॥ गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ॥ मधूरहंसाभिरुतांतरास्यं दिकानदीम् ॥ ११ ॥ समर्हमनुनराज्ञादत्ताभिरुवा कवेपुरा ॥ स्फूर्तिराष्ट्रतारामोऽवेदहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥

चर्मोत्तरार्थः इति कृतकः ॥ ३ ॥ ग्रामाः महानः सवासाः स्वल्पग्रामाः शृण्वन्वायान्तिन्ययः । ता वाच आह राजानं विगित्वादि । अस्थितं प्राप्तम् ॥ ४ ॥ पापा पापकर्मरिग्वधशरीरा पापादुर्बन्धिनी पापकर्मनिता तौक्ष्णा क्रूरदर्शना सभिकमर्यादा त्यक्तमर्यादा ॥ ५ ॥ ईदृशं अनेकेन ल्याणगुणवत् सानुक्रोशं सदयम् ॥ ६ ॥ प्रजानां प्रियमिति शेषः । यदा प्रजाविष्येऽनव पापपहितम् ॥ ७ ॥ कोऽलालभो अतिक्रम्य ययौ ॥ ८ ॥ शिववारिहा शिवानि वारीणि वहतीम् ॥ ९ ॥ गोभिर्वृत्तान्तरूपानि जलप्रायदेगा यस्यां सागररामाभिरुतेन यमुनावत्तस्या अपि पृथक्सागरप्रवेशं सूचयति ॥ १० ॥ स्यादिका तदाल्याम् ॥ ११ ॥ सः अतीतयादिकः । महीं स्यादिकासीमा क्रोसलेश्वररूपा राष्ट्रहृता अवांतरजनपदछातां वैदेरमिन्वदर्शयत् । ययौ शीघ्राज्ञादयः । सार्वभौमास्तः

थापि तेषां स्वराजधानीवात्पदः सोसल्लदेश एव सर्वोभौमन्त्र तु तद्विहितसनाधिप्राप्तुमकष्टाजपालनीयाङ्गवैभवेत्यम् ॥ १२ ॥ सूतः ३ प्लुतः शृणु इत्यादिः आमाप्य नवोच्य हसमत्तवरः मत्तहस स्मरः ॥ १३ ॥ अयं परिग्रहीतमुप्यदहस्य तद्विहङ्गणपुरपोडमिवयः कदति आगम्य अतिक्रान्तं स्वदयामिति शेषः ॥ १४ ॥ ननु मृगयायाः ह्रीद्वृत्तमृगयामधवाक्याख्याप्रदहना । अयस्य दूयण चेति राज्ञां व्यवसमसकामित्युत्पन्नसना नानिषाच्च कथं तदिच्छेय्यत आह नात्यर्थमिति । प्रजात्यायाचितामेवमुत्पापादकृतया अयन्तर्ततेव तस्या निषेधात् । ननु सर्वथैव निषेधोऽस्त्यत आह । एषा रतिः क्रीडा लोके राजर्षीणसंताडतोऽपुला न सर्वथा निषिद्धेय्यर्थः । गजादयो न हतव्या मृगयाया महेष्टुभिरचादिनास्या अन्यनुसतवमिति भावः ॥ १५ ॥ राजर्षीणां हन्ति श्लोकः पुरस्तार्थक्यं द्रव्यं कृतकासमन्त्रेणैव बोध्यम् । एव हि तद्व्याख्या हि यतः अस्मिन् दोषे राजर्षीणां वने मृगमा रक्षयमासीत् । अतोऽहमपि काटे शत्रादिनां काले मनुजैर्मनुजैः सदाचारैरपि कृता स्वीकृता वन्विना चचल्यः शत्रु द्युसिद्धयर्थमभिकथिता नात्यर्थमभिकक्षासीति सबवः ॥ १६ ॥ तं तमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्य मधुरया गिरा सूतं प्रति वाक्पुसुर्दरगन् म प्लेः शक्रो रामस्तमव्यान ययविति सबवः ॥ १७ ॥ नैकमानः ॥ इति श्रीरामाभि

सूतदेइत्येवचाभाप्यस्तरार्थितमभीक्ष्णशः ॥ हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाचपुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ कदाहंपुनरागम्यसरयवाः पुष्पितेवने ॥ मृगयांपर्यटि व्यामिमात्रापित्राचसंगतः ॥ १४ ॥ नात्यर्थमभिकक्षाभिर्मृगयांसरयूवने ॥ रतिर्ब्रह्माडुलालोके राजर्षीगणसंमता ॥ १५ ॥ राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्त्रयर्थदृग्गयावने ॥ कालेकृततांतं नुजैर्धन्विनामभिकक्षिताम् ॥ १६ ॥ सतमध्वानमैश्वर्यकः सूतमभुरायगिरा ॥ तंतमर्थमभिप्रेत्यय यौवाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ४१ ॥ विशालान्कोसलब्रम्यान्वात्वालक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्यामुत्सुखो धीमान्त्राजलिर्विक्रमब्रवीत् ॥ १ ॥ आपृच्छेत्वापुनरिश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपा लिखिते ॥ दैवतानि चानि त्वांपालयंत्यावसन्ति च ॥ २ ॥ निवृत्तवनवासस्तस्वामनृणोजगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ॥ ३ ॥ ततो रुचिताशोऽमुजमुद्वम्यदक्षिणम् ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनो ब्रवीजानपदंजनम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशो दयाचैव यथाहमपि वः कृतः ॥ चिरदुःखस्य पाणीयोगम्यमतार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तेभिवाद्यमहात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ विलपंतो नराधोरव्यतिष्ठश्चक्रचिक्वचित् ॥ ६ ॥ तथा विलप तांतेषामनुतांनांचराघवः ॥ अचक्षुर्विषयग्राह्यार्थः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥

रामे श्रीरामो रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ४१ ॥ अयं जन्मभूमिप्रयुक्तस्तेहत निर्गमनकाळे विष्टाचारपरिप्राप्ततया च स्वेदेशमावृ ष्णति स्वस्वरूपगोपनाय विशालानिति । वाला तदत गत्वा ॥ १ ॥ हे पुनरिश्रेष्ठे त्वा त्वन्वविदेवतानि च आपृच्छे प्रार्थयामि ॥ २ ॥ प्रपन्नप्रकाशमाह निवेदयति ॥ ३ ॥ जानपद जन स्वदर्शनार्थं तत्रा गतम् । तेषामश्रुपूर्णमुखान् लोकाव्यवहारानुसारेण नट इव स्वयमप्यश्रुपूर्णमुदः ॥ ४ ॥ अनुक्रोशः आः रोनुतापो वा दया कारुण्य यथायोग्यं मयि वः युष्माभिर्मिति यावत् कृतः कृता च दुःखस्य चिरसुखम् इति शेषः । पाणीयः अशोमनस् अतो युष्माभिर्गम्यताम् । वयमप्यर्थसिद्धये पित्रदुहातार्यसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धये इति हस्यम् । गच्छाम इति शेषः । व्याख्यानात्तर त्वप्रयोजकत्वाजोक्तम् ॥ ५ ॥ ते एव रामेण बोधिताः ॥ ६ ॥ अतस्तानां दर्शनमनुस्मिन्निहितानाम् । क्षणदामुखे सायमालेऽजो यथा तथा अचक्षुर्विषयं देशं गतः ॥ ७ ॥

तदेवाह वाल्मीकिः तत इति । दानशीला जना येषु तान् चैत्यैर्देवताधिष्ठानवैशेष्यैश्च समावृत्तान् ॥ ८ ॥ गोकुलैरकुलतया सेवितान् ॥ ९ ॥ नन्द्राणां रक्षणायान् ग्राहका इति शेषः । नन्दरक्षणयोगैर्यैककथामान्
इतरेन्द्रराज्यवैक्यकथामानिति यावत् ॥ १० ॥ मध्येन मध्यगत्या नन्द्राणांमिदरेषां भोज्य राज्य देशं ययौ । स्वदेशत्वाभावेन तज्जनामुद्यानदकामावात् इतिदेशसामान्यं पश्यन् अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥
तत्र अयोध्याराज्याहक्षणराज्ये ॥ १२ ॥ काले क्रीडाकाले सेविता अमःपूर्णहृदा यस्यां ताम् ॥ १३ ॥ नागपत्नीभिर्गर्भवपत्नीभिश्च सेविताम् । सतत शिवमित्यनेन महानिशायामपि तस्यां ज्ञानाद्यधिकारः
सूचितः । तदुक्त भारते । मुक्त्वा वा यदि वाऽयुक्त्वा राजौ वा यदि वा दिवा ॥ न कालनियमः कश्चिद्गुणं प्राप्य सारिद्धरामिति ॥ १४ ॥ देवानामाक्रीडैः क्रीडावर्षतैर्हिमवत उभयतीरवार्तिभिर्भुक्ताम् । देवार्थं
देवानां खानपानादिप्रयोजनाय । तत्प्राप्तयया आकाशता देवपत्नीनां देवभोग्येहमप्यवतीम् ॥ १५ ॥ शिलाभयस्थले यो जलाघातस्तद्गन्धहृदसोऽप्राप्तम् । पाठान्तरे जलवायुताः प्रक्षालिताः गुहाप्राः गुहा

ततोऽन्यन्यधनोपेतान्दानशीलजनान्जिह्वात् ॥ अकुतश्चिद्भयान्नम्यांश्चैत्यथूपसमावृत्तान् ॥ ८ ॥ उद्यानाप्रवणेपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥
तुष्टुपुत्रजनकीर्णान्गोकुलकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ रक्षणीयान्नेन्द्राणां ब्रह्मवर्षाभिनादितान् ॥ रथेनपुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तते ॥ १० ॥ मध्येन
मुदितैस्फातैरभ्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यभोज्यनन्द्राणांययौधृतिमतांवरः ॥ ११ ॥ तत्रत्रिपथगादिव्याशीततोयामशैवलाम् ॥ ददृशैराघवो
गंगांरम्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृताम् ॥ कालेऽप्सरोगेभिर्हृष्टाभिःसेवितामोहदंशिवाम् ॥ १३ ॥
देवदानवगर्ध्वैःकिन्नरैरुपशोभिताम् ॥ नागगर्धवपत्नीभिःसेवितांसततेशिवाम् ॥ १४ ॥ देवाक्रीडशताकीर्णदिवोद्यानयुतानदीम् ॥ देवार्थमा
काशगतांविख्यातांदिवपाद्विनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताद्गङ्गासोप्रांफेननिर्मलहसिनीम् ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावतशोभिताम् ॥ १६ ॥
क्वचित्तिस्तामितगंभीराक्वचिद्वेगसमाकुलाम् ॥ क्वचिद्गंभीरनिर्घोषांक्वचिद्वैरवनिःस्वनाम् ॥ १७ ॥ देवसंवाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलसंकुलाम् ॥
क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥ हंससारससंघुषांचक्रवाकोपशोभिताम् ॥ सदाभूतैश्चविहंगैरभिपन्नार्मनिदिताम् ॥ १९ ॥
क्वचित्तीररुहवृक्षैर्मालाभिरिवशोभिताम् ॥ क्वचित्तीरलुप्तोत्पलच्छत्रांक्वचित्पद्मनाकुलाम् ॥ २० ॥ क्वचित्कुसुमदुखंडैश्चकुड्मलैरुपशोभिताम् ॥
नानापुष्परजोच्चस्तांसमदामिवचक्रचित् ॥ २१ ॥ व्यपेतमलसंवातामणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ दिशःगजवनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः ॥ २२ ॥
देवराजोपवाहैश्चसन्नादितवनान्तराम् ॥ प्रमदाभिवयत्नेनभूषितांभूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥

मुखाति यया ताम् । फेनरूपो यो निर्मलो हासो मंदहासस्तद्वतीम् । एवमादिना स्त्रीरूपेण कर्णेन प्रवाहरूपाया गगाया इति बोध्यम् । वेणीकृतजला द्वित्रिजलसंयोगात् ॥ १६ ॥ स्तिमिता निश्चला सा चास्तौ
गंभीरा च तौ गंभीरनिर्घोषां मृदादिदत्त मैत्रवनिःस्वनाम् अशब्दादिवत् ॥ १७ ॥ आभोगपुलिनां विशालसंकुलाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कुड्मलरूपैः कुसुमदुखंडैः समहैरित्यर्थः । पुष्पजन्ता ध्वस्तौ
संयुक्तां समदाभिव मदसहितां प्रमदाभिव स्थिताम् ॥ २१ ॥ व्यपेतो दूरच्छ्रुतो मलसंवातः पापसंघातो यया ताम् । व्यपेतजलसंघातामिति पाठे तीरे कृतप्रवाहप्रदितमित्यर्थः । मणिर्मुक्तमणिः अनेनाति
स्वच्छशुभजलत्वं दिग्गजाद्यालोडनैर्निर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलङ्कारः । कवरारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥ देवराजान्तो उपवाह्या येषां तैश्च वरगजैः । औपवाहौरिति पाठे तेषां क्रीडावर्षयानभूतैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

रूपान्वयेह फलेयति । द्वैतः पक्षिभिः । विष्णुपदसर्वेन ब्रह्मोकाद्वैदाद्वैतजलदेशाच्च च्युताम् अपापां कर्मनाशादिवत् केनापि प्रकाशेण पापजनकत्वाभावदर्शनीमिति कतकस्तत्र । पापजनकत्वसमावनाया एवमा वात् । कृततोऽपापां पापवज्जुरहितान् । तत्र हेतुः पाननाशिनी दर्शनमात्रेण तादृशीम् ॥ २४ ॥ शिंशुमारो जलकापिपति वैषयताकोशकृता । नैर्मिकैरः । सागरेतेजसा मगिरयतपसा ॥ २५ ॥ शृगबेसुरं प्रस्थि तामिति शेषः ॥ २६ ॥ जर्मीभिः कलिलाः संवृत्ता आवर्ता यस्यां सा ताम् । इह गंगातीरे ॥ २७ ॥ नवविदूषं बहुषणप्रयत्नश्चे हेतुः । इंदुदी तापसतः ॥ २८ ॥ देवादीनां संसात्य सलिलं यस्यास्ताम् । अनेन गंगाजलं प्रवाहादय्यजानतमपि सकलपापक्षयसमर्थमिति च्यवितम् ॥ २९ ॥ तत्र गंगातीरे स्थित शृंगीवृक्ष हर्यंकुतः ॥ ३० ॥ तस्मिन् अभियास्य तत्समीपं गन्वति यवत् अवतरत् अवातरत् ॥ ३१ ॥ उपतस्थे

फलपुष्पैः किसलयैर्वृतांशुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ विष्णुपदच्युतादिव्यामपापापापनाशिनीम् ॥ २४ ॥ शिंशुमारैश्चनैश्चमुजैश्चसमन्विताम् ॥ शंकर स्यजटाशृटाङ्गदांसागरेजसा ॥ २५ ॥ समुद्रमहिषीगांसाससक्रौंचनादिताम् ॥ आससादमहाबाहुः शृंगेरेपुरं प्रति ॥ २६ ॥ तामूमिकलिला वर्तमान्वेक्ष्यमहारथः ॥ सुमंत्रमब्रवीत्सूतमिहैवाववसामहे ॥ २७ ॥ अविदूरादयं न द्वाबहुषणप्रवालवात् ॥ सुमहानिगुदीवृक्षोवसामोऽत्रैव सारथे ॥ २८ ॥ प्रेक्षाभिसरितां श्रेष्ठां समांन्यसलिलां शिवाम् ॥ देवमानवगंधर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥ लक्ष्मणश्चसुमंत्रश्चबाढामित्येवरा धवम् ॥ उक्त्वा तमिगुदीवृक्षंतदोपययतुहयैः ॥ ३० ॥ रामोऽभियायतं रम्यं वृक्षमिदं चाकुनंदनः ॥ स्यादवतरत् तस्मात्समर्थः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥ सुमंत्रोऽप्यवतीर्याभमोचयित्वा हयोत्तमान् ॥ वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृतांजलिः ॥ ३२ ॥ तत्र राजगुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा ॥ निषाद जात्येव बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥ सश्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ॥ वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपगतः ॥ ३४ ॥ ततो निषादाधिपतिद्वन्द्वद्वारदुपस्थितम् ॥ सहसौ मित्रिणारामः समागच्छद्ब्रूहेनसः ॥ ३५ ॥ तमार्तः संपरिष्वज्य गुहोराधवमब्रवीत् ॥ यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ॥ ३६ ॥ ईदृशमिह महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् ॥ ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यचोपानय च्छीघ्रं वाक्यं चेद्मुवाच ह ॥ स्वागतं ते महाबाहो ते वयमसिखिलमही ॥ ३८ ॥

समीपं शेषार्थं प्राप्तः ॥ ३२ ॥ आत्मसमः । निषादजात्यः तज्जातौ मयः । बलवान्प्रागतः । सेनातश्च । स्थपतिं निषादाधिपतिः । निषादजात्यः स्थपतिरियनेन निषादस्यपतिं याज्यदिव्यज कर्मधारय इति सूचितम् । यद्यपीदृशसख्य ईदं नेष्टुं हीनसख्यमित्यादिनोपपानकेषु गणितं तथापि तद्विप्रविषय राज्ञामाटविकबलेन प्रयोजनमन्वात् । षड्विधबलसमग्रस्य राजर्षीत्वाच्च तस्य स्वमेवेति दिक् । अत्रेदं बोध्यम् । निषादराहुविषयं रामस्यात्मसमः । सखेयवदन्ता वाल्मीकिना रामसमत्वपसमानत्वात् योचित्या भावद्वक्तृत्वेन निषादत्वेपि पूर्वद्वक्तृत्वात् प्राणादिमन्वेन तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥ उपगतः रामसमीपं प्राप्तः । विषयं स्वदेशम् ॥ ३४ ॥ समागच्छत् । क्षेमालिनादिना संगतोऽभूत् ॥ ३५ ॥ अर्तः । रामीयवल्कलादिधारणदशनेन ततः । इदमस्यस्युरम् ॥ ३६ ॥ ईदृशवचने कारणमाह ईदृश इति । अनेन मावत्स्य

रूपब्रह्मालम्बनो ध्वनितम् । अत्राद्य अन्मोदस्तदावम् । भोज्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नो राज्य मय्यादिकं च प्रशाधि स्तुतिरु ॥ ३९ ॥ वाजिना खादनं वासादि ॥ ४० ॥ महाप्रभुरपि सस्वगृहादिह दूर-
यपद्मयामागतोसि यच्च तवेमखिला महीत्यनेन वेह दृश्यसि तेन त्वया वयमार्चिता एव दृष्टाश्च वयमित्युवाचेत्यर्थः । सर्वदा वयमार्चिता इत्यनेन मद्भगवन्मेव मे महती पूजा तच्च सर्वदा तवास्ते इत्यप्यर्थो गर्भितः ।
अत एव वयं त्वयि सदा दृष्टाः ॥ ४१ ॥ अत एव पुनरालिङ्गति आलतप्रेमास्यदत्तं बोधयितुं भुजान्यामिति ॥ ४२ ॥ वनेषु चेति तस्याटाविकत्वाद्बन्धुशरणप्रश्नः । क्वचिद्वेगिष्यति पाठः ॥ ४३ ॥ अनुजानामि
अपि कृत्यं ददामि प्रतिग्रहे भोगफलके ॥ ४४ ॥ धर्मं प्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणे धर्मं सावधानम् । अत्र तदसत्याग्रहे प्रतिग्रहे अप्रतिग्रहीतृत्वरूपक्षत्रधर्मोपन्यासेन अन्नमोजनयोर्भ्यवे व्रतस्यारूपहेतुपुन्यासेन च

वयंप्रेष्यामवान्भर्तासाधुराज्यं प्रशाधिनः ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पयं च लेह्यं चैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥ शयनानि च सुख्यानि वाजिनां खादनं चते ॥ गृहमे-
वं ब्रुवाणं तुराधवः प्रत्युवाच ह ॥ ४० ॥ अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयम् ॥ पद्मयामभिगमामाच्चैव ह सहसं दर्शनेन च ॥ ४१ ॥ भुजाभ्यां साधुवृ-
त्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या त्वांगुहपथ्यामिद्वारोगं सहर्षा धैर्यैः ॥ ४२ ॥ अपिते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च वनेषु च ॥ यत्स्विदभवं ताकिं चित्रा-
त्यासमुपकल्पितम् ॥ ४३ ॥ सर्वतदनुजानां भिनविहते प्रतिग्रहे ॥ कुशचीराजिनधरं फलमूलशनं च माम् ॥ ४४ ॥ विद्धि प्रणिहितं धर्मं तापसं वन-
गोचरम् ॥ अश्वाणां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ॥ ४५ ॥ एतावता भवता भविष्यामि सुप्रजितः ॥ एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दर्शस्थस्य मे ॥
॥ ४६ ॥ एतैः सुविहितैरर्थैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् ॥ ४७ ॥ गृहस्तत्रैव पुरुषं स्त्वारिं दीयतामिति ॥
ततश्च शरीरस्य संगः संध्यामन्वास्यास्य परिश्रमाम् ॥ ४८ ॥ जलमेवाद्देभोज्यं क्षमणेनाहं तं स्वयम् ॥ तस्य भूमौ शयनस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
समार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षसु पाश्रितः ॥ गुहोऽपि सहसूतेन सौमित्रिमुभाषयन् ॥ ५० ॥ तथा शयान-
स्य ततोऽयं श्विनोऽनस्विनोऽशरथेर्महात्मनः ॥ अष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सातदाव्यतीता सुचिरेण शर्वरी ॥ ५१ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तदन्नस्य भोजनयोग्यत्वं सूचयता तस्य तत्त्वज्ञानं सूचितम् । अन्यथा निषादत्वेन भोज्याकृत्या तमेव हेतुमुपन्यसेत् स वा कथं पक्वान्माहरेत् । एतेन तत्त्वज्ञः सर्वोपि भोज्यात् एवेति ध्वनितम् ॥ ४९ ॥ एते
अश्वाः ॥ ४६ ॥ प्रतिपानं जात्याश्वानां राजौषवाहानां व्रतदानानन्तरं यत्पात्यते क्षीरादि तदप्रतिपानम् । यच्च वृत्तशर्करादियुक्तवयस्पूर्णं हि स्वादते तत्खादनम् ॥ ४७ ॥ त्वरितं दीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥
जलमेवाद्दे तौर्धप्रतिनिमित्तकोऽपवासस्यावश्यकत्वात् ॥ ४९ ॥ अन्मेल ततोऽन्यत्र समीपदेशे आगत्य तस्याविरत्यनेन तस्य निद्रामावः सूचितः । अन्वजाप्रादित्यार्थम् । अजगर्गदित्यर्थः ॥ ५० ॥ सुचिरेण शर्वरीति
निद्रागमनाच्चिरत्वं प्रतिभासस्तस्याम् ॥ ५१ ॥ कौर्ममेलः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामागमिषे आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एवं रामे शयने तद्व्याथं जाग्रदस्मण्णुहसंवाद् तमियाति । अदमेन अक्षत्रिमणुरागेण आतुरार्थं राघवः सुकुलजः सतापसंतपो रामस्य यूथय्यादिभेन सतापेन पीडितः ॥ १ ॥ इयमिति । प्रत्यायुः सिद्धिं विप्रोतो मम ॥ २ ॥ अयं जनः आटविकः ॥ ३ ॥ नहि रामादिति सर्वात्मभूतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदितमज्ञातम् । किञ्च चतुरागिति पक्षीयमिति शेषः । तादृशमपि पक्षीयं बलं सत्सहैः सुखेन जयेम ॥ ७ ॥ ततोवाच तत उवाचेति छेदः । आर्षः सधिः । अत्र देशे कयं न भीताः यतो धर्ममालुपस्यता तया रक्ष्यमाणः भवामः ॥ ८ ॥ तथापि जागरणे कारणमाह कथमिति । जीवितं निश्चिष्टं सुखजीवितजनकं भोजनादि ॥ ९ ॥ १० ॥ मत्रो गायत्र्यादि । तमः कृच्छ्रादि । पराक्रमैः तज्जय्यैक्यश्रुतावादानयनाधमैश्चतुष्टयैः । प्लोः मुल्यः ततः हेतुः सत्त्वं त्रयणः पुरुषोत्तमसदृशलक्षणः

तंजाग्रतमदमेनआतुरार्थयलक्ष्मणम् ॥ गृहः संतापसंतपोराघवांकयमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयंतंतसुसाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्यायुःसिद्धिसाध्वस्यांराजपुत्रयथासुखम् ॥ २ ॥ उचितयंजनःसर्वःक्लेशानांत्वंसुखोचितः ॥ गुण्यथजगतिस्थायःकाकुत्स्थस्यवयानिभाम् ॥ ३ ॥ नहिरामात्प्रियतमोममास्तेमुक्किञ्चन ॥ ब्रवीम्येवचतेसत्यसत्यैनेवचतेशपे ॥ ४ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकैऽस्मिन्दुमहदृशः ॥ धर्मोवार्त्तिचविपुलामर्थकामौचपुष्कलौ ॥ ५ ॥ सोहंप्रियसखारंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामिधनुष्याणिःसर्वथाज्ञातिभिःसह ॥ ६ ॥ नमेऽस्यविदितकिञ्चिद्वनेस्मिञ्चतःसदा ॥ चतुरंगद्विबलंमुमहत्संतमेहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तुततोवाचरक्ष्यमाणारस्त्वथानघ ॥ नात्रभीतावयस्यसर्वेधममेवानुपश्रुता ॥ ८ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रामयालंभुंजीवितंवासुसानिवा ॥ ९ ॥ योनेदवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहिदुयुधि ॥ तंपश्यसुखसंसंतृणेषुसहसीतया ॥ १० ॥ योमंत्रतपसालब्धोविविधैश्चपरैःक्रमैः ॥ एकोदशस्थस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥ अस्मिन्पुत्रजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति ॥ विधवाभेदिनीवृनक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १२ ॥ विनद्यसुमहानादृशमेणोपस्ताःस्त्रियः ॥ निर्दोषोपरतंतमन्येराजनिदेशनम् ॥ १३ ॥ नौसत्याचैवराजाचतयैवजननीमम ॥ नाशसेयदिजीवितिसर्वेश्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥ जीवेदपिहिमेमाताशत्रुघ्नस्यान्वेक्षया ॥ तदुःखंयदिकौसल्यावीरसूविनिशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णोमुखालोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनिशिष्यति ॥ १६ ॥ कथंपुत्रमहात्मानंज्येष्ठपुत्रमपश्यतः ॥ शरीरधारयिष्यतिप्राणराज्ञोमहात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनिशिष्यति ॥ अनंतरंचमातापियमनाशुष्यति ॥ १८ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्यमनोरथम् ॥ रज्येराममनिकषियपितामेविनिशिष्यति ॥ १९ ॥

दशरथसदृशलक्षण इत्यापातार्थः ॥ ११ ॥ विधवा विगतपत्निका ॥ १२ ॥ अप्रमेणपता राजभन्देन्योव्यानगरे च मन्विष्यतीति शेषः । निर्दोषोपरतम् उपरतनिर्दोषं भवतीति मन्ये ॥ १३ ॥ जीवतीति नाशेन न समावयामि यदि वा जीवति एतावदर्थत तदेमा शर्वरीमेव जीविष्यति नाग्रे अलग्नानाद्यामावादिति तमावयामिति शेषः ॥ १४ ॥ जीवेदपि एतद्रात्र्याः परमगीति शेषः । यदि यत् वीरस्यः कौसल्या एवपुत्रवादि निशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अतुरक्तैः रामासुक्तैर्जनैर्प्राकार्णा व्याप्ता सुखा लोकरूपं प्रियमावहति सा सदा सुखवच्छेदा इदानीं राजव्यसनेन दशरथमण्डुःखेन संसृष्टा युक्ता ॥ १६ ॥ राजव्यसनमेव दर्शयति कथमिति ॥ १७ ॥ मालापि भर्तुपुत्रवियोगात् सत्यव्येकपुत्रसन्निधौ ॥ १८ ॥ मनोरथं रामरात्र्याभिप्रेक्ष्यमनवाप्य अतिक्रान्तमतिक्रान्तं नष्टं नष्टमिति क्रोधाग्निं शेषः । प्रत्यागतं रामं रात्र्ये

ऽनिश्चयैव मे पिता विनिश्चित्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते मे कृतं कृतं पितरं रघुलजं सर्वेभ्यः कायैषु संस्कारं कल्पति ते सिद्धार्थाः मायवंतः प्रातराज्याश्च भर्तादय इति शेषः । क्रोधात्तन्नामाग्रहणम् ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ विचरेष्यति भर्तादय इति शेषः ॥ २३ ॥ अपि जीवेदिति समावने लिङ् । अपि च अपि पश्याम अपि द्रक्ष्यामः ॥ २४ ॥ सत्यप्रतिज्ञेन रागेण ॥ २५ ॥ परिदेवमानस्येति । इयमित्यादिः तिष्ठतः जाग्रतः ॥ २६ ॥ गुरौ रामे सौहृदादियुगमाव्ययि । अतिबेहाज्ज्वरातुरो गृहः व्यथितुरो नामो गज इव ॥ २७ ॥ सारमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकपचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ प्रमातायामिति ॥ १ ॥ सुकृष्णो विहगः काकः कोकिलपालकवाच कोकिलपदेनोक्तः । काके

सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले बहुपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषु संपुसंस्कारिष्यंति राघवम् ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसंविभक्तमहापथम् ॥ हर्म्य प्रासादसंपन्नागणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥ रथाश्च गजसंबाधांतूर्यनादनिनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णाहृद्युधुजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसंपन्नासमाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुविताविचरिष्यतिराजधानीपितुर्मम ॥ २३ ॥ अपि जीवेदशरथरोवनवासात्पुनर्वयम् ॥ प्रत्यागम्यमहात्मानमपि पश्याममुब्रतम् ॥ २४ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिनोऽयम् ॥ निवृत्ते वनवासोऽस्मिन्नयोध्यां प्राविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवमानस्यदुःखतिस्यमहात्मनः ॥ तिष्ठतोरानुब्रज्य शरीसाऽत्यवर्तत ॥ २६ ॥ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहितेन रं द्रुमुनौ गुरुसौहृदाद्गृहः ॥ मुमोच बाष्पव्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नागइव व्यथातुरः ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० अ० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ प्रमातायांतु शर्वार्यापृथुवक्षामहायशाः ॥ उवाच रामः सौमित्रिंक्षमणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥ भास्करोदयकालोऽसौ गताभगवती निशा ॥ असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तातकूजति ॥ २ ॥ बर्हिणानांच निर्घोषः श्रूयते न दत्तां वने ॥ तरामजः हर्वीसोऽस्य शीघ्रगांसां गमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञा यरामस्य वचः सौमित्रिभिर्ब्रजं नदनः ॥ गृहमामं त्र्यमुत्तं च सोतिष्ठद्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ सतुरामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचि वानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्य वाहनसंयुक्तं कर्णग्राहं प्राहवतीं शुभाम् ॥ सुप्रतारां दृढां तीर्थेशीं ब्रजावमुपाहर ॥ ६ ॥ तनिशम्य गृहादेशं शुभाभ्यात्योगेनो महान् ॥ उपोद्धारुचिराणां गृहाण प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततः संप्राजलिर्भूत्वा गृहोराघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयनौ देवभूयः किं करवाणि ते ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रत्ययतुं सागरागमिनीम् ॥ नौरियपुरुषव्याघ्रश्रीं प्रमारोऽहमुब्रत ॥ ९ ॥

तिनामग्रहणस्य प्रातर्निवादेवमुक्तिः ॥ २॥ ३॥ विज्ञाय तरणसाधनं शीघ्रमन्त्रेयमित्येवं रामवचनात्तत्पर्यं ज्ञात्वा गृहं सूतं चामय्य आमन्त्रणेनैव तत्तत्पर्यं बोधयित्वा यथापूर्वं आतुरग्रतोतिष्ठत् ॥ ४ ॥ स तु गृहसु रामस्य वचनं तराम जाह्नवीमित्येवं निशम्य तात्पर्यतो ज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वं प्रत्यागृह्य सचिवानाहूय तन्मध्ये कचिल्लिति अब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्य वाहनसंयुक्तम् अस्य जलं निरस्य नाव तीरं प्रापयतीत्यस्य वाहनमरिजम् । मयूरव्यसकादित्वात्समासः । कर्णग्राहः कर्णगारः । सुखेन प्रतारः प्रतरण यया तां दृढां दृढसंधिवं च तीर्थेऽवतारः नार्गेऽवतारः नार्गेऽवतारः नार्गेऽवतारः ॥ ६ ॥ उपोद्धारं समीपं प्राप्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

आरोप्य तां खनिषिपिठकैर्देहिवाभरणैर्णादिकांमिति शेषः ॥ १० ॥ सकलं कवचं कलपात् तूणीन् येन अवतरणमार्गेण नाममाख्यं तामनीच्ययुगां गंगा लोकात्तरति तमवतारं तं जन्मतुः ॥ ११ ॥ एव तु एवयुतं तु रथादिनिषेधं गच्छत तु ॥ १२ ॥ उत्तमश्चासौ दक्षिणश्च तेन स्थोदिव्यापारे उत्तमेन स्पर्शमित्रेण सकलद्रुखहाकावादक्षिणेनेद्रेण क्रेण दक्षिणक्रेण ॥ १३ ॥ गमनप्रत्याशाशिविद्वत्तये पुनः सावधारणा निवृत्तिमाह निवर्ततेति । एतावत्पर्यंतं राजाज्ञया यानेन गमनं कृतं हि अतः परं ममानेन न प्रयोजनं यतो रथं विहाय पद्मशमेव महावनं गमिष्यामोऽस्तस्य संख्या निवर्तते ॥ १४ ॥ अन्यनुज्ञातं प्रतिनिवृत्त्यै इति शेषः ॥ १५ ॥ तदादौ लोकदृष्ट्या शोकापमुदं वचनमाह नाति । सभ्रातृमार्गस्य तत्र प्राकृतवत् सुदुर्बलेन वातो येन देवेन कृतस्तदिदं देविह लोके केनायातिकांतं ज्ञेयं न अतो हृदये मा कुच इत्यर्थः । यदा ते वनवासो जात इति यदिदम् इह लोके अयोध्यास्थलोकमभ्ये केनापि पुरेणेन न हृदि अयत्तं क्षातं स्वीकृतं सर्वसमतमेवातोऽल्पदार्ढ्यं दोषेण मा गृहीया इति

अथोवाचमहातेजारामो गृहमिदं वचः ॥ कृतकामोऽस्मि भवतां शीघ्रमरोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततः कलापान्सन्नद्धसद्भावैर्बद्धाचयन्विनौ ॥ जन्मतुर्नैतांगांसीत्यासहराघवौ ॥ ११ ॥ राममेवंतुर्धर्मज्ञमुपागत्य विनीतवत् ॥ किमहं करवाणीति स्मृतः प्रांजलिं ब्रवीत् ॥ १२ ॥ ततोऽब्रवीद्दाशरथिः सुमंत्रं स्पृशन्क्रेणोत्तमदक्षिणेन ॥ सुमंत्रं शीघ्रं पुनरेव यादिराज्ञां सकलशेभवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्तस्व युवा चैनमेतावद्विकृतं मम ॥ रथं विहाय पद्मांतुगमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवस्थार्तः ससारथिः ॥ सुमंत्रः पुरुषव्याघ्रमैश्वर्याकामिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रान्तिमिदं लोके पुरुषेणेकेनचित् ॥ तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ न मन्ये ब्रह्मचर्यं वा स्वधीति वा फलोदयः ॥ मार्दवां जवयोर्वापि त्वांचेद्व्यसन्नमागतम् ॥ १७ ॥ सह राघवदैर्द्वेद्वाभ्रात्रा चैव वने वसन् ॥ त्वर्गतिं प्राप्स्यसे वीरत्रां छिंकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥ वयं खलु हतारामयत्त्वया ह्युपवर्चिताः ॥ कैकेय्या वशमेष्यमः पापाया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥ इति ब्रुवन्नात्मसमंभुमंत्रः साराथिस्तथा ॥ दृष्ट्वा दूरगतरामदुःखार्तोरुदंचिरम् ॥ २० ॥ ततस्तु विगते बाष्पे समुत्स्पृष्टोदंकशुचिम् ॥ रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्ष्ये ॥ यथा दशरथो राजानं शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ॥ २३ ॥ यद्यथा ज्ञापयेत्किंचित्समहात्मा महीपतिः ॥ कैकेय्याः प्रियकार्थकार्यतदविकांक्षया ॥ २४ ॥

तात्पर्यम् ॥ १६ ॥ किंच यदि लामिदृशं व्यसनमागतं तदा ब्रह्मचर्यादिनिष्फलमिति मन्ये ॥ १७ ॥ इदानीं राम भगवंतं मवाहं सेहेति । गतिमुक्तमर्थं एकस्यैव शिलोकां विजुर्जयेन पितृवाक्यपरिपलेन च श्रेष्ठिकाज्यस्त्रिंश्व एव च तवायं वनवासोऽपि महापन्न एव ॥ १८ ॥ अथ तु सर्वथा पीडिता इत्याह व्यमिति । उपवर्चिताः कैचिद्ब्रह्मवर्चवित्तमनेन अहं बलवित्तमेन एव सर्वं लब्धः ॥ १९ ॥ आत्मसमसादिबुद्धिर्मन्मात्रियोप्यम् । दूरगमिति पाठं दूरदेशस्थानत्वं निश्चित्य तत्समापे दुःखार्तश्चिरं स्तोद ॥ २० ॥ स्पृष्टोदंकमाचमत् शुचिं पवित्रम् ॥ २१ ॥ सुहृदं व्यसनान्नोदंकं यत् एवमतो व्योधादि ॥ २२ ॥ कामभारावसन्नः कामवशेन पीडितः । यद्वावसन्नः मदमिषेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तं वक्ष्यमाणं च ॥ २३ ॥ कैकेय्याः प्रियो यः कामो विषयो भस्तामिषेकादित्तरर्थं यथा येन प्रकारेण

यद्धस्तु आज्ञापयेत् तत् अक्विक्षयाऽऽसदादीनामविरक्त्या कार्यं सादरमनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुद्वार्यमाह यदेषामिति । प्रशासनीत्ययमस्तत्वादत् । सर्वद्वयेष्वपि कामशोधवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥ यत्कार्यं प्रति यथा येन प्रकारेण अलीकमप्रियं ताभ्यति ग्लायति ॥ २६ ॥ अमिवाद्य मत्वर्तिनिधितया मदीयमस्कारं कृत्वा ॥ २७ ॥ इदंपदार्थमाह नचेति । वने वन्यामहेति वेति सधिरार्थः । वन्यामहे इति वा । नानुशोचमीति संबधः ॥ २८ ॥ पुनरागतानस्मान्मुखं द्रक्ष्यसीति संबधः । पुनःपुनरर्पिणं द्रक्ष्यसि वा ॥ २९ ॥ सहिताः मम मात्रेति शेषः । पुनःपुनरभिरिणं पूर्वोक्तं वाक्यमुक्त्वा कौस्तल्यामियुपलक्षणम् । सर्वोऽपि त्रैकेयी चारोग्यम् अहमरोगोऽदुःख इति ब्रूहि । कैकेयीमिति न व्ययोक्तिः । किंतु दैवकृतात्वेनास्या अनपराधिवर्त्मित्याशयेन ॥ ३० ॥ अथ आरोप्यक्षजनानंतरं सर्वान्प्रति आर्यस्य ऽष्टेक्ष्य मम सीताया लक्ष्मणस्य च वचनात्पादाभिवदनं ब्रूहि ॥ ३१ ॥ एव पितरं मातरं प्रति सदित्य पुनः पितरं प्रति सदित्य पुनः पितरं दशरथम् । नृपमते राजसमते परे राज्ये ॥ ३२ ॥ अथ सुमत्र प्रत्याह भत चेति ।

एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासितं नराधिपाः ॥ यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥ यद्यथा समहाराजो नालीकमधिगच्छति ॥ न च ताम्यति शोकेन नु भञ्जयति तथा ॥ २६ ॥ अट्टष्टुः खराजं न वृद्धमर्थजितं द्रियम् ॥ ब्रूयात्स्वमभिवाद्बैवममहेतो रितद्वचः ॥ २७ ॥ न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च शोचति ॥ अयोध्याया श्रुत्या श्रितिवेन तस्या महति वा ॥ २८ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः ॥ लक्ष्मणमांचसीतांच दृश्ये शश्र्मामागतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्तवातुराजानमातरंच सुमंत्रमे ॥ अन्यः श्वदेवीः सहिताः कैकेयींच पुनः पुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यं ब्रूहि कौसल्या मथ पादाभि वंदनम् ॥ सीतायाम च यस्य वचनां लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥ ब्रूयः श्चापि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय ॥ आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥ भरतंच परिष्वज्य यौ वराज्येऽभिषिच्य च ॥ अस्मत्संतापं जुहुः खनं त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥ भरतश्चापि वक्तव्यो यथाराजनिवर्तसे ॥ तथा मातृषु वतैः सर्वास्वेषां विशेषतः ॥ ३४ ॥ यथा च तव कैकेयीसु मित्राणां विशेषतः ॥ तथैव देवीकौसल्यामममातां विशेषतः ॥ ३५ ॥ तातस्य प्रियकामेन यौ वराज्ययो वक्षता ॥ लोकयो रूभयोः शत्रुयं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥ निवर्त्य मानो रागेण सुमंत्रः प्रातिबोधितः ॥ तत्सर्ववचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ यदहं नोपचारेण ब्रूयाः स्नेहाद्विच्छ्वम् ॥ भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं तं वक्षंतुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथं हि त्वद्विहीनो हं प्रति यास्यामि तापुरीम् ॥ तव तातं वियोगेन पुत्रशोकादुरामिव ॥ ३९ ॥ सराममपिता वन्मेरुं दंष्ट्रं तदा जनः ॥ विनारा मरुं दं द्वाविदीयं तापिसापुरी ॥ ४० ॥ दैन्यं हि न गरीणं च्छेदं दृष्ट्वा नून्यमिमं रथम् ॥ सुतावशेषं सर्वैः न्यहंत वीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥

अमोष्य आमषव्य ॥ ३३ ॥ राजनि दशस्य ॥ ३४ ॥ अवशेषतः शतमुत्तराश्वैर्विशेषतः कैकेयविशेषणार्थः । एव मम मातापि कैकेयविशेषणार्थः ॥ ३५ ॥ अवशेषता अग्निकृता उभयोर्लोकयोर्हिरण्यलोकयोः । अति तु ब्रह्मात् विष्णव्य वाक्य ब्रवीमि तद्वान्य मस्मिन्निति ज्ञात्वा श्रुतमर्हसीति सबन्धः ॥ ३६ ॥ उपचारः स्वास्मिन् त्योचिताः मत्कारः तेन न ब्रूयाः ब्रूयाम् ॥ ३७ ॥ उपचारः प्रत्ययः । सुख वर्धयितुं शक्य तेन तथा वर्तस्य येन लोभद्वयेऽपि सुखं भवतीति व्ययः । पर्यायोत्तरप्रत्ययः ॥ ३८ ॥ उपशोकः पुत्रविशेषणार्थः शोकः ॥ ३९ ॥ मे रथं मत्प्रवर्त्य रथ दूपात् दृष्ट्वा तदा दशनकाले सराममपि । अपिः संभावने । सराम संभावयमानो जनः पुरो च निकटगत रथ विना राम दृष्ट्वा विदितैतापि । अपिः संभावनायाम् ॥ ४० ॥ सुतावशेषं हतवीर

रयं धृम स्वसौमिव ॥ ४१ ॥ दूरेपि निवसत त्वा मानसेन व्यापरोणागतः पुरःस्तिताम्रि त्वां चित्तस्थो रयेनागतयो राम इति चित्तययः प्रजा जना अद्य एकस्य मम गमनदिने दूत निश्चयेन निराहाराः कृता निराहारसंकल्पवत्यः कृताः मरिच्यतीति यावत् ॥ ४२ ॥ तस्यैव युक्त्या साधन करोति दृष्टमिच्छादिना । सकुलम् आर्तनादादि ॥ ४३ ॥ सस्य ममेव निशाम्येयन्वयः ॥ ४४ ॥ पुना रामं विना स्वामनेऽनुपपत्तिबाह्व अहमिति । अपि च अह देवी किं कथ्यामि देवीं कौस्त्याम् । तव सुतो यथा मातुलकुल प्राप्ति इति ब्रूहि । तत्राह ईदृश वचन प्रियमपि असत्य नैवाह ब्रूयाम् । वन प्राप्ति इत्येव तर्हि ब्रूहि तत्राह । इदं सत्यमपि अप्रियमेव अतः कथं ब्रूयाम् । सत्य ब्रूयिष्य ब्रूयान् ब्रूयान्सत्यमप्रियमिति सूतेः । तस्मात्तव मातरं प्रति वक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावाद्दहं न गमिष्यामीति भावः । एतेव धन्यवन् इति तत्र शक्याप्यहं गृणामि । यत्तु क्लृप्तकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनं वक्ष्यामि नतु सत्यमपि क्लृप्तमनमप्रियवाटिन्दुकं तत्तु तत्र शक्यामीत्यादितोक्तवचसा नगरामनामवप्रतिपादकत्वस्यैव लामाङ्घ्रिलम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यथापि नेलमशक्य इत्यनुपपत्तस्माह ममेति । एतेऽप्यहं मम नियोगस्या कुर्येणमात्रार्थानां मतेरणया तद्बहुजनवहन्शीला एव नलन्यवहन्शीला नापि तद्बहुपुहितयवहन्शीलाः । अतः

दूरेपि निवसतं वा मानसेनाग्रतः स्थितम् ॥ चिंतयतोऽब्रू नूनं त्वां निराहाराः कृताः ॥ ४२ ॥ दृष्टं तद्देवयारामयादृशं त्वत्प्रवासने ॥ प्रजानां सकुलं वृत्तं त्वच्छोककृच्छ्रांतं चेतसाम् ॥ ४३ ॥ आर्तनादो हि यः परैरनुक्तुं त्वत्प्रवासने ॥ सरथं मानिनाभ्यवकुर्तुः शतगुणतः ॥ ४४ ॥ अहं किंचापि वक्ष्यामि देवी तव सुतो मया ॥ नीतो सौमातुलकुलं संतापं माकृथा इति ॥ ४५ ॥ असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् ॥ कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥ मम तावन्नियोगस्थस्त्वद्बहुजनवाहिनः ॥ कथं रथं त्वया हीनं प्रवाहं तिहयोत्तमाः ॥ ४७ ॥ तत्र शक्याभ्यहंगंतुमध्यां त्वद्दहतेऽनघ ॥ वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ॥ सरथोऽग्निप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रहृत्त्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यति वने या नितपो विघ्नकराणि ॥ रथेन प्रतिबाधिष्येतां निसर्वाणि राघवा ॥ ५० ॥ त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्या कृतं सुखम् ॥ आशंसे त्वत्कृतेन हं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रन्यनंतरः ॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामि भवमेप्रन्यनंतरः ॥ ५२ ॥ इमेपि च हयावीरयदिते वनवासिनः ॥ परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमं गतिम् ॥ ५३ ॥ तव कुश्रूषणं मूर्ध्नि कारिष्यामि वने वसन् ॥ अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥ न हि शक्या प्रवेष्टुं सामयाऽयोध्यात्वया विना ॥ राजधानीमहं द्रस्यथ धातुच्छ्रुतकर्मणा ॥ ५५ ॥ वनवासक्षयं प्राप्ते ममैष हिमनोरथः ॥ यदनेन रथेनैव त्वां वेहं युरीपुनः ॥ ५६ ॥

स्वया हीन रथमेतं कथमपि वहति अतो रथनयन दुःस्वप्नमिति भावः ॥ ४७ ॥ उपसहरति तत्रेति ॥ ४८ ॥ त्यक्तमात्रे त्यागक्षण एव ॥ ४९ ॥ भविष्यति समावितानि रथेन साधने नाहं मे रथी शूला प्रतिबाधिष्ये ॥ ५० ॥ ननु सूतेन त्वया कथं रथि कृत्यं कर्तुं शक्यं तत्राह त्वत्कृतेनेति । न केवलमहं सूतः किंतु प्रधानभूतो मंत्री सूतत्वं तु लक्ष्मणतुल्यरूपफलेन तदर्थफलस्यैपि हेतुं त्वं गीकारान्भयाग्रीकृतमिति शेषः । तत्फलं च त्वदीयस्य चर्याया लदुःसुहृद्वत् सुखं मया प्राप्तिमदान् । त्वत्कृतेन त्वदीगृह्णतवनानुगमनानुगृहेण वनवासकृतं सुखं राख्यं चित्ताद्वाभावाभाहसुखमाशसे प्रार्थयामि । एतेन त्वदवसारं ज्ञात्वेव त्वदथचर्यासौभाग्याय सूतत्वं मयाऽग्रीकृतमिति वृत्तिरन्तम् ॥ ५१ ॥ प्रत्यनंतरः प्रत्यसन्नोऽनुकूल इति यावत् । प्रत्यनंतरो मेवेति त्वया प्रीत्याभिहितं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ देवलोकं केयनेन त्वद्भक्तानां मत्तयं तत्प्राप्तुं देवलोकप्राप्तिरपि हेतुर्वेति सूचितम् ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासक्षाले समाप्ते पुरीं बहेयं प्रापयेयमिति यत् एष मे मनोरथः ॥ ५६ ॥

अन्यथा त्वया रहितस्य स्थितिपक्षे ॥ ५७ ॥ भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रिते पथि यथा मृत्येन स्यात्तव्यं तथा त्वद्विषये तिष्ठत सर्वभृत्यभये मत्कृतं भृत्य स्थित्या भृत्ययोग्यया स्थित्या सर्वदा स्थित न्युक्तं कार्यं विषये कदाप्यप्यपराहितमिति यावत् ॥ ५८ ॥ १९९ ॥ ६० ॥ रामो वन गत इति प्रत्यय निश्चयं कैत्रेणो गच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥ अतिशक्ता अन्यथाशक्ता तां न कुर्यात् ॥ ६२ ॥ इत्येष मे प्रथमः कल्पो मूलम प्रमोजन नृद्वानमस्तेत्यन्वयः । भर्तेनारक्षित समतादक्षितमीदृशा पुत्रप्राप्त्य तज्जन्य सुख प्राप्नुयामिति च मम त्वद्वदमस्य प्रयोजन भर्तान्वयनस्य त्वदवोनायत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ सज्जेते वने वासो न योग्य इत्युक्तिरैव वने स्पेयमिति कदाचिदुहः प्रार्थयेत्प्रतिवधाय आश्रमे जनपदरहिते वासो योग्योत्तद्गत आश्रमवासोचितो विधिर्जटाधारणादिरूप इदानीं कर्तव्य इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ सोह

चतुर्दशहिवर्षाणि संहितस्यन्वयवाने ॥ क्षणभूतानि यस्यास्त्यतिशतसंख्यानि चान्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सलतिष्ठंतं भर्तृपुत्रगते पथि ॥ भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या नृमां त्वंहं दुर्महसि ॥ ५८ ॥ एवंबहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ॥ रामो भृत्यानुकंपी नु सुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ जानामि परमां किमहं ते भर्तृवत्सल ॥ शृणु चापि यदर्थं त्वं प्रेषयामि पुरीमिति ॥ ६० ॥ नगरीं त्वांगं तदंज्ञाजननीमेव वीयसी ॥ कैकेयी प्रत्ययंगच्छेदिति रा मो वनंगतः ॥ ६१ ॥ विपरीते तुष्टिहीनानवनवासंगते भयि ॥ राजानंति शंकेन मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥ एष मे प्रथमः कलपो यदंबा मेय वीयसी ॥ भरतारक्षितं त्वं तु त्राज्यमवाप्स्यते ॥ ६३ ॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमंत्रत्वं पुरीं त्रज ॥ संदिग्धश्चापि यानार्थं स्तां स्तान्भूयास्तथा तथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं मृतं सांत्वयित्वा पुनः पुनः ॥ गुहं वचनमच्छिबोरामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥ नेदानीं गुहयोगो यं वा सो मे सज्जेतवने ॥ अव श्यमाश्रमेवासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥ सोहृहीत्वा नित्यमंतपस्विजनभूषणम् ॥ हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥ जटाः कुत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ॥ तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुगहरत् ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरो जटाः ॥ दीर्घ बाहुर्न रव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥ तौ तदा चीरसर्पज्ञौ जटामंडलधारिणौ ॥ अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततौ वै खानस मार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मम् आस्थितः प्राप्नु कृतबुद्धिः सन् ब्रत वानप्रस्थव्रतम् आदिष्टानागीकृतवान् । अत्र गगारूपतीर्थप्राप्तावधौ प्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ तदग्रे पितृमरणप्रकरणेपि यन्मुडनाकरणं रामलक्ष्मणयोस्ते नानेन पक्वतीरपार्थवादेन क्षत्रियाणां तीर्थादिषु मुडननिषेधं प्रतिमं इत्यलम् । सहाय गगातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥ किमब्रवीत्तदाह अप्रमत्त इति । दुःखेनारक्षा रक्षणं यस्य तदुत्तरारक्षा अतिशयेन दुराक्षं दुरारक्षतममतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिदं वचनं दनः ॥ जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सह लक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिदं वचनं दनः ॥ तितृषुः शीघ्रगंगंगामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

नित्यं वन्याहारभूषणनादिरूप गृहीत्वा सीताया लक्ष्मणस्य चतुर्मन्या तपस्विजनभूषणं जटाः कृत्वा गमिष्यामि अतो न्यग्रोधक्षीरमानय । भूयोतिशयेन पितृहितकामस्तत्त्वित्वा रक्षणेन । यत्तु सीताया हितकाम इति तत्र । जटाधारणेन सीताहिताप्रसिद्धिः । अनुमतिस्त्वेषेक्षितिव अन्यथा सन्यासबुद्ध्या परमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरो जटाः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ वैखानस मार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मम् आस्थितः प्राप्नु कृतबुद्धिः सन् ब्रत वानप्रस्थव्रतम् आदिष्टानागीकृतवान् । अत्र गगारूपतीर्थप्राप्तावधौ प्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ तदग्रे पितृमरणप्रकरणेपि यन्मुडनाकरणं रामलक्ष्मणयोस्ते नानेन पक्वतीरपार्थवादेन क्षत्रियाणां तीर्थादिषु मुडननिषेधं प्रतिमं इत्यलम् । सहाय गगातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥ किमब्रवीत्तदाह अप्रमत्त इति । दुःखेनारक्षा रक्षणं यस्य तदुत्तरारक्षा अतिशयेन दुराक्षं

दुराक्षतम् । दुराक्षतमितिपातोऽतिशयेन दुःखेन रक्षितुं योग्यतममित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ स्थितामिमां नाव परिशुब्धं हन्ते गृहीता सीनामारोपय अन्वक्ष पश्चात्स्वमारोह ॥ ७५ ॥ अग्रप्रि कूलयन् अनुकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ब्रह्मवत् क्षत्रियवत् ब्राह्मणदक्षिणवत् ब्रह्मक्षत्रदेवताकामित्यर्थो वा आत्मनो हिनमुद्दिश्य जज्ञाप मुत्राभाणपृष्ठा नावमारोहदिति स्रोतोः क्षत्रियाधिकारो । पाठात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकान्व चास्य ब्राह्मणे उज्जलिति कदाचः । दीर्घं नावमित्यादिदलदक्षप्रमाणो मन्त्र इत्येयं ॥ ७८ ॥ प्रणमत् अङ्गमावर्ध अपिः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कर्णवारेण नाविकेन समाहिता सजीकृता स्पर्शमित्रं तेन वेगादिभिरता प्रणुज्ज ॥ ८१ ॥ गगनाय महोदक्तावात् क्रोदशतावाच्च सीता आर्धितनान्याह मय्यमिति ॥ ८२ ॥ गालयन् प्रणयन् समापयतिविति शब्दः । रत्नयोः समानश्रुतिवात् ॥ ८३ ॥ पुनः आरोहत्वं नव्यः प्रस्थितां नावमिमंशतैः ॥ सीतां चारोपयान्वक्षपरिशुब्धमनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ सम्राटुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रति कूलयन् ॥ आरोप्यमैथिलीपूर्वमारोहात्सर्वास्ततः ॥ ७६ ॥ अथारुरोहेतजस्वी स्वयलक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततो निषादाधिपतिगुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोऽपि महतेजानावमारुह्यतांततः ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवैष्वजजापहितमात्मनः ॥ ७८ ॥ आचम्य च यथाशान्द्वनंदीतां सहसीतया ॥ प्रणमयन्ति संतुष्टालक्ष्मणश्चमहारयः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञाय सुमंत्रं च सबलं चैव तनुहम् ॥ आस्थाय नावं रामस्तुचोदयामास नाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चालिता नौका कर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्पर्शयुगाभिभूताशीघ्रं सलिलनतयात् ॥ ८१ ॥ मध्यंतुसमनुप्राप्य भारीथ्यास्त्वनिदिता ॥ वैदेही प्राजलिभू त्वातां नदीमिदम् ब्रवीत् ॥ ८२ ॥ पुत्रोदशरथस्यायमहाराजस्य धीमतः ॥ निदेशं पालय त्वेमंगं त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि सम ग्राण्युष्यकानने ॥ भ्रात्रा सह मया चैव युनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वादिविषुभेक्षे मे पुनरगता ॥ यद्येप्रमुदिता गंगे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥ त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकसमीक्षसे ॥ भार्याचोदधि राजस्य लोकेऽस्मिन्संग्रहस्थसे ॥ ८६ ॥ सात्वादेवि नमस्यामि प्रशंसां मिचशोभने ॥ प्रामराज्येन रव्याऽत्रोर्विने पुनरगते ॥ ८७ ॥ गवांशतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् ॥ ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियाचिकीर्षया ॥ ८८ ॥ सुराघटसहस्रेण मांसभूतौद नेन च ॥ यक्षैश्चत्वांप्रियतां दिवि पुनरुपगता ॥ ८९ ॥ यान्ति वतीरावसीनि देवतानि च संति हि ॥ तानि सवर्णिण्यक्ष्यामि तीर्थान्ययतनानि च ॥ ९० ॥ पुनरेव महोद्भवः प्रजाचसगतः ॥ अयोध्यां वनवासत्तु प्रविशत्स्व नद्योऽनघे ॥ ९१ ॥ तथा संभ्रमणा सासीता गंगामनिदिता ॥ दक्षिणादक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपगमत् ॥ ९२ ॥ तीरंतुसमनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ॥ प्रातिष्ठतसहस्रत्रावैदेहाच परंतपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमि त्रानंदं वर्धनम् ॥ भवसंस्पर्शणार्थं यमजने विजने पिवा ॥ ९४ ॥ अवश्यं क्षणकार्यमद्विधैर्वर्जनेवने ॥ अग्रतो गच्छसौ मित्रेसीतत्वात्मनुगच्छतु ॥ ९५ ॥

प्रत्यागमिष्यति स्वदेशं यदीति शेषः ॥ ८४ ॥ सर्वकामसदुद्दिनी सर्वकामसमृद्धिं सर्वकामरूपणमस्या अस्ति दातव्यत्वेन्ययः ॥ ८५ ॥ समक्षते व्याप्नोषि । अक्षुष्यताते संघाते च । तत्त्वं चास्या बालक्रांते निरु-
पितम् ॥ ८६ ॥ प्रशसामि स्तौमि शिञ्जेन क्षेमेण ॥ ८७ ॥ मासभूतौदनेन यद्वयं महाबलदामेनेति शेषः ॥ ८९ ॥ तीर्थानि प्रणागादीनि । आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥ दक्षिणं
महुरिषुकुल्य ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सप्तद्वारं नीताया इति रायः । मयं मावधान इति शेषः ॥ ९४ ॥ यद्वेदमोऽवत इति । एव च कर्त्तव्यवाङ्मोऽव्यग्रतो गमनमदोऽयेति च्यनितम् । मार्गे ष्व लघ्वरप्रतो

गमनमदोषार्थेभ्यो । एव ह्यविधिवसनयेति च च्यनितम् ॥ ९५ ॥ नः अस्माकम् । सीतयापि पतित्रयमहिद्वेतरक्षणम् ॥ ९६ ॥ कृत एवमतिथ्यलोऽत आह नहीति । अमुकता दुष्करा काचन कापि क्रियाऽति
त्राता न किंतु इतः प्रमृति दुष्करात्रियारम इति भावः । यदा काचन क्रिया अपायलक्षणा अतित्राता अस्मानतिक्रम्य प्राप्ता चेत्ततो रक्षा सुकरा नहि प्रहृत प्रहृतमेवेति न्यायादित्यर्थः । अथेत्यादिषाचक्षोक एकं
वाक्यम् ॥ ९७ ॥ दुःखज्ञाने हेतुः प्रणष्टेति । क्षेत्र शाल्यादिक्षेत्रम् । विषम निम्नोन्नतम् । प्रपात गतीदि तुक्षुम् ॥ ९८ ॥ १०० ॥ वस्त्यान्वयदेशान् ॥ १०१ ॥ ऋष्यादयो हरिणमेदाः काले
सायकाले । मासस्य च वन्याहारालतवाचन दोषः । मायार्थमन्वाचन न मृगहृत्तने दोषः । कुशुक्षितौ हवा तानादाय गताविलेनेन मोजनमर्थसिद्धमेवेति नोक्तम् ॥ १०२ ॥ रंरुपमानः ॥ इति श्रीरामा

पृष्ठतोनुगमिष्यामि सीतां तां चानुपालयन् ॥ अन्योन्यस्य हि नो रक्षार्कतव्यापुरुषर्षम् ॥ ९६ ॥ नहि तावदतितांताऽसुकरा काचन क्रिया ॥ अथ
दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रणष्टजनसंवाधेक्षेत्रारामविवर्जितम् ॥ विषमं च प्रपातं च वनमद्यप्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥ श्रुत्वारामस्य
वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः ॥ अनंतरं च सीताया राघवो रघुनंदनः ॥ ९९ ॥ गंतुंगंगारणरमाशुरारमं सुमंत्रः सततं निरीक्ष्य ॥ अध्वप्रकर्षाद्विनिवृ
त्तदृष्टिमुमोच बाष्पव्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥ सलोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ॥ ततः समृद्धाञ्जुभसस्य मालिनः क्षणे
नवत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥ तौ तत्र हत्वा चतुरो महाभृगान्वराहमृगं शृणुषत महारुम् ॥ आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय कालेययतुर्व
नस्यतिम् ॥ १०२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ सतवृक्षसमासाद्या संध्यामन्वास्य
पश्चिमाम् ॥ रामोरमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अद्येयं प्रथमारत्रियर्थांता जनयद्बद्धिः ॥ यासुमंत्रेण रहिता तां नोत्कंठितुमर्हसि ॥ २ ॥
जागर्तव्यमतद्विभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु ॥ योगक्षेमौ हि सीतायावर्तेतिलक्ष्मणवयोः ॥ ३ ॥ रात्रिकथंचिद्वेमांसौ मित्रेवर्तयामहे ॥ अपवर्तमहे भू
मावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥ सतु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ॥ इमाः सौमित्रेण मोव्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ ध्रुवमद्यमहारजो
दुःखं स्वपितिलक्ष्मण ॥ कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥ सा हि देवी महाराज कैकेयी राज्यकारणात् ॥ अपिन च्यायेयत्राणान्दृष्ट्वा
भरतमागतम् ॥ ७ ॥ अनाथश्च हि धृद्धश्च मया चैव विनाश्रुतः ॥ किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्यः वशमागतः ॥ ८ ॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्चम
तिविभ्रमम् ॥ कामएवार्थधर्माभ्यां गरीयानि तिममतिः ॥ ९ ॥

भित्तमे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ७४ ॥ स तमिति ॥ १ ॥ आ जनपददिति छंदः । आ इति यत्तलेनेन संबध्यते । अस्म
जनपदद्वहिर्देशेऽय इय या रात्रिरायाता प्राता येय वनवासरात्रिषु प्रथमा सुमंत्रेण रहिता च तस्मिन् प्राप्य नोत्कंठितु नगरादिस्तुम् ॥ २ ॥ न विदते तद्री ययोस्तास्याम् । इडभावो ह्रस्व चार्षम् । क्वचित्तु
अतद्रान्यामिमेव पाठः । आत्रयोर्वर्तेतऽस्य दायत्तवित्यर्थः । अप्राप्तप्राप्तियोगः । लब्धपरिपालन क्षेमः ॥ ३ ॥ कथंचिद्वेमांसौ उडजादिनिर्माणमावात् । स्वयमर्जितैस्तु गणनीदिभिरिति शेषः । अपवर्तमहे यया
कथंचिच्छयन कुर्ते ॥ ४ ॥ कथाः वार्ताः ॥ ५ ॥ कृतकामा सपत्नस्य नोरया ॥ ६ ॥ राज्यकारणात् महाराज्यपदमिष्येत्कारणाव्यागानपि न च्यात्रयेत् । अपि तु च्यात्रयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कामस्य गरीयस्त्व साधयति को त्विन्द्रादिना । जलद्वोपि का पुमान् मामिषं छददुर्वर्तिनम् आब्राह्मणं पुत्र प्रमदायाः कृते प्रमदानोषानिमित्तं त्यजेत् किं पुनः सर्वलो राजा तस्मात्सर्वतः प्रबलः काम इति भावः ॥ १० ॥ एव वादो हि नान्तो लक्ष्मणसत्परीक्षाभ्यम् अयोध्या त्व प्रवेक्षति लक्ष्मण प्रति वक्तु तदाशयं ज्ञातुं च न वास्तत्र इति बोध्यम् ॥ ११ ॥ एकं मूलं मुखम् शतुर्मविति शेषः । ईदृशो मवियति मुख मेक इति वा पाठः । एक एव राज्ञः नरिन्द्रोत्यर्थ इति नार्थः ॥ १२ ॥ यो भरतः कामरुद्रवृत्तं स यथा राजा दशरथो विपदमापन्नो प्राप्तोतित्यर्थः । अन्ये तु राजा दशरथो यथा राजन् मापन्नस्तथा भरतो राजत्वमापन्न इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मल्लोत्तम दुःखसंगतनिमित्तम् ॥ १५ ॥ माता तवैति शेषः । काले प्रातःकाले उल्लेख्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ नाथो रक्षकः ॥ १७ ॥ शुद्धकर्मा कर्तेर्ना द्वेषादन्यायमाचरेत् । हि निश्चितम् । तदेवाह हे कर्मज्ञ ते मम च मातरं सुमित्रा कौसल्या चोद्दिश्य गत विप हि तु दद्यात् ॥ १८ ॥ जायते जन्मते । एतत्पुत्रविशेषदुःखम् ॥ १९ ॥

कोह्यविद्वानपि पुमान् नृभूतः कृते त्यजेत् ॥ छदानुवर्तिनं पुत्रं ततो मां विवलक्ष्मण ॥ १० ॥ सुखी भरतः सभार्यश्च भरतः कैकेयी सुतः ॥ मुदितान्को सलनेको यो मोक्षयत्यधि राजवत् ॥ ११ ॥ सहिराज्यस्य सत्सुखमेकं मवियति ॥ तत्ते वपुःसतीति सयिचारण्यमाश्रिते ॥ १२ ॥ अथ ममौपरि त्यज्यः कामरुद्रवर्त ॥ स्वसापद्यतोऽक्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥ मन्येद्दशरथांतां दक्षमप्रब्राजनाय च ॥ कैकेयीसौम्यसंप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥ अप्रीदानं तु कैकेयीसौभाग्यसदमोहिता ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च सा प्रवाधेन प्रकृते ॥ १५ ॥ मातास्मन्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् ॥ अयोध्याभित्तत्वं अलेपि दशलक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेको गमिष्यामि सीतया सह हंडकां ॥ अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥ शुद्धकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ॥ परिदद्याद्द्विधर्मज्ञां गते मम मातरम् ॥ १८ ॥ नृनं जात्यन्ते तत्तस्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ॥ जनन्या मम सौमित्रे तद्वैतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥ मया हि विपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ॥ विप्राश्रुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥ मास्मसीमिति नां काचिजनयेऽनुम्रीदृशम् ॥ सौमित्रे यो हम्बायादक्षि शोकमनंतकम् ॥ २१ ॥ मन्ये प्रीतिं विशिष्टा सा भूलक्ष्मणसारिका ॥ यत्तस्याः श्रूयते वा क्यं शुक्रपादमर्देश ॥ २२ ॥ शोचंत्याश्चाल्पभाग्यायानं किंचिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेण किमनुप्रायमया कार्यमर्हदम् ॥ २३ ॥ अल्पभाग्या हि मेमाता कौसल्यारहिता मया ॥ शंते परमदुःखानां पतिता शोकसंगरो ॥ २४ ॥ एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥

फलकाले सुखानुपलब्धे ॥ २० ॥ कुत इत्यतः सौमित्रे इति ॥ २१ ॥ हे लक्ष्मण अद्या पालिता कृतवन्तश्चिन्ता च सारिका मतो ज्ञायां प्रतिविशिष्टा अधिकप्रीतिवृत्ता इति मन्ये । यत्तस्मात्तयाः सारिकायाः सकाशात् एव शत्रुनिग्रहविषयं शुक्रपादमर्देशोति वाक्यं श्रूयते । कौसल्येयति शेषः । अस्मत्तत्तु तदपि नैति भावः । अत्रेवं वाक्यं ओर्बिडालस्य पाद हे शुक्र देवोत्यर्थकतया लोकप्रसिद्धम् ओर्बिडालपेदुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं देवोत्यर्थकतया रामेण योजितमिति वक्तोक्तिरुत्तरः ॥ २२ ॥ अनुप्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः ॥ २३ ॥ शंते इदानीमिति शेषः ॥ २४ ॥ नन्वेव द्वये शोकतार्हं मया सर्वं निवारणसहयोगेनोक्तं राज्यमेव कुतो नानाद्वितीयं केन राज्यकरणे लब्धेक्षामपि मे न किञ्चर्ममपादेव मया तन्नामिद्वितीयाह एकम् इत्यादि । तस्य निस्तारान्तिनां कर्तुं शक्त इत्यर्थः । ननु वीर्यमकारणं पर

लोकाहितोपि तु धर्म एवेति शेषः ॥ २५ ॥ अथर्मान् कैतेभ्यः पितृदत्तपरालनप्रतिज्ञादितिरूपादयमर्द्धितः अत एव परलोकास्य च नाशार्द्धित इति शेषः ॥ २६ ॥ अन्यच्च एतज्जातीयम् । विभजेन इत्यनेन स्ववि
ल्लापेन लोकदुःखामात्रो ध्वनितः । अशुभपूर्णमुखल नटवह्नोकव्यवहारानुसारेणेति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ आयुधिनमिति छेदः ॥ २९ ॥ औपधिक युक्तम् । यतस्वयस्वरात्तापेन सीताया मम च विषादो भवति
॥ ३० ॥ अथ गतव्यमिति यदुक्तं तदुत्तर सीतावदहमथर्ववर्णेनय इति वृत्तुमात्मनः सीतासाधर्म्यमाह नचेति । त्वया हीना सीता त्वया हीनोह च जलदुद्रुक्तौ मत्स्याविव न जीवावो न जीवाव इति जीवाव
इत्यस्यावृत्त्या ननुद्धानव्ययः । जीविनाभावस्य सर्वथा सत्यत्वप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥ अत्र नात्वंविट्पुर्णहसीत्यस्योत्तर नहीति । नञ्प्रत्ययस्य नेच्छेय नेच्छेयमिति प्रकारेण इच्छेयमिति पदावृत्त्या
नव्यः । स्वर्गं चाप्यत्र प्राप्तं द्रष्टुं त्वया विना नेच्छेय किमुत गतुमिति भावः ॥ ३२ ॥ ततो लक्ष्मणवचनानतरं तत्र तस्मिन्नेव व्यग्रोधमूले समसीनी सीतारामौ व्यग्रोधमूले स्वभावस्थानेऽदितिस्मरणे लक्ष्म

अधर्मभयभीतश्च प्रलोकस्य चानघ ॥ तेन लक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥ एतदन्यच्च कर्णं विलप्य विजने बहू ॥ अश्रुपूर्णमुखो दीनो
निशितवृष्णीसुयाविशत् ॥ २७ ॥ विलापोऽपराङ्मताच्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ध्रुवमद्वयुराराम
अयोध्यायुधिनांवर ॥ निष्प्रभात्वयि निष्काले गतचन्द्रवशर्वरी ॥ २९ ॥ नैतदौपयिकं रामयद्विदग्गिरितप्यसे ॥ विषादयसि सीतां चामौ चैव पुरुष
र्षभ ॥ ३० ॥ न च सीता त्वया हीनानचाहमपिराधव ॥ मुहूर्तमपि जीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ न हितानं शत्रुघ्नं न सुमित्रां परं
तप ॥ द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गापातिव्याविना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्यताम् ॥ न्यग्रोधेषु कृतांशव्याभेजा ते धर्मवत्सलौ ॥
॥ ३३ ॥ स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निश्शस्य चैवं वनवासमादरात् ॥ समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्यधर्मसु विरायराधवः ॥ ३४ ॥ ततस्तुत
स्मिन् विजने महाबलौ महावने राधवशर्वधनौ ॥ नतौ भयं संप्रममभ्युपेतु रथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ०
अयोध्याकाण्डे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ते तु तस्मिन् महावृक्षे ऽषित्वारजनीं शुभाम् ॥ विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतिस्थिरौ ॥ १ ॥ यत्र भा
गीरथी गंगां युनाऽभिप्रवर्तते ॥ जगुस्तद्देशं शुद्दिश्य विगाहा सुमहद्वनम् ॥ २ ॥ तेषु मिभागां न्विविधान्देशांश्चापि मनोहरान् ॥ अदृष्टपूर्वां न्यश्यं
तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेण संपश्यन्पुष्पितां न्विविधान्द्रुमान् ॥ निर्वृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥

णेन सुकृता सम्यग्रचिन्तां शय्यां भेजातो वसला च वसलश्च वसलौ । पुमान्निन्दित्येकशेषः ॥ ३३ ॥ स रामः लक्ष्मणस्य वनवास प्रयादरदुःखमानमेवभूतमत एवोत्तमपुष्पाळमालयतश्रेष्ठं वक्तो निद्रास्य मुचिराय स्वय वनवासरूपं धर्मं प्रपद्यागीकृत्य समस्ताः समाः वनवासं प्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमितमिति शेषः ॥ ३४ ॥ यय तत्कार्यम् इतस्तत ईक्षणरूप संभमं च नोपेतुः ॥ ३५ ॥ शैलमानः ॥ इति श्रीरामा भिरामे श्रीरामाये रामायणस्तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिपचाष्टे सर्गः ॥ ५३ ॥ ते इति ॥ १ ॥ गगनामि यमुना प्रवर्तते तदेषां प्रयागं गंगाया अतिपुष्पलवचननवैव मुक्तिः ॥ २ ॥ भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः ते पश्यतो जग्गुरिति संबंधः ॥ ३ ॥ यथा यथासुख जनानुमानशंकाभावात्क्षेमेण उगविभ्योत्थाया च शनैः शनैः स्वेच्छावुराधेन संपयस्त्वमपश्यन् निर्दुस्मानोऽर्धं

मदलकाले ॥ ४ ॥ भावताम्रैः केतुं लिंगं द्रुमं पश्य यदेवमतोऽज मुनिः सन्निहित इति मन्ये ॥ ५ ॥ संभेदं मंगमम् । वारिणोगांयमुनाख्ययोः । वारिणो विजातीयवारिसंबन्धः । घट्ट इति पाठोऽप्येवं च ॥ ६ ॥
 येषां दारुणि मिश्रानि ते द्रुमा दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ धनिनां वितताविति पाठे तेषां मये विततौ मुख्याविति यावत् । सवौ अतर्जितदेशे निवृणुम् । आवासं तत्समीपदेशम् ॥ ८ ॥ आश्रमं तत्समीपप्रदेशम् ।
 व्यासयन् घट्टुर्ध्वत्वादिवत्समाश्रमे केवलं त्रासयन् मरद्वाजं तदाश्रमम् ॥ ९ ॥ आश्रमं मरद्वाजस्य दूग्धदेवावतस्थतुः कार्यशक्तिनिर्गतिशुण्ढ्यात् विद्वापनपूर्वकानुमतिलभार्थमिति भावः ॥ १० ॥ सः तया लब्ध्वा
 जूयतिः प्रकिय उदज्जिति शैवः । सञ्चितव्रतं तद्व्याव्रतम् । तस्या लब्धव्यक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्द्रुतांताभिङ्गम् ॥ ११ ॥ द्यूज्ज अक्सरं ब्रह्मा सौमित्रिणा सार्धमयवददिति शेषः । सति या च नमस्कारं कारित
 प्रयागमभितः पश्यसौमित्रधूममुत्तमम् ॥ अग्नेर्भगवतः केतुमन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥ नूनं प्राप्ताः स्मरसंभेदं गंगायमुनयोर्वयम् ॥ तथा हि श्रूयते शब्दो
 वारिणो वारिर्धर्षजः ॥ ६ ॥ दारुणिणो रीभिर्भानि न जैरुपजीविभिः ॥ छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैतद्देश्यते विविधाद्रुमाः ॥ ७ ॥ धनिवर्नतौ सुखत्वालं
 बमाने दिवाकरे ॥ गंगायमुनयोः संधौ प्रापतुं निलयं मुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वश्रमसाधनाश्रममृगक्षिणः ॥ गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत्
 ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रमसाधामुनेर्दर्शनकांक्षिणौ ॥ सति या नुगतौ वीरौ दूग्धदेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ सप्रविश्य महत्मानस्य शिष्यगणवृत्तम् ॥ स
 शितव्रतमैकाग्रतपसालब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रद्वैतमहः परमः कृतांजलिः ॥ रामः सौमित्रिणा सार्धं सति या चाभ्यवाद्यत् ॥ १२ ॥ न्य
 वेद्यत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौ देशरथस्यावांभगवत्प्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्याममेयकल्याणीं विदेहीजनकात्मजां ॥ मां चातुयाता विज
 नंतपो वनमर्निदिता ॥ १४ ॥ पित्रा प्रब्राज्यमानं मां सौमित्रिनुजः प्रियः ॥ अयमन्वगममद्वातावनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रा निवृत्ता भगवन्प्रवक्ष्या
 मतपो वनम् ॥ धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तत्स्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ उपनयत यमात्मागममध्यमुदकतः
 ॥ १७ ॥ नानाविधानं नम्रसां न्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्यो ददौ तत्तपसां चैवाभ्यकरुण्यत् ॥ १८ ॥ द्रुगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समंततः ॥
 राममागतमभ्यर्च्य स्वातेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यतु ताम् च सुपविष्टं सराधवम् ॥ भरद्वाजो ब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥ चिर
 स्यात्तुलकाकुस्थपश्याभ्यहमुपागतम् ॥ श्रुतं त्वमया चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥ अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ॥ पुण्यश्रमणीय
 श्रवसां त्विह भवान्पुल्वम् ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजे नराधवः ॥ प्रत्युवाच शुभां वयं रामः सर्वहितैस्तः ॥ २३ ॥

वान् तदाह अभ्यवाद्यत् ॥ १२ ॥ तत्र मूलफलाशना इत्यनेन स्वर्गचांतसहितमात्मानं भरद्वाजाय न्यवेदयत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ धर्ममेव वान्मस्यधर्ममेव मूलफलाश्रयं मांस्तस्याधुनाक्षणम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 गं मधुपक्षागं भवेद्वाग्जमत्रादनां यमात्रम् अत एव मूलफलाश्रयान् इति वक्ष्यति । तस्माः पत्नीयविशेषाः वासं वास्तयान्म् ॥ १८ ॥ आगतम् आगतं तेजोविशिष्टपात् मया दारुणां मध्ये मध्ये स्थित्वा निकटं
 प्रापत् रामं द्रुगपक्षिभिर्मूर्तिभिश्च सह स्वातेनागन्त्यर्च्य मुनिभिः सह मुनिः रामं समन्तत आसीनो भवति यो जना । द्रुगपक्षिणामर्चां च प्रदक्षिणगमनादिरूपा वर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥ चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे
 आगतं त्वां पश्यामि अनेन पूर्वमीपं कदाचिदागमनं धनितम् । पूर्वपरमावतारकालिकमागमनं मनसि निधाय कैौक्तिः । पश्यामि चक्षुषा एतत्पश्यामि यः केवलं ध्यात्वा कोच एव सोऽथैव भूत इत्याश्चर्यं व्यगमम् ।

अकारणं निर्निमित्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इत आसन्नः एतदश्रमादूर्ध्वतो पौरजानपदो जनः मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा कैहेरीं मां च प्रेक्षको जनः कैदेबादिदर्शनार्थी जनस्तदर्थमि
ममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये इत्यव्ययः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकांते वर्तमानं पश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्पर्यः । अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्य तीर्थेन वास्तवस्वर्यो रावणवधार्थं गृहम्
वर्तर्णं मां मा प्रकटीकुरु । अन्यथा सर्वेपि जनः सुदर्शं विष्णुं मां ज्ञात्वा कैहेरीं च मां लक्ष्मीं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा तां मां च प्रेक्षकः सन्निहागमिष्यति अत एवैव प्रकटवास न रोच्येतेतो यत्र कैहेरी स्मते तम् । आश्र
यतीत्याश्रमं जगत्स्य स्थान सर्वोत्तम मां लमेकैकांते पश्य मत्स्वरूपं न प्रकटयेत्येतेन व्याख्यातम् । तदुक्तम् । मुनिना रामस्वरूपप्रकटनस्य सर्वेष्वप्यथा भवति तथा प्राक् क्वाप्यकरणात् अक्षसम्यग्दियापि तादृशा
शालामात्रं पौरजानपदो जन इति पदस्वास्यावेति सुविधो विभावयतु ॥ २६ ॥ एतदिति रावकस्यार्थग्राहक तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादक तद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशकोशे इति सप्तम्यत् इतो मदाश्रमात् ॥
भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदोजनः ॥ सुदर्शमिहमाश्रमं प्रेक्ष्य मन्येहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥ आगमिष्यति वैदेही मां चापि प्रेक्षको जनः ॥ अनेन कारणे
नाहमिहवासंनरोच्ये ॥ २५ ॥ एकांतिपश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ॥ रमते यत्र वैदेही सुखाहं जनकात्मजा ॥ २६ ॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भ
द्राजो महामुनिः ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दशकोश इति तातगिरि र्थस्मिन्नित्यस्यसि ॥ महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभद्
र्शनः ॥ २८ ॥ गोलंगूला नुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ॥ चित्रकूट इति लब्ध्या तोगंधमादनसन्निभः ॥ २९ ॥ यावता चित्रकूटस्य नरः शृंगाण्यवेषते ॥
कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुस्ते मनः ॥ ३० ॥ ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ॥ तपसा दिवमाहूढाः कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥ प्रवि
क्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ॥ इह वा वनवासाय वसरा मयसाह ॥ ३२ ॥ सरामं सर्वकामैस्तभद्राजः प्रियातिथिम् ॥ सभार्यसहचरात्राप्रतिज
ग्राहहर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्नारजनीपुण्याचिन्नाः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥ सीता तृतीयः काकुत्स्थः परैश्रान्तः
सुखोचितः ॥ भद्राजाश्रमे रम्ये तारात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥ प्रभातायां तु शर्विर्याभद्राजमुपागमत् ॥ उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥
॥ ३६ ॥ शर्वरी भगवन्नद्यास्यशीलतावाश्रमे ॥ उषिताः स्मोहवसतिमुजाना तु नो भवान् ॥ ३७ ॥ रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायं भद्राजो ब्रवीदिदम् ॥
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेतिह ॥ ३८ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ यावता यदा शृंगाण्यवेषते तदेति शेषः । समाधत्ते मनसा कर्तुमाशान्ते ॥ ३० ॥ तदुपादयति ऋषय इति । बहुदिनमृत्तकपालवत् शुक्ल शिरस्तेन सह तेन विषयमानेनोपलक्षितास्तापसा शदां शतं
विहृत्य अतिवार्धकेपि तपसा क्रीडित्वा दिव स्वर्गमाहूढाः । केचित् कपालशिरसेति शरीरोपलक्षणं सद्यःपराः स्वर्गं गता इत्याहुः । तत्र । धर्मयुगदीनामपि विरहदूरेण धर्मवैभवं दर्शनार्थं चैच्छरीणं गमनं ततस्तत्रिया
सर्वकामैव स्वर्गगमनश्रवणादिति कतकः ॥ ३१ ॥ वनवासाय वनवासानियमसिद्धये इह वेति शिष्टाचारमात्रम् ॥ ३२ ॥ रामं तद्व्रज्यां तत्र वसत प्रतिजग्राह अतिप्रियो यस्य सत्कारैर्विशिष्टवान् ॥ ३३ ॥ रजनीं प्रपन्ना
प्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इहाश्रमे शर्वरीमुषिताः स्मः अहं लथेर्ये । वसति गतव्या चित्रकूटरूपा तदुत्तमं प्रत्यनुजानातु ॥ ३७ ॥ भद्राजः तथा रामेण प्रार्थित इति शेषः । व्रज इत्यनुजग्राविति शेषः ॥ ३८ ॥

बौपयिष्मन्निव न्याः वृक्षाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विचरति इदं शुक्यम् । सारितो न्यः प्रवण्णस्तनुजराज्यप्रवाहास्तनुताः प्रयाः सानूनि दरीपाणनिभेदः कदरा गिरिगुहाः निर्वराः वनप्रवाहाः तादृश्यसौत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ एते कुजरादयः सितया सार्धं चरतस्तत्तन्वनः ॥ ४३ ॥ कोयट्टिमष्टिङ्गिमः ॥ ४४ ॥ र्भर्मनः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रमायणतिलकं वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुष्पचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ अथ महाकाजेन मार्गोपदेशः उन्निवन्ति ॥ १ ॥ औसात्युत्रान्तिक्तेव तादृशस्थिताः प्रेक्ष्य तेषां स्वस्त्ययनं चकार कैवौ पठपुण्यायौ ॥ २ ॥ प्रथमं मार्गोपदेशायामिति शेषः ॥ ३ ॥ पश्चात्पुनराश्रिता गगजालङ्कारमिवातेन किञ्चिद् पद्माम्बु गतामिति तीर्थः । सधिं समतीर्थः समामाश्रिमप्रदेश एवाश्रितस्तदुत्पुलक्यवहारां सममर्द्धभागे तु

वासमौपयिकमन्येतवाममहाबल ॥ नानानगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरतोगजराजनिषेवितः ॥ गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटः सविश्रुतः ॥ ४० ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफलयुतः ॥ तत्रकुजरायूथानिमृगयूथानिचवहि ॥ ४१ ॥ विचरन्तिवनांतपुतांनिद्रक्ष्यसिराघ्रं पंशिवम् ॥ मूत्रैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुजरैः सुरम्यमासाद्यसमावसाश्रयम् ॥ ४२ ॥ चरतः सतियासाधनं दिव्यतिमनस्तव ॥ ४३ ॥ प्रदष्टकोयट्टिमष्टिङ्गिमकोलस्वनैर्विनोदयंतं चसुखं उपिवारजनीतराजपुत्रावरिदमौ ॥ महर्षिर्भविवाद्याजमनुस्तंगिरिप्रति ॥ ४४ ॥ इत्याषं श्रीम० वा० आ० अयोध्याकाण्डे चतुष्पचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ पितापुत्रानिवारिसान् ॥ २ ॥ ततः प्रचक्रमेवकुं वचनं समासुनिः ॥ भरद्वाजो महातेजारां सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गंगायमुनयोः संधिमादायमनुजर्षभ ॥ कालिंदीमुगच्छेतां दीपश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्यतु कालिंदीं प्रतिक्षेताः समागताम् ॥ तस्यास्तीर्थप्रचरितं प्रकामप्रेक्ष्यराववौ ॥ ५ ॥ तत्रयूयं पुं वृक्षत्वातरतां शुभतीर्णदीम् ॥ ततो न्यग्रोधमासाद्यमहांतरितच्छदम् ॥ ६ ॥ परितंबहुभिर्वृक्षैः श्यामसिद्धोपसेवितम् ॥ तस्मिन्सीतां जलकृत्वा प्रभुजीताशिषां क्रियाम् ॥ ७ ॥ समासाद्य चतंबुक्षं वसेद्वातिक्रमेतवा ॥ क्रोशमात्रंतोगत्वा नीलप्रेक्ष्यचकाननम् ॥ ८ ॥ सल्लकीबदरीमिश्ररामवन्यैश्चयामुनैः ॥ संपथाश्चित्रकूटस्यगतस्यबहुरोमया ॥ ९ ॥ रम्योमार्दवशुक्लश्च दैर्घ्यविवर्जितः ॥ इति पथानमादिश्यमहर्षिः सन्यवर्तत ॥ १० ॥ अभिवाद्य तथेच्छुक्त्वा राजेण विनिवर्तितः ॥ उपावृत्ते सुनौ तस्मिन्नामोक्षमणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कृतपुण्याः स्मभद्रते सुनिर्धनोऽनुकृपते ॥ इतितौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ॥ १२ ॥ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिंदीं गमतुर्नदीम् ॥ अथासाद्यतु कालिंदीं शीघ्रलोतस्विनीं नदीम् ॥ १३ ॥

गंगाया एव व्यवहार इति भाव इति कतकः । अन्ये तु पश्चात्पुनराश्रिता गंगया श्रिताः कालिंदीमुगच्छेतामिष्यर्थः । अत एवात्र कालिंदीमात्रेणैव लुक्ताः ॥ ४ ॥ अथ गुह्यं कालिंदीं प्रतिक्षेतां यथा भवति तथा समागतां विपरित्यज्य महासाद्य तस्यास्तीर्थमन्तरणप्रदेशं प्रचरितं गमनारामान्यामातिष्ठुण्णं दृष्ट्वा ॥ ५ ॥ क्लवं तरणसाधनम् । अनुमतीं सूर्यतनयाम् ॥ ६ ॥ श्यामं श्यामनामकम् । आशिषां क्रियां करणं प्रभुजीतं अस्माकं पुनरागमनं म्बुविनि सीतां वृक्षं नल्यादिना प्रार्थयेत् ॥ ७ ॥ वसेद्वातिक्रमेतं केयेकवचनं सीतामिप्रायकम् । चाश्रमे वसेत् अन्यथात्रे गच्छेदित्यर्थः । ततः कालिंदीदक्षिणतीरवर्तिन्यभोयात् ॥ ८ ॥ यस्मै सुनिर्धनोऽनुकृपते ॥ ९ ॥ मार्दवशुक्लः बालकोपेतत्वात् कटकपायाणादिरहितत्वाच्च दार्ढ्यविवर्जितः । वनाभिरहितः ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वा लघुगदिष्टगोत्रेण गमिष्याम इत्युक्त्वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ किं कालिंदी तं वृक्षं वृक्षम्-इ० पा० । २ श्रमम्-इ० पा० । ३ निबान्धवत्-इ० पा० । ४ महाबलं बहुबलम्-इ० पा० । ५ शीघ्रचरितं समागताम्-इ० पा० । ६ निवृद्धम्-इ० पा० । ७ पक्षज-इ० पा० ।

काष्ठसंघाटः काष्ठसंघातस्तद्वृषं महाधुवम् उडुगम् ॥ १४ ॥ उशीरैरिलहैः । केतैरैरिलहैः । केतकोक्तमधुक्तम् ॥ १५ ॥ अर्चित्याम् अर्चिन्यप्रमावाम् ॥ १६ ॥ स रामः ॥ १७ ॥ कठिन खनित्र काजं पेटकं द्वे एकवद्भावः । कठिनक खनित्रं आजम् अजचर्मपिनद्ध पेटकमित्यर्थमन्ये । सघाट ध्रुवम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ पनिः व्रत चतुर्दशवर्षाधिकं पारयेत् समापयेत् ॥ २० ॥ स्वस्ति प्रत्यागते यक्ष्य इति संबधः ॥ २१ ॥ उक्तमेवमंहरति तत इति ॥ २२ ॥ तारिर्जैर्बुधैर्यलक्षिताम् । यमुनतीरसमाधिवनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पर्यगच्छत्यरितोगच्छत् प्रदक्षिण चकारेति यावत् ॥ २६ ॥ विधेया

चिंतामापेदिरसद्यो नदीजलतितीर्षवः ॥ तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुः सुमहाध्रुवम् ॥ १४ ॥ शुष्कैर्वनैः समाकीर्णशुरैश्च समावृतम् ॥ ततो वैतसशाखाश्च जंबुशाखाश्च वीर्यवान् ॥ १५ ॥ चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुवमासनम् ॥ तत्र श्रियमिवाचिन्त्या रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ १६ ॥ इषत्सलज्जमानं तामध्यारोपयत ध्रुवम् ॥ पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च ॥ १७ ॥ ध्रुवं कठिनकांजचरामश्चक्रे स माहितः ॥ आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिरुह्यतौ ॥ १८ ॥ ततः प्रेतुरथ तौ प्रीतौ दाशरथात्मजौ ॥ कालिदीमध्यमायातासीत् त्वेनाम वंदत ॥ १९ ॥ स्वस्ति देवितरा मिन्वा पारयेन्मे पतिव्रतम् ॥ यक्ष्यन्वांगो सहस्रेण सुराघटशतेन च ॥ २० ॥ स्वस्ति प्रत्यागते रामपुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ कालिदीमथ सीता तु याचना कृतं जलिः ॥ २१ ॥ तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वर्णनी ॥ ततः ध्रुवेनां शुभमतीं शीघ्रगाम्भिर्मालिनीम् ॥ २२ ॥ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः सतरुयमुनानदीम् ॥ तेषु ते प्रवसुत्सृज्य प्रस्था ययमुनावनात् ॥ २३ ॥ श्यामं न्यग्रोधमासंदुःशीतलहरितच्छदम् ॥ न्यग्रोधं समुपागम्य वैदेही चाभ्यवदत् ॥ २४ ॥ नमस्ते स्तुमहावृक्षपारयेन्मे पतिव्रतम् ॥ कौसल्यांचैव पश्येन्मम मित्रांच यशस्विनीम् ॥ २५ ॥ इति सीतां जलिकृत्वा पर्यगच्छन्मनस्विनी ॥ अवलोकयततः सीतामाया चंतीमनिं दिताम् ॥ २६ ॥ दयितांच विधेयां च रामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ सीतामादाय गच्छत्वमग्रतो भरता तुज ॥ २७ ॥ पृष्ठतो जुगमिष्यामि साधुधोद्विपदां वर ॥ यद्यत्फलं प्रार्थयेत् पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥ तत्तत्प्रयच्छेत् वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ॥ गच्छतोस्तु तयोर्धेयबभूव जनकात्मजा ॥ मातंगयोर्मध्यगता शुभानागवधूरिव ॥ ११ ॥ एकैकं पादं पुष्पं मलं तवापुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥ अष्टरूपं पश्यंतीं रामं प्रच्छसाऽबला ॥ रमणीयान् बहुविधान्या दपान्कमुभोत्करात् ॥ ३० ॥ सीता वचनं संख्य आनयामास लक्ष्मणः ॥ विचित्रा लुक्जलाहं ससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥ रेमेजनकराजस्य सुताग्रे क्षयत दानदीम् ॥ क्रोशमात्रं तोगत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बहुन्मे ध्यान्तु गान्धर्वा चेतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥ विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते शुभेनेवारणवानरायुते ॥ समं नदीवप्रमुपेत्य सत्त्वरनिवासाज्जमुदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा ० आ ० अयो ० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

मनुज्जलां सीतामायाचरतीं प्रार्थयतीं भवलोकायां प्राप्तीदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ साज्जला सीता पप्रच्छ कोयं वृक्ष इत्यादि । रमणीयान् रम्यान् सुखमोक्तान्यादयान् सुखमस्तोमविशिष्टं वृक्षावयवान् ॥ ३० ॥ सीता वचनेन सत्त्वस्त्वरानानायामासेत्यन्वयः । आनयामासेत्यानिन्ये इत्यर्थे आर्पम् । विचित्रेत्यादि नदीविशेषणम् ॥ ३१ ॥ नदीं यमुनाम् । चेष्टाः सुकृतौ ॥ ३२ ॥ वप्र तीरम् ॥ ३३ ॥

१ वक्रैः-इ० पा० । २ महाधुवैः-इ० पा० । ३ शान्तमब्रवीत्-इ० पा० ।

अथावसुत स्वावबोधान्तःसपि ईयसुम् एतेन चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वृद्धमणः स्वावर्हो नो जनाहारश्चेति लोकप्रवादोऽप्यास्तः ॥ १ ॥ अन्यानां शुक्रपिकादीनां स्तनं शृणु प्रस्थानस्य कालो जातो जतः सप्रतिष्ठामहे गच्छामः । संप्रतीक्षामहे कालमिति पाठे प्रस्थानकालं जानाम इत्यर्थः ॥ २ ॥ समये प्रबोधसमये तद्वाम् आलस्यम् । शान्ताः कालिया जलं स्पृष्ट्वा कानावतं निष्कृत्य वृज्या ॥ ५ ॥ आदितिविं ज्वलितानि मालिनः सैः पूर्वेमालवत इव स्थितान् विशिरालये वसंतो ॥ ६ ॥ इदं यामं जीवितुं जीवन्तसाधनमलालितमन्ते ॥ ७ ॥ आढकचतुष्टयं द्रोणस्तप्यमाणमधुष्णानि मधूनि मधुपटयानि मधुक्षारानिः मधुमक्षिकाभिः नगैः वृक्षैः । नन्यूहः दान्यूहः पुष्पसस्तर अथारात्र्याव्यतीतायामवसुतमन्तं रम् ॥ प्रबोधयामास नैर्लक्ष्मणं घृणुंगवः ॥ १ ॥ सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्युव्यं हरतां स्वनम् ॥ संप्रतिष्ठाम हेकालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥ प्रसुप्तस्तुततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ॥ जहौ निद्रां चतद्रां प्रसक्तं च पराश्रमम् ॥ ३ ॥ तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ॥ पंथानमृषिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥ ततः संप्रस्थितः कालेरामः सौमित्रिणा सह ॥ सीतां कमलयन्त्राक्षीं मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्ता निव वै देहि सर्वतः पुष्पिताम्रगात्र ॥ स्वैः पुष्पैः किंशुकान्यथ मालिनः शिशिरास्यये ॥ ६ ॥ पश्य मच्छातकान् बिल्वान् रैरुपसेविताम् ॥ फलपुष्पैरवन्तान् च न शंभ्यामजीवितुम् ॥ ७ ॥ पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ॥ मधूनि मधुक्षारपीभिः संभृता निनगेनगे ॥ ८ ॥ एष क्रोशति नन्यूहस्तं शिखीप्रतिकूजति ॥ रमणीयं नो देशे शेषुष्पसंस्तरसंकेतं ॥ ९ ॥ मातंगयूथानुसृतं पक्षिं संधातुनादितम् ॥ चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिसरंगिरम् ॥ १० ॥ समभूमितले रम्ये दुर्भेदुर्भेदुर्भिरावृते ॥ पुण्यं रंस्य महता तत्र चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥ ततस्तौ पादचारणं च्छतौ सह सीतया ॥ रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥ तंतुपवतमासाढनानां पक्षिणां युतम् ॥ बहुमूलफलं रम्यं संपन्नं सरसोदकम् ॥ १३ ॥ मनोज्ञोयंगिरः सौम्यनानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलोरम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ मुनयश्च महात्मानो वसंतस्य स्मिञ् शिखे ज्ञये ॥ अयं वा सो भवेत्तत्तावदवमत्र वसेमहि ॥ १५ ॥ इति सीता चरामश्च लक्ष्मणश्च कृतांजलिः ॥ अभिगम्य श्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवाद्यन् ॥ १६ ॥ तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ॥ आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥ ततो ब्रवीन्महाबालु लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्यथान्यायमात्मानमृष्ये प्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानयदाहूणि हृदयानि च वराणि च ॥ कुरुष्व वा वसथं सौम्यं वा सो मेऽभिरतमनः ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्मुदाम् ॥ आजहार तच्छ्रेयणं शालामरिदमः ॥ २० ॥ तानि क्षितां बद्धकटां दंष्ट्रारामः सुदर्शनम् ॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ संकेते पुष्पैः कुतेन संस्तरेण आच्छादेन संकेते निविडे वनोद्वेगे ॥ २२ ॥ १०१ ॥ ११ ॥ रामं वसन्तसोदकं स्वादूदकसहितम् ॥ १३ ॥ सुदराम् आर्जुनं जीवन्तसाधनं यत्सितम् ॥ १४ ॥ अयं वा सो भवेत्तत्तावदवमत्र वसेमहि ॥ १५ ॥ ततो ब्रवीन्महाबालु लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्यथान्यायमात्मानमृष्ये प्रभुः ॥ १६ ॥ ततो ब्रवीन्महाबालु लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्यथान्यायमात्मानमृष्ये प्रभुः ॥ १७ ॥ ततो ब्रवीन्महाबालु लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ सन्निवेद्यथान्यायमात्मानमृष्ये प्रभुः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणानयदाहूणि हृदयानि च वराणि च ॥ कुरुष्व वा वसथं सौम्यं वा सो मेऽभिरतमनः ॥ १९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्मुदाम् ॥ आजहार तच्छ्रेयणं शालामरिदमः ॥ २० ॥ तानि क्षितां बद्धकटां दंष्ट्रारामः सुदर्शनम् ॥ शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

बद्धच्छदिप बद्धः कटो वर्पावारको ययामित्यर्थो एताप्र लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ शाला पर्णशालाधिपुतुदेवतात् ॥ २२ ॥ वास्तुहसन वास्तुशालिः चिरजीविभिः चिरजीविकेच्छावद्भिः ॥ २३ ॥ पशुबधोप शकां वारयति कर्तव्य इति । यद्वायपशुहिंसा न दोष इति भावः । शालदृष्टः शालाबोधितः धर्मशालाबोधितकर्तव्यत्वरूपः ॥ २४ ॥ ऐण्य ऋणमासम् एतच्छालाम् एतां शाला तदधिष्ठतृशिवर्जपञ्चान्यादिपवादेवताः ॥ २५ ॥ अय सौम्यो मुहूर्तः दिवसश्चार्थं दुष्टसङ्कः ॥ २६ ॥ निष्ठस नितरां तस छिन्नशोणितम् उपरतबोधितस्पर्दम् ॥ २७ ॥ सर्वः सर्वकर्माहः समस्तागः शिरःपादादिसर्वागोपेतः श्रितः पक्वः ॥ २८ ॥ गुणवान् कर्मपेक्षितप्रयोषादिगुणवान् ॥ २९ ॥ सत्राक्सानिकान् यागसमाधिप्रयोजनान्ब्रान् गृहीत्वा समहेन वास्तुशालायावक्रोत् ॥ ३० ॥ एव गृहाधिष्ठितदेवताप्राप्तुकृत्वा पुनः स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादिप्रकारमाह वैश्वदे

ऐण्यं मांसमाहृत्य शालायां क्षयमहेवयम् ॥ २२ ॥ कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ ऋणहन्वानयक्षिप्रलक्ष्मणे हनुभेक्षण ॥ २३ ॥ कर्तव्यः शालादृष्टो हि विधिर्धर्मनुस्मर ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २४ ॥ चकार च यथोक्तं हितरामः पुनरब्रवीत् ॥ ऐण्यं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहेवयम् ॥ २५ ॥ त्वरसौम्यमुहूर्तौ यंधुवश्च दिवसो ह्ययम् ॥ सलक्ष्मणः कृष्णभृगंहत्वामेध्यं प्रतापवान् ॥ २६ ॥ अथ चिक्षेप सौमित्रः समिद्धे जातवेदसि ॥ तत्पुणकं समाज्ञाय निष्ठां छिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥ लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ अयंसवः समस्तांगः श्रितः कृष्णमृगो मया ॥ २८ ॥ देवतादिव संकाशजस्वकुशलो ह्यसि ॥ रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्जपको विदः ॥ २९ ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मंत्रान्सन्नावसा निकान् ॥ इक्ष्वादेव गणान्सर्वान्विवेशावसथ शुचिः ॥ ३० ॥ बभूव च मनोहोरा मस्यामिततेजसः ॥ वैश्वदेव बलिं कृत्वा रोद्वैष्णवमेव च ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् ॥ जपंचन्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ वेदित्यल विधानानि चैतान्यान्यायतनानि च ॥ आश्रमस्यानुब्रूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ ३३ ॥ (वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्षैर्माल्यैः यथाविधि ॥ अद्रिर्जपैश्च वै दोक्तैर्देवैश्च सप्तमिभ्युः ॥ ३४ ॥ तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सहस्रीतया ॥ तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥ ३५ ॥) तां वृक्षपर्णच्छदानं मनो ज्ञायथाप्रदेशं सुकृतं निवाताम् ॥ वासाय सर्वे विविधुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्मा ॥ ३६ ॥ (अनेकानां भृगपक्षिसंकुले विचित्रपुष्पस्तवैर्देवैर्भृगुते ॥ मनोत्तमेव्यालमृगानुनादिते तदा विजहूः सुमुखजितेन्द्रियाः ॥ ३७ ॥) सुरस्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तामाल्यवतीं सुतीर्थाम् ॥ ननंदहृष्टो मृगपक्षि जुष्टां जहौ चतुः खंपुर विप्रवासात् ॥ ३८ ॥ इत्यापै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ६६ ॥ कथयित्वा तु दुःखा तैः सुमंत्रेण चिरं सह ॥ रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गृहः ॥ ३९ ॥ भरद्वाजाभिगमनं प्रयाते च समाजनम् ॥ आगिरं गमनं तेषां तत्र स्थैरभिलक्षितम् ॥ ४० ॥

वेद्यादि ॥ ३१ ॥ वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मालानि मंगलपाठदीनि ॥ ३२ ॥ पापसंशमनं पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमिद्युपसंहारेण वादः वेदित्यलानं बलिहरणेदित्यलानाम् अष्टदिवर्तिनां विधानानि चैत्यं गणपत्यायतनम् आयतनानि विष्ण्वदेः अनुरूपाणि सूक्ष्ममणैरेति यावत् ॥ ३३ ॥ वृक्षपर्णैः कृतं छदनं यस्यां ताम् ॥ ३४ ॥ मृगपक्षिजुष्टा तां नदीमासाद्य दृष्टः ॥ ३५ ॥ मृगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ७७ ॥ एवं रामव्यापारमुक्त्वा विसृष्टसुमंत्रव्यापारमाह कथयित्वेति । रामे दक्षिणतीरस्थे सुमंत्रेण सह दुःखार्तो गृहेश्वर रामगुणाक्ययित्वा रामगृहे दृष्टिपथादतिक्रान्ते तेन सह स्वगृहं जगाम ॥ १ ॥ भरद्वाजाभिगमनं रामादीनां भरद्वाजमुद्दिश्य गमनम् । समाजनं मद्राजेनेति शेषः ।

सहस्रममिति प्रार्थितम् । तत्रस्थः शृंगवेपुस्सुहृद्गुह्यपितृचरैः करणभूतैस्तमुखनाभिलक्षितं ज्ञातं कृत्वा गृहानुज्ञातः मुक्त्रो ययौ इत्यन्यः । गंगोत्तरणदुर्गादिदेवैः भद्राजाश्रमाप्यातिनिवृत्तदुःखलक्ष्मणवस्यतं तद्वृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव शृंगवेपुणामुसमस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यम् । अत एव रामस्य निर्गमदिनादिनेपेक्षेरात्रके । हा हा वक्ष्यन् हा मीते ह्य रामेति श्रुतो नृप इति यावत् समाच्छेत् । दिग्द्वयेन शृंगवेपुः रमागमनं तद्वितीयादिने गंगोत्तरणं तदा दिक्त्रयं सुमनस्य तत्र स्थितिः तत्र तृतीयदिवसे मध्याह्ने प्रयागत आगतचारोय्यो रामवृत्तातं लब्ध्वा ततः प्रस्थायमध्यैऽन्यान् ततः पृष्ठेऽपोढेऽप्योऽप्यप्रवेशः सुमनस्य तदधरोत्रे राज्ञो मरुणमिति ॥ २ ॥ अनुज्ञातः गृहेति शेषः ॥ ३ ॥ यतः सावधानः शीघ्रमित्रमित्रेण ॥ ४ ॥ द्वितीयेऽदिने शृंगवेपुः प्रतिनिवृत्तिरिति ॥ ५ ॥ शून्यामिव शून्यनगरमिव ॥ ६ ॥ चित्ताप्रकारमाह कश्चिदिति । नरद्वयो वितर्कं ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्यद्वयभूतसमुखनाजमुः ॥ ९ ॥ गंगया शृंगवेपुः रमणानुज्ञातस्तमापृच्छ्य निवृत्तोस्मि ततः परं वृत्तं न जानामीति शशस ॥ १० ॥ तर्णार्णः गंगामुत्तीर्य गताः

अनुज्ञातः सुमंत्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ॥ अयोध्यामेव नगरं प्रयायौ गाढुर्मनाः ॥ ३ ॥ सवनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च ॥ पश्यन् यतो ययौ शीघ्रं यामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥ ततः सायाह्नसमये द्वितीयेऽहनि सारथिः ॥ अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दं ददर्श ह ॥ ५ ॥ सञ्चून्यामिव निःशब्दं दंष्ट्रापरमर्दुर्मनाः ॥ सुमंत्रं श्रितयामास शोकवेगसमाहतः ॥ ६ ॥ कञ्चिन्नसगजाश्वासासजनासजनाधिपा ॥ रामसन्तापदुःखेन दग्धशोकशोकाश्रिनापुरी ॥ ७ ॥ इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः ॥ नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥ सुमंत्रमभिधावंतः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ करममदिति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्तराः ॥ ९ ॥ तेषां शंसंगंगायामहमापृच्छयारधवम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥ ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखानराः ॥ अहो धिगिति निःश्वस्य हारामेति विबुधकुशुः ॥ ११ ॥ शुश्राव च वचस्तेषां वृद्धं वृद्धं च तिष्ठताम् ॥ हताः स्म सलुयेनेह पश्याम इति राधवम् ॥ १२ ॥ दानयज्ञा विवाहेषु समाजेषु महत्सु च ॥ नद्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकराममंतरा ॥ १३ ॥ किंसमर्थजनस्य स्य किंप्रियं किंसुखं वहम् ॥ इति रामेण नगरं पित्रपरिपालितम् ॥ १४ ॥ वाताय नगतानं च क्षीणमन्वतरापणम् ॥ राममेवामिततानं शुश्राव परिदेवनाम् ॥ १५ ॥ सराजमार्गमध्येन सुमंत्रः पिहिताननः ॥ यत्र राजादशश्चस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥ सोऽवतीर्य तथाच्छीघ्रं राजवंशमप्रविश्य च ॥ कक्ष्याः सप्ताभिचकाम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैर्वक्ष्याथ समागतम् ॥ दाहाकारकृतानां यो रामादर्शनकरीताः ॥ १८ ॥ आयतैर्विमलैर्नैत्रैश्चुङ्गेपरिखुतैः ॥ अन्योन्यमभिधीक्षेत व्यक्तमर्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥

॥ ११ ॥ वृद्धदृढं सक्कालिष्ठतं तेषां जनानां ये इह स्ये राम न पश्यामस्ते दाहाः खलु इति वचः शुश्राव ॥ १२ ॥ दानादिव्यवहारेषु धार्मिकं रामं वामन्तरा दानादिव्यवहारेषु जातु पुनर्न द्रक्ष्याम इति च शुश्राव ॥ १३ ॥ किंचित् रामेण परिपालितं नगरम् अस्य जनस्य किं समर्थमुचितं किं प्रियं तत्करं वस्तु किमिह सुत्रं सुखं बह वल्लिति चिन्ता व्यक्तं बभूवति शेषः ॥ १४ ॥ अतु अनन्तरम् । वाताय नगतानां क्षीणं राममुद्दिश्य अमित्रतानां परिदेवनाम् अन्तराणाम् आपणमन्त्रे गच्छन् शुश्राव ॥ १५ ॥ कक्ष्या द्वााराणि ॥ १६ ॥ कक्ष्याः कृतो यामिस्ताः हर्म्यं धनिकगृहम् । विमानं सप्तमूकं गृहम् । प्रासादो रामगृहम् । त्रिभूकं गृहमित्यन्ये । दण्डपलक्षिताम्योऽप्या समागतमन्त्रेऽप्यन्यः । यदा तैः कर्णैरेवेयं तत्रारोह्य पूर्वकर्मदेयन्वयः ॥ १८ ॥ अन्योन्यम् अव्यक्तं यथा भवति तथा वीक्षते । इति कर्तव्यतामौज्जा

दिति शेषः ॥ १९ ॥ प्रासादेभ्यः सुमन्त्रस्य राजवेत्सप्रवेशा दृष्ट्वा प्रासादेभ्योवर्तणानामिष्यर्षः । मंदं राजसांनिध्यान्मंदत्वम् ॥ २० ॥ किं नाम प्रतिवक्ष्यति । अतिधोरत्वाच्च किमपि क्लृप्तं शक्यमिति भावः ॥ २१ ॥ अथ प्रत्येकं राममातृणा दुःखप्रलापः यथा चेति । यथा जीव जीवन दुःखजनकं मन्ये एव खलु निश्चयेन सुकरं सुकरतादा नैति मन्ये । यत्र यतः पुत्रे रामे आच्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य स्वक्या नियतिं सत्यपि कौसल्या जीवति मन्ये इत्येवैकव्यवस्थेयैवैवचनम् ॥ २२ ॥ सत्यरूपं परमार्थरूपं तत् क्षीणा वाक्य निशामयन् शोकेन प्रदीप्त इव सनाजगृह विवेश । अत्र ह्योक्तद्वये तीर्थकृतकादिव्याख्या नात्यतः समं जसेयुषोक्षिता ॥ २३ ॥ स इति परिचूनं स्थानम् ॥ २४ ॥ प्रत्यवेदयत् । विस्तरेण प्रतिपादनसंग्रे मन्विष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ आविद्ध दुःखाभिहतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अवेति इमं दुःखसावनं ततोदशरथक्षीणप्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशोकाभितप्तानामंदंशुश्रावजल्पितम् ॥ २० ॥ सहारामेणनियतोविनाराममिहागतः ॥ सूतः किं नामकौसल्याक्रोशतीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथाचमन्येदुर्जोर्वमेव न सुकरं ध्रुवम् ॥ आच्छिद्यपुत्रेनियतिकौसल्यायत्रजीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपं तुतद्राक्यं राजक्षीर्णानि शामयन् ॥ प्रदीप्तद्विशोकेन विवेश सहसहसागृहम् ॥ २३ ॥ सप्रविश्याष्टमीं कक्ष्यारं जानं दीनमातुरम् ॥ पुत्रशोकपरिचूनं मपश्यन्पांडुरंगेह ॥ २४ ॥ अभिगम्यतमासीनं राजानमभिवाद्य च । सुमंत्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ सतृष्णीमेव तच्छ्रुत्वारजा विद्रुतमानसः ॥ मूर्च्छितो न्यपतद्रूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥ ततोतः पुरमाविद्धं मूर्च्छितेयुथिपीतौ ॥ उच्छित्य बाहू बुक्रोशानुपतौ पति तेक्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रयातुसहिताकौ सस्यापतितं पतिम् ॥ उत्थापयामास तदावचनं चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इमं तस्य महाभाग दूतदुष्करका रिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे ॥ २९ ॥ अद्योममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव ॥ उत्तिष्ठ सुकृतं ते तस्त्वशोकेन स्यात्सहायता ॥ ३० ॥ देवयस्याभयाद्राभं नानुपृच्छसि सारथिम् ॥ नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धप्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥ सा तथोक्त्वा महाराजकौसल्याशोकलालसा ॥ धरण्यानिपपाताशुचाप्यविच्युतभाषिणी ॥ ३२ ॥ विलपतीं तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि ॥ पतिं चावेक्ष्यताः सर्वाः समं तादुरुदुःखियः ॥ ३३ ॥ ततस्तमंतः पुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तं रूणाश्च मानवाः ॥ स्त्रियश्च सर्वारुरुदुःसमततः पुरतदासीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ प्रत्याश्वस्तोयदारजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः ॥ तदाजुहावन्तं मृतराम वृत्तांतकारणात् ॥ १ ॥ तदामृतो महाराजं कुतांजलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचंतं दुःस्वशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥

पुत्रप्राप्तिरूपमवय कृत्वा अद्य किं व्यपत्रपसि लज्जे । यत्र प्रतिभाषसे तस्माच्छोकं विप्रयोचिष्ठ । ते सुकृतं सत्यपरिपालनरूपं पुण्यमस्तु । किंच एव शोके लया क्रियमाणे तव सहायता सहयस्सहः परी जनः सर्वोपि न स्यात् त्वच्छोकेन सर्वोपि नश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥ कैकेयीभयाच्च पृच्छामीति चेत्तत्राह देवेति । विश्रब्ध निःशङ्कम् ॥ ३१ ॥ विच्युतभाषिणी गदगदभाषिणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ प्रत्याश्वस्तः इति । प्रत्याश्वस्तः मोहात् मोहं परित्यज्य प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागम

ततः प्रयागतः पुनरिति पाठेयमेवार्थः । रामदृष्टांतकारणात् आशुहव रामदृष्टांतं प्रष्टुम् ॥ १ ॥ २ ॥ नमग्रहं ननो नूतनो ग्रहो ग्रहणं यस्य त द्विपमिव विनिश्चयतम् अस्स्य स्वीयमयं न स्थित कुंजरसिन्धु
ध्यातम् ॥ ३ ॥ रजसा मारिजसा परमावसरसताहं वच उवाच ॥ ४ ॥ कन्यति वनवाससालस्य बहूदीर्घवल्ग्विष्यद्ययोगः ॥ ५ ॥ दुःखस्याद्विचोपि दुःखः प्राप्तः शयमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
व्याखिजगैः । मृगव्याख्यादिभिः ॥ ८ ॥ स्याददवल्ग्वं कयं पदैतौ ॥ ९ ॥ अर्धनाविव मदस्य काष्ण्यमात्राद्वनसादृश्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ आसितादयो भावे निपुताः । एतेन आसनादिव्यापार
श्रवणेन । ययातिरिव साधुः । स्वर्गायतन्ययातिर्मां साधुः पातयेतोद प्रार्थयिष्या यया साधुः पतिततद्वातेया मुखवीरवने जातः एव स्वर्गायत्याद्युत्तमयोगाद्भ्रष्टस्य भवदृष्टेणसाधुसमागमात्पुनरावृत्तश्रवणेन जनि

बृद्धं परमसंतं न वद्विषम् ॥ विनिःश्वसंतं ध्यायंतं स्वस्थमिव कुंजरम् ॥ ३॥ राजातुरजसां सुतं ध्वंस्तं गंसुपस्थितम् ॥ अश्रुणुं सुखं दीनमु
वाच परमावर्तम् ॥ ४ ॥ अनुवत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलनुपाश्रितः ॥ सोत्यंतं सुखितः मृतकिमशिष्यतिराधवः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितो दुःखं सुखं
त्रशयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजो भूमौ शेतिकथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यं यांतं मनुयांति सपदातिरथ कुंजराः ॥ सवत्स्यतिकथं रामो विजयनवं नमा
श्रितः ॥ ७ ॥ न्यालैर्भृगैराचारितं कृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथं कुमारो वैदेह्यासाध्वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्यातपस्विन्यासुमंत्रसहस्रसितया ॥
राजपुत्रौ कथं पादैरवल्ग्वारुतौ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थः खलु सुतत्वं येन हृद्यौ समात्मजौ ॥ वनांतं प्रविशंतौ तावद्विना विमंदम् ॥ १० ॥ किमु वाच
वचोरमः किमु वाच च लक्ष्मणः ॥ सुमंत्रवनमासाद्य किमु वाच च भैथिली ॥ ११ ॥ आसितं शयितं भुक्तं मूतरामस्य कीर्तय ॥ जीविष्याम्ययमेतेन यथा
तिरिव साधुः ॥ १२ ॥ इति सुतो नरेन्द्रेण चोदितः सजमानया ॥ उवाच चाचारानं सबाष्पापरिवद्धया ॥ १३ ॥ अग्रवीन्मे महाराज अधमेवामु
पालयन् ॥ अंजलिं राधवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥ सुतमद्वचनात्तस्य तातस्य विदित्तात्मनः ॥ शिरसावंदनीयस्य वंद्यौ पादौ महां
त्मानः ॥ १५ ॥ सर्वमंतः पुरं वाच्यं सुतमद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेण यथाहं मभिवादनम् ॥ १६ ॥ माताचममकौसल्याकुशलं चाभिवा
दनम् ॥ अप्रमादं च वक्तव्या श्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥ धर्मनित्यथाकालमश्रयगारपराभव ॥ देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥
अभिमानं च मानं च तथस्त्वावर्तस्वमातुषु ॥ अनुराजानमार्याचकैकेयि संबकारय ॥ १९ ॥

ध्यामीति भावः ॥ १२ ॥ सजमानया स्वल्पया बाष्पापरिवद्धया कलातवाष्पपरिवद्धया ॥ १३ ॥ हे महाराज रावणो धर्ममेवानुपालयस्ताल्मनोद्वेतो ब्रवीद्व्यमाणं वचः । तदाह हे सुत मया त्विनिधिनेन राजेऽजलिं
कृत्वा तैव शिरसा तवा निदितात्मनः लोके धर्मिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य शिरसा वदनयोग्यस्य राहः पादौ मद्रचनाद्रामो मभिवादयत इत्युक्त्या मया त्विनिधिनेन वचौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततः सर्वगतपुरं त्वया
मद्वचनात् रामो वः सर्वो अवशिषेणारोग्यं पृच्छतीति वाच्यं यथाहं यथायोग्यं तासां मदीमवादनं च वाच्यम् ॥ १६ ॥ तातो मम माता कौतल्या मद्रचनाकुशलं प्रणाम धर्मेऽप्रमादं च वक्तव्या । किंचैनामिदं
वक्ष्यमाणं विशिष्य भूयाः । किं तद्विद्याह वक्तव्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभिमानः प्रजासंहर्षी यद्रुकोऽहंकारः । मानस्तत्पुनः परतिस्काराश्चिन्तकिकारः मातृष्वियस्य तदीयाविति शेषः । सुतगतो राजा

यस्यास्तां कैकेयीं हे अन्न आर्यां क्षात्र्यां कारय । दारयेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । तया सह मा विरोस्तीरित्यर्थः ॥ १९ ॥ भरते च राजवृद्धिः कार्यो तत्र हेतुः । अज्येष्ठा अपि राजानो हि निश्चयेन पूज्या इति यावत् राजधर्ममनुस्मर । अर्थज्येष्ठा हीति पाठे अर्थेन राज्यरूपार्थेन ज्येष्ठा हि यतोऽस्तः पूज्या इति शेषः । इति राजधर्ममनुस्मरेति । कृतककृत्य राजानमनु राज्ञः पश्चात् । आर्यां कैकेयीमभिवादयेत्यर्थः । कैकेयीमभिवा दयेतिपाठः । कुमारं चेत्वादि प्राप्तम् । वज्रलेनाधिकत्वात् भरतस्य च राजदत्तार्थवचनेन ज्येष्ठत्वात्तयोरेभिवादनमवाप्ता युक्तम् । तद्विमुखनिवृत्त्यै च राजधर्ममनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥ भरतो मद्रचनेन कुशलं वाच्यः । सर्वासु मातृषु न्यायमनतिक्रम्य वृत्तिं वर्तयेति वाच्यः ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चेति भरत इति शेषः । राज्यस्य प्रधानराज्यस्यम् ॥ २२ ॥ व्यपरोक्षः राज्याद् अंशयेत्यर्थः । तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् मदनुग्रहाय तस्यैवाज्ञां प्रवर्तयन् कुमार राज्ये जीवस्य तोष कुरु ॥ २३ ॥ अन्नवीदित्यादिवाक्य भरत प्रत्येव । अन्नवीदित्यादिश्लोकद्वय प्रक्षितिमिति कतकः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अय लक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मण इति । केनेत्यादिसार्धे सप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥ येन विवासनेन वय पीडितास्ताद्विवासन राज्ञ तु कार्यं वा कार्यमिवाकार्यं कृतम् । कैकेया लघु शासनम् आश्रुत्य प्रतिज्ञाय कृतम् । यदा तद्विवासन कृत कार्यं कर्तुं योग्यं वा भवतु

कुमारभरतेवृत्तिर्वितितव्याचराजवत् ॥ अयज्येष्ठोऽहिराजानोराजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥ भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्रचनेनच ॥ सर्वास्वेवयथा न्यायंवृत्तिर्वर्तस्वमातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चमहाबाहुर्द्विषाकुलनन्दनः ॥ पितर्यौवराज्यस्यथोराज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तवयाराजामा स्मैनंव्यपरोक्षः ॥ कुमारराज्येजीवस्वतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अन्नवीचापिर्माभूयोभृशमश्रूणिवर्तयन् ॥ मातेवमममातातेदृष्टव्यापुत्रग र्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवंमांमहाबाहुर्बुध्नवेमहायशः ॥ रामोराजीवपत्राभूशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तुसुसंकुद्धोनिःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेनराजपुत्रोविवासितः ॥ २६ ॥ राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुचाश्रुत्यशासनम् ॥ कृतंकार्यमकार्यैवावययेनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥ यदिप्रब्रा जितोरामोलोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तंवास्वर्थादुष्कृतंकृतम् ॥ २८ ॥ इदंतावद्वथाकाममीश्वरस्यकृतंकृतम् ॥ रामस्यतुपरित्यागेनेहेतुमु पलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्यसमारब्धंविहङ्गुद्विलाववात् ॥ जनयिष्यतिसंक्रोशगधस्यविवासनम् ॥ ३० ॥ अहंतावन्महाराजोपितृत्वनोपल क्षये ॥ भ्राताभर्ताचंबुधुश्चपिताचममराधवः ॥ ३१ ॥ सर्वलोकाप्रियंत्यस्त्वासर्वलोकहितेतरम् ॥ सर्वलोकोनुज्येतकथंचानेनकर्मणा ॥ ३२ ॥

अकार्यमकर्तुं योग्यं वा भवतु अस्माकं तु पीडा सर्वैकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह यदीति । यदि यद्रामः प्रब्राजिततल्लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारितम् । यदा कैकेय्यं प्रतिश्रुतवदाननि मितक वा भवतु । सर्वथा दुष्कृतं कृतम् अनुचितं कृतम् एतद्व्यतिरिक्तं वरयेति सुवचवात् । वरदानकाले विशिष्यनियोगमावाच्य पतित्वेन भार्यादिशङ्गे समग्राधिकाराच्च ॥ २८ ॥ ननु दैवप्रेरणयेदं जातमिति न दोषो राज्ञ इत्याशङ्क्य निरपराधपुत्रालागे दोषस्त्ववदयं राज्ञ इत्याह इदमिति । ईश्वरस्य कृतं ईश्वरप्रेरणयां सत्यां यथकामम् ईश्वरच्छामनतिक्रम्येदं तावद्वक्तं भवतु नाम तथापि तु रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पर्यायि अतः केवलं दुःखिलाववात् असमीक्ष्य उचितानुचितमनवैश्य विरुद्ध धर्मशास्त्रविरुद्धमाख्य रामविवासन संक्रोशम् इह परत्र च दुःख जनयिष्ययेच्च । निर्दुःखपुत्रदारत्यागस्योपायतेकेषु गणनादिति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ गुरोरेस्पृक्षितस्य कार्यकार्यमजनतः । उदयथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ इति वचनार्थं द्वे निघायाह अलमिति।भर्ता स्वामी पिता चेति ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम इत्युक्तेः । वस्तुतस्तु केन लम्बाधिकत्वाच्छ्रमणादिशरीराणां तेनाममनुक्तौ न दोष इति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ सर्वलोकाप्रियं राम त्यक्त्वा स्थिते लयि प्राप्तसर्वलोकाहिते स्ते सप्रति सर्वलोकाहिते अस्ते वा अनेन क्रूरेण कर्मणा सर्वलोकः कथमनुलब्धत ।

सर्वलोकाहिते तस्मिन् पाठे रामदेवोऽप्य सर्वलोकाभिप्रेत्य हतुं योगेन बोध्यम् ॥३२॥ कथं राजा भविष्यति पितेति श्रेयः । इत्येव राजानं कृतीति लक्ष्मणोऽत्रोचदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ विमृष्टा विमृष्टसम्पत्त्यो जनेषु स्थिता आश्चर्यं मन्यमानेन विप्रिता स्थिता ॥३४॥ ३५॥ लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेन सेव्यमानः अन्वर्तत उत्तमिति शेषः । निरुद्धो राक्षसत्वं रथं मां च ॥ ३७ ॥ छल्लमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामः रामाः वा० आ० अयो० अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ एव रामद्वन्द्वं तमुन्वा प्रयागतिस्मयादुभूतस्त्वदेतदुपपद्यतां महा मम त्विति । समाध्याः मन्त्रिययोध्याः न प्रावत यथापूर्वं रथवहनेतमुन्वा नामवृत्तित्यर्थः । जाल्या अश्वद्वयमावर्णनेन दमवोजितया व्यारः ॥ १ ॥ तदुःखं तद्विद्यागदुःखम् ॥ २ ॥ बहून् रामस्य गगोचरणदिनादिदिनत्रयं यद्यपि भद्रानाश्रमावाप्राप्तिनिवृत्तिमदुर्गोयदित्त एव सुमप्रस्थानं तद्यपि तदिष्टोऽस्य सर्वप्रजभिरामाहिरां प्रप्राज्ययार्मिकम् ॥ सर्वलोकाविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥३३॥ जानकी तु महा राजनिःशंसती तपस्विनी ॥ भूतोपहनचिन्ते विविधिता विस्मृता स्थिता ॥३४॥ अहदुर्वच्यमनाराजपुत्राय शस्विनी ॥ तेन दुःखेन रुदती नैव मार्कचिदब्रवीत् ॥३५॥ उद्रीक्षमाणा भर्ता मुखे न परिशुष्यता ॥ हुतोऽहं लक्ष्मणा पंप्रयातसु पविश्यसा ॥३६॥ तथैव रामोऽशुखः कृतांजलिः स्थितो ब्रवीच्छमणबाहुपालितः ॥ तथैव सीतारुदती तपस्विनी निरक्षितराज्यं तथैव माध्व ॥३७॥ इ० श्रीम० वा० आ० अ० अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ (इति बुवन्तं तं सुतं सुमन्त्रं मान्त्रि सत्तमम् ॥ ब्रह्मशेषं पुनरिति राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ तस्मिन् ब्रह्मचरं श्रुत्वा सुमन्त्रोऽप्यपि क्लवः ॥ कथयामास धूर्पोपि रामसंदेशविस्तरम् ॥२॥ जटाः कृत्वा महा राजचरिष्वल्कलधारिणौ ॥ गंगाधुर्चायै तौ वीरप्रयागाभिमुखगतौ ॥३॥ अग्रतो लक्ष्मणोऽयतः पालय ब्रधुन नन्दनम् ॥ अनन्तरं च सीताशराधवो रघुनन्दनः ॥ तांस्तथा गच्छतोऽहं निवृत्तोऽस्म्यवशस्तदा ॥४॥) ममत्वश्चानि वृत्तस्य न प्रवर्तत वर्त्मनि ॥ उष्णमश्रुविमुचं तोरामे संप्रस्थिते वनम् ॥१॥ उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वा हर्मजलिम् ॥ प्रस्थितो रथमास्थाय तदुःखमपि धारयन् ॥२॥ गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् ॥ आशयादिमारांशुनः शब्दपण्येदिति ॥३॥ विषये ते महा राजमहाव्यसनकर्षिताः ॥ अपिवृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुराकारकाः ॥४॥ उपततोऽदका नद्याः पल्वलानि सरांसि च ॥ परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥५॥ न च सर्पतिस्तत्त्वानि व्यालानप्रसरति च ॥ रामशोकाभिभूतं तं निष्कूजमिव तद्वनम् ॥६॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः ॥ संततपद्माः यद्विन्योलीनमनिविहंगमाः ॥७॥ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च ॥ नातिमां त्यल्पगंधीनि फलानि च यथाधुरम् ॥८॥ अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहंगानि च ॥ न चाभिरामानां रमान्यथा ममिदुजर्षम् ॥९॥

त्यावशिष्टदिनपर्यंतं स्थित्या बहूनि युक्तम् । किमर्थं तत्र स्थितिराजह श्रदायोदिति । तत्समीपचतुर्दशमुत्थमुन्वावेनाकारोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ कैटव्यानिमित्तं रामाविवासेन सर्वक्षोभकमसूदित्याह विषये ते इति । तत्तदं देशे पुष्पमपि न विकसितम् । अङ्कुरः शालासु पल्लवोद्भेदः । कोरकाः पुष्पकुल्लानि तैः सहिताः वृक्षाः । अत्र सर्वत्र हेतवो चोद्योदा बोध्या ॥ ४ ॥ उपततोऽदकाः शुष्कोदकाः । पल्लवः पर्णम् ॥ ५ ॥ सत्त्वानि प्राणिनः न सर्पति न प्रसर्तात्यादवाहार्यमपीति शेषः । यतस्तथाणीजालं रामशोकाभिभूतं तद्वनं मां गन्धमन्तं पक्षिशब्दवन्निष्कूजमिव पक्षिशब्दरहितम् ॥ ६ ॥ लीनं संकुचितं पुष्करपत्रं निलीनं दलं यासु ताः संततपद्माः पक्षिन्यः सरांसि । विहंगमाः उड्ड जलपक्षिणः ॥ ७ ॥ स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणि यथाधुरं यथापूर्वम् ॥ ८ ॥ उद्यानानि पुष्पादिभिराः आरामानं कृत्रिजानानि । अनेन मनुष्याणां संश्लेषोऽन्तः

तदुःखवत्त कैमुतिकन्याभनैव प्रतिपादितं बोध्यम् ॥ ९ ॥ तदेवाह प्रविशंतमिति ॥ १० ॥ देवति संबुद्धिः । राजस्य राज्ञस्तत्र स्यम् अश्रुमुखः अम्दिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अव्यक्तमिति छंदः । रामप्रवा मज्जितगड्यातीः परस्पर सम्यक् नेक्षते इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अन्योन्य शत्रूणां तथा मित्राणाम् उदासीनजनस्य चार्ततयातिवगुणसाभ्येन विशेष नोपलक्ष्ये इत्यन्वयः । यद्यपि रामस्य स्वतोऽभिज्ञासमेवः कैकेयीकुञ्ज योस्तत्त्यस्य दैववशात्समेवोप तयोरातत्त्वभावः । तथाप्यनयोः शत्रुत्वमन्यामिष्वस्वममुदासीन इति भेदो न ज्ञायत इति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥ आर्तस्वरपरिस्लानत्रिनिःश्वसितानिःश्वना दीर्घशब्दवनिःश्वसयुक्तेति यावत् ॥ १५ ॥ पुत्रहाना पुत्रविशुक्ता कौसल्येव । अनेन सर्वेषां रामे पुत्रवधेन घनितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ राजा सर्वथा त्वया महदकार्यं कृतमिति मुनत्राभिप्राय तदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णीयांगिकारोचरमाह कैकेय्येति ।

प्रविशंतमयोध्यायानां कश्चिदभिनंदति ॥ नराराममपश्यंतो निःश्वसंति सुहृदुः ॥ १० ॥ देवराजस्य दृष्ट्वा विचाराममिहागतम् ॥ दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतोजनः ॥ ११ ॥ हर्योर्विमानैः प्रासादैरेष्वथरथमगतम् ॥ हाहाकारकृतानां योरामादर्शनकारिताः ॥ १२ ॥ आयतौर्विमलैर्नैत्रैश्चुप गपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिर्वीक्षंते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३ ॥ नाभिन्नाणानं मित्राणामुपासीनजनस्य च ॥ अहमार्ततया कंचिद्विशेषनोपलक्ष्ये ॥ १४ ॥ अप्रहृष्टमनुष्याचदीननागतुरंगमा ॥ आर्तस्वरपरिस्लानाविनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानंदमहाराजराजराजप्रवाजना तुरा ॥ कौसल्यापुत्रहीनेव अयोध्याप्रतिभातिमे ॥ १६ ॥ सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचापरमदीनया ॥ बाष्पोपहतयासूतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्याविनिप्लुतेन पापाभिजनभावया ॥ मथानमंत्रकुशलैर्वृद्धैः सहसमर्थितम् ॥ १८ ॥ नमुहद्विर्नचामात्यैर्मत्रयित्वासनैर्गमैः ॥ मयायमर्थः संमोहात्स्वीहेतोः सहसाकृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतया नूनमिदं वाव्यसनं महत् ॥ कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूतयदृच्छया ॥ २० ॥ सूतयद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतंकृतम् ॥ त्वंप्रापयाशुभारामंप्राणाः संत्वरयंति माम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापि ममैवाज्ञानिर्वर्तयतुराघवम् ॥ न शक्यामि विना रामं सुहृतमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥ अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति ॥ मामेव रथसरोप्य शीघ्रं मामादर्शय ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रो मे ह्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥

पापाभिजनभावया पापकुलजया पापदण्डजया पापानिप्रायया च । कुल्यभिजतो जन्मभूम्यामित्यमरः । विनिप्लुतेन रामप्रवाजने इति शेषः । न ममार्थित न विचारितम् ॥ १८ ॥ नजोऽनेकधा प्रयोगः शोकेन चित्तं वेक्ययात् । सहसा द्वाटित्याविचारैव ॥ १९ ॥ भवितव्यतया वक्तव्यप्रापकदृष्टवशात् । वा इति वैकल्यसमानार्थम् । दृष्टच्छया दंकेन्द्रया ॥ २० ॥ यदि यदि वा अथवेति यावत् । सुकृतं प्रियम् । संत्वरयति निष्क्रान्तिमुमिच्छतीति यावत् ॥ २१ ॥ मदाज्ञया भवानावा रावन् निवर्तयतु । ननु रूपाय त्वया राज्यस्य दत्तात्वात्तदज्ञया मया कथं गतय्य तत्राह । अद्यापि ममेवाज्ञा यावद्दूरागमनमिति भावः । निवृत्तौ हेतुर्नैत्यादि ॥ २२ ॥ पुनर्नपि रामनिर्वनस्यादश्वत्थत्वात्पश्यन्ममैवाह अथवापि ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा वृत्तदंष्ट्रो मया ह्वासः । यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥

जीवने स्येह इति भावः ॥२॥ अतो न्वियताः शब्दार्थमाह इतिमिति । एषः न तस्मिन्निहितमणश्चालः । उत्तमलोकस्त्वमण्यस्य सपादताय भगवतामविभोगः पितुः संपादित इति तत्त्वम् ॥२॥ १६॥ अपि न चेतनः गतचेतनः सुदुष्यारं शोकसागरमवगाढः प्रविष्टः अक्रीचात् । शोकं सागरदंढावर्णयदित्यर्थः ॥२॥ ७॥ अत्राह एनेत्यादि । रामशोककुरो महानाबो वैकुण्ठ यस्य सीताविहररूपपारातः तस्याः तद्वधः । श्रुतितरुप ऊर्मि शुक्तो महावर्तो यस्य सः वायव्योऽरुणदीजलैः आविलः ॥२॥ ८॥ शोचिष्णुणां प्रक्षालिष्या एव शैवाल यत्र कैकेय्येव वडगमुख यत्र ॥२॥ ९॥ अश्रुकोप्रभवः क्षर्जितपुल्लः अश्रुमोलायक इत्यर्थः । कुशलाया. कैकेयाः क्व एव देवा मर्यादा यस्य यतः रामप्रव्राजन्तस्सुद्राकालकृदामिव जेतिति कृतकः । अन्ये तु रामप्रव्राजनेनैव आयतं विस्तारो यस्य स रामप्रव्राजनायत इत्यर्थमाहुः ॥३०॥ ३१॥ दिदृक्षमाणो यदाध्व द्रष्टु न लभे

(लोहिताक्षमहाबाहुमसुक्तमणिकुण्डलम् ॥ रामयदिनपश्येयंगमिष्यामियमक्षयम् ॥ १ ॥) अतोऽनुकिंदुःखतरंगोहमिध्वाकुनंदनम् ॥ इमामव स्थामाप्रक्षोनेहपश्यामिराघवम् ॥२॥ ५॥ हाराभरमाजुहवाहवैदेहितपस्विनि । नम्रांजानीतदुःखेनत्रियमाणमननाथवत् ॥२॥ ६॥ सतेनराजादुःखेन भुरामपितचेतनः ॥ अवगाढः सुदुष्यारंशोकसागरमब्रवीत् ॥२॥ ७॥ रामशोकमहावेगः सीताविरहपारगः ॥ श्रुतिसीताममहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः ॥२॥ ८॥ बाहुविक्षेपमीनोऽपि किंक्रोदितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशैवालः कैकेयीवडवासुखः ॥२॥ ९॥ ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवे लोभशंसायारामप्रव्राजन्तः ॥ ३०॥ यस्मिन्वर्तनिमग्नाहं कौसल्येराघवविना ॥ दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ॥ ३१॥ अशोभनयोह मिहाद्वराघवं दिदृक्षमाणोऽहं लभेऽसुलक्ष्मणम् ॥ इतीवराजाविलपन्महायशः पपाततूणशयनेनसमृच्छतः ॥३२॥ इतिविलपतिपार्थिवेप्रणष्टेकरुणतरं द्विगुणचरामहेतोः ॥ वचनभट्टनिशम्यतस्यदेवीभयममन्युनंवराममाता ॥३३॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० अ० एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५॥ ततोभूतोपमृष्टेवपमानाऽपुनःपुनः ॥ धरण्यांगतसत्त्वेकौसल्यासूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नयमांयत्रकाकुत्स्थः सीतायत्रचलक्ष्मणः ॥ तान्विनाक्ष्णम प्यद्यजीवितुनोत्सहेद्बहम् ॥२॥ निवर्तयशंशीघ्रंदंडकाव्रयमामपि ॥ अथतान्नातुगच्छामिगमियमक्षयम् ॥३॥ बाष्पवेगेपहतयासवाचा सजमानया ॥ इदमाश्वासयन्दर्वीक्षितः प्रांजलिब्रवीत् ॥ ४ ॥ त्यजशोकंचमहंसंश्रमंदुःखजं तथा ॥ व्यवधूयचसतापवनेवत्स्यतिराघवः ॥ ५ ॥ लक्ष्मणश्चापिरामस्यपार्श्वेपरिचरन्वने ॥ आराधयतिधर्मज्ञः परलोकंजितेंद्रियः ॥ ६ ॥ विजनेपिवनेसीतावासप्राप्यगृह्णिव ॥ विशं भंलभेऽभीतारामविन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥ नास्यौदन्यकृत्किंचित्सुसुक्ष्ममपिलक्ष्यते ॥ उचितेवप्रवसानंवैदेहीप्रतिभातिमे ॥ ८ ॥ नगरो पवनंगत्वाथस्मरमतेपुरा ॥ तथैवरमतेसीतानिर्जनेषुवनेष्वपि ॥ ९ ॥

तदशोभनं मम महत्तापम् । पापजन्यं तददर्शनेमिति यावत् ॥३॥ रामहेतोरेति विलपति । पार्थिवं प्रणष्टे मूर्च्छते सति तस्य करुणतरं वचनं निदृश्य देवी द्विगुणं मयमुपागमत् भर्तृविभोगदुःखस्या पापस्य समानवत्या ॥३॥ लंढमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामपि रामलणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५॥ तत इति । भूतोपमृष्टेव भूताविष्टेव गतसत्त्वेन गतासुखेन क्षुण्णां पतितेति शेषः ॥२॥ २॥ अयं यदो ॥३॥ सप्रमममोमसी ॥ रामस्य पादौ परिचरन् परलोकमाराधयति संपादयति ॥ अमरेति च्छेदः । विंशतः प्रणयः ॥ ७॥ अज्ञतं वनवासवृत्तम् । दैन्यमित्यर्थः ॥८॥ ९॥

बलेति । दुःखापरिहारेणोपमा तस्या देशविमानामावाधिज दुःखमिति भावः । अवालचदैव्यादि छेदः । रामारामे रामस्वरूपे आरामे इत्यर्थः । भिन्नपदे वा ॥ १० ॥ रामहीनाऽयोध्या यथा वन तथा भवेदि-
 त्यन्वयः ॥ ११ ॥ नदीनां गतिं रामनगरद्वाराश्च दृष्ट्वा राम वा लक्ष्मणं वा पृच्छति पृष्ट्वा च जानाति । अयोध्यातः कोशमात्रे विद्यमान विहार सन्निता यथा रमते स्म तथैव वनेषु अस्मतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥
 इत्येव सीतायाः सबध इत्येव प्रस्तुतदृष्टताजातमेव । स्मरामि कैकेयीसन्निहित कैकेयीमुद्दिश्य प्रवृत्तम् । सहसा हटेन सीतया तस्याः परमदुःखकारिणीत्वात् मां प्रति यत्तद्विषय जल्प वान्मध्यपुजस्थितसुक तदि-
 दानीं मां न प्रतिभाल्येव । इत्येव रूपेण प्रमादात् पुरुषस्थितं मुखाभित्तं कैकेयीविषयं सीतावाक्यं वक्ष्यति वा व्यवहारात्तेषां नुक्तप्रणामिव कृत्वा देव्याः कौसल्याया हृदयं वक्ष्यं सुतोऽजवीदित्याह कविः ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वदान्याः दात्र्याः । वलुवाचश्च वदान्यो वलुवागमि । न विकारते म्लानता न याति ॥ १७ ॥ अलक्षरसर्वाजितावपि तदसत्सुकारां स्वभावस्तथा पद्मकोशसमप्रभौ ननु मार्गगति-
 बालेवरभतेसीताबालचन्द्रनिभानना ॥ रामारामेद्वादीनात्माविजनेपिवनेसती ॥ १० ॥ तद्गतं हृदयं स्यास्तदधीनचजीवितम् ॥ अयोध्याहिभवेदस्या-
 रामहीनतथावनम् ॥ ११ ॥ परिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणिच ॥ गतिं दृष्ट्वानदीनां पादपान्निविधानपि ॥ १२ ॥ रामं बालक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जाना-
 तिजानकी ॥ अयोध्याकोशमात्रे विहारमिव संश्रिता ॥ १३ ॥ इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसन्निहितं जल्पेन दानीं प्रतिभाति-
 माम् ॥ १४ ॥ ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पुरुषस्थितम् ॥ हृदयं वचनं सुतो देव्यामधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अध्वना वातवेगेन सभ्रमेण तपेन च ॥ न वि-
 गच्छति वैदेह्याश्चंद्रशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥ सहशं शतपत्रस्य पूषं चंद्रोपमप्रभम् ॥ वदनं तद्भदान्याया वैदेह्या न विकपते ॥ १७ ॥ अलक्षरसत्ताभावलक्ष-
 रसवर्जितौ ॥ अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥ नृपुरोत्कृष्टललेव खलंगच्छति भामिनी ॥ इदानीमपि वैदेही तद्वागन्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
 गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता ॥ नाहारयति संज्ञां सांबाहूरामस्य संश्रिता ॥ २० ॥ न शोच्यास्तेन चात्मा तेशोच्यो नापि जनाधिपः ॥ इदं हि चरि-
 तं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूय शोकं परिहृष्टमानसामहर्षियातेपथिसुव्यवस्थिता ॥ वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयं-
 तिते ॥ २२ ॥ तथापि सुतेन सुपुत्रादिना निवार्यमाणानुत शोकं कर्शिता ॥ न चैव देवी विरामकूजिताश्रित्येति पुत्रेति चारुवैति च ॥ २३ ॥ इत्यायं श्रीमद्रा-
 मायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ वनगते धर्मतेरामे रमयतां वरे ॥ कौसल्या रुदती चार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 प्रयुक्ताकाण्डियमाजौ ॥ १८ ॥ नृपुरोत्कृष्टा तिरस्कृता हंसादिलीला यथा सेव खलु विलासयुक्तम् । अर्शोऽर्जुनतम् । तद्गणेण मर्त्येति योजकभूषणानुरागेणान्यस्तासि अत्यक्तानि भूषणानि यथा ॥ १९ ॥ नाहार-
 यति न करोति न संप्राप्नोतीति वा ॥ २० ॥ अतस्ते रामादयो न शोच्याः । ते त्वयायत एव न शोच्यः । न राजापि तेषां सुखश्रवणेन तस्यापि जीवनसम्भाव । इतोपि न शोच्यांश्च इदं हित्यादि । प्राप्तमपि-
 राज्यं महाबलेपि परित्यज्य पितृवचनमापालयदित्येवमादिरामचरितम् । स्वायमुद्दिश्य भर्तारमपि परित्यज्यातिवोर कृतवती । कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठास्यतीत्यनेन तन्नामबदेवास्य सुस्थिरत्वं वदतां-
 तयेत्येतत्त्व चिन्तितम् । नृबल्यचरित्रं शाश्वतं प्रतिष्ठां लभते ॥ २१ ॥ महावैभवंती ॥ २२ ॥ तथापीति । सुतेन निवार्यमाणानु ततोक्तं गृहीतव्यमपि न विराम दुःखप्रबल्यादिति शेषः ॥ २३ ॥ गर्मनाः ॥
 ॥ इति श्रीरामायणमग्रे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ध ॥ ॥ परमप्रतिज्ञापि कौसल्या दुःखातिशयात्पूर्वं जानंत्यपि त्रेताश्रयव्यवहा-

अतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ परेणाहं क्रोशुदिखादितोषं परलीढं परात्वादितं न मन्यते न मंस्यते ॥ १६ ॥ एतानि हविरादीनि एकत्राचरे विनियोगात्वात्मानि पुनरचरे अचरांतरे विनियुक्तानि न कुर्वति । जीर्णं च परितुक्तं च यत्तयाममिदं द्वयमित्यमरः । यद्यपि मंत्राः कृष्णाजिन दर्मा इति सूत्र्या कुशानां यातयामवदौर्मा । नेत्युक्तं तथापि तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषामवपर न तु किञ्चित्तुविनियोगपर्यायब्रह्मज्ञेयु ये दम्भे विनियुक्ता न तेज्यत इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनिषेधस्य न्यायेन सर्वत्र लामादित्याहुः ॥ १७ ॥ तथैवान्येनातुपुस्तुद्वैमिदं राज्यं रामोभिमतुमंगीकृतुं नालम् । नष्टसोमं युक्तसोमम् अवरं तत्स्यं सोमरूपं हविः ॥ १८ ॥ बालेभ्यः पुञ्जस्य ॥ १९ ॥ शार्दूलद्वलवन्यमेव दर्शयति नैतस्येति । सहिताः सुरसुरैः सहिताः लोकः प्रतियोषाः । किमर्थं तर्हि मामात्मन्य राज्यं न कृतवांस्तत्राह अधर्मं त्विति । अर्धं तु मत्वा न तया कृतवानिति भावः । नन्वेव तस्य वर्गनिष्ठता कथमत आह इहेति । यो धर्मात्मा इह मनुष्यलोके लोक धर्मेण योजयेत् एवं धर्मप्रवर्तकस्य तस्य धर्मानिष्ठता अनुक्तिसिद्धेति भावः । यद्वा तुरव्यर्थं । अधर्ममधर्मं प्रवृत्तमपि लोक दबादिना यो धर्मेण योजयेत्स कथं स्वयमधर्मं कुर्मदित्यर्थः ॥ २० ॥ रामोऽस्तिशकपि नेत्याह नन्विति । कांचनैः कांचनमूषितपुंखैः युगतिं युगात्काले ईश्वर इव भूतानि समुद्रंश्च निर्वहति

नपरेणाहंतमंश्यं व्यात्रः खादितुमिच्छति एवमेव नरव्यात्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥ हविराज्यपुरोडाशः कुशायूपाश्च स्वादिराः ॥ नैतान्नियतया मम निक्षुर्वति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥ तथा ह्यात्तमिदं राज्याहृतसारां सुरामिव ॥ नाभिमतुमंशमो नष्टसोममिव अध्वरम् ॥ १८ ॥ (नचेमार्धर्षणं रामः संगच्छे दत्यमर्षणः ॥ दारयेन मन्दस्मपि स हि कुद्वः शितैः शरैः ॥ १ ॥ त्वातु नो त्सहते हन्तुमहात्मा पितृगौरवात् ॥ ससोमार्कग्रहगणनभस्ताराविचित्रितम् ॥ २ ॥ पातयेद्यो दिवं कुद्वः सत्त्वान्नव्यतिवर्तते ॥ प्रक्षोभयेद्द्वारे यद्वा महौ शैलशताश्रुताम् ॥ ३ ॥) नैव विधमसत्काराघवो मर्षयिष्यति ॥ बलवानि वशादूलो बालधेरभिमर्शनम् ॥ १९ ॥ नैतस्य सहिता लोकाभयं कुयुर्महामृधे ॥ अधर्ममिदं हर्मात्मा लोके धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥ नन्वसौ कांचनैर्बर्णैर्महावीर्यो महाभुजः ॥ युगात्तद्वधभूतानि सागरानि निदहति ॥ २१ ॥ सतादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो न रर्षभः ॥ स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचरितो धर्मः शस्त्रे दृष्टः सनातनैः ॥ यदिते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेकापतिर्नार्थाद्वितीया गतिरात्मजः ॥ तृतीयाज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥ तत्र त्वं मम नैवासिरामश्च वनमाहितः ॥ नवनगं तुमिच्छामि सर्वथा हता त्वया ॥ २५ ॥ हतं त्वयाराष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्मरसर्वाः सहमंत्रिभिश्च ॥ हता स पुत्रास्मिहताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां निशम्य रामेति मुमोह दुःखितः ॥ ततः सशोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तथा स्मरत् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीं वा ० आ ० अ ० एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

नारायणोच्येष्वेव ॥ २१ ॥ पित्रा त्वया स्वयमेव स्वपुत्रो हतः भ्राष्ट्राण्यः कृतः । जलजेन मत्स्येन स यथात्मजानेव भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं चाहमेव हतेत्याह श्लोकत्रयेण द्विजतीत्यादि । सनात नैर्बर्णैः शस्त्रे कंदे दृष्टैर्बर्णैर्कैर्द्विजातिभिश्चरितो धर्मो यदि ते स सत्यः स्यात्तर्हि पुत्रो न विवासितः स्यादिति शेषः । एव धर्ममुपेक्ष्य वर्गनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति ॥ २३ ॥ शस्त्रेणोच्यमानः स्त्रियास्तिशो गतयः तत्र तासु प्रथमगतिभूतत्वं मम नास्तेव सपत्नीकत्वात् । नास्तीति पाठे आर्षत्वं बोध्यम् । द्वितीया गतिभूतो रामश्च वन्माहितः वनं प्रति प्रहितस्तथा न च तत्प्राप्तये वन गंतुं निष्ठांमि सपत्निकात्वात् । तृतीया ज्ञातयस्वमनिष्ठताः तस्मात्सर्वथा हता त्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुतश्च भार्या च मत्तकैकेभ्यो प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥ दारुणशब्दसंहितां दारुणशब्दयुक्तां स्वदुष्कृतं वक्ष्यमा णम् ॥ २७ ॥ सैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

एव कौमल्याकूटवचो मीतयारबो जलिपयत दैन्य दृष्टु राजान मुनुयति एवं विनिति । चित्रयामास भनयोच्यमाह सर्वं सत्यं किमिह कर्तव्यमिति विचारयामास ॥ १ ॥ मोहव्याकुलिते द्वियो जात इति शेषः ॥ २ ॥ चितासु पणामत् पुनर्विलोपजदुःखसाधन कर्म ममेति चितामाप ॥ ३ ॥ प्रत्यभावातिभात दुष्कृत कर्म मुनिकुमारवचस्यम् । शब्दमेव व्ययदेश्यं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी ॥ ४ ॥ अस्मा दुर्मानाः । तेन शोकेन मुनिकुमारवचजेन शोकेना ॥ ५ ॥ अवाहसुखः स्वकृतदप्रियस्मरणालुब्धया ॥ ६ ॥ पश्यपि यदुच्छपि ॥ ७ ॥ विप्रश्रुणमानां जनार्तनामा ॥ ८ ॥ दृष्टौ लोके पात्रारवुकुप्यकर्षौ यया सा । अपकृष्टा अपि भर्तासेव न वदतीति भावः ॥ ९ ॥ पणाली प्रासादादौ जलनिर्गममार्गः । नवोदक वर्षजलम् ॥ १० ॥ धातुनयाय राज्ञः कृत राज्ञो जलि पाणिभ्यां गृहीत्वा पद्मनिव मुनिं बद्धुं रुदतीं क्रता अहमपि कैकेयवत् पतिशोकक्राण्डिवनादिक प्राप्तवतीति मीता सप्रमदाब्धि अयादपत् वच आह ॥ ११ ॥ अग्नौ निपतितस्मि साष्टाग प्रणमामि हे देव त्वया याचित्वाहम् अनुगताह हतास्मि ईश्वरोभितवैरीत्यस्यान्याव्याज्वाह अतस्तया क्षतव्या न किन्तु दासीवग्रहव्यत्यर्थः ॥ १२ ॥ एष हि

एवंतुमुद्धराजारासमन्त्रासशोकया ॥ श्रावितः परुषवक्यचित्तियामासदुःखितः ॥ १ ॥ चित्तिवत्वासचतृपमोहव्याकुलिते द्वियः ॥ अथदीर्घेणका लेनसंज्ञामापरतपः ॥ २ ॥ संज्ञासुपलभ्येवदीर्घमुष्णचनिःश्वसन् ॥ कौस्तल्याणश्चोदहृत्ततश्चित्तिसुपागमत् ॥ ३ ॥ तस्यचित्तयमानस्यप्रत्यभाल्क मनुष्कृतम् ॥ यदनेनकृतद्वर्मज्ञानाच्छब्दवधिना ॥ ४ ॥ अमनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः ॥ द्वाभ्यामपिमहाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ॥ ५ ॥ दृष्टमानस्तुशोकाभ्यांकौस्तल्यामाहदुःखितः ॥ वेपमनोजलित्कृत्वाप्रसादार्थमवाहसुखः ॥ ६ ॥ प्रसादयेत्वाकौस्तल्येरचित्तोयमयाजलिः ॥ वत्सला चानृशसाचवहिनित्यंरैष्वपि ॥ ७ ॥ भर्तातुखलुनारीणगुणवान्निगुणोपिवा ॥ धर्मविप्रशमानानप्रत्यक्षदेवदेवतम् ॥ ८ ॥ सात्वंधर्मपरानित्यदृष्ट लोकापरावरा ॥ नाहंसेविप्रियंवक्तुदुःखितापिसुदुःखितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यंकरुणराज्ञः श्रुत्वादीनस्यभाषितम् ॥ कौस्तल्याव्यसृजद्वाष्पप्रणालीवनवो दकम् ॥ १० ॥ सामूर्ध्वनिर्बद्धारुदतीराज्ञः पद्मभिर्वाजलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीच्चित्तात्स्वरमाणक्षरंवचः ॥ ११ ॥ प्रसीदशिरसायाचेभूमौनिपतितास्मिते ॥ याचित्वास्मिहतादेवक्षतव्याहंनहित्वया ॥ १२ ॥ नैषाहिसास्त्रीभवतिश्चाधनयिनधीमता ॥ उभयोलोकयोर्लोकपत्यायासंप्रसादते ॥ १३ ॥ जाना मिधर्मधर्मज्ञत्वाजनेसत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तायातुमुयाकिमपिभाषितम् ॥ १४ ॥ शोकोनाशयते धैर्यशोकोनाशयतेऽश्रुतम् ॥ शोकोनाशयते सर्वनास्तिशोकसमोरारुः ॥ १५ ॥ शक्यमापतितः सोढुमहारोरिपुहस्तः ॥ सोढुमापतितः शोकः समुद्रमोपिनशक्यते ॥ १६ ॥ (धर्मज्ञाः श्रुतिवन्तोऽपि च्छिन्नधर्मार्थसंशयाः ॥ यतयोवीर्यमुद्धान्तिशोकसंसूचेतसः ॥ १७ ॥) वनवासायारामस्यपंचरात्रोन्नगण्यते ॥ यः शोकहृत्तहषायाः पंचवर्षोपमोममम् ॥ १७ ॥

लोके सा स्त्री कुलस्त्री न भवति या उभयोलोक्तयोः क्लान्तीमेव पत्या सप्रसादते ॥ ११ ॥ किमपि अत्युचितं भाषितं तद्व्यतिथिः शेषः ॥ १२ ॥ शोक एवमाद्युचितव्यवहारप्रसक्त इत्याह शोक इत्यादि ॥ १५ ॥ सुखस्मापि शोकः सोढु न शक्यते किं पुनर्महानिति शेषः ॥ १६ ॥ स्वशोकस्य मत्स्व दर्शयति कोति । पंचरात्र इत्यस्य गत इति शेषः । द्वितीया गुहुरे । तृतीया गगाती । चतुर्थी प्रयागे । पंचमी यमुनातीरे । षष्ठी चिककूटे । तदिने मुमन्त्रस्यायोध्याप्राप्तिः । अतएवापे षष्ठीति दशरथोक्तिः । अथवाचदिने समूहोदिनं स्वनिक्ते स्थितत्वेन स्वदेशे तस्मात्तीरे एव स्थितत्वेन तदिनमागम्य कौस ल्याय पंचरात्रो गम्यत इत्युक्तम् । राजा तु तमपि गृहीत्वा षष्ठीति वक्ष्यति । यत्तु कृतकेन निर्गमनात्सरात्रः सुमन्त्रागमनदिने इत्युक्तं तदङ्गनात् । गंगोत्तरणदिनात्तत्पिबिने चारयतिनिवृत्तुत्तर साग्राहे

तद्दिने एव सुमंथप्रस्थानस्य कृतं शक्यत्वात् । रामस्य निर्गमदिनादिने षष्ठे इति पूर्वलिखितपादाविविधत्वात् ॥ १७ ॥ नदीनां केन समुद्रसालिलमिलेयुल्लेखमात्रं न तु तस्य तेन वृद्धिरेव्याहृतः । परे तु महत्समुद्रसालिल केन चद्रोदयवृद्धिवेगेन नदीनां हृदि तद्वद्वयात्तरे यथा वर्धत इत्यर्थः । समुद्रगामिनीनां चद्रोदयकालिकसमुद्रद्वया वृद्धेः विषयसंवायुपलमादित्याहुः ॥ १८ ॥ शुभ वचः अतिदुःखिताया अपि पलनुनयपरत्वाद्दत्तसः शुभत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥ नैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिज्जे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ प्रतिबुद्ध इति ॥ १ ॥ वासवोपम त दशरथम् उपसर्गः उपप्लवः शोक इति यावत् । आसुर तमः असुरस्य राहोः संबन्धि तम आवरणशक्तित्वेन सूर्यमावृणोति तद्वत् ॥ २ ॥ आत्मनो दुष्कृतं सृष्ट्वाऽसितापानीं विवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥ षष्ठी रजनीं प्राप्येति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदेव लभते तदुभयत एवेति च ॥ ६ ॥ अर्थानामेहिकाना कर्मणां पारलौकिकानामारमे आरम्भकाले फलं प्रति यो गुरुलावव गौरव लभनं च तं हि चिंतयमानायाः शोकोयंहदिवर्धते ॥ नदीनामिव वेगेन समुद्रसालिलं महत् ॥ १८ ॥ एवं हि कथयंत्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः ॥ मंदरश्मि रभूत्सूर्यो रजनीं चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ अथ प्रह्लादितो वाक्ये देव्या कौसल्ययानुपः ॥ शोकेन च समाक्रांतो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥ इत्यावै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ प्रतिबुद्धेऽसुहृतेन शोकोपहतचेतनः ॥ अथ राजा दशरथः संचिता मभ्यपद्यत ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् ॥ आपेर्दुःपसर्गस्तंतमः सूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥ सभार्ये हि गते रामौ सल्या कोसलेश्वरः ॥ विवक्षुरसितापानीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥ सुराजारजनीं षष्ठीं रामे ब्राजिते वनम् ॥ अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्मद्दुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥ सुराजापु त्रशोकातः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यापुत्रशोकातां मिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ यदा चरति कल्याणि शुभं वा यदा विवाशुभम् ॥ तदेवलभते भद्रं कर्तुं कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥ गुरुलाववमर्थानामारभे कर्मणां फलम् ॥ दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥ कश्चिदाव्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिंचति ॥ पुष्पं दृष्ट्वा फले गृन्तुः स शोचति फलः गमे ॥ ८ ॥ अविज्ञाय फलं यो हि कर्मत्वेनानुधावति ॥ स शोचेत् फले वेलायां यथा किं शुक्रसेवकः ॥ ९ ॥ सोऽहमाव्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च अन्येष्वप्यम् ॥ रामं फलागमेत्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥ लब्धशब्देन कौसल्यकुमारं णयनुष्मता ॥ कुमारः शब्दवैधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥ तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं संस्वयं कृतम् ॥ संमोहादिह बालेन यथास्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥ दोष बाज्दोष गुण वा न जानाति केन चिदर्थेन हत्यादिना महदतिष्ठ केन चिन्महाति पागादिनाऽप्यफलं तथा इदं कर्मत्वेनोप बहुगुणम् इदं च बहुदोषमवगुणमित्येवं न जानाति स बाल इत्युच्यते न स्तनधरः ॥ ७ ॥ छित्त्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमिति शेषः । पुष्पं दृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वं दृष्ट्वा फलमहत्त्वं अनुमायेत्यर्थः । गृन्तुः लिप्सुः शोचति स्तर्कितफलमावात् ॥ ८ ॥ दृष्टं तं दार्ष्टतिकं योजयति अविज्ञायेति । फलं निरुमाणकर्मणो भावि फल अविज्ञाया विचार्य कर्मत्वं कर्मैव तु लौकिक वैदिक वा अनुधावति अनुतिष्ठति शोचेत्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥ असु प्रकृते किं तत्राह सोऽहमिति । फलागमे रामकृतत्वोत्तरक्रियया लभ्यपारवौ किकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमये वा ॥ १० ॥ यदा चरतीत्याहुस्तु विषयमाह लब्धेति । कुमारोऽयं कुमारः शब्दवैधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया शब्दवैधीत्येव लब्धकर्तृतिनेति यावत् कुमारोऽपि जीविपिदुःखेन इदं कथ्यमाणम् ॥ ११ ॥ तदिदं तत्फलमिदं दुःखम् अज्ञानकृतकर्मणः कथमेव फलं तत्राह संमोहादिति । अज्ञानेनापि मक्षितं विष यथा बालमपि हति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

न कस्यापि प्रयोजनमिति व्यर्थ एव मद्बध इति भावः । परलोकनाशकाव्यवलनर्थासहितम् ॥ २९ ॥ काचित् इह लोके पत्र वा यथा गुरुत्वरूपं न साधु मन्यते एवेतेन न मन्यते कोपीत्यर्थः । आत्मन इमं जीवितक्षयं नादुरोचामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतेनेषुना बुद्धौ हतौ अहं च हतः । मद्बधेन तपोविधेयस्य सिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३२ ॥ अमुतात्मना अजीतत्रियेण । धर्मजुक्तं क्षिणः धर्मप्रीतिक्षारील्यस्य मम कराम्यामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ करणं करुणाजनकं वचः श्रुत्वा विलासतः । लालयत इति पाठे तु यद्वताच्छता आर्षः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रविद्ध ध्वस्तं पर्यस्त वा ॥ ३६ ॥ ज्ञातं नेत्राम्यामुद्दिक्ष्या ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ जनयिता पिता नून निश्चयेन मय्यतीक्षौ ॥ ३९ ॥ कृतामारां पुनो जलमान्यतायेवरूपं ममगमनात् तृष्णां पिपासां च चिरं धारयिष्यतः तपसः श्रुतास्य केचन मामकस्य पित्र्यस्य

नक्वचित्साधुमन्येतथैवगुरुतत्परागम् ॥ नेमतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥ मातरं पितरं चोभावतुशोचामिमद्वधे ॥ तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृंतं मया ॥ ३१ ॥ मयिपंचत्वमापन्नैकां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥ वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणाहतः ॥ ३२ ॥ केनस्मनिहताः सर्वेषु बालेना कृतात्मना ॥ तांगिरं करुणं श्रुत्वा मम धर्मनुकांक्षिणः ॥ ३३ ॥ कराभ्यां सशरं चापं व्यधितस्यापतद्भुवि ॥ तस्याहं करुणां श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि ॥ ३४ ॥ संभ्रांतः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः ॥ तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्भनाः ॥ ३५ ॥ अपश्यमिषुणातीरं सरस्व्यास्तापसंहतम् ॥ अव कीर्णजटाभारं ग्रन्थिविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥ पांसुशोणितदिग्दर्शयानं शल्यवेधितम् ॥ समासुद्ग्राक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥ इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निवते जसा ॥ किं तवापकृतं राजन्वेन निवसतामया ॥ ३८ ॥ जिहृषुराभुर्वर्धयदंताडितस्त्वया ॥ एकेन वलुबाणेन मर्मण्यभिहते मयि ॥ ३९ ॥ द्वावंधौ निहतौ वृद्धौ माताजनयिता च मे ॥ तौ नूनं दुर्बलवंधौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥ चिरमाशंकृता कष्टान्तु णां संधारयिष्यतः ॥ नवूनतपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥ पितायन्मानं जानीते शयानं पतितं भुवि ॥ जानन्नपि च किंकुर्वादशक्तश्चाप रिक्कमः ॥ ४२ ॥ भिद्यमानमिवाशक्तित्वा तु मन्यो न गोन गम् ॥ पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्वराघव ॥ ४३ ॥ न त्वामनुदहेत्कुद्वेधेन मग्निरि वैधितः ॥ इयमेकपदी राजज्यन्तो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥ तं प्रसादय त्वात्वं न त्वासंक्षुपितः शपेत् ॥ विशल्यं कुरु माराजन्म मे मे निशितः शरः ॥ ४५ ॥ रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरं संभुरयो यथा ॥ सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ॥ ४६ ॥ इति मामविशिक्षिता तस्य शल्यापकर्षणे ॥ दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥ लक्ष्यामास स ऋषिश्चित्तान्मुनिमुत्तस्तदा ॥ ताम्यमानं स मां कृच्छ्रदुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥ चेति शेषः । फलयोगः फलसंबन्धो नास्ति ॥ ४१ ॥ अपराक्रमः संचाराक्षमोऽप्यवात् ॥ ४२ ॥ अशक्तित्वेन द्रव्यात् वातादिना मिथमानं नगं वृक्षमन्यो नग इव मां त्रानुसक्तः त्वमेव मे पितुराचक्ष्व ॥ ४३ ॥ एधितो वर्धितो बह्वेव नमि वत्नं न ददेत् मा दहतित्यर्थः । एकपदी सूक्ष्ममार्गः यतः यथा एकपदा मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेवमेकपदी ॥ ४४ ॥ तथा गत्वा तथा प्रसादय यथा त्वं न शपेत् । मां विदं त्यं कुरु ते शरो मे मर्म ॥ ४५ ॥ रुणद्धि पीडयति मृदु सितताप्रायं सोत्सेधं मुच्यते वतीस् अशुरयो नदीवेग इव ॥ ४६ ॥ मम चित्तं लक्ष्यामासेत्यन्यः । एवं चितया शल्य नोद्धतीति

ज्ञातवान् परमार्थः शास्त्रात्सन् ॥ परमार्थवदिति पाठे परमार्तः सक्तिल्यर्थः ॥ ४८ ॥ क्षयं शक्तिक्षय गतः प्राप्तः । विवृतांगः परावृत्तेनः । सचेष्टमानः हस्तपादादिचेष्टारहितः । धैर्येण शोकं संस्तव्याहं स्थिरचित्तो म्यामि स्म चित्तं मोहो नास्तिल्यर्थः । अतो यद्वदामि तत् शुणु इत्यर्थः । शोकं ब्रह्महत्यापिबन्धम् । संस्तव्य यत्कृत्वा अधुना स्थिरचित्तो भवेति पाठांतरेऽर्थः ॥ ४९ ॥ अतो ब्रह्महत्याकृतं तामं मयम् । अर्धचरित्तापहृदः ॥ ५० ॥ कैयनं शूद्रायां जाताः करुणः इतीव ह्येवैवजातीयकम् ॥ ५१ ॥ आताम्यमानस्य ताप्यतः कथया सजुचित्तगम्येति यावत् । उद्धरस्व अद्यमात्र आर्षः ॥ ५२ ॥ संस्तवः प्राणहरत्वाद् तपोवन्तास्तुमारः ॥ ५३ ॥ कृच्छ्रं मर्मव्रणं प्राप्य विलयं च संततमुच्छ्रुतं सत्युगीं शृत्वा शयानं वीक्ष्याहं मृगं विष्णोर्भवमिति कौस्तव्यां प्रति उक्तानुवादः ॥ ५४ ॥ कैवलीनः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणलिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ववमिति । राघवो दशरथः क्वं मृत्वा पुत्रं प्रति विलपेकं कौस्तव्यामिदमब्रवीद्वदत् ॥ १ ॥

सीदमानो विवृतांगो चेष्टमानो गतः क्षयम् ॥ संस्तव्यशोकैर्धैर्यजस्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥ ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादुपनीयताम् ॥ न द्विजात्सिद्धं राजन्याभूते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥ शूद्राया मस्मि वै श्वेन जातो न करुणायिप ॥ इतीव वदतः कृच्छ्रद्राणां भिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥ विवृणं तो विचेष्टस्वेषमात्रस्य भूतले ॥ तस्य त्वार्ताम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ॥ ५२ ॥ समासु द्विश्य संतप्तो जहो प्राणांस्तपोधनः ॥ ५३ ॥ जलाद्रं गात्रं तु विलय्य कृच्छ्रं मर्मव्रणं संततमुच्छ्रुतम् ॥ ततः सरय्वं तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रमुशुभं शो विषणः ॥ ५४ ॥ इत्याषं श्रीमद्रा० वा० आ० अयो० त्रिपञ्चिमः सर्गः ॥ ६३ ॥ वधमप्रतिहृतं तु महर्षेस्तस्य राघवः ॥ विलपन्नेव धर्मात्मकौस्तव्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्यापंकृत्वा संकुलितेन्द्रियः ॥ एकस्त्वचि नयं बुद्ध्या कथं नुसुकृतं भवेत् ॥ २ ॥ ततस्तं घटमादाय पूर्णपरमवारिणा ॥ आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथंगतः ॥ ३ ॥ तत्राहं बुर्बलं वधौ बुद्ध्या वपरिणयकौ ॥ अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षा विविद्रौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ ॥ ता माशां भान्वते हीनानुपासीना न्ननाथवत् ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तश्च भयसंश्रुतचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदंगत्वाभूयः शोकमहंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दं तु मे श्रुत्वा सुनिर्विक्रममाश्रित ॥ किंचिरायसि मे पुत्रपानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं भिदं तां सलिले कीडितं त्वया ॥ उक्कटिता ते माते यं प्रविशक्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥ यद्बलीकं कृतं पुत्रमात्रा ते यद्विवासा ॥ न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९ ॥

संकुलितेन्द्रियः क्षुभितेन्द्रियः कथं नु सुकृतं भवेदिति अचित्तम् ॥ २ ॥ ततः एवं चिन्तानंतरं यथाहयातपथं मुनिकुमारोपदिष्टं मार्गं प्राप्य ब्रह्म काश्रम गतः ॥ ३ ॥ तत्राश्रमे अपरिणयकौ संचारयितुं प्रस्तावरहितौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिः पुनर्निमित्ताभिः कथाभिर्विष्टुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्री जलमनोभयनीत्येवंरूपां तामाश्रमं उपासीनौ सेवमानौ मद्धते मद्धतदुष्कर्मनिमित्तं तामाश्रमं प्रतिहीनवापि तां सेवमानवाप्यमिति पूर्वेणान्वयः । उदासीनाविति पाठेऽन्नामबुद्धदासीनौ दुःखिताविव ॥ ५ ॥ तौ दृष्ट्वा शोकोपहतचित्त इत्यादि भूयः कथितम् ॥ ६ ॥ चिरावसि विलंबयसि ॥ ७ ॥ यन्निमित्तं येन हेतुना एतावकां लप्ता सलिले कीडितं तेन ते माता उक्कटिता संशोकस्मरणवत्यभूत् । यत्र इवमिति पाठे यत्तया शीघ्रं जलमाश्रमोर्न दत्तं तत्तया सलिले कीडितं तेन ते मातोत्सोदितेयन्वयः ॥ ८ ॥ बलीकमप्रियम् ॥ ९ ॥

अगतीनां लं गतिः । हीनचक्षुर्मां ल्य चक्षुः । अतो यन्न मापसे तत्कथं कस्मात् ॥ १० ॥ सुतादशब्दत इव सुतोषिया सज्जमानया गदूदया अत एव हीनव्यंजनया व्यंजनशक्त्यातिरहितया अत एवाव्यक्तया वाच
 वदत मुनि प्रेक्ष्य भीताचित्त इवाह तादृश्यैव वाचाञ्जुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ मनस इति । मनसः कर्मभेतिरूपं बाह्यबलाश्रित्य चेष्टामिरमिति साध्यव्यवहारीमि अमिताः सस्तस्य भीताकारतामाच्छाद्य अमिति
 इवाचयेक्षे ॥ १२ ॥ महात्मनस्तव पुत्रो नाहमिति योजना । सज्जनावमत सज्जनार्हति मया भवता चेति शेषः ॥ १३ ॥ तदेवाह भगवन्विति । निपाने आगत श्यापद व्याघ्रादि गज वा जिवामुत्पन्नवयः ॥
 १४ ॥ अंशशब्दहन्तः पदार्थ इत्यर्थः । द्विप इति मवाहं स्थितस्ततो मया स बाणेन हतः ॥ १५ ॥ गतप्राणं गतकस्यप्राणम् ॥ १६ ॥ तस्यैव त्वमुत्रस्यैव वचनाद्वाण उद्धृत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अघो
 मातापितरौ कोतः पर गच्छित्यर्थाति भगवतौ शौचम् निलम् च स्वर्गमास्थित इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ शुष्मद्रक्षके पुत्रे एवंगते सति शेषे कर्तव्य यत्स्यात् तत्तत्र मद्य भगवान् प्रसीदतु तदुदित्य मामाज्ञापयत्विति
 त्वंगतिस्त्वगतीनां च पशुस्त्वहीनचक्षुषाम् ॥ समासत्कास्त्वयिप्राणाः कथं त्वं नानभिभाषसे ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्त्यावाचातमहंसज्जमानय ॥
 हीनव्यंजनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाह तादृश्यैव वाचाञ्जुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंस्तस्यव्यागबलम् ॥ आचक्षेत्क्षेपहन्तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥
 क्षत्रियोहं दशरथो नाहं पुत्रो महान् मनः ॥ सज्जनावमततुः स्वमिदं प्रातस्त्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोहंसरथतीरमागतः ॥ जिघांसुः श्यापदं कं
 चित्रिपानेचागतं गजम् ॥ १४ ॥ ततः श्रुतो मया शब्दोजलेकुंभस्य पूर्णतः ॥ द्विपेयमिति मत्वाहं बाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥ गत्वा तस्यास्तत
 स्तीरमपश्यमिषुणाहृदि ॥ विनिर्भग्नगतप्राणशयानं मुवितापसम् ॥ १६ ॥ (भगवच्छब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना ॥ विसृष्टो भसिनाराच
 स्ततस्तेनिहतः सुतः ॥ १७ ॥) ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः ॥ समयासहसबाण उद्धृतो मम तस्तदा ॥ १७ ॥ सचोद्धतेन बाणेन सहसास्व
 र्गमास्थितः ॥ भगवंतातु भौशो चन्वृद्धाविति विलप्य च ॥ १८ ॥ अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया ॥ शेषमेवं गते दत्तस्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः
 ॥ १९ ॥ सतच्छुन्वावचः क्रूरमया तदघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्रमया संसक्तु भगवानृषिः ॥ २० ॥ सबाष्पपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोकमूर्च्छितः ॥
 मासुवाचमहातेजाः कृतांजलिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ यद्येतदशुभकर्मनस्वेकथयेः स्वयम् ॥ फलेन्मूर्धास्मते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ २२ ॥
 क्षत्रियेण वधो राजान्वानप्रस्ये विशेष्टः ॥ ज्ञानपूर्वकृतः स्थानाच्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥ सप्तधातुभवेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति ॥ ज्ञानाद्रिष्ट
 जतः शस्त्रतादृशब्रह्मादिनि ॥ २४ ॥ अज्ञानाद्धिक्कृत्यस्मादिदं तेन जीवसि ॥ अपिह कुशलं न स्याद्वाघवाणकृतो भवान् ॥ २५ ॥
 इत्यन्वयः । शुष्मद्रक्षणमपि मया कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ १९ ॥ एवमज्ञानकृतत्वबोधनात् शेषपशुः पश्यत रक्षणस्यापि कर्तव्यता बोधनाच्च मां दैवान् भस्मादकरोदित्याह स इति । तविमयास मस्मीमावपलकशाप
 दानम् ॥ २० ॥ २१ ॥ सद्यब्दो वाक्याल्लकारे । फलत् विशीयेत् ॥ २२ ॥ ज्ञानपूर्वकं संशोधनप्राप्तिः स्यादित्याह क्षत्रियेणेति । विशेषतः अघवनायाव्यादेः ज्ञानपूर्व कृतो वधयं वधः स्यात्तदा तच्छृण्वजो मत्कोपो
 वज्रिणमपि स्यानात् च्यावयेयातोयित्सु तादृशमित्यर्थः ॥ २३ ॥ पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभावोऽज्ञानादेव व्याह सप्तधा त्विति । स्वायेक्षया तापोन्मूर्धन्यास्तस्येति ब्रह्मादिनि ब्रह्मादिनि समे । ब्रह्माचारिणीति पाठांतरम्
 ॥ २४ ॥ जीवसे जीवसि ते तव यस्मादिदं कर्माज्ञानाद्धत तेन जीवसि । हिः पादपूरणार्थः । यदि ज्ञानपूर्वं कृतमिदं स्यात्तदा राजवागा कुलमेव न स्यात्कृतो भवान् जीवदिति शेषः ॥ २५ ॥

पक्षिस्पर्शनमन्तर्दर्शनं द्रुमिच्छाद्योतत देशं न्यति मामभाषत ॥ २६ ॥ २७ ॥ अहं त देशं नीत्वा त पुनर्मसर्शयम् ॥ २८ ॥ त तदवस्थामन्तः पुत्रमासाद्य सुदृष्टस्य शरीरे निपेतुः पितृन्सुवाच च ॥ २९ ॥
 कुपितो जातकोपः ॥ ३० ॥ नन्वहमिति पाठः । अप्रिय इति च्छेद इति वक्तव्यः । नन्वहमिति पाठः । अहं यदि तव प्रियो न त्वयापि मातरं पर्येति संवद्य इति तौर्यः ॥ ३१ ॥ अन्यथा पुराण कैयद्याच्छ्रु-
 जातत्वेन सकलदेहप्रसङ्गो नेक्तः ॥ ३२ ॥ सत्यामिति । तन्मागेणेति शेषः । हुतदुवाकतः नमस्कारेण मेत्रेण पंचयज्ञन्यमापयदित्युक्तानां श्लाघयिष्यति श्लाघयमुद्धत तन्वृक्षं ह्यपयिष्यति नापुः श्रवमानः
 स्त्राणादिति श्लघाचारप्रकरणस्यापस्तवस्मृतौ तया व्याख्यानात् ॥ ३३ ॥ कदं जलोद्भयपादीनां मूलं स्रलोद्भवानामिति तौर्यः । अकर्मण्य कर्मावुष्ठानाक्रमम् अग्रहं नीत्वा रादिसग्रहहितम् अनायक पात्रहो-
 नमिष्यत्यै तौर्यः । क्रीणीं साधु कर्मण्यभि-यतिविशेषणम् । मोजकिष्यति कर्मण्यमित्येव च पाठः । अग्रहं यष्टिग्रहपूर्वकमाग्रप्रदर्शकहितम् अतएवायायकं क्षामादिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थं वक्तव्यः ॥ ३४ ॥
 नयनौनृतदेशमितिमां चाभ्यभाषत ॥ अद्यतंद्रुमिच्छावपुत्रपश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥ रुधिरणावसिक्तांगप्रकीर्णजिनवाससम् ॥ शयानंमुवि-
 निःसंज्ञधर्मराजवशगतम् ॥ २७ ॥ अथाहमेकस्तदेशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २८ ॥ तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा
 तन्मासाद्य तपस्विनौ ॥ निपेतुः शरीरेऽस्य पितृचैनं सुवाच ॥ २९ ॥ नाभिवादयेमाद्यनचमामभिभाषसे ॥ किंच शेषेतुमौ त्वं वत्स किंकुपि-
 तो ह्यसि ॥ ३० ॥ नन्वहं प्रियः पुत्रमातरं पश्य धार्मिकीम् ॥ किंचनालिंगसे पुत्रसुखमारवोचद ॥ ३१ ॥ कस्य वा परारात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंग-
 मम् ॥ अधीयानस्य मधुराशान्धवान्यदिशेषतः ॥ ३२ ॥ कोमांसं ध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकमयादिं-
 तम् ॥ ३३ ॥ कंदमूलफलं हृत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥ इमां धांच वृद्धां च मातरं ते तपस्वि-
 नीम् ॥ कथं पुत्रभरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ मामागमः पुत्रयमस्य सदनं प्रति ॥ शोभायसहं तां सिजनन्याचसमेधितः ॥ ३६ ॥
 उभावपि शोकात् वनाथैः कृपणौ वने ॥ क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३७ ॥ ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् ॥ क्षमतां
 धर्मराजो मे विभृयात्पितरावयम् ॥ ३८ ॥ दातुमर्हति यमां लोकापलो महायथाः ॥ ईदृशस्य माक्षध्यामेकमभयदक्षिणम् ॥ ३९ ॥ अपा-
 पोसियथा पुत्रनिहतः पापकर्मणा ॥ तेन सत्येन गच्छांशुयेलोकास्तव स्त्रयोधिनाम् ॥ ४० ॥

मरिष्यामि स्वयमद्य इति शेषः ॥ ३६ ॥ मां न्यात्रावो दिवंचनम् । मामुद्दिश्य तिष्ठ मा गमः मा गच्छति वा समेधितः संगतः ॥ ३६ ॥ यमक्षयं यमगृहम् ॥ ३७ ॥ यमगृहामने स्वप्रायोजनमाह तत इति । धर्म-
 राजो मे क्षमतां पुत्रवियोगजनकं खिन्वन्नापगच्छाम् अप मे पुत्रः पितरौ विमृश्याल्लखु ॥ ३८ ॥ ननु त्वया याचितेति कथमेतद्वच्यं तेन अहं दक्षिणिति । लोकापलोभः ईदृशस्य अनायस्य अभयदक्षिणां पु-
 दातेन तदभावेन महामयप्राप्तिरिति भावः । वनकन्तु यतोऽयं मे पुत्रः पितरौ विभृयात् अतोस्य धर्मराजो भयान्कृतात् ॥ शब्दघातजन्यदुर्गन्धजनकं पापं क्षमनामेवं मया प्राथितो दुर्गन्धजां दुर्गतिं दूरीकृत्य
 त्वां स्वर्गं न गच्छति । ईदृशस्य तपस्विनो ममेका पुत्रतारणरूपाभयदक्षिणां लोकापलवदात्तुमर्हतीत्येवमाह ॥ ३९ ॥ अथ श्रुतस्य पुनर्लोभमशक्तं भवा विश्वामित्र इव त्रिशकु स्वमहिमा सुतं स्वर्गं प्रापयति

अणोपसीत्यादि । अपपस्त्वं पुत्र पापकर्मणाऽनन्त क्षत्रियेण यथा निहतोसि तेन हननेन प्रायश्चित्तरूपेण शुद्धः सत्येन मर्दयेनास्त्रयोधिनां शूरणां लोकानाच्छेदयर्थः । यद्वा हे पुत्र पापेन कर्मणा शस्त्रवधलक्ष्मणं निहतो यथा यद्यपि त्वमसि तथापि तेन मर्दयेन सत्येनाणो भूत्वाऽस्त्रयोधिनां लोकानाच्छ ॥ ४० ॥ उक्तमेवार्थं पुनराह यामिति ॥ ४१ ॥ तमेवार्थं विशेषत आह यां गतिमिति ॥ ४२ ॥ सर्वभूतानां गतिप्रश्रयो ब्रह्म एकपत्नीव्रता रामादयः ॥ ४३ ॥ गुल्लसेयान्नतः तत्सेवाकर्तारः देहत्यासकृतः महाप्रस्थानादिना परलोकार्थं तदुत्पन्नः ॥ ४४ ॥ अस्मिन्कुले मदीये नियतगतिविकुले यास्यति । अकुराणो गतिमित्यनुकर्षः ॥ ४५ ॥ उदकं सस्नारपूर्वकम् ॥ ४६ ॥ स्वार्गमध्याख्यते तेन सत्येनाशु गच्छति वचनान्तरमेवेति शेषः । शक्रेण सहस्रैरनेन मुनिपुत्र स्मर्त्ते शक्रः समागत इति छान्तिम् ॥ ४७ ॥

यां हि शूरा गतिं यांति शंभो भवनिवर्तिनः ॥ हतास्त्वभिमुखः पुत्रगतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥ यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः ॥ नहुषो धुमरश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४२ ॥ या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या ॥ भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥ गोसहस्रं प्रदातृणां गुरुसेवाभृतामपि ॥ देहत्यासकृतां या चर्ता गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४४ ॥ न हित्व स्मिन्कुले जातं गच्छत्यकुशलं गतिम् ॥ सतु यस्त्वतिथेन त्वं निहतो भव बाधवः ॥ ४५ ॥ एवं सकृपणं तत्र पर्यदेव यतासकृत् ॥ तथोक्तत्वात्कुतमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४६ ॥ सतु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्याख्यं त्वं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४७ ॥ आबभाषे च त्वौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः ॥ आश्वस्य च मुहूर्तं तु पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ स्थानमस्मिन् महात्मा भवतोः परिचारात् ॥ भवंतां विचिक्षिप्रं मम मूलमुपैष्यथः ॥ ४९ ॥ एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता ॥ आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जिज्ञेद्वियः ॥ ५० ॥ सकृत्वाऽथोदकं तूष्णतापसः सह भार्यया ॥ मामुवाच महतेजाः कृतां जलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥ अद्यैव जहि मारुजन्मरणेनास्ति मे व्यथा ॥ यः शरैरेकपुत्रं मां त्वमकार्षीं पुत्रकम् ॥ ५२ ॥ त्वया पिचयद्वानां निहतो मे स ब्रालकः ॥ तेन त्वामपिशप्स्ये ह सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥ पुत्रव्यसनजं दुःखं येन त्वमसंप्राप्तम् ॥ एवं पुत्रशोकेन राजान्कलं करिष्यसि ॥ ५४ ॥ अज्ञाना तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वयामुनिः ॥ तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्म हत्यान्मसं प्रपि ॥ ५५ ॥ त्वामप्येतद्दशोभावः क्षिप्रमेव गमिष्यति ॥ जीवितां तं करो घोरो दातारं भिषदक्षिणम् ॥ ५६ ॥ एवं शपंमयि न्यस्य विलिख्य करुणं बहु ॥ चितामारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥ तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् ॥ तद्वा बाल्यात्कृतं देवि विशब्दवेद्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥

आख्या पुनः शक्रेण सहागत्याबभाषे इत्यन्वयः । अस्यैव प्राञ्च आश्वसेयादि । अत्र वक्तुः शोकयस्तत्तया ब्रह्मार्षेऽस्त्रीदिति पौनःपुन्यं न दोषाय ॥ ४८ ॥ भवतोरिति । अनेन मातापितृसंवाधर्मतराभावेपि सैवैव सत्तालोकादिति छान्तिं मूलं समीपम् ॥ ४९ ॥ वपुष्मता पुष्पकविद्यया प्रशस्ताक्रोणे ॥ ५० ॥ ५१ ॥ जहि आगेर्विजय ॥ ५२ ॥ यदज्ञानां निहतो जाः शम्भवे ननु प्रत्यक्षमेव भासीकरोमि ॥ सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषो ॥ ५३ ॥ दुःखं मरणपर्यवसायि सांप्रत वर्तते त्वनिमित्तमिति शेषः । कलं करिष्यसि मृत्युं प्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥ ब्रह्महत्या तत्समं पापम् ॥ ५५ ॥ एतादृशो भावः पुत्रशोकेन मरणरूपः यथा तत्तद्वत्पुत्रक्षिणां दातार यथा सा दक्षिणान्यतः प्राप्ता भवति तद्वत् ॥ ५६ ॥ देहं देहौ ॥ ५७ ॥ शब्दवेद्यनुकर्षिणा प्रथम शब्दवेदिना पश्चाद्विद्वत्शाल्यानुकर्षणमपि कृतवता पापं

मुक्तिमार्गवरूपम् । तीर्थस्तु शब्दव्याप्तुर्निश्चिणेति पाठं शब्देन बहु योप्य शब्दव्ययं तदनुविहितं शीलं यस्य तेनेत्यर्थं चाह । तदसंभजसमिति स्पष्टम् ॥ ६८ ॥ विपत्तः फल अपथ्यैर्बजर्जैः सह युक्तोऽत्र तस्य व्यावर्धयोतिष्ठते । व्याधिमन्त्रस्तो यथेति पाठे उपस्थापयतीति शेषः ॥ ६९ ॥ उदारस्य श्रेष्ठस्य तद्वचः तद्वचःफलं त्रक्तो मरणमयादिति शेषः । हृत् जगितं त्यदयामीति भार्यामाहेति मंत्रवचः ॥ ६० ॥ चतुर्था न पद्याणि पुरश्चिदिति भावः ॥ ६१ ॥ नहि द्रष्टव्येति । इह विद्यमानान्तेष्वेव धूनिरिति शेषः । इतः परं तत्संश्लेषिक मे दुर्लभमिति भावः । यदि मास्यं रामः मन्त्रदपि सुद्योतं अन्वारभेत किंचिच्छरा वा सुद्योतं ॥ ६२ ॥ यदि वा धनं कोशं यैवराज्यं वा लभेत तदा जीवितं राघवे यन्मया कृतं विवासातरहं तन्मे वृत्तस्य महती न ॥ ६३ ॥ अनेन रामेण यन्मयि कृतं राज्यं त्यक्त्वा मद्रुचः

तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः सुपुनः स्थितः ॥ अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिग्रसये तथा ॥ ६९ ॥ तस्यान्त्यामागतं भेदतस्योदारस्य तद्वचः ॥ इत्युक्त्वा सरुदं ब्रह्मस्तोभार्यामाहनुभूमिपः ॥ ६० ॥ यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् ॥ चक्षुष्यात्वांनपश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥ (इत्युक्त्वा सरुदं ब्रह्मस्तोभार्यामाह च भूमिपः ॥) यमक्षयमनुप्राप्ता द्रष्टव्यं निनिहिमानवाः ॥ यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः ॥ न तन्मे सहर्षं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६२ ॥ सहर्षं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि ॥ दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं न्यजेद्विविचक्षणः ॥ ६३ ॥ कश्चिद्ब्राज्यमानो वा नास्मूयेति तं सुतः ॥ चक्षुष्यात्वांनपश्यामि स्मृतिममविलुप्यते ॥ ६४ ॥ दूता वै स्वतस्यैको सल्ये त्वरयंति माम् ॥ अतस्तु किंदुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ ६५ ॥ न हि पश्यामि भर्माक्षरं संसत्यपराक्रमम् ॥ तस्यादर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६६ ॥ उच्छ्रोषं न विप्रैः प्राणान्वारिस्तो कमिवातपः ॥ न तेमनुष्यादेवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ॥ ६७ ॥ सुखं द्रष्टव्यं तिरामस्य वर्षेषं च दर्शे पुनः ॥ पद्मपत्रेक्षणं सुशुभं दूद्रं चारुनासिकम् ॥ ६८ ॥ धन्या द्रष्टव्यं तिरामस्य ताराधिपसंमुखम् ॥ सहर्षं शारदस्यैदोः फलस्य कमलस्य च ॥ ६९ ॥ सुगंधिममरामस्य धन्या द्रष्टव्यं तिरामस्य सुगंधिमुखं नगरगतम् ॥ ७० ॥ द्रष्टव्यं तिरामस्य नगरं शुकं मार्गगतं यथा ॥ कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं मे दितं तस्मै ॥ ७१ ॥ वेदेन च संयुक्ताश्च शब्दस्य शरसानहम् ॥ चित्तनाशाद्विपद्यंते सर्वाण्येवैन्द्रियाणि हि ॥ ७२ ॥

परिपालनरूपं तत्तस्यैव सहर्षं सहर्षं अस्मन्मया लब्धः । मत्सहस्रोऽन्यायकृत् रामसदृश उचितकर्ता च भुवि नाभूदिति मन्त्रित्यतः वान्य इत्याह दुर्वृत्तमपि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स्तोत्रमहं वारि आगतो यथा शुष्कं करोति ये द्रष्टव्यं न ते मनुष्याः किंतु देवाश्च एव ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ शुक्रं मार्गगतं यथा मौल्यादि विहाय स्तोत्रमार्गगतं शुक्रं मार्गगतं यथेति पाठः । हस्तात्पञ्चरात्राद्विपद्यंते पुनश्च मार्गं यथास्थानं गतं प्रातः शुक्रं क्रीडां लुक्कामिकैर्यम्य इत्याह । विप्रमाहेन दुःखातिशयप्राप्तमूर्च्छया सीदंतीति तिरामस्येन शीथेति ॥ ७२ ॥ वेदेन जानामि संयुक्तानि

द्विपयुक्तात् ॥ ७३ ॥ सक्ता ममना प्राप्ता यथा दीप्य स्वस्यो विपद्यते तथैद्विपयः ॥ ७४ ॥ रज्ज्वन्नि नक्षत्राणि ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोक्त्याकाङ्क्षे चतुःपञ्चमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ७४ ॥ अथेति ॥ १ ॥ परमरक्षायाः व्याकरणद्विचोलावतः परमालक्षणा वा मागवाः वंशवलीकृती तैकाः । माला इति पाठेपि मालपठकास्त एव उत्तमदुताः उत्तम श्रुत वक्ष्यपरप्रवणमया ते मगवाः । दृतिशीला गायकाः तत्रिनादङ्गीतान्तराली गायकाः । पृथक्पृथक् निगदन्तः स्वस्वमागदुसारेणेति शेषः ॥ २ ॥ उदात्तम् उच्चैः स्वरेणामिहिता आशिषो ईद्वेषाम् । प्रातादानामामोगेषु न चेतुः त्रितीर्णाः । प्रतिव्यक्तितेति शेषः ॥ ३ ॥ नग्निवादकाः पाणिवादनशीलाः अयदानाभि सङ्घो वृत्ताद्भुतकर्मणि उदाहृत्य तदनुगत पाणिवादव्यवदयन् ॥ ४ ॥ सस्त्रुः फणदिवलयक्षे एवाम्नासतोपाभङ्गः । ये सस्त्रुगोचराः राजकुलवासयोग्या ये दुःखदग् ॥ ५ ॥ तैः परलोकोक्तिः युक्तादिभिव्याहताः पुण्यशब्दाः

क्षीणस्नेहस्यदीपस्यसंस्कारश्मयोयथा ॥ अयमात्मभवः शोकोमासनाप्रचेतनम् ॥ ७४ ॥ तं प्रथयति तेन जाकूलं गदिरयः ॥ हाराववम हावाहोहाममायासनाशन ॥ ७५ ॥ हापितृप्रियमेनाथहाममासितानुत ॥ हाकौसल्येन पश्यामिहासुमित्रतपस्विनि ॥ ७६ ॥ हानृशंसेममामि नैकेकेयिकुलपांसि ॥ इतिमातृश्रमस्यसुमित्रायाश्चसन्निधौ ॥ राजदशरथः शोचञ्जीवितान्तपुण्यमत ॥ ७७ ॥ तथादुर्गिनः कथयन्नराधिपः प्रियस्यपुत्रस्य विवासनातुरः ॥ गतेऽर्धरात्रेभृशदुःखपीडितस्तदाजहौप्राणमुदुरदर्शनः ॥ ७८ ॥ इत्यर्षे श्रीम० वा० आ० अ० चतुःषष्टि तमः सर्गः ॥ ६४ ॥ अथरात्र्याव्यतीताचारप्रातरेवापरैरुहनि ॥ चांदिनः पयुपातिष्ठस्तस्याधिनिवेशनम् ॥ १ ॥ सुताः परमंस्कारामागवाश्चोत्त मश्रुताः ॥ गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथक् ॥ २ ॥ राजानंस्तुवन्तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दोद्वा वर्तत ॥ ३ ॥ ततस्तुस्तुवन्तेषां सुतानां पाणिवादकाः ॥ अपदानान्दुदाहृत्य पाणिवादान्यवाङ्मय ॥ ४ ॥ तेनशब्देनविहगाः प्रतिबुद्धाश्चस्व तुः ॥ शाखास्थाः पंजरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृतः पुण्यशब्दः अवीजानां चापिनिःस्वनः ॥ आशीर्गन्धचमथानां पूरयामासवैश्व तत् ॥ ६ ॥ ततः शुचिसमाचाराः पुण्यशब्दो विदाः ॥ ह्रीवर्षद्वाराचिचडाजपतस्तुयथाहुः ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसदृक्तुदुर्कचनैर्धैः ॥ आनि न्युः स्नानशिक्षाज्ञायथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥ मंगलालंभनीयानि प्रासनीयान्युपस्करान् ॥ उपगिन्युस्तथापुण्याः कुमारीविभुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥ सवलक्षणसंपन्नैर्विविधवर्चैर्चितम् ॥ सर्वस्तुगुलक्ष्मीवत्तद्वद्भूमिभूषकम् ॥ १० ॥

काशगिगादिरूपाः गायानां केवलपञ्चनानामागिण्यमार्त्तविद्यमान गानम् । यदा गायता राजा गेन विगिवादिक्तासामात्तविद्वदन्त गानपरित्यज्य ॥ ६ ॥ पर्युपगान पारिचर्यां स्त्रीभिः वस्त्रैः षष्ठैश्च शूयिषाः पंडो वर्धनस्तुल्यौ परित्याज्य इति शेषः ॥ ७ ॥ स्नानशिक्षाः स्नानविधिनाः । द्वादशगोद्वयसूत्रमेव उपमि स्नानार्थं जगतामेवमेति शिशुनाः ॥ ८ ॥ मंगलपञ्चनीयानि मंगलार्थमालंभनी यानि सर्वशरीरानि गवादीनि । अलभः सर्वोहंसयोः प्रासनीयानि गगोदकादीनि दूतवाधानन्तरं गच्छेत्तत्र प्राज्ञनीयानि यानि नारिकेलद्वेकजीवोददानि च उत्तराक्षरा दीपनानामागदयः कुमारीविभुलाः कुमार्यो विभुला यतु नः स्त्रियः ॥ ९ ॥ अपिहासिक पातः समये राजो यदमिहर्तव्यं मन्त्राभिलेखं तत्तत्रैव संलक्ष्णयुक्तम् । सर्वं विविधवर्चैर् यथा नेत्रं चतुर्दशम् । भुगुणं यत्तद्वर्चमीव ॥ १० ॥

पारसमुक्तं राजदर्शनं प्रति शेषः । तस्यै ततोनुपगम्य अनामराजदर्शनमतं त्रिभिर्विद्विषयशक्तिमसूतं धनत्रिभोवनोचितप्रदुर्गिनीनवचरैः सहोश्च ॥ १२ ॥ उचितवृत्ताः स्वर्नादिव्यापारोचिताः । किंचिदपि जीविक्येष्टादि ॥ १३ ॥ दामशालिकाः स्वर्गमावृत्ताः सचलनाटीषु हृदयकमलनाडीषु चंद्रा नोपक्रमिरे । ततो केधुयुक्ता राक्षः प्राणेषु शक्तिता आमन् ॥ १४ ॥ ग्रन्थिनी इति कोनोभिमुखविनयनमसिद्धिप्राणां सद्यः कर्णं सचक्राशिरे प्रकाशितवज्रः प्राप्ता इति यावत् । सर्वदेमानानां सदिहानामन् ॥ १५ ॥ यदा शक्तिं पाप मरण पूर्व राजति शेषः । तस्य निश्चयो जज्ञे जानः ॥ १६ ॥ यथाकाऽन्मन्त्रिने मृते इव । यद्वाऽऽप्येकात्म्यमन्त्रिते ब्रह्मणु रात्रिषु दुःखतो जागरणात् अथवाकाले प्रसूयसि निद्रयासमिके इत्यर्थः । शोकेन सत्ता उपहृता । सक्तता सुतिवशमकुचितहृत्तनपदाक्षिणा ॥ १७ ॥ न विभ्राजते न विशेषेण भ्राजते तत्र हेतुः शोकेत्यादि । ते उमे देव्यौ प्रस्थासिदित्वा

ततः सूर्योदयं वसुवर्षारिसमुत्सुकम् ॥ तस्यावपुसंप्राप्तं किंस्विद्युपशंकितम् ॥ ११ ॥ अथयाः कोसलद्रस्यशयनंप्रत्यन्तराः ॥ ताः स्त्रियस्तु समागम्यभारप्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥ अथाप्युचितवृत्तास्तः विनयनयेन च ॥ नद्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताः स्त्रियः स्वप्रशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनाडिषु ॥ तावप्युपरिताश्चरज्ञः प्राणेषु शंकितः ॥ १४ ॥ प्रतिस्रोतस्तृणां प्राणासदृशं सचकाशिरे ॥ अथसंदेहमानानां स्त्रीणां द्विचपाथिवम् ॥ १५ ॥ यत्तदाशंकितं पापं तदाजज्ञे विनिश्चयः ॥ कौसल्याचसुमित्राचुत्रशोकपराजिते ॥ १६ ॥ प्रसूतेन प्रबुद्धचेतयेथाका लसमन्विते । निष्प्रभासा विवर्णाचसन्नाशोकेन सन्नता ॥ १७ ॥ नव्यराजत कौसल्यातरेवेति मिरावृता ॥ कौसल्यानंतरं ज्ञासुमित्रातदनंतरम् ॥ १८ ॥ नम्यविभ्राजते देवीशोकाशुल्लितानना ॥ तेचदृष्टातदालुत उभे देव्यौ चतनृपम् ॥ १९ ॥ सुप्तमेवोदृतप्राणमंतःपुरमदृश्यत ॥ ततः प्रबुद्धशुद्धिनाः स्वस्वतां वारंगनाः ॥ २० ॥ करेण वद्वारण्यस्थानप्रच्युतत्र्यध्याः ॥ तासाम् कंदशब्देन सह सोदृतचेतने ॥ २१ ॥ कौसल्याचसुमित्रा चत्यक्तनिद्रवध्रुवतुः ॥ कौसल्याचसुमित्राचदृष्टास्पृष्ट्वा चपार्थिवम् ॥ २२ ॥ हारभोजितपरीकुशयेतनुर्धणीतले ॥ साकोसलद्रुद्रहिताचेष्टमाना महीतले ॥ २३ ॥ नम्राजते रजोध्वस्तातरे वारंगना ॥ मृपेशंतुभुजते कौसल्यापतितामुवि ॥ २४ ॥ अपश्यस्ताः स्त्रियः सर्वाहतां नागवधू मिव ॥ ततः सर्वानरेद्रयकैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः ॥ २५ ॥ रुद्रदुःशोभनतपानिपुणते चेतनाः ॥ ताभिः सबलवान्नादः कोशंतीभिरनुदुतः ॥ २६ ॥ येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्रुहसमनादयत् ॥ तत्परिभ्रस्तसंप्रांतपुन्युत्सुकजनाकुलम् ॥ २७ ॥

सुप्ते दृष्ट्वा तदा च न सुप्तमेव सत तदवस्थायां मेवोदृतप्राणं लक्षणतो दृष्ट्वा स्वमेवातः पुरुषदृष्टप्राणं तत्कालमदृश्यत । अमन्यतेति पाठोऽप्युक्तः । तीर्थस्तु अदृश्यतेत्येतत् परस्परमपश्यदित्यर्थं व्याचष्टे ॥ १९ ॥ २० ॥ स्थानाद्वसत्यानां व्युत्थितो भूयः प्रवृत्तः प्रवृत्तः ताः क्रमेण इव प्रबुद्धाः कौसल्याचसुमित्राचदृष्टास्पृष्ट्वा चपार्थिवम् ॥ २१ ॥ हा भर्तृति हा भर्तृतिः । अयोध्याजनपदवाची कोसलद्रुहस्ताल्लभ्यः । कौसल्यापिठुर्देवाची तु द्रव्यमन्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ ताभिः कैकेयप्रभृतिभिः पश्चादंतःपुरं प्रविष्टाभिः स्वनादेन प्रथमप्रविष्टानां स्त्रीणां वज्रवज्रादेऽनुदुतः युक्तः अभूदिति शेषः ॥ २६ ॥ देवोदृतवर्णेन स्मृतिवर्णेन वर्धितः स नादो मृगोधिक तद्रुह समनादयत् व्याख्यानं । तीर्थस्तु केन स्थिराकृतं भूय इति पठित्वा येन नादेन स्थिरी

इत मुवार्ति दग्गु कर्त्त भूयोय्य समनादयन् अनदिदिय्यमाह । एण्डुककनबुल वृद्धतातज्ञानाय पण्डुककजनिन्नडम् ॥ २७ ॥ दिपुत काठमैन् उपेयुयः प्रातस्य सभ परिस्तसभांतवादिगुणविशिष्ट वभव् ॥ २८ ॥ अतीत मृतं पत्न्यः पत्न्यः बाहु प्रगुह अभिहत्य अनाथवत् अनाथाहिम् ॥ २९ ॥ धीरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरेमं श्रीरामोये रामायणतिके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पचषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

॥ ७ ॥ तमिति ॥ १ ॥ राज्ञः शिर उरण्ण अके कुलेयर्यः ॥ २ ॥ एकाग्र पुत्रराज्यकाप्रचित्ता ॥ ३ ॥ राज्यसाकटकाल दर्शयति विहावेति । विषये कातारे सार्यहेना सहयभूतपथिकसंप्रहितता ॥ ४ ॥ आत्मनो दैवंतं मर्तोरे परिलज्ज्य त्यक्तधर्मणः व्यक्तः क्षीधर्मो यथा तादस्याः कैकेया अन्यत्र अया पुत्रराज्ये का जीविमुक्तिच्छेत् । परिवक्ष्यते पाठे भर्तोर परिवक्ष्य तेन सह भोगान् भुक्त्वा त कार्यांतरे परित्यजेति शेषः ॥ ५ ॥ एवं साहसकरणे हेतुमाह नेति । पिपाको निवः । कतकस्तु विनाको विप्रेदस्त कोपादिना भक्षयन् आमहत्यादोष न बध्यते तद्ददित्यर्थ इत्याह ।

सर्वतस्तुमुलाक्रंदं परितापातं वांधवम् ॥ सद्यो निपतिता नंददीनं विह्वलदर्शनम् ॥ बभूव नरे देवस्य सद्वादिष्टा तस्मींशुषः ॥ २८ ॥ अतीतमाज्ञाय तु पा
र्थिवर्षेभ्यश्चास्त्विनंतं परिवार्य पत्नयः ॥ भृशं रुदन्त्यः करुणसुदुःखिताः प्रगृह्णन् बह्व्यलपन्ननाथवत् ॥ २९ ॥ इत्याषे श्रीमद्गमायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पंचषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तमग्निमिव संशतं मंडुहीनमिवाणवम् ॥ गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥
॥ १ ॥ कौसल्या नोऽप्यपूर्णाक्षी विविधशोककशिता ॥ उपगृह्णन् शिरोराज्ञां कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥ सकामा भव कैकेयिभ्यं स्वराज्यमकंदकम् ॥
त्यक्त्वा राजानमेकान् शत्रुशंसेदुहचारिण ॥ ३ ॥ विहाय मांगतो रामो भर्ता च स्वगतो मम ॥ विपथे सार्थहीने नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारं
तु परि त्यज्य कास्त्रीं देवतात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुं मय्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मजः ॥ ५ ॥ नलुब्धो दुध्यते दोषान् किंपाकमिव भक्षयन् ॥ कुञ्जानि
मित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलंहतम् ॥ ६ ॥ अनियोगे निधुक्तेन राजारामं विवासितम् ॥ सभाय जनकः श्रुत्वा परि तपस्यत्यहं यथा ॥ ७ ॥ समामनां
थां विधवां नृजानां ति धार्मिकः ॥ रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमि तो गतः ॥ ८ ॥ विदेहराजस्य सुतः तथार्चार्हतपरिस्वनी ॥ दुःस्वस्यानुचिता
दुःस्ववने पर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ न दत्ताभीमघोषाणां निशासु मगपक्षिणाम् ॥ निशम्य मानां संज्ञस्ता राघवं संश्रियिष्यति ॥ १० ॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्र
श्च वै देहीमनुचिंतयन् ॥ सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैव दिष्टांतं गमिष्यामि पतिव्रता ॥ इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवे
क्ष्यामि ह्रुताशनम् ॥ १२ ॥ तांततः सपरिष्वज्य विलपतीतं परिस्वनीम् ॥ व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥

तत्र लुब्ध इति नात्यन्तं समजसम् । धनलोभादिना पराय विपमक्षण कारयन् यथा हयादौष्य न बुध्यत इति वक्तुमुचितम् ॥ ६ ॥ अनियोगे षणु चितनियोगे वाग्याज्ज् कैभ्यथा निशुक्लेन राज्ञा समार्य राम विवासित श्रुत्वा जन्कोहमिव परितस्यति ॥ ७ ॥ जवन्नेव नाशमदर्शनं गमः । जीवनाशमितो गत इति पाठो जीवनाशो यथा भवति तथा गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ वारुतापविनी भर्तृसेवनादित्यादयः । पण्डितो भय वने दुःख प्रायेति शेषः ॥ ९ ॥ निशम्यमाना नादमिति पाठात्सम् ॥ १० ॥ अत्यपुत्रभेति जनक इति शेषः, अत्यपुत्र इत्यस्य कन्यामात्रसत्ततिरित्यर्थ इति तथैः ॥ ११ ॥ दिष्टांत मरण शरीराखिलमनुकमिष्यवेको हेतुः पतिव्रतेति ॥ १२ ॥ व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यन्तरसत्कारणभूतं नियुक्ताः अमा

त्याः व्यभिक्त्यु । अतः पुराण्यस्मिन्निदमन्तं निर्युत्तर्यम् ॥ १३ ॥ तैलद्रोणी तैलद्रुर्मन्त्राह आदिष्टा वसिष्ठादेरिषावृता अमात्यस्तस्या नृप संकेन स्यापयिष्याजन्तः कर्त्तव्यानि तु खप
तिषावृतादीनि कर्मणि चक्रुः ॥ १४ ॥ पुत्रेण विना तस्मात्वन प्रेतिनिर्हारं न कर्तुमीयुः यत् तर्वाङ्गं ततो हेतोर्मेलेद्रोण्या भूप रक्षति ॥ १५ ॥ शयितं ज्ञात्वा ह श्रुनोमिति पर्यवेक्यम् ॥ १६ ॥ नृपाणां
प्रसवणमश्रुप्रवाहो येषु मुखेषु तैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्र प्रसु तत्र जीवतस्य प्रसुः ॥ २० ॥ विद्रुनेन राव्यगर्जतिस्फुटा ॥ २१ ॥ २२ ॥ रावस्य दशरथस्य ॥ २३ ॥ न अपाजतेति
च्छेदः ॥ २४ ॥ शून्यचत्वरक्षेमाता समाजनालेष्वलङ्घ्यादिभूयन्त्रवराधना । कथापुर यथापूर्वम् ॥ २५ ॥ राक्षि शोकात् पुत्रशोकाभिदित्र स्वर्गं गते शृणवानाम् च द्रोकाद्वय महान्तस्यासु मर्तिषं छुत्तीषु । निवृत्तवारः

तैलद्रोण्यात्तदामात्याः सर्वेश्वरजगतीपतिन् ॥ राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्मण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥ ननुसंकालनाज्ञोविनापुत्राणाम्पुत्राणि ॥
सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्तेतोरक्षतिभूमिपम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्याः शायितं नृपि स्तुत्राधिपम् ॥ हृष्टतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताः पर्यवेक्यम् ॥ १६ ॥
बाहुनुच्छिन्न्यकृपगानत्रप्रक्षवणैर्जुलैः ॥ रुद्रस्यः शोकस्ततः कृपण्यवर्धयम् ॥ १७ ॥ हा महाराजः प्रभे असन्तप्रियवादिना ॥ विहीनाः सत्यसंधेयकि
मर्थविजहासिनः ॥ १८ ॥ कैकेय्यदुष्टमात्राघदणविजिताः ॥ कर्त्तव्यपत्न्याश्चक्रुः समर्थिविषयवाचयम् ॥ १९ ॥ सहिनाः सचास्माकं
वचप्रभुरात्मवान् ॥ वनं भोगः श्रीयान्विवाहयनपतिश्रियम् ॥ २० ॥ त्वज्जतेनद्वारणविनाव्यसन्नमोहिताः ॥ कथं वयं निवत्स्यमः कैकेय्याच
विद्रुषिताः ॥ २१ ॥ यथाचराजराजश्चलश्मणश्चमहाबलः ॥ सीतया सहसत्यक्ताः साकमन्यं न हस्यति ॥ २२ ॥ तावत्प्रेणवसंवीताः शोकं
विपुलेन च ॥ व्यवेष्टितिनिरानंदं राघवस्य वरास्त्रियः ॥ २३ ॥ निशानक्षत्रहीनवस्त्रविभूतिविजिता ॥ पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना
॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना ॥ शून्यचत्वरदेशान्तं नवभ्राजयथापुरम् ॥ २५ ॥ गतेतुशोकाद्भिदिवंनराधिपेमहीतलस्थसुश्रुपांग
नासुच ॥ निवृत्तचारः सहसागतोऽपि प्रवृत्तचारारजनीह्युपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋतेतुपुत्रादहनंमहीपतेनरोचयस्तेषुहृदः समागताः ॥ इतोवितस्मि
अथनेन्यवेशयान्विचित्यराजानमर्चित्यदर्शनम् ॥ २७ ॥ गतप्रभाद्यौरिवभास्करविनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशरी ॥ पुरीवभासेपहितामहा
त्मनाकंठासकंठाकुलमार्गचत्वरा ॥ २८ ॥ नराश्चनार्यश्चसमेत्यमंघ्र्योविगर्हमाणभरतस्यमातरम् ॥ तदानगयानंदेवसक्षयेवभूवुरातानचश
र्मलेभिरे ॥ २९ ॥ इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्ठ्यष्टिमः सर्गः ॥ ६६ ॥ आक्रान्तिनिरानंदसासकंठजनाविला ॥
अयोध्यायामवततासाव्यतीयाश्वत्थरी ॥ १ ॥ व्यतीतायातुशर्वार्यामदित्यस्योदयेततः ॥ समेत्यराजकर्तारः सभाभिर्युद्धिजतयः ॥ २ ॥

निवृत्तकिरणप्रचारः । प्रवृत्तचारा अदृष्टतम प्रचारा ॥ २६ ॥ सुहृदो वसिष्ठाद्याः । पृणितदहाहिनेष्ववचनानि तु विप्रविषयगतिं न विरोधः । तस्मिन् शयने तैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥ अकठ धारारूपेण प्रवहद्भि
रुपकुलक्षिताः कठा येषा तैराकुला भारीश्चत्वरश्च यस्या सा ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतः श्लोकात्र सर्गं कतकतस्यया अष्ट इति ज्ञायते ॥ धेरोमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोप
कांडे आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षष्ठ्यष्टिमः सर्गः ॥ ६६ ॥ सजाताक्रदा अत एव निराभेदा विद्यमानाः कंठजैराविला अकुला अवतता दुःखवशादीर्वाभूता ॥ १ ॥ राजकर्तार राज्ञोपेक्षाव्यकर्तारः ॥ २ ॥

१ पतिव्या-६० पा० । २ व्यवेष्टित-६० पा० ।

॥ ३ ॥ पृथग्वाच राजकार्यविषये मित्रमित्रप्रस्थाना वाचोबुद्धम् एवं च कार्यसिद्धयेयोगाद्वसिष्ठमभिमुखा बभूवुः ॥ ४ ॥ पुत्रोदौर्जनारिमन्यार्थिव पचत्वं मरणमापन्ने सति दुःखं यथा तथा वर्षशतोपमा शर्वरी अतीतिं संवत्सः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कैकेयेषु । अर्वातरमेदोपेक्षया बहुवचनमिति कृतकः । वस्तुतोगा इत्यादिवद्बहुवचनं एव जनपदवाचीत्यन्ये । राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे ॥ ७ ॥ इत्याकृणाम् उत्सेक्षाकृणां मध्ये विपक्षे बाधकमाह अराजकं हीति । हि यतो राजकं नो राष्ट्रं विनाशमवाप्नुयादतः कश्चिद्राजा विधीयताम् । राजकं सद्धि राष्ट्रं नो नारा नवाप्नुयादप्येति कृतकसमतः पाठः । नोमाकं राष्ट्रं राजकं राजयुतं सन्नाशं नाप्नुयादया तथा कश्चिद्राजा विधीयतामित्यन्यः । हिवाक्यालकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥ वीजमुष्टिर्न प्रकाशते वीजानामारोपो न क्रियते फलकाले कृताकृतक्या पितृवशे पुत्रो भार्या वा पशुकस्ये न कर्तते अतिक्रमे दडधित्रमावात् ॥ १० ॥ धनाधामवश्च परिपालकमावात् इदमुक्त्यरूपमत्याहित महद्भयमराजके प्रथमं प्राप्नोति । अत्याहितं महाभीतिरित्यमरः । अन्यसत्यं पितृपुत्रपति

मार्कण्डेयोथमौल्योवामदेवश्चकारथपः ॥ कात्यायनगौतमश्चबालिश्चमहायशः ॥ ३॥ एतेद्रिजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन् ॥ वसिष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितम् ॥ ४ ॥ अतीतार्शर्वीदुःखंयानोवर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पंचत्वमापन्नेपुत्रशोकेनपार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गस्थश्चमहाराजोराजश्चाण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामेणैवगतःसह ॥ ६ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौकेकधुपुस्तपौ ॥ पुरेराजगृहेरस्यमातामहनिवेशेन ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणाःमिहद्वैवकाश्चिद्राजाविधीयताम् ॥ अराजकंहिनोराष्ट्रविनाशंसमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥ नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्व नः ॥ अभिवर्षतिपजन्योमहोदिव्येनवारिणा ॥ ९ ॥ नाराजकेजनपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते ॥ नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावाकतेवशे ॥ १० ॥ अराजकेधनंनस्तिनास्तिभार्याप्यराजके ॥ इदमन्यःहितचान्यत्कुतःसत्यमराजके ॥ ११ ॥ नाराजकेजनपदेकारयंतिसभानराः ॥ उद्यानानि चरम्याणिहृद्याःपुण्यगृहाणिच ॥ १२ ॥ नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्रिजातयः ॥ सत्राण्यन्वासतेदंताब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः ॥ ब्राह्मणावसुतपूजाविमृजंत्यातदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजकेजनपदेमहद्भयनर्तकाः ॥ उत्सवाश्चसभाजाश्चवर्धते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥ नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः ॥ कथाभिरभिरज्यतेकथाशीलाःकथाप्रियैः ॥ १६ ॥

भार्यास्तत्प्रधानसत्यादन्यत् क्रयविक्रयादिलक्षणं कुतः ॥ ११ ॥ समं न कारयति न्यायविचारयेति शेषः । केपि यतीति पाठस्तत् । उद्यानानीत्यादौ न यातीत्यनुकर्षः । वस्त्राद्यपहारमयात् । न कारयति वा मयादेव पुण्यगृहाणि पुण्यसंपादकगृहाणि विप्रावर्थाणि ॥ १२ ॥ सत्रं यत्र सर्वे ऋत्विजः सर्वे च यजमानाः तान्वासते नातुतिष्ठति ॥ १३ ॥ वसुसंपूर्णाः बहुधनाः आतदक्षिणाः शौचिण्य यथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनो ऋत्विजः प्रति न विसृजति ॥ १४ ॥ नर्तकः सूत्रधारः नटाश्च प्रहृष्टा यत्र तादृशा उत्सवा देनाद्युत्सवाः समाजास्तत्तदाकूवासिद्धिप्रयोजनाः समूहाः ते उभयेऽपि हृष्टाहृष्टातिहारा राष्ट्रवर्धना भवति ते न वर्धते ॥ १५ ॥ व्यवहारिणः क्रमपथमुद्दिश्यान्योन्यं विवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः । यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः अस्मिन्मार्गे अनिष्पन्नप्रयोजनाः । कथाशीलाः पुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथा

प्रियः कथकथयामिधैः पौराणिकैरुक्ताभिः कथाभिर्न रजते वृक्षैश्चतुर्णां स्वायत्तपामवात् ॥ १९ ॥ ममागताः मिलिताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषाणिनः प्रशस्तदंताः ॥ २० ॥ उत्पलने अम्यासे ॥ २१ ॥ २२ ॥ एकोजहाय एव चरत्त्विकचरो यतिः कर्ता जिनेन्द्रियः आयमना मममा आ मान ब्रह्म ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रतिमपिष्टताः भूषिताः । प्रतिमडितैरिति पाठोत्तमः ॥ २५ ॥ सवदत्त उपलिङ्गो । सविस्वार्थः ॥ २६ ॥ कल्प्यते प्रवर्तते ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रधानम् अनुमापकः । तेषां राजकर्तृणा नोस्माक यो राजा ध्वजः अस्मासु राज्यमाप्रातिष्ठद्वापकः स इतो देवत्व गतः एव चास्मात्तितः परं केपि जना न संस्तवति भावः ॥ ३० ॥ स्वकं जीवनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये सभिन्नमर्चदा उल्लिखितसज्जनवर्णश्रममर्यादाः अत एव पूर्वं राजदंडनिपीडिता नातिक्राः सति तेषां दानीं छिन्नसशया राजद

नाराजकेजनपदेदूधानानिसमागताः ॥ सायाह्वेकीडितुयांतिकुमायौहेमदूषिताः ॥ ३७ ॥ नाराजकेजनपदेधनवतः सुरक्षिताः ॥ शेरतेविद्वत्तद्राराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ ३८ ॥ नाराजकेजनपदेवाहनैः शीघ्रवाहिभिः ॥ नरानिर्यात्यरण्यानिनारीभिः सहकामिनः ॥ ३९ ॥ नाराजकेजनपदेवद्वधटा विषाणिनः ॥ अंत्यिराजमार्गेषु कुंजराः षष्टिहायनाः ॥ ४० ॥ नाराजकेजनपदेशरासंततमस्यताम् ॥ श्रूयतेतलनिर्घोषद्वध्वस्त्राणामुपासने ॥ ४१ ॥ नाराजकेजनपदेविण्जोदूरागामिनः ॥ गच्छंतिक्षेममध्वानंबहुपण्यसमाचिताः ॥ ४२ ॥ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोवशी ॥ भावयन्नात्मनात्मनानं यत्रसायंगहोमुनिः ॥ ४३ ॥ नाराजकेजनपदेयोगक्षेमः प्रवर्तते ॥ नचाप्यराजकेसेनाशङ्कनिवपहतेशुधि ॥ ४४ ॥ नाराजकेजनपदेहृष्टैः परमवाजिभिः ॥ नराः स्यांतिसहस्राथैश्चप्रतिमंडिताः ॥ ४५ ॥ नाराजकेजनपदेनराः शास्त्रविशारदाः ॥ संवदंतोपातिष्ठतेवनेषूपवनेषुवा ॥ ४६ ॥ नाराजकेजनपदेमाल्यमोदकक्षिणाः ॥ देवतार्थ्यार्चनार्थ्यकल्प्यतेनिर्यतैर्जनैः ॥ ४७ ॥ नाराजकेजनपदेचंदनारुहृषिताः ॥ राजपुत्राविराजंतेवसंतद्वधशालिनः ॥ ४८ ॥ यथाह्यनुदकानद्योयथावाप्यतृणंवन्म ॥ अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकम् ॥ ४९ ॥ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमो ज्ञानंविभावसोः ॥ तेषां यो नोऽवजोराजासदेवत्वमितोगतः ॥ ५० ॥ नाराजकेजनपदेस्वकं भवतिकस्यचित् ॥ मत्स्याद्वजनानित्यभक्षयतिपरस्परम् ॥ ५१ ॥ येहिंसभिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसशयाः ॥ तेषिभावायकल्पतेराजदंडनिपीडिताः ॥ ५२ ॥ यथादृष्टिः शरीरस्यनित्यमेवप्रवर्तते ॥ तथानरैर्द्वोराष्ट्रस्यप्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ५३ ॥ राजासत्यचधर्मश्चराजकुलवर्ताकुलम् ॥ राजामतापिताचैवराजाहितकरोनुणाम् ॥ ५४ ॥ यमोवैश्रवणः शक्रोवरुणश्च महाबलः ॥ विशिष्यतेनरेद्रेणवृत्तेनमहताततः ॥ ५५ ॥ अहोतमहदेदस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन ॥ राजाचैन्नमवेष्टोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ५६ ॥

राजनि जीवत्यपि तव वचन वयं नातिक्रमाम । अत इदानीमपि त्वमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सर्वेषामुक्तिः ॥ ३७ ॥ स त्वं नोस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपं विना प्रमुष्टमिति शेषः । तादृशं वीक्ष्य राष्ट्रं चेदं तं विनारण्यभूतं समीक्ष्यैवकुमुदं भत तथाप्य वा क्वचिद्राजसमभिषेचय ॥ ३८ ॥ हर्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ मित्रामाल्यजनाः सुमंत्रादयः । ब्राह्मणा मार्कण्डेयादयः ॥ १ ॥ यद्यस्माद्राज्ञा कैशेयीवचनाद्वत्तारज्यो भर्तो मातुलकुष्ठे वसति ॥ २ ॥ अतस्तावानेतु दूता गच्छन्तु वयं किं समीक्षामहे विचारयामहे राजैव भरतराज्यस्य निश्चितत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ मन्त्रिणो वसिष्ठराक्षसकुमुदानिति गच्छत्विति ॥ ४ ॥ सिद्धार्थादयो मन्त्रिप्रमानामानो दूता न मन्त्रिण इत्याहुः । अन्ये तु मन्त्रिणो दूताश्चेमे इत्याहुः । इति कर्तव्यं गतैर्युष्माभिरुच्यै कृत्यजातम् ॥ ५ ॥ शीघ्रजवैत्तिकैः मम शासनाद्वरजो वाच इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ कय वाच्यस्तदाह पुरोहित इति । अयम् असंबकालातिक्रमं तदेवात्ययिकम् अतिक्रमे एतीत्यव्ययम् । कालातिक्रमे एति

जीवत्यपि महाराजेतवैवचनं वयम् ॥ नातिक्रमामहे सर्वेषां प्राप्येवसागरः ॥ ३७ ॥ सनः समीक्ष्य द्विजवर्धं तृत्तं पंविना राष्ट्रमरण्यभूतम् ॥ कुमारमिश्रवाकुमुतंतं तथान्यत्वेमेव राजानमिहभिषेचय ॥ ३८ ॥ इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ तेषांतद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ॥ मित्रामाल्यजनान् समर्वा ब्राह्मणान् स्तानिदं वचः ॥ १ ॥ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी ॥ भरतो वसति त्रात्राशुघ्ने न सुदुर्निवतः ॥ २ ॥ तच्छ्रीघ्रं जवनादूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः ॥ आनेतु भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥ गच्छन्ति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् ॥ तेषांतद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ एहिसिद्धार्थं विजयजयं तां शोकनंदन ॥ श्रूयतामिति कर्तव्यं सर्वं निवब्रवीमिवः ॥ ५ ॥ पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं जवैर्यैः ॥ त्यक्तशोकैरिदं वाच्यैः शासनं दत्तमम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मंत्रिणः ॥ त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं वया ॥ ७ ॥ माचास्मै प्रोचिंतरं ममाचास्मै पितरं भूतम् ॥ भवंतः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामितः क्षयम् ॥ ८ ॥ कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च ॥ क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशानादूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ केकर्यांस्ते गमिष्यं तोहयाना रुद्रांसम तान् ॥ १० ॥ ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनंतरम् ॥ वसिष्ठेन अभ्यनुज्ञातः दूताः संत्वरितं ययुः ॥ ११ ॥ न्यतैनापरातालस्य प्रलंबस्योत्तरं प्रति ॥ निषेवमाणस्ते जग्मुर्नदीं मध्ये नमालिनीम् ॥ १२ ॥ तेहस्तिनपुरं गंगतीं त्वान्प्रत्यङ्मुखा ययुः ॥ पंचालदेशमासाद्य मध्येन कुलुजांगलम् ॥ १३ ॥ नश्यतीति वाच्योऽर्थः । विनयादित्वात् ठक् । तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वस्मागो निर्याहि इति वाच्यमित्यनुकर्षः ॥ ७ ॥ इतः स्त्रीरूपान्दूलाक्ष्यं मा शंसिषुः मा कथयंतु ॥ ८ ॥ राज्ञः केकर्याजस्य ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशानाः दत्तं पथ्यशानात्रन द्रव्यं येषां तै । तथा बाहुलकात् सप्तम्या अष्टकं । जम्बुः स्त्रीपुत्रादेः स्वप्राणकथनार्थं संमतान्मेव वदन्नेति शेषः ॥ १० ॥ प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयोजनकं कार्यशेषं विंशिष्टप्राथम्यादिसंपादनलक्षणं कृत्वा उत्तरं ययुः ॥ ११ ॥ अपरातालस्य तदाह्यदेशस्य न्यतेन पश्चिमभागेन प्रबवाह्यदेशस्योत्तरं मागं प्रति निवेशमाणं मालिनीं नदीं मध्येन तीत्य जग्मुः । अपरातालप्रलंबौ पर्वताविति कर्तव्यतीर्थौ । अयोध्यायाः पश्चिमामिमुख गच्छतस्तथोरत्योच्यं धूर्वापरत्ययोरपरातालप्रलंबयोर्मेच्येन मालिनीं निषेवमाणान् उदहमुखाः कियदूरं गत्वा ततः प्रलंबस्योत्तरभागेन पश्चिमामिमुखा जम्बुरित्यर्थं तीर्थे आह ॥ १२ ॥ ते प्रत्यगुदीचीं दिशं यांतस्तं पंचालदेशमासाद्य आश्वेयीदिङ्मुखप्रवाहां गंगां हस्तिनपुरसमीपे तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाः सतो मध्येन कुरुजांगलं कुरुजांगलस्य मध्यमार्गमाश्रित्य ययुः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ हरद्वंद्वं तदालं नदीरुद्र उदयन्यातिजगत् ॥ १५ ॥ निकूलद्वंद्वं हरद्वंद्वानक्षिमतीरुद्ध दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितं सत्योपाचनं तन्नामकम् अन्तर्यदामनादिद्विद्वतास्म अत एवाति
वाद्यं सर्वनामकार्यं वृक्षमभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य कुञ्जालयां दगरी प्राविशन् ॥ १६ ॥ अभिकालतोषोभिभवन्नौ ग्रामौ ॥ ततोऽथिविन्युता इति पाठोत्तरं पितृनामहोनिर्गम्य ॥ इक्ष्वाकूणां पितृपिता
सहस्रधिनान्मिमुक्षतौ तैः ॥ १७ ॥ अञ्जलिदानं अञ्जलिग्रथप्रदानं जलहारान् इत्युभयनोरित्थान् दक्षिणान् जनान् इत्येके ॥ तदंशस्याञ्जलिपानान् ब्राह्मणान्देह्यञ्जयः ॥ अञ्जलिना प्रीतिं तादृशान्
वेदप्राप्तान् ब्राह्मणान् द्रष्टुयेत दक्षिणदेश्यानाचार्य सूचितम् ॥ यत्र वेदप्राप्ता ब्राह्मणा अपि ईदृशाः का काञ्जल्येयानि ॥ तया भालो कार्यवीरि—नार्हिका नाम ते देवा न तत्र दिवस वदोदिति
परे ॥ १८ ॥ विष्णोः पदं सुरासर्वतन्त्रं विष्णुपदं किन्त्यन्तम् ॥ विराद्यात्मात्मन्यौ नवौ ॥ तं प्रेक्षयेत्तुर्जने नवौ ॥ १९ ॥ २० ॥ छिद्येन विष्टुष्टेनान्दूरेणर्षः ॥ नामा रिदृश्येयं शिरोव्रजं केकय
सर्गसिचमुज्ज्वलानि नदीश्च विमलोद्भूतः ॥ निरीक्षमाणजगत्सुतदूतः कार्यग्राह्युतम् ॥ १४ ॥ तेषाम्प्रोदकद्विष्टानां निहन्तवित्तम् ॥ उपा
तिजगद्भुवोर्नशरदंडाजलकुलम् ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमसाद्य दिव्यं सत्योपाचनम् ॥ अभिगम्य भिवद्वंतं कुलिगां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥
अभिकालंततः प्राच्यते जोभि भवनं चतुः ॥ पितृपैतामहीपुण्यं तैरशुसती नदीम् ॥ १७ ॥ अक्षयान्जलिपानाश्च ब्राह्मणान् देवपारगान् ॥ ययुर्म
ध्येन बाहीकान्मुदसानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥ विष्णोः पदं प्रेक्षमाणं विपशां चापिशाल्मलीम् ॥ नदीवर्षपितृदकानि पल्वलानि सर्गसिच ॥ १९ ॥
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहान् च प्राङ्मण्डान्द्विपान् ॥ ययुः पथतिमहत् शासनं भुरीरसवः ॥ २० ॥ तेश्रातवहनादूता विष्टुष्टेन सतापथा ॥ गिरि
ब्रजं पुरवशी प्रमात्सुदुर्जनः ॥ २१ ॥ भर्तुः प्रियातं कुलक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परग्रहार्थम् ॥ अहेमनामस्वस्यास्मदूतारान्यार्तुतेतत्पुरमेव
यातः ॥ २२ ॥ इत्यर्धे श्रीप्रह्लादायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टपष्ठितयः सर्गः ॥ ६८ ॥ यामेवारात्रितदूतः प्रविशति
स्मत्तं पुरीम् ॥ भर्तेन पिता विष्टुष्टो ह्येवमप्रियः ॥ १ ॥ व्युष्टमेव पुतारं विष्टुष्टं द्वातं स्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रो राजा धिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥
॥ २ ॥ तत्पयमानं तं माज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः ॥ आयासं विनयिष्यन्ः सभायां च क्रिये कथाः ॥ ३ ॥ वा इयन्ति दार्शातिलास्यं न्यपि चापरे ॥
नाटकः न्यपेस्मादहस्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥

[illegible]

वेद्याः । शक्तिं लोलयति पाठे तस्य शक्तिं तूष्णीमवस्थानं लोलयति चालयति । ओंकारार्थप्रश्नश्चाजेत्यर्थः । अकरो हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विविधानि नाटकान्याहुः ॥४॥ गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचितानि हास्यानि नमोनि ॥५॥ प्रियसखः सखिमात्रस्य प्रियात्वाविवादादूयो गतिर्नैषा अव्यतंप्रिय इति । नालुमोदसे गानादीति शेषः ॥६॥ गोमेये हृदे गोमयपूर्णं हृदे ॥७॥ तिलैर्दत्तं तिलमिश्रमोदनम् अन्वगाहतेत्यंतः प्रथमः स्पर्शः ॥१०॥ स्वर्मातरमाह स्वमेपीति । तमसा समावृतामेवोपरुद्धां तिरोहिताम् । यद्वाऽसुरक्षोभिरुपलब्धाम् ॥११॥ औपवाहस्य राजवाहनस्य नागस्य दूतितः विषाणं दंतः । ज्वलिता अग्नयोऽकस्माच्छता दृष्टाः ॥१२॥ अवदीर्णं विदीर्णम् ॥१३॥ कृष्णाश्च पिंगलाश्च प्रसदाः ॥१४॥ १५॥ रक्तवासिनी रक्तवस्त्रा प्रहसंतीव ॥१६॥ इमां भयावहां रात्रिं प्राप्य एवमेतदृष्टम् अहं मरिष्यामीति विपरिणामः ॥१७॥

सतैर्महात्माभरतःसखिभिःप्रियबोधिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्नप्राहव्यतराघवः ॥५॥ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिवृतम् ॥ सुहृद्भिःपुत्रपासीनःकिसखेनानुमोदसे ॥६॥ एवंबुवाणसुहृदभरतःप्रत्युवाचह ॥ शुणुत्वयंनिमित्तमैन्द्यमेतदुपागतम् ॥७॥ स्वप्नेपितरमद्भ्रमलिनं मुक्तमूर्धजम् ॥ पतंतमद्विश्वरात्कुलुषेगोमयेहृदे ॥८॥ प्लुवमानश्चमदृष्टःसतस्मिन्गोमयेहृदे ॥ पिबन्नजलिनतैलहसन्नविमुहमुहः ॥९॥ ततस्तिलौदनंभुक्वापुनःपुनरधःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वांगस्तैलेमवन्गाहत् ॥१०॥ स्वमेपिसागरंशुष्कंचंद्रचपतितंमुवि ॥ उपरुद्धांचजगतौतमसेवसमावृताम् ॥११॥ औपवाहास्यनागस्यविषाणंशकलीकृतम् ॥ सहसाचापिसंशतंज्वलितजातवेदसः ॥१२॥ अवदीर्णांचपृथिवीं शुष्कांश्चविविधान्दुमान् ॥ अहंपश्यामिविध्वस्तान्सधूमांश्चैवपर्वतान् ॥१३॥ पीठेकाष्ण्यायसैवनिषण्णंकृष्णवाससम् ॥ प्रहरतिस्मरान्जानं प्रमदाःकृष्णपिंगलाः ॥१४॥ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमाल्यानुलेपनः ॥ स्थेनखयुक्तेनप्रयातोदक्षिणामुखः ॥१५॥ प्रहसंतीवराजानं प्रमदारक्तवासिनी ॥ प्रकर्षतीमयाहृष्टराक्षसीविकृतानना ॥१६॥ एवमेतन्मयाहृष्टमिमांरात्रिभयावहाम् ॥ अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामारिष्यति ॥१७॥ नरोयानेनयःस्वप्नेखयुक्तेनयातिहि ॥ अचिरात्तस्यधूम्राग्रंचितायांसंप्रहृश्यते ॥१८॥ एतन्निमित्तंदीनोहनवचःप्रतिपूजये ॥ शुष्यतीवचमेकंठोनस्वस्थमिवमेमनः ॥१९॥ नपश्यामिभयस्थानंभयंवैवोपधारे ॥ ब्रह्मश्चस्वरयोगोमेध्यायाचोपगतामम् ॥२०॥ जुगुप्सइवचात्मानंनचपश्यामिकारणम् ॥२१॥ इमांचदुःस्वप्नगतिंनिशम्यहित्त्वेनैकरूपमवितर्कितापुरा ॥ भयंमहत्तद्बुद्धयान्नयतिमेविचित्यराजानमचित्यदर्शनम् ॥२२॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

दृष्टदुःस्वप्नफलं निगमयति न इत्यादि । धूम्राग्र धूमादिवा ॥१८॥ एतदुक्तं निमित्तं स्वप्नरूपं दृष्टेति शेषः । वचःशुष्माकं न प्रतिपूजये । न प्रतिप्रे प्रिये इति पाठे शुष्माकं वचः प्रति न्येन भृशं प्रीतो भवामीत्यर्थः । यदन्तार्ह्यदिति कतकः ॥१९॥ भयस्थानं भयकारणम् । उपधारे अवशतो विपरिणं । छाया क्रांतिः अपगता धूर्वरूपं त्यक्तवती मलिनैत्यर्थः ॥२०॥ आत्मानं जुगुप्स इव किमर्थं मम जन्मेत्येवमादिरूपेण कारणं जुगुप्साकारणम् । जुगुप्सन्निवेति पाठे जुगुप्सन्निव तिष्ठामि तत्कारणं च न पश्यामीत्यर्थः ॥२१॥ पुरा पूर्वमवितर्किताम् अनेकरूपां दुःस्वप्नगतिं निशम्य हि दुःस्वप्नं स्मृत्वा हि स्मृतैव चिंताया अविषयदर्शनमपि राजानं विचित्य राजदर्शनविषयां चिंतां प्राप्य महद्भयं मे ब्रह्मयान यातीत्यर्थः ॥२२॥ रैकमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोदयोऽध्यायाकांडे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥६९॥

क्षसत्वा दुःसहाः परिखाः परिव्याप्रदेशवर्तिप्रकारयत्रसमूहो यस्य तत् । अलक्षपरिधिमिति पाठस्तम् ॥ १ ॥ राज्ञा केकेन युधाजिता समागम्य वसिष्ठादिदशदायैषुःसरतया समामर्षं यथोचितं व्यवहारं कृत्वा ताभ्यामाचिताः राज्ञः वीर्यस्य भक्तस्य पादौ गृहीत्वा नमस्कृत्य भक्तं वच ऊचुः । राज्ञः केकेराराजस्यैकेन्ये ॥ २ ॥ मन्त्रिणः प्राहुर्मति विगर्षणामः । आर्यायिकं कालातिक्रमाहं कृत्यमस्तीति शेषः ॥ ३ ॥ मातुल्यं च वान्मातामहस्य च ॥ ४ ॥ अत्र आह्वाद्रव्ये निशित्काटयः तत्सल्याक्षवद्वामरणानि कृतेर्मतामहस्य तदर्थं मातुल्यं ॥ ५ ॥ सुहज्जेन मातुलादिरूपे प्रदाय्येति शेषः । कामैः अभिमतवस्तुजातैः ॥ ६ ॥ अयं क्रमेण कुशलं पृच्छति राजेयादि ॥ ७ ॥ मातुः स्वभावानुवादपूर्वं तस्या आरोप्यं पृच्छति आत्मकामेति । आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञां मन्यते सा ॥ १० ॥ सप्रश्रितं सविनयं संक्षिप्तं च ॥ ११ ॥

भरतेबुवत्स्विस्वप्रदूतास्तस्कांतवाहनाः ॥ प्रविश्यासहपरिस्वंगंरंजराजगृहपुरम् ॥ १ ॥ समागम्यचराज्ञातेराजपुत्रेणचार्चिताः ॥ राज्ञःपादौगृहीत्वा चतसृभूतंवचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वकुशलंप्राहसर्वेचमन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमान्ययिकंतवया ॥ ३ ॥ इमानिचमहाहोणिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ प्रतिगृह्णविशालाक्षमातुलस्यचदापय ॥ ४ ॥ अत्रर्विशतिकोव्यस्तुपुतेर्मतुलस्यते ॥ दशकोव्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्णतुतत्सर्वस्वानुरक्तःसुहज्जेन ॥ दूतानुवाचभक्तःकामैःसंप्रतिपूज्यताम् ॥ ६ ॥ कश्चित्सकुशलीराजापितादशरथोमम ॥ कश्चिदारोग्यतारामेक्ष्मणेचमहात्मनि ॥ ७ ॥ आर्याचधर्मनिस्तार्धमज्ञार्धमवादिनी ॥ अरोगाचापिकौसल्यामातारामस्यधीमतः ॥ ८ ॥ कश्चित्सुमित्रार्धमज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया ॥ शत्रुस्यस्वचरीरस्यअरोगाचापिमध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामासदाचडीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी ॥ अरोगाचापिममाताकैकेयिकिमुवाचह ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहात्मना ॥ चक्षुःसंप्रश्रितवाक्यमिदंभरतंदा ॥ ११ ॥ कुशलास्तेनरव्याप्रयेषांकुशलमिच्छसि ॥ श्रीश्रत्वावृणुतेपद्मायुज्यतांचापितेरथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोभ्यभाषत ॥ आपृच्छेहंमहाराजंदूताः संस्वरयंतिमाम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवात्मजः ॥ दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह ॥ १४ ॥ राजन्पितुर्गमिष्यामिस काशंदूतचोदितः ॥ पुनरग्न्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मारिष्यसि ॥ १५ ॥ भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा ॥ तमुवाचक्षुभंवाक्यंशिरस्यात्रायराधवम् ॥ १६ ॥ गच्छताताजुजनेनैकैकेयीसुप्रजास्त्वया ॥ मातरंकुशलंभूयाःपितरंचपरंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितचकुशलयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ तौचततमेह्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥ तस्मैहस्तुत्तमांश्चिन्कंबलानजिनानिच ॥ सत्कृत्यकेकेयोराराजभरतायदौधेनम् ॥ १९ ॥ अंतःपुरेतिसंवृद्धान्याप्रवर्षिबलोपमान् ॥ दंष्ट्रयुक्तान्महाकायच्छुनश्चोपयानंददौ ॥ २० ॥

येषां कुशलमिच्छसि तेषां कुशलमेव । त्वरयाहनेन शंका न कार्या । पद्मा पद्मवती श्रीस्त्वां वृणुते तया शोभा त्वयि दृश्यते येन सर्वमागच्छंकाव्यावृत्तितो यात्रायै स्थो युज्यताम् ॥ १२ ॥ दूता मां संस्वरयन्ति युज्यन्महाराजमापृच्छे गमनादुद्योय इति । दूतानस्यमाश्लेष्यन्वयः ॥ १३ ॥ सचोदितः शीघ्रं गच्छेयं प्रोक्तः ॥ १४ ॥ मेस्मारिष्यसि शिरोविविधद्वयां षष्ठी । मामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सुप्रजाः शुभप्रजावती ॥ १७ ॥ तौ च कुशलया इति संवेधः ॥ १८ ॥ तस्मै भरतायेत्यन्वयः । चित्रान् कंबलान् चित्राणि भजिनानि भूयाणाम् ॥ १९ ॥ अतिसंवृद्धान्जनेन वर्धितान् व्यग्रप्रीत्यंबलोपमानस्तदुपपन्नैर्विषयवृत्तः । बलवितानिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

निष्कसुरोभूषणं धनमुत्कृष्टम् ॥ २१ ॥ अमात्यान्स्त्रियान् अधपतिः केकयः ॥ २२ ॥ ऐरावतान् इरावत्तुल्यमान् ऐरावत्कुलोद्भवान् ऐन्द्रशिर्निर्दिशिस्नामकदेशमवाभागान्गजान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
स इति । सः मातामहादित्यो लब्धधनः यात्रापाकिरसनादनाय स्वकमामिगम्य द्रुतयात्रापाकिरस्ततोभ्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिसेकुल राजमार्गं प्रपेदे । सुमहती श्रीः सुमहच्छीस्तद्वान् ॥ २६ ॥
अभ्यतीत्य स्वगृहाजगद्गुपयंतं राजमार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ मातुलं च केन मातामहीमातुल्यौ ॥ २८ ॥ मंडलाकापाणि चक्राणि केषां तान् । काऽकस्तु मंडलाकातयाः रथप्रवर्तनसाधकं चक्रं
मंडलचक्रं चतुर्दिक्षुचक्रमभ्यस्य तेषां तान् । कांच्यादौ च तथेदानीं प्रसिद्धिमयाह ॥ २९ ॥ बलेन स्वीयेन मातुलीयेन च आर्यकस्य मातामहस्य । सभार्यकः स्वात्मसमैरिति पाठोत्तरम् । भार्यासिद्धित
इत्यर्थः ॥ ३० ॥ नैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ सुदामां तदाह्वां नदीम् इदं मार्गात्त चतुराङ्गल

रुक्मनिष्कसहस्रेषोडशाश्वशतानि च ॥ सत्कृत्यैकैक्यीपुत्रकैक्योवनमादिशत् ॥ २१ ॥ तदामात्यानभिप्रेतान्विश्वस्यांश्चगुणान्वितान् ॥
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरताया नुयायिनः ॥ २२ ॥ ऐरावतानैन्द्रशिखान्नागान्वैप्रियदर्शनान् ॥ खराञ्जश्रीभ्रातृसुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मैधनंदौ ॥ २३ ॥
सदत्तकैक्येद्रूपधनंतन्नाभ्यनंदत ॥ भरतः कैक्यीपुत्रो गमनत्वरयातदा ॥ २४ ॥ बभूवृहस्यहृदयेचित्तमुमहतीतदा ॥ त्वरयाचापिदूतानांस्वप्न
स्यापिचदर्शनात् ॥ २५ ॥ सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यथनागाश्वसेकुलम् ॥ प्रपेदेसुमहच्छ्रीमाम्नाजमार्गमुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्यततापश्यदंतः
पुरमनुत्तमम् ॥ ततस्तद्रतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ समातामहमापृच्छयमातुलंचयुधाजितम् ॥ रथमारुह्यभरतः शत्रुघ्नसहितोययौ ॥
॥ २८ ॥ रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरंशतम् ॥ उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयातमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनगुप्तोभरतोमहात्मासहार्थकस्यात्मसमे
रमात्यैः ॥ आदायशत्रुघ्नमपेतशत्रुगृहाद्ययौसिद्धिर्वद्रलोकात् ॥ ३० ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्त
तितमः सर्गः ॥ ७० ॥ सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिययवीर्यवान् ॥ ततःसुदामाङ्घ्रतिमान्स्तीर्यविश्वयतानदीम् ॥ १ ॥ द्वादिनीदूरपारंचप्र
त्यक्क्षोतस्तंरंगिणीम् ॥ शतद्रुमतरच्छ्रीमाव्रदीमिक्ष्वाकुनंदनः ॥ २ ॥ ऐलथानेनदीतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्वतात् ॥ शिलामाकुर्वतीतीर्त्वाआग्ने
यंशल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥ सत्यसंधःशुचिभूत्वाप्रेक्षमाणःशिलावहाम् ॥ अभ्यगात्समहाशैलान्वनंचैत्रथप्रति ॥ ४ ॥

गमनोचितं दूतास्तु शीघ्रं तन्मारग्राप्तये कांतास्मार्गेण गताः इदं च दूतामार्गोक्तनद्यादीनामिहाहुतेत्येषामुक्तेष्व श्रूयते ॥ १ ॥ दूरं पार परतरे यस्यास्तां हृदिनीं तदाह्वां नदीं प्रत्यक्क्षोतस्तंरंगिणीं पश्चिमप्रवाहां
नदीं ततः शतद्रुं तत्संज्ञिकाम् ॥ २ ॥ ऐलथामे तदाह्वाग्रामे नदीं तदग्रामवर्तीनीम् । ऐलथानीमिति पाठे तदाह्वामित्यर्थं कतकः । अपरपर्वता जन्यद्विशेषाः । अपरपर्वटादिति पाठोत्तरम् । शिलां तदाह्वाय
दीम् आकुर्वतीनामकं नद्यतरमिति कतकः । शिलामासमताकुर्वती शिलकर्षणस्वभावमित्यर्थ इति तर्हिः । स्वमध्यपतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः । तरणं च तद्वर्तिशिलप्रायकपाठनोक्तयेत्यन्ये । आग्नेयदिगात्
आग्नेयदिगात् शल्यकर्षणं तदोषधुपेतं देशम् । तत्र च शिलावहा नदीति कतकः । आग्नेयं शल्यकर्षणमिति ग्रामहृद्यं तच्चै शिलावहा नदीति तर्हिः ॥ ३ ॥ महाशैलनदीत्य चैत्रय वनमभ्यगात् । चैत्रय

यातुं महोत्थलमस्यादिति पाठोत्तरैः ॥ ४ ॥ सरस्वतीम् इयमत्र पश्चिमप्रवाहा गंगादेनात्र सुचक्षुसीतादय्यतनाः पश्चिमप्रवाहा प्राहाः एतास्तिष्ठो गंगप्रवाहा एवेति पुराणप्रसिद्धम् । तां युमेन संगमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमस्थानां देशानामुत्तरादेराभ्यास्य मरुंडाख्यं वनं प्राविशत् । उत्तरमिति पाठे वनविशेषणं तत्र ॥ ५ ॥ ततो वेगिनीवादिविशेषवतीं कुळिगाख्यां नदीं संतीर्णो यमुनां प्राप्य बलमाश्रासयत् ॥ ६ ॥ गन्नाणि वजिर्नां शीतीकुञ्जा खपनादिना आश्रास्य छायायां धासादिदानेन उदकमादाय तीर्थेदुद्धय ॥ ७ ॥ अनमीश्वरोपसेवितं बहुधा जनेन्दुसेवितं मद्रेण प्रशस्तेन रयेन मद्रजतीयेन गजेन वा ॥ ८ ॥ कञ्जुवाते ग्रामे महातदीं गंगां दुष्प्रतरां ज्ञात्वा प्राग्गते पुरे आगत्य तत्र तां तीर्त्वा कुटिकादिभ्याम् आयात्तां तीर्त्वा कर्मवर्त्तनं ग्राममागत ॥ ९ ॥ १० ॥ तोरणं दक्षिणावर्त्तनं तोरणप्राप्तस्य दक्षिण

सरस्वतीचंगंगाचयुग्मेनप्रतिपद्यच ॥ उत्तरान्वरीमत्स्थानांभारुंडाविशद्वनम् ॥ ५ ॥ वेगिनीचकुळिगाख्याह्नादिनीपर्वतावृताम् ॥ यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्रासयत्तदा ॥ ६ ॥ शीतीकृत्वातुगात्राणिक्छांतानाश्चास्यवाजिनः ॥ तत्रज्ञात्वाचपीत्वाचप्रायादादायचोदकम् ॥ ७ ॥ राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोणसेवितम् ॥ भद्रोभद्रेणयानेनमास्तःक्षमिवात्यगात् ॥ ८ ॥ भागीरथीदुष्प्रतरांसौशुधानेमहानदीम् ॥ उपादाद्रावस्तूर्णप्राग्गतेविश्वेपुरे ॥ ९ ॥ संगंगांप्राग्गतेतीर्त्वासमायात्कुटिकोष्ठिकाम् ॥ सबलस्तांसतीर्त्वाथसमगाद्धर्मवर्द्धनम् ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्धेनजंबूमस्थंसमागमत् ॥ वह्मथंचययोरस्यग्रामंदशरात्मजः ॥ ११ ॥ तत्रस्येवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ ॥ उद्यानमुज्जिहानयाःप्रियकायत्रपादपाः ॥ १२ ॥ सतांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थायवाजिनः ॥ अनुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितोययौ ॥ १३ ॥ वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तरगान्दीम् ॥ अन्यानदीश्चविविधैःपार्वतीयैस्तुरंगमैः ॥ १४ ॥ हस्तिपृष्ठकमासाद्यकुटिकामप्यवर्तत ॥ ततारचनदव्याघ्रोलौहित्येचकपीवतीम् ॥ १५ ॥ एकसालेस्थानुमतींविनतेगोमतींनदीम् ॥ कलिंगनगरेचापिप्राप्यसालवनंतदा ॥ १६ ॥ भरतःक्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ॥ वनंचसमतीत्याशुशरवर्मामरुणोदये ॥ १७ ॥ अयोध्यामनुनाराज्ञानिर्मितांसददर्शह ॥ तांपुरींपुरुषव्याघ्रःसप्तत्रोषितःपथि ॥ १८ ॥ अयोध्यामत्रोदह्मसारथिंचेदमब्रवीत् ॥ एषानातिप्रतीतमेपुण्योद्यानायशस्विनी ॥ १९ ॥ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपांडुमुत्तिका ॥ यज्वभिभुणंसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥ भूयिष्ठमुद्वेगाकीर्णारजर्षिर्विपरपालिता ॥ अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुल्लेमहान् ॥ २१ ॥

मागेन जंबूप्रस्थाख्यं ग्राममागतः बहूयं तदाख्यम् ॥ ११ ॥ उज्जिहानयास्तत्रामनगर्वाः प्रियकास्तत्रामनो दृष्ट्वाः ॥ १२ ॥ सालास्तु प्रियकानिति पाठे सालशब्दो दृक्षपर्यायः । स तांस्त्विति पाठे स भरत इत्यर्थः । शीघ्रान्वाजिन आस्थाय रये संयोज्य यमुन्याय मया शीघ्र गम्यते मयद्विर्मदसागतव्यभिचयेयम् उज्जिहानया अर्वाक्पददेशेन मयामावात् ॥ १३ ॥ सर्वतीर्थे तदाख्यप्राप्ते पार्वतीयैः पर्वतोद्वेगैः । स्वर्षिकार्णवतिल्यादुः ॥ १४ ॥ हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिका नदी लोहित्ये ग्रामे कपीवती नदीम् ॥ १५ ॥ हस्तिपृष्ठेति एकासालेति छोटद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ १६ ॥ भरत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ नातिथ्यतीर्त्वा नातिद्विषिता । प्रतीतो द्विषितः स्यात् इति वैजयंती ॥ १९ ॥ पांडुमुत्तिका सुधाववलितात्वाविरोधंनदवाच पांडुमुत्तिकासूत्रम् राजपालितापि पांडुमुत्तिकासूत्रम् इव निःसारा ॥ २० ॥ २१ ॥

सायाह् उद्यानानि प्रविश्य रात्रौ क्रीडिलोपेतैर्नरैः प्रातः समंताद्विप्रधावद्विर्यानि पूर्वमेव प्रकाशते तावद्य कामिभिः परित्यक्तानि । अतु मां लक्ष्मीकृत्य रुदंतीव समान्यथा महारण्यनीव प्रकाशते ॥ २२ ॥ २३ ॥ यानैः शिबिकादिभिः अभिर्यातः प्रविशतः ॥ २४ ॥ मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितमृगकोशिलदिर्मति तादृशस्त्रीपुंश्वन्ति च । रत्यर्थसंयोगे विविधकुसुमलतापृथ्वीर्विकाक्रोडपर्व तादियुक्तया यान्यर्थतगुणवति अत्यंतमनुकूलानि तान्यद्य निरानदनि पश्यामि ॥ २५ ॥ यतो विक्रोशश्चिरिव द्रुमैरालक्षितानि ॥ २६ ॥ अद्यापि उदितेपि सूर्ये अस्मासु प्रयासत्वेनपि कलमव्यक्तम् ॥ २७ ॥ संमूर्छितो व्याप्तः ॥ २८ ॥ कोणो मेयादिवादनदललेन सवदितस्तदावातजनितो यः पुरा सदा अदीनगतिरनुभूतः स किं विरतः ॥ २९ ॥ अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि पाप्मनि द्रूराणि काकादयः ।

समंतात्त्रनरीणांमध्वनशृणोम्यहम् ॥ उद्यानानिहिसायाह्नेक्रीडित्वोपेतैर्नरैः ॥ २२ ॥ समंताद्विप्रधावद्विःप्रकाशतेममन्यथा ॥ तान्यद्यानु रुदंतीवपरित्यक्तानिकामिभिः ॥ २३ ॥ अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रतिभातिमाम् ॥ नह्यत्रयानैर्हश्यतेनगर्जेनचवाजिभिः ॥ नियातोवाभिर्यातोवानरसु ख्यायाथापुरा ॥ २४ ॥ उद्यानानिपुराभांतिमत्तप्रमुदितानिच ॥ जनानरतिसंयोगेवत्यंतगुणवंतिच ॥ २५ ॥ तान्येतान्यद्यपश्यामिमिरानंदा निसर्वशः ॥ सस्तपणैरनुपथंविक्रोशश्चिरिवद्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापिश्रूयतेशब्देमत्तानांमृगपक्षिणाम् ॥ सरक्तामधुरावाणीकलंलब्धाहस्तांबहु ॥ २७ ॥ चंदनारुसंपृक्तोधूपसंमूर्च्छितोमलः ॥ प्रवातिपवनःश्रीमान्किनुनाद्यथापुरा ॥ २८ ॥ भेरीमृदंगवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः ॥ किम द्यशब्दोविरतःसदादीनगतिःपुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानिचपाणिपश्यामिविविधानिच ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः ॥ ३० ॥ सर्वथाकुशलंमृतदुर्लभंममबंधुषु ॥ तथाह्यसतिसमोहेहदयसीदतीवमे ॥ ३१ ॥ विषण्णःश्रांतहृदयस्त्रस्तःसंलुलितेन्द्रियः ॥ भरतःप्रविवेशाशुपुरी मिश्रवाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥ द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनः ॥ द्वाःस्थैरुत्थायविजयंपृष्टस्तैःसहितोययौ ॥ ३३ ॥ सत्त्वेनकाग्रहृदयोद्वा स्स्थंप्रत्यर्च्यतंजनम् ॥ सूतमध्वपतेःक्लांतमब्रवीत्तत्राघवः ॥ ३४ ॥ किमहंत्वरयानीतःकारणेनविनानघ ॥ अशुभाशंकिहृदयशीलंचपततीवमे ॥ ३५ ॥ श्रुतानुयाहशाःपूर्वमृपतीनांविनाशने ॥ आकारांस्तानहंसर्वानिहपश्यामिसास्थे ॥ ३६ ॥ संमाजनविहीनानिपुरुषाण्युपलक्षये ॥ असंयतकवाटानिश्रीविहीनानिसर्वशः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानिधूपसंमोदनेनच ॥ अनाशितकुटुंबानिप्रभाहीनजनानिच ॥ ३८ ॥

पापं स्यात्कुर्यात्पन्नोः । अमनोज्ञानि अशुभसूचकानि निमित्तानि वामाक्षिसंपदादीनि ॥ ३० ॥ असति संमोहे तत्कारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णो दीनः श्रांतहृदयः विनम्रचित्तः संलुलितानि क्षुभितानि इन्द्रियाणि यस्य सः ॥ ३२ ॥ वैजयंतेन इंद्रप्रासादद्वारमुत्पद्धारणे तन्नामकेन वा विजयं पृष्टः कृतविजयप्रक्षः । विजयमुक्त इति पाठोत्तरम् ॥ ३३ ॥ अनेकाग्रहृदयः व्याकुलहृदयः द्वाःस्थ जने प्रत्यर्च्य सोपचारं निर्वर्त्य अश्वपतेः केकयस्य ॥ ३४ ॥ आनीतः दूतद्वारेति शेषः । कारणेन विना कारणेति किं विना अत एव मे हृदयमशुभाशकि शीघ्रं धैर्यादित्वमावः पतति गलति ॥ ३५ ॥ श्रुताः कथास्त्विति शेषः । तांस्तादृशान् ॥ ३६ ॥ तानाकारानाह संमाजनेत्यादि । इंद्रयानि कुटुंबिभवनान्युपलक्षये इति संबधः । असंयतकवाटानि अनाशितकुटुंबानीति वक्ष्यमाणत्वेन तद्वधसमाप्त्यर्थापवात् ॥ ३७ ॥ धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानिति

शेषः । अनाशितदुष्टानि अमोजितदुष्टानि प्रमा शोभा ॥ ३८ ॥ अलक्ष्मीकानि विचित्रव्रजतोरणादामावृत ॥ ३९ ॥ देवताचीः प्रतिमाः प्रविद्धाः निस्तम्बजनाः यक्षगोशस्तथाविधाः प्रविद्धाः यक्षरहिताः ॥ ४० ॥ मात्यापणेषु मात्यविक्रयपणेषु पण्यानि मात्यरूपाणि ॥ ४१ ॥ नष्टेन व्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण यन्त्रिताः निरुद्धापणाः ॥ ४२ ॥ मलिनव्यादिरुगक ङ्गिपुंसं पस्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शृगाटक चतुष्पथः रजसाख्यानि वृक्षराणि दारुकावटानि द्वारव्याणि च यस्याम् ॥ ४५ ॥ अव्यदा राजजीवने ॥ ४६ ॥ चर्वमानः ॥ इति श्रीरामभिरसे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये

अलक्ष्मीकानिपश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् ॥ अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टजिराणि च ॥ ३९ ॥ देवागाराणि भूचानि न भान्ति ह्यथापुरा ॥ देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोशस्तथैव च ॥ ४० ॥ मात्यापणेषु राजतेनाद्यपण्यानि वा तथा ॥ दृश्यंति विजोष्य दानयथापूर्वमत्रैव ॥ ४१ ॥ ध्यानं संविग्रहयानपृथ्यापारयन्त्रिताः ॥ देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमुगास्तथा ॥ ४२ ॥ मलिनचाश्रूणां क्षिदीनि ध्यानपरं क्लृप्तम् ॥ सस्त्रीपुंसचप श्यामि जनमुत्कण्ठितपुरे ॥ ४३ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरतः स्मृतं तं दिनमानसः ॥ तान्यनिष्ठा न्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजहृदयौ ॥ ४४ ॥ तांश्चान्यशृगाटक वेश्मस्थारंजोरुणद्वारकवाट्यत्राम् ॥ दृष्ट्वा पुराणि मिदपुरा प्रकाशादुःखेन संपूर्णतरो बभूव ॥ ४५ ॥ बभूवपश्यन् मनसो प्रियाणि न्यान्यन्यदानास्यपुरे बभूवुः ॥ अवाक्शिरादीनमनानहृष्टः पितुर्महात्मा प्रविशे श्लेष्म ॥ ४६ ॥ इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकस म्रतितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ अपश्यंस्तु तं तत्र पितरं पितुरालये ॥ जगाम भरतो द्रुमुमातरं मातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम् ॥ उत्पपात दहृष्ट्या त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥ समग्रविश्वे वै धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् ॥ भरतः प्रेक्ष्य ग्राहजनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥ तं स्मृष्टं प्रसु पात्राय परिष्वज्य यशस्विनम् ॥ अंकं भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्य ते कति चिद्रात्र्यश्रुतस्यार्थकवेधमनः ॥ अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं त्रे नापततस्तव ॥ ५ ॥ आर्यकस्ते सुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्च सुखं पुत्रसर्वमेव क्लुमहेति ॥ ६ ॥ एवं पृष्टुं कैकेय्या प्रियार्थं विनन्द नः ॥ आचष्ट भरतः सर्वमात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अब्रमे सप्तमी रात्रि श्रुतस्यार्थकः श्रमनः ॥ अंबायाः कुशलीतातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥ यन्मे यनं चरन् च दौरे राजा पतंगः ॥ परिश्रान्तं पश्यन् भवत्तो हं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरदूतैस्त्वयमाणो हमागतः ॥ यदहं प्रष्टुमिच्छामि त दं वा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यको हेमधृषितः ॥ न चायमिदं चाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥

आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकसम्रतितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ अपस्यमिति ॥ १ ॥ २ ॥ क्लृष्टं स्वमातुलम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ आर्यकवेधमनः मातामहदृष्ट्युत्सय ते मां कतिचित्कति रात्रौ लभ्यस्त द्रुमुमहेतीत्यन्यः । खेन शीघ्रमागच्छतस्तवाच्चानि श्रमो न खलु तद्वद ॥ ५ ॥ आर्यको मातामहः मातुलश्च कुशली न वेति । इतः प्रवासादारम्य मातुलगृहे सुखं न केवेत्सर्वं क्लुमहेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ च्युतस्य चलितास्य सप्तमी रात्रिः एतद्दिनापूर्वा रात्रिः सप्तमितीर्थः । तेन सप्तमत्रोषितः पर्यायनेन न विरोधः ॥ ८ ॥ परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ इत्यः पित्रेति शेषः । ते शयनीयः शयनार्हः ॥ ११ ॥

द्रष्टुमिच्छन्निहातः प्राणैर्ह तस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥ भंभावं सख्ये या भेष्टा तस्याः निवेद्यते तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥ अजानतामिति राजवृत्तामिति शेषः । प्रियवत्प्रजानतीति योजना तत्र हेतुः राज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥ यायवृक्षो यक्षशीलः ॥ १५ ॥ धर्माभिजनवान् धर्मयुक्तमंत्रवान् ॥ १६ ॥ बाहू विक्षिप्य भूमावाहय ॥ १७ ॥ शोकंन सर्वति आवृत्तचित्तः मरणदुःखितः मरणश्रवणेन संजातदुःखः भंता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना यस्य स तादृशो विलापः ॥ १८ ॥ विलाप दर्शयति एतदिति । पुरा भाति स्म ॥ १९ ॥ अशुष्कः आपः शुष्का यस्मिन्कालाग्निना सः । अशुष्कमिव सागरमिति पाठे सागरस्वरूपमिष्यर्थः । शुष्काप इति पाठोत्तरम् ॥ २० ॥ श्रीमदहन वक्षणाच्छाव कठेन कठलयेण सह बाष्पं नेत्रजलमुत्सृज्य भूमौ पतित्वा विलयापेति शेषः ॥ २१ ॥ सालस्य सालवृक्षस्य स्मध शालास्य ॥ २२ ॥ २३ ॥

राजाभवतिभूयिष्ठमिहांबायानिवेशने ॥ तमहंनद्यापश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहातः ॥ १२ ॥ पितृग्रहीष्येपादौचतंमाल्याहिरुच्छतः ॥ अहोस्विदंबाज्येष्टायाःकौसल्यायानिवेशने ॥ १३ ॥ तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्वोरमप्रियम् ॥ अजानंतंप्रजानंतीराज्यलोभेनमोहिता ॥ १४ ॥ यागतिःसर्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः ॥ राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंयधर्माभिजनवःज्जुचिः ॥ पपातसहसामूमापितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हाहतोस्मीतिकृपणंदीनांवाचमुदीरयन् ॥ निपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान् ॥ १७ ॥ ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः ॥ विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा ॥ शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता ॥ व्योमेवशशिनाहीनमपशुष्कइवसागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्यकठेनस्वात्मनापरिपीडितः ॥ प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयांतारः ॥ २१ ॥ तमातं देवसंकाशंस्मीक्ष्यपतितंभुवि ॥ निवृत्तमिवसालस्यस्कंधंपरशुनानवने ॥ २२ ॥ मातामातंगसंकाशंचंद्राकंसदृशंसुतम् ॥ उत्थापयित्वाशोकांतवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषराजन्नमहायशः ॥ त्वद्विधानहिशोचंति संतःसदसि संमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकाराहिशलश्रुतितपोनुगा ॥ बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यभंदिरे ॥ २५ ॥ सरुदित्वाचिरं कालंभूमौपारिविवृत्यच ॥ जननींप्रत्युवाचदंशोर्कैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यतिरांमंतुराजायज्ञंनुयक्ष्यते ॥ इत्यहंकृतसंकल्पोहृष्टोयात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदंद्वाभ्युत्थामृतव्यवदीर्णमनोभम ॥ पितरंयोनपश्यामिनिन्यंप्रियहितैरतम् ॥ २८ ॥ अंबकेनात्यगाद्राजव्याधिनामव्यनगाते ॥ धन्यारामादयःसर्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयम् ॥ २९ ॥

राजक्रेतेति राजपुत्रेति वा पाठः । सदसि संमताः सन्याः ॥ २४ ॥ शीलं सद्वृत्तं श्रुत तपश्चांद्रायणादि तदनुगा । शीलश्रुतिमनोनुगति पाठे तदुभयपरिशीलमविषयं यन्मनःसंकल्पात्मकं तदनुगा बुद्धिरव्यवसायात्मिका अर्कस्य मदिरे अर्कमण्डले । तदेव हि तस्य गृहम् । तीर्थस्तु मंदर इति पाठं मलाजुलतमदरपर्वतैर्कर्ममायाशिरावस्थानादंक्षुर्त्तरिति व्याचक्ष्यौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यक्ष्यते कारिष्यति यात्रामयासिषं यात्रामहत्तर्वम् । अयाचिषमिति पाठे मातामहयेति शेषः ॥ २७ ॥ अन्यथाभूतं चिंतिविपरितं जातम् ॥ २८ ॥ रामेनैवदिहिकं कृतमिति मन्यान आह धन्या इत्यादि ॥ २९ ॥

पुनः शोचति नेति । प्राप्तम् इहयात्म । सन्नाम्य मूर्धानमिति शेषः ॥ ३० ॥ परिसर्जति परिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥ आख्याहि आगतमिति शेषः ॥ ३२ ॥ धर्मं जानत आर्यस्य श्रेष्ठस्य विवक्षितः पुष्कस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठः
आता पिता भवति अतस्तस्य पादौ शहीष्यामि यतः स इदानीं मम गतिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पश्चिमं सदेगम् अलकालिकम् ॥ ३५ ॥ विष्णुन्यलोकं गतः न तु किञ्चिदपि सदेगमोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इमं
आचं सिद्धार्थोस्तित्यादिवक्ष्यमाणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एव द्वितीयेति राजमण्येषुक्षया रामनगमनरूपप्रियस्य द्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥ क चेदानीं गत इति शेषः । समागतो मिल्तिः ॥ ४० ॥ निप्रिय रामविव

ननूनममहाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् ॥ उपजिघ्रेतुमांघ्रिं त्रितातः सन्नाम्य सत्वरम् ॥ ३० ॥ कसपाणिः सुवस्पर्शस्तत्तस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ यो
हिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥ योमेअत्रापिताबं धुर्यस्य दासोस्मिसमन्तः ॥ तस्य मांशीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
पिताहि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः ॥ तस्य पादौ ग्रहीष्यामि सहीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मशीलैश्च महभागोऽद्वजः ॥ आर्यैकम
ब्रवीद्वाजापितामे सत्याविक्रमः ॥ ३४ ॥ यश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः ॥ इति पृष्टायथा तत्त्वं केयवी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामेति
राजा विलपन्हसिते लक्ष्मणेति च ॥ समहात्मा परलोकगतो गतिमतवरः ॥ ३६ ॥ इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव ॥ कालधर्मपरीक्षितः
पाशैर्भिरवमहागजः ॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्तु नगरा ममागतं सहसीतया ॥ लक्ष्मणं च महबाहुं द्रुह्यंति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा विषसादिवैद्विती
या प्रियशंसनात् ॥ विषणवद नो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥ कचेदानीं सधर्मात्मा कौसल्या नन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह ब्रासीति याचसे
मागतः ॥ ४० ॥ तथा पृष्टायथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ मातस्य शुगणद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥ सहिराजसुतः पुत्रचरिवासामहा
वनम् ॥ दंडकान्सहवैद्वह्वा लक्ष्मणानुचरो गतः ॥ ४२ ॥ तच्छ्रुत्वा भूतस्त्रस्तो ब्रातुश्चरित्रशंकया ॥ स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्पुष्टुसमुपचक्रमे ॥
॥ ४३ ॥ कच्चिब्रह्मण धनं हंतारं मेण कस्यचित् ॥ कच्चिब्रह्मणो द्रोघो द्रोघवातेनापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥ कच्चिब्रह्मणो दान्वा राजपुत्रो भिमिन्यते ॥
कस्मात्स दंडकारण्ये ब्रातारमो विवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्य च लामा तत्तत्स्वकर्म यथा तथम् ॥ तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहृतमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥
एवमुक्त्वा तु कैकेयी भरतेन महात्मना ॥ उवाच वचनं हृष्टा वृथा पंडितमानीनी ॥ ४७ ॥

सनरूपम् । प्रियशंसया प्रियशंकया एतच्छ्रुणे भरतस्य मुखं मविष्यतीति तर्कणं युगपद्वाजमरणक्षयनसमकालमेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ चरित्रशंकया रामस्य कर्मच्युतिशंकया त्रस्तः स्ववशात् माहात्म्यम् अपवादचार
मात्रापूर्वकं सदाचारनिरातवम् असदाचाराल्यागिलं च तत्सम्युक्त्यं प्रु दंडकारण्यगमनकारणमिति शेषः ॥ ४३ ॥ कस्यचिद्धेतो रिति शेषः । आपापो निरपराधः ॥ ४४ ॥ ब्रूणेह विवासित इति पाठे सर्वदाख्यान्या
सुगतास्य होतार्य इति तीर्थः । ब्रूणो गर्म इत्यन्ये ॥ ४५ ॥ स्त्रीस्वभावेन धर्मावमहाहिताहितौचितानुचितविकल्पयत्पारुषेण ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ इह राज्ये ॥ ४९ ॥ ते राज्यं रामस्य च विवासनं ते पिता याचित इति सवधः । स्ववृत्तिं स्वस्य सत्यस्थितिलक्षणां तथाक्रोत् । कुप्यं राज्यं दत्तवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ परिव्रूनः क्षीणः विलोपन्वा । धर्मज्ञ रामस्यैव पित्राज्ञापानरूपधर्मज्ञ ॥ ५२ ॥ मा शोकं कुर्वति श्रेष्ठः ॥ ५३ ॥ अनामयं निरायद्रं राज्यं चैतत्त्वदीनम् ॥ ५४ ॥ सकात्यं प्रेतसंस्कारेण सक्त्य ॥ ५५ ॥ शैर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणखिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ अथ सर्वार्थमूलकं मातुस्तद्वचनादेव ज्ञात्वा तामुपालभते श्रुत्वा । वृत्तम् अत्ययः ॥ १ ॥ हतस्य त्वयाऽपारदुःखं आपितस्य ॥ २ ॥ दुःखे दुःखकरणे दृष्टांतः व्रणे क्षारमिव क्षारं खमूत्रसहितचूर्णम् ॥ ३ ॥ कालरात्रिः सहारात्रिः मे पितागामुपगृह्णाति यं नाबुद्धवान् सति

न ब्राह्मणधर्माकिंचित्तरामेण कस्यचित् ॥ कश्चिन्नाढ्योदरिद्रोवतेनापापोविहिंसितः ॥ ४८ ॥ नरामय्यदारांसश्चुभ्यर्थ्यामपिपश्यति ॥ मया तुपुत्रश्रुत्वैव रामस्येह भिषेचनम् ॥ ४९ ॥ याचितस्तेपिताराज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ सस्ववृत्तिसमास्थाय पिता ते तत्तथा करोत् ॥ ५० ॥ रामस्तु सहसौ मित्रः प्रोषितः सहसीतया ॥ तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशः ॥ ५१ ॥ पुत्रशोकं परिधूनः पंचत्वमुपेदिवान् ॥ त्वया त्विदानीं धर्मज्ञराजत्वमवलंब्यताम् ॥ ५२ ॥ त्वत्कृतो हि मया सर्वभिदमेवं विधंकृतम् ॥ माशोकं माचसंतापं धर्ममाश्रयपुत्रक ॥ ५३ ॥ त्वदीनाहिनगरीराज्यं चैतदनामयम् ॥ ५४ ॥ तत्पुत्रश्रीं विधिना विधिद्वैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजैर्द्रुः ॥ संकल्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुच्यमानं भिषेचयस्व ॥ ५५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ श्रुत्वा च सपितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ॥ भरतो दुःखसंतत इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ॥ विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसेमन च ॥ २ ॥ दुःखमेदुःखमकरोर्ब्रणेक्षारमिवाददाः ॥ राजानं प्रेतभावस्थंकृत्त्वा रामं च तपसम् ॥ ३ ॥ कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिं विवागता ॥ अंगारमुपगृह्णस्म पिता मे न वबुद्धवान् ॥ ४ ॥ मृत्युमापादितो राजा त्वयामेपापदर्शिनः ॥ सुखं परिहृतं मोहात्कुलेस्मिन्कुलपांसनि ॥ ५ ॥ त्वं प्राप्य हि पिता मे द्रव्यस्य संशोधमहायशः ॥ तीव्रदुःखाभिंसंतप्तोऽतो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥ विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्राजितो रामः कस्मादेव नंगतः ॥ ७ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करं यद्विजितो प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥ नन्वायौ पिचधर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथामातरिवर्तते ॥ ९ ॥ तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी ॥ त्वयि धर्मसमास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ १० ॥

लोकोक्तौ ॥ ४ ॥ मे राजेति योजना अस्मिन् कुले सुखं त्वया परिहृतम् ॥ ५ ॥ वृत्तोऽर्जितः ॥ ६ ॥ कस्माद्विनाशितः कस्मात्प्राजितः स वा कस्माद्वन गतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ न केवलं पितृभ्रातृपीडा अपि तु मानोऽपीत्याह कौसल्येत्यादि । मम जननीं त्वमेव मृत्युं प्राप्य यदि जीवितो तदपि दुष्करं दुर्लभमेव ॥ ८ ॥ आयौ रामः गुरुष्ठु कर्तव्यां वृत्तिं जानाति तादृशः ॥ ९ ॥ राममात्रापि न कश्चिदपराधस्त्वयि कृत इत्याह तथेति । दीर्घदर्शिनी ततो दुःकालमव्ययार्थं जानती त्वयि धर्मं त्वच्चित्तानुवर्तनरूपं धर्ममास्थाय यथा भगिन्या वर्तते तथा त्वयि वर्तते इत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्यास्तादृशमर्थमुक्तायाः । चीरपार्थिवं वक्कलं वातां यस्य तम् ॥ ११ ॥ किं कारणं फलं पश्यसि ॥ १२ ॥ अहं राक्षसं प्रति यया यादृशः यादृशमस्मिन् तथा लुब्धाया राज्यलुब्धायान्ते न विदितो मन्ये । तत्र हेतुः तथाहि तत् एव राज्यार्थं महानमनर्थः पितृनाशराज्यार्हज्येष्ठपुत्रनाशादिरूप आनीतः संपादितः ॥ १३ ॥ उक्तानर्थमात्रमेव तद्वैशेष्याह यदहं ह्रीति । न क्रयमपीति भावः ॥ १४ ॥ न केवलं ममैव रामदासपक्षेया किंतु पित्रुरापीत्याह त ह्रीति । मेकः स्वजनितमेकवत यया स्वाक्षगार्थमाश्रितः अन्यया परैराक्रमणीय एव स्यात् एवं राजा इहामुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः ॥ १५ ॥ सोहं ज्येष्ठमैकबलः मार राज्यमार महाधुर्येण समुक्तत इत धुरमासाव दस्यो वसस्तर इव कथं सहेय केन चौजसा बलेन सहेय राम विनिति शेषः ॥ १६ ॥ तर्हि त्व षष्ठकव्यस्ताह अथवेति । शक्तिः राज्यभरणसाधनं दौरीः योगः सहनोपायध्यानसगतिबुद्धिचिन्तनमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि मत्समावितैवाथापि पुत्रगार्धनी पुत्रराज्याभिलषवती त्वां सकामां पूर्णकामनां न कारिष्यामि । अन्यथा त्वमिवहमपि लोके दूषिताः स्यामिति भावः ॥ १७ ॥ किंच त्वजेहेतुं कुलस्यार्थे इति न्ययेन तत्र विनासमेव संप्रतं तथापि रामस्य त्वयि मातृद्वयवहारात्तत्र कर्तुं शक्यमित्याह नेति । त्वा त्वत्तु विकाक्षा इच्छामावो वैव

तस्याः पुत्रमहोत्मानं चीरवल्कलवाससम् ॥ प्रस्थाप्यवनवासाय कथं पापेन शोचसि ॥ ११ ॥ अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् ॥ प्रव्राज्य चीरवसनं किमुपशयसिकारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धाय विदितो मन्ये तेहं राघवं यथा ॥ तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वयि नीता महानयम् ॥ १३ ॥ अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्नामलक्ष्मणौ ॥ केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तं हि नित्यं महाराजो बलवंतं महौजसम् ॥ उपाश्रितो भूदमस्मात्मा मरुमरुवनं यथा ॥ १५ ॥ सोहं कथमिमं भारं महाधुर्यं समुद्यतम् ॥ दस्यो धुरमिवासाद्वसहं यं केन चौजसा ॥ १६ ॥ अथ वामो भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा ॥ सकामानं कारिष्यामि त्वामहं पुत्रगार्धनीम् ॥ १७ ॥ न मे विकाक्षा जायेत त्वं त्वं पापनिश्चयम् ॥ यदि रामस्य न वेक्षान्वयस्यान्यादृक् तसदा ॥ १८ ॥ उपपन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी ॥ साधुचारित्रविप्रष्टृपूर्वेषां नो निगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ॥ अपरे भ्रातरस्तास्मिन् प्रवर्तते समाहिताः ॥ २० ॥ न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजघर्ममेव शसे ॥ गतिवानं विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततराजपुत्रे ज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥ राज्ञा मेतत्समंतं तस्यादिस्वाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥ तेषां धर्मैकं रक्षणं कुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अद्य चारित्रशो डीर्यं प्राप्य विनिवर्तितम् ॥ २३ ॥ तवापि सुमहामगजं नैद्रकुलपूर्वके ॥ बुद्धिभोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गर्हितः ॥ २४ ॥

जायेत यदि रामस्य मातृद्वयैका त्वयि न स्यात् ॥ १८ ॥ इयं बुद्धिः कनिष्ठस्याभिगेकबुद्धिः ॥ १९ ॥ अस्या बुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेव दर्शयति अस्मिन्निति । अस्य दीपे कुले सर्वेषां ज्येष्ठोभिषिच्यते नन्वा पक्षितज्येष्ठः अपरे भ्रातरस्तास्मिन् समाहितास्तदधीनाः प्रवर्तते एवं कुल नः सर्वेषां माचार इति शेषः । स्मरति च मनुः । ज्येष्ठ एव तु गृह्यात्यक्तकलं पौतुं धनम् ॥ अन्ये तमनुजीवित्यर्थेव पितरं तयेति ॥ २० ॥ राजघर्म नो वेक्षते न जानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीमव्यभिचरितां गते पञ्चमपि न जानासि इति मन्ये ॥ २१ ॥ एतद्वाज्ञं सर्वेज्ञां समं यद्वा नृपुंषु ज्येष्ठस्याभिगेकः इत्याकूणां तत् ज्येष्ठमभिषेचनं निश्चयतः स्यात् संभाव्यते । राज्ञा सर्वमिति पाठे सर्वमित्यत्र छान्दसी षष्ठ्यर्थे द्वितीया । सर्वेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥ धर्मैकेन रक्षा रक्षणं येषां तेषां धर्मैकं रक्षणं धर्मैकं रक्षति तेषां वा कुलसंगतचारित्रेण शोभावतां यत् चारित्रविषयक शौचीर्यं गर्वस्तद्वत् त्वां प्राप्य त्वत्सवधान्निवर्तितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ तथा लब्धायि महकुलप्रसूताय मे विप्रबुद्धिकारणं न परममहोत्तमं तत्रापि ॥ हे सुमहामगे तदुपादकं

विशेषां जनेदकुर्वक इति । जनेदः केकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूतेजो महाकुलप्रसूतायास्तव गर्हितोयं बुद्धिमोहस्त्वयि कथं संमृत इत्यन्वयः । जनेद्राः कुलपूर्वगा इति पाठे तव पितृवंशराजो नोपि कुलपूर्व कुलज्येष्ठं गच्छति राजत्वेन तादृशा इत्यर्थः । शेषं प्राप्तवत् ॥ २४ ॥ सर्वथा त्वदुद्धिमेहं नादुर्गतित्वे इत्याह नृचिन्ति ॥ २५ ॥ न केवलं त्वदिष्टकरण किञ्चनिष्टमपि क्रीड्यामीत्याह एष इति । अप्रियार्थं तत्संपादनार्थम् ॥ २६ ॥ दासभूतो दासत्वं प्राप्तः मद्रज्येष्ठोस्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः । न केवलं त्वत्तोषदैवतदाचरणमपि तु परमार्थत एवत्याह सुस्थितेति । सुव्यतिष्ठेन चित्तेनेत्यर्थः । ज्येष्ठानुवर्तनस्यैव शास्त्रतः परमाहितादिति भावः ॥ २७ ॥ प्रियेतरैः दुःखतरैः ॥ २८ ॥ ईरमानः । इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामप्रे रमायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमोः सर्गः ॥ ७३ ॥ तामिति ॥ १ ॥ अग्रस्त चप्रा भव वन गच्छेत्यर्थः । मृत भर्तासुहृदस्य रुदती मा भव धर्मस्यागेन भार्यापतिमावस्य नष्टत्वादिति भावः । केचित्तु परिलक्ष्यार्जनत्वे पुत्रजीवनसंभावितमतो मा मां मृत दृष्टा रुदती भवेत्यर्थः । तव पुत्रसरणकृतः शोकोरिचति माव इत्याहुः ॥ २ ॥ अदृषत् त्वत्सवधि किं गुणार्दिक्तमदृषत् । तुल्य युगपत् ॥ ३ ॥ तस्माद् भ्रूणहत्यां शालाव्येतुर्ब्रह्महत्यां प्राप्तासि उत्तमस्त्रीभिरस्य राज्ञो भविवि

नतुकार्मकारिष्यामितवहंपापनिश्चये ॥ यथाव्यसनमारब्धजीवितान्तरंमम ॥ २५ ॥ एषत्वदानीमेवाहमप्रियार्थतवानवे ॥ निर्वर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरंस्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निर्वर्तयित्वारामं चतस्र्याहं दीप्तेजसः ॥ दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदस्ताम् ॥ शोकार्दितश्चापि न नदभूयः सिंहेयधामं दंकरस्थः ॥ २८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा । रोषेण महता विष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्याद्धं शस्वकैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ परित्यक्तासि धर्मेण भ्रातृरुदती भव ॥ २ ॥ किमु ते दूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यासि स प्राप्ता कुलस्यास्थविनिशानात् ॥ कैकेयिनरकं गच्छ मा च तत्सलो कताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं धोरेण कर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृते मे पितृवृत्तो रामश्चाप्यमाश्रितः ॥ अयशो जीवलेके च त्वया हंप्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेण मम भिन्ने नृशंसे राज्यकायुके ॥ न तेह ममिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्तेऽपि धातिनि ॥ ७ ॥ कौसल्या च सुमित्रा च यान्यामममातरः ॥ दुःखेन महता विष्टा स्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्याधर्मराजस्य धीमतः ॥ राक्षसी तत्र जातासि कुलध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः ॥ धनं प्रस्थापितो वीरः पितृपित्रिदिवंगतः ॥ १० ॥

घाद्रामादीनां विवासनाबेति भावः । नरकं गच्छ । प्राप्तकाले लोट् । नरक एव ते न्यायप्राप्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ईदृशं भट्टमरणमपि विवासनरूपम् । धोरेण कर्मणो कर्मणो धोरेण च सामान्यविषयवद्वयस्य ईदृशविशेषविषयवत्करणम् । सर्वलोकप्रियं रामं हित्वा विवास्य मयं कैकेयीयुजोय तदेव दुष्टस्वभाव इति लोकलक्षरूपम् । यद्वा त्वदेषतो रामो मां त्यक्तातीति भयम् । यद्वा महापातकदुतायास्तव संसर्गेण पंचमपात कितरूपमयम् ॥ ५ ॥ तदेवाह त्वदिति । जीवलेके च चातपल्लोके च प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥ न तेह ममिभाष्यः मत्समाश्रणं त्वया न कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ न त्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचितता कन्या न भवसीत्यर्थः । पितुरित्यस्य ममेति शेषः । यद्वा स्त्रीपुत्रः कुलस्य प्रव्यसिनो दुश्चक्रितव्यवस्थापिका ॥ ९ ॥ पिता मम गतः गमितः ॥ १० ॥

ययथावा यस्यापप्रधाना तस्याप तयापफलं पितृशत्रुदहितेज एव त्वक्षितं सर्वलोकाप्रियवरूपं च ॥ ११ ॥ हे पापनिश्चये विष्णो! पितृशत्रुद्विज्ज्ञां कृत्वा क लोके कं नरलोकेऽसम् ॥ १२ ॥ बंधुसंश्रयं वदूनामाश्रयभूतं कौसल्याया आत्मसमवम् औरसम् । सखित्वार्पः । पंगुणविशिष्टं किं नाबुध्यसे न जानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अन्तोरसस्ततः किं तत्राह अयोव्यादि । अंगानि मुखवक्षउदरपाणिपादरूपाणि प्रलंगानि त्रंशुल्यादीनि एतेनांगदंशोऽसम्भवतीति श्रुतौ वीर्यसंगप्रत्ययग्रहण सूचितम् । एतेन तस्य सर्वांगेजःसमूतत्वं दर्शयत् । यदंतेतत्सर्वव्यागेऽप्येतेजःसंभूतमिति श्रुतेः । श्रिया स्मरेव तैः । इदय इदयुंडीकम् आत्माधिष्ठानम् अनेन इदयदधिजायते इति श्रुत्यर्थ उक्तः । यदेव तत्सामानुरोरसः पुनः प्रियतरः । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः । निरुपधिप्रमासद्वयं चालनः सर्वलोकासिद्धये । बोधवाः पितृमात्रादयः प्रिया एव ननु प्रियतराः एव चौरसखियागुदुःखमतिदुःसहसिति भावः । प्रिय-यान तु बोधव इति पाठ मत्वा तौर्गतेत्य व्याख्यात प्रियत्वादेव न बोधवः बहुवचस्तुक्ता यत्प्रधानासितत्वाप्यभियपित्राविनाकृते ॥ श्रातृभ्यां चपरित्यक्तेसर्वलोकेऽस्यचाप्रिये ॥ १३ ॥ कौसल्यायमसंयुक्तांविद्युत्तांपापनिश्चये ॥ कृत्वाकंप्राप्स्यसेद्व्यलोकंनिरयगमिनी ॥ १२ ॥ किंनावुध्यसेकूरनियतबंधुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठपितृसमरामकौसल्यायात्यसंभवम् ॥ १३ ॥ अंगप्रत्यंगजः पुत्रोहृदयाच्चाभिजयते ॥ तस्मात्प्रियतरोमातुः प्रियाएवतुबंधवाः ॥ १४ ॥ अन्यदाकिलयमज्ञासुरभिःसुरसंभता ॥ वहमानौददर्शोव्यापुत्रौविगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावर्धदिवसेश्रातौहृद्वपुत्रौमहीतले ॥ रुरोदपुत्रशोकैर्नबाष्पपर्याकुलेक्षणम् ॥ १६ ॥ अधस्ताद्भ्रजतस्तस्याःसुराज्ञोमहात्मनः ॥ बिंदवःपतितागोत्रेसुहृद्भाःसुरभिर्गंधिनः ॥ १७ ॥ निरीक्षमाणस्तशक्रोदशसुरभिस्थिताम् ॥ आकाशेविद्धितादीनांरुदतीभृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥ तांहृद्वशोकसंतप्तं वृषपाणिर्यशस्विनीम् ॥ इन्द्रःप्रांजलिरुद्धिगःसुरराजोब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ भयंकश्चित्रवास्यासुकुतश्चिद्विद्यतेमहत् ॥ कुतोनिमित्तःशोकस्तेबृहिसर्वहितैषिणि ॥ २० ॥ एवमुक्तातुसुरभिःसुरराजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचततोधीरावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ २१ ॥ शतंपापंनवःकिंचित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अंहंतुमशौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ ॥ २२ ॥ एतौहृद्वकुशौदीनौमूर्खशिश्रप्रतापितौ ॥ वध्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणदुरात्मना ॥ २३ ॥ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ ॥ यौहृद्वपरितप्यंहनांस्तपुत्रसमःप्रियः ॥ २४ ॥ यस्याःपुत्रसहसैतुकृत्संव्याप्तिमंदंजगत् ॥ तांहृद्वारुदतीशकोनमुतानमन्यतेपरम् ॥ २५ ॥

दिवल भवतीति । तत्र नाशेषामजस्यमिति कतकसमतपाठ एव आयात् ॥ १४ ॥ अत्रार्थे इतिहासमाह अन्यदेति । कर्त्तृस्त्रिपूर्वकांल इत्यर्थः । सुरभिः कामधेनुः किलेयैतिबो धर्मज्ञाः पुराविदो वृद्धा एव वंदति किलेयैर्यः । वहमानौ हलम् ॥ १९ ॥ अर्धदिवस दिवसस्यार्ध व्याप्य कहेन श्रांतौ दृष्ट्वा पुत्रौ स्वांगौ कुतोपि हेतोर्मुखं गतौ कथ्यति च मम कायात्प्रसूताविति ॥ १६ ॥ सुराज्ञः सुरराजस्य । अनिलालन टप् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मासु अमरेषु कुतो निमित्तः किंनिमित्तकः कुत इत्यावादिवाक्यमायर्थे तसिह् । न चास्मासु इति नगि काकुद्रष्टव्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ किंचिदपि मय कुतोपि हेतोर्बुधाक नास्ति शान्तं पापमित्यादिकम् बहुविधश्रवणजदोषनिर्वक्तो वचनविशेषो युष्मद्दुःखजनकं पाप शान्तमित्यर्थकः । किंतु अहं ममौ दुःखममौ विषमे देशे स्थितौ कर्षकेण प्रतोदादिना वध्यमानौ तावद्यमानौ दृष्ट्वा शोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥ नास्ति पुत्रसमः प्रिय इति सुरभिर्वचनोपन्यासः ॥ २४ ॥ अथद्वय्यापारमाह यस्या इति । मुत्सहैः साक्षात्पुत्रं नानयतिनैः तां रुदतीं दृष्ट्वा इद्रेपि मुनात्परमार्थकं किमरे न मन्यन्ते ॥ २५ ॥

इह ससारे मूयसीं सर्वोक्तश्राम् ॥ २६ ॥ समं सर्वप्राप्यदुःप्रहं वैषम्यरहितप्रतिम सर्वोत्तम दृष्ट चारत्र यस्याः श्रीमत्याः इष्टदानैश्वर्यशक्तिमत्याः गुणमुद्रायाः सत्यरूपमुद्रगुणवत्याः लोकवाणक्याय्या प्रवृत्ताया इति शेषः । स्वभावपरिचेष्टा । आहारनिद्राभययथुनानि सामान्यमेतत्तदुभिरनराणामिति सामान्यप्राप्तियथुनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥ यस्याः पुनस्तद्वशाणि सतानपरसदादौण सति सापि शोचति कि पुन मांनुषी एकपुत्रा कौतल्या राम विना वतीष्यति जीविष्यति शोकेन विशिष्टा सतीति शेषः । इदं कि वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ विवत्सा विवत्तेव यदंय तस्मादिति ॥ २९ ॥ अपचिति पूजां पितुस्मां वक्ष्यमाणैर्ष्वदेहिनाक्रियारूपां पूजां कारिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥ अथ यशोवर्धनं प्रातृपूजां चाह आनायेत्यदि । महाबाहु राम वन प्रवेष्ट्यामि तद्वत्तत्समायं तत्पत्तिनिधितयेति भावः ॥ ३१ ॥ पापं अष्ट विवातननुर्वकं कानिष्ठराज्यरूपम् ॥ ३२ ॥ अस्य मरणंतेव प्रायश्चित्तमित्याह सेति । बुद्धिद्वन्द्वतमहाप्राप्यर्थः । कंठे रज्जु बद्धस्य द्विरस्तीति शेषः । परायण गतिः ॥ ३३ ॥ विप्रव्रतमितकल्मषः दूरी

इन्द्रोद्भूश्रुनिपातंस्वगात्रेपुण्यगंधिनम् ॥ सुरभिर्मन्यतेहृद्वाभूयसीतामिहेश्वरः ॥ २६ ॥ समाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यथा ॥ श्रीमत्यागुण मुख्ययाःस्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥ यस्याःपुनस्तद्वशाणि सापिशोचितकामधुक् ॥ किंपुनर्याविनारामकौसल्यावर्तयिष्यति ॥ २८ ॥ एकपुत्राचसाध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता ॥ तस्मात्त्वंसततंदुःखप्रेत्यचेहचलस्यसे ॥ २९ ॥ अहंत्वपचितिभ्रातुःपितुश्चसकलामिमाम् ॥ वर्धनंयशसश्चापिकारिष्यामिनसंशयः ॥ ३० ॥ आनाय्यचमहाबाहुकोशैल्लङ्घमहाबलम् ॥ स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनमुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ नह्यहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृतम् ॥ शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकंठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥ सात्वमग्निप्रविशवास्वयंवाविशदंडकान् ॥ रज्जुबद्धाथवाकंठेनहितेन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवर्नीप्राप्तेरामेसत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्योभविष्यामिप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिनागइवारणयेतोमराकुशतोदितः ॥ पपतमुविसंकुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रःशिथिलांबरस्तथाविधूतसर्वाभरणःपरंतपः ॥ बभूवभूमौपतितोदृष्यात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥ इति श्री० वा० आ० अ० चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञालब्ध्वासवीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णार्भाभ्यांदीनामुद्दिश्यमातरम् ॥ १ ॥ सोऽस्मात्पमध्यमेभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् ॥ राज्यंनकामयेजतुमंत्रयेनापिमातरम् ॥ २ ॥

कृतकलकः ॥ ३४ ॥ इतीत्यस्य विलयेति शेषः । नाग इवारण्यस्तोमंति पाठांतरम् । सङ्कुदः पन्नग इव श्वसन्निवपन्नगः । पाठांतरे अरण्ये तत्त्वबन्धिनि बंधनस्थाने तांमराकुशतोदितो नाग इत्यर्थः । मुवि पपत मरत इति शेषः ॥ ३५ ॥ शचीपतेः केतुर्द्विष्यज उत्सवक्षये उत्सवति ॥ ३६ ॥ चैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणसिद्धके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दीनां स्वमनीषितमालः ॥ १ ॥ जमाल्याः मरतागमनं श्रुत्वा प्राप्ताः सुमनादयः अग्नकुत्सयत् लोकायेव स्वत्यापि कैकेयीकृतव्यवहारे परसानिष्ठतास्यापनानयोत्तरीत्यैव सर्वलोकसमक्षं जगद् इत्यर्थः । जय प्रयोजकत्वानुमंतुवाद्यपि स्वस्य प्रकृतविषये नास्तीति मंत्रिणः प्रत्यापयति राज्यमित्यादि । मातरं नैव मंत्रये अपिरेवार्थं राज्यग्रहणार्थं न प्रेत्यामि तत्र हेतू राज्यं न काम्ये इति ॥ २ ॥

योभेको राज्ञाः स्मर्त्तश्चित्तश्चिन्तः स्वाने हेतुमाह विप्रकृष्टे इति । अतिदूतरे इन्द्रः ॥ ३ ॥ तत्र प्राग्देवः ॥ ५ ॥ दीव्यदक्षिणम् ऐहिकमुष्णिक्कर्णः कालान्तरमाविष्फलात्मकमबुद्धिमत् एत एव तं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥ चान्तिर्न युक्ताऽयः येन मां गौणं निवेशनं प्राप्यत इति शेषः ॥ ८ ॥ कौसल्यां स्मृद्वावस्थिताम् ॥ ९ ॥ समेय आळिय तादृशसमेष्यालिनकराण्योगे निजेण मम चिन्तिनि ॥ १० ॥ राज्य प्राप्तं सुद्वेति शेषः । राज्यप्राप्तप्रकारमाह क्रूरैः रामविनासनरूपेण कर्मणा कैकेय्याः तत्पर्यं शेषविवक्षायाम् । संप्राप्तं राजतः ततश्च तस्या प्राप्तिमिति भावः ॥ ११ ॥ त्वसि मे पुत्र इति त्वं राज्यदाने न विस्मये मे दुःखमपि तु चीयसन् वनचारीण चीयसन्वादिनचारिविषं मे पुत्रं रामं त्वदगमनादपि पूर्वं इति वनं प्रति प्रस्थाय राजानं मारुतवतीं कैकेयीं तत्र तादृशप्रस्थापने क गुणं पश्यति इति न जाने इति दुःखमिति शेषः । स्थिते तु रामे स एव पित्राक्रान्तात्मोन्मिषिष्य रक्षेतो व्यर्थं तत्रयास इति भावः ॥ १२ ॥ मगपि प्रस्थापयितुमर्हति मा प्रति तस्या

अभिवेकजनानामियोधुदाज्ञाः समीक्षितः ॥ विप्रकृष्टे बृहद्देशशुभ्रसहितोभवम् ॥ ३ ॥ वनवासंनजानामिरामस्याहं महात्मनः ॥ विद्वान् सन्वसौ मित्रैः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥ तथैव क्रोशतस्तस्य भर्तस्य महामनः ॥ कौसल्याशब्दमाज्ञायुस्मिन्नां चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्याभर्तः सुतः ॥ तमहं द्रष्टुमिच्छामि भर्तर्दधिदर्शिनम् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा सुमित्रातां विवर्णवदनाकृशा ॥ प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमानानां विचेतना ॥ ७ ॥ सतुराजान्मज्झापिराशुभ्रसहितस्तदा ॥ प्रतस्थे भरतो येन कौसल्याया निवेशनम् ॥ ८ ॥ ततः शुभ्रभर्तौ कौसल्याप्रेक्ष्य दुःखितौ ॥ पर्यब्जजे तादुःखात्पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ९ ॥ रुदतौ रुदतौ दुःखात्समेत्यायमानस्विनी ॥ भर्तं प्रत्युवाचेदं कौसल्याभृशदुःखिता ॥ १० ॥ इदं ते राज्यकायं स्मरज्यं प्राप्यतमकं दृक् ॥ संप्राप्तं भर्तैः कैकेयाशीघ्रं क्रूरैः कर्मणा ॥ ११ ॥ प्रस्थाप्य च रवसं पुत्रं मे वनवासिनम् ॥ कैकेयीकं गुणं तत्र पश्यति क्रूदं शिनी ॥ १२ ॥ क्षिप्रं मा भूयैकैकेया प्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥ अथ वा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् ॥ अग्रिहांतं पुरस्कृत्य प्रस्थास्येयं नराधवः ॥ १४ ॥ कामं वा स्वयमेवाद्यतत्र मानं तु महसि ॥ यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तस्य ते मे सुतस्ततः ॥ १५ ॥ इदं हितं व विस्तीर्णधनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्च रथसंपूर्णं राज्यं निर्याति तया ॥ १६ ॥ इत्यादि बहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभ्रमसितोऽनघः ॥ विव्यथे भरतस्तीव्रं व्रणे तु धेवमूचिना ॥ १७ ॥ पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रांतचेतनः ॥ विलप्य बहुधाऽसृज्जो लब्धसंज्ञस्तदा भवत् ॥ १८ ॥ एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भ रतस्तदा ॥ कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥ आयकं स्मादजानंतं गहं सेममकलमषम् ॥ विपुलां च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥ दुःखेदुःखचक्रणेति भावः । हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णनाभिः कृतः इदमसाधारणं समलक्षणम् ॥ १३ ॥ कैकेयीचरणद्वयेस्तत्र राजसंस्कारोऽधिकारो नास्तीति च्छनयं याह व्यथेति । अग्रिहांतमिति । राजहंसायुगलक्षणं कैकेयीवर्णमामने भरतो मे प्रेतजार्थं न दुर्गादिति राज्ञा निषेधादिति भावः ॥ १४ ॥ अथ वा त्वनातप्यध्वं राजसंस्कारादि कृत्वा पक्ष्याणां तत्र नयेयाह कामं वेति । तस्य ते तयते चेत्यपि बोध्यम् ॥ १५ ॥ समाचितं व्याप्तं निर्याति दत्तम् । निर्यातं वैरुद्धौ दाने न्यासाणि मत्तम् ॥ १६ ॥ व्रणे प्राचीने सूचिना प्रदुधेव समस्तिताः कैकेयीपक्ष्मवाधिया गर्हितो विव्यथे पितृप्रातुर्वियोगाखिन्नाश्चासामातस्य लेपि खेदहं वचनश्रवणादिति भावः ॥ १७ ॥ असृज इति च्छेदः ॥ १८ ॥ विलपमानां इह ते राज्यकामस्येयादिभाषणम् ॥ १९ ॥ अजानंतम् अज्ञातवृत्तांतमिति शेषः । राघवे तद्विषये मम इति पूर्वं स्थितां

धिपुत्रा प्रीति जानायेव इदानीं तु ततोधिना पितृबुद्धेरपि तत्रैवोपसंहापात् ॥ २० ॥ इममर्थं परबुद्धेऽप्यक्षणात् शपथैः प्रत्यापयति कृतेति । सत्यसधवादिगुणविशिष्ट आर्यो रामो यस्यानुमते संसृते सति वने गतः तस्य कृतशस्त्राहुणा गुरोश्चिह्नितश्रुतिस्मृतिमार्गाणा बुद्धिर्मा भूत् इति विज्ञानार्थाभावाद्यं परमः शपथः अतः परं प्रपञ्चः सामान्येन शपथकरणमपि विशेषतः स्वस्मिन्नापि पर्यवस्यतीति बोध्यम् ॥ २१ ॥ द्वयं प्रेषात् प्रति मेहेतु अभिमुखं दृष्टादि करोतु ॥ २२ ॥ यो भर्ता भूयं महत्कर्मा कारयित्वा अनर्थकं भूतिरहितं करोति तस्य योऽधर्मः सोऽस्यास्तु इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ ततस्तस्मै आद्यादित्वाब्रुतुर्ध्वं तसिः । यस्यानुमते गतस्तस्याश्चिति शेषः ॥ २४ ॥ बलिः कास्तद्रूप पङ्कमागमुद्वयादाय प्रजा अरक्षितुर्गोऽधर्मः सोऽस्यास्तु ॥ २५ ॥ सत्रे यागे सञ्चल्य प्रतिज्ञाय अपलपतां तपस्विभ्यो ऋत्विभ्यः ॥ २६ ॥ सतां वर्धम् अपपाङ्मुब्रु तया युद्धम् ॥ २७ ॥ सुसूक्ष्मार्थं शास्त्र वेदः धीमता आचार्येणेति शेषः । ब्रह्मोज्ज्वलरूपं पाप प्रामोदित्यर्थः ॥ २८ ॥ व्यूहौ विशालौ बहू असौ च यस्य तं राम रावणस्य अत एवासीन सिंहसने मा द्रक्ष्यति

इतश्चास्त्रानुभाबुद्धिर्मा भूत् तस्य कदाचन ॥ सत्यसंधः सतां श्रेष्ठेभ्यः स्यादर्थोऽनुमते गतः ॥ २१ ॥ प्रैष्य पापीयसां यातुसूर्यं च प्रति मेहेतु ॥ हंतु पादेन गां सु सांयस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २२ ॥ कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भूत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु स्यादर्थोऽनुमते गतः ॥ २३ ॥ परिपालयमान स्य राज्ञो भूतानि नुव्रत् ॥ ततस्तु दुहतां पापस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः ॥ अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २५ ॥ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रैवैयज्ञदक्षिणाम् ॥ तां चापलपतां पापस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसबाधेयुद्धे शस्त्र समाकुले ॥ मास्मकापीं त्सतां धर्मस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २७ ॥ उपदिष्टुमुद्धृष्टमार्थं शास्त्रं ज्ञेन धीमता ॥ सनाशयतु दुष्टात्मा स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २८ ॥ माचतं व्यूहबाह्वं संचंद्रभास्करतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ २९ ॥ पायसं कूसरं छागं वृथा सोऽनुमते गतः ॥ ३० ॥ गवांसु श्रुतपादेन शुक्लं नृपरिवदेत् च ॥ मित्रे दुह्येत सोऽस्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥ विश्वासा त्कथितं किंचित्परिवादमिथः क्वचित् ॥ विवृणोतु सदुष्टात्मा स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥ अकर्ता चाकृतज्ञश्च तत्तद्विश्वासात् ॥ लोकैकं भवतु विद्विष्टेभ्यः स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥ पुत्रदरैश्च मृत्यैश्च स्वर्गहरे परिवारितः ॥ स एको मृष्टमश्रातु स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥ अप्राप्य सदृशान् दारानपत्यः प्रमीयताम् ॥ अनवाप्य क्रियांधर्म्यां स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥ मात्मनः संतर्ति द्राक्षीत्स्वेष्टुदारेषु दुःखितः ॥ आयुः समग्रमप्राप्य स्यार्थोऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥ राजस्त्री बालवृद्धानां वधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥

तादृशरामदर्शनमापरहितो भवित्यर्थः । तादृगप्येत जीविन मा भूदिति वा ॥ २९ ॥ कूसरं तिलमुद्धृतदुलात्मकं छागं लगमांसं वृथा श्राद्धादिनिमित्तं विना अश्रातु अशनं पापं प्राप्नोतु ॥ ३० ॥ गवां मिति । अगमिति शेषः । परिवदेत अपवदेत् मित्रे मित्राय ॥ ३१ ॥ विश्वासात् अयं क्वापि न प्रकटयिष्यतीति विश्वासात् मित्रः रहसि मियां न्योन्यहृत्ययोः । किंचित्परिवादं कस्यचित्सुखायानादिदोषम् ॥ ३२ ॥ अकर्तो प्रत्युपकाराकर्ता अत एवाकृतज्ञः अत एव त्यक्तः सज्जनः । त्यक्तामेति पाठे सज्जनस्यैव आत्मा स्वरूप यस्यायेवार्थः । उद्धृतनादिना त्यक्तदेह इत्यर्थं तर्हिः । अत एव लोके विद्विष्टश्च भवतु ॥ ३३ ॥ एको मृष्टमश्रातु इत्येवमोज्जितेषु ॥ ३३ ॥ प्रमीयतां विग्रयनाम् । धर्म्या क्रियाम् अभिहोवादिनां विग्रयनामित्यनुकर्षः ॥ ३४ ॥ दुःखित इत्यस्य भवत्विति शेषः । अप्राप्येत्यस्य विग्रयनामिति शेषः ॥ ३५ ॥ राजस्त्रीत्यादौ यस्यां

इयानुषाः ॥ ३७ ॥ लक्ष्मिं प्रति पत्नीयतां संपदकवदुर्विक्रयेणैत्यर्थः । भूयान्मरणी गन्तुवदरादीन् ॥ ३८ ॥ समुपदे प्राप्ते ॥ ३९ ॥ चौर जर्णमल्लिवन्न ब्रह्मा मन्विति शेषः । तादृशी निषिद्धावपणा प्रख्या मन्विति वा भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अपात्रवर्षी अत्रात्रे दाता ॥ ४२ ॥ दस्युर्मिर्द्विष्यता त्यागमोगविहीनानि मन्विति भावः ॥ ४३ ॥ उमे संख्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४४ ॥ देवतानामिति देवतादिश्रृणुराहितस्य यथाप स प्रतिपद्यतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ सतां कीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणश्लाघायाः श्रयन्तु सा मा भूत्सैत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अतर्ह्ये द्वीवश्लाघनार्थे ॥ ४८ ॥ न्मायायाऽनुयात् ॥ ४९ ॥

लाक्षयामधुमांसेनलोहेनचविषेणच ॥ सदैवविभृयाङ्गन्यस्यायोन्युमतेगतः ॥ ३८ ॥ संग्रामेसमुपदेचशश्लुषक्षमयंकरे ॥ पलायमानोवध्ये तयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ३८ ॥ कयालपाणिःपृथिवीमदां चौरसंवृतः ॥ भिक्षमाणोयथोन्मत्तोयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४० ॥ मद्यप्रसक्तोभवतुस्त्रीष्वक्षे बुचनित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतश्चयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४१ ॥ मास्यधर्ममनोभूयाद्धर्मसन्निषेवताम् ॥ अपात्रवर्षीभवतुयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४२ ॥ संचितान्यस्यवित्तानिविधा निसहस्रशः ॥ दस्युभिर्विश्रुयंतांयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४३ ॥ उमेसंख्येश्यानस्ययन्यपंपरिकरुत्थतोत्तच्चयापंभवे तस्ययस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४४ ॥ यदग्निदायकेपयंत्यापंगुरुत्पणे ॥ मित्रद्रोहेचयत्यापंत्यापंप्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥ देवतानांपितृणांचमाता पित्रोस्तैवच ॥ मास्मकापीत्सशूषांयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४६ ॥ सतांलोकात्सतांकीर्त्याःसंजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ अश्वतुक्षिप्रमेवैवयस्यायोन्युमते गतः ॥ ४७ ॥ अपास्यभ्रातृशूषामनर्थेसोवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महवक्षायस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४८ ॥ बहुभृत्योदरिद्रश्चज्वरोगसमन्वितः ॥ समायात्सतंक्लेशंयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ४९ ॥ आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनावितर्थाकुयाद्वस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५० ॥ मायारमतांनित्यपुरुषःपिशुनोशुचिः ॥ राज्ञोभीतस्त्वधर्मान्मायस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५१ ॥ ऋतुज्ञातांसतींभार्यामृत्तुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्तैतदुदात्मायस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजतस्यदुष्कृतं ब्राह्मणस्ययत् ॥ तदेतत्प्रतिपद्येतयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५३ ॥ ब्राह्मणा योद्यतां पूजाविहंतुकुलुषैर्द्रियः ॥ बालवत्सांचगोर्दोग्धुर्यस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५४ ॥ धर्मदारान्परित्यज्यपरदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढेयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५५ ॥ पानीयदूषकेपपंतैवविषदायके ॥ यत्तदेकःसलभतांयस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५६ ॥ तृपार्तसत्तियानीयविप्र लभेनयोजयन् ॥ यत्प पलमेतत्तस्याद्यस्यायोन्युमतेगतः ॥ ५७ ॥

अर्थिनामाशामिति सबधः आशंसमानानां सुवताम् ऊर्ध्वचक्षुषा दातृमुखितिरिक्षकाणाम् ॥ ५० ॥ मायया वचनया राज्ञो भीत इति मयकारण पिशुनत्वादेव ॥ ५१ ॥ ऋतुकाळानुरोधिनीम् ऋतुज्ञानकालवात्सव्योक्तिरिति ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजानस्य अन्नाद्यदानेन प्रमत्तस्तानस्य द्वीदेवादा तथामृतस्य । यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजता जातापत्या जाया येन तस्य ॥ ५३ ॥ विहंतु विद्वधुः । बालवत्सां दोग्धुः शाल्वोक्तोद्देहनाधिकं दोग्धुः ॥ ५४ ॥ परदारान्निषेवतां यथाप तस्याप प्रतिपद्यतां मूढः क्षयादिति शेषः ॥ ५५ ॥ एकः यथापहय तदेक एव लभतामित्यर्थः ॥ ५६ ॥ विप्रलभेन वचनया योजयन् अग्रपक्षकृतिं यावत् ॥ ५७ ॥

भक्त्या शिवविष्णुविदेवताभक्त्या मार्गं तत्तदुपोद्बलकशैवैषणवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुच्छ्रोत्रेय नेति विवदमांशु यत्पाप यच्च तदोर्विवाद पश्यतः शृण्वतः पाप तेन पापेन स युज्येत्यर्थः । तस्य पापं नति पाठे तेषां यत्पापं तेन यस्यामुपते गतस्तस्य योगः सबोधो भूयादित्यर्थः । मावे च युज्येतिति प्रयोगः । अय परस्वय नेति सरक्षाभिनिवेशिनः ॥ यत्तुधाना भक्तयेव पिशाचाश्च न सशय इति शिवपुराणोक्तेः । यो ब्रह्मविष्णु रुद्राणां भेद युक्तिनिवेदतः । सावयेददुरव्याधियुक्तो भवति मानव इति कर्मविपकशब्दोक्तेश्च । अत्र विवदमानानां जयोपायं ज्ञात्वा तदकथयतः पापमिति तर्थाध्याख्या । द्वयोः साम्यस्थपनपूर्वक तेषां कलहशो मनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पापमिति कतकव्याख्या ॥ ५८ ॥ १९ ॥ १० ॥ भूयः अन्यधिक दुःख हि यत् एवं कष्टैः शपमानो मे प्राणान्पल्यासि पीडयसे ॥ १९ ॥ अय विबुधमाव ज्ञात्वातुगृह्णाति दिष्टेति । आत्मा अंतःकरणम् । लक्ष्मणैः कुमलक्ष्णैः सहितः सहलक्षणस्ते आत्मैत्यर्थः । हे वत्स हि यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानयनप्रतिज्ञां सत्यां कुर्वति व्ययम् ॥ १९ ॥

भक्त्याविवदमानेषु मार्गमाश्रित्यपश्यतः ॥ तेन पापेन युज्येत यस्यायौ नुमते गतः ॥ ५८ ॥ एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो नुपपातह ॥ विहीनापतिपुत्रा भ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् ॥ भरतं शोकसंतप्तं कौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते ॥ शपथैः शपमानो हि प्राणानुपारुणस्मिमे ॥ ६१ ॥ दिष्टयानचलितो धर्मादात्मा ते सहलक्षणः ॥ वत्सस्य प्रतिक्रोहो हि सतां लोकान वाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा चां कमान्नीय भरतं त्रातु वत्सलम् ॥ परिष्वज्य महाबाहुरोदभृशदुःखिता ॥ ६३ ॥ एवं विलपमानस्य दुःखार्ते स्य महात्म नः ॥ मोहाच्च शोकसंभ्राद्धभूवलुलितं मनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ॥ मुहुमुहुर्निःश्वासतश्च दीर्घसातस्य शोके न जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥ इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे पंचमसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ तमेवं शोकसं तप्तं भरतकैकयीसुतम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्रमहायशः ॥ प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमु त्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः ॥ प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृत्यैतलसंसेकात्सु भूमौ निवेशितम् ॥ आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४ ॥ संवेशय न चेचाग्रे येनानारत्नपारिष्कृते ॥ ततो दशरथपुत्रो विललाप मुदुःखितः ॥ ५ ॥ किं ते व्यवसितं राजन् प्रोषिते मय्यनागते ॥ विवास्यायं धर्मं जलक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥ क्रयास्यसे महाराज हित्वे मंदुःखितं जनम् ॥ हीनं पुरुषसिंहेन रामेण छिद्य कर्मणा ॥ ७ ॥ एवमनुगृह्य पुत्रो विदितकृत्येनाश्वासयति इत्युक्त्वैति ॥ ६३ ॥ शोकसंस्मात् शोकाधिक्यात् तत एव मोहः विबुधलित क्षुभितम् ॥ ६४ ॥ दीर्घं यथा भवति तथा रात्रिः रात्रिशेषः । पाठांतरे धर्मम् उष्णं यथा भवति तथा ॥ ६५ ॥ अवैकलोकोपिक इति कतकसल्लयया ज्ञायते ॥ ईर्तमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये पंचमसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ तस्मिन् वसिष्ठः भरतागमनं श्रुत्वा आगतम् इति शेषः ॥ १ ॥ संयानं प्रेतिहारीम् ॥ २ ॥ धरणीं गतः वसिष्ठः साष्टांगं नमस्कृत्यैत्यर्थः । वाराणास इति पाठे धर्मं प्राप्त इत्यर्थः । कात्यायनास तत्करणार्थं मन्त्रिणः प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदिनसत्तलवस्थानोपाधिना आपीतवर्णं वदनं यस्य तम् ॥ ४ ॥ दशरथमिति उदिष्येति शेषः ॥ ५ ॥ व्यवसितं मनीषितम् । प्रोषिते देशानरगते ॥ ६ ॥ रामेण हीनमिमे

दुःखितं जन्म हिला क यास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ते तत्र अस्मिन्पुरे अयोध्यायाम् । योगक्षेम प्रजानाम् । अथप्र परित्यक्तुः खगारकस्य यथा तथा । सः स्वर्गम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अत्रिनास्ति प्राचीनैवैवादिस्मरणरहितं यथा तथा ॥ ११ ॥ ऋषिजो यज्ञकर्माणि कृताः । पुरोहितः सर्वहितप्रवर्तकः । तदुक्तं मन्त्रे च धर्मज्ञेयं च शांतिकर्मणि पौष्टिके । अक्षरे यश्च कुशलः स स्याद्राजपुरोहित इति । उपनीय वेदाध्यापक आचार्यः ॥ १२ ॥ धाव्यागाराद्द्विष्कृताः अतः शत्रुसत्त्वाद्विहः प्रदेहो प्रतिष्ठापिताः । याजकैर्यादृष्टीभिः । द्वयते स्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिरण्यं रजतं स्वर्णं रजतपुष्पणीति यावत् ॥ १५ ॥ निर्वासो गुणुब्बाहिः । सख्यद्वन्द्वं काष्ठभेदः । देवदारुणि देवदारुकाष्ठानि क्षेपयति चित्ताभाविति शेषः ॥ १६ ॥ तत्र चित्तदेशे गत्वा चित्तामध्ये सर्वेश्यामासुः स्थापया योगक्षेमं तु त्वेवग्रकोस्मिन्कल्पयितापुरे ॥ त्वयिप्रयातेस्वस्तारामेचवनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवाश्रिथीरार्जस्वयाहीनानराजते ॥ हीनचंद्रवर्जनी नगरीप्रतिभातिमाम् ॥ ९ ॥ एवं विलपमानंतं भरतदीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठमुत्तमहामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशीपतेः ॥ तान्यवग्रमहाबाहो क्रियतामिव चारितम् ॥ ११ ॥ तथैतं भरतो वाक्यं वसिष्ठस्य अभिपूज्यतत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यस्वययामाससर्वेशः ॥ १२ ॥ ये त्वग्रयो नरेन्द्रस्य अग्र्यगाराद्द्विष्कृताः ॥ ऋत्विग्भिर्यजैकैश्चैते हृतं यथाविधि ॥ १३ ॥ शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् ॥ बाष्पकंठा विमनसस्तमूधुः परिचारकाः ॥ १४ ॥ हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च ॥ प्रकिंस्तोजनमार्गे नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥ चंद्रनागुरनिर्यासां स्मरलपद्मकं तथा ॥ देवदारुणि चाहृत्य क्षेपयति तथापरे ॥ १६ ॥ गंधान्नावाचंश्चान्यांस्तत्रगत्वा भूमिपम् ॥ तत्र सवेशयामासुश्च तामभ्येतं मृत्विजः ॥ १७ ॥ तद्दहृताशनं दुहृत्वा जेषुस्तस्य तद्वत्विजः ॥ जगुश्चेत्यथाशान्नांतत्रसामानिसामगाः ॥ १८ ॥ शिबिकाभिश्च यानैश्च यथाह तस्य योषितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तत्रवृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥ प्रसव्यं चापितं च ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम् ॥ स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्या प्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ कौचीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे ॥ आर्तानां करुणकालोऽशतो नांसहस्रशः ॥ २१ ॥ ततो रुंद्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः ॥ यानेभ्यः सरयूतीरमवतरुन् पांगनाः ॥ २२ ॥ कृत्वा दंके भरतेन साधु पांगनां मित्रपुरोहिताश्चापुर्प्रविश्याश्रुपरीतनत्राभूमौ दशाहं न्ययंतदुःखम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० अ० षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ततो दशाहेति गतं कृतशौचानुपायम् ॥ द्वादशहनिं संप्रापे श्राद्धकर्मोपकरण्य कारयत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददवन्नं च पुष्कलम् ॥ (वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च) ॥ वास्ति कंबुदुशुकुं च गाश्राणि बहुशस्तदा ॥ २ ॥ मासुः ॥ १७ ॥ जेषुः पृथगे धिक्कमन्त्रान् तस्य परलोकशुद्धयमिति शेषः । तद्विजः तद्वत्प्रवर्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रसव्यमप्रदक्षिणम् अग्निचितम् अग्नि चित्तवत् अक्षमेवातयज्ञकर्ता स्त्रियश्च प्रसव्यं चकुरे त्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ दशाहम् । अत्यतस्योगे द्वितीया । दुःखमाशौचं भूमौ शयना इति शेषः । इदं ब्रह्मचर्यमोत्रोपलक्षणम् । ननु द्वादशाहेन भूपालः क्षत्रियः षोडशाहेनोति स्मृतः । कथं क्षत्रियस्य दशाहेनौ चालय इति चेत् । क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मभित्तः शुचिरिति पराशरोक्तोऽपि दिक् ॥ २३ ॥ गर्गैः । इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोपनिषत्सु रामायणतिलके वाल्मीक्ये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ तत इति । दशाहेति गते एकादशोहि कृतशौचः अनुष्ठितोऽपि मुक्तिर्देवादशाहश्राद्धः श्राद्धकर्माणि द्वितीयमासिकादिसर्पिर्दिकरणात् श्राद्धानि ॥ १ ॥ वास्ति कं छागसमूहम् । आषष्ठम् ।

वक्तोजः शुङ्खं रजतम् । शुङ्खो योगांतरे स्तौते शुक्लं च रजते मयम् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वदेहोऽद्रमौर्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् ॥ ३ ॥ त्रयोदशो त्रयोदशेहनि शोभनाथमुपागतो विललाप्यव्ययः । दशाहम्यतोऽस्थिसचनं कृत्वा सकलश्राद्धानंतरं त्रयोदशेहनि चितामसोद्धारपूर्वकं स्थलशुद्धिः कर्तव्येति क्षत्रियधर्म इति बालीश्वर्युक्तेर्ज्ञायिते इति कतकः । तीर्थस्तु शोधनम् अस्थिसचयनमित्याह । शब्देन रोदनशब्देन पिहितं आदृतः कठो यस्य चितामूले इदं वाक्यमाह ॥४॥५॥ तदेवाह तातिति । निस्तुष्टः दत्तः प्रव्रजिते प्रव्रजिते अहं शून्ये यत्कः निरवलंबतया निरस्तः ॥६॥ यस्या अनाथाया गतिरवलंबः पुत्र इत्यर्थः ॥७॥ भस्माख्य ममयुतम् अति दहादग्नं च दग्धास्थिदधान्यस्थीनि यस्मिन्स्थानमडलं चितास्थानमडलं पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरनाशस्थानं तद्गुणं निष्ठन् अत्यंत विलाप्यमानः पुरुषः यंत्रबद्धो

दासीर्दासांश्चयानानिवेश्मानि सुमहानि च ॥ ब्राह्मणेभ्योऽदौ पुत्रोऽज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३ ॥ ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे ॥ विललापम हाबाहुभरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥ शब्दापिहितकंठश्च शोधनार्थमुपागतः ॥ चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥ तातयस्मिन्निष्ठुष्टोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे ॥ तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्येत्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ ६ ॥ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्रजितो वनम् ॥ तामंवां तात कौसल्यां त्यक्तत्वा त्वं कृतो नृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा भरुमारुणतच्च दग्धास्थिस्थानमडलम् ॥ पितुः शरीरनिर्वाणं निष्ठुष्टु निवृषसादह ॥ ८ ॥ स तु दृष्ट्वा रुदन् दीनः पातधरणीतले ॥ उत्थाप्यमानः शक्रस्य यंत्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततः सर्वतस्त्यामान्याः शुचि व्रतम् ॥ अंतकाले निपतितं यथातिमृष यो यथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् ॥ विसंज्ञोन्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्तहृदनिश्चितो विललाप सुदुःखितः ॥ स्मृत्वा पितुर्गुणानि तानि तानि तदा ॥ १२ ॥ मथरा प्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः ॥ वरदानमयोक्षोभ्यो मज्जयच्छेकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया ॥ कृतांत भरतं हि त्वा विलपंतं गतो भवान् ॥ १४ ॥ ननु भोज्येषु पापेनेषु वस्त्रेषु वाभरणेषु च ॥ प्रवारयति सर्वान्नस्तन्नः कोद्वक्त्रिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते ॥ विहीनाया त्वयाराज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥ पितरि स्वर्गमाप्नोषे रामे चारण्यमाश्रिते ॥ किमेजीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिदं वाक्कुपालिताम् ॥ अयो ध्यानं प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपो वनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्यतत् ॥ भृशमार्ततराभूयः सर्वपावनगामिनः ॥ १९ ॥ ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्न भरतावुभौ ॥ धरायां स्मरन् व्यचेष्टतां भग्नशृंगाविवर्षभौ ॥ २० ॥

ध्वजो यत्रध्वजः स इव पपात । शक्रयत्रध्वजस्य कारास्यस्य भूमौ पातायोगात् । गृहावलकारार्थं ध्वजयंत्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेण निर्मितं इत्यर्थ इति कतकः । उत्थातः पतितेन तेनोपेत्यन्ये ॥ ९ ॥ अंतकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥ गुणगानि उपलब्धानुपास्यां भूतानि विविक्त्वन्नाभरणदिदानादिकर्माणि सृज्या विललाप ॥ १२ ॥ वरदानमयवाक्षोभ्यः अमज्जयत् अस्मानिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नन्विति बहुन्नाभरणदीनि दिव्यवस्तूनामुपास्यां एषु किं तेऽपेक्षितं गृहणेति प्रकर्षेण स्मदिष्टरणं कारयति भवान् तद्वद नः कः कस्तिष्यति त्वयि गतो इति शेषः ॥ १५ ॥ या त्वया विहीना सा पृथिवी अवदारणकाले तु तस्मिन्नपि नावदीर्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अतुगाभिर्नोऽनुकरा अतीतरा अभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥ व्यचेष्टतां व्यछेष्टताम् । विश्रान्ताविति पाठे विशेषेण श्रान्तावित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रकृतमान् सन्प्रकृतिः वैद्यः सर्वदाभिषेचौ वैद्यौ ॥ २१ ॥ इत्यस्य ह्यवदहस्य सान्द्रोऽन्योन्यनिचये अस्मिन्मन्यनान्तर्यमर्गण आशौचांतराकृतमायवशेषो ब्रूहिमसोद्धारलक्षणस्तेन सहितः सान्वशेषस्तस्मिन्तत्वे सति इत्यर्थः । एतेन त्रयोदशेऽन्यस्थिसंयजन स्मृतिविरुद्धमित्यास्ताम् ॥ २२ ॥ त्रीणि द्रव्यानि बुधुद्यापिपासे शोक्रमोहौ जरापृवृत्ति जन्ममरणे सुखदुःखे लभालाभौ चेति तीर्थः । अस्ति जायते वक्ष्येणक्षीयते विपरिणमते विनश्यतीत्येकरूपाणीति क्तकः । भूतेषु प्राणिषु एव भवितुमर्हतिशोक्राक्रांततया भवितुम् ॥ २३ ॥ सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ परिभूतनौ मान्यतौ तनयौ राजपुत्रौ अपराः क्रियाः मसोद्धारो विक्रिया उद्वेयति शेषः ॥ २६ ॥ चरैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोब्जाकाडे समस्तसत्तितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ यात्रा रामसमीपयात्रा समीहत समीहमान विचारसत्तितित्यर्थः ॥ १ ॥ दुःखे दुःखजनकसंकेते प्राप्ते यः सर्वभूतानां गतिः स्मरणभावेण सर्वदुःखनाशकः आत्मनः स्वस्य आवयोश्च गतिरिति किं वक्तव्यम् । अनेनातिसंकेते भावसरण

ततः प्रकृतिमान्वेद्यः पितुरेषां पुरोहितः ॥ वसिष्ठो भरतवंशस्य सुत्वाप्यतमुवाच ह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो ॥ सावशेषास्थि निचये किमिह विलंबसे ॥ २२ ॥ त्रीणि द्रव्यानि निभूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषु चापरिहायेषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ सुमंत्रश्चापिशुभ्रमु त्थाप्याभिप्रसाद्य च ॥ आवायमास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवभवौ ॥ २४ ॥ उत्थितौ तो न रव्याप्रौ प्रकाशे ते यश्चिन्वौ ॥ वर्षातिपपरिगलानौ पृथगिदृश्व जावि ॥ २५ ॥ अश्रूणि परिभूतं तो रक्षाक्षौ दीनभाषिणौ ॥ अमात्यस्तत्त्वयंति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० सा० अ० सप्तसत्तितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ अथ यात्रां समाहं तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणा नुजः ॥ भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतिर्यः स वैभूतानां दुःखं किंपुनरात्मनः ॥ सरामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥ बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽयसौ ॥ किं न मोचयेतरामं कृत्वापि पितुनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेव तु निर्याद्यः समवेक्ष्य नयानयौ ॥ उत्पथयः समाहूढो नार्यारजा वंशगतः ॥ ४ ॥ इति संपाषमाणे तु शत्रुघ्नो लक्ष्मणा नुजे ॥ प्राग्द्वारे भूतत्ताकुब्जां सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ता चंदनसारेण राजवस्त्राणि विभ्रती ॥ विविधविधैस्ते स्ते भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वरभूषणैः ॥ वभासे बहुभिर्बद्धारज्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥

मेव दुःखनाशे समर्थं नाप्यदिति सूचितम् । स रामः स्त्रिया प्रव्राजितः स च गत इत्येतदुचितम् । तेन कृतम् । समर्थं सतीति शेषः ॥ २ ॥ किंवा रामो राज्यलोभात्पित्राद्बालमुद्रितवानिति अयशोभमादेवं करोतु लक्ष्मणः सर्वथानुचित कृतवानित्याह बलवानिति । लक्ष्मणो नाम अनुचितकर्तृत्वेन शोच्यः योपि असद् भ्राता असौ पितुनिग्रहं कृत्वा राम न मोचयते स्म वचनासात् ॥ ३ ॥ कथं पितुनिग्रहं उचिततत्राह पूर्वमिति । यो राजा नार्यां वंश गतः सन् उत्पथम् अन्यायमार्गम् आहूढः प्राप्तः अतः लक्ष्मणः स्वयं नयानयो न्यायान्यौ आभेक्ष्य विचार्य गुरोरप्यवलितस्येति शान्त्रा तुलारेण वनप्रव्राजनायुक्मेव तत्प्रसंगाकाल एव निर्यादो नेदमुचितमिति भावः ॥ ४ ॥ प्राग्द्वारे शत्रुघ्नाविश्रितद्वारे कुब्जा देवादगता भूत ॥ ५ ॥ राजवस्त्राणि राजहंसवस्त्राणि ॥ ६ ॥ वानरीं कुरुपत्वात् । अत्र गुरुधुप्रयुक्तच्छदोऽंगं आर्यः । पाठां

त्ते चः पादपूर्णे ॥७॥ अकरुणं निर्दयम् ॥ ८ ॥ वने रामसिद्धार्तिशेषः । यथानतिनिग्रहमिति शेषः ॥ ९ ॥ द्यूतव्रतः कर्तव्यावेन अवधूतव्रत इत्यर्थः । द्यूतं वच इति पाठोक्तम् ॥ १० ॥ अश्रुतां प्राप्नुतां तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ससुपक्रांतः आरब्धपराक्रमः ॥ १४ ॥ अतः सानुक्रोशमिति सा नोमाक ध्रुवा गतिरिति अतस्मां शरण याम इत्यमंगवैत्यन्ययः ॥ १५ ॥ शुषिबीतले पातयिष्येति शेषः ॥ १६ ॥ भांडं भूषणमात्रेपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ गृहीत्वा कुब्जां कैकेयीमभिनिर्मितस्य कुब्जामोचनार्थमागतामिति शेषः । निर्मलेममत्र हस्तेन दूरीकरणम् १९ ॥ परुषैः मर्मश्रीहिभिः अत एव दुःखैः । पुत्र शरणमागता

तांसमीक्ष्यतदाद्वाःस्थोभृशंपापस्यकारिणीम् ॥ गृहीत्वाकरुणकुब्जंशत्रुघ्नायन्यवेदयत् ॥ ८ ॥ यस्याःकृतेवनेरामोन्यस्तद्देहश्चवःपिता ॥ सेयंपापा
नृशंसाचतस्याःकुरुयथामिति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चतदाज्ञायवचनंभृशदुःस्वितः ॥ अंतःपुरचरान्सर्वानित्युवाचधृतव्रतः ॥ १० ॥ तीव्रमुत्पादितदुःखंभ्रातृ
णांभेत्थापितुः ॥ यथासेयंनृशंस्यस्यकर्मणःफलमश्नुताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वाचतेनाशुसखीजनसमावृता ॥ गृहीताबलवत्कुब्जासातदृहमनादयत् ॥
॥ १२ ॥ ततःसुभृशसंतप्तस्याःसर्वःसखीजनः ॥ क्रुद्धमाज्ञायशत्रुघ्न्यपलायतसर्वेशः ॥ १३ ॥ अमंत्रयत्कृत्स्नश्चतस्याःसर्वःसखीजनः ॥ यथा
यंसमुपक्रांतोनिःशेषनःकरिष्यति ॥ १४ ॥ सानुक्रोशावदान्यांचधर्मज्ञांचयशस्विनीम् ॥ कौसल्यांशरणयामःसाहिनोस्तिध्रुवागतिः ॥ १५ ॥
सचरोपेणसंवीतःशत्रुघ्नःशत्रुशासनः ॥ संचकर्षत्तदाकुब्जांक्रोशतींपृथिवीतले ॥ १६ ॥ तस्यांहाकृष्यमाणायामंथरायांततस्ततः ॥ चित्रंबहुविधं
भांडंपृथिव्यांतब्धरीर्यत् ॥ १७ ॥ तेनभांडेनविस्तीर्णंश्रीमद्राजनिर्देशनम् ॥ अशोभततदाभूयःशारदंगनंयथा ॥ १८ ॥ सबलीबलवत्क्रोधाद्गृही
त्वापुरुषंभः ॥ कैकेयीमभिनिर्मित्यबभाषेपरुषंचः ॥ १९ ॥ तैवाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःस्वितः ॥ शत्रुघ्नभयसंनृत्तापुत्रशरणमागता ॥ २० ॥
तंप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमांपापपणिकैकेयीदुष्टचारिणीम् ॥ यदिमांध्या
मिकोरामोनासुयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपिहत्तंकुब्जांयदिजानातिराघवः ॥ त्वांचमाचैवधर्मात्मानाभिभाषिष्यतध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्यव
चःश्रुत्वाशत्रुघ्नोक्षमाणानुजः ॥ न्यवर्तततोदोषांतांमुमोचचमूर्छिताम् ॥ २४ ॥ सापादमूलैकैकेय्यामंथरानिपपातह ॥ निःश्वसंतिसुदुःखार्ताकृ
पर्णाविललापह ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपविमृदसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरतस्यमाता ॥ शनैःसमाश्वासयदातरूपार्क्रौंचीविलग्नमिववीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥
इत्याप्यै श्रीमद्राजायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ॥ सा० अयोध्याकांडे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेथचतुर्दशे ॥
समेत्यराजकर्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतोदशरथःस्वर्गयोनिगुरुरोगुरुः ॥ रामप्रब्रज्यवैज्येषुलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ २ ॥

कुब्जामोचनार्थमिति शेषः ॥ २० ॥ यतः सर्वभूतानामवध्याः अतः क्षम्यतामित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ मातृघातकं मां प्रति यदि रामो नासूयेत् न कुप्येत् तदाहमिमां मातरमपि हन्याम् ॥ २२ ॥ जानाति
ज्ञास्यते नाभिमाषिष्यते स्त्रीघातिताविति मत्वा इत्यब्रवीदिति पूर्वेण संबधः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शत्रुघ्नविक्षेपः शत्रुघ्नेनेतस्ततः कर्षणं तेन प्रगष्टज्ञानं विलगां यंत्रदिना संयताम् ॥ २६ ॥ तैरमानः ॥
इति श्रीरामाभिर्मने श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ रक्षासाधनवादाज्ञा गुरुः तत्रायप्यं गुरुतरः । ज्येष्ठं राज्याहम् ॥ २ ॥

यत् पृथग्व्यवसायक ततो राजा भव । ननु ज्येष्ठे विमाने कथमह राजा तत्राह संगत्या ज्येष्ठस्य जगवासः प्रति पितुराज्ञासंगत्या तत्र च राज्यं प्रति तदज्ञासंगत्या राज्यं कुर्वन्नपि भवान्नापराधोति । कर्मिणो ज्येष्ठेऽद्विरोधलोकाविरोधात् प्राप्नोति । पित्राज्ञाया उपायमपि पालनायत्वादिति बहवः । एतद्राज्यम् अनार्यकमपि अनायकमपि अमात्यादीनां संगत्यैकमेवैव देवमाया वा नापराधोति न नश्यति अतो नो राजा भवेत्यर्थः । तीर्थं ब्राह् ॥ ३ ॥ अभिषेचनिकम् अभिषेचनप्रयोजनं वस्तुजातं रामाभिषेकाय विततम् । स्थजतो मंत्र्यादिः । श्रेण्यः पौराः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मांडम् उपकरणम् ॥ ६ ॥ राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥ पूर्वो ज्येष्ठः । अरये वस्त्यामि रामप्रीतिनिधिवेनेति शेषः ॥ ८ ॥ आनयिष्यामि इदमर्थः ॥ ९ ॥ रामहेतोः रामाभिषेकार्यम् ॥ १० ॥ पुरस्कृतम् अग्रतः कृतम् अथरात् महायज्ञशालायाः स्वाभिहितेन गृहमित्यर्थः ॥ ११ ॥ मातृगृहिनी कैवल्यमातृगृहदेशं मातृसंज्ञामात्रमित्यर्थः इति तीर्थः । कतकस्तु पुण्यगृहनिमित्तं पातः पाठः पुण्यार्थमित्यर्थः इत्याह ॥ १२ ॥ शिलिनः खनकाः यत्र पयोऽभादः तत्र पथा गमनमार्गः क्रियताम् विस्माणि च निम्नोक्तानि च समानि क्रियन्ताम् । रथादिमुखगत्यर्थमिति भावः । पथे विद्यमानेषु दुर्गेषु विशेषेण जनान् चारयतीति पथिदुर्गविचारकाः । पथिदुर्गविचारकाः । पथिदुर्गविचारका इति पाठे तत्र वर्तमानदुर्गे चोरादिर्भा

त्वमद्यभवनो राजा राजपुत्रमहायशः ॥ संगत्यानापराधोतिराज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ अभिषेचनिकसर्वमिदमादायराधव ॥ प्रतीक्षतेत्वांस्व जनः श्रेण्यश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यगृहाण भरतपितृपैतामहं ध्रुवम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्न र्षभ ॥ ५ ॥ अभिषेचनिकं भांडं कृत्वा सर्वप्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तं जनं सर्वप्रत्युवाच धृतराजः ॥ ६ ॥ ज्येष्ठस्य राजतानित्यमुचितं हि कुलस्थनः ॥ नैवं भवंतो मां वक्तुं महर्तुं कुशलजनाः ॥ ७ ॥ रामः पूर्वोद्दिनो भ्राता भविष्यति महीपतिः ॥ अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नवपंच च ॥ ८ ॥ युज्यतां महती सेना चतुरंगमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥ अभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥ तत्रैव तं नराव्यग्रं मभिषिच्य पुरस्कृतम् ॥ आनयिष्यामि वै रामहं ज्येष्ठं वाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥ न स कामांकारिष्यामि मभिषिच्य पुरस्कृतम् ॥ वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतां शिल्पिभिः पंथाः समानि विषमाणि च ॥ रक्षिणश्चातुसंयातु पथिदुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् ॥ प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥ एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठतम् ॥ यस्त्वं ज्येष्ठं नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अतुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजः प्रभाषितं संश्रवणे निश्म्य च ॥ प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पविंदवो निपेतुरार्यान् न ननेत्रसंभवाः ॥ १६ ॥

न्या गंतुमशक्यप्रदेशं रक्षणविशारादा इत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं समावर्णनं तं प्रति सर्वोपि जनः श्रीमच्छुभमनुत्तमं वाक्यमुवाच ॥ १४ ॥ तदेवाह एवमिति । एवं रामराज्यविषयं भाषमाणस्य ते पद्मा तदाख्या पद्माचिह्ना च श्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठसुखसंगणादिति भावः । तदेवाह यस्त्वमिति । ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य पृथिवीं दातुमिच्छसि अतः श्रीरुपमुपतिष्ठतम् ॥ १५ ॥ संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनुत्तमं दृष्टान्तेन प्रमादितं तद्वचनं निश्म्य स्थितानां जनानां प्रति मातृमुदित्यं प्रहर्षजा आर्यान् ननेत्रसंभवाः हर्षसुखसंगणनेन जनिद्वन्द्वो निपेतुरिति तीर्थः । अत्र आननपदमधिकम् । कतकस्तु दृष्टालजः प्रमादितमिति सति सर्गपाठः । दृष्टालजो जनैः प्रमादितमनुत्तमं तद्वचनं आशीर्वचनं संश्रवणे सम्यक्श्रवणाविषये प्राप्तं निश्म्य श्रुत्वा दृष्टेऽपूदिति शेषः । अथ तं प्रति तं जनं लक्ष्मीं द्रव्य । कर्मप्रवचनयत्वाद् द्वितीया । आर्यस्य पूज्यस्य मातृस्यार्थं पूज्यं यदाननं मुखम् । जनार्शीर्वादिश्रवणजसंतोऽपि पूज्यत्वं मुखस्य तद्वर्तितमेतसंभवाः अत एव प्रहर्षजा विंदवो निपेतुः । अतुत्तमस्ततो मुखकथनं चास्य श्लोकस्य प्रयोजनमित्याह ।

अत्र कृतकपाठस्तद्व्याख्या च अप्यसौ ॥ १६ ॥ इदं वचनं रामानयनवचनम् । विधायतः विशेषेण यातो गतः शोको येषां ते जना इति विशेष्यम् । विद्वत्शोका इति पाठोक्तम् । हे नमस् तव वचनात् रामे त्वयि च मत्तिमान् क्षित्तिवर्गः पंथानं कर्तुं व्यादिष्टः जनो रक्षकजनश्च रक्षणं कर्तुं व्यादिष्टः ॥ १७ ॥ ईर्क्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे एकोनाशी तितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ भूमिप्रदेशज्ञाः अंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः क्षितिगदिनिर्माणे सूत्रग्रहणकुशलाः । निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणे सूत्रकर्मोति कृतकः । खनकाः स्वकीयेण खननेमिरताः परसेनवाद्येभ्यो खनने दक्षाः अतएव शूराः यंत्रकाः जलप्रवाहादिग्रन्थसमर्थाः ॥ १ ॥ कर्मात्मिकाः वेतनजीविनः । स्थपत्यो रथादिकर्तारः । प्रधानवर्धक्यः यंत्रकोविदाः क्षेत्रणीयादि यंत्रकरणकुशलाः । पथदर्शनकोविदा इति पाठोक्तम् । वर्धक्यस्तक्षणाः । मार्गिणः तत्तद्वर्तमानविशेषभक्ष्यादियुक्ताः । दृढतक्षकाः मार्गवरोधिवृक्षच्छेदकाः ॥ २ ॥ सूपाकाराः सूदाः । सुधा अवलेपः । वंशचर्म

उच्युस्तेवचनमिदं निश्चयहृष्टाः सामान्याः सपरिषदो विद्यातशोकाः ॥ पंथानं नरवरभक्तिमाञ्जनश्च व्यादिष्टस्तवचनाच्च शिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥ इत्यादि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे एकोनाशी तितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः ॥ सूत्रकाराः मार्गभिरताः शूराः खनका यंत्रकास्तथा ॥ १ ॥ कर्मात्मिकाः स्थपत्यः पुरुषायंत्रकोविदाः ॥ तथा वर्धक्यश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥ सूपाकाराः सुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा ॥ समर्थये च द्रष्टारः पुरतश्च प्रतिस्थिरे ॥ ३ ॥ सतुहर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् ॥ अशोभतमहो गेः सागरस्ये वर्षवर्णि ॥ ४ ॥ ते स्ववारां समास्था यवर्मकर्मणिकोविदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतिस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्च गुल्मश्च स्थानश्रम न एव च ॥ जनास्ते च क्रिस्मां छिंदतो विधानुमान् ॥ ६ ॥ अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् ॥ केचिन्मुठारैर्षुकैश्च दारैश्छिदन्कवित्कचित् ॥ ७ ॥ अपरे वीरणस्तंबान्बलिनो बलवत्तराः ॥ विधमंति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥ अपरे पूरयन्कूपान्यां सुभिः श्वभ्रमायतम् ॥ निम्न भागांस्तथैवाशुसमांश्चक्रुः समंततः ॥ ९ ॥ बवंधुर्बधनीयांश्च शोधान् संचुक्षुदुस्तथा ॥ विभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशावब्रूस्तदा ॥ १० ॥ अचिरे णतुकालेन परिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुरुत्तमान् ॥ उदयानान्बहु विधान्चेदिकापरिमंडितान् ॥ १२ ॥

कृतः वंशदलैः कटशूर्पादिकृतः चर्मकृतः अवस्थानार्थमथ पृष्ठारोप्यमाणपत्त्यनादिकृतः । समर्था द्रष्टारः पूर्वानुभूतसार्गमागद्विष्टारः ॥ ३ ॥ स त्विति एव मार्गसन्नाहपृष्ठो जनौघो रामदर्शनकौतुकजहर्षान्महो गेः महाबोवाग्रयानाच्छम्यवर्णि सागरस्य महोको जलौघ इवाशोमत ॥ ४ ॥ ते मार्गशोभकाः स्ववार स्तस्मिन् समास्थाय । वारसंघातसचया इत्यमरः । विविधोपेतानां प्रकायैकैः पितृकबनित्रदात्रादिकारिण्युक्ता इति शेषः ॥ ५ ॥ लताः शाखाः स्थाणून् शंकून् अपसारयत इति शेषः ॥ ६ ॥ अरोपयन् छायायमिति शेषः । टंकः पाषाणभेदनः । छिदन् अडमात्र आर्षः ॥ ७ ॥ बलिनः रुढारुलान् वीरणस्तबान् विधमन्ति हस्ताभ्यामवैव निःसारयति दुर्गाणि स्थलानि उन्नतान् प्रदेशान्विधमन्ति खननेन समीकुर्वन्ति ॥ ८ ॥ कूपान् मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायत श्वभ्रं गतं च पांशुभिर्पूरयन् ॥ ९ ॥ वधनीयान्सेतून् क्षोधान् क्षोदनीयान् शर्कराभूषिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् जलनिर्माणार्थं भेदान् ॥ १० ॥ परिवाहान् अल्पप्रवाहान् बधनेन बहूदकान् चक्रुः ॥ ११ ॥ खानयामासुः अखनन् उदयानान् कूपवाध्यादिना

वेदिकाभिः परितोल्लङ्घताम् ॥ १२ ॥ समुद्यकुड्मिनलः तत्र तत्र सच्छापजलशयसमीपे विप्रप्रार्थं निवासाय ससुवातलः सुवानिवद्धदेशः सकुड्मिनलश्च । कुड्मिल्ली निवद्धा भूः । काचित् सुधाभिः क्वचि न्युत्तिकाभिरेव बद्धचत्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अयं मार्गकरणांततस् अधिक्षुताः मार्गविशिष्टादिनिष्काधिकारिणः यथाज्ञाति यथामताज्ञापनं शिबिरादिनिक्षेपे अतुत्तरानाज्ञाय यो यादृशो भरतस्याभिमतो निवेद्यत तया कृत्वा भूयोधिकमूयभिः शोभयामासुः । निवेद्यः शिबिरं मूषणोपमं मार्गस्थालंकारसदृशम् अनिरमणीयमिति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ निवेद्यान् विशिष्टाणि ॥ १७ ॥ बहुणसुचया इत्यनेन शक्ररादिराह्वयमूचनम् । परिखाः सगर्ताः पर्यंतमित्यतः तत्र परिखानल्लेनेत्यर्थः । इंदनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाश्चित्रप्रतिमा येन निवेद्यंषु । इद्रकोलप्रतिमा इति पाठे इंद्रकोलपतसदृश इत्यर्थः । एतुसुबाः परिखा इति यावत् । प्रतोली स्थ्या ॥ १८ ॥ सौप्तसदृशः प्राकारैः स्रवताः ॥ १९ ॥ अक्राशे वितर्दिभिरिव विविधिष्वग्भिरिव स्थितैरलक्षिताः । विटकं कपोत

समुद्यकुड्मिनलः प्रमुष्णितमहीरुहः ॥ सत्तोदुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चंदनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः ॥ बह्वशोभतसेनायाः पंथाः सुरपथोपमाः ॥ १४ ॥ आद्याप्याथयथाज्ञातिपुतास्ते धिक्कृतानराः ॥ रमणीयदेशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥ योनिवेशस्तव भिप्रतो भरतस्य महत्मानः ॥ भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥ नक्षत्रेषु शस्तेषु दुहंतु वृत्तद्विदः ॥ निवेशान्स्थपयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ बहुणसुचयाः श्र्यापिपरिखाः परिवारिताः तत्रेदनीलप्रतिमाः प्रतोलीव शोभिताः ॥ १८ ॥ प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताः सर्वलुनिर्मितग्रहापथाः ॥ १९ ॥ वितर्दिभिरिवाकाशे विटकाग्रविमानकैः ॥ समुच्छ्रितैर्निवेशास्तेषु भुःशक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवीतुसमासाध्विविधैश्च भुक्काननाम् ॥ शीतलमलुपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥ संचंद्रतारागणमंडितं यथानभः क्षपयाममलं विराजते ॥ नरेन्द्रमार्गः सतदावदरज्जुनक्षत्रमण्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अयो० अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ततो नानादीसु खीरान्निभरतं तूतमागथाः ॥ तुष्टुष्टुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्भगलसंस्तवैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणिभिहतः प्राणद्वयमदुंदुभिः ॥ दध्नुः शंखाश्चरा तशोवाद्याश्चोच्चोच्चस्वरात् ॥ २ ॥ सतृयवोषः सुमहान्निवमापूरयन्निव ॥ भरतं शोकसंततं भूयः शोकरंधयत् ॥ ३ ॥ ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं सन्निवर्त्य च ॥ नाहं जेतो वीरवान्तराहुर्ग्राहिदमवतीत् ॥ ४ ॥ पश्य शत्रुघ्नकैकेय्यलोकस्यापकृतं महत् ॥ विमृज्यमयिदुःखानिराजदशरथोगतः ॥ ५ ॥

पापला तनुक्तार्द्रैर्भातकैः सतृयैकगृहैर्युक्तेषु लक्षिता इत्यर्थः । वितर्पद्विराजते इति पाठान्तम् । तदोक्कूर्ध्वं गच्छद्भिरैकैर्यथैः कथंचिद्वोच्यः ॥ २० ॥ जाह्नवी समासाव अभिव्याज्य प्रवर्तितो नरेन्द्रमार्गो व्यराजत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रेणुमानः इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ६३ ॥ नानादीसु खीरान्निभरतं तूतमागथानि । रामानयनाप्युदयप्रार्थनयुक्ता नानादिमुखीति कश्चित् । रात्रिम् अजगदशेषां दृष्टेति शेषः । सविशेषज्ञाः राजनि राजपुत्रे चापेक्षितविशेषस्तव जानंति तादृशाः । साञ्जस्तोः सतृयैः सतृयैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणः सुवर्णदंडः । यामदुंदुभिः यामासमानमूचको दुंदुभिः उच्चनचतुर्बाणचत्वरान् यथावत् बाणवैशेषान् दध्नुः । नोवात् इति पाठः । मांवादीनित्यम् इति तर्हिः ॥ २ ॥ नोः नोको नानाः अस्वराः हित्तिन स्य । रव फलदन्तनोः ॥ ३ ॥ ४ ॥ नैकेन हेतुना मदिते जात्मां लोकस्य सुतमग्राधरेः रज्जुननुनितं कर्म पश्य पश्य

रूपणि दुःखानि दुःखताणि मयि विप्रज्य राजा गतः ॥ ९ ॥ तस्य यो गतस्तस्यैवार्थः । अकार्णिका अकर्णधारा । अकटकेति पाठः । कटको नाविकस्तद्रहितवर्त्यः इति कतकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ राजधर्मं विवृत् राजपुरोहितकर्मण्यभिवृत्ता अतः सङ्कल्पं स्वयं सपादयतीत्याह समाप्त्यादि ॥ ९ ॥ तद्विरोधं शातकुम्भरीत्यादि । समणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥ स्वस्यास्तरणसङ्घत स्वस्तिकाकारमङ्कलवस्ताण संघृत पीठमथास्त ततो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥ गणवृद्धभाः सेतनायकाः । आत्ययिक कालविलम्बासहिष्णु ॥ १२ ॥ स राजपुत्र राजपुत्रीरितैः सहित शत्रुघ्न युवाजिन्नामा कश्चिन्मन्त्री ये च हिता जनास्तांश्चानयत ॥ १३ ॥ हल्लहेति शब्दादुक्तारणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ इद इव समा हादोत्र समुद्रः निक्षिप्त्वा नैपि सङ्घट्टयद्देगाभावात् । चद्र इव सुखमितेकत्र दृष्टेयमा । तिमिलेकयोजनायामवितारो मस्त्यः नागा जलगाः सर्पाश्च मणयो मुक्ताद्याः शर्कराः सुवर्णखनिमृत्तिकाः समार्या जलस्थाने समतेजः एतदेव ध्वनयता तिमिलजल इत्युक्तम् । चित्रमस्यतिमिनासङ्घतव मणयश्च स्तगादिषु विधेते एव

तस्यैषाधर्मराजस्यधर्ममूलमहात्मनः ॥ परिभ्रमतिराजश्रीनारिवार्णिकाजले ॥ ६ ॥ योहिनःसुमहाबाधःसोपिप्रव्रजितोवने ॥ अनयाधर्ममुत्तुष्टु ज्यमात्रमेराधवःस्वयम् ॥ ७ ॥ इत्येवंभरतवीक्ष्यविलपंतमचेतनम् ॥ कृपणारुरुदुःसर्वाःसुस्वर्ग्योषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथातस्मिन्विलपतिवसिष्ठो राजधर्मवित् ॥ समासिध्वाकुनाथस्यप्रविदेशमहायशः ॥ ९ ॥ शातकुम्भयोरम्यारम्यमणिहेमसमाकुलम् ॥ सुधर्माभिवधर्मभासरणःप्रत्यपद्यत ॥ १० ॥ सकांचनमयंपीठंस्वस्त्यास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्तसर्वेदज्ञोदूताननुशशास च ॥ ११ ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवच्छभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राःकृत्यमात्यधिकंहिनः ॥ १२ ॥ सराजपुत्रशुभ्रभरतंचयशस्विनम् ॥ युवाजितसुमंत्रंचयेचतत्रहिताजनाः ॥ १३ ॥ ततो हलहलाशब्दोमहान्समुदपद्यत ॥ रथैरथैर्गजैश्चापिजनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ ततोभरतमायतंशतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनंदन्यकृतयोयथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥ ह्रदइवतिमिनागसंवृतस्तिमितजलोमणिशंखशर्करः ॥ दशरथसुतशोभितासथासदशरथेववभूवसापुरा ॥ १६ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अथोध्यकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ तामार्यगणसंपूर्णाभरतप्रभ्रांसभायम् ॥ ददर्शबुद्धिसं पन्नःपूर्णचंद्रानिशाभिव ॥ १ ॥ आसन्नानिथान्यायमार्याणां विशतांतदा ॥ वज्रांगरागप्रभयबोतितासासभोत्तमा ॥ २ ॥ साविद्रज्जनसंपूर्णासभा सुरचिरतथा ॥ अदृश्यतधनप्रापेष्णूचंद्रेवशरी ॥ ३ ॥ राज्ञस्तुप्रकृतीःसर्वाःससंप्रेक्ष्यचधर्मवित् ॥ इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत् ॥ ४ ॥

शंखाश्चित्रेण स्वर्णशर्करास्थाने कुड्मिमादौ स्पर्णलेपः प्रकारात्तेण जलादिवर्णने तु कर्तेत्यनूतनादोषः । मम तु विमक्तिरारोमैर्नामेव समार्यामयान्ययान्न दोषः । एतेन वसिष्ठो जल तिमिनारौ भरतशुभ्रो मण्यदयोऽनात्ययपौजानपदा इति कतकोक्तमपारतम् । दशरथसुतशोभिता सभा पुरा सदशरथा समेव बभाषति योजना । पितृसमानकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपि सदशरथेयुपेक्षा । पुरा यथेवंशो उपमेति तयो रत्र संसृष्टिः ॥ १६ ॥ कैयमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामयणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अथोध्यकांडे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ प्रह्ला प्रहृष्टैरसिष्टादिभिर्ग्रहैः परिग्रहोधिष्ठान यस्यां सा निशापक्षे प्रकृष्टपुर्वादिग्रहवतीम् ॥ १ ॥ कार्यणां त्रैविर्णिकानाम् आसन्नानि विदताम् आसनेषूपविदताम् ॥ २ ॥ धनप्रापे शरदि ॥ ३ ॥ स वसिष्ठः संप्रेक्ष्य च चातु कृतानुमतिक्वाश्च कृत्वा ॥ ४ ॥

धर्मं सत्यपरिपालनम् ॥ १ ॥ उतां धर्मं जीवतां धर्ममकरणादियेव रूपम् ॥ ६ ॥ निन्दककठक रामस्य वन्द्यावदानात्पत्न्या ॥७॥ उदरान्यादस्यस्तच्छिदि प्रत्येकसिंहासनधर्षित्रा ये च केवलाःसिंहासनमनरहिताः चाप्राप्याः अपरन्ताः द्वीपवासिनः समुद्राः पोटवणिजः कोटयोःसंख्याताति रत्नाति हतु ॥ कोटयोःपतां इति पाठान्तस् ॥ कोटयो रत्नाति अनेकौटिसत्यरत्नातिथरा परानास्तच्छिदयतासितः समुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥ धर्षजः व्येष्टाभिरक्षरूपधर्षजः धर्षकांक्षिना व्येष्टातुर्वर्तनरूपधर्मलिप्स्या मनसा जगाम मस्मार ॥ ९ ॥ जगहं सर्वकोपि कथमेवमुचिते मां प्रवर्तयमीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १० ॥ विद्याभानात्स्य सर्वविधानमन्त माविज्ञानयुक्तस्य रामस्य मद्रियः चोत्तद्विद्यार्थादिः ॥ ११ ॥ रामस्य स्वमिति शेषः ॥ हे भगवन्नेव विब्राय धर्मं न्याय वस्म इह समायामहेति नेद्वयमन्यायमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ननु तस्मात्त्रा प्रयोसेन

तातराजादशरथःस्वर्गतोऽधर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतींस्पातीं प्रदायप्रथिवीं तव ॥ ५ ॥ रामस्तथासत्यवृत्तिःसताधर्ममनुस्मरन् ॥ नाजहात्पितृ
रादेशं शरीज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्राभ्रात्राचतेदन्तराज्यंनिहतकंटकम् ॥ तदुद्ध्वमुदितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥ उदीच्याश्चम्र
तीच्याश्चदृशिणान्याश्चकेवलाः॥कोत्वापरांताःसामुद्ररत्नान्युपहंतुते ॥ ८ ॥ तच्छुत्वाभरतोवाक्यशोकैर्नाभिपरिलुतः ॥ जगाममनसाराभं
धर्मज्ञोऽधर्मकाक्षया ॥ ९ ॥ सबाष्पकलयावाचाकलहसस्वरधुवा ॥ विललापसभाभध्येजहंचपुरोहितम् ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्यस्यविद्या
स्नातस्यधीमतः ॥ धर्मप्रयत्नमानस्यकोराज्यमद्रिघोहेत् ॥ ११ ॥ कथं दशरथाज्जातोभेद्राज्यापहारकः ॥ राज्यं चाहं वरामस्य धर्मवत्कुमिहा
र्हसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्सादिलीपनदुर्बोपमः ॥ लब्धुमर्हति काकुत्स्थोराज्यं दशरथो यथा ॥ १३ ॥ अनयं जुष्टमन्यव्यंकुर्योपा
यमहं यदि ॥ इक्ष्वाकूनामहं लोकेमदेयंकुलपांसनः ॥ १४ ॥ यद्रिमात्राकृतं पापं नाहतदपिरोचय ॥ इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृतोजलिः ॥ १५ ॥
राममेव दुर्गच्छामि सराजाद्विपदां वरः ॥ त्रयाणामपिलोकानां घवोराज्यमर्हति ॥ १६ ॥ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ॥ हर्षान्मुमुक्षुरश्रूणि
रामेनिहितचेतसः ॥ १७ ॥ यद्विचार्य न शक्यामिविनिवर्तयितुं वनात् ॥ वनेतत्रैव ववस्यामि यथा यौलक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥ सर्वोपायंतु वर्तय्ये विनि
वर्तयितुं बलात् ॥ समक्षमायमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मातिकाःसर्वे मार्गशोधकदक्षकाः ॥ प्रस्थापिताभयापूर्वायात्राचम
मरोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतोऽत्रातु वत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदं सुमंत्रमंत्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तृणमुत्थाय गच्छत्वसुमंत्रममशा
सनात् ॥ यात्रामाज्ञापय शिप्रबलं चैव समानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुमंत्रस्तु भरतेन महात्मना ॥ प्रहृष्टा सोऽदिशत्सवयथासंदिग्धमिवत् ॥ २३ ॥
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च ॥ श्रवायात्रां समाज्ञातराधवक्यं निवर्तने ॥ २४ ॥

राजसंपादनानुसंगिकविमुक्तम् आह यद्विति । वदुर्गस्य वनरुदुर्गस्थम् ॥ १९ ॥ द्विपदां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठो राजास्य राध्यस्येति शेषः ॥ १६ ॥ मय्ये कविवाक्यं तद्वक्तव्यमिति ॥ १७ ॥ सर्वथा स्वस्य राजचिन्ता नास्त्येति प्रतिपादकं पुनर्मतवाक्यम् । यदि त्विति ॥ १८ ॥ आर्यावैविर्गकास्ते च मिश्राः पूर्यस्तोषां युष्माकं समक्षमियन्यः ॥ १९ ॥ विष्टयो मूर्ते विना कर्मकारकमालिका उन्ताः ॥ २० ॥ अतिशत आज्ञापयति स्म इवन्त इष्टार्हम् इष्टलुरुभिमिति यावत् ॥ २३ ॥ निवर्तने निवर्तनमिति वळस्य यात्रा समाज्ञतां शुभाव प्रवृत्तयो बळ्यशिक्षाश्च प्रष्टा इत्यन्यः ॥ २४ ॥

यात्रागमनं रामयात्रार्थं गमनम् ॥ २५ ॥ गोरथैः सकटैरित्यर्थः ॥ २६ ॥ सज्ज गमनाय सज्जम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ गुरु राम प्रसादयिष्यन् निवृत्तये ॥ २९ ॥ बलस्य योगाय बलसंमेलनाय बलप्रदानान् आज्ञापयेति शेषः ॥ ३० ॥ स परिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शने उक्तच्छेत्वात् ॥ ३१ ॥ कुलेकुले गृहेगृहे । कुल जनपदे गृहे । कुल प्रसूतानुत्पान् ॥ ३२ ॥ रामान् ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ कल्पं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥ यथाविधिकल्पितानि गजसन्निहोक्ताविधाना कृतसंनहानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततोयोधांगनाः सर्वाभर्तुन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञायत्वयंतिस्महर्षिताः ॥ २५ ॥ तेह्यैगोरथैः शीघ्रस्यन्दनैश्चमनोजवैः ॥ सहयोषिद्वा लाध्यक्षबाबलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥ सज्जंतुतद्बलं दृष्ट्वाभरतो गुरुसन्निधौ ॥ रथमेत्वरयस्वेति सुमंत्रप्राप्तो ब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्य तु तस्याज्ञाप रिगृह्णप्रहर्षितः ॥ रथगृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥ सराधवः सत्यधृतिः प्रतापवान्बुवन्सुयुक्तं दृढस्य विक्रमः ॥ गुरुमहारण्यगतयंशस्विनं प्रसादयिष्यन् भरतो ब्रवीत् ॥ २९ ॥ तूर्णत्वमुत्थाय सुमंत्रं गच्छ बलस्य योगाय बलप्रदानात् ॥ आनेतुमिच्छामि हितं वनस्थं प्रसाध्वारमंज गतोहिताय ॥ ३० ॥ समुत्तुप्रोभते न सस्य गाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ॥ शशाससर्वांन्प्रकृतिप्रधानान्बलस्य मुख्यं शुसुहज्जनं च ॥ ३१ ॥ ततः समुत्थाय कुलेकुले ते राजन्यैश्च वृषलाश्च विप्राः ॥ अयुजुजुष्ट्रथान्स्वरांश्च नान्दह्यांश्चैव कुलप्रभूतान् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमवाच ॥ सा अयोऽद्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ततः समुत्तिथतः कल्पमास्थाय स्यन्दनं तोत्तम् ॥ प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाम्यया ॥ १ ॥ अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मंत्रिपुरोहिताः ॥ अधिकरुह्यैर्युक्तात्रथान्मूर्यथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणिकल्पितानि यथाविधि ॥ अन्वयुर्भरंतं यंतं मिह्वाकु कुलनंदनम् ॥ ३ ॥ षष्टिरथ सहस्राणि धन्विनो विविधयुधाः ॥ अन्वयुर्भरंतं यंतं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥ शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानिराव वम् ॥ अन्वयुर्भरंतं यंतं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ५ ॥ कैकेयी च मुमित्राचकौ सल्याचयशस्विनी ॥ रामानयनं संतुष्टाय युयुनि न भास्वता ॥ ६ ॥ प्रयातार्थसंघातारामं द्रुसलक्ष्मणम् ॥ तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं ददत्रतम् ॥ कदाद्रक्ष्यामहेरामंजगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा एव हि नः शोकमपनेष्यति राधवः ॥ तमः सर्वस्य लोकास्य समुद्यन्निवभास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवं कथयंतं स्तेनं प्रहृष्टाः कथाः शुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यं युनार्गिरिकास्तदा ॥ १० ॥ ये च तत्रापरे सर्वसंमतये च नैगमाः ॥ रामं प्रति युद्धं दद्याः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥

१ सह ओषैर्वलायुधैः ५० पा० । २ सप्तसत्त्वं जितैर्निर्ययम्—६० पा० ।

समारूढानि सादिमिरिति शेषः ॥ ९ ॥ कैकेयी च सङ्कतोः पुत्रं प्रत्यह्निताया जातवान्मया किं कृतमिति स्विना पुनः प्रकृतिमापन्ना हर्षेण ययौ अत एव मध्यमलोपे आदौ तदुल्लेखः यानेत्येकवचनम् । प्रत्येकापेक्षया सौहार्ददेकयानेनैव तिष्ठतां गमनं वा ॥ ६ ॥ आर्यसंघाताः त्रैवर्णिकसमूहाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ परिष्वजानाः परिष्वजमानाः । नगरे चरंतीति नागरिकाः । चरंतीति ठक् ॥ १० ॥ तत्र नगरे संमताः प्रसिद्धाः नैगमा वणिजः ।

प्रकृतयः श्रेणयः ॥ ११ ॥ श्रेणीविध्याह मणिकारा इति । शाणदौ मणिशोषकाः सूत्रकर्मविशेषज्ञस्तदुवायाः । शब्दोर्वाजिनः । सूत्रकर्तृगोचरानिनः ॥ १२ ॥ मातृकाः लोपमयूनाहिनः । इदमुपलक्षणं शुक्रादिक्राह्याणाम् । यद्वा मयूरपिच्छैः छत्रादित्यजनकारिणः नरकचः करग्रं तेन जायते ते क्रांतीचिकाः वेपका मणिमुक्तादिवेधकर्तारो रोचकाः काचकुण्यादिकर्तार इति कतकः । दंतकाराः गजदंतादिभिः समुद्रकादिकर्तारः दंतलेखकाश्च । सुधाकाराः सुधाशोषकाः । गंधोपजीविनः गंधद्रव्यविक्रयिकाः ॥ १३ ॥ स्नापकाः उष्णोदकस्नानाः उष्णोदकं समुच्छेदोदाहरोदस्तेषु च । वृषकाः वृषक्रियया जीविनः । शौडिकाः मयकृतः । शुद्धा कारकरो मये ॥ १४ ॥ तुलनायाः सूच्या संनिवर्तकाः । प्राप्ते घोषे च कस्याता महत्तयाः । शैट्टयाः नदाः कैवर्तकाः कैवर्तकारा इति पाठे कारवाः कर्तारः ॥ १५ ॥ गोरथैः शकटैः ॥ १६ ॥ गोरौचनकुमुदिसिबंयथातम्रवर्णं मृष्टं संपूर्णमनुलेपोलेपनं येषां ते ॥ १७ ॥ प्रहर्षः कायिकरोमांचादिरूपः । मोदो मानसः ॥ १८ ॥ शृङ्गोपपुरं प्रति

मणिकाराश्चयेकेचिच्छुभकाराश्चशोभनाः ॥ सूत्रकर्मविशेषज्ञायेचशोषजीविनः ॥ १२ ॥ मातृकाः क्राकचिकवैधकरोचकास्तथा ॥ दंतकाराः सुधाकारायेवगंधोपजीविनः ॥ १३ ॥ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथाकंबलकारकाः ॥ स्नापकोष्णोदकावैधाघ्रिकाः शौडिकास्तथा ॥ १४ ॥ रजकास्तुन्नवायाश्चश्राभघोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्चसहस्रीभिर्यातैकैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहितावेदविदब्राह्मणावृत्तसंमताः ॥ गोरथैर्भरंत्यांतं मनुजगुःसहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः ॥ सर्वेतेविमलैर्यनैः शनैर्भरन्मन्युः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदितसेनासान्वयान्कैकयी सुतम् ॥ भ्रातुरानयेयांतंभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥ तेगत्वाद्दूमध्वानंरथयानाश्चकुंजरैः ॥ समासेदुस्ततोंगांशृङ्गवपुर्पुरं प्रति ॥ १९ ॥ यजराससं खवीरगुहोज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेनवेशंतंपरिपालयन् ॥ २० ॥ उपेत्यतीरंगायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवतिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयः यिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुत्थितांसेनातांचगंगांशिवोदकाम् ॥ भगतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्विद्वयकोविदः ॥ २२ ॥ निवेशयतमैसन्यमभिप्रायेणसर्वतः ॥ विश्रान्ताःप्रतारिष्यामः श्वइमांसांगरमाम् ॥ २३ ॥ दातुंचताविदिच्छामिस्वर्गतस्थमहीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकंनदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवंबुधवतोमात्यास्तथ्युक्त्वासमाहिताः ॥ निवेशयंस्तांछेदनेस्वेनस्वेनपृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेशयंगंगामनुतामहानदीं चमूविधयैःपरिवर्हशोभिनीम् ॥ उवासरामस्यतदाहमनोविचिंतमानोभरतोनिवर्तनम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडेच्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

शृङ्गोपपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अप्रादेन सावधान्तया ॥ २० ॥ २१ ॥ अनुत्थितां गमनेऽनुवोगाम् ॥ २२ ॥ अथ विश्रान्ताः श्वः प्रतारिष्याम इत्यभिप्रायेण इति मदभिप्रायज्ञानेन निवेशयत्यर्थः ॥ २३ ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थम् एतच्छरीरपातोत्सकाखिकदेहमवसुखप्रयोजनार्थैर्यथः । यद्वा एतदेवतादूर्ध्वं जातदेहो निमित्तं यस्य परलोकास्य स ऊर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकाः । स्वार्थिकोण । तदर्थमित्यर्थः । मये मिलितनवतरे एवमनुसया गगायास्तापिनेन पितृत्वप्राप्तिकत्वं मूर्चितम् ॥ २४ ॥ सवेतदेनच्छेदनेन स्वलेच्छया ॥ २५ ॥ गंगामनु गंगां लक्ष्मीकृत्यैर्यथः । परिवर्हो यानोपयुक्तापठकेमाधुपकरणजालं विधातौसायवस्थापकल्पनैः रामस्य निवर्तनं चितमानः चितयमान इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तस्मान् ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे आदिकाव्ये अयोध्याकांडे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

गंगामनु आश्रितां निविष्टां क्वचित्कार्यैर्विनिवृत्तवर्ताम् ॥ १ ॥ इतः इह गंगातीरे । नास्या अतमियर्थे संशिराः ॥ २ ॥ यदा न खलु यस्माद्धेतोर्दुर्बुद्धिर्मतः स्वयमागतस्ततो महती सेना प्रहस्य इत्यन्वयः । रामपीडार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः । भरतागमनचिह्नमाह स इति । महाकायः महाप्रमाणः इहनाकुलचिह्नभूतः कोविदारब्धजो रथे दृश्योऽतो भरतः एवामिति भावः ॥ ३ ॥ नन्वा यातु भरतः किमस्माकमत आह बधयिष्यतीति । स्वामात्यैरिति शेषः वधिष्यतीति वा अनु ततः पश्चाद्वामं वधिष्यति इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥ ननु रामवधेऽस्य किं फलम् आह संपूर्णमित्यर्थः । सार्वकालिकमिति यावत् तस्य राज्ञः रामस्य सुदुर्लभं तस्मिन् जीवति दुष्प्रापाम् अतो राम ह्यु समाधिगच्छति बुद्धि प्राप्नोति ॥ ५ ॥ नन्वेवमपि तव का भीतिरन आह भर्तैत्यादि । एवं च तत्पक्षत्वादस्माक भीतिरिति भावः । अस्माभिश्च सखित्वादेव रामेष्ट कर्तव्यमतो नास्मामिते गंगां तारयितव्या अतो यूय तस्य रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनेच्छन्ः सन्नद्धा अत्र गंगानूपे मत्सन्निधौ तिष्ठत

ततो निविष्टां ध्वजनिर्गंगामन्वाश्रितानदीम् ॥ निषादराजोद्वह्वज्ज्ञातीन्सपरितो ब्रवीत् ॥ १ ॥ महतीयमितः सेनासागराभाप्रहश्यति ॥ नास्यांत मवगच्छामिमनसापि विचिंतयन् ॥ २ ॥ यदानुखलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः ॥ स एष हि महाकायः कोविदारब्धजो रथे ॥ ३ ॥ बधयिष्यति वा पशोरथवास्मान्वधिष्यति ॥ अनुदशरथिरामं पित्राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभम् ॥ भरतः कैकयीपुत्रोऽहं तु समुपगच्छति ॥ ५ ॥ भर्ता चैव सखा च वरामो दाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाः सन्नद्धा गंगानूपे त्रतिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठतु सर्वे दाशाश्च गंगामन्वाश्रितानदीम् ॥ बलशुक्लानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावाशतानां पंचानां कैवर्तानां शतं शतम् ॥ सन्नद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्ति त्वत्पथ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदि तुष्टस्तु भरतोरामस्यैह विष्यति ॥ इयं स्वस्ति मती सेना गंगामद्यतारिष्यति ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायं न गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च ॥ अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायां तंतुं संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान् ॥ भरताया च वक्षेऽथ समं यज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥ एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः ॥ कुशलोदंडकारण्येषु द्रोष्ट्रातुश्चेत्सखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतु कुत्स्थत्वां निषादाधिपोगुहः ॥ असंशयं विनीतियत्र तोराम लक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमंत्राद्भरतः शुभम् ॥ उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥ लब्धवानुज्ञः संप्रहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैव देशो यं वचिताश्चापि ते वयम् ॥ निवेदयामते सर्वस्वकेशदाशगृहे वस ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ सर्वे मामका दाशास्तु गंगां नदीमिवान्वाश्रिताः नदीरक्षाः नदीतरणमार्गविधिवन्तः मांसमूलफलश्वन्तः एतद्वीत्या तरे आगुप्तमश्वत्थया नावरोपितमावशनाः बलवतः सतस्तिष्ठतु ॥ ७ ॥ बल वतामेवाह नावामिति । पंचशतसख्यकानां प्रत्येक सन्नद्धानां युद्धसत्ताह्वतां यूनां युद्धार्हणा कैवर्तानां शतं शतमास्त्रा तिष्ठन्ति त्वत्पथ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ एव स्थितिरपि युद्धे त्वरा न कार्येत्याह यदीति । यदि रामविषये तुष्टस्तदेव सेना स्वस्तिमती तारिष्यति अन्यथा नौकास्तु स्थित्वा एतन्निहम इति भावः । यदा दुष्ट इति पाठेऽदुष्ट इति च्छेदः ॥ ९ ॥ अभिचक्राम दर्शनार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥ स्थपति प्रभुः दंडकारण्ये कुशलः निग्रहानुहसमर्थः चारित्तत्रलघुतात्तत्रः ॥ १२ ॥ अपि चानेन प्रयोजनमस्तीत्याह असंशयमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ अयं देशो निष्कुटः गुहारात्मकः यय वचिताः ॥

प्रशानसमयेऽपिनिर्गामदेशात् इत्युपचारोक्तिः । सर्वं राज्यं ते निवेदयाम वयं त्वदीया अतः स्वीयदासगृहे वस ॥ १६ ॥ वन्यं नांवास्यामाकादि ॥ १७ ॥ वाक्षिता मुष्टं भोजिता कस्तूराल्याक्रसे प्रार्थये । अतस्त्वेनामिति पाठतस्म । तत्राशसे इति पुनस्तस्म ॥ १८ ॥ हर्षयानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ ७ ॥ एवमिति । हेत्वर्थमिदं हेत्वर्थान्तरं उपपत्तिर्योजनार्थं संचुत्तम् ॥ १ ॥ ऊर्जितः महत्तदस्य कामः कामनाविषयो मत्सङ्कारः समं कृत एव खलु कथं तत्राह यो मे इति । तत्र श्रद्धयैव सर्वं कृतमि ल्यर्थः ॥ २ ॥ पयान दरीरगतव्यपथि समुखं हस्तं कुर्वन्पुनःपुनर्ब्रवीदित्यन्वयः । आदरेण वारवारं कथयन् । गुहं वचमुत्तमं निषादाधिपतिं पुनरिति । द्वितीयचतुर्थपादौ पाठान्तः ॥ ३ ॥ कतरेण पया

अस्तिमूलफलंचैतन्निषादैः स्वयमर्जितम् ॥ आर्द्रशुष्कयथाभासं वन्यंचोच्चैव चंतथा ॥ १७ ॥ आशसे स्वाशितसेना वसत्येत्येन विभावीम् ॥ अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्योगमिष्यसि ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ एवमुक्तस्तु भूततो निषादाधिपतिं शुहम् ॥ प्रत्युवाच महामाज्ञो वाक्यं हेत्वर्थं संहितम् ॥ १९ ॥ ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम सुगोः सखे ॥ यो मे त्वमीदृशीसे नामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा सममहातेजः शुहं वचनमुत्तमम् ॥ अब्रवीद्विरतः श्रीमान् यथार्थं दर्शयन् पुनः ॥ २१ ॥ कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजा श्रमं पथा ॥ गहनो यं भृशं देशो गंगान्ध्रपौदुरत्ययः ॥ २२ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्त्राजलिभूत्वा शुहो गहनगोचरः ॥ २३ ॥ दाशा स्वानुगमिष्यति देशज्ञाः सुसमाहिताः ॥ अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्रमहाबल ॥ २४ ॥ काञ्चिन्नदुष्टो ब्रजसिरामस्थः क्लिष्टकर्मणः ॥ इयं ते महती सेना शंकां जनयतीव मे ॥ २५ ॥ तमेवमभिभाषंतं माकाश इव निर्मलः ॥ भरतः श्लक्ष्णया वाचा शुहं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ माभूत्सकालो यत्कष्टं न मां शंकि तुमर्हसि ॥ राघवः सहिभेद्भ्राताऽप्येतः पितृसमो भूतः ॥ २७ ॥ तं निवर्तयितुं यामिकाकुत्स्थं वनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्यानमेकायां शुहस्यं ब्रवीमि ते ॥ २८ ॥ माभूत्सकालो यत्कष्टं न मां शंकि तुमर्हसि ॥ वदनः श्रुत्वा भरतमाश्रितम् ॥ पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रतिहर्षितः ॥ २९ ॥ धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले ॥ अयत्नादागतं राज्यं त्वत्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ ३० ॥ शाश्वतं खलु ते कीर्तिलोकाननुचरिष्यति ॥ यत्स्वं कृच्छ्रं गंगं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ ३१ ॥ एवं संभाषमाणस्य शुहस्य भरतं तदा ॥ बभौ न प्रहमः सूर्योऽजनी चाभ्यवर्तते ॥ ३२ ॥ सन्निवेश्य सतोऽसिं शुहेन परितोषितः ॥ शत्रुघ्नेन समश्रीमाञ्छयं न पुनरगमत् ॥ ३३ ॥ गह्मो दुष्प्रवेशः ॥ ३४ ॥ गहमगोचरः गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ॥ ३५ ॥ दाशाः खल्विति । अतो गहनविषया न काञ्चिच्छेति भावः ॥ ३६ ॥ अपि तु अक्लिष्टकर्मणो रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न ब्रजसि काञ्चिद्भ्रामद्वेहं कर्तुं न ब्रजसि काञ्चिदित्यर्थः । ननु का ते दोषशंका तत्राह इयं ते इति । रामसदृशेनामात्राय गमने एतावत्सहाया व्यर्थवान्मम सदेह इति भावः ॥ ३७ ॥ आकाश इत्युपमया त्रैलोक्यमलसं वधाभावो दर्शितः ॥ ३८ ॥ यत् अत्र कालो कष्टं त्वदाशक्तिं रामद्वेहेरुप जायते स कालो माम्भूत् । हि यतो रावणो अष्टो भ्राता पितृसमोऽतो मां शंकिषु नर्हसि ॥ ३९ ॥ तदेवाह तस्मिति । मे मयि न ते कार्येति पाठतस्म ॥ ४० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चारिष्यति प्रचारिष्यति ॥ ४१ ॥ गृहेन परिरक्षित इति पाठे परिरक्षितोऽपि इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अनर्हस्य दुःखानर्हस्य धर्मोक्षस्य धर्मद्वयः तादृशो वागनोचरः उपस्थितः प्राप्तः ॥ १६ ॥ दहनः शोकाग्निः । राघव भरतम् । वनदाहकोश्विनदहान्निदाहनिदाहशितेन सततं शुष्कम् । गृहोऽग्निः कोटस्तसक्तोऽग्निः ॥ १७ ॥
स्वेदं प्रसृतः कर्तारं निष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥ दुःखे परितरूपकम् । रामवियथावधानमेव निर्दरीयाः विदारणरहितशिलसमूहा यस्मिन् निःशेषतो दर्पशिलसमूहा यस्मिन् चिति वा । विनिःश्वसितमेव गौरि
कारिदिधातुर्यस्मिन् श्वाससंपर्कोण भूषणानामन्यवर्जननात् दैन्य कारणानां स्वस्वाविषयप्रवृत्तिरुत्पद्य स एव पादपदसर्वो यस्मिन् शोकजा आयासाश्चित्श्रान्तयः ता एव अधि अधिरूढानि शृणुणि तद्वता ॥ १९ ॥
प्रमोहा एव अनन्तसत्त्वानि कथ्यप्राणिनो यस्मिन्नेन सतापः अतर्हीः करणसताप एव ओषधयो वेपथश्च यस्मिन् । मज्जता ममं कुर्वता सक्तरागप्राप्तमालानमघो नयता एवंतेन दुःखरूपशैलेनाक्रान्तेयुदिति

रामचिन्तामयः शोकोभरतस्यमहात्मनः ॥ उपस्थितोद्धनर्हस्यधर्मोक्षस्यतादृशः ॥ १६ ॥ अंतर्दहिनदहनः संतापयतिराघवम् ॥ वनदाहाग्निसं
ततंगृहोऽग्निरिवापदम् ॥ १७ ॥ प्रसृतः सर्वांगत्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् ॥ यथासूर्याग्निसंततो हिमवान्प्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरं शै
लेन विनिःश्वसितयातुना ॥ दैन्यपादपदसंधेन शोकायासाधि शृणिना ॥ १९ ॥ प्रमोहानंतस्त्वेन संतापोऽधि विषणुना ॥ आक्रान्तो दुःखशैलेन मज्ज
ता कैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्वैभृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदंगतः ॥ शमनलेभेहृदयज्वरार्दितो न र्षभोयूथहतो यथर्षभः ॥ २१ ॥
गुहेन सार्धं भरतः समागतो महाबुभावः सजनः समाहितः ॥ सुदुर्मनास्तं भरतं तदापुनः शनैः समाश्वासयदग्रजप्रति ॥ २२ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे पंचाशीतमः सर्गः ॥ ८५ ॥ आचक्षेऽथ सद्भावलक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ भरताया प्रमेया
यगुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥ तं जाग्रतं गुणैर्गुणैर्गुणैर्वर्चापुष्पाणि ॥ प्रातृगुण्यर्थमत्यंतं महलक्ष्मणमबुधम् ॥ २ ॥ इयं तात सुखाशयात्सर्वदुःखपु
ल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहि शेषास्यां सुखं राघवनंदन ॥ ३ ॥ उचितो यजनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः ॥ धर्मात्मंस्तस्य गुणस्यार्थजगारिष्यामहेव
यम् ॥ ४ ॥ न हिरामाप्त्रियतरो ममास्ति भुवि विकश्चन ॥ मोत्सुकोऽर्ध्ववीभ्येतदथ सत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्य प्रसादादशं सेलोके स्मिन् मुहद्वशः ॥
धर्मावाप्तिं च विपुला मर्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥ सोऽहं प्रियसखरामशयानं सहसि तया ॥ रक्षिष्यामि धनुष्याणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥ नहि
मेऽविदितं किंचिदनेस्मिन् श्रतः सदा ॥ चतुरंगं ह्यपि बलप्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥

शेषः ॥ २० ॥ प्रकर्षणं मूढा चेतना यस्य । यूयहतः यूयश्चष्टः ॥ २१ ॥ समाहितः एकाग्रचित्तः सजनः सपरिवारः गुहेन सार्धं समागतो मिलितो भरतोऽग्रज प्रति सुदुर्मना बभूव तादृशं तं भरतः गुहः
पुनराथासत् ॥ २२ ॥ रक्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाभिरामे रमायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे पंचाशीतमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ध ॥ ॥ मद्राव ज्येष्ठभ्रातृजनरूप साधुत्वम् ॥
॥ १ ॥ तदेवाह तस्मिन् । आतृगुण्यर्थं जाग्रत विनिद्रम् । गुणैः स्नेहसौधीत्यादिगुणैः क्षमगुणैश्च युक्तम् ॥ २ ॥ इयं तां तया दिक्ता दुःखैः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३ ॥ तस्य रामस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ पंचविशतिलोका अत्र सगे ॥ इति श्रीरामाभि
रामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ध्व ॥ मृगमप्रिय जटाधारणरूप यत्र तत्रैव यत्र क्षणे इत्यर्थः । ध्यान जगाम स्वाभिलषिका

एवमस्माभिरुक्तेनलक्षणेनमहात्मना ॥ अनुनीतावयसर्वेष्वधममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रामयालुधुं
जीवितानिमुक्त्वानिवा ॥ १० ॥ योनेदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितयुधि ॥ तंपश्युहसंपिष्टंषुषुसहसीतया ॥ ११ ॥ महतातपसालब्धोविविधै
श्रपरीश्रमैः ॥ एकोदाशरथस्यैषुघ्नःसदृशलक्षणः॥१२॥अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरवर्तयिष्यति ॥ विधवामेदिनीतूनीक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १३॥
विनद्यमुसहानादंश्रमणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्वोषोवितोन्नमद्वाराजनिवेशने ॥ १४ ॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥ नाशंसेयदि ते सर्वे
जीवेषुःशर्वीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपिचमेमातशत्रुघ्नस्यन्येक्षया ॥ दुःखितायाहिकौसल्यावीरसुर्विनिशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्त
मनवाप्यमनोरथम् ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेविनिशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थापितरवृत्तंतास्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यति
भूमिपम् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथाम् ॥ हस्यप्रासादसंपन्नांसर्वत्रविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्चरथसबाधातुर्यनादिविना
दिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णाहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्धानसंपूर्णासमाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यन्तिराजधानीपितु
र्मम ॥ २१ ॥ अपिसन्यप्रतिज्ञेनसार्धकुशलिनावयम् ॥ निवृत्तेसमर्थह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि ॥ २२ ॥ परिदेवयमानस्यतस्यैवहिमहात्मनः ॥
तिष्ठतोरजपुत्रस्यशर्वीसात्यवर्तत ॥ २३ ॥ प्रभातेविमलेसुर्येकारयित्वाजाटाडमौ ॥ अस्मिन्भगिरीरथीरिसुखंसंतारितोमया॥२४॥ जटाधरौतौ
द्रुमचिरवाससमैहाबलौकुंजरयूथपोपमौ ॥ वरेषुधीचापधरोपरंतपोव्यपेक्षमाणौसहसीतयागतौ॥२५॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि
काव्ये च०सा०अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ गृहस्यवचनंश्रुत्वाभरतोभूशमप्रियम् ॥ ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥
सुकुमारोमहासत्त्वःसिंहस्कंधोमहासुजः ॥ पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्यमुहूर्तकुलंपरमदुर्भनाः ॥ ससादसहसा
तोत्रैर्हृदिविद्धवद्विपः ॥ ३ ॥ भरतभीच्छतदृष्ट्वाविवर्णवदनेशुहः ॥ बभूवव्यथितस्तत्रभूमिकंपेयथाद्रुमः ॥ ४ ॥ तदवस्थंतुभर्तेशुद्रोन्नंतरस्थितः ॥
पारिष्वज्यशूरोदोच्चैर्विसङ्गःशोककशितः ॥ ५ ॥ ततःसर्वाःसमापेतुमतिरोभरतस्यताः ॥ उपवासकुशादीनाभर्तव्यमनकरशिताः ॥ ६ ॥
र्यसकट जातमिति चित्तां प्रापेयर्थः ॥ १ ॥ सुकुमारत्वादिरागेन जटादिकं ध्रुवम् अतो निवृत्तिदुर्भेति चिन्तां जगाम ॥ २ ॥ ततो मुहूर्तं कालं परमदुर्भनाः परसखिनः प्रत्याश्वस्य पुनश्च सहसा दुःखकोनं ससाद
अकवोभूत् । तोत्रैर्कुहैः । हृदि हृदयेदो ॥ ३ ॥ ४ ॥ तदवस्थम् । अचेतनावस्थम् । अनंतरस्थितः समीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तदिति ॥ १ ॥ इह भूमौ शर्वी शयिता अधिकरणे निष्ठा । एतेहाद्यदिच्छाश्रयनाधिकरणं शर्वरीत्यर्थः ॥ इदमस्य विमर्दितमानामिति शेषः ॥ उक्तविशेषेण दशारेन हेतुना जातो नोभ्यां स्फुटमुच्यते ॥ ३ ॥ अजिनेन राजार्हवद्वलीचर्मदीपग्राजनिवेशेरूपेणात्तराणं मघोत्तररुन्देन सस्तीर्णे तानि चाग्निनि शीतोन्मेयोश्छेदनीति वरास्ताराणां कार्पासवच्चल्लक्ष्मकलाद्यास्तारणानि सचयः समूहे यत्र पर्यङ्गे शीतकाले औष्ण्यायां तद्वाढ्यम् ॥ ४ ॥ प्रासादाप्रविमानेतु विमानकारप्रासादपर्युद्धेष्टु । विमानकारप्रासादपर्युद्धेष्टु । कल्मी कुट्टापारम् । हैमानि राजतानि च मौमानि मूलतानि येषु ॥ ५ ॥ शुक्रसंघलेषु तदुत्तवल्लु ॥ ६ ॥ प्रासादवरणां प्रासाददेशानां मध्ये यैरेषु श्रेष्ठेषु तेषु पिप्वा काथ भूमौ शेन इति मन्ववः ॥ ७ ॥ वरामरणानां परिचारिकानुपवासरणानां निःस्वर्गातादिशब्दः स्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथं प्रतीयमानः कथं प्रतीयमानः कथं प्रतीयमानः कथं प्रतीयमानः

तच्छुत्वानिपुणंसर्वभूतः सहमंत्रिभिः ॥ इंद्रदीप्तमूलभागम्यराशय्यामैवैक्षत ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीः सर्वादहतस्य महत्मनः ॥ शर्वरीशयिताभूमावि दमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥ महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता ॥ जातो दशरथेनोर्यानारामः स्वनुमर्हति ॥ ३ ॥ अजिनोत्तरासंस्तीर्णे वरास्तरणसं चये ॥ शयित्वा पुरुषस्याग्रः कथं शंते महीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु बलभीषु च सर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंचय चित्रेषु चंदनागुरगधिषु ॥ पांडुराग्रप्रकाशेषु शुक्रसंधं रतेषु च ॥ ६ ॥ प्रासादवरणेषु पुरीशतत्सु गंधिषु ॥ उपिष्वामेरुकलेशु कृतकांचनभक्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिघोषैर्वारभरणनिःस्वनैः ॥ मुदंगवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ बंदिभिर्वर्धितः काले बहुभिः सुतमागधैः ॥ गाथाभिस्तु रूपभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९ ॥ अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिश्रुतिमातिमा ॥ मुहूर्तेषु लभे भावः स्वप्रायेयमिति मेमतिः ॥ १० ॥ ननु वैदवं किंचित्कालेन बलवत्तरम् ॥ यत्र दाशरथीरामो धूमादेवमशेतसः ॥ ११ ॥ यस्मिन्निवेहराजस्य सुताचाप्रियदर्शना ॥ दयिताशयिताभूमौ ह्युपादशरथस्य च ॥ १२ ॥ इयं शय्याममभ्रातृरिदमावर्तितशुभम् ॥ स्थडिले कठिनसर्वगात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥ मन्ये सा भरणा सुतासीतास्मिन् शयने शुभा ॥ तत्र तत्र हि दृश्यं ते सक्ताः कनकबिंदवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिहा संकुसुम्यक्तं सीतया तदा ॥ तथा ह्येतोऽप्रकाशं ते सक्ताः कोशे यतंतवः ॥ १५ ॥ मन्ये भर्तुः सुखाशय्या येन बालातपस्विनी ॥ सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥ हाहतोऽस्मिन् शसोऽस्मिन् सार्याः कृतमम ॥ ईदृशीं राघवः शय्यामधि शतैश्च नाथवत् ॥ १७ ॥ सर्वभौमकुलजातः सर्वलोके सुखावहः ॥ सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथं मिदीव श्यामो रक्ताक्षः प्रिय दर्शनः ॥ सुखभागी न दुःखार्हः शयितोऽमुं विराघवः ॥ १९ ॥ धन्यः खलु महाभागोलक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भ्रातरं विषमे काले यो राममुत्तवति ॥ २० ॥

भूमौ केवलं शेन इति संबधः ॥ ८ ॥ इदं रास्यं सूयान लोके अवयजनेषु तमये तन्मुखच्छतमपि अक्षरमेव । तदं विदुर्गोति । मा मां सत्यं न प्रतिभाति तस्मात् एतद्विषये भावोत्तराण्यं मुखं लभते मोह इत्यर्थः । अथवा स्वभावो भवितुमर्हतीति मतिः स्वप्ने ब्रह्मसाम्प्रतितामपि समाख्याते ॥ १० ॥ कालेन कालतो वज्रवार किंचिन्मामपि देतं नास्तीति दून मन्ये । यत्र काले प्राप्ते सति रामोपि भूमा वसेत् ॥ ११ ॥ यस्य काले दशरथदयिता प्रिया सुगा भूमौ शयिता ततो न कलञ्जिकापि ॥ १२ ॥ १३ ॥ कनकवेदनः सूयणावयकनकाशकालनीति कतकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ भर्तुः शय्या कोमला या कठिना वा द्वोगा सुखैव मन्ये यतः सुकुमारत्यादि ॥ १६ ॥ मम कृते कैशोऽप्रवृत्तेः स्वासुमतिराहित्येपि स्फुटिरस्य जातत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ विषमे काले सकटकाले ॥ २० ॥

या पतिम् अनुसृत्य वन गता सा सिद्धार्थी । वयं संशयिताः रामसेवाविषयसशयमापन्नाः कालं तत्प्रार्थनीयसेवयात् इदानीं मस्मद्देवतुमतैः सशयादिति भावः ॥ २१ ॥ अकर्णधारा नौरिव शून्या प्रवृत्तिशून्या ॥ २२ ॥ कश्चिन्मादृशः ॥ २३ ॥ शून्यमवस्थायां सर्वरणात् प्राकारणमासमतादृशया शून्या हीनाम् । अनावृतात् रक्षकमात्रात् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्ट बल यस्याम् अतएव शून्यां क्षीणबलां नामिमन्यते स्वीकृते न च्छति अत्र तद्बहुवीर्यरक्षितत्वं हेतुः ॥ २५ ॥ अतस्तमेव राज्याहमात्रेण्यपि यदि स व्रतमगः कथं कार्य इति वेत्तुं तदा तत्प्रातिनिधितयाऽहं व्रतमनुष्ठायसे इत्याह अवेत्यादि ॥ २६ ॥ तस्य व्रतसंकाय स्वयं गृहीत्वा तत्प्रापलनार्थमुत्तरं कालं चतुर्दशवर्षपर्यन्तमहं वने कस्यापि एव सति नार्थस्य तत्प्रातिनिधित्वं निव्या मविष्यति ॥ २७ ॥ वसन्तिमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रसादोति । प्रपत्यते निवृत्तिविषये प्रसादमिति

सिद्धार्थस्वदेहीपतिर्यानुगतावनम् ॥ वयंसंशयिताः सर्वेहीनस्तेनमहात्मना ॥ २१ ॥ अकर्णधाराप्रवृत्तिशून्येवप्रतिभातिमे ॥ गतेदशरथेस्वर्गं रामेचारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नचप्रार्थयेत्कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् ॥ वनेनिवसतस्तस्यबहुवीर्यीभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयंत्रि तहयद्विपामं ॥ अनावृत्तपुरद्वारं राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलान्यूनानां विषमस्थामनवृताम् ॥ शत्रवोनाभिमान्यतं भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृतिभूमातुशयिष्येहं तृणेषु ॥ फलमूलाशनो नित्यं जटाचौराणि वारयन् ॥ २६ ॥ तस्याहमुत्तरं कालं निवसत्यामिसुखं वने ॥ तत्प्रतिश्रुतमार्थस्य नैव मिथ्यामविष्यति ॥ २७ ॥ वसन्तं ब्रातुरर्थशत्रुघ्नोमानुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेन सहार्थो ध्यामार्थो मेपालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यंति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः ॥ अपिमेदेवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमानः शिरसामयस्वयंबहुप्रकारयदिनप्र पत्स्यते ॥ ततोनुवत्सामिचिराथराघवनेचरं नार्हति मामुपेक्षितम् ॥ ३० ॥ इत्यापै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयो ध्याकाडे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ व्युष्यरत्रितुत्रैव गङ्गाकुले सराधवः ॥ काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्थाय किशोरे निषादाधिपतिगुहम् ॥ शीघ्रमानय भद्रं तैतारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥ जागर्मि न हं स्वपि मितैवार्थं विचिंतयन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्राता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥ इति संवदतरेव मन्योन्यं नरांसहयोः ॥ आगम्य ग्रांजलिः काले गुहो वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ कञ्चित्सखं नदीतरेऽवात्सीः काकुत्स्थशर्वरीम् ॥ कञ्चित्सहसैन्यस्य तव नित्यमनामयम् ॥ ५ ॥ गुहस्य तव वचनं श्रुत्वा स्नेहदुःखीरितम् ॥ रामस्यानुवशो वाक्यमभरतोपीदमब्र वीत् ॥ ६ ॥ सुखानः शर्वरीधीमन्यूजिताश्चापिते वयम् ॥ गंगांतु नौ भिबह्वीभिर्दशाः सतारयंतुः ॥ ७ ॥ ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशशासनम् ॥ प्रतिप्रविश्य नगरं तज्ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ॥ नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनीम् ॥ ९ ॥

शेषः । उपेक्षितुं नाहति भक्तवत्सलत्वादिति भावः ॥ ३० ॥ वागमानः ॥ इति श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ व्युष्य उषित्वा काल्यमुपःकाले । उपः पर्यायी काल्यकाल्यदुर्गमावपीति जायते ॥ १ ॥ २ ॥ आर्यं विचिंतयन्नहमपि यया त्व तथैव जागर्मि न स्वभिमीयेकमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ शर्वरीमवात्सीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥ रामस्यानुवशो रामाधीनः ॥ ६ ॥ ते क्वया वृजिताः ॥ ७ ॥ प्रति प्रविश्य ततो निवृत्तिपूर्वकं प्रविश्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

नात्र पञ्चशतानि समागन्तुः ॥ १० ॥ अत्राः पञ्चशतौकाव्योऽन्याः स्रुतिभवेज्ञेयाः स्रुतिकाल्या लोकाप्रविद्धा राजर्होभिदाः मन्त्रां धारयति ता महाघटाधराः पताकास्ता धारयतीत्यर्थः । शोभमानाः । स्फण्डि रूपितचित्रैः शोभमानाः पताकित्यः बहुसंख्यः । अस्त्रे नावाकर्षणदण्डः । युक्तवाहाः नौबहने नाविकक्षयः । युक्तवाता इति पाठे युक्तासयः ॥ ११ ॥ सन्निधौषाम् उपरि प्रतिष्ठितमाल्यादिवयोपसंहिता ततः इतरस्रुतिकान्गो विष्णुग स्रुतिकाल्यां गण्डकवलो राजास्तरणमववः तद्वती राखहं नाव गृहः स्वयमेवागहत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्पूर्वं समातृकमतारोहत्वम् । अन्तरं तेषां तासां चानन्तर राजवसाः अतुः प्रमुञ्चयः शक्रद्वानि आपगाः पण्यानि इत्यनौघ आरोपिता इति शेषः ॥ १४ ॥ आवासम् उषितावासम् आदिप्रपतामशिसाकुर्वन्ताम् । अय सेनाधर्मः तौर्धं स्ववता

तेतथोक्ताः समुत्थायत्वा तिराजशालानां ॥ पञ्चनावांशतान्वेषसमानिन्युःसंभतः ॥ १० ॥ अन्याः स्वस्तिकविज्ञेयामहाघटाधराधराः ॥ शोभमानाः पताकित्यः पताकित्यः सुसंहताः ॥ ११ ॥ ततः स्वस्तिकविज्ञेयां गण्डकबलसंवृताम् ॥ सन्निधौषां कल्याणीं गुहोनावसुपाहत् ॥ १२ ॥ तामाशरोहभरतः प्रमुञ्चयन् महाबलः ॥ कौसल्याचक्षुभिर्भ्रात्राश्चान्यारजयोषितः ॥ १३ ॥ पुरोहितश्चतत्पूर्वगुरवाब्राह्मणाश्चये ॥ अनन्तराज दारास्तथैव शक्रद्वापगाः ॥ १४ ॥ आवासमादीपयततीर्थचाप्यवगाहताम् ॥ भांडानिचादनानां घोषस्तुदिवमस्पृशत् ॥ १५ ॥ पताकिन्य स्तुतानावः स्वयं दशैराधिष्ठिताः ॥ वंहत्योजनमारुढं ददंसेपतुराशुगाः ॥ १६ ॥ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चिक्ताश्चिन्तुवाजिनाम् ॥ काश्चित् त्रवहंति स्म यानयुग्यं महधनम् ॥ १७ ॥ तास्तुत्वापन्तरिभद्रोप्यचतंजनम् ॥ निवृत्तः कण्डिचित्राणि क्रियते दशबन्धुभिः ॥ १८ ॥ सर्वे जयं तास्तु गजगजारैः प्रचेदित्ताः ॥ तरंतः स्मप्रकाशं तिसृषु क्षाद्वपर्वताः ॥ १९ ॥ नावश्चारुहस्तस्वयं पुष्वैव स्तेरुस्तथापरे ॥ अन्ये कुंभवदस्तेरु न्येतैरुश्च बाहुभिः ॥ २० ॥ सापुण्याध्वजिनींगगादशैः संतारितास्वयम् ॥ मैत्रेमुद्वैतप्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

मवागतामहाभिक्रमा प्रविशताम् । भांडानि उपकरणानि ॥ १९ ॥ आशुगाः शीघ्राः ॥ १६ ॥ नारीणामित्यादौ तृतीयस्य शेषव्यवस्थाया फली । नातीभिः पूर्णा इत्यर्थः । यानानि शक्रद्वीनि युग्मा आवाधतारुणवर्द्धायाः । महावन वृक्ष्यम् । यद्वा महावन जीवाजीवरूपतामप्राप्तम् ॥ १७ ॥ त जनमरोप्य निवृत्ता नावः समारुह दशबन्धुभिः कौडार्थं कण्डचित्राणि कण्डे जले चित्राणि चित्रामनानि वदुत्वाक्रियते सेतुस्यः । काडोव्री दण्डवार्णवर्णावसरवाष्टु इत्यमरः ॥ १८ ॥ सर्वैरुचिताः सवजाः ॥ १९ ॥ घृताः वेपुतुगादिनिर्मिताः । कुमा महांतः । घटाः स्वल्पाः विपरीतं वा ॥ २० ॥ मैत्रे मुहूर्ते उदयतृतीयमुहूर्ते । नादीय मुहूर्तः । रौद्रः सार्वस्तथा मैत्रः धैरो वासव एव च ॥ आर्मी कैयलया ब्रह्मः प्राजो रौद्रश्चिरेव च ॥ एन्द्रेय निर्वृत्तिश्चैव वारुणो यमसाधकौ ॥ एते ब्रह्मेण विदेयाः

मुद्रतो दश पद चेतुःकेः ॥ २१ ॥ यथोपजोप यथासुखम् आशसयित्वा विश्राम्य । निवेशयित्वा प्रयागवने स्नापयित्वा ॥ २२ ॥ देवपुरोहितस्य भरद्वाजो उत्तमार्थाया ममतायां बृहस्पतेर्जित इति पुराणे प्रसिद्धं तं च भर्तृभिया त्यक्तार्थमा ममता देवा ऊचुः उत्तमस्य क्षेत्रजत्वेन बृहस्पतेरौसत्वेन भरद्वाजानमु मेति तस्माद्भद्राज इति तस्य नाम ॥ २३ ॥ लैखमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामवे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ जगाम द्रष्टुमिति शेषः । अवस्थाप्य आश्रमोपरोचनिवृत्त्यं इति शेषः ॥ १ ॥ पट्टयामिति विनयप्रदर्शनेर्बन्धम् ॥ २ ॥ ततः सदृशेन आश्रमवेशानतरस्यैवदर्शनावसरे । अनुपुरोहित पुरोहितस्य पश्चात् ॥ ३ ॥ शिष्याप्रति अर्थमानयतेति ब्रुवन् ॥ ४ ॥ अनुव्रत वसिष्ठेन सहागमनादिति शेषः ॥ ५ ॥ ताभ्यां वसिष्ठभक्ता

आश्रमसित्वाचचमूंमहात्मानिवेशयित्वाचयथोपजोषम् ॥ द्रष्टुंभरद्वाजमृषिवर्यमृत्विकसदस्यैर्भूतःप्रतस्थे ॥ २२ ॥ सुब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवपुरोहितस्य ॥ दृदर्शस्योदजवृक्षदेशमहद्वनविप्रवरस्यरम्यम् ॥ २३ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ भरद्वाजाश्रमंगत्वाक्रोशोदेवनर्षभः ॥ जनसर्वमवस्थाप्यजगामसहमंत्रिभिः ॥ १ ॥ पञ्चामेवतुधमज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानोवाससीक्षौमणुरोधायपुरोहितम् ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनतस्यभरद्वाजस्यराधवः ॥ मंत्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठमथद्वैवभरद्वाजोमहातपाः ॥ संवचालासनान्तूर्णशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्यवसिष्ठेनभरतेनाभिवादितः ॥ अनुव्रतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतम् ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यचपाद्यं चदत्त्वापश्चात्फलानिच ॥ आनुपूर्व्याचधर्मज्ञःपप्रच्छकुशलंकुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायांबलेकोशमित्रेष्वपिचर्मत्रिषु ॥ जानन्दशरथंवृत्तंनराजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठोभरतश्चैनंप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेग्निषुशिष्येषुषुक्षेपुषुगणपतिषु ॥ ८ ॥ तथेतिप्रतिज्ञायभरद्वाजोमहायशः ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंराधवस्नेहबंधनात् ॥ ९ ॥ किमिहागमनेकार्यतवराज्यंप्रशंसितः ॥ एतदाचक्ष्वसर्वभूतनिहिमेषुध्यरोमनः ॥ १० ॥ सुषुवेयममित्रघ्नकौसल्यानंदवर्धनम् ॥ भ्रात्रासहसभायौयश्चिंश्रंप्राजितोवनम् ॥ ११ ॥ निमुक्तःस्त्रीनिमित्तेनपित्राथोसोमहायशः ॥ वनवासीभवतीहसमाःकिलचतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्नतस्यापापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि ॥ अकंटकंभोक्तुंनराज्यंतस्यानुजस्यच ॥ १३ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजभरतःप्रत्युवाचह ॥ पर्यश्रुनयनोदुःखादाचांसंसज्जमानया ॥ १४ ॥ हतोस्मियदिममेवभगवानपिमन्यते ॥ भक्तो न दोषमाशंकैवमामनुशाधिहि ॥ १५ ॥

म्याम् । आनुपूर्व्यान्तरेण प्रथम ब्राह्मणस्य पश्चादक्षिणस्य । कुले गृहे ॥ ६ ॥ वृत्तम् अतीतम् अत एव राजान न उदाहरत् राजकुशलं न पृष्ठवान् ॥ ७ ॥ शरीरादित्रयस्य यथायोग तपःसाधनत्वाच्चदाना मयप्रश्नः । मृगपक्षिणामनयवस्थानद्वारा धर्मसाधनन्याग्निज्यवर्तियत्वाच्च तदनमयप्रश्नः ॥ ८ ॥ तथेति प्रतिज्ञाय अनामयमित्युक्त्वा । रावणो रामः ॥ ९ ॥ न कुद्यते न विश्वसिति ॥ १० ॥ अविश्वस ब्रजिमाह सुयुवे इति । कौतल्या य सुषुवे चिर चिरकाणमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥ ११ ॥ वनवासी भवेति नित्युक्तः ॥ १२ ॥ इह बने तस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च पाप कर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः । तत्र हेतुरकंटकम् असपलम् ॥ १३ ॥ पर्यश्रुनयनः परिश्रुतनयनः । संसज्जमानया रक्कल्या ॥ १४ ॥ मामेव पापप्रसक्त यदि भगवान्सर्वज्ञो मन्यसे तदा हतोस्मि न्यर्थजन्मास्मि । दोष प्रव्रजनेदोप भक्तो मद्भूतनिमित्ततो नेति

मात्रके द्युतुमक्तो जातसि अतो मानं यमुदाधि मेव कर्णकोटो ब्रूहि ॥ १५ ॥ ननु कथमप्यपः श्रितो अत आह न चेति । मदतरे मद्रिमे यतु मया नितार्य इति तत्र अङ्गणेल्यम्यस्यैव तदर्थेनात् । मम त्वसरवाची अतरशब्द इति न टोपः । यन्मे मातावाचोत् ममभिमेकरामनवासादि तन्मे नेष्टम् । नतद्व विदुषोति नाहमिति । एतेन मातृवृत्त्यापांगं न च तद्वचनमादरे अङ्गीकरोमि । इदानीमपिति शेषः ॥ १६ ॥ अयं स्वगानन्दारणमाह क्व विति । प्रसादक उच्यते । प्रसादयितुमागत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवमतम् एवमुद्धि क सप्रति कर्मिभ्यः ॥ १८ ॥ याद्विक्तो भलाय प्रसन्नो भवेति श्रुतिः । प्रसादाप्यसाद प्राप्य ॥ १९ ॥ एतदुत्तरूप वक्तव्यं युक्त त्वोचित त्वेव समर्थयति गुर्विति । गुणवृत्तिरुक्त्वा यतो गुणैवादित्रय राधवचनाजे प्रायो दृष्टमिति शेषः । यद्वा एतद्वय त्वयि युक्तमि लान्वयः ॥ २० ॥ दृढीकरणम् अन्यथाभावाविनिवृत्तिः । वदूनामप्रे उक्तो हर्थो नाप्यथाकर्तुं शक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह कीर्ति समर्पयन् असर्वज्जनं प्रतिति शेषः । हेतौ शता । कीर्त्यभिद्विद्वेदवैदुष्टं न चैतदिष्टमाताभेदेवोचनमदन्तरे ॥ नाहमेतेन तुष्टश्चनतद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहंतुतं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यायां पादौ चा स्याभिवंदितुम् ॥ १७ ॥ तं मां मेवंगतं त्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि । शंसमेभगवन्नामः क्लृप्तं प्रतिमहीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्भार्याचितोभग वांस्ततः ॥ उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतवचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रमुक्तं राधवंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥ जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढीकरणमस्तिवति ॥ अपृच्छंत्वांतं वात्यर्थकीर्तिसमाभिवधयत् ॥ २१ ॥ जाने वरामधं भूजं ससितं सहलक्ष्मणम् ॥ अयं वसति तत्रा ताचित्रकूटमहागिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तु गतां सितं देशं वसादा सह मंत्रिभिः ॥ एतमेकुरुषु प्राज्ञां कामं कामार्थकोविद ॥ २३ ॥ ततस्तथैव सुदरदर्शनः प्रती तरूपो भवतो ब्रवीद्वचः ॥ चकार बुद्धिचमहाश्रमे तदानीं शानिवासाय नराधिपाम्भजः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्याकांडे नवतितमः सर्गः ॥ १० ॥ कृतबुद्धिनिवासाय तत्रैव ससुनिस्तदा ॥ भरतं केकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमंत्रयत् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भर रतस्त्वेन नन्विदं भवता कृतम् ॥ पाद्व्यमध्यमथातिथ्यवनेयदुपपद्यते ॥ २ ॥ अधोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव ॥ जानेत्वां प्रीतिसुक्तं तु व्येस्वयेन केनचित् ॥ ३ ॥ सेनायास्तु त्वैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् ॥ मम प्रीतिर्यथा रूपं त्वमहामनुजर्षभ ॥ ४ ॥ किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरं बलमिहाग तः ॥ कस्मान्नो ह्योपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ भरतः प्रत्युवाच दंष्ट्रांजलिस्तंतपोधनम् ॥ नस्येनोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥ भित्तिर्यः ॥ २१ ॥ अथ रामः केति प्रश्नयोनस्माह जाने चेति ॥ २२ ॥ एतम् अद्य वासरूपम् । कामार्थकोविद वक्षितार्थप्रदानसमर्थः ॥ २३ ॥ प्रतितरूपः प्रसिद्धयशः । रूपं यशस्याभिरुच्ये कर्णे चैव निरूपणे इति बोधात् । तदाश्रमे भरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥ भर्मान् ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवतितमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ध्र ॥ कृतबुद्धिः कृतनिश्चयम् आतिथ्येन विदिष्टोपजनोपेतोतिथिसत्काररूपहेतुना फलमपि हेतुः ॥ १ ॥ वने यदुपपद्यते तेनातिथ्य कृतं नित्यं यथाहीलन्ययः ॥ २ ॥ वनवासिक्तेन दरिद्रत्वादेतदधिक्रात्यकरणेऽसामर्थ्यं मन्यत इत्याद्यर्थेन प्रसन्नमिवेति । येन केनचिदपि तुल्यः तुल्यो भवति मने वक्ष्यायातिथ्येन प्रीतिबुक्त इति जाने ॥ ३ ॥ अथापि सेनाया इत्यादि मम प्रीतिर्यथा रूपं मेच्छा यादृशी तया रूपं तां त्वमहोसि अंगीकर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥ वल दूरे निक्षिप्य एकाकी किमर्थमागतः अपमैवार्थो व्यतिरेकमुखेन दर्शयते कस्मादिति ॥ ५ ॥ अत्रोचस्माह भरत इति । भगवद्भयाद्भगवदाश्रमपीढाप्रसंगमयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

विषयेषु देशेषु परिहृत्याः तदाश्रमवर्तिष्ठोदकादिवाधप्रसन्नानिमित्तमुपरोध्याः ॥ ७ ॥ तदेवाह वाजीत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ परमार्षिणा श्रुतमस्तवचसा । समुपागम समीपानयनम् ॥ १० ॥ पीचामः परिमृज्येति । इदयमाभिः द्विरोधौ परिमृज्यसकृदाचम्येयुक्तरीत्याचम्य । आतिथ्यक्रियाहेतोः आतिथ्यसपादनीमित्तम् । विश्वकर्मा मृष्टिकटुविशेषः ॥ ११ ॥ आह्वानप्रकारमाह आयेह इति । त्वष्टारं तक्षणादित्यापरोपेतं विश्वकर्मणम् । सविधीयता विश्वकर्मसाध्यग्राहि सर्वं सिद्धं क्रियताम् ॥ १२ ॥ त्रीन्यमवस्थानुवेरानिति तीर्थः । कार्यविशेषेष्वपि नियोगो बोध्यः ॥ १३ ॥ अंतरिक्षे नदी आकाशा गंगा ॥ १४ ॥ तासा इत्यमाह अन्या इति । मरेय मद्यभेदः । धानी धातकीमृत्तिनिर्मितः । सुरा गौडी माथी पैठी चेति त्रिविधा । मुनिश्रिता मुनिष्ठादिताम् । इक्षुकाडसोपमं तद्वन्मधुसम् ॥ १५ ॥

राज्ञाहिभगवन्नित्यंराजप्रेनेणवातथा ॥ यततःपरिहर्तव्याविषयेषुतपस्विनः ॥ ७ ॥ वाजिसुख्यामनुष्याश्चमात्ताश्चवरवाराणाः ॥ प्रच्छाद्यभगवन्भूमिमहतीमनुयातिमाम् ॥ ८ ॥ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमेषूटंजांस्तथा ॥ नहंस्युरितितेनाहमेकएवांगतस्ततः ॥ ९ ॥ आनीयतामितःसेनेत्याज्ञातः परमार्षिणा ॥ तथानुचक्रंभरतःसेनायाःसमुपागमम् ॥ १० ॥ अग्निशालांप्रविश्याथपीत्वापःपरिमृज्यच ॥ आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्मणमाह्वयत् ॥ ११ ॥ आह्वयेविश्वकर्मणमहंत्वष्टारमेवच ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वयेलोकपालांस्त्रीन्देवाञ्चक्रपुरोगमान् ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १३ ॥ प्राक्स्रोतसश्चयानद्यस्तियेक्स्रोतसएवच ॥ पृथिव्यामंतरिक्षेचसमायांतवद्यसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याःस्रवंतुमैरेयसुरामन्याःमुनिश्रिताम् ॥ अपराश्रौदकंशीतमिक्षुकांडरसोपमम् ॥ १५ ॥ आह्वयेदेवगंधर्वान्विश्ववसुहहह्रुह्रुम् ॥ तथैवाप्सरसोदेवगंधर्वापिसर्वशः ॥ १६ ॥ धृताचीमथविश्वार्चामिश्रकेशीमलंबुषाम् ॥ नागदंतांचहेमांचसामामद्रिष्टतस्थलीम् ॥ १७ ॥ शक्रयाश्चोपतिष्ठतिब्रह्माणयाश्चभामिनीः ॥ सर्वान्स्तुंबुरुणासार्धमाह्वयेसपरिच्छदाः ॥ १८ ॥ वनंक्षुरक्षुयद्विव्यंवासोभूषणपत्रवत् ॥ दिव्यनारीफलंशश्वत्तकौबेरमिहवतु ॥ १९ ॥ इहमेभगवान्सोमोविद्यतामब्रमुत्तमम् ॥ भक्ष्यंभोज्यंचचोष्यंवल्लंघ्यंचविविधंबहु ॥ २० ॥ विचित्राणिचमाल्यानिपादप्रच्युतानिच ॥ सुरादीनिचपेयानिमांसांनिविधानिच ॥ २१ ॥ एंसमाधिनायुक्तस्तेजसांप्रतिमेनच ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तंसुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥

हहा हहाः । छंदोवशात् ह्रस्वपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सपरिच्छदाः सालंकाराः । इत्यंगितावपेक्षितपरिकरोमेताश्च । ब्राह्मणमिति पाठे बृहस्पति या उपतिष्ठतीत्यनुकर्ष इति क्तकः । ताः सर्वा भामिनाराह्वये इति सबधः ॥ १८ ॥ कुक्षु उत्तमकुक्षु यद्व्यं कनं चैत्रयास्त्रम् । दिव्यत्वोपादक वासो भूषणान्येव फलाणि यद्वर्तिष्ठक्षणा तद्व्यनार्य एव फलानि यत्र तत् । इहैव तु इह वने एवागच्छतु इति शेषः । इहैतु वै इति पाठतसम् । तदेवताधिष्ठानादिदमेव वन तथा भवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पादप्रच्युतानि कुक्षेभ्यः स्वयं जातानि ॥ २१ ॥ शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षाप्रतिपाद्यवर्णावधारणलक्षणोपेतम् । तथा व्याकरणोपदिश्यमानप्रज्ञातिप्रत्ययसरोपेतम् । स्वरस्युल्लक्षणम् । एकः शब्दः सन्त्यक् जातःसुप्रयुक्तः । समाधितेजस्तपोभिर्युक्त एवंपुणोपेतमाह्वानवाक्यमग्रपीदित्यर्थः ।

१ एव समागत-इ० पा० । २ शक्रसुखांस्तथा-इ० पा० । ३ हिमा-इ० पा० । ४ मिहैतु च-इ० पा० ।

महर्षेस्तपोबलात्सर्वे कामयुक्तेन प्रोद्धादपि वचनादिव सर्वं सिद्धमिति भावः ॥ २२ ॥ मनसा ध्यायतः मनसा ध्यातुं कृताह्वानस्य तानि आहूतानि ॥ २३ ॥ मलयदुर्गौ चदनमृतौ । उग्रभुवः
सुहृन् युस्य यथाचितवृत्त्या दैत्यमावतोरभयोगेन सुप्रियात्मा सुप्रियस्वरूपः क्षत एव शिवः सुखदः ईदृशोऽनिलः सुखं क्वौ ॥ २४ ॥ वना मेघाः ॥ २५ ॥ वीणा वायमाना इति शेषः । स्वप्नं पट्टा
दीप्तं ॥ २६ ॥ ल्यो वृत्तगतिदुर्गततालप्रमाणम् ॥ २७ ॥ भरतस्यैव भात सैन्य विष्वक्कर्तुं विधानं दर्शयति दमूवेत्यादि । छात्रा दमूवेत्युक्तम् । शाद्वलं कोमलपुष्पम
॥ २८ ॥ तस्मिन्च योजनमिह देशे फलभूषिताः कपित्थादयो वरुणुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥ वन कैत्रयम् । नदी जातावेकवचनम् । तीरैर्वृद्धैः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभाणि गृह्णाणि जातानीति शेषः ।
तथा राजादीनां शालश्च जाताः तोरणानि पुद्गराणि ॥ ३२ ॥ सितमेघनिर्मलं सुखलेपनं शुक्लमालैः कृत आकाशे यस्य दिव्यैर्गन्धर्वगवजलैश्चितं सितम् ॥ ३३ ॥ घौतलेन

मनसा ध्यायतस्तस्य प्रादुर्भूतस्य कृतांजलेः ॥ आजगमुस्तानि सर्वाणि देवतानि पृथक् पृथक् ॥ २३ ॥ मलयं दुर्गं चैव ततः स्वेदुदोऽनिलः ॥ उप
स्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥ ततोभ्यवर्षत घनादिव्याकुलमुभयपृथः ॥ देवदुर्गं भोगेष्वश्विभुसर्वास्तुभुवे ॥ २५ ॥ प्रवृत्तौ
तमावातानमृदुश्चाप्सरोगणाः ॥ प्रजगुर्देवगंधर्वाणाः प्रमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥ सशब्देर्वाचस्पिचप्राणिनां श्रवणानि च ॥ विवेशोच्चावचः
श्छद्मः समोलयशुणान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नेवंगतेशब्देदिव्यश्रोत्रमुत्प्रेतृणाम् ॥ ददर्श भारतसैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥ बभूव हि समाप्त
मिः समंतात्पंचयोजना ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छद्मानालवैर्दूरसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्बल्वाः कपित्थाश्चपनसर्वाजपूरकाः ॥ आमलक्यो बभूवुश्च
चूताश्च फलभूषिताः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् ॥ आजगाम नदीसौम्यातीरैर्जबहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानि शुभाणि
शालाश्च गजवाजिनाम् ॥ हर्यग्रासादसंयुक्ततोराणान्शुभानि च ॥ ३२ ॥ सितमेघनिर्मलं चापिराजेश्वरमुत्तोरणम् ॥ शुक्लमाल्यंकृताकारदिव्य
गंवसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥ चतुरस्रप्रसंवाधशयनासनयानवत् ॥ दिव्यैः सर्वैः संयुक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ ३४ ॥ उपकल्पितसर्वाङ्घ्र्योतनिर्मल
भाजनम् ॥ कृतसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ ३५ ॥ प्रविवेश महाबाहुः पुद्गतो महापिपा ॥ वेश्मनद्रवसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ॥ ३६ ॥
अनुजमुश्च ते सर्वमंत्रिणः सपुत्रो हिताः ॥ बभूवुश्च पुद्गुलास्तद्वद्भावेभ्यः संविधिम् ॥ ३७ ॥ तत्र राजानं दिव्यव्यजनं च भवेत् ॥ भरतो मंत्रिभिः
सार्धं भव्यवर्तारजवत् ॥ ३८ ॥ आसनं पूजयामास रामायामिप्रणम्य च ॥ बालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासान् ॥ ३९ ॥

प्रक्षालितलेन निर्मलानि भाजानि यमिन् ॥ ३५ ॥ कनकद्विवि केसरसंविधानम् ॥ ३७ ॥ राजासनं सिंहासनम् । रावद्राजयोयं तदभ्यवर्तत प्रदक्षिणं कृतवान् ॥ ३८ ॥ ननु तत्रोपविष्ट
इत्याह आसनं पूजयामासीति । रामचन्द्रीभ्यो तदिति पुद्गुला रामाय प्रणम्य आसनोपरि प्रतिष्ठितं रामं आचरेति शेषः । बालव्यजनमादाय रामसेवाक्षेपयति शेषः । सचिवासान् सचिवाक्षेपयति शेषः । सिंहासनावस्थले
अत्रेदं बोध्यम् । भरतेन वायोत्सर्गं राजानमिलाप लोका न श्रद्धयुतः क्रिययापि सर्वलोकाप्रयायनाय महापिपा तपोव्ययेन पीडयामातिथ्यकरणम् । किंच पुष्पादिभिः पूजेयमपि क्रिया विष्णोरन्तरात्मतुष्टये
इति तत्करणम् । किंच भरत इति त्वं पुद्गुलागतोसि किमिति प्रश्ने तस्य क्रमेस्तद्वालासार्धोदितत्वावगणय स्वसामर्थ्यदर्शनम् । अपि च भावदेवोचितानां स्वर्गसुखमिहापि भवतीति भावद्वामप्रीति

माहात्म्यं प्रदर्शयितुं तद्वर्णिन च तेषां तत्राविक्रान् प्रतियुगपादयितुं तथाकारण मुनेरिति दिक् ॥ ३९ ॥ आनुपूर्व्याद्ययोचितोपवेशनप्रकारेण प्रशास्ता शिविरद्वक्तः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ उभयतः कूलम् उभयोः कूलयोः पंडुमुत्तिकालेपनाः सुवालितः ब्राह्मणस्य भद्राजस्य ॥ ४२ ॥ आपुरागतवत्यः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुतेनेति समाहारः ॥ ४४ ॥ गृहीतो दर्शनादिनामवर्गकृतः सोन्मादः उद्धृतस्तोषनहित इत्यर्थः । नंदनमिद्वचनम् ॥ ४५ ॥ नारदादयो गवर्धराजाः कात्या सूर्यसमा युयुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रयागे प्रयागक्षेत्रे ॥ ४८ ॥ बिल्वा बिल्ववृक्षा मर्दिगिका मृदगवादकरूपधराः एव विभीतकाः शय्यास्त्याल्लाहकाः । बहौ तालविशेषे च शमे तालत्रियार्ते शय्या यज्ञयुधे इति ॥ ४९ ॥ सरलो देवदाक्षविशेषः ॥ ५० ॥ शिशुपादयो ये स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्या वृक्षाः लता महिष्कामाल्यादयः मुनेस्त

आनुपूर्व्यान्निषेधुश्चसर्वमंत्रिपुरोहिताः ॥ ततःसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचन्यर्षीदत् ॥ ४० ॥ ततस्तत्रमुहूर्तेऽनङ्गःपाथस्तद्विज्ञाः ॥ उपातिष्ठंतभ रतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४१ ॥ आसामुभयतःकूलपांडुभृत्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथादिव्याब्राह्मणस्यप्रसादजाः ॥ ४२ ॥ तेनैवचमुहूर्ते नदिव्याभरणभूषिताः ॥ अगुर्विशतिसाहस्राब्राह्मणप्रहिताःस्त्रियः ॥ ४३ ॥ सुवर्णमणिमुतेनप्रवालेनचशोभिताः ॥ अगुर्विशतिसाहस्राःकुबेरप्रहि ताःस्त्रियः ॥ ४४ ॥ याभिर्गृहीतःपुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते ॥ अगुर्विशतिसाहसानंदनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥ नारदस्तुंबुरुगोपःप्रभयासूर्यव चंसः ॥ एतेगंधर्वराजानोभरतस्याप्रतोजगुः ॥ ४६ ॥ अलंबुषामिश्रकेशीपुंडरीकाथवामना ॥ उपानृत्यंतभरतंभद्राजस्यशासनात् ॥ ४७ ॥ यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्रथेवने ॥ प्रयागेतान्यहश्यंतभरद्वाजस्यतेजसा ॥ ४८ ॥ बिल्वामार्दिगिकाआसञ्जाम्याग्राहाविभीतकाः ॥ अश्व त्यानर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यतेजसा ॥ ४९ ॥ ततःसरलतालाश्चितलकाःसतमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः ॥ ५० ॥ शिशुपाम लकीजंबूयाश्चान्याःकाननेलताः ॥ प्रमदाविग्रहंक्रुत्वाभरद्वाजाश्रमेऽवसन् ॥ ५१ ॥ सुरासुरापाःपिबतपायसंचबुभुक्षिताः ॥ मांसानिचमुभेध्यानि भक्ष्यंतोयोर्यदिच्छति ॥ ५२ ॥ उच्छेद्यस्नापयतिस्मनदीतिरेषुवल्लुषु ॥ अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यःसमापेतुर्नारीर्विव पुलनोचनाः ॥ परिमृज्यतदान्योन्यपाययंतिवर्गनाः ॥ ५४ ॥ हयानजान्स्वराजानुश्रान्तथैवसुरभेःसुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥ इक्षुंश्चमधुलानांभोजयंतिस्मवाहनान् ॥ इक्षुवाकुवरयोधानांचोदयंतोमहाबलाः ॥ ५६ ॥ नाश्वबंधोश्चमाजानाग्नगजकुं जरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदितसाचमूस्तत्रसंबभौ ॥ ५७ ॥

पोमाहात्म्यादेव वृक्षादीनां तत्तद्रूपतापत्तिः पुनर्लतादिरूपप्रत्ययपत्तिश्चेति मंतव्यम् ॥ ५१ ॥ तत्र प्रमदारूपं धृत्वा किं कुसुस्तदाह सुरामिति । एवमुपरिति शेषः ॥ ५२ ॥ उच्छेद्य उद्धृतं कृत्वा एकमेकं पुरुषम् । अर्चकं बहुव्रीहिवदिति बहुव्रीहिवद्वाच्यमाव आर्षः ॥ ५३ ॥ संवाहंत्यः पादसवाहनादि कुर्वत्यः परिमृज्य जलार्द्रमा वस्त्रादिना परिमृज्य अलंछन् च पाययति मन्थादिकमिति शेषः ॥ ५४ ॥ सुरभेः सुता वृषभाः तेषां हयादीनां भोज्यं तांस्तत्तत्पाण्डकाः अभोजयन्वित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इक्षुवाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयंतः भक्षणाय प्रेरयंतः तान् इक्ष्वादीन् भोजयंति स्म ॥ ५६ ॥ मत्ता मदकादव्यसेवया प्रमत्ता

मनुष्यानेन कार्यकार्यविकल्पादुदितः कर्तृचन्दनहृद्यदिमोनेन ॥ ५७ ॥ सैन्याः सेनासमेवताः उदीरयन् उदीरयन् ॥ ५८ ॥ तां वाचमाह नैति । न गमिष्यामेत्यर्थः सलोपः । भरतस्य कुशजन्तु यस्मात्
 त्यास्यौ स्वर्गसुखलामः ॥ ५९ ॥ हस्त्यधरोहास्तद्वधकाश्च पादतरुयोधाः केन रथिकसहः । त विधि तादृशसत्कारम् अनाया अपरतत्रा इत्यर्थ इति क्ततः । अयाचका इत्यर्थ इत्यने । वक्तृणामिदं हस्तुक्त
 तया कसेपि वर्णनियममी भावपुनरुक्तिर्न दोषाय ॥ ६० ॥ विनादः प्रहृष्टानां शब्दविशेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अमरद्वक्त्रेण मतिः क्लृप्तानामपि मधुरसौष्ठवायुनराकाक्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याः सेवकाः चेव्यो
 दास्यः कलश्याः सेनास्य अहववाससः दूतबल्लपरीधानाः ॥ ६४ ॥ अतो मुनिदत्तादन्यपदार्थं नाकलययन् नामुजन्तित्यर्थः । नान्यो हन्यमकलयदितिगोटे हित्यर्थे । अन्योपि सेनामतागतोपि मार्गस्यः प्रयागात्तद्देश
 भागतः अन्यम् ऋषिकलितादन्यं पदार्थं नाकलययत् न मुक्तवानित्यर्थः । अनेनाप्यविद्वय सामग्याः सूचितम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ निष्ठानं व्याजनं ज्ञेयमिति हल्युधः । आत्रादिफलसंबन्धिकाश्चैतत्तत्सिद्धिरिति आज्ञादिवि
 तार्थिताः सर्वकामैश्चरुचन्दनरूषिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्तासैन्यावाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥ नैवायोध्यांगमिष्यामोनागमिष्यामडङ्कान् ॥ कुशलं
 भरतस्यास्तुरामस्यास्तुतथासुखम् ॥ ५९ ॥ इतिपादतयोधाश्चहस्त्यधरोहबधकाः ॥ अनाथास्तंविधिध्ववावाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥ संप्र
 हृष्टाविन्दुस्तेनरास्तत्रसहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारःस्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ॥ ६१ ॥ नृत्यंतश्चहस्तंश्चगायंतश्चैवसैनिकाः ॥ समंतात्परिधाव
 तोमास्योपेताःसहस्रशः ॥ ६२ ॥ ततोभुक्तवतीपातदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्धीक्ष्यभर्ह्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः ॥ ६३ ॥ प्रेष्याश्चेव्यध्वध्वश्च
 बलस्थाश्चापिसर्वशः ॥ बभूवुस्तेभृशंप्रीताःसर्वेचाहतवाससः ॥ ६४ ॥ कुंजराश्चसरोद्वाश्चोग्राश्चामृगपक्षिणः ॥ बभूवुःसुभृतास्तत्रनतोह्यन्य
 मकरपयन् ॥ ६५ ॥ नाशुकुवासास्तत्रासीत्क्षुधितोभलिनोपिवा ॥ रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥ आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठानवरस
 चयैः ॥ फलनिर्ग्रहसंसिद्धैःसुपैगंधरसान्वितैः ॥ ६७ ॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यात्रस्यचभितः ॥ ददृशुर्विस्मस्तास्तत्रनरालोहीःसहस्रशः ॥
 ॥ ६८ ॥ बभूवुर्वेनपाशैर्षुकूपाःपायसकूर्दमाः ॥ ताश्चकामदुयागवोदुमाश्चासन्मधुश्रुतः ॥ ६९ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णाश्चमृष्टमामंसचयैर्वृताः ॥
 प्रतप्तैर्पठैश्चापिमांगमायूरकौवकुटैः ॥ ७० ॥ पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनानिनुयुतानिच ॥ न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुंभमयानिच ॥ ७१ ॥
 स्थाल्यःकुंभ्यःक्रान्ध्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगंधिनः ॥ ७२ ॥

शेषणंपरसांनित्तीरिति च । वायुपिण्डे कायस्ते निर्बुहो नागदंतके इति वैजयंती । एतौ राजादिभिः पूर्णा लोहीः स्वर्णरजतादिपत्रादिदंशुरित्यन्वयः । लोहशब्दः पचलोहसाधारणः पात्रीणां विशेषणं शोभार्थम्
 कस्यित पुष्पध्वजयुक्ताः अभिताः शुक्लस्यात्रस्यौदनस्य च पूर्णाः पत्रादिदंशुः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ वनागवेषु नैवैरयवनवत् प्रतिमासमानः वनप्रेदेशेषु पंचवोजनमितेदु तत्रत्याः कूपाः पायसकूर्दमा बभूवुः तत्रत्या गावश्च काम
 दुष्टाः बभूवुः ॥ ६९ ॥ विषादादिबलपुल्यर्थं प्रतापमात्रेण सत्कार्याः प्रतप्तास्तथा पिठः कपाल ते तु संस्कृताः पक्काः पितृस्तैर्भृगादिसर्वभिक्षासंचयैर्वृताः ॥ ७० ॥ पात्रीणाम् अक्राधाराणां स्थालीनां व्यंजनस्थाली
 नां पात्राणि भोजनपात्राणि कृतकः । पात्राणां हस्तप्रक्षालनानुपयुक्तानाम् स्थालीनां क्षुरजनपानपात्राणामिति तीर्थः ॥ ७१ ॥ कुप्यः स्थाल्यः जलपानात्रविशेषः ; कृत्यो दुधिमधनपात्राणि यौवनस्थस्य

मथनोत्तर यामांतरात्स्य सुप्रक्तस्य च केशरादिसंबंधात् गौरस्य पीतवर्णस्य । पीतो गौरो ह्यद्रागः । कपित्थस्य तक्रस्य सुगन्धिनः तादृशद्रव्ययुक्तस्य ॥ ७२ ॥ हृदाः पूर्णा इति पूर्वोक्त्यै । तथा रसालस्य तक्राविशेषस्य । अपक्वतक्र सव्योषं चतुर्जातं गुडाद्रक्तम् । सर्बीरक रसालं स्यान्मज्जिका शिखारिप्यपीति वैजयंती । तत्रतत्र निर्जलम् । व्योप शुठीमरीचिपिप्ल्यः । चतुर्जातं त्रिगंधमेलावक्यैश्चतुर्जातं सेवेस रेरीति शार्ङ्गवरे । पत्रं तजपत्र गुडः खडशर्करा आर्द्रक प्रसिद्धं तस्य च पूर्णा हृदाः श्वेतस्य दक्षपारे पयस्योऽप्ये पूर्णा हृदा इत्यनुभाः । शर्कराणां च सव्याः राशयः ॥ ७३ ॥ कल्लान् आमलकादीनाम् चूर्णकषायान्पुरिमचूर्णानि कषायोथ सुरो मे लोहितेपि च । चूर्णकषायानलदार्दिचूर्णैर्निर्गतकषाया इति कतकः । खानानि खानार्थानि उष्णोदकानि तदर्थान्यद्रव्याणि च सर्पितां तथैषु खानघटेषु ॥ ७४ ॥ शुक्लाकिर्मलान्शुभतः असे कूर्चवतो दंतधावनानाम् अपामगादिकाष्टानां सचयान् चदनकल्लान् घृष्टचंदनान् सपुद्गेषु सपुद्गेषु ददृशुरिति सवधः ॥ ७५ ॥ पादुकोपानह पादुका दार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चमदि

हृदाः पूर्णारसालस्यदक्षः श्वेतस्यचापरे ॥ बभूवुः पयसश्चान्येशर्कराणांचसंचयाः ॥ ७३ ॥ कल्कांश्चूर्णकषायांश्चान्नानानिविविधानिच ॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसर्पितानराः ॥ ७४ ॥ शुक्लानंशुभतश्चापिदंतधावनसंचयान् ॥ शुक्लांश्चंदनकल्कांश्चसमुद्गेषुष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥ दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसंचयान् ॥ पादुकोपानहंचवयुगमान्यत्रसहस्रशः ॥ ७६ ॥ आजनीः कंकतान्कूर्चांश्छत्राणिचधनुषिच ॥ मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥ ७७ ॥ प्रतिपानहृदान्पूर्णान्स्वरोद्भूजवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्चहृदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७८ ॥ आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखाण्वान् ॥ नीलवैदूर्यवर्णांश्चमृदून्यवसंचयान् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थपशूनांतददृशुस्तत्रसर्वशः ॥ व्यस्मयंतमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतम् ॥ ८० ॥ दृष्ट्वातिथ्यंकृततावद्भद्राजमहर्षिणा ॥ इत्येवंरममाणानंदेवानामिवनंदने ॥ ८१ ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिव्यत्यवर्तत ॥ प्रतियगमुश्रुताः सर्वागंधर्वाश्चयागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावरांगनाः ॥ ८२ ॥ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्यागुरुचंदनोक्षिताः ॥ तथैवदिव्याविविधाः स्मृत्तमाः पृथग्विकीर्णामनुजैः प्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ततस्तारजनीव्युज्यभरतः सपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्योभद्राजंकामादभिजगामह ॥ १ ॥ तमृषिः पुरुषव्याघ्रप्रेक्ष्यप्रजलिमागतम् ॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभद्राजोभ्यभाषत ॥ २ ॥ कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता ॥ समग्रस्तेजनः कच्चिदातिथ्येशंसेनघ ॥ ३ ॥ कृताः समाहारे ऽन्व समासांतः ॥ ७६ ॥ आजनीः अंजनयुक्तकरंडिकाः । कंकतान्केशमार्जनानि । कूर्चा नृस्मृत्प्रसाधकान् । मर्मत्राणानि कवचानि ॥ ७७ ॥ सुकजरणार्थं यवीयते तत्प्रतिपानं खरादीनामवगाहनयोग्यसुखावतारान्कोयलसहितान् हृदाददृशुरिति संबंधः ॥ ७८ ॥ आकाशोत्थावर्ध पूर्वोक्त्यै । उपार्धविशेषोवात्रीलवर्णानित्यर्थः । मुखेनाहुवः खान येषु तान् यक्तं तुणम् ॥ ७९ ॥ निर्वापार्थं मक्षणार्थं स्वप्नकालं मर्त्यदुर्लभं द्रगुत्पन्नविचित्रपदार्थात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ताः सर्वा अप्सरसाः अनुज्ञाप्य दत्तानुमतिकं कृत्वा ॥ ८२ ॥ स्वमादिवेदतदृष्टिद्वयमातिथ्यं निष्क्या नेत्रि दशयति तथैवेति । मत्ताः इताः मदिरया उक्कटाः प्रमत्ताः । मते शौडोक्कटद्वीबाः । तथैव अनुभवकाल इव वर्तत इति शेषः । कक्षुत्तमाः सगुत्तमाः उपभोगवशात्प्रकीर्णाः प्रमर्दिताश्च ॥ ८३ ॥ गर्जमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामिये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ व्युज्य उषिता सपरिच्छदः सपरिवारः कामाद्रामप्रार्थितकामात् ॥ १ ॥ २ ॥ अस्मद्विष्ये भरतदाश्रये सुखा सुखरूपा

अतिथ्ये ते जनः समग्रः सम्पत्पूजिकः अभूदिति शेषः । अनेन हि तत्र एव महत्सर्वेष्टसाधनं नतु राज्यादिति ज्ञापना बोधितो भवति ॥ ३ ॥ जनसम्बृहस्य बहुधातवर्गेण स्वदेशेनैव कृतकृत्यावाप्यप्रमात्रि
कृतमृषिमुवाच ॥ ४ ॥ बलवद्व्यंतं बलवान्मेनासहितः ॥ ५ ॥ कर्मो रक्षति ॥ सत्तापो देहौष्ण्यम् अपि प्रेष्यानुपादाय तैरपि सह्यर्थः । सुमिक्षाः सुसमद्राक्षणाः सुप्रतिश्रयाः शोभनवासाः ॥ ६ ॥

आमंत्रये पृच्छामि कामम् अधिकं मैत्रेण क्षिपेत् ॥ ७ ॥ तस्य रामस्य किमन्विच्छद्देवो कृतमस्तस्य मार्ग इति श्रुत्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ अर्धयुगयोगेनो साधोयोजनद्वयेति इत्यर्थः । निर्दरा विद्वर्णिः
प्राणाः । कर्तुं इति शेषः ॥ १० ॥ मंदाकिनीं तदास्या काचिकर्दी चिकद्दोत्तरपाक्षे प्राप्य निष्ठति शेषः ॥ ११ ॥ तस्या अनन्तं तत्पर्याप्तं चिकद्दटं पर्वतं ततो रामलक्ष्मणयोः पण्डुर्दो च द्रव्यसि

तमुवाचांलिकृत्वाभरतोभिप्रणम्य च ॥ आश्रमादुपनिष्क्रान्तं द्विषितुमतेजसम् ॥ ४ ॥ सुलोषितोस्मिभगवन्सम्बलवाहनः ॥ बलवत्तपित
श्राहं बलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतकलमसंतापाः सुमिक्षाः सुप्रतिश्रयाः ॥ अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वेऽस्य सुलोषिताः ॥ ६ ॥ आमंत्रये भग
वन्कामं वामृषिसत्तम् ॥ समीपं ग्रास्थितं भ्रातृमैत्रेणैक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमंतस्य धर्मज्ञा धार्मिकस्य महत्तमनः ॥ आचक्ष्व कृतमामः गः क्रिया
नितिचक्षुः ॥ ८ ॥ इति पृष्टुस्तु भ्रातृमैत्रेणैक्षस्व चक्षुषा ॥ ९ ॥ भर्तार्यदृतीयेषु योजनेष्वजनेवमे ॥
चित्रकूटगिरिस्तत्रभ्यर्च्य निर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरपार्श्वमासाद्य तस्य मंदाकिनी नदी ॥ पुष्पितदुमसंछन्नारभ्य पुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनन्तरं
तत्सरितश्चित्रकूटं च पर्वतम् ॥ तयोः पण्डुटी ततः तत्र तौ वसतौ ध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च ॥ गजवाजिसमाकोणवाहिनीं
वाहिनीपते ॥ १३ ॥ वाहयस्व महभाग ततो द्रव्यसिराधवम् ॥ प्रयाणमिति च शुभ्रवाराजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥ हितवायानिनियानाहं द्वात्रिं
णपथवारयन् ॥ वेपमानाकुशादीनासहदेव्यासुमित्रया ॥ १५ ॥ कौसल्यातत्रजग्राहकगर्भ्यां चरणैः सुनेः ॥ असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गहिता
॥ १६ ॥ केकेयितत्रजग्राहचरणौ सव्यपत्रया ॥ तं प्रदक्षिणमगम्य भगवंतं महासुनिम् ॥ १७ ॥ अदूराद्रास्यैव तस्यैदीनमनास्तदा ॥ तत्र पण
च्छभरतं भरद्वाजो महसुनिः ॥ १८ ॥ विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तवराधव ॥ एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥ उवाचां जलिभू
त्वा वाक्यं वचनकोविदः ॥ यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकशिताम् ॥ २० ॥ पितृहिमाहिर्षिर्देवतामिव पश्यसि ॥ एषां तं पुरुषव्याघ्रं सिंहवि
क्रांतागमिनम् ॥ २१ ॥ कौसल्यासुषुवेरामधामतारमदितिर्यथा ॥ अस्या वामभुजं श्लिष्टायासातिष्ठति दुर्मेनाः ॥ २२ ॥

तत्र पर्वते कृतः ध्रुव निश्चयेन ॥ १२ ॥ दक्षिणेनैव मार्गेण ध्रुवनाया दक्षिणतस्मिन् मार्गेणैव गत्वा किंचिद् दूरं ततः पश्चात्सव्यदक्षिणं तस्य मार्गस्य शाखामार्गयोः सव्यभागवर्ती यो दक्षिणदिगामी मार्गोऽस्ति त
मार्गं वाहिनीं वाहयस्य नवत्यं शाखामार्गं तस्याख्यत्वात् वनमार्गवाच ॥ १३ ॥ राजराजस्य दशरथस्य ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् समकारार्थं क्षिय इति शेषः । वेमानवादिगुणविशिष्टा कौसल्या ॥
॥ १५ ॥ असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादिकेत्येवातिशेषणम् ॥ १६ ॥ सव्यपत्रया अतएव सलज्जा ॥ १७ ॥ दीनमनाः अप्रसन्नमनोरयत्वात् । केकेयिति विशेषम् ॥ १८ ॥
विशेषं तत्त्वानामरूपम् ॥ १९ ॥ शोकादशनकाशितां शोककष्टप्राप्तानां शनेन कुशकृताम् ॥ २० ॥ यां पश्यसि पश्यत्यव्यः । सिंहवद्विक्रांतगमनवीर्यम् ॥ २१ ॥ धातारम् उपेक्षम् ॥ २२ ॥

कर्णिकारो दृक्शिवेशः ॥ २३ ॥ देववर्णिनी देवतुल्यरूपी ॥ २४ ॥ यस्याः कैवेय्याः जीवनाद्यं गतौ तद्व्यापदं प्राप्नोति ॥ २५ ॥ दृष्टां गर्विताम् अद्वयप्रज्ञाम् अशिक्षितबुद्धिम् आर्यरूपिणीं सतीमिव प्रतिभासमानाम् ॥ २६ ॥ यतो मूलं यन्मूलम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वेन सुखोदकं देवानामृषीणां च सुखफलम् ॥ ३० ॥ तदेवाह देवानामित्यादि । भविष्यदिति शत्रुतं जानीहीति शेषः । एव देवादिकृतोऽयं मयराद्वारा कैकेय्या बुद्धिमाह इति मायः । अतएव नैषा दोषवत्प्रापयामिति बोध्यं । देवादनां सुखदत्तात् ॥ ३१ ॥ ससिद्धः प्राप्ताशानादिरूपानुग्रहः स्वमातृकुल्यस्य ज्ञातिहिताहवाच्यं युज्यतां गमनाय संब्रताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गजकन्याः करेणवः सरोषाः घटाघोषसहिताः ॥ ३४ ॥ सुमहार्हाणि यानान्याख्या तद्योग्याः प्रयुः पदातयस्तु पदैरेव प्रयुज्यः ॥ ३५ ॥ यानप्रवैः यानोत्तमैः ॥ ३६ ॥

इयं सुमित्रादुःखात् देवीराज्ञश्चमध्यमा ॥ कर्णिकारस्यशाखेवशीर्णपुष्पावनान्तरे ॥ २३ ॥ एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ ॥ उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥ यस्याः कृतेनरव्याघ्रौ जीवनाशमितोगतौ ॥ राजपुत्रविहीनश्चरवर्गदशरथोगतः ॥ २५ ॥ क्रोधनामकृतप्रज्ञादंष्टासु भगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामकैकेयीमनार्यामार्थरूपिणीम् ॥ २६ ॥ ममैतामातरं विद्धि दृशसां पापनिश्चयम् ॥ यतो मूलं हि पश्यामिव्यसनं महदात्मनः ॥ २७ ॥ इयमुत्तानरशार्दूलोबाण्यगद्व्यागिरा ॥ विनिःश्वस्य सताप्राक्षः क्रुद्धो नागइव श्वसनः ॥ २८ ॥ भद्राजो महर्षिस्तं ब्रुवंतं भरतं तदा ॥ प्रत्युवाच महबुद्धिरिदं वचनमर्थवित् ॥ २९ ॥ न दोषेणावगंतव्या कैकेयी भरतः वया ॥ रामप्रब्राजनं ह्येतत्सुखोदकं भविष्यति ॥ ३० ॥ देवानां दानवानां चक्रुषीणां भावितात्मनाम् ॥ हितमेव भविष्यद्विरामप्रब्राजनादिह ॥ ३१ ॥ अभिवाद्य तु ससिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ आमंज्य भरतः सैन्ययुज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ततो वाजिरथान्युक्तवादिद्यान्हेमं विभूषितान् ॥ अध्यारोहत् प्रयाणार्थं बहून्बहुविधोजनः ॥ ३३ ॥ गजकन्यागजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः ॥ जीमूता इव धर्मात्ते स घोषाः संप्रतस्थिरैः ॥ ३४ ॥ विविधान्यपियानानि महर्हाणि पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥ अथ यानप्रवैकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः ॥ रामदर्शनकांक्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥ चंद्रार्कतरुणाभासानि युक्ताः शिबिकांस्तुभाम् ॥ आस्थाय प्रययौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥ सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला ॥ दक्षिणादिशामवृत्य महामेघवोत्थितः ॥ ३८ ॥ वनानि च वयतिक्रम्य घुष्टानि मृगपक्षिभिः ॥ गंगायः परदेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥ सा संप्रहृष्टप्रवाजि यूथा वित्रासयती मृगपक्षिसंधान् ॥ महद्वनं तत्प्रविगाहमाना रराजसेना भरतस्य तत्रा ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमं वा० आ० च० सा० अ० द्विनवतितमः सर्गः ॥ १ ॥ २ ॥ तयामहत्यायायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः ॥ अर्दिता यूथपाप्माः स यूथाः संप्रदुदुधुः ॥ १ ॥ ऋक्षाप्रुषत्सु ख्याश्चरुश्च स्वसमतः ॥ दृश्यते वनवोटेषु गिरिष्वपि न दीषु च ॥ २ ॥

चंद्रार्कतरुणाभासां तल्लवचद्रार्कसदृशीं काचिद्गणे स्फटिकादिनिर्मितां काचिद्गणे पद्मपागादिनिर्मितामिति यावत् । निष्कृतां वाहकैरिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गंगायः परदेलायां गिरिष्वथ नदीषु च वर्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयाता बभूवुवति शेषः ॥ ३९ ॥ सेति ॥ ४० ॥ नैर्मनः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्विन्वतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

नादिया घोषकल्या ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्मिन्काले मार्गमन्दाले सा महर् ॥ १ ॥ मन्त्रिणं मन्त्रिद्वौ वर श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ मद्राजोय देश चित्रकूट यादशमब्रवीत् यथा चास्मिभिः श्रुत तथैवास् देशस्य रूप लक्ष्यते तस्माद्वक्तं तं देशं प्राप्ताः स्म ॥ अदसौ विसर्जितः ॥ ७ ॥ प्रातिपद विष्णोति अयमिति ॥ ८ ॥ अवृत्ते पीड्यते ॥ ९ ॥ अतएवैते नगा दृष्टाः गजानामघातेन चलिताश्वाः पर्वतमावृत्तं कुसुमानि मुचति ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रचोदिताः सैनिकैः वायुप्रविद्धाः वायुरीताः मेघजालाः मेघमग्न्याः मेघराज्य इति पाठात्तस्य ॥ १२ ॥ अमी मटाः मेघप्रतादौः फलजैः शब्जनिवारणचर्मभिर्मण्डलकितः ॥ दाक्षिणात्याः ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः ॥ वृत्तोमहत्यानादिन्यासेनयाचतुंगया ॥ ३ ॥ सागरोधनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः ॥ महौसंछादयामा सप्तावृषिधामिवांबुदुः ॥ ४ ॥ तुरंगौधैरवतावारणेभ्रमहर्बलैः ॥ अनालक्ष्याचिरं कालं तस्मिन्काले बभूवसा ॥ ५ ॥ सगत्वाद्दूरमध्वानं संपरिश्रान्तं वाहनः ॥ उवाच वचनं श्रीमान् वसिष्ठं मंत्रिणां वर ॥ ६ ॥ यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् ॥ व्यक्तं प्राप्ताः स्मरतेशं भद्राजोयमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयंगिरश्चित्रकूटस्तथार्थमंदाकिनी नदी ॥ एतत्प्रकाशते दूराद्वीले मेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥ गिरैः सान्निभ्याणि चित्रकूटस्य संप्रति ॥ वारणैरवमृदते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुचति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु ॥ नीला इवातपापायेतो यंतो यथारघनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्नपर्वते ॥ हयैः समन्तां दार्कीर्णमकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥ एते सुगुणा भंति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाः शरदिमेघजाला इवांबर ॥ १२ ॥ कुर्वति कुसुमापीडाञ्जिरः सुसुरभी नमी ॥ मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥ निष्कूजमिव भूतद्वन्द्वेन घोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्ये वज्रनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ खुरैरुदीतिरेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति ॥ तंवहयानिलः शीघ्रं भुवि विवममप्रियम् ॥ १५ ॥ स्यदनां स्तुरगोपतां न्मृतमुख्यैरधिष्ठिताम् ॥ एतान्संप्रततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्नकानने ॥ १६ ॥ एतान्विज्रासितान् पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनाम् ॥ एवमापततः शैलमधिवासं तत्रिणाम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयदेशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे ॥ तापसानां निवासो यं व्यक्तं स्वर्गपथो न वा ॥ १८ ॥ मुगामृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने ॥ मनोब्रह्मपालक्ष्यते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥ साधुसैन्याः प्रतिष्ठां विचिन्वन्तु चकाननम् ॥ यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येतामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः ॥ विविमुस्तद्वनं दूराधूमाग्रंदहमुस्ततः ॥ २१ ॥ ते समालोक्य धूमाग्रमुर्भरतमागताः ॥ नामनुष्ये भवत्यग्रिव्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥ दाक्षिणदिग्भवः शशिप्रमान्मुनीन् कुसुमापीडांस्तत्करोरुत्कृति ॥ दाक्षिणात्याः शशिप्रमानिति पाठ इति कृतकः ॥ १३ ॥ इदं वन पूर्वं निष्कूजं जनहृदयहितम् ॥ अतएव घोरदर्शनं भूला सांप्रतममदा गमने जताकाङ्क्षायां येव भाति ॥ पाठोते जनाकाङ्क्षामिदं वनमयोध्येव भाति ॥ १४ ॥ वहति अपनयति मम प्रियं कुर्वन्निव चित्रकूटदरशनेन नितो धनिर्वर्तकालादिति भावः ॥ १५ ॥ सप्ततः पञ्चतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ व्यक्तं स्पष्टं स्वर्गपथः स्वर्गपथः ॥ १८ ॥ पृषता न सहित्वा कुसुमैश्चित्रिता इत्युक्तिः ॥ १९ ॥ साधु यथोचितं प्रतिष्ठां गच्छन् गगनफलं विचिन्वन्त्यादि ॥ २० ॥ धूमाग्रं दृष्ट्वा शिवां तेन ब्रह्मिणमुपाय तत्संपादकत्वेन राघवात्पुनराय भरतसूनुः ॥ २१ ॥ नामनुष्ये वनतहा मावविशिष्टया प्रत्यक्षं दृश्यमाने इति शेषः ॥ तस्माननुष्यकारणवत्तद्वदुपपत्त्या अत्रैव राघवाविति जानीमः ॥ २२ ॥

१ महाज्वरः-इ०पा० । २ एतान्विब्रताः शीघ्रमधिवास पतत्रिणः-इ०पा० ।

राजभीत्या निश्चयेन तथा वक्तुमशक्नुवन्तः । पक्षान्तरमाहुः अथेति । अत्र न तौ तथाप्यन्ये तपस्विनोत्र भविगतिं तन्मुखाचक्षास्थानलभो भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ साधुसंमतं न्यायविरसंमतं तेषां वचनं श्रुत्वा तत्र प्रदेशे रामावस्थितिं निश्चय्य सर्वास्यैष्यनुवाच ॥ २४ ॥ वचनमाह यत्ता इति । यत्ताः सावधानाः कोलाहलमकुर्वन्तः द्युतिरित्यशोकमन्त्रिणो नामान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अपि च या चरन्मूर्तेतेन व्यवस्थिता भर्तेन व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतो भूमि निरीक्षमाणान् न चिरेण शीघ्रम् ॥ २७ ॥ सौरमानः ॥ इति श्रीरामाभिषेमे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे विनवतिसप्तः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ अयं कवित्तत्र स्थितरामवृत्तान्तं वर्णयति दीर्घयादि । प्रियं संतोषम् आकांक्षम् इच्छन् स्वानुरोधेन घोरं वनमगतायाश्चित्तदरस्योपशमनयितया चित्रकूटारामणिकदरशे

अथानात्रनख्याग्रौराजपुत्रौपंतपौ ॥ अन्येरामोपमाः संवित्यक्तमत्रतपस्विनः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतस्तर्षावचनंसाधुसंततम् ॥ सैन्यानुवाचसर्वा
स्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ताभवंतस्तिष्ठतुनेतोगतव्यग्रतः ॥ अहमेवगमिष्यामिमुमत्रोद्धृतिरेवच ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वाततः सैन्यास्तत्रतस्थुः
संततः ॥ भरतोयत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिसमादधत् ॥ २६ ॥ व्यवस्थितायभरतेनसचमूर्तिरिक्षमाणपिचभूमिमग्रतः ॥ बभूवहृष्टानचिरेणजानती
प्रियत्पराभस्यसमागतदा ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेणवल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अथोद्धारकांडे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ दीर्घ
कालोषितस्तस्मिन्नारौगिरिवप्रियः ॥ वैदेह्याः प्रियमाकांक्षन्स्वचित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥ अथदाशरथिश्चित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्यामम
रसंकाशः शचीमिवपुरंदरः ॥ २ ॥ नराज्यभ्रंशनंभेद्रनसुहृद्भिर्विनाभवः ॥ मनोमेबाधतेदृङ्गारमणीयमिंगिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलंभेद्रनाना
द्विजगणायुतम् ॥ शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धतुमद्रिविधृषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसंकाशः केचित्तक्षतजसन्निभः ॥ पीतमांजिष्टवर्णाश्चकेचिन्मणि
वग्रभ्राः ॥ ५ ॥ पुष्पाकिंकेतकाभाश्चकेचिज्योतीरसप्रभाः ॥ विराजतेऽचलेंद्रस्यदेशात्तुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वक्षगणै
र्वृतः ॥ अदुष्टैर्भात्ययंशैलौबहुवक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥ आम्रजव्सनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्विवैः ॥ अंकोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतुदुकवणुभिः
॥ ८ ॥ काशमयारिष्टवर्णैर्मधूकैस्तिलकैरपि ॥ बदर्यामलकैर्नपिर्वैत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमादि
भिराकीर्णैः श्रयणुष्वत्ययंगिरिः ॥ १० ॥ शैलप्रस्थेषुपुरस्थेषु पश्येमान्कामहर्षणान् ॥ किन्नरान्दंशुभेद्रममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखा
वसक्तान्वद्धांश्चप्रवरान्पथंवरणिच ॥ पश्यविद्याधरस्त्रीणांक्रिांडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२ ॥

नेन तेषामुपलक्षणं तथाकुर्वन् चिककूटमदेशयदित्यन्यः ॥ १ ॥ २ ॥ विनाभवः विनावस्थानं मे मनो न ब्रायत इत्यन्यः । दृष्ट्वा स्थित्येति शेषः ॥ ३ ॥ खमिब्रो द्विद्वैः । शीलितादिवक्तारि निष्ठा । खस्य वेदकौर्यर्थः अत्रालिहैरिति यावत् ॥ ४ ॥ क्षतजं रुधिरम् । पितवर्णं मज्जिष्ठवर्णाञ्च ॥ ५ ॥ पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्मटिकाः केतकानि केतकपुष्पाणि ज्योतिर्निक्षमस्सः पादरसः ॥ ६ ॥ द्वीपी महाव्याघ्रः तल्लुङ्गः शुद्रव्याघ्रः अट्टैस्तपस्विभवाहिरसादिदोषहृतैः ॥ ७ ॥ असनः पीतसारः प्रियालः राजादनम् धवाकोलपव्ययतिनिद्या दृक्षविकोषः ॥ ८ ॥ कश्चितो निंबः धन्वन इंद्रयनः बीजप्रचुरफलविशेषा दाडिमादयः ॥ ९ ॥ पुष्प्यति वर्षयति ॥ १० ॥ कामहर्षणम् देशानिति शेषः । तत्र रसमाणाङ्गिकान्तराग्नयम् ॥ ११ ॥ खड्गाङ्गिकान्तराग्निरिति शेषः । तथा विवाधर्षणां

बरोहाम् उत्तमस्त्रीम् ॥ २ ॥ कुसुमैः पद्मादिभिः ॥ ३ ॥ पुष्पफलद्युतैर्मैस्ताम्रवै राजतीं शोभमानां राजाजः कुबेरस्तस्य नलिनी सौगंधिकाढ्या ॥ ४ ॥ तथीति अवतारमार्गो रतिं प्रीतिम् ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ उपतिष्ठते मन्त्रस्मयान् कुञ्जते एते प्रे मुनयः प्रकाशते जपपरा इति शेषः ॥ ७ ॥ प्रवृत्त इव वृत्तं कृतमुपक्रांत इव अत एव पुष्पाजलिकरण पादपैः ॥ ८ ॥ मणिनिकाशं मुक्तानिकाशमुदके यस्या
स्ताम् ॥ ९ ॥ अमसि पोष्यमानान् पुनः पुनः पुनमानान् पुष्पसंचयनश्च । पर्येहाचलमयमेव इति पाठः । कुशलाबलनाशक्तमयवतीत्यर्थ इति कतकः ॥ १० ॥ रथांगाद्धयताः चक्रवाकाः रथांगं तदाचक्रः

अब्रवीच्चरारोहचंद्रचक्षुर्निभाननाम् ॥ विदेहराजस्यमुतांगमोजीवलोचनः ॥ २ ॥ विचित्रपुलिनांरम्याहंससारससेविताम् ॥ कुसुमैरुपसं
पद्मांपश्यमंदाकिनींनदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलदुमैः ॥ राजतींराजराजस्यनलिनीमिवसर्वतः ॥ ४ ॥ मृगयूथनिपीतानिक
लुषांभासिसंप्राप्तम् ॥ तीर्थानिरमणीयानिरतिसंजनयतिमे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराःकालेवल्ललोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहतेनदीमंदाकिनीं
प्रिये ॥ ६ ॥ आदिन्दुपतिष्ठतेनियमाधूर्ध्वबाहवः ॥ एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः ॥ ७ ॥ मारुतोद्भूतशिखरैःप्रनृत्तद्वयवर्तः ॥ पाद
पैःपुष्पपत्राणिमृज्जिरभितो नदीम् ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणिनिकाशोदाक्वचित्पुलिनशालिनीम् ॥ क्वचित्सिद्धजनकाणांपश्यमंदाकिनींनदीम् ॥ ९ ॥
निघृतान्वायुनापश्यवित्तान्पुष्पसंचयन् ॥ पोष्यमानानपरान्पश्यत्वंतुमध्यमे ॥ १० ॥ पश्यैतद्ब्रह्मवयसोरथांगाह्वयनाद्विजाः ॥ अधि
रोहंतिकल्याणिनिष्कूजंतःशुभागिरः ॥ ११ ॥ दर्शनचित्रकूटस्यमंदाकिन्याश्शोभने ॥ अधिकंपुरवासञ्चमन्येतवचदर्शनात् ॥ १२ ॥ विधू
तकल्मषैःसिद्धैस्तपोदमशमःनिवर्तैः ॥ नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वभयासह ॥ १३ ॥ सखीवच्चविगाहस्वपीतिमंदाकिनींनदीम् ॥ कमलान्यव
मंजंतीपुष्कराणियभामिनि ॥ १४ ॥ त्वपौरजनवज्जालानयोध्यामिवपर्वतम् ॥ मन्यस्ववनितेनित्यंसरयूवदिमंनदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चैवधर्मो
त्तममन्त्रिदेशेव्यवस्थितः ॥ त्वंचतुकूलवैदेहिप्रतिजनयतीमम ॥ १६ ॥ उपस्थुशंस्त्रिषवणंमधुसूतफलशतनः ॥ नाथोध्यायैराज्यायस्पृहयेचत्वं
यासह ॥ १७ ॥ इमांहरस्यांनञ्जयूलोडितानिपीततोयांगजसिंहवानरैः ॥ सुषुप्तितांपुष्पभरैरलंकृतानसोस्तियःस्यान्नगतक्लमःसुखी ॥ १८ ॥
इतीवराभोबहुसंतंवचःप्रियासहायःसरित्प्रतिबुवन् ॥ चचारम्यनयनजनप्रमंसचित्रकूटंरघुवशवर्धनः ॥ १९ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे
वा० आ० च० सा० अयो० पंचनवतितमः सर्गः ॥ १५ ॥ रामस्तुनलिनीरम्यांचित्रकूटंचर्पवतम् ॥ उत्तरेतुगिरिःपादेचित्रकूटस्यराघवः ॥ १॥

शब्दो ह्यने नामनि येषामिति विग्रहः । अकिंहेति पुल्लिनातीति शेषः ॥ ११ ॥ तत्र दर्शनाच्चाधिकम् अविकमुखावहम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सखीवन्मदाक्रिया इति शेषः । कमलपुष्करे स्तसितपद्मे तानि अवसज्जती
प्रक्षिपती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उपस्थुःज्ञान दुर्लभम् ॥ १७ ॥ सुषुप्तितां सुषुप्तवधनांतामवगाढ यः सुखी न स्मास नास्तीत्यन्ययः ॥ १८ ॥ सरितं प्रति सति वर्ययन् नयनयोऽयोजनवकी
लप्रपम् ॥ १९ ॥ धर्ममानः ॥ इति श्रीरामचरिते श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ अग्रिमाध्यायो मूलेव ॥

ददर्शकंदरंम्यशिलाधातुसमान्वितम् ॥ सुखप्रसक्तैस्तरुभिः पुष्पभारावलंबिभिः ॥ २ ॥ संवृतंचाहस्यचमत्तद्विजगणयुतम् ॥ तद्वद्वासवधूता
नामनोद्विष्टहरंवनम् ॥ ३ ॥ उवाचसीताकाकुत्स्थोवनदर्शनविस्मितः ॥ वैदेहिस्मतेचक्षुस्तवास्मिन्गिरिकंदरे ॥ ४ ॥ परिश्रमविधातार्थसाधु
तावदिहास्यताम् ॥ त्वदर्थमिहविन्यस्तात्वियंलक्ष्मणसमाशिला ॥ ५ ॥ यस्याः गन्धैतरुः पुष्पैः प्रविष्टवकेसरैः ॥ राघवेणैवमुक्तासासिताप्रकृ
तिदक्षिणा ॥ ६ ॥ उवाचप्रणयस्मिगधमिदंलक्ष्मणतं वचः ॥ अवश्यकार्यवचनंतमेषुनन्दन ॥ ७ ॥ बहुशोभ्रमितश्चाद्यतवचैवमनोरथः ॥
एवमुक्त्वावारोहोशिलांतामुपसर्पह ॥ ८ ॥ सहभर्तानवद्वागीरंतुकायामनस्विनी ॥ तामेवंबुवतींसीतारामोवचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ रम्यं पश्य
सिम्भूतार्थवपुंष्पितपादपम् ॥ पश्यदेविगिरौस्मरम्यपुष्पांकितानिमात्र ॥ १० ॥ गजदंतक्षतान्वृक्षान्यशयन्यासवर्षिणः ॥ झल्लिकविरु
तैर्दधिर्दूतविसमंततः ॥ ११ ॥ पुत्रप्रियोसौशकुनिः पुत्रपुत्रेतिभाषते ॥ मधुरांकरुणांवाचपुंगुवज्जननीमम ॥ १२ ॥ विहगोभृंगराजोयंशाल
स्कंधसमास्थितः ॥ संगतिमिवकुवर्णः कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥ अयंवाबालकः शक्रेकोकिलानांविहंगमः ॥ सुखमद्वयसंबद्धंतथाद्वाषप्र
भाषते ॥ १४ ॥ एषाकुसुमितातूनां पुष्पभारातलता ॥ दृश्यतेममिवान्यथ्रमदेवित्वमाश्रिता ॥ १५ ॥ एवमुक्ताप्रियस्यांकैमैथिली
प्रियभाषिणी ॥ भूयस्तरांत्वनिर्द्वागीसमारोहतमामिनी ॥ १६ ॥ अंकेतुपरिवर्ततींसीतासुसुतोपमा ॥ हर्षयामास रामस्यमनोमनसिजर्पि
तम् ॥ १७ ॥ सनिष्ठ्यांशुलिरामोधौतेमनःशिलोच्चये ॥ चकारतिलकंतस्याललोऽरुचिरं तदा ॥ १८ ॥ बालांकसमवर्णेनेतजसागिरिधा
तुना ॥ चकासेविनिषेष्टेनसंख्येनानिशासिता ॥ १९ ॥ केसरस्यचपुष्पाणिकरणामृद्वराघवः ॥ अलंकंपूरयामासेथिल्याः प्रीतिमानसः ॥ २० ॥
अभिरम्यतदातस्यांशिलायांरघुनंदनः ॥ अन्वीयमानोवैदेहादेशमन्यजगामह ॥ २१ ॥ विचरंतितदासीतादर्शहरिश्रूयथम् ॥ वनेबहुमुगा
कीर्णवित्रस्ताराममाश्लिषत् ॥ २२ ॥ रामस्तां परिरब्धांगीपरिरम्यमहाभुजः ॥ सांत्वयामासवामोहमभवत्स्यार्थवानरम् ॥ २३ ॥ मनः
शिलायांस्तिलकः सीतायाः सौथवक्षसि ॥ समदृश्यतसंक्रांतोरामस्यविपुलौजसः ॥ २४ ॥ प्रजहासतदासीतागतेवानरपुंगवे ॥ दृष्ट्वाभर्त
रिसंक्रांतमपांगसमनःशिलम् ॥ २५ ॥ नातिदूरेत्वशोकानांप्रीतिमिवकाननम् ॥ ददर्शपुष्पस्तवकैस्तर्जद्विरिवानरैः ॥ २६ ॥ वैदेही
त्वब्रवीद्राममशोककुसुमार्थिनी ॥ वयंतदभिगच्छामोवनमिदंवाकुनंदन ॥ २७ ॥ तस्याः प्रियेस्थितोरामोदेव्यादिव्यार्थरूपया ॥ सहित
स्तदशोकानांविशोकः प्रथयौवनम् ॥ २८ ॥ तदशोकवनंरामः सभार्योव्यवचतदा ॥ गिरिपुत्र्यापिनाकीवसहैवतंवनम् ॥ २९ ॥

तावन्योन्यमशोकस्यपुष्पैः पल्लवधारिभिः ॥ समलंचक्रतुरुभौकामिनौनीललोहितौ ॥ ३० ॥ आबद्धवनमालौतौकृतापीडावतंसकौ ॥ भार्या
 पतातावचलंशोभयांचक्रतुर्भूशम् ॥ ३१ ॥ एवंसविधावन्देशान्दर्शयित्वाप्रियाप्रियः ॥ आजगामाश्रमपदंसुसंश्लिष्टमलंकृतम् ॥ ३२ ॥ प्रत्युज्ज
 गामतंत्रातालक्ष्मणोरुत्तलः ॥ दर्शयन्विधिवधर्मसौमित्रिःसुकृतंतादा ॥ ३३ ॥ शुद्धबाणहतांस्तत्रमेध्यान्कृष्णमृगान्दश ॥ राशीकृताञ्जु
 व्यमाणानन्यान्कांश्चनकांश्चन ॥ ३४ ॥ तद्वद्वाकर्मसौमित्रेभ्राताप्रीतोभवत्तादा ॥ कियतांबलयश्चेतिरागःसीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥ अग्रंप्रदा
 यभूतेभ्यःसीताथवरवर्णिनी ॥ तयोरुपपददद्वात्रार्मधुमंसंचतद्भूशम् ॥ ३६ ॥ तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्यवीरयोःकृतशौचयोः ॥ विधिवज्जनकीपश्चा
 च्चक्रेसाप्राणधारणम् ॥ ३७ ॥ शिष्टमांसंनिकृष्टंयच्छोषणायावकल्पितम् ॥ तद्गमवचनत्सीताकांभ्यःपर्यक्षत ॥ ३८ ॥ तांदर्शतदाभर्तृका
 केनायासितादृढम् ॥ यस्याहारंतरचरःकामचारीविहंगमः ॥ ३९ ॥ काकेनारोध्यमानांतांसासुमोहतदतुरम् ॥ साञ्जुकोपानवधांगीभट्टप्रणयद
 पिता ॥ ४० ॥ इतश्चेतश्चतांकाकोवारयतींपुनः ॥ पक्षतुंडनस्वार्थैश्चकोपयामासकोपेनाम् ॥ ४१ ॥ तस्याःप्रस्फुरमाणौष्ठशुक्रुटिपुटसूचि
 तम् ॥ सुखमालोक्यकाकुत्स्थस्तंकांकंप्रत्यपेयत् ॥ ४२ ॥ सधृष्टमानोविहगोरामवाक्यमंचितयत् ॥ सीतामभिपपतैवततश्चक्रोधराघवः ॥
 ॥ ४३ ॥ सोभिमंज्यशरैषीकामैषीकास्त्रेणवीर्यवान् ॥ कांकंतमभिसंयायससर्जपुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥ सतेनाभिद्रुतःकाकस्त्रीहोकांन्यपर्यगात्ततः ॥
 देवैर्देत्तवरःपक्षीहारंतरचरोलुघुः ॥ ४५ ॥ यत्रयत्रागमत्काकस्तत्रतत्रदर्शह ॥ इषीकांभूतसंकाशांसरामंपुनरागम् ॥ ४६ ॥ समुध्रान्यपतत्का
 कोराघवस्यमहात्मनः ॥ सीतायास्तत्रपश्यंत्यामानुषीमैरयद्विस्म ॥ ४७ ॥ प्रसादंकुलमेरामप्राणैःसामग्र्यमस्तुमे ॥ अस्त्रस्यान्यप्रभावोणशरण
 नलभेकचित् ॥ ४८ ॥ तंकाकमब्रवीद्रामःपादयोःशिरसागतम् ॥ सानुकोशतयाधीमनिदंवचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥ मयारोषपरितेनसीताप्रियहि
 तार्थिना ॥ अन्नमेतत्समाधायत्वद्वधायाभिमांत्रितम् ॥ ५० ॥ यत्तुमेचरणौधृगंतस्त्वजीवितेप्सया ॥ अत्रास्त्यवैक्षात्थिमेरद्वयोहिशरणगतः
 ॥ ५१ ॥ अमोघांक्रियतामन्नमकमंगपरित्यज ॥ किमंगंशातयतुतेशरैषीकाब्रवीहिमे ॥ ५२ ॥ एतावद्विमयाशक्यंतवक्तुंप्रियखग ॥ एकांगही
 नंद्यस्त्रेणजीवितमरणाद्वरम् ॥ ५३ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रधायसवायसः ॥ अभ्यगच्छद्वयोर्दशगस्त्यागमकस्यपंडितः ॥ ५४ ॥ सेब्रवीद्वाघव
 काकोनेत्रमेकंयजान्यहम् ॥ एकनेत्रोपिजीविहत्वत्प्रसादाद्ग्राधिप ॥ ५५ ॥ रामानुज्ञातमस्त्रतत्काकस्यनयनेपतत् ॥ वैदेहीविस्मितातत्रकाक
 स्यनयनेहेते ॥ ५६ ॥ निपत्यशिरसाकाकोजगामाशुथप्सितम् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारानंतरक्रियाः ॥ ५७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे अयं प्रक्षितः सर्गः ॥ १ ॥

निवृत्तं नेच्छामि शक्रव्रतमपि नेच्छेम इमां महामेघं नेच्छामि इति नेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ मन्येहमिति द्रुमुम्यागत इति मन्ये इत्यन्वयः । आगतो मातुल्याहृदिति श्रेयः । कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमिलेव रूपम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इयं तद्विषयारोपं कुलेत्यर्थः । प्रसादं तद्वत् राज्यं मया प्राप्तं तमया रामया दीयते अतो न ते सत्यप्रशदोपेति प्रसादः ॥ १२ ॥ येषं मतस्तथा एतं कर्तुमस्मददर्शमयोग्यत्वं प्रातकालम् उचितम् ॥ १३ ॥ कृतपूर्वं यत् अद्य भतं शक्यते ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यं कृतपूर्वम् उक्तपूर्वं वा यदद्य भतं शक्यते इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अतस्ते त्वया भततोऽपि निष्ठुः न वाच्यः । यतो भतस्यापि अप्रियवचने कृते उक्ते बह्वपि अप्रियमुक्तः स्या त्वया ॥ १५ ॥ आत्मनः प्राणं प्राणस्य आतरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ इमा वाच मन्त्रव्यवस्थाम् । प्रतीयतामिति मन्येहमागतोयोध्याभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ ममप्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुसरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वाप्राजितं माहिजटावल्लधारिणम् ॥ जानक्याल हितं वीरत्वयाचपुरुषोत्तम ॥ १० ॥ मेहेनाक्रांतं तदहयः शोकेनाकुलितं तद्वियः ॥ द्रुमुम्यागतो ह्येष भरतोनान्यथागतः ॥ ११ ॥ अंवाचकैक्योरुष्य भरतश्चाप्रियंवदन् ॥ प्रसादापितरं श्रीभाभ्राज्यमेदमुमागतः ॥ १२ ॥ प्रातकाल्यथैषोस्मान् भरतो द्रुमुमुहर्ति ॥ अस्मात्सुमनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरे त ॥ १३ ॥ विप्रियं कृतपूर्वभरतेन कदाचिदुक्तिम् ॥ ईदृशं वाभयतद्य भरतयद्विशं कसे ॥ १४ ॥ न हिते निष्ठुं वाच्यो भरतोनानाप्रियंवचः ॥ अहं ह्यप्रियसु क्तः स्यां भरतस्याप्रियेकृते ॥ १५ ॥ कथं दुपुत्राः पितरं हन्तुः कस्यांचिदापदि ॥ भ्रातावाभ्रातरं हन्यात्सो मित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदि राज्यस्य हे तोस्त्वमिमांवाचं प्रभाषसे ॥ वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मत्प्रदीयताम् ॥ १७ ॥ उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मणतद्वचः ॥ राज्यमस्मै प्रयच्छेति वा दमिन्येवमस्यते ॥ १८ ॥ तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हितैरतः ॥ लक्ष्मणः प्रविशे श्वस्वानिगानिगालज्जया ॥ १९ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा ब्री डितः प्रत्युवाच ह ॥ त्वामन्ये द्रुमुमायातः पितादशरथः स्वयम् ॥ २० ॥ ब्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह ॥ एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान् द्रुमा गतः ॥ २१ ॥ अथ वानौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ ॥ वनवासमनुध्यायगृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥ इमां चाप्येष वेदहीमन्यतं सुखसे विनीम ॥ पितामो राघवः श्रीमान् वनादादाययास्यति ॥ २३ ॥ एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवतौ मनोरमौ ॥ वायुवेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ स एष सुमहाकायः कंपते वाहिनीमुखे ॥ नागः शङ्खज्योनामवृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥

वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ननु नदुक्ते स न दवात्तत्राह उच्यमान इति । प्रयच्छेत्यमान इत्यर्थः । राज्यस्य केचेदेव दापयिष्यामि किं भातुर्वचनेत्याशयः ॥ १८ ॥ लज्जया गात्राणि प्रविक्षेव अत्यतस्तु चितो बूदित्यर्थः । तस्य रामस्य हिः रतः ॥ १९ ॥ एवमुचितोक्तिलक्ष्मणपरिहारोचितं वाक्यमाह तदिति । भरतप्रसादो त्वदाशयपरिहारावैव केवलमुपन्यस्त इत्याशयः ॥ २० ॥ एव पितृप्रसंगो लक्ष्मणस्य ब्रीडापरिहा रसू ॥ इति ज्ञात्वा तदेव नुदुर्बलाह ब्रीडितमिति । एषः लक्ष्मणप्रस्तावितः पिता ॥ २१ ॥ नौ सुखोचितौ मन्यमानः वनवासं श्रुत्वा यत्र विचिंत्य ॥ २२ ॥ इमा सीताम् ॥ २३ ॥ गोत्रवतौ प्रसात्तमानौ प्रसात्तकुलो वा गात्रवताविति पाठे प्रशस्तशरीरौ । जवनौ केवतौ ॥ २४ ॥ पितुरात्मनः चिद्धतरसाह एष इति । कपते कलति आगच्छति अथ शङ्खज्यो रामेण मुखज्ञाय दवादन्य एव अत एव तातस्य शङ्खज्य इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

इह छत्रविषये॥२६॥ इति च सौमित्रि वृक्षाप्रास्थित्यम् अथ वृक्षावरोहणमाज्ञापयति वृक्षाप्रादिति मद्रचः कुरु शक्तां विहाय मद्रचसा सालावरोहण कुर्वत्यर्थः॥२७॥ अत्रोक्तं यति रामाज्ञेयादिः॥२८॥ रामाश्रमस्य समदो न भवेदिति संदिष्टा आज्ञता सेना शैलस्य समतादूरमागे वासमकल्पयत्॥२९॥ अथर्व साधयोजनम्॥३०॥ धर्म पुरस्कृत्य दर्प विधूय प्रणता विक्षिता सेना॥३१॥ पौलमानः॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामयि रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्तमवतितमः सर्गः॥३२॥ पादवता चरणानिनां कः श्रेष्ठो विमुर्मतः गुरुतर्कं गुरुच्छ्रूपापसम्॥३३॥ यथोद्देशम् अनुकस्यामुक्तिदिशि वास इति स्वायुषदिष्टदेशमन

नतुपश्यामि तच्छत्रं प्राङ्मुखं लोकाविश्रुतम्॥ पितुर्दिव्यं महाभागसंशयो भवतीह मे॥ २६॥ वृक्षाप्रादवरोहत्वं कुरुलक्ष्मणमद्रचः॥ इतीवराभोवर्मा त्मासौ मित्रित्तुमुवाच॥ २७॥ अवतीर्य तु सालाग्रात्समात्ससमितिजयः॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिभूत्वा तस्यौरामस्य पार्श्वतः॥ २८॥ भरतेनाथसंदिष्टां संमदो न भवेदिति॥ समं तां तस्य शैलस्य सेनावासमकल्पयत्॥ २९॥ अध्वर्युर्भिदवाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य ह॥ पार्श्वेन्यविशदावृत्तगजवाजिनराकुला॥ ३०॥ सा चित्रकूटे भरतेन सेनाधर्मपुरस्कृत्य निधूय दर्पम्॥ प्रसादनाथं धुनं दनस्य विरोचते नीतिभता प्रणीता॥ ३१॥ इत्यार्षे श्रीम० वाल्मी० आ० च० सा० अयो० सप्तमवतितमः सर्गः॥ ३२॥ निवेक्ष्य सेनां तु विभुः पद्मपादं वतां वारः॥ अभिगंतुं सकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम्॥ ३३॥ निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत्॥ भरतोऽत्रांतरं वाक्यं शत्रुः मिदमब्रवीत्॥ २॥ क्षिप्रं वनमिदं सोऽध्वर्युः समंततः॥ लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि॥ ३॥ गृहे ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना॥ समन्वेषतु काकुत्स्थविस्मयं रिवृतः स्वयम्॥ ४॥ अमात्यैः सह परैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः॥ सहस्रं सर्वं चारिष्यामि पद्मपादं रिवृतः स्वयम्॥ ५॥ यावन्नरामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम्॥ वैदेहीं वामहाभागं न मे शांतिर्भविष्यति॥ ६॥ यावन्न चंद्रसंकाशं तद्रक्ष्यामि शत्रुभाननम्॥ भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शांतिर्भविष्यति॥ ७॥ सिद्धार्थः सलुसौ मित्रियं च द्विजमलोपमम्॥ मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति॥ ८॥ यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यजनां न्वितौ॥ शिरसाग्रग्रीवाभ्यामिनमेशांतिर्भविष्यति॥ ९॥ यावन्न राज्ञेराज्याहः पितृपैतामहे स्थितः॥ अभिषिक्तौ जलच्छिन्नो न मे शांतिर्भविष्यति॥ १०॥ कृतकृत्या महाभागावैदेही जनकात्मजा॥ भर्तारं सगरं तायाः पृथिव्या या नुगच्छति॥ ११॥ सुशुभं चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः॥ यस्मिन् वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नंदने॥ १२॥ कृतकार्यमिदं दुर्गवनव्यालनिषेवितम्॥ यद्दध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वारः॥ १३॥ एवमुद्यन्ता महाबाहु भर्तः पुरुषर्षभः॥ पद्मपादमेव महातेजाः प्रविशे शमहृदन्तम्॥ १४॥ सतानि दुर्गजालानि जतानि गिरिसानुषु॥ पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वारः॥ १५॥ तिरस्कृत्य निविष्टे सैन्ये इत्यर्थः विनीतवत् विनीताहो॥ २॥ लुब्ध्याः एभिः आतन्गुहमृष्टैः॥ ३॥ ज्ञातिसहस्रेण परिवृत इत्यव्ययः॥ ४॥ चारिष्यामि अहमन्वेषयन्ति शेषः पारैः सहवर्तमानैरमात्यैश्च विभिः सहवर्तमानैर्गुरुभिश्च परिवृतः॥ ५॥ ६॥ शत्रुमाननीमिति कर्मधारयः शातितुः खडातिः॥ ७॥ चंद्रविमलोपम विमलचंद्रमदृशम्॥ ८॥ पार्थिवव्यजन रेखाभ्यज्जुलितशतपत्रादि तावन्ने न शातिरित्यन्वयः॥ ९॥ १०॥ ११॥ गिरिराजसन् हिमवत्सदृशः॥ १२॥ कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमोचकारामपादरजो व्याततयैति भावः॥ १३॥ दुर्गं दुष्पवेशम्॥ व्यालः सर्पः॥ १४॥ मन्वेषेन वतम्॥ तद्वोगे तानीति द्वितीया॥ दुर्गजालानां मध्ये इत्यर्थः॥ १५॥

अद्योर्ज्व घृमम् । रामाश्रमगतस्यातो इति पाठे तदाश्रमगतस्य सालस्याते उपरिक्लृप्तं उच्छ्रितं घञ कोविदारखञ्ज द्रष्टुमर्थः । घृमदर्शनस्य घृमेव जातत्वेन तस्यानिर्णयकत्वादिति कतकः ॥ १६ ॥ त खञ्जम् ॥ १७ ॥ पुण्यजनास्तपस्विनः पुनर्निर्वस्य अन्वेषणनियोगितामपि क्ष्मं स्थापयित्वा गुहेनेति प्रधातजनोपलक्षणम् ॥ १८ ॥ जयमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामधे रमायणतिलके ब्रह्मकीर्तये आदिबाल्ये अयोध्याकांडे अष्टमोऽध्यायः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ निविष्टयासिति । शत्रुश्रमिति । प्रतियोगे द्वितीया । शत्रुश्रम्य रमाश्रमप्रस्थासत्तच्छिह्नाः दर्शयन्तिर्यः ॥ १ ॥ आनयेति सदित्यस्य वीरितः सन्नये जगाम न तु मातुः प्रतीक्ष्य स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥ रामदर्शनजल्लवः रामदर्शनमुदित्य जनितोभिलाषः स भवतवत्तस्य च शत्रुश्रम्य सुमत्रस्य च अतः शत्रुघ्नं भवतमुवाचतम् । अदूरात् स्वमीप यथा भवति तथान्यपद्यत अन्वधावत् ॥ ३ ॥ तापसानामाल्यैः सह सन्धिताम् । यदा तापसालयसमानसस्यानां पर्णकुटीं पर्णप्राजान्येन निर्मितां कुटीं शालाम् । इय दर्शनार्थमागततपस्यादित्यव्यवहार

सगिरेश्चक्रूदस्त्यसालमारुह्यसत्वरम् ॥ रामाश्रमगतस्याग्रदर्शज्वमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तदंघ्रामरतःश्रीमान्मुमोदसहबांशवः ॥ अत्रामहति ज्ञात्वागतःपारमिवांभसः ॥ १७ ॥ सचित्रकूटेदुगिरौनिशम्यरामाश्रमपुण्यजनोपपन्नम् ॥ गुहेनसाधुत्वारितोजगामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे अष्टमवतितमः सर्गः ॥ १८ ॥ निविष्टयातुसेनायामुत्तुकोभरतस्तः ॥ जगा मभ्रातादंष्ट्रुशत्रुग्रममुदर्शयत् ॥ १ ॥ ऋषिवसिष्ठसंदिश्यमातुर्मेशीप्रमानय ॥ इतिविरतमग्रेस्रजगामगुरुवत्सलः ॥ २ ॥ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नम दूरादुन्ववत् ॥ रामदर्शनजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच ॥ ३ ॥ गच्छेवाथभरतस्तापसालयसंस्थिताम् ॥ भ्रातुःपर्णकुटींश्रीमानुदजंचददर्शह ॥ ४ ॥ शालयास्त्यग्रतस्तस्याददर्शभरतस्तदा ॥ काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्यपचितानिच ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममयुषः ॥ कृतवृक्षेव भिज्ञानकुशचरैःक्वाचित्कचित् ॥ ६ ॥ ददर्शभवेनेतिस्मन्महतःसंचयान्कृतात् ॥ ७ ॥ गच्छेन्नैवमहाबा हुद्युतिमान्भरतस्तदा ॥ शत्रुघ्नचाब्रवीद्वृष्टस्तानमात्यांश्चसर्वशः ॥ ८ ॥ मन्यप्राताःस्मत्तदेशभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ नातिदूरेहिमन्येहंनदीमंदाकिनी मितः ॥ ९ ॥ उच्चैर्बद्धानिचरीणि लक्ष्मणेनभवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतःपंथाविकालेगुमिच्छता ॥ १० ॥ इतश्चोदातदंतानांकुंजरान्तरस्विनाम् ॥ शैलपार्श्वेपरिक्रांतमन्योन्यमभिगजताम् ॥ ११ ॥ यमोवाधातुमिच्छतितापसाःसततंवेन ॥ तस्यासौहृथयेधूमःसंकुलःकृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

प्रयोजना । उदजबहिःस्था उदज समीपिकवाट दारुक्लृप्तं गृह सीतानिकेत्यर्थः कृतम् ॥ ४ ॥ तस्याः शालायाः पर्णकुटीसिद्धायाः अवभग्नानि होमार्थम् अपचितानि बल्यस्य संगतितानि ॥ ५ ॥ पुषः आर्द्रवृत्तिः क्लृप्तः । कुक्षैर्क्वल्लक्ष मार्गपरिज्ञानार्थं कृतम् अभिज्ञान चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥ शीतकारणाच्छ्रितनिवृत्तिकारणात् । तदूभ्रयोजनार्थं मृगादीनां करोषैः कृतासंचयान् ददर्श । चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानेन तत्र काले वैशाखांतमभरतात्रे शीतस्य चायमानत्वात् ॥ ७ ॥ एवमेतान्दार्थान्यन्यगच्छेन्नैव शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥ मदकिनीमित इति । आश्रम इति शेषः ॥ ९ ॥ यत् उच्चैर्बद्धानि चरीणि तस्मात् किलाले मारीस्य सष्टदर्शनायोग्ये काले जलहरणाल्पर्यं गतुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानः आश्रमपथा अयमेव मरेव ॥ १० ॥ अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गं दर्शयति इत्यर्थेति । इह चेति पाठान्तरम् । उदात्ततदंतानां गृहांतानाम् । परिक्रात परिक्रमणं स्यात् गमनमार्गं इति यावत् । तत्र गमननिवृत्त्यर्थं चेदभिज्ञानकरणमिति भावः ॥ ११ ॥ तापसा वने यमाधातु सायंप्रातर्होमार्थमिच्छति तस्याय इत्यते

धूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स रावः भरतः मदाकिनीमनुचित्रकूटं प्रात इत्यन्यः । तं जनमाल्यादिजनम् ॥ १४ ॥ वीरासने योगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति लोकेन समाकृतः निदितो यस्मादतो
 मे जन्म धिक् सोह्येतदायशःपरिहारय राम प्रसादयन् रामप्रसादेदेवे तस्य रामस्य पादेषु । एवायां बहुवचनम् । सीताया लक्ष्मणस्य च पादयोः पतिष्यामि । स्वापराधप्रसादानाय कनीयस्त्वपि प्रणामो
 लोकप्रसिद्ध इति कृतकः । अन्यस्तु श्रद्धाजाड्यासीतायाश्च पुनःपुनरिति पाठ कल्पयति ॥ १७ ॥ १८ ॥ सालः वटाजलाद्यादिदृढविद्यालणवतो दृढाः । अधकर्णो दृक्षविशेषः ॥ १९ ॥ भारसाधनैः अति
 शुक्लार्थसाधनैः । सारो बले स्थिराशे च ॥ २० ॥ भोगवती नागत्रोकः ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां चर्मफलकम् ॥ २२ ॥ कानमनूषितैर्गोधांगुलिरूपलक्षितामिति शेषः । सिंहयु
 अत्राहंरुषव्याग्रं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ आर्यद्रक्ष्यामिसंहृष्टं महर्षिभिराघवम् ॥ २३ ॥ अथगत्वासुहृत्तुचित्रकूटं सराघवः । मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तः
 जनंचेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ जगत्यांपुरुषव्याघ्र आस्तेवीरासनेतः ॥ जनद्वेनिर्जनप्राप्यधिङ्मेजन्मसजीवितम् ॥ २५ ॥ मत्कृतेव्यसनं प्राप्तोलोकना
 थोमहाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्यवनेवसतिराघवः ॥ २६ ॥ इतिलोकसमाकृष्टः पादेष्वद्यप्रसादयन् ॥ रामतस्यपतिष्यामि सीताया लक्ष्म
 णस्य च ॥ २७ ॥ एवं सविलपंस्तस्मिन्वनेदशरथात्मजः ॥ ददर्शमहतीं पुण्यां पूर्णशालां मनोरमाम् ॥ २८ ॥ सालतालाश्चकर्णानां पूर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥
 विशालां मृदुविस्तीर्णकुशैर्वेदिमिवाध्वरैः ॥ २९ ॥ शक्राधुनिकार्थैश्चक्रमुक्तेभारसाधनैः ॥ रुक्मपृष्ठमहासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ ३० ॥
 अर्करश्मिप्रतीकारैश्चैरिस्तूणगतैः शरैः ॥ शोभितां दीप्तवदनैः सपैर्भोगवतीमिव ॥ ३१ ॥ महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् ॥ रुक्मर्बिदु
 विचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापिशोभिताम् ॥ ३२ ॥ गोधांगुलित्रैरासत्तौश्चित्रकांचनधूपितैः ॥ अरिसंघैरनाधुष्यामृगैः सिंहगुहामिव ॥ ३३ ॥ प्रागुद
 क्रप्रवर्णवैदिविशालां दीप्तिपावकाम् ॥ ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ ३४ ॥ निरीक्ष्य समुहूर्ततुददर्श भरतोरुम् ॥ उदजरासमासीनं जटामड
 लधारिणम् ॥ ३५ ॥ कृष्णाजिनधरं तंतुचिरवल्कलवाससम् ॥ ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ ३६ ॥ सिंहस्कंधं महाबाहुं पुंडरीकनि
 भेक्षणम् ॥ पृथिव्याः सागरांतायाभर्तारिधर्मचारिणम् ॥ ३७ ॥ उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणिमिव शाश्वतम् ॥ स्यंडिले दभसंस्तीर्णं सीताया लक्ष्मणेन च ॥
 ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावतधर्मान्माभरतः कैकयीसुतः ॥ ३९ ॥ दृष्ट्वा विललापात्तो बाष्पसंदिग्धयागिरा ॥
 अशक्नुवन्वारयितुं धैर्याद्वचनमबुवन् ॥ ४० ॥ यः संसदिप्रकृतिभिर्बैधुक्त्युत्तपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्तेममाग्रजः ॥ ४१ ॥
 हामिव पूर्णशालां ददर्शेत्यन्यः ॥ ३३ ॥ प्रागुदक्रप्रणाम ईशानमामो निस्त्राम् ॥ ३४ ॥ निरीक्ष्येति शेषः । गुहं राम ददर्श कृष्णाजिनैर्यद्युच्यमानविशेषण रामम् ॥ ३५ ॥ अभितः समीपे
 ददर्श ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाश्वत ब्रह्माण हिरण्यगर्भम् ॥ ३८ ॥ अभ्यधावत धावतिव त्वस्या जगाम । अत्र भरतस्यैव कक्षेऽपि वर्णनीयमयीमावेनातिहर्षाविष्टवादन प्रकारे द्विरुक्तिर्न दोषाय ॥ ३९ ॥
 दृष्ट्वा दर्शनमात्रेणैवार्तः खिन्नः सन् तां चार्तं धैर्याद्वारयितुमशक्नुवन् अत एव बाष्पसदिग्धवर्णया गिरा वार्गिद्विगेण वचनमबुक्त्वव्यक्त वदन्ति ललाप ॥ ४० ॥ विलापप्रकारमाह यः संसदीति ॥ ४१ ॥

बहुमहद्वयस्यैवैसीमिलंभुं यः पुरे उचिताः स मृगाजिने अतारयोचिराय रूपे मृगचर्मणी प्रकृते । धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथादिष्टग्रथाविहितैः ऋत्विक्छेदसाध्यैर्यस्य धर्मसच्यो युक्तः स स्वशरीरच्छेदेन सप्रदमुत्पन्न धर्मं मांति ॥ ३४ ॥ मलेन दृञ्चन्निवणपुष्पमात्रान्मलस्यित्तगं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पादवप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥ तत एव पुनर्नौवाच ॥ ३८ ॥ ततः वाष्पवक्रद्वलवात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ राजसुतौ रामकृष्णौ ॥ ४१ ॥ अश्रूण्यमुचुत् प्रविहाम हर्षं पूर्वं तदर्शनजस्तोषः पश्चाच्छुःखदर्शनमदुःखदश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥ रैमानः ॥ इति श्रीरामभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे नवनवतमः सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ जटिलमिति । अधप्रमृति भूमौ तु शयिष्ये । जटाचरीणि धारयन्कियदृशितित्तमे मत्तोक्तेर्भरतस्य जटि वासोभिर्बहुसहस्रैर्महान्मापुरोचितः ॥ मृगाजिनेस्यमिहप्रवस्तेधर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ अधारयद्योवि विधाश्चिन्त्राः सुमनसःसदा ॥ सोयंजटा भारिमिमंसहतेराधवःकथम् ॥ ३३ ॥ यस्ययज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्यसंचयः ॥ शरीरच्छेदसंभूतसधर्मपरिभर्गते ॥ ३४ ॥ चंदनेनमहाहोणयस्यां गमुपसेवितम् ॥ मलेनतस्यांगमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निभत्तमिदंदुःखंप्राप्ता रामः सुखोचितः ॥ धिजीवितं नृशस्यस्यममलोकाविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्वंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखपंकजः ॥ पादावप्राप्यरामस्यपातभरतोरुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तो भरतोरानजपुत्रो महाबलः ॥ लब्धवार्थेति सकृदीनयुननौवाचकिंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पैः पिहितकंठश्चप्रेक्ष्यरामं शशस्विनम् ॥ आर्येत्येवाभिंसंकुश्रयव्यहर्तुनाशकृत्तः ॥ ३९ ॥ शत्रुश्चापिरामस्यववैचरणौरुदन् ॥ तावुभौचसमालिङ्ग्यरामोप्यश्रूयवर्तयत् ॥ ४० ॥ ततःसुमंत्रेणगृहेनचैवसमीयतूरानजसुतावरण्ये ॥ दिवा करश्चैवनिशाकरश्चयथांबरोऽनुक्रुद्धहृत्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान्पार्थिवान्वारण्यथूपाहान्समागतांस्तत्रमहत्यरण्ये ॥ वनौकसस्तेभिसमीक्ष्यसर्वेत्वं श्रूण्यमुचन्प्रविहायहर्षम् ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकाण्डे नवनवतमः सर्गः ॥ ९९ ॥ जटिलं चीरवसनं प्रांजलिपतितं भुवि ॥ ददर्शरामोदुर्दशयुगतिमास्करं यथा ॥ १ ॥ कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशम् ॥ भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥ आभ्राय रामस्तं सूक्ष्मिपरिष्वज्य चराधवम् ॥ अकेभरतमारोप्य पर्यपृच्छत्सदा रम् ॥ ३ ॥ कनुतोऽभूत्पितातयदरण्यतं वमागतः ॥ नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ चिरस्य वतपश्यामि दूराद्भद्रतमागतम् ॥ दुष्प्रतीकमरण्येस्मिन्किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥ कश्चिद्बुद्धं रतेतातराजायस्वमिहागतः ॥ कश्चिद्भदीनः सहसाराजालोकांतरंगतः ॥ ६ ॥

लजम् । यद्यपि नवतित्तमे सर्वो वसतो वाससी क्षौमे इति मद्भाजदर्शनवेलयां श्रूयते तथापि गुरुरामे प्रतिज्ञातस्य मद्भाजाश्रमनिर्गमनानंतरं वारणमिति न विरोधः । युगतिं भारुतं यथेति भुवि पतितमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ पर्यपृच्छत्समाहित इति पठे समाहितः कुलप्रशन्नारा धर्मवाक्ये सावधानचिच्छः ॥ ३ ॥ हे तात ते पिता कामत इह पत्रं केयर्थः । कुत एवं सशयस्तत्राह नहीति । जीवतस्तस्य चेन्न हिवेति शेषः । नहि स मदसन्निवौ तवैव पितृश्रूषाया अकस्यकृतव्यादिति भावः ॥ ४ ॥ दूरान्तात्तमहदंशात् चिरस्यागतं भरतं पश्यामि । व्रतेति हर्षः । दुष्प्रतीकमिति भरतविशेषण वनविशेषण च । अर्धे कारयेन्मार्गदिना दुर्बोधाकार वनमपि भीषणतया तथा ईदृश वन निमागतः किमागमनप्रयोगं जन्मदिशारण्ये इत्यर्थः । अरण्य गजशुभोगम् ॥ ५ ॥ अथ भरता

गमन राजाज्ञया वा स्यात् राजमरणे दुःखाद्वा तत्राद्यमुपन्यस्यति कश्चिद्भु इति । भग्नो प्राणान् धारयति अथवा लोकांतरं गतः यत्त्वमिहागत इत्यनुदर्शयः ॥ ६ ॥ अत्यमेव पक्ष्ममलव्याह न ते राज्यं श्रद्धे मिति । मूलप्रमोदयथाप्राप्तप्रशङ्कम् । अनिश्चयाहोक्तप्रतारणाव वा पुनर्जीवनपक्षमवलंब्याह काश्चिच्छुश्रूषस इति ॥ ७ ॥ धर्मनिश्चितः धर्मो निश्चित निश्चयो यस्य सः ॥ ८ ॥ उपाययो वसिष्ठः ॥ ९ ॥ नदति मदनवासत्वाद्वाज्यलामान्यामिति व्ययम् ॥ १० ॥ कुलपुत्रो महाकुलप्रसूतस्ते पुरोहितस्तावकसकलहृदित्वयुल्लघता । एतेन वसिष्ठपुत्रः काश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥ विधिद्वः सत्कलहोमविधिद्वः युक्तो नियुक्तः काले होमकाले वेदयते हुत होध्यामण चाग्निम् ॥ १२ ॥ वैवाः विवासु सखाधु निगुणास्तान् ब्राह्मणानिमिमन्यसे बहुमन्यसे । ब्राह्मणसामान्यविषयः प्रश्नोप्रे मविव्यति । यद्वा वैधान् चिकित्साप्रवीणान् ब्राह्मणानित्यर्थः । अपूर्णो ह्येवो योमिषव्यतीति श्रुत्युक्तनिदा तु शास्त्रानभिज्ञाविकित्सापवृत्तपरा । शास्त्राभिज्ञस्य मेषज्यं महते पुण्याय तज्जीविकापरो वा निषध इति दिक् ॥ १३ ॥ इहसत्रो वाणप्रयोगः । काश्चित्सौम्यनरोराज्यं प्रष्टुं बालस्यशाश्वतम् ॥ काश्चिच्छुश्रूषसेतापितुः सत्यपराक्रम ॥ ७ ॥ काश्चिदशरथोराजाकुशलीसत्यसंगरः ॥ राजसूया श्रमेयानामाहर्ताधर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥ सकाश्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहादुतिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ॥ ९ ॥ तातकश्चिकौसल्यासुमित्राचप्रजावती ॥ सुखिनीकाश्चिदार्याचदेवीनन्दनदिकैकयी ॥ १० ॥ काश्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रोबहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्तेपुरोहितः ॥ ११ ॥ काश्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोभित्तमानृजुः ॥ हुतंचहोध्यमाणंचकलेवेदयतेसदा ॥ १२ ॥ काश्चिदेवाल्पितृन्मृत्या न्युरुन्पितृसमानपि ॥ वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणंश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥ इष्वत्नवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सुधन्वानमुपाध्यायंकश्चित्त्वा तातमन्यसे ॥ १४ ॥ काश्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवंतो जितेन्द्रियाः ॥ कुलीनाश्चैगितज्ञाश्चकृतास्तेतातमंत्रिणः ॥ १५ ॥ मंत्रोविजयमूलहिराज्ञां भवतिराघव ॥ सुसंवृतोमंत्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥ काश्चिन्निद्रावशेनैपिकश्चित्कालेवबुध्यसे ॥ काश्चिच्चापररात्रेषुचितयस्यर्थेनैपु णम् ॥ १७ ॥ काश्चिन्यत्रयसेनैकः काश्चिन्नबहुभिः सह ॥ काश्चित्तेमंत्रितोमंत्रोराष्ट्रनपरिरयावति ॥ १८ ॥ काश्चिदर्थविनिश्चित्यलघुमूलमहोदयम् ॥ क्षिप्रमारमसेकर्मनदीर्घयसिराघव ॥ १९ ॥ काश्चिन्नुसुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः ॥ विदुस्तेसर्वकार्याणिनकर्तव्यानिपार्थिवाः ॥ २० ॥ काश्चिन्नतैर्कृत्यथावायेचाप्यपरिकीर्त्तिताः ॥ त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतातमंत्रितम् ॥ २१ ॥

अत्र समन्तः सः । वरशब्द उभयसंबद्धः । अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रम् । तत्र विचारदं पठितं सुकृत्वा तज्जानन्मुपाध्यायं धनुर्वेदाचार्यम् ॥ १४ ॥ मन्त्रिधुरैः मन्त्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीतिशास्त्रज्ञैः सुसंवृतः सुतरां गुप्तः ॥ १६ ॥ अर्थेषुणमर्थग्रान्धुपायम् ॥ १७ ॥ नैकः एकैकं मंत्रं क्रियमाणे सर्वकार्याणिनिवेशेन गुणगुणोपर्यार्थग्रहणं न सिध्यति । बहुभिर्मन्त्रेण प्रथमैकमत्यमेव न घटेत मन्त्रमेदं च भवेदिति भावः । राष्ट्रं न परिधावति कोर्कैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ लघुमूलमल्पतत्ताय महोदयं महाफलं न दीर्घयसि न विलंबयसि ॥ १९ ॥ पार्थिवाः सामतास्ते मंत्रितानि सर्वकार्याणि सुकृतानि निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि कृतकल्पानि वा विदति न कर्तव्यानि मादिलेनेत्यर्थः ॥ २० ॥ ये त्वदीया मन्त्रास्त्वयामात्यैश्चपकीर्त्तिता अपि युक्त्यार्थापत्त्या तर्कस्तत्तास्यैरनुमानैर्वा । यद्वा तर्कास्तत्कारणा

नुपाकाः युक्तयः साक्षात्तदुमापिकाः पूर्वैर्न बुध्यते किल । किंच परकृतं मन्त्रितं लया लब्धमर्थ्यैर्वा बुध्यते किल ॥ २१ ॥ सहस्रैस्त्वैकैरपीति शेषः । पंडितपरिश्रे हेतुमाह पंडित इति । अर्थकुच्छ्रेष्ठं कथं सकं देवु निश्रेयसं कुर्यात् । अयमिचरितसिस्तारोपायवोधनेनेति शेषः ॥ २२ ॥ सहपता सहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥ विचक्षणोऽन्यस्तन्तीतिशब्दः ॥ २४ ॥ मुल्या महातः ॥ २५ ॥ उपधा उत्तमोचस्तमनी ताम् तदग्राहिणः । यद्गोपाधियुक्तसश्रयरहितान् अत एव पिपुर्गतामहात् । कुचीन् ब्रह्मतेद्रियकुद्धात् ॥ २६ ॥ उद्वेजिताः प्रजा मर्निणश्च राष्ट्रे तव त्वांनावजानति नाममन्यते ॥ २७ ॥ यत्तज्जाः किंचित्पापासुधावेनैव यतिमिव त्वाभ्याव्योयमिति भवा नावजानंति किल । तत्र दृष्टतः उपेय्यादि । क्षियः कुलक्षियः । उपाय्यहर्नजातीयक्षितिग्रहीतार तां च कामयान कामयमान तस्यामलनासक्तं यथावजानंतीत्यर्थ इति कतकः । उपग्राताति पाठः । उपग कर्मणा ब्रह्मकारादिना प्रतिग्रहीतार कामयान कामुक क्षिय इव यत्तज्जाः पतिमिव च नावजानति प्रजा इति शेषः । प्रजातिक्रमसुप्रश्रयहण च त्वयि नास्ति काचिदिति भाव इति तीर्थः । परे तु उपग्रातिग्रहीतारस्म्यपुत्स तत्प्रतिग्रहीतुरिदंशपठतायाः कर्मविपाकशब्दे उत्तोरित्याहुः ॥ २८ ॥ उपायकुशलं सामावुपायचतुर वैव विद्यादिदं राजनीतिशा

कचित्सहस्रैर्वर्षाणामेकमिच्छसिपंडितम् ॥ पंडितोद्वयैकृच्छ्रेषुकुर्यान्निःश्रेयसमहत् ॥ २२ ॥ सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः ॥ अथ वाय्युतान्येवनास्तिषुसहायता ॥ २३ ॥ एकोऽप्यमात्योमेधवीशूरोदशोविकक्षणः ॥ राजानंराजपुत्रवांप्रापयेन्महतींश्रियम् ॥ २४ ॥ कश्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः ॥ जघन्याश्चजघन्येषुभृत्यास्ततातयोजिताः ॥ २५ ॥ अमान्यानुपधातानिपतुपैतामहाञ्छुचीन् ॥ श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषुकश्चित्वनिजयसिकर्मसु ॥ २६ ॥ कश्चिन्नोप्रेणदंनभृशमुद्वेजिताःप्रजाः ॥ राष्ट्रेतवावजानंतिमांत्रिणःकैकयीमुत ॥ २७ ॥ कश्चित्त्वांनावजानंतिराजकाःपतितंयथा ॥ उग्राःप्रतिग्रहीतारंकाभयानमिवस्त्रियः ॥ २८ ॥ उपायकुशलैर्वैधैभृत्यंसदूषणेरतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामंचयो नहंतिसहन्यते ॥ २९ ॥ कश्चिदृष्टृश्चशूरश्चधृतिमान्मतिमाञ्छुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चदशःसेनापतिःकृतः ॥ ३० ॥ बलवंतश्चकश्चित्तेसुल्या युद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदानांविक्रांतास्त्वव्यासत्कृत्यमानिताः ॥ ३१ ॥ कश्चिद्वलस्यभक्तंचवेतनचयथोचितम् ॥ संप्राप्तकालंदातव्यंददासिन विलंबसे ॥ ३२ ॥ कालातिक्रमणोद्वेगवभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुरग्यतिक्रुप्यतिसोनर्थःसुमहाकृतः ॥ ३३ ॥ कश्चित्सर्वेतरास्त्वांकुलपुत्राः प्रधानतः ॥ कश्चित्राणांस्त्वार्थेषुसंत्यजंतिसमाहिताः ॥ ३४ ॥ कश्चिज्जानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिमानवान् ॥ यथोक्तवादिदूतस्तेकृतोभरत पंडितः ॥ ३५ ॥ कश्चिददृष्टान्युपुस्वपक्षेदशंपंच ॥ त्रिभिस्त्रिभिर्गविक्षातैर्वैसितीर्थानिचरणैः ॥ ३६ ॥

इह प्रत्यं सद्रूपे तं येन केनापि हेतुना आत्मभृत्यविघटने रतं शूरं मरणनिर्भयम् ऐश्वर्यकामं राज्यमिच्छाणि यो न हति स कथ्यते इत्यत इति तीर्थः । उपायकुशलं राज्ञः सकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपायं कुललं वैव शिष्यसदूषणे रतं भृत्यं सेवकं च राजानमपिच्छेद्य तदैश्वर्यकामं शूरं सेवकरूपं प्रभुं च यो न हति स राजा तैव मिषजादिभिर्हृत्यते इत्यर्थं कृतक आह ॥ २९ ॥ शूराः परयोधाभिभवन्तस्य मर्याः । धृतिमान् निपदि प्रशस्तार्थैः । दक्षश्चतुरः ॥ ३० ॥ मुल्याः गणमुल्याः दृष्टापदानाः दृष्ट द्वित्रिवारानुभूतम् अपदानं वृद्धिं पौलं येष ते । विक्रांताः शूराः ॥ ३१ ॥ भक्तं दैनंदिनदेयात्मं । वेतनं प्रतिमासदेयम् ॥ ३२ ॥ भृताः भूतिजीविनो भृत्याः ॥ ३३ ॥ कुलपुत्राः जातयः । प्रधानतः प्रधानाः ॥ ३४ ॥ प्रतिमानवान् प्रभुपुत्रकान्तिः । यथोक्तवादी यथोक्तदेशेप्रतिदेशकता । पंडितः परिच्छेत्ता दूतं चैव प्रभुर्वातं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ इतिनाकारेचष्टव्यं शुचिं दद्यात् कुलोद्वेगमिति मनोः ॥ ३५ ॥ कश्चिददृष्टदेशेति । तानि च मन्त्री १ पुरोहितः २ युवराजा ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अंतःपुराधिकृतः ६

बंधनाराधयिष्ठतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञया आज्ञाय्येषु कृता ९ प्राद्विवाकस्यो व्यवहारपट्टा १० धर्मोत्साधिष्ठतः ११ व्यवहारनिर्णता सम्यालः १२ सेनाया जीवितमृतिदानाध्यक्षः १३ कर्माति केतनप्राहि
णः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालः अयमेवाधिकः १६ दुष्टानां दंडनाधिकारी १७ जलगिरवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतान्येव स्वप्ने मन्त्रिपुरोहितयुधराजाह्विवा च पंचदश । एवैकास्मिन्निषे त्रिभिस्त्रिभिर्मि
ज्ञातैः परस्परमिरैश्चाभिज्ञातैः एतान्यष्टदशतयिनि वेत्ति कश्चित् । योनौ जलवतारे च मंत्र्याष्टदशस्यपि ॥ पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्वरेण्यपीति स्वदेशेयैर्न्यायतो व्यवहारः । प्रवर्त्यते न वेति विचार
णीय पददेशे वेति भावः ॥ ३६ ॥ व्यपस्तान्बिष्कासितान् प्रतिपातानुनगराताम् दुर्बलान्दुर्बलानपि अनवज्ञायैति दुर्बलोयमहितः किमस्याक कारिण्यतल्लुपेक्षां न करोषि कश्चित् ॥ ३७ ॥ लोकयतिकान् चार्वाक
मतानुचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरे लोकयतिकाः शुश्रूषकैर्वावदूकाः । ब्राह्मणत्वेपि तदपरिग्रहहेतुमाह अयैति । प्रलोकितसाधनाभावरूपानर्थाप्रतिपादनदुःशलाः अत एव बालाः अज्ञा केद्वसन्निधाविति
शेषः । पंडितमानिनः स्वयुज्येव केवलमालिनः पंडितान्मन्यन्ते नात्यत्र ॥ ३८ ॥ द्वितीयलोकयतानां त्यागे हेतुमाह धर्मैत्यादि । मुख्येषु मुख्यप्रमाणभूतेषु आन्वीक्षिको तर्कविद्या शुश्रूषकविधाजनितो बुद्धिमव

कचिद्व्यपास्तानहितान्प्रतिपातांश्चसर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञायवर्तसेरिपुमुदन ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नलोकयतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे ॥ अनर्थकु
शलह्येतेबालाःपंडितमानिनः ॥ ३८ ॥ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकोप्राप्यनिरर्थप्रवर्तिते ॥ ३९ ॥ वीरैर्युधि
तांपूर्वमस्माकंतातपूर्वैः ॥ सत्यनामांदद्वारंहस्यश्चरथसंकुलाम् ॥ ४० ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःस्वकर्मनिरतैःसदा ॥ जितेन्द्रियैर्महोत्साह
वृतामनैःसहस्रशः ॥ ४१ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतावैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चित्समुदितांस्फीतामयोऽयांपरिरक्षसे ॥ ४२ ॥ कच्चिच्चैत्यथतेष्टुष्टुः
मुनिविष्टजनाकुलः ॥ देवस्थानैःप्रणाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः ॥ ४३ ॥ ग्रहघ्ननरनारीकःसमाजोत्सवशोभितः ॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हसा
भिरभिर्वर्जितः ॥ ४४ ॥ अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः ॥ परित्यक्तोभ्यैःसर्वैःखनिभिश्चोपशोभितः ॥ ४५ ॥ विवर्जितोनरैःपापैर्म
मपूवैःसुरक्षितः ॥ कच्चिन्नपदःस्फीतःसुखवसतिराधव ॥ ४६ ॥ कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्ष्यजीविनः ॥ वार्तायांसांप्रतंतालोकोयंसुखमेधते
॥ ४७ ॥ तेषांगुप्तिपरीहारैःकच्चित्तेभरणंकृतम् ॥ रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ॥ ४८ ॥ कच्चित्स्त्रियःसांत्वयसेकच्चितांस्तसुरक्षिताः ॥
कच्चिन्नश्रद्धास्यासांकच्चिद्व्यनभाषसे ॥ ४९ ॥

लब्ध निरर्थ निष्प्रयोजन वदंति यथात्मनो ज्ञानाश्रयत्वात् ईदृशो जगन्निमित्तकारणं निष्कलानादि गुणकथेयादिश्रुतिविस्मृतादिमिमांसादि ॥ ३९ ॥ सत्वमामसयोऽर्थव्यवर्धनमाम् ॥ ४० ॥ आर्यैस्तत्रैवर्णिकैः ॥
॥ ४१ ॥ समुदितां सिद्धां स्फीतां समुद्राम् ॥ ४२ ॥ त्रैत्यशतैरक्षमेधांतयागानेकचयनप्रदेशैः । कच्चिच्चैत्यशतैरिति पाठः । सुनिष्ठैः सुप्रतिष्ठितजैराकुलो निबिडः ॥ ४३ ॥ प्रमिन्ननरनारीक इति पाठे प्रमेदः
सतोषः सुकृष्टाः सीमास्तत्त्वज्ञेनप्राप्तदेशाः प्रबलश्च यस्मिन् तथा ॥ ४४ ॥ अदेवमातृक इति । नदीमातृक इति । नदीमातृक इत्यर्थः । नदीबुजिवनो देशो नदीमातृक इत्यर्थः । वृष्टितयावसस्यस्तु विक्षेपो देवमातृक इति । खनिः
स्वर्णरत्नाद्याकरः ईदृशो जनपदः सर्वमर्थैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ॥ ४५ ॥ स च सुख वसति कच्चिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ कृषिगोरक्ष्यजीविनो वैश्याः । वार्ता कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यक्रेयं वार्तालुहताम् । तत्र सांप्रतं
वर्तते इति शेषः । लोको जीवलोकः कृष्यादौ स्थितः सुखमेधते कश्चित् ॥ ४७ ॥ गुप्तिपरीहारैः गुप्तिरिष्टप्रापण परिहरोऽनिष्टपारिहारस्तैस्तेषां कृष्यादिजीविनां मरण कृत कच्चिदिति तीर्थः । गुप्तिपरीहारैरिति पाठः ।
गुप्त्यर्थनियुक्तै राजमनुजैः क्रियमाणतस्तराधनर्थपरिहारैस्ते लया मरण कृतं कच्चिदिति कतकः ॥ ४८ ॥ ताः स्त्रियः सुरक्षितास्त्वयैत्यर्थः । न श्रद्धास्यासांमिति वचनादिकं वास्तवमिति शेषः । गुह्यमप्रकाश्यं कृतां

तमिष्टेति मत्वा न ग्रामसे कश्चित् ॥ ४९ ॥ नागवन गजालसिंघासभून् वनम् । घेतुका घेनवाः । स्वार्थे कः । गणिकाः कार्य्यः । वेद्यकारण्योरेणिका । कार्य्यादिसपादनविषये तृप्तिं नातोपि कश्चित् ॥ ५० ॥ भूषिष्ं
समायां शिवात्मानमिति शेषः । तथा महापथं चात्मानं दर्शयसे ॥ ५१ ॥ कर्मात्ताः कर्मकाः । अविशकया निर्मयतया ते प्रत्यक्षा न किल वा अथवा सर्वे ते उन्मत्ताः । परित्यक्तदर्शना न अत्र कर्मकाविषये मयाश्वेव नाति
दर्शनादर्शनयोर्मध्यगता कणमेव कारणमर्थप्रतिष्ठाणम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ आसोवनागमः व्यसो भोगबलक्षयार्थं त्यागः । अगोत्रमु नटगयाकारिषु ॥ ५४ ॥ अन्यगात्रोऽतिथिर्यः कश्चित् व्ययः । आयात् व्यून् इति शेषः ॥
॥ ५५ ॥ आर्यः साधुः शुद्धात्मापि सत् अणकर्मणा सेवागम्यागमनादिदोषेण क्षातिर्लोभिशस्ताः शास्त्रदुष्टैर्बलवद्भास्वदुष्टैश्च एवार्निर्गतदोषं पृथु लोभादल्लोमाच्छुचिरपि न वयते न दृढाने कश्चित् ॥ ५६ ॥
गृहीतः पालकैर्मनवाभिना वा सकारणे दृष्टः चोरत्वेन शहणकारणैर्युक्तो दृष्टः प्रवेष्टोपि निश्चितचौर्यः । धनलोभाच्चरणैरेवोक्ततया दीयमानधनलोभावालकैर्न मुच्यते कश्चित् ॥ ५७ ॥ आत्वास्य धनि
कस्य दुल्लस्य दरिद्रस्य च व्यसने विवादरूपसकटे राजकीयैकनिर्वयै प्राप्ते तत्वात्मा विरागाः संतः विगतधनरागाः संतः अयं तयोर्व्यवहारः पश्यति कश्चित् ॥ ५८ ॥ मित्याभिज्ञस्ताना राज्ञा विचार्यो
कश्चिन्नागवन्नुतं कश्चित्सेसतिघेतुकाः ॥ कश्चिन्नगणिकाश्चानाकुंजरणांचतृप्यसि ॥ ५९ ॥ कश्चिदृश्यसेनित्यमादुषाणां विभूषितम् ॥ उत्थायो
त्थायपूवोत्तराजपुत्रमहापथे ॥ ५१ ॥ कश्चिन्नसर्वेकर्मताः प्रत्यक्षास्तेऽविशकया ॥ सर्वेषां पुनरुत्तमस्तृष्टमध्यमेवाक्रारणम् ॥ ५२ ॥ कश्चिदुर्गा
णिसर्वाणि यथान्यायुधोदकैः ॥ यत्रैश्वर्यप्रतिष्ठाणां दिताशिरालियधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥ आयस्ते विपुलः कश्चित् कश्चिदल्पतरोव्ययः ॥ अपात्रेषु नते
कश्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५४ ॥ देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च ॥ यो येषु मित्रवर्गेषु कश्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥ कश्चिदायौ पिशुद्धा
त्मा क्षारितश्चापकर्मणा ॥ अदृष्टः शास्त्रदुष्टैर्न लोभाद्भ्यते शुचिः ॥ ५६ ॥ गृहीतश्चैव पृष्टश्च कलेष्टः सकराणः ॥ कश्चिन्नमुच्यते चोरो धनलोभा
न्नरर्षम् ॥ ५७ ॥ व्यसने कश्चिदाढ्यस्य दुर्बलस्य च राघव ॥ अर्थविरागाः पश्यति तस्मात्प्राप्त्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥ यानि मित्याभिज्ञस्तानांपतंत्य
श्रूणि राघव ॥ तानि पुत्रपशून् च त्रीन्यथमनुशासतः ॥ ५९ ॥ कश्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यान्मुख्यांश्च राघव ॥ दानेन मनसा वा चात्रिभिर्यैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥
कश्चिद्गृहंश्च दृष्ट्वांश्च तापसान् च वतातिथीन् ॥ चैत्यांश्च सर्वांस्सिद्धार्थान् ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥ कश्चिदर्थेन वा धर्ममर्थमपेक्षणावापुनः ॥ उभौ
वा प्रीतिलोभेन कामेन विबाधसे ॥ ६२ ॥ कश्चिदर्थचक्रामं च धर्मं च जयतांवर ॥ विमज्ज्य कलेकालज्ञसर्वांस्त्वं दसेवसे ॥ ६३ ॥ कश्चित्ते ब्रा
ह्मणाः शर्मसर्वशस्त्रार्थकोविदः ॥ आशंसन्ते महाज्ञां पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥

निवर्तितमित्याभियोगानां प्रजानां याव्यश्रूणि पतति । पदन्यासातीति पठतस्व । तदा जायते इति शेषः । आर्यं न्युसक्तम् । तानि प्रीत्यं राज्ययोगजप्रीतिमात्रार्थं राज्यमनुशासतो राज्ञः पुत्रादीन् श्रुति
॥ ५९ ॥ वैद्याः मिषजः । दानमभिमनवस्तुनः । मनः संहृतम् । वासताल्लुधता एतैश्चिभिः प्रत्येकं दुष्पक्षे प्राप्नुमिच्छसि समावायितुमिच्छसि वा कश्चित् ॥ ६० ॥ वैद्यान् च लुब्धस्य महा
दृष्टान् देवतावासां मृतान् सिद्धार्थांश्च विवाहस्तपोभिः कृतार्थितजन्मनो ब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥ कश्चिदर्थेनैति । धर्मार्जनेनोपायाद्वा अर्थार्जनेन धर्मबाधः तथा ततोऽप्यन्याद्वा धर्मार्जनेन तद्बाधः प्रीतिलोभेन कामेन
विषयसतोऽपेक्षारूपेण कामेन तदुभयकालसंवेतिन तयोर्बाध इति तीर्थः । अथ प्रीतिलक्षणे हेतुना धर्मं न वाकसे धर्मं हित्वा धर्मं न गृह्णीस्यर्थः । धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतुना अर्थं कुटुम्बनिवाहयैव हितमर्थं न वाकसे ।
उभयभापि विषयसतोऽपेक्षेन गणिकाद्यासक्त्या बाधसे नेत्यर्थ इति कतकः ॥ ६२ ॥ विमज्ज्य सेवसे काले पृथक्पृथक् कालसार्थमोत्तरात्रिलक्षणे क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥ धर्मं मुखमात्र

सते प्रार्थयते ॥ ६४ ॥ प्रमादोऽनवधानता दीर्घसूत्राश्चित्रितस्तद्भावः अवश्यकर्तव्यस्य विचारदिना कालविलम्बनम् । ज्ञानवतां विदुषामदर्शनम् । आलस्यं नियङ्कृत्यालस्यम् । पचवृत्तितां चक्षुरादिपचद्विपरवशा-
ताम् ॥ ६५ ॥ अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेव चित्तनम् अर्थवैविध्यापराददर्शभिः निश्चितानां मन्त्रिभिः सह कर्तव्यत्वेन निश्चितानामनारम्भम् ॥ ६६ ॥ मंगलस्यादौ प्रातःकाले अययोगमननुष्ठानम् । सर्वतः प्रत्यु-
त्थाने सर्वदिग्विस्तारिक्षेत्रेण शुगण्डव्यात्रामित्यर्थ इति तीर्थः । कचन प्रत्युत्थानयोग्य पुरुषमुद्दिश्यापि प्रभावमुक्त्वा चापल्यादासनाबलनमित्यर्थ इति कृतकः ॥ ६७ ॥ दशवर्गादिन्युद्धा यथावदनुमन्यसे तेषु
त्याज्याशमुपादेशं च ज्ञात्वाऽनुजानासीति तृतीयत्येन सवधः । दशवर्गस्तु-मृगयाक्षौ २ दिवा स्वापः ३ परित्वादः ४ वृथाया च १० कामनो दशको गण इति मनूक्तः । तैर्य-
त्रिक नृत्यगतिवाद्यम् । वृथाया वृथा पर्यटनम् । पचवर्गस्तु-औदक पर्वत वाक्षेमिणं धावत तथा ॥ इति दुर्ग पचविध पचवर्ग उदाहृतः । ईरिण सर्वसत्यशून्यप्रदेशः तत्सन्धिदुर्गमैरिण तस्यापि परैर्युग्मश-
न्यत्वात् । धावन् उष्णकाले दुर्ग भवति । चतुर्वर्गस्तु-साम दान च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्गुणः । सत्त्वर्गस्तु स्वाभ्यासश्च राष्ट्र च दुर्गाक्षौ बल सुहृत् ॥ परसरोपकारिद राज्य सतांगमुच्यते । अष्टवर्गस्तु-
पैशुन्यं साहस द्रोहमीर्ष्यासूर्यायूषणम् ॥ वादडयोश्च पारुष्य क्रोधवजोपि गणोष्ठक इति । ऋषिवाणिज्यदुर्गसेतुजववनखन्याकरकरदानशून्यनिवेदनान्यष्टवर्ग इति तीर्थः धर्मार्थकामा उत्साहप्रसुप्तमशक्तिव्यं-
वा । लिखो विद्याः । त्रयी वार्ता दम्बनीतिः त्रयी वेदत्रयी वार्ता कृष्यादिदण्डनिर्नीतिशास्त्रम् ॥ ६८ ॥ इन्द्रियाणां जय जयोपाय स च योगाभ्यास एव षड्गुण्य षड्गुणाः संधिर्नो विग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रय इति
द्वेध शत्रुवर्ग्याणामुपजापः दैवमानुष दैवं मानुषं च व्यसनमित्यर्थः । हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरुतस्तथेत्येतेर्द्वैवं मरुको मरणनिमित्त मर्यादि । मानुष तु आयुक्तकैश्चक्षुरेभ्यः परेभ्यो राजवह्मणात् ॥ प्रथिनी

नास्तिव्यममृतंक्रोधंप्रमादं दीर्घमुन्नताम् ॥ अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपचवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥ एकाचितनमर्थानामनर्थज्ञैश्चमन्त्रणम् ॥ निश्चितानामनारं-
भंमन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६६ ॥ मंगलाद्यप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः ॥ कचिचत्त्वर्जयस्येतत्राजदोषाश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥ दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गं
चतत्त्वतः ॥ अष्टवर्गत्रिवर्गचविद्यास्तिस्रश्चराववा ॥ ६८ ॥ द्विद्याणांजयंबुद्धचाषाड्गुण्यंदैवमानुषम् ॥ कृत्यंविंशतिवर्गंचतथाप्रकृतिमंडलम् ॥ ६९ ॥

पतिलोभाच्च व्यसनं मानुषं विदमिति । आयुक्तता अविचारिणः । कृत्य तु अलम्बनेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः ॥ कुद्वश्च कोपितोऽस्तस्यतथा मीतश्च भीषितः भेषाः शत्रौ तु चलारो टुपकृत्यमिदं सूतम् ।
विंशतिवर्गस्तु असंख्यो विप्राश्च एव स च-बालो १ वृद्धो २ दीर्घेरी ३ तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ४ । मीरुतो ५ मीरुजाको ६ लुब्धो ७ लुब्धजनसत्ता ८ ॥ कित्तप्रकृति ९ श्वैव विषयेष्वतिसस्तिमान् १० ॥
अनेकचित्तमन्त्रश्च ११ देवब्राह्मणनिन्दकः १२ । दैवोपहतक १३ श्वैव दैवचित्तक एव च १४ । दुर्मिक्षयसोपेतो १५ बलव्यसनसंयुतः १६ शस्यो १७ बहुरिपु १८ युक्तोऽकालेन यश्च वै १९ सत्यवर्मस्तश्चैव
२० विशतिः पुराण अमी । एतैः संधि न कुर्वति विग्रही स्यात् केवलमिति । कृतकस्तु-राज्यवन्नीत्यानदेशाना ज्ञातिवनयोश्च यस्यापहास्ते षट् ६ नदमर्नदेशपाडावतत्त्वयः ९ ज्ञानार्थशक्तिवर्माणं येषां विधातस्ते
चत्वारः १३ दैवचित्तकः १४ रिपुमित्रावमतारौ १५ बहुविनाशन यस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ धृषितमंडलः १९ एकार्थाभिनिवेशित्व यस्य २० एते विप्राश्च एवेत्याह । प्रकृतयश्च मंडलं च प्रकृतिमंडलम् ।
प्रकृतिवर्गस्तु-अमात्यो राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पचमः ॥ एताः प्रकृतयस्तज्जैर्विजिगीषोरुदाहृता इति ॥ मंडलं द्वादशराजमंडल इति ॥ मंडलं द्वादशराजमंडल तत्र विजिगीषुर्मध्ये अयोर्मन्त्रमोमित्र मिमित्रममतः परम् ॥ मित्रारिमित्रमित्रं च विजि-
गीषोः पुरःसराः । मूर्च्छिग्राहकतः पश्चादक्रंदस्तदन्तरम् ॥ आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ आसारी पार्श्विग्राहसाराक्रन्दसाराविति आसारापृष्ठभागस्या मथ्यमोदासीनाविति । अश्वश्च विजिगीषोश्च मय्य-
मो मूग्मन्तरः ॥ अनुग्रहे मंहतयोर्व्यनयोर्निग्रहे प्रभुरिति । मंडलादृष्टितेषामुदासीनो नृकाधिकः ॥ अनुग्रहे संहताना व्यस्तानां च वधः प्रभुरिति ॥ ६९ ॥

यात्रा यानं तत्र पचविधं विगृह्य सहाय तथा सधूयाथ प्रसगातः ॥ उपेक्षन् चेति निर्णयान पचविधं मृन्मन् ॥ वक्ष्यन्त्या पाणिप्रग्राहदिभिर्गृह्य अन्यत्र शत्रौ यान विगृह्ययान १ तैः सहायान्यत्र यान सत्रा ययान २ समतैः सह यान सधूयानम् ३ अन्योद्देशेन यात्राप्रसमुपवाच्यम् प्रति यान प्रमगयान ४ कलकसया शत्रुमुपेक्ष्य तस्य मिष्टु यानमुपेक्षयान ५ दंडविधान दंडः सेना तद्विधानम् ॥ व्यहृत्कना भेदः दंडो धर्म मानसं लुण्ठे मदैन्ययोः ॥ द्वियोनि सधिविग्राहविति । सधिविग्राहयानेनादिगुणानां मध्ये सधिविग्रहो द्वयोर्योनि तत्र द्वैधीमावसमाश्रयौ मधियोनिनौ यानासने विग्रहयोनिनौ क्ते भेदः । तत्र द्वैधीमावो नाम-बलिनादिभिराभिष्ये वाचालान समर्पयन् ॥ द्वैधीमावेन वतं काकादिदलक्षितमिति । आरिभिः पीडयमानस्य कलत्रदाश्रयणं समाश्रयः काळप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमात्मनम् ॥ ७० ॥ यथो दिष्टं नीतिशास्त्रोक्तमत्रविचारार्थमनतिक्रम्यर्थः । यथोद्दिष्टमिति पाठे मन्त्रिलक्षणलक्षितार्थः । व्यतैरैकशः एवं हि तत्तन्मदःपक्षान् भवति । त्रिभिश्चतुर्भिर्यत्नेन बहुभिर्नैकेनेति सूचिनम् ॥ ७१ ॥

वेदाः सफलतत्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या क्रिया राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलमुक्तानि । यद्वा क्रियाः समादितत्तद्विनि क्रियातेषां सफलत्वं दानमोगाण्या दाराणां सप्तसत्वं धर्मरतिप्रदानिः श्रुतसामान्य विनां यात्रादंडविधानंचद्वियोनिंसंधिविग्रहौ ॥ कचिदेतान्महाज्ञायावदुभयन्यसे ॥ ७० ॥ मंत्रिभिस्त्वयथोद्दिष्टं वतुर्भिर्द्विभिरेववा ॥ कचिस्स मस्तैर्व्यस्तैश्चमंत्रमंत्रयसेबुध ॥ ७१ ॥ कचित्तेसफलावेदाः कचित्तेसफलाः क्रियाः ॥ कचित्तेसफलादाः कचित्तेसफलंश्रुतम् ॥ ७२ ॥ कचि देषैवतेबुद्धियथोक्ताममराधव ॥ आयुष्याचयशस्याचयमकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥ यावत्तत्तत्ततोयांचनः प्रपितामहः ॥ तावत्तत्तत्तत्तसेक चिदावसत्यथाशुभा ॥ ७४ ॥ कचित्स्वादुकृतभोज्यमेकोनाश्रासिराधव ॥ कचिदशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥ राजातुधर्मे णहियालयित्वाभदीपतिर्दंडधरः प्रजाय ॥ अवाप्यकृत्स्नावसुधांयथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैतिविद्वान् ॥ ७६ ॥ इत्यापै श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ तंतुरामः समाज्ञायभ्रातरंशुरुत्सलम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राश्रुसमुपवकमे ॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया ॥ यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥ यन्निमित्तमिमदेशं कृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वाराज्यप्रविष्टस्त्वतस्तव वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ इयुक्तः कैकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रशङ्खबलवद्भूयः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ अर्थततः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ गतः स्वर्गमहाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

तवम् ॥ ७२ ॥ उक्ता एषा बुद्धिर्यथा मम तथैव तवापि वर्तते कचिद् ॥ कचिदेच्छंति पाठतस् ॥ ७३ ॥ सत्यया शिष्टपुष्टानामागा ॥ ७४ ॥ स्वादुतया कृतं सिद्धम् आश्रयमानेभ्यः ब्रह्म दृश्यतेपक्षेच्छद्भवाः मित्रेभ्यः क्षिमेभ्यः ॥ ७५ ॥ महोपतिः राजा क्षमिष्यः इतश्च्युतः एतद्दलेकाभ्याम् ॥ ७६ ॥ तस्मान्नः ॥ इति श्रीपाणिनिने श्रीप्राप्तिने रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयो व्याकाहे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ ॥ एवं कचिलक्षानतरं स्वस्य राजलामाव सूचयितुं तदुत्तरप्रपञ्चत मत्तं प्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रसङ्गः तं चिति । समाज्ञाय कुशलप्रश्नार्थेन सर्वधर्मोन् ज्ञापयित्वा । यद्वा प्राप्तराज्याख्यानं जटादिधारणेन गुरौ स्वसिन्मत्स्युक्तं ज्ञात्वा ॥ १ ॥ यस्मात्त्वमिमं देशं चीरजटाजिनो भूत्वा आगतोसि तस्मादेकरूपेणागमनं किं कारणमिति त्वया सष्ट प्रव्याहृतं श्रोतुमर्हमिच्छेयम् ॥ २ ॥ एतस्यैव कोकस्य व्याख्यानं यदिति ॥ ३ ॥ प्रशङ्ख बलवत् यथा तथा शोकं निगृह्यत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वपुत्रमवार्थं कं नु तेभ्युचितेवैवरूपं भयतरेण पुनः पृष्टं ज्ञात्वा तदुत्तरमाह ॥ ५ ॥

आयति । परित्यज्य ब्रह्मान्तर्वाणिमं च लोकमिति शेषः । आर्यं परिरयन्ति पाठे विवायेत्यर्थः । सुदुष्करं कर्म ज्येष्ठार्हं राज्यं कनिष्ठसाङ्गत्वा ॥ ६ ॥ मम मात्रा कैकेय्या निदुक्त इति पूर्वश्लोकात्वायि । सा चकारेत्यन्वयः । सुमहदिति पाठे सेयव्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एव पितृमरणे श्रुते तदुचितकृत्ये कृते ततः परं यद्वक्तव्यं तत्संक्षेपेणाधुनैव कृते भरतः तस्य मे इति । कैकेयीपुत्रालाप्राप्तापादस्य राज्येन राज्यनिमित्तम् ॥ ८ ॥ यस्मान्मातरो वयं च सर्वे त्वत्प्रसादनार्थमंगताः ॥ ९ ॥ यतश्च त्वमातुर्व्यां ओष्ठवल्क्षणया युक्तो यतश्चात्मनि त्वयि अभिप्रेचनं युक्तं तस्माद्वर्मेण राज्यं प्राप्नुहि ॥ १० ॥ रज्जनी यथा तादृशी भूमिः शशिनेव त्वया शुक्तादिवत्वा भवतु इत्यन्वयः । पतितेत्यार्षम् । विमलेनेहिति पाठांतरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शश्वतं परंपराप्राप्तं सचिवमंडलं तत्पार्थनं पूर्वं सदा वृजितं सफलं कृतं तदिदं

स्त्रियानियुक्तः कैकेय्यामममात्रापरंतप ॥ चकारसामहत्यापिभिदमात्मन्यशोहरम् ॥ ६ ॥ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता ॥ पतित्यति महाधोरनरेकेजननीमम ॥ ७ ॥ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ अभिर्षिचस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव ॥ ८ ॥ इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवाभारश्चयाः ॥ त्वत्प्रसादशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथाऽप्युपव्यायुक्तं चात्मनिमानदं ॥ राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्मुहदः कुरु ॥ १० ॥ भवत्वविधवाभूमिः समग्रापतिनात्वया ॥ शशिनविमलेनेव शारदीरजनीयथा ॥ ११ ॥ अभिश्चसचिवैः सार्धं शिरसायाचितो मया ॥ भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वसचिवमंडलम् ॥ वृजितं पुरुषव्याघ्रनातिक्रिमुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः सबाष्पः कैकेयीसुतः ॥ रामस्य शिरसापादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४ ॥ तं तपि विमतांगं निःश्वसंतं पुनः ॥ भ्रातरं भरतरामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधोजनः ॥ १६ ॥ नदोषं त्वयि पश्यामि मुहुर्ममप्यरिसुदन ॥ न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हीतुमर्हसि ॥ १७ ॥ कामकारो महप्राज्ञ इह गुरुणां सर्वदानध ॥ उपपन्नेषु दारोषु त्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥ वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्यसाधुभिः ॥ भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ वनेवाचीरवसनसौम्यकृष्णजिनांबरम् ॥ राज्येवापि महाराजोभावासायितुमीश्वरः ॥ २० ॥ यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोके सन्कृते ॥ तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठजनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥ एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनगच्छेति राघव ॥ मातापितृभ्यामुक्तो हं कथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यमयोध्यायां प्रातव्यं लोके सत्कृतम् ॥ वस्तव्यं दंडकारण्ये मया वल्कलवाससा ॥ २३ ॥

दानीमतिक्रामितुं नर्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मत्तमथाप्यवत्समात् प्राप्तुः खेन निःश्वसंतं मातंगमिव स्थितं भरतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ पापं पित्राज्ञाभंगरूपम् ॥ १६ ॥ बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥ कथं कैकेयी गर्हणमज्ञानपूर्वं तत्राह कामकार इति । सच्छ्रुत्वा चरणमित्यर्थः । स्नेच्छया नियोजनमिति यावत् । गुरुणां पित्रादीनां उपपन्नेषु संमेलेषु दारोषु पुत्रेषु च कामकारो विधीयत इति सवधः ॥ १८ ॥ ननुः किमत आह वयमिति । भार्याः पुत्राः शिष्याश्च लोके साधुभिर्यथा समाख्याता इच्छाविनियोगार्हं लयं तथास्य राज्ञो वयं सर्वे इति त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ प्रकृते किं तत्राह वने इत्यादि ॥ २० ॥ प्रकृतमं बापगर्हमाह मुपसंहरति यावदिति । तावत् तावपरिमाणकालित्यर्थः । अतः कैकेय्या अप्यमभियोजने तथैवाधिकार इति भावः ॥ २१ ॥ समाचरे समाचारित्यामि ॥ २२ ॥ त्वया राज्यं प्राप्तव्यं मया दंडके

नस्तप्यम् ॥ २३ ॥ एव विभागं लोकसन्निधौ मन्त्रिपुरोहितादिवनसन्निधौ उल्ला तावेव विभागं कुर्वेति व्यादिस्य च आह्वाय च दिव गत इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाभागं पितृकृतितचतुर्दशवर्षपर्यन्तम्
अनेकं तदन्तराह मोक्षार्थमिति सूचितम् । मात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनवास एव द्रुतो न तु सर्वथा मे राज्यत्यागः । पित्रापि तावदेवानुसृतामिति भावः ॥ २० ॥ पिता महात्मा ब्रह्मणा तुल्यः । अव्यय सर्वे
लोकैकस्मै ब्रह्मत्वं पितृनुसृतामिति शेषः । नहि तस्मिन्वयः । ननु पितृपरमश्रवणोत्तर शोकमुद्रयाभिषेकप्रत्याख्यानमेव कृत इति चेच्छृणु । भक्तस्याभिषेककरणप्रत्याख्यानस्य कैकेया लोकानां चान्यथा
संज्ञाकर्मवत्स्याय शोककालेपि धैर्यमवलम्ब्य तत्करण शोककालेयैव धैर्यं कर्तव्यमिति लोकापदेशायैति मम प्रतिभाति । तस्मिन् द्रुवं न स्वर्गं गतः मृतकृत्यः विषवास्तकस्या इत्यर्थं मत्वा मरणनिश्चयमाकेन
वृषस्यकीकारयैव राजानं मृतकालं वदन्तीति बुद्ध्या शोकाकारणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्वार्थमे दिवं गत इत्यत्रायेवमेवेत्याह । कतस्तु गतः स्वर्गमिति भर्तृभोक्तेपि पितृमरणोचितसत्कार्यकरणे
द्रुतो भर्तातस्य मे इत्याहुस्तवान् । कवितु सक्षेपेणादालुक्त्वाप्रे विस्तरणं वदन्तीति प्रायः ब्रह्मः स्वभाव इत्याह ॥ २६ ॥ तस्मान्नः ॥ इति श्रीरामाभिरामं श्रीरामो वै रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये

एवमुक्त्वा महाराजो विभागलोकसन्निधौ ॥ व्यादिश्य च महाराजो दिवदंशरथो गतः ॥ २४ ॥ स च प्रमाणं धर्मात्साराजालो क्युरुस्तव ॥ पित्रादन्तथा
भागसुपमोक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ (चतुर्दशसमाः सौम्यदंडकारण्यमाश्रितः ॥ उपमोक्ष्येत्वं हनंरक्तं भागं पित्रा महात्मना ॥ १ ॥) यदब्रवीन्मानरलोकस
त्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ॥ तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोके धरमावमव्ययम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि
च० सा० अयो० एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा भर्ताः प्रत्युवाच ॥ किमेधर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥ शाश्वतोयं
सदाधर्मः स्थितोऽस्मात्पुनरर्षभा ज्येष्ठेषु त्रे स्थिते राजानकनीयान्दं द्वयः ॥ २ ॥ स समुद्रां मया सार्धमयो ध्यागच्छराघव ॥ अभिषेचय चात्मानं कुलस्य
स्य भवायनः ॥ ३ ॥ राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वं समतो मम ॥ यस्य धर्मार्थं स हितं वृत्तमाहुरा मानुषम् ॥ ४ ॥ कैकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते ॥ धीमान्स्व
र्गतो राजाय जूकः सतामतः ॥ ५ ॥ निष्कांतं मात्रे भवति स हसिते सुलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥ उत्तिष्ठ पुरुष व्याघ्र
क्रियतामुदकं पितुः ॥ अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतो दकौ ॥ ७ ॥ प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोके पुराघव ॥ अक्षयं भवतीत्यनुभवं श्रैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

अयोध्याकांडे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ ॥ अथ भर्ताः पितृदृष्टान्तप्रशोक्तनुक्त्या कश्चिददिप्रमोक्तमाह रामयेति । धर्माद्व्यायोग्यत्वं राजधर्माद्व्याहृतिनायं त्वं पुराजधर्मो मे क्रोशतुक्तः
अनुगतीत्यागवत् अतोऽनवसरदुःस्रो मयि कश्चिददिप्रश्न इति भावः ॥ १ ॥ कुतस्तं उक्तधर्माभावोऽन आह राजध्वनः इति । शास्त्रतः कुलब्रह्मायातः अस्मासु अस्मद्वैदु मदा सर्वदा । यंति पाठे यथाशास्त्र
स्थितः प्रतिष्ठितः । अथ कस्तत्राह ज्येष्ठे इति । एवं च कनीयस्यार्थमे नराज्यमिति भावः ॥ २ ॥ यदेवमनः स इति । गच्छ जागृच्छ भवत्य अनुगम्य ॥ २ ॥ ननु देवप्रापकं नमो वित्तय किं मे
राजेन तत्राह राजानमिति । सर्वे जना यद्यपि राजानं मानुषं प्राहुस्तथापि मम स देवत्वं समतः । तत्र हेतुमाह ययेति । अमानुषं मनुष्यं जमाक्रीमियः ॥ ४ ॥ उक्तमपि राजमरणं रामेण विषयात्तरादा
नादश्रुतामिव मत्वा पुनस्तदेवाह कैकयस्ये इति । सतां सतः सद्भिः पूषमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृतोदकाविति कृतसपिंडीकरणं तस्य कृत्यौ ॥ ७ ॥ ताह किं इत्यकारणेन्यत आह प्रियेति । मन्त्रिययो

अष्टादिति भावः ॥ ८ ॥ प्रकारंतरोगापि प्रियत्वमेवोपादयति त्वामेवेति । तव शोकहरण इत्यनेन त्वच्छोक एव तदस्मादहेतुरिति दर्शितम् ॥ ९ ॥ जंघमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाय रामायणलिलके चाल्मीकाये आदिकाव्ये अयोध्याकांड द्रुपत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ ॥ करुणा शोकावहम् ॥ १ ॥ त भक्तोक्त वाम्बज्ज रणे इन्द्रोत्पृष्टः प्रतुल्य श्रुत्वा ॥ २ ॥ बाहू प्रगृह्य अतिशिशिलौ कृत्वा उद्धृत्य वा निष्पीड्य वा भुवि पपात । भक्तादिदर्शनेन हर्षोऽपि वितागदुःखसाहचर्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सिपिचुः मोहशतये सर्वगात्राणि जलेन सिपिचुः ॥ ५ ॥ दृग्गणं मणिं लोकासुराणेन विलपितुमि

त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेऽप्युस्त्वय्येव सत्ताम निवर्त्य बुद्धिम् ॥ त्वया विहीनस्तव शोकरुणस्त्वांसंस्मरन्नेव गतः पितते ॥ ९ ॥ इत्याद्ये श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० अयोध्याकांडे द्रुपत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥ तांश्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणं संहिताम् ॥ राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ॥ १ ॥ तं तु वज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा ॥ वाग्ब्रंभरतेनोक्तममनो ज्ञपरंतपः ॥ २ ॥ प्रगृह्य रामो बाहू वैपुष्पितांगे हवदुःखम् ॥ वने परशुना कृतस्तथाभुवि पपात ॥ ३ ॥ तथा हि पतितं रमं गत्या जगती पतिम् ॥ कुलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुंजरम् ॥ ४ ॥ भ्रातरस्ते महेश्वांसं सर्वतः शोककथितम् ॥ रुदंतः सह वै देहासिपिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥ सतु संज्ञां पुनर्लब्धवानेन भ्राभ्यामश्रुमुत्सृजन् ॥ उपाक्राम तकाकुस्थः कृपणं बहुभाषितुम् ॥ ६ ॥ सरामः स्वर्गं तं श्रुत्वा पितरं पृथिवी पतिम् ॥ उवाच भरत वाक्यधर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥ किं करिष्याम्ययोध्यायां तांते दिदृशंगतिं ते ॥ कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥ किंतु तस्य मया कार्यदुर्जनं महात्मनः ॥ यो मृतो मम शोकेन समया न च संस्कृतः ॥ ९ ॥ अहो भरतसिद्धा रथेन राजा त्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु संस्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधाना मनेकाग्रानरेन्द्राणि विना कृताम् ॥ निवृत्तं दनवा सोपि नायोध्यां गंतुमुत्सहे ॥ ११ ॥ समासवनवा संभामयोध्यायां परंतप ॥ कां दुःशासिष्यति पुनस्तांते लोकां तरंगते ॥ १२ ॥ पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पितायान्याह सांत्वयन् ॥ वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा भरतभार्यामभ्येत्य राघवः ॥ उवाच शोकस्ततः पूर्णं च द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ सीते मृतस्ते शत्रुरः पितृहीनाः सिलक्ष्मण ॥ भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गं तं पृथिवीपते ॥ १५ ॥ ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रे वजायत ॥ तया श्रुवतिकाकु तस्थे कुमाराणां शस्विनाम् ॥ १६ ॥ ततस्ते भ्रातरः सर्वे मृशमाश्वास्य दुःखितम् ॥ अश्रुवज्रगतीर्भूतः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥ सासीतास्वर्गं तं श्रुत्वा शत्रुरंतं महानृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णं भ्यानं शशके क्षितुं प्रियम् ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वा तुरारमो रुदतो जनकात्मजम् ॥ उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥ आनयं गुदिपिण्याकं चीरमाहरचोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥

वर्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिशं गतिं देवकल्पितां गतिं स्मृकृतां तिसृषां वा ८ ॥ दुर्जनेन व्याजन्मना ॥ ९ ॥ संस्कृतः संस्कारकर्मणा वृजितः ॥ १० ॥ निष्प्रधाना प्रधानहीनाम् अत एव नेकाग्रं बहुना यकाम् । अत्रोभयत्र हेतुर्निर्देष्टुं विना कृतमिति ॥ ११ ॥ अदुःशासिष्यति हिताहितवियप्रवृत्तिनिवृत्ती कारयिष्यति ॥ १२ ॥ सुवृत्त शोभनं नियोगाचरणम् । कुतः पुरमात् ॥ १३ ॥ अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥ स्वर्गतिरूप दुःखम् ॥ १५ ॥ क्रियतामिति अश्रुवज्र ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इदुर्दीपिण्याकं तवसिभोज्यतापसतरे नलपिण्याकम् अनिःसारितैल पिष्ट्वा चूर्णं कृतमिदं गुदीबीजमत्र पिण्या

आक्रातेति यावत् ॥ ४० ॥ तेन शब्देन गधेन आवासयतो मदांघेन दिङ्मुखानि सुरमिमुवतः ॥ ४१ ॥ गोकर्णसूमरौ मृगविशेषौ ॥ ४२ ॥ रथाह्वश्रकवाकः । नन्यहो जलवुकुटः । हुवा वक्रविशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ २५ ॥ ४६ ॥ पर्यब्धजत परिष्वगयोग्यानिति शेषः ॥ ४७ ॥ तदेवाह स तत्रेति ॥ ४८ ॥ अनुविनादयन् प्रतिबन्धयन् ॥ ४९ ॥ अत्र कृतकरीत्या श्लोकद्वयं गतम् ॥ धेर्मनः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे द्युत्तराद्यतमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ दशरथस्य दारान्तिस्वनयः । तर्पितः सामिलषः ॥ १ ॥ तर्पिमन्त्रतासूतम् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ये ते प्रसिद्धा रामादयो निर्विकीर्णकृता राज्यान्तिष्ठासितास्तोषां वने वसताम् । प्राक्कलनं बहुवीहिर्यं प्रथमपर्यहन्त । तीर्थं पुण्यतीर्थं गंगायमुनापरपारमम् इदमेव । प्राक्कलमिति पाठ आहुति तेनवित्रासितानागाः करेणपरिवारिताः ॥ आवासयंतोगधेनजमुन्यद्रनंततः ॥ ४१ ॥ वराहार्मुगसिंहाश्रमाहिषाःसुमरास्तथा ॥ व्याघ्रगोकर्णगवयावित्रेसुःपृषतैःसह ॥ ४२ ॥ रथाह्वंसानन्यूहाःप्लुवाःकारंडवाःपरैः ॥ तथापुंस्कोकिलाःक्रौंचाविसंज्ञाभेजिरेदिशः ॥ ४३ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तैराकाशंपक्षिभिर्वृतम् ॥ मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा ॥ ४४ ॥ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमकल्मषम् ॥ आसीनस्थंडिलेराभंदर्शसहस्राजनः ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणःकैकेर्योमंथरासहितामपि ॥ अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥ तान्नारन्वाष्पपूर्णक्षान्समीक्ष्याथसुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजतधर्मज्ञःपितृवन्मातृवच्चसः ॥ ४७ ॥ सतत्रक्रांश्चित्परिष्वजेनान्नराश्रकोचिचुतमभ्यवादयन् ॥ चकारसर्वान्सवयस्य बांधवान्यथाहंसाद्यतदानृपात्मजः ॥ ४८ ॥ ततःसतेषारुदतांमहात्मनामुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणांचदिशश्चसंततमृदंगघोषप्रतिमोविशुश्रुवे ॥ ४९ ॥ इत्याषे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच ॥ अभिचक्रामतदेशंरामदर्शनतर्पितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्रगच्छन्त्योमंदमंदाकिनींप्रति ॥ ददृशुस्तत्रतत्तीर्थरामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥ कौसल्या बाष्पपूर्णंमुखेनपरिशुष्यता ॥ सुमित्राभ्रवदीनीयाश्चान्याराजयोषितः ॥ ३ ॥ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टसक्लिष्टकर्मणाम् ॥ वनेप्राक्कलनंतीर्थयेतेनिर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमंतंद्रितः ॥ स्वयंहरतिसौमित्रिर्मपुत्रस्यकारणात् ॥ ५ ॥ जघन्यमपितेपुत्रःकृतवाव्रतुर्गर्हितः ॥ आतुर्यदर्शरहितसर्वतद्गर्हितगुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपितेपुत्रःकेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारंसज्जकर्मप्रसूचतु ॥ ७ ॥

ककास्तितः । नापि तत्रार्थसामंजस्यमिति कृतकः । तत्रापि पाठे प्राक्पारिहृतिमिति शेषः । प्राक्पारिहृतिं तीर्थं जलनयनादिव्यवहारोपयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः । केवलं निश्चिते क्लीबं वाच्यवैकक्यत्वेयोरिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ जघन्य हीनमपि जलहरणादिकं ते पुत्रः कृतत्रातयात्थसौ न गर्हितः । कुलस्तत्राह गुणैष्येष्टसमौत्रात्रचारमिकवादिभिर्विशिष्टस्य आतुर्यदर्शरहितं प्रयोजनं रहितं तदेव गर्हितं भवति । तीर्थस्तु आतुर्यदर्शसहितं प्रयोजनसहितं तदुणैः प्रयोजनवैरहितं तदुणैः प्रयोजनवैरहितं कालितं तत्सर्वगुणफलकमित्यर्थसहितम् । विहितमिति पाठं चाह ॥ ६ ॥ केशानामनुसूयमानानां तथा यशानुभवमुचितो नेत्यतथोचितस्तस्य पुत्रो नीचार्हो योनयो दुःखजनकः समाचारोनुष्ठानं यस्मिन्स्तत्तथा सबं प्रसूतं यथोक्तं कर्म मुंचतु रामस्य प्रत्यावर्तित्यमाणत्वादिति भावः । एकः शतुष्टासु भरतसंगादेताकर्म

न करोत्येवमपि मुंचत्विति अपर्ययः ॥ ७ ॥ न्यस्त रामेण ॥ ८ ॥ द्विपः प्रतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ औपयिकम् उचित न मवतीति मन्ये । तत्र हेयधुक्तमोगस्येति । मुक्ता मोगा येन तस्य ॥ ११ ॥
चतुर्वर्त्ता चतुःस्रमुद्रावसानाम् ॥ १२ ॥ क्षोदं पिष्टम् ॥ १३ ॥ न स्फोटति न सुटति न विदीर्णं भवति ॥ १४ ॥ श्रुतिलियावाद्यासनप्रकारः सत्यासत्यार्था लौकिका लोकाविदिता लोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥
पूर्वं श्रुतिस्त्वित्यादिकरणेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ पृष्ठावृष्टदेशात् पृष्ठं तु चरमं ततोः ॥ १९ ॥ आसक्तम् । भावे निष्ठा । स्नेहासंगोपेतम् ॥ २० ॥ वृत्तिरे वार्तितव्यः ॥ २१ ॥ उपसंगृह्य स्यूष्ट
दक्षिणाश्रेषु दर्भेषु सादृशं महीतले ॥ पितुरिगुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥ तं भूमौ पितुरात्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा ॥ उवाच देवी कौ
सल्या सर्वादर्शरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिदं वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः ॥ राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैव तथा विधि ॥ १० ॥ तस्य देवसमानस्य पा
थिवस्य महात्मनः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये युक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥ चतुर्तां महर्षिभुक्त्वा महद्द्रव्यं शोभुवि ॥ कथमिगुदिपिण्याकं सञ्ज्ञेव सु
धाधिपः ॥ १२ ॥ अतो दुःखतं लोकेनार्कचित्रातिभाति मे ॥ यत्र रामः पितुर्दद्याद्दिगुदर्शो ददृशुः ॥ १३ ॥ रामेण गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं स
मीक्ष्य मे ॥ कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटितं सहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुतिस्तु त्वत्स्वयं सत्यालौकिकी प्रातिभाति मे ॥ यदन्नं पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥
॥ १५ ॥ एवमातो सपत्न्यस्ताजग्मुर्गन्धार्थास्य तां तदा ॥ ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गं च्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥ तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः ॥
आतो मुमुचुरश्रूणि स्मरं शोका कर्शिताः ॥ १७ ॥ तां सारंगमः समुत्थाय जगन्नाह चरणं जुगुप्सु ॥ मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासांसत्यसंगरः ॥ १८ ॥
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शं मृद्वंगुलितलैः शुभैः ॥ प्रमार्ज्य जः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥ सौमित्रिपिताः सर्वा मातुः संप्रेक्ष्य दुःखितः ॥
अभ्यवाद्यदासं शनैरा मादन्तरम् ॥ २० ॥ यथारामे तथा तस्मिन् सर्वविवृतिरस्त्रियः ॥ वृत्तिदर्शराजा ते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥ सीता
पिचरणांस्तासां मुपसंगृह्य दुःखिता ॥ श्वश्रूणां मश्रूणां क्षीसं बध्वाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥ तां परिष्वज्य दुःखात्मा तां दुहितरं यथा ॥ वनवासकृतां
दीनां कौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ विदेहराजं न्यसुता स्तुषादर्शरथस्य च ॥ रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजनेवने ॥ २४ ॥ पद्मा मातृपसतं
परीक्षुष्टमिवोत्पलम् ॥ कांचनं जसाध्वं स्तं क्षिष्टं चंद्रमिव बुद्धेः ॥ २५ ॥ मुखे प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निं रवाश्रयम् ॥ भृशं मनसि वै देहि व्यसनार
णिसंभवः ॥ २६ ॥ ब्रुवंत्यामेव मातायां जनन्यां भरतां जनः ॥ पादावासाद्यजग्राह वसिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥ पुरोहितस्याग्निं समस्यतस्य वैबृह
स्मते रीद्वैवमाराधिपः ॥ प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैतेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥ ततो जघन्यं सहितैः स्वमंत्रिभिः पुरग्रथानैश्च तथैव सैनिकैः ॥
जनेन धर्मज्ञातेन धर्मानुपोपविष्टो भरतस्तदां जनम् ॥ २९ ॥

॥ २२ ॥ कल्यादि वनवासकृत् दीनत्ववर्तीति यावत् ॥ २३ ॥ परीक्षितं परिश्रुतिम् उत्तलं स्तोत्रं च तस्मिन् भूतम् ॥ २५ ॥ ते मुखं प्रेक्ष्य स्थितामिति शेषः । मनसि संक्रान्ते व्यसना
व्यसनेनः शोकाः अग्निराश्रयं गृहीतव काष्ठानीव वा मां दहति । आश्रयमिति पाठोपि आश्रयो गृहमेव आश्रयत्वेनेति व्युत्पत्तेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति वसिष्ठरामोपवेशनानंतरं जघन्यं जघनमागं

युष्मदगमनाश्रितः सन् उपोयविष्टो बन्धूबन्धन्यः ॥ २९ ॥ उपोयविष्ट इत्यादिजनाभिप्रायानुभाषणम् ॥ ३० ॥ किमिति । किं साधु वक्ष्यति वदिष्यतीति योजना ॥ ३१ ॥ त्रयोमयः शत्रुत्रयप्राधान्येन परिहरणत् ॥ ३२ ॥ रौमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वासुकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे चतुस्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ पूर्वसर्गातीक्ष्णीया सुदृढगवूतान् शोचतां पितृपरणटुं खेन ॥ १ ॥ मदाक्रिय्यां तत्परीं हुतं प्रातरौपासनहोमं जयं गावधीजयम् ॥ इरामिति पाठे उत्पन्नद्वारमिथ्यर्थ इति केचित् । उत्तरसर्गे मंदाकिनीतीरे राममुवाच्युक्तेः । तस्माद्राममिति पाठः । रामाधिष्ठितनदीतीरमित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ३ ॥ माता कैकेयी प्रथमं राज्ञा राख्यदौनेन सन्विता कृताश्वासा अन्तरं तथा ममेदं राज्यं दत्तं तद्वाज्यमन्तकम् उत्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि पारिपालनात् प्रत्यहं रहितम् ॥ ४ ॥ जलगमै वर्षाकालेषुवेगेन भिनः सेतुरिव इदं महदयोध्यादेशीयं राज्यबन्धं भरतबन्धाल्यं राज्यं त्वदन्येन दुरावसे आवातुमशक्यम् ॥ ५ ॥ ननु त्वया वीरेण सुख्यमेतत्तत्राह गतिमिति ।

उपोपविष्टस्तुतदातिवीर्यवांस्तपरिस्वेषेणसमीक्ष्यराघवम् ॥ श्रियाज्वलन्तंभरतःकृतांजलिर्यथासमैन्द्रप्रयतःप्रजापतिम्॥३०॥ किमेषवाक्यंभरतो
द्याराघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवदथिति॥इतीवितस्यार्यजनस्यतत्त्वतोबभूवकौतूहलमुत्तमतदा॥३१॥सराघवःसत्यद्यूतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरत
अर्धात्मिकः॥ब्रुताःसुहृद्भिश्चविरजिरेध्वरेयथासदस्यैःसहितास्त्रयोग्रयः॥३२॥इत्याषैं श्रीम०वा०आ०च०सा०अ०चतुरशरततमःसर्गः॥१०४॥
ततःपुरुरुर्षींसिंहानांवृतान्तैःसुहृद्गणैः॥शोचतामेवजनीदुःखेनव्यस्यवर्तते॥१॥ रजन्यांस्तुप्रभातार्यांश्चातरस्तेसुहृद्धृताः॥ मंदाकिन्यांहनुंतजप्यं
कृत्वाराममुपागमन् ॥२॥ तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत् ॥ भरतस्तुसुहृन्मध्येरामंवनमब्रवीत् ॥३॥ सांत्वितामामिकाभातादन्तं
राज्यमिदंमम ॥ तददमितवैवाहंभुङ्क्वराज्यमकंटकम् ॥४॥ महतेवांबुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे ॥ दुरावांस्त्वदन्येनराज्यखंडमिदंमहत ॥५॥
गतिस्रग्दवाश्चस्यताक्ष्यंस्थेयवपतत्रिणः॥ अनुगतुंनशक्तिर्मैगतिवमहीपते ॥६॥ सुजीवन्नित्यशस्तस्ययःपरैरुपजीव्यते ॥ रामतेनतुदुर्जीवियः
परानुपजीवति ॥७॥ यथातुरोपितोवृक्षःफुरुषेणविवर्धितः॥ ह्रस्वकेनदुरारोहोरुढस्कंधोमहाद्रुमः॥८॥ सयदापुष्पितोभूत्वाफलानिनविद-
श्येत् ॥ सर्तानानुभवेप्राप्तियस्यहेतोःप्ररोपितः॥९॥ एषोपमामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि ॥ यत्रन्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि ॥१०॥

अश्वघातिमनुगतु खरो यथा न शक्तः तादर्थ्यमन्युगमनेन यथेतदक्षिणोऽश्वास्तथा तव गति त्वदीया राज्यपालकशक्तिमनुगतु मे न शक्तिः । इदंशब्दो यथार्थे निपातानामेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥ यः पौनरित्यश
उपजीव्यते तस्य सुजीव शोभन जीवनमित्यर्थः । भावध्वंस्तं ऋषिपुत्रं । मन्त्रजनाः पुंसीति तु प्राथिकमिति बोध्यम् । तस्यैवार्थे तेनेत्यर्थम् । दुर्जीवं दुःखं जीवनं तस्मात्तव राज्यकारणमेवोचितमिति भावः
॥ ७ ॥ लोकक्षणायां दशरथेनोत्पाद्य वर्धितः सकलगुणसंपन्नो यदि लोकक्षणेन न कारिष्यति तदा व्यर्थस्तपसा इत्यस्युत्पन्नप्रदानमुत्तमाह यथाचित् । यथा दृष्टः फलार्थिना पुंसां रोपितः कृतबीजा
वापोऽन्तर शनैर्वर्धितः । तत्र दृष्टव्यतिशयमाह इत्येकेन वामनेन दुरारोहेऽत एव रुढस्त्वद्यो महद्गुणोपुष्पितो भूत्वा यदा फलनि न दर्शयति तदा सः तदारोपकः पुमान् यस्य फलस्य हेतोः स दुःप्रमा
वितः उत्पादितः स तां प्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिनां प्रीतिं नानुभवत् तथा त्वमिति एषोपमा त्वयि भवति । यत्र रक्षणकाले वृषभः श्रेष्ठत्वं भर्तो पालनसमर्थोऽस्मान् भूयान् न शायि न शिष्ययसि अतस्तदर्थं

तस्या उपमाया अयं राजप्रयासानर्थक्यरूपं कृतुमर्हति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रेणयो नानाजातीयसन्नाः । अग्न्याः प्रजाताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्य वचः साधायनुमन्यतेति योजना अन्वमन्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥ दुःखितं प्रेक्ष्य दुःखेनैव कर्त्तव्यालोच्य कृतात्मा शिखितुद्धिः आत्मवान् धीरः ॥ १४ ॥ आश्वासनप्रकारो नाम्न इति । आत्मनो जीवस्य कामकारः लेच्छया यन्निश्चित्यवर्तमानमर्थं न नास्ति हि यतोयं पुण्योनीश्वरः ईश्वरत्वात्तद्वरहितः तस्मादेनमितश्चास्मादेहोपायः परमादेहाच्च लोकाच्च इतरतः परमादेहाच्च लोकाच्च कृतान्तः कालोत्तर्यामिरूपः कर्मानुरूपं कर्ति । एवं च मम वन्द्याते न राजापि कैकेयी कारणं किञ्चिद्देवदीनमष्टशमियातरो भावः ॥ १५ ॥ इदानीं राजमरणदोषावकाशोपि नास्तीत्याह सर्वे इति । निचयाः समहाः नाशानाः समुच्छया विधादिच्छतमौक्त्य तस्मात्कमरत्वेन निश्चिते कः शोक इति भावः ॥ १६ ॥ यथा फलानां पतनमश्वपरीहारम् एवं मरणमपि तथा तस्मान्मुक्त्य तस्य न शोचता ॥ १७ ॥ तदेव दृष्टान्तोत्प्रेषणद्वयमिति श्रेयति ॥ १८ ॥ अतीतरज्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टान्तो यमुना यावेव

श्रेणयस्त्वं महा राजपथं त्वग्न्याश्च सर्वशः ॥ प्रतपंतमिवादित्यराज्ये स्थितमर्दिदमम् ॥ ११ ॥ तथा नुयानेन कुत्स्थमत्तानन्दकुंजराः ॥ अंतः पुरगता नार्येन दंतु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्य साध्वनुमन्यतनगरा विविधा जनाः ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयासतः ॥ १३ ॥ तमेवं दुस्वि तंप्रेक्ष्य विलपंतं यशस्विनम् ॥ रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासय दत्तवान् ॥ १४ ॥ नात्मनः कामकारो हि पुरुषो यमनीश्वरः ॥ इतश्चेततश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥ सर्वे क्षयांता निचयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगविप्रयोगांतां मरणांतं च जीवितम् ॥ १६ ॥ यथा फलानां पतनानां नान्यत्र पतना द्रव्यम् ॥ एवं नरस्य जितस्य नान्यत्र मरणाद्द्रव्यम् ॥ १७ ॥ यथा गारुडदस्थूणं जीर्णं भूत्वा पसीदति ॥ तथा वसीदंति न राजराष्ट्रान्यवशं गताः ॥ १८ ॥ अत्येतिरजनीया तु सानप्रतिनिवर्तते ॥ यात्येव यमुना पूर्णं समुद्रमुदकर्णवम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वे प्राणिनामिह ॥ आयुषि क्षपयन्त्या शुग्रीभ्यो जलमिव शिवः ॥ २० ॥ आत्मानमनुशोचत्वं किमन्यमनुशोचसि ॥ आयुस्तु हयितेयस्य स्थितस्याथगतस्य च ॥ २१ ॥ सहैव मृत्युव्रजति सह मृत्युर्निषीदति ॥ गत्वा ह्रुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः ॥ जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्र भावयेत् ॥ २३ ॥ नंदं त्युदित आदित्ये नंदं त्यस्तमिति हेनि ॥ आत्मनो नावबुध्यते मनुष्या जीवितेश्चैव ॥ २४ ॥ हृष्यं त्युत्पुमुसंहङ्गानं वनं विभाग तम् ॥ ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयतां महाणवे ॥ समेत्य तु व्यपेयांतां कालमासाद्य कवनम् ॥ २६ ॥ न प्रतिनिवर्तते इत्यर्थः । उदकाणामपि मित्यत्रोदकपदमधिकम् ॥ १९ ॥ गच्छति शत्रुतम् । अश्वो रविक्रिणाः । अश्वो इति पाठे जलस्यो इत्यर्थः ॥ २० ॥ यद्वनतस्तस्मात्मानं प्रति अनुशोच मृत्युर्दुर्वार आयाति कामे गतिर्हामुजति चित्तम् । अन्य राजान तदेव शोच्यत्वमाह आयुर्गति । आयुस्तु यस्य यस्यापि हीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ तदेव सहैति । मृत्युः सह व्रजति सह निरीदति सह गत्वा सह निवर्तते अंतर्गमिण एव मृत्युरुपवात् । अतोऽप्यर्थः स इति भावः ॥ २२ ॥ कलयो जराकृताः । किं हि कृत्वा किं बल प्राप्य प्रभावेयमुत्वं भावयेत् । यदा किं कृत्वा कमुपायं कृत्वा एतत्सर्वं स्थिरे समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥ आयुः क्षयकारकत्वेनानिष्टमाधनवद्वयाजितिहा मनुष्या इत्याह नदतीति ॥ २४ ॥ नव नवमिव इतः प्रागप्राप्तमिव ऋतुमुत्वं ऋतुप्राप्तमिव परिवर्तः पुनः पुनः प्राप्तिस्त दृष्टा ह्यप्यति न जानति तत्परिवर्तेन प्राणिना नाश इत्यन्वयः । आत्ममुखमिति पाठे स्वस्वामिमुखम् ऋतूनां परिवर्तं दृष्टा हृष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ काठं काठं पोतइत्यर्थः ॥ २६ ॥

विना भवः विप्रयोग इति यावत् ॥ २७ ॥ अत्र ससारं काश्चिदपि प्राणी यथाभावं यथाप्राप्त स्वभाव धृतिजनिलक्षण न समतिवर्तते न लघयति । तेन हेतुना प्रेतस्य सबधसमान्ये षष्ठी । प्रेतमनुशोचतोऽस्य तस्मिन्वीथप्रेतभावनिवर्तने सामर्थ्यं नास्ति ॥ २८ ॥ पूर्वगतिसमानगतिव्ये दृष्टतः यथेति । पुरतो गच्छत सार्थं पथि स्थितः पथिकः ॥ २९ ॥ उक्तायाः लोकस्थितेः प्रकृतोपयोगमाह एवमिति । पितृपितामहैः वृद्धिराभी पितृपितामहैरित्यर्थः । पितृपितामह इति पाठे तत्सबधी मार्ग इत्यर्थः । ध्रुवः अक्षस्य प्राप्यः यस्य मार्गस्य व्यतिक्रमो लघनं नास्ति तमापन्नः स्वयमपि त प्राप्तः पित्रादीन्क्षय शोचन् ॥ ३० ॥ शोचतो वा गगादिप्रवाहव्येनानिवर्तनः प्रयावृत्तिरहितस्य पतमानस्य गच्छतो वयसः नाश दृष्टेति शेषः । आत्मा सुखे तत्साधने धर्मे नियोक्तव्यः जुगतः यतः प्रजाः सुखभाजः सुखसाधनातिमितजनमभाजः स्मृताः ॥ ३१ ॥ यदेवमनो धर्मात्मेति उपसहरति न स इति । सतां सल्लतः सद्धिः पूजमानः ॥ ३२ ॥ ब्रह्मलोकविहारिणीं तल्लोके विहारार्हा देवीमृद्धिं देवसबधिनीं तपआदिस्मृद्धिम् ॥ ३३ ॥ श्रुतवानधीतात्मविवः । तद्विधो यदि

एवंभार्याश्चपुत्राश्चज्ञातयश्चवसूनिच ॥ नमेत्यव्यवधानतिष्ठुवद्वोपाविनाभवः ॥ २७ ॥ नात्रकाश्चिदथाभावंप्राणीसमतवर्तते ॥ तेनतस्मिन्नसामर्थ्यप्रेत स्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥ यथाहिसार्थगच्छंतब्रूयात्काश्चित्पथिस्थितः ॥ अहमप्यागमिव्यामिपृष्ठतोभवतामिति ॥ २९ ॥ एवंपूर्वगतोमार्गः पितृपैतामहेर्ध्रुवः ॥ तमापन्नः कथंशोचेद्वयनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसः पतमानस्यस्रोतोसोवा निवर्तनः ॥ आत्मासुखेनियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ॥ ३१ ॥ धर्मात्मासुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चातदक्षिणैः ॥ (धृतपापोगतः स्वर्गपितानः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥ भृत्यानां भरणात्सम्यक्प्रजानां परिपा लनात् ॥ अर्थादानाश्चधर्मेणपितानस्तु दिवंगतः ॥ २ ॥ कर्मभिस्तुशुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चातदक्षिणैः ॥ स्वर्गदशरथः प्राप्तः पितानः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥ इष्टाः बहुविधैर्ज्ञेभोगाश्चावाप्यपुष्कलान् ॥ उत्तमंचापुरासाद्यस्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥ ४ ॥ आयुक्तममासाद्यभोगानपिचराधवः ॥ ५ ॥ सनशोच्यः पिततातस्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥ सजीर्णमानुषं देहं रित्यज्यपिताहिनः ॥ देवीमृद्धिमुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥ तंतुनैवंविधः काश्चित्प्राज्ञः शोचिषुमहति ॥ त्वद्विधोमद्विधश्चापिश्रुतवान्दुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥ एतेबहुविधाः शोकाविलापरुदितेतादा ॥ वर्जनीयाहिधिरेजसवर्वावस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥ सस्वस्थोभवमारोकोयात्वाचावसतापुरीम् ॥ तथापित्रानियुक्तोसिवशिनोवदतांवर ॥ ३६ ॥ यत्राहमपितेनैवनियुक्तः पुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहंकरिष्यामिपुरार्यस्यशासनम् ॥ ३७ ॥ नमयाशासनतस्यत्यलुन्याव्यमरिदम् ॥ सत्त्वयापिसदामान्यः सर्वबंधुः सनः पितता ॥ ३८ ॥ तद्वचः पितुरेवाहंसम्मतंधर्मचारिणाम् ॥ कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराधव ॥ ३९ ॥ धर्मिकेणाशसेनरेनरेणगुरुवर्तिना ॥ भवि तव्यनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता ॥ ४० ॥ आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षम् ॥ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्थनः ॥ ४१ ॥

वश्चासीति पाठे श्रुतवान्दुद्धिमत्तश्च यद्विधोसि तद्विधो भवान् शोचिषुमहतीत्यर्थ इति तीर्थः । ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यायंतं शोकानुचित इति भाषः ॥ ३४ ॥ बहुविधा दशरथमरणमद्विवासनादिविषयभेदेन बहुप्रकाराः शोको मानसः विलापकदिने तत्कार्यौ ॥ ३५ ॥ स्वस्थः शोकरहितः मा शोकस्त्वं परिमवचिति शेषः । याल्वा गत्वा तां पुरीमयोध्यामात्रस्य । कुत एव निमोगत्तत्राह तथेति । वक्षिणा सद्यवशवता सत्यावीनाववता ॥ ३६ ॥ यत्र यस्मिन्कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तः सन्निति शेषः ॥ ३७ ॥ शास्त्रागस्त्याव्यवहैः सदा मान्य इत्यादि ॥ ३८ ॥ कर्मणा तदुचितव्यापारेण ॥ ३९ ॥ नरेण । वृषणेति पाठः । क्षत्रियेणेत्यर्थ इति कृतकः । परलोकं जिगीषता धार्मिकत्वादित्समाधवता भविनव्ययम् ॥ ४० ॥ नः पितुर्द्वत्तं क्षुभं निशाम्य पर्यलोच्य तेन स उत्तमं गतिं गत इति ज्ञात्वा त्वं स्वभावेन धार्मिकवद्विद्वक्षणोपलक्षितः आत्मानम् आत्मनः परलोकाहितमनुतिष्ठ चिंतयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

क्रोधाद्विषमैव पाप्यामीयुक्तिस्सुचिततत् कैकेयीक्रोधात्क्रोधावम्यादिति यावत् मोहाल्लोक्योविषयात् साहसात् अविवक्ष्यकारिवात् तातस्य यदतिक्रांतं भावे निष्ठा । ज्येष्ठमिषकलक्षणसाध्यावनतुष्टान तसाध्यामिमिसं घाय राजोक्तायेषु कृतमस्य साधुत्वमिति विचार्य प्रत्याहृतुं निवर्तयतु ॥ १४ ॥ तदेवोपादयति पितृहीति । अतिक्रांतमतिक्रमस्त साधु भन्यते तदैपरीयाचरणेन साधु यथा तथा संपादयति तदप्यं भन्यं अत नहेतुवादपक्षशब्दवाच्यम् ॥ १५ ॥ अपत्यमस्तु अन्वयोपत्यमस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुस्तुमन्यतामिति शेषः । तदेवाह अतीति । यत्कृतं दशरथकृतं कर्म तदतिक्रममतिक्रम्य प्रवृत्तम् अत एव लोके धीरैर्वैगर्हिस्म अतस्तदनुमनमनुचितमिति पितृवचसः परिपाल्यत्वे युक्त धर्मवदभिषेकवचनमेव परिपालयति व्यग्यम् ॥ १६ ॥ सर्वज्ञातुमिदं सर्वं मनुक्तं भवाननुमन्यतामिति भावः ॥ १७ ॥ पितृकृतनवासस्य गार्हितत्वमेवाह कचेति ॥ १८ ॥ ननु वानप्रस्थश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्ति तत्राह एव हीति । येनाभिषेकनेन गालनं तद्वाप्यसंपादनं प्रथम आद्यो धर्म इत्यर्थः । एव च स आश्रमो राज्यपरिपालनोत्तरं वार्धके उचितो नापि समुल्लो धर्म इति भावः ॥ १९ ॥ तस्यामुल्लयत्वमेव दर्शयति कथेति । प्रत्यक्ष प्रत्यक्षसुखसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशयस्यमप्रयश्नत्वात् को हि तद्वदं यद्युर्बिह्योक्तोस्ति वा न वेति श्रुयामिनीय । मानसं देहा

साध्यर्थमभिषंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् ॥ तातस्ययदतिक्रांतं प्रत्याहृतुतद्भवान् ॥ १४ ॥ पितृहिंसमतिक्रांतं पुत्रोयः साधुमन्यते ॥ तदपत्यं मंतलोके विपरीतमतोन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः ॥ अतियत्तत्कृतं कर्म लोको धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥ कैकेयीमां च तातं च मुहूर्दोर्बांधवांश्चनः ॥ पौरजानपदान्सर्वास्त्रातुं सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥ क्वचारण्यं क्वचक्षात्रं क्वजटाः क्वचपालनम् ॥ इदं शब्दव्याहृतं कर्मनम वान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ एषा हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेकनम् ॥ येन शक्यं महाम्राज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥ कथं प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशय स्थमलक्षणम् ॥ आयतिस्थं चरेद्धर्मक्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥ अथ क्लेशजे भवेत्त्वंधर्मं चरितुमिच्छसि ॥ धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमा धुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ॥ आहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तं कथं न्यकुमिच्छसि ॥ २२ ॥ श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भव तोद्वाहम् ॥ सकथं पालयिष्यामि मम भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् ॥ भवता च विना भूतो न वर्तयितुमु त्सहे ॥ २४ ॥ इदं निस्विलमप्यग्रं राज्यं पित्र्यमकंटकम् ॥ अनुशाधिस्व धर्मेण धर्मज्ञः सहर्बांधवैः ॥ २५ ॥ इहैव ताभिर्षिंचंतु सर्वाः प्रकृतयः सह ॥ ऋत्विजः सवसिष्ठाश्चमंत्रविन्मंत्रकोविदाः ॥ २६ ॥

समदम् । अलक्षणमसुखलक्षणम् । आयातिस्थमुत्तरवयः प्राप्यम् । अनिशितम् — अनित्यानुग्रहानम् । नहि प्रजापालनवत् क्षत्रियस्य नित्यप्राप्तोय धर्मः । नित्यत्वं तद्वहितदशरथादेः पापित्वप्रसङ्गः । त क्षत्रबन्धुः क्षत्राणां बन्धुरिति समासेन क्षत्रियकुलसंमत इत्यर्थः । निदायां बन्धुचूप्रत्ययान्तत्वं निदायाद्विधादिवाचीति कृतकः । कश्चरेण कोपीत्यर्थः । अन्ये तु क्षत्रबन्धुरपि निदायाभिर्षोपि राज्यान्हेपि हिंसां कर्म न चरेत्किं पुनर्बाध्यं राज्याधिकारित्ययमाहः ॥ २० ॥ ननु शरीरक्षेत्रासाध्यधर्म एवांतरास्त्वत्राह अथेति । पक्षोत्तरेऽथेति शब्दः ॥ २१ ॥ ननु तमेव श्रुतत्वात्तादाश्रमकरणं युक्तमत आह चतुर्णामिति । सर्वेषां गृहस्थपालत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ श्रुतेन विवाया बालोऽजरः जन्मना तत्संपादेन स्थानेन कानिष्ठभ्रातृत्वेन च बालः ॥ २३ ॥ हीनो बुद्धिगुणः सत्त्वं यस्य सः तेन हीनसत्त्वगुण इत्यर्थः । हीनस्थानेन चोपलक्षितः अत एव बालः तया विना वर्तयितुं जीविषुमपि नोत्सहे किं पुना राज्यं पालयितुमिच्छत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सह संसूय । सर्वविधिरिति संयोजनम् ॥ २६ ॥

पापने राज्यारिपालनिमित्तं तस्मा बलेन लोकान् शत्रुकालान्मद्विरवासाभिः सह वासव इव त्व विजिय ता पालयति शेषः ॥ २७ ॥ ऋणानिति । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भगवान् जयते इति श्रुतौ ब्राह्मणपदमुल्लक्षणमिति भावः । अत्रायोच्याया स्थितेति शेषः । २८ ॥ दुष्प्रदाः ॥ २९ ॥ आक्रोशं निर्दा तत्रभवत पूष्यम् ॥ ३० ॥ त्वा त्वां मयि बंधेषु च करुणां कुर्वति संबधः ॥ ३१ ॥ पुष्टतः कृत्वा तिरस्कृत्य मय्यर्थनामिति शेषः । इतोपि वनमेव जनसन्वायमेवासाह्वनादपि वनातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ताप्यता गलयता गमनाय अयोध्यां प्रतिबि श्रेष्ठः ॥ ३३ ॥ तत्पर्यं पितृवचनमित्यर्थं दुःखहर्षयुगपद्वह्नौ निमित्तं स्वमेव व्याक्रान्तिं कर्तव्यं याति ॥ ३४ ॥ कैमाः पुरे भवाः । किमो निश्चये केदे पुरे पथि वणिकस्ये इति । तद्यथवल्लभास्तद्गुणसुख्याः निंबंजा विचिताश्च ना अशुकला अश्रुचुराश्च ॥ ३५ ॥ शौलमानः । इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके याम्बकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ रामो राजनिने

अभिषिक्तस्त्वस्मभिरयोध्यापालनेव ॥ विजित्यतरसालोकान्मद्विरवासावः ॥ २७ ॥ ऋणानित्रीणपाकुर्वन्दुर्हदः साधुनिर्दहन् ॥ सुहृद स्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्राशुधाधिमाम् ॥ २८ ॥ अद्यार्थमुदिताः संतुसुहृदस्तोभिषेचने ॥ अद्यभीताः पलायतुदुष्प्रदाः स्तोदशोदश ॥ २९ ॥ आक्रोशममातुश्चप्रमृज्यरुषर्षम् ॥ अद्यतत्रभवतंचपितरंक्षकिल्बिषात् ॥ ३० ॥ शिरसात्वाभियाचेङ्कुरुष्वकरुणामयि ॥ वाधेकषुचसवेषुभूतोविवमहेश्चरः ॥ ३१ ॥ अथवापुष्टतः कृत्वा वनमेव भवानितः ॥ गमिष्यतिगमिष्यामिभवतासार्धमध्यहम् ॥ ३२ ॥ तथाभिरामोभरतेनतम्यताप्रसाद्यमानः शिरसामहीपतिः ॥ नचैवचक्रेगमनायसत्त्ववान्मर्तिपितुस्तद्वचनेप्रतिष्ठितः ॥ ३३ ॥ तदुदुतंस्यर्थमवश्यराघवेसमजनोर्षमवापदुःखितः ॥ नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवन्तिस्थग्रतिज्ञत्वमेवद्व्यहर्षितः ॥ ३४ ॥ तमृत्विजो नैगमयथवल्लभास्तथाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः ॥ तथाब्रुवाणभरतंप्रतुष्टुबुः प्रणव्यारमंचयथाचिरंसेह ॥ ३५ ॥ इत्यर्षे श्रीमंवा०वा०सा०अयो०षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ पुनरेवंब्रुवाणतंभरतंलक्ष्मणमग्रजः ॥ प्रत्युवाचततःश्रीमाञ्जातिमप्येसुसद्वहन् ॥ १ ॥ उपपन्नमिदंवाक्यंयस्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातःपुत्रोदशरथात्कैक्याराजसत्तमात् ॥ २ ॥ पुरा त्रतःपितानःसमातंतेसुसद्वहन् ॥ मातामहेसमाश्रौषीद्व्रिज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः ॥ संग्रहष्टोददौराजावमारा धितःप्रभुः ॥ ४ ॥ ततःसांसंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी ॥ अयाचनरश्रेष्ठद्वौवरौवरणिनी ॥ ५ ॥ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रवाजनंतथा ॥ तच्चरा जातथातस्यैनियुक्तःप्रदौवरंम् ॥ ६ ॥ तेनपित्राहमप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षम् ॥ चतुर्दशवनेवासवर्षाणिवारदानिकम् ॥ ७ ॥

गपालमेव परमो धर्मो बहूनां सुखसाधनत्वादित्याद्येनावदित्याह पुनरिति ॥ १ ॥ इदम् उक्तवाक्यम् उपपन्नं युक्तिम् तत्र हेतुः जात इत्यादि ॥ २ ॥ इदानीं त्वया राज्यस्य मया वनवासस्य चाकरणे राज्ञः प्रतिज्ञाहानिकृतो महान्वर्म इत्याह पुरेति । तत्र पुर्यां जनित्यते तस्मै राज्यं दास्यमीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु क्रीपुर्नमविवाहं च वृत्त्यर्थं प्राणसकटे ॥ गोब्राह्मणार्थे हिसायां नाश्रुतं स्या ज्युषितमिति स्मृतेः । कौमब्यायां विदमानायां कैकेयीविवाहस्य नमविवाहत्वात्प्रतिज्ञाहानिर्न दोषायेत्यत आह देवासुरे चेत । देवासुरे तत्सवधिनि एव च उपकाप्रपुण्यकाररूपप्राप्तदेवदत्ते महान्वोम इति भावः । यत्र बहद्वयम् ॥ ४ ॥ ततो हेतोः संप्रतिश्राव्य प्रतिज्ञां कारयिन्वा ॥ ५ ॥ याचनप्रकारमाह त्वेति । नियुक्तः वरकलेन नियोजितः । तद्वरं तद्वयम् ॥ ६ ॥ अत्र दृष्टवाक्ये वने चतुर्दश वर्षाणि

वरदाननिमित्तक वास नियुक्तः त प्रति प्रेरित इत्यर्थः । अत्रायमर्थः देवेभ्यो मन्त्रवदाननिमित्तकम् अतर्थाभिणा तयाप्रेरणत् अत एवात्र दंडकारण्ये एतत्प्रयोजननिषेधोक्तिरिति ॥ ७ ॥ ननु वने रक्षयादिभ्यो नानादुःखसमावनेत्यतोऽप्रतिद्वंद्व इति समाधिकबलशुद्धानः सर्वेपि मत्तो हिनबला एवेति न तद्वयावकाश इति व्यंग्योर्थः । आपाततत्तु अप्रतिद्वंद्वः समर्पित इति ॥ ८ ॥ तथैवेव तथैवेति पितृनियुक्त एवेति । अहंसीत्यार्षम् । अहंसीति पाठांतरम् अत एव संबोधन राजेदेति ॥ ९ ॥ ऋणाल्लैकेयसंबध्नात् मन्त्रते मंप्रीयार्षम् । ब्राह्म्यार्षम् । अभिनदय न तु निदय तच्छतस्यार्षस्य बहुपकारकत्वादिति व्यंग्यम् ॥ १० ॥ स्तोत्रावस्यकाले समस्तिमाह श्रूयते इति । गयेषु गयाप्रदेशेषु यजमानेन याग कुर्वता पितृन्याति पितृप्रतिमुद्दिश्य ॥ ११ ॥ तां श्रुतिमाह मुनात्रा इति । पुदिति नरकनाम । त्रायतेः कः प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यस्माह पितृनिती । पितृन्याति इत्यर्थे पुत्रस्य पुषोदरादित्वात्साधुत्वम् । पितृनुद्दिश्य कुलोष्ठापूर्तादिना स्वर्गोक्तप्राप्तेन तेषां रक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥ ग्यां

सोहंवनमिदंभ्रातोर्निर्जनलक्ष्मणान्वितः ॥ सीतयाचाप्रतिद्वंद्वः सत्यवादेस्थितः पितुः ॥ ८ ॥ भवानपितृभ्योऽप्यपितरंसत्यवादिनम् ॥ कर्तुमर्हतिरा जेद्वक्षिप्रमेवाभिषिचनात् ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचयराजानंमन्त्रतेभरतप्रभुम् ॥ पितरंत्राहिधर्मज्ञमातरंचाभिन्दय ॥ १० ॥ श्रूयतेधीमतातातश्रुतिर्गीता यशस्विना ॥ गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितृन्याति ॥ ११ ॥ पुत्रान्मोचकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः पितृत्यः पातिसर्वतः ॥ १२ ॥ एष्व्यावहवः पुत्रागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ तेषावैसमेवतानामपिकश्चिद्वाग्रजेत् ॥ १३ ॥ एवराजर्षयः सर्वेप्रतीतारधुनदंन ॥ तस्मान्नाहिनरश्रेष्ठपि तरंनरकात्प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यागच्छभरतप्रकृतीरुपरंजय ॥ शत्रुघ्नसहितोवीरसहसर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्यदंडकारण्यमहम प्यविलंबयन् ॥ आभ्यांतुसहितोवीरवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ १६ ॥ त्वंराजाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणाम् ॥ गच्छत्वं पुरवरमद्यसंग्रहः संहृष्टस्त्वहमपिदंडकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥ छायांतेदिनकरभाः प्रबाधमानंवर्षभ्रतकरोतुमूर्ध्वशीताम् ॥ एतेषामहमपिकाननदुमाणां छायांतामतिशयनीशैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तुतसहायः सौमित्रिममविदितः प्रधानमित्रम् ॥ चत्वारस्तनयवरावयनैर्दंसत्यस्थं भरतचराममाविषीद ॥ १९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अयोध्याकांडे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ आश्वासयंतंभर तंजाबालिब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाचरामधर्मज्ञधर्मापेतमिदंवचः ॥ १ ॥ साधुराघवमाभूत्तेबुद्धिरेवंनिर्दयः ॥ प्राकृतस्यनरस्येवद्वार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥ पितृस्वर्गसाधन गयक्षेत्रम् । एषा च पितृणां पल्लोकसाधन पुत्रेणावस्य कार्यमित्यर्थे समितिः ॥ १३ ॥ एवं पितृपल्लोकसाधनम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कन्यानामिति । अनेन भाविबानसराजयिप त्यादि सूचितम् ॥ १७ ॥ दिनकरमा इति द्वितीयाबहुवचनम् । कर्षन् छम् । शीतां छायामित्यव्ययः ॥ १८ ॥ सौमित्रिलक्ष्मणः चराम । विधौ लोट् संपादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ धर्ममानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे सप्ताधिकशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ भरतपुत्रेन कुर्वन्त रामम् । धर्मोपेत धर्ममागविरहम् । लोकायनिकमताल्लभनमिति यावत् वच उवाचैत्यव्ययः ॥ १ ॥ साधु सत्यशुक्लिमदिद वच इति पूर्वान्वयेतत् । इदंशब्दार्थो रावकेत्यादि । प्राकृतस्य पामस्य नरस्येव निपर्थका एव बुद्धिः पितृवचः पालनार्थमित्येवैवैरूपा भाव्यबुद्धेस्तप

चिन्तते मा भूत् ॥ २ ॥ कुतो मा भूदित्यत्र पितापुत्रसंबन्धस्य मिथ्यात्वादित्याह क इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्संबन्धात् किमाय किं प्राप्य न किमर्पित्यर्थः । संबन्धमावादिति भावः । संबन्धभावे हेतुमाह एको हीति ॥ ३ ॥ यः सज्जेत स उन्मत्त इव ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आवासमात्रं पण्यानामिव अतो नात्र सज्जनाः सज्जेते ॥ ६ ॥ मित्र्य राज्यस्यैतान्तिक्तकसत्तावत्पद्विरामाभिप्रायगोक्तिः । कापय वनमार्गम् आस्तिक्यस्य मार्गं च ॥ ७ ॥ एकवर्णाधिकत्वं विरहिणिलक्षणम् । ला जाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ उक्तं संबन्धमावमुपपन्नमिति न ते इति । मिथ्या पितृवचनानिमित्तविशेष मुक्त्वा राज्यं कुर्वन्ति यदुच्यते तत्तुल्यं अन्यः लज्जनकादित्यः सप्रति राजा । एव क्षणमभावादेनान्यत्वं गृहाश्रयतयोक्तम् । नन्वेवमपि तत्सत्ताननिविष्टस्या कश्चित्सर्ववशो भवेत् अन्यथा पितरं विनापि पुत्रोत्पत्तिः स्यादिति चेन्न । ताततापि निमित्तकारणत्वं मेव नोपादानत्वं तेन युक्ताल्लिख्यदोषेति त्वमपि तेन न कश्चित्सर्वव इत्याशयः ॥ १० ॥ बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रं मात्रपदेनोपादानत्वयावृत्तिः तर्ह्युपादानं किं तत्राह ऋतुमन्मात्रेति । ऋतुमन्मात्रेति । ऋतुमन्मात्रेति । यत्तादृश्या मात्रा गर्भे कृतं संयुक्तं परस्परमिलितं शुक्रं शोणितं च तद्विह लोके पुरुषस्य शरीरस्य जन्म उपादानकारणं भवतीत्यर्थः । एव च शुक्रशोणितनोगान् आकृष्टपचभूतममह एव पुरुषश्चेतनो

कः कस्य पुरुषोऽयं बुधः किमायं कस्य केनचित् ॥ एको हि जायेते जंतुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्मातापिताचेति राप्रसज्जेतयोनरः ॥ उन्मत्त इव लज्जे यो नास्ति कश्चिद्विकस्यचित् ॥ ४ ॥ यथाश्रमांतरं गच्छन्नरः कश्चिद्विह वसित् ॥ उत्सृज्य च तमावांसं प्रतिष्ठेता परे हनि ॥ ५ ॥ एवमेव ननु ध्यानापि तामाताशृङ्खं वसु ॥ आवसमानं काकुत्स्थस्य सज्जेते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥ गिन्त्यं राजस्य समुत्सृज्य समार्हं सिनरोत्तम ॥ आस्यातुं कापयं दुःखं विषमं बहुकुं टकम् ॥ ७ ॥ समुद्रायामयोध्याया मात्मानमभिषेचय ॥ एकवर्णी धराहित्वानगरीसंप्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पाथिवात्मज ॥ विहरतमयोध्यायां यथाशक्नास्त्रि विषये ॥ ९ ॥ न तैकश्चिद्विश्वं च तस्य न कश्चन ॥ अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात्कुरुयदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रं पिता जंतोः शुक्रं शोणितमेव च ॥ संयुक्तं भूतमन्यात्रा पुरुषस्य हजन्मतत् ॥ ११ ॥ गतः स नृपतिस्तत्र गंतव्यं जन्तवै ॥ नृपतिं पाशूतानां त्वं तु सिध्याविहन्यसे ॥ १२ ॥ अर्धमपरायण्येतां स्ताञ्छो चाभिनेतरान् ॥ ते हि दुःखमिह प्राप्या विनाशं प्रेक्ष्य भिरे ॥ १३ ॥ अष्टकापि दृष्टवस्य मित्र्यं प्रभृतो जनः ॥ अन्नस्योपद्रवं परश्च मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥ यदियुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति ॥ दद्यात्प्रवसतां श्राद्धं न तत्पश्यन्नभवेत् ॥ १५ ॥

न तस्य केनचित्सर्वव इत्याशयः ॥ ११ ॥ गत इति । यत्र येन भूतेषु गतव्यं तत्र तेषु गतो लयं प्राप्नोति तथैव लयं प्राप्स्यतीति स्थिरस्य कस्यचिदभावात्काः केन संबन्ध इति भावः । उक्ता एषा भूतसमष्टिरूपस्य तेषु लयप्राप्तिरूपा प्रवृत्तिर्मर्यादा स्वभावाप्रतीति शेषः । अतस्तत्र मिथ्या विहन्यसे राज्यरूपासुखप्राप्तिरिति शेषः ॥ १२ ॥ नन्वेकवर्णित्येति धर्मो मे भविष्यतीत्यत्राह अर्थेत्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धिरुपार्थे प्राप्ते न परित्यज्य ये ये आस्तिका वर्मपरास्तास्तान्योचामि धर्मफलमोक्तुमावादिति भावः । तदेवाह ते हीति । प्रेत्यांतसमयं प्राप्य विनाशं भेज्यो न तत्रोपासितव्यमस्य तत्रावस्थिति रिति । प्राप्य विनाशं प्रतिपेदिरे इति पाठोक्तस्य ॥ १३ ॥ नन्वेव श्राद्धाद्याचारसंगतिस्तत्राह अष्टकेति । तदादि यत् पितृदेवस्य श्राद्धकर्म इति तत्र प्रवृत्तः प्रवृत्तोयं जनस्तस्याकस्य स्वभोगसाधनस्य उपद्रव नाशं केवलं करोति पश्य विचारय । तामेव विचार्यां युक्तिमाह मृतो हीति ॥ १४ ॥ ननु तैत्रामोर्जनेपि तदुद्देशेन दत्तं लोकांतरे तसु गतिरिच्छतीत्येतमर्थं भोक्त्राभावेन दूषितमपि युक्त्यन्तरेण दूष्यति यदीति प्रव

सतमुद्रया कृत्वा श्राद्ध दद्यात् । प्राप्तकाले लिङ् । तदानमेवोचितमित्यर्थः । न तु तत्पथ्यशन तस्मै दीयमान पथ्यशन पाथ्ये व्यथ्य मवेत् भारवहेन दुःखदत्वादिति भावः । एतन्नैव न्यायेन देवादेशान् मपि व्यर्थमित्युपपादितम् ॥ १५ ॥ एव वैदिकाचार प्रदूष्य तत्र्यतिपादकाग्रामाग्राम्यमाह दानेति । यजस्व देवपूजा कुरु देहि अन्नादिदान दीक्षस्व यागार्थं तपश्चाद्रायणादि सत्यज प्रव्रजेत्येवरा वेदादयो ग्रथाः दानसवननाः दानाय वशीकरणोपयभूताः मेधाविभिः नातोदिना जीवने क्लेश पर्याद्धिः पामरप्रराणायानायासेन वधग्रहणाय कृता अतो न ते प्रमाणमिति भावः ॥ १६ ॥ परस् गृहिकात्पर पलोक्त प्रयोजन निविद्धमास्य नास्तौति दुर्द्धि कुरु परोक्षम् अनुमानशब्दादिम्य पृष्ठतः कुरु त्यज ॥ १७ ॥ सता प्रत्यक्षसिद्धस्यैव सत्यव वदतां त एव हि साधनो न तु शब्दप्रमाणकादः सत्यत्वं वदत इति भावः । भिन्ने पदे वा स त्व तामुक्तामित्यर्थो वा सर्वलोकनिर्देशात् सर्वलोकसंस्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ ऊर्यामानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे अष्टोत्तर शततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ तदेतत्तुल्ययति रामः जाबालेति । सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमो यस्य सः । सत्यात्मना वर इति पाठे सत्यस्वभावानां श्रेष्ठः इत्यर्थः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थे

दानसंवन्नाहोतेग्रंथामेधाविभिःकृताः ॥ यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसंत्यज ॥ १६ ॥ सनास्तिपरमित्येतत्कुरुबुद्धिमहाभते ॥ प्रत्यक्षयत दातिष्ठपरोक्षपृष्ठतःकुरु ॥ १७ ॥ सतांबुद्धिपुरस्कृत्यसवलोकनिर्देशिनीम् ॥ राज्यसत्त्वंनिष्कृतिष्वभरतेनप्रसादितः ॥ १८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अयोध्याकांडे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ उवाचपरयास्तस्याबुद्ध्याविप्रतिपन्नया ॥ १॥ भवान्मेप्रियकामार्थवचनंयदिहोक्तवान् ॥ अकार्यकार्यसंकाशमपथ्यपथ्यसन्निभम् ॥ २॥ निर्भयंदिस्तुपुरुषःपापाचार समन्वितः ॥ मानंनलभतेसस्तुभित्रचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥ कुलीनमकुलीनंवावीरपुरुषमानिनम् ॥ चारित्र्यमेवव्याख्यातिशुचिवायदिवानुचिम् ॥ ४ ॥ अनार्यस्त्वार्यसंस्थानःशौचाद्रीनस्तथाशुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव ॥ ५ ॥ अथर्मधर्मोपेणयद्यल्लोकसंकरम् ॥ अभिपत्त्येशुभंहित्वाक्रियांविधिविवर्जिताम् ॥ ६ ॥ कथ्येतयानःपुरुषःकार्यकार्यविचक्षणः ॥ बहुमन्योपमालोकेदुष्टुपलोकदूषणम् ॥ ७ ॥ कस्ययास्याम्यहंघृत्केनैवास्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनयार्त्तमानोहंघृत्स्याहीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥

प्रतिपत्तिरहितया बुद्ध्या युक्तः सन् सस्या केवलक्षणसुवचनत्ववनेनोवाच ॥ १ ॥ प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकाममोगसंपादनार्थम् । शकार्यं परमार्थतः कर्तुमर्हम् । कार्यसंकाश प्रमाणमारुक्तव्यत् । अपथ्य दुःखोदकर्म ॥ २ ॥ निर्भयादिः उत्पथ्यवर्ती भिक्षाचारित्रदर्शनः साधुसमतचारित्रप्रतिपादकश्लाघाद्विपरीतत्ववहाप्रतिपादकलोकक्रियानिष्कादिशस्त्रसक्तः । समु मान पूजा न लभते ॥ ३ ॥ दृढानां केवलतार एव पुत्राभिहासुत्र समानहेतुगत्याह कुलीनमिति । पुरुषमानिनम् अधीरमिति यावत् । चारित्र्यं केदुमुताचारः तत्संपन्नः सन्कुलीनत्वादित्यति म्यापयति अथप्राप्तकुलोन्नतवर्दिति भावः ॥ ४ ॥ किंन त्वस मताचारंगिकारे सर्वनार्थप्राप्तिर्येयाह अनार्य इत्यादि । आर्यसस्यानस्तत्तद्वहाः शुचिः, शुचिर्वा मासमान इति शेषः । लक्षण्यवदलक्षण्ययुक्तप्राप्तमानो भयति त्वदुक्ता वाग्व्यवदतेति शेषः ॥ ५ ॥ यदि अहं त्वदुपदिष्ट लोकासंकाशकर्मधर्ममार्गं धर्मवेषेण युक्तोभित्तये तदा विधिविवर्जिता श्रुत्यायुक्तविधानरहितां क्रियां कृत्वा तत एव कुम हिनःशुभं प्राप्नुयामि शेषः ॥ ६ ॥ तातोनामुप्राप्तिं दर्शयति कथ्येत यान इति । चेतन इत्यर्थः । लोकदूषण पलोक्तदूषणमार्गालवनम् ॥ ७ ॥ अनया त्वदुपदिष्टया वृत्त्या हीना तत्परिपाठनविपरिणीं प्रतिज्ञा यस्या तथा वर्तमानः धनं साधनं स्वर्गमाप्नुया न भवामि ।

किंचेदं लघुपदद्विष्टं वृत्तं कस्य किंसंबन्धि अह यास्यामि ययिष्यादियु न कस्यापि पिनादिदृष्टानुसरणेभ्य च येनास्य पितरो याता इति शान्त्रिविहितमिति भावः ॥ ८ ॥ किं च लघुपदियुमागे तिष्ठन् अह प्रपमतः कामवृत्तो यथेष्टाचारि स्यात् । तदनु अय इच्छतो लोकतथा समुपगतौ इत्यर्थः । एव निर्वधे कारणमाह यद्धृता इति ॥ ९ ॥ तस्मान्नुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोकाशक्तत्वेन शान्त्रियमगालनमेवोचितमि
त्याह सत्यमिति । अदृष्टान्तं श्रुतानुक्रमप्राधान्येन सनातनस्य अनदिशान्वसिद्धि रान्ववचन च सत्यमेव सत्यपदवचनेभ्य मुख्यो राजाचार इत्यर्थः । यतो रान्ववचनं सत्यात्मक तस्मात्तपो राजस्यमपि सत्यात्मक सत्यैक्यप्रतिष्ठित
न केवलं राज्यमेवापि नु सर्वोप लोकः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ सत्यमेव हि मेनेरे सत्यलोकांतकल्लोकेकप्रदमिति शेषः । परमश्रेय ब्रह्मलोकेम् ॥ ११ ॥ अनृतवादिनो नरात्पथोदितौ यथा सपत्तिं सत्यं परं श्रेष्ठं यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥ लोकै ईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथा सद्भिर्वाश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्वर प्रतिष्ठितः आदौ तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वा
दित्यर्थः । सत्ये एवा प्रतिष्ठितोति पाठोत्तरम् । एषा लक्ष्मीः सत्यमूलनि सर्वाणि इत्यनेन जगदुपादानप्रवर्तकत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च तत्सिद्धिर्द्वितीया । तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह । सत्यात्पर पद नास्ति अनेन तदि
तरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमचेतनत्व च दार्शितम् । एतेन चेतनानधिष्ठिता मयैव जगदुपादानकारणमिति निरस्तम् । चेतनाधिष्ठानं विना तत्पराणिमासम्भाव्यं तस्याः पराणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठानत्वा

कामवृत्तोन्वयलोकःकृत्स्नःसमुपवर्तते ॥ यद्दृत्ताःसंतिराजानस्तद्दृत्ताःसंतिहिप्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसंचराजवृत्तसनातनम् ॥ तस्मात्सत्या
त्मकराज्यंसत्यलोकःप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहिमेनिरे ॥ सत्यवादीहिलोकेस्मिन्परंच्छतिचाक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्भिजंतैय
थासंपाद्भारादनुत्तवादिनः ॥ धर्मःसत्यपरोलोकैर्मूलसर्वस्यचोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरोलोकैःसत्येधर्मःसदाश्रितः ॥ सत्यमूलानिसर्वाणिस
त्यान्नास्तिपरंपदम् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टंदुतैवतप्तानिचतर्पासिच ॥ वेदाःसत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत् ॥ १४ ॥ एकःपालयतेलोकमे
कःपालयतेकुलम् ॥ मज्जत्येकोहिनिरयाएकःस्वर्गेमहीयते ॥ १५ ॥ सोहंपितुर्निदेशंशुकिमर्थंनानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृ
तम् ॥ १६ ॥ नैवलोभान्नमोहाद्वानचान्नात्तमोन्वितः ॥ सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोःसत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥

समन्वाह ॥ १३ ॥ एव नास्तिक प्रति ईश्वरं प्रमाव्य केदप्रमाण्य साधयति दत्तमित्यादि । दत्तदीनि प्रतिपादयतो केदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् श्वासप्रवाससन्त आभिर्वृता इति कृतुदोषशंककलकलाहि
त्येन तद्यतिपादितदामदीनां फलसनाददर्शनेन च सर्वत्राप्रमाण्यश्वकारहिताः किन्तु स्मृतः प्रमाणभूता एवेति भावः । तस्मात्सत्यैश्वर्यावकाशयत्वेन तदमेदात् सत्यपरः सत्यपालनतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥
केदोक्तभूमिर्भवेत्फलस्य प्रत्यक्षसन्भूमानत्वेन तत्प्रमाण्य सिद्धिमित्याह एक इति । लोकं राज्यं स्वशुलभात्रम् एतेन पालसाधनमर्भमल्लाततथस्य केदोक्त्यानुभवो दर्शितः । नियोजनं दुःखम् । स्वाश्रम सुखम् ।
तेन धर्मावर्धनफलानुभवो दर्शितः ॥ १५ ॥ सोहम् उक्तात्या एव विवेकानित्यर्थः । ननु द्वाविशतया पितृभुते नियोगे किमियता निर्वधनेन तत्राह सत्येति । यतो मे पिता सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिष्ठः सप्रति
ज्ञातसत्यमिकारवान् समर्थी सदावावान् अतस्तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रति कृतम् उक्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अतो लोमाद्राज्यस्य मोहादुक्तस्य विसर्पणात् प्रतिज्ञात्यागो दोषस्या
ज्ञानाद्वा लघुदुःखाक्यात् शास्त्रादाश्रयश्रुत्युपमौयुक्तो वा पूर्वं सत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिष्ठः सन्नैव मेत्यामि न मेस्यामि च मेत्यामिति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दारुणं सूचितम् ॥ १७ ॥

एव सत्ये दृढस्थितौ हेतुमाह । असत्यसधस्य प्रतिज्ञाविषयसाधनस्य चलस्य चंचलसभावस्य तस्येव विवरणस्थिरस्यादि । ईदृशस्य सतः एतौर्गुण्युक्तस्य देवादयो ह्यव्यक्त्यादि न गृह्यन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
प्रत्यगात्मनो जीवानुदितस्य । प्रवृत्तमित्यर्थे प्रत्यगात्ममित्याशेषत्वात्साधुः । इमं सत्यं सत्यपालनरूपं धर्मम् अहं भुव सर्वधर्मेषु मुख्यं प्रस्थापि । अयं भावः वनवासो जटावस्त्रादिभारः सत्यपालनरूपो वा धर्मः सत्पुरुषैराचर्योस्तदर्थं मयाप्यभिन्नव्रते आद्रियते ॥ १९ ॥ ननु स्वधर्मो राज्यपालनमेव किमिति नाभिन्नव्रते तत्राह क्षात्रमिति । धर्मसहितं धर्मव्यतिमासमानं वस्तुतोऽधर्मं शुक्रादिभिः देवैर्निर्मितं क्षात्रं धर्मं पित्राज्ञाभंगेन राज्यकरणरूपम् अहं स्थस्ये न तु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥ अस्य पापस्य शरीरसाध्यव्यवेषो कायिकत्राचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह कायेनेति । आदौ मनसा एवं कर्म कारयेय इति तत्पापं संप्रधार्य ततो जिह्वया श्रुतं धर्मजनकं ततो मिक्षमवृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेषु आह ततः कायेन कुर्वते अतः पापं कर्म क्रियारूपं पापं त्रिविधं कायिकत्राचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेन कायिकं पापं बहुदुःखजनकमिति भावः । कलौ तु पापं संकल्प्यादितो न दोष इत्युक्तं भागवते । नानुद्वेष्टि कालि सन्नादं सारगं इव सारसुक् । कुशलाभ्यानु सिध्यति

असत्यसंधस्यसतश्चलस्यास्थिरचेतसः ॥ नैवदेवानपितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमं धर्मसत्यं पश्याम्यहं भुवम् ॥ भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिन्नव्रते ॥ १९ ॥ क्षात्रधर्ममहं तस्यैव श्रद्धाधर्ममसंहितम् ॥ भुवैर्नृशसैर्लुब्धैश्चैव श्रवणं त्वं पापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेन कुर्वते पापं मनसा संप्रधारयत्तत् ॥ अनुव्रतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥ भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषप्रार्थयन्ति हि ॥ सत्यं समनुवर्तते सत्यमेव भजेततः ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं नानार्थमेव स्याद्यद्यद्भवद्भद्रं कुरुष्वह ॥ २३ ॥ कथं ब्रह्मं प्रतिज्ञाय वनवासमिव गुरोः ॥ भरतस्य कारिण्यामिव चोदित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥ स्थिरामया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ ॥ प्रहृष्टमानसा देवीकैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासं वसवो वभूवुः चिन्तयन्त भोजनः ॥ मूलपुष्पफलैः पुण्यैः गित्नुदेवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गो हं लोकायात्रां प्रवाहये ॥ अकुहः श्रद्धाधानः सन्कार्याकार्या विचक्षणः ॥ २७ ॥ कर्मभूमिमांसां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् ॥ अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥

नेतराणि कृतानि यत् । सन्नादं परीक्षितं सारमाह कुशलाभिः पुण्यानि आनु सकल्यमात्रात्सिध्यन्तीति यथा मानसभूजा इतराणि पापानि सकल्यमात्रात् फलति यत् यतस्तानि कृतान्येव फलन्तीति तदर्थः ॥ २१ ॥ अयं सत्यस्य सर्वार्थसाधनत्वमाह भूमिरिति । प्राप्यन्तीति सत्यव्रतमिति शेषः । समनुवर्तते इति शिष्टा इति शेषः । यदेव ततः सत्यमेव भजेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्भवद्भद्रं कुरुष्वह अथवायं युक्तत्वेन निश्चित्य मां प्रति युक्तिरेव क्रूरः कारणं येषां तैर्वाक्यैरिदं मद्रं राज्यं ह निश्चयेन कुरुष्व स्वीकुरुष्वेति श्रेष्ठं हि श्रेष्ठमेवाह तदनार्थमन्याय्यमेव स्याद्भवेत् ॥ २३ ॥ जनार्थमेव दर्शयन् राज्यं त्वं प्रतिगृहीष्व । भर्तेन प्रसादित इत्यस्योत्तरमाह कथमिति । गुरोः पुत्रतः इमं गुर्वज्ञातं गुरोर्वचो हिवेयन्त्ययः ॥ २४ ॥ कैकेयी चेति । एवं च तस्या हर्षितस्य पुनरुद्भवमन्यतमनुचितमिति भावः ॥ २५ ॥ तर्पयन्त्रिभिः पाठयिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥ संतुष्टपंचवर्गः मूलदिभिस्तुष्टपचैर्द्रियवर्गः लोकगानां पितृवचमपालनव्यवहारं प्रवाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्तयामोत्यर्थः । अकुहः अकपटशीलः । श्रद्धाधानः आस्तिकः ॥ २७ ॥ शुभकरणे हेतुर

भिरित्यादि । यच्छ्रमं कर्म कर्तव्यं तेषां शुभकर्मणां तत्त्वोक्तप्रगतिः फलमेति भावः ॥ २८ ॥ शनोमिति । अनेन पूर्वोक्तं समर्थितम् अतीतानागतद्वन्द्वेन तत्तत्फलदुर्भेगेन तत्तद्वैरमगमप्राप्त्या दर्शितं च ॥ २९ ॥ नास्तिकत्वात्कथं नृणां नास्ति परलोक इति वचनोपपादकं यदि मुक्तमिहान्येतदाहुकुञ्जतर्करूपम् अमृत्युमणो जाबालोमिति शेषः । तस्य जाबाले अनेन नास्तिकदृष्टयो ब्राह्मणा अपि राज्ञोक्त्य वागदेवेन दंड्या इति सूचितम् ॥ ३० ॥ पराक्रमः चाद्राण्यादितपः यत इमानि निदिवस्य पथानमाहुः सतः ॥ ३१ ॥ यत्तत्र तेन सद्भवनेनैकमर्थकोदयं मुख्यफलवत् यथावदज्ञाय श्रुत्वा संप्रतिपक्षं श्रुत्य दुर्बलतर्कैर्बर्णयत् तं धर्मप्रभक्ताः सावधाना यथावच्चरतः लोकगम तत्त्वोक्तप्रगतिं काङ्क्षति ॥ ३२ ॥ अतो निन्दामीति । अनयादुर्गोक्षया पृथिव्यया प्रत्यक्षैरप्रमाणवादिचार्यात्मनस्तदुसारिण्या चरते लोकनाशा यादृशम् अत एव नास्तिकत्वादिगुणयुक्त विषयस्य बुद्धिर्मात्रं योजकत्वेन गच्छतवान् तत्पितुः ॥ ३३ ॥ बौद्धद्वयो राज्ञश्चोत्तरदंड्या इत्याह यथा इति । बुद्धो बुद्धपतदुसारौ तथा चोत्तरदंड्य इति हि प्रसिद्धं नास्तिकं चार्वाकं तथागतं तत्तद्वद् चोरवद्वड्घं विद्धि । नास्तिको विरोधस्तथागतः तस्मिन् चोरवद्वड्घमिति शेष इत्यन्ये । वेदप्राप्त्यापहर्तृत्वेन तेषामपि चोर

शतं कर्तुना माहृत्य देवरादृत्रिदिवंगतः ॥ तपांस्तु श्राणिचास्थाय दिवंप्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥ अमृत्युमणः पुनरुत्प्रेतजानि शस्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥ अथाब्रवीत्तं नृपते स्तनूजो विगर्हमाणो वचनानितस्य ॥ ३० ॥ सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुक्रुपां प्रियवादितां च ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पंथानं माहुस्त्रिदिवस्य संतः ॥ ३१ ॥ तेनैव महाययथावदर्थैकोदयं संप्रतिपद्या विप्राः ॥ धर्मं चरतः सकलं यथावत्कांक्षितलोकगममप्रभक्ताः ॥ ३२ ॥ निंदां म्यहं कर्मकृतं पितुस्तद्यस्त्वा मगृह्णाद्विषमस्य बुद्धिम् ॥ बुद्धयानयैव विधया चरतं मुनास्तिकं यमपथादपेतम् ॥ ३३ ॥ यथा हि चोरः सतथा हि बुद्धस्तथा गतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥ तस्माद्विद्यः शक्यतमः प्रजानां सनास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात् ॥ ३४ ॥ त्वत्तोजनाः पूर्वतरे द्विजाश्च भूभानिकर्मणि बहूनि चक्रुः ॥ छित्त्वासंभवं च परं च लोकं तस्माद्विजाः स्वस्तिक्रुतं हुतं च ॥ ३५ ॥ धर्मो रताः सत्पुरुषैः समेतास्ते जस्विनोदानगुणप्रधानाः ॥ अहिंसकावीतमं लाश्र्लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ॥ ३६ ॥ इति ब्रुवंतं वचनं स दोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ॥ उवाच पथं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ॥ ३७ ॥ न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिको हं न च नास्तिकि च न ॥ समीक्ष्य कालं पुनरास्तिको भवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ॥ ३८ ॥

वात् । हि निश्चयेन तस्माद्यजानामनुग्रहाय राजा चोरवदेव ददधितुं शक्यतमो यः स चोरवदेव दंड्याः दण्डयोग्ये वु बुद्धो ब्राह्मणो नास्तिके अभिमुखो न स्यात् तस्मात्तथागदि न कुर्वीतत्यर्थः । तुल्यन्यायाद्वसतमर्थो ब्राह्मणोऽपि तद्विमुखः स्यादिति सूचितम् ॥ ३४ ॥ अयं वेदोक्तार्थं विष्टाचारं प्रमाणयति यतः त्वतो न्ये इति शेषः । त्वदन्ये द्विजा जनाः पूर्वतरे श्रेष्ठाः । आप्तिदस्य । यदा इति पाठे नाभ्याहारापेक्षा । तत्रैव यत इत्यर्थकत्वात् । बहूनि शुभानि चक्रुः । इमं लोकं परं च लोकं छित्त्वा ऐहिकमुष्मिकफलकामानां त्यक्त्वापि वेदोक्तोय धर्मं इत्येतावतैव कर्मणि चक्रुरिति तात्पर्यं तस्मादेव द्विजाः स्वस्ति अहिंसा सत्यादिकं कृतं तपोदानमपेक्षारादि हुतं यन्नादि कुर्वते वेदप्राप्त्यापेक्षेव ॥ ३५ ॥ तथा धर्मो रताः निष्ठावतो ये ते प्रधानाः श्रेष्ठाः मुनयो वसिष्ठाद्या ऋषयः पूज्या भवति लोके न त्वाद्दशा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति विष्णुतो जात्राणिः स्वविपश्यकोपशमनायाह इतीति । परम परमार्थम् ॥ ३७ ॥ तदेवाह नेति । किंचन परलोकादि नास्ति इति न किंतु अस्त्वेव कालं परलौकिकव्यवहारकालं काले लौकिकव्यवहारकाले

एव च सर्वमतज्ञेन कालविशेषेण्यथा वागव्यवहारेण न तस्य नास्तिकत्वं भवतीति भावः ॥ ३८ ॥ स चापि कालः लौकिकव्यवहारप्रयोजन इत्यर्थः । तदप्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति । निवर्तनरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य कारणात्तदीयास्तिकत्वावतिशयस्य लोकेति प्रसिद्धिसाधनरूप्यकारणाद्वास्तिकत्वमुक्ता तादृशीं वर्णीं श्रुत्वा क्रुद्धस्य तव प्रसादनार्थं चेतन नास्तिकानामित्यादि उदीरितम् ॥ ३९ ॥ धूलिमानः ॥ इति श्रीरामाभि रमे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥ अयं वसिष्ठो भगवतो जाबालिविषयकोपनाटन शमयितुमभिषेकस्वीकारशेषतया ब्रह्माणमा रम्य ज्येष्ठभिषेकरूपं कुलाचारं कथयति क्रुद्धमित्यादि । गतागति परलोकगमन ततः पुनरिहागति च अनेनास्तिकतामूलं जाबाल्युक्तौ ॥ १ ॥ लोकनायेत्यनेन लोकनाथावतारत्वं ध्वनयति ॥ २ ॥ सर्वमिति । पूर्ववर्तिपक्षतः सर्वं जगत् पराहदौ सलिलमेव सविग्रहहिएष्यणार्भात्मनावस्थितमभूत् । तत्र सलिलतः पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेण भागवता स्वेच्छया ब्रह्मा त्रिगड्गुरुः दैवैः सह अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्रविश

सचापिकालोयमुपागतः शनैर्यथा मयानास्तिकत्वागुदीरिता ॥ निवर्तनार्थतवरामकारणात्प्रसादनार्थं चमयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ क्रुद्धमद्वायारामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥ निवर्तयितुं कामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् ॥ इमं लोकं समुत्पत्तिलोकं नान्यथिबोधमे ॥ २ ॥ सर्वसलिलमेव सीत्यृथिवी तत्र निर्मिता ॥ ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयं भूदवतैः सह ॥ ३ ॥ सवराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् ॥ असृजच्च जगत्सर्वं सहपुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥ आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्यअन्ययः ॥ तस्मान्मन्मरीचिः संजज्ञे मरीचैः कश्यपः सुतः ॥ ५ ॥ विवस्वान् कश्यपाज्ज्ञे मनुर्वस्वतः स्वयम् ॥ स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वा कुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥ यस्येयं ग्रथमंदं तां स नृद्रामनुनामही ॥ तमिक्ष्वाकुमयो ध्यायां राजनं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षि रित्येव विश्रुतः ॥ कुक्षेरथात्मजो वीरविकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥ विकुक्षेस्तु महते जाबाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ बाणस्य च महर्बाहुरनरण्यो महातपाः ॥ ९ ॥ नानावृष्टिर्बभूवृस्मिन्नदुर्मिक्षः सतावरं ॥ अनरण्ये महाराज तस्करो वापिकश्चन ॥ १० ॥ अनरण्यान्महाराज पृथुराजा बभूव ह ॥ तस्मा त्पृथोर्महातेजास्त्रिंशंकुरुदपद्यत ॥ ११ ॥ ससत्यवचनाद्वारिः सशरीरो दिवंगतः ॥ त्रिशंकोरभवत्सूदुर्धुधुमारो महायशः ॥ १२ ॥ धुंधुमार न्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ॥ युवनाश्वसुतः श्रीमान्माधाता समपद्यत ॥ १३ ॥ मां यातुस्तु महतेजाः सुसंधिरुदपद्यत ॥ सुसंधेरपि पुत्रो द्वाध्रुवसं धिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतोरिषु सुदुनः ॥ भरतान्तुमहर्बाहो रसितो नाम जायत ॥ १५ ॥

दित्याद्युपदिष्टरीत्या ॥ ३ ॥ ततः सः त्रिमूर्तौ विराजो विष्ण्वात्मकोऽहो वराहस्यो भूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार तस्यैव विराजो रजःप्रनातः सृष्टिचक्रपात्रानंशो ब्रह्मा इति व्यवक्षिप्यमाणः सर्वं जगत्सृष्टैः सह निजानुग्रह प्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्देवैः सह असृजत् ॥ ४ ॥ नवसांकेव सर्वादिर्देव्याह आकाशप्रभव इति । आकाशपदेन कारणोपाधिकं ब्रह्मेष्टारण्यं ब्रह्मेति त्रिमूर्तग्रहणम् अस्मिन् शाश्वतत्वेनित्यत्वाव्यवधान्यापे क्षिकाणि तस्माद्विराजो ब्रह्मणः ॥ ५ ॥ तत्र मन्वंता मानसी सृष्टिः मनोः क्षेत्रे इत्युक्तः ॥ ६ ॥ तस्य साक्षात् क्षत्रियत्वात् समुद्रा चंतुः समुद्रवसना मही सर्वा भूदत्ता पित्रा मनुनेति शेषः ॥ ७ ॥ विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ सतां वरे श्रेष्ठे अस्मिन् अनरण्ये राज्यं कुर्वति नानावृष्टिं तन्मूलो वा दुर्मिक्षः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ स त्रिशकुः सत्यवचनास्तीयात् भागवतो विश्वामित्रस्य सत्यप्रतिज्ञानात् ॥ १२ ॥ धुंधुमारो ध्रुवनाथ इति त्रिशकुसुतो युवनाथ इत्यन्यत्र ध्रुवमाण कल्प्योत्तरविषयम् । यद्वा अन्यत्र त्रिशकुसुत इत्यस्य ततोऽत्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुत्रौ द्वाविति । तत्र ध्रुवमधिज्येष्ठः तत्पुत्राय लवनेना

ग्रेयोभ्याज्यपरावर्चनं अष्टैवाभिषेक इति सूचितम् ॥ १४ ॥ यस्य अक्षितस्य एते प्रतिशत्रव उदपद्यत सोमवदित्ययः ॥ १६ ॥ नाह्यैवादिचतुर्विंशशून् युद्धे स्मर्यदि
 प्रतिव्यूहावस्थितौ शत्रुबाहुभ्यास्त्वयोदस्य इति बुद्ध्या प्रवर्तितः सचातत्रासौ दम्बू ॥ शत्रुजयोद्धेन हिमवद्भिरे तपसे जगामेयव्यः ॥ १७ ॥ इति श्रुतिः प्रसिद्धिः तत्र ज्यैयदि
 बालकान्ते व्याख्यातशाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेनैव सह जात इति शेषः ॥ २४ ॥ अद्यानपत्युपरित शेषः ॥ इय दक्षितो, मूला केम सममञ्जेन

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्मंशत्रवः ॥ हहयास्तालजघाश्चशूराश्चशर्षिदवः ॥ १६ ॥ तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूहयुद्धेराजप्रवासितः ॥ सचशैलवरेण्ये
बभूवामिरेतोमुनिः ॥ १७ ॥ द्वेचास्यभार्येभिर्णयौबभूवतुरितिश्रुतिः ॥ तत्रचैकमहाभागार्णवंदेववर्चसम् ॥ १८ ॥ ववदेपद्मपत्राक्षीकौ
क्षिणीपुत्रमुत्तमम् ॥ एकागर्भविनाशायसपत्न्यैरलंददौ ॥ १९ ॥ भार्गवश्चवनोनमहिमवंतमुपाश्रितः ॥ तद्वर्षिसाभ्युपागम्यकार्लिंदी
त्वभ्यवादयत् ॥ २० ॥ स्तामभ्यवदन्प्रीतोवरेषुपुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः ॥ २१ ॥ धार्मिकश्चभूमिभ्यश्चशक्तो
रिमुदनः ॥ श्रुत्वाप्रदक्षिणकृत्वामुनिं तमुमान्य च ॥ २२ ॥ पद्मपत्रसमानक्षपद्मगर्भसमप्रभम् ॥ ततःसागृहमागम्यपत्नीपुत्रमजायत ॥ २३ ॥
सपत्न्यातुगरस्तस्यैदोगर्भजिघांसया ॥ गरेणसहतेनैतस्मात्ससगरोभवत् ॥ २४ ॥ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत् ॥ इङ्घावर्षणि
वेगेनत्रासयानइमाःप्रजाः ॥ २५ ॥ असमंजस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतम् ॥ जीवन्नेवसपित्रातुनिस्तःपापकर्मकृत् ॥ २६ ॥ अंशुमानपिपुत्रो
भूदसमंजस्यवर्षीवान् ॥ दिलीपैशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ २७ ॥ भगीरथात्कुत्स्थश्चकुत्स्थयेनतुस्मृताः ॥ काकुत्स्थस्यपुत्रोपुत्रो
भूद्रघुर्देवनतुराघवाः ॥ २८ ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेज्स्वीप्रबृद्धःपुरुषादकः ॥ कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोमुवि ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रोभूच्छं
खणस्त्विचतिनःश्रुतम् ॥ यस्तुतद्वार्यमासाद्यसहसैन्येव्यनीनशत् ॥ ३० ॥ शंखणस्यपुत्रोभूच्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णअग्नि
वर्णस्यशीप्रगः ॥ ३१ ॥ शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रभुशुवः ॥ प्रभुशुवस्यपुत्रोभूदवरीषोमहामतिः ॥ ३२ ॥ अवरीषस्यपुत्रोभूद्रहुषःस
त्यविक्रमः ॥ नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ ३३ ॥ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतादुभौ ॥ अजस्यचैवधर्मात्पाराजादशरथःसुतः
॥ ३४ ॥ तस्यज्यश्रोसिदायादोगोमइत्यग्निविश्रुतः ॥ तद्वहाणस्त्वकंराज्यमवैक्षस्वजगद्गप ॥ ३५ ॥

त्रासमानः उद्देक्ष्यन् ॥ २९ ॥ येन कृत्येन कुतस्त्येन येन रुषणा राववपदवाच्याः ॥ २८ ॥ रवोः पुत्रः प्रहृष्टदिनामचतुष्टयेन प्रसिद्धः ॥ २९ ॥ कल्माषपादपुत्रः शङ्खनामा यः शंखणसु तत्रासिद्धं वीर्यं पराक्रम युद्धे प्राप्य दैवात्सहस्रैर्यो व्यनीनशत् चढोभूत् ॥ स्वार्थं निरिति कृतकः । तीर्थस्तु यः शङ्खणस्तद्वीर्यं वषिष्ठवीर्यम् आसाद्य तच्छापात् राक्षससंघे प्राप्य कल्माषपादो राक्षसमात्रेण स्तैरन्यं स्मृज्ज शंखणं च मक्षितवानिति कथेयाह ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दयादः सुतः दयादौ सुतब्रह्मवौ । तत्समात्सवं राज्यं गृह्णान् ॥ ३१ ॥

पूर्वेण विद्यमानोऽवः कानिष्ठो नाभिषिच्यते अपि तु ज्येष्ठ एवाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ कुलधर्मं कुलक्रमाग्नं ज्येष्ठभिक्षेकधर्मं विहत् नर्हसि प्रभूतपाशू प्रभूतवातारदेशाम् ॥ ३७ ॥ छैलमानः ॥ इति श्रीरामा-
मिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥ मनुमारम्य त्वपर्यंतं ज्येष्ठैर्नैव राज्यं पाल्यते इति न्ययैव निर्वर्त्यमानस्यापि तदनेनक्तिर
मालोच्य पितृवचनद्विपि मद्भवनं गरीय इति वाक्यमुपक्रमते वसिष्ठ इति ॥ १ ॥ गुरुवः उपास्याः ॥ २ ॥ जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञां ददाति उग्रजनसत्कारपूर्वं वेदविषयां प्रज्ञां ददाति तस्मादाचार्य एव
गुरुसमवाये गुरुच्यते तदुक्तमापस्तम्बेन । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा स हि विद्यातस्त जनयति तच्छ्रेष्ठ जन्मशरीरमेव मातापितरौ जनयतः शरीरस्थमात्रं सर्वयोनिसुखं प्राकृतं मलज शरीरमिति ॥ ३ ॥
नातिवर्तः नातिवर्तयाः सद्गतिप्रशो न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ परिषदः त्वत्संबन्धिन्यः श्रेणयः ज्ञातयो बांधवाः नृपाः सेवकनृपाः एषु रक्षारूप धर्मं चरन्नुनिष्ठान्नित्यर्थः ॥ ५ ॥ मातुः दुष्टश्रेणे वनक्तकरणे च

इश्वाकूणांहिसर्वेषां राजभवति पूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरः पुत्रोज्येष्ठो राजाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्याविहंतुमर्हसि ॥
प्रभूतत्तनामुशाधिमेदिनीप्रभूतराष्ट्रापितृवन्महायशाः ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अयोध्याकाण्डे दशो-
त्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ वसिष्ठः सतदाराममुक्त्वा राजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तपुत्रेणैव परं वचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येह जतस्य भवंति गुरुः
सदा ॥ आचार्यश्चैव ककुत्स्थपितामाता चराघव ॥ २ ॥ पिताह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्सगुरु रुरुच्यते ॥ ३ ॥
सतेह पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ॥ मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तः सतांगतिम् ॥ ४ ॥ इमाहिते परिषदे ज्ञातयश्च नृपास्तथा ॥ एषु तात चरन्धर्मनातिवर्तः
सतांगतिम् ॥ ५ ॥ वृद्धाया धर्मशीलायामातुर्नर्हस्यवर्तिमुम् ॥ अस्याहिवचनं कुर्वन्नातिवर्तः सतांगतिम् ॥ ६ ॥ भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य
राघव ॥ आत्मानं नातिवर्तस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥ एवं मधुसुक्तः सगुरुणा राघवः स्वयम् ॥ प्रत्युवाच समसीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ यन्माता
पितरौ वृत्तं नयं गुरुतः सदा ॥ न सुप्रतिकरंतु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥ यथाशक्ति प्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च ॥ नित्यं च प्रियवादेन तथा संव-
र्धनेन च ॥ १० ॥ सहिराजादशरथः पिता जनयिता मम ॥ आज्ञापयन्मां यत्तस्य नतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥ ह्यमुक्तेन रामेण भरतः प्रत्यनंत-
रम् ॥ उवाच विपुलोरस्कः सुतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इहतुस्थं डिलेशी प्रंकुशानास्तरसारथे ॥ आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे संस्पृसीदति ॥ १३ ॥

अवर्तिंतु नर्हसीत्यर्थः । पितुः शतगुणं माता गौलेणातिरिच्यत इति स्मृतोरित्युक्तं ॥ ६ ॥ आत्मानं त्वं प्रति राज्यप्रत्युपपण्णं प्रतिनिधृत्तिं याचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ माता
पितरौ यद्वृत्तं तनये कुरुतः यादृशं पुत्रस्योपकारं कुरुताम्या कृतमुपकाररूपं वस्तु यत्नं सुप्रतिकरम् अशक्यप्रत्युपकारकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तदेवाह यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थमोजनशक्त्युत्तरो-
धतः क्षीराज्वादिप्रदानेन उच्छादनेन उद्धर्तनं तिलपिष्टादिना संवर्धनं क्रीडनम् एतैर्योग्यां कृतं तव सुप्रतिकरमित्यन्यथः ॥ १० ॥ जनयिता उपादकः पिता न तु गौणः । पिता यदाज्ञापयद्वनवासरूपम् एव च
भवदज्ञातः पूर्वं तेन ज्ञातानात् मया चावश्यमिति प्रतिज्ञानात् भवदज्ञापि तदन्त्याकरणमयुनाऽप्यंतमनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ प्रत्यनतरं ममीपवर्तिनम् ॥ १२ ॥ आर्यं प्रत्युपेक्ष्यामि आर्यमुपेक्ष्य प्रत्यु-

नैवेद्यतर्पणं द्वाविं इत्यर्धं । तत्रोपरिष्ठेन्य गृह्णामन्मनो दुर्गं गन्धं कर्णनिक्षिप्त्वाहानया अर्घुणितानस्य पक्वादिनेव पाश्चात्तरपरिवृष्टिर्माहित्वेन शयनमिति ॥ १३ ॥ प्लुत्सुतर निहार इत्यादिष्व
प्रक्षिप्तमिति कृतकक्षयस्तः । यतहीनः अन्नमणं जनानि हृतो दिनः उत्तमर्गो यथा स्वधनप्रक्षणावधमर्णद्वारि शेषे यवन्मा मद्रचनमर्णद्वय प्रनिष्ठात्यति अयोव्यमित्यर्थस्तत् ॥ १४ ॥
स तु मृतः पालकेनैव प्रनिक्षमाण सुमत्र श्रेयं तत्सुगन्धकुलनन्तं किञ्चनार्जमिति शब्दः । कुण्डोक्तं कुशात्तन्मण्यमवोपरयाय आर्क्ष्यं नूनमेवास्थितः प्रतुपपेक्षत्समुद्रितव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ निः
कुवाण विस्मयान्यं कुवाणम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणः धनादिना विमोर्जित इति शेषः । एकमाश्वेनोत्ते प्रयुक्त्वायमापलक्षणम् । अनेन दक्षिणामेतद्वरणे प्रायश्चित्तमिति सूचितम् ॥ १७ ॥ तस्मादुच्येति ॥ १८ ॥
आसीन एव प्रयुगविष्ट एव नानुशास्य नानुशिष्टित्यर्थः इति उवाचैव्यन्यः ॥ १९ ॥ चाकुल्य राम प्रति राक्षो भवन्मनः सम्यग्दर्शति जानीमः ॥ २० ॥ एषोपि महामनो गमः पितृवन्ति निष्ठति-

निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः ॥ शयपुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रति यास्यति ॥ १४ ॥ सतुराममवक्षतं सुमप्रश्नं दुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्था
प्यभूमावेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥ तसुवाच महतेजो रामो राजर्षिस्तमः ॥ किमांभतत्कुर्वन्ति तत्प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मकाश्वेनरा
नेन्दुमिहर्हति ॥ ननुसूर्याभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दहणं व्रतम् ॥ पुरवर्था मितः क्षिप्रमयो ध्यायाहिराघव ॥ १८ ॥
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् ॥ उवाच सवर्तः प्रेक्ष्य किमर्थं नानुशास्य ॥ १९ ॥ तेतदेषु महत्मानो यौरजानपदजनाः ॥ काकुत्स्थमभि
जानीमः सप्यगवदतिराघवः ॥ २० ॥ एषोपि हि महभागः पितुर्वचसि तिष्ठति ॥ अतएव न शक्ताः स्वव्यावर्तयितुं जन्मा ॥ २१ ॥ तेषामाज्ञायवचनं रामो व
चनमब्रवीत् ॥ एवं निबोध वचनं सुहृदामर्धमक्षुषाम् ॥ २२ ॥ एतैवोभयश्रुत्वा सम्यक्संपश्याघव ॥ उत्तिष्ठ त्वं महाबोमां च स्पृशतथोदकम् ॥ २३ ॥
अथोत्थाय जलस्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु तेषु मे परिषदो मंत्रिणः शृणुस्तथा ॥ २४ ॥ नयाचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् ॥ एवं परमधर्म
ज्ञानं तु जानामिराघवम् ॥ २५ ॥ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः ॥ अहमेव निवस्यामि चतुर्दशवने समाः ॥ २६ ॥ धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वा
क्येन विश्रितः ॥ उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥ विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवताममम् ॥ न तच्छोषयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥

तदपि सम्प्राप्यो न यदेतत् पदेन्यर्थः । अत्र भगवता स्वव्यावर्तननिश्चयेनागतानामपि पौराणानन्त्यामि विधेयाः स्वातुल्यवचनप्रयोगः क्लृप्तः । भरतस्य तु यशःख्यापनाय अष्टे कानिष्ठैश्च वर्तितव्यमिति लोक
व्यवहारावधानाय च न्या प्रवर्तनीमिति प्रतिभाति ॥ २१ ॥ रामो वचनमब्रवीदिति भरत प्रतीति शेषः । धर्मचक्षुषा अर्धदर्शिनो निबोध शृणु ॥ २२ ॥ उभय त्वद्विषय मद्विषय च वचनं श्रुत्वा रामस्य विस्मय
विचारेणापि कर्तव्यं निश्चयतुमशक्तेभ्योक्तं कुरु इति शेषः । तत्सोक्तमाह उत्तिष्ठति । क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रार्थनाश्चित्तमाह मां च स्पृश तथोदकम् । उदकस्यैवाचमनार्थः ॥ २३ ॥ परिषदः सभ्याः
॥ २४ ॥ न याचे न याचितवान् नानुशासामि नानुशिष्ट्यात् । शब्दार्थः । नानुजानामि वचनासमेति शेषः । नानुजानामीति पाठो बन्धवसोऽनुक्तमिति शेषः ॥ २५ ॥ अहमेव प्रतिनिधिर्वेनेति शेषः ॥ २६ ॥
तस्य भ्रातुः भरतस्य ॥ २७ ॥ यज्जीवता पित्रा विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा दत्तम् आहितम् आधिरोपेण न्यस्त क्रीतं मूल्यं गृहीत्वा एव चेदं राज्यं कैकेय्यै आधिरोपेण दत्त विक्रीतं वेति भावः ॥ २८ ॥

उपाधिः प्रतिनिधिः जुगुप्सितत्वं च स्वस्य तत्समर्थत्वात् । असमर्थे हि कर्तारं स विहितः । उक्तौ कृतौ च युक्तत्वं वररूपकृपाकरणार्थित्वद्वन्द्वकाकत्वाच्चातत्तयाः मातुस्तस्य पितुश्च वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः । अमुक्तत्वादित्वे हि गुरोरेष्यवल्लिख्येत्यादिप्रायविषयत्वं स्यादिति भावः ॥ २९ ॥ अत्र भरते सर्वमेव कल्याण राज्यपरिपालनादिरूप समावयगमिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तद्वचनं कैकेयीवचनं मोचयानेन मोचयमानेन एवं गदुक्तकरणेन त्वमपि पितृममृतात्मोचयेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥ कैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामस्य रामायणतिलके वाल्मीकिप्रोक्त्यादिकाव्ये अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ आरुह्यमित्यार्षे दुरीया ॥ भ्रात्रोः सगममित्यर्थः । सगमं प्रेक्ष्य विस्मिता इत्यव्ययः । समुपेताः स्वार्थरागवधसंपत्तये तत्र स्थले समवेता महर्षयो नारदाद्याः ॥ १ ॥ अतर्हिताः तयोः संगमं द्रष्टुमागता अदृश्यरूपा आकाशस्थाः ॥ २ ॥ धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ उभयोः समापा समापणं श्रुत्वोभयोः

उपाधिर्नमयाकार्योवनवासोऽनुष्मिन्तः ॥ युक्तमुक्तं चैकैक्यपित्रामेमुकृतंकृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षांतं गुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधं महात्मानि ॥ ३० ॥ अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ॥ भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृत्तोर राजा हि कैकेय्याभयात्तद्वचनंकृतम् ॥ अनुत्तान्मोचयानेन पितरंतं महीपतिम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आदि० च० सा० अयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् ॥ विस्मिताः संगमप्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥ अंतर्हितामुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः ॥ तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशंसिरे ॥ २ ॥ सदा यौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वा वयं हि संभ्रातृभयोः स्पृहया महे ॥ ३ ॥ ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीवधैषिणः ॥ भरतराजशार्दूलमित्युचुः संगता वचः ॥ ४ ॥ कुले जातमहाप्राज्ञा महावृत्तमहायशः ॥ ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्वयं क्षसे ॥ ५ ॥ सदा नृणामि मंगमवयमिच्छामहे पितुः ॥ अनुणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गदशरथो गतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं गंधर्वाः समहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वांस्वांगतिं गताः ॥ ७ ॥ ह्रादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः ॥ रामः संहृदवदनस्तान् नृपान् भ्यपूजयत् ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ॥ कृतांजलि रं दिवाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ रामधर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मं तु संततम् ॥ कर्तुं महेसिकाकुत्स्थमममातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥ रक्षितुं सुमहद्भ्राज्यमहमेकस्तुनो न संहे ॥ पौरजानपदांश्चापि रक्षांज्रयितुं तदा ॥ ११ ॥

स्पृहयामहे प्रीतिं भवामः । यद्वा तादृशसमापणं श्रोतुं पुनः पुनर्वाच्छामहे इति ॥ ३ ॥ समापा एकमेव प्राप्ताः ॥ ४ ॥ ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११ ॥ सदा नृणामि मंगमवयमिच्छामहे इति । अगुणत्वात् रामप्रतिषेधेति शेषः । यदि रामः इदानीं विपरीतं कुर्यात् प्रतिनिधिद्वारा वादुल्लिखितं तदा ते पितुः पुनः स्वर्गदशरथ एवेति ध्वनिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्यपूजयत् सम्पद्भ्यां धर्मतो रक्षितवत् इत्युक्तानित्यर्थः ॥ ८ ॥ त्रस्तगात्र उद्धिगगात्रः । सस्तेति पाठोत्तरम् ॥ ९ ॥ राम इमं धर्मं त्रोल्लस्य राजामिलेवरूपं कुत्रे कुलधर्मबुद्ध्याऽनुसंततं सबद्धम् । धर्ममर्थं प्रेक्ष्य कालधर्माश्च । सततमिति पाठे धर्ममुक्तम् । अथ अथवा कालधर्मोक्ताः सततं सततं विचार्य मम मातुः कौसल्यायाश्च याचनां कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ अथ कालकृतां स्वस्य

रक्षणार्थात् दर्शयति पठितुमिति । एकोऽसहायः स्तानदुरक्तान् ॥ ११ ॥ हि यस्तस्मादेव प्रताक्षते ॥ १२ ॥ अत इदं राज्यं प्रतिपद्य ह्रींङ्गम् कृत्स्निश्चित्यापय हि । हिर्वाभ्याञ्छब्दे । हि यतः ॥ स तद्वचः राज्यो लोकपालने शक्तिमान् भवति । शक्तिमानसीति पाठे अयं मदीय इति स्वीकारात्पणं लोकस्य समस्तस्य पालने शक्तिमानसि । रामस्य राज्यमित्येतादृशोकारपालनेनैवंक्षितसहायतयर्थः ॥ १३ ॥ एवम् उक्तकारणम् ॥ १४ ॥ स्वयमेकं कुलेत्यव्ययः ॥ १५ ॥ इयं बुद्धिर्दत्तत्वात्विरोधिनी स्वीयत्वांगाङ्गुल्य स्यापनविषया आगता जातासा सजा सामाविकी । गुप्तेनया प्राप्तो यो विषयः शिञ्जा तन्मन्या च इत्या च सर्वा दुष्टेति भावः । अथ या त्वया स्वस्याशक्तिरक्ता पालने सा नास्त्येकेयाह भृशमिति ॥ १६ ॥ क्षमात्याः प्रयत्नामत्रिणः । मंत्रिण उपमंत्रिणः । क्षास्य राजाव्येति शेषः ॥ १७ ॥ अथ मातुयाचन्यापि इदानीं पट्टचिह्नस्त्वेषाह लक्ष्मीरित्यादि । पितुः प्रतिज्ञां न लजेयमिति शेषः ॥ १८ ॥ कामात् तद्भक्तवहात् । लोमाच्छद्वालेन वज्रकण्ठलोभात् । तुभ्यं मात्रा तत्र मात्रा षष्ठ्यर्थे आर्षी चतुर्थी । यदिदं कृतं तत्तवानिष्टमपि अनिष्टमिति मनसि न कर्तव्यं मदाव्येति शेषः । अतस्तस्या मातुर्वदेव वर्तितव्यं शुश्रूषितव्यम् । तदहमिति वतिः । कामात् देयानामिच्छातः । लोमाद्वा लोमादेव तेषां देवलोकप्राप्त्यलोभात् ।

ज्ञातयश्चापियोघोश्चमित्राणिमुहृद्भ्रनः ॥ त्वामेवहिप्रतीक्षतेपजन्यमिवकर्षकाः ॥ १२ ॥ इदंराज्यमहाभ्राजस्थायप्रतिपद्यहि ॥ शक्तिमानसिह काकुत्स्थलोकस्यपरिपालने ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुःपादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशसंप्राथम्यामासराघवेतिप्रियंवदन् ॥ १४ ॥ तमकेभ्रातरंकृत्वा रामोवचनमब्रवीत् ॥ श्यामंनलिनपत्राक्षमन्तंहंसस्वरःस्वयम् ॥ १५ ॥ आगतात्त्वामियंबुद्धिःस्वजनैयकीचया ॥ भृशसुत्सहसेतातराक्षितुंशुथि वीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्चमुहृद्भ्रिश्चबुद्धिमद्भिश्चमन्त्रिभिः ॥ सर्वकार्याणिसंमन्त्र्यमहांत्यपिहिकारय ॥ १७ ॥ लक्ष्मीश्रंद्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहि मंन्यजेत् ॥ अतीयात्सागरेवलंनप्रतिज्ञामहंपितुः ॥ १८ ॥ कामाद्रातातलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतम् ॥ नतन्मनसिर्कतव्यंर्वर्तितव्यंचमातुवत् ॥ १९ ॥ एवंश्रुबाणंभरतःकौसल्यासुतमब्रवीत् ॥ तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपञ्चद्वर्शनम् ॥ २० ॥ अधिरोहायपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते ॥ एते हिसर्वलोकस्ययोगक्षेमविधायतः ॥ २१ ॥ सोधिखट्वनव्याघ्रःपादुकेव्यवसुच्यच ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजाभरतायमहात्मने ॥ २२ ॥

तत्र मात्रा देवैश्च स्वराद्वारा इदं कृतं कार्तामिति गूढार्थः । शेषं प्राग्बत् ॥ १९ ॥ प्रतिपञ्चद्वर्शनमित्यनेन तद्विदादण्यायदर्शनेन बाणैश्चुल विरमदर्शनं च सूचितम् ॥ २० ॥ एते उदजतिर्हिहेतुः अधिरोहायनेन भ्रातृसन्धानायापादुकेयोः प्रतिनिधिभूतयोरारोहेण राज्यप्रतिपत्तिः कारिता । एषा च प्रार्थना वसिष्ठनिगानतर बोध्या । मद्राजं प्रति एते प्रयच्छ सद्यः पादुके हेमभूषिते इति वसिष्ठोक्तिरनेन चक्षणागलाप्रतिनिधिवेसाह एते हीयादिना ॥ २१ ॥ सः रामः पादुके अधिखट्वा व्यवसुच्य सुस्ततोन्मत्ता भरताय प्रायच्छत् । एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राजभ्रान्नानियोगः कृतः । प्रतिपञ्च स्थानेति चिह्नं भरतप्रायेण च साधितम् । अधिरोहाणेन शक्तिविशेषस्य तत्र स्थापनम् । यदनेन सर्वज्ञत्वसंपादयति बोध्यम् । तदुक्तं पात्रं । ज्ञात्वा तदज्ञा ताम्या च भरतः क्षितिमन्ववादिति । ताभ्यां पादुकाभ्यां तदर्थे नमोत्रेणैहो विषये भगवत एवमाजिति ज्ञात्वा तथा व्यवहारमकरोदित्यर्थः । भरतस्तु पांचजन्याज्ञातारवादाच्छादितसर्वस्य इत्यनेन सूचितम् । मात्रास्त्वैनाचेतनोपि सर्वव्यदानमशक्तिमन्त्वमिति भागवत्वाहाभ्यां

तिशयद्वारा रामसेवात्वं च सूचितम् ॥ २२ ॥ जटाचरिधर इत्यादिना राज्यकृतमोगमात्रः सूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ राज्यत्रं राज्यव्यापार न्यस्य लब्धदुष्टया विनिवेद्या चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे पंचदशवर्षादिकसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तदास्मि प्रवेक्ष्यामि ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शतौसि रोषाकरणायेति शेषः ॥ २८ ॥ सपरिगृह्य हिंसेति शेषः । उत्तमनामूर्धनि राजोपावाहगजमस्तके तत्कालाभिषिक्ताराजाधिरोहणधियेति शेषः । सर्वलोकप्रख्यापनार्थमितत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सर्वाः सकृते योकाः । अनेकैकेत्या दोषाहिन्य सूचितम् । ३१ ॥ कालमानः ॥ इति श्रीरामा भिरामे श्रीरामायणतिलके कालीकाये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्वादशोत्तरस्कतमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ तत इति । पूर्वं सर्वलोकज्ञानाय गजमस्तके स्थापयित्वा पुनः सादर तत आदाय स्वम

सपादुकं संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दशहिवर्षाणि जटाचरिधरोद्वहम् ॥ २३ ॥ फलमूलाशनो विरमयेयं घुनंदन ॥ तवागमनमाकांक्षन्वस्व नगराद्वहिः ॥ २४ ॥ तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतंत्रं परंतप ॥ चतुर्दशहिसंपूर्णे वर्षे ह निरघूतम् ॥ २५ ॥ नद्रक्ष्यामि यदि त्वं प्रवेक्ष्यामि ह्युताशनम् ॥ तथेति च प्रतिज्ञायतं परिष्वज्य सादरम् ॥ २६ ॥ शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ मातरं रक्षैके रीमारेषं कुरुतां प्रति ॥ २७ ॥ मया च सीतया चैव शतो सिरघुनंदन ॥ इत्युक्त्वा श्रुतीक्ष्णो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥ स पादुके भगतः स्वलंकृते महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मवित् ॥ प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं च कारचैवोत्तमनामूर्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जगद्गुरुं श्रमं त्रिं न्यधृती स्तथानुजो ॥ व्यसर्जयद्वाघवं शवर्धनः स्थितः स्वधर्मे हि मानिवाचलः ॥ ३० ॥ तं मातरो बाष्पगृहीतं क्वोदुःखेन नामंत्रयितुं हि श्रेकुः ॥ स चैव मातृरभिवाद्य सर्वारुदं कुटोस्त्वं प्रविशरामः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ॥ आरुरो हरथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः ॥ अग्रतः प्रययुः सर्वे मंत्रिणो मंत्रपूजिताः ॥ २ ॥ मंदाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखस्वास्तेययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणि रम्यानि विविधानि च ॥ प्रययौ तस्य पार्श्वे न ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूरं चित्रकूटं स्यदर्शयत् भरतस्तदा ॥ आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् ॥ अवतीर्य तथात्पादौ वंदे कुलनंदनः ॥ ६ ॥ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् ॥ अपि कृत्यं कृतं तातरामेन च समागतम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तः संतुतो भरद्वाजो नदीं धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥

स्तके कृत्यैवार्थः । यद्वा शिरसीन्धस्य गजशिरसीत्यर्थः ॥ १ ॥ मंत्रै गाढकार्यविचारे निश्चेष्टुं क्वेन प्रजिता इत्यर्थः ॥ २ ॥ मंदाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीम् । प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्यां मंदाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखतया गमनात्सिद्ध तस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ ३ ॥ पार्श्वेन उत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥ यत्र यमुनादक्षिणकूले अत एव चित्रकूटस्यादूरात् अनेन यमुनादक्षिणतटेपि काचिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञाते । अत एवाग्रं भरद्वाजमत्रोत्तरं तंतस्ते यमुनां तीर्थेति वक्ष्यति । संप्रति तत्र स्थितस्तु रामभरतयोः सबादं शिष्यद्वारा ज्ञातेति श्रोतुमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कृत्यं कृतं कृत्यं । अपिः प्रसेने ।

कृप्येवाह रामेण चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ गुरुणा वसिष्ठेन मात्रा च परमप्रीतिः सत्यागारेयाल्लविक्रये इति शेषः । या कैःश्यानिमित्तं मम पितुः प्रविष्टा चतुर्दशवर्षाणि रामेण को वक्तव्यमिति तावत् पितुः प्रविर्त्ता गलथिष्यामिति संबंधः ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमुक्तः रामेणेति शेषः । ११ ॥ प्रपच्छ प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । अप्राप्तप्राप्तियोगः प्राप्तस्य परिपालन क्षेमः तत्कारो भवेति एतद्वारा मये सर्वव्यसंपादने नेति शेषः ॥ १२ ॥ हेमविक्रते हेमा विचित्रतया कृते मम रात्र्याय मम रात्र्यश्चावकाशमुपहायमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यदायं शोभनचरित्र त्वमि निष्ठेदिति यत्तदुत्सृष्ट्युदक निम्ने तिष्ठेदिति त्वन्न विक्रम् । निम्नेति छुस्तसप्तम्यन्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ उक्तवाक्यम् उक्तीत्येति शेषः । आत्मत्रयितुमारम्भे आत्मवर्णं कृत्वान् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यमुनां तीर्त्वा गंगा ददृशुर्गति । यमुनां तीर्त्वा

सयाच्यमानो गुरुराणामया च दृढविक्रमः ॥ राधवः शरमप्रीतो वसिष्ठवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुः प्रतिज्ञांतामेवपालयिष्यामि न त्वत्तवः ॥ चतुर्दशहि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह ॥ वाच्यज्ञो वाक्यकुशलं राधव वचनमहत् ॥ ११ ॥ एते प्रयच्छसद्दृष्टः पादुके हेम भूषिते ॥ अयोध्याय महाप्राज्ञयोगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥ एवमुक्तो वसिष्ठेन राधवः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ पादुके हेमविक्रते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥ निवृत्तो ह ममुज्जातो रामेण सुमहात्मना ॥ अयोध्याय मेव गच्छामि गृहीत्वा पादुकेभ्यु ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु भवाक्यभरतस्य महात्मनः ॥ भरद्वाजः शुभतं सुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रं न व्याप्रेशीलवृत्तविदां वरे ॥ यदार्थवयितिष्ठेति त्वोन्निष्ठां प्रभिवोदकम् ॥ १६ ॥ अतृणः समहाबाहुः पितुर्दशरथस्तव ॥ यस्य त्वन्मीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥ तमृषिपुत्रमहाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृतं जलिः ॥ आमंत्रयितुमारम्भे चरणावुपगृह्णन् ॥ १८ ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजपुनः पुनः ॥ भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यासहस्रमंत्रिभिः ॥ १९ ॥ यानैश्च शकटेऽश्वैरहयैर्नगैश्च साचमूः ॥ पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥ ततस्ते यमुनां दिव्यानदीं तीर्त्वा भिमालिनीम् ॥ ददृशुस्तां पुनः सवंगं गां शिवजलानदीम् ॥ २१ ॥ तारं न्यजलसंपूर्णं संतीर्य सह बांधवः ॥ शृंगवेपुरं रम्यं प्रविशेत्सैनिकः ॥ २२ ॥ शृंगवेपुरा द्रव्यमयोध्यासंदर्शह ॥ अयोध्यां तु तददृष्ट्वा पित्रात्रा विवजिताम् ॥ २३ ॥ भरतो दुःखं संतप्तः सारथिं च दमब्रवीत् ॥ सारथे पश्य विव्यस्ता अयोध्यानप्रकाशते ॥ निगकारानिरानंदीनं प्रतिहत स्वना ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० त्रयोदशधिकांशततः सर्गः ॥ ११३ ॥ सिग्धगंभीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यां भरतः शिप्रं प्रविशेत्समहायशाः ॥ १ ॥ विडालोलूकचरितमालीनं नरवारणम् ॥ तिमिराभ्याहृतं कालीमप्रकाशानि शामिव ॥ २ ॥

तस्मिन्नेव दिने भरद्वाज दृष्ट्वा गंगां ददृशुर्ल्यर्थः इति कश्चित् । तत्तु श्रुत्वा कृतव्याज्जानजयाद्वेयम् । जलस्य शिवत्वं स्यात् च दर्शनमात्रेण सकलभोगादृष्टत्वं मनुजं च ॥ २१ ॥ २२ ॥ शृंगवेपुरादिति निर्गम्येति शेषः ॥ २३ ॥ विव्यस्ता विव्यस्तरोमा । निराकारा निरलंकारा ॥ २४ ॥ भूमिमानः ॥ इति श्रीरामाभिामे श्रीरामस्य रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे त्रयोदशाधिकांशततः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ उपयानुपगच्छन् ॥ १ ॥ विडालदिभिश्चरितं तत्संचारवर्तम् । आसमतादृशिनिति छिद्रानि लब्धानि नराणां वारणानि कवाटानि यस्याम् । तिमिरिणालक्ष्यतां ग्रामम् अत एव

कालीं तत एवाप्रकाशां निशामिव स्थितामगोर्ध्वां प्रविष्टैस्तनव्यः ॥ २ ॥ रादुरात्रोश्चन्द्रस्य श्रिया दिव्यैश्चर्येण युक्ताम् अत एव प्रबलितप्रामास्य अयुदितेन ग्रहेण रादुणा पीडितमर्तुकात् अत एवैकामसहायां रोहिणीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥ आतपवशादप्योष्णं क्षुब्धं कलुषं च सलिलं यस्यास्ताम् । झयो मस्यविशेषः । शुष्केत्यामि ॥ ४ ॥ विधूमामत एव हेमामां अग्नेः समुत्थितां शिखामिव पूर्वं रामस्थितिसमये जाव्यं लयमानरूपतया स्थितां पश्चाद्दामविवासनकाले हविरयुक्षितां पयोहोमीययःसिक्तामत एव विप्रलयं गतां शिखामिव स्थिताम् । अच्यराग्नेः समुत्थितामिति पाठो बहुसमस्तत्राप्यर्थः प्राग्वदेव । शिखामित्यस्य चावृत्तिः ॥ ५ ॥ ६ म समुत्थितां प्रबलमात्मेन समुत्थिताम् अत एव सफेनां सवनायूर्ध्वमिव भूत्वा तत्सदृशं रूपं प्राप्य पश्चात्प्रशान्तगच्छेनोदत्य दृतां कथितामत एव निःस्वनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थिताम् ॥ ७ ॥ यज्ञयुधैः स्थादिभिः । अभिरूपैः प्रशस्तीः । सुत्यकाले यागकाले । निर्वृत्ते समाप्ते सति ॥ ८ ॥ गोष्ठो ब्रजं तत्र स्थिताम् । गोवृषेण श्रेष्ठानां वृषमेण यद्वा गवां प्रियेण वृषेण लक्ताम् अत एवातां तत्रोत्पु

रादुरात्रोः प्रियापत्नीश्रियाप्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युदितेनैकरोहिणीमिवपीडिताम् ॥ ३ ॥ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलं धर्मततविहंगमाम् ॥ ली नमीनझषाहां दृशगिरिनीमिव ॥ ४ ॥ विधूमाभिवहेमाभां शिखामग्नेः समुत्थिताम् ॥ हविरयुक्षितापश्चाच्छिखाविप्रलयंगताम् ॥ ५ ॥ वि ध्वस्तकवचं रूग्णगजवाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरगामपद्मां च मृमिवमहाहवे ॥ ६ ॥ सफेनां सवनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् ॥ प्रशान्तमारुतोद्धू तां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तां यज्ञयुधैः सर्वैरभिरूपैश्च यज्ञैः ॥ सुत्याकाले समुत्थितेनैव दिङ्गतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्वस्थितामा तमचरतीनवतृणम् ॥ गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्गिरिवोत्तमैः ॥ विद्युक्तामणिभिर्जन्यै र्नवांस्तुक्तावलीमिव ॥ १० ॥ सहस्रचारितां स्थानान्महीपुण्यक्षयोद्धताम् ॥ संहतद्युतिविस्तारं तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धां वसंतां तेमत्तप्रमरशालिनीम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां तां वनलतामिव ॥ १२ ॥ संसृष्टनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणपणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवांबु धरैर्युताम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौंढामिव ध्वस्तां पानभूमिं संस्कृताम् ॥ १४ ॥ वृक्षगभ्रितलानि भ्रावृक्षपत्रैः समा वृताम् ॥ उपयुक्तोदकां भ्रागंप्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥ विपुलां विततां चैव युक्तां पतितान्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥

कां नवं तृणमचरतीमपक्षयतीं गवां तरुणवृषणां पत्नीमिव स्थिताम् । गवां पत्तिमिविति पाठान्तरम् । पत्नीमित्यस्य पत्तिमित्यर्थं तीर्थे आह तर्क्षितम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैः पञ्चरागाद्यैः । स्फटिकाद्यैरिति कृत कोक्तं तु न युक्तम् ॥ १० ॥ स्थानात्सहस्रा चरितां चलिताम् । पुण्यक्षयेति लुप्तसत्सम्यं पुण्यक्षये सति मही प्राप्ताम् । सद्धतो द्युतिविस्तारो यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवद्दावाग्निना व्याप्ता म् ॥ १२ ॥ संसृष्टाः शोकादुल्लिखिता निगमा वणिजो यस्याम् । यद्वा संसृष्टो जनसंचारहितो निगमः पंथा यस्याम् । निगमो निश्चये क्षेत्रे पुरे पथि वणिक्पथे । संक्षिप्ता विपणपणः पण्यवीथयो यस्याम् ॥ १३ ॥ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमर्धैः भग्नैः शरावैः संवृताम् । हतशौंढां हतमध्याम् ॥ १४ ॥ वृक्षगभ्रितलानि भ्रावृक्षपत्रैः भग्नानि भ्रष्टानि भिन्नचत्वारो भिन्नपत्रैर्युक्तां भग्नानि भ्रष्टानि भिन्नचत्वारो भिन्नपत्रैर्युक्तां ॥ १५ ॥ विपुलां विशालाम्

वितर्ता धनुष्यत्ताम् । युक्तानां धनुष्कोट्योर्व्यावर्धनायप्रायुताम् । तद्विनां वार्णनिवृत्तां छिन्नाम् आयुषाद्धनुषः पतिताम् ॥ १६ ॥ सहस्रं बलाकारेण वाहिनां प्रवाहिता प्रतिस्नेहेन निहताम् एव पतिताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथापु यथापूर्वं न निशाम्यते खलु । अत्र किं कुर्म इति योजना ॥ १९ ॥ मदक्रो गवः मदन्यः सूच्छ्रो व्यातः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मम प्राज्ञा सहेति शेषः ॥ २४ ॥ अजुनी शारदी शुक्लाक्षसन्धिनी वा सासारं कण्वद्विष्टावसहितं । महान्यत्र इव श्रीभेदुद इव च ॥ २५ ॥ उन्मत्ताभिभिः सतोपादुद्धृताभिभिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ दुरैरुच्छ्रितं कृतशोकममस्करं दिनं

सहस्राशुशुद्धौदेनहयारोहेणवाहिताम् ॥ (निक्षिप्तमाण्डासुत्पृष्टाकिशोरीमिवदुर्बलाम् ॥ १ ॥ शुष्कतोयमहामत्स्यैः कूर्मैश्चबहुभिर्युताम् ॥ प्रभ्रततद्विस्तीर्णावापीमिवहतोत्पलाम् ॥ २ ॥ पुरुषस्याप्रहृतस्यप्रतिषिद्धातुलेपनाम् ॥ संतप्तामिवशोकेनगात्रायष्टिमभूषणाम् ॥ ३ ॥ प्रावृषिप्रविगाढायांप्रविष्टस्याप्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नानीलजीमूतैर्भास्करस्यप्रभाभिव ॥ ४ ॥) निहताप्रतिस्नेहेनवडवामिवपातिताम् ॥ १७ ॥ भरतस्तुरथस्थः सञ्जश्रीमः न्दशरथात्मजः ॥ वाहयंतरथश्रेष्ठसारथिवाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ किंतुखल्वद्यगंभीरोमूर्च्छितो न निशाम्यते ॥ यथापु रमयोऽध्यागीतवादित्रिभिः स्वनः ॥ १९ ॥ वारुणीमदगंधश्चमाल्यगंधश्चमूर्च्छितः ॥ चंदनागुरुगंधश्चनप्रवातिसमंततः ॥ २० ॥ यानप्रवरघोषश्चसुस्निग्धहयानिः स्वनः ॥ प्रमत्तगजनादश्चमहंश्चरथनिः स्वनः ॥ २१ ॥ नेदानीं श्रूयतेपुर्यामस्यारामो विवासिते ॥ चंदनागुरुगंधांश्चमहाहोश्चवनस्रजः ॥ २२ ॥ गतेरामेहितरुणाः संतप्तानोपभुजते ॥ वहिर्यात्रांनगच्छतिचित्रमाल्यधरानराः ॥ २३ ॥ नोत्सवाः संप्रवर्ततेरामशोकादितिपुरे ॥ साहित्वनंममप्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता ॥ २४ ॥ नहिराजत्ययोध्यंसासारोवाजुनीक्षया ॥ कदातुखलुमेप्रातामहोत्सवइवागतः ॥ २५ ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायांहषश्रीभइवांबुदः ॥ तरुणैश्चस्वैषैश्चनैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥ संपतद्रिरयोध्यायांनाभिभ्यांतिमहापथाः ॥ इतिशुवन्सारथिनादुःस्वितोभरतस्तदा ॥ २७ ॥ अयोध्यांसंप्रविश्यैवविश्वसतिपितुः ॥ तेनहीनानंद्रेणसिंहहीनांशुहामिव ॥ २८ ॥ तदातदंतःपुरमुज्जितप्रभंसुरैरिवोत्कृष्टमभास्करंदिनम् ॥ निरीक्ष्यसर्वत्रविभक्तमात्मवान्मुमोचबाणंभरतः सुदुःस्वितः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अयोध्याकांडे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ ततोनिक्षिप्यमातृस्ताभयोध्यायांहडव्रतः ॥ भरतः शोकसंतप्तो गुरुनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ नंदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेऽव्रवः ॥ तत्रदुःखमिदंसर्वसहिष्येराघवविना ॥ २ ॥ गतश्चाहोदिवंराजानस्यः समुत्तमम् ॥ रामप्रतीक्षारज्यायसहिराजामहायशाः ॥ ३ ॥ एतच्छुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ अब्रुवन्मंत्रिणः सर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः ॥ ४ ॥

मित्र । एवं हि श्रुत्वे पुनः देवासुरे युद्धेऽसुरैर्देवाः पराजिता पटुणा च मनुः पतितस्तदा दिवात्राविभागरहिते काले स्वस्थलेकाद्रालोकं गतैर्देवैः प्रार्थितस्य ब्रह्मणो स्निग्धादिभिः सप्तत्रय सूर्याधिपत्यं यन्नापेति तीर्थः । देवैरुच्छ्रितं भास्कराहो न दिनं कविकल्पितमत्रोपमानमिति कृतकः । विमर्कं विनतसंस्कारं मत्तं सेवितं संस्कृतं तद्विजमिति यावत् ॥ २९ ॥ धीर्यमानः । इति श्रीरामायणे रमायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः । अत्र अयोध्यायां तेन सहगमनकारितं राघवं विना दुःखं पितृभ्रातृवियोगज दुःखमिति यावत् ॥ ३० ॥ गतश्चेति ॥ ३१ ॥ ४ ॥

॥ ९ ॥ बहुलव्यस्य बहुजनपरिपालनेऽधिकमुह्यतः । आर्यं श्रेष्ठं नादुर्गन्धेन त्वद्वचनमिति शेषः ॥ १ ॥ ययामिलषित स्वाभिलषितमनतिक्रम्य प्रवृत्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ नदिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स प्रातो भवेत् तेन ययुः ॥ १० ॥ तदनाहूतं भर्तेनाकृताह्वानमपि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतदयोध्याराज्यं मम भ्रात्रा सन्यासकस्समीचीनवस्तुनिक्षेपवन्मयि दत्तं स्थापितम् । कालांतरे ग्रहणाय विष्वस्तपुरुषे रक्षणार्थं वस्तुस्थापनं न्यासो निक्षेप इति च । न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणं भगवत्पादुकाधीनमेव न मदधीनमित्याह योगेत्यादि । इयुवाचेति वृणोणन्वयः ॥ १४ ॥ पादुके सन्यास पादुकालोकं सद्वस्तुन्यास वेदाः प्रमाणमिति वस्तु । शिरसा कृत्वा प्रणम्येति यावत् ॥ १५ ॥ इमौ पादुकाकारौ आर्यपादाविति । पादरब्दः इवावाची । विधेयमिप्रायेण चेमाविति पुल्लिङ्गनिर्देशः । शैत्यं हि यत्सा प्रकृति

सुभृशं श्लाघनीयं च दुर्लभं भर्तृवया ॥ वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुहंपतवैवतत् ॥ ५ ॥ नित्येते बंधुलब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे ॥ मार्गमार्थप्रपन्नरनानुमन्यतः पुमान् ॥ ६ ॥ मंत्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिवाक्यं रथमिथुज्यतामिति ॥ ७ ॥ प्रहृष्टवदनः सर्वमातृः समभिभाष्य च ॥ आरुरोहरथं श्रीमच्छत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥ आरुह्यतुरथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मंत्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः ॥ प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नदिग्रामो यतो भवेत् ॥ १० ॥ बलचतदनाहूतगजाश्च रथसंक्कुलम् ॥ प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥ रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ नदिग्रामं ययौ तृणं शिरस्यादाय पादुके ॥ १२ ॥ भरतस्तु ततः क्षिप्रं नदिग्रामं प्राविश्य सः ॥ अवतीर्य रथान्तरुहं निदमभाषत ॥ १३ ॥ एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्यासमुत्तमम् ॥ योगक्षेमवहे चे मे पादुके हे मभूषिते ॥ १४ ॥ भरतः शिरसा कृत्वा सन्यासं पादुके ततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमंडलम् ॥ १५ ॥ छत्रं धारयत क्षिप्रमार्थपादा विमौ मतौ ॥ आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रा तु मयि सन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् ॥ तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तुराघवस्य पुनः स्वयम् ॥ चरणौ तौरामस्य द्वे श्यामि सह पादुकौ ॥ १८ ॥ ततो निक्षिप्तभारो हराघवेण समागतः ॥ निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये रुरुवर्तिताम् ॥ १९ ॥ राघवाय च सन्यासं दत्त्वं मे वरपादुके ॥ राज्यं चेदमयोध्यां च धृतपापो भवाम्यहम् ॥ २० ॥ (अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने ॥ प्रीतिमयशश्चैव भवेद्वा न्याचतुर्गणम् ॥ १ ॥ एवमु विलपन् दीनो भरतः समहायशाः ॥ नदिग्रामे करोद्राज्यं दुःखितो मंत्रिभिः सह ॥ २ ॥) सवल्लजदाधारी भुनिवेशधरः प्रभुः ॥ नदिग्रामे वसद्ग्रीः स सैन्यो भरतस्तदा ॥ २१ ॥ सवल्लजजनेन छत्रं धारयामास स्वयम् ॥ भरतः शासनं सर्वपादुकाभ्यां निवेदयन् ॥ २२ ॥ ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्थपादुके ॥ तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २३ ॥

जेलयेति तत्परमदूष्यपामावनाविषये इमे पादुके इत्यर्थः । राज्येपेक्षितो मम गुरोर्धर्मव्यवहारोऽन्यतोऽपि स्थितोऽत आभ्यां पादुकाभ्यां छत्रं धारयत एतत्संविधानदेव तत्तद्व्यवहारे धर्मव्यवहारं चक्ष्वानं स्मरेति भावः ॥ १६ ॥ अयं राज्यरूपः सैन्यासो निक्षेपो निक्षिप्तः राघवागमनं प्रति तावत्यर्थतम् ॥ १७ ॥ संयोजयित्वा कणयोः निवेद्य प्रत्यर्थं गुरुवर्तितां गुरुचित्तशुश्रूषाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अत्र सत्तु धीरः धीमान् ॥ २१ ॥ सवल्लजजनेन सहितं छत्रं स भरतः सर्वं शासनं ताभ्यां निवेदयन् उत्तमविशेषणं छत्रं स्वयमेव धारयामास ॥ २२ ॥ आर्यपादुके अभिषिच्य तयोः

राज्यामिके कृत्वा तद्वर्गिनः पादुकावीनः ॥ २१ ॥ यत्कार्यं राज्यविषयं पश्चादप्यवत् कोलाणास्तस्मात्पुण्यं चकार ॥ २४ ॥ भैंसानः ॥ इति श्रीरामा भिरसे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ सोद्रेण समयमौत्सुक्यम् आश्रमांतरागमनौत्सुक्यम् ॥ १ ॥ पुरस्तात्पूर्वं ये तास्ताः चित्रकूटस्य आश्रमे संहरिष्यः । राममाश्रित्य निताः नितरा ततः सानदास्तालुसुकातलक्ष्यत् । अवेदं बोध्यम् । चैत्रकुब्जराज्या पुष्ये रामवनप्रस्थानम् । ततः पक्षेण भरतागमनमयोध्यायां तत और्वेदोद्दिहेन पक्षो गतः । एव वैलाखे गते ज्येष्ठे भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रयाणम् । अग्रे वर्षाकाले सन्निहिते मति कार्तिव्रत चित्रकूटे वासो रामस्य तदनंतरं तापसौत्सुक्यलक्षणम् । न तु भरतनिवृत्त्यन्तरसेवेतिदिति । अत एव पावके भरतस्योभ्यां प्रति निवृत्त्यन्तरलुप्तम् । रामवश्विक्वदूढौ सातुवोरमत क्रिया ॥ कदाचिद्वेदे वैदेहा निद्राणे सुधुन्दने ॥ १ ॥ ऐदं काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कायुकः ॥ विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोक्तातपोधरम् ॥ २ ॥ तद्वद्गुण रावणः क्रुद्धः क्रुध जग्राह पाणिना ॥ ब्राह्मेणाख्येण संयोग्य चिक्षेप व्याक्षमाणे ॥ ३ ॥ तं दृष्ट्वा घोरस्तकाश जलकालानजो पमम् ॥ दृष्ट्वा काकः प्रदुदाव निन्ददाराश्रमम् ॥ ४ ॥ वायसकिपु लोकेषु बभ्रास भयपीडितः ॥ यत्र यत्र ययौ काकः शरणाग्रीं च वायसः ॥ ५ ॥ तत्र तत्र तदख तु प्रविशे मयावहम् ॥ ब्राह्माणं सिद्धं ह्यहं मां शरणाग्रीं जगाम सः ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा वायस भीत देवता न रक्षिष्य ॥ न शक्ताः स्म वयं ब्रातु रावणाद्व्याद्वयकात् ॥ ७ ॥ इत्यहम महोदया अन्यथाह्म दहेह्व नः ॥ पुनश्चागादिधि काको

तदाहियत्कार्यमुपैति किंचिदुपायं न चोपहृतमहार्हम् ॥ सपादुकाभ्यां प्रथमं विवेद्य चकार पश्चाद्वरतो यथावत् ॥ २४ ॥ इत्याषौ श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० पंचदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ प्रतियातेतु भरते वसत्रामस्तदावने ॥ लक्ष्यामाससोद्गमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥ येतत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्य निरतास्तानलक्ष्यदुत्सुकान् ॥ २ ॥ नयनैश्चुडुडुभिश्चरामं निर्दिश्य शंकिताः ॥ अन्योन्यं नु पजरूपं तः शनैश्चुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वान्मनिशंकेत ॥ कृताञ्जलिर्वाचेदमुषि कुलपतिरतः ॥ ४ ॥ नकाच्चिद्रगवन्किञ्चित्पूर्ववृत्ताभिर्दमयि ॥ दृश्यते विकृतं येन विक्रियते तपस्विनः ॥ ५ ॥ प्रमादाच्चरितं किंचिन्नावगजस्य मे ॥ लक्ष्मणस्यार्थिभिर्दधं नानुरूपं महात्मनः ॥ ६ ॥ कश्चिच्छुश्रूषमाणः वः शुश्रूषणपरामयि ॥ प्रमादभ्युचितं वृत्तिसंति युक्तानवर्तते ॥ ७ ॥

दयया विचित्राह तस्मै ॥ ८ ॥ भो मे बलिमुजं श्रेष्ठ तमेव शरणं व्रज ॥ स एव रक्षकः श्रीयः शरणागतवत्सलः ॥ ९ ॥ इत्युक्तः सोय नलियुक्कबणां सुधुन्दनम् ॥ उपेत्य सहसा भूमौ निपतल मयादुः ॥ १० ॥ प्राणसंशयमापन्न दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ॥ ब्राह्मि ब्रह्मति भरतसुवाच दयिता विभुसु ॥ ११ ॥ तच्छिः पादयोस्तस्य सुधुजे चाप जानकी ॥ तसुयाप्य करोणाय कृपापयूप्सागरः ॥ १२ ॥ ररक्षसौ निजान्नाय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥ वायसोपि मुहुर्नवा सीतायै रावणाय च ॥ १३ ॥ स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो रावणो गमिपाण्डितः ॥ ततो रामो महतेजा कैदेवा लक्ष्मणेन च ॥ १४ ॥ उवास विवदूढाद्रौ भरतमानो महाभिर्पति ॥ २ ॥ कथमलक्ष्यसत्राह नयनैरुवादि । निर्दिश्य प्रदूरेन शंकिताः रामः किं मयत इति भीताः नयनादिभिः प्रदूर्योन्यमुपजल्पतः आहृत्यतः शनैश्चाखु कथाश्रुतः । अयं राम इह सखीन कास्ते । राक्षसाश्चैतज्येणेह सचरन्तोऽस्मान्वाधतेऽतो न्यत्र गन्त्वभिर्येवैरुणाः कथाश्रुतः ॥ ३ ॥ शक्यते अशक्यतैर्यथः । एतदाश्रमयागकारणमात्मनिष्ठ दोषमशक्यतैर्यथः । अत एव कृताञ्जलिः सन्तु ज्ञापितम् ऋषिपुत्रवाग्मिनमाश्रमाग्मिनं वा । कुलमन्वयसघातगृहोत्पत्त्याश्रयेषु च ॥ ४ ॥ मयि पूर्ववृत्तं पूर्वजवृत्तं न दृश्यते कश्चित् विकृत वा दृश्यते कश्चित् येन तपस्विनो विजिग्यते । इह तपस्विन्निवारणं किंचित्कारणकं भवति तन्निवेदयतु ममानिति शेषः ॥ ५ ॥ अवलज्य लक्ष्मणस्य नालुरूपं चरितम् अयुक्तचरणं प्रमादाज्जातं किंचिदभिर्भिर्न दृष्ट कश्चित् ॥ ६ ॥ वः शुश्रूषमाणा अर्घ्यपादादिना शुभमन्वेव

माता अधुना मच्छुश्रूषादुरोधात्मदोषिवर्ता युष्मासु युक्ता वृत्तिं शुश्रूषाविषया सीता न वर्तते क्वचित् ॥ ७ ॥ तपसा च वृद्ध इत्यनुकर्षः । वेपमान इव कथं वारमो मंस्यत इति कंपः । जया वा कंपः इव एवार्थे ॥ ८ ॥ सत्तन स्वप्नः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तं त्वजो हेतोः इदं मय रक्षोभ्यः समागतमिति भावः ॥ १० ॥ कथं तत्राह रावगेति । उत्पात्र्य सपीड्य ॥ ११ ॥ जितकाशी जिताहवः जितमयो वा त्वां च न मृष्यते पीडयितुमिच्छति ॥ १२ ॥ विप्रकुर्वति अयकुर्वति ॥ १३ ॥ तमपकारं दर्शयति दर्शयतीति । कीमत्सैर्जुगुप्सितरूपैरात्मानं दर्शयति इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अप्रशत्नीः पाणजनकीखुचिभिः पदायैस्तापसान्प्रयुज्य विप्रकुर्वति । अपरानपि मृद्वन्प्रतिद्रव्यपि पीडयत्यपि ॥ १५ ॥ अबुद्धम् अविदितं यथा भवति तथा निद्रादौ अवलीय च निर्भयमाश्लिष्य च तदालिगनेनान्यचेत्सो विचेतसस्तापसान् नाशयते स्मते ॥ १६ ॥

अथर्षिर्जयाबुद्धस्तपसाचजरांगतः ॥ वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतःकल्याणसत्त्वायाःकल्याणाभिरतेःसदा ॥ चलनंतातवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिदंतापसांनप्रतिवर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेनसंविश्राःकथयंतिमित्रःकथाः ॥ १० ॥ रावणावराजःक्रिश्नत्वरोनामेहराक्षसः ॥ उत्पात्र्यनापसान्सर्वज्जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥ धृष्टश्चजितकशीचनृशंसःपुरुषादकः ॥ अवलितश्चपापश्चत्वां चतातनमृष्यते ॥ १२ ॥ त्वयदप्रभृतिद्व्यस्मिन्नाश्रमेतातवर्तसे ॥ तदाप्रभृतिरक्षांसि विप्रकुर्वन्तितापसां ॥ १३ ॥ दर्शयंतिहिबीमत्सैःकूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विहूपैश्चरूपैरसुखदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशत्नैरक्षुचिभिःसंप्रयुज्यचतापसान् ॥ प्रतिघ्नन्त्यपरान्निक्षप्रमनार्याःपुरतःस्थितान् ॥ १५ ॥ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच ॥ रमंतेतापसांस्तत्रनश्यंतोत्यचेतसः ॥ १६ ॥ अवक्षिपंतिस्रग्भांडानघ्नीन्सि चंतिवारिणा ॥ कलशांश्चप्रमदंतिहवनेसमुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुर्गात्माभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिघांसवः ॥ गमनायान्यदेशस्यचोदयंत्यृषयोद्यमाम् ॥ १८ ॥ तत्पुरारामशारीरमुपहिंसांतपस्विषु ॥ दर्शयंतिहिदुष्टास्तेत्यक्ष्यामहममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलंचित्रमविदूरादितोवनम् ॥ अश्वस्याश्रममेवाहंश्रयिष्येसगणःपुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपिचायुक्तंपुरारामप्रवर्तते ॥ सहास्माभिरितोगच्छयद्विबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्यसंदेहोनिन्यथुक्तस्यराघवाःसमर्थस्यापिसहितोवासोदुःखमिहाद्यते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवंतंरामस्तंराजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ नशशाकोत्तरैर्विक्येखबुद्धंसमुत्सुकम् ॥ २३ ॥

सुभांडान्बुद्भ्यादियङ्गसंभारान् अवक्षिपति अवस्तं दयाते कलशादुदकपात्राणि प्रमदं भगः हवने होमकर्मणि समुपस्थिते प्रवृत्ते ॥ १७ ॥ प्रजिघांसवः परित्यक्तमिच्छवः मिथो मिलिताः ॥ १८ ॥ शारीरमुपहिंसां प्राणवियोगरूपां पुरा दर्शयन्ति दर्शयन्ति अत इममाश्रमं त्यक्ष्यामः ॥ १९ ॥ अश्वस्य न विद्यते श्वः सच्यो यस्मिन् महर्षेः । पुणोदरादित्वास्ताडुः । एतेन रक्षोमपनिवारणक्षमत्वं तस्य दर्शितम् ॥ २० ॥ पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यति अतस्त्व नित्ययुक्तस्यापि सदा सावधानस्यापि रक्षोनिग्रहे समर्थस्यापि सकलत्रस्य हिंसाप्रमेतत् इहाश्रमे संदेहः संदेहवादेव वासः अशेषावत् ॥ दुःखो दुःखजनकः अतस्त्वाप्यत्रावस्था नमनुचितमिति व्यंग्यमतस्त्वमपि सहास्माभिरतो गच्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अखबुद्धम् अहं रक्षामि निवारयिष्यामि मा भैष्येयादिवचनैर्निवारयितुं न शशाक तत्र हेतुः समुत्सुकमिति । कार्यशेषस्य स्त्री

यान्यदेगमसाध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥ अभिनव स्तुत्या समाधाय स्वविद्योगखिन्न समाध्यास्य कुलैर्भक्षिसैवः ॥ २४ ॥ रामस्तस्माद्देशदपर्यातमुष्णिगमनुगमनदुद्वजनेन संसाध्य प्रस्थाप्य कुण्डयतिष्मिन्निवाय सम्यक्पूतितैस्तैरुमुताः कृतादुपगतिक उपदिष्टार्थः रक्षःसन्देशदवस्थानमनुचितमिति कृतोपदेशः पुण्य स्वनिलय स्ववासयोपमंये ॥ २५ ॥ क्षणमपि न जहौ सीतारक्षणार्थमिति भावः ॥ आर्षम् ऋषिबलविचरितं कृतं यस्य तादृशो राववै धृतगुणाः निश्चितनिजक्षासामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं निरतर राववमनुगता हि अदुगता एव नाश्रमांतरं जग्मुः ॥ २६ ॥ ईदृशानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिगमे श्रीरामाभिगमे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ धृ ॥ अदुविचिंतयन्कथ्यमगलक्षणमुग्राक्षिम् ॥ १ ॥ तमेवाह । इहेति । मे मया संवक्ष्यमागम्ये वशी । सा मे स्मृतिर्मां नियममुशोचतस्तानव्येति विषयैकरोति । एव च तादृशतत्समणेन ममापि शोको कथं कथं इति भावः ॥ २ ॥ राजधानीतो निर्गतायाः सेनाया निवासस्थानं स्वधावारः ।

अभिनंदनसमापृच्छयसमाधायचराधवम् ॥ सजगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥ रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनाद्देशाच्च स्माकुलयति ममिवाद्याक्काषिम् ॥ सम्यक्पूतितैस्तैरुमुत उपदिष्टार्थः पुण्यवासाय स्वनिलयमुपमंये ॥ २५ ॥ आश्रममृषि विरहितप्रभुः क्षणमपि न जहौ सराधवः ॥ राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्पचरिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥ इत्यावै श्रीम० वा० अ० सा० अ० चोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ राघवरूपयतेषु सर्वेष्वभुविचितयन् ॥ नतत्रारोचयद्वा संस्कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इहमेभरतोद्देशो मातरश्च सनागराः ॥ साचमेस्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥ स्कंधावारनिवेशेन तेन तस्य महत्तमः ॥ हयहस्ति करिषैश्च उपमर्दः कृतो भूशम् ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्र गच्छामहि ति संचित्य राधवः ॥ प्रातिष्ठतसवैदेहालक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४ ॥ सोऽत्राश्रममासाद्य तं वंदे महायथाः ॥ तंचापि भगवानत्रिःपुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसंस्कृतम् ॥ सौमित्रिचमहाभागं सीतांच समं त्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नीं च तदनुग्रासां बुद्धिमां त्र्यसंस्कृताम् ॥ सांत्वयामासु र्भक्षः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥ अनसूयं महाभागां तापसीं च र्मचारीणीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्व वै देहि मब्रवीद्वपि सत्तमः ॥ ८ ॥ रामाय च चक्षेतां तापसीं च र्मचारीणीम् ॥ दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरंतरम् ॥ ९ ॥ यथासुलभे स्ते जह्नु वीच प्रवर्तिता ॥ उयेण तपसः सृजानिय मैश्चः प्यलंकृता ॥ १० ॥ दशवर्षसहस्राण्ययतं तमहत्तमः ॥ अनसूयप्रव्रतैस्तैस्तं प्राप्सूहश्च निबर्हिताः ॥ ११ ॥

तस्य मतस्य तेन पुरतो दृश्यमानेन । अनेन स्फुटद्वेषकमुत्सम् । उपमर्दः भूमेरुचिता ॥ ३ ॥ स रामः तमत्रि तमपि जगत्कारमपि राम लोकयन्महाराजसणेन पुत्रवत् अगीचकार अलिंगनं मूर्धाप्राणादिभिः ॥ ५ ॥ स्वयमादिश्य विज्ञायास्य सर्वमातिथ्य मुल्लङ्घ्य कुत्वा समतां त्वयत् प्रीतिरुनेन च्छुषापश्यत् ॥ ६ ॥ त देशानुग्रातां बुद्धां पत्नीमसूयानां तापसीं च विदुगपुङ्गवां वाचा संस्कृता सर्वैः संस्कृतां वा आभं त्र्य सर्वोध्य सांत्वयामास प्रीत्या सीतां दर्शयामास । अनंतरं कैहौ प्रतिगृह्णीष्वैत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तामाचक्षे तद्वैमव कथितवान् तदेव दर्शयति दर्शयति ॥ ९ ॥ मूलभले ऋषीणां जीवनायेति शेषः । जाह्नवी-गंगा च प्रवर्तिता दशवर्षमनावृष्ट्या भूमिर्निलवापेयां स्नानार्थं मंत्रसिद्धिमेवनाद्याहिता स्वाभ्यर्थ इति शेषः ॥ १० ॥ अनुसूयप्रव्रतैस्तैस्तं प्राप्सूहः ऋषीणां तपोविभ्राः ॥ ११ ॥

देवकार्यनिमित्तामिति माण्डव्यादिप्राप्तवैभवा भवति कस्यांश्चादिष्वप्यमनस्यसाह्यां श्रुतायां प्रतदेव मा भूदिति तथा प्रतिशोपे दत्ते तत्प्रतिशोपेन व्याकुलैर्देवैः प्रार्थिताऽनसूया दशरात्रा
 वधिमात्रम् एकरात्रित्वेन कृत्वा देवकार्यं कृतवती सख्या वैधव्यं च परिहृतवतीति गण्येति कतकः । सेयं मातेव ते पूज्येति शेषः ॥ १२ ॥ अभिगच्छतु दर्शनार्थमिति शेषः । ननु वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यव
 हारनिज्ञात्वा क्वचिद्वयवहारे स्वल्पेनैर्जनैः स्यादत आहक्रोधनां सदेति ॥ १३ ॥ अस्य मुनेः समीरितं वचनं यतः क्षुतमत आत्मनः श्रेयोयोजित्यादि ॥ १५ ॥ तामनसूयत्यन्यव्यान्मीम् अभिगम्या
 मक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शिशिलां श्रयसंघिबधाम् । वलितां सजतवलिं वृद्धामिति सर्वोपापदकं विशेषणं प्रवर्ते कदलीमिव बेमनानां गीं स्थिताम् ॥ १८ ॥ समुदाहरत् अभिवादानं गच्छेति शेषः ॥ २९ ॥
देवकार्यनिमित्तं च यथासंस्तरमाणया ॥ दशरात्रं कृतारात्रिः सेयं मातेव तेन च ॥ १२ ॥ तामिमां सर्वभूतानां नमस्कृत्या तपस्विनीम् ॥ अभिगच्छतु वै
देही वृद्धा मक्रोधनांसदा ॥ १३ ॥ एवं बुवाणतं दृष्टित्युक्त्वा स राघवः ॥ सीतामालोक्य धर्मज्ञां मिदं वचनं सञ्जवीत् ॥ १४ ॥ राजपुत्रि श्रुतं तेन सु
नेरस्य समीरितम् ॥ श्रेयो धर्मात्मनः शीघ्रमभिगच्छतपस्विनीम् ॥ १५ ॥ अनसूयेति यालोके कर्मभिः ह्ययातिमागता ॥ तां शीघ्रमभिगच्छन्वमभि
गम्या तपस्विनीम् ॥ १६ ॥ सीता त्वेदं चः श्रुत्वा राघवस्य शशस्विनी ॥ तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञां मभिचक्राममैथिली ॥ १७ ॥ शिथिलं वलितं पृष्ठं ज
रापांडुरसूर्ध्वं चाम् ॥ सततं वेपमानां गीं प्रवर्ते कदलीमिव ॥ १८ ॥ तां तु सीतामहाभागमनसूयां पतिव्रताम् ॥ अभ्यवा दयदव्यस्रास्वनामसमुदा
हरत् ॥ १९ ॥ अभिवाद्य च वैदेही तां पत्नीं तां दमां न्विताम् ॥ बद्धां जलिपुटं दृष्ट्वा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचा
रिणीम् ॥ सांत्वयं त्यब्रवीद्बुद्धादिष्ट्या धर्मवैक्षसे ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा द्वातिजनं सीतेमानवृद्धिचमानिनि ॥ अवरुद्धं वनेरामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥
॥ २२ ॥ नगरस्थो वनस्थो वा श्रुभो वा यदि वा श्रुमः ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भूता तां सां लोका महोदयाः ॥ २३ ॥ दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परि
वर्जितः ॥ स्त्रीणां मार्गस्वभावानां परमद्वन्द्वं पतिः ॥ २४ ॥ नातो विशिष्टं पश्यामि बांधवं विमृशंत्य हम् ॥ सर्वत्र योग्यं वैदेही तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २५ ॥
नत्वेवमनुगच्छति गुणदोषमसंस्त्रियः ॥ कामवृत्तं च हृदयमर्तुनाथा श्रंतियाः ॥ २६ ॥ प्राप्नुवंत्ययं शशैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाः
स्त्रियो याः खलु तद्विधाः ॥ २७ ॥ त्वद्विधास्तु गुणैस्तद्विष्टलोका परावराः ॥ स्त्रियः स्वर्गे च रिष्यति यथा पुण्यकृतस्तथा ॥ २८ ॥

अनामयमिति तपसिनां स्वायत्तकुशलतया रोयप्रश्न एवोचित इति भावः ॥ २० ॥ धर्मचारिणीं मर्तुसमानधर्मचारिणीम् । दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ २१ ॥ मानं राजसुताहं कथं वनं गच्छेयमित्येवं रूपम् । वने
 अवलुब्धं वनवासं पित्रा विदुः ॥ २२ ॥ श्रुमोऽनुकूलः अनुमः प्रतिकूलः प्रियः लौकिकालौकिकनिमित्ततोऽप्रियत्वात्सादम् ॥ २३ ॥ आर्यस्वभावः पूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥ अतो विशिष्टं भवति विशिष्टम् ।
 वाधवमिच्छन्नुम् । सर्वत्र योग्यमिह सुचेष्टसाधनतया भजनयोग्यम् । तपःकृतम् । भावे निष्ठा । ततोऽनुगच्छन्मिति यावत् ॥ २५ ॥ याः कामवृत्तं हृदयाः कामाधीनहृदयाः गुहाधीनौ तु वक्तव्यौ मर्तुनाथाः मर्तुणां
 नाथभूतास्तद्विद्ययाः । यदा मर्तुमोर्गार्थं नाथते याचते ताः चरति स्वेच्छया हतस्ततो याति ॥ २६ ॥ तद्विधाः उक्तानि कृष्टगुणवत्यः ॥ २७ ॥ दृष्टो लोकः परो वश्र यमिस्ताः ॥ २८ ॥

समय आचारः ॥ २९ ॥ दुर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरातमः सर्गः ॥ ११७ ॥ अनसूया अनसूया अन्वयं तन्माया । वनः अनसूयायाः ॥ १ ॥ अनुमानसे शिक्षयसि नार्थो गुरुः पतिरिति यथा भवयोऽदिगम् प्रतद्विदित एतद्विरयकं ज्ञानं ममापि ॥ २ ॥ तदेव दर्शयति यदपीति । एष मर्तो यद्वयनार्थः पूज्य चरितहीनः दृष्टिचर्चितः जेवसरहितो दारिद्र्यश्च भवेत् तथापि मया मद्विषया अत्र मर्तरे अद्वैतं प्रकाशयित्वा यथा भवति तथा वर्तव्यं वर्तव्यमर्थः । प्रीतिप्रसादौ च वर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ गुणस्वाध्यावादिवि शिष्टे सा इतिरिति किं पुनर्वक्तव्यम् । मातृवर्णित्वोपनयः मयीति शेषः प्रियः प्रीतिमान्मेति वा शेषः प्रीतिविषय इत्यर्थः । मातृवर्ती पितृप्रिय इति पाठे मातृवर्ती मातृसेवार्तः पितुः प्रीतिविषय इत्यर्थ इति तर्कः ॥ ४ ॥ अन्यासमापि दृग्नारीणां सुमित्रादीनां विषयोऽपीत्यर्थः । तथा अन्यासमापि विषये मदतिरिक्तज्ञानाद्विषयोपि तामेव दृष्टिं कुशले इत्यर्थः । दृग्नारीणामित्यनेनैव सुमित्रादीनां लभ्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेवमेतत्समनुव्रतासतीपतिप्रधानसमयानुवर्तिनी । भवस्वभूः सद्वर्धमचारिणीप्रशस्वधर्मचततःसमाप्स्यसि ॥ २९ ॥ इत्यर्थे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयोध्याकाण्डे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ सत्त्वमुक्तावेदेहीत्वमसूयानसूयया ॥ प्रतिपूज्यवचोभद्रप्रबलमुपचक्रमे ॥ १ ॥ नैतदाश्चर्यमार्थायान्त्वमनुभाषसे ॥ विदित्तुमभाष्येतद्वयानार्थाः पतिगुरुः ॥ २ ॥ यद्यप्येषभेदज्ञानार्थोवृत्तिवर्जितः ॥ अद्वैधमन्त्रवर्त व्यन्तथाप्येषमयाभवेत् ॥ ३ ॥ किंपुनर्योगुणश्चाध्यः सानुकोशोजितोद्वयः ॥ स्थिरानुरागोधमत्सामातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥ यावृत्तिवर्तते रामः कौसल्यायामहबलः ॥ तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥ सकृद्वहस्वपिस्त्रीषु नृपे नृपवत्सलः ॥ मातृवद्वर्तते वीरोमानसुत्पूज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥ आगच्छत्याश्च विज्रनं वनमेवं भयावहम् ॥ समाहितं हि मे श्वश्रुहृदयेयस्त्रिंशं मम ॥ ७ ॥ पाणिप्रदानकाले च यत्पुत्रात्वाग्निस्त्रिधा ॥ अनुशिष्टं जनन्यमेवाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥ न विस्मृतं तु मे सवक्यैः स्वैर्धमचारिणि ॥ पतिशुश्रूषणान्नार्थस्तपोनान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्रीपतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते ॥ तथा वृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठा सर्वनारीणां मेषाच दिवि देवता ॥ रोहिणी न विना चंद्रमुहूर्तमापि दृश्यते ॥ ११ ॥ एवं विधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकमहीयते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥ ततो नमूयासहृष्टाश्च त्वोक्तं सीतया वचः ॥ शिरस्यान्नायचोवाच मैथिली हर्षयन्तुत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैरातंतपोहिमहदस्ति मे ॥ तत्संश्रित्य बलं सति छंदं येन च चिब्रते ॥ १४ ॥ उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि ॥ प्रीता चास्म्युच्यतां सति करवाणि प्रियं च किम् ॥ १५ ॥

दृष्टुण दशरथेन मान्स् अहं महापुरुषोऽस्मिन्मात्रं त्यक्तव्येति । अन्वयते उक्तार्थे सत्यप्रथायनार्थेऽदुस्तिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥ यन्मे श्वभ्रा समाहितं त्वदुक्तार्थकमेव वाक्यं शिक्षितं तमे द्वेदि स्थिरं वर्तते ॥ ७ ॥ तदपि मे धृतं मातृदुशासनमपि मे दृढतमेवास्ति ॥ ८ ॥ यच्च सौपत्यैर्बहुवर्गैः पतिशुश्रूषादिकारणैर्विषमर्थाज्जातं तच्च मे न विस्मृतं तु इत्यर्थः ॥ ९ ॥ सावित्री सत्यवतः स्त्री तथा वृत्तिः सावित्रीसमानश्रुतिः त्वम् अनसूया यातेत्युक्तिः । पतिजनयमहिम्ना स्वर्गस्य हस्तगतत्वादिति तर्कः । तपोमेहिहं वर्तमानापि पतिजेत्या मूर्यतेण दिवं यातेत्यर्थ इति कर्तकः ॥ १० ॥ रोहिणी विना चंद्रं मुहूर्तमपि न दृश्यते । ईश्वरपतिशुश्रूषावत्त्वादेवं पतिसाहित्यं प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥ प्रवराः स्त्रियोऽप्येकव्यादयः ॥ १२ ॥ हर्षयन्तु हर्षयन्तीत्यर्थः । उताप्यर्थविकल्पयोः ॥ १३ ॥ तद्वत् सश्रिय आश्रित्य नन्दये यत्र वृणी

ध्वंति प्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्रिस्मिता जाताथर्था अहो तपसो माहात्म्य यन्ममापि व्रतदाने सामर्थ्यं मंदविषया मदस्मिता कृत भवया अनुग्रहेणैव सर्व मे पूर्णं न क्विचिर्कर्तव्यमस्तीति भातः ॥ १६ ॥

तथा लोभरहितवाचा । प्रहर्ष लोभरहितयज स्तुतिम् तु ते त्वद्विषयम् ॥ १७ ॥ अगारागः उदत्तनेतांगानि रंजयतीत्यारागः केशरचन्दनादिजः । अनुलेपन तु कर्षरगुल्फरूपकनोल्लेखकर्तृम् इत्युक्तप्रकारो दिव्य गन्धद्रव्यकल्क इति तीर्थः । कतकस्तु अपाराग अपारजनकर अनुलेपन दिव्यागन्धद्रव्यकल्कमित्यर्थ इत्याह । इदमेव युक्तम् ॥ १८ ॥ शोभयेत् शोभयिष्यति । अनुलेपं त्वदेकोचितम् । नियमेवास्तं क्लिष्टं उपमोरो पि अद्युचितवृत्तिलादिदोषरहितं मनयिष्यति ॥ १९ ॥ शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजया मर्त्येऽपि पूजा कृतेति सूचितम् ॥ २० ॥ क्षत्रियवत्प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तम् । लक्ष्म्यदेवेन ग्राहणादिभ्यो

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मितामंदाविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीतातापोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥ सात्वेवमुक्तावर्जज्ञातया प्रीततराभवत् ॥ सफलंचप्रहर्षतंहंतीति करेभ्यहम् ॥ १७ ॥ इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रं भाभरणा निच ॥ अंगरागं च वैदेहि महर्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥ मया दत्तमिदं सीतेतव गात्राणि शोभयेत् । अनुलेपपसंक्लिष्टानित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥ अंगरागेण दिव्येन लितांगीजनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सावस्त्रमंगरागंच भूषणानि स्रजस्तथा ॥ मैथिलीं प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सत्ताभात्तदा नयशस्विनी ॥ श्लिष्टां जलिपुटाधीरासमुपास्ततपोधनाम् ॥ २२ ॥ तथा सीतामुपासीनामजस्रमुदाहृतम् ॥ वचनं प्रभुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २३ ॥ स्वयं वरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना ॥ राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥ तां कथां श्रोतुं भिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि ॥ यथाभूतं च कात्स्न्येन तन्मे वंचुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्ता तु सा सीता तापसी ततापसी धर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामिति चोक्तत्वा वै कथया मासतां कथाम् ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् ॥ क्षत्रकर्मण्यभिमतोन्यायतः शास्ति मे दिनीम् ॥ २७ ॥ तस्य लांगलहस्तस्य कृषतः क्षेत्रमंडलम् ॥ अहं किलोत्थिता भित्वा जगतीं नृपतेः सुता ॥ २८ ॥ समाह्वानरपत्तिमुष्टि विक्षेपतत्परः ॥ पांसुगुंठितसर्वगं विस्मितोजनको भवत् ॥ २९ ॥ अनपत्येन च स्नेहं कमारोप्य च स्वयम् ॥ ममेतं नयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ॥ ३० ॥ अंतरिक्षे च वा गुक्ता प्रतिमामानुषी किल ॥ एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ॥ ३१ ॥

दत्तसक्षय चेत् साक्षलक्ष्यै प्रीत्या दत्तं तेयेति किं वक्तव्यमिति देव्यै तदन्तमनसूयाया इति बोध्यम् ॥ २१ ॥ क्लिष्टां जलिपुटा रचितां जलिपुटा ॥ २२ ॥ अनु अनतर प्रियां कांचिक्थां श्रोतुकामां वचनं प्रभु मारेमे ॥ २३ ॥ अनेन रामेण श्रुतिं मम श्रोत्रयम् ॥ २४ ॥ विस्तरेण च विस्तरेणैव ॥ २५ ॥ क्षेत्रमंडलं यज्ञयोग्यक्षेत्रम् । चयवप्रकरणं पङ्गवेन कृषतीति श्रुतेः । कृतस्तस्य पुरः जगतीं सुवं भित्तोत्थिता । एतावन्मात्रेणाह नृपतेर्जनकस्य सुता ॥ २८ ॥ मुष्टि विक्षेपतत्परः या जाता औषधयो देवेभ्य इत्यादिभ्योक्तप्रकारेणौषधिमुष्टि विक्षेपतत्पर इति तीर्थः । निम्नोन्नतसमीकरणाय मृत्तिका मुष्टि विक्षेपतत्पर इति कतकः ॥ २९ ॥ अत्र चो ल्ये ॥ ३० ॥ प्रतिमामानुषी प्रतिमया स्वरूपेण मानुषी मनुष्यवाक्येन्या वागंतरिक्षे उक्ता तां वाचमाह एवमिति । एतन्म

मेय तनयेवेत्त । एतर्थावेदं यतो हे नरपते धर्मो न्यायेन एषा लब्धेनजातलावव तनयेव ॥ ३१ ॥ मामवाप यद्वभूमेति शेषः । मष्टा मोक्ष तस्य मष्टी सद्युद्धिजिति भावः ॥ ३२ ॥ इष्टवेद्ये इष्टयै देव्यै रादै । इष्टमिति भावे क्तः । इष्टमिच्छा तद्व्यै विषयतासम्बन्धेनैक्यस्वरूपः । धार्य वा साधुत्वमुक्त्यर्थः । यद्वा संतोनेच्छावयै देव्यै इत्यर्थः । पुण्यकर्मणे इति देवीविशेषणम् । तुल्यितः पाठः क्वचित् । समाधिता सर्वाधिता ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगमुल्लभ पाणिग्रहणोचितम् ॥ ३४ ॥ सदृशादाकृष्टाच्च वरसंगजनाम् कन्यायाः पिता इदंस्मोपि मुनि स्थितो लोके प्रवर्षणमसमानादिरूप क्लेशमोमेति किमु ताधिकारिति शेषः ॥ ३५ ॥ अदुस्तरां निकटप्रातां धर्पणां कन्यानिमित्ततत्तिरिक्त्यां आत्मनि सदस्य संभाव्य पुत्रः पोतः ॥ ३६ ॥ सदृशा कुलविदादिना अमिरूपं वयःसौदर्यादिना वरमिति शेषः ॥ ३७ ॥

ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पितामेभिथिलाधिपः ॥ अवाप्तो विपुला मृद्धिमा मवाप्यनराधिपः ॥ ३२ ॥ दत्त्वा चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणे ॥ तया संभा विता चास्मिन्सिन्धयामातुसौहृदात् ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगमुल्लभं वयोदृष्टा तु मेपिता ॥ चिंतामभ्यगमदीनो वि तनाशा दिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चाप कृष्टाञ्च लोके कन्यापिता जनात् ॥ प्रवर्षणमवाप्नोति शिक्ने पापिसमो मुनि ॥ ३५ ॥ तां धर्षणा मदूरस्थां संदृश्यात्मानपार्थिवः ॥ चिंतां वर्णगतः पारनास सादाप्नुवो यथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजा हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्सर्वं चेतयन् ॥ सदृशं चातुरूपं च महीपालः पतिमम ॥ ३७ ॥ तस्य बुद्धिरियं जता चित्त यानस्य संततम् ॥ स्वयं वं तं नृजायाः करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥ महायज्ञे तदतस्य वरुणे न महात्मना ॥ दत्तं धनुर्वं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् ॥ तन्न शक्ता न मयितुं स्वप्रेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्वनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं संत्यवादिना समवायेन रैर्द्वानापूर्वमा मंत्र्यपार्थिवान् ॥ ४१ ॥ इदं च धनुर्बुध्न्यस्य ज्यंयः कुरुते नरः ॥ तस्य मेदुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥ तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठगौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्या नृपाजमुशक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥ सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवो यं महद्युतिः ॥ विश्वामित्रेण सहितो यज्ञ द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥ लक्ष्मणेन सह सन्नात्रारामः सत्यपराक्रमः ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥ प्रोवाच पितरं तत्राघवौरमल क्ष्मणौ ॥ सुतौ दशरथस्य मधुर्दर्शनकाक्षिणौ ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्वनुः सुपुत्रायत ॥ तद्वनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥

॥ ३८ ॥ महायज्ञे दक्षयज्ञे तस्य मत्तिपुत्रैर्ब्रह्मस्य देवरातस्य तदा धनुर्बुध्न्यस्य धनुर्ब्रह्मस्य तपःकरणकाले । दक्षयज्ञे हि शिवेन पीडिता देवाः शिवं संप्राप्य धनुर्गोचि ततः स न देवेभ्यो दत्तोक्तवान् इदं देवराताय दीयतामिति ततो देवैरेकपाद्वारा देवराताय दत्तम् । यद्वा त्रियते सर्वदेवैरिति व्युत्पत्त्या कलः शिव एव ॥ ३९ ॥ गौरवाद्वास्त्वनात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ न संशय इति पित्रा व्याहृतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ४२ ॥ तोलने चालने अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इमौ धनुर्दर्शनकाक्षिणौ अतो रामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति संबन्धः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

पूरयामास सर्वं कृत्वाच्छान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उत्तमं जलभाजनमुदस्य पित्राहं रामाय दातुमुद्यतेति संवत् ॥ ५० ॥ छदममिप्रागम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वैश्वानः ॥ इति श्रीरामा
भिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकाण्डे अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १ ॥ वृत्तः स्वयवरो वृत्तः स्वयवर अर्धव्योदिः स्वयवरः ॥ २ ॥ उपोद्वा
ससीप प्रापय्य ॥ ३ ॥ दिवस व्याप्याहारार्थं परितः कौर्णानां सचरताम् । निलीनानां निलीयमानानाम् ॥ ४ ॥ कलशोद्यताः उद्यतकलशः । संहिताः परस्पर मिलिताः ॥ ५ ॥ कपोतांगवत् पारावतकण्डव

निमेषांतरात्रेणतदानम्यमहाबलः ॥ ज्यांसमारोप्यद्वाटितिपूरयामासवीर्यवान् ॥ ४८ ॥ तेनापूरयतावेगान्मध्यमग्रांद्वाधनुः ॥ तस्यशब्देभ
वद्भूमिः पतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥ ततोहंतत्रामायपित्रासत्याभिसंधिना ॥ उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानानंतुत
दाप्रतिजग्राहराघवः ॥ अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥ ततः श्वशुरमामंज्यबृद्धं दशरथं पृथक् ॥ ममपित्रात्वं हं दत्तारामायविदि
तात्मने ॥ ५२ ॥ ममचैवानुजासाध्वीज्जमिलाशुमदर्शना ॥ भार्यथैलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयम् ॥ ५३ ॥ एवं दत्त्वा स्थिरामायतथातस्मि
न्स्वयंवरे ॥ अतुरक्तास्मिधर्मेणपतिवीर्यवतांवरम् ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अयो० अष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥
अनसूयातुधर्मज्ञाश्रुत्वातां महतीं किंथाम् ॥ पर्यव्वजतबाहुभ्यां शिरस्यप्रायमैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया ॥ यथास्वयं व
रं वृत्तं तत्सर्वं च श्रुतमया ॥ २ ॥ रमेयं कथयते तु हृदं मधुरमाषिणि ॥ रविरस्तंगतः श्रीमानुपोद्वाहरजर्जोन्नुभाम् ॥ ३ ॥ दिवसंपरिकर्णानामाहारार्थं
पतत्रिणाम् ॥ संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥ एते चाप्यभिषेकाद्रासुनयः कलशोद्यताः ॥ सहिता उपवर्तते सलिलाः प्लुतवल्कलाः ॥
॥ ५ ॥ अग्निहोत्रे च ऋषिणा हुते च विधिपूर्वकम् ॥ कपोतांगारुणो धूमो दह्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥ अल्पपर्णाहितरबोघनीभृताः स्तभंतः ॥ विप्र
कृद्येन्द्रियेशेन प्रकाशंति वै दिशः ॥ ७ ॥ रजनीचरस्त्वनिप्रचरंति समंततः ॥ तपोवनमृगाह्वते वेदितार्थेषु शस्ते ॥ ८ ॥ संप्रवृत्तानि शासितेन क्षत्र
समलंकृता ॥ ज्योत्स्नाप्रावरणश्चंद्रो दह्यते भुदितो बरे ॥ ९ ॥ गम्यतामनुजानां भिरामस्यानुचरीभवं ॥ कथयंत्याहिमधुरं त्वया ह मपि तोषिता ॥
॥ १० ॥ अलंकुरु च तावरं यंत्रस्य क्षेमममैथिलि ॥ प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ ॥ सातदासमलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा ॥
प्रणम्य शिरसा पादौ रमं त्वभिमुखीययौ ॥ १२ ॥ तथा तु मृषिणां सीतां दर्शय दत्तावरः ॥ राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३ ॥

दक्षः मेचकः श्यामे रेतस्तेनै च ॥ ६ ॥ अल्पपर्णा अपि तत्सस्तमसाऽप्यस्तमर्णतत्त्वादनोभूता इव विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे इन्द्रियविच्छेदे दूरे देशे इत्यर्थः । न प्रकाशति न प्रकाशते ॥ ७ ॥ वेदितार्थेषु
अग्निहोत्रे वेदितं बाधायुप्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु । तीर्थराब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥ चद्रो दह्यते इत्यनेन कालींस्तुतर प्रतिपदि यात्रेति सूचितम् ॥ ९ ॥ अनुचरी मयः कुशुपुर्भव ॥ १० ॥ अलंकुर आत्मनः

मिति शेषः । प्रीतिं जनय अलङ्काय दिव्यस्वरूपानुभावेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वं न्यवेद्यादित्यस्यैव प्रपञ्चः प्रीतिदानमित्यादि । अत्र कर्मणि लुट् ॥ १४ ॥ मातुषे मनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥ पुण्याम् अन्तर्गुण्या पुण्या कृतालङ्कारां सीतां दृष्ट्वा शरीरमुवास ॥ १६ ॥ आपृच्छेतां कर्तातरामनार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ सर्वचारं देशं वृद्धिपार्श्वं । समभिप्लुत सम्यगुपद्रुतम् ॥ १८ ॥ व्याल

न्यवेद्यततः सर्वसीतारामायैथिली ॥ प्रीतिदानंतपस्विन्यावसनाभरणस्रजम् ॥ १४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मैथिल्याः सक्तियादृङ्गामानुषेषुसुदुर्लभम् ॥ १५ ॥ ततः सशरीरप्रीतः पुण्यांशिरिति भाननाम् ॥ अचितस्तापसैः सर्वैरुवासरघुनंदनः ॥ १६ ॥ तस्यांरात्र्याव्यतीतायामभिषिच्यदुताग्रिकात् ॥ आपृच्छेतां नरव्याघ्रौतापसान्वनगोचरात् ॥ १७ ॥ तावृक्षुस्तेन चरास्तापसाधर्मचारिणः ॥ वनस्य तस्यसंचाराक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥ रक्षांसिपुरुषादानिनानारूपणिग्राधव ॥ वसंत्यस्मिन्महारण्येव्यालाश्चरुधिराशनाः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टंवाप्रभतंवातापसंभ्रक्षचारिणम् ॥ अदंत्यस्मिन्महारण्येतां निवारयराधव ॥ २० ॥ एषपथमहर्षीणां फलान्याहरतां वने ॥ अनेनतुवनं दुर्गंगतुराघवतैश्चमम् ॥ २१ ॥ इतीरितः प्रांजलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः पतपः ॥ वनसंभार्यः प्रविशेशराधवः सलक्ष्मणः सूर्यइवाभ्रमंडलम् ॥ २२ ॥ इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसाहस्र्यां संहितायामयोध्याकाण्डे एकोनविंशतिविकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ समाप्तमयोध्याकाण्डम् ॥ ४ ॥

अतः परमारण्यकाण्डम् ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यदंडं कारण्यमात्मवान् ॥ रामोददृशदुर्धर्षस्तापसाभ्रमंडलम् ॥ १ ॥

हिंसापदार्थः । सर्पो हिंस्रः पशुव्याल इत्यन्तः ॥ १९ ॥ उच्छिष्टमष्टुचि प्रपन्नमनावधानं तन् स्वीकृत्य ॥ २० ॥ क्षमं दुक्तम् ॥ २१ ॥ इतीरितः एवमुपदिष्टमार्गः कृतस्वस्त्ययनः कृतमंगलाशोविदः ॥ २२ ॥ वनगतः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये योध्याकाण्डे एकोनविंशतिविकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ मूलसल्या ॥ ४३९० ॥ व्याख्यासल्या ॥ ५३०० ॥ मिलिता ग्रथसल्या ॥ ९६९० ॥ ॥ समाप्तमयोध्याकाण्डम् ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

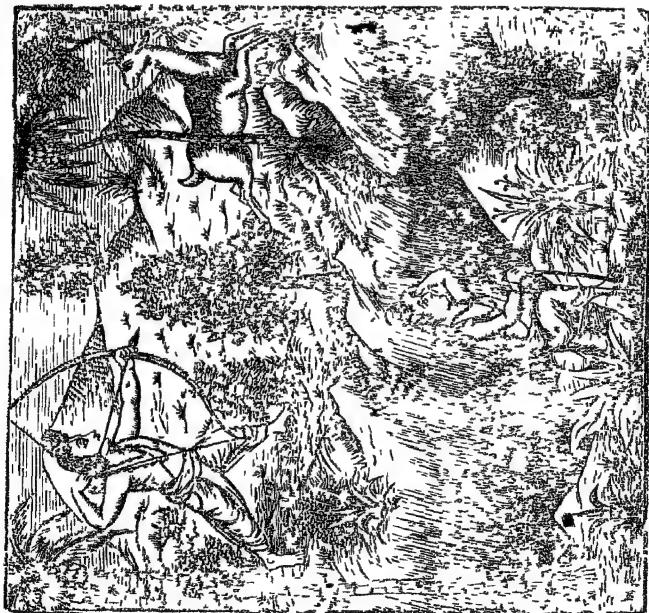
इदं श्रीमद्रामायणस्य सतिलकटीकस्य अयोध्याकाण्डं मुम्बय्यां खेपराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना स्वकीये “श्रीविष्णुटेश्वर”

(स्वीम्) मुद्रणपन्नालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शके १८३७, संवत् १९७२.

॥ अथ श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके अरण्यकाण्डं प्रारभ्यते ॥

अरण्यकाण्डम्-३.

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ ऋषिर्दक्षितवल्गनाहं प्रकियेति । ऋषिर्दक्षितवल्गनेति शेषः । दंडकारण्यं तत्सङ्घं महाारण्यम् । दंडकाय रत्नो देवः शुक्रशापशरदारण्यभूस्ततः प्रमुनि दंडकारण्य
संज्ञा तस्य । प्रायेण महाराष्ट्रदेशोऽयम् । आत्मवान्सायाचचित्तः दुर्धर्षो द्विपद्भिप्रभृच्छ्वः । दुर्धर्ममिति पाठे स्थायुत्वदाशस्त्रप्रवेशमित्यर्थः । मंडलं सप्तद्वैतः १ ॥ आश्रममंडलं वर्णमिति कुरोति । परिक्षितं व्यक्तं
ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्माविद्याम्यासजनितातेजोविशेषः तत्समावृतत्वादेव गगने प्रदीप्तं दुर्दर्शनं स्थावरादिभिर्द्रव्यभाक्त्वं सूक्ष्ममंडलं यथा तथा भुवि स्थितम् ॥ २ ॥ शरण्यं वासाग्रहं सर्वत्राग्रहं च । सुसमुद्राजिमयं अलं
ऊतप्रपांगम् ॥ ३ ॥ असप्तां गौश्चवृत्तम् उप समीपे कृततन्तम् अतिमनोरमादेखात् अत एव तैः पूजितं च । अभिराणैरान्नमित्रहात्र्युहैः सुगादिभिर्वज्रोकरणैश्च शोभितम् ॥ ४ ॥ आरण्यैररण्यमभवैः ॥ ५ ॥
बाळहोमाचितं वैश्वदेवहोमवल्लहरणैः सच्छत ब्रह्मयोगो वेदवाग्देवन निष्ठादितं संजातनिनादम् । पक्षिनां सरः । सपद्मया पद्मपुष्पयुक्ता ॥ ६ ॥ पुष्पाणिवृद्धैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मभवन ब्रह्मश्रेकः । ब्रह्मवासे वेदवागेवः ॥ ८ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ प्रविश्यतुमहारण्यदंडकारण्यमात्मवान् ॥ रामोददर्शदुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीपरिक्षिप्तब्राह्म्यालक्ष्म्या
समावृतम् ॥ यथाप्रदीप्तदुर्दुर्गगणनेमूर्यमंडलम् ॥ २ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां सुप्तं मुष्टाजिरंसदा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णपक्षिंसवैः समावृतम् ॥ ३ ॥
पूजितं चोपनृतं च नित्यमप्सरसांगणैः ॥ विशालैरग्निशरणैः क्षुग्भंडैरंजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥ समिद्धिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्ये
श्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलवृत्तम् ॥ ५ ॥ बलिहोमाचितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ पुण्यैश्चान्यैः परिक्षिप्तं पद्मिनीयाचसपद्मया ॥ ६ ॥ फलमू
लाशनैर्दातैश्चिरकृष्णाजिनावरैः ॥ सूर्यैश्चानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्युतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्च नित्यताहारैः शोभितं परमार्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्म
घोषनिनादितम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ तद्द्वाराघवः श्रीमांस्तापसाश्रममंडलम् ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्महातेजाविज्यं
कृत्वा महद्भुजः ॥ दिव्यज्ञानोपपन्नास्तेरामद्वारमहर्षयः ॥ १० ॥ अभिजगमुस्तदाप्रातर्वैदेहीचयशस्विनीम् ॥ तेषु सोममिवोक्षतं दृष्ट्वा वैधर्म्यं
चारिणम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीचयशस्विनीम् ॥ मंगलानि प्रयुजानाः प्रत्युत्कृष्टहृदयव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीसौकुमार्यसु
वेष्टताम् ॥ ददृशुर्विस्मिताकारामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥

ब्रह्मविद्भिः सर्वत्र ब्रह्मानन्दव्यङ्गान्तराङ्गैरन्यथाब्रह्मणस्तद्दर्शयुक्तत्वादेव दिगुर्ववतारो रामो रावणादीन्हनिष्यत्तत्त्वैर्ब्रह्मानुक्ताः ते रामं सीतां च चक्षुरभ्यण च द्रुप प्रीता अभिजम्बुः आभिमुख्येन जन्तुः । उद्यत रोममिव तद्विग्रहदर्शनं सोमोत्साकं ब्राह्मणानं राजेति श्रुतेः । स्वकुलरक्षकसोमराजमिव स्वरक्षकं धर्मचारिणं रामं दृष्ट्वा लभ्यमानं यशस्विनीं पतिव्रज्ययशोवतीं च सीतां द्रुपः । अत एवाग्रे रक्षणप्रार्थनोपपद्यते । मगलानि आशुर्विदाम्त्रयपङ्कसूक्ष्मैकोदेव तावदुक्ता प्रतिगृह्यन्तवन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रूपसहनम् अगाध्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भाति बहूपमिति कथ्यत इति लक्षितं रूपं तद्युक्त सहनम् । आपादक्कां मुञ्चिष्टसधिवन्तः । आश्रमत्रयैर्दृष्टादित्रासनिवृत्त्यर्थमिति भावः । दिव्यज्ञानोपपन्ना

अंगप्रसंगकानां च सन्निवेशो यथोचितम् ॥ सुच्छिद्रसन्निवेशो यस्तत्सौदर्भिकोच्यते इत्युल्लक्षणं सौदर्भ्यम् । लक्ष्मीं कर्ति लवण्य मुक्ताफलेषु छायायास्तत्त्वविमितां ॥ प्रतिमाति यदेषु लवण्य तन्निवृत्ते । सौकुमार्यं पचिक्ताहिताल्लक्षणं मर्दव वा । विस्मितानामद्भुतवदुदर्शनवतां य आकारो मुखप्रसादविस्मयितेक्षणलादिरूपस्तथाविधकारा विस्मयिते चित्ता इति यावत् । वनवासिन इति रामविशेषण तादृशस्या पीडश रूपदीप्त्याश्चर्यम् ॥ १३ ॥ तदेवाह कैहोमिति । अनिकर्षेर्निष्परीहितैः आश्चर्यभूताम् रूपानिर्दिष्टस्याप्राप्यताम् तैः वनवासिनः क्रूरयो युगादयश्च । तददर्शनदविच्छेदभयेन च निष्परीहादियम् ॥ १४ ॥ अत्राश्रममण्डले । अतिरिचि व्यापतः पूजार्हम् । पर्णशालयां प्रातिस्वित्याम् ॥ १५ ॥ रामस्य सकृद्येति कर्मणः शेषविवक्षायां षष्ठी । भवदर्शनादिनिर्वय धन्या इत्यादिप्रियवचनैः सकृद्य सखिलं सखिलादि पूजार्ह्यम् आजहुः रामपूजार्थमिति शेषः ॥ १६ ॥ आश्रम च स्ववासस्थानभूतम् ॥ १७ ॥ प्राञ्जल्यः निजकुण्डलेवतास्त्वात् । अन्यथा हि क्षत्रिये ब्राह्मणाञ्जलिकरणस्यानौचित्यं स्यात् ॥ १८ ॥ पूजनीयो देवताकुक्ष्या पालकत्वेन गुरुत्वाद्वा मान्यो राजकुक्ष्या सकारार्हः । तदेवाह राजजादि । ददधरो दुष्टनिग्रहकर्ता । सर्वलोकप्रसिद्ध पूजहेतुमाह इत्येति । इदम्याशेषागपूज्यस्य चतुर्भोगः चतुर्भोगः यद्वैश्यः यद्वैश्यः

वैदेहीलक्ष्मणरामनेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यभूतान्ददधुः सर्वैवेनवासिनः ॥ १४ ॥ अत्रैर्निहमहाभागाः सर्वभूतहितेः ॥ अतिरिचिपर्णशालायां राघवं सपश्येशयन् ॥ १५ ॥ ततो रामस्य सकृत्स्य विविधनापावकोपभाः ॥ आजहुस्ते महभागाः सखिलं यर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मंगलानि प्रयुजानामुदापरमयायुताः ॥ मूलपुष्पं फलं सर्वमाश्रमं च महत्तमनः ॥ १७ ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञांस्तु प्राञ्जलयोऽबुवन् ॥ धर्मपालोजनस्यार्य शरण्यश्च महाराजाः ॥ १८ ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा ददधरो गुरुः ॥ इन्द्रस्यैव चतुर्भोगः प्रजापतिराघव ॥ १९ ॥ राजा तस्याद्भुतभोगाद्भूम्या नमुक्तेन मस्कृतः ॥ तेवयं भवतारक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ २० ॥ नगरस्यो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ न्यस्तदंडावयराजञ्जितक्रोधाजितं द्वियाः ॥ २१ ॥ रक्षणीयास्त्वया शत्रून् भूतास्तपोधनाः ॥ एवमुक्त्वा फलमूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥ वन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥ तथान्येतापसाः सिद्धारामवैश्वानरोपभाः ॥ न्यायवृत्ताथान्यायतर्पयामसुरीश्वरम् ॥ २३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

परमात्मनो विष्णोश्चतुर्थोऽंशः । एवकारेण न यस्य कस्यापि देवतासामान्यस्येति सूचितम् ॥ १९ ॥ नमस्कृतो लोकैरेति शेषः । एवं राजमात्रस्याप्येवमिवत्वे साक्षाद्भगवत्तत्त्वैव विधिवमिति किमु वक्तव्यमिति वृत्तिः । ते वयं ऋषयः रक्षयः हेतुर्भवद्विषयवासिन इति । विषयो देशः सर्वमौमेत्वाद्विषयमपि त्वदेश एवेति भावः । विष्ण्ववतारत्वात्सर्वो देशस्तत्त्वैर्विष्णुर्गूढोभिप्रायः ॥ २० ॥ ननु वनस्थेन वलहेनेन स्या कथं भवतो रक्षतास्तत्राह नगरस्य इति । नगरस्योद्या । त्वं नो राजा रक्षकः राजा जनेश्वर इत्याद्यामिहानुवृत्तं च लभेय रक्षकः सर्वशक्तिपक्षस्य नगरवनावास्यामुपव्यापचयोरभावादिति वृत्तिरित्यम् । ननु महामभमावर्णा कुतो रक्षकतापेक्षेयत आह न्यतेति । त्यक्तभूतिमिश्रहाः तत्र हेतुर्जितक्रोधाः तपोनाशमयात् ॥ २१ ॥ अतो रक्षितव्याः गर्भभूताः यथा मातुर्गर्भे प्राप्ते जीवो मात्रा रक्ष्यते तद्वदस्या इत्यर्थः । अन्यैर्नो वारादिनिर्विधाहारैः । सलक्ष्मणमिलनेन लक्ष्मणस्याप्याहारमद्यण सपृष्टुत्तम् ॥ २२ ॥ अन्ये सिद्धाः सकलसिद्धाः न्यायो धर्मस्तदनुष्ठानं कृत् चरित्र येषां ते यथान्यायम् ईश्वरद्वैतयोपस्था पुनश्च तर्पयामासुः ॥ २३ ॥ गर्भानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोपमासि वैश्वानरतिलके वाल्मीकीये अरण्यकांडे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

उदयनं प्रति उदयकाले अन्वाहत् प्राविशत् ॥ १ ॥ अस्तवृक्षलतागुल्मं विराजसचारवशादिति शेषः । हृद्दर्शसलिलाशयम् उक्तहेतुवशादेव ॥ २ ॥ निष्कृजमानाः शुक्लनयो अत्र तत् विराजमयादेवं झिल्लिकागणमात्रशब्दयुतं वनमभ्य ददर्शेति संव्यः ॥ ३ ॥ घोस्मृगास्तस्मैश्वर्यः । पुष्पादं राक्षसम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षं महाकूपवद्गावचक्षुर्न विकटं विशाल बीमत्सं कुस्तिस्तं विष्मं निम्नोक्ततस्थानं विद्धतं वक्ष्यमाणधर्मविपरीतेषु अत एव घोददर्शनम् ॥ ५ ॥ वसा मांसतर्गतबहः । व्यादितास्य व्याजास्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ पृष्ठा विदुशुक्ता मृगाः ॥ ७ ॥ मक्ष्णार्थे सिंहादीन् आयसे शूलेऽवसज्य महात्सवं यथा तथा विन्दतम् ॥ ८ ॥ काले युगांतकाले क्रुद्धैतकः प्रजा अभि उद्विश्य यथा घावति तथा अन्यघावत् ॥ ९ ॥ अनेन कटिप्रदेशेन । समार्यो भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाची ।

कृतातिथ्योथरामस्तुसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ आमंत्र्यसमुनीन्सर्वान्वेवान्वगाहत् ॥ १ ॥ नानामृगगणकीर्णमृशशार्दूलसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कृजमानशकुनिझिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुचरोरामोवनमध्यंदर्शह ॥ ३ ॥ सीतया सह ककुत्स्थस्तस्मिन्चोरसृगायुते ॥ ददर्शगिरिशृंगभंगं पुरुषदं महास्वनम् ॥ ४ ॥ गभीराक्षं महावक्रं विकटं विकटोदरम् ॥ बीभत्सं विषमदीर्घं विकृतं चोदरं दर्शनम् ॥ ५ ॥ वसानं चर्मैवाग्रं वसादं रुरधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्य भिमांतकम् ॥ ६ ॥ त्रीन्सिंहं श्वतुरो व्याघ्रान् द्वैधुकोपृषतान् दश ॥ सविषाणं वसादिर्धगजस्य च शिरोमहत् ॥ ७ ॥ अवसज्यायसे शूले विन्दतं महास्वनम् ॥ सरां लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा चर्मैथिलीम् ॥ ८ ॥ अभ्यधावत्सु संक्रुद्धः प्रजाः कालइवांतकः ॥ सकृत्वाभैरं वनादं चालयन्निवमोदिनीम् ॥ ९ ॥ अंकेन दायै वैदेहीमपक्रम्य तदा ब्रवीत् ॥ युवांजटा चिरधरोसभा यौक्षीणजीवितौ ॥ १० ॥ प्रविष्टौ दंडकारण्यं शचापासिपाणिनौ ॥ कथं तापसयोर्वचवासः प्रमदया सह ॥ ११ ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौयुवांसु निदूषकौ ॥ अहं वनमिदं दुर्गं विराघो नाम राक्षसः ॥ १२ ॥ चराभिसाधुधोनित्यमृषिमांसां निभक्षयन् ॥ इयं नारी वारोहाममभार्याभिविष्यति ॥ १३ ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मुधे ॥ तस्यैवं बुबुवतो दुष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥ अन्वासर्गवितं वाक्यं संप्रांताजनकात्मजा ॥ सीताप्रवेपितो द्रेगात्प्रवातेकदलीयथा ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधां कं गतां शुभाम् ॥ अब्रवीच्छ्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्यसौम्यनरं द्रस्यजनकस्यात्मसंभवाम् ॥ ममभार्यां शुभाचारां विराधां केन प्रेशिताम् ॥ १७ ॥ अत्यंतं सुखं संपृच्छं राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ यदभिप्रेतमस्मासुप्रियं वरवृतंचयत् ॥ १८ ॥ कैकेय्यास्तु सुसंवृत्तं प्रिमधैवलक्ष्मण ॥ यानतुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥

एकया योषिता सहितौ । यद्वा विपथसदं निदोक्तिरूपमेव वाक्यम् ॥ १० ॥ तदेवाह कथमिति । प्रमदया एकया सह द्वयोर्वीसः कथं चेत्यन्यः ॥ ११ ॥ अत एवाह अधर्मचारिणौ मुनिदूषकौ मुनिकेषु विरुद्धराचापासिधारणात् एकभार्यात्कत्वाच्च अत एव पापौ तयोर्भीरुत्वादताय विराघः स्वयमेव स्वस्वरूपमाह अहमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ मृदे युद्धे ॥ १४ ॥ सर्गवितं भावे निष्ठा सर्गवमिति यावत् । उद्रेगाद्भूयात् ॥ १५ ॥ परिशुष्यता शोकसंकुचितेन मुखेनोपलक्षित इव ॥ १६ ॥ प्रवेक्षिता विराधेनेति शेषः ॥ १७ ॥ अस्मासु विषये यदुःख कैकेय्या वने संपादनीयतयाऽभिप्रेतं यत्तस्य प्रियं वर वृतं च तत्

प्रमत्तैव सुखं तद्वत् । या पुनर्यै पुत्रप्रयोजननिमित्तं राज्येन राज्याभिरुक्तामेन न तुभ्यति दीर्घदीर्घी अस्मान्नाशेन स्तुप्त्वास्व चिरं राज्यं फल्यं ॥ १८ ॥ १९ ॥ यथा दीर्घदीर्घा सर्वभूतहितोहं
नमि प्रस्थापितः । पितृराज्यदाढ्याय या मे मय्यमा माता कौतल्यातः कनिष्ठगणसुमित्रातो ज्येष्ठवात्सल्यं दिवसे इदानीमस्मिन्काले सकामा जाता । कौसल्याभिक्षया कनिष्ठवात्सवं यवीयसीत्युक्ति
नेपि नांसाता । तथैस्तु कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी इतरदशरथपत्नीभ्यो ज्येष्ठेऽपि । ममाकषोपीदृशोक्तिस्तु लक्ष्मणोस्ताहवर्धनयेति शेषः ॥ २० ॥ तदन्तरे पुनरप्याह परेति । पितृभरणत्वे
नान्दहरणदधिकदुःखजनको कैहीपरसर्शः । इति श्रुतिं दुःखजनकं तु न मे किञ्चिदिति दुःखानिश्चयो व्ययः ॥ २१ ॥ बाणशोकान्यां नैवचित्ताताभ्यां परिभूतो व्याहस्तथा कुहः कैकेयी
प्रीतिं विरावं प्रति च हृदो नाग इव आलिङ्गित्वेन मंत्रहृदः पेटिह्यो वा सर्प इत्यर्थः । धनं रमणियाददशेन ॥ २२ ॥ अनाथ इव नाथापेक्षः प्राणी नाथरहितः सन् यथा शोचति तद्वत् ।

यथाहंसर्वभूतानांप्रियः प्रस्थापितोऽनम् ॥ अद्यदानीं सकामसायाभितामध्यममम् ॥ २० ॥ परस्परशान्तुर्वैद्वानदुःखतरमस्ति मे ॥ पितुर्वै
नाशात्सौभिनेस्वरज्यहरणत्तथा ॥ २१ ॥ इतिश्रुवतिकाकुत्स्थैवप्यशोकपरिप्लुतः ॥ अब्रवीच्छम्भुः कुद्रोहद्वानागहवधसन् ॥ २२ ॥ अनाथ
इवभूतानां वात्सवं वात्सवोपमः ॥ मयाप्रेष्येणकाकुत्स्थैकमर्थपरितप्यते ॥ २३ ॥ शरणेनिहतस्याद्यमयाकुद्रेनक्षसः ॥ विराधस्यगतसोहिं
महीपास्यतिशोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकाममक्रोधोभरतेयोबभूवह ॥ तं विरोधेहिमोह्यामिवप्रीवप्रीमिवाचले ॥ २५ ॥ ममभुजबलवेगवेगितः
पततुरोस्यमहान्महोरसि ॥ व्यपनयतुतनोश्चजीवितं पततुततश्चमहीविघूर्णितः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० प० सा० अर० द्वितीयः
सर्गः ॥ २ ॥ (इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमन्नाक्षसं ग्रहसन्निव ॥ कोभवान्नमभ्येत्य चरिष्यसि यथासुखम् ॥ १ ॥) अथोवाच पुनर्विक्रयविराधः पूर
यन्वनम् ॥ पृच्छतो मम दिवूतं कौशुवाङ्कगमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलितानम् ॥ पृच्छंतं सुमहतीं जइवाकुलमात्मनः ॥ २ ॥
क्षत्रियोवृत्तसंपन्नो विद्विनौवनगोचरो ॥ त्वंपृच्छेदुमिच्छं वः कत्त्वं चरसि दंडकात् ॥ ३ ॥ तमुवाच विराधस्तुरामसत्यपराक्रमम् ॥ हंत
वक्ष्यामि ते राजनिबोधमराधव ॥ ४ ॥ पुत्रः किल जवस्थानं मातामशतद्वदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥ तपसाचामिं
प्राप्तां ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यतालोकेऽच्छेद्याभेधान्मेव च ॥ ६ ॥

कौटिल्यत्वं भूतानां सर्वजीवानां नाथत्वात् तेन तस्य नाथनिपेक्षत्वं धनितम् । तदुपायदकमेव वासोपम इत्यपि मया प्रेष्येण युक्त इति शेषः ॥ २३ ॥ किं त्वया शक्यं तत्राह शरणेति ॥ २४ ॥
क्रियायै मोक्षायपि मत्तेन राज्याक्रामनायाः प्रदर्शितत्वात्तमुपेक्ष्य ॥ २५ ॥ मुजबलमेन धनुर्भगवेगेन वेगितः आहितेभ्यः महीं पतुं विराध इति शेषः । विघूर्णितः सजातमगः ॥ २६ ॥ चैत्रमानः । इति श्रीरामा
भिरामे श्रीरामायणे रामायणल्लेखे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अष्टमोऽध्याये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ अथेति । वत पूरयित्वस्य शब्देनेति शेषः । युवयोः स्वरूपं पृच्छंतं मया ब्रूम । लोभमयमिदं वचनम् ।
प्रशङ्कारः कावित्यादि ॥ १ ॥ ज्वलितानं राक्षसत्वात्सुखानिःसृताग्निज्वालाया । आत्मनः इक्ष्वाकुसंबंधिमुखवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥ क्षमिष्यौ इक्ष्वाकुवशाज्जाविति शेषः । वनगोचरो बह्व्रीहिः । कुतोश्चिदुत्तोरिति
शेषः ॥ ३ ॥ निबोध मम वचनमम स्वरूपमिति शेषः ॥ ४ ॥ जवस्य जवनादः ॥ ५ ॥ लोभे प्राणिलोके शस्त्रेण शस्त्रसामान्येन किञ्च अच्छेद्याभेदान् प्राणवियोजनाय छेदयेदशक्यमात्रं च प्राप्त
१ अत्यसमं पृच्छते-३० पा० । २ जवस्य-६० पा० ।

भित्तयः ॥६॥ यदेवमत उदृष्टव्येति । अनयोः प्रमदशया युद्धस्या च रहितौ वा युवयोः ॥७॥ ८॥ हीनार्थं पददारसंश्लक्षणाहीनकर्मकम् । अत एव त्वं धिक् । मृत्युमन्वेक्षे ध्रुवम् उक्तदुष्कर्मकरणादिति शेषः ।
 त च मृत्यु रणे सन्ध्याप्रस्यसि तिष्ठ क्षणमिति शेषः ॥९॥ अभिसंधाय धनुषीति शेषः ॥ १० ॥ व्यागुणवता अरुपरञ्जुमता आशब्दवतीति वा । सुपर्णांशिकाभ्यां तुल्यं गच्छति तान् ॥ ११ ॥ बहिर्जवा
 सतः बहिर्गो मयूरस्तत्संबन्धिवर्हवासस इत्यर्थः । शोणिता दिव्याः रत्नलिङ्गाः ॥ १२ ॥ स विद्वोपि रामबाणताडितोपि वरदानमाहत्यादातासुख्यथामात्रेण नैदही हिला शूलमुद्यम्यायद्वत् ॥ १३ ॥ महा
 नाद विनव कृत्वा शकृच्चजोपमम् । दैव्येण स्यात्वेन च । व्यात्तान्तो विद्वत्ताननः ॥ १४ ॥ कालांतकर्मः प्राणतनुमनःसंहरप्रधानाः संहाररुद्रस्य मूर्तिभक्तसदृशो ॥ १५ ॥ प्रहस्य शस्त्रावय्ये मयि वृषेण बाणपत इति
 उत्सृज्यप्रभदामेनामनपैक्षीयथागतम् ॥ त्वरमाणौपलायेथानवाजीवितमाददे ॥ ७ ॥ तरामः प्रत्युवाचेदंकोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसंविद्वत्ताकारं
 विराधंपापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्रधिक्त्वाहुहीनाथमृत्युमन्वेषसेध्रुवम् ॥ रणेप्राप्स्यसिसंतिष्ठनमेजीवन्विमोक्ष्यसे ॥ ९ ॥ ततःसज्यधनुःकृत्वा
 रामःसुनिश्चितश्शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसंधायराक्षसंनिजघानह ॥ १० ॥ धनुषाज्यागुणवतासतबाणाभ्युमोचह ॥ रुमपुंखानमहवेगान्धुपर्णा
 निलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ तेशरीरंविराधस्यभित्त्वाबहिर्णवाससः ॥ निपेतुःशोणितादिग्धाधरण्यांपावकोपमाः ॥ १२ ॥ सविद्वोन्यस्यवैदेही
 शूलमुद्यम्यराक्षसः ॥ अग्न्यद्रवत्सुकुद्रस्तदरामंसलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ सविनद्यमहानांशूलंशकृच्चजोपमम् ॥ प्रगृह्णाशोभततदव्यात्तानन
 इवांतकः ॥ १४ ॥ अथतौभ्रातरौदितिशरवषवर्षतुः ॥ विराधेराक्षसतस्मिन्कालांतक्यमोपमे ॥ १५ ॥ सप्रहस्यमहारौद्रःस्थित्वाऽजृभतराक्ष
 सः ॥ जृंभमाणस्यतेजसाःकायात्रिणेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शानुवरदानेनप्राणान्संरोध्यराक्षसः ॥ विराधःशूलमुद्यम्यराधवावभ्यधावत ॥
 ॥ १७ ॥ तच्छूलंवप्रसंकारंगगनेज्वलनापमम् ॥ द्वाभ्यांशराभ्यांचिच्छेदरामःशस्त्रभृतांवरः ॥ १८ ॥ तद्रासविशिवैच्छिन्नशूलैस्तस्यपतद्भुवि ॥
 पपाताशनिनाच्छिन्नमेरोरिवशिलातलय ॥ १९ ॥ तौसुदृष्टोक्षिप्रमुद्यम्यकृष्णसर्पाविवोद्यतौ ॥ तूर्णमापेततुल्यस्वरादाप्रहरतांशलात् ॥ २० ॥ सवध्यमा
 नःसुभृशंभुजाभ्यांपरिगृह्यतौ ॥ अप्रकंप्यौनरव्याघ्रौरौद्रःप्रस्थतुमैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिश्रायमाद्वायराभोलक्ष्मणमवर्षात् ॥ वहत्यमलतावत्यथा
 नेनतुराक्षसः ॥ २२ ॥ यथाचेच्छतिसौमित्रेत्तथावहतुराक्षसः ॥ अयमेवहिनःपथायेनयातिनिशाचरः ॥ २३ ॥ सतुस्वबलवीर्येणसमुत्क्षिप्यनिशा
 चरः ॥ बालाविवस्कंधगतौचकारातिबलोद्धतः ॥ २४ ॥ तावारोप्यततःस्कंधंराधवौरजनीचरः ॥ विराधोविनदन्धोरजंगामाभिसुखोवनम् ॥ २५ ॥
 हासः । ते बाणाः रामलक्ष्मणविरूपाक्षः जंभणेन शरीराल्मा अपि कायाचिर्जमुः । आशुगाः शीघ्राग इत्यर्थे केवलं योगिकम् ॥ १६ ॥ सवर्षातु वरदानेन वरदानसंबादित्यर्थः । सरोय धृत्वा परसदुःखं प्राप्नोषीति शेषः
 ॥ १७ ॥ तच्छूलं कस्यश्चूलाभ्यामवेति शेषः । गगने ज्वलनेपम शिलाभागावच्छेदेनेति भावः ॥ १८ ॥ अशनिर्विजम् ॥ १९ ॥ तदा आपतवकाल एव प्रहरतामित्यर्थः ॥ २० ॥ मुजाभ्यां परिगृह्य एकैकेनैकिकम् ॥ २१ ॥
 तस्याभिप्रायं काननार्तनयनविषयम् ॥ २२ ॥ यथेच्छति तथा वहतु । यथास्पष्टं भवति तथा वहतु । अनेन निर्मयत्वं दर्शितम् । तत्र हेतुमाह अयमेवेति ॥ २३ ॥ स्तब्धगतौ चकार स्तब्धवारोपयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥

शिवयुत शिवाभिद्वयम् ॥ २६ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ १ ॥ कोट्यप्रकाशहा ए ए इति ॥ २ ॥ शार्दूलदीपिनः सर्बिद्धविद्व्यान्नाः मा हर ते नम इत्युक्ती रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशयलात् ॥ ३ ॥ केग त्वराम् ॥ ४ ॥ बाहुं बभर्जनैतावतापि प्राणहानिरिति न वदतानि विरोधः । अमेवाच्छेदव च प्राणनाश क्षमावयवविशेषपर बोध्यम् । वामंज मुष्टिग्रहणेति शेषः । अमेवाच्छेदववरस्तु शस्त्रकाणकतीक्ष्ण इत्यन्ये ॥ ५ ॥ सवित्रः खिन्नः ॥ ६ ॥ सूदयतौ हिंसतौ ॥ ७ ॥ न ममार वदानलदिति मावः ॥ ८ ॥

चनमहमेधनिमंप्रविष्टुमहद्विर्विविधैरुपेतम् ॥ नानाविधैः पशिक्षुलैर्विचित्रैश्चायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ द्विथमाणौ तु ककुत्स्थौ दृष्ट्वा सीतारघूत्तमौ ॥ उच्चैः स्वरेण चुकोशमृगहस्तु महाभुजौ ॥ १ ॥ एषदाशरथीरामः सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ रक्षसोरुद्ररूपेण द्विह्यते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥ मामृशमक्षयिष्यन्ति शार्दूलक्षीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सज ककुत्स्थौ नमस्ते राक्षसेत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेहारामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधेतस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिः सव्यबाहुं बभर्ज ॥ रामस्तु दुक्षिण बाहुं तस्य राक्षसः ॥ ५ ॥ सभग्नबाहुः संविभ्रः पपाताशु विमृच्छितः ॥ धरण्यामेघसं काशो वज्रभिन्नहवाचलः ॥ ६ ॥ सुष्टिभिर्बाहुभिः पद्भिः सुदयतौ तुराक्षसम् ॥ उच्चम्योद्यम्य चाप्येनस्थडिले निष्पेषतुः ॥ ७ ॥ सविद्रोबहुभिर्बोणैः खट्वाभ्यां च परिशक्तः ॥ निष्पिष्टो बहुधाभूमौ नममारसराक्षसः ॥ ८ ॥ तप्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तपसा पुरुषव्याघ्रराक्षसोऽयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निजं तु राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥ कुंजरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्य स्थलक्ष्मण ॥ वने स्मिन्नुमहच्छूभ्रं सन्वतारौ द्रवर्चसः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदुःखं न्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् ॥ १२ ॥ तच्छुन्वाराधवोणोत्तराक्षसः प्रीतिं तव च ॥ इदं प्रोवाच ककुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ १३ ॥ हतो हं पुरुषव्याघ्रशक्रतुल्यबलेन वै ॥ मया तु पूर्वत्वमो हन्नज्ञातः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ कौसल्या सुप्रजास्तारामस्त्वं विदितो मया ॥ वैदेही च महभागालक्ष्मणश्च महारथशः ॥ १५ ॥ अभिशपादं घोरां प्राविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥ तुं बुरुनामंगधर्वः शप्तोऽपैश्रवणे न हि ॥ १६ ॥ प्रसाद्यमानश्च मानसोऽब्रवीन्मामहायशः ॥ यदा द्वाशरथीरामस्त्वं विष्यति संयुगे ॥ १७ ॥

भयेषु मयकाष्ठेषु अमरदः सयुगादिश्रवणस्मरणकार्त्तनादिनां ॥ ९ ॥ निखनावहे भूमौ गते पातयावहे ॥ १० ॥ ११ प्रदरो गतः । कठे आक्रम्य गयमिव ॥ १२ ॥ प्रश्रित शपांतकालप्राप्तेः प्रश्रयप्राप्तिः ॥ १३ ॥ प्रदरकाणरूपप्राणातव्यापारार्त्वं रामस्तस्मिन् इति न ज्ञातः ॥ १४ ॥ इतनीं कथं ते ज्ञानं तत्राह कौसल्ययादि । त्वया कौसल्या सुप्रजा इति त्वं विदितः । कौसल्यापुत्र इति ज्ञातो मीत्यर्थः । एवं च कौसल्ययामौ धारोत्तर्णौ वैदेही च लक्ष्मीलक्ष्मणश्च त्वारा इति सूचितम् ॥ १५ ॥ एव ज्ञाने कारणमाह अभिशपाद इति । तुं बुरुह वैश्रवणेन शप्तस्तस्माच्छापाद्रक्षसीं तनुं प्रविष्टोऽतो मे ज्ञानशक्तिस्तौत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्रकृतिं गार्धर्वा प्रकृतक्रोधकारणमाह अनुपस्थितिमानः अवसरेष्वेव्यमानः । व्याजहारयस्य राक्षसी तदुं प्रविशतीति शेषः ॥ १८ ॥ अनुपस्थाने कारणमाह इतीति । उक्त शप तत्प्रतीकारं चोवाचेत्यर्थः ।
 शपमुक्तिकालजानंदनपारवश्यानुनक्तिर्न दोषाय । रमासक्त पुरानवेति पाठे मुनक्त्यभाव एव ॥ १९ ॥ स्वमुक्तं स्वलोकम् । भवन्मिति पाठात्तस्य ॥ २० ॥ अद्यक्योजने सार्थयोजने ॥ २१ ॥
 गतसत्त्वानां गतप्राणानां सनातनः परंपराप्रातः अत एव कलिराक्षसेषु यवेष्वेतद्वर्गप्रवृत्तिः ॥ २२ ॥ उक्तमेव विवृणोति अवटे इति ॥ २३ ॥ न्यस्तदेहोऽवटनिक्षिप्तदेहः स्वर्गसंप्रातः संप्रातस्वर्ग इत्यर्थः । बद्धव
 तथामविमुक्तो बधूचेत्यर्थः । यदा बधूचेत्यर्थेन सक्षिततयोक्तस्य विस्तारमाह तच्छलेति । अवटनिक्षेपेण स्वर्गप्राप्तिं श्रुत्वा ॥ २४ ॥ कुजरस्येव निखननार्थमिवेत्यर्थः । खन्यतामिति क्षीप्रमिति शेषः ।
 भमतर्कितस्य तन्मरणोपायस्यानेनापि कथनान्निधितलेन शीघ्रता कार्यत्याशयः ॥ २५ ॥ पादेन कंठे आक्रय्य तस्यौ धम्रादूर्परिखुज्जनव्यावृत्त्यर्थम् ॥ २६ ॥ निराक्रय्य महात्मनः महात्मनो महाशरीरस्य ।

तदामृक्प्रतिमापन्नो भवान्स्वर्गमिष्यति ॥ अनुपस्थीयमानो मांसकुद्धो व्याजहारह ॥ १८ ॥ इति वैश्रवणो राजारंभासक्तमुवाचह ॥ तव प्रसादा
 न्मुक्तो ह भविष्यात्सुदुराणात् ॥ १९ ॥ भुवनं स्वर्गमिष्यामि स्वस्तिवोस्तु परंतप ॥ इतो वसति धर्मात्मा शरभंगः प्रतापवान् ॥ २० ॥ अद्यर्धयोजनेता
 तमहर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ तं क्षिप्रमभिगच्छत्वं संतैश्चोभेयाभ्यास्यति ॥ २१ ॥ अवटे चापि मां राम निक्षिप्य कुशलीव्रज ॥ रक्षसांगतसत्त्वानामेष धर्मः
 सनातनः ॥ २२ ॥ अवटे ये निधीयते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः ॥ २३ ॥ बद्धवस्वर्गसंप्रातो न्यस्तदेहो
 महाबलः ॥ तच्छ्रुत्वा राधवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेशह ॥ २४ ॥ कुजरस्येव राद्रस्य राक्षसस्य लक्ष्मण ॥ वने स्मिन्पुत्राहाज्जुष्ट्रः खन्यतारोद्रक
 मणः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्यौ विराधमाक्रम्य कंठे पादेन वीर्यवान् ॥ २६ ॥ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्त
 मम् ॥ अखनत्पार्थ्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ तं मुक्तकंठं मुत्क्षिप्य शंकुं कर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिप्य च्छेदं तं भैरवस्वनम् ॥ २८ ॥
 तमाह वेदारुणमाशु विक्रमौ स्थिराबुभौ संयतिरामलक्ष्मणौ ॥ मुदान्वितौ चिक्षिपतु भयावहं नंदं तं मुत्क्षिप्य बलेन राक्षसम् ॥ २९ ॥ अवध्यतो प्रेक्ष्य
 महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदानरर्षभौ ॥ समर्थ्य चात्यर्थं विशारदाबुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ ३० ॥ स्वयं विराधेन हि मृदुमात्मनः
 प्रसह्यारामेण यथार्थमप्यितः ॥ निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ ३१ ॥

गवर्धनप्रत्यापत्त्यभिप्रायेण रामस्वरूपज्ञानाभिप्रायेण च कविना महात्मन इति प्रयुक्तं वा ॥ २७ ॥ मुक्तकंठं स्वप्ने क्षेपणार्थं रामेण मुक्तकंठं ॥ २८ ॥ शंकुवक्राटिनं कर्णं उल्लिख्य चालयित्वा महास्वननादेन
 भैरवस्वनत्वं यथा धन्यो हसति धन्यो हसति नंदं स्वप्ने प्राक्षिपत् ॥ २८ ॥ आशु विक्रमौ क्षिप्रकारिणौ संप्रति स्थिरौ दृढचित्तौ आहवे । नान्तं केनोक्तं स्यात् स्यात् गते चिक्षिपत् ॥ २९ ॥
 अवध्यतां शस्त्रेण अवध्यतां प्रेक्ष्य । असह्यतामिति पाठे यवध्यतामित्येवार्थः । प्रेक्ष्य विचार्य समर्थं बिलं सपाद्य तत्र निभे = निक्षिपत् । ३० ॥ उक्तो गार्धर्वा मृगयत्तरहि स्वरमिति । यथार्थं
 स्वप्रयोजनोचितम् । रामेण कर्त्रा प्रसह्य स्वयं स्वस्य यो मृदुरीप्सितस्तमार्त्तनो मृदु प्रसह्य उद्विष्य । प्रार्थनाः पाठे ॥ ३१ ॥ । कानन-चारिणा विराधेन मे वधः शस्त्रकृतो न भवेदिति निवेदितो भूद्वाम

इति शेषः ॥ ३१ ॥ तदेव भाषित विराधोक्त शस्त्रेण मे न मृदुलैव रूपम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाय वि महावने विजहृष्टः । नीलवादिशालयाञ्च ननयाकारासा
दृश्यम् । उमावपि चंद्रस्तलपत्नौ सूर्यवधतामयुतौ ॥ ३३ ॥ गल्लमातः ॥ इति श्रीरामाभिरामे रामायण० शाली० आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे ऋषेः सर्गः ॥ ४ ॥ समावाप्त समावा
स्येव विषयाद्वर्तितमिति शेषः ॥ १ ॥ इदं वनं कष्ट पीडाजनकं दुर्गं विषमं क्रमणयोग्यं च वयं चेत्तः पूर्वं कदापि वनगोचरा न स्मः कदापि दृष्टा वनं न दृष्ट यस्मात् ॥ २ ॥ अतः शीघ्रं शरमग गच्छाह
गच्छाम इत्यर्थः इत्युक्तमिति शेषः ॥ ३ ॥ भाषितः कृच्छ्र आत्मा यस्य तस्य समीपे महद्भुतं ददर्श ॥ ४ ॥ तदेवाह विभ्राजनामिति । वपुषा वपुःकाल्या विधुधादुर्गं देवादुचरं वहुवीहिः ॥ ५ ॥ सुधा
तदेव रामेन शम्यमाषितं कृतामतिस्तस्याविलम्बप्रवेशने ॥ बिलं च तेनातिबलेन रक्षप्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टरूपाविवराम
लक्ष्मणौ विराधस्युर्व्याप्रदरे निपात्यतम् ॥ ननंदुर्वीतभयमहावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव (तस्तुतौ काञ्चनाचक्रासु कौनिहत्याक्षः परी
गृह्यमथिलीम् ॥ विजहृष्टस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चंद्रदिवाकराविव ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ इत्यर्थे श्री० वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ हत्वा तु तं भीमबलं विराधं रक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्रस्य च वीर्यवान् ॥ ३ ॥ अब्रवीद्भ्रातरं मोलक्ष्मणं दत्त
तेजसम् ॥ कष्टवनिमिदं दुर्गं न च स्मो वनगोचराः ॥ २ ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभंगं तपोधनम् ॥ आश्रमं शरभंगस्य राघवो भिजगामह ॥ ३ ॥
तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ समीपे शरभंगस्य ददर्श महद्भुतम् ॥ ४ ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यैश्चानप्रभम् ॥ रथप्रवरा मारुडमाका
शे विधुधातुगम् ॥ ५ ॥ असंस्पृशतं वसुधाददर्श विबुधेश्वरम् ॥ सप्रभाभरणं देवं विराजो बधारिणम् ॥ ६ ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं ग्रहा
त्माभिः ॥ हरितैर्वीजिभिर्भुक्तं मंतरिक्षगतं रथम् ॥ ७ ॥ ददर्श दूतस्तस्मै स्वरूपादित्यसन्निभम् ॥ पांडुराभ्रवनप्रख्यं चंद्रमंडलसन्निभम् ॥ ८ ॥
अपश्यद्विमलं चंद्राच्चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ चामरव्यजने चाय्यरुक्मदंडमहाधने ॥ ९ ॥ गृहीते वनारिभ्यां धूयमाने च मूर्धनि ॥ गंधर्वा मंसि
द्वाश्च बहवः परमर्षयः ॥ १० ॥ अंतरिक्षगतं देवगीर्भिर्ग्राभिरैडयन् ॥ सहसं भाषमाणे तु शरभंगेन वासवे ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणम्
ब्रवीत् ॥ रामो अथ रसुद्विश्य भ्रातुं दर्शयतां दुतम् ॥ १२ ॥ अर्चिष्मंतं श्रिया लुप्तमद्रुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपंतं मिवादित्यमंतरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥
ये ह याः पुरुहूतस्य पुराशक्रस्य नः श्रुताः ॥ अंतरिक्षगता दिव्यास्त इमे ह यो ध्रुवम् ॥ १४ ॥

मंसं स्पृशतं स्यादक्कापीति शेषः । विबुधैर्वरं शक्रम् अतिशयप्रभावदारणं विजलसंभवं ऋतुं शीलं यस्य तम् ॥ ६ ॥ तद्विधैस्तद्विधायणदिमन्त्रिः हरितैः स्यामवर्णैः तादृश रथ च ददर्श ॥ ७ ॥ पांडुरा
अयमेव वना अधिका प्रलम्बं कांतियस्य तत् ॥ ८ ॥ चामरव्यजने वालव्यजने रुक्मं स्वर्णं महावने रत्नयुतवाद्भुतस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ उत्तलक्षणे वास्तवशरमगेन समाभाषणे तु तं शतक्रतुं दृष्ट्वा श्रुत्वा
रामाब्रवीत् । उत्तरीयं प्रपन्नो रामो यति । उद्विश्य हस्तेन निर्दिश्य दर्शयत अदर्शयतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पुरु बहु यथा यजमिपि द्रुयते यगायति पुद्भूतः नः अस्माभिः ॥ १४ ॥

शतं शतम् अष्टदिश्वरिणि शेषः । शतशब्देनन्तवाची ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपुलिनि अतिशयेन विशालानि उरगसि येषां ते आयता दीर्घाः शोणाशूनि शोणप्रमानि वसनानि येनाम् । शोणासवसना इति पाठे पद्म रागसदृशवसना इत्यर्थः । शोणाधिक्येव प्राचीनः पाठ इति कतकः ॥ १६ ॥ अञ्जनसन्निभाः दीप्तिमात्रेण ॥ १७ ॥ एतद्दि पञ्चविंशतिवर्षप्रमाणकम् । नित्यदेव्यार्णम् । ये इमे देवाः यथा यादृशशुभद दर्शनवयस्त्वा दृश्यते एतदेवैषां नित्यदा वय इति पूर्वेण संबन्धः ॥ १८ ॥ यावज्जानामि ज्ञास्यामि तावत्तिष्ठेत्यन्वयः । क एष रथे इंद्रदेवानुमितोपि प्रमाणान्तरेणापि ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तानुवादद्वयं व्यापारान्तरोपदेशस्तमे वमियादि । ईहैव स्वीयतामित्येवमुक्त्येत्यर्थः ॥ २० ॥ अनुज्ञाप्य गमनाय कृतानुमितिक कृत्वा ॥ २१ ॥ यावदसौ मां नाभिभाषते तानन्मां निष्ठा स्थानान्तरं स्वर्गं वा नयत मया सह गच्छत । ततो वनचारिवान्वेतोर्मा माम् । अद्रष्टुमर्हति द्रष्टुं नार्हतित्यर्थः । अ इति निषेधार्थमन्वय्य पृथक्पदम् । विपदमि स्थितेनैवमवस्य दर्शनमनुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ कृतार्थं निस्तीर्णविपदं जितवत रावणमिति शेषः ।

इमेचपुरुषव्याघ्रयेतिष्टन्यमितोदिशम् ॥ शतशतंकुंडलिनोयुवानःखड्गपाणयः ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काःपरिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनाः सर्वेव्याघ्राइवदुरासदाः ॥ १६ ॥ उरुदेशेषुसर्वेषांहाराज्वलनसंनिभाः ॥ रूपविभ्रतिसौमित्रेपंचविंशतिवर्षिकम् ॥ १७ ॥ एतद्द्विकिलेद्वानवयोभव तितिन्यदा ॥ यथेमपुरुषव्याघ्रादृश्यतोप्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ इहवसहैवदेहामुहूर्ततितिष्ठलक्ष्मण ॥ यावज्जानान्यहव्यक्तं कण्ठ्युतिमात्रथे ॥ १९ ॥ तमेवमुक्तवासौमित्रिभिहैवस्थीयतामिति ॥ अभिचक्रामकाकुत्स्थःशरभगाश्रमंप्रति ॥ २० ॥ ततःसमभिगच्छतंप्रेक्ष्यरामशचीपतिः ॥ शरभंगमनुज्ञां प्यविबुधानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इहोपयात्यसौरमोयावन्मानाभिभाषते ॥ निष्ठानयततावतुततोमाद्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥ जितवतंकृतार्थहितदाहम चिरादिमम् ॥ कर्मद्वेनेनकर्तव्यमहदन्यैःसुदुष्करम् ॥ २३ ॥ निष्पादयित्वायत्कर्मततोमाद्रष्टुमर्हति ॥ अथवब्रीतमामंन्यमानयित्वाचतापसम् ॥ रथेनहययुक्तेनययौदिवमारिदमः ॥ २४ ॥ प्रयातेतुसहस्राक्षेराघवःसपरिच्छदः ॥ अग्निहोत्रसुपासिनंशरभंगमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्यपादौच संगृह्यरामःसीताचलक्ष्मणः ॥ निषेदुस्तदनुज्ञातालब्धवासासनिर्मत्रिताः ॥ २६ ॥ ततःशक्रोपयानतुपयपृच्छतराघवः ॥ शरभंगश्चतत्सवराघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥ मामेषवरदोरामब्रह्मलोकंनिनीषति ॥ जितमुपगतपसादुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥ अहंज्ञात्वनरव्याघ्रवतमानमदूरतः ॥ ब्रह्मलोकंनगच्छामित्वामदृङ्माप्रियातिथिम् ॥ २९ ॥

तदा वैभवयुक्तमिदं द्रव्यमिति शेषः । कतकस्वेतत्यघ प्रक्षिप्तमित्याह । तद्वैव मदीत्या व्याख्याने सर्वसामञ्जस्यात् । रामो यावन्मा नाभिभाषते तावत्कर्मणो रावणवधस्य निष्ठां समाप्तिं नयत ततो मां द्रष्टुमर्हति अन्यैः सुदुष्करं महत्कर्म तेन कर्तव्यमस्ति रावणवधरूपमतस्तत्करणेन कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं रावणजयिन दृष्टास्मि इति तीर्थव्याख्याने सप्रत्यदर्शनं द्रष्टुं पूर्वोक्त एवोपपत्तिं बोध्यः ॥ २१ ॥ अथ वब्रीति । देवैरालोपोत्तरं तं तापसं शरभगमामंन्य मानयित्वा संयुज्य च दिवं गम्यौ ॥ २४ ॥ सपरिच्छदः क्षीप्रान्तसहितः ॥ २५ ॥ पादौ समुह्य राम ईश्वरोपि ब्राह्मणा एवं पूज्या इत्यन्यान् शिक्षयितुमेवं चकार । तदनुज्ञाताः आसनावस्थानाय कृतानुमितिकाः अत एव लब्धवासाः लब्धवासाः निमित्रिताः मोचनादर्थं तादृशा निषेदुः ॥ २६ ॥ शक्रोपयान इहागमनप्रयोजनम् ॥ २७ ॥ निवेदनप्रकारमाह मामेष इति । उभ्रेण तपसा मया जितं ब्रह्मलोकमेष वरद इदो ब्रह्माज्ञया मां निर्नाषति यदा देवैरेवेषवारी ब्रह्मैवायम् अकृतात्मभिः अननुष्ठितमगवदुपासनाः ॥ २८ ॥ तर्हि किमिति विवृणक्ति तत्राह अहमिति ।

बाळा योगचक्षुषा न गच्छामि योगसिद्ध्या लक्ष्यया देहयागात् त्वां त्रिगतिर्थि अतिप्रियमतिथिम् ॥ २९ ॥ त्वया समागम्य त्वत्समागमश्च मद्यदपि मद्यत् एतावत्कालं यत्तनुष्ठिनोपासनानतो विकृत्स्नद इति भवः । निदिमन्तर पर च परो ब्रह्मलोकः ॥ ३० ॥ समागमस्य यथाधिकभलता भवति तथा करोति अदया इति । के ते लोकान्नाह ब्राह्मया इति । उभयत्र इष्टं आर्तः । ब्रह्मलोका नास्त्युल्लोकाश्च जितः । आमकास्तान् यतिगृहीष्य स्वच्छतत्वेन गिहुरुष्य । अनेन सर्वकर्मणां भावदर्पणमकरोदिति सूचितम् । कामनोकाः नो वापि यत्करोमि शुभशुभम् ॥ तत्सर्वं त्वयि सत्यत त्वयुक्तः करोम्यहम् ॥ नाह कर्तो सर्वैतद्ब्रह्मैव कुर्वते तथा ॥ एतद्ब्रह्मण्य प्रोक्तमृषिमितत्त्वादर्थभिरिति कोमोक्तिः । भाववर्त्यनिवर्धमानतत्त्वं लब्ध गौतमिदं शुभ साधमेव । मुक्तिपर्वसायिवात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्युन्वेति ताः श्रेयर्थः । चह च्यतिनोह नाहमविकारिण्यापाततार्थः । नास्तवस्तु ऋणः परमभक्त्यनुग्रहाय तदार्पितमर्पागिकारमाह भगवान् अहमेवेति । मयि न्यासत्वेन यथापिनास्त्यदजितसञ्जोक्तास्तु-यमहमवहारिण्यामि प्राणयित्यामी युक्त्या इतरजनभ्रतारणयाह आवास विधि । प्रदिष्टमुदिष्टम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इहारेष्य वसति अदूरो इति ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ प्रतिज्ञोत्तरा आवतत्त्वमाह ॥ मदायिनीं तामिव पुण्या तत्रामिकां वा चित्रद्वट

तथाहंपुरुषव्याघ्रधामिकेणमहात्मना ॥ समग्रव्यागमिष्यामि त्रिदिवचावरंपरम् ॥ ३० ॥ अक्षयानरशार्दूलजेतालोकप्रयशुभाः ॥ ब्राह्मयाश्चना
कपृथुयाश्चप्रतिग्लीध्वसामकान् ॥ ३१ ॥ एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशस्त्रविशारदः ॥ त्र्यविणाशरभंगेन राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ अहमेवाहरीष्यामि
सर्वलोकान्महाभुने ॥ आवाप्तं वहमिच्छामि त्रिदृष्टमिहकाननेन ॥ ३३ ॥ राघवोऽणुमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ॥ शरभंगो गहाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥
॥ ३४ ॥ इह राममहातेजाः सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्येनिर्यतः स ते श्रेयोविधास्यति ॥ ३५ ॥ (सुतीक्ष्णमभिगच्छ वंचुचौ दैशेत पस्विनम् ॥
रमणीये वनो देशे स ते वासं विधास्यति ॥ ३६ ॥ इमं मदं किनीरामप्रतिसोतामनुब्रज ॥ नदीषु षोडशवहंतस्तत्र गमिष्यसि ॥ ३७ ॥ एष पंथानर
व्याघ्रमुहूर्तपश्यतामाम् ॥ यावज्जहासि गान्निर्जीर्णा त्वचमिवो गः ॥ ३८ ॥ ततोऽग्निससमाधाद्यदुत्वाचा ज्येनमंत्रवत् ॥ शरभंगो महातेजाः प्रविदेश ह
ताशनम् ॥ ३९ ॥ तस्य रोमणि केशांश्च तदवह्निर्महात्मनः ॥ जीर्णा त्वचं तदस्थीनियममांसं च शोणितम् ॥ ४० ॥ (रामस्तु विस्मृतो ब्राह्मणाय
याचसहात्सवान् ॥ स च पावकसंकाशः कुम्भारः स भूषयत् ॥ ४१ ॥ उत्थायाग्निचयात्तरुणाच्छरभंगो व्यरोचत ॥ ४२ ॥ स लोकाज्जहिताग्नीनामृणीणं च म
हात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिकल्प्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४३ ॥

त्यमेव प्रतिबोतस छाया व्रज । पूर्ववाहिन्या पुरोधेण पश्चिमाभिमुखतः । गमने प्रतिबोतस्य भवति । पुण्यवक्ष्यु उदुणवहा उदुण एवः पुण्यसहस्रहोमिति वा ॥ ३६ ॥ एष पया इति मार्गोद्वेजः । अथ ऋषिर्गवग्वार्षित्येतोस्तर दत्त्वा रुमीधु भगवत प्रार्थयते । मुहूर्तं तान पश्य माम् अयं कृतार्थो भवत्विति ध्यानापूर्वकं कटाक्षेणिति शेषः । तांति गूढं जगज्जननेयमपि । गात्राणि गात्रावयवान् ॥ ३७ ॥ ततोऽग्निस इति । वृद्धः शौचक्रियावुद्धः प्रत्याख्यातिमप्युक्नियः ॥ आ मान वातयवस्य मृगान्मनशानभुमिरयुक्तेऽग्निप्रवेद्योऽग्निर्माँगाभि समावाय मन्त्रात् तदुत्तमर्हत्वा च अग्निप्रवेद्योऽतस्रैरस्यनिपुनैः प्रवि केण ॥ ३८ ॥ तस्येति । तस्य शरमास्य रोमादग्निं वह्निर्देहतेति शेषः ॥ ३९ ॥ स्वर्गादिहार्णव्यं दिव्यशरीरपरिहणमग्निप्रवेद्यास्य पूर्वकृतोपासनस्य च फलभूतमाह स चेति ॥ ४० ॥ आहिताभिलोकाः कर्मे णा पितृलोक इति श्रुताश्चन्द्रप्रदक्षिणाः । ऋषिलोका विषया देवलोक इति श्रुताः सूर्यप्रदक्षिणाः । देवानामालोक्यवानां ब्रह्मविष्णुशुक्राणां च लोकाः । यान् पुनः प्रदक्षिणं करोति । ततो ब्रह्मलोकं त्वं

१ देवसेवितन्-३० पा० । २ धर्मात्मा-३० पा० । ३ दृढहासि-३० पा० ।

व्यरोहोत्तरुडवान् ॥ ४१ ॥ पितामह ब्रह्मादिवयसमष्टिरूपम् ॥ ४२ ॥ रवमानः ॥ इति श्रीरामानिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ मुनिसंवाः
दडकारण्यवासिनः समागता मिलिताः अभ्यगच्छन्त स्मरक्षणप्रार्थनार्थमिति शेषः ॥ १ ॥ कैवानस इति । ये नखास्ते वैवानसा ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेः । प्रजापतेर्नखलोमजाः । सप्रक्षालाः मग्न
तः पादप्रक्षालनजा महर्षयः । अधस्तातिकाः संप्रक्षाला इत्यर्थे । मरिचिपाः रविचन्द्रन्यतरकिरणजीवनाः । अस्मद्वुद्धाः अपक्वद्वुद्धिताग्रमक्षकाः ॥ २ ॥ दंतोद्वखलिनः दंतोतिरिक्ताग्रहनससाधन
रहिताः । उन्मज्जकाः कठदंष्ट्रे जले स्थित्वा तपः कुर्वन्तः । गात्रशय्या अनास्तरणशायिनः । अशय्या निद्राहीनाः । अनवकाशिकाः एकपादस्य स्थित्यवकाशदानरहिताः । एकपादस्थितिमत इति यावत् ॥ ३ ॥
आकाशानिलयाः अनावृतप्रदेशस्थायिनः । स्थूलिण्यायिनः उपलिप्तानास्तीर्णस्थलशयनाः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्ववासिनः गिरिशिखराहूर्ध्वपदेष्टे नित्यं वासशालिनः । व्रतोपवासिन इति पाठस्तु चिंत्यः । तस्य साधारणजने

सपुण्यकर्माभुवनेद्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ॥ पितामहश्चापि समीक्ष्य तां द्विजं नन्दं सुस्वागतमित्युवाच ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ शरभे गोदिवप्राप्ते मुनि संवाः समागताः ॥ अभ्यगच्छन्तं काकुत्स्थं रामं ज्वलि
ततोजसम् ॥ १ ॥ वैखानसावालखिल्याः संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च तापसाः ॥ २ ॥ दंतोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्ज
काः परे ॥ गात्रशय्या अशय्याश्चैवैवानवकाशिकाः ॥ ३ ॥ मुनयः सलिलाहारावायुभक्षस्तथापरे ॥ आकाशानिलयाश्चैव तथा स्थंडिलशायिनः ॥
॥ ४ ॥ तथोर्ध्ववासिनो दांतास्तार्द्रपट्वा ससः ॥ सजपाश्च तपोनिष्ठास्तथापंचतपोनिवताः ॥ ५ ॥ सर्वे ब्राह्मणाश्चियायुक्ता दृढयोगसमाहिताः ॥
शरभंगाश्रेयसमभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥ अभिगम्य च धर्मज्ञारामं धर्मभृतां वरम् ॥ उच्युः परमधर्मज्ञं मृपि संवाः समागताः ॥ ७ ॥ त्वमिदं वाकु
कुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथः ॥ प्रधानश्चापि नाथश्चैवानामघवानिव ॥ ८ ॥ विश्रुतस्त्रिभुलोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥ पितृव्रतत्वं सत्यं च त्व
यि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वा ब्राह्मणवद्भ्यामस्तच्च नः क्षंतुमर्हसि ॥ १० ॥

त्वादिति कतकः । आर्द्रतयाससः नित्यमार्द्रवृक्षवनशलिः सजपाः सदा जपपराः । तपोनिष्ठाः सदा स्वाध्यायाभ्यनशीलाः । तपो हि स्वाध्याय इत्युक्तेः । पवतपोर्वित्ताः ग्रीष्मे पचाश्मिन्मथस्याः ॥ ५ ॥ ब्राह्मया श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितसद्ब्रह्मचर्यमेव दृढयोगसमाहिताः योगीकाप्रचिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥ किमनुस्त्राह वसिति । इक्ष्वाकुलया पृथिव्याश्च । चेन सकलजैलोक्यस्येति गृहम् । प्रधानत्वेन जगद्भरणकर्तृत्वं नाथत्वेन पालकत्वं गार्गीतम् । देवानां भववानिव ॥ ८ ॥ यशसा विक्रमेण स भुक्ताः प्रसिद्धः तेन रूपेणेति शेषः । पितृवचनपालनं व्रतं यस्य तद्भावः । सत्यं सत्यवचनं च त्वयि तिष्ठतीति शेषः । किंच त्वयि स्मृते धर्मश्च पुष्कलः अगहीनोपि सकलंगणौ भवतीत्यर्थः । प्रमादादुर्वृत्तां कर्म प्रत्येकताद्येषु च ॥ तद्विष्णोः स्मरणदेव सपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति स्मृत्युतेः ॥ ९ ॥ धर्मज्ञं शरणगम्य तत्क्षणरूपधर्मज्ञं धर्मवत्सलं धर्मानुष्ठानवृत्तिं त्वामासाद्य शरणं प्राप्य अर्थित्वार्थभावेन यत् क्रममपि कस्यामस्तादनुभवहर्षीति योजना । यद्यपि सत्सु कार्यवृत्तां पुंसांमलमेवावतः स्थितिरिति न्यायेन त्वद्वेदः

कथाममेव सकलमनोरथकृत्वाकः कार्यसाधन तथायाच्यतिरयेन किंचिदहममाण क्षंतव्यमिति भावः ॥ १० ॥ जगदक्षणेन तस्य विनापि कथन स्वरक्षणेपि प्रवृत्तिस्तथैव तथायाच्यतिरयेन लोकरीत्या राजवर्गं वोषति अधर्मम् इति । न च रक्षति विषयवासिन इत्यपकृष्यते । बलिपदमाग करमागरूप षष्ठारम् । यद्वा कलये पूजायै दत्त पदमाग पञ्चाश प्रजाभिः स्वानिष्ठारिहारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अथ रक्षणे श्रुदयमाहुः युञ्जान इति । युञ्जानः प्रजारक्षणे यतमानः सर्वान्देशवासिनः सान्प्रमाणानिच प्राणैरिष्टान्प्राणेष्वप्यधिक्प्रियात् सुतानिच नित्ययुक्तः सदा सवधानः रक्षन् ॥ १२ ॥ इह शाश्वतीम् अस्यैव विरण्य बुधवार्षिकीं कीर्तिमहिमासुभिर्भिक्ष च गृहलोककूप फल प्राप्नोति तदाहुः ब्रह्मण इति ॥ १३ ॥ ननु षष्ठारहस्यजायारक्षणाकथनोपि वनवासिरक्षण श्रुतस्तत्राह यदिति । यदिति सामान्ये न्युसकम् । प्रजाः वान्प्रत्यभ्रजाः चतुर्गणश्चतुर्गणः इदमुपलक्षण पदमागत्यापि । ततोपासिमिहाहिरधर्मत्वं षड्मागप्राप्तिः तेन धर्मं षड्मागप्रतिपदकस्तुत्यविरोधः । राजवरीपाखिलदेशभवनमलघाशनवतो धर्माखुर्यो मागः पदकमोजनादिपुशगधर्मास्त्वर्गं राज्ञः अनप्रदातुस्तत्पार्थं कलुश्चार्थं न सशय इति स्मृतिरिति बोध्यम् ॥ १४ ॥ अथ विवक्षितमर्थमाहुः सेयमिति । ब्राह्मणभूषिष्ठ इत्यनेन क्षत्रवैश्यवानप्रस्थसत्तापि तत्र

अधर्मः सुसहन्नाथमेव तस्य तुभूतः ॥ योहरेद्वलिषड्भागं चरक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥ युञ्जानः स्वानिवप्राणान्प्राणैरिष्टान् सुतानिच ॥ नित्ययुक्तः सदा रक्षन्सर्वान्विषयवासिनः ॥ १२ ॥ प्राप्नोति शाश्वतीं रामकीर्तिसंबद्धां षिकीम् ॥ ब्रह्मणः स्थानमासादितत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥ यत्करोति परं धर्ममुनिर्मूलफलशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजाधर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥ सोयं ब्राह्मणभूषिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथो न त्वद्रामराक्ष सैर्हन्यते भृशम् ॥ १५ ॥ एहि पश्य शरीराणि सुनीनां भावितात्मनाम् ॥ हतानां रक्षसैर्वो रैव हूनां बद्धावने ॥ १६ ॥ पंपानदीनि वासानामनुमंदा किनीमपि ॥ चित्रकूटालयानां च क्रियते कंदनं महत् ॥ १७ ॥ एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने धोरं रक्षोभिर्मम कर्मभिः ॥ १८ ॥ ततस्त्वांशरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो रामवध्यमानां त्रिशारैः ॥ १९ ॥ परात्त्वो गतिर्वीरपृथिव्यां नोपपद्यते ॥ परिपालय नः सर्वान्नाक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तपसानां तपस्विनाम् ॥ इदं गोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥ नैव महर्थां वक्तुमाज्ञाव्यो हंत पस्विनाम् ॥ केवलेन स्वकार्येण प्रवेष्टव्यं वनमया ॥ २२ ॥ विप्रकारमपाकं दुराक्षसैर्भवतामिमम् ॥ पितुस्तु निन्दैश्च रः प्रविष्टो ह मिदं वनम् ॥ २३ ॥

बोधिता । त्वं नाथो रक्षको यस्य स लब्धायः सोऽयनयवद्व्यत्येतत्तत्त्वादस्योपेक्षानुचितेति भावः ॥ १९ ॥ स्ववक्तो मिथ्यात्पारिहारयाहुः एहीति । मुनयो मननशीलाः । भावितात्मनो निदिध्यासन निष्ठाः । शरीराणि केवल हवा त्यक्तानि बहुधा बहुप्रकारैरागप्रत्यगच्छेदनादिभिः ॥ १६ ॥ सकलदंडास्त्राप्यपीडमाहुः पोलादि । पपा च नवश्च तत्र निवासो येषां तेषां पपारूपा नदी वा । अनुमंदा विनिर्मापीति अनुल्लङ्घणे कर्मप्रवचनार्थः । मदाकिन्या अत्रत्यपुण्यनद्यात्तात्वातिना मदाकिन्या विस्तीर्णप्रवाहवाहुर्यगाहत्या पृथगुक्तिः राघवाख्येन ॥ १७ ॥ विप्रकारः दुःख न मृष्यामः सोऽहमशक्ताः ॥ १८ ॥ शरण्यं रक्षणसमर्थम् । शरणार्थं रक्षणाधर्मम् ॥ १९ ॥ वक्तः पपा गतिस्त्वदव्यक्ताता ॥ २० ॥ तपस्विनां तपोबल्युतानां तपसासनाभूषणम् ॥ २१ ॥ तदेवाह नैवमिति । एवम् उक्तं प्रार्थनारूपं वचः । आज्ञायः शिष्यादिरिव दुर्वीति शिक्षणीयः । केवलेनोपायत्तरहितेन स्वकार्येण पितृवचनपारिपालनामेतेन हेतुना ममाऽन्य वन प्रवेष्टव्यमेव । स च मे वनप्रवेशो राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं

विप्रकारमपाक्रुमुपि भविष्यतीत्यर्थः इति तीर्थकतकौ । भवच्छुहुन्ननं केवलं मदरीमेव कार्यं बहुधर्मोपचयजनकत्वात्मादिष्टसाधनमेव । यद्यपि स्वविप्रकारानशो भवतः समर्था एव तथापि मम धर्मोपचयवैधैपा भवदीया मम प्रेरणेति भावः । अन्यस्त्वत्र सुष्ट एवेत्येवं किंच पिवाज्ञापारणानार्थमिदं वनं प्रविष्ट एवासि प्रविष्टे च मयि सोयैवद्रमण्य एवेति भवतामेवं प्रार्थनमनवरमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तदेवाह भवतामिति । यदृच्छया आगत एवाह भवतामर्थसिद्धयर्थमपि भविष्याम्येवेति शेषः ॥ पितृस्त्वयनेन उक्त एवार्थः कविना श्लोकांतरेण बभूव । इयमापि शैली कवेरिति कतकतीर्थी । यतः शत्रून्हेतु मिच्छामि अतस्तस्य यदृच्छया वनमागतस्य मेऽयं वनवासो महाफलो भविष्यतीति स्वागतो विचारः । अथ ऋषिधैर्याय प्रकाशं प्रतिजानीते पश्यन्विति । सर्वथा हनिष्यामीति यावत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ वस्म उक्तमचलात्मना धर्मे धृतात्मा धर्मं स्थितचित्तः आर्यं पूज्यं दत्तं यस्य सः तपोधनैः सह सुतीक्ष्णमभिजगाम ॥ २६ ॥ चरैरानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ द्विजैः प्रार्थनार्थमागतैर्वानप्रस्थैः ॥ १ ॥ विमल पवित्रम् । महामेवमिवेति पाठे स्थितमिति शेषः । नैत्यस्यौल्यायां सादृश्यम् । उक्तमिति स्वरूपकथनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

भवतामर्थसिद्धयर्थमागतोह्यदृच्छया ॥ तस्यमेयं वनेवासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनारणेशत्रून्हेतुमिच्छामिराक्षसा ॥ पश्यतुवीर्यमृषयः सभ्रातुर्मेतपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वा वरं चापितपोधनानां धर्मधृतात्मा सहलक्ष्मणेन ॥ तपोधनैश्चापि सहार्थदत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तौ द्विजैः ॥ १ ॥ सगत्वा दूरमध्वानं नदीं स्तीर्त्वा बिहूदकाः ॥ ददर्श विमलं शैलं महामेरुमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिदं च कुर्वरौ सततं विविधैर्दुर्भैः ॥ काननं तौ विविशतुः सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥ अविष्टस्तु वनं धीरं बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शोश्रममेकं ते चिरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र तापसभासीनं मलयंकजधारिणम् ॥ रामः सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोधनमभाषत ॥ ५ ॥ रामो ह मस्मि भगवन् भवंतं द्रष्टुमागतः ॥ तन्माभि वदधर्मज्ञमहर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्य ततो धीरो रामं धर्मभृतां वरम् ॥ समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ स्वागतं ते रघुश्रेष्ठ राम सत्य भृतां वर ॥ आश्रमोऽयं तथाक्रांतः सनाथ इव सांप्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेहं महाराजः ॥ देवलोकमिदं वीरदेहत्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥

अत्र ततस्तदिदं च कुर्वरौ विविशतुः प्रक्षिप्तमिति कतकः । मलयंकजधारिणं मलय सर्वावस्य शान्तेये पंकजे पद्मासने स्थित्वा धारणशीलम् । यद्वा पंकजे हृदयपंकजे धारिणमेधेययोगधारणशीलमित्यर्थः इति कतकः । तीर्थस्तु मलयंकजधारिणमिति पठित्वा मलय उद्धर्तनादिसंस्कारमावाच्छरीरजं पको वसन्तं चापच्छरीरजम् इति मेद इत्याह । विविधद्रुममयं शेषः ॥ ५ ॥ तन्माभिद्वेति मा इति माम् उक्तयोगधारणशी लत्वेन वाग्यवद्वाराभावादिवं प्रार्थना सत्यविक्रम अक्षततपःसमाव ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्येति उक्तत्रचनात्ममाधितो व्युत्थाय रामं दृष्ट्वन्यः ॥ ७ ॥ सनाथ इव सत्यामिक इव अत्रायमाश्रमो ब्रह्मचर्यावाश्रमव्यवहार्योय देहस्त्वया जीवरूपेण क्रान्तातोपि सांप्रतमद्य बहिःशुश्रूषतुमनसनाथ इव मायया सबिदानदस्यैव शरीररूपेण प्रतिमासमानस्य ईदृशस्य चद्रूपस्य दर्शनेन चित्तशुद्ध्या पूर्वं जीवाभेदेनाहमिति प्रतीया गृहीतस्य तदैल क्षण्येनेदानीं ग्राहदेदनिबधनसनाथावगवहाराः । इमेन जडानामप्यतिरिक्तत्वाभावः सूचित इति ध्वनिः ॥ ८ ॥ अतस्त्वां प्रतीक्षमाण इति त्वां स्वात्मभूतम् । महाराज इति संबोधनम् । देवलोकं देवस्य ब्रह्मणो

लोकम् ॥ ९ ॥ ननु कात्र मदात्मनसंभावना तत्राह चित्रेति । यदा राज्यश्रद्धाश्चिद्रूपमुपादाय प्राप्य स्थितोसि तदाप्रमृति मे मया श्रुतोसि । आश्रमोपमिष्यस्य व्ययार्थे तु चित्र विचित्रफलहेतुं दुर्वा गृहवात्सल्यार प्राप्य राज्यश्रेष्ठो विदाससर्पणं स्वाराज्याभिलषुषुदुर्लभरूपदश्रष्टस्त्वचोगालससार प्राप्तस्त्वेव मया श्रुतिवाक्येभ्यः श्रुतोसि अतस्तत्प्राप्तिक्षया न देवलोके गत इति व्ययार्थः । नन्दिनानी क ते देवलोकारोहणप्रसक्तिस्तत्राह इहेति । शरमगाहानानतराहिष्यपात इत्यर्थः ॥ १० ॥ पुण्येन कर्मणा जिताभिलनेन श्रवणसंपाचावपि निदिध्यासनसंपत्त्यभावोक्तः । पूजावचनेषु पौनस्त्व्य न दोषाप । देवादपदानां श्रद्धाचिनिमित्तमेतस्य सगृहवाच पौनस्त्व्यमिति केचित् ॥ ११ ॥ अथ सर्वं पुण्यमनसालव्याय भावत्यर्थपति तैष्विति ॥ १२ ॥ १३ ॥ अत्रमेवैति तामेत्यर्थः लतः । प्रतिग्रहे नाहमधिकारीति आपाततोर्थः । वास्तवतु तदनुपपत्त्याग्यकारणमुगृह्णाति भगवान् अहमेवेति । न्यासत्वेन त्वया स्थापित तुभ्यं प्रापयिष्यामि अहमन्वयेनेन सर्वकर्मफलदाता सर्वपापनाशहमेवेति सूचितम् । अथ लोकदृष्टेतराजन

चित्रकूटमुपादायराज्यश्रेष्ठोसिमे श्रुतः ॥ इहोपयातः काकुत्स्थदेवराजः शतक्रतुः ॥ १० ॥ उपागम्यचमेदेवोमहादेवः सुरेश्वरः ॥ सर्वल्लोकाक्षिता नाहमपुण्येनकर्मणा ॥ ११ ॥ तेषुदेवर्षिषुष्टेषुजितेषुतपसामया ॥ मत्प्रसादात्सभार्थस्त्वंविहरस्वसलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रतपसंदातमहर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रष्टुवाचात्मवात्रामोब्रह्माणमिववांसवः ॥ १३ ॥ अहमेवाहर्ष्यामिस्वयंलोकान्महासुने ॥ आवास्तंत्वहनिच्छामिमिदंमि हकानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वकुशलः सर्वभूतहितैरतः ॥ आस्त्यातंशरभंगेनगैतमेनमहात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणमहर्षिलोकैकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंहर्षेणमहातुतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमो रामगुणवात्रम्यतामिति ॥ ऋषिसंघानुचरितः सदा मूलफलैर्युतः ॥ १७ ॥ इममाश्र ममागम्यमृगसंधामहोयसः ॥ अहत्वाप्रतिगच्छतिलोभयित्वाकुतोभयाः ॥ १८ ॥ नान्योदोषो भवेदत्रमृगेभ्योन्यत्रविद्वैवै ॥ तच्छ्रुत्वावचनं तस्यमहर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ १९ ॥ उवाचवचनंधीरोविगृह्यसशरंधनुः ॥ तानहंसमहाभागमृगसंधान्समागतात् ॥ २० ॥ हन्यानिशितधारणश रेणान्ततपवणा ॥ भर्वास्तत्राभिषज्येतकिंस्यात्कृच्छ्रतंततः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नाश्रमोवासीचित्तुनसमर्थये ॥ तमेवमुक्तंनोपमंगमः संध्यामुपाग मत् ॥ २२ ॥ अन्वास्यपश्चिमांसंध्यातत्रवासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमेरस्येसितयालक्ष्मणेनच ॥ २३ ॥

प्रताणाय आवासमिति । प्रदिष्टं त्वयोति शेषः ॥ १४ ॥ गौतमेन गौतमगोत्रेण शरमगेन सर्वत्र इह परत्र च कुशल इत्याख्यातम् । एव चानभिज्ञोहमिद्युत्तर दत्तुमशक्यमित्याशयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अपमेव असदीयः ॥ १७ ॥ अनेन गुणयुक्तत्वा दोषमाह इममिति । इममाश्रम दंडकाराश्रमं महोयसः अतिशयितमहत्त्वक्तोपि अहत्वा इतनमकुला लोभयित्वा रूपकातिगतिविशेषैः चित्तलोभं कृत्वा गच्छतीत्यर्थः । अनेन मावी मारीचवृत्तान्तः सूचितः ते इव ॥ १८ ॥ अत्र दंडकाराण्ये नान्यो दोषो भवेदत्रेत्यस्यैव अकुतोभयाः विवरणं दृष्टोभ्योऽन्यत्र विद्वि वै इति दृष्टोभ्योऽन्यत्र न मयमिति विद्वीत्यर्थः । दंडकाराण्या भिप्रायेण मुन्युक्तं तदाश्रममात्राभिप्राय परिकल्प्य रामोवादीदित्याह तच्छ्रुत्वा दृष्टोभ्यो मयविषयं वचनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ हन्यां प्राप्तकाले लिङ् । प्राप्तमगृहत्वनं कुर्या पर त्वेव कृत्वाऽन्यस्यातुमशक्यमित्याह भवानिति तत्र मृगसंधवधे भवानप्याभिषज्येत अभिप्रायः पराभवः कृततपमनो यो भवेत्ततः पर मे कृच्छ्रतर किं स्यान्नकिमपि ॥ २१ ॥ यदेकमत एतस्मिन्निति । किं चित्काल वास न समर्थये नेच्छामि

मृगसंघवध विना स्यात्समृद्धयः । उपसम् उपस्य ऋचिदुपस्येव पाठः । संख्यामुपागमसंख्यां वदितुमुपागतवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ संध्यानिवृत्तौ रजनीमन्यवहारार्हं समी
क्ष्येति यावत् ॥ २४ ॥ कैरमानः ॥ इति श्रीरामभिरामे श्रीरामीये रामा० वाल्मी० आदि० अरण्यकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ परिणाम्य अतिवाह्य ॥ १ ॥ उपसृष्ट्य स्नात्वा । उपल्लाविना
उपल्लाधवत्ता ॥ २ ॥ काल्य यथाकालप्राप्तमित्यव्यर्चनत्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अम्यनुज्ञातुमिच्छामः त्वकर्तुं गमननुज्ञान प्रार्थयामः । विशिखैर्विष्टूयैः ॥ ७ ॥ अविषह्यतपः सेहस्र

ततः शुभं तापसयोग्यमन्नं स्वयं धृतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥ तभ्यां सुसंस्कृत्य ददौ महत्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीं समीक्ष्य ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा०
आ० च० सा० अरण्यकांडे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ रामस्तु सहसौ मित्रिः सुतीक्ष्णेन भिपूजितः ॥ परिणाम्य निशांतप्रभाते प्रत्यबुध्यत ॥ १ ॥ उत्थाय च
यथाकालं राघवः सहसीतया ॥ उपसृष्ट्य सुशीतेन तोयेनोत्पलंगधिना ॥ २ ॥ अथ ते मिमुराश्च वै देहीरामलक्ष्मणौ ॥ काल्यं विविदभ्यर्च्य तपस्वि
शरणे वने ॥ ३ ॥ उदयंतं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकुल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं शृण्वं वचनमुब्रुव ॥ ४ ॥ सुखो पिताः स्मभगवंस्त्वया पूज्येन पूजिताः ॥
आपृच्छामः प्रयास्यामो ध्रुनयस्त्वरयंतिनः ॥ ५ ॥ त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रमं डलम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दंडकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामः सहैभिर्मुनिपुंगवैः ॥ धर्मानित्यैस्तपोदातैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥ अविषह्य तापो यावत्सूर्यो नातिविराजते ॥ अमार्गेणा
गतां लक्ष्मीं प्राप्यैवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे गंतुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ॥ वंदे सहसौ मित्रिः सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशंतौ
चरणौ बुत्वा पृथग्यमुनिपुंगवः ॥ गाढमाश्लिष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानं रामसौ मित्रिणा सह ॥ सीतया चानया सार्धं छा
येयवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं रम्यं दंडकारण्यवासिनाम् ॥ एषांतपस्विनां वीरतपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सुप्राज्यफलमूलानि पुष्पि
तानि वनानि च ॥ प्रशस्तमृगयूथानि शांतपक्षिणा निच ॥ १३ ॥ फुल्लपंकजवंडानि प्रसन्नसलिलानि च ॥ कारंदविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च
॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरभ्यागि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥ गम्यतां वत्ससौ मित्रे भवानपि वगच्छतु ॥
आगतं व्यंचते दृष्ट्वा पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथैत्युक्त्वा काकुत्स्थः सह लक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥

शय्यातपो यावत्ता एवातिविराजते तावदंतुमिच्छाम इत्यन्वयः । अमार्गेणात्यायेनागतां लक्ष्मीं भिष्य प्राप्यान्यवर्जितः अन्ययः संवत्सरादिवर्जितः गुल्फाधुजननेवारहितो दुष्प्रसूतिव अकुलज इव वा यावदवि
पक्षप्रतापो न ततः पूर्वं गतुमिच्छाम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अरिष्टं निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥ आश्रमपदमिति जातावेकवचनम् ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणत्रिंशद्विनि वनानि सरांसि च द्रक्ष्यसे इत्य
न्वयः । शांतपक्षिणान्त्व परस्परविरयोपभावात् ॥ १३ ॥ कारंदवैर्कीर्णानि व्याप्तानि ॥ १४ ॥ १५ ॥ ते त्वया सकलऋषीणां माश्रमान् दृष्ट्वा पुनरपि ममाश्रमं प्रत्यागतव्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततो धनुरादिदानान्तरं निमलौ निश्चितौ खट्वौ च ददौ ॥ १८ ॥ चापे चापशब्दो द्विष्टिः ॥ १९ ॥ २० ॥ रत्नमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामो वा० आदिकाव्ये अरण्य
काण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ राक्षसवधप्रतिज्ञां पुनस्तत्तां कारयितुं तेजोद्वयं च राक्षसवधमापाततो निषेधतो सीता अग्रतीव्रं सीतेति शेषः । हृष्या युक्तिमत्त्वे हृष्यामया
स्निग्धया खेदप्रवृत्त्या ॥ १ ॥ अक्षर्ममिति । यद्यपि भवान्महान् महापुरुषोऽपि सुसूक्ष्मेण विधिना सूक्ष्मेण मार्गेण विचारेणे सति भवान् अक्षर्मं तु प्राप्यते प्रप्नोति । छादस्तः सन् । अतिदुर्लभं
सुगन्धप्रतिज्ञया कप्रवेशे सतीत्यर्थः । वर्तमानसमीप्यं वृत् । अयमक्षर्मस्तु कामजाद्वयसनादिभिश्चिन्तेन लया निवर्तयितुं शक्यः ॥ २ ॥ किं तत्कामज व्यसन कथायमक्षर्मो यत्तानिबुद्ध्या निव
र्तनीय इत्याशंकायामाह त्रीण्येवेति । कानि त्रीणीत्यतो मिथ्येति । स्वेहह्रीपुत्रादिगणवशान्मिथ्यावाक्यप्रवृत्तिः पुनस्तायस्मक व्यसनस्वरूप तदन्तरं ततोपि गुह्यतरो व्यसनवृत्तौ ॥ ३ ॥

ततः शुभरतवृणीयदुषीचायतेक्षणा ॥ ददौ सीता योऽत्रोऽवद्वौ च विमलैततः ॥ १८ ॥ आबध्य च शुभे वृणीचापे चादाय सस्वने ॥ निष्क्रान्ता
वाश्रमां हुं तु सुभौ रासलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ शीघ्रतोरूपसंग्रहावबुद्धांतौ महर्षिणा ॥ प्रस्थितौ धृतचापासीसीतियासहराधवौ ॥ २० ॥ इत्यर्षे
श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ सुतीक्ष्णेनाभ्यबुद्धांतं प्रस्थितं शुनंदनम् ॥ हृष्यास्निग्धयावाचाभतारमिदमब्रवीत्
॥ १ ॥ अधर्मस्तु सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् । निवृत्तेन च शक्योऽयं व्यसनत्कामजजादिह ॥ २ ॥ त्रीण्येव व्यसनान्यद्यक्षमजानिभवंत्युत ॥
मिथ्यावाक्यं तु परमं तस्माद्भूतं राधुभौ ॥ ३ ॥ परदाराभिगमनं विना वै चरौ द्रुता ॥ मिथ्यावाक्यं न ते धृतं न भविष्यति राधव ॥ ४ ॥ कुतो भिल
षणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ॥ तव नास्ति मनुष्येन्द्रनचापूते कदाचन ॥ ५ ॥ मनस्यपि तथा रामनचैतद्विद्यते क्वचित् ॥ स्वदारनितश्चैव नित्यमे
व नृपात्मज ॥ ६ ॥ धर्मिष्ठः सत्यसंधश्चपितुर्निर्देशकारकः ॥ (सत्यसंधमहाभागश्रीमांलक्ष्मणपूर्वजः) त्वयि धर्मश्च सत्यं च त्वयि सर्वप्रतिष्ठितम्
॥ ७ ॥ तच्च सर्वमहाबाहो सत्यं वोढुं जितैर्द्विभैः ॥ तव वश्यं द्रियत्वं च भूतानां शुभदर्शनम् ॥ ८ ॥ तृतीयं दिदौ रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ॥ निर्वैकियते
मोहातश्चेतसमुपस्थितम् ॥ ९ ॥

क्षौ तौ तत्राह परदारोति । विना कै रौद्रता रौद्रमात्रावच्छेदने तु रौद्राप्रसक्त्यभावादिति भावः । एवं व्यसनत्रय निरूप्य प्रकृतधर्मप्राप्तिपरिहाराय व्यसन परिशेषयितुमाह मिथ्येति ॥ ४ ॥
परदाराभिगमनस्यपि त्वयि नास्तीत्याह कुत इति । कुतोपि हेतोरित्यर्थक कुत इति पूर्वात्प्राप्येति । धर्मनाशनं परया स्त्रीणां भिलषणं तत्पूर्वकं तत्परादि तत्र नास्ति । वर्तमानकालेनाभूत्पूर्वं च ततः परं न भवि
ष्यति च ॥ ५ ॥ किं बहुना मनस्यपि एतन्न विद्यते । अनेनेच्छया अपि निरासः । तथैवोपादनं स्वदारोति ॥ ६ ॥ यत्तत्त्वं धर्मिष्ठ्यादिगुणः अतस्त्वयि धर्मः प्रतिष्ठितः सर्वं सत्यं च त्वयि प्रतिष्ठितम् ॥
॥ ७ ॥ ननु उक्तव्यसने मयि न भविष्यत इति कथं तव निर्णयोत आह तच्चेति । बोद्धुं शक्यम् अप्रपि तत्परापाळनं कर्तुं शक्यं यत्तत्परापाळनकालेन जितैर्द्विभैः लब्धयति अतो न भविष्यत इति निर्णयः ॥
॥ ८ ॥ तृतीयं तु व्यसनं प्रसक्तमिमाह तृतीयमिति । यत् मोहात् निर्वैकियं परप्राणाभिहिंसनं क्रियते तदिदं रौद्राख्यं सुगयारूपं तृतीयं व्यसनं ते तत्र तत्तद्वशां तु समुपस्थितम् । एकस्यैः स्वापराधाकरणादिवै

रत्नमस्येति बोध्यम् ॥ ९ ॥ कुतोऽस्याधर्मस्य मम आश्रित आह प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥ ननु प्रतिज्ञामात्रेण कथमधर्मप्राप्तिस्तत्राह एतदिति । प्रतिज्ञातश्चोद्घातमिदं ॥ दंडका इति विभुतं प्रसिद्धं कनमित्यर्थः । प्रस्थितेन त्वया पूर्वं प्रतिज्ञातवाचकत्वमेवेति तत्त्वसिक्तिरिति भावः ॥ ११ ॥ ततो हेतोस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा तद्वृत्त सत्यप्रतिज्ञावरूपं चात्र दृष्ट्वा तव निःश्रेयसं पारलौकिकं सुखं हितमिहलोकसुखं चित्तं यस्या मम मनीषिताकुलं भवेद्भवति । रक्षसां बलवत्त्वेन तेभ्योऽनित्यसमावर्त्यैहिकसुखंभोगेपि संभावित इति भावः ॥ १२ ॥ यदेकमनो नहि मे इति । कारणं तदुदमनस्यैव मेति सकाशादिति शेषः ॥ १३ ॥ हि यतस्त्वं वनं गन्तुः सर्वान्यनचरान्तरिक्षमात्रं दृष्ट्वा शरव्ययं कश्चिदुपार्जितः । इदमेव हिसालक्षणाधर्मप्राप्तौ कारणम् ॥ १४ ॥ शर्मोक्षमज्जवाऽप्याह त्वशक्यमित्याह क्षमिण्याणामिति । समीपतः स्थित धनुर्वन्तमपि स्थित तस्य पुंसस्तोजोबलं तेजस आधिक्यं करोति यथा बहुतेजस आधिक्यमिदं वानि कुर्वते ॥ १५ ॥ अनेतिहासमाह पुंते । उत्पद्यतामृगपक्षिके तपस्तेषां इति

प्रतिज्ञातस्त्वयावीरदंडकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणां रक्षणार्थाय वयः संयतिरक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तं वचनं दंडका इति विश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वं सहस्रात्राधृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चित्ताकुले मनः ॥ तद्वृत्तं चित्तं यन्त्यावैभवेन्निःश्रेयसहितम् ॥ १२ ॥ नहि मे रोचते वीरगमनं दंडकाप्रति ॥ कारणं तत्र वक्ष्यामि वदंत्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥ त्वं हि बाणधनुष्याणि भ्रात्रा सह वनं गतः ॥ दृष्ट्वा वनचरान्सर्वान् कश्चिदुपार्जितः शरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणामिह धनुर्दुताः शस्ये धनानि च ॥ समीपतः स्थितं तेजो बलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥ पुरा किल महान् बाहोतपस्वी सत्यवान् ऋचिः ॥ कस्मिंश्चिद्भवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैव तपसो विघ्नं क्रतुर्मिदं शर्चापतिः ॥ खड्गपाणि रथागच्छद्बाधं मम भटवरूपधृक् ॥ १७ ॥ तस्मिन्स्तदाश्रमपदे निहितः खड्ग उत्तमः ॥ सन्यासाविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ॥ वने तु विचरत्येव रक्षन्त्ययमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्र गच्छत्युपादातुं मूला निच फलानि च ॥ न विनायाति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥ नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण सतपोधनः ॥ चकार रौद्रींस्त्वां बुद्धित्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥ ततः सरौद्राभितः श्रमस्तो धर्मकर्मिषतः ॥ तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥ एवमेतत्पुनरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ अग्निं संयोगवद्धे तु शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ २३ ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मरयेत्वा तु शिष्ये ॥ न कथंचन साकार्यागृहीतधनुषात्पत्या ॥ २४ ॥

शेषः ॥ १६ ॥ भटो योधः ॥ १७ ॥ तदा तस्मिन्नाश्रमे पुण्ये तपसि तिष्ठतस्तस्य मुनेः । श्रेयं षष्ठी । तस्मै मुन्ये स खड्गः न्यासविधिना कालांतरे आदानाय रक्षणार्थं स्थापनकर्मणा ॥ १८ ॥ आत्मनः प्रत्ययं विधातुं रक्षकत्वं विचरति ॥ १९ ॥ तदेव दर्शयति यदेति ॥ २० ॥ परिवहन् शस्त्रं गच्छेत् । कलंकं च पर्यस्तपसि निश्चयरूपां स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा रौद्रीं बुद्धिं चकार ॥ २१ ॥ रौद्राभितः रौद्रकर्मणि प्रीतिमान् । अयमेव कर्मितो हीनधर्मः कृतः सत्वासात् धारणात् ॥ २२ ॥ शस्त्रसंयोगकारणमिति बहुव्रीहिः । अग्निं संयोगो यथा काष्ठानां विभक्तौ तु तद्वत् शस्त्रसंयोगः शस्त्रिणो विभक्तौ तु ॥ २३ ॥ स्नेहाच्च द्विष्याद्बहुमानात् च कर्तव्यं नान्निद्विष्यात् । किं बहुमानो नाम मदीयोग मतेत्येवमभिमानः स्मारेत् पुरावृत्तमिति शेषः । अत्र स्नेहो हेतुः । बहुमानाच्च स्वां तु शिष्ये इत्यर्थः । तदेव शिक्षणं करोति न कथंचन इति ।

यत्तु तर्ह्यः स्मरये त्वां न शिक्षये इति पठति व्याचष्टे च तत्तु उत्सवाक्रे कारिष्यमाणशिक्षणेन व्याहृतमिति कृतकः ॥ २४ ॥ सा केत्यग्राह बुद्धिरिति । अथैव प्रपञ्चोपराधं विनिति । ह्यु राक्षसानिति शेषः । न मंस्यते तव यत्नमौचित्येनेति शेषः । लोकान्तरि न काम्ये इति पाठे लोकान्दु नैच्छामि । राक्षस्यदित्यग्राणिष्वयथायेव सति प्रसगादिति भावः ॥ २५ ॥ नन्वसदपराधाकरणेऽपि आर्तमुनिजलक्षणाधिमेव तेनां वधोऽस्त्वित्यत आह क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां क्षधधर्माहिमदप्रतिष्ठितानामत एव वीराणां राज्यरक्षणशेषतया युद्धादिप्रवृत्तिमां एतावदनुपा कार्य युद्धनेषु वसतां नित्यात्मनामांतानामभिक्षणम् ॥ २६ ॥ अस्माक तु नात्राप्यविकार इत्याह क चेति । क्षात्र दृष्टव्यादि । तपो जयान्तकालादियारणपूर्वकमस्माभिरिदानीमनुतिष्ठसि तिमिदम् । व्यापिद्ध परसरहस्यम् । तस्माद्देशधर्मस्तपोवनधर्मस्तु पूज्यतां रोच्यताम् ॥ २७ ॥ यतः शस्त्रसेवनात् कदर्याणां कृपाणानामिव कठुया बुद्धिर्जायते धर्मानुष्ठानविरोधिनी अतः शस्त्रसेवनं क्वे न कर्तव्यमिति ध्वनिः । ननु क्षत्रियस्य मम युद्धमेव धर्माऽत आह पुनरिति । स एव तस्य देशः कालश्चै तर्ह्यः ॥ २८ ॥ शस्त्रसेवनानिषेधमेव दृष्टयति । अक्षयति । यदि राज्यं त्यक्त्वा क्वे नितरत्वं मुनिवृत्तिमेवैस्तदा मम क्षूक्षूधगुरयोऽक्षया प्रीतिर्भवेत् । धशूक्षूधगुरोऽक्षया प्रीतिर्भवेत् । धशूक्षूधगुरोऽक्षया प्रीतिः ।

बुद्धिर्वगविनाहंतुराक्षसान्डं डकाश्रितान् ॥ अपराधं विनाहंतुलोको वीरनमंस्यते ॥ २५ ॥ क्षत्रियाणां वीराणां वनेषु नितयात्मनाम् ॥ धनुषाका र्यमेतावदांतानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ क्रवशस्त्रं च वनं क्व वक्षान्त्रं तपः क्व च ॥ व्यापिद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तुल्यताम् ॥ २७ ॥ कदर्यकलुषा बुद्धिर्जायेत शस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मचरिष्यसि ॥ २८ ॥ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः क्षूक्षूधगुरयोर्मम ॥ यदिराज्यं हि संन्यस्य म वेत्स्व नरितो मुनिः ॥ २९ ॥ धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवतो सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वधर्मस्यारमिदं जगत् ॥ ३० ॥ आत्मानं नित्यमैस्तेः स्तैः कर्षयित्वा प्रयत्नतः ॥ प्राप्य ते निपुणैर्धर्मो न सुखलभते सुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यं श्रुचि मतिः सौम्य चरधर्मतपो वने ॥ सर्वं तु विदितं तु भ्यत्रै लोभ्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुपाहृतं मे धर्मं च वस्तुतः समर्थः ॥ विचार्य बुद्ध्या तु सहजुनेन यद्वोचेत तत्कुरुमाचरेण ॥ ३३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अरण्यकांडे नवमः सर्गः ॥ १ ॥ वाक्यमेतत्तु वैद्व्याव्याहृतं भर्तृभक्त्या ॥ श्रुत्वा धर्मोऽस्थितो रामः प्रत्युवाचाथ जानकीम् ॥ १ ॥ हितमुक्तं त्वया देवि स्रिग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशं त्याचा धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥

स्मश्र्वात्तु युद्धादिग्राह्येन सुखवत्सजा प्रीतिरिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ हिंसाक्षयत्याधर्मान्मुनिवर्गमुनिष्ठानमवैतिचित्तित्याह धर्मादिति । धर्मात् अहिंसाप्रधानात् ॥ ३० ॥ सर्वथा धर्म एव सपाव इत्याह आत्मानमिति । आत्मानं स्यूष्येह ह्ययमित्यर्थः । निपुणैः समर्थैः सुखं सुखसाधनो धर्मः ॥ ३१ ॥ उपमहति नित्यमिति । श्रौतव्यमपि त्रिलोक्यार्थे प्रजा पुमर्यापुमर्थतसाधनकलाप इत्यर्थः । तुल्यत्वा ॥ ३२ ॥ अथ विन्देन क्षमापयति क्षीति । मा चिरेण विलंबो मास्त्वित्यर्थः । शब्देन गृह्यं सीताताप्यम् । यदि सकलशस्त्रक्षणेन सकलत्रिभुवनवर्तयार्तक्षणेन संपराधिपानां विहाय कर्तुं शक्यं तदा क्षात्रधर्मं चर नोचैच्छुद्धतपोधर्मं चोति धनुषा कार्यमेतावदांतानामभिरक्षणास्त्वित्यनेन ध्वनितम् । क्षत्रियाणां तु वीराणां केषु नित्यात्मनामिति पूर्वोक्तस्य कवेनैवपि वसतां क्षत्रियाणां वीराणामुत्तराधोक्तमावश्यं कमिति गृह्यताप्यम् ॥ ३३ ॥ वैलम्बनः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकांडे नवमः सर्गः ॥ १ ॥ एव युद्धव्यापाततः सीतया धर्मव्य प्रतिपादितं तद्वाक्याविरो धेनैव धर्मव्य प्रतिपादयति रामः वाक्यमिति । सर्वार्थत इति पाठे सर्वाधर्ततेजाः । धर्मं स्थित इति पाठांतरम् ॥ १ ॥ कुलं व्यपदिशत्या क्षत्रियाणां तु वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं बोधयत्या ॥ २ ॥

अत्रोच्यते किं तु ऋष्यामि त्वयैतत्तरं दत्तमित्यर्थः । इदं शब्दार्थः क्षत्रियैरिति । रक्षकामवहुत आतानां शब्दो मा भूदित्यर्थः क्षत्रियैश्चापो धार्यत इत्येतां धनुषा कार्यमेतावदतानामभिषेकणमिति वाच्ये
 नोक्त इति शेषः ॥ ३ ॥ त्वद्धचनस्यायमेवानुष्ठानकाल इत्याह ते चेति । सञ्चितव्रतास्तदीक्षणव्रताः स्वयमागम्य शरणं गता इत्यनेन नाह गवादिदोषेण रक्षोवधार्थं प्रवर्तते किं त्वस्मच्छरणगतेषु कैषण ममापि कैस्यो
 दायतामिति निर्देय वधप्रसक्तिर्न मे इत्युक्तम् ॥ ४ ॥ कालकालेषु सर्वकालेभ्यस्त्यर्थः । राक्षसैरित्यस्य वयमाना इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अन्धवपच अनुगृह्णाणेति मानूयुः । पक्षेतरां परस्मैपदम् । एवं रक्षेत्येव तेषां
 मुखान्च्युत वचन श्रुत्वा ॥ ७ ॥ वचनश्रुत्वा वचनमुपालनक्षणश्रुत्वा मनसि कृत्वैत्यर्थः । चरणश्रुत्वाभिम्यपि पाठः । यदीदृशैरुपस्थितः अस्मां रक्षणायमुपायैरुपस्थितः रक्षणार्थमिति शेषः । एषा मम
 अधीरकारिततः प्रसीदतु इत्यर्थः । तीर्थस्तु एषा मम हीरतः प्रसीदतु इति व्याचष्टे ॥ ८ ॥ किं करोमि किं कवाणीत्यर्थः । ओढ्यं लडावः ॥ ९ ॥ सर्वैः एवं मयैकैस्तेः सर्वैरित्यर्थः ॥ १० ॥ स स्मः । तत्र रक्षःपीडाभि
 किंनुवक्ष्याम्यहं देवित्वेवोक्तमिदं वचः ॥ क्षत्रियैर्यथैते चापोनर्तशब्दोभवेदिति ॥ ३ ॥ ते चातान्दं डकारण्यमुनयः संशितव्रताः ॥ मांसीतेस्वयमाग
 म्यशरण्यशरणगताः ॥ ४ ॥ वसंतः कालकालेषु वने मूलफलाशनाः ॥ नलभंतं मुखं भीरुराक्षसैः कूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ (कालेकाले च निरतानियमैर्विविधै
 रपि) ॥ भक्ष्यते राक्षसैर्भूमिर्मांसोपजीविभिः ॥ तेभक्ष्यमाणासु नयोंदं डकारण्यवाप्तिनः ॥ ६ ॥ अस्मान्भयवपद्यते मामृचुर्द्विजसत्तमाः ॥ मयातु
 वचनं श्रुत्वा तेषां वंसुखाच्युतम् ॥ ७ ॥ कृत्वा वचनश्रुत्वा वचनमेतदुदाहृतम् ॥ प्रसीदंतु भवतोभेद्वीरेषा तु ममातुला ॥ ८ ॥ यदीदृशैरुपस्थितैरुपस्थे
 येरुपस्थितः ॥ किं करोमि ति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥ सर्वैरेव समागम्य वागियंसमुदाहृता ॥ राक्षसैर्दं डकारण्यबहुभिः कामरूपिभिः ॥ १० ॥
 आदिताः स्मभृशं समाभवान्नास्तरक्षतु ॥ होमकाले तु संप्राप्तपर्वकालेषु चानघा ॥ ११ ॥ धर्षयंति स्म दुर्धर्षराक्षसाः पिशिताशनाः ॥ राक्षसैर्धर्षितानां च ता
 पसानां तपस्विनाम् ॥ १२ ॥ गतिमृगयमाणानां भवान्नः परमागतिः ॥ कामतपः प्रभावेण शक्ता हंतुं निशाचरा ॥ १३ ॥ चिरार्जितं न चेच्छामस्तपः खंडयि
 तुं वयम् ॥ बहुविधं तपो नित्यं दुश्चरैश्चैव राघवा ॥ १४ ॥ तेन शापं न संचामोभक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ तदर्थमाना क्रक्षोभिर्दं डकारण्यवासिभिः ॥ १५ ॥ रक्षक
 सर्वं स च भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं न ॥ मया चैतद्वचः श्रुत्वा कात्स्न्येन परिपालनम् ॥ १६ ॥ ऋषीणां दं डकारण्यसंश्रुतजनकात्मजे ॥ संश्रुत्य च न शक्ष्यामि
 जीवमानः श्रुतिश्रवम् ॥ १७ ॥ सुनीनामन्यथा कृतस्य मिधं हि मे सदा ॥ अप्यहं जीवितं जह्मत्वां वाप्सीते सलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥ ननु प्रातिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणे
 भ्यो विशेषतः ॥ तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापि वै देहिप्रतिज्ञाय कथं पुनः ॥ मम स्नेहाच्च सौहार्दं दिदुस्तु त्वया वचः ॥ २० ॥
 प्ये । रक्षन्विति मयच्छब्दयोगात् प्रथमपुरुषः । पर्वकालेषु ददर्शपूर्णमासोत्थकालेषु ॥ ११ ॥ धर्षयति अभिमवति ॥ १२ ॥ गतिं व्रताम् ॥ १३ ॥ तेन अतिरिक्ताजितनपोव्ययमेव ॥ १५ ॥
 रक्षकस्य भवेति शेषः । त्वन्नाथाः त्वं नाथो येषां ते । कात्स्न्येन कृत्वः रक्षः पीडा निवर्तनेन ॥ १६ ॥ चतुर्दशवर्षपर्यंतं पित्राज्ञया राज्यमवधत्वा न्यवत्वाच्छरणगतं रक्षणेऽस्त्येवाविवर्णाः ।
 किं च क्षत्रजातेरेवाधिकारो नतु राज्यपदस्थत्वेनेति तात्पर्यम् । सश्रुतं प्रतिज्ञातम् । जीवमानः जीवन् प्रतिज्ञातम् ॥ १७ ॥ न शक्ष्यामि त्यादि ॥ १८ ॥ यस्मै क्रमे
 ऽपि प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाय न जहां किं पुनर्ब्राह्मण्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापि ऋषिभिरिति कार्यमिति च शेषः । प्रतिज्ञाय कथं पुनर्न कार्यमिति शेषः । स्नेहः प्रीतिः । सौहार्दं शोभनहृदयता । प्रीतौ सत्यापि

तादृशद्वयत्वाभावे एकमुद्रासादनदर्शनादुभयमुक्तम् ॥२०॥ नन्वनिष्टोऽनुशास्यते यस्मिन्त्यस्य प्रीतिर्नास्ति नासावमुद्राश्लिष्यते । सट्टा तव स्नेहस्य लङ्घनं वच इति शेषः । दुःखानामुत्सृज्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ हेसाननः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोपमायणतिलके बालीकाये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अग्रत इति ॥ १ ॥ २ ॥ जलजाः खगा दान्यहृदयः ॥ ३ ॥ यूथवधान् यूथरूपेण सम्ब्रूयन् । पृष्ठाभिनि धृषी । विषाणिनो महिषानित्यन्ययः ॥ ४ ॥ दिवाकर् लब्धमाने सायाह् इत्यर्थः । योजनायत चतुर्दिक्षु योजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्पकरसन्वाध पद्मानि रक्तानि पुष्पर पुट्टरीक तैः संवाधः समर्पे यस्मिंस्तम् । पद्मानां पुष्करे जले संवाधो नैविडव यत्र तमिति कृतकः । गजधूरैरलङ्कृत तौ जले चेति शेषः । हसा राजहसाः । कादवाः कलहसाः । जलजातिभिः जलं जातिर्जनम

परिष्टोऽस्म्यहंसतेनद्वानिष्टोऽनुशास्यते ॥ सहशंचाबुरुपंचकुलस्वतवशोभने ॥ सधर्मचारिणीमेत्वंप्राणोभ्योपिगरीयसी ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनं महात्मासीतांप्रियामैथिलराजपुत्रीम् ॥ रामोधनुष्मान्सहलक्ष्मणेनजगामस्याणितयोवनानि ॥ २२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० अ० च० सा० अरण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ अग्रतः प्रययौरामः सीतामध्येशुशोभना ॥ पृष्ठतस्तुधनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽजगामह ॥ १ ॥ तौपश्यमानौविविधाञ्छैलप्रस्थान्व नानिच ॥ नदीश्चविविधारम्याजगमतुःसहसीतया ॥ २ ॥ सारसांश्चक्रवाकांश्चनदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसिचसपद्मानियुतानिजलजैःखगैः ॥ ३ ॥ यूथबंधाश्चपृष्ठाभंदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्चवराहांश्चगजांश्चद्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥ तेगत्वाद्दूरमध्वानलंबमानेदिवाकरोऽदृशुःसहितारम्यंतदाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्करसंबाधं गजधूरैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादंबैः संकुलं जलजातिभिः ॥ ६ ॥ प्रसन्नसलिलेरम्येतास्मिन्सरसिगुथुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषेनकुक्ष्यनदहश्यते ॥ ७ ॥ ततःकौतूहलाद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ मुनिर्धर्मभृतांमप्रहंसमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वास वेषांनोमहासुने ॥ कौतूहलंमहजातंकिमिदंसाधुकथ्यताम् ॥ ९ ॥ तैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेणमुनिस्तदा ॥ प्रभावंसरसःक्षिप्रमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १० ॥ इदंपचाप्सरानामतटाकसार्वकालिकम् ॥ निर्मिततपसाराममुनिनामांडकर्णिना ॥ ११ ॥ सहितेपेतपस्तीव्रमांडकर्णिमहासुनिः ॥ दशवर्षसहस्रा णिवायुभक्षोजलाशये ॥ १२ ॥ ततःप्रव्यथिताःसर्वदेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवचनंसर्वेपरस्परसमागताः ॥ १३ ॥ अस्माकंकल्पचित्स्थानमे षप्रार्थयतेसुनिः ॥ इतिसंविग्रमनसःसर्वे तत्रादिवौकसः ॥ १४ ॥ ततःकृतुतपोविग्रसर्वदेवैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाप्सरसःपंचविबुधचलितवर्चसः ॥ १५ ॥

येषां तैर्मत्स्यादिभिः ॥ ६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषे गीतमेतवाद्यशब्दः न तु कुक्ष्यनेति गीतादिकर्तव्यर्थः ॥ ७ ॥ धर्मभृतां नाम धर्ममृत्कामक धर्ममूलात्मक धर्ममूलात्मकं वा शरण्यगतच्छ्रद्धयायिष्येकम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पचाप्सरसां श्रीवासावनवात्पंचाप्सरानामाद्येन प्रसिद्धम् । सर्वकालोदकधूर्यादियुगलं सर्वकालिकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अग्निरूपपुरोगमसहिताः साग्निपुरोगमाः सर्वे प्रव्यथिता अभूवन् । ततः सर्वैऽब्रुवन् इत्यर्थः ॥ १३ ॥ इति संविग्रममनोऽब्रूवन्ति शेषः ॥ १४ ॥ तत उद्विग्नसर्वदेवैस्तपोविघ्नप्राय नियुक्ताः विबुधचलितवर्चसः चलितविबुधकृतमः प्रधानाप्सरसः पंचैत्यनेन तत्परिवास्तुभाष्यसत्ता ध्यन्तिता ता आगत । इति शेषः ॥ १५ ॥

दृष्टपरावरः दृष्टिहिकपरावैकिकधर्मोऽर्थः ॥ १६ ॥ निर्मित तैव मुनिना क्रीडार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ तत्रैव निर्मिते गृहे तपोयोगो यौवने हेतुः ॥ १८ ॥ भूषणोन्मिश्रः कल्यादिसूषण
ध्वनिमिश्रः ॥ १९ ॥ वचनं तदर्थम् आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह ॥ २० ॥ एव कथयमानः आश्चर्यमित्येवं कथयन्नाह्वया लक्ष्म्या ब्रह्मविद्यामुष्टानजलक्ष्म्या ब्रह्मवचसेनेति यावत् ॥ २१ ॥ प्रविश्याश्रमम्
दृढमित्यनुषाः । आश्रममंडले उवाचति शेषः ॥ २२ ॥ तद्वत्प्रकारमाह उचिष्यति । एकस्याश्रमे इति शेषः । अथ पर्यायेण सर्वेषामाश्रमान् जगाम ॥ २३ ॥ किंच योगपर्यायानाश्रमे पूर्व

अप्सरोभिस्तत्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतोमदनवश्यत्वदेवानां कार्यसिद्धये ॥ १६ ॥ ताश्चैवाप्सरसः पंचमुनेः पत्नीत्यमागताः ॥ तदाकेनि
मितं तांसां स्मिन्नंतर्हितं गृहम् ॥ १७ ॥ तत्रैवाप्सरसः पंचनिवसत्यो यथासुखम् ॥ रमयति पयो गान्मुनिर्यौवनमास्थितम् ॥ १८ ॥ तासां
संक्रीडमानानामेषवादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयते भूषणोन्मिश्रोगीतशब्दे मनोहरः ॥ १९ ॥ आश्चर्यमिति तस्यैतद्ब्रह्मचर्यं भावितात्मनः ॥ राघवः प्रति
जग्राह सहस्रत्रामहायशाः ॥ २० ॥ एवं कथयमानः सदृशं श्रममंडलम् ॥ कुशचरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २१ ॥ प्रविश्य सह
वेदबालक्ष्मणेन चराधवः ॥ तदा तस्मिन् सकाकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममंडले ॥ २२ ॥ उचिष्यासुखं तं त्रूज्यमानो महर्षिभिः ॥ जगाम चाश्रमांस्तेषां प
र्यायेण तपस्विनाम् ॥ २३ ॥ येषां मुषितवान्यूर्वसकाशे समहास्त्रविद् ॥ क्वचित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ २४ ॥ क्वचिच्चतुरोमा
सान् पंचषट्चापरान् क्वचित् ॥ अपरत्राधिकान्मासान् ध्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ २५ ॥ त्रीन्मासान् दृष्ट्वा सांश्चरावो न्यवसत्सुखम् ॥ तत्र संवत्स
स्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ २६ ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरादृश ॥ परिमृत्वा च धर्मज्ञो राघवः सहसीतया ॥ २७ ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं पुन
रेवाजगाम ॥ सतमाश्रममागम्य मुनिभिः परिपूजितः ॥ २८ ॥ तत्रापि न्यवसद्गमः किंचित्कालमर्द्धमः ॥ अथाश्रमस्थो विनयात्कदा
चित्तं महामुनिम् ॥ २९ ॥ उपासीनः सकाकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ अस्मिन्नगण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ३० ॥ वसतीति मया
नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ ३१ ॥ कुत्राश्रमपदं रम्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ प्रसादार्थं भगवतः साजुजः
सहसीतया ॥ ३२ ॥ अगस्त्यमधिगच्छेयमभिवदयितुं मुनिम् ॥ मनोरथो महानपेहदिसं परिवर्तते ॥ ३३ ॥ यदहंतं मुनिवंशुश्चैयमपि स्व
यम् ॥ इति रागमस्य मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ ३४ ॥

मुषितवान् पुनरपि तेषामाश्रमान् जगाम तद्भक्त्यतिशयान् । यथा सुतीक्ष्णश्रमे पुनरागमनम् । एतन्न वासांमाषादेवैह क्वचिदिति । परिदशान्दशवत्सस्या परिगतान् दशसंख्यान्मासानित्यर्थः ॥ २४ ॥
परान्वर्षतोऽधिकान् एवमाधिकानित्याद्यपि ॥ २५ ॥ २६ ॥ रमतः रममाणस्य परिपूज्य सर्वसुन्याश्रमात् अटिवा । परिदृश्येति पाठोत्तरम् । प्रविष्टुच्येति पाठः पाठः । यतः पुनरागतव्यमिति
प्रतिज्ञाय गतोऽतः पुनराजागत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ उपासीनः समीपस्थः ॥ ३० ॥ कथाः कथयतो सकाद्वदति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मनोरथमिन्नयो यदहं भित्ति ॥ ३४ ॥

एतच्छब्दायोगस्यामिथादि ॥ ३९ ॥ असिक्वर्थे मृदुपदिदिल्लितार्थे ॥ ३९ ॥ योजनदशमसदस्यमि चत्वारि वै तत् इति कृतकपाठे असदशमसदस्यमि चत्वारि अधिकं चत्वारि योजनानां लर्थः । दक्षिणेन गंतव्यानीति । तत्तत्तद्वतुराश्रम इत्यर्थः । पाठादरे तु चतुर्योजनोत्तरमिति सष्ट पदार्थः ॥ ३७ ॥ तदाश्रमाच्चिह्नं स्थलीप्रायवनेदेशवादि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे इम्वहेति अस्य नाम । आस्त्यः प्रादुहिरस्युपगमे वृत्तताम् ॥ यस्यां वृत्ततो जात इम्वहात्मजो मुनिरिति । भागवत देवताच्च मुनोपचरिति च्यायेनेत्येकं । दक्षिणां दिशमायोजनमतस्म । अथकाश गत्वा तत्रागस्त्यश्रमं द्रक्ष्यसि ॥ ४० ॥

सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचे प्रतीदेशरथात्मजम् ॥ अहमप्येतदेवत्वावकुक्षकामः सलक्ष्मणम् ॥ ३६ ॥ अगस्त्यमभिगच्छति सीतया सह राघवा ॥ दिष्ट्या त्विदानीं मर्धेस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ ३६ ॥ अयमास्त्यामि ते राभयत्रागस्त्यो महांसुनिः ॥ योजनान्याश्रमात्तातया हि चत्वारि वैततः ॥ दक्षिणेन महाच्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३७ ॥ स्थलीप्रायवने हेशिपिपलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रस्येनानां विहगनादिते ॥ ३८ ॥ णद्विन्नो विविधास्तत्प्रसन्नमलिलाशयाः ॥ हंसकारंदवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३९ ॥ तत्रैकांजनौ व्युष्यप्रभाते राभयत्रागस्त्याय वनखंडस्य पार्श्वतः ॥ ४० ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदंगत्वा योजनमंतरम् ॥ रमणीये वने देशे बहुपादपशोभिते ॥ ४१ ॥ रस्यते तत्र देहीलक्ष्मणश्च स्वयासह ॥ सहिरस्यो वने देशे बहुपादपसंयुतः ॥ ४२ ॥ यदि बुद्धिः कृताद्रुमगस्त्यंतं महासुनिम् ॥ अद्यैव गमने बुद्धिरोचयस्व महामते ॥ ४३ ॥ इति राभे सुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्रा भिवाद्यच्च ॥ प्रतस्थगस्त्यसु दिश्य सानुजः सह सीतया ॥ ४४ ॥ पश्यन्वानि चित्राणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगान् ॥ ४५ ॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसहृष्टावाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४६ ॥ एतदेवाश्रमपदं नूनं तत्तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य सुनेः प्रीतिर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४७ ॥ यथाहीमे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ४८ ॥ पिप्पलीनां च पक्वानां वनाद् रमादुपागतः ॥ गंधोयंपवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ४९ ॥ तत्र तत्र च हृश्यं ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च परिदृश्यं ते दभैर्वदूयवर्चसः ॥ ५० ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाश्रिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्य धूम्राग्रसंग्रहस्थते ॥ ५१ ॥ विविक्तेषु च तीर्थेषु कृतज्ञानां द्विजतयः ॥ पुण्योपहारं कुर्वति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥ ५२ ॥ ततः सुतीक्ष्णवचनं यथासौम्यमयाश्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्देन मे षम विष्यति ॥ ५३ ॥ निगृह्य तस्मात्पुण्यलोकानां हि तकांम्यथा ॥ यस्य भ्रात्रा कृतो यदिकष्टरण्यापुण्यकर्मणा ॥ ५४ ॥ इहैकदं किल क्रूरो वातापि पिचेरुचलः ॥ भ्रातरौ सहिता वास्तां ब्राह्मणद्वयं महसुरौ ॥ ५५ ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

पुष्पभारेण च सन्नताः सहस्रशो द्रुमाः ज्ञाताः ज्ञायमाना वन्ति ॥ ४८ ॥ असाधारणलिङ्गाद्रुममवगाहः पिप्पलीनामिति । पिप्पलीफलानामित्यर्थः । कटुकोदयः कटुकरसमं च्युदयः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कृष्णाग्र नीलग्रं शिखरं पर्वशिखरं चोपमाः यस्य ॥ ५१ ॥ विविक्तेषु निर्मलेषु एकांतेषु च स्वयमेवार्जितैः देवैर्बुजैर्मिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मृत्युं न तुल्यं दैत्यम् । शरण्या वासयोगेया लोकानाम् ॥ ५४ ॥ कोमौ मृत्युतुल्योऽसुरौ

योऽस्त्येन निगृहीतो लोकक्षणयोग्यतत्ताल्यायिकामाह इहेति । वने इत्यर्थः । एकदा कॉसिश्चिद्वृक्षलो ॥५९॥ ब्राह्मणरूपं ब्राह्मणसदृशवेपथुम् । संस्कृतं वदन् ब्राह्मणवदिति शेषः । एतदुभय विधासार्थम् ॥५९॥
 संस्कृतं कृत्वा श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा ॥५७॥५८॥ मेघवन्दन्युत्सजीवनीवैभवादुदरतरिति शेषः । विनिष्पतत् विनिर्गतवान् । अडमावः आर्षः ॥५९॥ सङ्ख्य समेत्य ॥६०॥ प्रार्थितेन प्रार्थितासुखदयसंहा
 धारयन्ब्राह्मणरूपमिष्वलः संस्कृतं वदन् ॥ आमंत्रयति विप्रान्सश्राद्धमुद्दिश्यनिर्घृणः ॥ ५६ ॥ आतरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेघपुण्ड्रम् ॥ तान्द्रि
 जान्भोजयामास श्राद्धद्वेष्टेन कर्मणा ॥ ५७ ॥ ततो मुकुत्वा तेषां विप्राणामिष्वलो ब्रवीत् ॥ वातापो निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ५८ ॥ ततो
 प्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापि मेघवदन् ॥ भित्वा भित्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ५९ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥ विना
 शितानि संहृत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६० ॥ अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥ अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः समहासुरः ॥ ६१ ॥ ततः सं
 पन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तेन जेनम् ॥ आतरं निष्क्रमस्वेति चेत्स्वलः समभाषत ॥ ६२ ॥ सतदा भाषमाणं त्रातरं विप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन्धी
 मानगस्त्यो मुनि सत्तमः ॥ ६३ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिमया जीर्णस्य रक्षसः ॥ आतुरं तु मेघपुण्ड्रस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६४ ॥ अथ तस्य वचः श्रु
 त्वा आतुरं निधनसंश्रितम् ॥ प्रथयितुमारेभे मुनिः क्रोधाग्निशारः ॥ ६५ ॥ सोभ्यद्रवद्विजेंद्रं तं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो नि
 धनगतः ॥ ६६ ॥ तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तदा कवनशोभितः ॥ विप्रा नु कपयायेन कर्मैन्दुष्करं कृतम् ॥ ६७ ॥ एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा
 सह ॥ रामस्यास्तंगतः सूर्यः संध्याकालोभ्यवर्तत ॥ ६८ ॥ उपास्य पश्चिमां संध्यां सहस्रभ्रात्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिचाभ्यवा दयत् ॥
 ॥ ६९ ॥ सम्यक्प्रतिगृहीतस्तु मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तानि शोभकां प्राश्वभूलफलानि च ॥ ७० ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीता या मुदितेरविमंडले ॥
 आतरं तमगस्त्यस्य ह्यामत्रयतराघवः ॥ ७१ ॥ अभिवादयेत्वा भगवन्सुखमस्म्युषितो निशां ॥ आमंत्रयेत्वांगच्छामिशुरं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७२ ॥
 गम्यतामिति नोक्तो जगाम रघुनंदनः ॥ यथादिष्टेन मार्गेण वनं तत्रावलोकयन् ॥ ७३ ॥ नीवारान्यनसान् सालान्वज्जुलांस्तिनिशांस्तथा ॥ चिरं
 विल्वान्मधूकांश्च बिल्वानथर्चति दुकान् ॥ ७४ ॥ पुष्पितान्युष्पिताग्रामिलताभिरुपशोभितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तरापादपान् ॥ ७५ ॥
 हस्तिहस्तैर्विमृदितान् वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसर्पैश्च शतशः प्रतिनादितान् ॥ ७६ ॥ ततो ब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतो
 नुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७७ ॥

रेण महर्षिणा गस्त्येन श्राद्धे श्राद्धव्यापारं मुनिरूपं भक्षितः सोऽसुरो वातापि ॥६१॥ तत इत्थलः श्राद्धांते संपन्नमित्युक्त्वा हस्तोदकं दत्त्वा आतरं निष्क्रमस्वेत्यमभाषत ॥६२॥६३॥ मया जर्णस्य भुक्तस्तेति शेषः ॥६४॥
 प्रथमं यत्तु हिंसितुम् ॥६५॥ चक्षुषा चक्षुर्वीक्षणेन अनलकल्पेनाग्निद्वयेन ॥६६॥६७॥६८॥६९॥७०॥७१॥ अग्निवादेनैवेति पाठे न्वाक्षत्समार्थम् ॥७२॥७३॥ नीवार जलकंदनाः । वज्जुलांस्तिनिशांस्तथा ।
 १ हस्तोदकं तत्र-६० पा० । २ या विमले सूर्यमण्डले-६० पा० ।

तिनिश्चो धवः । चिरिबिम्बो नमालः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ यया श्रुतास्तथा स्निग्धपना वृक्षा दृश्यते इति शेषः । अतो निकट आश्रमः ॥ ७८ ॥ अंगं विध्यं स्तमयतीत्यस्यः । पुरोरादिः ।
 स्वेन कर्मणा विध्यस्तमनकर्मणा । परिश्रान्तश्रमापहता ॥ ७९ ॥ प्राञ्चर्मूर्तिभिर्भूतैः पाक्यवृक्षैराकुलं वनं यसिन् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ यस्य प्रमावादाक्षसैर्यस्यास्त्रमाप्रदक्षितौ दक्षिणा दिग्दृश्यते नेन
 लम् । त्रासात् महर्षिभिर्या नोपयुज्यते । न स्वदेशलेनगीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ निर्वैराः प्राणिषु कैरहिताः । प्रशान्ताः लक्तकूरकर्मणः ॥ ८३ ॥ भागवतोऽप्राप्तस्य महिना प्रदक्षिणा एवदत्त-
 देव निर्वैरवादितादत्तसमर्था । कूरकर्ममी खोमिर्दुर्धवाजो नाम्ना च नाम्नापि सङ्गो देव दक्षिणेति विष्टु लोकत्र प्रथिता ॥ ८४ ॥ मेतसर्वया भास्तरागं निरिष्टु वारिष्ठकामोपचलो नियत्यस्तसात्तराय
 स्निग्धपत्रायथावृक्षायाक्षांतामृगद्विजाः ॥ आश्रमोनातिदूरस्थेमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ ७८ ॥ अगस्त्यइति त्रिव्यातोलोकेऽस्वन्नकर्मणा ॥ आश्रमो-
 श्यतेतस्यपारिश्रान्तश्रमापहः ॥ ७९ ॥ प्राज्यधूमाकुलवनश्चरामालापरिष्कृतः ॥ प्रशान्तमृगयूथश्चनानाशकुनिर्मादितः ॥ ८० ॥ निगृह्यतरसासृत्पुत्रैश्च
 नाहितकाम्यया ॥ दक्षिणादिककृतार्थेन शरण्यापुण्यकर्मणा ॥ ८१ ॥ तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्परक्षसैः ॥ दिगियंदक्षिणात्रासादृश्यतेनोपयुज्यते ॥
 ॥ ८२ ॥ यदाप्रभृतिचाक्रांतादिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृतिनिर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८३ ॥ नाम्नाचेयमगवतो दक्षिणादिकप्रदक्षिणा ॥ प्रथिता
 त्रिषु लोकेषु धर्षाकूरकर्मभिः ॥ ८४ ॥ मार्गनिरोद्धुसततमास्करस्याचलोत्तमः ॥ संदेशपालयंस्तस्य विध्यशैलोनषधते ॥ ८५ ॥ अयदीधार्षिषु
 स्तस्य लोके विष्णुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनितमृगसेवितः ॥ ८६ ॥ षण्णलोकचित्तः साधुहितेनित्यतः स्ताम् ॥ अस्मान् विगतानेनैवे
 यसाधोजिष्यति ॥ ८७ ॥ आराधयिष्याम्यन्नाहमगस्त्यतं महासुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्यवत्स्याम्यहंप्रभो ॥ ८८ ॥ अत्र देवाः संगंधवाः सिद्धा
 श्वपरसर्षधः ॥ अगस्त्यं नियताहाराः स्ततप्युपासते ॥ ८९ ॥ नात्र जीविन्मृषावादीक्षुरोवायदिवशठः ॥ नृशंसः पापवृत्तो वासुनिरिषतथाविधः ॥ ९० ॥
 अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतंगैः सह ॥ वसंति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९१ ॥ अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः मुर्यसनिभैः ॥ त्यक्त्वा देवा ब्रह्मदे-
 हैः स्वयताः परमर्षयः ॥ ९२ ॥ यक्षस्त्वमरत्वं च राज्यानि विविधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छंति भूतैराधिताः शुभैः ॥ ९३ ॥ आगताः स्माश्रमपदसौमित्र
 प्रविश्रतः ॥ निवेदयेहमां प्रातमृषये सहस्रतया ॥ ९४ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ॥ सा अरण्यकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
 सप्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणोराववातुजः ॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमतदुवाच ह ॥ १ ॥ राजादशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ॥ रामः प्रातो
 मुनिर्द्रुमायथा सहस्रतया ॥ २ ॥ लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्वरजो हितः ॥ अनुकूलश्च भक्तश्च यदिते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥

संदेशं महागमनपर्यंतं मा वर्षेदेवेवमाहं पालयन् वर्तेज्यार्पति शेषः ॥ ८९ ॥ ८६ ॥ आधितास्तन्वाश्रमं प्रातः श्रुत्वा योजयिष्यति । दिव्यशस्त्रादिदानेनेति गृहसिद्धिः ॥ ८७ ॥ प्रभो दुष्प्रणालसमर्थ
 स्यः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कूरः निर्दयः । शठो गृहविप्रियकारी । मृशतो धातुकः । तयाविधः दुष्टचासहिष्णुः ॥ ९० ॥ पतंगा गच्छदयः । कर्म स्वर्गादिजनकम् ॥ ९१ ॥ अत्र आश्रमे । सिद्धाः तपसेति
 शेषः । नवैर्होदैर्व्यहैः ॥ ९२ ॥ अत्राश्रमे भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः । शुभैः सत्कर्मभिरापाधिता देवाद्य आश्रममाहात्म्यादत्सकालेन वै राज्यादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ महेमानः ॥ इति श्रीरामाभि-
 रामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ १ ॥ २ ॥ हितः शुभकारी । अनुकूलस्तदिच्छावशवर्ती । इत्यविषयानुरागो । भक्तितद्दानं भक्तः यदीति संमा

दनायाम् । बहुदिनं ब्रूने वासादस्मच्छृणुं तत्रापि संभावितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ भगवतं द्रष्टुमिच्छामहेतो दर्शनायमागता इति निवेद्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ अग्निशरणमभिहोत्रगृहम् । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ५ ॥ अंजसा
 दशीप्रम् ॥ ६ ॥ संमत इष्टः ॥ ७ ॥ दष्टु तदन्तरं किराकालं कुश्रुषार्थं सेवार्थं चागतौ ॥ ८ ॥ अनन्तरं तत्त्वं यत्कृत्यतत्त्वम् उपश्रुत्य । भगवदगमनश्रवणादनुसूयेत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ९ ॥ मां द्रष्टुं समागत
 इति यत्तदिष्ट्या मम भाग्येन । किंचित्तर्भाविताप्यर्थो दृशिः । मामात्मानं दर्शयितुम् । यद्गने वसतश्चिरस्य चिरकालस्य गमनेयागात्तत्तदिष्ट्या मद्भाग्येनोदबुद्धेत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवाह मनसैति । एतदगमनमुदित्य
 काक्षितम् इच्छा छेदितं यावत् । सच्छतः आचारोपचारव्यवहारैरित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमसौ न प्रवेशितः क्रमाद्वैतोर्विलब्धः कृत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अभिवाद्य आगमननियोगप्रयुक्तं पुनराभिवादनं कृत्वा । तथेति ।
 तेवयंवन्मत्पुत्रं विष्टाः पितृशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ॥ तथेत्युक्त्वा
 शिरशरणं प्रविशन् निवेदितुम् ॥ ५ ॥ सप्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ॥ कृतांजलि रूपाचेदं गमनमनजसा ॥ ६ ॥ यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शि
 ष्योगस्त्यस्य संमतः ॥ पुत्रौ दशरथस्य मौरागोलक्ष्मण एव च ॥ ७ ॥ प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ द्रष्टुं भवं तमायातौ क्षुश्रूपार्थमरिदमौ ॥
 ८ ॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ ९ ॥ वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या
 रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मांसमुपागतः ॥ १० ॥ मनसा काक्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ॥ गम्यतां सत्कृतो रामः स भार्यः सह लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ प्रवेश्य
 तां समीपं किमयं न प्रवेशितः ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १२ ॥ अभिवाद्या ब्रवीच्छिष्यस्तथेति नित्यतांजलिः ॥ तदानीं क्रम्य स
 भ्रातः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतुं प्रविशतु स्वयम् ॥ ततो गत्वा श्रमपदं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ १४ ॥ दर्शयामास का
 कुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ तं शिष्यः प्रश्रितं वाक्यमगस्त्य वचनं ब्रुवन् ॥ १५ ॥ प्रवेशय दद्यान्वायं सत्काराहं सुसत्कृतम् ॥ प्रविशे शततो रामः
 सीतया सह लक्ष्मणः ॥ १६ ॥ प्रशांतं हरिणा कीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ सतत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च ॥ १७ ॥ विष्णोः स्थानं महेंद्र
 स्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥ १८ ॥ धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ स्थानं च पाशहस्तस्य
 वरुणस्य महात्मनः ॥ १९ ॥ स्थानं तथैव वायज्यावसूनां स्थानमेव च ॥ स्थानं च नाराजस्य गृहस्थानमेव च ॥ २० ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं
 धर्मस्थानं च पश्यति ॥ ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ २१ ॥

आनयामीत्येवम् ॥ १३ ॥ स्वयं प्रविशतु । भगवता वगतवृत्तान्ताच्चास्य शिष्यमुखाणोक्षेति भावः । आश्रमपदम् आश्रमप्रादेशम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणः काकुत्स्थ राम प्रदर्शयामास शिष्यमिति शेषः । तत्र द्रष्टुं
 राम शिष्यः अगस्त्यवचनम् उच्यते इति वचनम् अगस्त्योक्तं वाक्यं प्रश्रितं प्रीतियुक्तं ब्रुवन् प्रवेशयदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ सुसत्कृतं पाद्याद्यादिभिर्प्राप्त्या मार्गप्रदर्शनेन च सत्कृतम् ॥ १६ ॥ अगस्त्यश्रमस्य देवता
 स्थानदर्शनामाह स तत्रेति । तत्राश्रमे स रामः । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य कल्पितं स्थानम् । अग्निरत्र रुद्रः ॥ १७ ॥ भगः स्थूलमंडलमिमान् ॥ १८ ॥ धाता कार्यप्रजापतिः । विधाता विश्वकर्मेति कृतकः ॥ १९ ॥
 गायत्रीति सरस्वतीसावित्रीरप्युल्लक्षणम् ॥ २० ॥ एषां स्थानानि पश्यतीत्यन्वयः । एतेन पूजाख्याने एतावतां देवानां पूजावश्यकता इति सूचितम् । अभिनिष्पतत् । अढमात्रं आपः । अस्युत्थानं कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

मुनीनाम्रताः स्थितामिति शेषः । ईश्वर तमास्यं ददर्शयन्वयः ॥ २२ ॥ औदार्येण तेजोविशेषजनितोन्नयेन ॥ २३ ॥ एवमास्यमुक्त्वा लक्ष्मण प्रति बोधयित्वा आपततः आश्रमादागच्छस्तस्य कृपेः पादौ जग्राह । हस्ताभ्यां सूत्रौ च पादौ स्पृष्ट्वा नमस्कारयत्यर्थः ॥ २४ ॥ योगरूढिभ्यां रामशब्दद्वयानुरक्तस्यम् ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्णा उच्यते । यथापदपूर्वकमाख्येयार्थः ॥ २६ ॥ अर्चनयैव विस्तरोपदेशोक्तिमिति ॥ अर्चयेद्देहम् कुल्लेयार्थः । अतिथीन् रामदीन् ॥ २७ ॥ आसीन पश्चादासीनमित्यर्थ इति प्राञ्चः । मम तु माति प्रथममिति मोजन ददावित्यनेनावेति । अथोपविश्य अतिथिपूजाव्यग्रतया तावद्वयतनुपुण्ड्रं मिति ॥ २८ ॥ एवं क्षत्रियपूजानुचित्याशङ्कां समाधिकां समाधिसुः प्रकृत धर्ममुदाचरन् एवमतिथिपूजनमनुवर्जित्यर्थः । दुःसाक्षी कृतसाक्षी । एव च प्रत्यवागगोहेभ्यः ।

तंददृशाश्रितारामोमुनीनादीन्तेजसम् ॥ अब्रवीद्वचनंवीरोलक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनम् ॥ २२ ॥ बहिल्लक्ष्मणनिष्कामत्यगस्त्योगवाहृषिः ॥ औदा र्येणवगच्छामिनिधानंतपसामिदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुरास्यसूयवर्चसम् ॥ जग्राहापततस्तस्यपादौचरपुनंदनः ॥ २४ ॥ अभि वाद्यतुयर्मात्मातस्थौरामःकृतांजलिः ॥ सीतयासहैवेद्वातदारामःसलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्णचक्रुस्तथमर्चयित्वासनोदकैः ॥ कुशलप्रश्न मुक्त्वाचआस्यतामितिसोब्रवीत् ॥ २६ ॥ अर्शित्वाप्रदायार्घ्यमतिथीन्प्रतिपूज्यच ॥ वानप्रस्थेनधर्मेणसतेषांभोजनंददौ ॥ २७ ॥ प्रथमंचेष्ट विशयार्थमज्ञोमुनिपुंगवः ॥ उवाचराममासीनंप्रांजलिंयधर्मकोविदम् ॥ २८ ॥ अन्यथाखलुकाकुलस्तथतपस्वीसमुदाचरन् ॥ दुःसाक्षीवपरेलोकै स्वानिमांसानिभक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजासर्वस्यलोकस्यधर्मचारीमहाराथः ॥ पूजनीयश्चमान्यश्चभवान्यातःप्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वाफलैर्मूलेःपुष्पैश्चान्यैश्चराघवम् ॥ पूजयित्वायथाकामंतोगस्त्यस्तमश्रवीत् ॥ ३१ ॥ इदंविषमहच्चापंदेमवभ्रविभूषितम् ॥ वैष्णवंपुरुषव्याघ्रनिर्म तंविश्वकर्मणा ॥ ३२ ॥ अमोघःसूर्यसंकाशोब्रह्मदत्तःशरोत्तमः ॥ दत्तोभममहेंद्रेणतृणीचाक्षय्यसायकौ ॥ ३३ ॥ संपूर्णोनिशितैर्वीजैर्वज्रदि र्षिषावकैः ॥ महाराजतकोशोयमसिद्धमविभूषितः ॥ ३४ ॥ अनेनधनुषारामहत्वासंख्येमहासुरान् ॥ आजहारश्रियंदांतांपुराविष्णुर्दिवौक साम् ॥ ३५ ॥ तद्वस्तुतौचतूणीचशंसंखड्गंचमानद ॥ जयायप्रतिगृह्णीष्ववभ्रवंधरोयथा ॥ ३६ ॥

वमतिथिपूजावश्यकोपप्रायः ॥ २९ ॥ त्वदधिकोऽतिथिश्च नास्तीत्याह राजेति । सर्वलोकराजा सर्वलोकानियतुल्लेखत्वात् गर्भितम् । धर्मचारी धर्माचरणेन तत्प्रवर्तकः ईश्वरस्तु प्रियातिथिः सम्प्राप्तोऽतः पूजनीयो मान्यश्च । मान्यत्वेनेतः पर त्वमेवसाकामाराधनीय इति सूचितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हेहा वज्रेण च भूषितम् । वैष्णवमिति परशुपामदूढीत्वा वरुणहस्ते दत्त यद्वागेण तदेव वरुणादादाय महेदोगस्त्ये निक्षिप्तवानिति कृतकः । योगेन महेदपदेनात्र वरुण एकेत्यन्ये ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तः तदाक्षय्यश्च तूणी चेति केन धनुःशरयोक्तयोरपिदत्तत्वात् गम्यते ॥ ३३ ॥ महाराजत सुवर्णम् । हेमविभूषितो मुष्टिरेव ॥ ३४ ॥ वज्र वज्रवरो यथेत्यनेन त्वदीयमेव त्वया स्वीक्रियत इति ध्वनितम् ॥ ३५ ॥

वरायुध वरस्य विष्णोरायुधं च ॥ ३७ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रा० वा० आदिकोष्ये अरण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ रामं प्रीतोस्मि लक्ष्मण त्वयि च परितुष्टोस्मि रामसंवातात्परत्वेन परितोषः
मगवद्विषयप्रतिरेव मत्तत्वेन त्वद्भक्तोहमिति ध्वनितम् । स्या इति अतोऽल्लेखितं मय्यमुषुषादिवचनम् ॥ १ ॥ अथश्रमेण अद्यगमनादिपुण्यवेदादिकार्यकारी श्रमः खेदो दुःखम् । प्रचुरश्रमस्तज्जुखं बाधते मैथिलीमिति
शेषः । अत एवैव व्यक्तमुक्तठते क्वचिद्विश्रांतये इति शेषः ॥ २ ॥ न विमानिता इतः ब्राह्मणा इतः पाठितम् । खेदैः खेदजनकैः दुःखैरिति पाठितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुष्करकरणप्रति
पादनशेषतया लोकव्यवहाराह एषेति । आसुष्टैः सृष्टिमारस्य समस्य धनधातुयुक्ततया सम्यगवस्थितम् । विमस्य दारिद्र्येणादिग्रस्तम् ॥ ५ ॥ एकत्रानवस्थानादिदुर्गतां चाच्यमनुगच्छति बहुकालगतस्नेह
वधनच्छेदेन शृङ्खलैश्चानुगमः निधकार्यकरणे वाच्यादिशैव्यानुगमः ॥ ६ ॥ श्लाघा दोषराहित्यपूर्वकं गुणसपदा सङ्गः प्रशंसनीया । व्यपदेश्या पतिव्रताद्यप्रगण्या ॥ ७ ॥ अत्र देशो मदाश्रमरूपः आगमनमात्रेणा

एवमुक्तवामहातेजाः समस्ततद्वायुधम् ॥ दत्तारामायभगवानगस्त्यः पुनर्ब्रवीत् ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्री० वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे द्वादशः
सर्गः ॥ १२ ॥ रामप्रीतोस्मिभद्रतेपरितुष्टोस्मिलक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सहसीतया ॥ १ ॥ अथश्रमेणवावेदोबाधतेप्रचुरश्रमः ॥
व्यक्तमुक्तठतेवापिमैथिलीजनकत्मजा ॥ २ ॥ एषाचसुकुमारीचवेदैश्चनविमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ताभर्तुहैहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथेषारमते
रामइहसीततथाकुरु ॥ दुष्करकृतवत्येषावनेत्वामभिगच्छती ॥ ४ ॥ एषाहिप्रकृतिः स्त्रीणामासुष्टेन दना ॥ समस्यमनुज्यंतेविषमस्थं त्यजंति च ॥ ५ ॥
शतद्वदनां लोलत्वशस्त्राणां तीक्ष्णतां यथा ॥ गरुडानिलयोः शैव्यमनुगच्छंति योषितः ॥ ६ ॥ इयंतु भवतोभायां दोषैरेतैर्विवर्जिता ॥ श्लाघ्याचव्यपदेश्या
चयथादेवीष्वरुहती ॥ ७ ॥ अलंकृतोयंदेशश्चयत्रसौमित्रिणासह ॥ वैदेह्याचानयारामवत्स्यसित्वमरिंदम ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तुमुनिनाराधवः संयतांज
लिः ॥ उवाचप्रश्रितवाक्यमृषिर्दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुंगवः ॥ गुणैः संप्रातुभार्यस्यगुरुनः परितुष्यति ॥ १० ॥ किंतु
व्यादिशमेदेशंसोदंकबहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥ ततोब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ ध्यात्वा मुहुर्तयमा
त्मा ततोवाचवचः शुभम् ॥ १२ ॥ इतोद्विजो जनेतितबहुलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगः श्रीमान्पंचवक्त्राभिविश्रुतः ॥ १३ ॥ तत्रगत्वाश्रमपदं कृत्वा सोमित्रि
णासह ॥ रामस्वत्वापितुर्विषयं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥ (कालोयंगंतयुधिष्ठिरः कालस्तस्वराधव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १ ॥ तीर्ण
प्रतिज्ञाः काकुत्स्थसुखं राज्यं निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जेन कोरामसराजारधुनंदन ॥ २ ॥ यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥) विदितो ह्येष वृत्तां
तोममसर्वस्तवानघा ॥ तपसश्च प्रभावेण स्नेहादशरथस्य च ॥ १५ ॥ हृदयस्य च ते छंदो विज्ञातं तपसाया ॥ इहवासं प्रतिज्ञाय मया सह तपो वने ॥ १६ ॥

लङ्कृतः । हे राम यत्र देशो इतः परं वत्स्यसि सोलङ्कृतो भविष्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ किंतु किंचिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । व्यादिश बोधय आश्रमपदं वास्तव्यान्म् । स्मिताः प्रीताः ॥ ११ ॥
ध्यात्वा वासोचितं देशमिति शेषः । तत उवाचैत्यर्थे सधिरार्षः ॥ १२ ॥ तत्र पंचवटसमूहसत्त्वात् पंचवटीति नाम्नामिविश्रुतः प्रसिद्धः ॥ १३ ॥ एष वृत्तांतः पितृवचनपरिपालनाय वनवासरूपः तस्य
स्नेहात्तपसः प्रभावेण च विदितः न ह्यस्ति न यद्वृत्तांतं तपसा ज्ञातुं यतते कश्चित् । दशरथस्य च वृत्तांतः कैकेयवशत्प्राणत्यागादिरूपतत एव मे विदितः ॥ १५ ॥ यदिह वासं प्रतिज्ञाय आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्य

तं महमुनि शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्साम्नाह प्रभो ह्यनेन मम समोपे इह मदाश्रमे वासं प्रतिज्ञाय पुनर्मां प्रति व्यादिश । मे वासमियेतदहं दसि तन्मूलं ते हृदयस्य छंदः अभिप्रायो भया ज्ञातम् । अत्रादयाने प्रतिज्ञातराक्षसवधनिवृत्तौ न भवति अत्र राक्षसागमनाभावादित्येवरूप इति भावः ॥ १६ ॥ अतस्त्वदभिप्रायज्ञानान्तां पंचवटीं गच्छेति ब्रूमीति ननु शिष्टव्यवहारोचितमपीह तिष्ठेति ब्रवीमीत्यर्थः । तदनार्थवादमाह स हीति ॥ १७ ॥ १८ ॥ विक्रिः एकः पुण्यः पुण्यजनको रम्यो दृष्टिमनसोः ॥ १९ ॥ परिरक्षणे शलत्तापतनानामिति शेषः । भवान्पत्यनेन स्वस्यापि नापसरक्षणे सामर्थ्यबोधनेन स्वाश्रमे रक्षसमापीडा सूचिता । अत्र पंचवटीश्रमे पालयिष्यसि प्रतिज्ञापालननिर्वाहं करिष्यसि ॥ २० ॥ अत्य मधुकनस्योत्तरेणेत्यर्थः । न्यग्रोधं नदुपलक्षितमाश्रमं गच्छता ॥ २१ ॥ स्थलं निर्वनं देशम् । उगारब्धं प्राप्य अतश्चत्वा महं क्षमिगच्छं पंचवटीमिति ॥ सहिरम्योवनो देशो मेथिलीतत्रं स्यते ॥ १७ ॥ सदेशः श्लाघनीयश्चनतिदूरे चरावव ॥ गोदावयाः समीपे च मेथिलीतत्रं स्यते ॥ १८ ॥ ग्राज्यमूलफलैश्चैव नानाद्विजगैर्युतः ॥ विविक्तश्च महोपाश्रमोऽस्यस्तथैव च ॥ १९ ॥ भवानपि सदाचारः । अतिश्रमरक्षणे ॥ अपिचात्रवसनापसाम्नालपिष्यसि ॥ २० ॥ एतदालक्ष्यते वीरमधूकनां महावनम् ॥ उत्तरेण तस्य गंतव्यं न्यग्रोधमपि गच्छता ॥ २१ ॥ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः ॥ ख्यातः पंचवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २२ ॥ अगस्त्येनैव मुक्तस्तुरागः सौमित्रिणा सह ॥ सत्कृत्यामंत्रया मासतमृषिस्तयवादिनम् ॥ २३ ॥ तौ तु तेन भ्यदुद्धातौ कृतपादाभिवंदनौ ॥ तमाश्रमं पंचवटीं जग्मतुः सहसीतया ॥ २४ ॥ गृहं तवापौतुराधिपात्सजौ विषक्तदूणीसमरेष्वकातरौ ॥ यथोपदिष्टेन पथमहर्षिणा प्रजग्मतुः पंचवटीं समाहितौ ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकण्डिउद्योदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अथ पंचवटीं गच्छन्नंतरा रघुनंदनः ॥ आससाद महाकायं ग्रंथीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वनस्थं रागमलक्ष्मणौ ॥ मेनातेशं संपक्षिबुवाणौ को भवति ॥ २ ॥ ततो मधुरावाचा सौभ्यया प्रीणयन्निव ॥ उवाच कसमां विद्विवयस्य पितुरात्मनः ॥ ३ ॥ सतं पितृसखं भवापूजयामास राववः ॥ सतस्य कुलमव्यग्रमथ प्रपच्छनाम च ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कुलमात्मानमेव च ॥ आचक्षेद्विजस्तसमैर्षभूतसमुद्रवम् ॥ ५ ॥ पूर्वकाले महाहोये नृजापतयो भवन् ॥ तान्मेनिगदतः सर्वनादितः शृणु रावव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्ते षां विद्वतस्तदनुतरम् ॥ शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥

कस्यचित्सर्वस्याविदूतः समीपतः पंचवटीं गच्छन्त्यात्मा विदुः ॥ २२ ॥ सत्कृत्य प्रदक्षिणमस्तकारादिभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ विपके तूणी यथोत्ते पूर्वपदे पुनस्तम् ॥ २५ ॥ मँठमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणाख्ये वाल्मीकीये आदि काव्ये अरण्यकण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ अंतरामध्ये ॥ १ ॥ त पक्षिण राक्षस मेनाते विज्ञातवतौ । त राक्षसं भृगुणौ परस्परं कथयतौ को भवानिति प्रपच्छतुपेति शेषः ॥ २ ॥ आत्मनः पितुः श्रीरामस्य तव पितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वचनं वचनमाप्रक्षिपयिष्यते वचनमित्यर्थः । सौमित्रिणश्च न्यग्रोधप्रसंगाल्लक्ष्मणसुद्रवमाचक्षु इत्यर्थः । आत्मानमात्मनाम चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ पूर्वकाले महाहोये नृजापतीन् ॥ ६ ॥ कर्दमाद्याः सप्तदश प्रजापतयो वभूवुः ॥ ७ ॥

८ ॥ ९ ॥ दक्षस्य षष्ठिदुहितरो वरुणोत्पन्नः । महायश इति रामसुहृदिः ॥ १० ॥ दक्षकन्यानां कश्यपपत्नीनां नामान्याह ऋषिदितिमत्यादि । अष्टादित्युलक्षण कश्यपाय त्रयोदशेत्यन्यत्रोक्तेः । कश्यपाण्यस्तानोपयोगिन्योऽष्टाविति वा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तन्मनास्तासहस्रपुत्राभिलाषवती । इदं दितिदुहाल्लोकानां विशेषणम् । अमनस्तथामनोरथहीनाः तत्फलं तासां कन्यासंतान कश्यभिः ॥ १४ ॥ अश्विनौ चेत्येताव्यद्विदत् ॥ १५ ॥ तेषां दितिपुत्राणाम् । वनैरणैश्च सहिता सवनर्णवा ॥ १६ ॥ १७ ॥ क्रौंचादिसंतानमाह उद्धृकानिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ सवोषनताममध्ये मध्ये मदे ते इति प्रयोगः । हे

स्थानुर्मेरीचिरात्रिश्चक्रदुश्चैवमहाबल ॥ पुलस्त्यश्चागिराश्चैवप्रचेताःपुलहस्तथा ॥ ८ ॥ दक्षोविवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्चाघव ॥ कश्यपश्च महतेजास्तेषामासीच्चपश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तुदक्षस्यबभूवुरिति विश्रुताः ॥ षष्ठिदुहितरोरामयशस्विन्योमहायशः ॥ १० ॥ कश्यपःप्रति जग्राहतासामष्टौमुमध्यमाः ॥ अदितिंचदितिंचैवदनुमपिचकालकाम् ॥ ११ ॥ ताम्रांक्रोधवशांचैवमनुंचाप्यनलमपि ॥ तास्तुकन्यास्ततःप्रीतः कश्यपःपुनरब्रवीत् ॥ १२ ॥ पुत्रांल्लोक्यभर्तृचैजनयिष्यथमत्समान् ॥ अदितिस्तन्मनारामदितिश्चदुर्वेच ॥ १३ ॥ कालकचमहाबाहोशेषास्त्व मनसोभवन् ॥ अदित्यांजज्ञिरेदेवास्त्रयस्त्रिंशदरिदमा ॥ १४ ॥ आदित्यावसवोरुद्राअश्विनौचपरंतप ॥ दितिस्त्वजनयत्युत्रानुद्वैत्यांस्तातयशस्विनः ॥ १५ ॥ तेषामियवसुभतीपुरासीत्सवनाणवा ॥ दनुस्त्वजनयत्युत्रमश्वीवमरिदम् ॥ १६ ॥ नरंकालकंचैवकालकापिव्यजायत ॥ क्रौंचीमा सीतथाश्येनीधृतराष्ट्रीतथाशुकीम् ॥ १७ ॥ ताम्रातुषुवेकन्याःपंचैतलोकविश्रुताः ॥ उलूकाञ्जनयत्क्रौंचीभासीभासान्यजायत ॥ १८ ॥ श्येनीश्येनांश्चगृध्रांश्चव्यजायतसुतेजसः ॥ धृतराष्ट्रीतुहंसांश्चकलहंसांश्चसर्वशः ॥ १९ ॥ चक्रवाकंश्चभद्रतेविजज्ञेसापिभासिनी ॥ शुकीनतांविज ज्ञेतुनतायांविनतासुता ॥ २० ॥ दशक्रोधवशारामविजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ॥ मृगींचमृगमंडांचहरींभद्रमदापि ॥ २१ ॥ मातंगीमथशादूलींश्चेतां चसुरमीतथा ॥ सर्वलक्षणमंपन्नांसुरसांकदुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यंतुमृगाःसर्वेमुग्यानरवरोत्तम ॥ गृध्रांश्चहृगमंदायाःगृधराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ ततस्त्विनरावतीनामजज्ञेभद्रमदासुताम् ॥ तस्यास्त्वैरावतःपुत्रोलोकनाथोमहागजः ॥ २४ ॥ हर्षाश्चहर्षोपत्यवानराश्चनपस्विनः ॥ गोलं गूलाश्चशादूलीव्याघ्रांश्चजनयत्सुतान् ॥ २५ ॥ मातंग्यास्त्वथमातंगाअपत्यंमनुजर्षभ ॥ दिशगजंतुकलुत्स्थभेताव्यजनयत्सुतान् ॥ २६ ॥ ततो दुहितोरौराम मुरभिद्व्यजायत ॥ रोहिणीनामभद्रतेगंधर्वीचयशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गवोगंधर्वीवाजिनःसुतान् ॥ सुरसाजनयन्नागा नामकदूश्चपन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्याञ्जनयत्कर्श्यपस्यमहात्मनः ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्नैश्याञ्चदूद्रांश्चमनुजर्षभ ॥ २९ ॥

राम ते भद्रमस्तु शृण्विति शेषः ॥ २० ॥ क्रोधवशा कश्यपपत्नी तस्या दक्षापत्यान्याह मृगीं चेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ मृगराः स्वामकेरपुच्छाः । चमराः श्वेतकेरपुच्छा इति भेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हरयः सिंहः । गोलपूला इति पूर्ववच्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ गावो गा इत्यर्थः । नागा बहुफणाः सर्पस्तद्वन्त्ये पक्षगा इति तैर्यः । निर्घिपाः नागास्तद्वन्त्ये पक्षगा इति कतकः ॥ २८ ॥ जनयदजनयदित्यर्थः ॥ २९ ॥

उरसः बाहुश्चात् । क्वचित्तु बाहुभ्यामिति पाठः ॥ ३० ॥ अनलपि व्यजायतेनेन कथमस्याष्टानामपि पत्नीनां सतामस्तस्या स्वशशप्रदर्शनयाह विक्ता वेयादि । शुक्रोपैत्री शुक्रोपुत्री नतां वृत्त्यु विक्ता पुत्रीत्यर्थः । मुस्ता कद्रूश्च नाम्ना सुते ॥ ३१ ॥ नागवहस्र पद्मासहस्रमित्यर्थः । अतो नोत्तेन विरोधः ॥ ३२ ॥ श्वेनिपुत्रमिति । ननु ताम्रापुत्र्यौ शुनोश्चेत्यौ । सा श्वेनी शुक्रोपौत्री पुत्रस्यारण्यस्य कथं भवति चेत् तत्सत्तापपर्या पतिता अन्येषा श्वेनीत्यदोषः । विप्रिनिगधयोगमुष्णाविज्ञात्वाद्वा ॥ ३३ ॥ वाससहायः वासस्थाने सीताखण्डे सहायभूतः । यदिरुसि उक्तमिति शेषः । तदेवाह नीताभिनिः लपि याते मृगयात्वर्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिदाय रक्षणार्थं जटायुमे इति शेषः । परिरक्ष्येतिपाठे परिषर्प्योत्यर्थः ॥ ३६ ॥ कैलमातः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामा० वा० आ० अष्टम्याकांटे चतुर्थाः सर्गाः ॥

मुखतोब्राह्मणजाताउरसःक्षान्त्रियास्तथा ॥ ऊरुभ्यांजन्निवैश्याःपद्मांशुद्राद्वैश्रुतिः ॥ ३० ॥ सर्वान्पुण्यफलान्वृक्षाननलापिव्यजयत् ॥ निःपुताचशुक्रोपौत्रीकद्रूश्चसुरसास्त्वसा ॥ ३१ ॥ कद्रूनागसहस्रतुविजङ्घेयणीधरन् ॥ द्रौपदोविनतायास्तुगुरुडोरुणएवच ॥ ३२ ॥ तस्माज्जतो हमरुणात्संपातिश्चममाग्रजः ॥ जटायुरितिमाविद्धिश्वेनीपुत्रमर्दिम् ॥ ३३ ॥ सोहंवाससहायस्तेभविष्यामियदीच्छसि ॥ (इन्दुर्गहिकात्ताः मृगराक्षससेवितम् ॥) सीतांचतातरक्षिष्यन्त्वयियतेसलक्ष्मणे ॥ ३४ ॥ जटायुषंतुप्रतिपूज्यराघवोमुद्रापरिष्वज्यचसन्नतोभवत् ॥ पितुर्हिदुश्चा वससिखत्वमात्मवाञ्जटायुषांसकथितंपुनः ॥ ३५ ॥ सतत्रसीतांपरिदायमैथिलींसहैतेनातिबलेनपक्षिणा ॥ जगामतांपंचवटींसलक्ष्मणोरै प्रुन्दिधक्षन्सवनानिपालयन् ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अष्टम्याकांटे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ततःपंचवटींगत्वानानाव्या लमुगाधुताम् ॥ उवाचलक्ष्मणरासोभ्रातरंदीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताःस्मयथोद्दिष्ट्यंदेशंसुनिश्चवीत् ॥ अयंपंचवटीदेशःसौम्यपुष्पितका ननः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्थतांद्वाष्टिःकाननोनिपुणोद्वासि ॥ आश्रमःकतरस्मिन्नोदेशेभवितासमतः ॥ ३ ॥ रमतेयत्रवैदेहीत्वमहंचैवलक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतांदेशःसन्निवृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकंयत्रजलरामण्यकंतथा ॥ सन्निवृष्टचयस्मिन्सुमित्युष्णकुशोदकम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तुरमेण लक्ष्मणःसंयतांजलिः ॥ सीतासमक्षंकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ परवानस्मिंकुत्स्थवयिर्वर्षशतंस्थिते ॥ स्वयंतुराचिदेशेक्रियता भितिमांघद ॥ ७ ॥ सुप्रीतस्तेनवाक्येनलक्ष्मणस्यमहादुतिः ॥ विमृशन्नोचयामासदेशंसर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥

सर्गः ॥ १४ ॥ व्यालः श्वपदसर्पयोःरिति कोकः । मृगा हरिणादयः ॥ १ ॥ य देश मुनिव्रवीत् कथोद्दिष्ट त देशमागताः स्मेयकयः ॥ २ ॥ दृष्टिश्चार्थतां प्रेक्ष्यतामिह ॥ निपुण आश्रमोचितदेशज्ञान इति शेषः । संमतः सीताया इति शेषः ॥ ३ ॥ तदेवाह रमत इति । त्वं रमसेच्छं रमे इत्यर्थः ॥ ४ ॥ वनरामण्यक वनस्य रमणीयत्वम् ॥ ५ ॥ संयतांजलिः बद्धांजलिः ॥ ६ ॥ हे काकुत्स्थ त्वयि स्थिते विवमाने वर्षशतमपि अहं परवानेव त्वदधीन एव न कदाचिदपि मे स्तात्रत्यमित्यर्थः । स्वयं तु त्वमय वचिरो देश इति विचार्य तत्र वचिरे देशे क्रियतामिति वद ॥ ७ ॥ विमृशन्त्ययोजोवचन् ॥ ८ ॥

न स्वस्तेन हस्ते लक्ष्मणस्य हस्ते । लक्ष्मण गृहीत्वैत्यर्थः । अनेन वेदादिभिर्यन्तर्गतं स्वामित्वं च दर्शितम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आदित्यसंकाशैस्तद्द्रुज्जलैरिति शेषः ॥ पद्मशोभिता पद्मश्रिया शोभायुक्ता ॥ ११ ॥
 ल्यात तथैवं गोदावरी इत्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ मृगयूथैः पानार्थमागतैर्निपीडिता निबिडति यावत् ॥ १३ ॥ प्रांशव उज्जताः । फुल्लैर्विकसितपुष्पवद्भिः ॥ १४ ॥ सौवर्णैः सुवर्णभिः
 ता गजा इव मत्तिभिर्गवाश्चाकारानिलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैरलङ्कृताः ॥ १५ ॥ सालावा दृक्षुविशेषाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इदं स्थल पक्षिणा जटायुषा ॥ १९ ॥ २० ॥ सघाता मृत्तिका यस्या

पुंरुचिरमाक्रम्यदेशमाश्रमकर्मणि ॥ हस्तेगृहीत्वाहस्तेनरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अयंदेशःसमःश्रीमान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदं
 ंयथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशैःपद्मैःसुरभिर्गंधिभिः ॥ अदूरेदृश्यतेरम्यापद्मिनीपद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथाख्यातमगस्त्ये
 ंनिनाभावित्वात्मना ॥ इयगोदावरीरम्यापुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ १२ ॥ हंसकारंडवाकीर्णाचक्रवाकोपशोभिता ॥ नातिदूरनचासन्नेमृगयूथनि
 ंता ॥ १३ ॥ मयूरनादितारम्याःप्रांशवोबहुकंदराः ॥ दृश्यतेगिरयःसौम्याःफुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४ ॥ सौवर्णेराजतैस्ताम्रैर्देशेदेशे तथा
 शुभैः ॥ गवाक्षिताइवाभांगजाःपरमभक्तिभिः ॥ १५ ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्चखर्जूरैःपनरैर्द्रुमैः ॥ नीवारैस्तिनिशैश्चैवपुन्नगैश्चोपशोभिताः ॥
 १६ ॥ चूतैरशोकैस्तिलकैःकेतकैरपिचंपकैः ॥ पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७ ॥ स्यंदनैश्चंदनैर्नीपैःपनसैर्लकुचैरपि ॥ धवा
 श्वकणखदिरैःशमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८ ॥ इदंपुण्यमिदंरम्यमिदंबहुमृगद्विजम् ॥ इहवत्स्यामसौमित्रेसाधमेतेनपक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु
 रामेणलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमंभ्रातुश्चकारसुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालांमुविपुलांतत्रसंघातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तंभामस्करैर्दीर्घैःकृतं
 शांसुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशालोभिरास्त्यर्धदृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैःपर्णैःसुपरिच्छादितं तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलारम्यांच
 कारमुमहाबलः ॥ निवासंराघवस्यार्थेप्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ सगत्वालक्ष्मणःश्रीमान्नदीगोदावरीतदा ॥ स्नात्वापद्मानिचादायसफलःपुन
 रागतः ॥ २४ ॥ ततःपुष्पबलिकृत्वाशार्त्तितसयथाविधि ॥ दर्शयामासामायतदाश्रमपदंकृतम् ॥ २५ ॥ सतंदृष्ट्वाकृतंसौम्यमाश्रमंसहसीतया ॥
 राघवःपर्णशालार्थाहर्षमाहारयत्परम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टःपरिष्वज्यबाहुभ्यांलक्ष्मणंतदा ॥ अतिसिन्धुचंगण्डंचवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

सा दीर्घमस्करैर्वृणुभिः कृतवशां कृतवशकार्याम् ॥ २१ ॥ आस्तीर्येति तिर्थमन्त्रापरिक्षेपोरपीति शेषः । दृढपाशावपाशिता दृढबन्धवद्धम् ॥ २२ ॥ तलं भूतल राघवस्यार्थे निवासम् एकांतभूतं वक्तारेति
 शेषः ॥ २३ ॥ स गत्वेति । एवं मंगलदनानतरमिति शेषः । सफलः मार्गस्थप्रेक्ष्यो गृहीतफलः ॥ २४ ॥ कृत्वा स्वयमेवेति शेषः । शार्त्तं वास्तुशक्तिम् ॥ २५ ॥ आहारयत्पातवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ईदं ह्येह क्रीणं दत्तु प्रदेयोर्य उच्यतेः यन्निमित्तं यत्प्रदेयनिमित्तं ते मया पारिवर्गः कृतोऽन्यस्य देयमाणावाह ॥ २८ ॥ भावोऽभिप्रायः कृतमुपकारः न सद्यो न दृतः कितुः जितलेव पितृदेव त्वया पारिवर्गनादिति मन्त्रः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पौर्णमासः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ अथ कविः शृणुष्वसिद्धं किं कामोदीपकं हेतुं कर्णयति त्वमणुदेवं वसत इति । पञ्चदश्यामिति शेषः । इष्टो रामस्येति शेषः । कामिनां च शराबापये शरद्व्यामने हेतुं ऋतुरीति ऋतुक इति सन्ध्यामवः मित्रपदत्व वा ॥ १ ॥ २ ॥ पृष्ठतः रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥ येन हेतुतेन शुभेयं सवत्सरः शुभफलस्य आदिसप्तम्या अलंकृत इवामाति ॥ ४ ॥ हेतुतथमावाह नोहारेण परसुः कठिनस्पर्शबारीरः कृच्छादिसर्पसहशरीर इति कश्चित् । जलानुपमोऽयः

प्रीतोऽस्मि ते महत्कर्मत्वं याकृतामिदं प्रभो ॥ प्रदेयोन्यभिनिमित्तपरिवर्गमयाकृतः ॥ २८ ॥ भावोऽनकृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण ॥ त्वया पुत्रेण धर्मो त्वानसंवृत्तः पितामह ॥ २९ ॥ एवं लक्ष्मण सुखत्वात्तुराघवो लक्ष्मिर्वर्धनः ॥ तस्मिन् देशे बहुफलेन्यवसत्सुखं सुखं ॥ ३० ॥ कंचित्कालं संधर्मात्प्राप्सी तया लक्ष्मणेन च ॥ अन्वागत्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथा मरः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ॥ शरद्व्यापये हेतुं ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥ सकदा किमभयायां शर्वार्यारघुनंदनः ॥ प्रयया विभिशेकार्थं रम्यांगो दावरी नदीम् ॥ २ ॥ प्रह्वः कलशस्तस्तु सीतया सह वीर्यान् ॥ पृष्ठतोऽब्रुवन् भ्रातासौ मित्रिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अयं सकलः संप्राप्तः प्रियेयस्ते प्रियंवद ॥ अलंकृत इवाभाति येन सवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषलोकः पृथिवीस्य मालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभोगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पिबेद्वताः ॥ कृताग्रयणकाः काले संतो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ॥ विचरंति महीपालायात्रार्थं विजिगीषवः ॥ ७ ॥ सेवमाने ददं दूयैर्दिशमंतकसेविताम् ॥ विहीनतिलके वस्त्रातीन्तरादिक्रकाशते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या हिमकोशाब्जोद्गमसूयश्च सर्पतम् ॥ यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिममवनिर्गः ॥ ९ ॥ अत्यंतमुखसंचारामध्याह्नस्य शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्याच्छायासलिल ईर्षणाः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः सुनीहाराः पटुशीताः समाहिताः ॥ शून्यारण्या हिमध्वस्तादिवसभाति संप्रतम् ॥ ११ ॥

यथातिशयात् शुभमा दृष्टः ॥ १ ॥ काले आग्रयणाद्युपधानकाले नवाग्रयणपूजाभिः नवाग्रयणकालाय यदाग्रयणकालं कर्म कुरुष्व पूजाभिः । पितृदेवांश्च संतत्य कृताग्रयणकाः संतो विगतकल्मषा अभवन् ॥ ६ ॥ अयं दूरी यथा भवति तथा संपन्नोऽग्र्यासिद्धिष्वः कामो येनां ते प्राज्यकामाः संपन्नतरगोरसाः बहुलतराक्षीरादयो जनपदा मन्तोति शेषः । तया मूलेषु जनपदेषु यात्रार्थं दर्शनार्थम् ॥ ७ ॥ अंतकसेवितां दिशं विजिगीषाम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैर्धनीयत हिममसहैराब्जो हिमवानिति सांप्रतं यतो दूरसूर्योऽतः सुव्यक्तं प्रकटं हिमवात्सन्दिभवनिति यथार्थनामा भवति ॥ ९ ॥ मध्याह्नं सुखः संचारो येषु ते यथा मध्याह्नं प्रवर्तते आभासस्य शतः सुखजनकाः अत एव सुभगादित्याः सुतेत्यादित्याः छायाः सलिलानि च दुर्भंगानि अस्तेत्यानि येषु ॥ १० ॥ नीहारः सूर्यावर्तकं हिमं मृदुसूर्या ईदुष्यसूर्याः पटुशीताः शून्यारण्याः हिमना

शितपर्णालात् हिमव्यस्ताः हिमव्यस्तपकाजाः ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तानावृतभ्रदेशयनाः पुष्पनीताः पुष्पनक्षत्रबोधितरात्रिकालपरिमाणाः हिमधूसराः कपोतगणैर्यक्षगणशब्दः शीतं वृद्धतर यासु ताः आयामा दैर्घ्यवत्यास्त्रियामा रात्रयः ॥ १२ ॥ रवौ संक्रांत सौभाग्य सुमालम् उग्रमोग्यस्वरूप यस्य सः तुषारधूसरसङ्घः निःश्वासाधो निःश्वासमलिन आदर्श इव न प्रकाशते ॥ १३ ॥ आतप श्यामा आतपेन वैदर्प्यं प्राप्ता सतिव लक्ष्यते सत्तामात्रेण नतु शोभत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलसर्पः पश्चिमदिग्बाहुः । सांप्रत हिमविद्वत्वात्काले प्रातःकाले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ बाष्प ऊष्मा तेनच्छानि अप्रप्यनि । प्रातःकाले , कूपोदकादिष्विव वनादभूयसा प्रादुर्भवति इत्यनुभवप्रमाणकमिति तार्थः । यवगोधूमावकुक्ष्यवक्ष्याय विदुर्दर्शनादुक्षेपु च तदर्शनाद्बाष्पच्छानि । बाष्प

निवृत्ताकाशशयनाःपुष्पनीताहिमारुणाः ॥ शीतवृद्धतरायामास्त्रियामायतिसांप्रतम् ॥ १२ ॥ रविसंक्रांतसौभाग्यस्तुषारारुणमंडलः ॥ निःश्वासांधवादर्शश्चंद्रमानप्रकाशते ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नातुषारमलिनापौर्णमास्यांनराजते ॥ सतिवचातपश्यामालक्ष्यतेनचशोभते ॥ १४ ॥ प्रकृत्याशीतलस्पशौहिमविद्वत्संप्रतम् ॥ प्रवातिपश्चिमोवायुःकालेद्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ बाष्पच्छन्नान्यरणयानियवगोधूमावंचिच ॥ शोभतेभ्युदितेसूर्येनदद्भिःक्रौंचसारसेः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिःशिरोग्भिःपूर्णतंडुलैः ॥ शोभतेकिंचिदालंबाःशालयःकनकप्रभाः ॥ १७ ॥ मयूखैरुपसर्पद्भिर्मनीहारसंवृतैः ॥ दूरमप्युदितःसूर्यःशशांकइवलक्ष्यते ॥ १८ ॥ आग्राद्ववीर्यःपूर्वाह्निमध्याह्नेस्पशतःसुखः ॥ संसक्तःकिंचिदापांडुरातपःशोभतेक्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेनकिंचित्रास्त्रिगुणाद्रला ॥ वनानांशोभतेभूमिनिर्विघ्नतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशन्सुविपुलंशीतमुदकंद्रिरदःसुखम् ॥ अत्यंततुषितोवन्यःप्रतिसंहस्तेकरम् ॥ २१ ॥ एतेहिसमुपासीनाविहगजलचारिणः ॥ नावगांहितसिलिलप्रगल्भाइवाहवम् ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोनद्वानीहारतमसावृताः ॥ प्रमुताइवलक्ष्यतेविषुब्बावनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसंछन्नसलिलास्तविज्ञेयसारसाः ॥ हिमाद्रैवालुकास्तीरैःसरितोभातिसांप्रतम् ॥ २४ ॥ तुषारपतनाच्चैवमृदुत्वाद्भास्करस्यच ॥ शैत्यादगाग्रस्थमग्निप्रायेणरसवज्जलम् ॥ २५ ॥

नेत्रजलेपीत्यन्ये ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिव प्रलंबत्वे न पीतत्वेन च । किंचिदालंबाः किंचिन्नत्राः कनकप्रभाः परिणतत्वात् ॥ १७ ॥ नीहरो हिमतिशयरूपः वृक्षपततावददर्शनेनसादनक्षमः तत्संदृष्टस्मरसिद्धिर्मयूखैरुपलक्षितः स्त्राकास्तदृश इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आप्राह्य वीर्य ईषदग्राह्यौष्ण्यः । स्पशतः सुखः सुखसर्पः ॥ १९ ॥ अवश्यायो हिमविदुः ॥ २० ॥ प्रतिसंहस्ते कार दुसर्गशैत्यवशादिति भावः ॥ २१ ॥ समुपासीनाः जलसमीपदेशमिति शेषः । नावगाहन्ति नावगाहते ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोभ्यां नद्धा रत्नौ नीहारतमसावृताः प्रत्यक्षे ॥ २३ ॥ बाष्पो धूमः ऊष्मा वा ॥ २४ ॥ अगामस्यं पर्वताप्रस्थम् ॥ २५ ॥

जया कालकृत्या द्वावर्तितानि । घूर्णनानि येषां तैः शर्णीनि केसराणि कर्णिकाणि च येषां तैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ निरुदरः अतुदिलः । द्विधा पत्न्यागविक्रये निषेधश्चुरादीद्रियनिवर्तनं यस्यः सः । तत्र हेतुर्नैन्द्रियवम् ॥ ३१ ॥ तौल्यानौल्यसाधनान् । आर्यं त्वां सर्वात्मना श्रितः । त्वत्तद्व्यावहारवाप्तं सर्वात्मना इतल्यात्मन्यागपूर्वकं त्वद्विषयमनादिसानित्यर्थे इति कृतकः ॥ ३२ ॥ स्वर्गो जित एव स्वाधीनः कृतः यतो वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसधर्मे स्थित्वा अदुविधीयते अनुकरोति सेत इत्यर्थः । घ्रीबो दैवादिकस्य रूपम् ॥ ३३ ॥ द्विपदा मनुष्याः पितृ स्वभावं नावर्तते किंतु मातृक स्वभावं अनुवर्तते इति प्रतिद्वो लोकनादौ भतेनान्धशृङ्खलः । पितृस्वभाव एवांगीकृतो न मातृलियर्थः ॥ ३४ ॥ मत्तं सुखा कैवर्षी नितति मत्तेत्यदि ॥ ३५ ॥ ब्रह्माद्विस्तराप्रयोः ब्रह्मात् ॥ ३६ ॥ न गहिर्ब्या

जराद्वावर्तितैः पितृः शीर्णकैसरकर्णिकैः ॥ नालशेषाहिमध्वस्तानभतिकमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिन्स्तु पुरुषव्याघ्रकालदुःखसमन्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्तस्वाराज्यं च मानं च भोगांश्च विविधान्बहून् ॥ तदस्वीनियताहारः शेतेशितिमहीतले ॥ २८ ॥ सोपिवेलाभिमानं नृमभिषेकार्थमुद्यतः ॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयातिसरयूं नदीम् ॥ २९ ॥ अत्यंतदुःखं संवृद्धः सुकुपः रोहिमार्दितः ॥ कथं त्वपरारत्रेषु सरयूषमवगाहते ॥ ३० ॥ पद्मपत्रेक्षणः श्यामः श्रीमान्निरुदरो महाव ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च द्वानिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुरर्द्धमः ॥ सत्यज्यविधिना सौख्यानार्थं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्गस्तत्रात्राभरते न ह्यहः समा ॥ वनस्थमपितापत्येयस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ नपितृमनुवर्तते मातृकं द्विपदा इति ॥ स्यात्तोलोकप्रवादोयं भरतेनान्यथाकृतः ॥ ३४ ॥ भर्ता दशरथो यस्यः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं नु सांवाक्येयतां दृशीकुरदार्शनी ॥ ३५ ॥ इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं ब्रह्माद्वृत्तिधार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्तमसहब्राधवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥ न तैऽबाभ्यमाता तर्गहितव्याकदाचन ॥ तामेवैवाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥ निश्चितैव हि मे गुह्यं निर्वनवासोऽद्वयता ॥ भरतस्नेहसंतप्तः बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥ संस्मराम्यस्य वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ हृद्यान्यमृतकल्याणि मनःप्रदादनि च ॥ ३९ ॥ कदाह्यहं समेष्ट्यामि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुघ्नेन च वीरिणत्वया च घृणनंदन ॥ ४० ॥ इत्येवं विलपंस्तत्राप्यगोदावरी नदीम् ॥ चक्रे भिषेकं काकुत्स्थः सातुजः सहस्रति ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाथ सलिलैस्तैः पितृन्वृत्तानपि ॥ स्तुवंति स्मोदितं मूर्ध्नि वृत्ताश्च तानवा ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकः सराजरायः सीताद्रितीयः सहलक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेकस्वगाराजपुत्र्या रुद्रः सनर्दिभगवानिन्देशः ॥ ४३ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अरण्यकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१ पद्यः-६० पा० ।

ततः अवगाहनोत्तरम् ॥१॥ पौर्वाहिकं प्रातःकालिकम् । पूर्णशालं बहाम् ॥२॥३॥ चित्रया चित्रानक्षत्रेण ॥४॥५॥ शूर्पणखा । नखमुखात्तज्ञायामिति ङीपोभावः ॥६॥ दीप्तस्य कान्तिमन्मुख गजस्यैव मदतया विक्रान्तं गमनं यस्य ॥७॥ व्यजनं लक्षणम् ॥ ८ ॥ सुमुखमित्यादि । विष्णुल्लारोत्र ॥ ९ ॥ १० ॥ दारुणा । अदारुणमिति शेषः । दक्षिण सुभाषिणम् । वासभाषिणी दुष्टभाषिणी ॥ ११ ॥ शरीरजः कामः ॥ १२ ॥ तत्त यथा तथा आख्यातमहसि ॥ १३ ॥ शूर्पणख्येति यौगिकम् । ऋजुबुद्धितया तत्रैव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नियोगात् आज्ञानलवत्रितः निघतः । धर्मकांक्षी पितृवाक्यनिर्वाणरूपधर्माभिलाषी ।

कृताभिषेकोरामस्तुसीतासौमित्रिरेव च ॥ तस्माद्दोदोवरीतीरात्तोजगुःस्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमतदुपागम्यराघवःसहलक्ष्मणः ॥ कृत्वा पौर्वाहिकं कर्म पूर्णशालमुपागमत् ॥ २ ॥ उवासुखितस्तत्रपूज्यमानो महर्षिभिः ॥ सरामः पूर्णशालायामसीनः सहसीतया ॥ ३ ॥ विरराजमहाबाहुश्चित्रया चंद्रमाइव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ४ ॥ तदासीनस्य रामस्य कथा संसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसीकाचिदजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥ सा तदुपगमनमदशग्रीवस्य राक्षसः ॥ भगिनीराममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ दीप्तिः स्य च महाबाहुं पद्मपत्राय तेषां गजविक्रान्त गमनं जटामंडलधारिणम् ॥ सुकुमारमहासत्त्वपांथिव्यं जनान्वितम् ॥ राममिदीवरश्यामकंदपसदृशप्रभम् ॥ ८ ॥ बभूवेंद्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ सुमुखं दुसुखीरामं वृत्तमध्यमहोदरी ॥ ९ ॥ विशालाक्षं विरूपाक्षीसुकेशं तांश्च भूर्धजा ॥ प्रियरूपं विरूपासासुस्वरं भैरवस्वना ॥ १० ॥ तरुणं दारुणावृद्धादक्षिणं वासभाषिणी ॥ न्यायवृत्तं सुदुवृत्तां प्रियमप्रियदर्शना ॥ ११ ॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसीराममब्रवीत् ॥ जटी तापसवेषेण सभार्यः शरचापधृक् ॥ १२ ॥ आगतस्त्वमिदं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुराक्षस्य शूर्पणख्या परतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ (अनुत्तनहिरामस्य कदाचिदपि संमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५ ॥) आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १६ ॥ अतः यत्तलक्ष्मणो नाम प्रथमया न्यामनुव्रतः ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ १६ ॥ नियोगानुरेद्रस्य पितुमा तु श्रयं त्रितः ॥ धर्मार्थप्रक्षीचवनं वस्तुमिहागतः ॥ १७ ॥ त्वां वेदितुमिच्छामि कस्य त्वं कासि कस्य वा ॥ त्वं हिता वनमनोज्ञां गीराक्षसीप्रतिभासिमे ॥ १८ ॥ इह वा किं निमित्तं वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ सा ब्रवीद्भवश्च न श्रुत्वा राक्षसीमदनादिता ॥ १९ ॥ श्रूयतां रामतत्त्वार्थवक्ष्यामि वचनं मम ॥ अहं शूर्पणखानामराक्षसीकामरूपिणी ॥ २० ॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ रावणो नाम मे भ्राता बलीयात्राक्षसेश्वरः ॥ वीरो विश्रवसः पुत्रो यदितेश्रोत्रमागतः ॥ २१ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुंभकर्णो महाबलः ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः ॥ २२ ॥

धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय ॥ १७ ॥ कस्य त्वं कथ्येति शेषः । कासि किं नामासि कस्य वंशजेति शेषः । राक्षसी एव मनोज्ञां त्वस्य कामरूपत्वं विनाऽसमवात्यामरूपत्वं च राक्षसीत्वं विनानेति भावः ॥ १८ ॥ मदनादिता रामदर्शनादिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ यदि तै श्रोत्रमागतः । प्राप्तः श्रुत एव भविष्यतीति भावः ॥ २१ ॥ सदा प्रवृद्धनिद्र इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भ्रातरौ खरदूषणौ । विभीषणवधिरा अराक्षससमावालोक्तः ॥ २३ ॥ तात् रावणादन्वयेण समतिक्रान्ता ततोधिकजततात्मतिक्रान्ता । त्वदभिसरणे तन्निमित्तमपरहितयावृत्त्या योज्यम् । हे राम त्वात्मा
पूर्वदर्शनाद्ययमदर्शनक्षणमारम्य । यद्वाऽपूर्वदर्शनेदं विहितः प्रागदृष्टव्यव्यवदूषदर्शनेदोर्भोक्तेन त्वां पुरुषोत्तम भर्तारं सर्वजानां भर्तारं समुपेतासि ॥ २४ ॥ प्रभावसपत्ना प्रकृतेन भोक्तेन शृंगारेण सपत्ना । यद्वा
प्रमाणेन शक्त्यातिशयेन सपत्ना अत एव स्वच्छन्देन स्वेच्छया कलेन च सर्वलोकाग्रामनशीला । येन सप्तशिरायेति । २५ ॥ आत्मनो देवयोनौ देवेनाभिमताग्रहसामर्थ्याभ्यामेवेन स्वस्मिन् रामप्रवृत्तये सीतादूषणमाह
विहृता चेति । विहृता मायास्वरूपतया परिणामाख्यविकारवती । विरूपा नानारूपावावचकार्धकारिणी । अतएव शुद्धसुक्तस्वभावस्य तव न सदृशीति परमार्थः । यथाश्रुतायेत्युत्तु सष्ट एव । अहमेवानुरूपा उभयो
रपि मायाविश्रुतादित्यर्थः ॥ २६ ॥ वैरूप्यमेवाह । निर्णतेदरी अत्यन्तस्मिन्नेदरीम् असती स्फुरत्प्रस्य दुस्तानेकसमादुःखदत्तात् । कार्यरूपेण सती च त्वया सह प्रौढा निर्गुण्ये वने आगमनाच्चासीत् ॥

प्रख्यातवीर्यौ चरणेभ्रातरौ खरदूषणौ ॥ २३ ॥ तानहंसमतिक्रान्ता रामत्वापूर्वदर्शनात् ॥ समुपेतास्मिन्मादन्भर्तारि पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ अहं
प्रभावसंपन्नास्वच्छन्दबलगायिनी ॥ चिरायभवभर्तामसीतया किं करिष्यसि ॥ २५ ॥ विहृता च विरूपा च त्वत्संयमसहशीतिव ॥ अहमेवानुरूपा
यैरूपेण पश्यमाम् ॥ २६ ॥ इमां विरूपा मसतीं करालानिर्णतेदरीम् ॥ अनेन सह सहेतुभ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २७ ॥ ततः परवतभृगाजिव
नानि विविधनिच ॥ पश्यन्सहमयाकः मीढं कान्निचिरीष्यसि ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षाम् ॥ इदं वचनमारेभेव कुंवाक्य
विशारदः ॥ २९ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ तां तु शूर्पणखारामः कामयाशावपाशिताम् ॥
स्वेच्छया शृङ्गयावाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतदारोऽस्मि भवति भयं यदयितामम ॥ त्वद्वियानं तु नारीणां सुदुःखाससपत्नता ॥ २ ॥
अनुजस्त्वेव मे भ्राता शीलवान्प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो न जामवीर्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्वीभार्याचारिणिरुहः प्रियदर्शनः ॥ अनुरूप
श्रुतेभ्यो नारूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥ एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ॥ असपत्ना वरारोहे मम कर्मप्रभायथा ॥ ५ ॥

सती हि वृद्धानां श्वभ्रादीनां सविधे एव पाति ब्रह्मरक्षणाय तिष्ठेदित्याशयः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

स्वेति यावत् । असपत्ना सांघ्रतमिति शेषः । अर्कप्रभा मेरु यथा भजति तथा । एवविधोऽपि दादो रामस्य स्वं प्रति काममोदतः प्राप्ताया द्रक् विक्कारे दुःख मा भूदित्याहुः ॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ह्यर्पेनवीमिति बुद्धयौगिकम् ॥ ८ ॥ दासस्य मे भार्य भूत्वा कार्यं दासी भवितुमिच्छसीति योजना । परवानपराधीनः । कामलवर्णिनी रक्तकमलसदृशवर्णवती ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति परमार्थस्तु विशिष्टरूपां विरूपां त्रैलोक्य सुंदरीम् । अस्ती न विद्यतेऽन्या सती यस्यास्ताम् । करालाम् अवयवसन्निवेशैर्गुणैर्वर्तमानोक्ताम् । निर्णतोदरी तनुमध्याम् अर्थात्तरमपि प्रागुत्तरीत्या द्रव्यम् । वृद्धा ज्ञानवृद्धाम् अनादिं च ॥ ११ ॥ १२ ॥

इतिरामेणसाप्रोक्ताशशीकाममोहिता ॥ विमृज्यरामंसहसततोल्क्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्यरूपस्यतेयुक्ताभार्याहंवरणिनी ॥ मयासहसुखं सर्वानन्दंकान्विचरिष्यसि ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिराक्षस्यावाक्यकोविदः ॥ ततःशूर्पनखीस्मिन्त्वालक्ष्मणोयुक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथंदासस्य मेदासीभार्याभवितुमिच्छसि ॥ सोहमार्थेणपरवान्भ्रात्राकमलवर्णिनी ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्यसिद्धार्थमुदितामलवर्णिनी ॥ आर्यस्यत्वंविशा लाक्षिभार्याभवयवीयसी ॥ १० ॥ एतांविरूपामसतींकरालांनिर्णतोदरीम् ॥ भार्यावृद्धांपरित्यज्यन्त्वामैवैषभजिष्यति ॥ ११ ॥ कोहिरूपमिदं श्रेष्ठंसंत्यज्यवरवर्णिनि ॥ मानुषीषुवरारोहेकुप्याद्वावंविचक्षणः ॥ १२ ॥ इतिसालक्ष्मणेनोक्ताकरालांनिर्णतोदरी ॥ मन्यतेतद्वचःसत्यंपरिहा साविचक्षणा ॥ १३ ॥ सारामंपर्णशालायामुपविष्टंपरंतपम् ॥ सीतयासहदुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ १४ ॥ इमांविरूपामसतींकरालांनिर्ण तोदरीम् ॥ वृद्धांभार्यामवष्टभ्यन्मांत्वंबहुमन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमांभक्षयिष्यामिपश्यतस्तत्त्वामनुपीय ॥ त्वयासहचरिष्यामिनिःसपत्नायथासु खम् ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वाऽगुगशावाक्षीमलतसदृशेक्षणा ॥ अभ्यगच्छत्सुसंक्षुद्रामहोत्करोहिणींभिव ॥ १७ ॥ तांभृथुपाशप्रतिग्रामापतंतींमहा बलः ॥ निगृह्यरामःकुपितस्ततोल्क्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्यैःसौमित्रैरिहासंकथंचन ॥ नकार्यःपश्यवैदेहींकथंचित्सौम्यजीवतीप्र ॥ १९ ॥ इमांविरूपामसतीमितिमत्तामहोदरीम् ॥ राक्षसींपुरुषव्याघ्राविरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्त्वोल्क्ष्मणस्तस्याःकुद्रोरामस्यपश्यतः ॥ उद्धृत्यखड्गंचिच्छेदकर्णनासेमहाबलः ॥ २१ ॥ निवृत्तकर्णनासातुविस्वरंसाविनद्यच ॥ तथागतंप्रदुद्रावधोराक्षूर्णस्वाननम् ॥ २२ ॥

कराला दाक्षणा । परिहासाविचक्षणा तत्तद्वच्ये परिहासवक्ष्यानरहिता ॥ १३ ॥ १४ ॥ परस्तत्त्व पर्यंतं त्वामनादृत्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ निगृह्य वोचति शेषः ॥ १८ ॥ अनार्यैः परिहासो न कथमपि कार्यं इत्यत्रानुभव प्रमाणयति । पश्य वैदेहीं मक्षयितुमुक्ताऽमल्लतपरिहासदोषादिति शेषः । इदं परिहासेनाप्यदुष्टवचनं सत्यनिष्ठस्य रामस्य सर्वानर्थमूलम् । मूलविद्यायां मायायां ब्रीजावेशमूलं चेति कतकः । हे सौम्य कथाचिज्जीवतीमेवेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १९ ॥ इमां सतो विरूपां विरूपय पार्थस्थित इति शेषः ॥ २० ॥ कर्णनासे इति आर्यवदेकवत्त्वाभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विधिवान्नाहनाद् चकारोत्थः ॥ २३ ॥ प्रगृह उवाच ॥ २४ ॥ अशनिर्व गगनाद्भौ पपात ॥ २५ ॥ अथास्याः खरं प्रति स्वदृष्टांतश्चन क्वचिः सक्षिप्यह तत इति । भयजन्तिमोहेन विसङ्गया सूक्ष्मता व्याप्ता । राघवं वनमागत शंशंस । आत्मविरूपण च शशंस । अत्रेदं बोध्यम् । दशवर्षमनोत्तरं पुनः सुतीक्ष्णाश्रमामर्शनं रामस्य तत्र च वर्षाकालापरमपर्यन्तं स्थित्वा किञ्चिच्छ्रे एकादशेऽगस्त्यश्रममग्नं ततो वर्षाकालामे पंचवर्षां वासः । मयूनादिता स्या इति ततोक्तैः । एव वसतस्तस्य शतद्वयपात्रे हेमंततुः प्रविष्ट इत्युक्तं द्वादशवर्षपूर्तिः । पक्वे पक्वे वर्षे । द्वौ द्वादशविक्रमासकाविलुक्तेर्मोर्गुह्यैकादश्यां त्रयो दशारभ्यः । अत एव पात्रे उक्तम्-तत्र तु द्वादशाब्दानि रामस्य अतिवक्रमुः । कर्मक्षिप्य काले तु राक्षसी कामरूपिणी ॥ तत्र सूर्यण्वा भजे राघव रावणतुजेति केचित् । अन्ये तु त्रयोदशे किञ्चिद्वशिष्टे शूर्यखागमम् । ततो माघे सैतहरमिथाहुः । भारते शुधिश्रितवनासस्य अधिकनास गृहीत्वाऽत्रैव समासे । पक्वे पक्वे वर्षे द्वौ मासवुपजायतः ॥ एषामन्यविक्ता मासाः पंच च द्वादश क्षणाः ॥ न्योद

सारिरूपामहाघोरारक्षसीशोणितोक्षिता ॥ ननादविधान्नादान्यथाप्रावृषितोयदः ॥ २३ ॥ साविक्षन्तीरुधिरबुधधोदर्शना ॥ प्रगृह्णबाहू गर्जतीप्रविशेमहावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तुसारक्षससंघसंवृतंखरंजनस्थानगतंविहृपिता ॥ उपेत्यंतभ्रातरमुश्रतेजसंपपातभूमौगगनाब्जाशनिः ॥ २५ ॥ ततःसभार्यभयमोहमूर्च्छितासलक्ष्मणराघवमागतंवनम् ॥ विहृपणंचात्मनिशोणितोक्षिताशशससर्वभगिनीखरस्यसा ॥ २६ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ तांथथापतिताहृष्ट्वाविरूपांशोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधसंततःखरःप्रच्छराक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठतावदाख्याहिप्रमोहंजहिसंभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहिकेनत्वमेवंहृपाविहृपिता ॥ २ ॥ कःक्रुष्णसर्प मासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदस्यभिसमापन्नमंशुल्यग्रेणलीलया ॥ ३ ॥ कालपाशंसमासज्ज्वलकंठेमोहाव्रुध्यते ॥ यस्त्वामवसमासाद्यपी तवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ बलविक्रमसंपन्नाकामगाकामरूपिणी ॥ इमामवस्थानीतात्वेकंनंतकसमागता ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणां चमहात्मनाम् ॥ कोयमेवंमहावीर्यस्त्वांविहृपांचकारह ॥ ६ ॥ नहिपश्याम्यहंलोकैःकुयान्ममविप्रियम् ॥ अमरेषुसहस्राक्षमहेंद्रपाकशासनम् ॥ ७ ॥

शानं वर्षाणमिति मे वक्तै मतिरिति मीम्भेणोक्तत्वाज्ज्वलीत्यात्रापि तथैवैकमिति पूर्वव्याख्यैव युक्तेति मम माति । यत्तु तत्र त्रयोदशाब्दानि रामस्य अतिचक्रसुरीति पात्रे पाठः क्वचित् । तत्रापि प्रवेशमोऽण तदतिक्रमव्यवहारः । यथान्ये तु वादितामघवस्थितौ तद्वचवहार इति बोध्यम् । प्रभुस्तु द्वादशाब्दानोक्तं पाठः ॥ २६ ॥ तैसनः ॥ इति श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिनामः अरण्यकांडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ अथ पूर्वमगतिं सक्षिप्तया कथितार्थस्यैव विस्तारः तामिति । १ ॥ प्रमोहो विसृजता । सप्रमाश्रिताप्रतिष्ठानम् । एवरूपा अतिप्रसिद्धसौंदर्या ल्व केन विरूपितेत्यव्ययः ॥ २ ॥ आशिषि दद्यां विष यस्य तम् । पृषोदरादिव्यासाहुः । अभिसमापन्नमभिमुखे स्थितम् । तुदति व्यथयति ॥ ३ ॥ उत्तमं विषं लव्हिरूपतलक्षणम् ॥ ४ ॥ अतकसमा ल्व कस्य समीप गता येनेमा मस्यां नीता अंतकसमा ल्व केनेमावस्थाना नीता सती अत्रागत्यर्थो वा ॥ ५ ॥ महात्मनां मध्ये इति शेषः ॥ ६ ॥ यद्देगिति सहस्राक्षपाकशासनत्वे विशेषे । महेंद्रमित्यस्योत्प्रेतेति शेषः । पश्यामी

त्यत्र तमित्यथाहारः । मनुष्यादीनां तु स्वाप्रियकरणे संभावेनैव नैति भावः ॥ ७ ॥ जीवितयातं गमयति प्रापयति तैः । तुपया निष्पिबन्सारसो हंसो यथा सलिले
आसक्तं क्षीरसादस्यै एवं प्राणानादास्ये इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इरैः सकृत्तानि मर्माणि यस्य तस्य कठकर्तनकालिकं सफेनमित्युपलक्ष्यम् । दीर्घवारं सोऽयं च ॥ ९ ॥ संगता मिलिताः पश्यताः पक्षिणः
॥ १० ॥ ११ ॥ विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ श्रीरामचन्द्रे दोषाणाममावाद्गुणोक्त्यैव तं बोधयति तरुगावित्यादि व्याख्यातप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ देवो वेति । यद्यपि दशरथपुत्राविति तत्सत्का
शाच्युतमयापि अमातुषचारित्र्यदर्शनादनिश्चय इति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तां प्रमदामिच्छय निमिचीच्छय ताम्यमुभाभ्यां संभूयैकविमोगादपणेणामावकस्यां नीता । यथाऽनाथाऽसती कुलटा तथेयव्यः

अद्याहंमार्गणैः प्राणानादास्ये जीविततंगैः ॥ सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निवसारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मया संख्येशरसंकृतमर्मणः ॥ सफेनं रुधिरं
कस्य मेदिनी पातुमिच्छति ॥ ९ ॥ कस्य पत्राः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मयारणे ॥ १० ॥ तं न देवानगंधर्वान
पिशाचानराक्षसाः ॥ मया पकृष्टं कुपणं शक्तास्त्रातुं महाहवे ॥ ११ ॥ उपलभ्य शनैः सज्जतिं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वंदुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥
॥ १२ ॥ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः शूर्पणखा वक्ष्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ तरुणैरूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुंड
रीका विशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनांबरौ ॥ १४ ॥ फलमूलशनैर्दातौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥ गंध
र्वराजप्रतिभौ पार्थिवव्यंजनान्वितौ ॥ देवो वा दानवा वेतोन तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणीरूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टातत्र मयानरितयोर्म
ध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदमिच्छन्त्यताम् ॥ इमामवस्थानीतां हं यथाऽनाथाऽसती तथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्त
योश्च हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥ एष मे प्रथमः कामः कृतस्तत्र त्वथा भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे
॥ २० ॥ इति तस्यांबुवाणयां चतुर्दशमहाबलान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानंतकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनांबरौ ॥
प्रविष्टौ दंडकारण्यं चोरप्रमदया सह ॥ २२ ॥ तौ हत्वा तां चतुर्वृत्तामुपावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च भगिनी तेषां रुधिरं मम पास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथो
यमिष्टोऽस्याभगिन्याममराक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्य तां गत्व तौ प्रमथ्य स्वतेजसा ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ तस्या हताया इति विपरीणमः । रुधिरं पातुमिच्छामीत्यनेन स्वस्यास्तात्कामुकीत्वरक्तां वारयति ॥ १९ ॥ उक्तमेवार्थमुक्तं दृष्टव्योक्तनाय पुनराह एव इति ॥ २० ॥ चतुर्दशेति । प्रमुत्तया रामे
मानुषबुद्ध्या च सेमारहितानामेव चतुर्दशानां प्रेयणम् । यद्यपि याज्ञवल्क्यमुता राज्ञ्यो वै लोकविश्रुताः । चद्रकांतमहामेधविजया ब्राह्मणोत्तमाः ॥ खरश्च दुषणश्चैव त्रिशिराब्रह्मवित्तमाः ॥ आसत्तेषां च शिष्याश्च
चतुर्दश सहस्रधेति शान्तिधर्मे भीष्मोक्तेः तेषां शिष्यापेन राक्षसत्वं दशरथैर्विष्णोर्हेतुन शापमोक्षश्चेत्तत्स्थायि शापवशादेव राक्षससो निजबुद्ध्या ब्रह्मज्ञानमादौ प्राणवियोगकाले च शापांतं स्मृत्वा तत्स्वरूप
ज्ञानात् स्वस्वरूपप्राप्तिः । ब्रह्मवित्तमा इत्यत्र ब्रह्म वेद इत्याहुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मम मरिणीय तेषां रुधिरं पास्यतीत्यन्वयः । अत्र रुधिरं मम पास्यतीति विपरीतार्थमुच्यते त्वत्केन तेषां सविधानप्रयुक्तो

बुद्धिमोहः सूचितः क्वचिन्ना ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वातनुवा मेवा इव जमुरिति सक्वः ॥ २६ ॥ नैमानः ॥ इति श्रीमामिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये अष्टाध्याये एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ तत इति । सह सीत्या कर्तव्यताविति शेषः ॥ १ ॥ २॥ ३॥ प्रत्यन्तरः प्रत्यासन्नः पल्लव इति यावत् ॥ अस्या पक्षपातेनासद्व्याप्यमागतादिति यावत् ॥ ४॥ ५॥ चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ उपर्हस्य शूयम्सानिति शेषः ॥ ८ ॥ अनसकारिणामस्माकं हिरादय्या शुष्कलवुट्या शुष्कद्रव्यमसदगोक्षितनिमित्तं संपन्नमित्याह शुष्मानिति । विप्रक्तरान् भवत्कृतपीडारूपनिमित्तिजात बुष्माभिर्निहतौदृङ्गताबुभौभ्रातरौरेणे ॥ इयंप्रहृष्टमुदितारुधिर्गुधिपास्यति ॥ २५ ॥ इतिप्रतिसमादिद्वाराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ तत्रजगमुस्तयासायं घनावातेरिताइव ॥ २६ ॥ (ततस्तुतेतंसुदग्रतेजसंथापितोऽक्ष्यप्रदरानिशाचराः ॥ नशेकुरेनसहसप्रमर्दितुवनद्विपादितमिवाधिशुनितम् ॥ १॥ इत्यापै श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० ॥ १९ ॥ ततःशूर्यगवाधोराधवाश्रममागता ॥ राक्षसानाचवक्षेतौभ्रातरौसह सीतया ॥ १॥ तेरामंपर्णशालायाधुपविष्टमहाबलम् ॥ दृढशुःसीतयासायंलक्ष्मणेनापिसेवितम् ॥ २॥ तांद्वाराधवाःश्रीमानागतास्तांश्चराक्षसान् ॥ अश्वीध्रातरामोलक्ष्मणंदीपतेजसम् ॥ ३॥ मुहूर्तभवसौमित्रेसीतायाःप्रत्यन्तरः ॥ इमानस्यवधिव्यामिषद्वीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत् तःशुत्वारामस्यविदित्वात्मनः ॥ तथेतिलक्ष्मणोवाक्यराधवस्यप्रयूजयत् ॥ ५ ॥ राघवोपिप्रहञ्चपंचामीकरविधूषितम् ॥ चकारसज्ययधर्मात्माता निरक्षासिचब्रवीत् ॥ ६॥ पुत्रौदशरथस्यावांभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौसीतयासायंदुश्चरुदंडकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौदांतीतापसौब्रह्म चारिणौ ॥ वसंतौदंडकारण्येकिमर्थमुपहिंसय ॥ ८ ॥ बुष्मान्दण्डपात्यकान्दंतुविप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणांनुनियोगेनसंप्राप्तःसशरासनः ॥ ९॥ तिष्ठतैवात्रसंतुष्टानोपावर्तितुमर्हय ॥ यदिप्राणैरिहाथर्वोवोनिवर्तंच्वनिशाचराः ॥ १०॥ तस्यतद्वचनंशुत्वारक्षसास्तेचतुर्दश ॥ उचुर्वाचंसंकुद्रा ब्रह्मघ्नाःशूलपाणयः ॥ ११ ॥ संसक्तयनाधोरागमंसंरक्तलोचनम् ॥ परुषामधुराभापंहृष्टहृष्टपराक्रमम् ॥ १२ ॥ क्रोधमुत्पाद्यनोभतुःखरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेवहास्यसेप्राणान्सद्योस्माभिर्हतोयुधि ॥ १३ ॥ काहितेशक्तिरेकस्यबहूनांरमूर्धनि ॥ अस्माकमथतःस्थानुर्किंपुनर्योद्धमाहवे ॥ १४ ॥ एभिर्बाहुप्रयुक्तैश्चपरिधैःशूलपट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसिर्वीर्यचयनुश्चरपीडितम् ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वासंरब्धराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिशाराममेवाभिदुदुवुः ॥ १६ ॥ चिक्षिपुस्तानिशूलानिराधवप्रतिदुर्जयम् ॥ तानिशूलानिकाकुत्स्थःसमस्तानिचतुर्दश ॥ १७॥

नियोगेन बुष्मान्दुः सशरासनोहं संप्राप्तः सप्रातिनिमित्तः । यद्वा विप्रक्तरानित्येवावजन्तम् । अस्माकमर्धेषु च द्यौर्वैरक्तो शुष्मानित्यर्थः ॥ ९ ॥ अतः संतुष्टा मत्तः प्राप्तदुष्टतोषा शूयमत्र तिष्ठन्तेव नोपावर्तितुमर्हय । उपसर्पितुमिति पाठेऽप्यमेवार्थः । इहार्थः । इहलोके देहे चेत्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्ना इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अष्टशरपराक्रममिति छेदः । संधिपरिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्यादुपपि का ते शक्तिरिति

योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तावद्विश्वनुदयाक्षोविमुक्तचतुर्दशखलसह्यार्कैः ॥ १८ ॥ विराडितानु शाणोपखनिष्ठान् ॥ १९ ॥ २० ॥ विनिष्ठेयुः विनिष्पत्य च निमग्न्युः ॥ वल्लभिता
 द्रव्यीक प्राप्य पद्मगा इव निमग्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नासत्प्राज्ञतांते किंविस्तुष्यञ्चक्षणौगितवात्सनिध्या बहुरीव ॥ २३ ॥ २४ ॥ उत्तरस्मार्गस्य संक्षेपतः कथनम् ॥ २५ ॥ शैरमानः ॥ इति श्रीरामा
 भिरामे श्रीरामयै रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ अनर्थार्थं स्तुबुलयेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ता कृता एव मग्न्युक्ता अतएव मम हिताः परैह

तावद्विरेवचिच्छेदशरैःकांचनभूषितैः ॥ ततःपथ्यन्महतेजनाराचान्सूर्यसन्निभान् ॥ १८ ॥ जग्राहपरमकुद्धश्चतुर्दशशिलाशितान् ॥ गृहीत्वाथ
नुरायम्यलक्ष्याडुर्दिश्यराक्षसान् ॥ १९ ॥ मुमोचराघवोबाणान्वज्रानिवशतक्रतुः ॥ (रुक्मपुंस्वाश्रविशखादीनाहमेवविभूषिताः) ॥ तेभित्त्वार
क्षसांविगाद्रक्षसिरुधिरप्लुताः ॥ २० ॥ विनिष्पेदुस्तदभूमौवलमीक्रीदिवपन्नगाः ॥ तैर्मग्नहृदयभूमौभिन्नहृलहवद्रुमाः ॥ २१ ॥ निपेतुःशोणि
तस्माताविकृताविगतासवः ॥ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाराक्षसीकोधमूर्च्छिता ॥ २२ ॥ (परित्रस्तापुनस्तत्रव्यगृजद्रौवस्वनान् ॥ सानदन्तीपुनर्नार्द
जवाञ्छूयणखापुनः ॥ १ ॥) उपगम्यखरंसर्तुकिंचित्संशुष्कशोणिता ॥ पपातपुनरेवातासनिर्यासेववह्मरी ॥ २३ ॥ भ्रातुःसमीपेशोऽन्ताम
सर्जनिनंदमहत् ॥ सस्वंसुमुचेबाष्पांविवर्णवदनात्ता ॥ २४ ॥ निपातिताभ्येक्ष्यरेतुराक्षसान्प्रधावितान्पूयखापुनस्ततः ॥ वयंवतेपांनिखि
लेनरक्षसांशंससवभगिनिखिरस्यसा ॥ २५ ॥ इत्याषे श्रीस० वा० आ० च० सा० अ० ॥ २० ॥ विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥ सपुनःपतितांद्दृष्ट्वाकोधा
ञ्छूर्यणखापुनैः ॥ उवाचव्यक्तवाचतामनर्थध्यागताम् ॥ १ ॥ मयान्विदानींशूरास्तेराक्षसाःपिशिताशनाः ॥ त्वन्प्रियार्थविनिर्दिष्टाःकिमर्थ
रुदतेपुनः ॥ २ ॥ भतांश्रैवातुरक्ताश्रहिताश्रममनित्यशः ॥ हन्यमानानहन्यतेनकुपुर्वचोमम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामिकरणयत्कृतेपुनः ॥
हान्तेतिविनर्दतासपयमेष्टेक्षितौ ॥ ४ ॥ अनायवद्विलपसिंकिनुनाथेमयिस्थिते ॥ उतिष्ठोतिष्ठममैवैक्यव्यंयज्यतमिति ॥ ५ ॥ इत्येवमुक्तादुर्धर्षा
खरेणपरिसांन्विता ॥ विमृज्यनयनेसांखरेज्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहंश्रीमहाहृतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपारैर्द्विभ्रातृत्वाचपरिसांत्वि
ता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्चत्वयाशूराक्षसास्तेचतुर्दश ॥ निहंतुराघवंधोरमन्प्रियार्थसलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ तेतुरामेणसामर्षाःशूलपट्टिशपणयः ॥ समरेनिहताः
सर्वेसायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥ तान्भूमौपतितान्दृष्ट्वाक्षणेनैवमहाजवान् ॥ रामस्यचमहत्कर्ममहासासोभवन्मय ॥ १० ॥ सास्मिभतीतासमुद्रिभ्राविषण्णा
चनिशाचराशरणत्वापुनःप्राप्ताःसर्वतोभयदर्शनी ॥ ११ ॥ विपादनक्राध्युषितेपरित्रासोर्मिसालिनि ॥ किमानत्रायसेमग्रांविपुलेशोकसागरे ॥ १२ ॥
न्यमाना अपि ये न हन्यते न हतुं शक्यते । मम वचो न कुर्युगति च न । तत्किमर्थं स्वयत् इत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्कृते यद्योकांनिमित्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अहोहानीं पूर्वं त्वस्मीपि प्राप्तास्मि त्वया च
परिस्त्वित्तास्मि । शूराश्च मर्दयं प्रेषितास्तद्वाचतं वक्ष्यामीति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ क्षोणेन न तु चिरकाष्ठ्युद्धर्षमित्यर्थः । रामस्य च महत्कर्म दृष्टेयुष्माः ॥ १० ॥ भीता अत एव समुद्रिभ्रा कंभमाना अत एव

विष्णा दुःखिता सर्वतो भयदंष्ट्रिणां सर्वतो रामप्रतिपासनात् ॥ १॥ १२॥ १३॥ ये च मे पदवीं प्राप्तास्त एते भूमौ स्थितेन पदातिना रामेण हताः ॥ १३॥ यदि ते शक्त्यैर्दुर्मते श्रेयः ॥ १४॥ १५॥ निराक्रमा छिन्नरज्जुनासिकत्वात् । खरस्य क्रोधोत्पत्त्यर्थाह बुद्धयेति ॥ १६॥ सबलोपि चतुराबलोपेतोपि महारणे इत्युत्तरान्वयि । मिथ्या मूढैव स्वस्मिन्नारोपितो विक्रमो येन ॥ १७॥ अतस्त्व सहबांधवत्वारितो जनस्यानादयमाहि निर्निच्छ । समरे तौ त्वं जहि हे कुल्यांसन अकथा तु ॥ १८॥ तदेव व्याचष्टे मनुष्याविति । तौ ह्यु यदि न शक्नोपि तदा निर्भीर्यादियुगलस्य ते इह कौट्यो व्रासो जुगुप्सित एवेत्यर्थः ॥ १९॥ तामैव शक्तिं द्रव्यति रामतेज इति ॥ २०॥ प्रदरोदरं निम्बोदरी ॥ २१॥ २२॥ परस्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकाविंशः सर्गः ॥ २१॥

एतेचनिहिताभूमौरामेणनिशितैःशरैः ॥ येचमेपदवींप्राप्तारक्षसाःपिशिताशनाः ॥ १३॥ मयितेयद्यनुक्रोशोयदिरक्षःसुतेषुच ॥ रामेणयदिश
निस्तेतेजोवास्तिनिशाचर ॥ १४॥ दंडकारण्यनिलयंजहिराक्षसकंदकम् ॥ यदिरांममभिपन्नंत्वमद्यधिष्यसि ॥ १५॥ तवचैवाग्रतःप्रा
णांस्यक्ष्यामिनिरपत्रया ॥ बुद्धयाहमनुपश्यामिनत्वंरामस्यसंयुगे ॥ १६॥ स्थातुंप्रतिमुखेशक्तःसर्बलोपिमहारणे ॥ दूरसानीनदूरस्त्वंमि
थ्यारोपितविक्रमः ॥ १७॥ अपयाहिजनस्थानान्त्वारितःसहबांधवः ॥ जहिवंसमरेमूढान्यथातुकुलपांसन ॥ १८॥ मातुषैतौनशक्रोपि
हंतुंवरामलक्ष्मणौ ॥ निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्यवासस्तेकीदृशस्त्विह ॥ १९॥ रामतेजोमिभूतोहित्वक्षिप्रंविनिशिष्यसि ॥ सहितेजःसमायुक्तो
रामोदशरथात्मजः ॥ २०॥ भ्राताचास्यमहःवीर्येयेनचास्मिविरूपिता ॥ एवंविलप्यबहुराक्षसीप्रदरोदरी ॥ २१॥ भ्रातुःसमीपशोकार्ता
नष्टसंज्ञाबधूवह ॥ कराभ्यामुदरंहत्वासुरोदधूशुदुःखिता ॥ २२॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे एक
विंशःसर्गः ॥ २३॥ एवमाधर्षितःदूरःदूषणस्याखरस्ततः ॥ उवाचरक्षसांमध्येखरःखरतंरवचः ॥ ३॥ तवापमानप्रभवःक्रोधोयमतुलोमम ॥
नशक्यतेधारयितुंलवणांभद्वोल्वणम् ॥ २॥ नरामंगणयेवीर्यान्मानुषंक्षीणजीवितम् ॥ आत्सदुश्चरितैःप्राणान्तुतोयद्यविमोक्षते ॥ ३॥ बाष्पः
संधार्यतामेपसंभ्रमश्चविमुच्यताम् ॥ अहंरामंसहभ्रात्रानयामिभयमसूदनम् ॥ ४॥ परश्वधहतस्याद्यमदंप्राणस्यभूतले ॥ रामस्यरुधिरंरक्तमुष्णं
पास्यसिराक्षसि ॥ ५॥ संप्रहृष्टावचःश्रुत्वाखरस्यवदनाच्च्युतम् ॥ प्रशंशसपुनर्मौल्याद्भ्रातरंरक्षसांवरम् ॥ ६॥

आवर्षितः क्रोधादवसानितः । खरतरं तोष्यतरम् ॥ १॥ तवापमानेतस्य वाक्कृतापमानेत्यर्थः । धारयितुमात्मनोति श्रेयः । ममेति मयैत्यर्थे संबन्धे षष्ठी । लवणांम इवोल्वणं व्रणं इति श्रेयः । व्रणे निक्षिप्तं लवणयुक्तमंभ इव धारयितुं न शक्यत इत्यर्थ इति तीर्थः । लवणांमो लवणसमुद्रांम इवेत्यर्थ इति कतक्तः ॥ २॥ आत्सदुश्चरितैस्त्वादिरूपकरणरूपैः स्वयं हत एव मदर्थेनाप्राणान्मोक्षयेत् तं यस्य न गणये इत्यन्वयः । वीर्यात्स्वपत्रक्रमात् ॥ ३॥ संभ्रमो भयम् ॥ ४॥ परश्वधहतस्येत्यति । परश्वधस्तस्य मुख्यमायुधमित्यनेन ज्ञायते । रुधिरं रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ॥ ५॥ मौल्यात् अव्यवस्थितं च

चतालङ्घ्यात् । पुनः प्रशंस च न्वसमो वीरो नात्तिल्येवमादि ॥ ६ ॥ तदेवाह त्वेति ॥ ७ ॥ यानि लोकानां प्राणिनां हिंसावात्राप्येन विहारः क्रीडा । येषां रक्षतां चतुर्दशसहस्राणि वर्तते तेषां सर्वोद्योग सर्वप्रकारोद्योगं चतुर्गणबलोपेतया सर्वयुत्तसामग्रीमेततया चोद्योग कारय ॥ ८ ॥ १० ॥ पौलस्त्यानां राक्षसानामग्रे रामस्य वधार्थं नियतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ शबलीक्षित्रवर्णैः । आचक्षते उपस्थितमिति शेषः ॥ १२ ॥ वैद्यमयौ कृबौ युगधरौ यस्य तम् । असंबाध विद्यालम् ॥ १३ ॥ मांगल्यैर्मगलमलकारस्तद्व्ययोजनैः कांचनैरिति मत्स्यादि सर्वान्वयि ॥ १४ ॥ किंकिणी शुद्धवटिका । अमर्षात्कोधात्

तयापरुषितः पूर्वपुनरेवप्रशंसितः ॥ अत्रवीदूषणनामखरः सेनापतितदा ॥ ७ ॥ चतुर्दशसहस्राणिममचित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसांभीमवेगानांसमरे
ष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानालोकैर्हिंसाविहारिणाम् ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानंरक्षसांसौम्यकारय ॥ ९ ॥ उपस्थापयजेक्षिप्रशंसौ
म्यधत्तंषिच ॥ शरांश्चिचिन्नस्वङ्गांश्चशक्तीश्चविधाः शिताः ॥ १० ॥ अग्रनिर्यातुमिच्छामिपौलस्त्यानांमहात्मनाम् ॥ वधार्थदुर्विनीतस्यराम
स्वरणकोविदः ॥ ११ ॥ इतितस्यबुवाणस्यसूर्यवर्णमहारथम् ॥ सद्दधैःशबलैर्युक्तामचक्षेदूषणः ॥ १२ ॥ तंगेरुशिवरक्त, तततकांचनभूषणम् ॥
हेमचक्रमसंबाधैर्दूर्यमयकूबरम् ॥ १३ ॥ मत्स्यैःपुष्पैर्दुर्भैःशैलैश्चद्रुकातिश्चकांचनैः ॥ मांगल्यैःपक्षिसंवैश्चताराभिश्चसमावृतम् ॥ १४ ॥ ध्वजनिस्त्रिश
संपन्नांकिंकिणीवरसूषितम् ॥ सद्दधुक्तंसेमर्षादारोहखरस्तदा ॥ १५ ॥ (निशाम्यतुरथस्थंतराक्षसामीमविक्रमाः ॥ तस्थुःसुपरिवार्येनदूषणंचम
हाबलम् ॥ १६ ॥) खरस्तुतन्महत्सैन्यरथचर्मयुधध्वजम् ॥ निर्यातेत्यब्रवीत्येवदूषणः सर्वराक्षसान् ॥ १६ ॥ ततस्तद्वाक्षसेन्यघोरचर्मयुधध्वजम् ॥
निर्जगामजनस्थानान्महानादंमहाजवम् ॥ १७ ॥ मुद्गरैःपट्टिशैःशूलैःसुतीक्ष्णैश्चपरश्वधैः ॥ खड्गैश्चैकैरथस्थैश्चप्राजस्यैःसतोमरैः ॥ १८ ॥ शक्तिभिः
परिघैरैरतिमौत्रैश्चकारैः ॥ गदासिसुसलैर्वज्रैर्हतिर्भीमदर्शनैः ॥ १९ ॥ राक्षसानांयुधोराणांसहस्राणिचतुर्दश ॥ निर्यातिनिजनस्थानात्स्वरचित्ता
नुवर्तिनाम् ॥ २० ॥ तांस्तुनिर्धवतोद्वाराक्षसान्भीमदर्शनात् ॥ खरस्याथरथः किंचिज्जगामतदन्तरम् ॥ २१ ॥ ततस्ताञ्छवलानश्वांस्ततकांचनभू
षितान् ॥ खरस्यमतमाज्ञायसारथिः पर्यचोदयत् ॥ २२ ॥ संचोदितोरथः शीघ्रंखरस्यरथुचातिनः ॥ शब्देनापूरयरासदिशः समदिशस्तथा ॥ २३ ॥
प्रवृद्धमनुरतुखरः खरस्वरोरिपोर्वधार्थान्वरितोयथांतकः ॥ अधूदुत्साराथिसुन्नदन्पुनर्महबलोमेवइवाश्मवर्षवान् ॥ २४ ॥ इत्याषे श्रीमद्रा
वाल्मी० आदि० अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ तत्प्रयत्तंबलघोरमशिवंशोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महोरास्तुलुगदंभारुणः ॥ १ ॥
॥ १५ ॥ तन्महत्सैन्यं प्रेक्ष्य तत्प्रतिनिर्यातियज्वलीत् ॥ दूषणः दूषणश्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत्त उभयनिर्यागंनंतरस्यराक्षसं रक्षसामिदम् ॥ १७ ॥ मुद्गरादय आयुधविकेषः कर्षैर्वज्रकारपटविरायुधैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ खरस्य
स्थोपि सेनास्थानात्किंचिदन्तरम् । सर्वेनानिर्याणं किंचिक्ताल प्रतीक्ष्य जगामेत्यर्थः ॥ २१ ॥ मतमाज्ञायामीष्टं ज्ञात्वा ॥ २२ ॥ सचोदित इत्यादिलोकद्वयं कृतकंसंस्थारीत्या प्रक्षितम् ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ अथ खरप्रयाने उपातवर्णनम् । शोणितसहितयुद्धकं प्रयातं प्रस्थितम् । गर्द

१ घोरणां कूरकर्मणम् ॥ लोकहिंसाविहारणां बलिनामुग्रतेजसा ॥ तेषां शालूदूषणां महारणानां महोत्सवम् ॥ २० पा० । २ ताम्महेचासावोरस्वसंयुग्मवजान्-३० पा० । ३ तस्मिन्याते असंस्थानादशिवम्-३० पा० ।

भाल्यो वृत्तः तुल्यतुल्यबद्धः अमरर्षेत् ॥ गेव इति शेषः ॥ १॥ रथुक्ता ये युक्ताः पुष्पचिने पुष्पयुते अनेन 'पातनिमित्ताह्वयम्' ॥ २ ॥ कथितो रक्तर्णः पर्वतः प्रान्तभगो यस्य अलतचक्रप्रतिम तद्ध
द्रुवम् । दिवाक्त प्रतिगृह सूर्यमण्डलायतं संबध्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ खरखनाः पक्षशब्दाः ॥ ५ ॥ अमिरीतामां रथिुक्तायाम् । विवस्वदासा भवति प्रदीपेति वस्तुतोजोक्तेः । शिवाः यत्तुनानामधिक्रम
क्षुम व्याजुः ॥ ६ ॥ प्रमिन्नजोति पाठे मत्तज्ज्यर्थः । प्रमिन्नजोति पाठे गैरिक्तादिवातुहाविण इत्यर्थः । तोयमिव शोणित धरति अनाकाशमन्त्राशम् ॥ ७ ॥ उद्धत राक्षस्य ॥ ८ ॥ क्षतजान्द्रवणामा
रुषिपार्श्वद्वैदिसामन्वर्णा संध्योति विशेयम् । काल धिना बभौ मेवेचिति शेषः ॥ ९ ॥ शुद्धे नित्यमशिवकराः अद्यभशसिन्धः शिवा घोरनिदर्शना मयदर्विकाः खरबलस्य चाभिमुख नेहुः । पूर्वं डिगभिमुख
निपेतुस्तुरगास्तस्परथुक्तामहाजवाः ॥ समेपुष्पचित्देशराजमार्गेयहच्छया ॥ २ ॥ श्यामरुधिरपयंतबभूवपरिवेषणम् ॥ अलतचक्रप्रतिमं
प्रतिगृह्णदिवकम् ॥ ३ ॥ ततोऽध्वजपुगम्यहसदंडसमुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्यमहाकायस्तस्थोऽग्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपेचमृगः
क्रम्यखरखरस्वनाः ॥ विस्वगान्विविधान्दान्मांसादान्मृगयक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजुर्भुविदीतायांदिशि वैभवस्वनम् ॥ अशिवंयाधुधानां शिवा
घोरासहास्वनाः ॥ ६ ॥ प्रमिन्नजसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशंतदनाकाशचक्रभीमौबुवाहकाः ॥ ७ ॥ बभूवतिमिघोरमुद्धतरोम
हर्षणम् ॥ दिशोवाप्रादिशोवापिसुव्यंतनचकाशिरैः ॥ ८ ॥ क्षतजान्द्रवणामांसांध्यकालंविनाबभौ ॥ खरचाभिमुखं नेहुस्तदाघोरासृगाः खगाः
॥ ९ ॥ कंकगोमायुधग्रश्चबुधुर्भयशंसिनः ॥ नित्याशिवकरायुद्धेशिवाघोरानिदर्शनाः ॥ १० ॥ नेहुर्बलस्याभिमुखंज्वलोलोद्गारिभिराननैः ॥
कंबधःपरिभासोदृश्यतेभास्करांतिके ॥ ११ ॥ जग्राहसूर्यस्वभानुरर्पणिमहाग्रहः ॥ प्रवातिमारुतः शीघ्रनिष्पन्नोभूदिवकरः ॥ १२ ॥ उत्पेतु
श्रविनारात्रिताराः खद्योतसप्रभाः ॥ संलीनमीनविहगानलिन्यः शुष्कपंकजाः ॥ १३ ॥ तस्मिन्क्षणेबभूवश्रविनापुष्पफलैर्दुमाः ॥ उद्धृतश्चविना
वांतरेणुजलधराश्रुणः ॥ १४ ॥ चीचीकूचीतिवाश्यतोबभूवस्तत्रसारिकाः ॥ उल्काश्चापिसनिघोषानिपेतुर्धोरदर्शनाः ॥ १५ ॥ प्रचचालमहीचापिस
शैलवनकानना ॥ खरस्यचरस्थस्यनर्दानस्यधीमतः ॥ १६ ॥ प्राकृतं तुजः सव्यः खरश्चास्यावसज्जत ॥ सासांसंपद्यतेदृष्टिः पश्यमानस्य
सर्वतः ॥ १७ ॥ ललाटेचरुजोजानचमोहाभ्यवर्तत ॥ तान्समीक्ष्यमहोत्पातानुत्थितान्नोमहर्षणम् ॥ १८ ॥ अत्रवीद्राक्षसान्सर्वान्ग्रहमन्तसख
रस्तदा ॥ महोत्पातानिमान्सर्वानुत्थितान्घोरदर्शनाम् ॥ १९ ॥ न चितयाम्यहवीर्याद्बलवान्दुर्बलानिव ॥ ताराअपिशरैस्तीक्ष्णैः पातयेयन्म
स्तलात् ॥ २० ॥ मृत्युमरणधर्मेणसंकुद्धोयोजयाम्यहम् ॥ राघवंतंबलोत्तिकंभ्रातरंचापिलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥

दिवाहब्द उक्तः इदानीं खरस्यपिमुख्येनेति भेदः । परिधामासः पारिध आयुर्विधोवस्तस्तद्व्याः कंबधो धूमकेतुमिति तीर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ शीघ्रं प्रचंडं यथा भवति त्वेवर्षः । समुख इति शेषः ॥ १२ ॥
खद्योतसप्रपन्न नित्तजस्थलेन चांचलेन च ॥ १३ ॥ विना पुष्पफलैः पुष्पादिहिताः बभूवुर्ल्यथाः उद्धृत उल्लिखः जलधराश्रुणः धूसरः ॥ १४ ॥ चीचीकूचीति शब्दतुल्यणम् । वास्तव आर्षम् । ननु शिखित
शब्दमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सव्यो वामः खरश्चावसज्जत हीनोभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तानुत्पातानुत्थितान्समीक्ष्यापि मोहात् न न्यवर्तत युद्धयात्रया इति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ बलोत्तिक बलाधिकम् ॥ २१ ॥

यन्निमित्तं शूर्पणखानिमित्तम् । विपर्ययः कूटुह्लिरूपः ॥ ११ ॥ २३ ॥ एतन्मम पराजयमावरूपं बभूव ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मण इत्यर्थे आरम्भ ॥ २७ ॥ ये लोकानां समता गोब्राह्मण व्यतिरिक्तातोऽप्यश्व सति इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सैन्यस्याप्राद्विनिःसृतः पूर्वं सैन्यसंबद्ध एव तदग्रमार्गे स्थितः इदानीं तु सेना बहुदूरे पृष्ठतस्त्यक्त्वा स्वयमेवाग्रे गत इत्यर्थः । श्येनगान्यादयो द्वादशा करमात्याः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सा सेना तौ राजपुत्रौ सहसा तत्क्षणमेवाभ्युपेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ कंठमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

अहस्वासायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ यन्निमित्तं तुरामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२ ॥ सकामाभगिनीमेस्तु पीत्वा तु रुरुधिरंत्योः ॥ नक्वचित्प्रा तपूवो मे संयुगेषु पराजयः ॥ २३ ॥ गुष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतकं तथा मन्यहम् ॥ देवराजमपि कुद्धो मे तौ रावतागामिनम् ॥ २४ ॥ वज्रहस्तरणे हन्यार्थैकं पुनस्तौ च मानवौ ॥ सातस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसानां महाचमूः ॥ २५ ॥ प्रहर्षमंतुलं लेभेमृदुयाशावपाशिता ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकां क्षिणः ॥ २६ ॥ ऋषयो देवगंधर्वाः सिद्धाश्च सहचारणैः ॥ समन्त्य चोच्चुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्तिगोब्राह्मणेभ्योस्तु लोकानां ये च संमताः ॥ जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यत्रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा विष्णुः सर्वानसुरसत्तमान् ॥ एतच्चान्यच्च बहुशोऽब्रुवाणः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ॥ ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ स्थेनतुखरो विगांस्तेन्यस्य प्राद्विनिःसृतः ॥ (तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥) श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ ३१ ॥ दुर्जयः करवीराक्षः पुरुषः कालकार्मुकः ॥ हेममाली महामालीसर्पास्योरुधिराशनः ॥ ३२ ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्त्युरभिः खरम् ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमार्थस्त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वार एते सेनाग्रे दूषणं पृष्ठतो न्वयुः ॥ ३३ ॥ सा भीमवेगा समराभिकां क्षिणी सुदारुणाराक्षसवीरसेना ॥ तौराजपुत्रौ सहसाभ्युपेतौ मालाग्रहाणामिव चंद्रसूर्यौ ॥ ३४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ आश्रमं प्रतियायातु खरपरक्रमे ॥ तानेवौत्पातिकात्रामः सह तत्राददर्शह ॥ १ ॥ तातुत्पातान् महाघोरात्रा मोहद्वष्टात्यमर्षणः ॥ प्रजानमहिता न्दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान्यश्वमहबाहो सर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थिता न्महोत्पातान्संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमीरुधिरधारास्तु विमुजंते खरस्वनाः ॥ व्योम्निमेवाविवर्तते परुषागर्दभारुणाः ॥ ४ ॥ समुमाश्चराः सर्वे मम युद्धाभिर्नादिताः ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि विचक्षते विचक्षण ॥ ५ ॥ यादृश इह कूजंति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो नोभयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥ शः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ औत्पातिकां उपातान् । स्वार्थे ङ्क् ॥ १ ॥ अत्यमर्षणोऽत्यस्वस्थचित्तः प्रजानां प्रकृतवाद्वाक्षसा एवात्र प्रजाः ॥ २ ॥ सर्वभूतापहारिणस्तत्सूचकान् प्रकृते सर्वराक्षसान् संहर्तुं तत्संहारं सूचयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ राक्षसानां दुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयसूचकान्याह सधूमा इति । उपातवशाद्भूमसंबद्धाः । मम युद्धेऽभिन्द आनंदो येनां सजाततादृशाः अत एव विचेष्टते तूष्णिषु चलेति । स्वगतानदस्य शरैरेषूपचारः चापानि च विचेष्टते स्वाधिष्ठातृदेवतासां क्रियास्तुल्यज्यानि भवति ॥ ५ ॥ अग्रतः आसन्नदेशकाले न मय जीवितसंशयश्च प्राप्तः । अमय प्राप्त चादसुराणा जीवितस्य संशयः

१ कुमात्रो-६० पं० । २ वेगादुग्रकैव्यो विनिःसृतः-६० पं० । ३ मेव-६० पं० । ४ कामा महाबल-६० पं० । ५ युतित्रात्रो महर्षणान्-६ पा० । ६ विवर्तते च लक्षण-६० पं० ।

प्राप्त इत्यर्थे इति तीर्थः ॥ ६ ॥ सत्रहोरो रणः एव मयेकपि स्वस्याभ्यसूचक निमित्तमाह अयमिति । सूरसाणः सुभ्रं दक्षिण इति शेषः तीर्थव्याख्याने जयसूचकात्सहति व्याख्येयम् ॥ ७ ॥ सविकर्षे आसक्तकाले जयमित्यादराख्यातान्नान्वयः । तत्रायमा जुमसूचकालियाह सुभ्रमिति ॥ ८ ॥ येषां च वदन निप्रभ भवति तत्रामादुक्षयो भवति । वर्तमानसमीप्ये उट् । नैमस्माकमिति शेषः । केवमादुक्षयो भवति तेषां वदन निप्रभमिति व्याख्याने वीज चित्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अनागतस्याजिगीषितस्यातिदस्य विधात प्रति विधान परिहारः ॥ ११ ॥ आश्रम हिला शैलस्य दुर्गमितैर्गदुमशक्या गुहामाश्रयो ॥ १२ ॥ इदं वाक्यं मयोच्यमान त्वया प्रतिकूलिषु विपरीतं कर्तुं नेच्छामि । निवृत्तौ वै दुःखार्थः । उक्त कर्तव्यार्थः । या चिसविलेबेना १ ३ ॥ इति । अनेनासाकार्यानां वायवतीति शंका निराहता । स्वयमिति । तद्वद

संग्रहस्तुसुमहान्भविष्यतिनसंशयः ॥ अयमाख्यातिमेवाहुः स्फुरमाणोसुहृदुः ॥ ७ ॥ सत्रिकर्षेतुनःशूरजयशत्रोःपराजयम् ॥ लुप्तभञ्च प्रसन्नचतवक्त्रंहिलक्ष्यते ॥ ८ ॥ उद्यतानांहियुद्धार्थेषांभवतिलक्ष्मण ॥ निष्प्रभंवदनैर्थांभवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसानंदतांघोषैःशूय तेयं महाध्वनिः ॥ आहतानांचमेरीणांरक्षसैःकूकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानंतुर्कर्तव्यंशुभमिच्छता ॥ आपदाशंकमानेननपुरुषेणविपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद्दृढत्वावैदोशरणार्णधनुर्धरः ॥ गुह्यमाश्रयशैलस्यदुर्गापादपसंकुलम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामिनहिवाक्यमिदंत्वंया ॥ शापितोभमपादाभ्यांगम्यतांवत्समाचिरम् ॥ १३ ॥ त्वंहिरूश्चबलवान्दहन्याएताव्रसंशयः ॥ स्वयनिहंतुमिच्छामिसवनिवनिशाचरात् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःसहसीतया ॥ शरानादायचापंचगुहादुर्गासमाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन्मयविष्टेगुहालक्ष्मणेसहसीतया ॥ हंतनित्युक्तमित्युक्त्वास्वामःकवचमाविशत् ॥ १६ ॥ सतेनाग्निनिर्काशेनकवचेनविभूषितः ॥ बभूवगामस्तिमिमेमहानाग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ सचापमुद्यम्यमहच्छरानादायवीर्यवान् ॥ संबभूवास्थितस्तत्रज्यास्वनेःपूरयन्दिशः ॥ १८ ॥ ततोदेवाःसंगंधर्वाःसिद्धाश्चसहचारणैः ॥ सप्रयुश्चमहात्मानोयुद्धदर्शनकांक्षया ॥ १९ ॥ ऋषयश्चमहात्मानोलोकेब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेयचोदुःसहितास्तेन्योन्यपुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्तिगोब्राह्मणानांचलोकानांचोतिसंस्थिताः ॥ जयतांगधवौयुद्धेपौलस्त्याव्रजनीचिरान् ॥ २१ ॥ चक्रहस्तोयथायुद्धेसर्वानसुरपुंगवान् ॥ एवमुक्त्वापुनःप्रोचुरालोक्यचपरस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दशसहस्राणिर्क्षसांभिमकर्मणाम् ॥ एकश्चरामोधर्मात्माकथंयुद्धमविष्यति ॥ २३ ॥ इतिराजर्षयःसिद्धाःसगणाश्चद्विजर्षभाः ॥ जातकौतूहलास्तस्तुर्विमानस्थाश्चदेवताः ॥ २४ ॥

शापोद्धारस्य सत्तादिति भावः ॥ १४ ॥ इति हर्षे नित्युक्तं शीघ्रमपसन्दुक्तं निर्वृद्धमित्युक्त्वा कवचमाविशत् धृतवान् ॥ १५ ॥ नानारत्नकांक्षाप्रियाहर्ष्यं कवचे ॥ १७ ॥ समयुद्धवादिभ्यः स भगास्थितो बभूवैत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ब्रह्मर्षिभ्यः प्रसिद्धा इत्यर्थः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्मणः । अर्द्धवैष्णवार्थम् ॥ २० ॥ गोब्राह्मणानामिति षष्ठी चतुर्थे वर्षे । तेन्य इत्यर्थः । लोकानां येभिसगता इति पाठे लोकानां लोकपालानां सगताः हविर्होमादिद्वारोपकारका इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ धर्मात्मा अलक्ष्यमयोवीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सगणा विद्याधरादिदशदेवयोनिरागता

इतीत्यस्य वदंत इति शेषः ॥ २४ ॥ तेजसा वैष्णवेन क्षामेण एतेन सहजस्मावो भगवतो ब्राह्मण एव क्षामतु स्वेच्छया कार्यय भावता स्वीक्रियत इति सूचितम् ॥ २५ ॥ ह्यस्य रूपमिव रामस्वरूपमप्रतिमम् ॥ २६ ॥
 इति वाक्ये संभाषणो विषयार्थः ॥ २७ ॥ अन्योन्यमभिगच्छेताम् एवं युद्धं कर्तव्यमिति च बोधनार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥ जमतां देहममृताहियेन युद्धप्रवृत्तये मादकद्रव्यस्वीकारज जंमण अभीक्ष्णशः पुनः पुनः पुनः पुनारत्येव षष्ठः । विप्रयुष्टः अतिशयेन कृतः स्वतो यैस्तेषाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यत्र निःशब्द शब्दभाषवत् देशं दुष्टुः पृष्ठतो नावलोकयन् भीतिवशादिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 आविष्टतेजसारांमसंग्रामशिरसिस्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वार्णिभूतानि भयाद्विव्यथिरेतदा ॥ २५ ॥ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याऽऽकृष्टकर्मणः ॥ वभूव ह्यङ्गुलं
 स्यरुद्रस्येव महात्मनः ॥ २६ ॥ इतिसंभाष्यमाणे तु देवगंधर्वचारणैः ॥ ततो गंभीरनिर्द्वाधोरचमार्गुध्वजम् ॥ २७ ॥ अनिकंयातुधानानां सभंतात्प्र
 त्यपद्यत ॥ वीरालपां निवृजतामन्योन्यमभिगच्छताम् ॥ २८ ॥ चापानि विस्फारयतां भृतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ विप्रयुष्टस्वनानां चंदुर्भुंश्चामि
 निघ्नताम् ॥ २९ ॥ तेषां सुविपुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ तेन शब्देन वित्रस्तस्त्रासिता वनचारिणः ॥ ३० ॥ दुदुर्बुध्नयः सर्वतोरणं डितः ॥ ३१ ॥ ददर्श स्वसैन्यं तद्यु
 तञ्चानीकं महावेगरां समनुवर्तत ॥ ३२ ॥ धृतनानाप्रहरणं गंभीरं सारोपमम् ॥ रामोऽपि चारयंश्छुः सर्वतोरणं डितः ॥ ३३ ॥ ददर्श स्वसैन्यं तद्यु
 द्धायामिमुखो गतः ॥ वितत्य च धनुर्भीमं तूण्याश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ ३४ ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रवार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ दुष्प्रेक्ष्यश्चाभवत्कुद्रेयुगांताग्निरि
 व ज्वलन् ॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा तेजसा विष्टं प्राप्य न्वनदेवताः ॥ तस्य रूढस्य रूपं तुरामस्य ददृशे तदा ॥ दक्षस्येव कर्तुं हतुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३६ ॥
 (आविष्टतेजसारांमसंग्रामशिरसिस्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वार्णिभूतानि भयातानि प्रदुष्टुः ॥ ३१ ॥) तत्कामुकेराभरणैश्च तद्वर्भमिश्चान्निमानवर्णैः ॥
 बभूव सैन्यं पिशिताशनानां मूर्खो द्येनीलमिवाज्जलम् ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमन्वा० आ० च० सा० अ० चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ अवष्टब्धधनुं रामं कुद्रे
 तं रिपुवार्तिनम् ॥ ददर्श श्रममागम्य स्वः सहपुरःसरैः ॥ ३३ ॥ तं दृष्ट्वा सगुणं चापमुद्यम्य स्वः स्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ ३४ ॥
 सस्वरस्याज्ञया सूतस्तुरगान्समचोदयत् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको धुन्वन्धनुः स्थितः ॥ ३५ ॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वतोरजनीचराः ॥ सुचमाना महा
 नादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ३६ ॥ सतेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः स्वः ॥ बभूव मध्ये ताराणां लोहितगङ्गवोदितः ॥ ३७ ॥ ततः शरसहस्रेण रामस्य प्रति
 मौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं नानादसमस्वरः ॥ ३८ ॥ ततस्तं भीमधन्वानं कुद्वः सर्वे निशाचराः ॥ रामनानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षत्तदुजयम् ॥ ३९ ॥
 सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वरक्षोवधद्वारात्वादस्य युद्धस्येति भावः । क्रोधमाहारयत्तदा ॥ ३६ ॥ प्राप्य न्वनदेवतां रामस्यैः सूर्यकिरणस्थानीयः कामुकादितिवधः ॥ ३७ ॥
 चोलमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ उकारांतोऽपि घटुः शब्दो घटुर्वाचकः । अवष्टब्धमवलंबितं घटुर्येन तम् ॥ ३८ ॥
 रामस्याभिमुखं रथश्चोद्यतामिति सूतमचोदयत् ॥ ३९ ॥ सचिवाः स्वेन गम्यादयः ॥ ४० ॥ लोहितांगो मौजः स इव क्रोधेनास्यापि रक्तगत्वात् ॥ ४१ ॥ ॥

विक्षिप्ता भग्नाः पादपा नदनस्थाः कल्पवृक्षादयो यथा तद्वत् समग्राज्ज्वालयुतशरीरत्वादक्षस्तनूनां कल्पवृक्षादिसाम्यमिति कतकः ॥ २९ ॥ अवशिष्टा हतावशिष्टाः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान् शरणार्थिनः । क्रुद्धं रामम् । क्रुद्धोक्त इवाम्बधावत् ॥ ३१ ॥ दूषणाश्रेणेन दूषणाश्रयबलेन निर्मयाः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ततः सर्वा दिशः प्रदिशश्चावृता दृष्ट्वा स रामो भैव नाद कृत्वा सर्वतः प्रातिः राक्षसैः शरवर्षिभिः शरवृष्टिभिरावृतः कालोचितं परमात्वर गांधर्वमन्त्रं राक्षसेषु राक्षसविष्ये समयोजयत् धनुरीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ नाददानमिति अतिशय्यावेणात् शरप्रहणमोचनेन पश्यति । किंतु विक

अवशिष्टाश्च्येतत्रविषण्णास्तेनिशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावंतशरणार्थंराहताः ॥ ३० ॥ तान्सर्वान्धनुरादायसमाश्वास्यचद्रूषणः ॥ अभ्यधाव
त्सुसंकुद्धःकुद्धंकुद्धंइवांतकः ॥ ३१ ॥ निवृत्तास्तुपुनःसर्वदूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावंतसालतालशिलायुधाः ॥ ३२ ॥ शूलमुद्गरहस्ता
श्चापाशहस्तामहाबलाः ॥ सृजंतःशरवर्षाणिशस्त्रवर्षाणिसंयुगे ॥ ३३ ॥ दुमवर्षाणिसुचंतःशिलावर्षाणिराक्षसाः ॥ तद्वद्भवाद्भुतयुद्धंमुलंरोमहर्षणम्
॥ ३४ ॥ रामस्यास्यमहाघोरंपुनस्तेषांचरक्षसाम् ॥ तेसमंतादभिकुद्राराधवंपुनराद्रयन् ॥ ३५ ॥ ततःसर्वादशोदह्वाप्रदिशश्चसमावृताः ॥ राक्षसैः
सर्वतःप्रातैःशरवर्षाभिरावृतः ॥ ३६ ॥ सकृत्वाभैरवंनादमंघ्रपरमभास्वरम् ॥ समयोजयद्गांधर्वराक्षसेषुमहाबलः ॥ ३७ ॥ ततःशरसहस्राणिनिर्ययु
श्चापमंडलात् ॥ सर्वादशदिशोबाणैरापूर्यतसमागतैः ॥ ३८ ॥ नाददानंशरान्धोरान्विसुचंतंशरोत्तमान् ॥ विकर्षमाणं पश्यतिराक्षसास्तेशरादिताः
॥ ३९ ॥ शरंधंकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितोरामःप्रक्षिपन्निवताञ्छरान् ॥ ४० ॥ युगपत्पतमानैश्च्युगपच्चहतैर्भृशम् ॥ युगप
त्पतितैश्चविकीर्णावमुधाभवत् ॥ ४१ ॥ निहतापतिताःक्षीणाश्चिन्नाभिन्नाविदारिताः ॥ तत्रतत्रस्यदृश्यतेराक्षसास्तेसहस्रशः ॥ ४२ ॥ सोष्णी
पैरुत्तमार्गैश्चसांगदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्बाहुभिश्छन्नैर्नानारूपैर्विभूषणैः ॥ ४३ ॥ हयैश्चद्रिपुमुग्न्यैश्चरथैर्भिन्ननेकशः ॥ चामरव्यजनैश्छत्रै
र्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४४ ॥ रमेणबाणाभिहतैर्विच्छिन्नैःशूलपाद्भिः ॥ (खड्गैःखड्गीकृतप्रासैर्विकीर्णैश्चपरश्वधैः ॥ चूर्णिताभिःशलाभिश्चशरै
श्चित्रैरनेकशः ॥ ५ ॥) विच्छिन्नैःसमरेभूमिर्विस्तीर्णाभूद्रयंकरा ॥ ४५ ॥ तान्दृष्ट्वानिहतान्सर्वराक्षसाःपरमातुराः ॥ नतत्रचलितुंशक्तारामंपरपुरं
जयम् ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अ० पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

धमाणमेव धनुः पश्यति ॥ ३९ ॥ दिवाकरसहितमाकाश कर्म । शरांधंकारं कर्तुं आवृणोत् । अधकारोस्त्रियां प्रक्षिपन्निव मूयो मूयः प्रक्षिपयेत्यर्थः । इवशब्द एवार्थः ॥ ४० ॥ विकीर्णा कृताच्छादना विस्तीर्णंति
पाठेयमेवार्थः ॥ ४१ ॥ निहताः सबो हताः । पतिताः पातानंतरं मृताः । क्षीणाः कटातप्राणाः । छिन्नाभिन्नाविदारिताः । विच्छिन्नैर्विषेष्टाश्छिन्ने
श्चमरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपाद्भिश्चैत्यर्थः ॥ ४२ ॥ विमूर्णैरुपलक्षितै राक्षसैरिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विच्छिन्नैर्विषेष्टाश्छिन्ने
श्चमरादिभिर्विशेषतश्छिन्नैः शूलपाद्भिश्चैत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रास चलिनु रामं प्रति संमुख गतुम् ॥ ४६ ॥ चर्वमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामिणे रामायणलिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

१ शरादिना -६० पा० । २ लभ्यधावत ककुत्स्थ क्रुद्धो रूढनिर्वातकः-६० पा० । ३ पुनरप्यु -६० पा० । ४ खतप्रातैः शरवर्षाभिर्भूमिः-६० पा० । ५ प्रवर्तमानः-६० पा० । ६ रामस्य बाणविहृतैर्विचित्रैः-६० पा० ।

दूष्णस्तिवति ॥ १ ॥ पंचसाहस्रान् स्वसैन्यरूपान् ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रतिपत्त्याह स्तोत्रे । निमीलितः वर्षधारया निमीक्षिताक्षः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ क्षेणे क्षुरधारणे श्रेणे ॥ ७ ॥ ८ ॥ तद्वहः कर्म ।
व्यवने रामः कर्तो ॥ ९ ॥ १० ॥ पेषां शत्रूणां वसयोक्षितं सिक्तं शत्रूणां गाव इदियाणि तेषां पुर शरीरं तस्य धारणे विदाकम् । यद्वा तेषां पुद्गलविदारकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हस्तच्छेदान्
दूष्णस्तुस्वकसैन्यहन्त्यमानं विलोकय च ॥ सदिदेशमहाबाहुभीमे गान्दुरासदान् ॥ १४ ॥ राक्षसान्यंच साहसान्समरेष्वनिवर्तिनः ॥ तेऽग्रेऽपट्टिशैः
खड्गैः शिलावर्षैर्दुमैरपि ॥ २ ॥ शरवर्षैर्विच्छिन्नवर्षुस्तंसंततः ॥ तदुमाणां शिलानां च वर्षप्रमाणहरमहत् ॥ ३ ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्ती
क्ष्णसायकैः ॥ प्रतिगृह्य चतुर्दशनिमीलितद्वर्षभः ॥ ४ ॥ रामः क्रोधं धरं लेभे वधार्थं सर्वक्षसाम् ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्तदिवतेजसा ॥ ५ ॥ शरै
रभ्यकिरत्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ ६ ॥ शरैरशानिकरैस्तरंगध्वंसमवारयत् ॥ ततो रामः सुसंकुद्धः क्षुरे
णास्यमहद्बुधः ॥ ७ ॥ चिच्छेद स मरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ हत्वा चाश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैरधेन्द्रेण सारथेः ॥ ८ ॥ शिरोजहार तदक्षस्त्रिभिर्विषया
धवक्षसि ॥ सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ ९ ॥ जग्राह गिरिशृंगभंगपरिघं लोमहर्षणम् ॥ वेष्टितं कांचनैः पट्टैर्देवसैन्याभिर्मदं नम् ॥ १० ॥
आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कर्णपरवसोक्षितम् ॥ वज्राशानिसमस्य शरं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगं सकाशं प्रगृह्य परिधरणे ॥ दूषणोभ्यपतद्वा
मंकूरकर्मानिशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य च राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्रान् भारणौधुजौ ॥ १३ ॥ प्रष्टस्तस्य राहाकायः
पयातरणमूर्धनि ॥ परिघच्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४ ॥ कराभ्यां च विकीर्णाभ्यां पातभुवि दूषणः ॥ विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वी
वमहागजः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा तं पतितं भूमौ दूषणं निहतरं ॥ साधुसाध्वितिकाकुस्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नंतरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाप्रया
यिनः ॥ संहत्याभ्यां द्रवन्नरामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलक्षूलमुद्यम्य राक्षसः
॥ १८ ॥ स्थूलाक्षः पट्टिशगृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ दृष्ट्वा पाततुस्तांस्तु राघवः सायकैः शितैः ॥ १९ ॥ तीक्ष्णैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानि तिथीनिव ॥ महा
कपालस्य शिरश्चिच्छेदं घृणंदनः ॥ २० ॥ असंख्येयैस्तु बाणैर्वैः प्रमथाम् प्रमाथिनम् ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणीस्थूले पूरया मासमायकैः ॥ २१ ॥ स पपातहतो
भूमौ विटपीव महद्बुधः ॥ दूषणस्यानुगान्यंच साहसान् कुपितः क्षणात् ॥ २२ ॥ हत्वा तु पंचसाहस्रैरन्यध्वंसमादनम् ॥ दूषणं निहतं श्रुत्वा तस्य चैव पदानु
गान् ॥ २३ ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ॥ अयं विनिहतः संख्येय दूषणः स पदानुगः ॥ २४ ॥ महत्या सेनाया साधुगृह्य रामं कुमभानुषम् ॥
शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हन्ध्वंसं वराक्षसाः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवामिदुदुवे ॥ श्वेनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहंगमः ॥ २६ ॥

तर् अष्टः घूर्णनेन स्थानाद् अष्टः तथा छिन्नहस्तस्य परिघः पपात ॥ १४ ॥ विकीर्णान्यां विक्षिप्तान्यां मुजान्मसुपलक्षितो दूषणश्च पपात विगतसुरितं शेषः । विषाणान्यां दत्ताभ्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ संहत्य
निमित्त्वा मृत्युपाशेनावपाशिताः बद्धाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पंचसाहस्रान्यंच साहस्रैरालेनेन मगवतोऽमोघेषु च सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ हन्त्र्यमित्यार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥२९॥३०॥ इतम् एकेन शतेन तत्सत्याकेन कर्णिना बाणविशेषेण ॥३१॥ शोणिता दिग्धाः शोणितलिताः ॥३२॥ विस्तीर्णा विशेण लज्जा महर्बदिः अक्षमेवादिबिदिः ॥३३॥३४॥
मातुषेण मानुषेणापि ॥३५॥ त्रिशिराश्चैवेति । स्वल्पब्रूतेन सहेति शेषः ॥३६॥३७॥ उद्यताशनिरुद्यतवज्रः ॥३८॥ हर्लमानः ॥ इति श्रीरामाभिषामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
अरण्यकांडे पर्दिशः सर्गः ॥२६॥ खरमिति । सन्निपत्य त्वय्या तत्समीपमागम्य ॥१॥ विनिपातित म्येति शेषः ॥२॥ आलमेस्पृशामि । यथा वधिष्यामि तथा प्रयतिष्ये इति शेषः । सर्वरक्षसां वधाहं

दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकामुकः ॥ हेममालीमहामालीसर्पास्योरुधिराशनः ॥२७॥ द्वादशैतेमहावीर्याबलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ राममे
वाभ्यधावंतविमृजंतः शरोत्तमान् ॥२८॥ ततः पावकसंकाशैर्हमवज्रविधूषितैः ॥ जघानशेषंतेजस्वीतस्यसैन्यस्यसायकैः ॥२९॥ तेरुक्म
पुंखाविशिखाः सधूमाद्वपावकाः ॥ निजघ्नुस्तानिरक्षासि वज्राद्वमहादुमान् ॥३०॥ रक्षसांतुशतरामः शतेनैकेनकर्णिना ॥ सहसंतुसहस्रेणज
घानरणमूर्धनि ॥३१॥ तैर्भिन्नवर्भाभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धाधरण्यारजनीचराः ॥३२॥ तैर्मुक्तकेशैः समरेपतितैः
शोणिताक्षितैः ॥ विस्तीर्णावसुधाकृत्स्नामहावेदिः कुशैरिव ॥३३॥ तत्क्षणे तुमहाघोरं न निहतराक्षसम् ॥ बभूव निरयप्रबल्यमांशोऽनितकदं
मम् ॥३४॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेनरामेणमानुषेणपदतिना ॥३५॥ तस्यसैन्यस्यसर्वस्यस्वरः शेषोमहारथः ॥
राक्षसस्त्रिशिराश्चैवराजपुमुदुनः ॥३६॥ शेषहतामहावीर्याराक्षसारणमूर्धनि ॥ चोरादुर्विषहाः सर्वैर्लक्ष्मणस्याग्रजेनते ॥३७॥
ततस्तुतद्भीमबलमहाहवेसमीक्ष्यधर्मेणहतंबलीयसा ॥ रथेनरामंमहतास्वरस्ततः समाससादेन्द्रइवाद्यतशनिः ॥३८॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे पर्दिशः सर्गः ॥२६॥ खरं तुरामाभिमुखं प्रयांतं वाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरानामसन्निपत्य
दमब्रवीत् ॥३॥ मानियोजयिष्वात्तं त्वं निवर्तस्वसाहस्रात् ॥ पश्यरामंमहाबाहुंसंयुगेविनिपातितम् ॥२॥ प्रतिजानामितेसत्यमायुधंचाहमा
लभे ॥ यथारामं वधिष्यामि वधाहमवर्क्षसाम् ॥३॥ अहं वास्यरणे मृत्युरेष वासमरमम् ॥ विनिवर्त्यरणोत्साहं मुहूर्तमात्रिको भव ॥४॥ ग्रह
ष्टोवाहतेरामेजनस्थानं प्रयास्यसि ॥ मयिवा निहतेरामंसंयुगाय प्रयास्यसि ॥५॥ खरस्त्रिशिरसातेन मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छयुद्धं येत्यनुज्ञा
तोरगवाभिमुखोयौ ॥६॥ त्रिशिरास्तुरथेनैववाजियुक्तेनभास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणेरामं त्रिशृंगद्वपर्वतः ॥७॥ शरधारासमूहान्समहामेधवोत्पृ
जन् ॥ व्यमुजत्सदृशनांदंजलाद्रस्येवंदुग्धभेः ॥८॥

सर्वरक्षसां वध्यमित्यर्थः ॥३॥ अहं वा समरे इति पाठे मृत्युरित्यस्यास्येति शेषः । रणोत्साहादिति पाठे ततो मनो निवर्त्येत्यर्थः । प्राशिको मध्यस्थः उभययुद्धसाक्षीत्यर्थः ॥४॥ सयुगाय संयुगं कृतम् ॥५॥ मृत्यु
लोभान्मृत्युद्वारेण युद्धलोभात् मृत्युसमये रक्षःप्रकृतिविरययात्तस्य मग्नचित्तत्वं ज्ञात्वा तद्वत्समृत्युलोभादित्यर्थश्च युद्धं युद्धं कुरुष्व । अनुज्ञातः खरेणेति शेषः ॥६॥७॥ म जलद्रव्येति । अनेन नादवैपरिलेन

नीरप्र चकार ॥ ७ ॥ पर्याकाशं पतितो विद्यमानमाकाशमनाकाशं निरवकाशं बभूव ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वसैन्यस्य हतार राम खरः परिश्रान्तं मेने । अनेनाय प्रहारावसर इति खरबोधः सूचित
 अत एवावुद तेन राममनुपरेद्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ मुष्टिदेशे धनुर्ग्रहणप्रदेशोपरिदेशे ॥ १५ ॥ स खरः । मर्मेणि कवचवधसंधिषु ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रहृतं कवचं पपात ॥ १८ ॥ शरीरपतिः सक्षतः
 तद्रूपवशितैर्बाणैः खरामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतः सूर्यो न तदास्मप्रकाशते ॥ अन्योन्यववसंरं
 भादुभयोः संप्रयुज्यतोः ॥ ९ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णैर्भिः ॥ आजघानरणेरामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥ तं रथस्थं धनुषा
 णिराक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ दृढशुः सर्वभूतानि पशहस्तमिवांतकम् ॥ ११ ॥ हतारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामखर
 स्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव विक्रांतं सिंहविक्रांतगामिनम् ॥ दृष्ट्वानो द्विजतेरामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससादा
 शं तरंगं पतंग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततो स्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेदरामस्य दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५ ॥ स पुनस्त्वपरान्सप्तशराना
 दायमर्मेणि ॥ निजघानरणे क्रुद्धः शक्राशानिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्धयित्वा महानादं ननादसमरे खरः ॥
 ॥ १७ ॥ ततस्तत्प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वाभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसम् ॥ १८ ॥ स शरीरपतिः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ रराज समरे रा
 मो विधूमो ग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गंभीरनिर्द्वांदरामः शत्रुनिर्बहणः ॥ चकारंताय सारणोः सज्यमन्यमन्यमहद्वनुः ॥ २० ॥ सुमहद्रेणवं यत्तद
 तिसृष्टं महर्षिणा ॥ वरं तद्धनुरुद्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥ ततः कनकपुंखैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदरामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥
 ॥ २२ ॥ सदृशनीयो बहूधा विच्छिन्नः कांचनो ध्वजः ॥ जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ॥ विव्या
 ध हृदि मर्मज्ञो मातंगमिव तोयदैः ॥ २४ ॥ सरामो बहुभिर्बाणैः खरकामुकानिः सृतैः ॥ विद्धोरुधिरासिक्तांगो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्वि
 नां श्रेष्ठः स गृह्य परमाहवे ॥ मुमोच परमेष्वासः षट्शरानमिलक्षितान् ॥ २६ ॥ शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथापयत् ॥ त्रिभिश्चंद्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्य
 भिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पश्चान्महातेजानाराचान्भास्करोपमान् ॥ जर्धानराक्षसक्रुद्धस्त्रयोदश शिलीमुखान् ॥ २८ ॥ रथस्य युगमेकेन चतुर्भिः शबला
 न्दहयान् ॥ षट्पुनच शिरः संस्ये चिच्छेद खरसारथे ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणून् बलवान् द्वाभ्यां मक्षं महाबलः ॥ द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सकरंधनुः ॥ ३० ॥
 कृतः ॥ १९ ॥ २० ॥ महर्षिणा अगस्त्येन अतिस्तुष्टं दत्तं वरं श्रेष्ठम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ देवतानामाज्ञया सूर्य इवेति काविकल्पितोपमानिकोपमेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अमिलक्षितानमिलक्षितविषयान्
 ॥ २६ ॥ तान्त्रे विषयानाह शिरस्येकेनत्यादि ॥ २७ ॥ भास्करोपमानि स्य गृहीत्वैति शेषः ॥ २८ ॥ उपात्तत्रयोदशानां त्रिनिर्भोगमाह रथस्यत्यादि ॥ २९ ॥ त्रिवेणूनां रथमुखस्यो युगाधारदण्डः ॥ ३० ॥

१ द्वित्वाम्-३० पा० ।

निरयथामिति । ननु भावता हतस्य श्रुतिसमये भगवद्दर्शनवतः कथं निरयथत्वमिति चेन्न । अद्युप्रस्य ब्रह्मवक्त्रमणः फलस्यावश्यं मोक्तव्यमेवादौ भगवदिच्छयैव निरयमोगपूर्वमुत्तमपदप्राप्तेः सत्त्वेनादोषात् ॥ १३ ॥
कुलायम कुलेनायम ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गर्विता अपि न कथयतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अङ्कतात्मानः कल्मषचिन्ताः ॥ १८ ॥ कलषं व्यपदिशन्कुलीनत्वं प्रकटयन्भुक्त्युक्ते तत्तुल्ययुद्धकाले संप्राप्ते । अग्रस्तवे
अग्रस्तावे । यन्मात्रव आर्षः । स्वस्तरूपं वचनं कोभिधास्यति न कोपित्यर्थः । अहमासादितो रगेति रामोक्तोरिदमुक्तवान् ॥ १९ ॥ काव्येन प्रकृतेन ते लया सर्वैवालनो लघुल दक्षितम् । यथा सुवर्ण
प्रतिरूपेण स्वर्णरूपेण पित्तलेन कुराश्रिना स्वर्णदिशोधाश्रिना तत्रेन यथा स्वस्य कृष्णवर्णत्वरूपं लावणं दर्शितं भवति तद्वत्चापावर्णं हि तत्र स्वर्णताबुद्धिः सा तापे यथा नश्यति तथा लया स्वस्ति

अद्यत्वांनिहतं बाणैः पश्यंतु परमर्षयः ॥ निरयस्थविमानस्यायेत्वयानिहताः पुरा ॥ १३ ॥ प्रहरस्वयथाकामं कुरुयन्तं कुलायम ॥ अद्यतेपातयि
ष्यामि शिशिस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेण कुद्धः संरक्तलोचनः ॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्रहसन्कोधमूर्च्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृताप्राक्षसान्द्र
त्वयुद्धेशश्चात्मज ॥ आत्मना कथमात्मानमप्रस्यशंससि ॥ १६ ॥ विकांताबलवतो वा ये भवंति न र्षभाः ॥ कथयंति न ते किंचित्तेजसा चार्
तिगर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः ॥ निरर्थकं विकथ्यते तथारामाविकथ्यसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन्वीरः समरे
कोभिधास्यति ॥ मृत्युकाले तु संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथा तु लघुत्वं कथ्यते न विदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण तस्मै नैव कुशाग्रिना ॥
२० ॥ ननु मामिह तिष्ठतं पश्यसि त्वंगदाधरम् ॥ धराधरमिवाकंप्यं पश्यंतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥ पर्याप्तो हंगदापाणिर्हनुग्राणाव्रणे तव ॥ त्रया
णामपि लोकानां पाशहस्तावतंकः ॥ २२ ॥ कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि क्ष्यामि न त्वहम् ॥ अस्तं प्रोप्नोति स विता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥
चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां हतान्ति ॥ त्वद्विनाशात्करोम्यद्यतेषामश्रुमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमकुद्धः सगदां परमांगदाम् ॥ स्वरश्चिक्षेपरा
मायप्रदीप्तामशर्नियथा ॥ २५ ॥ स्वरबाहुभुक्तासाप्रदीप्तामहतीगदा ॥ भस्मवृक्षांश्च गृह्णामांश्च कृत्वा गातत्समीपतः ॥ २६ ॥ तामापतंतीं महतीं मृत्यु
पाशोपमांगदाम् ॥ अंतरिक्षगतां रामांश्चिच्छेदबहुधाशरैः ॥ २७ ॥

नित्यता प्राक्शरवृद्धिः कथ्यनेनापहृतेत्यर्थः । तुषाग्निनेति पाठान्तम् ॥ २० ॥ अयमेव ते कथने हेतुरित्याह न त्विति । गदाधर मां यतो न पश्यसि मारतां न जानासि अतो विकथ्यसे इत्यन्वयः । धराधर
मिति पर्वतविशेषणम् । तेन कुलावलनादव्यवोधम् ॥ २१ ॥ स्वक सार दर्शयति पश्याति इति । गदापागिरिति गदाहस्त इत्यर्थः । तव त्रयाणां लोकानां कैत्यर्थः ॥ २२ ॥ यद्यपि त्वद्विघ्ने कामं बहु वक्तव्य
मस्ति अथाप्यहं न वक्ष्यामि त्वद्विधुलपात्तेः । हेनंतस्य आह अस्तिमिति ॥ २३ ॥ यानि ते लया हतानि तेनां तत्सन्निधिस्त्रिपुत्रादीनाम् अश्रुमार्जनं करिष्यामि त्वदिनाशाः ॥ २४ ॥ परमा अंगदाः
कानकचलयानि यस्यास्तां प्रसिद्धां हस्तस्यां गदां चिक्षेप ॥ २५ ॥ मम कुला स्वज्वालयति शेषः । तत्समीपतः रामसमीपतः ॥ २६ ॥ २७ ॥

भग्नदिल्लीर्बिनातिता श्यालीव ॥ २८ ॥ हँसमानः ॥ इति श्रीरामचरिते श्रीरामायणप्रमाण्यतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ भित्तेति ॥ १ ॥ लब्धवासरो मगवावसर्वेय
कथन कृतमित्याह एतदिति । शक्तिर्होतारः शक्त्या हीनतारः ॥ २ ॥ अभिवाते केवल प्रगल्भ्य तवमया शुभवो भवत्येवम यः प्रलयो विद्यासात्सय स्मनशेते घातिका ॥ ३॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सतत स्यानादत
एव यूयो न्यात सुद्वय येन सः । गा युवम् ॥ ७ ॥ प्रवृद्धनिन्दे प्रवृद्धर्धिन्दे । शरण्याः सुलभासभूताः । शरण्याः तपोमहिम्ना सर्वजनशरण्यानाम् ॥ ८ ॥ हास्याने हतारक्षतवासे ॥ ९ ॥ विप्रसारयित
मृदूनेन जनस्यानात्पण्डित्यर्थः ॥ १० ॥ शोकसम्भवाः शोकस्याधिकसम्भवाः । निरार्थका निःशेते नष्टोः काप्राप्तिपुरुषार्थो यासां ताः । अनुत्पल्लवस्तद्वद्वृत्तुवत्प्रदियुगलुलः । ईदृशः पापभर्मा ॥

सावित्रीशरीर्भिक्षापपातधरणीतले ॥ गदामंत्रौषधिलैव्यलीविविनिपातिता ॥ २८ ॥ इत्यर्पे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडं
एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ भित्वातुतांगदाबाणैराघवोधमवत्सलः ॥ स्मयमानदंवाक्यंसंख्यमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ एतत्तेबलसर्वस्वदशैतं
राक्षसाधम ॥ शक्तिहीनतरोमत्तौबृथान्वमुपगर्जसि ॥ २ ॥ एषाबाणविनिर्भिन्नागदाभूमितलंगता ॥ अभिघानप्रगल्भस्यतवप्रत्ययघातिनी ॥ ३ ॥
यत्त्वयोक्तंविनष्टानामिदमश्रुप्रमार्जनम् ॥ राक्षसानां करोमीतिमिथ्यातदपितेवचः ॥ ४ ॥ नीचस्यक्षुद्रशीलस्यमिथ्यावृत्तस्यरक्षसः ॥ प्राणान
पहरिष्यामिगरुत्मानमनृतंयथा ॥ ५ ॥ अद्यतेभिन्नकंठस्येनदुब्धुभूषितम् ॥ विदारितस्यमद्गणैर्महोपास्यतिशोणितम् ॥ ६ ॥ पांशुरूषितसर्वांगः
स्रस्तस्यस्तभुजद्वयः ॥ स्वप्नसंसांसमाक्षिप्यदुर्लभमप्रदामिव ॥ ७ ॥ प्रबृद्धनिद्रेशयितेतत्त्वयिरक्षसापांसने ॥ भविष्यतिशरण्यांशरण्यादंड
काइमे ॥ ८ ॥ जनस्थानेहतस्थानेतवराक्षसमच्छरैः ॥ निर्भयाविचरिष्यंतिसर्वतोमुनयोवने ॥ ९ ॥ अद्यविप्रसरीष्यतिराक्षस्योहतबांधवाः ॥
बाष्पाद्ब्रवदनादीनाभयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥ अद्यशोकसद्भास्ताभिव्यंतिनिर्धिकाः ॥ अरुणकुलाःपत्न्योयासांत्यपंगतिरिदृशः ॥ ११ ॥
नृशंसशीलुध्वात्मन्नित्यब्राह्मणकंठक ॥ त्वत्कृतेशक्तितैरन्नैसुनिभिःपात्यतेहविः ॥ १२ ॥ तमेवमभिसंख्यंघुवाणंराघववने ॥ खरोनिर्भर्सयामास
रोषात्स्वरस्वरः ॥ १३ ॥ दृढंस्त्ववल्लोसिमयेष्वपिचनिर्भयः ॥ वाच्यावाच्यततोहित्मृत्त्योर्वेश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥ कालगणपरिक्षिप्तमवन्ति
पुरुषाहिये ॥ कार्यकार्यजनान्तितोनिरस्तर्षाड्द्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वाततोरामसंरुध्यकुटिततः ॥ सददर्शमहासालमविदूरनिशाचरः ॥ १६ ॥

[illegible]

प्रहरणमायुधं तदर्थं सर्वतः प्रसूतमिति शेषः । तद्वशात्सालमवलोकयन्नित्यर्थः । दशनच्छदमधरं सदष्टदशनच्छदं यथा भवति तथा ॥ १७ ॥ समुत्क्षिप्य आर्मायन्वा हतो मारितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातस्वेदो रोपादिति शेषः । न तु श्रमादिति । अयं रोपेऽपि भावतारोपित एव नटवन्न तु वास्तवो मातुगलस्थिराकरणायेति बोध्यम् । रक्तवर्णोऽन्तर्मागेऽङ्गमगो लोचने यस्य सः । सहस्रेणानेन ॥ २० ॥ बाणान्तराद्बाणक्षतविवरालम्बेण गम्य प्रसन्नबाणस्य परित्वः प्रवाहः ॥ २१ ॥ विकलः परवक्तुः कृतो न तु मृत इत्यर्थः । तदेवाह मत्त इति ॥ २२ ॥ आपतन्तं बाणक्षेपावकाशो यथा न भवति तयोपर्यापतत् खरं द्यूडयासत्तौ धनुर्व्यापारो न स्यादिति स्वशरीरे तद्विधिरपातमिया च द्वित्रिणि पदानि वरितपदन्यासो बाण सदयदेव पृष्ठतोपसर्पित् । अनेन महाबलवत् खस्योक्तम् । नबन्धथा रामधनुर्छेदोनततद्बाणसह ब्रह्म सुशक्तम् । अत एवाप्ये तदयस्य विशिष्य स्वशक्तिरूपैवबाणग्रहणम् ॥ २३ ॥ ब्रह्मदडमिव ब्रह्माब्रह्ममिवोद्यम् ॥ २४ ॥ भवता दत्तमास्यद्वारा ॥ २५ ॥ धनुरायस्य विमुक्तः स खस्योरस्यपतदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ श्वेताख्ये

रणेप्रहरणस्यार्थेसर्वतोद्भवलोकायन ॥ सतसुत्पाटयामाससदष्टदशनच्छदम् ॥ १७ ॥ तंसमुत्क्षिप्यबाहुभ्यांविनर्हित्वामहाबलः ॥ राममुद्दिश्यचिक्षेपहतस्त्वमितिचाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तमापतन्तंबाणौघैश्छित्त्वारायःप्रतापवान् ॥ रोषमाहारयत्तीव्रनिहतुंसमरेखरम् ॥ १९ ॥ जातस्वेदस्तोरामोरोषरक्तोतलोचनः ॥ निर्विभेदसहस्रेणबाणानांसमरेखरम् ॥ २० ॥ तस्यबाणान्तराद्रक्तबहुसुखावफेनिलम् ॥ गिरेःप्रस्रवणस्येवधारणांचपरित्वः ॥ २१ ॥ विकलःसकृतोबाणैःखरोरामेणसंयुगे ॥ मत्तोरुधिरांगेधनतमेवाभ्यद्रवहुतम् ॥ २२ ॥ तमापतन्तंसकुद्वंङ्कृतास्त्रोशधिराप्लुतम् ॥ अपासर्पद्वित्रिपद्विकित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥ ततःपावकसंकाशंवाद्यसमरेशरम् ॥ खरस्यरामोजग्राहब्रह्मदंडमिवापरम् ॥ २४ ॥ सतद्वत्तमभवताखुरोरजेनधीमता ॥ संदधेचसधर्मात्प्राप्तुमोचचखरंप्रति ॥ २५ ॥ सविमुक्तोमहाबाणोनिधर्तिसमनिःस्वनः ॥ रामेणधुरायम्यखरस्योरसिचापतत् ॥ २६ ॥ सपपातखरोभूमौदृढमान-शराग्निना ॥ रुद्रेणेवविनिर्दग्धःश्वेताख्येयथाधकः ॥ २७ ॥ सवृत्रइववज्रेणफेनेननभुचिर्यथा ॥ यलोर्वेदशनिहतोनिपपातहतःखरः ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नन्तरदेवाश्चारणैःसहसंगताः ॥ दुंदुभींश्चाभिनिघ्नतःपुष्पवर्षसमन्ततः ॥ २९ ॥ रामस्योपरिसंहृष्टाववर्षुर्विस्थितास्तदा ॥ अर्धाधिकमुदूतैरामेणनिशितैःशरैः ॥ ३० ॥ चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांकांमरूपिणाम् ॥ खरदूषणमुख्यान्निहताग्निमहाशुभो ॥ ३१ ॥ अहोबतमहत्कर्मरामस्यविदित्तात्मनः ॥ अहोवीर्यमहोदायंविष्णोरिवहिदृश्यते ॥ ३२ ॥ इत्येवमुक्त्वातसेवैर्ययुर्देवायथागतम् ॥ ततोरार्जव्यःसर्वेसंगताःपरमर्षयः ॥ ३३ ॥

यथाऽवकाशः श्वेताख्यं रुद्रेण हत इति पुराणप्रसिद्धम् । रुद्रेणेति इक्ष्वाकुदेवो वाक्याल्लकारे । श्वेताख्ये यथातक इति प्रचुरः पाठः । तत्र कावेरीतीरवर्तिनि श्वेताख्यं मार्कण्डेयचिरजीविविवायातकसंहारो रुद्रेण कृत इति तन्माहात्म्ये प्रसिद्धिः । कौर्मै तुत्तरखडे श्वेतस्य राजर्षेः परमेश्वरस्य कालजरे परिते तपस्यभित्तस्य मारणयागतस्यातकस्य शिवेन वामपादग्रहणेन संहारः कृत इति षट्त्रिंशोऽध्याये उक्तम् ॥ २७ ॥ वज्रेण वृत्र इव फेनेन तदाच्छादितवज्रेण नमुचिरिव । न शुष्केण नाद्रेणेति ब्रह्मणा तस्मै वदानात् । अशनिहतो बलो वा । वायुद्व इत्यर्थः । बल इव । एन च अयक्तादिवषस्य रुद्रेद्रातिरिक्तासाध्यावत् खरवषस्य रामानिरिक्तामाध्यात् प्रकाशितं कविना ॥ २८ ॥ २९ ॥ अर्धाधिकमुदूतैः किंचिद्वषटिकात्रयेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ राजर्षयो नटुपथाः । परमर्षयो भूवाद्याः ॥ ३३ ॥

समाख्य पूजयित्वा । एतदर्थं रक्षसा वधार्थं तद्वेशासन्निधौ जनार्थं क्षण स्थित्वा रामं प्रस्थाप्य भवद्विह्वलोकाय प्रप्रायत्वाभिरुक्त्वा शरमग प्रति ड्रो गत इत्युक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतस्मि
 न्नरते देवानाम् ऋषीणा च निर्गमनसमये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ह्यतिशयात्पुनरालिङ्गनम् । इदं युद्धं प्रायः विदितार्षे ॥ ४२ ॥ रत्नमानः ॥ इति श्रीरामाभितो श्रीरामादि रामायणतिलके
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ त्वरमाण इति । खरसमागत्यपगतः शूर्पणखामनायकैवैव लक्षा प्रविशेत्यर्थः । संपूर्णं दड्ढकारण्य जनस्थानपटवच्यमनो गोदावरीतीरा
 समाज्यमुदितारामं सांगस्त्याहदमब्रुवन् ॥ एतदर्थमहातेजामहेद्रः पाकशासनः ॥ ३४ ॥ शरभंगाश्रमं पुण्यसागजगमपुरंदरः ॥ आनीतस्त्वमिमं दे
 शमुपायेन महर्षिभिः ॥ ३५ ॥ एषावधारथशत्रूणां रक्षसापापकर्मणाम् ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ॥ ३६ ॥ स्वधर्मप्रचारिष्यति दंडकेषु
 महर्षयः ॥ एतस्मिन्नंतरे वीरो लक्ष्मणः सहसीतया ॥ ३७ ॥ गिरिदुर्गाद्विनष्कम्य स विवशाश्रममुखी ॥ ततो रामस्तु विजयीष्यमानो महर्षिभिः
 ॥ ३८ ॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहंतारमहर्षीणां सुखावहम् ॥ ३९ ॥ बभूव हृष्टादिदेही भर्तारं परिष्वजे ॥ मुदा परमया यु
 क्ता दृष्ट्वा रक्षो गणान् हन्ताम् ॥ ४० ॥ रामं चैवाव्ययं दृष्ट्वा तु तोषजनकात्मजा ॥ ४१ ॥ ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं संपूज्यमानं शुदितैर्महात्मभिः ॥ पुनः परि
 ष्वज्यमुदुर्गान्वितानना बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा ॥ ४२ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ त्वरमाणस्ततो गत्वा जन
 स्थानादकपनः ॥ प्रविश्य लंकां विगेनरावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ जनस्थानस्थितारजत्राक्षसमाबहवो हताः ॥ खरश्च निहतः संख्येकथं चिदहमागतः
 ॥ २ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ अकंपनमुवाचेदं निर्दहं निवर्तेजसा ॥ ३ ॥ तेन भीमं जनस्थानं हंतं मम परासुना ॥ कोहिसर्वेषु लोकेषु न
 तिनाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥ नहि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मम वतः सुखम् ॥ प्राप्तुं वै श्रवणेनापि नयमेन च विष्णुना ॥ ५ ॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि
 पावकम् ॥ मृत्युमरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ वातस्य तरसा वेगं निहतुमपि चोत्सहे ॥ दहेहमपि सिकुद्रस्तेजसा दित्यपावकौ ॥ ७ ॥ तथा क्रुद्धं
 दशग्रीवकृतां जलिरकंपनः ॥ भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥ दशग्रीवोऽभयतस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ॥ स विस्त्रब्धो ब्रवीद्व्यभयसंदि
 ग्धमकंपनः ॥ ९ ॥ पुत्रो दशरथस्यास्तेऽसिंहसहननो युवा ॥ रामो नाम महर्षिकंघोवृत्ताय तमहाभुजः ॥ १० ॥ श्यामः पृथुयशः श्रीमानतुल्यबलवि
 क्रमः ॥ हतस्तेन जनस्थानं खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो रक्षसाधिपः ॥ नागैर्द्रवनिःश्वस्य द्रवचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 इतोपि जनस्थानादृत इत्युक्तः ॥ १ ॥ खरश्चेति । तेन दूष्णत्रिशिस्तोः सग्रहः । कथंचिदहमागतः केवलं प्रेक्षकतया स्थितत्वा द्रामबाणाविमोक्ततत्तयाख्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ भीम सर्वलोकमयदं जनस्थानम् ।
 परासुतेति क्रोधात्सुमुष्णैर्लव्यैः प्रयुक्तम् । गति स्थितिम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निहतुं मकुम् । आदित्यपावकौ उमावति । युगपदिति शेषः ॥ ७ ॥ सदिपया सदिवाक्षरया । अभयमिति छेदः ॥ ८ ॥
 वरांरूपोपेतो यः सिंहसहननो हि स इति कोवाः ॥ ९ ॥ १० ॥ अतुल्य केनापि तुलानहं बल विक्रमश्च यस्य सः सदूष्णः खरश्च हत इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ नागेद्रः सर्पश्रेष्ठः ॥ १२ ॥

स रामः सर्वामसहितेद्रेण जनस्थानं कबिदुणपत इत्यन्यः ॥ १३ ॥ परं धर्मम् अतिशयित शौर्यम् ॥ १५ ॥ राकाशदिनिभानन इति । राका पूर्णमा पूर्णं राका निशाकरो इत्यमरः । पूर्णनिशाकरो वदन इत्यर्थः ॥ १६ ॥ राजवरः राजराज इति यावत् ॥ १७ ॥ महात्मानो देवा नैवगता इति शेषः । रामेण तु न तु लक्ष्मणेनापीत्यर्थः ॥ १८ ॥ मयात्सलायनाय येन मार्गेण गच्छति राक्षसास्तेन तेन मार्गेणाप्याप्रतः स्थितमेव रामं पश्यति अनेनानाकाराताप्रदरनिन रामस्यापारीच्छकशक्तिव च सूचितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ बलं परमिममसामर्थ्यं पौरुषं महपुरुषकर्म इव चरित यथा यादृश तत्सर्वं श्रुत्वात्यर्थः ॥ २२ ॥ कुपितः कुपितोक्त इव सहरो प्रहृतो रामः पराक्रमेण ततो निवर्तयिषुमसाभ्यो ब्रह्मादिभिरपीति शेषः । परिहेत्यराक्तयेत् । अनेन कृष्णबलमद्रवतारस्यापि सूचनम् ॥ २३ ॥ नमोव्यवसादयेत्ता

समुद्रेणसंयुक्तोरामःसर्वामरैःसह ॥ उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कश्चिदकंपनः ॥ १३ ॥ रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकंपनः ॥ आचचक्षे बलंतस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४ ॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः परं धर्मगतो युधि ॥ १५ ॥ तस्यानुरूपे बलवात्र त्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः ॥ कर्णयौ लक्ष्मणे भ्राता राकाशं शिनिभाननः ॥ १६ ॥ स्तेनसहसं युक्तः पावकेनानिलो यथा ॥ श्रीमद्वाजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥ नैव देवामहात्मानो नात्र कार्या विचारणा ॥ शरारामेण तूत्सुष्टारुभपुंस्वाः पतत्रिणः ॥ १८ ॥ सर्पाः पंचानना भूत्वा भक्षयं तिस्मराक्षसान् ॥ येन येन च गच्छंति राक्षसाभयकार्शिताः ॥ १९ ॥ तेनेतेन स्पपश्यंति राममेवाग्रतः स्थिता ॥ इत्थं विनाशितेन जनस्थानं तवा नव ॥ २० ॥ अकंपनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ गमिष्यामि जनस्थानं रामं हंतुं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैव सुल्लेवचनेन प्रोवाचे द्मकंपनः ॥ शृणु राजन्यथा वृत्तरामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशः ॥ आपगायास्तु पूर्णाया दिगं परिहरेच्छरैः ॥ २३ ॥ सतारग्रहनक्षत्रं न भ्राज्यवसादयेत् ॥ असौरामस्तु सीदंतीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वा वेलां सद्युद्रस्य लोकानां वायुं द्विभुः ॥ वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥ संहत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशः ॥ शक्तः श्रेष्ठः स पुरुषः सद्युपुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥ नहि रामो दशग्रीवश्च यो जेतुरणेतव्या ॥ रक्षसां वापिलोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥ न तंवध्यमहं मन्ये सर्वदेवासुरैरपि ॥ अयं तस्य वधो पायस्त न्ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥ भार्या तस्योत्तमालोके सीतानाममुमध्यमा ॥ श्यामा समविभक्ता गीर्क्षी रत्नरत्नभूषिता ॥ २९ ॥

रारहितं वुर्नात् । त्रिविक्रमावतार इव महीमभ्युद्धरेत् यक्षराह इव । शक्यं एते लिङः ॥ २४ ॥ केन मर्यादाम् आप्लावेत् प्रलयकाल इव समुद्रस्य वेग विभमेत् । समुद्रे सेतुबधनसामर्थ्यं दर्शितम् । वायुं मिष्टपलक्षणं भूतपंचकस्य ॥ २५ ॥ संहत्य पुनः सद्युपुनः सद्युपुनः सर्वदृष्टिपहारणां सर्वदृष्टिपहारणां तदधीनव्यसक्तम् । अनेन जगत्स्थितिमहारक्तो नमस्य व्ययम् । अग्रपनस्यापि भावप्रसादादेव ज्ञानम् ॥ २६ ॥ लोकेन समहं संहितेनापीति शेषः ॥ २७ ॥ अपिना ल्यापि । एतेनैव जिनिर्जितेनैव द्रविडाहाल्येऽपि तस्य जयोऽयुक्त इति च्यनितम् । ममेति मुखादिति शेषः ॥ २८ ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ २९ ॥

कुतो भवेत्येति शेषः ॥ ३० ॥ तं रामं प्रपद्य केनायुष्यमेतोवाधयेति यावत् । तस्य भार्याम् अपहर बलकाराण हर ॥ ३१ ॥ अरोचयत इष्टलेन ज्ञातवान् । चित्तिथिना रामस्य सीतया सहान् कस्यानोपायम् ॥ ३२ ॥ कल्यं प्राप्तः । मातमव्ययम् । इष्ट इति । अकान्तवाक्यं शुक्ला त्रेतामुखे श्रीरामोवातायतीति सनतुमारवाक्यस्मरणाद्भूटः । तदेतदुत्तरामायोगे सप्तम् । तत्र हि सनतुमार प्रति विष्णुहस्तवृत्तानां का गतिरिति रावणेन पृष्टे तेन हतानां तल्लोकप्राप्तिरिति सनतुमारवचः शुक्ला । एव श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेदः प्रतापवान् ॥ लया सह विरोधेभ्युक्षितयामास रावण ॥ एतदर्थं मन्वाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हता राम महाबने इत्युक्तमिति तीर्थः । उत्पन्न्नीलामो भविष्यतीति इष्ट इत्यर्थे उच्यते । श्रुत्वापि तस्यार्थस्य तामसलेन विस्मरणात् । ते पृथे तु न यण्णुत्तये वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । किंतु श्रीरामस्य स्वपृथोवतार शुक्ला लया सह मृदुविवाकविरोधेच्छुक्ता हतवान् । तद्विरोगे तत्र मरणमियाद्वयेति तयोर्थे इत्यन्ये । कसुतल्लु पतेनं श्लोकानां उद्धृता नैवदेवीनगंधर्वीनाप्सरानंचपन्नगी ॥ तुल्यासीमितिनीतस्यमानुषीदुक्तोभवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहरभार्यात्वंतंमध्यमहावने ॥ सीतया रंहितोराभोनचैवहिमविष्यति ॥ ३१ ॥ अरोचयतद्वाक्यंरावणोराक्षसाधिपः ॥ चित्तिथित्वामहाबाहुरकंपनसुवाचह ॥ ३२ ॥ बाढंकर्यंग मिष्यामिःसाराधिनासह ॥ अनेभ्यामिचवैदेहीमिमाहृष्टेमहापुरीम् ॥ ३३ ॥ तदेवमुक्त्वप्रययौसयुक्तेनरावणः ॥ रथेनादित्यवर्णे नदिशःसर्वाप्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ सरथोराक्षसेद्रस्यनक्षत्रपथगोमहान् ॥ चर्चूर्यमाणःशुशुभेजलदेचंद्रमाइव ॥ ३५ ॥ सँदूरेचाश्रमंगत्वाताट केयमुपागमत् ॥ मारीचेनार्चितोराजाभक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तंस्वयंरूजयित्वातुआसनेनोदकेनच ॥ अर्थोपहितयावाचामारीचोवा क्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुशुशंखराजल्लोकानाराक्षसाधिप ॥ आशंकेनाधिजानेत्वंयतस्तूर्णमुपागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तोमहातेजामारीचेन सरावणः ॥ ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ आरक्षोमेहतस्तारमेणाच्छिष्टकारिणा ॥ जनस्थानमवध्यतत्सर्वयुधिनिपा तितम् ॥ ४० ॥ तस्यमेकुरसाचिव्यतस्यभार्यापहरणे ॥ राक्षसेन्द्रवचःश्रुत्वामारीचोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याताकेनवासीतामित्र रूपेणशत्रुणा ॥ त्वयाराक्षसशार्दूलकोननदतिनंदितः ॥ ४२ ॥

सर्गाणां च प्रक्षिप्तवान् ते प्रमाणभूताः । अत एव ते सर्गाः कतकादिमिस्तीर्थेनच न व्याख्याताः । एतेन एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ विज्ञायद्वा सीता लचो मरणकांक्षयेति तत्र पाठो दृश्यते । तत्र च लवदुक्ताथसिंभव इत्यपस्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ चर्चूर्यमाणः मूषा चरत् । जलदसदृश गगन चद्रसदृशो रथः ॥ ३५ ॥ मारीचाश्रम पूर्वं रमानिरस्तस्य दुःखात्ताःप्रवृत्तेभ्युक्तेः । ताटकेयं ताटकापयम् ॥ ३६ ॥ अर्थोपहितया किं प्रयोजनमत्रागमनमिति प्रयोजनयुक्तम् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुशुशंखलमिति सामान्यप्रशः लोकानां राक्षसलोकानाम् । आराक्षे मयमिति शेषः । नाधिजानं क्षेममिति शेषः । यतस्त्वमेकानां तूर्णमागतः ॥ ३८ ॥ आरक्षः समाजस्थान जनस्थानाख्यम् । आरक्षोत्पाठः खरादिरित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सा सीता केनाख्याता हतव्यत्वेन कथिता येन कथिता स मित्ररूपते शत्रुः । लया दानादिना नदितः को न नदति । निदित इति पाठो निदितोमानितः । कत्वां न नदति न संतुष्यति । कुजतीति यावत् । लया तिरश्चततावकमेतदर्थमसहमानः सत्स्वया सह कुत्रिममित्रान्

प्रातः सस्तवेदशीं बुद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥ सीतामिहान्वयति को ब्रवीति त ब्रवीहि । ईदृषः । शृङ्गमौनस्यम् ॥ ४३ ॥ स च शत्रुसंशयमित्यत्र हेतुमाह आशीविषयादि च । यमात्त्वया प्रयोष्ये नाशीविष्यमुखादृशुमुद्धतं उद्धारयितुमिच्छति ॥ ४४ ॥ केन शत्रुणाऽनेन कर्मणा एतत्कर्मोपदेशेन कापयं नाशमार्गमिति यावत् । प्रहृत इयैव दुःखमुपादितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ राववरूपो गंधहस्ती यस्य गंधं समात्रायान्ये गजाः पलायते स गंधहस्ती मत्तगजः उदीक्षितुमपि इह देशे काले न युक्तः किं पुनर्यदुक्तमित्यर्थः । विशुद्धवशेमिजनोभिजनमेवाम्नाहताः शुण्डाग्र यस्य तेजःप्रताप एव भद्रो यस्य सः । संस्थितौ समीचीनवस्थानौ दोषौ बाहू एव विषाणे दत्तौ यस्य ॥ ४६ ॥ रणातःस्थितिरूपा रणमभ्यास्यारूपाः सकयो बालाश्च यस्य । विदधराक्षसा रणचतुराणां राक्षससृगाणां हंता । शररूपैरैः पूर्णः ॥ ४७ ॥

सीतामिहान्वयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे । रक्षालोकस्य सर्वस्य कः शृंगं छेदुमिच्छति ॥ ४३ ॥ प्रोत्साहयति यश्च त्वत्सचशत्रुसंशयम् ॥ आशी विषमुखादृशुमुद्धतं चेच्छतित्वया ॥ ४४ ॥ कर्मणानेन केनासिकापथप्रतिपादितः ॥ सुखसुप्तस्य ते राजन् ग्रहत्केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥ विशुद्धवंशा भिजनाग्रहस्ततेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः ॥ उदीक्षितुरावणे हेतुक्तः संस्युगोराव गंधहस्ती ॥ ४६ ॥ असौ रणातः स्थितिसंधिवालोलोविदग्धर क्षोभ्रगहनृसिंहः ॥ सुप्तस्त्वया बोधयितुं न शक्यः शरांगपूर्णे निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥ चापापहारे भुजवेगपंकेशरोमिमाले सुमहाहवौधे ॥ नराम पातालमुखेति घोरे प्रस्कंदितुं राक्षसराजयुक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीदलं केश्वराक्षसेन्द्रलं कांप्रसन्नोभवसाधुगच्छ ॥ त्वं स्वधारेषु रभस्वनि त्वं रामः सभा योरमतां वनेषु ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो दशश्रीवोमारी चैनसरावणः ॥ न्यवर्तत पुरीलं कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥ इत्यापै श्रीमं वां आं चं सां अरण्यकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ततः शूर्पणखादृष्टासहस्राणि चतुर्दश ॥ हतान्ये केन रणे न राक्षसां भीमकर्मणा ॥ १ ॥ दूषणं च खरं चैव ह तं त्रिशिरसं रणे ॥ दृष्ट्वा पुनर्महानादाब्रानादजलदोपमा ॥ २ ॥ सादृष्ट्वा कर्मरामस्य कृतमन्यैः लुटुष्करम् ॥ जगाम परमोद्भिन्नलं कां रावणपालि ताम् ॥ ३ ॥ सादृशं विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ॥ उद्योपविष्टसचिवैर्मरुद्भिर्निवासवम् ॥ ४ ॥ आसीनं मूर्धसं कारोकां च नेपरमासने ॥ रुक्म वेदिगतं प्राज्यं ज्वलंतमिव पावकम् ॥ ५ ॥ देवगंधर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अजेयं समरे धोरं व्यात्तानमिवांतकम् ॥ ६ ॥

चाप एवापहारः प्राणिप्राणापहारको आहो यस्मिन् । भुजयोः शरग्रहणसंधानमोक्षविक्रयो वेग एव पक्वो यस्मिन् दुस्तत्वात्तत्र शरा एवोर्मिमाणात्तरा यस्मिन् सुमहानहव एव ओघो जल यस्य तस्मिन् । राम एव पातालं पातालप्रविष्टमहार्णवस्तस्य मुखे बडवामुखरूपे प्रस्फादितुं पतितुम् ॥ ४८ ॥ ५० ॥ नरैरामिनः ॥ इति श्रीरामायणमहाकांडे अरण्यकांडे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ महानादाब्रानाद शोकादिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुक्मवेदिं प्राप्तं हिरण्येष्कचित्तं वेदिं प्राप्तं प्राज्यं मूर्ध्याव्यहोमवतम् अत एव ज्वलंतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

विषदो युद्धं कृत्वा निष्कृतवानित्यनेन तदव्यव्यक्तम् । देवतदत्ताग्रैरुद्धत विलेखन तेन जातो यः किण्वस्तद्विषयक्षसम् ॥ ७ ॥ परिच्छदः ऊचामारालङ्कारादीनि ॥ ८ ॥ देव्यं द्यामस्तम् । स्वामित्यनेन स्वशरीरमद्वैतैक्यात्सदशरारकातिमित्यर्थः । स्निग्धवैद्यैति पाठो बहुलम् ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षोमण क्षोमकतराम्यो १ ॥ ११ ॥ २ ॥ पादादामिहर्षेण विद्वोति पुरीमिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ नलिनी चैत्रयवनमन्त्रवर्तिनी सरसीम्यो १ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ उपजहार उपहार्येन दत्तवान् ॥ १८ ॥ मय्य स्यामे श्रुत्यतोऽप्यय मनुष्यातिरिक्तो मरणमयहीन इत्यर्थः । मरैः प्रातस्वकाव्रतस्तोत्रादिभिरभिष्टुतम् ॥ १९ ॥ समं देवासुरविमदं पुष्वज्जानि कृतव्रणम् ॥ एरावतविषाणाग्रैरुद्धृष्टक्रिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विशद्भुजं दशश्रीवंदं शरीरं निर्यापिच्छदम् ॥ विशालवक्षसं वारं राजलक्षणलक्षितम् ॥ ८ ॥ नद्धवैद्यसंकाशं तत्तत्कांचनभूषणम् ॥ सुभुजशुद्धदशनं महास्यर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातेश्च शशशरीरदेवसंयुगे ॥ अन्यैः शस्त्रैः प्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥ अहताग्निः समस्तेस्तदेव प्रहरणस्तदा ॥ अक्षोभ्यणांसमुद्राणां शोभणक्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेमापरपर्वताग्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ उच्छेत्तारं च धर्माणं परदारभिमर्शनम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ पुरीभोगवतीं गत्वा पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्य प्रियाभार्या पराजित्यजहार ॥ कैलासपर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥ विमानपुष्पकं तस्य कामगं वैजहारयः ॥ वनं चैत्रयदिव्यं नलिनीन्दनं वनम् ॥ १५ ॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ चन्द्रसूर्यौ महाभागा बुद्धिस्तौ परतपो ॥ १६ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणितपस्तस्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरास्वयं भुवे धीरः शिरस्युपजहारयः ॥ देवदानवगंधर्वापिशचपतगोरगेः ॥ १८ ॥ अभयस्य संश्रामे मृत्युतो मानुषादते ॥ मञ्जरीभिर्धुतपुण्यमध्वरैर्बुद्धिजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धनिषु यः सोमसुपहतिमहाबलः ॥ प्रातयज्ञाहं दुष्टब्रह्मदंष्ट्रकारिणम् ॥ २० ॥ कर्कशानि रनुक्रोशं प्रजानामहितरतम् ॥ रावणसर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ २१ ॥ राक्षसीत्रातरं करं सादृशं महाबलम् ॥ तदिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ २२ ॥ आसनेषूपविष्टं तं कालमिवोद्यतम् ॥ राक्षसैर्दंढहाभागं पौलस्त्यकुलं दनम् ॥ २३ ॥ उपगम्या ब्रवीद्वाक्यं राक्षसीभयाविह्वला ॥ रावणशत्रुहंतारं मंत्रिभिः परिवारितम् ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दत्तं विशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयलोभमोहिता ॥ सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणिमहात्मना शृणुष्व विहृषिता ॥ २५ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ततः शृणुष्व त्वादीनां रावणलोकं रावणम् ॥ अमात्यमध्यं संसृद्धां परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरंकुशः ॥ समुत्पन्नं भयं घोरं वाद्व्यनं वबुध्यसे ॥ २ ॥

हविर्धनिषु सोमसिष्पदशालसु उपहति नारायति प्रातम् दक्षिणकालं प्रातःपञ्चातं हति तम् ॥ २० ॥ सर्वभूतानां रावणम् आक्रोशशब्दकारिणम् ॥ २१ ॥ राक्षसी शृणुष्व ॥ २२ ॥ काले प्रलयकाले पौलस्त्या राक्षसाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ उपगम्या ब्रवीदित्युक्तम् । तस्य विवरणं तमिति प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरुध्यमिति शेषः । मय राक्षसवधेन रामज लोभस्तत्सौंदर्याचाक्षिप्यताम्यां मोहिता अभूत यथा भवति तथा सर्वलोकेषु चरति तच्छील्य ॥ २५ ॥ मंत्रैर्मानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामोपमोऽध्यायः समाप्तः । ॥ ३२ ॥

नावबुध्यस इत्यन्वयः ॥ २ ॥ हेयोपादेयराजगुणानाह रावणस्य गुणहीनत्वं वक्तुं सक्तमिति । ग्राम्यभोगः ह्यादिभोगः । तदेवाह कामावृत्तमिति । कामचेष्टापरं लुब्धं भोगलोभं श्मशानाग्निमिव अमृतस्थलेन सदृश्यम् ॥ ३ ॥ तैः कार्यैरनुष्ठितैः ॥ ४ ॥ अयुक्तचासमनियोजितचार दुर्दशमुचिते काले प्रजाभ्यो दर्शनदानरहितम् अस्वाधीनं ह्यादिपरतन्त्रम् ॥ ५ ॥ विषय देशम् अस्वाधीनं स्वमित्राधीनम् । पूर्वं स्वाधीनं देशं पश्चात्परायत्तं येन रक्षति स्वाधीनकरणेनेति शेषः । तेन प्रकारेण सागरे मग्ना गिरय इवा ॥ ६ ॥ आत्मवद्विर्वशीकृतांतर्बहिरादिभैः विगृह्य विक्रय्य ॥ ७ ॥ प्राकृतैः राजव्यवहारनदहदासीदासजनैः ॥ ८ ॥ १० ॥ स्वजनं

सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ॥ लुब्धं न बहुमन्यते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयंकार्याणि यः कालेनानुतिष्ठति पार्थिवः ॥ स तु वै स हराज्येनैतैश्चकार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारं दुर्दशं स्वस्वाधीनं नराधिपम् ॥ वर्जयति नरादुरावृत्तं दीपं कमिव द्विषाः ॥ ५ ॥ येन रक्षति विषयं स्वस्वाधीनं नराधिपः ॥ तेन वृद्ध्या प्रकाशते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्विर्विशृण्वन् देवं गंधर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्च पलः कथं राजा भविष्यति ॥ ७ ॥ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षसः ॥ ज्ञातव्यं तं न जानीषे कथं राजा भविष्यति ॥ ८ ॥ येषां चाराश्च कोशश्च नयश्च जयतां वारं ॥ अस्वाधीनानेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनेः समाः ॥ ९ ॥ यस्मात्पश्यति दूरस्थान्सर्वान् नराधिपः ॥ चारेण तस्मादुच्यते राजानो दीपं चक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्येत्वा प्राकृतैः सचिर्वैर्युतः ॥ स्वजनं च यतः स्थानं निहतं नावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दशसहस्रागिरक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसहदूषणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दंडकाः ॥ धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकारिणा ॥ १३ ॥ त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च राक्षसः ॥ विषये स्वसमुत्पन्नं यद्रथं नावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितांशठम् ॥ व्यसनेन सर्वभूतानि नाभिधावं तिपार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनश्चाह्ममात्मसमावितनम् ॥ क्रोधनं व्यसनेन हतिस्वजनोपिनराधिपम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न विभेति च ॥ क्षिप्रं राज्याच्युतो दीनस्तृणैस्तु स्योर्भवेदिह ॥ १७ ॥ शुष्ककाष्ठैर्भवेत्कार्यलोष्टैरपि चणसुभिः ॥ न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यस्य द्रुमुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तं यथावासः सज्जो वा मृदितायथा ॥ एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ कृतज्ञो यर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ न यनाभ्यां प्रभुसो वा जागर्ति न च क्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिगुणैरेतैर्विजितः ॥ यस्य तेऽविदितश्चरैरक्षसां सुग्रहान्वधः ॥ २२ ॥

स्वस्य जना यस्मिन् तत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ कृतं क्षेम येषु ते कृतक्षेमाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तीक्ष्णं स्वामत्यादि विषये तैक्ष्ण्यादिगुणविशिष्टम् । शठो गृहविप्रियकारी तादृश राजान सर्वभूतानि मृत्युमाप्नोति । दिसर्वप्रजा नाभिधावति तद्रक्षणाय न प्रवर्तते ॥ १५ ॥ अप्राज्ञं स्त्रीयैरुपसर्प्य आत्मसमावितम् आत्मना स्वेनैव संमार्जितं बहुमान प्राप्तम् अक्रोधनम् अस्थाने क्रोधवतम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति यस्य अमात्यादि स्वजनोऽपीत्याकर्षः स राज्याच्युतो भवेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्वज्ञः स्वपरसर्ववृत्तान्तज्ञः ॥ २० ॥ प्रभुसो वा प्रभुसोपि व्यक्तक्रोधप्रसादः फलदानेन ॥ २१ ॥ अविविदितः येन त्वया न ज्ञात

इत्यर्थः ॥ २२ ॥ परेषाममता केवलमवमतिव नतु तत्राशविषयबुद्धिः न चिराद्विप्रं विपत्त्यसे आपद प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ धनेनाक्षयक्रोशेन दौर्णेण राजदाहकारेण बलेन प्राणबलेन च चित्तयामास । मारीचः कलहार्थं प्रोत्साहयति विमित्र कर्तव्यमिति विचारयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ किरूप इत्यस्योत्तर दीर्घबाहुर्लयादि ॥ ५ ॥ कश्च राम इत्युत्तर दशरथात्मजः कनकागद कनकनव्यभूषित चापम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

परावमताविषयेषुसंगवद्देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥ अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चयेविमग्नराज्योनिचिराद्विपत्त्यते ॥ २३ ॥ इतिस्वदोषान्परिकीर्तितांस्तयासमीक्ष्यबुद्ध्याक्षणदाचरेश्वरः ॥ धनेनदौर्णेणबलेनचान्वितोविचिंतयामासचिरं सरावणः ॥ २४ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ० च० सा० अरण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ततः शूणपवाद्दंष्ट्रब्रुवतीं परुषं वचः ॥ अमात्यमध्ये संकुद्रः परिप्रच्छरावणः ॥ १ ॥ कश्च रामः कथं वीर्यः किरूपः किंपराक्रमः ॥ किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्टश्च सुदुस्तरम् ॥ २ ॥ आयुर्धौ क्वरामस्य येन तेराक्षसाहताः ॥ खरश्च निहतः संख्येदूषणस्त्रिशिरस्तथा ॥ ३ ॥ तत्त्वब्रूहि मनोज्ञांगिकेन त्वंच विहृषिता ॥ इत्युक्त्वा राक्षसैर्द्वेणराक्षसीक्रोधमुच्छिता ॥ ४ ॥ ततो रामं यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे । दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चिरकृष्णाजिनांबरः ॥ ५ ॥ कंदर्पसमहृपश्चरामो दशरथात्मजः ॥ शक्रचापनिभंचापं विकृष्य कनकांगदम् ॥ ६ ॥ दीप्तानिक्षपतिनराचान्सर्पां निवमहाविषाच्च ॥ नाददानं शरान्वोरां निवमुंचंतं महाबलम् ॥ ७ ॥ न कस्यैकं विकषंतरामपश्यामि संयुगे ॥ हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामिशरवृष्टिभिः ॥ ८ ॥ इंद्रणेवो तमंसस्य माहतं त्वश्वमृष्टिभिः ॥ रक्षसाभीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ ९ ॥ निहता निशैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ अर्धाधिकमुद्रुतेन खरश्च सहदूषणः ॥ १० ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कुतक्षेमाश्च दंडकाः ॥ ११ ॥ एकाकथंचिन्मुक्ताहं परिभ्रूय महात्मना ॥ स्त्रीववंशं कमनेन रामेण विदितान् ॥ १२ ॥ आताचास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः ॥ अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणेन मवीर्यवान् ॥ १३ ॥ अमर्षो दुर्जयेजेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यप्राणो बहिश्चरः ॥ १४ ॥ रामस्य तु विशालाक्षीणू दुसहशानना ॥ धर्मपत्नी प्रियानित्यमर्तुः प्रियहितेता ॥ १५ ॥ सामुकेशीमुनासोरुः सुरूपचयशस्विनी ॥ देवते वनस्य स्वरजाते श्रीरिवापरा ॥ १६ ॥ तप्तकांचनवर्णभारकतुंगनक्षीशुभा ॥ सीता नाम वरारोहवैदेही तु मध्यमा ॥ १७ ॥ नैवेदी न गंधर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ तथा ह्यपामयानां रूद्रहृषीर्वा महीतले ॥ १८ ॥ यस्य सीता भवेद्वायं यंच तुष्टाप रिष्वजेत् ॥ अभिजित्सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥ १९ ॥ सामुशीलावपुः स्याद्यारूपेणा प्रतिमासु वि ॥ तवातुरुह्यभार्या सा त्वंच तस्याः पतिर्वरः ॥ २० ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ खश्च सहदूषणो हत इत्यर्थः ॥ १० ॥ किमर्थं दंडकारण्यं प्रविष्ट इत्यस्योत्तरम् ऋषीणामित्यादि ॥ ११ ॥ कुतस्तेन स्त्रुतं गोपयत्याह एकेति । परिभ्रूय नासकण्ठहीनां कृत्वा ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यनेन सर्वतत्कार्येषु धारत्वम् । बहिश्चरः प्राण इत्यनेन नितिरियमप्राप्तदत्तं सूच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यस्य सीता भार्या यंच कृष्टा परिष्वजेत्स

१ कुचम-इ० पं० । २ शिखी, गुप्त-० पं० । ३ चार्त्तं महात्वं च तस्य हस्त्यो पति-इ० पं० ।

एव सर्वेषु कालेषु च पुंदरादपि अत्यधिक जीवेत् तस्या लक्ष्यवतारत्वादिति व्ययम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तवानेतुमुद्यताहमिति कृष्णत्रयो रात्रणसतोपर्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भार्यात्वे भार्यात्वेन संपादने ॥ २३ ॥ २४ ॥ एषां रमादीनामशक्तिं तेषां राज्याद्यभावाच्चकारात्तत्र शक्ति च विद्याय सीता तत्र भार्यात्वे क्रियताम् । भार्यात्वे क्रियतां यत्नतामित्यर्थः ॥ २५ ॥ अवद्वयमेतत्कालोचितकृत्यं कर्तुं योग्य तत्प्रातिपत्तु निश्चिंत्य ज्ञात्वा प्रवर्तयितुमर्हसीत्यर्थः ॥ २६ ॥ चैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलकं वाल्मीकीये आदिकाल्ये अर० चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तत्र इति शूर्प शोणितमाजन्म् । नव विदूषण इति धातुः । शूर्पेण शोणितमाजनेन यद्वादिसंक्रियं नखयति विदूष्यतीति शूर्पण्वेति तर्षः । शूर्पाकारमखवतीत्यर्थे सत्तायां शूर्पणखा अन्यत्र

तांतुविस्तीर्णजघनापीनोतुंगपयोधराम् ॥ भार्यार्थेतुतवानेतुमुद्यताहंवराननाम् ॥ २१ ॥ विरूपितास्मिच्छूरेणलक्ष्मणेनमहाभुज ॥ तांतुदृष्ट्वाद्यवैदे हीर्षूणचंद्रनिभाननाम् ॥ २२ ॥ मन्मथस्यशराणांचत्वंविधेयोभविष्यसि ॥ यदितस्यामिमिप्रायोभायात्वेतवजायते ॥ शीघ्रमुद्ध्रियतांपादोज यार्थमिहदक्षिणः ॥ २३ ॥ (कुरुप्रियंतथातेषांरक्षसांरक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्यनुशंस्यरामस्याश्रमवासिनः ॥ ३ ॥ तंशरैर्निशितहत्वाल लक्ष्मणश्चमहारथम् ॥ हतनार्थासुखंसीतयथावदुपभोक्ष्यसि ॥ २४ ॥ रोचतेयदितेवाक्यंभूतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतांनिर्विशंकेनवचनंमरावण ॥ २४ ॥ विज्ञायैषामशक्तिंचक्रियतांचमहाबल ॥ सीतातवानवद्व्यांगीभार्यात्वेरक्षसेश्वर ॥ २५ ॥ निश्चयारामेणशरैरजिह्वगैहताअनस्थानगतात्रिशाचरान् ॥ खरचबुद्धनिहतंचदूषणत्वमद्यकृत्यंप्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायेणवाल्मीकीयेआदिकाल्येच ॥ २७ ॥ अरण्यकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ततःशूर्पणखावाक्यंतच्छृत्वारोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञायकायबुद्धाजगामह ॥ ३ ॥ तत्कार्यमनुगम्यांतयथावदुपलभ्यच ॥ दोषाणां चणुणानांचसंप्रधार्यबलाबलम् ॥ २ ॥ इतिकर्तव्यमित्येवकृत्वानिश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततोऽस्यांयानशालांजगामह ॥ ३ ॥ यानशालांततो गत्वा प्रच्छन्नराक्षसाधिपः ॥ सूतंसंचोदयामासरथःसंयुज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तःक्षणेनैवसाराथिल्लघुविक्रमः ॥ रथंसंयोजयामासतस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ कामगंरथमास्थायकांचनरत्नमधूपितम् ॥ पिशाचवदनेधुंखरैःकनकभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेनसतेनधनदनुजः ॥ राक्षसाधिपतिःश्रीमान्य यौनदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ सश्वेतवालव्यजनःश्वेतच्छत्रोदशाननः ॥ सिग्धवैद्यसंकाशस्तत्तकांचनभूषणः ॥ ८ ॥ दशग्रीवोर्विशितिसुजोदर्शनीयपार च्छदः ॥ त्रिदशारिसुर्नीद्रोदशशीर्षइवाद्राद ॥ ९ ॥ कामगंरथमास्थायशुभेराक्षसाधिपः ॥ विद्युन्मंडलवान्मेघःसबलकइवांबर ॥ १० ॥

शूर्पण्वेति परे । रोमहर्षेण शूर्पणखावाक्यस्य कामविकारजनकतया रोमांचकत्वम् । सचिवेयस्तद्रामस्य प्रतिपादय कर्ष्य बुद्धा तत्समतिर्धृक् तत्कर्तव्यत्वेन निर्धार्य तानभ्यनुज्ञाय दत्ताभ्यनुज्ञान् कृत्वा जगाम मारीचाप्रममिति दीपः ॥ १ ॥ तत्कार्यं सीतामहारूपम् अंतश्चित्ते अनुगम्योद्दिश्य दोषाणां गुणानां च स्वरूपं यथावदुपलभ्य सीतामहारे एतंपतो गुणा इति निश्चिंत्य बलाबलं यथावत्संप्रधार्य इत्येव कर्तव्यमित्यात्मनः स्वस्य निश्चयं कृत्वा अक्षरनशूर्पणखाम्नामुक्तत्वासीताहरणप्रवक्ष्य कर्तव्यमिति निश्चिंत्य यानशालां जगाम ॥ २ ॥ ३ ॥ द्रुपं कर्मणि प्रवृत्तौ दृढादिनिरोधकतया प्रच्छन्नं गृहम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ देवयोनिमंदाः पिशाचाः यदनभागो तत्सदृशीरित्यर्थः ॥ ६ ॥ नदनदीपतिः समुद्रतः तीर्त्वा ययौ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ त्रिदशस्थाने आमणानि मेघस्थाने

रावणः कलकास्थाने छत्रम् ॥ १० ॥ शैलसहितसारागन्तू तच्छूल तस्यैव वर्णनं नानापुष्पैरित्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ कदल्यद्विः कदलीवनं तेन ओमवत् ॥ १३ ॥ अयतम् अनिशयेन पणवातादि रूपो निपत आहोरो येषां तैः ॥ १४ ॥ अजो ब्रह्मा तत्पुत्रवैखानसैर्योनैजैः प्रसिद्धैः मायैर्पसञ्चनैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अमृतादिभिः अमृतमोजनैः ॥ १७ ॥ श्रवा मङ्गलाः वैदूर्यप्रस्तर वैदूर्यसङ्काश्याप्रस्तरम् । सागतेजसा सागरौर्मैर्भवेन स्निग्ध साङ्ग शीतलम् ॥ १८ ॥ २९ ॥ अभिसप्तन् गच्छन्मार्गविशोदिसानानि गधवासरसश्च ददर्श ॥ २० ॥ निर्गमरूपमधुसूक्तमलानां चन्दनानामित्यर्थः । यदा निर्गमरसस्य सशैलसागरानूवर्धिवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णसहस्रशः ॥ ११ ॥ शीतमंगलतोयाभिः गन्धिनीभिः समन्ततः ॥ विशालैर्गन्धपुद्गैर्द्विगद्गिरिलंकृतम् ॥ १२ ॥ कदल्यद्विः विसंशोभनालिकेरोपशोभितम् ॥ सालैस्तलैस्तमलैश्चतुर्भिश्चमुष्णैः ॥ १३ ॥ अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्चसहस्रशः ॥ १४ ॥ जितकामैश्चसिद्धैश्चचारणैश्चोपशोभितम् ॥ आजैर्वैखानसमैर्षैर्वालसिल्यैर्मरीचिणैः ॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडास्तविधिज्ञाभिरप्सरोग्भिः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिर्भूषासितम् ॥ देवदानवसैवैश्च चरितं त्वभृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसक्रौंचप्लुवाकीर्णसारसैः संप्रसादितम् ॥ वैदूर्यप्रस्तरं स्निग्धं साङ्गं सारतेजसा ॥ १८ ॥ पण्डुराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥ तपसाजितलोकानां कामगान्ध्याभिः संपतन् ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव दर्शयन् दनुजः ॥ २० ॥ निर्गमसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः ॥ वनानि पश्यन्सौम्यानि भ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१ ॥ अगुरुणां च समुत्थानां वनान्युपवनानि च ॥ तत्कोलानां च जात्यानां फलानां च गन्धिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मारिचस्य च ॥ मुक्तानां च समूहानि च व्यमाणा नितीरितः ॥ २३ ॥ शैलानि प्रवरंश्चैव प्रवालनिचयांस्तथा ॥ कांचनानि च शृंगाणि राजतानि तथैव च ॥ २४ ॥ प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नान्य द्रुतानि च ॥ धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैरावृतानि च ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथगढानि नगराणि विलोकयन् ॥ तंसमं सर्वतः स्निग्धं मुदुंसं स्पृशमास्रतम् ॥ २६ ॥ अनूपैर्सिधुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ तत्रापश्यत्समेधामन्यथोऽयं मुनिर्भिवृत् ॥ २७ ॥ समं तावत्स्यताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ यस्य हस्तिनामादाय महाकायं च कच्छपम् ॥ २८ ॥ भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महबलः ॥ तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ २९ ॥

मूलानां उपदानकारणानां गुणुलदिदृक्षाणां चन्दनानां च वनानि पश्यन् ॥ २१ ॥ जात्यानामुत्थानाम् । तत्कोलः सुगन्धला दृक्षविशेषास्तथा वनानि पश्यन् ॥ २२ ॥ २३ ॥ शैलानि शिलामहान् ॥ २४ ॥ प्रस्रवाणि निर्धराः ॥ २५ ॥ समं समस्तूल देशम् ॥ २६ ॥ तत्र समुद्रानूपे ॥ २७ ॥ यस्य दिव्यवटस्य प्रसालनाहास्य कविग्राह यस्तेतिष्ठद्विभिः स्त्रीभिः । गरुडोऽदृष्टाहाराप्रस्तावे भक्षार्थं महाकाय गज कच्छपं चादाय क्रीचित्स्यात्वा भक्षणाय यस्य शाखा जगाम गत्वा च यस्य शाखां भारेण वमज । तस्या मध्याशाखाया अधो वैखानसाद्या अनेके क्रूरयः समागता वन्मुदुस्तेषां शाखापतेन नाशो

मा भूदिति ता शाखां तौ गजकच्छयौ च महाबलदादायान्त्र जगाम तदा गच्छेन्न तौ शाखा कैपादेन धृवांतरिक्ष एव तदामिष गजकच्छपरूप मक्षयित्वा तथा शाखया प्रक्षितया निषादविषय निषाद
देष्टा हवा मुनींश्च वधान्मोक्षयित्वा प्रहर्ष लेभे ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अयोजालानि वयःशृङ्खलानिर्मितजालानि रत्नम
योहोपरि पक्षिप्रवेशपरिहाराय वद्वानि कलान्निर्मथ्य छित्त्वा रत्नमगुह च भित्त्वा गुप्तममृतं मेहैकमवादाजहार ॥ ३५ ॥ सुगुणेन कृत मन्त्रैकमहाशाखावरूप लक्षण यस्य तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सुपर्णःपर्णबहुलंबंभजथमहाबलः ॥ तत्रवैश्वानरसामाषावाखिल्यामरीचिपाः ॥ ३० ॥ अजाबभूध्रुधृश्राश्रसंगताःपरमर्षयः ॥ तेषांदयार्थगरुड
स्तांशाखांशतयोजनम् ॥ ३१ ॥ भग्नमादायवेगेनतौचोभौगजकच्छयौ ॥ एकपादेनघमात्माभक्षयित्वातदामिषम् ॥ ३२ ॥ निषादविषयंहत्वा
शाखयापतगोत्तमः ॥ प्रहर्षमलुंलेभेमोक्षयित्वामहामुनीन् ॥ ३३ ॥ सतुतेनप्रहर्षेणद्भिगुणैकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थवैचकारमतिमान्म
तिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानिनिर्मथ्यभित्त्वारत्नगुहंवरम् ॥ मेहैकमवनाद्रुतमाजहारामृतततः ॥ ३५ ॥ तंमहर्षिगणैर्जुष्टमुपर्णकृतलक्षणम् ॥
नाम्रासुभद्रन्यग्रोधंददशर्धनदानुजः ॥ ३६ ॥ तंतुगत्वापरंपरंसमुद्रस्यनदीपतेः ॥ ददर्शाश्रममेकांतपुण्येऽस्येवर्नान्तरे ॥ ३७ ॥ तत्रकृष्णाजिन
धरंजटामंडलधारिणम् ॥ ददर्शनियताहारमारीचिनामराक्षसम् ॥ ३८ ॥ सरावणःसमागम्यविधिवत्तेनरक्षसा ॥ मारीचेनार्चितोराजासर्वकामै
रमातुषैः ॥ ३९ ॥ तंस्वयंपूजयित्वाचभोजनेनोदकेनच ॥ अथोपहितयावाचामारीचोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कश्चित्तेकुशलराजंछंकायांराक्ष
सेश्वर ॥ केनार्थेनपुनस्त्वैतूणमेवइहागतः ॥ ४१ ॥ एवमुक्तोमहातेजामारीचेनसरावणः ॥ ततःपश्चादिदंवाक्यमब्रवीद्राक्यकोविदः ॥ ४२ ॥
इत्यापौ श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ मारीचश्चूयतांतातवचनंममभाषतः ॥ आ
तौस्मिममचातस्यभवान्दिपहरमागतिः ॥ १ ॥ जानीषेत्वंजनस्थानंभ्रातायत्रखरोमम ॥ द्रुपणश्चमहाबाहुःस्वसाशूर्पणखाचमे ॥ २ ॥ त्रिशि
राश्चमहाबाहूराक्षसःपिशिताशनः ॥ अन्येचबहवःशूरालब्धलक्षानिशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्तिमन्त्रियोगेनअर्धिवासंचराक्षसाः ॥ बाधमानाम
हारण्येमुनीन्येधर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसांभीमकर्मणाम् ॥ शूराणांलब्धलक्षानांस्वरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥

सर्वकामैरित्यपि तस्मैमोयवस्तुभिरार्चितो ब्रह्मवैत शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ शूरोत्तर कुशल पृच्छतं कश्चिदिति ॥ ४१ ॥ इदम् अग्रिमसर्वकथ्यमाणम् ॥ ४२ ॥ आर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायण
तिलके आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ मारीचेति । तातेत्युपलब्धेन कार्यं नृदध्ययुर्वै वृत्तं स्मारयति ॥ १ ॥ जानीषे इति । भ्रात्रादयो मन्त्रियोगेन स्थान प्राप्य वसतीति त्व जानी
षे विट्ठेयन्वयः ॥ २ ॥ ॥ लब्धलक्षानः लब्धयुक्तेत्याहाः ॥ ३ ॥ अयं तत्र स्थित्वा क्रियमाणं वृत्तं च जानीषे इत्याह अधिवासं चेति । मुनीन्वाधमाना बाधयन्तं हंतौ शानप । अधिवासं च कुर्वन्ति

मन्त्रियोदिति शेषः । अविवास उद्वेग इति क्तकः । रतिवासमिति षठे रतिवास रत्या प्रीत्या वासो यत्र कर्मणि तथा ॥ ४ ॥ १ ॥ चतुर्दशतद्व्याणि यानि सति ते त्विदानीमित्यन्यः । वसमानाः वसतः
 रामेण सुयोगे संगताः तेन सह समसक्तार्थुरित्यर्थः । परस्पर्यमायताः सन्ध्याः ॥ ६ ॥ ७ ॥ किंचिदपि परस्परमुक्त्वा शैरैः शस्त्रोद्घातार्थव्यापारित संजातव्यापारं कृतम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अयं मणिनीवैरुच्य
 निष्कारण मन्यमानः क्रोधावृण्यति रामं प्रिययादिना । क्षीणजीवितः निरपराधं स्त्रीवैरुच्यकरणदेव्यं तथा त्वं मन्यते ॥ १० ॥ अत एव शोखोऽजितोद्विग्नश्च अस्यते क्रोधात् ॥ ११ ॥ सत्त्वं बलमेव केवलं
 माश्रित्य न तु धर्मम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आतुभिः कुम्भरणीदिभिः नामिचितये न गणयामि ॥ १५ ॥ उपायतः उपायैकित्यर्थः । तत्रैव हेतुर्गमं विरोधेण महामायेत्यादि ॥ १६ ॥ मम साहाय्ये
 तेन विदानीजनस्थानेन समानमहाबलाः ॥ संगताः परमायत्तारामेण सहसंयुगे ॥ ६ ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः स्वरप्रमुखराक्षसाः ॥ तेन संजतारोषेण
 रामेण रणमूर्धनि ॥ ७ ॥ अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ चतुर्दशसहस्राणि राक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ ८ ॥ निहतानि शरैर्दीप्तिमाद्युषेण
 पदातिना ॥ स्वरश्च निहतः संख्येदूषणश्च निपातितः ॥ ९ ॥ हवात्रिशिरसंचापिनिर्भयादंडकाः कृताः ॥ पित्रानिरस्ताः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजी
 वितः ॥ १० ॥ संहता तस्यैस्यस्य रासः क्षत्रियपांसनः ॥ अशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मुखोऽख्योऽजितोद्विग्नः ॥ ११ ॥ त्यक्तधर्मात्त्वथमात्माभूतानामहिते
 रतः ॥ येन वैरं विनारण्येत्स त्वमास्थाय केवलम् ॥ १२ ॥ कर्णनासापहारेण मणिमिव विरूपिता ॥ अस्य भार्याजनस्थानात्सीतासुरसुतोपमाम्
 ॥ १३ ॥ आनयिष्यामि विक्रम्य तहायस्तत्र मे भव ॥ त्वया ह्वं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ॥ १४ ॥ आतुभिश्च सुरांसवैत्राहमत्राभिचितये ॥
 तत्सहायो भवत्वमेव समर्थो ह्यसिराक्षस्त ॥ १५ ॥ वीर्ये क्रुद्धे च दूषे च न ह्यास्ति सदृशस्तव ॥ उपायतो महाञ्छूरो महामाया विशारदः ॥ १६ ॥ एत
 दर्थमहं नास्त्वस्वस्मिन्पिनिशाचर ॥ शृणु तत्कर्मसाहाय्येयं त्कायवचनान्मम ॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वंगमोभूत्वा चित्रो रजतविदुभिः ॥ आश्रमे तस्य
 रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १८ ॥ त्वानुनिःसंशयं सीतादङ्गदुष्टमुगुरुपिणम् ॥ गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयो रपा
 ये तु द्रुन्ये सीतां यथा सुखम् ॥ निराबाधो हारिष्यामि राहुश्चंद्रमभिमिव ॥ २० ॥ ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहारणकरीते ॥ विस्त्रब्धं ग्रहं रिष्यामि कृता
 र्धनंतरात्मना ॥ २१ ॥ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीच्यमहात्मनः ॥ शुष्कं समभवद्वक्त्रं पारित्रस्तो बभूव च ॥ २२ ॥ ओष्ठौ परिलिहञ्जुष्को नैत्रे नि
 मिषैरिव ॥ मृतभूत इवातस्तुरावणं समुदक्षत ॥ २३ ॥ सरावणं त्वाविषणचेतामहावनेरामपरक्रमज्ञः ॥ कृतांजलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च त
 स्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आदि० च० सा० अरण्य० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यं विशारदः ॥
 प्रभुवाच महोत्तम मारीचो राक्षसे श्वरम् ॥ १ ॥ सुलभः पुरुषराजस्ततोऽग्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य च पथस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥
 यत्कर्म कथा कार्यं तत्कर्म शृण्वित्यवयवः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अपार्ये अपरमे ॥ २० ॥ ततः मुखं केशरहितं यथा भवति तथा विस्त्रब्धं यथा भवति तथा च ग्रहं रिष्यामि ॥ २१ ॥ रामकथा
 रामप्रसंगं श्रुत्वा मारीचश्चरतो वयं । तेन त्रातेन च तस्य मुखं शुष्कमभवत् ॥ २२ ॥ चिंतावशादनिमिषैरिव नैत्रैर्यलक्षित इति शेषः । मृतभूतो मृतप्रायः ॥ २३ ॥ बालको हितमिया र्षी षष्ठी ॥ २४ ॥ भर्तृसालः ॥
 इति श्रीरामचरिते रामायणतिलके वाल्मीकीये आदि० अरण्यकांडे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ तदिति ॥ १ ॥ प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविचासुषेभ्य रज्ञ आपातिप्रतया संतोषाय तत्कालम्

धुरावक्यवक्तारः पुरुषाः सुलभाः । अपि तु अग्रियस्यापि तत्कालमग्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालतोऽप्यस्य वक्तसो वक्ता मयस्तस्य च भोक्ताऽहितवप्रतिभासमानमपि इदं पथमेवेति ग्रहीता राजा विवेकी दुर्लभः । अतो मयोच्यमानम् आपाततोऽग्रियमिव भासमानमपि उदहरेत् परमहित शृण्विति शेषः ॥ २ ॥ अबोधे हेतुयुक्तञ्चरत्वम् अनियुक्तञ्चरत्वम् ॥ ३ ॥ एतदबोधकृतञ्च तवानर्थो भावीत्याह अपीति । रक्षसः स्वस्तीत्यार्षम् । अपि स्वस्ति भवेदपि क्षेमं सपवेतापि किम् । तत्र दुर्बुद्धिनिवृत्त्येति शेषः । तथा संक्रुद्धो रामो लोकमरक्षसं न कुर्यादपि किम् । एवमग्रेपि बोध्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पापमन्त्रितः सहिष्णुकार्तव्यार्थे विचारः ॥ ७ ॥ एवं महर्वायस्य रामे प्रतिपाद्य रावणोक्तदूषणानि निराचरे न च पित्रेयादि ॥ ८ ॥ तैक्षण्याभावे हेतुः सर्वभूतहिते रतत्वम् ॥ ९ ॥ कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा त सत्यवादिनं कारिण्या

ननूनबुध्यसेराममहावीर्यगुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चप्लोमहेंद्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तातसर्वेषामपिरक्षसाम् ॥ अपिरामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकानरक्षसान् ॥ अपितेजीवितानोत्पन्नाजनकात्मजा ॥ अपिसीतानिमित्तं च न भवेद्भयसंनमहद् ॥ ५ ॥ अपित्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तानिं कुशम् ॥ न विनश्येत्पुरीलंकात्वया सह सरक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ॥ आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं सराजान् हितुमितिः ॥ ७ ॥ न च पित्रापरित्यक्तो न मर्यादः कथंचन ॥ न लुब्धो न च दुःशीलो न च क्षत्रियपांसनः ॥ ८ ॥ न च धर्मगुणहीनः कौसल्यानद्वर्धनः ॥ न च तीक्ष्णो हि भूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ ९ ॥ वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ॥ करिष्यामीति धर्मात्मा ततः प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ॥ हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दंडकावनम् ॥ ११ ॥ न रामः कर्कशस्तातना विद्वान्नाजितो द्वियः ॥ अनुत्तमं भुतं चैवैवर्चं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो विग्रहवान्धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ॥ राजा सर्वस्थलोऽप्युदेवानां मिवावासवः ॥ १३ ॥ कथं तु तस्य वेदेही रक्षितांस्व न तेजसा ॥ इच्छसि प्रसमं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमना धृष्यं चापखड्गैर्धनं रणे ॥ रामाग्रिसहस्रादींस्तनवेषुं तु वनमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ॥ चापबाणधरं तीक्ष्णं शत्रुसेनापहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यं सुखं सत्यज्यजीवितं चेष्टमात्मनः ॥ नात्यासादयितुं तारामांतकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हितं तेजो यस्य साजनकात्मजा ॥ न त्वंसमर्थस्ताहं तु रामचापश्रयां वने ॥ १८ ॥

मीति वन स्वयमेव प्रव्रजितो न तु किंचिन्नापात् पित्रा प्रवासित इत्यर्थः ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियस्य कामस्य मनोरथस्य पूरणार्थम् ॥ ११ ॥ अनुत्त न श्रुतं चैव अनुत्तमगमोऽपि न जानाति तेन तत्कथनं दूरापास्तमित्यर्थः । एव वक्तुं रामं दुर्गुणं वक्तुम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ सीतापहारस्याशङ्क्यत्वमाह कथं न्विति । स्तेन तेजसा पातित्वयैव भवत । किंच तस्य रामस्य स्तेन तेजसा महजप्रवाणेनेत्यर्थः । ॥ १४ ॥ शरार्चिष शरज्वाल खड्गाचापपदेन तद्वतशत्रवस्तद्वदूर्ध्वमिधनं यस्य ॥ १५ ॥ रामेत्तत्करुणकोपापदकांश्चिषणान्याह धनुर्गति । धनुरेव व्यादित व्यातमिति यावत् । दीप्तं ज्वालादीप्तमास्य यस्य रामस्य तां तत्कस्य ज्वालादीप्तत्वमेव शरार्चिषमित्येतोक्तम् ॥ १६ ॥ कल्यासादयितुमर्त्यं प्राप्नुम् ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हि तेजो ज्ञेयमेवाङ्गमनमगोचरत्वं धनितम् । यस्य स्तेनगेन तस्या अपि तत्त्वं सूचितम् ॥ १८ ॥

नरसिंहस्येत्यनेन हित्युक्त्यादिषु प्रसूतिहताऽप्यनेवेति सूचितम् । नित्यमनुवर्त्येत्यनेन तस्यास्ताच्छक्तिव सूचितम् ॥ १९ ॥ न सेति । रजस्तमःप्रधानेन वाङ्मनोऽन्तर्यामि ॥ २० ॥ व्यर्थमिच्छुदस्य कुला तेन किमपि हितिकार्यः । तेन चेत्तत्र एते दृष्टस्तदा तदत तदानीवसान तव जीवितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ जीवितमिति जीवितद्विषयः । तव विभीषणपुरोगमधर्मोच्छ्रयविला अनन्तर निश्चयं कुत्वा दोषगुणबलानिर्धारणविषयम् । आत्मनो रामस्य च दोषगुणबलबल सप्रधार्य विचार्य तदन्तर स्वस्य रामस्य च बल तत्त्वतो ज्ञात्वा निश्चयः तव आत्मनो हितमिदमिति निश्चयः यत्कामं तत्कर्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सप्तचिन्तितगतस्य मम त्वेष निश्चय इत्याह अहं लिखति । इह वक्ष्यमाणम् ॥ २५ ॥ ईशानः ॥ इति श्रीरामाभिषेके श्रीरामोपे रामायणतिलके वाल्मीकिभिः अदिकाव्ये

तत्सर्वेनारसिंहस्यसिंहारस्कस्यभाभिनी ॥ प्राणेभ्योऽपिप्रियतरभार्यानिन्यमुव्रता ॥ १९ ॥ नसाधर्षयितुशक्यमैथिल्योजस्विनःप्रिया ॥ दीतस्येवदुताशस्यशिखासीतासुमध्यमा ॥ २० ॥ किमुब्रम्यर्थमिमंकृत्वातेराक्षाधिप ॥ दृष्टश्चेत्त्वरणेतेनतदतमुपजीवितम् ॥ २१ ॥ जीवि तंचसुखंचवराज्यंचैवमुदुर्लभम् ॥ (यदीच्छसिचिरंभोक्तुमाकृथारामविप्रियम् ॥) ससर्वैःसचिवैःसाधविभीषणपुरस्कृतैः ॥ २२ ॥ मंत्रयित्वासध मिष्टैःकृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ दोषाणांचगुणानांचसंप्रधार्यबलबलम् ॥ २३ ॥ आत्मनश्चबलंज्ञात्वाराधवस्यचतत्त्वतः ॥ हिताहितविनिश्चि त्यक्षमत्कतुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहंतुमन्येतवनक्षमरणेसमागमकोसलराजसुनुना ॥ इदं हिभूयःशृणुवाक्यमुत्तमंक्षमचक्षुक्तंचनिशाचराधिप ॥ २५ ॥ इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अरण्यकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ कदाचिदप्यहंवीर्यात्यर्थं टन्युथिवीमिमाम् ॥ बलं नागस हस्तस्यधारन्यपर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ भयंलोकस्यजनयन्किरीटीपरिधायुधः ॥ २ ॥ व्यचरन्दंढकारण्यभूषिमां सानिभक्षयन् ॥ विश्वामित्रोऽथधर्मात्मा मद्भिन्नस्तोमहामुनिः ॥ ३ ॥ स्वयंगत्वादशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ अयंक्षतुमारामः पर्वकालेसमा हितः ॥ ४ ॥ मासीचान्मेभयंघोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ इत्येवमुक्तोऽधर्मात्पाराजादशरथस्तदा ॥ ५ ॥ प्रत्युवाचमहाभागं विश्वामित्रमहासुनिम् ॥ ऊनद्रा दशवर्षोऽयमकृत्वास्त्राश्चराधवः ॥ ६ ॥ कामंतुममत्तसैन्यमयासहगमिष्यति ॥ बलेनचतुरंगेणस्वयमेत्यनिशाचरम् ॥ ७ ॥ वधिष्व्याम्भुनिश्श्रेष्ठश ज्ञतवयर्थेऽस्मि तम् ॥ एवमुक्तः सतुमुनीराजानिमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ रामान्नान्यद्वल्लोकैः प्रथं तं तस्य रक्षसः ॥ देवतानामपि भवान्समरब्धभिपा लकः ॥ ९ ॥ असीत्तवकृतं कमत्रिलोकविदितं नृप ॥ काममस्मिन्महत्सैन्यं तिष्ठति वहरतम् ॥ १० ॥ बालोऽप्येषमहतेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ गमिष्ये राममादाय स्वास्ति तेऽस्तु परतप ॥ ११ ॥ इत्येवमुक्त्वा समुनिस्तप्तादाय नृपात्मजम् ॥ जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥

अरण्यकांडे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ अथ साद्रुमवल्किरामबलमाह कदाचिदित्यादि । अहमपीति संबधः ॥ १ ॥ २ ॥ मद्भिन्नतः मतो विक्रत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ पर्वकाले यागकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ पंचदश वर्षोऽपि तथा दशरथेनानुदितोऽप्यत्यन्तबाह्यद्योतनाय अतिबलेनोपीदृशं कृतं किमधुना वाच्यमिति रावणस्यात्यन्तमयाय मारीचेन तथा दशरथेनोक्तं इत्युद्धृष्टदशवर्ष इत्युक्तम् । ऊनपोडशवर्षेयमिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यद्यपि मया देवानामपि सहगच्छन् आसीत् । अन्यच्च तव त्वया कृतं कर्म त्रिलोकविदितं त्रिषु लोकेषु विदिनं तयापि रामादन्यद्वलं तस्य रक्षतो न पर्याप्तमतः कामं तव बलं यदस्ति तदत्रैव तिष्ठतु

तदुपयोगामवाप्तम् । अत एष बालोपि यतस्तस्मिन्प्रहसन्पर्योऽतो देय एवेति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपसितो रामः तदृशार्थं समीपं प्राप्तः सन् ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनः स्मश्रुत्वादिपुस्त्वचिह्ना
दुर्मावहति इत्यर्थः । एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्ये स्थितः । शिखी कालपाशधरः । कनकमालयापलङ्घितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आजगामयुक्तपुरुषः । अत्र पारोक्ष्यार्थकालिटा दैवपाकस्यदेवाहमगतो न तु तदगमनं
मम प्रत्यक्षमिति ध्वनयति । यद्वा बहुकालिकत्वेन विस्मृतत्वाद्वा तत्तारोपः । आर्यो वा छिद्रः । आश्रमांतरम् आश्रममध्यम् । दत्तवरो ब्रह्मदत्तदेवाव्यत्यवरः ॥ १६ ॥ प्रविष्टोह तेन न दृष्ट इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

तन्तादंडकारण्येयज्ञमुद्दिश्यदीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितोरामश्चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यंजनः श्रीमान्बालः श्यामः शुभेक्षणः ॥
एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन्दंडकारण्यदीप्तेन स्वेन तेजसा ॥ अदृश्यत तदारामो बालचंद्रवोदितः ॥ १५ ॥ ततोऽहं
मेघसंकाशस्तप्तकांचनकुंडलः ॥ बलीदत्तवरोदपादाजगामाश्रमांतरम् ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहस्रैर्वोद्यतायुधः ॥ मांतुदृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रं
तश्चकारह ॥ १७ ॥ अवजानन्नसंमोहाद्बालोऽयमिति राघवम् ॥ विश्रामित्रस्य तां विदिमभ्यधावंकृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः
शत्रुनिर्बहणः ॥ तेनाहं तादितः क्षिप्तः समुद्रेशतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता तातामाहंतुतदा वीरिणरक्षितः ॥ रामस्य शरवणेन निरस्तोऽभ्रांतचेतनः ॥ २० ॥
पातितोऽहं तदतेन गंभीरे सागरांभसि ॥ प्राप्य संज्ञां चिरात्तातलं कांप्रतिगतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मितदा मुक्तः सहायास्ते निपातिताः ॥ अकृता
स्त्रेण रामेण बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मया वार्यमाणस्तु यदिरामेण विग्रहम् ॥ करिष्यम्यापदं दोषां क्षिप्रं प्राप्य न शिष्यसि ॥ २३ ॥ क्रीडा
रतिविधिज्ञानां समाजोत्सवदर्शनाम् ॥ रक्षसांचैव संतापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥ हर्म्यग्रासादसंबाधानां न रत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसि त्वं
पुरीलं कां विनष्टां मेथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वतोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ॥ परणपैर्विनश्यंतं तस्यानागह्येयथा ॥ २६ ॥ दिव्यचंदन
दिग्धर्गा न्दिव्याभरणभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यस्य भिहता न भूमेतव दोषास्तुराक्षसान् ॥ २७ ॥ हतदारान्सदांश्च दशविद्रवतोदिशः ॥ हतशेषानशरणा
न्द्रक्ष्यसि त्वं निशाचान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षितामग्निज्वालासमावृताम् ॥ प्रदग्धभवनांलंकां द्रक्ष्यसि त्वमसंशयम् ॥ २९ ॥

॥ १८ ॥ शतयोजने तटातलयतलदेशस्थिते समुद्रे क्षितः ॥ १९ नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलं कृपान्यमिति मारीचाशयः । भाविकार्यार्थमिह वस्तुतत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥ ये मे सहाया अपरे
गतास्ते निपातिता इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनर्थं मरणरूपम् आहारिष्यसि यन्नात्सपादपिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ संगदोषाद्वक्ष्यः कुलमात्रस्य नाशः प्रप्नोतायेह अकुर्वतोपीति । पर्यापैः पर्यां पापान्नां
पापैर्निमित्तैः । नागहारे सर्पयुक्तहरेः सर्पनिग्रहाय प्रविष्टेन राजप्रेतधीवरादिना गरुडेन वा यथा प्रसंगान्मत्स्या नश्यति तद्वत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ हतदारान्परिहृतदारान्स्यक्तदारानिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

तव पर्यहोःपुरे । प्रमदानां सहस्राणि अतस्तात्वेव स्मर्य नान्यत्र मनो वेहावर्णः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

परदारभिमर्शान्तिनान्यथापतरंमहत् ॥ प्रमदानांसहस्रानितवरजन्यरिहरे ॥ ३० ॥ भवस्वदारनिरतःस्वकुलरक्षारक्षाम् ॥ मानं वृद्धिचराज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणि च सौम्यानि भिन्नवर्गं तथैव च ॥ यदीच्छसि चिंभोलुं मा कृथा राम विप्रियम् ॥ ३२ ॥ निवायमाणः सुहृदा मया भूशप्रसन्नसि तांश्च दिवपयिष्यसि ॥ गमिष्यसि क्षीणबलः सर्वावोयमक्षयशरस्तजीवितः ॥ ३३ ॥ इत्याषे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ एवमस्मिन्महामुक्तः कथंचित्तेन संशुगे ॥ इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृण्व्यदुतरम् ॥ ३९ ॥ राक्षसाभ्यामहं भ्यामनिर्विणस्तथा कृतः ॥ सहितो मृगरूपाभ्यां प्राविष्टो दंडकावने ॥ ४० ॥ दीप्ताजिह्वो महादंष्ट्रस्तीक्ष्णशृंगो महाबलः ॥ व्यचरन्दंडकारण्यं मांसभक्षो महाभृगुः ॥ ४१ ॥ अधिहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ॥ अत्यंतधरो व्यचरन्तापसांस्तान्प्रययन् ॥ ४२ ॥ निहत्य दंडकारण्ये तापसान्यर्मचारिणः ॥ रुधिराणि पिबन्तं शतान्मांसानि च भक्षयन् ॥ ४३ ॥ ऋषिमांसाशनः कूरुस्त्रासयन्वनगोचरान् ॥ तदारुधिरमतोऽहं व्यचरंदंडकावनम् ॥ ४४ ॥ तदारुदंडकारण्ये विचरन्धर्मदूषकः ॥ आसादयन्तदारामंतापसं धर्ममाश्रितम् ॥ ४५ ॥ वैदेही च महभागालुक्ष्मणं च महारथम् ॥ तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ४६ ॥ सोऽहं वनगतरां परीभूय महाबलम् ॥ तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्वैरनुस्मरन् ॥ ४७ ॥ अभ्यधावं सुसंकुद्रस्तीक्ष्णशृंगो मृगाकृतिः ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं ग्रहामनुस्मरन् ॥ ४८ ॥ तेन त्यक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिर्बहणाः ॥ विद्वध्यमुमहचापमुपणानिलतुल्याः ॥ ४९ ॥ ते बाणावप्रसंक्राशाः सुवीरास्त्रभोजनाः ॥ आजगमुः सहिताः सर्वत्रयः सन्नतपर्वणः ॥ ५० ॥ पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ॥ समुक्रांतस्ततो मुक्तस्तावुभौ भक्षसौ हतौ ॥ ५१ ॥ शरेण मुक्तो रामस्य कथंचिन्प्राप्य जीवितम् ॥ इह प्रव्रजितो मुक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ ५२ ॥ वृक्षेषु शोहिष्यामि च रीकृष्णाजिनांब रम् ॥ गृहीतधनुषं रांमया शहस्तमिवांतकम् ॥ ५३ ॥ अपिरामसहस्राणि भीतः पश्यामिरावण ॥ रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिमाति मे ॥ ५४ ॥

दीप्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

योगान्यसतः अत एव तापसस्तपोनिष्ठः समाहितः स्थिरतः कणः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ रहिते रामरहितेपि बने उद्ग्रसामि भित्तो भवामीव चेतनः सुष्ठो नष्टैतन्मोपि तद्दर्शनशालुञ्जयैव न्यः प्रव्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ रकारादीनांति एव च साक्षाद्दर्शने यद्वातः स वक्तुमशक्य इति भावः । तन्नामैकदेशसत्त्वावदपि नाम मयजनक किं वक्तव्यं सपूर्णतन्नामो मयजनकत्वमिति । स्थाने ह्यपि तत्र प्रकृत्येति गीताश्लोकार्थेन व्यंग्यः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्माद्रामेण रणे युध्यन् एतदुचितं न तु तद्वारागद्वार उचितः सर्वकुलनाशकत्वात् युद्धे एकस्यैव नाशदिति भावः । मुख्यपक्षमाह क्षमां वेति । यदि मां जीवन् द्रष्टुमिच्छसि तदा रामकथा नूतनार्था तत्कथाया रक्षस्तेजोपहाकरावदुपमोरपि तेजोनाशो मरणादप्यधिका दुःखास्त्येति भावः ॥ २० ॥ साधवः अकृतपरापचाराः युक्ता योगवतः । अयुष्टिता इति कर्तारि निष्ठ ॥ २१ ॥ परापरप्राधेन तवापराधेनैवर्षः । विनश्ये विनश्यामि । अतः हे राक्षस यत्ते क्षमं रणः क्षमा वा तत्समेव कुरु । अहं तु त्वां नानुयामि त्वदुद्धं नातुगच्छामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्र हेतुमाह

राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसे श्वर ॥ दृष्ट्वा स्वप्रगतरां मुद्रामामीव चेतनः ॥ १७ ॥ रकारादीनि नाम निरामत्रस्तस्य रावण ॥ रत्नानि च रथाश्चैव वित्रासं जनयंति मे ॥ १८ ॥ अहंतस्य प्रभावज्ञो न युद्धं ते न ते तक्षमम् ॥ बल्लवानमुचिवापि हन्याद्विरघुनंदनः ॥ १९ ॥ रणे रामेण युद्धयस्व स्वक्षमां वा कुरुरावण ॥ न ते रामकथाकार्यं यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ २० ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २१ ॥ सोऽहं परापराधेन विनश्ये निशाचर ॥ कुरुयत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वानां नुयामिवै ॥ २२ ॥ रामश्च हि महतेजामहासत्त्वो महाबलः ॥ अपि राक्षसलोकस्य भवेदंतकरोऽपि हि ॥ २३ ॥ यदि दृष्ट्वा रणखाहेतोर्जनस्थानगतः स्वरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं कोरामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ इदं चो बंधुहितार्थिनमया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ॥ सर्वाधवस्य ह्यसि जीवितं रणे हतोऽद्वारामेण शरैरजिह्वगैः ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अरण्यकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ मारीचस्य तुत द्वाक्यं क्षमं युक्तं च रावणः ॥ उत्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पृथ्यद्वितवत्तारं मारीचं राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्पुरुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥ दुष्कुलैतदयुक्ता र्थमारीचमधिकथ्यते ॥ वाक्यं निष्कलमत्यर्थबीजमुत्तमिवोषरे ॥ ३ ॥

रामश्च इति । तेजः पराक्रमः सत्त्व बुद्धिबलम् । बलशरीरं हि यतो महातेजस्त्वादिरुणै रामः प्रसिद्धो जट ईदृशो रामः राक्षसलोकात्प्रातःकः हि निश्चयेन भवेदिति । अपि सभाज्यते अतो नानुयामि त्वदुद्धं सकल राक्षसकुलनाशमिषेति भावः ॥ २३ ॥ खरादिनाशस्य तत्कृतान्यायमूलत्वात् तत्र क्षमैव युक्त्याह यदीति । सीताहननप्रयत्नदोषनिर्हृतिरूपेण खरादिनाशेति वृत्तस्तूष्णीमवस्थितेन रामेण यदि दृष्ट्वा रणवाक्यं जनितरोषात्स्य योद्धुं गतो रामेण हतस्तदा को रामस्य व्यतिक्रमोऽन्यस्तत्त्वमेव ब्रूहि ॥ २४ ॥ सिद्धं तमाह इदमिति । यथोच्यमानं परमायत्तं उच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे नांगीकरीष्यसि तदा रणे हतः सत्त्वावकत्वं जीवितं त्यक्ष्यसि इति मया अर्धैव निश्चीयते ॥ २५ ॥ ईदृशमानः ॥ इति श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ मारीचस्य मारीचेन क्षमं निवृत्तिसमर्थं युक्तं न्याय्यं कालोचितं च वाक्ययुक्तं उपदिष्टो रावणो मुहूर्तौषधमिव तदुक्तं न प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ २ ॥ शत्रोर्मानुषस्य स्तावकत्वात्कोपेनाहं दुष्कुलेति । अयुक्तार्थं

राजचिचप्रतिबूखाद्युक्त्या निर्भलं तमोगुणक्रांते मम हृदये तस्याननकाशात् ॥ ३ ॥ सद्यो पापशीलत्वादिगुणकस्य द्वीपाटकाहंलत्वात् रामस्य भाग्यहरणविषये स्थित मां तद्वाक्यैर्मन्युं निवर्तयितुं न शक्यमित्यर्थः । मामिति द्वितीया ओदसत्वात् ॥ ४ ॥ तत्र सूक्ष्ममुपपद्यति य इति । प्राकृतमसारम् ॥ द्वी कैकेयौ एकत्रैव द्रष्टुं ॥ ५ ॥ सद्यो खरहृदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अपि चाष्टोत्तरपञ्चपत्ता वासात् इत्याह दोष गुणं वेति । कस्यचित्सिद्धयस्य कार्यस्य निश्चये निश्चयसिद्धयर्थम् अत्राश्रिते को गुणः को दोषः क उपपत्तः कोऽपपत्त इति यदि गृहं स्यात्तदा एवं वक्तुमर्हसि गुणदोषादिकाभिर्यथः । मया तु निश्चिते कार्ये केवलं सहाय्ये विद्युत्केयव्यां न ते जडः संतत इति भावः ॥ ८ ॥ पृष्ठोत्तरमेव राजनि सविनेन वाच्यमित्याह समुष्टेन विविते । उद्यतांजलिखलेन विनीताता इदंता ॥ ९ ॥ उपचारेण राजनीयुक्तः

त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संधुगे ॥ मूर्खस्य पापशीलस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥ यस्य क्त्वा सुहृदो राज्ञ्यमांतरपितरं तथा ॥ स्त्रीवाक्यं
प्राकृतं श्रुत्वा न मे कपदै गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य संधुगे खरघातिनः ॥ प्राणैः प्रियतरासीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥ एवमनिश्चिता बु
द्धिर्हृदि मारीच विद्यते ॥ नव्या वर्तयितुं शक्या सैर्द्रोपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं कुरु मर्हसि ॥ अपायं वा ज्ञप्यां वा कार्यस्यारथ्यं वि
निश्चये ॥ ८ ॥ संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ॥ उद्यतां जलिना ज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रतिक्कलं तु मृदुपुत्रं भूषं हितम् ॥
उपचारेण वक्तव्यं युक्तं च वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दं तु यद्वाक्यमथ वाहितमुच्यते ॥ नाभिनंदेत तद्वाजमानार्थी मानवर्जितम् ॥ ११ ॥ यच्च
रूपाणि राजानो धारयंत्यमितौजसः ॥ अत्रोर्गदस्य सोमस्य मयस्वरूपस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दंडं प्रसन्नताम् ॥ धारयंति
महात्मानो राजानः क्षणदा चर ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वस्ववस्थामुमान्याः शूज्याश्च नित्यदा ॥ त्वं तु धर्ममा विज्ञाय केवलं मोहमाश्रितः ॥ १४ ॥
अभ्यागतं तु दौरात्म्या पुरुषं वदसीदृशम् ॥ गुणदोषौ न पृच्छामि शयं च त्मानि राक्षस ॥ १५ ॥ मयोक्तमपि चेतावत्त्वांप्रत्यमित विक्रम ॥ अस्मिंस्तु
समवाङ्कृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हति ॥ १६ ॥ शृणुत त्कर्मसाहाय्ये यत्कार्यं वचना न्यम ॥ सौवर्णस्त्वमृगो भूत्वा चित्रो रजतविर्बुभिः ॥ १७ ॥ आश्रमे
तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे च ॥ प्रलोभयित्वा वैदेही यथेष्टं तु मर्हसि ॥ १८ ॥ त्वाहिमायामयदृष्ट्वा कंचनं जातविस्मया ॥ आनयैनमिति क्षिप्रं
रामं वंश्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रांति च कुरुत्स्थे दारंगत्वाप्युदाहर ॥ हासं तिलक्ष्मणेन्येवं रामवाक्यानु रूपकम् ॥ २० ॥

मार्गेण युक्तम् ॥ १ ॥ सावर्भदं तु राजपृष्ठवर्भदसहितम् । अथवा यद्यथये यदापि हितं तथापि नाभिन्देत त्वं त्वपृष्ठ एव ममाहितम् भवमदसहितं मानहानिं वदसीयतु चित्तमिति भावः ॥ १ ॥ ततो वक्तुं निम्नमप्यस्याह पञ्चेति । के, पंचेयत्राह अत्रोक्तिः ॥ २ ॥ हान्ताति रूपणि तत्राह क्रमेण औष्ण्यमिति । औष्ण्य तैद्व्यम् । सौम्यं दयाद्विचालम् । दहं दुरुष्णिग्रहम् एव च तादृशे वक्तारं तौष्ण्यदृष्टयान् इत्याशयः ॥ २ ॥ धर्मं राजवर्मम् ॥ २ ॥ ४ ॥ अस्यापातमिति धर्मव्यनेन पूज्यावातिशयं सूचयति गुणदोषप्रभे किं मम हितमिति मन्त्रे वा ईदृशं वक्तुं शुभम् । नचैतदुक्तमपि मया पृष्ठमिति भावः ॥ १ १ ॥ अपि च अपि तु मया त्वं प्रति एतावदेवोक्तम् । किं तत्राह अभिन्मसीतादाहारूपे कुत्रये स भवामया लघुतुः साहाय्यं कर्तुमर्हतीति ॥ १ ॥ किं तन्मन्त्रार्थस्य साहाय्यं तत्राह श्रुयति । साहाय्ये मम वचनावकाशः श्रुयति संबन्धः ॥ १ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामवचन्यानुसूचकः

रामञ्चनिसदृशश्चान्दित्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ शिवं मार्गं गच्छ सौम्यो भूत्वा प्रस्थितो भवेत्यर्थः । किंच शिवं मनोहं मार्गं भृगरूपं गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ अथ राजत्वात्स्वाक्याकरणे दंडमाह नो चेदिति । मद्रचनान्दुष्टाने मरणमेवानुष्ठाने तु जीवन् मत्तो बहुधनादिप्राप्तिश्च एवं प्रार्थनया अकरणे बलान्मद्रुद्धेष्टकुमरणमयात्वं च कारिष्यत्येव ॥ २५ ॥ रामात्पर्यायद्वये इव कदाचिजीवन संभाव्यत एव । मद्रचमाकरणे तु सर्वथाऽत्र दृष्टुरेवेत्याह आसाधिति । त रामम् । सशयो न तु नाशनिश्चयः । एतन्मदुक्तवचनम् ॥ २७ ॥ सैरमानः ॥ इति श्रीरा० रामा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ राजवद्राजयोग्य रावणेनाज्ञतः रामलक्ष्मणप्रतारणरूपं कार्यं प्रतिकूलम् अन्यथा वध कारिष्यामीत्येवं प्रतिकूलवत्सहितं यथाज्ञतो मृत्योर्निःशको मारीवः परुषं शब्दार्थतश्च वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ विनाशः

तच्छ्रुत्वारामपदवींसीतयाचप्रचोदितः ॥ अनुगच्छतिसंप्राप्तं सौमित्रिरपिसौहृदात् ॥ २१ ॥ अपक्रान्तिचक्रकुत्स्थेलक्ष्मणेचयथासुखम् ॥ आहरिष्यामिवैदेहीसहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ॥ राज्यस्यार्धप्रदास्यामि मारीचतव सुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छ सौम्यशिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि स रथो दंडकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्य सीतामयुद्धे न वंचयित्वा तुराघवम् ॥ लंकां प्रति गमिष्यामि ह्युक्तकार्यस्यास्य विवृद्धये ॥ २५ ॥ नो चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्यैव ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि कारिष्यसि ॥ राज्ञो विप्रतिहूलस्थो न जानतु सुखं तकार्यः सह त्वया ॥ २६ ॥ नो चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्यैव ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि कारिष्यसि ॥ राज्ञो विप्रतिहूलस्थो न जानतु सुखं मेधते ॥ २६ ॥ आसाद्य तं जीवितं संशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ब्रह्ममया विरुध्यतः ॥ एतद्यथावत्परिगण्य बुद्ध्या दन्त्रपथं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ आज्ञां तुरावणेनेत्यर्थं प्रतिकूलं च राजवत् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं निःशंकोरक्षसाधिपम् ॥ १ ॥ केनायमुपदिष्टस्तो विनाशः पापकर्मणा ॥ स पुत्रस्य सराज्यस्य साम्राज्यस्य निशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वयामुखि नाराजन्नाभिनंदति पापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तवमुव्यक्तं हीनवीर्यानि शाचर ॥ इच्छंति त्वां विनश्यंतमुपरुद्धं वलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितबुद्धिना ॥ यस्त्वाभिच्छति नश्यंतं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥ वध्याः खलु न वध्यं ते स चिवास्तवरावण ॥ ये त्वा सुत्यथमारुढं न निगृह्णति सर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैः कामवृत्तो हिराजा कापथमाश्रितः ॥ निब्रह्मः सर्वथा सद्भिः स निग्राह्यो न गृह्यसे ॥ ७ ॥ धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ॥ स्वामिप्रसादात्स चिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्यये तु तत्सर्वव्यर्थं भवति रावण ॥ व्यसनं स्वाभिमुख्येण त्वाप्नुवन्ती ते रजनाः ॥ ९ ॥ राजमूलो हि धर्मश्च यशश्च जयतां वर ॥ तास्मात्सर्वस्वस्थासुराक्षितव्या न राधिपाः ॥ १० ॥

विनाशोपायः ॥ २ ॥ सुखिना लया सहावस्थानमिति शेषः । को नाभिनंदति केन पापकृता उपायतः उपायत्वाजेन ॥ ३ ॥ तथोपदेशपरस्वतो हीनवीर्यात्तत्र शत्रवः ये त्वां वृत्तो बलवत्तरेण शत्रुणेपरुद्धं विनश्यंतं द्रष्टुमिच्छति ॥ ४ ॥ स्वकृतेन स्वनिर्मितविनाशोपायेन ॥ ५ ॥ ये त्वापेवं कुपयमारुढं न निगृह्णन्ति न वारयन्ति अमात्यास्ते वध्या वयोयोग्याः कुतस्तस्या न वध्यंत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्र नीतिशास्त्रमाह अमात्यैरिति ॥ ७ ॥ कुतस्तैर्यमनुष्ठेयं तत्राह धर्ममिति ॥ ८ ॥ विपर्यये स्वामिमुख्ये तत्र न केवलं तेषामेव व्यसनप्राप्तिः किंतु सर्वजनानां तदाह इतरे जना इति ।

अपति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ तीक्ष्णं कुरद्वेन प्रतिकूलेन स्खलितमिति शेषः ॥ ११ ॥ तीक्ष्णं त्रासतीक्ष्णोपाययोक्तास्तेन तन्मंत्राणि राज्ञः सह युज्यते स्वसमत्वा स्यात्ते मदी मदुद्धिः सारथिभ्यो न ते रथा यथा विभक्ते सारथिभिः सह नयति तया ते राजतो मंत्रिभिः सह नयति ॥ १२ ॥ युक्तममनुष्ठिताः युक्तममनुष्ठिताः सावधो नीतिमार्गनिष्ठाः सपरिच्छदाः सपरिजनाः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णदेन प्रजानां प्रतिकूलेन स्व्यमाणः प्रजा न व्रति गोमयुना मृगधत्तुर्कजिवेन स्व्यमाणा मृगा इव ॥ १४ ॥ कर्कशः क्रूबुद्धिः कठिनश्च ॥ १५ ॥ तदिदं लवो मरणरूपं चोरं जाकतालीवमाकासिकं मयासादितं यद्यपि तथापि तद्वति न मया शोकः क्रियते जातस्य हि धृतो मृत्युरिति न्यायात् ॥ तथापि त्वं ससैन्यो विनशिवसि यद्वत्रार्थं त्वं मया शोचनीयोसि ॥ १६ ॥ ननु मम शरणं कथं निश्चितं त्वमाह मामिति । मां निहत्य रामस्त्वं सर्वाधिकचिराद्वाधिष्यति । तस्मादुभयथापि मरणं निश्चितं लवो वा रामाद्वा । तत्रातेन वनेन कृतकजोस्मि यत् मृगे रण्डारिणा हतो त्रिये राजतो बलान्मरणपेक्षया रो

राज्यपालयितुं शक्यन्तीक्ष्णेन निशाचरः ॥ नचातिप्रतिकूलेन विनीतेन राक्षसः ॥ ११ ॥ येतीक्ष्णमंत्राः सचिवाभ्युज्यते सहतेन वै ॥ विषमेषु रथाः शीघ्रमंदसारथयो यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्तधर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥ स्वामिनः प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ॥ स्व्यमाणाननवर्धते मृगागोमायुना यथा ॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिव्यं तिसर्वरावणराक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥ तदिदं काकतालीयं चोरमासादितं मया ॥ अत्र त्वं शोचनीयोसि ससैन्यो विनशिव्यसि ॥ १६ ॥ मां निहत्य तुरामो सावचिरात्वांवाधिष्यति ॥ अनेन कृतकृत्योऽस्मि भ्रिये चाप्यारिणाहतः ॥ १७ ॥ दर्शनादेव रामस्य हतं मामवधारय ॥ आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सांघवम् ॥ १८ ॥ आनयिष्यमि च तसीतामाश्रमात्साहितो मया ॥ नैव त्वमपि नाहं नैव लंकानराक्षसाः ॥ १९ ॥ निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणानमृत्युसंवाक्यमिदं निशाचरः ॥ परेत कल्यादिगतायुषो नराहितं न गृह्णंति सुहृद्भिरिति ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० स० अरण्यकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु परुषं भारीचोरावणं ततः ॥ गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्वात्रिचरप्रभोः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा हं तु न स्तेनशरचापासिधारिणा ॥ मद्बधोद्यतश्चेन्न हंतं जीवितं च मे ॥ २ ॥ न हिरामं पराक्रम्य जीवन्प्रतिनवतं ॥ वर्तते प्रातिरूपोऽसौ यमदंडहतस्यते ॥ ३ ॥ किंतु कर्तुं मया शक्यमेवं त्वयि दुरात्मनि ॥ एष गच्छाम्यहं तां स्वस्ति ते स्तु निशाचरः ॥ ४ ॥ प्रहृष्टस्त्वमेव तेन वचनेन सराक्षसः ॥ परिष्वज्य सुसंछिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रुत्वो धृत्योः स्वर्गदत्तादहं धृत्योः परमहृत्वेन दुर्मरणत्वेन शोच्ये उक्तेः राजा मास्ति स्य शौचोदकदानमभ्यश्रवणममृतोः मरणेन कृतकृत्यमिति व्ययम् । ईदृशं ज्ञानं चास्य तस्य योगेन च शुद्धचित्तत्वादिभि बोध्यम् ॥ १७ ॥ आत्मानं रावणम् । स्वांधवमात्मानमित्यन्यः ॥ १८ ॥ कदाचिद्वादि मया जीवता सदैव सीतामानयिष्यमि तदा पश्चादपि सर्ववधो निश्चित इत्यर्थः ॥ १९ ॥ न मृत्योः प्रतिकूलं दृष्ट्वा न परितुह्यंतीत्यर्थः । परेत कल्याः मृतप्रायाः ॥ २० ॥ नर्बमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोदये अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४१ ॥ रात्रिचरप्रभोः रावणा यद्व्ययमनुवै निधमरणरूपम् । तस्माद्गच्छाम्येवमब्रवीत्साहं च इत्यर्थः ॥ १ ॥ तथावदेव निजदुःखमप्याह दृष्ट्वाहमिति । पुनः यदाह तेन दृष्टो भविष्यमि तदोच्यमानविशेषेण रामेण जीवितं निर्यत नष्टमेव चकारात्तव च जीवितं नष्टम् ॥ २ ॥ यमदंडहतस्य तेऽसौ रामः प्रातिरूपो यमदंडातिरूपो वर्तते ॥ ३ ॥ अथाश्रम्य पराहिरात्मन्यर्थं शोचति किं निवति ॥ ४ ॥ तेन वचनेन गच्छामीति वचनेन सुसंछिष्ट

गायम् ॥ ६ ॥ मच्छदवशवर्तिनः मदभिप्रायवशवर्तिनः शौर्द्धीर्यं वीर्यं तदुक्तम् एतद्वचोयोगमिति शेषः । इदानीं मारीचोसि स्वप्रकृतिं प्रतीसि पूर्वमन्यो हि राक्षसस्तदाविष्ट इति शेषः ॥ ६ ॥ खगः आकाशा-
गामी स्यः ॥ ७ ॥ इत्येव रामलक्ष्मणपरहिते सस्ये ॥ ८ ॥ ९ ॥ आश्रममडलाभ्यामोराश्रममडलादित्यर्थः । एतनगरयोराजधानीराजधानीत्वेन भेदः । एतन्नन्दोऽर्धर्चादिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रः । इन्द्रनीलरत्नाकारशृंगाग्रः । मणिशब्दः केवल इन्द्रनीले इति काविसमय इति कृतकः । काचित्तिता काचिदसिता मुखस्याकृतिः शोभा यस्य सः । यदेवाह तत्पद्मानव-
एतच्छौर्द्धीर्ययुक्तमेच्छदवशवर्तिनः ॥ इदानीमसिमारीचः पूर्वमन्यो हिराक्षसः ॥ ६ ॥ आरुह्यतामयं शीघ्रं स्वगोरत्नविभूषितः ॥ मया सह योयु-
क्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीयथेष्टं गतुमर्हसि ॥ तांश्चैन्यप्रसभंसीतामानयिष्यामि मेथिलीम् ॥ ८ ॥ ततस्तथेत्युवाचैनं रावणं
ताटकासुतः ॥ ततो रावणमारीचौ विमानमिव ततं थम् ॥ ९ ॥ आरुह्या ययुः शीघ्रं तस्मादाश्रममडलात् ॥ तथैव तत्र शयंतौ पत्तनानि वनानि च ॥ १० ॥
गिरींश्च सरितः सर्वराष्ट्राणि नगराणि च ॥ समेत्य दंडकारण्यं राघवस्याश्रमततः ॥ ११ ॥ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अवतीर्य रथात्
स्मात्ततः कांचनभूषणात् ॥ १२ ॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृत् ॥ १३ ॥ क्रियतांतत्सखेशी-
घ्रं यदर्थवयमागताः ॥ सरावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ १४ ॥ मृगोभूत्वाश्रमद्वारिरामस्य विचचारह ॥ सतुरुपसमास्थाय महदद्भुतदर्श-
नम् ॥ १५ ॥ मणिप्रवरशृंगाग्रः सितसितमुखकृतिः ॥ रक्तपद्मोत्पलमुखद्वन्द्वनीलोत्पलश्रवाः ॥ १६ ॥ किंचिदत्युन्नतग्रीवं द्रनीलनिभोदरः ॥
(कुंदेन्दुवज्रसंकाशसुंदरं चास्य भास्वरम् ॥) मधुकनिभपार्श्वश्च किंजल्कसन्निभः ॥ १७ ॥ वैदूर्यसंकाशशूरस्तनुजं वः सुसंहतः ॥ इन्द्रधुसवणे-
न पुच्छेनोर्ध्वविराजितः ॥ १८ ॥ मनोहरस्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः ॥ क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥ १९ ॥ वनं प्रज्वलयन्नम्यं रामाश्रम-
पदं च तत् ॥ मनोहरदर्शनीयं रूपं कृत्वा साराक्षसः ॥ २० ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ विचरन् गच्छते शण्डशङ्खलानिसमंततः ॥ २१ ॥
रौप्यैर्बिभुशेतैश्चिन्मृत्वाचप्रियं नंदन ॥ विटपीनां किसलयान्भक्षयन् विचचारह ॥ २२ ॥ कदलीगृहं कृत्वा कर्णिकारानितस्ततः ॥ तमाश्रममंदगतिं
सीतासंदर्शनंततः ॥ २३ ॥ राजीवचित्रपट्टः स विराजमहामृगः ॥ रामाश्रमपदाम्भ्यां शोविचचारयथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार-
मृगोत्तमः ॥ गत्व सुहृत्स्वरयापुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च पुनर्भूमौ पुनरेव निधीदति ॥ आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥

लेति । उत्पलं नीलोत्पलम् । इन्द्रनीलवदुत्पलच्छूः श्रवणं यस्य सः ॥ १६ ॥ मधुकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः कर्णं पद्मं तर्किजल्कसदृशवर्णः ॥ १७ ॥ सुसंहतः शिष्टसंघिबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रज्वलयन्मदीपयन्
॥ २० ॥ शाङ्खलानि विचरन् मृगयन् । गच्छते गच्छति ॥ २१ ॥ चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । विटपीनामिति क्रीडैर्धर्मैः आर्पणैः छन्दुरोधात् । मक्यादिति पाठे आर्पणोऽनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥ कदलीगृहं
कदलीवाटिकां कर्णिकारांस्तद्वनं च गत्वा त्यक्त्वा सीतासंदर्शनं भक्षयंतस्ततो मंदगतिं समाश्रयन् विचचार विराज च ॥ २३ ॥ २४ ॥ मृगयूथानि गच्छति तत्पृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ विनिष्पत्तं प्राग्व्येन कुर्वन्त्यर्थः ॥ २८ ॥ विद्वति अमृतात्नश्चयादिति शेषः ॥ २९ ॥ मृगवधे रतोपि मात्रस्य राक्षसस्य संछादवार्यं समुद्रवर्षि मृगान् मक्षयति ॥ ३० ॥ अपचयो ग्रहणम् । अन्नशोकात्कुसुमगानामपचयोक्त्या शिशिरातकालोचम् । गधवान्मुरभिर्मौतो जातपुष्पलब्धम् इति । सतापयति सौमित्रे शूद्रैश्चक्रवर्तिनिल इति च पपातीरे रामोक्तेश्च । किंचात्रे दृढदमसोत्तरा येषां मां नागिकरोति तदैवां हन्तीति गणप्रतिज्ञा । ततो हनुमददर्शकाले च त प्रति सीतावाक्यम् । वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ पुंगवमिति समाच्छते । माघशुक्लपञ्चम्या ततोर्विगवा दशमसमाप्त्या तस्य वर्तमानत्वोक्तिरस्मात्तव ध्यात् । तच्छुभ्रवर्षाति हनुमत्तददर्शनात् ॥ ३१ ॥ अनर्हो वनवासस्येनेन नगरवासः सूचितः ॥ ३२ ॥ रूप्य रजत घातवो गैरिकावास्तसद्वरोऽप्युक्त्या ॥

मृगयैरनुगतः पुनरेवनिवर्तते ॥ सीतादर्शनमाकांक्षब्राक्षोऽसुमृगांगतः ॥ २७ ॥ परिभ्रमतिचित्राणिमंडलानि विनिष्पतन् ॥ समुद्रादृश्यचमवेंतं मृगायेन्येवनेचराः ॥ २८ ॥ उपगम्यसमात्रायविद्वद्वंतिदिशोदश ॥ राक्षसः सोपितान्वन्यान्मृगान्मृगवधेः ॥ २९ ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य नभक्षयतिसंस्पृशन् ॥ तस्मिन्नेवततः कालेवदेहीशुभलोचना ॥ ३० ॥ कुसुमापचयेव्यग्रापदपानत्यवर्तते ॥ कर्णिकारानशोकांश्चज्ञातंश्चमदि रेक्षणा ॥ ३१ ॥ कुसुमान्यपचिन्वतीचाराश्चिरानना ॥ अनर्होवनवासस्यसांतरंनभयंग्रम् ॥ ३२ ॥ मुक्तामणिचित्रांगदं दर्शपरमांगना ॥ तैवैरुचिरदंतोर्लुप्यधातुनरुहम् ॥ ३३ ॥ विस्मयोत्फुल्लनयनासंक्षेहं समुदक्षत ॥ सचतारंगदधितीपशयन्यायामयोऽमृगः ॥ ३४ ॥ विचचरतस्तत्रदीपयन्निवतद्रनम् ॥ अदृष्टपूर्वदृष्टान्तंनारत्नमयंग्रम् ॥ विस्मयंगपरमसीताजगामजनकात्मजा ॥ ३५ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वारुणी कीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे द्विशत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ सातसंश्लेष्यसुश्रोणीकुसुमानि विचिन्वती ॥ हेमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टाचानवधांगीमृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमपिचक्रंदलक्ष्मणं चैवसायुधम् ॥ २ ॥ आहूयाहूयचपुनस्तंगंसाधुवीक्षते ॥ आगच्छागच्छशीघ्रवैआर्यपुत्रसहाजु ॥ ३ ॥ तावाहूतौनरव्याघ्रौवैदेद्वारामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौतुतंशतदादृशतुमृगम् ॥ ४ ॥ शंकमानस्तुतदृष्ट्वा लक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ तमेवैनमहमन्येभारीचाराक्षसमृगम् ॥ ५ ॥ चरंतोमृगांश्चदृष्ट्वापेनोपाधिनानने ॥ अनेननिहतरामराजानः पाप रूपिणा ॥ ६ ॥ अस्यमायाविदेमायामृगरूपमिदं कृतम् ॥ भातुमत्पुरुषव्याग्रघर्वपुत्रसन्निभम् ॥ ७ ॥ मृगोद्धेवंविधोऽस्त्वविचित्रोनास्तिराघव ॥ जगत्यांजगतीनाथमायैषादिनसंशयः ॥ ८ ॥ एवंभुवाणंकाकुत्स्थं प्रतिवार्यशुचिस्मिता ॥ उवाचसीतासंदृष्टश्छद्मनाहतचेतना ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शैलमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणं रामायणतिलके वाल्मीकीये अरण्यकांडे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ सा तमिति ॥ १ ॥ मृष्टहाटकं शुद्ध हेम तसद्वद्वर्णा चक्रदः । आहूतौ क्रुद्धः । चक्रदेति रोदनार्थेन भाव्यशुभ्रमिति सूचितं कविना ॥ २ ॥ ३ ॥ तावाहूतौ सीतयोति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मृगायां चरतस्तां कुर्वतः उपाधिना मृगरूपच्छलेन ॥ ६ ॥ अस्य मायाविदे मायया श्रुता सा मृगरूपमिदं कृतं मायैव मृगरूपेण परितोत्यर्थः । भातुमत्कृताशुद्युत गधर्वपुत्रवदात्मरमणीयम् ॥ ७ ॥ नास्ति एवमुपादानकमृगासमवात् ॥ ८ ॥ काकुत्स्थ कक्ष्मणः

प्रतिवार्य नाय राक्षसोऽपि तु चित्रमृगो नैतद्ग्रहणविश्रस्यया कार्य इत्युत्तमेत्यर्थः । छद्मना वचनेन हतचेतना सेव ॥५॥ नोऽस्माकम् अयोध्यागमनोत्तरं तत्र सत्यमिप्रायेण बहुवचनम् ॥ १० ॥ सूत्रमचमौ कृष्णं शुक्रपुच्छौ ॥ ११ ॥ अन्यः सट्ठः एतत्सदृशोऽय इत्यर्थः । तेजसा विचित्रगतिसामर्थ्येन क्षमया सौम्यभावेन दीप्या देहकाल्या ॥ १३ ॥ शशिसंनिमित्तेनाह्लादकत्वम् ॥ १४ ॥ स्वरसम्पन्नमिष्टमृद्धिः ॥ १५ ॥ तत्र ग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणम् । जीवितो ग्रहणमाश्रयभूतं भवति यतोऽतो विस्मय जनयिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हतोपि यदि ते ग्रहणं प्राप्नोति तदापि मे प्रयोजनमित्याह अजिनमिति ॥ १९ ॥ शष्पं बुस्यां बालतृणपरिकल्पिततापसासने विनीतायां प्रसारितायामस्य जांबूनदमयत्वचि उपास्मिन् त्वत्समीपे स्थातुमिच्छामि । यदा मगधदुपासना कर्तुमित्यर्थः ॥ २० ॥ इदं कामेन स्वप्रयोजनेच्छया पतिनियोजनरूपं

आर्यपुत्राभिरामोसौमृगोहरतिमेमनः ॥ आनयैनमहाबाहोकीडार्थनोभविष्यति ॥ १० ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकंबहवःपुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरंतिस हिताश्रमराःमृगरास्तथा ॥ ११ ॥ ऋक्षाःपृषतंसंवाश्रवानराःकिन्नरास्तथा ॥ विहरंतिमहाबाहोरूपश्रेष्ठामहाबलाः ॥ १२ ॥ नचान्यःसदृशोरा जन्दष्टःपूर्वमृगोभया ॥ तेजसाक्षमयादीप्त्यार्थाऽयंमृगसत्तमः ॥ १३ ॥ नानावर्णविचित्रांगोरत्नभूतोममाग्रतः ॥ द्योतयन्वनमव्ययंद्योततेशशिस त्रिभिः ॥ १४ ॥ अहोरूपमहोलक्ष्मीःस्वरसंपञ्चशोभना ॥ मृगोऽद्भुतोविचित्रांगोहृदयंहृताविमे ॥ १५ ॥ यद्विग्रहमभ्येतिजिविब्रवेवमृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतंभवतिविस्मयंजनयिष्यति ॥ १६ ॥ समाप्तवनवासानांराज्यस्थानांपुनःपुनः ॥ अंतःपुरेविभूषार्थोमृगएवभविष्यति ॥ १७ ॥ भर तस्यार्यपुत्रस्यश्रृणुचममप्रभो ॥ मृगरूपमिदंदिव्यंविस्मयंजनयिष्यति ॥ १८ ॥ जीवन्नयदित्येभ्योविग्रहंमृगसत्तमः ॥ अजिनंनरशार्दूलं चिरंतुंभविष्यति ॥ १९ ॥ निहतस्यास्यसत्त्वस्यजांबूनदमयत्वचि ॥ शष्पबुस्यांविनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ २० ॥ कामवृत्तिमिंद्रोद्ग्रीणामसदृशंमतम् ॥ वपुपात्वस्यसत्त्वस्यविस्मयोजनितोभम ॥ २१ ॥ तेनकांचनरोम्णातुमणिप्रवरशृंगिणा ॥ तरुणादित्यवर्णेननक्षत्रपथव चर्सा ॥ २२ ॥ बभूवराधवस्यापिमनोविस्मयमागतम् ॥ इतिसीतावचःश्रुत्वाहृष्टाचमृगमद्भुतम् ॥ २३ ॥ लोभितस्तेनरूपेणसीतयाचप्रचो दितः ॥ उवाचराधवोहृष्टोभ्रातरंलक्ष्मणंवचः ॥ २४ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यास्पृहमुल्लसितामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतयाह्वेषमृगोऽद्यनभविष्यति ॥ २५ ॥ नवनेनंदनोद्देशेनचैत्रथसश्रेय ॥ कृतःपृथिव्यांसौमित्रयोऽस्यकश्चित्समोमृगः ॥ २६ ॥

रौद्रम् अत एव छीणमसदृशं कैकेयीवदिति मम निर्णति तथाप्यस्य सत्त्वस्य वपुणा मम विस्मयो जनित इति जातकौतुकानिदृश्यमनुचितमपि करोमीति शेषः ॥ २१ ॥ कांचनरूपेणेति पाठे रूपेण मृगेण रूप मृगोऽपि विवेकमिति हलप्लुतः । नक्षत्रसदृशानानाविधपलक्षितत्वात्तत्पश्यसदृशेन ॥ २२ ॥ राववस्यापि समावितासमावितवस्तुतत्तन्निरूपणकुशलमतेरपि मनो विस्मयमागतं प्राप्तं तद्विदं नभूव भवितव्यतायाः प्रब्रूयताम् ॥ २३ ॥ तदेवाह लोभित इति ॥ २४ ॥ रूपेण अलौकिकाविचित्रत्वरूपेण श्रेष्ठः सर्वश्रेष्ठरूपेण हेतुना अद्य एव मृगो न भविष्यति न जीविष्यति जीवनमस्य न संभावितमित्यर्थः । प्रायेण मृगत्वमत्र न समावितमित्यर्थ इति कतकः ॥ २५ ॥ नदन इत्युद्देशः कीर्तिनं यस्य तत्र वने चैत्रथसश्रेय तदाख्ये वनेपि न योस्य कश्चित्समो मगः स पृथिव्यामस्ति इति कुतः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवाहं प्रतिश्लेषेयादि । कनकविंदुभिः सहिता रोमराज्य इत्यन्यः ॥ २७ ॥ शतह्रदा विदुतः ॥ २८ ॥ ममारगल्लुम्बुलः शल्लुम्बुलानिभोदिर इति पाठे मसार इन्द्रनीलस्तस्य गल्लुम्बुलस्तद्वत्प्रका-
स्तस्य संसृष्ट इत्यर्थ इति तथैः । अनिरूप्यः इदमित्यभिहितं निरूपयितुमशक्यः । पाठोत्तरे यस्येत्यादि ॥ २९ ॥ ३० ॥ मांसहेतोरपि विहारार्थं च श्रुति किं पुनरेविविधवल्गुमायामिति भावः ॥ ३१ ॥ महाने-
राजमिरिति शेषः । व्यवसायेन मृगवधोद्यमेन धनानि विचरिष्यते सप्रहृते । ननु क्वे कुतो धन तत्राह धातव इति । मणिरत्न सुवर्णं च येषु तादृशा धातवः कज्जालिण्डुवर्णदियुक्तस्तामादिधातव इति यावत्
॥ ३२ ॥ निचयवर्धनं कोशवर्धनं तद्वत् धनं तृणां सारसतिप्रशस्तं भवति । कुक्षं ब्रह्म सार्यगाच्छुक्रमकायमप्रणमिति श्रुतेः । एवं च कुक्षस्य ब्रह्मलोकं प्राप्तस्य तद्वत्मापन्नस्य मनसा चिन्तितं सर्वं सकलमात्रासिद्धं
सर्वं भोग्यवस्तु यथा सर्वस्मात्सास्तरं तद्वत् ॥ ३३ ॥ ननु तथापि विचार्य कर्तव्यं तत्राह अर्थीति । अर्थी व्यपेक्षः पुमान् येषां च कुलनं अर्थनिमित्तं कर्तव्येन कर्मणा तत्सौंदर्यदाक्षित्यद्वयोऽपि चारित्र्ये

प्रतिलोभादुलोमाश्चराचरौमराजयः ॥ शोभतेमृगमाश्रित्यचित्राः कनकविंदुभिः ॥ २७ ॥ पश्यास्यजुंभमाणस्यदीप्तमग्निशिखोपसाम् ॥
जिह्वामुखाग्निः सरतोभेदादिवशतद्गदाम् ॥ २८ ॥ मसारगल्लुम्बुलः शल्लुम्बुलानिभोदः ॥ कस्यनामानिरूप्योसौनमनलोभयेन्मृगः ॥ २९ ॥
कस्यरूपमिदं दृष्ट्वा जंघूतनदमयप्रभम् ॥ नानारत्नमयं दिव्यं न मनोविस्मयं व्रजेत् ॥ ३० ॥ (किंपुनर्मैथिलीसीताबालानरीनविस्मयेत् ॥)
मांसहेतोरपि मृगान्विहारार्थं च धन्विनः ॥ प्रतिलक्ष्यणराजानो मृगयायां महावने ॥ ३१ ॥ धनानिव्यवसायेन विचरिष्यते महावने ॥ धातवो विवि-
धाश्चापिमणि रत्नसुवर्णिनः ॥ ३२ ॥ तत्सारमखिलं नृणां वर्णनं निचयवर्धनम् ॥ मनसा चिन्तितं सर्वथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३३ ॥ अर्थी येनार्थकृ-
त्येन संव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशाल्मन्नाः प्रादुरर्थ्याः सुलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ एतस्य मृगस्तस्य परार्थे कांचनतत्त्वचि ॥ उपवेक्ष्यति वै देहाभ्या-
सहसुमध्यमा ॥ ३५ ॥ नकादलीनप्रियकीनप्रवेणीनचाविकी ॥ भवेदतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति भवति ॥ ३६ ॥ एष चैव मृगः श्रीमान्यश्च दिव्यो न-
भश्चरः ॥ उभावैतौ मृगौ दिव्यौ तारा मृगमहीमृगौ ॥ ३७ ॥ यदि वा यंतथायन्मां भवेद्दक्षिणलक्ष्मण ॥ मायैषाराक्षस्येति कर्तव्योऽस्य वधोभया ॥ ३८ ॥
एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना ॥ वने विचरता पूर्वार्हसि ताम्रनिपुंगवाः ॥ ३९ ॥ उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ॥ निहताः परयेष्व-
सास्तस्माद्ध्यस्त्वयं मृगः ॥ ४० ॥

व भवति तस्मादनार्थं तमेवार्थः अर्थसाधनचतुरः अर्थशाल्मन्ना अर्थ व्यपेक्षदवाच्यमाहुः ॥ ३४ ॥ अतोऽपि चार्तिवत् प्रवृत्तिरस्याह एतरेति । अत्र विचारे न कर्तव्य एतन्नेन महतोयस्य चिह्निरिति
गूढतायर्थम् ॥ ३५ ॥ अस्य परार्थत्वमेव दर्शयति नेति । कदल्या इयं लक्ष्मी कदाली । मृदूचकवर्तुलप्ररोमा मृगविशेषः कदली । प्रियकी मृदूचकमृगवर्णनरोमशुको मृगः प्रियकस्तस्येय प्रियकी । प्रवेणी
अनविशेषपवधिनी । आविकी अजिबल्लु । प्रत्येकं नलुक्तिः सर्वथा सादृश्यभावोपेक्षनाय । अनेन एतदीयत्वञ्च ॥ ३६ ॥ यक्ष नमश्चरो मृगः मृगशिरो नक्षत्ररूपः । तदेवाह ताराभूमेति ॥ ३७ ॥ अयं लक्ष्मण
मत्तमंगिकृत्यापि प्रवृत्तिमाह यदि वेति । राक्षसमाधेया न मृग इति यथा मां वदसि यदि वा तथैवैष भवेत्तथाप्यस्य वधो मया कर्तव्य एव राक्षसवधस्य प्रतिज्ञातत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उत्थाय प्रादुर्ये

उत्कृत्य वा ॥ ४० ॥ पुस्तावूर्ध्वम् इह दृष्ट्वाण्ये स्वर्गमोक्षतरोमिवेति अथतरी स्वर्गमेण श्रियत इति प्रसिद्धिः । अथतरी गर्दभादध्यासुयनेति तीर्थः । अथतरी कर्मद्वितीति परे । वृश्चिक इति कर्तकः । अत्राबध्याख्यैव व्यापसी । तस्या गर्भयोदपाटन विना न निःसरणमिति सर्वजनप्रसिद्धिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ समुत्थाने श्रद्धाते । तद्रूप राक्षस रूपम् । उत्सर्गधिया ईर्ष्यासिला ॥ ४३ ॥ अविष्णुय अविचार्य पापं तस्माद्विजपरिव्रजपापेन जरां जीर्णताम् ॥ ४४ ॥ यो मार्गचो मद्रिधमतिमन्येतातिका मेवद्रक्षोपि मारीचाख्य वातागिरिव न भवेत् न जीर्णम् ॥ ४५ ॥ उत्तमैवायं पुनराह दारुणाय भवेदिति । मा मां गतः प्राप्तो मार्गचोऽस्येन वातागिरिव स्या हतो भवेत् भविष्यतीत्यर्थः । सक्कः घटुः कवचादियुक्तः यत्रितः यत्नान् व्यापारतर्हीनः ॥ ४६ ॥ अस्माक यत्कृत्यमावश्यक कर्तव्य तदस्यामेवद्रक्षणविषये आयत्त तन्मुख्यद्वते ल मावधानमिति । अत्र पूर्वलोकेचतुर्थचरणक्षेपेण अयत्रितो यत्रणया हीनोतिवन्नरहितः सीतां रक्ष यदस्माक कृत्यमवताग्रहण

पुरस्तादिहवातापिः परिभूयतपस्विनः ॥ उदरस्थोद्विजान्हतिस्वर्गमोक्षतरीमिव ॥ ४१ ॥ सकृदाचिच्चिराद्धोकेऽससादमहाशुनिम् ॥ अगस्त्यं तेजसायुक्तं भक्ष्यस्तस्य बभूवह ॥ ४२ ॥ समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुं कामं समीक्ष्यतम् ॥ उत्सर्गधिया तु भगवान्वातापि मिदमध्वरी ॥ ४३ ॥ त्वयाऽपि गण्यवातापे परिभूताश्चेतेजसा ॥ जीवलोकेद्विजश्रेष्ठस्तस्मादसिजरागतः ॥ ४४ ॥ तद्रक्षोपिन भवेद्देवतापिरिव लक्षण ॥ गद्विधयोतिमन्यत धर्मानित्यंजितेन्द्रियम् ॥ ४५ ॥ भवेद्धतोयं वातापिरगस्त्येनेवमागतः ॥ इह त्वं भवसन्नद्वोयं त्रितोरक्षमैथिलीम् ॥ ४६ ॥ अस्याज्ञाचतसस्माकं य त्कृत्यं रघुनन्दन ॥ अहमेनं विधिष्यामि ग्रहीष्याम्यथवाभृगम् ॥ ४७ ॥ यावद्द्रच्छामिसौमित्रेभृगुभ्यानाथि तुं दुतम् ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेहीभृगुमन्विचिगतां स्पृ हाम् ॥ ४८ ॥ त्वचाप्रधानयाहोषमृगोऽद्य न भविष्यति ॥ अप्रमतेन ते भाव्यमश्रमस्तेन सीतया ॥ ४९ ॥ यावत्पुतमेकनसायकेन निहन्यहम् ॥ हतैतच्चर्मचादायशीघ्रमेध्यामिलक्ष्मण ॥ ५० ॥ प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणाजटायुषा बुद्धिगताचलक्ष्मण ॥ भवाप्रगतः प्रतिगृह्यमोथिलीप्रतिक्षणं सर्वतण्वशंकितः ॥ ५१ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अर० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ तथातु तं सखि हि शश्यात रघुनन्दनः ॥ दूर्ध्वा रासिमहातेजां ब्रूव न दमयत्सरम् ॥ १ ॥ तत्स्त्रिविधं तं चापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदश्विक्रमः ॥ २ ॥ तं वन्यराजो राजेन्द्रमापतंतं निरीक्ष्य वै ॥ बभूवांतं हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥ ३ ॥

प्रयोजन तदस्यामायत्तम् अनर्थव साधनीयमित्यपि सूचितम् ॥ ४७ ॥ यावद्द्रच्छामि गमिष्यामीत्यर्थः । आनयितुम् आनेतुम् । तत्र हेतुः फण्येति ॥ ४८ ॥ प्राधान्या गीतमया न मनेष्यति न जीविष्यति अनेन जीवतोऽग्रणमनुशङ्कामिति दर्शितम् । ते कया सीतया सहति शेषः । अमया प्रेरिते कर्तव्ये केत्यर्थः ॥ ४९ ॥ यावदिति तावदप्रमत्तेन भाव्यामिदमर्थः ॥ ५० ॥ प्रदक्षिणेन समर्थेन सर्वतः सर्वदिवातलोक्षोमुखेभ्यः ॥ ५१ ॥ कर्णमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणलिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ तत्र मन्त्रमुक्तिः ॥ १ ॥ मये स्थलव्यये विनत विविनतम् आत्मविभूषण चापम् श्रीराजकागल्यत् आत्मविभूषणमिदमेनागस्त्यदत्त वैष्णवमिति सूचितम् । कलापौ तूणीरौ ॥ २ ॥ वन्यराजः वन्याना भृगाणा राजा निविजमृगावत् पुनः संदर्शने

दृष्टिविषये ॥ ३ ॥ रूपेण स्वरूपेणागतो द्योतयतं बोधयानोव स्थितम् ॥ ४ ॥ अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं कदाचन लोभयान हस्ताप्रसामिब दृश्यमानम् ॥ ५ ॥ शक्तिरमिषुतादिति श्रेयः ॥ वनोदेषु क्वचिद्दृश्यमान क्वचिददृश्यमानम् ॥ ६ ॥ छिन्नाभमवतीचंद्रतादृशयोपादकमुराधम् ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेति द्वैतैकवद्भावः । स युगतां गतो मारीचोऽप्यश्रमस्य दूर गत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तेन दर्शनादर्शनेनेन विज्ञेय मोहयता मारीचेन मोहितो वचितो निवशास्तन्लोभपरव इव सुतरा छायामाश्रित्वावतार्ये ॥ ९ ॥ उन्मादस्यामास बहुदुःखावनेन चित्तविभ्रमं चकार ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ भूयः बद्धसिर्धदुरादायप्रदुद्रावयतोमृगः ॥ तस्मपश्यतिरूपेणद्वोतयंतमिवाश्रतः ॥ ४ ॥ अवेक्ष्यवेक्ष्यधावंतंधनुष्याणिमहावने ॥ अतिवृत्तमिवोत्पाताच्छोभयानकदाचन ॥ ५ ॥ शक्तिंतुसमुद्रांतमुत्पतंतमिवांबरम् ॥ दृश्यमानमदृश्यंचवनोद्देशेषुकुचित् ॥ ६ ॥ छिन्नाश्रैरिवसंवीतशारदंचद्रमंडलम् ॥ मुहूर्तादिवदृशेशुमुहूर्तात्प्रकाशते ॥ ७ ॥ दर्शनादर्शनेनैवसोऽपाकर्षतराघवम् ॥ सदूसाश्रमस्यास्यमारीचोऽमृगांतगतः ॥ ८ ॥ आसीत्कुद्धस्तुकाकुलस्थोविवशस्तेनमोहितः ॥ अथावतरस्थमुश्रांतश्छायामाश्रित्यशादले ॥ ९ ॥ सतमुन्मादयामासमृगरूपेनिशाचरः ॥ भ्रूयैः परिवृतोऽथान्यदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामंदृष्टातपुनरेवाभ्यधावत ॥ तत्क्षणादेवसंज्ञासायुनरंतंहितोभवत् ॥ ११ ॥ पुनरेवतदूरादबुक्षवंडादिनिःसृतः ॥ दृष्ट्वारमोमहातेजास्तंहंकृतनिश्चयः ॥ १२ ॥ भूयस्तुशरमुद्धृत्यकुपितस्तत्रराघवः ॥ सूर्यशिमप्रतीकारंज्वलंतमरिसंश्रृंख्यरूपस्यविनिर्भवाशरोत्तमः ॥ १५ ॥ मारीचस्यैवहृदयविभेदाशिसन्निभः ॥ तालमात्रमथोच्छृत्यन्यपतत्सभृशतुरः ॥ १६ ॥ व्यनदूर्ध्ववंनांधरणमल्पजीवितः ॥ त्रियमाणस्तुमारीचोजहंतोऽकृत्रिमांतनुम् ॥ १७ ॥ स्मृत्वातद्वचनरक्षोदयैकेनतुलक्ष्मणम् ॥ इहप्रस्थाप्येत्सीततांशून्येरावणोहरेत् ॥ १८ ॥ सम्रातकालमाज्ञायचकारचततःस्वनम् ॥ सदृशंराघवस्येवहासीतेतुलक्ष्मणेतिच ॥ १९ ॥ तेनकर्मणिनिर्विद्धश्रेणानुपमनहि ॥ मृगरूपंतुरयक्काराशंसंरूपमास्थितः ॥ २० ॥ चक्रेसमुमहाकायोमारीचोजीवितत्यजन् ॥ (ततोविचित्रलेखूरःसर्वभरणभूषितः ॥ हेममालीमहादंष्ट्रोरक्षसोऽधृच्छराहतः ॥ १ ॥) तंदृष्ट्वापतितंभूराक्षसभीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ रामोरधिरसिक्तांगंचेष्टामनमहीतले ॥ जगाममनसासीतालक्ष्मणस्यवचःस्मरन् ॥ २२ ॥ मारीचस्यतुमायैषापूर्वोक्तालक्ष्मणेनतु ॥ तत्तथाह्मभवच्चाद्यमारीचोऽयमयाहतः ॥ २३ ॥ कुण्ठित इत्यन्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ग्रहीविनिर्गतमव ब्रह्मह्रस्वतत्वाण च मृगरूपमदृशरूपस्य मायाकृतरूपे यक्षव्याकिस्य स्थितस्य ॥ १५ ॥ मारीचस्यैव हृदयं न तु तच्छ्रुतमायामृगाकारासक्तस्य तालमात्रमुच्छृत्य शक्नोत्कृतवेवादिति श्रेयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तद्वचनं रावणवचनम् । दध्यौ ध्यातं कृतवान् । केन मच्छ्रुतेनोपायेन सीता लक्ष्मणं प्रस्थापयता च शून्ये रावणो हरेदिति दध्यौ ॥ १८ ॥ प्रातर्का लमाज्ञाय रावणोत्सुपायमेव युक्तम् ॥ १९ ॥ मर्मणि प्राणस्थाने रक्षस इव राक्षस रूपमास्थितः क्षुण्ठितं शब्दं चक्रे इत्यन्यः ॥ २० ॥ सुमहाकायः महाशरीरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ लक्ष्मणवच एवह

१ मर्मणि-३० पा० ।

मारीचस्य त्विति ॥ २३ ॥ सीता कथं भवेत् किमर्थं नाटयित्वा लक्ष्मणं प्रेषेदुत धीरा भवेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ कामवस्थाम् अर्ध्यादिति शेषः । हृष्टतृप्तरुहद्रासादिव रोमांचिततनुः वस्तुत एतन्मूलेन सर्वकार्यनिष्पत्तिरिति हर्षाद्रोमांचिततनुः ॥ २५ ॥ तत्र नटवद्रागवान्मनुष्यरूपात् भयशोकादिमत्त्वं नाटयतीति कथिपि सर्वलोकेष्वं तथैवाह तत्र राम भयमिति । तात्त्विकमयं तु हृष्टनरूह इति हृष्टपदेन प्रागेव ध्वनितवान् ॥ २६ ॥ गृपत मृग जनस्थानमभिमुख जनस्थानवर्तिनिजश्रमाभिमुखम् ॥ २७ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ अथ सीता रामविषयशोकनाटनेन लक्ष्मणमुद्रासयति आतीति । मृगः स्वरेण सदृशं स्पर् मयुः स्पर् इत्येव ज्ञाल्येत्यर्थः ॥ १ ॥ क्रोशतः रामस्य ॥ २ ॥ आज्ञाय शासनम् अप्रमत्तेन ते माव्यमाश्रमस्थेन सीतयेयुक्तमनुचित्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ क्षुभिता क्षुभितेव शत्रुवच्छत्रुयोर्यद्वृत्तः ॥ ५ ॥ तदेवाह यत्त्वमिति । नाभिपश्ये न प्राप्तो भवसि मकृते मत्परिग्रहार्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विमन्त्र्य विश्रुतं यथा

हासीतेलक्ष्मणेन्येवमाकुशयतुमहास्वनम् ॥ ममाराराक्षसः सोऽयं श्रुत्वासीताकथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्चमहाबाहुः कामवस्थामभिष्यति ॥ इतिसंचित्यधर्मात्मारामो हृष्टतृप्तरुहः ॥ २५ ॥ तत्ररामंभयंतीव्रमाविवेशविषादजम् ॥ राक्षसंमृगंरूपंतंहत्वाश्रुत्वाचतत्स्वनम् ॥ २६ ॥ निहत्य पृषतंचान्यंमांसमादायराघवः ॥ त्वरमाणेजनस्थानंससाराभिमुखंतदा ॥ २७ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ आर्तस्वरंतुतंभर्तुर्विज्ञायसदृशंने ॥ उवाचलक्ष्मणंसीतागच्छजानीहिराघवम् ॥ १ ॥ नहिमेजीवितं स्थानेहृदयंवावतिष्ठते ॥ क्रोशतःपरमार्तस्यश्रुतःशब्दोभयाभूशम् ॥ २ ॥ आक्रंदमानंतुवनेभ्रातरंज्ञातुमर्हसि ॥ तंक्षिण्यभिधावत्तंभ्रातरंशरैषिणम् ॥ ३ ॥ रक्षसांशमापन्नंसिंहानामिवगोवृषम् ॥ नजगामतथोक्तस्तुभ्रातुराज्ञायशासनम् ॥ ४ ॥ तनुवाचतत्स्वगुणभित्ताजनकात्सजा ॥ सौमित्रमित्ररूपेणभ्रातुस्त्वमसिशत्रुवत् ॥ ५ ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायांभ्रातरंनाभिपद्यसे ॥ इच्छसित्वंविनश्यंतरांमंलक्ष्मणगच्छते ॥ ६ ॥ लोभानु मत्कृतेनूनंनानुगच्छसिराघवम् ॥ व्यसनंतेप्रियमन्येस्नेहोभ्रातरिनास्तिते ॥ ७ ॥ तेनतिष्ठसि विश्रब्धंतमपश्यन्महद्भुतिम् ॥ किं हि संशयमाणे तस्मिन्निहमया भवेत् ॥ ८ ॥ कर्तव्यमिहतिष्ठत्यायप्रधानस्त्वमागतः ॥ एवंभुवाणंविदेहोबाष्पशोऽरुसमन्विताम् ॥ ९ ॥ अत्रदील्लक्ष्मणस्त्रस्तांसीतां मृगवधूमिव ॥ पत्रगामुसंगंधं देवदानवराक्षसैः ॥ १० ॥ अशक्यस्तवैदेहिभर्ताजेतुनसंशयः ॥ देविदेवमनुष्येणुगंधेषुपतिष्ठिषु ॥ ११ ॥ राक्षसेषु पिशाचेषुकिन्नरेषुमृगेषुच ॥ दानवेषुचघोरेषुनसविद्येतशोभने ॥ १२ ॥ योरामंप्रतिपुद्ध्येतसमरेवासवोपमम् ॥ अवध्यः समरारामो नैव त्वं वल्लुगर्हसि ॥ १३ ॥

तथा विश्रब्ध इति पाठोक्तम् । वृद्धक्षणे विहाय कथं गच्छामीत्यत्राह किं हीति । यो रामः प्रधानस्य स यत्प्रधानस्त्वमिहागतस्तस्मिन् रामे संशयमाणे सति मया तिष्ठत्यात्यदक्षणेन जीवित्या किं कर्तव्यं भवेत् तदभावे मरणमेव श्रेयस्तथेव केनापि भवतु रक्षसा वान्येन जतुना वा स्ततो वहिर्गवेशादिना वेति भावः । अत्राय ध्वनिः राक्षससहस्रप्रधानकार्यकरणायगतस्य तत्र वृद्धभ्रातुर्वा तस्मिन्काये इह मदवस्थित्वा सशयमाणे इह जीवत्या मया किं कार्यं भवेत् सर्वत्रोक्त्यचित्स्थितिसहस्रेषु तत्र भ्रातुरदमेय सहकारिणी प्रवृत्तश्च सहस्रोत्र मस्थित्या न निवर्तते इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ एव बोधिततत्त्वोपि मानुष्यनाटनेन लोकव्यवहारानुसारलक्ष्मणोजन ददित्याह अत्रवीदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ न स विद्येत नस्येदेत्यर्थः ॥ १२ ॥ न स विद्येतयुक्तं तत्र स कस्तत्राह यो राममिति ॥ १३ ॥

बलवतामिन्द्रादीनामपि बलैस्तस्य बलमविचार्यमशुभ्यम् ॥ १४ ॥ स स्वरो व्यक्त सष्ट तस्य रामस्य न भवति दैवतः अशरीरदेवतासम्बन्धी काश्चित्स्वर इत्यपि नेत्यर्थः । तदपि शकायुक्ता न लेखनीत्यर्थः ॥ १६ ॥ किं तर्हि गर्ववर्णनारप्रत्यया तद्विनिश्चया तस्य रक्षसो मायैव वचनार्थं तद्वृत्तौय स्वर इत्यर्थः । त्व न्यासरूपतया मयि निक्षिप्तासि अतस्त्वं यत्कु नोत्सहे इत्युत्तरेणोक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सारस्य निवधेने रामेण हृते सति जनस्थानवध जनस्थानवार्त्तवधपरिकारक्षोबध प्रतिच्छेद्य कृतवैरा इत्यन्वयः । व्याहरति अस्माद्व्यापनोदनार्थमन्तत्त्वं त्यक्त नोत्सहे ॥ १९ ॥ हिमैव साधुजनपीडिव विहारो येषां ते तथा इदं पूर्वाचार्ये अतस्त्वं रामस्य क्रेश न चिन्तयितुमर्हसि ॥ २० ॥ अनार्यैकस्यागम अनार्यया कुतितया करुणया रामव्यसमपि मद्विषया आरामो मद्विषयासमो यस्य तत्त्वतोऽयम् ॥ २१ ॥ तेन रामव्यसनप्रतिपत्तेन शत्रु रामव्यसन रामस्य प्रतिपत्तौ यस्य सर्वलोकवधरूपस्य हानिस्तत्प्रियत्वेनेति गूढ तात्पर्यम् । अत एव मद्विषया करुणा अनार्या कुतितया प्रधानकार्यविरोधित्वादिति बोध्यम् ॥ २२ ॥ अथ पुनर्नटवदह नैक्यादि ।

ननुवामस्मिन्नेहानुसुप्तसहेराधवविना ॥ अनिवार्यबलतस्त्यबलैर्बलवतामपि ॥ १४ ॥ त्रिभिलोकैः समुदितैः सेश्वरैः स्वामैरपि ॥ हृदयं निर्गतं स्तुसन्तापस्त्यज्यतां तव ॥ १५ ॥ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रहृत्वा मृगोत्तमम् ॥ न स तस्य स्वरो व्यक्तं न कश्चिदपि दैवतः ॥ १६ ॥ गर्धवनगरप्रत्यया आगत्य चरक्षसः ॥ न्यासभूतासि वै देहि न्यस्तामयि महात्मना ॥ १७ ॥ रामेण त्ववरो हेनन्त्वा त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ कृतवैराश्च कल्याणिव्यमर्तो नृशत्रवैः ॥ १८ ॥ खरस्य नियने देवि जनस्थानवधं प्रति ॥ राक्षसा विविधा वाचो व्याहरन्ति महान् ॥ १९ ॥ हिंसा विहारो वै देहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ लक्ष्मणेनैव मुक्ता तु कुक्ष्यं संरक्तलोचना ॥ २० ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ अनार्यैकरुणारंभनृशंसकुलपांसन ॥ २१ ॥ अहंतवाश्रियं मन्यरा मस्य व्यसनं महत् ॥ रामस्य व्यसनं दृष्ट्वै ते नैता निप्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैव चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मणयद्वत् ॥ त्वद्विधेषु नृशंसेषु निन्यं प्रच्छन्नचाशिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्ववने राममेकमेको तु गच्छसि ॥ मम हेतोः श्रुतिच्छन्नः श्रुत्युक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तत्रासि श्रुतिसौमित्रे तवापि भरतस्य वा ॥ कथमिदीवरश्यामरामं पद्मनिभेक्षणम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथुजगन्म ॥ समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यश्न्याम्य संशयम् ॥ २६ ॥ रामविनाक्षणमपि नैव जीवामि भूतले ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतयारो महर्षणम् ॥ २७ ॥ अब्रवीच्छ्लश्मणः सीतां प्राजलिः सजितो द्वियः ॥ उत्तरानोत्सहे वल्लुवतं भवती मम ॥ २८ ॥ वाक्यमप्रतिहृतं तु न चित्रं क्षीणमौथिलि ॥ स्वभावस्त्वेष नारीणाम् पुलोके कष्टदृश्यते ॥ २९ ॥ विमुक्तधर्माश्च पलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ न सहेहीदृशं वाक्यं वै देहि जनकात्मजे ॥ ३० ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तत्तनाराच संनिभम् ॥ उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिणो हि वने चराः ॥ ३१ ॥ न्यायवादी यथा वाक्यमुक्तो हं परुषं वया ॥ धिक्त्वा मद्य विनश्यन्ती यन्ती यन्मा मेवं विशं कसे ॥ ३२ ॥

सपत्नेषु ज्ञातिवत् ॥ २३ ॥ सुदुष्टः सुतरा दुष्टद्वयः ॥ २४ ॥ तत्र सिध्यति मयारोह रूपम् ॥ २५ ॥ उपसंश्रिय उपसुब्ज ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अप्रतिहृतमन्तलुचितम् ॥ २९ ॥ तीक्ष्णाः क्रूरा भेदकराः कुञ्जो हेत्विति टः । सुतया तु प्रादेरिति शेषः ॥ ३० ॥ वने चरा देवा इति शेषः ॥ ३१ ॥ यत्परमुक्ततदुपशृण्वन्ति योजना । यद्यस्यान्मास्ये वागमोचरदुर्मोक्त्वत विमर्शसे तत एव दोषादह्य विनश्यंतीमास्यविनाशां विपरीतमिति त्वा वा धिगित्यर्थः अत्र नरो नरोच्छर्यः । तेन राक्षसकुलस्य नारोच्छावती त्वा धिक् यतो यदयं मामेवं विरक्तसे कदसि इति गूढम् । यथा विनश्यती शक्तितया प्रतिक्षण परेणाम रूपेण विनश्यती त्वा धिक् यन्मां लदस्मष्टं लदाक्रमणायोक्तमेव विशं कसे लदाक्रान्तिषु किलैव संभावनेति ॥ ३२ ॥

पुर्वेषानुसारोपाहं स्त्रीत्वमिति । स्त्रीत्वाद्दुष्टत्वादेव कौण्डिन्युता त्वं गुह्यत्वे ज्योतिषीरो स्थित मामेवं ब्रूषे इति शेषः । ते स्वस्यस्तु सर्वत इति शेषः ॥ ३३ ॥
यानि घोराणि निमित्तानि मे प्रादुर्भवति तैस्त्वत्पीडां शक्तमनोऽहं रामेण सह पुनरागतत्वां परयेयम् । एतदपि समवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ किमनेन सामान्यपुरुषप्रसंगाः शङ्क्य इति मन्यमाना स्वदाहर्षं
प्रकाशयति लक्ष्मणेनेति ॥ ३५ ॥ आबधिष्ये रज्ज्वा कंठमिति शेषः । विमो मृग्यादिविमो स्थित्वा ततः प्रयातेनेति शेषः ॥ ३६ ॥ सर्वथा कर्तव्यमग्रमाह प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् अत एवात्र वाराब्दनुक्तिः ।
अनेन साक्षाद्वावणगृहं न गमिष्यामि किञ्चिद्दहं स्वरूपेणमौ स्थित्वा मार्ययैव तद्वस्त गमिष्यामीति ध्वनितम् ॥ तदुक्तं कूर्मपुराणे । रामस्य सुभगा भार्गो रावणो राक्षसेधरः ॥ सीतां विशालनयनां चकमे
काळनोदितः ॥ गृहीत्वा मायया वेप चरतीं विजने वने ॥ समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः किल कामिनीम् ॥ विज्ञाय सा च तद्वाव सृत्वा दारापरिणं पतिम् ॥ तद्वाव लकायामेव हृदि कृतं तापसो भूत्वा
हारीष्यामीति भावमित्यर्थः । जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता ॥ प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् ॥ आत्मानं दीक्षितपुत्रं सर्वभूतहृदिस्थितोमियावाष्टलोकांनुक्त्वा ॥ इति बह्वथष्टकं जपन्
रामपत्नीं यशस्विनीं ॥ ध्यायतीं मनसा तस्यौ राममुन्मीलितेक्षणा ॥ अथावसथ्याद्भगवाद्दृश्यवाहो महेधरः ॥ आचिरासीसुदीप्तात्मा तेजसा निर्देहनिव ॥ सुदृग् मायामयीसीतां स रावणवधेच्छया ॥

स्त्रीत्वाद्दुष्टस्वभावेनगुरुवाक्येव्यवस्थितम् ॥ गच्छामियत्रकाकुत्स्थःस्वस्तितेऽस्तुवरानने ॥ ३३ ॥ रक्षतुत्वांविशालाक्षिसमग्रावनदेवताः ॥
निमित्तानिहिघोराणियानिप्रादुर्भवन्तिमे ॥ अपित्वांसहरामेणपश्येयंपुनरागतः ॥ ३४ ॥ (नवेत्येतन्नजानामिवैदेहिजनकात्मजे ॥) लक्ष्म
णेनैवमुक्तातुरुदतीजनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचततोवाक्यंतीव्रबाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥ गोदावरीप्रवेक्ष्यामिहीनारामेणलक्ष्मण ॥ आबधिष्येऽथ
वात्यक्ष्येविषमेदेहमात्मनः ॥ ३६ ॥ पिबामिवाविषंतीक्ष्णंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ नत्वहंराववादन्यंकदापिपुरुषंस्पृशे ॥ ३७ ॥ इतिलक्ष्मणमा
श्रुत्यसीताशोकसमन्विता ॥ पाणिभ्यारुदतीदुःखादुदरंप्रजघानह ॥ ३८ ॥ तामार्तरूपविमनारुदतींसौमित्रिरालोक्यविशालनेत्राम् ॥ आश्वा
सयामासनचैवभर्तुस्तंभ्रातरंकिंचिदुवाचसीता ॥ ३९ ॥

सीतामादाय रामेष्टां पावकौतरधीयत ॥ कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः ॥ समादायामवस्तीतां शंकाकुलितमानसः ॥ सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ॥ विवेकं पावकं दीप्तं ददाह ज्वर
नोपि ताम् ॥ दग्धा मायामयी सीता भगवानुग्रहीधितिः ॥ रामायदशेयस्तीतां पावकोत्तौ सुरप्रियः ॥ एतन्वतिव्रतानां वै महात्म्यं कथितं मया ॥ स्त्रीणां सर्वाधिरामनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतमिति उत्तरखण्डे
चतुर्विंशेऽध्याये । अनेन स्त्रीणां जातिभ्रष्टकरपदि अग्निप्रवेक्षो न दोषाय सर्वं प्रायश्चित्तं चेति ध्वनितम् । कदाचन्य पुरुषं न स्पृशे इत्ययम् । अत्र पत्यमान्निष्ये इति शेषः । तेन विरावस्यशेषेपि न हानिः तदा
पतिसंविधानात् । किंच साक्षाद्भगवतीस्पर्शे रावणो विराववत्तत्क्षणादेव क्रियेतिव च सर्वराक्षसवधो न स्यादिति मायासीतारचना । किचास्य कार्यं हृदमस्तुच्छविना लकादाहः । अन्यथा रावणभ्रशेन लोकपाला
क्षिना कथं तन्मगदाहः स्यात् एतच्छक्तिप्रवेशेन तु तत्कार्यसामर्थ्यं तस्येति मतव्यम् । किंचैव प्रतिज्ञाय रावणस्पर्शे जगन्मातुः प्रतिज्ञाभगः स्यात् ॥ ३७ ॥ आश्रुत्य लक्ष्मणं प्रति प्रतिज्ञाय दुःखात्सक
लकरणताप्रादिव उदरं प्रजघानेत्यनेन सर्वशोभणं विना मे न उदरक्षतीति सूचितम् । अन्यथा शोके वक्ष आघातस्यैव स्त्रीषु प्रसिद्धया समतिः स्यात् ॥ ३८ ॥ विमनाः सौमित्रिस्तां स्मृतीमांसेव कृत

रूपमात्रेण लोकादुपरात आधासमास सा च त न किंचिदुवाच । आधासन्वयाजेन गमनविलम्ब करोतीति शेषः ॥ ३९ ॥ अभिवाच मनसि शेषः । किंचिदभिप्राणम्येति कायिकः स उक्तः । यत्र किंचिदित्यनेन कोपः सूचितः । यद्यपि कोपेपि यथोचितव्यवहृत्यागो लक्ष्मणस्यानुचितस्तथापि प्रतिबोधार्थं तथैव सञ्चार्यं संदश्यं तस्या अक्षिप्रवेगोक्तेन छायाबुद्ध्या किंचियाजाल्वि किंचिदेव नमनमित्यनेन सूचितम् । कथमेतां रामेण विना त्यक्ष्यामीति बहुशोवेक्षमाणः जाल्वि प्रविष्टा न वेति च वीक्षमाणः ॥ ४० ॥ नर्ममानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे रामायणविलम्बे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ न चिरादिव शीघ्रमेवार्थः । विकाक्षन्निशेषेण कालमाणः तत्सविधागमनमिच्छन्नित्यर्थः । काक्षिः शकायामपि तेन राम विह्वलशक्तमानः शीघ्रमेतोऽनसरणे कार्यं नाश्राव्यमपि विह्वलः स्यादिति शंक्तामानः शीघ्रं जगामेति व्यंग्यम् । अत एव व्यवहितपूर्वमपि मारीचस्य तयाशब्दोत्तरं सीताविक्रमं महतीं चिन्तामुत्पत्त्या ततः पुनरपि मांताधीनितरसृगवधप्रवृत्तिस्तथा सा विह्वलै

ततस्तुसीतामभिवाद्यलक्ष्मणः कृताञ्जलिः किंचिदभिप्राणम्य ॥ अवेक्षमाणो बहुशः समैथिलीजगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे पञ्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ तया परुषस्तुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ॥ सवि कांक्षन्मृशरामं प्रतस्थेन चिरादिव ॥ १ ॥ तदा सा दृष्ट्वा शीघ्रः क्षिप्रमंतरमास्थितः ॥ अभिचकामवेदेही परित्राजकरूपधृक् ॥ २ ॥ शृङ्गकाषायसं वीतः शिखी छत्री उपानही ॥ वामे चासेऽवसज्ज्याथ शुभेयधृक् कमंडलू ॥ ३ ॥ परित्राजकरूपेण वेदेही मन्वर्वत ॥ तामाससादातिबलोभातुभ्यां रहितां वने ॥ ४ ॥ रहितां सूर्यचंद्राभ्यां संख्यामिव महत्तमः ॥ तामपश्यत्तो बालारं पुत्रीयशस्विनीम् ॥ ५ ॥ रोहिणी शशिनाहीनां ग्रहवज्ररा दारुणः ॥ तमुग्रपाणकर्मणं जनस्थानगतादुमाः ॥ ६ ॥ संदश्यन् प्रकंपतेन प्रवाति चमारुतः ॥ शीघ्रसोताश्च तंदृष्ट्वा वीक्षतं रक्तलोचनम् ॥ ७ ॥ स्तिमितंगतुमारेभ्यः शान्तादावरी नदी ॥ रामस्य त्वन्तरे प्रफुटं शशी वस्तदन्तरे ॥ ८ ॥ उपतस्थे च वेदेही मिथुरूपेण रावणः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ ९ ॥ अभ्यवर्तते वेदेही चित्रा मि वशनैश्चरः ॥ सहसा भव्यरूपेण तृणैः कूण्डाववातुः ॥ १० ॥ अतिष्ठत्येभ्य वेदेही रामपत्नी यशस्विनीम् ॥ तिष्ठन्संप्रैश्वर्यचतुर्पाती रामस्य रावणः ॥ ११ ॥ शुभांशु चिरदंतोष्ठी पूर्णचंद्रनिभाननाम् ॥ आसीनां पूर्णशालायां बाष्पशो काभिपीडिताम् ॥ १२ ॥ सतांपद्मपलाशाक्षीपति कौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छत वेदेही हृष्टा निशारः ॥ १३ ॥

व ॥ १ ॥ तदा लक्ष्मणस्यापमारे अंतर रामलक्ष्मणयोरेपरसरेण नवकाशमासाद्य प्राप्य ॥ २ ॥ शिखी उपानहीति व्रीह्यादिवानिः । अन्तं त्रिविडित्यतिविशेषः सूचितः । तदुक्तं भारते । रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुंडः कुडी त्रिदंडवृणिति ॥ तत्र मुंड इत्यनेन जटिलव्याघृष्टिः जुड कमण्डलुः यष्टिद्विदालमिका भातुय्या परसरप्रातुय्या रामलक्ष्मणस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ग्रहवज्रवत् त संदश्येत्यन्यः ॥ ६ ॥ शीघ्रसोताः शीघ्रप्रवाहापि नदी त वीक्षत वीक्षमाण दृष्टुं तद्व्याप्तिरिति मदं गतुमार्थे इत्यन्यः ॥ ७ ॥ अंतर अणकास्योऽयं छिद्रं तदन्तरे उभयपक्षितदेशकाले ॥ ८ ॥ उपतस्थे अतिसमीपं प्रापेत्यर्थः । अनुशोचतीं तामिव ॥ ९ ॥ चित्रां त्रिनाल्यनक्षत्रम् । भव्यरूपेण परमशान्तयतिरूपेण ॥ १० ॥ ११ ॥ वाप्यैः शोकेन चामिपीडिताम् । स्वयमग्नौ प्रक्षिप्य मां रक्षसे दत्तवतीति शोकवाण्यौ । रामव्यसनं शक्येया

पातार्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ब्रह्मोप ब्राह्मणव्याप्त्यभिज्ञानाय देवोपसुदीर्यनुर्नेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रौप्यकांचनसुत्तमकांचनम् ॥ १६ ॥ हीनैर्गौरी श्रीरक्ष्यप्रधाना मंगच्छक्तिः स्वर्गीः सौभाग्यप्रधाना भूतिरणिमादित्यदिः रतिः । कामपत्नी स्वैरचारिणी त्व वने आगमनात् ॥ १७ ॥ प्रशशंस्यस्य प्रपंचः समा इत्यादिसमा इति समसस्यानाः शिखरिणः कुंडकुंडमलकम् प्रशस्तायाः ॥ १८ ॥ सप्रगल्भितौ आर्लिगनादौ सजातप्रागल्भ्यौ संप्रगल्भिताविति पाठे आर्लिगनोच्चात्तद्विर्यः ॥ १९ ॥ मणिप्रकोको मणिश्रेष्ठः ॥ २० ॥ नदी कर्त्री । कुल स्वकुलम् ॥ २१ ॥ करतैर्नागुग्रदंशिनीचक्रप्रमाणेन मित मध्यं यस्यास्तथाभूते ॥ २२ ॥

दृष्ट्वा कामशराविद्धब्रह्मघोषसुदीर्यन् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्पयंरहिते राक्षसाधिपः ॥ १४ ॥ तासुत्तमां त्रिलोकानां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंसह ॥ १५ ॥ रौप्यकांचनवर्णपीतकौशेयवासिनि । कमलानशुभां मालापाद्मिनीवचबिभ्रती ॥ १६ ॥ ह्रीः श्रीः कीर्तिः शुभालक्ष्मीरप्सरावाशुभानने ॥ भूतिवत्स्ववरागरोहेरतिवत्स्वरचारिणी ॥ १७ ॥ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पांडुरादशनास्तव ॥ विशाले विमलेनेत्रे तत्तत्कृष्णतारके ॥ १८ ॥ विशालं जवनपीनमूहकरिकरोपमौ ॥ एतबुपचित्तौ वृत्तौ संहतौ संप्रगल्भितौ ॥ १९ ॥ पीनोत्तसुखौ कतौ स्निग्धतालफलोपमौ ॥ मणिप्रबकाभरणौ रौचिरौ तौ प्रयोधरौ ॥ २० ॥ चारुस्मिते चारुदतिचारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनोहरसिमेगमेन दीकूलमिवांभसा ॥ २१ ॥ करांतमितमध्यासिसुशेकेशसंहस्तनि ॥ नैव देवी गंधर्वी न यक्षी न च किन्नरी ॥ २२ ॥ नैव रूपमयानारी दृष्ट्वा महीतले ॥ रूपमग्र्यंचलोकेषु सौकुमार्यवयश्चेत् ॥ २३ ॥ इहवासश्चकारां तरे चित्तमुन्माथयंति मे ॥ साप्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ राक्षसानामयं वासो धोराणां कामरूपिणाम् ॥ प्रसादाश्रानिरभ्यागि न गरोपवना निच ॥ २५ ॥ संपन्नानि सुगंधीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ वरं भाल्यं वरं गंधवं वरं च शोभने ॥ २६ ॥ भर्तारं च वरं न्येत्त्वद्युक्तमसितेशणे ॥ कात्वं भवसिरुद्राणां मरुतां वै श्रुचिस्मि ते ॥ २७ ॥ वसुनां वा वरागरोहे देवताप्रतिभासि मे ॥ नेह गच्छति गंधवानं देवान च किन्नराः ॥ २८ ॥ राक्षसानामयं वासः कथं तु त्वमिहागता ॥ इह शाखासृगाः सिंहद्वीपिव्याघ्रमुगावृकाः ॥ २९ ॥ ऋक्षस्तारक्षवः कंकाः कथं तेभ्यो न विभ्यसे ॥ मद्वान्वितानां धोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३० ॥ कथमेकामहारण्येन बिभेषि वरानने ॥ कासिकस्य कुतश्च त्वं किमिति चंद डकान् ॥ ३१ ॥ एकाचरसि कल्याणि घोरात्राक्षससेवितान् ॥ इति प्रशस्ता वै देहीरावणे न महत्तमना ॥ ३२ ॥ द्विजातिवैषणहितं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास भौधिली ॥ ३३ ॥ उपानीयासनं पूर्वापद्येन अभिनमंश्च ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३४ ॥

रूप सुभारता वयः कांतारवास इति चत्वारि चित्तमुन्माथयति विवृत्त कुर्वति प्रतिक्राम निर्गच्छ रामचंद्रादिप्रितस्याने । राक्षसपराक्रमसंभवदेव वचनम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आचरिषुपमोक्तम् । त्वद्युक्तं लतसंयुक्तमान्यादिवरम् । अन्यत्तु विफलमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ द्वीपिव्याघ्रौ सर्विदुर्निर्बद्ध ॥ २९ ॥ तत्सृग्मादन विभ्यसे विभेपि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रशस्ता कृतप्रशंसा ॥ ३२ ॥ द्विजातिवैषण्येन रावणं दृष्ट्वा द्विजातिवैषण्येन रावण इति ज्ञात्वापि अतिथिमत्कारैः अतिथियोग्यसत्कारैः ॥ ३३ ॥ पादेनाभिनिमन्य मच्छत्य तदा पावदानोत्तरकाले सौम्यदर्शनं त सिद्धं

पवमन्मिदमवती ॥ ३४ ॥ पाप कमलः दुसुमं तदक्ततन्त्रम् । तदुभयधारणम् उपायानां ब्राह्मणचप्रतिगन्त्यै रावणेन कृतानां कायायवद्वब्रह्मवोपदडादीनां दर्शनात् । उद्वेगुपेक्षितमशक्यमिति पिचायैति शेषः । तथागत ब्राह्मणेष्वेणागत रावण ब्राह्मणवदेव न्यत्रयत् । पाठात्प्र त्वत्राशक्तकलितम् । अयमेव रक्षःसहरोपाय इति दर्शनादियपि गूढमत्र ॥ ३५ ॥ निमत्रणप्रकारः इय वृत्तौत्यादि । वसजातं सुवेषं शोभनाकारम् । मृग्यागतं मृगया प्रति गतम् । हातं श्यामम् ॥ ३६ ॥ एवं निमत्रमाणो रावणः आत्मवधाय स्वनाशाय तस्याः प्रसन्नं हृणं मनो वृद्ध निश्चितं समर्थयिमास सययवशस कृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ रावणेन निति । आत्मानं जिहर्षुणा परिव्राजकरूपेण रावणेन पृष्टा वैहर्ही आत्मना स्वयमेवात्मानं शयस ॥ १ ॥ ननु पूजामात्रं कर्तव्य किं प्रतिवक्तव्येनायह ब्राह्मणश्चेति । एष अनुक्तः इत्यर्थाः संधिः । द्विजतिवेषेण समीक्ष्यमौथिलीसमागतं पात्रकुमुभधारिणम् ॥ अशक्यमुद्वेगुमुपायदर्शनादन्यमंत्रयद्ब्राह्मणवत्तथागतम् ॥ ३८ ॥ इयं वृत्ती ब्राह्मणका ममास्यतामिदंचपाद्यं प्रतिगृह्णातामिति । इदंचासिद्धं वनजतसुतसमं तदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३९ ॥ निमंत्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीनैर्द्रुप नीप्रसमीक्ष्यमौथिलीम् ॥ प्रसन्नतस्याहरणहृदमनः समर्पयामास वधाय रावणः ॥ ४० ॥ ततः सुवेषं मृगया गतं पतिप्रतीक्षमाणसहलक्ष्मणं तदा ॥ निरीक्षमाणहारीतददर्शतन्महद्वनैव तुरामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ रावणेन तु वैहर्हीतदापृष्टा जिहर्षुणा ॥ परिव्राजकरूपेण शशं सात्मानमात्मना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चैष अनुक्तो हि शपेत् माम् ॥ इति ध्यात्वा सुहृत्तुं सीतावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहितोजनकस्याहमौथिलस्य महत्सुतः ॥ सीतानामास्मि भद्रं ते रामस्य महिषी प्रिया ॥ ३ ॥ उपित्वा द्वादशसमाक्ष्वाकूणां निवेशने ॥ भुजानामनुषांभोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राजाऽमंत्रयत प्रभुः ॥ अभिषेचयितुं रामसमेतं राजमंत्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन्संभ्रियमाणे तुराघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयीनामभर्तारममारायायाचते वरम् ॥ ६ ॥ परिगृह्यतु कैकेयी श्वशुरसुहृते नमे ॥ मम ब्राह्मजन्मभर्तुर्भर्तस्य अभिषेचनम् ॥ ७ ॥ द्वावयाचत भर्तारस्य संधं नृपोत्तमम् ॥ नाद्यभोऽन्येन च स्वस्येन पात्ये च कदा चन ॥ ८ ॥ एष मे जीवितस्यांतो रामो यदभिषिच्यते ॥ इति श्रुत्वा नैकैर्योश्च नुरो मे स पार्थिवः ॥ ९ ॥ अयाचतौ रथं न्वर्थेन च याव्याचकार सा ॥ मम भर्ता महते जावयासापंच विशकः ॥ १० ॥

अनुक्तः अनुक्तप्रतिवचनः ॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वकामसमृद्धिं वीक्ष्वादिवादिनः ॥ ४ ॥ राजमंत्रिभिः पक्षो राज्यनिर्वाहकैर्मंत्रिभिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ संभ्रियमाणे संग्रहमानसमारो इत्यर्थः । मर्तारं दशरथम् । ममार्यां मम पुत्र्या श्वशुरः अनायैति क्वचित्पाठः ॥ ६ ॥ मे श्वशुर सुहृतेन कर्त्तव्यं । यदा धर्मेण शापिलेतित्यर्थः । मम मुनिं प्राब्रजन् भर्तस्याभिषेचनमिति द्वौ वरावयाचत ॥ ७ ॥ गर्मनकाळे इति शेषः । नन्विदमनुक्तम् जनपदशवर्षेयमिति विधामित्रं प्रति दशरथोक्तैः । उषित्वा द्वादश समा इत्यत्रोक्तैश्चेति चेन्न अत्रांतरत्वात् । अतितरुणवस्थायां अपि राज्यं त्यक्तवानित्यर्थे तात्पर्येण ।

१ राममार्यां द्विजोत्तम-६० पा० । २ मानद-६० पा० ।

स्थया तथोक्तेः । यद्वाऽतिक्रान्तपचविशकः इत्यर्थः । मम भर्ता वयसा महतेजाः अतितरण इत्यर्थः । पचविशकः साल्यसिद्ध पचविश तस्य चैतन्य सोयमेव एतच्चैतन्येनैव जगद्व्याप्त न ततोधिक किञ्चिदस्तीति सूचितुं तथोक्तिरिति तत्तम् ॥ १० ॥ तथा मम जन्मतो वनप्रवेशसमर्पेऽर्तानाल्यर्थः । गण्यत इत्यापेक्षितम् । मम पचतन्मात्रपचमहाभूतपचोद्विधाहंकारुद्विमतनोरूपपथ्यष्टादशवर्णाणि पूर्वाणि जन्मनि कार्ये गण्यत इति तत्सूलीभूता प्रकृतिरहमिति सूचितम् ॥ ११ ॥ कामार्तः कैकेयीकामार्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अदृतात्मोचय तद्वतवराजुलनेनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कैमात्रः बुद्ध्या

अष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते ॥ रामेतिप्रथितोलोकेसत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ ११ ॥ विशालाक्षोमहाबाहुःसर्वभूतहितेतरतः ॥ कामार्तश्चमहाराजःपितादशरथःस्वयम् ॥ १२ ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थतरंगमनाभ्यषेचयत् ॥ अभिषेकायतुपितुःसमीपंगममागतम् ॥ १३ ॥ कैकेयीममभर्तारिमित्युवाचद्रुतंवचः ॥ तवपित्रासमाज्ञासंभेदंशृणुगव ॥ १४ ॥ भरतायप्रदातव्यमिदंराज्यसंकटकम् ॥ त्वयातुसलुवस्तव्यंनववर्षाणिपंचच ॥ १५ ॥ वनेप्रब्रजकाकुत्स्थपितरंमोचयानुतात् ॥ तथेत्युवाचतारंगमःकैकेयीमकुतोभयः ॥ १६ ॥ चकारतद्वचःश्रुत्वाभर्ताममदृढव्रतः ॥ दृढान्नप्रतिगृह्णीयात्सत्यंनूयान्नचानुतात् ॥ १७ ॥ एतद्ब्रह्मणरामस्यव्रतंधृतमनुत्तमम् ॥ तस्यभ्रातातुमैमात्रोलक्ष्मणोनामवीरवान् ॥ १८ ॥ रामस्यपुरुषव्याघ्रःसहायःसमरेऽरिहा ॥ सभ्रातालक्ष्मणोनामब्रह्मचारीदृढव्रतः ॥ १९ ॥ अन्वगच्छद्वन्दुग्याणिःप्रव्रजंतंमयासह ॥ जटतापस रूपेणमयासहसहानुजः ॥ २० ॥ प्रविष्टोदंडकारण्यधर्मनित्योदृढव्रतः ॥ तेवंप्रच्युताराज्यात्कैकेय्यास्तुक्कृतेत्रयः ॥ २१ ॥ विचरामोद्विजश्रेष्ठुवनगंभीरमोजसा ॥ समाश्वसमुहूर्ततुल्यकथंनृपिहत्वया ॥ २२ ॥ आगमिष्यतिमेभर्तावन्यथादायपुष्कलम् ॥ रुहन्गोवान्वराहांश्चहत्वादायाभिषंवहु ॥ २३ ॥ सत्वंनामचगोत्रंचकुलमाचक्षतत्त्वतः ॥ एकश्चदंडकारण्येकिमर्थंचरसिद्धिज ॥ २४ ॥ एवंबुवत्यांसीतायांरामपत्न्यांमहाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरतीव्ररावणोराक्षसाधिपः ॥ २५ ॥ येनवित्रासितालोकाःसदेवासुसमानुषाः ॥ अहंमरावणोनामसीतरक्षोगणेश्वरः ॥ २६ ॥ त्वांतुकांचनवर्णाभांदृष्ट्वाकौशेयवासिनीम् ॥ रतिस्वकेषुदासेषुनाधिगच्छाम्यनिन्दिते ॥ २७ ॥ बहूनिअनुत्तमस्त्रीणांहृत्तानामितस्ततः ॥ सर्वासामेवभद्रंतेममाग्रमहिषीभव ॥ २८ ॥ लंकानामसमुद्रमध्यममहापुरी ॥ सागरेणपरिक्षितानिषिष्टागिरिसूर्ध्वनि ॥ २९ ॥ तत्रसीतेमयासार्द्धवनेषुविचरिष्यसि ॥ नचास्यवनवासस्यस्पृहयिष्यसिभामिनी ॥ ३० ॥ पंचदास्यःसहस्राणिसर्वाभरणभूषिताः ॥ सीतेपरिचरिष्यंतिभार्याभवसिमयदि ॥ ३१ ॥

दिष्टु विमातृशब्दपाठेपि आर्षोऽण् । असहोदरो आर्तल्यर्थः । विमिकाया मातुरण्यं कैमात्रः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कैकेय्याः कृते तन्निमित्तम् ॥ २१ ॥ यदि वक्तु शक्य तर्हि मुहूर्तं समाप्तस्य विश्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ हत्वा आदायेति छेदः । आदानमादस्तदर्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥ गोत्रमात्म । कुल प्रसिद्धस्यकृतम् । यद्वा गोत्रं पितृकुल कुल मातुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा पूर्वं श्रुत्वा अब्द दृष्ट्वा चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पंचेत्यादि । रक्षोयोनौ तमोगुणप्रधानायां जातत्वादुदितकृतमसा ममवन्मायया ज्ञानाच्छादनादेशमुक्तिः । सर्वथा तत्त्वज्ञो रावणः कथमेवं वदेदिति तु श्रद्धा

जाक्यमेव तन्नाशचिह्नदुर्लभम् । सीतारामौ सर्वेश्वरावितेतन्मात्रज्ञान रागणस्यास्त्यक्त्यपि श्रद्धाजाड्यमेव विष्णुपुराणादिविरोधात् । तथाचोक्तं विष्णुपुराणमित्येव उवाच ॥ हिरण्यकशिपुर्लवे च रागणत्वे च विष्णुना ॥ अवाप निहतो भोगान्प्राप्यानमैरपि ॥ न लय तत्र तनैव निहतः स कथ पुनः ॥ संतापः विशुपालत्वे सद्युज्यं शाकते हरौ ॥ एतदिच्छाग्रह श्रोतुं सर्वधर्मता वर ॥ कौतूहलप्रेणितयुष्टो मे वसुधैसि ॥ परागर उवाच ॥ दैत्यैरस्य तु वधयाखिललोकोलानिस्थितिविनाशकारिणामूर्वा तनु गृह्णाता दृष्टिहूरुपमाविच्छ्रितम् । तत्र हिरण्यकशिपोर्विष्णुयमित्येव न मनस्यत । निरतिशयपुण्यजतसमूतमेतत्सत्त्वमिति रजदवेकप्रतीकाप्रमत्तितद्भवनायोगात्ततोवाप्तवधैर्तुर्का निरतिशयमेवाखिललौकिकव्यथारिणीं दशाननत्वे भोगसमदमवाप । नातस्तीक्ष्णनादिविकते परब्रह्मभूते भागवत्यनालननीकृते मनसस्तत्र लय दग्नान् नवेत्यनगपराधानतया जानकीसमासक्तचेतसो दाशरथिरुपधारणतद्गुरुराशनेमेवासीत् । नायमच्युत इयासक्तिर्निषवर्तोत्ःकरणस्य मानुषबुद्धेर्व केवलमभूत् । विषयत इति विषयतोपीत्यर्थः । तस्मिन्नापि भगवे विशुपालत्वे च वाप । तत्र लखिलान्येव भागवत्प्रामाणान्यमवन् । नामानि गोविन्दार्दीन् कारणानि गर्वा दक्षणादीनित्यर्थः । ततश्च तत्कारणकृतानां तेषामशेषाणामेवाच्युतनाम्नाननवेकमेकभक्तवर्धितद्विदिपातुर्बध्निचो विन्दस्वतर्जनादिद्विद्वारणमकरोत् । तत्र रूपमुच्छुम्बदलमलक्षमयुःश्लगीतवद्वर्धयर्मलकिरीटैश्चरुचोपशोभितमुद्रापीर्य चतुर्बाहुश चक्रादावशस्मिन्प्रोढैकैर्नुमावादटनमोजनहानासनशयनादिव्यवर्थातेषु नैवाप ययावत्यासचेतसः ततस्तमेकानुश्रोत्रोद्धारयस्तमेव हृदये धारयन्तान्मवाय भावदत्तचक्राणालोच्चलमल्यतेजःस्वरूप परमब्रह्मस्वरूपमपातरागद्वेषादिदोष भागवतमद्राक्षीत् । तामेव तस्मिन्गदवाखिलवसंचयो भागवतैवातमुपनीतस्तस्मिन्नेव लभ्यमययौ । एतन्नामिहितं भावानिह कर्तितः समुत्तश्च द्वैधातुवधेनाप्यखिलसुरासुरादिदुर्लभं फलं प्रयच्छति किमुत सम्यगस्मिन्नामिति । लोकादप्य तु सीतासादृत्यात् सीतबुद्ध्याहरणाच्चाततायित्वसप्तया तद्वधं भगवतः ।

रावणेनैव वसुधा तु कुपिता जनकामजा ॥ प्रत्युवाचानवधांगतिमनादत्यशसम् ॥ ३२ ॥

महागिरिभिवाक्यं महेन्द्रसदृशपतिम् ॥ महेदधिभिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥

प्रवृत्तिः एव च भूदरोक्तानां यदातदाप्रकारेणान्यथायोजनप्रयासस्तर्थादीनां विफल एव । विष्णुपुराणोक्तस्तीर्थेव भागवते उक्तम् ॥ एते चार्चकलाः पुनः कृष्णस्तु भावान्स्वयमिति एत इत्यनेन पूर्वोक्ता स्वतारा कथादयश्च परानुरूपे पुनः परमेश्वरस्य । तत्रावतारा अशाः कृष्यादयः कलाः । यद्यपि कृष्णोपश्रु एव तत्रैव दशमे तत्राशेनावतारोऽस्य विष्णोर्विधिणि शस न इत्याहुक्तेः । उज्ज्वहारात्मनः केनौ सितकृष्णौ महमुने इति विष्णुपुराणबुक्तेः । द्वितीये भागवतेऽप्येवमेव भारतेत्येवमेव । एतेन तत्राशेनावतारोऽस्यैवादि दशमस्याक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ तथापि तत्तत्कारणकृतानां तत्र लमाद्विशोऽज्ञानकार्यनाटनाच्च शक्यचक्रा दीनां प्रत्यक्षतो दर्शनाच्च स्वयं भावानियुक्तिः । नैतावता रामावताराणां ततो न्यूनत्वमिति अमः कार्यः । श्रीधरोपि मत्स्यावताराणां सर्वज्ञत्वसंकेतिस्त्वन्नेपि यावदुपयोगमेव ज्ञानशक्त्याविष्कारः । अज्ञाना विष्कारश्च बहुशः । कृष्णे त्ततोऽजः यथाऽभिमतमुमरेणे नाह तत्र सनिहित आसमतस्तस्य मरणमिति । यथा द्रौपद्याः समया नयनकाले नाह द्वाक्षायां सनिहितः किंतु सौमित्रवार्थं गतोऽतो भवतामय क्लेश इति । सौमित्रवधे च मायिक मृतवदुद्वारणे दृष्टा मोह इत्याद्यज्ञानाज्जमलम् । रामावतारोपि ज्ञानाविष्कारस्तत्र तत्र दर्शितो दर्शयित्वे च । अवताराक्षेमे विराज एवाशाः । भागवते प्रथमे तुतीयोऽध्याये-चगुहे पौर्णवं रूपं भावानमहदादिभिः ॥ समूतं षोडशकलमादौ लोकासिद्धयेत्यादिना वैराजं रूपमुक्त्वा एतवानावताराणां निधानं वीजजन्मयम् । यस्यांशांशेन सृष्यते देवतयिद्वन्नादय इत्युक्तेः । एतदुक्तं वैराज निधानं कार्यावसाने प्रवेशस्थानं वीजमुद्रप्रकारणमव्ययं स्वयं चित्स्थायि । न केवलमवताराणांमेव बीजं किंतु सर्वेभामित्याह यथेति । यद्यपि विराट् जीव एव तथापि तदत्यभिगणित्योपासनयैवमुक्तम् । सित कृष्णोक्तोद्देशेन च तेषां मूर्त्योत्पत्तेः मुख्यत्वात्तदसुखयोः प्रधानयोर्महेशयोस्तद्वर्णयोर्बहुलस्य मूलस्थयोर्विष्णुशेषोऽवतार इति सूचितमत एवैति कृष्ण प्रति देवदूतेन त्वां विना स्वर्गो न शोभेऽतल्लभ्याच्छेति निवेदितमिति स्पष्ट पुराणेषु । अत्र राम प्रत्यपि तथैवोक्तम् । अश्वत्थ चैषामेवापि च मायायाः सांशवादित्यलम् ॥ ३१ ॥ रामोनेति । कुपिता कुपितेव ॥ ३२ ॥ पर्वतसमुद्रोपमान् धैर्यगामिर्नै दर्शिते ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधपरिमंडल तत्सदृशपारिणाह तदहस्तवाश्रय व राममुदित्यानुसरणेनैव व्रत यथाः सा ॥ ३४ ॥ सिंहस्य विक्रांतं पदक्षेपस्तद्वत् पदनिक्षेपेण सर्वांगमनशीलं सिंहसंकाश पराक्रमे इति भावः । वृत्तिहर्मियस्य हिरण्यकाशिपुहृतव व्यंग्यम् ॥ ३५ ॥ राजा चासौ वरुणः श्रेष्ठराजस्तम् । यद्वा दशरथपुत्रम् ॥ ३६ ॥ यथा आदित्यप्रभा आदित्यात् पृथक्कृत्य केनापि स्यादुपशब्दा तथाह शक्तिशक्तिमत्तोऽविभोगादिति वृद्धम् ॥ ३७ ॥ कान्तवत्सदृशदर्शन सुपूर्वदृक्क्षणम् । मद क्षीणमाधुरादि मज्जति स मदभाक् ॥ ३८ ॥ क्षुधितस्य सिंहस्य सर्पस्य वदनादक्षूग्रहणेच्छासदृशी मदच्छा । एषु सर्वत्र निदर्शनाल्लकारः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लेखि लेखि ॥ ४१ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमंडलम् ॥ सत्यसंधं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥ महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रांतगामिनम् ॥ वृत्तिहर्मिहंसं काशमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥ पूर्णचंद्राननं रामराजवत्संजितेन्द्रियम् ॥ पृथुकीर्तिमहाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ३६ ॥ त्वं पुनर्जनुकः सिंहगामिहेच्छसि दुर्लभम् ॥ नाहं शक्यतां त्वया स्पृष्टुमादित्यस्य प्रभायथा ॥ ३७ ॥ पादपाङ्कांचान् नूनं वदहं न्यग्रोधसि मंदभाक् ॥ राखवस्य प्रियभार्यायस्त्वमिच्छसि राक्षस ॥ ३८ ॥ क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशस्त्रस्त्रिभुवनः ॥ आशीविषस्य वदनादंष्ट्रा मादतुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ मंदरपर्वतश्रेष्ठपाणिना हतुमिच्छसि ॥ कालकूटविषपीत्वास्वस्तिमानं तुमिच्छसि ॥ ४० ॥ अक्षिमुच्य प्रसृजसि जिह्वालेटि चक्षुरम् ॥ राखवस्य प्रियभार्यामधिगंतुं त्वमिच्छसि ॥ ४१ ॥ अवसज्ज्य शिलांकं ठेसुदं तुमिच्छसि ॥ सूर्यचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हतुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ यो रामस्य प्रियभार्या प्रवर्षयितुमिच्छसि ॥ अग्निप्रज्वालितं दंष्ट्रावस्त्रेणाहतुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ कल्याणवृत्तां यो भार्या रामस्याहतुमिच्छसि ॥ अयोधुखानां झूलानां मध्ये चरितुमिच्छसि ॥ रामस्य सदृशीं भार्या योऽधिगतुं त्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥ यदंतरं सिंहमृगालयोर्विनैयदंतरं स्यदं भिक्तसमुद्रयोः ॥ सुराग्र्यसौ वीरकरोर्यदंतरं तदंतरं दशरथे स्तवैव च ॥ ४५ ॥ यदंतरं कान्चनसीसलोहयोर्विनैयदंतरं चंदनवारिपङ्कयोः ॥ यदंतरं हस्तिविडालयोर्विनैयदंतरं दशरथे स्तवैव च ॥ ४६ ॥ यदंतरं वायसवैनतेययोर्विनैयदंतरं महुमथूरयोरपि ॥ यदंतरं हंसकपट्टप्रयोर्विनैयदंतरं दशरथे स्तवैव च ॥ ४७ ॥ तस्मिन्सहस्राक्षसमप्रभावो रामोऽस्थिते कान्तु कबाणपाणौ ॥ हतापिते हनजरांगमिष्ये आज्यं यथा माक्षिकयाऽवगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीवितद्वाक्यमदुष्टभावापुदुष्टसुखस्वारजनीचरंतम् ॥ गात्रग्रंथं पाद्व्याथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीवतन्वी ॥ ४९ ॥ तां विपमानां सुपलक्ष्य सीतां सराणो मृत्पुसमप्रभावः ॥ कुलंबलं नाम चकर्म चात्मनः सभाचक्षुः प्रयकारणार्थम् ॥ ५० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वाल्मीकीये आदि च० सू० अरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ एवं ब्रुवत्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः ॥ ललाटेऽप्युदितं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ॥ १ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्पन्दनिका क्षुद्रनदी । सुराग्र्यमृतम् । सोमवीरकमानाल काञ्जिकम् ॥ ४५ ॥ कान्तसीसरूपलोहयोरीत्यर्थः । हस्ती गजः । विडालो मार्जारः ॥ ४६ ॥ महुर्बलकाकः ॥ ४७ ॥ जरा जीर्णवस्या सुबोदकां माक्षिकयावगीर्णं युक्तमाव्य यथा तां नाशयति तद्वत् ॥ ४८ ॥ इतीव इत्येव सुदुष्टम् अत्यदुःखजनकं तदर्थं क्लमम् । वातोद्धता महावातप्रक्षयमाना ॥ ४९ ॥ मयकारणार्थं मयो दत्तार्थम् ॥ ५० ॥ नैर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ एवमिति । परुषं क्रोधावशेन वर्णानां च वर्णेनैवोच्चर

णात् श्रुतिकटु अक्षरमित्यर्थः । सख्यः कृद्भः ॥ १ ॥ सापन्नः । शिवायन् । सापन्न इति पाठे मातृसगत्पुत्रत्वे प्रसिद्ध इत्यर्थः । अतोयत्र च साक्षादिति तदा पाठः । एतेन कुलप्राप्त्यस्युक्तम् ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ वैमात्रः प्राग्वत् । ईमात्र इति पाठे द्वितीया माता द्विमाता तदपत्यमित्यर्थे मातृगणित्युल्लेखमात्रे जायते । अस्य द्विद्वन्द्वस्य द्विगुणार्थत्वेपि सख्यार्थत्वाभावाच्चोक्तमित्यन्ये । कारणतरे निमित्तविशेषे द्वद्वन्द्वस्य आसादितः प्रापितः ॥ ४ ॥ स्वमधिष्ठानं स्वां पुरीं लब्ध्वा कैलासाश्रयणं प्रकलाश्रयणमुद्धृत्वा ॥ ५ ॥ येन पुष्पकेण वीर्यादावर्जितम् आच्छिद्य गृहीतं भवति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तर्तत्रांशुरपि मम मयाच्छिद्विशिरांशुः सपवते ॥ ८ ॥ यत्र चरामि केन मार्गेण गच्छामीति यावत् । यत्र च तिष्ठामि तत्र मन्तयित्वन्यः ॥ ९ ॥ समुद्रस्य पारे मम लब्ध्वा नाम पुरित्यन्यः ॥ १० ॥ प्राप्ता

आतावैश्रवणस्याहंसापन्नोवरवर्णिनि ॥ रावणोनामभद्रतेश्वरीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः सगंधर्वाः पिशाचपतंगोरागाः ॥ विद्रवंतिसदा
भीतामृत्योरीरवसदाप्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो आतावैमात्रः कारणान्तरे ॥ द्रंष्टृमासादितः क्रोधाद्रणो विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥ मद्र्यातः परित्यज्य
स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ॥ कैलासं पर्वतं श्रेष्ठमध्यास्तेन रवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कान्तमंगुशुभम् ॥ वीर्यादावर्जितं भद्रयेनयाभिनि
हाय सम् ॥ ६ ॥ मम संजातरोषस्य सुखं दृष्ट्वैवमैथिलि ॥ विद्रवंति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्र तिष्ठाम्यहंतं त्रमारां रूतां वातिशक्तिः ॥
तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपवते दिवि ॥ ८ ॥ निष्कंपपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितो दकाः ॥ भवति यत्र तत्राहं तिष्ठामि चरामि च ॥ ९ ॥ अग्न
पारे समुद्रस्य लंकानामपुरीं शुभा ॥ संपूर्णाराक्षसैर्वीर्यैश्चैन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥ आकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजिता ॥ हेमकक्ष्यापुंरुरि रस्यैवै
दूर्यमथ तोरणा ॥ ११ ॥ हस्यश्चरथ संबाधातूर्यनाद विनादिता ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः संकुलोद्धानभूषिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वसहेसीते राजपुत्रिमया सह ॥
न स्मरिष्यसि नारीणां मातृशीर्षां मनस्विनि ॥ १३ ॥ भुञ्जानामातृषाण्यभोगान् दिव्यांश्चरवर्णिनि ॥ न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥
स्थापयित्वा प्रियपुत्रं राज्यं शरथो नृपः ॥ मंदवीर्यस्ततो ज्यैष्ठ्यः सुतः प्रस्थापितो वनम् ॥ १५ ॥ तेन किं प्रहराज्येन रामेण गतचेतसा ॥ कारिष्यसि विशा
लाक्षितापसेनतपस्विना ॥ १६ ॥ रक्षाराक्षसभर्तारं कामयस्व यमागतम् ॥ नमन्मथ शराविषं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्याय हि मां भरीरुपश्चा
त्तापं गमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येषु वृक्षरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अंगुल्यानसमो रामो मम युद्धे समानुषः ॥ तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व रवर्णिनि ॥ १९ ॥
स्य पडुत्वं सुधायाद्राजतवाद्वा हेमः कक्ष्या अवच्छेदा यस्यां सा । तोरणं पुद्गास्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ मानुगीणां नारीणां न स्मरिष्यसि । शेषे षष्ठी । ममारे दिव्यनारीसमागमादिति भावः । युगप
न्मातृपुत्रिभोगेन तत्रान्यत्र तूयं युगपदुर्ममिति भावः ॥ १३ ॥ गतायुषः एकादशसहस्रसंख्या मितायुषः । स्वार्थिदिव्यज्जोषेन मया वधादा तन्मय ॥ १४ ॥ यो रामो मदीर्य इति ज्ञात्वा ज्येष्ठोपि
रावो प्रियं मतं स्थापयित्वा वनं प्रस्थापितः ॥ १५ ॥ तेन गतचेतसा किं कारिष्यसीत्यन्यः । अत्र प्रत्याख्यातुं तोहो न वनम् । तापसेन तपस्विना तापसं श्रेष्ठतपस्विना । यदा तापसेन शोच्यत्वेन तपस्विना
अश्रूणे ॥ १६ ॥ रक्ष रक्षणे । रक्ष पाठ्य ॥ १७ ॥ उर्वशी पुरुषवत् चरणेनाभिहत्य यथा पश्चात्तापं गतेति पुराणेषु प्रसिद्धम् । तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ १८ ॥ अंगुल्या न समः अंगुलीबलेनापि

तुल्यो न । अनेन मया नीतां पुना राम आनयिष्यतीति न शक्यमिति भावः । संप्राप्त ममिति शेषः । १९ ॥ २० ॥ रहितं रामरहितं आश्रमे स्थितिं शेषः । ईश्वरमयैश्वर्यं कृत्यमनुचितमिति मित्यैवान्यवशा स्वयंशब्देन कथयसीति व्ययम् ॥ २१ ॥ एवमृतस्य राक्षः प्रजानां सर्वथा नाशः मम नयने सर्वनीवितच्छेद एवेति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अप्रतिस्तरूपाम् अनुपमसौंदर्याम् । मोक्षः श्रुत्यो रिति शेषः । अतिमखिलांतः करणत्वान्मोक्षो ज्ञानैकप्राप्यत्वम् नास्त्येवेति मानः ॥ २४ ॥ अत्र सर्वो रावणोक्तौ सप्तसप्तकवेत्ताहमष्टाष्टकविभूषितः ॥ पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञो रावणोह भजस्व मामिति श्लोकः क्वचि त्यज्यते । तमेव व्याचक्षते । सप्तसप्तक पङ्कासहितवेदोपदेसहितचतुर्दशविद्यारूप तदेत्ता । अष्टाष्टकविभूषितः चतुःषष्टिकलाभूषितः । पञ्चपञ्चकतत्त्वज्ञः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः पञ्चविंशतितत्त्वस्वरूपवेत्ता नित्यानित्य वस्तुविवेकवानिति यावत् इति । स कलकवाव्याख्यातवाप्रक्षित इति ज्ञायते । आद्यपदे अर्णोसंगतिरपि । परपादपर्यलोचनया वृत्तीयपादोक्तज्ञानवत् ईश्वरो कर्मणि प्रवृत्तिर्यनुचितेति मतिः ॥ भैरवानः ॥ इति

एवमुक्तातुवैदेहीकुट्टासंस्तलोचना ॥ अब्रवीत्पुरुषं वाक्यं रहितो राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्वणदेवं सर्वदेवमस्कुतम् ॥ आतरं व्यपदिश्यत्वम शुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनिश्चिष्यतिसर्वे रावणराक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरेतैर्द्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य राचीं भायां शक्य मिदस्य जीवितुम् ॥ न हिरामस्य भार्या मामनीयस्वस्तिमान्भवंतु ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरवध्नयस्वपञ्चाच्छवीं प्रवृष्याप्रतिरूपं लूयाम् ॥ नमादृशीं राक्षसधर्षयित्वा पीतामृतस्यापितवास्तिमोक्षः ॥ २४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ॥ सा अरण्यकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ सीतायावचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ हस्ते हस्तं समाहन्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ समैथिलीं पुनर्वाक्यं बभौषे वाक्यको विदुः ॥ नोन्मत्तया श्रुतौ मन्येयमवीर्यपराक्रमौ ॥ २ ॥ उद्धहेय भुजाभ्यां तु मेदिनीं मंभरे स्थितः ॥ आपिबेयं सुदृग् च मृत्युं हन्यारणे स्थितः ॥ ३ ॥ अकंतुर्वांशैस्तीक्ष्णैर्विभिर्घाहिमहीतलम् ॥ कामरूपेण जन्मते पश्य मामां कामरूपिणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वतस्तत्परावणस्य शिखिप्रभे ॥ कुद्धस्य हरिपथितरक्तेनेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्यतीक्ष्णरूपं सरावणः ॥ स्वरूपं कालरूपं भेजे श्रवणा तुजः ॥ ६ ॥ संरक्तनयनः श्रीमांस्त तकांचनभूषणः ॥ क्रोधेन महता विद्योनी लजीमृतसंनिभः ॥ ७ ॥ दशास्योर्विशतिभुजो बभूव क्षणदां चरः ॥ सपरिव्राजकच्छत्रमहाकायो विहा यत ॥ ८ ॥ प्रतिपेदे स्वरूपं परावणो राक्षसाधिपः ॥ (संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमृतनिचयप्रभः ॥) रत्नांबरधारस्तस्योद्धारत्नभूषणमैथिलीम् ॥ ९ ॥ सतामसितकेशांतां भास्करस्य प्रभामिव ॥ वसनाभरणे तैर्मैथिलीरावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ हस्ते हस्तं समाहन्य समाह्वयर्थः । विनिर्णय्येति यावत् । मर्लिः । दयः शिखिः हस्तास्य कदाचिदेषा हरणमस्ये क्रौर्यं दुर्ग्यादिति शक्यता कृतस्वीयमहद्वपुर्गताः । यद्वा काण्डेनापि शांतात्मनो वयतिवेकधारणात्तद्वैश्याभाव्येन हरणे स्वयं प्रतिबद्धता दृष्टा स्वस्वग्रहणम् । मम रावणस्यापि अयं क्रौर्यप्रतिबन्धक इत्यतश्च हस्ते हस्तावात इत्यतश्च बोध्यम् ॥ १ ॥ न श्रुतौ अग्रे कथ्यमाणमिति शेषः ॥ २ ॥ तानेवाह उद्धयेयमिति शेषः । आपिबेयमिति ॥ ३ ॥ कामेन चित्तलेन रूपेण च उन्मत्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ हरिपथेत्यामप्राप्ते ॥ ५ ॥ सौम्य मिथुरूपम् । तीक्ष्णरूपं प्रशस्ततीक्ष्णं रूपं मृत्युतुल्यरूपं मेजे ॥ ६ ॥ ७ ॥ परिव्राजकच्छत्रं काण्डपरिव्राजकरूपम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ भास्करस्य प्रभामिव तस्या अपि

१ मयनीवास्ति जलितम्-६० पा० । २ कामं पतितम्-६० पा० । ३ स्तः कार्युकी बाणी-६० पा० ।

पत्ये स्मरूपतायाच्छादयेति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मादुमे मावः मनुष्यरामविष्यको मावः स्नेहवधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रियवादिनी रवणदन्त्येति शेषः ॥ १५ ॥ काममोहितो अग्राह्यतानौचिव्यं दृष्टतः । बुधः खे रीहिणीमिव खे आकाशे शून्ये च रौहिण्यो बुधो रोहिणीं स्वभारं यदि कामादुद्ब्रूयात्तदा तत्तद्विदमिदं धोर यद्यथेत्तौ च कन्यारमिलयित्वायोजित्वा व्यया । संतिया सद्यो मरणपर्ववत्सपि शापदानं तु समूलनाशनस्य वैदव्यमेतन् प्रतिज्ञातस्य निर्वाहय ऋषीणां देवानामग्रे रामप्रतिज्ञातस्य च निर्वाहय ॥ १६ ॥ वामेनेति अननुक्तया शापदानमिया स्ववामांगान्तनवान्वारणयैव ग्रहणमित्याहुः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पक्षैः इतः परं रामाव्यवाद्या ल्याल्येवमादिभिः । अकेन हस्तांतरैरित्यर्थः ॥ २० ॥ अतिबुकोशेत्यादि तच्छायाया अपि मनुष्यमावनाद्याम् ॥ २१ ॥ अकामां विरागिणीम् । विचेष्टयाना

त्रिषुलोकेषु विख्यातयदिभर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रयवारोहेतवांसदशः पतिः ॥ ११ ॥ मां भजस्व चिरायन्वमहं श्लाघ्यः पतिस्तव ॥ नैव चाहं क्वचिद्भेदं करिष्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतां मानुषोभावो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ राज्याच्युतमसिद्धार्थरामपरीमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैशुणेनुरक्ता सिद्धपण्डितमानिनि ॥ यः स्त्रियो वचनाद्राज्यं विहाय स मुहज्जनम् ॥ १४ ॥ अस्मिन्व्यालानुचरिते वने वसतिदुर्मतिः ॥ इत्युत्तवामेथिलो वाक्यं प्रियाहं प्रियवादिनीम् ॥ १५ ॥ अभिगम्य मुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥ जग्राह रावणः सीतां बुधः खेरोहिणीमिव ॥ १६ ॥ वामेन सीतां पद्माक्षो मूर्धनेषु करेण सः ॥ ऊर्वोस्तु दाक्षिणेनैव परिजग्राहयाणिना ॥ १७ ॥ तद्वद्वगिरिशृंगभंती क्षणदंष्ट्रं महाभुजम् ॥ प्राद्रवन्मृत्युसंकाशं भयार्तवन्दे वताः ॥ १८ ॥ सचमायामयो दिव्यः स्वरयुक्तः स्वरस्वनः ॥ ग्रन्थदृश्यते हेमंगोरावणस्य महारथः ॥ १९ ॥ ततस्तां परुषैर्विक्रयैरभितज्यमहा स्वनः ॥ अकेनादायैवैर्होथमारोहयत्तदा ॥ २० ॥ सागृहीतातिचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ॥ रामेति सीता दुःखार्तारामंदूरगतं वने ॥ २१ ॥ ताम कामांसकामार्तः पन्नगं द्रवधूमिव ॥ विचेष्टमाना मादाय उत्पताथ रावणः ॥ २२ ॥ ततः साराक्षसेन्द्रेण द्वियमाणां विहाय सा ॥ भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रांतिचिन्तायात्तरा ॥ २३ ॥ हालक्ष्मणमहाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ॥ द्वियमाणां न जानीषे राक्षसां कर्मरूपिणा ॥ २४ ॥ जीवितं सुखमर्थचमहेतोः परित्यजन् ॥ द्वियमाणां मधमेण मारं घवनपश्यसि ॥ २५ ॥ ननु नामा विनीतानां विनेतासि परंतप ॥ कथमं विधाय पापं न त्वं शाधिहरावणम् ॥ २६ ॥ ननु सुद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ कालोऽप्यंगीभवत्यत्र स्य नानामिव पश्यसि ॥ २७ ॥ त्वं कर्मकृतवने तत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितं तत्करं घोरं रामाद्वचनमाप्नुहि ॥ २८ ॥ हंतं दानीं सकामा तु केकीबाधैः सह ॥ द्वियेयं कर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥

तत आत्मान मौचयितुम् ॥ २२ ॥ मत्तेव अतिदुःखवाटुन्मत्तेव तथा भ्रांतिचिन्ता आतुरा शोकातुरा यथा कोशति तथा चुक्रोश । अवयथायाम् सर्वचेष्टानां नाश्वत् सूचितम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननु नमेति प्रसिद्धौ विनेता शिक्षकः न शाधि प्राप्तकालं शासनं न करोषि । हिंसात्मकरो । शोकादुत्प्लावद्वाधिकाद न दोषाय ॥ २६ ॥ स्वमेव त्वं हेतुमुपयति । अस्मिन्मिदस्य पुरुषस्यावित्यरूपकर्मणः फलं सर्वो न दृश्यते यत्र तत्र कालोऽप्यंगीभवति सहकारिकाणां भवति । पत्तिः पत्कः ॥ २७ ॥ अधुना स्पष्टं शापमाह लमेति । व्यसनं पुत्रपौत्रादिनाशकम् ॥ २८ ॥ सकामा तु जातेति शेषः । यत् इत्यादिः ॥ २९ ॥

हरतीति शंसच्चमिति सवधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ते सीतित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ अमुत्रापि फलोकेपि गतां वैवस्वतहतामपि मां विदित्वा पराक्रम कृत्वा आनेष्यन्वेव अतो द्यूय शसते
त्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गुप्तं जटायुष्म ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तुभ्यमिति पाठे त्वेत्यर्थे आप तत् । न शक्य इत्यत्र हेतुः सत्त्ववानित्यादि ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नर्ममानः ॥ इति श्रीरामायणसे श्रीरामायणे रामायण
तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये आरण्यकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ त शब्दं जटायो पश्य मामिति शब्दस्य अवसुतः भोजनोत्तरं दिवसं गाढसुतोपि कुशुबे ततस्तेन शब्देन प्रबुद्धो रावणं निरक्षित
॥ १ ॥ २ ॥ दशप्रविति संबुद्धिः । अहं सत्यसंश्रवः सत्यप्रतिधः सीतारक्षणे अहं सहाय इत्युक्ताच्चादिति भावः । नात्रा जटायुसिति प्रसिद्धोऽतो मत्समक्षमीदृशं कर्म कर्तुं नर्हसि । आतारिति सामप्रयोगः । यवे

आमंत्रयेजनस्थानकर्णिकारंश्चप्रुषितात् ॥ क्षिप्रमायशंसध्वंसीतहरतिरावणः ॥ ३० ॥ (माल्यवंतंशिखरिणंवंदप्रसवर्णंगिरिम् ॥) हंससरस
संघुष्टवंदंगोदावरोनदीम् ॥ क्षिप्रमायशंसध्वंसीतहरतिरावणः ॥ ३१ ॥ दैवतानिचयान्यस्मिन्वनेविविधपादपे ॥ नमस्करोम्यहंतेभ्योभृतुःशंस
तमाहताम् ॥ ३२ ॥ यानिकानिचिदप्यत्रसत्त्वानिविविधानिच ॥ सर्वाणिशरणंयामिमृगपक्षिगणानिवै ॥ ३३ ॥ ह्रियमाणंप्रियांभृतुःप्राणेभ्योऽपि
गरीयसीम् ॥ विवशतेहतासीतारावणेनेतिशंसत ॥ ३४ ॥ विदित्वादुमहाबाहुमुन्नापिमहाबलः ॥ आनेष्यतिपराक्रम्यवैवस्वतहतामपि ॥ ३५ ॥
सातदाकरुणावाचोविलपंतिसुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतंशृङ्गदंशयतलाचना ॥ ३६ ॥ सातमुद्गृह्यसुश्रेणीरावणस्यवशंता ॥ समाक्रंदद्वयपरादुःखो
पहितयागिरा ॥ ३७ ॥ जटायोपश्यमामार्यह्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेनराक्षसेद्वेगजटायोहरणंमम ॥ लक्ष्मणायचतत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ३८ ॥ नैषवारयितुंशक्यस्त्वयाकूरोनिशा
चरः ॥ सत्त्ववाञ्जितकाशीचसायुधश्चैवदुर्मतिः ॥ ३९ ॥ रामायतुयथातत्त्वंजटायोहरणंमम ॥ लक्ष्मणायचतत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे
श्रीमद्भामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अरण्यकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ॥ ४१ ॥ तंशब्दमवसुतस्तुजटायुरथशुभ्रुवो ॥ निरैक्षद्रावणंक्षिप्रवैदेहो
चददर्शसः ॥ १ ॥ ततःपवतंगृगभस्तीक्ष्णतुंडःखगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतःश्रीमान्व्यजहारशुभांगिरिम् ॥ २ ॥ दशग्रीवस्थितोधर्मपुराणेसत्यसंश्रवः ॥
भ्रातस्त्वंनिदितकर्मकर्तुनार्हसिसंप्रतम् ॥ ३ ॥ जटायुर्नोयन्नाहंशृङ्गभ्राजोमहाबलः ॥ राजासर्वस्यलोकस्यमहेंद्रवरुणोपमः ॥ ४ ॥ लोकांनाचहिते
युत्तोरामोदशरथात्मजः ॥ तस्यैषालोकनाथस्यधर्मपत्नीयशस्विनी ॥ ५ ॥ सीतानामवारोहायत्वंहर्तुमिहेच्छसि ॥ कथंराजास्थितोधर्मपरदारा
न्यरासृशेत ॥ ६ ॥ रक्षणीयाविशेषेणराजदारामहाबल ॥ निर्वर्तयगतिनीचांपरदाराभिमर्शनात् ॥ ७ ॥ नतत्समाचरेद्धरीरियत्यग्रेस्यविगर्हयेत् ॥
यथात्मनस्तथान्येषांदाररक्षयाविमर्शनात् ॥ ८ ॥ अर्थवायदिवकांमंशिष्टाःशास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यंत्यनुराजानंधर्मपौलस्त्यनंदन ॥ ९ ॥

वं न लक्ष्यसि तदा सत्यप्रतिज्ञान्मया सह शुद्धं भावीति दंडप्रयोगश्च व्यंग्यः ॥ ३ ॥ राजेति । सर्वस्य लोकस्य राजत्वेन तत्रापि राजेति ज्ञानितम् ॥ ४ ॥ धर्मपत्नीत्यनेनद्वरणे महापाप सूचितम् ॥ ५ ॥ कथं
राजेति शेषः । धर्मं प्रजापालनरूपे ॥ ६ ॥ राजदारा इति । तद्वरणस्य गुरुतयसमात्वादिति भावः ॥ ७ ॥ अस्य पुरुषस्य परः स्वेतरः प्राणी यत्कर्म विगर्हयेत् न तत्समाचरेत्स्वदारवत् परदाराश्च विमर्शनात्पर
संशोदर्याः ॥ ८ ॥ शास्त्रेष्वनागतं शास्त्रेष्वनगतं परमसूक्ष्मत्वाच्छास्त्रान्नगतमपि अर्थं वा राजानमनुसृत्य व्यवस्यति । शास्त्रेऽप्युक्तमपि राज्ञः आचरणं दृष्ट्वा प्रजा आवर्तते तस्माद्राज्ञोऽर्थमप्रवृत्तिरुचितेति

तात्पर्यम् । न व्यवस्यति राजान इति पाठे शब्देभ्यश्चागत तत्राप्रतिपादितं धर्मं राजानो न व्यवस्यति नेच्छतीत्यर्थः । तस्माच्छब्दानुसारिभेम् एव मतिं कुर्वीदित्याशयः ॥९॥ तथा राजा द्रव्याणामुपमत्तदूतामुत्सो गो निविशः । तथा धर्मश्च कामश्चेति पाठे प्रजानामिति प्राग्देव च शेषः । द्रव्याणामिति प्राग्देव अतो राजा प्रजानां धर्मादिरूप इत्यर्थः । शुभं कामम् ॥ १० ॥ एवमूपासजकर्महेति त्वयि कथमैश्वर्यात्म इत्याह पापेति । दुष्कृती स्वाध्यास्य देवयानमिव ॥११॥ ननु ऐश्वर्येण पुण्यमपि मय्यनुसीमतां तत्राह कामेति । यः पुमान्काममश्रमावो भवति सोसौ तं श्रमाव प्रमाजितु न शक्यः । तन्मार्जन वि क्रमेण पापमनुदलीति श्रुतेर्मैत्रेय स्यान्न च तस्मिन्नस्तीत्याह न हति । यस्मादृष्टाभ्युत्थनाद्ये आर्यं पूज्यं पुण्यं चिर चिरालेनापि नावसति ॥१२॥ यथा रामः यस्माद्राम इत्यर्थः ॥१३॥ अथनपार्थोदसिद्धः खरादि वपादि । त्यागस्याह यद्दति । अनपार्थो हेतुः । पूर्वमतिवृत्तः अतिक्रान्तोचितवृत्तः ॥ १४ ॥ गमिष्यसीत्यत्र काकुः । न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ब्रा ह्मं बोधेने नदुषा मा द्रोद्राम इति शेषः । इन्द्राग्निप्रियद्रुक्त्वा

राजाधर्मश्चकामश्चद्रव्याणांचोत्तमोनिधिः ॥ धर्मःशुभवायापवारजशूलप्रवर्तते ॥ १० ॥ पापस्वभावश्चपलःकथंत्वरक्षसांवर ॥ ऐश्वर्यमभिस
प्राप्तोविमानमिवदुष्कृती ॥ ११ ॥ कामस्वभावोयःसोऽसौनश्यस्त्यसंप्रभाजितुष्ट ॥ नहिदुष्टात्मनामयमावसत्यालयेचिरम् ॥ १२ ॥ विषयेवा
पुरेवातेयदाराभोमहाबलः ॥ नापराध्यतिधर्मात्माकथंतस्यापराध्यसि ॥ १३ ॥ यद्विद्वान्पणसाहेतोर्जनस्थानगतःवरः ॥ अलिप्तोहन्तःपूर्वमे
णाङ्घ्रिदुर्कर्मणा ॥ १४ ॥ अत्रब्रूहिथथात्स्वंकोरामस्यव्यतिक्रमः ॥ यस्यत्वंलोकनाथस्यह्वाभार्यागमिष्यसि ॥ १५ ॥ क्षिप्रंविप्रजवेदेर्हमात्वा
घोरंरुणचक्षुषा ॥ दूरेदहन्भूतेनवृत्रभिद्भ्रशनिर्नया ॥ १६ ॥ सर्पमाशीविषपञ्चद्रवांस्त्रातेनवबुध्यसे ॥ ग्रीवायांप्रतिमुक्तंचकालपाशंनपश्यसि ॥ १७ ॥
सभारःसौम्यभर्तव्योयोनंनावसादयेत् ॥ तदन्नमपिभोक्तव्यंजीयतेयदनायथम् ॥ १८ ॥ यत्कृत्वानभेदमनोकार्तिर्नयशोभ्रुवम् ॥ शरीरस्यभ
वेत्तेषेदःकस्तत्कर्मसमाचरेत् ॥ १९ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणिजातस्यममरावण ॥ पितृपैतामहंराज्यंयथावदनुतिष्ठतः ॥ २० ॥ वृद्धोहंत्युवाधन्वीस
रथःकवचीशरी ॥ नचाप्यादायक्षुश्रुश्लोवेदेर्होमेगमिष्यसि ॥ २१ ॥ नशक्तस्त्वंबलाद्धतुर्वेदेर्होममपश्यतः ॥ हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवावेदश्रुती
मिव ॥ २२ ॥ शुध्यस्वयदिक्षुरोसिमुदूर्ततिष्ठरावण ॥ शयिष्यसेहतोभूमौयथापूर्वरस्ता ॥ २३ ॥

वक्रम् ॥ १६ ॥ ॥ मारः मांसद्वयम् अनामय रोगानुदाकम् ॥ १८ ॥ यकर्म कृत्वा धर्मः कीर्तिः पारलौकिकी पुण्यातिशयजा कलयैश्वर्यातिशयज यशस्तज मनेनोपवे पूर्वाजित च धर्मादि न मनेन नयेत् । निच येन शरीरस्य खेदस्तत्कर्म कलवद्भिजः समाचरेज कोपीत्यर्थः ॥ १९ ॥ पण्डितसह्याणि गतानीत्यर्थः । राज्य पक्षिराज्यामित्यर्थः । गिरुपितामह गिरुपितामहेय आगतमित्यर्थः ॥ २० ॥ मै कैही दशशस्त्रित्वान्मम सुनां कैहीमादाय न कुशली गमिष्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मम पशतः मां पश्यतः केनैवैश्वर्यापि कृतकर्ममासुखं हेतुमिहैवासासुखं सनातनीं वर्षब्रह्मपरं वेदश्रुतिं छन्दसो दीपः । तच्छास्त्राभ्येता तथा पूर्वापरसीमासात्यान्त्याविशेपो हृदिमन्यथकुरु न शक्नोति तद्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ सुहृत् रामागमनपरितम् ॥ २३ ॥

सयुगे रामेणेति शेषः । न वधिष्यति अपि तु वधिष्यतीत्यर्थः । अनेन रामः प्रबलं व्यंग्यम् ॥ २४ ॥ नरमेरे फलयसि न सशय इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ जीवमात्मस्य जीवतः नविष्यसि नेष्यसि ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यथाप्राण यथाबलमित्यर्थः ॥ २९ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाभिरामे रामावर्णतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे पवाहाः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ इतीति ॥ १ ॥ वातोद्धृतयोर्वातप्रवर्तितयोः ॥ २ ॥ माल्यवतोः द्वौ माल्यवतौ एको दृढकारण्येऽगो मेसाधै सपक्षयोः पक्षसहितयोः । यद्वा यवार्थोक्तौ कालनेयः । यदि द्वौ माल्यवतौ सपक्षौ युद्धे यातौ तदा तत्सदृशः

असकृत्संयुगेननिहतौतैत्यदानवाः ॥ नचिराच्चीरवासास्त्वांरामयुधिधिष्यति ॥ २४ ॥ किंदुश्कयंमयाकृतुगतौदूरनृपात्मजौ ॥ क्षिप्रत्वंन श्यसेनीचितयोर्भीतो न संशयः ॥ २५ ॥ नहिमेजीवमानस्यनयिष्यतिशुभामिमाम् ॥ सीतांकमलपत्राक्षीरामस्यमहिषीप्रियाम् ॥ २६ ॥ अवश्यं तुमयाकार्यप्रियंतंमहात्मनः ॥ जीवितेनापिरामस्यतथादशरथस्यच ॥ २७ ॥ तिष्ठतिष्ठदशग्रीवमुद्धृतपश्यरावण ॥ वृतादिवफलंत्वांतु पातयेयंरथोत्तमात् ॥ २८ ॥ युद्धातिथ्यंप्रदास्यामियथाप्राणंनिशाचर ॥ २९ ॥ इत्याधै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० अरण्यकाण्डे पंचाशः सर्गः ॥ ५० ॥ (इत्युक्तस्ययथान्यायंरावणस्यजटायुषा ॥ क्रुद्धस्याग्निनिभाःसर्वरिजुर्विशतिदृष्टयः ॥ १ ॥) इत्युक्तःक्रोधताम्राक्षस्तमकांचनकुंडलः ॥ राक्षसेंद्रोऽभिदुद्रावपतगेद्रममर्षणः ॥ १ ॥ ससंप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन्महाभूधे ॥ बभूववातोद्धृतयोर्मधवयोगनेयथा ॥ २ ॥ तद्बभूवादुतंयुद्धंयुद्धराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरेव ॥ ३ ॥ ततोनालीकनाराचैस्तीक्ष्णैश्चविकर्णिभिः ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रैराजमहाबलम् ॥ ४ ॥ सतानिशराजालानिगृध्रःपत्ररथेश्वरः ॥ जटायुःप्रतिजग्राहरावणास्त्राणिसंयुगे ॥ ५ ॥ तस्यतीक्ष्णनखाभ्यांतुचरणाभ्यामहाबलः ॥ चकारबहुधागनेव्रणान्पतगसत्तमः ॥ ६ ॥ अथक्रोधादृशग्रीवोजग्राहदशमार्गणान् ॥ मृत्युदंडनिभान्वोरच्छत्रोर्निधनकाक्षया ॥ ७ ॥ सतैर्बणैर्महावीर्यपूष्णमुक्तेरजिह्वगैः ॥ विभेदनिशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रैःशिलीमुखैः ॥ ८ ॥ सराक्षसस्येषथशृङ्गानकीर्वाण्यलोचनाम् ॥ अचित्तिथित्वाबाणान्स्तात्राक्षसंसमभिद्रवत् ॥ ९ ॥ ततोस्यसशरंचापंभुक्तामणिविभूषितम् ॥ चरणभ्यामहातेजाबभजपतगोत्तमः ॥ १० ॥ ततोऽन्यद्वनुरादायरावणक्रोधमृच्छतः ॥ ववर्षशरवर्षाणिशतशोथसहस्रशः ॥ ११ ॥ शरैरवारितस्तस्यसंयुगेपतगेश्वरः ॥ कुलायमभिसंप्राप्तःपक्षिवच्चभौतदा ॥ १२ ॥ सतानिशराजालानिपक्षाभ्यांतुविधूयह ॥ चरणाभ्यामहातेजाबभजस्यमहद्भुजः ॥ १३ ॥ तच्चोत्रिसदृशंदीप्तंरावणस्यशरावरम् ॥ पक्षाभ्यांचमहातेजाव्यधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १४ ॥

मिदमिति तेनानुपमत्वं फलति ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रतिजग्राह रोहे रावणास्त्राणि रावणक्षिप्तानीति शरजालविशेषणम् । अस्तेरौणादिकञ्चन । रावणात्तानीति पाठस्तु सुगम पत्र ॥ ५ ॥ तस्य रावणस्य गात्रे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुष्णमुक्तैः आकर्णपूर्णछत्रमुमुक्तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आवारितः आसमंताद्व्याप्तः कुलायं वासस्थानं संप्राप्तो यः पक्षी तद्वद्भवौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्पक्षिद्वयम् । शरावर्कः

पठेपि क्षतानि चकारोत्थेयः ॥ ३४ ॥ अस्य विद्वार एव विद्वारोत्थः । तादृशक्रियाणां बाहुल्यामुपनिश्चितः ॥ ३५ ॥ वैदेही सपरिध्वज्य पतनेन पलायनमिया ॥ ३७ ॥ त तलप्रहारमिति क्रम्य रोगोद्वा व्यापारहत् सुगणदशापि तुडेन धृत्वा त्रोटितवान् ॥ ३८ ॥ सच्छिन्नबाहोः कातितवाहोरपि तस्य बाहवः पुनः सहसा सममवन् वर्त्मकाप्यवगा इव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ व्यापकमानस्य व्यायाम पराक्रम कुलाणस्य ॥ ४१ ॥ अल्पजीवितः घटीमात्रवस्थानोचितप्रणमः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अग्निदावं दवाग्निं पतिपात आर्षः ॥ ४५ ॥ सगृह्य बाहुभ्यामाख्यम् ॥ ४६ ॥ तर्पमानः ॥ इति श्रीरा माभिरामे श्रीरामये रमायणतिलके बालीकायै आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे एकपचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ सा त्विति ॥ १ ॥ नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं सूचन वामदक्षिणांस्पर्शनादिरूप लक्षण चिह्नम् । तथा

विद्वद्वारनवैरस्यतुण्डं पृष्ठमुपमर्पयन् ॥ केशांश्चोत्पाटयामासनवपक्षमुखयुधः ॥ ३५ ॥ सतदगृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठः सन्प्राकंपर्तचराक्षसः ॥ ३६ ॥ संपरिष्वज्य वैदेहीवामेन केनरावणः ॥ तलेनाभिजवान्तो जटायुं कोयमूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमतिक्रम्यतुण्डेना स्यस्वगाधिपः ॥ वामबाहुन्दशतदव्यपाहदरिदमः ॥ ३८ ॥ सच्छिन्नबाहोः सद्यो वैबाहवः सहसाऽभवन् ॥ विपज्ज्वलवलीमुक्तावल्मीकादिवपन्नगाः ॥ ३९ ॥ ततः क्रोधादशप्रीवः सीतसुतसुज्यवर्षीयवान् ॥ सुखिभ्यां चरणभ्यां च गृध्रराजमप्येययत् ॥ ४० ॥ ततो मुहुर्तसमो बभूव तुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥ तस्य व्याचच्छमानस्य रामस्य रथे सरावणः ॥ पक्षौ पादौ च पाशौ च खड्गमुद्रुत्य सोच्छिनत् ॥ ४२ ॥ स च्छिन्नपक्षः सहसारक्षसारोद्गर्भेण ॥ निपपात महागृध्रो वरणयामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजर्द्रजटायुषम् ॥ अभ्यवावतवैदेहीस्वबन्धु मिव दुःखिता ॥ ४४ ॥ तनीलजीमूतनिकाशकल्पसपांडुरो रस्कमुदारवीर्यम् ॥ ददर्श लंकाधिपतिपृथिव्यां जटायुं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु तपत्ररथं महीतले निपातितरावणजगैरपमर्दितम् ॥ पुनश्च संगृह्य शशिप्रभानां करोदसीताजनकान्मजातदा ॥ ४६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० सा० अर० एकपंचाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ (तमल्पजीवितं गृध्रं स्फुरन्तराक्षसाधिपः ॥ ददर्श भूमौ पतितं समीपे राववाश्रमात् ॥ ३१ ॥) सातुता राधि पसुखी रावणेन निरीक्ष्यतम् ॥ गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ ३२ ॥ (आलिङ्ग्य गृध्रं निहतरावणेन बलीयसा ॥ विललाप सुदुःखात् सीता शशिनिभानना ॥ ३३ ॥) निमित्तं लक्षणस्वप्नं शकुनिस्वरदर्शनम् ॥ अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां यदृश्यते ॥ २ ॥ ननु नरा मजानां सिमहद्वयसनमात्मनः ॥ धावंति चूनां काकुत्स्थमदथ मृगपक्षिणः ॥ ३ ॥ अयं हि कृपयाराममात्रा तु मिह संगतः ॥ शेतं विनिहतो भूमौ ममाभाग्यादिह गमः ॥ ४ ॥ त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वारंगना ॥ सुसंत्रस्ता समाक्रन्दं चूण्वतां तु यथातिके ॥ ५ ॥

जलादर्शादावात्मनोऽधिरासो दर्शनं च लक्षणम् । स्वप्नं स्वप्ने यः पुराणं कृष्णं कृष्णवत् प्रपश्यति स एव हतित्यादि स्वप्नाध्ययोपदिष्टम् । तथा शकुनीनां वामदक्षिणांस्पर्शोपदर्शनम् । तथा तेषां स्वराणां दर्शनमनुभवः एतत्सर्वं यथायोगं परदिश्यते सर्वेण । लक्षणज्ञानमिति पाठे अगणपुराणादिज्ञानमित्यर्थः । शकुनिप्रहणं मृगाद्युलक्षणम् ॥ २ ॥ किं ततस्तत्राह न दूनीमिति । मर्दय मर्दपहारसूचनप्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणो मृगसूचनमार्गेण धावति । एव तु तैः सूचितमपि स्वस्य महद्वयसनं न जानाति नूनं जानीयाश्चेन्नोपदेश्या इति तात्पर्यमिति लोकाभिनयेन रामोपात्मनः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथातिके निकटस्थितानां शृण्वतां

रावण भवेत्तया समाश्रयन् नरैः शीघ्रं रामगमनं या भूदिति तावयन् ॥ ६ ॥ क्लिष्टानि परिश्रुतानि माल्यामणानि यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥ बेटां लतामिव वृक्षनालिंगां मां मुच मुचेति बहूयो वृक्षान्वदन्ती
निति शेषः । मोचयामोचयोर्यां वा । प्राप इत्यन्ततो धातुर्त्वी समीपगत आसीत् ॥ ७ ॥ जीवितावय जनेन परस्त्रीभ्रातृसखौ यस्य कस्यापि जीवितावहारीति बोधितम् ॥ ८ ॥ अमर्यादं यत्तत्स्यप्रकृतिक
जलमुण्यमग्निः शीत इत्येवमादी । अन्वेन तस्मा बाधेनाम्यतेरेण च ॥ ९ ॥ मर्यादात्यागमेवाह न वतीति । देवो ब्रह्मणि ब्रह्मलोकास्य एव दिव्येन चक्षुषा सीता परमृष्टा रक्षसा कैशेषु गृहीतां दृष्ट्वा ॥ १० ॥
श्रीमान् निखिलसकलैर्बर्षवात् पितामहः कृत यदर्थमवतीर्णो देवानां तत्कार्यं कृत सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ प्रहर्षव्ययैर्हनुमाह द्रष्टेति । तत्कालं नादितैरन्यायाहणं दृष्ट्वा तन्मायामोहितत्वाद्बोधिताः ।
यदृच्छया आयास विनैव सपरिवारस्य रावणस्य नाशं प्राप बुद्ध्वा दृष्ट्वा इत्यर्थः । मागताधिव ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततारणवर्णनी ततःकांचनामणतदशरणुक्तांणी सौदामनी विबुधैरिति बुदाज्ञो बहुब्रह्मदिग्

तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपतीमनाथवत् ॥ अभ्यधावत्तैर्देही रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ तां लतामिव वेष्टतीमालिङ्गतीं महाद्रुमान् ॥ मुचमुचैति बहुशः
प्रापतां राक्षसाधिपः ॥ ७ ॥ क्रोशंतीं रामरामेति रामेण रहितां वने ॥ जीवितां तां कैशेषेण राजश्रहातकं संनिभः ॥ ८ ॥ प्रधर्षितायां वैदेह्यां बभूव स चराचरम् ॥
जगत्सर्वममर्यादं बभूव साधेन संश्रुतम् ॥ ९ ॥ नवातिमारुतस्तत्र निश्रम्योऽब्रुविव कारः ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां देवो दिव्येन चक्षुषा ॥ १० ॥ कृतं कार्यमिति
श्रीमान्न्याजहार पितामहः ॥ प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन्सर्वेति परमर्षयः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दंडकारण्यवासिनः ॥ रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बु
द्ध्वा यदृच्छया ॥ १२ ॥ स सुतां रामरामेति रुदतीं लक्ष्मणेति च ॥ जगमादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १३ ॥ ततारणवर्णनी गीपीतकौशेय
वासिनी ॥ राजराजपुत्रीषु विबुधैस्सौदामनीयथा ॥ १४ ॥ उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पतिनरावणः ॥ अधिकं परिब्रज्जगिर्दिशद इवाग्निना ॥ १५ ॥
तस्याः परमकल्याणयास्ताम्राणि पुरभीणि च ॥ पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यर्चयित्वा रावणम् ॥ १६ ॥ तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशेन कनकप्रभम् ॥ बभौ
चादित्यरागेण तां ब्रमभ्रमिवातये ॥ १७ ॥ तस्यास्तद्विमलं वक्रमाकाशे रावणं कंगम् ॥ न राजा विना रामं विना लमिव पंकजम् ॥ १८ ॥ बभूव ज
लदं नीलिं भित्वा चंद्रवो देतः ॥ सुललाटं सुकेशं तं पद्मगर्भं भगवत्प्रभम् ॥ १९ ॥ शुक्लैः सुविमलैर्दतैः प्रभावद्विजलं कृतम् ॥ तस्याः सुनयनं पद्ममा
काशे रावणं कंगम् ॥ २० ॥ रुदितं व्यपमृष्टां खंचं द्रवन्ति यददर्शयत् ॥ सुनासं चारुताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २१ ॥

च्चातद्रवा विबुधैरुत्क्राशमाना भवति तदस्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अग्निना दीतो गिरिखिलेन तस्य समस्ता सूचिता । असंगम्य अपि विच्छेदेतस्या रावणविनाशसाविध्यद्योतनाय बोधेः । रावणेन तस्या आसति
वर्षयति ॥ १५ ॥ पद्मपत्राणि रावणमभ्यर्चयित रावणो पतितान्यभूवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ आतये इत्यनेन ईषत्तन इत्यर्थेन सन्धाकालं लब्धयति । तत्र काले आदित्यरागेण तत्किरणेन तुल्यमभ्रमिव तस्मात्सुत
वासो बभौ ॥ १७ ॥ विनालमिव पद्मजं शोकमुदाकृतम् ॥ १८ ॥ नीलं जलदं भित्त्वा तन्मये उदितश्चन्द्र इव बभौ । तत्कतिभूयो हि सततम् उदेति । वक्रं विधिनष्टि मुग्लदमिति । पद्मगर्भेन दत्तम् यय
त्तम् ॥ १९ ॥ रावणकला न वनाग्निं शयः ॥ २० ॥ रुदितं रोदयन् । यदंखायन् । अत एवामृष्टाहम् अमर्गिना रुदन् ॥ २१ ॥

दिवोदितचंद्रवदपगतशोभम् ॥ २२ ॥ शुभमे शोभयति स्म । नील गजमाश्रिता कांचनी कांचीव ॥ २३ ॥ पद्मपीता पद्मकेसरवपीतदेहा तसकांचनभूषणा ॥ २४ ॥ अभूस्मचपलो नील इति पाटे चपला विबु
च्या सहितो घोषकान्मेव इवभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ उत्तमोगति । मातस्त्वया संपादितोऽस्मन्नोरय इति हयैर्देवैः क्रियमाणा पुण्वृष्टिस्तदुत्तमोगाद्भ्युता तत्काले भूमौ पपातेति कतकः । वस्तुतो रावणस्य
क्रियौ देवानां तथावीर्यासम्भवात् उत्तमो धृतपुष्पाणां तदेगेन तत्स्थूल्योत्तमगच्यतेत्युक्तम् । अत एवाग्रे भूमौ पुष्पयुत मार्गं दृष्ट्वा रामो वदयति । अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानिह लक्ष्मण ॥ अपि नन्दानि
कैदेवा मया दत्तानि कानने इति ॥ २६ ॥ रावणगमनवेगजनितयुना समाधृतानि पुनर्दशग्रीवमैवाभ्यवर्तत अभितोऽर्जतिष्ठ अनवस्त जायमानव्यात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तलप्रवालस्तनूर्णा स्त

राक्षसेन्द्रसमाधृतं तस्यास्तद्वदंशुभम् ॥ शुभमेनविनारामं दिवा चंद्रइवोदितः ॥ २२ ॥ सहेमवर्णानीलांगमैथिलीराक्षसाधिपम् ॥ शुशुभेकांच
नीकांचीनीलंगजमिवाश्रिता ॥ २३ ॥ सापद्मपीताहेमाभारवणजनकात्मजा ॥ विद्युद्धनमिवाविश्वशुभेतसभूषणा ॥ २४ ॥ तस्याभूषणघो
षेणवैदेह्याराक्षसेश्वरः ॥ बभूवविमलोनीलः सघोषइवतोयदः ॥ २५ ॥ उत्तमांगच्युततस्याः शुष्पवृष्टिः समंततः ॥ सीतायाद्वियमाणायाः पपातधरणी
तले ॥ २६ ॥ सातुरावणेन पुष्पवृष्टिः समंततः ॥ समाधृतादशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ २७ ॥ अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारावैश्रवणांशुजम् ॥ नक्षत्रमालावि
मलमेरुनगमिवोत्तमम् ॥ २८ ॥ चरणाच्छुभ्रं प्रष्टवैदेह्यारत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मंडलसंकाशं पपातधरणीतले ॥ २९ ॥ तत्प्रवालस्तानीलांगराक्षसेश्व
रम् ॥ प्रशोभयतवैदेहीगजं कश्येवकांची ॥ ३० ॥ तामहोत्कामिवाकाशे दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्य सीतैवैश्रवणांशुजः ॥ ३१ ॥
तस्यास्तान्यभ्रवर्णानि भूषणानि महीतले ॥ सघोषाण्यवशीर्यतक्षीणास्ताराइवांबरात् ॥ ३२ ॥ तस्याः स्तनंतराद्भ्रष्टोहारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्या
निपतन्भातिगंगेवगगनच्युता ॥ ३३ ॥ उत्पतवाताभिताननाद्विजगणायुताः ॥ माभैरिति विधूता व्याव्याजह्रैवपादयाः ॥ ३४ ॥ नलिन्योध्वस्त
कमलास्त्रस्तमीनजले चराः ॥ सखीभिवगतोत्साहाशोचंतीऽस्ममैथिलीम् ॥ ३५ ॥ समंतदभिसंपत्यसिंहव्याघ्रमुगद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तदारो
धात्सीतांछायानुगामिनः ॥ ३६ ॥ जलप्रपातास्त्रमुखाः शृंगैरुच्छिन्नबाहुभिः ॥ सीतायाद्वियमाणायां विक्रोशंतीवपर्वताः ॥ ३७ ॥

किसलघवर्णेत्यर्थः । क्रोवातिशयदेवं वर्णेत्याः कथ्या गजान्छादितौ ॥ ३० ॥ ता मीतमित्यन्वयः । अत्रप्रकरणं चारंवार धैश्रवणतुजत्वोत्सया ईशान्निधाय अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शीघ्रजलद्वयं सूचयति
॥ ३१ ॥ क्षीणाः क्षीणपुण्यास्तारास्तारभ्यावस्थिताः पुष्पवृक्ष इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उत्पातवातः ऊर्ध्ववातः पक्षिगणैर्बुक्ताः व्याजह्रैरिव उद्येक्षात्कारः ॥ ३४ ॥ त्रस्ता मीनमृत्तिजले
चरा यस्तां ताः सखीमिव मेथिलीं गतोत्साहम् । गतोन्मृगा इति पाटे रावणव्रत्साच्छुष्कजलतया गतप्राणा इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ रोपाद्रवगविषयान् ॥ ३६ ॥ जलप्रपातरूपाण्यव्याणि मुखे येनां ते ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ आर्जुनजैह्वय अदृशस्ता दया यत्र यस्मादियर्थः ॥ ३९ ॥ गणकः सक्ताः विस्तकाः । स्यायै कः । मृगपोक्ता मृगवाल्काः ॥ ४० ॥ विलक्षणैर्विगतलक्षणैर्विगतशोभिरिति यावत् ॥ ४१ ॥

निकोत्रातिल्लयर्षं पूर्वान्य ॥ ४२ ॥ धरणीतिलमेवेषमाणा रामलक्ष्मणराममनकाक्षया वल्लुतस्तदुगमनकाक्षयेति तत्र विप्रमृष्टे विलुलेतो विशेषमस्तिलको यस्यास्ताम् ॥ ४३ ॥ मयमापीडिता सेव विवर्णजेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मयमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ अथ सीतया क्रियमाणपाण्य एव ता हरति सेव्याह क्वगिति । वर्तमानसुख्यपि णिनिरागः ॥ १ ॥ रोमरोदनाभ्यां हेतुभ्या ताव्राह्मी ॥ २ ॥ विरहिता रामलक्ष्मणा-यमिति शेषः । अनेन कर्मणा शौच्येण ॥ ३ ॥ अपगृहीतः अन्यत्र नाधितः मायया मृगरूपेण

द्विप्रमाणानुवैदहद्विद्वदानीदवाकरः ॥ प्रविध्वस्तप्रभः श्रीमानानीत्यां दुग्मंडलः ॥ ३८ ॥ नास्तिधर्मः कुतः सत्यं नान्वनानृशंसता ॥ यत्र रामस्य वैदेहीसतीहरतिरावणः ॥ ३९ ॥ इतिभूतानि सर्वाणि गणशः पर्यदेवयम् ॥ विव्रस्तकादीनमुखा रुरुदुर्गुगपोक्ताः ॥ ४० ॥ उद्रीक्ष्योद्रीक्ष्यनयनैर्भयादिविलक्षणैः ॥ सुप्रवेपितात्राश्वभृवुर्वनदेवताः ॥ ४१ ॥ विक्रोशतीदंसीतद्वद्वः संतथागताम् ॥ तांतुलक्ष्मणरामेति क्रोशती मधुरस्वराम् ॥ ४२ ॥ अवेक्षमाणंबहुशोवैदेहीधरणीतिलम् ॥ सतामाकुलकेशांतां विप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारात्माविनाशाय दशप्रीवोमनस्विनीम् ॥ ४३ ॥ ततस्तुसाचारुदतीशुचिस्मिताविनाकृतांबुधुजनेनमैथिली ॥ अपश्यतीराघवलक्ष्मणादुभौ विवर्णवक्त्राभयभारपीडिता ॥ ४४ ॥ इत्यावै श्रीमद्रा० वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे द्विपचाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ खलुपतंततद्वद्वमैथिलीजनकात्मजा ॥ दुःखितापरमोद्विग्रासयेमहतिवर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोदनताम्राक्षीभीमाक्षराक्षसाधिपम् ॥ रुदतीकरुणंसीताद्विप्रमाणातमब्रवीत् ॥ २ ॥ नव्यपत्रपसेनीचकर्मणनेनरावण ॥ ज्ञात्वाविरहितायोमोचोरयित्वापलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैव नूतदुष्टात्मन्भीरुणा हर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितोभतामृगहूणेणमायया ॥ ४ ॥ योहिमामुद्यतत्त्रातुंसोपयं विनिपातितः ॥ गृध्राजः पुराणोऽसौ शत्रुरस्यसखासम ॥ ५ ॥ परमं खलुतेवीर्यं दृश्यते राक्षसाधम ॥ विश्राव्यनामधेयहियुद्धेनास्मिजितात्वया ॥ ६ ॥ ईदृशं गतिं कमथ कृत्वा न लज्जसे ॥ स्त्रियाश्चाहरणीनीचराहितेचपरस्यच ॥ ७ ॥ कथयिष्यतिलोकेषु पुंरुषाः कर्मकुस्तिस्तम् ॥ सुनृशंसमर्धमिष्टं तव शौडायमानिनः ॥ ८ ॥ धिक्ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वया कथितं तदा ॥ कुलाक्रोशकरलोके धिक्ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥ किं शक्यं कर्तुमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ॥ मुहूर्तमपि तिष्ठ त्वं यज्जवेनैव प्रतियास्यसि ॥ १० ॥

मारुचनेति शेषः ॥ ४ ॥ पुराणे वृद्धः अत एवाप्य निपातन न तु त्वदीर्येहेतुमिति भावः ॥ ५ ॥ पर वक्रिति व्ययोक्तिः ॥ ६ ॥ स्त्रियाहरणेन गृहीत राक्षसादिविवाहना शब्दे गृहीतया वक्रापि परस्य विवाहतायास्तत्रापि रहिते पतिरहिते काळे देशे चेत्यतिनिवृत्ते कमेति भावः ॥ ७ ॥ शौडायमानिनः क्रूरमानिनः तादृशस्येदृशी लोके निद्रामणादप्यधिकेति भावः ॥ ८ ॥ सत्त्वं शरीरं वल तदा अपहरणपूर्वकाण्ये कुलक्रोशः कुलनिद्रा चारित्र्याचारः ॥ ९ ॥ हि यतः एवरूपेण हत्वा धावसि अतः किं कर्तुं शक्यं मुहूर्तमपि तिष्ठ त्वं यदि शूर इति शेषः । अवस्थितौ किं स्यात्तदाह नेति ॥ १० ॥

तदेवोपादयति न्हति ॥ ११ ॥ १२ ॥ साधु आत्मनः पथं कृत्वा विचार्यैत्यर्थः । साधु कुर्वन्मिन इति पाठांतरम् । साधु मां मुंच शीत मां मुंच यावन्मे मर्तो नायातीत्यर्थः ॥ १३ ॥ विनाशाय विधास्यति यत्नमिति शेषः । येन व्यवसायेन छीनोग्रव्यवसायेन ॥ १४ ॥ तन्नैर्यस्यैववाह न्हति ॥ १५ ॥ श्रेयस्तत्कालमुखावहं पथं वा परिणाममुखावहं वा न समवेक्षसे न विचारयसि यथा मर्यो मृत्युकाले विपरीतानि सेवते तथा त्वमपीति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हिरण्यवक्षुर्दृष्टेन मृत्युचिह्नं कैरप्युपदिशतान्थात् पश्यसीति । कर्तमान्समीप्ये लट् ॥ १९ ॥ २० ॥ शाल्मली यातनवृक्षः ॥ २१ ॥

नहिवक्षुःपथंप्राप्यतयोःपार्थिवपुत्रयोः ॥ ससैन्योपिसमर्थस्त्वंहूतमपिजीवितुम् ॥ ११ ॥ नन्वतयोःशरस्पर्शसोदुशक्तःकथंचन ॥ वनेप्रज्वलितस्यस्पर्शमग्नौर्विहंगमः ॥ १२ ॥ साधुकृत्वात्मनःपथ्यंसाधुमांसुंचरावण ॥ मत्प्रघर्षणसंकुद्धोभ्रात्रासहपतिर्मम ॥ १३ ॥ विधास्यतिविनाशायत्वंआयंदिनमुंचसि ॥ येनत्वंव्यवसायेनबलान्माहर्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥ व्यवसायस्तुतेनीचमविध्यतिनिरर्थकः ॥ नह्यहंतमपश्यतीभ्तारंविबुधोपमम् ॥ १५ ॥ उत्सहेशुवशगाप्राणान्धारयितुंचिरम् ॥ नतूनंचात्मनःश्रेयःपथ्यंवासमवेक्षसे ॥ १६ ॥ मृत्युकालेयथामृत्योर्विपरीतानिसेवते ॥ मुमुक्षूणांतुसर्वेषांयत्पथ्यंतन्नरोचते ॥ १७ ॥ पश्यामीहकिंठत्वाकालपाशावपाशितम् ॥ यथाचास्मिन्मग्नस्यनेनविभेषिनिशाचर ॥ १८ ॥ व्यक्तहिरण्मयास्त्वंहिसंपश्यसिमहीरुहान् ॥ नदींचैतरणींचोरारुधिरौघविवाहिनीम् ॥ १९ ॥ खड्गपत्रवनंचैवभीमंपश्यसिरावण ॥ ततकांचनपुष्पांचवैदूर्यप्रवरच्छदाम् ॥ २० ॥ द्रक्ष्यसेशाल्मलीतीक्ष्णामायसैःकंटकैश्चिताम् ॥ नहित्वमीदृशंकृत्वातस्यालीकंमहात्मनः ॥ २१ ॥ धारितुंशुश्र्वसिचिरंविषपीत्वेवनिर्घृणम् ॥ बद्धस्त्वंकालपाशेनदुर्निवारेणरावण ॥ २२ ॥ क्लगतोलप्स्यसेशर्ममभर्तुर्महात्मनः ॥ निमेषांतरमात्रेणविनाभ्रातरमाहवे ॥ २३ ॥ राक्षसानिहतायेनसहस्राणिचतुर्दश ॥ कथंसराघवोवीरःसर्वास्त्रकुशलोबली ॥ २४ ॥ नत्वांहन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ एतच्चान्यच्चपरुषवैदेहीरावणांकगा ॥ भयशोकसमाविष्टाकरुणविललापह ॥ २५ ॥ तदाभृशार्ताबहुचैवभाषिणीविलापपूर्वकरुणंचभामिनीम् ॥ जहारपापस्तरुणींचिचेष्टतीनुपात्मजामागतगात्रवेपथुः ॥ २६ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आ०च०सा०अरण्यकांडे त्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ द्विथमाणानुवैदेहीकंचिन्नाथमपश्यती ॥ ददर्शगिरिशृंगस्थान्यंचवानरपुंगवान् ॥ १ ॥ तेषांमध्येविशालाक्षीकौशेयंकनकप्रभम् ॥ उत्तरीयंवारोहाशुभान्याभरणानिच ॥ २ ॥ मुमोचयदिरामायशंसस्युरितिभामिनी ॥ वस्त्रमुत्पुज्यतन्मध्येनिक्षिप्तंसहभूषणम् ॥ ३ ॥ धारितुं धर्तुम् । जीवितमिति शेषः ॥ १२ ॥ मम मर्तो अपराधं कृत्वैति शेषः । आतर विना एकाकिनैति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आगतगात्रवेपथुः भारातिशयात् ॥ २६ ॥ तस्मात् ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ अपश्यती अपश्यंती ॥ १ ॥ २ ॥ यदि रामाय शंसस्युरिति दैवगत्या दृष्टाय रामाय शंसस्युरिति प्रत्यक्षमेवेति शेषः । वस्तुतः यदि श्रुतिवत् । वस्त्रमुत्तरीयमुत्पुज्य तन्मध्ये वानरमध्ये सहभूषण मूषणसहित कर्णात्तलदि च निक्षिप्तं तयेति शेषः ॥ ३ ॥

तत्कर्म च तत्कर्म तु वद्वदूषणप्रक्षेपकर्म तु संभ्रमात्समग्रहरणजनिताचिच्छोभात् अतिमारेण शिरस्तामघोमुखतया च ॥ ४ ॥ ९ ॥ सुसंछटः शृग्योस्तन्नेनाज्ञानात् । केचित्तु लब्ध रामहतान्मुत्तुरमिति संछटः । विना चोक्तं पापं पुण्यक्षयामयैव न शृणुः सन्निहितः स्यादिति तमोगुणद्वयः सन्नातर्यपि विरुद्धशब्दव्यवहार इतवानिति वदति । तेषामेतस्मिन्तो व्ययमाण वमूव मोहमुदित इत्यसंज्ञा स्यात् । तथा आत्मान बुद्धैकैक्याच्छादक्यसमन्यत इत्युत्तरसर्गादित्यं चासंगत स्यात् ॥ ६ ॥ विहायसा आकाशमार्गेण । क्षित समतीयायेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ निमिर्मत्स्यविशेषः ॥ ८ ॥ सप्रमाण गमनप्रहारदर्शनक्षोभात्परिवृत्तौर्मिः स्वभावप्राप्तोर्मिप्रवृत्तिरहितः । रुद्धाः रुद्धप्रचारा मीनादयो यस्मिन् ॥ ९ ॥ १० ॥ एकदतः सीताहरणकर्मवसानः सिद्धाः सिद्धाश्च ॥ ११ ॥ रुणिणी

संभ्रमानुदशयीवस्तत्कर्मचनबुद्धवान् ॥ पिगाक्षस्तांविशालाक्षीनेत्रेनिमिषैरिव ॥ ४ ॥ विक्रोशतीतदासीताददृशुर्वानरोत्तमाः ॥ सचपंपाशनि क्रम्यलंकांमभिमुखःपुरीम् ॥ ५ ॥ जगाममैथिलीं गृह्यारुदतीराक्षसेश्वरः ॥ तांजहारसुसंछटोरावणोमृदुमात्मनः ॥ ६ ॥ उत्संगेनवसुजर्गतीक्ष्णदृष्टमहाविषाम् ॥ वनानिसारितःशैलान्सरांसिचविहायसा ॥ ७ ॥ सक्षिप्रसमतीयायशरश्चापादिवच्युतः ॥ तिमिनकनिकेतंतुवरुणालयम् ॥ अंत क्षयम् ॥ ८ ॥ सरितांशरणंगत्वासमतीयायसागरम् ॥ संभ्रमात्परिवृत्तोर्मिरुद्धमीनमहोरगः ॥ ९ ॥ वैदेह्यांहियमाणायांभूववरुणालयः ॥ अंत रिक्षागतवाचःसमुज्ज्वलराणास्तथा ॥ १० ॥ एतदंतोदशयीवइतिसिद्धास्तद्बुवनम् ॥ सतुसीताविषुंतीमकेनादायरावणः ॥ ११ ॥ प्रविवेश पुरीलंकांरूपिणींमृदुमात्मनः ॥ सोऽभिगम्यपुरीलंकांमुविभक्तमहापथाम् ॥ १२ ॥ संरुद्धकक्ष्यांबहुलास्वमतःपुरमाविशत् ॥ तत्रतामसितायां गीशोकमोहसमन्वितम् ॥ १३ ॥ निदधेरावणःसीतामयोमायाभिसुरीम् ॥ अब्रवीच्छदशग्रीवःपिशाचीघोरदर्शनाः ॥ १४ ॥ यथानेनंपुमा न्स्त्रीवासीतापश्यत्यसमतः ॥ मुक्तामणिसुवर्णानिवस्त्राणामरणा निच ॥ १५ ॥ यद्यदिच्छेत्सदेवास्त्यादयंमच्छंदतोयथा ॥ याचवक्ष्यतिवैदेहो वचनंकिंचिदप्रियम् ॥ १६ ॥ अज्ञानाद्यदिवाज्ञानात्तस्याजीवितंप्रियम् ॥ तथोक्त्वाराक्षसीस्तास्तुराक्षसेन्द्रःप्रतापवान् ॥ १७ ॥ निष्क्रम्यां तःपुरातस्मात्किंकृत्यमितिचिंतयन् ॥ ददशाष्टौमहावीर्यांश्चस्मान्पिशिताशनान् ॥ १८ ॥ सतान्दृष्ट्वामहावीर्योवरदनेनमोहितः ॥ उवाचता निदंवाक्यंप्रशस्यबलवीर्यतः ॥ १९ ॥

मातनो मृदुभियन्त्रः ॥ १२ ॥ संरुद्धकक्ष्यां बहुजनाकर्णद्वारम् । बहुलं विपुलम् । संरुद्धकक्ष्याबहुलमिति पाठे तद्वशबहुतद्वारविदितःपुर्वविशयम् ॥ १३ ॥ मायाभिसुरीभियनेन स्मयारूपैषा सीताया लंकाभारगतेति च्छिति मुख्यमाता लक्ष्मिं प्रविष्टेति पूर्वमेव ध्वनितमत एव रावणस्य वदन्तीषा जाता मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञान पिशाचीः राक्षसीरित्यर्थ इति तीर्थः ॥ १४ ॥ असंमतः अस्मदन्तुज्ञानः पुमान्स्तथाभूता स्त्री वा न पश्यति तथा रक्षतेति शेषः ॥ १५ ॥ मच्छंदतो मच्छङ्गना यद्यदस्तु यदा इच्छतेदव । यथास्या इष्टं भवति तथैव तत्सर्वं देयम् । मच्छंदत इत्यस्य मद्वशात्तिसिद्धयर्थमित्यर्थ इति नन्तकः । अस्या अप्रिय च न वाच्यमित्याह या चेति । तस्या जीवित न प्रिय तां मायामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वदनेन पैतामहेन मोहितो रामशतादपि न मे भीरिति चिंतयानः मोहकृतेषा

चिता तात्त्ववीर्यतः प्रशस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥ हतस्थान रामेणेति शून्य कृतमित्यर्थः । पूर्वं खाल्यत्वं श्रुतं प्राप्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ धैर्यस्योपरि क्रोधः धैर्योपमर्दकः क्रोध इत्यर्थः । ततः खरादि
वयान् तु मीत्या नापि दृष्या क्रोध इत्यर्थः ॥ २३ ॥ निर्यातयितुं प्रत्युपकारेणपनेतुम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ महार्यं महानर्थोभियेय यस्य
तत् । यतः यद्विशि जन्तस्थानं तद्विशित्यर्थः । अलक्ष्यदर्शनाः अतर्धानिविद्यया ॥ २९ ॥ उपलभ्य प्राप्य स्पृष्टुं च परिगृह्य स्वगृहे स्थापयित्वा परिग्रहत्वेन विभाव्य च प्रसज्य सपात्र मोहान्मुदितः खरह

नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितोगच्छतसत्वरः ॥ जनस्थानंहतस्थानंभूतपूर्वखरालयम् ॥ २० ॥ तत्रास्यतांजनस्थानेशून्येनिहतराक्षसे ॥ पौरुषबल
माश्रित्यत्रासमुत्पृज्यदूतः ॥ २१ ॥ बह्वसैन्यमहावीर्यजनस्थानेनिवेशितम् ॥ सदूषणखरंयुद्धेनिहतरामसायकैः ॥ २२ ॥ ततःक्रोधोममापूर्वो
धैर्यस्योपरिवर्धते ॥ वैरचसुमहज्जातरामंप्रतिसुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिच्छामितच्चवैरमहारिपोः ॥ नहिलस्याभ्यहंनिद्रामहत्वासुगोरी
पुम् ॥ २४ ॥ तत्त्विदानीमहंत्वाखरदूषणघातिनम् ॥ रामंशर्मोपलप्स्यामिधनंलब्ध्वेननिर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थानेवसद्भिस्तुमवद्रीराममा
श्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्याकिं करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाज्जातंयस्यवैरैर्वानिशाचरैः ॥ कर्तव्यश्चसदायत्नोराघवस्यवधंप्रति ॥ २७ ॥
शुष्माकंतुबलंज्ञातंबहुशोरणमूर्धनि ॥ अतश्चास्मिज्जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २८ ॥ ततःप्रियंवाक्यमुपेत्यराक्षसमहार्थमष्टावभिवाद्यराव
णम् ॥ विहायलंकांसंहिताःप्रतिस्थिरेयतोजनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥ ततस्तुसीतासुपलभ्यरावणःसुसंग्रहःपरिगृह्यमौथिलीम् ॥ प्रसज्य
रामेणचवैरमुत्तमंबभूवमोहान्मुदितःसरावणः ॥ ३० ॥ इत्यापै श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अर०चतुष्टयंचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥
संदिश्यराक्षसान्वोरात्रावणोऽष्टौमहाबलान् ॥ आत्मानंबुद्धिवैकल्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ संचितयानोवैदेहीकामबाणैःप्रणीडितः ॥ प्रवि
वेशगृहंभ्यसीतांद्रुष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥ सप्रविश्यतुतद्देशमरावणोराक्षसाधिपः ॥ अपश्यद्राक्षसीमध्येसीतांदुःखपरायणाम् ॥ ३ ॥ अश्रुपूर्ण
मुखीदीनांशोकभारावपीडिताम् ॥ वायुवैरैरिवाक्रांतामज्जतीनावमण्वि ॥ ४ ॥ मृगयूथपरिश्रष्टृमृगींश्चभिरिवावृताम् ॥ अधोगतसुखींसीतां
तामभ्येत्यनिशाचरः ॥ ५ ॥ तांतुशोकवशादीनामवशांराक्षसाधिपः ॥ सबलादर्शयामासगृहेवहोपमम् ॥ ६ ॥

तुर्गधो मम सुकरः स्त्रीवियोगेनातिखिन्नस्येति हर्षितः ॥ ३० ॥ नैवेद्यानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे चतुष्टयचाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ बुद्धिवैकल्याद्बु
द्धिवैरीत्यात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ शोको वायुस्थाने अश्रु चार्णवजलस्थाने अनेनाश्रुवेगातिताय उक्तः ॥ ४ ॥ अधोगतमवन्त मुख यस्याः ॥ ५ ॥ अनिच्छतामपि तददर्शनं बलादर्शयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ दंतकौर्णवदन्तैः । तन्नायं स्वर्णं स्मर्युत्तमिति शेषः ॥ ८ ॥ तथा सीतया ॥ ९ ॥ हेममयाजलकैरावृताः ॥ १० ॥ सुधया मणिमिश्रं विचित्राणि भूमिभागानोत्पापं क्लीबाम् ॥ ११ ॥ दीर्घिका वायः ॥ १२ ॥ लोमितु सामानिह्रात्यां प्रबोभयितुम् ॥ १३ ॥ द्योति । द्राक्षिणकोटिसंख्या ॥ १४ ॥ तेषामपि एकस्यैकस्यैकं सहस्रं मम कार्यं प्रयोजने सावकतया पुरःसमस्तीति शेषः ॥ १५ ॥ मे मम यदिदुस्तुक्तस्य राज्यं तत्र राजपरिकारतत्त्वमपि प्रतिष्ठितम् । त्वदस्मिन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामतः पुत्रसचारिणीनाम् । यो मम परिग्रहः मार्याः निलपुष्टिः । परिग्रहशब्दो मार्यावाची । मम मार्या हर्यग्रासादसंबाधंस्त्रीसहस्रनिधेयवितम् ॥ नानापक्षिगणैर्बुधुनानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥ दंतकैस्तापनीयैश्चस्फाटिकैराजैस्तथा ॥ वज्रवैद्यचित्रैश्चस्तर्भेद्दिमनोरमैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुर्बुभिनिर्घोषतत्कांचनभूषणम् ॥ सोपानंकांचनचित्रमारुरोहतयासह ॥ ९ ॥ दंतकाराजताश्चैवगवाक्षाः प्रिय दर्शनाः ॥ हेमजालावृताश्चासंस्तत्रासादपक्तयः ॥ १० ॥ सुधामणिविचित्राणिभूमिभागानिसर्वशः ॥ दशग्रीवःस्वभवनेप्रादृशयतमैथिलीम् ॥ ११ ॥ दीर्घिकाःपुष्करिण्यश्चनानापुष्पसमावृताः ॥ रावणोदर्शयामससीतशोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वातुवैदेहीकृतस्रतद्रवनोत्तमम् ॥ उवाचवाक्यपापान्मासीतलोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दशराक्षसकोट्यश्चद्राक्षविंशतिथपराः ॥ वर्जयित्वाजनान्वृद्धान्बालांश्चरजनीचराम् ॥ १४ ॥ तेषांप्रभुरहंसीतसर्वेषांभीमकर्मणाम् ॥ सहस्रमेकमेकस्यममकार्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥ यदिदंराज्यतंत्रमेत्वयिसर्वप्रतिष्ठितम् ॥ जीवितचविशाला क्षित्वमेग्राणैरीयसी ॥ १६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणांममयोऽसौपरिग्रहः ॥ तासांत्वमीश्वरीसीतममभार्याभवाप्रिये ॥ १७ ॥ साधुकितेन्यथा बुद्धयारोचयस्ववचोमम ॥ भजस्वमाभितप्तस्यप्रसादंकुतुर्भसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्तासुद्रुणलंकेशंशतयोजना ॥ नेयंघर्षयितुंशक्यासंद्रेरपिपुरासुरैः ॥ १९ ॥ नदेषुनयक्षेषुनगंधेषुनर्षिषु ॥ अहंपश्यामिलोकेषुयोमेवीर्यसमोभवेत् ॥ २० ॥ राज्यभ्रष्टेनदीनेनतापसेनपदातिना ॥ किंकरिष्यसिरामेणमानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्वसीतमामेवभर्ताहंसदृशस्तव ॥ यौवनंत्वध्रुवंभीरुमस्त्वहमयासह ॥ २२ ॥ दर्शनेमाकृथाबुद्धिराधवस्यवरानने ॥ कास्यशक्तिरिहागुप्तमपिसीतमनोरथैः ॥ २३ ॥ नशक्योवायुराकाशेशैर्बिंदुमहाजवः ॥ दीप्यमानस्यवाप्यभ्रह्मतिविमलाः शिखाः ॥ २४ ॥ त्रयाणामपिलोकानानंतं पश्यामिशोभने ॥ विक्रमेणनयैव्यस्त्वांमद्बुधुरिपालिताम् ॥ २५ ॥ लंकायाःसुमहद्राज्यमिदंत्वमतुपालय ॥ त्वत्प्रेष्यामिद्वाधैवदेवाश्चापिचराम् ॥ २६ ॥

सती तासां त्वमीश्वरी स्मामिनी मम ॥ १७ ॥ साधु हित मम वचो रोचयस्त्वैत्यर्थः । अन्यथाबुद्धया ते त्वं किल किमपि फलमित्यर्थः । मा मां भजस्व । अमिततत्त्व कामाभिततस्य ॥ १८ ॥ शतयोजना भूमेरिति शेषः । अक्षम्यघर्षणात्वे बूर्धोर्बु हेतुः । एव च रामस्यात्रागमनसंभावितमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अभिषेकः श्रमनिष्ठचिद्वारा भोगाय हानं तदुदकेन क्लिबार्द्रां श्रमापनयनात्पुष्टा च मां रमयस्व । यत्पूर्वं सचितं किंचिदुच्छ्रुतमासीच्चिद्वनवासेन तदुदतदुःखेन गत क्षीणम् ॥ २७ ॥ ङ्ग लङ्कायाम् । मद्गरीकारादिति शेषः ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्लोकेन अस्वस्थामिव चिंतया हस्तप्रभामिव ध्यायतीमिव ध्यायतीमिव तासुवाचेलन्ययः ॥ ३३ ॥ तूष्णीमिवस्थानाद्व्रीडया तूष्णीं स्थितेति मन्यमान आह अलमिति । धर्मलोगः स्वमर्तुयापरागंनिकाररूप
 स्तत्कृतेन व्रीडेन लज्जयाऽलं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ दुस्तत्राह आर्ष इति । हे देवि त्वामि त्वामुद्दिश्य मया क्रियमाणो निषदः स्नेहवधः प्रार्थनारूपः यश्चाग्रे भविष्यति सोयमार्षो ऋषिदृष्ट एव । क्षत्रियाणामुचितत्वेन
 वेदोक्त एव । बलात्कारेण राक्षस इति विवाहेषु सत्या गणनात् । एवमुक्तरपि तमोगुणप्राधान्येनैव कन्याया बलात्कारेण ग्रहणस्यैव राक्षसविवाहपर्यव्यादिति बोध्यम् । पुनः प्रसादयति एताविति ॥ ३५ ॥ इमा

अभिषेकजलक्लिब्रातृष्टाचरमयस्वच ॥ दुष्कृतंयत्पुनराकर्मवर्नवासेनतद्व्रतम् ॥ २७ ॥ यच्चतेसुकृतकर्मतस्येहफलमाप्नुहि ॥ इहसर्वाणिमाल्यानि
 दिव्यगंधानिमौलि ॥ २८ ॥ भूषणानिचमुख्यानितानिसेवमयासह ॥ पुष्पकंनमसुश्रोणिभ्रातृवैश्रवणस्यमे ॥ २९ ॥ विमानंसूर्यसंकाशं
 रसानिर्जितंरणे ॥ विशालंरमणीयंचतद्विमानंमनोजवम् ॥ ३० ॥ तत्रसीतेमयासार्धविहरस्वयथासुखम् ॥ वदनंपद्मसंकाशंविमलंचारुदर्श
 नम् ॥ ३१ ॥ शोकार्ततुवररोहेनभ्राजतिवरानने ॥ एवंवदतिस्मिन्सावन्नानेनवरंगना ॥ ३२ ॥ पिधायेंदुनिर्भसीतामंदमश्रूण्यवर्तयच्च ॥ ध्यायं
 तीतामिवास्वस्थांसीतचित्ताहतप्रभाम् ॥ ३३ ॥ उवाचवचनंवीरारावणोरजनीचरः ॥ अलंब्रीडेनवैदेहिधर्मलोपकृतेनते ॥ ३४ ॥ आर्षोऽयं
 देविनिष्पंदेयस्त्वामभिभविष्यति ॥ एतौपादौमयास्निग्धौशरोभिःपरिपीडितौ ॥ ३५ ॥ प्रसादंकुरुमेक्षिप्रवश्यादासोऽहमस्मिते ॥ इमाः
 शून्यमयावाचःशुष्यमाणेनभाषिताः ॥ ३६ ॥ नचापिरावणःकांचिन्यूश्चास्त्रिप्रणमेतह ॥ एवमुक्त्वादर्शग्रीवोमैथिलीजनकात्मजाय ॥ कृतांतव
 शमापन्नोममेयमितिमन्यते ॥ ३७ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अ० पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ सातथोक्तातुवैदेहीनिर्भयाशोक
 कश्चिता ॥ तुणमंतरतःकृत्वारारवणंप्रन्यभाषत ॥ १ ॥ राजादर्शथोनामधर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसंधःपरिज्ञातोयस्यपुत्रःसराववः ॥ २ ॥ रामो
 नामसधर्मात्मात्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षोदेवतसपतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसिंहस्कंधोमहाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेनसह
 त्रायस्तेप्राणान्वधिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षंयद्यहंतस्यत्वयैवधिषिताबलात् ॥ शयितात्वंहतःसंख्यजनस्थानयथाखरः ॥ ५ ॥ यश्चेतराक्षसाःप्रोक्ता
 धोरूपासमहाबलाः ॥ राघवनिर्विषाःसर्वेषुपणेषुप्रगयाथा ॥ ६ ॥ तस्यज्याविप्रमुक्तास्तेशराःकांचनभूषणाः ॥ शरीरविधिमिष्यतिगंगाकूलमि
 वोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वसुरैर्वान्वंयद्यवध्यासिरावण ॥ उत्पाद्यसुमहद्वंरंजीवंस्तस्यनमोक्ष्यसे ॥ ८ ॥

दातोहिमित्यताः शुष्यमाणेन कामपीडितेन मया भाषिता उक्ता वाचः शून्या यथा न भवति तथा कुर्वति शेषः ॥ ३६ ॥ एवमिव प्रसादन न कायभूदित्याह न चापीति । मन्यतेऽमस्त अत्र रसाभासः ॥ ३७ ॥
 संलमानः ॥ इति श्रीरामा० श्रीरा० रामा० वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे पंचपंचाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ निर्भया द्वियो बलादुपमोणे सूर्या ते विपतिष्यन्त्यपसरसो रावणं प्रति शापं चित्ते विज्ञाय निर्भया बलात्कारे गेमा
 वशाददृश्याऽस्तुश्या च भविष्यामीति धिया निर्भया वा तुणमंतरतः कृत्वा साक्षात्पापकपपुरुषसमाषणजदोषपरिहारायेति शेषः ॥ १ ॥ धर्मसेतुरित्यत्र धर्मो पृथक्पदं कृपपठिकम् । धर्मस्याचलः सेतुरिव स्मृतिप्रति
 स्थापकः पारिज्ञातः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ स कस्तत्राह य इति ॥ ४ ॥ शयिता शयनकर्ता । दृतोभूरीति शेषः । इडर्षः ॥ ५ ॥ प्रोक्तास्त्वया मनुर इति शेषः ॥ ६ ॥ तस्य रामस्य वैरं क्रोधमुत्पाद्य तत्सन्निधिं प्रापस्ततो

जीवन् मोक्षस्य तस्य मनुष्यादिति भावः ॥ ८ ॥ तदेवाह अन्तरः नाहन्तरः ॥ ९ ॥ रक्ष इति रावणसंबोधनम् । निर्दोषो भवति शेषः ॥ १० ॥ यो रामः पातयेदित्यादि शक्यार्थे लिङ् । यज्ञ तव शत योजनसमुद्रमथ्यागं लोकाऽऽप्नोति बुद्धिः सा वृथैवेत्याह सागर शोषेद्वापि । वासुदे एवार्थः । स इह सिता सीता मोक्षयेद्वैत्यर्थः ॥ ११ ॥ लब्धतेन लब्धतापराधेन ॥ १२ ॥ पतिपादोद्दिना मात्र पतिपार्श्वे वियोगम् ॥ १३ ॥ देवसमुक्तो लक्ष्मणस्युतः स खरादिहता । दैतसमुक्त इति पाठे देवमुक्त्यानिवृत्त्यर्थः ॥ १४ ॥ वीर्यं पराक्रमः । बल शरीरम् । दर्शो मदः । उत्सुकः अमर्यादत्वम् ॥ १५ ॥ कार्ये प्रमाद्विती उचिते कार्ये कैपरीत्य प्रादुर्भात्यर्थः ॥ १६ ॥ मा प्रवृष्य स्थितस्येति शेषः । स ते काल इति नाहकाल इत्यर्थः । स्वमरणेन वैद्यमयैवात-पुरुषधः ॥ १७ ॥ यज्ञमथस्या यज्ञशालामथस्या सुगादि

सतेजीवितशेषस्याराधवैतकरोबली ॥ पशोर्युगलस्येवजीवितंतदुलभम् ॥ १ ॥ यद्विपश्येत्सराग्रस्त्वारोषदीप्तेनचक्षुषा ॥ रक्षस्त्वमद्यानिर्दग्धो यथारुद्रेणमन्मथः ॥ १० ॥ यश्चन्द्रनभसोभूमौपातयेन्नाशयेतवा ॥ सागरंशोषयेद्वापिसीतासीतामोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतासुस्त्वंगतश्रीकोगतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ लंकावैधव्यसंयुक्तात्पत्न्युतेनभविष्यति ॥ १२ ॥ नतेपापमिदंकर्मसुखोदकंभविष्यति ॥ याहनीताविनाभावपतिपार्श्वेचयाब लौत् ॥ १३ ॥ सहिदेवरसंयुक्तोममभर्तामहद्भुतिः ॥ निर्भयेवीर्यमाश्रित्यज्ञान्येवसतिदंडके ॥ १४ ॥ सतेवीर्यबलदुर्मुत्सेकंचयथाविधम् ॥ व्यपनेष्यतिगात्रेभ्यःशरवर्षेणसंयुगे ॥ १५ ॥ यदाविनाशोभूतानांहश्यतेकालचोदितः ॥ तदाकार्येप्रमाद्वान्तराःकालवशंगताः ॥ १६ ॥ मांप्र धृष्यसतेकालःप्रातोऽयंराक्षसाधम ॥ आत्मनोराक्षसानांचवधार्थांतःपुरस्यच ॥ १७ ॥ नशक्यायज्ञमथ्यस्थवेदिःसुगमांडमंडिता ॥ द्विजाति मंत्रसंपूताचंडालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाहंघर्मनित्यस्यधर्मपत्नीदृढव्रता ॥ त्वयास्पृष्टुंनशक्याहराक्षसाधमपापिना ॥ १९ ॥ क्रीडंतीराज हंसेनपद्मखंडेषुनित्यशः ॥ हंसीसातुणमध्यस्थकंधंश्चेतमदुक्कम् ॥ २० ॥ इदंशरीरनिःसंज्ञबंधवाघातयस्त्वा ॥ नेदंशरीरंरक्ष्यमेजीवित्वा पिराक्षस ॥ २१ ॥ नतुशक्यमपक्रोशंशृथिव्यादांतुमात्मनः ॥ एवमुक्त्वातुर्वेदेहीक्रोधात्सुपुरुषवचः ॥ २२ ॥ रावणंजनकीतत्रपुननोवाचकिं चन ॥ सीतायावचनंश्रुत्वापुरुषरोमहर्षणम् ॥ २३ ॥ प्रत्युवाचततःसीताभयसंदर्शनवचः ॥ शृणुमैथिलिमद्वयमासान्द्रादशभामिनि ॥ २४ ॥

यद्योपकरणमंडिता वीरश्चंडालेनावमर्दितुं स्पृष्टुं न शक्या तथा त्वयाहमिति योजना ॥ १८ ॥ १९ ॥ पद्मखंडानि पद्मसमूहाः । तुणमथ्य जलनीत्यादितुणमथ्यम् । द्रक्ष्येत पश्येत् । मदुक्तं जलवायसम् ॥ २० ॥ एवं निर्भयेनैव लोकादुत्प्राणेण पतिव्रतोचित हेतुगृह इदमिति । निःसंज्ञ स्वतो जडम् ॥ २१ ॥ अपक्रोशं सीता असती जेतिति निर्दाम । सुपुरुषं सुतरां परमम् । अनेन प्रबन्धेन राजस्तमोदुतानमीश्वरालमो दर्शितः ॥ २२ ॥ २३ ॥ भयसंदर्शनं मर्यादाकम् । द्वादश प्रतीक्षे इति शेषः । यत्तु पादो—दशमासात्परं सीते यदि मां न मज्जिष्यसि तदा हन्मीत्युक्तं तत्तु पुनः सीतासविधायनकालिकं वच इति न विरोधः ॥ २४ ॥

नाभ्येति स्वारस्मेनेति शेषः ॥ २९ ॥ शत्रून् रावयति क्रोशयति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥ अपनेष्यतु अपनयंतु ॥ २७ ॥ कृतप्रांजलयो रावणं प्रतीति शेषः ॥ २८ ॥ चरणोत्कर्षः पदोत्क्षेपमैहिनीं दारयन्निव प्रचल्य
 द्वित्राणि पदानि चलित्वा ॥ २९ ॥ नीयतामिति प्रोवाचोत्पन्नः । परस्वारिता क्षणमप्यविद्युक्ता रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वे कामाः फलति केय्यस्तादृक्वृक्षैः कल्पवृक्षैरित्यर्थः । सर्वकालमदैः सर्वे
 कालेनानेनानभ्येयिषिदिमांशरुहासिनि ॥ ततस्त्वां प्रातराशार्थमुदाश्लेस्त्यंतिलेशः ॥ २५ ॥ इत्युक्तापरुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः ॥ राक्षसी
 श्रुततः क्रुद्धइदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ शीघ्रमेव हिराक्षस्यो विरूपाघोरदर्शनाः ॥ २८ ॥ सताः प्रोवाचराजासौ रावणो घोरदर्शनाः ॥ प्रचल्य चरणोत्कर्षेण दारयन्निव
 स्य सुघोराघोरदर्शनाः ॥ कृतप्रांजलयो भूत्वमैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ सताः प्रोवाचराजासौ रावणो घोरदर्शनाः ॥ प्रचल्य चरणोत्कर्षेण दारयन्निव
 दिनीम् ॥ २९ ॥ अशोकवनिकामध्ये मैथिलीनीयतामिति ॥ तत्रयं रक्ष्यतां दृढयुष्माभिः परस्वारिता ॥ ३० ॥ तत्रैनातजनेधरैः पुनः सत्त्वैश्च मैथिलीम् ॥
 आनयध्वं वंशं सर्वान्यांगजवधूमिव ॥ ३१ ॥ इति प्रति स मादिष्टा राक्षस्यो रावणेन तः ॥ अशोकवनिकामध्ये मैथिलीं परिरुद्धा तु ॥ ३२ ॥ सर्वकामफले
 वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् ॥ सर्वकालमदैः अपि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥ सा तु शोकपरीतां मैथिलीं जनकात्मजा ॥ राक्षसी वंशमापन्ना व्याघ्रीणां ह
 रिणीयथा ॥ ३४ ॥ शोकेन महता त्रस्तां मैथिलीं जनकात्मजा ॥ नशर्मलभते भीरुः पाशबद्धा मृगीयथा ॥ ३५ ॥ न विंदते तत्र तु शर्ममैथिलीं विरूपनेत्राभि
 रतीव तर्जिता ॥ पतिस्मरंती दयितं च देवं रविचेतना भूद्रयशो कपीडिता ॥ ३६ ॥ इत्यार्षे श्रीम० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
 प्रवेशितायां सीतायां लंकां प्रतिपितामहः ॥ तदा प्रोवाच देवं द्रुपदं परितुष्टशतक्रतुम् ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हि तार्थाय राक्षसामहिताय च ॥ लंकां प्रवेशितासीतारा
 वणेन दुरात्मना ॥ २ ॥ पतिव्रता महाभागानित्यं चैव सुखैर्धिता ॥ अपश्यंती च भर्तारं पश्यंती राक्षसीजनम् ॥ ३ ॥ राक्षसीभिः परिवृता भवदृशनलाल
 सा ॥ निविष्टा हि पुरीलंकातीरिनदनदीपतेः ॥ ४ ॥ कथं ज्ञास्यति तं रामस्तत्र स्थांतामनिंदिताम् ॥ दुःखं संचिंतयंती सा बहुशः परिरुद्धा ॥ ५ ॥ प्राणया
 त्रामकुर्वीणा प्राणांस्त्यक्ष्यत्यसंशयम् ॥ स भूयः संशयो जातः सीतायाः प्राणसंक्षये ॥ ६ ॥ सत्त्वशीघ्रमिति गत्वा सीतां पश्यन्तु भाननाम् ॥ प्रविश्य न
 गरीलंकां प्रयच्छह विरुत्तमम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तो धेवं द्रुपदं पुरीं रावणपालिताम् ॥ आगच्छद्विद्वया सार्द्धं भगवान्पाकाशसनः ॥ ८ ॥ निद्रां चोवाच गच्छत्वं
 राक्षसान्संप्रोहय ॥ सा तथोक्ता मधवता देवी परमहर्षिता ॥ ९ ॥ देवकार्यार्थं सिद्धयर्थं प्राप्नोह्यतराक्षसान् ॥ एतस्मिन् व्रतं रे देवः सहस्राक्षः शचीपतिः ॥ १० ॥
 कालं मदयुतं द्विजैः पक्षिभिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शोकेन त्रस्ता सेव इतज्जनप्रतारणाय नटवृद्धो क्रीडत्युत्तरपनयोल्लोके यथा वास्तवमन्यत तथैव काविरपि कर्णयति तत्र प्रतारणाद्येति मंतव्यम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 तैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे षट्पंचाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ प्रवेशितायामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

आससादवनस्थांतां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ देवराजोऽस्मि भद्रं ते ह वास्मि श्रुचिस्मि ते ॥ ११ ॥ अहं त्वां कार्यसिद्धयर्थं राघवस्य महात्मनः ॥ साहाय्यं करयिष्यामि मां श्रुचो जनकात्मजे ॥ १२ ॥ मत्प्रसादात्समुद्रं सतारिष्यति बलैः सह ॥ मयैव हे चराक्षस्यो माया मोहिताः शुभे ॥ १३ ॥ तस्माद्ब्रूमि दंसीते हिष्यान्नमहं स्वयम् ॥ सत्वांसं गृह्णवै देहि आगतः सह निद्रया ॥ १४ ॥ एतदस्य सिमद्धस्तावत्वा बाधिष्यते शुभे ॥ क्षुधातृषा च भोरुषाणां मथुरैरपि ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु देवैर्दुसुवाच परिश्रिता ॥ कथं जानामि देवैर्द्रवमिह स्थं शचीपतिम् ॥ १६ ॥ देवलिङ्गा निदृष्टानि रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ तानि दर्शयेद्वै द्रव्यं दित्वं देवास्वयम् ॥ १७ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा तथा च केशचीपतिः ॥ पृथिवीनास्पृशत्पद्मचामनिमेषेक्षणानि च ॥ १८ ॥ अर्जो वरधारी च नम्रान्कुसुमस्तथा ॥ तं ब्रूत्वा लक्षणैः सीता वासवंपरिहर्षिता ॥ १९ ॥ उवाच वाक्यं रुदती भगवद्वाघवंप्रति ॥ सहस्रात्तामहाबाहुर्दिष्टवामे श्रुतिमागतः ॥ २० ॥ यथामेश्वरुराजायथा च मिथिलाधिपः ॥ तथा त्वाभ्यापश्यामि सनाथो भवति स्वया ॥ २१ ॥ तवाज्ञया च देवैर्द्रव्यो भूतमिदं हविः ॥ अशिष्यामि त्वया दत्तं रघुणां कुलवर्धनम् ॥ २२ ॥ इन्द्रस्तादृहीत्वा तत्पायसं सांशुचिस्मिता ॥ न्यवेदयत् भर्त्रे सालक्ष्मणाय च मैथिली ॥ २३ ॥ यदि जीवति मे भर्ता सहस्रात्रा महाबलः ॥ इदमस्तु तयोर्भक्त्या तदा श्रुत्वा पायसं स्वयम् ॥ २४ ॥ इतीव तत्राश्वहविवरिणाननजौ शुधादुःखसमुद्रवंचतम् ॥ इन्द्रात्पृष्टुं तिसुपलभ्य जानकी कुत्स्थयोः प्रीतिमाना बभूवुः ॥ २५ ॥ सचापिशक्रास्त्रिदिवालयंतदा प्रीतो ययौ राघवकार्यसिद्धये ॥ आभ्यर्च्य सीतां सततो महात्मा जगाम निद्रासहितः स्वमालयम् ॥ २६ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकि आदिकाव्ये च ० सां अरण्यकांडे प्रक्षिप्तः सर्गः ॥ राक्षसं मृगरूपेण चरंतं कामरूपिणम् ॥ निहत्य रामो मारी च तूष्णीं पथिन्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्य संस्वर्माणस्य द्रष्टुं कामस्य मैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोथगोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥ स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रो महर्षणम् ॥ शंक्या मासगोमायोः स्वरेण परिश्रितः ॥ ३ ॥ अशुभं बत मन्ये हंगोमायुर्वशते यथा ॥ स्वस्ति स्यादपि वै देवद्वाराक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४ ॥ मारी चेन्न तु विज्ञाय स्वरमालक्ष्य मामकम् ॥ विक्षुब्धं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥

स्थितस्य पृष्ठतो गोमायुः शिवा ननादेत्यवयः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथा माव्यकुर्मं तथा वहात इत्यर्थः । वैदेहा वैदेह्यै राक्षसैर्मक्षिणं विना तत्कर्तुं लक्ष्मणमावरुपं स्वस्ति स्यादित्यर्थः । अपिः कामप्रवेदने ॥ ४ ॥ मारीचेन मामकं स्वरं विज्ञाय मामकस्वरचिन्ति ज्ञात्वा आलक्ष्य मदपकारोपायमवधार्य यन्मृगरूपेण तेनाकुप्य । हा सीते लक्ष्मणेति च शृणुयात्तदा त स्वरं श्रुत्वा मदीयस्वत्वेन ज्ञात्वा मैथिल्यैव प्रहिततां

हिवैष्यति ॥ ५ ॥ सहितरीप्सितः कटुमिष्टः । नूनं निश्चयेन तत्रैवदुल्लापमाह कांचन इत्यादि । यतः कांचनमृगो भूत्वा मां व्यपनीयकृष्य दूरं नीत्वा राक्षसोऽभूत् न तु कर्मप्रयोजनमृग एव स्थितः इति वाक्यं व्याजहार च यत्तस्मात्तस्या वध ईप्सित इत्यन्वयः । काव्यलिङ्गालकारः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथ चिन्तां नाटयति अपीति । स्वस्त्यभवे हेतुर्जनस्थानेति । जनस्थानं स्थानविशेषः । जनानां लोकानां राक्षसेभ्यो भयनिवृत्त्या इह स्थाननिमित्तं चेत्यर्थः ॥ ९ ॥ हेत्वन्तरमपि निमित्तानीति ॥ १० ॥ मृगरूपेणाल्मनोपनयनं दूमाकर्णं दृष्ट्वा परिशक्तितो जनस्थानं खरादिवासभूतमाजगाम । अनेन ततोपि परतो मारीचं व्यसनेन गत इति सूचितम् ॥ ११ ॥ दीनमानसं दीनमानसत्वं नाटयति दीनं शरीरेणापि स्थानम् । आलेहः विपरित्यक्तसूचकत्वेन प्रापुः ॥ १२ ॥ तदेवाह सव्यमप्रदक्षिणम् ॥ १३ ॥ अविदूरे समीपे समी

ससौमित्रिःस्वरंश्रुत्वातांचहित्वाथमैथिलीम् ॥ तथैवग्रहितःक्षिप्रमत्सकाशमिहेष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैःसहितैर्वृत्तंसीतायाइप्सितोवधः ॥ कांचनश्च मृगोभूत्वाव्यपनीयाश्रमात्तुमाम् ॥ ७ ॥ दूरंनीत्वाथमारीचोराक्षसोभूच्छराहतः ॥ हालक्ष्मणहतोस्मीतियद्वाक्यंव्याजहारह ॥ ८ ॥ अपिस्वस्ति भवेदभ्यारहिताभ्यांभयावने ॥ जनस्थाननिमित्तंदिक्कृतवैरोस्मिराक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानिचघोराणिदृश्यंतोऽद्यबहूनिच ॥ इत्येवंचितयत्रामः श्रुत्वागोमाधुनिःस्वनम् ॥ १० ॥ निवर्तमानस्त्वरितोजगामाश्रमात्मवान् ॥ आत्मनश्चापनयनंमृगरूपेणरक्षसा ॥ ११ ॥ आजगामजन स्थानंराघवःपरिशंकितः ॥ तंदीनमानसंदीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ १२ ॥ सव्यंकृत्वामहात्मानंघोरांश्चससृजुःस्वरान् ॥ तानिदृष्ट्वानिमित्तानिम हाघोराणिराघवः ॥ १३ ॥ (न्यवर्तताथपतितो जवेनाश्रमात्मनः ॥ सतुसीतांविरोहांलक्ष्मणश्चमहाबलम् ॥ १४ ॥) ततो लक्ष्मणमायातंददर्श विगतप्रभम् ॥ ततोविदूरेरामेणसमीयायसलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ विषण्णःसन्विषण्णेनदुःखितोदुःखभागिना ॥ सजगहोऽथतंभ्राताहृद्वालक्ष्मणमाग तम् ॥ १५ ॥ विहायसीतांविजनेवनेराक्षससेविते ॥ गृहीत्वाचक्रंसव्यलक्ष्मणंरघुनंदनः ॥ १६ ॥ उवाचमधुरोदकमिदंपरुषमार्तवत् ॥ अहोलक्ष्मण गह्वीतकृतंत्यत्सर्वविहायताम् ॥ १७ ॥ सीतामिहागतःसौम्यकञ्चित्स्वस्तिभवेदिति ॥ नमेऽस्तिस्संशयोवीर्यसर्वाजनकात्मजा ॥ १८ ॥ विनष्टाभक्षिता वापिराक्षसैर्वनचारिभिः ॥ अशुभान्येवभूयिष्ठंयथाप्रादुर्भवंतिमे ॥ १९ ॥ अपिलक्ष्मणसीतायाःसामग्र्यंप्राप्नुयावहे ॥ जीवंत्याःपुरुषव्याघ्रासुतायाज नकस्यवै ॥ २० ॥ यथावैमृगसंघाश्चगोमाधुश्चैवभैरवम् ॥ वाशंतेशकुनाश्चापिप्रीतामभितोदिशम् ॥ अपिस्वस्तिभवेत्तस्याराजपुत्र्यामहाबल ॥ २१ ॥

याय संगतोभूत् ॥ १४ ॥ समगुणकः सन्मिलित्वा स रामो लक्ष्मणस्य भ्राता सीतां विहायगतं लक्ष्मणं दृष्ट्वा । लक्ष्मणं षष्ठ्यर्थे द्वितीया । लक्ष्मणस्य सव्यं कर्तुं गृहीत्वा जगह ॥ १५ ॥ १६ ॥ गह्विणमाह उवाचेति । मधुरोदकं शब्दतो माधुर्योत्तरम् अर्थतः परस्परमिदं कक्ष्यमाणमार्तवदार्तोदुस्वाच । यद्वा । मधुरोदकं तात्पर्यतो मधुरमापततः परुषम् । ते कृतं त्वया कृतम् ॥ १७ ॥ कञ्चित्स्वस्ति भवेत् कल्याणं न संभाव्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ विनष्टा अपहृता यथा प्रादुर्भवंति विनष्टेत्यादि निश्चितम् ॥ १९ ॥ अथापि वा प्रश्ने मातृभय क्षेमम् अनपहरणरूपम् ॥ २० ॥ वाशते नदति । प्रदीप्ता सूर्याधि

पिप्ता ॥ २१ ॥ मृगसन्निकाश दृगवद्यतिमासमान त्रियमाण एव न ततः पूर्वमित्यर्थः ॥ २२ ॥ सव्य वामम् । वास्तवमर्थग्राह पणिवर्तते वा द्वियमाण वर्तते वेत्यर्थः । इदं क्तुलत्सुलम् ॥ २३ ॥ गरीमानः । इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणल्लेखे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ पुनस्तदेव वित्तोणाह स इति । शून्य सतोषादिहीनचित्तं कैहेर्ही विवागत तां त्यक्त्वा गतम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणसहायाः तां विनाजसहायाः प्राणाः कथं स्यात्सतीति भावः ॥ ४ ॥ असर्गाणां पतित्वमिदं ब्रह्म ॥ ५ ॥ मे प्रब्रानन चतुर्दश समा वनप्रब्राननवधारण तु सीताजीवने

इदं हिरक्षोमृगसंनिकाशप्रलोभ्यमांदूरमनुप्रयातम् ॥ हतंकथंचिन्महताश्रमेणसराक्षसोभून्मित्रयमाणएव ॥ २२ ॥ मनश्चमेदीनमिहाप्रहृष्टं चक्षुश्च
सर्व्यं कुरुते विकारम् ॥ असंशयं लक्ष्मणनास्ति सीता हतामृतावापि धिवर्तते वा ॥ २३ ॥ इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च
सा अरण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ सदृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्यं दशरथात्मजः ॥ पर्यपृच्छत यमात्मा वैदेही मागतं विना ॥ १ ॥ प्रस्थि
तं दंडकारण्यं यामामनुजगामह ॥ कसालक्ष्मणवैदेहीयां हित्वा त्वमिहागतः ॥ २ ॥ राज्यप्रस्थस्य दीनस्य दंडकारण्यरिधावतः ॥ कसाल्लक्ष्मणसहाया
मेवैदेही तनुमध्यमा ॥ ३ ॥ यां विना नोत्सहेवी सुहृत्तमपि जीवितुम् ॥ कसामप्राणसहायमेसीता सुसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणां हि पृथिव्या
श्चापिलक्ष्मण ॥ विना तां तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजा ॥ ५ ॥ कञ्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरामम् ॥ कञ्चित्प्राजन् वीरनमेमिथ्या भवि
ष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते च यि ॥ कञ्चित्सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्राज्यां सिद्धार्थं मृतपुत्रातप
स्विनी ॥ उपस्थस्यतिकौसल्या काचित्सौम्येन कैकेयीम् ॥ ८ ॥ यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः ॥ संवृत्ताय दिवृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि
लक्ष्मण ॥ ९ ॥ यदि मामाश्रमगतं वैदेहीनाभिभाषते ॥ पुरः प्रहसिता सीता विनशिष्यामिलक्ष्मण ॥ १० ॥ ब्रूहि लक्ष्मण वैदेहीयदि जीवति वानवा ॥
त्वयि प्रमत्तरेक्षोर्भिर्भिक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥ सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखभागिनी ॥ मद्वियोगेन वैदेही ब्यूहकं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥ सर्वथा
रक्षसो ते निजज्ञेन सुदुरात्मना ॥ वदतालक्ष्मणेन्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥ श्रुतश्च मन्ये वैदेह्या सस्वरः सदृशो मम ॥ त्रस्तया प्रेषितस्त्वंचद्रु
मांशी प्रमागतः ॥ १४ ॥ सर्वथा तु कृतंकष्टं सीता सुस्मृता वने ॥ प्रतिकर्तुं नृशानां रक्षसां रक्षसं दन्तमंतरम् ॥ १५ ॥ दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिता
शनाः ॥ तैः सीतानिहता वोरैर्भविष्यति न संशयः ॥ १६ ॥ अहोस्मिन्वसने मम सर्वथारिपुनाशन ॥ किं त्विदानीं करिष्यामि शंकेनाप्राप्तव्यमिदं शम् ॥ १७ ॥

मम जीवित्वा मिथ्या भविष्यति तदभावे मध्ये एव मम मरणे तद्वानिरीति भावः ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं तद्विनाशो निमित्तं मयि मृते त्वयि चैकाकिन्ययोषां गते इत्यर्थः । सवामा पूर्णमनोरथा ॥ ७ ॥
सौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥ संवृत्ता सद्रूता । यदि दृत्ता मृत्योर्यः ॥ ९ ॥ प्रहसिता प्रहसितसुखी ॥ १० ॥ प्रमत्तेऽपि विकाराणि ॥ ११ ॥ ॥ तवापि ज्ञातमद्वल्ययादिमतापि ॥ १२ ॥ मम सदृशः
मम क्षरेण सदृशः यस्मात्सम्राजगतस्तस्मात् स स्वस्त्या श्रुत इति श्लोके ॥ १४ ॥ प्रतिकर्तुं मच्छतापकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुं तदपेक्षाणां रक्षसां मंतरसम्बन्धो दत्तः ॥ १५ ॥ ॥ किं त्विदानीं करि

व्याप्तीति शके । ईदृशं दुःख प्राप्तव्यवश्यमनुभवितव्यमिति शके इति धैर्यवल्कनम् उच्यते ॥ १७ ॥ जगत्यान तद्वर्तित्वाश्रमम् ॥ १८ ॥ विगर्हमाण इत्यादिद्विषयमाणसर्गासंघट्टः । अणेन बहुदूरात् वनजेन । श्रमावैवेति प्रायः पाठः । प्रतिश्रयमाश्रमसर्गपदेशं शून्यं सीतया ॥ १९ ॥ प्रतिश्रय प्रेक्षयान्तरं स्वाश्रम प्रविगाह्य तमपि शून्यं वीक्ष्य ततः सीतायाः काश्चिद्विहतदेशाननुसृत्य तेषु तां विविच्य ज्ञानपि शून्याकिरीत्य एतत्कीडाविशेषस्थानं तत्रत्यकीडाविशेषं च स्मृत्या हृष्टरोमा शोकेन व्यथितश्च बभूव ॥ २० ॥ नैमानः ॥ इति श्रीरामभिर्माणं श्रीरामायणलिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये सारण्याकोडे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ अथ विस्तरेण मार्गमध्यङ्कतां कथामाह अथेति । उपावृत्तं सीतावचनत्वस्वमीपं प्राप्तम् । अतार मध्येमार्गम् ॥ १ ॥ यदा यस्मात्तत्र विधासास्ता वने मया स्वेन विरहिता कृताउत्तामपास्य किमर्थं त्वमगतः ॥ २ ॥ महत्पापं सीताहण्यदिरूपं शकमानं यन्मे मनो व्यथितमासीन्मारीचवधकाले मच्छब्दमदशशब्दस्य तेन कारणात्तमैथिलीं त्यज्याव्यागतं

इति सीतां वरारोहार्चितयेन्नेवराघवः ॥ आजगाम जनस्थानं त्वरया सह लक्ष्मणः ॥ १८ ॥ विगर्हमाणोऽनुजमार्तहृत्पुंश्चाश्रमेणैव पिपासया च ॥ विनिःश्वसञ्जुष्कमुखो विषण्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥ स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कार्श्रित ॥ एतत्तदित्येव न वा स भूमौ प्रहृष्टो रेमाव्यथितो बभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० अरण्यकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ अथाश्रमादुपावृत्तमंतरा घुनंदनः ॥ परिपप्रच्छ सौमित्रिरामो दुःखादिदं वचः ॥ १ ॥ तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽप्यास्यमैथिलीम् ॥ यदा सा तव विश्वासाद्गने विरहिता मया ॥ २ ॥ दृष्ट्वा भयागतां त्वमैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण ॥ शंकमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥ स्फुरते नयनं स व्यंबाहुश्च हृदयं च मे ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मणदूरे त्वां सीता विरहितं पृथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रि लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वा हि महागतः ॥ प्रचोदितस्तथैव ग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥ आर्येणैव पराकुटलक्ष्मणे तिसु विस्वम् ॥ परित्राहीति यद्वाक्यमैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ सातमार्तस्वर्गश्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ॥ गच्छ गच्छेति मामाह रुदती भयविक्रवा ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति ब्रूशस्तथा ॥ प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं तत्प्राप्त्या यान्वितम् ॥ ९ ॥ न तत्पश्याम्यहं शोयदस्य भयमावहेत् ॥ निर्वृता भवनास्त्येतत्केनाप्येतद्बुद्धाहृतम् ॥ १० ॥ विगर्हितं च नीचं कथमर्थो भिधास्यति ॥ त्राहीति वचनं सीते यस्मात्त्रिदशानपि ॥ ११ ॥

त्वां दृष्ट्वै सस्यमिति जाने । एकलव्येन सर्वस्य समावधिषु शक्यत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ यस्य सत्यत्वसमावभाया शरीरनिमित्तानि तत्कालानुभूतमानायाह स्फुटते इति । स्फुटति सत्यं वाप बाहुरपि वाप एव
द्वयं च वामभाग एव ॥ ४ ॥ पूर्वं सीतावचनाद्भितः अद्वयं कृतमिति रामवचनाद्भूयो दुःखितः ॥ ५ ॥ कामकारेण सञ्छया प्रचोदितः उर्ध्वःश्रवैचोभिरिति शेषः ॥ ६ ॥ लक्ष्मणेति मुस्ता विस्तरं परिवा
हति च आयेणैव त्वयैव यस्यारुद्र तन्मोक्षित्याः श्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्प्रत्ययान्वितं यास्या अपि प्रत्ययेन विश्वसनीयत्वेनान्वितं तत्त्वेन योयमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं प्रयुक्ता प्रतिवचनत्वोक्ता ॥ ९ ॥
किं तत्त्ववद् नैति । एतत्कालावचनं नास्य रामस्य केनापि रक्षमाऽयेन बोधाद्गतम् ॥ १० ॥ तद्भवचनत्वामावर्षं हेतुः विगर्हात्मिति । क्षत्रिहर्तामिति । क्षत्रियस्य निरदितमत एव नीचं कुलमितं यो देवानपि त्रायेधैवत्राणेपि यः समर्पः

स कथमीदृशकर्म इत्यात् ॥ ११ ॥ किनिमित्तं कुर्वन्त किचिन्निमित्तमाश्रित्य केनापि यक्षोत्तमः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विह्वलां गतुमल वैकल्यमालम्ब्यालम्बित्यर्थः । पुमान्विद्यमान इति शेषः । यः पराजयेदित्यपकर्षः ॥ १४ ॥ जायमान इत्यनेन जनिष्यमाण इत्यर्थेकेन भाविनोपि वारणम् । अतः सयुगे इत्यस्य न पैरुस्त्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ भावो मयीत्यादिब्याख्यात्प्रार्थ विनष्टे भातरी मां प्राप्नुयुः अत्यर्थप्राप रूप एव भावस्तत्र इति मद्दिश्ये निविशितो दैर्घ्येति शेषः । न च मामवाप्स्यसे त्वाशो ममापि नद्यात् ॥ १७ ॥ सवेत्तात्पारूप्यं संकेत इत्येवार्थः । नापिपक्षे नाप्यपवसे । क्रोशत क्रोशतस्तस्य त्राणाय न गच्छसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दुष्कृतमद्वयं कृतमिति चेन्नोह जानक्यीति । अनेन मथित्या क्रोधवाक्येन किं मयानाश्रमाकर्णितः ॥ २१ ॥ यन्मथिलीं त्यक्त्वा इहागतोसि तेन

किंनिमित्तंकेनापिप्रातुरालंब्यमेस्वरम् ॥ विस्वंव्याहृतंवाक्यंलक्ष्मणत्राहिमामिति ॥ १२ ॥ राक्षसेनोर्तिवाक्यंत्रासात्राहीतिशोभने ॥ नमव त्याव्यथाकार्याकुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥ अलंविह्वलतांगतुंस्वस्थाभवानिरुसुका ॥ नचास्तित्रिषुलोकेषुप्रामान्योराघवंपणे ॥ १४ ॥ जातो वाजायमानोवासुयुगेयःपराजयेत् ॥ अजेयोराघवोयुद्धदैवैःशक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥ एवमुक्तातुदैहीपरिमोहितचेतना ॥ उवाचाऽश्रूणिमुच्यंतीदा रूणमामिदंवचः ॥ १६ ॥ भावोभायितवात्यर्थपापएवनिवेशितः ॥ विनष्टेप्रातरिप्राप्नुनचत्वंमामवाप्स्यसे ॥ १७ ॥ संकेताद्भरतेनत्वंरामसमनु गच्छसि ॥ क्रोशतहियथात्यर्थेननमभ्यवपवसे ॥ १८ ॥ रिपुःप्रच्छन्नचारीत्वंमदर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यान्तरेप्रमुस्तथेननामिपवसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुदैवैर्ह्यासंख्योरक्तलोचनः ॥ क्रोधात्यस्फुरमाणौष्ठआश्रमादिभिर्निर्गतः ॥ २० ॥ एवंब्रुवाणंसौमित्रिरामःसंतापमोहितः ॥ अब्रवीद्विह्वलंसौ म्यतांविनात्वमिहागतः ॥ २१ ॥ जानन्नपिसमर्थमारक्षसामपवारणे ॥ अनेनक्रोधवाक्येनमैथिल्यानर्गतोभवात् ॥ २२ ॥ नक्षितेपरितुष्यमित्यक्का यदसिमैथिलीम् ॥ कुह्यायाःपरुषंश्रुत्वास्त्रियायत्त्वमिहागतः ॥ २३ ॥ सर्वथात्वपनीतैस्तितायत्प्रचोदितः ॥ क्रोधस्यवशमागम्यनाकरोःशसनं मम ॥ २४ ॥ असौहिराक्षसःशतेशरेणाभिहतोभया ॥ मृगरूपेणयेनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विह्वल्यचापंपरिधायसायकंसलीलबाणेनचताडितोभया ॥ मार्गीतुंतुल्यज्यचविह्वलस्वरोभवकैरधूरधरःसराक्षसः ॥ २६ ॥ शराहतेनैवतदार्तागिरास्वरंममालंब्यसुदुरसुश्रवम् ॥ उपाहततैद्रचनंसुदारु णंतवमागतोयेनविहायमैथिलीम् ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्येच० सा० अरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ते न परितुष्यामि । यच्च कुह्यायाः स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा त्वमिहागतोसि तेन ते न तुष्यामि कुह्वद्वीणां वाक्ये मर्यादालेशस्याप्यभावादिति भावः ॥ २३ ॥ अपनोमपत्यवोऽनीतिरिति यावत् कृतंति शेषः । यत्तया प्रचोदितः सन् क्रोधवशं प्राप्य मम शासनं नाकरोः ॥ २४ ॥ अनुज्ञा स्वदृष्टांतगाह क्ताविति । बुद्धिसित्यैव निर्देशः । अपवाहितः दूरमाकृतः ॥ २५ ॥ परिधाय सधाय सलीलबाणेन नातिविह्वल्य मुक्तेन मार्गी मृगसंबन्धितोम् ॥ २६ ॥ स दूरेपि संश्रवः संश्रवण यस्य त स्वरं मम मत्स्वरसदृशम् आलम्ब्य तद्रचनमुपाह्वयम् उक्तम् ॥ २७ ॥ सैरमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकिये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

आव्रजमानस्य आश्रमागच्छतः । अत्रः प्रास्तुरत्तदयमसल्लहेषुः ॥ १ ॥ अपि क्षेममिति तु व्याजहारैर्यव्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ उदग्रमनितस्ततो व्रजन् । विक्षिपद्भूतादीन् क्षिपन् । तत्र तत्र सीता भविष्यतीत्याशयाऽभिधीय ॥ ४ ॥ ५ ॥ रूढमित्यादेशश्रमो विशेष्यः । कर्णानययामावेन कवेरपि सन्निहितवैपरीत्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नष्टा अदर्शनं गता स्वयंशक्त्या पुनरल्यदर्शना जातौति तालयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ नदीं गतेत्यादि संतर्क्य तत्र तत्र यत्नामृगयमाणोपि नासमाद । उन्मत्त इवेयमिवशब्दो मृगयमाणः प्रवालबन्धामेयादौ सर्वत्र संबद्धवः । एतात्सर्वं लोकयवहारानन्दन भावताश्चिदस्वरूपस्य लोके सर्वतो भार्या प्रियतममिति बोधयितुम् । अत एव मातापितृयोगो नैवावलोक्योक्तकारणम् । तदुक्त भागवते समतु बालमर्वादि तात्रिरलब्धवर्षे इत्यादिना विशिष्टं राममुपक्रम्य रक्षोधमेन वृकवादिपिनेऽसमग्र कैहराजदुहितपथपठितायाम् ॥ मात्रा वने कृष्णव्रत्रिपया विष्णुः क्षमिनिगं गतिमिति प्रययश्चरोरिति । नेद यशो रघुपतेः सुर भूशमाव्रजमानस्यतस्याधोवामलोचनम् ॥ प्रास्तुरच्चास्वलद्रामोवेषुश्चास्यजायते ॥ १ ॥ उपालक्ष्यनिमित्तानिसोऽश्वमानिसुहृदः ॥ अपि

भृशमाव्रजमानस्यतस्याधोवामलोचनम् ॥ ग्रास्फुरच्चास्त्वलद्रामोवेपथुश्चास्यजायते ॥ १ ॥ उपालक्ष्यनिमित्तानिसोशुभानिमुहुर्मुहुः ॥ अपि
क्षेमंमुसीतायाइतिवैव्याजहारह ॥ २ ॥ त्वरमाणोजगामाथसीतादर्शनलालसः ॥ शून्यमावसथंदृष्ट्वाभूवोद्विगमानसः ॥ ३ ॥ उद्धमन्निव
वेगेनविक्षिपन्नधुनंदनः ॥ तत्रतत्रोदजस्थानमभिवीक्ष्यसमंततः ॥ ४ ॥ ददर्शपर्णशालां वसीतयारहितातदा ॥ श्रियाविरहिताध्वस्तहिमेतेप
द्भिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदंतिविवृक्षैश्चलग्नपुष्पमृगद्विजम् ॥ श्रियाविहीनविध्वस्तसंन्यक्तवनदैवतैः ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णोजिनकुशविप्रविद्ध
बृसीकटम् ॥ दृष्ट्वाशून्योदजस्थानं विललापपुनः ॥ ७ ॥ हतामृतावानघ्नावामक्षितावामभिव्यति ॥ निलीनाप्यथवाभीरुथवावनमा
श्रिता ॥ ८ ॥ गताविचेतुपुष्पाणिफलान्यपिचवापुनः ॥ अथवापद्भिनीयाताजलार्थवानदींगता ॥ ९ ॥ यत्नान्मृगमाणस्तुनाससादवने
प्रियाम् ॥ शोकरत्नेक्षणः श्रीमानुन्मत्तइवलक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षादृक्षंधावन्सगिरीश्चापिनदीनदम् ॥ बन्नामविलग्रन्नामः शोकपर्कार्णवप्लुतः ॥ ११ ॥
अस्तिकच्चित्त्वयादृष्टासाकदंबप्रियाप्रिया ॥ कदंबयदिजानीषेशंससीताशुभाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशापीतकौशेयवासिनीम् ॥ शंस
स्वयदिसादृष्टाबिल्वबिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥ अथवाजुनशंसत्वंप्रियांतामर्जुनप्रियाम् ॥ जनकस्यमुतातन्वीयदिजीवितिवानवा ॥ १४ ॥
ककुभः ककुभोरूप्यं तं जानाति मैथिलीम् ॥ लतापल्लवपुष्पाब्जोभातिहोषवनस्पतिः ॥ १५ ॥

धाव्ययात्तलीलानांरिक्कसायाविमुक्तपाद्मः । रक्षोवधौ जलधिबन्धमच्छप्रयुक्तस्य शत्रुहनेनै कपयः सहया इति च । यथया सुप्रियावाश्रयणवट्टिदम्पि ललिङ्गेनै न ततस्य स्युतिरिति तदर्घ्यः । गीलाप्रयोजनं च तच्छूणेन लोकोद्धारः । एतन्नर्मे एकादशाध्यायेष्वे पर्वे तथा पचमीपि-मर्यादितारस्त्वह मर्यादिक्षणं रक्षोवधायैव न केवल विभोः ॥ कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व धामन् सीताकुतानि व्यमनानीवर स्येति ॥ १० ॥ नदीनन्द नदीनांबिनन्द जातावेकवनम् । नारा इति लोकप्रसिद्धम् । नदाः पश्चिमप्रवाहा इति वृत्तकः । पश्चिमप्रवाहाया अपि नर्मदाया नदत्वब्धवाहाराभावाच्चिन्त्यं तत् ॥ ११ ॥ उन्मत्त ईवलयुक्ता विष्टगुणि अस्ति कश्चिदिति । प्रश्ने कर्दवंप्रिययात्सर्थथा त्वया दृष्टेयर्थः । यदिति । वेदा यदि प्रमाणमितिवत् ॥ १२ ॥ स्निग्धवद्वृत्तकाशां तद्वल्कोमलगिम् ॥ १३ ॥ अर्जुनः काशीरः । करवीरः करालश्च करवीरी तथार्जुन इति निष्ठः ॥ १४ ॥ ककुभो मन्बकः । ककुमस्य बहिल्वचोपि छद्मणात्वाद्वत् छद्मणोरूपम् । तस्य ज्ञातव्योपादकं लेतादि तत्संबंधं विना कथमियती स्पदसेति भावः ॥ १५ ॥

उग्र समीपे गीतः क्रिममाणश्चकार इत्यर्थः । तथा दुग्धरोहसि इति लौक्ये । तत् उत्तरसल्लज्यन् प्रयत्न एव इति । तद्विषयवात्तञ्चेत्यलसमावृत्ता ॥ १६ ॥ त्वन्नामान् अशोक कुर्वित्यर्थः । शोकाण्डु
दन्वदेतत्करणयोग्यता ॥ १७ ॥ १८ ॥ निःशक्त मरणादिकथनेपि शक्ता न कार्यति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ रामः प्रच्छेति श्रेणः ॥ २१ ॥ उन्मत्त इव मातुष्यवहारादन्वशत् वस्तुतो नोन्मत्त
इत्यर्थः । उन्मादस्यापि विद्वे औचित्यादशब्दवत्प्राप्तु गणितत्वाच्च ॥ २२ ॥ मृगीभिः सहिता मर्वादित्यादौ समननाया लिङ् । समननाबीजं मृगविशेषणीत्वम् ॥ २३ ॥ गजस्य केतुत्वसमावनाबीज
राजनीसौफल्यं यद्वैवाच्यदूदशित्वम् ॥ २४ ॥ न ते मय त्वया मक्षिता चेदपि तथा कथनेपि तव मत्तो न भयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अतिविह्वलात्तत्तत्तद्भूमावस्थां नाटयति किमिति ॥ २६ ॥
अमरैरुपगीतश्चयथाद्रुमवरोहसि ॥ एषव्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥ अशोकशोकापदुशोकोपहतचेतनम् ॥ त्वन्नामानं
कुरुक्षिप्रप्रियासंदर्शनेनमाम् ॥ १७ ॥ यदितालत्वयादृष्टापकतालोपमस्तनी ॥ कथयस्व वरोहांकारुण्ययदितेमयि ॥ १८ ॥ यदिदृष्टत्वया
जबुजांबुनदसमप्रभा ॥ प्रियायं दिविजानासि निःशंककथयस्व मे ॥ १९ ॥ अहोत्वं कर्णिकाराद्यपुष्पितः शोभसे भृशम् ॥ कर्णिकारप्रियां सार्ध्वीं
शंसदृष्टाय दिप्रिया ॥ २० ॥ वृत्तनीपमहासालान्नसन्धुरांस्तथा ॥ दाडिमानपितान्वाहद्वारमोमहायशः ॥ २१ ॥ बकुलानथपुत्राणां
श्रंदनान्केतकांस्तथा ॥ पृच्छन्नामो वने भ्रांतं उन्मत्तहृदयते ॥ २२ ॥ अथवा मृगशावाक्षी मृगजानासि मैथिलीम् ॥ मृगविशेषणी कान्तामृगीभिः
सहिता भवेत् ॥ २३ ॥ गजसागजनासो ह्यदिदृष्टत्वया भवेत् ॥ तामन्ये विदितं तुभ्यमाख्याहि वरागण ॥ २४ ॥ शार्दूलयदिसाहृष्टा प्रिया च द्रविभा
नना ॥ मैथिलीमम विसृज्यः कथयस्व न ते मयम् ॥ २५ ॥ किं वावसि प्रिये नूनं दृष्टासि कमलेशणैः ॥ वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किमानं प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥
तिष्ठतिष्ठ वरोहे न ते स्ति करुणामयि ॥ नात्यथहास्यशीलासि किमर्थमाधुपक्षमे ॥ २७ ॥ पीतकौशेयकेनासि मूर्च्छिता वरणिनि ॥ धावंत्यपि मया
दृष्टातिष्ठयद्वास्ति सौहृदम् ॥ २८ ॥ नैवसानुनमथवा हिंसा चारुहासिनी ॥ कृच्छ्रं प्राप्ता हिमानुनं यथापेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ व्यक्तं साभक्षिता बालारक्षसैः
पिशिताशनैः ॥ विभज्यांगानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥ नूनं तच्छुभदंतोऽपुनानसंशुभकुंडलम् ॥ पूर्णचंद्रनिभं यस्तमुखं निभं प्रभातं
तम् ॥ ३१ ॥ सा हि चंदनवर्णा भ्रात्री वाग्वेयकोचिता ॥ कोमला विलंपंतास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥ नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पृष्ठवको
मलौ ॥ भक्षितौ वैपमानाग्नौ सहस्ताभरणगदौ ॥ ३३ ॥ मया विरहिता बालारक्षसां भक्षणयैव ॥ साधैव परित्यक्ता भक्षिता बहुधांधवा ॥ ३४ ॥
नात्यर्थं हास्यशीलसि नार्यत् परिरहासशीलसि । किमर्थमिति इतः परमदर्शने मृतिर्मे प्रसक्ते इति भावः ॥ २७ ॥ पीतवस्त्रेण सूचितासि घावतां दृष्टासि च तस्मात्पिच्छ ॥ २८ ॥ पुनर्बाधकस्या नूनं सा नैव या
दृष्टा । तर्हि सा केयत्राह अथवा हिंसिता रक्षोभिः । तत्र हेतुः । यथा एवप्रकारेण कृच्छ्रं नूनं मां प्राप्तं सापेक्षितुमर्हति नापेक्षते तस्मादेव सेयर्थः । उपेक्षितुमिति पाठो काठः ॥ २९ ॥ उक्तं वै स्पष्टयति
व्यक्तमिति ॥ ३० ॥ निभप्रतां गतम् । रक्षोभिरासादिति श्रेणः ॥ ३१ ॥ सर्वत्रोच्छेदा । श्रेयं ग्रीवामूषणम् ॥ ३२ ॥ विक्षिप्यमाणौ इतस्ततः क्षिप्यमाणौ ॥ ३३ ॥ रक्षसां मक्षणय सा बाला मया

स्वविरहिता कृता बहुधाववापि या सार्थेन परित्यक्ता हीना स्त्री सेव मक्षिता रक्षोभिरिति शेषः ॥ ३४ ॥ पश्यसे पश्यसि । हा सीते इकारलोप आर्यः ॥ ३५ ॥ परिधात्रन् उड्भ्रमते उपत्यति । विभ्रमते वायावत् ॥ ३६ ॥ अपारसस्थितः कचिदपि स्थितिमलभमानो भ्रमति ॥ ३७ ॥ अनिष्टिताहाः अनिवृत्ताहाः मार्गणे अन्येक्षणे पुनः परम परिश्रम चकार । अर्थो वा एष आत्मन इति श्रुतेस्तस्याः प्रियात्वम् । एतत्सर्वं लोकव्यवहारनटनामित्युक्तमेव न त्वेतावता भगवति तमोरजसोः संभावने दिक् ॥ ३८ ॥ जलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

हालक्ष्मणमहाबाहोपश्यसेत्वंप्रियाक्वचित् ॥ हाम्रियेकगताभेदासीतितिपुनः ॥ ३५ ॥ इत्येवंविलपत्रामःपरिधावन्वनद्वनम् ॥ क्वचिदुद्धृतमतेयोगात्क्वचिद्विभ्रमतेबलात् ॥ ३६ ॥ क्वचिन्मत्तइवाभातिकान्तान्वेषणतत्परः ॥ सर्वनानिनदीःशैलान्गिरिप्रसवणानिच ॥ काननानिचवर्गेनभ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥ तदासगत्वाविपुलमहद्वनपरीत्यसर्वस्वत्वमैथिलींप्रति ॥ अनिष्टिताशःसचकारमार्गणेपुनःप्रियायाःपरमपरिश्रमम् ॥ ३८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० अरण्यकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥ दृष्ट्वाश्रमपदंशून्यंरामोदशरथात्मजः ॥ रहितांपर्णशालांचप्रविद्वान्यासनानिच ॥ १ ॥ अदृष्ट्वातत्रवैदेहीसन्निरीक्ष्यचसर्वशः ॥ उवाचरामःप्राकुश्यप्रशङ्करुचिरौमुजौ ॥ २ ॥ क्वनुलक्ष्मणवैदेहीक्वादेशमितोगता ॥ केनाहतावासौभिन्नेभक्षिताकेनवाप्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षेणावार्ययदिमांसीतेहसितुमिच्छसि ॥ अलंतेहसितेनाद्यमोभजस्वसुदुःखितम् ॥ ४ ॥ यैःपरिक्रीडसेसीतेविश्वस्तेर्गुणपतेकैः ॥ एतेहीनास्त्वयासौम्येध्यायंत्यस्त्राविलेक्षणाः ॥ ५ ॥ सीतयारहितोऽहंवैनहिजीवामिलक्ष्मण ॥ वृत्तंशोकेनमहतासीताहरणजेनमाम् ॥ ६ ॥ परलोकेमहाराजोन्नूतंद्रक्ष्यतिमेपिता ॥ कथंप्रतिज्ञांसंश्रुत्यमयात्वमभि योजितः ॥ ७ ॥ अपूरयित्वातंकालमत्सकाशमिहागतः ॥ कामवृत्तमनार्यवामृषावादिनमेवच ॥ ८ ॥ धिक्त्वाभितिपरलोकेक्यक्तंवक्ष्यतिमेपिता ॥विवशंशोकसंततंदीनंभग्नमनोरथम् ॥ ९ ॥ मामिहोत्सृज्यकरुणंकीर्तिर्नरमिवानुजम् ॥ क्वगच्छसिवारोहेभामोत्सृजसुमध्यमे ॥ १० ॥ त्वयाविरहितश्चाहंत्यक्ष्येजीवितमात्मनः ॥ इतीवविलपत्रामःसीतादर्शनलालसः ॥ ११ ॥ नददर्शसुदुःखार्तोराघवोजनकात्मजाम् ॥ अनासादयमानंतसीतांशोकपरायणम् ॥ १२ ॥ पंकमासाद्यविपुलंसीदंतमिवकुंजरम् ॥ लक्ष्मणोराममत्यर्थमुवाचहितकाम्यया ॥ १३ ॥ माविषादंमहाबुद्धेरुयन्तंमयासह ॥ इमंगिरिवरवीरबहुकंदंरशोभितम् ॥ १४ ॥

प्रविद्वानि इतस्ततः प्रक्षिप्तानि ॥ १ ॥ प्राकुष्य हा इति शब्दं कृत्वा बाहू प्रगृह्य उद्विष्य ॥ २ ॥ तदेव वचनं केति ॥ ३ ॥ वृक्षेणेत्यादि पुनः प्रत्यापः आचार्य आच्छाद्य ॥ ४ ॥ विश्वस्तैश्चिरकालमहं वासेन विश्वासं प्राप्तीः ध्यायति त्वमिति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मरणेपि परलोके मम विह्वार एव प्राप्नोतीत्याह कथमिति । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय अभियोजितः नियुक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुनः सीतामुदित्य प्रवर्षति विवशमिति ॥ ९ ॥ अनुजं छलशीलं मामुत्सृज्य क्व गच्छसि दृष्ट्वाह मां मा उत्सृज त्यज ॥ १० ॥ ११ ॥ सीतामनासादयमानमप्राप्नुवानं रामं लक्ष्मण उवाचेत्यन्यथः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विषाद मा कुर्विति

शेषः । कुरु यत्तमन्वेणे इति शेषः ॥ १४ ॥ प्रियः काननसंचारो यस्याः सा । कनोभ्यता वनस्य पुष्पितवदनानन्दमुत्ता हसवती ॥ १५ ॥ वंजुलो वनेसः । संभावनायां लिङ् । सर्वत्र विव्रासयितुं कामा अमान् ॥ १६ ॥ जिज्ञासमाना आवयोरन्वेणेणसामर्थ्यम् । यतावहे यत्नं कुर्वन् ॥ १७ ॥ यत्र सा अस्तीति शेषः ॥ १८ ॥ विचेतुमन्वेष्टुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नेह प्रश्यामि वैदेहीमित्युक्तेऽपि पुनर्विलपपक्षिहा राय लक्ष्मणोऽवददित्याह तत् इति । दंकारस्य विचरन्तं सीतां प्राप्स्यसि ॥ २३ ॥ तत्र दृष्टतो यया विष्णुरिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ अस्तु लक्ष्मणैवं कृतं करणेन किमियाह रामः वनमिति ॥ २६ ॥

प्रियकाननसंचारवनोन्मत्ताचमैथिली ॥ सावनंवाप्रविष्टास्याब्रालिनीवासुपुष्पिताम् ॥ ३५ ॥ सारितंवापिसंप्राप्तामीनवंजुलसेविताम् ॥ विव्रासयितुकामावालीनास्यात्काननेकचित् ॥ ३६ ॥ जिज्ञासमानावैदेहीत्वांमंचुरुषर्षभ ॥ तस्याहान्वेषेणश्रीमन्निक्षममेवयतावहे ॥ ३७ ॥ वनसर्वविचिवोयत्रसाजनकान्तमजा ॥ मन्यसेयदिकाकुत्स्थमास्मशोकेमनःकृथाः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तःससौहादल्लक्ष्मणेनसमाहितः ॥ सहसौमित्रिणारामोविचेतुमुपचक्रमे ॥ ३९ ॥ तौवनानिगिरिश्रेवसरतिश्चरसिच ॥ निखिलेनविचिन्वतौसीतादशरथात्मजौ ॥ २० ॥ तस्यशैलस्यसानूनिशिलाश्चशिखराणिच ॥ निखिलेनविचिन्वतौनैवतामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥ विचित्यसर्वतःशैलरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ नेहप्रश्यामिसौमित्रैवैर्दोपर्वतैश्चुभाम् ॥ २२ ॥ ततोदुःखाभिस्ततोल्क्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् ॥ विचरन्दंङकारण्यभ्रातरदीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसेत्वंमहाप्राज्ञमैथिलीजनकान्तमजाम् ॥ यथाविष्णुर्महाबाहुर्बलिषद्धामहीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तुवीरेणलक्ष्मणेनसराधवः ॥ उवाचदीनयावाचादुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥ वनसुविचितसर्वपद्मिन्यःफुल्लपंकजाः ॥ गिरिश्रायंमहाप्राज्ञबहुकंदरनिर्झरः ॥ नहिप्रश्यामिवैदेहीप्राणेभ्योऽपिगरीयसीम् ॥ २६ ॥ एवंसविलपत्रामःसीताहरणकर्षितः ॥ दीनःशोकसमाविष्टोऽहूर्तंविह्वलोभवत् ॥ २७ ॥ संविह्वलितसर्वगगतबुद्धिर्विचेतनः ॥ विषसादातुरेदीनोनिःश्वस्यशीतमायतम् ॥ २८ ॥ बहुशःस्तुनिःश्वस्यरामोराजीवलोचनः ॥ हाप्रियेतिविबुक्रोऽशबहुशोबाष्पगद्गदः ॥ २९ ॥ तंसांस्वयमासततोल्क्ष्मणःप्रियर्बाधवम् ॥ बहुप्रकारंशोकार्त्तैःप्रश्रितःप्रश्रितांजलिः ॥ ३० ॥ अनाहृततुद्वाक्यंलक्ष्मणोऽपुष्टुच्युतम् ॥ अपश्यंस्तांप्रियांसीतांप्राक्रोशत्सपुनःपुनः ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा०वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा०अरण्यकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ सीतामपश्यन्धर्मत्माशोकोपहतचेतनः ॥ विललापमहाबाहूरामःकमललोचनः ॥ १ ॥ पश्यन्निव्रित्तंसीतामपश्यन्मन्मथादितः ॥ उवाचराधवोवाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥

विह्वलः परवक्त्रः ॥ २७ ॥ गतबुद्धिर्निहून्य इव । विचेतनः चेष्टारहित इव । अशोक्तम् उच्यम् । आयत्तं दीर्घम् ॥ २८ ॥ हा प्रिये इतीति इकारलोप आर्षः ॥ २९ ॥ प्रश्रितो विनयोपेतः प्रश्रितांजलिर्बद्धांजलिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कैलमानः ॥ इति श्रीरामायणस्य श्रीरामस्यैव रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ एष प्रियावियोगो दुःसह इति बोधयन् पुनः शोचन्ति सीतामिति । शोकोपहतचेतनः शोकैव सीतावियोगज्जेनोपहतज्ञान इव ॥ १ ॥ अपश्यन्प्राप्य अमावस्यावाप्यस्यविव विलापाश्रयत्वेन । दुर्वचं गद्गदकंठवाद्यम् ॥ २ ॥

ते स्वस्य सीतायाः ॥ ३ ॥ कदलीस्कधेति पाठोपि स्कधः कांडम् । निगृहिं शक्ता नासि । आत्मानमिति शेषः ॥ ४ ॥ ततो कर्तारः गच्छतीति अमनाह कर्णिकारिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुनर्ग्रमनिवृत्त्याह सुव्यक्त
 मिति ॥ ७ ॥ उपसर्पति हासरसेनोपेक्षत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ भक्षितां शसतीव । तत्र बीज साधुवैरागीति ॥ ९ ॥ विना सीतामुपागत इति सकामा भविष्यति । व्या मक्षितयेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ कात
 र्वमशुद्वलम् । सीतापनयेन सीतानाशेन ॥ १२ ॥ तथा सीतया विरहितं हीनम् ॥ १३ ॥ तात एव कृतार्थः स तत्रैव वसतादितौ स्वर्धमधिकं कृतकपाठे । तातो दशरथ एव कृतार्थः वसतादिति लोट् व्याय
 त्वमशोकस्यशाखाभिः पुष्पप्रियतराप्रिये ॥ आवृणोषि शरीरं तेममशोकविद्विनी ॥ ३ ॥ कदलीकांडसदृशौ कदल्यांसंवृतावुभौ ॥ ऊरुपश्यामि
 तेदेविनासि शक्तानि गृहीतुम् ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनभेद्वहसंतीदेविसवसे ॥ अलंतेपरिहासेनमबाधावहेनवै ॥ ५ ॥ (परिहासेन किं सीतेपरिश्रा
 न्तस्यमेप्रिये ॥ अयंसपरिहासोपि साधुदेविनरोचते ॥ ३ ॥) विशेषेणाश्रमस्थानेहासोयनप्रशस्यते ॥ अवगच्छामितेशीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥
 ६ ॥ आगच्छत्वं विशालाक्षिशून्यायमुदजस्तव ॥ सुव्यक्तं राक्षसैः सीताभक्षितावाहतापिवा ॥ ७ ॥ नहिसाविलण्तं मामुपसर्पेत्तिलक्ष्मण ॥
 एतानि मृगयथानिसाश्रुनेत्राणिलक्ष्मण ॥ ८ ॥ शंसंतीवहिमेदेवी भक्षितारजनीचरैः ॥ हाममार्यैक्यतासिहासाध्विवरवर्णिनि ॥ ९ ॥ हासका
 माद्यैकैकेयीदेविमेद्वमविष्यति ॥ सीतयासहनिर्गताविनासीतामुपागतः ॥ १० ॥ कथनामप्रवेक्ष्यामिशून्यमंतःपुरं मम ॥ निर्वीर्यइतिलोकोमां
 निर्दयश्चेतिवक्ष्यति ॥ ११ ॥ कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेनमे ॥ निवृत्तवनवासश्चजनकं मिथिलाधिपम् ॥ १२ ॥ कुशलं परिपृच्छंतं कथं श
 क्ष्ये निरीक्षितुम् ॥ विदेहराजोद्वनं माहं दृष्ट्वा विरहिततया ॥ १३ ॥ सुताविनाशसंतप्तोमोहस्यवशमेष्यति ॥ “तातएवकृतार्थः सतत्रैववसतादिति”
 अथवानगमिष्यामिपुरीं भरतपालिताम् ॥ १४ ॥ स्वर्गेणहितयाहीनः शून्यएवमतोमम ॥ तन्मामुत्सृज्यहिवनेगच्छोऽध्यापुरीं शुभाम् ॥ १५ ॥
 नत्वहंतां विनासीतां जीवेयहिकथंचन ॥ गाढमाश्लिष्यभरतोवाच्योमद्वचनात्त्वया ॥ १६ ॥ अनुज्ञातोऽसिरामेणपालयेतिवसुधराम् ॥ अंबाचम
 मकैकेयीमुमित्राचत्वयाविभो ॥ १७ ॥ कौसल्याचयथान्यायमभिवाद्याममाज्ञया ॥ रक्षणीयाप्रयत्नेनभवतासूक्तचारिणा ॥ १८ ॥ सीतायाश्च
 विनाशोऽयममचामित्रसद्वन ॥ विस्तरं जनन्यामेविनिवद्यस्त्वयाभवेत् ॥ १९ ॥ इतिविलपितराघवेदुर्नेनवपुगम्यतयाविनासुकेश्या ॥ भय
 विकलमुखस्तुलक्ष्मणोऽपि व्यथितमनाभृशमातुरोबभूव ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अर० द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥
 सराजपुत्रः प्रिययाविहीनः शोकेनमोहेनचपीड्यमानः ॥ विषादयन्भ्रातरमार्तरूपोभूयोविषादं प्रविवेशतीव्रम् ॥ १ ॥ सलक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं
 शोकेनिमग्नोविपुलेतुरामः ॥ उवाचवाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन्सशोकम् ॥ २ ॥

येन । यतस्तत्रैव स्वर्गे एव वसति न तु जीवती कौसल्येश्वर्यः । पक्षांतरमादौ कथयति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ नरैरामः ॥ इति
 श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ शोक इष्टवियोगजो दृष्टिविशेषः । तज्जन्यं चित्तवैकल्यं मोहः ॥ १ ॥ शोकवशेनाभिपन्नं

पीडितम् । विपुलेति राम इति पाठेऽतिशयिते शोके इत्यर्थः । व्यसनानुरूपं लोकस्य दुःखप्रसंगे उचितम् ॥ २ ॥ शोकानुपपन्नः शोकः शोकादुद्योक्तः सः । परमपथाः दुर्तोयार्थे षष्ठी । परमपथविच्छेदेन हि यतो मां ह्वयं तदधिष्ठानमालगतं मनश्च भिदन्नेति प्राप्नोति ॥ ३ ॥ उत्तमेव विस्तरणाहं वृत्तिमिति । अमोघसिद्धिं चिकीर्षयिष्येदव प्रप्तामि । तत्र तेषां मध्ये । वेपाचिद्विपाकः फलापेयकोमयमवापतितः प्राप्तुं । जैन दुःखं दुःखपरममित्यर्थः ॥ ४ ॥ तामेवाहं राज्ञेति । एतानि प्रविचिन्तितानि शोकवेगमिदानीन्तनमापूरयति ॥ ५ ॥ कनेत्येव प्राप्य शरीरे क्लेशमनुभूयामि सीतासन्निधानात्सर्वं ज्ञातम् । अथ सीतावि योगानुसन्धेर्नृणां वृद्धिं प्राप्सम् । प्रियावियोग एव दुःसह इति भावः ॥ ६ ॥ सा राक्षसेन नूनमभ्याहृता तदा खमाकारां समुत्पन्नं प्राप्य । अस्मिन् विस्तरं निकटितवर्त्ता । अपि सम्भाव्यत एकीकरणव्ययः ॥ ७ ॥

नमद्विधोदुच्छ्रुतकर्मकारि मन्येद्वितीयोऽस्ति वसुंधरायाम् ॥ शोकादुद्योक्तो हि परंपरायामेति भिदहं दयं मनश्च ॥ ३ ॥ पूर्वमयानुनमनीप्सता निपापानि कर्मण्यसकृच्छ्रुतानि ॥ तत्रायमद्यापि तिनो विपाको दुःखेन दुःखं दहं विशामि ॥ ४ ॥ राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननी वियोगः ॥ सर्वाणि मलक्ष्मणशोकवेगमापूरयति प्रविचिन्तितानि ॥ ५ ॥ सर्वतु दुःखं मलक्ष्मणे देशं शरीरे वनेत्येकेशम् ॥ सीतावियोगानु नरभ्युदीर्णकं शौरिवाग्निः सहसोपदीप्तः ॥ ६ ॥ सानुनमार्याममराक्षसेन ह्वय्याहृता खंसमुपेत्य मीरुः ॥ अप्यस्वस्वस्वरविप्रलम्भेन विकीर्णवत्य मीरुश्च ॥ ७ ॥ तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदा चिन्तितु तमच दनस्य ॥ वृत्तौ स्तनोऽशोणितपङ्कदिग्धो नूनं प्रियायाममनाभिपातः ॥ ८ ॥ तच्छृण्वन्मुन्युक्तमुद्रप्रलापं तस्यामुखं कुंचितकेशभारम् ॥ रक्षोवशं नूनमुपागतायाननप्राजते राहुमुखे यदुः ॥ ९ ॥ तं हारपाशस्य सदा चिन्तितं श्री वां प्रियाया मम सुव्रतायाः ॥ रक्षां सिनूनं परिणीतवन्ति क्षुण्ण्ये हि भिन्स्वारुधिराशनानि ॥ १० ॥ मया विहीना विजने वने नैसारक्षो भिरावृत्य विकृष्य माणा ॥ नूनं विना दं कुररीवदीना सा मुक्तवत्याय दत्तकान्तेन त्रा ॥ ११ ॥ अस्मिन्मया सार्धं सुदारशीलि शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ॥ कान्तिस्मिता लक्ष्मणजातहासात्वा माहसीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२ ॥ गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियायामनित्यकालम् ॥ अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तया मिनैकाकिनीयाति हि सा कदाचित् ॥ १३ ॥ पद्माननापद्मपलाशनेत्रपद्मानिवानेन तु मम प्रियाता ॥ तदप्युक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पं कजानि ॥ १४ ॥ कामन्विदं पुष्पितवृक्षं षडं नानाविधैः पक्षिणैरुपेतम् ॥ वनं प्रयाता तु तदप्युक्तमेकाकिनी साति बिभेति मीरुः ॥ १५ ॥ आदि त्यभोलो ककुत्ताङ्गुलैः कस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ॥ मम प्रिया माङ्गताहता वाशंसस्मेशोकहस्तस्य सर्वम् ॥ १६ ॥ लोकेषु सर्वेषु नानास्ति किं चिद्वतेन नित्यं विदितं भवेत्तव ॥ शंसस्ववायोऽकुलप्रल्लिनी तं मृताहता वापि धर्तवता ॥ १७ ॥

लोहितस्य चंदनस्य हारचंदनस्य । लोहितं हारचंदनमिति कोशात् । शोणितपङ्कदिग्धौ भक्षणाय राक्षसैर्विशसनोदिति भावः । मम नाभिपातः एवमपि मम शरीरस्याभिपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ हारपाशो हाररूपा माला तस्या उचिताम् उचिततः प्रातमगो यस्यास्तं तां कबुतुल्यां श्रीवामित्यर्थः । परिणीतवतीति पाठे कश्चित्मिति शेषः । मन्विष्यति जानतीति वा । शून्ये विजने ॥ १० ॥ ११ ॥ उपोपविष्टा समीपवस्थिता । निश्चब्दं स्मितम् । ईशस्त्यब्दो हासः ॥ १२ ॥ मम प्रियाया नित्यकालं प्रियेयव्ययः । अत्र गोदावरीमपि चिन्ता असमतेत्याह नैकाकिनीति ॥ १३ ॥ एवमपि गच्छति पङ्कजानि आनृतमिति शेषः ॥ १४ ॥ अतिविभेति अत्यंतं मृता भवति ॥ १५ ॥ लोकेषु सर्वेषु नानास्ति किं चिद्वतेन न मन्वेत्तव सर्वथास्तीति भावः ॥ १६ ॥ यत्ते नित्यं विदितं न मन्वेत्तव सर्वेषु लोकेषु

नैवास्ति अतः सापि तव विदित्वेति तां शंसकेत्यन्वयः । कुलपालिनीमिलनेन तस्य महत्वात् । तज्ज्ञानं मम नेति कुलमशक्यमिति सूचितम् ॥ १७ ॥ इतीवार्तावशब्दौ पर्यायौ । शोकविधेयदेहं तमिव कालमुत कालोचितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ न चिन्तयामास लक्ष्मणोक्तं युक्तमिति न विचारयामास । किंतु धैर्यं त्यक्तवानेवात एव पुनर्दुःखं प्रापत् ॥ २० ॥ नर्द्धमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे त्रिपटितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ एवं शोककरणं चारुद्वाराश्रवणेन रावणस्य मनुष्यत्वबुद्धिदाहपूर्वकं स्ववध्यवासंपादनार्थेति बोध्यम् । तदुक्तं श्रद्धादुपराणे—अपुमलानुष्मात्मा देहो नास्य विजायते ॥ किंतु निर्दोषचैतन्यं मुखनिर्वाणं स्वर्गात् तदुम् ॥ प्रकाशयति सैक्यं जनिर्विष्णोर्न चापरा ॥ तथाप्यसुरमोहार्यं परमां च क्वचित् क्वचित् ॥ दुःखान्नानश्रमादीश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः ॥ क्व नृणादि क चान्नान स्तत्राचिन्त्यसद्गुणे ॥ मोक्षाभावाय तेषां तु दर्शयन्तान्नो हर्षिः ॥ इष्णो ह्यत्यक्तेहोपि त्यक्तेहस्य देहवत् ॥ लोकानां दर्शयामास सरूपसदृशाकृतिमिति । एतेन रावणस्यैवत्यल्लुब्धि

इतीवतं शोकविधेयदेहं रामविषं विलपंतमेव । उवाच सौमित्रिर्दीनसत्त्वेन्याय्यस्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥ १८ ॥ शोकं विमृज्याद्यधृतिं भजस्व सो त्साहताचास्तु विमार्गणे स्याः ॥ उत्साहवतो हिनरानलो केसीदंति कर्मस्वति दुष्करेषु ॥ १९ ॥ इतीव सौमित्रिमुद्रयोरुपब्रुवंतं मार्तरुधवंशसत्तमः ॥ न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान् पुनश्च दुःखं समहदप्युपागमत् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० अ० त्रिपटितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ सदीनो दीनयावाच लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रं लक्ष्मणजानो हिगत्वा गोदावरीं नदीम् ॥ १ ॥ अपि गोदावरीं सीतां पद्मान्यानि धितुंगता ॥ एवमुक्तस्तुरामेण लक्ष्मणः पुनरेव हि ॥ २ ॥ नदीं गोदावरीं स्मर्याजगमलघुविक्रमः ॥ तालक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्रवारामब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैनं पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ कंडुसादेशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ॥ ४ ॥ न हित्वेद्विवैराग्यमयत्र सातनुमध्यमा ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः संतापमोहितः ॥ ५ ॥ रामः समभिक्रामस्व गंगोदावरीं नदीम् ॥ सतामुयस्थितो रामः क्षसीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ६ ॥ भूतानि राक्षसैरेन्द्रेण वधाहेण हतामपि ॥ न तां शंसुरामाय तथा गोदावरीं नदीम् ॥ ७ ॥ ततः प्रचोदिता भूतैः शंसंचास्मै प्रियमिति ॥ न च सद्वावदत्सीतां पृष्ट्वारामेण शो वता ॥ ८ ॥ रावणस्य च तद्रूपं कर्मापि च दुरात्मनः ॥ ९ ॥ ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदीं शंसह ॥ निराशस्तु तान्वासीतायादृशं नेकृतः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं सीतादृशं न कर्षितः ॥ १० ॥

प्रतिबंधनं मोक्षामावोऽपि शोकफलमित्युक्तम् ॥ एवं रावणद्वारा सीताहरणमपि तत्पुण्यातिशयनाशेन कथ्यतां समपादनाय । तथा च केदारखंडे उक्ता ह्यधिकं—महता तत्सा लब्धवन्तो रावणस्तदधिकतपो बल विना जेतुमशक्यो देशश्च स्वयं तदधिक ततः कर्तुमशक्यमा अतल्लेषां कार्यमन्यतां दुचितसीतादुरागमोहादुच्छिंसं पादनेन रावणस्य तपोवीर्यभ्रंशं संपाद्य कर्तव्यमिति लक्ष्म्या सह विचार्य तदर्थं विष्णुः सीताया ब्रह्मविद्यया सहवतीर्ण इति ॥ १ ॥ २ ॥ लघुविक्रमः अखिलवितपादय्यासः । तीर्थवतीं अन्तार्कतीं पुण्यदेकवतीं च ॥ ३ ॥ न शृणोति मे वाक्यमिति शेषः । क्लेशनाशिनी सति दर्शन इति भावः ॥ ४ ॥ तं देशम् ॥ ५ ॥ तां गोदावरीम् ॥ ६ ॥ भूतानि उक्तरूपेण पृच्छ्यमानानि राक्षसेन्द्रेण हतां ज्ञात्वापि रक्षोभयादामात्र न शंसुः तथा गोदावरीं च न शशसेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथाभूतैरस्मै सीतां ज्ञंसेति प्रचोदितापि गोदावरीं पृष्ट्वापि नावदत् ॥ ८ ॥ तत्र हेतुः रावणस्येति ॥ ९ ॥ नया सीतामशंसंत्या रामः सीतादर्शने निराशः कृतः । इयं गोदावरी दिव्यदेवता न कृते अतस्तदृशं दुर्लभमिति निराशो भूत् ॥ १० ॥

तदेवाह एवेति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मदाकिनी क्वाचिकदी । प्रक्षरणस्तदाख्या गो गिरिः ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचारिण्यामि अनुचरवत्सेविण्यामि ॥ १५ ॥ एषामिगितानि तयोपलक्ष्ये यथा वस्तुक्रामा इमे इत्यर्थः ॥ १६ ॥ निरीक्षमृगगच्छेद्वाज्ञानाय यस्मदष्टि कुर्वन् । पशुमुक्ताः एवंमुष्टाः ॥ १७ ॥ नमःस्थल दर्शयन्तः उन्मुखताकाशालोकोत्तेगितेनित्यर्थः । द्वियमाणा सीता या दिक्षमभ्यपवत ॥ १८ ॥ तेन मार्गेण दिक्षमार्गेण गच्छन्तो धावन्तो नराधिपं रामं निरीक्षन्ते । एवमिगितं लक्ष्मणोपस्थादित्याह येनेति । येन हेतुना मार्गमाकाशमार्गं पूनर्मनौ गमनाय भूमिं च निरीक्षते ॥ १९ ॥ पुनश्च मार्गं दर्शयितुमिच्छन्ते

एषागोदावरीसौम्यकिंचिन्नप्रतिभाषते ॥ किंतुलक्ष्मणवक्ष्यामि स मेत्यजनकं वचः ॥ ११ ॥ मातरं चैव वैदेह्या विनातामहमप्रियम् ॥ यामेराज्यविहीनस्य वने वने न जीवतः ॥ १२ ॥ सर्वव्यपानयच्छेकं वैदेहिकुनुसागता ॥ ज्ञातिवर्गविहीनस्य वैदेहीमप्यपश्यतः ॥ १३ ॥ मन्येदीर्घाभविष्यति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ मंदाकिनीजनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १४ ॥ सर्वाण्यनुचारिण्यामि यदि सीता हिलभ्यते ॥ एते महासृगावीरामा मीक्षते पुनः पुनः ॥ १५ ॥ वक्तुकामा इह मेदं गितान्युपलक्ष्ये ॥ तांस्तुदृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रयुवाच ह ॥ १६ ॥ कस्मैति तिनिरिक्षन्वैवाष्यसंरुद्धया गिरा ॥ एवमुक्ता नरं द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः ॥ १७ ॥ दक्षिणाभिमुखः सर्वदर्शयंतो नभःस्थलम् ॥ मैथिलीद्वियमाणा सा दिशया मभ्यपवत ॥ १८ ॥ तेन मार्गेण गच्छन्तो निरीक्षते नराधिपम् ॥ येन मार्गं च भूमिं च निरीक्षते स्म ते मृगाः ॥ १९ ॥ पुनर्नंदतो गच्छन्तिलक्ष्मणेनोपलक्षिताः ॥ तेषां वचनसर्वस्वलक्ष्यामास चै गितम् ॥ २० ॥ उवाच लक्ष्मणो धीमाञ्ज्येष्ठभ्रातरमार्तवत् ॥ कस्मैति तित्वया पृष्टाय दिमे सहसोत्थिताः ॥ २१ ॥ दर्शयति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः ॥ साधुगच्छा वहदेव दिशमेतां च नैर्कृतीम् ॥ २२ ॥ यदितस्यागमः कश्चिदायां वासाथलक्ष्यते ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ २३ ॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् ॥ एवं संभाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातरादुभौ ॥ २४ ॥ वसुंधरायां पतितेषु भार्गवपश्यताम् ॥ पुष्पवृष्टिपतितां दृष्ट्वा रामो महीतले ॥ २५ ॥ उवाच लक्ष्मण वीरोदुःखितोदुःखितं वचः ॥ अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानि ह लक्ष्मण ॥ २६ ॥ अपि न द्वा निवैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ मन्ये मय्यैश्वरायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ २७ ॥ अभिरक्षति पुष्पाणि प्रकुर्वतो मम प्रियम् ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुलक्ष्मणं पुरुषं भम् ॥ २८ ॥

लक्ष्मणो नोपलक्षितोऽस्माभिगितं लक्ष्मणो लक्ष्यमासेत्यर्थः । आकाशमार्गेण गत्वा दक्षिणदिशि दूरे स्थापिता सीता दक्षिणदिशि गच्छन्तेत्येव दर्शयित तेषां च वचनसर्वस्वभूतं स्वयं लक्ष्यमासा ॥ २० ॥ ततो ज्ञात्वा भ्रातरमप्युवाचेत्यर्थः । अर्तवत् आताहिम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्यागमः तस्या आगम इत्यर्थः । आर्षो दीर्घः । ज्ञापकं वक्तु इत्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ पतितेषु भार्गव पतितेषु भुक्तं मार्गम् ॥ २५ ॥ अस्मि जानाति प्रत्यभिजानामि ॥ २६ ॥ अपि न द्वा निवेशपाशो बद्धानि अल्लानत्वेन रक्षितपन्नयेन बाधुधारणेन वसुंधरा मत्प्रियं सीताज्ञापनरूपं प्रकुर्वतो रक्षतीति मन्ये ॥ २७ ॥ २८ ॥

मया विरहिता कश्चिद्वये कनोद्देशे सर्वाङ्गसुंदरी दृष्टा ॥ २९ ॥ क्रुद्धस्तदधिष्ठातृदेवताद्देशेन क्रोधः ॥ ३० ॥ हेमाङ्गीमिलनेन लावण्यमुत्तम ॥ ३१ ॥ दर्शयन्निव वक्ष्यमाणलिंगद्वारा नादरी
यद्वाप्राहियेन साक्षादिति शेषः । राघवे तद्विषये ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दिवक्षन्निव न तु वास्तवी दिवक्षेति मात्रः ॥ ३५ ॥ निष्क्रान्तं प्रवृत्तविक्षेपं महद्व्यायतविलुप्तम् ॥ ३६ ॥ अतुस्ताया
अनुगम्यमानायाः जटाशुद्धसमये सीताया रावणेन भूसौ विस्तृत्य पुनर्ग्रहणादेवमुक्तिः । परिक्रान्तं परितुल्यम् एतत्सर्वं समीक्ष्य आतरं दशसेयव्ययः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कनकाब्जिद्वयः भूषणवर्णवर्णितस्वर्णशक

उवाचरामोधमागिरिप्रसवणाकुलम् ॥ कच्चित्क्षितिभृतांनथदृष्टासर्वाङ्गसुंदरी ॥ २९ ॥ रामरम्येवनेद्देशेमयाविरहितात्वया ॥ क्रुद्धोब्रवीद्दि
रितत्रसिंहःक्षुद्रमृगंयथा ॥ ३० ॥ तद्दिमवणहिमाङ्गीसीतादर्शयपर्वत ॥ यावत्सत्त्वनिस्सर्वाङ्गितनैवध्वंसयाम्यहम् ॥ ३१ ॥ एवमुत्तरुमेणप
र्वतोमैथिलीप्रति ॥ दर्शयन्निवतांसीतानादर्शयतराघवे ॥ ३२ ॥ ततोदाशरथीरामउवाचचशिलोच्चयम् ॥ ममबाणाग्निनिर्दग्धोभस्मीभूतोभवि
ष्यसि ॥ ३३ ॥ असेव्यःसर्वतश्चैवनिस्तृणदुग्धमप्लवः ॥ इमांवासरितंचाद्यशोषयिष्यमिलक्ष्मण ॥ ३४ ॥ यद्दिनाख्यातिमेसीतामद्यचन्द्रनिभा
ननाम् ॥ एवंप्ररुषितोरामोदिवक्षन्निवचक्षुषा ॥ ३५ ॥ ददर्शभूमौनिष्क्रान्तराक्षसस्यपदंमहत ॥ त्रस्तायारामकांक्षिण्याःप्रधावंत्याइतस्ततः ॥
॥ ३६ ॥ राक्षसेनातुमुत्तायवैदेद्याश्चपदानितु ॥ ससमीक्ष्यपरिक्रान्तंसीतायाराक्षसस्यच ॥ ३७ ॥ भग्नधनुश्चतूणीचविकीर्णबहुधारथम् ॥
संभ्रान्तहृदयोरामःशंशंसभ्रातरंप्रियम् ॥ ३८ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेद्याःकीर्णाःकनकाब्जिद्वयः ॥ भूषणानांहिंसोभिन्नेमाल्यानिविविधानिच ॥ ३९ ॥
तत्तर्बिन्दुनिकाशैश्चचित्रैःक्षतजर्बिन्दुभिः ॥ आवृतंपश्यसौभिन्नेसर्वतोधरणीतलम् ॥ ४० ॥ मन्येलक्ष्मणवैदेहीराक्षसैःकामरूपिभिः ॥
भित्त्वाभित्त्वाविभक्तावामक्षितावामविव्यति ॥ ४१ ॥ तस्यानिमित्तंसौम्यकस्यभग्नमहद्भुजः ॥ बभूवशुद्धंसौमित्रेघोरंराक्षसयोरिह ॥
॥ ४२ ॥ मुक्तामणिचितंचंदरमणीयंविभूषितम् ॥ धरण्यपतितंसौम्यकस्यभग्नमहद्भुजः ॥ ४३ ॥ राक्षसानामिदंवत्ससुराणामथवापिवा
तरुणादित्यसंकाशैर्द्वयगुलिकाचितम् ॥ ४४ ॥ विशीर्णपतितंभूमौकवचंकस्यक्रांचनम् ॥ छत्रंशतशलंकंचदिव्यमाल्योपशोभितम् ॥
॥ ४५ ॥ भग्नदंडमिदंसौम्यभूमौकस्यनिपातितम् ॥ कांचनोरश्चद्वयश्चेमेषिशाचवदनाःखराः ॥ ४६ ॥ भीमरूपमहाकायाःकस्यवानिहतारणे ॥
दीप्तपावकंसंकाशोद्युतिमान्समरध्वजः ॥ ४७ ॥

लानि । भूषणानामिति पूर्वाच्य ॥ ३९ ॥ तत्तर्बिन्दुनिकाशैस्तपनीयर्बिन्दुसदृशैः क्षतजर्बिन्दुभिः रश्मिर्बिन्दुभिः ॥ ४० ॥ मन्ये इति । सीताया वा इमे राक्षसिद्वयः सीतानिमित्तं मुंदोपेतुदबुद्धमानयो रक्षसो
नैति विकल्पालङ्कारः स्तोकाद्वयनोक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वैदेयगुलिकाचितं वैदेयमण्यलङ्कृतम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कांचनोरश्चद्वयः कांचनमयतनुत्राणाः ॥ ४६ ॥ समरे स्वामिप्रकाशको व्यजो

यत्र स समरब्ध इति रथविशेषणम् । तादृशो रथः अथविद्धः परिदृश्य पातितो मग्नश्चेत्युत्तरेणान्वयः । कैचित्तच्चजोपविद्धः अस्तः रथो मग्न इत्यन्यमाहुः ॥ ४७ ॥ रथक्षमात्राः चतुःशतानुपलब्धयोः
प्रशिक्षिताः फलभागा इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ निहताः पौर्ण योधेन शराचक्रे एतौ ॥ ४९ ॥ प्रतोदः तोतम् । अग्रीवः प्रग्रहः कस्यापि राक्षसपुरुषस्यैषा पदवी पदसचारसर्गः ॥ ५० ॥ अतो मम तै राक्षसैः
सह एतौभिरिज्ज केरै पूषैरानुष्ठितुण तेषां जीवितान्तक जीवितर्यातकम् अतस्त्वं सपन्न पश्य ॥ ५१ ॥ एव रथोभिः सीताविपत्ति निश्चिद्य कर्म निवेति नेति । यतः सीता धर्मो न नायते एव च भक्षितार्णो
ताया वा वैदेह्या के हि लोके मम प्रियं कर्तुं शक्ताः न केपि । धर्मासाध्ये तेनार्णोक्षितकत्वादिति मातः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अथ पौरुषमेवावलंबितुं तच्छेषतया क्वाचिच्छोक्रियतिमाह कर्तारमिति । सर्वलोके
धोयत्तिस्तिस्सहस्रकर्तारमपि श्रुत्यादिप्रसिद्धं शूर विपुलसहस्रादिविषयकार्यसौधैर्वन्तं महेक्षरमपि करणवर्दिनं करणं यथा तथा वेदितुं शीलमस्य तत्प । दयादृष्ट्या तूष्णीं स्थितमज्ञानाच्चिद्विभवाज्ञानादवमन्येतिनम्य

अपविद्धश्चमग्नश्चकस्यसांश्रामिकोरथः ॥ रथाक्षमात्राविशिस्तास्तपनीयविभूषणाः ॥ ४८ ॥ कस्यमेनिहताबाणाः प्रकीर्णघोरदर्शनाः ॥ शरा
वरोशैः पूर्णैर्विध्वस्तौपश्यलक्ष्मण ॥ ४९ ॥ प्रतोदाभीषुहस्तोऽयंकस्यवासारथिर्हतः ॥ (कस्यमैपुरुषव्याश्रयातेनिहतौयुधि ॥ चामस्याहिणौ
सौम्यसोष्णीषमणिकुण्डलौ ॥ ५० ॥) पदवीपुरुषस्यैषाव्यक्तकस्यापिरक्षसः ॥ ५० ॥ वैशतगुणपश्यममर्तौजीवितान्तकम् ॥ सुघोरहृदयैः सौम्य
राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ ५१ ॥ हतामृताववैदेहीभक्षितावातपस्विनी । नयमन्वायेतसीर्ताद्वियमाणामहावने ॥ ५२ ॥ भक्षितायां हि वैदेह्याहताया
मपिलक्ष्मण ॥ केहिलोके प्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्यममेश्वराः ॥ ५३ ॥ कर्तारमपि लोकानां शूरकरुणवेदिनम् ॥ अज्ञानादवमन्येरन्सर्वभूतानिलक्ष्मण ॥
॥ ५४ ॥ मृदुलोकहितयुक्तं दानं करुणवेदिनम् ॥ निर्वीर्यइतिमन्यतेनूनमन्त्रिदेश्वराः ॥ ५५ ॥ माप्राप्यहिगुणोदोषः संवृत्तः पश्यलक्ष्मण ॥ अवैवसर्व
भूतानारक्षसामभवाय च ॥ ५६ ॥ संहत्यैवशशिज्योत्स्नामहान्मूयइवोदितः ॥ सहत्यैवगुणान्सर्वान्ममतेजः प्रकाशते ॥ ५७ ॥ नैवयक्षानगंधर्वा
नपिशानराक्षसाः ॥ किन्नरावाभनुष्यावासुप्रान्मस्यतिलक्ष्मण ॥ ५८ ॥ ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशं पश्यलक्ष्मण ॥ असंपातं करिष्यामिद्यद्य
त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धमग्नमाचारितनिशाकम् ॥ विप्रगणानलमरुद्रास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६० ॥ विनिर्मथितशैलाग्र
शुष्यमाणजलाशयम् ॥ ध्वस्तदुमलतागुल्मविप्रणाशितसगरम् ॥ ६१ ॥ त्रैलोक्यंतुं करिष्यामि शुकं कालकर्मणा ॥ नतैकुशलनिर्सीतां
प्रदास्यतिममेश्वराः ॥ ६२ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सौमित्रेममद्रथंतिविक्रमम् ॥ नाकाशमुत्पतियति सर्वभूतानिलक्ष्मण ॥ ६३ ॥

द्रुपितोपि कारिष्यतीति न गणयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ यदेवमतो द्युतिमिति लोकहिते प्राणितौल्यसंपादने युक्त युष्मचित्त्वं अत एव मृदुस्त्वमात्रं दानं नानाप्रकारेण दुर्निषप्रवृत्तिरहितोद्विगमम् । मां त्रिदेश्वरा
इन्द्रादयो निर्वीर्य मन्यन्ते । यतः सीतात्राण न हतवन्त इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ तस्मात्पौरुषमेवावलंबनीयमित्याह मामिति । गुणोपि मर्दवादिर्मां प्राप्य दोषोऽनिष्टसाधनं कृत इति हेतोरेतत्त्वत्वा पौरुषमवलम्बे पश्य ।
अथ मम तेज एव प्रकाशते सर्वभूतानामभवाय नाशाय शशिज्योत्स्नां संहत्यैव प्रलयकालोदितो महासूर्य इव शशिज्योत्स्नातुल्यामसकान् गुणान्संहत्यैव रवितेजो भवत्येव प्रकाशते पश्येत्यन्यत्र ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
हरेव प्रांचयति नैवति ॥ ५८ ॥ पश्य कश्चित्पदेनेति शेषः । त्रैलोक्यचारिणः क्रियराहित्यं यथा भवति तथा करिष्यामि ॥ ५९ ॥ सन्निरुद्धप्रचरो भद्राणो यत्र तत्रैलोक्यम् । विप्रगण
अनलादिदुतयो यत्र तत्र तस्सदृश तमसा सदृशमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ द्वाल-५-मणा कालशाय्यं कर्मनाशने । कालवर्षमपि पाठेपि तद्वर्णनं कालवर्षमित्यर्थः । तत्पुरुषोऽपि नार्यः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृत्यवस्थानम् ॥ जीवलोकेन दुराचरैः दुर्निवारैः ॥ देवादयो न भविष्यति प्रत्येकं सर्वे न शिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तथारूपा यथादूर्वा
स्वमावाम् ॥ अत्र न दास्यतीति पौनस्त्यम् क्रोधवित्तियान्न दोषाय ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ निष्णीद्व्य ददमुष्टिबन्धेन गृह्णीत्या ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ यथा जरादयोऽनित्यार्यास्तथाहमसात्मकगणः केनापि वारयितुं
मशक्यः विधिर्दैवम् ॥ विधिर्विधाने दैवाय इति कोशः ॥ ७५ ॥ पुरेवेति ॥ अत्र पुरेत्यावर्तते पुरेय पूर्वस्वरूपदशावर्ती पुरा न दिशन्ति न दास्यन्तीत्यर्थः ॥ परिवर्तयामि नाशयामि ॥ नन्वेवंविधः क्रोधः कथमस्य किम
र्थं चेच्छृणु ॥ मनुष्यदेवधारणेन तद्व्यवहारान्तेनमेवैतत् ॥ किंच ईशशुद्धः वकाले अस्य क्रोधामात्रेण रागो मनुष्यबुद्धिं कुर्वति तथा च तद्व्यवशक्तमः स्यादित्येतदर्थं च सः शृणु मरणमर्मेण योजयामि इत्यादिवचोपि

(अर्दितममनराचैर्व्वस्तभ्रान्तप्लुगद्विजम् ॥) समाकुलममर्यादंजल्पश्याबलक्ष्मण ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकदुरावरैः ॥ ६४ ॥ करिष्ये
मैथिलीहेतेरपिशाचमराक्षसम् ॥ ममरोषप्रयुक्तानां विशिखानांबलसुराः ॥ ६५ ॥ द्रक्ष्यंत्यद्यविमुक्ता नाममर्पाङ्गरागमिनाम् ॥ नैवदेवानंदेतया
नपिशाचानराक्षसाः ॥ ६६ ॥ भविष्यन्तिममक्रोधैत्रैलोक्येऽपिप्रणाशिते ॥ देवदानवयक्षाणांलोकयेरक्षसामपि ॥ ६७ ॥ बहुधानिपतिष्यन्ति
बाणैर्द्वैशकलीकृताः ॥ निर्मर्यादानिमौल्लोकान्करिष्याम्यद्यसायकैः ॥ ६८ ॥ हृतामृतांवासौमित्रेनदस्यन्तिममेश्वराः ॥ तथारूपोहिर्वैदेहीन
दास्यन्तिप्रियाय ॥ ६९ ॥ नाशयामिजगत्सर्वत्रैलोक्यंसंचराचरम् ॥ यावदर्शनमस्यवैतापयामिचसायकैः ॥ ७० ॥ इत्युक्त्वाक्रोधेताम्रा
क्षःस्फुरमाणोष्टसंपुटः ॥ वल्कलाजिनमाबध्यजटाभारमबंधयत् ॥ ७१ ॥ तस्यकुद्धस्वरामस्यतथाभूतस्यधीमतः ॥ त्रिपुरंजयःपूर्वरुद्रस्येव
बभौततुः ॥ ७२ ॥ लक्ष्मणादथचादायरामोनिष्पीडयकामुक्कम् ॥ शरमादायसंदीप्तघोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥ संदधेयतुपिथ्रीमाम्राजःपर
पुरंजयः ॥ गुगुंताग्निरिवकुहदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथाजरायथामृत्युथालोकालोयविधिः ॥ नित्यंनप्रतिहन्त्येतसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ तथा
हंक्रोधसंयुक्तोनिवायोर्यस्यसशयम् ॥ ७५ ॥ पुरेवमेचारुदतीमनिदितांदिशंतीसांयदिवाद्यशैथिलीम् ॥ सदेवगंधर्वसुष्यप्रगंजगत्सशैलं
परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ तथ्यमानंत
द्वारामंसीताहरणकर्षितम् ॥ लोकानाममवेयुक्तंसांवर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥ वीक्षमाणंधनुःसज्यनिःश्वसंतपुनःपुनः ॥ दग्धुकामंजगत्सर्वयुगंति
चयथाहरम् ॥ २ ॥ अट्टध्रुपूर्वसंकुदं दृष्ट्वारामसलक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वर्क्यमुखेनपरिश्रुष्यता ॥ ३ ॥

रागणवचोवदेव आरोपितकौधमूलकत्वात् अत एव शरीरविगमिष्यामिभ्युक्तिः । लक्ष्मणस्तु तत्त्वज्ञोपि तदद्वैततत्त्वज्ञ इव तन्मायामोहितो वा प्रलम्बकालिकरोद्रशक्त्यवशं संभाव्यानुनयति स्म । किंचास्य क्रोधस्याः रोपिवाभावं अद्य सीताया अलभे सर्वजगत्याखितनं प्रतिज्ञाय कथं लक्ष्मणप्राप्त्यनयति तामस्यथयेत् अन्यथा कैदेत्यग्रे कृतां वनवासप्रतिज्ञां कथं कौसल्यावचसा न त्यक्तवोत्तसात्सा यथार्था । इय तु आरोपितेत्येव सारम् । अनेन व्यवहारेण क्रोधादिकाले कृताया अयुक्तया अपि प्रतिज्ञाया अपालनं अव्यतदोषाभाव इत्यपि सूचितम् ॥ ७६ ॥ नैयमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ अनेन नाशे युक्तमुक्तम् । मार्बर्तक प्रव्यककालिकम् ॥ १ ॥ हरं काळविग्रहम् ॥ २ ॥ अदृश्यं पूर्वमेव कदाचदृष्टम्

हारस्त्यावंशं संकुर्वन् रामं दृष्ट्वा राममन्वरीदिति रामपदद्वयपर्वधः । मुखपरिशोषो लोकविनाशमयेन ॥ ३ ॥ प्रकृतिं सर्वभूतहितवरूपाम् ॥ ४ ॥ एतच्च उक्तचतुष्टयं च अनुत्तमं यशश्च त्वयि निपातमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एकस्यापराध इति कथं ज्ञायते तत्राह नन्विति । ननु जानान्येक एवपराद्ध इति । कुतस्तत्राह कस्यचित्त्वेव न केषांचिदित्यर्थः । सायुधपरिकरो मम इत्यन्यः ॥ ६ ॥ स केन ममः केन हेतुनेत्येतनु न जानामीति शेषः । सुखेनमिहृतात्वादिविशिष्टोऽयं देशो निर्द्वेषसंग्रामो दृश्यते इति शेषः । एवमुक्तैस्तुभिरय विमर्दः संग्राम एकस्य रथिकस्य केनचित्सह न तु द्वयोरेधिकयोस्ति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तद्देवाह नहीति । वृत्तं भुवि कृतचिह्नम् अत एकस्य कृते लोकनाशो न युक्तः ॥ ९ ॥ युक्तदंडा यथापराधदंडाः । वृद्धोऽन्वक्राटिनाः ॥ १० ॥ किंच यदि त्वहार

पुराभूतामृदुदतः सर्वभूतहितेतरतः ॥ नक्रोयवशमापन्नः प्रकृतिं हतुमर्हसि ॥ ४ ॥ चंद्रलक्ष्मीः प्रभासुयर्गे गतिर्वायौ भुवि क्षमा ॥ एतच्च नित्यं नित्यं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥ एकस्य नापराधेन लोकान्द्वंद्वं तु मर्हसि ॥ ननु जानानि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ ६ ॥ केन वा कस्य वा हेतोः संयुगः सपरिच्छदः ॥ खुरनेमिक्षितश्चायसिक्तोरुधिरिविंदुभिः ॥ ७ ॥ देशो निर्द्वेषसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ॥ एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वद तां वर ॥ ८ ॥ न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ ९ ॥ युक्तदंडा हि मृदवः प्रशंतां वसुधाधिपाः ॥ सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ १० ॥ को नुदां प्रणशति साधुमन्येतराधव ॥ सरितः सागराः शैल देवगंधर्वदानवाः ॥ ११ ॥ नालं ते विप्र यंकर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ॥ येन राजन् हतासीता तमन्वेषितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मद्धितीयोधनुष्पाणिः सहायैः परमार्थिभिः ॥ समुद्रं वा विचेष्ट्यामः पर्वतांश्च वनानि च ॥ १३ ॥ गुहाश्च विविधा घोराः पक्षिन्यो विविधास्तथा ॥ देवगंधर्वलोकांश्च विचेष्ट्यामः समाहिताः ॥ १४ ॥ यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ॥ न चेत्साम्राज्यं तस्य तिपत्नीति त्रिशंशराः ॥ कोशलं द्रुततः पश्चात्प्राप्तकालं करिष्यासि ॥ १५ ॥ शीलेन साम्राज्यं विनयेन सीतां नयेन प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ॥ ततः समुत्सादयेह मणुषु खेमहेन्द्र वज्रप्रतिमैः शरैर्वै ॥ १६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० अरण्यकांडे पंचषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ तंतथाशोकं संतर्तं विलपतमनाथवत् ॥ मोहेन महतायुक्तं परिच्युनमचेतसम् ॥ १ ॥

प्रणशो लोककर्तृको लोकानुमतो वा स्यात्तु कृतं तन्नाशनं नैव मर्हसीत्याह को न्विति ॥ ११ ॥ सरित्पदयस्ते विप्रिन् कर्तुं नालं न समर्थाः न सुहृदो वा । दीक्षितस्य यजमानस्य साधवो ज्ञानसंपन्ना कृत्वादायो यथा विप्रिन् शपादि दत्तुं व्यगं वा कर्म कर्तुमसमर्थास्तद्वत् ॥ १२ ॥ मद्धितीयः अहं द्वितीयः सहयो यस्य सः । समुद्रादित्याश्रये विचयनार्थं परमार्थिभिः सहयैरियुक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शीलं सुचरित्रं सामं सायुधादः विनयः भवि अस्माद्विचयनेनाराक्या तस्यातिः स्यात् ततः पर देवाः सर्वज्ञा यदि ते पत्नीं पत्नीवार्तां न दास्यति ततः पश्चात्प्राप्तकालं चतुर्थोपायं दंडं तेषु कारिष्यासि ॥ १५ ॥ शीलं सुचरित्रं सामं सायुधादः विनयः प्रश्रयः न्यो नीतिः ॥ १६ ॥ चर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकिप्रो अरण्यकांडे पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ एवं क्रोधमुपशम्य सहजप्रकृतिप्राप्तये बोधयानि

लक्ष्मणो राम तमिति । परिभूतं क्षीणम् अचेतस अंशस्यचित्तमिव ॥ १ ॥ मुहूर्तादिव मुहूर्तदेव ॥ २ ॥ बोधनमकारो महोत्थादि । तपसा पुनःकामनया कृतेन ब्रतादिना कर्मणा ऋष्यशृंगानन पूर्वकमहायोगेन ॥ ३ ॥ भरतस्य मुखादिति शेषः । यथा यथावच्छतम् ॥ ४ ॥ इति । क इति । यदावपति श्रेष्ठस्तत्तदेवैतरो जन इत्युक्तः । मर्यादवतारस्त्वह मर्यादिवर्णमिति भागवतोक्तरीत्या लोकादि क्षणार्थमपि त्वदवतारादिति भावः ॥ ५ ॥ आश्विनिर्हति । न ह वै शरीरस्य सतः प्रियाभ्युपगृह्यतिर्हतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ तदेव विवृणोति लोकेति । एष औपाधिकदुःखसंबन्धो लोकस्य शरीरेणः स्वभाव एव । तदेवाह ययातिरिति । अनयोऽनमूल दुःखं तच्च स्वर्गादभ्यक्षरूप समभूतशालित्यनेन अर्चयिष्यामि । ननु ययातिरिति पुनरुक्त्युक्तदोषोत्तरात्कालिकदुःखनिवृत्तिरित्यस्य सूचिता ॥ ७ ॥ यो महर्षिः यः पुनर्नः पिबुः पुरोहितस्य पुत्रशतं जज्ञे अह्ना एकाहं च पुनर्विषामित्रेण हतं पूर्वं मुखोत्तरात्कालिकदुःखान्तरं मुखं व्यायतयोकत्वात् मुखानतरं दुःखमुक्तम् । एव च महतामयवस्य जायमाने ईदृशे

ततः सौमित्राश्चास्यमुहूर्तादिवलक्ष्मणः ॥ रामसंबोधयामासचरणौचामिपीडयन् ॥ २ ॥ महतातपसाचापिमहताचापिकर्मणा ॥ राज्ञादश रथेनासीच्छब्धोभृतमिवामरैः ॥ ३ ॥ तवचैवगुणैर्बद्धस्त्वद्रियोगान्महीपतिः ॥ राजादेवचमपन्नोभरतस्ययथाश्रुतम् ॥ ४ ॥ यद्विदुःखमिदं प्रातंककुत्स्थनसहिष्यसे ॥ प्राकृतश्चालपसत्त्वश्चइतरःकःसहिष्यति ॥ ५ ॥ (दुःखितोहि भवांल्लोकांस्तेजसायदिविभक्ष्यते ॥ आताःप्रजानर व्याघ्रवधुयास्यन्तिनिर्वृतिम् ॥ १ ॥) आश्विनिनरश्रेष्ठप्राणिनःकस्यनापदः ॥ संस्पृशत्यग्निरवः ॥ संस्पृशत्यग्निरवः ॥ ६ ॥ लोकस्वभा वएवैषययातिर्नहुयात्मजः ॥ गतःशक्रेणसालोक्यमनयस्तंसमस्पृशत ॥ ७ ॥ महर्षिर्षोवसिष्ठस्तुयःपितुःपुरोहितः ॥ अह्नापुत्रशतजज्ञेतथै वास्यपुनर्हतम् ॥ ८ ॥ याचेयजगतोमातासर्वलोकनमस्कृता ॥ अस्याश्चचलनंभूमेदृशयेकोशलेश्वर ॥ ९ ॥ यौधर्म्यजगतोनेत्रायत्रसवप्रति ष्ठितम् ॥ आदित्यचंद्रौग्रहणमभ्युपेतौमहाबलौ ॥ १० ॥ सुमहांत्यपिभूतानिदेवाश्चपुरुषर्षभ ॥ नदैवस्यप्रभुंचुंचितिसवेभूताः ॥ ११ ॥ शक्रादिष्वपिदेवेषुवर्तमानौनयानयौ ॥ श्रूयतेनरशार्दूलनत्वंव्यथितुमर्हसि ॥ १२ ॥ मृतायामपिवैदेहानष्टायामपिराघव ॥ शोचन्नाहंसेवीर यथान्यप्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥ त्वद्विधानिहिशोचतिसततसर्वदर्शनाः ॥ सुमहत्स्वपिकृच्छ्रेषुरामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥ तत्त्वतोहिनरश्रेष्ठबुद्ध्या समनुचितयौबुद्ध्यायुक्तामहाप्राज्ञाविजानन्तिशुभाशुभे ॥ १५ ॥ अष्टगुणदोषाणामध्रुवाणां तु कर्मणाम् ॥ नातरं क्रियते पांफलमिष्टं च वर्तते ॥ १६ ॥

मुखं दुःखं च न हर्षोको भवादृशस्योचिताविति भावः ॥ ८ ॥ चलनं भूतज दुःखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ यौ कर्मौ परास्वर्गप्रवर्तकौ नेत्रौ जगतः संसारचक्रस्य कालपरिच्छेदद्वारा प्रवर्तकौ अत एव यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं तौ च ग्रहण राहुग्रामदुःखं प्राप्नो ॥ १० ॥ दैवस्य कर्मणो कदा न प्रभुंचितमित्यर्थः । किं पुनर्वैतन्व्यं देहिनः सर्वभूतानि देहयति सर्वभूतानि न मुच्यते । पुंस्त्वमर्षम् ॥ ११ ॥ नयानयौ तन्मूलमुखं दुःखं ॥ १२ ॥ १३ ॥ अतिविण्णदर्शना विषादराहितदर्शनाः विषादादहिलेन कृत्याकृत्यतत्त्वज्ञानवतः ॥ १४ ॥ तत्त्वतः समनुचितय युक्तायुक्तं कृत्याकृत्यं चेति शेषः । शुभाशुभे कर्तव्याकर्तव्ये युक्तायुक्ते बुद्धियुक्ताः जानति तस्मान्स्वं बुद्ध्या विचिंतयेति शेषः ॥ १५ ॥ एवं दुःखमूलं प्रार्चनं कर्म बुद्ध्या दुःखं सोढव्यमेवेत्याह अष्टयति । शास्त्रैकसमविद्यारतयप्रत्यक्षेणाष्टगुणदोषाणां धर्मोत्पत्तिर्भवेत्तु गुणदोषौ आपाततौ धर्मवद्भास्मानामयत्नलक्ष्मिपरीत्याच्च अध्रुवाणां फलनसंज्ञानाम् अनेन फलवत्पर्यमात्रेण न भवति स्वभावेण कृतानां

तेनामिष्टं फलं सुखं चादिनिष्ठं च फलं वर्तते प्रवर्तते एव ननु न प्रवर्तते इति । अतः : सोढव्यमेवेति भावः ॥ १६ ॥ इयं च बुद्धिस्तद्वत्तैव मेऽतस्ततोऽप्येते किं सामर्थ्यमिति न त्राय्यमित्याह मामिति ।
वक्त्राण्येनोपवृत्तमागन्तुमिति शेषः । बहुशोक्तवानिति संधिर्भाषः । अनुशिक्ष्याच्छिक्षितुं शक्तः स्याद्बहुहसतिरपि अन्यस्य काः गणनेत्यर्थः ॥ १७ ॥ दैवेरपि दुरन्त्या अन्वेतुमुक्तं तुमशाक्या लक्ष्मणपरिच्छेदो
देवानामप्यशक्य इति भावः । अनेनश्रुता सूचिता । तथापि शोकेनातिरिक्तमिदं ते ज्ञानं स्मोषयामि बोधयामीति ॥ १८ ॥ दिव्यं देवोचितं मातुष मनुष्योचितम् एवमुपयविधपरप्राक्क्रमाश्रयत्वमात्मनोऽप्येव तत्त्वतः

मामेव हि पुरा वीरत्वमेव बहुशोक्तवान् ॥ अनुशिक्ष्याद्धिकोऽनुत्वापि साक्षाद्बहुहसतिः ॥ १७ ॥ बुद्धिश्चेत्तेमहाप्राज्ञोऽवैरपि दुरन्त्या ॥ शोकेनाभि
प्रसुप्तं ते ज्ञानं संबोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥ दिव्यं च मातुषं चैव मात्मनश्च पराक्रमम् ॥ इक्ष्वाकुषुषभावेक्ष्यतस्त्वाद्रिषतां वधे ॥ १९ ॥ किं ते सर्वविना
शेन कृतेन पुरुषर्षभ ॥ तमेव तुरिगुं पापं विज्ञायोद्धतुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ पूर्वजोऽप्युक्तवाक्यस्तुलक्ष्मणेन सुभाषितम् ॥ सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥ स नित्यद्वयमहर्बहुः
प्रवृद्धरोषमात्मनः ॥ अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किं करिष्यावहे वस्त्रकवागच्छावलक्ष्मण ॥ केनोपायेन पश्यावः सीतामिह
विचिंतय ॥ ३ ॥ तं तथा परितापात् लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ४ ॥ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णनां नाद्रुमलता
युतम् ॥ सतीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कंदराणि च ॥ ५ ॥ गुहाश्च विविधा घोरानाना मृगगणकुलाः ॥ आवासाः किन्नराणां च गंधर्वभवनानि
निच ॥ ६ ॥ तानि युक्तो मया सार्षपसमन्वेषितुमर्हसि ॥ त्वद्विधबुद्धिः संपन्ना महात्मानो न र्षभाः ॥ ७ ॥ आपत्सु न प्रकंपते वायुवेगैरिवाचलाः ॥
इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचारसलक्ष्मणः ॥ ८ ॥ कुद्धो रामः शरं घोरं संघाय धनुषिधुरम् ॥ ततः पर्यंतं कूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥ ९ ॥ ददर्श पतितं
भूमौ क्षतजार्द्रजटाशुषम् ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृंगाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १० ॥ अनेन सीतां वैदेहीं भक्षितानां त्रसं शयः ॥ गुप्तरूपमिदं व्यक्तं रक्षो
भ्रमत काननम् ॥ ११ ॥ भक्षयित्वा विशालक्षीमां स्तेसीतं तथा सुखम् ॥ एनं विष्ये दीप्ताग्नेः शरैश्चौरैरजिह्वगैः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वाऽप्ययत्
द्रष्टुं संघाय धनुषिधुरम् ॥ कुद्धो रामः समुद्रांतं चालयन्न विमदीनीम् ॥ १३ ॥

पशुरामविषयः कव्यो रक्षोविषयः एवं च देवोचितं पराक्रमस्यायं नावसर इति भावः ॥ १९ ॥ कृतेन अनुष्ठितेन ॥ २० ॥ नैर्बलानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये
अरण्यकांडे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ पूर्वजोऽपि रामः लक्ष्मणेन सुभाषितं यथा भवति तथोक्तवाक्यस्तद्वाल्मीक्यस्य महासारं सयुक्तिकाव्यत्सारांशम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इह जनस्थाने
तिरिक्तानि दुर्गाणि मनुष्यरक्षदेवाः स्तंभित्यर्थः । निर्दरा द्विर्दीर्णपाषाणाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षुर तद्विनिश्चितं शरमित्यर्थः । त संघाय विचचरोल्लव्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

28

व्याहर्तुं व्याहृत्य ॥ ४ ॥ यमपात्र दद्यात्तु प्रिया सीता हता सोपराग्रस्तस्य मया किं कृताः अपि तु न अतः किंनिमित्तं इति किं निमित्तं हृदि यस्य सः रावणः आर्यो जहार ॥ ५ ॥ १ ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ विक्लमेत्यस्योत्तरं मायामिति । योतेन दुर्दिनेन च सकुलम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अन्यप्रश्नोचरासामर्थ्यं धन्ययन्गोपरोक्ताह उपोति । उग्ररिणे नलदेन कृता मूर्धजाः केशा येषां तात्सौवर्णान् वृक्षान्
भ्यामि । तादृशसौवर्णवृक्षदत्तान् मरणचिह्नम् ॥ ११ ॥ अग्निष्वावबलदाह येनेति ॥ १२ ॥ क्रोसौ मुहूर्तस्त्राह विद इति । लभार्थाद्विदेर्निष्प्रकोसास्त्रियाहः स च रावणो निजकर्मानुक्रुलं तं नावुग्रत

जटायोयदिशक्रोषिविक्रयंयाहारितुपुनः ॥ सीतामाख्याहिभंदतेवधमाख्याहिचात्मनः ॥ ४ ॥ किंनिमित्तोजहारयारावणस्तस्वर्किमया ॥
अपराधंतुयदृष्ट्वारावणेनहताप्रिया ॥ ५ ॥ कथंतच्छंद्रसंकाशंमुखमासीन्मनोहरम् ॥ सीतयाक्रानिचोक्तानितस्मिन्कालेद्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथं
वीर्यकथंरूपः किंकर्मासचराक्षसः ॥ कचास्यभवनंततब्रूहिमेपरिपृच्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्ग्रीह्यसधर्मान्माविलपंतमनाथवत् ॥ वाचाविह्वलयारा
ममिदंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ साहृताराक्षसेद्रणरावणेनदुरात्मना ॥ मायामास्थायिविपुलांवातदुर्दिनसंकुलम् ॥ ९ ॥ परिहृतांतस्यमेतातपक्षो
छित्त्वानिशांरः ॥ सीतामादायवैदेहीप्रयातोदक्षिणामुखः ॥ १० ॥ उपरुध्यतिमेप्राणादृष्टिभ्रंशतिराघव ॥ पश्यामिवृक्षान्सौवर्णानुशिरकृत
मूर्धजान् ॥ ११ ॥ येनयात्सुहूर्तेनसीतामादायरावणः ॥ विप्रणष्टधनंक्षिप्रतत्त्वामीप्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ विदेनाममुहूर्तोऽसौनचकाकुत्स्थसो
ऽबुधत् ॥ (त्वन्प्रियांजानकीं हत्वारारावणोराक्षसेश्वरः ॥) झषवद्वदिशंगृह्णाक्षिप्रमेवविनश्यति ॥ १३ ॥ नचत्वयव्यथाकार्यजनकस्यसुतां
प्रति ॥ वैदेह्यांरस्यसेक्षिप्रहत्वांतरणमूर्धनि ॥ १४ ॥ असंमूढस्यगृध्रस्यराभप्रत्यनुभाषतः ॥ आस्यात्सुखावरुधिरांम्रियमाणस्यसामिषम् ॥ १५ ॥
पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्रात्रावैश्रवणस्यच ॥ इत्युक्त्वादुर्लभांप्राणांन्सुमोचपतगेश्वरः ॥ १६ ॥ ब्रूहिब्रूहीतिरामस्यबुवाणस्यकृतजलेः ॥ त्यक्त्वा
शरीरगृध्रस्यप्राणाजमुर्विहायसम् ॥ १७ ॥ सनिक्षिप्यशिरोभूमौप्रसार्यचरणौतथा ॥ विक्षिप्यचशरीरंस्वंपपातधरणीतले ॥ १८ ॥ तंगृध्रे
क्ष्यताम्राक्षगतासुमचलोपमम् ॥ रामःसुबहुभिर्दुःखेर्दीनःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ बहूनिराक्षसांवासेवर्षाणिवसतासुखम् ॥ अनेनहंडकारण्ये
विशीर्णमिहपक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवर्षिकोयस्तुचिरकालसमुत्थितः ॥ सोऽयमद्वहःशेतकेलोहिदुरतिक्रमः ॥ २१ ॥

बुधिरवगमने इत्यस्य ढुङ्ङि रूपम् । न केवलं मुहूर्तमहिता इष्टप्राप्तिरपि तु शत्रुनाशोऽपीत्याह ब्रूषेति । बलिङ्ग गृहीत्वा झष इव क्षिप्रमेव विनश्यति वर्तमाननिर्देशोनातिसान्निध्यं विनाशस्य दर्शयति ॥ १२ ॥ अतो न
चेति ॥ १४ ॥ अस्मदस्य मृत्तिकाश्लेषांतस्य रामं प्रत्यनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा तद्विगतद्वन्द्वनादिकथनाद्धुवमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मिन्दंड
कारण्ये बहूनि वर्षाणि सुखं वसतानेन पक्षिणैर्व दंडकारण्ये विशीर्णं देवविकाराण्यं प्राप्तम् ॥ २० ॥ अनेकवर्षिकं इत्यस्यैव विकरणं चिरकालसमुत्थित इति ॥ २१ ॥

मे उपकारीत्यन्वयः । सीतामभ्यवपन्नः सीतां मोचयितुं प्रवृत्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सर्वत्र सर्वजतिषु ॥ २४ ॥ तथा आगतमिति छेदः प्राप्तमित्यर्थः । मन्त्रिमितं यो गुणविनाशस्तज्जं दुःखं यथा मां प्राप्तं सीताहरणजडुःखदुःखविनाशनं दुःखमाधिकमिति भावः । तस्याः पुनः प्राप्तिप्रभावनासत्त्वादस्य तदभावाच्चेति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ दिग्दश्यामि दधुमिच्छामि सद्वृत्तिसिद्धये । श्रुतार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपरावर्तिनां संग्रामे इति शेषः । गम्यत इति मतिर्लोकः यज्ञशीलानां लोकात् क्रमेण प्राप्य मदुज्जातः सन्नुत्तमान् येभ्यः परे उत्तमा न संति तान् लोकान्ब्रह्मणो लोकान् ब्रह्ममुक्तिदानं गच्छ । अनेन सकल्पमात्रात्कर्मानधिष्ठातृतिरश्चः साधनहीनस्यापि तल्लोकदानेन भगवान् रामः स्वस्वरूपेण माययावृत्तवान् इति प्रलयतां मुखं धत्तम् । शोकादि तु नष्टमिषुक्तेर्भासद्यत् । तदुक्तम् । सस्तारकरोत्तस्य रामो

पश्यलक्ष्मणगृध्रोऽयमुपकारीहृत्तश्चमे ॥ सीतामभ्यवपन्नो हिरावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥ गृध्राज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ॥ मम हेतोरयं प्राणान्मुमोच पतगे श्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्र खलु दृश्यं ते साधवो धर्मचारिणः ॥ शूराः शरण्याः सौमित्रे त्रिगयो निगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजडुःखं न मे सौम्यतयागतम् ॥ यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५ ॥ राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महाशशाः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च तथा यं प्रतगे श्वरः ॥ २६ ॥ सौमित्रे हरकाद्यानि निर्भय्यामि पावकम् ॥ गृध्राजं दिग्दश्यामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥ नाथं पतगलोकस्य चित्तिमारोपयाम्यहम् ॥ इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हंतरो द्रेणरक्षसा ॥ २८ ॥ यागति यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च यागतिः ॥ अपरावर्तिनां याचा च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥ गृध्राजमहासत्त्वं संस्कृतश्च मया ब्रज ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगे श्वरम् ॥ ददाहरामो धर्मात्मा स्वबंधुमिव दुःखितः ॥ ३१ ॥ रामोऽपि सहसौ मित्रिर्वनं यात्वासर्वीर्यवान् ॥ स्थूलान्दन्त्वा महरोहीननुत्तस्तारं द्विजम् ॥ ३२ ॥ रोहिमांसां निचोद्धृत्य पेशीकृत्वा महाशशाः ॥ शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशङ्खले ॥ ३३ ॥ यत्तत्रेतस्य प्रत्यर्थस्य कथं त्रिद्विजातयः ॥ तत्सर्वगमनं क्षिप्रं तस्य रामो जजापह ॥ ३४ ॥ ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नगरात्सजौ ॥ उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्राजा यता बुभौ ॥ ३५ ॥ शास्त्रदृष्टे न विधिना जलं गृध्राया राधवौ ॥ स्नात्वा तौ गृध्राजा उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविधानतः । स्पष्टं च ददौ तस्मै सापि रामप्रसादतः ॥ हरः सामान्यरूपेण प्रययौ परमं पदमिति जटायुष प्रक्रम्य पक्षे एतेन तिरश्चामपि स्नेहादि युक्तमिति ध्वनितम् । सारूप्यमुक्तिलाभश्चेतः मया मद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स प्रसिद्धमहिमा रामः महरोहीन्महासृगान् । रोहिण्यब्द इकारांतोऽपि सृगवाची तादृक्त्वा पिंडदानार्थं मांसमादायागयातु अवतरं तं द्विजं पक्षिणमुद्दिश्य पिंडदानार्थं शाङ्खलं दृणं तत्सार ॥ ३२ ॥ तत्र तन्मासानुसृष्ट्य पेशीकृत्वा पेशीकृत्य पिंडं कृत्वा शकुनाय ददौ ॥ ३३ ॥ यत्तत्रैव जातं प्रेतस्य मर्त्यस्य स्वर्गादिगमनमुद्दिश्य ब्रह्मणः कथयति तत्सर्वगमनं तदुत्तमसाधनं तत्तस्य क्षिप्रं स्वर्गगमनाय रामो जजाप ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ उक्तस्य सर्वस्यास्य ज्ञानपूर्वकत्वं दर्शयितुं पुनराह शास्त्रेति । तत्र पाठक्रमदर्शकमस्य बलवत्त्वात्सर्वं ज्ञानं तत्

उदकदात ततः पिबद्वानमिति क्रमो बोध्यः ॥ ३६ ॥ पुण्यां पुण्यैकलभ्याम् । अत एव सुखा सुखैकलभ्याम् ॥ ३७ ॥ पक्षितसत्तमे तद्विषये पितरौदेव्यः । सियार बुद्धिं तस्मिन्विदुर्बुद्धिं निधाय सीताधिगमे सीताप्राप्तिसूचके निमित्ते मनः प्रवेष्ट्य तादृशं निमित्तं दृष्ट्वा वत जन्मतुः ॥ ३८ ॥ जलैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे अष्टाष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ पश्चिमामित्यत्रोत्तरेत्तराश्रोकौ दक्षिणामित्युत्तरेक्ष्णौ जन्मतुरिति लभ्यते ॥ १ ॥ अधिग्रहत जनाश्रुणुम् ॥ २ ॥ गुप्तादिभिः प्रवेष्टितम् । अत एव सर्वत आश्रुतम् । अत एव दुर्गं दुष्प्रवेक्षं गहनं वनरूपं स्थानं प्रतिवेदितुमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ कोनैतिक्रम्य चलित्वा तन्महारण्यं व्यतिपातौ व्यतिक्रम्य गतौ ॥ ४ ॥ गम्य गत्वा । गहनं दुष्प्रवेक्षम् । क्रौंचारण्यं क्रौंचारण्यालम् गहनं वनमिति वा ॥ ५ ॥ अनेकमेवानां वनः

समृद्धभ्राजः कृतवान्यशस्कंसुदुष्करं कर्मरणे निपातितः ॥ महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यांगं तस्मात्मानः शुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौ तावपि पक्षिसन्तमो स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जन्मतुः ॥ प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं घुरेन्द्रा विवा विष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥ इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे अष्टाष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ कृतैव सुदुक्तस्मै प्रस्थितौ राघवौ तदा ॥ अवक्षतौ वने सीतां जग्मतुः पश्चिमां दिशम् ॥ १ ॥ तां दिशं दक्षिणां त्वाशराचापासिधारिणौ ॥ अविग्रहतमैश्च कौपंथानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिलिता भिक्षुप्रवेशितम् ॥ आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं धारदर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्य तु वेगेन गृहीत्वा दक्षिणां दिशम् ॥ सुभीमं तन्महारण्यं व्यतिपातौ महाबलौ ॥ ४ ॥ ततः परं ज नस्थानां त्रिकोशं गम्य राघवौ ॥ क्रौंचारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौ जसौ ॥ ५ ॥ नानामेव घनप्रख्यं प्रहृष्टमिव मवर्ततः ॥ नानावर्णैः शुभैः पुष्पैर्मृगप क्षिणैर्धुतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौ वैदेही तद्वनं तौ विचिन्वतुः ॥ तत्र तत्रावतिष्ठतौ सीताहरणदुःखितौ ॥ ७ ॥ ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिकोशं श्रुतौ तदा ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्य मतंगाश्रममंतरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ॥ नानावृक्षसमाकर्णसर्वगहनपदायम् ॥ ९ ॥ ददृशतौ गिरौ तत्र दौ शरथात्मजौ ॥ पातालसमगं भीरं तं मसानित्यसंवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्य च नरव्याघ्रौ दयस्तस्या विदूरतः ॥ ददर्शतुर्मेहरूपं राक्षसीं विवृक्ताननाम् ॥ ११ ॥ भयदा मल्पस्त्वानां वीभत्सोरौ द्रदर्शनाम् ॥ लंबोदरी तीक्ष्णदंष्ट्रां करालीं परुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयंतं मृगान् भीमान् विवृक्तदं मुथं जाम् ॥ अवक्षतौ ततः तत्रातरो रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सासमासाद्य तौ वीरौ ब्रजंतं तत्रातुरतः ॥ एहिं रस्यावेह्युक्ता समा लंभत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥

समृद्धतत्प्रख्यं तद्वत् श्यामम् । सर्वतः प्रष्टुमिव पुष्पाविकासादिना तद्गतवत्तुष्टेण वा तस्य प्रष्टव्यव्यपदेशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्रौंचारण्यमतिक्रम्य तद्वनार्धवेण त्रिकोशं गत्वा अंतरे मध्ये मार्गं मंतांगाश्रमं ददर्शतुः । अथ घोरत्वादिकोशेण तद्वनं मत्तांगाश्रमवनं दृष्ट्वा तत उच्चमानं विरोषाणां तत्र गिरौ दरीं दृश्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्याविदूर इति सधिरार्थः । तद्वीरसमीपे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ वीभत्सां जुगुप्सिताम् । परुषत्वचं कर्कशत्वचम् । करालीं गुणवारिराम् । तत्रात्यानेपि निम्नोन्नतौ वा ॥ १३ ॥ आतू रामस्याप्रतो ब्रजंतम् । एहि रस्यावेह्युक्त्वोच्यत्र

इकारलोप अर्पः । समालभत गृहीतवर्ती ॥ १४ ॥ उगुह्याल्यय अयोमुखात्यन्थं नाम । अह ते त्वं लभो निष्पादिद्वष्टारुपास्मि त्वं च मे मित्रो भर्तास्मि ॥ १५ ॥ अयुश्चिर चिरमायुः ॥ १६ ॥
कर्णनाभस्तनमिति समाहारद्वयः ॥ १७ ॥ कर्णनासे इति सप्तमी ॥ १८ ॥ तस्यां गतायां पश्चाद्भजतौ गहन् दुष्प्रेक्ष्य वन आरौदतः प्रापतुः ॥ १९ ॥ २० ॥ बाह्वीमः अनिष्टानि तत्सूचकानि ॥ २१ ॥
सजीमिव यत्तो भव । सभ्रम मयम् ॥ २२ ॥ ततः कचिच्छ्वनुतमग्याह ण्य इति । वंशुलकः कंठवालः । वज्रुलक इत्यपि पाठांतरम् । अनेन युद्धमवश्यमावि जयश्रेष्ठमय्य सूचितम् ॥ २३ ॥ अन्यतोः सीता
सिती श्रेयः । ओजसा सामर्थ्येन ॥ २४ ॥ तद्वद्गहनं वनमत्यन्तं मातरिक्षया संवेष्टितं व्याप्तमिव जातम् । ततस्तस्य वनस्य मध्ये शब्दोभवत् ॥ २५ ॥ तं शब्दं काक्षमाणः तदुत्पत्तिनिमित्तं काक्षमाणः ॥ २६ ॥

उवाचैवैनवचनसौमित्रिसुपगुह्यच ॥ अहंतयोमुखीनामलाभस्तेत्वमसिप्रियः ॥ १५ ॥ नाथपवतदुग्धुनदानाणुलनषुच ॥ आद्युश्चरामदवीर-
त्तमयासहरस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तरत्नकुपितःखड्गमुद्धृत्यलक्ष्मणः ॥ कर्णनासस्तनंतस्यानिचकतारिसूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासिनिकृतेतुवि-
रदोवेननादसा ॥ यथागतंप्रदुद्वराक्षसीघोरदर्शना ॥ १८ ॥ तस्यगतायांगहनंजतौवनमोजसा ॥ आसेदतुरभिप्रत्रौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ
॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्तुमहातेजाःसत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अब्रवीप्रांजलिवार्क्यभ्रातरदीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पदतेमेदंढबाहुरुद्विग्रभिवमेमनः ॥
प्रायश्चाप्यनिनिमित्तान्युपलक्ष्ये ॥ २१ ॥ तस्मात्सज्जीभवार्यवंकुरुष्ववचनंमम ॥ ममैवहिनिमित्तानिसद्यःशंसितिसुभ्रम् ॥ २२ ॥ एष
वंचुलकोनामपक्षीपरमदारुणः ॥ आवयोर्विजययुद्धेशंसन्निवविनर्दति ॥ २३ ॥ तयोरन्वेषतोरेवंसर्वतद्वनमोजसा ॥ सज्ज्ञेविपुलःशब्दःप्रभंजन्नि-
वतद्वनम् ॥ २४ ॥ संदंष्टिमिवात्यर्थगहनंमत्तारिश्चना ॥ वनस्यतस्यशब्दोऽभूद्वनमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तंशब्दंकाक्षमाणस्तुगमःखड्गसिंहानु-
जः ॥ ददर्शसुमहाकायंराक्षसंविपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदुत्थतद्रक्षस्तावुभौप्रमुखेस्थितम् ॥ विवृद्धमशिरोग्रीवकंभवमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥ रोम
भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ नीलमेघनिभैरैदंमेघस्तानितनिःस्वनम् ॥ २८ ॥ अग्निज्वाला निकाशेनललाटस्थेनदीप्यता ॥
महापक्ष्मेणपिंगेनविपुलेनाथेतनच ॥ २९ ॥ एकेनोर्गसिघोरेणनयनेनसुदर्शना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नंतलेलिहानंमहामुखम् ॥ ३० ॥ भक्षयंतंमहा-
घोरानृक्षसिंहमृगद्विजान् ॥ घोरौभुजौविकुर्वाणसुभौयोजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यांविविधान्बृहद्वृक्षान्पक्षिगणान्मृगान् ॥ आकर्षंतंविकर्षत
मनेकान्मृगपृथुपान् ॥ ३२ ॥ स्थितमावृत्यपथानंतयोभ्रात्रोःप्रपन्नयोः ॥ अथतंसमतिक्रम्यक्रोशामंत्रंददर्शतुः ॥ ३३ ॥

आंन्दुर्दण्डः । विबुद्धं विबुद्धकाप्तम् । अशिराग्रीवं अदृश्यमानशिराग्रीवम् अत एव कवचम् अन्यतत्तामकम् । उदरे मुखम् अमृद्व्यस्तकादित्युलूकम् ॥ २७ ॥ निशित्तिरित्यस्य विवरणं तीक्ष्णैरिति । उपलक्षितमिति
शेषः । रोमभिर्नीबैदस्ताक्ष्णैरिति कचिचण्डः ॥ २८ ॥ उच्यमानविशेषणेन ललाटस्थैकेन नयनोऽरः प्रदेशेतरुपव्यथामानं नयनोपलक्षितं मुखम् लेलिहानम् । महापद्मणेत्याभिम्
शेषः । २९ ॥ ३० । विवर्णं विक्षिप्तम् ॥ ३१ ॥ शार्करतम् इष्टान्धुनाभिमुख्येन कर्णम् । अनिष्टान्धुनाभ्युत्तम् ॥ ३२ ॥ प्रपन्नयोः पथानमिति शेषः । आब्रूय स्थितं तु ज्ञात्वा तुङ्गजंष्टनं समतक्रयम् दूरे

स्थितौ त क्रोशमान ददर्शतुः ॥ ३३ ॥ भुजाभ्यां जटूत्सङ्गोतीति भुजसद्वत् तम् । सत्यानाहोस्यत्या अशिरस्कतवलक्षणकबंधवत्स्थितम् ॥ ३४ ॥ तिमितौ तक्षितेजसौ तादृशवेपथुराविवर्धः । विवरा प्रातौ बलात्कर्षणं प्राप्ती ॥ ३५ ॥ तत्र तस्यावस्थायाम् अनाश्रयात् वैरस्येति शेषः । धैर्यालंबनादित्यर्थः । तत्र हेतुर्वाच्यं बालबुद्धित्वं शुद्धसत्त्वाप्रधानत्वम् । अनाश्रयत्वादि ति पाठे आश्रयभूतस्य रामस्यापि कबंधुशत्रुद्वत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निर्युक्तः निर्योजितक्षोबलिः सत्त्वं चित्तस्वकामाभातं परिसुख्यत्वं पल्लयनेनेति शेषः । तस्यैव विवरणमुत्तमार्धं मां हति । भूतबलिं महाभूताकाररक्षसे बलिमियर्थः ॥ ३९ ॥ अग्रिमा प्राप्ता ॥ ४० ॥ ४१ ॥ एतस्मिन्तरे इति लक्ष्मणविवादनिवृत्तिमल्लकारमाधासन्समये इति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ देवेन दैवत्या । मम

महांतंदारुणभीमकबंधुजसंवृतम् ॥ कबंधमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ समहबाहुतत्पथप्रसार्यविपुलीभुजौ ॥ जग्रहसहितवेपराघवौपीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥ स्वङ्गिनौहृदधन्वानौतिमतेजौमहाभुजौ ॥ भ्रातरौविवशंप्राप्तौकृप्यमाणौमहाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्रधैर्याच्चैशूरस्तुराघवौनैवविव्यथे ॥ बाल्यादनाश्रयाच्चैवलक्ष्मणस्त्वभिविव्यथे ॥ ३७ ॥ उवाचचविषण्णः सन्नाधवंग्राधवानुजः ॥ पश्यमांविशंवीराक्षसस्यवशंगतम् ॥ ३८ ॥ मयैकेनतुनिर्युक्तःपरिसुख्यस्वराघव ॥ मांहिभूतबलिदत्त्वापलायस्वयथासुखम् ॥ ३९ ॥ अधिगतांसिवैदेहिमचिरेणेतिमेमतिः ॥ प्रतिलभ्यचक्राकुस्थपितृपैतामहौमहीम् ॥ ४० ॥ तत्रमार्गमराज्यस्थःस्मर्तुमर्हसिस्वदा ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ मास्मत्रासंवृथावीरनहितादग्विषीदति ॥ एतस्मिन्नतरेक्रूरोभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥ तावुवाचमहाबाहुःकबंधोदानवोत्तमः ॥ कौण्डिवावृषभस्कंधौमहाखड्गधनुर्धरौ ॥ ४३ ॥ घोरंदेशमिमंप्राप्तौदेवेनममचाक्षुषौ ॥ वदतंकार्यमिहवांकिमर्थंचागतौयुवाम् ॥ ४४ ॥ इमंदेशमनुप्राप्तौक्षुधातस्येहतिष्ठतः ॥ सबाणचापखड्गौचतीक्ष्णशृंगाविवर्षभौ ॥ ४५ ॥ मांतूर्णमनुसंप्राप्तौदुर्लभंजीवितंहिंमाम् ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकबंधस्यदुरात्मनः ॥ ४६ ॥ उवाचलक्ष्मणंगमोमुखेनपरिक्षुभ्यता ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरंग्राप्यदारुणंसत्यविक्रम ॥ ४७ ॥ व्यसनंजीवितायप्राप्तमप्राप्यतांप्रियाम् ॥ कालस्यमुमहर्द्रीयसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ ४८ ॥ त्वांचमोचनव्याग्रव्यसनैःपश्यमोहितौ ॥ नहिमारोऽस्तिदैवस्यसर्वभूतेषुलक्ष्मण ॥ ४९ ॥ झूराश्रबलवंतंश्चक्रुतास्त्राश्रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाःसीदंतियथाबालुकसेतवः ॥ ५० ॥

चाक्षुषौ चक्षुर्गौचौ ॥ ४४ ॥ एव कार्यादिकं शृणु तदुपेक्ष्य स्वयोजनं संपन्नमिव इमं देशमिति । इह तिष्ठतः क्षुधातस्य मम मायादिसं देशमनुप्राप्तौ ॥ ४५ ॥ ततः किं तत्राह दुर्लभमिति ॥ ४६ ॥ मुखेन परिखुण्वतोपलक्षितं लक्ष्मणमुवाच । हे सत्यविक्रम कृच्छ्रात्कृच्छ्राल्काष्टरं राज्यश्रवणनवासाप्रियाहारादि प्राप्य स्थितगोपवयोस्तां प्रियामप्राप्यैव जीवितंतादेवं व्यसनं प्राप्तम् । यदेवमतः सर्वेष्वपि भूषु कालस्य वीर्यं सुमहत् अनर्गलप्रचारमस्तीति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कुतो यतस्त्वं चेति महाबलपराक्रमवापि व्यसनैर्दुःखमोहितौ कालः करोतीति पश्य । उक्तार्थस्यैव प्रपचो न हति नातीति पाठोत्तरम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

उदयविक्रमः उक्तपराक्रमो रामः सौमिद्रिमेष्वेयं दीनमिति शेषः । स्थां मतिमात्मनात्मन्येव स्थिरामकरोत् । ईषदपि विषादं न प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र लक्षणस्यापि लोकव्यवहारनाट्यमेकमेव ॥ ५१ ॥
 दीर्घमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ बहुपाशपरिक्षितौ बहुय्यां पाशाकारेण परितो ब्यातौ ॥ १ ॥
 शुवार्तं मां दृष्ट्वा भीतौ नु किं तिष्ठतम् । यतो मे आह्वार्यं संदिष्टवतो न जीविसंसर्गनैत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ पुरा आहरे आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ युजमात्रेण विक्रमो यस्य न त्वयुधेनैत्यर्थः । अतिजित सर्वेया
 पराजितम् ॥ ५ ॥ अस्य बाहुच्छेद एव युक्तो न तु प्राणवियोजनमित्याह विश्वेष्टानामिति । शब्दादिभिर्विक्रमसहानाम् । जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्यं प्राप्तानां पशूनां वध इव स यथा स्वर्गफलदोऽपि शब्दादि

इतिब्रुवाणोदृढसस्यविक्रमोमहाशशदाशरथिःप्रतापवान् ॥ अवैक्ष्यसौमित्रिमुद्रग्रविक्रमस्थिरातदास्वांमतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥ इत्यार्वे श्रीम
 द्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ तौतुत्रस्थितौदृष्ट्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ बहुपाशप
 रिक्षितौकबंधोवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तिष्ठतःकिमुमांदृष्ट्वाशुवार्तंक्षत्रियर्षभौ ॥ आह्वार्यंतुसंदिष्टौदेवनहतचेतनौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वालक्ष्मणोवा
 क्यंप्राप्तकालंहितंदा ॥ उवाचार्तिसमापन्नोविक्रमेकतनश्चयः ॥ ३ ॥ त्वांचमांचपुरावृणोमादत्तेराक्षसाधमः ॥ तस्मादसिभ्यामस्याशुबाहूद्विदवहे
 शुहू ॥ ४ ॥ भीपणोऽयंमहाकायोराक्षसोभुजविक्रमः ॥ लोकंह्यतिजितंकृत्वाह्वावंहंतुमिहेच्छति ॥ ५ ॥ निश्चेष्टानांवधोराजन्कुन्तितोजगती
 पतेः ॥ क्रतुमध्योपनीतानांपशूनामिवराघव ॥ ६ ॥ एतत्संजल्पितंश्रुत्वातयोःकुद्धस्तुराक्षसः ॥ विदार्यास्यंतोरौद्रंतौभक्षयितुमारभत ॥ ७ ॥
 ततस्तौदेशकालज्ञौखड्गाभ्यामेवराघवौ ॥ अचिच्छदतांसुसंहृष्टौबाहूतस्यांसदेशयोः ॥ ८ ॥ दक्षिणोदक्षिणंबाहुमसक्तमसिनततः ॥ चिच्छेदरामो
 वेगेनसव्यंवीरस्तुलक्ष्मणः ॥ ९ ॥ सपपातमहाबाहुभिच्छन्नबाहुर्महास्वनः ॥ खंचगांचदिशश्चैवनादयअलदोयथा ॥ १० ॥ सनिकृतौभुजौदृष्ट्वा
 शोणितौघपरिरुतः ॥ दीनःपप्रच्छतौवीरौयुवामितिदानवः ॥ ११ ॥ इतिस्यब्रुवाणस्यलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ शशंसतस्यकाकुत्स्थकबंधस्य
 महाबलः ॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादोरामोनामजनैःश्रुतः ॥ तस्यैवावजविद्धिभ्रातरमांचलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ मात्राप्रतिहतेराज्येरामःप्रवाजि
 तोवनम् ॥ मयासहवरस्येभार्ययाचमहद्वनम् ॥ १४ ॥ अस्यदेवप्रभावस्यवसतोविजनेवने ॥ रक्षसापहताभार्यायामिच्छंतविहागतौ ॥ १५ ॥

हितोपि कुत्सितः सारण्यातंजलकुत्सरीत्या अधर्मजनकत्वात् । लोकदृष्ट्या च कुत्सितः एतेन तद्वस्यपीक्ष्यापफलदा सूचिता । केचित् क्रतुमध्यापनीतानामिति पाठ श्रद्धाजड्येन कल्पयित्वा क्रतुमध्यादयत्र
 नीतानां वधो यथा कुत्सित इति व्याचक्षते ॥ ६ ॥ तयोरेतन्मजल्पितं श्रुत्वेति संबन्धः । भक्षयितुमारभत हस्ताभ्यामकृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ सुसंहृष्टौ कदलीकाण्डच्छेदेन तच्छेदेन हस्तमुखलमात् ॥ ८ ॥
 दक्षिणः समर्थः दक्षिणपार्श्वयो वा ॥ ९ ॥ गा भूमिम् ॥ १० ॥ कौ युवामिति पप्रच्छ । पूर्वमप्राप्तोचक्यापुनः प्रथमः ॥ ११ ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्रः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यामिच्छंतौ

यामन्वेष्यतौ ॥ १९ ॥ विचेष्टसे चेष्टमानस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रीतः शाण्णोक्षकालप्रयागिवात्मा तर्दिद्वचनं वक्ष्यमाणम् ॥ १७ ॥ बाह्वर्धन ययोऽसदययातो बहुवर्धनावनेदो ॥ १८ ॥
 ययाडाविनयात् यादृशविनयाप्राप्त तच्छृङ्खलान्वयः ॥ १९ ॥ धैर्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥
 अर्चयाम् आर्चयाम् ॥ १ ॥ तदेवाह यथेति । इदं रूपं यथोक्तं यैवैतं कृत्वा ॥ २ ॥ ऋषीन्वासायामीत्यन्वयः ॥ ३ ॥ एवमुक्तः ॥ ४ ॥ एवंवदार्थं एतदेति । एतदेव रूपं दृष्टसं क्रूर विगर्हित
 चास्त्वियवदत् ॥ ५ ॥ अमिद्यापकृतस्य मर्कटकलप्रथमणे लया कृतस्यास्य शापस्यातो भवत्येति याचितः । तेनैवाचितेन तद्वच आह यथेति । तदा स्वं विपुलमुक्तं श्रिया विराजित रूपं प्राप्यस
 त्वंतुकोवाकिमर्थवकंबंधसदृशोवने ॥ आस्येनोऽसिदीप्तेनभ्रजंघोविचेष्टसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तः कंबंधस्तुल्यक्षणेनोत्तं वचः ॥ उवाच वचनं प्रीति
 स्तर्दिद्वचनं स्मरन् ॥ १७ ॥ स्वागतं वानं व्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि वामहम् ॥ दिष्ट्या चैमौ निहृताभेयुवाभ्यां बाहुबंधनौ ॥ १८ ॥ विरूपयज्ञमे
 रूपं प्राप्तां ह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मेशृणु न व्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १९ ॥ इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मी० आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकाण्डे
 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ पुराराममहाबाहो महाबल पराक्रमम् ॥ रूपमासीन्ममाचित्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ११ ॥ यथासूर्यस्य सोमस्य शक्रस्य
 च यथा वयुः ॥ सोऽदं रूपमिदं कृतं लोकावित्रासनमहत् ॥ २ ॥ ऋषीन्वनगतान्नामत्रासायामिततस्ततः ॥ ततः स्थूलशिरानामहर्षिः कोपितो
 मया ॥ ३ ॥ सचिन्वन्निविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोराशाभिधायिना ॥ ४ ॥ एतदेवं शंसंते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥
 समयायाचितः कुद्धः शापस्यातो भवेदिति ॥ ५ ॥ अभिशापकृतस्येतितेनेदं भाषितं वचः ॥ यदा छित्त्वा मुजौरामस्त्वां देहं द्विजनेवने ॥ ६ ॥ तदत्वं
 प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ॥ श्रिया विराजितं पुंश्रुदं नोस्त्वं विद्विद्वलक्ष्मण ॥ ७ ॥ इन्द्रशापादिदं रूपं प्राप्तं मे वं णाजिरे ॥ अहं हितपसोऽग्रेण
 पितामहमतोषयम् ॥ ८ ॥ दीर्घमायुः समप्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ॥ दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मां शक्रः करिष्यति ॥ ९ ॥ इत्येवं बुद्धिमा
 स्थायरणेशक्रमधर्षयम् ॥ तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ १० ॥ सक्थिनी च शिश्नैश्च शरीरे संप्रोवेशितम् ॥ समयायाच्यमानः सन्नायव्य
 मसादनम् ॥ ११ ॥ पितामहवचः सत्यतं दस्त्विदममाव्रवीत् ॥ अनाहारः कथं शतो भग्नसक्थि शिरोमुखः ॥ १२ ॥ वज्रिणाभिहतः कालं मु
 दीर्घमपि जीवितुम् ॥ स एवमुक्तः शक्रो मे बाहुयोजनमायतौ ॥ १३ ॥

इति तेन भाषितमिति वक्तव्यः । एवमुक्तं मां दनोः पुत्रं विद्वीत्यन्वयः । श्रिया विराजितं पुत्रं दनुं वा विद्वि लक्षणेति पाठोत्तरः । तदा श्रियाः श्रीनाम्नो दानवस्य पुत्रं दनुमानमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 ननु कुस्तिरूपं शापेपि कथं कथं रूपं प्राप्तास्ति तत्राह इदं इति । तच्छापविनाह अहमिति । ऋषिशापतो घोरे रूपं प्राप्य नस्तस्य अग्रेण तस्या पितामहमतोषयम् । स्खुलप्रातीक्षिमयेनेति शेषः ॥ ८ ॥ विभ्रमो गर्वः ।
 तमेवाह दीर्घमिति ॥ ९ ॥ शतपर्वणा शतघारेण ॥ १० ॥ सक्थिनी नाम्यधोभागे पल्लवम् । शरीरे शरीरस्यस्ये उदरस्यो । एवंभूतेनोच्चाधो गच्छन् गह्वरहितेन मया मया याच्यमानोपि तन्नाकरोत् ॥ ११ ॥
 किमिति नाकरोत्त्राह पितामहेति । तद्वचो दीर्घायुदानरूपम् ॥ १२ ॥ वज्रिणा लं भिदतो जीतिनं कथं शक्र इत्यन्वयः । एवमुक्तः अनाहारस्याक्रियस्य कथं जीवितमियुक्तः ॥ १३ ॥

वनेचरान्वने संचारवतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये न किञ्चिदप्यभ्यर्थादुद्धृणा त्यजामीत्यर्थः । ऋषेर्द्रस्य च वाक्यविधिसादृश्य रामो मम हस्ते ग्रहाण्येयतीति मन्ये मन्यमानस्तिष्ठामि ॥ १७ ॥ मम देहव्यासे देहयोगे कृतश्रमः कृतयत्नो रामो मम हस्ते ग्रहाण्येयतीतीमां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये अयमेव रामो भवेदिति बुद्ध्या किमपि न त्यजामीत्याशयः ॥ १८ ॥ सर्वथा दाहो चर तव बुद्धिं मित्रं चोपदेक्ष्यामि ॥ १९ ॥ ददुना ददुनाम्ना ॥ २० ॥ वहिसस्कारं कारिष्यामि मम साहाय्यं कुर्वीत्याशयेनाह इदमिति ॥ २१ ॥ यथासुखं हृतोयन्वयः । नाममात्रम् आत्मस्य जटायोगोक्त्यादिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपकारेण परोपकारेण वर्ततामस्माकं सदृशमुचितं कारुण्यं सीताहर्तृदोषादिकथनरूपमुपकारं कर्तुमर्हसि । दाहविषये क्वया चिन्ता न कार्यो इत्याह काष्ठानीति ॥ २४ ॥ कारयेते जैव कुले

तदाचार्यं चेमेकुक्षीतीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संक्षिप्यास्मिन्वने चरात् ॥ १४ ॥ सिंहद्वीपिमृगव्याघ्रान्भक्षयामिसमंततः ॥ स तु मम ब्रवीद्विद्रोयदारामः सलक्ष्मणः ॥ १५ ॥ छत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गमिष्यसि ॥ अनेन वपुषा तात वनेऽस्मिन्नाजसत्तम ॥ १६ ॥ यद्यप्यश्याभिः सर्वस्य ग्रहणं साधुरोचये ॥ अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति ॥ १७ ॥ इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहेन्यासकृतश्रमः ॥ सत्वरामोऽसि भद्रतेनाहमन्येन राघव ॥ १८ ॥ शक्यो हंतुं यथा तत्त्वमेव मुक्तं महर्षिणा ॥ अहं हि मति सा चिव्यं कारिष्यामि न र्षभ ॥ १९ ॥ मित्रं चोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतो ग्निना ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ २० ॥ इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्य च पश्यतः ॥ रावणेन हता भार्या सीता मम यशस्विनी ॥ २१ ॥ निष्क्रान्तं स्य जनस्थानात्सह्रात्रा यथा सुखम् ॥ नाममात्रं तु जानामिनरूपं तत्स्य रक्षसः ॥ २२ ॥ निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ शोकार्ता नामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ २३ ॥ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारेण वर्तताम् ॥ काष्ठान्यानीय भग्नानि काले शुष्काणि कुंजरैः ॥ २४ ॥ यद्दूया मस्तु वां वयं वीरश्च भ्रेमहतकल्पिते ॥ सत्त्वं सीतां स भ्रात्रश्च वयेन वा यत्र बाहता ॥ २५ ॥ कुरु कल्याणमत्यर्थं यद्विजानां सितस्वतः ॥ एवमुक्तस्तुरामेण वाक्यं दनुननुत्तमम् ॥ २६ ॥ प्रोवाच कुशलो वक्ता वक्ता रामपिराववम् ॥ दिव्यमस्ति नमोज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् ॥ २७ ॥ यस्तं वक्ष्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वरूपमस्ति ॥ यो भिजानाति तं वक्ष्ये तं वक्ष्ये रामतत्परम् ॥ २८ ॥ अदग्धस्य हि विज्ञातुं शक्तिरस्ति रक्षभे प्रभो ॥ राक्षसं तु महावीर्यं सीतायेन हता तव ॥ २९ ॥ विज्ञानं हि महद्द्रष्टा पदोपेण राघव ॥ स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकाविर्गहितम् ॥ ३० ॥ किंतु या वन्नयान्यस्तं मविताश्रान्तं वाहनः ॥ तावन्मामवेदं क्षिप्त्वा दहराम यथाविधि ॥ ३१ ॥ दग्धस्त्वया हमवेदं न्ययोनं दनुन ॥ वक्ष्यामि तं महावीर्यं तं वक्ष्यति राक्षसम् ॥ ३२ ॥ तेन सख्यं च कर्तव्यं न्याय्यवृत्तेन राघव ॥ कल्पयिष्यति ते वीरसाहाय्यं लघुविक्रम ॥ ३३ ॥ न हितस्यास्त्य विज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ॥ सर्वान्पारिवृतो लोकां न्युरावैकारणांतरं ॥ ३४ ॥ इत्यपि श्रीमद्भगवान्वा ॥ ३५ ॥ अरण्यकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

येन कर्त्रो यत्र देशे ॥ २५ ॥ कन्याणं तत्त्वाभ्यानरूपं दाहं पत्र मे दिव्यज्ञानसाधनं तल्लोकं ततः परं सर्वं वक्ष्यामीत्याह एवमिति ॥ २६ ॥ कुशलो वक्ता वक्ता चार्तुयुवाक् वक्ता रं प्रशस्तवक्ताम् ॥ २७ ॥ यत्तां सखेति शेषः । तत्परं दाहात्परम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ विज्ञानमस्तीन्द्रियविषयं स्वकृतेनानुचितकर्तव्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तेन गो राक्षसं ज्ञास्यति तेन न्याय्यवृत्तेन नीतिं गवाक्षेण ॥ ३३ ॥ काणांते कस्मिंश्चिन्निमित्ते जानं सतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ जैवमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणनिलके वाल्मीकिये आदिकाण्डे अरण्यकांडे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

प्रदरं गर्तमासाद्य कनकं प्रापय्य सर्वतः स्नाष्टानि दत्त्वा तत्राग्निं ददुः ॥ १ ॥ २ ॥ मेदसा पूर्णयेति शेषः । मेदः पूर्णवानन्ददाहः दहत अवहह ॥ ३ ॥ अरजे निर्मले ॥ ४ ॥ चित्ताया उत्पत्तान् । प्राम्भरः कर्तमान् सर्वेषु प्रायेणैषु करचरणदिषु भूषणानि यस्य ॥ ५ ॥ हंसयुक्ते रामकृतसत्सत्काप्रभावेण धूर्ततपःप्रभावेण चैवभूत विमानं प्राप्तः ॥ ६ ॥ तत्त्वेन परमायत उच्यमानमिति शेषः ॥ ७ ॥ अयं प्रतिष्ठात सुपायमाह राम बडिति । पडभुक्तयः सधिविप्रहृदयानासन्धैयीभावसमाश्रयाख्या लोकेन मति यामिदुक्तिभिः सर्वं वस्तुजान राजा विमृश्यते विमृश्य प्राच्यते तत्र दशानेन दुर्दशापरिपाककालेन यः परिकृष्टः स दत्ताभागेन दशभाग दुर्दशापरिपाकवस्था प्राप्तेन मेव्यते इति नीतिः । तस्मात्स्यास्य उपायः समाश्रयः कार्य इत्यर्थः । परिकृष्ट इतिपाठे दशानेन दुर्दशापरिपाककालेनार्थाद्वञ्छित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ नन्वह दशभाग

एवमुक्तौतौवीरैकबन्धेननरेश्वरौ ॥ गिरिप्रदरमासाद्यापाकं विससर्जतुः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्तुमहोल्काभिर्ज्वलितभिः समतः ॥ चितामादीपयामाससप्रज्वालसर्वतः ॥ २ ॥ तच्छरीरं कबंधस्य घृतपिण्डोपममहत् ॥ मेदसापच्यमानस्य मंदं दहत पावकः ॥ ३ ॥ सविधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः ॥ अरजे वाससीविभ्रन्माल्यदिव्यं महाबलः ॥ ४ ॥ ततश्चितायावेगेन मास्वरो विराजंरः ॥ उत्पत्ताशुसंहृष्टः सर्वप्रत्यंगभूषणः ॥ ५ ॥ विमाने मास्वरोतिष्ठन् हंसयुक्तेयशस्करे ॥ प्रभयाचमहातेजादिशोदशविराजयन् ॥ ६ ॥ सौतरिक्षगतो वाक्यकबंधो राममब्रवीत् ॥ शृणुराचय तत्त्वेन यथासीतमवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ रामषड्बुक्तयोलोकेयाभिः सर्वविमृश्यते ॥ परिमृष्टो दशानेन दशभागेन सेव्यते ॥ ८ ॥ दशभागगतो हीनस्त्वं हिरामसलक्ष्मणः ॥ यत्कृतेव्यसनं प्राप्तं त्वया दासप्रघर्षणम् ॥ ९ ॥ तदवश्यं त्वया कार्यः समुहस्तुहदांवर ॥ अकृत्वानहितेति सिद्धिमहं पश्यामि चितयन् ॥ १० ॥ श्रूयतां रामवक्ष्यामि मुग्धीवोनामवानरः ॥ भ्रात्रानिरस्तः कुद्धेन वालिनाशक्रमुजुना ॥ ११ ॥ ऋष्यमूके गिरिवरं पापयर्थशोभिते ॥ निवसत्यात्मवान्वीरश्चतुर्भिः सहवानरैः ॥ १२ ॥ वानरैर्द्रोमहवीर्यं स्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसंधो विनीतश्चतुर्भिः श्रुतिमान्मतिमान्महाबलः ॥ १३ ॥ दक्षः प्रगल्भोऽनुतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ भ्रात्रा विवासितो वीराज्यहेतोर्माहात्मना ॥ १४ ॥ सते सहायो मित्रंच सीतायाः परिमार्गणे ॥ भविष्यति हि ते रामाच शोकमनःकृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यं हितं चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिदं वाक्कुशादूलकालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छ शीघ्रमिती वीरशुभ्रीवं तं महाबलम् ॥ वयस्यंतं कुरुक्षिप्रमिती गत्वा द्वाघव ॥ १७ ॥

प्राप्त इति कथं त्वया निर्णीतं तत्राह दशभागगत इति । यतस्त्व सलक्ष्मण एव हीनो राज्यादिनेत्यर्थः । यत्कृते यदशभागनिमित्तं त्वया दासप्रघर्षणं प्राप्त तेन त्वज्ञायते दुर्दशाभागकालं प्राप्त इति ॥ ९ ॥ यदेव मतस्तथा स सुहृदशभाग प्राप्तः सुहृदकार्यः । तत्करणवक्ष्यकत्वे हेतुमाह अकृत्वैति ॥ १० ॥ तद्व्याः सुहृद इत्यत आह श्रूयतामिति ॥ ११ ॥ पापयर्थेन पापप्रदेशेन शोभिते चतुर्भिः मन्त्रिभिरिति शेषः ॥ १२ ॥ तेजोवात्मनापी अमितप्रभः अपरिच्छिन्नकान्तिः ॥ १३ ॥ धृतिमान् ददुणानां वास्तवत्वबोधनयोक्तव्यापि कस्यचित्तुनः कथनम् ॥ १४ ॥ हे राम ते भविष्यति हि तं श्रूये ॥ १५ ॥ यद्भवितव्यं राघवश्रवणदाराहरादिदुःख तदन्यथा कर्तुं केनापि न शक्यमिति । अतः शोकेन मनो मा कृथा इति शेषः । ते इत्यादीनां पुनरुक्तिस्तु रामदुःखेन तस्यापि दुःखितोक्तितावान् दोषाय ॥ १६ ॥ तं गच्छ त वयस्यं

कुर्वीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ परस्परं द्रोहपरिहारायाधिसाक्षिक सख्य कार्यमित्याह अद्रोहयेति ॥ १८ ॥ तस्य तिर्यक्वात्तद्व्यतिः कुलो न कार्येयत्र हेतुमाह कृतज्ञ इति । ननु स विमर्शं मया सह मैत्री कुर्यादत आह सहायार्थीति । नन्वावाय्यामशक्ताभ्यां कस्तस्य सहायार्थ इत्यत आह शक्तौ हीति । तस्य चिकीर्षितं कार्यं कर्तुं युवां शक्तावित्यन्वयः ॥ १९ ॥ ननु तस्य तिरश्चोऽमत्साहाय्ये का शक्तिस्त्वाह कृतार्थ इति । स कृतार्थः त्वया कृतप्रयोजनः कारिण्यमाणप्रयोजनोपि तव कार्यं सीतान्वेषणादिरूपं स कारिण्यत्वेव । तथा सामर्थ्यं प्रयोजकं तस्य कुलीनत्वमाह स ऋक्षेति । पुनः क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवाह भास्करस्यौरस इति । कृतकिंलिपः कृतवैरोज एव वालिनः शक्तिरोजति तमक्षिसनिवालायुधं संनिधाय सस्याप्य तेन सत्वेन च तं कर्षिं व्यस्यं जुह । हि यतः स रक्षसां स्थलानि सर्वाणि जनाति ॥ २१ ॥

अद्रोहायसमागम्यदीप्यमानेविभावसौ ॥ नचतेसोऽवमंतव्यः सुग्रीवोवानराधिपः ॥ १८ ॥ कृतज्ञः कामरूपी चसहायार्थी चवीर्यवान् ॥ शक्तौ ह्यद्युवांकर्तुकार्यस्यचिकीर्षितम् ॥ १९ ॥ कृतार्थोवाऽकृतार्थोवातवकृत्यंकारिष्यति ॥ सऋक्षरजसःपुत्रःपंथामततिशक्तिः ॥ २० ॥ भास्करस्यौरसःपुत्रोवालिनकृतकिंलिपः ॥ संनिधाययुधंक्षिप्रमुष्यमूकलयंकपिम् ॥ २१ ॥ कुरुराघवस्येनवयस्यंवनचारिणम् ॥ सहिस्थानानि कात्स्येनसर्वाणिकपिकुंजरः ॥ २२ ॥ नरमांसाशिनालोऽकैनेपुण्यदधिगच्छति ॥ नतस्याविदितलोऽकैकिचिदस्तिहिराघव ॥ २३ ॥ यावत्सूर्यः प्रतपतिसहस्रांशुःपरंतप ॥ सनदीर्विपुलाज्जैलान्निरदुर्गाणिकंदरात् ॥ २४ ॥ अन्विष्यवानरैःसार्धपत्नीतिधिगमिष्यति ॥ वानरांश्चमहाकाया न्प्रेषयिष्यतिराघव ॥ २५ ॥ दिशोविचेतुंसीतांत्विद्वियोगेनशोचतीम् ॥ अन्वेष्यतिवाराहोमैथिलींरावणालये ॥ २६ ॥ समेरुशृंगाग्रताम निंदितांप्रविश्यपातालतलेपिवाश्रिताम् ॥ प्लवंगमानामृषभस्तवप्रियांनिहत्यरक्षसिपुनःप्रदास्यति ॥ २७ ॥ इत्याप्यैश्रीमद्भामायेणवाल्मी० आदि०च०सा०अरण्यकांडेद्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ दर्शयित्वातुरामायसीतायाःपरिमार्गणे ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञःकबंधःपुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एषरामशिवःपंथायत्रैतेपुष्पिताद्भुमाः ॥ प्रतीचीदिशमाश्रित्यप्रकाशंतेमनोरमाः ॥ २ ॥ जंबूप्रियालपनसान्यप्रोधुक्षतिंदुकाः ॥ अश्वत्थाः कर्णिकाराश्चहृताश्चान्येचपादपाः ॥ ३ ॥ धन्वनानगवृक्षाश्चितलकानक्तमालकाः ॥ नीलाशोकाःकंदबाश्चत्वीराश्चपुष्पिताः ॥ ४ ॥ अग्निमु ख्याअशोकाश्चसुरक्ताःपारिभद्रकाः ॥ तानारुह्याथवाभूमौपातयित्वाचतान्बलात् ॥ ५ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥ २५ ॥ रावणालये शोचन्तीमिति संबधः । अनेन ज्ञायते सर्वेच्छि रावणालयाः सति तत्र निवृत्त्ययवणालये इति ज्ञातुं सर्वदिग्विचयनम् ॥ २६ ॥ अनिन्दितां निर्मलाम् अनेन सीतानुद्धवं ज्ञापितम् ॥ २७ ॥ सँरमानः ॥ इति श्रीरामाभिमारे श्रीरामायेण रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये अरण्यकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ परिसर्गणे उपपद्ये दर्शयित्वा पुनर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ यत्र प्रकाशते तत्र गतुमेव शिवः अदृष्टः पथाः ॥ २ ॥ एते के तत्राह जंबू इत्यादि ॥ ३ ॥ धन्वना धन्वाः । नागवृक्षो नागक्रेमरः ॥ ४ ॥ अग्निमुख्योऽन्वक्करः रक्ता रक्तचंदनाः । पारि

भद्रको मंदारः । बलात्तात् दृष्टान् यूगौ पातयित्वा शालां धृत्वा भूमिर्पत संनाय ॥ ६ ॥ अन्यदृमिष्यतेति शयः । उत्सुखस्त्व ॥ ७ ॥ विटपाः शाखाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ चक्रमंतौ चक्रमणौ ॥ १० ॥
 तीर्थभवत्तारगार्गः अविभ्रंशां क्षैवल्यसंबन्धेन पादभ्रंशाद्वैतम् ॥ ११ ॥ संजातवाङ्मयमिति दीर्घ आर्पः । ध्रुवा मंडकाः ॥ १२ ॥ वयस्याकोविदाः वयमजानानाः ॥ १३ ॥ द्विजान्द्विजः । रोहिताः मर्यादितोपाः ।
 चक्रतुंडा नलमीनाश्च त एव ॥ १४ ॥ अयस्तत्तात् शूलप्रो प्लाव् । अकुञ्जा अनेके च कटका येषां विवर्ते तान् ॥ १५ ॥ पुष्पसंचये पद्मादिपुष्पसंग्रहे वर्तमानम् ॥ १६ ॥ अत एव पद्मगर्भे
 फलान्यमृतकल्पानिभक्षयित्वागमिष्यथ ॥ तदतिक्रम्यकाकुत्स्थवनं पुष्पितपादपम् ॥ ६ ॥ नंदनप्रतिमं त्वन्यकुर्वस्वस्तूत्रादिव ॥ सर्वकालफ
 लायत्रपादपामधुरस्रवाः ॥ ७ ॥ सर्वे चक्रतवस्तत्रवनंचैत्ररथथा ॥ फलभारनतास्तत्रमहाविटपधारिणः ॥ ८ ॥ शोभते सर्वतस्तत्रमेघपर्वतसं
 निभाः ॥ तानारुह्यथाम्रमौपतयित्वाथवासुखम् ॥ ९ ॥ फलान्यमृतकल्पानिलक्ष्मणस्तेप्रदास्यति ॥ चक्रमंतौ वराज्यशैल्यञ्जैलाच्छ्रंजं
 नाद्रनम् ॥ १० ॥ ततः पुष्करिणीं विरौपिनामगमिष्यथः ॥ अशर्करामविभ्रंशांसमतीर्थांमशैवलम् ॥ ११ ॥ रामसंजातवाङ्मयकामलोत्पल
 शोभिताम् ॥ तत्रहंसः ध्रुवाः क्रौंचाः कुरराश्चैवराघव ॥ १२ ॥ वल्युस्वारणिकूजंतिपंपासलिलगोचराः ॥ नोद्विजतेनरान्दृष्ट्वावधस्याकोविदाः
 पुरा ॥ १३ ॥ घृतपिंडोपमांस्थूलान्स्तान्द्विजान्भक्षयिष्यथ ॥ रोहितांश्चक्रतुंडांश्चनलमीनांश्चराघव ॥ १४ ॥ पंपायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्रराम
 वरान्दत्ताम् ॥ निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककंटकात् ॥ १५ ॥ तवभक्त्यासमाशुक्लोलक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ भृशतान्खादतोभत्स्यानंपंपायाः
 पुष्पसंचये ॥ १६ ॥ पद्मगंधिशिववारिसुखशीतमनामयम् ॥ उद्धृत्यसतदाकिं हं हृष्यस्फटिकसंनिभम् ॥ १७ ॥ अथपुष्करपर्णेनलक्ष्मणः पा
 ययिष्यति ॥ स्थूलान्गिरिगुहाशय्यान्वान्वनचारिणः ॥ १८ ॥ सायाह्नोविचित्रामदर्शयिष्यतिलक्ष्मणः ॥ अपालोभादुपावृत्तान्दृष्ट्वा
 निवनर्दतः ॥ १९ ॥ स्थूलान्पीतांश्चपंपायांश्चसित्वनरोत्तम ॥ सायाह्नोविचित्रामविटपीमाल्यधारिणः ॥ २० ॥ शिवोदकं चंपपायांश्चदृष्ट्वा
 कंविहास्यसि ॥ सुमनोभिश्चितास्तत्रतिलकानक्तमालकाः ॥ २१ ॥ उत्पलानिचफुल्लानिपंकजानिचराघव ॥ नतानि कश्चिन्माल्यानिनत्रा
 रोपयितानरः ॥ २२ ॥ नचैवल्लानतांयांतिनचशीर्षतिराघव ॥ मतंगशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः ॥ २३ ॥ तेषांभाराभितप्तानांवन्यमाहर
 तांगुरोः ॥ येप्रपेतुर्हर्षितृणशरीरात्स्वेदं बिंदवः ॥ २४ ॥ तानिमाल्यानिजानिमुनीनांतपसातदा ॥ स्वेदं बिंदुसमुत्थानिनविनश्रुतिराघव ॥ २५ ॥

अच्छिद्य मलदिकमलहर्तनम् ॥ १७ ॥ पुष्करपर्णेन पद्मपर्णेन उद्धृत्य मत्स्यान्खादतस्ते जल पाययिष्यतीति मन्त्रः । गिरिगुहासु शय्यास्तत्र येषां तान् ॥ १८ ॥ पीतान् जलपानं कृतवतः विटपी
 विटपिनः । आर्षेमेकात्रं प्रथमांतवम् । माल्यधारिणः पुष्पवतः तान्दृष्ट्वा शीतोदकं च दृष्ट्वा शोकं हास्यसि ॥ २० ॥ अन्यान्यपि शोकाहंष्टुणि दर्शनीयान्याह सुमनोभिर्गति ॥ २१ ॥ आरोपयिता गृहीत्वा
 धारयिता महावतान्मुन्यमचाराभाषंदेय्यः ॥ २२ ॥ जलानां शीर्षणं हेतुर्मत्स्यादि ॥ २३ ॥ भारेण तप्तानां मुखेण आदित्यमाणक्यमारेण श्रतानाम् ॥ २४ ॥ तानि माल्यानीति विधेया

पेषा क्रीवत्वम् ॥ २५ ॥ शबरी नाम शबरीत्याया श्रमणी तापसी ॥ २६ ॥ त्वां दृष्ट्वा स्वर्गलोक गमिष्यति पूर्वजिततपसस्त्वदर्शनस्य च माहात्म्यात्स्वर्गलोकोत्र ब्रह्मलोक इति वदति । देवलोकमिति पाठोपि स एवार्थः ॥ २७ ॥ तदाश्रमस्थान शबरीवासरूप मन्ताश्रमस्यानाम् । गुब्बं आश्रमेयु गुब्बाम् ॥ २८ ॥ नागा गजास्तत्र तदाश्रमं तस्मिन्मतगाश्रमे इत्यर्थः । यद्यपि तत्र विविधाः नागाः सन्ति तथापि मतगास्य विधानात्पद्मावत् तदेकदेशमतगाश्रमे न सचार इत्यर्थः ॥ २९ ॥ जतस्ताच्च वनं मतगवनमित्येव विश्रुतम् । देवारण्य नन्दनादि तसदृशम् ॥ ३० ॥ पायाः पयस्तिवर्तिमन्ताश्रमादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ सुदुःखारोहणोऽयुक्त्वात् हेवतस्मयाह । विष्णुभिर्नारीः सर्पैरभिपक्षितः उदारो दत्ता ब्रह्मणा पूर्वकाले सृष्टिकाले निर्मितः विद्योदार्थतपःप्राधान्येन निर्मितः ॥ ३२ ॥ औदार्यमेव दर्शयति शयान इति ॥ ३३ ॥

तेषांगतानामद्यापिदृश्यतेपरिचारिणी ॥ ३४ ॥ त्वांतुघर्षेस्थितानित्यसर्वभूतनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वा देवोपमंरामस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ ३५ ॥ ततस्तादृशपंपायास्तीरमाश्रित्यपश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानगतुलुब्धंकाकुत्स्थपथसि ॥ ३६ ॥ नत त्राक्रमितुंनगाःशक्नुवन्तितदाश्रमे ॥ (विविधास्तत्रैनागावन्तस्मिन्पर्वते) ॥ ऋषेस्तस्यगतंरथंवेधःप्राप्तश्चकान् ॥ ३७ ॥ मन्तंगवन मित्येवविश्रुतंरुनन्दन ॥ तस्मिन्मन्तंनसंकाशेदेवारण्योपगोवे ॥ ३८ ॥ नानाविहगसंकीर्णैरस्यसोराभिर्गुर्विः ॥ ऋष्यसूक्तस्तुपंपायाःपुगस्तास्तु ष्पितदुमः ॥ ३९ ॥ सुदुःखारोहणश्चैवशिशुनागाभिरक्षितः ॥ उदारोब्रह्मणाचैवपूर्वकालेरिनिर्मितः ॥ ४० ॥ शयानःपुङ्गवोऽप्यतस्यशैलस्य मूर्धनि ॥ यःस्वप्नेलभतेवित्तंतत्प्रबुद्धोधिगच्छति ॥ ४१ ॥ यस्त्वेनविषमाचारःपापकर्माभिररोहति ॥ तत्रैवमहर्षयेनतुल्यंभावात्तस्यश्रवसाः ॥ ४२ ॥ ततोपिशिशुनागानामाक्रन्दंश्रूयतेमहान् ॥ क्रीडतांरामपंपायांमन्ताश्रमवासिनाम् ॥ ४३ ॥ सत्कालधिरथराभिःसहस्यारमद्विगः ॥ प्रचरंति पृथक्कीर्णमेववर्णान्स्तरस्विनः ॥ ४४ ॥ तेतत्रपीत्वापानीयंविमलंचारुशोभनम् ॥ अत्यंतुलुखंसंस्पर्शसर्वगंयसगन्विताम् ॥ ४५ ॥ निवृत्ताः सविगाहंतेवनाःनिवनगोचराः ॥ ऋक्षाश्चद्वीपिनश्चैवनीलकोमलकप्रभान् ॥ ४६ ॥ रूक्षयैवनिजजवाल्मुकीनांमहासुराणि ॥ शमतस्यतुशैलस्यमहतीशोभतेगुहा ॥ ४७ ॥ शिलापिधानाकाकुत्स्थदुःखचास्याःप्रवेशनम् ॥ तस्यागुहायाःतद्द्वारंरेगहाज्यतीतिदकोद्भवः ॥ ४८ ॥ बहुमूलफलोऽभ्योनानगसमाकुलः ॥ तस्यांवसतिधर्मात्मासुग्रीवःसहवानरैः ॥ ४९ ॥ कदाचिच्छिखरेतस्यपर्वतस्यापिऽपति ॥ कबन्धस्त्ववशा स्यैवंतांबुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ५० ॥ सग्वीभास्करवर्णाभःखेवरोचतवीर्यान् ॥ तंतुलुखस्यैवमहाभागंतांबुभौरामलक्ष्मणौ ॥ ५१ ॥ प्रस्थितौतव ब्रजस्वेतिवाक्यमूचतुरंतिके ॥ गम्यतांकार्यसिद्धयर्थमितितावब्रवीत्सच ॥ ५२ ॥ सुग्रीतौतावबुद्धाःप्यऽबन्धःप्रस्थितस्तदा ॥ ५३ ॥

अन्यमप्यतिशयमाह य इति । तत्रैव र्वितसूच्यर्थः ॥ ३४ ॥ विषयधाराभिः ईषद्वत्सद्वाराभिः सक्ताः संवदन्तः सन्तुल्य संनयति पृथक्पृथक्प्राप्यति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नीलमणिप्रकोमलकर्तान् ॥ ३७ ॥ अपेतामनुष्य दृष्ट्वाऽलपिताम् अजयात्र्याणिगन्धर्वाभान् अनेनाकृता । अयासाधारण चिह्नमाह गर्भति ॥ ३८ ॥ शिलापिधानेति गुहानामेति तथैः । विरोधण मित्यन्ये ॥ ४० ॥ तस्यां गुहायाम् ॥ ४१ ॥ कदाचिपर्वतस्य शिखरेऽपि तिष्ठति अपिधानश्च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रस्थितौ आत्रा मुग्रीनमपीप प्रस्थितौ तत्र ब्रजस्य पुण्यलोकमिति शेषः । अंतिके

माधुर्ययुतं संचितमित्यर्थः । तदुक्त पादो शबरी प्रतुल्य—प्रतुल्य प्रणम्याय निकष्य कुशविष्टरे । पादप्रक्षालनं कृत्वा ततोयं पापनाशनम् । क्षिरसा धार्य पीत्वा च वन्द्यैः पुष्पैर्यार्चयत् । फलानि च सुपक्वानि मूल्यानि मयुराणि च ॥ स्वयमास्थाद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिपश्य च । पश्चाद्विदेयामास राघवाभ्यां दृढव्रता ॥ फलान्यास्थाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं परां ददविति ॥ १७ ॥ १८ ॥ विज्ञाने आगतानागतज्ञाने । अवहिच्छतां तादृशज्ञानवतीमित्यर्थ इति तीर्थः । विज्ञाने ब्रह्मविद्यायां मंत्रेण्यदिददवहिच्छताम् । तत्राप्यधिकारिणिमित्यर्थ इति कतकः । विशिष्ट ज्ञानं येषां तेषां संबन्धो यस्यास्तत्संबोधन हे विज्ञाने इति संबन्धे तां नियमबहिच्छतां भोजनदिव्यपद्वारादिति शेषः । तदस्माद्वारादि अंगीकृत्येति च शेष इत्यन्ये । किमाह तदाह दनोऽस्ति । ते महात्मनां त्वदाचार्याणाम् । दनोः गकाशास्तुतं प्रत्यक्ष कर्तुमिच्छामीति शेषः । संद्रष्टु यदि मन्यसे संदर्शयितुं शोभ्य यदि मन्यसे इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ मेवो बर्षको यो घनस्तद्वनीलम् । मिह सेचने बाहुलगात् घनम् ॥ २१ ॥ मंतगवनं तत्तपोमहिम्ना विभुतं प्रसिद्धम् । ते प्रसिद्धाः मन्वृजित मंसस्य गायत्र्या जपेन ब्रूजितमतिशुद्ध नीड देहपजरम् । तीर्थमिति पाठेऽपि स एवार्थः । मंत्रवत् तद्रोममंत्रवत् जुहवांचक्रिरे हुतवन्तः । यद्वा

तवार्यैः पुरुषव्याघ्रपंपायास्तीरसंभवम् ॥ एवमुक्तः सधर्मात्माशर्बयाशबरीमिदम् ॥ १८ ॥ राघवः प्राह विज्ञानेनानित्यमबहिच्छताम् ॥ दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावेतमहात्मनाम् ॥ १९ ॥ श्रुतंप्रत्यक्षमिच्छामिसंद्रष्टुं यदिमन्यसे ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्रविनिःश्रुतम् ॥ २० ॥ शबरीदर्शयामास तावुभौ तद्वनमहत् । पश्यमेव घनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ २१ ॥ मंतगवनमित्येव विश्रुतं शुनंदन ॥ इहतेभावितात्मानोऽपुनोऽप्येवमेव महाद्वृते ॥ जुहवांचक्रिरेनीडमंत्रवन्मंत्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयंप्रत्यक्षस्थली देदीप्यतमेतमुसन्कृताः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वति श्रमाद्वेपिभिः क्रूरैः ॥ २३ ॥ तेषां पः प्रभवेण पश्याद्यापिरघूत्तम ॥ द्योतयंती दिशः सर्वाः त्रियादेव तुलप्रभा ॥ २४ ॥ अश्वमुवद्विस्तैर्गंतुमुपवासश्रमालसैः ॥ चित्तेनागतान्पश्यसमेतान्सप्तसागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्तावल्कलाः पादपेष्विव ॥ अद्यापि न विभुष्यति प्रदेशरघुनदन ॥ २६ ॥ देवतायार्पणिकुर्वद्विर्यानीमानि कृतानि वै । पुष्पैः कुवल्यैः सार्धं म्लानान् तन्तुयति ॥ २७ ॥ कृत्स्नवचनमिदं दृष्ट्वा श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥ तद्विच्छास्यभ्यमुज्ञातव्य इत्याभ्येतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥ तेषामिच्छाम्यहंतुं समीपं भावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमेषामहं च पारिचारीणी ॥ २९ ॥

तीर्थमन्त्रं जुहवांचक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रत्यक्षस्थली तन्नाम्नी वेदी यत्र यस्यां सुसंस्कृता अत्यंत पूजा मे मत्संबन्धिनस्ते गुरवः श्रमाद्वेपिभिः कपवादिवृक्षतरत्वात् कर्तुं पुष्पोपहारं देवताभ्यः कुर्वति ॥ २३ ॥ तेषां मदाचार्याणां प्रमाणं यं वेदिस्तपूजाकाल इवाद्यापि सर्वा दिशो द्योतयती अतुलप्रभा इत्यन्ते पश्य ॥ २४ ॥ आश्चर्यान्तरं दर्शयति अश्वमुवद्विरिति । सागरादित्तीर्थं गंतुमशक्नुवद्विरित्यर्थः । तत्तद्विषयवासश्रमालीः कृच्छ्रादिशास्त्रीयोपवासैर्जनिनेन श्रमेणालीनः ईदृशीर्तीर्थक्षितितेन तेषां व्यानेन तदभिषेकतीर्थे आगतास्तप्तसागरास्तमेतान्यम् ॥ २५ ॥ आश्चर्यान्तरमाह कृताभिषेकिति । न विभुष्यति तीर्थे भवत्तत्तपोमैव प्रभावेति भावः ॥ २६ ॥ आश्चर्यान्तरमाह देवैः । कृतानि दत्तानि अतिशुद्धकुवल्यसहितानि पुष्पाणि नाद्यापि स्थानव गाति तत्तपःप्रभावादिति शेषः ॥ २७ ॥ उपसंहारति कृत्स्नमिति । दृष्टं त्वया मया दर्शितम् । श्रुतं त्वया मया श्रुतितम् । अयमुज्ञाता त्वयेति शेषः ॥ तत्तस्मात् एतत्कलेवरं लक्ष्यामीति इच्छामि ॥ २८ ॥ येषां मुनीनामयमाश्रमो येषां चाह परिचारीणी तेषां भावितात्मनां

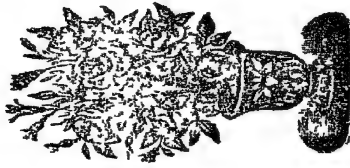
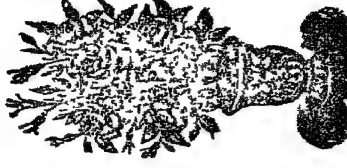
सदसुसहितपरमात्मनो मुनीनां समीपं गंतुमहमिच्छामि इति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ श्रुत्वायमुद्दिश्येति शेषः ॥ ३० ॥ सखितव्रतं तीक्ष्णव्रतात् ॥ ३१ ॥ आत्मानं हुताग्नें दुत्वा स्वाचाययौदित्यमौर्णेत्यर्थः ॥ ३२ ॥
 स्वर्गं ब्रह्मलोकमेव ॥ ३३ ॥ यत्र ब्रह्मलौके तत्पुण्यस्थानं शबरी आत्मसमाधिना जगाम ब्रह्मसमाधिनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ यत्र ब्रह्मलौके तत्पुण्यस्थानं शबरी आत्मसमाधिना जगाम ब्रह्मसमाधिनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ शैलमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिवाक्ये
 अरण्यकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ दिवं त्विति ॥ १ ॥ महात्मनां प्रभावः शब्दयुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ तेषां मुनीनाम् । सप्तानां समुद्राणां तीरेषु लोकोपकाराय नैः स्यादित्यु उच्यते ॥ ३ ॥
 धर्मिष्ठुतुवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमंतल्लेभे आश्चर्यमिति चाब्रवीत् ॥ ३० ॥ तासुवाच ततो रामः शबरी संशितव्रताम् ॥ अर्चितोऽहं त्व
 या भद्रे गच्छ कामं यथा सुखम् ॥ ३१ ॥ इत्यवसुक्ताजटिला चीरकृष्णाजिनांबरा ॥ अनुज्ञाता तुरामेण हुत्वा त्मानं हुताग्ने ॥ ३२ ॥ ज्वलत्स्वयं
 संकाशास्त्वग्मेव जगाम ह ॥ दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ ३३ ॥ दिव्यांबरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना ॥ विराजयंतं तं देशं विद्युत्सौ
 दामनीयथा ॥ ३४ ॥ यत्र ते सुकृता त्मानो विहरंति महर्षयः ॥ तत्पुण्यं शबरीस्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० अरण्यकांडे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ दिवं त्वं तस्यां तायां शबरी स्थितं तेजसा ॥ लक्ष्मणेन सह ब्रह्म
 चित्थामास राघवः ॥ १ ॥ चित्थित्वा तु धर्मात्मा प्रभावं महात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टो मया श्रमः सोऽभ्य
 बह्वाश्चर्यः कृतात्मनाम् ॥ विश्वस्तृणगणैर्दूलो नानाविहगैः सवितः ॥ ३ ॥ सप्तानां च समुद्राणां तेषां तीर्थेषु लक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चा
 पितापिताः ॥ ४ ॥ प्रणष्टमनुभयन्नः कल्दाणं समुपस्थितम् ॥ तेन त्वेतत्प्रहृष्टं मेनो लक्ष्मणसंप्रति ॥ ५ ॥ हृदये मेनो व्याघ्रशुभमाविर्भविष्यति ॥
 तदा गच्छ गमिष्यावः पपांतां प्रियदर्शनाम् ॥ ६ ॥ ऋष्यमूको गिरिर्यत्र नृतिदूरप्रकाशते ॥ यस्मिन्वसति धर्मात्मा सुग्रीवोऽनुमतः सुतः ॥ ७ ॥
 नित्यं वालिभया त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ अहं त्वरं च तं द्रुमुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ८ ॥ तदधीनं हि मेकार्यं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ इति बुवाणं तं वीरं
 सौमित्रिरेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापित्व तरे मनः ॥ आश्रमात्तु तस्तस्मान्निष्क्रम्य सविशांपतिः ॥ १० ॥ आजगाम ततः पपां
 लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ समीक्षमाणः पुष्पाब्जं सर्वतो विपुलदुग्मम् ॥ ११ ॥ कोयटिभिर्यजुर्नैः शतपैश्वकीचकैः ॥ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्न दितं तद्
 नं भद्रम् ॥ १२ ॥ सराभो विविधानुबुक्षान्सर्गसि विविधानि च ॥ पश्यन् कामाभि संतप्तो जगाम परमं ह्रदम् ॥ १३ ॥ सतामासाद्यैव राघवो दूरं तपानी
 यवाहिनीम् ॥ मंतंगसरसं नमद्दममवागाहत् ॥ १४ ॥ तत्र जगमत्पुण्यग्रीवो राघवो हि स माहितौ ॥ स तु शोकसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ १५ ॥
 विवेश नलिनीरम्यां पंकजैश्च समावृताम् ॥ तिलाकाशोऽपुष्पागवकुलोद्दालकाशिनीम् ॥ १६ ॥

॥ ४ ॥ तेन कल्याणोपस्थानेन ॥ ५ ॥ शुभं मित्रलाभादि ॥ ६ ॥ अमुक्तः सूर्यस्य ॥ ७ ॥ त्वरे त्वरामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ ममापि त्वत्ते पपादशेन ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पानीयवाहिनीं
 पानाहोतिगंधुसुखीति निर्मलजलवाहिनीम् अनेन पपानदीति लभ्यते । वाहिनीमित्याय धारिणीमित्यर्थो वा । मंतंगसरसमित्यकारतः तत्र पंपयामेव प्रदेशमेवो गंगायां मणिकर्णिकेव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ इति श्रीमद्रामायणे सतिलकटीके अरण्यकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमद्भास्करणे रातिलकटीके किष्किन्धाकाण्डं प्रारभ्यते ॥

किष्किन्याकाण्डम्-४.

श्रीगणेशाय नमः ॥ सुग्रीवस्यावन तुर्धे इदमनौश्च मर्दनम् ॥ मारुतमुद्रिकादानं कृतं येन मं गं गतिः ॥ १ ॥ स विराधादिवधेन प्रमिद्वरगन्धमः पमादशेनोद्दीपितकामो वा तां सुग्रीवाधिष्ठितयत्नकूतसमीपमा-
पुष्कारिणीं पयानवतरगतं पमात्यं मतगार्यं वा सरोविशेषम् ॥ विललाप पर्यदेशत् ॥ १ ॥ तां परां दृष्ट्वा तज्जन्महर्षिचैत्येन्द्रियाणि चकपिरे उद्रिस्तक्षिताराणीवायून् कामवशमापन्न इव ॥ २ ॥ वैदूर्यवत्
त्यमावर्त्तिलोदका पंपा तदाह्यसरोवरावच्छिन्ना पयानदी तज्जलस्योपाविक्रयामव्यप्रतिभासार्द्धदूयप्रसादद्वयम् ॥ उपाधिमाह फुल्लेति ॥ दुमादिच्छायया तया मानम् ॥ ३ ॥ पंपायाः काननं तपारिसरवर्त्त-
काननम् ॥ यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताप्रशाखाभिः सशृंगा इव दुमाः शैला इव राजति ॥ ४ ॥ शोकाभिस्ततं राज्यं शशसीतावियोगादिना शोकात्तस आधयः पीडयतीत्युक्तम् ॥ तानावीनाह भरतस्येति ॥
दुःखेन जटावल्कलादिदुःखारुणेन ॥ ५ ॥ एवं शोकात्तस्यापि शोभते सुखावहा कर्त्तते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ व्यालाः क्षापदाः ॥ ७ ॥ नीलातुल्यं पत नीलपीतं शादल हरितप्रदेशः परितोमैः कुपैरपि तुल्यं

श्रीसीतारामचन्द्राभ्यां नमः ॥ सतांपुष्कारिणीगन्तापञ्चोत्पलझषाकुलम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेंद्रियः ॥ १ ॥ तत्रद्वैवताहर्षादिं-
द्रियाणि चकपिरे ॥ सकामवशमापन्नः सौमित्रिमदमववीत् ॥ २ ॥ सौमित्रेशोभते पपवैदूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवतीशोभिताविविधैर्दुमैः ॥
॥ ३ ॥ सौमित्रेपथपंपायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजति शैलैर्वा दुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥ मांतुशोकाभिस्ततमोधयः पीडयति वै ॥ भरतस्य च दुः-
खेन वैदूहाहरणेन च ॥ ५ ॥ शोकात्तस्यापि पंपाशोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णाबहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥ नलिनैर्गपसंछन्ना ह्यत्यथ
शुभदर्शना ॥ सर्पव्यालतुर्चरितामृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ अधिकंप्रविभात्येतन्नीलपीतं शुद्धलम् ॥ दुमाणां विविधैः पुष्पैः परितोमैरिवापितम् ॥
॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समंततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगृहानि सर्वाः ॥ ९ ॥ सुखानिलोऽयं सौमित्रिकालः प्रचुरमन्मथः ॥
गंधवान्मुरभिर्मासोजातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्यतु पाणि सौमित्रे नानां पुष्पशालिनाम् ॥ सृजतां पुष्पवर्णाणि वपतो यमुनामिव ॥ ११ ॥
प्रस्तरेषु चरन्त्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वपुर्वेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिंरतिगाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्यैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्यसौ-
मित्रे क्रीडतीव समंततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन् विविधाः शिखानगानां कुसुमोत्कटाः ॥ मारुतश्चलितः स्थानैः पदपदैर्दुर्गमयते ॥ १४ ॥ मत्तका किल सन्नादै-
र्नर्तयन्निव पादपाच्च ॥ शैलकंदरनिष्क्रांतः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन विक्षिपतात्यर्थपवनेन समंततः ॥ अमींसंस्तुतास्वाग्राधिता इव पादपाः ॥ १६ ॥

परितोमः कुयो द्वयोः ॥ दुमाणामुच्छ्रितैरिति पाठे उच्छ्रितगंधैः ॥ यदा परितोमैः परितोममूर्तैः राशिमूर्तैरिव स्थितैः पुष्पैरपि तुल्यम् ॥ ८ ॥ शिखराणि दुमाणाणि उपगृहानि व्याप्तानि सन्तः सर्वावच्छेद-
॥ ९ ॥ अयं कालो वसंतः प्रचुरमन्मथः कामोद्दीपकः अत एव गंधवान् कामोद्दीपनेन गर्जन्वात् ॥ गंधो गंधक आमोदे लेखे सबन्धवर्धोर्गति ॥ सुग्रीवोत्तो मधुमासः ॥ जटानि पुष्पफलयानि यत्र तादृशुमः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु समशिलातेलेषु ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ कुसुमोत्कटाः बहुकुसुमाः ॥ कुसुमोत्कटा इति पाठे कुसुमैर्कूटकचाः सजातं ज्ञा इवेत्यर्थः ॥ तादृशीः शाला निर्दिष्टा चालयन् मारुतश्चलि-
तस्थानैः तत्तत्कुसुमस्थानतश्चलिताः आहिताभ्यादिरप्य पदपदैर्दुर्गमयते ॥ पुष्पं हन्त्याह्लातुस्तुत्य गीयते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मत्तेति ॥ अत्र त्रयो गानां कर्तृत्वेन नर्तकाचार्यसाधर्म्यमुच्यते ॥ मत्तको किल कृत्तैः सजादैर्दुर्ग-
दिचनैर्भिर्नर्तयन्निव नृत्यं शिष्यायन्निव शैलकंदरनिष्क्रान्तः तद्विष्णुमकोऽहं ह्यनिधुतत्वात् प्रगतिवानिव ॥ १५ ॥ तेन मंदत्वादिगुणवता विरिणना कृत्वा चालयन् मत्तिताः कृतमथना इव ॥ १६ ॥

गंधमयद्रव्यमतीति संदधः ॥ १७ ॥ अनुकुजद्विः षट्पदैर्द्वन्द्वीव ॥ १८ ॥ संसक्तशिखराः संपन्नशेखरा इत्यर्थे इति कतकः । गिरिप्रस्थेयूयवैदुमैः शैलाः संबद्धाभगा इत्यर्थे ॥ १९ ॥ पुत्रीः
सुख्याः शिखराः शालाभगा यथा मारुतज्जोलेपणेन चालनेन च चलाः मधुकारूप उत्तमसूच्य येषां ते । प्रगीता इव प्रारब्धकृत्यगीता इत्यर्थः ॥ २० ॥ कर्णिकाः पीतपुष्प इत्यनेन ज्ञायते ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ इष्ट यथा तथा प्रदमानः कोकिलो मां सगृहयति सवधैकवर्षः ॥ २३ ॥ दातृहृदो जलकुमुदः इष्टः कामावेशेन वननिर्द्वे वनमथगे प्रखणे ॥ २४ ॥ मामाहूय प्रदर्शयामि शेषः । परम
नितिशयेन ॥ २५ ॥ पत्न्याः कर्तारो वृक्षादीन्मर्मभूतान् संपतति षण्य ॥ २६ ॥ पुमिर्बिहगैर्विमिश्राः संबद्धाः आलव्यूहं स्वस्वजतिस्महेषु अभिमन्यिताः प्रास्तान्दाः । भृंगराजप्रमुदिताः प्रमुदिनपृजा इव
सर्वसुखसंशोवाचितन्दनशीतलः ॥ गंधमन्धवहन्पुण्यश्रमपापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥ अमीपवनविक्षिताविन्दतीवपादयाः ॥ षट्पदैरनुकुज
द्विर्वेणुमधुगधिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषुरभ्येषुष्ववद्रिमनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैलाविराजंतिमहादुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसंछन्नाशिखराभस्तो
त्तशेषचलाः ॥ अमीमधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादयाः ॥ २० ॥ सुषुप्तितास्तुपथैतान्कर्णिकारान्समंततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नात्रान्यतीवरागनिव ॥
॥ २१ ॥ अयंवसंतः सौमित्रेनानाविहगनादितः ॥ सीतयाविहगिणस्यशोकसदीपनोमम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाकांतं सतापयतिमन्यथः ॥ हृष्ट
प्रवदानश्च समाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥ एष दातृहृदो हृष्टोऽभ्येमानननिर्द्वे ॥ प्रणदन्यन्थाविशोचयिष्यतिलक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुतस्य
पुराशब्दमाश्रमस्यभमप्रिया ॥ मासहृद्यशुभितापरमप्रत्यनदत्त ॥ २५ ॥ एवं विधन्नाः पतंगानानावविशविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्यसंपतित
समंततः ॥ २६ ॥ विमिश्राविहगाः पुंभिरात्मव्यूहभिनन्दिताः ॥ भृंगराजप्रमुदिताः सौमित्रेभ्यश्चुरस्वराः ॥ २७ ॥ अस्याः कूले प्रमुदिताः संप्रियाः
शकुनास्तिवह ॥ दातृहरतिविक्रंदैः पुरकोकिलरूपि ॥ २८ ॥ स्वर्नतीपादयाश्चैत्रेयममानंगप्रदीपकाः ॥ अशोकस्तवकांगारः षट्पदैस्वर्ननिः
स्वनः ॥ २९ ॥ ग्रहिपल्लवताम्राचिर्वसंताम्रिः प्रवक्ष्यति ॥ नहितासूहमपह्मक्षीं कुक्षीं मृदुभाषिणीम् ॥ ३० ॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति
प्रयोजनम् ॥ अयं हिरचिरस्तस्याः कालो हिरचिरकाननः ॥ ३१ ॥ कोकिलकुलसीमां तोदयितायामानव ॥ मनमथायाससंभूतो वसंतगुणवर्धितः
॥ ३२ ॥ अयमांधयतिक्षिप्रशोकान्निर्वाणदिव ॥ अपश्यतस्तान्तितां पश्यतो हिरान्दुमान् ॥ ३३ ॥ ममायमात्मप्रभवामृष्यस्त्वमुपयास्य
ति ॥ अदृश्यमानान्देहीशोकं वर्धयतीहमे ॥ ३४ ॥ दृश्यमानो वसंतश्च्यवदंसगदूषकः ॥ मां हि सा मृगशावाक्षि चिंताशोकबललुप्तम् ॥ ३५ ॥

मधुरस्वनाः कस्याः कूले संताति शेषः । यद्वा भृंगराजसंबन्धेन प्रमुदिता मधुस्तरा मयश्चात्र संताति शेषः ॥ २७ ॥ तथा अस्या इह कूले शकुनाश्च प्रमुदिताः सति । दातृहृदो रतिमवात्रिनो विजंदा
दातृहृदविकिरास्तिः ॥ २८ ॥ अशोकस्तवकरूपा अंगारा यस्य अक्षेः सखद्वचादाह । पश्यदस्तेन एव निःस्वरो यस्य पल्लवरूपा अक्षिणो यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ अयं होति । अयं कालो वसन्तकालस्तस्या
मम दयिताया रचिर इष्टः ॥ ३१ ॥ कोकिलकुलः सीमां वनसीमामतो मध्यप्रदेशो येन । स मनमथायानेन कामपीडया संभूतो जनितो वसंतगुणैर्बलियुष्मिन्तकाननवादिरूपैर्वर्धितः प्रवक्ष्यति ॥ ३२ ॥
न चिरादिव इदानीमेव । अचिरादिर्बलेति पाठोत्तरम् ॥ ३३ ॥ आत्मप्रभवः कामः मृष्यत्वं वैपुल्यम् ॥ ३४ ॥ स्वेदमंसर्गः कामविकाराजस्तेन दूषयति मलिनीकरोति तादृशः । यद्वा त दूषयति नाग्यति

मलयानिलयंवाचादृशः । चिताशोकाम्या बलाकृतं बलाकृतपीडम् ॥ ३५ ॥ चैत्रसंवधौ वनातिलः ॥ ३६ ॥ शिखिनीमिथुरीभिः । मयूच्छिताः मत्ताः ॥ ३७ ॥ अभिपरीतस्य व्यासस्य ॥ ३८ ॥ अनुयावति वृथप्रसंगोनाप्रे गताम् ॥ ३९ ॥ स्तैरुहसजिव मामिति शेषः ॥ ४० ॥ यतो न हृता तस्मान्मृद्वतीत्यर्थः । विना सीतं विनाडयं मम पुष्पमाले चो नानाः सुदुःसहः अतिपीडाजनकत्वात् ॥ ४१ ॥ नवोत्तावाम् रागस्तवदुचिततत्राह पर्येति । संगोऽतिशयितो रागः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ वयानि पुण्यानि मे सीतावियोगाद्भोगमावनामानाविष्कृतानि भवन्ति ॥ ४४ ॥ उत्सयेव निवरणं पुष्पाणिन्यादि । अतिप्रिया वचिराणीन्ययः । मधुकोत्करोमधुकरसमूहः ॥ ४५ ॥ आह्वयंत इव नदन्तान्ययः ॥ ४६ ॥ यदि सीतावाचेदेशेपि वमतोस्ति तदा महदेव मापि शोचति मामष्ट्याः ममवाम् ॥ ४७ ॥

संतापयतिसंमिश्रकुर्यात्प्रवचनानिलः ॥ अमीप्रभूराःसीतेप्रभृत्यंतस्तस्ततः ॥ ३६ ॥ सैःपक्षैःएव चोद्धर्तैर्वक्षैःस्फुटिकैरिव ॥ शिखिनीभिःपरिहृतास्तएतेमदमृच्छिताः ॥ ३७ ॥ मन्मथःभिपरीतस्यमममनमथवर्धनाः ॥ पश्यलक्ष्मणमृद्वतंतंमधुरमुपवृथयति ॥ ३८ ॥ शिखिनीमन्ययानेपायतारंगिरिसादुनि ॥ तामेवमनसापारंयूरोप्यदुधावति ॥ ३९ ॥ वितत्यरुचिरौपक्षोरुतेरुपहसजिव ॥ मयूत्सयेव नृपमानहताप्रिया ॥ ४० ॥ तस्मान्मृद्वतिरिष्येपुवनेषुमहाकांतया ॥ ममत्वयंविवासाःपुष्पमालेसुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्यलक्ष्मणसंराजस्तिर्यग्पतेः । तेष्वपि ॥ अधुनाशिखिनीभिःपरितोयभिर्वति ॥ ४२ ॥ ममाप्येवंविशालाक्षीजानकीजातसंप्रमा ॥ मइनेनभिवर्तेतयदिनापहताभवेत् ॥ ४३ ॥ पश्यलक्ष्मणपुण्याणिनिष्कलानिभवंतिपे ॥ पुष्पभारसमृद्धानांवनानांशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपिपुष्पाणिपादपानप्रतिश्रिया ॥ निष्कलानिमहोयति समंमधुरोत्करैः ॥ ४५ ॥ नंदंतिकामंशकुनामुदिताःसंवशःकलम् ॥ आह्वयंतहवान्योन्यकांसोन्मादकरामम ॥ ४६ ॥ वसंतोयदितनपियत्र भेवसतिप्रिया ॥ नूनंपरवरासीतासापिशोचत्यहं तथा ४७ ॥ नूनंतुवसंतस्तद्देशंस्पृशति यत्र सा ॥ कथं ह्यसितपद्माक्षीवर्तितामयाविभ ॥ ४८ ॥ अथवावर्तितवसंतोयत्रमेप्रिया ॥ किंकरिष्यतिसुश्रोणीसातुनिर्भस्सितापरैः ॥ ४९ ॥ श्यामपद्मापलाराक्षीमृदुभापयेप्रिया ॥ नूनंवपनमासाद्यपरित्यक्ष्यतिजीविष्यम् ॥ ५० ॥ दृढहिहदयबुद्धिममसंपरिवर्तते ॥ नालंवर्तयितुंसीतासाध्वीमद्विरहं गता ॥ ५१ ॥

यद्यपि तत्र वगतो न भवेत् कदाचित्तथापि मया विना सा कथं कर्तव्यं किंचित् । मद्विह एव तत्राशे पर्यति इति भावः ॥ ४८ ॥ अथवा वर्तते तत्र वनतस्तथाऽपि परैः सार्धम् गीठिता गताः मज्जस्तस्य वसतः किं करिष्यति । परकृतपीडास्तत्रैव कामपीडापयकाशादिति भाव इति प्राञ्जः । परे तु तत्र वसतो नाल्पेव तस्येव मया विना मा कथं तत्र तिष्ठत् आगमनं ममहित्यर्थः । तत्रैव मृदुगताः प्रवर्ति । परनिर्भस्मन्वराद्यामानित्याशय इत्याहुः ॥ ४९ ॥ सर्वथा तस्याः कामपीडया नाश एव प्राप्त इत्याह श्रामेति । सा नपी मीना महिम्नं गता । मया गता गता ॥ ५० ॥ तदेव विकृणोति दृढमिति । सा नपी मीना महिम्नं गता । मया गता गता ॥ ५१ ॥

स्माराधिष्ठति स्मारयतीत्यर्थः । चित्तैक्यबोधनद्वाराऽन्यथाप्रयोगो विरहपरिपोषण ॥ ६८ ॥ कामः कामकृततापः । भूयोधिकम् ॥ ६९ ॥ रमणीयानि भवन्ति रस ॥ ७० ॥ पद्मकेशस्य पलाशानि दलानि कामोद्दीपकान्यपि तन्नेत्रकोशाभ्यां तन्नेत्रपुटाभ्यां सदृशानीति द्रष्टुं दृष्टिमन्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पद्मकेशत्वादिना शैत्यसौरभ्ये । दृष्टान्तत्वादिना मांसम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ किञ्चुकैः प्रदीप्ता इव न्य ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहास्तत्तीरवृक्षाः संसिक्तास्तज्जलेष्वेकेन वर्धिताः । आळनी जतिः ॥ ७६ ॥ वासती हेमपुष्पिका ॥ ७७ ॥ चित्तिद्विजो नक्तमालः ॥ ७८ ॥ पद्मकाः गंधदृक्षविशेषाः । सिंहकेशराः

शक्योधारयितुं कामोभवेदभ्यागतोमया ॥ यदिभूयोवसंतोमान्हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानिस्मरमणीयानितयासहभवंतिमे ॥ तान्येवा रमणीयानिजायंतेतेयाविना ॥ ७० ॥ पद्मकोशपलाशानिद्रष्टुं दृष्टिर्हिमन्यते ॥ सीतायानेत्रकोशाभ्यांसदृशानीतिलक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्म केसरसंस्पृष्टेवृक्षांतराविनिःसृतः ॥ निःश्वासइवसीतायावातिवायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥ सौमित्रेपश्यपंपयादक्षिणेगिरिसानुषु ॥ पुष्पितांकर्णिका रम्ययष्टिपरमशोभिताम् ॥ ७३ ॥ अधिकंशैलराजोऽयंघातुमिस्तुविभूषितः ॥ विचित्रंजतेरंजुवायुवेगविवद्वितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्था स्तुसौमित्रेसर्वतःसंप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैःसर्वतोरम्यैःप्रदीप्ताइवकिञ्चुकैः ॥ ७५ ॥ पंपातीररुहाश्चेमेससिक्तामधुगंधिनः ॥ मालतीमल्लिकापद्मक रवीराश्चपुष्पिताः ॥ ७६ ॥ केतक्यःसिंदुवाराश्चवामंत्यश्चसुपुष्पिताः ॥ मातुलिंगाश्चपूर्याश्चुंदगुल्माश्चसर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वामधूका श्रवंजुलाबकुलास्तथा ॥ चंपकास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ (नीपाश्चवरणाश्चैवखर्जुराश्चसुपुष्पिताः ॥) पद्मकाश्चैवशोभं तेनीलाशोकाश्चपुष्पिताः ॥ लोत्राश्चगिरिपृष्ठेषुसिंहकेसरपिंजराः ॥ ७९ ॥ अंकोलाश्चकुण्डाश्चचूर्णकाःपारिभद्रकाः ॥ चूताःपाटलयश्चापि कोविदाराश्चपुष्पिताः ॥ ८० ॥ मुकुंदार्जुनाश्चैवदृश्यंतेगिरिसानुषु ॥ केतकोदालकाश्चैवशिरीषाःशिंशापववाः ॥ ८१ ॥ शाल्मल्यःकिञ्चु काश्चैवराक्ताःकुरबकास्तथा ॥ तिनिशानक्तमालाश्चचंदनाःस्यंदनास्तथा ॥ ८२ ॥ हितालास्तिलकाश्चैवनागवृक्षाश्चपुष्पिताः ॥ पुष्पि तान्पुष्पिताग्राभिलताभिःपरिवेष्टितान् ॥ ८३ ॥ द्रुमान्पश्येदसौमित्रेपंपयारुचिरान्वहून् ॥ वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्दुमानिमान् ॥ ८४ ॥ लताःसमनुवर्तन्तेमताइववस्त्रियः ॥ पादपात्यादपगच्छञ्छैलाच्छैलंवनान्नम् ॥ ८५ ॥ वातनैकरसास्वादसमोदितइवानिलः ॥ केचित्प र्याप्तकुसुमाःपादपामधुगंधिनः ॥ ८६ ॥ केचिन्मुकुलसंवीताःश्यामवर्णाइवावसुः ॥ इदंमुष्टमिदंस्वादुप्रशुल्लभिमिमित्यपि ॥ ८७ ॥ रागरक्तो मधुकरःकुसुमेष्वेवलीयते ॥ निलीयणुनरुत्पत्यसहसान्यत्रगच्छति ॥ मधुलुब्धोमधुकरःपंपातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥

पिंजरा यैस्ते ॥ ७९ ॥ चूर्णकाः शाल्मलीविशेषाः । पारिभद्रको मंदारः ॥ ८० ॥ मुकुण्डाः । मुचिलिंदा इति पाठात्तस्य ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ पुष्पिताः सर्पति गंधः । तान्पश्येद्यह पुष्पितानिति । समासोक्त्यलंकारः ॥ ८३ ॥ तान्वीपमामुखेनोपपादयति वर्तति ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ नैकरसास्वादसमोदित इव अनेकरसास्वादेन जातहर्ष इव ॥ ८६ ॥ मधुलिम्बया पुण्यात्पुण्यांतरं गच्छन् । उल्लेखेन

इदं दृष्टमिति । दृष्टं मधुरम् ॥ ८७ ॥ स्वयं निपतितः कुसुमसमूहस्यार्तार्णव्यं शूलैः शयनप्रसूतः शयनार्थतल्पप्रसरणैरिव सुखाकृता सुखकारः । सुखप्रियादातुलोभ्य इति उच्यते ॥ ८९ ॥ निनिर्भसः पुष्पैर्नैसातुः विस्तीर्णः पीतक्लृप्ताः अत एव विविधाः प्रस्तताः शय्याः कृता इत्युपेक्षा ॥ ९० ॥ हिमति शिशिरति । पुष्पमारो चैत्रे । सर्वाः एवार्त्ता ॥ ९१ ॥ नगा वृक्षाः । विटपाः शालाः । कुसुमुक्तगा स्वातं इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ उर्दीप्यन्निव स्मेति शेषः ॥ ९३ ॥ मदाकिन्यास्तसद्वशपपायाः । अतिहस्योक्तिव । यत इदं मनोरमम् अतो यज्जगति तस्या गुणा भित्त्याना एतत्स्थानं दुर्लभित्यर्थः ॥ ९४ ॥

इयंकुसुमसंघातरुपस्तीर्णसुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्धूमैः शयनप्रस्तैरेव ॥ ८९ ॥ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ॥ विस्तीर्णैः पीत रक्ताभाः सौमित्रैः प्रस्तारः कृताः ॥ ९० ॥ हिमति पश्यसौमित्रैः शृङ्गाणामुष्णसंभवम् ॥ पुष्पमारो हितरवः संवर्षादिव पुष्पिताः ॥ ९१ ॥ आह्वयत इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः ॥ कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहुलक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एषकारं डवः पक्षी विगाह्य सलिलं लुभम् ॥ रसते कृतं यत्सा धकामुदीपयन्निव ॥ ९३ ॥ मंदाकिन्यास्तु यदिरूपं सतन्मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्यातगुणास्तस्यामनोरसाः ॥ ९४ ॥ यदिदं श्वेतसा साध्वी यदि चेहवसे महि ॥ स्पृहयेयं न शक्राय न यो ध्यायैरघूतम् ॥ ९५ ॥ नृहो वरमण्येषु शाल्लेषु तया सह ॥ रसते न श्वेद्विज्ञानस्फूहन्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमीहि विविधैः पुष्पैस्तैरेव विविधच्छदाः ॥ काननेऽस्मिन् विना कान्तां चित्तामुत्पादयति मे ॥ ९७ ॥ पश्यशीतजलं चेमांसौ मि त्रेणुष्करादुताम् ॥ चक्रवाकानुचरितां कारं डवनिषेविताम् ॥ ९८ ॥ पुर्वैः क्रौंचैश्च संसृणामहासृगनिषेविताम् ॥ अधिकं शोभते पपाविकूजद्विविह गमैः ॥ ९९ ॥ दीपयतीवमेकामिव विधामृदिताद्विजाः ॥ श्यामां चंद्रसुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मानिभेक्षणाम् ॥ पश्यसानुषु चित्रेषु सुग्रीभिः सहितान् मृ गान् ॥ १०० ॥ मां पुनर्मृगशावाभ्यावैदेह्या विरहीकृतम् ॥ व्यथयतीवमेचितं संचरतस्तत्ततः ॥ १ ॥ अस्मिन् सानु निरस्ये हि यत्ताद्विजगणकुले ॥ पश्येयं यदित्तां कान्तं ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ २ ॥ जीवियं तु लसौ मित्रमया सह मुमध्यमा ॥ सेवेयं दिवैदेही पपायाः पवनानुभम् ॥ ३ ॥ पद्मसौ गंधिकवहं शिवं शोकविनाशनम् ॥ धन्या लक्ष्मणसेवंतं पपायावनमारुताम् ॥ ४ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विविहितानभा ॥ कथं धारयति प्राणान्विवशजनकां पजा ॥ ५ ॥ किं नु वक्ष्यामि यमं ह्यं राजानं सत्यवदिनम् ॥ जनकं पृष्टसीतं तं कुशलं जनसंसदि ॥ ६ ॥

वैकुण्ठे तया सेहति शेषः । शक्राय शक्रपदपातये ॥ ९९ ॥ उत्तमेवानुरागादिशयेन पुनाह न हति । अन्येषु सुखांतेषु ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ इमां पाम् । पुनरैरासतदुताम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ स्फुट्या सारयित्वा । दीपयतीमेत्यन्वयः ॥ १०० ॥ विरहीकृतं विरहितं कृतम् । पश्येत्पुनर्यः । संचरतो मृगीभिः सहिता मृगा इति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मिन् भवेदित्यस्यैव विवरणं जीव्यमिति । यदि सा मया सहैव भूतं पशानां सौमधिकानां च गंधवहं पवनं सेकेत तदा जीवियमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ पपावनानुं ये नापिकया सह सेकेत ते वक्ष्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥ विवशा शत्रुवशात्वात् ॥ ५ ॥ प्रष्टा सीता १ चित्रादुनादयन्ति मे-इ० पा० ।

केति येन तं किञ्च कुरुलं वक्ष्यामि ॥ ६ ॥ मम मंदमायम् ॥ ७ ॥ धारये प्राणानिति शेषः ॥ ८ ॥ अंचिते पूजिते । पद्भृत्ये अक्षिणी यत्र तादृशम् ॥ ९ ॥ स्मितेन ईप्सद्धारयेन विनोदवचनेनान्तरे मध्ये एव युते न चोष्णप्रदेशाद्गहिरिति पतिव्रतालक्षणासूचनम् । इदं पूर्ववर्णितमुखावयि । कश्चित्तु प्रसक्तहस्तविशेषेण युतमिति वायव्यविशेषणमाह । गुणवत् प्रसादवत् । मधुसू अगमयाक्षरम् ॥ १० ॥ वने दुःखं प्राप्यापि नटदुःखेव ॥ ११ ॥ क्व सा स्तुपा कथं निष्कारोति च पृच्छन्तीं किं तु वक्ष्यामि यथाजातं वक्ष्यामि वा अन्यथा बोधमसिपि वक्तु न शक्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अज्ययमनयायार्थम् ॥ १४ ॥ ससंतमं शोकं निरन्वीत्यर्थः । अकलुषात्मनामपिपेक्षाणां शोकमनसां मतिर्मदा नेति न अपि तु मदीय ॥ १५ ॥ अतः स्मृत्येवादि । संयोगा विप्रयोगाता इति न्यायेन प्रियविभक्त्येवमात्रि विप्रोगदुःखं स्तुभा स्नेहं त्यज ।

यामामनुगतमदं पित्रा प्रस्थापितं वनम् ॥ सीताधर्मसमास्थाय क्वनुसावर्तते प्रिया ॥ ७ ॥ तथा विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मणधारये ॥ यामामनुगता
राज्याङ्गं विहतचेतसम् ॥ ८ ॥ तच्चावचितपद्माक्षसुगंधि शुभमवणम् ॥ अपश्यतो मुखंतस्याः सीदतीवमतिर्मम ॥ ९ ॥ स्मितहास्यांतयुतयुतं गुणवन्मधु
रंहितम् ॥ वैदेह्यावाक्यमतुलं कदश्रो व्यामिलक्ष्मण ॥ १० ॥ प्राप्य दुःखं वने श्यामामां न्मथ विवर्धितम् ॥ नन्दुःखेव हृदये सध्वी साध्वभ्यभा
षत ॥ ११ ॥ किनु वक्ष्याम्ययोध्यायां कौसल्यां हि नृपात्मज ॥ कसामुषेति पृच्छतेऽर्थं चापि मनस्विनीम् ॥ १२ ॥ गच्छः पश्यन् पश्यत्वं भरतं ब्रा
तुवत्सलम् ॥ न ह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ इति रामं महात्मानं विलपंतं मनःतपत् ॥ उवाच लक्ष्मणो ब्राता वचनं युक्तमव्यय
म् ॥ १४ ॥ संस्तं भराम भूते माशुचयुरूपोत्तम ॥ नेदृशानां मतिर्मदाभवत्यक्लुषात्मनाम् ॥ १५ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यजेह प्रिये जने ॥ अ
तिस्नेहपरिवृङ्गद्वर्तिद्राग्निदहते १६ ॥ यदि गच्छति पातालं ततोऽभ्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तातनभविष्यति राघव ॥ १७ ॥ प्रवृत्तिलभ्य
तां तावत्स्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो हास्यति वा सीतां निघनं वा गमिष्यति ॥ १८ ॥ यदि याति दितेर्गं भरावणः सहसीतया ॥ तत्राप्यनं हनिष्यामि न चै
दास्यति मैथिलीम् ॥ १९ ॥ स्वास्थ्यं मद्भजस्वात्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अथो हि नष्टक्रायां रथेनानाधिगम्यते ॥ २० ॥ उत्साहो बलवानार्थं
नास्त्युत्साहात् परबलम् ॥ सोत्साहस्य हिलोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ २१ ॥ उत्साहवतः पुरुषानावसीदंति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य प्रतिल
प्स्यामजानकीम् ॥ २२ ॥ त्यज्य... कामवृत्तवंशे कसंन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २३ ॥

विषये बाधकमाह अतिसेहेति । आर्द्रा जलसिन्धापि एव शालमपि चित्तमस्तिहेतुबोधेन तद्वियोगजशोकदीपने दीप्त्यैवेति भावः ॥ १६ ॥ ततोऽप्यधिकं पातालादप्यधिकं गुणदेश न भगिन्याः न जीविभ्याः ॥ १७ ॥ तावन्नयमं प्रवृत्तिर्विश्रुतान्तः ॥ १८ ॥ द्वितीयमुदाहरणम् । नष्टः कार्योऽनर्थ स्वस्वभावपरम् । नष्टः कार्योऽनर्थ स्वस्वभावपरम् । नष्टः कार्योऽनर्थ स्वस्वभावपरम् ॥ १९ ॥ स्वारथ्यं धर्मं स्वस्वभावपरम् । नष्टः कार्योऽनर्थ स्वस्वभावपरम् ॥ २० ॥ अत उक्ताह इति । बलवान्कार्यसाधनसमर्थः ॥ २१ ॥ उत्ताहाग्रं शत्रुमंहारे गौरुम् ॥ २२ ॥ कामवृत्तत्वं कामरूपतजनम् । शोकं पृष्ठतः सत्यस्य कामजशोक'वने नामस्य वृद्धस्तरेणेन पृष्ठतः कुलेत्यर्थः । महात्मानं रजस्तमौमलयुग्मचित्त निरातिशयशौर्यैर्धैर्यदिक्ष्मभावनचित्तं च कृतात्मानं श्रुतिस्थयादिदुः शुक्तिः शिक्षितस्वरूप गुणिभिः शिक्षितस्वरूप किं नावबुध्यसे यद्यपीश्वरस्य लोकप्रदम्भार्थमाश्रयं चित्तं नास्ति

तथापि मायिकं तदाश्रय तदभित तरवीकारे बाधकामाभावात् ॥ २३ ॥ एवं द्वित्रिवचनान्नोप शुद्धसत्त्वश्रुतिवादादौपित्यशोकादि सत्यव्य धर्म्युपागमत् ॥ मोहः क्लामाजो मोहजञ्च शोकः ॥ २४ ॥ अतिक्रामत् आयक्रामत् । पारिच्छत्रा वयुचञ्चलात्तीरद्विगमा यस्यां ताम् ॥ २५ ॥ विचार्य लक्ष्मणोत्थेच्छुक्त्वमिति शेषः ॥ २६ ॥ धर्मोप संस्तम रामेयादीनातिरूपधर्मोपवेनेन बलेन गच्छति पातालमियादित्स्वलक्षणं न च ॥ २७ ॥ एव द्रवमनूव वर्तित्यमाण दर्शयति ताविति । वित्तत्रसे वितत्रास । वात्यनीतल्लव्यक्षया त्रासः । इष्टमिष्टमोजानादिविषयचेष्टामपि नैव विचेष्ट च न चकार च । विप्रातिमत्तस्य बन्धुव चित्तमित्यायुक्तिक पाठे तस्य सुग्रीवस्य चित्तं तदर्थेनैव विप्रातिमद्वयबद्धभूक्त्यर्थः ॥ २८ ॥ उन्मेषे विवृणोति स ताविति । भयमारभयः भयमारेण भ्रमोत्साहः ॥ २९ ॥ तमाश्रमं मतवाशापाद्वालिना दुष्प्रेक्षां अत एव शरण्याम् ।

एवंसंबोधितस्तेनशोकोपहतचेतनः ॥ त्वज्यशोकोपमोहं चरामोर्धेयुपागमत् ॥ २४ ॥ सोऽन्यत्क्रामदव्यग्रस्तामचित्यपरक्रमः ॥ रामः पूर्णां सुरोचिरां रम्यां पारिप्लव्हुं द्रुमाम् ॥ २५ ॥ निरीक्षमाणः सहसामहात्मा सवर्वननिर्झरकंरुचं ॥ उद्विग्नचेताः सहलक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ २६ ॥ तं तत्तमांतगविलासगामी गच्छतमव्यग्रमना महात्मा ॥ सहलक्ष्मणोपाधवमिष्टचेष्टोरक्षधर्मोपबलेन चैव ॥ २७ ॥ तावृध्यमूकस्य समीपचारी चरन्दर्शोद्गतदर्शनयौ ॥ शाखाभृगाणामधिपस्तरस्वीवितत्रसेनैव विचेष्ट चेष्टम् ॥ २८ ॥ सतौ महात्मा गजमंदगामी शाखाभृगुस्तत्र चरं श्रंतौ ॥ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चित्तापरितोभयभारभयः ॥ २९ ॥ तमाश्रमं पुण्यमुखं शरण्यां सदैव शाखाभृगुसेवितान्तम् ॥ त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयो विजगुर्महौजसाराधवल्लक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीम वा० आदि० च० सा० किंकिच्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ ३ ॥ तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शंकिर्तोऽभवत् ॥ ३ ॥ उद्विग्नहृदयः सर्वादिशः समवलोकयन् ॥ नव्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्विशेषेन रणुगवः ॥ २ ॥ नैव क्रमेनः स्थातुं वीक्ष्यमाणौ महाबलौ ॥ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवसादह ॥ ३ ॥ चित्ति यत्वा सधर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैस्त्वैवानरैः सह ॥ ४ ॥ ततः ससंचिबेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लुवागधिपः ॥ शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौ वनमिदं गुंवालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ छद्मनाचीरवसनौ प्रचरंतां विहागतौ ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवसचिबहृष्टा परमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गीरितटात् स्मादन्यच्छिखरसुत्तमम् ॥ ७ ॥ तेषां भिगम्याथ धूपपायूथपर्वभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठपरिवाराग्र्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥

सेवितान्तं सेवितमव्यं सेवितग्रांतं वा तौ दृष्ट्वा त्रस्ता हरयो वालिप्रेरितबुद्ध्या भीता विजगुर्गताः ॥ १३० ॥ निलंभमानः ॥ इति श्रीरा० श्रीरा० रा० वा० आदिकाव्ये किंकिच्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ तदेव विस्तारयति तौ त्विति ॥ १ ॥ न व्यतिष्ठत न व्यवस्थितोऽभूत् ॥ २ ॥ व्यवसादद विण्णमभूत् ॥ ३ ॥ अवस्थितिप्रस्थानयोगुरुलाघवं विमृश्य सचिबैः सह विचार्य ॥ ४ ॥ ततः विचारानंतरम् । प्रयानेच्छया सचिबेभ्यः शशंस । भयहेतुमिति शेषः ॥ ५ ॥ तमेवाह एताविति । छद्मना विधत्तार्थम् ऋषिबेणेत्यर्थः । ध्रुवमित्युल्लेखायाम् अतो ज्ञात्वा प्रस्थतव्यमित्याक्षयः ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवोक्त्यन्तरं सुग्रीवसचिवास्तौ परमधन्विनौ अत एव शंकास्यदौ दृष्ट्वा तस्मादूर्वमधिष्ठितादिरितटादन्यत्तस्यैव गिरैः शिखरं जग्मुः । सुग्रीवेण सहिति शेषः । अन्यं शिखरमिति पाठे पुंस्त्वमार्थम् ॥ ७ ॥ ते क्षिप्रं शिखरतमभिगम्य

प्राप्य यूयर्पदं वानश्रेष्ठ सुग्रीवं परिवाधैतत्स्थिरे उपविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तमेव विवृणोते एवमिति । उत्करीत्या स्थितगतिसमथमुखदुःखादावेकाग्रमेतन्मार्गसमानेन गताः । गिरैः प्रागधिष्ठितगिरिभ्यामगिरैः तस्यैव शिखरंतरं भूगवासादि सुग्रीवं परिवाधैतत्स्थिरे उपविष्टः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ सुग्रीवसचिवा हयुगतादयः ॥ १२ ॥ वालिकिलिप्तेन वालिप्रवर्तनाया किल्विपादयच्छाकितम् ॥ १३ ॥ संभ्रमश्चित्तोद्यमः वालिकृते वालिनिमित्तम् । सर्ववानरैः मलयो मलयपर्यायो कृत्यमूकः ॥ १४ ॥ यस्माद्वालिनः ॥ १५ ॥ तदेवाहदाहवस्मात्तवेति । पूर्वजाद्वालिनः इह पर्यं तस्मात्ते भयं न पश्यामीत्यन्यः ॥ १६ ॥ शास्त्रमृगालं बहुवेष्टुमपल चित्तमर्कटवं तदेवाह लघुचित्ततयेति । लघु चपलम् ॥ १७ ॥ ननु ततो भयाभावेपि तत्पथोरितान्नयं तत्राह बुद्धेति । इंग्रिततराश्यामकैश्चेष्टाविशेषैर्बुद्ध्या निश्चयामकेन विज्ञानेन पारम्यशयज्ञानेन सपन्नः संस्तदु चितं सर्वमाचर सर्वभूतानि निबलास्यप्राजाजाम् ॥ १८ ॥ नैदं भयं चापलमूलमित्याह सुग्रीव इति ॥ १९ ॥ तदेवाह दर्शयति ॥ २० ॥ ननु वमचारिणा वानरेण वालिना कुतोऽज्योः प्रवर्तना तत्राह राजान इति ।

एवमेकानयनगताः पुत्रवमानागिरिगिरिम् ॥ प्रकपयंतो वगेन गिरिणां शिखराणि च ॥ ९ ॥ ततः शाखा मृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ॥ बभञ्जुश्च नगंस्तत्र पुष्पितान् दुर्गमाश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तम्बमहागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलान्नासयंतो यथुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतैर्द्वेसमाहिताः ॥ संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तु भयसंत्रस्तं वालिकं लिखिष्यं कृतम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ संप्रमस्त्य ज्यतामेतस्य सर्वं वालिककृतमेव महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं न हान्ति वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वविदुः तो हरिपुंगव ॥ तं कूरदर्शनं कूरनेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तव भयं सौम्यपूर्वजात्पापकर्मणः ॥ सनेहवाली दुष्टात्मानते पश्याम्यहं यम् ॥ १६ ॥ अहो शाखा मृगावन्तं व्यक्तमेव प्लवंगम् ॥ लघुचित्तयात्मानं न स्थापयसि योमतौ ॥ १७ ॥ बुद्धि विज्ञानसंपन्न इति तैः सर्वमाचर ॥ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वहृत्मतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूतं मुवाच ह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितवैश्वशंकेऽहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुभिन्नाश्च विश्वासो न त्रहिक्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्च द्वाचारिणः ॥ विश्वस्तानामपि विश्वस्ताश्चिद्रेषु प्रहंरत्यपि ॥ २२ ॥ कृत्येषु वालिमेधावीराजानो बहुदर्शिनः ॥ भवंति पाहं तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्व ज्ञेयौ पुंवंगम् ॥ इति तानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥ लक्ष्यस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥ विश्वासयन् प्रशंसाभिर्गितिं श्रेयपुनः पुनः ॥ २५ ॥

बहुमित्राः जायन्तरेष्वपि मित्रवतः । यथा दशरथो गुह्यराजेन मित्रवान् एवं बालिनापि नरमेव संभावितमिति भावः ॥ २१ ॥ नन्द्यापि तापसाभ्यां कुतो मयं तत्राह अयश्चेति । यतस्ते छत्रचारिणोऽनो विज्ञेयाः । यतश्च विशस्तानां वचनया प्राप्तविश्वासानामरणां स्वयमविश्वास्तारिष्ट्रेषु प्रहारावकारेषु प्रहतिं यतो विज्ञेया इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तमुपनयति क्रयोजिति । राजानो बहुदर्शिनः नानाविधवचनोपायज्ञाः परहतारो भवति ते एते प्राङ्मनः प्राङ्गतवैश्वर्यज्ञेयाः ज्ञातव्यान्तराशयाः ॥ २३ ॥ यत एवमस्तानाविति प्राङ्गतेव उदासीनं च इतिगानां प्रभातेऽर्थेभिः रूपेण सौम्यसौम्याकारेण व्याभाषणेन तत्तत्प्रसन्नो दीयमानोत्तरेण च ॥ २४ ॥ तयोर्भन्तयोर्योदधिः लयि समीपस्थिते प्रहृष्टमनसौ उत्तप्रत्युत्पादौ संतुष्टमनसौ तदा तयोर्भिमुखं स्थित्वा ममैव प्रशसापिस्तद्वोदधकाव्यैरिगिर्भनैकविप्राययवोर्भनैविय

आगताविव ॥ १२ ॥ १३ ॥ समदौ ह्यौ गोव्यौ तल्लग्नमविब ॥ १४ ॥ १५ ॥ चित्रमनुलेनं स्वर्णजलरूपं यतोत्ते ॥ १६ ॥ तेमपूणिने वत्रे यथा ॥ १७ ॥ १८ ॥ निमुक्तौ मुक्तंमुक्तौ
 कस्मादौ कस्मादौनोभिमापयः प्रनुत्तरमिति शेषः ॥ १९ ॥ ननु कालव कस्य वा यस्यास्माभिः प्रत्युत्तरं देयं तत्राह सुग्रीव इति । सुग्रीवस्याशुद्रत्वबोधनाय तत्तुनिर्मुक्तमुक्तिः । विनिश्चतो निरस्तः
 ॥ २० ॥ २१ ॥ ननु त्वद्भाजसस्मीने प्रेपय किमर्थं तत्राह युवाभ्यामिति ॥ २२ ॥ यानराजस्तच्चिदस्य मातुप रूपं कुनस्तत्राह भिक्षुरूपेति । अनेन शुद्र वानरत्वमेव नेत्यपि बोधितम् ईदृशं वित
 मिति प्राक्तनोच्यः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तमेव सुग्रीवमेव काक्षमाणसेरुज्ज इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तमम्यमाष अमिमाणसेति यावत् । वाक्येति । वाक्यं वाक्यरचनाभिन्नम् । मयुर्वीकरीः खेह्यु
 सिंहस्कंधौमहोत्साहौसमदाविवगोवृषौ ॥ आयताश्वसुत्ताश्वबाहवःपरिचोपमाः ॥ १४ ॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थंनविभूषिताः ॥ उभौयो
 ग्याहंमन्येरक्षितंघृथिवीमिमाम् ॥ १५ ॥ ससागरवनांकृत्तत्वाविध्यमेरुविभूषिताम् ॥ इमेचधनुषीचित्रेच्छुष्णेचित्रात्रालेपने ॥ १६ ॥ प्रकाशतेयथे
 द्रस्यवज्रेहेमविभूषिते ॥ संपूर्णाश्चशितैर्बौगैस्तृणाःश्वशुभदर्शनाः ॥ १७ ॥ जीवितांतकरैर्वीरैर्वलद्विरिवन्नगैः ॥ महाप्रमाणौविपुलौतसहाटक
 भूषणौ ॥ १८ ॥ खड्गवैतौविराजतेनिमुक्तभुजगविव ॥ एवंमपरिभाषंतंक्रमद्वैनाभिभाषयः ॥ १९ ॥ सुग्रीवोनामधर्मात्माकश्चिद्रानर
 पुंगवः ॥ वीरोविनिश्चतोभ्राजगद्भूमतिदुःखितः ॥ २० ॥ प्राप्तेऽहंप्रेषितस्तेनसुग्रीवेणमहात्मना ॥ राज्ञावानरमुख्यानहनुमद्ब्रामवानरः
 ॥ २१ ॥ युवाभ्यांसहिधर्मात्मासुग्रीवःसख्यमिच्छति ॥ तस्यमांसचिवित्तवानरपवनात्मजम् ॥ २२ ॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकार
 णात् ॥ ऋध्यमूकादिह्रमांतंमदंकामचारिणम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वातुहनुमांस्तौवीरौरामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलःपुनर्नोवाचकिंचन
 ॥ २४ ॥ एतच्छ्रुत्वावचरत्तस्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनःश्रीमान्भ्रातरंपार्श्वतःस्थितम् ॥ २५ ॥ सचिवोऽयंकर्पोद्रस्यसुग्रीवस्यमहा
 त्मनः ॥ तमेवकाक्षमाणस्यममांतिकमिहागतः ॥ २६ ॥ तमभ्यभाषसौमित्रेसुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ वाक्यज्ञंमधुरैर्वर्क्यैःस्नेहयुक्तमारिदम् ॥ २७ ॥
 नानुवेदविनीतस्यनायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषःशक्यमेवविभाषितुम् ॥ २८ ॥ नृतंव्याकरणंकृत्स्नमनेनबहुधाश्रुतम् ॥ बहुव्याहर
 ताऽनेनकिंचिदपशब्दितम् ॥ २९ ॥ नमुखेनेत्रयोश्चापिललाटेचक्षुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपिचसर्वेषुदोषःसंविदितःकचित् ॥ ३० ॥ अविस्त
 रमसंदिग्धमविलंबितमव्ययम् ॥ उरस्थंकंठंगावक्यवर्ततेमध्यमस्वरम् ॥ ३१ ॥

तमभ्यभाषत्यन्यः ॥ २७ ॥ विनयः प्रतिधाह्यादिज्ञानपूर्वकान्यासः ऋग्वेदविषयं तद्धेतो यो न भवति तेन एकैकानुवाकेऽनुवाकांतरसंक्षेपेण तद्वारणस्य दृक्कारणाद्युर्वेदधारणादीनामिमेत गायनविषय
 योहर्षदुःखेयत्वात्सामवेदज्ञानहीनभिनेर्देवं प्रमाणितुं शक्यं न तद्धीनेत्यर्थः । पृष्ठपार्श्वी शेषे वा । यद्वा तद्धीनेर्देवं प्रमाणितुं न शक्यम् अशक्यमित्यर्थः । तेनाय मर्षणा तच्छ इति नोपेक्षा इति व्यंग्यम् ॥ २८ ॥
 ननु वेदसात्राध्यायिना न किंचिद्राजमंभादि ज्ञातुं शक्यं तत्राह नूनमिति । कृत्स्नं पदतदर्थंलक्ष्मणनिर्णयोपयोगिन्यायसहितं व्याकरणबोध्यसाधुत्वसार्थवदितत्वात् । अनेन सर्वज्ञत्वं सूचितम् । तथा श्रवणे हेतुमान
 वदिति ॥ २९ ॥ इंगितैरप्यसौ विश्वासयोग्य इत्याह न मुखे इति । दोषः संविदितो व्यवहारकाले इति शेषः ॥ ३० ॥ अयं वचनरचनासौप्रथमाह अविस्तरमिति । नातिविस्तरमित्यर्थः । अमदिग्धम् अ ।

दिव्यार्थमसादिवाक्षरं च अविलंबितम् अनेनास्वलदृष्टिम् । अथय न विद्यते श्रोतुतेत्येवया यस्मात्तादृश्यम् । तेनाश्रुतिकर्तुर्गुणमित्यर्थः । उत्सवं मध्यमारुणेण वंटां वैखरीरुणेण वंटां विवराच्छ्रोत्रोत्रं गतम् अत एव मध्यमक्षरं नाद्युच्चैर्नातिनीचैः ॥ ३१ ॥ सस्कारक्रमसंपन्नां सस्काराणां क्रमे क्रमेण जतने सपन्नां समयम् । विविश्रुतपूर्वा विशेषरूपेण पदादीनां प्रश्रुणय क्रमवचत्तद्वर्णकारसंस्कारानतःकरणे उपायव तन्का मेण क्रमवद्वर्णवासापदवाक्यज्ञानमिति वाक्यप्रदीपादौ स्पष्टम् । तेन मध्यमद्वयौघाणां सूचितम् । तदाहदुतामविलंबितामिति । अत एव ह्रस्वद्वयार्थिणीम् ॥ ३२ ॥ निस्थानय्यनस्यया त्रिषु स्थानेषु उपधाव्यशिरःसु यद्वर्जनाभिव्यक्तितया तिष्ठति श्रोतुग्राह्यस्वरूपं लभते तादृश्या अनेन नित्य एव स्फोटस्वरः शब्द इति सूचिताम् । नाश्रुते नानुसूच्यते ॥ ३३ ॥ कार्योणां गतयः परिषाक्षाः ॥ ३४ ॥ दूतवा कप्रचोदिताः तदाव्यवोदिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ३६ ॥ नौ आद्ययोः तमेव सुग्रीवमेव मार्गावो मार्गयावः ॥ ३७ ॥ यथा ब्रवीषि सख्यमिच्छन्तीति यदवादीस्ततर्थेव कारित्याव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

संस्कारक्रमसंपन्नामदुतामविलंबिताम् ॥ उच्चारयतिकल्याणीं च ह्रस्वद्वयार्थिणीम् ॥ ३२ ॥ अनयाचित्रयावाचात्रिस्थानव्यंजनस्थया ॥ कस्य नाराध्यतेचित्तमुद्यतासरेरेरपि ॥ ३३ ॥ एवंविधोयस्यदूतोनभेत्पाथिवस्यतु ॥ सिध्यतिहिकथं तस्यकार्योणांगतयोऽनघ ॥ ३४ ॥ एवंगुणगणैर्युक्तायस्यस्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्यसिध्यतिसर्वेष्वर्थादूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३५ ॥ एवमुक्तस्तुसौमित्रिः सुग्रीवसचिवंकपिम् ॥ अभ्यभाष तवाक्यज्ञोवाक्यज्ञंपवननात्मजम् ॥ ३६ ॥ विदितानैरुणाविद्वन्सुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ तमेवचावांमार्गावः सुग्रीवंपुत्रगेश्वरम् ॥ ३७ ॥ यथाब्रवीषि हनुमन्सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तादृहिकरिष्यावोवचनात्तत्तत्तम् ॥ ३८ ॥ तत्तस्यवाक्यनिपुणनिश्चयप्रहृष्टरूपः पवननात्मजः कपिः ॥ मनःसमाथा यजयोपपत्तौसख्यंतदाकर्तुमियेषताभ्याम् ॥ ३९ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३॥ ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानितितद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसागतः ॥ १ ॥ भाव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयंकृत्य ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानितितद्वचः ॥ २ ॥ ततः परमसंहृष्टो हनुमान्पुत्रगोत्तमः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यरामं वाक्यविशारदम् ॥ ३ ॥ किमर्थं च वनं धोरं वान्प्रातः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचक्षे महत्मानं रामं पंपाकाननमंडितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गना व्यालभृगाश्रुतम् ॥ ५ ॥ राजादशरथो नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यस्वधर्मेनित्यमेवामिपालयन् ॥ ६ ॥

जयोपपत्तौ सुग्रीवस्येति शेषः । ताम्बां रामसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३९ ॥ धर्ममातः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ तद्वचः-सचिवो व कर्मादस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । तमेव कांक्षमाणस्य ममातिकमुपागतः ॥ इति रामवचो महात्मन इति सोपचारप्रयोगतः सुग्रीवविषये मधुरभावं सौम्यभावं श्रुत्वा तमेव कांक्षमाण इत्यनेन सुग्रीवे रामः किंचिच्छ्रुत्य वानिति विहाय प्रहृष्टः सुग्रीवः । सुग्रीवामिमतसिद्धिं मनसा गतो दृष्टवान् ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति भाव्य इति । अक्षयं भावीत्यर्थः । यदयं महापुरुषः कृत्यवान् प्रयोजनसाधकः प्राप्त एतच्छ्रुत्यं च उपागतं सुग्रीवं प्राप्त मित्यर्थः ॥ २ ॥ एतं संहृष्टयत्नमवाप्य स्वस्वाभ्युक्तं पृच्छति तत इति ॥ ३ ॥ पंपाकाननेन मंडितलच्छतम् । धोरस्यमंडिति शेषः ॥ ४ ॥ रामचोदितः इंगितेनेति शेषः । आचक्षे बोधितवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

पितामह इव पालककर्मणेय्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥ निर्देशो न्यायगस्त्यागाः तस्य समाप्तकालादेवमुक्तम् ॥ ९ ॥ संयुक्तः समुज्जमानः । भष्टः निचिन्निमित्तवशात् ॥ १० ॥ ११ ॥ अवतः कर्त्तव्यान्दास्यमुपागतो
स्येति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ रहिते आवास्या रहिते काले न ज्ञायते विशिष्येति शेषः ॥ १४ ॥ ददुः स्वर्गं गतुं दिवमाकाशं गतः उत्पतितः ॥ १५ ॥ १७ ॥

नद्वेष्टाविद्यतेतस्यसुद्वेष्टिनकंचन ॥ सुतुसर्वेषुसूतेषुपितामहइवापरः ॥ ७ ॥ अग्निष्टोमादिभिर्भ्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ तस्यायंपूर्वजःपुत्रोरामो
नामजनैःश्रुतः ॥ ८ ॥ शरण्यःसर्वभूतानांपितुर्निर्देशपारगः ॥ ज्येष्ठोदशरथस्यायंयुत्राणंशुणवत्तमः ॥ ९ ॥ राजलक्षणसंयुक्तःसंयुक्तोरज्यसं
पदा ॥ राज्याद्भ्रष्टोमयावस्तुवनेसार्षमिहागतः ॥ १० ॥ भार्याचमहाभागसीत्याऽनुगतोवशी ॥ दिनक्षयेमहतेजाःप्रभयेवदिवाकरः ॥ ११ ॥
अहमस्यावरोभ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्यबहुज्ञस्यलक्ष्मणोनामनामतः ॥ १२ ॥ सुस्वार्हस्यमहर्हस्यसर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येणवि
हीनस्यवनवासैरतस्यच ॥ १३ ॥ रक्षसाऽपहताभार्यारहितेकामरूपिणा ॥ तच्चनज्ञायतेरक्षःपत्नीयेनास्यवाहता ॥ १४ ॥ दनुनामदितेःपुत्रःशा
पाद्वाक्षसतांगतः ॥ आख्यातस्तेनसुग्रीवःसमर्थोवानराधिपः ॥ १५ ॥ सज्ञास्यतिमहावीर्यस्तवभार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वादनुःस्वर्गभ्राजमा
नोदिवंगतः ॥ १६ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयाथातथ्येनपृच्छतः ॥ अहंचैवचरामश्चसुग्रीवंशरणगतौ ॥ १७ ॥ एतत्त्वाचवित्तानिग्राप्यचानुत्तमं
यशः ॥ लोकनाथःपुराभूत्वासुग्रीवंनाथमिच्छति ॥ १८ ॥ सीतायस्यस्तुषासीच्छरणयोर्धर्मवत्सलः ॥ तस्यपुत्रःशरण्यश्चसुग्रीवंशरणगतः ॥
॥ १९ ॥ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यःशरणपुरा ॥ गुरुर्मैरावधःसोऽयंसुग्रीवंशरणगतः ॥ २० ॥ यस्यप्रसहसततंप्रसीदेषुरिमाःप्रजाः ॥ सरामो
वानरैर्द्रस्यप्रसादमभिकांक्षते ॥ २१ ॥ येनसर्वगुणोपेताःपृथिव्यांसर्वपाथिवाः ॥ मानिताःसततराज्ञासदादशरथेनवै ॥ २२ ॥ तस्यायंपूर्वजःपुत्र
स्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ सुग्रीवंवानरैर्द्रुरामःशरणमागतः ॥ २३ ॥ शोकाभिभूतेरामेऽशुशोकैर्तेशरणगते ॥ कर्तुमर्हतिमुग्रीवःप्रसादंसहयूथपैः ॥
॥ २४ ॥ एवंब्रुवाणंसौमित्रिकरुणसांश्रुपातनम् ॥ हनूमान्प्रयुवाचंदेवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ २५ ॥ ईदृशाबुद्धिसंपन्नाजितक्रोधाजितेन्द्रियाः ॥
द्रष्टव्यावानरैर्द्रेणदिष्ट्यादर्शनमागताः ॥ २६ ॥ सहिराज्याच्चविभ्रष्टःकृतवैरश्चवालिनः ॥ हतदारोवनेनत्रस्तोभ्रात्राविनिकृतोभृशम् ॥ २७ ॥

नायं रक्षकम् इच्छति । देव्यायेति शेषः ॥ १८ ॥ यः शरण्यो धर्मवत्सलश्चासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सर्वगुणोपेताः मूर्खाभिप्रेक्ता इति यावत् । सदा प्रतिदिनम् । सततमुपश्रणम् ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ शोकाभिभूते शोकाविष्टे । शोकात् शोकपीडिते ॥ २४ ॥ सांश्रुपातनम् । अस्माकमप्यन्यवारणपेक्षेत्युपातनसहितम् ॥ २५ ॥ द्रष्टव्याः द्रष्टुं योग्याः ॥ २६ ॥ म हीति । अनेन तस्यापि सहायार्थे

क्षत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥ यदेवमतः परिसागणे साहाय्यं कारिष्यतीत्यन्यः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सोऽपि क्वा क्लययानिति यया कथयते तथा जाने एन देश संप्राप्तस्त्वं कृतकृत्योसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
उक्तं समर्थयते प्रत्येति । मुखवर्णो मुखशोभा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वानस्म वानस्तेयम् । आर्षोऽण् ॥ ३४ ॥ उक्तं संगृह्णाति स विति । कृतकृत्यवत्तदर्थं गिरिवरम् । ऋष्यपकम् ॥ ३५ ॥ मैमावः ॥ ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ऋष्यपकृदिति । ऋष्यपके सुग्रीववासस्थाने रावणौ स्थापयित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थम् ऋष्य
कारिष्यतिसाहाय्ययुधयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सहचरस्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्तवाहनमुमाञ्छणं मधुरागिरि ॥
बभाषे साधुगच्छामः सुग्रीवमिति राघवम् ॥ २९ ॥ एवमुक्तं धर्मन्माहन्मन्तं सलक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३० ॥ कपिः
कथयते हृष्टाथायमा रूतात्मजः ॥ कृत्यवान्सोऽपि संप्राप्तः कृतकृत्योऽसिराघव ॥ ३१ ॥ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टभाषते ॥ नातृतं वक्ष्यते
वीरो हन्तुमा रूतात्मजः ॥ ३२ ॥ ततः सुसुहृद्प्राज्ञो हन्तुमा रूतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरि राजा राघवौ ॥ ३३ ॥ भिक्षुरूपं परै
त्यज्यवानरूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुंजरः ॥ ३४ ॥ स तु विपुल यशः कपिप्रवीः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥ गिरि
वरसुखविक्रमः प्रयातः स शुभमतिः सह रामलक्ष्मणभ्याम् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धकाण्डे
चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ऋष्यपकृदनुहन्तुमान्वातं मलयंगिरिम् ॥ आचक्षते तद्वीरौ कपिराजा राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो
दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रारामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मेन गदितश्चैव पितुर्निदेशका
रकः ॥ ३ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्च वृत्तिर्येन भित्तिर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्पृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ४ ॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा तेन पालिता ॥ ब्रह्मि
तोस्तस्य पुत्रोऽयं रामोऽरण्यं समागतः ॥ ५ ॥ तस्य स्यवसतोऽरण्ये निधतस्य महात्मनः ॥ रावणेन हताभार्यास्त्वांशरणा समागतः ॥ ६ ॥ भवता सख्य
कामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रहृष्टा च र्चयस्व तौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वा हतमते वाक्यं मुग्रीवो वानराधिपः ॥ (भयं च राघवाद्द्वोरप्रजहौ
विगतज्वरः ॥ स कृत्वा मातुषरूपं सुग्रीवः पृथगर्षभः ॥ १ ॥) दर्शनीयतमो धृत्वा प्रीत्यौवाच राघवम् ॥ ८ ॥ भवान्धर्मविनितश्च सुतपाः सर्वव
त्सलः ॥ आरुयता वसुपुत्रेण तत्त्वतो भवे भद्रजः ॥ ९ ॥ तन्ममैवैष सत्कारो लभश्चैव तामः प्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसि सौहार्दवानरेण मया सह ॥ १० ॥
मूकदेशं मलयान् गिरि गल्लवनयः ॥ १ ॥ अयं रामः मलयस्थमुग्रीवदृष्टिपथं तत्त्वदेवं निर्देशः पुनराहाराद्रामोयमिति । सत्यविक्रमत्पृष्टवाच्यं लच्छुभिसन्धमता व्यज्यते ॥ २ ॥ इदं वक्रवृण
मित्यनेन स्वरूपवाक्यं धर्मं स्वतः परिरपालरूपवर्धनमिति सूचितम् । निगदितः प्रेरितः । विवेचि श्रेयः । अत एव तस्य पितुर्निदेशकारकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रह्मिणोः पित्रा ज्ञेयै दत्तस्य वरस्य पालनहेतोः ॥ ५ ॥ ६ ॥
प्रहृष्टं दर्शयता दक्षिणोर्दर्शनं दत्त्वा ॥ ७ ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा इच्छावशादिति श्रेयः ॥ ८ ॥ धर्मविनितः धर्मे विहितः ॥ ९ ॥ एषः ममैवैच्छाकरः तदेवाह । यत्त्वमिति । वानरेण विषययोगेनानापि ॥ १० ॥

रोचते श्रुतिं कार्यवशादिति शेषः । धुवा मयादा अनुलुब्धार्थोऽन्योन्यकार्षणपादनविययो निश्चयः । बभूवतां बुद्ध्या विचार्य प्रतिज्ञायताम् ॥ ११ ॥ हतं पीडयामास दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीतवान् ॥ १२ ॥ पीडितं पर्यव्यजत गाढमालिगितवान् । कृतसौहार्दस्थैर्यय दनुषदिष्टाग्निसाक्षिकवासिष्ठये च रामप्रतिहृदमतः प्रवृत्तिस्तत इति । मिथुरूपं परित्यज्य तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा श्रेयौ लब्धवमेति सुग्रीवाज्ञाकरणप्रतीत्यै रामागमननिवेदनसमये पुनः कृत मिथुरूपं परित्यज्य ॥ १३ ॥ सैन्यं रूपेण वानररूपेण । काष्ठयोररूपयोरभि जनयामास । ततो दीप्यमानमग्निं तयोर्मध्ये निदधौ । निहितां च न पुण्यैरन्यन्द् मच्छन्ते

रोचतेयदिमेसख्यं बाहुरेषप्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिभर्यादाबध्यतां ध्रुवा ॥ ११ ॥ एवमुवचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ॥ संप्रहृष्टमना ह स्तं पीडयामास पाणिना ॥ १२ ॥ हृष्टः सौहृदमालंढ्यपर्यष्वजतपीडितम् ॥ ततो हनुमान् सन्त्यज्य मिथुरूपमरिदमः ॥ १३ ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ दीप्यमानं ततो वह्निपुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १४ ॥ तयोर्मध्ये तु सुग्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥ ततोऽग्निदीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ सुग्रीवो राघवं श्वैव यस्य सत्वमुपागतौ ॥ ततः सुग्रीतमनसौ तां दुर्भारं हरिराघवौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजगमतुः ॥ त्वं वयस्यो सिहद्वयो मे रक्षदुःखं सुखं च नौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ ततः सुपर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुट्पिताम् ॥ १८ ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निपसादसराघवः ॥ लक्ष्मणायाथ सहो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखां चंदनवृक्षस्य ददौ परमपुट्पिताम् ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरयागिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाच तदारामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ अहं विनिवृत्तो रामचरामीह भयार्दितः ॥ २१ ॥ हतभार्यो वनेऽस्तौ दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ सोऽहं त्स्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रातचेतनः ॥ २२ ॥ वालिना निवृत्तो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ वालिनो मे राहाभागभयार्तस्याभयंकुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयमेन भवेद्यथा ॥ एवमुक्तस्तु ते जस्वीर्यमर्हो धर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ उपकारफलमित्रं विदितमे महाकपे ॥ २५ ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशाममे निशिताः शराः ॥ २६ ॥

परित्यज्य पाणिना पाणिना पाणिभर्यादाबध्यतां ध्रुवा ॥ ११ ॥ हृष्टः सौहृदमालंढ्यपर्यष्वजतपीडितम् ॥ १२ ॥ हृष्टः सौहृदमालंढ्यपर्यष्वजतपीडितम् ॥ १३ ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ दीप्यमानं ततो वह्निपुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ १४ ॥ तयोर्मध्ये तु सुग्रीतो निदधौ सुसमाहितः ॥ ततोऽग्निदीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ सुग्रीवो राघवं श्वैव यस्य सत्वमुपागतौ ॥ ततः सुग्रीतमनसौ तां दुर्भारं हरिराघवौ ॥ १६ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजगमतुः ॥ त्वं वयस्यो सिहद्वयो मे रक्षदुःखं सुखं च नौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ ततः सुपर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुट्पिताम् ॥ १८ ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निपसादसराघवः ॥ लक्ष्मणायाथ सहो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १९ ॥ शाखां चंदनवृक्षस्य ददौ परमपुट्पिताम् ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरयागिरा ॥ २० ॥ प्रत्युवाच तदारामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ अहं विनिवृत्तो रामचरामीह भयार्दितः ॥ २१ ॥ हतभार्यो वनेऽस्तौ दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ सोऽहं त्स्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रातचेतनः ॥ २२ ॥ वालिना निवृत्तो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ वालिनो मे राहाभागभयार्तस्याभयंकुरु ॥ २३ ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयमेन भवेद्यथा ॥ एवमुक्तस्तु ते जस्वीर्यमर्हो धर्मवत्सलः ॥ २४ ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ उपकारफलमित्रं विदितमे महाकपे ॥ २५ ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशाममे निशिताः शराः ॥ २६ ॥

वेगेनाः सनातन्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मम वैरीणमग्रज तथा कुरु यया पुनः स मम न हिंसात् ॥ ३० ॥ सीतादीनां रजनीवदितिः क्रमेणाव्ययः । कपीन्द्रोत्र वाढी । पुंसां वामनेत्रसंदेहमुमशसी क्षीणां स मुमशसी ॥ ३१ ॥ कैडमानः ॥ ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किर्तिभवाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥

आख्याति आख्यातवान् तन्निमित्ताति शेषः ॥ १ ॥ तर्हि त्वह यन्निमित्तमिति ॥ २ ॥ त्वया लक्ष्मणेन च विमुक्ता तव भार्या सीता अतः प्रेमुना छिद्रं दिदृशुणा हृता तेन लोकरावणेन रक्षसा त्वं भार्यावियोगं तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनपितृभ्यतिवेगिताः ॥ कंकपप्रतिच्छन्नामहैन्द्राशनिर्निमाः ॥ २७ ॥ तीक्ष्णग्राह्यपुर्वाः सरोषामुजगादव ॥ तमद्यवालिनं पश्यतीक्ष्णशरीविषोपमैः ॥ २८ ॥ शरीर्विनिहतमौप्रकीर्णमिवपवतम् ॥ सतुतद्वचनंशुवाराधवस्यात्मनोहितम् ॥ सुग्रीवःपरमप्रीतःपरमवक्तव्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ तवप्रसादेननृसिंहवीरप्रियांचराज्यचसमाप्नुयामहम् ॥ तथाकुरुर्वनदेववैरिण्यथानहिंस्यात्सपुनममग्रजम् ॥ ३० ॥ सीता कपीन्द्रक्षणादचरणारंजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्रीवमग्रप्रणयप्रसंगेवामानिन्त्राणिसमंस्तुरति ॥ ३१ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंकाण्डे पंचमः सर्गः ॥ ५ ॥ पुनरेवाब्रवीत्प्रीतोरधवंधुनंदनम् ॥ अयमाख्यातिरेरामसेवकमंत्रिसत्तमः ॥ १ ॥ हनूमा न्यत्रिमितंत्वंनिर्जनवनमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहत्रावसतश्चवनेतव ॥ २ ॥ रक्षसापहताभार्यामैथिलीजनकात्मजा ॥ त्वयाविमुक्तारुदतीलक्ष्मणेनचधीमता ॥ ३ ॥ अंतरंप्रेमुनातेनहत्वागृध्रंजटगुणम् ॥ भार्यावियोगजंदुःखंप्रापितस्तेनरक्षसा ॥ ४ ॥ भार्यावियोगजंदुःखंनचिरात्त्वविमोक्ष्यसे ॥ अहंतामानयिष्यामिनष्टादिवश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातलेवावर्ततेवर्ततेवानभस्तले ॥ अहमानीयदास्यामितभार्यामरिदम् ॥ ६ ॥ इदंतथ्यंममवचस्त्वमवेहचराधव ॥ नशक्यासाजरयितुमपिसंद्रेःसुरासुरैः ॥ ७ ॥ तवभार्यामहाबाहोभयंविषकृतंयथा ॥ त्यजशोकमहबाहोतंकांतामानयामि ॥ ८ ॥ अनुमानानुजानमिमैथिलीसाननसंशयः ॥ द्वियमाणामयादृष्टरक्षसारौद्रकर्मणा ॥ ९ ॥ क्रोशंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वरम् ॥ स्फुरंतीरावणस्याकंपन्नगैर्द्रवधूयथा ॥ १० ॥ आत्मनापंचममहिद्व्यशैलतलेस्थितम् ॥ उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणा निच ॥ ११ ॥ तान्यस्माभिर्गृहीतानिनिहितानिचराधव ॥ आनयिष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥ तमब्रवीत्तोरामःसुग्रीवंप्रियवादिनम् ॥ आनयस्वसखे शीघ्रंकिमर्थप्रविलंबसे ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसुग्रीवःशैलस्यगहनगुहम् ॥ प्रविवेशततःशीघ्राधवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ उत्तरीयगृहीत्वातुसतान्याभरणा निच ॥ इदंपश्येतिरामायदर्शयामासवानरः ॥ १५ ॥ ततोऽगृहीत्वावासस्तुशुभान्याभरणा निच ॥ अभवद्वृष्णसंस्फुरेनीहारेणवचंद्रमाः ॥ १६ ॥

दुःखं प्रापित इति चाख्यातवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ रामेण स्वकार्यसाधने प्रतिज्ञाते सति स्वमपि तत्कार्यसाधने प्रतिजानीते भार्येत्यादि । न चिराच्छां मधुकैटभहतां देवस्य धर्मस्य धर्मैश्चैवैवणश्च ज्ञानसाधनभूता श्रुति स्मृती तस्मिन् । दीर्घ कार्यः ॥ ९ ॥ वर्तते वर्तमानम् ॥ ६ ॥ तथं तथ्यमेवाहैत्यव्ययः । विषकृतं विषमश्रितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ या दृष्टा सा मैथिलीयनुमानात्स्वद्वार्यावातुमपकाद्रामेत्याक्रोशाद्विगाजानामैत्यव्ययः ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मना पंचम मन्त्रिचतुष्टयसहितं मामित्यर्थः ॥ ११ ॥ आनयिष्यामि आनेष्यामि । दृष्टेयत्र प्रमाणप्रदर्शनमिदम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ गहनं दुष्प्रवेशम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

हा मिये इतीत्यत्र संधिरार्थः ॥ १७ ॥ ढरीति । प्रियातंबधेन प्रीत्यतिशयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शाद्वलभूयुस्सर्गे लिङ्गाह तथारूपमिति । अममत्तया ययार्द्धरूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥ नाहमिति ।
 ऊर्ध्वदृष्ट्या परस्त्रीत्वेन कदाप्यदर्शनादिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कं देशमुद्दिश्यति शेषः । प्राणप्रिया प्राणोन्मोषीष्टा प्राणसंबधस्य तद्वर्धनत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ यन्निमित्तं प्रियातहारं तन्निमित्तम् ॥ २५ ॥
 ॥ २६ ॥ विमथ्य वचयित्वा ॥ २७ ॥ सैर्बलानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामस्य रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किरिकिवाकांङ्के षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ पूर्णमिति ॥ १ ॥ तस्य पापपक्षसां पाप
 कृतवतो रक्षसो निलयं निलयस्थानं गुप्तवासस्थानं सर्वथा न जाने न हृदिष्टं पापं कर्म कृत्वा राजधान्यां वस्तुमहतीति भावः । सामर्थ्यं शौर्यादि । विक्रमं विशेषेण क्रामति पादविक्षेपं करोति यत्र तद्वानन्तर
 सीतास्नेहप्रवृत्तेन सतु बाष्पेण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुद्धैर्युत्सृज्य न्यपतन्निक्षतौ ॥ १७ ॥ हृदि कृत्वा सबहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निःशश्वासस्रुशंसर्पो
 बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिप्रक्षयपार्श्वतः ॥ परिदेवयितुं दीनरामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंयुक्तं
 द्वियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीरादूर्णानि च ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यां ध्रुवभूम्यां सीतया द्वियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणं शिदंतं थारूपं हि हृश्यते ॥
 ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तुरागेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं जानामि कुरेनाहं जानामि कुण्डले ॥ २२ ॥ नूपुरे त्वभिजाताभिनित्यं पादाभिवंदनात् ॥
 ततस्तुराघवो वाक्यं सुग्रीविमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रूहि सुग्रीवकदेशं द्वियंती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसराैर्द्रुह्येण समग्राण प्रिया हता ॥ २४ ॥ द्रवावसति
 तद्रक्षो महद्भयसनदं मम ॥ यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि रक्षसान् ॥ २५ ॥ हस्तामैथिलीयेन मां च रोपयतां शुभ्र ॥ आत्मनो जीवितानां यमृत्यु
 द्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥ मम दयितमाहता वनाद्रजनिचरेण विमथ्येनसा ॥ कथय ममारिपुंतं मद्यैव ध्रुवगपतेयमसंनिधिं नयागि ॥ २७ ॥ इत्यापे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि० च० सा० किंकिधाकांङ्के षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रागेण तं नवानगः ॥ अन्नवीत्प्रांजलिं वाक्यं सबाष्पं
 बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥ नजाने निलयंतस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुर्यस्य वा कुलम् ॥ २ ॥ सत्यं तु प्रतिजानासित्यजशोकमरिदम् ॥
 कारिष्यामि तथा यन्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥ ३ ॥ रावणं सगणं हत्वा परितोष्यान्मपौरुषम् ॥ तथा स्मि कर्तानि चिराद्वथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
 अलं वै कृष्यमालं ब्यर्धय मात्मगतं स्मर ॥ त्वद्विधानां न सदृशमीदृशं बुद्धिं लघवम् ॥ ५ ॥ मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्या विरहजं महत् ॥ नाहमेवं हि शोचामि वै
 र्यं न च परित्यजे ॥ ६ ॥ नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान्महान् ॥ ७ ॥ बाष्पमापतितं धैर्यं निगृहीतुं
 त्वमर्हसि ॥ मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्सृष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसनेनैवार्थं कृच्छ्रेणाभयेवाजीवितं गोविमृशं स्वययादु द्रुच्युतिमात्रावसीदति ॥ ९ ॥
 दौष्कुर्यस्येत्वेन रक्षकुलजन्वं धन्ति न जाने ॥ वारब्धो लब्धे ॥ अत एव एकाद्विप निर्दिश्यन्त्ये हि देशेषु वाक्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपन्तमः । महात्मा सत्ययुतेति हन्तुमर्हति
 प्रेयण कालिन्सुग्रीववचसा न विरोधः ॥ २ ॥ यद्यप्येतावज्जानामि तथापि तदुपवर्णनं निष्फटः तावन्मात्रज्ञानेपि तद्वशां समं वात् कचिदुत्तमं न्यतिममनात् । एतात्स्वराभयार्थमिमाह सत्यं न्विति ॥ ३ ॥ पर
 तोष्यं भवतः परितोषार्हम् । आत्मनः सपरिगारस्य मम गौरवमवलब्धेति शेषः ॥ ४ ॥ न गद्गामुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तं प्रियाम् ॥ ७ ॥ सत्त्वयुक्तानां सत्त्वयुगवत्तम् ॥ ८ ॥ व्यसने इष्टयुगेने ज्ञ

प्रीतिर्निश्चला भवति वयस्यानामिति शेषः । आत्मवृत्तां स्वाधीनानाम् ॥ ६ ॥ साधूनां वयस्यानाम् । साधवो वयस्याः रजतमित्याहुःपलक्षणम् ॥ ७ ॥ वयस्यः परमा गतिः वयस्यसेति शेषः ॥ ८ ॥ तथाविधं स्वर
सतो धनादित्यागप्रवर्तकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्तथेति श्रुतं वयस्योर्ध्वविभागदिकं तन्मापि संमतमित्यब्रवीदित्यर्थः । लक्ष्म्या कोत्या श्रुतो रामः वासवस्येव वासवसदृशस्य लक्ष्मणस्येत्यन्वयः । लक्ष्मणस्याग्रत
इत्यनेन यथा मम लक्ष्मणस्य मैत्री तथैव तवापीत्यपि सूचितम् ॥ १० ॥ ततः तद्विनागरामोचरं द्वितीयदिने इत्यर्थः । स्थितं द्रष्टुं भूमाविति शेषः ॥ ११ ॥ ईषसुपुण्यं पत्राढ्यं पत्रबुलम् ॥ १२ ॥ सराधवः

रजतंवासुवर्णवांशुमान्याभरणानिच ॥ अविभक्तानिसाधूनामवगच्छतिसाधवः ॥ ७ ॥ आढ्योवापिदुरिद्रोवादुःखितःसुखितोपिवा ॥ निर्दो
षश्चसदोषश्चवयस्यःपरमागतिः ॥ ८ ॥ धनन्यागःसुखत्यागोदेशत्यागोपिवाऽनघ ॥ वयस्यार्थेप्रवर्ततेस्नेहंदृष्ट्वातथाविधम् ॥ ९ ॥ तत्तथेत्यब्र
वीद्रामःसुग्रीवंप्रियदर्शनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्यावासवस्येवधीमतः ॥ १० ॥ ततोरांस्थितंदृष्ट्वालक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवःसर्वतश्च
शुर्वनेलोलमपातयत् ॥ ११ ॥ सददर्शितःसालमविदूरहरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यंभ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकांपणंबहुलांशाखांभं
क्त्वासुशोभिताम् ॥ रामस्यास्तीर्यसुग्रीवोनिषसादसराधवः ॥ १३ ॥ तावासीनौततोदृष्ट्वाहनुमानपिलक्ष्मणम् ॥ शालांशावंसमुत्पाटयविनी
तमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टंरामंतुप्रसन्नमुदधिपथा ॥ सालपुष्पावसंकीर्णैतस्मिन्नगिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवःश्लक्ष्णयाशु
भयागिरा ॥ उवाचप्रणयाद्रामंहर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहंविनिकृतोभ्रात्राचराम्येषभयादितः ॥ ऋष्यमूकगिरिवंरुतभार्यःसुदुःखितः ॥
॥ १७ ॥ सोऽहंनस्तोभयेमग्नौवनेसंप्रांतचेतनः ॥ वालिनानिकृतोभ्रात्राकृतवैरश्चराधव ॥ १८ ॥ वालिनोभेभयार्तस्यसर्वलोकाभयंकर ॥ ममा
पितृमनाथस्यप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाचसकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफ
लंमित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ अद्यैवतंवधिष्यामितवभार्यपहारिणम् ॥ २१ ॥ इमेहिमेमहाभागपत्रिणस्तिग्मतोजसः ॥ कार्तिकेयवनोद्भूताःश
राहेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कंकपत्रपरिच्छन्नामहेंद्राशनिंसंनिभाः ॥ सुपर्वाणःसुतीक्ष्णाग्राःसरोपासुजाइव ॥ २३ ॥ वालिसंज्ञमभिप्रतेभ्रातरं
कृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतंपश्यविकीर्णमिवपर्वतम् ॥ २४ ॥ राधवस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलंलभेसाधुसाध्वितिचा
ब्रवीत् ॥ २५ ॥ रामशोकाभिभूतोऽहंशोकार्तानांभवान्गतिः ॥ वयस्यइतिकृत्वाहितव्यहंपरिदेवये ॥ २६ ॥

सुग्रीवो निपत्ताद ॥ १३ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु द्रष्टेति शेषः ॥ १६ ॥ अहं विनिकृत इति पूर्वदिवसोक्तार्थस्मारणं तदर्थस्यावश्यानुष्ठयत्वाभिप्रायेण ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ननु
आतुल्यमारित्वेन विरुद्धमिति जनाशङ्कार्या स्वयमेवोत्तरयति उपकारोत्यादि । उपकाररूपफलमेव मित्रत्वे प्रयोजकं न त्वेकोदरे जन्मेत्याशयः ॥ २१ ॥ कार्तिकेयस्य स्कन्दस्योत्पत्तिर्ज्ञेयमूतं वनं शरवण तत्रोत्पन्न
कांडाः ॥ २२ ॥ शोमनानि पर्वाणि येनां ते ॥ २३ ॥ आतरम् अभिप्रमपि एकोदरजन्ममात्रेण तया व्यवहृतं पश्य द्वित्रैर्दिवसैरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुःखाव्यापानुनगाह रामेत्यादि । शोकार्तगतिवाद्

यस्यैवाब लयि देवन्मः ॥ २६ ॥ वयस्त्वमुपपादयन्करुणामुपादयति त्वं ह्रीति । अशिसाक्षिक पाणिप्रदानेन वयस इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ अवान्ध्यामपि वयस इति कृत्वा भक्तयो विभक्तौ वदामि हरति क्षीणा करोति ॥ २८ ॥ न शक्नोति नाशकोत्तम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वालिविनिकारं सखेपेणाह पुनर्हमिति । स्वाद्यायात् विषमन्येष्वेष्टितान्ना नराज्यात् अवरोनेतोऽपहताधिकारः निर्वृतो मरिस्तः ॥ ३२ ॥ ब्रमेवेषु ब्रमेवगरेषु संयता बद्धाः ॥ ३३ ॥ तद्युक्ता मध्यस्थ तथोस्ताः ॥ ३४ ॥ एतया शंकया मध्याय वाङ्छोरितकथा नोमपरामि नोमार्जस्य । एते मुक्तिनिमित्तं

त्वंहियाणिप्रदानेनवयस्योमोऽग्निसाक्षिकम् ॥ कृतःश्रौणैर्बहुमतःसत्येनचशपाम्यहम् ॥ २७ ॥ वयस्यइतिक्वत्वाचिस्रब्धःप्रवद्राम्यहम् ॥ दुःख
 मंतगतंतन्मेनोहरतिनित्यशः ॥ २८ ॥ एतावदुक्त्वावचनबष्पद्विषितलोचनः ॥ बाष्पद्विषितयावाचनोच्चैःश्वनोतिभाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्प
 वेगंतुसहसानदीवगमिवागतम् ॥ धारयामासधैर्येणसुग्रीवोरामसंनिधौ ॥ ३० ॥ सनिगृह्यतुतंबाष्पंप्रमृज्यनयनेक्षुभे ॥ विनिःश्वस्यचतेजस्वीरा
 ध्वंपुनरुचिवात् ॥ ३१ ॥ पुराहंवालिनारामराज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणिचसंश्रव्यनिर्धूतोऽस्मिबलीयसा ॥ ३२ ॥ हताभार्याचमेतेन
 प्राणेभ्योऽपिगरीयसी ॥ सुहृदश्चमदीयायेस्यताबंधनेषुते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्चसदुष्टात्पामद्दिनाशयराघव ॥ बहुशस्तन्मृत्ताश्चवानराहिहता
 मया ॥ ३४ ॥ शंकयात्वेतयाहंचदृष्ट्वात्वामपिराघव ॥ नोपसर्पाम्यहंभीतेमयेसर्वेहिबिभ्यति ॥ ३५ ॥ केवलंहिसहायामेहदुमन्मसुखास्त्वमे ॥
 अतोहंधारयाम्यद्यप्राणान्कृच्छ्रगतोपिसत् ॥ ३६ ॥ एतेहिकपयःस्निग्धामारंक्षतिसमंततः ॥ सहगच्छंतिंगतव्येनित्यंतित्तिष्ठंतिचास्थिते ॥ ३७ ॥
 संक्षेपस्त्वेषमेरमकिमुक्त्वाविस्तरंहिते ॥ समेज्यष्टोऽगुप्रतृतिवालीविश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥ तद्विनाशोपिमेदुःखंप्रमृष्टस्यादनंतरम् ॥ सुखंमेजीवि
 तंचैवतद्विनाशनिबंधनम् ॥ ३९ ॥ एषमेरामशोकांतःशोकांतैननिवेदितः ॥ दुःखितःसुखितोवापिसख्युनित्यंसखागतिः ॥ ४० ॥ श्रुत्वतैच्चवचो
 रामःसुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किंनिमित्तमभूद्रेरश्रोतुमिच्छामितत्ततः ॥ ४१ ॥ सुखंहिकारणंश्रुत्वावैरस्यतववानर ॥ आनंतयाद्विधास्यामिसंप्रधा
 र्यबलाबलम् ॥ ४२ ॥ बलवान्हिममामर्षःश्रुत्वात्वामवमानितम् ॥ वर्धतेहृदयोत्कंपीप्रावृड्गड्गवांसः ॥ ४३ ॥ हृष्टःकथयविस्रब्धोयावदारोप्यते
 धनुः ॥ मृष्टश्चहिमयाबाणोनिरस्तश्चागुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुग्रीवःकाकुत्स्थेनमहात्मना ॥ प्रहर्षमतुलंलेभेचतुर्भिःसहवानरैः ॥ ४५ ॥
 एष्वेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वम् इत्येतच्छब्दार्थः स मे ज्येष्ठ इति ॥ ३८ ॥ तद्विनाशयेति । यद्यपि भ्रातृनाशो दुःखाय तथापि अनंतरं सप्रति निवृत्तपान मे दुःखं तद्विनाशे एव प्रमृष्टं
 स्यात् । अपिवागर्थे । तदेवाह सुखमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तन्निमित्तं तत्ततः श्रोतुमिच्छामीत्यव्ययः ॥ ४१ ॥ तव तेन वैरस्य कारण श्रुत्वा युवयोर्बलाबलं च श्रुत्वा नतर्थात् तदनंतरोत्पन्नविमर्शोस्तत्प्रवर्षा
 नेतिशेष्य हि निश्चयेन तव सुखं त्वमुत्सदायनं बालिव्यव विवाप्यामि ॥ ४२ ॥ अंमःसंघंधी प्रावृड्कालिको केग इव मे अमर्षो वक्षते ॥ ४३ ॥ यावदारोप्यते आरोपयिष्यामि । मृष्टो विमृष्टः रिपुर्निस्तम्भ ॥

समुच्चालंकारः । व्यंग्यतिशयोक्तिश्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत्त्वं तात्त्विक्तं वैरस्य कारणमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ वैर्मानः ॥ इति श्रीरामभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किनाकाडे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ उपक्रान्तेमेवाह वालीनि । पितुः क्षेत्रिणः । मात्रैक्यात् आतुलं मीमाडुनादिवत् ॥ १ ॥ कपीनां राज्ये इत्यन्वयः ॥ २ ॥ पितृपैतामहम् । आर्षवदुत्तरपदद्वयैः ॥ ३ ॥ मायावीर्यवर्णं नाम पूर्वजो ज्येष्ठः स्त्रीकृत स्त्रीनिमित्तम् । अयमिदहासः क्वचिदुराणे शोधनीयो बह्मदाहीभिः ॥ ४ ॥ सुते जने रात्रौ सुतजने भागे अर्धरात्रे रणनिमित्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

ततःप्रहृष्टवदनःसुग्रीवोऽलक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्यकारणतत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
सा० किष्किनाकाडेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ वालीनामममभ्राताज्येष्ठःशत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्बहुमतोनित्यममचापितथापुरा ॥ १ ॥ पितृयुपरेतस्मिञ्ज्येष्ठोऽयमितिमंत्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरोराज्येकृतःपरमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यप्रशासतस्तस्यपितृपैतामहमहत् ॥ अहंसर्वेषुकालेषुप्रणतःप्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावीर्यवर्णं चाह्वयद्वणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तुमभ्रातानन्दतोभैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा नममुपवालीनिष्पपातजवात्तदा ॥ ६ ॥ नर्देतिस्मसुसंरब्धोवालिनंचाह्वयद्वणे ॥ ५ ॥ प्रसुप्तस्तुमभ्रातानन्दतोभैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा नममुपवालीनिष्पपातजवात्तदा ॥ ६ ॥ सतुर्वैनिःसृतःक्रोधात्तंहंतुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततःस्त्रीभिर्यथाचप्रणतात्मना ॥ ७ ॥ सतुनिधूयताःसर्वा निर्जगाममहाबलः ॥ ततोऽहमपि सौहादर्निःसृतोवालिनसह ॥ ८ ॥ सतुमेभ्रातरंहृद्वामांचदूरादवस्थितम् ॥ असुरोजातसंत्रासःप्रदुद्रावतदाभृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्द्रवतिसंत्रस्ते ह्यावांदुतरंगतो ॥ प्रकाशोऽपिकृतोमार्गश्चद्रेणोद्वृच्छतातदा ॥ १० ॥ सतुणैरावृतं दुर्गधरण्याविवरमहत् ॥ प्रविदेशासुरोवेगादावामासाद्यविष्ठितौ ॥ ११ ॥ तंप्राविष्टंरिपुंहृद्वबिलरोषवशगतः ॥ मासुवाचततोवालीवचनंक्षुभित्तैर्द्रियः ॥ १२ ॥ इहतिष्ठाद्यसुग्रीवबिलद्वारिसमाहितः ॥ यावदन्नप्रविश्याहंनिहन्मिसमरोरिणुम् ॥ १३ ॥ मयात्वेतद्वचःश्रुत्वायाचितःसपरंतपः ॥ शापयित्वासमांपद्भ्यांप्रविंशबिलंततः ॥ १४ ॥ तस्य प्राविष्टस्यबिलंसाग्रःसंवत्सरोगतः ॥ स्थितस्यचबिलद्वारिसकालोव्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहंतुनष्टंज्ञात्वास्नेहादागतसंप्रभः ॥ भ्रातरंनप्रपश्यामिपापशंकिचमेननः ॥ १६ ॥ अथदीर्घस्यकालस्यबिलान्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनंरुधिरंहृद्वान्ततोऽहंभृशदुःखितः ॥ १७ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तृणैरावृतं छनं विवर बिलम् । आसाद्य प्राप्य । विष्ठितौ स्थितौ ॥ ११ ॥ बिलं प्रविष्टं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ एतच्छो रिपुव्याय बिलप्रवेशचन यार्थिक्ताः सहप्रवेशमिति शेषः । स्वपादाभ्यां प्रापयित्वा स्वपादशरणपूर्वं सहप्रवेशक्रियार्थं यावन्मदगमनं तावद्विलद्वारे तिष्ठति चोक्तेत्यर्थः ॥ १४ ॥ साग्रः संवत्सरः किञ्चिदधिकः सन्ततः द्वारं स्थितस्य च मम ग काळः साग्रः संवत्सरो व्यत्यवर्तत अतिक्रान्तः । तावदर्थान् मया तत्रैव स्थितमित्याशयः ॥ १५ ॥ ततो यदा हत भ्रातर न पश्यामि तदाऽह भ्रातर नष्टं दर्शनाविषयं जातं रेहतादागतसंप्रभ आगतश्चोभो जातः । पापशंकि मरणशंकि मे मनो

जतं च ॥ १६ ॥ १७ ॥ संग्रामे तस्य नितस्य क्रोधतोपि गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागत इत्युक्त्यर्थः ॥ १८ ॥ विद्वैर्बलद्वारे रुधिरनिःसरणमुपसर्गमाक्रोशनादिभिर्भ्रातर हस्तमागतः ज्ञातवान् । विधाग राक्षसनिर्गमशंकया ॥ १९ ॥ यततो दृष्टमानस्यापि मे तस्य ब्राल्लिच्यतविषयं मन्त्रिभिर्गोष्ठिभिः श्रुतम् ॥ २० ॥ स्मेतीर्षिलीः तस्य राज्यमिति बुद्धिर्व न्यायतः प्रशासतो मम समीपमाजगाम । स जानर इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ मदीयान्मदभिक्षेककर्तृन् निग्रहे समर्थस्यापि मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवेण यतिता संकुचिता सती त पाप प्रति निग्रहाय न प्रावर्तते ॥ २३ ॥ उक्तबुवादर्धमविशिष्ट्यापाकयन हृत्केयाति

नर्दतामसुराणांचध्वनिर्भ्रमत्रमागतः ॥ निरस्तस्यचसंग्रामेक्रोशतोनिःस्वनोगुरोः ॥ १८ ॥ अहंतवगतोबुद्ध्याचिह्नैस्तेभ्रातरंहतम् ॥ पिधाय चबिलद्वारंशिलयागिरिमात्रया ॥ १९ ॥ शोकार्तेश्चोदकंकृत्वाकिष्किधामागतःसखे ॥ गूहमानस्यमेतत्स्वयंनतोमंत्रिभिःश्रुतम् ॥ २० ॥ ततोऽहंतैःसमागम्यसमैरभिषेचितः ॥ राज्यंशासतस्तस्यन्यायातोममराधव ॥ २१ ॥ आजगामरिपुहृत्वादानवंसतुवानरः ॥ अभिषिक्तुमाहृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ २२ ॥ मदीयान्मंत्रिणोबद्धपदरुहंवाक्यमब्रवीत् ॥ निग्रहेचसमर्थस्यतं पापप्रतिराधव ॥ २३ ॥ नप्रावर्तमेबुद्धिर्भ्रातृ गौरवयंत्रिता ॥ हत्वाशत्रुंसमभ्राताप्रविदेशपुरंतदा ॥ २४ ॥ मानयंस्तंमहात्मानंयथावच्चाभिवादयम् ॥ उक्ताश्चनाशिषस्तेनप्रहृष्टेनंतरात्मना ॥ २५ ॥ नत्वापादावहंतस्यमुकुटेनास्पृशंभ्रमो ॥ अपिबालीममक्रोधाद्भ्रम्रसादंचकारसः ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदि काव्ये च० सा० किष्किधकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ततःक्रोधसमाविष्टसंरक्तवत्सुपागतम् ॥ अहंप्रसादयांचक्रैर्भ्रातरंहितकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्यासिक्कुशलीश्रोतोनितहत्श्रत्स्वयारिपुः ॥ अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदनः ॥ २ ॥ इदंबहुशलाकंतेपूणंचंद्रमिवोदितम् ॥ छत्रंसवाल व्यजनंप्रतीच्छस्वमयाधृतम् ॥ ३ ॥ आर्तस्तस्यबिलद्वारिस्थितःसंवत्सरंनृप ॥ दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिबिलञ्चापिसमुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्न हृदयोभृशंवाकुलितेंद्रियः ॥ अपिधायबिलद्वारंशैलशृणोततदा ॥ ५ ॥ तस्मादेशदपाक्रम्यकिष्किधांप्राविशपुनः ॥ विषादांस्विहमाहृष्ट्वा पारिमंत्रिभिरिवच ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मंशतुं न्वमर्हसि ॥ त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं तथापुरा ॥ ७ ॥ राजभवेनियोगोऽयमममत्वद्विर हात्कृतः ॥ सामान्यपौरनगरंस्थितं निहतकंठकम् ॥ ८ ॥ न्यासभृतमिदं राज्यं वनियतयास्यहम् ॥ माचरोपंशुथाः सौम्यममशत्रुनिषूदन ॥ ९ ॥ याचेत्वांशिरसाराजनमयाबद्धोऽयमंजलिः ॥ बलादस्मिन्समागम्यमंत्रिभिःपुरवासिभिः ॥ १० ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ अपि तथापीत्यर्थः ॥ २६ ॥ चर्चमानः ॥ इति श्रीरामायणे श्रीरामोपमाय्याय विष्णुकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ संख्य क्रोधक्रोधादेव क्षुभित चित हितकाम्यया आत्माहोच्छ्रया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विषादात्वाविशालित्वव्ययः ॥ ६ ॥ अभिषिक्तो बलात् न कामेन न मदीयराज्येच्छया तत्तस्मान्मे देशगतापराध क्षंतुमर्हति यथा पुरा तव सैवकस्तथैव सदा इदानीमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ राजभवे राज्येऽयं मम नियोगो मंत्रिभिरित्यहोच्छ्रयात्पौरास्सहित नगरं निहतकंठकम् अराजत्वप्रयुक्तदोषरहित कर्तुमिति शेषः । तत्रेदं त्वदीयराज्य मयि

न्याससूत स्थितम् अहं तव निर्मातयामि मा रोमं कृया इत्यव्ययः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यदेशस्य राजहरीदेशस्य या प्रेषां जिगीषा तथा तन्निश्चितेनुना मशकार्यो धूम इतिवदयं प्रयोगः ॥ ११ ॥ तत्तदुवाच अवाञ्छवनजातमित्यर्थः । प्रकृतीः स्वीयप्रजाः ॥ १२ ॥ मां प्रति परमं गार्हंतं वाक्यं सुहृदां मध्ये आह मां मिगर्हणहेतुं च समासदानमप्येवाह विदितं व इति । शुभाक्तं, विदित प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सद्धितोप्यं आज्ञा ससहायम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ शक्तिरिच्छाशक्तिः प्रतीक्ष प्रतीक्षस्य ॥ १८ ॥ स्थितोऽयं विक्रयति शेषः ॥ १९ ॥ अनिर्देशात्सर्वस्वरान्येनेपि दर्शनाभावाद्

राजभावेनियुक्तोऽहंशून्यदेशजिगीषया ॥ स्निग्धमेवंबुवाणंमांसविनिर्भर्त्यवानरः ॥ ११ ॥ धिक्त्वाऽमित्तिचामुक्त्वाबहुततदुवाचह ॥ प्रकृती
श्चसमानियमंत्रिणश्चैवसंमताम् ॥ १२ ॥ मामाहसुहृदामध्येवाक्यंपरमगर्हितम् ॥ विदितंवोमयरात्रौमायावीसमहसुरः ॥ १३ ॥ मांसमाह्वयतकुद्धो
युद्धांकांक्षीतंदापुरा ॥ तस्यतद्भाषितंश्रुत्वानिःसृतोऽहंनृपालयात् ॥ १४ ॥ अनुयातश्चमांतुणंमयंत्रातुसुदाराणः ॥ सतुहृद्वैवमांरात्रौसद्धितयिमहा
बलः ॥ १५ ॥ माद्रवद्रयसंत्रस्तोर्विश्यावांसमुपागतौ ॥ अभिद्रुतस्तुवेगेनविवेशसमहाबिलम् ॥ १६ ॥ तंप्रविष्टंविदित्वातुसुवांगंमुमहद्विलम् ॥
अयमुक्तोथमेभ्राताभयातुह्रादर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्त्वानास्तिमेशक्तिःप्रतिगंतुमितःपुरीम् ॥ बिलद्वारंप्रतीक्षत्वंयावदेनंनिहन्मग्रहम् ॥ १८ ॥ स्थि
तोऽयमितिमत्वाहंप्रविष्टस्तुदुरासदम् ॥ तंमेमार्गयतस्तत्रगतःसंवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥ सतुहृष्टोमयाशत्रुरनिर्वेदाद्रयावहः ॥ निहतश्चमयासद्यःससर्वैः
सहबध्नुभिः ॥ २० ॥ तस्यैवचप्रवृत्तेनरुधिरौवेणतद्विलम् ॥ पूर्णमासीदुराक्रामंस्तनतस्तस्यभूतले ॥ २१ ॥ मूढयित्वाभुतंशत्रुंविकर्तितंमहं
स्वम् ॥ निष्क्रामंनेहपश्यामिबिलस्यपिहितंमुखम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्यतुमेसुग्रीवेतिपुनःपुनः ॥ यतःप्रतिवचोनस्तिनतोऽहंभृशदुःखितः ॥ २३ ॥
पादप्रहारैस्तुमयाबहुभिःपरिपतितम् ॥ ततोऽहंतेननिष्क्रम्यपथापुरमुपागतः ॥ २४ ॥ तत्रनेनास्मिंसंरुद्धोराज्यंमृगयतात्मनः ॥ सुग्रीवेणमृशंसेन
विस्मृत्यभ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वातुमांतत्रवक्ष्येकैकनवानरः ॥ तदनिर्वासयामासवालीविगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्चहृतदारश्च
राघव ॥ तद्भयाच्चमर्हीसर्वकांतवान्सवनार्णवाम् ॥ २७ ॥ ऋध्यमूकंगिरिवरंभार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोऽस्मिन्दुरार्घवर्षवालिनःकारणान्तरे ॥ २८ ॥

यावहः स तु कथंचिद्दृष्टो निहतश्च समुच्चयाऽलकाः ॥ २० ॥ सुतलेऽवतले पाताले स्तनतः शब्द कुर्वतस्तस्यास्याद्यवृत्तेन रुधिरौवेण पूर्णं तद्विल दुराक्रममासीत् ॥ २१ ॥ विकर्तितं शत्रुं त प्रसिद्धं
मायाविनं मुखं सूदयित्वा तु इद्रागंतुं निष्क्रामं निर्गममार्गं न पश्यामि यतो बिलस्य मुखं पिहितम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेन पथा बिलद्वारमार्गेण ॥ २४ ॥ आत्मनो राज्ञ मृगयता मार्गगतोऽनेन तत्र
बिलद्वारे सरुद्धः निरुद्धरातिक्कः कृतः ॥ २५ ॥ एकेन वक्ष्येति अन्यसर्वं मम हृत्वेत्यर्थः ॥ २६ ॥ अपविष्टो निरस्तः ॥ २७ ॥ ऋध्यमूकं प्रविष्टोऽस्मि अयं निर्भयस्थितिः

कथं तत्राह दुराधर्ममिति । मतमशापलक्षणे कारणविशेषे सति बालिना दुराधर्मं दुष्प्रवेशम् ॥ २८ ॥ वैराग्यजनं वैकारणम् ॥ २९ ॥ बालिन इति पंचमी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्थान्तिताः ख्येन मया प्रसिक्ताः ॥ ३२ ॥ चात्रिदूषकः निषिद्धानिषिद्धज्ञानवत्स्येति जीवतो भ्रातृमर्यापहारत् ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात् अयं श्लोकाब्धिमनो रिपुहृदवारवात् मद्रदित्यनुमानम् । बाह प्राप्यसि भार्या पुष्कलं राज्यं च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मैडमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाभिरामे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किप्रकाशे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ इदानीं बालिनो बलमाह रामयेति । वचनं

एतत्ते सर्वमाख्यातवैराग्यनुकथनं महत् ॥ अनागसा मया प्राप्तव्यं सनपश्य रागव ॥ २९ ॥ बालिनश्च मया तत्स्य सर्वलोकभयापह ॥ कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसाहितम् ॥ वचनं वक्तुमरे भेमुग्रीवं ग्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशानि शि तामे शराहमे ॥ तस्मिन् बालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यति रुषान्विताः ॥ ३२ ॥ यावत्तं न हि पश्येत्तं वभार्यापहारिणम् ॥ तावत्सजीवेत्यात्मा वालीचा रित्रदूषकः ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानात्पश्यामिमं गन्तव्यं शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि बाणं प्राप्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा र्षीरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा० किष्किन्धकांडे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूजया चक्रराघवश्रवणं शंस च ॥ १ ॥ असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्ममानिगैः शरैः ॥ त्वं दहः कुपितो लोकान्युगतं इव भास्करः ॥ २ ॥ बालिनः पौरुषं यत्तद्वचनं वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधस्व यदुत्तरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वदक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ कामत्यनुदिते मुखे वालीव्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ अग्राण्या रूढा शैलानां शिखराणि महान्यपि ॥ ऊर्ध्वमु त्पात्य तरसा प्रातिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवः सारवंतश्च वनेषु विविधा दुमाः ॥ बालिनः तस्मात्प्राग्बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥ महिषोदुम्भिना मकैलाशिखरप्रभः ॥ बलं नागसहस्रस्य धारया मास वीर्यवान् ॥ ७ ॥ सर्वयोस्तेऽकुरुद्रात्मा वदानेन मोहितः ॥ जगाम समहाकायः समुद्रं सरि तांपतिम् ॥ ८ ॥ ऊर्मिमंतमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मम युद्धं प्रयच्छेत्ति मुवाच महार्जुनम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्ब्रचनं राजसुरसं कालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दंतुं युद्धं युद्धविशारद ॥ श्रूयतां त्वभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैल राजो महारण्ये तपस्वि शरणं परम् ॥ शंकरश्च शुरो नाम्ना हिमवति निविश्रुतः ॥ १२ ॥

वाल्किधविषयम् ॥ १ ॥ राघवं प्रशंससेत्युक्तम् । तां प्रशंसामाह अयं शयमिति ॥ २ ॥ पौर्यं बलैवैव वीर्यं परमं हारादिति । वृत्तिः एते धैर्यम् ॥ ३ ॥ अनुदिते सूर्ये कामति त्राले मुखे उजययति शेषः ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वमुत्पात्य कुरुकुवादिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ महिषस्तदुपधरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ऊर्मिमंतम् ऊर्मिमन्तावाक्षावत् समुद्रमतिक्रम्य विगणय तं तदधिष्ठातृदेवताधुवाच ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ गजेंद्र एषावतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ युद्धे असमर्थ इति छेदः ॥ १९ ॥ अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं न उक्तो युद्धदत्ताऽयं तमसुरम् ॥ २० ॥ २१ ॥ एकः सहाब्दः प्रसिद्ध
पराक्रमार्थकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ हरिणसीधरोहस्मीति शेषः ॥ २९ ॥ नगरद्वारं मामकमिति शेषः । मे विदितोसि मया ज्ञातव्योसि अतः प्राणान् रक्ष ॥ ३० ॥

महाप्रसन्नवर्णोपेतो बहुकन्दरनिर्झरः ॥ ससमर्थस्तव प्रीतिमत्तुलङ्कतुर्महति ॥ १३ ॥ तंभीतमितिविज्ञायसमुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्भनमगम्यशर
श्रृपादिवच्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्यगिरेः श्वेतागजैर्द्रप्रतिमाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विनन्दनद्वय ॥ १५ ॥ ततः श्वेतो बुदाकारः सौम्यः
प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्वपवशिवरे स्थितः ॥ १६ ॥ छेदुर्महसिमानं त्वन्दुं मे धर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणोद्भ
हम् ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं कोधात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदियुद्धेऽसमर्थस्त्वं मज्जयाद्धानिरु
द्यमः ॥ तमाचक्ष्व प्रदधान्मेयो हि युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वमार्त्ताक्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥
॥ २० ॥ वालीनाममहाप्राज्ञशक्रपुत्रः प्रतापवान् ॥ अध्यास्तेवानरः श्रीमान्किष्किधामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ ससमर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशा
रदः ॥ द्रुद्रयुद्धं सदतुं तेन सुचरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छन् वयं दियुद्धमिहेच्छसि ॥ सहिदुर्मर्षो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३ ॥
श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं कोणाविष्टः स दुन्दुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्किधां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषं वैष्णवीक्ष्णशृङ्गोभयावहः ॥ प्रावृ
षीव महाभयस्तोयपूणी न भस्तले ॥ २५ ॥ ततस्तुद्धारमगम्य किष्किधायामहाबलः ॥ ननर्द कपयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६ ॥ समीपजान्दु
मानं भजन् वसुधादारयन् नुरैः ॥ विषाणेनोच्छिखन् दर्पात्तद्वारं द्विरदोयथा ॥ २७ ॥ अतः पुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ॥ निष्यपातसहस्रैर्भी
स्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८ ॥ मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाच स दुन्दुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली स वैष्णवं चारिणाम् ॥ २९ ॥ किमर्थं नगरद्वारमिदं
छाविर्नर्दसे ॥ दुन्दुभे विदितो मेऽसिरक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानेन्द्रस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं कोधात्संरक्तलो
चनः ॥ ३१ ॥ न त्वं स्त्रीसंनिधौ वीरवचनं कुर्महसि ॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥ अथवा धारयिष्यामि कोधमद्य निशामि
माम् ॥ गृह्णतामुदयः स्वैरकामभोगेषु वानर ॥ ३३ ॥ दीयतां संप्रदानं च परिष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशालाशृङ्गं द्रुत्स्वं संसाधय सुहृज्जनम् ॥ ३४ ॥
सुदृष्टांश्चरुकिष्किधांश्चरुत्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च स मञ्जरीभिरहतेर्दृशानः ॥ ३५ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्त्रीसङ्गतां युद्धाय न ह्यतव्य इति स्पृष्ट्वा पक्षांतमाह अथवेति । स्वैर कामभोगेषु उदयस्तावत्पर्यन्तं कालो मत्प्रोक्तोऽत्रिभृन्मताम् उदयापर्यन्तं त्वां प्रतीक्ष इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ वानरात्परि
ष्वज्य नेभ्यः संप्रदानं प्रीतिदानं दीयताम् । मसाश्रय आमकथस्य पाठांस्तेषु उक्ताये पत्र ॥ ३४ ॥ सुदृष्टां पुनर्दर्शनासंभवात् आत्मसमं पुरादिकं राश्रक्षायै राजानं कुलम् क्रीडन् वा उदयम् ॥ ३५ ॥

मत्त पातादिना प्रसक्तमनविहित रहितमयुधादिभिः त्वद्विधं त्वामिव द्वीपमध्यं मदमोहित द्वीपमोहार्यं कृतमयुधानादिनकृतव्यतामृद्धम् ॥ ३९ ॥ ३७ ॥ मदेयं द्वीपगोष्ठीजनितोपि वीरपान वीरं रणे मनउत्साहार्थं क्रियमाणः पानविशेषः समर्थतो ज्ञायताम् ॥ ३८ ॥ उत्क्षिप्य कंठे प्रतिमुच्य । एष हि माला संग्रामजयदा ॥ ३९ ॥ अविव्यक्त क्षिप्तवान् ॥ ४० ॥ व्यापादयां चक्रे पतितवान् । पात्यतः पात्यमानस्य ॥ ४१ ॥ अस्त्रैव प्रपंसस्तयोरित्यादि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ हीनः हीनबलः ॥ ४४ ॥ उषस्य हस्ताभ्यामूर्ध्वीक्ष्य । उत्साहोति षष्ठे उपाटितविवरणं कृतवैष्यः ॥ ४५ ॥ सोतोभ्यो नामादिदोरेभ्यः ॥ ४६ ॥

योहिमतंप्रतप्तं वाभंगं वारहितं कृशम् ॥ हन्यात्समृद्धं हालोके त्वद्विधमदमोहितम् ॥ ३६ ॥ सप्रहस्याब्रवीन्मंदकोधत्तमसुरेश्वरम् ॥ विमुञ्चतान् क्षिप्यः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ मत्तोऽयमिति मामस्यायद्यभीतोसिसंयुगे ॥ मदेयं संग्रहरोस्मिन्वीरपानं समर्थयताम् ॥ ३८ ॥ तमेव शुभ्रान्वा संकुद्धो माला मुत्क्षिप्य कांचनीम् ॥ पित्रादन्तामहेन्द्रं युद्धाय व्यतिष्ठत ॥ ३९ ॥ विषाणयोऽर्हतीत्वा तंदुर्भगि रंसिनिभम् ॥ अविध्यत तद्वाली विनदन्करिपकुंजरः ॥ ४० ॥ वाली व्यापादयां चक्रे नन्दं च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य मुखावपात्यतः ॥ ४१ ॥ तयोस्तु क्रोधसंभ्रातृस्परजयैषिणोः ॥ युद्धं समभवद्वोरदुर्भुवेर्वालिनस्तदा ॥ ४२ ॥ अयुध्यत तद्वाली शक्रतुर्यपराक्रमः ॥ मुष्टिभिर्जन्त्रिभिः पद्भिः शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३ ॥ परस्परं ग्रतोस्तत्रावनारासुरयोस्तदा ॥ आसीद्विनीऽसुरो युद्धेश्चक्रमुन्यवधत् ॥ ४४ ॥ (व्यापादवीर्यैश्च परीक्षीणपराक्रमैः) तंतुंदुर्भुगमयधरण्यामभ्यपातयत् ॥ युद्धे प्राणहरते स्मिन्निष्पिष्टे दुर्भुमिस्तदा ॥ ४५ ॥ सोतोभ्यो बहुरक्तं तु तस्य मुखावपात्यतः ॥ पपात च महाबाहुः क्षितौ पंचत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तंतोलयित्वा बाहुभ्यांगतस्त्वमेचेतनम् ॥ चिक्षेप वेगवन्वाली वेगेन केन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्राक्षतजबिद्वः ॥ प्रपेतुर्मरुतोऽक्षिप्तमंतंगस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविष्टुषः ॥ क्रुद्धस्तस्य महाभार्गचितया मासकोन्वयम् ॥ ४९ ॥ येन हंसहसास्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ॥ क्रोडयंदुरात्मा दुर्बुद्धिः कृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वा स विनिष्क्रम्य दृष्टुं श्रुतिमुत्तमः ॥ महिषं पर्वतकारंगता सुपतितं मुनि ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा वानरणकृतं हितम् ॥ उत्ससर्ज महाशपक्षं तारं वानं प्रति ॥ ५२ ॥ इह तेनाग्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ वनसंसंश्रयं न दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ ५३ ॥ क्षिपता पादपाश्र्वमे संभ्राश्यासुरीतनुम् ॥ समंतादाश्रमं पूरणं योजनं मां कंयदि ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति ॥ ये चास्य सचिवाः केचित्संश्रिता मां कं वनम् ॥ ५५ ॥ न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यांतु यथा सुखम् ॥ तेऽपि वा यदि तिष्ठंति शिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ ५६ ॥ वनेऽस्मिन्मां केनित्यं पुत्रवत्पारिक्षिते ॥ पत्रां कुरविनाशाय फलमूलं भवाय च ॥ ५७ ॥

तोलयित्वा हस्तबद्धानेन मारं ज्ञात्वा योजनं तावद्दूरम् ॥ ४७ ॥ तस्य विष्टुषः कर्तारं कोन्यमिति चिंतयामास ॥ ४८ ॥ चिंतया एवामिनयो केतव्यादि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अप्रवेष्टव्यम् । न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ आसुरीं तनुं क्षिपता येनमे पादपाः संभ्राश्र्यासुरीतनुं योजनं तस्य रसम् ॥ ५४ ॥ आक्रमिष्यति पट्ट्यां स्पृश्यति तर्हि न भविष्यति न जीविष्यतित्यर्थः ॥ ५५ ॥ तैर्बालिस्तचिवाः श्रुत्वा यदुस्तुष्टं श्रापम् ॥ ५६ ॥ श्रापमेव हेतुः स्यात्तद्वत्पट्टमाह को इति । फलवधमात्राय तत्राशाय जायते यतोऽतः शपिष्यामि ॥ ५७ ॥

अथ दिवसः अयं दिवसः । मर्यादा दास्यमानद्यापरम् । तदेवाह यमिति । अस्मि कदाह यं वानर वालिसंबन्धिनं श्रो द्रष्टु स ईलो मविष्यति ॥ १८ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ यावत् स अयाचत शापमोक्षमिति शेषः ॥ ६२ ॥ शापधारणेन शापविषयदोषज्ञानेनाह ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अस्थिनिचयः शुष्ककायः ॥ ६६ ॥ इमे विपुलाः विशालमूलकधाः शाखावलीनः प्रशस्तबहुशाखावतः यत्र येयु एकम् एकमालेमेव नाली ओजसा ओजोद्युक्तमनेन सर्वाक्षिष्ययितुं प्रहर्नानाकर्तुं वटो चेष्टे ते इमे सत साला इत्यर्थः । अनेन बायोप्यधिकं बलं सूचितम् । न हि बायोदुर्गुणत्वानेन सकलद्रव्यत्रयातनं कविदृष्टयम् । कश्चित् निगमयितुं निष्पत्तीकर्तुमित्यर्थः । एक सालं शरेण भित्त्वा शरो निष्पन्नं यथा गच्छति तथा कर्तुमिति व्यययितुमिति यावत् । सपत्रनिष्पन्नद्रव्येयथन इति शास्त्रात् अप्राकृतकपित्वाच्च बाणव्यापारस्यापि सगत्र इति व्याचक्ष्मो ॥

दिवसश्चाद्यधर्म्यादायं द्रष्टुं शोस्मिवानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि सवैशैलो भविष्यति ॥ ६८ ॥ ततस्तेवानराः श्रुत्वा गिरिमुनिः समीरिताम् ॥ निश्चरन्तुर्व नान्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिब्रवीत् ॥ ६९ ॥ किं भवंतः समस्ताश्च भवंतं वनवासिनः ॥ मत्समीपमनुप्राप्य स्वस्ति वननौकसाण ॥ ६० ॥ ततस्तेऽरारणं सर्वतथाशापंच वालिनः ॥ शशंसुर्नराः सर्वे वालिनेह ममालिने ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरे रितम् ॥ समहर्षि समासाद्य याचते स्म कृतोजलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमना हृत्य प्रविशे शाश्रमं प्रति ॥ शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलांगतः ॥ ६३ ॥ ततः शापभयाद्भित्कृत्य मूकं सह गिरिम् ॥ प्रवेष्टुनेच्छति हरिर्द्रुष्टुवापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वा हिमं राममहावनम् ॥ विचरामि सह मात्यान्यो विषये न विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुर्भुभेः संप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकाग्निरस्तस्य गिरिकूटनिभो महात् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः सालाः सप्तशाखा वलीनः ॥ यत्रैकं धटो वाली निष्यत्रयितुमो जसा ॥ ६७ ॥ एतदस्या समवीर्यमयारामप्रकाशितम् ॥ कथं तं वालिनं हंतुं समरेश्वरस्य सेनप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं ग्रहं सुहृदमणोऽब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निवृत्ते श्रद्धान्ध्या वालिनो वधम् ॥ ६९ ॥ तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्तसाला निमानपुरा ॥ एवमैकैशो वाली विध्याधाथ सचासकृत ॥ ७० ॥ गर्मो निर्दारये देषां बाणैर्न केन च दुर्भुम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये हृष्ट्वारामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य महिषस्यास्थिपादैर्न केन लभेन ॥ उद्यम्य प्रक्षिपेच्च पितरसा द्वे च द्रुःशते ॥ ७२ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तांतलोचनः ॥ ध्यात्वा धूर्तकालुस्थं पुनरेव चोऽब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूराश्च शूरा नीचप्रसूया तबल योरुपः ॥ बलवान् वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ ॥ दृश्यंते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिंत्य भीतोऽहं यममुकमुपाश्रितः ॥ ७५ ॥ ६७ ॥ उक्तं वालिर्वीर्यमुपसंहरति एतदिति ॥ ६८ ॥ प्रहसन् भावद्वीर्यज्ञानदेवत्वाद् इति हासः ॥ ६९ ॥ एवमुक्तप्रकारेण एकैकशः एकैकस्मिन्काले तापि स वाली अमरद्विव्याध पीडनवान् । आर्य परस्मै पदम् । सकलकृतैः काकतालीयवप्युदसायासकृदिति । विषयायेति पाठान्तरम् । तुह्योर्धः ॥ ७० ॥ एकेन बाणेनैवावेकं दुर्ममपि चेन्निरायेत् तदापि बाणिनं हतं मन्ये तदश्रमोऽयतासाभानमेति भावः । गदना रत्नो हस्तेन सशायिगत्वात् तरसा बलेन प्रक्षिपेदपि चेत्तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतं मन्य इति संबन्धः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ध्यात्वा रामवीर्यस्याप्रत्यक्षत्वाद्गोमेण बालिभ्यः शक्त्यो न वेति संबन्धः ॥ ७३ ॥ पुनर्भक्तिमत्वेनाह शूरश्चेति ॥ ७४ ॥ यानि बालिकर्मणि सचिन्त्य भीतस्तेन सह रणाय भीतः ॥ ७५ ॥

॥१॥२॥ स एकसालोद्देशेनैव क्षिप्तोपि बाणः सप्तसालाभिन्ना तदाश्रमिगिरिस्थस्यपि भिन्ना तदाधारभूमिपि भिन्ना सप्तभूमिसप्ततल विवेकोऽर्थः॥ ३ ॥ निषाय रसातलपर्यंतं गत्वा तत्रत्यसुरान् हत्वा तमेव तूष्णीं ध्वजधारं तूष्णम् । अनेन रामबाणानां चेतनपरशक्तिमदैवताधिष्ठितत्वं सूचयति । तदुक्तम् । युगपत्सप्त तालाश्च रघुनाथो विभेद ह ॥ पतालद्वानवान् हत्वा पुनस्तूष्णं विवेश चेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रलंबीकृत भूषणः साष्टांगप्रणामवदाह्वज्जन्मानवस्थान्नाभोरःकण्ठादिवर्तितकलभूषणः । कृतांजलिस्थानानन्तरमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भूमिश्च चात्सप्तपातालास्तद्वर्तिनोऽसुराश्च ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ लक्ष्मणानुगतम् । तत्सप्तमित्यर्थः । यथा लक्ष्मणवायिप्रत्येनानुगतं स्वीकृतम् । सुग्रीवमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्माद्व्यपूकात् भातुगधिनम् अनर्थकप्रातृव्यपदेशम् ॥ १३ ॥ आत्मानं स्वदेहान् ॥ १४ ॥ हानकारणादाह्वाननिमित्त

एतच्चवचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थमहातेजारामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥ सगृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप पर्ययस्सर्वैर्दिशः ॥ २ ॥ सविमृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भिच्वा तालान्गिरिप्रस्थसप्तभूमिविवेश ह ॥ ३ ॥ सायकस्तुमुहूर्तेन सालान् निम्नत्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूष्णं ते मेव प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तादृग्वा सप्तनिर्भान्नां सालान्वानरपुंगवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमगतः ॥ ५ ॥ समुद्रान्यपतद्मौ प्रलंबीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृतांजलिः ॥ ६ ॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ॥ रामं सवास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेंद्रानपि सुरान्सर्वस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः समरे हतं किंपुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्तमहासालागिरिर्भूमिश्च दारिता ॥ बाणेनैकैकान् कुत्स्थथा ताते कोराग्रतः ॥ ९ ॥ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परामम ॥ सुहृदं त्वां समासाद्य मे हृद्वरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैव प्रियार्थमेवैरिणं प्रातृरूपिणम् ॥ वालिनं जहिका कुत्स्थमया बद्धोऽयमंजलिः ॥ ११ ॥ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महामात्रां शोलक्ष्मणानुगतं वचः ॥ १२ ॥ अस्माद्वच्छामि किं किं धार्मिकिं प्रगच्छत्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्वय सुग्रीवं वालिनं भ्रातृगंधिनम् ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितंगत्वा किं किं धार्मिकिं पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १४ ॥ सुग्रीवोऽप्यनदद्वारं वालिनो ह्वानकारणात् ॥ गाढं परिहितो विगात्रा दीर्घनिन्दन्निवांबरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निन्दन् भ्रातुः कुद्धो वालि महाबलः ॥ निष्पपात सुसंरब्धो भारकरोऽस्ततटादिव ॥ १६ ॥ ततः सुतुल्ययुद्धं वालि सुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधांगारकयोरिव ॥ १७ ॥ तलेशनिकल्पैश्च वक्रकल्पैश्च सुघृभिः ॥ जघ्नतुः समरेऽन्योन्यभ्रातरौ क्रोधमूच्छितौ ॥ १८ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिस्ताबुभौ समुदेक्षत ॥ अन्योन्यसदृशौ वीराबुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥ यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापिराघवः ॥ ततो न कृतवान् बुद्धिमाकुलमतकरंशम् ॥ २० ॥ एतस्मिन् व्रतरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन्नाघवं नाथमुष्यमूकप्रदुदुवे ॥ २१ ॥

गाढं परिहितं वक्र येनेत्यर्थः । वाससा इदं कटि वक्रैत्यर्थः । वगात् नादकारणप्राणवैरादुत्पन्नैरिति शेषः ॥ १५ ॥ भास्कोस्ततटादितिरुग्मयुद्धपर्यन्तम् अत्यन्तेन फालेन यति एवमदृश्यमानतया तनुव्यगुह्यतः क्षणेन बहिरागत इत्यर्थः । यत्तत्प्रादेनोदयगिरिलक्षणम् । यद्यपि मेरुत्तनवास्मिनो धिक्कृत्येयमुक्तिरिति व्याख्यातं तच्छिष्टसंगतं चेति स्पष्टं मुधियाम् ॥ १६ ॥ बुधांगारकौ गेव । वक्रगोकर्णयोश्चेति पाठोत्तरम् । वक्रगोकर्णौ तदाव्यपवर्तौ यथा तथेति शेषः ॥ १७ ॥ अज्ञानिदं मोक्षः । वक्रं वक्रायुधम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ नावागच्छद्विविच्येति शेषः ॥ २० ॥ गायत्रं नाथ रक्षकमित्यपश्यन् अजानन् ॥ २१ ॥

१ व्याख्येयः पुरुषादिशः-इ० पा० । २ प्रविष्टश्च मुहूर्तेन रमां भिच्वा-इ० पा० । ३ स्वतृणीम्-इ० पा० ।

॥ २२ ॥ वनं प्रविष्टम् ऋष्यशृङ्गस्येति शेषः । स निवृत्तः परावृत्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्वीमायुषभूतवात् ॥ २५ ॥ विद्वान् सालमेदेन वातयित्वा युद्धेऽप्रेरणद्वारा किं कृतमनुचितमेव कृतमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तानेव केचन । सप्तम्यर्थे द्वितीया । वालिनां युद्धेऽप्रेरणेणायाम् । ततस्तदेत्यर्थः । इतः ऋष्यशृङ्गनादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ स बाणो वालिसंहारको बाणः ॥ २९ ॥ तदेव कारणमाह अलकारेणेति ॥ ३० ॥ बर्कः शरीरकातिः वां युवयोः ॥ ३१ ॥ मोहित इति । नन्विदमनुचित युद्धगतो मोहः अमोहे मोह इत्यनुक्तकथन च । किंच फलयनमप्ये कथ्यमूकामिमुखवातेन व्यक्तित्वेवेति चेन्न । बालिनः आसुरादारा माय्या तथाकारेणैपि सुग्रीवसंतोषाय स्वस्मिन्मानुष्यबुद्धयुगपदाय चालनि मोहोद्वेक्षया समाधानादक्षतेः मोहित इत्यस्येति शेषः । ईदृशे विषये एवविधादुतवचन न दोषोऽप्यनेन चनितम् । नोत्सृजामि कृतोत्तरधिरसिक्तांगः प्रहारैर्जरीकृतः ॥ वालिनाभिभुतः कोधात्प्रविशमहावनम् ॥ २२ ॥ तंप्रविष्ट्वनंदं द्वावालीशापभयात्ततः ॥ मुक्तोद्वासि त्वमित्युक्त्वा सनिवृत्तो महाबलः ॥ २३ ॥ राघवोऽपि सहभ्रात्रा सहैव हतता ॥ तदेव वनमगच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥ तंसमीक्ष्य गतरामसुग्रीव सहलक्ष्मणम् ॥ द्वीमान्दीनमुवाचेंदं वमुधा मवलोकयन् ॥ २५ ॥ आह्वयस्व तिमामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥ दौरेणाघातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥ तामेवैव लोकाव्यवयाराधवत्तत्त्वतः ॥ वालिनं न निहन्मीतिततो नाहमितो व्रजे ॥ २७ ॥ तस्य चैवं बुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणं दीनया चाराधवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीवश्चूततांतक्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणेन बाणोऽयं समयानविसर्जितः ॥ २९ ॥ अलं कारणेन वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वंच सुग्रीववाली च सहशैस्थः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च वा दयैश्च व्यक्तित्वानोपलक्ष्ये ॥ ३१ ॥ ततोऽदं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ नोत्सृजामि महाविशं शशङ्घनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥ जीवितं तं करं धोरं सा दृश्यान्तु विशं कितः ॥ मूलघातो न नोऽस्याद्विद्रयो रितिकृतो मया ॥ ३३ ॥ त्वयि वीरविपन्नो हि अज्ञानाह्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं च स्यापितं स्यात्कपीश्वर ॥ ३४ ॥ दत्ताभयवधो नाम पातकं महद्दुतम् ॥ अहं चलक्ष्मणश्चैव मीताचवरणिनी ॥ ३५ ॥ त्वदधीना वयं सर्वे नोऽस्मिञ्शरणं भवान् ॥ तस्माद्युध्यस्व भूयस्वं मामाशं कीश्वरान् ॥ ३६ ॥ एतन्मुद्वृत्तं तु मया पश्यवालिनमाहवे ॥ निरस्तामिषुणैकेन चेष्टमानं महीतले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वमभिजानीयां द्वंद्वद्वयपुणतम् ॥ ३८ ॥ गजपुष्पमिमामुल्लुमुत्पाट्य शुभलक्षणम् ॥ कुरु लक्ष्मणकंठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥ ततो गिरितेजतामुत्पाट्य कुसुमायुताम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कंठे व्यसर्जयत् ॥ ४० ॥ स तया शुशुभे श्रीमाल्लतया कंठसक्तया ॥ (विपरितहवाकाशे सुयोनं नक्षत्रमालया ॥) मालथे वलकानां संसृज्य हवतो यदुः ॥ ४१ ॥

नोदसृजम् ॥ ३२ ॥ विवोक्तः शंकावान् । हि निश्चयेन । नौ आवायद्वयोरेपि ल्कारेण मूलघातो न स्यात् मा भूदिति एतदर्थं मया कृतः शरानुसर्ग इति शेषः ॥ ३३ ॥ मूलघातमेव दर्शयति त्वयि तिमया विपन्ने मद्वगणारतो नाशिते अज्ञाननिश्चयप्रवृत्तिः लाघवाच्चापल्यात् ॥ ३४ ॥ बाधकांतरसाह-दं तममपमसै स दत्ताभयस्तस्य वधो महत्पातकमिति नाम प्रसिद्धम् । स्वमूलघातमप्याह अहमिति ॥ ३५ ॥ मा मा शंकोऽपि लाघवाय द्वित्वम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गजपुष्पी नागपुष्पी लता शुभं सम्यक् लक्षयतीति शुभप्रदक्षणा तात् ॥ ३९ ॥ व्यसर्जयामि पृष्ठनात्ममर्पितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥ लतया शुक्रपु

षण्णगपुष्पलितया सव्यागसहिततोयद् इव स्वयं बलकानां मालयेव तया लपता खुभे ॥ ४१ ॥ रमयाक्यं तत्कारणे समाहित उभुक्तः ॥ ४२ ॥ लैर्ममानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ऋणमुक्तादिति ॥ १ ॥ २ ॥ सहस्रग्रीवः दृढवंचद्वग्रीवः ॥ ३ ॥ हरियूथपानमपि यूथं पाति तादृशः ॥ ४ ॥ १ ॥ कंदराणि मदिराकारपर्वत
 विवराणि शिलाविवराणि । निर्दराणि शिलाविवराणि । गुहाः देवबातागिरिबिलानि । दयौ गह्वराणि ॥ ६ ॥ आकोशमप्रभागरपर्वत कुड्मैर्मुकुलरूपैः तेनेपक्षिकसितैः पक्षैः शोभितान् अवलोकयन् ॥ ७ ॥ काण्डैः
 विभ्राजमानोवपुषारामवाक्यसमाहितः ॥ जगामसहरामेणकिष्किधांपुनरंगपसः ॥ ४२ ॥ इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ०
 सा ० किष्किधाकांडे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ऋणमुक्तात्सधर्मात्माकिष्किधांलक्ष्मणाग्रजः ॥ जगामसहस्रग्रीवोवालिविक्रमपालिताय ॥ १ ॥ समुद्य
 म्यमहच्चापंरामःकांचनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशांनृहीत्वारणसाधकान् ॥ २ ॥ अग्रतस्तुयथौत्सराधवस्यसहात्मनः ॥ सुग्रीवःसंहतग्रीवो
 लक्ष्मणस्यमहाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतोहनुमान्वीरोनलोनीलश्वर्यवान् ॥ तारश्चैवमहातेजोहरियूथपद्व्यूथपः ॥ ४ ॥ तैर्वीक्षमाणैश्चक्षुःशृणुष्यभारावलं
 बिनः ॥ प्रसन्नांबुवहाश्चैवसरितःसागरगमाः ॥ ५ ॥ कंदराणिचशैलांश्चनिर्दराणिगुहास्तथा ॥ शिखराणिचमुल्ल्यानिनृश्रप्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैदर्य
 विमलैस्तोयैःपद्मैश्चाकोशकुड्मैः ॥ शोभितान्सकलान्मार्गेतटाकांश्चावलोकयन् ॥ ७ ॥ काण्डैःसहस्रैर्मुकुलैर्जलकुमुदैः ॥ चक्रवाकैस्तगान्नयैः
 शकुनैःप्रतिनादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशब्दांशुकुराहारान्निभयान्वनचारिणाम् ॥ चरतांसर्वतःपश्यन्स्थलीपुहारिणान्स्थितान् ॥ ९ ॥ तटांकेऽपि शिण्ध्याः कुंकु
 दंतविभूषिताम् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान्दिरदान्कूलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान्गिरितटोद्व्यूथान्पर्वतांनिवर्जयाम् ॥ धान्तरिः ॥ ११ ॥ इदमृत्तान्म
 हीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ दग्धेनचरांश्चान्यान्यस्वेचरांश्चविहंगमाः ॥ पश्यंतस्त्वरिताजमुःसुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ गच्छन्तान्तिव्र
 तंरघुनंदनः ॥ दुर्गमपदवन्दद्वारामःसुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एषमेवइवाकाशेवृक्षपंडःप्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलःपर्वतकदलीध्रुवः ॥ १४ ॥
 किमंतज्ज्ञातुमिच्छामिसलेकोतुहलमम ॥ कौतूहलापनयनकर्तुमिच्छाम्यहंवया ॥ १५ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वापवस्यसहस्रप्रभः ॥ गच्छन्नेवाचक्षे
 थसुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्वाघवविस्तीर्णमाश्रमंश्रमनांनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नस्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्रसप्तजनानाममुन
 यःसंशितव्रताः ॥ सत्तैवासन्नधःशीयानियंतजलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरेकृताहारावायुनाचलवासिनः ॥ दिवंपर्यशेत्यथाःसप्तभिःसकलेव
 राः ॥ १९ ॥ तेषामेतत्प्रभवेणदुर्मम्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमंसदुरागर्पमपिसंद्रेःसुरासुरैः ॥ २० ॥

काण्डैः ॥ ८ ॥ शष्प वृणम् ॥ ९ ॥ कूलघातिलोद्व तटाकयोर्विलम् । एकचरान् असहायकान् ॥ १० ॥ ११ ॥ द्विदप्रलान् गच्छन्तान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ इमाणां पदः सहाय्यार्थं सप्तजना इति
 वृक्षपण्डो वृक्षमहः । मेघेयानुत्तरावधि ॥ १४ ॥ त्वया कर्त्ता कौतूहलस्योत्सुक्यस्यापनयनं निः नं कर्त्तुं कारयितुमिच्छामि ॥ १५ ॥ १६ ॥ उद्यानगवर्नयं रापत्र युक्तम् ॥ १७ ॥ सप्तजना नाम सप्तजना इति
 प्रसिद्धा अयःशीर्षाः भूप्रतिष्ठापितविरासः ॥ १८ ॥ केवलव्रतुनैव सप्तरे गते कृताहाराः सप्तभिः सकलेषां दिव याताः ॥ १९ ॥ एतदाश्रमम् । अर्धचार्दितश्रमशठः ॥ २० ॥

वर्जयति न प्रविशति पुनर्न निवर्तति । अत्रैव श्रियत इत्यर्थः ॥ २१ ॥ सकलाक्षराः कलाक्षराभिर्मगुराक्षराभिर्वाभिः सहिता भूषणरवा अस्परसामिति शेषः । दिव्यो गंधश्च तासामेवमुद्यत इति शेषः ॥ २२ ॥
 न केवलं भोगभूमिः कर्मभूमिरप्यिहा क्षेत्र्यादि । क्रयोतागवदणो घूसरो घन इव धूमो वृक्षाणाम् वेद्यव्यानुबन् इत्यन्ते ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेषामुद्विग्न तनुद्विष्यति यावत् ॥ २५ ॥ तेनो प्रणमति तानप्रणमति ॥
 ॥ २६ ॥ महात्मानः महान्तस्तानुद्विष्याम्यवाद्यत् नमस्कृतवान् ॥ २७ ॥ वासा इदुमददयः । एतत्कथाप्रश्नादिकं वाक्यदुःसमाप्तिकालमाय ॥ २८ ॥ २९ ॥ शब्दाणि वातराणां शब्द
 पक्षिणोर्वर्जयत्येतत्तत्तान्येव न चारिणः ॥ विशंतिमोहाद्येयजननिवर्तितपुनः ॥ २१ ॥ विभूषणरवाश्चात्रश्रूयतेसकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनश्चा
 पिगंधोदिव्यश्चाद्यव ॥ २२ ॥ ज्ञेताग्नयोऽपिदीप्यतेधूमोद्वेषप्रदृश्यते ॥ वेष्टयन्निवृक्षान्नाक्नोतांगारुणोघनः ॥ २३ ॥ एतेवृक्षाः प्रकारंतेधूमसं
 सक्तमस्तकाः ॥ मेघजलप्रतिच्छन्नावैदूर्यगिरयोयथा ॥ २४ ॥ कुरुक्ष्णामंधमात्मस्तेषामुद्विष्याद्यव ॥ लक्ष्मणेनसहत्राप्रयतःसंहतजलिः ॥
 ॥ २५ ॥ प्रणमतिहियतेषामृषीणांभावितात्मनाम् ॥ नतेषामनुभक्तिचिच्छरीरैरामिवद्यते ॥ २६ ॥ ततोरागःसहस्रात्रालक्ष्मणेनकृताजलिः ॥
 समुद्विष्यमहात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्यचर्ममात्मारामोभ्राताचलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवोवातराश्चैवजमुःसहस्रमानसाः ॥ २८ ॥
 तेगत्वादूरमध्वानंतस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तंदुराधर्षाकिष्किंधांवालिपालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तुरामानुजुरामवानराःप्रगृह्यशस्त्राण्युदितो
 अत्रेजसः ॥ पुरीसुरेश्मजवीर्यपालितांवाधायशत्रोःपुनरागतास्तिवह ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणेवाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्कि
 धाकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ सर्वेतेत्वरितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ वृक्षैरत्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने ॥ १ ॥ विसार्यसर्वतोह
 र्षिकानेकाननप्रियः ॥ सुग्रीवोविपुलग्रीवःक्रोधमाहारयद्धुराम् ॥ २ ॥ ततस्तुनिनंदोर्गंकृत्वायुद्धायचाह्वयत् ॥ परिवारैःपरिवृतोनादैर्भिदन्नि
 वांबरम् ॥ ३ ॥ गर्जन्निवमहामेघोवायुवेगपुरःसरः ॥ अथबालकंसदृशोहस्तसिंहगतस्तिष्ठतः ॥ ४ ॥ दृष्ट्वारामंक्रियादक्षमुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ॥
 हरिवगुरव्याप्तांतर्दकांचनभूषणम् ॥ ५ ॥ प्राप्ताःस्मध्वजयंत्राढ्यांकिष्किंधांवालिनःपुरीम् ॥ प्रतिज्ञायाकृतावीरत्वयावालिवधेपुरा ॥ ६ ॥
 सफलंकिंरतांक्षिप्रंलतांकलइवागतः ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्मासुग्रीवोणसराधवः ॥ ७ ॥ तमेवावचचनमुग्रीवंशश्चमुदनः ॥ कृताभिज्ञानचिह्न
 स्त्वमनयागजसह्या ॥ ८ ॥ लक्ष्मणेनसमुत्पाटयैषांकंठकृतातव ॥ शोभसेप्यधिकवीरलतयाकंठसक्तया ॥ ९ ॥ विपरितहवाकाशेसुर्यो
 नक्षत्रमालया ॥ अद्यवालिसमुत्थंतेभयैर्वचवान् ॥ १० ॥

शिलदि ॥ ३० ॥ नर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामिणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंधाकांडे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ गहने निबिडे दुष्प्रबो ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
 वायोवेगः पुरःसरो यस्य स महामेघ इव बालकंसदृशो वर्णेन प्रतापेन च ॥ ४ ॥ हरिरूपवायुरया व्यस्तां वायुपाकतया स्थितहस्तिम् ॥ ५ ॥ ध्वजैर्द्वैः प्राक्तायुद्धयोगैश्चैराढयाम् ॥ ६ ॥ यया आगतः
 कालो ऋजुविशेषरूपः लतां प्राक्स्तपुर्णां ततः सफलं करोति तथा स्वकृतप्रतिज्ञां त्वमपि सफलं कुर्वित्वर्यः ॥ ७ ॥ गजसाहया गजेन समाना आह्वानं ययास्तया ॥ ८ ॥ ९ ॥ नक्षत्रमालया आकाशे
 १ ततश्चानन्तोरणाम्-६० पा० ।

विपरीतो विशेषेण परीतो वोष्टितः सूर्य इव कविविकल्पितोपमालीकोपमा तेन तादृशः सूर्यो यदि भवेत्तदा तदुपमार्कगणस्य कठसक्तसुष्ठुपमालस्योपमास्योपमा स्यादित्यतिशयोक्तित्वं व्यांगा । केचित्तु विपरीते इति सतस्यतम् । परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी ॥ गौर्णमासीगततथैवः सूर्य इत्यभिधीयत इति व्याचक्षते ॥ १० ॥ प्रमोदस्यापि प्रमोदयिष्यामि ॥ ११ ॥ चेष्टते छुटिष्यति । मदर्शनान्तरेमेवेति शेषः ॥ १२ ॥ यदि मष्टिपय गतो जीवन्स विनिवर्तते ततस्तदा मा मां दोषेणोपलक्षित गच्छेदव्यागच्छेत् मां गह्वरे । किंच मद्रस्य दृष्ट्याद्वालिनं निहतमेवावहे-ग्राह प्रयक्षमिति ॥ १३ ॥ वेत्सि विद्धि कृच्छ्रेऽपि प्राणपतयेऽपि मे मया ॥ १४ ॥ धर्मलोभेन धर्मलिप्सया परीतेन व्यासचिन्तेनैति पूर्ववन्वयि ॥ १५ ॥ सफलं कारिण्यामीत्यत्र दृष्टतः प्राप्तीमिति अनुवर्तितमित्यर्थः । कालभक्षेत्रमिति श्री हितेन मित्यर्थः ॥ १६ ॥ जितकाशी जितश्यासो जितभयो वा लया आवापिताः सन् पुरायेन निष्पतेत शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु कुतपि आह्वाने ह्यादिसक्तो न ऽप्यतिष्ठाति तत्राह निवर्तिष्यतीति । असंगेन

एकेनाहं प्रमोदस्यामिवाणमोक्षेणसंयुगे ॥ ममदर्शयसुग्रीवैरिणंभ्रातृरूपिणम् ॥ ११ ॥ वालीविनिहतोयावद्वनेपांसुचुष्टेने ॥ यदिदृष्टिप्रथमातो जीवन्सविनवर्तते ॥ १२ ॥ ततोदोषेणमागच्छेत्सद्योगहर्षचर्माभवात् ॥ प्रत्यक्षंसततेसालामयाबाणेनदारिताः ॥ १३ ॥ ततोवेत्सिबलेनाद्य वालिनंनिहतंरणे ॥ अनृतंनोक्तपूर्वमेचिरंकृच्छ्रेपितिष्ठता ॥ १४ ॥ धर्मलोभपरीतेनचवक्ष्येकथंचन ॥ सफलांचकारिष्यामिप्रतिज्ञांजहिसंभ्र मम् ॥ १५ ॥ प्रसृतंकलमक्षेत्रंवर्येणेशतकतुः ॥ तदाह्वाननिमित्तंचवालिनोहेममालिनः ॥ १६ ॥ सुग्रीवकुतुशब्दंनिष्पतेद्येनवानरः ॥ जित काशीजयश्याघीत्वयाचावर्षितःपुरात् ॥ १७ ॥ निष्पतिष्यत्यसंगेनवालीसप्रियसंयुगः ॥ रिपूणांधपितंश्रुत्वामपयंयतिनसंयुगे ॥ १८ ॥ जानंत स्तुस्वकंवीर्यस्त्रीसमक्षंविशेषतः ॥ सतुरामवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः ॥ १९ ॥ ननर्दकूरानादेनविनिभिदन्निवांवरम् ॥ तत्रशब्देनवित्रस्तागावो यातिहतप्रभाः ॥ २० ॥ राजदोषपरामृष्टःकुलस्त्रियइवाकुलाः ॥ द्रवंतिचमृगाःशीघ्रंभग्नान्द्वरणेहयाः ॥ २१ ॥ पतंतितचखगाभूमौक्षीणपुण्याइव ग्रहाः ॥ २२ ॥ ततःसजीमूतकृतप्रणादोनादंदांसुचस्वरयप्रतीतः ॥ सूर्यात्मजःशौर्यविद्वत्तेजःसारित्यतिर्वीर्यंनिलचंचलोर्मिः ॥ २३ ॥ इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च०सा० किंकिचाकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथतस्यनिनादंतंमुग्रीवस्यमहात्मनः ॥ शुश्रावांतः पुरगतोवालीभ्रातुरमर्षणः ॥ १५ ॥ श्रुत्वातुतस्यनिनदंसर्वभूतप्रकंपनम् ॥ मदर्थैकपदेनष्टःक्रोयश्चापादितोमहान् ॥ २॥ ततोरोषपरीतांगवालीसक नकप्रभः ॥ उपरक्तहवादित्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ॥ ३ ॥ वालीदंष्ट्राकरालस्तुकोधादीताश्लोचनः ॥ भ्रातृपतितप्रभाभःसमृणालइवद्वद् ॥ ४ ॥

ख्यादिस्तंगतत्त्वानेत्यर्थः । यतः प्रियसंयुगः न मर्यतीत्यस्य शूर इति शेषः ॥ १८ ॥ विद्येयं नो न मर्यतीत्यनुगाः ॥ १९ ॥ गावो महतो दृग्मताः । हतप्रभा इतस्तस्यः ॥ २० ॥ राजदोषेण प्रजाक्षणाभावरूपेण राजदोषेण परैरन्यैरामृष्टा अत एवाकुला व्याकुलाः कुलस्त्रिय इव गावो यति ॥ २१ ॥ ग्रहाः देवाः ॥ २२ ॥ जीमूतकृतप्रणादः प्राचीतः रागे इति शेषः । शौर्यं पगक्रमकरणे शिष्टद तेजो यस्य सारित्य तिर्वा समुद्र इव ॥ २३ ॥ गर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किंकिचाकांडे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अयेति ॥ १ ॥ एकपदे तत्क्षणे अपा दितः संपादितः ॥ २ ॥ कनकप्रभस्य क्रोधादतिरक्तत्वे सहजप्रमानाशेनोपरक्तादित्योपमेयता । एतददीति आत्मशुल्लक्षणाणि ॥ ३ ॥ उपपतितपक्षेयैकदेशे तत्रम् । उपपतितपक्षेयैः पवैरुपनिता नष्टा पवकृत

शोभा यस्य तादृशो शृणालसहितो हृद इव दंष्ट्रा शृणालस्यानीया ॥ ४ ॥ दुर्मेष्ण दुःसहम् । केन युक्तः पदार्थः ॥ ५ ॥ अतस्तंभ्राता । कर्मचार्ये पुत्रव्यम् । व्रत्ता भीता सप्राता शुभितानिचा हितोदके हितरुपांतरकालप्रवृत्तम् ॥ ६ ॥ काल्यं प्रातःकाले शयनदुहितः शुक्तं सजमिव त्यज क्रोधम् ॥ ७ ॥ काल्यं प्रातःकाले सप्राप्तं कुरु । वीर्यं यदपि सप्राप्ते शत्रोर्बाहुव्यं वच आधिक्यं न विवर्ते नापि तत्र प्रत्युता लघुता विवर्तेऽप्यापि सहसा हठात्तत्राव निष्क्रामो निष्क्रमणं मम न रोचते कुतस्तत्राह श्रूयतामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वं क्रोधादप्रातितः सुग्रीवो युद्धाय लामाहृत । तदा ते क्या निष्पत्य निरस्तो हयमानश्च दिशो गतः ॥ १० ॥ तस्य तथानिरस्तस्य पुनरेत्याह्वानं शक्तां जनयत्येव ॥ ११ ॥ कुतस्तत्राह दर्शयति । दर्शो गर्वः व्यसस्यो युद्धविषयः यद्विशेषः नर्दतो निनादस्य संरमो वृद्धितदेतस्य कारणं नालम् अथ दर्शयति । कारणविशेषपूर्वकः कार्यविशेषत्वादित्युमितम् ॥ १२ ॥ कारणविशेषं दर्शयति नेति । अष्टव्यसहस्रः परिगृहीतसहस्रः । सर्वथा सहायसंबन्धमूल्यं संरम इति भावः ॥ १३ ॥

शब्ददुर्मेष्णं श्रुत्वा निष्पपातततो हरिः ॥ देगेन च पदं न्यासैर्दारयन्निवमेदिनीम् ॥ ५ ॥ तंतुतारपरिष्वज्यन्नेहा हर्षितसौहृदा ॥ उवाच त्रस्तसंभ्राता हितोदकेर्मदिवचः ॥ ६ ॥ साधुक्रोधमिमं वीरनर्दिवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तमिव सजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेन संश्रामं करिष्यासि च वानर ॥ वीरते शत्रुबाहुल्यं फल्युता वानविवर्ते ॥ ८ ॥ सहस्रत वनिष्क्रामो मम तत्रोचते ॥ श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यते ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितः क्रोधात्सत्त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्तेह न्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्यपुनराह्वानं शंकां जनयतीवमे ॥ ११ ॥ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादस्य च संरमो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहं न्यसुग्रीवं तं मिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ॥ नापरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सख्यमेष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेव मया वीरश्रुतं कथयतो वचः ॥ अंगदस्य क्रुमारस्य वक्ष्याम्यद्य हितं वचः ॥ १५ ॥ अंगदस्तु क्रुमारोऽयं वानर तमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैः सीन्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपते पुत्रौ शूरौ समदुर्जयौ ॥ इत्वा कूणां कुलेजतौ प्रस्थितौ राम लक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्नोत तद्दुरासदौ ॥ स ते भ्रातुर्हि विख्यातः सहायोरणकर्मणि ॥ १८ ॥ रामः प्रबलमर्दयुगांताश्रितोऽस्थितः ॥ निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परगतिः ॥ १९ ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव शस्यश्चैकभजनम् ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ २० ॥

नान्विति तस्य बुद्धिः कुतस्तत्राह प्रवृत्तेति । निपुणः उचितकृत्यनिष्पादने समर्थः तत्कम्बुद्धिमांश्च । ननु सहायत वक्षिष्यामीति चेत्तत्राह । अपरीक्षितशत्रुनाशकर्तारिणेण पुत्रा सुग्रीवः सख्यं नेष्यति अतस्तत्सहायभूतः संकलीय एव ॥ १४ ॥ न केवलं मदनुमित एवामर्थः । निवृत्त शब्दप्रमाणद्वयवगत इत्याह पूर्वमेवेति । यमया पूर्वमेवादस्य क्रुमारस्य वचः श्रुतं तत्तत्र हितमद्य लो कस्यामि ॥ १५ ॥ तदेवाह आदित्येति । वनांतं वनमर्थं या तस्मै चारौर्निवेदिता प्रवृत्तिरासीत् । प्रवृत्तिः सुग्रीववृत्तान्तः सा तेन मम कथिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत्र तयोर्मेध्ये यस्तत्र भ्रातुः सहायो विख्यातः हि यतः स पञ्चलसर्दी साधूनां निवासवृक्षः आश्रयः आपन्नानां शरणपातानां गतिः शरणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ आर्तानां शत्रुपीडितानां तत्राशाय संश्रयः संश्रयार्हः । ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं धर्मविषय विज्ञानं हितनैपुण वा । निदेशे निरत

उत्सवेन विवृणोति । ईप्सितं त्वदीप्सितं दर्पमोचनेनेत्यर्थः । वृद्धेष्टप्रहारैः ॥ ८ ॥ गर्वितं दर्पम् आपतत् तत्प्रवृत्तं दृढयत्नं भावे निष्ठा । सहायत्वं बुद्धिसाविव्ययम् ॥९॥ जनेन स्पर्शपरिवारेण जलजिह्वा जम्बानं
 छुवा निवर्तिष्ये । अहं जित्वैते पाठस्तत्प्राप्त्यादिकः ॥ १० ॥ ११ ॥ मंत्रवित् स्वस्त्ययमनेकेषां देवांशवात्तदेतन्म ॥ १२ ॥ सर्वतो दृष्टि कारम् स्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ सुगर्वातं
 दक्षकच्छम् अकष्टम् युयुत्सया दृढ भूमिमाक्रम्य स्थितम् ॥ १५ ॥ गाढः सवीतः दृढः बद्धकच्छः ॥ १७ ॥ सुग्रीवोपि वालिनं समुद्दिष्य क्षिप्रं दृढबद्धं मुष्टिमुत्स्य किंचित्सुखमागतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ केन
 अहं ह्यजिस्थितस्यास्यस्पर्शकारिण्यामिथदीप्सितम् ॥ वृद्धेष्टुष्टिप्रहारैश्चपीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥ नमेगर्वितमायस्यसंहिष्यतिदुरात्मवान् ॥ कृतं
 तारे सहायत्वं दर्शितं सौहृदमयि ॥ ९ ॥ शापितासिममप्राणैर्निवर्तस्वजनेन च । अलंजित्वानिवर्तिष्येतमहं भ्रतरं रणे ॥ १० ॥ तंतुतारापरिष्व
 ज्यवालिनं प्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मंददक्षिणासा प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ तत् स्वस्त्ययनं कृत्यमंत्रविद्विज्यैषिणी ॥ अंतःपुरं सहस्रबीभिः प्रवि
 द्य शोकमोहिता ॥ १२ ॥ प्रविष्ट्या तु तारायां सहस्रबीभिः स्वमालयम् ॥ नगर्या निर्ययौ कुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥ सनिः श्वस्य महारोषो वाली
 परमवेगवान् ॥ सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शूद्रदर्शनकांक्षया ॥ १४ ॥ सददर्शतः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपंगलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५ ॥
 तंसदृष्ट्वा महबाहुः सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढपरिदेधे वा सो वाली परमकोपनः ॥ १६ ॥ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवामि
 मुखोपययौ यो दुःकृतक्षणः ॥ १७ ॥ क्षिप्रं मुष्टिसमुद्यम्य सरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपि समुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥ तं वाली क्रोधताम्राक्षं सुग्रीवं
 रणक्रोविदम् ॥ आपततं महो वंगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एष मुष्टिमहान्बद्धो गाढः सुनियतांगुलिः ॥ मया वंगमिमुत्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवः कुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तव चैव परन्त्राणान्मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेन तं कुद्धः समभिक्रम्य वेगतः ॥ अभवच्छोणितो
 द्वारी सापीडवपर्वतः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निःशंकं सालमुत्पाटयते जसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेण वमहागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वृक्षेण निभयः साल
 ताडनविह्वलः ॥ गुरुभारभराक्रांतानौः ससार्थवसागरे ॥ २४ ॥ तौ भीमबलक्रांतौ सुपर्णसमवेगितौ ॥ प्रमुद्धौ घोवरपुष्पौ चंद्रमूर्या विवांबरो ॥ २५ ॥
 परस्परमभिभ्रान्नौ क्षिप्रान्वेषणतत्परौ ॥ ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः ॥ २६ ॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ वालिना भग्नदर्पस्तु
 ग्रीवो मंदविक्रमः ॥ २७ ॥ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास राघवम् ॥ वृद्धैः सशार्खैः शिखरैर्वज्रक्रोदिभिर्नैवैः ॥ २८ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पाद्विबाहु
 भिश्च पुनः पुनः ॥ तयो युद्धमभूद्वोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २९ ॥ तौ शोणितौ कौयुष्ये तां वानौ वनचारिणौ । मेघा विवमहाशब्देस्तजमानौ परस्परम् ॥ ३० ॥

विमुत्तस्त्वदुपरि ति शेषः ॥ १२० ॥ एवमुक्तो वालिनः तव प्राणान्हरत्येव मुष्टिर्ममकस्तव मूर्ध्नि पततु इत्यब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुग्रीवमभिभ्रान्त्याक्रम्य स्थितेन वालिना वेगताडितः सुग्रीवः सापीडः सनिर्द्धरः परंत इवामवत
 ॥ २२ ॥ निःशंकं शोणितोद्गारजटुः खलं वधरहितं यथा तथाऽभिहतो वाली सागरे नौपिव विह्वलोऽभवत् ॥ २३ ॥ सुपर्णेन समं वेगितं केनो ययोस्तौ पृष्ठं युद्धं ययोस्तौ चंद्रमूर्या विवेति यवयथातिष्ठ
 नोक्तिरेषा ॥ २५ ॥ परिहीयत अडमाव आर्षः ॥ २७ ॥ राघवं दर्शयामास स्वहानिमिति शेषः ॥ २८ ॥ युध्येताम् अयुध्येताम् ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ स रामः शरं वीक्षन् स्म ॥ ३२ ॥ पनरथाः पक्षिणः ॥ ३३ ॥ मुक्तो बाणः पतित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आश्वयुक्समये आश्वयुजो पौर्णमासी यत्र मासे तस्मिन्काश्विने मासि पौर्णमास्यामिन्द्रवज्रोत्सवानि उद्भूत उल्लिखित इन्द्रवज्रो यथा भूमौ पपात तद्बाली ग्रीष्मपति पतित इत्यर्थः । अत एव सुग्रीवामिषेक्समये श्रावणो मासोऽधुना वर्तत इति वचनेन न विरोधः ॥ ३७ ॥ उत्तमुपसंहरति नरोत्तम इति । मुकुतः मुखस्थलजटनेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ शोणिततोयस्य विषवैः क्षुतिभिः प्रमंशित उत्सवाति पतितः ॥ ४० ॥ नैर्ममानः ॥ इति श्रीरामाभिगाने श्रीरामये रामायणतिलके

हीयमानमथापश्यत्युग्रीवंवानरेश्वरम् ॥ प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः समुदुमुदुः ॥ ३१ ॥ ततो रामो महतेजा अर्तदृष्टा हरीश्वरम् ॥ सशरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकांक्षया ॥ ३२ ॥ ततो घनुषि संधाय शरमाशी विषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवांतकः ॥ ३३ ॥ तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पनरथेश्वराः ॥ प्रदुदुवुर्गणाश्चैव युगांतद्वामोहिताः ॥ ३४ ॥ मुक्तस्तुवन्ननिर्घोषः प्रदीप्ता शनिसन्निभः ॥ राघवेण महबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३५ ॥ ततस्तेन महतेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो बाली निपपातमहीतले ॥ ३६ ॥ इन्द्रवज्र इवोद्भूतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतसत्त्वो विचेतनः ॥ ३७ ॥ बाष्पसंरुद्धं कंठस्तु बाली चार्तस्वः शनैः ॥ ३८ ॥ नरोत्तमः काल इवांतकोपमशरोत्तमं कांचनरूपमासितम् ॥ ससर्जदीतं ममित्रमर्दनं सधूममग्निमुखतो यथाहरः ॥ ३९ ॥ अथोक्षितः शोणिततोयविषवैः प्रपुष्पिता शोक इवाचलोद्गतः ॥ विचेतनो वासवमूनुराहवै प्रभ्रंशितैर्द्रध्वजवन्क्षितिगतः ॥ ४० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सा ० किष्किधाकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥ पपात सहसा बाली निष्कृत इव पादपः ॥ १ ॥ सभूमौ न्यस्तसर्वांगस्तत्तकांचनभूषणः ॥ अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मि रिव ध्वजः ॥ २ ॥ अस्मिन्निपतिते भूमौ हर्यक्षाणां गणेश्वरे ॥ नष्टचंद्रमिव व्योमनव्यराजतमेदिनी ॥ ३ ॥ भूमौ निपतितस्यापितस्य देहं महात्मनः ॥ न श्रीर्जहाति न प्राणान्तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥ शक्रदत्ता वरमालाकांचनी रत्नभूषिता ॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणां स्तेजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥ सतया मालया वीरो हैमया हरिद्वयः ॥ संध्यानुगतपर्यंतः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥ तस्य मालाचंद्रे हश्चर्मवाती च यः शरः ॥ त्रिधेवरचितालक्ष्मीः पति तस्यापि शोभते ॥ ७ ॥ तद्वृद्धं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥ रामबाणासनक्षिप्तमावहत्य परमंगतिम् ॥ ८ ॥ तं तथा पतितं संख्ये गताचिषमिवानलम् ॥ ययातिमिव पुण्यातिदेवलोकादिह च्युतम् ॥ ९ ॥ आदित्यमिव कालेन युगंते भुवि पातितम् ॥ मंहं द्रमिव दुर्धर्षमुपेद्रमिव दुःसहम् ॥ १० ॥

वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किधाकांडे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ १ ॥ मुक्तस्मिन् मुक्तशरज्जुवंधनः ॥ २ ॥ मेदिनी तद्वाज्यभूमिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणावहानः कारणमाह शक्तेति ॥ ५ ॥ हैमया हैमया संख्याया संख्यारागेणानुगतः पर्यंतो यस्य । पयोधरसाम्यं तु बालिदेहेत्य ॥ ६ ॥ त्रिधा रचितेव त्रिधा विमक्तेन मालादेहेत्यस्या लक्ष्मीरिति यावत् ॥ ७ ॥ स्वर्गमार्गप्रभावनं तत्त्वकारकं सत् परमां गतिं ब्रह्मलोकमावहन् प्रापयति स्म । बाणा अयं तेऽनंतेनाति बाणामन धनुः ॥ ८ ॥ ९ ॥ मंहं द्रम् उपेद्रस्य वृत्रवधोत्तरमिदं नामयेके । मंहं द्र आजानंदेयः । उपेद्रः कर्मदेव इत्यन्ये ॥ १० ॥

हलोलोचनं पीतवर्णं हरिश्चन्द्रः पीतपर्यायः । हर्षिदामः पालशो हारितो हरिदिति कोशः । आर्स्तलोपः ॥ ११ ॥ १२ ॥ बहु मान्य संमान्य शनैरेव उच्यते समीपं गतौ ॥ १३ ॥ अस्म तेजोऽभवश्च
यस्य सः नष्टचेतनः नष्टचेष्टः गतिं गवापितं यथा भवति तथा एणागर्हितं राममर्थयुक्ता वाचा परमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवर्णं युयुत्सया त्वदनभिमुखवर्णं तदेवाह । युद्धसत्त्वः युद्धार्थमन्यसे
कृतक्रोधः ॥ १६ ॥ १७ ॥ समग्रः उचितानुचितकालज्ञः ॥ १८ ॥ दमशमावतर्वादिनिग्रहः क्षमा शक्यप्रतिश्रियापकारसहिष्णुता ॥ १९ ॥ तान् राजयोग्यान् अभिजनं महकुप्रसूतत्वम् ॥ २० ॥
अन्वेदं संयुक्तमत एव ते त्वयि प्रमत्तमासावधानं मां न कुर्मर्हसीति बुद्धिः तवादर्शने तव दर्शनात्मापुनश्चा ॥ २१ ॥ विविहतात्मानम् अवर्माचयणावस्थानम् ॥ २२ ॥ प्रच्छन्न मत्समेति शेषः । छन्न
महेंद्रुग्रपतितं वलिनहेममालिनम् ॥ व्यूढोरस्कं महाबाहुं दास्तास्य हरिलोचनम् ॥ ११ ॥ लक्ष्मणादुचरोरामोदशोपससर्पच ॥ तंतथापतितं
वीरंगताचिषमिवानलम् ॥ १२ ॥ बहुमान्यचतं वीरवीक्षमाणं शनैरेव ॥ उपयतामहवीर्यौ श्रतरोरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा राघवं वाली
लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अब्रवीत्पुरुषवाक्यं प्रश्रितधर्मसंहितम् ॥ १४ ॥ सभूमावल्पतेजो मुनिहंतो नष्टचेतसः ॥ अर्थसंहितया वाचा गवितं
गर्वितम् ॥ १५ ॥ पराङ्मुखवर्णं कृत्वा कोऽत्र प्राप्तास्तस्त्वयुगलः ॥ यदहं युद्धसंस्थं स्वं कृतो निधनगतः ॥ १६ ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी च
रितव्रतः ॥ रामः करुणवेदी च प्रजानां च हितैतः ॥ १७ ॥ सानुक्रोशो महोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥ इत्येतत्सर्वं भूतानि कथयंतियशोभुवि ॥ १८ ॥
दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्त्वंपराक्रमः ॥ पार्थिवानां गुणाराजं दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ १९ ॥ तान्युणान्संप्रधाया ह मग्र्यं चाभिजनंतव ॥ तारथाप्र
तिषिद्धः सन्तु श्रवणे समागतः ॥ २० ॥ नमामन्येन संस्थं प्रभवं त्वं बहुमर्हसि ॥ इति बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादशनेतव ॥ २१ ॥ सत्त्वां विनिहतात्मानं धर्मं च ज
मधार्मिकम् ॥ जनेपापसमाचारं तुणैः कूपमिवावृतम् ॥ २२ ॥ सतं विषयं पापं प्रच्छन्नमिवापाकम् ॥ नाहं त्वमभिजानमि धर्मं च्छद्वा भिसंवृतम् ॥ २३ ॥
विषयेवापुरेवातेयदापापं करोम्यहम् ॥ न च त्वाभवजनेऽहं कस्मात्त्वं हस्यकिल्बिषम् ॥ २४ ॥ फलमूलशर्नं नित्यवानं वननोचरम् ॥ मामिह प्रतियुध्यं
तमन्येन च समागतम् ॥ २५ ॥ त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रतीतः प्रियदर्शनः ॥ लिगमयस्ति ते राजन् शयते धर्मसंहितम् ॥ २६ ॥ कक्षत्रियकुले जातः श्रुतवान् ब्रह्म
संशयः ॥ धर्मलिगप्रतिच्छन्नः करं कर्म समाचरेत् ॥ २७ ॥ त्वं राघवकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसे ॥ २८ ॥
सामदानं क्षमा धर्मः भूयं धृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणाराजं दंडश्चाप्यपकारिषु ॥ २९ ॥ वयं वनचराम मृगामूलफलाशिनः ॥ एषा प्रकृति
रस्माकं पुरुषस्त्वं नरेक्ष ॥ ३० ॥ धूमिर्हिरण्यं रूपं च निग्रहे कारणा निच ॥ तत्र कस्तेन लेभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ ३१ ॥

याजः ॥ २३ ॥ विषये देशे यदा यमात्याप न करोमि नेत्यस्मात्तुर्गर्पः त्वां नमजाने तवावज्ञं च न करोमि ॥ २४ ॥ २५ ॥ लिगं जटावलकलभयत्म् अस्ति मदहंसासाधनमिति शेषः । तव प्रत्यक्षदृश्य
मेवेत्याह दृश्यत इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ अभव्योऽविर्नातः ॥ २८ ॥ एषा वनचरत्वादिरूपा प्रकृतिः त्वमावः पुरुषत्वं तेन ग्रामवासिवादाश्चाशिलं व्यंग्यम् ॥ ३० ॥ रूपं रूप्य कारणानि

चेत्याहुरिति शेषः । वने विद्यमानेषु मदीयेषु सृलेषु फलेषु वा कृते लोभः अपेक्षा न कापीत्यर्थः । एवं च वनचरत्वपुर चरत्वमुत्पन्नमुपलक्षणव्यापनशतवनेश्वरत्ववानेश्वरत्वपवैषम्यान्नावयोर्विरोधप्रसक्तिरिति भावः ॥ ३१ ॥ नयो नतिर्विनयः प्रश्रयः असंकीर्णं निहादुर्ग्राहदिविषयेऽविपरीता ॥ ३२ ॥ शरासनपरायणः यत्र क्वापि शराणामामनं त्यागस्तत्परायणः ॥ ३३ ॥ अपचितः पूजा । कामवृत्तः सन्निद्वैयः कृष्यसे इति संबधः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिकेता ज्येष्ठेऽङ्गत्वादरोऽङ्कताभिहोत्रे च इतदारः कृताभिहोत्रोक्तः ॥ ३६ ॥ गच्छते गच्छति तेषु प्रकृते राजहत्वं दोषो बोध्यः ॥ ३७ ॥ यद्यपि क्षत्रियस्य मृगहननमप्यस्ति तथापि मद्भिष्यमिदमप्रयोजनमित्याह अघायमिति । वर्जितम् असृष्ट्यत्वेन स्मृतिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ असंक्षयाणीत्यत्र प्रमाणमाह पच पंचेत्यादि । ब्रह्मक्षत्रेणेति समाहारद्वयः । शल्यकः खड्गशुक्रिकाका

नयश्चविनयश्चोभौनिग्रहाद्युग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णाननृपाःकामवृत्तयः ॥ ३२ ॥ त्वंतुकामप्रधानश्चकोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तेषुसंकीर्णःशरासनपरायणः ॥ ३३ ॥ नतेऽस्यपचितिर्धर्मनार्थेबुद्धिरवस्थिता ॥ इन्द्रियैःकामवृत्तःरन्कुष्यसेभजुजेश्वर ॥ ३४ ॥ हत्वाबाणेनकाकुत्स्थमामिहानपशधिनम् ॥ किंवक्ष्यसिसताम्येकर्मकृत्वाजुगुप्सितम् ॥ ३५ ॥ राजह्राब्रह्महागोत्रश्वोरःप्राणिवधेतः ॥ नास्तिकःपरिवेत्ताचसर्वेनिरयगामिनः ॥ ३६ ॥ सूचकश्चकदर्थश्चमित्रघ्नोऽगुरुतरुलपः ॥ लोकंपापात्मनामंतेगच्छतेनान्रसंशयः ॥ ३७ ॥ आघार्यचर्ममेसद्रोमाण्यस्थिचवर्जितम् ॥ अभक्ष्याणिचमांसानिचद्विधैर्वर्मचारिभिः ॥ ३८ ॥ पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव ॥ शल्यकःश्वाविधोगोघाशःकूर्मश्चपंचमः ॥ ३९ ॥ चर्मचास्थिचमेरामनस्पृशंतिमनीषिणः ॥ अभक्ष्याणिचमांसानिसोऽदंपंचनखोहतः ॥ ४० ॥ तारयावाक्यमुक्तोऽहंसत्यंसर्वज्ञयाहितम् ॥ तदतिक्रम्यमोहेनकालस्यवशमागतः ॥ ४१ ॥ त्वयानाथेनकाकुत्स्थनसनाथावमुंधरा ॥ प्रमदाशीलसंपूर्णपत्येवचविधमणा ॥ ४२ ॥ शठेनैकृतिकःक्षुद्रोमिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथंशरथेनत्वंजातःपापोमहात्मना ॥ ४३ ॥ छिन्नचारित्र्यकक्ष्येणसतांधर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्माकुशेनाहंनिहतोरामहस्तिना ॥ ४४ ॥ अशुभंचाप्ययुक्तंचसतांचैवविगर्हितम् ॥ वक्ष्यसेचेदशंकृत्वासिद्धिःसहस्रमागतः ॥ ४५ ॥ उदासीनेषुयोऽस्मासुविक्रमोऽयंप्रकाशितः ॥ अपकारिषुतेरामेनैवंपश्यामिविक्रमम् ॥ ४६ ॥ दृश्यमानस्तुयुध्येथामयायुधिनृपात्मज ॥ अद्यवैवस्वतंदेवंपश्येस्त्वंनिहतोमया ॥ ४७ ॥ त्वयाऽदृश्येनतुरणेनिहतोऽहंदुरासदः ॥ प्रसुप्तःपन्नगेनेनरःपापवशंगतः ॥ ४८ ॥

रशल्यादुत्सवगो जुगुविशेष इत्यस्ये । श्वाविधः कंटकाकारदर्धरोमभिः शुनो वैकको जंतुः ॥ ३९ ॥ सोहं पचनखो हतः अमक्ष्यः पचनखो हत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ त्वं तु न राज्याहं इत्याह त्वयेति ॥ ४१ ॥ शठो मूढद्विप्रियकृत् । निहंत परामन्त्रार चरतीति नेहान्तिकः । मिथैव प्रश्रितं मानस यस्य सः अजितानःकरण इति यावत् ॥ ४२ ॥ छिन्ना चारित्र्यस्य कद्व्या मर्मादा येन स नया सतां धर्ममतिक्रान्तिन ॥ ४३ ॥ अक्ष्यसे किं वक्ष्यसीत्यर्थः । किमित्यव्याहारः ॥ ४५ ॥ अपकारिषु दारापहारिषु ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अदृश्येन अप्रामदशेनेन त्वया पन्नावन्निहतः अतस्त्वं पापवशं गत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एतदर्थं सीताया आह्वयमुद्विष्य मामेव पूर्वं प्राप्य यद्यचोदयस्तदा तव भयिणीमहमेकाहा नीतवान् ममः मेवमिति यावत् ॥ ४९ ॥ अनिहतम् अनिहतमेवैतदर्थः ॥ ५० ॥ सागतोयं तमययवैतद्विषं श्रुतामश्वतरामिव
श्वेताश्वतरारूपिणीं श्रुतिं मधुकैटमाभ्यां पाताले निगृहीतां यथा हयग्रीवो मुक्कमानयति स तद्वत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ लोकः सर्वोपि कालेन काष्ठवर्णेण मृदुना विनियुज्यते एवंविधः स्वभावः कामस्तु । तस्मा
न्ने मरणकुलो न विषादः अपि तु भवता राज्यं प्राप्तं वैज्रदा मद्रथकारणस्य वृद्धावस्थ्य लोकीः प्रप्रेक्ष्य क्षम युक्तमुत्तरं साधु सम्यग्विचिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ उपसहस्रति इत्येवमिति । अस्य सर्गस्य तीर्थेन रामस्तुति
पूतया यथोजनं तत्र । कविनिबद्धस्य वक्तुर्बालिनस्तात्पर्यविषयभूतम् । यद्युक्तं यथा पूर्वं प्रमादद्वन्द्वमपि यम् । तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हति रावकस्यैवे वात्युक्तः । नापि वाल्मीकिः तस्य दुस्सम्बुदुवदकावात् ।
अन्तर्गतविषयमपि बुद्धिबैभवदक्षरार्थत्वेन वर्ण्यते इति चेत्काल्याणस्यैव भावताः स्तावकं क्रियतां किमनेन प्रयासेनेति दिक् ॥ ५४ ॥ कैवर्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिष्ठके वाल्मीकीये

सुग्रीविप्रियकामेनयदहनिहतस्त्वया ॥ मामेवयदिपूर्वत्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्नातवचनीतवान्भवेः ॥ ४९ ॥ राक्षसंचतुरात्मानं
तवभार्यापहारिणम् ॥ कंठबद्धाप्रदद्यातेऽनिहतंरावणंरणे ॥ ५० ॥ न्यस्तांसागरतोयेवापातालेवापिमैथिलीम् ॥ आनयेयंतवादेशाच्छ्वेतामश्वतरी
मिव ॥ ५१ ॥ युक्तंयत्प्राप्तुयाद्राज्यंसुग्रीवःस्वर्गतेमयि ॥ अयुक्तंयदधर्मणत्वयाहनिहोरणे ॥ ५२ ॥ काममेवविधोलोकःकालेनविनियुज्यते ॥
क्षमंचेद्वज्रताप्राप्तमुत्तरंसाधुचिंत्यताम् ॥ ५३ ॥ इत्येवमुक्त्वपरिशुष्कवक्त्रःशरामिघाताब्जथितोमहात्मा ॥ समीक्ष्यगमंरविसन्निकाशंतूष्णींबभौ
वानरराजमुतुः ॥ ५४ ॥ इत्यापेक्षीम० वा० आ० च० सा० कि० समदशः सर्गः ॥ १७ ॥ इत्युक्तःप्रश्रितवाक्यधर्मार्थसहितहितम् ॥ परंप
वालिनारामोनिहतेनविचेतसा ॥ १ ॥ तंनिष्प्रममिवादित्यमुक्ततोयमिवाबुदम् ॥ उक्तवाक्यंहरीश्रेष्ठपुपुशांतमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसं
पन्नहरीश्वरमुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदारामःपश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थचकामंचसमयंचापिलौकिकम् ॥ अविज्ञायकथंबाल्यान्मामिहा
द्यविगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वाबुद्धिंसंपन्नान्बृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्यवानरंचांचल्यात्वंमांवल्लुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैल
वनकानना ॥ मुगपक्षिमनुष्याणांनिग्रहानुग्रहेष्वपि ॥ ६ ॥ तांपालयतिधर्मात्माभरतःसत्यवानुजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञोनिग्रहानुग्रहरतः
॥ ७ ॥ नयश्चविनयश्चौभौयस्मिन्सत्यंचमुस्थितम् ॥ विक्रमश्चयथादृष्टःसराजदेशकालवित् ॥ ८ ॥

आदिवाक्ये किञ्चित्वाक्नाडे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ प्रश्रितं प्रश्रयमासोपेक्षम् एवं धर्मार्थसहितं चामासरूपमेव तत्र मामेव यदि प्रीक्षित्यादिहितामासः अर्थाभासश्च धर्माभासो राजहेत्यादि । परकाव तु
मुख्यमेव निहतेन विच्छेदेन ॥ १ ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नोत्तमप्रवीरिति क्रियाविशेषणम् । अधिक्षिप्तः परमुक्तः ॥ ३ ॥ लौकिकं समयं लोकाचारम् ॥ ४ ॥ अविज्ञाने हेतुमाह अशुद्धिं ।
आचार्यसंमतान्त्यस्कुलचारशिक्षकान् वानरत्वादेवैतदभावः वानरव्यपुक्तचापल्यादेवं वादस्तवैतदर्थः । इच्छसि ऐषीः ॥ ५ ॥ इयं भूमिरिक्ष्वाकूणां मनुनासमलुक्लूटस्थेन दत्तेत्यर्थः ।
तथा युगादियत्तं निग्रहानुग्रहेष्वधिकारोपि दत्त इति शेषः ॥ ६ ॥ तां पितृपितामहादिक्रमागतां मुक्ताम् । निग्रहानुग्रहे दुष्टशिक्षार्थेति शेषः ॥ ७ ॥ यथादृष्टः अपरोक्षानुभवसिद्धः स राजा अस्मिन्काले सर्वे

भूयेरिति शेषः ॥ ८ ॥ ततः किं तत्राह तस्येति । धर्मा एव कृत आदेशो नियोगो येषां ते धर्मस्तान् धर्मबुद्धिर्धर्मपदमधर्मनिवेद्येयुषलक्षणम् ॥ ९ ॥ धर्मविप्रिय धर्मनाश कश्चेत् आवृणु शक्नुयात् ॥ १० ॥
ते वयमिदानीन्तनमूलप्रमुखाज्ञया मार्गविभ्रष्ट चित्तयामः विचारयामः निराब्जिम इति पाठतस्म् ॥ ११ ॥ ततः किं तत्राह । त्व तु कर्मणा चाखिण गार्हितः लोके निर्दिष्टः अत एव सङ्क्षिप्तः पीडितो
धर्मो येन तादृशः क्रामतत्र कारुरूपः पुरार्थाः स एव प्रथतो मुख्यो यस्य संः ॥ १२ ॥ तद्दुष्पादयति ओष्ठ इति । विद्यां ज्ञ्यादिविशाम् । धर्मं च पथि वर्तिनः धर्ममार्गे वर्तो वर्तन यस्य तस्य ॥ १३ ॥
अत्र चिंतने तथा धर्मो धर्मज्ञानमेव कारणम् ॥ १४ ॥ तच्च न सर्वेषां सुखमित्याह सूक्ष्म इति । सतां सूक्ष्मो यो धर्मः स परा सदुरुपदेसादिजा मा शोभा येषां तैरेव विज्ञेयोऽन्यैः परम्
त्यर्थमभिज्ञेय एव । किंचेश्वर एव तच्छ इत्याह द्वितीयं इति । सर्वभूतानामाला तत्त्वभूतो व्यापकश्चात एव सर्वप्राणिर्हृदिस्थः स सर्वभूताना सर्वप्राणिनां कुलमुखम बंद । एव चान्यामित्यात्मन प्राप्तमह जाने
इति व्ययमत्र ॥ १५ ॥ त्व तु धर्मज्ञानप्रसरत्किहीन एवंत्याह चपल इति । जायघो जायघीरेव चाढ्यैरुकताभिरभावाचार्थादिशीतिर्वार्तैः सह मन्त्रयन्निधिन्नन् किं तु कर्यं तु प्रेक्षांसं ज्ञायसि धर्ममिति

तस्यधर्मकृतादेशावयमन्येचपार्थिवाः ॥ चरामोवसुधांकृत्स्नाधर्मसंतानमिच्छवः ॥ ९ ॥ यस्मिन्नृषतिशार्दूलभतेधर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां
पृथ्वीकश्चरेद्धर्मविप्रियम् ॥ १० ॥ तेवयंमार्गविभ्रष्टस्वधर्मेपरमस्थिताः ॥ भरताज्ञापुरस्कृत्यचित्तयामोयथाविधि ॥ ११ ॥ त्वंतुसंक्षिप्तधर्म
श्चकर्मणाचविगर्हितः ॥ कामतंत्रप्रधानश्चनस्थितोराजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठोभ्रातापितावापियश्चविद्याप्रयच्छति ॥ त्रयस्तेपितरोज्ञेयाधर्मेच
पथिवर्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनःपुत्रःशिष्यश्चापिगुणोदितः ॥ पुत्रवत्तेत्रयश्चित्याधर्मश्चैवात्रकारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मःपरमविज्ञेयःसतांथ
र्मःशुबंगम ॥ हृदिस्थःसर्वभूतानामात्मावेदशुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैःसार्द्धवानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यंधइवजात्यधैर्मत्रयन्येक्षसेतु
किम् ॥ १६ ॥ अहंतुव्यक्ततामस्यवचनस्यब्रवीमते ॥ नहिमांकेवलरोषात्स्वविगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारणपण्ड्यदर्थत्वमयाहतः ॥
भ्रातुर्वैतिसिभार्याप्यात्काधर्मसनातनम् ॥ १८ ॥ अस्यत्वंधरमाणस्यशुभोवस्यमहात्मनः ॥ रुमादांवर्तसेकामात्तुपुत्रायांपकर्मकृत् ॥ १९ ॥

शेषः । रक्षसे नु किमिति पाठे रक्षणप्रपञ्चाज्ज्ञातं किं नु रक्षसि न किमपि अतो धर्मश्रष्ट्रो गजदङ्घ्रस्त्वमिति भावः ॥ १६ ॥ अथ धर्मश्रष्ट्रस्य व्यक्तानेन तुमुमाः ३०० विभिन् । अग्न्य वनस्य चपलक्षपण्डे
 रिति वचनस्य व्यक्तताम् । व्यक्तोर्थोऽस्येयश्रावणजन्तम् । व्यक्त पदं तद्वचो व्यक्तता तदर्थस्तं ब्रवीमि ॥ १७ ॥ पश्य युक्तमयुक्तं वेति चित्तप वर्तिस वर्तिरे ॥ १८ ॥ ननु भर्तुर्भोक्तव्य यो भार्या जीवतो
 महिर्मी प्रियाम् । धर्मेण मातर यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सित इति । अग्रे प्रायेणपेक्षामस्ये आदोक्तैः । सुप्रविश्यापि व्यष्टप्रातुः पितृसमस्य भार्यात्मभर्शनं नृत्यणि गत आर अस्य त्यमिति । धरमाणस्य
 प्रणान् धारयत एव जीवतस्त्वया निश्चयिमातजनिमन्यैव पत्न्यां तव सुपुत्रभूतायां स्मर्यां यतो वर्ततेऽतस्त्वं स्पष्ट पापकर्मकृत् । सुग्रीवस्तु तव जीवननिभयामावाहन्त्य न्या नागया प्रागवर्तिष्ट अतः पर वर्त्यति
 च । किंच त्रैवर्णिकेवपि देवस्य घृतआवृत्त्रियामपुत्रायां वृत्तिदर्शनसिर्न्योनिपु नस्यां घृत्सिर्न दोषः । तथा दूतौ च मरणज्ञानमेव प्रयोजकं तिथिर्देयति भगवदाद्याः । अनेन त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां घृतमूर्तेकाणां
 मरणिणा स्वजन्तायपुरुषाणांकिरो नाभसं इति सूचितम् । दृश्यं च तथा व्यवहारः शूद्रादिजतौ । न च मनुष्याधिकारस्य निषेधादिशान्त्वस्य कथं गिर्यक्षु प्रवृत्तिरिति शङ्क्य । तिर्गयोनेरपि मनुष्यवद्वान्नादिद्वय

वहादशनेन मनुष्यतुल्यज्ञानवत्त्वात्सत्येयाय दोष इत्यशयात् । किंच कर्मजनिविकारिणामपीदृशीनां कृत्रवधादौ ब्रह्महत्यादिदोषसमूहेन निषेधेषु तदधिक्रमप्राप्यश्रितादौ च देवानामविकारवदपामप्यधिकार बाधकभावः । किञ्च देवादीनां स्वयजनीयैर्दान्तारामावादनधिकार इति पूर्वमीमांसायां निर्णीतम् । एवं च तदनपेक्षदानादिकर्मेषु ब्रह्मविद्यायां चाधिकारोत्प्रेष्येयुत्तरीमांसायां सशुभम् । तददीदृशानां ज्ञानवतां तिरश्चामप्यधिकारो बाधकभावः । किंच सर्वदेवतावाचकापदानामतयमीश्वरवाचकात्वेन सर्वत्र देवानामधिकारोत्प्रेष्ये च न च ब्राह्मणत्वावभावात्तेषामनधिकारः । तेषामपि क्षात्रियवत्त्वादेवतानुसन्धेदेवित एव चंदवस्थादीनां यज्ञः स्मर्यते पुराणेषु तत्र तत्र कर्मण्यर्थवादतः फलजन्यनवसुराणस्यार्थवादितदधिकारस्यापि कस्यश्चित् युक्तत्वात् । किंच त्रैवर्णिकस्याधिकार इत्यत्र त्रैवर्णिकपद केतदर्थज्ञानवत्परमतो देवादीनां तदधिकारः सिद्ध इति भगवतो व्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां आशयः । जेनेनेस्त्वत्तदोषज्ञानेनैव । अत एव तदूर्गिरूपणार्थं माकंडेयनाम्नां प्रति भर्मानुपुच्छतो जैमिनीवैयारण्यावासितस्त्रज्ञपिसिद्धेन कर्म बोधनं कृतम् । तेन हि पक्षिणां ज्ञानानधिकार इति त्योक्तस्तस्याधिकारो जातेत्यत्रापि व्यासादिपक्षेदे स्वोक्तैर् तस्याप्राप्त्याप्यहो मविष्यतीति तदाशय इत्यन्यत्र विस्तरः । अत एव गृधराजस्य भावता दहादि कृतम् अग्रे च संपातिना तद्देशाग्रा कार्थ्यमाणमुदकदत्तादि नासगतमिति दिक् ॥ १९ ॥ उपसरति तदिति । तस्माद्वर्माद्वचनोत्तस्य धर्मश्रष्टस्य एव चेदृशो व्यवहारो प्राणीतो दद इति सूचितम् ॥ २० ॥

तद्वतीतस्यतेधर्मात्कामवृत्तस्यवानर ॥ भानुभार्याभिर्मर्शेऽस्मिन्दंडोऽयंप्रतिपादितः ॥ २० ॥ नहिलोकविरुद्धस्यलोकवृत्तादपेयुषः ॥ दंडादन्यत्रपश्यामिनिग्रहहरिरूप ॥ २१ ॥ नचतेमर्षेयापक्षत्रियोऽहंकुलोद्गतः ॥ औरसमीगिनिवाणिभार्याप्यानुजस्ययः ॥ २२ ॥ प्रचरेतनरः कामात्तस्यदंडोवधःस्मृतः ॥ भरतस्तुमहीपालोवयंत्वादशेवर्तिनः ॥ २३ ॥ त्वंचधर्मादितक्रांतःकथंशक्यमुपेक्षितम् ॥ गुरुयर्मव्यतिक्रांतप्राज्ञो धर्मेणपालयन् ॥ २४ ॥ भरतःकामयुक्तानांनिग्रहपर्यवस्थितः ॥ वयंतुभरतादेशावधिकृत्वाहरीश्वर ॥ त्वद्विधान्भिन्नमर्यादास्त्रियहीतंव्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ सुग्रीवेणचमेसव्यंलक्ष्मणेनयथातथा ॥ दाराज्यनिमित्तंचनिःश्रेयसकरःसमे ॥ २६ ॥ प्रतिज्ञाचमयादत्तातदावानरसंनिधौ ॥ प्रतिज्ञाचकथंशक्यमाद्विधेनानवेक्षितम् ॥ २७ ॥ तदेभिःकारणैःसर्वैर्महद्भिर्मर्शमंश्रितैः ॥ शासनंतवयुक्तंतद्ववाननुमन्यताम् ॥ २८ ॥

लोकदृष्टात् लोकव्यवहारसर्गादतः अपेयुषोऽपगतवतः । दंडादन्यत्र ततोन्मिल्यर्थः । केचित्तु अनेन तिर्यग्योनिव्यवहारसर्गादप्येवमिति अनित्यम् । इत्येतं च गृहे पाल्यमानेषु पातवतादिषु अन्य स्वमार्गासहितं दृष्टवस्तु परस्परं युद्धं भार्याया बहुप्रकारातडनादिदंड इत्याहुः ॥ २१ ॥ क्षात्रियोहम् । दंडाधिकारीत्यर्थः । दंडादन्यत्र निग्रहं न पश्यामीत्युक्तैर् येन स्मृति प्रमाणयति औरसीमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥ गुरुमहम् यो धर्मस्त व्यतिक्रांतं तदप्युक्तम् । निग्रक्षिति शेषः । प्राज्ञो विद्वान् धर्मेण पालयन् धर्मयुक्तमिति शेषः ॥ २४ ॥ भरतादेशावधि कृत्वा भरतादेशे तदज्ञानमवधि प्रमाण कृत्वा । ननु भतेन एव प्रत्याज्ञाया अकृतावान्पुष्पेति चेत् । अस्मादेव मावद्धस्यास्य भातोत्तेरनुमानेनाक्षतेः । यदा राज्यफलप्रप्तौ पूर्ववस्थिते सर्वेषां तदीयानां दण्डदंडनादावनुक्तापि तदज्ञासिद्धेवैति न दोषः । अपि च स्वराज्ये भावता भरतस्य पालनाज्ञायां दत्तायमर्यात्वास्मिन्प्रधानराजपुरुषवसिद्धौ तदज्ञाऽयसिद्धेवैति न दोषः ॥ २५ ॥ अय कारणांतरमपि बालिवधे दर्शयति सुग्रीवेति । लक्ष्मणेन यथा तथा सुग्रीवेणापि मम सख्यमस्ति यस्मात्ततः स सुग्रीवः दाराज्यनिमित्तं स्वदाराप्राप्त्यर्थं राज्यप्राप्त्यर्थं च मे मम निःश्रेयसकरः मन्त्रिश्रेयसविक्रये कृतप्रतिज्ञः ॥ २६ ॥ तत्प्रतिज्ञोत्तरं मयापि तदभिमतविक्रया प्रतिज्ञा दत्ता कृता च सा प्रतिज्ञा मद्भिरेव कथमनेन श्रितुमसमामपिषु शक्या ॥ २७ ॥ एभिः उक्तैः कारणैः एकैकेनैव तव वधे पर्याप्तम् । किं पुनर्मिलितानि तस्माद्यत्न मया शासनमिदं कृतं तद्युक्तं शास्त्रसममिति भवानप्यनुमन्यतां चितयतु । तव आतृभार्याप

हारकत्वेन दंडबलात्सिद्धिकार्यस्य स्वकार्यत्वात् । क्षत्रियस्य प्रतिबाहानौ च महतोऽधर्मस्य श्रवणान्धबोधो मे आक्षयको धर्मक्षेयाशयः ॥ २८ ॥ सर्वथा मया यः कृतस्तव निग्रहः स धर्म एवेति त्वया द्रष्टव्यः । दृष्टुमिग्रहलक्षकालदवताःप्रहणस्येयाशयो गूढः । किं च धर्मवानुपस्थता जानता मित्रस्योपकृत्यम् । मित्रोपकारकरणमपि धर्म एवेति सुप्रबोपकाररूपत्वाद्वाधस्य धर्मत्वमिति भावः ॥ २९ ॥ किंचानुतापादिना धर्ममनुवर्तता एतदुष्करप्रार्थयश्चित्तरूपधर्मोनुवृत्तिं कुर्वता त्वयापि तत्कार्यं मकृततन्निग्रहरूपं कार्यं शक्यं राजप्रार्थनापूर्वं कारितुं शक्यम् । सत्यनुतापो त्वया प्रार्थनापूर्वमेवं दंडः स्वस्य कारणीय एवेति वल्लभणीय स्यैव मया कृतत्वान्न शोभः । पापिनामेवं स्वदब्धार्थना स्मृतिसिद्धेयाह श्रूयते इति । चारित्र्यवत्सलौ चारित्र्यप्रतिपादनतत्परौ धर्मकुण्डलृहीतौ च भवतस्तत्तदर्थस्तत्त्वमेव तथा शास्त्रोक्तप्रकारे नैव मया रचितं कृतम् ॥ ३० ॥ तौ श्लोकवाह राजमिरिति । अनेन स्वकृतदंडस्य शास्त्रसंमतत्वं दंडादितत्वं चोक्तम् ॥ ३१ ॥ त्वयापि प्रार्थनापूर्वमथमर्थः कारणीयः स्मादित्यर्थप्रतिपादकं श्लोकमाह शासनादेति । पापेहं मे दंडं कुर्वति प्रार्थयता स्वस्मिन्पापगतस्य पापिनः शासनादिकरणदा मोक्षदयया विसर्जनाद्वा । स्तेन इति पापोपलक्षणम् । तत्र द्वितीयः पक्षो राज्ञो दोषायेत्याह राजा त्विति । राजा तु

सर्वथाधर्मइत्येवद्रष्टव्यस्तवनिग्रहः ॥ वयस्यस्योपकर्तव्यधर्ममेवानुपश्यता ॥ २९ ॥ शक्यत्वं यापितत्कार्यधर्ममेवानुवर्तता ॥ श्रूयतेमनुनागी
तौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ॥ ३० ॥ राजभिर्दृढं दंडाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायाति सतः
सुकृतिनो यथा ॥ ३१ ॥ शासनाद्वापि मोक्षोद्वास्तेनः पापात्प्रमुच्यते ॥ राजा त्वशासनपापस्य तद्वामोति किल्बिषम् ॥ ३२ ॥ आर्येण मम मांघा
त्राव्यसनं घोरोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३३ ॥ अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तचक्रुर्वति न तच्छाम्य
ते रजः ॥ ३४ ॥ तदलंपरितोपेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशैः स्थिताः ॥ ३५ ॥ शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुंगव ॥
तच्छ्रुत्वा हि महद्भारमन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ न मे तत्र मनस्तापो न मन्युर्हरिपुंगव ॥ वागुरभिश्च पशैश्च कूटैश्च विविधैरनराः ॥ ३७ ॥ प्रतिच्छन्ना
श्च दृश्याश्च गृह्यंति सुबहून्मृगान् ॥ प्रधाविता न्वावित्रस्तां निवसन्धानतिविष्टिताम् ॥ ३८ ॥ प्रमत्तान् प्रमत्तान्वा नरा मांसांशिनो भृशम् ॥ विध्यं
ति विस्मृत्वांश्चापिनचदोषोऽत्र विद्यते ॥ ३९ ॥

पापस्याशासन् पापनिष्ठहकुर्वन् । अनेन त्वडंकरणस्मादशापमवश्यकमिति च्यनितम् ॥ ३२ ॥ अथात्रार्यै शिष्टाचारमपि प्रमाणयति आर्येणैति । मम क्रुदयेन मायात्रा त्वया यत्प्रकार पाप कृतं तत्प्रकारे पापे केनचिच्छ्रमणेनहीतन कृतो सति कर्तुमीप्सितं वोरं व्यसनं दडरूपं मांघात्रा कृतम् ॥ ३३ ॥ अन्यैरपि वसुधाधिपैः प्रसत्पुरुषैः कृत पापं प्रति शुद्धये ददन कृतमित्याद्याहारः । न केवल राजदट पत्र पापप्रा यश्चित्तमन्यदपि मन्वावुक्तमित्याह प्रयश्चित्तं न कुर्वति कृतपापा इति शेषः । तेन कर्तुमिष्टपापयश्चित्तन ॥ ३४ ॥ अर्भतः शाङ्गतः न वयं स्वयजो स्थिताः किन्तु शाङ्गावीराना इति शेषः । एतेनादर्शपुर्वक वयो उधर्म इति यदुक्त तदपि समाहितम् । दडार्थवधे दर्शनपक्षेणत् । एवं वालिनः सत्योपासनामुद्युधनेन शास्त्रज्ञत्वमखंभ्य समाहितम् ॥ ३५ ॥ अय केवलशालाभृगुत्वमखंभ्यापि समावर्ते शृणु चापीति । छमे नानभिमुख्यस्य निःशक्रवधे कारण शृण्वित्यर्थः । तन्महत्त्वापण श्रुत्वा मन्यु न कर्तुमर्हसि ॥ ३६ ॥ तत्र प्रच्छन्नवधे मनस्तापः कथमेवं कृतमिति पश्चात्तापो न नापि वक्ष्य कारणे मन्युर्मम क्रोधः । यदा मन्युः शोकः युगाणां तादशवधस्य राज्ञा स्वभावतया न दोष इत्याह वापुर्भारिणीति । विविधः क्रुदैस्तृणच्छन्नश्चभदिंसंपादरूपैः ॥ ३७ ॥ पर्णाद्याच्छादितत्वादिरूपैः प्रतिच्छन्ना इत्यन्वयः । त्रिस्तृणान्

विश्वस्तम् । अतिविश्रान्तमालिप्तमूर्तिः विप्रितान्त्राधनं सितानुययमानिति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ न दोष इत्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति यतीति । मृगायां नानाप्रकारपुत्रवधयुक्तां कर्तुं राजासौ धर्मकोविदो यति ॥ ४० ॥ प्रतियुध्यकन्येन युद्धं कुर्वन् । मातादिलोमामावेपि क्षत्रियस्याभाव्यात्त्ववो मया कृत इत्यत्रादितिर्यजन्तुवत् तत्र मे न कश्चिन्महान् दोषः । अत्यस्तु प्राणायाममात्राण्येव इति भावः ॥ ४१ ॥ कुमरस्यैहिङ्गाम्युदयस्य । राजानः क्षत्रियाः ॥ ४२ ॥ न हिंस्याद्व्यव्यतिरेकेणैवर्षः । आक्रोशो निदा । आक्षेपोवमाननम् । अप्रियदादः प्रतिकूलवचनम् । त्वं तु न तादृशो रजति भावः । पतन् राज्ञो ववादौ ब्रह्मवादिदोष इति सूचितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रव्यथितो भवति निध्यादौमेन्यथा प्रव्यथितो न दोषं राघवे दध्यौ तथा ध्यानस्यापि पापवद्भादिति भावः । यद्वा ध्येनोपि नाभिदंष्ट्रुदुर्मुक्तस्य भावत्वादिति भावः । धर्मविगतनिश्चयः मगवद्भवनदेव धर्मविषये जातनिश्चयः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ प्रकृष्टे प्रकृष्टज्ञानैर्ष्ये अपकृष्टो मादरा इति दोषः । यद्यमादाद्विषयमुक्तं तदयुक्तमेव ॥ ४७ ॥ तथापि अज्ञानं

यातिराजर्षयश्चात्रमृगायां धर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वं निहतोयुद्धेभयाबाणेनवानर ॥ ४० ॥ अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वायस्माच्छास्त्रामृगोद्भृमि ॥ ४१ ॥ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानोवानरश्चेष्टप्रदातारो न संशयः ॥ ४२ ॥ तान्नाहं स्यान्न चक्रोश्चेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ॥ देवामनुप रूपेण चरन्त्येतमेहीतले ॥ ४३ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ विदूषयसिमाधमपि पृथुतामेहीत्यतम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तुराभेनवा लीप्रव्यथितोभृशम् ॥ न दोषं राघवे दध्यौ धर्मोऽधिगतनिश्चयः ॥ ४५ ॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ यत्त्वमात्थनरश्चेष्टतत्तथैव न संशयः ॥ ४६ ॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शब्दयुतात् ॥ यद्युक्तं भयापूर्वप्रमादाद्राक्षयमप्रियम् ॥ ४७ ॥ तत्रापि खलु मादोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हितैस्तः ॥ ४८ ॥ कार्यकारणसिद्धौ च प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥ मामप्यवगतं धर्मद्वयचिन्तातपुरस्कृतम् ॥ धर्मसं हितयावाचा धर्मज्ञपरिपालय ॥ ५० ॥ बाष्पसंरुद्धकंठस्तुवाली सारवः शनैः ॥ उवाच रामं संप्रेक्ष्य पंकजमृद्वक्षिपः ॥ ५१ ॥ न चात्मानमहं शो चेन तारानां पि बांधवान् ॥ यथा पुत्रं पुण्यं पुष्टमंगदं कनकांगदम् ॥ ५२ ॥ सममादर्शनार्हो नो बाल्यात्प्रभृति ललितः ॥ तदा कद्वपपीतां बुरशोऽपंगमिष्यति ॥ ५३ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्च एष कुपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारं यो राम भवतारक्षणीयो महाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवेवांगदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥ त्वंहि गोताचरास्ताचकार्यकार्यविधौ स्थितः ॥ ५५ ॥ यातेन रतेवृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवेवांगदे राजस्तां चित्तं यितुमर्हसि ॥ ५६ ॥ जात्रियोक्तावपि दोषं कर्तुं दोषं भवति युक्तम् । तत्र हेतुत्वं हीति । दृष्टेनापरोक्षानुसन्नेयतत्त्वस्य अमोदितत्त्वस्य ज्ञाता ॥ ४८ ॥ कार्यं दंडः कारणं तद्वैद्युतं पापं तपोः सिद्धिर्निश्चये तव बुद्धिर्तःकरणं प्रसन्ना निर्मला वैष्णव्यहितोऽर्थः ॥ ४९ ॥ धर्मोऽपि व्यतिक्रान्तानां पुरस्कृतमपेक्षसम् अयात तदपेक्षसत्वेन प्रसिद्धं क्षमपि पापिष्ठतरं धर्मसंहितया वाचा परिपालय । उत्पलोकान्प्राप्नुवतीति वाचां बुराहणेऽर्थः ॥ ५० ॥ उवाच पुनरादिवाक्यकृष्टः सखुवाचोऽर्थः ॥ ५१ ॥ न त्वात्मानं महाबला त्वया हतं वाङ्मनो गन्वात् न तारं सुग्रीवस्यापि तस्यामनुगतात् न बांधवान् सुग्रीवतोऽपि सेषया जीवन्मयात् पुत्रं शोचामि बालत्वात् ॥ ५२ ॥ मया ललितः स ममादर्शनोऽप्येष गमिष्यति । पीतांबुः सस्याधुन योजितांबुः ॥ ५३ ॥ तारं यस्तारपथम् । एष तु ब्रह्मेनातिष्ठितवत् ॥ ५४ ॥ मतिमुत्तमां मरणात्तानि कैरीणीति व्यक्तेनिति भावः

सुग्रीवे च तत्रैवेत्यर्थः । आतुस्तेहोद्वेभं वा तत्राप्यनुग्रहप्रार्थनम् । कार्यविधौ गोप्ता अकार्यविधौ शास्ता ॥ ५१ ॥ ५६ ॥ भद्रपङ्कतद्रोपां मङ्कतसुग्रीवापकादोपापुसणमात्रेण कृतद्रोषां न तु स्वतः कृततदपकारा तप्तस्विनीं शोच्यम् अवस्थानुभवस्थापयितुम् ॥ ५७ ॥ राज्य वानराज्यम् ॥ ५८ ॥ शस्यमिति । स्वाराज्यमपि स्वप्नसादलय्यमिति भावः । अहं त्वदुपदेशतत्त्वदर्शनतत्त्वदर्शनीं क्षीणपापस्वक्तो भव सुचमलैकाराज्यफलमाकांक्षानेदिमाण इदानीमिति अतस्ताया कार्यमाणोपि यत् भ्रात्रा युद्धमुपागतः प्राप्तस्तत्पूर्वकृतपुण्यपरिणामोनेति शेषः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यक्तदर्शनम् उद्बुद्धबोधम् ॥ ६१ ॥ न वयं गुप्त वन्नरूपाङ्कयकारिभेन चिन्त्याः । नाग्यात्मा आतृमायापहरणरूपाङ्कयकारिभेन । तत्र हेतुर्वयमित्यादि । भवद्विशेषेण त्वदयेक्षया विशेषेण विशेषणं धर्मतो धर्मशास्त्रमार्गेण कृते त्वलुप्तपणे स्फुटतवबोक्त त्वरूपे व्यापारे च निश्चयोऽत्र पापेऽयमेव दद इति निश्चयो येषां तादृशाः ॥ ६२ ॥ अत्रार्थे स्फुटितमुपन्यस्यति दंष्ट्रे य इति । कार्यकारणेति भावप्रधानो निर्देशः । कार्यत्वं दृष्ट्वा कारणत्वं दृश्यितुं त्वं तान्यां सिद्धार्थौ

मदोषकृतद्रोपांतां यथा तारान्तपस्विनीम् । सुग्रीवो नावमन्येत तथा वस्था तु मर्हसि ॥ ५७ ॥ त्वया ह्यनुग्रहहितेन शश्वरं राज्यमुपासितुम् ॥ त्वद्दर्शवर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५८ ॥ शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥ त्वत्तोऽहं वधमाकांक्षन् वार्यमाणोऽपि तारया ॥ ५९ ॥ सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्रुपदसुपागतः ॥ इत्युक्त्वा वानरो रामं विराममहरीश्वरः ॥ ६० ॥ स तमाश्वासयद्भूमो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ साधुसंमतया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्ता ॥ ६१ ॥ (न संतापस्त्वया कार्यपातदर्थप्लवंगम् ॥) न वयं भवता चित्यानाप्यात्मा हरिसत्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६२ ॥ दंष्ट्रेयः पातयेद्दंष्ट्रेयश्चापि दंष्ट्रेयते ॥ कार्यकारणसिद्धार्था बुभौ नौ नावसीदतः ॥ ६३ ॥ तद्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वांप्रकृतिर्यम्यद्दंडदिष्टेन वर्त्मना ॥ ६४ ॥ त्यजशोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थिताम् ॥ त्वया विधानं ह्ययं ग्रनशक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६५ ॥ यथा त्वय्यंगदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तते सुग्रीवमयि चापि न संशयः ॥ ६६ ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं सहात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तितम् ॥ निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगादवानरः ॥ ६७ ॥ शराभितप्तेन विचेतसामया प्रभापितस्त्वं यदजानता विभो ॥ इदं महेंद्रोपमभीमविक्रमप्रसादितस्त्वं क्षममेनरेश्वर ॥ ६८ ॥ इत्यापे श्रीमद्वा० वा० आ० च० सा० कि० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ सवानरमहाराजः शयानः शरपीडितः ॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यत ॥ १ ॥

निष्पन्नपलोकप्रयोजनौ अत एव नावसीदतः । एवं व्याख्येयं दंडकर्तृत्वाद्वाहगृह्यकारौ । जनदण्डवाच्च त्वमपि न तथेति भावः ॥ ६३ ॥ तदेवाह । स्वां प्रकृतिं स्वकायं शुद्धस्वभावात् दंडदिष्टेन दंडबोधकाशास्त्रोक्तेन मार्गेण ॥ ६४ ॥ भयं आतृमायापहरणकर्मजितनरकभयं मधूपणनिमित्तिचापलोकभयं च दंडेन । कर्मणो नारात् मधूपणस्य मया क्षोत्तलाच्च शोकमोहौ तारातायेन विभो । अत्रातो दंडयैव संहारास्तिरश्मिपि ज्ञानवर्ता शास्त्रार्थधिकारो दटः कृत्न इति बोध्यम् ॥ ६५ ॥ तथा वर्तते गितुयेव तं पालयिष्याव इति भावः । अस्मत्तस्तया दृष्टिं प्राप्नुयादित्यक्षरार्थः ॥ ६६ ॥ तस्य वाक्त्र आत्मनः सुगतेः पुत्रपालनस्य च प्रतिपादकम् ॥ ६७ ॥ इदं प्रमाणम् ॥ ६८ ॥ इत्यमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किञ्चनवाकाडे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ हेतुमद्वाक्यैर्हेतुपन्थासमुत्तैर्विकैः

प्रयुक्त उक्तप्रयुक्तः ॥ १ ॥ जीवितं तत्समये मुगोह विसंज्ञोभूत् ॥ २ ॥ अप्रियमिति श्रेयः । सपुत्रा पुत्रोदः । निरिन्दर निरिगृहं किञ्चिद्व्याख्याम् ॥ ४ ॥ ९ ॥ सा तारा आपततः पलायमानान् ॥ ६ ॥ इष्टमिदुब्ध निवदुस्तानि रामविनासितान् रामाद्विस्तान् ॥ ७ ॥ बचनमाह वानरा इति । यस्य वायिनः दुर्गता वञ्चादिकमभ्यस्तः ॥ ८ ॥ ज्ञाता प्रयोजककर्ता । रामः प्रयोज्यकर्ता । वयणाः कणम् । दूगदूरे स्थिता तैः स पतितश्चेत्किं युष्माभिः फलयितमिति शेषः । तत्तेवैष्य भवजीवितसम्भवादिति भावः ॥ ९ ॥ प्राप्तकालं कालोचितम् । अविशिष्ट सर्वसमिदुर्भवेकरुणम् । अविशिष्टमिति पाठो व्यक्तमित्यर्थः । अंगनां बालिन इति शेषः ॥ १० ॥ पुत्रं स्वस्व रमादिति शेषः । कुतः पुत्रस्य मयं तत्राह अतः इत्यादि । न्यति यमपुरमिति शेषः ॥ ११ ॥ वृक्षान्वाख्यप्रहितान् । अयं सत्रोपि

अश्वभिः परीभन्नागः पादपैराहतोभूत् ॥ रामबाणेन चाक्रांतो जीवितं मुमोहसः ॥ २ ॥ तं भार्याबाणमोक्षणरामदत्तेन संयुगे ॥ हतप्लवगशार्दु
लं ताराशुश्राव बालिनम् ॥ ३ ॥ सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वयं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपातभृत्तस्मादुद्दिग्ना गिरिकंदरात् ॥ ४ ॥ येत्वंगदपरीवारा
वानरा हि महाबलाः ॥ ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः श्रुदुबुः ॥ ५ ॥ सादृशतस्तस्मान्हरिना पततोदुतम् ॥ यूथादिवपरिभ्रष्टान्मृगान्न हितयू
थपान् ॥ ६ ॥ तातुवाच समासाद्य दुःखितान्दुःखितासती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबुद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥ वानरा राजसिंहस्य यथयथपुंशः सराः ॥
तं विहाय सुवित्रस्ताः कस्माद्भवतु दुर्गताः ॥ ८ ॥ राज्यहेतोः सचेद्भ्राता भ्रात्रा क्रूरं पातितः ॥ रामेण प्रसृतदूरान्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या
वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्रातः कालमविच्छिष्टमुचुर्वचनमंगनाम् ॥ १० ॥ जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं शस्व चंगदम् ॥ अंतको रामरूपेण हत्वान
यति बालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्रान् वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च तथा शिलाः ॥ बाली वज्रसमैर्बाणैर्वज्रेण विनपातितः ॥ १२ ॥ अभिभूतमिदं सर्वविद्रुतं
वानरं बलम् ॥ अस्मिन् प्लवगशार्दुले हतेश्चक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥ रक्ष्यतां नगरी शूरैर्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्थं बालिनः पुत्रं भजिष्यति प्लवंगमाः ॥
॥ १४ ॥ अथ वारुचिंतस्थानमिह ते रचिरानने ॥ आविशति च दुर्गणि क्षिप्रमद्यै वानराः ॥ १५ ॥ अमार्याः सह भार्याश्च संस्यन्नवनचारिणः ॥
लुब्धेभ्यो विप्रलब्धेभ्यस्तेभ्यो नः सुमहद्वयम् ॥ १६ ॥ अल्यांतं रगतानां तु श्रुत्वा वचनमंगना ॥ आत्मनः प्रतिरूपसावभाषे चारुहासिनी ॥ १७ ॥

समाव्यवादः एवं बहुबाणालागवदापि ॥ १२ ॥ अभिभूतमिव द्रुतम् । वानर वानराज्यपदस्य । पुत्रमंगदं मज्जिष्यति अन्यथाऽराजके त्रासमिव स्वतुल्यमव्यमिति भावः ॥ १४ ॥ अथवेति । सगमे सुग्रीवे किञ्चिदामागच्छति अभिपत्तेनाप्यंगदेनास्मात्पालनमशक्यमेवेति नेह स्यात्तुं योग्यमिति शेषः । १६ रचिषानने यवपीदं स्यात् ते तुभ्यं रचितसमीष्टं तथापीह किञ्चिद्व्याप्यं विद्यमानानि दुर्गणि अद्यै वानराः सुग्रीवद्रुतमदादयः आविशति । वर्तमानसामीप्ये ह्यु । तेषु प्रविष्टेषु येऽमार्याः समार्याश्च वानराः सुग्रीवावलोकिनः प्रागस्माभिः कृतवैपस्ते च प्रवेक्ष्यति । ततश्च लुब्धेभ्यो रात्र्यादिविषये विप्रलब्धेभ्यः पूर्वमस्माभिर्वचितोऽस्माकं तुल्यं महद्वयमस्ति यत इति शेषः । केचित्तु इह ते स्थानस्मात्तमहच्चित्तम् अनभिमतम् । इतत्तु पूर्ववदित्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अस्यांतरगतानां

नातिद्वर्तनाम् । अन्तर्गतानामिति पाठे मध्ये मार्गमागतानामित्यर्थः । तेषां वानराणां वचनं श्रुत्वा आत्मनः प्रतिरूपं कालोचितं ब्रवीते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पर्वतद्राणां क्षेत्रम्
रणेष्विति शेषः । रणेभ्योऽपेक्ष्य वज्राणामिति बहुवचनप्रयोगः । महता वीर्येण समं तुल्यम् आदिष्टमावेद्यो यस्य एषु तम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यं पराक्रान्तं पराक्रमो यस्य तं द्रुपदं जलमुसृतुं ज्याविक्षं नर्दतां
मध्ये भीमं नर्दतम् ॥ २३ ॥ द्रुगराजं प्रभूतमात्मादिमत्त्वेन द्रुगश्रेष्ठं शार्दूलो व्याघ्रः ॥ २४ ॥ सर्वलोकस्य सर्वलोकेशोऽपि चैव चतुष्पदवर्तिवल्मीकं नागहेतोरातिविचमाननागमक्षगायं सुपर्णेन

पुत्रेणममर्किकार्यराज्येनापिकिमात्मना ॥ कपिसिंहेमहाभागेतस्मिन्भर्तोरिनश्यति ॥ १८ ॥ पादमूलंगमिष्यामितस्यैवाहंमहात्मनः ॥ योऽसौ
रामप्रयुक्तेनशरेणविनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वाप्रदुद्रावरुदतीशोकमूर्च्छिता ॥ शिरश्चोरश्चबाहुभ्यांदुःखेनसमभिघ्नती ॥ २० ॥ साव्रजंतीदं
दर्शयथपतिनिपातितंभुवि ॥ हंतारंवा नरेन्द्राणांसमरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेत्रपरंर्वतेंद्राणांवज्राणामिववासवम् ॥ महावातसमाविष्टंमहामेघो
घनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रान्तंवृद्धेवोपरतंचनम् ॥ नर्दतंनर्दतांभीमंशूरैरेणपातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलनामिषस्याथैमृगराजमिवाह
तम् ॥ २४ ॥ अर्चितंसर्वलोकस्यसपतांकसंवेदिकम् ॥ नागहेतोःसुपर्णेनचैत्यमुन्माथितंयथा ॥ २५ ॥ अवष्टभ्यावतिष्ठतंदर्शयतुहर्जितम् ॥
रामंरामानुजंचैवभर्तुश्चैवतथातुजम् ॥ २६ ॥ तानतीत्यसमासाद्यभर्तारंनिहतरणे ॥ समीक्ष्यव्यथिताभूमौसंभ्रान्तिनिपातह ॥ २७ ॥ सुमेव
पुनरुत्थायआर्यपुत्रेतिवादिनी ॥ रुरोदसापतिदृष्ट्वासंवीतमृत्युदामभिः ॥ २८ ॥ तामवेक्ष्यतुमुग्रीवःशोचंतीकुरीमिव ॥ विपादमगमत्कष्टदृष्ट्वा
चांगदमागतम् ॥ २९ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किंकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ रामचापविसृष्टे
नशरेणांतकरणतम् ॥ दृष्ट्वाविनिहतंभूमौताराताराधिपानना ॥ १ ॥ सासमासाद्यभर्तारंपर्यष्वजतभामिनी ॥ द्रुणाभिहतंदृष्ट्वालिनंकुंजरोपम
म् ॥ २ ॥ वानरंपर्वतेंद्रांशोकसंतप्तमानसा ॥ तारातरुभिवोनमूलंपर्यदेयतातुरा ॥ ३ ॥ रणेदारुणविक्रांतप्रवीरपुत्रांतर ॥ किमिदानींपुरोभागा
मद्यत्वंनाभिमापसे ॥ ४ ॥ उत्तिष्ठहरिशार्दूलभजस्वशयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाःशेतेहिभूमौवृपतिसत्तमाः ॥ ५ ॥ अतीववलुतेकंतावसुचाव
मुधाधिप ॥ गतासुरपितांगत्रैर्माविहायनिषेवसे ॥ ६ ॥ व्यक्तमद्यत्वावीरधर्मतःसंप्रवर्तता ॥ किष्किंधेवपुरीस्यास्वर्गमार्गेविनिर्मिता ॥ ७ ॥

गच्छेन ययोन्यथितं तथा सुग्रीवस्य राज्यभोगहेतो रमेणेन्माथितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ तानतीत्य मार्गस्थान् रामादीनतीत्य ॥ २७ ॥ संवीतं द्रष्टम् ॥ २८ ॥ वैरमानः ॥ इति श्रीरामा
भिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ अंतकरणे मृत्युकारिणा ॥ १ ॥ २ ॥ उन्मूलमुत्पाटितमूलं पतितमिति शेषः ॥ ३ ॥ पुत्रतां
वानराणां श्रेष्ठ इदानीं पुरोभागात् एतस्मिन्काले कृतापराधां मत्वाऽद्य नाभिमापसे किमिलन्यथः ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे वीर धर्मतः संप्रवर्तता धर्मेण युद्धमाचरता त्वयाद्य स्वर्गमार्गे स्वर्गसाधनगमपूतो

किञ्चिदेवान्वा स्या पुरा निर्दिता नो चेत्कथं किञ्चिन्ना विहायत्र शेषे इत्यर्थः । कातकादु धर्मतः प्रवर्तिता रक्षिता किञ्चिदेवान्यापि स्वर्गमार्गे स्वर्गरूपदेशे निर्मितययमाह ॥ ७ ॥ यानि त्वया मार्गे निहृ तानि तेषामत्र काले त्वयोपरमः स्मृतिः कृता ॥ ८ ॥ ९ ॥ महा मम हृदय मुस्थितमिदं हृदयत्वं पतितं दृष्ट्वा न सुखेन ॥ १० ॥ स विव्रासित इति यत्तदप्रतिद्व कर्म तस्य कर्मण इय व्युत्पिः परि पाकः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥ यैषाहं हितं वाक्यमब्रुव सा त्वया मोहादिगर्हिता कार्यकृतस्य वनाकृतेति यावत् ॥ १२ ॥ दक्षिणानां विदयानां समर्थानां वा विजानि प्रमथिष्यसि प्राप्तदिव्यदेहेनाप्सामां कामोहजननेति शेषः ॥ १३ ॥ कालः प्राप्त इति शेषः । अथवाः प्रापितोसि काव्यविशेषणं निःसहाय इति तत्तदद्युर्विषयसंदर्हादित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ न मतप्यति तदस्थानेऽयुक्तम् ॥ १५ ॥ इय

यान्यस्माभिस्त्वयासाधर्वनेषुमधुगंधिषु ॥ विहृतां निवयाकालेषामुपरमःकृतः ॥ ८ ॥ निरानंदानिराहं निमग्नशोकसागरे ॥ त्वयिपंचत्व मापन्नेमहायूथपथे ॥ ९ ॥ हृदयमुस्थितमंबादृष्ट्वनिपतितंमुवि ॥ यन्नशोकाभिसंततंरुदतेबासहस्रधा ॥ १० ॥ सुग्रीवस्यत्वयाभार्याहतास चविवासितः ॥ यत्तत्स्यत्वयाव्युष्टिःप्राप्तेयंशुवगाधिप ॥ ११ ॥ निःश्रेयसपरमोहत्त्वयाचहंविगर्हिता ॥ येषाब्रुवंहितंवाक्यवानेन्द्रहिते षिणी ॥ १२ ॥ रूपयौवनहृत्तानंदक्षिणानांचमानंद ॥ द्रुतमस्ससमार्गचितानिप्रमथिष्यसि ॥ १३ ॥ कालोनिःसंशयोतूनंजीवितांतकर स्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोसिमुग्रीवस्यावशोवशी ॥ १४ ॥ अस्थानेवालिनंहत्वायुध्यमानपरेणच ॥ नसंतप्यतिककुत्स्थःकृत्वाकर्मभुगर्हितम् ॥ १५ ॥ दैधव्यशोकसंतापंकृपणाकृपणासती ॥ अदुःखोपचितापूर्ववर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १६ ॥ लालितश्चांगदेवीरःसुकुमारःसुखोचितः ॥ वत्स्यतेकामवस्थांभोपितृव्येकोधमूर्च्छिते ॥ १७ ॥ कुरुष्वपितरपुत्रमुष्टुष्टधर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभदर्शनंतत्स्यवत्सभविष्यति ॥ १८ ॥ समाश्वास यपुत्रवंसंदेशंसंदिशस्वमे ॥ मूर्ध्निचैनंसमाग्रायप्रवासंप्रस्थितोद्वासि ॥ १९ ॥ रामेणहिमहत्कर्मकृतंत्वाभिनिमृता ॥ आनृत्यंतुगतंतस्यसुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ २० ॥ सकामोभवसुग्रीवरुमांत्वंप्रतिपत्स्यसे ॥ मुंश्चरान्यमनुद्विजःशस्तोत्रातारिपुस्तव ॥ २१ ॥ किंमामेवंप्रलपतीप्रियांत्वनाभिमा वसे ॥ इमाःपश्यवराबह्वोभार्यांस्त्वानरेश्वर ॥ २२ ॥ तस्याविलपितंश्रुत्वावानर्याःसर्वतश्चताः ॥ परिगृह्णांगदंदिनादुःखार्ताःप्रतिचुकुशुः ॥ २३ ॥ किमंगदंसांगदवीरबाहोविहाययातोसिचिरंप्रवासम् ॥ नयुक्तमेवंगुणसंनिगृह्यविहायपुत्रप्रियंचारुषम् ॥ २४ ॥

गणकृपा अतिशयेन कृपणा । आवाधायां वा हिलम् । पूर्वम्दुःखोपचिता अदुःखं दुःखरहितं यथा भवति तयोपचिता वर्धिता ॥ १६ ॥ मे मया लालितः काव्यवस्थां प्राप्य वत्सत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ पितरं सुष्टु कुरुष्व ॥ १८ ॥ दृष्ट्यन्तुप्राप्य संदेशं कर्तव्योपदेशं संदिशस्यन्त्यः । प्रस्थितः प्रस्थातुकामः ॥ १९ ॥ प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये अनेन रामस्य वालिवविश्वदोषाभावो ध्वनितः ॥ २० ॥ शस्तो हिसितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्या विलपितं ताराया विलापम् ॥ २३ ॥ किमंगदं सांगदवीरबाहो सांगदो वीरहंता बहुर्यस्य तादृशगुणसंनिगृह्य गुणैस्तव प्रत्यासन्नं प्रियश्चास्त्वयो यस्य तं पुत्रं

विहाय चिर प्रवास गतुं न युक्तमित्यन्यः ॥ २४ ॥ अतप्रथमं अविचार्य हरिकानां वानत्समूहानां नाथ ब्रह्मणि स्पृशार्मित्यर्थः ॥ २५ ॥ यत्र वाली तत्रामुवि तद्दूस्मिपमुवि प्रायमुपेष्टु प्रायोपेक्षां कर्तुं व्यवस्यत निश्चितवर्ता ॥ २६ ॥ चैस्मनः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामये रामायणतिलके बालीकीये आदिकाव्ये किष्किवाकाङ्के विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ तत इति ॥ १ ॥ जंतुः फलहेतुकं स्वर्नारकादिफलसाधनम् । स्वार्थः कः । गुणैः शमादिभिः दोषेण रागादिना वा कृतं यत्स्वकर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभरूपं फलं प्रेत्याव्योऽनाकुलोऽयामिति । गुणदोषद्वयं ज्ञानज्ञानकृतमित्यर्थ इति कश्चित् ॥ २ ॥ शोचया पापपुण्यकर्मवशादशगालेन शोचनीया त्व कमन्य शोच्यं शोचसि । कर्मवशात् भर्त्रादिकं कर्मफलवशातो दीना त्व कमन्य पुत्रादिकमनुत्पत्तेः दुःखदोषमे देहेऽर्तं कः कस्यतुशोच्योस्ति उपलक्षणं कस्य को नो शोचकोऽनीत्यपि बाध्यं विदुषो नोचितः शोक इति भावः ॥ ३ ॥ द्रष्टव्यो बालिशोऽकनिवृत्तर्यमिति शेषः । अस्य बालिनो मरित्यमाणस्यायत्नं मरणोत्तरकाले यानि विधेयानि कार्यानि

यद्यप्रियकिंचिदसंप्रधार्यकृतमथास्यात्तवदीर्घवाहो ॥ क्षमत्वमेतद्धरिविशनाथवज्रमिमूढातववीरपादौ ॥ २५ ॥ तथातुताराकरुणरुदतीभर्तुः स
भीपेसहवानीभिः ॥ व्यवस्यतप्रायमनिर्धवणोऽपोपवधुमुविशत्रवाली ॥ २६ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा०
किञ्चिकाकांडे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ततोनिपतितारं च्युतां तारामिवांबरात् ॥ शनैराश्वासयामास हृदमन्हरिपृथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतं जंतुः
स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वप्रत्यक्षुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्याशोचसिंशोच्यं दीनं दीनातुकंपसे ॥ कश्चकस्यातुशोच्योस्तिदे
हेस्मिन्बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अंगदस्तु कुमारोऽयं द्रव्योजीविपुत्रया ॥ आयात्पांचविधेयानि समर्थान्यस्य चित्तय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवंभूता
नामागतिं गतिम् ॥ तस्माच्छुभं हिकर्तव्यपण्डितेनेहलौकिकम् ॥ ५ ॥ यस्मिन्हरिसहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ वर्तयति कृताशानि भोयं दिष्टा
न्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां धूमिनैर्न शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वे च हरिशार्दूलः पुत्रश्चायं तवांगदः ॥
हर्यक्ष्णति राज्यं च त्वत्सनाथमनिदिते ॥ ८ ॥ ताविमौ शोकसंतप्तौ शनैः प्रेरयामाभिनि ॥ त्वया परिगृहीतो यमंगदः शास्तु मे दिनीम् ॥ ९ ॥ संत
तिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि संप्रतम् ॥ राज्ञस्तत्क्रियतां सर्वमेष कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥

समर्थानि श्रेष्ठानि तानि पंच विनय विचारय ॥ ४ ॥ अनिरताभयस्थितां तस्माच्छुभं प्रलोकयुखावहं यत्कर्तव्यम् । हे पंडिते इह पतिप्रतिनिधियोगकां न लौकिक बहुरोदनादि कर्तव्यम् । प्रीतिमात्रबोधका त्वा भूतेशसाधनयेन च तस्य लौकिकत्वम् ॥ ५ ॥ यस्मिन् जीवतीति शेषः । कृताद्यानि कृतमेवेत्याशानि वर्तयति जीवति दिष्टांतम् आशुगिरुपकान्तिकालांतम् ॥ ६ ॥ न्यायेन नीतिशास्त्रेण दृष्टोऽयं राजकार्येन समादिपरो वानरेषु धर्मजितां व्रणैर्भूमिं जितवतां राज्ञां भूमिं स्थान गतः तद्विचार्यः । अतो नीतच्छोक उचितः ॥ ७ ॥ त्वमपि न शोककरणाव्याह सर्वे चेति । त्वत्साथं त्वदैक्या मनाथम् ॥ ८ ॥ तावन्मिं सुप्रियापदौ शनैः प्रेर्य उदारकार्यकरणयेति शेषः ॥ ९ ॥ संततिः भगदः यथा दृष्टा यत्रप्रयोजनतया शास्त्रे दृष्टा यत्र राज्ञः साम्राजं प्रलोकयितुं कृत्यं तद्विद्यताम् । एष कालस्य इदानींतकालस्यो

चितो निश्चयः अनुष्ठाननिश्चयः ॥ १० ॥ तदेवाह संस्कार्य इति । रामबाणस्वामिवाचान्मरणनिश्चयेनैव युक्तिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यदुक्तं पुणेण सुखिनां भवेति तत्प्रत्याख्याति तारा अंगदिति । आनन्दगुणानां पुत्राणां शतमेवतः सुखसाधनैककोटौ हस्त्यापि पशुयांसिस्त्वेषोऽपरकोटौ तयोर्मध्ये द्वितीयो कस्यतियमितसुखसाधनं फलोके परमानन्दहेतुत्वात् तस्मात्सहामन कारिण्य इति भावः ॥ १३ ॥ राज्यं यदधीनमिति यदुक्तं तत्किराचटं न चेति । न राज्यस्य प्रभवामि न योग्या ब्रीत्वात् । अंगदस्य वा राज्यदाने न प्रभवामि अतः सर्गः मन्त्रः प्रत्यागन्तश्च ॥ १४ ॥ एषा बुद्धिर्यत्कण्टकाभिप्रेक्षुर्बुद्धिः पिता नत्सुत्यः सुग्रीवः ननुः सुखदानाधिकारी न मातेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यन्मानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किञ्चिकाकाण्डे एकाविकः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वतो वीक्षमाणः स आत्मवसन्प्रगतः स्थित सुग्रीवमेवादौ ददर्श ॥ १ ॥ आमाप्य सुग्रीवेति सवाच्य ॥ २ ॥ हे सुग्रीव मां किञ्चिन्प्राप्तं प्रागभवीदुच्छ्रुतवशाद्विवेकेण मयिव्यतावश्यमादिता बुभुक्षोर्हेन लघि शृङ्खलिरूपेण बलाच्छुभमाण मां ज्ञात्वा त्वं दोषेण स्वापकारदोषवन्नेन मां गुंणमगुं नोर्हसि ॥ ३ ॥ कार्यलुपितं कर्मप्रबल्यं दर्शयति युगपदिति । आनुयुक्तं आनोयुक्तमुचितं सौहार्दं संस्कार्योर्हरिराजस्तुअंगदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रपश्यतीं शांतिमेव्यसि ॥ ११ ॥ सातस्यवचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवी दुत्तरं ताराहन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥ अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वारम् ॥ १३ ॥ नचाहं हरि राज्यस्य प्रभवाम्यंगदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥ नक्षेत्रा बुद्धिरास्थेया हन्तृमग्नगदं प्रति ॥ पिता हि बंधुः पुत्रस्य नमा ताहारिसत्तम ॥ १५ ॥ नहिममहारिराजसंश्रयात्क्षमतरमस्तिपत्रचेहवा ॥ अभिसुखहतवीरसेवितं शयनमिदममसेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥ इत्यपि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किञ्चिकाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ वीक्ष्यमाणस्तुमं दासुः सर्वतो मंदमुच्छ्वसन् ॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श तुजुगमप्रतः ॥ १ ॥ तं प्राप्ता विजयवौली सुग्रीवं पुंगवश्वरम् ॥ आभाष्य व्यक्त्या वाचा सन्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुग्रीवदोषेण नमां गतुमर्हसि किल्बिषात् ॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥ युगपद्रहितं तत न मन्ये सुखमावयोः ॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हितदिदं जा तमन्वथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्यत्वमद्यैव राज्यमेषां वनैकसाय ॥ मामप्यद्यैव गच्छंतं विद्विषैव स्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितं च हिराज्यं च श्रियं च विपुलं तथा ॥ प्रजहाम्येव तूष्णमहं चागहितं यशः ॥ ६ ॥ अस्यां त्वहमवस्थायी वीरवक्ष्यामि यद्वचः ॥ यद्यप्यसुकराजं कर्तुमेव त्वमर्हसि ॥ ७ ॥ सुखं च राज्यसुखं चावयोः कर्मणा युगपन्न विहितमिति मन्ये यत्तत्तदित्युचितमपि सौहार्दं सुखं चान्यथा जातं विवदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अयं रामशरक्षीणपापत्वात्प्राप्तदिव्यप्रकृतिः स्वयमेव सुग्रीवाय स्वानं तरं प्राप्तं राज्यं ददाति प्रतिपद्येत्यर्थः । वैष्वतक्षयं यमगृहम् । ननु राजनि श्रुते तत्पुत्र एव राज्यधिकारी न तु तत्कर्त्तव्यत्वं प्रातेति चेन्न । पुत्रस्य बालत्वेन राज्यरक्षणसामर्थ्यात् बलवदाश्रितत्वाच्च पुत्रनाशो मां भूदिति तयोक्तः । भगवता रामेणापि राज्यरक्षणसामर्थ्येनांगदस्य सुग्रीवोमिषिक्तो राज्ये यौवाव्ये चागदः । सुग्रीवानन्तरं त्वं दास्यैव राज्यधिकारो न तु सुग्रीवपुत्राणां ज्येष्ठपुत्रत्वादित्याहुः ॥ ५ ॥ अगर्हितं यशः प्रजातं यशः इत्येव तच्च प्रजहामि एतेनैव शरणं रामहतादिति प्राब्रुः । अन्ये तु चत्वर्ये यश इत्युच्यं बोध्यः । अगर्हितं यशस्तु प्रानोमीति शेषः । बाली भगवता रामेण छेत्तेन हत इत्येव रूपं च यश इत्याहुः ॥ ६ ॥ अस्यामवस्थायं च रामदशार्थां यद्यप्यसुकरं मयायतमपकृतत्वात् तथापि कर्तुमर्हस्येवेति योजना । सात्त्विकावासात्त्विकसमाश्रयणोच्चाश्रयः ।

स्वयं राज्यस्य दत्तत्वाद्वाजिनिर्दिष्टं संवोचनम् ॥ ७ ॥ तदेवाह सुबाहर्मिति । अबलिद्या समर्थम् ॥ ८ ॥ प्राणैः प्राणैः मम पुत्रं स्वमौरसं पुत्रमिवहीनार्थमदीर्घहिकसफलप्रयोजनं यया तथा सर्वतः सर्वत्र देशे काले च पाठ्य । स्वान्तरसमर्थैव राज्यं देहीति व्यंग्यम् ॥ ९ ॥ पालनप्रकारमेव दर्शयति त्वमपीति । सर्वत्र भवेति शेषः ॥ १० ॥ उक्तं स्वपुत्रस्याबालिद्यात्वं दर्शयति एष इति । रक्षतां वधे रामप्रयुक्तप्रकारसंग्रहप्रति ॥ ११ ॥ अनुरूपानि मदनुसूचिणि ॥ १२ ॥ ताराक्षणां तत उपकारमादर्शं सूचयति सुमेति । तद्विहा तारा अर्थानां मध्ये सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयो योऽर्थस्तस्य विश्वे औत्पतिके विविधे नानाप्रकारोत्पातसूचितापकाळिकाशुभेयनिश्चये सर्वतः वेदिकासुषिक्वनिश्चये च परनिष्ठिताऽतिसमर्था ॥ १३ ॥ ततः किं तत्राह यदिति । तत्कार्यं त्यक्तसंशयं कार्यमुद्यमम् । तदंय द्रष्टयति नहीति । मदनुभवसिद्धमेतदिति भावः । अनेन त्रैवीर्णकेतरत्वेन तरुणत्वेनावश्यकतयापुरुषांतरस्वीकारायास्ताराया देवरत्वाद्युपनिषत् स्वीकारोच्युत इति गम्यते ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रे नक्तव्यमुपदेशमाह राघव

सुखाहं सुखसंवृद्धबालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमंगदम् ॥ ८ ॥ मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रपुत्रमिवौरसम् ॥ मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ ९ ॥ त्वमप्यस्य पिता दाता परित्राता च सर्वशः ॥ भयेष्वभयदश्चैव यथा हं पुत्रवशे ॥ १० ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसां च वधे तथा मय्यतस्ते भविष्यति ॥ ११ ॥ अनुसूचिणि कर्मणि विक्रम्य बलवान्नणे ॥ करिष्येत्येता रेयस्ते जस्वीतरुणोऽगदः ॥ १२ ॥ सुषेणदुहिता च यमार्थं सूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पतिके च विविधे सर्वतः परनिष्ठिता ॥ १३ ॥ यदेषासाध्वि तब्रूयात्कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ न हितारा मंतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १४ ॥ राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशंकया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वांचिहंस्यदमानितः ॥ १५ ॥ इमां च मालामा धत्स्व दिव्यां सुग्रीवां चानीम् ॥ उदाराश्रीः स्थिता ह्यस्यां स प्रजह्यान्मते मयि ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षत्यक्कापुनर्दीनोऽग्रहस्तइवोदुराद ॥ १७ ॥ तद्वालि वचनाच्छांतः कुर्वन् युक्तमंतद्रितः ॥ जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव कां चानीम् ॥ १८ ॥ तां मालां कांचनीं दत्त्वा हृद्वा चैवात्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्य भावाय स्नेहादंगदमब्रवीत् ॥ १९ ॥ देशकालौ भजस्व ब्रह्ममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगोभव ॥ २० ॥

स्येति । अकरणेऽधर्मः स्यान्मिथ्याप्रतिज्ञापापेति भावः । एव पारलौकिकमनिष्टं प्रदर्शयति तदाह त्वां चेति । मामिव धर्ममन्त्रप्रवादिनि भावः ॥ १९ ॥ अथ राज्यानुमतिं क्रिययापि दर्शयति इमां चेति । उदारा प्रशस्ता श्रीर्जयच्छमीरसां स्थिता महेन्द्राग्राहात् । हि यतो मृते मयि शत्रुसंशोत् एतां सा श्रीर्जिहात् अत इदानीमेवमा गृह्णाणेति भावः ॥ १६ ॥ एव वालि वचः श्रुत्वा पूर्वं वाली दुष्ट इति बुद्ध्या तद्वधे जातं हर्षमिदानीमेव सौमनस्यदर्शनेन त्यक्त्वा दीनो विषण्णोऽदिलर्थः । अग्रहस्तः राहुग्रस्तः ॥ १७ ॥ तद्वालि वचनात्तादृशवालि वचनेन शान्तः शान्तैरः युक्तं ब्राह्मणेनोचितदर्शनादिव्य बहिरामतद्रितः कुर्वन् मालाग्रहणे वालिनाभ्यनुज्ञातो मालां जग्राह ॥ १८ ॥ प्रेत्य भावाय संसिद्धो निश्चितमरणः ॥ १९ ॥ देशकालौ तत्तत्कर्मोचितौ भजस्व जानीहि । प्रियाप्रिये इष्टानिष्टयोगज्ञे काले सेवा

काले सुग्रीवदशगतास्तेषामपरो मय ॥ २० ॥ विपक्षे वायसमाह यथा हति । वाळतया केवल खलितो यथा संवोचितकालेपि शेषा रहितोऽर्थात् तथा वेवाराहिले न वर्तमान वा सुग्रीवो न श्नु मनान्तः श्वां दुर्विधुपदेशः ॥ २१ ॥ किचास्य सुग्रीवस्य मित्रैरुपकारकैस्तथा शत्रुमित्रकारकैश्च गतं संगतं सत्त्वं मा गच्छेत् मा गच्छेत् । मर्तुः सुग्रीवस्याप्यर्थः प्रयोजनसाधनः ॥ २२ ॥ नातिप्रणयः पुनः गत अप्रणयश्च न कार्यः अमद्वधादिना अतच्छुक् । अत्यासत्तिर्दिनादाय वृत्तिदूर तु निष्फलम् । सेवा मध्यमभावेन राववहिरुगुह्यिगमिति न्ययेन मध्यमार्गमवलम्बयेत्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हतो यूथपो येना तादृशाः पारं देवमाना विचुक्षुः शूलैः ॥ २५ ॥ अस्यैव प्रपंचः किञ्चिज्ज्ञेयादि ॥ २६ ॥ २७ ॥ गोलमस्य तदात्यस्य महदुद्धं पंचदशवर्षाधि बहोरात्रमाविश्रम युद्धम् । तदेवाह नैवेति ॥ २८ ॥ दंष्ट्रफाल्बान्

यथा हि त्वमहाबाहो ललितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वं सुग्रीवो बहून्मन्यते ॥ २१ ॥ नास्या मित्रैर्गतं गच्छेत् शर्मशत्रुभिरिदम् ॥ भर्तुरर्थपरोद्गतैः सुग्रीववशगोभवा ॥ २२ ॥ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्चेत् ॥ उभयं हि महादोषं तस्मादन्तरदृग्भव ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा यथ विवृत्ताक्षः शरसं पीडितो भूशम् ॥ विवृत्तैश्च नैर्भविष्वोक्तांतजीवितः ॥ २४ ॥ ततो विचुक्षुः शूलैस्तत्रावाराहतयूथाः ॥ परिदेव्यमानास्ते सर्वेषु वगसत्तमाः ॥ २५ ॥ किञ्चिद्वा ह्यवद्व्यूहान्याच स्वर्गतिवान् रेश्वरं ॥ उद्यानानि च द्यूहान्यानि पर्वताः कानना निच ॥ २६ ॥ हते युगशालूले निध्रमावानराः कृताः ॥ (यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च ॥ पुष्पौ वीणा तु बध्यन्ते कारिष्यन्ति तद्वक् ॥ ३१ ॥) येन दंष्ट्रमहदुद्धं गंधर्वस्य महात्मनः ॥ २७ ॥ गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पंच च ॥ नैव रात्रौ न दिवसे तदुद्धं सुपश्याम्यति ॥ २८ ॥ ततः षोडशमे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ तं हत्वा दुर्विनीतं तु वालीं दंष्ट्रकरालवान् ॥ २९ ॥ सर्वभयं करोस्माकं कथमेव निपातितः ॥ ३० ॥ हते तु वीरे पुनराधिपे तदा वने चरास्तत्र न शर्मलेभिरे ॥ वने चराः सिंहयुतमहावनेयथा हि गावो निहते गावपतौ ॥ ३१ ॥ ततस्तु ताराव्यसनाणं वर्षप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥ जगाम भूमिपरिरस्य वालिनं महदुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३२ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वा० आ० च० सा० किञ्चिद्वाकांशे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ततः समुपजिघ्रंती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ पतिलोकश्रुता तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शेषं त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीरे सुदुःखे वसुधतले ॥ २ ॥ मत्तः प्रियतरा नृनं वानेन्द्रमहीतव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्य वशं शत्रो विधिरेष भवत्यहो ॥ सुग्रीववर्षाविकांतो वीरसाहसिकप्रिय ॥ ४ ॥

कार्यः स्वार्थे मयम् । दंष्ट्रकराल इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अस्माकं सर्वभयं करः सर्वेभ्योऽभयं करः स एष वीरः कथं निपातितः ॥ ३० ॥ वने चराः पुन्यमा न इमं लेभिरे इत्यन्वयः । अपर वने चरा इति गर्वा विरोधम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्येति पाठः ॥ ३२ ॥ खेगमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किञ्चिद्वाकांशे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ अथ तारा मृत द्यूह पुनः प्रपतित इति । लोकश्रुता लोकप्रसिद्धा ॥ १ ॥ उपलः पाण्यैरुपचितं व्यासे सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ ३ ॥ एष विधिः रामरूपः सुग्रीवस्य वशं प्रोत्तेयं नो भवति । अहो इत्याश्चर्यं । न तु लवहरेः प्राप्ते येन किंवा मार्यया योजितः स्यादिति भावः । अतः सुग्रीव एव विकांतोऽत्र राज्ये भविष्येति शेषः । साहसिक साहसकर्म ॥ ४ ॥

पृथुपासते पृथुपासत ॥ ५ ॥ यत्र त्वया निहता रिपवः शान्तितास्तदिदं वीरशयनं तत्र त्वमपि शेषे ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन विशुद्धसत्त्वशमय प्रिययुद्ध प्रिययुद्धत्वाद्युद्धैव मरणं जातमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥
शूराय कन्याया अदानं हेतुः । शूरस्य तव भार्या मां विधत्वां कृतां पश्य । ममनः राजपत्नीत्वमिमानः । शाश्वती स्थिरा गतिः सुखप्राप्तिः ॥ ९ ॥ १० ॥ कृत शोकनेति शेषः । प्रकृत्याऽनुपाधितः ॥ ११ ॥
प्रहारे रणे पराक्रान्तः परेण आक्रान्तः अपिमृतः पञ्चत्वमागतः एतद्वृत्तपि युद्धदय न भिन्नवतो दृढमिति पूर्वेणान्यः । ननु सपुत्रायाः कस्तं शोकोऽत आह पतिर्हीनत्वादि ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृमिदिगोपादे राग इव रागो यस्य तादृशः परितोम आत्सरणं यस्मिन् कृमिरागो लक्ष्यारागः । कृमिरागं वंदयार्थां लक्षिक प्रियदर्शनेमिच्छुस्त्वलालादांशादित्यन्ये ॥ १४ ॥ परितुष्टुम् आलिङ्गितुं न शक्नोमि रेणुशोणितसंवीत

ऋक्षवानरमुख्यास्त्वांस्त्वालिनं पृथुपासते ॥ तेषां विलपितं कृच्छ्रमंगदस्य च शोचतः ॥ १५ ॥ मम चेमागिरः श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ इदं तद्वीरशयनं तत्र शेषे हतो युधि ॥ ६ ॥ शाथितानि हतायत्र त्वयै रिपवः पुरा ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्धममप्रिय ॥ ७ ॥ मामनार्थां विहायैकांगतस्त्वमसिमानद ॥ शूराय न प्रदातव्या कन्याखलु विपश्चिता ॥ ८ ॥ शूरभार्या हतां पश्य सद्यो मां विधत्वां कृताम् ॥ अपमग्नश्च मम नो भयमेषां क्षती गतिः ॥ ९ ॥ अगाधे च निमग्नास्मि विपुलेशोऽकसागरे ॥ अश्मसां स्मयं नृमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ १० ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा द्वावशतं वा दृष्टम् ॥ दुःखे च वचभर्ता च प्रकृत्या च मम प्रियः ॥ ११ ॥ प्रहारे च पराक्रान्तः शूरः पंचत्वमागतः । पतिर्हीना तु यानां रीका मंभवतु युत्रिणी ॥ १२ ॥ धनधान्यसमुद्धः । पविधवेत्युच्यते बुधैः ॥ स्वगात्रप्रभवे वीरशेषैरुधिरमंडले ॥ १३ ॥ कृमिरागपरिस्तोमे स्वकीये शयने यथा ॥ रेणुशोणितसंवीतं गच्छतं वसभंततः ॥ १४ ॥ परिबुधुं न शक्नोमि मुखाभ्यां पुंवर्गपम् ॥ कृतकृत्यो द्युःश्रीवो वैरस्मिन्नतिदरुणे ॥ १५ ॥ यस्य रामविणुत्तेन हतमेकेषुणाभयम् ॥ शरेण हृदिले मरणात् त्रसं स्पृशेन्नैव ॥ १६ ॥ वार्यामि त्वां निरीक्षतीं त्वयि पंचत्वमागते ॥ उद्धवर्हशरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥ १७ ॥ गिरिगह्वरं सलीनं दीप्तमाशी विषं यथा ॥ तस्य निष्कृज्य माणस्य बाणस्यापि बभौ ध्रुतिः ॥ १८ ॥ अस्तमस्तकसन्नद्धश्चर्मोर्दैनकरादिव ॥ पेतुः क्षतजवा रास्तु द्रुणेभ्यस्तस्य पूर्वशः ॥ १९ ॥ ताम्रगौरिकसंपृक्ता धारा इव धरा धरात् ॥ अवकीर्णविमार्जती भर्तारं रणेणुना ॥ २० ॥ अस्त्रेन यनजैः शूरसिपेचास्त्रसमाहतम् ॥ रुधिरैः क्षितसर्वांगं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ २१ ॥ उवाच तारापि गाक्षं पुत्रमंगदमंगना ॥ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्रमुदा रुणाम् ॥ २२ ॥ संप्रसक्तस्यैवैरस्य गतौ तः पापकर्मणा ॥ बालमूर्यो ज्वलतं नु प्रयातं यमसादनम् ॥ २३ ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्रमानदम् ॥ एवमुक्तः समुत्थाय जग्रज्जहार णोपितुः ॥ २४ ॥ त्वात् शोकेन मुजयोर्विलाभावाच्च गात्रसंलग्नशरत्वाच्च अस्मिन्नैव बालिविषये वैरे कृतकृत्यः कृतानुष्ठानमुग्रतः ॥ १९ ॥ शरेण तव गात्रसंस्थिते वार्यामि निवारिता भवामित्यन्यः ॥ १६ ॥ एवं तद्वचः श्रुत्वा नीलः शस्त्रं उद्धवर्ह उद्धववान् । अस्य बाणस्यातिजस्विन्युद्धेन तं बाणं क्षयात् पुनस्तूणगमनमिति बोध्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ दिनकरादिति पचमी पण्डर्ये । नक्षिरस्तत्त्वादिनि माः । त्रणेभ्यः शरशिलापादाज निमित्तम् ॥ १९ ॥ रणेणुना वकीर्णं व्यातम् ॥ २० ॥ २१ ॥ पापकर्मणा प्राचीनपापवशात् संप्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्योत्पत्त्यमान गतः प्राप्तवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥

ह्यमभिवादयमानम् इदं तारावाक्यम् ॥ २९ ॥ उपाले समीपे तिष्ठामि ॥ २९ ॥ रामस्य प्रहरणं बाणस्तद्वृणोर्मांभसा मया विना कथमवश्यं स्नातः ॥ २७ ॥ मालामिह न पश्यामि किं नु मूर्धन्याय मानादानं स्याददर्शनं शोकवशाद्दृष्ट्यापि विस्मरणं चेत्येवमुक्तिः ॥ २८ ॥ आर्वतमानस्य अस्त गच्छतः शैलपारं तमेवास्ताचलम् ॥ २९ ॥ पथमिदं वच इति स्मृतितत्त्विकद्विदस्य प्रागुपदिष्टस्य प्रामाण्यः ॥ ३० ॥ नैमानः ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामिणे रामायणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ तं ताराम् अयुक्तोऽन शोकमहागणैर्नाभिन्दुता निवर्तमानः अप्रतिमं अस्वदेव आत्मन इति श्रेयः ॥ १ ॥ बाष्पपूर्णं मुखेनोपलक्षितं तारां पश्यन् निर्विण्णमत्ताः खिन्नाः सपरिदूयमानः सम्यगनुगत्यमानः ॥ २ ॥ उदात्त धीरोदात्तसमात्मन् । लक्षणेः

भुजाभ्यांपीनवृत्ताभ्यामंगदोहमितिब्रुवन् ॥ अभिवादयमानं वामंगदं त्वं यथापुरा ॥ २५ ॥ दीर्घायुर्मवत्रेति किमर्थनाभिभाषसे ॥ अहनुज सहायात्वात्पुपासगतचेतनम् ॥ सिंहेनपातितसद्योगैः सवत्सेवगोवृषम् ॥ २६ ॥ इङ्कासंग्रामयज्ञेनरामप्रहरणंभसा ॥ तस्मिन्नवभृथेज्ञातः कथं पत्न्यामयाविना ॥ २७ ॥ यादत्तादेवराजेनतवतुष्टेनसंयुगे ॥ शतैर्कोभीप्रियांमालां ततिपश्यामिनेदृक् ॥ २८ ॥ राज्यश्रीर्नजहातितां गतासुमपिमानदं ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्यशैलराजमिवप्रभा ॥ २९ ॥ नमेवचः पथ्यमिदंत्वयाकृतंनचास्मिश्नान्नाहिनिवारणेतव ॥ हतासपुत्रा स्मिहतेनसंयुगेसहत्वयाश्रीर्विजहातिमामपि ॥ ३० ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तामाशुवेगेनदुरासदेनत्वमिप्लुतांशोकमहागणैर्विन ॥ पश्यंस्तदावात्यनुजस्तस्वीध्रातुर्वधेनाप्रतिमेनतेपे ॥ १ ॥ सबाष्पपूर्णं नमुखेनपश्यन्क्षणेननिर्विण्णमनामनस्वी ॥ जगामरामस्यशनैः समीपंभृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २ ॥ संतसमासाद्यगृहीतचापमुदात्तमाशीविषं तुल्यबाणम् ॥ यशस्विनंलक्ष्मणलक्षितांगमवस्थितंराघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञातमिदंनरेन्द्रकृतंत्वयाहृष्टफलंचकर्म ॥ ममाद्यभोगे पुनरेद्रसूनोभनोनिवृत्तंहतजीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यामंहिष्यातुभृशंरुदंत्याणुरेडतिविक्रोशतिदुःखतामे ॥ हतेनृपेसंशयितेगदेचनरामराज्यरमेतमे नामे ॥ ५ ॥ क्रोधादमषादतिविप्रघर्षाद्भ्रातुर्वधोमेनुमतः पुरस्तात् ॥ हतोन्विदानोहारिथूपेस्मिन्सुतीक्ष्णमिध्वाकुब्रुवप्रतप्ये ॥ ६ ॥ श्रेयो वमन्यममशैलमुख्ये तस्मिन्निवासिश्चिरमृष्यमुक्ते ॥ यथातथावर्तयतः स्ववृत्त्यानेमिन्हन्यन्निदिवस्यलाभः ॥ ७ ॥ नन्वाजिघांसाभिचरोतियन्माम यमहात्मा मातिमानुवाच ॥ तस्यैवतद्रामवचोऽनुरूपमिदंवचः कर्मचमनुरूपम् ॥ ८ ॥

सामुद्रिकशाब्दोक्ताजलक्षणेर्लीलामा यस्य तम् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा ल राज्यमंगफलं कर्म बलिबद्धरूपं हतजीवितेन दुर्निस्तर्जवितेन सार्धंभु मोगेक्षित्यनयः ॥ ४ ॥ अस्यां तारायां पुरे तस्ये जने अस्ति विक्रोशति आयतं रुदति अगदं संशयिते पितृवियोगात्संशयितजीविते ॥ ५ ॥ अतिविप्रघर्षाद्भ्रातृकुताधिकारममवाद्धेतोर्मोगेपक्षाक्रोधादमषादसहिष्युतया च सुतीक्ष्णमतिदोषेन प्रतप्ये तपामि ॥ ६ ॥ यथा तया येनकेनापि प्रकारेण स्ववृत्त्या स्त्रजालुचितवृत्त्या वर्तयतः जीवतः कथमनुरूप एव श्रेयो मन्ये ननु त्रिदिव्य लाभ इत्यनयः ॥ ७ ॥ तद्वचस्तस्यैवाधुनरूपम् ईषित्वाघातेपि मयि तदङ्गत्वात्

रचातुहोबद्धतया त्वां न विवासाभि . कदापि चर गच्छेति यत्तद्वच इत्यर्थः । इदं कर्म आतुवधरूपं वचस्तदर्थमाकारणरूपम् ॥ ८ ॥ कामः पुरस्कृतो येन तादृशोपि भ्राता राज्यस्य तदुल्लस्य दुःखस्य आतुवधे भाविदुःखस्य सारं तारतम्यं विविधयन्विचारयन् कथं आतुवधं रोचयेत । एवं चाहं तत्तारतम्यानभिन्न इति भावः ॥ ९ ॥ उत्तमं विद्वणोति वयो होति । मां ह्यु तस्य मतिर्नार्सीदित्यर्थः । तन्न हेतुः । स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् अतुचितकर्मकारी वालीयशःप्रसंगमायात् प्राणहारी आतुरिति शेषः । व्यतिक्रमोऽन्यायः ॥ १० ॥ दुमशावयावभगः फलश्रितः अत एव मुहूर्तं परिनिष्टमन् लामाक्रोशन् यदा उम्रव तदा तेन आत्रा सान्वयित्वा पुनरेवं दुश्चष्टां कर्तुं नार्हसि इत्युक्तः । न पुनर्मां हतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ अत एव आतुवमित्यादि ॥ १२ ॥ अचितनयं चितयितुमप्ययोग्यम् । अत एवावैतन्यं परिहरणीयं यत्किंचिदुपाधिनायनीप्सनी यस्मात्कर्तुं कर्मणि सर्वथाऽनवेक्षणाय दर्शानर्हम् इदं प्राप्नोसि । इदंपदार्थमाह पाप्मानमिति । हे वयस्य आतुव्येष्टस्य भ्रातुर्वधात् पाप्मान तद्रूपं वस्तिव्यर्थः । त्वष्टो विधिरूपः ॥ १३ ॥ प्रतिपत्तुं प्राप्तुं क इच्छेत्को वा सहेत । ग्रहीतुं शक्तुं यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रजानां समानं तामिः क्रियमाणं स्वसमानमपि नार्हमि पापप्रस्तत्वात् । न यौवराज्यं ज्येष्ठस्य पुत्रमगदं

भ्राताकर्थांममयागुणस्यभ्रातुर्वधंरामविरोचयेत ॥ राज्यस्यदुःखस्यचवीरसारंविचितयन्कामपुरस्कृतोपि ॥ ९ ॥ वधोहिमेमतोनासीत्स्वमाहात्म्यव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्धिद्विदौरात्म्यात्प्राणहारिव्यतिक्रमः ॥ १० ॥ दुमशाखावभगोहंमुहूर्तंपरिनिष्टमन् ॥ सांत्वयित्वात्वनेनोक्तो नःकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ भ्रातृत्वमार्थभावश्चधर्मश्चानेनरक्षितः ॥ मयाक्रोधश्चकामधकपित्वंचप्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ अचितनयंपरिवर्जनीयमनीप्सनीयंस्वनेक्षणायम् ॥ प्राप्नोस्मिपाप्मानमिदंवयस्यभ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेदः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिदस्यमहीजलंचवृक्षाश्चकामंजगद्दुःस्त्रियश्च ॥ कोनामपाप्मानमिमंसहेतशाखासृगस्यप्रतिपत्तुमिच्छेत् ॥ १४ ॥ नार्हामिसमानमिमंप्रजानांनयौवराज्यंकुतएवराज्यम् ॥ अयमयुक्तंकुलनाशयुक्तमेवंविधाराधवकर्मकृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्यकर्तास्मि विगर्हितस्यक्षुद्रस्यलोकपकृतस्यलोके ॥ शोकोमहान्ममभिवर्ततेऽयंगृष्टेयथा निम्नमिवांबुवेगः ॥ १६ ॥ सोदयर्धातापरगात्रवालः संतापहंस्ताक्षिशिरोविषाणः ॥ एनोमयोममभिहंतिहस्तीदीप्सो नदीकूलमिवप्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अहोबतेदंनृवरविषह्यनिवर्ततेमेहदिसाधुवृत्तम् ॥ अग्नौविवर्णपरितप्यमानकिदृयंथाराधवजातरूपम् ॥ १८ ॥ महाबलानंहारियूथपानामिदंकुलं राघवमग्निमिच्छम् ॥ अस्यांगदस्यापिचशोक्तापादर्थस्थितप्राणमितीवमन्ये ॥ १९ ॥

राज्ये कृत्वा यथाप्राप्तं यौवराज्यमित्यर्थः । एवविधं कर्म कृत्वा राज्यं सर्वथा नार्हमित्यन्वयः ॥ १५ ॥ क्षुद्रस्य क्षुद्रयोयस्य लोके इह लोके विगर्हितस्य निदितस्य लोकापकृतस्य फलोकेऽपरसार्यसाधनस्य पापस्य कर्तास्मि अतो महान् शोको मां इव तथाभिवर्तते । यथा द्रष्टुंलुङ्गो निम्नम् । इवशब्दस्तथाशब्दार्थः ॥ १६ ॥ सोदयर्धात एव परागात्रभागो बालश्च यस्य तज्जसंताप एव हस्ताक्षिशिरोविषाण यस्य सः दृष्टो मत्तः पृष्ठद्वो महान् ॥ १७ ॥ हे दृक् इदमहं पापम् । बत खेदे । अविषह्य सोढुमशक्यं प्राप्य मे हृदि स्थितं साधुवृत्तं जन्मांतराभितपुण्यं निवर्तते । विकर्णमत एवाग्नौ परितप्यमानं जातरूपम् अविषह्यमशक्यसह्यवस्थानं प्राप्य किदं मल यथा निवर्तते तथेत्यर्थः । यथा बलवतोत्तेनाधमः स्थातुं न शक्नोति तथा बलवताधमेन महोत्तेमोपीत्याशयः । एवं चानेन पापेन सर्वपुण्यक्षयो जात इति तावत्यर्थः । केचित्त अग्नौ परितप्यमान जातरूपं स्वर्णं यथा विवर्णं विवर्णताकारकं किदं दाहकक्षारद्रव्यं प्राप्य निवर्तते तथेत्यर्थ इत्याहः ॥ १८ ॥ मर्कमिच्छम् । मर्यतस्वामिक्वधादिति भावः । अपि चास्यांगं

दस्य शोकात्तापत्र इति नम इत्युपेक्षावधेकम् ॥ १९ ॥ मुलम्यः सुलम इत्यर्थः ॥ २० ॥ अगदो न जीवेत् यदि जीवेत्तदा माता तारा पुत्रपालनाय जीवेत् तदमार्गं तु सा संशया न जीवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥
 सत्त्वं समानत्वम् । निदेशे त्वदज्ञायाम् ॥ २२ ॥ अनुजानीहि अभिप्रेक्षायोति शेषः ॥ २३ ॥ संजातबाष्पः दुःखिप्राणिदशमेन महतामय स्वभावः ॥ २४ ॥ तस्मिन्क्षणे तस्मिन्क्षणे ताराः
 हृत्तीर्णमिदं वारवारमेवक्षमाणः जीवेत्तस्मिन्क्षणे क्षितिरिव क्षमावाक् समुत्सुकः शोकापनयनयति शेषः ॥ २५ ॥ कृपिसिंहतायां कृपिसिंहतां स्मरिन् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पुल्लप्रधान पुरुषेष्टम् । सः दगा
 दोक्तः काकुत्स्थोयमिति प्रकृते इति संकथः ॥ २८ ॥ परविह्वलौ कथेन स्वल्पमर्द्धं गच्छती ॥ २९ ॥ संजातो विस्मृतः शरीरलो रजद्वीवादिदयसा सा रेणु युद्धेदृक्करणेन सर्वाधिकोक्तयेण लक्ष्मणेन
 मुतः सुलभ्यः मुजनः सुवश्यः कुतस्तु पुत्रः सहशौगदेन ॥ नचापिविद्येतसवीरदेशोयस्मिन्मन्त्रे सोऽदसंनिकर्षः ॥ २० ॥ अद्यांगदो वीरवरो न जीवेत्
 वेतमातापरिपालनार्थम् ॥ विनातु पुत्रं परितापदीनानासनैव जीवेदिति निश्चितम् ॥ २१ ॥ सोऽप्रवक्ष्याम्यतिदितामर्षिप्रात्राच पुत्रेण च सस्यमिच्छामि ॥
 इमे विचेष्ट्यतिहरिप्रविराः सीतां निदेशोपरिवर्तमानाः ॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते सस्यतिकार्यमेतन्मय्यप्यतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥ कुलस्य हन्ता रमजी ॥ २३ ॥
 रामानुजानीह कृतांगसंभाम् ॥ २४ ॥ इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा चोर्वालिजवन्यजस्य ॥ संजातबाष्पः परवीरहन्ता रामोऽनुहूतविमना बभूव ॥
 ॥ २५ ॥ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ॥ रामोरुदतीव्यमेनेन मग्रांसमुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २६ ॥ तौ तारा
 नेत्रां कृपिसिंहनाथापतिं समाश्लिष्यत दाशयानाम् ॥ उत्थापयामासुरदीनसत्त्वं मंत्रिप्रधानाः कपिराजपत्नीम् ॥ २६ ॥ सा विस्मृता तीपरिरभ्यभाष
 तुः समीपादपनीयमाना ॥ ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसासुर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्चतारुनेत्रमृगशावनेत्रा ॥ अहं
 पूर्वपुरुषप्रधानमयंसं सकाकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्यैन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महाभुवस्य समीपमार्या ॥ आतंति तूष्णव्यसनं प्रज्ञाजगामता ॥ २९ ॥
 हलती ॥ २९ ॥ तं तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वं शोकेन संभ्रतं शरीरमावा ॥ मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा मरणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यम् ॥ ३० ॥ त्वमप्रमेयश्च दु
 रासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधर्मकश्च ॥ अक्षीणकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावन्क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्माहाबलः संहननोप
 पन्नः ॥ मनुष्यदेहाभ्युदयविहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥ येनैव बाणेन हतः प्रियमेतेनैव बाणेन हि मां जहीहि ॥ हनागमिष्यामि समीपमस्य जमां
 विना वीरमेतवली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपि पिद्मामलपत्रनेत्रसमेत्यस्य प्रेक्ष्य च मामपश्यत् ॥ नक्षोष उच्चावचताम्रबूडा विचित्रेषां स्मरसो भोजिष्यत् ॥ ३४ ॥

सर्वतो विवेकव्यवहक इत्यर्थः ॥ ३० ॥ अप्रमेयः देवतः कालतश्चापरिच्छेद्यः गुणेष्वप्यत्र दुर्लभश्च दुरासदः योगिभिरपि प्राप्तुमशक्यः उत्तमधर्मकः उत्तमकर्माक्षः अक्षीणकीर्तिः पापयदा मासमानेनापि कर्मणि
 दोषः । अत एव पुरुषोत्तमधर्मा क्षतजोपमाक्षः रक्ताक्षः ॥ ३१ ॥ आत्तबाणासनबाणपाणिश्चेति कर्मधारयः । संहनन इडाग्रता दादशेन त्वया हतो बाली मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यलोकात्तद्विहाय मनुष्य
 दस्यसुख विहाय दिव्येन देहेन प्राप्नो योऽभ्युदयेन युक्तः । समास आर्षः ॥ ३२ ॥ अतः येनैवेति । सेत संयते ॥ ३३ ॥ पद्मस्यालं यत्पत्रं तद्वेत्र । सेत्यासराभिस्ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् रमेत्य

वयः । उच्चावचैर्नानाप्रकारैरेतात्रै रक्तपुष्पैः कृतः शेखरो यामिस्ता अप्सरसो नामजिष्ण्व मजिष्यति । रक्तपुष्पधारणं वालिवशीकरणाय ॥ ३५ ॥ तटावकाशो तटदेशे ॥ ३५ ॥ यद्वनिताहानो दुःखं प्राप्नोति तत्त्वं केय अतस्तज्जानंस्व मां जहि । कुमारः सुंदरः पुरः । यद्वा दुःखहेतुमाह कुमारः इति । कुलितो मारो यस्य मारकत्वेन मदस्य प्रसिद्धेः । अथवा कुलितो मारो मरणं यस्य मरणदपि दुःखजनक त्वादेवमुक्तिः । भावे घञ् ॥ ३६ ॥ महां स्त्रीधातदोषो मवेदिति भवान्महात्मा मन्येत तदपि न । इयं ताराऽस्य वालिन आलोति ज्ञात्वा जहि । एवं च नदाभिक्रान्तम न ते स्त्रीवदोष इति भावः । महात्मेत्यनेन ताटकावयादिकृतवतः स्त्रीवजोऽर्किचिक्त्स् इत्यपि सूचितम् ॥ ३७ ॥ स्त्रीणां पुरुषात्मत्वमेव साधयति शास्त्रेति । शास्त्रे शास्त्रीययागाद्यनुष्ठाने प्रकृतेण सहैव योगात् अधिकापात् विधिधाब वेदात् । अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । अन्यन्यरूपाः अभिकरूपाः न केवलं दोषामात्मनमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह दरोति । अन्यदधिकं दान निति भावः ॥ ३८ ॥ त्वं चापीति । एवं च धर्मेण पापमपशु

स्वर्गेपिशोकंचविवर्णतांचमयाविनाप्राप्स्यतिवीरवाली ॥ रम्येनगेंद्रस्यतटावकाशेविदेहकन्यारहितोयथान्वम् ॥ ३९ ॥ त्वंपंथतावद्वनितावि हीनःप्राप्नोतिदुःखंपुरुषःकुमारः ॥ तत्त्वंप्रजानञ्जहिमानवालीदुःखंममादर्शनंभजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापिमन्येतभवान्महात्मास्त्रीधातदोषस्तुभवे तमहम् ॥ आत्मेयमस्येतिहिमांजहित्वनस्त्रीवधःस्यान्मनुजेंद्रपुत्र ॥ ३७ ॥ शास्त्रप्रयोगाद्विविधास्त्रवेदादनन्यरूपाःपुरुषस्यदाराः ॥ दारप्रदा नाद्धिनदानमन्यत्प्रदृश्यतेज्ञानवतांहिलोके ॥ ३८ ॥ त्वंचापिमांतस्यममप्रियस्यप्रदास्यसेधर्मभक्ष्यवीर ॥ अनेनदानेननलस्यसेत्वमधर्मं योगंममवीरघातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथामपनीयमानामेवंगतांनार्हसिमामहंतुम् ॥ अहंमातंगविलासगामिनापुवंगमानाभृपभेणधीमता ॥ ४० ॥ विनावराहोत्तमहेममालिनाचिरंनशक्ष्यामिनगेंद्रजीवितुम् ॥ इत्येवमुक्तस्तुविशुभहार्त्तातारांसमाश्वास्यहितंवभाषे ॥ ४१ ॥ मावीर भार्येविमर्तिकुरुष्वलोकोहिसर्वोविहितोविधात्रा ॥ तंचैवसर्वमुखदुःखयोगंग्लोकोब्रवीत्तेनकृतंविधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयोपिलोकाविहितविधान नातिक्रमंतेशशगाहितस्य ॥ प्रीतिंपरांप्राप्स्यसितांतथेवपुत्रश्चतेप्राप्स्यतियौवराज्यम् ॥ ४३ ॥

दतीति न्यायेनापि हे वीर ते न मद्वदोप इति भावः । यद्वा मम वीरस्य पल्लुल्लेन घातात्पातधर्मसंबन्धं न लप्स्यसे । किंच तत् एव मन्त्रागतः प्राप्तधर्मयोगमधर्मयोग स्त्रीवियोगरूप न लप्स्यसे ममावेधे तु लप्स्यसे एवात एव क्वचित्पठ्यते । अचिरेणैव कालेन त्वया वीर्यबलद्वया । सा सीता मम शपेन न चिरान्त्यपि वक्ष्यतीति ॥ ३९ ॥ अपनीयमानां प्रियमकारान्नयत इति शेषः । अहं नार्हसि अपि तु हंतुमेत्यर्थः । तत्र हेतुर्ह हीति ॥ ४० ॥ वराहोत्तमहेममालिना श्रेष्ठयोग्योत्तमवर्णमालवता ॥ ४१ ॥ विमर्ति मरणविययां विरुद्धमर्ति सर्वो लोको वि गता निहितः अकारदौ मृष्टानं लोकं सुखदुःखान्मात्मवर्णान्यां योगोऽस्य तं तेनैव विधात्रा कृत लोकांतंजेनेति लोको केदोब्रवीत् । न ह वै सशरीरस्य सत्तः प्रियाप्रिययोरपराहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ४२ ॥ त्रयोपि लोकालोभप्रयत्नानोपि जना विधातुविहित विधानं नातिक्रमते हि यतस्तस्य वशगाः ब्रह्मादिस्थावरांताः वायी परां प्रीति त्वत्संबंधजां प्राप्स्यति मत्संकटाद् । किंच ममस्यपि वालिसंबंधजा प्रीतिं मुप्रीतिमभवाद्याप्स्यति ते पुत्रो यौवराज्य प्राप्स्यति च चेनाहमपि

शपं प्राप्स्याम्येवेति ॥ ४३ ॥ धादेव विधानं तथैव विहितं यथा मर्योक इत च अनेन सर्वश्लाघातिराविष्कृता । एवमीश्वरकृतं सर्वं ज्ञात्वा शूरपत्न्यो न शोचति घनता मुखेनोपलक्षिता विराम लक्त पदिदेवनाभूत् ॥ ४४ ॥ हेर्षमानः ॥ इति श्रीरामाभिमते श्रीरामीये रामरणतिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किवाक्यादे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ समानवाकः सुग्रीवादिभिरिति शेषः ॥ १ ॥ शोकमुक्तः परितापस्तेन शोकाश्चित्तवर्धः तावन्मर्दोवै न मृतस्य श्रेयः समाधातुमनुष्ठुतम् ॥ २ ॥ लोकवृत्त लोकाचारोपनुष्ठेय एव तत्र बाष्पमोक्षणरूपं कृत युष्माभिरिति शेषः । यदा कृतं पर्याप्त वाष्पमोक्षमिति हितोपय वृत्तीयर्थे । यतः कालात्तत्कर्मणि विहितालालदुस्तरं परं तस्मिन्नातिश्रात इति यावत् । किञ्चिदपि परं कर्म विहित कर्म उपासितुं कर्तुमशक्यं कालस्योपादेयकारणत्वात् अकाले कृतस्याह्युत्प्रायत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ कालस्य मुख्यत्व दर्शयति नियतिरिति । नियतिः निवर्त्यतेऽन्येति नियतिः कालः कालकृता व्यवस्था निष्पादिपरार्थात् कालस्वीश्वर एव । लोके लोकसृष्ट्यादि व्यवहारे कर्मणो लौकिकालौकिकमप्रमृष्टसौर्देनारूपेण कारण काल एव सर्ववृत्तानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु नियतिर्विस्तृतादिः कारणम् ॥ ४ ॥ कालातिरिक्तं न साक्षात् प्रवर्तते

धात्राविधानं विहिततथैव नदूरपत्न्यः परिदेवयति ॥ आश्वासितातेन महात्मना तु प्रभावयुक्तेन परंपतेन ॥ सावीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरामतारा ॥ ४४ ॥ इत्याषं श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किष्किवाक्यादे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ समुग्रीवं चतारां च सांगदांसहस्रभ्रमणः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः सांतवयत्रिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ नशोकपरितापेन श्रेयसायुज्यते मृतः ॥ यदत्रानंतरं कायतत्समाधातु मर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तमनुष्ठेयकृतं वोबाष्पमोक्षणम् ॥ नकालादुत्तरं किञ्चित्परं कर्म उपासितुम् ॥ ३ ॥ नियतिः कारणं लोकनियतिः कर्मसाधनम् ॥ नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विहकारणम् ॥ ४ ॥ नकर्ता किंस्यचित्काश्चिन्नियोगेनापि चेश्वरः ॥ स्वभावेव तत्तलोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥ नकालः कालमन्येति नकालः परिहीयते ॥ स्वभावं च समासाधानं किञ्चिदतिवर्तते ॥ ६ ॥

कर्मव्याह न कर्तव्यादि । कस्यचित्कृष्यादेः काश्चिदकर्ता न नियतिनिरपेक्षः कर्ता न तथा नियोगे नियोगादुत्तरेण नियतिनिरपेक्षः काश्चिदश्वरो न नियतिनिरपेक्षेण समर्थो न यतो लोको लोकव्यवहारः स्वभावं ईश्वरसंहिते प्राकृत्यलकर्मणि वर्तते तस्य च स्वभावस्य कालः परायणम् । सहकारीत्यर्थः । तदुक्तं सूतसंहितायां शिववाक्येन—स्वभावादेव संभूतं समस्तमिति केचन ॥ तत्र सिध्यति विप्रैस्तैश्च कालवेषेक्षणम् ॥ मृतः कर्मानुरूपेण जगलन्मादि जायते ॥ एव स्वभावो विप्रैश्च इति वेदार्थनिर्याणः ॥ न मया केवलकर्मणा ॥ प्राणिनां कर्मपाकेन मया च मुनिसत्तमाः ॥ जगतः संभवो नाशः स्थितिश्च भवति द्विजा इति ॥ ५ ॥ कालात्मा मन्वानेन सर्वकर्मप्रवर्तक इत्याह न काल इति । कालो भगवन्नीश्वरः कालं स्रकृतं कालव्यवस्थां जन्ममरणादिरूपां नायेति नातिक्ता मति स भगवान् कालो न परिहीयते अदुक्ष्ण जगद्धानिकरस्य हानिकारणमावात् स्वभावमुक्तलक्षण समासाद्य किञ्चिदुत्तरेण जिवजतं नातिवर्तते उच्यते उच्यते उच्यते नश्वरं नश्यत्येवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स च भगवान् पक्षपातस्वभाव इत्याह न कालस्येति । न कालस्य बंधुत्वमस्ति प्राप्तकालं वतु सर्वथा संहत्येव न तु पक्षपातेन किमपि त्यजतीत्यर्थः । न हेतुः स्वसृज्ये स्तनास्ये वा स्वकृतव्यवस्थतिरिति कारणनिरपेक्ष इत्यर्थः । यद्वा प्राप्तकालप्रहारनिरुक्तिर्नेन कश्चिदपि हेतुमत्रतत्रौषधादिः प्रमत्तौल्यर्थः । तस्यैव प्रपञ्चः न पराक्रमः । महापराक्रमवतामपि काले प्राप्ते संहारो भवत्येव न मित्रज्ञातिविबन्धो न बहुमित्रता न बहुद्वारिता । प्राप्तकालप्रहारनिरुक्तिर्ने हेतुः । सोऽपि भगवानात्मनः प्रत्यवर्गीस्य जीवजातस्य न वशतादिच्छाधीनो न किं तु परमस्तत्र एव तेन च भगवता कालेन त्रियमाणो नियत्यधीनः स्वस्वर्गपरिणाम एव सर्वसुखदुःखादिलभ इत्येव साधु पश्यता मुमतिना विवेकवता द्रष्टव्यो ज्ञातव्यः । न तु विषादहर्षौ कर्तव्यौ नापि स्वसामर्थ्यानिर्देति भावः । एवं धर्मादयोऽपि चादधर्मादयोऽपि कालक्रमेणैव समाहिताः संपादिता भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रकृतमाह इत इति । सामदानान्यामार्जितैर्यस्यैवैर्यैः पवित्रं शुभं क्रियाफलं भोगमिह लोके प्राप्तवान्वाली इतो लोकादेहाच्च गतोऽपगतः स्वां प्रकृतिं गतः प्राप्तः कार्याणां कारणे लयात् एवं

न च कस्यास्तित्वं बंधुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥ न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणानात्मनो वशः ॥ ७ ॥ किंतुकालपरिणामोद्भूतव्यः साधु पश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥ इतः स्वांप्रकृतिं वालिगतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥ सामदानार्थसंयोगैः पवित्रं पुण्यं वेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य च संयोगाजितस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषा वै नियतिः श्रेष्ठयांगतो हरिपूथपः ॥ तदलं परितापेन प्राप्तं कालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥ वचनं तितुरमस्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरुत्वमस्य सुग्रीवं प्रेतकार्यमनंतरम् ॥ तारांगदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ १३ ॥ समाज्ञापय काष्ठा निशुष्काणि च बहूनि च ॥ चंदनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारकराणात् ॥ १४ ॥ समाश्वासय दीनं त्वमंगद दीनचेतसम् ॥ मा भूर्बालिश बुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ १५ ॥ अंगदस्त्वानयेन्यामल्यं वद्वान्निविधानि च ॥ द्यूतैर्लभयोगंधान्यञ्चात्रासमनंतरम् ॥ १६ ॥ त्वं तारशिबिकां शीघ्रमादायागच्छ संभ्रमात् ॥ त्वराशुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषे षतः ॥ १७ ॥ सज्जीभवंतु पुवगाः शिबिकावाहनोचिताः ॥ समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यंति वालिनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा सुग्रीवं मुनित्रानंदवर्धनः ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासत्तमानसः ॥ २० ॥ आदाय शिबिकां तारः सतु पर्याणतपुनः ॥ वानरैरुद्धमानानां शूरैरुद्धहृदोचितैः ॥ २१ ॥

चैदल्लोकं गतो वालीति सूचितम् ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य संयोगात्तेन महात्मना वालिना पूर्वं स्वर्गो जितोऽर्जितः युद्धे प्राणानपरिरक्षतेदानीं परागृहीतश्च प्राप्तश्च ॥ १० ॥ एषा नियतिः कालकृतव्यवस्थप्राप्तिः । प्राप्तकालं कर्मेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अस्य प्रेतकार्यं कुर्वित्यन्वयः । दहनं प्रतिदहननिमित्तं यत्तत्वेति शेषः ॥ १३ ॥ वालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठायां न्येतुं समाज्ञापयति संबन्धः ॥ १४ ॥ त्वं सुग्रीव अंगदं समाश्वासय ॥ १५ ॥ कः कुत्राज्ञापनीयस्त्राह अंगदस्त्विति । समनंतरमपेक्षितम् ॥ १६ ॥ तारः सचिवः संभ्रमादेवात् हि यतोस्मिन्काले विशेषतस्तत्परा युक्ता सैव चेदोऽप्यसरे गुणवतीति संबन्धः ॥ १७ ॥ समर्थो बलिनः शिबिकावाहनोचिता ये निर्हरिष्यति ते सज्जीमववित्यन्वयः । निर्हारो दहनदेशनयनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मद्रासनयुतां मये राजोचितमहर्हासमवर्ती पक्षिक्मभिः पक्षिगतिकातिभिः आसमताञ्जितं चित्रवर्ती दुमकमभिर्दुमप्रतिछातिमिर्मूषिताम् ॥ २१ ॥ चित्रपत्नीमिश्रित्रपदातिभिः । दीर्घ आर्पः । सुनिविष्टां सुसंविष्टां । जलवातायनयुतां जलवन्निर्मिततामार्गयुताम् ॥ २३ ॥ सुनियुक्तां सुच्छिष्टां शिल्पिनिर्विशालं कृताम् एवमुक्तरीत्या सुकृतां दारुनिर्मितक्रीडावर्तयुताम् । चालकमभिः परिश्रितकर्मभिः परिच्छृताम् ॥ २४ ॥ तदेवाह वरामणहोरीति । युक्तामिति शेषः । गुहागहनराज्येन शिबिकापारं प्रसारमाण पञ्चसुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ विनीयतां दहनदेशमिति शेषः ॥ २७ ॥ उदय्य हस्ताभ्यां भूरुजं कृत्वा ॥ २८ ॥

दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम् ॥ पक्षिक्मभिः चित्रादुमकमभिर्विभूषिताम् ॥ २२ ॥ आचिताचित्रपत्नीभिः सुनिविष्टासमतः ॥ विमानमिव सिद्धनां जालवातायनायुताम् ॥ २३ ॥ सुनियुक्तां विशालं च सुकृतां शिल्पिभिः कृताम् ॥ दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ २४ ॥ वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ गुहागहनसञ्चारां रक्तचन्दनभूषिताम् ॥ २५ ॥ पुष्पाढ्यैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥ ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमभ्रवीत् ॥ क्षिप्रं विनीयतां जालप्रेतकार्यविधीयताम् ॥ २७ ॥ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा ॥ आरोपयत विक्रान्तगन्धर्वदेवसहैव तु ॥ २८ ॥ आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् ॥ अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदराजमुग्रीवः प्लवगे श्वरः ॥ और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुकूलतः ॥ ३० ॥ विश्राजयन् तोरणां निविधानि बहूनि च ॥ अग्रतः प्लवगायां तु शिबिकां तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञा मृद्धिं विशेषाहिदृश्यते भुवि यादृशाः ॥ तादृशैर्हकुर्वतु वानराभर्तृसत्क्रियाम् ॥ ३२ ॥ तादृशं वालिनः क्षिप्रमाकुर्वन्नौर्ध्वदेहिकम् ॥ अंगदपरिरभ्यशुतारप्रभृतयस्तथा ॥ ३३ ॥ क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबांधवाः ॥ ततः प्रणिहिताः सर्वानार्योऽस्य वशानुगाः ॥ ३४ ॥ कुक्षुशुर्वीरविरितिभूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥ ताराप्रभृतयः सर्वानार्यो हतबांधवाः ॥ ३५ ॥ अनुजमुश्रुभर्तारं क्रोशन्तः ॥ तासां रुदितशब्देन वानरीणां वानरे ॥ ३६ ॥ वनानि गिरयश्चैव विक्रोशन्ति वसवतः ॥ पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृतौ ॥ ३७ ॥ चितां चक्रुः सुबहवो वानरा वनचारिणः ॥ अवरोप्य ततः स्क्धाच्छिबिकां वानरोत्तमाः ॥ ३८ ॥ तस्थुरेकां तमाश्रित्य सर्वशोकपरायणाः ॥ ततस्तारापतिदृष्ट्वा शिबिकां तलशाथिनम् ॥ ३९ ॥ आरोप्यां कैशिरस्तस्य विललापमुदुःसिता ॥ हावानरमहाराजहानाथममवत्सलम् ॥ ४० ॥

शिबिकामारोप्य शिबिकायां स्थापयित्वा ॥ २९ ॥ आज्ञापनप्रकार और्ध्वदेहिकमियादि । और्ध्वदेहिकं तत्क्रियायां स्यात् ॥ ३० ॥ विश्राजयन् क्रियतामिलुचरमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥ क्रोशन्तः इत्यज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तादृशैः ऋद्धिद्विधैः सन्ति मां कुर्वतु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रणिहिताः समेताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विक्रोशन्तीं व प्रतिय्वन्ति नैति शेषः । जलसंवृतौ संताञ्ज

लावतभूदेशे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ महर्हं उत्तममोर्गर्हं ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रणे सुग्रीवेण सह युद्धे ॥ ४३ ॥ अलुपगाः कृतगतिमजानंत्यः विवृष्ट दृप्सः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यथापुरं
 यथापूर्वं क्रीडामहे त्वया सहति विललापति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अपसव्यम् अपसव्यप्रदक्षिणम् ॥ ५० ॥ विविधैर्वाशस्तेन स्वयं ज्ञातवदत्वाज्ज्ञानवर्त्तिगर्होचितविधिवदित्यर्थः । विविधदविहोत्र
 हामहर्हमहाबाहोहोममप्रियपश्यमाम् ॥ जननपश्यसीमंतं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४१ ॥ प्रहृष्टमिहतेवक्रंगतासोरपिमानद ॥ अस्तार्कस
 मवर्णचक्षुश्यतेजीवितोयथा ॥ ४२ ॥ एषत्वारामरूपेणकालः कर्षितवानर ॥ येनस्मविधवाः सर्वाः कृताश्चेकषुणारणे ॥ ४३ ॥ इमास्तास्तवराजेंद्र
 वानर्योऽप्युवगास्तव ॥ पदैर्विकृष्टमध्वानमागताः किनबुध्यसे ॥ ४४ ॥ तवेष्टाननुचैवेमाभार्याश्चंद्रनिभाननाः ॥ इदानीं नक्षेसेकस्मात्सुग्रीवंपुत्र
 नेश्वर ॥ ४५ ॥ एतेहिसचिवाराजंस्तारप्रभृतयस्तव ॥ पुरवासिजनश्चायंपरिवार्यविधीदति ॥ ४६ ॥ विसर्जयैनान्सचिवान्यथापुरस्मरिदम ॥
 ततः क्रीडासहसैर्वानेषुमदनोत्कटाः ॥ ४७ ॥ एवं विलपतीतारंपतिशोकपरीवृताम् ॥ उत्थापयतिस्मृतदावानर्यः शोककर्षिताः ॥ ४८ ॥ सुग्रीवेण
 ततः सार्धसौगंदः पितरं रुदन् ॥ चितामारोपयामासशोकेनाभिप्लुतैर्द्रियः ॥ ४९ ॥ ततोऽग्निविधिवदत्वा सोपसव्यंचकारह ॥ पितरं दीर्घमध्वानं
 प्रस्थितं व्याकुलैर्द्रियः ॥ ५० ॥ संस्कृत्यवालिनंतं तु विधिवत्पुत्रवर्षभाः ॥ आजगुरुदं कर्तुं नदीं शुभजलांशिवाम् ॥ ५१ ॥ ततस्तेसहिता
 स्तत्र अंगदं स्थाप्य चाग्रतः ॥ सुग्रीवतारासहिताः सिपिचुर्वानराजलम् ॥ ५२ ॥ सुग्रीवेण वदीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः
 प्रेतकार्यार्णयकारयत् ॥ ५३ ॥ ततोऽथ तं वालिनमश्रुपौरुषं प्रकाशमिदृशकुवरेषुणाहतम् ॥ प्रदीप्यदीप्ताग्निमौजसंतदासलक्ष्मणं राममुपेयिवा
 न्हरीः ॥ ५४ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रा० वा० आ० च० सा० किष्किंघाकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ततः शोकाभिंसंतं पुग्रीवं कृष्णवास
 सम् ॥ शाखाभृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरं ॥ १ ॥ अभिगम्य महाबाहुराममकिष्किंघाकारिणम् ॥ स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पितामहमिव वर्षयः ॥ २ ॥
 ततः कांचनशैलमस्तरुणाकनिभाननः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिवार्यं हनुमान्मरुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्यसादात्काकुत्स्थपितृपैतामहं महत् ॥ वान
 राणां सुदृष्ट्वाणं संपन्नबलशालिनाम् ॥ ४ ॥ महात्मनः सुदुष्प्रापं प्रातराज्यमिदं प्रभो ॥ भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् ॥ ५ ॥ सविधास्य
 तिकार्याणि सर्वाणि समुद्बुधः ॥ स्नातोऽयं विविधैर्गौरैषधैश्च यथाविधि ॥ ६ ॥

विधिनेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रेतकार्याणि जलदानादिरूपाणि अकारयत् तदितिकतव्यतामुपदिष्टवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वैश्रामानः ॥ इति श्रीरामामिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके
 वाल्मीकीये आदिकाव्ये किष्किंघाकांडे पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ क्लिप्तवाससमार्द्रवाससम् । शाखाभृगमहामात्राः वानरवलप्रधानाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कार्यणि राजकार्यणि यथाविधि स्नातः

राज्यभिषेकमिषिक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वामिसंबंध वानरास्त्वामिसंबंध सुग्रीवस्य राज्याभिषेकेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अमिषिच्यतां मदाद्वया त्वयेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यतो ज्येष्ठस्य ज्येष्ठः सुतो विक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्च तस्माद्यौवराज्ये योग्यः ॥ १३ ॥ सीतान्वेषणोद्गोगं सुग्रीवस्यालक्ष्यह पूर्वयमिति । ये चवरो वार्षिकपञ्चक्राः प्रयत्नात्तन्मम पूर्वं इति योजना ॥ १४ ॥ १५ ॥ युक्तमालता मालतेन युक्तेत्यर्थः । अस्यां स्यास्यामीति शेषः ॥ १६ ॥ यत् यतश्च एष नः समय इति आश्विनैज्जातियत्नारमरुणः संकेत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मूर्जो प्रणम्य नदीभ्यं स्तुथाया ददक्य अर्चयिष्यतिमाल्यैश्चरत्नैश्चत्वांविशेषतः ॥ इमांगिरिगुहाराभ्यामभिगतुंत्वमर्हसि ॥ ७ ॥ कुरुष्वस्वामिसंबंधंवनारान्संप्रहर्षय ॥ एवमुक्तो हनुमत्ताराचनः परवीरहा ॥ ८ ॥ प्रयुवाच हनुमंतं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥ चतुर्दशसमाः सौम्यग्रामंवायदिवपुरम् ॥ ९ ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपरगः ॥ सुसमृद्धांगुहादिव्यासुग्रीवोवनारर्षभः ॥ १० ॥ प्रविष्टो विधिवद्दीरः क्षिप्रं राज्येभिषिच्यताम् ॥ एवमुक्त्वा हनुमंतं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नसुदारबलविक्रमम् ॥ इममप्यगदवीर्यौवराज्येभिषेचय ॥ १२ ॥ ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च ॥ अंगदो यमदीनात्मा यौवराजस्य भाजनम् ॥ १३ ॥ पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्यचत्वारो मासा वर्षसंज्ञिताः ॥ १४ ॥ नायमुद्योगसमयः प्रविशत्वं पुरीं शुभम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्यपतेस्त्वरावणवधेयत ॥ १५ ॥ इयंगिरिगुहारम्या विशाला युक्तमरुता ॥ प्रभूतसलिलासौम्यप्रभूत कमलोत्पला ॥ १६ ॥ कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं वरावणवधेयत ॥ एष नः समयः सौम्यग्रविशत्वं स्वमालयम् ॥ १७ ॥ अभिषेचस्व राज्यं च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ १८ ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किं धां बालिपालिताम् ॥ तं वानरसहस्राणि प्राविष्ट वानरेश्वरम् ॥ १९ ॥ अभिवार्य प्रविष्टानि सर्वतः प्लवगेश्वरम् ॥ ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ २० ॥ प्रणम्य मूर्ध्नाप्यतिता वसुधायां समाहिताः ॥ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ आतुरंतः पुरं सौम्यं ग्रामं विवेश महबलः ॥ प्रविष्टं भीमविक्रान्तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ २२ ॥ अस्य षिचंत सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ तस्य पांडुराजं शूश्रूत्रहं मपरिभूतम् ॥ २३ ॥ मुकुचे च बालव्यजने हेमदंडेशस्करे ॥ तथारत्नानि सर्वाणि सविषं बीजौषधानि च ॥ २४ ॥ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहां कुसुमानि च ॥ मुक्तानि चैव वस्त्राणि श्वेतचैव तुल्येनम् ॥ २५ ॥ सुगंधीनि च माल्यानि स्थलजान्यंबुजानि च ॥ चंदनानि च दिव्यानि गंधांश्च विविधान्बहून् ॥ २६ ॥ अक्षतं जातं रूपं च ग्रियं गुमं धुसां पिपी ॥ अधिचर्म च वैयाघ्रं प्राध्वौ चाप्युपानहौ ॥ २७ ॥ समालंभेन ममादाय गोरौ च नमनः शिलाम् ॥ आजगमुस्तत्र मुदिता वराः कन्याश्च षोडश ॥ २८ ॥ ततस्ते वानरश्चेष्टमभिषेक्यथाविधि ॥ त्वैवैश्वर्यं श्वेतोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २९ ॥

लिताः उद्यम्य स्तुथायां पतिता इति शेषः ॥ २१ ॥ प्रविष्टं भीमविक्रान्तमिति । प्रविश्य त्वमिषिक्तामिति पाठे प्रविशतः पुरातनशोकादिक दृष्ट्वा अभिषेकाय तु पुनः निष्क्रान्तं प्रतिनिवृत्तं समागतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ क्षीरवृक्षप्ररोहा अयोजताः ॥ २५ ॥ गंधान् गंधद्रव्याणि ॥ २६ ॥ २७ ॥ समालंभेन मम अतुल्यपद्मव्यम् । तदेवाह गोरौ च निमित्यादि ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततः कुशेति । अनेनाक्षितायकमाधिकारं तेषां दर्शयति मनुष्यसदृशसर्वव्यवहारोदञ्जलाच्च ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मरिः स्थापयित्वा वसन्तस्वागायवेण छदसेयादिमैत्रासने स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अप आहत्य मिलित्वाः कृत्वा विमलं जल कुम्भेषु निधयेति यवधः ॥ ३३ ॥ महर्षिविहितेन बौधायनादिविहितेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तादृशे तत्र वर्तिनि अभिषिक्ते सुग्रीवेण दे च तत्र किष्किधायां वर्तिनि वर्तमाने सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

ततः कुशपरिस्तीर्णसमिद्धजतवेदसम् ॥ मंत्रपूतेनहविषाहुत्वामंत्रविदोजनाः ॥ ३० ॥ ततोहेमप्रतिष्ठानेवरास्तरणसंयुते ॥ प्रासादशिखरेरभ्येचि त्रमाल्योपशोभिते ॥ ३१ ॥ प्राङ्मुखंविधिवन्मंत्रैःस्थापयित्वावरासने ॥ नदीनदेभ्यःसंहृत्यतीर्थेभ्यश्चसमंततः ॥ ३२ ॥ आहत्यचसमुद्भेभ्यः सर्वेभ्योवानरर्षभाः ॥ अपःकनककुम्भेषुनिधायविमलंजलम् ॥ ३३ ॥ शुभैःकृषभभृगैश्चकलशैश्चैवकांचनैः ॥ शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहिते नच ॥ ३४ ॥ गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः ॥ मेन्दश्चद्विद्विद्वैवहनुमाञ्जंबांस्तथा ॥ ३५ ॥ अभ्यर्षिचंतसुग्रीवंप्रसन्नेनसुगंधिना ॥ सलिलेनसहस्राक्षंवासवोवासवयथा ॥ ३६ ॥ अभिषिक्तेसुग्रीविसंवानरपुंगवाः ॥ प्रभुशुभमहात्मानोहृष्टाःशतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ रामस्यतुव चःकुर्वन्सुग्रीवोवोनरैश्चरः ॥ अंगदंसंपरिष्वज्ययौवराज्येभ्यश्चेचयत् ॥ ३८ ॥ अंगदेचाभिषिक्तेतुसादुकोशाःशुवंगमाः ॥ साधुसाधिवितिसुग्रीवं महात्मानोह्यपूजयन् ॥ ३९ ॥ रामचैवमहात्मानंलक्ष्मणंचपुनःपुनः ॥ प्रीताश्चतुष्टुवुःसवैतादृशेतत्रवर्तिनि ॥ ४० ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णपताका ध्वजशोभिता ॥ बभूवन्गरीरग्याकिष्किधागिरिगह्वरे ॥ ४१ ॥ निवेद्यरामायतदामहात्मनेमहाभिषेकंपविवाहिनीपतिः ॥ रुमांचभार्यासुपलभ्यवीर्यावानवापरज्यंत्रिदशधिपोयथा ॥ ४२ ॥ इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च ० सां किष्किधाकांडे षड्विंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ अभिषिक्तेसुग्रीवश्चविष्वेवानरेयुहाम् ॥ आजगामसहस्रात्रारामःप्रसन्नवर्णगिरिम् ॥ ४४ ॥ शार्दूलमृगसंघुष्टंसिंहैर्भीमरवैवृतम् ॥ नानाशुलभलतागूढंबहुपादपसंकुलम् ॥ ४५ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मज्जरेऽश्चनिषेवितम् ॥ मेघराशिनिशैलंनित्यंशुचिकरंशिव ॥ ४६ ॥ तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमाय तोगुहाम् ॥ प्रत्यगृह्णतवासांरामःसौमित्रिणासह ॥ ४७ ॥ कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेषणसहानघः ॥ कालयुक्तंमहद्वाक्यमुवाचशुनंदनः ॥ ४८ ॥ विनी तंत्रातरंभ्रातालक्ष्मणलक्ष्मिवर्धनम् ॥ इयंगिरिगुहारम्याविशालागुक्तमारुता ॥ ४९ ॥ अस्यांवन्त्यामसौमित्रेवर्षात्रमरिदम् ॥ गिरिशृंगमिदंम्यसु त्तमपार्थिवात्मज ॥ ५० ॥ श्वेताभिःकृष्णताम्राभिःशिलाभिरुपशोभितम् ॥ नानाधातुसमाकीर्णनदीदुर्गसंयुतम् ॥ ५१ ॥ विधैर्वृक्षषडैश्चचारुचित्र लतायुतम् ॥ नानाविहगसंघुष्टंमयूरवनदितम् ॥ ५२ ॥ मालतीकुंदगुल्मैश्चासिन्दुवारैःशिरिषकैः ॥ कंदंबाजुनसजैश्चपुष्पितैरुपशोभितम् ॥ ५३ ॥

गुहां किष्किधाख्यां प्रसन्नं तदाख्याम् ॥ १ ॥ गिरिखणं शाद्वलेति ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रत्यगृह्णत प्रत्यग्रहीत ॥ ४ ॥ समय युक्तं कालयुक्तम् । तत्कालोक्तिम् ॥ ५ ॥ युक्तमारुता उचितवाता ॥ ६ ॥ वर्षात्र जतावेकवचन वार्त्तिका मासा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नदीसंबिधिरुदुः संयुतम् ॥ ८ ॥ वृक्षषडैश्चर सुंदरम् ॥ ९ ॥ १० ॥

गुहया नातिदूरे भविष्यति प्राविष्यत्पुच्छया गुहासमीपवर्तिना भविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रागुदकप्रवणे ईशानदिङ्मन्त्रवति देशे वर्तमाना गुहा साधु सम्यग्भविष्यति सुखसाधनमिति शेषः । पौरस्यवर्षातदने
श्रामावाच साधुव बोध्यम् । तेन निरुक्तिद्वारात् सूचितम् । पश्चाद्भागो द्योगेतिता अत एव उपेक्षातिरिक्तकथाक्रियाता च ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे इति । तेन बहिर्मुखवेगनसौकर्यम् ॥ १३ ॥ उत्तरतः उत्तरभागो ॥ १४ ॥
श्वेतामिवावर श्वेतमन्त्रमिव स्थितम् । श्वेतमिवावर श्वेतमिव रूपमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ त्रिकूटे कूर्वाणोक्तिविद्वत्काले । जाह्नवीपदेन तत्रया जुह्वीसदृशी मंदकिन्नाल्या नदी ॥ १६ ॥

इयंचनलिनीरम्याकुलपंकजमंडिता ॥ नातिदूरेगुहायानौभविष्यतिनृपात्मज ॥ ११ ॥ प्रागुदकप्रवणेदेशेगुहासाधुभविष्यति ॥ पश्चाच्चैवोन्नता
सौम्यनिवलेयंभविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारेचसौमित्रेशिलसमतलाशिवा ॥ कृष्णाचैवायताचैवभिन्नांजनचयोपमा ॥ १३ ॥ गिरिशृंगमि
दंतातपश्यचोत्तरतःशुभम् ॥ भिन्नांजनचयाकारमभोधरमिवोदितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपिदिशिस्थितंश्वेतमिवावरम् ॥ कैलासशिखरश्रृङ्ग
नानाधातुविराजितम् ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीचैवनदीभृशमकर्दमम् ॥ गुहायाःपरतःपश्यत्रिकूटेजाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चंदनैस्तिलकैःसलै
स्तमालैरतिमुक्तकैः ॥ पद्मकैःसरलैश्चैवअशोकैश्चैवशोभिताम् ॥ १७ ॥ वानरीरैस्तिमिदैश्चैवकुलैःकैतकैरपि ॥ हितालैस्तिनिशैनीपैवतसैःकु
लकैः ॥ १८ ॥ तीरजैःशोभितामातिनानारूपैस्तस्ततः ॥ वसनाभरणोपेताप्रमदेवभ्यलंकृता ॥ १९ ॥ शतशःपक्षिसंघैश्चनानादिवि
दिता ॥ एकैकमनुरैस्तैश्चचक्रवाकैरलंकृता ॥ २० ॥ पुलिनैरतिरम्यैश्चहंससारससेविता ॥ प्रहसंत्येवभात्येपानानारत्नसमन्विता ॥ २१ ॥ क्वचिन्नीलोत्प
लैश्छन्नाभ्यातिरत्नोत्पलैःक्वचित् ॥ क्वचिदाभातिदुल्लेखदिव्यैःकुमुदकुड्मलैः ॥ २२ ॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टाबहिर्क्रौंचविनादिता ॥ रमणीयानी
सौम्यमुनिंसंचनिषेविता ॥ २३ ॥ पश्यचंदनवृक्षाणांपत्नीःसुरुचिरादिव ॥ ककुभानांचदृश्यंतमनसैवोदिताःसमम् ॥ २४ ॥ अहोसुरमणीयो
यंदेशःशत्रुनिपूजन् ॥ दृढरस्यावसौभिन्नेसाध्वत्रनिवसावहे ॥ २५ ॥ इतश्चनातिदूरेसार्किष्किचक्रानना ॥ सुग्रीवस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृ
पात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषःश्रूयतेजयतांवर ॥ नर्दतांवानाराणांचमृदंगाडंबरैःसह ॥ २७ ॥ लब्ध्वाभार्याकपिवरःप्राप्यराज्यमुहहृत् ॥
ध्रुवंनंदतिमुग्रीवःसंप्राप्यमहतींश्रियम् ॥ २८ ॥

अतिशुक्लः पुच्छकः । पद्मकश्चंदनभेदः । सलः पीतद्रुमः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ एकैकमुक्तैः पत्तसपुत्राण्युक्तैः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ पारिप्लवाः जलपक्षिणः ॥ २३ ॥ सुग्रीव इव इवोऽप्यर्थे ।
श्रीमान्नाश्वरंनृपतिरिति ८८ । स्यात् । सलः पीतद्रुमः । नर्दन्ते मममनोदिताः वक्रुमानां वृक्षविशेषाणां पत्तय इति शेषः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ नातिदूरं गम्यते गीतियादि । मृदंगाडंबरैः श्रुतगान्धैः ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥

बहूनि दृश्यानि उत्तमवस्तूनि यत्र ता दर्थः कुंजाश्च यस्मिन्निति गिरिविशेषणम् ॥ २९ ॥ बहुद्वयं सुखसाधनबहुद्वयवति रतिः सुखम् ॥ ३० ॥ उदये उदयवर्तते अत्युदितम् उदयं प्राप्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनुनयम् अनुनयवत् ॥ ३३ ॥ व्यर्था गला अलम् । व्यथा मास्त्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता । देवपरायणो देवपूजकः । व्यवसायी उद्यमी ॥ ३५ ॥ अव्यवसितः शोकेनोत्थमहीनस्त्व हंतुं न समर्थः । विक्रमे विक्रमस्थाने रणे जिहकारिणं कुटिलम् ॥ ३६ ॥ अतः शोकं समुन्मूल्य । व्यवसायमुद्योगम् ॥ ३७ ॥ परिवर्तनमवरोत्तरीकरणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दक्षिणैर्दक्षिणैरिति शेषः ।

इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्राघवः सहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥ सुमुखेहि बहुद्वयव्यतिस्मिन्निधरणीधरे ॥ वसतस्तत्पराम
स्परतिरल्लपापिनाभवत् ॥ ३० ॥ तृताहिभार्यास्मरतः प्राग्भ्योपि गरीयसीम् ॥ उदयाभ्युदितदृष्टशशांकं सविशेषतः ॥ ३१ ॥ आविवेशनंतं
निद्रानिशासुशयनंगतम् ॥ तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतनम् ॥ ३२ ॥ तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥ तुल्यदुःखो ब्रवीद्भ्राता
लक्ष्मणो नुनयं वचः ॥ ३३ ॥ अलं वीरव्यथांगत्वानन्वं शोचितुमर्हसि ॥ शोचतो ह्यवसीदंति सर्वार्था विदितं हिते ॥ ३४ ॥ भवान् क्रियापरो लो
के भवान् देवपरायणः ॥ आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी चराघव ॥ ३५ ॥ न ह्यव्यवसितः शत्रुराक्षसंतं विशेषतः ॥ समर्थस्त्वरणे हंतुं विक्रमे नि
ह्नकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूलय शोकं वं व्यवसायं स्थिरीकुरु ॥ ततः सपरिवारं राक्षसंहंतुमर्हसि ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपि काकुत्स्थससागरवना
चलम् ॥ परिवर्तयितुं शक्तः किंपुनस्तंहिरावणम् ॥ ३८ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालो यमागतः ॥ ततः सराष्ट्रसंगणं रावणं तं वधिष्यसि ॥ ३९ ॥
अहंतुं स्वलुते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ॥ दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्निमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्य हितद्राक्ष्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ॥ राघवः
सुहृदं सिग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ वाच्यं यदनुत्तेन सिग्धेन च हितेन च ॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तु तं लक्ष्मणतया ॥ ४२ ॥ एष शोकः
परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ॥ विक्रमेऽप्यप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचनेन तव ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च
प्रसादमनुपालय च ॥ ४४ ॥ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोऽप्रतिहृतोऽहं तसि त्वत्वं तामनः ॥ ४५ ॥

काले होमकाले ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनुत्तेनानुरागयुतेन सिग्धेन तत्कालोचितप्रपरेण हितेनोदकोहितेऽपिणा सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन ॥ ४२ ॥ विक्रमकालेषु तेजः स्रजमिति शेषः । प्रोत्साहयामि वर्धयामि ।
अधुना त्वच्छन्नमिव तदिति माधवः ॥ ४३ ॥ शरत्कालं तत्रागतम् । सुग्रीवस्य प्रसादं चित्तसौमनस्यम् । नदीनां चामलोदकस्वरूपम् ॥ ४४ ॥ उपकारेण युक्तो वीरोऽक्षय्यं प्रतिष्करणे प्रत्युपकारेण
युज्यते । केनचिच्छ्रुतोपकारो वीरपुरुषोऽक्षय्यं प्रत्युपकारोऽर्हति माधवः । कुत एवं निश्चयस्तत्राह । अकृतज्ञो भूत्वा यद्यप्रतिहृतोऽहं तं प्रत्युपक्रियो भवति तदा सत्त्वतामसादृशां मनो हति मैत्रीं नाशयत्ये

वातो मित्रवादकस्य स प्रत्युपकर्तते मावः ॥ ४५ ॥ तद्वै रमवात्ममेव युक्त प्रणिधाय निश्चिय आत्मनः शुभ दर्शनं शुभां बुद्धिं प्रदर्शयन्नुवाच ॥ ४६ ॥ जलपपात वर्षाकालम् । धृतः स्थिरनिश्चयः ॥ ४७ ॥ किं तु सुप्रीवेणैव रावण हनिष्यामीत्युक्त्वा कुतो विलब्धत इत्येवं क्रुद्ध राममालस्याह नियम्यते । शरत्पदंताः संवर्तयन्नुक्तकाल क्षययन् ॥ ४८ ॥ दौर्भागतः ॥ इति श्रीरामाभितोसे श्रीरामोसे रामायण तिलके वाल्मीकीये आदिकाव्ये किर्लकथाकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ स तद्वैति ॥ १ ॥ स विरहिमायकः । स कस्तत्राह । अब जलगमः समयः संप्रवृत्तत समय । नम आकाशम् ॥ २ ॥ समुद्राणां रसं जल मास्करस्य गमस्तिभिर्वाः पीत्वा कार्तिकादिनवमासधृत गर्मं जलरूप रसायनं लोकजीवानुभूत प्रसूते लयजति । गर्ममाहान्यात्समुद्रस्य क्षारस्यापि स्वादुता ॥ ३ ॥ दिवाकरोऽज

तेव्युक्तप्राणिघायलक्ष्मणः कृतांजलिस्तत्रतिष्ठूज्यभाषितम् ॥ उवाच रामस्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥ यथोक्तमेतत्तत्सर्वं मीप्सितनरेन्द्रकर्तानि चिरानुवनः ॥ शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवाञ्जलप्रपातं गिरिनिग्रहे धृतः ॥ ४७ ॥ नियम्यकोपं परिशालयतां शरत्क्षमस्वमा संश्रुतरोमासह ॥ वसाचले स्मिन्मृगजसे विते संवर्तयन् व्यशुबधे समर्थः ॥ ४८ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये च० सा० किं किं धाकांडे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ सतदावालिनं हन्त्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ॥ वसन्माल्यवतः प्रष्टुरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं सकालः सं प्रातः समयोऽद्य जलगमः ॥ संपश्यत्वनमो मे धैः संवृतं गिरि संनिभैः ॥ २ ॥ नवमासधृतं गर्भमास्करस्य गमस्तिभिः ॥ पीत्वा रसं समुद्राणां प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥ शक्यमंबरमारुह्य मेघमोघमोषोपानयंतिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकृतं दिवाकरः ॥ ४ ॥ संध्या गोन्यतै स्ताम्रैरेतेष्वपि च पांडुभिः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरम् ॥ ५ ॥ मंदमारुतनिःश्वासं संध्याचंदनं रजितम् ॥ अपांडुजलदं भति कामातुरमिवांबरम् ॥ ६ ॥ एषा धर्मपरीक्षिष्ठानववारिणिरिच्छता ॥ सति वशो कसंतं सतामही बाष्पं विमुंचति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनिमुक्ताः कर्पूरदल शीतलाः ॥ शक्यमंजलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः ॥ ८ ॥ एष पुच्छार्जुनः शैलः केतकैरभिवासितः ॥ सुग्रीवइव शतारिंशारिंशारिभिर्षिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितशुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितम् ॥ अंतस्त नितनिर्घोषं संवेद नमिवांबरम् ॥ ११ ॥

कुरु शक्य सुकर इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सभ्यापारगोयितैः उद्धिस्तथारगत एव तात्रैतेषु पतमागु धेनैः स्निग्धैः किंचिज्जलसंबन्धात् । अभ्रापटच्छेदः स्वरूपैः छिन्नाटैः बद्धव्रणमिव लुपुष्ठा ॥ ५ ॥ मंदमारुत एव निःश्वासे यस्य तस्य । सभ्यारूपेण चंदनेन हरिचंदनेन रजितम् अपांडु जलद प्रतपंडुजलद जलदस्थाने कामातुरस्य कपोलदि ॥ ६ ॥ धर्मोप रवितेजसा परिक्षिष्टा सतता । वाष्पमूष्माण वाष्प नेत्रजलं च ॥ ७ ॥ मेघैः सोदराद्विनिमुक्ता इति मदता । कर्पूरलितदलवच्छीतलाः । केतकगंधिनो वाता अंजलिभिः पातुमिव्यदरातिशयादुक्तिः । जलवच्छूतिहराश्च ॥ ८ ॥ पुच्छाः पुष्पिता अर्जुना यस्मिन् । धाराः जलधाराः । अत्र शैलव्यार्गिनदहक्षबादावाभिः ॥ ९ ॥ धाराः वर्षधारास्तद्गुण्यज्ञोपवीतधराः मारुता पूरितत्वेन शब्दवत्ताः प्राधीताः उपपन्नाताः ध्यया वटव इत्यर्थः ॥ १० ॥ अतर्गतस्तान्तिरूपो निघोषः

कशाग्रहारे क्रियमाणः शब्दो यस्य तत् सवेदनमित्यस्योत्तमाश्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धमेनुलिता इवात एव नष्टा अदृश्या ग्रहादयो यासु ताः प्रतिहताः प्रतिहताचीन्वादि ज्ञानाः इमा दिशो मन्यवता मन्योत्सवतावधानप्रियासहितानां हिताः सुखजनिकाः ॥ १३ ॥ बाष्पाभिसंरुद्धाववास्सिक्कजमहासमुद्रतोष्णपाद्वतान् वर्षाया आगमेन समुत्सुकान्सहस्रान्सानुषु स्थितानित्यन्वयः ॥ १४ ॥ सहिः सहीतः निदाघस्य ग्रीष्मस्य दोषप्रसरास्तापादयः स्थिता सन्ध्या निवृत्तेति यावत् । स्वदेशान्याति प्रियाविदुक्तैः स्यात्सुखस्यैवात् ॥ १५ ॥ मानसं सरः । अमीक्ष्यमानतिशयित यद्वर्षेदक तेन विद्वत्षेष् क्रिष्ट्यामनेषु मार्गेष्विति शेषः । यानानि रथादीनि न सप्तति न गच्छति ॥ १६ ॥ शान्तमहार्णवस्य निस्तारासमुद्रस्य ॥ १७ ॥ सर्जोदितुष्यैर्गर्भं पर्वसर्जनविधातुमिस्ताम्रं

नीलमेधाश्रिताविद्युत्स्फुरन्तीप्रतिभातिमे ॥ स्फुरन्तीरावणस्यैकैवेहीवतपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्तामन्यवतांहिताःप्रतिहतादिशः ॥ अनुलि ताइवधनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान्वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान्यश्वसौमित्रेषुप्यितान्गिरिसानुषु ॥ ममशोकाभिभू तस्यकामसंदीपनान्स्थितात् ॥ १४ ॥ रजःप्रशान्तसहिमोद्यवायुनिदाघदोषप्रसराःप्रशांताः ॥ स्थिताहियात्रावमुधाधिपानांप्रवासिनोयानिन राःस्वदेशान् ॥ १५ ॥ संप्रस्थितामानसवासलुब्धाःप्रियान्विताःसंप्रतिचक्रवाकाः ॥ अमीक्ष्यवर्षेदकविक्षेतेषुयानानिमाणेषुनसंपतंति ॥ १६ ॥ क्वचित्प्रकाशंक्वचिदप्रकाशनंभःप्रकीर्णांबुधरंविभाति ॥ क्वचित्क्वचित्पर्वतसंनिरुद्धरूपंयथाशांतमहार्णवस्य ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितंसर्जकंदंबपुष्पै र्वज्रंजलपर्वतधातुताम्रम् ॥ मयूरैकैकाभिरनुप्रयातंशैलापगाःशीघ्रतरंरंहति ॥ १८ ॥ रसाकुलंषट्पदसंनिकाशंप्रमुज्यतेजंबुफलंप्रकामम् ॥ अनेकवर्णपवनावधूतंभूमौपतत्याम्रफलंविपकम् ॥ १९ ॥ विद्युत्पताकाःसबलाकमालाःशैलैर्द्रुकटाकृतिसंनिकाशाः ॥ गर्जतिमेघाःसमुदीर्णना दामन्तागजैर्द्राडवसंयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षेदकाप्यायितशाद्वलानिप्रवृत्ततृत्तोत्सवर्हिणानि ॥ वनानिनिर्वृष्टबलाहकानिपश्यापरादेष्वाधिकंवि भाति ॥ २१ ॥ समुद्रहंतःसलिलातिभारंबलाकिनेवारिधरानदंतः ॥ महत्सुशृंगेषुमहीधराणांविश्रम्यविश्रम्यपुनःप्रयाति ॥ २२ ॥ मेघाभि कामापरिसंपतंतीसमोदिताभातिबलकपंक्तिः ॥ वातावधूतावरणैर्दरीकीलंबेवमालारुचिरांबरस्य ॥ २३ ॥ बालैर्द्रगोपंतरचित्रितेनविभातिभू मिर्नवशाद्वलेन ॥ गात्रानुप्रेतेनशुकप्रभेनारीवलाक्षोक्षितकंबलेन ॥ २४ ॥

ताम्रवर्णं मयूरशब्दैर्नुप्रयातमनुसृतं जल नद्यः शीघ्रं वहति समुद्रहते ॥ १८ ॥ रसाकुलं रसवत् षट्पदसंनिकाशं अमरसदृशवर्णं प्रकामं यथेच्छं यथा भवति तथा प्रमुज्यते ज्वरिती शेषः । आम्रफलस्यातिप्रक र्वात्स्वत एव भूमौ पातः ॥ १९ ॥ बलाकमालया तपस्या सहिताः । द्रुतः शिखरं तदकारसदृशकापाः ॥ २० ॥ प्रवृत्तेत्यादि । द्रुतोत्सवप्रवृत्तमयूराणि नितरां दृष्टा बलाहका ये तानि ॥ २१ ॥ सलिलातिभार सलिलरूपभार भारवत्त्वाच्च विश्रम्य विश्रम्य गमन्त्य ॥ २२ ॥ गर्भाथं मेघेष्वभिकामो यस्याः सा परिस्पतती नमसि गच्छती अत एव समोदिता हर्षवती । बलाकपंक्तिरिक्वाणो हस्तः । तदु द्योक्षा वातेत्यादि । वरा श्रेष्ठा गौर्दराकां श्वेतपद्मसवधिनी लंबा रुचिरांबरस्य मालेव ॥ २३ ॥ बालैर्द्रगोपितरे मध्ये मध्ये चित्रितेन शाद्वलेन युता भूमिः स्वतः शुक्लर्णोम मध्ये मध्ये लक्षानिदुतेन